

SRIMAD VĀLMĪKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

~~With~~ the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

YUDDHAKĀNDA 6.

EDITED AND PUBLISHED

BY

T. R. Krishnacharya,

Proprietor, Madhva Vilās Book Depot, Kumbakonam.

*Printed by R. Y. Shedge for the proprietor,
at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,*

BOMBAY.

1913.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

युद्धकाण्डम् ६.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुद्रापूर्यी

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३४ परिधाविनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं
कृत्वाऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

श्रीवैष्णवानां श्रीरामायणपठनोपक्रमानुसन्धेयक्रमः ।

प्रथमतः स्वस्वसंप्रदायनिर्वाहकाचार्यानुसन्धानम् । ततः लक्ष्मीनाथेत्यारभ्य प्रणतोऽस्मि नित्यमित्यन्तं । अनन्तरं श्रीशैलपूर्णविषयपितामहस्येति श्लोकमारभ्य श्रीभाष्यकारप्रभृति-स्वाचार्यपर्यन्तविषयाः सांप्रदायिकश्लोका अनुसन्धेयाः । यद्वा श्रीधरादिस्वाचार्यपर्यन्ताः प्रतिव्यक्तिश्लोका अनुसन्धेयाः ॥ ततः—कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोलम् ॥ १ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्नामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ २ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ३ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्ष-सम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ४ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकना-शनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ ५ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसानमामि ॥ ६ ॥ उलङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवाह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ७ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजा-ततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ ८ ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृत-मस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ ९ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १० ॥ तदुपगतसमासस-न्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशा-मयध्वम् ॥ ११ ॥ श्रीराघवं दशरथात्मजमप्रमेयं सीतापतिं रघुकुलान्वयरत्नदीपम् । आज्ञा-नुवाहुमरविन्ददलायताक्षं रामं निशाचरविनाशकरं नमामि ॥ १२ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुम-तले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभ-ञ्जनमुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ १३ ॥ ततो यथाशक्ति श्रीकोशोपरि भगवदाराधनं कर्तव्यम् ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

पारायणसमापनक्रमः ॥ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ १ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ २ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ ३ ॥ कावेरी वर्धतां काले काले वर्षतु वासवः । श्रीरङ्गनाथो जयतु श्रीरङ्गश्रीश्च वर्धताम् ॥ ४ ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ ५ ॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ ६ ॥ वेदवेदा-न्तवेद्याय मेघश्यामलमूर्तये । पुंसां मोहनरूपाय पुण्यश्लोकाय मङ्गलम् ॥ ७ ॥ विश्वामि-त्रान्तरङ्गाय मिथिलानगरीपतेः । भाग्यानां परिपाकाय भव्यरूपाय मङ्गलम् ॥ ८ ॥ पितृ-भक्ताय सततं भ्रातृभिः सह सीतया । नन्दिताखिललोकाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ ९ ॥ त्यक्तसाकेतवासाय चित्रकूटविहारिणे । सेव्याय सर्वयमिनां धीरोदाराय मङ्गलम् ॥ १० ॥

सौमित्रिणा च जानक्या चापवाणासिधारिणे । संसेव्याय सदा भक्त्या स्वामिने मम मङ्गलम् ॥ ११ ॥ दण्डकारण्यवासाय खण्डितामरशत्रवे । गृध्रराजाय भक्ताय मुक्तिदायास्तु मङ्गलम् ॥ १२ ॥ सादरं शबरीदत्तफलमूलाभिलाषिणे । सौलभ्यपरिपूर्णाय सत्त्वोद्विक्ताय मङ्गलम् ॥ १३ ॥ हनुमत्समवेताय हरीशाभीष्टदायिने । वालिप्रमथनायास्तु महाधीराय मङ्गलम् ॥ १४ ॥ श्रीमते रघुवीराय सेतूलङ्घितसिन्धवे । जितराक्षसराजाय रणधीराय मङ्गलम् ॥ १५ ॥ आसाद्य नगरीं दिव्यामभिषिक्ताय सीतया । राजाधिराजराजाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ १६ ॥ मङ्गलाशासनपरैर्मदाचार्यपुरोगमैः । सर्वैश्च पूर्वैराचार्यैः सत्कृतायास्तु मङ्गलम् ॥ १७ ॥ ततः पितामहस्येत्यारभ्य स्वाचार्यपर्यन्ताः श्लोका अनुसन्धेयाः । सीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु-इयं सीता मम सुता, अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं इति श्लोकपठनात्पूर्वं मध्ये विशेषतो भगवदाराधनं च कर्तव्यम् ॥

अथ स्मार्तानां श्रीरामायणपठनोपक्रमे अनुसन्धेयाः श्लोकाः

श्रीविघ्नेश्वरध्यानम् ॥ ॥ शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्यास्त्युक्तं नमामि गजाननम् ॥ २ ॥ अनन्तरं श्रीमच्छंकरभगवत्पादादिगुरुरम्परानुसन्धेयाः ॥ सरस्वतीप्रार्थना ॥ ॥ दोर्भिर्युक्ता चतुर्भिः स्फटिकमणिमयीमक्षमालां दधाना हस्तेनैकेन पद्मं सितमपि च शुक्रं पुस्तकं चापरेण । भासा कुन्देन्दुशङ्खस्फटिकमणिनिभा भासमानाऽसमाना सा मे वाग्देवतेयं निवसतु वदने सर्वदा सुप्रसन्ना ॥ ३ ॥ वाल्मीकिनमस्क्रिया ॥ ॥ कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ ४ ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन् रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ५ ॥ यः पिवन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ ६ ॥ हनुमन्नमस्क्रिया ॥ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ ७ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ ८ ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ ९ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरूमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १० ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ ११ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १२ ॥ श्रीरामायणप्रार्थना ॥ ॥ यः कर्णाञ्जलिसंपुटैरहरहः सम्यक्पिबत्यादराद्वाल्मीकेर्वदनारविन्दगलितं रामायणाख्यं मधु । जन्मव्याधिजराविपत्तिमरणैरत्यन्तसोपद्रवं संसारं स विहाय गच्छति पुमान्विष्णोः पदं शाश्वतम् ॥ १३ ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ १४ ॥ वाल्मीकिगिरिसंभूता रामसागरगामिनी । पुनातु भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ १५ ॥ श्लोकसारसमाकीर्णं सर्गकल्लोलसंकुलम् । काण्डग्राहमहामीनं वन्दे रामायणार्णवम् ॥ १६ ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथा-

त्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १७ ॥ श्रीरामध्यानक्रमः ॥ ॥ वेदे-
हीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे
वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्याम-
लम् ॥ १८ ॥ वामे भूमिसुता पुरश्च हनुमान्पश्चात्सुमित्रासुतः शत्रुघ्नो भरतश्च पार्श्वदल-
योर्वाय्वादिकोणेषु च । सुग्रीवश्च बिभीषणश्च युवराट् तारासुतो जाम्बवान्मध्ये नीलसरोज-
कोमलरुचिं रामं भजे श्यामलम् ॥ १९ ॥ नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जन-
कात्मजायै । नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ २० ॥ ततः
श्रीकोशोपरि श्रीरामावाहनादिनैवेद्यान्तपूजा विधेया । पारायणावसाने च पुनःपूजाकर्तव्या ॥

पारायणसमापनसमयानुसन्धेयश्लोकक्रमः ॥ ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्या-
य्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ १ ॥
काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ २ ॥
अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः । अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां
शतम् ॥ ३ ॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् । एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाश-
नम् ॥ ४ ॥ शृण्वन्नामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा
पूज्यते सदा ॥ ५ ॥ रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे । रघुनाथाय नाथाय सीतायाः
पतये नमः ॥ ६ ॥ यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु
मङ्गलम् ॥ ७ ॥ यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा । अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु
मङ्गलम् ॥ ८ ॥ अमृतोत्पादने दैत्यान्घ्नतो वज्रधरस्य यत् । अदिर्तिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु
मङ्गलम् ॥ ९ ॥ त्रीन्विक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः । यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु
मङ्गलम् ॥ १० ॥ ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते । मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु
तव सर्वदा ॥ ११ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतिस्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥ १२ ॥ श्रीसीताविवाहपट्टाभिषेक-
सर्गयोस्तु-इयं सीता, अभ्यषिञ्चन्, इति श्लोकपठनात्पूर्वं विशेषतो ध्यानावाहननैवेद्यादि-
नीराजानान्तसपर्या संविधेया ॥

अथ माध्वानां रामायणपठनोपक्रमेऽनुसन्धेयाः श्लोकाः ।

श्रीमद्भुवनेश्वरीमध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ १ ॥
लक्ष्मीनारायणं वन्दे तद्भक्तप्रवरो हि यः । श्रीमदानन्दतीर्थाख्यो गुरुस्तं च नमाम्यहम् ॥ २ ॥
वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ॥ ३ ॥
सर्वविघ्नप्रशमनं सर्वसिद्धिकरं परम् । सर्वजीवप्रणेतारं वन्दे विजयदं हरिम् ॥ ४ ॥ सर्वाभी-
ष्टप्रदं रामं सर्वारिष्टनिवारकम् । जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ ५ ॥ अभ्रमं
भङ्गरहितमजडं विमलं सदा । आनन्दतीर्थमतुलं भजे तापत्रयापहम् ॥ ६ ॥ भवति यदनुभावा-
देडमूकोऽपि वाग्मी जडमतिरपि जन्तुर्जायते प्राज्ञमौलिः । सकलवचनचेतोदेवता भारती सा
मम वचसि निधत्तां संनिधिं मानसे च ॥ ७ ॥ मिथ्यासिद्धान्तदुर्ध्वान्तविध्वंसनविचक्षणः ।

जयतीर्थाख्यतरणिर्भासतां नो हृदम्बरे ॥ ८ ॥ चित्रैः पदैश्च गम्भीरैर्वाक्यैर्मानैरखण्डितैः ।
 गुरुभावं व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थाक् ॥ ९ ॥ कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।
 आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ १० ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचा-
 रिणः । शृण्वन्नामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ ११ ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृत-
 सागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ १२ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतरा-
 क्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ १३ ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशो-
 कनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ १४ ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जिते-
 न्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ १५ ॥
 उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवर्हिं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां
 नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ १६ ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् ।
 पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ १७ ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र
 तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ १८ ॥
 वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ १९ ॥
 आपदामपहर्तारं दातारं सर्वसंपदाम् । लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥ २० ॥
 तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिर-
 सश्च वधं निशामयध्वम् ॥ २१ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने
 मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरता-
 दिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ २२ ॥ वन्दे वन्द्यं विधिवन्महेन्द्रादिवृन्दारकेन्द्रैर्व्यक्तं व्याप्तं
 स्वगुणगणतो देशतः कालतश्च । धूतावद्यं सुखचितिमयैर्मङ्गलैर्युक्तमङ्गैः सानाथ्यं नो विदध-
 दधिकं ब्रह्म नारायणाख्यम् ॥ २३ ॥ भूषारत्नं भुवनवलयस्याखिलाश्चर्यरत्नं लीलारत्नं जलधिदुहि-
 तुर्देवतामौलिरत्नम् । चिन्तारत्नं जगति भजतां सत्सरोजद्युरत्नं कौसल्याया लसतु मम हृन्म-
 ण्डले पुत्ररत्नम् ॥ २४ ॥ महाव्याकरणाम्भोधिमन्थमानसमन्दरम् । कवयन्तं रामकीर्त्या हनुम-
 न्तमुपास्महे ॥ २५ ॥ मुख्यप्राणाय भीमाय नमो यस्य भुजान्तरम् । नानावीरसुवर्णानां नि-
 कषाश्मायितं बभौ ॥ २६ ॥ स्वान्तस्थानन्तशय्याय पूर्णज्ञानमहार्णवे । उत्तुङ्गवाक्तरङ्गाय
 मध्वदुग्धाब्धये नमः ॥ २७ ॥ वाल्मीकेगौः पुनीयाज्ञो महीधरपदाश्रया । यद्गुग्धमुपजीवन्ति
 कवयस्तर्णका इव ॥ २८ ॥ सूक्तिरत्नाकरे रम्ये मूलरामायणार्णवो विहरन्तो महीयांसः प्रीयन्तां
 गुरवो मम ॥ २९ ॥ हयग्रीव हयग्रीव हयग्रीवेति यो वदेत् । तस्य निःसरते वाणी जह्नु-
 कन्याप्रवाहवत् ॥ ३० ॥

पारायणसमापनक्रमः । स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः ।

गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ १ ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः
 पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ २ ॥ लाभस्तेषां जय-
 स्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय
 महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ ४ ॥ इत्यादिश्लोकाः श्रीवैष्णवप-
 द्धतिवदनुसन्धेयाः ॥

—* श्रीः *

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्भोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

—* युद्धकाण्डम् ६ *—

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

—* प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ *

हनुमन्मुखादवगतसीतावृत्तान्तेन श्रीरामेण हनुमन्तंप्रतिप्रशंसनपूर्वकं तत्कृतसीतान्वेषणाद्युपकारप्रत्युपकारतया सर्वस्व-
दानप्रतिनिधिभूतस्वात्मप्रदानरूपपरिष्वङ्गरणम् ॥ १ ॥ तथा सुग्रीवसंनिधौ हनुमन्तंप्रति सागरस्य दुस्तरतया सीतान्वेषणादि-
प्रयासस्य निष्फलत्वोक्त्या सागरतरणोपायानधिगमेन परिचिन्तनम् ॥ २ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ॥ रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
कृतं हनुमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् ॥ मनसाऽपि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥ २ ॥
न हि तं परिपश्यामि यस्मिन् तरेत महार्णवम् ॥ अन्यत्र गरुडाद्वयोरन्यत्र च हनुमतः ॥ ३ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ आचार्यं शठकोपदेशिकवरं
प्राचार्यपारंपरीमप्यानम्य सनारदं कुशलवाचार्यं
मुनीनां वरम् । पूर्वाचार्यकृता विलोक्य बहुधा
व्याख्याः सतां प्रीतये कुर्वे संप्रति युद्धकाण्डविवृतिं
श्रीमत्किरीटाभिधाम् ॥ उक्तं पुरुषकारभूताया
लक्ष्म्याः कृत्यं सुन्दरकाण्डे । अथोपायकृत्यं वक्तुं
षष्ठः काण्ड आरभ्यते । तत्र स्वामिना कृतकार्यं
भूत्ये एवं वर्तितव्यमित्यमुमर्थमुपदेष्टुं सुग्रीवादीना-
मुत्साहं वर्धयन् समाहृतसीतावृत्तान्तं हनुमन्तं रामः
सत्करोति प्रथमे सर्गे—श्रुत्वेति । अत्र गायत्र्यक्षरं
मकारः । यथावत् यथावस्थितप्रकारेण । अभिभा-

षितं उक्तं । उत्तरं प्रियश्रवणोत्तरकालार्हं ॥ १ ॥
अथ “ प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्याः परोक्षे मित्रबान्धवाः ।
कर्मान्ते दासभृत्याश्च न कदाचन पुत्रकाः ” इति
वचनात्कर्मान्ते दासं स्तौति—कृतमित्यादिना । अत्र
महदित्यनेन सागरतरणमुच्यते । सुमहदित्यनेन
लङ्काप्रवेशः । दुर्लभमित्यनेन लङ्काधर्षणं । मनसापि
न शक्यमित्यनेन पुनर्निर्गमः । प्रथमं सागर एव न
तर्तुं शक्यः । तीर्त्वापि तं लङ्का न प्रवेष्टुं । प्रविश्यापि
न धर्षयितुं । धर्षयित्वापि न ततो निर्गन्तुमिति भावः
॥ २ ॥ महत्त्वमुपपादयति—न हीति ॥ गरुडवायू
मिलित्वा तरेतां । अयं त्वेक एवातरदित्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीरामाय नमः ॥ स० मारुतेरीरितं श्रुत्वा राघवः श्लाघापूर्वकमन्यतस्मै दातुमक्षणाः स्वात्मानमेव ददावित्याह—श्रुत्वेत्यादिना ॥
रामः हनुमतो यथावत्सम्यगभिभाषितं वचनं । अवाक्यं निश्चन्दयथाभवतितथा श्रुत्वा उत्तरं प्रत्युत्तररूपं तत्कालोचिततथोत्तमं
वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ स० सुमहतां महात्मनां देशानां या भूः स्वर्गादिरूपस्थानं । तस्यामपि दुर्लभं असाध्यं । यत्कार्यं सीतासं-
दर्शनरूपं । तत् धरणीतले हनुमता कृतं । अन्येन हनुमतोभिन्नेन । न शक्यं कर्तुमिति शेषः ॥ २ ॥ तरेत तरेत् । अन्यत्र अन्यं

[पा०] १ क.—घ. ज. दनुभाषितं. २ ख. घ. दुष्करं. ३ ड. झ. ट. महोदधि.

वा. रा. १७८

देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ अप्रभृष्यां पुरीं लङ्कां रावणेन सुरक्षिताम् ॥ ४ ॥
 [यो वीर्यबलसंपन्नो द्विषद्भिरनिवारितः] ॥ प्रविष्टः सत्वमाश्रित्य श्वसन्को नाम निष्क्रमेत् ॥ ५ ॥
 को विशेत्सुदुराधर्षां राक्षसैश्च सुरक्षिताम् ॥ यो वीर्यबलसंपन्नो न समः स्याद्वनूमतः ॥ ६ ॥
 भृत्यकार्यं हनुमता सुग्रीवस्य कृतं महत् ॥ स्वयं विधाय स्वबलं सदृशं विक्रमस्य च ॥ ७ ॥
 यो हि भृत्यो नियुक्तः सन्भर्त्रा कर्मणि दुष्करे ॥ कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ८ ॥
 नियुक्तो यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् ॥ भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ९ ॥
 नियुक्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः ॥ भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ १० ॥
 तन्नियोगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं हनुमता ॥ न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः ॥ ११ ॥
 अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ॥ १२ ॥

सुमहत् मनसापि न शक्यमित्येतद्व्ययमुपपादयति
 —देवदानवेत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥ सत्त्वं बलं ।
 आश्रित्य श्वसन् जीवन् । निष्क्रमेत् निष्क्रामेत् । लङ्कां
 प्रविश्य स्वबलेन पुनर्निर्गच्छन् हनुमतोऽन्यः कोपि
 नास्तीत्यर्थः ॥ ४—५ ॥ दुर्लभत्वमुपपादयति—को
 विशेदिति ॥ ६ ॥ न केवलं स्वामिनियुक्तकार्यकरणेन
 भृत्यकार्यं निर्व्यूढमनेन किन्त्वनियुक्तप्रकृतकार्यानुकू-
 लकार्यान्तरकरणेनापि महत्कार्यं संसाधितमित्याह—
 भृत्येति ॥ विक्रमः अतिशक्तिः । “ विक्रमस्त्वतिश-
 क्तिता ” इत्यमरः । विक्रमस्य सदृशं स्वबलं अशोक-
 वनिकाभङ्गादिकं पौरुषं । स्वयं आत्मना स्वामिनि-
 योगं विना । विधाय सुग्रीवस्य भृत्यकार्यं भृत्येन
 कर्तव्यं । महत् अधिकं कृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ हनुमत
 उत्तमभृत्यत्वं दर्शयितुमुत्तममध्यमाधमभृत्यानां क्रमेण
 लक्षणमाह—यो हीत्यादिना ॥ यो भृत्यः भर्त्रा
 स्वामिना । दुष्करे कर्मणि नियुक्तः तत् कृत्वा ।
 अनुरागेण स्वामिभक्त्यतिशयेन । तदपेक्षितमनियु-
 क्तमपि कार्यं कुर्यात् । तं पुरुषोत्तमं उत्तमभृत्यं ।
 आहुः ॥ ८ ॥ भर्त्रा नियुक्तः यो भृत्यः युक्तः उत्सा-
 हयुक्तः समर्थश्च । नृपतेः स्वामिनः । प्रियं परं
 कार्यं स्वामिनिर्दिष्टाधिकं कार्यं । न कुर्यात् । तं
 मध्यमं नरं मध्यमभृत्यं । आहुः । “ भृत्यस्तु यः परं

कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्योऽभृत्यस्समर्थोपि
 तमाहुर्मध्यमं नरं ” इति पाठान्तरं । तत्र त्वयमर्थः ।
 यस्तु भृत्यस्समर्थोपि परं कार्यं न कुर्यात् उक्तमात्रमेव
 कुर्यात्स भृत्योऽभृत्यः उक्तानुष्ठानात् भृत्यः अधिकाक-
 रणादभृत्यः । ततस्तं मध्यममाहुरिति ॥ ९ ॥ समा-
 हितः कार्यान्तराव्यग्रः । युक्तः समर्थश्च यो भृत्यो
 नियुक्तोपि नृपतेः कार्यं नृपतेः उक्तमात्रमपि कार्यं ।
 सम्यङ् कुर्यात् तं पुरुषाधमं अधमभृत्यं । आहुः
 ॥ १० ॥ उक्तेषु त्रिविधभृत्येषूत्तमभृत्योयमित्याह—
 तदिति ॥ तत् उत्तमभृत्यलक्षणलक्षितत्वात् । नियु-
 ज्यतेस्मिन्निति नियोगः कार्यं तस्मिन्नियुक्तेन उत्तम-
 भृत्येन कृत्यं कर्तव्यं कार्यं हनुमता कृतं । किंचात्मा
 स्वयं लघुतां न नीतः । राक्षसैरपराजितत्वात् ।
 सुग्रीवश्चापि तोषितः उक्तकार्यातिरिक्तकार्यकरणात्
 ॥ ११ ॥ न केवलं सुग्रीवतोषणं धर्मपरिरक्षणं
 चास्माकमासीदित्याह—अहमिति । धर्मतः धर्मे ।
 सप्तम्यर्थे तसिः । धर्मतः परिरक्षिताः धर्मे स्थापिताः ।
 धर्मेस्थापनं चात्राधर्मान्मोचनं । यदि हनुमता सीता
 न दृश्येत तदाहं तावदात्मानं जह्यां । ततो लक्ष्मणा-
 दयश्च । तत आसहानिरूपोऽधर्मस्सर्वेषां स्यादिति
 भावः । यद्वा वैदेहीदर्शनरूपेण धर्मेण उपकारेण सर्वे
 वयं परिरक्षिताः निरपवादाः कृताः स्मेति भावः

॥ ३ ॥ स० देवदानवयक्षाणामितिकर्तरिषष्ठी ॥ ४ ॥ ती० योवीर्यबलसंपन्नोपि हनुमतःसमोनस्यात् सकोवालङ्कांविशेदित्य-
 न्वयः ॥ स० नकेवलंप्रविष्टस्यनिष्क्रमणंदुर्वटं प्रवेशोपिनशक्यइत्याह—कइति । यश्चवीर्यबलेनसंपन्नइतिप्रसिद्धोभवेत् सोपिहनु-
 मतोऽनसमः । योहनुमान् नोसाकं । वीर्यबलसंपद्रूपस्तस्यहनुमतइतिवा ॥ ६ ॥ रामानु० कुर्यात्तदनुरागेणेतिपाठः । धातूनाम-
 नेकार्यलादत्रानुरागशब्दोऽनुबन्धवचनः । तदनुबन्धेन प्रकृतकार्यानुबन्धेन । अनियुक्तमपिकार्यं यःकुर्यादित्यर्थः । “भृत्यस्तुयःप-
 रंकार्यंकुर्यात्” इत्यधिककार्याकर्तुर्मध्यमभृत्यस्वामिनादेवंव्याख्यातं । तदनसुर्युयइतिपाठेयच्छब्दोतिरिच्यते ॥८॥ ति० धर्मतः
 [पा०] १ इदमर्थं च. छ. पाठयोर्द्वयते. २ क. ग.—ट. जीवन्कोनाम. ३ च. छ. एवं. ४ ख. तदनुसारेण.

इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति ॥ यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम् ॥ १३ ॥
 एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः ॥ मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ॥ १४ ॥
 इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टाङ्गो रामस्तं परिष्वजे ॥ हनूमन्तं महात्मानं कृतकार्यमुपागतम् ॥ १५ ॥
 ध्यात्वा पुनरुवाचेदं वचनं रघुनन्दनः ॥ हरीणामीश्वरस्यैव सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १६ ॥
 सर्वथा सुकृतं तावत्सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥ १७ ॥
 कैथं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य महाभसः ॥ हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यन्ति समाहिताः ॥ १८ ॥

॥ १२ ॥ एवं निरतिशयानन्दकरं वचनं कथयतो हनुमतः तत्सदृशप्रत्युपकारालाभात् खिद्यते—इदं त्विति ॥ प्रकर्षति व्याकुलयति संतापयति वा । कुर्मि करोमि ॥ १३ ॥ स च संतापस्सर्वस्वदानरूपेण प्रत्युपकारेण विना न शाम्यति । तस्य सर्वस्वदानस्य मया क्रियमाणः परिष्वङ्गएव प्रतिनिधिर्भवत्वित्याह—
 एष इति । तुशब्दोवधारणे । इमं प्रत्युपकारार्हं कालं प्राप्य मया दत्तोयं परिष्वङ्ग एव सर्वस्वभूतोस्तु । सर्वस्वदानसदृशोस्त्विति संबन्धः । एषः स्वानुभवसिद्धः । इच्छागृहीताभिमतोरुदेहत्वेन स्वस्य निरवधिकभोग्यतया स्थितः । लोके स्वस्य रस्यं हि स्वामि मताय दिशतिसर्वस्वभूतः । एतद्व्यतिरिक्तप्रदाने इदं न दत्तमिति न्यूनता स्यात् । एतत्प्रदाने तु सर्वं दत्तं । एतद्विग्रहस्य सर्वाश्रयत्वात् परिष्वङ्गो हनूमतः । अमृताशिनो हि तृणकबलादिकं न देयं । स्नेहो मे परमो राजन्निष्येतद्विग्रहे प्रेमवतः स एव दातव्यः । मया कालमिमं प्राप्य दत्तः । अयं किञ्चिदपि मत्तो-
 नपेक्षमाणो वर्तते । कदा मयाऽस्मै किञ्चिदत्तं स्यादिति सौत्कण्ठेन मया स्थितं । संप्रत्यप्रतिषेधसम-
 यलाभाद्वचनानस्मि । तस्य महात्मनः महास्वभावस्य ।

महोदारस्येत्यर्थः । देहद्वयमुपकृतवतः किमकदेहप्रदानमुचितमिति भावः । वेणुद्रुथनसमये सीतान् संरक्ष्य-
 दत्त्वा अवगाह्यार्णवं स्वप्स्य इति दशायां रामदेहं च सीतासंदेशवचनेनाजीवयद्वि । एवं देहद्वयंदत्तवतः किमेकदेहदानमुचितमिति भावः ॥ १४ ॥ प्रीतिहृष्टाङ्गः प्रीत्या पुलकितगात्रः । महात्मानमित्यादिविशेषणानि परिष्वङ्गहेतवः ॥ १५ ॥ एवं हनुमन्तं स्तुत्वा सागरस्य दुस्तरत्वं विचार्य विषण्णस्सन् प्रयासकृतं सीतान्वेषणं निरर्थकमिति मनवान आह—ध्यात्वेति ॥ एवकारो भिन्नक्रमः । ध्यात्वा दुस्तरं सागरं सर्ववानरवाहिनीसहितोहं कथं संतरिष्यामीति संचिन्त्य । सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवे उपशृण्वत्येव । व्यत्ययेन सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ १६ ॥ सर्वथा सर्वप्रकारेण समुद्रतरणान्तःपुरप्रवेशादिना । सुकृतं तावत् सुष्ठु कृतमेव । परिमार्गणं अन्वेषणं । किंतु सागरं समासाद्य सागरस्य दुस्तरत्वमालोच्य । पुनर्नष्टं मनो मम । सीतावृत्तान्तश्रवणेन हृष्टमपि मे मनः पुनर्नष्टं प्रकृतं विषादं पुनः प्राप्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥ विषादमेव प्रकटयति—कथमिति ॥ दुष्पारस्य दुष्प्राप्यतीरस्य । “ पार—तीर कर्मसमाप्तौ ” इत्यस्माद्धातोः खच्

धर्मप्राप्त्येत्यर्थः । एतेन स्वाम्याज्ञापालनेन श्रुत्यधर्मोपसूचितः ॥ १२ ॥ ति० सर्वस्वभूतः भगवद्देहस्य श्रुद्धानन्दरूपत्वात् खालि-
 ज्ञनस्य सर्वस्वभूतत्वं बोध्यं । आनन्दएव हि भगवतः सर्वस्वं । “ आनन्दएव हि माययारामादिदेहत्वेन भासते ” इति गीताभाष्यविष्णु-
 सहस्रनामभाष्ययोर्भगवत्पादैः स्पष्टमेवोक्तं । ब्रह्माण्डपुराणादिषु चैव परिष्वङ्गद्वारा ब्रह्मानन्दार्पणमेव हनुमते कृतमिति बोधितं । तस्य ह-
 नूमतः उत्तमश्रुत्यस्य हनूमतः ॥ स० एतत्कालोचितमिदमित्यालोच्य दत्तवान्वा नरेन्द्राय राघवेन्द्र इत्याह—एष इत्यादिना । सर्वस्व-
 भूतः सहभोगहेतुलाकृतोपकारसमप्रफलरूपः । एषः परिष्वङ्गः अङ्गालिङ्गनरूपः । इमं कालं एतादृशसमयं । प्राप्य । महा-
 त्मनः तस्य हनुमतोदत्तः । मयारमयामहात्मनो मम च सर्वस्वभूतः एषोपि इमं अकालं सायुज्यसूचकस्य तस्येदानीमयोग्यत्वात् तत्काल-
 भिन्नकालंप्राप्यापि मया दत्त इति वा । तुशब्दस्तुरमामारुतयोर्विशेषद्योतकः । अनेन कृपापारवश्यं बोध्यते । ति० इमं दानयो-
 ग्यकालंप्राप्य सर्वस्वभूतः मम सर्वधनलंप्राप्तः । एष परिष्वङ्गः ममालिङ्गनं । महात्मनो हनूमतोदतोस्तु । एतेन परिष्वङ्गातिरिक्तं हनु-
 मदुपयोगिवत्स्वन्तरं नास्तीति सूचितं । तेन रामपरिष्वङ्गप्राप्तेः परमपुरुषार्थलंसूचितं ॥ १४ ॥ ति० समागताः मिलिताः ॥ १८ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. दत्तश्चास्तु. क. ख. घ. दत्तश्चास्य. २ ड. झ. ट. कृतवाक्यं. ३ ख.—ट. रघुसत्तमः. ४ व. कथं चास्य. ५ ड. च. छ. झ. व. ट. समागताः.

यद्यप्येव तु वृत्तान्तो वैदेह्या गदितो मम ॥ समुद्रपारगमने हरीणां किमिवोत्तरम् ॥ १९ ॥
इत्युक्त्वा शोकसंभ्रान्तो रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ हनुमन्तं महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागमत् ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

सुग्रीवेणरामं प्रति समाश्वासनपूर्वकं मध्ये समुद्रं सेतुबन्धनिर्धारणपूर्वकं तदुपायचिन्तनप्रार्थना ॥ १ ॥ तथातं प्रति वामर
पराक्रमादिप्रशंसनपूर्वकं शुभशकुननिवेदनेन शत्रुजयनिर्धारणोक्तिः ॥ २ ॥

तं तु शोकपरिधूनं रामं दशरथात्मजम् ॥ उवाच वचनं श्रीमान्सुग्रीवः शोकनाशनम् ॥ १ ॥
किं त्वं संतप्यसे वीरं यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ मैवं भूस्त्यज संतापं कृतम् इव सौहृदम् ॥ २ ॥
संतापस्य च ते स्थानं न हि पश्यामि राघव ॥ प्रवृत्तावुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः ॥ ३ ॥
मतिमाञ्छास्त्रवित्प्राज्ञः पण्डितश्चासि राघव ॥ त्यजेमां पापिकां बुद्धिं कृतात्मेवार्थदूषणीम् ॥ ४ ॥

प्रत्ययः । महाम्भसः अगाधजलस्य । समाहिताः
संगताः ॥ १८ ॥ सर्वथेति श्लोकोक्तं विवृणोति—
यदीति ॥ वैदेह्या वृत्तान्तः गदितो यद्यपि गति
एव । हरीणां समुद्रपारगमने उत्तरं किं उत्तरका
चितं साधकं किं । न किमपीत्यर्थः । इवशब्दो वाक्
लंकारे ॥ १९ ॥ ध्यानमुपागमत् सागरतरणोपा
चिन्तामकरोदित्यर्थः । शत्रुनिबर्हणमहाबाहुपदा
सागरशोषणादिकमेवोपायमचिन्तयदिति द्योत्यते ।
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभू
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने प्रथ
सर्गः ॥ १ ॥

एवं शोकसंभ्रान्तं राममवलोक्य समदुःखं रा
सच्छोकमसहमानः सुग्रीवः “ आपद्युन्मार्गं ने
कार्यकालालयेषु च । अपृष्टोपि हितान्वेषी त्र
त्कल्याणभाषितं ” इति नीतिशास्त्रमनुस्मरन् शोक
वारकं वचनमुवाचेत्याह—तंत्विति ॥ तुशब्दः ।
स्माद्वैलक्ष्ण्यपरः । तंतुशोकपरिधूनं रामः प्रीतिस
युक्त इति प्रीतियुक्तत्वदशायामेव शोकपरिधूनं शं
परितप्तं । दशरथात्मजं महाराजपुत्रत्वेन शोकलंशा-

नर्ह । रामं । श्रीमान् “ शुचिता त्यागिता शौर्य
समानमुखदुःखता । अनुरागश्च दाक्षिण्यं सत्यता च
सुहृद्गुणाः ” इति कामन्दकोक्तरीत्या मित्रगुणसंपन्न
इत्यर्थः । शोकनाशनं रामहृदयान्तर्गतशोकनिवर्तन
क्षमं । वचनमुवाच ॥ १ ॥ प्राकृतः क्षुद्रः । मैवं भू
प्राकृत इव मा भूः ॥ २ ॥ निमित्ताभावमुपपादयति
—संतापस्यचेति ॥ चोवधारणे । संतापस्य स्थानं भव
निमित्तमेव । न पश्यामि । एतावत्पर्यन्तं सीतानुपल
म्भनरूपं निमित्तमासीत् इदानीं तु नास्तीत्यर्थः ।
स्थानं अवकाशः । “ अवकाशे स्थितौ स्थानं ”
इत्यमरः । प्रवृत्तौ सीतावृत्तान्ते । “ वार्ता प्रवृत्तिवृ
त्तान्तः ” इत्यमरः ॥ ३ ॥ त्वद्गुणपर्यालोचनायामपि
न शोकावकाश इत्याह—मतिमानित्यादिना ॥
मतिमान् आगामिगोचरज्ञानवान् । शास्त्रवित्
नीतिशास्त्रज्ञः । प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । “ प्रज्ञादि
भ्यश्च ” इत्यण्प्रत्ययः । उहापोहज्ञ इत्यर्थः । पण्डा
निर्णयात्मकं ज्ञानं सास्य संजातेति पण्डितः ।
परिच्छेत्तेत्यर्थः । पापिकां पापयुक्तां । अनुत्साहका
रिणीमिति यावत् । इमां बुद्धिं त्यज । कृतात्मा योगी ।
अर्थदूषणी मोक्षरूपपुरुषार्थनिवर्तिकां बुद्धिं निव

शि० अशोकसंभ्रान्तः वास्तवशोकसंभ्रान्तिरहितः । रामः हनुमन्तमित्युक्त्वा ध्यानं सीताप्राप्त्युपायविषयकचिन्तां । उपागमत्
प्राप्नोत् ॥ २० ॥ इति प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

ती० अर्थदूषणी अपवर्गदूषणी । बुद्धिं निव विषयेषूपपादेयत्वबुद्धिं निव । यद्वा अर्थदूषणीं प्रयोजनहानिकरीं । पापिकां अशु
भादिमकां कलुषितां बुद्धिं त्यजेत्यर्थः ॥ ति० पण्डितः विचारपूर्वसिद्धान्तप्रतिष्ठापनसमर्थः ॥ स० प्राज्ञः प्रकृष्टा कार्यकारिणात् ।

[पा०] १ ड. झ. ट. त्वयातप्यसे. २ ख. नाथ. ३ ड. झ. ट. प्राकृतां.

समुद्रं लङ्घयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् ॥ लङ्कामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुम् ॥ ५ ॥
 निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ॥ सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६ ॥
 इमे शूराः समर्थाश्च सर्वे नो हरियूथपाः ॥ त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ ७ ॥
 एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चास्मिन्दृढो मम ॥ ८ ॥
 विक्रमेण समानेष्ये सीतां हत्वा यथा रिपुम् ॥ रावणं पापकर्माणं तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
 सेतुरत्र यथा बध्येद्यथा पश्येम तां पुरीम् ॥ तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव ॥ १० ॥
 दृष्ट्वा तां तु पुरीं लङ्कां त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥ हतं च रावणं युद्धे दर्शनादुपधारय ॥ ११ ॥
 अबद्धा सागरे सेतुं घोरे तु वरुणालये ॥ लङ्का न मर्दितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १२ ॥
 सेतुर्बद्धः समुद्रे च यावलङ्कासमीपतः ॥ सर्वं तीर्णं च वै सैन्यं जितमित्युपधारय ॥ १३ ॥
 इमे हि समरे शूरा हरयः कामरूपिणः ॥ शक्ता लङ्कां समानेतुं समुत्पाद्य सराक्षसाम् ॥ १४ ॥
 तदलं विह्वला बुद्धी राजन्सर्वार्थनाशिनी ॥ पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिन्शोकः शौर्यापकर्षणः ॥ १५ ॥

॥ ४ ॥ नापि सागरदुस्तरत्वं संतापनिमित्तमित्याह—समुद्रमिति ॥ न क्रमन्त इति नक्राः गजग्राहि-
 मत्स्याः । महानक्रसमाकीर्णमपि समुद्रं लङ्घयित्वा
 लङ्कामारोहयिष्यामः । सेनामिति शेषः । ते रिपुं
 रावणं । हनिष्यामश्च । समुद्रलङ्घनलङ्कारोहणशत्रुव-
 धार्थं न संतापः कार्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं कारणा-
 भावाच्छोकस्य नावकाश इत्युक्तं । सत्यपि कारणे स
 त्याज्य इत्याह—निरुत्साहस्येति ॥ शोकपर्याकुला-
 त्मनः शोकव्याकुलमनसः । अतएव निरुत्साहस्य ।
 सर्वार्थाः सर्वप्रयोजनानि । व्यवसीदन्ति नश्यन्ति ।
 सः शोकं व्यसनं चाप्नोति । शोकादनुत्साहः ।
 अनुत्साहादैन्यं । दैन्यादर्थनाशः । अर्थनाशाच्चाप-
 त्प्राप्यत इत्यर्थः । तस्माच्छोकस्त्याज्य इति भावः
 ॥ ६ ॥ नापि सहायानुपपत्तिश्शोकनिमित्तमित्याह—
 इम इति ॥ शूराः पराक्रमशालिनः । समर्थाः उपाय-
 कुशलाः । नः अस्माकं संबन्धिनः । सर्वे इमे हरि-
 यूथपाः त्वत्प्रियार्थं पावकमपि प्रवेष्टुं कृतोत्साहाः ।
 किमुतान्यत्कर्तुमिति भावः ॥ ७ ॥ कुत एषामुत्साह-
 स्त्वयावगत इत्याह—एषामिति अर्थमेकं वाक्यं ॥

एषां यूथपानां । हर्षेण मुखप्रसादानुमानेन जानामि ।
 एषां उत्साहमिति शेषः । अस्मिन् उत्साहे । मम दृढः
 अप्रशिथिलः । तर्कश्चास्ति ॥ ८ ॥ फलितमाह—
 विक्रमेणेति ॥ पापकर्माणं सीताहरणरूपपापकर्मयुक्तं ।
 ते रिपुं रावणं हत्वा सीतां विक्रमेण यथा समानेष्ये
 तथा त्वमुत्साहं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ तथा त्वं कर्तुमर्ह-
 सीत्युक्तं विशिनष्टि—सेतुरिति ॥ अत्र समुद्रे ।
 सेतुर्यथा बध्येत यथा तां पुरीं पश्येम तथा त्वं कुरु ।
 तथोपायं चिन्तयेत्यर्थः ॥ १० ॥ दर्शनमात्रेण किं
 सेत्स्यति तत्राह—दृष्ट्वेति ॥ तां पुरीं दृष्ट्वा दर्शनदेव
 हेतोः रावणं हतमवधारय ॥ ११ ॥ सेतुर्बध्य इति
 क्रोयं निर्वन्ध इत्याशङ्क्या (वश्यकल)न्यथा अशक्यत्व-
 मन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—अबद्धेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥
 अबद्धा सागर इत्यादि स्पष्टं । लङ्कासमीपतः लङ्कास-
 मीपे । यावत् यावत्काले । सेतुर्बद्धो भवति ताव-
 त्काले । सर्वं सैन्यं तीर्णं जितं चेत्युपधारय ।
 कर्तरि निष्ठा ॥ १२—१३ ॥ तरणमात्रेण जयित्वे
 हेतुमाह—इमे हीति ॥ १४ ॥ उपसंहरति—तदिति ॥
 तत् उक्तीत्या शोकनिमित्तासंभवात् । विह्वला शोक-

आज्ञा यस्यसतथा । पण्डितः आगमजज्ञानोवा ॥ ४ ॥ रामानु० शोकाक्रान्तस्यतवदर्शनेनममाप्युत्तरकर्तव्यंनस्फुरति । तस्माच्छोकं
 परित्यज । यथाममोत्साहोभवेत्तथायत्नंकुर्वित्भावाः ॥ ५ ॥ यथारिपुंहत्वासीतां विक्रमेण पराक्रमेण । वेर्गुडस्यक्रमडवक्रमस्तने
 समानेष्ये । तथेत्युत्साहंकर्तुमर्हसि । यथाऽहंसमानेष्ये तथालमुत्साहंममप्रोत्साहनंकर्तुमर्हसीतिवा ॥ ९ ॥ ती० तीर्णजितमिति
 कर्तरिनिष्ठा । अत्रावधारणचकाराभ्यांराक्षससैन्यकृतविघ्नबाहुल्येसत्यपिअप्रतिहततरिष्यतिजेष्यतिचेत्युक्तंभवति ॥ १३ ॥ ति० तव

[पा०] १ क. ग. रावणं. २ ड. झ. ट. सर्वतो. ख. छ. ज. सर्वेते. ३ घ. सेतुमत्रयथाबद्धा. ४ ड. च. छ. झ. ट.
 देवधारय. ५ क. च. व. नासादितुं. ६ ड. झ. ट. मेसैन्यं. ७ ख. ग. छ. धार्यतां. ८ झ. ट. तथाहिसमरेवीराः. ९ झ.
 व. तदलंविह्वलांबुद्धिराजन्सर्वार्थनाशिनी. १० ख. ग. च. छ. ज. न्सर्वविनाशिनी.

यत्तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्यमवलम्बता ॥ [तैदलंकरणायैव कर्तुर्भवति सत्वरम् ॥]

अस्मिन्काले महाप्राज्ञ सत्त्वमातिष्ठ तेजसा ॥ १६ ॥

शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम् ॥ विनष्टे वा ग्रनष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः ॥ १७ ॥

त्वं तु बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ मद्विधैः सचिवैः सार्धमारिं जेतुमिहार्हसि ॥ १८ ॥

न हि पश्याम्यहं कंचिन्निषु लोकेषु राघव ॥ गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥ १९ ॥

वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते ॥ अचिराद्द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयम् ॥ २० ॥

तदलं शोकमालम्ब्य क्रोधमालम्ब्य भूपते ॥ निश्चेष्टाः क्षत्रिया-मन्दाः सर्वे चण्डस्य बिभ्यन्ति ॥ २१ ॥

लङ्घनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः ॥ सहासाभिरिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय ॥ २२ ॥

[लङ्घिते तत्र तैः सैन्यैर्जितमित्येव निश्चिनु ॥] सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय ॥ २३ ॥

इमे हि हरयः शूराः समरे कामरूपिणः ॥ तानरीन्विधमिष्यन्ति शिलापादपवृष्टिभिः ॥ २४ ॥

कथंचित्संतरिष्यामस्ते वयं वरुणालयम् ॥ हतमित्येव तं मन्ये युद्धे संमितिनन्दन ॥ २५ ॥

परवशा । अतएव सर्वार्थनाशिनी बुद्धिः अलं मा भूत् । “ अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं ” इत्यमरः । तत्र हेतुमाह—पुरुषस्येति । शौर्यापकर्षणः शौर्यनाशनः ॥ १५ ॥ न केवलं शोकत्यागः स्वत्वा-वलम्बनं च कार्यमित्याह—यत्स्विति ॥ शौण्डीर्यं शौर्यं । “ शौण्डी गर्वे ” इति धातोरौणादिके ईरन्प्रत्यये शौण्डीरशूरः अस्य भावश्चौण्डीर्यं तत् । अवलम्बता अवलम्बमानान् शौर्यप्रधानेनेत्यर्थः । मनुष्येण पुरुषेण । यत्कार्यं संपाद्यं तत्सत्त्वं धैर्यं बलं वा । तेजसा पराक्रमेण सह अस्मिन्काले आतिष्ठ अवलम्बस्व ॥ १६ ॥ ननु नायं शोकस्सागरतरणादिनिमित्तकः किंतु सीतानवलोकनादिनिमित्त इत्यत्राह—शूराणामिति ॥ विनष्टे अन्तर्हिते । “ गणश अदर्शने ” इति धातोर्निष्ठा ॥ १७ ॥ पुनश्च रामं प्रोत्साहयति—त्वमिति ॥ इह इदानीं ॥ १८ ॥ न हि तिष्ठेत् स्थातुं नशकुयात् ॥ १९ ॥ वानरेषु समासक्तं वानरमूलमित्यर्थः । न विपत्स्यते न विन-

क्षयति ॥ २० ॥ उपसंहरति—तदिति ॥ आलम्ब्यालं नालम्बस्वेत्यर्थः । “ अलंस्वत्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ” इति क्त्वाप्रत्ययः । क्रोधस्यालम्ब्यत्वे हेतुमाह—निश्चेष्टा इति । निश्चेष्टाः निरुद्योगाः । क्षत्रियाः मन्दाः मन्दभाग्याः । चण्डस्य चण्डात् चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ” इत्यमरः ॥ २१ ॥ एवं सेतुबन्धेन सर्वार्थसिद्धेः शोको न कार्य इत्युक्त्वा सेतुबन्धोपायो विचार्यतामित्याह—लङ्घनार्थमिति ॥ लङ्घनार्थं लङ्घनहेतुं “ अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धनुश्चास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु ” इति वैजयन्ती ॥ २२ ॥ सेतुबन्धोपाये निर्णीते ततः परं सुकरमित्याह—सर्वमिति ॥ २३ ॥ उक्तेर्ये पूर्वोक्तं हेतुमनुवदति—इमे हीति ॥ विधमिष्यन्ति धक्ष्यन्ति ॥ २४ ॥ मा भूत्सेतुबन्धः प्रकारान्तरेणापि समुद्रं तीर्त्वा शत्रून् हनिष्यामीत्याह—कथंचिदिति ॥ कथंचित् केनाप्युपायेन । नन्दतीति नन्दनः । नन्द्यादित्वात् ल्युः । समित्यां युद्धे नन्दन युद्धोत्सुकेति या-

तस्मात् विरुद्धां सर्वार्थनाशिनीं बुद्धिमवलम्ब्यालं । हि यतः शौर्यापकर्षणः तन्नाशकः ॥ १५ ॥ ति० मन्दाः शत्रुविषयक्रोध-हीनाः ॥ २१ ॥ ती० सर्वमित्यर्थमेकवाक्यं । अत्रयावत्तावच्छब्दावध्याहार्यौ । जितमिति भावेनिष्ठा । मेसैन्यं यावत्तीर्णं तावत्ते-मजितमित्युपधारय । लङ्घितेतत्स्यतैस्सैन्यमिति कचित्पाठः । तस्यार्थः । समुद्रे लङ्घितेतैर्वानरैस्तस्य रावणस्य सैन्यं जितमित्युपधारयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

[पा०] १ झ. शौटीर्यमवलम्ब्यतां. २ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ३ ड. झ. ट. तत्त्वं. ४ ड. च. छ. जेतुं लमर्ह-सि. झ. ट. जेतुं समर्हसि. ५ ख. च. छ. न. आनयिष्यामि ते सीतां. ६ इदमर्थं क. ड. च. छ. झ. न. ट. पाठेषु दृश्यते. ७ ख. ग. झ. स्वधार्थतां. च. छ. त्युपधार्यतां. ८ घ. शूराविकान्ताः. ९ ड. झ. ट. कथंचित्परिपश्यामि लङ्घितं. क.—घ. कथंचित्परिपश्यामस्त्वयं. १० ड. झ. ट. शत्रुनिबर्हण.

किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् ॥ निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

श्रीरामेण हनुमन्तं प्रति स्वस्य सेतुबन्धाद्यन्यतमोपायेन वानराणां सागरतारणसामर्थ्योक्तिपूर्वकं लङ्काया दुर्गादिभिः परिरक्षण-
प्रकारप्रश्नः ॥ १ ॥ हनुमता तं प्रति विस्तरेण तत्प्रकारमिवेदनेन सहस्रकृतसंक्रमादिविध्वंसननिवेदनपूर्वकं स्वस्याङ्गदादिक्रतिपय-
वीरसाहिष्येन बाहुल्यवनेनैव लङ्कागमनपूर्वकं सर्वराक्षसविध्वंसनशक्तिनिवेदनेन तदर्थमाज्ञापार्थनम् ॥ २ ॥

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवित् ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
तपसा सेतुबन्धेन सागरोच्छोषणेन वा ॥ सर्वथा सुसमर्थोऽसि सागरस्यास्य लङ्घने ॥ २ ॥
कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्काया ब्रूहि तानि मे ॥ ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादिव वानर ॥ ३ ॥
बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि ॥ गुप्तिकर्म च लङ्काया रक्षसां सदनानि च ॥ ४ ॥
यथासुखं यथावच्च लङ्कायामसि दृष्टवान् ॥ सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥ ५ ॥
श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान्मास्ततात्मजः ॥ [प्रैणम्य शिरसा रामं प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥]
वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥ ६ ॥
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्म विधानतः ॥ गुप्ता पुरी यथा लङ्का रक्षिता च यथा बलैः ॥ ७ ॥

वत् ॥ २५ ॥ निमित्तानुसारेणापि भवतो जयसिद्धि-
रित्याह—किमुक्त्वेति ॥ सर्वथा सेतुं बद्ध्वा अवद्ध्वा
वा । निमित्तानि नेत्रस्फुरणादीनि । मनो मे संप्रहृ-
ष्यतीति मनःसंप्रहर्षश्च कार्यसिद्धिनिमित्तमिति भावः
॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने
द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

एवं मानुषभावानुसारेण समुद्रस्य दुस्तरत्वेन
शोकापन्नोऽपि सुहृदुपदेशेन प्रतिष्ठापितधैर्यो रामः
नीतिशास्त्रानुसारेण संहार्यशत्रुदुर्गस्वरूपशोधनाय
पृच्छति—सुग्रीवस्येत्यादिना ॥ सारग्राहित्वमाह—
परमार्थविदिति । हेतुमत् युक्तियुक्तं । वचः श्रुत्वा
प्रतिजग्राह ॥ १ ॥ तपसा तपःप्रभावेन । तरसेति
पाठे तरसा वेगेन । लङ्घने तरणे ॥ २ ॥ एवमुपाय-
चिन्तनेन समुद्रस्य दुस्तरत्वमविगणय्य दुर्गस्वरूपं
पृच्छति—कतीति ॥ दुर्गायाः दुष्प्रापायाः । लङ्कायाः

कति दुर्गाणि कति दुर्गप्राकारः । सन्तीत्यर्थः ।
जलगिरिस्थलात्मकानि दुर्गाणि । तत्तु दुर्गविशेषवत्त्वं ।
मे ब्रूहि । पूर्वमेवोक्तमित्यत्राह—ज्ञातुमिति । तत्पूर्वं श्रुतं
सर्वं । दर्शनादिव प्रत्यक्षत इव । विशदं ज्ञातुमि-
च्छामि । बलस्य सेनायाः । परिमाणं इयत्तां ।
द्वारदुर्गक्रियां द्वारेषु दुर्गक्रियां कीलखननजलौ-
घप्लवनकरणादिभिः दुर्गमत्वकरणं । गुप्तिकर्म
प्राकारपरिधादिनिर्माणं । सदनानि गृहाणि ।
ज्ञातुमिच्छामीति णान्वयः ॥ ३-४ ॥ यथासुखं
निश्शङ्कं । यथावत् तत्त्वेन । लङ्कायां पूर्वोक्तं सर्वं
दृष्टवानसि । तत्त्वेन दृष्टप्रकारेणैव । आचक्ष्व व्यक्तं
वद । सर्वथा द्रष्टुं वक्तुं च ॥ ५ ॥ अथाब्रवीत्
कात्स्न्येनाब्रवीत् । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्ये-
ष्वथोऽथ” इत्यमरः ॥ ६ ॥ दुर्गकर्मविधानतः
दुर्गकर्म प्राकारपरिखाखननादि । तद्विधानतः तन्नि-
र्माणेन गुप्तेति संबन्धः । राक्षसाः स्निग्धाः स्वामिनि
भक्ताः तेजसासंपादिताम्प्रतिशेषः । विभागं तत्र तत्र

स० परमार्थः अवतारमुद्धार्यः रावणमारणादिः तद्वत् । तद्वटकमिति यावत् ॥ १ ॥ ति० तपसा तपःकार्यसंकल्पसिद्ध्या ।
अतएव सकलस्वरुपवर्तिप्रणिनां ब्रह्मलोकनयनं वक्ष्यमाणं संगच्छते । सेतुबन्धेन गङ्गायां गाङ्गेयेन शरैरेव । सागरोच्छोषणेन दिव्या-

[पा०] १ ख. संप्रसीदति. २ ख. इतितस्यवचः, च. छ. तस्यतद्वचनं. ३ ड. झ. ट. लङ्कायास्तद्वीष्वमे. क. ख. ग.
च. छ. ज. व. लङ्कायास्तद्वीहिमे. ४ च. छ. व. श्रोतुमिच्छामि. ५ ग. ड. च. ज. लङ्कायां. ६ इदमर्थे क. ख. पाठोर्दृश्यते.

राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा ॥ परां समृद्धिं लङ्कायाः सागरस्य च भीमताम् ॥

विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्वतः ॥ ९ ॥

हृष्टप्रमुदिता लङ्का मत्तद्विपसमाकुला ॥ महती रथसंपूर्णा रक्षोगणसमाकुला ॥

वाजिभिश्च सुसंपूर्णा सा पुरी दुर्गमा परैः ॥ १० ॥

दृढबद्धकवाटानि महापरिघवन्ति च ॥ द्वाराणि विपुलान्यस्याश्चत्वारि सुमहान्ति च ॥ ११ ॥

तत्रेषूपलयन्त्राणि बलवन्ति महान्ति च ॥ आगतं परसैन्यं तु तत्र तैः प्रतिहन्यते ॥ १२ ॥

द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः ॥ शतशो रचिता वीरैः शतश्रयो रक्षसां गणैः ॥ १३ ॥

सौवर्णश्च महास्तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः ॥ मणिविद्रुमवैडूर्यमुक्ताविरचितान्तरः ॥ १४ ॥

सर्वतश्च महाभीमाः शीततोयवहाः शुभाः ॥ अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविताः ॥ १५ ॥

द्वारेषु तासां चत्वारः संक्रमाः परमायताः ॥ यच्चैरुपेता बहुभिर्महद्भिर्गृहपङ्क्तिभिः ॥ १६ ॥

त्रायन्ते संक्रमास्तत्र परसैन्यागमे सति ॥ यच्चैस्तैरवकीर्यन्ते परिखासु समन्ततः ॥ १७ ॥

विभज्य स्थापनं । बलौघस्य चतुरङ्गबलसमूहस्य ।

निर्दिश्यते इयत्तया परिच्छिद्यतेऽनेनेति निर्देशः

संख्या तं ॥ ७-८ ॥ एवमित्यर्थः ॥ एवमुक्त्वा

उक्तरीत्या वक्ष्यमाणं संग्रहेण प्रतिज्ञाय ॥ ९ ॥

हृष्टप्रमुदिता अत्यन्तहृष्टजना ॥ १० ॥ दृढेति

आयसकीलादिभिर्दृढघटितकवाटानि । महापरिघ-

वन्ति महार्गलवन्ति । “ अर्गले काचके वंशे योगे

प्राकारगोपुरे । अस्त्रे घटे मुद्गरे च परिघः परिपठ्यते ”

इतिनिघण्टुः । सुमहान्ति उन्नतानि ॥ ११ ॥ तत्र

तेषु द्वारेषु । इषूपलयन्त्राणि शरशिलाक्षेपकयन्त्राणि ।

बलवन्ति दृढानि महान्ति विपुलानि सन्तीति शेषः ।

तैः यच्चैः । तत्र द्वारेषु । प्रतिहन्यते प्रतिबध्यते

॥ १२ ॥ संस्कृताः सज्जीकृताः । शिताः तीक्ष्णाः ।

कालायसमयाः अयस्सारमयाः । जीवभाव आर्षः ।

“ अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ” इति समा-

सान्तः । शतं घ्नन्तीति शतश्रयः मुद्गरविशेषाः ।

“ अमनुष्यकर्तृके च ” इति ठक् । शतशः बहुशः ।

रचिताः स्थापिताः ॥ १३ ॥ तस्याः प्राकारो दुष्प्रध-

र्षणः दुरारोह इत्यर्थः । मणयः पद्मरागाः ॥ १४ ॥

सर्वतः प्राकारमभितः परिखाः सन्तीति शेषः ।

शीततोयवेन दुष्प्रवेशत्वमुक्तं ॥ १५ ॥ द्वारेषु

द्वारसमीपप्रदेशेषु । सामीप्ये सप्तमी । तासां परि-

खानां संबन्धिनः । परिखोपरिहृता इत्यर्थः । संक्रमाः

दारुफलकनिर्मितसंचारमार्गाः । “ संक्रमः क्रमणे

सम्यग्द्वारसंचारयन्त्रके ” इति विश्वः । परमायताः

अतिविपुलाः । यच्चैः संक्रमावकीर्यकैः । महद्भिरिति य-

च्चविशेषणं । गृहपङ्क्तिभिः रक्षिजनावासस्थानपङ्क्तिभिः

उपेताः सन्तीतिशेषः ॥ १६ ॥ संक्रमाणामुपयोगमाह-

त्रायन्त इति ॥ तत्र द्वारप्रदेशेषु । परसैन्यागमेसति

संक्रमाः त्रायन्ते पुरीमिति शेषः । कथमित्यत्राह—

यच्चैरिति । यच्चैः संक्रमफलकविक्षेपयच्चैः । परिखासु

परिखोपरि । समन्ततः अवकीर्यन्ते क्षिप्यन्ते । सर्वथा

परिखाजलोपरि फलका निक्षिप्यन्ते । शत्रुसैन्यागमेतु

ता उक्षिप्यन्ते । तेन दुर्गपरिखाजलेन प्राकारसमी-

पगमनं न शक्यत इति श्लोकतात्पर्यं ॥ १७ ॥

बलवत्तद्विशेषः ॥ सर्वथा सर्वप्रकारस्यलङ्घनोपायस्यविद्यमानत्वादित्याशयः ॥ २ ॥ स० स्निग्धाः रावणेपरस्परंचल्लेहवन्तः
तथाशृणु । स्निग्धाइत्यनेन भेदनोपायासाध्यत्वं सूचयति ॥ ८ ॥ ती० शतश्रयोनाम सकृत्प्रयोगाच्छतमारिकाः चतुर्वितस्तिप्रमाण
मुद्गरविशेषाः ॥ “ शतश्रीचचतुर्हस्तागदितालोहकण्टकी ” इतिवैजयन्ती ॥ १३ ॥ स० परसैन्यागमेसति । अनेनगमनमेवदु
र्घटमिति सूचयति ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. तलवित्. २ ड. च. छ. झ. व. ट. गणनिषेविता. ३ ख. ग. ड. ज. — ट. प्रति सैन्यं तैस्तत्र प्र
तिनिवार्यते. क. घ. च. छ. परसैन्यं तैस्तत्र प्रतिनिवार्यते. ४ ट. सौवर्णं स्तुमहान्. झ. सौवर्णं स्तुमहान्. घ. ससौवर्णमयस्तस्याः
५ ड. च. छ. झ. व. ट. शीततोयामहाशुभाः. ६ घ. मीनसंकुलाः.

एकस्त्वकम्प्यो बलवान्संक्रमः सुमहादृढः ॥ काञ्चनैर्वहुभिः स्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभितः ॥ १८ ॥
 स्वयं प्रकृतिसंपन्नो युयुत्सुः राम रावणः ॥ उत्थितश्चाग्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने ॥ १९ ॥
 लङ्का पुनर्निरालम्बा देवदुर्गा भयावहा ॥ नादेयं पार्वतं वान्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम् ॥ २० ॥
 स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव ॥ नौपथ्योपि च नास्त्यत्र निरादेशश्च सर्वतः ॥ २१ ॥
 शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्वेवपुरोपमा ॥ वाजिवारणसंपूर्णा लङ्का परमदुर्जया ॥ २२ ॥
 परिखाश्च शतश्वश्च यन्त्राणि विविधानि च ॥ शोभयन्ति पुरीं लङ्कां रावणस्य दुरात्मनः ॥ २३ ॥
 अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम् ॥ शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः ॥ २४ ॥
 नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम् ॥ चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥ २५ ॥
 प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् ॥ चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥
 न्यवुर्दं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् ॥ रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥ २७ ॥
 शतशोथ सहस्राणि मध्यमं स्कन्धमाश्रिताः ॥ यातुधाना दुराधर्षाः सौग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ २८ ॥

तेषु संक्रमेषु एकः उत्तरद्वारस्थः । बलवान् स्थूलवान् ।
 सुमहादृढः अत्यन्तवृद्धसंघटनः । अतएवाकम्प्यः ।
 स्तम्भैः संक्रमाधारार्थं परिखासु स्थापितैः स्तम्भैः ।
 वेदिकाभिः रक्षिजनाधारार्थाभिर्वितर्दिकाभिः ॥ १८ ॥
 प्रकृतिसंपन्नः द्यूतादिव्यसनरूपविचाररहितः ।
 अग्रमत्तः सावधानः । बलानां सैन्यानां । अनुदर्शने
 प्रतिदिनमवलोकननिमित्तं । उत्थितः जागरूकः ।
 स्वयं युयुत्सुः सर्वदा युद्धोद्यतः । तिष्ठतीतिशेषः
 ॥ १९ ॥ लङ्का पुनः लङ्का तु । निरालम्बा टङ्कच्छे-
 दमसृणीकृतत्रिकूटशिखरस्थितत्वादरोहणालम्बनर-
 हिता । देवदुर्गा देवैरपि दुष्प्रापा । लङ्का नादेयादि-
 रूपेण चतुर्विधदुर्गं च चतुर्विधदुर्गप्रकारवतीत्यर्थः ।
 नादेयं नद्यां भवं । जलदुर्गमित्यर्थः । पार्वतं पर्वतस्थं ।
 वनानां समूहो वन्या तत्संबन्धि वान्यं । कृत्रिमं
 क्रियया निर्वृत्तं । प्राकारपरिखादिमत्स्थलमित्यक्षरार्थः
 ॥ २० ॥ दूरे पारं यस्य सः दूरपारः तस्य । विशा-
 लस्येत्यर्थः । पारे दक्षिणतीरे स्थिता । अत्र समुद्रे ।
 नौपथः नौसंचारश्च नास्ति । अतएव सर्वतः निरा-

देशश्च । आदेशो वार्तासंचारः तद्रहितः अयं देश
 इत्यर्थः ॥ २१ ॥ वनगिरिदुर्गवत्त्वमाह—शैलाम् इति
 ॥ २२ ॥ कृत्रिमदुर्गवत्त्वमाह—परिखा इति ॥ २३ ॥
 विभागं च बलौघस्येति रामप्रशस्योत्तरमाह—
 अयुतमिति ॥ अत्र लङ्कायां । सर्वे पूर्वद्वारस्थाः । अयुतं
 दशसहस्रं अग्रे सेनाग्रे युध्यन्त इत्यग्रयोधिनः ।
 खड्गैरग्रयोधनः सर्वे अयुतसंख्याकाः सर्वेपितथा-
 विधा इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अत्र लङ्कायां । चतुरङ्गेण
 सैन्येन सह रक्षसां नियुतं दक्षिणद्वारमाश्रितं । तत्र
 चतुरङ्गबलेषु । योधाः पदातयः । अनुत्तमाः अत्यन्त-
 शूराः । भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ सर्वे पश्चिमद्वारवा-
 सिनः । सर्वास्त्रकोविदाः समस्तास्त्रज्ञाः ॥ २६ ॥
 अश्ववाहाश्चेति चकारेण गजवाहास्समुच्चीयन्ते ।
 कुलपुत्राः सत्कुलप्रसूताः । विश्वसनीया इति यावत् ।
 सुपूजिताः रावणेन बहुमताः । किंकरा इति शेषः
 ॥ २७ ॥ अथेति कात्स्न्यं । शतशः सहस्राणि
 अनेकसहस्राणि । दुराधर्षाः यातुधानाः राक्षसाः ।
 मध्यमं स्कन्धं नगरमध्यमस्थानं । आश्रिताः ।

शि० बलवान् बहुसेनाविशिष्टः । सुमहादृढः शैथिल्यसंसर्गरहितइत्यर्थः । अतएवाकम्प्यः परैः कंपयितुमशक्यः । काञ्चनैः
 स्तम्भैर्वेदिकाभिश्चशोभितः एकः संक्रमोस्तीतिशेषः । एतेन तेनैवरावणो निर्गच्छतिप्रविशतिचेतिसूचितं ॥ १८ ॥ शि० प्रकृतिं
 स्वस्वभावं । आपन्नः मद्यपानादावपिस्वभावपरिणामरहितइत्यर्थः ॥ १९ ॥ स० निरालंबा अंबरलंबिनीतिनिरालंबेव निरालंबा
 नितरां दृढा इति यावत् । आलंबः पर्वतशिखरादिरूपआश्रयोयस्यास्सा । देवदुर्गा देवानामपिदुस्साधगमना । निरालंबादेव प्रतीय-
 मानाश्रयाभावादेव दुर्गेति वा । दुर्गा दुष्टांगतिमापन्नोदुःखंप्राप्तोवातस्याभयावहेति वा ॥ २० ॥ स० निरुद्देशः वृथाभूमिः ।
 निरादेशइतिपाठे आहांविनागम्यप्रदेशः । नास्तीत्युभयत्रान्वेति ॥ २१ ॥

[पा०] १ झ. अ. ट. प्रकृतिमापन्नो. २ क. ख. च. छ. ज. न. लङ्कापुरीनिरा. ३ क. ग.—उ. नौपथश्चापि. ४ ङ.
 झ. ट. निरुद्देशश्च. ५ घ. शतकोटिश्च.

ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः ॥ दग्धा च नगरी लङ्का प्राकाराश्चावसादिताः ॥ २९ ॥
 बलैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महात्मनाम् ॥ ३० ॥
 येन केन च मार्गेण तराम वरुणालयम् ॥ हतेति नगरी लङ्का वानरैरवधार्यताम् ॥ ३१ ॥
 अङ्गदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान्पनसो नलः ॥ नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ॥ ३२ ॥
 प्लवमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् ॥ सपर्वतवनां भित्त्वा सखातां सप्रतोरणाम् ॥
 सप्राकारां सभवनामानयिष्यन्ति राघव ॥ ३३ ॥
 एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंग्रहम् ॥ मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

सुग्रीवेणरामचोदनातदुक्तप्रकारेणवानरसैन्यानांसुमुहूर्तेलङ्कांप्रतिप्रस्थानायाज्ञापनम् ॥ १ ॥ सुग्रीवादिभिर्हनुमदङ्गदा-
 रुढाभ्यांरामलक्ष्मणाभ्यांसह रामोक्तप्रकारेणसर्वतःसेनारक्षणपूर्वकंलङ्कांप्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥ प्रयाणसमयेलक्ष्मणेनरामंप्रति
 स्वपरजयापजयसूचकशुभाशुभशकुनप्रदर्शनपूर्वकंसाक्षात्सन् ॥ ३ ॥ रामेणसुग्रीवादिभिःसह क्रमेणमलयाद्यतिक्रमेण
 महेन्द्रगिरिमेत्यतच्छिखरारोहणेनसागरावलोकनम् ॥ ४ ॥ हनुमदंसादवतीर्थेसमुद्रबलावनमुपगतेनरामेणसुग्रीवंप्रतिसेना-
 संनिवेशननियोजनपूर्वकंसागरातरणोपायनिर्धारणायमन्त्रचोदना ॥ ५ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥
 यौ निवेदयसे लङ्कां पुरीं भीमस्य रक्षसः ॥ क्षिप्रमेनां मैथिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २ ॥

सर्वसंख्यामाह—साधेति । रक्षसां साम्रकोटिः पूर्ण-
 कोटिः । अत्र लङ्कायां अस्तीति शेषः ॥ २८ ॥ एवं
 दुर्गप्राकारवर्णनेन लघूनां भीतिर्मा भूदिति स्वकृतं
 दर्शयति—ते मयेति ॥ परिखा इत्यादावपि तच्छब्दो-
 नुसंधेयः ॥ २९ ॥ बलैकदेश इत्यर्थमेकान्वयं ॥ बलैक-
 देशः सेनाचतुर्थांश इत्यर्थः । महात्मनां महाकायानां
 ॥ ३० ॥ तपसा सेतुबन्धनेत्येवं रामोक्तमेव सम्यगि-
 त्याह—येनेति ॥ मार्गेण उपायेन । तराम तरिष्यामः ।
 व्यत्ययेन लोट् । वरुणालयं समुद्रं ॥ ३१ ॥ पक्षान्त-
 रमाह—अङ्गद इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन ॥ अङ्गदादयः
 प्लवमानाः समुद्रं लङ्घितवन्तः । सखातां सपरिखां ।
 सप्रतोरणां सबहिर्द्वारां आनयिष्यन्ति । बलशेषेण किं ।
 उक्ताङ्गदादिव्यतिरिक्तबलशेषेण किं प्रयोजनमिति

योजना ॥ ३२—३३ ॥ सर्वसंग्रहं । संगृह्यत इति
 संग्रहः बलानां मध्ये सर्वसारभूतं बलं अङ्गदादिकं
 आज्ञापय । एवं प्लवमाना इत्याद्युक्तीत्या आज्ञापये-
 त्यर्थः युक्तेन यात्रायोग्येन ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

एवं लङ्काया दुर्गकर्मबलपरिमाणादौ हनुमता कथिते
 रामः कियन्मात्रमिदमिति न्यक्कृत्य तदानीमेव दण्ड-
 यात्रामाज्ञापयति—श्रुत्वेति ॥ महातेजाः महाबलः ।
 सत्यपराक्रमः अमोघविक्रमः । आभ्यां निर्भयत्वे
 हेतुरुक्तः । अब्रवीत् सुग्रीवमिति शेषः ॥ १ ॥
 निवेदयसे हनुमन्मुखेन निवेदयसि । मैथिष्यामि

ति० परिखाश्चावपूरिताः शिलेष्टकादिभिरिति शेषः ॥ चेनबलैकदेशक्षयोपिकृतइत्यर्थः ॥ २९ ॥ ति० एवमिति । एवं प्रधानै-
 रेवकार्यसाधनमिष्टं चेत्क्षिप्रमिदानीमेवानयत्येवाज्ञापय । यदि बलानांसर्वसंग्रहं बलसंमेलनमुद्दिश्य बलानामपिपारनयनमिष्टं तदा
 युक्तेन यात्रोचितेनमुहूर्तेनप्रस्थानं खयात्रामभिरोचय ॥ ३४ ॥ इतितृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

स० “कित्तस्सञ्चनुहननेकपयःसहायाः” इत्याद्युक्तप्रकारेणस्वमतमावेदयति—यदिति । यदित्यव्ययं यामिष्यथे । योलङ्कार-

[पा०] १ क. घ. दुरात्मनां. २ ख. लङ्कावैसप्र. ड. झ. ट. सखातांसतोरणां. क. सपताकांसतोरणां. ज. सखातां
 सप्रतोलिकां. ३ घ. ज. मैथिली. ४ क. ख. दनुमाधितं. ५ ड. झ. ट. यन्निवेदयसे. ६ ड. झ. ट. ठ. वधिष्यामि.

अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचये ॥ युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥ ३ ॥
 अस्मिन्मुहूर्ते विजये प्राप्ते मध्यं दिवाकरे ॥ सीतां हत्वा तु मे जातु काऽसौ यास्यति यास्यतः ॥ ४ ॥
 सीता श्रुत्वाऽभियानं मे आशामेष्यति जीविते ॥ जीवितान्तेऽमृतं स्पृष्ट्वा पीत्वा विषमिवातुरः ॥ ५ ॥
 उत्तराफल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते ॥ अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः ॥ ६ ॥
 [मुहूर्तेन च युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥] निमित्तानि च धन्यानि यानि प्रादुर्भवन्ति च ॥
 निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम् ॥ ७ ॥
 उपरिष्ठाद्धि नयनं स्फुरमाणमिदं मम ॥ विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथम् ॥ ८ ॥

शरैर्ध्वंसयिष्यामि ॥ २ ॥ कुत इत्यत्राह—युक्त इति । युक्तः यात्रार्हः । तत्र हेतुः । विजयः विजयावहः । विजयावहत्वे हेतुमाह—दिवाकरः । मध्यं दिने मध्यं प्राप्तः । अभिजिन्मुहूर्त इत्यर्थः । तदुक्तं विद्यामाधवीये—“आर्द्रारगमित्रमखावसुजलविश्वामिजिद्विरि-
 श्वेन्द्राः । ऐन्द्राग्रिमूलवरुणार्यमभगतारा दिवा मुहूर्ताः स्युः ” इति ॥ नन्वभिजिन्मुहूर्ता दक्षिणयात्रासु निषिद्धाः । यथा ज्यौतिष्करत्नाकरे—“ भुक्तौ दक्षिणयात्रायां प्रतिष्ठायां द्विजन्मनि । आधाने च ध्वजारोहे मृत्युदः स्यात्सदाभिजित् ” इति ॥ उच्यते । लङ्का हि दक्षिणपूर्वस्यां किष्किन्धायाः । अतो नेयं दक्षिणयात्रेति नोक्तदोषः ॥ ३ ॥ मुहूर्तविशेषे प्रयाणस्य फलं दर्शयति—अस्मिन्निति ॥ दिवाकरे मध्यं प्राप्ते विजयाख्ये अस्मिन्मुहूर्ते यास्यतो मे यास्यति मयि । असौ रावणः । सीतां हत्वा जातु कदाचित् क यास्यति । यत्र कुत्रापि यान्तं तं हनिष्यामीत्यर्थः । सीतां हत्वा तु मे यात्विति पाठे यातु राक्षसः । “ नैर्ऋतो यातुरक्षसी ” इत्यमरः । यद्वा यातु गच्छतु । क यास्यतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ अथैव सागर-
 तरणोपायचिन्तां विना निर्गमस्य फलमाह—सीतेति ॥

मे अभियानं प्रस्थानं । सीता श्रुत्वा जीविते आशामेष्यति । श्रवणं च त्रिजटादिभ्य इति ज्ञेयं । निर्गमं विना केवलं विचाराकुलेष्वस्मासु जीविते सा निराशा स्यादिति भावः । कथमिव । विषं पीत्वा आतुरः पीडितः । पुरुषः जीवितान्ते प्राणायत्ये प्राप्ते । अमृतं स्पृष्ट्वेव ॥ ५ ॥ तर्हि कदाऽस्माभिः प्रस्थाप्यं तत्राह—
 उत्तरेति ॥ अद्य दिने उत्तराफल्गुनीनक्षत्रं वर्तते । श्वः उत्तरदिने । हस्तेन योक्ष्यते । चन्द्र इति शेषः । हस्तो रामस्य निधनतारा । उत्तराफल्गुनी तु साधनतारा । अतोऽद्यैव सर्वानीकसमावृताः सन्तः अभिप्रयाम गच्छेम । अत्रोत्तराफल्गुनीत्यनेन स दिवसः फाल्गुनपौर्णमासीत्यवगम्यते । इदमुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते ॥ ६ ॥ यानि निमित्तानि धन्यानि तानि प्रादुर्भवन्ति । अतो रावणं निहत्य सीतामानयिष्यामि । जानकीमिति विशेषणेन जनकप्रीत्यर्थं चावश्यं सा आनेतव्येति व्यज्यते ॥ ७ ॥ उपरिष्ठात् उपरि । स्फुरमाणमिदं मम नयनं । मनोरथं मनोरथविषय-
 भूतं जयं । समनुप्राप्तं सम्यक्समीपे प्राप्तं । शंसतीव । स्पष्टं बोधयतीत्यर्थः । तथोक्तं ज्योतिःशास्त्रे—
 “ नेत्रस्थाधस्स्फुरणमसकृत्सङ्गरे भङ्गहेतुर्नेत्रोपान्ते

तिदुर्गमनिवेदयसे कथयसि । तामेतांक्षिप्रमेवविष्यामि । प्रकृत्यन्तरस्येदंरूपं । विष्यामीत्यनेन लङ्कानाशेऽन्यनैरपेक्ष्यंसूचयति । तेषुभ्यमिततिहनुमन्तंप्रत्युक्तिः ॥ २ ॥ ति० सुग्रीवप्रयाणमितिषष्ठीतत्पुरुषः ॥ स० राजलतासुग्रीवकटाक्षीकृत्याह—अस्मिन्निति । अस्मिन् अभिजिन्नामकेमुहूर्ते प्रयाणमितोस्मिन्नर्गममभिरोचये । अभिरोचयेतिपाठे अनुमोदस्त्वैत्यर्थः । सुग्रीवप्रयाणमित्यैकपथेनहनुमदभिमुख्येनवचनमित्यङ्गीकारे “ अभिप्रयामसुग्रीवसर्वानीकसमावृताः ” इत्यग्रिमग्रन्थानानुगुण्यंस्फुटं ॥ मध्यं नभोमध्यं । दिवाकरोयतःप्राप्तः तस्मात् विजये विजयप्रदेमुहूर्ते । युक्तः निर्गमइतिशेषः । युक्तोमुहूर्तोविजयइतिप्रथमान्तपाठःस्फुटार्थः ॥ ३ ॥ ति० आतुरः जीवितान्ते जीवितनाशप्राप्तौ । अमृतं अमृतत्वसाधनंदिव्यौषधं । स्पृष्ट्वाद्रवरूपममृतंपीत्वाच यथाजीविताशामेति तद्वत् ॥ ५ ॥ ति० ममताराबलमस्तीत्याह—उत्तरेति । पुनर्वसुजातस्यहस्तोवधतारा । उत्तराचसीतायाजन्मतारा । बद्धजन्मतारायांतन्मोचनार्थयात्रायामवश्यंतन्मुक्तिरितिभावः । अद्यामान्तमानेनमार्गशीर्षकृष्णाष्ट-

[पा०] १ क. च.—ट. मभिरोचय. २ ड. ट. प्राप्तोमध्यंदिवाकरः. ३ ड. झ. ट. हत्वातुतथातु. ४ ख.—ड. झ. ब. ट. जीवितः. ग. च. छ. वेगितः. ५ ड. झ. पीत्वाऽमृतं. ६ इदमर्थं ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ७ ड. झ. ट. पश्यामि. क. ख. सौम्यानि. ८ क. ख. छ. ब. प्रादुर्भवन्तिमे. ९ ख. च. छ. ब. संख्येह्यानयिष्यामि.

ततो वानरराजन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥ ९ ॥
 अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुम् ॥ वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरखिनाम् ॥ १० ॥
 फलमूलवता नील शीतकाननवारिणा ॥ पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय ॥ ११ ॥
 दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम् ॥ राक्षसाः परिरक्षेथास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः ॥ १२ ॥
 निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः ॥ अभिपुत्याभिपश्येयुः परेषां निहितं बलम् ॥ १३ ॥
 यच्च फल्गु बलं किञ्चित्तदत्रैवोपयुज्यताम् ॥ एतद्वि कृत्यं धोरं नो विक्रमेण प्रयुज्यताम् ॥ १४ ॥
 सागरौघनिभं भीममग्रानीकं महाबलाः ॥ कपिसिंहाः प्रकर्षन्तु शतशोथ सहस्रशः ॥ १५ ॥
 गजश्च गिरिसंकाशो गवयश्च महाबलः ॥ गवाक्षश्चाग्रतो यान्तु गवां दप्ता इवर्षभाः ॥ १६ ॥
 यातु वानरवाहिन्या वानरः पुवतां वैरः ॥ पालयन्दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १७ ॥
 गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्त्री गन्धमादनः ॥ यातु वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः ॥ १८ ॥
 यास्यामि बलमध्येऽहं बलौघमभिहर्षयन् ॥ अधिरुह्य हनूमन्तमैरावतमिवेश्वरः ॥ १९ ॥
 अङ्गदेनैष संयातु लक्ष्मणश्चान्तकोपमः ॥ सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा ॥ २० ॥

हरति नयनं नेत्रमूले च मृत्युः । नेत्रस्योर्ध्वं हरति प्रयुध्यतां । आषः शतप्रलयः । विक्रमेण शक्त्या ।
 सकलं मानसं दुःखजातं वामे चैवं फलमविकलं ये युध्यन्ते तेषामेव नान्येषामित्यर्थः । विक्रमेणोपयु-
 दक्षिणे वैपरीत्यं ” इति ॥ एवं वचने विद्यमाने ज्यतामिति पाठे विक्रमेणोपयुज्यमानानां । विक्रमयु-
 दक्षिणनयनमिति व्याख्यानं चिन्त्यं ॥ ८ ॥ पूजितः क्तानामित्यर्थः । क्रियापदत्वे संप्रधारणायां लोड्ढेदि-
 युक्तमिति श्लाघितः । अर्थकोविदः नीतिशास्त्रनिपुणः तव्यः ॥ १४ ॥ अथ “ यतश्च बलमाशङ्की ततो
 ॥ ९ ॥ नीतिशास्त्रमनुस्मरन् सेनासंविधानं दर्शय- विस्तारयेद्बलं ” इत्युक्तरीत्या बहवो बलिनोऽग्रे सेनां
 ति—अग्र इति ॥ १० ॥ मार्गमवेक्षितुं यात्विति कर्षन्त्वित्याह—सागरेति ॥ सागरौघनिभं सागरस्य
 सुग्रीवं प्रत्युक्तमात्रेण सन्निहितं नीलं प्रत्याह—फलेति प्रवाहो यदि भवेत्तनुल्यमित्यर्थः । शतशोथसहस्रशः ।
 ॥ ११ ॥ मार्गशोधनप्रकारमाह—दूषयेयुरिति । शतशः सहस्रशश्च संघीभूयेत्यर्थः ॥ १५ ॥ “ अथ
 विषादिनेति शेषः । परिरक्षेथा इत्यात्मनेपदमार्थः । सेनाबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ” इत्युक्तरीत्या
 उद्यतः सावधान इत्यर्थः ॥ १२ ॥ शोधनान्तरमाह निवेशयति—गज इति ॥ गवामग्रे दप्ताः वृषभा
 —निम्नेष्विति ॥ निम्नेषु गर्तप्रदेशेषु वनदुर्गेषु वनैः जलैः इवेति संबन्धः ॥ १६ ॥ दक्षिणं पश्चिमपार्श्वमित्यर्थः ।
 दुर्गेषु दुर्गमप्रदेशेषु । “ जीवनं भुवनं वनं ” इत्य- “ यतश्च भयमाशङ्की तां प्राचीं परिकल्पयेत् ” इति
 मरः । वनेषु काननेषु च । निहितं रन्ध्रे प्रहारार्थं कामन्दकोक्तेः । पुवतां वानराणां ॥ १७ ॥ गन्ध-
 स्थापितं । बलं परसैन्यं । वनौकसः वानराः । अभि- हस्ती मत्तगजः । तरस्त्री बलवान् । सव्यं प्राची-
 भुल अभित उत्तुल्य । पश्येयुः ॥ १३ ॥ शोध- भागं । अधिष्ठितः अधिष्ठाता । कर्तरि क्तः ॥ १८ ॥
 नान्तरमाह—यदिति ॥ यत्किञ्चिद्बलं फल्गु असारं मध्यगमनप्रयोजनमाह—अभिहर्षयन्निति । “ प्रह-
 तत् अत्रैव किष्किन्धायामेव । उपयुज्यतां स्थाप्यतां । र्षयेद्बलं व्यूह ” इत्युक्तेः । ईश्वरः इन्द्रः । तथैवौचि-
 किञ्चिदित्यनेन तादृशं बलमत्र दुर्लभमिति सूचितं त्यात् । गवां पतिमिवेश्वर इति वा पाठः ॥ १९ ॥
 अत्र युक्तिवक्ति—एतदिति । एतत् धोरं कृत्यं विक्रमेण संयातु अङ्गदमारुह्य संयात्वित्यर्थः । सार्वभौ-

म्याकृष्णसप्तम्यां वा । मार्गशीर्षपूर्णिमोत्तरतदन्यतरस्मिन्नुत्तराऽऽलाभात् । अभिप्रयामेति प्रश्नेलोद् ॥ ६ ॥ ति० यच्च फल्गु निस्सार-
 रं बलं बालवृद्धादिलक्षणं युद्धानर्हत्तदत्रैवोपपद्यतां तिष्ठतु । हियस्मात् एतन्मः कृत्यं युद्धरूपं धोरं । अतो विक्रमेण विक्रमोपपन्नबलेन
 प्रयुज्यतां । यात्रेति शेषः ॥ १४ ॥ ती० यस्य मदगन्धादितरेहस्तिनोद्रवन्ति सगन्धहस्ती ॥ १८ ॥

[पा०] १ क. ड. झ. ट. सुपूजितः. २ घ. उवाच वचनं रामो. ३ ड. झ. ट. पथिरक्षेथाः. ४ क. ख. ग. ड. छ. झ.
 ब. ट. प्रयुज्यतां. ५ झ. ट. पतिः.

जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋक्षराजो महासत्त्वः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ २१ ॥
 [पञ्चार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसा वृतः ॥ जघनं कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु] ॥ २२ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेश मैहावीर्यान्वानरान्वानरर्षभः ॥ २३ ॥
 ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य युंयुत्सवः ॥ गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुष्पुविरे तदा ॥ २४ ॥
 ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ २५ ॥
 शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि ॥ वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा ॥
 तं यान्तमनुयाति स महती हरिवाहिनी ॥ २६ ॥
 दृष्ट्वाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः ॥ आप्नुवन्तः पुवन्तश्च गर्जन्तश्च पुवंगमाः ॥
 क्ष्वेलन्तो निनदन्तस्ते जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् ॥ २७ ॥
 भक्षयन्तः सुगन्धीनि मधूनि च फलानि च ॥ उद्वहन्तो महावृक्षान्मञ्जरीपुञ्जधारिणः ॥ २८ ॥
 अन्योन्यं सहसा दृष्ट्वा निर्वहन्ति क्षिपन्ति च ॥ पततश्चाक्षिपन्त्यन्ये पातयन्त्यपरे परान् ॥ २९ ॥
 रावणो नो निहन्तव्यः सर्वे च रजनीचराः ॥ इति गर्जन्ति हरयो राघवस्य समीपतः ॥ ३० ॥
 पुरस्तादृषभो वीरो नीलः कुमुद एव च ॥ पन्थानं शोधयन्ति स वानरैर्बहुभिः सह ॥ ३१ ॥
 मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च ॥ बहुभिर्वलिभिर्मैवृताः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३२ ॥
 हरिः शतबलर्वीरः कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ सर्वाभेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम् ॥ ३३ ॥
 कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः ॥ अर्कश्चातिबलः पार्श्वमेकं तस्याभिरक्षति ॥ ३४ ॥

मेन उत्तरदिग्गजेन । भूतेशः यक्षेशः । द्रविणाधिपतिः । अव्यक्तं शब्दायमानाः । “ णद् अव्यक्ते शब्दे ”
 धनाधिपतिः । अत्र त्वं च शिविकामारुह्य आवाभ्यामा-
 गच्छेति सिद्धम् ॥ २० ॥ ऋक्षराजः जाम्बवद्धाता ।
 कुक्षिं पञ्चाङ्गां । जाम्बवान् सुषेणः वेगदर्शी चेति
 त्रयः महासत्त्वः ऋक्षराजश्च कुक्षिं रक्षन्त्यन्यत्रयः
 ॥ २१—२२ ॥ व्यादिदेश रामोक्तं सर्वं कुरुतेत्या-
 ज्ञापयामास ॥ २३ ॥ पुष्पुविरे सुतगतिं चक्रिरे
 ॥ २४ ॥ पूजितः पुरस्कृत इत्यर्थः । धर्मात्मा नीति-
 रूपधर्मज्ञ इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ययौ राम इतिशेषः ।
 हरिवाहिनी पूर्वोक्तबलवान्तरभिन्ना ॥ २६ ॥ गच्छ-
 तामवस्थाविशेषान् दर्शयति—दृष्ट्वा इत्यादिना ॥
 दृष्ट्वाः गर्विताः । आप्नुवन्तः मण्डलाकारं भ्रमन्त
 इत्यर्थः । गर्जन्तः मेघध्वनिं कुर्वन्तः धनगाजत-
 मिति प्रसिद्धिः । क्ष्वेलन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः ।
 “ क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यात् ” इत्यमरः । निनदन्तः
 अव्यक्तं शब्दायमानाः । “ णद् अव्यक्ते शब्दे ”
 इति धातुः । भक्षयन्तः पिबन्तः । उद्वहन्तः विला-
 सार्थं हस्ते धारयन्तः ॥ २७—२८ ॥ सहसा ।
 तरसा । निर्वहन्ति उद्वहन्ति । क्षिपन्ति पातयन्ति ।
 अन्ये पतन्तः सन्तः । परान् पातयितुन् । आक्षिपन्ति ।
 प्रतीकारकरणासामर्थ्येन परिभाषणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
 अपरे शक्ताः । परान् पातयितुन् । पातयन्ति
 ॥ २९ ॥ नः अस्माभिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ अत्र पूर्व
 रामेण मार्गरक्षणाय ये नीलादयो नियुक्ताः ततोऽन्ये
 कुमुदादयस्तु रामभक्त्युत्साहेन स्वयमेव प्रवृत्ता इति
 ज्ञेयं । ऋषभोदक्षिणपार्श्वरक्षणाय नियुक्तो भक्त्या
 पराक्रमातिशयेन च अत्रापि रक्षणं कृतवानिति ज्ञेयं
 ॥ ३१ ॥ मध्ये त्विति । जग्मुरिति शेषः ॥ ३२ ॥
 अवष्टभ्य अधिष्ठाय ॥ ३३ ॥ गजस्याग्रभागनियुक्त-
 स्यापि पार्श्वरक्षणं भक्त्यतिशयात् । अत्र कार्यकरणा-

ति० अयमृषभोदक्षिणपार्श्वविनियुक्तादन्योनीलसहकारी ॥ ३१ ॥ ति० सर्वावाहिनीमवष्टभ्यैकोररक्ष । समन्ततोऽभ्रमन्स-
 त्रक्षतिस्तेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ति० केसरीनीनां तुर्णाद्वातस्यबलस्यदक्षिणवामचैकैकंपार्श्वमभिरक्षतइत्यर्थइतिकतकः । एषगजः

[पा०] १ ड.—ट. महाबाहु. २ अयंश्लोकः क. ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ३ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. महावीर्यो
 वानरान्. ४ ड. च. छ. झ. ट. महाजसः. ५ क.—ट. हृष्टाः. ६ क. ख. च. छ. व. सुषेणपरिपालिताः. ७ ड. च.
 झ. ज. ट. निनदन्तश्च. क.—घ. ज. विनदन्तस्ते. ८ क.—ट. पतन्तश्चोत्पतन्त्यन्ये. ९ घ. ड. ट. पातयन्तःपरे. १० ड.
 ज. झ. ट. अर्कश्चबहुभिःपार्श्व. ग. ऋक्षश्चातिबलः.

सुषेणो जाम्बवांश्चैव ऋक्षैश्च बहुभिर्वृतौ ॥ सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संरक्षतुः ॥ ३५ ॥

तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुङ्गवः ॥ संपतन्पततां श्रेष्ठस्तद्वलं पर्यपालयत् ॥ ३६ ॥

दरौमुखः प्रजङ्घ्य रम्भोऽथ रभंसः कपिः ॥ सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयन्तः पुवङ्गमान् ॥ ३७ ॥

एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्तो बलं दर्पिताः ॥ अपश्यंस्ते गिरिश्रेष्ठं सद्यं द्रुमलतायुतम् ॥

सरांसि च सुफुल्लानि तटाकानि वनानि च ॥ ३८ ॥

रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवत् ॥ वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथा जनपदानपि ॥ ३९ ॥

सागरौघनिभं भीमं तद्गानरबलं महत् ॥ उत्ससर्प महाघोषं भीमघोष इवार्णवः ॥ ४० ॥

तस्य दाशरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुञ्जराः ॥ तूर्णमापुषुवुः सर्वे सदश्चा इव चोदिताः ॥ ४१ ॥

कपिभ्यामूहमानौ तौ शुशुभाते नरोत्तमौ ॥ महद्ग्रामिव संस्पृष्टौ ग्रहाभ्यां चन्द्रभास्करो ॥ ४२ ॥

ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥

तमङ्गदगतो रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा ॥ उवाच परिपूर्णार्थः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ ४४ ॥

हृतामवाप्य वैदेहीं क्षिप्रं हत्वा च रावणम् ॥ समृद्धार्थः समृद्धार्थमयोध्यां प्रति यास्यसि ॥ ४५ ॥

महान्ति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव ॥ शुभानि तव पश्यामि सर्वाण्येवार्थसिद्धये ॥ ४६ ॥

स्केसर्पादयश्च पूर्वं नियुक्ता एवेत्याहुः । अत्र पूर्वनियुक्तानां गन्धमादनादीनामप्युपलक्षणं । एकं पार्श्वं सव्यं पार्श्वं । अभिरक्षतीत्यस्य प्रत्येकमसिबन्धः । व्यत्ययेनलट् ॥ ३४ ॥ ऋक्षैरावृतत्वं जाम्बवत एव । तत्संबन्धात् सुषेणस्यापि । जघनं पश्चाद्भागम् ॥ ३५ ॥ संपतन् । मार्गशोधनाय पुरो गच्छन्नपि पर्यपालयत् । सेनापतित्वात्सर्वतो ररक्षेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ अपश्यन् दूरादिति शेषः । सुफुल्लानि सुफुल्लपद्मकलहाराणि ॥ ३८ ॥ भीतवत् भीतं । कर्तरि क्तप्रत्ययः । वर्जयत् दूरतः परिहरत् । उत्ससर्प जगामेति संबन्धः । सागरौघनिभमिति विपुलतायां साम्यं । भीमघोष इवार्णव इति घोषे ॥ ३९—४० ॥ दाशरथेः पार्श्वे इति । तन्मुखोल्लासायेति भावः ॥ ४१ ॥ हनुमदङ्गदाभ्यामूहमानौ रामलक्ष्मणौ । महाग्रहाभ्यां शुक्रबृहस्पतिभ्यां । संस्पृष्टौ संयुक्तौ । चन्द्रसूर्याविव

शुशुभाते । अत्र उपमाने चतुर्ग्रहसंयोगस्य बहुजनविनाशहेतुत्वात् हनुमदङ्गदाभ्यां रामलक्ष्मणयोगस्य महासेनाविनाशकत्वं गम्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । संस्पृष्टपदेन हनुमदङ्गदयोर्लाघवातिशयकथनात् पदगतवस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥ पुनः सुदूरगमनसूचनायाह—तत इति ॥ ४३ ॥ परिपूर्णार्थः परिपूर्णमनोरथः । स्मृतिमान् निमित्तशास्त्रार्थस्मरणवान् । प्रतिभानवान् तात्कालिकबुद्धिमान् ॥ ४४ ॥ वक्ष्यमाणनिमित्तश्रवणे श्रद्धामुत्पादयितुं प्रथमं तत्फलं दर्शयति—हृतामिति ॥ रावणं हत्वा वैदेहीमवाप्त्यसीतिक्रमः ॥ ४५ ॥ कुतोयं निश्चय इत्यत्राह—महान्तीति ॥ महान्ति दुर्लभानि । दिवि भूमौ च यानि शुभानि निमित्तानि सर्वाणि तवार्थसिद्धये पश्यामि । अर्थसिद्धिकराणि पश्यामीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

पूर्वभागनियुक्तादन्यइतितीर्थः ॥ ३४ ॥ ति० महद्ग्रामाभ्यां राहुकेतुभ्यां । संस्पृष्टौ अर्धभागेस्पृष्टौचन्द्रभास्कराविव महद्ग्रामसंस्पृष्टावितिपाठान्तरं । स० ग्रहाभ्यां शुक्रबृहस्पतिभ्यां । “ कविकाव्ययुतज्योत्स्नाकान्तवत्सव्यरोचत ” इत्युक्तेः लक्ष्मणपक्षेचन्द्रोनिदर्शनं । रामपक्षेभास्करः । ततश्चकविकाव्याभ्यांसकान्तित्वश्चन्द्रवद्वाहनसाहित्येनसकान्तिलक्ष्मणः । सूर्यः पक्षाशभिभूतप्रकाशस्तयोरिवरामप्रकाशाभिभवोवाहनरुचोरितिनिदर्शनविवेकोद्गृह्यः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ऋक्षैर्बहुभिरावृतः. २ ड. झ. ट. संयतश्चरतां. क. च. छ. समन्तात्पततां. ३ घ. ड. झ. ट. वलीमुखः. ४ घ. ड. झ. ट. जेभोय. ५ ख. शरभः. ६ क. ख. ग. ड.—ट. गच्छन्ति. ७ घ. मददर्पिताः. ८ ड. झ. ट. अपश्यन्तः. ९ ड. झ. ट. गिरिशतायुतं. क. ख. ग. च. छ. व. द्रुमशतायुतं. घ. द्रुमगतावृतं. १० क. ग. ड. झ. ट. वराणिच. ख. घ. च. छ. व. महान्तिच. ज. सरांसिच. ११ क. ख. ग. च.—झ. ट. निस्ससर्प. १२ क. च. उवाच चमहाप्राज्ञः. १३ ग. वचनं प्रतिभानवान्.

अनुवाति शुभो वायुः सेनां मृदुहितः सुखः ॥ पूर्णवल्गुखराश्वमे प्रवदन्ति मृगद्विजाः ॥ ४७ ॥
 प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः ॥ उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः ॥ ४८ ॥
 ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धाश्च परमर्षयः ॥ अर्चिष्मन्तः प्रकाशन्ते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥

सुखः सुखकरः । शीत इत्यर्थः । मृदुहितः मृदुः मार्दवयुक्तः । हितः अनुकूल इत्यर्थः । शुभः भाविशुभसूचकः वायुः सेनां अनुवाति अनुसृत्य वाति । पूर्णवल्गुखराः अन्यूनापरुषखराः सन्तः प्रवदन्ति ॥ ४७ ॥ भौमनिमित्तान्युक्त्वा दिव्यनिमित्तान्याह—त्वामनुगतः । तवानुकूलदिशि स्थित इत्यर्थः । यद्वा अनुगतः पश्चाद्भागं गतः । पुरः शुक्रस्य यात्रासु प्रतिषेधादिति भावः । तथोक्तं ज्यौतिषे—“प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । अपि शक्रेण सदृशो हतसैन्यो निवर्तते ” इति ॥ उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गत इत्यनेनावतारकाले जातकफलसूचनवद्रामस्यानुकूलं गोचारफलं दर्शयति विपरीतफलं राक्षसानां च । तथाहि किष्किन्धातः आप्रेयदिग्वर्तिनीं लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्यानुकूलः शुक्र इत्युच्यते । सूर्यस्वराशेः पुरोराशिस्थो हि भवति शुक्रः । सूर्यश्च तदानीं मीनस्थः । उत्तराफल्गुनी ह्यद्येति प्रयाणदिनकथनात् । फाल्गुनपौर्णमास्यां हि रामस्य दण्डयात्रेति पूर्वमुक्तं । तदाच शुक्रो मेषस्थः । अतो रामस्य कर्कटराशेर्मेषो हि दशमोनुकूलः । पूर्वोक्तदिग्वर्तिनीं लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्य पश्चात्स्थितत्वाच्च शुक्रोऽनुकूल एव । शुक्रानुकूल्योक्तिर्वृहस्पत्याद्यानुकूल्योपलक्षणं । सहवतारकाले कर्कटकस्थः । तदपेक्षयाष्टत्रिंशद्वर्षयुद्धयात्राकालः । तथाच त्रिरावृत्त्या षट्त्रिंशद्वर्षेषु गतेषु रामस्याष्टत्रिंशद्वर्षे युद्धारम्भे गुरोः सिंहस्थितिः सिद्धा । गुरुद्वितीयता रामस्यानुकूला । शनिश्चावतारकाले तुलावर्गोत्तमस्थः । द्वितीयावृत्तौ तुलावृत्तिकयोः पञ्चवर्षेण गतयोः सार्धवर्षद्वयेनातीतेन धनुरतीत्य तदानीं मकरस्थितियोग्योपि कथंचिद्भनूर्वर्गोत्तमस्थ एव शनिः । राहुस्तु अवतारकाले

सिंहस्थः । ततोष्टत्रिंशद्वर्षेस्मिन्कटकस्थितियोग्योप्यतिचारादिभिर्मिथुनस्थः । तत्सप्तमे धनुषि केतुः । उक्तं चात्रापि—“मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ” इति । धूमाकारः केतुर्धूमकेतुः । तथाच धनुषि शनिकेतू रामस्य षष्ठ्यावनुकूलौ । अङ्गारकस्तु रामरावणयुद्धप्रसङ्गे, “आक्रम्याङ्गारकस्तस्यौ विशाखे अपि चाम्बरे ” इत्युक्त्या विशाखाचतुर्थपादे वृश्चिकराशौ तिष्ठति । रामस्य पञ्चमाङ्गारकत्वफलमिदं । यदेतद्ब्रह्मास्त्रवन्धरुधिरमोहादि, बुधस्य प्रतिमासं रोहिणीस्थत्वयोगेपि रामरावणयुद्धप्रसङ्गे, “प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् । समाक्रम्य बुधस्तस्यौ प्रजानामशुभावहः ” इत्युक्तं प्रजानामशुभावहत्वमतिचारवशादेव । स च रामस्य दशमस्थोऽनुकूलः । चन्द्रश्च उत्तराफल्गुनीस्थत्वात्कन्यास्थः । अतस्तृतीयचन्द्रो रामस्यानुकूलः । सूर्यो नवमस्थो रामस्यानुकूलः । राहुस्तु मिथुनस्थत्वाद्द्वादशस्थ इति किंचिद्बाधकः । राक्षसानामिदं सर्वं विपरीतं । तथाहि—राक्षसानां हि नक्षत्रं मूलं । तथाच धनू राशिः । तदपेक्षया पञ्चमस्थः शुक्रः प्रतिकूलः । जन्मराशिस्थौ शनिकेतू च प्रतिकूलौ । राहुस्तु सप्तमस्थः किंचिदनुकूलः । द्वादशस्थाङ्गारकश्च प्रतिकूलः । गुरुस्तु नवमस्थोऽनुकूलः । चतुर्थस्थः सूर्यः पञ्चमस्थो बुधश्च नानुकूलौ । दशमस्थश्चन्द्रः किंचिदनुकूलः । एवं प्रायेण ग्रहगोचारफलं राक्षसानां विपरीतमेवेति ॥ ४८ ॥ ब्रह्मराशिः अधीतसर्ववेद इत्यर्थः । विशुद्धः पापग्रहासंयुक्तः । इदं द्वयमपि भार्गवविशेषणं । परमर्षयः सप्तर्षयः । दक्षिणां दिशं प्रति गताः । प्रदक्षिणं तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात्साधुः । आवर्तमाना इति शेषः

ती० मृदुहितसुखपदैः क्रमेण मान्दयशैल्यौ रभ्याण्युच्यन्ते ॥ ४७ ॥ ती० ब्रह्मराशिरित्यस्य पादस्य पूर्वशेषविहायान्योर्थोऽप्युच्यते । ब्रह्मराशिरित्यत्र ब्रह्मराशिशब्देन “तत्रासतेमहात्मानः ऋषयोऽग्निहोत्रिणः । भूतारंभकृतं ब्रह्मशंसन्तोऽकलिगुह्यताः । प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पन्थाः सदक्षिणः ” इति श्रीविष्णुपुराणोक्तेः पितृयाणामार्गस्थालोकाभिर्वृद्धिकामामहर्षय उच्यन्ते । तेषां राशिः संवः । विशुद्धः प्रसन्नः । परमर्षयः सप्तर्षयः । ध्रुवं औत्तानपादिं प्रदक्षिणं यथा तथा आवर्तमाना इति शेषः । प्रकाशन्त इति संबन्धः । सप्तर्षिसंनिवेशप्रकारस्तु—“पूर्वभागे तु भगवान्मरीचिकपरिस्थितः । वसिष्ठश्च सभाभ्यां स्मात्पुरस्तादङ्गिरासुनिः । ततोत्रि-

त्रिशङ्कुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः ॥ पितामहवरोऽस्माकमिश्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५० ॥
 विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे ॥ नक्षत्रवरमस्माकमिश्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥
 नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमभिपीड्यते ॥ मूलो मूलवता स्पृष्टो धूष्यते धूमकेतुना ॥ ५२ ॥
 सर्वं चैतद्विनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् ॥ काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥ ५३ ॥
 प्रसन्नाः सुरसाश्चापो वनानि फलवन्ति च ॥ प्रवान्त्यभ्यधिकं गन्धान्यथर्तुकुसुमा द्रुमाः ॥ ५४ ॥
 व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशन्तेऽधिकं प्रभो ॥ देवानामिव सैन्यानि सङ्ग्रामे तारकामये ॥ ५५ ॥
 एवमार्य समीक्ष्यैतान्प्रीतो भवितुमर्हसि ॥ इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ५६ ॥
 अथावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ॥ ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैर्वृता ॥ ५७ ॥
 कराग्रैश्चरणैश्च वानरैरुत्थितं रजः ॥ भीममन्तर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् ॥ ५८ ॥
 सपर्वतवनाकाशां दक्षिणां हरिवाहिनी ॥ छादयन्ती धैर्यौ भीमा ग्रामिवाम्बुदसंततिः ॥ ५९ ॥

॥ ४९ ॥ पुरोहितः विश्वामित्रः । “सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीनपरान्पुनः” इति बालकाण्डोक्तरीत्या विश्वामित्रसृष्टसप्तर्ष्यन्तर्गतवसिष्ठो वा । पितामहवरः पितामहेषु कूटस्थेषु श्रेष्ठः । इश्वाकूणां प्रधानकूटस्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥ निरुपद्रवे क्रूरग्रहानाक्रान्ते । विशाखे इति द्विवचनं नक्षत्रद्वयात्मकत्वात् । विशाखाख्यं नक्षत्रवरमित्यर्थः । विशाखाया इश्वाकुनक्षत्रत्वं ज्यौतिषदर्पणे दर्शितं—“अश्विन्यां यदि केतुः” इत्यारभ्य “इश्वाकुलुनाथस्तु ह्यन्यतो यदि भवेद्विशाखास्थस्तु” इति ॥ ५१ ॥ स्वानुकूल्यमुक्त्वा परप्रातिकूल्यमाह—नैर्ऋतमिति ॥ नैर्ऋतं नैर्ऋतदैवतं । नैर्ऋतानां राक्षसानाम् । किं तन्नैर्ऋतं तस्य पीडा केनेत्याकाङ्क्षायामाह—मूल इति । मूलवता अन्तिकवता । “मूलं वशीकृतौ स्त्रीये शीर्षे ताराः न्तिकादिषु” इति वैजयन्ती । तेन धूमकेतुना स्पृष्टो मूलः मूलनक्षत्रं । धूष्यते संताप्यते । “धूप संतापे” इति घातुः ॥ ५२ ॥ ततः किमित्यत्राह—सर्वमिति ॥ एतन्नक्षत्रपीडनमेव राक्षसानां विनाशाय सर्वं अशुभसूचकनिमित्तजातं । समुपस्थितमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—काल इति । कालगृहीतानां मृत्युगृहीतानां

नक्षत्रं । काले अन्तकाले । ग्रहपीडितं भवति ॥ ५३ ॥ पुनरपि विजयसूचकान्याह—प्रसन्ना इत्यादिना ॥ द्रुमाः यथर्तुकुसुमाः ऋतुमनतिक्रम्य जातानि कुसुमानि येषां ते तथोक्ताः । अकालकुसुमोत्पत्तिर्ह्युत्पातः । स इदानीं नास्तीत्यर्थः । तथोक्तं वराहमिहिरेण—शीतोष्णानां विपर्यासः फलपुष्पमकालजम् । अशोष्याणां विशेषश्च फलं षण्मासिकं भवेत्” इति ॥ ५४ ॥ व्यूढानि कृतव्यूहानि । तारकस्य तारकासुरस्य आमयो वधो यस्मिन् सः तारकामयः तस्मिन् । यद्वा तारकायाः बृहस्पतिपत्न्याः आमयो मनोव्याधिः यस्मिन् । तादृशसंग्रामसंज्ञेयं । तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे—एवंच तयोरीतोभ्यः संग्रामस्तारकानिमित्तस्तारकामयो नामाभवदिति ॥ ५५ ॥ आश्वास्याब्रवीत् आश्वासनपूर्वकमब्रवीत् । अनेन प्रथमसर्गान्तोक्तः श्लोकोनुवृत्त इति ज्ञायते ॥ ५६ ॥ पुनरपि सेनायाः दूरगमनमाह—अथेति ॥ ऋक्षवानरशार्दूलैः ऋक्षशार्दूलैः वानरशार्दूलैश्च । शार्दूलशब्दः श्रेष्ठवाची ॥ ५७ ॥ अन्तर्दधे आच्छादयामास ॥ ५८ ॥ हरिवाहिनी दक्षिणां महीं अम्बुदसंततिः र्यामिव छादयन्ती यथाविति संबन्धः ॥ ५९ ॥

स्तस्य चासन्नः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः” इति ॥ ४९ ॥ ति० सपुरोहितः भगवद्विश्वामित्रसृष्टसप्तर्षीनपरान्पुनः वसिष्ठसहित इत्यर्थः ॥ ईदृशत्रिशङ्कुरस्माकंपितामहोऽस्माकंपुरोभाति । तस्य दक्षिणदिक्स्थत्वात् । पितामहः पुरोऽस्माकमिति पाङ्कः पाठः इति कतकः ॥ ५० ॥ स० मूलवता सीताहरणजन्यपापरूपकारणवता ॥ ५२ ॥ ति० गन्धाः अजन्तः । गन्धवन्तो वायवोऽधिकान् प्रवन्ति मन्दवान्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ च. छ. नक्षत्रमपि. क. ड. झ. व. ट. नक्षत्रमिति. २ ड. झ. ट. प्रवान्तिनाधिकागन्धाः. ३ ड. च. छ. झ. ट. हरिवाहिनी. ४ क. ख. च. छ. व. वानरगोपुच्छैः. ५ ड. च. छ. झ. ट. दंष्ट्रायुधैरपि. ६ क. ख. महासेना. ग. ययौभूमि. च. छ. ज. महींभीमा.

उत्तरन्त्यां च सेनायां संततं बहुयोजनम् ॥ नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् ॥ ६० ॥
 सरांसि विमलाम्भांसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान् ॥ समान्भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवन्ति च ॥
 मध्येन च समन्ताच्च तिर्यक्काधश्च साऽविशत् ॥ ६१ ॥
 समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ॥ ६२ ॥
 ते हृष्टमनसः सर्वे जग्मुर्मारुतरंहसः ॥ हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः ॥ ६३ ॥
 हर्षवीर्यबलोद्रेकान्दर्शयन्तः परस्परम् ॥ यौवनोत्सेकजान्दर्पान्विविधांश्चक्रुर्ध्वनि ॥ ६४ ॥
 तत्र केचिद्भुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथाऽपरे ॥ केचित्किलकिलां चक्रुर्वानरा वैनगोचराः ॥ ६५ ॥
 प्रास्फोटयंश्च पुच्छानि सन्निजघ्नः पदान्यपि ॥ भुजान्विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमान्ये वभञ्जिरे ॥ ६६ ॥
 आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणां गिरिगोचराः ॥ महानादान्विमुञ्चन्ति क्ष्वेलामन्ये प्रचक्रिरे ॥ ६७ ॥
 ऊरुवेगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकशः ॥ जृम्भमाणान्श्च विक्रान्ता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥ ६८ ॥
 शैतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिश्च सहस्रशः ॥ वानराणां तु घोराणां श्रीमत्परिवृता मही ॥ ६९ ॥
 सा स याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी ॥ हृष्टा प्रमुदिता सेना सुग्रीवेणाभिर्भक्षिता ॥ ७० ॥
 वानरास्त्वरितं यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं कापि नासत ॥ ७१ ॥

संततं निरन्तरं यथा भवति तथा उत्तरन्त्यां । विपरीतवत् वैपरीत्यवत् । भावप्रधानो निर्देशः । बहुयोजनं च यथा भवति तथा सस्यन्दुः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यथायोग्यं च संबन्धः । सरांसि शीतलसलिलतया मध्येनाविशत् । पर्वतान् द्रुमाकीर्णतया तिर्यगाविशत् । समान् भूमिप्रदेशान् समन्तादाविशत् । वनानि फलवत्तया अध आविशत् ॥ ६१ ॥ समावृत्येत्यर्थः ॥ ६२ ॥ मारुतरंहसः वायुवेगाः । समारोपितविक्रमाः अभिवृद्धविक्रमा इत्यर्थः । उद्रेकशब्दोतिशयवाची । दर्पान् दर्पजव्यापारान् ॥ ६३—६४ ॥ तान्विवृणोति—तत्रेत्यादिना ॥ किलकिलेति वानरशब्दानुकरणं ॥ ६५ ॥ प्रास्फोटयन् भूमावनास्फालयन् । सन्निजघ्नः । भूमाविति शेषः । भुजान् विक्षिप्य प्रसार्य । द्रुमान् शैलांश्च वभञ्जिरे ॥ ६६ ॥ गिरिगोचराः गिरिचराः । क्ष्वेलां सिंहनादं ॥ ६७ ॥ ममृदुः मर्दनं चक्रुः ॥ ६८ ॥ श्रीमद्यथा भवति तथा परिवृता आसीदिति संबन्धः ॥ ६९ ॥ सेना इनेन स्वामिना सहिता ॥ ७० ॥ प्रमोक्षयिषवः मोचयितुमिच्छवः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः “ मोक्ष निरसने ” इत्यस्माद्धातोः सन्

ति० सर्वाणिनदीस्रोतांसि विपरीतवत् वैपरीत्येन । सस्यन्दुः । यथाऽप्रेषुधावत्सुचन्द्रोधावतीव तद्वत्सेनागतनिर्नदीप्रवाहेषुभ्रान्त्याभातिस्मेल्यर्थेऽतिशयः । वस्तुतो नदीषु वानराणां प्रवाहमिमुखं तरणेतैराहृतानि जलानि विपरीतवहनानीत्यर्थः ॥ ६० ॥ ति० साविशत् अयं द्वितीयो वास इति प्रतीयते ॥ ६१ ॥ स० समारोपितविक्रमाः लक्ष्यक्षयाममबलमधिकमिति परस्परमारोपितपराक्रमाः । उत्साहविशेषवन्त इति यावत् ॥ ६२ ॥ ति० श्रीमत् लसत्तृतीयान्तं । श्रीमद्भिरित्यर्थः । अयं तृतीयो वासः । स० श्रीमत्परिवृता श्रीमद्भिः सुघोराणां वानराणां मध्ये श्रीमद्भिः परिवृता । श्रीमत्परिवृता त्रिंशदक्षसंघर्षदं भ्रन्तीति श्रीमथः । तैः परिवृतेति सुघोराणां वानराणां महीजातेति वा ॥ ६९ ॥ ति० दिवारात्रं मध्यरात्रेण याममात्रं वास इत्याशयः ॥ स० दिवारात्रं अहोरात्रं । याममात्रं वास इत्याशयः । उत्तरत्र दिवेशेति च नागोजिमृष्टः । अखण्डाहोरात्रमित्यर्थः स्वरसः । “ मुहूर्तकापि नावसन् ” इत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यात् । शेषविनान्वयसंभवाच्च ॥ ७० ॥ ति० प्रमोक्षयिषवः मोक्षशब्दादतत्करोतीति तौ सनि आर्षे अभ्यासलोपेऽप्रत्यये चरुपं । प्रमोचयितुमिच्छावन्त इत्यर्थः ॥ नावसन् दिवेशिशेषः ॥ ७१ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. उत्तरन्त्याश्च सेनायाः । २ ड. च. झ. अ. ट. हृष्टवदनाः । ३ झ. हर्षवीर्यबलोद्रेकान् । ४ क. ख. अ. वारणोपमाः । ५ क. ख. भुजैर्विक्षिप्य । ६ ख. शैलेन्द्रान् । ७ ड. झ. ट. नादान्प्रमुञ्चन्ति । ख. नादान्विमुञ्चन्तः । च. अ. नादान्प्रमुञ्चन्तः । ८ ड. झ. ट. ततः शत । ९ क. ख. ग. ड. च. झ. अ. ट. सुघोराणां । १० क. ख. ज. अ. यूथैः परिवृता । ११ ख. ग. ड. झ. ट. प्रहृष्टमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः । १२ क. घ. च. छ. पालिता । १३ क.—ट. स्वरिताः । १४ क. ख. ग. च. छ. ज. अ. व. मुमोक्षयिषवः । १५ ड. झ. ट. नावसन् । ख. नासते ।

ततः पादपसंवाधं नानामृगसमायुतम् ॥ सह्यपर्वतमासेदुर्मलयं च महीधरम् ॥ ७२ ॥
 काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च ॥ पश्यन्नतिययौ रामः सह्यस्य मलयस्य च ॥ ७३ ॥
 बकुलांस्तिलकांश्चूतानशोकान्सिन्धुवारकान् ॥ करवीरांश्च तिमिशान्भञ्जन्ति स प्लवङ्गमाः ॥ ७४ ॥
 अङ्गोलांश्च करञ्जांश्च प्लक्ष्म्यग्रोधतिन्दुकान् ॥ जम्बूकामलकान्नीपान्भञ्जन्ति स प्लवङ्गमाः ॥ ७५ ॥
 प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति तान् ॥ ७६ ॥
 मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः ॥ पट्पदैरनुकूजजिर्वनेषु मधुगन्धिषु ॥ ७७ ॥
 अधिकं शैलराजस्तु धातुभिः सुविभूषितः ॥ ७८ ॥
 धातुभ्यः प्रसृतो रेणुर्वायुवेर्गविघटितः ॥ सुमहद्वानरानीकं छादयामास सर्वतः ॥ ७९ ॥
 गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संप्रपुष्पिताः ॥ केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च मनोरमाः ॥ ८० ॥
 माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दागुल्माश्च पुष्पिताः ॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च वकुलाः प्रियकास्तथा ॥ ८१ ॥
 स्फूर्जकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ ८२ ॥
 मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव शिशुपाः कुटजास्तथा ॥ धवाः शाल्मलयश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा ॥ ८३ ॥
 हिन्तालास्तिमिशश्चैव चूर्णका नीपकास्तथा ॥ नीलाशोकाश्च वरेणा अङ्गोलाः पद्मकास्तथा ॥
 प्लवमानैः प्लवङ्गैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः ॥ ८४ ॥

॥ ७१ ॥ ततः दिवारात्रान्ते ॥ ७२ ॥ सह्यस्य मलयस्य
 च काननानीत्यन्वयः सह्यमलया नाम मार्गवर्तिनौ
 कौचित्पर्वतौ ॥ ७३ ॥ वकुलान् केशरवृक्षान् । तिलकान्
 क्षुरकवृक्षान् । चूताः प्रसिद्धाः अशोकाश्च । सिन्धुवा-
 रकान् निर्गुण्डीवृक्षान् । करवीराः प्रसिद्धाः । तिमि-
 शान् नेमिवृक्षान् ॥ ७४ ॥ अङ्गोलांश्च निकोचकवृ-
 क्षान् । करञ्जान् नक्तमालवृक्षान् । प्लक्षान् जटीवृ-
 क्षान् । न्यग्रोधान् वटान् । तिन्दुकान् स्फूर्जकवृक्षान् ।
 जम्बूकामलकाः प्रसिद्धाः । नीपाः कदम्बाः ॥ ७५ ॥
 प्रस्तरेषु शिलासु । स्थिता इति शेषः । वायुवेगः
 वानरसेनावेगजवायुवेगः ॥ ७६—७७ ॥ वानराणां
 धातुरेषु रूषितत्वं वक्तुं पर्वतस्य धातुमत्तामाह—
 अधिकमिति ॥ अर्थमेकं वाक्यं । शैलराजः सह्यः
 ॥ ७८ ॥ विघटितः उत्थापितः ॥ ७९ ॥ गिरिप्रस्थे-
 ल्यादिसार्धपञ्चश्लोक्येकान्वया ॥ पुष्पिता इत्येतत्स-
 र्वविशेषणं । अतस्तस्य बहुशः प्रयोगः । वसन्ते
 पुष्पयन्तीति वासन्त्यः । इदं माधवीविशेषणं ।
 “कालात्साधुपुष्पयत्पच्यमानेषु” इत्यण् । गन्धैः
 पूर्णाः गन्धपूर्णाः । कुन्दाः । चिरिबिल्वाः नक्तमालाः ।
 मधूकाः गुडपुष्पाः । वञ्जुलाः वानीराः । प्रियकाः
 बन्धूकाः ॥ ८०—८१ ॥ स्फूर्जकाः तिन्दुकवृक्षाः ।
 नागवृक्षाः नागकेसराः । पाटलयः पाटलाः । कोविदा-
 राः चमरकाः ॥ ८२ ॥ मुचुलिन्दाः खर्जूरविशेषाः ।
 अर्जुनाः ककुभाः । शिशुपाः पिच्छिलाः । कुटजाः
 जयवृक्षाः । धवाः धुन्धुरवृक्षाः । शाल्मलयः मोचाः ।
 “पिच्छिला पूरणी मोचा चिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः”
 इत्यमरः ॥ ८३ ॥ हिन्तालाः तालविशेषाः । चूर्णकाः
 आमलकविशेषाः । नीपकाः कदम्बाः । वरणाः वारुणाः ।
 पद्मकाः सुगन्धिपुष्पा वृक्षविशेषाः । एवंभूतावृक्षाः
 प्लवमानैः प्लवङ्गैः पर्याकुलीकृता इत्यन्वयः ॥ ८४ ॥

ति० प्रीयमाणैः उक्तपुष्पदर्शनेनेतिशेषः ॥ ८४ ॥

[पा०] १ ख. ग. ज. झ. ट. नानावनसमायुतं. ड. नानावनसमन्वितं. २ ख. ग. ड. झ. ट. सह्यपर्वतमासायवानरास्तं
 समाह्वानं. ३ ड. च. झ. ट. पश्यन्नपि. क. छ. ज. पश्यन्नभि. ४ क. ख. ग. ड. ज. झ. ट. चंपकांस्तिल. ५ ड. झ. ट.
 अशोकांश्च. ६ झ. ट. न्यग्रोधपादपान्. ७ क.—छ. ज. जंबुकामलकान्नागान्. ट. जंबुकामलपुत्रागान्. ८ क. ख. च.
 ऊर्वेवै. ९ घ. च. ज. गां. १० ग. झ. धातुमिस्तु. ११ झ. ट. वेगेनघटितः. १२ क. ख. च. छ. ज. स्फूर्जाःकुन्दाश्च.
 १३ ख. ड. झ. व. ट. रजकास्तिलकाः. १४ झ. व. ट. पाटलिकाश्चैव. १५ ख. ड. झ. ट. सरलाअङ्गोलाः. १६ ड.
 झ. ट. प्रीयमाणैः.

वाप्यस्तस्मिन्निरौ शीताः पल्वलानि तथैव च ॥ चक्रवाकानुचरिताः कारण्डवनिषेविताः ॥
 पुत्रैः क्रौञ्चैश्च संकीर्णा वराहमृगसेविताः ॥ ८५ ॥
 क्रसैस्तरक्षुभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः ॥ व्यालैश्च बहुभिर्भीमैः सेव्यमानाः समन्ततः ॥ ८६ ॥
 पद्मैः सौगन्धिकैः फुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा ॥ वारिजैर्विविधैः पुष्पै रम्यास्तत्र जलाशयाः ॥ ८७ ॥
 तस्य सानुषु कूजन्ति नानाद्विजगणास्तथा ॥ ८८ ॥
 स्नात्वा पीत्वोदकान्यत्र जले क्रीडन्ति वानराः ॥ अन्योन्यं ग्रावयन्ति स्म शैलमारुह्य वानराः ॥ ८९ ॥
 फलान्यमृतगन्धीनि मूलानि कुसुमानि च ॥ बुभुजुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोत्कटाः ॥ ९० ॥
 द्रोणमात्रप्रमाणानि लम्बमानानि वानराः ॥ ययुः पिबन्तो हृष्टास्ते मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ९१ ॥
 पादपानवभञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लताः ॥ विधमन्तो गिरिवरान्प्रययुः प्लवगर्षभाः ॥ ९२ ॥
 वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो नैर्दन्तो मधुदर्पिताः ॥ अन्ये वृक्षान्प्रपद्यन्ते प्रपतन्त्यपि चापरे ॥ ९३ ॥
 बभूव वसुधा तैस्तु संपूर्णा हरियूथपैः ॥ यथा कमलकेदारैः पकैरिव वसुन्धरा ॥ ९४ ॥
 महेन्द्रमथ संप्राप्य रामो राजीवलोचनः ॥ अध्यारोहन्महाबाहुः शिखरं द्रुमभूषितम् ॥ ९५ ॥
 ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः ॥ कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत्सलिलाकरम् ॥ ९६ ॥
 ते स्रष्टुं समतिक्रम्य मलयं च महागिरिम् ॥ आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिस्स्वनम् ॥ ९७ ॥
 अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् ॥ रामो रमयतां श्रेष्ठः समुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ९८ ॥
 अथ धौतोपलतलां तोयौधैः सहसोत्थितैः ॥ वेलामासाद्य विपुलां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९९ ॥

वाप्य इत्यादि जलाशया इत्यन्तमेकं वाक्यं ॥ जला-
 शयाः जलपूर्णा इति वापीविशेषणं । अत्रापि पर्याकु-
 लीकृता इत्यनुषज्यते । कारण्डवाः जलकुक्कुटाः ।
 पुत्रैः जलकाकैः । क्रौञ्चैः प्रसिद्धैः । तीरवनमृगानाह-
 —वराहेत्यादिना । तरक्षुभिः मृगादनैः । व्यालैः
 दुष्टगजैः । सौगन्धिकैः कल्लारैः । वारिजैरिति ।
 एवमिति शेषः ॥ ८५—८७ ॥ तस्य सानुष्वित्यर्थमेकं
 वाक्यं ॥ कूजन्ति चुकूजुः । तत्सैन्यदर्शनादिति
 भावः ॥ ८८ ॥ अत्र जले वापीजले । ग्रावयन्ति
 सिञ्चन्ति ॥ ८९ ॥ शैलमारुह्येत्युत्तरशेषः । अमृतग-
 न्धीनि अमृतस्वादूनि । मदोत्कटाः मदमत्ताः ॥ ९० ॥
 द्रोणमात्रप्रमाणानि द्रोणं शिवद्वयं तत्प्रमाणमधुपूर्णानि ।
 मधूनि मधुपटलानि । मधुपिङ्गलाः मधुवत्पिङ्गलवर्णाः
 ॥ ९१ ॥ विधमन्तः दहन्तः । “ ध्मा शब्दाग्निसं-
 योगयोः ” इति धातुः ॥ ९२ ॥ अन्ये वृक्षेभ्यः

वृक्षेभ्योन्यत्र । अत्रापि ययुरित्यनुषज्यते ॥ ९३ ॥
 इवशब्दो वाक्यालंकारे । अन्ये तु । तत्र तदानीं
 पकैः कमलकेदारैः पक्कशालिक्षेत्रैः । संपूर्णा वसु-
 न्धरेव यथा भवेत् तथा तैर्हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा
 बभूवेति योजयन्ति । अपरेतु कमलकेदारैर्यथा
 कमलकेदारसदृशैः हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा वसुन्ध-
 रेव कमलकेदारभूरिव बभूवेत्याहुः । उपमानद्वित्वं
 व्यञ्जयितुमुपमावाचकद्वयं प्रयुज्यते कवयः । यथा
 “ उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोयमर्थं मुनीन्द्रैरिव संप्रणीताः ।
 आलोकयामास हरिः पतन्तीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बु-
 राशिं ” इति ॥ ९४ ॥ अथ स्रष्टुमलयातिक्रमणा-
 नन्तरं । राजीवलोचन इति समुद्रदर्शनाय महेन्द्रशि-
 खरारोहणकुतूहलित्वमुक्तं ॥ ९५—९७ ॥ वेलावन-
 स्योन्नतत्वादवरुह्येत्युक्तं । रमयतां श्रेष्ठ इत्यनेन
 समुद्रसंभ्रमप्रदर्शनेन लक्ष्मणादिरञ्जकत्वं व्यञ्जितं

ति० तत्रानुक्तमपि वासत्रयमन्यद्वोच्यं । आग्निवेश्योक्तेः । तेसर्वैवानराः आनुपूर्व्येण सेनासंनिवेशक्रमेण ॥ ९७ ॥

[पा०] १ झ. ट. रम्याः. २ क. ख. पीतोदकास्तत्र. ३ क. ख. घ. ड. च. ज.—ट. बभुजुर्वानराः. ४ झ. ट.
 पिबन्तःस्वस्थास्ते. ५ ग. ज. झ. ट. नदन्तो. ६ ख. ट. प्रपिबन्त्यपि. ७ च. झ. ट. आरुह्यमहाबाहुः. ८ क. ख. ग.
 च. ज. अ. सलिलाशयं. झ. ट. सलिलाकुलं.

एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीव वरुणालयम् ॥ इहेदानीं विचिन्ता सा या नः पूर्वं समुत्थिता ॥ १०० ॥
 अतः परमतीरोज्यं सागरः सरितां पतिः ॥ न चायमनुपायेन शक्यस्तरितुमर्णवः ॥ १०१ ॥
 तदिहैव निवेशोस्तु मन्त्रः प्रस्तूयतामिति ॥ यथेदं वानरबलं परं पारमवाप्नुयात् ॥ १०२ ॥
 इतीव स महाबाहुः सीताहरणकर्षितः ॥ रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥ १०३ ॥
 सर्वाः सेना निवेश्यन्तां वेलायां हरिपुङ्गव ॥ संप्राप्तो मन्त्रकालो नः सागरस्यास्य लङ्घने ॥ १०४ ॥
 स्वांस्वां सेनां समुत्सृज्य भो च कश्चित्कुतो व्रजेत् ॥ गच्छन्तु वानराः शूरा ज्ञेयं छन्नं बलं च नः ॥ १०५ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ सेनां न्यवेशयतीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ १०६ ॥
 विरराज समीपस्थं सागरस्य च तद्वलम् ॥ मधुपाण्डुजलः श्रीमान्द्वितीय इव सागरः ॥ १०७ ॥
 वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुङ्गवाः ॥ विनिविष्टाः परं पारं काङ्क्षमाणा महोदधेः ॥ १०८ ॥
 तेषां निविशमानानां सैन्यसन्नाहनिस्स्वनः ॥ अन्तर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ॥ १०९ ॥
 सा वानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता ॥ त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराऽभवत् ॥ ११० ॥
 सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी ॥ वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवम् ॥ १११ ॥
 दूरपारमसंबाधं रक्षोगणनिषेवितम् ॥ पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः ॥ ११२ ॥
 चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये ॥ हसन्तमिव फेनौर्धैर्यन्तमिव चोर्मिभिः ॥ ११३ ॥
 चन्द्रोदयसंमुद्धूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम् ॥ चण्डानिलमहाग्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गिलैः ॥ ११४ ॥

॥ ९८—९९ ॥ चिन्ता समुद्रतरणोपायचिन्ता शेषः ॥ १०९ ॥ त्रेधा त्रिप्रकारैः वलयत्रयाकारेणेति
 ॥ १०० ॥ अतीरः अविद्यमानतीरः । जलप्राय इति यावत् । अनुपायेन उपायं विनेत्यर्थः । प्रसज्य-
 म्र नञ्समासः १०१ ॥ मन्त्रः कार्यविचारः प्रस्तूयतां आरभ्यता । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण
 ॥ १०२ ॥ इतिवेल्यनेन सेनानिवेशनियोगे सागरत-
 रणोपायविचारः अहृदयो हेतुः । वस्तुतस्तु सीताह-
 रणकेश एव हेतुरिति व्यज्यते ॥ १०३—१०४ ॥
 कुतः कुतश्चिद्वेतोः । शूराः वानराः गच्छन्तु सर्वतः
 सञ्चरन्तु । किमर्थमित्यत्राह—ज्ञेयमिति । नः
 अस्माकं । भयं भयनिमित्तं । छन्नं ज्ञेयं तत्र तत्र
 निलीनैः शत्रुभिः प्रायशः प्रहारसंभवादिति भावः
 ॥ १०५ ॥ द्रुमायुते द्रुमैर्युक्ते । मिश्रणार्थाद्यौतेनिष्ठा
 ॥ १०६ ॥ सागरस्य समीपस्थं तद्वलं मधुपाण्डुजलः
 मधुवत्पिङ्गलजलः । द्वितीयः सागर इव विरराजे-
 त्युपेक्षा ॥ १०७—१०८ ॥ अन्तर्धाय स्थित इति
 शेषः ॥ १०९ ॥ त्रेधा त्रिप्रकारैः वलयत्रयाकारेणेति
 यावत् । वानरगोपुच्छभङ्गकभेदेन त्रेधेति वा
 ॥ ११० ॥ पश्यमाना पश्यन्ती सती । हृष्टा
 अभूदिति शेषः ॥ १११ ॥ दूरं पारं यस्य दूरपारं
 विशालमित्यर्थः । असंबाधं संबाधरहितं । अक्षोभ्य-
 मित्यर्थः । रक्षोगणनिषेवितं समुद्रे रक्षांसि वसन्तीति
 प्रसिद्धिः ॥ ११२ ॥ चण्डनक्रैः करणैः ग्रहः ग्रहणं
 यस्य स तथोक्तः तं । “ सूर्यादौ ग्रहणे युद्धे पूतना-
 दावनुग्रहे । उपरागे च निर्वन्द्ये स्वर्भानौ च ग्रहः
 स्मृतः ” इति निघण्टुः ॥ दिवसक्षये क्षपादौ
 सन्ध्यायामित्यर्थः । घोरं वर्धमानत्वाद्वयङ्करं ॥ ११३ ॥
 समुद्धूतं उल्ललितं । प्रतिवीचि प्रतिबिम्बितचन्द्रत्वात्
 प्रतिचन्द्रैः समाकुलं । चण्डानिलमहाग्राहैः चण्डानि-
 लसद्वेगमहाग्राहैरित्यर्थः । तिमयः शतयोजनान-
 यता महामत्स्याः । तानपि भक्षयितुं क्षमास्तिमि-
 ङ्गिलाः । तिमिन्निगिरतीति व्युत्पत्तेः । “ गृ निग-

ती० वासमाज्ञापयदित्यस्यैव निवेशोऽस्तित्युक्तनिवेशनप्रकारविशेषविधानार्थलान्नपुनरुक्तिः ॥ १०३ ॥ ती० वानराणां ध्व-
 जिनी ऋक्षगोलाङ्गुलानामपिवानरावान्तरजातीयत्वात्सर्वेषामपिवानरलोकिः ॥ ११० ॥ स० क्षपादौ क्षपाया आदिर्मुख्य-
 अधिपतिरिति यावत् । तस्मिन् चन्द्रमसि सति ॥ ११३ ॥

[पा०] १ ग—च. झ. अ. ट. सागरस्येह. २ ग. नचकश्चित्कुतश्चन. क. ख. नचकश्चिदितो. ३ क.—ङ. ज. झ.
 अ. नचकश्च. ४ ङ. ज. झ. ट. निविष्टाश्च. क. ख. निविष्टाः परमपारं. च. निविष्टास्ते. ५ झ. ट. चण्डनक्रग्राहघोरं. घ. झपन
 क्रग्रहं. ६ ख. घ.—ज. समाधूतं.

दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजङ्गैरुणालयम् ॥ अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम् ॥

सुदुर्गं दुर्गमार्गं तमगाधमसुरालयम् ॥ ११५ ॥

मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिताः ॥ उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रवृद्धा जलराशयः ॥ ११६ ॥

अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्वराम्बु महोरगम् ॥ सुरारिविषयं घोरं पातालविषमं सदा ॥ ११७ ॥

सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् ॥ सागरं चाम्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥ ११८ ॥

संपृक्तं नभसाऽप्यम्भः संपृक्तं च नभोऽम्भसा ॥ तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले ॥ ११९ ॥

समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च ॥ विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्याम्बरस्य च ॥ १२० ॥

अन्योन्यमाहताः सक्ताः संस्वनुर्भीमनिस्स्वनाः ॥ ऊर्मयः सिन्धुराजस्य महाभेर्य ईवाहवे ॥ १२१ ॥

रत्नौघजलसन्नादं विषक्तमिव वायुना ॥ उत्पतन्तमिव कुद्धं यादोगणसमाकुलम् ॥ १२२ ॥

ददृशुस्ते महौत्साहा वाताहतजलाशयम् ॥ अनिलोद्धतमाकाशे प्रवल्गन्तमिवोर्मिभिः ॥ १२३ ॥

रणे ” इति धातुः । प्रोचि इति लत्वं । तदुक्तं पुराणे —“ अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः । तिमिङ्गिलगिलोप्यस्ति तद्रिलोप्यस्ति सागरे ” इति ॥ ११४ ॥ दीप्तभोगैः शिरोरत्नकान्त्या प्रकाशितफणैरिव स्थितैः । महासत्त्वैः जलगजशिशुमारादिभिः । सुदुर्गं यादोभिः । दुर्गमार्गं दुर्गमं । नौपथसञ्चारायोगमित्यर्थः । योगरूढिभ्यां वरुणावासवरुणालयपदद्वयनिर्वाहः ॥ ११५ ॥ तदानीं सागरमुप्रेक्षते—मकरैरिति ॥ नागभोगैः सर्पकायैः । विगाढाः प्रविष्टाः । वातलोलिताः वायुचलिताः । अतएव प्रवृद्धाः जलराशयः तरङ्गाः । उपेतुश्च निपेतुश्च । उत्पत्य निपेतुरिति भावः ॥ ११६ ॥ अथ सागराम्बरयोः सर्वथा साम्यं वर्णयति— अग्निचूर्णमित्यादिना ॥ रात्रौ सागरस्य सलिलशीकराः अग्निचूर्णा इव दृश्यन्त इति प्रसिद्धिः । अतो भास्वराण्यम्बूनि शीकररूपाणि यस्य तथोक्तं । अतएवाविद्धं आकीर्णं । अग्निचूर्णमिव सागरे दृश्यते । अम्बरं च कीर्णैर्नक्षत्रैस्तथा दृश्यते । भास्वराम्बु विमलतुहिनं च । महान्त उरगा यस्मिन् तन्महोरगं । इदमप्युभयत्रापि समानं । आकाशे गन्धर्वादीनामिव नागानामपि सञ्चारसम्भवात् । राह्वादिरूपोरगसंभवाद्वा । सुरारयः असुरा राक्षसाश्च तेषां विषयं आवासभूतं ।

इदमप्युभयत्र तुल्यं । पातालविषमं पातालवत् गम्भीरं । इदमप्युभयत्र तुल्यं । घोरं भयङ्करं । इदमप्युभयत्र तुल्यं । एवमुक्तविशेषणविशिष्टं सागरं सागरः । अम्बरप्रख्यं अम्बराभं । उक्तविशेषणविशिष्टमम्बरं च सागरोपममदृश्यतयाकृष्य योजना । न केवलं साम्यं सर्वथा साम्यं चेत्याह—सागरमिति ॥ क्लीबत्वमार्षं ॥ ११७—११८ ॥ प्रकारान्तरेणापि उक्तं साम्यं दर्शयति—संपृक्तमिति ॥ संपृक्तं संसृष्टं । तुल्यवर्णमितियावत् । हिशब्दो हेतौ । तादृग्रूपे अन्योन्यतुल्यरूपे । तारारत्नसमाकुले सागराम्बरे दृश्येते स्म ॥ ११९ ॥ समुत्पतितेति । मघवीचिमालयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमानत्वं ॥ १२० ॥ प्रथमं सक्ताः अथ आहता इत्यन्वयः ॥ १२१ ॥ रत्नौघेयादिश्लोकद्वयं ॥ रत्नौघजलयोः सन्नादो यस्मिन् । अनेन वेगवद्वायुजनितक्षोभातिशयादन्तर्गतरत्नानामुद्गमनमवगम्यते । वायुना विषक्तमिव वायुना एकीभूतमिव । यादोगणसमाकुलं यादांसि जलजन्तवः तेषां गणेन समाकुलं । वाताहतजलाशयं जलाशयः समुद्रः वाताहतश्चासौ जलाशयश्चेति कर्मधारयः तं ऊर्मिभिः आकाशे वल्गन्तमिव स्थितं । एतन्निरूपणार्थमेव अनिलोद्धतमिति पुनरुक्तिः ॥ १२२

स० तारारत्नसमाकुले एकंनभस्तारासमाकुलं । अपरं रत्नसमाकुलमिति । तारारत्नैः नक्षत्रश्रेष्ठैः तथा तारारत्नैः मुक्ताश्रेष्ठैरिति नागोजिमृदः । तत्पक्षे “ तारः शुद्धमौक्तिके ” इति विश्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गस्ताराशब्दस्तद्वाचीमृग्यः । तारेषु मुक्तासु अरत्नैः अतिश्रेष्ठैरिति तद्विनैः क्लृष्टकल्पनया समाधेयं ॥ १२० ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

[पा०] १ ख. भुजगैर्मुजगालयं. २ इ. झ. ट. प्रहृष्टाः. ३ ख. ग. ड. च. ज.—ट. विषयं. ४ ख. ग. ड. च. ज.—ट. अन्योन्यैराहताः. ५ ख. सस्वरंभीमविक्रमाः. ६ ड. छ. झ. ट. इवांबरे. ७ क. ख. ग. ड.—ट. महात्मानो. ८ इ. झ. ट. प्रलपन्तमिवो.

ततो विस्मयमापन्ना ददृशुर्हरयस्तदा ॥ भ्रान्तोर्मिजलसन्नादं प्रलोलमिव सागरम् ॥ १२४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

समुद्रवेलावलोकनाद्युदीपकसमुद्दीपितविरहशोकैरामेण लक्ष्मणंप्रति सीतामुद्दिश्यसपरिशोचनंबहुधाविलापः ॥ १ ॥
तथा लक्ष्मणसमाश्रितेन तेन सायंसन्ध्योपासनम् ॥ २ ॥

सा तु नीलेन विधिवत्स्वारक्षा सुसमाहिता ॥ सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता ॥ १ ॥
मैन्दश्च द्विविदशोभौ तत्र वानरपुङ्गवौ ॥ विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतो दिशम् ॥ २ ॥
निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः ॥ पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति ॥ मम चापश्यतः कान्तामहन्त्यहनि वर्धते ॥ ४ ॥
न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हतेति वा ॥ एतदेवानुशोचामि वयोस्या ह्यतिवर्तते ॥ ५ ॥
वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ॥ त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥ ६ ॥

—१२३॥ ततइति विशेषाभिधानार्थत्वात् पुनरुक्तिः । भ्रान्तोर्मिजलसन्नादमिति । घूर्णिततरङ्गजलसन्नादो यस्मिन् तं प्रलोलमिव उद्भ्रान्तमिव ॥ १२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

एवं कृतज्ञत्वमित्रानुरोधित्वपरीक्ष्यकारित्वमहोत्साहत्वाद्यः शरण्यत्वौपयिका रामगुणा दर्शिताः । अथ रामस्य कारुण्यरूपं प्रधानगुणं दर्शयितुं सर्गान्तरमारभते—सा त्विति ॥ स्वारक्षा आसमन्ताद्रक्षन्तीत्यारक्षाः शोभनाः आरक्षाः यस्याः सातथोक्ता । विधिवत् नीतिशास्त्रोक्तरीत्या । सुसमाहिता निराकुला । निवेशिता ॥ १ ॥ दिशमिति जात्येकवचनं । दिश इत्यर्थः । “ उभसर्वतसोः—” इत्यादिना द्वितीया । सर्वत इति सप्तम्यर्थे तसिः । दिशां सर्वेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ २—३ ॥ समुद्रवेलावनाद्युदीपकदर्शनादुद्भूतं विरहशोकं सोढुमशक्नुवन् सौमित्रिं प्रत्याह—शोकश्चेत्यादिना ॥ प्रथमश्चकारोऽवधारणे । द्वितीयस्त्वर्थः । शोकः इष्टवत्स्वन्तरवियोगजनितः शोकः । गच्छता कालेन अपगच्छति । किलेत्येतिह । गच्छत्येवेति

प्रसिद्धमिति लौकिका वदन्ति । कान्तामपश्यतो मम तु शोकः । अहन्त्यहनि वर्धते । लौकिकशोकविलक्षणो मम शोक इति भावः ॥ ४ ॥ ननु शत्रुहताया दूरे स्थितायास्तस्याः प्रत्याहरणसमर्थस्य तव किं शोकेनेत्याशङ्क्य न तद्विषयोयं शोकः किंतूपभोगयोग्यस्य प्रियावयसो वैफल्यानुस्मरणादित्याह—न म इति ॥ प्रिया दूरे स्थितेति मे न दुःखं । सुग्रीवेण प्रस्थानेन तस्य निवर्त्यत्वात् । प्रवलरक्षसा हतेति मे दुःखं नास्ति । तस्य तच्छिरःकृन्तनापनोद्यत्वात् । एतदेवानुशोचामि । इदमेकमेव शोकनिमित्तं । वयोस्या ह्यतिवर्तते गतं यौवनं न प्रत्याहर्तुं शक्यमिति भावः । अत्र यौवनमतिवर्तते इति नार्थः । नित्ययौवनत्वात्तस्याः । किंतु वयोतिवर्तते । व्यर्थतयैवयातीति भावः । मानुषभावानुसारेण चेदं वचनं ॥ ५ ॥ प्रियास्पृष्टद्रव्यस्पर्शस्य विनोदहेतुत्वात्तत्संपादनार्थं वायुं प्रार्थयते—वाहीति ॥ हे वात मेकान्ता यतः यत्र वसति तत्र वाहि गच्छ । तत्रगत्वा किं करणीयमित्यत्राह—तामिति । न चैतदन्यतः सेत्स्यतीति सहृष्टान्तं दर्शयति—दृष्टिसमागमचन्द्रे यथा चन्द्राधीनः । तथा मे तद्गात्रसंस्पर्शोऽपि त्वयि त्वदधीनः । तथा तदवलोकितं चन्द्रं पश्यन्

स० सासेनाखिलन्वयः । असाधुसा असाधूनां सा हिंसाययेति । तदर्थस्तुरिपुनाशिका ॥ १ ॥ ति० नन्वचिरात्प्रत्याहरीष्यामः किंशोकैनेत्यत्र तत्रैव विप्रशङ्क्यादुःखमित्याह—न मे इति । प्रियादूरे स्थितेति मे दुःखं नास्ति । स्त्रीधर्मदिवसवत् । तथा हतेत्यपि न दुःखं । प्रबलदुष्कर्मवशं प्राप्तत्वात् । अपिलस्यावयः प्राणावस्थितिकालः । अतिवर्तते । मासद्वयमात्रं जीवनमित्युक्तेः । तत्रापि [पा०] १ झ, न. ट. जाल, २ क, ख, प्रालोलमिव, ३ ग, च, विधिनास्वारक्षा, ख. विधिवत्सुरक्षा.

तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये ॥ हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत् ॥ ७ ॥
 तद्विद्योगेन्धनवता तच्चिन्ताविपुलार्चिषा ॥ रात्रिदिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना ॥ ८ ॥
 अवगाह्यार्णवं स्वप्ने सौमित्रे भवता विना ॥ कथंचित्प्रज्वलन्कामः स मा सुप्तं जले दहेत् ॥ ९ ॥
 बहेत्तत्कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम् ॥ यदहं सा च वामोरुरेकां धरणिमाश्रितौ ॥ १० ॥
 केदारस्येव केदारः सोदकस्य निरुदकः ॥ उपस्नेहेन जीवामि जीवन्तीं यच्छृणोमि ताम् ॥ ११ ॥
 कदा नु खलु सुश्रोणीं शतपत्रायतेक्षणाम् ॥ विजित्य शत्रून्द्रक्ष्यामि सीतां स्फीतामिव श्रियम् ॥ १२ ॥
 कदा नु चारुबिम्बोष्ठं तस्याः पद्ममिवाननम् ॥ ईषदुन्नम्य पास्यामि रसायनमिवातुरः ॥ १३ ॥
 तस्यास्तु संहतौ पीनौ स्तनौ तालफलोपमौ ॥ कदा नु खलु सोत्कम्पौ श्लिष्यन्त्या मां भजिष्यतः ॥ १४

तत्प्रणालिकया तां दृष्टवानस्मि । तद्वत् तदङ्गस्पृष्टं
 त्वां स्पृशन् तामेव स्पृष्टवान्भवेयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ न
 केवलं वयोतिवर्तनस्मरणमेव व्यथाहेतुः किंतु कार-
 णान्तरमप्यस्तीत्याह—तदिति ॥ तद्वचनं मे आशये
 हृदये । स्थितं सत् । सदा स्मर्यमाणंसदित्यर्थः ।
 पीतं विषमिव गात्राणि प्रत्यवयवं । दहति । किं तद्वचनं
 तत्राह—हा नाथेति । सा सर्वान्भोगान्परित्यज्य मया
 सहागता । ह्रियमाणा सती रावणेन हरणसमये
 “नत्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्हं तेजसा” इत्युक्त-
 रीत्या पातित्रत्याग्निना भस्मीकर्तुं समर्थापि “तत्तस्य
 सदृशं भवेत्” इत्युक्तरीत्या हा नाथेति मन्त्राथत्व-
 मेव पुरस्कृत्य मां यदब्रवीत् तन्मे गात्राणि दहति ।
 एतेन रामशोकः सीताविषयकारुण्यमित्यवगम्यते ।
 परदुःखदुःखित्वं हि कारुण्यं ॥ ७ ॥ अथ संतापो
 जलप्रवेशं विना न शाम्यतीति वक्तुं तस्याभित्वं
 सावयवं रूपयति—तद्विद्योगेति ॥ मदनाग्निवर्धक-
 त्वेन वियोगस्येन्धनरूपत्वं । संततत्वेन चिन्ताया
 ज्वालात्वरूपणं । रात्रिदिवमिति । “अचतुर—”
 इत्यादिना सूत्रेण साधुत्वं । शीतलाशीतलकालाविशे-

षेण दह्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ सौमित्रे कान्तास्मारकेण
 भवता विना अर्णवमवगाह्य स्वप्ने । अनेन लक्ष्मणस्य
 शेषावतारत्वमुक्तं । अर्णवशयनं हि शेषिणैव किं
 प्रयोजनमित्यत्राह—कथंचिदिति । इदानीं प्रज्वलन्
 स कामः जले सुप्तं मां कथंचिदहेत् कृच्छ्रादहेत्
 मन्दीभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं दुःसहदुःखाकान्तस्यापि
 मम जीवनधारणशक्तिस्तया सह एकधरण्याश्रयणात्त-
 जीवनप्रवृत्त्युपलम्भाच्च जायत इत्याह—बह्नित्यादिना
 श्लोकद्वयेन ॥ अहं सा वामोरुश्च एकां धरणिमाश्रि-
 ताविति यत् एतद्वद् भूरि जीवनसाधनं । अतः
 एतेन कामयानस्य विरहिणो मम जीवितुं शक्यं ।
 एकशय्याश्रयणन्यायेन कामिनोरेकधरण्याश्रयणमपि
 जीवनसाधनं भवतीत्यभिप्रायः ॥ जीवन्तीं तां
 शृणोमीति यत् तेन । निरुदकः निरुदकः । केदारः
 वप्रं । सोदकस्य केदारस्य उपस्नेहेन उपस्नेहेनेव
 जीवामि ॥ १०—१२ ॥ रसायनं शरीरसिद्धिकर-
 मौषधविशेषं । आतुरः रोगी । “आतुरोभ्यमितोभ्या-
 न्तः” इत्यमरः ॥ १३ ॥ संहतौ श्लिष्टौ ॥ १४—

बहुदिवसात्ययात् ॥ शि० एतेदेवानुशोचामि । एतेनप्रबलेनैतदुःखेनपूर्वदुःखतिरोहितमिति सूचितं ॥ ५ ॥ शि० लयि
 सीतास्पर्शविशिष्टे । मेगात्रसंस्पर्शः चन्द्रेदृष्टिसमागमः चक्षुस्संयोगः । यथाचन्द्रेदृष्टिसमागमस्तापशमकः तथा सीता-
 स्पर्शवतिलयि ममस्पर्शोपितापशमक इत्यर्थः ॥ ती० यद्वा यतोयत्र कान्तावर्तते तत्र बाहि संचर । स्वात्मानं सृष्टशान्तं वायुं प्रत्येव-
 मुक्तं । मद्वात्रसंस्पर्शस्तस्याः सिद्धेदिति भावः ॥ ६ ॥ ती० “कथंचित्प्रज्वलन्कामः समासुप्तेजनेदहेत्” इति पाठे जने सुप्तेस-
 ति कथंचित्प्रज्वलन्कामः । समादहेत् । सः कामः । तंजनं नवाधेत्यर्थः । तस्माद्भवताविना स्वाविहाय । अर्णवमवगाह्यस्वप्ने
 इतिसंबन्धः ॥ ति० सौमित्रे भवताविनाऽहमेककार्णवमवगाह्यस्वप्ने । एवंसतिप्रज्वलन्कामः जलेसुप्तं दहेत् । जलस्याग्निवि-
 रोधित्वात् । मनोमूलकामस्यसुप्तौ मनोपरमेणोपरमाच्चेति भावः । भवताविनेत्युक्तिरेकाकित्वेन निद्राप्राप्त्यै ॥ शि० भवताविने-
 त्युक्त्या जाग्रदेवत्वं तिष्ठेति सूचितं । तेनलङ्घिन्नेमिभ्रिकटेनागच्छलिति हेतुः सूचितः । तेनसीतातिरिक्तविषये तदानींदिदृक्षाभावः
 सूचितः । स० भवताविना तवशीतबाधामवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

[पा०] १ झ. ट. एवंचप्रज्वलन्. २ ड. च. झ. ट. नमांसुप्तं. ३ ड. झ. ट. सुचारु. ४ ग. च. छ. झ. ट. तौतस्याः
 सहितौ. क. ख. ज. तौतस्याःसंहितौ. ५ क—ट. हसन्त्या.

सा नूनमसितापाङ्गी रक्षोमध्यगता सती ॥ मन्नाथा नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १५ ॥
 कथं जनकराजस्य दुहिता सा मम प्रिया ॥ राक्षसीमध्यगा शेते क्षुषा दशरथस्य च ॥ १६ ॥
 कैदाऽविक्षोभ्यरक्षांसि सा विधूयोत्पतिष्यति ॥ विधूय जलदानीलाञ्छशिरेखा शरत्स्विव ॥ १७ ॥
 स्वभावतनुका नूनं शोकेनानशनेन च ॥ भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात् ॥ १८ ॥
 कदा नु राक्षसेन्द्रस्य निधायोरसि सायकान् ॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसम् ॥ १९ ॥
 कदा नु खलु मां साध्वी सीता सुरसुतोपमा ॥ सोत्कण्ठा कण्ठमालम्ब्य मोक्षयत्यानन्दजं पयः ॥ २० ॥
 कदा शोकमिमं घोरं मैथिली विप्रयोगजम् ॥ सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा ॥ २१ ॥
 एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः ॥ दिनक्षयान्मन्दरुचिर्भास्करोस्तुमुपागमत् ॥ २२ ॥
 आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः संध्यामुपासत ॥ सारन्कमलपत्रार्क्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

रावणेन मन्त्रिणः प्रति हनुमत्कृतलङ्कादहनादिदुष्करकर्मानुवादपूर्वकं सैन्यैस्सहरामागमनसंभावनया तत्प्रतीकाराय मन्त्रिनियोजनम् ॥ १ ॥

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् ॥ राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणैव महात्मना ॥
 अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान्हिया किंचिदवाञ्छुः ॥ १ ॥
 धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी ॥ तेन वानरमात्रेण दृष्ट्वा सीता च जानकी ॥ २ ॥
 प्रासादो धर्षितश्चैत्यः प्रवरा राक्षसा हताः ॥ आविला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता ॥ ३ ॥

१६

देशकालयोर्व्यत्यासात् । सुखावहयोर्देशकालयोरप-
 गमात्तद्विरुद्धयोरुपगमाच्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सीतां
 प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसमिति । सीतां
 प्रत्याहृत्य कदा नु शोकमुत्सृज्यामीत्यर्थः । आस्यं
 व्यादाय स्वपितीतिवत्साधुः ॥ १९—२० ॥ शुक्ले-
 तरं मलिनं ॥ २१—२२ ॥ उपासत उपास्त ।
 भ्रातुरपि लक्ष्मणस्य पुरतो रघुनाथस्यैवंविधवचनप्र-
 योगस्तस्य सर्वविधसेवकत्वात् । अतो नानौचित्यं

एवं रामवृत्तान्तमुक्त्वा हनुमन्निर्गमकालानन्तरं
 कालिकं रावणवृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते—लङ्कायामिति ॥
 घोरं दुर्दृशम् । शक्रेणैव शक्तुत्येन । “ इवेन सह
 नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं
 च वक्तव्यम् ” इति विभक्तेरलोपः ॥ १ ॥ वानर-

॥ २ ॥ चत्यः प्रासादः नगरप्रधानभूत

स० दिनक्षयात् अहःक्षयात् । मन्दवपुः मन्दरदिमः ॥ २२ ॥ रामानु० उपासत उपास्त । वचनव्यत्ययार्थः । उपागमदिति
 वापाठः ॥ ती० स्मरमिति हेतुशिवप्रत्ययः । सीतास्मरणाद्धेतोः शोकाकुलीकृतः ॥ २३ ॥ इतिपञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

स० महात्मनाशक्रेणैवैतन् हनुमत्कृतकर्मणः “ इन्द्रोऽत्र हलामहानास ” इत्युक्तीत्यामहेन्द्रकृतिसाध्यत्वेपिरावणसुतजि-
 तेन्द्रप्रयत्नाविषयत्वमुच्यते ॥ १ ॥ ति० वानरमात्रेण एकेननिरायुधेनचेत्यर्थः ॥ २ ॥ शि० चैत्यः देवविशेषाविष्टः प्रासादः ॥ ३ ॥

[पा०] १ क. ग. ड. च. ज. — ट. ममचप्रिया. ख. परमप्रिया. २ ड. झ. ट. अविक्षोभ्यानिरक्षांसि. ३ ड. ज.
 झ. ट. कैला. क. ख. च. छ. न. लेखेवशारदी. ४ ड. झ. ट. मेसाध्वी. ख. सासाध्वी. ५ क. — च. झ. न. ट. न्मन्दवपुः.
 ६ क. ग. ड. च. झ. न. ट. मुपागतः. ७ क. ख. ग. मुपाविशत्. ८ ख. सर्व. ९ ख. च. छ. आकुलाच.

किं करिष्यामि भद्रं वः किं वा युक्तमनन्तरम् ॥ उच्यतां नः समर्थं यत्कृतं च सुकृतं भवेत् ॥४॥
 मन्त्रमूलं हि विजयं ग्राहुरार्या मनस्विनः ॥ तस्माद्वै रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः ॥ ५ ॥
 त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः ॥ तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहम् ॥ ६ ॥
 मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिर्णये ॥ मित्रैर्वापि समानार्थैर्बान्धवैरपि वा हितैः ॥ ७ ॥
 सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान्प्रवर्तयेत् ॥ दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ८ ॥
 एकोऽर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः ॥ एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ९ ॥
 गुणदोषावनिश्रित्य त्यक्त्वा धर्मव्यपाश्रयम् ॥ करिष्यामीति यः कार्यमुपेक्षेत्स नराधमः ॥ १० ॥
 यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः ॥ एवं मन्त्रा हि विज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ॥ ११ ॥
 ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा ॥ मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 बह्व्योपि मतयो भूत्वा मन्त्रिणामर्थनिर्णये ॥ पुनर्यत्रैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः ॥ १३ ॥
 अन्योन्यं मतिमास्थाय यत्र संप्रतिभाष्यते ॥ न चैकमत्ये श्रेयोस्ति मन्त्रः सोधम उच्यते ॥ १४ ॥
 तस्मात्सुमन्त्रितं साधु भवन्तो मतिमत्तमाः ॥ कार्यं संप्रतिपद्यन्तामेतत्कृत्यं मतं मम ॥ १५ ॥
 वीरनाराणां हि वीरानां सहस्रैः परिवारितः ॥ रामोऽभ्येति पुरीं लङ्कामस्माकमुपरोधकः ॥ १६ ॥

आविळा दाहेन आकुला ॥ ३ ॥ अनन्तरं किं वा युक्तं यत्रः समर्थं हितं । “ समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबन्धार्थे हितेपि च ” इत्यमरः । यत्कृतं अनुष्ठितं । सुकृतं स्वनुष्ठितं । भवेत् फलवद्भवेत् । तादृशं किं उच्यतां करिष्यामि । वो भद्रमस्त्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥ बलवत्तस्तव किं मन्त्रेणेत्याशङ्क्य सर्वेषामपि विजयस्य मन्त्रमूलत्वान्मयापि मन्त्रः करणीय इत्याह—मन्त्रमूलमिति ॥ ५ ॥ मन्त्रस्य करणीयत्वेपि स्वयमेव संमन्त्रयतां किं बहुभिरित्याशङ्क्य बहुभिः सह मन्त्रयितुरेवोत्तमत्वं वक्तुं प्रतिज्ञापूर्वकं क्रमेण मन्त्रयितुभेदानाह—त्रिविधा इत्यादिना ॥ समवेतानां संकीर्णस्वरूपाणां । लक्षणज्ञानं विना विवेक्तुमशक्यानामित्यर्थः । गुणदोषौ उत्तमलक्षणं गुणं अधमलक्षणं दोषं । मध्यमलक्षणं मिश्रणं ॥ ६ ॥ हितसंयुक्तैः हितपरैः । समानार्थैः समानसुखदुःखैः । कर्मारम्भान् आरम्भणीयकर्माणि । दैवे दैवसमाश्रयणे । कुरुते ॥ ७—८ ॥ धर्मे पूर्वोक्तदैवसमाश्रयणे । मनः मनःपूर्वं यत्नं ॥९॥ गुणदोषौ हिताहिते । अनि-

श्चित्य दैवव्यपाश्रयं त्यक्त्वा करिष्यामीत्युपक्रम्ययः कार्यमुपेक्षेत् उपेक्षेत न समाप्नुयात् ॥ १०—११ ॥ उक्तत्रैविध्यं मन्त्रेण्यतिदिशति—ऐकमत्यमिति ॥ ऐकमत्यं एकां मतिं उपागम्य । शास्त्रदृष्टेन स्वभ्यस्तशास्त्रेण । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । तद्रूपेण चक्षुषा उपलक्षिताः मन्त्रिणः यत्र मन्त्रे निरताः तं उत्तममन्त्रमाहुः ॥ १२ ॥ यत्र मन्त्रे । मन्त्रिणां मतयः बह्व्यः बहुधा भूत्वापि । अर्थनिर्णये अर्थनिर्णयरूपफलविषये । एकतां प्राप्ता भवन्ति स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः । नीतिज्ञैरिति शेषः ॥ १३ ॥ यत्र मन्त्रे । मन्त्रिभिः अन्योन्यं मतिं स्वां स्वां बुद्धिं । आस्थाय प्रधानीकृत्य । संप्रतिभाष्यते व्यवहियते । अनेनोत्तममन्त्रव्यावृत्तिरुक्ता । मध्यममन्त्रव्यावृत्त्यर्थमाह—न चेति । ऐकमत्ये तेषां मन्त्रिणां श्रेयश्च प्रीतिश्च नास्ति स मन्त्रो धम उच्यते ॥ १४ ॥ सुमन्त्रितं सुनिश्चितं । साधु समीचीनं । कार्यं संप्रतिपद्यन्तां ऐकमत्येन जानन्तु । एतत् ऐकमत्येन सुनिश्चितं कार्यं । मम कृत्यं अतिशयेन कर्तव्यं ॥ १५ ॥ गतं तु गतमेव किं मन्त्र-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. व. ट. प्रवदन्तिमनस्विनः. २ क.—घ. च. छ. ज. गुणदोषं. ३ ड. झ. मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तः. ४ क. च. ज. ट. बान्धवैर्वासमाहितैः. ५ ख. ड.—ट. दैवव्यपाश्रयं. ६ क. ख. ड. च. झ. व. ट. मन्त्रोपिविज्ञेयउत्तमाधममध्यमः. ७ ड. झ. ट. बह्विरपि मतीर्गलामन्त्रिणामर्थनिर्णयः । पुनर्यत्रैकतांप्राप्तः. ८ ख. च. छ. मन्त्रिणो मन्त्रनिर्णये. ९ क. ख. ग. च. छ. ज. मन्त्रिसत्तमाः. ड. ज. झ. ट. मतिसत्तमाः. १० कार्यंसंप्रतिपद्यतामित्यर्थस्य स्थाने क. च. छ. पाठेषु. इतीमंमन्त्रयन्नाजाकार्यतत्प्रतिपद्यते । तस्मात्संमन्त्रयतांसर्वैरेतत्कृत्यमतंमम ॥ इतिश्लोकोद्दिश्यते. ११ च. छ. सवानराणां. १२ ड. झ. ट. धीराणां. वा. रा. १८१

तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम् ॥ तरसा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः ॥

समुद्रमुच्छोषयति वीर्येणान्यत्करोति वा ॥ १७ ॥

[खरो येन हतः संख्ये तस्य वीर्येण लक्ष्यते ॥ १८ ॥]

अस्मिन्नेवंगते कार्ये विरुद्धे वानरैः सह ॥ हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं संमन्वयतां मम ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

राक्षसैरावणप्रति कुबेरविजयादितदपादानप्रशंसनपूर्वकं रामस्यततोप्यल्पबलत्वोक्त्या कैमुत्येनतत्पराजयस्यसुकरत्वोक्तिः ॥ १ ॥ तथेन्द्रजिदपादानप्रशंसनपूर्वकं रामविजयायतन्त्रियोजनोक्त्या समाश्वासनम् ॥ २ ॥

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् ॥

द्विषत्पक्षमविज्ञाय नीतिबाह्यास्त्वबुद्धयः ॥ १ ॥

राजन्परिघशक्त्यष्टिशूलपट्टिशसंकुलम् ॥ सुमहन्नो बलं कस्माद्विषादं भजते भवान् ॥ २ ॥

त्वया भोगवतीं गत्वा निर्जिताः पन्नगा युधि ॥ कैलासशिखरावासी यक्षैर्बहुभिरावृतः ॥

सुमहत्कदनं कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः ॥ ३ ॥

स महेश्वरसख्येन श्लाघमानस्त्वया विभो ॥ निर्जितः समरे रोषाल्लोकपालो महाबलः ॥ ४ ॥

करणे इतः किं नश्चिन्नमित्यत आह—वानराणामिति ॥ अभ्येति अभ्येच्यति । “वर्तमानसामीप्ये वर्तमान-वद्धा” इति वर्तमाननिर्देशः । उपरोधकः उपरोद्धुं । क्रियार्थायां क्रियायां ण्वुल् ॥ १६ ॥ सागरे विद्यमाने कथमस्मानुपरोत्स्यति तत्राह—तरिष्यतीति सार्ध-श्लोकः ॥ उच्छोषयति उच्छोषयिष्यति । अन्यतसेतु-बन्धादिकं वा । करोति करिष्यति ॥ १७—१८ ॥ अस्मिन् लङ्कानिरोधनरूपे कार्ये । एवंगते उक्तरीत्या प्रवृत्ते । वानरैः सह विरुद्धे विरोधे च प्राप्ते । भावे निष्ठा । पुरादिषु हितं यत्तत्सर्वं संमन्वयतामित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

एवं रावणवचनमाकर्ण्य अविदितरघुनाथप्रभावा

मदोद्धता राक्षसास्तद्वलवर्णनपूर्वकं रावणं प्रशंस-न्ति—इत्युक्ता इत्यादिना । सार्धश्लोक एकान्वयः । द्विषत्पक्षं द्विषद्बलं । “पक्षो मासार्धके पार्श्वे गृहे सूर्यविरोधयोः । केशादेः परितो वृन्दे बले सखिस-हाययोः” इति विश्वः ॥ १ ॥ परिघः परितो हन-नक्षमो गदाविशेषः । “परिघः परिघातनः” इत्य-मरः । शक्तिः दीर्घयष्टिः । ऋष्टिः असिः । “खड्गे तु निखिंशचन्द्रहासासिः ऋष्टयः” इत्यमरः । शूलं प्रसिद्धं । पट्टिशः खड्गविशेषः । तैः संकुलं व्याप्तं । बलमस्ति समग्रबले एवं विद्यमाने कस्माद्धेतोः भवान् विषादं भजत इति योजना । अत्र सुमहन्नो बलमि-त्यत्र बलं नास्तीति प्रामादिका भाव्यनर्थसूचिकाखि-लोक्तिः ॥ २ ॥ तिष्ठतु सैन्यं त्वमेक एव समस्तश-त्रुविद्रावणक्षम इत्याशयेनाह—त्वयेत्यादिना ॥ सार्ध-श्लोक एकान्वयः । भोगवतीं सर्पराजनगरीं । कदनं

ति० प्रथमान्तपाठे सभरस्यगोत्रापत्यंसागरइति रामविशेषणं ॥ तदा सागरमितिद्वितीयान्तमन्यत्पदमध्याहार्यं ॥ १७ ॥ इतिषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

ति० तत्रादौदुर्मन्त्रिणांदुर्मन्त्रमाह—इत्युक्ताइति । यतोनीतिबाह्याः अतएवाबुद्धयः तेराक्षसाः द्विषत्पक्षस्यरामसुग्रीवादेर्व-लमभिज्ञाय ज्ञातापिमोहादविगणध्यवा प्राञ्जलयस्सन्तोरावणमूचुः ॥ १ ॥ ति० तदेवप्रपञ्च्यते—सइति । सः धनदः । महेश्वरसख्येन हेतुना खयंश्लाघमानोपि लोकपालोपि त्वयासमरेरोषान्निर्जितः ॥ स० श्लाघमानः अहंश्र्यं बकसखः मत्सदृशोऽन्योनास्तीत्यात्मा-

‘गा०’ १ इदमर्थं घ. पाठेदृश्यते. २ क. ग. ड. च. तस्मिन्नेवंगते. झ. ट. तस्मिन्नेवंगते. ३ घ. निरुद्धे. ४ क. ग. ण्मि. ५ घ. अविज्ञायात्मनःपक्षं. ६ ड. झ. कुन्तलं.

विनिहत्य च यक्षौघान्विक्षोभ्य च विगृह्य च ॥ त्वया कैलासशिखरादिमानमिदमाहृतम् ॥ ५ ॥
 मयेन दानवेन्द्रेण त्वद्भयात्सख्यमिच्छता ॥ दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुङ्गव ॥ ६ ॥
 दानवेन्द्रो मधुर्नाम वीर्योत्सिक्तो दुरासदः ॥ विगृह्य वशमानीतः कुम्भीनस्याः सुखावहः ॥ ७ ॥
 निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम् ॥ वासुकिस्तक्षकः शङ्खो जटी च वशमाहृताः ॥ ८ ॥
 अक्षया बलवन्तश्च शूरा लब्धवराः पुनः ॥ त्वया संवत्सरं युद्धा समरे दानवा विभो ॥ ९ ॥
 खलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिन्दम ॥ मायाश्चाधिगतास्तत्र बहवो रक्षसाधिप ॥ १० ॥
 [निर्जिताः समरे रोषाल्लोकपाला महाबलाः ॥ देवलोकमितो गत्वा शक्रश्चापि विनिर्जितः ॥] ॥ ११ ॥
 शूराश्च बलवन्तश्च वरुणस्य सुता रणे ॥ निर्जितास्ते महाबाहो चतुर्विधबलानुगाः ॥ १२ ॥
 मृत्युदण्डमहाग्राहं शाल्मलिद्रुममण्डितम् ॥ कालपाशमहावीचिं यमकिङ्करपन्नगम् ॥ १३ ॥
 [महाज्वरेण दुर्धर्षं यमलोकमहार्णवम् ॥] अवगाह्य त्वया राजन्यमस्य बलसागरम् ॥
 जयश्च विपुलः प्राप्तो मृत्युश्च प्रतिषेधितः ॥ १४ ॥
 सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र विलोलिताः ॥ १५ ॥
 क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ आसीद्वसुमती पूर्णा महद्भिरिव पादपैः ॥ १६ ॥
 तेषां वीर्यगुणोत्साहैर्न समो राघवो रणे ॥ प्रसह्य ते त्वया राजन्हृताः परमदुर्जयाः ॥ १७ ॥
 तिष्ठ वा किं महाराज श्रेमेण तव वानरान् ॥ अयमेको महाबाहुर्निद्रजित्क्षपयिष्यति ॥ १८ ॥
 अनेन हि महाराज माहेश्वरमनुत्तमम् ॥ इष्ट्वा यज्ञं वरो लब्धो लोके परमदुर्लभः ॥ १९ ॥
 शक्तितोमरमीनं च विनिर्कीर्णान्त्रिशैवलम् ॥ गजकच्छपसंवाधमश्वमण्डूकसंकुलम् ॥ २० ॥

युद्धं ॥ ३—४ ॥ विमानं पुष्पकं ॥ ५ ॥
 मन्दोदरी । यद्यपि मयेनामिजात्यध्रमादित्युत्तरे
 वक्ष्यति तथाप्यत्र प्रशंसायां भयादित्युक्तं ॥ ६ ॥
 दानवेन्द्रः मधुः । कुम्भीनसी रावणभगिनी । सुख-
 मावहतीति सुखावहः भर्ता ॥ ७ ॥ जटी सर्पवि-
 शेषस्य नाम । त्वया भोगवतीमित्यत्र तक्षकादिभिन्नक-
 र्कोटकादिजयोक्तिरिति न पौनरुक्त्यं ॥ ८ ॥ अक्षया
 इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ लब्धवराः ब्रह्मणेति
 शेषः । अक्षयाः चूर्णाकरणेपि पुनरुत्पत्तिमत्त्वेन
 क्षयरहिता इत्यर्थः । दानवाः कालकेयाः । तत्र
 कालकेयसकाशात् । बहवः बह्वयः । “वोतो गुणव-
 चनात्” इति पक्षे क्षीयभावः ॥ ९—११ ॥ चतु-

र्विधबलानुगाः रथगजतुरगपदातिभेदेन चतुर्विधानि
 बलानि पृष्ठगानि येषां ते तथा ॥ १२ ॥ मृत्युदण्डे-
 त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ मृत्युदण्डः यमदण्डः स
 एव महाग्राहः महानक्रः यस्मिन् । शाल्मलयः
 कण्टकशाल्मलिवृक्षाकारायुधविशेषः त एव द्रुमाः
 तैर्मण्डितं । मृत्युः यमः । प्रतिषेधितः युद्धादपक्रा-
 मितः ॥ १३—१४ ॥ सुयुद्धेनेत्यर्थः ॥ सुयुद्धेन
 स्वल्पयुद्धेनेत्यर्थः । विलोलिताः द्राविताः ॥ १५ ॥
 क्षत्रियैः अनरण्यप्रभृतिभिः ॥ १६ ॥ न समो राघव
 इति । तेभ्योपि निहीनबलः सुखेन निग्राह्य इति
 भावः ॥ १७—१८ ॥ माहेश्वरं माहेश्वरप्रीतिकरं
 ॥ १९ ॥ शक्तितोमरेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ २०—

नंश्चाधमानः ॥ ४ ॥ ति० नजयमात्रं अपितुसर्वस्वापहारोपीत्याह—विनिपात्येति । इदंविमानं पुष्पकं ॥ ५ ॥ ति०
 शाल्मलिद्रुमैः यातनावृक्षैः मण्डितं । सागरोपिद्वीपेषुवृक्षमण्डितोभवति ॥ १३ ॥ ति० एवंदिव्यजयमुक्त्वाभौमंजयमाहुः
 —क्षत्रियैरिति ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. ज—ट. विनिपाल्यच. २ क. ख. ग. ड. ज. झ. ट. महाबाहोवीर्यो. ३ घ. महाबलः.
 ४ घ. युष्वाविभोरत्नाकरेतदा. ५ च. छ. झ. ट. बह्वयैवैराक्षसाधिप. ६ अयंश्लोकः प्राचीनकोशेषुनदृश्यते. ७ क. ग. महाभा-
 गाश्चतुर्विध. ख. च. ज. महाराज. ड. झ. ट. महाभाग. ८ इदमर्थं ड—ट. पाठेषुदृश्यते. ९ क. ख. घ.—ट. सुतोषिताः.
 १० क. ग. गुणोत्सैकैः. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. समरदुर्जयाः. १२ क. ख. ड.—ट. महाराजइन्द्रजित्.

रुद्रादित्यमहाग्राहं मरुदसुमहोरगम् ॥ रथाश्वगजतोयौघं पदातिपुलिनं महत् ॥ २१ ॥
 अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरम् ॥ गृहीतो दैवतपतिर्लङ्कां चापि प्रवेशितः ॥ २२ ॥
 पितामहनियोगाच्च मुक्तः शम्बरवृत्रहा ॥ गतस्त्रिविष्टपं राजन्सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३ ॥
 तमेव त्वं महाराज विसृजेन्द्रजितं सुतम् ॥ यावद्दानरसेनां तां सरामां नयति क्षयम् ॥ २४ ॥
 राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात् ॥ हृदि नैव त्वया कार्या त्वं वधिष्यसि राघवम् ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

ग्रहस्तादिभीरावणप्रत्यात्मश्लाघनपूर्वकं रामादिवधप्रतिज्ञानेन समाश्वासनम् ॥ १ ॥

ततो नीलोम्बुदनिभः ग्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥ १ ॥
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः किं पुनर्वानिरा रणे ॥ २ ॥
 सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता वञ्चिताः स हनूमता ॥ न हि मे जीवतो गच्छेज्जीवन्स वनगोचरः ॥ ३ ॥
 सर्वा सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥ करोम्यवानरां भूमिमाज्ञापयतु मा भवान् ॥ ४ ॥
 रक्षां चैव विधास्यामि वानराद्रजनीचर ॥ नागमिष्यति ते दुःखं किञ्चिदात्मापराधजम् ॥ ५ ॥
 अब्रवीत्तु सुसंकुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षसः ॥ इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम् ॥ ६ ॥
 अयं परिभवो भूयः पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य वानरेण प्रधर्षणम् ॥ ७ ॥
 अस्मिन्मुहूर्ते हृत्वैको निवर्तिष्यामि वानरान् ॥ प्रविष्टान्सागरं भीममम्बरं वा रसातलम् ॥ ८ ॥

॥ २१ ॥ दैवतपतिः इन्द्रः ॥ २२—२३ ॥ विसृज प्रेषय । यावन्नयति नेष्यति ॥ २४ ॥ अयुक्ता असं-
 भाविता । प्राकृतात् क्षुद्रात् हनुमतः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
 रीटाख्येन युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एवं मन्त्रिभिः सहसंमन्त्र्य भूयोभिहिते सकलस-
 चिवप्रधानः ग्रहस्तः स्वाभिमतमर्थं राज्ञे निवेदयति—
 तत इति ॥ १—२ ॥ हनुमतः पौरुषं प्रत्यक्षतो

दृष्ट्वा कथमेवमुच्यत इत्यत्राह—सर्व इति ॥ विश्वस्ताः
 परिभवितुमस्मान् कोपि न शक्त इति विश्वस्ताः
 विसृज्याः । प्रामादिकशत्रुपरिभवो न न्यूनतामापा-
 दयतीतिभावः ॥ ३—४ ॥ आत्मापराधः सीताह-
 णरूपो व्यतिक्रमः ॥ ५ ॥ हि यस्माद्दानरेण कृतं
 मिदं कर्म सर्वेषां नः प्रधर्षणरूपं । भूयः तदुपरि पुर-
 स्यान्तःपुरस्य च परिभवरूपं । अथच राक्षसेन्द्रस्य
 प्रधर्षणरूपं । अतो न क्षमणीयमित्यर्थः ॥ ६—७ ॥
 ततः किं करिष्यसीत्यत आह—अस्मिन्निति ॥ ८—९ ॥

दैवतपतिः इन्द्रः । लङ्कायां तत्रापिकाराग्रहइतिशेषः । सागरमित्यर्थर्चादिः । अतोमहदितिपूर्वश्लोकस्थविशेषणयुक्तं ।
 “ दीप्तानल्यर्कयुतिमप्रमेयं ” इत्यत्रप्रमेयदीपिकायामप्रमेयत्वस्ययुताविवमहदित्यस्यबहुव्रीहिघटकपुलिनपदार्थवान्वयः । अतो
 नपुंसकलोपपत्तिः । महान्तमितिलिङ्गविपर्ययोवा । दैवतशब्दग्रहणेनतेषांनपुंसकलध्वन्यते ॥ २२ ॥ ति० पितामहस्य
 चतुर्मुखस्यरुद्रस्य । यदिज्यातोलब्धवरः तन्नियोगात् तदाज्ञया । सर्वस्यजंगतःप्रजापतिःपिता । भगवांश्चतुर्मुखरुद्रःपितामहः ।
 भगवान्निर्गुणःप्रपितामहः । अतएवादित्यरुद्रवसुप्रधानाःसर्वश्राद्धदेवताःसर्वयज्ञदेवताः । ससुरासुरसर्वप्रजोपास्यस्यसर्वस्य
 भूतावेतिकतकः । शम्बरवृत्रहन्ति सः ॥ स० सर्वदेवनमस्कृतइत्युपहासः ॥ २३ ॥ इतिसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

रामानु० जीवतइत्यादरेषधी ॥ ३ ॥ रामानु० करोमि अचिरादेवकरिष्यामि । “ वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा ”
 इतिभविष्यदर्शेनल० ॥ स० करोमीत्यनेनल०प्रयोगेन विलंबासहसं सूचयति ॥ ४ ॥ स० शौर्यमदेनरजनीचरेत्युक्तिः ॥ ५ ॥
 ति० भूयः पुनः । पुरस्य अन्तःपुरस्यचार्यपरिभवोदाहरूपो नक्षमणीयइत्यनुषङ्गः । वानरेन्द्रप्रधर्षणं तज्जाराक्षसेन्द्रस्यदुःखं । अह
 [पा०] १ ग. घ. च. छ. ज. न. लङ्कायांच. २ ड. छ. झ. न. ट. नीलांबुदप्रकृत्यः. ३ झ ट. पुनर्मानवौ. ४ घ
 वीराक्षरजनीचरान्, ५ ड. झ. ट. वानरेन्द्रप्रधर्षणं, ६ ड. झ. ट. गलैको.

ततोऽब्रवीत्सुसंकुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ प्रगृह्य परिधं घोरं मांसशोणितरूपितम् ॥ ९ ॥
 किं वो हनुमता कार्यं कृपणेन तपस्विना ॥ रामे तिष्ठति दुर्धर्षे ससुग्रीवे सलक्ष्मणे ॥ १० ॥
 अद्य रामं ससुग्रीवं परिधेण सलक्ष्मणम् ॥ आगमिष्यामि हत्वैको विश्वोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ ११ ॥
 इदं ममापरं वाक्यं शृणु राजन्यदीच्छसि ॥ उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतन्द्रितः ॥ १२ ॥
 कामरूपधराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः ॥ राक्षसा वा सहस्राणि राक्षसाधिप निश्चिताः ॥ १३ ॥
 काकुत्स्थमुपसंगम्य विभ्रतो मानुषं वपुः ॥ सर्वे ह्यसंभ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४ ॥
 प्रेषिता भरतेन स भ्रात्रा तव यवीयसा ॥ [तवागमनमुद्दिश्य कृत्यमात्ययिकं त्विति ॥]
 स हि सेनां समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपयासति ॥ १५ ॥
 ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः ॥ चापबाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र याम ह ॥ १६ ॥
 आकाशे गणशः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम् ॥ अश्मशस्त्रमहावृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम् ॥ १७ ॥
 एवं चेदुपसर्पेतामनयं रामलक्ष्मणौ ॥ अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥ १८ ॥
 कौम्भकर्णिस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्यवान् ॥ अब्रवीत्परमकुद्धो रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु महाराजेन सङ्गताः ॥ अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥
 सुग्रीवं च हनूषन्तं सर्वानेव च वानरान् ॥ २० ॥
 ततो वज्रहनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः ॥ कुद्धः परिलिहन्वक्रं जिह्वया वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 स्वैरं कुर्वन्तु कार्याणि भवन्तो विगतज्वराः ॥ एकोऽहं भक्षयिष्यामि तान्सर्वान्हरियूथपान् ॥ २२ ॥
 स्वैःस्थाः क्रीडन्तु निश्चिन्ताः पिबन्तो मधुवारुणीम् ॥ २३ ॥

कृपणेन गूढसंचारप्रकटितभयेन । तपस्विना शोच्येन समीपे याम । यामेति लोटि रूपं ॥ १६-१७ ॥
 ॥ १०—११ ॥ तद्वाक्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपायप्र- एवं कृते किं स्यादित्यत्राह—एवं चेदिति ॥ राम-
 तिपादकं वाक्यं वक्तुमादावुपायं प्रशंसति—उपायेति लक्ष्मणौ अनयं अस्मत्कृतकैतवापरिज्ञानेन विश्वासं
 ॥ १२ ॥ विवक्षितमुपायमेवाह—कामरूपेत्यादिना ॥ यद्युपसर्पेतां ततस्तेन अपनीतेन अपनयेन । जीवितं
 निश्चिताः निश्चितवन्तः । राक्षसा वा सहस्राणीति । जहतामेव । जह्यातामेवेत्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ सर्व इत्यादि
 सहस्रशब्दस्य संख्येयपरत्वेपि शब्दस्वाभाव्यान्नपुंस- सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ २० ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक-
 कत्वं । किमिति ब्रूयुस्तत्राह—प्रेषिता इति ॥ अस्या- त्रयमेकान्वयं ॥ २१—२२ ॥ मधुवारुणीं मधुरूपां वारु-
 न्ते इतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ १३—१५ ॥ ते वयं तत्र णीं । रणकुञ्जरं रणाप्रवृत्त्यं । स्वःस्था इत्यमङ्गलोक्तिः

मेकएवगलाभीत्यासागरादीनपिप्रविष्टान्वानरान्हत्वा निवर्तयिष्यामि प्रधर्षणदुःखनिवर्तयिष्यामि ॥ ७—८ ॥ रामानु० निव-
 र्तिष्यामि निवर्तिष्ये ॥ ८ ॥ रामानु० तपस्विना तपस्याहारभूतफलाशिनैर्यथः ॥ ती० कृपणेन दीनेन । प्रकाशसंचारेभया-
 द्रात्रौकृतकार्येणवा । तपस्विना शोच्येन । हनुमताकिं । अलक्ष्यस्यतस्यहननेन नप्रयोजनमितिभावः । कृपणादिशब्दानांपाख्यमा-
 न्रेतात्पर्यं । नलर्थे । मातृगाम्यादिगालिदानवत् । तर्हिहोहन्तव्यस्तत्राह—रामेतिष्ठति अहतेतिष्ठतिसति किमनेनहतेनेत्यर्थः
 ॥ १० ॥ ती० अद्यराममित्यस्वास्तवार्थस्तु लक्ष्मणरामंविनेतितोषः । सुग्रीवंहत्वा आगमिष्यामीतिसंबन्धः ॥ ११ ॥ ती०
 विवृतं स्पष्टं । वपुः धृतेवितोषः ॥ १४ ॥ ति० सूक्तं ओष्ठप्रान्तं ॥ २१ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. व. ट. दूषितं. २ ड.—ट. किनो. ३ ड. झ. ट. सुग्रीवेषि. ४ क. ज. रक्षसांघै. घ. च. छ.
 झ. व. ट. राक्षसानां. ५ झ. व. ट. विवृतं. ६ च. छ. व. ट. भरतेनैव. ७ इदमर्थप्राचीनकोशेषुनदृश्यते. ८ छ. व. ट.
 यामते. ९ क. ड. छ.—ट. सुग्रीवंसहनुमन्तंसर्वोश्चैवात्र. १० ड. झ. ट. परिलिहन्सूक्तं. ११ क. ड. झ. ट. तांसर्वोहरिवाहिनीं.
 १२ स्वस्थाःक्रीडन्तिलयार्थापूर्वं क. छ. पाठयोः ततोमहोदरःकुद्धोरावणंवाक्यमब्रवीत् इत्यर्थमधिकंदृश्यते. १३ क.—घ.
 छ.—ट. पिबन्तु. १४ ड. झ. ट. मधुवारुणं.

अहमेको वधिष्यामि सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ अङ्गदं च हनूमन्तं रामं च रणकुञ्जरम् ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

विभीषणेनरावणप्रति रामवधप्रतिज्ञानेनसायुधग्रहणं सरभससमुत्थितनिकुंभादिनिवारणपूर्वकं रामपराक्रमप्रशंसनेन तस्मिन्दण्डस्यदुष्करत्वोक्त्या वैपरीत्येऽनर्थप्राप्तिकथनपूर्वकं रामायसीताप्रत्यर्पणचोदना ॥ १ ॥ ततःसायंरावणेन विभीषणादिसर्वजनविसर्जनपूर्वकंस्वगृहं प्रतिगमनम् ॥ २ ॥

ततो निकुम्भो रभसः सूर्यशत्रुर्महाबलः ॥ सुप्तघ्नो यैज्ञहा रक्षो मँहापार्श्वो महोदरः ॥ १ ॥
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ इन्द्रजिच्च महातेजा बलवान्रावणात्मजः ॥ २ ॥
प्रहस्तोथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ धूम्राक्षश्चातिकायश्च दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३ ॥
परिधान्पट्टिशान्प्रासाञ्शक्तिशूलपरश्वधान् ॥ चापानि च सबाणानि खड्गांश्च विपुलाञ्जितान् ॥ ४ ॥
प्रगृह्य परमकुद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः ॥ अब्रुवन्नावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ५ ॥
अद्य रामं वधिष्यामः सुग्रीवं च सहलक्ष्मणम् ॥ कृपणं च हनूमन्तं लङ्का येन प्रधर्षिता ॥ ६ ॥
तान्गृहीतायुधान्सर्वान्वारयित्वा विभीषणः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् ॥ ७ ॥
अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योर्थः प्राप्तुं न शक्यते ॥ तस्य विक्रमकालांस्तान्युक्तानाहुर्मनीषिणः ॥ ८ ॥
प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेन ग्रहतेषु च ॥ विक्रमास्तात सिध्यन्ति परीक्ष्य विधिना कृताः ॥ ९ ॥

॥ २३-२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ निकुम्भमतमेवानुसरन्तः सर्वेपि प्रधाना अहमहमिकया समुत्थाय शत्रुवधोद्युक्ताः । तसुद्योगं नीतिशास्त्रज्ञो विभीषणः प्रतिषिद्धवानित्याह । तत इत्यादि श्लोकषट्क्रमेकं वाक्यं ॥ आदौ निकुम्भोपादानं निकुम्भमतानुसरणसूचनार्थं ॥ १-४ ॥ समुत्पत्य आसनेभ्यः समुत्थाय ॥ ५ ॥ प्रधर्षितेत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ६ ॥ क्रियाभेदात्तानित्यस्य न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥ प्रहस्तादीनां प्रधानानां संनिहितत्वाद्वावणं वा रावणं वा प्रत्युक्तिः । मध्ये कचित्सचिवान्प्रति ति० कतकरीत्यात्रसर्गोविच्छेदः ॥ २४ ॥ इत्यष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

ति० कौमर्किरेवायंनिकुम्भः परैःसहितस्तंपुनराह ॥ शि० निकुंभादिनामत्वेनबहूनांसत्त्वान्नपौनरुक्त्यं ॥ १ ॥ ति० विपुलांभान् निर्मलजलकान्तीन् ॥ स० विपुलांभान् घनजलप्रकाशान् ॥ ४ ॥ स० अभियुक्तेषु आप्रहवत्सु । प्रमत्तेष्वभियुक्तेष्वितिपदमेकंवा । प्रमत्तानां परप्रतिमदानां इषुभिरभियुक्तेषु । दैवेनग्रहतेषु अहृष्टशून्येषु । सिध्यन्ति फलोपलंभकामवन्ति ॥ ९ ॥
[पा०] १ क.—ट. साङ्गदं च. २ ड. झ. ट. सर्वाश्चैवात्रवानरान्. ३ ड.—ट. यज्ञकोपश्च. ४ घ—छ. झ. अ. ट. महापार्श्वमहोदरौ. ५ ख. ड. च. झ. अ. ट. धूम्राक्षोपनिकुंभश्च. ६ क. ख. ग. विपुलाञ्जुभान्. ड. झ. अ. ट. विपुलांभान्. ७ ठ. प्रहतेषु.

वोक्तिः । विक्रमस्य नायमवसर इति दर्शयितुं सामान्येन विक्रमकालानाह—अप्युपायैरिति ॥ तातेत्यभिमुखीकरणाय संबोधनं । त्रिभिः सामदानभेदरूपैः । उपायैरपि योर्थः लब्धुं न शक्यते तस्य सिद्धये । तान् नीतिशास्त्रप्रसिद्धान् । विक्रमकालान् युक्तानाहुः । तदुक्तं कामन्दकेन—“सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये । विनयेन्नयसंपन्नो दण्डं दण्ड्येषु दण्डभृत्” इति ॥ तथाच नायं दण्डस्य काल इत्युक्तं ॥ ८ ॥ न केवलं दण्डस्याकालिकत्वं दण्ड्यत्वं च ते शत्रोर्नास्तीत्यभिप्रायेणाह—प्रमत्तेष्विति ॥ प्रमत्तेषु अनवधानेषु । विषयासक्तेष्वित्यर्थः । अभियुक्तेषु ज्ञानिषु । विरक्तेष्विति यावत् । यद्वा सामन्तैराक्रान्तेषु । दैवेन भाग्येन । ग्रहतेषु क्षीयमाणसंपत्स्वित्त्व

अप्रमत्तं कथं तं तु विजिगीषुं बले स्थितम् ॥ जितरोषं दुराधर्षं प्रधर्षयितुमिच्छथ ॥ १० ॥
 समुद्रं लङ्घयित्वा तु घोरं नदनदीपतिम् ॥ कृतं हनुमता कर्म दुष्करं तर्कयेत वा ॥ ११ ॥
 बलान्यपरिभेयानि वीर्याणि च निशाचराः ॥ परेषां सहसाऽवज्ञा न कर्तव्या कथंचन ॥ १२ ॥
 किं च राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा ॥ आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्या यशस्विनः ॥ १३ ॥
 खरो यद्यतिवृत्तस्तु रामेण निहतो रणे ॥ अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्या यथावलम् ॥ १४ ॥
 अयशस्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् ॥ अर्थक्षयकरं घोरं पापस्य च पुनर्भवम् ॥ १५ ॥
 एतन्निमित्तं वैदेही^१ भयं नः सुमहद्भवेत् ॥ आहता सा परित्याज्या कलहार्थं कृतेन किम् ॥ १६ ॥
 नै नः क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना ॥ वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्य मैथिली ॥ १७ ॥
 यावन्न सगजां साक्षां बहुरत्नसमाकुलाम् ॥ पुरीं दारयते वानैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ १८ ॥
 यावत्सुधोरा महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी ॥ नावस्कन्दति नो लङ्कां तावत्सीता प्रदीयताम् ॥ १९ ॥

र्थः । चकाराद्बालवृद्धादिषु । विधिना नीतिशास्त्रोक्तीत्या । परीक्ष्य मन्त्रिभिर्विचार्य । कृताः विक्रमाः विग्रहाः सिध्यन्ति । नान्यत्रेत्यर्थः । यथाह कामन्दकः— “बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिवहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंयुतः ॥ अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तोऽकालेन यश्च सः । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृहीयात्तु केवलं ” इति ॥ ९ ॥ रामस्तु न तादृश इत्याह—अप्रमत्तमिति ॥ अप्रमत्तं सावधानं । तुशब्दोऽवधारणे । बले स्थितं स्थिरबलमित्यर्थः । जितरोषं अकाले रोषरहितमित्यर्थः । इच्छथेति । पूर्वं रावणप्रतिवचनं । अत्र सर्वानुप्रीतिं बहुवचनं ॥ १० ॥ राम इदानीं दैवानुपहत इत्यत्र उदाहरणमाह—समुद्रमिति ॥ ११ ॥ परेषां रामादीनां ॥ १२ ॥ अनपराधिनि निष्कारणवैरकरणमप्यपरमनुचितमित्याह—किं चेत्यादि ॥ खरवध एव प्रथमापराध

१—खर इति ॥ दुर्वृत्ततया स्ववधप्रवृत्त-

खरवधे रामस्य नापकारगन्धोपीति भावः । निहतो यदि तत्र को दोष इति शेषः । दोषाभावमाह—अवश्यमिति ॥ १३—१४ ॥ प्रथमं रामेणापकृतत्वेऽप्यनेकदोषमूलं सीतापहरणं न कार्यमित्याह—अयशस्यमिति ॥ पुनर्भवं जन्मान्तरं । मूर्त्यन्तरमिति यावत् ॥ १५ ॥ एवं सामान्यतः परदाराभिमर्शनस्यानर्थहेतुत्वमुक्त्वा प्रकृते तद्दर्शयति—एतदिति ॥ एतस्मान्निमित्तादित्यर्थः । “ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ” इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । अयशस्यत्वादिहेतोर्वैदेहाः सकाशात्सुमहद्भयं भवेत् । तर्हि किमिदानीं कर्तव्यं तत्राह—आहृतेति ॥ उत्तमं वस्तु कथं त्यक्तव्यं तत्राह—कलहार्थं कृतेन किमिति । कलहार्थं विषये कृतेन कर्मणा किमित्यर्थः । “ अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रवस्तुहेतुनिवृत्तिषु ” इति वैजयन्ती ॥ १६ ॥ बहुदोषप्रदर्शनपूर्वकं सीताप्रदानस्यावश्यकर्तव्यतामाह—न नः क्षममित्यादिना ॥ १७ ॥ यावद्दारयते दारयिष्यति यावत्पुरानिपातयोर्लट् ” इति भविष्यदर्थे लट् । राम इति शेषः ॥ १८ ॥ यावत् यदा । तावत्

जितरोषमित्यनेन पापाभावादैवोपहतत्वाभावोक्तः । इतरविशेषणत्रयेणान्योपरुद्धत्वाभावः । राक्षसाभिमुख्येनेच्छतेत्युक्तिः । अतएवोपरिनिशाचरादितिसंबोधनं ॥ ति० प्रकृतोविक्रमानर्हएवकालइत्याह—अप्रमत्तमिति । विजिगीषुं अनेन शब्दन्तरराहित्यं । बले दैवबले स्थितं । जितरोषमित्यनेन मौर्ख्यराहित्यं । दुराधर्षत्वेन दिव्यास्त्रसंपदुक्ता ॥ १० ॥ ती० यस्मात्तस्मादित्यध्याहार्यं । यस्मादवश्यं प्राणिनां प्राणारक्षितव्याः तस्मादितिव्यक्तं । स्वयमेवरामं हन्तुं प्रवृत्तः खरस्तु निहतो यदि । एतेन पुराराक्षसराजस्य किमपकृतं नापकृतमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ती० पुनस्तदुपरिपापस्य च भवं उत्पत्तिस्थानं ॥ १५ ॥ ति० एतन्निमित्तं एतस्मा-

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. व. ट. गतिं हनुमतो लोके को विधातर्कयेत वा. २ ड. झ. सरामेण हतो. ३ क. ख. च. छ. ज. व. वैदेह्याभयः. ४ क. च. छ. ज. पुनस्त्याज्या. ५ ड. झ. ट. ननु क्षमं. ६ घ. रामो दीयतां.

येद्धि पुरी लङ्का शूराः सर्वे च राक्षसाः ॥ रामस्य दयिता पत्नी स्वयं न यदि दीयते ॥ २० ॥
 दये त्वां बन्धुत्वात्कुरुष्व वचनं मम ॥ हितं पेथ्यमहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥ २१ ॥
 पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान्नवाग्रपुङ्खान्सुदृढानृपात्मजः ॥
 सृजत्यमोघान्विशिखान्वधाय ते प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २२ ॥
 त्यजस्व कोपं सुखधर्मनाशनं भजस्व धर्मं रतिकीर्तिवर्धनम् ॥
 प्रसीद जीवेम सपुत्रवान्धवाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २३ ॥
 षणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ विसर्जयित्वा तान्सर्वान्प्रविवेश स्वकं गृहम् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

भीषणेन रावणगृहमेत्यतंप्रति सीतानयनकालप्रभृतिलङ्कायामनर्थसूचकदुर्निमित्तप्रादुर्भावनिवेदनपूर्वकं तत्प्रायश्चित्त-
 रामायसीताप्रत्यर्पणचोदना ॥ १ ॥ रावणेन विभीषणंप्रति रामस्यालक्ष्यत्वोक्त्या तद्वचनानादरणेनगृहंप्रति तद्विसर्ज-
 ॥ २ ॥

प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः ॥ राक्षसाधिपतेर्वैष्णव भीमकर्मा विभीषणः ॥ १ ॥
 अग्रचयसंकाशं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ सुविभक्तमहाकक्ष्यं महाजनपरिग्रहम् ॥ २ ॥

। नावस्कन्दति न रुणद्धि ॥ १९ ॥ शूरा इति । अथ हितपरो विभीषणः सत्त्वोत्तरकाल रावणस्योप-
 श्येयुरिति व्यत्ययेन योजनीयं । स्वयं न यदि देष्टुं तद्गृहं गत इत्याह—तत इत्यादि ॥ प्रविवेश
 त इति पाठः ॥ २० ॥ ब्रूमि ब्रवीमि । अस्य महाद्युतिरित्यन्तमेकं वाक्यं । ततः प्रत्युषसीत्यनेन
 ॥ २१ ॥ अग्रं शल्यं पुङ्खं शरमूलं नवे अग्रपुङ्खे लङ्कादाहानन्तरमेकमहो गतमित्यवगम्यते । प्राप्तध-
 ते । अतएव सुदृढान् पुरा सृजति स्रक्षयति । धर्मार्थनिश्चयः सीताप्रदानमेवास्माकं धर्मोर्थश्चेति कृत-
 त्थस्यायं दाशरथः । “ तस्येदम् ” इति संब- निश्चयः । भीमकर्मा । परमार्थतो रावणस्य हितत्वे-
 र्धे अण् । संबन्धश्चात्र पुत्रत्वं । दाशरथाय दाश- प्यनाममार्थविज्ञापनरूपसाहसकरणात् भीमकर्मे-
 ॥ २२ ॥ रतिः सुखं ॥ २३ ॥ विभीषणेति । त्युक्तिः । राक्षसाधिपतेः अग्रजस्य । आलयं निवास-
 प्रातरालोचयिष्याम इति विभीषणप्रमुखान् भूतं । वेश्म प्रविवेशेति संबन्धः । शैलाग्रचयसंकाशं
 दृज्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते गिरिशिखरचयसदृशं । अनेकशृङ्गयुक्तत्वादिति भावः ।
 द्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या- शैलशृङ्गमिवोन्नतमित्यौन्नत्ये दृष्टान्तः । सुविभक्तम-
 ने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ हाकक्ष्यं सुष्ठु विभक्तमहाप्रकोष्ठं । “ कक्ष्या प्रकोष्ठे
 हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ” इत्यमरः । महा-

रणात् ॥ १६ ॥ शि० यदिस्वयंरामस्यपत्नीनदीयते तर्हि लङ्काविनश्येत् । अतोदीयतां ॥ २० ॥ इतिनवमःसर्गः ॥ ९ ॥
 ती० “ राक्षसाधिपतेर्वैष्णवप्रविवेशविभीषणः ” इतिपाठे तु उत्तरषट्स्यैतत्प्रपञ्चार्थत्वात् “ अग्रजस्यालयंवीरःप्रविवेशमहाद्यु-
 ” इत्यनेनापौनरुक्त्यं । “ राक्षसाधिपतेर्वैष्णवभीमकर्माविभीषणः ” इतिपाठे राक्षसाधिपतेरग्रजस्यालयं नित्यनिवासभूतं
 मेत्यन्वयः । अस्मिन्पाठे तु वेदमालययोरपौनरुक्त्यं । “ आकेशप्रहणान्मित्रमहितोपदेशप्रवृत्तत्वाद्भीमकर्मेत्युक्तिः ॥ स० भीमकर्मा वैरिणां । भीमरावणंप्रति कर्म
 [पा०] १ ड. ज.—उ. दीयतांपत्नी. २ क. ख. ग. ड. झ. ट. तथ्यंत्वहं. च. छ. ज. व. तथ्यमहं. घ. तथ्यंत्वहंब्रूयां-
 ख. ड. च. छ. व. ट. शरान्मूर्ध्. ४ ज. पुङ्खान्विशिखान्. ख. पुङ्खान्सुशितान्. ५ ख. ड. च. छ. व ट. लमोघान्नि-
 तान्. ६ झ. ट. लज्जाशुकोपं. ७ घ. गृहंशुभं. ८ ख. घ. प्रविवेश.

मतिमर्द्धिमहामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम् ॥ राक्षसैश्चात्तपर्याप्तैः सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ३ ॥
 मत्तमातङ्गनिश्चासैर्व्याकुलीकृतमारुतम् ॥ शङ्खघोषमहाघोषं तूर्यनादानुनादितम् ॥ ४ ॥
 प्रमदाजनसंवाधं प्रजैल्लिपतमहापथम् ॥ तप्तकाञ्चननिर्यूहं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ ५ ॥
 गन्धर्वाणामिवावासमालयं मरुतामिव ॥ रत्नसञ्चयसंवाधं भवनं भोगिनामिव ॥ ६ ॥
 तं महाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मिवान् ॥ अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिः ॥ ७ ॥
 पुण्यान्पुण्याहघोषांश्च वेदविद्भिर्रुदाहृतान् ॥ शुश्राव सुमहातेजा भ्रातुर्विजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥
 पूजितान्दधिपात्रैश्च सर्पिर्भिः सुमनोक्षतैः ॥ मन्त्रवेदविदो विप्रान्ददर्श सुमहाबलः ॥ ९ ॥
 स पूज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ आसनस्थं महांबाहुर्वचन्दे धनदानुजम् ॥ १० ॥
 स राजदृष्टिसंपन्नमासनं हेमभूषितम् ॥ जगाम समुदाचारं प्रयुज्याचारकोविदः ॥ ११ ॥
 स रावणं महात्मानं विजने मन्त्रिसन्निधौ ॥ उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतुनिश्चितम् ॥ १२ ॥
 प्रसाद्य भ्रातरं ज्येष्ठं सान्त्वेनोपस्थितक्रमः ॥ देशकालार्थसंवादी दृष्टलोकपरावरः ॥ १३ ॥

जनैः विद्वद्भिः परिगृह्यत इति महाजनपरिग्रहं । तदधिष्ठितमित्यर्थः । महामात्रैः प्रधानैः । “ महामात्राः प्रधानाः स्युः ” इत्यमरः । आत्तपर्याप्तैः कार्यकरणदक्षैरिति महामात्रविशेषणं । व्याकुलीकृतमारुतं चक्रवातीकृतवायुं । शङ्खघोषमहाघोषं शङ्खघोषेण महान् घोषो यस्य तथोक्तं । तूर्यनादानुनादितं तूर्यनादेन सञ्जातप्रतिध्वनिं । प्रजलिपतमहापथं सञ्जातमहाकलकलमहामार्गं । तप्तकाञ्चननिर्यूहं द्रुतकनकमयमत्तवारणं । “निर्यूहो मत्तवारणः” इत्यमरः । भूषणोत्तमैः तोरणवितानप्रभृतिभिर्भूषितं । गन्धर्वाणामिवावासं । तौर्यत्रिकमुखरितत्वादितिभावः । मरुतां देवानां आलयमिव । निरवधिकैश्चर्यसंपन्नत्वादितिभावः । रत्नसंचयैः संवाधं संपूर्णम् । अतएव भोगिनां सर्पाणां भवनमिव स्थितं । तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः शरीरकान्तिस्तदेव विस्तृतरश्मिरस्यास्तीति तथा । महाद्युतिः महाप्रभः । अभ्रमिवेत्युपमया तद्भवनं विभीषणस्य तेजोपहारकमितिज्यज्यते । एवं गृहोत्कर्षवर्णनं

रावणस्यानीत्या सर्वमेकपदे नष्टमिति ज्ञापनाय ॥ १—७ ॥ पुण्यान् पुण्यकरान् । पुण्याहघोषान् पुण्याहमन्त्रघोषान् । विजयसंश्रितान् विजयफलकानित्यर्थः । उदाहृतान् उच्चारितान् ॥ ८ ॥ दधिपात्रैः दधियुक्तपात्रैः । मन्त्रवेदविदः मन्त्रब्राह्मणविदः । मन्त्राः कर्मसु विनियुक्ता इष्टेत्येत्यादयः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि ॥ ९ ॥ पूज्यमानः श्लाघ्यमानः ॥ १० ॥ दृष्टिसंपन्नं दृष्ट्या निवेदितमित्यर्थः । समुदाचारं जयशब्दप्रयोगादिसमुदाचारं । जगाम आरूरोह ॥ ११ ॥ विजने मन्त्रिव्यतिरिक्तजनरहिते । हेतुनिश्चितं हेतुभिर्युक्तिभिर्निश्चितं ॥ १२ ॥ प्रसाद्य गुतवचनन प्रसन्नं कृत्वा । सान्त्वेनोवाचेत्यन्वयः । उपस्थितक्रमः ज्ञातवचनक्रमः । देशकालार्थसंवादी देशकालप्रयोजनानुसारी । दृष्टलोकपरावरः लोके ये परावरे उत्कृष्टापकृष्टे ते दृष्टे ज्ञाते येन तथोक्तः । रामस्य धार्मिकत्वं रावणस्याधार्मिकत्वं च जानातीत्यर्थः

हितबोधनरूपंयस्येतिवा ॥ १॥ स० मत्तमातङ्गनिश्चासैरित्यनेन गजानां बाहुल्येन तच्छासप्राप्त्यर्थेणतिरोगच्छतिवायुरितिभावः ॥ १४ ॥ ती० निर्यूहो द्वारं “निर्यूहः शिखरेद्वारे” इति विश्वः । ति० प्रजलिपतमहापथं । आदिकर्मणिक्तः । प्रातःकालत्वात्प्रातर्गन्धर्वजल्पमहामार्गं ॥ ५ ॥ ती० गन्धर्वाणामिवालयं तौर्यत्रिकमुखरितत्वात् । आलयं मरुतामिव ऐश्वर्यातिशयात् । भवनं भोगिनामिव परैः प्रवेष्टुमशक्यत्वात् । आलयपेक्षया तमित्युक्तिः ॥ ६ ॥ ती० तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः स्वशरीरस्थं तेन विस्तृताः विस्तृता विश्रुतावा रश्मयो यस्य । अनेन पाठत्रयं सूचितं । ति० तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजोभिर्विस्तृतारश्मयो येषां सन्ति । तादृशमणिमानित्यर्थः । स० तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः विस्तृतं येषु ते रश्मयोऽस्य सन्तीति तथा । रश्मिवान् रश्मिवान् ॥ ७ ॥

[पा०] १ घ. महामालैः. २ ड. झ. ट. राक्षसैरात्त. घ. राक्षसैश्चापि. ३ क—ड. झ. ट. तूर्यसंवाधनादितं. ज. तूर्यसंवाधनादितं. च. छ. अ. तूर्यसन्नाद. ४ क. संजलिपत. ५ क. बहुरत्नसमाकीर्ण. ६ क. पूजितान्द्रुतपात्रैश्चसंगन्धर्वैः. च. छ. पूजितान्द्रुतपात्रैश्चसंगन्धर्वैः. ७ अ. आलयमिव १० क. महाबाहुर्वचन्दे.

।दाप्रभृति वैदेही संप्राप्तेमां पुरीं तव ॥ तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ १४ ॥
 तस्फुलिङ्गः सधूमार्चिः सधूमकलुषोदयः ॥ मन्त्रसंधुक्षितोप्यग्निं सम्यगभिवर्धते ॥ १५ ॥
 अग्निष्टेष्वाग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च ॥ सैरीसृपाणि दृश्यन्ते हव्येषु च पिपीलिकाः ॥ १६ ॥
 त्वां पयांसि स्कन्नानि विमदा वीरकुञ्जराः ॥ दीनमश्वाः ग्रहेषन्ते न च ग्रासाभिनन्दिनः ॥ १७ ॥
 वीरोष्ठाश्चतरा राजन्भिन्नरोमाः स्रवन्ति नः ॥ न स्वभावेऽवतिष्ठन्ते विधानैरपि चिन्तिताः ॥ १८ ॥
 गायसाः सङ्घशः क्रूरा व्याहरन्ति समन्ततः ॥ समवेताश्च दृश्यन्ते विमानाग्रेषु सङ्घशः ॥ १९ ॥
 पृथाश्च परिलीयन्ते पुरीमुपरि पिण्डिताः ॥ उपपन्नाश्च सन्ध्ये द्वे व्याहरन्त्यशिवं शिवाः ॥ २० ॥
 क्रव्यादानां मृगाणां च पुरद्वारेषु सङ्घशः ॥ श्रूयन्ते विपुला घोषाः संविस्फूर्जथुनिःस्वनाः ॥ २१ ॥
 देवं प्रस्तुते कार्ये प्रायश्चित्तमिदं क्षमम् ॥ रोचते यदि वैदेही राघवाय प्रदीयताम् ॥ २२ ॥
 इदं च यदि वा मोहालोभाद्वा व्याहृतं मया ॥ तत्रापि च महाराज न दोषं कर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

। १३ ॥ प्रथमं रावणसंवादाय दुर्निमित्तानि दर्श-
 णि—यदेति ॥ यदाप्रभृति यत्कालमारभ्य । क्रिया-
 वेशेषणमिदं । एवं तदाप्रभृतीत्यपि । अशुभानि
 नेमित्तानि अशुभसूचकनिमित्तानि ॥ १४ ॥ तस्फु-
 लिङ्गः अग्निक्वणसहितः । सधूमार्चिः धूमाकुलज्वाला-
 सहितः । सधूमकलुषोदयः धूमेन कलुषः उदयः
 गविर्भावो धूमकलुषोदयः तेन सहितः सधूमकलु-
 षोदयः । शान्तः शान्तो ज्वलन्नित्यर्थः । मन्त्रसन्धु-
 क्षतः मन्त्रवद्भिर्हविर्विभियोजितः ॥ १५ ॥ अग्नयस्ति-
 न्यत्रेत्यग्निष्ठाः महानसाः तेषु । अग्निशालासु
 अग्निहोत्रशालासु । ब्रह्मस्थलीषु वेदाध्ययनस्थानेषु ।
 रीसृपाणि सर्पाः । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । हविष्येषु
 वताभ्यो देवेषु आज्यपुरोडाशादिषु ॥ १६ ॥
 कन्नानि शुष्काणि “स्कन्दिर्गतिशेषणयोः” इति
 गतोर्निष्ठा । “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः”
 ति नल्वं । वीरकुञ्जराः मत्तगजाः । ग्रहेषन्ते हेषा-
 वं कुर्वन्ति । हेषा अश्वशब्दः ॥ १७ ॥ अश्वतराः
 हाखराः । भिन्नरोमाः स्वस्थानात् भिन्नरोमाणः
 लितरोमाणः ऊर्ध्वरोमाणो वा । अकारान्तत्वमार्षं ।

स्रवन्ति अश्रूणि मुञ्चन्ति । विधानैः चिकित्साभिः ।
 चिन्तिताः अनुसंहिताः । चिकित्सीता अपीत्यर्थः ।
 स्वभावे प्रकृतौ । नावतिष्ठन्ते प्रकृतिस्था न भवन्ती-
 त्यर्थः ॥ १८ ॥ संघशो व्याहरन्ति संघशः समवेता
 इति च संबन्धः ॥ १९ ॥ पुरीमुपरि उपर्युपरिगृहे-
 ष्वित्यर्थः । पिण्डिताः मण्डलीभूताः सन्तः । परिली-
 यन्ते स्मिष्यन्ति । सन्ध्ये द्वे, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया
 शिवाः जम्बुकाः । उपपन्नाः नगरसमीपं प्राप्ताः
 ॥ २० ॥ क्रव्यादानां मांसभक्षकाणां । मृगाणां
 श्वादीनामित्यर्थः । संविस्फूर्जथुनिःस्वनाः विस्फूर्जथुः
 अशनिघोषः तद्रूपस्वनसहिताः ॥ २१ ॥ एवमुपस्थि-
 तदुर्निमित्तजातस्य प्रायश्चित्तं सीताप्रदानमेवेत्याह—
 तदेवमिति ॥ तत् दुर्निमित्तदर्शनात् । तत्सूच्ये कार्ये
 पराजये । एवं लङ्कादहनादिरूपेण प्रस्तुते प्रसक्तं
 सति । क्षमं अशुभनिवारणसमर्थं । इदं प्रायश्चित्तम् ।
 इदंशब्दार्थमाह—वैदेहीति ॥ २२ ॥ एवमनभिमत-
 भाषणेन राजा कुप्यतीति समाधत्ते—इदमिति ॥
 मोहात् कार्यतत्त्वापरिज्ञानात् । लोभात् जीवनलो-
 भाद्वापि । यदि व्याहृतं । तत्रापि तथापि । मयि

१० अग्निमथनादिनोत्पत्तिकाले सधूमकलुषोदयः धूमकलुषोदयस्तत्सहितः । उत्पत्त्यनन्तरं प्रणयनकाले तस्फुलिङ्गः सधूमार्चिः ।
 १० मन्त्रसंधुक्षतः विहितमन्त्रसमूहहृतोप्यग्निः सधूमार्चिः तस्फुलिङ्गः सधूमकलुषोदयः । मन्त्रसङ्घहृतइत्यनेन कर्त्रादिवैगुण्यनि-
 श्चिन्तोनामेत्येवभावः । किंतु नोऽनर्थसूचकइतिसूचयति ॥ १५ ॥ ति० नवप्रासाभिनन्दिनः । अनेनकृतभोजनाअपिबुभुक्षिताइति
 ज्यते ॥ १७ ॥ स० वायसाःसमन्ततोव्याहरन्ति । तेचसाधारणाःकेचनेत्याह—क्रूराःसङ्घशइति । नकेवलंव्याहरन्ति ।
 किंतु संघशः विमानाग्रेषुसमवेताश्चदृश्यन्ते । रामरामास्पर्शमात्रमाहात्म्येनास्मिन्नेत्रशतानंजातं लंघयामासुर्हीतिसूचयितुमदानेचभा-
 [पा०] १ क.—घ. च.—ट. संप्राप्तेह. २ ड. झ. ट. मन्त्रसंधुक्षतो. ३ छ. सरीसृपाश्च. ४ छ. ड. झ. न. ट.
 रकुञ्जराः. ५ झ. नवप्रासाभि. ६ ड. ज. झ. न. पीडिताः. ७ घ. विष्टिताः. ७ ग. ड. ज. झ. पुरीद्वारेषु. ८ क. घ. छ. न.
 र्वशः. ९ क. घ. तुमुलाघोषाः. १० क. ख. ग. ड. झ. ट. संविस्फूर्जित. घ. तत्रस्फूर्जित. ११ ग. निश्चिते. १२ क. ख. न.
 रोचतेवीर. ग. ड. झ. ट. रोचयेवीर. १३ क. दोषंननुं.

अयं च दोषः सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते ॥ रक्षसां राक्षसीनां च पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ २४ ॥
 श्रावणे चास्य मन्त्रस्य निवृत्ताः सर्वमन्त्रिणः ॥ अवश्यं च मया वाच्यं यदृष्टमपि वा श्रुतम् ॥ २५ ॥
 संप्रधार्य यथान्यायं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ २६ ॥
 इति स मन्त्रिणां मध्ये आता आतरसूचिवान् ॥ रावणं राक्षसश्रेष्ठं पथ्यमेतद्विभीषणः ॥ २७ ॥
 हितं महार्थं मृदु हेतुसंहितं व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमम् ॥
 निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसङ्गवानुत्तरमेतदब्रवीत् ॥ २८ ॥
 भयं न पश्यामि कुतश्चिदप्यहं न राघवः प्राप्स्यति जातु मैथिलीम् ॥
 सुरैः सहेन्द्रैरपि सङ्गतः कथं ममाग्रतः स्थास्यति लक्ष्मणाग्रजः ॥ २९ ॥
 ईतीदमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो महाबलः संयति चण्डविक्रमः ॥
 दशाननो आतरमाप्तवादिनं विसर्जयामास तदा विभीषणम् ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

रावणेन मन्त्रकरणायसभाप्रवेशः ॥ १ ॥ रावणाज्ञयादूताहूतैराक्षसैर्नानायानैरावणसभाप्रवेशः ॥ २ ॥ रथारोहणेनसभा-
 मानतेनविभीषणेन रावणप्रणामपूर्वकं तन्त्रियोगेनपरमासने समुपवेशनम् ॥ ३ ॥

स बभूव कृशो राजा मैथिलीकाममोहितः ॥ असमानाच्च सुहृदां पापः पापेन कर्मणा ॥ १ ॥

दोषं अपराधं । कर्तुं नार्हसि ॥ २३ ॥ अयं दोषः
 पूर्वोक्तदुर्निमित्तसूचितोऽनर्थः । सर्वस्योपलक्ष्यते ।
 संवन्धसामान्ये षष्ठी । सर्वेणापि लक्ष्यत इत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ प्रहस्तादिषु विद्यमानेषु भवतैव किमुच्यते
 तत्राह—श्रावणे चेति ॥ तेषां त्वच्चित्तमात्रानुसारित्वादि-
 तिभावः । श्रावणे त्वां प्रति विज्ञापने च । त्वं पुनः कथं
 वक्तुं प्रगल्भसे तत्राह—अवश्यमिति ॥ भ्रातृत्वादिति
 भावः ॥ २५ ॥ संप्रधार्येत्यर्थः ॥ यथान्यायं यथा-
 योग्यं । संप्रधार्य मनस्येव निश्चयः । तत् संप्रधारितं
 कार्यं ॥ २६ ॥ इत्येतदूचिवानित्यन्वयः । ऊचिवान्
 उक्तवान् । “कसुश्च” इति लिटः कस्वादेशः
 ॥ २७ ॥ महार्थं प्रयोजनव्याप्तं । मृदु सान्त्वपूर्व ।
 हेतुसंहितं युक्तियुक्तं । व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमं
 व्यतीतकालः भूतकालः । आयतिः भविष्यत्कालः ।
 संप्रति वर्तमानकालः । तत्र क्षमं । अकीर्तिनाशक-

त्वेन सीतापहरणप्रायश्चित्तत्वेनवाप्यतीतकालक्षमं ।
 सुखवर्धकत्वेन वर्तमानकालक्षमं । धर्मावहत्वेनायति-
 क्षमं । उपस्थितज्वरः प्राप्तक्रोध इत्यर्थः । प्रसङ्गवान्
 परिगृहीतार्थेभिनिवेशवान् ॥ २८ ॥ भयं भयजनकं
 पुरुषं । रामो युद्धेन सीतां प्राप्स्यतीति पूर्वं विभीष-
 णोक्तस्य परिहारमाह—सुरैरिति । कथं तिष्ठति
 स्थास्यति । स्थातुमेव न शक्तः कुतो योत्स्यति कुत-
 स्तरां सीतां प्राप्स्यतीति भावः ॥ २९ ॥ राघवं वृणी-
 कृत्य कथमेवमाहेत्याशङ्क्य तन्निदानं दर्शयति—
 इतीति ॥ नाशनः हिंसकः । चण्डविक्रमः उग्रवि-
 क्रमः । आप्तवादिनं युक्तवादिनं ॥ ३० ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
 ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथ परेद्युर्विभीषणाद्युपदेशेतिचिन्ताव्याकुलस्य

व्यनर्थसूचयितुंचैवमितिभावः ॥ १९ ॥ शि० ननुलदुक्तमसंमतंअस्यारंभेसर्वेषांनिवृत्तत्वात् सज्जनहिंसावत् । इदमयुक्तंसर्वासंम-
 तत्वाद्विषमक्षणादित्यतआह—प्रापणे बोधने । सर्वमन्त्रिणोनिवृत्ताः तद्व्यापगताः । एतेन निवृत्ता-
 नामपिमदुक्तंसंमतमेवेतिसूचितं । तेनोहितानुमानयोर्बाधस्वरूपासिद्ध्यादिप्रस्तलंध्वनितं । ननुस्वांसंमतंउद्ध्वगताःनतुमद्भ्यादि-
 ख्यतआह—यत्तद्विषयतोज्ञातं अथवाश्रुतं अन्यतोज्ञातं । तन्मयावाच्यं भवत्संनिधौनिवेदनीयं ॥ २५ ॥ इतिदशमःसर्गः ॥ १० ॥

[अतीव कामसंपन्नो वैदेहीमनुचिन्तयन् ॥] अतीतसमये काले तस्मिन्वै युधि रावणः ॥
 अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च मेघकालममन्यत ॥ २ ॥
 स हेमजालविततं मणिविद्रुमभूषितम् ॥ उपगम्य विनीताश्चमारुरोह महारथम् ॥ ३ ॥
 तमास्थाय रथश्रेष्ठं महामेघसमस्वनम् ॥ प्रययौ राक्षसश्रेष्ठो दशग्रीवः सभां प्रति ॥ ४ ॥
 असिचर्मधरा योधाः सर्वायुधधरास्तथा ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरतः संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥
 नानाविकृतवेषाश्च नानाभूषणभूषिताः ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य ययुस्ततः ॥ ६ ॥
 रथैश्चातिरथाः शीघ्रं मत्तैश्च वरवारणैः ॥ अनूत्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च वाजिभिः ॥ ७ ॥
 गदापरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणयः ॥ परश्वधधराश्चान्ये तथाऽन्ये शूलपाणयः ॥ ८ ॥
 ततस्तूर्यसहस्राणां संजज्ञे निस्वनो महान् ॥ तुमुलः शृङ्खलशब्दश्च सभां गच्छति रावणे ॥ ९ ॥
 स नेमिघोषेण महान्सहसाऽभिविन्नादयन् ॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः ॥ १० ॥
 विमलं चातपत्राणं प्रगृहीतमशोभत ॥ पाण्डरं राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा ॥ ११ ॥
 ईर्ममञ्जरिगर्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे ॥ चामरव्यजने चास्य रेजतुः सव्यदक्षिणे ॥ १२ ॥
 तं कृताञ्जलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थिताः ॥ राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववन्दिरे ॥ १३ ॥
 तक्षसैः स्तूर्यमानः सञ्जयाशीर्भिररिन्दमः ॥ आससाद महातेजाः सभां सुविहितां शुभाम् ॥ १४ ॥

रावणस्य निर्णयहेतुमन्त्रकरणाय सभाप्राप्तिं दर्शयति
 —स बभूवेत्यादि ॥ पापः पापी । “ गुणवचनेभ्यो
 तुपो लुगिष्ठः ” इति मनुपो लुक् । असंमानात्
 मनादरात् । सुहृदां विभीषणादीनां । कर्तरि षष्ठी ।
 विभीषणोक्ते तूष्णींस्थितत्वेन प्रहस्तादीनामप्यना-
 रः सिद्ध एव । पापेन कुत्सितेन सीतापहरणरूपेण
 र्मणा । हेतौ तृतीया । मैथिलीकाममोहितइति हेतु-
 र्भविशेषणं । तथाच मैथिलीविषयकाममोहात्
 हृदनादरात् पापहेतुसीताहरणाच्च कृशः । चिन्ता-
 लो बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥ तस्मिन्काले मन्त्रयोग्य-
 तले । अतीतसमये अतीतावसरे सति । युधि च
 त्वां युद्धे च प्राप्ते सति । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च
 अस्त्र प्राप्तकालममन्यत । मुनिहृदयं तु कालेऽतीत-
 मये रावणायुःकालेऽतीते सति । युधि अमात्यादिभिः
 हात्मानं । प्राप्तकालं प्राप्तमृत्युं । अमन्यतेति । वै

प्रसिद्धौ ॥ २ ॥ हेमजालविततं स्वर्णमयगवाक्षव्याप्तं ।
 स्वर्णसमूहनिर्मितमिति वा । विनीताश्च शिक्षिताश्च
 युक्तं । उपगम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ३ ॥ सभां मन्त्र-
 शालां ४ ॥ चर्म खेटः ॥ ५ ॥ ततः रावणाल-
 यात् नानाविकृतवेषाः नानाविधतया विशिष्य
 कृतालंकाराः । राक्षसा इति शेषः ॥ ६ ॥ आक्री-
 डद्भिः धारामण्डलगमनादिकं कुर्वद्भिः ॥ ७ ॥ अत्र
 प्रतिपदमन्य इत्यनुषञ्जनीयं । अनूत्पेतुरिति च ॥ ८ ॥
 ततः स्वालयात् ॥ ९ ॥ नेमिः रथचक्रधारा ॥ १० ॥
 विमलमिति । भासा विमलमित्यर्थः ॥ ११ ॥ हेमम-
 ञ्जरिगर्भे हेमसूत्रगर्भे । इकारान्तत्वमार्ष । शुद्धस्फ-
 टिकविग्रहे शुद्धस्फटिकसदृशकारे । चामरव्यजने
 चामररूपव्यजने । सव्यदक्षिणे सव्यदक्षिणयोः ।
 “ सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति ” इत्येकवद्भावः
 ॥ १२-१३ ॥ सुविहितां सुष्ठुनिर्मितां ॥ १४ ॥

स० अतीतसमये अतीतोभवतिसमयःद्वादशमासात्मकःसीताप्राप्तौसंकेतरूपोयस्मिस्तस्मिन्काले । अनुचिन्तयन् तत्प्राप्तिमि-
 शेषः । युधि युद्धविषये । अमात्यादिभिःसहप्राप्तकालंयोग्यमालोचनमित्यमन्यत । युधि युद्धे । अतीतसमये विभीषणोक्तदि-
 ण्यप्रतिबद्धेसत्तिकाले । तत्कालेमन्त्रं प्राप्तकालं योग्यमित्यमन्यतेतिवा । ती० वास्तवार्थेसबभूवेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । अतीव
 मरुपन्नः अतएवपापेनकर्मणा अयापिमैथिलीमनुचिन्तयन् । खेटदेवतात्वेनेतिशेषः । अतएव मैथिलीकाममोहितः मैथिलीसु-
 गोमविष्णोर्मैथिलिचसंबन्धः ॥ मयमोहितः सुहृदामसंमानाच्चकृशोबभूव । मन्त्रकालंचामन्यतेतियोजना ॥ २ ॥ स० विनीताश्च

[पा०] १ इदमर्थं क. ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. २ ग. ड. ज.—ट. प्राप्तकालं. ३ घ. महान्दिशोदशविलोकयन्.
 ड.—ट. निनादयन्. ५ ख. ड. झ. ट. चातपत्रंच. ६ घ. हेमरत्नविचित्रेच. ७ क. ख. ग. ड. च. झ. ज. ट. तस्य.
 घ. स्तूर्यमानोसौजया. ९ क. ख. च. ज. झ. विरचितां. १० ड. छ. झ. ट. तदा.

सुवर्णरजतस्थूणां विशुद्धस्फटिकान्तराम् ॥ विराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् ॥ १५ ॥
तां पिशाचशतैः षड्भिरभिगुप्तां सदा शुभाम् ॥ प्रविवेश महतेजाः सुकृतां विश्वकर्मणा ॥ १६ ॥
तैस्यां तु वैदूर्यमयं प्रियकाजिनसंवृतम् ॥ महत्सोपाश्रयं भेजे रावणः परमासनम् ॥ १७ ॥
ततः शशासेश्वरवद्धूतलघुपराक्रमान् ॥ समानयत मे क्षिप्रमिहैतान्नाक्षसानिति ॥ १८ ॥
कृत्यमस्ति महज्जातं समर्थमिह नो महत् ॥ १९ ॥
रक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लङ्कायां परिचक्रमुः ॥ अनुगेहमवस्थाय विहारशयनेषु च ॥
उद्यानेषु च रक्षांसि चोदयन्तो ह्यभीतवत् ॥ २० ॥
ते रंथान्नुचिरानेके दृष्टानेके पृथग्घनान् ॥ नागानन्येऽधिरुरुर्जग्मुश्चैके पदातयः ॥ २१ ॥
सा पुरी परमाकीर्णा रथकुञ्जरवाजिभिः ॥ संपतद्भिर्विरुचे गरुत्मद्भिरिवाम्बरम् ॥ २२ ॥
ते बाहनान्यवस्थाप्य यानानि विविधानि च ॥ सभां पद्भिः प्रविविशुः सिंहागिरिगुहामिव ॥ २३ ॥
राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः ॥ पीठेष्वन्ये वृषीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥ २४ ॥
ते समेत्य सभायां वै राक्षसा राजशासनात् ॥ यथार्हमुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥
मन्त्रिणश्च यथा मुख्या निश्चयार्थेषु पण्डिताः ॥ अमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥
संमेयुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तदा ॥ २६ ॥

सुवर्णेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ विशुद्धस्फटिकान्तरां निर्मलस्फटिकनिर्मितमध्यप्रदेशां । रुक्मपट्टोत्तरच्छदां कनकमयपट्टवस्त्रास्तरणां ॥ १५—१६ ॥ वैदूर्यमयं वैदूर्यप्रचुरं । प्रियकाजिनसंवृतं प्रियकमृगस्याजिनेन संवृतं । “प्रियको लोमभिर्युक्तो मृदूच्चमसृणैर्घनैः ” इति वैजयन्ती । सोपाश्रयं सावष्टम्भं । सोपधानमिति यावत् ॥ १७ ॥ ईश्वरवत् राजार्हं । इह सभायां । एतान् एतन्नगरस्थान् । इति शशासेलन्यवयः । तमेव प्रकारमाह—कृत्यमित्यर्धेन ॥ महद्यथा तथा समर्थं यत्नेन निर्वाह्यं । जातं प्राप्तं । महत्कृत्यमस्तीति शशास । महद्भ्यो रामादिभ्यो जातमिति वा । महदित्यनेन तदानीं चारमुखेन रामादेः समुद्रतीरगमनं रावणो ज्ञातवानिति गम्यते ॥ १८—१९ ॥

राक्षसा इत्यादि सार्धश्लोकः । विहरमाणानीति शेषः । विहारो विहारस्थलं । विहारादिषु आस्थाय विहरमाणानि रक्षांसि । अभीतवत् अभीताः । चोदयन्तः चोदनार्थं लङ्कायामनुगेहं परिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ २०—२१ ॥ गरुत्सद्भिः पक्षिभिः ॥ २२ ॥ बाहनानि शिविकादीनि । यानानि अश्वादीनि । अवस्थाप्य बहिर्निक्षिप्य ॥ २३ ॥ अन्ये पुरोहितादयः । पीठेषु सुवर्णादिकृतासनेषु । अन्ये श्रोत्रियाः । वृषीषु दर्भमयासनेषु । केचित्पुत्रादयः । भूमौ सामान्यास्तरणमात्रयुक्तायां भूमौ ॥ २४ ॥ क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं । उपतस्थुः समीपे तस्थुः । यथार्हं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥ मन्त्रिणश्चेत्यादिसपादश्लोकः ॥ यथा यथाक्रमं । यथामुख्या इत्येकपदं वा । मुख्याननतिक्रम्य

विनीताअश्वायस्यतं ॥ ३ ॥ रामानु० ईश्वरवत् ईशानवत् । स० लघुपराक्रमान् शीघ्रपराक्रमान् । यद्वा परानुद्दिश्य आसम्यक् क्रमःपादविक्षेपःपराक्रमः । लघुःपराक्रमोपेक्षातान् । जङ्गलानिल्यर्थः ॥ १८ ॥ रामानु० कृत्यमिति । एकोमहच्छब्दः क्रियाविशेषणं । इहमहज्जातं कृत्यमस्ति । तत् महत् भूरियथातथा समर्थं समर्थनीयं । कर्मणिघञ् । समर्थमिह नो भवेदिति वा पाठः । पूर्वश्लोकान्तरस्थमिति करणमत्र द्रष्टव्यं । इति शशासेति संबन्धः ॥ १९ ॥ रामानु० रथान्तचराः रथमध्यस्थिताः । जग्मुर्नित्यर्थः । हयानित्यत्राप्यधिरुरुहुरिति संबध्यते । जग्मुरेकेपदातयः केचित्पदातयस्सन्तो जग्मुरिति संबन्धः ॥ २१ ॥ ति० वृषी वृतासनं ॥ २४ ॥ ति० निश्चितार्थेषु । भावेनिष्ठा । आहिताभ्यादिः । अर्थनिश्चयेष्वित्यर्थः । अमात्याः उपमन्त्रिणः

[पा०] १ घ. झ. ट. रजतास्तीर्णा. च. छ. ज. रजताकीर्णा. २ ड. झ. ज. ट. सदाप्रभां. ३ ड. झ. ज. ट. तस्यास्त. क. ग. छ. तस्यांस. ख. तस्यांवैदूर्यरचितं. ४ झ. ट. महज्जानेकर्तव्यमिति शत्रुभिः. ५ क. ग. छ. ज. भवेत्. ६ ज. राक्षसावचनंश्रुत्वा. ७ ड. झ. ट. रथान्तचराएकेदृष्टानेकेदृढान्दृष्टान्. ८ क. ग. ड.—ट. नागानेके. ९ घ. महामुख्याः

सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय वै ॥ रम्यायां राक्षसेन्द्रस्य समेयुस्तत्र सङ्घशः ॥
[राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे] ॥ २७ ॥

ततो महात्मा विपुलं सुयुग्यं वैरं रथं हेमविचित्रिताङ्गम् ॥
शुभं समांस्थाय ययौ यशस्वी विभीषणः संसदमग्रजस्य ॥ २८ ॥
स पूर्वजायावरजः शशंस नामाथ पश्चाच्चरणौ ववन्दे ॥
शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथार्हं पृथगासनानि ॥ २९ ॥
सुवर्णनानामणिभूषणानां सुवाससां संसदि राक्षसानाम् ॥
तेषां परार्ध्यागरूचन्दनानां स्रजश्च गन्धाश्च ववुः समन्तात् ॥ ३० ॥
न चुक्रुशुर्नानृतमाह कश्चित्सभासदो नैव जजलपुरुचैः ॥
संसिद्धार्थाः सर्व एवोग्रवीर्या मर्तुः सर्वे ददृशुश्चाननं ते ॥ ३१ ॥
स रावणः शस्त्रभृतां मनस्विनां महाबलानां समितौ मनस्वी ॥
तस्यां सभायां प्रभया चकाशे मध्ये वसूनामिव वज्रहस्तः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

कुम्भकर्णादिषुसभामागतेषु रावणेनप्रहस्तंप्रति विशेषतो नगररक्षाचोदना ॥ १ ॥ तथा स्वकृतसीतानयनाद्यनुवादेन
रामस्यसेनाभिःसहसागरतीरागमननिवेदनपूर्वकं तद्बोधोचितमन्नकरणचोदना ॥ २ ॥ कुम्भकर्णेन सक्त्रोधरावर्णप्रति सुहृ
सहमन्नपूर्वकंसीताहरणस्यकर्तव्यत्वोक्त्या तद्वैपरीत्यस्यानौचित्योक्तिपूर्वकं दर्पाद्रामवधप्रतिज्ञानेनसमाश्वासनम् ॥ ३ ॥

स तां परिषदं कृत्स्नां समीक्ष्य समितिंजयः ॥ प्रैचोदयामास तदा प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ १

स्थिताः । अनव्ययत्वमार्षे । निश्चयार्थेषु अर्थनिश्चयेषु । घोषं चक्रुः । न जजलपुः नाक्रमोक्तीश्चक्रुः । सभ
अमांस्थाः कर्मणि सहायाः । मन्त्रिणः बुद्धिसहायाः । सदः सभागताः । संसिद्धेत्यर्थे वृत्तभेदश्चिन्त्यः ॥ ३१ ॥
यद्वा अमा सह तिष्ठन्तीत्यमात्याः । “अव्ययाच्यप्” । समितौ सङ्घे “सङ्घे सभायां समितिः” इत्यमरः
आप्ता इत्यर्थः । बुद्धिदर्शनाः । बुद्धिचक्षुषः शूरा सभायां आस्थानमण्डपे ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्द
इत्युत्तरशेषः । अन्यथा क्रियापदपौनरुक्त्यं ॥ २६ ॥ राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्या
सुखाय क्षेमाय । क्षेमं विचारयितुं । “क्रियार्थोप- युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥
पदस्य” इत्यादिना चतुर्थी ॥ २७ ॥ युग्याः अश्वाः ।
युगं वहन्तीति “तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” इति अथ सर्वमेलनानन्तरं नगररक्षाविधानपूर्वकं स्वा
यत् ॥ २८ ॥ नाम शशंस । अमिवादनमकरोदि- भिमतानुसारेण रावणो मन्त्रमर्थयते—स तामि
त्यर्थः । शुकः प्रहस्तश्चेति । ववन्देति इत्यर्थः ॥ २९ ॥ दि ॥ समितौ युद्धे जयतीति समितिंजयः । “संज्ञा
स्रजश्च गन्धाः स्रजां गन्धाः ॥ ३० ॥ न चुक्रुशुः न भृतवृजि—” इत्यादिना खचि मुमागमः । तां

॥ २६ ॥ ति० नामग्रहणपूर्वकंनमस्कारःकार्येइतिसदाचारः । व्यग्रचित्ततयाराज्ञःस्वामनज्ञापनायवा ॥ स० ददौ रावणः ।
दृष्ट्वासुचयामासेतिभावः ॥ २९ ॥ स० संसिद्धार्थाः पूर्णमनोरथाः । भेदनोपायाविषयाइतिभावः ॥ ३१ ॥ स० प्रभया दह
कान्छा ॥ ३२ ॥ इत्येकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ इदमर्थं प्राचीनकोशेषुनदृश्यते. २ च. छ. न. वरार्हजांबूनदचित्रितांगं. क. वरार्हमेकं सुविचित्रितांगं. ३ क. व.
च. छ. न. रथं. ४ क. ड. च. छ. स्र. न. ट. स्रजांच. ५ ड. स्र. ट. प्रबोधयामास.

सेनापते यथा ते स्युः कृतविद्याश्चतुर्विधाः ॥ योधानधिकरक्षायां तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २ ॥
 स प्रहस्तः प्रणीतात्मा चिकीर्षन्नाजशासनम् ॥ विनिक्षिपद्भलं सर्वं बहिरन्तश्च मन्दिरे ॥ ३ ॥
 ततो विनिक्षिप्य बलं पृथङ्गगरमुत्तये ॥ प्रहस्तः प्रमुखे राज्ञो निषसाद जगाद च ॥ ४ ॥
 निहितं बहिरन्तश्च बलं बलवतस्तव ॥ कुरुष्वाविमनाः क्षिप्रं यदभिप्रेतमैस्तु ते ॥ ५ ॥
 प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा राजा राज्यहिते रतः ॥ सुखेप्सुः सुहृदां मध्ये व्याजहार स रावणः ॥ ६ ॥
 प्रियाप्रिये सुखं दुःखं लाभालाभौ हिताहिते ॥ धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ वेदितुम् ॥ ७ ॥
 सर्वकृत्यानि युष्माभिः समारब्धानि सर्वदा ॥ मन्त्रकर्मनियुक्तानि न जातु विफलानि मे ॥ ८ ॥
 स सोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ भवद्भिरहमत्यर्थं वृतः श्रियमवाप्नुयाम् ॥ ९ ॥
 अहं तु खलु सर्वान्वः समर्थयितुमुद्यतः ॥ कुम्भकर्णस्य तु स्वप्राप्तेममर्थमचोदयम् ॥ १० ॥
 अयं हि सुप्तः षण्मासान्कुम्भकर्णो महाबलः ॥ सर्वशस्त्रभृतां मुख्यः स इदानीं समुत्थितः ॥ ११ ॥
 इयं च दण्डकारण्याद्रामस्य महिषी प्रिया ॥ रक्षोभिश्चरिताद्देशादानीता जनकात्मजा ॥ १२ ॥
 सा मे न शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी ॥ त्रिषु लोकेषु चान्या मे न सीतासदृशी मता ॥ १३ ॥
 तनुमध्ये पृथुश्रोणी शारदेन्दुनिभानना ॥ हेमबिम्बनिभा सौम्या मायेव मयनिर्मिता ॥ १४ ॥

क्तां । कृतविद्याः अभ्यस्तधनुर्विद्याः । चतुर्विधाः रथिकहस्तिपकसादिपदारूपेण चतुर्विधाः । अधिकरक्षायां पूर्वापेक्षया सावधानरक्षायां । यथा स्युः यथा जागरूकाः स्युः । तथा व्यादेष्टुमर्हसि । अत्र इतिकरणं बोध्यं ॥ २ ॥ सः सर्वेषु विद्यमानेष्वपि रावणविस्मम्भपात्रभूतः । प्रणीतात्मा निश्चितबुद्धिः । मन्दिरे रावणगृहे । विनिक्षिपत् विन्यक्षिपत् व्यधात् ॥ ३ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ ४ ॥ अविमनः स्वस्थ-हृदयः यदभिप्रेतं तत्कुरुष्व । तत् अभीष्टं ते अस्तु-सिध्यतु ॥ ५ ॥ सुखेप्सुः कामपुरुषार्थेच्छुः । न विजयेच्छुः ॥ ६ ॥ मन्त्रणीयं वक्तुमनास्तेषामभिमुख्यं संपादयितुं प्रथमं तान् प्रशंसति—प्रियाप्रिये इति ॥ धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु धर्मकामार्थसङ्कटेषु विषये । धर्मादिष्विदानीं को वा सेव्य इति संदेहे तदनुष्ठानफलभूते । प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने वस्तुनी । सुखं दुःखं लाभालाभौ । लाभ इष्टप्राप्तिः अलाभः तन्नाशः तौ च । हिताहिते । हितं उत्तरकालफलवन् । अहितं तदितरत् ते च । वेदितुमर्हथ । प्रियाप्रियादिफलस्वरूपनिर्धारणाय धर्मादिसंदेहं निराकर्तुं समर्था

इत्यर्थः ॥ ७ ॥ कथमर्हाम इत्यपेक्षायां तत्कार्यमुखेन दर्शयति—सर्वेति ॥ ८ ॥ इदानीमपि तथैवास्त्वित्याह—स सोमेति ॥ ग्रहाः सोमभिन्नाः सूर्यादयः । मरुद्भिः सोमादिभिन्नैर्देवैः ॥ ९ ॥ पूर्वोक्तसैवार्थस्य पुनरपि वक्ष्यमाणत्वात्तत्र पुनः कथने हेतुं दर्शयति—अहमिति ॥ तुरवधारणे । सर्वान् वः समर्थयितुं ज्ञापयितुं । उद्यतएव पूर्वमेवोद्यतः । किंतु कुम्भकर्णस्य स्वप्राद्वेतोः इममर्थं नाचोदयं तस्य नावेदयं । अतः कथ्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ कुम्भकर्णस्य स्वप्रादित्युक्तमेव स्पष्टयति—अयमिति ॥ षण्मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । इदानीं समुत्थितः । अतः पूर्वं नावेदयमित्यर्थः ॥ ११ ॥ उत्तरत्र सीताप्रत्यर्पणं विना रामजयो विचार्यतामिति वक्तुकामस्तस्या दुस्त्यजत्वं दर्शयितुं तामेव स्तौति—इयमित्यादिना । रक्षोभिश्चरिताद्देशात् जनस्थानादित्यर्थः । सा मयाऽनीतेत्युक्तिरजानन्तं कुम्भकर्णं प्रति ॥ १२ ॥ अलसगामिनी मन्दगामिनी । त्यज तामनिच्छन्तीं परिगृह्णाणेतरामित्यत्राह—त्रिष्विति ॥ १३ ॥ असदृशत्वमुपपादयति—तनुमध्येत्यादिना ॥ हेमबिम्बनिभा स्वर्णप्रतिमातुल्या ।

स० मन्दिरे गृहरूपनगरे । यद्वा मन्दिररक्षणानन्तरं पुररक्षणमिति पूर्वमन्दिरेत्युक्तिः । एतेत्यागच्छद्भयवैपुल्यं बोधयते ॥ ३-४-५-६-७-८-९-१०-११-१२-१३-१४-१५-१६-१७-१८-१९-२०-२१-२२-२३-२४-२५-२६-२७-२८-२९-३०-३१-३२-३३-३४-३५-३६-३७-३८-३९-४०-४१-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००-१०१-१०२-१०३-१०४-१०५-१०६-१०७-१०८-१०९-११०-१११-११२-११३-११४-११५-११६-११७-११८-११९-१२०-१२१-१२२-१२३-१२४-१२५-१२६-१२७-१२८-१२९-१३०-१३१-१३२-१३३-१३४-१३५-१३६-१३७-१३८-१३९-१४०-१४१-१४२-१४३-१४४-१४५-१४६-१४७-१४८-१४९-१५०-१५१-१५२-१५३-१५४-१५५-१५६-१५७-१५८-१५९-१६०-१६१-१६२-१६३-१६४-१६५-१६६-१६७-१६८-१६९-१७०-१७१-१७२-१७३-१७४-१७५-१७६-१७७-१७८-१७९-१८०-१८१-१८२-१८३-१८४-१८५-१८६-१८७-१८८-१८९-१९०-१९१-१९२-१९३-१९४-१९५-१९६-१९७-१९८-१९९-२००-२०१-२०२-२०३-२०४-२०५-२०६-२०७-२०८-२०९-२१०-२११-२१२-२१३-२१४-२१५-२१६-२१७-२१८-२१९-२२०-२२१-२२२-२२३-२२४-२२५-२२६-२२७-२२८-२२९-२३०-२३१-२३२-२३३-२३४-२३५-२३६-२३७-२३८-२३९-२४०-२४१-२४२-२४३-२४४-२४५-२४६-२४७-२४८-२४९-२५०-२५१-२५२-२५३-२५४-२५५-२५६-२५७-२५८-२५९-२६०-२६१-२६२-२६३-२६४-२६५-२६६-२६७-२६८-२६९-२७०-२७१-२७२-२७३-२७४-२७५-२७६-२७७-२७८-२७९-२८०-२८१-२८२-२८३-२८४-२८५-२८६-२८७-२८८-२८९-२९०-२९१-२९२-२९३-२९४-२९५-२९६-२९७-२९८-२९९-३००-३०१-३०२-३०३-३०४-३०५-३०६-३०७-३०८-३०९-३१०-३११-३१२-३१३-३१४-३१५-३१६-३१७-३१८-३१९-३२०-३२१-३२२-३२३-३२४-३२५-३२६-३२७-३२८-३२९-३३०-३३१-३३२-३३३-३३४-३३५-३३६-३३७-३३८-३३९-३४०-३४१-३४२-३४३-३४४-३४५-३४६-३४७-३४८-३४९-३५०-३५१-३५२-३५३-३५४-३५५-३५६-३५७-३५८-३५९-३६०-३६१-३६२-३६३-३६४-३६५-३६६-३६७-३६८-३६९-३७०-३७१-३७२-३७३-३७४-३७५-३७६-३७७-३७८-३७९-३८०-३८१-३८२-३८३-३८४-३८५-३८६-३८७-३८८-३८९-३९०-३९१-३९२-३९३-३९४-३९५-३९६-३९७-३९८-३९९-४००-४०१-४०२-४०३-४०४-४०५-४०६-४०७-४०८-४०९-४१०-४११-४१२-४१३-४१४-४१५-४१६-४१७-४१८-४१९-४२०-४२१-४२२-४२३-४२४-४२५-४२६-४२७-४२८-४२९-४३०-४३१-४३२-४३३-४३४-४३५-४३६-४३७-४३८-४३९-४४०-४४१-४४२-४४३-४४४-४४५-४४६-४४७-४४८-४४९-४५०-४५१-४५२-४५३-४५४-४५५-४५६-४५७-४५८-४५९-४६०-४६१-४६२-४६३-४६४-४६५-४६६-४६७-४६८-४६९-४७०-४७१-४७२-४७३-४७४-४७५-४७६-४७७-४७८-४७९-४८०-४८१-४८२-४८३-४८४-४८५-४८६-४८७-४८८-४८९-४९०-४९१-४९२-४९३-४९४-४९५-४९६-४९७-४९८-४९९-५००-५०१-५०२-५०३-५०४-५०५-५०६-५०७-५०८-५०९-५१०-५११-५१२-५१३-५१४-५१५-५१६-५१७-५१८-५१९-५२०-५२१-५२२-५२३-५२४-५२५-५२६-५२७-५२८-५२९-५३०-५३१-५३२-५३३-५३४-५३५-५३६-५३७-५३८-५३९-५४०-५४१-५४२-५४३-५४४-५४५-५४६-५४७-५४८-५४९-५५०-५५१-५५२-५५३-५५४-५५५-५५६-५५७-५५८-५५९-५६०-५६१-५६२-५६३-५६४-५६५-५६६-५६७-५६८-५६९-५७०-५७१-५७२-५७३-५७४-५७५-५७६-५७७-५७८-५७९-५८०-५८१-५८२-५८३-५८४-५८५-५८६-५८७-५८८-५८९-५९०-५९१-५९२-५९३-५९४-५९५-५९६-५९७-५९८-५९९-६००-६०१-६०२-६०३-६०४-६०५-६०६-६०७-६०८-६०९-६१०-६११-६१२-६१३-६१४-६१५-६१६-६१७-६१८-६१९-६२०-६२१-६२२-६२३-६२४-६२५-६२६-६२७-६२८-६२९-६३०-६३१-६३२-६३३-६३४-६३५-६३६-६३७-६३८-६३९-६४०-६४१-६४२-६४३-६४४-६४५-६४६-६४७-६४८-६४९-६५०-६५१-६५२-६५३-६५४-६५५-६५६-६५७-६५८-६५९-६६०-६६१-६६२-६६३-६६४-६६५-६६६-६६७-६६८-६६९-६७०-६७१-६७२-६७३-६७४-६७५-६७६-६७७-६७८-६७९-६८०-६८१-६८२-६८३-६८४-६८५-६८६-६८७-६८८-६८९-६९०-६९१-६९२-६९३-६९४-६९५-६९६-६९७-६९८-६९९-७००-७०१-७०२-७०३-७०४-७०५-७०६-७०७-७०८-७०९-७१०-७११-७१२-७१३-७१४-७१५-७१६-७१७-७१८-७१९-७२०-७२१-७२२-७२३-७२४-७२५-७२६-७२७-७२८-७२९-७३०-७३१-७३२-७३३-७३४-७३५-७३६-७३७-७३८-७३९-७४०-७४१-७४२-७४३-७४४-७४५-७४६-७४७-७४८-७४९-७५०-७५१-७५२-७५३-७५४-७५५-७५६-७५७-७५८-७५९-७६०-७६१-७६२-७६३-७६४-७६५-७६६-७६७-७६८-७६९-७७०-७७१-७७२-७७३-७७४-७७५-७७६-७७७-७७८-७७९-७८०-७८१-७८२-७८३-७८४-७८५-७८६-७८७-७८८-७८९-७९०-७९१-७९२-७९३-७९४-७९५-७९६-७९७-७९८-७९९-८००-८०१-८०२-८०३-८०४-८०५-८०६-८०७-८०८-८०९-८१०-८११-८१२-८१३-८१४-८१५-८१६-८१७-८१८-८१९-८२०-८२१-८२२-८२३-८२४-८२५-८२६-८२७-८२८-८२९-८३०-८३१-८३२-८३३-८३४-८३५-८३६-८३७-८३८-८३९-८४०-८४१-८४२-८४३-८४४-८४५-८४६-८४७-८४८-८४९-८५०-८५१-८५२-८५३-८५४-८५५-८५६-८५७-८५८-८५९-८६०-८६१-८६२-८६३-८६४-८६५-८६६-८६७-८६८-८६९-८७०-८७१-८७२-८७३-८७४-८७५-८७६-८७७-८७८-८७९-८८०-८८१-८८२-८८३-८८४-८८५-८८६-८८७-८८८-८८९-८९०-८९१-८९२-८९३-८९४-८९५-८९६-८९७-८९८-८९९-९००-९०१-९०२-९०३-९०४-९०५-९०६-९०७-९०८-९०९-९१०-९११-९१२-९१३-९१४-९१५-९१६-९१७-९१८-९१९-९२०-९२१-९२२-९२३-९२४-९२५-९२६-९२७-९२८-९२९-९३०-९३१-९३२-९३३-९३४-९३५-९३६-९३७-९३८-९३९-९४०-९४१-९४२-९४३-९४४-९४५-९४६-९४७-९४८-९४९-९५०-९५१-९५२-९५३-९५४-९५५-९५६-९५७-९५८-९५९-९६०-९६१-९६२-९६३-९६४-९६५-९६६-९६७-९६८-९६९-९७०-९७१-९७२-९७३-९७४-९७५-९७६-९७७-९७८-९७९-९८०-९८१-९८२-९८३-९८४-९८५-९८६-९८७-९८८-९८९-९९०-९९१-९९२-९९३-९९४-९९५-९९६-९९७-९९८-९९९-१०००-१००१-१००२-१००३-१००४-१००५-१००६-१००७-१००८-१००९-१०१०-१०११-१०१२-१०१३-१०१४-१०१५-१०१६-१०१७-१०१८-१०१९-१०२०-१०२१-१०२२-१०२३-१०२४-१०२५-१०२६-१०२७-१०२८-१०२९-१०३०-१०३१-१०३२-१०३३-१०३४-१०३५-१०३६-१०३७-१०३८-१०३९-१०४०-१०४१-१०४२-१०४३-१०४४-१०४५-१०४६-१०४७-१०४८-१०४९-१०५०-१०५१-१०५२-१०५३-१०५४-१०५५-१०५६-१०५७-१०५८-१०५९-१०६०-१०६१-१०६२-१०६३-१०६४-१०६५-१०६६-१०६७-१०६८-१०६९-१०७०-१०७१-१०७२-१०७३-१०७४-१०७५-१०७६-१०७७-१०७८-१०७९-१०८०-१०८१-१०८२-१०८३-१०८४-१०८५-१०८६-१०८७-१०८८-१०८९-१०९०-१०९१-१०९२-१०९३-१०९४-१०९५-१०९६-१०९७-१०९८-१०९९-११००-११०१-११०२-११०३-११०४-११०५-११०६-११०७-११०८-११०९-१११०-११११-१११२-१११३-१११४-१११५-१११६-१११७-१११८-१११९-११२०-११२१-११२२-११२३-११२४-११२५-११२६-११२७-११२८-११२९-११३०-११३१-११३२-११३३-११३४-११३५-११३६-११३७-११३८-११३९-११४०-११४१-११४२-११४३-११४४-११४५-११४६-११४७-११४८-११४९-११५०-११५१-११५२-११५३-११५४-११५५-११५६-११५७-११५८-११५९-११६०-११६१-११६२-११६३-११६४-११६५-११६६-११६७-११६८-११६९-११७०-११७१-११७२-११७३-११७४-११७५-११७६-११७७-११७८-११७९-११८०-११८१-११८२-११८३-११८४-११८५-११८६-११८७-११८८-११८९-११९०-११९१-११९२-११९३-११९४-११९५-११९६-११९७-११९८-११९९-१२००-१२०१-१२०२-१२०३-१२०४-१२०५-१२०६-१२०७-१२०८-१२०९-१२१०-१२११-१२१२-१२१३-१२१४-१२१५-१२१६-१२१७-१२१८-१२१९-१२२०-१२२१-१२२२-१२२३-१२२४-१२२५-१२२६-१२२७-१२२८-१२२९-१२३०-१२३१-१२३२-१२३३-१२३४-१२३५-१२३६-१२३७-१२३८-१२३९-१२४०-१२४१-१२४२-१२४३-१२४४-१२४५-१२४६-१२४७-१२४८-१२४९-१२५०-१२५१-१२५२-१२५३-१२५४-१२५५-१२५६-१२५७-१२५८-१२५९-१२६०-१२६१-१२६२-१२६३-१२६४-१२६५-१२६६-१२६७-१२६८-१२६९-१२७०-१२७१-१२७२-१२७३-१२७४-१२७५-१२७६-१२७७-१२७८-१२७९-१२८०-१२८१-१२८२-१२८३-१२८४-१२८५-१२८६-१२८७-१२८८-१२८९-१२९०-१२९१-१२९२-१२९३-१२९४-१२९५-१२९६-१२९७-१२९८-१२९९-१३००-१३०१-१३०२-१३०३-१३०४-१३०५-१३०६-१३०७-१३०८-१३०९-१३१०-१३११-१३१२-१३१३-१३१४-१३१५-१३१६-१३१७-१३१८-१३१९-१३२०-१३२१-१३२२-१३२३-१३२४-१३२५-१३२६-१३२७-१३२८-१३२९-१३३०-१३३१-१३३२-१३३३-१३३४-१३३५-१३३६-१३३७-१३३८-१३३९-१३४०-१३४१-१३४२-१३४३-१३४४-१३४५-१३४६-१३४७-१३४८-१३४९-१३५०-१३५१-१३५२-१३५३-१३५४-१३५५-१३५६-१३५७-१३५८-१३५९-१३६०-१३६१-१३६२-१३६३-१३६४-१३६५-१३६६-१३६७-१३६८-१३६९-१३७०-१३७१-१३७२-१३७३-१३७४-१३७५-१३७६

सुलोहिततलौ श्रृङ्खणौ चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ॥ दृष्ट्वा ताम्रनखौ तस्या दीप्यते मे शरीरजः ॥ १५ ॥
 हुताग्नेरर्चिसंकाशमेनां सौरीमिव प्रभाम् ॥ [दृष्ट्वा सीतां विशालार्क्षीं कामस्य वशमेयिवान्] ॥ १६ ॥
 उन्नसं वदनं वल्गु विपुलं चारु लोचनम् ॥ पश्यंस्तदाऽवशस्तस्याः कामस्य वशमेयिवान् ॥ १७ ॥
 क्रोधहर्षसमानेन दुर्वर्णकरणेन च ॥ शोकसंतापनित्येन कामेन कलुषीकृतः ॥ १८ ॥
 सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत भामिनी ॥ प्रतीक्षमाणा भर्तारं राममायतलोचना ॥ १९ ॥
 तन्मया चारुनेत्रायाः प्रतिज्ञातं वचः शुभम् ॥ श्रान्तोऽहं सततं कामाद्यातो हय इवाध्वनि ॥ २० ॥
 कथं सागरमक्षोभ्यमुत्तरन्ति वनांकसः ॥ बहुसत्त्वज्ञषाकीर्णं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २१ ॥
 अथवा कपिनैकेन कृतं नः कदनं महत् ॥ दुर्ज्ञेयाः कार्यगतयो ब्रूत यस्य यथामतिः ॥ २२ ॥
 मांनुषान्मे भयं नास्ति तथाऽपि तु विमृश्यताम् ॥ तदा देवासुरे युद्धे युष्माभिः सहितोऽजयम् ॥

सौम्या रम्या मायेव प्रतिक्षणमपूर्ववदाश्चर्यावहवस्तु-
 त् स्थिता ॥ १४ ॥ क्रमेणारोक्ष्यतीत्याशङ्क्य मन्म-
 गो विलम्बं न सहत इत्याह—सुलोहितेति ॥ सुप्रति-
 ष्ठितौ समतलौ दृष्ट्वा । स्थितस्येति शेषः । शरीरजः
 ज्ञमः ॥ १५ ॥ सोपि निगूह्यतामित्याशङ्क्याह—हुते-
 ऽदि ॥ अर्धमेकं वाक्यं । अर्चिश्शब्दस्य इकारान्तत्व-
 र्पि । सौरीमिवप्रभामित्यस्य दृष्ट्वेत्यादिशेषपूरणेन
 बन्धः ॥ १६ ॥ उन्नसं उन्नतनासिकं । “उपस-
 त्तम्” इति नसादेशः । अवशः विवशः तदधीनः कथं
 गृहीयामिति भावः । वल्गु सुन्दरं ॥ १७ ॥ काम-
 स्यत्वमेव विवृणोति—क्रोधेति ॥ क्रोधहर्षयोः
 मानेन क्रोधे हर्षे चैकरूपेण । दुर्वर्णकरणेन वैव-
 कारिणा । शोकसंतापनित्येन शोके मनोव्यथायां
 आपे शरीरपीडायां च नित्येन अनपायेन कामेन ।

कलुषीकृतः व्याकुलचित्तोऽस्मि ॥ १८ ॥ यद्येवं सा
 प्रसह्यापि शय्यामारोप्यतां तत्राह—सा त्विति ॥
 संवत्सरं कालं संवत्सररूपं कालं । संवत्सराभ्यन्तरे
 रामो यदि नागतः तदा तथा करिष्यामीत्ययाचते-
 त्यर्थः । इदं चारोप्योक्तं । वस्तुतो रावणेनैव तथा
 प्रतिज्ञानादिति भावः ॥ १९ ॥ चारुनेत्राया इति
 प्रतिश्रवणहेतुः । नयनसौन्दर्यपारवश्येन तद्वचनम-
 ङ्गीकृतवानस्मीति भावः । अध्वनि दीर्घमार्गं ॥ २० ॥
 कथमेनामुपलप्स्यसे तामुपनेतुमुपागते सपरिकरेद-
 शरथावित्यत आह—कथमिति ॥ उत्तरन्ति उत्त-
 ष्यन्ति । सत्त्वानि ज्ञष्यतिरिक्तजन्तवः ॥ २१ ॥
 तर्हि किमिदानीं विचार्य तत्राह—अथवेति ॥ यस्य
 यथा मतिः तथा ब्रूतेत्यर्थः ॥ २२ ॥ विभीषणमत्त-
 व्यावृत्त्यर्थं स्वमतमाह—मानुषादिति ॥ सपादश्लो-

द्वितीया ॥ ११ ॥ शि० ननुतर्हि किमर्थं संरोध्यत इत्यत आह—हुतेति । सौरीप्रभामिव एनांसीता लब्ध्वेति शेषः । तस्याः सी-
 तावदनं पश्यन् अवशः स्वतन्त्रोपि योरामः कामस्य तत्प्राप्तिविषयकोत्कटेच्छायाः । वशमेयिवान् सरामः क्रोधं क्रोधं हर्षं यतिवर्धयति
 सीतानिरोधेन समानं जीवनं यस्य तेन । दुर्वर्णस्य रामशरीरवैवर्ण्यस्य करणं यस्मिन्नेन । शोकसंतापयोः नित्यं नित्यमेन स्थितिर्नित्य-
 मेन कलुषीकृतः व्यासः । एतेन रामदुःखप्राप्तये एव सीतानिरोध इति ध्वनितं । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ति० अवशोऽस्मात्
 तस्यावदनं पश्यन्नेयिवान् प्राप्तवान् । यत्किंचिद्विषयनिमित्तकक्रोधहर्षकालयोरपि समानेन तावप्यभिभूयान्तःप्रवृत्तेन । दुर्व-
 रणेन कान्तिनाशकेन । तदप्राप्तिजयोः शोकसंतापयोः नित्येन नित्यप्रवर्तकेन ॥ १६—१८ ॥ ननुस्वर्गस्थितायां तस्याकि-
 ण्वन्दुःखमोगेत आह—साल्विति । सा तु संवत्सरं कालं तस्मात्प्राप्त्यर्थं । रामं प्रतीक्षमाणा ममास्पृशंमयाचत । मयापि तथा
 तिप्रतिज्ञातं । बलात्कारेणापान्मरणमियास्तेनैव कृतं समर्थं तथाचित्त्वेन ब्रूत इत्यत्र वस्तुतः । न हि सीतैवं याचिषुमर्हतीति । अतए-
 “सामेन शय्यामारोदुमिच्छललसगामिनी” इति सामान्येनैवोक्तं ॥ शि० ननु भर्तारं विना सा कथं जीवतीत्यत आह—सेति
 रं प्रतीक्षमाणा सा सीता संवत्सरं वर्षपर्यन्तं । कालं स्वजीवनसमयं मामयाचत अवदत् । ती० तर्ह्यदित आरभ्यप्रतिकूल-
 तितथा किं प्रयोजनं सलज्यतामित्याशङ्क्य “सामेन शय्यामारोदुमिच्छललसगामिनी” इत्यवशादागतसत्यवचनसूचितं तद-
 भावं संगोप्य स्मृतस्यावधेस्तत्प्राप्त्या पूर्वकलमारोप्याह—साल्वित्यादि । कालं अवधित्वेनायाचत ॥ १९ ॥ सू० कामा-
 तिज्ञापारिपालननिमित्तसीतास्पर्शाभावजनितात् अहंश्रान्तः सततमध्वनितो हय इव । रंभापुञ्जकस्थलीशापनिमित्तमरण-
 तदस्पृश इति गुडोभिप्रायः ॥ २० ॥ ति० अतः कार्यगतयो दुर्ज्ञेयाः । तस्याद्यस्य यथामति यद्वाति तद्ब्रूत ॥ २२ ॥

[पा०] १ इदमर्थं क.—ट. पाठेषु न दृश्यते.

२ क. ख. ग. ड. झ. व. ट. स्तदवशाः. घ. स्तद्वदनं तस्याः. ३ व-
 ट. मक्षोभ्यन्तिरिष्यन्ति. ४ झ. न. यथामति. ५ ड. झ. ट. मानुषात्रो. ६ क. तथा देवासुरांश्चापियुष्माभिः.

ते मे भवन्तश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान्हरीन् ॥ २३ ॥

परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजौ ॥ सीतायाः पदवीं प्राप्तौ संप्राप्तौ वरुणालयम् ॥ २४ ॥

अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ ॥ भवद्भिर्मन्त्र्यतां मन्त्रः सुनीतं चाभिधीयताम् ॥ २५ ॥

न हि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्पुण्यस्य कस्यचित् ॥ सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥ २६ ॥

तस्य कामपरीतस्य निशम्य परिदेवितम् ॥ कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

[संप्रधार्यैव तत्कार्यं करणीयं त्वया विभो ॥ संप्रधार्य सहामात्यैः पूर्वमेव यथातथम्] ॥ २८ ॥

यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु सा इहाहता ॥

सकृत्समीक्ष्यैव सुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेव यामुनम् ॥ २९ ॥

सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिमं तव ॥ विधीयेत सहासाभिरादावेवास्य कर्मणः ॥ ३० ॥

न्यायेन राजकार्याणि यः करोति दशानन ॥ न स संतप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिनृपः ॥ ३१ ॥

अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च ॥ क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ३२ ॥

यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिक्षिक्तीर्षति ॥ पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ३३ ॥

कमेकं वाक्यं मानुषात् भयाभावं हनुमाह—तद-
ति । अजयमिति च्छे । लङ्कुत्तमैकवचन । इन्द्र-
जितवतो मे मनुष्यः कियानितिभावः । ते मे भव-
न्तश्च तथा । ते देवासुरे युद्धे जेतारो भवन्तः । तथा
सहायभूताः । वर्तन्त इत्यर्थः । सुग्रीवप्रमुखान्हरीनि-
त्युत्तरशेषः ॥ २३ ॥ प्राप्तौ ज्ञातवन्तौ । वरुणालयं
समुद्रं संप्राप्तौ । प्राप्तौ नाम का नः क्षतिरितिभावः
॥ २४ ॥ विमृश्यतामित्युक्तं विमर्शप्रकारं दर्शयति—
अदेयेति ॥ मन्त्रो मन्त्र्यतां मन्त्रः क्रियतामित्यर्थः ।
सुनीतं सुनिश्चितं ॥ २५ ॥ मा भूद्रामस्य समुद्र-
तरणे तव जये वा शक्तिः तत्सहायस्यान्यस्य कस्य-
चित्स्यात्तत्राह—नहीति ॥ वानरैः सह सागरं ती-
र्त्वा । आगन्तुमिति शेषः । रामादन्यस्य शक्तिं न
पश्यामि । अतो मम निश्चयेन जय इत्यन्वयः ॥ २६ ॥
कामपरीतस्य कामेन विपरीतस्य । कामातुरतया
विपरीतबुद्धेरित्यर्थः । परिदेवितं परिदेवनं । तद्वदसंग-
तभाषणमित्यर्थः ॥ २७—२८ ॥ “मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः
समर्थैर्मन्त्रिनिर्णये । सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भा-
न्प्रवर्तयेत् ” इत्युक्तोत्तममन्त्रयितृभावे “एकोर्थं
विमृशन्नेको धर्मे प्रकुरुते मनः । एकः कार्याणि

कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरं” इत्युक्तमध्यममन्त्रयितृभावेपि
नावस्थितोसीत्याह—यदेति ॥ यदा सकृत्समीक्ष्यैव स्व-
यमेव विचार्य । रामस्य सीता इहाहता तदैव चित्तं कर्तुं
यमुना यामुनं पर्वतमिव सुनिश्चितं सुनिश्चयम् भजेत
खलु । स एवास्माभिः सह विचारकालः । इदानीं
विचारणं गते जले सेतुबन्धनमिति भावः ॥ २९ ॥ तदा
कृते किं स्यादित्यत्राह—सर्वमिति ॥ कृतमिति कर्मणि
निष्ठा । एतत्कृतं सर्वं मन्त्रकर्म । अस्य कर्मणः सी-
ताहरणरूपस्य । आदावेव यदि विधीयेत तदा अप्र-
तिमं समञ्जसं स्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ आदौ विचार्य
कृतस्य साफल्यप्रदर्शनपुरःसरमविचार्यकृतस्य फल-
वैपरीत्यं दर्शयति श्लोकद्वयेन—न्यायेनेति ॥ न्यायेन
विचारणेन ॥ ३१ ॥ अनुपायेन क्रियमाणानि
कर्माणि विपरीतानि विपर्यस्तानि यानि तानि च
दुष्यन्ति दोषवन्ति च भवन्ति । न केवलं निष्फ-
लानि प्रत्युतानर्थकराण्यपि भवन्तीत्यर्थः । अप्रयतेषु
अशुचिषु अपात्रेषु । दीयमानानीति शेषः ॥ ३२ ॥
अकालकृतं मन्त्रकरणमनुचितमित्याह—य इति ॥
पूर्वकार्याणि पूर्व कर्तव्यानि मन्त्रकर्माणि । अपरका-
र्याणि उत्तरकालकर्तव्यकर्मारम्भान् । पूर्व मन्त्रवि-

ती० न हि शक्तिमिष्यस्वास्तवार्थस्तु । अन्यस्यशक्तिनपश्यामि । रामं विनेतिशेषः । एवंनिश्चयेसतिममजयोनेत्यन्वयः ॥ २६ ॥
ति० यदा सलक्ष्मणस्यरामस्यसीतासकृत्समीक्ष्यैव तात्कालिकापातविचारं कृत्वैव प्रसह्यहता । तदैव तेचित्तं यमुना यामुनं हृदमिव
सुनिश्चितं भजेत निश्चयमब्रवीत् । यथायमुनापृथिव्यामवतारसमय एव स्वहृदं पूरयति कालान्तरे तु समुद्रं गतत्वात् जलस्य तत्पूरणा-
संभवः । एवमस्माभिः सह विचारस्य एव कालः । इदानीं लनर्थं निश्चयो जात एवेति विचारो निष्फल इति कोपजाव्यङ्ग्योक्तिः ॥ २९ ॥

[पा०] १ घ. स्तुर्त्तु. २ अयं श्लोकः. घ. पाठे दृश्यते. ३ घ. पश्चात्सुखी हि भवति प्रभो.

वा. रा. १८३

चपलस्य तु कृत्येषु प्रसमीक्ष्याधिकं बलम् ॥ क्षिप्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ ३४ ॥
 त्वयेदं महदारब्धं कार्यमप्रतिचिन्तितम् ॥ दिष्ट्या त्वां नावधीद्रामो विषमिश्रमिवामिषम् ॥ ३५ ॥
 तस्मात्त्वया समारब्धं कर्म ह्यप्रतिमं परैः ॥ अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूंस्तवानघ ॥ ३६ ॥
 अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्त्व विशांपते ॥ यदि शक्रविवस्वन्तौ यदि पावकमारुतौ ॥
 तावहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ३७ ॥

गिरिमात्रशरीरस्य महौपरिधयोधिनः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य विभिथाद्वै पुरन्दरः ॥ ३८ ॥
 पुनर्मां स द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति ॥ ततोऽहं तस्य पास्यामि रुधिरं काममाश्वस ॥ ३९ ॥

वधेन वै दाशरथेः सुखावहं जयं तवाहर्तुमहं यतिष्ये ॥

हत्वा च रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ४० ॥

रमस्य कामं पिव चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कार्याणि हितानि विज्वरः ॥

मया तु रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

रातपूर्व ॥ ३३ ॥ इदानीमसमीक्ष्यकारिणो बलमपि
 [र्थकमित्याह—चपलस्येति ॥ यद्वा प्राप्तामप्यनीतिं
 न समीकरिष्यामीत्यत्राह—चपलस्येति ॥ कृत्येषु
 प्रं चपलस्य असमीक्ष्यकारिणः । बलमधिकमामि-
 येन जेतुमशक्यम् । समीक्ष्य विचार्य । अन्ये
 वः । त्वं रन्ध्रम् प्रपद्यन्ते । असमीक्ष्यकरणरूपा-
 रं लब्ध्वा अभिभवन्तीत्यर्थः । द्विजाः हंसाः ।
 द्वयस्यक्रौञ्चस्य क्रौञ्चाख्यपर्वतस्य । लङ्घनाय खं
 यथाप्रपद्यन्ते तद्वदित्यर्थः । क्रौञ्चस्यौन्नत्येनाल-
 वात् । सुब्रह्मण्यशक्तिविदारणकृततरन्ध्रेण हंसास्त-
 क्रम्य गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ३४ ॥ सापायं च
 त्वं कर्मेत्याह—त्वयेति ॥ महत् दुष्करं । सापाय-
 र्थः । अप्रतिचिन्तितं अनालोचितं । इदं सीताह-
 र्षकार्यं । सापायत्वमेवाह—दिष्ट्येति ॥ ३५ ॥ स-
 त्महाराजेत्युपक्रम्योक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥
 का गतिरित्यपेक्षायां मयि जीवति कस्ते भार
 ह—अहमिति । अनघेति । त्वं तु निर्व्यसनोभवे-
 : । समीकरिष्यामि नीत्यनीती तुल्ये करिष्यामी-
 : ॥ ३६ ॥ तदेवाह—अहमिति सार्धश्लोकः ॥
 पते प्रजानां पते । अस्तिमानुषवैभवौ तौ कथं
 तौ तत्राह—यदीति । तौ दशरथालजौ । शक्रवि-

वस्वन्तौ यदि स्यातां तथापीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ स्वस्य योध-
 नसामर्थ्यविशेषं दर्शयति—गिरितीति ॥ गिरिमात्रशरी-
 रस्य गिरिप्रमाणदेहस्य । “प्रमाणे द्वयसच्चद्रघ्नूमात्र-
 चः” इति मात्रचप्रत्ययः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ ३८ ॥
 शरवर्षिणो रामस्य पुरतः कथं स्थातुं शक्तस्तत्राह—पुन-
 रिति ॥ सः रामः । पुनर्मां प्रथममेकेन शरेण निहत-
 पुनरपि द्वितीयेन शरेण मां हनिष्यति । ततः तावदेवै-
 त्यर्थः । अत्राश्लीलमपि ध्वन्यते । मां द्वितीयेन शरे
 णावश्यं निहनिष्यति । तस्य रामस्य । ततः तस्माद्धन-
 नात् । कर्तरिषष्ठी । रुधिरं स्वरुधिरं । पास्यामि । का-
 अत्यर्थं । आश्वस निश्चसेति ॥ ३९ ॥ आत्मानमर-
 क्षन्परधातीवीरो न श्लाघ्य इति न्यायेन परवत्स्वस्या-
 वधे न कोप्यतिशय इत्यत्राह—वधेनेति ॥ अत्राप्य-
 र्थान्तरं । वधेन स्वविनाशेन । दाशरथेः सुखाव-
 जयं तव सकाशादाहर्तुं यतिष्ये । रामं हत्वा रा-
 गत्वा । “हन हिंसागलोः” इति धातुः । खादां
 किं जीवामि किमिति काकुरनुसन्धेया ॥ ४० ॥ स-
 स्वेति । अत्राप्यर्थान्तरं । मया रामे विषये अक्षयं य-
 भवति तथा गमिता प्रापिता सीता रामस्य वश-
 भविष्यति । रमस्वेत्यादौ काकुः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगं

पुनरित्यादिश्लोकत्रयस्य वास्तवार्थसु । रणमूर्धनिस्वकर्तव्यं विज्ञापयति । पुनरिति शेषः । सः रामः । मामेकेन शरेण प्रहृत्य पु-
 नश्चरेण निहनिष्यति । ततः ततः प्रागेव तस्य रामस्य संबन्धिवानराणामिति शेषः । रुधिरं पास्यामि काममाश्वस ॥ ३९ ॥ त-
 मेविषये यमक्षयं गमितेति सीता अवशं अस्य विष्णुरूपरामस्य वशमागमिष्यतीति संबन्धः ॥ ४१ ॥ इति द्वादशः सर्गः ॥ ११
 पा०] १ ड. झ. ट. छिन्नमन्त्रे. २ छ. ब. सुत्यादयिष्यामि. ३ क. च. छ. ब. शितशूलधरस्य च.

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

महापार्श्वेन कुम्भकर्णवचनाकर्णनकुपितरावणप्रहर्षणाय सदृष्टान्तोपन्यासं बलात्कारेणसीतोपभोगचोदना ॥ १ ॥ रावणेन सश्लाघंतेप्रति स्वकृतपुञ्जकस्थलीहटोपभोगलब्धवद्वासापस्यहटोपभोगप्रतिबन्धकत्वनिवेदनपूर्वकं रामजयेकुम्भकर्णादिनियोजनसूचकतद्वचनोत्तरतयास्वपराक्रमवर्णनपूर्वकमितरनैरपेक्ष्येण स्वस्वरागादिपराजयसामर्थ्योक्तिः ॥ २ ॥

रावणं क्रुद्धमाज्ञाय महापार्श्वो महाबलः ॥ मुहूर्तमनुसंचिन्त्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
यः खल्वपि वनं प्राप्य मृगव्यालसमाकुलम् ॥ न पिबेन्मधु संप्राप्तं स नरो बालिशो भवेत् ॥ २ ॥
ईश्वरस्येश्वरः कोस्ति तव शत्रुनिवर्हण ॥ रमस्व सह वैदेह्या शत्रूनाक्रम्य मूर्धसु ॥ ३ ॥
बलात्कुक्कुटवृत्तेन वर्तस्व सुमहाबल ॥ आक्रम्याक्रम्य सीतां वै तैश्चा भुङ्क्ष्व रमस्व च ॥ ४ ॥
लब्धकामस्य ते पश्चादागमिष्यति यद्भयम् ॥ प्राप्तमप्राप्तकालं वा सर्वं प्रति स हिष्यसि ॥ ५ ॥

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अथ रावणस्य दुर्मन्त्रिमतानुसारित्वमाह—रावणमिलादि ॥ कुद्धं कुम्भकर्णोक्तनयापरिज्ञानवचनेनेत्यर्थः । मुहूर्तमनुसंचिन्त्य रावणक्रोधनिवारणोपायं विचार्येत्यर्थः ॥ १ ॥ खलुर्वाक्यालंकारे । दुष्करं सीताहरणं श्रेमेण कृत्वा तत्संभोगमकुर्वाणस्त्वं क्षौद्राकाङ्क्षयाऽतिगहनं वनं प्रविश्य तदपिवन्धनवमूढोसीतिभावः ॥ २ ॥ शत्रुषु विद्यमानेष्वधर्मावहमिदंकथं कुर्यामित्यत्राह—ईश्वरस्येति ॥ सर्वनियन्तुस्त्व को वा नियन्तास्ति । अतो धर्मान्न भेतव्यमितिभावः । शत्रून् मूर्धस्वाक्रम्य तांस्तृणीकृत्येत्यर्थः । अर्थान्तरं तु रामस्येश्वरः कोस्ति । स निप्रहृतुं न शक्य इत्यर्थः । शत्रून् रामं । पूजायां बहुवचनं । दशस्वपि मूर्धस्वाक्रम्य शिरसाप्रणम्येत्यर्थः । वैदेह्या सह रमस्व वैदेह्यां

यथा स्वभर्ता रमते तथा त्वमपि स्वदारेषु रमस्व । वैदेह्या सह रामं प्रणम्येति वा योजना ॥ ३ ॥ किं करोमि सा हि न मामभिलषतीत्यत्राह—बलादिति ॥ कुक्कुटवृत्तन कुक्कुटवृत्त्या भावं क्तः । वञ्चनामार्गेण स्वदयितामाक्रमते । तथा त्वमपीत्यर्थः । कुक्कुटानां कामुककुक्कुटसङ्गे कोपो जातिधर्मः । तथा सीतामनुभव । यथा कुक्कुटाः सुखिनः तद्वदित्यर्थः । यथाह वात्स्यायनः—“ क्रुद्धाक्राम्य भोगस्तु कौकुटः सोपि सौख्यदः ” इति । भुङ्क्ष्व भोगं भज । रमस्व निर्विचारो भवेत्यर्थः । मुनिहृदयं तु कुक्कुटवृत्तेनान्यत्र वर्तस्व सीतां तु बलात् भुङ्क्ष्व रक्ष । “ भुज परिपालनाभ्यवहारयोः ” इति धातुः । आत्मनेपदमार्थं ॥ ४ ॥ एतन्निमित्तमागामि भयमनिवार्य कथमेवं क्रियतामित्यत्राह—लब्धेति ॥ एवं लब्धकामस्य ते पश्चात् कामलाभानन्तरं । यत् भयमागमिष्यति । प्राप्तं तदानी-

स० मुहूर्तमनुसंचिन्त्य अप्रियोक्तौमविप्रियं तत्प्रियोक्तौसर्वप्रियहानिः । कथं कर्तव्यमिति ध्यात्वा ॥ १ ॥ स० प्रथमतः सीतानयनं न कर्तव्यं । कृतं चेत्सीताननुभवोभवतो न योग्य इति प्रोत्साहयति—यइति ॥ २ ॥ स० “ सा किं नरमया सच किं नरन्तागरीयसी केवलमीश्वरेच्छा ” इत्यादिव दीश्वरेच्छानुसारिताचेतरस्य न तवेत्याह—ईश्वरस्येति ॥ ३ ॥ शि० ननु मां प्रत्यति कुपितायाः सीतायाः कथं प्रसादो भविष्यतीत्यत आह—बलादिति । कुक्कुटानां तच्छब्दानां वृत्तवर्तनं यस्मिन्नेन । उपः काले इत्यर्थः । बलात् हठात् । आक्रम्याक्रम्य तच्चरणौ गृहीत्वा गृहीत्वा । सीतां प्रवर्तस्व स्वापराधक्षमापणेनियोजयस्व । अत एतां लङ्कासंपत्तिं भुङ्क्ष्व रमस्व च ॥ ४ ॥ अनङ्गीकारे कथमनुभव इत्यत्राह—बलादिति । रमस्व सह वैदेह्यादिसार्धं लोकास्य वास्तवार्थस्तु—कुक्कुटवृत्तेनेत्यत्र कुक्कुटवृत्ते न इतिच्छेदः । हेमहाबल रावण वैदेह्या किं । अत आक्रम्याक्रम्यवा प्रकारान्तरेण वा तवैदेहीं न भुङ्क्ष्व न रमस्व च । कुक्कुटवृत्ते कुक्कुटव्यापारे । चापल्ये इति यावत् । न वर्तस्व किंतु बलाच्छत्रून् मूर्धस्वाक्रम्य रमस्वेतिसंबन्धः ॥ ४ ॥ शि० ननु सीतासमर्पणे पिरामप्रसादं संशय एवेत्यत आह—लब्धेति । पश्चात् सीताप्राप्त्यनन्तरकाले लब्धः कामः इच्छाविषयीभूतस्वदारप्राप्तिः येन तस्य रामस्य रामात् । भयं तु भयं किं किमर्थं । आगमिष्यति प्राप्यति न प्राप्यतीत्यर्थः । अतः अप्राप्तकालं अप्राप्तः निवृत्त इत्यर्थः । कालः कोपः । [पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. व्यालनिषेवितं. २ ग.—छ. झ. ज. ट. संप्राप्य. ३ घ. कुक्कुटवृत्तिवर्तयस्व महाबलः ४ ड. झ. ट. प्रवर्तस्व महाबल. ५ क. ख. आक्रम्य सीतां वैदेहीं लं भुङ्क्ष्व च रमस्व च. ६ ड. छ. ज. झ. ट. तां भुङ्क्ष्व च रमस्व च. ७ क. ख. ड.—ट. किमर्थं. ८ ड. झ. प्रतिविधास्यसे.

कुम्भकर्णः सहासाभिरिन्द्रजिच्च महाबलः ॥ प्रतिषेधयितुं शक्तौ सवज्रमपि वज्रिणम् ॥ ६ ॥
 उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं वा कुशलैः कृतम् ॥ समतिक्रम्य दण्डेन सिद्धिमर्थेषु रोचय ॥ ७ ॥
 इह प्राप्तान्वयं सर्वाञ्छत्रंस्तव महाबल ॥ वंशे शस्त्रप्रतापेन करिष्यामो न संशयः ॥ ८ ॥
 एवमुक्तस्तदा राजा महापार्श्वेन रावणः ॥ तस्य संपूजयन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 महापार्श्व निबोध त्वं रहस्यं किञ्चिदात्मनः ॥ चिरवृत्तं तदाख्यासे यदवाप्तं मया पुरा ॥ १० ॥
 पितामहस्य भवनं गच्छन्तीं पुञ्जिकस्थलाम् ॥ चञ्चूर्यमाणांमद्राक्षमाकाशेऽग्निशिखामिव ॥ ११ ॥

मागतं । अप्राप्तकालं प्राप्तकालमित्यस्य “प्राप्तापन्ने च द्वितीयया” इति समासः । तथा न भवतीत्य-
 प्राप्तकालं । आगामीति यावत् । प्रतिसहिष्यसि अमि-
 भविष्यसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तिष्ठतु भवान् त्वद्धातृपुत्रा-
 वेव प्रतिपक्षप्रतिषेधे शक्तावित्याह—कुम्भकर्ण इति
 ॥ ६ ॥ विभीषणमतं खण्डयति—उपप्रदानमिति ॥
 अकुशलैः युद्धासमर्थैः । कृतं दानादिकं । अतिक्रम्य
 त्यक्त्वा । दण्डेन बलात्कारेण । अर्थेषु प्रयोजनेषु ।
 सिद्धिं रोचय ॥ ७ ॥ रामादयो यत्र वर्तन्ते तत्र गत्वा
 योद्धव्यमित्युक्तं निकुम्भादिमतं दूषयन्नाह—इहेति ॥
 इह लङ्कापरिसरे । शस्त्रप्रतापेन शस्त्रबलेन । वंशे
 करिष्यामः । निग्रहिष्याम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ संपूजयन्

स्वचित्तानुगुणमुक्तमिति श्लाघयन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥
 महापार्श्वेति संबोधनं ॥ प्रमुदितोऽस्मीति शेषः ।
 चिरवृत्तं रहस्यं किञ्चित् । अस्तीति शेषः । यत्पुरा
 मयावाप्तं तदाख्यास्य इति योजना ॥ १० ॥ गच्छ-
 न्तीं । पितामहवन्दनायेति शेषः । पुञ्जिकस्थला
 नाम काचिदप्सराः । चञ्चूर्यमाणां भीत्या निलीय
 गच्छन्तीं । “लुपसदचर—” इत्यादिना भावग-
 र्हायां यङ् । संचरणात्मकस्य भावस्य गर्हा निलयनं ।
 “चरफलोश्च” इति नुक् । “उत्परस्यातः” इत्यु-
 कारः । अग्निशिखामिवेति तेजोविशेषोक्तिः । यद्वा
 द्रावकत्वोक्तिः । अत एवोक्तं—“अङ्गारसदृशी नारी
 घृतकुम्भसमः पुमान्” इति । संचार्यमाणांमिति

समयोयस्यतं । प्राप्तारामं सर्वं स्वापराधजातं प्रतिसहिष्यसि साहयिष्यसि ॥ ५ ॥ शि० ननु प्रसादनेपि यदितत्कोपशान्तिर्नम-
 वेत् तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—कुम्भकर्ण इत्यादिभिः । कुम्भकर्ण इन्द्रजिच्च सवज्रं वज्रसहितं वज्रिणं वज्रस्वामिनमिन्द्रमपि ।
 प्रतिषेधयितुं शक्तौ । एतेन तवापराधसत्त्वे कुम्भकर्णदीनांबलमकिञ्चित्करं भविष्यतीति ध्वनितं ॥ ६ ॥ शि० तव शत्रून् बलं तत्सै-
 न्यं च शस्त्रप्रतापेन करिष्यामः हनिष्यामः ॥ ८ ॥ स० ननु तत्राण्डेरंभानिमित्तं नलकूबरशापः परदाराणांबलात्सङ्गेश्च श्रूयते ।
 यथोक्तं—“एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता । सर्वाप्सरोवरारंभापूर्णचन्द्रनिभानना” इत्यारभ्य—“नलकूबरमासाद्य—”
 इत्याद्युक्त्वा “उत्ससर्जतदाशापं राक्षसेन्द्राय दारुणं । अकामातेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे प्रघर्षिता । तस्मात्सयुवतीमन्यानां कामामुपया-
 स्यति” इत्यादि । तथा भारते वनपर्वणि रामोपाख्याने सीतां प्रतित्रिजटावाक्यं—“नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यसि नन्दिनि । शापोऽ-
 षपुरापापो बधूं रंभां पराश्रयन्” इति । तथा च कथमत्र पुञ्जकस्थलीनिमित्तं ब्रह्मशापोक्तिर्न । न च पूर्वैरंभानिमित्तशापः अनन्तरं पुञ्जकस्थ-
 लीकृतः शाप इत्येकस्यैव शापद्वयाङ्गीकारे बाधकाभाव इति वाच्यं । तथात्वे नलकूबरशापेन तदनन्तरं भावि पुञ्जकस्थलीधर्षणकाले तच्छि-
 रस्सफोटपत्तेः । ब्रह्मशापानन्तरं रंभासंभोगे तु सुतरां । तस्य दुर्निवारत्वात् । तस्मात्कथमत्रेति चेदुच्यते । कल्पेकल्पे अवान्तरवैचित्र्य-
 स्य बहुलमुपलंकात्मकान्तरवृत्तां ब्रह्मशापकथां समाधौ समीक्ष्य कविरवादीदिति । अथवा नलकूबरशापस्य पतिव्रताधर्षणविषयत्वेन
 स्त्रैरिणीविषयत्वाभावेन न पुञ्जकस्थलीसंगात्तच्छिरसः सहस्रधाभेदः । यथोक्तं तत्रैवोत्तररामायणे—“तेन निस्सीमतां प्रीतिमापुः सर्वाः
 पतिव्रताः ।” इति । अन्यथा पतिव्रता इति न स्यात् स्याच्छ्रिय इति । यद्वा रंभानिमित्तशापस्य कामानारहितस्त्रीबलात्कारविषयत्वं ।
 पुञ्जकस्थल्याभ्यन्तः कामो वर्तत इति ज्ञायते । अतो न तन्मरणमभूत् । यथोक्तं तत्रैव—“नाकामामुपयास्यसि” इति । अत्र चञ्चूर्य-
 माणां रावणलज्जया स्वाङ्गे निलीयमानामिवेति । प्रसह्येत्युक्तिस्तु स्त्रीस्वभावेन लज्जयाऽनङ्गीकारप्रदर्शनादिति ज्ञेयं । यत्तु नागोजिमहो-
 ष्वदेवमेव कुबेरपुत्रनलकूबरशापोऽपि रंभानिबन्धनः श्रूयते । तत्रोपपत्तिश्चिन्त्या । अस्य प्रथमतः तस्यांबलात्कारासंभवात् । तस्य
 थमत्वे अस्यांबलात्कारासंभवादितिकेचित् । नलकूबरशापस्य तपोबलेनाकिञ्चित्कलदायमेव शापो ब्रह्मास्त्रवदप्रतिक्रियाः पाश्यात्सल-
 न्ये इत्युक्तं । तत्र नलकूबरशापेनेत्युक्तं भारतवचने तस्यैव पुरस्कृष्टं । “तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलितमिदमप्रभे । देवदुन्दुभयोनेऽ-
 पुष्पवृष्टिश्चाक्युता । पितामहमुखाश्चैव सर्वदेवाः प्रहर्षिताः । ज्ञालालोकगतिं सर्वे” इत्यत्रैवोत्तरकाण्डे ब्रह्मायुधमुत्पत्त्याशापस्य दुष्-
 रिहारतेव “श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणं । नारीषु मिथुनीभावं नाकामास्त्रभ्यरोचयत्” इत्यनेन शापेनैव नाकामाकामिनीसंभोग-

सा प्रसह्य मया भुक्ता कृता विवसना ततः ॥ स्वयंभूभवनं प्राप्ता लोलिता नलिनी यथा ॥ १२ ॥
 तस्य तच्च तदा मन्ये ज्ञातमासीन्महात्मनः ॥ अथ संकुपितो देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि ॥ तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ १४ ॥
 इत्थं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् ॥ नारोपये बलात्सीतां वैदेहीं शयने शुभे ॥ १५ ॥
 सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः ॥ नैतद्वाशरथिवेदं ह्यासादयति तेन माम् ॥ १६ ॥
 यैस्तु सिंहमिवासीनं सुप्तं गिरिगुहाशये ॥ क्रुद्धं मृत्युमिवासीनं प्रबोधयितुमिच्छति ॥ १७ ॥
 न मत्तो निशितान्बाणान्द्विजिह्वानिव पन्नगान् ॥ रामः पश्यति संग्रामे तेन मामभिगच्छति ॥ १८ ॥
 वज्रोपमैर्बाणैः शतधा कार्मुकच्युतैः ॥ राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १९ ॥
 तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः ॥ उदयन्सविता काले नक्षत्राणामिव प्रभाम् ॥ २० ॥

न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युधाऽस्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः ॥

पाठे परिचारिकादर्शितमार्गमित्यर्थः ॥ ११ ॥ विव-
 सना कृता सा मया भुक्तेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ तत्
 धर्षणं । मन्ये इत्यनेन शापमात्रं मया श्रुतं । धर्षण-
 श्रवणं तु मया ऊहितमिति गम्यते ॥ १३ ॥ अद्यप्र-
 भृति एतत्क्षणमारभ्य । क्रियाविशेषणमेतत् । तदा
 गमनकाले एव फलिष्यति विशीर्णो भविष्यति ।
 इति एवंप्रकारस्य शापस्य शापादित्यर्थः । प्रसभं
 नारोप इत्यन्वयोन बलादित्यनेन पौनरुक्त्यात् ।
 किंतु प्रसभं शापस्येत्यन्वयः । वैदेहीमित्यनेन महाकु-
 लप्रसूततया तच्छापादपि भीतोऽस्मीत्यवगम्यते
 ॥ १४—१५ ॥ एवं न युक्ता बलात्कर्तुं सीतेत्युक्त्वा
 अस्माभिः सह क्रुम्भकर्णेन्द्रजितौ योत्स्यत इति महा-
 पार्श्ववचनस्यासहायशूरे मयि विद्यमाने किमन्ये-
 नेति परिहारमाह—सागरस्येति ॥ एतत् वेगगति-
 मत्त्वं । आसादयति सेनामिति शेषः । स्वार्थण्यन्तो
 वा । तेन अवेदनेन ॥ १६ ॥ स्वप्रभावावेदनेनाहि-

तमाह—यस्त्विति ॥ सुप्तं सिंहमिवासीनं सिंहमिव
 स्थितमित्यर्थः । मृत्युमित्यत्रापि सुप्तमित्यनुषज्यते
 अन्यथा प्रबोधयितुमिच्छतीत्यनेनानन्वयः । क्रुद्धं
 क्रोधाहं । यथा सुप्तं सिंहं मृत्युं वा प्रबोधयितुमिच्छन्
 पुरुषोऽनमिन्न एव । तद्वत् तूष्णीं स्थितं मां प्रकोपय-
 त्नामोपीति भावः ॥ १७ ॥ रामो मत्पराक्रमं न
 वेत्त्येव तत्तिष्ठतु मद्बाणवेगं वा जानाति नैवेत्याह—
 नेति ॥ लेलिहानतादशां द्योतयितुं द्विजिह्वानित्युक्तं
 ॥ १८ ॥ आदीपयिष्यामि सन्तापयिष्यामि ।
 उल्काभिः निर्गतज्वालकाष्टैः । कुञ्जरपलायनार्थमु-
 ल्काः प्रदर्शयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ १९ ॥ एवं रामं
 पलाययित्वा तस्य सेनां हनिष्यामीत्याह—तच्चेति ॥
 आदास्ये खण्डयिष्ये । “ दो अवखण्डने ” इति
 धातुः ॥ २० ॥ देवानामप्यजय्योऽस्मि कथं मनुष्या-
 दीनां जय्यो भविष्यामीत्याशयेनाह—न वासवेनेति ॥
 सहस्रचक्षुषेति तस्याभिमानातिशयोक्तिः । युधा

विरचिताचक्रयसंगच्छतइति विचार्य । अतएवतेनकेचिदन्येचेत्युक्तमितिमन्तव्यं ॥ ११ ॥ शि० अभुक्ता एकादश्यापुपासयुक्ता
 सा पुञ्जकस्थली मया विवसना दूरगमनदर्शनजनितक्रोपादुत्तरीयरहिताकृता ॥ १२ ॥ ति० तच्च ममचरितं । महात्मनस्तस्य
 मन्ये निश्चितं । ज्ञातमासीत् । मन्येइति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं । “ मन्येशङ्केषुवंप्रायोनिश्चयार्थाजमीमताः ” इतिकतकः
 ॥ १३ ॥ रामानु० अथेत्यादि । “ तदातेशतधामूर्धाफलिष्यतिनसंशयः ” इत्यनेनरावणविषयेरंभानिवन्धननलकूबरशापेविद्य-
 मानेपितस्यप्राकृतदेवत्वात्तत्पुत्रत्वाच्चतच्छापमनाहलपुञ्जिकस्थलायामपिप्रवृत्तरावणपश्चात्पितामहःशप्तवान् । अतएव रावणोप्यनु-
 लङ्घनीयंपितामहवाक्यमेवोक्तवानित्यवगम्यते । शापस्यभीतः शापाद्भीतः ॥ १४—१५ ॥ शि० अन्यांनारीं तत्तमीपं ।
 बलात् हठात् । यदिगमिष्यसि । इतीति । इतिहेतोः तस्यशापस्य शापाद्भीतः हठप्रार्थनायामियमपिशापंदास्यतीतिभयंप्राप्तोहं
 शुभेशयने तद्योग्यपर्यङ्केबलान्नारोपये भूमावेवसातिष्ठतीत्यर्थः । नन्वेवंचेद्रामायसमर्पयेत्यतआह—सागरस्येति । एतेन रामाय
 दानेमेदोर्बैत्यप्रख्यातिर्भविष्यतीत्यतो न दास्यामीतिसूचितं ॥ १६ ॥ इतित्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. वेधाः. २ ड.—ट. नारोहये. ३ ख. ग. ड.—ट. कोहि. ४ क. ख. ड. ट. संबोधयितुं.
 ५ क.—ज. निर्गतान्. ६ ड. झ. ट. उदितः.

मया त्वियं बाहुवलेन निर्जिता पुरी पुरा वैश्रवणेन पालिता ॥ २१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

विभीषणेन रावणप्रति कुम्भकर्णादीनामुधिरामाग्रेऽवस्थानस्यापिदुःशक्त्योक्तिःपूर्वकं रामायसीताप्रत्यर्पणचोदना ॥ १ ॥

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ॥
विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥
वृतो हि बाह्वन्तरभोगराशिश्चिन्ताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः ॥
पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोतिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन् ॥ २ ॥
यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः ॥
दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३ ॥
यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुङ्गवानाम् ॥
वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ४ ॥
भित्त्वा न तावत्प्रविशन्ति कायं प्राणान्तिकास्तेऽश्नितुल्यवेगाः ॥
शिताः शरा राघवविप्रमुक्ताः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ ५ ॥

युद्धेन न शक्योऽस्मि । जेतुमिति शेषः । उत्तरार्धेन कुबेरेणापि न जेतुं शक्य इति सिद्धं । अत्र वंशस्थ-वृत्तं ॥ २१ ॥ इति श्रोगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

एवं दुर्मन्त्रिभिः प्रभुचित्तानुसारेण कथिते तदस-
तानो विभीषणः परमार्थं हितमुपदिशति—निशेति ॥
कुम्भकर्णस्येत्यत्र स इति च्छेदः । गर्जितानि निर-
वचनानि । अर्थयुक्तं कर्तव्यार्थबोधयुक्तं ॥ १ ॥
अदेया न यथा सीतेति रावणवचनं प्रति वक्तुं
सीतामहित्वेन रूपयति—वृत इति ॥ बाह्वन्तरं वक्षः
तदेव भोगराशिः फणापरिणाहो यस्य स तथा ।
यद्वा बाह्वन्तरे वक्षसि भोगराशिः सौख्यसंपत् सैव
बाह्वन्तरभोगराशिः तिर्यक्प्रसारितयोर्बाह्वोर्यदन्तरं
तत्प्रमाणो भोगराशिः शरीरपरिणाहो यस्येत्यावृत्त्या

रूपकनिर्वाहः । चिन्तैव विषं विरोधिप्राणहरत्वात् ।
तत् यस्य सः चिन्ताविषः । सुस्मितं स्वाभाविकम-
न्दस्मितं । तदेव शुभ्रत्वेन कामुकहृदयहारित्वेन च
तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य सः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः । चिन्ताव-
शेन वदनोपधानीकृतपाणोः पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्चशि-
रोरूपातिकायो यस्य सः पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोति-
कायः । सीतामहाहिः स्पर्शमात्रेण मारकाहिः । तव
त्वया । केन हेतुना वृतः । सर्वथा त्यक्तव्य एवेति
भावः । राजन्निति सान्त्वोक्तिः ॥ २ ॥ न केवलं
तवैवानर्थहेतुः सीता किंतु तावकीनस्य सर्वस्येत्याह-
यावदिति ॥ “ यावत्पुराणिनातयोर्लट् ” । इति
लट् । तावदिति शेषः ॥ ३—४ ॥ तावच्छब्दो
वाक्यालंकारे । प्राणान्ते भवाः प्राणान्तिकाः प्राण-
हारिण इत्यर्थः । साक्षाद्राजानं प्रत्युक्तेरयुक्तत्वात्प्र-
हस्तं प्रति प्राणहरत्वोक्तिः । विकत्थसे आत्मानं
श्लाघसे । “ कत्थ श्लाघायां ” इति धातुः ॥ ५ ॥

स० अर्थयुक्तं सदभिप्रायगर्भं ॥ १ ॥ ति० सुस्मितं अनुचितकृत्यदर्शनादिर्जस्मितं । केनवृतः बद्धः । कण्ठेतिशेषः । स०
सुस्मितं रामवार्ताज्ञानानन्तरं वृत्तं । पञ्चाङ्गुलीरूपपञ्चशिरोविशिष्टश्चासौ अतिकायश्चेतिस तथा । “ निचकर्तेशिरान्द्रौणिः ” इत्यादिप्र-
योगादकारान्तोपिशिरशब्दोवर्तत इति पक्षेपञ्चशिर इत्यन्तं भिन्नसद्विधिविशेषणं ॥ २ ॥ रामानु० यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा इत्य-
तः परं केपुचित्कोशेषु हृदयमानः भित्त्वा न तावत्प्रविशन्ति कायमिति श्लोकः प्रहस्तोद्देशेन प्रवृत्तस्य तीक्ष्णतायास्तवेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ।

न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ न राजा तथा महापार्थमहोदरौ वा ॥
 निकुम्भकुम्भौ च तथातिकायः स्थातुं नै शक्ता युधि राघवस्य ॥ ६ ॥
 जीवन्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राऽप्यथवा मरुद्भिः ॥
 न वासवस्याङ्कगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्टः ॥ ७ ॥
 निशम्य वाक्यं तु विभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे ॥
 न नो भयं विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्यो ह्यथवा कुतश्चित् ॥ ८ ॥
 न यक्षगन्धर्वमहोरगेभ्यो भयं न संख्ये पतगोत्तमेभ्यः ॥
 कथं नु रामाद्भविता भयं नो नरेन्द्रपुत्रात्समरे कदाचित् ॥ ९ ॥
 प्रहस्तवाक्यं त्वहितं निशम्य विभीषणो राजहितानुकाङ्क्षी ॥
 ततो महात्मा वचनं बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धिः ॥ १० ॥
 प्रहस्त राजा च महोदरश्च त्वं कुम्भकर्णश्च यथार्थजातम् ॥
 ब्रवीथ रामं प्रति तन्न शक्यं यथा गतिः स्वर्गमधर्मबुद्धेः ॥ ११ ॥
 वधस्तु रामस्य मया त्वया वा प्रहस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा ॥
 कथं भवेदर्थविशारदस्य महार्णवं तर्तुमिवाप्नुवस्य ॥ १२ ॥
 धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः ॥
 प्रहस्त देवाश्च तथाविधस्य कृत्येषु शक्तस्य भवन्ति मृदाः ॥ १३ ॥

तर्हि कुम्भकर्णादयो रामं वारयिष्यन्तीत्यत्राह—न तत्कार्यजातं न शक्यं । कर्तुमिति शेषः । अधर्म-
 कुम्भकर्णेति ॥ इदमपि प्रहस्तं प्रति वचनं ॥ ६ ॥
 राज्ञः असामर्थ्यं विशिष्य दर्शयति—जीवन्निति ॥
 रामस्य रामात् । विभक्तिव्यत्ययः । जीवन्न विमोक्ष्यसे
 प्राणपर्यन्तं न त्वां रामो विमोक्ष्यतीति भावः । अङ्क-
 गतोपि पुत्रभावेनाङ्कस्थितोपीत्यर्थः । मृत्योरित्यत्रापि
 अङ्कगत इत्यनुषज्यते । नभः पातालं वाऽनुप्रविष्टः
 न मोक्ष्यसे इति योजना ॥ ७ ॥ अस्माकं कुतश्चित्
 भयं न विद्म । विसर्गलोपश्छान्दसः । एवं सामा-
 न्येनोक्त्वा विशिष्य दर्शयति—न दैवतेभ्य इत्या-
 दिना । भयं न विद्म इति सर्वत्रान्वेति ॥ ८ ॥ पत-
 गोत्तमेभ्यः गरुडेभ्यः । नरेन्द्रपुत्रात् मानुषबालादि-
 त्यर्थः । कथं नो भवितेत्यपि ध्वन्यते ॥ ९ ॥ महात्मा
 महाबुद्धिः । धर्मार्थकामेषु । स्वामिन इति शेषः
 ॥ १० ॥ महोदरोक्त्वेन पूर्वमनुक्तमप्यनेनावगम्यते
 पूर्वमुक्तमिति । अर्थजातं यथा ब्रवीथ तथा रामं प्रति
 तत्कार्यजातं न शक्यं । कर्तुमिति शेषः । अधर्म-
 बुद्धेः स्वर्गं प्रति गतिर्यथा न शक्या तथैवेत्यर्थः
 ॥ ११ ॥ अशक्यत्वमेव विशदयति—वधस्त्विति ॥
 अर्थविशारदस्य कार्यदक्षस्य । रामस्य वधः । अप्-
 वस्य नौरहितस्य । महार्णवं तर्तुं तरितुं । शक्तिरिति
 शेषः । शक्तिरिव कथं भवेत् न कथंचिदपि संभवतीति
 शेषः । एतेन वध्यौ दशरथात्मजावित्युक्तस्योत्तरमुक्तं
 ॥ १२ ॥ उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति—ध-
 र्मेति ॥ धर्मप्रधानस्य । “अप्यहं जीवितं जह्मं”
 इत्युक्तीत्या धर्मविरोधे तृणीकृतसकलेतरपुरुषार्थस्य
 महारथस्य रणे आत्मानं सारार्थं च रश्मन् शत्रुसं-
 हारक्षमो महारथः तस्य । “आत्मानं सारार्थं चात्मान-
 क्षन्युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नी-
 तिकोविदाः” इत्युक्तेः । इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य जन्म-
 सिद्धनिरतिशयपराक्रमस्य । राज्ञः सकलप्रकृतिमण्डल-
 रञ्जकस्य । तथाविधस्य विराधकवन्धवालिप्रभृतिव-

अन्यथाप्रकरणविरोधः स्यात् ॥ ५ ॥ स० युधि तदालम्बननावसरे । राघवस्य पुरत इति शेषः । राघवकर्तृकयुधीति वा ॥ ६ ॥
 स० तर्तुं तरितुं । धालन्तरस्यैतद्भूतं । आगमशासनस्यानित्यत्वाद्वा “आर्षधानुकस्य—” इति नेद । तेन तर्तुमिति साधु ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. ड. ज. झ. ञ. राजस्तथा. २ क. ख. ग. ड. झ. ञ. समर्थयुधि. ३ क.—ड. ज. ञ. कदाचित्,
 ४ क. ख. ग. ड. ज. झ. ञ. महार्थ. ५ ख. ड. ज. झ. ब्रवीत. घ. प्रवृत्. ६ ड. झ. पुरोसदेवाश्च.

तीक्ष्णा नता यत्तव कङ्कपत्रा दुरासदा राघवविप्रमुक्ताः ॥
 भित्त्वा शरीरं प्रविशन्ति बाणाः प्रहस्त तेनैव विकृत्यसे त्वम् ॥ १४ ॥
 न रावणो नातिबलस्त्रिशीर्षो न कुम्भकर्णोऽस्य सुतो निकुम्भः ॥
 न चेन्द्रजिह्वाशरथिं प्रसोढुं त्वं वा रणे शक्तसमं समर्थाः ॥ १५ ॥
 देवान्तको वाऽपि नरान्तको वा तथाऽतिकायोतिरथो महात्मा ॥
 अकम्पनश्चाद्रिसमानसारः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ १६ ॥
 अयं हि राजा व्यसनाभिभूतो मित्रैरमित्रप्रतिभैर्भवद्भिः ॥
 अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थं तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी ॥ १७ ॥
 अनन्तभोगेन सहस्रमूर्ध्ना नागेन भीमेन महाबलेन ॥
 बलात्परिक्षिप्तमिमं भवन्तो राजानमुत्क्षिप्य विमोचयन्तु ॥ १८ ॥
 यावद्भिः केशग्रहणात्सुहृद्भिः समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः ॥
 निगृह्य राजा परिरक्षितव्यो भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥ १९ ॥
 संहारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा भवद्भिः ॥

धविदितवैभवस्य । शक्तस्य कार्यदक्षस्य । रामस्य कृत्येषु रणव्यापारेषु विषये । देवाश्च मूढा भवन्ति । अविदिततदीयव्यापारा भवन्तीत्यर्थः । किं पुनर्भवाद्दृशा इति भावः ॥ १३ ॥ तीक्ष्णाः तीक्ष्णाग्राः । झटितिभेदनक्षमा इत्यर्थः । नताः नतपर्वाणः ऋजव इत्यर्थः । सपदि भित्त्वा निर्गन्तुं क्षमा इतिभावः । कङ्कपत्राः कङ्कानां पत्राण्येव पत्राणि येषां ते तथोक्ताः । कङ्कपक्षनिबद्धत्वेन महावेगा इत्यर्थः । अतएव दुरासदाः ॥ १४ ॥ न रावण इति । रावणादयः सर्वेपि न समर्था इति योज्यं ॥ १५ ॥ अतिरथः अतिशयितरथः । महात्मा महाशरीरः । अद्रिसमानसारः गिरितुल्यबलः । “ सारो बले स्थिरांशे च ” इत्यमरः । देवान्तकादयो रावणपुत्राश्च राघवस्य युधि स्थातुं न शक्ताः ॥ १६ ॥ अमित्रप्रतिभैः कार्यतो रिपुतुल्यैः । नाम्ना मित्रैः भवद्भिः त्वत्प्रमुखैः । व्यसनाभिभूतः सप्तव्यसनैराक्रान्तः । प्रकृत्या तीक्ष्णः उग्रः । असमीक्ष्यकारी अविमृश्यकारी । अयं राजा राक्षसनाशनार्थं अन्वास्यते अनुस्त्रियते । अस्य राजत्वसमीक्ष्यकारित्वव्यसनाभिभूतत्वादन्यपुरस्कृत्य तीक्ष्णत्वमेव पुरस्कुर्वन्तो भवन्तोभिभवन्ति । सर्वराक्षस-

विनाशं न जानन्तीति भावः । सप्तव्यसनस्वरूपमुक्तं कामन्दकेन—“ वाग्दण्डयोस्तु पारुष्यमर्थदूषणमेव च । पानं स्त्रीमृगया द्यूतं व्यसनं सप्तधा प्रभोः ” इति ॥ १७ ॥ एवं प्रहस्तप्रमुखान्मित्रमुख्यान्निर्भर्त्स्य संप्रति कर्तव्यमुपदिशति—अनन्तेति ॥ अनन्तभोगेन अपरिच्छिन्नकायेन । सहस्रमूर्ध्ना अतएव भीमेन । न केवलं भीमत्वमात्रं महाबलेन नागेन । शेषेणेत्यर्थः । परिक्षिप्तं परिवेष्टितं । रामद्वेषो महासर्पवेष्टनतुल्य इति भावः ॥ १८ ॥ ननु समयोतीतः किं कुर्म इत्यत्राह—यावदिति ॥ परिपूर्णकामैः । अवाप्तसर्वाभीष्टैरित्यर्थः । राजतो लब्धकामैः राजकार्येष्ववश्यं यतितव्यमिति भावः । सर्वैः सुहृद्भिः समेत्य एकमयं प्राप्येति यावत् । राजा भीमबलैः भूतैः गृहीतः पुरुष इव निगृह्य बलात्कृत्य । यावत्केशग्रहणात् शत्रुभिः केशग्रहणपर्यन्तं । परिरक्षितव्यः । अकेशग्रहणान्मित्रमकृत्येभ्यो निवर्तयेदिति प्रसिद्धिं दर्शयति हिशब्दः । यद्वा आकेशग्रहणान्निगृह्य परिरक्षितव्यः । अकार्यप्रवृत्तोऽयं राजा केशेष्वक्वक्ष्यापि निवारणीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ संहारिणा विनाशकेन । राघवसागरेण लक्ष्मणसमुद्रेण । प्रच्छाद्यमानः । ततः काकुत्स्थपातालमुखे रामबलबा-

ति० यावत्तेकार्यं भित्त्वा बाणाः पुनस्तदिषु धिनप्रविशन्ति तेनैव हेतुना तावत्तद्देप्रहस्त त्वंविकृत्य सेवृथात्मश्वाघां करोषि । रावणस्य पुरस्तादिति शेषः ॥ १४ ॥ ति० सुवारिणा सुचरित्ररूपवारिमता । राघवसागरेण ॥ शि० सुवारिणा वियोगजनितदुःखरूपजलवता ॥ २० ॥ इति चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

युक्तस्त्वयं तारयितुं समेत्य काकुत्स्थपातालमुखे पतन्सः ॥ २० ॥
 इदं पुरस्यास्य सराक्षसस्य राज्ञश्च पथ्यं समुहजनस्य ॥
 सम्यग्धि वाक्यं स्वमतं ब्रवीमि नरेन्द्रपुत्राय ददाम पत्नीम् ॥ २१ ॥
 परस्य वीर्यं स्वबलं च बुद्ध्या स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम् ॥
 तथा स्वपक्षेऽप्यनुमृश्य बुद्ध्या वदेत्क्षमं स्वामिहितं च मञ्जी ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

इन्द्रजिता विभीषणभाषणाधिक्येण स्वात्मश्लाघनपूर्वकं कैमुत्येन रामपराजयस्य सुशक्तवोक्तिः ॥ १ ॥ विभीषणेन तद्गर्ह-
 णपूर्वकं रामायसोपायनं सीताप्रत्यर्पणेन तत्प्रसादसंपादनचोदना ॥ २ ॥

वृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्य यत्नेन विभीषणस्य ॥
 ततो महात्मा वचनं बभाषे तत्रेन्द्रजिन्नैर्ऋतयोधमुख्यः ॥ १ ॥
 किं नाम ते तात कनिष्ठवाक्यमनर्थकं चैव सुभीतवच्च ॥
 अस्मिन्कुले योपि भवेन्न जातः सोपीदृशं नैव वदेन्न कुर्यात् ॥ २ ॥

भिमुखे । “ पातालं बडबाग्नौ च ” इति नानार्थर-
 न्नमाला । पतन् सोयं राजा तरसा आरम्भकाल एव ।
 तारयितुं भवद्भिर्हस्तप्रदानेनोत्तारयितुं युक्तः अर्हः ।
 अत्र प्रच्छाद्यमानः पतन्निति प्रयोगौ वर्तमानसामी-
 प्यात् । लक्ष्मणः प्रथमं प्रहीष्यति ततो रामः अतो
 न जीवितुं शक्यं । अतः प्रथममेव राजा निवर्तनीय
 इति भावः । सुवारिणेति पाठान्तरं । तत्र सागरपक्षे
 सुजलेनेत्यर्थः । राघवपक्षे वारः स्यन्दनः । शोभनो
 वारः सुवारः सोस्यास्तीति सुवारी तेन । “ सूर्या-
 दिदिवसे वृन्दे कुन्दवृक्षे परिक्रमे । मद्यपात्रे स्यन्दने
 च वारो वरुणसेनयोः ” इति निघण्टुः ॥ २० ॥
 मा दिशतु रामाय राजा वैदेहीं वयमेव बलाद्धि
 ददामः यदि हितमाकाङ्क्षितमित्याह—इदमिति ॥
 स्वमतं स्वस्य सिद्धान्तभूतं । इदं शब्दार्थमाह—नरे-
 न्द्रेति ॥ २१ ॥ वयमपि सम्यगेव ब्रूमः शत्रुर्हन्तव्य
 इति तत्राह—परस्येति ॥ मञ्जी परस्य शत्रोः । वीर्यं
 स्वबलं स्वराजबलं च बुद्ध्या स्वराजपरराजयोर्बलं
 परीक्ष्येत्यर्थः । तथैव बलाबलपरीक्षावत् । परस्य
 स्थानं संपदां साम्यं क्षयं वृद्धिं च बुद्ध्या । तथा परस्येव
 स्वपक्षेपि बुद्ध्या सूक्ष्मदृष्ट्या । स्थानक्षयवृद्धीः अनु-

मृश्य आलोच्य । क्षमं युक्तं । स्वामिहितं च वदेत् ।
 परस्य क्षये स्ववृद्धौ यानं परस्यवृद्धौ स्वस्य क्षये संधि
 परस्य स्वस्य च साम्ये आसनं च स्वामिने कथयेदि-
 त्यर्थः । अत्र प्रकृते परस्य वृद्धेः रावणस्य नगरदहन-
 तनयनाशादिना क्षयस्य दर्शनाच्च सीताप्रदानेन
 सन्धिरेव साधुरिति मन्त्रिभिर्मवत्स्वामिने निवेदनी-
 भावः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड-
 व्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथेन्द्रजितो दुर्बुद्धिमुपन्यस्य दूषयति—वृहस्पते-
 रिति ॥ ततो विभीषणवचनानन्तरं । तत्र राक्षसेषु ।
 यत्नेन निशम्य । असह्यतयेति भावः ॥ १ ॥ हे तात
 ते कनिष्ठवाक्यं । अनर्थकं प्रयोजनशून्यं । अनुष्ठा-
 तुरभावादिति भावः । सुभीतवत् सुभीतिमत् । किं नाम
 कीदृशं जुगुप्सितमित्यर्थः । नामशब्दः कुत्सनद्यो-
 तकः “ नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ”
 इति वैजयन्ती । तदेवोपपादयति—अस्मिन्निति ।
 आद्योऽपिशब्दः प्रश्ने । अपि ननु । अस्मिन् कुले
 पौलस्त्यवंशे । यो जातो न भवेत् । अन्यस्मिन् कुले

स० नचकुर्यात्तन्तामिति वा बलाद्धीतस्तुदानमिति वाशेषः ॥ २ ॥

[पा०] १ ड. झ. न. ददातुमैषिर्ली. २ ड. झ. यूयमुख्यः.

वा. रा. १८४

सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण शौर्येण धैर्येण च तेजसा च ॥
 एकः कुलेस्मिन्पुरुषो विमुक्तो विभीषणस्तात कनिष्ठ एषः ॥ ३ ॥
 किं नाम तौ राक्षस राजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन ॥
 सुप्राकृतेनापि मतौ निहन्तुं शक्यौ कुतो भीषयसे स्म भीरो ॥ ४ ॥
 त्रिलोकनाथो ननु देवराजः शक्रो मया भूमितले निविष्टः ॥
 भयार्दिताश्चापि दिशः प्रपन्नाः सर्वे तथा देवगणाः समग्राः ॥ ५ ॥
 ऐरावतो विस्वरमुन्नदन्स निपातितो भूमितले मया तु ॥
 विकृष्य दन्तौ तु मया प्रसह्य वित्रासिता देवगणाः समग्राः ॥ ६ ॥
 सोहं सुराणामपि दर्पहन्ता दैत्योत्तमानामपि शोकेदाता ॥
 कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ ७ ॥
 अथेन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महौजसस्तद्वचनं निश्म्य ॥
 ततो महार्थं वचनं वभाषे विभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ८ ॥
 न तात मन्त्रे तव निश्चयोस्ति बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः ॥
 तस्मात्त्वया ह्यात्मविनाशनाय वचोर्थहीनं बहु विप्रलम्भम् ॥ ९ ॥

यो जातः सोपि ईदृशं न वदेत् । न कुर्यात् ईदृग्वच-
 नार्थं नानुतिष्ठेत् । ईदृग्वचनं वक्तृश्रोत्रोरुभयोरपि
 निन्दनीयं । यद्वा हे तात कनिष्ठ । ते वाक्यं किं नाम ।
 जुगुप्सितमित्यर्थः । जुगुप्सितत्वमेवाह—अस्मिन्निति ।
 न कुर्यात् न चिन्तयेत् । अत्र करोतिश्चिन्ताक्रियायां
 वर्तते मुख्यस्य करणार्थस्यासंभवात् सर्वधात्वर्थेषु
 करोत्यर्थस्य संभवाच्च २ ॥ एतद्वाक्यमेतत्स्वभावस्य
 सदृशमित्याह—सत्त्वेनेति ॥ सत्त्वेन बलेन । वीर्येण
 प्रभावेन । “वीर्यं बले प्रभावे च” इत्यमरः । परा-
 क्रमेण उद्योगेन । “शौर्योद्योगौ पराक्रमौ” इत्यमरः ।
 शौर्येण साहसिक्येन । धैर्येण स्थैर्येण । तेजसा गर्वेण ।
 पराभिभवासहनेनेतियावत् ॥ ३ ॥ एवं रावणं प्रत्युक्त्वा
 विभीषणं निर्भर्त्सयति—किं नामेत्यादिना ॥ राक्ष-
 सेति हीनसंबोधनमाग्रहकृत्यं । तौ राजपुत्रौ किं नाम
 न किंचिदपि । अतिदुर्बलावित्यर्थः । कुत इत्यत्राह—
 अस्माकमेकेनेति । अस्माकं मध्ये सुप्राकृतेन अतिक्षुद्रे-
 णापि । एकेन राक्षसेन एतौ निहन्तुं शक्यौ हि ।

अतः भीरो कुतोस्मान् भीषयसे स्वयंभीतोऽस्मान्
 भीषयसे । नास्माकं किंचिद्भयमिति भावः ॥ ४ ॥
 भयाभावे पूर्ववृत्तं संवादयति—त्रिलोकेति ॥ नन्वि-
 त्यामन्त्रणे । त्रिलोकनाथ इत्यैश्वर्यमुक्तं । देवराजइति
 सैन्यसामग्री दर्शिता । मया हेतुना । भूमितले नि-
 विष्टः स्थितः । निवेशितइत्यर्थइत्यन्ये ॥ ५ ॥ उन्नदन्
 उद्गुह्यन् । विकृष्य उत्पाट्य । ताभ्यां सर्वे देवगणाः
 वित्रासिताः हेतुभेदेन देवानां भयान्तरमत्रोक्तमिति
 न पुनरुक्तिः ॥ ६ ॥ स्ववृत्तप्रदर्शनफलमाह—सोह-
 मिति ॥ मनुष्ययोरिति देवासुरव्यावृत्तिः । प्राकृत-
 योरिति इन्द्रव्यावृत्तिः । नरेन्द्रात्मजयोरिति बाल्यो-
 क्तिः । कथं न शक्तोस्मि अतः कुतो भीषयसे इति
 पूर्वोक्तस्य यथार्थत्वमुक्तं । शस्त्रभृतां वरिष्ठ इत्यनेना-
 भीरुत्वमुक्तं । महार्थमित्यनेन वक्ष्यमाणार्थस्येन्द्रजिता
 दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं ॥ ८ ॥ न तातेति अनेन निकृष्टवयस्त्व-
 मुक्तं । बालत्वेपि कस्यचित्सुमतिः संभवति सापि

स० कुतइतिद्वितीयान्तात्कुशन्दात्तसिः । कुं लङ्गाभूमिं । एतौ प्राप्तौ तौमानुषराजपुत्रौनिहन्तुंशक्यौ । किंनाम भीषयसेस्सकुतो
 भीषयसे । एतौकिंनाम किंपदार्थौ । अलक्ष्यतयैवमुक्तिः ॥ ४ ॥ ति० भूमितलेनिविष्टः स्वर्गात्प्रच्याव्यभूमौबन्दीकृत्यस्थापितः ॥
 त्रिलोकनाथइति । विशेषणसमासोऽयं । लोकानांनाथोलोकनाथः । त्रयाणांलोकनाथस्त्रिलोकनाथः । सप्तघटिकाभोजनमि-
 । मयार्पिताः भयमर्पितेषुपुते भयवैपार्पिताइतिवा । सर्वाङ्गीणभयाइतिवा । दिशःप्रपन्नाः । यदेदृशीदृशान्निदशेश्वरान्नि-
 । काकभारवुनाभपोतभोरितिभावः ॥ ५ ॥ स० माययेन्द्रजयेपि वास्तवतत्सामर्थ्याभावादिन्द्रकल्पस्येत्युक्तिः ॥ ८ ॥
 पा०] १ क. झ. मानुषराजपुत्रौ. २ झ.—ट. मयार्पिताः. ३ क. झ. ट. निस्स्वनं. ४ ग. क. झ. शोककर्ता.

पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य त्वमिन्द्रजिन्मित्रमुखोसि शत्रुः ॥
 यस्येदं राघवतो विनाशं निश्चयं मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥ १० ॥
 त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् ॥
 बालं दृढं साहसिकं च योऽद्य प्रावेशयन्मन्त्रकृतां समीपम् ॥ ११ ॥
 मूढः प्रगल्भोऽविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा ॥
 मूर्खस्त्वर्मत्यन्तसुदुर्मतिश्च त्वमिन्द्रजिह्वालतया ब्रवीषि ॥ १२ ॥
 को ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतः कालनिकाशरूपान् ॥
 सहेतु वाणान्यमदण्डकल्पान्समक्षमुक्तान्युधि राघवेण ॥ १३ ॥
 धनानि रत्नानि विभूषणानि वासांसि दिव्यानि मणीश्च चित्रान् ॥
 सीतां च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोकाः ॥ १४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

नास्तीत्याह—अद्यापीति । अविपक्वबुद्धिः अपरिणत-
 ः । निश्चयाभावं दर्शयति—तस्मादिति । विप्रलप्तं
 विप्रलपितं ॥ ९ ॥ न केवलं स्वाज्ञानस्य स्वविनाश
 एव फलं किंतु पितृविनाशोपीत्याह—पुत्रेति ॥ हे
 इन्द्रजित् त्वं पुत्रप्रवादेन पुत्रप्रसिद्ध्या । इत्थंभावे
 तृतीया । मित्रस्य मुखमिव मुखं यस्य सः तथोक्तः ।
 मित्रवद्भासमान इत्यर्थः । शत्रुरसि । शत्रुत्वमेवोपपा-
 दयति—यस्येति । त्वं यस्य रावणस्य ईदृशं पुत्रमित्र-
 विनाशपर्यन्तं । राघवतो रामात् । विनाशं निश्चयं
 मनुस्वाच्छ्रुत्वा । मोहादनुमन्यसे तस्य रावणस्य त्वं
 शत्रुरसीत्यर्थः । मोहादित्यनेन मित्रमुखत्वमुपपादितं ।
 अनुमन्यस इत्यनेन शत्रुत्वं ॥ १० ॥ एवमनुमोदनस्य
 दण्डमाह—त्वमेवेति ॥ त्वमेव वध्यः दण्ड्यः किमि-
 त्यर्थः । किंतु यस्त्वं इह सभायां । आनयत् प्रावेशयच्च ।
 स एव वध्यः ॥ ११ ॥ सुदुर्मतिश्चेति चशब्ददर्शितान्
 दोषानाह—मूढः इति ॥ मूढः कृत्याकृत्यविवेकशून्यः ।
 प्रगल्भः धृष्टः । पण्डितमन्य इति यावत् । अविनयो-

पपन्नः अशिक्षित इत्यर्थः । तीक्ष्णस्वभावः क्रूरप्रकृतिः ।
 दुरात्मा दुष्टान्तःकरणः । मूर्खः अविमृश्यकारी ।
 अत्यन्तसुदुर्मतिः । प्रहृष्टो दुर्मतिः महापार्श्वीदिः
 सुदुर्मतिः त्वमत्यन्तसुदुर्मतिरित्यर्थः । त्वमेवंभूतोसि
 अतस्त्वं बालतया ब्रवीषि इति संबन्धः ॥ १२ ॥
 दुर्मतित्वे हेतुमाह—क इति ॥ ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रका-
 शान् ब्रह्मदण्डसदृशप्रभात् । ब्रह्मदण्डो नाम युगा-
 न्तसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुरित्येके । ब्रह्मशाप
 इत्यन्ये । अर्चिष्मतः ज्वालावतः । “अर्चिर्हेतिः शिखा
 स्त्रियां” इत्यमरः । कालनिकाशरूपान् अन्तकसदृश-
 रूपान् । समक्षमुक्तान् समीपे मुक्तान् ॥ १३ ॥ कृत-
 स्याकृत्यस्य प्रायश्चित्तं राजानं प्रत्याह—धनानीति ॥
 रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । “रत्ने स्वजातिश्रेष्ठेपि” इत्यमरः ।
 धनानि द्रव्याणि ॥ १४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-
 ण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

स० ब्रह्मदण्डप्रतिमः ब्राह्मणशापसदृशः प्रकाशस्तेजोयेपांते तान् । कालः कालमिमान्नीयमश्नुतः । नितरांकाशतइतिनिकाशो-
 ऽग्निः । तद्द्रव्येषां तान् । समीक्ष्य लक्ष्मीकृत्य ॥ १३ ॥ स० रत्नानि धनानि श्रेष्ठधनानि । रत्नं श्रेष्ठमन्त्रावाप इति विश्वः
 मणीन् हीरादीन् ॥ १४ ॥ इति पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ज. मन्यार्थसुदुर्मतिश्च. २ ख.—ड. झ. सुभूषणानि.

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

रावणेन विभीषणं प्रतिसर्गहृणं भ्रातृत्वाभावे वधाहंत्वोक्तिः ॥ १ ॥ विभीषणेन तदसहिष्णुतया गदापाणिना सतासचिवचतु-
ष्टयेन सह गगनोत्पतनेन रावणं प्रति शोचनपूर्वकं रामसमीपगमनम् ॥ २ ॥

मुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १ ॥
वसेत्सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण वा ॥ न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ २ ॥
जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ॥ हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥ ३ ॥
प्रधानं साधनं वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस ॥ ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते शूरं परिभवन्ति च ॥ ४ ॥
नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः ॥ प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ ५ ॥
श्रूयन्ते हस्तिभिर्गीताः श्लोकाः पद्मवने कैचित् ॥ पाशहस्तान्नरान्दृष्ट्वा शृणुं तान्गदतो मम ॥ ६ ॥

इत्थं हितमुक्तवन्तं विभीषणं प्रति रावणस्य पर-
षभाषणं षोडशे—मुनिविष्टमिति ॥ सुसन्निवेशं
अर्थानुसंधानविरहेऽपि श्रवणमात्रेणान्यन्तप्रीतिजनकं ।
तेनार्थस्थानानुकूलत्वेऽपि श्रवणस्यापरित्याज्यत्वमुक्तं ।
मुनिविष्टं उक्तवन्तमिति क्रियाविशेषणं वा । तेन
मनस्यलम्बं चेदनादरणीयं वा स्यात् । मनसि संन्य-
गलम्बं यथा भवति तथा उक्तवन्तं । हितं न केवलं
श्रवणप्रियं । अतिदुर्दशानिस्तरणोपायतया पथ्यं ।
श्रवणकटुत्वेऽपि पथ्यत्वपर्यालोचनया अपरित्याज्यं ।
वाक्यं यावद्वक्तव्यार्थपूर्णं । उक्तवन्तं । “नासंवत्सर-
वासिने प्रब्रूयात्” इत्युक्तीत्या गुरुपसदनयुक्तस्य
पादयोः पतितस्य वक्तव्यस्य दुरवस्थां दृष्ट्वा उक्तवन्तं
विभीषणं । अन्येन चेदुक्तं परित्याज्यं । साक्षादनुज-
तया प्रत्यासन्नेनोक्तं कथं त्याज्यं । परुषं वाक्यमब्र-
वीत् । श्रवणसमनन्तरं स्थितोऽस्मि गतसंदेह इति वा
वक्तव्यं । त्वया महोपकारः कृत इति स्तोत्रं वा
कर्तव्यं । सदृशप्रत्युपकाराभावेनानुतापो वा कर्तव्यः ।
तद्विहाय शत्रून् प्रति वक्तव्यमुक्तवान् । अब्रवीदित्यनेन
यथा मुनिविष्टमुक्तं तथा मनसि सुलम्बं यथा भवति
तथा व्यक्तमुक्तवान् । एवमुक्तवन्तं प्रत्यपि परुषोक्तौ
हेतुद्वयमाह—रावण इत्यादि । रावयति रोदयतीति राव-
णः परहिंसायां जगद्विदितः । रौततीति रवणः स एव
रावणः । स्वार्थेणप्रत्ययः । अस्याने पदं दत्त्वा स्वयम-

प्याक्रन्दन्नित्यर्थः । कालचोदितः । भ्राता रामं शरणं
गच्छेत्युक्तवान् कालस्तत्र कर्तव्यमिति स्वयं द्विधा
भज्येयमिति । अतः स्वप्रकृत्यनुगुणं कालमनुसृतवा-
निति भावः ॥ १ ॥ परुषमेवाह—वसेदिति । सपत्नेन
बाह्यशत्रुणा । मित्रप्रवादेन मित्रवद्वभासमानेनेत्यर्थः ।
शत्रुसेविना शत्रुपक्षपातिना । सहजशत्रुणेत्यर्थः ।
शत्रुसर्पसहवासोऽपि सहजशत्रुसहवासः । सुदूरं परि-
हर्तव्य इति भावः । अतस्त्वया अस्मान्नगरात् सद्यो
गन्तव्यमिति द्योत्यते ॥ २ ॥ अत्र शत्रुसेविवे हेतुं
स्त्रिभिर्दर्शयति—जानामीत्यादिभिः । सर्वलोकेषु
सर्वजनेषु मध्ये । शीलं स्वभावं । शीलमेवाह—हृष्य-
न्तीति । अस्मद्व्यसनेन लब्धहर्षस्त्वमेवं गर्जसीति
भावः ॥ ३ ॥ ज्ञातयः । प्रधानं स्वजातिश्रेष्ठं ।
साधनं कार्यसाधकं । वैद्यं विद्वांसं । प्राधान्यादिष्वे-
कैकगुणयोगेऽपि ज्ञातयोऽवमन्यन्ते । न बहु मन्यन्ते
अवसरे परिभवन्ति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं ज्ञातीनां
ज्ञातिषु व्यसने हर्षः उत्कर्षेऽसूया चेति शीलद्वयमुक्तं ।
अथ भयावहत्वरूपं शीलान्तरमाह—नित्यमिति ॥
प्रतिच्छन्नहृदयाः गूढामिप्रायाः । अतएव नित्यम-
न्योन्यसंहृष्टाः बहिःस्नेहवन्त इव स्थिताः । घोराः
क्रूरकर्माणः । अतएव व्यसनेषु सत्सु आततायिनः
द्रोहकारिणः । अतस्त्वमस्मासु व्यसने प्रहर्तुमिच्छ-
सीति भावः ॥ ५ ॥ उक्तं ज्ञातीनां भयावहत्वं हस्ति-

ती० मुनिविष्टं शत्रुमिनीतिनिष्ठमिति यावत् ॥ १ ॥ ति० सपत्नेनापि सहवसेत् । न तु मित्रप्रवादेन मित्रपदव्यवहार्येण । शत्रु-
सेविना शत्रुपक्षपातिना । वसेत् । सपत्नेचित्तस्य द्वेषकोऽप्येव प्रतिष्ठा । मित्रप्रवादे तु द्वेष्यत्वेन स्निग्धत्वेन चेति परमदुःखमितितत्सह-
वासमिवैव । शत्रुसेविनेत्यनेनास्य भयवद्गुणसंज्ञितं ॥ २ ॥ ति० ज्ञातयः ज्ञातिरूपाः । आततायिनः “अग्निदोगरदश्चैव
[पा०] १ ड. ब. — ८. साधकं. घ. सुकृतं. २ ड. झ. ज. ट. ज्ञातयोऽप्येव. ३ ड. झ. पुरा. ४ ड. छ. झ. ज. ट.
शत्रुपक्षपातौ.

नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः॥ घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः॥७॥
 उपायमेते वक्ष्यन्ति ग्रहणे नात्र संशयः ॥ कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ ८ ॥
 विद्यते गोषु संपन्नं विद्यते ब्राह्मणे दमः ॥ विद्यते स्त्रीषु चापल्यं विद्यते ज्ञातितो भयम् ॥ ९ ॥
 ततो नेष्टमिदं सौम्य यदहं लोकसत्कृतः ॥ ऐश्वर्यमभिजातश्च ज्ञातीनां मूर्ध्यवस्थितः ॥ १० ॥
 यथा पुष्करपर्णेषु पतितास्तोयविन्दवः ॥ न श्लेषमुपगच्छन्ति तथाऽनार्येषु संगतम् ॥ ११ ॥
 यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विन्दन्न विद्यते ॥ तथा त्वमपि तत्रैव तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १२ ॥
 [यथा मधुकरस्तर्षात्काशपुष्पं पिबन्नपि ॥ रसमत्र न विन्देत् तथाऽनार्येषु सौहृदम्] ॥ १३ ॥
 यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः ॥ दूषयत्यात्मनो देहं तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १४ ॥
 यथा शरदि मेघानां सिञ्चतामपि गर्जताम् ॥ न भवत्यम्बुसंक्लेदस्तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १५ ॥

गीतेन संवादयति—श्रूयन्त इत्यादिना ॥ कचित्पद्म
 वने । पाशहस्तान् पाशाः गजग्रहणरज्जवः ते हस्ते
 येषां ते तथोक्तान् । स्वबन्धनोद्युक्तानिति यावत्
 नरान् ज्ञातिगजगोप्तृन् गजग्राहिपुरुषान् दृष्ट्वा हस्तिभिः
 गीताः पठिताः । श्लोकाः श्रूयन्ते । वक्तृपरम्परया
 तान् श्लोकान् । गदतः वदतः । मम मत्तः । शृणु
 ॥ ६ ॥ तानेव त्रीन्श्लोकानुपादत्ते—नाग्निरित्यादि-
 ना ॥ नः अस्माकं । अग्निः आश्रयाशोपि न भयावहः ।
 अन्यानि लोकविलक्षणानि अग्निर्तोपि क्षणान्नाशक-
 राणि । शस्त्राणि आयुधानि च । न भयावहानि ।
 पाशाः मरणादप्यतिदुस्सहपारवश्यक्लेशकराश्च न
 भयावहाः । किंतु घोराः निर्दयाः । स्वार्थप्रयुक्ताः
 स्वप्रयोजनपराः । ज्ञातयः भयावहाः । अग्न्यादिभ्यो-
 प्यधिकं ज्ञातिभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तं ज्ञाति-
 भयातिरेकं सयुक्तिकमुपपादयति—उपायमिति ॥
 अस्माकं ग्रहणे एते ज्ञातिरूपा हस्तिनः । उपायं
 वक्ष्यन्ति । अत्रोपायकथने संशयो नास्ति । अतः कृत्स्ना-
 दग्न्यादिभयात् ज्ञातिभयं सुकष्टं । प्रकृष्टं भयमित्यर्थः ।
 इदमस्माभिः विदितं ज्ञातं च ॥ ८ ॥ स्निग्धेषु ज्ञातिषु
 कुतो भयसंभावनेत्याशङ्क्याह—विद्यत इति ॥ गोसं-
 पत्त्याद्युपादानं दृष्टान्तार्थं । गोषु संपन्नं संपत्तिः ।

तद्वेतुत्वमित्यर्थः । विद्यते अस्ति । “विद् सत्तायां”
 इति धातुः । दमः इन्द्रियनिग्रहः । चापल्यं चञ्च-
 लत्वं । ज्ञातितः ज्ञातिषु । भयं भयकरत्वं ॥ ९ ॥
 प्रधानं साधनमिति श्लोकोक्तं निदर्शयति—तत इति ॥
 अहं लोकसत्कृतः ऐश्वर्यं अभिजातः प्राप्तः । रिपूणां
 मूर्ध्यवस्थितश्चेतियत् इदं ततः ज्ञातीनामसहिष्णुत्वात्
 तव नेष्टं ॥ १० ॥ चिरं सह वसति विभीषणे कथम-
 कार्यमाशङ्कस इत्यपेक्षायामनार्यस्य चिरसंवासो-
 ऽप्रयोजक इत्याह—यथेति ॥ पुष्करपर्णेषु पद्मपत्रेषु
 पतितास्तोयविन्दवः यथा श्लेषं ऐक्यं । नोपगच्छन्ति
 तथा अनार्येषु दुष्टेषु विषये । संगतं संबन्धः । श्लेषं
 स्नेहबन्धं । नोपयातीत्यर्थः ॥ ११ ॥ त्वदुपजीविन-
 स्त्वयि कथं स्नेहबन्धाभाव इत्यत्राह—यथेति ॥ यथा
 मधुकरः तर्षान् अमिलाषात् । रसं मकरन्दं । विन्दन्
 पिबन् । तत्र रसाधारे पुष्पे । न विद्यते न तिष्ठति ।
 रसप्रदानोपकारं जानन् तत्र न स्निह्यतीत्यर्थः । त्वमपि
 तथा मधुकरइव । अनार्येषु दुर्जनेषु । सौहृदं तथा
 हि । उपजीव्यविषये न जायत इत्यर्थान्तरन्यासः
 ॥ १२—१३ ॥ तथापि कुतापलप्यत
 तत्राह—यथेति ॥ अनार्येषु सौहृदं गजस्नानवत्तरेव
 दुष्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ दृष्टोपि स्नेहो न फलपर्यव-

शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ” ॥ ५ ॥ रामानु० सौम्येत्याक्षेपोक्तिः ॥ १० ॥ ति० काशपुष्पं पिब-
 तोपिरसालाभः तथाऽनार्येषु सौहृदं कुर्वतः फलालाभ इति भावः ॥ १३ ॥ ति० यथा गर्जतां सिञ्चतामपि मेघानां संबन्धे पृथिव्या अंबु-
 संक्लेदः अंबुव्याप्तता । न भवति तथा अनार्येषु सौहृदं निष्फलमिति भावः । यद्वा वर्षासु गर्जतां सिञ्चतामपि मेघानां शरदिनां बुसंक्लेदः
 तथाऽनार्येषु सौहृदं अल्पकालस्याधीत्यर्थः ॥ ती० शरदिसिञ्चतां जलवान्मुञ्चतां मेघानां यथा वर्षाभावो न भवति । मेघाद्वानाभाः

[पा०] १ क.—ड. छ.—ज. रिपूनां मूर्धनि स्थितः. २ ड. झ. ट. मभिगच्छन्ति. ३ क.—ड. छ.—ज. सौहृदं.
 ४ ड. छ. झ. तिष्ठति. घ. ज. सज्जते. ५ अर्थश्लोकः क. ग. ड. छ. झ. ग. ट. पाठे पुट्टयते. ६ ख. शरदमेघानां.

अन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर ॥ अस्मिन्मुहूर्ते नभवेच्चां तु धिकुलपांसनम् ॥ १६ ॥
 इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषणः ॥ उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ १७ ॥
 अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो विभीषणः ॥ अन्तरिक्षगतः श्रीमान्भ्रातरं राक्षसाधिपम् ॥ १८ ॥
 स त्वं भ्राताऽसि मे राजन्ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ १९ ॥
 ज्येष्ठो मान्यः पितृसमो न च धर्मपथे स्थितः ॥ इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्यनृतं तव ॥ २० ॥
 सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन ॥ न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य वशमागताः ॥ २१ ॥
 सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २२ ॥
 वद्धं कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणा ॥ न नश्यन्तमुपेक्षेयं प्रदीप्तं शरणं यथा ॥ २३ ॥
 दीप्तिपावकसंकाशैः शितैः काञ्चनभूषणैः ॥ न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः ॥ २४ ॥
 शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ॥ कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा बालुकसेतवः ॥ २५ ॥
 तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्वितमिच्छता ॥ आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् ॥ २६ ॥

सायीत्याह—यथेति ॥ शरदि सिञ्चतां वर्षतां । उच्यते । प्रतिकूलनिवृत्तिपूर्वकानुकूलरामविषयामिमु-
 मेधानां संवन्धी अन्वुसंक्लेशः अन्वुसेचनं । यथा न
 भवति तथानार्येषु सौहृदं । शरन्मेघवर्षणवदनार्येषु
 सौहृदमनुपकारकमित्यर्थः ॥ १५ ॥ एवं सामान्येन
 विनिन्द्य साक्षादपि निन्दति—अन्य इति ॥ अन्यः
 अनुजादन्यः । एवंविधं अतिपरुषं । एतत् पूर्वोक्तं
 वाक्यं ब्रूयात् वदेच्चेत् । अस्मिन्मुहूर्तेस्मिन्क्षणएव
 नभवेत् विनश्येत् । नाशयेयमितियावत् । त्वां तु
 भ्रातामासं । धिक् लक्ष्यामीत्यर्थः । कुलपांसनं
 राक्षसकुलावद्यकरं ॥ १६ ॥ न्यायवाद्यपि इति पूर्वो-
 क्तीत्या । परुषमुक्तस्त्वं उत्पपात संतप्तसिकतामय-
 भूमिस्थितइव उद्धतः ॥ १७ ॥ एवमाकाशे उत्पतन्नपि
 पुनस्तस्मिन्ननुतापेनापिनामसमुद्भवेत्समीची मतिरिति
 हितोपदेशे प्रावर्ततेत्याह—अब्रवीदिति ॥ अन्तरिक्ष-
 गतः श्रीमान् । “परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च
 घनानि च” इति समुत्थितस्य का नाम श्रीः ।

उच्यते । प्रतिकूलनिवृत्तिपूर्वकानुकूलरामविषयामिमु-
 ख्यश्रीसमेत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ स त्वमित्यर्थमेकं
 वाक्यं ॥ स त्वं परुषवादी त्वं । भ्रातासि प्रतिवक्तु-
 मनर्होसि । अतो यद्यदिच्छसि तद्वद ॥ १९ ॥ तर्हि
 किमर्थमुद्रतोसि प्रतिवचनाभावात् क्षमापि क्रियतां
 तत्राह—ज्येष्ठ इति ॥ ज्येष्ठस्त्वं पितृसमः मान्यः ।
 किंतु धर्मपथे न स्थितोसि । अतस्त्वदुक्तमनृतं परुषं
 न क्षमामि न क्षमे ॥ २० ॥ स्ववाक्याश्रवणे निमित्तं
 सामान्यतो दर्शयति—सुनीतमिति ॥ २१ ॥ प्रिय-
 वादिन इत्युपलक्षणं प्रियश्रोतारश्च ॥ २२ ॥ तर्ह्यश्रो-
 तारं प्रति किमर्थं वदसि तत्राह—वद्धमिति ॥ सर्व-
 भूतापहारिणा निर्दयेनेत्यर्थः । नोपेक्षेयं नोपेक्षेय ।
 शरणं गृहं ॥ २३—२४ ॥ शौर्यबलास्त्रशालिनो मे
 कुतो विपदाशङ्केत्यत्राह—शूरा इति ॥ कालाभिपन्नाः
 मृत्युगृहीताः । सीदन्ति शीर्यन्ति । बालुकाः सिकताः
 ॥ २५ ॥ मर्षयतु । भवानिति शेषः ॥ २६ ॥

आपाततउपकुर्वन्तइवप्रतीयमानाअपिवस्तुतोपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० परुषवाक्यं पूर्वोक्तं । लङ्कावस्थानेप्येतैस्सहनाशस्य
 दुर्भारलातज्येष्ठोप्यसौ । “उत्पथंप्रतिपन्नस्यकार्यकार्यमजानतः । गुरोरप्यवलितस्यपरिलागोविधीयते” इतिशास्त्रबलात्सर्वथापरित्या-
 ज्यएवेलालोच्यतत्समाहिलाखमुत्पपातचतुर्भिर्मित्रभिः ॥ १७ ॥ रामानु० अत्रश्रीशब्देनगो-
 पूर्वकनिरुपाधिकस्वामिसंबन्धावलंबनरूपाश्रीरुच्यते ॥ १८ ॥ ति० अथसमासदाज्येष्ठत्वागेनाथ
 त्वाभ्रातेइत्यादि । ज्येष्ठत्वाद्विगुणकोपिनधर्मपथेस्थितः परदारापहरणादिरूपानेकाधर्मशालिलात् । “पतितैःसहसंव्यवहारो नवि-
 द्यते” इतिस्मृतैः । “पतितमाचार्यैश्चातिवादद्रुनगच्छेत् । नचास्मादुपयुज्यते । यदच्छासनिपातेउपसंगृह्यतुष्णीं व्रजेत्” इति-
 स्मृतेश्चात्रइत्यादिपितेर्दपरुषंवाक्यंनक्षमामि । अतःपरमिहस्थित्वेतिशेषः ॥ १९—२० ॥ ति० यदुक्तमप्रियमिवहितं तद्वान-
 न्यमप्यतु क्षमतां । मयाभिनासुखीमवेतिव्यङ्ग्योक्तिः ॥ २६ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. ञ. ट. योनस्त्वेवं. क. योन्यथैवं. २ ख. ड. झ. ट. पांसन. ३ ड. छ. झ. ञ. क्षमाम्यप्र-
 ज्यते. क. क्षमाम्यप्रतस्तव. ४ ड. झ. सुपेक्षेतां. ५ क. ख. सैकतमंसति.

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २७ ॥

[नूनं न ते रावण कश्चिदस्ति रक्षोनिकायेषु सुहृत्सखा वा ॥

हितोपदेशस्य स मन्त्रवक्ता यो वारयेत्त्वां स्वयमेव पापात् ॥ २८ ॥]

निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा न रोचते ते वचनं निशाचर ॥

परीतकाला हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्गिरीरितम् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

मन्त्रिचतुष्टयेनसहगगनेऽभ्यागच्छन्तंगदापाणिंविभीषणं दृष्टवतासुग्रीवेण हनुमदादीन्प्रति तत्प्रदर्शनपूर्वकं तदागमनस्यरा-
मादिहनेनेच्छासूलकत्वोक्तिः ॥ १ ॥ सागरोत्तरतीरमागतवताविभीषणेन सुग्रीवादीन्प्रति स्ववृत्तान्तनिवेदनसहस्वागमननिदा-
ननिवेदनपूर्वकं श्रीरामेतन्निवेदनप्रार्थना ॥ २ ॥ सुग्रीवेणरामं प्रति तन्निवेदनपूर्वकंविभीषणेदोषनिर्धारणेन तस्यवधाहन्त्वो-
क्तिः ॥ ३ ॥ रामेणविभीषणस्वीकरणे स्वस्वामिप्रायनिवेदनं चोदितैरङ्गदादिभिर्विभीषणेदोषसंभावनया परीक्षामन्तराग्रहण-
निषेधे हनुमताऽङ्गदादिपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकं तस्यनिर्दोषत्वनिर्धारणेनग्राह्यत्वोक्तिः ॥ ४ ॥

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ॥ आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १ ॥

स्वस्तीत्यर्थः ॥ २७—२९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
काण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

एवमष्टमिः सर्गः—“आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रा-
तिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोमृत्व-
वरणं तथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणाग-
तिः ” इत्युक्तेषु शरणागत्यङ्गेषु प्रपित्सोर्विभीषणस्या-
नुकूल्यसंकल्पप्राप्तिकूल्यवर्जने दर्शिते । पुनः पुनरुप-
देशादिना महाविश्वासो दर्शितः । अथ कार्पण्यप्रद-
र्शनपूर्वकं शरणागतस्वरूपं दर्शयितुमुपक्रमते—इत्यु-
क्त्वेत्यादिना ॥ तत्र रावणेन तिरस्कारे सत्यस्य देश-
एवास्मामिस्त्याज्यः । परमधार्मिकश्रीरामाश्रयस्तु कर्त-
व्य इति धार्मिकस्य विभीषणस्य धर्मे मतिरासीदित्यु-
षिः प्रस्तौति—इतीति ॥ इत्युक्त्वा “प्रदीयतां
दाशरथाय मैथिली ” इति कर्तव्यसौकर्यं “यावन्न
गृह्णन्ति शिरांसि वाणाः ” इत्यकरणे प्रत्यवायं चो-
क्त्वा । परुषं सखीकजनसुखावहस्य मलयमास्तस्य
विरहिणि दुःखकरत्ववद्विभीषणोदितं हितं । आश्रय-
दोषेण परुषं । वाक्यं हितपरिपूर्णं । उक्त्वा हितज्ञो

भ्राता भ्रातरमापन्नं परितत्याजेत्यपयशो यावता
शक्यं परिमार्ष्टुं तावत्पर्यन्तमुक्त्वा । परुषत्वे हेतुः
रावणमिति । प्रबलदुर्बलविचारमन्तरेण सर्वरावकस्य
शत्रुबलोपवर्णने परुषं भवत्येव । रावणानुजः रावणा-
नुजत्वेपि सत्वोत्तरतया कथनीयं हितमुक्तवानित्युषिः
स्तौति । हितकथने ज्येष्ठभावोप्यप्रयोजकः । अत
एवोक्तं मनुना—“पितृनध्यापयामास शिशुराङ्गिरसः
कविः । पुत्रका इति होवाच ब्रानेन परिगृह्य तान् ॥
अहं हि वालमित्याहुः पितृत्येव च मन्त्रदं ” इति ।
आजगाम रावणगोष्ठ्यां स्वस्य संबन्धाभावेन राम-
गोष्ठ्याः स्वगृहत्वेनाजगामेत्युक्तं ननुजगामेति ।
मुहूर्तेन “वरं हुतवहज्जालापञ्चरान्तर्व्यवस्थितिः ।
न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशंसं ” इति न्याये-
नाङ्गारनिकरपरिक्षिप्तेवर्त्तनपदन्यासवान् रावणस-
दनावस्थित्यनर्हत्वं विगलितवन्धनरज्जोर्वत्सस्य मातु-

रामानु० परीतकालाः परीतः प्रत्यासन्नः कालोमृत्युर्येषांतेतथोक्ताः । ती० यद्वा परीतः परिश्रुतः कालः मृत्युरिवअहिः तेनग
तान्यायुषियेषांतेतथोक्ताः ॥ २९ ॥ इतिषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. परान्तकालेहि. ज. परेतकल्पाहि.

इत्युक्तं । यद्वा पुरुषकारसान्निध्यमनेनोच्यते । अनेन श्लोकेन भगवद्विमुखानां देशस्य त्याज्यत्वं तत्संबन्ध-
देशस्य परमप्राप्यत्वं चोक्तं । यद्वा “ सा काशीति
न चाकशीति ” इत्याहुकरीत्या भगवद्देशस्यापि भा-
गवतामिमानाभावे परित्याज्यत्वालक्ष्मणसान्निध्यमु-
क्तं । ननु विश्रवःपितामहवरप्रदानविभवविदितनि-
खिलधर्मवृन्देन “ विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्ष-
सचेष्टितः ” इति तत्र तत्र धार्मिकतया प्रशंसितेन
विभीषणेन “ ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः ” इति पितृ-
वदनुवर्तनीयो ज्येष्ठभ्राता वाल्यात्प्रभृति परिपोषकश्च
सन्नावणः सपदि सन्निहिते शत्रौ क्षुद्रबुद्धिनेव दूरं
कथं परित्यक्तः । यजतु नाम कथंचित् । अथापि न
युक्तमसिगन्तुं तस्य प्रहर्तारं । अमिगच्छतु नाम नो-
चितमस्य स्थानममिलषितुं । अमिलषतु नाम नौपयि-
कमस्य वधोपायं निदंष्टुं । अत्र केचित् । रावणस्य निर-
वधिकदोषदूषितत्वात् “गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्य-
मजानतः । उत्थं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते”
इति स्मरणाद्विभीषणेन त्यक्तो रावण इत्याहुः । त्रय्य-
न्तगुरवस्तु—“ पितामहवरप्रसादेन लब्धविज्ञानत्वा-
द्राम सववदान्तेवद्यं सर्वलोकेश्वरभूत सर्वलोकशरण्य
मुक्तप्राप्यं नारायणाख्यं परं ब्रह्म लोकानुजिघृक्षया-
वतीर्णमिति निर्विचिकित्समवगच्छति । यथा मन्दो-
दरीप्रभृतयः । एवं तत्त्वज्ञानसंपन्नस्य विशेषसामा-
न्यधर्मप्राबल्यदौर्बल्यविवेकेन सामान्यधर्मपरित्यागो
विशेषधर्मपरिग्रहश्चोपपद्यते । ज्येष्ठभ्रात्रनुवर्तनंहि
त्रैवर्गिकफलसाधनतया ज्येष्ठानुवर्तनद्वारा परमात्मा-
राधने पर्यवसानस्य वक्तव्यत्वात् मोक्षपर्यवसानेपि पर-
मात्मोपासनाङ्गत्वाच्च सामान्यधर्मः । रामानुवर्तनं तु
साक्षात्परमात्मसमाराधनत्वात् यज्ञादिधर्मसाध्यत्वेन
प्रधानत्वाच्च विशेषधर्मः । उभयोश्चाप्यविरोधे सत्यु-
भयमप्यनुवर्तनीयं । विरोधेतु सामान्यधर्मं परित्यज्य
विशेषधर्मोऽनुवर्तनीयः । अतो विभीषणोपि इयन्तं
कालं कृतं रावणानुवर्तनमपरित्यज्यैव मम रामानुव-
र्तनमपि किं सिद्ध्येदित्याशया तस्मै हितं पुनः पुनरुपदि-
देश । एवमपि तस्मात्पुरप्रकृतितयाऽनपनोद्यं रामवैर-
मिति निश्चितातः परं एतदनुवर्तने स्वात्मविनाशकं
रामविषयकं वैरं मन्यपि स्वादिति भीतः सन् “ वरं
हुतवह्ज्वाला ” इत्यादिन्यायेनात्यन्तदुःसहं तत्संग-
तिं तत्याज । विशेषधर्मं रामानुवर्तनं चाङ्गीचकारे-

त्यतोयं परो धर्म एवेति कृतमशङ्का दूरोत्सारिता ।
नाप्ययं राज्यकाङ्क्षया रामशरणमुपजगाम तदपेक्षया
अदर्शनात् । तथाहि शरणागतिसमये “ त्यक्त्वा
पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ” इत्यन्यविषयवै-
राग्यस्य तेन कण्ठरवेणोक्तत्वात् । पश्चाद्रामाय विज्ञा-
पने क्रियमाणे “ परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च
धनानि च । भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि
च ” इति सर्वविधपुरुषार्थत्वेन त्वामेवाहमुपेयिवा-
नितिकथनाच्च । “ अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं स-
वान्धवं । राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतद्व्रीमि
” इत्यनाकाङ्क्षितराजत्वकरणोक्तिः कूलकषराम-
प्रीतिसागरपरीवाहरूपानुषङ्गिकभोगप्रदानपरा । य-
थाहुः—“ आयुरारोग्यमर्थश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् ।
ददाति ध्यायतां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ” इति ॥
अतो यदुक्तं हनुमता “ राज्यं प्रार्थयमानस्तु बुद्धिपूर्-
वमिहागतः ” इति । यच्च रामेणोक्तं “ राज्यकाङ्क्षी
विभीषणः ” इति तत्सर्वं रामभक्त्याविलाशयस्य
सुग्रीवस्य व्यामोहप्रशमनाय नीतिशास्त्रोक्तराजवृत्ता-
न्तप्रदर्शनमात्रपरमिति मन्तव्यम् । हनुमद्रामवाक्य-
स्य विभीषणवाक्यस्य चान्योन्यविरोधप्रसङ्गे “ अ-
न्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीयः ” इतिन्यायेन वि-
भीषणवाक्यस्य प्राबल्यात् । अतएव “ राजानं त्वां
करिष्यामि ” इति ब्रुवतो रामस्य प्रतिवचनमनुक्त्वा
परिचरणमात्रमेव विभीषणः प्रार्थयामास “ राक्षसा-
नां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणे । करिष्यामि यथा-
प्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् ” इति । तस्यानुमत्य-
भावेपि बलाद्राज्यस्वीकार उत्तरकाण्ड उक्तः—“ या-
वत्प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण । राक्षसेन्द्र
महावीर्यं लङ्कास्थस्त्वं धरिष्यसि ॥ शापितस्त्वं सखि-
त्वेन कार्यं ते मम शासनम् । प्रजाः संरक्ष धर्मेण
नोत्तरं वक्तुमर्हसि ” इति । इत्थमनन्यप्रयो-
जनत्वादेवासौ रामः कुलधनं श्रीरङ्गनाथं ददौ । धर्म-
संस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य रामस्य नियोगेनावशिष्टां
राक्षसजातिं सन्मार्गे प्रवर्तयितुं तस्य राज्याङ्गीकरणं ।
इदमप्याज्ञानुविधायित्वात् कैङ्कर्यकोटावन्तर्भूतमिति
विभीषणतात्पर्यं । अतो यथावद्विदितधर्मो लक्ष्मणोपि
“ अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्ष्ये । भ्राता भर्ता
च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ” इति सोपाधिक-
पितरं दशरथं परित्यज्य निरुपाधिकसकलविधबन्धुं

तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदाम् ॥ गगनस्थं महीस्थात्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥
 [स हि मेघाचलप्रख्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ सर्वायुधधरो वीरो दिव्याभरणभूषितः ॥ ३ ॥
 ये चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः ॥ तेऽपि सर्वायुधोपेता भूषणैश्चापि भूषिताः] ॥ ४ ॥
 तमात्मपञ्चमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः ॥ वानरैः सह दुर्धर्षश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ॥ ५ ॥
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानुवाच ह ॥ हनुमत्प्रमुखान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ६ ॥

राममेव “अप्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमकुतोभयम् । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते” इति रामपरिचरणमेव फलं प्रार्थयामास । “स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः” इति राघवं शरणमुपागतश्च । तथा विभीषणोपि सोपाधिकबन्धुं भ्रातरं परित्यज्य कैङ्कर्यापेक्षयैव सर्वविधसहजबन्धुं रामं शरणं गत इति बोध्यम् । अतएव रामप्राप्त्यपेक्षया रावण-परित्यागवेलायामन्तरिक्षगतः श्रीमानिति प्रशंसितः । स तु नागवरः श्रीमान् लक्ष्मणो लक्ष्मसंपन्न इतिवत् । तस्मान्नाधर्मशङ्का विभीषणे । ननु यद्येवं तर्हि “ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया । तावुभौ मम नाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ जीवन्नपि विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः । प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणःकृतः” इति नागपाशबन्धनसमये स्वस्य राज्य-नाशकृतनिर्वेदः कथमुपपद्यत इति चेन्न । तत्रापि प्रतिष्ठाशब्दस्य रामकैङ्कर्यपरत्वात् । नष्टराज्यमनोरथ इत्यत्रापि राज्यशब्दो “भवद्गतं मे राज्यं च” इत्युक्तकैङ्कर्यसाम्राज्यपरः । एतेन “राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः” इति सुग्रीववचनं तु तदाश-याज्ञानकृतमिति न कश्चिद्दोषः इति प्राहुः । अतएव चतुरशीतौ वक्ष्यति विभीषणः—“यदाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् । तत्तथाऽनुष्ठितं वीर त्वद्वाक्य-समनन्तरम्” इति ॥ १ ॥ रावणसमीपादुत्पतनसमय एव सुग्रीवादयो विभीषणमपश्यन्नित्याह—तमिति ॥ तं द्वाग्नेर्निर्गल्य शीतलहृदे पतितुमिवागच्छन्तं मेरु-शिखराकारं उन्नत पीवरत्वरत्नबहुलत्वादिभिर्मेरुशि-खरतुल्यं । किञ्च प्रतिपक्षत्यागलाभेन स्थिरतया

स्थितत्वं प्रकाशमानत्वं पारतन्त्र्यज्ञापकत्वं । तेन रामस्य शृङ्गलाभः रावणस्य शृङ्गभङ्गश्चोच्यते । दीप्तामिव शतह्रदां । तेजिष्ठत्वगगनसंचाराभ्यां विद्युद्दृष्टान्तः । रामभक्तावानरा नास्मान्प्रवेशयिष्यन्तीतिकम्पः, अप्रवेशे जीवने न सिध्यतीति त्वरा चेत्येतद्द्वयं तेन गम्यते । गगनस्थमिति दूरत एव ददृशुरिति भावः ॥ २-४ ॥ अथ सुग्रीवो लङ्कापुरीदेशादागमनमायुध-सन्नाहं च दृष्ट्वा प्रहर्तुमेवागच्छतीति विचार्य तमर्थं वानरैः सह चिन्तयामासेत्याह—तमिति ॥ तं अत्य-न्ताभिनिवेशेन शीघ्रमागतं । आत्मपञ्चमं आत्मना पञ्चत्वसङ्ख्यापूरकमित्यर्थः । अनलशरभसंपातिप्र-घसनामभिश्चतुर्भां राक्षसैर्युक्तमिति यावत् । अनला-दिगतसङ्ख्यापूरण एव विभीषणस्य प्राधान्यमुक्तं । रामविषयप्रेमास्पदत्वं तु समानं । सुग्रीवः गगनस्थ-दर्शनार्थं शीघ्रं शिर उन्नम्य दर्शनेन तात्कालिकप्रीवा-सौन्दर्यमृषिःसौति । वानराधिपः । शीघ्रमुत्थाय दर्शनं वानरसेनायाअपि स्वस्यैव रक्षकत्वेन रामविष-यप्रीतेश्च राघवार्थं पराक्रान्ता इत्युक्तेभ्यो वानरेभ्योपि स्वस्यैव निरवधिकप्रीतिमत्ताज्ञापकत्वेन च । दुर्धर्षः शरणागतस्यापि पश्चादाकृष्टपादत्वापादकत्वेन अन-भिभवनीयः स्थितः । बुद्धिमान्वानरैः सह चिन्तया-मास । स्वयं समर्थत्वेपि तानप्यनुसृत्य कार्यगौरवात् । चारो वा शत्रुर्वेति चिन्तयामास । आगमनमुखविकासादिना निर्दुष्टत्वनिश्चयेपि रामवि-षयप्रेमपारवश्येन चिन्तितवानितिबुद्धेः प्राशस्त्यं ॥५॥ विभीषणे सपरिकरे सविधस्ये मन्त्रविलम्बो न युक्त

तनि० गगनस्थं रावणगोष्ठीतोनिर्गमनसमयएवददृशुः । महीस्थाः भूमौपरितोरक्षणनियुक्ताः । आकाशस्थमपिददृशुरितिजा-गरूकत्वातिरेकः । यद्वा महीस्थाः तत्रतत्रवृक्षादिषुस्थितास्सर्वे तदात्वएवगगनस्थंदृष्ट्वा रामं पर्यवारयन् । वानराधिपाः । अत्यन्तंसा-वधानतयाविद्यमानत्वाद्वा नरानपि कृषिःसौति—वानराधिपाइति । ददृशुः एकोदृष्ट्वाऽन्यैस्सैन्यं दर्शितवान् । किंतुयुगपदेवसर्वेद-दृशुः । अनेननकेवलंप्रति कूलसमूहाभिर्गमनमेवविभीषणस्यप्रयोजनं किंतुनुकूलकटाक्षविषयलंघनमित्युक्तं ॥ २ ॥ तनि० मुहूर्तं

[पा०] १ क. ख. च. छ. प्रदीप्तमिवतेजसा. घ. दीप्यमानमिवत्रिधा. २ इदंश्लोकद्वयं क. ख. घ. च.—ट. पाठेषु दृश्यते. ३ क. च. छ. श. ज. ट. वज्रायुधसमप्रभः. घ. महेन्द्राचलविक्रमः. ४ क. ख. घ. च. छ. ज. ट. वरायुधधरो. ५ ख. च. छ. ज. ट. भूषणोत्तमभूषिताः. ६ ख. च. छ. वचनमत्रवीत.

एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ राक्षसोभ्येति पश्यध्वमस्मान्हन्तुं न संशयः ॥ ७ ॥

वस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ॥ सालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ८ ॥

श्रीघ्नं व्यादिश नो राजन्वधायेषां दुरात्मनाम् ॥ निपतन्तु हताश्चैते धरण्यामल्पतेजसः ॥ ९ ॥

तेषां संभाषमाणानामन्योन्यं स विभीषणः ॥ उत्तरं तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत् ॥ १० ॥

उवाच च महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् ॥ सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य सर्वान्वानरयूथपान् ॥ ११ ॥

इति इति मनसा निश्चित्य सचिवादीन्प्रति निर्णी-
तमाह—चिन्तयित्वेति ॥ चिन्ताया निर्णयान्तत्वाद-
त्र चिन्तयित्वेति निर्णयवाची । नायं चारो नापि दूतः
अपितु बाधक एवेति निश्चित्य ॥ ६ ॥ स्वनिर्णीतार्थ-
माह—एष इति ॥ एषः बाधकतैकान्तकौर्यसंपन्नः ।
सर्वायुधोपेतः । मनःस्थितकौर्यानुकूलहिंसापरिकरसं-
पूर्णः । अनुकूलस्य प्रतिकूलतानिश्चयवन् रामविषयप्रे-
मान्धनया एकायुधस्य बहुत्वनिश्चयः । एकायुधग्रह-
णचातुर्यदर्शनेन सर्वायुधग्रहणेष्वपि नैपुण्यं ज्ञायत
इति वा तथोक्तं । स्वामिपीडने ब्रह्मास्त्रसदृशशरणाग-
तिरेतस्य हस्ते विद्यत इति वा । उत्पपात गदापाणि-
रित्यत्र सर्वायुधोपलक्षणमित्यन्ये । राक्षसः सर्पजाति-
रितिवन् क्रौर्यातिशयोक्तिः । पश्यध्वं पश्यत । अ-
स्मान्हन्तुं । अस्मासु कस्यचिद्धनने हि शेषजीविष्यति
मूलभूतरामहनने सर्वविनाश इति बहुवचनार्थः ॥ ७ ॥
वानराश्च सुग्रीववाक्यानुसारेणोद्योगं चकुरित्याह—
सुग्रीवस्येत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ अल्पतेजस इति । अस्म-
द्बलस्य गजकवलप्राया इत्यर्थः ॥ ८—९ ॥ तेषामिति ।
अनादरे चेयं षष्ठी । वदन्तु नामैते वानरा यत्किंचि-
त् । सर्वज्ञः परमकारुणिकः सर्वलोकशरण्यो रामो
मामवश्यं रक्षिष्यत्येवेति महाविश्वासेन तेषामन्यो-

न्यभाषणमनादृत्य प्रहरणोद्यतानामपि तेषामाभिमु-
ख्यनाजगाम । आगत्यापि निर्विशङ्कः सन् सर्वेषामा-
त्मानं प्रकाशयन्नाकाशे एव स्थितवानित्यर्थः । अत्र
खस्थो व्यतिष्ठतेति द्विःप्रयोगो निर्भयत्वेन निष्कम्पा-
वस्थानसूचनार्थः ॥ १० ॥ अथ पुरुषकारलेखनपे-
क्ष्य सर्वानपि प्रतिबन्धिनो निवार्य मां रक्षिष्यतीति
महाविश्वासशाल्यपि विभीषणः सहसा रामं शरणं
नोपजगाम । किंतु दूरत एवस्थितः प्रातिकूलप्रवृत्तानेव
सुग्रीवादीन्पुरुषकारभूतान्कृत्वोवाचेत्याह—उवाचचे-
ति ॥ उवाच च चकारेण स्वीकारे स्वागमनमेव पर्याप्तं
वचनमप्युक्तवान् । पञ्चममिगमाच्चेत्यागमनमपि भा-
रायेति मन्यमानस्य तदुपरि वाक्यं क्षते क्षारवत् । महा-
प्राज्ञ इत्यनेनान्तरङ्गपुरुषकारेणैव कृपालुरपि राजा श-
रणमुपगन्तव्य इति परिज्ञानं वानराणां मत्प्रतिकूलसं-
म्भोपि नमद्देषकृतः किंतु रामभक्तिप्रकर्षकारितः ।
अतो गुणएवायमिति जानन्यदि रामपरिचारका एते
नाङ्गीकुर्युः किं रामाङ्गीकारेण । अतो रामाङ्गीकारादप्ये-
तदन्तर्भाव एव ममपुरुषार्थ इति ज्ञानं च विवक्षितं ।
स्वरेण महतेति । पुरुषकारभूतानां सर्वेषां सर्वलोक-
शरण्यस्य च स्वार्तरवश्रवणाय महास्वरप्रयोगः । राम-
विषये चैवंविधास्वार्तरवोच्चारणं भाग्याधिकस्यैवेति विव-

अल्पकालेन रावणः उत्तरकूलेऽनावृते स्थितरामं शीघ्रं हला आगन्तव्यमिति प्रेषितवान् मन्त्रेण विलंबेकृतेऽयमिति शेत इति ज्ञा-
तिनिश्चितवान् । तुशब्दो निश्चयानन्तरं पूर्वावस्थापेक्षया वैलक्षण्यं द्योतयति । तानुवाच प्रेमपरवशानुवाचह । स्वामिपरिकरसमवाय-
प्रकाराभावेन इति कृषिर्भिनन्दति हेति । हनुमत्प्रमुखान् गौरवकाले जांबवत्प्रमुखानिति वक्तव्यं । मन्त्रविचारकाले तु बुद्धिमत्त्वप्रा-
धान्याद्दनुमत्प्रमुखानित्युक्तिः । सर्वान् रामविषयप्रेमातिशयः सर्वेषामविशेष इति सर्वानित्युक्तिः । इदं वचनं । अर्थमन्तरेणापि वचन-
संनिवेशस्य भूतिप्रियत्वमभिनन्दति कृषिः । उत्तमं सर्वोत्तमं ॥ ६ ॥ तनि० सुग्रीवस्य साहसकृत्यनिर्वाहकस्य । वचः श्रुत्वा अनु-
मतिरलम्बा । सालानुद्यम्य शैलांश्च शैलवृक्षतारतम्यानादरेण सहसा हस्तमुलभान्स्वीकृत्य । आदरातिशयेन प्रत्येकमुभयपरिकर-
मुक्तं । रामकैर्यानुकूलवृत्तेऽस्मत्पश्युगपच्छत्रचामरग्रहणवत् । राक्षसहननं हिरामकैर्द्वयं । इदं वचनं स्वशेषलसिद्धये सुग्रीवानुम-
तिमप्यनवेद्यतेषां वचनविषयोपपादकं वचनमब्रुवन् । गुणप्रधानभावमौचित्यं वाऽनपेक्ष्य सर्वोऽब्रुवन् । अस्वतन्त्राणामनुमतिविलम्बे
स्वतंत्रप्रहारे वपारतपश्चहानिः स्यात् । सायवानमवतितथाशीघ्रमाज्ञापय । नः वधोद्युक्तानस्मान् । वधोद्युक्तायूयं किममानुमत्ये-
त्यत्राह—राजमिति । राजाज्ञास्त्वनुवर्तनीयेति भावः । वधायशुहीलाबद्धाश्चेदत्र स्थित्वा कथंचिदनर्थक्युः । अतो वधायैवानुमति-
र्देया । एषां दुरात्मनामाकारेणैव दौरात्मन् इत्येते खलु । निपतन्तु हताः सर्वे हताः पतन्तु यथा पुनराकाशं नोत्पतन्ति तथा भूमावेव नि-
पानयिष्याम इति भावः । युद्धे जयाजयौपाक्षिकावित्यत आह—अल्पतेजसः । अल्पबलाः । अस्मद्बलस्य गजकवलप्राया इति भावः
[पा०] १ ख. ग. घ. निपतन्ति हतायावत्. २ झ. ट. मल्पचेतनाः. ३ क. ख. घ. च.—ट. खस्थ एव विभीषणः.

रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः ॥ तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ १२ ॥
 तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा जटायुषम् ॥ रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ १३ ॥
 तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् ॥ साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः ॥ उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम् ॥ १५ ॥
 सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः ॥ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १६ ॥
 सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ॥ निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ १७ ॥

क्षया महानित्युक्तिः । यथोक्तं लक्ष्मीतन्त्रे—“आकिञ्चन्यैकशरणाः केचिद्भाग्याधिकाः पुनः । मामेव शरणं प्राप्य मामेवान्ते समश्नुते” इति ॥ ११ ॥
 अत्र प्रथमं स्वदोषानुरस्करोति—रावण इति ॥ “रावणलोकरावण” इति न्यायेन रावयतीति व्युत्पत्तिर्भवान्नामैव क्रूरमित्यर्थः । न केवलं नामैव क्रूरं व्यापारोपि नृशंस इत्याह—दुर्वृत्त इति । जातिरपि तथाविधेत्याह—राक्षस इति । केवलं स्वयमेव क्रूरः क्रूरानेकपरिकरसमवेतश्चेत्याह—राक्षसेश्वर इति । रावणस्यैवंविधत्वे तव किमायातमित्यत्राह—तस्याहमिति । यद्यहमग्रजः स्यां तर्हितदाज्ञाननुवर्तित्वेन धनदवत्तद्दोषैर्न लिप्येयं । अनुजत्वेन तन्मनीषिताः सर्वे दोषास्तदाज्ञया मया कृता इति भावः ॥ १२ ॥
 राघवस्य तु प्रियापहारनिरोधादिभिः समाश्रितहननाच्च

विशेषतस्तेनापकृतमित्याह—तेनेति ॥ १३ ॥ अस्त्वेवं ततः किमित्यत्राह—तमिति ॥ हेतुभिर्वाक्यैः हेतुप्रतिपादकैर्वाक्यैः । न्यदर्शयं अबोधयं । बोधितमेवार्थमाह—साध्विति । निर्यात्यतां प्रत्यर्प्यतां ॥ १४ ॥
 विपरीतः समूर्धुः ॥ १५ ॥ एवमीश्वरस्य निर्हेतुककरुणाकृतं रावणावमाननं प्रयोजनान्तरवेमुख्यं जातं । ततश्च परमपुरुषार्थभूतरामप्राप्त्यर्थं राममेव शरणमुपगतोऽस्मीत्याह—सोहमिति ॥ अत्र पुत्रान्दारानिति, “परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च” इति वक्ष्यमाणानां लङ्काराज्यादीनानुपलक्षणं । अत्र फलान्तरानिर्देशाद्राक्षसानां वधे साह्यमित्यादिवचनस्य स्वेनैव वक्ष्यमाणत्वाच्च रामपरिचरणस्यैव फलत्वपक्षो युक्तः ॥ १६ ॥ एवं शरण्यस्य विज्ञाप्यमर्थमुक्त्वा तद्विज्ञापनाय पुरुषकारभूतान्प्रार्थयते—सर्वलोकशर-

॥ ८—९ ॥ **ती०** राक्षसेश्वरइत्यनेन श्रुत्यसंबन्धप्रयुक्तदोषवत्त्वमुच्यते । तस्याहमनुजो भ्रातेत्यनेन स्वस्य रावणसंबन्धनिबन्धनदोषवत्त्वमुक्तं भवति । अनेन “उपायेनैव सिध्यन्ति ह्यपाया विविधास्तथा” इति गर्वहानिस्तद्वैयर्थ्यकार्पण्यमुच्यते इत्युक्तं गर्वहानिलक्षणकार्पण्यरूपमङ्गं प्रदर्शितं ॥ १२ ॥ **तनि०** पूर्वोक्तदोषाः प्रायश्चित्तनिवर्त्याः । नक्षमासीत्युक्तभागवतापचारोप्यस्तीत्याह—तेनेति । तेन उक्तसकलदोषवता । हता “अनन्याराधवेणाहं” “जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ” इत्याद्युक्तीत्यारामविश्लेषानर्हा । हता सीतागर्भवासदिक्लेशाभावेन परमपदादजहत्स्वभावतयाऽत्यन्तसौकुमार्या । जनस्थानात् पुष्पापचयादिभोगानानेकान्तस्थानतया अयोध्यात उत्कृष्टत्वेन संमतात् । जटायुषंहत्वा । “ममप्राणाहि” इत्युक्तीत्याऽत्यन्ताभिमतं जटायुषमवधीत् । यदि सीतया सह जटायुषमपिकारागारे निवेशितवान् तदामोचनं स्यात् । तथानकृतं । स्वस्य परिवारस्य विनाशार्थमेव कृतवान् । रुद्धा प्रमादाद्वरुणपिपश्वात्तापेन पुनर्नैत्यक्ता । किंतूच्छ्वासनिश्वासासंचारस्थले रुद्धा । विवशा न्यस्तपाणिपादावलेनेन रामविश्लेषदुःखेन आश्वासकान्तराभावेन च स्वबलहानिप्रकाशयन्ती स्थिता । रामभोगपरंपरया हृष्टमेतादृशावस्थां कृतवान् । राक्षसीभिः सुरक्षिता विकृतभयङ्करवेषवचोभिः एकाक्ष्येककर्णप्रभृतिभिः आश्वासकनवव्याकरणपण्डितस्यापियथानुप्रवेशस्तथा राक्षिता ॥ १३ ॥ **तनि०** सीताहरणसमकालमेवागमनं मनोचितं । तथाऽकृतवातसहितं वक्तुं विनोदोऽहमेव पापीयानित्याह—अहमिति । तं उक्तद्रोहयुक्तं । अहं पापिष्ठं ज्ञात्वापि हितवक्ता । विविधैः सामादिभिर्वाक्यैः पूर्णार्थैः । हेतुभिः खरवघादिभिर्लिङ्गैः । अबोधयं सुप्तमिव प्राबोधयं । बोधितमर्थमाह—साधु निर्यात्यतां सीतेति । निर्यातनं प्रतिदानं । साधु अनुतापाकिञ्चन्यादिप्रदर्शनेन । सीतारामाय तदीय एव वस्तुनितस्मै दत्ते पि स्वकीयं दत्तमिति मनवानाय । पुनः पुनः तस्येच्छाभावेपि मद्रुच्युर्वा द्वेति प्रत्याशया प्रलपितं ॥ **ती०** निर्यात्यतां प्रत्यर्प्यतां । अनेन “चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगवद्भूतः । ततस्तदा तु कृत्यमेकतैव्यमिति निश्चयः” इत्युक्तमा तु कृत्यसंकल्परूपमङ्गं प्रदर्शितं ॥ १४ ॥ **ती०** दासवच्चावमानितः अनेन ईश्वरस्य निर्हेतुककरुणापरिपाकभूतेनैव रावणावमाननेन प्रयोजनान्तरवैमुख्यं जातं । ततश्च परमपुरुषार्थरूपरामप्राप्त्यर्थं राममेव शरणमुपगतोऽस्मीत्याह—त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्चेत्यनेन प्रातिक्कृत्यवर्जनरूपमङ्गं प्रदर्शितं । राघवं शरणं गत इत्यनेनात्मनिक्षेपरूपमङ्गं प्रदर्शितं ॥ १६ ॥ **ती०** सर्वलोकशरण्याय अधिकारिभेदमन्तरेण सुरनरवानरित्ये-

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरन्ध्रमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ चतुर्भिः सह रक्षोभिर्मवन्तं शरणं गतः ॥ १९ ॥
 मन्त्रे व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि ॥ वानराणां च भद्रं ते परेषां च परंतप ॥ २० ॥
 अन्तर्धानगता ह्येते राक्षसाः कामरूपिणः ॥ शूराश्च निकृतिज्ञाश्च तेषु जातु न विश्वसेत् ॥ २१ ॥
 प्रणिधी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य भवेदयम् ॥ अनुप्रविश्य सोऽस्मात् भेदं कुर्यान्न संशयः ॥ २२ ॥

प्यायेति ॥ शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । “तत्र साधुः” इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति निरुक्तिः । अनालोचितकुलविद्यावृत्तादिविशेषा-
 शेषलोकशरण्यायेत्यर्थः । अतः संचितविविधापराधस्य रावणस्यापि युष्माकमिवात्रांशोस्ति किमुत तत्संबन्धिनः । परंतु रुच्यभावादेव स स्वांशं न लब्धवान् । मम त्वामिसुख्येनागतस्य दुरपनोदोऽंशलाभ इति भावः । अत्र शरण्याङ्गभूतं सुलभत्वपरत्वरूपं गुणद्वयं प्राधान्येन दर्शयति—राघवाय महात्मने इति । सुलभत्वेऽप्यनिष्टानां लोष्टानां उत्कर्षेऽप्यसुलभानां मेरुप्रभृतीनां चानुपादेयत्वादुभयमप्यपेक्षितं । “यत्तदनिर्देश्यं” इत्यादिवेदान्तगोचरस्य परब्रह्मणः सकलमनुजतिर्यङ्मय-
 नसाक्षात्कारक्षममनुजावतारात् केयमन्या सौलभ्यकाष्ठेति भावः । महात्मने । एवमवतारोऽप्यजहत्स्वभावतया निखिलहेयप्रत्यनीकत्वे सति ज्ञानशक्त्याद्यनन्तकल्याणगुणैकतानाय निवेदयत । अत्र प्रत्यक्षस्य स्वागमनस्य निवेदने प्रयोजनाभावात् स्वापराधपरिपूर्तिः इहामुत्रफलभोगविरागः शरणागतिलक्षणनिरपायोपायपरिग्रहः रामकैङ्कर्यामिलाषः तत्परिचारकान्तर्भावश्चेत्येतेऽर्था विज्ञापनीया इत्यर्थः । क्षिप्रमित्यनेन यावच्छरण्यः स्वयमेव परिग्रह्यति ततः पूर्वमेव विज्ञापनेन युष्माभिः सुहृत्कार्यमाचरणीयमिति भावः ।

विभीषणं । रावणवज्राहं प्रतिकूलः किंतु विभीषणस्तु धर्मासेत्यनुकूल एव । उपस्थितं अतिहीनस्याप्युपगमनमेव हि रामाङ्गीकारे वीजमिति भावः ॥ १७ ॥ अथ सुग्रीवो रामप्रेमातिशयजनिताद्व्यामोहात् । “अतिस्नेहः पापशङ्की” इति न्यायेन तस्य सर्वशक्तित्वमपि विस्मृत्य शरणागतवत्सलो रामः शरणागतिशब्दश्रवणमात्रेण गूढहृदयमेनं परिगृह्णीयात् । ततः कूरहृदयोऽयं रामे किमिव पापमाचरेदित्यन्तर्भावमयशङ्काव्याकुलितः शीघ्रं रामसमीपं गत्वा स्वसमानहृदयं लक्ष्मणमपि सहायीकृत्य विभीषणो निग्राह्य इति विज्ञापयामासेत्याह—एतदिति ॥ तुशब्देन पूर्वोक्तविशेष उच्यते । लघुविक्रमः शीघ्रगमनः । संरन्ध्रं प्रेमभरात्त्वरितोदिताक्षरं ॥ १८-१९ ॥ मन्त्रः कार्याकार्यविचारः । व्यूहः सेनास्कन्दनिवेशः । नयः विचार्य निश्चितानामुपायानां स्वस्वविषयेप्रयोगः । चारः गूढप्रेषणं । वानराणां परेषां राक्षसानां च मन्त्रादिषु विषये युक्तः अवहितः । भवितुमर्हसि । वानराणां मन्त्रादीन्प्रयोजय । शत्रूणां मन्त्रादींस्तु सम्यग्जानीहि । एवं सति तव भद्रं भविष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अस्त्वेवं ततः किमित्याशङ्क्य प्रकृतं विज्ञापयति—अन्तर्धानेति ॥ अन्तर्धानगताः अदृश्यचारिणः । निकृतिज्ञाः कपटोपायवेदिनः ॥ २१ ॥ विश्वासे वा

व्यावृत्तान्तानां सर्वेषां साध्याणीयाय । राघवाय “अन्येऽपि सन्त्येव नृपाः पृथिव्यां मां धातुरेते तनयाः प्रसूताः । किंलिङ्गिनामर्थित-
 दानदीक्षाकृतव्रतश्लाघ्यमिदं कुलं तत्” इत्यादिवचनैः प्रसिद्धवैभवे रघुवंशेऽवतीर्णीय । अनेनार्थिनां प्रार्थनावैफल्यनास्तीति शोचति । महात्मने परमात्मने । मां राममेव सर्वविधबन्धुत्वेनाश्रितं । क्षिप्रं । क्षिप्रमित्यनेन शीतलसुरभिसलिलपद्माकरं दृष्टवत् स्तुषितस्यैव निष्कासहंशोल्लेखे । निवेदयत विज्ञापयत । “वाचाधर्ममवाप्नुहि” इति न्यायेनाङ्गेशेन भवतां महासुकारः सेतस्यतीति भावः । सर्वलोककारण्यवैश्वेनेन लोकेन “अप्रार्थितानगोपायेदितित्प्रार्थनामतिः । गोपायिताभवत्येवंगोमूलवरणं स्मृतं” इत्युक्तं गोमूलवरणरूपमङ्गप्रदर्शितं । उपस्थितं समीपं प्राप्यस्थितं । अनेन “रक्षिष्यत्यनुकूलान्नइत्येवं सुहृदामतिः । स विश्वासो भवेच्चात्र स-
 वैदुष्यतिनाशनः” इत्युक्तं विश्वासरूपमङ्गप्रदर्शितं । ननु इक्ष्वाकुवंशस्य राज्ञोरामभद्रस्य सर्वलोकशरण्यत्वं परलं च विभीषणेन कथमुक्तमिति चेदुच्यते । “परमाव्रतस्यापि धर्मममतिर्भवेत् । ययामे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाम्रमेषु च । सासां भवतु धर्मिष्ठान्तं धर्मं च पालयेत्” इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा “धर्मिष्ठलं तवावत्सतया चैतद्भविष्यति” इति दत्तवत्त्वेन रामसं कलजगदक्षणां धर्मिष्ठाकुवंशेऽवतीर्णं परमधर्म-

[पा०] १ क. संरन्ध्रतरं. संरन्ध्रमिदमब्रवीदित्यनन्तरं. प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हीति श्लोकः ग. ड. च. ज. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. अयं श्लोकः अस्मिन्नेव सर्गो राक्षसो जिह्वायुञ्जेति श्लोकानन्तरं विद्यत इति नात्र सुद्विष्टः. २ अयं श्लोकः ग. ड. च. ज. झ. ट. पाठेषु. प्रकृत्याराक्षसेन्द्रस्येति श्लोकानन्तरं दृश्यते. ३ क. झ. तेषां.

अथवा स्वयमेवैष छिद्रमासाद्य बुद्धिमान् ॥ अनुप्रविश्य विश्वस्ते कदाचित्प्रहरेदपि ॥ २३ ॥
 मित्राटवीबलं चैव मौलं भृत्यबलं तथा ॥ सर्वमेतद्वलं ग्राह्यं वर्जयित्वा द्विषद्वलम् ॥ २४ ॥
 प्रकृत्या राक्षसेन्द्रस्य भ्राताऽमित्रस्य ते प्रभो ॥ आगतश्च रिपोः पश्चात्कथमस्मिन्नि विश्वसेत् ॥ २५ ॥
 रावणेन प्रणिहितं तमवेहि विभीषणम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ २६ ॥
 राक्षसो जिह्वया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमुपागतः ॥ प्रहर्तुं मायया च्छन्नो विश्वस्ते त्वयि राघव ॥ २७ ॥
 प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राज्ञः शत्रुरतर्कितः ॥ निहन्यादन्तरं लब्ध्वा उलूक इव वायसान् ॥ २८ ॥
 वध्यतामेष दण्डेन तीव्रेण सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ २९ ॥
 एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो वाहिनीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ ३० ॥
 सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामो महायशः ॥ समीपस्थानुवाचेदं हनुमत्प्रमुखानहरीन् ॥ ३१ ॥

किमयं करिष्यतीत्याशङ्क्य भेदं दण्डं वा करिष्यतीत्याह—प्रणिधिरिति ॥ प्रणिधिः चारः । “ यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः । चारश्च गृहपुरुषः ” इत्यमरः । भेदं मित्रभेदं ॥ २२ ॥ अपिः संभावनायां ॥ २३ ॥ शत्रुसकाशादागतस्यास्य परिग्रहे शत्रोर्वल-क्षयः अस्माकं बलवृद्धिश्च स्यादित्याशङ्क्य द्विषद्वलव्य-तिरिक्तमेव बलं ग्राह्यमित्याह—मित्रेति ॥ मित्रबलं मित्रसंबन्धिवलं । अटवीबलं आटविकजनरूपं बलं । मौलं परंपरागतं सैन्यं । भृत्यबलं तादात्विकभृतिप्र-दानोपजीवि बलं ॥ २४ ॥ न केवलं द्विषद्वलत्वमात्रं अन्येष्वपरिग्राह्यताहेतवः सन्तीत्याह—प्रकृत्येति ॥ प्रकृत्या जात्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ नन्वयं शरणागतः कथं परित्याज्य इत्याशङ्क्य शरणागतिलक्षणमायोपायेन विश्वासमुत्पाद्य त्वयि प्रहर्तुं प्रवृत्तत्वात्तस्यापरिग्राह्य-त्वमात्रं किंतु सहायैः सह वध्यत्वमित्याह—रावणेने-त्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं । प्रणिहितं प्रणिधिकर्मणा नियुक्तं । अस्य शरणागतिर्विप्रलम्भकृतेति भावः । क्षमवतां युक्तव्यापारवतां । क्षमं हितं । “ क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ” इत्यमरः ॥ २६ ॥ प्रणिधिरप्येष नः किं करिष्यतीत्यत्राह—राक्षस इति ॥ संदिष्टः रावणे-नेति शेषः । प्रहर्तुं संदिष्ट इति संबन्धः ॥ २७ ॥

यदा शास्त्रं दृश्यते तदाऽसौ हन्यतां तत्राह—प्रविष्ट इति ॥ प्राज्ञ इति हेतुगर्भं विशेषणं । प्राज्ञत्वादतर्कित-तः अस्मज्जिघांसयाऽयमागत इति तैरविचारितः । अतएव तेषां सैन्यं प्रविष्टः सन् । कदाचित् अन्तरं छिद्रं लब्ध्वा हन्यादित्यर्थः । प्रविष्टोप्येकाकी कथं बहून्निष्यतीत्याशङ्क्य छिद्रसहितस्य युज्यत इति दृष्टान्तमुखेन प्रकटयति—उलूक इति ॥ २८ ॥ तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह—वध्यतामिति ॥ वध्यतां केवलनिरसने कृते मारीचवदनर्थकारी स्यादिति भा-वः । तीव्रेण दण्डेन । वालिवदेकेन बाणेन न हन्त-व्यः । किंतु शिरसि वार्ति कृत्वा दीपारोपण कार्यं । सचिवैः सह प्रथमं तेषां शिरांसि छित्त्वा विभीषणहस्ते दत्त्वा ततोयं वध्यतां । तत्र हेतुमाह—रावणस्येत्यादि ॥ २९ ॥ एवं सुग्रीवो विभीषणविषयवक्तव्यमुक्त्वा अतः परमनेन यत्किंचिदुक्तं चेदुत्तरं वक्ष्याम इति तूष्णींस्थित इत्याह—एवमुक्त्वेति ॥ ३० ॥ अथ शर-णागतवत्सलो रामः सुग्रीवस्य संरम्भप्रतिक्षेपाय यत्किंचिद्ब्रह्माजमपेक्षमाणो विभीषणस्य विश्वासातिरे-केण किंचिद्विलम्बेऽपि भावं निवेदयेति वदतस्तस्य तदन्तर्भावपेक्षां च सम्यगालोच्य प्रतिक्षेपकमुख्येनैव तदानयनं कर्तुकामो हनुमदादीतुवाचेत्याह—सुग्रीव-

रूपं परमपुरुषं नारायणं ज्ञात्वा तथोक्तवानिति सर्वसमञ्जसम् ॥ १७ ॥ ति० मित्रेणाटविकेन आरप्यकेन प्रेषितं बलं मित्राटविवलं । मौलं आप्तबन्धुप्रहितं बलं । “ मूलं वशीकृतौ स्त्रीये ” इति कोशः ॥ २४ ॥ स० तस्य बलिष्ठस्य कथं निग्रह इत्यत आह—क्षमवतां-चरेति । क्षमाः शक्ता एषां सन्तीति क्षमवन्तः तेषु वर । एतेन लत्सेनानायकैरस्माभिः पितृनिग्रहः मुसाध्यः किमुलयेति सूचयति । “ क्षमं युक्ते क्षमान्विते । वाच्यवच्छ कथितयोः क्षमाभूमिति तिक्षयोः ” इति विश्वः । एतेन तितिक्षार्थक्षमशब्दमज्ञौक्य हस्तलः स्थापनवर्णनपरास्त । सतिगल्यन्तरे तस्यायुक्तत्वात्क्षमा कथनस्य कथाऽसंगतत्वाच्च ॥ २६ ॥ शि० संरब्धः ईपरकोपविशिष्ट-

[पा०] १ च. छ. ज. वीर्यवान्. २ क. ख. ग. च. छ. मित्रादपिवलं. झ. मित्राटविवलं. ३ ड. झ. ज. मौलभृत्यबलं. ४ क. घ.—ट. राक्षसोद्येष. ५ क. पार्श्वार्कथं. ड. च. झ. साक्षात्कथं. ६ ड. च. झ. ज. ट. मिहागतः. क.—घ. मुपस्थितः. ७ क. ख. ग. ड.—ट. लयिचानघ. घ. लयिमानद्. ८ क.—घ. च. ज. ज. प्राप्तः.

यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति ॥ वाक्यं हेतुमदर्थं च भवद्भिरपि तच्छ्रुतम् ॥ ३२ ॥
 सुहृदा हर्षकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता ॥ समर्थेनापि संदेष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ ३३ ॥
 इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वं मतमतन्द्रिताः ॥ सोपचारं तदा राममुचुर्हितचिकीर्षवः ॥ ३४ ॥
 अज्ञातं नास्ति ते किञ्चिन्निषु लोकेषु राघव ॥ आत्मानं सूचयन्नानन्पृच्छस्यस्मान्सुहृत्तया ॥ ३५ ॥
 त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः ॥ परीक्ष्यकारी स्मृतिमान्निष्ठश्चात्मा सुहृत्सु च ॥ ३६ ॥
 तस्मादेकैकशस्तावद्बुवन्तु सचिवास्तव ॥ हेतुतो मतिसंपन्नाः समर्थाश्च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
 इत्युक्ते राघवायाथ मतिमान्बुद्धोऽग्रतः ॥ विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ ३८ ॥
 शत्रोः सकाशात्संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्य एव हि ॥ विश्वासयोग्यः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः ॥ ३९ ॥
 छादयित्वाऽऽत्मभावं हि चरन्ति शठबुद्धयः ॥ प्रहरन्ति च रन्ध्रेषु सोनर्थः सुमहान्भवेत् ॥ ४० ॥
 अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत ह ॥ गुणतः संग्रहं कुर्यादोषतस्तु विचर्जयेत् ॥ ४१ ॥

स्येति ॥ ३१ ॥ रामः सुग्रीववचनोपलालनपूर्वकम-
 न्यानपि सचिवान् स्वं स्वं मतं पृच्छति—यदुक्तमि-
 त्यादिश्लोकद्वयेन ॥ हेतुमन् युक्तियुक्तं । अर्थः अर्थः
 प्रयोजनं तस्मादनपेतं ॥ ३२ ॥ न ह्येकेन सुहृदोप-
 दिष्टे सत्यन्यैस्तूष्णीं स्यातव्यं । अपि तु बुद्धिमता
 समर्थेन । शाश्वतीं भूतिमिच्छता श्रेयस्कामेन । सुहृदा
 सुहृदन्तरेणापि । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसङ्केतेषु । उपदेष्टुं
 युक्तमेव । अतो यूयमपि वदतेत्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥
 सोपचारप्रशंसावाक्यमेवाह—अज्ञातमिति ॥ अत्र
 सर्वज्ञ इत्युक्ते प्रायिकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं
 व्यतिरेकोक्तिः । त्रिषु लोकेषु कृतकमकृतकं कृतका-
 कृतकमित्युक्तेषु । आत्मानं सुहृत्तया सूचयन्नस्मान्
 पृच्छसीत्यन्वयः । अयं वानराणां सुहृदितिमां कीर्तिं
 लोके ख्यापयितुं तवायं प्रश्न इत्यर्थः । पूजयन्निति
 पाठे तु अस्मान् प्रत्येकं मानयन्नस्मान् पृच्छसीत्यर्थः ।
 प्रत्येकं माननामिप्रायेणैवात्मानमित्येकवचनप्रयोगः ।
 यद्वा आत्मानं आत्मस्वभावं । जानन् राजनीतिमिति
 यावत् । पूजयन् पालयन् । यद्वा । सुहृत्तया शोभन-
 हृदयतया हेतुना । आत्मानं स्वं । पूजयन् । कार्यवि-
 षये । अस्मदपेक्षया स्वयमेव शोभनहृदय इति स्वप्र-
 षिण्यच्चयितुमितिभावः । अस्मन्मतानि पूर्वप-
 स्वमतमेवसिद्धान्तयितुमितिभावः ॥ ३५ ॥
 स्वपूजतार्थमस्मान्पृच्छसीत्यत्र हेतुमाह—त्वमिति ॥

॥ ३० ॥ ति० तर्क्येव शङ्क्येव । विश्वासनीयः विश्वासप्रयुक्तव्यवहारार्हः । सहसानकर्तव्यः । अपितु शनैरित्यर्थः ॥ ३९ ॥
 [पा०] १ ड. झ. सुहृदामर्थ. क. सुहृदावृत्ति. च. छ. ज. सुहृदावृत्ति. २ ड. झ. ट. समर्थेनोप. ३ च. व. सोपचार.
 मिदवाक्यं. ४ ड. झ. ज. ट. मूढःप्रिय. ५ क.—ट. पूजयन्नाम. ६ ख. घ. ड. च. झ. ज. ट. पुनस्तथा. ७ क. महत्.
 क. ख. घ.—ट. तर्क्येव. ग. त्याज्येव. ९ च. झ. ज. ट. विश्वासनीयः. १० क. सोनर्थस्तत्कृतोभवेत्. ११ क. घ.
 ज. ट. भजेदिह. १२ क. ख. घ.—ट. विचर्जयेत्.

सचिवान् सचिवान् सचिवान् सचिवान् सापराधरावणादि-
 ष्वपि विफलीकर्तुमशक्यत्वात् । परीक्ष्यकारी सर्वज्ञः
 सन्नपि सम्यग्हेतुमिर्विमृश्याचरणशीलः । सुहृत्सु
 निष्ठश्चात्मा सुहृत्परतन्त्रीकृतात्मस्वरूपः । पूर्वश्लोके
 सुहृत्त्वमात्रमुक्तं । अत्र तु सुहृत्परतन्त्रत्वमितिभेदः
 ॥ ३६ ॥ तस्मात् भवत उक्तगुणत्वात् । तावत् क्रमे-
 ण हेतुतः युक्तिभिः । बुवन्तु ॥ ३७ ॥ सुग्रीवान-
 न्तरमङ्गदस्य युवराजतयाप्रधानत्वात् प्रथममङ्गदो-
 गादेत्याह—इत्युक्तइति ॥ विभीषणपरीक्षार्थं तदुपा-
 यप्रतिपादकमितिशेषः ॥ ३८ ॥ असौ शरणागतोपि
 शत्रोः सकाशात्प्राप्तत्वादनुकूलो नेति शङ्क्य एव ।
 अतः सहसा परीक्षामन्तरेण विश्वाससयोग्यो न कर्तव्यः
 किंतु परीक्ष्य प्रवेष्टव्य इति सुग्रीववचनाद्विशेषः
 ॥ ३९ ॥ विश्वासकरणे अनिष्टमाह—छादयित्वेति ॥
 शठबुद्धयः कुटिलबुद्धयः । आत्मभावं स्वामिप्रायं ।
 छादयित्वा स्वामिप्रायसूचकेङ्गितादिकमपि स्थगयि-
 त्वेत्यर्थः । चरन्ति यावद्ग्रन्थलाभं स्वैरसंचारं कुर्व-
 न्ति । रन्ध्रेषु अनवधानेषु सत्सु । प्रहरन्ति हिंस-
 न्ति ॥ ४० ॥ त्यागोपादानोपयुक्तं परीक्षाप्रकार-
 माह—अर्थानर्थौविति ॥ अर्थानर्थौ गुणदोषौ ।
 विनिश्चित्य कस्मिंश्चित्कर्मणि नियोगेन निश्चित्य ।
 व्यवसायं त्यागसंग्रहोचिताध्यवसायं । भजेत । तत्र
 गुणतः गुणनिश्चयेन । संग्रहं अङ्गीकारं कुर्यात् ।

यदि दोषो महांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशङ्कितम् ॥ गुणान्वाऽपि बहुञ्ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां नृप ॥ ४२ ॥
 शरभस्त्वथ निश्चित्य साध्यं वचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् ॥ ४३ ॥
 प्रणिधाय हि चारेण यथावत्सूक्ष्मबुद्धिना ॥ परीक्ष्य च ततः कार्यो यथान्याय्यं परिग्रहः ॥ ४४ ॥
 जाम्बवांस्त्वथ संग्रह्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः ॥ वाक्यं विज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितम् ॥ ४५ ॥
 बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद्विभीषणः ॥ अदेशकाले संग्राप्तः सर्वथा शङ्क्यतामयम् ॥ ४६ ॥
 ततो मैन्दस्तु संग्रह्य नयापनयकोविदः ॥ वाक्यं वचनसंपन्नो वभाषे हेतुमत्तरम् ॥ ४७ ॥
 वैचनं नाम तस्यैष रावणस्य विभीषणः ॥ पृच्छयतां मधुरेणार्थं शनैर्नरवरेश्वर ॥ ४८ ॥
 भावमस्य तु विज्ञाय ततस्तत्त्वं करिष्यसि ॥ यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ॥ ४९ ॥
 अथ संस्कारसंपन्नो हनुमान्सचिवोत्तमः ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ॥ ५० ॥
 न भवन्तं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां वरम् ॥ अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ५१ ॥
 न वादान्नापि सङ्घर्षान्नाधिक्यान्न च कामतः ॥ वक्ष्यामि वचनं राजन्यथार्थं रामगौरवान् ॥ ५२ ॥

दोषतः दोषनिश्चयेन तु विसर्जयेत् ॥ ४१ ॥ ननु सर्वात्मना गुणी दोषी वा दुर्लभः अतः कथं संग्रह-
 त्यागव्यवस्थितिरित्यत्राह—यदीति ॥ तस्मिन् विभी-
 षणे । महान्दोषो यदि स्यात् तदा असौ अविशङ्कितं
 अविशङ्कं त्यज्यतां । बहूगुणान् ज्ञात्वा संग्रहः
 क्रियतां वा । स्वल्पदोषवत्त्वेपि बहुगुणो ब्राह्मः ।
 स्वल्पगुणवत्त्वेपि बहुदोषस्त्याज्य इति भावः ॥ ४२ ॥
 विनियोगं विना गुणदोषपरिज्ञानं न संभवति सहसा
 विनियोगे च मन्त्रहानिः स्यादिति पूर्वास्वरसाच्छरभ
 आह—शरभस्त्विति ॥ तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्ष्ण्यपरः ।
 साध्यं साध्यार्थकं । अनेनाङ्गदपक्षस्यासाध्यार्थत्वं
 द्योतितं । अस्मिन् विभीषणविषये । प्रतिविधीयतां
 प्रेष्यतां ॥ ४३ ॥ प्रणिधाय चारंप्रेषयित्वा । सूक्ष्म-
 बुद्धिनाचारेण यथावन्नीतिशास्त्रोक्तरीत्या परीक्ष्य ततो
 यथान्याय्यं न्यायादनपेतं न्याय्यं । निर्णीतार्थमन-
 तिक्रम्य । परिग्रहः विभीषणपरिग्रहः । कार्यः ॥ ४४ ॥
 नियोगेन चारेण वा नायं परीक्ष्यः अविस्मर्यहेतूनां
 बहूनां संभवादिति जाम्बवान्पक्षान्तरमुपक्षिपति—
 जाम्बवानिति ॥ गुणवत् युक्तिमत् । दोषवर्जितं
 अनपायमिति पूर्वोक्तमतद्वयव्यावृत्तिः ॥ ४५ ॥ बद्ध-
 वरात् दृढवैरात् । पापात् पापकर्मणः । अदेशे दूरत-
 यासांप्रतिकभयाभावेन आगमनप्रयोजनरहिते ।

अकाले स्वामिपरित्यागानर्हकाले ॥ ४६ ॥ सर्वथा
 शङ्क्यत्वेपि सुकरोपायेन गुणदोषपरीक्षया अकरणे
 सुखोपनतमित्रहानिः स्यादिति मैन्दो मतान्तरमाह—
 तत इति ॥ हेतुमत्तरं अतिशयेन हेतुयुक्तं ॥ ४७ ॥
 मधुरेण वचसा रावणस्य वचनमयं विभीषणः शनैः
 पृच्छयतामिति संवन्धः । पृच्छयतामित्यत्र अज्ञातपु-
 रूपमुखेनेति शेषः । उत्तरत्र तथैव हनुमताऽनुवादान्
 ॥ ४८ ॥ भावमिति । एवंविधपरीक्षणेनास्य तत्त्वतो
 भावं विज्ञाय यदि दुष्टः तदा तदनुरूपं अदुष्टश्चेत्तद-
 नुरूपं च बुद्धिपूर्वं परीक्षापूर्वकं करिष्यसीत्यर्थः ॥ ४९ ॥
 एवं सुग्रीवेणेदानीं वक्ष्यत्वं प्रतिपादितं । अङ्गदादिमिस्तु
 गुणदोषपरीक्षापूर्वकं परिग्रहपरित्यागौ सिद्धान्तितौ ।
 अथ सचिवोत्तमो हनुमान् सुग्रीवमतं राजमतत्वाद्-
 त्यन्ताविचारमूलत्वाच्चोपेक्ष्य अङ्गदादिमतमेकैकानुवा-
 दपूर्वकं दूषयित्वा इदानीमेव दोषाभावस्य निर्णेतुं
 शक्यत्वान् सहसैव परिग्राह्य इति सिद्धान्तयति सर्ग-
 शेषेण—अथेति ॥ संस्कारसंपन्नः शास्त्राभ्यासट्
 तरसंस्कारयुक्तः । लघु अविस्तृतं ॥ ५० ॥
 उपदेशार्थं न मम प्रवृत्तिः भवतः सर्वप्रकारोत्कृष्टत्वान्
 केनाप्याकारेणातिशयितस्य कस्यचिद्भावादित्याह—
 न भवन्तमिति ॥ ५१ ॥ वादान् तर्ककौशलान् ।
 संघर्षान् सचिवेषु स्पर्धावशान् । आधिक्यान् अहं

ति० अदेशकाले स्वामिसंदेशविहाय रिपुदेशआगमनेनानुचितदेशप्राप्तत्वं । स्वामिनः संकटकाले तत्प्रहाणानौचित्यादनुचितकाल-
 प्राप्तः । अतः शङ्क्यतां । सर्वथाशङ्क्यविषयत्वेन त्यागार्हं एवायमिति भावः । ती० अदेशे शत्रुसमीपदेशे । अकाले रात्रौ । यद्
 अकाले स्वामिपरित्यागानर्हकाले ॥ ४६ ॥

[पा०] १ च. छ. न. सुगुणान्दुर्गुणान्. २ ग. वीरोवचनं. क. ख. ड. झ. ट. सार्थवचनं. ३ ड. झ. ट. अनुजोनामतस्यैष

अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्त्व ॥ तत्र दोषं प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते ॥ ५३ ॥
 ऋते नियोगात्सामर्थ्यमवबोद्धुं न शक्यते ॥ सहसा विनियोगो हि दोषवान्प्रतिभाति मा ॥ ५४ ॥
 चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्त्व ॥ अर्थस्यासंभवात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥ ५५ ॥
 अदेशकाले संप्राप्त इत्यर्थं यद्विभीषणः ॥ विवक्षा तत्र मेऽस्तीत्यं तां निबोध यथामति ॥
 स एष देशः कालश्च भवतीति यथातथा ॥ ५६ ॥
 पुरुषात्पुरुषं प्राप्य तथा दोषैर्गुणावपि ॥ दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि ॥
 युक्तमागमनं तस्य सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ ५७ ॥
 अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन्पृच्छयतामिति ॥ यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समीक्षिता ॥ ५८ ॥
 पृच्छयमानो विशङ्केत सहसा बुद्धिमान्वचः ॥ तत्र मित्रं प्रदुष्येत मिथ्या पृष्ठं सुखागतम् ॥ ५९ ॥

मतिमान् वाग्मीचेत्याधिकाभिमानात् । कामतः स्वैर-
 भाषणेच्छातः । विभीषणपक्षपाताद्वा । तर्हि किमर्थं
 प्रवृत्तिस्तत्राह—गौरवादिति । मयि तत्कृतात्समाना-
 त् ॥ ५२ ॥ पूर्वोक्तेषु चतुर्षु मतेषु प्रथममङ्गदमतं
 दूषयति—अर्थानर्थेति ॥ अर्थानर्थयोर्निमित्तं निर्णयो-
 पायः । सचिवैः अङ्गदेन तादात्विकसंरम्भपरिहाराय
 नामानुक्तिर्बहुवचनं च । यदुक्तं तत्र दोषं प्रपश्यामि ।
 कुतः क्रिया एवं प्रकारेण क्रिया । नोपपद्यतेहि ॥ ५३ ॥
 अनुपपत्तिमेव दर्शयति—ऋत इति ॥ नियोगात्
 राजकार्येषु नियोगात् । ऋते विना । “अन्यारादि-
 तरतैः—” इत्यादिना पञ्चमी । सामर्थ्यं साधुत्वं ।
 सहसा विनियोगः गुणदोषपरीक्षामन्तरेण कुत्रचि-
 न्महति राजकार्ये विनियोजनं । मा मां प्रति । दोष-
 वान् भाति । तथाच सत्यां गुणदोषपरीक्षायां नियो-
 गः । नियोगे सति गुणदोषपरीक्षणमित्यन्योन्याश्रयः
 अतोनुपपन्नमङ्गदमतमितिभावः ॥ ५४ ॥ अथ शर-
 भमतं प्रयोजनाभावेन खण्डयति—चारेति ॥ अत्रे-
 ति शब्दोऽध्याहृत्यः । चारप्रणिहितं चारप्रणिधानं ।
 युक्तमिति तव सचिवैर्यदुक्तं शरभेण यदुक्तमित्यर्थः ।
 तत्र तस्मिन्मते । अर्थस्य चारप्रयोजनस्य । दूरतिरो-
 हितदर्शनादेरसंभवात् चारप्रणिधानलक्षणं । कारणं
 उपायः । न युज्यत इत्यर्थः । अत्यासन्ने स्वचक्षुर्विषये
 सम्यक्परिदृश्यमाने व्यवधानरहिते न भस्मलावस्था-
 यिनि चास्मिन् पररन्त्रादितत्त्वदर्शनलक्षणचारप्रयो-
 जनाभावादयमुपायो न युज्यत इतिभावः । चारणं
 नापपद्यत इतिपाठेन चारयितव्यस्यान्तःपुरसमाजती-

र्थीदिरूपस्य विषयस्याभावाच्चारसंचारणं न घटतइत्य-
 र्थः ॥ ५५ ॥ अदेशकाले संप्राप्त इत्यस्य जाम्बव-
 न्ततस्यासारत्वात्तन्निराकरणेन सर्वं निराकृतप्रायमिति
 तत्स्वरूपासिद्ध्या दूषयति—अदेशेति सार्धश्लोकए-
 कान्वयः । अयं विभीषणः । अदेशकाले संप्राप्तइति
 यत् । तत्र तद्विषये । यथातथा याथातथ्येन । स एष
 देशः कालश्च भवतीति मे यथामति इयं विवक्षास्ति
 तां निबोधेत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ विवक्षितमेव सोपपत्तिकं
 विशदयति—पुरुषादित्यादिसार्धश्लोकेन ॥ पुरुषात्
 अधमपुरुषाद्वावणान् । पुरुषं उत्तमपुरुषं भवन्तं ।
 प्राप्य मनसा विमृश्य । तथा दोषगुणावपि युवयो-
 र्विमृश्य । तथा । रावणे दौरात्म्यं राक्षसकुलविनाश-
 हेतुभूतसीतापहरणतत्प्रत्यर्पणानपेक्षित्वादिकं । त्वयि
 विक्रमं स्वरदूषणप्रमुखराक्षसवधादिकं वालिवधपूर्वक-
 सुग्रीवराज्यप्रदानं अतिदुस्तरसमुद्रतरणोद्योगं च
 दृष्ट्वा । तस्य बुद्धितः बुद्धेः सदृशं तस्य आगमनं युक्त-
 मिति संबन्धः । यदा प्रतिकूले दोषदर्शनमनुकूले
 गुणज्ञानं च स एव देशः कालश्चभवति । इदं तथ्य-
 मिति भावः ॥ ५७ ॥ मैन्दमतं प्रतिकृतिपक्षोक्त-
 येण—अज्ञातेति ॥ अज्ञातरूपैः अपरिचितस्वरूपस्व-
 भावैः । समीक्षिता सम्यक्परीक्षिता । प्रेक्षा युक्ति-
 रूपा बुद्धिः ॥ ५८ ॥ कचिद्गुणवत्यपि मित्रे दोषदृ-
 ष्टिहेतुत्वेनानैकान्तोयं गुणदोषनिर्णयोपाय इत्याह—
 पृच्छयमान इति ॥ बुद्धिमानपि पुमान् अपरिचितैः
 पृच्छयमानः सन् अविश्वासादेवैते पृच्छन्ति कस्मिन्व-
 चस्युक्ते को वानर्थः समापद्यत इति प्रतिवचनरूपवच-

[पा०] १ क. सचिवैस्त्व. २ क. ह. छ. झ. ट. भातिमे. ३ ह. झ. ट. एषदेशश्चकालश्च. ४ ख. घ. दोषगुणावुभौ.

५ घ. च. छ. युक्तमागतमस्यापि विमृशानस्य बुद्धितः. ६ ह. झ. ट. ह्यत्र. ७ ग. च. बुद्धिमान्नरः.

अशक्यः सहसा राजन्भावो वेत्तुं परस्य वै ॥ अन्तःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैर्पुण्यं पश्यता भृशम् ॥ ६० ॥
 न त्वस्य जुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता ॥ प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ६१ ॥
 अशङ्कितमतिः स्वस्थो न शठः परिसर्पति ॥ न चास्य दुष्टा वाक्कापि तस्मान्नास्तीह संशयः ॥ ६२ ॥
 आकारशङ्काद्यमानोपि न शक्यो विनिगृहीतुम् ॥ बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ ६३ ॥
 देशकालोपपन्नं च कार्यं कार्यविदां वर ॥ स्वफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ६४ ॥
 उद्योगं तव संप्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणम् ॥ वालिनश्च वधं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिपेक्षितम् ॥
 राज्यं प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहागतः ॥ ६५ ॥

एतावत्तु पुरस्कृत्य युज्यते तत्र संग्रहः ॥ यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति ॥
 त्वं प्रमाणं तु शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

उद्दिश्य । सहसा विविधां शङ्कां प्राप्नुयान् । तथा-
 सति सुखागतं स्वस्मिन्दोषराहित्येन विश्वासोपगतमपि
 मित्रं मिथ्या पृष्टं सत् तेन प्रभेन हेतुना । प्रदुष्येत ।
 दुष्टं भवेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥ कचिन्नप्रयोजनश्चायमु-
 पाय इत्याह—अशक्य इति ॥ भृशं अत्यर्थं । स्वस्मि-
 न्नैपुण्यं पश्यतापि मिथ्या प्रष्टुं अन्तःस्वभावैः अन्त-
 र्हितस्वामिप्रायैः । परस्य गीतैः भाषितैः । परामिप्रायः
 सहसा ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः । छद्मना प्रष्टुर्गूढमभि-
 प्रायं ज्ञात्वा । “अहृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो
 भवन्ति” इति न्यायेन परेणापि स्वामिप्रायानाविष्कर-
 णादितिभावः ॥ ६० ॥ एवं पूर्वोक्तपु पक्षेषु दोषानु-
 द्भाव्य संप्रत्याख्यना परीक्ष्य कक्षीकृतं पक्षमुपक्षिपति-
 न त्वित्यादिना ॥ जुवतः बहुव्याहरतोस्य ॥ ६१ ॥
 एवमस्येङ्गिताकाराभ्यामदुष्टत्वमुक्त्वा चेष्टाभाषणा-
 भ्यां च तद्दर्शयति—अशङ्कितेति ॥ शठः गूढवि-

प्रियकारी ॥ ६२ ॥ ननु परमवन्धकः पुरुषो भावं
 निगूहयति कथंतेनविश्वासइत्यत्राह—आकारइति ॥
 आकारः मुखविकारः ॥ ६३ ॥ एवं दोषाभावमुक्त्वा
 गुणमुचितज्ञत्वरूपं दर्शयितुं नीतिमर्यादां दर्शयति—
 देशेति ॥ देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां युक्तं । प्रयो-
 गेण उचितपुरुषप्रयोगेण । अभिसंहितं युक्तं ।
 उचितेषु देशकालपुरुषेषु प्रयुक्तमित्यर्थः । कार्यं
 क्रिया । स्वफलं स्वीचितफलं । क्षिप्रं अप्रतिबन्धं । कुरुते
 कर्तृगीति शेषः ॥ ६४ ॥ एतेनाप्येवमेवकार्यं प्रयुक्त-
 मित्याशयेनाह—उद्योगमिति सार्धश्लोक एकान्वयः
 ॥ ६५ ॥ फलितमाह—एतावदिति सार्धश्लोकेन ॥
 स्ववचनं निगमयति—यथाशक्तीति । यथाशक्ति
 बुद्धिशक्तिमनतिक्रम्य । आर्जवं निर्दोषत्वं । मद्राक्यं
 श्रुत्वा यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्य त्वं तु
 त्वमेव । प्रमाणं प्रमातेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविन्द-

ति० किंचितस्यशत्रुत्वेतदभिप्रायश्चरैरपि दुर्ज्ञेयइत्याह—अशक्यमिति । परस्यशत्रोर्भावधारण सहसा द्राक् । प्रभमात्रेणवेत्तुं
 ज्ञातुं । अशक्यएव । अज्ञातेनपृष्ठउत्तरसंवादानात् । शत्रुर्ब्रूतत्वेनज्ञातेप्रवृत्तदण्डस्यापिप्रसङ्गात् ॥ नन्वेवंजगतिचारप्रेषणनैफ-
 ल्यप्रसङ्गइतिचेन्न । बहुकालंतत्रस्थितौतद्वचनैस्तद्वचनैस्तद्वचनैर्हर्षामर्षादिभिश्चतस्यशत्रुमित्रत्वज्ञानायतन्प्रेषणसंभवात् । यदेव
 मतःअन्तरेणेति । “अन्तरेणस्वैर्भिन्नैर्नैपुण्यंपश्यताभृशं” इतिप्राचीनःपाठः ॥ अन्तरेण व्यवहारमध्ये । भिन्नैस्स्वैः
 विलक्षणस्वैः कण्ठध्वनिभिः नैपुण्यं । सदसदन्यतरत्वनिश्चयं । पश्यतां कुरुतां । भवानिति शेषः । तत्रबाष्पकण्ठत्वेभोत्यापूर्वा-
 परासंगतकथनेचासन् अन्यथासन्निधितिनिश्चीयतामित्याशयः ॥ ६० ॥ ति० ननुलक्ष्यप्रथमपरीक्षयतामितिचेन्मयापरीक्षितए-
 वेत्याह—नत्वस्येति । दुष्टभावता वचनचेष्टादिभिर्दुष्टान्तःकरणता । नलक्ष्यते । प्रसन्नवदननाचदृश्यते ॥ ६१ ॥ स० प्रयोगेण
 प्रकृत्योगेनोपायेनदैवरूपेणाभिसंहितं संबद्धं । यद्वा प्रयोगोनुष्ठानं । स्वात्मानमेवसफलंकुरुतेइतिवा । क्षिप्रंप्रयोगेणाभिसंहितं
 अदीर्घसमीक्षयाकृतंकर्तारं सफलं समिशरणं । नष्टमित्यावत् । देशकालोपपन्नंचकार्यसफलंकुरुते विमोषणकार्यंचदेशकालोप-
 न्नमितिसफलमेवेतिभावः ॥ ६४ ॥ स० तबोद्योगं रावणमारणविषयं । मिथ्यावृत्तं असदाचारं । वालिनः रावणादपिबलिनः ।

[पा०] १ ड. झ. ट. अन्तरेणस्वैर्भिन्नैर्नैपुण्यंपश्यतां. २ क. प्रसन्नवदनथापि. ३ ख. ग. ड. झ. न. ट. दुष्टवागसि.
 झ.—ठ. सफलं. ५ क.—ड. झ. न. ट. वालिनंचहतं. ६ घ. ड. छ. झ. ट. विद्यतेतस्य. ७ ग. च. न. तस्य. क. ख. न. तस्य.
 वा. रा. १८६

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रामेणसुग्रीवंप्रति विभीषणस्यमित्रभावेनप्राप्तत्वरूपहेतुना त्यागानर्हत्वोक्तौ सुग्रीवेणतंप्रतिसप्रणामंतस्मिन्दोषोऽज्ञावनेन तस्मिन्ग्रहप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेणतंप्रति विभीषणस्यनिर्दोषत्वसमर्थनपूर्वकं शरणागत-
रक्षणस्यावश्यकर्तव्यत्वे कपोतोपाख्या-
नस्यदृष्टान्तीकरणेनसह कण्डुसुनिवचनस्यप्रमाणीकरणेन शत्रुत्वेपिशरणागत-
रक्षणस्यस्वतत्त्वोक्त्या तस्माअभयप्रदानोक्तिपूर्वकं
तदानयनचोदना ॥ २ ॥

अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह ॥ प्रत्यभापत दुर्धर्षः श्रुतवानात्मनि स्थितम् ॥ १ ॥
ममापि तु विवक्षाऽस्ति काचित्प्रति विभीषणम् ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः ॥ २ ॥
मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन ॥ दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥ ३ ॥

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

एवं सुग्रीवादिभिः स्वस्वमते प्रतिपादिते स्वामि-
मतमपि रामो वक्तुं प्रारभते—अथेति ॥ वायुसुतस्य
वचनमिति शेषः । प्रसन्नात्मा सुग्रीवादिवाक्यैः
कलुषीकृते मनसि सति हनुमद्वाक्येन प्रसन्नमनाः ।
दुर्धर्षः पूर्वपक्षैरक्षोभ्यः । तत्रहेतुमाह—श्रुतवानिति ।
वसिष्ठादिभ्यः श्रुतकपोतकण्डूपाख्यानादिमान् ।
आत्मनिस्थितं चित्तावस्थितं ॥ १ ॥ सर्वमतप्रतिक्षे-
परूपेण स्ववाक्येन किमेते व्याकुलितमनसो भवेयु-
रिति शङ्कया रामः सचिवानुपच्छन्दयति—ममा-
पीति ॥ तुशब्दः पश्चान्तरवद्वनुमत्पक्षमपि व्याव-
र्तयति । ममापि विभीषणंप्रति काचिद्युष्मत्पक्षैः
सह परिगणनायोग्या विवक्षा अस्ति । अतः तत्सर्वं
मद्विवक्षितं वा तु साध्यरूपं सर्वमर्थजातं । श्रेयसि
स्थितैः अस्मच्छ्रेयोनिर्तैः । भवद्भिः युष्माभिः ।
श्रोतुमिच्छामि । भवद्भिः श्रुत्वा परीक्षणं कार्यमिति-
ममेच्छास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं सचिवाननुगुणीकृत्य
स्वस्वभावकथनव्याजेन स्वविवक्षितं सहेतुकं दर्श-
यति—मित्रभावेनेति ॥ मतान्तरेषु सदोषत्वान्न
परिग्राह्य इति हेतुसाध्ये अपि दुष्टे । मारुतिमतेतु
परिग्राह्यत्वरूपे साध्येसमीचीनेपि निर्दोषत्वादिति
हेतुसमीचीनः । किंतु शरणागतोहमितिवाक्यप्रयो-
क्तृत्वमेव तत्र मुख्यहेतुरित्यभिप्रायेण मित्रभावेनेति

हेतुनिर्देशः । मित्रभावेन वास्तवमित्रत्वाभावेपि मित्र-
त्वाभिनयमात्रेणापीत्यर्थः । मित्रभावः शरणागतत्वं ।
राघवं शरणं गतः शरण्यं शरणं गत इति पूर्वोत्तरत्र
च तस्यैव कथनात् । अन्यत्रापि—“विदितः स हि
धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः” इति शरणागतिशब्देनो-
पक्रम्य “तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि”
इति मैत्रीशब्देन परिसमापनात् । यद्वा । मित्रशब्दः
स्वामिप्रायेण शरणागते गौरवारोपाद्युज्यते । न त्यजेयं
त्यक्तुं न शक्नोमि । सर्वशक्तेरपि मम शरणागतशब्द-
श्राविणःपरित्यागे शक्तिसंभावनामपिन पश्यामी-
त्यर्थः । कथंचन दृष्टादृष्टानर्थशतानुबन्धित्वे तत्परि-
ग्रहस्य सुहृदामनभिमतत्वे मत्प्राणपरित्यागे प्रस्तुतेपी-
त्यर्थः । दोषो यद्यपि तस्य स्यात् । यद्यपि सुग्रीवा-
दिभिरुक्ता दोषा नास्मिन्सन्ति । सन्तु वाततोपि
भूयांसः । अथाप्यशक्यमहं कथं करोमीत्यर्थः ।
स्याच्छब्दः दुष्टोपि शरणागतशब्दप्रयाक्ता मया परि-
गृहीत इति मम महद्यशो भवेदित्येवमर्थः । अदुष्टपरि-
ग्रहे गुणो मन्दः । दुष्टपरिग्रहे तु मम शरणागत-
रक्षणधर्म उत्तेजितोभवतीतिभावः । करुणयादुष्ट-
परिग्रहे शिष्टगृह्यादित्यत्राह—सतामेतदिति ।
एतद्दुष्टस्यापि शरणागतस्यसंग्रहणं । सतां शिष्टानां ।
अगर्हितं गर्हितादन्यत् । पूजितमित्यर्थः । पूजितत्वं
च कपोतोपाख्यानादिभिः प्रपञ्चयिष्यते । एवंच
शास्त्रेषु दोषाणां परित्यागहेतुत्वोक्तिः शरणागतव्य-
तिरिक्तविषयेति विषयव्यवस्थाऽभिप्रेता । अतएव

निष्कंपप्रवृत्तावयंहेतुः । राज्यं रावणसाम्राज्यं । ज्येष्ठमारणकनिष्ठाभिषेचनयोःसुग्रीविनिर्देशनेननिश्चितरावणमारणस्वस्थापनार्थ-
मयमायातश्चिन्ताचातुरीतस्थेतिभावः ॥ ६५ ॥ इतिसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥

स० अयंहेतुमदुक्तप्रकारेणनिर्दोषएवयद्यपि । यदित्यदोषः त्यागहेतुःस्यात् तर्हि तस्यैवदोषःवधरूपःस्यात् नास्माकंकथन ।
[पा०] १ ड. झ. ट. ममापिच. २ ग. घ. मेतद्विगर्हितं.

दोषाधिक्येनवधार्यस्यापि शरणागतस्वरक्षणमेवकार्य-
मिति श्रुतिराह—तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छ-
न्तीति । आचार्ययोजना । मित्रस्य स्नेहिनो भावो
मित्रत्वं । तेन आशालेशमात्रेण । अद्वेषमामिमुख्य-
मात्रं वाऽस्मदङ्गीकारे प्रयोजकं न तु पूर्णभक्तिरिति
भावः । तथोक्तं—“त्वामामनन्ति कवयः करुणामृता-
वधे ज्ञानक्रियाभजनलभ्यमलभ्यमन्यैः । एतेषु केन
वरदोत्तरकोसलस्थाः पूर्वं सदूर्वमभजन्त हि जन्त-
वस्त्वां ” इति ॥ यद्वा मित्रभावेन मित्रक्रियया ।
“ भावो लीलास्वभावयोः । जन्त्वमिप्रायचेष्टासु भूतौ
विद्वत्पदार्थयोः । क्रियायामालानि ” इति नानार्थ-
रत्नमाला । मित्रभावनयेतियावत् । अहृदयशरणो-
क्त्येत्यर्थः । तदप्युक्तं—“ शरणवरणवागियं योदित्वा
न भवति वत सापि धीपूर्विका ” इति । शरणागत-
भावेनेति वक्तव्ये मित्रभावेनेत्युक्तिः स्वाश्रयणाय क-
तिचित्पदानि कुर्वत्यपि स्वसदृशबुद्धिकारिणोभगवतो-
मिप्रायेण । देव्यापि शरणागतिमभिदधत्या “ तेन
मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ” इत्युक्तं ।
यद्वा मित्रभावेन मित्रत्वेन हेतुना । “ सुहृदं सर्व-
भूतानां ” इत्युक्तीत्या अस्मदीयसहजसौहार्दपुर-
स्कृत्येत्यर्थः । यद्वा मित्रभावेन आनुकूल्यसंकल्पादि-
पूर्वकमित्यर्थः । यद्वा मितात्रायतइति मित्रं । ईश्वरो-
पकारं परिच्छिद्य तत्सदृशोपकारप्रवृत्तस्य भावेनेत्यर्थः ।
यद्वा विश्वसनीयस्थलं मित्रं । “ तन्मित्रं यत्र विश्वासः ”
इत्युक्तत्वात् । विश्वासिनो भावेनेत्यर्थः । संप्राप्तं
“ तस्याशालेशमात्रेण ह्रीरेषाहिममातुला ” इत्युक्तीत्या
मम तन्निवासगमने प्राप्तेपि स्वयमेव प्राप्तं कथं
त्यजेयं । संप्राप्तं सम्यक्प्राप्तं । पादुके द्वारि विन्यस्य
देववन्दनकारिन्यायेनान्यत्रचित्प्राप्तिमन्तरेण “ परि-
त्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च ” इति
विरोधिनिवृत्तिपूर्वकं प्राप्तमित्यर्थः । यद्वा संप्राप्तं
माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्वर्तिना-
रायण इति न्यायेन मयि त्यक्तसकलविधबन्धुभा-
वमाचरन्तं । यद्वा मदन्तरङ्गानुचरपुरस्कारेण प्राप्तं ।
यद्वा संप्राप्तं लङ्कायां स्थित्वा राघवं शरणं गतोस्मी-
त्युक्तं चेत् अतन्द्रितचमूपतीत्याद्युक्तन्यायेन मम तत्र
गन्तव्यतायामपि तस्यागमनेन पङ्कोरुपरि गङ्गानिप-
तनवदस्मत्प्रयोजनमेवकृतं । संप्राप्तं प्राप्तिरेवास्माक-
मपेक्षिता । न तु स्तुत्यर्चनध्यानप्रणामादिः । समि-

त्यनेन मानसवाचिककायिकरूपपूर्णप्रपदनमुच्यते ।
न त्यजेयं त्यक्तुं न शक्नोमि । सर्वशक्तेरपि मम शर-
णागतशब्दश्राविणः परित्यागे शक्तिसंभावनामपि न
पश्यामीत्यर्थः । संप्राप्तं न त्यजेयं, “ शरणागतस-
स्यमालिनीयं वृषशैलेशकृषीवलं धिनोति ” इत्युक्त-
रीत्या रक्षापेक्षां प्रतीक्षमाणोहं कथं संप्राप्तं त्यजेयं ।
न त्यजेयं तत्संबन्धेन रावणविषयाकारापेक्षी कथं
तमेव त्यजेयं । अतएव हि घण्टाकर्णपक्षपातेन तदनु-
जस्यापि मुक्तिं ददौ । अतएव च मालाकारविषयप-
क्षपातेन । “ युष्मत्सन्ततिजातानां दीर्घमायुर्भवि-
ष्यति ” इत्युक्तवान् । न त्यजेयं । आगमनमात्रेण
श्लाघनीये त्यागसंभावना कुतः । संभावनायां लिङ् ।
त्यागसंभावनायां खलु साधनोद्योगः । तस्य त्यागे
स्वसत्ताचेत् साधनोद्योगः स्यात् । सैव न निर्वहति
कथमुद्योगः तत्स्वीकाराभावे स्वसत्ता न सिद्ध्यति
चेत् तत्स्वीकारेऽस्मत्सत्ता न सिद्ध्यतीत्यस्मत्त्यागः
स्यात् स कथमुपपद्यत इति चेत्तत्राह—कथंचन ।
“ अप्यहं जीवितं जह्नां ” इत्युक्तीत्या नवप्रसववा-
त्सल्येन वत्सला गौः पूर्ववत्सानिव युष्मानपि
त्यक्ष्यामि न त्वाश्रितं । यद्वा कथंचन सर्वदेशसर्व-
कालसर्वावस्थास्वपीत्यर्थः । यद्वा कथंचन शरणाग-
तस्य गुणाभावेपि दोषप्राप्त्येपि तत्परिग्रहस्य सर्वान-
भिमतत्वेपि दृष्टादृष्टानिष्टशतानुबन्धित्वेपि मत्प्राणप-
रित्यागे प्रस्तुतेपीत्यर्थः । किंच दोषो यद्यपि तस्य
स्यात् । अस्मदमिप्रायेण दोषो नास्त्येव अस्थानभय-
शङ्किनो भवतोमिप्रायेण तस्य दोषोस्ति चेत्स्यात् ।
अङ्गाकारोऽव्ययमिदं । दोषभोग्यत्वरूपवात्सल्यैकस-
भावस्य मे आश्रितदोषो ह्युपादेयइतिभावः । मुकुमा-
रस्य राजकुमारस्य सुगन्धिमूलमृद्वेशवदस्य दोषभो-
ग्यत्वं । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् । तस्य शरणागत-
स्य नदोषः । “ यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयैवैव
हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते ” इत्युक्तीत्या दोषो
न श्लिष्येदित्याशयः । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् । स
तस्य हि शरणागतिरूपनिरतिशयगुणशालिनो दोषो
न त्याग्यकोटिमाटीकते । सुगन्धिमूलमृद्वेशवन् ।
यद्वा दोषो यद्यपि तस्य दोषोस्ति चेत्तत्संबन्धी खलु
दोषः । स तस्मादपि श्लाघ्यः स्यात् । प्रार्थनायां लिङ् ।
अस्माभिः प्रार्थितः खलु । गुणवानक्षितश्चेत् गुणवत्ताप्र-
तिकरः । दोषवानक्षितश्चेदतिशयोक्तामिति भावः ।

सुग्रीवस्त्वथ तद्वाक्यमाभाष्य च विमृश्य च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवः ॥ ४ ॥

सुदुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ ५ ॥

ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् ॥ को नाम स भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत् ॥ ६ ॥

वानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य च ॥ ईषदुस्मयमानस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥

इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥

अनधीत्य च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च ॥ न शक्यमीदृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः ॥ ८ ॥

अस्ति सूक्ष्मतरं किञ्चिद्वदत्र प्रतिभाति मे ॥ प्रत्यक्षं लौकिकं वाऽपि विद्यते सर्वराजसु ॥ ९ ॥

यद्वा दोषो यद्यपि अस्मद्वधापेक्षया तस्य स्यात् तस्यापेक्षितफलसिद्धिः स्यात् । कपोतोपाख्यानानुगुणं योजनेति श्रीवत्साङ्कमिश्रा आहुः । कथं तर्हेतन्महामन्त्रिणो निन्दन्तीत्यत्राह—सतामेतदगर्हितं । एतन् आश्रितदोषाङ्गीकरणं । सतां अगर्हितं अनिन्दितं । अस्मत्पक्षपातिनामस्थानभयशङ्किनां निन्दितत्वेऽपि परमार्थदर्शिनां कपोतादीनां च न निन्दितमिति भावः । यद्वा एवं दुष्टापरित्यागे प्रत्यवायपरिहारो वा पुरुषार्थसिद्धिर्वा पापक्षयो वेति चेन्नैतदित्याह—सतामिति । सद्गोष्ठीष्वस्मद्गर्हापरिहारएव फलं स्वमारणोद्योगवतामपि रक्षकाः कपोतादयः तेषामगर्हितं । यद्वा दुष्टजनपरिग्रहस्य शिष्टगर्हितत्वाच्छास्त्रनिन्दितत्वाच्चायुक्तमित्याशङ्क्य सत्यमेतदुष्टजनत्याज्यत्ववचनं सामान्यविषयं । तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्राप्तीत्येवमादिशरणागतापरित्यागविषयविशेषशास्त्रस्य सद्भावात् । दुष्टस्यापि शरणागतस्य संरक्षणे शिष्टगर्हणा नास्ति प्रत्युत श्रेय एवेत्याह—सतामेतदगर्हितमिति । एतन् दुष्टशरणागतपरिग्रहणं । सतां सामान्यविशेषशास्त्रविदां । अगर्हितं गर्हितादन्यन् । पूजनीयमित्यर्थः । सर्वशक्तेः काचिदशक्तिः । सर्वज्ञस्य किञ्चिदज्ञानं च मित्रभावेनेति श्लोकेन दर्शितमिति गोविन्दयतिनः प्रत्यवदन् ॥ ३ ॥ अथ सुग्रीवो रामप्रकृतिमाकर्ण्य अतिसाहसमेतदित्यन्तं भीतभीतः

प्राह—सुग्रीव इति ॥ आभाष्य अनूद्य । शुभतरं नीतिशास्त्ररहस्यमूलत्वात्स्वामिषयप्रेमातिशयनिबन्धनत्वाच्च शुभतरं । वाक्यमुवाच । अत्र लक्ष्मणमित्युक्तत्वादुपसंहारो सहलक्ष्मण इत्युक्तत्वाच्चोभयोरपि वचनमुभावपिप्रति प्रतिवचनं च बोध्यम् ॥ ४ ॥ सुदुष्ट इत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ अस्माभिः पूर्वमुक्तैरिन्द्रान्वेषित्वादिदोषैर्युक्तो भवतु वा मा वा कृतघ्नः स एष रजनीचरः । किं किमर्थं । परित्याज्यएवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ कृतघ्नतामेवाह—ईदृशमिति ॥ यं वन्धुं । एष व्यसने प्राप्ते न परित्यजेत्स कस्तस्य भवेत् नकोपीत्यर्थः । भ्रातरं परित्यजन् सर्वानपि परित्यजेदेवेति भावः । ईदृशं व्यसनं । लङ्कादहनपुत्रवधादिकमारभ्य समुद्रतीरनिवेशपर्यन्तं व्यसनमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अथ सूक्ष्मधर्मानभिज्ञस्य सुग्रीवस्य नीतिमर्यादयैवोत्तरं वक्तुमारभते—वानराधिपतेरिति सार्धश्लोकः ॥ ईषदुस्मयमानः धर्मरहस्यमिदं मम परमशक्तिं शरणागतसंरक्षणव्रतं च सम्यगपरिज्ञाय यत्किञ्चिद्वदत्यमिति मन्दस्मयंकुर्वन् ॥ ७ ॥ प्रथमं तद्वचनमुपलालयति—अनधीत्येति ॥ सूक्ष्मतरं किञ्चित् अर्थस्वरूपमिति शेषः । तदेवार्थस्वरूपं विशिनष्टि—प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं दृष्टं । लौकिकं लोकसिद्धं । यत्सर्वेष्वपि राजसु विद्यते मे प्रतिभाति च तत्सूक्ष्मतरं किञ्चिद्धर्मस्वरूपमस्तीति संबन्धः ॥ ९ ॥

यद्यपि तस्य दोषः स्यात् तथापि न त्यजेयमिति वा ॥ ३ ॥ रामानु० दुष्टत्वादुष्टवयोर्ग्राह्यमिति वदन्तरामं प्रत्युभयथापित्याज्यइति सोपपत्तिकमाह—सुदुष्टइत्यादिना । सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा एष रजनीचरः । किं किमर्थं । अनेन साध्यं प्रयोजनं किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ती० यद्वा यो विभीषणः ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं परित्यजेत् त्यक्तवान् । स एषः यं कमित्यर्थः । स एष विभीषणः कनपरित्यजेत् । तस्य को नाम भवेत् । एवं विधमेनं को वापरिगृहीयादित्यर्थः । ति० तस्यास्य को नाम स भवेत् । यमेष संकटेन परित्यजेत् । तस्मादस्मानपि संकटे त्यज्येत्येव । विश्वासघातिकृतप्रत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० सर्वानुदीक्ष्य सुग्रीवस्योत्तरकल्याणालनसामर्थ्यसर्वहरीननुभाव्य तथालक्ष्मणमुदीक्ष्येषदुस्मयमानो बालत्वेन भट्टतापरिज्ञानात्तवाप्येतदेव संमतमितीषद्वा संकुर्वन्नि-

[पा०] १ ग. ड. झ. ट. उदीक्ष्यतु. २ ग. ड. झ. ट. यथाच प्रतिभातिमा. ३ क. ड. झ. न. ट. चापि. ४ ड. झ. ट. वर्तते.

अमित्रास्तत्कुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्तिताः ॥ व्यसनेषु प्रहर्तारस्तस्मादयमिहागतः ॥ १० ॥
 अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयन्ति स्वकान्दितान् ॥ एष प्रायो नरेन्द्राणां शङ्कनीयस्तु शोभनः ॥ ११ ॥
 यस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादानेऽरिबलस्य च ॥ तत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु ॥
 न वयं तत्कुलीनाश्च राज्यकाङ्क्षी च राक्षसः ॥ १२ ॥
 पण्डिता हि भविष्यन्ति तस्माद्ब्राह्मो विभीषणः ॥ १३ ॥
 अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च न भविष्यन्ति संगताः ॥ प्रणादश्च महानेष ततोऽस्य भयमागतम् ॥
 इति भेदं गमिष्यन्ति तस्माद्ब्राह्मो विभीषणः ॥ १४ ॥

तदेवार्थस्वरूपमाह—अमित्रा इति ॥ तत्कुलीनाः ज्ञातयः । प्रातिदेश्याः समनन्तरदेशाधिपाश्च । व्यसनेषु समुपस्थितेषु प्रहर्तारः अमित्राः शत्रवः कीर्तिताः । तस्माद्भ्यसनप्रहर्तृज्ञातित्वान् ॥ १० ॥ व्यसनिनं रावणं परित्यज्यागमने कारणान्तरमस्तीत्याह—अपापा इति ॥ अपापास्तत्कुलीना नरेन्द्राः । हितान् हितपरान् । स्वकान् ज्ञातान् मानयन्त्येव । तेषामपि नरेन्द्राणां शोभनो गुणवानेष ज्ञातिः प्रायः शङ्कनीयः । लोके पापभूयिष्ठतया शोभनोऽपि प्रायेण शङ्कनीयः । पापिनस्तु नरेन्द्रस्य तादृशो ज्ञातिः शङ्कनीय इति किमु वक्तव्यम् । अतोऽयं रावणेन शङ्कितस्तेन सह विरुध्यैवागत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं रावणपरित्यागे हेतुमुक्त्वा स्वापरित्यागे हेतुं वक्तुं प्रतिजानीते—यस्त्विति ॥ अरिबलस्य विभीषणस्य । दोषः को नाम स भवेत्तत्त्वेत्यादिनोक्तः । तत्र विषये । यथाशास्त्रं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । इदमुत्तरं—न वयमिति ।

न वयं तत्कुलीनाः राक्षसराज्यान्तर्हीः । अस्माकं तद्राज्ये आकाङ्क्षाभावान् । मम रावणस्येव तस्मिन्न-रित्वशङ्काप्रसक्तिर्नास्ति । अतो नास्मांस्यश्नयतीति भावः । किंच राक्षसो विभीषणस्तु राज्यकाङ्क्षी अस्मन्मुखेन रावणं घातयति । अतः स्वकार्यविघात-भयादपिनास्माकमपकारं करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु मूर्खा राक्षसाः कथमेवं विमृश्यकारिण इत्याशङ्क्य नायं नियम इत्याह—पण्डिता इति ॥ अर्धमेकं वाक्यं । राक्षसा अपीत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुनरप्यस्य रावणेन विरुध्यागमनमेव प्रतिपादयन् परिब्राह्मत्वं निगमयति—अव्यग्रा इति सार्धश्लोकेन ॥ ते ज्ञातयः अव्यग्राः प्रहृष्टाश्च सन्तः कदाचिदप्यन्योन्यसंगताः न भविष्यन्ति न भवन्तीति । अनेनैव हेतुना ज्ञात-योवसरे भेदं गमिष्यन्ति गच्छन्ति । अस्य च भीत-स्यैव महान् प्रणादः श्रूयते । अतो बलीयसो रावणान् अस्य भयमागतं तेन च भयेनास्त्राणार्थमागत इति

तिहोवाच ॥ ७ ॥ ति० तदर्थरूपप्रतिपादयितुं दुपयुक्तलोकस्थितिमाह—अमित्रा इति । रक्षां अमित्राः शत्रवः । द्विधा की-र्तिताः । तत्कुलीनाज्ञातयः प्रातिदेश्याः आसन्नदेशवासिनश्चेति । तद्विविधा अपि स्ववरोधिज्ञातेः स्वविरोधिनः आसन्नदेशवासि-नश्च । व्यसनेषु आध्यात्मिकादित्रिप्रकारेण्येषु । तस्य प्रहर्तारो भवन्तीति प्रसिद्धं । अतः कित्तत इत्यत्राह—तस्मादिति । नानाप्रका-रस्वपीडाप्रवृत्तज्ञातिभयात्स्वराणां यमिहागतः । यद्वा तस्मात् व्यसनप्रहर्तृज्ञातिवत् । व्यसनिनं रावणं प्रहर्तुमर्थं विनाप्यदृष्टान्द-त्यर्थः ॥ शि० तत्कुलीनाः स्वकुलप्रसूताः । प्रातिदेश्याः तत्समीपदेशवासिनश्च । अमित्राः समयविशेषेन शत्रवः कीर्तिताः । अत-एव व्यसनेषु दुःखसमयेषु । प्रहर्तारो भवन्ति । तस्मात् ज्ञातिरूपरित्वात् । अयमिहागतः । एतेन ब्राह्मणैः प्रातिपक्षिणैः विपक्षैः यथ-मिहागच्छेत् तदास्मिन्कृतघ्नत्वादोषसंभावना संभवेत् । अयं तु पापाचरणशीलः स्वमनुनास्त्रावपरीताचरणवत्तयाऽयं निस्सारित इति न दोषवानितिसूचितं ॥ १० ॥ ती० प्रवादश्च महानेष इति पाठे तु ज्ञातिभ्यो भयमागमने अपवादश्च “योगः स्वार्थं प्रयुक्तोऽज्ञात-यो नो भयावहाः” इति हस्तिगीतादिरूपलोकप्रवादोऽस्तीत्यर्थः ॥ ति० उक्तं ह्यनुवादादनुवगाद्यनुवमुपमहर्षि—अव्यग्रा इति सार्धश्लोकेन । ते ज्ञातयः अव्यग्राः अनाकुलाः । निश्चयवन्त इति यावत् । प्रहृष्टाः अन्धान्धसंतुष्टाश्च । सौम्यास्तसंगताः परस्परमेलिताना भविष्यन्ती-तिसर्वलोकप्रसिद्धाः । तेभ्यो न्येत्युक्तविपरीता इति प्राशङ्कराया पापभूलराज्यलोभादिना भेदं गमिष्यन्ति । ततोऽनन्तरं । अस्य ज्ञातयस्य । एषः लोकप्रसिद्धः । प्रणादः युद्धरूपकोलाहलः । भवति । अन्योन्यस्यान्योन्यतो भयं बागदं भयं तांति लोकस्थितिभ्यः । तस्मादयमेता-वत्कालमनपगतसौम्यात्रोपिकेन चिन्मिति तेनाद्यप्रसन्नैः शरणमागतो प्राह एवेति कृतकव्याख्या । तीर्थेभ्यः नपततोऽस्तीति पठित्वा अस्य भीतस्यैव एष महान् प्रणादः श्रूयते । अतस्ततो बलवतो रावणादस्य विभीषणस्य भयमागतमित्यासत्राणार्थमागतः परमप्राह एवेत्यर्थः ।

न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः ॥ मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ १५ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ उत्थायेदं महाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 रावणेन प्रणिहितं तमेवेमि विभीषणम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ १७ ॥
 राक्षसो जिह्वया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमिहागतः ॥ प्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते प्रच्छन्नो मयि वाऽनघ ॥ १८ ॥
 लक्ष्मणे वा महाबाहो स वध्यः सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष विभीषणः ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ २० ॥
 सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥

परिप्राहोयमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु दुष्टोपि ज्येष्ठोनु-
 वर्तनीय एवेत्याशङ्क्य यद्यप्ययं धर्मः तथापि न सर्वत्र
 संभवतीत्याह—न सर्व इति ॥ “मद्विधा वा पितुः
 पुत्राः” इति भूतार्थकथनत्वान्नात्मप्रशंसादोषः ।
 यथा “कृपावानविकल्थनः” इत्युक्तलक्षणेन धीरो-
 दात्तेन दुष्यन्तेन “सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमा-
 णमन्तःकरणप्रवृत्तयः” इत्युक्तं । यथा च हनुमता
 “पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते । वैनतेयमहं
 शक्तः परिगन्तुं सहस्रधा” इति ॥ दण्डिता च काव्या-
 दर्शे प्रथमपरिच्छेदे । “स्वगुणाविक्रियादोषो मात्र
 भूतार्थशंसिनः । अपि त्वनियमो दृष्टस्तथा त्वन्यैरु-
 दीरणात्” इति ॥ यद्वा पूर्वश्लोकार्थस्य भरतेति
 प्रसङ्गं परिहरति—सर्व इति । तातेति सान्त्वोक्तिः ।
 सर्वे भ्रातरः भरतोपमा न भवन्ति । कैकेयीवरप्राप्तं
 पित्रा दत्तमपि राज्यं परित्यज्य वनं गतं मामनुसृत्य
 तवैव राज्यं त्वमेव गृहाण । अहं त्वद्वाक्यं करिष्या-
 मीति वदन्भरतादन्यः कश्चिदस्ति किमिति भावः ।
 एवंविधप्रसक्त्यभावाल्लक्ष्मणस्यानुपादानं । अत्र दृष्टा-
 न्तमाह—मद्विधा इत्यादिना । मद्विरहमात्रेण लोका-

न्तरं गतः पिता । तत्तुल्यपितृमानस्मत्सदृशः कश्चि-
 दस्ति किमित्यर्थः । यद्वा मद्विधाः पितुः पुत्राः सन्तुवा-
 मा वा भरतसमा भ्रातरस्त्वत्समाः सुहृदश्च न सन्ती-
 त्यर्थः । सुहृदो वा भवद्विधाः । वर्षरात्रसमये स्थितेन
 मयाऽत्यन्तकुपितेन लक्ष्मणेन चाल्यन्तं परुषमुकेपि
 अस्मासु प्रेमातिशयमेव प्रकटयन् त्वत्समः कोवास्तीति
 भावः । यद्वा मद्विधा वा पितुः पुत्रा न भवन्ति । नि-
 रतिशयपितृवात्सल्यभूतोऽस्मत्तुल्यो नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥
 अथ सुग्रीवो नीतिमुखेन विभीषणस्य त्याज्यतां प्रति-
 पादयितुमशक्तः परिग्रहे चाविदितभावोयं रामे कम-
 नर्थमुत्पादयिष्यतीति प्रेमवशेन व्याकुलो विभीषण-
 शरणागतरेकस्याः सलक्ष्मणेन स्वेन क्रियमाणं शर-
 णागतिद्वयं प्रबलमसिमन्यमानः शरणागतिपूर्वकं
 विभीषणनिग्रहं प्रार्थयते—एवमित्यादिचतुःश्लोकैः
 ॥ १६—१७ ॥ राक्षस इत्यादि ॥ अत्र मयि लक्ष्मण
 इति स्वस्य लक्ष्मणस्य चानर्थकथनं स्वव्यसनादपि
 स्वाश्रितव्यसनं रामस्यात्यन्तारुनुदमिति तत्प्रदर्श-
 नेन विभीषणापरिग्रहसमर्थनार्थं ॥ १८—१९ ॥
 मौनमुपागमत् । प्रणयरोषादिति भावः ॥ २० ॥ अथ
 रामः स्वस्य सर्वशक्तिप्रदर्शनेन सुग्रीवस्यातिशङ्कां-

इतरत्तुप्राग्वदेव्याख्येयमित्याह ॥ १४ ॥ ति० ननुभरतादिष्वेतद्दोषादर्शनाद्भ्रातृणामीदृशभेदासंभवोतआह—नसर्वेइति ।
 राज्यादीच्छयाप्राप्तसौभ्रात्रत्यागस्याभावोभरतादन्येपरमदुष्करः । तेनपितृदत्तराज्यत्यागात् । लक्ष्मणादेस्तुतदप्रसक्त्यानतदुक्तिः ।
 मद्विधावापुत्राः सुखलिप्सयापितृवाक्यलङ्घनरहिताः । सुहृदोवाभवद्विधाः । त्यक्त्वापिसर्वसौख्यंसर्वाकारेणसर्ववलेनसर्वयत्नेनच
 मित्रकार्यसाधकःसुहृत्परमदुर्लभइतिभावः । अत्रभूतार्थकथनरूपत्वान्नात्मप्रशंसादोषोभगवतः । “स्वगुणाविक्रियादोषोनास्तिभू-
 तार्थशंसने” इतिदण्ड्युक्तेः ॥ स० भ्रातृषुसौभ्रात्रंदुर्मिलमिति नवकुण्डं । भरतेभक्तिभरितता त्वयि तदनुभूतैववर्ततइत्यतः
 काचित्कएवैवंभावोभ्रात्रादिवित्याह—नेति । सर्वेभ्रातरोभरतोपमानभवन्ति । स लोकविलक्षणइतिभावः । लक्ष्मणस्यच स्वस-
 मखेदभोदत्वेनसहैवावस्थानाद्वाज्यप्राप्तेरहन्ताहेतोरभावेनचातुर्किर्नतुसौहार्दवर्द्धनेतिहृदयं । भ्रातृप्रस्तावे पितापुत्राचारोक्तिः
 प्रसङ्गसङ्गत्या । सर्वेभ्रातरोभरतोपमानेख्येन मारिततारारमणस्यमर्मोत्कीर्तनमन्यमानस्तंसुमुखीकर्तुंसुहृदइत्याद्युक्तिश्चेतिज्ञेयं ॥ १५ ॥
 स० विश्वस्तेत्वयिवा तथा विश्वस्तेमयिवा । त्वयिविश्वस्तेमयिवा मयिविश्वस्तेत्वयिवा । एतेन मन्नाशस्तवेवतवनाशोममसं-
 तापकरइतिस्वामन्यैस्त्वायैचाननसंप्राप्तइतिभावः ॥ १८ ॥ स० लक्ष्मणेवाप्रहर्तुमागतः । त्वयिराजत्वान्मयिधूर्वोदृत्वात्प्रहरणं
 दुस्सहं । लक्ष्मणप्रहरणंतुतवेवममापिदुस्सहमितिभावः । सचिवैः चतुर्भिः ॥ १९ ॥ ति० मौनमुपागमत् त्रिवाचोक्तं । अतो-
 धिकंप्रमौनवक्तुंयुक्तमित्याद्येनेतिशेषः ॥ २० ॥ ती० सुग्रीवस्यवाक्यंश्रुत्वा तद्विमृश्य । अस्यायमर्थः प्रथमतःकृतविभीषण-

[पा०] १ ख.—ट. निशाचरं. २ ड. झ. ट. विश्वस्तेमयि. ३ ड. झ. च. ट. ससुग्रीवस्य.

सुदुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं मेमाशक्तः कथंचन ॥ २२ ॥
 पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यां चैव राक्षसान् ॥ अङ्गुल्यग्रेण तान्हन्यामिच्छन्हरिगणेश्वर ॥ २३ ॥
 श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ॥ अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमज्जितः ॥ २४ ॥
 स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् ॥ कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः ॥ २५ ॥

निवार्य शरणागतरक्षणरूपस्य स्वव्रतस्य । धर्मशास्त्र-
 सिद्धत्वात्तस्यापरित्याज्यतां प्रतिपादयति—सुग्रीवस्य
 त्वित्यादिना ॥ विमृश्य मयि प्रेमातिशयेनैवमुक्तमिति
 विचार्य ॥ २१ ॥ सुग्रीवस्य भयं निवर्तयति—सुदुष्ट
 इति ॥ स एष रजनीचरः सुदुष्टो वा अदुष्टो वा
 भवतु किं करिष्यति । तदेव विवृणोति—सूक्ष्ममिति ।
 सूक्ष्ममपीत्यनेन साक्षान्मयि मदाश्रितेषु मत्संबन्धि-
 संबन्धिष्वपि न शक्त इति भावः ॥ २२ ॥ कथं न
 शक्त इत्याकाङ्क्षायां स्वशक्तिं दर्शयति—पिशाचानिति ॥
 पृथिव्यां विद्यमानानिति शेषः । त्वं तावत्सकलैः
 स्वबलैः सह तिष्ठ अहमेक एव पर्याप्तइत्यभिप्राये-
 णाह—हरिगणेश्वरेति । अङ्गुल्यग्रेण शस्त्रास्त्रादिप्र-
 सङ्गशून्येन अङ्गुल्यन्तरनिरपेक्षेण एकस्यामप्यङ्गुल्या-
 मंशान्तरव्यापारवर्जितेन । तत्रापि हस्तपादादिविशे-
 षविवक्षाशून्येन अप्रमात्रेण । हन्यां हन्तुंशक्तः ।
 नकेवलं लङ्कामात्रनिवासिनो राक्षसान् किन्तु
 स्थानान्तरनिवासिनोपीतिविवक्षया पृथिव्यांचैवेति
 निर्देशः । न केवलमेकजातीयानामेव लक्ष्यत्वं किन्तु
 सर्वेषामपीत्यभिप्रायेणाह—तानिति । तर्हि लङ्कामा-
 त्रनिवासिनो राक्षसान्किमिति न हंसीत्यत्राह—इ-
 च्छन्निति । इच्छाभावादेव तद्वधाभावः । न त्वश-
 क्येतिभावः ॥ २३ ॥ एवमस्मादपकारशङ्का नास्ती-
 त्युक्त्वा भवतुवाऽयमपकारी तस्मादेवापकारान्मम
 प्राणा गच्छन्तु वा । अथापि नायंनिग्राह्यः नापिपरि-
 त्याज्यः । किन्त्ववश्यं रक्ष्यएवेति कपोतोपाख्यानेन
 प्रतिपादयति—श्रूयतेहीति ॥ हीतिप्रसिद्धेयमाख्यायि-
 केत्यर्थः । कपोतेन धर्माधिकारशून्येन तिर्यङ्मात्रेण ।

एतेनाप्यनुष्ठितत्वे किमु वक्तव्यमस्माकं । कपोतेन
 एकेनासहायेन कृतं किमुत ससहायैरस्मामिः । शत्रुः
 कपोतस्य मृगयुः स्वयं भार्यापहारी वैरी । विभीषण-
 स्वस्माकं नतथा । तथाप्यरक्षणे किमस्मत्पौरुषेण ।
 शरणमागतः कपोताभ्युषितद्रुमस्थलं यदृच्छयाप्राप्तः ।
 “सोऽर्चलि शिरसा बद्धा वाक्यमाह वनस्पतिम् ।
 शरणं हि गतोऽस्म्यद्य देवतामिहवासीनी ” इति ॥
 स्वावासवनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तवान् नतुकपोतं । विभी-
 षणस्तु राघवं शरणं गत इति अस्मत्कृतस्वरधुराक्षस-
 संवादोक्तशरणागतराक्षसरक्षणं पुरस्कृत्य मां प्रातः ।
 यद्वा शरणं । “शास्त्रिनः पक्षिणां गृहं ” इत्युक्त-
 रीत्या वनस्पतिरूपं गृहं प्राप्तः । न तु शरणागतिं
 चक्रे । “शरणं गृह्रक्षित्रोः ” इत्यमरः । अर्धितश्च
 लुब्धकत्वात्सहजशत्रुत्वान् भार्यापहर्तृत्वाद्यापन्नोप्य-
 सावित्युपेक्षणस्य तद्वधोपायान्वेषणस्य च कर्तव्यत्वे
 प्राप्तेऽप्यतिथिदेवत्वेनमत्वा शीतनिवारणायाप्रिमाणीय
 पूजितः । वयंतु “वध्यतामेष तीत्रेण दण्डेन सचिवैः
 सह ” इत्यनुबन्धिपर्यन्तं सम्यगर्थव्यामः । यथा-
 न्यायं । यावत्क्षुब्धवृत्ति सन्नित्रागम इव समप्राद-
 रेणान्तर्विषादलेशं विना आहतः । यद्वा प्रियवचना-
 दिभिः बन्धनान्वितेत्यर्थः । स्वैश्च मांसैर्निमज्जितः ।
 बहिः कतिचिदाहारानानीय स्वकीयद्रव्यान्तराणि
 कतिपयानि शरीरैकदेशान्वा दत्त्वा नोपचचार ।
 किन्त्वज्ञैरात्मत्वेनाभिमन्यमानैः प्राज्ञैरप्यायं धर्मसा-
 धनमित्यादरणीयैः शरीरमांसैः शरभज्ज इव । “इद-
 मेकं महत्तपः ” इति मत्वा बह्वावहाय पतति स्म ।
 निमज्जितः भोजनार्थनियोजितः ॥ २४ ॥ उक्तमे-

शरणागत्यपेक्षयापश्चात्कृतसुग्रीवलक्ष्मणशरणागतेर्दौर्बल्यं च “तस्मादापिबन्धप्रपन्नं प्रतिप्रयच्छन्ति” इतिभुल्यर्थानुसारिशरणागतर-
 क्षणरूपस्यधर्मचर्यालोच्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० ममसूक्ष्ममप्यहितंकर्तुंकथंचन कथमपिशक्तःकिं नकथमपिशक्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥
 यथेवमसदादिसंप्रहोव्यर्थस्तत्राह—इच्छन्निति । स्वसनिरतिशयमहिमानंतालिङ्गकंजगत्तावंप्रकटीकर्तुमिच्छन्त्यस्मां तदा तथैव
 कुर्या । संप्रतिदुष्टेवभावोपेतनिजविलासैरशेषैरव्ययस्यमयैवदत्तमितितत्परिपालनायसमिद्व्यभावस्तथाप्येवान्तर्भाव मानुषक-
 र्यादायांस्थित्यातद्वावप्रकटनार्थैवसीताविशोगप्रयुक्तोद्वेगद्वारादशसहायमेकनं । वस्तुतोनास्तारिफसहायान्तरापेक्षामम । यदु-
 ष्याणांसंसारमयोदाहणपन्नंतथावहारफलमितिभावः ॥ २३ ॥ स० सह सोपि । अनेनापकृतोपीत्यर्थः । प्रतिजग्राह प्रतिहस-
 भार्यावचनश्रवणानन्तरमपिप्रीतिपूर्वकंजग्राहेतिसूचयति । सहितं हितेनसहितंयथाभवन्नित्येतिवा । तिर्यकसमाधार्मतिर्यङ्मिद्व्यर्थै-

ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा ॥ शृणु गाथां पुरा गीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिनीम् ॥ २६ ॥

वार्थं दृढीकुर्वन् स्वस्य कैमुत्यमाह—स हि तमिति ॥ सः कपोतः । वयमिव धर्मानुष्ठानयोग्यजातौ शरण्यवंशे वा नोत्पन्नः । तं जाता स्वभावेन च क्षुद्रसमाचारं पक्षिणां कालसंमित इत्यखिलपक्षिजातिविरोधिने । तस्य कपोतस्यान्तिकं प्रति यदृच्छयाभ्येत्य पतितं उपायान्तरशून्यं विपरीतानुष्ठानैकनिरतं अनुतापलेशेन वा अनुकूलवादप्रसङ्गेन वाऽनन्वितं प्रतिजग्राह । स्वास्त्यागेनाङ्गीकृत्यावति स्म । पूर्वश्लोके शत्रुरिति सामान्येनोक्तमर्थं तद्वृत्तिप्रदर्शनेन विशिनष्टि—भार्याहर्तारमिति । एवमेव रावण आगतश्चेदस्माभिः कार्य इत्यभिप्रायः । आगतं अस्याङ्गीकाराय कृतमुपायानुष्ठानं कपोतावासद्वयस्थलं प्रत्यागमनमात्रमेव । तद्विना वनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तं शरणशब्दं कपोतोनाशृणोत् । अत्र स हीत्यनेनैव कपोतानुवादे लब्धेऽपि पुनः कपोतग्रहणं श्येनकपोतोपाख्यानइव नायं परिगृहीतकपोतशरीरो देवो मुनिर्वा । किन्तु प्राकृतः कपोत इति ज्ञापनार्थं । अयं कपोतः प्राक्तनधर्मविशेषैर्गजेन्द्रादिवत्तत्पत्न्यवधमानुष्ठानयोग्यो बभूव । कपोत इत्यनेन तिर्यक्त्वं शास्त्रानधिकारित्वं बुद्धिमान्धं च सूचितं । वानरश्रेष्ठ पुनरप्येकस्तिर्यक् शत्रुं किरातं ररक्षेत्येनां कथां शृणु । वानरः कश्चिद्वाघ्राङ्गीतं स्वावासद्वयमागतं किरातं ररक्ष । तदानीं वृक्षमूलस्थो व्याघ्रस्तस्मिन्वानरे सुप्ते निषादं समीक्ष्य त्वां रक्षामि वानरं पातयेत्युवाच । ततः पापैकनिरतः किरातः स्वरक्षणकारिणं वानरं पातयामास । अनन्तरं वानरं पतितं गृहीत्वा व्याघ्रः त्वां जह्यां स्वोपकारिद्रोहिणं निषादं जहीति मनुष्यमांसलुब्धत्वादुवाच । ततो धर्मवित्स वानरः प्राणालयदशात्वादहृदयं तत्त्यागमङ्गीकृत्य व्याघ्रमुक्तस्तरुमारुह्य स्वस्यापकर्तारं किरातं पञ्चादपि गत्यन्तराभावान्निजवासद्वयस्थितिहेतुना शरणागत इत्यरक्षत् । भवान्वा-

नराधिपत्ये स्थितः सन् स्वजातिधर्म इति शरणागत-रक्षणं किंनावलम्बते । किं पुनर्मद्विधो जनः । कपोतचरितं पश्यतां मादृशां किं वक्तव्यं । मद्विधः शरणागत-रक्षणाय समुच्छिन्नतन्त्रेण रघुवंशे जातः । “पट्विर्वपसहस्राणि लोकस्य चरता हितम् । पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितं मया” इत्युक्तीत्या लोकरक्षणदीक्षितस्य दशरथस्य पुत्रः । वसिष्ठविश्वामित्रादिशिष्यः महायोगिना जनकेन कृतसंबन्धः “रामो विग्रहवान्धर्मः” इति प्रसिद्धः । “मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः” इति सर्वलोकानुकृतधर्मानुष्ठानः अहं संप्रति शरणागत-हिंसां कुर्यां चेन्नलोकः कीदृग्विधः स्यात् । मद्विधः मम वृत्तं पञ्चाद्वक्ष्यते । सामान्येन धर्मसेतुनृपाणामिति मादृशानां संमतत्वेन स्थितः । मद्विधः मादृशः शरणागतत्यागं न करोति । अवध्यवधोन्मुखाणां रावणादीनां खल्वीदृशं कार्यं रोचते । जनः शरणागतत्यागकृत्कीदृशोत्पत्तिमान्स्यात् ॥ २५ ॥ ननु शास्त्रानधिकारिणस्तिरश्चोनुष्ठानमनुपादेयं न च चोदनामन्तरेण प्रकृतिमात्रेण धर्मत्वं सिध्यतीत्याशङ्क्य कण्डुमुनिगाथया विधानं दर्शयति—ऋषेरिति ॥ कण्वस्य पुत्रेणेत्यनेन महाकुलप्रसूतत्वं परमर्षिणेति यथार्थदर्शित्वं सत्यवादिनेति यथादृष्टार्थवादित्वं चोच्यते । तेन परमाप्तत्वं दर्शितं । वेदवचनादिसिद्धं । पुरा गीतां । कण्डुकल्पितेयमिति न मन्तव्यं । ऋच एव सामत्वात्पुरा विद्यमानामेवेदानीं गीयमानां गीतां एतत्कृतत्वेऽपि सामध्वनिवत्समस्तपापापनोदनक्षमां । धर्मिष्ठां वेदोक्तधर्मोपमेयस्मृत्युक्तप्रतिपादिकां । अनेन परमप्रयोजनत्वमुक्तं । सत्यवादिनीमिति पाठे अबाधितार्थप्रतिपादनीं गाथां । अनेकार्थोचितसुखभाभ्यसनीयत्वाय संकुचितशब्दां शृणु । इतः पूर्वमेतद्गाथानाकर्णनेन खलु त्वमेवमाविलात्मासि एना-

नशीग्रंभवतीतिवा भार्यापहर्तृभ्रातृग्रहणेभार्यापहर्तृसत्कारकर्तृनिदर्शनमुचितमितिवादौकपोतेतिहासोबोधितोराभेनेतिज्ञेयं । “मुनि-रुवाच । धर्मनिश्चयसंयुक्ताकामार्थसहिताकथां । शृणुष्ववहितोराजन्गदतोमेमहमुज ” इत्यारभ्य पञ्चाध्याय्या शान्तिपर्वण्याप-द्धर्मोक्ताकपोतव्याधकथानुसन्धेया ॥ २५ ॥ स० पिपीलिकालिपिवद्यादृच्छकलान्नतच्चेष्टाधर्मप्रमाणीसादित्यतोमहर्षिगीतां गाथांकथयति—ऋषेरिति । रामोकेस्तिर्यगतिर्यगादिविषयलादेवमादिनिदर्शनंयुक्तमितिभावः । “नहिपितुः पाण्डित्येनपुत्रःपण्ड-तोभवति ” इतिन्यायेनातत्सदृशपुत्रगीतेत्यतस्तंविशिनष्टि—परमर्षिणेति । पितुःऋषित्वं एतस्यपरमर्षित्वमितितद्गीताकथा-

[पा०] १ ड. झ. गाथापुरागीताधर्मिष्ठासत्यवादिना.

वद्वाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् ॥ न हन्यादानृशंस्वार्थमपि शत्रुं परंतप ॥ २७ ॥
 आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः ॥ अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ २८ ॥
 स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वाऽपि न रक्षति ॥ स्वया शक्त्या यथासत्त्वं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ २९ ॥
 विनष्टः पश्यतस्तत्सारक्षिणः शरणागतः ॥ आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ३० ॥

मवहितमनाः शृणु ॥ २६ ॥ अथ कण्डुगाथायां चतुःश्लोक्यामाद्यश्लोकेन पूर्णप्रपत्त्यसिद्धावपि गत्यन्तरशून्यतयाऽऽत्मनिश्चेपामिप्रायव्यञ्जकशरणागति-शकलतुल्याञ्जलिबन्धादिमात्रविधानमपि हानिं ननयेत् तत्करणमनुग्रहावहमित्याह—वद्वाञ्जलिपुटमिति ॥ अनुकूलबुद्धिवागवृत्त्यभावेऽप्यञ्जलिमात्रमेवाह—“अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी ” इति स्वतन्त्रस्याप्याशु दयाजननी मुद्रा खल्वियं । दीनं एवमञ्जलिबन्धमात्रं विनापि कार्पण्यद्योतनावस्थानमेवाह । याचन्तं अञ्जल्याद्यभावेऽपि कार्पण्यद्योतनेऽप्यहदयप्रार्थनैवाह । शरणागतं । अञ्जलिबन्धादित्रयेऽप्यविद्यमाने रक्षकनिवासस्थलाभिगमनमेवाह । पूर्वस्वरक्षाभरनिक्षेपरूपशरणागतिशकलान्युक्त्वा शरणागतमिति पूर्णप्रपत्तिरुक्तेति वा स्यात् । अपि शत्रुं साक्षाच्छत्रुमपि । न हन्यात् । अयं शास्त्रार्थ एहि-काभ्युदयार्थो वा परलोकार्थो वा प्रत्यवायपरिहारार्थो वेत्युक्ते सति तेभ्यः प्राक्प्रयोजनान्तरमाह—आनृशंस्वार्थमिति । अघातुकत्वसिद्धयर्थमित्यर्थः । नृशंसोयमिति लोकापवादपरिहारार्थमिति यावत् । यद्वा आनृशंसं सकलधर्मसारभूतो दयागुणः तद्रक्षणार्थवा । यथोक्तं सीतया—“आनृशंसं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः ” इति । परंतपेति कण्डुरपि कंचिद्राजानं प्रत्युक्तवानिति गम्यते । परंतप । शरणागते किं पौरुषप्रकटनेन प्रत्यर्थिषु खलु तत्कर्तव्यमिति भावः ॥ २७ ॥ पूर्व न हन्यादिति स्वेन क्रियमाणं हननमात्रं प्रतिषिद्धं । अत्र स्वेतरक्रियमाणशरणागतपीडायामपि शरणागते आर्तत्वदृप्तत्वविभागानालोचनेन प्राणान्हित्वा तद्रक्षणं कार्यमित्याह—आर्तो वेति ॥ आर्तः स्वाममत्तसमव विलम्बाक्षमतीव्रसंवेगवान्वा । शरणागमनवलायामपि स्वापराधनिमित्तमयादिमान्वे-

त्यर्थः । दृप्तस्तु विलम्बाविलम्बावनादृत्य फलसिद्धिमात्रसक्तः । अस्मां वेलायां विनयस्वापराधभयशून्यो वा । मुमुक्षुपक्षे संसारजुगुप्सानुसंधानेन सद्य एव देहनिवृत्तिकाम आर्तः । दृप्तः शरीरावसाने मुक्तिकामः । यद्वा आर्किचन्यानन्यगतित्वपुरस्सरं प्रपन्न आर्तः । स्तोभहेलनादिरूपेण शरणागतोऽस्मीति जुवन् दृप्तः । परेषां शरणागतः स्वव्यतिरिक्तशरणागतः । यद्वा परेषामिति निर्धारणे षष्ठी । परेषां मध्ये शरणागतोरिः वैरे इति विद्यमानेऽपि शरणागतिसिद्धमात्रमभिधानः पुरुषः कृतात्मना निश्चितमनस्केन । धर्मशास्त्रविश्रामशालिनेत्यर्थः । प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः । अस्थिरान्प्राणान्परित्यज्य स्थिरं शरणागतरक्षणं कर्तव्यं । कृतात्मनेति विशेषणेन विदुषोतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमुक्तं । शरणागतरक्षणज्ञात्वा निरवकाशत्वात् । सर्वथैवात्मानं गोपायेदिति शास्त्रस्य सावकाशत्वात्तद्व्यतिरिक्तविषयेऽप्यवस्थाप्यमिति भावः ॥ २८ ॥ एवं शरणागतरक्षणधर्मे चोदनामभिधाय तद्रक्षणे प्रत्यवायमाह—सचेदिति ॥ भयान् तद्रक्षणे तच्छत्रुसंकाशान् तस्माद्वा । किरातन्यायेन स्वस्यापि भयमुत्प्रेष्य ततोऽहोः । मोहान् शास्त्रार्थापरिज्ञानान् । कामान् स्वच्छन्दवृत्तिस्वाभाव्यान् तच्छत्रुसंकाशान्किंचिद्भाषणमाह । स्वयाशक्त्या स्वकीयेन केनचित्सामर्थ्यप्रकारेण । स्वसाहायसंपादनस्वकीयद्रव्यदानादिना शरीरत्यागपर्यन्तेनोपायकलापेनेत्यर्थः । यथासत्त्वं सत्त्वमनतिक्रम्य । शक्तौ सत्यामपि येन केनचिच्छलेन शक्तिवञ्चनामकृत्वा । तन् अरक्षणं । पापप्रत्यवाये हेतुः । अनेन निरयेहेतुत्वमुक्तं । न केवलं परलोकवाधकं । इह लोकेऽपि सर्वजनगर्हितमित्याह—लोकगर्हितमिति ॥ २९ ॥ न केवलमैहिकानर्थहेतुत्वमात्रं पूर्वसंचितसकलसुकृत-

ऽऽदत्तव्येत्यनेन सूचयति ॥ २६ ॥ शि० शत्रुमपि आनृशंस्वार्थं अतिकूलनिवृत्त्यर्थमपि न हन्यात् । “मशकार्थो धूमः ” इत्यादा-विवायंशब्दस्य निवृत्त्यर्थकत्वं प्रसिद्धं । अतएवास्वार्थस्य प्रतिषेधोक्तव्य इति वार्तिके अर्थशब्दस्य तत्त्वकं यदादिभिर्याहयात् ॥ किंच आनृशंस्वार्थं स्वस्मिन्कूरतासंसर्गाभावार्थमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० यः शरणागतोऽरक्षितो विनष्टः स्यात् स पश्यतस्तत्सारक्षिणः रक्षा-

[पा०] १ ड. झ. ट. शरणागतः. २ ग. च. स्वसारक्षिणः. क. ड. छ. झ. ज. स्वसारक्षिणः.

एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे ॥ ३१ ॥

अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् ॥

धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदये ॥ ३२ ॥

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ ३३ ॥

विनाशकमपीत्याह—विनष्ट इति ॥ यः कश्चिद्यं कंचिच्छरणमागतः । तमरक्षणस्तस्य पश्यतः रक्षकत्वेन वृते समर्थं च तस्मिन्पश्यति । तेनारक्षणेनैव स्वशत्रुसकाशाद्विनष्टश्चेत् तस्य अरक्षकस्यसंबन्धि अनादिकालसंचितं सर्वं सुकृतमादाय गच्छति । अस्वारक्षकस्य समाजितसकलसुकृतक्षयोभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ कण्डुवचनचतुःश्लोकीतात्पर्यं संग्रहेणाह— एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षण इत्यर्थेन ॥ ३१ ॥ विस्तरेणाह—अस्वर्ग्यमित्यादिना ॥ अस्वर्ग्यं स्वर्गविरुद्धं । नरकहेतुभूतमित्यर्थः । अयशस्यं अकीर्तिकरं । बलवीर्यविनाशनं । ययोः शारीरबलवीर्ययोः सतोरेव शरणागतो न रक्षितः तयोर्विनाशकमित्यर्थः । अत्र अरक्षणमिति विशेष्यमनुषज्यते । एवं शरणागतरक्षणे कण्डुवचनं प्रमाणयित्वा धर्मसंस्थापनप्रवृत्तस्य ममैतदवश्यंपालनीयमित्याह—करिष्यामीति ॥ उत्तमं लोकादृतं । न केवलमकरणे प्रत्यवायबाहुल्यं करणे दृष्टादृष्टाभ्युदया बहवः सन्तीत्यपि कण्डुवचनतात्पर्यमिति रामः स्वयमाह—धर्मिष्ठमिति ॥ पापनिवर्तकधर्मोपेतत्वं विवक्षितं । फलहेतुर्धर्मोपेतत्वस्य स्वर्ग्यमित्यनेनैव सिद्धत्वात् । फलोदये फलप्रदानकाले समुपस्थिते । स्वर्ग्यं । स्वर्गहेतुरित्यर्थः । अत्र प्रतिपाद्यगतं धर्मिष्ठत्वादिकं प्रतिपादकवचने समुपचर्यते ॥ ३२ ॥ एवं “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमासनः । सम्यक्संकल्पजः कामोधर्ममूलमिदं

स्मृतं” इति याज्ञवल्क्योक्तधर्मप्रमाणेषु श्रूयत इत्यनेन, तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीत्यादिना श्रुतिः । कण्डुगाथामुखेन स्मृतिः । कपोतादिना शिष्टाचारः । प्रतिपक्षनिरसनपूर्वकवलवदुपपादनेन स्वप्रियत्वं चेत्तेवं चतुर्षु प्रमाणेषु प्रपन्नरक्षणरूपपरमधर्मविषयेषु दर्शितेषु संग्रति तत्र प्रमाणं पञ्चमं दर्शयति—सकृदेवेति ॥ सकृदेव एकवारमेव । उपायान्तरेष्वावृत्तिः शास्त्रार्थः प्रपन्नौ त्वनावृत्तिः “सकृदेव हि शास्त्रार्थः कृतोयं तारयेन्नरं” इत्युक्तेः । प्रपन्नाय गत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायेनात्र मानसप्रपत्तिरुच्यते । तवास्मीति तु वाचिकी । उभयोरन्यतरेण युक्तायापीत्यर्थः । यद्वा प्रपन्नायेत्युपायः कथ्यते । तवास्मीति च याचत इति तच्छेषवृत्तिलक्षणफलविशेषप्रार्थना । एवंभूतायाधिकारिणे । सर्वभूतेभ्य इति “भीत्रार्थानां भयहेतुः” इत्युपादानत्वं । भयहेतुतया शङ्कितेभ्यः सर्वभूतेभ्यः । अभयं भयाभावं । ददामि । अभयमेव मोक्षो नाम । “अथ सोभयं गतो भवति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चेनेति” इति ब्रह्मविद्याफलत्वेन श्रवणात् । एतत् तवास्मीति फलविशेषायाच्चेति पक्षस्यानुकूलं । पक्षान्तरे त्रैवर्गिकफलानामप्येतदुपलक्षणं । स्वस्य सकलफलप्रदत्वात् । एतद्व्रतं मम व्रतवदिदं कस्यांचिदपिदशायां परित्यागायोग्यमित्यर्थः । अत्र सर्वभूतेभ्य इत्यपि चतुर्थी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

यैकृतस्य समक्षमेवतस्वरक्षणः सर्वसुकृतमादायगच्छेत् ॥ स० तस्यस्वरक्षणसमर्थस्याप्यरक्षितुःसुकृतं । उपलक्षणमेतत् । स्वापंतसैदत्वेत्यपिप्राह ॥ ३० ॥ ति० एतदन्ताःकण्डुगाथाः । अथरामवाक्यं—एवमिति ॥ ३१ ॥ ति० अस्वर्ग्यं स्वर्गप्रतिबन्धकं ॥ स० अस्वर्ग्यं अस्वर्गप्रापकं ॥ ३२ ॥ ति० अत्रवर्तमानप्रयोगेनित्यसत्सहजधर्मत्वमभयदानस्यद्योयते । तदेवाह—एतन्ममव्रतमिति । नित्यपरिगृहीतःनित्यनिजप्रतिष्ठितोस्मद्धर्मइत्यर्थः । अत्रतात्कालिकमाल्यन्तिकंचेत्युभयविधमप्यभयदानंप्रतिज्ञायते । तत्राल्यन्तिकंसंसारभयोपरतिरूपं । द्वितीयंतुरावणादितउत्थितमृत्युभयनिवृत्तिरूपं । इदंचोराग्रहनिमित्तकाभयदानस्याप्युपलक्षणं । नन्वेवंसर्वेश्वरस्वापितवनिमित्ताभयदातृत्वेवैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसङ्गस्तत्राह—सकृदिति । अनेनोभयविधाभयदानस्यसाधनमुपदिश्यते । सकृदेकैवैवृत्त्याप्रपन्नाय । परिर्गल्यर्थः । प्रकृष्टप्रतिपत्तिमते । प्रतिपत्तौप्रकर्षश्चनिरन्तरत्वं । साच तत्त्वमस्यादिवाक्यजयनाभगवतःस्वात्मत्वेनप्रतिपत्तिः । अयंच “ज्ञानीलात्मैवमेतः” इतिगीतोक्तः । अयमेवात्यन्तिकाभयदानपात्रं । द्वितीयाभयदानसाधनमाह “तवास्मीतिचाचते” इति । औपाधिकभेदमवलंब्यतवाहंसेवकस्त्वमेखामी अहंक्षिप्यस्त्वंगुहः अहंस्वस्त्वंरक्षकइत्येवमुपासनाकुर्वतः “द्वितीयाह्मिभयंभवति” इतिन्यायेनावश्यंप्राप्तभयस्यसर्वभूतेभ्योयथाभयं नभवतितथायतामीतिमेव्रतमित्यर्थः । अतथाभूतेभ्यस्तुनयच्छामीतिननैर्घृण्यादिदोषप्रसङ्गइतिभावः । स० सकृद् एकवारं प्रप-

आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥ विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३४ ॥
 रामस्य तु वचः श्रुत्वा सुग्रीवः पुत्रगेश्वरः ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देन प्रचोदितः ॥ ३५ ॥
 किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथ सुखावह ॥ यच्चमार्यं प्रभाषेथाः सत्त्ववान्सत्पथे स्थितः ॥ ३६ ॥
 मम चाप्यन्तरात्माऽयं शुद्धं वेत्ति विभीषणम् ॥ अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ३७ ॥

ददामि । “ पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसं-
 श्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदं ”
 इत्युक्ते ॥ ३३ ॥ एवमुक्ते सत्यसंभवदुत्तरं प्रशान्तप्रे-
 मान्ध्यतया प्रसन्नमुखं विभीषणामिमुखं सुग्रीवमा-
 लोक्य तमेव तदानयने नियुक्ते—आनयैनमिति ॥
 निवेदयतेति सपरिवारान्युष्मान् । पुरुषकारतया
 वृत्तवन्तमेनं यूयमेवानयत । तथा सत्येतावत्पर्यन्तम-
 स्वीकारकृतदुःखमस्य निवर्तेत । हरिश्रेष्ठ तस्य दुःख-
 निवृत्तये त्वमेव गत्वानयसि चेन्मयि स्नेहवद्भ्यो
 हरिभ्यः श्रेष्ठं भवन्तमतिक्रम्य किमहं स्वीकरोमि ।
 दत्तमस्याभयं मया । अस्य स्ववन्धुत्यागपूर्वकं स्वनि-
 कर्षकीर्तनपुरःसरं चागतस्य मया मित्रभावेनैवाल-
 मिति मन्यमानेन अभयं दत्तं । शरणशब्दश्रवणकाल
 एवेति शेषः । कथमानयेयमित्याकुलितं समाधत्ते—
 विभीषणो वेत्यादिना । विभीषणो वा । “ विभीष-
 णस्तु धर्मात्मा ” इति विभीषणस्वीकारो धर्मवत्स्वी-
 कारतया नोत्कर्षाय । रावणस्य नृशंसस्येति रावण-
 स्वीकारएवोत्कर्षः स्यादिति । विभीषणस्वीकारे तत्प-
 रिकराश्चत्वार एवरक्षिताः स्युः । रावणस्वीकारे तु
 लङ्कास्थाः सर्वेपि रक्षिताः स्युरिति महोद्देशः । सुग्रीव ।
 अस्माकमागतोतिशयो युष्माकं तुल्यः खलु । “ एकं
 दुःखं सुखं च नौ ” इत्युक्तेः । यदि वा रावणः
 स्वयं यत्संबन्धेन विभीषणेऽप्यतिशङ्का स एवास्तु
 स्वयं । सीतामपुरस्कृत्य स्वयमागतो रावणो वास्तु ।
 यद्वा स्वयं अयं यदि विभीषणो न भवति किंतु
 कामरूपी रावण एव विभीषणभूमिकां परिगृह्य यद्या-
 गतः तथाप्यस्याभयं मया दत्तं । त्वमपि रावणोऽयं
 न तु विभीषण इति विज्ञापनायापि पुनर्ना-
 गच्छेः । किंत्वानयैवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अथ सुग्रीवः
 कचिदप्यसंभाषितं रामस्य शरणागते स्वस्मिन् सौहा-
 र्दातिशयमालोच्य विस्मयपरवश आह—रामस्येति ॥
 सौहार्देन प्रचोदितः । सर्वानपि दोषाननालोच्य

विपरीतप्रवृत्तान् पूर्वसुहृदो नानाप्रकारैरनुनीय यदि
 वा रावणः स्वयमिति वदतो रामचन्द्रस्य कोऽयं सौहा-
 र्दातिशय इति विस्मयेन प्रेरित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एवं
 विस्मयातिशयाद्भक्तुमुपक्रान्तो रामस्य स्वाभाविका-
 न्कल्याणगुणौघानालोच्य सहजधर्मत्वादेतद्वामे नाश्च-
 र्यकरमित्याह—किमिति ॥ धर्मज्ञ । धर्मसूक्ष्मतत्त्व-
 ज्ञस्य तव धर्मानुष्ठानं किमाश्चर्यं । लोकनाथ । भू-
 वर्गसंरक्षणं स्वामिनः किं चित्रं । सुखावह । स्वय-
 मवाप्तसमस्तकामत्वेन परप्रयोजनैकपरायणस्य सर्व-
 सुखकारिणस्तव शरणागतेषु समाश्रितेष्वस्मानु सुख-
 कारित्वे कोऽयं विस्मयः । आर्य समीचीनं । सत्त्व-
 वान् प्रशस्ताध्यवसायवान् । “ द्रव्यामुच्यवसायेषु
 सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ” इत्यमरः । दृढव्रतस्य व्रतप-
 रिपालनं किमद्भुतं । यद्वा सत्त्वं बलं सर्वशक्तेस्तव
 समाश्रितभयनिवारणं किमाश्चर्यं । सत्पथे स्थितः ।
 धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य शरणागतरक्षणरूपवि-
 शेषधर्मानुष्ठानं नाश्चर्यमित्यर्थः । प्रपन्नसंरक्षणे धर्म-
 ज्ञत्वादिष्वन्यतम एव गुणः पर्याप्तः । किमुत सर्वेपि
 समुदिता इतिभावः ॥ ३६ ॥ किमस्मत्प्रशंसनेन
 त्वन्मनःप्रवृत्तौ खलु विभीषणो प्राह्यः स्यात्तत्राह—
 ममेति ॥ मम । “ वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन ”
 इत्युक्तवतोपि । न केवलमस्मिन्नर्थे मदन्तःकरणप्रवृ-
 त्तिरेकमेव प्रमाणं । प्रमाणान्तराण्यपि सन्तीत्याह—
 अनुमानादिति । अनुमानात् त्वया हनुमता चोक्तयु-
 क्तिकदम्बात् । भावात् भावबोधकान्मुखप्रसादादि-
 लिङ्गात् । सर्वतः सर्वत्र । अन्तर्बहिःश्रुत्यर्थः । यद्वा
 अनुमानात् हृदयप्रकाशकमुखविकासादिलिङ्गात् ।
 भावात् आर्तध्वनिप्रकाशितमृदुस्वभावात् । चशब्देन
 वध्यतामपीत्युक्तावस्थायां न त्यजेयमिति कालेष्वेक-
 रूपत्वं समुचीयते । सुपरीक्षितः संशयविपर्ययराहि-
 त्येन परीक्षितः । अन्तरात्मा अन्तःकरणं । चापीति

त्राय शरणंगताय । तेननतत्रपरीक्षापेक्षेति सूचयति ॥ ३३ ॥ ति० लोकनाथानाराज्ञां शिखामणे ॥ ३६ ॥

[पा०] १ झ. सौहार्देनाभिपूरितः. २ ड. च. झ. ट. नाथशिखामणे.

तस्मात्क्षिप्रं सहासाभिस्तुल्यो भवतु राघव ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैतु नः ॥ ३८ ॥

ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्वरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः ॥

विभीषणेनाशु जगाम संगमं पतत्रिराजेन यथा पुरंदरः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विभीषणेन मन्त्रिभिःसहगगनादवतीर्य श्रीरामचरणप्रणामपूर्वकं तंप्रति स्ववृत्तान्तनिवेदनेनसहस्वशरणागतनिवेदनम् ॥ १ ॥ विभीषणेन रामचोदनयातंप्रतिरावणकुंभकर्णादिपराक्रमनिवेदनपूर्वकं यथाशक्तियुद्धसाहाय्यकरणप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ रामेण विभीषणपरिष्वङ्गपूर्वकंतस्य लक्ष्मणकरेणलङ्काराज्येऽभिषेचनम् ॥ ३ ॥ हनुमत्सुग्रीवाभ्यांसागरतरणोपायंपृष्टेनविभीषणेन तौप्रति रामेणसमुद्रंप्रतिशरणागतिकरणोक्तिः ॥ ४ ॥ रामेण लक्ष्मणसुग्रीवाद्यनुमत्यासमुद्रोपासनाय तत्तीरेसमास्तु-तकुशोपरिशयनम् ॥ ५ ॥

राघवेणाभये दत्ते सन्नतो रावणानुजः ॥ विभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं समवलोकयन् ॥

खात्पपातावर्नो हृष्टो भक्तैरनुचरैः सह ॥ १ ॥

रामान्तःकरणसमुच्चयार्थः ॥ ३७ ॥ पूर्वमानयैनमिति नियुक्तमनुतिष्ठति—तस्मादिति ॥ क्षिप्रं पूर्वमज्ञान-वशान्भया पापमाचरितं । तत्त्वविचारे त्वयं क्षण-मात्रं विलम्बानर्ह इतिभावः । तुल्यो भवतु । निवेदयत मामिति पुरुषकारकरणायाभ्यर्थितानां नृशंसानामस्माकं पुरुषकारत्वं संपादयितुमेव तवायं प्रयासश्च सिद्धः । इतःपरमस्माभिः पुरुषकार-व्यापारः क्रियत इत्यर्थः । एवं विभीषणस्य पुरुषा-र्थमर्थयित्वा तत्सख्यरूपं स्वेषां पुरुषार्थमर्थयते—वि-भीषण इति । महाप्राज्ञः फलसाधनोपयोगिज्ञानवान् । न केवलं ममैव सर्वेषामिदं फलं समानमिति दर्शयितुं नः सखित्वमित्युक्तं ॥ ३८ ॥ एवं सुहृत्तरसुग्रीवाभ्य-नुज्ञानानन्तरं शरण्यस्य शरणागतसंगमविशेषं दर्श-यति—तत इति ॥ सुग्रीववचो निशम्य ततो हरीश्व-रेणाभिहितं विभीषणेन संगमं जगामेत्यन्वयः । अभि-हितं हे विभीषण राघवस्तवाभयं दत्तवान् राघवमु-पयाहीत्येवं सुग्रीवोक्तं । नरेश्वरः संगमं जगामेति संगमोपि कर्तुरीप्सिततमत्वकथनेन रामस्यायं लाभ इति गम्यते । न त्यजेयं कथंचनेत्यादिभिः सुग्रीवा-

दिवाक्यरूपविरोधिनिरसनपूर्वकं श्रीविभीषणस्वीकारं प्रतिश्रुत्य कथंचित्सुग्रीवादिवाक्यजनितं विलम्बमवि-षह्य त्वरया रक्षितुं स्वयमेव तेन संगत इत्याह— विभीषणेनाशु जगाम संगममिति । आशु त्वरितं । आश्रितसंश्लेषे स्वयं त्वरातिशयवानितिभावः । पुरं-दरो यथा पतत्रिराजेन संगमं स्वलाभममन्यत तथा-ऽयमपीति दृष्टान्ताभिप्रायः । यद्वा सुग्रीवस्य बुद्धिः पुनर्विपरीता चेत्कार्यहानिरिति शीघ्रं जगाम ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एवं शरणस्य शरणागतसंगमरूपफलमुक्त्वा शर-णागतस्य शरण्यसेवाख्यपुरुषार्थलाभमाह—राघवेणे-त्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अभये स्वापेक्षिते सर्व-भूताभये दत्ते । सन्नतः । “गुणैर्दास्यमुपागतः” इति न्यायेन पूर्वश्रुतेभ्योप्यधिकानां रामकल्याणगुणानां साक्षात्कारेण सम्यक्प्रह्वीभूताङ्गः । महाप्राज्ञः । निर-पायोपायपरिग्रहेण परमपुरुषार्थलाभाद्विदशास्त्राभ्या-

स० तुल्यः दास्येनेतिशेषः । यद्वा भ्रातृहवनसुखेनराज्यप्राप्त्यासमोभवतु । “आत्मनिगुरावेकेषां” इत्यादेर्बहुवचनं ॥ ३८ ॥ स० हरीश्वरेणहनुमताभिहितंविभीषणेनसंगमंसख्यंजगाम मनसेतिशेषः । पतत्रिराजेन गरुडेन । पुरंदरोयथाअमृतहरणकाळे सख्यंजगामतद्वत् ॥ ३९ ॥ इत्यष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥

स० सन्नतः प्रवणः । सत्स्वभावत्वात्सत्सुततइतिवा । भूमिसमवलोकयत् । अवतरणायेतिभावः ॥ १ ॥ स० हृष्टः महा-
[पा०] १ ड. झ. समवलोकयत्.

स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषणः ॥ पादयोः शरणान्वेषी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ २ ॥
 अत्रवीच तदा रामं वाक्यं तत्र विभीषणः ॥ धर्मयुक्तं च युक्तं च सांप्रतं संप्रहर्षणम् ॥ ३ ॥
 अनुजो रावणस्याहं तेन चोप्यवमानितः ॥ भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणागतः ॥ ४ ॥
 परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि वै ॥ भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च ॥ ५ ॥

सातिशयजनितप्रज्ञातिशयस्य फलमिदानीनिवृत्तमिति भावः । भूमिं समवलोकयन् । अन्तरङ्गसचिवसमूहसमर्दनिरवकाशेपि रामपुरोदेशे सचिवैरेव सयूध्यतामापन्नस्य विभीषणस्य स्वपरिषन्मध्ये दत्तं भूतलावकाशं सम्यक्पश्यन् । खादवनी पपातेति प्राथमिकोद्वेगप्रणाम उच्यते । प्रणामाद्ययोग्यस्थानमाकाशं परित्यज्य पाणिपादशिरःप्रभृतिभिरष्टाङ्गभूमिं प्राप्तवानित्यर्थः । नन्वपेक्षितमभयं दत्तमेव पुनः किमर्थं प्रणनामेत्यत्राह—हृष्ट इति । रामस्य स्वरूपरूपगुणानुभवजनितहर्षविवशीकृतशरीर एव प्रणतः । ननु किमपि प्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थः । भक्तैरनुचरैः सहति । “राघवं शरणं गतः । निवेदयत मां” इति विभीषणस्यैकस्यैवोपायानुष्ठानश्रवणेपि तदनुबन्धिनां तद्वक्तृवशादेव रामपरिचरणं समानमित्युच्यते । उक्तं हि “पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदं” इति ॥ १ ॥ पूर्वं वाचिका प्रपत्तिः कृता संप्रति कायिकशरणागतिं प्रयुङ्क्ते—स त्विति ॥ स तु पूर्वस्माद्विलक्षणः । संशयविपर्ययनिवृत्त्या अनुकूलत्वनिर्णयविषय इत्यर्थः । धर्मात्मा सर्वावस्थास्वप्यप्रच्युतशरणागतिधर्मनिष्ठावान् । “वध्यतामिति । शङ्क्यतामिति । न त्यजेयमिति । आनयैनमिति अस्माभिस्तुल्यो भवति” इति चोक्तासु सर्वावस्थास्वप्यविचारेणैकरूपचित्त इत्यर्थः । अनेन विभीषणस्य महाविश्वास उक्तः । शरणान्वेषी कृतश-

रणवरणः । विभीषणः रामस्य स्वस्मिन्पक्षपातातिशयद्योतकाभिरामाकारस्य पादयोः स्तनन्धवस्य मातृस्तनवन् श्रीपादावेव स्वस्य भोग्यभूताविति पपात । अन्यैरागत्य प्रशिथिलानवयवान् सम्यग्योजयित्वा यद्योत्थाप्येत तथा पपात । चतुर्भिः सह राक्षसैः । करचरणाद्यवयववत्त्वरतश्चैरित्यर्थः । तत्रानुकूल्यसंकल्पप्राप्तिकूल्यवर्जनवत्त्वमुक्तं । धर्मात्मेति महाविश्वासः शरणान्वेषीति गोप्तृत्ववरणं पपातेत्यात्मनिरक्षेप इति साङ्गशरणागतिः कृता भवति ॥ २ ॥ एवं कायिकी शरणागतिरुक्ता । अथ वाचिकी दर्शयति—अत्रवीचिति ॥ तदा पादपतनसमये । तत्र मुग्धावादीनां सर्वपापैकमन्यवति मदसि । रामं पूर्वं मुग्धावादिपुरुषकारभूतान् प्राति संप्रति शरण्यमेव धर्मयुक्तं शरणागत्यानुकूलमङ्गल्पादधर्मयुक्तं । युक्तं समर्थकारुणिकशरण्यावपयतया योग्यं । सांप्रतं संप्रहर्षणं । पूर्वं राघवं शरणं गत इत्युक्तिदशायां मुग्धावादीनां श्रुतिकटुकं जातं । इदानीं सर्वसंप्रहर्षणं ॥ ३ ॥ अनुज इति पूर्वं निवेदयतेत्यत्र पुरुषकारभूतान्प्रत्युक्तं । इदानीं साक्षाच्छरण्यं प्रतीतिं नपुनरुक्तिः । पूर्वार्थेन स्वदोषख्यापनादार्थिकचन्यमुक्तं । सर्वभूतानां शरण्यं रावणस्यापि शरणं भवामाति कृतसङ्कल्पं । भवन्तंज्ञानशक्त्यादिपरिपूर्णं ॥ ४ ॥ अनन्तरं प्राप्यान्तरानिरसनपूर्वकं त्वमेव प्राप्यइत्याह—परित्यजेति ॥ लङ्का

लाभोजातइतिप्रीतमनाः रामस्यपादयोः । अनेन नकेवलमयमन्तरचरऐहिकफलवल्लो । किन्तुभोक्षकानानन्दाद्यर्थोचितमुच्यति । यद्योक्तवृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ययोः । “सुवरितिप्रतिष्ठे द्वेएतेप्रतिष्ठे द्वेएतेअक्षरे ।” “स्वित्यानन्दःसमुद्दिशे वारति ज्ञानमुच्यते । भोक्षदनेन तद्दानात्सुवरस्य पदद्वयम् । दक्षिणश्चेति सव्यम्” इति । अथ अवतरणानन्तरं । चतुर्भिःसचिवैःसह सहितः । यः निपपाता नितरांप्रान्ति जगदिति निपाः ब्रह्माद्याः । तान्पातिस्वभावेन नकलाशयेति निपपाता । तंसांप्रति विभीषणोऽत्रवीदिति श्लोकद्वयस्यैकान्वयः । अथवा स्वयंपादयोर्निपपात । स्वामित्वात्स्वस्यप्रथमतःप्रणामः अथ अनन्तरं । सचिवीषणः चतुर्भिःसचिवैःसहनिपपात । अथवा स्वात्पपातेतिपूर्वं । अनन्तरं रामस्यसमीपतइतिशेषः । अथ तदनन्तरंचतुर्भिराक्षसैःसहरामस्यपादयोर्निपपात । एतंविशेषं तुशब्दउद्बोधयति ॥ अथ विभीषणस्यरामपादनिपतनानन्तरं । सरावणः चतुर्भिराक्षसैःकुम्भकर्णमहापार्थैन्द्रजित्प्रहसैःसहनिपपातेतिमध्ये एष्यत्रयेनकविबचनंवा । चतुर्भिरभिहितैःसहेतराक्षसर्वारामप्रणिपातस्त्रिप्रातहेतुरितिभावः ॥ १—२ ॥ स० भवन्तं सर्वभूतानांशरण्यं । अनेनाप्रजस्यमहादेहणसहवासयोग्यता स्वस्थश्रीरामे भगवद्वतारतामर्तिसूचयति ॥ ४ ॥ स० मित्राणि पूर्वमित्रवदनुकृतानि । परित्यक्तानीतिलिङ्गवचनव्यत्यासेनवा यस्यामित्राणि

[पा०] १ ड. झ. ठ. पादयोर्निपपाताथ. २ ख. ग. ड. च. ज.—उ. चास्म्यवमानितः. ३ ड. झ. ठ. भवद्गतं हिमेराज्यं.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ वचसा सान्त्वयित्वैनं लोचनाभ्यां पिवन्निव ॥ ६ ॥
 आख्याहि मम तत्त्वेन राक्षसानां बलावलम् ॥ ७ ॥
 एवमुक्तं तदा रक्षो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ रावणस्य बलं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥
 अवध्यः सर्वभूतानां गन्धर्वासुररक्षसाम् ॥ राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयंभुवः ॥ ९ ॥
 रावणानन्तरो भ्राता मम ज्येष्ठश्च वीर्यवान् ॥ कुम्भकर्णो महातेजाः शक्रप्रतिबलो युधि ॥ १० ॥
 राम सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो यैदि वा श्रुतः ॥ कैलासे येन संग्रामे माणिभद्रः पराजितः ॥ ११ ॥
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणस्त्ववध्यकवचो युधि ॥ धनुरादाय यस्तिष्ठन्नदृश्यो भवतीन्द्रजित् ॥ १२ ॥
 संग्रामसमयव्यूहे तर्पयित्वा हुताशनम् ॥ अन्तर्धानगतः शत्रूनिन्द्रजिद्वन्ति राघव ॥ १३ ॥
 महोदरमहापाश्र्वौ राक्षसश्चाप्यकम्पनः ॥ अनीकस्थास्तु तस्यैते लोकपालसमा युधि ॥ १४ ॥
 दशकोटिसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ मांसशोणितभक्षणां लङ्कापुरनिवासिनाम् ॥ १५ ॥
 स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत् ॥ १६ ॥
 सह देवैस्तु ते भग्ना रावणेन महात्मना ॥ १७ ॥

वासस्थानं । मित्राणि सुहृदः । धनानि तद्वारा समागतानि सोपाधिकानि वस्तूनि प्राप्यान्तराणि त्यक्तानीत्यर्थः । भवद्गतं त्वदधीनं । राज्यमिति सर्वपरिग्रहोपलक्षणं । जीवितमिति धारकपोषकभोग्योपलक्षणं । सुखानि ऐहिकामुष्मिकरूपाणि । इदं सर्वं भवद्गतं भवत्कैङ्कर्यान्तर्गतं भवत्कैङ्कर्यविना अन्यत्राहमभ्यर्थयामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तस्य सर्वपरिग्रहत्यागपूर्वकं रामेन्यस्तभरस्य । तद्वचनं रामकैङ्कर्यमेव सकलभोग्यजातमिति वाक्यं । सान्त्वयित्वा शरणं गत इत्युक्तिसमय एव स्त्रीकार्योसि एतावत्पर्यन्तं विलम्बः क्षन्तव्य इति सान्त्वयवचनान्युक्त्वा । लोचनाभ्यां पिवन्निव सान्त्वयवचनेन तस्य हृदयमार्द्रं कृत्वा अत्यादरेण विलोकयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं विभीषणेन कायिककैङ्कर्ये प्रार्थिते कायिककैङ्कर्यं पश्चाद्भविष्यतीति संप्रति वाचिककैङ्कर्यं कुर्विति दर्शयति—आख्याहीति ॥ अत्र भवदीयानामित्यनुक्त्वा राक्षसानामित्युक्तेरयं राक्षसजातिर्न भवति किन्त्विवक्ष्याकुर्वंश्च इति रामो मेने इतिगम्यते । भ्रमरकीटन्यायेन सद्यः

स्वसाम्यप्रदं हि भगवदाश्रयणवैभवं ॥ ७—८ ॥ सर्वभूतानामित्येतत् गन्धर्वादिव्यतिरिक्तपरं । राजपुत्रेति संयुद्ध्या मानुषवध्यत्वं द्योतयति ॥ ९ ॥ प्रतिबलः समानबलः ॥ १० ॥ कैलासे वर्तमान इति शेषः । माणिभद्रः कुबेरसेनापतिः यदिवा श्रुत इति । हनुमत इति शेषः ॥ ११ ॥ बद्धेति । अङ्गुलीन्नायत इत्यङ्गुलित्राणं अङ्गुलिकवचं । “गोधा तलं ज्याघातवारणे” इत्यमरः । अनेन निरन्तरशरसन्धायीति गम्यते । अवध्यकवचः अभेद्यकवचः । युधि अदृश्यो भवतीत्यन्वयः । हनुमद्राहकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तस्य रावणपुत्रत्वानुक्तिः ॥ ११ ॥ कुतोस्यादृश्यत्वशक्तिः अदृश्यश्च किं करोतीत्याह—संग्रामेति ॥ संग्रामसमयकृतव्यूहे । तर्पयित्वा होमैः प्रीणयित्वा ॥ १३ ॥ महोदर इत्यादि श्लोकद्वयं ॥ अनीकस्थाः सेनापतयः । एते महोदरादयः दशकोटिसहस्राणि सन्तीति शेषः ॥ १४—१५ ॥ स तैरित्यर्थः ॥ १६ ॥ न केवलं योधनं पराजिताश्च ते लोकपाला इत्याह—सह देवैरित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ देवैः लोकपालभिन्नैः । ते

धनानि च सालङ्कापरित्यक्तेति वाऽन्वयः । मेराज्यं । जीवितं जीवनं । सुखानि ऐहलौकिकानि । पारलौकिकानि च । भवद्गतानि पूर्वस्मात्परित्यक्तमया लङ्क्यावृत्तं सद्भवद्गतेति विपरिणतेनान्वेति । परित्यक्तः आमयोरोगरूपी प्राकारायङ्गभङ्गकारित्वाद्वावणः यथा सालङ्का । भवद्गता । एतेन एकामूलनगरीं स्थापयित्वा वा स्वस्यास्ति तिरामेण गृहीत्वा राज्यप्रदानं नाभिप्रेतं विभीषणेन रामवदन्त्याज्ञेनेति भावः ॥ ५ ॥ ति० दशकोटिसहस्राणि । इदं च प्रधानराक्षसविवक्षया ॥ १५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. गन्धर्वोरगपक्षिणां. २ झ. ज. यदिते. ३ ड. झ. ट. समरे. ४ ख. घ.—ट. संग्रामे सुमहद्बुद्धे. ५ ड. झ. ट. श्रीमानिन्द्र. ६ ड. झ. अनीकपास्तु. ७ अतिकायास्तु. ८ क. घ.—ट. दुरात्मना.

विभीषणवचः श्रुत्वा रामो दृढपराक्रमः ॥ अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 यानि कर्मापदानानि रावणस्य विभीषण ॥ आख्यातानि च तत्त्वेन खगच्छामि तान्यहम् ॥ १९ ॥
 अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं संबान्धवम् ॥ राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतैर्ब्रवीमि ते ॥ २० ॥
 रसातलं वा प्रविशेत्पातालं वाऽपि रावणः ॥ पितामहसकाशं वा न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ २१ ॥
 अहत्वा रावणं संख्ये सपुत्रबलवान्धवम् ॥ अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्ब्रौतुभिः श्रेपे ॥ २२ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याल्लिप्तकर्मणः ॥ शिरसाऽऽवन्य धर्मात्मा वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ २३ ॥
 राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रथर्षणम् ॥ करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च बाहिनीम् ॥ २४ ॥
 इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् ॥ अन्नवीलक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ॥ २५ ॥
 तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम् ॥ राजानं रक्षसां भिक्षं प्रमत्ने मयि मानद ॥ २६ ॥
 एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यपिञ्चद्विभीषणम् ॥ मध्ये वानरमुख्यानां राजानं राजशासनात् ॥ २७ ॥
 तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लवङ्गमाः ॥ प्रचुकुशुर्महात्मानं साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ २८ ॥
 अन्नवीच हनूमांश्च सुग्रीवश्च विभीषणम् ॥ २९ ॥

लोकपाठाः । महात्माना महाधैर्येण ॥ १७ ॥ अन्वी-
 क्ष्य आलोच्य । सर्वं कर्तव्याकर्तव्यं ॥ १८ ॥ कर्मा-
 पदानानि । “अपदानं कर्मवृत्तं” इत्यमरः । करिकलभ
 इत्यत्रेव कर्मशब्दप्रयोगः । शौर्यकृतव्यापारा इत्यर्थः ।
 अवगच्छामि अवधारयामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ आलोचि-
 तमर्थमाह—अहमित्यादिना ॥ २० ॥ रसातलं
 भूविवरं । पातालं अधोलोकं । पितामहसकाशं
 स्ववरप्रदसमीपं । उपरितनलोकावधिभूतं सत्यलोकं
 वा । मे मत्तः ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन
 द्रष्टव्यं सत्यमेतद्ब्रवीमि त इत्युक्तं विवृणोति—अ-
 हत्वेति ॥ सङ्ख्ये युद्धे । तैः प्रसिद्धैः । भ्रातृभिरिति
 हेतुविक्षया तृतीया ॥ २२ ॥ स्वानभिमतराज्यप्रदान-
 प्रतिज्ञानान् वन्दनपूर्वकं स्वाभिमतं कैङ्कर्यमेव प्रयो-
 जनान्तरनिवृत्त्यर्थयते—श्रुत्वेत्यादिना ॥ आवन्द्येति
 च्छेदः ॥ २३ ॥ साह्यं साहाय्यं । सहशब्दः सहा-

यवाची । यथाप्राणं यथाबलं ॥ २४ ॥ एवं कैङ्कर्यव्य-
 तिरिक्तफलभनाकाङ्क्षायां विभीषणं परिष्वङ्गेन वशी-
 कृत्यानुपान्निकमपि फले मत्प्रदत्तमङ्गीकृतव्यमित्यभि-
 प्रायेण लक्ष्मणमादिशति—इतीति ॥ २५ ॥ तेन
 समुद्रजलेन । महाप्राज्ञं कैङ्कर्यपयन्तस्वशेषत्वस्वरू-
 पज्ञं । मयि प्रमत्ने सतीत्यनेन अभिषेको विभीषणे-
 नानाकाङ्क्षित इति गम्यते । मानद बहुमानप्रदः ।
 मत्प्रसादे सति फलप्रदस्त्वमिति भावः ॥ २६ ॥
 मध्ये वानरमुख्यानामित्यनेन महत्समाजे कृतमलङ्का-
 नीयमिति द्योत्यते । राजशासनादित्यनेनालङ्कनीयं
 राजशासनमिति विभीषणोत्तुमेन इति भाव्यते
 ॥ २७ ॥ प्रचुकुशुः हर्षनादं चक्रुः । महात्मानं रामं ।
 अब्रुवन् प्राशंसन्मित्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ समवायान्तरे
 कुत्रचिदेकान्ते प्रदेशे हनुमत्सुग्रीवौ स्वहस्तं विभीषणं
 वानरसेनातरणोपायमपृच्छतामित्याह—अन्नवीचेति ॥

ति० कर्मापदानानि युधिकर्मनिर्वर्तितशौर्याणि । तान्यहमवगच्छाम्येव । ननुतानिमविप्रभविष्यन्तीतिभावः ॥ स० कर्मा-
 पदानानि अपदानानि अतिवृत्तानि अमर्यादयाकृतानि । कर्माणि चतान्यपदानानि च तानि । यद्वा कर्मणि युद्धादिरूपेअपदाना-
 निअतिवृत्तानिवैरिक्तकर्मखण्डकानांतिवा । “अपदानमतीवृत्तकर्मखण्डनयोर्मेतं” इतिविशेषः ॥ १९ ॥ स० रामप्रतिज्ञाभु-
 त्वाविभीषणोपिप्रतिश्रुणोतीत्याह—वक्तुमेवेति । एवकारेण सर्वस्वामिनोरामस्वसाहाय्यकरणवचनमुपहास्यं । तथापि लौकिक-
 रीत्यनुपालनार्थमिदमिति सूचयति ॥ २३ ॥ स० राजानं लङ्कायाः । राजशासनात् रामाज्ञायाः । रावणावरजस्यस्वावरजेनाभिषे-
 चनयुक्तमितिवा इदानीं रावणमारणदीक्षाबन्धाद्यापारान्तरस्याकरणोपेतयावा साक्षात्पितामहएवाभिषेकयोग्योनान्यइतिवालक्ष्मणे-
 नाभिषेचनमितिमन्तव्यं । राजशासनात् राजारावणः तच्छासनं शिक्षांनुपीकृतेतिवा । न्यच्छोपनिमित्तापसमी ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. विभीषणस्तुवचस्तच्छ्रुत्वा रावणसमस्तः. २ क. च. छ. झ. ज. ट. सहामजं. ग. सह-
 नुजं. ३ क. झ. मेतच्छृणोतुमे. ४ क. ख. घ.—ट. जनबान्धव. ५ क. च. छ. झ. ज. ट. वक्तुमेववचक्रमे. ६ क. घ.—ट.
 प्रथर्षणे. ७ क. ग. घ. च. छ. ज. रामशासनात्.

कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम् ॥ सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ ३० ॥
 उपायं नाधिगच्छामो यथा नदनदीपतिम् ॥ तराम तरसा सर्वे ससैन्या वरुणालयम् ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मज्ञः प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३१ ॥
 समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति ॥ ३२ ॥
 खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः ॥ कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञात्वा कार्यं महामतिः ॥ ३३ ॥
 एवं विभीषणेनोक्तो राक्षसेन विपश्चिता ॥ आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ३४ ॥
 ततश्चाख्यातुमारोभे विभीषणवचः शुभम् ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः सागरस्योपवेशनम् ॥ ३५ ॥
 प्रकृत्या धर्मशीलस्य राघवस्याप्यरोचत ॥ ३६ ॥
 स लक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम् ॥ सत्क्रियार्थं क्रियादक्षः स्मितपूर्वमुवाच ह ॥ ३७ ॥
 विभीषणस्य मन्त्रोऽयं मम लक्ष्मण रोचते ॥ ब्रूहि त्वं सहसुग्रीवस्तवापि यदि रोचते ॥ ३८ ॥
 सुग्रीवः पण्डितो नित्यं भवान्मन्त्रविचक्षणः ॥ उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ ३९ ॥
 एवमुक्तौ तु तौ वीराबुधौ सुग्रीवलक्ष्मणौ ॥ समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥ ४० ॥
 किमर्थं नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति राघव ॥ विभीषणेन यच्चोक्तमस्मिन्काले सुखावहम् ॥ ४१ ॥
 अबद्धा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन्वरुणालये ॥ लङ्का नासादितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४२ ॥

इदमर्थमेकं वाक्यं ॥ २९ ॥ दुस्तरत्वे हेतुः अक्षोभ्य-
 मिति तत्रापि हेतुर्वरुणालयमिति ॥ ३० ॥ बुद्धिमन्तो
 भवन्त एव विचारयन्तीत्यत्राह—उपायं नाधिग-
 च्छाम इति ॥ सर्वे ॥ वयमितिशेषः ॥ ३१ ॥ समु-
 द्रमित्यर्थः ॥ लक्ष्मणव्यावृत्तये राजेत्युक्तिः ॥ ३२ ॥
 शरणवरणं व्याजीकृत्य समुद्रः प्रत्यासक्यतिशया-
 त्सद्य उपायं दिशेदित्यभिप्रायेणाह—खानितइति ॥
 खानितः स्वपुत्रैरिति शोषः । न केवलमुत्पत्तिमात्रं
 तन्मूलं किं त्वतिशयोपि तदधीन इत्याह—अप्रमेयो
 महोदधिरिति । सगरेण रामकूटस्थेन । महामतिः
 उपकारज्ञ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ राक्षसेनेति स्थलज्ञतो-
 क्ता । विपश्चितेति तात्कालिकबुद्धिमत्ता । आजगा-
 मेत्यनेन कालान्तरे देशान्तरे सुग्रीवादिप्रश्न इति
 गम्यते ॥ ३४ ॥ विपुलग्रीव इत्यनेन कुतूहलित्व-
 मुक्तं । आरोभइत्यनेन आरम्भमात्र एव सूक्ष्मज्ञ-
 तया रामेण सहसा सुग्रीवविवक्षितं ज्ञातमित्युच्य-

ते । उपवेशनं उपासनं ॥ ३५ ॥ प्रकृत्येत्यर्थमेकं
 वाक्यं ॥ अरोचत तदुपवेशनमित्यनुषङ्गः ॥ ३६ ॥
 महातेजाः तात्कालिकहर्षप्रकाशकदेहकान्तिमान् ।
 अन्यान्विहाय सुग्रीवं प्रति वचने हेतुः हरीश्वरमिति ।
 सत्क्रियार्थं विभीषणमन्त्रबहुमानार्थः । क्रियादक्षः
 स्वयं कार्यकरणसमर्थोपि ॥ ३७—३८ ॥ पण्डितः
 मन्त्रसमर्थः । उभाभ्यामिति चतुर्थी । अर्थं प्रयोजनं
 संप्रधार्य निश्चित्य । यत्कार्यमुभाभ्यां रोचते तदुच्य-
 तामितिसंबन्धः ॥ ३९ ॥ समुदाचारः अञ्जलि-
 बन्धाद्युपचारः तत्संयुक्तमिति क्रियाविशेषणं ॥ ४० ॥
 अस्मिन्काले उपायमन्तरा दर्शनकाले । सुखावहं
 अयत्नेन कार्यसाधकं । नौआवयोः ॥ ४१ ॥ रामश-
 रणागतेः फलं सेतुबन्धनमित्याशयेनाह—अबद्धेति ॥
 घोरे तिमितिमिङ्गिलादिसत्त्वाधिष्ठितत्वेन दुस्तरे ।
 सेन्द्रैरिति । किं पुनरस्माभिरिति भावः ॥ ४२ ॥

ति० ससैन्यावरुणालयं यथा तराम तथा कैरुपायैर्नदनदीपतिमभिगच्छाम । मार्गप्राप्तये तद्वदेतिशेषः ॥ ३१ ॥ ति० एवं
 विभीषणोक्तं श्रुत्वा यत्रारामोवर्तते तं देशं सलक्ष्मणः सुग्रीव आजगामेति संबन्धः ॥ ३४ ॥

[पा० १ ख. ग. ड. झ. ट. उपायैरभिगच्छामः. च. छ. ज. उपायैरधि. २ ड. च. झ. ज. धर्मात्मा. ३ ग. ड.—ट.
 ज्ञातेः कार्य. ४ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. विभीषणेनोक्तं. ज. विभीषणेनोक्तं. ५ ड. झ. रामस्यास्याप्यरोचत. ६ ख. ग.
 ड. च. झ. ज. ट. यत्तुक्तं.

विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः ॥ अलं कालात्ययं कृत्वा समुद्रोऽयं नियुज्यताम् ॥

यथा सैन्येन गच्छामः पुरीं रावणपालिताम् ॥ ४३ ॥

एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः ॥ संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रावणचोदनयासागरोत्तरतीरमेत्य रामादिवृत्तान्तावगमनपूर्वकं लङ्कापुनरागतेनश्चादूळनाम्नाचारेणरावणे रामवृत्तान्तनिवे-
दनम् ॥ १ ॥ रावणप्रेषितेनपक्षिरूपधारिणाशुकनाम्नाराक्षसदूतेनान्तरिक्षस्थेनैवसता सुग्रीवे रावणसंदेशनिवेदनम् ॥ २ ॥
गगनमुद्रतैर्वा नरैर्भूंप्रापणपूर्वकंपीडितेनशुकेन स्वप्रार्थितरामनियोगात्तैर्विमोक्षणे पुनरन्तरिक्षमेत्यसुग्रीबंप्रति संदेशप्राप्त्यनम्
॥ ३ ॥ शुक्रंप्रतिसुग्रीवेणरावणे रामापराधात्पुत्रमित्रादिभिस्सहमारणप्रतिज्ञानरूपप्रतिसंदेशनिवेदनचोदना ॥ ४ ॥ अङ्गदेन
शुकेदूतत्वनिषेधेनचारत्वसमर्थने वानरैःपुनर्ग्रहणेनबन्धनपूर्वकं तत्पीडनम् ॥ ५ ॥ शुक्रप्रार्थितेरारामेण तेम्यस्तन्निवारणम् ॥ ६ ॥

ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणामिपालिताम् ॥ ददर्श राक्षसोऽभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् ॥ १ ॥

चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ तां दृष्ट्वा सर्वतो व्यग्रं प्रतिगम्य स राक्षसः ॥

प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

एष वानरऋक्षौघो लङ्कां समभिवर्तते ॥ अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः ॥ ३ ॥

पुत्रौ दशरथस्येमाँ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ उत्तमायुधसंपन्नौ सीतायाः पदमागतौ ॥ ४ ॥

एतौ सागरमासाद्य सन्निविष्टौ महाद्युती ॥ ५ ॥

बलमाकाशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम् ॥ तत्त्वभूतं महाराज क्षिप्रं वेदितुमर्हसि ॥

तव दूता महाराज क्षिप्रमर्हन्त्यवेक्षितुम् ॥ ६ ॥

उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदो वात्र प्रयुज्यताम् ॥ ७ ॥

शूरस्य मन्त्रशूरस्य । यथार्थं परमाप्तोक्तत्वादिति
भावः । नियुज्यतां प्रार्थ्यतां । यथेति । तथा नियु-
ज्यतामिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४३ ॥ संविवेश संवेश-
नमकरोत् । वेद्यामिव हुताशन इत्यनेन ज्वलिष्य-
माणत्वं व्यज्यते ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
काण्डव्याख्यानं एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

सेनां । वीर्यवानिति दर्शनसामर्थ्योक्तिः ॥ १ ॥

चार इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ दुरात्मनः दुर्बुद्धेः ।

अकाले चारप्रेषितुरित्यर्थः ॥ २ ॥ अगाधः सेनापक्षे

दुष्प्रवेश इत्यर्थः । अप्रमेयः अपरिच्छेद्यः ॥ ३ ॥

पदं स्थानं प्रति । आगतौ ॥ ४ ॥ एतावित्यर्थमेकं

॥ ५ ॥ बलमिति ॥ पूर्वं सेनासन्निवेशमात्रमुक्तं ।

अत्र तद्विस्तार उच्यते । आकाशं अवकाशं । सर्वतः

चतुःपार्श्वेषु । दशयोजनपरिमितमवकाशमावृत्य स्थितं

तत्त्वभूतमिति मया सामान्यतो ज्ञातं यथार्थभूतं

यथा भवति तथाज्ञातुमर्हसीत्यर्थः ॥ ६ ॥ उपप्रदानं

ति० सागराय सागरप्रार्थनार्थं । नियुज्यतां । स्वात्मेतिशेषः ॥ ४३ ॥ इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

स० सीतायाः पदं त्राणमुद्दिश्य अत्रवर्ततइतिचिह्नंज्ञात्वावा शब्दं हनुमद्गोधितंश्रुत्वावा । “पदं व्यवसित त्राणस्थानलक्ष्माङ्गि-
वस्तुषु” इत्यमरः ॥ ४ ॥ स० उपप्रदानं सीतायारामसमीपंगत्वादानं । सान्त्वं सीतादानंविनाऽमृत्युप्राप्तादिदानेनसमाधानं ।

[पा०] १ ड. झ. सागराय. २ ड. च. झ. सर्वतोऽप्यत्रां. ३ क. ग. ड.—ट. आविश्य. ४ क. ट. राजानमिदमब्रवीत्.
५ ग. ड. झ. ट. एषवैवानरऋक्षौघो. ६ ड. झ. ट. उत्तमौरूपसंपन्नौ. ७ ख.—च. झ. ज. ट. बलंवाकाश. ८ क. च. छ. ज.
तत्त्वमेतन्महाराज. घ. तथाभूतं. ९ घ. ड. च. झ. ज. ट. मर्हन्तिवेदितुं.

शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच सहसा व्यग्रः संप्रधार्यार्थमात्मनः ॥

शुकं नाम तदा रक्षो वाक्यमर्थविदां वरम् ॥ ८ ॥

सुग्रीवं ब्रूहि गत्वा त्वं राजानं वचनान्मम ॥ यथासंदेशमङ्गीवं श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ ९ ॥

त्वं वै महाराज कुलप्रसूतो महाबलश्चक्षुरजस्सुतश्च ॥

न कैश्चिदर्थस्तव नास्त्यनर्थस्तथा हि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ १० ॥

अहं यद्यहरं भार्या राजपुत्रस्य धीमतः ॥ किं तत्र तव सुग्रीव किष्किन्धां प्रतिगम्यताम् ॥ ११ ॥

न हीयं हरिर्भिलङ्का शक्या प्राप्तुं कथंचन ॥ देवैरपि सगन्धर्वैः किं पुनर्नरवानरैः ॥ १२ ॥

स तथा राक्षसेन्द्रेण संदिष्टो रजनीचरः ॥ शुको विहङ्गमो भूत्वा तूर्णमाप्नुत्य चाम्बरम् ॥ १३ ॥

स गत्वा दूरमध्वानमुपर्युपरिसागरम् ॥ संस्थितो ह्यम्बरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥

सर्वमुक्तं यथादिष्टं रावणेन दुरात्मना ॥ १४ ॥

तं प्रापयन्तं वचनं तूर्णमाप्नुत्य वानराः ॥ प्रापयन्तं दिवं क्षिप्रं लोभं हन्तुं च मुष्टिभिः ॥ १५ ॥

स तैः प्लवङ्गैः प्रसभं निगृहीतो निशाचरः ॥ गगनाद्भूतले चाशु परिगृह्य निपातितः ॥ १६ ॥

वानरैः पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत् ॥ न दूतान्मनन्ति काकुत्स्थ वार्यन्तां साधु वानराः ॥ १७ ॥

यस्तु हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं संप्रभापते ॥ अनुक्तवादी दूतः सन्स दूतो वधमर्हति ॥ १८ ॥

मित्यर्धमेकं वाक्यं ॥ दण्डस्य त्वकाश एव नास्तीति भावः । अत्र रामविषये ॥ ७ ॥ शार्दूलस्येत्यर्धत्रयमेकान्वयं ॥ अर्थः कर्तव्यार्थः ॥ ८ ॥ भेदप्रयोगमुपदर्शयति—सुग्रीवमिति ॥ मम वचनाद्ब्रूहि मयोक्तमिति ब्रूहि । अङ्गीवं सघाट्यर्थमित्यर्थः । श्लक्ष्णया-पारुष्यरहितया । परया श्राव्यया ॥ ९ ॥ वचनमेवाह—त्वमिति ॥ वचनगाम्भीर्यव्यञ्जनाय गुरुवृत्तारम्भः । हे महाराज त्वं कुलप्रसूतः । सूर्यपुत्रत्वादिति भावः । तेन निष्कारणवैरं त्वया कर्तुमनुचितमिति व्यज्यते । महाबलः अल्पबलं राममवलम्बितुं नार्हसीत्यर्थः । ऋक्षरजस्सुतः ब्रह्मपौत्रत्वेन मम बन्धुभूतोसीत्यर्थः । तव रामावलम्बने कश्चिदर्थो नास्ति । अनवलम्बने अनर्थश्च नास्ति । अफलं वैरं तव नोचितमिति भावः । वालिसंबन्धेन भ्रातृसमत्वान्मयैव प्रणयं कुर्वित्यभिप्रायेणाह—तथा हीति ॥ १० ॥ सीतापहरणमेव तत्कृतो महाननर्थ इत्य-

त्राह—अहमिति ॥ राजपुत्रस्य तवेति पदाभ्यां नरवानरयोः कः संबन्ध इत्युक्तं । धीमत इति सुग्रीवविशेषणं । तत्र हरणविषये । किं का हानिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ आरब्धस्यान्तर्गमनमिति न्यायेन प्रक्रान्तं कार्यं कथं त्यज्यतामित्यत्राह—नहीति ॥ उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति—देवैरिति । अत्र नरग्रहणात् पूर्वार्धे हरिपदं नरोपलक्षकं बोध्यं । त्वमेवामुमर्थमालोचयेति भावः । इयं लङ्का प्राप्तुं न शक्येत्युत्तरार्धेनुषज्यते ॥ १२ ॥ अम्बरमाप्लुत्य आजगामेति शेषः ॥ १३ ॥ उपर्युपरिसागरं सागरस्याव्यवहितोपरि प्रदेशे “उपर्यध्यधसः सामीप्ये” इति द्विवचनं । आग्नेडितान्तत्वात् “उभसर्वतसोः” इति द्वितीया ॥ १४ ॥ प्रापयन्तं श्रावयन्तं । प्रापयन्तं पर्यवारयन् ॥ १५ ॥ निगृहीतः बद्धः ॥ १६—१७ ॥ दूतोप्ययुक्तकारी बध्य एवेत्याशङ्क्य नाहं तथा अयु-

भेदः मित्रभेदः । चतुर्थोपायभूतोदण्डस्तु रामसेनावलोकनानन्तरं अयमशक्य इति शार्दूलेनोपन्यस्तः ॥ ७ ॥ स० लंभेभ्रातृसमः वालिरावणयोः सख्यानमदनुजसमइत्युक्तिः ॥ एवं देवान्निस्तुतयावाप्या वालिनश्चरावणस्यवधोपि रामाद्ब्रविष्यतीतिसूच्यते ॥ १० ॥ स० सगन्धर्वैः हरिभिः बहुवचनमाद्यर्थे । इन्द्रादिभिः नारायणादिभिर्वा । देवैः । “हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रोपेन्द्र” — इत्यादिविश्वः ॥ १२ ॥ ती० लोभं पक्षवितिशेषः ॥ १५ ॥ स० अवतारितः रामाज्ञाविनाहनने भूपकोपास्पदतास्यादिति मन्द-

[पा०] १ ड. झ. ट. शुकंसाधु. २ क. ड. च. झ. ट. गत्वाशु. ३ ड. च. छ. झ. ट. कश्चनार्थः. ४ घ. राक्षसः. ५ क. ग. यथोद्दिष्टं. ६ ग. ड. झ. प्रापयन्ततदा. क. च. छ. प्रारभन्ततदा. ७ क. ग. छ. ट. परिगृह्यावतारितः. ड. च. झ. अ. प्रतिगृह्यावतारितः. ८ ड. झ. ट. संप्रधारयेत्.

शुकस्य वचनं श्रुत्वा रामस्तु परिदेवितम् ॥ उवाच मा वधिष्ठेति ध्रुतः शास्त्रामृगर्षमान् ॥ १९ ॥
स च पत्रलघुर्भूत्वा हरिभिर्दक्षिते भये ॥ अन्तरिक्षस्थितो भूत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
सुग्रीव सत्त्वसंपन्न महाबलपराक्रम ॥ किं मया खलु वक्तव्यो रावणो लोकरावणः ॥ २१ ॥

स एवमुक्तः प्लवगाधिपस्तदा प्लवङ्गमानामृषभो महाबलः ॥

उवाच वाक्यं रजनीचरस्य चारं शुकं तूर्णमदीनसत्त्वः ॥ २२ ॥

न मेऽसि मित्रं न तथाऽनुकम्प्यो न चोपकर्ताऽसि न मे प्रियोमि ॥

अरिश्च रामस्य सहानुबन्धः सँ मेसि वालीव वधार्ह वध्यः ॥ २३ ॥

निहन्म्यहं त्वां समुतं सवन्धुं सञ्जातिवर्गं रजनीचरेश्च ॥

लङ्कां च सर्वा महता बलेन क्षिप्रं करिष्यामि समेत्य भस्मं ॥ २४ ॥

न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सूरैः सहेन्द्रैरपि मूढ गुप्तः ॥

अन्तर्हितः सूर्यपथं गतो वा तथैव पातालमनुप्रविष्टः ॥

[गिरौशपादांबुजसंगतो वा हतोसि रामेण सहानुजस्त्वम् ॥] २५ ॥

क्तकारीत्याशयेनाह—यस्त्विति ॥ १८ ॥ परिदेवितं
परिदेवनरूपं वचनं । मा वधिष्ठेति प्रत्येकोक्त्यभिप्रा-
येणैकवचनं । वधिष्ठेतीत्यत्र आर्षः सन्धिः ॥ १९ ॥
पत्रलघुः लघुपत्रः । वानरैः प्रायेण लूनपक्ष इत्यर्थः ।
भये दर्शिते दर्शितेति ॥ २० ॥ स्ववाक्यश्रवणाय
सुग्रीवं प्रशंसति—सुग्रीवेति । लोकरावण इत्यनेन प्रति-
वचनानादाने मां हनिष्यतीति भावः ॥ २१ ॥ स
एवमिति । लोके कश्चिदधिपतिरपि तज्जातीयो न भवति ।
तद्व्यावर्तनाय प्लवङ्गमानामृषभ इत्युक्तं । महाबलः
तृणीकृतरावण इत्यर्थः । अदीनसत्त्वः अदीनमनस्कः ।
अत्र वंशस्थोपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रायोगादुपजातिवृत्तभेदः
॥ २२ ॥ भ्रातृसमोसीत्यस्योत्तरमाह—न मेसीति ॥
मे मित्रं नासीत्यर्थः । अनुकम्प्यः दयनीयश्च नासि ।
मे उपकर्ता च नासि । मे प्रियोपि नासि । अतः

कथं भ्रातृसमोसीति भावः । प्रत्युत मित्रश्चतुत्वाच्छ-
त्रुरवासीत्याह—अरिश्चेति । ननु नोपकर्तृत्वादिना
मित्रं किन्तु सख्युर्वालिनो भ्रातृत्वादित्यत आह—स
मेसीति । नः अरिभूतस्त्वमपि वालीव मे वध्योसि ।
अरिमित्रस्याप्यरित्वादिति भावः । इदमेव मनसि
कृत्वोक्तं वधार्हति । अनेन अहं यद्यहरं भार्यामित्यत-
इत्तोत्तरं ॥ २३ ॥ न हीयं हरिभिर्लङ्केत्यस्योत्तरमाह—
निहन्मीति ॥ ज्ञातिवर्गः कुम्भकर्णादिः । विभीषण-
स्तु न ज्ञातिरिति भावः । सुतादयः किमर्थं हन्तव्या
इत्यपेक्षायां राजापराधादित्याह—रजनीचरेशेति ।
बलेन सेनया ॥ २४ ॥ मयि लङ्कास्थे स्वत्वेन करि-
ष्यसि । स्थलान्तरं गमिष्यामीति शङ्कायामाह—न
मोक्ष्यसे इति ॥ राघवस्य राघवान् । पञ्चम्यर्थे
षष्ठी । मूढेति संबुद्धिः । सूर्यपथं सूर्यद्वारं । गतः सन्

भुवमवतारितः ॥ १६ ॥ ती० पक्षलघुः पक्षैर्लघुः लूनपक्षइतियावत् ॥ स० पक्षलघुः कपिभिर्लुप्तारूपपक्षः पूर्वभूत्वा अनन्तरं
रामाज्ञयाहरिभिरभयेदर्शिते दत्तेसति पक्षैः छिन्नप्ररूढैः लघुः शीघ्रगामीभूत्वेत्यर्थः । यत्तु लूनपक्षत्वे अन्तरिक्षगमनासंभवाः ।
रामाज्ञाननुष्ठानप्रसङ्गत्वेति कैश्चिदभिहितं तत्तु शुकरूपस्यमाधिकत्वेन पक्षच्छेदपि माययापुनःप्ररोहणस्यसंभवादनतरिक्षगमनसंभ-
वेन रामाज्ञातः पूर्वमेव कतिपयतल्लोपनेन तदाज्ञाभङ्गस्याप्यभावेनचायुक्कमितिज्ञेयम् ॥ २० ॥ स० प्लवगाधिपः एवमुक्तोऽभूत् ।
एवमुक्तः प्लवङ्गमानामृषभः सुग्रीवः । रजनीचरस्य रावणस्य । चारं दूतं । दीनंशुकं प्रत्युवाच । प्लवगान् आधितः मनोव्यथातःपाती-
त्वा तथा । प्लवङ्गपुमानः चित्तोन्नतित्यस्यसः प्लवङ्गमानः । सचासौनविद्यते मृषा मिथ्यावचनं येपाते अमृषाः तेषांभद्वभः
इन्द्रइतियावत् । “ भःस्यान्मयूखेशेक्रेच ” इति “ मानश्चित्तोन्नतौ ” इतिचविश्वः ॥ अदीनसत्त्वः अदीनान्तःकरणः ॥ २२ ॥
ति० त्वां मन्मित्ररामारिं । सर्वैःसमेत्येत्यन्वयः ॥ २४ ॥ शि० अतः अन्तर्हितत्वादिकंप्राप्तोपिसहानुजस्त्वं रामेणहतः ।

[पा०] १ च. छ. ठ. पक्षलघुः. २ ख.—ट. अन्तरिक्षस्थितो. ज. अन्तरिक्षस्थितो. क. अन्तरिक्षगतो. ३ च. ज.
शुकोवचनं. क. भूयोवचनं. ४ ड. च. झ. ट. शुद्धमदीन. ५ ग. ड. झ. ट. ततोसि. घ. त्वमेव. ६ ड. झ. न. सर्वैः
करिष्यामि. ७ ज. भर्मा. ८ ड.—ट. सर्वैः. ९ इदमर्थं ड. झ. व. ट. पाठेषुदृश्यते.

तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम् ॥ त्रातारमनुपश्यामि न गन्धर्वं न चासुरम् ॥ २६ ॥
 अवधीर्यज्जरावृद्धमक्षमं किं जटायुषम् ॥ २७ ॥
 किं नु ते रामसान्निध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य वा ॥ हृता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुध्यसे ॥ २८ ॥
 महाबलं महात्मानं दुर्धर्षममरैरपि ॥ न बुध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान्हरिष्यति ॥ २९ ॥
 ततोऽब्रवीद्वालिसुतस्त्वङ्गदो हरिसत्तमः ॥ नायं दूतो महाराज चारिकः प्रतिभाति मे ॥ ३० ॥
 तुलितं हि बलं सर्वमेनेनात्रैव तिष्ठता ॥ गृह्यतां मा गमल्लङ्कामेतद्वि मम रोचते ॥ ३१ ॥
 ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्प्लुत्य वलीमुखाः ॥ जगृहुश्च वन्यधुश्च विलपन्तमनाथवत् ॥ ३२ ॥
 शुक्स्तु वानरैश्चण्डैस्तत्र तैः संपीडितः ॥ व्याक्रोशत महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥
 लुप्येते मे बलात्पक्षौ मिद्येते च तथाऽक्षिणी ॥ ३३ ॥
 यां च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिं च यामहम् ॥ एतस्मिन्नन्तरे काले यन्मया ह्यशुभं कृतम् ॥
 सर्वं तदुपपद्येथा जह्यां चेद्यदि जीवितम् ॥ ३४ ॥
 नाघातयत्तदा रामः श्रुत्वा तत्परिदेवनम् ॥ वानरानब्रवीद्रामो मुच्यतां दूत आगतः ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

अन्तर्हितोपि न मोक्ष्यसे ॥ २५ ॥ त्रिदशेश्वरेपि त्रातुमनीश्वरे का वार्ता क्षुद्राणामित्याह—तस्येति ॥ तस्य रामशरविद्धस्य ॥ २६ ॥ यदि रामसहाये स्थितोसि तर्हि ते जटायुषोवस्था स्यादित्यत्राह—
 अवधीरिति अर्थमेकं वाक्यं । जरया वृद्धं अत एवाक्षमं असमर्थं । जटायुषमवधीरिति यत्तत्र ते किं वीर्यमिति शेषः । नाहं तादृश इति भावः ॥ २७ ॥ भार्याहरणकाले किमप्यकुर्वन् रामः किमिदानीं करिष्यतीत्यत्राह—किंनिति ॥ ते त्वया । सन्निधिरेव सान्निध्यं । विशालाक्षीत्यनेन सीताहरणं रामस्यात्यन्तासह्यमित्युच्यते । गृह्य गृहीत्वा । न बुध्यसे भाव्यनर्थमिति शेषः ॥ २८ ॥ न बुध्यसे इत्युक्तं विवृणोति—महाबलमिति ॥ महात्मानं महा-
 ॥ २९ ॥ हरिसत्तमः इङ्गितप्रेक्षणादिज्ञ इति यावत् । चारिकः चारः । स्वार्थे ठक् । दूतो हि न वध्यः चारस्तु वध्य एवेति भावः ॥ ३० ॥

तुलितं तुलया मितं । परिच्छिद्य ज्ञातमिति यावत् । ॥ ३१ ॥ राज्ञा सुग्रीवेण ॥ ३२ ॥ शुक्स्त्वित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ चण्डैः अत्यन्तकोपनैः । पितृसंबन्धकीर्तने दया भवेदिति दशरथात्मजमित्युक्तं । पक्षौ पूर्वलुप्रशेषौ ॥ ३३ ॥ यामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ रात्रिशब्दोऽहोरात्रवचनः । यां च रात्रिं यस्मिंश्च दिवसे । मरिष्यामि । यस्मिंश्च जाये अजाये “अनित्यमागमशासनं” इत्यडभावः । जातोस्मि । एतस्मिन्नन्तरे जननमरणयोर्मध्यकाले मया यदशुभं कृतं तत्सर्वं निरपराधस्य मे घातयिता त्वं उपपद्येथाः प्राप्नुहि । चेदिति प्रसिद्धार्थमव्ययं ॥ ३४ ॥ नाघातयत् वधाद्यवर्तयत् । मुच्यतां बन्धनान्मुच्यतां । निर्यापणं तु दक्षिणकूले ॥ ३५ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्न-
 किरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

निहतप्रायोसि ॥ सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ २५ ॥ ति० पिशाचादीनामेकैकंसमुदितंचत्रातारं न पश्यामि । अतएव न ऋषश्चकंचरितार्थं ॥ २६ ॥ रामानु० चारश्चरणं । तदस्यास्तीति चारिकः । “अतश्चिठनौ” इति ठन् ॥ ३० ॥ तुलितं इयत्तया परिच्छिन्नं ॥ ३१ ॥ इति विंशः सर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ क. ग. ड. छ.—ट. त्रातारं नानुपश्यामि. च. त्रातारं नाधिगच्छामि. २ ड.—ट. अवधीस्त्वज्जरावृद्धं गृह्यतां जटायुषं. क.—घ. अवधीस्त्वज्जरावृद्धं गृह्यतां जमपक्षकं. ३ ड. च. झ. न. ट. दुराधर्षं दुरैरपि. ४ ड. झ. न. ट. महाप्राज्ञ-चारिकः. ५ ड. च. झ. न. ट. मनेन तव तिष्ठता. ६ ड. च. झ. न. ट. व्याक्रोश.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

रामेण समुद्रप्रसादनायतत्तीरेसमास्तृतर्धेन निजमुजोपधानेनमियमाच्छ्रयनम् ॥ १ ॥ रामे दिवसत्रयमनवारतंकुशशयने-
शयानेपि समुद्रेस्वशरीरमदर्शयति कोपाद्रामेण लक्ष्मणकराद्धनुरानवनेनकतिपयशरप्रक्षेपेन जलधिजलविशोभपूर्वकंजल-
धिजिवांसया शरान्तरसन्धानायधनुराकर्षणे लक्ष्मणेन सप्रतिषेधनंधनुरालंबनम् ॥ २ ॥

ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः ॥ अञ्जलिं प्राञ्चुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः ॥

बाहुं भुजगभोगाभमुपधायारिसूदनः ॥ १ ॥

जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषितं पुरा ॥ २ ॥

वरकाञ्चनकेयूरमुक्ताप्रवरभूषणैः ॥ भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा ॥ ३ ॥

चन्दनागरुभिश्चैव पुरस्तादधिवासितम् ॥ बालमूर्धप्रैतीकाशैश्चन्दनैरुपशोभितम् ॥ ४ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य एकान्तरितपूर्वसर्गा-
न्तोदितकथाशेषमुपक्षिपति—तत इत्यादि सार्धश्लोक
एकान्वयः ॥ ततः शुक्रमोक्षणानन्तरं । सागरवेलायां
शर्कराप्रचुरायां । दर्भान् शिताम्रकुशान् । आस्तीर्य ।
राघवः सर्वशरण्यकुलप्रसूतः । महोदधेः अञ्जलिं
कृत्वा । भुजगभोगाभं अहिकायवदतिमृदुलं बाहुं ।
उपधाय उपधानीकृत्य । प्राञ्चुखः सन् प्रतिशिश्ये ।
प्रतीत्यनेन तदानीं सागरामिमुखमपरः सागर इव
स्थित इत्यवगम्यते । अरिसूदन इत्यनेन तादृशदशा-
यामपि शत्रूणामधृष्यतया स्थित इत्युच्यते । अत्र
विशेषणमहिम्ना अतिसुकुमारस्य कथमतिकठिनावनि-
तलशयनं अखिलरक्षकस्य कथमन्यतो रक्षापेक्षेति
वाल्मीकेः खेदो द्योत्यते ॥ १ ॥ अमुमेवार्थं प्रपञ्च-
यति—सार्धसप्तश्लोकैः । जातरूपमयैरित्यादि ॥
जातरूपमयैः चकाराद्रन्नमयैः । एवकारोऽप्योगव्यव-
च्छेदार्थः । पुरा अयोध्यावासकाले । अवतारात्पूर्वं
वा ॥ २ ॥ वरकाञ्चनेति परमनारीभुजविशेषणं ।
भुजैः हस्तैः । तदेकदेशलक्षणा । परमनारीणां सैर-
न्ध्रिकाणां । अनेकधा स्नानालङ्कारणादिषु चन्दनागरु-
कुङ्कुमप्रभृतिभिः बहुप्रकारेण । अभिमृष्टं संमृष्टं ॥ ३ ॥

अधिवासितं सञ्जातगन्धं । बालमूर्धेति विशेषणान्
द्वितीयचन्दनशब्दो रक्तचन्दनपरः । तच्च कुङ्कुम ।
“ कुङ्कुमं घुसृणं प्रोक्तं लोहितं रक्तचन्दनं ” इतिह-
लायुधः । आदौ चन्दनागरुभ्यां चर्षितं अथ कुङ्कुमै-
रिति बोध्यं । कश्चिदाह । परमनारीणामिलनेन
सीताव्यतिरिक्ताश्च भार्याः सन्तीति तन्न । नहि बाल-
काण्डे कुत्रचिद्रामस्य दारान्तरोद्वाहः प्रतिपाद्यते ।
प्रत्युत “ रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहून्तनू ।
मनस्वी तद्रतस्तस्या नित्यं हृदि समापितः ” इति
सीतया सह निरन्तरभोग एवोच्यते । अतएव
सीताप्याह “ समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ।
मुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ” इत्यन्-
न्तसंयोगे द्वितीयया निरन्तरभोगं । तत्कुतोऽस्य दारा-
न्तरावकाशः । ननु रामस्य दयिता भार्येति विशेष-
णाद्रोहिणी यथेति ताराणामन्यतमया रोहिण्या दृष्टा-
न्तीकरणाच्च भार्यान्तरं तस्य व्यक्त्यत इति चेन्न ।
दयितो भ्रातुरितिवदनुगमनानर्हत्वाय तथा विशेष-
तत्वात् किं भरतो रामस्य न दयितः । “ तामेवेक्ष्वा-
कुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु । न सर्वं भ्रातरन्नात
भवन्ति भरतोपमाः ” इत्यादिविरोधान् । रामबाह्व-

स० सागरवेलायां समुद्रतीरे । महोदधेः अञ्जलिं कृत्वा बाहु । प्राञ्चुखः सन्प्रतिशिश्ये । शयनप्रतिनिधिं कृतवान् ॥ प्रतिना
निर्दोषस्यरामस्यस्वामाविकीनिद्रानवकुंशक्येति तत्प्रतिनिधिभूतंचक्षुर्निमीलनमात्रमिति सूचयति ॥ १ ॥ स० परमनारीणां कैस-
ल्यादीनां । परमाश्रिते अरयोऽनभवन्तीति नारयोऽब्रह्माद्यामक्षाः तेषां । अथवा स्वदत्तपारम्भोवर्णस्तस्यायांगङ्गायाः तासां बाहु-
भिस्तर्जैः । खेपवतारेषु रमायाऽप्यवतारबाहुविध्येन नारीणामिति बहुवचनबोधितबहुविधता संभवतीति नैककामिनीव्रततो-
पहितिसिद्धेयं ॥ शि० परमनारीणां समवेतजनकराजवेदमस्थाङ्गानां । भुजैः अनेकधा बहुवारं । पुरस्ताद् विवाहसमये । अभि-
मृष्टं श्रमापनयनहेतुकनिषीडनादौ स्पष्टं । किंच नारीभुजयोः पूज्यत्वाद्बहुवचनमिति नारीशब्देन संज्ञितव्याख्या । किंच अनारीणां
नारीसंसर्गरहिताननैष्ठिकानां हनुमदादीनामिलर्थः । भुजैर्भिमृष्टं । सख्यभावनया स्पष्टं । अतएव परमं तेषां प्रतिष्कारकं । किंच
यत् अरीणां भुजैर्भिमृष्टं तत् परं अत्युत्कृष्टं अपालकं अद्वैतअनधातुप्रकृतिकाङ्क्षिबन्तप्रकृतिकामन्तंसामान्येन पुंसकं । दीर्घाभ-

शयने चोत्तमाङ्गेन सीतायाः शोभितं पुरा ॥ तक्षकस्येव संभोगं गङ्गाजलनिषेवितम् ॥ ५ ॥

संयुगे युगसंकाशं शत्रूणां शोकवर्धनम् ॥ मुहृदानन्दनं दीर्घं सागरान्तव्यपाश्रयम् ॥ ६ ॥

अस्यता च पुनः सव्यं ज्याघातविगतत्वचम् ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुं महापरिघसन्निभम् ॥ ७ ॥

ध्यातिशयेन सौकुमार्यातिशयेन च राजगृह एवावस्थाय दिव्यसुखानुभवयोग्यावपि सीतालक्ष्मणौ राम-मनुगताविति हि तत्र मुनिहृदयं । रोहिणी चैयमन्या प्रसिद्धाया नित्यानुगमनासंभवात् । ननु च “हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः । अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ” इति स्नुषासाहचर्याद्रामस्य स्त्रियः पत्न्यो बह्वयः सन्तीति गम्यते । सुन्दरकाण्डेपि “स्त्रीमिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं रंस्वसे वीतमयः कृतार्थः ” इति सीतया चोच्यते । अत्रापि भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधेत्युक्तं । तस्माद्बह्वयः पत्न्यो रामस्य सन्तीत्यवगम्यते । मैवं रामस्य परमाः स्त्रिय इति रामसंबन्धिन्यः कौसल्या-सीतातद्वासीप्रभृतय उच्यन्ते । पूजायां बहुवचनेन सीतैवोच्यते । ते स्नुषा इतिवत् । न हि भरतस्यानेकाः स्त्रियः सन्तीत्यत्र प्रमाणमस्ति । त्वं रंस्वस इत्यत्रापि लौकिकरीतिमनुसृत्य सीतोक्तवती । परमनारीणामित्यत्रापि अलंकर्त्रीणामित्यर्थ उक्तः । यद्वा अभिमृष्टं अभिमर्शनाहं । आशंसायां क्तः । परमनार्यः श्रीभूमिनीलाः । आत्मानं मानुषं राम एव हि मन्यते ऋषिस्तु रामस्य विष्णुत्वं व्यक्तीकरोत्येव । जज्ञे

सनातन इत्याह । ननु राजसूयाश्वमेधाद्यनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या रामस्यानेकपत्न्यः कल्पन्ते । कामं कल्पन्तानं न ता इह संबध्यन्ते । तासां केवलं धर्मार्थं वृत्तानां परिमृष्टं रन्तुं चायोग्यत्वात् । वस्तुतो न ताः कल्याः सीतयैव प्रतिमया यज्ञे पत्नीकार्यनिर्वाहस्योत्तरकाण्डे दर्शितत्वात् । न च पत्नीप्रतिनिधिभावो न भट्टाचार्येण कथ्यत इति वाच्यं । “न हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवति ” इति न्यायात् । वचनं च हेमाद्रिस्मृतिनिबन्धने दर्शितं “यदि दुष्टभार्यो दूरभार्यो वा स्वात्तदा दर्भपुञ्जीलं तत्स्थाने निधायाग्निमाधाय कुर्यात् ” इति । धर्मसंस्थापनार्थं

प्रवृत्तस्य रामस्याचारादपरं किं नाम मानमपेक्षणीयं । वस्तुत आचार एव प्रथमं प्रमाणं श्रुत्या पूर्वाचारं प्रदर्शयैव कर्मविधानात् । आपस्तम्बोप्यतएव धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चेत्याचारमेव प्रथमं प्रमाणमाह । अतएव स्मरन्ति च स्मर्तारः “श्रुतिर्विमित्रा स्मृतयो विमित्रा न चानृषेर्दर्शनमस्ति किञ्चित् धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ” इति ॥ तस्मात् “चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति ” इत्युक्तरामाचार एव समीचीनं प्रमाणं तद्विरुद्धाश्च न्याया न प्रभवन्ति । यद्यपि राजसूयाश्वमेधानां महिषीवद्वातातापरिवृत्तिभ्यामपि भवितव्यं । तथापि तद्दोषे तत्कार्यानुष्ठानमेव । तस्य कर्मवैकल्याहेतुत्वात् । यथा पङ्कवन्धादेर्यज्ञे विष्णुक्रमाज्यावेक्षणादिलोपेन न यज्ञलोपः । तत्तन्मन्त्रोच्चारणस्यैव कार्यत्वात् । तस्मात्केवलन्यायसञ्चारेणापन्यायमार्गो नानुसरणीयः । किंतु सर्वाचारप्रवर्तकसर्वकर्मधुरन्धरभगवद्वताररामचन्द्राचार एव विवेकिभिरनुवर्तनीयइति सर्वमवदातं ॥ ४ ॥ शयने हंसतूलिकामये तल्पे । गङ्गाजलनिषेवितं गङ्गाजले वर्तमानं । तक्षकस्य संभोगं कायमिव स्थितं । सीताया उत्तमाङ्गेन शोभितं चेति योजना ॥ ५ ॥ संयुगे युद्धे । युगसंकाशं गोपुरार्गलवत्प्रतिभटनिवारकं । अतएव शत्रूणां शोकवर्धनं । सागरान्ते यस्यासौ सागरान्तः भूमण्डलं । तस्य व्यपाश्रयं आलम्बनभूतं ॥ ६ ॥ सव्यं अप्रदक्षिणं यथाभवति तथा । अस्यता इपून् क्षिपता । स्वेनैव हेतुना ज्याघातेन करणेन विगतत्वचं ज्याकिणाङ्कितमित्यर्थः । महापरिघसन्निभं । उत्तमपरिघाख्यायुधवत् दृढं । गोसहस्रप्रदातारं करणे कर्तृत्वोपचारः । महद्भुजं भुजोत्तमं । तथैव प्रायशः पाठः । आत्माभाव आर्षः । एवंभूतं

बस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् । पुरस्तात् पूर्वचन्दनादिभिरभिसेवितं ॥ ३-४ ॥ स० अत्रबाहुंभुजगभोगाभमित्युपक्रम्यगोसहस्रप्रदातारमित्येतच्छ्लोकपर्यन्तंप्रतिशोकोविशेष्येणबाह्वादिशब्देनभवितव्यमितिदर्शयितुं बाहुंभुजगभोगाभं दक्षिणंबाहुं भुजोत्तमं

गोसहस्रप्रदातारमुपधाय महद्भुजम् ॥ अद्य मे मरणं वाऽथ तरणं सागरस्य वा ॥ ८ ॥
 इति रामो मतिं कृत्वा महाबाहुर्महोदधिम् ॥ अधिशिष्ये स विधिवत्प्रयतो नियतो मुनिः ॥ ९ ॥
 तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले ॥ नियमादग्रमत्तस्य निशास्तिस्त्रोतिचक्रम् ॥ १० ॥
 स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः ॥ उपासत तदा रामः सागरं सरितां पतिम् ॥ ११ ॥
 न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः ॥ प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजितः ॥ १२ ॥
 समुद्रस्य ततः कुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः ॥ समीपस्थमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १३ ॥
 अवलेपः समुद्रस्य न दर्शयति यत्स्वयम् ॥ १४ ॥
 प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता ॥ असामर्थ्यं फलन्त्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥ १५ ॥
 आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकम् ॥ सर्वत्रोत्सृष्टदण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ १६ ॥
 न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना शक्यते यशः ॥ ग्रामं लक्ष्मण लोकेऽसिञ्जयो वा रणमूर्धनि ॥ १७ ॥
 अद्य मद्भ्रातृनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयम् ॥ निरुद्धतोऽयं सौमित्रे प्लवङ्गिः पश्य सर्वतः ॥ १८ ॥
 महाभोगानि मत्स्यानां करिणां च करानिह ॥ भोगिनां पश्य नागानां मया छिन्नानि लक्ष्मण ॥ १९ ॥

दक्षिणं बाहुमुपधाय दक्षिणः दाक्षिण्यवान् ॥ ७-८ ॥
 महाबाहुः सर्वाभयप्रदः । रामः अद्य मे तरणं वा
 सागरस्य मरणं वा भवत्विति मतिं कृत्वा । विधि-
 वत् शास्त्रोक्तरीत्या । प्रयतः कायिकनियमयुक्तः ।
 नियतः वाचिकनियमवान् । मुनिः मानसनियमोपे-
 तश्च सन् । महोदधिमुद्दिश्याधिशिष्य इति योजना ॥ ९ ॥
 सुप्तस्य शयानस्य । नियमादग्रमत्तस्य अतएवाग्रच्यु-
 तनियमस्येत्यर्थः । तिस्रो निशाः त्रीण्यहानि ॥ १० ॥
 तिसृष्वपि रात्रिषूपपासनमविच्छिन्नमित्याह—स इति ॥
 त्रिरात्रोषितः त्रिरात्रं शयानः । तत्र समुद्रतीरे । सर्व-
 शक्तेः कुत एवं निर्वन्ध इत्याशङ्क्य धर्मप्रवर्तनार्थमित्या-
 शयेनाह—नयज्ञो धर्मवत्सल इति । शरणागतधर्मे
 प्रीतिमान् । सरितां पतिं स्वगोष्ठ्यां कान्तापुरुषकार-
 मुखेन समाश्रयणदर्शनात्स्वयमपि तथैवाचरदिति
 भावः ॥ ११ ॥ न च दर्शयते आत्मानमिति शेषः ।
 मन्दः अज्ञः । ननु रामेण सम्यक्कृता शरणागतिः
 कुतो न फलिता । उच्यते । अनधिकारिणा कृत-
 त्वात् ब्राह्मणकृतराजसूयवत् । न च शरणाग-
 तावधिकारी रामः । अकिंचनो हि तत्राधिकारी
 ॥ १२ ॥ समुद्रस्य समुद्रविषये । संबन्धसामान्ये

षष्ठी । रक्तान्ते लोचने यस्य सः रक्तान्तलो-
 चनः । अनेन मन्दकोपत्वमुक्तं । शुभलक्षणं स्वस्य
 हृदयकोपमवगम्य कृतमन्दहासं ॥ १३ ॥ स्वयं न
 दर्शयतीति यन् अयं समुद्रस्यावलेप इत्यन्वयः
 ॥ १४ ॥ प्रशमः अक्रोधता । क्षमा अपराधसहि-
 ण्यता । आर्जवं परचित्तानुसारं । अकौटिल्यं वा ।
 प्रियभाषिता प्रियवादित्वमित्येते गुणाः निर्गुणेषु असा-
 मर्थ्यं फलन्ति । असमर्थत्वबुद्धिं जनयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥
 कं पुनः समर्थं निर्गुणो मन्यते तत्राह—आस्तेति ॥
 आत्मप्रशंसिनं आत्मस्तुतिपरं । दुष्टं वञ्चकं । धृष्टं
 निर्दयमित्यर्थः । विपरिधावकं सर्वपलायनकरं । सर्वत्र
 सर्गुणेषु निर्गुणेषु च । उत्सृष्टदण्डं कृष्टदण्डं । लोकः
 अज्ञो जनः ॥ १६ ॥ बलकृता प्रथा यशः । पराक्र-
 मकृता कीर्तिः । जयो वेत्यत्रापि न साम्ना ग्रामं
 शक्यत इत्यनुषङ्गनीयं ॥ १७ ॥ मद्भ्रातृनिर्भिन्नैः
 अतएव जलोपरि प्लवङ्गिः मकरैः । निरुद्धतोयं
 व्याप्ततोयं ॥ १८ ॥ भोगिनां महाकायानां । भूम्नि
 मतुप् । “ भोगः सुखे कृयादिभृतावहेश्च फणका-
 ययोः ” इत्यमरः । नागानां सर्पाणां । महाभोगानि
 महाशरीराणि । छीवत्वमर्षे । करिणां मत्स्यानां

मिति त्रिवारमुक्तिः ॥ ७ ॥ ति० अत्र त्रिदिग्मुपासनया प्रसन्नस्य सागरस्य प्रसादेन मे सैन्यस्य तरणं वापिस्यात् । ततः परमुपेक्षणे
 सागरस्य मत्तो मरणमेव स्यादिति धृतिं कृत्वा निश्चित्येत्योजना ॥ ९ ॥ ति० अभिजग्मतुः अभिजग्मुः ॥ १० ॥

[पा०] १ च. छ. ज. व. भुजोत्तमं. २ ग. घ. ङ. झ. ट. धृतिं. ३ क. ग. घ. ङ. ज.—ट. शिष्येच. ४ ङ. झ.
 ट. प्रयतो त्रस्थितो. ५ ङ. झ. स्त्रिस्तोभिजग्मतुः. ६ ङ. च. झ. व. ट. दर्शयते रूपमन्दो. च. दर्शयते त्मानं तदा. छ. दर्श-
 यते रूपं तदा. ७ क. ङ. च. छ. झ. व. ट. असामर्थ्यं फलाहोते. ८ ङ. च. छ. झ. व. निर्भिन्नैः.

सशङ्खशुक्तिकाजालं समीनमकरं शरैः ॥ अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये ॥ २० ॥
 क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ॥ असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ॥ २१ ॥
 न दर्शयति साध्ना मे सागरो रूपमात्मनः ॥ २२ ॥
 चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु पुवङ्गमाः ॥ २३ ॥
 अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् ॥ २४ ॥
 वेलासु कृतमर्यादं सहस्रोर्मिसमाकुलम् ॥ निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ २५ ॥
 महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलम् ॥ २६ ॥
 एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ २७ ॥
 संपीड्य च धनुर्वीरं कम्पयित्वा शरैर्जगत् ॥ मुमोच विशिखानुग्रान्वज्जानिव शतक्रतुः ॥ २८ ॥

गजाकारमस्थाना । छिन्नानीति लिङ्गव्यत्ययेनानु-
 षङ्गः । करान् शुण्डादण्डान् । “ मत्स्यविशेषो मकरः
 करिमकरो भवति तद्विशेषश्च ” इति हलायुधः
 ॥ १९—२० ॥ क्षमैकसारणां भवतामीदृशी फणि-
 तिरनुचितेत्याशङ्क्याह—क्षमयेति ॥ सागरशोषणेप्र-
 वृत्तोप्येतावत्पर्यन्तं क्षमया गृहीतचरणोस्मि । “ सुप्त-
 प्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टं ” इति न्यायेन स्वरूपं
 प्रकटयति—मामिति । मां इतरनैरपेक्ष्येण स्थितं । अस-
 मर्थं विजानाति कार्यकरणाक्षमं मन्यते । विजानाति म-
 करालयः । अयोध्याधिपतिः कोसलाधिपतिरिवस्वमा-
 त्मानं मन्यते । कतिपयमीनग्रहणगर्तं इति न जानाति ।
 धिक् क्षमां इतः परं क्षमां नाङ्गीकुर्मः । विनियोगकाले
 हि क्षमा स्वीकार्या । अद्य क्रोध एवाङ्गीकर्तव्यः ।
 इक्ष्वाकूणां कदाचिदपि क्षमा किं त्याज्येत्यत्राह—ई-
 दृशे जन इति ॥ ईदृशे जने प्राप्तुरक्षस्सहवासदोषे
 ॥ २१ ॥ न दर्शयतीत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ २२ ॥ अपि
 कदाचिदात्मानं दर्शयेदिति करुणया समुद्रं वाचा
 निर्भर्त्स्य कर्मणापि निर्भर्त्सयितुमुपक्रमते—चापमान-
 येति ॥ एव विलम्ब्य करणं क्रमेण निर्भर्त्स्य कार्यं
 कारयितुं । अन्यथा सद्य एव शोषयेत् । चापमानय
 निर्गुणं वशीकर्तुं सगुणमानयेत्याशयः । चापमा-
 नय अस्थानभ्रत्वं निवर्तयितुं नम्रं चापमानय ।
 समुद्रस्य शेषशय्यात्वेन तस्मिन्किचित्सौहार्दवता
 लक्ष्मणेन क्षणं विलम्बः कृतः । अत आह—सौमित्र
 इति । सुमित्रावचनमेव कर्तव्यं ज्येष्ठवचनं तु न
 कर्तव्यमिति नियमोक्तिः । यद्वा सौमित्रे रामे प्रमादं
 माकार्षीरिति मात्रोपदिष्टं मा विस्मार्षीः । अथ चाप-

मात्रमानीतं तदाह—शरांश्चेति । लीलाप्रयोगार्हेषु
 केषुचिदानीतेष्वाह—आशीविषोपमानिति । दृष्टि-
 विषाः सर्पा आशीविषा इत्युच्यन्ते । किमर्थं शरान-
 यनमिति विलम्ब्य सौमित्रिणा पृष्ट आह—सागर-
 मिति । एकैनैव दग्धं सामर्थ्येपि शरानित्युक्तिस्तत्सं-
 बन्धेन सप्तसागरानपि शोषयितुमिच्छया । कोपाति-
 शयेन स्वचलमज्ञात्वा वा तादृशोक्तिः । शोषयिष्या-
 मीति वदतः किं शरेणेति न शङ्कनीयं । छिन्नं भिन्नं
 शरैर्दग्धमिति रामशराणां दाहकत्वसंभवात् । अन्त-
 रेणापि चतुर्थभूतजगन्निर्वाहं करिष्यामीति भावः ।
 सागरं । यद्ययं ज्ञातिविरोधमाचरति तर्हि वयमपि
 ज्ञातिकृत्यं कुर्म इति भावः । सागरं शोषयिष्यामि
 अनेकसहस्रखातमेक एव हरिष्यामि । किं तत इत्य-
 त्राह—पद्भ्यामिति । एकैकस्य पदद्वयं गमनसाधन-
 मिति द्विवचनं । वानराणां हि द्वावेव पादौ द्वौ हस्तौ
 ग्रहणभक्षणादीनां ताभ्यामेव दर्शनात् । अनेन कृतस्य
 कार्यविच्छेदस्यानुरूपममुं वानरपादाभ्यामेव दर्शयि-
 ष्यामीति भावः ॥ २३ ॥ पक्षान्तरमाह—अद्येति ॥
 अर्धमेकं वाक्यं ॥ २४ ॥ पुनः पक्षान्तरमेवाह—
 वेलास्त्विति ॥ वेलासु चतुर्षु तीरेषु । कृतमर्यादं
 कृतव्यवस्थं । कदाचिदपि वेलाभनतिवर्तमानमि-
 त्यर्थः । निर्मर्यादं करिष्यामि अव्यवस्थं करिष्यामि ।
 भूतले प्लावयिष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ समुद्रेण चिरप-
 रिपोषिता दानवादय एतं रक्षिष्यन्तीत्यत्राह—महा-
 र्णवमिति ॥ दानवैः सह क्षोभयिष्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥
 विस्फारितेक्षणः विवर्तितनयनः ॥ २७ ॥ संपीड्य
 दृढमुष्टिना मध्यमवलम्ब्य । कम्पयित्वा भयकम्पितं

ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः ॥ प्रविशन्ति समुद्रस्य सलिलं त्रस्तपन्नगम् ॥ २९ ॥
 तोयवेगः समुद्रस्य सैनक्रमकरो महान् ॥ संवभूव महाघोरः समारुतरवस्तदा ॥ ३० ॥
 महोर्मिमालाविततः शङ्खशुक्तिसमावृतः ॥ सधूमपरिवृतोर्मिः सहसाऽऽसीन्महोदधिः ॥ ३१ ॥
 व्यथिताः पन्नगाश्चासन्दीप्तास्या दीप्तलोचनाः ॥ दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥ ३२ ॥
 ऊर्मयः सिन्धुराजस्य सनक्रमकरास्तदा ॥ विन्ध्यमन्दरसंकाशाः समुत्पेतुः सैहस्रशः ॥ ३३ ॥
 आघूर्णिततरङ्गौघः संभ्रान्तोरगराक्षसः ॥ उद्वर्तितमहाग्राहः संवृत्तः सलिलाश्रयः ॥ ३४ ॥

ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम् ॥

सौमित्रिरुत्पत्य समुच्छ्वसन्तं मामेति चोक्त्वा धनुराललम्बे ॥ ३५ ॥

[एतद्विनापि ह्युदधेस्तवाद्य संपत्स्यते वीरतमस्य कार्यम् ॥

भवद्विधाः क्रोधवशं न यान्ति दीर्घं भवान्पश्यतु साधुवृत्तम् ॥ ३६ ॥

अन्तर्हितैश्चापि तथाऽन्तरिक्षे ब्रह्मर्षिभिश्चैव सुरर्षिभिश्च ॥

शब्दः कृतः कष्टमिति ब्रुवद्भिर्मामेति चोक्त्वा महता स्वरेण ॥ ३७ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

कृत्वा । जगत् जगत्स्थजन्तून् । वज्रानिलभूतोपमा ॥ २८ ॥ तेजसा ज्वलन्त इत्यन्वयः । प्रविशन्ति प्राविशन् । त्रस्तपन्नगमिति क्रियाविशेषणं ॥ २९ ॥ तोयवेगः तरङ्गविततिः । मारुतरवः वातजन्यरवः । समारुतरवः वातसंघट्टनजन्यरवसहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तीरे महोर्मिमालाविततः । अन्तस्तरङ्गजालाकृष्टशङ्ख-
 शुक्तिसमावृतः । संज्वालशरप्रवेशेन सधूमः । मध्ये शराग्निशोषेण परिवृतोर्मिश्चासीदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ व्यथिता इति । आपातालं शराः प्रविष्टा इति भावः ॥ ३२ ॥ तात्कालिकतरङ्गौन्नयं वर्णयति—ऊर्मय इति ॥ ३३ ॥ उक्तानुवादेन विशेषान्तरमाह—आ-

घूर्णितेति ॥ आघूर्णितसंभ्रान्तोद्वर्तितपदान्येकार्थानि ॥ ३४ ॥ ततस्त्विति । तुशब्देन पूर्वसंधानाद्वैषम्य-
 मुक्तं । अप्रमेयं अपरिच्छेद्यवैभवं । प्रकर्षमाणं । अमोघशरसन्धानायेति भावः । समुच्छ्वसन्तं कोपे-
 नेति शेषः । तं राघवं । उत्पत्य झटित्यागत्य । मामेत्यु-
 क्त्वा एतादृशं धनुराकर्षणं मा कुर्वित्युक्त्वा । भया-
 तिशयाद्विप्ता । अनिवर्तमाने तस्मिन् धनुराललम्बे ॥ ३५—३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

शि० उदधेः एतत् विनाशनं विनापि । वीरतमस्यैव कार्यं सन्तरणं । संपत्स्यते सेत्स्यति । ननु प्राप्तक्रोधस्य कथं निष्फ-
 लत्वमित्यत आह—भवद्विधाः भवत्सदृशाः । क्रोधवशं न यान्ति । अतः दीर्घं सार्वकालिकं । साधुवृत्तं क्रोधादिरहिततया स्व-
 स्थितिं । भवान्पश्यतु संस्मरतु ॥ ३६ ॥ शि० निवारणे स्वस्वातन्त्र्यनिवारयन्माह—अन्तरिति । अन्तरिक्षे अन्तर्हितैः
 तिरोहिततया संस्थितैः । महता स्वरेण कष्टमिति ब्रुवद्भिर्ब्रह्मर्षिप्रभृतिः मामा एवंमाभूदित्यर्थः । इत्युक्त्वा शब्दः कृतः । किंच एको
 माशब्दः असंख्यच्छब्दप्रकृतिद्वितीयान्तः । एतेन तद्गोघनायैव मयानिवार्यं स इति सूचितं । तेन लक्ष्मणस्यापि किंचिद्भयं व्यक्तम्
 ॥ ३७ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. घ. ज. हस्तपन्नगं. २ ड. च. छ. झ. समीनमकरो. ३ ड. झ. महोर्मिजालचलितः. ४ क. ग. घ. ड. झ.
 शङ्खजालसमावृतः. ५ क. घ. च. अ. समन्ततः. ६ ड. च. झ. न. सधोषोवरुणालयः. ७ ड. च. झ. अ. ट. विनिश्चसन्तं.
 ८ इदं श्लोकद्वयं ड. च. झ. ट. पाठेषु दृश्यते

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

रामेण सप्रतिज्ञानसागरशोषणायब्रह्मास्त्राभिमतशरसन्धानपूर्वकंधनुराकर्षणे घोरतरोत्पातप्रादुर्भावेभीतेनसागरेण गङ्गादिभिःसह नानाभूषणभूषितमिजरूपप्रकटनपूर्वकंसमुद्रमध्यादुद्गमनेनश्रीराममेव साञ्जलिबन्धक्षमापणम् ॥ १ ॥ रामेण धनुस्संहितमिजशरस्यामोघत्वोक्त्यालक्ष्यप्रदर्शनचोदितेनसागरेण स्वान्तर्वर्तिमरुकान्तरवासिपापतराभीरिपुशरमोक्षणचोदने शराग्निनातद्दधपूर्वकंतत्प्रदेशस्यमरुत्वदोषनिरसनम् ॥ २ ॥ सागरेणरामंप्रति कपिकुलमध्यवर्तिनलगुणप्रशंसनपूर्वकं तत्करेणसेतुरचनाचोदनेनपुनरन्तर्धानम् ॥ ३ ॥ नलेनरामचोदनया कपिगणाहृतनानागिरितरुभिरद्भुतसेतुरचना ॥ ४ ॥ हनुमदङ्गदांससमारूढाभ्यांराघवाभ्यां सुग्रीवादिभिस्तहसेतुमार्गेण परपारमेत्यतत्रसेनासंनिवेशनम् ॥ ५ ॥

अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः ॥ अद्य त्वां शोषयिष्यामि सपातालं महार्णव ॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य सागर ॥ मया शोषितसत्त्वस्य पांसुरुत्पद्यते महान् ॥ २ ॥ मत्कार्मुकविस्मृष्टेन शरवर्षेण सागर ॥ पारं तेऽद्य गमिष्यन्ति पद्मिरेव पुवङ्गमाः ॥ ३ ॥ विचिन्वन्नाभिजानासि पौरुषं वाऽपि विक्रमम् ॥ दानवालय संतापं मत्तो नाधिगमिष्यसि ॥ ४ ॥ ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य ब्रह्मदण्डनिभं शरम् ॥ संयोज्य धनुषि श्रेष्ठे विचकर्ष महाबलः ॥ ५ ॥ तस्मिन्विस्मृष्टे सहसा राघवेण शरासने ॥ रोदसी संपफालेव पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ६ ॥

प्रथमं वानरसेनातरणाय सागरं शरणं गत्वा तस्मिन्ननागते चापमानयेति वाचा भीषयित्वा तथाप्यनाविष्कृतमिजरूपं तं शरैः प्रक्षोभ्य तावताप्यनागतस्य तस्य भीतिमुत्पादयितुं ब्रह्मास्त्रसन्धानाद्योपक्रमत इत्याह—अथेत्यादिना सपातालं पातालपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य निर्जलस्येत्यर्थः । परिशुष्कस्य भूम्यन्तर्गतजलशून्यस्य । शोषितसत्त्वस्य दग्धसत्त्वस्येत्यर्थः । ते महान् पांसुः अतिसूक्ष्मो रेणुः । उत्पद्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रयोगः । महावर्षेण पुनर्यथा जललोपि न तिष्ठति तथा करिष्यामीतिभावः ॥ २ ॥ ननु सकलजलशोषणेन पातालमात्रपरिशोषात्तत्र गमनासंभवादाकाशेन गन्तव्यं ततो वरमिदानीं तथागमनं किं कोपेनेत्यत्राह—मत्कार्मुकेति ॥ शरवर्षेण शरजालेन सेतुस्थानीयेन । सेतुबन्धादिहेतुशो मे न भवतीतिभावः ॥ ३ ॥ पौरुषं बलं । विक्रमं पराक्रमं च । विचिन्वन् विशेषेण

पर्यालोचयितुं । नाभिजानासि । “ लक्षणहेत्वोः—” इति शतप्रत्ययः । इदमज्ञानं सहवासकृतमित्याशयेन दानवालायेति संबोधनं । मत्तो भाविनं संतापं च नाधिगमिष्यसि न ज्ञास्यसि । मत्पराक्रममजानन् मत्तो भाविब्रह्मास्त्रपीडामपि न ज्ञास्येवेतिभावः ॥ ४ ॥ ब्रह्मदण्डः ब्रह्मशापः । तद्ब्रह्मोषमित्यर्थः । यद्वा ब्रह्मदण्डः केतुविशेषः । तथोक्तं नारदसंहितायां—“ पितामहास्रजःक्रूरस्त्रिवर्णः शिखरान्वितः । ब्रह्मदण्डाह्वयः केतुः सर्वभूतविनाशनः ” इति ॥ ब्राह्मेणास्त्रेण ब्रह्मास्त्रमस्त्रेण । संयोज्य अभिमन्य । तद्वनुविचकर्ष ॥ ५ ॥ अथास्त्रसन्धानस्य मरुकान्तरवर्तिनां युगपद्विनाशहेतुत्वात्तत्काले तदुचितमहोत्पातान् दर्शयति—तस्मिन्नित्यादिना ॥ शरसन्धानकालिकं लोकस्यभयं दर्शयतीत्यप्याहुः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । संपफालेव भिन्ने इव । एकवचनमार्थं “ द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च

ती० विक्रमं जलोपरिशरसेतुबन्धनजलसंभवनतच्छोषणादिशक्तिरूपं । विचिन्वन् विशेषेणपर्यालोचयन् । नाभिजानासि । पौरुषं शास्त्रवदयत्सौजन्यनिबन्धनशरणवरणरूपं पुरुषकृत्यं । नाभिजानासि मत्तोभाविनंसन्तापंनावगमिष्यसि नज्ञास्यसि । सर्वशक्तेरपि धर्मशीलतयाशरणागतस्यमे फलप्रदानाभावे महाननर्थोभविष्यतीत्यमुमर्थनजानासीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स० रोदसी द्यावापृथिव्यौ । संपफाल विशीर्णं । एकवचनमार्थमितिनागोजिमहादयः । वस्तुतस्तु “ रोदधरोदसीचापि दिविभूमौपृथक्पृथक् । सहप्रयोगेप्यनयोरोदःस्यादपिरोदसी ” इतिविश्वकोशेःरोदसी तन्नन्यायेनयौःपृथिवीच । पकाल विशीर्णेत्यर्थः । रोदसीत्यव्ययमप्यस्तीतिमानुदी-

[पा०] १ छ. झ. ट. अद्याहं. २ च. छ. निर्दग्धसत्त्वस्य. ३ ड. झ. व. ट. निहतसत्त्वस्य. च. छ. शोषिततोयस्य. ४ ड. झ. ट. परतीरं. ५ क.—ट. नापिविक्रमं. ६ क.—घ. ड. झ. ट. नामगमिष्यसि. च. छ. व. नावर्गा

तमश्च लोकमावत्रे दिशश्च न चकाशिरै ॥ परिचुक्षुभिरे चाशु सरांसि सरितस्तथा ॥ ७ ॥
 तिर्यक् सह नक्षत्रैः संगतौ चन्द्रमास्करो ॥ मास्करांशुमिरादीप्तं तमसा च समावृतम् ॥ ८ ॥
 प्रचकाशे तदाकाशमुल्काशतविदीपितम् ॥ अन्तरिक्षाच्च निर्घाता निर्जग्मुरतुल्यनाः ॥ ९ ॥
 पुंस्फुरश्च घना दिव्या दिवि मारुतपङ्क्तयः ॥ १० ॥
 बभञ्ज च तदा वृक्षाञ्जलदात्तुद्वहन्पि ॥ अरुजंश्चैव शैलाग्राञ्चिखराणि प्रैभञ्जनः ॥ ११ ॥
 दिविस्पृशो महामेषाः संगताः समहास्वनाः ॥ मुमुचुर्वैद्युतानग्रीप्ते महाशनयस्तदा ॥ १२ ॥
 यानि भूतानि दृश्यानि चुक्षुश्चाशनेः समम् ॥ अदृश्यानि च भूतानि मुमुचुर्भैरवस्वनम् ॥ १३ ॥
 शिशियरे चापि भूतानि संव्रस्तान्युद्विजन्ति च ॥ संप्रविव्यधिरै चापि न च पस्पन्दिरे मयात् ॥ १४ ॥
 सह भूतैः सतोयोर्मिः सनागः सह्राक्षसः ॥ सहसाऽभूततो वेगाद्भीमवेगो महोदधिः ॥ १५ ॥
 योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत्र संप्रवान् ॥ तं तदा समतिक्रान्तं नातिचक्राम राघवः ॥
 समुद्रतममित्रघ्नो रामो नदनदीपतिम् ॥ १६ ॥

रोदसी ” इत्यमरः ॥ ६—७ ॥ तिर्यकेति श्लोकद्व-
 यमेकान्वयं ॥ चन्द्रमास्करो नक्षत्रैः सह तिर्यग्वक्रं
 यथा भवति तथा सङ्गतौ तिर्यग्जगमतुः । भयादिति
 भावः । आदीप्तं ईषदीप्तं । मन्दरश्मिन्त्वात्तमसावृत-
 त्वाच्च सूर्यस्येतिभावः । समावृतं सम्यगावृतं ।
 उल्काशतविदीपितं । उल्कालक्षणमुक्तं वराहमिहिरेण
 “ उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते च तनु-
 पुच्छा ” इति । निर्घातलक्षणं तेनैवोक्तं—“ पवनः
 पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति । भवति
 तथा निर्घातः स च पापो दीर्घस्वगविरुतः ” इति
 ॥ ८—९ ॥ पुस्फुरः चेरुः । मारुतपङ्क्तयः आवहो-
 द्ब्रह्मदिवातस्कन्धाः । दिव्याः श्लाघ्याः ॥ १० ॥
 उद्वहन् ऊर्ध्वनयन् । शैलाग्रान् पर्वताग्रप्रदेशान् ।
 शिखराणि खण्डपर्वतान् । अरुजन् अपीडयन् ।
 बहुवचनमार्थं ॥ ११ ॥ ते वैद्युताग्रयः । तदा महा-
 शनयोभवन् । अशनिस्वरूपं मिहिरेणोक्तं—“ अशनिः
 स्वनेन महता युक्ता नृगजाश्वतरुशुमुखेषु । निपतति

विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ” इति ॥ १२ ॥
 यानीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ यानि भूतानि
 दृश्यानि मनुष्यादीनि । अदृश्यानि पिशाचादीनि ।
 तानि सर्वाणि भूतानि संव्रस्तानि । अतएवोद्विजन्ति
 कम्पमानानि सन्ति । अशनेः समं अशनिस्वरममं
 यथा तथा चुक्षुः तथा । भैरवस्वनं मुमुचुः । ततः
 शिशियरे मुनानि । मुम्वद्भूमौ पतितानीत्यर्थः ।
 तत्रापि संप्रविव्यधिरै चिन्तया दुःखितानि । मयाञ्च
 पस्पन्दिरे न चलितानि ॥ १३—१४ ॥ अथ समुद्र-
 राजस्योत्थानं सूचयति—सहभूतैरित्यादिना ॥ ततो
 वेगान् पूर्वसर्गान्तोक्ताद्रामवेगान् । सहसा शरसन्धान-
 नसमय एव । भीमवेगोऽभूत् भीमप्रवाहवेगोऽभूत् ।
 केवलशरमोक्षकृतात्क्षोभान् ब्रह्मास्त्रमोक्षारम्भे महा-
 न्क्षोभोऽभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥ वेगफलं दर्शयति—यो-
 जनमित्यादिना ॥ सार्धश्लोक एकान्वयः । संप्रवान्
 वारिपूरेण । वेलामन्यत्र वेलां विनेत्यर्थः । अथवा
 संप्रवादन्यत्र प्रलयं विना । वेलां योजनं योजन-

क्षितः ॥ ६ ॥ ति० नक्षत्रैःसहतिर्यक्संगतौ यथाप्राप्तपूर्वापरमार्गप्रतिरोधाद्दिग्गोत्तरमार्गगमिनावभूतामित्यर्थः । मास्करांशुभि-
 रादीप्तमपितमसासंवृतं । आकाशमासीदितिशेषः । अनेनबिम्बयोस्तेजस्तिमिरयोःसामानाधिकरण्यरूपोत्पातःसूचितः ॥ ७ ॥
 वि० प्रास्फुटन् प्रचेष्टुः । बभञ्जचेति मारुतपङ्क्तिरितिशेषः । उद्वहन् मारुतसमूहइतिशेषः । अग्रप्येषएवकर्ता । शैलाग्रान् पर्वत-
 प्रदेशान् । अरुजन् अपीडयन् । बहुवचनमार्थं । शिखराणि खण्डपर्वतान् । बभञ्जचेत्यन्वयः ॥ १०—११ ॥ स० तथाशब्द
 उपमायां । तंतथा चोरस्मिन्स्थितं । चोरस्वयदेष्टयापयितायथाचोरसदृशोभवति । तथा खदारचोरस्वरावणस्यस्वर्गमैस्थापनात्स-
 मुद्रश्चोरसदृशस्तं । द्वितीयेन तमिल्यनेन समुद्रप्रमार्थः । “ तत्कारःकीर्तितश्चोरे ” इतिविश्वः । एतेननपौनरुक्त्यं । समतिक्रान्तं
 अतिक्रान्तवेत् । अतएवोद्वतं उत्कृष्टमपितंतदनदीपतिं । रामः नातिचक्राम नावधीत् । भोषणार्थमेवास्त्रसंयोगजननवस्तुतः । सत्य-
 [पा०] १ ख. ग. घ. छ. झ. ट. प्रतिचुक्षुभिरे. २ च. छ. ज. ञ. प्रास्फुटंश्चपुनर्दिव्याः. ड. झ. ट. वपुःप्रकर्षेणव-
 नुर्दिव्यमारुतपङ्क्तयः. ३ क. घ. विमानवरपङ्क्तयः. ४ ड. च. छ. झ. ञ. ट. नुद्वहन्मुहुः. क. नुद्वहाहव. ख. नुद्वहन्तिच. ५ झ.
 ञ. ट. बभञ्जच. ६ ग.—छ. झ. ञ. ट. दिविचस. ७ ड. च. छ. झ. ञ. ट. तथा. ८ क. ग. च. झ. तमुद्वतं.

ततो मध्यात्समुद्रस्य सागरः स्वयमुत्थितः ॥ उदयन् हि महाशैलान्मेरोरिव दिवाकरः ॥ १७ ॥
 पन्नगैः सह दीप्तास्यैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत ॥ स्निग्धवैडूर्यसंकाशो जाम्बूनदविभूषितः ॥ १८ ॥
 रक्तमाल्याम्बरधरः पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ सर्वपुष्पमयीं दिव्यां शिरसा धारयन्स्त्रजम् ॥ १९ ॥
 जातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषितैः ॥ आत्मजानां च रत्नानां भूषितो भूषणोत्तमैः ॥ २० ॥
 धातुभिर्मण्डितः शैलो विविधैर्हिमवानिव ॥ एकावलीमध्यगतं तरलं पाण्डरप्रभम् ॥ २१ ॥
 विपुलेनोरसा विभ्रत्कौस्तुभस्य सहोदरम् ॥ आवृणिततरङ्गौघः कालिकानिलसंकुलः ॥ २२ ॥
 [देवतानां सैरूपाणां नानारूपाभिरीश्वरः ॥ गङ्गासिन्धुप्रधानाभिरापगाभिः समावृतः ॥ २३ ॥]
 उद्वर्तितमहाग्राहः सन्भ्रान्तोरगराक्षसः ॥ सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् ॥
 अन्नवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥ २४ ॥
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघव ॥ स्वभावे सौम्य तिष्ठन्ति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः ॥ २५ ॥

पर्यन्तं । व्यतिचक्राम अतिक्रान्तवान् । योजनमन्त-
 र्जीर्णोऽभूदित्यप्याहुः । तं समतिक्रान्तं पलायमानं
 नातिचक्राम । पलायमानं प्रति शस्त्रप्रयोगरूपातिक्रमं
 न चकार ॥ १६ ॥ समुद्रस्य मध्यात् उन्नतात् ।
 स्वयं सागरः समुद्राभिमानिदेवता । दिवाकर इव
 बभावितीशेषः ॥ १७ ॥ जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं
 स्वर्णं ॥ १८ ॥ रक्तमाल्यं रक्तवैकट्यमाला ॥ १९ ॥
 जातरूपमयैः आकरजसुवर्णप्रचुरैः । तपनीयविभू-
 षितैः रत्नकीलनार्हदुतकनकविभूषितैः । रत्नानां संव-
 न्धिभिर्मूषणोत्तमैः ॥ २० ॥ एकावली मुक्तावली ।
 तरलं नायकरत्नं ॥ २१ ॥ आवृणितः चलितः ।
 कालिका मेघपङ्क्तिः । “मेघजालेपि कालिका”

इत्यमरः । तयाऽनिलेन च संकुलः । मेघा-
 निलौ समुद्रस्य सहचराविति प्रसिद्धिः ॥ २२-२३ ॥
 उद्वर्तितेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ उद्वर्तितः
 उद्धामितः । समुपक्रम्य समुपागम्य । स्वसौजन्य
 पुरस्कर्तुं पूर्वं आमन्त्र्य आहूय । प्रकृष्टो मूर्ध्नि कृतो-
 ञ्जलिः यस्यासौ प्राञ्जलिः । शरपाणिनमिति नका-
 रान्तत्वमार्पणं । स्वविरोधिनो मरुवासिनो रामेण
 घातयितुं स्वयं रावणभीतत्वेन तत्संहारक्षममस्य पराक्र-
 मं परीक्षितुं च समुद्र एतावत्पर्यन्तं विलम्बितवानिति
 बोध्यम् ॥ २४ ॥ किं विभोस्त्व मया कर्तव्यं किं
 गाधत्वं उत जलस्तम्भनं आहोस्वित्सेतुबन्धनानुक्क-
 ल्यमित्याशङ्क्य न तावदाद्यः पक्ष इत्याह श्लोकद्व-

संकल्पत्वात् । नातिचक्राम स्वधैर्यान्नचचालेति वा । अत्रपक्षेद्वैतिशेषः ॥ १६ ॥ स० सागरः वरुणः । मेरोरिवविद्यमानात्
 उदयाद्रेर्महाशैलात् शृङ्गात् दिवाकरइव । मेरोःधनुषोभयादुत्थितइति वा । “मेरुर्भूधरधन्वनोः” इति विश्वः ॥ १७ ॥ स०
 सर्वपुष्पमयीं यावत्पुष्पयुक्तां । शिरसिधारयन्नित्यनेन रामसत्कारार्थमिति ज्ञायते । एकैकस्य देवस्य एकैकं पुष्पयुक्तं अयुक्तं चैकं श्रीनाराण-
 रूपिणोरामस्य । समस्तकुसुमयुक्तं युक्तमाला । यथोक्तं भागवतेन वमे । रुक्मिणीशिवजयेच प्रमाणान्तरोक्तार्थसंग्राहके । “सिन्धुः
 शिरस्यैर्हणं प्रतिगृह्यरूपीति” “यावच्चंपकसंपदाऽञ्जवसतेर्दूर्वाश्रियास्वात्मनः केतव्या विभवेन कृत्तिवसनस्यां भोजकान्याविधोः ।
 सन्नीलोत्पलशोभयादिनमणेः श्रीमत्तुलस्याऽमताहेरंबस्य हरेः परं समुचिता सामालिकाशोभते” इति । यद्वा वरुणाभरणप्रस्तावात्त-
 त्त्वत्वा ॥ १९ ॥ स० समुपक्रम्य पादाम्यामागम्य । पूर्वमामन्त्र्य अहं भोरामांभोनिधिर्देवं वन्देत्यामिति संबोध्य । शरपाणिनं
 बाणपाणिं । पणोग्रहः । स एव पाणः प्रज्ञादिः । शरैः पाणः रिपुप्राणरूपः सोऽस्यास्तीति सतथा वा तं । न च भारते वनपर्वणि “सागर-
 स्तुततः स्वप्रेदर्शयामास राघवं” इति स्वप्रेरामस्य सागरात्मानं दर्शयामासेत्युक्त्या अत्र च समुत्थितः प्राञ्जलिरिति वचःपूर्वं अत्र च—
 “सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् । अन्नवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं” इति वाक्यं विरुद्धमिति वाच्यं । भागवतेन वमे “सिन्धुः शिर-
 स्यैर्हणं प्रतिगृह्यरूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष एतत्” इत्युक्तेः प्रत्यक्षत एव जाग्रदृश्यामेव दर्शनं । भागवतस्योत्तरत्वेनैतदनुरोधे-
 न प्रतिशिष्यइति पूर्वोद्वेगिते स्वप्रेस्वापेकृते सति नदनदीभर्तारघवं संदर्शयामासेति भारतश्लोकार्थोपपत्तेः । अत्रैव यादो गणैर्द्वैतइत्युक्ति-
 स्तारस्याच्च । स्वप्रेचेदेकमात्रदर्शनेन भाविकार्यसिद्धेस्तत्संवृततया गमनमनुपयुक्तं । प्रत्यक्षतस्तत्सहनयनं तद्रोषोष्मणायादसां दशेह-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ब. ट. उदयाद्रिमहाशैलात्. २ क. संकाशस्तकाश्चनकुण्डलः. ड. च. छ. झ. अ. ट. संका-
 शोजाम्बूनदविभूषणः. ३ क. ख. च. छ. पाटलप्रभं. ४ अयं श्लोकः क. ख. ग. च. छ. पाटेषु दृश्यते. ५ क. ख. सरूपाभिः.
 ६ च. छ. प्रधानाभिस्तोयधाराभिरंबुराट्. ग. प्रधानाभिर्नानारूपाभिरंबुराट्. घ. प्रधानाभिर्नानारूपाभिरावृतः.

तत्स्वभावो ममाप्येष यदगाधोऽहमप्लवः ॥ विकारस्तु भवेद्गाध एतच्चे प्रवदाम्यहम् ॥ २६ ॥

न कामान्न च लोभाद्वा न भयात्पार्थिवात्मज ॥ ग्राहनक्राकुलजलं स्तम्भयेयं कथंचन ॥ २७ ॥

विधास्ये राम येनापि विषहिष्ये ह्यहं तथा ॥ ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति यावत्सेना तरिष्यति ॥

हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथा स्थलम् ॥ २८ ॥

तैमन्नवीचदा राम उद्यतो हि नदीपते ॥ अमोघोऽयं महाबाणः कस्मिन्देहे निपात्यताम् ॥ २९ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महाशरम् ॥ महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३० ॥

उत्तरेणावकाशोस्ति कश्चित्पुण्यतमो मम ॥ दुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ॥ ३१ ॥

उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यवः ॥ आभीरप्रमुखाः पापाः पिवन्ति सलिलं मम ॥ ३२ ॥

येन—पृथिवीति ॥ सौम्य प्रसन्न । अनेनाञ्जलि-
रणानन्तरमेव रामः प्रसन्न इति गम्यते । पृथिव्या-
दयः पञ्चपदार्थाः । शाश्वतं नित्यं । मार्गं मर्यादां ।
आश्रिताः सन्तः स्वभावे काठिन्यतिर्यग्गमनावकाश-
प्रदानागाधत्वोर्ध्वज्वलनादिस्वस्वभावे तिष्ठन्ति ।
स्वस्वभावं नातिक्रामन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एषु कस्ते
स्वभाव इत्यत आह—तदिति ॥ तन् तस्मान् ।
सर्वेषां पृथिव्यादीनां स्वस्वभावानतिलङ्घित्वान् । अहं
अगाधः अप्लवः अलङ्घ्यश्चेति यत् एषः ममापि
स्वभावः । तस्मादेवमेव मया स्थातव्यं । गाधःप्लव-
विषयोहमिति यत् एषः मम विकारः अन्यथाभावः ।
तथा मया न स्थातुं युक्तं । एतत् उक्तस्वरूपं ते प्रव-
दामि प्रावदं । प्रदामीति पाठेष्वयमेवार्थः । धातू-
नामनेकार्थत्वात् ॥ २६ ॥ द्वितीयपक्षोप्यनुपपन्न
इत्याह—न कामादिति ॥ कामान् अर्थेच्छया ।
लोभात् लब्धवस्तुत्यागासहिष्णुतया । भयात् दण्ड-
भयात् । पार्थिवात्मजेत्यनेन सर्वमर्यादास्थापकोसीति
द्योतयति । न स्तम्भयेयं पीडाकरत्वादिति भावः

॥ २७ ॥ तृतीयं तु पञ्चं कञ्चीकरोमीत्याह—विधास्य
इत्यादिसार्धश्लोकेन ॥ येन यथाहं विषहिष्ये श-
न्यामि । तथा विधास्ये । किं तच्छक्यमित्यपेक्षया-
माह—ग्राहेत्यादि ॥ यावत्सेना तरिष्यति तावत्
ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति । जलेपि हि केचिद्विष्यन्ति ।
हरीणां तरणे विषये । यथा स्थलं भवति यथा सेतु-
मार्गो भवति । तथा करिष्यामि । सेतुबन्धनव्याप-
कर्षणादिविघ्नं न करिष्यामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ उद्यतः
कृतसंधानः ॥ २९ ॥ महातेजाः स्वानिमितलाभेन
जनितक्रान्तिः ॥ ३० ॥ उत्तरेण समीपवर्तिन्युत्तर-
भागे । “ एतबन्धनतरस्यामदूरऽपञ्चम्याः ” इत्येनपु ।
ममावकाशः मध्यप्रदेश इत्यर्थः । पुण्यतमः चारुतमः ।
“ पुण्यं तु चार्वापि ” इत्यमरः । दुमेषु कुन्या
यस्यासौ दुमकुल्यः । “ कुल्याल्पा कृत्रिमा सरिन् ”
इत्यमरः ॥ ३१ ॥ उग्रे दर्शनकर्माणी येषां ते उग्र-
दर्शनकर्माणः । दस्यवः शत्रवः । “ दस्युश्चाश्रव-
शत्रवः ” इत्यमरः । दस्यवः चोरा वा । आभीराः

शीतिप्रदर्शनेन देवदयोदयहेतुरितिसहनयनंयुक्तं ॥ २४ ॥ ती० हेपार्थिवात्मजेत्यनेन दशरथेऽवतीर्णशरेत्युक्तंभवति । ईश्वर-
त्वादेव भयात् लङ्घयात् रागात् लविभक्त्याच वानररूपान्तरङ्गभक्तसहितत्वात्पादारविन्दरजोवहनाभारंभयालब्धमितिभक्त्याज-
लंस्तम्भयेयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ स० हेवरुणालय वरुणस्यासावालयोयादसामितिसतथा । तस्यसंयुद्धिः । हेवरुण । अलय मनो-
नाशरहित । अतएवामोघोबाणः कस्मिन्देहेनिपात्यतामितिप्रश्नःसंभवति । महाबाणः ब्रह्मास्त्राभिमन्त्रितः इतिशेषः । एतेन
पूर्वविच्छन्नांकेवलबाणलाद्वा समुद्रशोषणेच्छयानलक्षइत्यतोवा नतत्संहारइतिबोधः ॥ २९ ॥ स० उत्तरेण तृतीयासमम्यर्थे ।
एतबन्तमव्ययंवा । ऊर्ध्वत्वेनोपलक्षितोऽवकाशोस्तीति । पुरतोविलोकने ऊर्ध्वकिञ्चित्प्रवाहादूर्ध्ववकाशोस्तीतिसंबन्धः । नामाह—
दुमकुल्यइतीति । पुण्यतमइतिलोकेख्यातोयथाभवान् तथाऽयंदेशोपिपुण्यतरइतिख्यातः । यथा भवानेनस्थलमहलीकरणेन लोके
ख्यातः दस्युभिरस्यसच्छंकृतवान्सुकृतवान्नामइतिख्यातोभवेत् पुण्यतरश्चभवेत्तयोत्तरेणावकाशोस्तीतिवा ॥ ३१ ॥ ती० उग्रदर्श-

[पा०] १ घ. यदगाधोमहाप्लवः. २ ड. झ. ट. रागात्रकाकुल. घ. नगनकाकुल. ङ. एतत्रकाकुल. ३ क. ख. ड.—ट.
विधास्येयेनगन्तासि. ४ ज. प्रसन्नस्तुतदारामश्चाब्रवीत्तनदीपति. ५ ड. व. छ. झ. ङ. ट. रामःशृणुमेवरुणालय. ६ ड. व.
छ. झ. कश्चित्पुण्यतरो. क. कश्चित्ख्यातोमर्मम.

संस्पर्शनं प्राप्तैर्न सहे पापकर्मभिः ॥ अमोघः क्रियतां राम तत्र तेषु शरोत्तमः ॥ ३३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य सै राघवः ॥ मुमोच तं शरं दीप्तं वीरैः सागरदर्शनात् ॥ ३४ ॥
 तेन तं मरुकान्तारं पृथिव्यां खलु विश्रुतम् ॥ निपातितः शरो यत्र दीप्ताशनिसमप्रभः ॥ ३५ ॥
 ननाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता ॥ तस्माद्ब्रणमुखाचोयमुत्पपात रसातलात् ॥ ३६ ॥
 स बभूव तदा कूपो ब्रण इत्यभिविश्रुतः ॥ सततं चोत्थितं तोयं समुद्रस्येव दृश्यते ॥
 अवदारणशब्दश्च दारुणः समपद्यत ॥ ३७ ॥
 तस्मात्तद्वाणपातेन त्वेषः कुक्षिष्वशोषयत् ॥ ३८ ॥
 विख्यातं त्रिषु लोकेषु मरुकान्तारमेव तत् ॥ शोषयित्वा ततः कुक्षिं रामो दशरथात्मजः ॥
 वरं तस्मै ददौ विद्वान्मरवेऽमरविक्रमः ॥ ३९ ॥
 पशव्यश्चाल्परोगश्च फलमूलरसायुतः ॥ बहुस्नेहो बहुक्षीरसुगन्धिर्विविधौषधः ॥ ४० ॥
 एवमेतैर्गुणैर्युक्तो बहुभिः सततं मरुः ॥ रामस्य वरदानाच्च शिवः पन्था बभूव ह ॥ ४१ ॥
 तस्मिन्दग्धे तदा कुक्षौ समुद्रः सरितां पतिः ॥ राघवं सर्वशास्त्रज्ञमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
 अयं सौम्य नलो नाम तनुजो विश्वकर्मणः ॥ पित्रा दत्तवरः श्रीमान्प्रतिमो विश्वकर्मणा ॥ ४३ ॥

महाशूद्राः ॥ ३२ ॥ तत्र द्रुमकुल्ये । तेषु आभीरप्र-
 मुखेषु ॥ ३३ ॥ सागरदर्शनात् सागरमतेन । यद्वा
 अकुल्या निर्दिश्य सागरेण प्रदर्शनात् ॥ ३४ ॥
 तेन शरमोक्षणेन ॥ ३५ ॥ ननाद जलनिर्गमेनेति
 भावः । ब्रणमुखात् ब्रणमुखद्वारेण ॥ ३६ ॥ सः
 ब्रणमुखं । ब्रणकूप इत्यभिविश्रुतो बभूव । सततमिति ।
 तस्येति शेषः । अवदारणशब्दः बाणस्येति शेषः
 ॥ ३७ ॥ तस्मादित्यर्थः ॥ तद्वाणपातेन तस्य बाणस्य
 पातेन । कुक्षिषु अवटेषु । स्थिता अपः पूर्वं पापस्पृष्टानि
 जलानि । तस्मात् द्रुमकुल्यात् । अशोषयत् न्यवारय-
 दित्यर्थः ॥ ३८ ॥ पूर्वं रामबाणपातेन पृथिव्यां विश्व-
 तत्वमुक्तं संप्रति विरोधिनिरसनात् त्रिषु लोकेषु वि-
 ख्यातत्वमाह—विख्यातमिति ॥ मरुकान्तारमेव

मरुकान्तारनामैव । विख्यातं प्रसिद्धमभूदित्यर्थः ।
 कुक्षिं समुद्रमध्यप्रदेशं । मरुकान्तारं शोषयित्वा दग्धम् ।
 कथं मनुष्यत्वं भावयतो वरदानमित्यत्राह—अमर-
 विक्रम इति । “सत्येन लोकाञ्जयति” इति न्यायेन
 वशीकृतसर्वलोकइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ वरं सिद्धिमुखेन
 दर्शयति श्लोकद्वयेन—पशव्य इत्यादि ॥ पशव्यः
 पशुभ्यो हितः पशूपभोग्यबालतृणादिसमृद्ध इत्यर्थः ।
 अल्परोगः आरम्भ एव विनष्टरोगः । रसः मधु ।
 आयुतः समन्ताद्युक्तः । स्नेहः घृतं । औषधं ओषधि-
 समूहः । एवमेतैः एवंप्रकारैः । गुणैः भोग्यैः । युक्तः
 संयुतः । शिवः पन्थाः शोभनप्रदेश इत्यर्थः ॥ ४०-
 ४२ ॥ एवं सेतुनिर्माणानुकूलं स्थास्यामीत्युक्तवान्
 संप्रति वरदानसन्तुष्टो वाक्सहायमाचरति—अय-

नकर्मणः उभे दर्शनकर्मणी येषांतेतथा ॥ ३२ ॥ स० ब्रणमुखात् बाणकृतच्छिद्रादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ स० अमरविक्रमः देववि-
 क्रमः अप्रतिहतपराक्रमोवा ॥ ३९ ॥ स० अल्परोगः तुच्छीकृतरोगः ॥ ४० ॥ ति० पित्रादत्तवरः सर्ववस्तुनिर्माणसामर्थ्ये
 दत्तवरः । विश्वकर्मणस्तव प्रीतिमान् त्वद्विषयप्रीतिमान् । तेन त्वन्नामस्मरणपूर्वकरोलित्यर्थः । संसारसागरेणाघातासंपादकस्य त्वन्ना-
 [पा०] १ क. तैर्नाहंस्पर्शनं पापं सहेयं. ख. ग. ज. ट. तैर्नसंस्पर्शनं पापं सहेयं. क. घ. तैर्नसंस्पर्शनं रामसहेयं. झ. तैर्न-
 तत्स्पर्शनं पापं सहेयं. ज. तैस्तुसंस्पर्शनं पापं सदाक्लेशकरं महत्. २ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. रामअयंतत्रशरोत्तमः. ज. रामशि-
 तस्तत्रशरोत्तमः. क. राममरौतत्रशरोत्तमः. ३ क. झ. महात्मनः. ४ ख. ग. ड. ज. झ. ट. परंसागर. ५ ख.—ट. तन्मह-
 ६ झ. ट. किल. ७ ख. निपपातशरो. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. वज्राशनि. ९ क. च. छ. झ. ज. ट. इत्येवविश्रुतः. १० ख.
 अवदारणजःशब्दो. ११ ज. तस्मिन्बाणस्यपातेन. १२ क. झ. ट. अपःकुक्षिषु. ग. घ. अपःकुक्षिमशोषयत्. १३ क.
 ग.—ट. शोषयित्वातुतंकुक्षिं. ख. सशोषयित्वातंकुक्षिं. १४ क. घ. च. छ. ज. पन्थान्मरवे. १५ क. ख. ज. क्षाप्यरोगश्च.
 १६ क. झ. ज. ट. निविधौषधिः. १७ ग. ड.—ट. एवमेतैश्चसंयुक्तो. १८ ड. च. छ. झ. ज. ट. संयुतो. १९ क. ड. च.
 छ. झ. ज. ट. तनयो. २० ग. च. छ. झ. ज. ट. प्रीतिमान्विश्वकर्मणः. क. घ. वृतिमान्विश्वकर्मणः.

एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः ॥ तमहं धारयिष्यामि तथा ह्येष यथा पिता ॥ ४४ ॥
 एवमुक्तोदधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्तदा ॥ अत्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं मेहावलः ॥ ४५ ॥
 अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णे वरुणालये ॥ पितुः सामर्थ्यमास्त्राय तत्त्वमाह महोदधिः ॥ ४६ ॥
 दण्ड एव वरो लोके पुरुषस्येति मे मतिः ॥ धिक्क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्वं दानमथापि वा ॥ ४७ ॥
 अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्मदिदृक्षया ॥ ददौ दण्डभयाद्वाधं राघवाय महोदधिः ॥ ४८ ॥
 मम मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा ॥ [मया तु सदृशः पुत्रस्तव देवि भविष्यति ॥]
 औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा ॥ ४९ ॥
 स्मारितोऽस्म्यहमेतेन तत्त्वमाह महोदधिः ॥ न चाप्यहमनुक्तो वै प्रब्रूयामात्मनो गुणान् ॥ ५० ॥
 समर्थश्चाप्यहं सेतुं कर्तुं वै वरुणालये ॥ काममद्यैव बध्नन्तु सेतुं वानरपुङ्गवाः ॥ ५१ ॥
 ततोतिष्ठष्टा रामेण सर्वतो हरियूथपाः ॥ अभिपेतुर्महारण्यं दृष्टाः शतसहस्रजः ॥ ५२ ॥
 ते नगाग्रगसंकाशाः शाखाभृगगणर्षभाः ॥ बभञ्जुर्वानरास्तत्र प्रचक्रुश्च सागरम् ॥ ५३ ॥
 ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वैशैश्च वानराः ॥ कुटजैर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ॥ ५४ ॥

मिति ॥ दत्तवरः मत्तुल्यः पुत्रस्ते भविष्यतीति मात्रे
 दत्तवरः ॥ ४३ ॥ तं सेतुं । तथा ह्येष यथा पितेति ।
 पिता यथा यादृशशक्तिमान् तादृशोयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥
 उदधिः नष्टः अन्तर्हितः ॥ ४५ ॥ पितुः सामर्थ्यं
 पित्रा दत्तं सामर्थ्यं ॥ ४६ ॥ अथ वानरान्प्रत्याह—
 दण्ड इत्यादि श्लोकद्वयेन ॥ अतो राघवायेति परो-
 क्षनिर्देशः । हिमवान्मन्दरो मेरुरित्यादिवन् । मध्ये
 कविवाक्यं वा । दण्ड एव परःसमीचीनोपायः ।
 क्षमां सान्त्वं साम दानं वा धिक् । क्षमादयो नोपाया
 इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ उक्तेर्यं हेतुमाह—अयं हीति ॥ हि
 यस्मात्सागरः सगरस्त्वानितः । प्रत्युपकारानमिह
 इत्यर्थः । दण्डभयात् सेतुकर्मदिदृक्षया गाधं ददावि-
 त्यन्वयः । सेतुकर्मदिदृक्षा च दण्डभयादेवास्त्य जाते-
 त्यर्थः ॥ ४८ ॥ पूर्वोक्तस्वपितृतुल्यसामर्थ्यलाभस्य

हेतुं दर्शयति—ममेति ॥ मया सदृशः पुत्रस्तव
 भविष्यतीत्येवंरूपो वरः । अयं चार्थः “औरसस्तस्य
 पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणः” इत्यनुवादात्मिकः ॥ ४९ ॥
 तर्ह्येतावत्पर्यन्तं किमर्थं नोक्तवानसौयत्राह—स्मारित
 इति ॥ एतेन समुद्रेण । अनुक्तो निमित्तान्तरम-
 प्याह—नचेति । अनुक्तः अन्येनानुक्तः । स्वेनैवोक्तो
 महाकर्मार्म्भे विश्वासो न भवेदिति भावः ॥ ५० ॥
 न केवलमुक्तिमात्रं समर्थश्चापीत्याह—समर्थश्चेति ॥
 बध्नन्तु बन्धनाय शिलादिकमानयन्त्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥
 अतिमृष्टाः नियुक्ताः ॥ ५२ ॥ नगान् वृक्षान् । नग-
 संकाशाः गिरिसंकाशाः । वानराधिपतित्वेपि मनु-
 प्यत्वं संभवति निपादस्थपत्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायादत
 आह—वानरा इति । तत्र तदानीं । प्रचक्रुः आनयन्ति
 स्म ॥ ५३ ॥ सेतुबन्धनसाधकृतां वृक्षाणां कृतार्थतां

श्रीमद्वाधतासंपादनमीषत्करमितिभावः ॥ स० विश्वकर्मणः तन्नामदेवतक्षाध्यक्षस्य । विश्वकर्मणः विश्वं चतत्कर्मच । तस्मान्
 प्रीतिमान् पितुरिति विपरिणतसदावर्तते । पितुः यथाकर्मसुकौशलं वर्तते तथासर्वकर्मसुकुशलत्वात्प्रीतिपात्रमितिभावः ॥ ४३ ॥
 स० धारयिष्यामि विना धरासंपर्कमुपर्येवधारयिष्यामि । यथोक्तं वनपर्वणि—“नलेनस्पृश्यमानास्तेगण्डदौलाः सवर्षतः । तेह-
 वारांनिधौतस्मिस्तूलंसुक्ष्ममयं यथा ” इति ॥ ४४ ॥ स० अयंसागरः सगरपुत्रस्त्वानितः रामज्ञातिर्महोदधिः । दिदृक्षया स्वादृ-
 क्षया कृतोयोदण्डस्तद्वायाद् गाधं श्लाघ्यं सेतुकर्मोद्दिश्यददौ मार्गमितिशेषः । “गाधः श्लाघ्येपिलिप्सायां ” इति विश्वः । “गा-
 यन्तिदिग्विजयिनोयमुपेक्षभूपाः ” इत्यादेः ॥ ननु हनुमतिर्यदुत्तुआगतेसमुद्रेमेनाक्तं “अज्ञमाननीयोहिमादृशः ” इत्याद्युक्त्वा
 सेवार्थप्रबोधयामासयस्तस्व खर्यामउपयाते नोपयातइत्यत्युत्तमितिचेत्सत्यं । स्वमध्यवर्तिदुर्दृष्टिमद्रामेनरामारणदितिसुतबन्धनको-
 बोदयेनविनाभवतीतिविलंबमवलंबेइतिशीघ्रंनानायातोयादोभिःसहेतितात्पर्यमवधेयं ॥ ४८ ॥ स० उत्पेतुः उत्पेतुः । उत्पेतुश्चेन्नक-

[पा०] १ ग. मुक्तोदधिर्यातः. २ क. च.—ट. महाबलं. ३ झ. ट. मकरालये. ४ ग.—ट. मासाय. ५ घ. सेतुबन्ध.
 ६ च. छ. राघवस्य. ७ इदमर्थं क. ख. ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ८ क. ख. स्मारितोवाहं. ९ ड. झ. ट. तस्मादर्थव.
 १० ड.—ट. ततोतिष्ठष्टा. ११ ड. छ. झ. न. ट. उत्पेततुमहा. च. उत्पेतुस्ते. १२ ख. ड.—ट. बभञ्जुः पादपांस्तत्र.
 १३ क. चिक्षिपुश्चहि. घ. चिक्षिपुःसागरंप्रति.

विर्वैश्च सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ॥ चूतैश्चाशोकवृक्षैश्च सागरं समपूरयन् ॥ ५५ ॥
 समूलांश्च विमूलांश्च पादपान्हरिसत्तमाः ॥ इन्द्रकेतूनिवोद्यम्य प्रजहुर्हरयस्तरुन् ॥ ५६ ॥
 तालान्दाडिमगुल्मांश्च नारिकेलान्विभीतकान् ॥ वैकुलान्खदिरान्निम्बान्समाजहुः समन्ततः ॥ ५७ ॥
 हस्तिमात्रान्महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः ॥ पर्वतांश्च समुत्पाद्य यत्रैः परिवहन्ति च ॥ ५८ ॥
 प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धतम् ॥ समुत्पतितमाकाशमुपासर्पत्ततस्ततः ॥ ५९ ॥
 समुद्रं शोभयामासुर्वानराश्च समन्ततः ॥ [आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥]
 सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णन्ति व्यायतं शतयोजनम् ॥ ६० ॥
 नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः ॥ स तथा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ॥ ६१ ॥
 दण्डान्ये प्रगृह्णन्ति विचिन्वन्ति तथा परे ॥ ६२ ॥
 वानराः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुरस्सराः ॥ मेघाभैः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैर्वबन्धिरे ॥ ६३ ॥
 पुष्पिताग्रैश्च तरुभिः सेतुं वध्नन्ति वानराः ॥ ६४ ॥
 पाषाणांश्च गिरिप्रख्यान्गिरीणां शिखराणि च ॥ दृश्यन्ते परिधावन्तो गृह्य वारणसन्निभाः ॥ ६५ ॥
 शिलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां च निपात्यताम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन्महोदधौ ॥ ६६ ॥
 [सिंहैर्ल हनुमाञ्शैलं ययं विपुलमाक्षिपत् ॥ ततं करेण वामेन सलीलं जगृहे नलः ॥ ६७ ॥]

व्यञ्जयितुं तान् परिगणयति—श्लोकद्वयेन ते सूत्राणि शतयोजनं व्यायतं आकृष्टं यथा भवति
 सलैरित्यादिना ॥ ५४—५५ ॥ अथैषामानयनशै- तथा । प्रगृह्णन्ति प्रागृह्णन् । आर्जवार्थं व्यत्ययेन
 ध्यमाह । मूलानिति ॥ हरयस्तरुनित्युत्तरशेषः लकारः ॥ ६० ॥ घोरकर्मभिः युगपदनेकपर्वतान-
 ॥ ५६ ॥ वृक्षेभ्यः मूलितेषु गुल्मादीनाजहुरित्याह— यनकर्मभिः । तथा नलक्रियानुसारेण ॥ ६१ ॥
 तालानिति ॥ तालान् क्षुद्रतालान् । खदिरान् अरि- दण्डान् सूत्रबद्धदण्डान् । वानरत्वरकारणदण्डान्वा ।
 मेदकान् ॥ ५७ ॥ भूस्तेषु लुप्तेषु पाषाणपर्वतादी- विचिन्वन्ति विशेषेण चयनं कुर्वन्ति । नलबद्धसे-
 नाजहुरित्याह—हस्तीति ॥ हस्तिमात्रान् गजप्रमा- तोरुपरि शिलाश्चितवन्त इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ बबन्धिरे
 णान् । “ प्रमाणे द्वयसचूदघ्नव्यमात्रचः ” इति मा- सेतुप्रदेशानिति शेषः ॥ ६३ ॥ पुष्पिताग्रैरिति ।
 त्रचूप्रत्ययः । यत्रैः शकटादिभिः ॥ ५८ ॥ उद्धतं मार्दवार्थमुपरि बबन्धुरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ अथ वानराणां
 उत्पतितं । आसीत् । समुत्पतितं सत् आकाशं तत्- पर्वतानयनं वर्णयति—पाषाणांश्चेति ॥ गृह्य गृहीत्वा
 स्ततः तत्र तत्र । उपासर्पत् प्रससार ॥ ५९ ॥ ॥ ६५ ॥ निपात्यतां आर्ष परस्मैपदं । तुमुलः संकुलः

चित्पाठः ॥ ५२ ॥ स० यत्रैः अनायासाहरणकरणैश्चकादिभिः । समर्थैः कौशलप्रदर्शनार्थं असमर्थैः शरीररक्षणार्थं चन्द्रादिकरणमिति वि-
 वेकः ॥ ५८ ॥ ती० शतयोजनव्यायतं सूत्राणि प्रगृह्णन्ति शतयोजनपर्यन्तव्यायामस्य न्यूनातिरिक्तलपरिहारार्थं सूत्राण्यगृह्णन्त्यर्थः ।
 स० शतयोजनमायतं दीर्घसेतुं कर्तुं ॥ ६० ॥ शि० नलोमहासेतुं चक्रे । ससेतुः वानरैरितरैरपि क्रियते । एतेन पाषाणादिसङ्घटनं ला-
 यतं । सामग्रीसंपादनमितरायतमितिसूचितं ॥ ६१ ॥ स० दण्डान् मानार्थं । विचिन्वन्ति छिद्रादिकं यथानस्यात्तथामार्गयन्ति ।
 ति० विचिन्वन्ति आहरणीयवृक्षादिकं ॥ ती० दण्डान् प्रत्येकं बन्धनीयसेतुविभागं मानदण्डान् गृह्णन्ति । विचिन्वन्ति समविष-
 मभागं परीक्षन्ते । यद्वा सेतुबन्धनार्थं पर्वताद्यानेतृवानरांस्त्वरयितुं दण्डान् दीर्घयष्टीः । प्रगृह्णन्ति । विचिन्वन्ति श्रमात्तत्रतत्र
 च्छायासुविलीनान्वानरानन्वेषयन्ति ॥ ६२ ॥ स० आज्ञैवपुरस्सरिणेपांते तैः । आज्ञायाः पुरस्सराः अहमहमिकया तैर्वा ।

[पा०] १ ख. घ.—झ. ट. बिल्वैः. २ ड. झ. ट. करीरान्बकुलान्निबान्. घ. खादिरान्पाटलान्निबान्. ३ ड.—ट.
 समुत्सर्पत्तचाकाशमवाप्तततः पुनः. ४ घ. च. छ. झ. ज. निपतन्तः समन्ततः. ५ इदमर्थं क. पाठे दृश्यते. ६ ख. ग. झ.
 ह्यायतं. ७ ड. च. छ. झ. ज. तदा. ८ क. ख. ड.—ट. वानरैः. ९ क.—ट. पुरस्सरैः. १० क.—ट. पर्वताभ्यश्च. ११ क.
 घ. ड. झ. दानवसंनिभाः. १२ क. ख. ग. ड.—ट. तत्रपात्यतां. १३ अयं श्लोकः ख. च. छ. ज. पाठे दृश्यते.

कृतानि प्रथमेनाह्वा योजनानि चतुर्दश ॥ ग्रहद्वैर्गजसंकाशैस्त्वरमाणैः प्रवङ्गमैः ॥ ६८ ॥
 द्वितीयेन तथा चाह्वा योजनानि तु विंशतिः ॥ कृतानि प्रवर्गस्तूर्ण भीमकार्यैर्महाबलैः ॥ ६९ ॥
 अह्वा तृतीयेन तथा योजनानि कृतानि तु ॥ त्वरमाणैर्महाकार्यैरेकविंशतिरेव च ॥ ७० ॥
 चतुर्थेन तथा चाह्वा द्वाविंशतिरथापि च ॥ योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितैस्तु तैः ॥ ७१ ॥
 पञ्चमेन तथा चाह्वा प्रवर्गैः क्षिप्रकारिभिः ॥ योजनानि त्रयोविंशत्सुवेलमधिकृत्य वै ॥
 [ग्रहद्वैर्गिरिसंकाशैस्त्वरमाणैः प्रवङ्गमैः ॥ ७२ ॥]

स वानरवरः श्रीमान्विश्वकर्मात्मजो बली ॥ बबन्ध सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ॥ ७३ ॥
 स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये ॥ शुशुभे सुभगः श्रीमान्स्वार्तापथ इवाम्बरे ॥ ७४ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ आगम्य गगने तत्पृष्ठेषुकामास्तदद्भुतम् ॥ ७५ ॥
 दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥ ७६ ॥
 आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्रवङ्गमाः ॥ ७७ ॥
 तदचिन्त्यमसह्यं च अद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबन्धनम् ॥ ७८ ॥

॥ ६६—६७ ॥ कृतानीति । चतुर्दशयोजनपरिमितः सेतुर्वद्ध इत्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यं ॥ ६८ ॥ द्वितीयेनेति । प्रतिदिनं योजनाधिक्यमुत्साहातिरेकान् ॥ ६९—७१ ॥ त्रयोविंशन् त्रयोविंशतिः । अपौ व्यत्ययः । अधिकृत्य अवधिं कृत्वा ॥ ७२ ॥ अस्य पिता यथा यादृशशक्तिविशिष्टः । तथा तादृशशक्तिविशिष्ट इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ सुभगः शोभनमाहात्म्यवान् । स्वार्तापथः छायापथः । स्वार्तावीथिर्वा । सा चाकाशे सूर्यादीनां मध्यमार्गे मध्यमावीथिः । तदुक्तं वायुपुराणे—“सूर्यादीनां त्रयो मार्गा दक्षिणोत्तर-

मध्यमाः” इति प्रक्रम्य “तथा द्वे चापि फल्गुन्या मघा चैवार्षभी मता । हन्मन्त्रिणा तथा स्वाती मध्यवीथ्यमिविश्रुता ॥ ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथीराजगवी मता । एतास्तु वाथयान्त्रिस्तौ मध्यमो मार्ग उच्यते” इति ॥ ७४—७५ ॥ नलसेतुं नलसेतुः तं ॥ ७६ ॥ निर्विघ्नसेतुबन्धनेन जातं वानरहर्षं दशयति—आप्लवन्त इति ॥ अधमेकं वाक्यं । आप्लवन्तः आभिमुख्येन प्लवन्तः दूरं प्लवन्तः । आसन्निति शेषः ॥ ७७ ॥ अचिन्त्यं इतः पूर्वं मनसापि चिन्तयितुमर्ह । असह्यं कस्यापि यन्नाविषयं । अद्भुतं आश्चर्य-

शि० शतशो वानरैः तृणादिभिः बबन्धरे सेतुप्रदेशादिति शेषः ॥ ६३ ॥ ति० सुवेलं सार्मः ये सुशब्दस्यान्वयो भावः । बलासमीपं परपारसमीपमधिकृत्येत्यर्थः ॥ स० सुवेलं सुशोभनाप्राप्यावान्तरवेलायस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अधिकृत्येति केचित् । कस्तु-तस्तु सुवेलंतश्चामकंपर्वतं । यद्वक्ष्यति “ते सुवेलस्य शैलस्य” इति ॥ ननु वनपर्वणि “दशयोजनविस्तारो त्रिंशद्योजनमायतं । बबन्धुर्वानराः सेतुं प्रथमे दिवसे तदा । सन्ध्यामर्वाग्निद्वितीये तु त्रिंशद्योजनविस्तरः । एवं त्रिभिर्दिने र्वाः सेतुर्न बन्धितो जने । चतुर्थे दिने साध्यामेते च बलीमुखाः । दृष्टालङ्कृतिरामायणशंसुः” इति चतुर्थे दिने दशयोजनानीत्याह स्वशतयोजनो भवति सेतुर्दशयोजनविस्तरश्चेति दिनचतुष्टये सेतुसमाप्त्युक्तेः । तथा पद्मपुराणे पुष्करखण्डे त्रिंशोऽध्याये “एष सेतुर्मेधावद्धः समुद्रे वनगालये । त्रिभिर्दिनेः समाप्तिर्मेनीतो वानरसत्तमैः” इति त्रिभिर्दिनेः सेतुसमाप्त्युक्तेषु भारतचतुर्दिन्युक्तिश्च कथं । कथंचान्न पञ्चदिन्युक्तिरिति चेन्न । हिरेषामेनीतो वानरसत्तमैः । अवधेयश्च पद्मपुराणाविरोधः । तथा चोक्तं स्कान्दे—उमासंहिताद्वादशाध्याये “कदाचिदसुपासेतुः कदाचिद्विशिखेन च । दार्वादिना कदाचिच्चकल्पेकल्पे व्यवस्थितिः” इति । एवं दिनेष्वपि कल्पमेवेन समाधानं ज्ञेयं । अथवा पञ्चपासुपुस्तकसंपुटीयुन-ते श्लोकाः सन्ति सन्ति च कचिदेवेत्येते प्रक्षिप्ता इति ज्ञेयं ॥ ७४ ॥

[पा०] १ च.—झ. ट. तथैवाह्वा. २ ड. च. छ. झ. ट. योजनानि तु सागरे. ३ ड. च. झ. झ. ट. त्वरितैस्तुतः. ग. प्रवर्गैस्तुतैः. ४ इदमर्थं ग. पाठे दृश्यते. ५ ददृशुर्इत्यर्थं स्वस्थाने ख. पाठे. ददृशुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । विस्तिताश्च तदा दृष्टा नलसेतुं सुदुष्करं इत्येकः श्लोको दृश्यते. ६ घ. दुष्करं.

तानि कोटिसहस्राणि वानराणां महौजसाम् ॥ बध्नन्तः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधेः ॥ ७९ ॥
 विशालः सुकृतः श्रीमान्सुभूमिः सुसमाहितः ॥ अशोभत महासेतुः सीमन्त इव सागरे ॥ ८० ॥
 ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः ॥ परेषामभिघातार्थमतिष्ठत्सचिवैः सह ॥ ८१ ॥
 सुग्रीवस्तु ततः ग्राह रामं सत्यपराक्रमम् ॥ हनुमन्तं त्वमारोह अङ्गदं चापि लक्ष्मणः ॥ ८२ ॥
 अयं हि विपुलो वीर सागरो मकरालयः ॥ वैहायसौ युवामेतौ वानरौ तारयिष्यतः ॥ ८३ ॥
 अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमात्रामः सलक्ष्मणः ॥ जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः ॥ ८४ ॥
 अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोऽन्ये प्लवङ्गमाः ॥ सलिले प्रपतन्त्यन्ये मार्गमन्ये न लेभिरे ॥ ८५ ॥
 केचिद्वैहायसगताः सुपर्णा इव पुषुवुः ॥ ८६ ॥
 घोषेण मेहता तस्य सिन्धोर्धोषं समुच्छ्रितम् ॥ भीममन्तर्दधे भीमा तरन्ती हरिवाहिनी ॥ ८७ ॥
 वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना ॥ तीरे निविविशे राज्ञो बहुमूलफलोदके ॥ ८८ ॥
 तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः ॥
 उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिः समभ्यषिञ्चन्सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥ ८९ ॥
 जय स्वशत्रून् नरदेव मेदिनीं ससागरां पालय शाश्वतीः समाः ॥
 इतीव रामं नरदेवसत्कृतं शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ९० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

करं । रोमहर्षणं पुलकावहं ॥ ७८ ॥ सेतुं बध्नन्तः
 सेतुवन्धनसहकारिणः ॥ ७९ ॥ सुकृतः दृढतया
 कृतः सुकृतकरो वा । श्रीमान् ऋजुत्वेन कान्तिमान् ।
 सुभूमिः निम्नोन्नतवरहितः । सुसमाहितः निर्विवरः
 ॥ ८० ॥ पारे दक्षिणतीरे ॥ ८१ ॥ लक्ष्मण इत्यत्र
 आरोहत्विति पुरुषविपरिणामः कर्तव्यः ॥ ८२ ॥
 आरोहणहेतुमाह—अयमिति ॥ विपुलः शतयोजन-
 संपन्थां गमने बहुकालविलम्बो भविष्यतीति भावः ।
 वैहायसौ अपादचारिणौ । इति सुग्रीवः प्राहेति पूर्वे-
 णान्वयः ॥ ८३—८४ ॥ न लेभिरे मार्गालाभात्तीर
 एव कंचित्कालं स्थिता इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ केचिदित्य-
 र्धमेकं वाक्यं ॥ वैहायसं विहायसं बन्धि गतं गमनं
 येषां ते तथोक्ताः । सुपर्णाः गरुडाः ॥ ८६ ॥ अन्त-
 र्दधे तिरश्चकार ॥ ८७ ॥ वानराणां राज्ञो वाहिनी-

ल्यन्वयः । राज्ञेति पाठे राज्ञा सुग्रीवेण सहेत्यर्थः । तीरे
 दक्षिणतीरे ॥ ८८ ॥ इत्थमकुण्ठदशकण्ठकण्ठाटवीनुट-
 ननिदर्शनभूतं सेतुनिर्माणनैपुण्यमालोक्य समुपजात-
 मानन्दसन्दोहमा रावणनिवर्हणादनुद्धाटनीयमप्यन्त-
 र्नीयन्तुमशक्नुवन्तस्तादृशहर्षप्रकर्षबलात्कारेण देवा
 यथोचितं राममपूजयन्नित्याह—तदित्यादिना श्लोक-
 द्वयेन ॥ दुष्करं रामादन्यैर्मनसापि कर्तुमशक्यं पृथ-
 क्प्रत्येकं समभ्यषिञ्चन् ॥ ८९ ॥ जयेति च्छेदः ।
 स्वशत्रून् आश्रितशत्रूणामेवास्य शत्रुत्वादिति भावः ।
 नरदेवसत्कृतं नरैश्च देवैश्च सत्कृतं । अपूजयन्
 अस्तुवन् । स्तुतिर्हि वाचिका पूजा ॥ ९० ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
 रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

रामानु० सुग्रीवेणसमन्वितोजगामेत्यनेन सुग्रीवस्यापिविहायसागमनं बोध्यते ॥ ८४ ॥ ति० नरदेवाः ब्राह्मणाः ॥ ९० ॥
 इति द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

[पा०] १ घ. ज. झ. ट. सलिलं. २ क.—घ. च.—ट. महताघोषंसागरस्य. ३ घ. हन्त. ४ घ. सिन्धोर्बहुमूल.
 क. ग. ड.—ट. राज्ञाबहुमूल.

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

नीर्णार्णवेनरामेण लक्ष्मणंप्रति घोरतरसमरसूचकोत्पातप्रदर्शनपूर्वकमुत्साहेन सेनयाभिभीषणमुप्रीवादिभिस्महलङ्घानि
प्रस्थानम् ॥ १ ॥

निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ सौमित्रं संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीन् ॥ १ ॥
परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च ॥ बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य निष्टेम लक्ष्मण ॥ २ ॥
लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ निर्वहणं प्रवीराणामृश्वानररक्षमां ॥ ३ ॥
वाताश्च कलुषा वान्ति कम्पते च वसुधरा ॥ पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति च महीरुहाः ॥ ४ ॥
मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः ॥ क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितविन्दुभिः ॥ ५ ॥
रक्तचन्दनसंकाशा सन्ध्या परमदारुणा ॥ ज्वलतः प्रपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ ६ ॥
दीना दीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः ॥ प्रत्यादित्यं विनर्दन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥ ७ ॥
रजन्यामप्रकाशस्तु संतापयति चन्द्रमाः ॥ ८ ॥
कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो लोकक्षय इवोदितः ॥ ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ ९ ॥

एवं रामो नलसेतुना तीर्णमहार्णवो महासमर-
सूचकान्महोत्पातान्दृष्ट्वा चिरप्रार्थिताभीष्टसिद्धिर्भवि-
ष्यतीति सन्तुष्टो दृष्टानि निमित्तानि निमित्तज्ञाय
लक्ष्मणाय दर्शयति—निमित्तानीति ॥ निमित्तज्ञत्वे
लक्ष्मणादप्याधिक्यं दर्शयितुं लक्ष्मणपूर्वज इत्युक्तं ।
संपरिष्वङ्गश्चिरप्रार्थितसमरस्यासन्नत्वान् । निमित्ता-
पेक्षणस्यावश्यकत्वमुक्तं कामन्दके—“ निमित्तान्येव
शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् । तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो
राजा समुपलक्ष्येत् ” इति ॥ १ ॥ शीतमुदकं शीतो-
दकवत्प्रदेशं । वनानि जलसमीपस्थानि । परिगृह्य
वासार्थं स्वीकृत्य । व्यूह्य गरुडरूपेण सन्निवेश्य । तथा
व्यक्तीभविष्यति ॥ २ ॥ लोकक्षयकरं । भुद्रजनक्षयकरं ।
विशिष्य प्रवीराणां निर्वहणं विनाशकं । भयमिति
युद्धमुच्यते ॥ ३ ॥ भयदर्शने लिङ्गान्याह—वाता
इत्यादि ॥ महीरुहाः पतन्ति अस्मादितिभावः ।
अत्रायन्तानिष्टकरो भूकम्पः संध्याकालिक इति ज्ञेयं ।
तथोक्तं वसिष्ठेन—“ यामत्रयाञ्च भूकम्पो द्विजाती-
नामरिष्टदः । अरिष्टदः क्षितीशानां संध्ययोरुभयोरपि ”
इति ॥ ४ ॥ क्रव्यादसंकाशाः वृकवर्णाः श्येनादिसं-
स्थाना इति वा । परुषाः दुर्दर्शाः । रूक्षा इति यावन् ।

परुषस्वनाः श्रुतिकदुस्वनाः । अतएव क्रूराः भयं-
कराः । मिश्रं उदकमिति शेषः । क्रमिति क्रियावि-
शेषणं । अत्र निद्रिः—“ दिव्युत्पातने धैर्यं दिव्यः
नक्षत्रदर्शनम् । दिवाऽग्निसन्ध्या काष्ठवृणरक्तप्रवर्षणे ”
॥ ५ ॥ रक्तचन्दनं कुङ्कुमं । रक्तचन्दनतुल्यमेववती-
त्यर्थः । परमदारुणा भवतीति शेषः । अग्निमण्डलं अग्नि-
पिण्डः ॥ ६ ॥ दीनाः दीनाकृतयः । जनयन्तः सूचयन्तः
॥ ७ ॥ रजन्यामिति अर्धमेकं वाक्यं । अप्रकाशः
निम्प्रभः । संतापयति । शीतस्य संतापकरणं
लुत्पात इति भावः ॥ ८ ॥ कृष्णा रक्तांशवः
पर्यन्ते यस्य सः तथोक्तः । सर्वान्ते कृष्णमण्डलः
तदनन्तरं रक्तमण्डल इत्यर्थः । सुलोहितः मध्ये
अत्यन्तरक्तवर्णः । लोकक्षये प्रलये उदितः परिवेष
इव स्थितः । रूक्षः क्रूरः । अप्रशस्तः अप्रसिद्धः । इतः
पूर्वमष्ट इत्यर्थः । परिवेषः दृश्यत इति शेषः । अत्र
वर्णत्रयकथनेन मण्डलत्रयकथनात्सायंकालिकत्वाच्च
परिवेषस्य नृपक्षयकरत्वं सूच्यते । तथाहकाश्यपः—
“ द्विमण्डलश्चमूपन्नो नृपन्नो यस्मिमण्डलः ” इति ।
“ दिनकरपरिवेषः पूर्वयामे तु पीडा दिनकरपरिवेषो
वृष्टियुद्धं द्वितीये । दिनकरपरिवेषं क्षेममाहुस्तृतीये

स० भयं तत्साधनं । निर्वहणं नाशश्च । योगययामयं ऋक्षवानराणां । रक्षमां च निर्वहणमित्यन्वेतव्यं । अन्यथा सर्वज्ञस्य
रामस्य निमित्तोपन्यासो निर्मरणवानररक्षविषयेषोऽप्यस्यात् । अथवा “ तारापिता ताम्रिजश्चकार ” इति तद्रथ्यमादनिलोजी-
विताः ब्रह्मवराच जीविताश्चेत्येतत्पूर्वतर्नीमृतिविषयिता प्रवर्हणवचनमर्हति ऋक्षवानरपक्षे ॥ ३ ॥ स० परुषस्वराः प्रखरस्वराः ।

[पा०] १ ड. क्ष. प्रवर्हणं. २ ठ. परुषस्वराः.

आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १० ॥

रजसा महता चापि नक्षत्राणि हतानि च ॥ युगान्तमिव लोकानां पश्य शंसन्ति लक्ष्मण ॥ ११ ॥

काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च ॥ शिवाश्चाप्यशिवान्नादान्नदन्ति सुमहाभयान् ॥ १२ ॥

शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विस्मृष्टैः कपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १३ ॥

क्षिप्रमघैव दुर्धर्षां पुरीं रावणपालिताम् ॥ अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ १४ ॥

इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धन्वी संप्रामहर्षणः ॥ प्रतस्थे पुरतो रामो लङ्कामभिमुखो विभुः ॥ १५ ॥

सविभीषणसुग्रीवास्ततस्ते वानरर्षभाः ॥ प्रतस्थिरे विनर्दन्तो निश्चिन्ता द्विपतां वधे ॥ १६ ॥

राघवस्य मियार्थं तु धृतानां वीर्यशालिनाम् ॥ हरीणां कर्मचेष्टाभिस्तुतोष रघुनन्दनः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

दिनकरपरिवेषः सर्वनाशश्चतुर्थे ” इति ॥ ९ ॥ नीलं लक्ष्म छिद्ररूपं । तदाह वराहः—“ अपर्वणि तथा राहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । चन्द्रार्कमण्डलच्छिद्रं दृष्ट्वा जनपदक्षयः ” इति ॥ यद्वा नीलं लक्ष्म चन्द्र इव कलङ्को दृश्यते । एतदेवात्पातिकं नैल्यमधिकृत्य यदादित्यस्य रोहितं रूपमित्यारभ्य यत् कृष्णं तदन्नस्येत्युच्यते ॥ १० ॥ रजसा मालिन्येन । युगान्तं प्रलयं ॥ ११ ॥ नीचैः दुर्बलैः । अधिकबलानां दुर्बलैः परिभवोऽप्युत्पात इति । शिवाः गोमायवः । “ स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुः ” इत्यमरः । नादान् नदन्ति नादान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तोत्पातफलमाह— शैलैरिति ॥ मांसशोणितकर्दमा मांसशोणितरूपकर्द-

मवती ॥ १३ ॥ क्षिप्रं सत्वरं जवेन वेगेन ॥ १४ ॥ पुरतः प्रतस्थ इति उत्साहातिशयोक्तिः । विभुः समर्थः ॥ १५ ॥ निश्चिन्ताः निश्चयवन्तः । अत्र प्रस्थानं शीतोदकफलवद्वनपरिग्रहार्थं परिगृह्योदकमित्यादिना प्रथमं तस्य कर्तव्यतया अभिहितत्वात् ॥ १६ ॥ धृतानां धैर्यवतां । कर्मचेष्टाभिः युद्धकर्मादिवाषय-चेष्टाभिः लाङ्गूलोत्थापनादिभिः । तुतोषेत्यनेन इदं दुर्गप्रदेशं दृष्ट्वा वानरा निरुत्साहा भवेयुरिति पूर्व राममनसि स्थितमित्यवगम्यते ॥ १७ ॥ इति श्रीगो-विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अतएवपरुषाः श्रोत्रोलम्बणाः ॥ कूराः मनउद्वेजकाः ॥ ५ ॥ शि० क्षिप्रमभियाम । एतेन स्वविजयसूचकसुशकुनोपिरामेणावलोकितइति व्यञ्जितं ॥ १४ ॥ ति० रामः जनरमणः रामइत्यन्वयः ॥ स० अरामः पुत्रत्वेनतत्सदृशःतद्विभ्रोलक्ष्मणः । पुरतोरामः । अपुरतः तत्पश्चाद्वक्ष्यमाणः ॥ सरैः मुक्ताहारादिभिर्नविद्यतेमाशोभाइदामीयस्येतिवा सरामः इदानींदूरितभार्येत्वेनागमः सर्वाभिरामोपिनिपूणाममनोहरइतिवा अरामः । धर्मात्मेतिकचित्पाठोव्याख्यातृसाहससहः ॥ १५ ॥ ति० धृतानां निश्चितबुद्धीनां ॥ १६ ॥ स० राघवस्य स्वस्यप्रियार्थं भार्यार्थं । यत्कर्म अन्वेषणरूपं तदनुरूपमिच्छेष्टाभिः । रघुनन्दनोरामस्तुतोष । राघवशब्देन सुख-तोषहीतस्यपुनारघुनन्दनपदेनग्रहणं “ अनुग्रहार्थं सकृषेरेवापसलक्ष्मणोस्त्रंसुनितोहिकेवलं ” इत्यादिवत्संभवति । राघवस्य लक्ष्मणस्य । प्रियार्थं प्रीत्यावहप्रयोजनमुद्दिश्य । यत्कर्म तदनुरूपचेष्टाभिः रघुनन्दनोरामः । राघवस्य रामस्य । रघुनन्दनोलक्ष्मणइतिवा ॥ ति० कर्मचेष्टाभिः कर्मणा धैर्येणपरंप्रतिप्रस्थानलक्षणेन । चेष्टाभिः कायव्यापारैश्च तुतोषेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ इतित्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. ख. च. छ. नक्षत्राण्यावृतानिच. २ च.—झ. ट. विमुक्तैः. ३ क. च. छ. अभियामो. ४ च. छ. झ. व. ट. सर्वैरिभिरावृताः. ५ झ. व. ट. धन्वीसरामःसंप्रामहर्षणः. ६ ड.—व. सुग्रीवासर्वते. ७ ड. झ. व. ट. धृतानां द्विपतां. ८ क. ख. रावणस्यवधार्थं तुगच्छतां वीर्यशालिनां. ९ ड. झ. व. ट. सुतरां वीर्य.

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

लङ्कासमीपंगतैरन्तर्गतराक्षससेनाक्रोशमसहस्रानैर्वानरैरुद्धोपगम् ॥ १ ॥ रामेणलक्ष्मणंप्रति लङ्कावर्जनम् ॥ २ ॥
तथा सुरक्षितंसेनासंनिवेशनपूर्वकं वानरैर्भोवन्यास्तुकराक्षसमोक्षणम् ॥ ३ ॥ शुकेन रावणमेत्यतंप्रति वानरकृतस्वबन्धा-
दिनिवेदनपूर्वकं रामपराक्रमप्रशंसनेन तस्मासीताप्रत्यर्पणस्य रणस्यवा करणचोदना ॥ ४ ॥ तेन शुक्रंप्रत्यागमश्चावनपूर्वकं
रामेणस्वस्याजयत्वादिप्रलपनम् ॥ ५ ॥

सा वीरसमिती राज्ञा विरराज व्यवस्थिता ॥ शशिना शुभनक्षत्रा पौर्णमासीव शारदी ॥ १ ॥
प्रचचाल च वेगेन त्रस्ता चैव वसुन्धरा ॥ पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥ २ ॥
ततः शुश्रुवुराकुष्टं लङ्कायां काननौकसः ॥ भेरीमृदङ्गसंगुष्टं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ३ ॥
बभ्रुवुस्तेन घोषेण संहृष्टा हरियूथपाः ॥ अमृष्यमाणास्तं घोषं विनेदुर्वोषवत्तरम् ॥ ४ ॥
राक्षसास्तु प्लवङ्गानां शुश्रुवुश्चापि गर्जितम् ॥ नर्दतामिव दृप्तानां मेवानामम्बरे स्वनम् ॥ ५ ॥
दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् ॥ जगाम मनसा सीतां द्यमानेन चेतसा ॥ ६ ॥
अत्र सा मृगशावाक्षी रावणेनोपरुध्यते ॥ अभिभूता ग्रहेणैव लोहिताङ्गेन रोहिणी ॥ ७ ॥
दीर्घमुष्णं च निश्चस्य समुद्रीक्ष्य च लक्ष्मणम् ॥ उवाच वचनं वीरस्तत्कालहितमान्मनः ॥ ८ ॥
आलिखन्तीमिवाकाशमुत्थितां पश्य लक्ष्मण ॥ मनमेव कृतां लङ्कां नगाग्रे विश्वकर्मेणा ॥ ९ ॥

अथ रावणस्य वानरसेनागमनश्रवणं—सेत्यादि ॥
राज्ञा रामेण । व्यवस्थिता शीतोदकादिकं परिगृह्य
स्थिता । वीरसमितिः वीरसङ्घः । “सङ्घे सभायां
समितिः” इत्यमरः । शशिना व्यवस्थिता कृतमर्यादा
॥ १ ॥ सागरवर्चसा सागरवदपरिचिह्ननेत्यर्थः
॥ २ ॥ ततः सेनानिवेशनान्तरं । निष्कोलाहले
सतीत्यर्थः । आकुष्टं सेनाक्रोशं । भावे कः । भेरी-
मृदङ्गसंगुष्टमिति समुच्चयः ॥ ३ ॥ घोषवत्तरं राक्षस-
घोषादधिकघोषवत् । क्रियाविशेषणं ॥ ४ ॥ दृप्तानां
पूर्णानां । आकाशस्यैव शब्दाश्रयत्वादम्बर इत्युक्तं ।
यद्वा “प्लवगसैन्यमुल्लुक्जिताजितं” इतिवदम्बर-
शब्दस्तत्पर्यायं नभश्शब्दं लक्षयित्वा श्रावणमासमाह
॥ ५ ॥ चिह्नयुक्तो ध्वजः । केवलचेला पताकेति
मिदा । चेतसा उपलक्षितः मनसा जगाम । सस्मारे-

त्यर्थः ॥ ६ ॥ स्मरणप्रकारमाह—अत्रेति ॥ एत-
च्छ्लोकान्ते प्रकारवचनमितिकरणं द्रष्टव्यं । सा सांकेते
सकलभोगार्हा । मृगशावाक्षी । मृगानुस्मरणसमये
यद्धरिणदर्शनकुतूहलेन मृगशिशुवत्तरत्तरं विलो-
चनयुगलं तदेवाद्यापि मनसि परिवर्तते । तदाह ।
यद्वा मृगशावे मारीचमये अक्षिणी यस्या इति विग्रहः
॥ ७ ॥ अद्य युद्धयात्रासमये कान्तास्मरणव्यसनमनु-
चितमिति तन्नियमितवानिति सूचयति दीर्घमुष्णं च
निश्चस्येत्यनेन । तत्कालहितं युद्धयात्रासमये हितं ।
शोकविस्मारकनगरशोभावर्णनरूपं वचनं । यद्वा
अङ्गदः सह नीलेनेत्यादि वाक्यं तत्कालहितं ।
तत्साहचर्यादाह्वयं नगरमिति वन् आलिखन्तीमित्या-
दिकं सर्वं वाक्यजातं तत्कालहितमित्युक्तं ॥ ८ ॥
आलिखन्ती सृशन्ती । उत्थितां उन्नतां । नगाग्रे

शि० सागरवर्चसा सागरस्यसगरवंशोद्भवस्यरामस्यवर्चस्तेजोयस्मिन् । किंचसागरात् सागरतरणात् लब्धवर्चोयेनतेन । वेगे-
नोपलक्षितेनबलौघेन । त्रस्तादिविशिष्टावसुंधरा प्रचचाल ॥ स० सागरस्यवर्चोयेनसः । तेनबलौघेन सेनासङ्घेन । वसुंधरा
वेगेनपीड्यमानात्रस्तेवप्रचचाल ॥ २ ॥ स० द्यमानेनेति मनःपदेनचेतःपदेनाप्यन्वेति । ततश्च द्यमानेनचेतसासहितासीतां
द्यमानेनमनसाजगामेत्यन्वयःकृतोज्ञेयः । “कृद्यूना—” इत्यादिवत्सहेतिलाभः । द्यमानेनमनसाविशिष्टां । वैशिष्ट्यंत्वदीयार्थं
इतिवा ॥ ६ ॥ ति० आत्मनस्तत्कालहितं लङ्कादर्शनकालेआत्मनःप्रीतिकरं । दिव्यपुरीदर्शनंजसंतोषद्योतकमितियावत् ॥ ८ ॥

विमानैर्वहुभिर्लङ्का संकीर्णा भुवि राजते ॥ विष्णोः पदमिवाकाशं छादितं पाण्डुरैर्धनैः ॥ १० ॥
 पुष्पितैः शोभिता लङ्का वनैश्चैत्ररथोपमैः ॥ नानापतङ्गसंघुष्टैः फलपुष्पोपगैः शुभैः ॥ ११ ॥
 पश्य मत्तविहंगानि प्रैलीनभ्रमराणि च ॥ कोकिलाकुलषण्डानि दोधवीति शिवोऽनिलः ॥ १२ ॥
 इति दाशरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत ॥ १३ ॥
 बलं च तद्वै विभजञ्चास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ शशास कपिसेनाया बलमादाय वीर्यवान् ॥ १४ ॥
 अङ्गदः सह नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जयः ॥ १५ ॥
 तिष्ठेद्वानरवाहिन्या वानरौघसमावृतः ॥ आश्रित्य दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १६ ॥
 गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्त्री गन्धमादनः ॥ तिष्ठेद्वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वं समाश्रितः ॥ १७ ॥
 मूर्ध्नि स्थास्याम्यहं युक्तो लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ १८ ॥
 जाम्बवांश्च सुपेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋक्षमुख्या महात्मानः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ १९ ॥
 जघनं कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु ॥ पश्चार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसा वृतः ॥ २० ॥
 सुविभक्तमहाव्यूहा महावानररक्षिता ॥ अनीकिनी सा विवभौ यथा द्यौः साभ्रसंघुवा ॥ २१ ॥
 प्रगृह्य गिरिशृङ्गाणि महतश्च महीरुहान् ॥ आसेदुर्वानरा लङ्कां विमर्दयिष्वो रणे ॥ २२ ॥

त्रिकूटशिखरे ॥ ९ ॥ विष्णोः आदित्यस्य । पदं स्थानं ।
 आकाशमध्यमिति भावः । विमानं अनेकतलप्रासादः
 ॥ १० ॥ फलभूतानि पुष्पाणि यासां ताः फलपुष्पाः
 मल्लिकादयः तामिरुपगम्यन्त इति तथा । अतो न
 पुष्पितैरित्यनेन पौनरुक्त्यं । सङ्घुष्टं सङ्घोषः । भावे
 क्तः । नानाविधानि पतङ्गसङ्घुष्टानि येषां तैः ॥ ११ ॥
 मत्तविहंगानि । विहंगशब्दोत्र कोकिलपरः । अनेन
 सदा फलवत्त्वमुक्तं । प्रैलीनभ्रमराणि मधुपानपरव-
 शतया निष्पन्दभ्रमराणि । अनेन सदा पुष्पवत्त्व-
 मुक्तं । कोकिलाकुलं षण्डं पुष्पसमूहो येषां तानि
 कोकिलाकुलषण्डानि । अनेन सदा पल्लवितत्वमुक्तं ।
 कोकिलानां पल्लवप्रियत्वात् । वनानीत्यनुषजनीयं ।
 दोधवीति पुनः पुनः कम्पयति । “ धूञ् कम्पने ”
 इत्यस्माद्यङ्लुक् ॥ १२ ॥ इतीत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ १३ ॥
 शास्त्रदृष्टेन नीतिशास्त्रज्ञानेन । कर्मणा प्रयोगेण ।
 बलं सेनां । विभजन् व्यूहयन् । व्यूहहेतोः शशास ।

कपिसेनाया इत्याद्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ शासनप्रकारमाह-
 कपिसेनाया इत्यादि ॥ अङ्गदो नीलेन सह स्वबल-
 मादाय कपिसेनायाः उरसि उरःस्थाने । तिष्ठेदित्य-
 न्वयः ॥ १५ ॥ वानरौघसमावृतः कपिसमूहसहितः
 ॥ १६ ॥ गन्धहस्ती मत्तगजः ॥ १७ ॥ मूर्ध्नीत्यर्ध-
 मेकं वाक्यं ॥ युक्तः सावधानः ॥ १८ ॥ वानर-
 इति वेगदर्शिविशेषणं । ऋक्षमुख्यपदं वानराणामप्यु-
 पलक्षणं । महात्मानः महाबुद्धयः । कुक्षिं कुक्षिस्थानं
 ॥ १९ ॥ जघनं चरमभागं पुच्छमिति यावत् ।
 कपिराजः सुग्रीवः । पश्चार्धमिति । “ अपरस्यार्धे
 पश्चभावो वक्तव्यः ” इत्यपरशब्दस्य पश्चादेशः । अर्ध-
 शब्दोऽशवाची । पश्चिमां दिशमित्यर्थः ॥ २० ॥
 सुविभक्तमहाव्यूहा सुष्ठु कृतगरुडव्यूहा । उत्तरत्र
 शार्दूलवचने “ गारुडं व्यूहमाश्रित्य ” इति वक्ष्य-
 माणत्वात् । साभ्रसंघुवा समेघसंचारा ॥ २१ ॥
 आसेदुः आसादितुमुद्युक्ताः । विमर्दयिष्वः मर्दयि-

रामानु० विष्णोःपदं विष्णुपादभूतं ॥ ति० विष्णोः व्यापनशीलस्यवायुमयस्यब्रह्मणः । पदं प्रचारस्थानसाकाशमिव ॥ स०
 आकाशं पूर्वप्रकाशमानं । विष्णोः पदं आकाशं । पाण्डुभिर्धनैर्मैधैः छादितमिव ॥ १० ॥ स० पुष्पितैःशोभिता एकत्र । नाना-
 पतङ्गसंघुष्टफलपुष्पोपगैर्वनैरपत्र ॥ ११ ॥ ति० विभजत् व्यभजत् ॥ १४ ॥ ति० नीलेनसहुरसि उच्यमानपुरुषव्यूहस्योरसि
 ॥ १५ ॥ ति० जांबवदादयस्त्रयोपिऋक्षाः ॥ १९ ॥ ति० जघनं पश्चार्धं । लोकस्य भूलोकस्य । पश्चार्धं पश्चिमदिशं । तेजसा

[पा०] १ ड. झ. न. ट. संकीर्णारचितापुरा. क.—घ. च. छ. संकीर्णाहिविराजते. २ ड. झ. ट. नानापतङ्गसंघुष्ट-
 फलपुष्पोपगैः. ३ क. वनान्युपवनानिच. ४ ख. ड. च. छ. झ. ट. तत्रविभजञ्चास्त्र. घ. तद्विभक्तवैशास्त्र. ५ क. ख. ड.—
 ट. कपिसेनांतंबलादादाय. ६ क.—छ. झ. न. ट. आश्रितो. ज. आस्थितो. ७ ड.—ट. मृषभोनामवानरः. ८ क. ख. घ.
 च. छ. ज. घ. पार्श्वमधिष्ठितः. ड. झ. ट. पक्षमधिष्ठितः. ९ क. ग. ड.—ट. यत्तो.

शिखरैर्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा ॥ इति स दधिरे सर्वे मनांसि हरिस्तमाः ॥ २३ ॥
 ततो रामो महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ सुविभक्तानि सैन्यानि शुक्र एष विमुच्यताम् ॥ २४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रो महाबलः ॥ मोचयामास तं दूतं शुक्रं रामस्य श्यामनात् ॥ २५ ॥
 मोचितो रामवाक्येन वानरैश्चाभिपीडितः ॥ शुक्रः परमसंज्ञस्तो रक्षोधिपमुपागमत् ॥ २६ ॥
 रावणः प्रहसन्नेव शुक्रं वाक्यमभाषत ॥ किमिमां ते सितां पक्षां लूनपक्षश्च दृश्यसे ॥
 कच्चिन्नानेकचित्तानां तेषां त्वं वशमागतः ॥ २७ ॥
 ततः स भयसंविग्रस्तो राज्ञाऽभिचोदितः ॥ वचनं प्रत्युवाचेदं रक्षसाधिपमुत्तमम् ॥ २८ ॥
 सागरस्योत्तरे तीरे ब्रुवंसे वचनं तथा ॥ यथासंदेशमक्लिष्टं सान्त्वयं श्लक्ष्णया गिरा ॥ २९ ॥
 कुद्वैस्तैरहमुत्प्लुत्य दृष्टमात्रैः प्रवङ्गमैः ॥ गृहीतोऽस्म्यपि चारब्धो हन्तुं लोभुं च मुष्टिभिः ॥ ३० ॥
 नैवं संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोत्र न लभ्यते ॥ प्रकृत्वा कोपनास्तीक्ष्णा वानरा राक्षसाधिप ॥ ३१ ॥
 स च हन्ता विराधस्य कवन्धस्य खरस्य च ॥ सुग्रीवसहितो रामः सीतायाः पदमागतः ॥ ३२ ॥
 स कृत्वा सागरे सेतुं तीर्त्वा च लवणोदधिम् ॥ एष रक्षांसि निर्धूय धन्वी तिष्ठति राघवः ॥ ३३ ॥
 ऋक्षवानरसङ्घानामनीकानि सहस्रशः ॥ गिरिमिधनिकाशानां छादयन्ति वसुंधराम् ॥ ३४ ॥
 राक्षसानां बलौघस्य वानरेन्द्रबलस्य च ॥ नैतयोर्विद्यते सन्धिर्देवदानवयोर्विव ॥ ३५ ॥
 पुरा प्राकारमायान्ति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां वाऽस्मै प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ ३६ ॥

तुमिच्छवः । सनि द्वित्वाभाव आर्षः ॥ २२ ॥
 शिखरैः साधनैः । विकिराम चूर्णयाम । मनांसि
 दधिरे निश्चयं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३—२६ ॥ सितां
 वद्वौ । “ पिप् वन्धने ” इत्यस्माद्धातोर्निष्ठा । तत्र
 हेतुमाह—लूनपक्षश्च दृश्यसे इति । चो हेत्वर्थः ।
 यस्माल्लूनपक्षो दृश्यसे तस्मान् सिताविति संबन्धः ।
 अनेकचित्तानां चञ्चलचित्तानामित्यर्थः । अनेन पुनः
 पुनर्वचनविसर्जने ध्वन्येते । तेषां वानराणां वश-
 मागतो न कच्चिदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ संविग्रः संभ्रान्तः ।
 तथापि चोदितः मत्संदेशस्य किमुत्तरं सुग्रीवेण दत्तं
 वदेति चोदित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ सान्त्वयं असा-
 न्त्वयं । सुग्रीवमिति शेषः ॥ २९ ॥ लोभुं विनाशयितुं
 ॥ ३० ॥ अत्र वानरेषु । विषये सप्रमी । तीक्ष्णाः
 क्रूराः । उक्तेरेवावकाशो नास्ति । प्रत्युक्तेः का कथेति

भावः । रावणप्रस्तादर्थं मध्ये राक्षसार्थेति मयुद्धः ।
 त्वत्तोष्येतेऽतिशयिता इति ज्ञापनार्थं वा ॥ ३१ ॥
 वक्ष्यमाणयोः सीताप्रदानयुद्धयोर्मध्ये सीताप्रदानस्य
 साधिष्ठत्वं दर्शयितुं रामपराक्रमं वर्णयति—स चेति ॥
 तद्व्याहृतपराक्रमस्य भूयः संदर्शनादस्मानवश्यं
 हनिष्यत्येवेति भावः ॥ ३२ ॥ निर्धूय कृणीकृत्य ।
 एष इत्यतिसन्निहितत्वमुच्यते ॥ ३३ ॥ सङ्घानाम-
 नीकानीत्यनेन सङ्कारवधत्वोक्त्या सहानीकत्वं सूचितं
 ॥ ३४ ॥ इदानीं तव वचनावकाशमात्रेऽपि पुनः
 प्रकारान्तरेण गच्छेत्वाशङ्क्याह—राक्षसानामिति ॥
 संधिः योगमात्रं ॥ ३५ ॥ संप्रति कर्तव्यमुपदिशति—
 पुरेति ॥ पुरा आयान्ति आयास्यन्ति । “ यावत्पु-
 रानिपातयोर्लट् ” इति भविष्यदर्धे लट् । एकतर-

घृतः प्रचेताइव ॥ २० ॥ स० विमुच्यतां बन्धनात् । पूर्वविमुच्यतामित्युक्तिस्तद्वनादिविमोचनविषयिणी । दंतुल्लङ्घनप्रतिगन्तुं
 सुच्यतामित्येतत्परेतिमुक्त्युक्तिविवेकः ॥ २४ ॥ स० निर्पण्डितः प्राक् । परमसंज्ञस्तः पुरस्तरकथयन्ताडयेयुर्गतिरा इत्यदालस्यं
 कुतइतिरावणः कुद्वौहनिष्येदितिवातथा । अतएव पुनर्माययालूनपक्षत्वमुच्यमानंयुज्यते ॥ इतः परं रामाज्ञानन्तरं असञ्चस्तः
 कपिपीडनभयरहितः ॥ २६ ॥ ति० प्रहसन्नेव लूनपक्षत्वादिविकृताकारेदृष्टाप्रहासः । स० कपिपीडादृष्टी अहोइतिहासः ॥ २७ ॥
 ति० सागरस्योत्तरेतीरेस्थित्वा श्लक्ष्णयागिरा वामरान्सान्त्वयन् अक्लिष्टंतेवचनं यथासंदेशं तथाऽब्रुवं ॥ २९ ॥ ति० विराधादि-

[पा०] १ घ. शुक्रमत्रविसर्जय. २ ड. च. छ. झ. ञ. ट. रामस्यतुवचः. ३ ख.—ट. वानरैश्चनिर्पण्डितः. ४ क. ख.
 ग. ड.—ट. वाक्यमुवाचह. ५ ड. च. छ. झ. ट. स्तेनराज्ञा. ६ घ. रावणराक्षसाधिप. ७ झ. तीरेऽब्रुवन्ते. ८ झ. सान्त्वयन्.
 ९ ड. झ. ञ. ट. दृष्टमात्रः. १० ड. झ. नते. ११ ड. झ. ट. युद्धंवापिप्रदीयतां.

शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ रोपसंरक्तनयनो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३७ ॥
 यदि मां प्रति युद्धेरन्देवगन्धर्वदानवाः ॥ नैव सीतां ग्रयच्छामि सर्वलोकभयादपि ॥ ३८ ॥
 कदा नामाभिधावन्ति राघवं मामकाः शराः ॥ वसन्ते पुष्पितं मत्ता अमरा इव पादपम् ॥ ३९ ॥
 कदा तूणीशयैर्दोर्गणशः कार्मुकच्युतैः ॥ शरैरादीपयाम्येनमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ४० ॥
 तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः ॥ ज्योतिषामिव सर्वेषां प्रभामुद्यन्दिवाकरः ॥ ४१ ॥
 सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः ॥ न हि दाशरथिर्वेद तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४२ ॥
 न मे तूणीशयान्वाणान्सविपानिव पन्नगान् ॥ रामः पश्यति संग्रामे तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४३ ॥
 न जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः ॥ ४४ ॥
 मम चापमयीं वीणां शरकोणैः प्रवादिताम् ॥ ज्याशब्दतुमुलं घोरामार्तभीतमहास्वनाम् ॥ ४५ ॥
 नाराचतलसन्नादां तं ममाहितवाहिनीम् ॥ अवगाह्य महारङ्गं वादयिष्याम्यहं रणे ॥ ४६ ॥

न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा यथाऽस्मि शक्यो वरुणेन वा स्वयम् ॥

यमेन वा धर्षयितुं शराग्निना महाहवे वैश्रवणेन वा पुनः ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

शदयति—सीतामिति ॥ ३६—३७ ॥ भीतमहास्वनां आर्तभीतशब्देन तत्स्वनो लक्ष्यते ।
 सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात् ॥ ३८ ॥ एवं नाराचतलशब्देनापि तत्स्वनः । आर्तभीतानां
 स्वमनोरथं दर्शयति—कदेत्यादिना ॥ ३९ ॥ तूणी-
 शयैः चिरात्समराभावेन केवलतूणीरस्यैः । गणशः
 सङ्घशः । उल्काभिः निर्गतज्वालाकाष्ठैः । ताभिः
 कुञ्जरमभिद्रावयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ४० ॥ तत्
 बलं “ स च हन्ता विराधस्य ” इत्यादिना भवदु-
 क्तबलं । आदास्ये तिरस्करोमीत्यर्थः ॥ ४१—४३ ॥
 न जानातीत्यर्थः ॥ पुरा न जानाति इतः परं ज्ञास्य-
 तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अथ रूपकव्याजेन युद्धस्यात्मनो
 विनोदनकरत्वमाह—ममेत्यादिना ॥ ममाहितवाहि-
 नीमेव महारङ्गं विपुलनृत्तशालां । अवगाह्य प्रविश्य ।
 शरैरेव कोणैः वीणावादनदण्डैः । प्रवादितं शब्दितं ।
 ज्याशब्द एव तुमुलः तुमुलस्वनो यस्यास्तां । आर्त-
 भीतमहास्वनां आर्तभीतशब्देन तत्स्वनो लक्ष्यते ।
 एवं नाराचतलशब्देनापि तत्स्वनः । आर्तभीतानां
 स्वन एव महास्वनो यस्यास्तां । नाराचतलस्वन एव
 सन्नादो यस्यास्तां । घोरं अन्यैर्वादयितुमशक्यां ।
 मम चापमयीं वीणामिति व्यस्तरूपकं । रणे रण-
 स्थजने । शृण्वतीति शेषः । वीणाया मन्द्रमध्यता-
 रभेदेन स्वरत्रयसंभवाद्वापि स्वरत्रयमुक्तं ॥ ४५—
 ४६ ॥ न वासवेनेति सहस्रचक्षुष्ट्वं गर्वहेतुत्वेनोक्तं ।
 दिग्विजये वरुणपुत्रैरेव युद्धकरणात् स्वयमित्युक्तं ।
 वासवादिभिः शराग्निना यथा धर्षयितुं न शक्यो-
 स्मीति योजना ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
 काण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

हन्तेत्यनेन तवापिहन्तेतिसूचितं पदं स्थानं । अन्विष्यागतः ॥ ३२ ॥ स० चक्षुषेत्येकवचनेन अल्पबलेशुकेकोपेनसमप्रचक्षुषां
 विनियोगे भवेद्भस्मीभूतःसइतितज्जीवनेच्छाराक्षणस्याधुनास्तीतिबोध्यते ॥ ३७ ॥ स० सर्वलोकः सर्वज्ञः हरोवाहरिर्वाहिरण्यग-
 भौवा । तस्माद्भयादपि नैवप्रदास्यामीत्यन्वयः । सर्वलोकभयात् पुत्रादिलोकनाशभयादपीतिवा ॥ ३८ ॥ रामानु० सागरस्य
 जगदाश्वनोद्यतस्य ॥ ४२ ॥ इतिचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. झ. न. प्रदास्यामि. २ ड. झ. ट. नदीमहित. ३ घ. नवैश्रवणापिमृषेस्वयंभुवा. ४ क.
 च. छ. न. वास्वयं.

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

विभीषणेन रावणप्रेरणया रामसेनाराणनाद्यर्थप्रहितयोः कपिरूपधारणेनकपिसेनाप्रविष्टयोः शुकसारणनाम्नो राक्षसबो-
ग्रहणेन रामेप्रत्यर्पणम् ॥ १ ॥ स्वप्रार्थनया रावणे संदेशनिवेदनचोदनपूर्वकं राममोक्षितान्नामशुकसारणान्नाम्नां रावणमेव
तत्र प्रति विभीषणकृतस्वग्रहणादिविवेदनम् ॥ २ ॥ तथा वानरसेनाया अपरिच्छेद्यत्वनिवेदनपूर्वकं रामप्रभाववर्णनेनसीताप्र-
दानपूर्वकं तेनसन्धिविधानम् ॥ ३ ॥

सबले सागरं तीर्णं रामे दशरथात्मजे ॥ अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकमारणौ ॥ १ ॥
समग्रं सागरं तीर्णं दुस्तरं वानरं बलम् ॥ अभूतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २ ॥
सागरे सेतुबन्धं तु न श्रद्धान् कथंचन ॥ अवश्यं चापि संख्येयं तन्मया वानरं बलम् ॥ ३ ॥
भवन्तौ वानरं सैन्यं प्रविश्यानुपलक्षितौ ॥ परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्रवृज्जमाः ॥ ४ ॥
मन्त्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च संमताः ॥ ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये च शूराः पुनर्व्रजमाः ॥ ५ ॥
स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे ॥ निवेशं यद्यथा तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ ६ ॥
रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च ॥ लक्ष्मणस्य च वीर्यं च तत्त्वतो ज्ञातुमर्हयः ॥ ७ ॥
कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां महानाम् ॥ एतज्ज्ञात्वा यथातत्त्वं शीघ्रमागन्तुमर्हयः ॥ ८ ॥
इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ ॥ हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम् ॥ ९ ॥
ततस्तद्धानरं सैन्यमचिन्त्यं रोमहर्षणम् ॥ संख्यातुं नाध्यगच्छेतां तदा तौ शुकसारणौ ॥ १० ॥

अथ शुकसारणप्रेषणं पञ्चविंशे—सबल इत्यादि ॥
दशरथात्मज इति मनुष्यत्वोक्तिः । श्रीमानिति मदा-
तिशयोक्तिः । शुकः पूर्वस्मादन्यः । सारणसाहित्यात्
॥ १ ॥ समग्रं विशालं । दुस्तरं तरितुमशक्यं ।
सागरं कर्म । वानरं वानरसंबन्धि बलं कर्तुं । तीर्णं
अतरत् । कर्तरि क्तः । सेतुबन्धनं रामेण कृतमिति
शेषः ॥ २ ॥ सेतुबन्धनं रामेण कृतं । कथंचन
आप्रपुरुषोदितत्वेपि । अपिच तथापि । संख्येयं
ज्ञातव्यं ॥ ३ ॥ भवन्तावित्यादि चतुःश्लोक्येका-
न्वया ॥ तस्माद्भवन्तौ अनुपलक्षितौ परैरविज्ञातौ
सन्तौ । वानरं सैन्यं प्रविश्य । परिमाणं वानराणा-

मित्यां । तेषां वीर्यं बलपरिच्छेदं । ये प्रवृज्जमाः मुख्याः
प्रधानभूताः तान् । ये रामस्य सुग्रीवस्य च संमता
मन्त्रिणः । ये नामीरभटाः पूर्वमभिवर्तन्ते । ये च
प्रवृज्जमाः वन्तुः शूराः तान्सर्वान् । सागरे सगर-
स्नाने । सलिलार्णवे जलसमुद्रे । स सेतुः
वानरतरणार्थसेतुश्च । यथा येन प्रकारेण बद्धः तं
प्रकारं । तेषां निवेशं निवासं । उत्पत्तिस्थानं वा ।
छीवत्वमार्पं । यद्यथा यादृशप्रकारः । रामस्य व्यवसायं
कर्तव्यविषयनिश्चयं । वीर्यं बलं । प्रहरणानि आयु-
धानि । लक्ष्मणस्य व्यवसायं बलं च । तत्त्वतः पार-
मार्थ्येन । ज्ञातुमर्हय इत्यन्वयः ॥ ४—९ ॥ नाध्य-

ति० अमात्यत्वेनविशेषणादयंशुकोऽन्यः । पूर्वप्रसिद्धशुकोक्तवृत्तान्तज्ञानपूर्वकंप्रेषणाच्चैतिकृतकादयः ॥ स० चारान्प्रार्थनादय-
मन्योऽमात्यत्वेनोक्तः । अथवाऽयं स एव । परिचितसैन्यकलात् । अमात्यस्यालासत्वेन प्रथमप्रतिपत्त्यर्थंप्रेषणस्यचित्तात् । अतएव
पक्षीभूयप्रतिपक्षिसेनाप्रवेशोपि संभवति । तच्चारः इत्युक्त्याऽयमन्य इति वाच्यं । चतुर्दशश्लोके “राक्षसेन्द्रसमन्त्राणां । लङ्कायाः
समनुप्राप्तौ चारौ ” इत्युक्तेर्मन्त्रिणोपिचारतासंभवात् । छत्रिन्यायेनवाऽमात्यलोकिरिति भवतुचार एवायं । “अवश्यं चापि सं-
ख्येयं ” इत्युत्तरत्रसेनासंख्यारूपादिविशेषविविक्त्यानुज्ञानात्सामान्यतस्तज्ज्ञानिनोऽसहान्यप्रेषणमन्याप्यत्वात् ॥ १ ॥ ति० सागरे
सेतुबन्धनंनश्रद्धान् । समुद्रस्यविराडुदरत्वेनजीवव्रातैरशक्यबन्धनलाजीवविशेषलाभारामसेत्याशयः । रामोपिविराडेवनान्यइति
बुद्धिस्तु रजस्तमःप्रधानलाभतत्वेतिदिक् ॥ ३ ॥ स० सागरे सगरपुत्रस्वातलातत्संबन्धिनि । अर्णवशब्दोऽरुदः समुद्रइत्येतन्मा-
त्रार्थकः । सलिलार्णवे जलसमुद्रेइत्यर्थः । “सल गतौ ” इत्यजन्तः । तथाचसलिलानि गच्छन्ति अर्णोसिसन्त्यथेति सत्वा ।

[पा०] १ ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. सेतुबन्धनं. २ ज. कदाचन. ३ ड. ज. झ. ट. संगताः. ४ ख. च. छ. मुख्याः.
५ ड. झ. ट. निवेशंचयथा. ६ प्रवेशश्चयथा. ७ ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. वीरस्य. ८ ड. झ. महारमनां.
९ ड. झ. तच्चाला.

संस्थितं पर्वताग्रेषु निर्दरेषु गुहासु च ॥ समुद्रस्य च तीरेषु वनेष्ववनेषु च ॥ ११ ॥
 तरमाणं च तीर्णं च तर्तुकामं च सर्वशः ॥ निविष्टं निविशच्चैव भीमनादं महाबलम् ॥
 तद्वलार्णवमक्षोभ्यं ददृशाते निशाचरौ ॥ १२ ॥
 तौ ददर्श महातेजाः प्रेच्छन्नौ च विभीषणः ॥ आचक्षेऽथ रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ॥ १३ ॥
 तैस्त्रेभ्यो राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ शुकसारणौ ॥ लङ्कायाः समनुग्रामौ चारौ परपुरंजय ॥ १४ ॥
 तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीविते तदा ॥ कृताञ्जलिपुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥ १५ ॥
 आवामिहागतौ सौम्य रावणप्रहिताबुभौ ॥ परिज्ञातुं बलं कृत्स्नं तवेदं रघुनन्दन ॥ १६ ॥
 तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १७ ॥
 यदि दृष्टं बलं कृत्स्नं वयं वा सुपरीक्षिताः ॥ यथोक्तं वा कृतं कार्यं छन्दतः प्रतिगम्यताम् ॥ १८ ॥
 अथ किञ्चिददृष्टं वा भूयस्तद्रष्टुमर्हथः ॥ विभीषणो वा कात्स्न्येन भूयः संदर्शयिष्यति ॥ १९ ॥
 न चेदं ग्रहणं प्राप्य भेतव्यं जीवितं प्रति ॥ न्यस्तशस्त्रौ गृहीतौ वा न दूतौ वधमर्हथः ॥ २० ॥
 प्रेच्छमानौ विमुञ्च्येतां चारौ रात्रिचराबुभौ ॥ शत्रुपक्षस्य सततं विभीषण विकर्षणौ ॥ २१ ॥
 प्रविश्य नगरीं लङ्कां भवन्त्यां धनदानुजः ॥ वक्तव्यो रक्षसां राजा यथोक्तं वचनं मम ॥ २२ ॥
 यद्वलं च समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि ॥ तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यः सहवान्धवः ॥ २३ ॥
 श्वः काल्ये नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया ॥ २४ ॥
 क्रोधं भीममहं मोक्ष्ये ससैन्ये त्वयि रावण ॥ श्वः काल्ये वज्रवान्वज्रं दानवेष्विव वासवः ॥ २५ ॥

गच्छेतां नाज्ञासिष्टां ॥ १० ॥ अज्ञानहेतुमाह भूतहिते रतः रिपूणामपि वत्सलः ॥ १७ ॥ यथोक्तं सार्धश्लोकद्वयेन—संस्थितमिति ॥ निर्दरेषु दलितपर्व- रावणेन यथोक्तं । छन्दतः यथेच्छातः ॥ १८ ॥
 तप्रदेशेषु । उपवनेषु आरामेषु “आरामः स्यादुपवनं” अथेति पक्षान्तरे । भूयः अतिशयेन ॥ १९ ॥ दूतौ इत्यमरः ॥ ११—१२ ॥ अथ विभीषणः ददर्श युवामितिशेषः ॥ २० ॥ विभीषणं प्रत्याह—पृच्छ-
 आचक्षे चेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ लङ्काया इति पञ्चमी । मानाविति ॥ सततं पृच्छमानत्वदशायामपि शत्रुप-
 परपुरं जयतीति परपुरंजयः । “संज्ञायां भृतृवृजि- क्षस्य विकर्षणौ बाधकाविति यावत् ॥ २१ ॥ पुन-
 धारिसहितपिदमः ” इति खच् ॥ १४—१६ ॥ दूतौ प्रत्याह—प्रविश्येति ॥ २२ ॥ यथाकामं यथेच्छं ।
 दशरथात्मजः महापुरुषप्रसूतत्वेन सहजकारुण्यः । शरणं वाऽऽगच्छेति भावः ॥ २३ ॥ श्वः काल्ये
 प्रहसन् रावणबुद्धिसामान्यस्मरणात् प्रहासः । सर्व- परेत्युः प्रातःकाले ॥ २४ ॥ क्रोधं मोक्ष्ये क्रोधकार्यं

तस्मिन् ॥ ६ ॥ स० बलार्णवं अर्णवशब्दस्य नपुंसकतात्तु पूर्वव्युत्पादितानुसंधेया ॥ १२ ॥ ति० प्रहसन् सेतुबन्धनेन जनस्थाने निरपेक्षरारादिव धेनवनमद्वलज्ञानं वृत्तमिति प्रहासः ॥ १७ ॥ ति० वयमितिरामेण निर्देशः सुग्रीवादिसहितस्य स्वस्य । सुसमा-
 हिताः ज्ञातबलाः ॥ स० सुसमीक्षिताः अतिसम्यगवलोकिताः । वयं वा सुसमाहिता इति पाठे सुसमाहिताः स्वस्थचित्ताः प्रतिम-
 टभीतिरहिता इति यावत् । दृष्टमिति विपरिणतं सदृष्टा इत्यन्वेति । “अस्मदोद्बोधश्च” इति वयमितिसंभवति । ननु न संभवतिसविशे-
 षणलादिति चेत् । “नच विदितवेद्या अपि वयं” “शैवावयं न खलु तत्र विचारणीयं पश्चाक्षरीजपपरानितरां” इत्यादिव द्विषेयविशे-
 षणलाददोषः । असुसमाहिताः रावणसंगणं तृणीकृत्या न वधानेनैव स्थिता इति वा । प्रतिगम्यतां स्वस्वामिसंनिधिं ॥ १८ ॥ ति०
 न्यस्तशस्त्रलाघेकैकमप्यवधेहेतुः किमु सुसुदितमिति भावः ॥ २० ॥ ती० सततंपृच्छमानौ अभयंपृच्छन्तौ ॥ २१ ॥

[पा०] १ ड.—ट. तत्स्थितं. २ ख. ग.—ट. प्रच्छन्नौ. ३ ड. ट. तस्यैतौ. ४ ड. झ. सर्वतदिदं. ५ क. ग. ड. झ. ट. सर्व. ६ क. ग. च. छ. ज. ट. ठ. वयं वा सुसमीक्षिताः. ड. झ. वयं वा सुसमाहिताः. घ. वयं वा सुसमीक्षिताः. ७ ड. झ. ट. पुनः. ८ च. छ. ज. नचात्मग्रहणं. क. ख. नचात्र. ९ ड. झ. ज. ट. प्रच्छन्नौच. १० च. छ. ज. वचनान्मम. ११ ख. राक्षसं बलं. ग. राक्षसं बलं. क. घ. ड. झ. ट. रक्षसां बलं. च. छ. रक्षसां बलं. १२ क.—घ. च. ज. व. शरैरोषमहं. १३ ग. बलं धारय रावण.

इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुक्रसारणौ ॥ जयेति प्रतिनन्द्यैतौ राघवं धर्मवत्सलम् ॥

आगम्य नगरीं लङ्कामवृतां राक्षसाधिपम् ॥ २६ ॥

विभीषणगृहीतौ तु वधौहौ राक्षसेश्वर ॥ दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामितेजसा ॥ २७ ॥

एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ लोकपालोपमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः ॥ २८ ॥

रामो दाशरथिः श्रीमल्लक्ष्मणश्च विभीषणः ॥ सुग्रीवश्च महातेजा महेन्द्रसमविक्रमः ॥ २९ ॥

एते शक्ताः पुरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ उत्पाद्य संक्रामयितुं सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ ३० ॥

यादृशं तैस्य रामस्य रूपं प्रहरणानि च ॥ वधिष्यति पुरीं लङ्कामेकस्तिष्ठन्तु ते त्रयः ॥ ३१ ॥

रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥ बभूव दुर्धर्षतरा सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ३२ ॥

[वीर्यक्तः सेतुस्तथा बद्धो दशयोजनविस्तृतः ॥ शतयोजनमायामस्तीर्णा सेना च सागरम् ॥ ३३ ॥

निविष्टो दक्षिणे तीरे रामः स च नदीपतेः ॥ तीर्णस्य तरमाणस्य बलस्यान्तो न विद्यते ॥ ३४ ॥]

प्रहृष्टरूपा ध्वजिनी वनौकसां महात्मनां संप्रति योद्धुमिच्छताम् ॥

अलं विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

करिष्य इत्यर्थः । वज्रवान् अभ्यस्तवज्र इत्यर्थः ॥ २५ ॥ इतीत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ प्रतिनन्द्य अभिष्टुल्य ॥ २६ ॥ मुक्तौ आवाप्ति शेषः । धर्मात्मना दूतवधमनिच्छतेत्यर्थः । अमिततेजस्यत्वेन अस्मत्त्यागे भीतिहेतुता न शङ्क्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ एकस्थानेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ यत्र एकस्थानं ऐकमत्यं । एकप्रदेशं वा गताः एते शक्ताः । पुरीं लङ्कामित्याद्यन्वयः । कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः । छत्रिणो गच्छन्तीतिवदयं निर्देशः । सुग्रीवस्याकृतास्त्रत्वान् । उत्पाद्य उद्भूत्य । संक्रामयितुं अन्यत्र क्षेपुं । सर्वे एतच्चतुष्टयमित्राः ॥ २८—३० ॥ यादृशमिति । प्रहरणादिकं यादृशं तदवलोकने राम एको वधिष्यतीति मन्यावहे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नन्वसहायशूरोपि रामः सेनाहननादनुत्साहः स्यात् तत्क्रियतामित्यत्राह—रामलक्ष्मणेति ॥ सुग्रीवेण च अङ्गदादिना च सहिता सा अपरिच्छिन्ना । हरिवाहिनी चपलकपि-

सेना । रामलक्ष्मणगुप्ता रामेण रामस्य दक्षिणो बाहु-रिति रामदक्षिणबाहुभूतेन लक्ष्मणेन च गुप्ता मता । सुग्रीवस्य रक्ष्यकोटाविवान्वयः न तु रश्मिकोटौ । तन्मित्रिणा हनुमत्तैव—“ जयत्यतिबलौ रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ” इत्युक्तेः । दुर्धर्षतरा बभूव । तरसा मनसापि धर्षयितुमशक्येत्यवगम्यते । न केवलं मनुष्यादिभिः किन्तु सुरैरपि । न केवलं सुरैरेव किन्तु सुरासुरैः विरोधं विहाय कृतसौहार्दैरपि । न केवलमनायकैस्तैः किन्तु सेन्द्रैरपि । स्वस्वातन्त्र्यं विहाय नायकाज्ञानुवर्तितमित्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥ महात्मनां दृढमनस्कानां । संप्रति सद्य एव । योद्धुमिच्छतां । प्रहृष्टरूपा हर्षद्योतकाकारयुक्ता । भवतीति शेषः । अतस्तद्विरोधेनालं । शमः क्रोधनिवृत्तिः । विधीयतां क्रियतां । मैथिली प्रदीयतां च ॥ ३५ ॥ इति श्रीगो-

विभीषणगृहीताविलनेन तत्त्यागस्तवमहतेऽनर्थयति सूचितं ॥ २९ ॥ ननु “वर्धनकुशेन्तिपरावरह्मादुनस्य” इत्यारभ्य “युक्तायुक्तं विनिश्चिद्यदूतदण्डोविधीयताम् । विभीषणवचःश्रुत्वा” इत्यन्तेन ग्रन्थेन विभीषणकृतदूतवातप्रतिषेधबोधनावगतेः अत्र पुनः “विभीषणगृहीतौतुवधार्थं” इत्युक्तिः कथमिति चेत्सत्यं । शङ्करस्तत्त्यागेकप्रयोजनमयौचित्यथाऽऽमानन्दशयामासेति युक्तोक्तैर्ज्ञेया । मरिष्यन्नयनस्य परिभ्रमन्नरएवमदूतद्वितीतिरेव भावादारमभ्यास्तथाकार्यपितव्येति वा ॥ २७ ॥ ॥ २९ ॥ तेन त्रय इति । राघवज्ञातपराक्रमत्वादनुमदनुक्तिः ॥ ३१ ॥ रामानु० प्रहृष्टरूपा अत्यन्तप्रहृष्टा । प्रशंसारूपम् ॥ ३५ ॥ इति पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ट. प्रतिनन्द्यैनं. ख. चप्रणम्यैनं. २ ड. झ. वधार्थ. ३ ड. झ. व. लोकपालसमाः. ४ ड. झ. ट. तद्धि. ५ क.—ट. सवैरपि. ६ इन्द्रलोकद्वयं औत्तराहपाठएवदृश्यते. ७ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. प्रहृष्टयोवा. ८ ख. महात्मनासंप्रतियोद्धुमिच्छता.

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

वानरबलावलोकनाय शुक्रसारणाभ्यांसहोच्चप्रासादमारुढं रावणं प्रति सारणेन पृथक्पृथङ्गामनिर्देशेन तत्तद्वलपराक्रमवर्णनपूर्वकं नीलाङ्गदादिप्रधानयूथनाथप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

तद्वचः पृथ्यमङ्गीवं सारणेनाभिभाषितम् ॥ निश्चम्य रावणो राजा प्रैत्यभाषत सारणम् ॥ १ ॥
यदि मामभियुञ्जीरन्देवगन्धर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ २ ॥
त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिर्निर्जितो भृशम् ॥ प्रतिप्रदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे ॥
को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ आरूरोह ततः श्रीमान्प्रासादं हिमपाण्डरम् ॥
बहुतालसमुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया ॥ ४ ॥
ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ पश्यमानः समुद्रं च पर्वतांश्च वनानि च ॥
ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं पुनः पुनः ॥ ५ ॥
तदपारमसंज्ञेयं वानराणां महद्बलम् ॥ आलोक्य रावणो राजा परिप्रच्छ सारणम् ॥ ६ ॥
एषां वानरमुख्यानां के शूराः के महाबलाः ॥ के पूर्वमभिवर्तन्ते महोत्साहाः समन्ततः ॥ ७ ॥
केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः ॥ सारणाचक्ष्व तच्चेन के प्रधानाः पुनः पुनः ॥ ८ ॥
सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचनं परिपृच्छतः ॥ आचक्ष्वेऽथ मुख्यज्ञो मुख्यास्तांस्तु वनौकसः ॥ ९ ॥
एष योभिमुखो लङ्कां नर्दस्तिष्ठति वानरः ॥ यूथपानां सहस्राणां शतेन परिवारितः ॥ १० ॥
यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा ॥ लङ्का प्रैवेपते सर्वा शैलवनकानना ॥ ११ ॥

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अथ रावणाय सारणेन वानरयूथपतीनां वीर्यादिकथनपूर्वकं तत्प्रदर्शनं षड्विंशे—तदिति ॥ अङ्गीवं अकातरं । प्रत्यभाषत अनिन्दित्यर्थः ॥ १ ॥ अभियुञ्जीरन् युद्धेरेन् । सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात् ॥ २ ॥ त्वमित्यादिसार्धश्लोकः ॥ सपत्नः शत्रुः ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा इत्यादिसार्धश्लोकः ॥ ततः तस्मात्पूर्वस्थानात् । बहुतालसमुत्सेधं अनेकतालवृक्षतुल्यौन्नत्यं । यद्वा वितताङ्गुष्ठमध्यमामितस्तालः । तदाह

सज्जनः—“ प्रादेशतालगोर्कर्णवितस्त्यश्च यथाक्रमम् । भवन्ति वितताङ्गुष्ठप्रदेशिन्यादिभिः सह ” इति ॥ अत्र द्वितीयो रावणशब्दो रावयतीति व्युत्पत्त्या क्रियानिमित्तकः । दिदृक्षया वानरबलदिदृक्षया ॥ ४ ॥ चराभ्यां चाराभ्यां । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधेन व्याप्तः । पृथिवीदेशं त्रिकूटाधःप्रदेशं ॥ ५ ॥ अपारं उत्तरावधिरहितं ॥ ६ ॥ एषामिति । इयं निर्धारणेष्टी ॥ ७ ॥ केषामिति । वचनमिति शेषः । प्रधानाः सेनापतयः ॥ ८ ॥ वचनं निश्चयेति शेषः ॥ ९ ॥ त्रिभिर्नीलं वर्णयति—एष इत्यादि ॥ य एष इत्यन्वयः ।

शि० हरिभिर्नर्शपीडितः अतएवपरित्रस्तस्त्वंसीतायाःप्रतिप्रदानं साधुमन्यसे । एतेन रामबलवर्णनंभीतिहेतुकमितिसूचितं ॥ ३ ॥ ति० सहस्रेणशतेन लक्षणेत्यर्थः ॥ १० ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. सत्यमङ्गीवं. २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. पर्यभाषत. ३ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. न. ट. सीतामहदंयां. ४ क. ड. च. छ. झ. व. ट. हरिभिःपीडितो. ग. हरिभिर्निहतो. ख. हरिभिस्तर्जितो. ५ ड. झ. समुद्रंतं. ६ ड. च. झ. व. ट. मसंघांच. घ. मसंबाधं. ७ ड. झ. महाबलं. ८ घ.—छ. झ. व. ट. केवानरमुख्याःके. ९ ख. ग. ड. छ. झ. ट. मेसर्वकिंप्रभावाःपुनःपुनः. क. घ. च. व. मेसर्व. १० ड. च. छ. झ. व. ट. आबभाषेथ. ११ क. ख. ग. ड. च. झ. व. ट. मुख्यास्तत्र. घ. मुख्यास्तत्रपुनःपुनः. १२ क. ख. ड. च. छ. झ. व. ट. सहस्रेणशतेन. १३ ड. झ. ट. प्रतिहता.

सर्वशास्त्रामृतेन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ बलाग्रं तिष्ठते वीरो नीलो नमैष युधपः ॥ १२ ॥
 बाहू प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् ॥ लङ्कामभिमुखः क्रोधादभीक्ष्णं च विजृम्भते ॥ १३ ॥
 गिरिशृङ्गप्रतीकाशः पद्मकिञ्चलकमन्त्रिमः ॥ स्फोटयत्यभिसंरब्धो लाङ्गलं च पुनः पुनः ॥
 यस्य लाङ्गलशब्देन स्वनन्ति प्रदिशो दश ॥ १४ ॥
 एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ धीराज्येऽङ्गदो नाम त्वामाहयति संयुगे ॥ १५ ॥
 वालिनः सदृशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः ॥ राघवार्थं पराक्रान्तः शकार्थं वरुणो यथा ॥ १६ ॥
 एतस्य सा मतिः सर्वा यदृष्टा जनकात्मजा ॥ हनूमता वेगवता राघवस्य द्वितपिणा ॥ १७ ॥
 बहूनि वानरेन्द्राणामेष यूथानि वीर्यवान् ॥ परगृह्णाभियाति त्वां स्वेनानीकेन दुर्जयः ॥ १८ ॥
 अनु वालिसुतस्यापि बलेन महता वृतः ॥ वीरस्तिष्ठति संग्रामे मेतुहेतुर्यं नलः ॥ १९ ॥
 ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेलयन्ति नदन्ति च ॥ उन्थाय च विजृम्भन्ते क्रोधेन हरिपुङ्गवाः ॥ २० ॥
 एते दुष्प्रसहा धोराश्वण्डाश्चण्डपराक्रमाः ॥ अष्टौ शतमहसाणि दशकोटिशतानि च ॥ २१ ॥
 य एनमनुगच्छन्ति वीरैश्चन्दनवासिनः ॥ एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २२ ॥
 श्वेतो रजतसंकाशश्चपलो भीमविक्रमः ॥ बुद्धिमान्वानरो वीरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २३ ॥
 तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति मेन्वरः ॥ विभजन्वानरीं मेनामनीकानि प्रहर्षयन् ॥ २४ ॥

तिष्ठते तिष्ठति ॥ १०—१२ ॥ अथाङ्गदं वर्णयति—
 बाहू इत्यादिना स्वेनानीकेन दुर्जय इत्यन्तेन ॥ बाहू
 प्रगृह्य उद्विष्य । अभि उद्विष्य मुखं यस्यासावभि-
 मुखः । विजृम्भते जृम्भणं करोति ॥ १३ ॥ पद्मकि-
 ञ्चलकसन्निभः पद्मकसरवत्पीतवर्ण इत्यर्थः । स्फोट-
 यति भूमौ ताडयति । अभिसंरब्धः कुपितः । प्रस्व-
 नन्तीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ अभिषेचितः अभिषिक्तः ।
 आह्वयति आह्वयते । स्पर्धाविषयेऽप्यात्मनेपदाभाव
 आर्षः ॥ १५ ॥ पराक्रान्तः पराक्रमितुमुद्यतः ॥ १६ ॥
 एतस्येति । हनूमता सीता दृष्टेति यत्सा मतिः एतस्य
 अङ्गदस्य । एतद्विदुर्मूलं हनुमतः सीतादर्शनमिति-
 भावः । अङ्गदपुरस्कारेण हनुमतः समागमात् ॥ १७ ॥
 स्वेनानीकेनेति दुर्जयत्वकारणोक्तिः । अतो न पुन-
 रुक्तिः ॥ १८ ॥ अनु वालीति । एतस्योत्तरार्धं वीर-
 स्तिष्ठति संग्राम इति । वालिसुतस्य अनु पश्चात् ।

मेतुहेतुः मेतुकर्ता । संग्रामे संग्रामनिमित्तः ॥ १९ ॥
 नलपरिवारात्—ये चित्वादिना मर्दितुमित्यन्तेन ॥
 श्लोकत्रयमेकान्वयः । विष्टभ्य उन्नम्य । क्ष्वेलयन्ति
 मिहनादं कुर्वन्ति । नदन्ति गर्जन्ति । उन्थाय आस-
 नादिति शेषः । विजृम्भन्ते क्रोधेन गात्राणिनामं
 कुर्वन्ति । य एवंविधा वानराः ये च चन्दनवासिनः
 चन्दनवनवासिनः । एते एते नलमनुगच्छन्तीति
 संबन्धः । चन्दनवानरा इति पाठे मध्यमपदलोपि-
 समासः । चन्दनवासिनो वानरा इति । एषैवेति भविष्य-
 रार्षः । आशंसते प्रार्थयते ॥ २०—२२ ॥ अथ द्वाभ्यां
 श्वेताख्यं वानरं वर्णयति—श्वेत इत्यादि ॥ अन्वर्थ-
 नामेत्याह—रजतेति । चपलः सुदृढचपलः । अनी-
 कानि पुनर्गच्छतीत्यन्वयः । विभजन् निर्दिष्टां सेनां
 भित्त्वा गच्छन्नित्यर्थः । अत्र चपल इत्यनेन अर्थव
 लङ्कां ध्वंसयामीति निवेदनार्थं गत्वा तेन सान्त्वितः

स० चन्दनवासिनः तन्नामकगिरिविशेषवासिनः । अथवा चन्दनभूषिष्ठलान्मलयः । तत्रवासिनोऽपि । एषेऽप्यप्युक्तः ।
 एषा याप्रसिद्धालदावासभूता तांलङ्कां मर्दितुमितिवा ॥ २२ ॥ शि० श्वेतं वर्णयति—श्वेत इति । वानरमेनाविभजन्मन् धोरावनरः
 सुग्रीवमागम्यतूर्णपुनर्गच्छति । सवानरः त्रिषुलोकेषु विश्रुतः । श्वेतः तदभिधः । यत्तच्छब्दादप्युक्तं । अन्यत्रवानरद्वन्द्वसार्थ-
 कयाय । यदितु वानं रचनाविशेषं राति बोधयतीत्यर्थः इतिव्युत्पाद्यते तदानीयाहृतिः । अथेचतुष्टयमेकान्वयः ॥ २३—२४ ॥

[पा०] १ घ. नाममहाबलः. २ ग. ड. च. छ. झ. न. ट. खतिरंरब्धो. ३ ख. घ. च. छ. ज. ट. खनःतीव्रदशोदश.
 ४ ग. ड. झ. ट. सुवराजोऽङ्गदो. ५ घ. सुग्रीवस्यचसमतः. ६ ख. बहूनां. ७ ड. झ. ट. मर्दितु. ८ च. न. आस्थाय.
 ९ ख. क्रोधेनमहतावृताः. १० क. ख. धोरावानराश्चण्डविक्रमाः. ११ ग. ज. चण्डाश्चन्दन. ख. धोराश्चन्दन. १२ क. ग. घ.
 ड. झ. ट. न्वानरभ्यः. ख. च. छ. न. न्वानरश्रेष्ठः. ज. न्वानरवरः. १३ न. ग. ड. च. झ. न. ट. वानरः.

यः पुरा गोमतीतीरे रम्यं पर्येति पर्वतम् ॥ नाम्ना संकोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः ॥ २५ ॥
 तत्र राज्यं प्रशास्त्वेष कुमुदो नाम यूथपः ॥ योसौ शतसहस्राणां सहस्रं परिकर्षति ॥ २६ ॥
 यस्य बाला बहुव्यामा दीर्घा लाङ्गूलमाश्रिताः ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णाधोरैकर्मणः ॥ २७ ॥
 अदीनो रोषेणश्चण्डः संग्राममभिकाङ्क्षति ॥ ऐषोप्याशंसते लङ्कां खेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २८ ॥
 यस्त्वेष सिंहसंकाशः कपिलो दीर्घलोचनः ॥ निभृतः प्रेक्षते लङ्कां दिग्धक्षन्निव चक्षुषा ॥ २९ ॥
 विन्ध्यं कृष्णगिरिं सङ्घं पर्वतं च सुदर्शनम् ॥ राजन्सततमध्यास्ते रम्भो नामैष यूथपः ॥ ३० ॥
 शतं शतसहस्राणां त्रिंशच्च हरिपुङ्गवाः ॥ रमेते वानराः शूराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः ॥
 परिवार्यानुगच्छन्ति लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३१ ॥
 यस्तु कर्णो विवृणुते जृम्भते च पुनःपुनः ॥ न च संविजते मृत्योर्न च युद्धाद्विधावति ॥ ३२ ॥
 प्रकंपते च रोषेण तिर्यक् पुनरीक्षते ॥ पश्यँल्लाङ्गूलमपि च क्ष्वेलते च महाबलः ॥ ३३ ॥
 महौजवो वीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् ॥ राजन्सततमध्यास्ते शरभो नाम यूथपः ॥ ३४ ॥
 एतस्य बलिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः ॥ राजञ्शतसहस्राणि चत्वारिंशत्तथैव च ॥ ३५ ॥
 यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठति ॥ मध्ये वानरवीराणां सुराणामिव वासवः ॥ ३६ ॥
 भेरीणामिव सन्नादो यस्यैष श्रूयते महान् ॥ घोषः शाखामृगेन्द्राणां संग्राममभिकाङ्क्षताम् ॥ ३७ ॥
 एष पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमनुत्तमम् ॥ युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः ॥ ३८ ॥
 एनं शतसहस्राणां शतार्थं पर्युपासते ॥ यूथपा यूथपश्रेष्ठं येषां यूथानि भागशः ॥ ३९ ॥
 यस्तु भीमां प्रवल्गन्तीं चमूं तिष्ठति शोभयन् ॥ स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ ४० ॥
 एष दर्दरसंकाशो विनतो नाम यूथपः ॥ पिवंश्चरति पर्णासां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥ ४१ ॥

पुनर्गच्छतीत्यवगम्यते ॥ २३—२४ ॥ चतुर्भिः
 कुमुदं वर्णयति—यः पुरेत्यादि ॥ पुरेत्यनेनाद्य सुग्री-
 वसमीप एव वसतीति गम्यते । पर्येति परितः
 संचरति । नाम्ना संकोचनो नाम यः प्रसिद्धः तं
 पर्वतमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ तत्र गोमतीतीरे । परिक-
 र्षति आनयति ॥ २६ ॥ घोरकर्मणो यस्य लाङ्गूल-
 माश्रिताः बालाः रोमाणि । दैर्घ्यस्यावधिसाह—बहु-
 व्यामा इति । “व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्ति-
 र्थगन्तरं” इत्यमरः ॥ २७ ॥ अदीन इत्यत्र य
 इत्युपस्कार्य ॥ २८ ॥ अथ सार्वैस्त्रिभी रम्भं वर्ण-

यति—यस्त्वेष इत्यादि ॥ २९—३१ ॥ अथ शरभं
 वर्णयति—यस्तु कर्णावित्यादि ॥ संविजते विभेति
 ॥ ३२—३५ ॥ अथ पनसं वर्णयति—यस्तु मेघ
 इत्यादिना ॥ ३६—३८ ॥ एनं पनसं । येषां यूथ-
 पानां यूथानि च भागशः स्वस्वांशासङ्करेण । एनं
 पर्युपासत इति संबन्धः ॥ ३९ ॥ विनतं वर्णयति—
 यस्त्वित्यादि ॥ प्रवल्गन्तीं उत्साहेन प्लवमानां । समु-
 द्रस्य पारे स्थितां । अतएव द्वितीयः सागर इव स्थि-
 तामिति शेषः । विनतविशेषणं वा । दर्दरो नाम
 गङ्गासमीपस्थः पर्वतः । पर्णासां पर्णासाख्यां नदी ।

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. संरोचनो. २ ड. झ. ट. शतसहस्राणिसहस्रं. ज. शतसहस्रं चवानरान्परि. ३ ड. च. झ.
 ज. ट. घोरदर्शनाः. ४ ड.—ट. वानरश्चण्डः. ५ क.—ट. ऐषवाशंसते. ६ क.—ट. दीर्घकेसरः. ७ ग. ड. झ. ट. संरंभो
 नामयूथपः. ८ ड. झ. ट. यथान्तं वानराघोराः. ९ ड. च. झ. ट. नचसेनाप्रधावति. क. ख. ग. ज. नचयूथाद्विधावति.
 १० झ. ज. ट. पश्यलाङ्गूलविक्षेपं क्ष्वेदत्येष. ड. च. पश्यलाङ्गूलविक्षेपः क्ष्वेदत्येष. ११ घ. च. ज. महाबलो. ड. झ. ट. महौ-
 जसावीत. १२ ख. घ. च. ज. स्थितस्तीरे. १३ ग. पर्वतसंकाशो. घ. मन्दरसंकाशो. १४ ड. झ. ट. योवेणां. ग. वेणांयो.

षष्टिः शतसहस्राणि बलमस्य पुनङ्गमाः ॥ ४२ ॥

त्वामाह्वयति युद्धाय क्रोधनो नाम यूथपः ॥ विक्रान्ता बलवन्तश्च यथा यूथानि भागशः ॥ ४३ ॥

यस्तु गैरिकवर्णाभं वपुः पुष्यति वानरः ॥ अवमत्य सदा सर्वान्वानरान्बलदर्पितान् ॥ ४४ ॥

गवयो नाम तेजस्वी त्वां क्रोधादभिवर्तते ॥ एनं शतसहस्राणि सप्ततिः पर्युपासते ॥

एषैवाशंसते लङ्कां खेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४५ ॥

एते दुष्प्रसहा धीरा बलिनः कामरूपिणः ॥ यूथपा यूथपश्रेष्ठा एषां यूथानि भागशः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

रावणप्रतिसारणेनपृथक्पृथक्कामनिर्देशेनतत्त्परक्रमादिप्रशंसनपूर्वकमृक्षवानरादियूथाप्यक्षप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

तांस्तु तेहं प्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान् ॥ राघवार्थे पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम् ॥ १ ॥

स्निग्धा यस्य बहुव्यामा बाला लाङ्गूलमाश्रिताः ॥ ताम्राः पीताः मिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २ ॥

प्रगृहीताः प्रकाशन्ते सूर्यस्वेव मरीचयः ॥ पृथिव्यां चानुकृष्यन्ते हरो नामैष यूथपः ॥ ३ ॥

॥४०—४१॥ विनतसेनासङ्ख्यामाह—षष्टिरिति ॥

षष्टिः शतसहस्राणि पुनङ्गमाः अस्य विनतस्य बलं

सेनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ एकेन क्रोधनमाह—त्वामिति ॥

उत्तरार्धे अस्त्रेत्यध्याहार्यं । यथायूथानि यथायूथं ।

अमभावश्चान्दसः । भागशः भागत्वेन स्थिता

वानराः विक्रान्ता बलवन्तश्चेति योजना ॥ ४३ ॥

शेषेण गवयं वर्णयति—यस्त्वित्यादिना ॥ गैरिकं

रक्तवर्णधातुविशेषः । “धातुर्मनश्शलाघट्रेगैरिकं तु

विशेषतः” इत्यमरः । तद्वर्ण इवाभा यस्येति विग्रहः ।

गैरिकवर्ण इवाभातीति गैरिकवर्णाभमिति वा ।

पुष्यति युद्धहर्षादभिवर्धयतीत्यर्थः ॥ ४४—४५ ॥

उपसंहरति—एत इति ॥ यूथपाः अङ्गदादयः ।

यूथपश्रेष्ठाः सुग्रीवादयः । एषां यूथपानां यूथानि

भागशः पृथक् । विद्यन्त इति शेषः ॥ ४६ ॥ इति

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-

रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

पुनरुक्तेभ्योऽप्युक्तान्प्रधानयूथपतीन्बन्तुं प्रतिजा-

नीते—तांस्त्वित्यादि ॥ ये राघवार्थे पराक्रान्ताः सन्तः

जीवितं न रक्षन्ति तान् यूथपान् ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामी-

त्यन्वयः ॥ १ ॥ द्वाभ्यां हरं वर्णयति—बाला इति ॥

बालाः रोमाणि । बहुव्यासाः बहुव्यामप्रमाणाः ।

व्यासो नाम प्रसारितबाहुद्वयप्रमाणं । प्रगृहीताः

उत्क्षिप्ताः । प्रकीर्णाः विरलाः । सूर्यस्य मरीचय इव

मेघेषु शक्रचापादिरूपेण प्रसृता रश्मय इव । प्रका-

शन्ते । कदाचिन् पृथिव्यामनुकृष्यन्ते । एष यूथपो

कतक० अत्रसर्गच्छेदोपाङ्कः । वृत्तभेदाभावादेकप्रकरणत्वाच्च ॥ ४६ ॥ इति षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

ति० स्निग्धा इत्यादिहरवर्णनमितिकतकः । तारस्थेत्यन्ये ॥ २ ॥

[पा०] १ ख. ग. च. वानरास्तेमहाबलाः. घ. यूथपास्तुपुनङ्गमाः. २ ड. ज. झ. क्रयनोनाम. ३ ग. एषांयूथानि. घ. यस्ययूथानि क. च. छ. ज. यथायूथविभागशः. ४ क. ख. ड. च. झ. व. ट. न्वलदर्पितः. ५ ख. दसुवर्तते. ६ ज. एषलाशङ्कते. ७ ड. च. छ. झ. व. ट. वीरायेपांसङ्ख्यानविद्यते. ८ क. ड. झ. व. ट. श्रेष्ठास्तेषां. ९ ड. छ. झ. व. ट. तेषंप्रवक्ष्यामि. १० ड. झ. ट. दीर्घलाङ्गूलमाश्रिताः. ११ क. च. व. तारोनाम. १२ ड. झ. ट. वानरः.

यं पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति शतशोथ सहस्रशः ॥ दुमानुद्यम्य सहसा लङ्कारोहणतत्पराः ॥

यूथपा हरिराजस्य किङ्कराः समुपस्थिताः ॥ ४ ॥

एष कोटिसहस्रेण वानराणां महौजसाम् ॥ आकाङ्क्षते त्वां संग्रामे जेतुं परपुरंजय ॥ ५ ॥

नीलानिव महामेघांस्तिष्ठतो यांस्तु पश्यसि ॥ असिताञ्जनसंकाशान्युद्धे सत्यपराक्रमान् ॥

असंख्येयाननिर्देश्यान्परं पारमिवोदधेः ॥ ६ ॥

पर्वतेषु च ये केचिद्विप्रेषु नदीषु च ॥ एते त्वामभिवर्तन्ते राजन्नुक्षाः सुदारुणाः ॥ ७ ॥

एषां मध्ये स्थितो राजन्भीमाक्षो भीमदर्शनः ॥ पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात्परिवारितः ॥ ८ ॥

ऋक्षवन्तं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदां पिबन् ॥ सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥ ९ ॥

यवीयानस्य तु भ्राता पश्यैनं पर्वतोपमम् ॥ भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टस्तु पराक्रमैः ॥ १० ॥

स एष जाम्बवान्नाम महायूथपयूथपः ॥ प्रैक्रान्तो गुरुवर्ती च संप्रहारेष्वभरणः ॥ ११ ॥

एतेन साह्यं सुमहत्कृतं शक्रस्य धीमता ॥ दैवासुरे जाम्बवता लब्धाश्च बहवो वराः ॥ १२ ॥

आरुह्य पर्वताग्रेभ्यो महाभ्रविपुलाः शिलाः ॥ मुञ्चन्ति विपुलाकारा न मृत्योरद्विजन्ति च ॥ १३ ॥

राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां च लोमशाः ॥ एतस्य सैन्या बहवो विचरन्त्यथितेजसः ॥ १४ ॥

यं त्वेनमभिसंरब्धं प्लवमानमिव स्थितम् ॥ प्रेक्षन्ते वानराः सर्वे स्थिता यूथपयूथपम् ॥ १५ ॥

एष राजन्सहस्राक्षं पर्युपास्ते हरीश्वरः ॥ बलेन बलसंपन्नो दंभो नामैष यूथपः ॥ १६ ॥

यैः स्थितं योजने शैलं गच्छन्पार्श्वेन सेवते ॥ ऊर्ध्वं तथैव कायेन गतः प्राप्नोति योजनम् ॥ १७ ॥

हरो नाम ॥ २—३ ॥ यमित्यादि सार्धश्लोक

एकान्वयः ॥ यं हरं । हरस्य हरिराजकिङ्करत्वेन

तदीया अपि यूथपा हरिराजकिङ्करा एवेति न विरोधः

॥ ४—५ ॥ ऋक्षसेना वर्णयति—नीलानित्यादि ॥

अनिर्देश्यान् प्रत्येकं निर्देश्युपशक्यान् । परं पारमिवो-

दधेः समुद्रस्यापरं तीरमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

विषमेषु निम्नोन्नतप्रदेशेषु ॥ ७ ॥ पर्जन्यः वर्षदेवता

॥ ८—९ ॥ यवीयान् कनिष्ठः । अयमिति शेषः

विशिष्टः अधिकः ॥ १० ॥ गुरुवर्ती गुरुशुश्रूषकः

॥ ११ ॥ दैवासुरे देवासुरयुद्धे ॥ १२ ॥ जाम्बवतः

सैनिकान्वर्णयति द्वाभ्यां—आरुह्येत्यादि ॥ पर्वता-

प्राणीत्यर्थात्सिद्धं । मुञ्चन्ति च्यावयन्ति । नोद्वि-

जन्ति न बिभ्यति । राक्षसानां पिशाचानां च सदृशा

इत्यन्वयः ॥ १३—१४ ॥ द्वाभ्यां दम्भं वर्णयति—

यं त्विति ॥ अभिसंरब्धं कुपितं । प्लवमानमिव सदा

प्लवमानमिव स्थितं प्रेक्षन्ते । आश्चर्येणेति शेषः ।

बलेन पर्युपास्ते बलेन प्रीणयतीत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥

त्रिभिः सन्नादनं वर्णयति—यः स्थितमिति ॥ यो

गच्छन् योजने योजनदूरे । स्थितं शैलं पार्श्वेन

गच्छति । अस्य गमनकाले एकपदप्रक्षेपदशायां

एकयोजनपरिमितः पर्वतः पार्श्वस्थो भवति । योज-

नायतशरीर इत्यर्थः । कायेनोर्ध्वं गतः सन् योजनं

प्राप्नोति । योजनोन्नतकायइत्यर्थः । अतएव चतु-

ष्पादेषु यस्मात् परमं परं रूपं शरीरं । न विद्यते ।

शि० जीमूतैः ऋणमेव । समन्तात्परिवारितः पर्जन्यः इन्द्रइव यःस्थितः ॥ ८ ॥ स० अस्य धूम्रस्य । यवीयान् कनिष्ठः । रूपेण ऋक्ष कारेण । विशिष्टः उत्तमः । एतेन जांबवतइव धूम्रस्यापिब्रह्मजातलंज्ञायते । बालकाण्डेअंशावतरणप्रस्तावेगुणज्येष्ठताजांबवतएवोक्तिः । सौहार्दाद्भातेववा ॥ १० ॥ रामानु० संप्रहारेषु युद्धेषु । “ संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ” इत्यमरः ॥ ति० गुरुवर्ती सद्गुरुपासकः । अनेन सर्वसिद्धिमत्त्वमुक्तं । स० गुरुवर्ती ज्येष्ठानुवर्ती । अभरणः परपराभवासहिष्णुः ॥ ११ ॥

[पा०] १ अंशश्लोकःप्राचीनकोशेषुनदृश्यते. औत्तराहपाठएवदृश्यते. २ ड. झ. ट. द्विषयेषु. ३ घ. ड. झ. ट. राजाभीमाक्षो. ४ ख. च. छ. ज. ब. बलीपश्यैनं. ५ ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. पराक्रमे. ६ क.—ट. प्रशान्तो. ७ ख. च. छ. विपुलान्नादात्र. घ. विविधाकारान. ८ ड. झ. ट. न्यसितौजसः. ९ क. च. यूथपयूथपाः. १० ड. झ. बलसंयुक्तो. ११ ज. ऋषभोनामयूथपः. घ. ड. झ. न. रंभोनामैष. १२ घ. संस्थितं.

यस्मान्न परमं रूपं चतुष्पादेषु विद्यते ॥ श्रुतः सन्नादनो नाम वानराणां पितामहः ॥ १८ ॥
 येन युद्धं पुरा दत्तं रणे शक्रस्य धीमता ॥ पराजयश्च न प्राप्तः सोऽयं यूथपयूथपः ॥ १९ ॥
 यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः ॥ एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः ॥ २० ॥
 तदा दैवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥ २१ ॥
 यस्य वैश्रवणो राजा जम्बूमुपनिषेवते ॥ यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहुकिन्नरसेविनाम् ॥ २२ ॥
 विहारसुखदो नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिप ॥ तत्रैष वसति श्रीमान्बलवान्वानरर्षभः ॥ २३ ॥
 युद्धेष्वकत्यनो नित्यं क्रथनो नाम यूथपः ॥ वृतः कोटिसहस्रेण हरीणां समुपस्थितः ॥
 एषैवाशंसते लङ्कां स्नेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४ ॥
 यो गङ्गामनु पर्येति त्रासयन्हस्तियूथपान् ॥ हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुस्सरन् ॥ २५ ॥
 एष यूथपतिर्नेता गच्छन्गिरिगुहाशयः ॥ गैजान्योषयते वन्यान्गिरीश्वैव महीरुहान् ॥ २६ ॥
 हरीणां वाहिनीमुख्यो नदीं हैमवतीमनु ॥ उशीरबीजमाश्रित्य पर्वतं मन्दरोपमम् ॥
 रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् ॥ २७ ॥
 एनं शतसहस्राणां सहस्रमनुवर्तते ॥ वीर्यविक्रमदृष्टानां नर्दतां बलशालिनाम् ॥ २८ ॥
 स एष नेता चैतेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 स एष दुर्धरो राजन्प्रमाथी नाम यूथपः ॥ वातेनेवोद्धतं मेघं यमेनमनुपश्यसि ॥ ३० ॥

शक्रस्य रणे शक्रस्यासुरैः सह युद्धे । येनासुरेभ्यो युद्धं दत्तं तदा पराजयश्चासुरेभ्यो न प्राप्तः सोऽयं सन्नादन इति श्रुतो नाम ॥ १७—१९ ॥ कस्यायं पुत्र इत्यत्राह—यस्येति ॥ विक्रममाणस्य पराक्रमं कुर्वतः । यस्य पराक्रमः शक्रस्येव । तत्पराक्रमसह-
 शपराक्रम इत्यर्थः ॥ २० ॥ किमर्थमुत्पादित इत्य-
 त्राह—तदेत्यर्थः ॥ तदा प्रसिद्धे ॥ २१ ॥ क्रथनं वर्णयति सार्धैस्त्रिभिः—यस्येत्यादिना । यस्य गिरिः वैश्रवणः कुबेरो राजा । योगिरिः जम्बुं जम्बूवृक्षं । उपनिषेवते । जम्बूयुक्त इत्यर्थः । यः ते भ्रातुः कुबेरस्य विहारसुखदः । तत्र पर्वते । युद्धेष्वकत्यनः क्रथनो नामैषः यूथपो वसतीति संबन्धः ॥ २२—
 २४ ॥ यो गङ्गामित्यादि सार्धश्लोकसप्तकं प्रमाथिविष-
 यं । हस्तिनां वानराणां च अन्योन्यं पूर्ववैरमनुस्स-
 रन् यः गङ्गामनु गङ्गासमीपे । “कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति द्वितीया । हस्तियूथपान् त्रासयन् पर्येति परितश्चरति । अत्रेयं पौराणिकी कथा—पुरा

किल शम्बसादनो नामासुरो गजरूपेण मुनीन् बाधमानस्तेमुनिभिश्चोदितेन केसरिणा हनुमत्पित्रा हतः । तत्संतुष्टैर्मुनिर्महापराक्रमो हनुमान् पुत्रस्ते भविष्यतीति केसरिणे वरो दत्तः । ततः प्रभृति हस्तिनां वानराणां च परस्परं वैरममूदिति ॥ २५ ॥ गच्छन्नेव गमनकाल एव । रिपूणां नाशयिता । गिरि-
 गुहायां शेते वर्तते इति गिरिगुहाशयः । गजानिति । गजैर्वृक्षान् वृक्षैर्गजान् हन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ हैमव-
 तीमनु गङ्गासमीपे । स्थितं उशीरबीजाख्यं पर्वतमा-
 श्रित्य रमत इतियोजना । हरिवाहिनीमुख्यत्वेपि भिन्नजातीयत्वभ्रमव्युदासार्थं वानरश्रेष्ठ इत्युक्तं ॥ २७ ॥ वीरस्य भावो वीर्यं । उत्साह इत्यर्थः । विक्रमः परान्प्रत्यभिभवः । बलशालिनां वानराणा-
 मित्यर्थसिद्धं । शतसहस्राणां सहस्रं सहस्रलक्षमित्यर्थः ॥ २८ ॥ नेता नायकः ॥ २९ ॥ प्रमाथिनं वर्ण-
 यति—स एष इति ॥ दुर्धरः दुर्धर्यः । प्रमाथी नाम प्रमाथिनामकः । वातेनोद्धतं मेघमिव यमेनमनुप-

रामानु० यस्यविक्रममाणस्येत्यारम्भस्नेनानीकेनमर्दितुमित्यन्तंक्रथनाख्यवानरविषयं ॥ २० ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. यस्मात्परमरूपंचतुष्पात्सुनविद्यते. छ. अ. यस्मात्प्रभैरव. २ घ. ड. ज. झ. ट. तदा. ३ ड. झ. ट. रमते. ४ घ. ड. च. झ. ट. नाजयूथपान्. ५ ड. झ. ट. गजान्नोषयते. ज. गर्जन्योषयते. ६ ख. ड. च. छ. झ. ट. वन्या-
 नारुजंश्च. ग. घ. वन्यानुकंश्चैव. ७ क.—ट. मभिवर्तते. ८ क. घ. ड. च. झ. ट. बाहुशालिनां. ९ घ. एषदुर्मर्षणोराजन्.

अनीकमपि संरब्धं वानराणां तरस्विनाम् ॥ उद्धूतमरुणाभासं पवनेन समन्ततः ॥

विवर्तमानं बहुधा यत्रैतद्वहुलं रजः ॥ ३१ ॥

एतेऽसितमुखा घोरा गोलाङ्गुला महाबलाः ॥ शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबन्धनम् ॥ ३२ ॥

गोलाङ्गुलं महावेगं गवाक्षं नाम यूथपम् ॥ परिवार्याभिवर्तन्ते लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३३ ॥

भ्रमराचरिता यत्र सर्वकामफलद्रुमाः ॥ यं सूर्यस्तुल्यवर्णाभमनु पर्येति पर्वतम् ॥ ३४ ॥

यस्य भासा सदा भान्ति तद्वर्णा मृगपक्षिणः ॥ यस्य प्रस्थं महात्मानो न त्यजन्ति महर्षयः ॥ ३५ ॥

सर्वकामफला वृक्षाः सदा फलसमन्विताः ॥ मधूनि च महार्हाणि यस्मिन्पर्वतसत्तमे ॥ ३६ ॥

तत्रैष रमते राजन्नम्ये काञ्चनपर्वते ॥ मुख्यो वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः ॥ ३७ ॥

षष्टिरिंसहस्राणां रम्याः काञ्चनपर्वताः ॥ तेषां मध्ये गिरिवरस्त्वभिवानघ रक्षसाम् ॥ ३८ ॥

तत्रैते कपिलाः श्वेतास्ताम्रास्तथा मधुपिङ्गलाः ॥ निर्वसन्त्युत्तमगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः ॥ ३९ ॥

सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलिताशीविषोपमाः ॥ ४० ॥

सुदीर्घाञ्चितलाङ्गुला मत्तमातङ्गसन्निभाः ॥ महापर्वतसंकाशा महाजीमूतनिस्विनाः ॥ ४१ ॥

इयसि एष प्रमाथीति संबन्धः ॥ ३० ॥ यत्र अनीके । समन्ततः पवनेनोद्धूतं अरुणाभासं अरुणकान्तिबहु-
लमेतद्रजः । बहुधा विवर्तमानं भवति । संरब्धं तत्
तरस्विनां वानराणामनीकमपि पश्यसि । तदप्यस्य
प्रमाथिनइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गवाक्षमाह श्लोकद्वयेन—
एत इति ॥ असितमुखाः गोलाङ्गुलाः सेतुबन्धनं
दृष्ट्वा उत्साहेन शतं शतसहस्राणि च सन्तः गवाक्षं
नाम स्वयूथपतिं परिवार्य लङ्कां ओजसा स्वतेजसा ।
मर्दितुमभिवर्तन्ते । अत्र यूथपत्यपेक्षया यूथानां
बलोत्साहाधिक्यं व्यज्यते ॥ ३२—३३ ॥ अथ
चतुर्भिः केसरिणं वर्णयति—भ्रमरेति ॥ यत्र पर्वते ।
सर्वकामफलाः सर्वैः काम्यन्त इति सर्वकामाः सर्वा-
भीष्टार्थाः तान् फलन्तीति सर्वकामफलाः ते च ते
द्रुमाश्च सर्वकामफलद्रुमाः । भ्रमरैः आचरिताः व्याघ्राः
भवन्ति । अनेन वृक्षाणां सर्वापेक्षितप्रदत्वं सदा
पुष्पितत्वं चोक्तं । यं पर्वतं सूर्यः तुल्यवर्णाभं तुल्य-

प्रकारकान्तिकं यथा तथा । अनु समीपे । पर्येति
संचरति । दृश्यते हि सूर्यस्तत्सन्निधाने काञ्चनवर्णः ।
यस्मिन्पर्वतसत्तमे सर्वकामफलाः काम्यमान-
फलाः । अनन स्वादुफलत्वमुक्तं । सदा फलसमान्वताः
सर्वकालं फलयुक्ता इत्यर्थः । काञ्चनपर्वते मेरौ
॥ ३४—३७ ॥ अथ शतबलिवानरसेनाश्लाघन-
पूर्वकं वर्णयति—षष्टिरित्यारभ्य हरिरित्यन्तेन ॥ गि-
रिसहस्राणां षष्टिरस्ति । ते रम्याः काञ्चनपर्वता
भवन्ति । गिरिवरः मेरुः । अस्ति ह्यस्तगिरिः पूर्वत-
श्चापरो मेरुः ॥ ३८—३९ ॥ वैश्वानरसमाः ।
वैश्वानरः अग्निः तद्वदुग्रा इत्यर्थः । ज्वलिताशीविषाः
कुपितसर्पाः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां ते आशी-
विषाः । “आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्यामिलाषयोः”
इत्यमरः । पृषोदरादित्वात् सलोपः । तद्वत्कोपना
इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अञ्चितलाङ्गुलाः उदञ्चितलाङ्गुलाः ।
मत्तेत्यादिना महाकायत्वमुक्तं । पर्वतसंकाशा इत्यनेन

स० गवाक्षमतामाह—एतइति । गोलाङ्गुलाः असितमुखा इति पृथग्विद्यमानलात्सामान्यतः कपयः । अन्यतरस्ययौगिकत्वे-
न विशेषणलंवा । स्वेष्टालङ्कारासिंसाधनं सेतुबन्धनं दृष्ट्वा ह्युत्सन्तो गोलाङ्गुलं स्वजातिं गवाक्षं परिवार्य लङ्कां मर्दितुमभिवर्तन्ते ॥ ३२—
३३ ॥ ती० यं काञ्चनपर्वतं । यस्य काञ्चनपर्वतस्य । यस्मिन् काञ्चनपर्वते । अस्तादिसमीपवर्तिनि सावर्णिनिवासमेरौ ॥ ३४ ॥

[पा०] १ क. घ.—छ. झ. अ. ट. बहुशो. २ ख. येनैतत्. ३ ड. झ. ट. महाराज. ४ झ. सर्वकालफल. ५ च.
छ. सूर्यः शतवर्णाभं. ६ ड. झ. ट. सर्वे. ७ ख. च. छ. अ. पुष्पसमन्विताः. ८ ख. घ. ड. च. झ. ट. गिरिसहस्राणि.
९ झ. ट. निवसन्त्युत्तरगिरौ. घ. च. छ. अ. निवसन्त्युत्तरगिरौ. १० ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. ज्वलदाशीविषोपमाः.

वृत्तपिङ्गलरक्ताक्षा भीमभीमगतिस्वराः ॥ मर्दयन्तीव ते सर्वे तस्थुर्लङ्कां समीक्ष्य ते ॥ ४२ ॥
 एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्यवान् ॥ जयार्थं नित्यमादित्यमुपतिष्ठति बुद्धिमान् ॥ ४३ ॥
 नास्मा पृथिव्यां विख्यातो राजञ्शतवलीति यः ॥ एषैवाशंसते लङ्कां खेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४४ ॥
 विक्रान्तो बलवाञ्छूरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ रामप्रियार्थं प्राणानां दयां न कुरुते हरिः ॥ ४५ ॥
 गजो गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानरः ॥ एकैक एव यूथानां कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ ४६ ॥
 तथाऽन्ये वानरश्रेष्ठा विन्ध्यपर्वतवासिनः ॥ न शक्यन्ते बहुत्वात् संख्यातुं लघुविक्रमाः ॥ ४७ ॥

सर्वे महाराज महाप्रभावाः सर्वे महाशैलनिकाशकायाः ॥

सर्वे समर्थाः पृथिवीं क्षणेन कर्तुं प्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

शुकनरावणंप्रति सारणानुक्तानांहनुमदादिवानरवीराणां रामलक्ष्मणादीनांच प्रभावादिप्रशंसनपूर्वकं पृथङ्गामनिर्देशेन प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा लक्ष्मणोद्वाहसर्वसंख्यालक्षणकथनपूर्वकं वानरसेनासु तावत्संख्यापर्याप्तित्वेदेनम् ॥ २ ॥

सारणस्य वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ बलमादिश्य तत्सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 स्थितान्पश्यसि यानेतान्मत्तानिव महाद्विपान् ॥ न्यग्रोधानिव गाङ्गेयान्सालान्हेमवतानिव ॥ २ ॥
 एते दुष्प्रसहा राजन्बलिनः कामरूपिणः ॥ दैत्यदानवसंकाशा युद्धे देवपराक्रमाः ॥ ३ ॥
 एषां कोटिसहस्राणि नव पञ्च च सप्त च ॥ तथा शङ्खसहस्राणि तथा वृन्दशतानि च ॥ ४ ॥

दाढ्यमुक्तं ॥ ४१ ॥ भीमभीमाः भीमप्रकाराः । प्रकारः सादृश्यं । भीमसदृशाः ईषद्वीमा इत्यर्थः । “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विर्भावः । तादृशगमन-स्वराः ते वानराः । ते तव । लङ्कां समीक्ष्य मर्दयन्तीव तस्थुः मर्दयन्तीव तिष्ठन्ति । आपो लिङ्गव्यत्ययः ॥ ४२ ॥ उपतिष्ठति उपतिष्ठते ॥ ४३ ॥ एषैवेति संधिरार्षः ॥ ४४ ॥ पौरुषे पराक्रमे । प्राणानां प्राणेषु ॥ ४५-४७ ॥ प्रविध्वस्तविकीर्णशैलां प्रविध्वस्ताः चूर्णिताः विकीर्णा विक्षिप्ताः शैलाः यस्याः सा तां तथा ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-भूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

एवं सारणेनोक्तं श्रुत्वाशुकस्तेन कात्कर्षेणानुक्तेः स्वयं तत्सर्वं दर्शयत्यष्टाविंशे सर्गे—सारणस्येति ॥ शुकः सारणस्य वचः श्रुत्वा तेन कात्कर्षेणानुक्तेः स्वयं तत्सर्वं बलं आदिश्य अङ्गुल्या निर्दिश्य । रावणं । अथ कात्कर्षेण । अब्रवीत् । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्कर्षेणवथो अथ” इत्यमरः । सविन-योक्त्येतनाय राक्षसाधिपमित्युक्तं ॥ १ ॥ न्यग्रो-धान् वटान् । गाङ्गेयान् गङ्गातटरुहान् । हेमवतान् हिमवत्पर्वतोद्भवान् ॥ २ ॥ दैत्यदानवसंकाशाः दैत्य-दानवतुल्यबलाः ॥ ३ ॥ शङ्खवृन्दादिस्वरूपसुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति । वृन्दशतादिसंख्याः सन्तीति शेषः

ति० तेवानराः । ते तव । लङ्कांसमीक्ष्य मर्दयन्तीव मर्दयन्तइवतिष्ठन्ति ॥ शि० एके प्रधानाः । सर्वेयेनिवमन्ति तेसर्वे लङ्कांसमर्दयन्तीव । अतएव समीक्ष्यतस्थुः । एतेनलिङ्गव्यत्ययार्थः इत्युक्तिश्चिन्त्या ॥ ४२ ॥ इतिसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥

स० बलं रामबलं रामसेनां । तत्सर्वं खेनतेनापिज्ञातंसर्वमादिश्य । रामेणोक्तवचश्चादिश्य विज्ञाय । स्थितस्यसारणस्यवचः श्रुत्वा स्थितंरावणंप्रति शुकोऽथवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ ति० गाङ्गेयान् गङ्गातटोत्पन्नान् । अनपत्येपिद्विगार्षेः ॥ २ ॥ ति० एषां

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. वृत्तपिङ्गलेनेप्राहिमहाभीमगतिस्वनाः. २ घ. भीमतरस्वनाः. ३ क. ग. ज. मिमर्दयि-षबोलङ्कांसर्वेतिष्ठन्त्युदीक्ष्यते. ४ ड. छ. झ. ज. वीर्यवान्. ५ घ. पर्यवस्थितः. ६ क. ग. च. छ. ज. व. स्फीतान्. ७ ड.—ट. शङ्खसहस्राणि.

एते सुग्रीवसचिवाः किष्किन्धानिलयाः सदा ॥ हरयो देवगन्धर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः ॥ ५ ॥
 यौ तौ पश्यसि तिष्ठन्तौ कुमारौ देवरूपिणौ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ ताभ्यां नास्ति समो युधि ॥ ६ ॥
 ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनाबुभौ ॥ आशंसेते युष्मा लङ्कामेतौ मर्दितुमोजसा ॥ ७ ॥
 [यैवेतावेतयोः पार्श्वे स्थितौ पर्वतसन्निभौ ॥ सुमुखोसुमुखश्चैव मृत्युपुत्रौ पितुःसमौ ॥
 श्रेष्ठन्तौ नगरीं लङ्कां कोटिभिर्दशभिर्वृतौ ॥ ८ ॥]
 यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ॥ यो बलात्क्षोभयेत्कुङ्कः समुद्रमपि वानरः ॥ ९ ॥
 एषोभिगन्ता लङ्काया वैदेह्यास्तव च प्रभो ॥ एनं पश्य पुरा दृष्टं वानरं पुनरागतम् ॥ १० ॥
 ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतः ॥ हनुमानिति विख्यातो लङ्घितो येन सागरः ॥ ११ ॥
 कामरूपी हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वितः ॥ अनिवार्यगतिश्चैव यथा सततगः प्रभुः ॥ १२ ॥
 उद्यन्तं भास्करं दृष्ट्वा बालः किल पिपासितः ॥ त्रियोजनसहस्रं तु अध्वानमवतीर्य हि ॥ १३ ॥
 आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत्प्रतियास्यति ॥ इति संचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पितः ॥ १४ ॥
 अनाधृष्यतमं देवमपि देवैर्पिदानवैः ॥ अनासाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥ १५ ॥

॥ ४ ॥ सुग्रीवसचिवाः सुग्रीवसहायाः । “मन्त्री प्रशंसायां रूपं प्रत्ययः । यथा सततगः । सत-
 सहायः सचिवः ” इत्यमरः । देवगन्धर्वैः देवेभ्योग-
 न्धर्वेभ्यश्चेत्यर्थः । उत्पन्नाः कामरूपिण इति कामरूपि-
 त्वेनोत्पन्ना इत्यर्थः । पूर्वं कामरूपित्वमुक्तं तस्येदा-
 नीमौत्पत्तिकत्वमुच्यते इति न पुनरुक्तिः ॥ ५ ॥
 कुमारौ युवानौ । देवेति रावणं प्रति संबुद्धिः ।
 रूपिणौ प्रशस्तरूपौ । प्रशंसायां मत्वर्थीय इति प्रत्ययः ।
 यौ पश्यसि तौ मैन्दश्च द्विविदश्चेत्युच्येते इत्यर्थः
 ॥ ६ ॥ युधि ताभ्यां समो नास्तीत्यत्र हेतुं दर्शयति—
 ब्रह्मणेति ॥ समनुज्ञातौ सन्तौ अमृतप्राशिनावित्यर्थः
 ॥ ७—८ ॥ हनुमन्तं वर्णयति—यं त्वित्यादिना ॥
 प्रभिन्नं मत्तं । “प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः ” इत्यमरः
 ॥ ९ ॥ अभिगन्तेति । वैदेहीपक्षे अभिगमनं अन्वे-
 षणं । रावणपक्षे दर्शनं ॥ १० ॥ ज्येष्ठ इति । अत्र
 एष इत्यध्याहार्यः । केसरिणः पुत्रः तस्य क्षेत्रजः पुत्रः
 ॥ ११ ॥ बलरूपसमन्वितः प्रशस्तबलसमन्वितः ।

कोटीतिसुग्रीवसचिवसंख्या । सर्वबलसंख्यातुसर्गांतेवक्ष्यति ॥ ४ ॥ ति० समनुज्ञाताइत्यत्र “लोपःशाकल्यस्य” इति लोपः ॥
 स० यथा सम्यक् । “निवृत्तिमार्गः कथितआदौ भगवता यथा ” इति भागवतश्लोकमुदाहृत्य “यथायोग्याखिलज्ञता ” इत्यनु-
 व्याख्यासुधायां “यथेतिभिन्नपदसम्यग्वाचि ” इत्युक्तेः ॥ ७ ॥ स० ज्येष्ठइत्यनेनान्येप्यवरजाः सन्तीति ज्ञायते ॥ वातात्मजः
 वातस्य बायोः आत्मजः औरसः ॥ ११ ॥ स० बुभुक्षितः भक्षणेच्छवानित्यर्थः । त्रियोजनसहस्रं । उपलक्षणमेतत् । अवतीर्य
 मानुस्त्वज्ञात् मे मम । क्षुत् न प्रतियास्यति भूमिस्थफलादिभिरिशेषः । तस्मादादित्यमाहरिष्यामीति निश्चित्यपुत्रे ॥ १३—१४ ॥
 स० अनासाद्यैव पतितः इन्द्रवज्रादिति शेषः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. समानौ. २ ड. झ. ट. द्विविदश्चैव. च. छ. व. द्विविदश्चेति. ३ झ. समनुज्ञातावमृत. ४ ड.—
 ट. यथालङ्का. ५ अयं श्लोकः प्राचीनकोशेषु न दृश्यते औत्तराहपाठ एव दृश्यते. ६ ग.—ट. लङ्कायां. ७ ड. छ. झ. ट. कामरूपो.
 ८ च. व. बलवीर्य. ९ ख. च. छ. बाल्येकिल. १० घ. ड. झ. व. बुभुक्षितः. ११ घ. मधिरुच. १२ क. घ.—छ. झ.
 अ. ट. निश्चित. १३ ड. झ. पुष्टवेबल. १४ ड.—ट.

पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले ॥ किञ्चिद्भिन्ना दृढहोर्हनुमानेन तेन वै ॥ १६ ॥
 सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरिः ॥ नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो वाऽपि भाषितुम् ॥ १७ ॥
 एष आशंसते लङ्कामेको भेदितुमोजसा ॥ [येनै जाज्वल्यतेऽसौ वै धूमकेतुस्तवाद्य वै ॥
 लङ्कायां निहितश्चापि कथं विस्मरसे कपिम् ॥ १८ ॥]
 यैश्चैषोऽनन्तरः शूरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विख्यातपौरुषः ॥ १९ ॥
 यस्मिन्न चलते धर्मो यो धर्मं नातिवर्तते ॥ यो ब्राह्ममखं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ २० ॥
 यो भिन्ध्याद्गगनं बाणैः पर्वतानपि दारयेत् ॥ यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्येव पराक्रमः ॥ २१ ॥
 यस्य भार्या जनस्थानात्सीता चापहृता त्वया ॥ स एष रामस्त्वां योद्धुं राजन्समभिवर्तते ॥ २२ ॥
 यस्यैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजाम्बूनदग्रभः ॥ विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुञ्चितमूर्धजः ॥ २३ ॥
 ऐषोऽस्य लक्ष्मणो नाम भ्राता प्राणसमः प्रियः ॥ नये युद्धे च कुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २४ ॥
 अमर्षो दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान्बली ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ २५ ॥

न्धाकाण्डोक्तेः । यद्यप्युत्तरकाण्डे इन्द्रवज्रेण पतन-
 मुक्तं । तथापि तदपि हेतुन्तरमिति ज्ञेयं ॥ १५-१६ ॥
 कथमियं कथा त्वया विदितेत्यत्राह—सत्यमिति ॥
 आगमः आप्तवाक्यं तदेव योग उपायः तेन । यद्वा
 आप्तवाक्यश्रवणेन मम मया रूपं वपुः भाषितुं न
 शक्यं । कामरूपदर्शनादितिभावः ॥ १७—१८ ॥
 अथ रामं वर्णयति—यश्चैष इत्यादिना ॥ अनन्तरः
 अन्तरं अवकाशः तद्ग्रहितः । स्कन्धारूढत्वेन पूर्वो-
 क्तहनुमतोत्यन्तसन्निहितइत्यर्थः । शूरः हनुमदारूढ-
 त्वेन प्रकटितशौर्यः । श्यामः कनकमयशिखरारूढ-
 कालाम्बुदकमनीयविग्रहः । पद्मनिभेक्षणः दिव्यवि-
 ग्रहमहातटाकस्थविकसितकमललोभनीयविलोचनः ।
 अनरण्यादिवदयं न मन्तव्यः । किंत्विक्ष्वाकूणां मध्ये
 अतिरथः अतिशयितरथः । अपराजितरथइत्यर्थः ।
 अत्र न वयमेव प्रमाणं । लोके विख्यातपौरुषः खर-
 वधादिना ख्यातं भवद्वैरिवालिबधेन विशेषेण ख्यातं
 पौरुषं यस्य तथोक्तः ॥ १९ ॥ न केवलं पौरुषं
 धर्मोऽप्यस्यैव स्वमित्याह—यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्धर्मो

न चलति जाबालिप्रभृतिमिराकुलितोप्यप्रकम्पितः यो
 धर्मं नातिवर्तते भरतसीतादिभिः कृतेषु प्रतिबन्धे
 पितृवचनमुनिप्रतिज्ञाधर्मं नातिवर्तते । खरयुद्धेऽपस-
 र्पणं बाणपातावकाशालाभार्थं । छद्मना वालिवधस्त्व-
 न्यथानुपपत्त्यावश्यमाश्रितविषयप्रतिज्ञाया निर्वोढ-
 व्यतया च । न केवलं पौरुषधर्मो अस्त्रबलं चास्यैव-
 त्याह—य इति । ब्राह्ममखं ब्रह्मास्त्रमखं । वेदांश्च
 वेद जानाति । ब्रह्मास्त्रमखस्य वेदान्तर्गतत्वेऽपि प्राधान-
 न्यात्पृथगुक्तिः । वेदविदां वेदार्थविदां वरः उपदे-
 श्युः वसिष्ठादिभ्योऽप्युक्तः ॥ २० ॥ उक्तं पौरुष-
 मेव प्रपञ्चयति—यो भिन्ध्यादित्यादि ॥ गगनं गग-
 नस्थविमानादि । आदिशब्देन पातालादिकमुच्यते
 ॥ २१ ॥ संप्रति कोपोद्भव मूलमाह—यस्य भार्वेति
 ॥ २२ ॥ अथ लक्ष्मणं वर्णयति—यस्यैष इत्यादिना ॥
 दक्षिणे रामस्येति शेषः । शुद्धजाम्बूनदग्रभः स्वर्ण-
 वर्णः । ताम्राक्षः त्वद्विषयकोपेनेति भावः ॥ २३ ॥
 सर्वेति । शास्त्रशब्दो नीतिशास्त्रव्यतिरिक्तपरः ॥ २४ ॥
 प्राणो बहिश्चर इत्यनेन प्राणसंरक्षकत्वमुच्यते

स० वज्रशिलातलाटनाद्वहनाभङ्गेनमात्रं । तथापि किञ्चिद्भेदेतिहोर्हनुमेतिदृढहोर्हनुमेतिरित्युक्तं ॥ तेनमिमितेन हनुमानिति
 गीयतइतिशेषः ॥ मतुबर्थश्चप्राशस्त्यं । तदेवदार्ढ्यमितिभावः ॥ १६ ॥ ति० धूमकेतुरभिः । येनजाज्वल्यते प्रज्वलितःकृतः ।
 तत्तेजोरुद्धोपि यत्तुच्छंप्राप्य प्रज्वलितः ॥ १८ ॥ ति० यस्य दर्शितस्यहनुमतोऽनन्तरः समीपवर्ती ॥ १९ ॥ ति० गगनं
 बाणैर्भिन्ध्यात् सर्वदुष्करमपितस्यसुकरमितितात्पर्यं ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. ग. ड.—ट. बाहु. २ ड. झ. ट. मयितुं. ३ अयंश्लोकः क. ख. ड.—ट. पाठेऽनुद्ध्यते. ४ ड. ज.
 झ. ट. यस्यैषो. ५ ख. ड.—ट. विधुतपौरुषः. ६ ज. भिन्ध्यान्मेदिनी. ७ ड. च. झ. ज. ट. मेदिनीवापि. ८ घ. नीलजी-
 मूतमूर्धजः. ९ ड. छ.—ट. एषोहिलक्ष्मणोनामभ्रातुःप्रियहितरतः. ख. सएष. १० ख. प्रभुः. क. सखा. ११ ड. छ. झ.
 ट. शस्त्रभृतांवरः. १२ घ. विक्रान्तोबलवान्वशी. ड. झ. ट. विक्रान्तश्चजयीबली. ख. च. छ. ज. विक्रान्तोबलसंयुतः.

न ह्येष राघवस्यार्थे जीवितं परिरक्षति ॥ एवैवाशंसते युद्धे निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ २६ ॥
 यस्तु सन्वयमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति ॥ रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥ २७ ॥
 श्रीमता राजराजेन लङ्कायामभिषेचितः ॥ त्वामेव प्रतिसंरब्धो युद्धायैषोभिवर्तते ॥ २८ ॥
 यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं मध्ये गिरिमिवाचलम् ॥ सर्वशाखामृगेन्द्राणां भर्तारमपराजितम् ॥ २९ ॥
 तेजसा यशसा बुद्ध्या ज्ञानेनाभिजनेन च ॥ यः कपीनतिवभ्राज हिमवानिव पर्वतान् ॥ ३० ॥
 किष्किन्धां यः समध्यास्ते गुहां सगहनद्रुमाम् ॥ दुर्गां पर्वतदुर्गस्थां प्रधानैः सह यूथपैः ॥ ३१ ॥
 यस्यैषा काञ्चनी माला शोभते शतपुष्करा ॥ कान्ता देवमनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ॥ ३२ ॥
 एतां च मालां तारां च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः ॥ ३३ ॥
 शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ॥ शतं कोटिसहस्राणां शङ्ख इत्यभिधीयते ॥ ३४ ॥
 शतं शङ्खसहस्राणां महाशङ्ख इति स्मृतः ॥ महाशङ्खसहस्राणां शतं वृन्दमिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥
 शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ॥ महापद्मसहस्राणां शतं पद्ममिति स्मृतम् ॥ ३६ ॥
 शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति स्मृतम् ॥ महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते ॥ ३७ ॥
 शतं खर्वसहस्राणां महाखर्वमिति स्मृतम् ॥ महाखर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते ॥ ३८ ॥
 शतं समुद्रसाहस्रमोघ इत्यभिधीयते ॥ शतमोघसहस्राणां महौघ इति विश्रुतः ॥ ३९ ॥
 एवं कोटिसहस्रेण शङ्खानां च शतेन च ॥ महाशङ्खसहस्रेण तथा वृन्दशतेन च ॥ ४० ॥

॥ २५—२६ ॥ पक्षं पार्श्वं । रक्षोगणेति । चतुर्णा-
 मेव रक्षसां गणतुल्यविक्रमत्वात्तथोक्तं । राजा त्वद्रा-
 ज्यस्येत्येषः । अत्र हीति गायत्र्याः षोडशाक्षरं
 ॥ २७ ॥ राजत्वं कुत इत्यत्राह—श्रीमतेति ॥
 श्रीमता अवाप्तसमस्तकामत्वेनलङ्काराज्यानमिलाषिणे-
 त्यर्थः । राजराजेन विभीषणादिराजत्वानिर्वाहे स्वस्य
 राजराजत्वं न निर्वहेदिति मन्वानेन । लङ्कायां
 निमित्ते । लङ्कायां राजेतिवान्वयः ॥ २८ ॥ अथ
 सुग्रीवं वर्णयति—मध्ये रामविभीषणयोर्मध्ये । अचलं
 निश्चलं ॥ २९ ॥ बुद्ध्या ऊहापोहरूपज्ञानेन । ज्ञानेन
 शास्त्रजन्यज्ञानेन । अभिजनेन कुलेन । अतिवभ्राज
 अतिशय्य बभ्राज ॥ ३० ॥ गहनं वनं । दुर्गा

प्राकारादिना दुर्गमां । पर्वतदुर्गस्थां पर्वतरूपदुर्गे
 स्थितां ॥ ३१ ॥ शतपुष्करा शतपद्मा । कान्ता
 कान्यमाना । लक्ष्मीः वीरलक्ष्मीः । तद्धारणे कदा-
 चिदपि पराजयो न भवतीति सदा वाली तां वहति
 स्मेति प्रसिद्धिः । तद्धारणादेव हि रामस्तदनभिमुख
 एव वालिनं हतवान् ॥ ३२ ॥ प्रतिपादितः प्रापितः
 ॥ ३३ ॥ उक्तानुक्तसकलवानरसंख्यां वक्तुं प्रथमतः
 संख्यामेव दर्शयति—शतमित्यादिना ॥ शतपर्यन्त-
 संख्यायाः स्फुटत्वात्तदूर्ध्वसंख्या अत्र संकीर्त्यन्ते ।
 शतसहस्राणां लक्षाणां शतं कोटिरित्याहुः ॥ ३४—
 ॥ ३९ ॥ एवं कोटिसहस्रेणेत्याद्यवान्तरसंख्याभेद-

स० रक्षोगणपरिक्षिप्तः रक्षसांगणः यस्यासौ तथा । तेनलयापरिक्षिप्तः बहिर्निष्कासितः । रक्षोगणैर्वर्जितइतिवा । राजराजेन
 राजश्रेष्ठेन । लङ्कायाराजा सत्रभिषेचितइत्यन्वयः । एतेन तत्त्वतस्तेन त्वं तुच्छीकृतइत्यवेहीतिसूचयति ॥ ति० यस्य
 प्राग्गणितस्वरात्मस्यसर्वपक्षमाश्रित्यतिष्ठतीत्यन्वयः ॥ शि० रक्षोगणैः परिक्षिप्तः त्यक्तः । एषविभीषणः अतएव एषः लङ्काराज्य-
 विषयकेच्छावान् असौविभीषणः लांप्रतियुद्धाय संरब्धोभिवर्तते ॥ २७—२८ ॥ स० प्रतिसंरब्धः प्रतिना मनःपूर्वकतांसौहा-
 र्दत्यागपूर्वकतावासंरंभस्यद्योतयति ॥ २८ ॥ इत्यष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. ट. यस्य. २ ड.—ट. लामसौ. ३ घ. तिष्ठते. ४ ड.—ट. ममितौजसं. ५ ख. घ. ड. ज.
 झ. ट. बलेनाभि. ६ ड. झ. ट. दुर्गमां. ७ ख.—ड. झ. व. ट. शङ्कुरित्यभिधीयते. ८ क.—ट. शङ्कुसहस्राणां. ९ ख.
 क.—ट. महाशङ्कु. १० क.—ट. महाशङ्कु. ११ ख.—ट. वृन्दमिहोच्यते. १२ ड. च. झ. व. ट. पद्ममिहोच्यते. १३ क.
 च. व. महाखर्वमिहोच्यते. १४ झ. ट. विश्रुतं. १५ ड. च. झ. व. ट. शङ्कुनां च. १६ क.—च. झ. व. ट. महाशङ्कु.

महावृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च ॥ महापद्मसहस्रेण तथा सर्वशतेन च ॥ ४१ ॥
समुद्रेण शतेनैव महौघेन तथैव च ॥ एष कोटिमहौघेन समुद्रसदृशेन च ॥ ४२ ॥
विभीषणेन सचिवै राक्षसैः परिवारितः ॥ सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां युद्धार्थमभिवर्तते ॥
महाबलवृत्तो नित्यं महाबलपराक्रमः ॥ ४३ ॥

इमां महाराज समीक्ष्य बाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितग्रहोपमाम् ॥

ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां यथा जयः स्यान्न परैः पराजयः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शुकसारणकृतशत्रुपक्षप्रशंसनमसहमानेनरावणेन सभर्त्सनं तद्विसर्जनपूर्वकं यथावच्छयनासनादिरामाचरणावगमाद्य
शार्दूलादिचारवरप्रेषणम् ॥ १ ॥ वेपान्तरधारणेनवानरसेनामध्यप्रविष्टैर्विभीषणदृष्टनिवेदितैर्वानरमुष्टिपिष्टैः कृपचाराम-
विमोचितैः शार्दूलादिभिः पुनारावणसमीपगमनम् ॥ २ ॥

शुकेन तु सैमाख्यातांस्तान्दृष्ट्वा हरियुथपान् ॥ समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं स्वं विभीषणम् ॥ १ ॥
लक्ष्मणं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् ॥ सर्ववानरराजं च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २ ॥
[गजं गवाक्षं गवयं मैन्दं द्विविदमेव च ॥ अङ्गदं चैव बलिनं वज्रहस्तात्मजात्मजम् ॥ ३ ॥
हनूमन्तं च विक्रान्तं जाम्बवन्तं च दुर्जयम् ॥ सुपेणं कुमुदं नीलं नलं च प्रवर्गर्षभम् ॥ ४ ॥]
किञ्चिदाविग्रहदयो जातक्रोधश्च रावणः ॥ भर्त्सयामास तौ वीरौ कथान्ते शुकसारणौ ॥ ५ ॥
अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ ॥ रोपगद्गदया वाचा संरन्धः परुषं वचः ॥ ६ ॥
न तावत्सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः ॥ विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहप्रग्रहे प्रभोः ॥ ७ ॥
रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्तताम् ॥ उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥ ८ ॥

कीर्तनं अवान्तरसेनापतिभेदात् ॥ ४०—४१ ॥ समुद्र-
सदृशेन सागरसदृशेन ॥ ४२ ॥ सचिवैः राक्षसैरुपल-
क्षितेन विभीषणेन परिवारितः सुग्रीवः त्वामभि त्वां-
प्रति । युद्धार्थं वर्तते ॥ ४३ ॥ ज्वलितग्रहोपमां क्रूरग्रहो-
पमां । यथा ते जयो न स्यात् प्रत्युत परैः पराजय एव
स्यात् तथा यत्नः क्रियतामिति ध्वन्यते ॥ ४४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः
सर्गः ॥ २८ ॥

अथ रावणेन चारप्रेषणादिप्रतिपाद्यत एकोन-
त्रिंशे—शुकेनेत्यादिश्लोकत्रयं ॥ सर्ववानरराजं चेत्यत्र
चकारो हनुमदादिसमुच्चयार्थः । आविग्रहदयः भीत-
हृदयः । तथापि जातक्रोधः परस्तवाकर्णनेन कुपित
इत्यर्थः । कथान्ते वचनान्ते ॥ १—५ ॥ रोपगद्गदया
कोपस्खलितया । संरन्धः कुपितः ॥ ६ ॥ तावन् प्रथ-
मतः । निग्रहप्रग्रहे निग्रहातुग्रहयोः । प्रभोः शक्तस्य ।
नृपतेः विप्रियं वक्तुं न सदृशं नाम । नामेति नीति-
शास्त्रप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥ विप्रियपदोक्तं विशदयति—
रिपूणामिति ॥ अभिवर्ततां अभिवर्तमानानां । अप्र-

ति० भर्त्सयामास स्वकीयभीताकारगोपनार्थोऽयं व्यापारः ॥ ५ ॥ स० रिपूणां शत्रूणां । ननु “रिपोरपिशुणावाच्याः” इत्याद्युक्ते-
स्तत्तुतिर्युक्त्येतोवक्ति—प्रतिकूलानामिति । विरुद्धाचरणवतामित्यर्थः । सुतिस्तु अप्रतिकूलशत्रुजातीयविषयेतिभावः । त-
त्प्राह—युद्धार्थमिति । अप्रस्तवे तद्विषयकप्रश्रमाभावे । स्तवं गुणकीर्तनं । वक्तुंसदृशं नाम सदृशं किल काकुः । यद्वा उभाभ्यामेवाप्रस्तवे
[पा०] १ क. ख. च. छ. ट. एवंकोटि. २ ड. —ट. वीरेणसचिवैःपरि. ३ ड. झ. ट. मनुवर्तते. ४ ड. व. छ. झ. व.
ट. पराभवः. ५ ड. झ. व. ट. समादिष्टान्दृष्ट्वा. ६ इदंश्लोकद्वयं क. ख. च. छ. व. पाठिषुदृश्यते. क. ख. च. छ. व. नीलं-
सेनापतिवैवर्तनलंगवयमेवच. ७ ज. घ. च. छ. ज. जातामपेक्ष. ८ च. व. नृपतेःकटु.

आचार्या गुरवो वृद्धा वृथा वां पर्युपासिताः ॥ सारं यद्राजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते ॥

गृहीतो वा न विज्ञातो भारो ज्ञानस्य बोद्धेते ॥ ९ ॥

ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्टया धराम्यहम् ॥ १० ॥

किंनु मृत्योर्भयं नास्ति वक्तुं मां परुषं वचः ॥ यस्य मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम् ॥ ११ ॥

अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः ॥ राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः ॥ १२ ॥

हन्यामहं त्विमौ पापौ शत्रुपक्षप्रशंसकौ ॥ यदि पूर्वोपकारैस्तु न क्रोधो मृदुतां व्रजेत् ॥ १३ ॥

अपध्वंसत गच्छध्वं सन्निकर्षादितो मम ॥ न हि वां हन्तुमिच्छामि सराम्युपकृतानि वाम् ॥ १४ ॥

हतावेव कृतघ्नौ तौ मयि स्नेहपराङ्मुखौ ॥ १५ ॥

एवमुक्तौ तु सत्रीडौ तावुभौ शुकसारणौ ॥ रावणं जयशब्देन प्रतिनन्द्याभिनिस्सृतौ ॥ १६ ॥

अब्रवीत्तु दशग्रीवः समीपस्थं महोदरम् ॥ उपस्थापय मे शीघ्रं चारान्नीतिविशारदान् ॥

महोदरस्तथोक्तस्तु शीघ्रमाज्ञापयच्चरान् ॥ १७ ॥

स्त्वे अनवसरे । स्तवं वक्तुं सदृशं नाम सदृशं किम् ।

युद्धारम्भसमयो हि परस्तुत्यनर्ह इति भावः ॥ ८ ॥

यद्यस्मात् राजशास्त्राणां सारं प्रतिपाद्यसारभूतं ।

अनुजीव्यं अनुजीविकृत्यं । न गृह्यते न ज्ञायते ।

अतः वां युवाभ्यां गुरवः महान्तः । वृद्धाः ज्ञानवय-

श्शीलसंपन्नाः । आचार्याः नीतिशास्त्रोपदेष्टारः ।

वृथा पर्युपासिताः । तदुपासनफलादर्शनान्निरर्थक-

माराधिता इत्यर्थः । ननु चिरोपासितगुरोरज्ञानं

नसाम्प्रतं तत्राह—गृहीतो वेति । गृहीतोवार्थः । न

विज्ञातः न विशेषेण ज्ञातः । विस्मृत इत्यर्थः । तर्हि

कथं ज्ञातृत्वप्रवाद इत्यत्राह—भार इति । ज्ञानस्य

भारः ऊह्यते वा । जातमपि ज्ञानं नानुष्ठानपर्यवसा-

यीत्यर्थः । यद्वा ज्ञानस्य भार ऊह्यते । ज्ञानभारभ-

रणाभिमान एव क्रियते न तु तत्कार्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

आवयोरङ्गत्वे कथमेतावत्पर्यन्तमस्मन्मत्यनुसारेण तव

राज्यभरणं तत्राह—ईदृशैरिति ॥ ईदृशैः एवं नीति-

शास्त्रज्ञानाभिज्ञैरित्यर्थः । धरामि राज्यमिति शेषः ।

“धृञ् धारणे” इति भौवादिको धातुः । धरामि

जीवामीति वा ॥ १० ॥ मां परुषं वचो वक्तुं युवयो-

र्मृत्योः सकाशात् भयं नास्ति किंनु । वक्तुं उद्यतयोर्यु-

वयोरिति शेष इत्यप्याहुः । परुषोक्तिमात्रे कुतो

मृत्युरित्यत्राह—यस्येति । शासतो मे जिह्वैव शुभा-

शुभं प्रयच्छति । शासने प्रवृत्तस्य मे जिह्वाचलन-

मेव मृत्युं श्रेयो वा प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ राज-

दोषः राजकोपः । दहनस्पृष्टवनपादपस्थितिसंभवाद-

प्यसंभावित्वा राजदोषस्पृष्टजनस्थितिरिति भावः ।

तिष्ठन्ते तिष्ठन्ति ॥ १२ ॥ स्वमनः प्रत्याह—हन्या-

मिति ॥ १३ ॥ अपध्वंसत स्थानात्प्रच्यवध्वं । पर-

स्मैपदं बहुवचनं चार्ष । गच्छध्वं गच्छत । सन्निकर्षात्

दृष्टिविषयात् ॥ १४ ॥ हतावित्यर्थः । कृतघ्नस्नेह-

पराङ्मुखत्वे एव तयोर्वधइति भावः ॥ १५ ॥ प्रति-

नन्द्य प्रशस्य । अभिनिस्सृतौ निर्गतौ ॥ १६ ॥ चारा-

स्त्वंबकुं सदृशं नाम नान्येषामिति वा । स्त्वशब्दार्थभूतगुणकीर्तनस्य नपुंसकताविवक्षया “अजानतामहिमानंतवेदं” “उदीचामातः स्थानेषकपूर्वायाः” “मातुर्गुणस्यासंभद्रपूर्वायाः” इत्यादिवचस्त्वमित्युक्तिः संभवतीति मन्तव्यमिति केचित् । वस्तुतस्तु “संबन्धमनुवर्तिष्यते” इति भाष्याद्विज्ञानात्तत्राह ॥ ८ ॥ ती० आचार्याः उपनयनपूर्वकं साङ्गवेदाध्यापकाः । गुरवः पित्रादयः । वृद्धाः ज्ञानवयोवृद्धाः । स० गुरुनिषेककृत्युक्त्यः । तद्वज्राद्याधुमुक्त्या अपि गुरव इति गुरव इत्युक्तिः ॥ वां युवाभ्यां । वृथा पर्युपासिताः । तयोर्गुरुमुखतोऽभ्यसनं स्वसाक्षिसिद्धिमित्येवमुक्तिः । वां युवाभ्यां सारं न्यायः । अनुजीव्यं ग्राह्यं न गृह्यते न गृहीतं । न्यायेचनी-रेचनचेषादं इति विश्वः ॥ ९ ॥ स० अपध्वंसत गच्छध्वं इति बहुवचनं तु एवमन्येचेत्परुषं वदित्यन्ति तर्हि तेषामप्ययमेव दण्ड इति सूचनाय । उभयत्र पदव्यत्यासोरावणपदव्यत्यासाय ॥ १४ ॥ ति० प्रतिनन्द्याभिनिस्सृतौ अयमेव तयोः राक्षसत्वाप्रापक-शापस्यान्त इत्यन्यत्र स्पष्टं ॥ १६ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. ट. आचार्यो. २ ड. च. झ. न. ट. वाह्यते. ३ ड. झ. न. ट. राजदण्डपरामृष्टः. ४ क. ख. घ. च. छ. ज. ट. अब्रवीत्स, ५ क.—ड. छ. झ. न. ट. चारामिति निशाचरः.

ततश्चाराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् ॥ उपस्थिताः प्राञ्जलयो वर्धयित्वा जयाशिषा ॥ १८ ॥
 तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ चारान्प्रत्यायिताञ्छरान्भक्तान्विगतसाध्वसान् ॥ १९ ॥
 इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्ष्य ॥ मन्त्रिष्वभ्यन्तरा येऽस्य ग्रीत्या तेन समागताः ॥ २० ॥
 कथं स्वपिति जागर्ति किमन्यच्च करिष्यति ॥ विज्ञाय निपुणं सर्वमागन्तव्यमशेषतः ॥ २१ ॥
 चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः ॥ युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २२ ॥
 चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् ॥ शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ २३ ॥
 ततस्ते तं महात्मानं चारा राक्षससत्तमम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं जगमुर्यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २४ ॥
 ते सुवेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ ॥ प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवविभीषणौ ॥ २५ ॥
 प्रेक्षमाणाश्चमूं तां च बभूवुर्भयविक्रवाः ॥ ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः ॥ २६ ॥
 विभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया ॥ शार्दूलो ग्राहितस्त्वेकः पापोऽयमिति राक्षसः ॥ २७ ॥
 मोचितः सोऽपि रामेण वध्यमानः प्रवङ्गमैः ॥ आनृशंसेन रामस्य मोचिता राक्षसाः परे ॥ २८ ॥
 वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः ॥ पुनर्लङ्कामनुप्राप्ताः श्वसन्तो नष्टचेतसः ॥ २९ ॥
 ततो दशग्रीवमुपस्थितास्तु ते चारा बहिर्नित्यचरा निशाचराः ॥
 गिरेः सुवेलस्य समीपवासिनं न्यवेदयन्भीमवलं महाबलाः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

नुपस्थापयेत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १७—१८ ॥ प्रत्यय एव प्रत्यायः तं प्राप्ताः प्रत्यायिताः तान् । विश्व-
 सनीयानित्यर्थः । विगतसाध्वसान् विगतशत्रुभया-
 न् ॥ १९ ॥ व्यवसायं कर्तव्यनिश्चयं । परीक्ष्य
 परीक्ष्यन् । शिथिलव्यवसायश्चेदमुं भीषयाम इति
 भावः । अस्य रामस्य मन्त्रिषु ये अभ्यन्तराः । अन्त-
 रङ्गभूता इत्यर्थः । तेन रामेण ग्रीत्या सङ्गताः । मित्र-
 भूता इत्यर्थः । तानपि परीक्ष्यन् । तच्छैथिल्ये तान्
 भेत्स्याम इत्याशयः ॥ २० ॥ कथं स्वपिति किमेकः
 स्वपिति उत जाग्रद्विरनेकैरावृतः स्वपिति । आद्ये
 सुप्ते युद्धं प्रवर्तयिष्याम इति हृदयं । कथं जागर्ति किं
 चिन्ताकुलः उतानाकुल इत्यर्थः । आद्ये व्याक्षिप्तं
 प्रहरिष्यामीत्याकूतं । किमन्यच्च करिष्यति । किं
 कंचित्कालं विलम्ब्य नगरमुपरोत्स्यति उत सद्य इति ।
 आद्ये क्रमेण वञ्चयिष्यामीति तात्पर्यं । निपुणं प्रच्छ-
 न्नमिति यावत् । क्रियाविशेषणमिदं । सर्वं उक्तं

स्वापादिकं । अशेषतः सर्वप्रकारेण विज्ञायागन्तव्यं ।
 अशेषतः अशेषश्चारैरिति वार्थः । अशेषत इत्युत्तर-
 शेषो वा ॥ २१ ॥ उक्तमाशयं विवृणोति—चारेणेति ॥
 पण्डितैः निपुणैः । वसुधाधिपैः । चारेणः चारद्वारेण ।
 अशेषतो विदितः शत्रुः युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य
 निरस्यते ॥ २२ ॥ चाराः शार्दूलमग्रतः कृत्वा प्रधानी-
 कृत्य । राक्षसेश्वरं रावणं । प्रदक्षिणं चक्रुः ॥ २३ ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणमित्यनुवादो मध्ये विलम्बाभावद्यो-
 तनार्थः ॥ २४ ॥ प्रच्छन्नाः वेषान्तरधारिणः ॥ २५ ॥
 भयविक्रवाः भयेन दीनाः । धर्मात्मना राक्षसेन्द्रेण
 विभीषणेनेत्यर्थः ॥ २६ ॥ निगृहीताः तजिता इत्यर्थः ।
 ग्राहितः ग्रहणं प्रापितः ॥ २७ ॥ मोचितः प्रहारा-
 दितिशेषः ॥ २८ ॥ अर्दिताः पीडिताः । विक्रान्तै-
 रित्यत्र विक्रममात्रोक्तैर्लघुविक्रमैरित्यत्र जवमात्रं
 विक्रमस्य विशेष्यते ॥ २९ ॥ बहिर्नित्यचराः
 परराष्ट्रेषु वृत्तान्तज्ञानाय सदा संचारशालाः । समी-

स० अस्य रामस्य । मन्त्रेषु आलोचनेषु अभ्यन्तराः अन्तरङ्गाः ये केद्व्यर्थः । यच्छब्दः “यत्तश्चेदितिसूर्यः” इति वत्प्र-
 श्रार्थः । समागताः साहाय्यार्थमिलिताः ॥ २० ॥ स० शार्दूलः तिरिक्काराक्षसाविभीषणेन दृष्टः अपि यदृच्छया विभीषणाज्ञावि-
 नैव गृहीताः शार्दूलस्तु अयमत्यन्तपाप इति किमिग्राहितः ॥ २७ ॥ स० भीमवलं भीमभयंकरं बलं शारोरसंन्येवा यस्य तं रामं ।

[पा०] १ ड. झ. व. ट. न्धीरान्विगत. छ. उशक्तान्विगत. २ ड. झ. ट. परीक्षितुं. ३ झ. व. ट. ठ. मन्त्रेष्वभ्य-
 न्तराः. ४ क. ड. क. झ. ट. किमद्यच. ५ ड.—ट. मोक्षितः. ६ ड. झ. ट. रामेण मोक्षिताः.
 वा. रा. १९३

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

नरावणंप्रति निजबलेगरुडयूहरचनयारामस्य सुवेलाचलसमीपेऽवस्थाननिवेदनपूर्वकंप्रविष्टमात्रस्य स्वस्थविभीष-
णेन निवेदनेवानरैर्बलाद्ग्रहणेन सर्वतःसंचारणपूर्वकं रामसमीपप्रापणादिनिवेदनम् ॥ १ ॥ तथारावणचोदनया सुग्रीवस्य
जीवबदादियूयनाथानांचपृथक्पितृनामादिनिवेदनम् ॥ २ ॥

ततस्तमसोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः ॥ सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥
चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ॥ जातोद्वेगोऽभवत्किंचिच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
अथवावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर ॥ नासि कच्चिदमित्राणां क्रुद्धानां वशमागतः ॥ ३ ॥
इति तेनानुशिष्टस्तु वाचं मन्दमुदीरयत् ॥ तदा राक्षसशार्दूलं शार्दूलो भयविह्वलः ॥ ४ ॥
न ते चारयितुं शक्या राजन्वानरपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
विक्रान्ता बलवन्तश्च राघवेण च रक्षिताः ॥ नापि संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोत्र न लभ्यते ॥ ६ ॥
सर्वतो रक्ष्यते पन्था वानरैः पर्वतोपमैः ॥ प्रविष्टमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्नचारिते ॥ ७ ॥
बलाद्गृहीतो रक्षोभिर्बहुधाऽसि विंचालितः ॥ जानुभिर्मुष्टिभिर्दन्तैस्तलैश्चाभिहतो भृशम् ॥ ८ ॥
परिणीतोसि हरिर्भिर्बलवद्भिरमर्षणैः ॥ परिणीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामसंसदम् ॥ ९ ॥
रुधिरादिग्धसर्वाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रियः ॥ हरिर्भिर्वध्यमानश्च याचमानः कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
राघवेण परित्रातो जीवामीति यदृच्छया ॥ ११ ॥
एष शैलैः शिलाभिश्च पूरयित्वा महार्णवम् ॥ द्वारमाश्रित्य लङ्काया रामस्तिष्ठति सायुधः ॥ १२ ॥

पवासिनमिति पुंस्त्वर्षा ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

अथ शार्दूलादिचारवचनं त्रिंशे—तत इति ॥
सुवेले सुवेलसमीपे । समीप्ये सप्तमी । सुवेलस्य
समीप इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १ ॥ चाराणां चारेभ्यः
॥ २ ॥ अथेति । शत्रुगृहीतत्वेन तेषां स्वरूपं किं
न ज्ञातमिति भावः ॥ ३ ॥ अनुशिष्टः पृष्टः । उदी-
रयत् अङ्गभाव आर्षः ॥ ४ ॥ चारयितुं चारविषयी-
कर्तुम् । न शक्याः चारसंचारविषया न भवन्तीत्यर्थः
॥ ५ ॥ संप्रश्नः परीक्षणं । अत्र वानरेषु ॥ ६ ॥

प्रविष्टमात्रे प्रविष्ट एव । अचारिते चाराविषयीकृते
॥ ७ ॥ रक्षोभिः विभीषणसचिवैः । विंचालितः
भुवि परिवर्तितः ॥ ८ ॥ परिणीतः परितो नीतः ।
सर्वतः परिणीय सर्वेषां निकटे चारोयमिति घोषण-
पूर्वकं परिणीयेत्यर्थः । रामसंसदं रामसभां । विह्वलः
मूर्च्छितः । मूर्च्छानिवृत्तावपि चलितेन्द्रियः ॥ ९ ॥
याचमानः त्राणमिति शेषः । परित्रात इत्यनुवादात्
॥ १० ॥ राघवेणेत्यर्थः ॥ जीवामीति यदृच्छया ।
इदानीं जीवनं यादृच्छिकमित्यर्थः । यद्वा इतीति
स्वशरीरप्रदर्शनं । अथवावच्च ते वर्णो दीनश्चासि
निशाचरेति ह्युक्तं ॥ ११ ॥ द्वारमाश्रित्य तिष्ठतीति

न्यवेदयन् । वानरैरुपद्रुतावपि जीवन्तीति महाबलादित्युक्तं ॥ ३० ॥ इत्येकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शि० शार्दूलं किंचिदब्रवीच्च । किंचिदिति जातोद्वेगइत्यत्रान्वयिवा ॥ २ ॥ स० भयविह्वलः कपिभयविह्वलः शुकसारणव-
त्किमुक्तौ किंभविष्यतीति भयविह्वलोवा ॥ ४ ॥ स० संप्रश्नः पर्यनुयोगः ॥ ६ ॥ स० विचारिते विचारणे प्रक्रान्तेस-
शेषः ॥ ७ ॥ ति० विचारितः बहुप्रकारगत्याचालितः ॥ स० रक्षोभिः विभीषणसंबन्धिभिः । रक्षोभिः सहागतैस्सहेतिवा ।

[पा०] १ घ. ततस्तदक्षोभ्य. २ ख. ग. राघवेणसुरक्षिताः. घ. राघवेणाभिरक्षिताः. ३ क. ख. ड. च. झ. अ.
तस्मिन्विचारिते. ज. तस्मिन्निवासिते. ग. तस्मिन्नचारिते. ४ झ. अ. विचारितः. ५ च.—ट. रुधिरसाविदीनाङ्गो. ६ ड. झ.
ट. मामेतिच. ७ ड. झ. अ. ट. शैलशिलाभिस्तु.

गरुडव्यूहमास्थाय सर्वतो हरिर्भिवृतः ॥ मां विसृज्य महातेजा लङ्कामेवाभिवर्तते ॥ १३ ॥
 पुरा प्राकारमायाति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां वाञ्छस्यै प्रयच्छाशु मुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ १४ ॥
 मनसा तं तदा प्रेक्ष्य तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः ॥ शार्दूलं सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ १५ ॥
 यदि मां प्रति युध्येरन्देवगन्धर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकमयादपि ॥ १६ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा रावणः पुनरब्रवीत् ॥ चारिता भवता सेना केऽत्र शूराः पुत्रङ्गमाः ॥ १७ ॥
 कीदृशाः किंप्रभाः सौम्य वानरा ये दुरासदाः ॥ कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि रक्षसः ॥ १८ ॥
 तथाऽत्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलाबलम् ॥ अवश्यं वैलसंख्यानं कर्तव्यं युद्धमिच्छताम् ॥ १९ ॥
 तथैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्वरः ॥ इदं वचनमारेभे वक्तुं रावणसन्निधौ ॥ २० ॥
 अथर्क्षरजसः पुत्रो युधि राजा सुदुर्जयः ॥ गद्गदस्याथ पुत्रोऽत्र जाम्बवानिति विश्रुतः ॥ २१ ॥
 गद्गदस्यैव पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २२ ॥
 सुषेणश्चापि धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् ॥ सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन्दिगृहस्थः कपिः ॥ २३ ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ १२—१३ ॥
 पुराप्राकारमायाति आयास्यतीत्यर्थः । “यावत्पुरा-
 निपातयोर्लट्” । एकतरं द्वयोरेकं । “एकाञ्च प्राचां”
 इति तरप् । एकतरमित्युक्तं विवृणोति—सीतामिति
 ॥ १४ ॥ मनसा प्रेक्ष्य आलोच्य । तं शार्दूलमुवा-
 चेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सीतास्यैप्रदीयतामित्यस्योत्तर-
 माह—यदीति ॥ युध्येरन् तथापि सीतां न प्रदा-
 स्यामि । सर्वलोकेभ्यो भयादपि न प्रदास्यामीतियो-
 जना ॥ १६ ॥ एवं प्रथमपक्षस्यानुपपत्त्या द्वितीय-
 पक्षं करिष्यमाणः तत्र ज्ञातव्यविशेषं पृच्छति—एव-
 मित्यादि श्लोकत्रयं ॥ भवता सेना चारिता चार-
 विषयीकृता । सम्यग्दृष्टेत्यर्थः । अत्र सेनायां । के
 शूराः ॥ १७ ॥ ये दुरासदाः ते कीदृशाः कीदृशा-
 काराः । किंप्रभाः किंप्रभावाः । कस्य पुत्राः कस्य
 पौत्राश्च । तत्त्वं तेषां वानराणां भावं । आख्याहि

॥ १८ ॥ कथने किं प्रयोजनमित्यत्राह—तथेति ॥
 तथा एवमाख्याते सति । तेषां बलाबलं ज्ञात्वा अत्र
 वानरेषु । प्रतिपत्स्यामि प्रतिपत्स्ये । कर्तव्यं ज्ञास्या-
 मीत्यर्थः ॥ १९—२० ॥ अथेत्युत्तरवचनारम्भे ।
 द्वितीयोऽथशब्दः पादपूरणे । राजा सुग्रीवः । पाश्चा-
 लीन्यायेन गद्गदेन पोषितत्वात्तुपुत्रो जाम्बवान् ।
 तस्य ब्रह्मणो जृम्भारम्भसंभूतत्वात् ॥ २१ ॥ अन्यः
 पुत्रः धूम्रः । जाम्बवान् धूम्रश्चेति गद्गदस्य द्वौ पुत्रा-
 वित्यर्थः । यस्य पुत्रेणैकेन महता रक्षसां अक्षादीनां
 कदनं हननं । कृतं । स केसरी शतक्रतोर्गुरुः बृह-
 स्पतिः तस्य पुत्रः । सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः
 ॥ २२ ॥ धर्मस्य देवतायाः । ननु, “वरुणो जन-
 यामास सुषेणं नाम वानरं” इति बालकाण्डोक्तं ।
 सत्यमुक्तं । स एवात्र धर्मशब्देनोच्यते । शार्दूलो वा
 भयाकुलोऽन्यथा श्रुतवान् । अन्योऽयं सुषेण इत्यप्याहुः ।

वानरैरितिशेषः ॥ ८ ॥ स० गरुडव्यूहमास्थाय प्रस्थानसमयत्वात् । साक्षाद्गरुडारोहेज्ञातमगवच्चोरावणःप्रपन्नश्चेदवतारव्यापारा-
 निष्पादनस्यादिति व्यूहमिषेणतं विरचय्य तत्रस्थितइतिध्वनिः ॥ १३ ॥ स० सुवतेत्यनेन अतुतभाषणेप्रत्यवेयामितिपरिज्ञानम-
 स्तीतिसूच्यते ॥ १८ ॥ स० गद्गदस्य द्वितीयजन्मनि । नचैवंवचनेकिंकल्पकमितिवाच्यं । देवानामुत्पत्तेर्नानाविधायाभारतभाग-
 वतादौप्रोक्तिरेवेत्येवोह । अत्रापि “जांबवाज्जुंभमाणस्यममवक्त्रादजायत” इत्येकत्रनिर्भातृकस्यैकस्यब्रह्मजलत्पनं अन्यत्रधूम्रासु-
 जत्वेनगद्गदपुत्रजलत्पनंचकल्पयिष्यतोऽसुमर्थमितिज्ञेयं । “गद्गदोजांबवतःक्षेत्रद्वारापिता । यद्यपि “जांबवाज्जुंभमाणस्यममव-
 क्त्रादजायत” इतिमगवन्मुखादस्योत्पत्तिःश्रुता । तथापिजुंभणसमयेऽवद्गतायामगवच्छेदोर्गद्गदक्षेत्रमाविश्यतेनरूपेणपरिणामाद-
 दोषः । इतिनागोजिभट्टकल्पनमलपीकरोतिशक्तिक्षेत्रापेक्षयेतिमन्तव्यं । इत्युक्तःकेसरिक्षेत्रजलवचनवत्काव्यवचनाच्च ॥ २१ ॥

[पा०] १ ड. झ. व. ट. वापि. न. छ. चापि. २ ड. छ. झ. व. ट. युद्धंवापि. ३ ड. झ. व. ट. तत्तदा. ४ ग.
 ड. झ. ट. सुयन्तेदेव. ५ ख. ड. छ.—ट. चरिता. ६ ड. छ. झ. ट. सुवत. ७ ड. झ. ट. खलुसंख्यानं. ८ ड. छ.
 झ. ट. राजन्सु.

सुमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः ॥ मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा ॥ २४ ॥
 पुत्रो हुतवहस्याथ नीलः सेनापतिः स्वयम् ॥ अनिलस्य च पुत्रोत्र हनुमानिति विश्रुतः ॥ २५ ॥
 नप्ता शक्रस्य दुर्धर्षो बलवानङ्गदो युवा ॥ मैन्दश्च द्विविदश्रोभौ बलिनावश्विसंभवौ ॥ २६ ॥
 पुत्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ २७ ॥
 दश वानर कोट्यश्च शूराणां युद्धकाङ्क्षिणाम् ॥ श्रीमतां देवपुत्राणां शेषं नाख्यातुमुत्सहे ॥ २८ ॥
 पुत्रो दशरथस्यैव सिंहसंहननो युवा ॥ दूषणो निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ २९ ॥
 नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन ॥ विराधो निहतो येन कबन्धश्चान्तकोपमः ॥ ३० ॥
 वक्तुं न शक्तो रामस्य नरः कश्चिद्गुणान्क्षितौ ॥ जनस्थानगता येन यावन्तो राक्षसा हताः ॥ ३१ ॥
 लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातङ्गानामिवर्षभः ॥ यस्य बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३२ ॥
 श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसंभवौ ॥ वरुणस्य च पुत्रोऽन्यो हेमकूटः पुवङ्गमः ॥ ३३ ॥
 विश्वकर्मसुतो वीरो नलः पुवगसत्तमः ॥ विक्रान्तो बलवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः ॥ ३४ ॥
 राक्षसानां वरिष्ठश्च तव आता विभीषणः ॥ परिगृह्य पुरीं लङ्कां राघवस्य हिते रतः ॥ ३५ ॥
 इति सर्वं समाख्यातं तवेदं वानरं बलम् ॥ सुवेलेऽधिष्ठितं शैले शेषकार्ये भवान्गतिः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एवमन्यत्रापि ज्ञेयं ॥ २३ ॥ मृत्युरेव स्वयंभुवा सु-
 मुखादिवानररूपेण सृष्टः । सुमुखादयो मृत्युतुल्या
 इत्यर्थः । यद्वा सुमुखादयो मृत्युपुत्रा इत्यर्थः ॥ २४ ॥
 अनिलस्य पुत्रः औरसः । एवं तत्र तत्र पितृद्वयनि-
 र्देशो बीजित्वक्षेत्रित्वाभ्यामिति मन्तव्यं ॥ २५ ॥
 नप्तेति । अत्र नष्टशब्दोर्थसामर्थ्यात्पौत्रे वर्तते
 ॥ २६—२७ ॥ वानरकोट्य इत्यत्र वानरेत्यविभ-
 क्तिकनिर्देशः । “ सुपां सुलुक्—” इत्यादिना षष्ठ्या
 लुक् । वानराणामित्यर्थः । शेषं जन्मस्थानादि ।
 नोत्सहे न शक्नोमि ॥ २८ ॥ सिंहसंहननः रमणी-
 यावयवसन्निवेशवान् । “ वराङ्गरूपोपेतो यः सिंह-
 संहननो हि सः ” इत्यमरः ॥ २९—३० ॥ ये

जनस्थानगताः ते यावन्तः ते सर्वेऽपि हता इत्यर्थः ।
 “ यावत्तावच्च साकल्ये ” इत्यमरः ॥ ३१ ॥ चश-
 व्देन दशरथस्य पुत्र इत्याकृष्यते । मातङ्गानामिवर्षभः
 गजश्रेष्ठ इव स्थितः ॥ ३२—३३ ॥ सुदुर्धरः सुदु-
 र्धरनामा ॥ ३४ ॥ लङ्कां रामात् परिगृह्य तस्य हिते
 रतो विभीषणस्तव आतेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ गतिः
 प्रमाणं । अत्र वानरजन्मोक्ते प्रायशो बालकाण्डोक्त-
 विरोधादेतत्सर्गं विनापि पूर्वोत्तरकथासंघट्टनाच्च
 सर्गाय कल्पित इत्याहुः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशस्सर्गः ॥ ३० ॥

श्री० नन्वत्रसर्गधर्मस्यपुत्रःशुषेणः वैवस्वतपुत्रौशरभगन्धमादनावित्युच्यते । बालकाण्डे तु “ वरुणोजनयामाससुषेणं नामवानरम् ।
 शरभं जनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलम् । घनदस्यसुतः श्रीमान्वानरोगन्धमादनः ” इति त्रयाणामन्यत उत्पत्तिरुक्ता । सत्यं ।
 शुषेणादिसंज्ञावतामनेकेषामपि सत्त्वान्निरोधः ॥ ३६ ॥ इति त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. तावन्तो. २ घ. ड. छ. झ. ट. वेगवानत्र.

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

रावणेनमन्त्रिमुखात्सैन्यरामस्यसुबेलाचलरामनश्रवणान्मन्त्रिभिस्सहालोच्यकर्तव्यनिर्धारणेन तद्विसर्जनम् ॥ १ ॥ तथा स्वचोदनयाविद्युज्जिह्वेनमायातिर्मितरामशिरश्शरासनसदृशशिरश्शरासनप्रदर्शनेन सीताविमोहनम् ॥ २ ॥

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः ॥ सुबेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥
 चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ॥ जातोद्वेगोऽभवत्किञ्चित्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 मन्त्रिणः शीघ्रमायान्तु सर्वे वै सुसमाहिताः ॥ अयं नो मन्त्रकालो हि संप्राप्त इति राक्षसाः ॥ ३ ॥
 तस्य तच्छासनं श्रुत्वा मन्त्रिणोऽभ्यागमन्दुतम् ॥ ततः स मन्त्रयामास सचिवै राक्षसैः सह ॥ ४ ॥
 मन्त्रयित्वा स दुर्धर्षः क्षमं यत्समनन्तरम् ॥ विसर्जयित्वा सचिवान्प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५ ॥
 ततो राक्षसमाहूय विद्युज्जिह्वं महाबलम् ॥ मायाविदं महामायः प्राविशद्यत्र मैथिली ॥ ६ ॥
 विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः ॥ मोहयिष्यावहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥
 शिरो मायामयं गृह्य राघवस्य निशाचर ॥ त्वं मां समुपतिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः ॥ ८ ॥
 एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः ॥ [दर्शयामास तां मायां सुप्रयुक्तां स रावणे ॥]
 तस्य तृष्टोऽभवद्राजा प्रददौ च विभूषणम् ॥ ९ ॥
 अशोकवनिकायां तु सीतादर्शनलालसः ॥ नैर्ऋतानामधिपतिः संविवेश महाबलः ॥ १० ॥
 ततो दीनार्तमैदन्याहो ददर्श धनदानुजः ॥ अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां महीतले ॥ ११ ॥
 भर्तारमेव ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ उपासमानां घोराभी रक्षसीभिरितस्ततः ॥ १२ ॥
 [राक्षसीभिर्वृतां सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ उत्पातमेघजालाभिश्चन्द्ररेखामिवावृताम् ॥ १३ ॥
 भूषणैरुत्तमैः कैश्चिन्मङ्गलार्थमलंकृताम् ॥ चरन्तीं मारुतोद्धृतां क्षिप्तां पुष्पलतामिव ॥ १४ ॥
 हर्षशोकान्तरे मग्नां विषादस्य विलक्षणां ॥ स्तिमितामिव गाम्भीर्यान्नदीं भागीरथीमिव ॥ १५ ॥]
 उपसृत्य ततः सीतां प्रहर्षं नाम कीर्तयन् ॥ इदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम् ॥ १६ ॥

अथ सीतामोहनमेकत्रिंशे । कथासंघटनाय पूर्व-
 सर्गोक्तमनुवदति—तत इति ॥ स्पष्टः ॥ १ ॥
 चाराणां चारेभ्यः । जातोद्वेगः जातसंभ्रमः । सचि-
 वान् मन्त्रिणः समीपस्थान् ॥ २ ॥ हे राक्षसाः अयं
 नो मन्त्रकालः संप्राप्तः इति हेतोः मन्त्रिणः समाया-
 न्त्विति इदं वाक्यमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः । यद्वा
 इदमब्रवीदित्यस्य वाक्यान्तस्थेनेतिशब्देन संबन्धः ।
 राक्षसा इत्युत्तरशेषः । अथवा हे मन्त्रिणः भवन्तः
 आयान्तु समीपमिति सचिवानब्रवीन् । राक्षसा इति
 मन्त्रिविशेषणं । सचिवै राक्षसैरित्यनुवादान् । सुसमा-
 हिताः नीतिकुशला इत्यर्थः ॥ ३—४ ॥ समनन्तरं
 रामस्य समीपागमनानन्तरं । यत् क्षमं कर्तुमुचितं
 तन्मन्त्रयित्वेति योजना ॥ ५—७ ॥ गृह्य गृहीत्वा
 ॥ ८ ॥ तस्य तस्मिन् ॥ ९ ॥ लालसः सामिलापः
 ॥ १०—११ ॥ उपास्यमानां अनुव्रतां ॥ १२—१५ ॥
 प्रहर्षं नाम कीर्तयन् प्रहर्षवार्ता कीर्तयन्निव । नामे-

रामानु० ततस्तमक्षोभ्यबलमित्यनुवादः पूर्वसर्गादौचकृतः । 'पूर्वमेवमयाष्टोर्जांबवाटक्षपुङ्गवः । जृम्भमाणस्यसहसामम-
 वक्राद्जायत' इतिजृम्भमाणपितामहवक्रादुत्पन्नत्वेनप्रसिद्धस्यजांबवतःपूर्वसर्गोद्गद्गदपुत्रत्वेनाभिधानाद्विगोचःस्फुरति । पूर्वसर्गम-
 न्तरेणापिकथासंगच्छते । तथापि स्थितस्यगतिथिन्तनीयेतिन्यायेन पूर्वसर्गोव्याख्यातः ॥ शि० शार्दूलवचनश्रवणानन्तरकालि-
 करारावर्णप्रतिचारान्तराणांवचनमाह—ततइति । नृपतेः रावणस्य । चराः चाराः ॥ १ ॥ ती० प्रहर्षनामकीर्तयन् हेसीतेइति-
 तिसंबोधयन् ॥ स० प्रहर्षं रामपराजयजं । नाम नाम्ना । अर्थतस्त्वपरमार्थः । प्रहर्षन् प्रहर्षयन् । नाम सीतायाः हेसीतेइति ।

[पा०] १ ख. ग. च. छ. ज. ट. लङ्कायांनृपतेक्षराः. २ ग. रामबलमहत्. ३ क. ग. ड.—ट. मन्त्रयित्वातु. ४ इद-
 मर्थं घ.—ट. पाठेषुदृश्यते. ५ ख. च. छ. ज. प्रददौवरभूषणं. ६ घ. प्रविवेश. ७ ड.—ट. मदीनार्हो. ८ क. ग.-
 राक्षसीभिरदूरतः. ९ इदंलोकत्रयं प्राचीनकोशेषुनदृश्यते । औत्तराहपादएवदृश्यते.

सान्त्वयमाना मया भद्रे यमुपाश्रित्य बलसे ॥ खरहन्ता स ते भर्ता राघवः समरे हतः ॥ १७ ॥
 छिन्नं ते सर्वतो मूलं दर्पस्ते विहतो मया ॥ व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि ॥ १८ ॥
 विहृजेमां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि ॥ भवस्व भद्रे भार्याणां सर्वासामीश्वरी मम ॥ १९ ॥
 अल्पपुण्ये विवृत्तार्थे मूढे पण्डितमानिनि ॥ शृणु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा ॥ २० ॥
 समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः ॥ वानरेन्द्रप्रणीतेन महता वृतः ॥ २१ ॥
 सँनिविष्टः समुद्रस्य पीड्य तीरमथोत्तरम् ॥ बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥ २२ ॥
 अथाध्वनि परिश्रान्तमर्धरात्रे स्थितं बलम् ॥ सुखसंसुप्तमासाद्य चारितं प्रथमं चरैः ॥ २३ ॥
 तत्प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम ॥ बलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २४ ॥
 पट्टिशान्परिधायाँक्रान्दण्डान्खड्गान्महायसान् ॥ बाणजालानि शूलानि भास्वरान्कूटमुद्रान् ॥ २५ ॥
 यद्यीश तोमराञ्चक्षीश्चक्राणि मुसलानि च ॥ उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः ॥ २६ ॥
 अथ सुप्तस्य रामस्य प्रहस्तेन प्रमाथिना ॥ असक्तं कृतहस्तेन शिरश्छिन्नं महासिना ॥ २७ ॥
 विभीषणः समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया ॥ दिशैः प्रव्राजितः सँवैर्लक्ष्मणः प्लवगैः सह ॥ २८ ॥

त्यपरमार्थे ॥ १६ ॥ बलासे जल्पसि । मां निष्ठुर-
 मवद इत्यर्थः ॥ १७ ॥ मूलं आधारभूतं । सर्वतः
 कात्क्षर्येण व्यसनेन निमित्तेन । प्रार्थनां विनेत्यर्थः
 ॥ १८ ॥ मृतेन रामेण । भवस्वेत्यात्मनेपदमार्थे ॥ १९ ॥
 निवृत्तार्थे एतावत्पर्यन्तं निवृत्तपुरुषार्थे । पण्डितमा-
 निनि । “ क्यङ्मानिनोश्च ” इति द्वस्त्वं ॥ २० ॥
 समुद्रान्तं समुद्रीतरं । प्रणीतेन आनीतेन ॥ २१ ॥
 स रामः समुद्रस्योत्तरं तीरं महता बलेन पीड्य पीड-
 यित्वा । दिवाकरे अस्तं प्रयाति सति निविष्टः ॥ २२ ॥
 कात्क्षर्येऽथशब्दः । अध्वनि परिश्रान्तं अतएव
 स्थितं । अर्धरात्रे सुखसंसुप्तं बलं प्रथममासाद्य चारैश्चा-
 रितमभूत् ॥ २३ ॥ यत्र बले । रामः सलक्ष्मणोव-

स्थितः । तदस्य बलं प्रहस्तप्रणीतेन महता बलेन हतं
 ॥ २४ ॥ पट्टिशानित्यादिश्लोकद्वयं ॥ पट्टिशान् असि-
 विशेषान् । परिधान् अर्गलानि । चक्रान् क्षुद्रचक्राणि ।
 महायसान् महायसनिर्मितान् । दण्डविशेषणमेतत् ।
 कूटमुद्रान् अयःकीलकीलितगदाः । यष्टीः केवलद-
 ण्डान् । तोमरान् स्थूलाग्रगदाः । प्रासान् क्षेपणीः ।
 चक्राणि महाचक्राणि । पट्टिशादीनुद्यम्योद्यम्य वानरेषु
 निपातिताः । त इति शेषः ॥ २५—२६ ॥ प्रमथ्नाति
 प्रहरतीति प्रमाथिः तेन । कृतहस्तेन शिक्षितहस्तेन
 कर्त्रा । महासिना कणेन । असक्तं अविलम्बितं यथा
 भवति तथा । छिन्नमित्यन्वयः ॥ २७ ॥ विभीषणः
 समुत्पत्य गतोपि निगृहीत इत्यर्थः । प्रव्राजितः पला-

अहंरावणइतिस्वनामवा कीर्तयन् ॥ १६ ॥ शि० ननुतवोक्तस्यसत्यत्वे अहंतल्लोकमेवगमिष्यामीत्यतआह—व्यसनेनेति
 मूढे हेप्राप्तनिरोधे । आत्मनोव्यसनेन पतिवियोगदुःखेनोपलक्षितालं एनां तल्लोकगमनविषयां । मतिर्विख्यज । मृतेन लोकान्तरं
 गतेनपत्या लंकिंकरिष्यसि । तत्प्राप्तिर्नभविष्यतीत्यर्थः । अतोममभार्याः स्त्रियः । भविष्यसि प्राप्यसि । तासांसंव्यासतीतत्रैव
 निवत्स्यसीत्यर्थः । तदेवब्रह्मन्तरेणाह—भवस्वेति । हेभद्रे । अल्पपुण्ये अल्पानांक्षुद्राणामपिपुण्यंपवित्रत्वंयया यन्नामस्मरणादि-
 नाक्षुद्राभपिपूताभवन्तीत्यर्थः । तत्संबोधनं । ननिवृत्तोर्थोयस्याः । सर्वार्थसंपन्नेत्यर्थः । तत्संबोधनं । मूढे प्राप्तनिरोधे । पण्डिता-
 न्मन्यतेसत्करोतितच्छीला । तत्संबोधनं । ममभार्याणां ईश्वरी पूज्या लंभवत् ॥ १८—२० ॥ स० चक्राणि अस्त्राणि ।
 “ चक्रंसेनाराक्षयोः । राष्ट्रास्त्रयोरपि ” इतिविश्वः ॥ स० नपुंसकशेषे निपातितानीतिवस्तुतोवच्यं । सर्वस्यैतस्यावास्तविक-
 तांकविरवगमयांबभूवैर्निर्देशेनेतिमन्तव्यम् ॥ निपातनस्यप्रधानकर्मलादुद्यमनस्यावान्तरकर्मलादेतत्कर्मकर्मभूतपरिधादिपदोत्त-
 रंप्रथमयामवितव्यमितित्वाद्विषयनियमादित्येतद्विशेषः ॥ उक्तंचमनोरमायां “ उक्तंचहरीणा । प्रधानेतरयोर्यत्रद्रव्यस्यक्रिययोः
 पृथक् । शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुच्यते । प्रधानविषयाशक्तिःप्रत्ययेनाभिधीयते । यदागुणेतदातद्वदनुकापिप्रतीयते ”
 इतीति ॥ २६ ॥ स० कृतहस्तेन शिक्षितकरेण । असक्तं यथामहासिनाशिरश्छिन्नं । यथानिद्राभङ्गोभवेद्भवेच्चशिरश्छेदः तथा-

[पा०] १ ड. झ. ट. यमाश्रित्यविमन्यसे. क. घ. यमुपाश्रित्यवर्तसे. २ ख. ड. झ. ट. दर्पश्चनिहतो. क. ग. घ. च.
 छ. ज. न. दर्पस्तेनिहतो. ३ क. ग. ड. झ. ट. विख्यजैतां. ख. घ. च. छ. न. विख्यजैनां. ४ झ. संनिविष्टः. ५ ड. झ. ट.
 शक्रानृष्टेन्दण्डान्महायुधान्. ६ घ. ड. झ.—ट. दिशं. ७ ड. झ. सैन्यैर्लक्ष्मणः. ख. च. छ. न. सैन्यैर्लक्ष्मणश्चप्लवङ्गमैः.

सुग्रीवो ग्रीवया सीते भग्नया प्लवगाधिपः ॥ निरस्तहनुकः शेते हनुमात्राक्षसैर्हतः ॥ २९ ॥
 जाम्बवानथ जानुभ्यामुत्पतन्निहतो युधि ॥ पट्टिशैर्बहुभिच्छिन्नो निकृत्तः पादपो यथा ॥ ३० ॥
 भैन्दश्च द्विविदश्चोभौ निहतौ वानरर्षभौ ॥ निश्चसन्तौ रुदन्तौ च रुधिराण पुरिष्ठतौ ॥
 असिना व्यायतौ छिन्नौ मध्ये हरिनिषूदनौ ॥ ३१ ॥
 अनुतिष्ठति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा ॥ ३२ ॥
 नाराचैर्बहुभिच्छिन्नः शेते दर्या दरीमुखः ॥ कुमुदस्तु महातेजा निष्कूजः सायकैः कृतः ॥ ३३ ॥
 अङ्गदो बहुभिच्छिन्नः शरैरासाद्य राक्षसैः ॥ पतितो रुधिरोद्गारी क्षितौ निपतितान्नादः ॥ ३४ ॥
 हरयो मथिता नागै रथजातैस्तथाऽपरे ॥ शायिता मृदिताश्चाश्वैर्वायुवेगैरिवाम्बुदाः ॥ ३५ ॥
 प्रहृताश्चापरे त्रस्ता हन्यमाना जघन्यतः ॥ अभिद्रुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३६ ॥
 सागरे पतिताः केचित्केचिद्रगनमाश्रिताः ॥ ऋक्षा वृक्षानुपाकृता वानरीं वृत्तिमाश्रिताः ॥ ३७ ॥
 सागरस्य च तीरेषु शैलेषु जवनेषु च ॥ पिङ्गलास्ते विरूपाक्षैर्बहुभिर्बहवो हताः ॥ ३८ ॥
 एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया ॥ क्षतजार्द्र रजोध्वस्तमिदं चास्याहृतं शिरः ॥ ३९ ॥
 ततः परमदुर्धर्षो रावणो राक्षसाधिपः ॥ सीतायामुपमृण्वन्त्यां राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ४० ॥
 राक्षसं क्रूरकर्माणं विद्युज्जिह्वं त्वमानय ॥ येन तद्राघवशिरः संग्रामात्स्वयमाहृतम् ॥ ४१ ॥
 विद्युज्जिह्वस्ततो गृह्य शिरस्तत्सशरासनम् ॥ प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ४२ ॥
 तमब्रवीत्ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् ॥ विद्युज्जिह्वं महाजिह्वं समीपपरिवर्तिनम् ॥ ४३ ॥
 अग्रतः कुरु सीतायाः शिघ्रं दाशरथ्ये शिरः ॥ अवस्थां पश्चिमां भर्तुः कृपणा साधु पश्यतु ॥ ४४ ॥
 एवमुक्तं तु तद्रक्षः शिरस्तत्प्रियदर्शनम् ॥ उप निक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४५ ॥
 रावणश्चापि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं महत् ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं सीतामिदमुवाच च ॥ ४६ ॥

यितः ॥ २८ ॥ ग्रीवया उपलक्षित इति शेषः ॥ २९ ॥ जानुभ्यां जानुनोः । निहतः । अथ पट्टिशैश्छिन्नः । जाम्बवान् निकृत्तः पादपइवामूत् ॥ ३० ॥ व्यायतौ दीर्घशरीरौ । मध्ये कटिस्थाने ॥ ३१ ॥ अनुतिष्ठति शेते । पनसः पनसफलं । तथा खण्डित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ निष्कूजः निर्दंशवदः ॥ ३३ ॥ राक्षसैरासाद्य शरैश्छिन्नः निपतितान्नादोद्गदः क्षितौ पतितः ॥ ३४ ॥ शायिताः शयानाः । अपरे हरयः वायुवेगैरम्बुदा इव नागै रथजातैश्च मृदिताः ॥ ३५ ॥ त्रस्ताः अत एवामिद्रुताः । जघन्यतः पृष्ठतः । हन्यमानाः अपरे हरयः सिंहैः द्विपा इव प्रहृताः ॥ ३६—३७ ॥ पिङ्गलाः वानराः । विरूपाक्षैः वानरैः ॥ ३८—३९ ॥ राक्षसीं समीपवर्तिनीं कांचित् ॥ ४०—४१ ॥ ततः राक्षसीं प्रत्याङ्गापनवचनश्रवणान्तरमेव ॥ ४२—४३ ॥ पश्चिमामवस्थां । मरणमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ उप समीपे । अन्तरधीयत अपागच्छत् ॥ ४५ ॥ चिक्षेप आचर्क्य । विद्युज्जिह्वहस्तादित्यर्थः । त्रिषु लोकेषु विख्यातं । वैष्णवत्वादि-

सकृताहेतुर्हस्तइवासिरितिकृतत्वं महत्त्वं चोभयोर्युज्यते ॥ शि० कृतहस्तेन हस्तेकृतेन महासिना ॥ २७ ॥ शि० पनसः विद्रीणपक्वपनसफलमिव पनसोनुश्रसिति ॥ ३२ ॥ शि० अङ्गदः अङ्गदविशिष्टः । अङ्गदः शरैश्छिन्नः ॥ ३४ ॥ शि० वानरैः व्यतिमिश्रिताः विभक्ताः । ऋक्षाः वृक्षानुपाकृताः ॥ ३७ ॥ ति० अन्तरधीयत अपागच्छत् । ऋगोष्ठांस्यातुमयुक्तत्वधियेति भावः ॥ शि० अन्तरधीयतेत्यनेन सीतादर्शनमात्रेण तस्य दयोत्यत्रेति सूचितं ॥ स० अन्तरधीयत । अन्तर्धानं तु पतिव्रता-

[पा०] १ ख. ड. झ. ट. परीवृतौ. ज. समुक्षितौ. २ ड.—ट. अनुश्रसिति. ३ ख. निष्प्राणश्चमहामतिः. ४ क. ख. घ.—ट. निपतितोद्गदः. ५ ग.—ट. नागैरथजालैः. ख. नागैः शरजालैः. च. नागैरथजालैः. ६ क.—ट. शयानामृदिताः. ७ क.—घ. च. छ. ज. प्रस्ताश्चापरे. ड. झ. प्रस्ताश्चपरे. ८ ड. झ. ट. वानरैर्व्यतिमिश्रिताः. ९ ड. झ. ट. विरूपाक्षैराक्षसैर्बहवो. १० ग. ड. झ. ट. विख्यातं रामस्यैतदिति ब्रुवन्. ख. घ. विख्यातं रामस्येदमितिव्रुवन्.

इदं तत्तव रामस्य कार्मुकं ज्यांसमायुतम् ॥ इह ग्रहस्तेनानीतं हत्वा तं निशि मानुषम् ॥ ४७ ॥

स विद्युजिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ विनिकीर्य रावणः ॥

विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं ततोऽब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

सीतया मायानिमित्तशिरसिसादृश्याद्रामशिरस्वप्रत्यभिज्ञानेन शोकाद्बहुधाविलापः ॥ १ ॥ अत्रान्तरे ग्रहस्तप्रहित-
दूताह्वानेन रावणापयाने मायाशिरसोऽन्तर्धानम् ॥ २ ॥ राक्षसैरावणप्रेरणया रणभेरीवादनेनसेनासंनाहनम् ॥ ३ ॥

सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् ॥ सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥ १ ॥

नयने मुखवर्णं च भर्तुस्तत्सदृशं मुखम् ॥ केशान्केशान्तदेशं च तं च चूडामणिं शुभम् ॥ २ ॥

तिभावः ॥ ४६—४७ ॥ त्रिगुजिह्वस्य तलोप अथ सीताप्रलापो द्वात्रिंशे—सा सीतेत्यादिश्लोक-
आर्पः । सहैव युगपदेव । विनिकीर्य शिरोधनुश्च त्रयमेकं वाक्यं ॥ हनुमता पूर्वं कथितं । सुग्रीवप्रति-
युगपत्सीतायाः पुरतः स्थापयित्वेत्यर्थः । विद्युजिह्वः संसर्गं रामस्य सुग्रीवप्रतिसंबन्धं । रावणमुखाच्छ्रुत्वे-
शिरः प्रक्षिप्तवान् स्वयं धनुरिति ज्ञेयं । वशानुगेत्य- तिशेषः । यद्वा दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं च सुग्रीवप्र-
नन्तरमिति करणं द्रष्टव्यं ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्द- तिसंबन्धस्य स्मरणं । अन्यत्र साक्षात्कारः ॥ १ ॥
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने नयने इति द्वितीया । भर्तुः सदृशं । भर्तुर्मुखसदृश-
युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ मित्यर्थः । इदं नयनादावप्यन्वेति । केशान्तदेशं

शापभोल्या ॥ ४५ ॥ स० विद्युजिह्वेन । विद्युजिह्वस्यैवेदं नामान्तरं वा । “अपिमापंमषं कुर्याच्छन्दोभङ्गनकारयेत्” इति वायुकार-
लाघवमवगन्तव्यं ॥ टी० “उपसृततः सीतां” इत्यारभ्यसंसर्गसमाप्तिपर्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु — रावणेर्दोषपट्टेदेवतात्वेन ज्ञात्वापिरा-
महस्ताद्वधेच्छुरपिरावणो रामेण सहैवैरसं पाद्यमृततीतरराक्षसवञ्चनाय देवीमोहनार्थमिव श्रीराममायाशिरआदिकंप्रदर्श्य रामवधश-
ङ्क्यामोहितादीर्वाहसिप्रियवचनैः समाश्रासयति—उपसृततः सीतामित्यारभ्यसंसर्गसमाप्तिपर्यन्तेन । उपसृत्य समीपं प्राप्य । प्रह-
र्षेण प्रहर्षयन् । दुष्टवचनं इतरराक्षसदृष्ट्यादुष्टमित्यर्थः ॥ सान्त्वयमानेति । रामस्य कापिहानिर्नास्तीति मया सान्त्वयमानापि यं राम-
माधितं उद्दिश्य वग्लसे दुःखेन धावसीत्यर्थः । खरहन्तासते भर्ता समरेहतोति किं । न हत एवेत्यर्थः । अतो दुःखं माप्राप्नुहीति शेषः ।
मम दुःखेन तव काहानिरित्याशङ्क्याह—छिन्नमिति । हे सीते आत्मनस्तव व्यसनेन हेतुना ते लयाते मम लदीय श्रुत्यस्य ममेत्यर्थः । दर्प-
मया लक्ष्म्या सह सर्वतः सर्वप्रकारेण निहतः । मूलं चलक्ष्म्या गमनमिति तत्तमपि छिन्नं । अतः भार्या भर्तव्या भविष्यति । रामेणैवेति-
शेषः । अतो दुःखं माप्राप्नुहीत्यर्थः । विस्मयेत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यं । हे भद्रे हे अमूढे सर्वज्ञे । एतां मिथ्या कल्पितरामविपद्विष-
यिणी । मतिं विमृज्य मम मद्भार्याणां च ईश्वराभव । अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे नष्टपुरुषार्थं पण्डितमानिनिमूढे मृते मृतकल्पे । एतादृश-
विशेषणविशिष्टमपि कृपयेति शेषः । क्रियद्यर्थे । एवं करिष्यसि यदि दुःखं न त्यजसीत्यर्थः । तर्ह्यहं सद्यो मरिष्यामीति शेषः । नन्वे-
ताराक्षस्यः किमिति रामविपत्तिं कथयन्तीत्याशङ्क्य तदसहमानः कुपित आह—शृण्वति । भर्तुर्वधं भर्तुर्वधविषयवचनमित्यर्थः ।
लंशुण । अहंत्वेतादृशमिथ्यावचनं श्रोतुं न सह इति शेषः । रामवधविषयराक्षस्युक्तिरसंगतेति दर्शयितुं राक्षस्युक्तिं स्वयमनुवदति ।
“समायातः ससुद्रान्तं माहन्तुं किल राघवः” इत्यारभ्य “क्षतजार्द्रं जोध्वस्तमिदं चास्याहृतं शिरः” इत्यन्तेन “मात्रातुं किल राघ-
व इत्यत्र किलशब्दो” वानरेन्द्रप्रणीतेनेत्यारभ्य “एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया” इत्यन्तं सर्वत्र योज्यः । तर्हि राक्षस्युक्तिः
सर्वात्मना मिथ्या किमिति आशङ्क्य नहि लम्बो मोहनार्थराक्षसैर्मायारामशिरआदिकं कल्पितमित्याशयेनाह—क्षतजार्द्रमिति । देव्यास्त-
च्छिरो दिदृक्षायां तदानेन राक्षसस्याह्वाने राक्षसीनियोजयिततः परमदुर्घर्ष इत्यादिना । अग्रतः कुर्वति । “अवस्थां पश्चिमां भर्तुः”
इत्याहुक्तिः इतरराक्षसवचनायाज्ञातव्या । सविद्युजिह्वेनेत्यस्य वास्तवार्थस्तु भवशानुगेत्यत्रावशानुगेतिच्छेदः । हे मे लक्ष्मी । अव-
शानुगा अस्य विष्णोः रामस्य वशमनुगच्छतीत्यवशानुगा भवेति ॥ ४८ ॥ इत्येकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ति० हनुमताख्यातं सुग्रीवप्रतिसंसर्गं सुग्रीवरामसंबन्धं रावणकल्पितवानरवधस्योपपादकं । स्मृत्वेति शेषः ॥ १ ॥

[पा०] १ ग. ज. ज्यांसमन्वितं. ड. च. छ. झ. ज. ट. ज्यासमायुतं. २ घ. ड. ज. विनिकीर्यमाणः. ३ ग. सुग्री-
वप्रतिसंसर्गं.

एतैः सर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदुःखिता ॥ विजगर्हेऽत्र कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा ॥ ३ ॥
सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनन्दनः ॥ कुलमुत्सादितं सर्वं त्वया कलहशीलया ॥ ४ ॥
आर्येण किं ते कैकेयि कृतं रामेण विप्रियम् ॥ यन्मेया चीरवसनस्त्वया प्रस्थापितो वनम् ॥
[इदानीं स हि धर्मात्मा राक्षसैश्च कथं हतः ॥ ५ ॥]

एवमुक्त्वा तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी ॥ जगाम जगतीं बाला छिन्ना तु कदली यथा ॥ ६ ॥
सा मृदूर्तात्समाश्वास्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ॥ तच्छिरः समुपाधाय विललापायतेक्षणा ॥ ७ ॥
हा हताऽस्मि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रत ॥ इमां ते पश्चिमावस्थां गताऽस्मि विधेया कृता ॥ ८ ॥
प्रथमं मरणं नार्या भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते ॥ सुवृत्त साधुवृत्तायाः संवृत्तस्त्वं ममाग्रतः ॥ ९ ॥
दुःखादुःखं प्रपन्नाया मग्नायाः शोकसागरे ॥ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोपि त्वं विनिपातितः ॥ १० ॥
सा श्वश्रूर्मम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव ॥ वत्सेनेव यथा धेनुर्विवत्सा वत्सला कृता ॥ ११ ॥

ललाटं ॥ २ ॥ अभिज्ञानैः चिह्नैः । “ प्रज्ञानं चाप्यभिज्ञानं ” इत्यमरः । अभिज्ञाय तदेव शिर इति प्रत्यभिज्ञायेत्यर्थः । अत्र रामविषये ॥ ३ ॥ हे कैकेयि सकामा भव । संपूर्णकामाभवेत्यर्थः । कः काम इत्यत्राह—हत इति । कलहशीलया कलहस्वभावया । कलहप्रयोजनयेतियावत् । त्वया सर्वं कुलं रघुवंशः । उत्सादितं भवति । तथा कुलनन्दनोऽयं रामो हतः । प्रव्राजनव्याजेन रामहननमेव त्वया संकल्पितं तदिदानीं विपरीतफलं ते जातं । कुलतन्तुभूतरामहननेन तदेकपराः सर्वे भरतादयो हता एव । कलह एव ते प्रयोजनं फलितमिति भावः ॥ ४ ॥ हेत्वन्तराभावादिदमेव रामवनप्रव्राजने हेतुरित्याह—आर्येणेति ॥ आर्येण सर्वप्रियकारिणेत्यर्थः । यत् येन कारणेन । मया सह चीरवसनो रामः प्रस्थापितः तादृशं विप्रियं किं कृतं ॥ ५ ॥ तपस्विनी शोचनीया । जगतीं भूमिं । जगाम । मूर्च्छितेत्यर्थः । बाला मृदुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ समाश्वास्य उच्छ्वासं प्राप्य । चेतनां ज्ञानं । आयतेक्षणा अश्रुमिश्रत्वेन शिरोवलोकनार्थं विस्तृतविलोचनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ वीरव्रतं शत्रुमहत्वा न निर्वर्तिष्य इति संकल्पं । अनुव्रत अनुप्राप्त । गतास्मि दृष्टवत्यस्मि । “ गत्यर्था ज्ञानार्थाः ” इति न्यायात् ।

अतो विधवा कृता ॥ ८ ॥ प्रथमं भर्तुर्मरणं भार्यादोषनिमित्तकं भवति तत्त्वत्र न पश्यामीत्याह—प्रथममिति ॥ प्रथमं भर्तुर्मरणं नार्या वैगुण्यं वैगुण्यहेतुकं । सुवृत्तस्त्वं साधुवृत्ताया ममाग्रतः संवृत्तः मृतः । कथमिदं संगच्छत इति भावः । अस्मिन्पक्षे न सुवृत्तपदस्वारस्यं । यद्वा भवन्मरणस्य महोप एव हेतुरित्याह—प्रथममिति ॥ विगुण एव वैगुण्यं । स्वार्थे ष्यच् । प्रथमं भर्तुर्मरणं भार्यादोषनिमित्तकमिति सुप्रसिद्धं । अतो हे सुवृत्त साधुवृत्त । साधुवृत्तायाः सम्यग्जीवनवत्याः । ममाग्रतस्त्वं मृतोऽसि । मद्द्वैगुण्यहेतुकं त्वन्मरणमिति भावः । सुवृत्तेत्यनेन त्वद्वैगुण्यहेतुकं न भवतीति ज्ञापितं ॥ ९ ॥ स्वस्य वैगुण्यसद्भावे निदर्शनमाह—दुःखादिति ॥ दुःखादुःखं अत्यन्तदुःखं । प्रपन्नायाः वनप्रस्थानं प्रथमं दुःखं तस्मादपि दुःखं रावणेनापहरणं तत् प्राप्ताया इत्यर्थः । संप्रति भर्तुर्मरणेन शोकसागरे निमग्नायाः । इयं च षष्ठी “ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ” इत्यस्मिन्नर्थे । शोकसागरे मग्नायाः शोकसागरे मग्नायां मयि । दुःखादुःखं प्रपन्नायाः प्रपन्नायां सत्यां । यो मां त्रातुमुद्यतः स त्वमपि विनिपातित इति संबन्धः ॥ १० ॥ न केवलं ममैव दुःखं

ती० प्रथमं भर्तुर्मरणं नार्यावैगुण्यं दुश्चारित्र्यहेतुकमुच्यते । तथासति साधुवृत्तायाममाग्रतः संवृत्तः समापचारं विनैव कथं मृतोऽसीत्यर्थः ॥ ति० नार्याभर्तुर्मरणं प्रथमं वैगुण्यं मुख्योऽनर्थः । यत् भर्तुर्मरणं प्रथमं मरणं नार्यावैगुण्यं दुश्चारित्र्यमूलमित्यर्थ इति तत्र । एवं हि सर्वविधवानामसतीलापत्तेः ॥ ९ ॥ रामानु० वत्सेनेव त्वया धेनुर्यथा धेनुरिव सेति यथेव शब्दयोर्निर्वाहः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. ज.—ट. किनुकैकेय्याः. २ ख. घ. यद्गृहः चीरवसनस्तथा प्रव्राजितो. ड.—व. यन्मया चीरवसनं दत्वा प्रव्राजितो. ३ इदमर्थः क. ख. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ४ क. ग. ड. झ. व. समाश्वास्य. ५ घ. विचिन्नाकृता. ६ ड. झ. ट. महदुःखं. ७ क. ग. ड. झ. ट. वत्सलातेयया धेनुः.

आदिष्टं दीर्घमायुस्ते यैरचिन्त्यपराक्रम ॥ अनृतं वचनं तेषामल्पायुरसि राघव ॥ १२ ॥
 अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव ॥ पचत्येनं यथा कालो भूतानां प्रभवो ह्ययम् ॥ १३ ॥
 अदृष्टं मृत्युमापन्नः कस्मात्त्वं नयशास्त्रवित् ॥ व्यसनानामुपायज्ञः कुशलो ह्यसि वर्जने ॥ १४ ॥
 तैथा त्वं संपरिष्वज्य रौद्रयाऽतिनृशंसया ॥ कालरात्र्या संमाच्छिद्य हृतः कमललोचन ॥ १५ ॥
 उर्पशेषे महाबाहो मां विहाय तपस्विनीम् ॥ प्रियामिव संमाश्लिष्य पृथिवीं पुरुषर्षभ ॥ १६ ॥
 अर्चितं सततं यत्तद्गन्धमाल्यैर्मया तव ॥ इदं ते मत्प्रियं वीर धनुः काञ्चनभूषणम् ॥ १७ ॥
 पित्रा दशरथेन त्वं श्वशुरेण ममानघ ॥ सर्वैश्च पितृभिः सार्धं नूनं स्वर्गे समागतः ॥ १८ ॥

मातुश्चेत्याह—सेति ॥ सा मम श्वशूः कौसल्या वत्सला धेनुर्यथा धेनुरिव । त्वया हतेन पुत्रेण वत्से-
 नेव विवत्सा कृता ॥ ११ ॥ यैः ब्राह्मणैः । दीर्घमा-
 युरित्यादिष्टं उपदिष्टं । तेषां वचनमनृतमासीत् ।
 अनृतत्वे हेतुमाह—अल्पायुरसीति । अचिन्त्यपराक्र-
 मेत्यनेन ते पराक्रमं दृष्ट्वा तैरुक्तं नतु शास्त्रं दृष्ट्वेति
 गम्यते ॥ १२ ॥ अथवा तेषामनृतवादित्वं नास्त्येव
 किंतु तवैवभाग्यविषयासात्तेषामपिप्रज्ञानष्टेति पक्षा-
 न्तरमवलम्बते—अथवेति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः ।
 भूतानां कारणभूतः । अयं कालः परमात्मा । यथा
 येन प्रकारेण । एनं पचनविषयभूतं । पचति पक्क-
 माणं करोति । तथा प्राज्ञस्य भविष्यदर्थवेदिनोपि ।
 सतः सत्पुरुषस्य । प्रज्ञा । तव त्वयि विषये । नश्यति
 नष्टेत्यर्थः । यद्वा पूर्वमचिन्त्यपराक्रमेति तव कथं
 विपत्तिरित्यभिप्रायेण संवोधितं । तत्र पक्षान्तरमा-
 ह—अथवेति ॥ एनं रामं । येन प्रकारेण कालः
 पचति । तथास्य प्राज्ञस्यापि प्रज्ञा नश्यति । अतो
 विपत्तिरियमिति भावः ॥ १३ ॥ हि यस्माद्व्यसनानां
 वर्जने प्रतिरोधे । कुशलोसि । अतः अदृष्टं अचिन्तितं

सौप्तिकत्वेनादृष्टं वा मृत्युं । कस्मादापन्नः कथमापन्नो-
 सीत्यर्थः ॥ १४ ॥ रौद्रया क्रूरया । कालरात्र्या
 यस्यां रात्रौ समुद्रतीरे निविष्टोसि तथा रात्र्या ।
 संपरिष्वज्य । मम मत्तः । आच्छिद्य अपहृत्य । तथा
 हृतोसीति संबन्धः । यद्वा मयेति पाठः । रौद्रया
 अतिनृशंसया । अत्यन्तनिर्दयया कालरात्र्या कर्त्र्या ।
 मया करणभूतया । संपरिष्वज्य आच्छिद्य बला-
 त्कृत्य । तथा हृत इति । कालरात्रिर्नाम सर्वभूताप-
 हारिणी काचन शक्तिः । यद्वा मया कालरात्र्येति
 व्यस्तरूपकं । संपरिष्वज्य त्वमाच्छिद्य बलाद्भूतो-
 सीति । घोरवैधव्यलक्षणयुक्तत्वेन क्रूराया मे परि-
 ष्वङ्ग एव तेऽन्तर्हेतुरासीदित्यर्थः । शिरश्छेदादेरश्ली-
 लत्वेन तथेत्युक्तं । कमललोचनेति हेतुगर्भं । कमल-
 लोचनत्वात् त्वं कालरात्र्या हृतोसि । परिकरानुप्राणि-
 तरूपकालङ्कारः ॥ १५ ॥ तपस्विनीं शोचनीयां ।
 प्रियां मत्तः प्रियां । पुरुषर्षभेत्यनेन दक्षिणस्य शठ-
 त्वमनुचितमिति द्योत्यते ॥ १६ ॥ मया सह । तव
 त्वया । यदर्चितं तत्ते धनुः इदं एतादृशं जातमित्यर्थः
 ॥ १७ ॥ सर्वैः पितृभिः सार्धं स्थितेन दशरथेन । समा-

स० प्राज्ञस्यापि सतस्तव बुद्धिमत्त्वेन संप्रतिपन्नस्यापि तव प्रज्ञा नश्यत्यथवा नष्टा किमित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वादथवेति-
 किमर्थः । एतादृशस्यापि बुद्धिभ्रंश ईशायत्त इत्याह—पचतीति ॥ हियतः भूतानां कालः प्रभवः उत्पादकः । भूतानां कालः संहारकश्च ।
 ततएनं भूतसङ्घं । पचति पाचयति । तत्तत्कर्मनुरोधेन बुद्धिभ्रंशं वा सद्बुद्धिं वा दत्तातत्तत्फलभोजयति । अथवा अथवेति श्लोकः
 पूर्वोक्तपक्षेण पक्षान्तरमाश्रित्य प्रवृत्तः । प्राज्ञस्यापि सतः दैवज्ञसङ्घस्य तव विषये प्रज्ञा नश्यति नष्टा । अतस्तद्वचना नृतीभवनमु-
 चितं । तन्नाशे निमित्तमाह—पचतीति । एनं दैवज्ञं भूतानां प्रभवः कालः प्रभवोऽस्यास्तीत्यच् प्रभवत्यस्मिन्निति वा उत्पत्तिकालः ।
 तथा यथावचनमनृतमवेत्तथा पचति परिपाकं नयति । तस्यातिसूक्ष्मत्वादिति भावः । पूर्वदैवज्ञैरिति बहुवचनं अत्र प्राज्ञस्येत्येकवच-
 नं च वक्तारो बहुलाः प्रज्ञा तु लक्ष्म्येकोच्छ्रयविषयेति संभवतः ॥ १३ ॥ स० प्रियामिव मदपेक्षया । पृथिवीं नारीं तद्रूपारमणीं ।
 आश्लिष्येति शेषः । यद्वा प्रियां तपस्विनीं नारीं भार्यां मामिव पृथिवीं पितृपितामहादिपालितामपि विहाय । इह रक्षोरक्षितक्षितौ
 शेष इत्यर्थः ॥ १६ ॥ स० सर्वैः पितृभिः पितामहादिभिः सार्धं । स्थितेन त्वदपेक्षया पूर्वेण तत्वात् । पित्रा श्वशुरेण दशरथेन

[पा०] १ ड. झ. ट. उद्दिष्टं. २ ड.—ट. दैवज्ञैरपिराघव. ३ ख. मयात्वं. ४ ग.—छ. झ. ज. ट. मयाच्छिद्य.

५ क.—ट. कमललोचनः. ६ ख. च. छ. कचशेषे. ड. झ. ट. इहशेषे. ७ क.—घ. च. छ. ज. व. शुभां नारीं. ड. झ. ट. यथानारी. ८ क.—ड. ज.—ट. यत्नाद्वन्ध. च. छ. पत्न्यागन्ध. ९ ड. झ. ट. भूषितं.

दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं महत्कर्मकृतां प्रियम् ॥ पुण्यं राजर्षिवंशं त्वमात्मनः समवेक्षसे ॥ १९ ॥
 किं मां न प्रेक्षसे राजर्षि मां न प्रतिभाषसे ॥ बालां बाल्येन संप्राप्तां भार्यां मां सहचारिणीम् ॥ २० ॥
 संश्रुतं गृह्णता पाणिं चरिष्यामीति यच्चया ॥ स्मर तन्मम काकुत्स्थ नय मामपि दुःखिताम् ॥ २१ ॥
 कस्मान्मामपहाय त्वं गतो गतिमतां वर ॥ अस्माह्लोकादमुं लोकं त्यक्त्वा मामपि दुःखिताम् ॥ २२ ॥
 कल्याणैरुचितं यत्तत्परिष्वक्तं मयैव तु ॥ क्रव्यादैस्तच्छरीरं ते नूनं विपरिक्रुष्यते ॥ २३ ॥
 अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ अग्निहोत्रेण संस्कारं केन त्वं तु न लप्स्यसे ॥ २४ ॥
 प्रव्रज्यामुपपन्नानां त्रयाणामेकमागतम् ॥ परिप्रक्ष्यति कौसल्या लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ २५ ॥

गत इति संबन्धः ॥ १८ ॥ महत्कर्मकृतां महाकर्मकृतां । आत्माभाव आर्षः । प्रियं कर्मफलत्वेन काङ्क्षणीयं । पुण्यं आत्मनो राजर्षिवंशं इक्ष्वाकुप्रमुखं । दिवि नक्षत्रभूतः विमानस्थः सन् समवेक्षसे पश्यसि ॥ १९ ॥ बालां बाल्येन संप्राप्तां । बाल्य एव त्वयोदामित्यर्थः । भार्या सदा भर्तु योग्या । मां एतादृशावस्थामापन्नां सहचारिणीं । मां किं न प्रेक्षसे किं न प्रतिभाषस इति संबन्धः ॥ २० ॥ मम पाणिं गृह्णता त्वया चरिष्यामि सहचरिष्यामीति यत् संश्रुतं प्रतिज्ञातं । तत् स्मर । स्मृत्वा मामपि त्वत्समीपं नय ॥ २१ ॥ त्यक्त्वा त्वां विहाय । दुःखितां मामपि प्रेयसीमपि मां । अपहाय अस्माह्लोकात् अमुं लोकं परलोकं । कस्माद्धेतोः गतोसि ॥ २२ ॥ यदित्यर्थे यत्तदित्यपि प्रयुज्यते । कल्याणैः मङ्गलैः । शुभैश्चन्दनादिमिवा सुवर्णाभरणैर्वा । उचितं अभ्यस्तं । यत्तच्छरीरं मयैव

परिष्वक्तं नान्यथा । एतदद्य क्रव्यादैः श्येनादिभिः । विपरिक्रुष्यते । अत्र मयैवेत्यनेन रामस्य दारान्तरं नास्तीति गम्यते ॥ २३ ॥ वनवासानिवृत्त्यनन्तरं त्वं । आप्तदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैः । इष्टवान् कृतदेवपूजो भूत्वा । अग्निहोत्रेण यज्ञीयवह्निना । संस्कारं केन हेतुना न लप्स्यसे । अत्र वनवासात्पूर्वमग्न्याधानाद्यभावात्तन्निवृत्त्यनन्तरमाधानात्प्रिष्टोमादिकमनुप्रायः पश्चात्कर्मप्राप्त्यायुरवसाने यज्ञीयान्निभिः संस्कारं प्राप्तुं योग्यस्त्वं कथमेवं मध्ये मरणं प्राप्नोसीति भावः । अनेन वनवासात्पूर्वं रामेण यज्ञादिकं नानुष्ठितमिति सूच्यते । अयमर्थोऽयोध्याकाण्डे सम्यक्प्रतिपादितः ॥ २४ ॥ प्रव्रज्यां प्रवासं । “व्रजयजोर्भावे क्यप्” इति क्यप् । उपपन्नानां प्राप्तानां । त्रयाणां रामादीनां मध्ये एकं लक्ष्मणमागतं । शोकलालसा शोकमन्दा । कौसल्या परिप्र-

खर्गसमागतः मिलितः । “पितामहायाश्चपितरोनामकीर्तिताः” इत्येतरेयमाध्योक्तः पितामहादीनां पितृशब्दाच्च्यतासंभवति ॥ अनघेत्यनेन पुण्यलभ्यस्वर्गगतिर्योग्यतां सूचयति ॥ १८ ॥ स० दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं महत्कर्मकृतं महतां कर्म महत्कर्म तत्कृतं महात्मनां पुण्यकर्मफलत्वेन प्राप्यं राजर्षिवंशं इक्ष्वाकुवंशं । किमुपेक्षसे । बहुकर्मकृताऽस्माकमिक्ष्वाकुवंशसंभवः स्यादितिकाङ्क्षितं वंशं किमुपेक्षसे । उपेक्ष्य गत इति यावत् । दिवि नक्षत्रभूतं प्रकाशमानमिति यावत् । महत्कर्मकृतं पुण्यं राजर्षिवंशं पित्रादिकं यथा राम ईक्षसे पश्यसि । तत्र गतः । तथा पुण्यं आत्मनो मम राजर्षिवंशं जनकवंशं । किमुपेक्षसे मदनयनेनेति वा ॥ यत्तु—नागोजिभट्टेन—दिवि नक्षत्रभूतं त्रिशङ्कोस्तथात्वाच्छत्रिन्यायेन वंशस्य तथात्वं । महता पितृवचनपरिपालनरूपेण कर्मणा कृतं तथा पुण्यमासायात्मनः प्रियं पुण्यं राजर्षिवंशं उपेक्षसे त्यक्त्वा गच्छसि । एतदन्यायमित्यर्थ इति व्याख्यातं । तत्तु—स्वर्गगमनौचित्यमाधकमेव भवतीति प्रकृतानुपयुक्तं । यन्महत्कर्मकृतं भुवितद्वयस्थानि रिक्षक्षत्रभूतं क्षत्रजात्युत्पन्नसंबद्धं क्षत्रभूसंबद्धं नेति किञ्च कथ्यं । दिव्यपितादृशं तत्राप्येतत्सदृशः क्षत्रियो नास्ति तत्र नक्षत्रभूतं क्षत्रभूतिष्ठनेति वा । दशरथादिभिर्निन्द्रादिसाहितीकरणादिति भावः । एतादृशं पुण्यं राजर्षिवंशमुपेक्षसे । तेषु पुष्पद्वलमाश्रिता इति नातिशयोक्ते तत्रत्य इति न्याय्यं तत्र गमनमिति भाव इति वा ॥ १९ ॥ स० लामपहाय अगतिमतां अगतिरिति मतां गतिरहितेति संमतां । मां रमा रूपिणी मां । दुःखितां तद्वद्विमानां । कस्मात्त्यक्त्वा गत इत्यन्वयः । दुःखातिशयाद्वा पुनरुक्तिः । “परिहासे प्रलापे च वागनर्थापि दृश्यते” अन्वया निरर्थः । चरितार्थत्वेनाधिकार्थेति दीपिका व्याख्यानात् ॥ २२ ॥ स० त्रयाणां लमहं लक्ष्मणश्चेत्येतेषां मध्ये । एकमागतं लक्ष्मणं जीवन्तं कौसल्या परिप्रक्ष्यति

[पा०] १ क. ड. झ. ट. नक्षत्रभूतं वमहत्कर्मकृतं तथा. २ क. ड. झ. ट. समुपेक्षसे. ३ घ.—ट. बालेन. ४ ड. झ. तन्नाम. ५ ज. कस्मान्मम विहाय. ६ ट. मामिव. क. मामिह. ७ ड. झ. ट. रुचिरं गात्रं परिष्वक्तं. च. छ. ज. रुचिरं यत्तत्. ८ ड. च. झ. ट. परिप्रेक्षति.

स तस्याः परिपृच्छन्त्या वधं मित्रबलस्य ते ॥ तव चाख्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्वधम् ॥ २६ ॥
 सा त्वां सुप्तं हतं श्रुत्वा मां च रक्षोगृहं गताम् ॥ हृदयेनावदीर्णेन नभविष्यति राघव ॥ २७ ॥
 मम हेतोरनार्याया ह्यनर्हः पार्थिवात्मजः ॥ रामः सागरमुत्तीर्य सत्त्ववान्गोष्पदे हतः ॥ २८ ॥
 अहं दाशरथेनोढा मोहात्स्वकुलपांसनी ॥ आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या मृत्युरजायत ॥ २९ ॥
 नूनमन्यां मया जातिं वारितं दानमुत्तमम् ॥ याऽहमर्धेह शोचामि भार्या सर्वार्तिथेरपि ॥ ३० ॥
 साधु पतित्य मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण ॥ समानय पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
 शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय ॥ रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः ॥ ३२ ॥
 [मुहूर्तमपि नेच्छामि जीवितुं पापजीविता ॥ श्रुतं मया वेदविदां ब्राह्मणानां पितुर्गृहे ॥
 यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ ३३ ॥
 क्षमा यस्मिन्दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अहिंसा चैव भूतानां तमृते का गतिर्मम] ॥ ३४ ॥
 ईति सा दुःखसंतप्ता विललापायतेक्षणा ॥ भर्तुः शिरो धनुस्तत्र समीक्ष्य च पुनः पुनः ॥ ३५ ॥
 एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः ॥ अभिचक्राम भर्तारमनीकस्थः कृताञ्जलिः ॥ ३६ ॥
 विजयस्वार्यपुत्रेति सोभिवाद्य प्रसाद्य च ॥ न्यवेदयदनुप्राप्तं ग्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३७ ॥
 अमात्यैः सहितैः सर्वैः ग्रहस्तः समुपस्थितः ॥ तेन दर्शनकामेन वैयं प्रस्थापिताः प्रभो ॥ ३८ ॥
 नूनमस्ति महाराज राजभावात्क्षमान्वितम् ॥ किंचिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३९ ॥

क्षयति ॥ २५ ॥ सः लक्ष्मणः । परिपृच्छन्त्यास्तस्याः
 ते मित्रबलस्य वधं तववधं चाख्यास्यते ॥ २६ ॥ सुप्तं
 हतं सुप्तत्वदशायां हतमित्यर्थः । अवदीर्णेन मित्रेण ।
 हृदयेनोपलक्षिता सा नभविष्यति न जीविष्यति
 ॥ २७ ॥ अनार्यायाः दुःश्रीलायाः । मम हेतोः
 मन्निमित्तं । अनर्हः एतादृशसौप्तिकवधानर्हः । सागर-
 रमुत्तीर्य गोष्पदे हतः खरतरस्वरादीन्हत्वा क्षुद्रेण
 ग्रहस्तेन हत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ स्वकुलपांसनी स्वकुल-
 दूषणी । अहं मोहात् अज्ञानात् । दाशरथेनोढास्मि ।
 अतो रामस्य भार्यैव मृत्युरजायत ॥ २९ ॥ मया अन्यां
 जातिं प्राप्य । यद्वा अन्यां जातिं अन्यस्मिन्जन्मनि ।
 उत्तमं दानं वारितं । कन्यादानं वारितमित्यर्थः ।
 तत्र हेतुमाह—येति । सर्वे अतिथयो यस्य तस्य

सर्वार्तिथेः । सर्वरक्षितुरित्यर्थः । सर्वार्तिथिपूजकस्येति
 वाऽर्थः । भार्यापि याहं इह जन्मनि अद्य भोगकाल
 एव शोचामि ॥ ३० ॥ समानय योजय । उत्तमं
 कल्याणं पतिसंयोगरूपं ॥ ३१—३४ ॥ शिरः
 धनुश्च । तत्र पुरोदेशे ॥ ३५ ॥ लालप्यमानायां प्रल-
 पन्त्यां । भर्तारं रावणं । अनीकस्थः द्वाररक्षी । ननु
 लौकिकीषु काचिदिव सीता भर्तृशिरस्साक्षात्कारेपि
 चिरं रुदित्वा विलप्य कथं जीवितं धारयति स्म ।
 उच्यते । अनयोर्दिव्यदम्पत्योः परस्परसत्तैव जीवित-
 धारणे निमित्तं ननु ज्ञानाज्ञाने । अतो भर्तुर्जीवितवै-
 कल्याणाभावात्सा जीवति स्म ॥ ३६ ॥ अनुप्राप्तं द्वासीति
 शेषः ॥ ३७ ॥ वयमितिभयेन बहुवचनं बहूनाम-
 न्तःपुरे समागमासंभवात् ॥ ३८ ॥ ग्रहस्तेन प्रेषितोपि

प्रश्नकरिष्यति । “ दिशंप्रवाजितः सर्वैर्लक्ष्मणः द्वयैः सह ” इतिलक्ष्मणस्यजीवलोकेरियमुक्तिर्युक्ता ॥ परिप्रेक्षति द्रक्ष्यतीत्यर्थः-
 तिनामोजिभट्टः । तत्रपरस्मैपदितेक्षधातोर्निर्वाह्या । एवं “सतस्याःपरिपृच्छन्त्याः” इत्यनुक्तानुवादास्वारस्यंचपरिहार्यः ॥ २५ ॥
 ति० आर्यपुत्रश्चोद्ययपिस्त्रीभिर्भर्तुरिप्रयुज्यतेप्रायेण । तथापि पूजामात्रेसामान्यतःप्रयोगोपिबोध्यः ॥ स्त० अर्यपुत्रं स्वामिपुत्रं ।
 “ स्यादर्यःस्वामिर्बन्धुयोः ” इत्यमरः । अरयः अपुत्रायेनेतिवा । तेनआर्यपुत्रेति पतिप्रतिभार्यासंबोधनस्यैवसर्वत्रसत्त्वेनकथमेव-

[पा०] १ ड. ज. झ. ट. अनयः. २ क.—ट. वीर्यवान्. ३ क. ग. घ. ज. नूनमन्येमयाजाते. ४ ख.—ट. मयैव.
 ५ ख.—ट. सर्वार्तिथेरिह. ६ ख. ड.—ट. घातयमां. ७ इदंश्लोकद्वयंप्राचीनकोशेषुनदृश्यते. औत्तराहपाठएवदृश्यते.
 ८ ड. च. छ. झ. ट. इतीवदुःख. अ. इतिदुःखेनसंतप्ता. ९ ख. ग. घ. विललापाकुलेन्द्रिया. १० ग. ड.—ट. धनुश्चैवदर्श
 जनकात्मजा. क. ख. घ. धनुस्वत्रसमीक्ष्यजनकात्मजा. ११ घ. ड. झ. व. ट. सहितः. १२ ड. झ. ग्रहस्तत्त्वामुपस्थितः.
 १३.—ट. अहंप्रस्थापितःप्रभो. घ. स्वयंप्रस्थापितःप्रभो,

एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षसप्रतिवेदितम् ॥ अशोकवनिनां त्यक्त्वा मन्त्रिणां दर्शनं ययौ ॥ ४० ॥
 स तु सर्वं समर्थ्यैव मन्त्रिभिः कृत्यमात्मनः ॥ सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ४१ ॥
 अन्तर्धानं तु तच्छीर्षं तच्च कार्मुकमुत्तमम् ॥ जगाम रावणस्यैव निर्याणममनन्तरम् ॥ ४२ ॥
 राक्षसेन्द्रस्तु तैः सार्धं मन्त्रिभिर्भीमविक्रमैः ॥ समर्थयामास तदा रामकार्यविनिश्चयम् ॥ ४३ ॥
 अविदूरस्थितान्सर्वान्बलाध्यक्षान्हितैषिणः ॥ अब्रवीत्कालसदृशो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४४ ॥
 शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटकोणाहतेन मे ॥ समानयध्वं सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४५ ॥

ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचो बलाधिपास्ते महदात्मनो बलम् ॥

समानयंश्चैव समागमं च ते न्यवेदयन्भर्तरि युद्धकाङ्क्षिणि ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

मायाकल्पितशिरोदर्शनेनदूयमानांसीतांप्रति विभीषणभार्यासरमया हेतूपन्यासेनसमाश्वासनम् ॥ १ ॥

सीतां तु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी ॥ आसमादाथ वैदेहीं प्रियां प्रणयिनीं सखीम् ॥ १ ॥
 मोहितां राक्षसेन्द्रेण सीतां परमदुःखिताम् ॥ आश्वासयामास तदा सरमा मृदुभाषिणी ॥ २ ॥
 सा हि तत्र कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया ॥ रक्षन्ती रावणादिष्टा सानुक्रोशा दृढव्रता ॥ ३ ॥

कथमनवसरे समागतोसीत्याशङ्क्याह—नूनमिति ॥ राजभावात् राजत्वाद्धेतोः । क्षमान्वितं तदानीमेव कर्तव्यत्वेपि तव राजभावात् क्षमया त्वदाज्ञाप्रतीक्षणेनान्वितं । आत्ययिकं आतिपातिकं किञ्चित्कार्यमस्ति नूनं । तत्तस्मात्तेषां ग्रहस्तादीनां दर्शनं कुर्वित्यन्वयः ॥ ३९—४० ॥ सः रावणः । रामविक्रमं विदित्वा सभां प्रविश्य आत्मनः सर्वं कृत्यं मन्त्रिभिः सह समर्थ्य निश्चित्य । विदधे । प्रकृतकार्यमिति शेषः ॥ ४१ ॥ निर्याणं निर्गमनं ॥ ४२ ॥ समर्थ्येत्युक्तं विवृणोति—राक्षसेन्द्र इति ॥ रामकार्यविनिश्चयं रामविषये स्वकृत्यनिश्चयं ॥ ४३—४४ ॥ स्फुटकोणाहतेन उल्लङ्घनवादनदण्डाहतिजनितेन । कार्ये

कारणोपचारः । वक्तव्यं च न कारणमिति । युद्धार्थं निर्यातेति पुरे प्रवदन्ति चेद्बलाध्यक्षाः तदानीं देव्याः सन्निधौ कथितं स्वकीयं रामसैन्यवधवृत्तान्तवाक्यमसत्यमिति तस्याः विदितं स्यादिति भावः ॥ ४५ ॥ आत्मनः आत्मनः । भर्तरि विषये ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अथ सरमा सीतां समाश्वासयति त्रयस्त्रिंशे-
 सीतामिति ॥ मोहितां रामविषयविपरीतज्ञानवर्ती । सरमा विभीषणभार्या । प्रणयिनी स्नेहवर्ती ॥ १—
 २ ॥ ननु राक्षस्यास्तस्याः कथं सत्यमाश्वासनं

मिति शङ्कानवकाशः ॥ ३७ ॥ टी० स्फुटकोणाहतेन उल्लङ्घनवादनदण्डाहतेन । नचवक्तव्यं कारणं देव्याः पुरतः । स्वोक्तं रामहननविषयवाक्यमसत्यमिति सीताज्ञास्यतीति शङ्क्या वक्तव्यं च न कारणमित्युक्तं । “ सा सीता तच्छिरोदृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् ” इत्यारभ्य “ इति सा दुःखसंतप्ता विललापाय तेक्षणा ” इत्यन्तानां सीताप्रलापवाक्यानां वास्तवार्थेऽयमाशयः । सीतापिरामशिरआदिकं मायाकल्पितमिति ज्ञात्वा पितृसत्यमिति मत्वेन विभ्यां प्रलापादिना राक्षसान्वधयितुं बहुविधं प्रलपति ॥ ४५ ॥ द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

ति० सीतां खिति । विभीषणपत्नीयं सरमा । सा तु सीतायां भक्तिमती । सा हि रावणेन ज्ञातसात्विकभावाऽतिभर्त्सनेन नाशमाशङ्क्य सीताश्वासनार्थं संदिष्टेति बोध्यं । प्रणयिनी स्नेहवती । सखी सरमेत्यन्वयः ॥ १ ॥ रामानु० सा हीति । विभीषणभार्यायाः सर

[पा०] १ घ. सतु पूर्वसमासश्च. २ ख. ग. घ. च. छ. ज. संमन्त्रयामास. ३ ड. झ. अ. ट. स्फुटं. ४ ड. च. छ. झ. अ. ट. तद्वचस्तदैवदूताः सहसामहद्वलं. ५ ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. समागतं च. ६ क. च. छ. अ. आससादाशु. ७ च. छ. प्रियां प्रियकरीं. ज. प्राणप्रणयिनीं. ड. झ. अ. ट. प्रियां प्रणयिनीं सखी. ८ ख. कमललोचनां. ९ ज. हिता.

सा ददर्श ततः सीतां सरमा नष्टचेतनाम् ॥ उपावृत्योत्थितां ध्वस्तां बडवामिव पांसुलाम् ॥ ४ ॥
 तां समाश्वासयामास सखीस्नेहेन सुव्रता ॥ ५ ॥
 समाश्वसिहि वैदेहि माभूत्ते मनसो व्यथा ॥ उक्ता यद्रावणेन त्वं प्रत्युक्तं च स्वयं त्वया ॥
 सखीस्नेहेन तद्ग्रीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ॥ ६ ॥
 लीनया गगने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि न हि मे जीवितं प्रियम् ॥ ७ ॥
 सै संभ्रान्तश्च निष्क्रान्तो यत्कृते राक्षसाधिपः ॥ तच्च मे विदितं सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ॥ ८ ॥
 न शक्यं सौप्तिकं कर्तुं रामस्य विदितात्मनः ॥ वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥ ९ ॥

वैद्यत्राह—सा हीति ॥ हि यस्माद्रावणादिष्टा रक्षन्ती सा आत्मना रक्ष्यमाणया मित्रं सखी कृता । अत इत्यर्थः । रक्षन्ती । तत्रतत्रावसरे सीताया योगक्षेम-विधानं कुर्वतीत्यर्थः । रावणादिष्टा योगक्षेमे रावणे-नादिष्टा । सानुक्रोशा सद्यः । अनेन सख्यकरणे हेतुरुक्तः । दृढव्रता दृढप्रतिज्ञा । अनेन सख्यस्याप्र-च्युतिर्दर्शिता ॥ ३ ॥ आसादनानन्तरं तदवस्थादर्शन-माह—सेति ॥ नष्टचेतनां विपरीतज्ञानवतीं । उपा-वृत्य लुठित्वा । ध्वस्तां धून्मुपहतां । बडवां अश्वस्त्रियं । पांसुलां पांसुमतीं ॥ ४ ॥ तामिति पूर्वं करस्पृशादिना समाश्वासनमुक्तं । इदानीं रावणवृत्तान्तप्रदर्शनेनेति ज्ञेयं ॥ ५ ॥ स्वयं साक्षात् । प्रत्युक्तं प्रलापरूपं । सखीस्नेहेन सखीविषयस्नेहेन । प्रतिश्रुतं । प्रतिरूपस-र्गमात्रं ॥ ६ ॥ तदानीमसन्निहितया त्वया कथं श्रुत-मित्यत्राह—लीनयेति ॥ लीनया छन्नया । गगने

कुत्रचित्तरुन्ध्रे । गहन इति पाठे आवृत इत्यर्थः । शून्ये निर्जने । कथं घोराद्रावणाद्भयं त्यक्तं तत्राह—तवेति । तव हेतोः त्वन्निमित्तं । मे जीवितमपि न प्रियं । तत्रहेतुर्विशालाक्षीति । तव नयनसौन्दर्यं पश्य-न्त्या मे कथं त्वत्पीडा सोढव्येति भावः । ननुविभीषण-भार्या कथं सीतारक्षणे रावणेन नियोगार्हा । नियोगे वा कथं तस्याः रावणभयाद्गूढावस्थानं । उच्यते । विभीष-णावस्थानकाले सीतायोगक्षेमपरामर्शयान्तरङ्गभूता सरमा नियुक्ता । तन्निर्गमनादिदानीमन्तरङ्गवार्ताश्र-वणे भीतासीदिति न विरोधः । नियोगश्च दासीमुखेन । अदर्शनं च स्नुषात्वादिति बोध्यं । अन्येयं सरमे-त्येके ॥ ७ ॥ मे मया । यत्कृते यन्निमित्तं । अभिनि-ष्क्रम्य बहिर्निर्गम्य ॥ ८ ॥ सा भूदस्सद्वगमः उप-पत्तिश्च तत्र नास्तीत्याह—न शक्यमिति ॥ सौप्तिकं मरणं । न केवलमशक्यत्वं रामस्य पुरुषधौरेय-

भाषाः “रक्षन्तीरावणादिष्टा” इति सीतारक्षणेरावणनियोगः प्रतीयते । उपरि “सखीस्नेहेन तद्ग्रीरुमया सर्वप्रतिश्रुतम् । लीनया गहने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात्” इति रावणभयाद्गूढावस्थानेन रावणोक्तावश्यवर्णनं प्रतीयते । विभीषणभार्यायारावणेन नियोगो नुचित-इव प्रतिभाति । रावणनियुक्तत्वे तद्भयाद्गूढावस्थानमनुपपन्नमिति प्रतीयते । अत्र परिहारे विद्वद्भिन्तनीयः ॥ ती० ननु विभीषण-भार्यायाः सरमायाः कथं सख्यमाश्वासनं वा तत्राह—साहीति । हियस्माद्रावणादिष्टा सीतारक्षन्तीसा आत्मनारक्ष्यमाणया सीतया मित्रं सखीकृता । “ज्येष्ठाकन्याऽनलानामविभीषणसुताकपे । तयाममेदमाख्यातं मात्राप्रहितयास्वयं” इति सुन्दरकाण्डे सीत-शोकलादत्रापिसानुक्रोशेत्युक्ता च विभीषणभार्यायाः सरमायाः सीतायाः सखीत्वं तस्माश्वासनं च युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥ सू० ननु विभीषणभार्यात्वेन त्वत्तत्स्तेन निश्चिन्तनीयेति कथं संकथं श्रुतं भवत्येत्यत आह—लीनयेति । शून्ये जनैः । गहने इतरापरिज्ञात-स्थाने । रावणाद्भयमुत्सृज्य कूरोपिरावणोरमणिपुरपियोषितः किं करोतीति भीतित्यक्त्वा । गिलायन्तु भावलाद्रावणस्थलजयेति भावः । रावणादिष्टेति पूर्वोक्तस्तरस्यं चेत्वं चेद्भविष्यति ॥ ति० ननु विभीषणस्य विरुद्धोदौगतत्वात् तत्पत्न्या त्वया रावणसंनिधौ स्थिता कथं श्रुतं तत्राह—लीनयेति । गहने अवशोकवनमध्ये । पूर्वमस्यमायाकृतवृत्तान्तं श्रुतवत्या लक्ष्मणरूपकार्यार्थमागत्य लीनया गुप्तं स्थि-तया । रावणाद्भयमुत्सृज्य स्थितया सर्वश्रुतं । नहि मे रावणाद्भयं तेनैव तवरक्षणेनियुक्ता तज्जातिलाच । ततोऽन्यैवैषा सरमेत्यन्ये ॥ ७ ॥ सू० संसंघातः ससमूहः । निष्क्रान्तः प्रहस्ताहतः । यत्कृते यदर्थं । तत्सर्वं अभिनिष्क्रम्य बहिर्गता । मे मया विदितं ॥ ८ ॥ ति० सौप्तिकं सुप्तिकालयुद्धं । तत्र हेतुः—विदितात्मनः । जितनिद्रालस्यादिदोषचित्तस्तेत्यर्थः । पुरुषव्याघ्रे सर्वातिशायिशौर्यव-ति । अतएव तस्मिन्धनोपपद्यते ॥ सू० अत्यनावश्यकलादनन्तरं वदिष्यामीत्यादौ धववार्ताजीवातुं सीताया वदिष्यन्ती ततोऽप्या-दौ मोहमपहन्तीत्याह—न शक्यमिति । सौप्तिकं स्वापसमयव्यापारः । तत्र निमित्तमाह—विजितेति । विजितात्मनः जित-
 [पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. ट. सखीसीतां. ख. सखीसीतां. २ ख.—ट. पांसुला. ३ ड. झ. ट. सुव्रतां. ४ झ.—ठ. गहने. ५ ड. झ. ट. मेरावणाद्भयं. ६ क. सुसंभ्रान्तश्च. ठ. संसंघातश्च. ७ ड. झ. ट. तत्रमे. ८ झ. ठ. विजितात्मनः.

न त्वेव वानरा हन्तुं शक्याः पादपयोधिनः ॥ सुरा देवर्षभेणेव रामेण हि सुरक्षिताः ॥ १० ॥
 दीर्घवृत्तशुभ्रः श्रीमान्महोरस्कः प्रतापवान् ॥ घन्वी संहननोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुतः ॥ ११ ॥
 विक्रान्तो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्व च ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुलीनो नयशास्त्रवित् ॥ १२ ॥
 हन्ता परबलौघानामचिन्त्यबलपौरुषः ॥ न हतो राघवः श्रीमान्सीते शत्रुनिर्वहणः ॥ १३ ॥
 अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना ॥ इयं प्रयुक्ता राद्रेण माया मायाविदा त्वयि ॥ १४ ॥
 शोक्ते विगतः सर्वः कल्याणं त्वामुपस्थितम् ॥ भुवं त्वां भजते लक्ष्मीः प्रियं प्रीतिकरं शृणु ॥ १५ ॥
 उत्तीर्य सागरं रामः सह वानरसेनया ॥ सन्निविष्टः समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणम् ॥ १६ ॥
 दृष्टो मे परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ॥ स हि तैः सागरान्तस्थैर्बलं स्तिष्ठति रक्षितः ॥ १७ ॥
 अनेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमाः ॥ राघवस्तीर्ण इत्येव प्रवृत्तिस्तैरिहाहता ॥ १८ ॥
 स तां श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्तिं राक्षसाधिपः ॥ एष मन्त्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः ॥ १९ ॥
 इति ब्रुवाणा सरमा राक्षसी सीतया सह ॥ सर्वोद्योगेन सैन्यानां शब्दं शुश्राव भैरवम् ॥ २० ॥
 दण्डनिर्घातवादिन्याः श्रुत्वा भेर्या महास्वनम् ॥ उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी ॥ २१ ॥
 सन्नाहजननी ह्येषा भैरवा भीरु भेरिका ॥ भेरीनादं च गम्भीरं शृणु तोयदनिस्वनम् ॥ २२ ॥
 कल्प्यन्ते मत्तमातङ्गा युज्यन्ते रथवाजिनः ॥ हृष्यन्ते तुरगारूढाः प्रासहस्ताः सहस्रशः ॥ २३ ॥

तया वधयोग्यतापि नास्तीत्याह—वधश्चेति ॥ ९ ॥
 एवं वानरवधोप्यनुपपन्न इत्याह—न त्विति ॥ स्वब-
 लाद्रामबलाच्च न वानरा हन्तुं शक्या इत्यर्थः ॥ १० ॥
 न केवलं बलादिना सौभाग्यलक्षणादिभिरप्यतदहो
 राम इत्याह श्लोकत्रयेण—दीर्घेत्यादिना ॥ श्रीमान्
 कान्तिमान् । प्रतापवान् तेजिष्ठः । संहननोपेतः
 शोभनावयवसंस्थानः । लक्ष्मणेन सह रक्षितेत्यन्वयः
 ॥ ११—१२ ॥ श्रीमान् विजयश्रीमान् ॥ १३ ॥
 कथं तर्हि शिरःप्रभृतिप्रापणं तत्राह—अयुक्तेति ॥
 अयुक्तबुद्धिकृत्येन अनर्हबुद्धिव्यापारेण । मायाशि-
 रोदर्शनबुद्धेस्तत्कृत्यस्य चात्मलाघवहेतुत्वादिति भावः
 ॥ १४ ॥ भजते भविष्यत्सामीप्ये लक्ष्म्यप्रयोगः ।

प्रियं प्रियवचनं ॥ १५ ॥ सन्निविष्टः स्थितः
 ॥ १६ ॥ सागरान्तस्थैः सागरतीरस्थैः ॥ १७ ॥
 तीर्णः तीर्णवान् । प्रवृत्तिवार्ता ॥ १८ ॥ एष मन्त्रयते
 इति सान्निध्यद्योतनाय ॥ १९ ॥ सीतया सह शुश्रा-
 वेत्यन्वयः । सर्वोद्योगेन सर्वप्रयत्नेन । जनितमिति
 शेषः । शब्दं सिंहनादं ॥ २० ॥ दण्डनिर्घातवादिन्याः
 दण्डाहत्या शब्दायमानायाः ॥ २१ ॥ भेरिका ताड्यत
 इति शेषः । तोयदनिस्वनं तोयदनिस्वनतुल्यं ॥ २२ ॥
 कल्प्यन्ते आकल्प्यन्ते । अलङ्कियन्त इत्यर्थः । युज्यन्ते
 रथवाजिनः । रथेषु वाजिनो युज्यन्त इत्यर्थः । रथे-
 त्यविभक्तिकनिर्देशो वा । हृष्यन्ते हर्षव्यापारं कुर्वन्ति

मनस्कस्य । विदितात्मन इति पाठे विदितः अयं कल्पित्यतीतिज्ञातः आत्मा यन्त्रोपेतसतथेत्यर्थः । पुरुषव्याप्रे जाप्रति वधश्च सप्रो
 वा जाप्रत्कालिकोवानोपपद्यते ॥ ९ ॥ स० देवर्षभेन नारायणेन सुरा इव वानराः रामेण हि यतः सुरक्षिताः अतो न हन्तुं शक्या इ-
 त्यन्वयः ॥ १० ॥ स० प्रियं प्रियवचनं । तेषां भजते । सर्वेपि प्रियवक्तारो भविष्यन्तीति भावः ॥ ते तव विषये । प्रियं मम व-
 चनं शृणु । त्वां भजते धव इति शेषः । लक्ष्मीं भजते ॥ हे भवति ते प्रियवचनमिति नागोजिभट्टव्याख्यानं मूलकोशे उपपन्नं भव-
 ति पाठादर्शनात् । “ श्रुवः श्रुच ” इति श्रादेशे शृणुशब्दो लघ्वादिरिति भवतीकारगौरवानापादक इति चासमन्त्रसम् ॥ १५ ॥ ति०
 दृष्टो मे महादृष्ट इत्यर्थः । खगुहवत्यूर्ध्वगृहमाख्येति शेषः । खेचरीत्वाद्विनिर्गलेति शेषो वा । सागरान्तस्थैः सागरतीरस्थैः । स्वम-
 हिन्नारक्षितस्तिष्ठति ॥ स० परिपूर्णार्थः अलक्ष्यकृतरक्षोभस्तत्वात् । सहितैः मिलितैः सक्षेभैर्वा । तिष्ठतियः सदृष्टः ॥ १७ ॥
 स० यदर्थं रावणः प्रहस्ताहूतो गतः तन्मे विदितमित्युक्तं तदिदानीमावेदयति—अनेनेति । प्रवृत्तिः वार्ता ॥ १८ ॥

[पा०] १ घ. नहि ते वानराः. २ क.—घ. च. छ. व. कुशलीनय. ३ ग. ड.—अ. मायाविना. ४ ड. च. झ. व.
 ट. प्रियं ते भवति शृणु. ५ ख. उत्तीर्य राघवः श्रीमान् सागरं सहसेनया. ६ ख. घोराराक्षसाः. ७ घ. बलविक्रमाः. ८ घ. एतां श्रुत्वा.
 ९ घ. भीमनादिनी.

तत्रतत्र च सन्नद्धाः संपतन्ति पदातयः ॥ आपूर्यन्ते राजमार्गाः सैन्यैरद्भुतदर्शनैः ॥

वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयैर्धैरिव सागरः ॥ २४ ॥

शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणां तथा ॥ रथवाजिगजानां च भूषितानां च रक्षसाम् ॥ २५ ॥

[संभ्रमो रक्षसामेष हृषितानां तरस्विनाम् ॥] प्रभां विसृजतां पश्य नानावर्णां समुत्थिताम् ॥

वनं निर्दहतो घर्मे यथा रूपं विभावसोः ॥ २६ ॥

घण्टानां शृणु निर्घोषं रथानां शृणु निःस्वनम् ॥ हयानां हेषमाणानां शृणु तूर्यध्वनिं यथा ॥ २७ ॥

उद्यतायुधहस्तानां राक्षसेन्द्रानुयायिनाम् ॥ संभ्रमो रक्षसामेष तुमुलौ रोमहर्षणः ॥ २८ ॥

श्रीस्त्वां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम् ॥ २९ ॥

रामः कमलपत्राक्षोऽदैत्यानामिव वासवः ॥ विनिर्जित्य जितक्रोधस्त्वामचिन्त्यपराक्रमः ॥

रावणं समरे हृत्वा भर्ता त्वाधिगमिष्यति ॥ ३० ॥

विक्रमिष्यति रक्षसु भर्ता ते सहलक्ष्मणः ॥ यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः ॥ ३१ ॥

आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमङ्गतां सतीम् ॥ अहं द्रक्ष्यामि सिद्धार्थं त्वां शत्रौ विनिपातिते ॥ ३२ ॥

अश्रूण्यानन्दजानि त्वं वर्तयिष्यसि शोभने ॥ समागम्य परिष्वज्य तस्योरसि महोरसः ॥ ३३ ॥

॥ २३ ॥ तत्रतत्रेति सार्धश्लोकः ॥ संपतन्ति सङ्घी-
भवन्ति । सैन्यैः सेनासमवेतरथगजतुरगपदातिभिः ।
अद्भुतदर्शनैः अलंकारविशेषैरिति शेषः । वेगवद्भिर्न-
दद्भिश्चेति पाठः ॥ २४ ॥ शस्त्राणामित्यादिश्लोकद्वयं ॥
प्रसन्नानां निर्मलानां । चर्मणां फलकानां । भूषितानां
अतएव प्रभां विसृजतां उत्पादयतां । उत्थितां ऊर्ध्वं
प्रसृतां । रूपं तेजः । नानौषधीवनदाहेन नानावर्णत्वं
सिद्धं । पश्येत्यत्रापि प्रभैव कर्म । यद्वा विसृज-
तामिति च्छेदः । तां प्रसिद्धां प्रभां पश्य । विसृज-
शोकमिति शेषः ॥ २५-२६ ॥ घण्टानां गजघण्टानां ।
रथानां निस्वनं । नेमिसंघट्टनजं । हेषं आणानामिति
च्छेदः । आकूपूर्वात् “अण शब्दे” इत्यस्माद्धातोः
पचाद्यच् । आणानां शब्दायमानानां । हेषं शब्दं ।
स्त्रीलिङ्गाभावः आर्षः । निस्वनमिति वा अनुवर्त्यते ।
तूर्यध्वनियथा तूर्यध्वनिमिव ॥ २७ ॥ संभ्रमः
सन्नाहः । तुमुलः सान्द्रः । दृश्यत इति शेषः ॥ २८ ॥
ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीरित्युपक्रान्तमुपसंहरति—श्री-
रिति ॥ शोकघ्नी श्रीः विजयलक्ष्मीः भजति । भवि-

ष्यत्सामीप्ये लट्प्रयोगः ॥ २९ ॥ राम इत्यादिसार्धश्लोक
एकान्वयः । कमलपत्राक्षः । “श्रीर्न त्यजति रक्ताक्षं”
इति सामुद्रिकोक्तरीत्याऽवश्यं श्रीरुपतिष्ठति । तत्रापि
श्रेष्ठे तत्रापि चक्षुषी इति नयनसौभाग्यलक्षणमव्यभि-
चारीति भावः । न केवलं सौभाग्यलक्षणेन श्रीः प्रभा-
वादपीत्याह—अदैत्यानामिति । अदैत्यानां देवानां मध्ये
वासव इव स्थितः । सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः । अचिन्त्यपरा-
क्रमः एकेन शरेण मरुकान्तारवासिसकलदस्युवार-
णादप्रमेयपराक्रमः । तर्हि तादृशः किमिदानीं विल-
म्बत इत्यत्राह—जितक्रोध इति । रावणस्याभिमुख-
मनागमनान् क्रोधावकाशमलभमानास्तिष्ठतीति भावः ।
दैत्यानामिति द्वितीयार्थे षष्ठी वा । दैत्यान् वासव
इव रावणं समरे हृत्वा विनिर्जित्य शत्रुगृहादपनीय ।
त्वामभिगमिष्यतीति योजना ॥ ३० ॥ विष्णुना
उपेन्द्रेण ॥ ३१ ॥ एवं शंसन्त्यास्ते किं फलं तत्राह—
आगतस्येति ॥ चिरप्रवासादागतस्य दयितादर्शने
कोपि विकासो भवेत्स मया द्रष्टव्य इति भावः
॥ ३२ ॥ महोरस इत्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात्

ति० “वननिर्दहतो घर्मे” इत्यादि “राक्षसेन्द्रानुयायिनां” इत्यन्तंश्लोकद्वयप्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ २६ ॥ रामानु०
दैत्यानामित्यत्रापि समरशब्दोयोजनीयः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. ग. ड. च. छ. झ. ञ. सहस्रशः. २ ज. चर्मिणां वर्मिणां. ३ च. छ. हृषितानां च. ड. झ. ञ. ट.
राक्षसेन्द्रानुयायिनां. ४ इदमर्थं ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ५ घ. च. छ. प्रभासिव. ६ ड. च. ट. नेमिनिस्वनं. ७ ड. च.
छ. झ. ट. तुमुलरोमहर्षणं. ८ ख. वैदेहि. ९ ख. घ. ड. च.—झ. ञ. ट. अवजित्य. १० क.—ट. स्तमचिन्त्य. ११ ख.
हन्ता. १२ ड. च. छ. ञ. अस्त्राण्यानन्द. १३ ख. ग. ड.—ट. जानकि. १४ क.—ट. परिष्वजा.

अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम् ॥ धृतामेतां बहून्मासान्वेणीं रामो महाबलः ॥ ३४ ॥
 तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ मोक्ष्यसे शोकजं वारि निर्मोकमिव पद्मगी ॥ ३५ ॥
 रावणं समरे हत्वा नचिरादेव मैथिलि ॥ त्वया समग्रः प्रियया सुखाहो लप्स्यते सुखम् ॥ ३६ ॥
 सैमागता त्वं वीर्येण मोदिष्यसि महात्मना ॥ सुवर्षेण समायुक्ता यथा सस्येन मेदिनी ॥ ३७ ॥
 गिरिवरमभितोऽनुवर्तमानो ह्य इव मण्डलमाशु यः करोति ॥
 तमिह शरणमभ्युपेहि देवं दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानाम् ॥ ३८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

सरमयासीतांप्रति रामे स्वेनसंदेशप्रापणप्रार्थने सीतयातस्यानौचित्यबुद्ध्या स्वविषयेरावणाध्यवसायावगतयेतत्प्रेषणं ॥ १ ॥
 रावणाध्यवसायाधिगमेन पुनरागतया सरमया सीतांप्रति रावणमात्राऽविन्यनाम्लामन्त्रिणाचतंप्रतिबहुधाराभ्यासीतांप्रत्यर्प-
 णचोदनेपि तस्यतदनर्पणेदृढाध्यवसायनिवेदनम् ॥ २ ॥ तथा रामेण रावणहननपूर्वकमयोध्यांप्रतितदानयननिवेदने तत्रोप-
 श्रुतितयावानरसेनासंनाहमेरीशङ्करवप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥

अथ तां जातसंतापां तेन वाक्येन मोहिताम् ॥ सरमा ह्लादयामास पृथिवीं धौरिवाम्भसा ॥ १ ॥
 ततस्तस्या हितं सख्याश्चिकीर्षन्ती सखीवचः ॥ उवाच काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २ ॥
 उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे ॥ निवेद्य कुशलं गमे प्रतिच्छन्ना निवर्तिताम् ॥ ३ ॥

कवभावः । समागम्य परिष्वज्य स्थितस्य तस्योरसि अश्रूणि वर्तयिष्यसीति योजना ॥ ३३ ॥ जघनं गतां नितम्बावलम्बिनीं । बहून्मासान् धृतां बहुमासैर्धृतां । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । रामवियोगात्प्रभृति बद्धामेतां वेणीं । मोक्ष्यते मोक्षयिष्यति । आर्षमासनेपदं ॥ ३४ ॥ निर्मोकं त्वचं । निर्मोकदृष्टान्तेन शोका-
 श्रुणो निःशेषनिवृत्तिरुच्यते । अश्रुमूलं शोकं त्यक्ष्य-
 सीति भावः ॥ ३५ ॥ समग्रः संपूर्णमनोरथः ॥ ३६ ॥ सस्येन समायुक्ता मेदिनी सुवर्षेण यथा
 तथा महात्मना रामेण समायुक्ता त्वं वीर्येण तच्छौ-
 र्येण । मोदिष्यसि ॥ ३७ ॥ अथानिष्टनिवारणाय
 इष्टप्राप्तये च सूर्यनमस्कारं विदधाति—गिरिवरमिति ॥
 यः देवः । गिरिवरं मेरुं । अभितः परितः ।
 “अमितः परितः—” इत्यादिना द्वितीया । अनुवर्त-
 मानः आनुकूल्येन चरन् । प्रादक्षिण्येन चरन्नित्यर्थः ।
 ह्योश्च इव मण्डलं मण्डलगतिं आशु त्रिंशन्सुहूर्तेनैव
 करोति । देवं द्योतमानं । दिवसकरं शरणं रक्षणं ।

अभ्युपेहि गच्छ । वरणीयत्वे हेतुमाह—प्रभव इति ।
 अयं दिवसकरः । प्रजानां देवतियङ्गानुप्यस्यावराणां ।
 प्रभवः कारणं । हिः प्रसिद्धौ । वर्षादिद्वारा जगदा-
 प्यायक इत्यर्थः । “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य-
 सुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”
 इत्युक्तेः ॥ न पुनरत्र जगत्कारणत्वोक्तिः । अश्रोप-
 पमानेन स्वातिरिक्तपुरुषप्रेर्यत्वभिधानान् । “भीषा-
 स्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः” इति श्रुतेः ॥ ३८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३३ ॥

अथ सरमया रावणाशयपरिज्ञानं चतुस्त्रिंशे—अथ
 तामित्यादि ॥ अथेति प्रथमश्लोकेन पूर्वसर्गोक्ता-
 नुवादः । तेन वाक्येन ह्लादयामासेत्यन्वयः । यद्वा तेन
 वाक्येन रावणवाक्येन ॥ १ ॥ सख्याः सीतायाः ।
 सखी सरमा ॥ २ ॥ कुशलं कुशलप्रतिपादकं । त्वद्वा-

ति० कुलदैवतं शरणमभ्युपेहि । हि यतः । अयंप्रजानां सुखदुःखहान्योरितिशेषः । प्रभवः ॥ ३८ ॥ इति त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥
 [पा०] १ ड. —ट. धृतामेकां. क. धृतामेवं. २ ड. च. छ. झ. व. ट. सभाजितात्वरामेण. ३ क. ख. ड. झ. —ट.
 मभितोविवर्तमानो. ४ क. ग. ड. —ट. देवि. ५ क. घ. ड. झ. ट. महीदग्धामिवांभसा.
 बा. रा. १९५

न हि मे क्रममाणाया नरालम्ब विहायसि ॥ समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुडोपि वा ॥ ४ ॥
 एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमां पुनरब्रवीत् ॥ मधुरं श्लक्ष्णया वाचा पूर्वं शोकाभिपन्नया ॥ ५ ॥
 समर्था गगनं गन्तुमपि वा त्वं रसातलम् ॥ अर्वगच्छाम्यकर्तव्यं कर्तव्यं ते मदन्तरे ॥ ६ ॥
 मत्प्रियं यदि कर्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव ॥ ज्ञातुमिच्छामि तं गत्वा किं करोतीति रावणः ॥ ७ ॥
 स हि मायाबलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः ॥ मां मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी ॥ ८ ॥
 तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति चासकृत् ॥ राक्षसीभिः सुघोराभिर्मयां मां रक्षन्ति नित्यशः ॥ ९ ॥
 उद्दिग्ना शङ्किता चास्मि न स्वस्थं च मनो मम ॥ तद्भयाच्चाहमुद्दिग्ना अशोकवनिनां गता ॥ १० ॥
 यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वाऽपि यद्भवेत् ॥ निवेदयेथाः सर्वं तत्परो मे स्यादनुग्रहः ॥ ११ ॥
 सां त्वेवं ब्रुवतीं सीतां सरमा वल्गुभाषिणी ॥ उवाच वदनं तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविक्रवम् ॥ १२ ॥

कथमित्यन्वयः । निर्वर्तितुमुत्सहेयं समर्थेत्यर्थः ॥ ३ ॥
 बहुदूरं कथं गन्तुमर्हसीत्यत्राह—न हीति ॥ क्रममा-
 णायाः गच्छन्त्याः ॥ ४ ॥ मधुरं मधुरार्थकं ।
 श्लक्ष्णयेति वाङ्माधुर्योक्तिः । पूर्वं शोकाभिपन्नया
 संप्रति हृष्टयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ संदेशमाहरिष्यामीति
 वदन्ती सरमां प्रति न गन्तव्यमित्युक्ते सख्यहानिः,
 रामं प्रति प्रेषणं तत्तस्य सदृशं भवेदिति स्थितायाः
 सीताया न युक्तं अतो व्याजेन निपुणं परिहरति—
 समर्थेति ॥ मदन्तरे मद्विषये । अन्यैरकर्तव्यं कर्तुम-
 शक्यं कार्यं त्वया कर्तव्यं कर्तुं शक्यमित्यवगच्छामि ।
 यद्वा मद्विषये ते कर्तव्यं अवश्यकरणीयं जानामी-
 त्यर्थः ॥ ६ ॥ रावणं गत्वा स किं करोतीति ज्ञातु-
 मिच्छामि । त्वत्कर्तृकं रावणज्ञानमिच्छामीत्यर्थः ॥ ७ ॥
 तस्य ज्ञानस्य किं प्रयोजनमित्यत्राह—स हीति ॥

पीतमात्रा सद्यः पीता । वारुणी मयं ॥ ८ ॥ तर्जा-
 पयति तर्जनंकारयति । भर्त्सापयति भर्त्सनं कार-
 यति । आत्वपुगागमावार्थं । या राक्षस्यो मां
 रक्षन्ति तामिस्तर्जापयतीति संबन्धः । नासाग्रे
 अङ्गुलिन्यासनयनभ्रामणदन्तदर्शनप्रभृतिसुखचेष्टा-
 मिर्भीजननं तर्जनं । हनिष्यति दहिष्यतीत्यादि वाचा
 भीजननं भर्त्सनं ॥ ९ ॥ कुत उद्दिग्नेत्यत्राह—तद्भ-
 याच्चेति । कुतः शङ्कितेत्यत्राह—अशोकवनिनां
 गतेति ॥ १० ॥ तस्य रावणस्य । यदि नाम कथा
 यदि वार्तास्ति । यच्च तस्य निश्चितं अध्यवसाय इति
 यावत् । तत्सर्वं निवेदयेथाः । ततश्च मे परोनुग्रहः
 उपकारः । कुतः स्यात् । याहिनामेतिपाठः सम्यक्
 ॥ ११ ॥ वल्गु सुन्दरं यथा तथा भाषितुं शीलमस्या
 अस्तीति वल्गुभाषिणी । बाष्पविक्रवं बाष्पव्याकुलं ।

ति० पूर्वशोकाभिपन्नया आश्वासनात्पूर्वजातेनशोकेनेषयुक्तया ॥ ५ ॥ ति० अयसीतादर्शपूर्णखायाइवास्याअपिरामसमीपगमन-
 मनुचितमिति विचार्यतत्सामर्थ्याच्चापूर्वतामुचितकृत्येनियोजयति—समर्थेति । स० हेमदन्तरे मयिअन्तरंअन्तरात्मा मनः
 प्राणोवायस्याः सातत्संबुद्धिः ॥ ६ ॥ स० यच्चासकृत् आसः उपवेशनं तं करोतीति कृत् । सदामत्समीपवर्ति रक्षः । राक्षसीभिः
 मध्येमध्यस्थेप्रेषिताभिः । भर्त्सापयति एतावत्काळेनापि सीतानमद्वशंप्रापितात्वच्छ्लक्ष्णयावाअनुनयेनवेतिपरुषभाषणेनतर्जयति ।
 तत्रापिपुघोराभीराक्षसीभिः साक्षान्मामपितर्जापयति भर्त्सयति । योमारक्षति वनावनोऽस्थापयित्वा रक्षति सरावणः किं करोति ।
 यद्वा योमामसकृद्रक्षति तंजनं तर्जापयति । पूर्ववदुर्वैरितं । अवाचिकीभीषिकातर्जनं वाचिकीतुसाभर्त्सनमितिनागोजिभट्टः । तत्र
 तद्बुद्धिरेवधारणं । “भर्त्सतर्जं संतर्जने” इत्यमरव्याख्यानेमानुदीक्षितः । तर्हिदुर्जनतर्जनेनेवानशनेनपीडितायास्तावकिमाधारेणजीव-
 धारणमित्यतोवाह—नित्यशइति । सदासुखोयस्त्वदुक्तः सरामएवमारक्षतीतिवा । पुगागमस्तु “ बहुलमेतन्निर्दर्शनं ” अदन्त-
 धातुनिर्दर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येपिबोध्याः । तद्यथा अपपणंत् । विष्कदर्शनेइत्यादि इतिकौमुद्युक्तेःशाकटायनरीत्यासंभ-
 वति ॥ ९ ॥ स० याऽर्हंप्राक्नोद्विग्ना नशङ्किताच कस्माच्चिदपि । मममनः स्वस्थं । तादृश्यम्यहं तद्भयात् रावणकर्तृकभीति-
 हेतोः । अशोकवनिनांगता प्राप्ता । अतश्चोद्दिग्नेत्यन्वयः । यद्वा त्वत्सान्त्वनतःपूर्वतद्भयादशोकवनिनांगतोद्विग्ना । रामक्षेमश्रव-
 णसमनन्तरं तु इतरत्पूर्ववत् । तथापि सकपटीतिपुनर्वार्ताश्रवणेच्छेतिभावः ॥ १० ॥ स० तस्य रावणस्य । कथा युद्धसंवाद-
 कथा । मद्दिषयनिग्रहानुग्रहकथावा । तस्यनिश्चितंवापियद्भवेत्तत्सर्वंनिवेदयेथाः ज्ञात्वा मामावेदयेथाः । तन्निवेदनंमेमदुपसिरोनु-

[पा०] १ क. ड.—उ. सरमामिदमब्रवीत्. २ झ. पूर्वशोक. ३ घ. गन्तुमसि. ४ ड. झ. अवगच्छाद्य. ५ घ. मिच्छाम्यहं. ६ झ. ग. ठ. योमारक्षति. ७ ड. ज.—उ. साप्येवं. ८ ड. च. छ. झ. ग. ट. मृदुभाषिणी.

एष ते यद्यभिप्रायस्तदा गच्छामि जानकि ॥ गृह्य शत्रोरभिप्रायमुपावृत्तां च पश्य माम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा ततो गत्वा समीपं तस्य रक्षसः ॥ शुश्राव कथितं तस्य रावणस्य समञ्चिनः ॥ १४ ॥
 सा श्रुत्वा निश्चयं तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मनः ॥ पुनरेवागमत्किप्रमशोकवनितां तदा ॥ १५ ॥
 सा प्रविष्टा पुनस्तत्र ददर्श जनकात्मजाम् ॥ प्रतीक्षमाणां स्वामेव अष्टपद्मांमिव श्रियम् ॥ १६ ॥
 तां तु सीता पुनः प्राप्तां सरमां वैल्गुभाषिणीम् ॥ परिष्वज्य च मुस्निग्धं ददौ च स्वयमासनम् ॥ १७ ॥
 इहासीना सुखं सर्वमाख्याहि मम तत्त्वतः ॥ क्रूरस्य निश्चयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥
 एवमुक्ता तु सरमा सीतया वेपमानया ॥ कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समञ्चिनः ॥ १९ ॥
 जनन्या राक्षसेन्द्रो वै त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचः ॥ अविद्वेन च वैदेहि मन्त्रिवृद्धेन बोधितः ॥ २० ॥
 दीयतामभिसत्कृत्य मनुजेन्द्राय मैथिली ॥ निदर्शनं ते पर्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतम् ॥ २१ ॥
 लङ्घनं च समुद्रस्य दर्शनं च हनूमतः ॥ वधं च रक्षसां युद्धे कः कुर्यान्मानुषो भुवि ॥ २२ ॥
 एवं स मन्त्रिवृद्धैश्चाविद्वेन बहु भाषितः ॥ न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा ॥ २३ ॥
 नोत्सहत्यमृतो मोक्तुं युद्धे त्वामिति मैथिलि ॥ सामात्यस्य नृशंसस्य निश्चयो द्वेष वर्तते ॥ २४ ॥

वदनं स्पृशन्ती परिमृजन्ती ॥ १२ ॥ तदा गच्छा-
 मीतिपाठः । गृह्य ज्ञात्वा । उपावृत्तां च पुनरागता-
 मेव । पश्य तत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ १३—१५ ॥
 स्वामेव आसानमेव । सरमामित्यर्थः । आत्मवा-
 चिनः स्वशब्दस्य आवन्तत्वमार्थः । अष्टपद्मां पद्मा-
 सनहीनामित्यर्थः ॥ १६ ॥ मुस्निग्धं स्नेहयुक्तं यथा
 तथा ॥ १७ ॥ सुखमासीनेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ वेप-
 मानया किंवा भयं वक्ष्यतीति कम्पमानया ॥ १९ ॥
 जनन्या कैकसीनाम्न्या । अविद्वेन अविद्वद्वाक्येन
 मांश्चवृद्धेनच । राक्षसेन्द्रस्त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचन
 : ॥ २० ॥ तदेव वचनं दर्शयति—दीयता-
 मिति ॥ जनस्थाने यदद्भुतं खरवधादिकं कृतं तदेव

पर्याप्तं प्रमाणान्तरनिरपेक्षं । निदर्शनं दृष्टान्तः ।
 करिष्यमाणस्य रामपराक्रमस्येति शेषः ॥ २१ ॥
 तिष्ठतु रामः तद्भृत्यो हनुमानेव सर्वात्राक्षसाञ्जेतुं
 समर्थ इत्याशयेन तत्पराक्रमं वर्णयति—लङ्घनमिति ॥
 दर्शनं सीतादर्शनं । मानुषः मनुष्यसंबन्धी पुरुषः ।
 कः कुर्यात् । “ तत्सेदं ” इत्यण् । स्वदूतमुखेनानेक-
 कार्यकारी रामो देव एवेतिभावः ॥ २२ ॥ अविद्वेन
 तन्नाम्ना । मन्त्रिवृद्धैरिति पूजायां बहुवचनं । बह्विति
 क्रियाविशेषणं ॥ २३ ॥ हि यस्मात्सामात्यस्य एष
 निश्चयो वर्तते इति तस्मात् युद्धे अमृतः सन् त्वां मोक्तुं
 नोत्सहतीति । इतिर्होती इति निश्चय इत्यन्वय इत्येके ।
 इति मन्य इत्यपरे । इह मैथिलीति केषुचित्पाठः

ग्रहः स्यादितिशेषः ॥ ११ ॥ ति० उपावर्तामि परावृत्त्याऽऽगच्छामि ॥ १३ ॥ स० स्वामेव आत्मीयामागतिं । “ आत्मी-
 यायामिति । आत्मज्ञातिधनेषुतुल्यत्वमेवनास्तीतिभावइति ” मनोरमोक्तेरात्मवाचकत्वस्वशब्दस्यलीलिङ्गत्वासंभवात् । स्विका-
 यामित्यादिश्रीहर्षादिप्रयोगाणामात्मीयत्वसंज्ञात्वादिना निर्वाहस्यतत्रैवोक्तेषु । “ अर्थान्तरेतुनस्त्री ” इतिकौमुदीवाक्यं भूत्वा आ-
 त्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थे इति तत्त्वमुबोधिन्यभिधानाच्च । अष्टपद्मां कमलंकन्दुकीकृत्यखेलनसमये हस्तमिच्युतलतादिलीननालीकां ।
 श्रियं लक्ष्मीमिव ॥ १६ ॥ ति० बृहद्वचः सर्वथाहितत्वाद्वचसोबृहत्त्वं । तदुक्त्वा बोधितो बोधितः ॥ २० ॥ स० पूर्वमन्त्रिवृ-
 द्धेनेत्येकवचनमुपलक्षकमपरमन्त्रिवृद्धानामिति ज्ञापयितुमत्रमन्त्रिवृद्धैरिति बहुवचनं । तत्रैकवचनेन एकएवाविन्युत्तपपादनप्रकारमे-
 दादितिः पाशानित्यादिवद्बहुवचनमिति वा । तत्रमान्यत्वान्मातुः पुरस्करणं । तस्याआलोचनकार्यानि युक्तत्वेनात्रवृद्धमन्त्रिपुरस्करणमि-
 तिविवेकः ॥ २३ ॥ स० नोत्सहति । चुरादिरयमावृषीयः परस्मैपदेवर्तते । “ सएवायं नागः सहतिकलभेभ्यः परिभवं ” इत्या-
 दिप्रयोगात् । सामात्यस्य अविन्युत्तपपादनमिति संहितस्य ॥ २४ ॥

[पा०] १ क.—ट. स्तस्माद्गच्छामि. २ ड. झ. ट. मुपावर्तामिमैथिलि. ३ ग. कथितं तस्य. ४ ख. घ. च. छ. तामेव.
 ५ ड. झ. अ. ट. प्रियभाषिणी. घ. प्रियवादिनी. ६ ड. झ. अतिस्निग्धेन. ७ ड. झ. शुधि. ८ ड. च. छ. झ. न. ट.
 मन्त्रिवृद्धैश्चात्राचबहुबोधितः.

तदेषा निश्चिता बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता ॥ भयान्न शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तस्तु संयुगे ॥

राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि ॥ २५ ॥

निहत्य रावणं संख्ये सर्वथा निशितैः शरैः ॥ प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे शब्दो भेरीशङ्खसमाकुलः ॥ श्रुतो वानरसैन्यानां कम्पयन्धरणीतलम् ॥ २७ ॥

श्रुत्वा तु तद्धानरसैन्यशब्दं लङ्कागता राक्षसराजभृत्याः ॥

नेष्टौजसो दैन्यर्परीतचेष्टाः श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषे ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणभूषणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

रामसेनारणभेरीशङ्खवश्रवणस्त्रिंशेनरावणेन सभायांमन्त्रिणःप्रति तदानीमपितेषामौदासीन्यस्यानौचित्योक्त्यागर्हणम् ॥ १ ॥ माल्यवतारावणप्रति शास्त्रोदितनीतिप्रदर्शनपूर्वकं विपत्सूचकापशकुननिवेदनेन रामेणसंधानविधानम् ॥ २ ॥

तेन शङ्खविमिश्रेण भेरीशब्देन राधवः ॥ उपयाति महाबाहू रामः परपुरंजयः ॥ १ ॥

तं निनादं निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः ॥ मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदैक्षत ॥ २ ॥

अथ तान्सचिवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः ॥ सभां सन्नादयन्सर्वमित्युवाच महाबलः ॥

जगत्संतापनः क्रूरो गर्हयन्त्राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥

॥ २४ ॥ एतादृशाध्यवसायस्य किं निमित्तमित्य-
पेक्षायां मरणलोभ एवेत्याह—तदेष्टेत्यादिसार्ध-
श्लोकः । तन् तस्येत्यर्थः । राक्षसानामात्मनश्च वधेन
अनिरस्तः अनिराकृतः । केवलभयात्त्वां मोक्तुं न
शक्तः । नोत्सह्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि मे
निर्गमनमित्यत आह—निहत्येति ॥ एतत्सर्वं तव
नेत्रसौभाग्यलक्षणादित्यमिप्रायेणाह—असितेक्षण
इति ॥ २६ ॥ सरमोक्तस्योपश्रुतिनिमित्तं दर्शयन्नेव
कथाशेषं दर्शयति—एतस्मिन्निति ॥ अत्र भेर्यादि-
शब्दो भेर्यादिशब्दपरः । वानरसैन्यानामपि भेर्या-
दिकमस्तीति किष्किन्धाकाण्डे दर्शितं ॥ २७ ॥
श्रुत्वेति ॥ श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोष इति

रावणस्य दोषे निमित्तभूते जीवनभूतमात्मनः श्रेयो
न पश्यन्ति ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड-
व्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ माल्यवदुपदेशः पञ्चत्रिंशो—तेनेति ॥ शङ्ख-
विमिश्रेण शङ्खशब्दविमिश्रेण । उपयाति उपाययौ
॥ १ ॥ ध्यानमास्थाय किं मयेदानीं कर्तव्यमिति
ध्यानं कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ आभाष्य संबोध्य । सभां
आस्थानमण्डप उदीक्षणाशयमुद्घाटयति गर्हय-
न्निति गहयन्नुवाच गर्हात्मिकावाचमुवाचत्यर्थः

स० मृत्युलोभात् मृत्युदेव्याणुविद्यमानाद्वाध्यात् ॥ २५ ॥ इतिचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥

स० नादिना प्रतिष्वनिमता । नादिना नविद्यन्तेआदिनोराक्षसायेनतादृशेन । “आदिनोराक्षसाःप्रोक्ताः” इतिभागवतदशम-
स्कन्धतात्पर्यात् । परपुरं वैरिनगरं । महाबाहूरामउपयाति । जयश्च तमुपयाति । पुरमितिशेषोवा । एतत्पक्षे परपुरञ्जयइतिसमस्तं
॥ १ ॥ ति० अगर्हयन्नितिच्छेदः ॥ ३ ॥ स० अस्तरामस्य । सागरस्यतरणविक्रमं बलेनसहितंपौरुषंचेतिगदुक्तवन्तः तच्छ्रुत-

[पा०] १ घ. ड. झ. तदेषांस्तथिरा. क. ख. च. छ. ज. व. तदेषास्तथिरा. २ ग. ट. दवस्थिता. ३ घ. ड. झ. ट. वैसर्वसैन्यानां. ४ ख.—ड. झ. व. ट. तंवनरसैन्यानादं. ५ ड. च. छ. झ. व. ट. हतौजसो. क. ख. घ. अष्टौजसो. ६ घ. परीतचित्ताः. ७ ख. च. छ. ज. दोषैः. ग. ड. झ. व. दोषात्. ८ ड. झ. ट. नादिना. ९ च. व. सचिवानिदमब्रवीत्. १० क. ख. च. व. गर्हयन्निहतवादिनः.

तरणं सागरस्यापि विक्रमं बलसंचयम् ॥ यदुक्तवन्तो रामस्य भवन्तस्तन्मया श्रुतम् ॥ ४ ॥
 भवतश्चाप्यहं वेद्मि युद्धे सत्यपराक्रमान् ॥ तूष्णीकानीक्षतोऽन्योन्यं विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ५ ॥
 ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवान्नाम राक्षसः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मातुः पैतामहोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 विद्यास्त्रभिविनीतो यो राजा राजन्नयानुगः ॥ स शास्ति चिरमैश्वर्यमर्गश्च कुरुते वशे ॥ ७ ॥
 संदधानो हि कालेन विगृह्णश्चारिभिः सह ॥ स्वपक्षवर्धनं कुर्वन्महर्दैश्वर्यमश्नुते ॥ ८ ॥
 हीयमानेन कर्तव्यो राज्ञा संधिः समेन च ॥ न शत्रुमवमन्येत ज्यायान्कुर्वीत विग्रहम् ॥ ९ ॥
 तन्मह्यं रोचते संधिः सह रामेण रावण ॥ यदर्थमभियुक्ताः स्म सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥ १० ॥
 यैस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वाश्च जयैषिणः ॥ विरोधं मा गमस्तेन संधिस्ते तेन रोचताम् ॥ ११ ॥
 असृजद्गगवान्पक्षौ द्वावेव हि पितामहः ॥ सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ १२ ॥

॥ ३ ॥ गर्हाप्रकारमाह श्लोकद्वयेन—तरणमिति ॥ तूष्णीकान् तूष्णीशीलान् । “ शीलं को मलोपश्च ” इति कप्रत्ययमलोपश्च । “ तूष्णीशीलस्तु तूष्णीकः ” इत्यमरः । निरुत्साहानित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ पितामहस्य पुत्रः पैतामहः पितृव्य इत्यर्थः । कैकसी सुमालिपुत्रीत्युत्तररामायणेभिधानान्माल्यवतस्तद्भावत्वाच्च पितामहशब्दस्य नियतसापेक्षत्वान्नासामर्थ्यदोषः । पितेत्यर्थइत्येके । वृद्धो मातामहोऽब्रवीदिति कचित्पाठः ॥ ६ ॥ नीतिमार्गपर्यालोचनायां बलवता रामेण संधिः करणीय इत्यभिप्रायेण प्रथमं नयस्य श्रेयोहेतुत्वं दर्शयति—विद्येति ॥ विद्यासु आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीत्याख्यासु चतसृषु विद्यासु । अभिविनीतः अभितः शिक्षितः । अतएव नयानुगः नीतिशास्त्रानुसारी योराजा सः चिरं ऐश्वर्यं ईश्वरत्वं । शास्ति अधितिष्ठति । तमिममर्थं विशदमुक्तवान्कामन्दकः—“ आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः । तद्विद्विस्तक्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः ॥ आन्वीक्षिक्यास्त्रविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥ विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनाम् । विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ” इति ॥ ७ ॥ नयानुग इत्युक्तं तत्र नयस्वरूपमाह—संदधान इति ॥ कालेन स्वबलक्षयकालेन । संदधानः संधानं कुर्वन् । स्वबल-

वृद्धिकालेन विगृह्णन् । विग्रहं कुर्वन् । ऐश्वर्यैच्छुना कालानुरूपं संधिविग्रहौ कार्यावित्यर्थः । एवं कुर्वतः फलमाह—स्वपक्षेति ॥ ८ ॥ संधेर्विग्रहस्य च कालं विविच्य दर्शयति—हीयमानेनेति ॥ हीयमानेन हीयमानबलेन । समेन समबलेन च राज्ञा स्वशत्रुणा सह संधिः कर्तव्यः । ज्यायान् अधिकबलस्तु । शत्रुं नावमन्येत नोपेक्षत । किन्तु तेन सह विग्रहं कुर्वीत । हीयमानः समः संधिं कुर्यात् । अधिको विग्रहं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्त्रेव प्रस्तुते किमुपन्यस्तं तत्राह—तदिति ॥ तत् तस्मान् । एवं नीतिशास्त्रस्थितेः हीयमानस्य तव बलवता रामेण संधिर्माह्यं रोचत इत्यर्थः । बलवता संधिर्दानेन विना न फलति । तच्च सीताप्रत्यर्पणादेव सेत्स्यतीत्याह—यदर्थमिति । यदर्थं अभियुक्ताः स्म विरुद्धाः स्म । सा सीता तस्मै रामाय प्रदीयतां ॥ १० ॥ कथं रामस्य बलवत्त्वं तत्राह—यस्येति ॥ देवाश्च ऋषयश्च देवर्षयः । ते तुभ्यं । रामस्य देवबलवत्त्वान् बलवत्त्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ देवादीनां रामजयकाङ्क्षित्वे को हेतुरित्याशङ्क्य देवादीनां धर्मपक्षपातित्वाद्धर्मस्य रामाश्रयत्वादित्यभिप्रेत्याह—असृजदित्यादिना ॥ भगवान् सर्वज्ञः पितामहः । हि यस्मान् । सुराणां असुराणां च । पक्षौ अवलम्बभूतौ । द्वावेव धर्माधर्मौ । असृजन् । अतः धर्माधर्मौ तदाश्रयौ सुराश्रयौ । असुरशब्देनात्रानुरप्रकृतयो राक्षसादयश्च

मितिगर्हयन् । गर्हणंचोक्तस्याप्यनुक्तप्रायीकरणं ॥ ४ ॥ स० अद्य आरामविक्रमं रामविपक्षेनेनशङ्कतंभायांहरणविक्रमं । विदित्वा ज्ञात्वापि । तूष्णीकान् तूष्णीस्थितान् निरुत्साहानितिस्थावन् । अन्योन्यं ईक्षतः ईक्षमाणान् । वेद्मि । इदंकिमितिशेषः । रामविक्रमं रामस्यविक्रमं लङ्कामुष्मिकापादविक्षेपं तन्मात्रमितिथावत् । युद्धमुखमनवलोक्यैवंभावोनशङ्क्यबलोकितइतिभावः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ट. सागरस्यास्य. २ ड. च. छ. झ. ञ. ट. बलपौरुषं. ३ ग. ड. झ. ट. इतिमातामहोऽब्रवीत्.

४ ड. छ. झ. ञ. स्वपक्षवर्धनं. ५ च. छ. ज. सन्धिस्तवरामेण. ६ ड. झ. ट. नभियुक्तोति. ७ क.—ट. तस्य.

धर्मो हि श्रूयते पक्षो ह्यमराणां महात्मनाम् ॥ अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च रावण ॥ १३ ॥
 धर्मो वै प्रसतेऽधर्मं ततः कृतमभूद्युगम् ॥ अधर्मो ग्रसते धर्मं ततस्तिष्ठः प्रवर्तते ॥ १४ ॥
 तच्चया चरता लोकान्धर्मो विनिहतो महान् ॥ अधर्मः प्रगृहीतश्च तेनासद्वलिनः परे ॥ १५ ॥
 स प्रमादाद्विद्वद्वस्तेऽधर्मोभिग्रसते हि नः ॥ विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥ १६ ॥
 विषयेषु प्रसक्तेन यत्किञ्चित्कारिणा त्वया ॥ ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान् ॥ १७ ॥
 तेषां प्रभावो दुर्धर्मः प्रदीप्त इव पावकः ॥ तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः ॥ १८ ॥

विवक्षिताः ॥ १२ ॥ अनयोः कतरः केषां पक्ष इत्यत्राह—धर्मो हीति ॥ महात्मनामिति हेतुगर्भ-विशेषणं । महास्वभावानामित्यर्थः । समीचीनप्रकृ-तीनामितियावत् । अमहात्मनामित्यसुरादिविशेषणं चार्थसिद्धं । तथाच धर्मस्य देवपक्षत्वादामस्य तदा-श्रयत्वादेवादयो रामपक्षपातिन इतिभावः ॥ १३ ॥ एवं देवादपक्षपाताद्रामस्य बलीयस्त्वमुपपाद्य धर्मस्य प्राबल्यादपि तदाह—धर्म इति । अत्र यदेतिशेषः । धर्मः अधर्मं यदा प्रसते अभिभव । तदा कृतं युगं अभूत् भवति । पुरुषेषु प्रवर्तते आर्षः कालज्य-त्ययः । अधर्मो यदा धर्मं प्रसते तदा तिष्ठः कलिः । प्रवर्तते । “ तिष्ठः कलौ च पुण्ये च ” इत्यमरः ॥ १४ ॥ ततः किमित्यपेक्षायां त्वय्यधर्मेण कलेः प्रवेशात्कृतापेक्षया कलेर्दुर्बलत्वादस्मदपेक्षया रामो बलवानित्याह—तदिति ॥ लोकान् चरता दिग्विजयार्थमिति शेषः । विनिहतः । परदारपरि-ग्रहार्थमिति शेषः । अस्मादिति पञ्चमीबहुवचनं । परे शत्रवो रामादयो धार्मिकाः । यद्वा कृतं युग-मिति शब्दसमुदायेन शुभं लक्ष्यते । तिष्ठ इत्यने-

नाशुभं । यदा धर्मः अधर्मं प्रसते तदा शुभं भवति । यदा अधर्मो धर्मं प्रसते तदा अशुभं भवतीत्यर्थः । एवं भवतु मया किं कृतमित्यत्राह—तदिति ॥ तत् धर्माधर्मयोरेवंरूपत्वात् । त्वया शुभहेतुधर्मो विनि-हतः अशुभहेतुरधर्मश्च परिगृहीतः । तन पराजय-रूपाशुभहेत्वधर्मकृद्भ्योऽस्मत्तज्यरूपशुभहेतुधर्मपराः परे वलिन इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अधर्मं स्वीकृत्य धर्मं निहते तेषां सुराणां बलवत्त्वं कथमित्याशङ्क्याधर्म-स्याश्रयनाशकत्वादित्यभिप्रायेणाह—स इति ॥ सः अधर्मः । ते प्रमादात् अविमृश्यकरणात् । विवृद्धः । नः अस्मान् । प्रसते नाशयति । सुरभावनः सुरा-नुकूलः सन् सुराणां पक्षं विवर्धयति ॥ १६ ॥ स्वकृ-तस्याधर्मस्य सुरपक्षवृद्धिहेतुत्वं कथमित्याशङ्क्य ऋषी-णामुद्वेगजननद्वाराऽधर्मप्रवर्तकत्वादित्याह—विषये-ष्विति ॥ विषयेषु प्रसक्तेन अतएव यत्किञ्चित्का-रिणा देवर्षिप्रमुखानां कन्यापत्नीहरणादिकं कुर्वता । ऋषीणामुद्वेगः मनस्तापः । जनितः कृतः ॥ १७ ॥ अग्निकल्पत्वमुपपादयति—तेषामिति । उद्वेगात्किं कृतवन्तस्तत्राह—तपसेति ॥ भावितात्मानः पूता-

ति० राज्ञाः राजसाः असुरास्तामसा इतिभेदः ॥ १३ ॥ रामानु० ततस्तिष्ठः प्रवर्तते इति पाठः । अत्रयदेत्यध्याहार्यं । यदा कृतयुगमभूत् “ तपःशौचं दयासत्यं ” इति श्रीभागवतोक्तप्रकारेण धर्मपादचतुष्टयविशिष्टकृतयुगं भवति । धर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । तदा धर्मः अधर्मं प्रसते । अनेन धर्मपक्षपातिनां वृद्धिरधर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता । यदा तिष्ठः प्रवर्तते अधर्मगौरित्यादिना श्री-भागवतोक्तसङ्गमदात्तुयाधर्मपादचतुष्टयविशिष्टकृतयुगं प्रवर्तते । अधर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । ततः तदा अधर्मः अभिवृद्धाधर्मः । धर्मं प्रसते । अनेनाधर्मपक्षपातिनां वृद्धिर्धर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता ॥ ति० अथतयोः कालविशेषेणाभिभवानभिबौद्धयति—धर्मो वै इत्यादिना । यदा कृतं युगमभूत् तदा तस्मादेव कालाद्धेतोः प्रवृद्धो धर्मः अधर्मं प्रसते अभिभवति । वै प्रसिद्धं । यदा तिष्ठः कलिः । प्रवर्तते तदा ततएव हेतोः । अधर्मो धर्मं प्रसते । कलौ पादेन धर्मस्थितेः । तथाहि । सर्वदा सुखसाधनं धर्मैकं रूपं एव । अधर्म-क्षिप्ता । धर्मान्यस्तद्विरोधी तदभावश्चेति । तत्रायः शाकादिधर्ममार्गे ह्येधर्मभासः । द्वितीयो ह्येत्यादिलक्षणः । अन्यः स्वस्ववि-हितनिलयधर्मलोपात्मा । कृते त्रिविधा धर्माभाव एव । त्रेतादौ क्रमादेकद्वित्रिभिरधर्मैः संवलनं धर्मस्य । एवं च कलावधर्माभिभूत-पादत्रयलादेकपादेन धर्मस्य वृत्तिरक्षता । एवं च धर्मतो देवलमधर्मतो राक्षसलादीति सूचितं । नन्वधर्मस्य रक्षोसुरधर्मत्वे रक्षोसुराणां धर्मफलैश्चर्यादिकथमिति चेच्छृणु । देवाः केवलधर्मपराः । रक्षोसुराः काम्यराजसतामसधर्ममात्रपराः । तादृश-धर्ममनुतिष्ठतोऽपि तानुक्तिप्रकाराधर्मोऽनुष्ठत्येव । राजसतमः प्रकृतिलात् । अतो धर्मकरणेन सुखिनोऽपि ते काम्यत्वेन सान्ततया धर्म-

[पा०] १ ड. च. झ. ट. तदा तिष्ठः २ क. ख. घ. ङ. च. झ. न. ट. धर्मोपि. ३ क. ख. ग. ङ.—ट. त्वद्वद्वस्ते.

मुख्यैर्यज्ञैर्यजन्त्येते नित्यं तैस्तैर्द्विजातयः ॥ जुह्वत्यग्नींश्च विधिवद्देवांश्चैरधीयते ॥ १९ ॥
 अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघोषानुदैरयन् ॥ दिंशोपि विद्रुताः सर्वाः स्तनयितुरिवोष्णगे ॥ २० ॥
 ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमुत्थितः ॥ आदत्ते रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश ॥ २१ ॥
 तेषु तेषु च देशेषु पुण्येष्वेव दृढव्रतैः ॥ चर्यमाणं तपस्तीव्रं संतापयति राक्षसान् ॥ २२ ॥
 देवदानवयक्षेभ्यो गृहीतश्च वरस्त्वया ॥ २३ ॥
 मानुषा वानरा ऋक्षा गोलार्काला महाबलाः ॥ बलवन्त इहागम्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ॥ २४ ॥
 उत्पातान्विविधान्दृष्ट्वा घोरान्बहुविधांस्तथा ॥ विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां रक्षसामहम् ॥ २५ ॥
 खराभिस्तनिता घोरा मेघाः प्रतिभयंकराः ॥ शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णो न सर्वतः ॥ २६ ॥
 रुदतां वाहनानां च प्रपतन्त्यस्त्रविन्दवः ॥ ध्वजा ध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रमान्ति यथा पुरा ॥ २७ ॥
 व्याला गोमायवो गृध्रा वाश्यन्ति च सुमैरवम् ॥ प्रविश्य लङ्कामनिशं समवायांश्च कुर्वते ॥ २८ ॥
 कालिकाः पाण्डुरैर्दन्तैः ग्रहसन्त्यग्रतः स्थिताः ॥ स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च २९
 गृहाणां बलिकर्माणि श्वानः पर्युपशृज्यते ॥ खरा गोषु प्रजायन्ते मृषिका नकुलैः सह ॥ ३० ॥

ज्ञानः । धर्मस्यानुग्रहे संवर्धने । रताः ॥ १८ ॥
 तैस्तैः अग्निहोत्रमभ्यस्य विश्वसृजामयनपर्यन्तैः । अग्नीनुद्दिश्य जुहति होमं कुर्वन्ति ।
 देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्याग्नौ प्रक्षेपो
 होम इत्यनयोर्भेदः ॥ १९ ॥ अभिभूय अगणयित्वा ।
 ब्रह्मघोषान् उदैरयन् । उच्चारयन्ति स्म । वेदांश्चैरधीयत इत्यस्य विवरणमिदं । तपःप्रभृतिकर्मणः
 फलमाह—दिश इत्यादिना ॥ सर्वा दिशःप्रतिवि-
 द्रुताः । राक्षसा इतिशेषः । उष्णगे ग्रीष्मे । स्तनयि-
 त्पुरिव मेघ इव । जातावेकवचनं ॥ २०—२२ ॥
 बलिनोपि देवाः ब्रह्मदत्तवरमहिम्ना न प्रहर्तुं शक्नु-
 युरिति चेत्तत्राह—देवदानवेत्यादिना ॥ देवदानवय-
 क्षेभ्य एवावध्यत्ववरो गृहीतः । न तु मानुषादिभ्य
 इति भावः ॥ २३ ॥ तर्हि किमायातमित्यत्राह—मा-
 नुषा इति ॥ द्वयोरपि बहुवचनं पूजायां । महाबला
 महासैन्याः । इह लङ्कायां ॥ २४ ॥ न केवलं परा-

गमनेन किं त्वशुभमिति दर्शनेनापि भयमुत्प्रे-
 मित्याह—उत्पातानिति ॥ उत्पातान् विविधान्
 दिव्यान्तरिक्षभौमभेदमिन्नान् । बहुविधान् भौमा-
 दिपुप्रत्येकविविधान् । अनुपश्यामि तर्कयामि ॥ २५ ॥
 खराभिस्तनिताः परुषगर्जिताः । घोराः विरूपाः ।
 प्रतिभयंकराः । प्रतीत्युपसर्गमात्रं । भयंकरा इत्यर्थः
 ॥ २६ ॥ ध्वस्ताः धूसराः । अतएव विवर्णाः विग-
 तवर्णाः ॥ २७ ॥ व्यालाः दुष्टाः । वाश्यन्ति वाशितं
 कुर्वन्ति । कुत्सितरुतं कुर्वन्तीत्यर्थः । समवायान्
 सङ्गान् ॥ २८ ॥ कालिकाः नीलवर्णाः स्त्रियः ।
 पूतनाप्रमुखा इति यावन् । शक्त्य इत्येके । पाण्डुरैर्दन्तै-
 रुपलक्षिताः सत्यः । प्रतिभाष्य प्रतिकूलभाष्य ।
 गृहाणि गृहस्थितवस्तूनि । मुष्णन्त्यः हसन्ति । एवं
 दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ बलिकर्माणि बलिकर्मसा-
 धनानि हवीषि । नकुलैः सह । वर्तन्त इतिशेषः

फलान्तेऽधर्मफलभोगमाजइतिनदोषः ॥ १४ ॥ स० उष्णगे आग्नेतुंगतेसूक्ष्मस्तनयितुर्बलाहकइवविप्रद्रुताःविप्रद्रुतानिरक्षांसि ।
 पलायनएवपुरुषकारइतिपुंशक्तिप्रयुक्तःपुल्लिङ्गनिर्देशः । रक्षांसितिप्रकृतत्वात् । राक्षसाइतिशेषोवा ॥ २० ॥ ति० धूमः उत्तिष्ठतीति-
 शेषः ॥ २१ ॥ स० कालिकाः ग्रामस्थाः महाकालीभद्रकालीत्यादयः । प्रतिभाष्य श्रोतुमयदायिभाषांकृत्वा । पाण्डुरैर्दन्तैः अग्र-
 तःस्थिताःसत्यःग्रहसन्ति । दन्तानांपाण्डुरलोत्था उत्थाचविरुद्धभाषणमोषणइसनादीनां निश्चितंमरणं । किञ्चिद्व्यवधानेनभवि-
 ष्यतीति सूचयति ॥ २९ ॥ स० श्वानः सारमेयाः । उपसेवते उपसेवन्ते नवायसाः । “ पुनःश्वानोभविष्यति ” “ श्वानसूक-
 रमार्जारः—” इत्यादिप्रयोगादकारान्तोवाश्वानशब्दः ॥ श्वानः अस्माकमिदमितिपयुंउपसेवते । नः बलिकर्माणि श्वान उपसेवते

[पा०] १ ड. झ. यजन्तेतेतैस्तैर्यज्ञैर्द्विजातयः. २ क. ख. ग. ड.—ट. दिशोविप्रद्रुताः. ३ ड. झ. आबृत्त्य. ४ ड.—ट.
 बहुविधान्वद्भून्. ५ ड.—ट. रजोध्वस्ताः. ६ क. ड. झ. न. यथापुरं. ७ ड. झ. ट. लङ्कामारामे. ८ ड.—ठ.
 ९ ख. ड. च. छ. झ. ट. नकुलेषुच.

मार्जारा द्वीपिभिः सार्धं मूकराः शुनकैः सह ॥ किन्नरा राक्षसैश्चापि समीयुर्मानुषैः सह ॥ ३१ ॥
पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहङ्गाः कालचोदिताः ॥ राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरन्ति च ॥ ३२ ॥
वीचीकूचीति वाश्यन्त्यः शारिका वेश्मसु स्थिताः ॥ ३३ ॥

पतन्ति ग्रथिताश्चापि निर्जिताः कलहैषिणः ॥ पक्षिणश्च मृगाः सर्वे प्रत्यादित्यं रुदन्ति च ॥ ३४ ॥
करालो विकटो मुण्डः परुषः कृष्णपिङ्गलः ॥ कालो गृहाणि सर्वेषां कालेकालेऽन्ववेक्षते ॥ ३५ ॥
[अहं त्वेतत्प्रपश्यामि युध्यतां तु दिनेदिने ॥ कव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥
सर्वं नष्टप्रभं मन्ये सैन्यं त्वद्देहमाश्रितम् ॥ ३६ ॥]

एतान्यन्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतन्ति च ॥ ज्ञात्वा प्रधार्थकार्याणि क्रियतामायतिक्षमम् ॥ ३७ ॥
[विष्णुं मन्यामहे रामं मानुषं रूपमास्थितम् ॥ न हि मानुषमात्रोसौ राघवो दृढविक्रमः ॥ ३८ ॥
येन बद्धः समुद्रस्य स मेतुः परमाद्भुतः ॥ कुरुष्व नरराजेन संधिं रामेण रावण ॥ ३९ ॥]
[अथ प्रतिनिविष्टेन हितमुक्तं निशाचर ॥ सीतार्थं ते महाप्राज्ञ महद्भयमुपस्थितम् ॥
तथेमान्यनिमित्तानि लक्ष्ये राक्षसेश्वर ॥ ४० ॥]

इदं वचस्तत्र निशम्य माल्यवान्परीक्ष्य रक्षोधिपतेर्मनः पुनः ॥

अनुत्तमेष्टमपौरुषो बली बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रावणम् ॥ ४१ ॥

॥ ३० ॥ समीयुः संयन्ति । द्वीपिभिः व्याघ्रैः । मूकराः भयंकराः । विकटः विकटाङ्गः । विकल इति
मानुषैः । राक्षसा इति शेषः । मानुषाश्चात्रोत्पात-
जनिता एव ॥ ३१ ॥ कालचोदिताः दैवप्रेरिताः ।
विनाशाय विनाशसूचनायेत्यर्थः । “वाताय कपिला
विद्युन्—” इत्यादिवन् । कपोताः कपोताख्या
विहङ्गा इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ वेश्मसु मधुरसंज्ञापार्थं
पोषिताः शारिकाः । मधुरभाषणानि विहाय वीची-
कूचीति क्रूरं वाश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पक्षिणः
काकादयः । मृगाश्च पूर्वं निर्जिता अपि पुनः कलहै-
षिणः सन्तः । ग्रथिताः पुञ्जीभूताः । पतन्ति
धावन्ति । प्रत्यादित्यं रुदन्ति चेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥
करालः भयंकरः । विकटः विकटाङ्गः । विकल इति
पाठे हीनाङ्ग इत्यर्थः । परुषः परुषवर्णः । कालः
मृत्युः । कालेकाले सायं प्रातश्च । गृहाण्यन्ववेक्षते ।
अन्वीक्षमाण इव दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३५—३६ ॥
एतानि ज्ञात्वा कर्माणि कर्तव्यानि । प्रधार्थं निर्धार्य ।
यत् आयतिक्षमं उत्तरकालार्हं । तत्क्रियतां । कर्माणि
च सीताप्रदानादीनि ॥ ३७—४० ॥ अनुत्तमेषु
मन्त्रिश्रेष्ठेषु । उत्तमपौरुषो माल्यवान् । इदं वचः । तत्र
सभायां । निशम्य श्रावयित्वा । अन्तर्भावित-
प्यर्थोऽयं । रावणं रावणाकारं । समवेक्ष्य
दिदर्शनपुरःसरं दृष्ट्वा । रक्षोधिपतेर्मनः परीक्ष्य

इतिवा ॥ रामानु० बलिकर्माणि बलिद्रव्याणि ॥ ३० ॥ किन्नरा इत्यर्थे केषुचित्कोशेषु न दृश्यते । तस्मिन्निबोधोस्ति लङ्कायां मानु-
षाभावात् ॥ ३१ ॥ ति० चीचीकूचीतिशब्दानुकारः । स० शारिकाः शुक्रवध्वः ॥ ३३ ॥ कलहैषिभिः पक्ष्यन्तरीः । निर्जिताः
ग्रथिताः । पतन्ति परस्परमावद्व्यपतन्ति ॥ ३४ ॥ कतक० “विष्णुमन्यामहेरामं” इत्यादि “संधिरामेण रावण ” इत्यन्तं
श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति प्राचीनैर्नैयाख्यातं ॥ शि० मानुषं रूपमास्थितं रामं विष्णुं स्वप्रतापद्वारा सर्वत्र पूर्णमन्यामहे । अतः अयं रा-
घवः मानुषमात्रः अस्वज्ज्ञानविषयीभूतमनुष्यशरीरवान् । प्राकृतविलक्षणः परपुरुष इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स० सः चारैः कथितः ।
येन बद्धः तेन रामेण संधिकुरुष्व ॥ ३९ ॥ स० इदं वचः रावणं प्रतिनिगद्य तस्य रक्षोधिपतेर्मनः पुनः पुनः परीक्ष्य अनिवर्तनं ज्ञात्वा ।
रावणं समवेक्ष्य तूष्णीं बभूवेत्यन्वयः । “अयं निबन्धनेयं संज्ञा” इत्युक्तेः वचोरावणं निगद्येति द्विकर्मकता । अनुत्तमेषु असदशेषुराक्ष-
सेषु । यद्वा अनुत्तमेषु नीचेषुरक्षोधिपतेर्मनः परीक्ष्य स्वयमुत्तमपौरुष इति तूष्णीं बभूव ॥ ४१ ॥ इति पञ्चात्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ झ. चीचीकूचीति. २ ड. च. झ. व. ट. कलहैषिभिः. घ. कलहप्रियाः. ३ क. ख. ग. ड.—ट. रुदन्ति ते.
घ. रुवन्ति. ४ ड. झ. विकलो. ५ इदमर्धत्रयं घ. पाठे दृश्यते. ६ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. व. ट. ज्ञात्वाऽवधार्य. ७ इदं
श्लोकद्वयं ख. ड. च. व. ट. पाठे दृश्यते. ८ क. घ.—छ. व. समुद्रे च. ९ घ. सन्धिमार्येण. १० इदमर्धत्रयं घ.
पाठे दृश्यते. ११ ग. ड. च. छ. झ. व. ट. स्वस्य निगद्य. क. ख. स्वतन्त्र निगद्य. १२ घ. न्समीक्ष्य रक्षोधिपतेस्तदप्रियं.

[सं तद्वचो माल्यवता प्रभाषितं दशाननो न प्रतिशुश्रुवे तदा ॥

भृशं जगर्हे च सुदुष्टमानसो मुमूर्षुरत्युच्चवचांस्युदीरयन् ॥ ४२ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

रावणेनात्मश्लाघनेनरामवधप्रतिज्ञानपूर्वकं सोपालंभंमाल्यवद्विसर्जनम् ॥ १ ॥ तथा मन्त्रिभिस्सहमन्त्रपूर्वकं प्राच्यादिदिक्षु पुररक्षणायसैन्यैःसहप्रहस्तादिप्रेषणेनान्तःपुरप्रवेशः ॥ २ ॥

तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः ॥ न मर्षयति दृष्टात्मा कालस्य वैश्रमागतः ॥ १ ॥
स वद्धा भुक्तुं वक्त्रे क्रोधैस्स वशमागतः ॥ अमर्षात्परिवृत्ताक्षो माल्यवन्तमथावब्रवीत् ॥ २ ॥
हितबुद्ध्या यदहितं वैचः परुषमुच्यते ॥ परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छ्रोत्रं गतं मम ॥ ३ ॥
मानुषं कृपणं राममेकं शाखाभृगाश्रयम् ॥ समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनालयम् ॥ ४ ॥
रक्षसामीश्वरं मां च देवतानां भयंकरम् ॥ हीनं मां मन्यसे केन ह्यहीनं सर्वविक्रमैः ॥ ५ ॥
वीरद्वेषेण वा शङ्के पक्षपातेन वा रिपोः ॥ त्वयाऽहं परुषाण्युक्तः परप्रोत्साहनेन वा ॥ ६ ॥
प्रभवन्तं पदस्थं हि परुषं कोऽभिधास्यति ॥ पण्डितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनाद्रिपोः ॥ ७ ॥
आनीय च वनात्सीतां पद्महीनामिव श्रियम् ॥ किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य मयादहम् ॥ ८ ॥

अनिवर्त्य ज्ञात्वा तूष्णीं बभूव । उपदेशाद्विररामे-
त्यर्थः ॥ ४१—४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड-
व्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

हीनं । एकं असहायं । शाखाभृगाश्रयं क्षुद्रसहायं ।
पित्रा त्यक्तं निर्धनं । वनालयं राज्यहीनं । रामं केन
कथं प्रकारेण । समर्थं प्रबलं । मन्यसे ॥ ४ ॥ स्वस्मिन्
तद्वैपरीत्यमाह—रक्षसामिति ॥ हीनं दुर्बलं ॥ ५ ॥
एवं परप्राबल्यस्वदौर्बल्ययोरभावोपि परुषोक्तौ हेतुमा-
शङ्कते—वीरद्वेषेणेति ॥ वीरद्वेषेण सजातीयवीरद्वेषेण ।
रिपोः पक्षपातेन शत्रौ पक्षपातेन ॥ ६ ॥ परप्रोत्साह-
नेनेत्येतदुपपादयति—प्रभवन्तमिति ॥ प्रभवन्तं प्रभा-
वयुक्तं । पदस्थं परिपक्वबुद्धिं । परप्रोत्साहनाभावे
पण्डितस्य पदस्थविषयकपरुषवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः
॥ ७ ॥ अस्तु त्वदुक्तं परमार्थः तथापि दुर्लभवस्तु-
विशेषः कथं त्याज्य इत्याह—आनीयेति ॥ किमर्थं

अथ लङ्कारुपिकरणं षट्त्रिंशे—तन्निवति ॥ हित-
मुक्तं हितं यथा भवति तथा उक्तं । न मर्षयति नाम-
र्षयत् ॥ १ ॥ परिवृत्ताक्षः घूर्णिताक्षः ॥ २ ॥ पर-
पक्षं प्रविश्यैव शत्रुषु स्नेहमनुसृत्यैव । हितबुद्ध्या
हितमित्ययं ज्ञास्यतीति बुद्ध्या । अहितं परुषं च ।
यद्वच उक्तं । एतत् मम श्रोत्रं न गतमित्यन्वयः
॥ ३ ॥ भवतः परपक्षानुसारश्च न युक्त इत्याह—
मानुषमिति ॥ मानुषं जात्या हीनबलं । कृपणं प्रकृत्या

ती० वस्तुतस्तु—वनालयं वनजलमुदधिः आलयः शयनस्थानंयस्यतं । वटपत्रशायिनं नारायणमित्यर्थः । अतएव पित्रा
त्यक्तं जन्मादिरहितमित्यर्थः । ईश्वरस्यजन्माद्यभावादेवपित्राद्यभावः । अतएव एकं अद्वितीयं । अतएव शाखाभृगाश्रयं शाखा-
भिर्वेदशाखाभिःमृग्यतइतिशाखाभृगोवेदवेद्यः सर्वेश्वरः । सचासावाश्रयश्चेतितं । तथापि केनापिहेतुना मानुषं मनुष्यरूपेणाव-
तीर्णं । अतएव कृपणं कृपाञ्जं । रामंसमर्थमन्यसेकिल । तद्युक्तमेव । केनहेतुना रक्षसामीश्वरं सर्वपराक्रमैर्हीनं मां अहीनंम-
न्यसेइत्यर्थः ॥ ४-५ ॥ स० सर्वविक्रमैः देवानांभयङ्करं तदहीनंचमामन्यसे । रामविषयेतु मां हीनंकेनमन्यसइत्यन्वयः । तेन
नास्सच्छब्दद्वयवैयर्थ्यं ॥ ५ ॥ ती० आनीयेति । रामहस्ताद्वधेच्छयैव वनात्सीतामानीयराघवस्यमयात्किमर्थंप्रतिदास्यामीत्यर्थः ।

[पा०] १ अयंश्लोकः घ. पाठेदृश्यते. २ घ. वशमेयिवान्. ३ घ. क्रोधेनकलुषीकृतः. ४ क. वचनंपुनरुच्यते. ५ क.
ग. ड. च. झ. व. ट. च्छ्रोत्रगतं. ६ झ. ममप्रोत्साहनेनवा. ७ ड. झ. व. ट. कोऽभिभापते. च. कोऽभिभाषितुं. ८ क. ड.
छ.—अ. प्रोत्साहनेनवा.

वृत्तं वानरकोटीभिः ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ पश्य कैश्चिद्दहोभिस्त्वं राघवं निहतं मया ॥ ९ ॥
 द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति दैवतान्यपि संयुगे ॥ स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति ॥ १० ॥
 द्विधा मज्ज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् ॥ एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ११ ॥
 यदि तावत्समुद्रे तु सेतुर्बद्धो यदृच्छया ॥ रामेण विस्मयः कोत्र येन ते भयमागतम् ॥ १२ ॥
 स तु तीर्त्वाऽर्णवं रामः सह वानरसेनया ॥ प्रतिजानामि ते सत्यं न जीवन्प्रतियास्यति ॥ १३ ॥
 एवं श्रुत्वाणं संरब्धं रुष्टं विज्ञाय रावणम् ॥ व्रीडितो माल्यवान्वाक्यं नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥
 जयाशिषा च राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् ॥ माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १५ ॥
 रावणस्तु सहामात्यो मन्त्रयित्वा विमृश्य च ॥ लङ्कायामतुलां गुप्तिं कारयामास राक्षसः ॥ १६ ॥
 सै व्यादिदेश पूर्वस्यां ग्रहस्तं द्वारि राक्षसम् ॥ दक्षिणस्यां महावीर्यं महापार्श्वमहोदरौ ॥ १७ ॥
 पश्चिमायामथो द्वारि पुत्रमिन्द्रजितं तथा ॥ व्यादिदेश महामार्यं बहुभी राक्षसैर्वृतम् ॥ १८ ॥
 उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ ॥ स्वयं चात्र भविष्यामि मन्त्रिणस्तानुवाच ह ॥ १९ ॥
 राक्षसं तु विरूपाक्षं महावीर्यपराक्रमम् ॥ मध्यमेऽस्थापयद्गुल्मे बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २० ॥
 एवं विधानं लङ्कायाः कृत्वा राक्षसपुङ्गवः ॥ कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ २१ ॥

विसर्जयामास ततः स मन्त्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम् ॥

जयाशिषा मन्त्रिगणेन पूजितो विवेश चान्तःपुरमृद्धिमन्महत् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्त्रिंशस्सर्गः ॥ ३६ ॥

केन हेतुना । राघवस्य राघवात् ॥ ८-९ ॥ द्वन्द्वे अतोमाभूते भयमित्याह—यदीति ॥ तावत्समुद्रे स्व-
 द्वन्द्वयुद्धे । युद्धे रामयुद्धे ॥ १० ॥ अत्यन्तहितपरं लपसमुद्र इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अर्णवं तीर्त्वा स्थितो राम
 वृद्धं मातामहं कथमेवं परुषमुक्तवानस्मीत्यनुतापे- इत्यर्थः ॥ १३ ॥ संरब्धं अहंकारयुक्तं । व्रीडित
 नाह—द्विधेति ॥ राम आगत्य भयं जनयिष्यतीति इति । स्वोपदेशवैफल्यादिति भावः ॥ १४ ॥ यथोचि-
 । न केवलं भयमात्रं । द्विधा मज्ज्येयं शिर- तमिति । प्रत्युत्थानादिनेति भावः ॥ १५ ॥ मन्त्रयित्वा
 श्छेदं प्रापुयां । एवमपि न नमेयं । कस्यचित् । न कर्तव्यं विचार्य । विमृश्य निश्चित्य ॥ १६ ॥ व्यादि-
 केवलं रामस्य ततोपि शतगुणबलवतोपि द्विधा भङ्गा- देश रक्षणायेति शेषः ॥ १७—१८ ॥ भविष्यामी-
 दपि कस्यचिन्नमनमत्यन्तदुःसहमित्यर्थः । तर्हि हीय- त्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ १९ ॥ मध्यमे गुल्मे इति
 मानेन सन्धिः कार्य इति नीतिशास्त्रविरोधः स्यात्त- गुल्मो नाम नगरमध्यचैत्यस्थानं ॥ २० ॥ विधानं
 त्राह—एष मे सहजो दोष इति । यदि दोषत्वमनु- रक्षणसंविधानं ॥ २१ ॥ पुष्कलं समग्रं ॥ २२ ॥ इति
 मतं तर्हि स त्याज्य एवेत्याशङ्क्याह—स्वभाव इति । श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
 नहि तिक्तो निम्बो मधुरायत इति भावः ॥ ११ ॥ रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥
 अथ सेतुबन्धेन विस्मयसे चेत् तदपिकाकतालीयं ।

स० पद्महीनामिति । केवलं पद्मेनैव एतस्यास्तस्याश्च भेद इति भावः ॥ ८ ॥ स० द्वन्द्वे संयुगे । दैवतानीत्यनेन तेषां सामर्थ्यराहि-
 ल्यं सूचयति । तत्र दार्ढ्यसूचनायपरोक्षनिर्देशः ॥ १० ॥ ती० वास्तवार्थस्तु—रामः वानरसेनया सहार्णवं तीर्त्वा जीवन्प्रतियास्य-
 तीति ते सत्यं प्रतिजानामि । न संदेहः । अथापि मेखभावो दुरतिक्रम इति पूर्वोक्तसंबन्धः ॥ १३ ॥ इति षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. ट. लङ्कायास्तुतदागुप्तिं. २ क.—च. झ. ञ. ट. व्यादिदेशच. ३ ड. च. छ. झ. ञ. ट. गमिष्यामि. ४ ख. घ.—छ. झ. ट. लङ्कायां. ५ क.—ट. सोन्तःपुरं.

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

सुग्रीवादिभिःसहमन्त्रयमाणंश्रीरामं प्रति विभीषणेन लङ्कामेत्यरावणवृत्तान्तावगमेनपुनरागतनिजामात्मनिवेदितरावण-
कृतलङ्कारक्षणसंविधानप्रकारसिद्धान्तम् ॥ १ ॥ रामेण लङ्कायाः प्रागादिद्वारत्रये क्रमेणयुद्धाय नीलाङ्गदहनमग्निबोजनपूर्वकं
स्नेनरावणाधिष्ठितोत्तरभागोलक्ष्मणेनसहावस्थाननिर्धारणेन सेनयासहलङ्काभियानम् ॥ २ ॥

नरवानरराजौ तौ स च वायुसुतः कपिः ॥ जाम्बवानृक्षराजश्च राक्षसश्च विभीषणः ॥ १ ॥
अङ्गदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शूलमः कपिः ॥ सुषेणः सहदायादो मैन्दो द्विविद एव च ॥ २ ॥
गजो गवाक्षः कुमुदो नलोथ पनसस्तथा ॥ अमित्रविषयं प्राप्ताः समवेताः समर्थयन् ॥ ३ ॥
इयं सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावणपालिता ॥ सासुरोरगर्गैर्धर्वैरमरैरपि दुर्जया ॥ ४ ॥
कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य मन्त्रयध्वं विनिर्णये ॥ नित्यं सन्निहितो ह्यत्र रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥
तथा तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोऽब्रवीत् ॥ वाक्यमग्राम्यपदवत्पुष्कलार्थं विभीषणः ॥ ६ ॥
अनलः शैरभश्चैव संपातिः प्रघसस्तथा ॥ गत्वा लङ्कां महामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ ७ ॥
भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्वलम् ॥ विधानं विहितं यच्च तद्दृष्ट्वा समुपस्थिताः ॥ ८ ॥
संविधानं यदाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः ॥ राम तद्ब्रुवतः सर्वे यथा तत्त्वेन मे शृणु ॥ ९ ॥
पूर्वं प्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति ॥ दक्षिणं च महावीर्यो महापार्श्वमहोदरौ ॥ १० ॥
इन्द्रजित्पश्चिमद्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ पट्टिशसिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥
नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मजः ॥ ११ ॥
राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ युक्तः परमसंविभो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥
उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः ॥ १२ ॥
विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता ॥ बलेन राक्षसैः सार्धं मध्यमं गुल्ममास्थितः ॥ १३ ॥

अथ रामस्य सेनागुप्तिविधानं सप्तत्रिंशे—नरवान-
रेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ सहदायादः सवान्धवः ।
“दायादौ सुतवान्धवौ” इत्यमरः । इदं विशेषणं
सर्वत्र यथार्हमन्वेति । अमित्रविषयं शत्रुदेशं । सम-
र्थयन् अमन्त्रयन् ॥ १—३ ॥ अथविचारप्रकारमेवाह
—इयमित्यादिना ॥ सा हनुमता पूर्वमुक्ता ॥ ४ ॥ कार्य-
सिद्धिं विजयसिद्धिं । पुरस्कृत्य प्रधानीकृत्य । विनिर्णये
निमित्ते मन्त्रयध्वं । विजयसाधककार्यनिर्णयाय मन्त्रः
प्रवर्त्यतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ अग्राम्यपदवत् संस्कृतपदवत्

सर्वेषां स्फुटप्रतिपत्तये स्वदेशभाषापदरहितमुक्त्वा-
नित्यर्थः ॥ ६ ॥ अनल इत्यादिश्लोकत्रयं । विधानं
नगररक्षणसंविधानं । ते दुरात्मनो रावणस्य यत्संवि-
धानमाहुः तद्यथातत्त्वेन याथार्थ्येन । ब्रुवतः मे मत्तः ।
शृणु ॥ ७—१० ॥ पट्टिशसिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपा-
णिभिः । बहुभी राक्षसैः प्रधानराक्षसैर्वृतः । नाना-
प्रहरणैः शूरैरावृतः । रावणात्मजः इन्द्रजित्पश्चिमद्वारं
आसाद्य तिष्ठतीत्यनुकृष्यते ॥ ११ ॥ असंविभः अक-
म्पितहृदयः । राक्षसैः प्रधानभूतैः ॥ १२ ॥ बलेन

ति० नरेति । रामसुग्रीवौ । टजभाववार्थः ॥ १ ॥ स० परमसंविभः परंयथाभवतितथा असंविभः विभीः । तिष्ठतीत्य-
न्वयः । शुक्रसारणावेदितमहाबलस्तरणादन्तःकरणेभीतइतिव्याख्या स्तुतिप्रस्तावाननुगुणा । यदिवक्तव्याभीतिस्तर्हि हनुमतैकलेन

[पा०] १ ड. च. झ. व. ट. नरवानरराजानौसुत. २ घ. समवेतास्त्वमन्त्रयन्. ३ ड. च. झ. व. ट. गन्धर्वैस्सर्वैरपि.
४ ख. ड. च. छ. झ. व. अथ. ५ ज. अनलश्चानिलश्चैवहरस्संपातिरेवच. ६ ड. झ. ट. पनसश्चैव. ७ ड. झ. ट. संपातिः
प्रमत्तिस्तथा. ख. च. छ. व. संपातिर्विहगस्तथा. घ. संपातिःपनसस्तथा. ८ घ. ड. झ. ट. राक्षसैस्सहमन्त्रयित्. ९ ड. झ.
ट. माश्रितः.

एतानेवंविधान्गुल्माह्लङ्कायां समुदीक्ष्य ते ॥ भामकाः सचिवाः सर्वे पुनः शीघ्रमिहागताः ॥१४॥
 गजानां च सहस्रं च स्थानामयुतं पुरे ॥ हयानामयुते द्वे च साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ १५ ॥
 विक्रान्ता बलवन्तश्च संयुगेष्वाततायिनः ॥ इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १६ ॥
 एकैकस्यात्र युद्धार्थे राक्षसस्य विशापते ॥ परिवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥
 एतां प्रवृत्तिं लङ्कायां मन्त्रिप्रोक्तां विभीषणः ॥ एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसांस्तानदर्शयत् ॥
 लङ्कायां सचिवैः सर्वैः रामाय प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥
 रामं कमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् ॥ रावणावरजः श्रीमात्रामप्रियचिकीर्षया ॥ १९ ॥
 कुबेरं तु यदा राम रावणः प्रैत्ययुध्यत ॥ षष्टिः शतसहस्राणि तदा निर्यान्ति राक्षसाः ॥ २० ॥
 पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्वगौरवात् ॥ सैदृशा येऽत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मनः ॥ २१ ॥
 अत्र मन्युर्न कर्तव्यो रोषये त्वां न भीषये ॥ समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २२ ॥
 तद्भवांश्चतुरङ्गेण बलेन महता वृतः ॥ व्यूहदं वानरानीकं निर्मथिष्यसि रावणम् ॥ २३ ॥
 रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति राघवः ॥ शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥

सेनया : ॥ १३ ॥ गुल्मान् सेनाः ।
 “ गुल्मो रुक्स्तंबसेनासु ” इत्यमरः ॥ १४ ॥
 गजानां गजयोधिनां । स्थानां हयानामित्यत्राप्येवं
 द्रष्टव्यं । हयानां साग्रकोटिः द्वे अयुते चेत्यन्वयः ।
 एते एतावन्तः । यद्वा गजानामित्यादिशब्दाः गजा-
 दिपराः । एवमुत्तरोत्तराधिकसङ्ख्याच्यते । हयानां
 द्वे अयुते । रक्षसां साग्रकोटिः पूर्णा कोटिः । एते
 रावणस्येष्टा अन्तरङ्गाः । स्वसेविन इत्यर्थः । आतता-
 यिनः क्रूरा इत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ अत्र राक्षसेषु ।
 एकैकस्य राक्षसस्य सहस्राणां सहस्रं दशलक्षस-
 ङ्ख्याविशिष्टः परिवारः । इदानीं । युद्धार्थं युद्धनिमित्तं ।
 उपतिष्ठत इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ एतामिति सार्धश्लोकः ॥
 तान् मन्त्रिभूतान् । दर्शनानन्तरं सचिवैः प्रयोज्यक-
 र्तृभिः । लङ्कायां सर्वा प्रवृत्तिमित्यनुषज्यते । रामाय
 प्रत्यवेदयत् । सचिवैरपि तं वृत्तान्तमावेदयदित्यर्थः
 ॥ १८ ॥ राममित्यादिश्लोकत्रयं ॥ उत्तरं अनन्तरव-

क्तव्यं ॥ १९ ॥ दिग्विजयकालिकबलादाधुनिकबल-
 अधिकमिति कथयितुं पूर्वबलं परिगणयति—कुबेर-
 मिति । निर्यान्ति निर्ययुः ॥ २० ॥ पराक्रमेण परा-
 मिभवसामर्थ्येन । वीर्येण युद्धे स्वयमविकृतत्वेन ।
 तेजसा प्रतापेन । सत्त्वगौरवात् धैर्यातिशयेनेत्यर्थः ।
 दर्पेण च । रावणस्य अत्र ये सदृशास्तादृशा राक्षसा
 इति पूर्वेणान्वयः ॥ २१ ॥ स्वामिसन्निधौ शत्रुबल-
 वर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति—अत्रेति ॥ अत्र
 बलवर्णने सति । मन्युः क्रोधः । न कर्तव्यः । रोषये
 शत्रुनिरसनाय रोषमुत्पादये । न भीषये शत्रुबलवर्ण-
 नेन न भीतिमुत्पादये । रोषोत्पादनस्य फलमाह—
 समर्थोहीति ॥ २२ ॥ तत् राक्षसबलस्य व्यूढत्वात् ।
 महता बलेन वृतो भवानपि । चतुरङ्गेण रावणसेना-
 वञ्चतुरवयवेन । व्यूहं विभज्य । निर्मथिष्यसि ।
 मध्यमपुरुषत्वमार्ष । चतुरङ्गकार्यकरत्वाच्चतुरङ्गत्वमि-
 त्यन्ये ॥ २३ ॥ प्रतिघातार्थं प्रतिक्रियार्थं ॥ २४ ॥

कृतस्य कर्मणोऽष्टलेनवक्तव्या । श्रवणापेक्षयास्वसाक्षिणः प्राबल्यात् ॥ १२ ॥ स० आततायिनः स्वयमेवसीतोपरोधापराधं कृत्वा
 शस्त्रपाणयश्चाततायिनः । यद्वा संयुगेयुद्धे इषवः आल्यन्ते सदासम्यक्क्षिप्यन्तेयेन तदिष्वातं धनुः । तेनतायन्तेपालयन्तिजना-
 निति संयुगेष्वाततायिनः । “तायृ सन्तानपालनयोः” इतिघातोः । यद्वा परदारापहर्तृसंबन्धित्वादाततायिनः । “क्षेत्रदारापहर्ता
 च” इत्युक्तेः । निशाचराः यूथपाः ॥ १६ ॥ ति० सर्वैलङ्कायायदुत्तं तत्प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥ ति० यस्मात्तेन तत्तद्द्वारेषुसर्वा
 सेनाविभज्यस्थापिता । तत् तस्मात् । भवानपि इदं वानरानीकं तद्देवविभागेनव्यूहं व्यूहितेनचतुरङ्गेणबलेनवृतंरावणं निर्मथि-

[पा०] १ ड. झ. न. लङ्कायाः. २ ड. च. झ. ट. सामकामन्त्रिणः. ३ च. न. ध्वराजिताः. ४ ड. झ. सुपतिष्ठति.
 ५ घ. ड. च. झ. न. ट. सर्वै. ६ झ. प्रतियुध्यति. ७ ड. झ. ट. सदृशास्तत्र. घ. सदृशास्तेतु. ग. सदृशास्तस्य. ८ ड. च.
 झ. ट. कोपये. ९ ख. ड. झ. न. ट. वृतं.

पूर्वद्वारे तु लङ्काया नीलो वानरपुङ्गवः ॥ प्रहस्तप्रतियोद्धा स्याद्दानैर्वहृभिर्वृतः ॥ २५ ॥
 अङ्गदो वालिपुत्रस्तु बलेन महता वृतः ॥ दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ २६ ॥
 हनुमान्पश्चिमद्वारं निपीड्य पवनान्मजः ॥ प्रविशत्प्रमेयात्मा बहुभिः कपिभिर्वृतः ॥ २७ ॥
 दैत्यदानवसङ्क्रान्तामृषीणां च महात्मनाम् ॥ विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥ २८ ॥
 परिक्रामति यः सर्वलोकान्संतापयन्प्रजाः ॥ तस्याहं राक्षसेन्द्रस्य स्वयमेव वधे धृतः ॥ २९ ॥
 उत्तरं नगरद्वारमहं सौमित्रिणा सह ॥ निपीड्यामिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ॥ ३० ॥
 वानरेन्द्रश्च बलवानृक्षराजश्च वीर्यवान् ॥ राक्षसेन्द्रानुजश्चैव गुल्मो भवतु मध्यमः ॥ ३१ ॥
 न चैव मानुषं रूपं कार्यं हरिभिराहवे ॥ एषा भवतु संज्ञा नो युद्धेस्मिन्वानरे बले ॥ ३२ ॥
 वानरा एव नैधिहं स्वजनेऽस्मिन्बिष्यति ॥ ३३ ॥
 वयं तु मानुषेणैव सप्त योत्स्यामहे परान् ॥ अहमेष सह आत्रा लक्ष्मणेन महौजसा ॥
 आत्मना पञ्चमश्वार्यं सखा मम विभीषणः ॥ ३४ ॥
 स रामः कृत्यसिद्धयर्थमेवमुक्त्वा विभीषणम् ॥ सुवेलारोहणे बुद्धिश्चकार मतिमान्मतिम् ॥
 रमणीयतरं दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटम् ॥ ३५ ॥

पूर्वद्वारेस्थित्वेति शेषः ॥ २५—२६ ॥ अप्रमेयात्मेति
 मायाविन इन्द्रजितोयमेवार्ह इति भावः ॥ २७ ॥ स्व-
 स्यचोत्तरद्वारनिरोधहेतुमाह—दैत्यदानवेत्यादिश्लोक-
 त्रयं ॥ विप्रकारप्रियः प्रियविप्रकारः । “वा प्रियस्य”
 इति पूर्वनिपातः । विप्रकारः पीडा । क्षुद्रः क्षुद्रबुद्धिः ।
 प्रजाः संतापयन् लोकान् परिक्रामतीत्यन्वयः । तस्या-
 हमिति श्लोके यत्तच्छब्दाध्याहारेणाहंशब्दद्वयनि-
 र्वाहः । योहं धृतः निश्चितः । सोहं प्रवेक्ष्यामीत्य-
 न्वयः । स्वयमेव अद्वारेण । यद्वा तस्याहमित्यर्थान्त-
 मेकं वाक्यं । उत्तरमित्यादि मित्रं वाक्यं ॥ २८—
 ३० ॥ गुल्मो भवतु मध्यमः । मध्यमसेना भव-
 त्वित्यर्थः । बलवद्भ्यां रावणेन्द्रजिह्यामधिष्ठितयोरु-
 त्तरपश्चिमयोः मध्यमगुल्मो भवत्वित्यर्थः ॥ ३१ ॥
 संज्ञा संकेतः । अस्य प्रयोजनमाह—वानरा इति ॥
 नः अस्माकं । वानरा एवास्मिन् स्वजने चिह्नं भवि-
 ष्यतीति । अस्माकं वानरत्वमेवात्मीयत्वज्ञापकं भवि-
 ष्यतीत्यर्थः । यदि वानरा अपि कामरूपधारणेन

युद्धेयुः । राक्षसानामपि तादृशान्वादात्मपरविवेको
 न स्यात् । वानरत्वंतु जघन्यतया न ते भजिष्यन्तीति
 भावः । इदानीं मानुषरूपपरिग्रहप्रतिषेधसामर्थ्या-
 दितःपूर्वं मानुषरूपं परिगृह्य स्थिता इति गम्यते
 ॥ ३२—३३ ॥ मानुषेण मनुष्यसंबन्धिता । रूपे-
 णेति शेषः । विभीषणादीनामपि मानुषरूपसंस्थानसा-
 दृश्यादेवमुच्यते ॥ ३४ ॥ स राम इत्यादिसार्वश्लोक
 एकान्वयः ॥ कृत्यसिद्धयर्थं कार्यसिद्धयर्थं । सुवेलारोहणे
 विषये । बुद्धिः बुद्धिमान् । मनुच्लोप आर्षः । मतिं
 इच्छां । सुवेलारोहणे बुद्धिं चकार मतिमान्मतिमिति
 च पाठः । सुवेलारोहणबुद्धिमेव मतिं चकार । नान्या-
 मित्यर्थः । आरोहणेच्छाहेतुमाह—रमणीयतरमिति ।
 सौन्दर्यावलोकनमेव तदारोहणहेतुः । नतु लङ्काप्राप्तिः ।
 अतएव लङ्कोपरोधायारोहणं वक्ष्यति—ततस्त्विति ॥
 पृथिवीं सुवेलकटकभूमिं । महात्मा महाबुद्धिः । प्रह-
 णरूपः अतिशयेन प्रहृष्टः । “प्रशंसायां रूपम्” ।
 लङ्कां लङ्कैकदेशसुवेलं । महात्मा महाधृतिरिति द्विती-

ष्यसि ॥ ३३ ॥ ति० प्रहस्तप्रतियोद्धा प्रहस्तस्यसेनापतेःप्रतियोद्धा ॥ २५ ॥ स० स्वजने स्वजनलेनज्ञाने ॥ ३३ ॥ ति० सुवे-
 लारोहणेबुद्धिचकार । तस्यदुर्गलाद्रात्रौतत्रावस्थानस्यसुखलाच्च । मतिमान्मतिमितिपाठे मतिं अर्थनिर्धारणात्मिकांबुद्धिमित्यर्थः ।
 ती० सुवेलारोहणे प्रवृत्ताबुद्धिर्यस्यसः सुवेलारोहणेबुद्धिः । अलुक्त्वमार्षः । मतिमान् आगामिगोचरबुद्धिमान् । मतिचकार सुवे-
 लारोहणेच्छांचकारेत्यर्थः । बुद्धिमितिद्वितीयान्तपाठे तु सुवेलारोहणे मतिं मननात्मिकांबुद्धिं निश्चयात्मिकांचकारेत्यर्थः । यद्वा
 बुद्धिं तात्कालिकरूपांमतिचकार अर्थनिर्धारणरूपांचकारेत्यर्थः । अर्थनिर्धारणमतिरिति तज्ज्ञाः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ च. छ. व. लङ्कायां. २ घ. ड. ज. झ. ट. प्रहस्तप्रति. ३ घ. सह. ४ क. घ.—ट. गुल्मेभवतुमध्यमे.
 ५ क. ख. ग. ड. झ. ट. वधिहं. ६ घ.—ट. अहमेव. ७ क. ग.—घ. झ. ट. बुद्धिचकार. ८ ड. झ. ज. ट. मतिमान्प्रभुः.

ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वा पृथिवीं महात्मा ॥
 प्रहृष्टरूपोभिजगाम लङ्कां कृत्वा मतिं सोरिवधे महात्मा ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

सुर्येणास्ताचलारोहणे रामेण सुग्रीवादिभिः सह लङ्कावलोकनाय सुवेलाचलारोहणम् ॥ १ ॥

स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहणं प्रति ॥ लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरम् ॥ मन्त्रज्ञं च विधिज्ञं च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ २ ॥
 सुवेलं साधुशैलेन्द्रमिमं धातुशतैश्चितम् ॥ अध्यारोहामहे सर्वे वत्सामोत्र निशामिमाम् ॥ ३ ॥
 लङ्कां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः ॥ येन मे मरणान्तायं हृता भार्या दुरात्मना ॥ ४ ॥
 येन धर्मो न विज्ञातो न तद्वृत्तं कुलं तथा ॥ राक्षसा नीचया बुद्ध्या येन तद्गर्हितं कृतम् ॥ ५ ॥
 तस्मिन्मे वर्तते रोषः कीर्तिते राक्षसाधमे ॥ यस्यापराधान्नीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ ६ ॥
 एको हि कुरुते पापं कालपाशवशं गतः ॥ नीचेनात्मापचारेण कुलं तेन विनश्यति ॥ ७ ॥
 एवं संमन्त्रयन्नेव सक्रोधो रावणं प्रति ॥ रामः सुवेलं वासाय चित्रसानुमुपारूहत् ॥ ८ ॥
 पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत्समाहितः ॥ सशरं चापमुद्यम्य सुमहद्विक्रमे रतः ॥
 तमन्वरोहत्सुग्रीवः सामात्यः सविभीषणः ॥ ९ ॥

यमहाशब्दार्थः । अभिजगाम । आरोहणायेति भावः ॥ ३५—३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अथ लङ्कादर्शनार्थं सुवेलारोहणमष्टत्रिंशे—स त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ धर्मज्ञत्वादि सुग्रीवस्यापि विशेषणं । सुवेलो नाम लङ्कासमतुङ्गताको गिरिविशेषः । विधिज्ञं कार्यज्ञं ॥ १—२ ॥ चितं व्याप्तं । अध्यारोहामहे आरोह्यामः । अयंच समुद्रतरणदिवसवृत्तान्तः पूर्वं संग्रहेणोक्तः । अद्य सविशेषमुच्यते ॥ ३ ॥ लङ्कामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ लङ्कालोकेने निमित्तमाह—निलयमिति । मे भार्येति

संबन्धः । मरणान्ताय मरणरूपफलाय । तत् प्रसिद्धं । वृत्तं धर्मशास्त्रविहितस्वकुलाचारः । कुलं स्वकुलातिशयः । एतत्सर्वं भार्यापहरणनिवृत्तिहेतुः तन्नासीदित्यर्थः । तर्हि केन हेतुना कृतमित्यत्राह—राक्षस्येति । तत् भार्यापहरणं ॥ ४—५ ॥ एतादृशस्य निलयदर्शने किं फलं तत्राह—तस्मिन्निति ॥ वर्तते उत्पद्यते । तर्हि तन्मात्रवधे यन्नः क्रियतामित्यत्राह—यस्येति ॥ ६ ॥ अन्यस्य दोषेणान्यवधः किमर्थंक्रियत इत्यत्राह—एक इति ॥ एकः पापं कुरुते नीचेन तेन कर्त्रा आत्मापचारेण तद्दोषेण कारणेन कुलं तत्संबन्धिनः सर्वे विनश्यन्ति ॥ ७ ॥ संमन्त्रयन् वदन् । उपारूहत् उपारूक्षत् ॥ ८ ॥ पृष्ठत इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ समा-

कतक० एतदग्रे तत्सुरामइतिपञ्चपठन्ति । तत्रवक्ष्यमाणसंग्रहो नाप्युक्तानुवादो नाप्यत्रप्रकरणविच्छेदइतीमंश्लोकं वृथाप्रक्षिप्यात्रसर्गच्छेदं कुर्वन्तिप्रान्ताः ॥ ३६ ॥ इति सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

स० मरणान्ताय मरणेन रक्षःकुलस्यसहितोतो नाशः स्वस्य तस्मै ॥ ४ ॥ स० वृत्तं सदाचारः अस्मद्वलिष्ठतावार्तावा । राक्षसा राक्षससंबन्धिन्या । तत्रापिनीचया । विभीषणं सुमुखीकर्तुमियमुक्तिः ॥ ५ ॥

[पा०] १ घ. मन्त्रज्ञं च हनूमन्तं. २ ख.—व. झ. ज. ट. नवृत्तं कुलं तथा. ३ घ. च. छ. नात्मापराधेन. ४ ड. झ. ब. ट. सुवेलमासाय. ५ ग. व्रतन्तं लक्ष्मणः.

हनुमानङ्गदो नीलो मैन्दो द्विविद एव च ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ १० ॥
 पनसः कुमुदश्चैव हरो रम्भश्च यूथपः ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च ऋषभश्च महामतिः ॥ ११ ॥
 दुर्मुखश्च महातेजास्तथा शतबलिः कपिः ॥ एते चान्ये च बहवो वानराः शीघ्रगामिनः ॥ १२ ॥
 ते वायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः ॥ अध्यारोहन्त शतशः सुबेलं यत्र राघवः ॥ १३ ॥
 [ततः सुबेलमारुह्य रामस्तैस्सह वानरैः ॥ निषसाद गिरेस्तस्य शृङ्गे समतले शुभे ॥ १४ ॥
 ततः कपिगणास्सर्वे समावृत्य द्वियोजनम् ॥ सुबेलमध्यारोहंस्ते पुनन्तो दक्षिणामुखाः ॥ १५ ॥]
 ते त्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः ॥ ददृशुः शिखरे तस्य विषक्तामिव खे पुरीम् ॥ १६ ॥
 तां शुभां प्रवरद्वारां प्राकारपरिशोभिताम् ॥ लङ्कां राक्षससंपूर्णां ददृशुर्हरियूथपाः ॥ १७ ॥
 प्राकारचयसंस्थैश्च तदा नीलैर्निशाचरैः ॥ ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम् ॥ १८ ॥
 ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान्युद्धकाङ्क्षिणः ॥ मुमुक्षुर्विविधान्नादांस्तत्र रामस्य पश्यतः ॥ १९ ॥
 ततोस्तमगमत्सूर्यः संध्याया प्रतिरञ्जितः ॥ पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समभिवर्तते ॥ २० ॥

ततः स रामो हरिवाहिनीपतिर्विभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृतः ॥

सलक्ष्मणो यूथपयूथसंवृतः सुबेलपृष्ठे न्यवसद्यथासुखम् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

रात्रौसुग्रीवादिभिःसहसुबेलेसुखोषितेनरामेण प्रातर्लङ्कावलोकनम् ॥ १ ॥

तां रात्रिमुषितास्तत्र सुबेले हरिपुङ्गवाः ॥ लङ्कायां ददृशुर्वीर वनान्युपवनानि च ॥ १ ॥

हितः सावधानः ॥ ९ ॥ सामात्य इत्युक्तं विवृणो-
 ति—हनुमानित्यादिचतुःश्लोकी ॥ हनुमानिति पृथ-
 गुक्त्या रामलक्ष्मणौ पद्भ्यामेवारूढाविति गम्यते ।
 ते प्रसिद्धाः । एते चान्ये च । वायुवेगप्रवणाः वायु-
 वेगेन गच्छन्तः । “ मुङ्ग् गतौ ” इति धातोर्बहुल-
 प्रहणात्कर्तरि ल्युट् । अतएव शीघ्रगामिनः सन्तः
 अध्यारोहन्त ॥ १०—१५ ॥ ते रामादयः । तस्य
 प्रसिद्धस्य त्रिकूटस्य । खे विषक्तां आकाशे लम्बमाना-
 मिव स्थितां । पुरीं लङ्कां । सर्वतो ददृशुः ॥ १६ ॥
 वानराश्च ददृशुरित्याह—तामिति ॥ स्पष्टः ॥ १७ ॥
 प्राकारस्य चयः वप्रं तत्र स्थितैः । “ स्याच्चयो

वप्रमस्त्रियां ” इत्यमरः ॥ १८—१९ ॥ प्रतिरञ्जितः
 रक्तवर्णीकृतः । पूर्णचन्द्रप्रदीपेति । अनेन पौर्णमास्यां
 सुबेलारोहणमित्युक्तं । प्रथमायां युद्धारम्भ इत्याहुः ।
 यद्वा पूर्णचन्द्रतुल्यप्रदीपवतीति वाऽर्थः । संभवन्ति हि
 वानरसेनायामपि प्रकाशार्थमारोपिता दीपाः ॥ २० ॥
 वाहिनीपतिः वानरसेनानिर्वाहकः ॥ २१ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरी-
 टाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ लङ्कादर्शनमेकोनचत्वारिंशे—तामिति ॥ तां
 रात्रिमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ददृशुः प्रातरिति

स० वायुवेगप्रवणः वेगायतिर्येषांतेतथा । वायोरेववेगविस्तारवन्तइत्यर्थः । “ प्रवणःक्रमनिर्गोर्वाभायर्ताच ” इति विश्वः ॥ १३ ॥
 स० खेआकाशेविषक्तां अंबरचुंबिनीमिति यावत् ॥ १६ ॥ ति० प्रतिरञ्जितः प्रतिप्रापितरागः । पूर्णचन्द्रप्रदीपाक्षपेयनेन
 पौषशुक्लचतुर्दश्यांपूर्णिमायां वा सुबेलारोहणमिति बोध्यं । “ चतुर्दश्यां सुबेलाग्रामः सैन्यं न्यवेशयत् ” इत्यमि वेदोक्तेः । अत्र पूर्ण-
 चन्द्रलोकिः पूर्णकल्पतादिति ॥ २० ॥ इत्यष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. करभश्चमहायुतिः. २ इदंश्लोकद्वयं क. घ. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ३ घ. छ. झ. ट. प्राकारवर.
 ४ ड. झ. ट. तं दृष्ट्वा. ५ ड. च. छ. झ. ट. यूथसंयुतः.

समसौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च ॥ दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मयाः ॥ २ ॥
 चम्पकाशोकपुष्पागसालतालसमाकुला ॥ तमालवनसंलब्धा नागमालासमावृता ॥ ३ ॥
 हिन्तालैरर्जुनैर्नीपैः सप्तपर्णैश्च पुष्पितैः ॥ तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समन्ततः ॥ ४ ॥
 शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतैर्द्रुमैः ॥ लङ्का बहुविधैर्दिव्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ ५ ॥
 विचित्रकुसुमोपेतै रक्तकोमलपल्लवैः ॥ शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६ ॥
 गन्धाढ्यान्यभिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च ॥ धारयन्त्यगमास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥ ७ ॥
 तच्चैत्रयसंकाशं मनोज्ञं नन्दनोपमम् ॥ वनं सर्वर्तुकं रम्यं शुशुभे षट्पदायुतम् ॥ ८ ॥
 नृत्यह्रकोयष्टिमकैर्नृत्यमानैश्च बर्हिभिः ॥ रुतं परभृतानां च शुश्रुवुर्वननिर्झरे ॥ ९ ॥
 नित्यमचविहङ्गानि भ्रमराचरितानि च ॥ कोकिलाकुलपण्डानि विहगाभिरुतानि च ॥ १० ॥
 भृङ्गाराजाभिगीतानि भ्रमरैः सेवितानि च ॥ कोणालकविषुष्टानि सारसाभिरुतानि च ॥ ११ ॥
 विविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च ॥ हृष्टाः प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥
 तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् ॥ पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौ घ्राणसुखोऽनिलः ॥ १३ ॥
 अन्ये तु हरिवीराणां यूथान्निष्क्रम्य यूथपाः ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताकिनीम् ॥ १४ ॥
 वित्रासयन्तो विहगांस्त्रासयन्तो मृगद्विपान् ॥ कम्पयन्तश्च तां लङ्कां नादैस्ते नदतां वराः ॥
 कुर्वन्तस्ते महावेगा महीं चरणपीडिताम् ॥ १५ ॥

सिद्धं । वनानि अकृत्रिमाणि । उपवनानि कृत्रिमाणि ॥ १ ॥ समानि च तानि सौम्यानि च समसौम्यानि निम्नोन्नतत्वरहितानि स्निग्धानि चेत्यर्थः । अत एव रम्याणि रमणीयानि । विशालानि विपुलानि । आयतानि दीर्घाणि । दृष्टिरम्याणि नयनाकर्षणानि । वनान्युपवनानि चेत्याकृष्यान्वयः ॥ २ ॥ चम्पकेत्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥ नागमाला नागकेसरमाला । हिन्तालैरित्यादि । उपलक्षितेशेषः । दिव्यैः पारिजातादिसिः । अत्राप्युपलक्षितेशेषः । विचित्रेत्यादि पदद्वयमपि दिव्यद्रुमविशेषणं । शाद्वलैरित्यादावप्युपलक्षणे तृतीया । लङ्काशब्दश्चात्र सुवेलपरः । उत्तरत्र वानरप्रवेशोक्तेः । शुशुभे शोभमाना दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ३—६ ॥ तत्र वनेषु । धारयन्ति आधारयन् । अगमाः वृक्षाः ॥ ७ ॥ सर्वे ऋतवो यस्मिन् तत्सर्वतुक् । “शेषाद्विभाषा” इति कप्प्रत्ययः । षट्पदा-

युतं षट्पदैरासमन्ताद्युतं ॥ ८ ॥ वननिर्झरे नृत्यह्रैः कोयष्टिमकैः जलकुक्कुटविशेषैः । नृत्यमानैः नृत्यद्भिः । बर्हिणैश्च सहितानां परभृतानां रुतं शुश्रुवुरिति योजना ॥ ९ ॥ वनरामणीयकाकृष्टास्तत्रविविशुरित्याह—नित्येत्यादिना कामरूपिण इत्यन्तेन श्लोकत्रयेण ॥ विहङ्गाः वक्ष्यमाणकोकिलादिव्यतिरिक्ताः । षण्डाः वृक्षसमूहाः । विहङ्गभृङ्गसंचारस्य तन्नादस्य च वनशोभाहेतुत्वात्तत्संचारमुक्त्वा तन्नादमाह—विहगेत्यादिना । विहगानामभिरुतं येषु तानि विहगाभिरुतानि । एवमुत्तरत्रापि विग्रहः । कोणालकः खञ्जनः । सारसाभिरुतानीत्यनेन वनादीनां सरःसमीपवर्तित्वमुक्तं । हृष्टाः पुलकिताः । प्रमुदिताः सन्तुष्टाः । वीराः शत्रुवनप्रवेशे निभ्रमाः । कामरूपिणः सूक्ष्मविपुलप्रवेशानुगुणस्थूलसूक्ष्मशरीरवन्तः ॥ १०—१३ ॥ अन्येत्यित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ १४—१५ ॥

ति० समसौम्यानि आयामविस्ताराभ्यांसमानि समभूतलानि च । दुष्टमृगाद्युपद्रवराहित्येनसौम्यानि । अतएवक्रीडादौरम्याणीत्यर्थः । समसौम्यानीतिपाठः । समप्रदेशे साम्यसंस्थानानि । रम्याणि मृगाद्युपद्रवराहित्यादितिकतकः ॥ २ ॥

ति० वननिर्झरे निर्झरयुतेवने । राजदन्तादिः ॥ ९ ॥ ति० प्राणसमलेनमन्दता ॥ १३ ॥ ति० अन्येतु वनोपवनप्रवेष्टव्यतिरिक्ताः ।

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. ट. बहुलसाल. २ ड. ज. झ. ट. न्यतिरम्याणि. ३ क. ख. घ. ड. च. झ. ञ. ट. बर्हिणैः. ४ ड. झ. राबाधिगीतानि. ५ क. ख. च. छ. ञ. कुरैः. ड. झ. ट. कुररखनितानि च. ६ च. ञ. ट. कोयष्टिकविषुष्टानि. क. छ. कोयष्टिकविषुष्टानि. ७ ड. च. छ. झ. ञ. ट. प्राणसमोऽनिलः. ८ ड. झ. ट. विहगान्त्वापयन्तो.

रजश्च सहसैवोर्ध्वं जगाम चरणोत्थितम् ॥ १६ ॥

ऋक्षाः सिंहा वराहाश्च महिषा वारणा मृगाः ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दृश ॥ १७ ॥

शिखरं तत्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम् ॥ समन्तात्पुष्पसंछन्नं महारजतसन्निभम् ॥ १८ ॥

शतयोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम् ॥ श्लक्ष्णं श्रीमन्महच्चैव दुष्प्रापं शकुनैरपि ॥

मनसाऽपि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः ॥ १९ ॥

निविष्टा तत्र शिखरे लङ्का रावणपालिता ॥ शतयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ॥ २० ॥

सा पुरी गोपुरैरूच्चैः पाण्डुराम्बुदसन्निभैः ॥ काञ्चनेन च सालेन राजतेन च शोभिता ॥ २१ ॥

प्रासादैश्च विमानैश्च लङ्का परमभूषिता ॥ धनैरिवातपापाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥ २२ ॥

यस्यां स्तम्भसहस्रेण प्रासादः समलङ्कृतः ॥ कैलासशिखराकारो दृश्यते खमिवोल्लिखन् ॥ २३ ॥

चैत्यः स राक्षसेन्द्रस्य बभूव पुरभूषणम् ॥ बलेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥ २४ ॥

मनोज्ञां काननवतीं पर्वतरूपशोभिताम् ॥ नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानैरुपशोभिताम् ॥ २५ ॥

नानाविहगसंघुष्टां नानामृगनिषेविताम् ॥ नानाकाननसंतानां नानाराक्षससेविताम् ॥ २६ ॥

तां समृद्धां समृद्धार्थी लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः ॥ रावणस्य पुरीं रामो ददर्श सह वानरैः ॥ २७ ॥

रजश्चेत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ चरणोत्थितं वानरपादाहति-
जनितं । रजः ऊर्ध्वं जगाम । उत्थितमित्यर्थः ॥ १६ ॥
अत्र ऋक्षादयो लङ्कावनवासिनः । भीताः दर्शनादेव
भीताः । तेन शब्देन वित्रस्ताः विशेषेण त्रस्ताः ।
दृश दिशो जग्मुः । यथायथं जग्मुरित्यर्थः ॥ १७ ॥
एवं त्रिकूटस्य प्रथमशिखरं सुवेलाख्यमुक्त्वा मध्यम-
शिखरं वर्णयति—शिखरं तदित्यादिना ॥ सार्धश्लो-
कद्वयमेकान्वयं । तत् प्रसिद्धं । प्रांशु पार्श्ववर्तिशिख-
रद्वयापेक्षया उन्नतं । एकं अद्वितीयं । मध्यममित्यर्थः ।
स्पृशतीति स्पृशं । इगुपचलक्षणः कप्रत्ययः । सम-
न्तात्पुष्पसंछन्नं अतएव महारजतसन्निभं पृथुरजत-
सन्निभं । यद्वा सुवर्णसन्निभमिति स्वरूपोक्तिः ।
चारुदर्शनं सुन्दरदर्शनं । एवंभूतं शिखरं अदृश्यते-
त्यध्याहारः ॥ १८—१९ ॥ निविष्टेत्यादिश्लोकपञ्च-
कमेकान्वयं ॥ २० ॥ सालेन प्राकारेण ॥ २१ ॥
प्रासादैरिति । प्रासादादिलक्षणं प्रागेव लिखितं ।
आतपापाये वर्षारम्भसमये । मध्यमं वैष्णवं पद-

मिति । त्रिविक्रमावतारे त्रिभिः पदैः सर्वलोकक्रमणे
मध्यमपदेनान्तरिक्षं क्रान्तमिति आकाशं मध्यमं
वैष्णवं पदमिति उच्यते ॥ २२ ॥ उल्लिखन् व्याप्नु-
वन् नगरमध्यचतुष्पथं चैत्यं तत्र भवच्चैत्यः राक्षसे-
न्द्रस्य पुरभूषणमित्यन्वयः । यः समग्रेण रक्षसां श्वेन
नित्यं रक्ष्यते । यत्र राक्षसेन्द्रस्य पुरभूषणं बभूव ।
स्तम्भसहस्रेण समलङ्कृतः कैलासशिखराकारः खमु-
ल्लिखन्निव स्थितः चैत्यः स प्रासादः यस्यां दृश्यते
तादृशी रावणपालितत्वादिविशेषणविशिष्टा तत्र शिखरे
निविष्टा लङ्का अदृश्यतेत्यध्याहारोऽन्यन्वयः ॥ २३—२४ ॥
एवं वानराणामग्रगतानां लङ्कादर्शनमुक्त्वा रामस्यापि
तद्दर्शनमाह—मनोज्ञामित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥
पर्वतैः क्रीडाशैलैः । नानाधातुविचित्रैरिति पर्वतवि-
शेषणं । उद्यानैः कृत्रिमवनैः ॥ २५ ॥ नानाकान-
नेति पूर्वं काननवत्त्वमुक्तं अत्र तन्नानात्वमितिभिदा
॥ २६ ॥ समृद्धां उन्नतां । समृद्धार्थी समृद्धद्रव्यां ।
लक्ष्मीवान् नगरदर्शनजप्रीतिविकसितक्रान्तिः ॥ २७ ॥

यूथान्निष्कम्यलङ्कां जग्मुः ॥ १४ ॥ ति० दशयोजनेति । इदंचलङ्कारूपमहादुर्गान्तवर्तिरावणवासस्थानभूतान्तर्दुर्गपरं ।
'शतयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता' इत्यत्रैवान्यत्रस्थलेउक्तेः ॥ २० ॥ काञ्चनेन राजतेन । सालेन प्राकारेण ॥ २१ ॥
इलेकोनचलारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. तस्य. २ क.—ट. दशयोजन. ३ गं. घ. च. छ. ज. तथाद्विगुणमायता. ड. झ. ट.
विंशद्योजनमायता. ४ क. ख. ग. ड.—ट. शोभते. ५ क.—ट. शतेन. ६ ड. झ. ज. ट. काञ्चनवती. ७ ज. नानाग्रहस-
माकीर्णा. ८ ख. ग. घ. च. छ. समृद्धार्थो.
वा. रा. १९७

तां महागृहसंवाधां दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ नगरीममरप्रख्यो विस्मयं प्राप वीर्यवान् ॥ २८ ॥

तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभिरलङ्कृतां च ॥

पुरीं महायन्त्रकवाटमुख्यां ददर्श रामो महता बलेन ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

सुवेलाचलस्थित्यालङ्कामवलोकमानेरामे पार्श्वस्थेनसुग्रीवेण लङ्कागोपुरशृङ्गेराजोपचारै रामाभिमुखावस्थितरावणावलोकनम् ॥ १ ॥ तथाकोपादुल्लवेनरावणनिकटमेत्य तत्किरीटपातनपूर्वकं तेनसहचिरित्युद्धकरणम् ॥ २ ॥ तथा आन्तेनतेन मायोपक्रमे लाघवात्पुनारामपार्श्वगमनम् ॥ ३ ॥

ततो रामः सुवेलाग्रं योजनद्वयमण्डलम् ॥ आरूरोह ससुग्रीवो हरियूथपसंवृतः ॥ १ ॥

स्थित्वा मुहूर्तं तत्रैव दिशो दश विलोकयन् ॥ त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्वकर्मणा ॥

ददर्श लङ्कां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभिताम् ॥ २ ॥

तैस्यां गोपुरशृङ्गस्थं राक्षसेन्द्रं दुरासदम् ॥ ३ ॥

श्वेतचामरपर्यन्तं विजयच्छत्रशोभितम् ॥ रक्तचन्दनसंल्लिप्तं रत्नाभरणभूषितम् ॥ ४ ॥

नीलजीभूतसंकाशं हेमसंछादिताम्बरम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ५ ॥

शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवाससा ॥ सन्ध्यातपेन संवीतं मेघराशिमिवाम्बरे ॥ ६ ॥

पश्यतां वानरेन्द्राणां राघवस्यापि पश्यतः ॥ दर्शनाद्राक्षसेन्द्रस्य सुग्रीवः सहसोत्थितः ॥ ७ ॥

क्रोधवेगेन संयुक्तः सत्त्वेन च बलेन च ॥ अचलाग्रादथोत्थाय पुष्टुवे गोपुरस्थले ॥ ८ ॥

अमरप्रख्यः देवसदृशः ॥ २८ ॥ पुनःसंग्रहेणाह—
तामिति ॥ रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । संविधानं रक्षणं
॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एको-
नचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अथ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धकथनं चत्वारिंशे ।
अत्र प्रथमश्लोकः पूर्वोक्तानुवादः—तत इति ॥
योजनद्वयमण्डलं योजनद्वयविस्तारमण्डलं ॥ १ ॥
सुन्यस्तां सुष्ठु निवेशितां ॥ २ ॥ तस्यामित्यादि
सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ अत्र ददर्शेत्यनुषज्यते ।
श्वेते चामरे पर्यन्ते पार्श्वद्वये यस्य स श्वेतचामर-
पर्यन्तः । उभयतो बीज्यमानचामर इत्यर्थः । विज-
यच्छत्रं विजयसूचकछत्रं । रत्नाभरणं पद्मारागाभरणं ।

हेमसंछादिताम्बरं तत्र तत्र सुवर्णचित्राम्बरं । सुवर्ण-
सूत्रिताम्बरमिति वार्थः । उत्कृष्टकिणवक्षसं उपपादि-
तकिणवक्षसं । उत्कृष्टस्य उल्लिखितस्य किणः वक्षसि
यस्य स तथेति वार्थः । शशलोहितरागेण शशरुधि-
रसमानरागेण । रक्तशब्दविवरणमिदं । रक्तवाससा
उत्तरीयेण । संवीतं परिवीतं ॥ ३—६ ॥ “ हतं च
रावणं संख्ये दर्शनादवधारय ” इति रामसन्निधौ
पूर्वं प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुमुत्थितः सुग्रीवइत्याह—
पश्यतामित्यादिना ॥ पश्यतामित्यानादरे षष्ठी ।
अत्रानादरणमनुकृत्वा गमनं । सप्तम्यर्थेषष्ठीवा ।
दर्शनात् दर्शनमात्रात् । क्रोधवेगेन कथं मत्स्वामि-
नोमे स्वयं राजोपचारेण तिष्ठति दुरासेति कोपाति-
शयेनेत्यर्थः । सत्त्वेन मनोबलेन । बलेन कायबलेन ।
पुष्टुवे गोपुरमुद्दिश्येति शेषः ॥ गोपुरस्थले स्थित्वेत्य-

स० रक्तवाससा जेहविषयेणवक्षणे ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. नगरीत्रिदिवप्रख्यां. २ क. झ. ट. उपारोहससुग्रीवोहरियूथैःसमन्वितः. ३ क. झ. तस्य. ४ ग.
ड. च. झ. ज. ड. रत्नाभरणभूषितं. ५ क. ग. ड.—ट. संछत्रं. ६ क. ख. ग. च. ज. संतप्तः.

स्थित्वा मुहूर्तं संप्रेक्ष्य निर्भयेनान्तरात्मना ॥ तृणीकृत्य च तद्रक्षः सोब्रवीत्परुषं वचः ॥ ९ ॥
 लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोऽसि राक्षस ॥ न मया मोक्ष्यसेऽद्य त्वं पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा ॥ १० ॥
 इत्युक्त्वा सहस्रोत्पत्य पुष्पुवे तस्य चोपरि ॥ आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयित्वाऽपतद्भुवि ॥ ११ ॥
 समीक्ष्य तूर्णमायान्तमावभाषे निशाचरः ॥ सुग्रीवस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले ॥ कन्तुवत्तं समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्भरिः ॥ १३ ॥

परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्परं शोणितदिग्धदेहौ ॥

परस्परं श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिर्किंशुकौ यथा ॥ १४ ॥

मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररन्निघातैश्च कराग्रघातैः ॥

तौ चक्रतुर्थद्वयमसङ्गरूपं महाबलौ वानरराक्षसेन्द्रौ ॥ १५ ॥

कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालं चिरं गोपुरवेदिमध्ये ॥

उत्क्षिप्य चाक्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलभौ ॥

अन्योन्यमाविध्य विलग्नदेहौ तौ पेततुः सालनिखातमध्ये ॥ १६ ॥

उत्पेततुर्भूतलमस्पृशन्तौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वमिनिश्चसन्तौ ॥

आलिङ्ग्य चावल्य च बाहुयोक्त्रैः संयोजयामासतुराद्वे तौ ॥ १७ ॥

संरम्भशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ संचेरतुः संप्रति युद्धमार्गैः ॥

शार्दूलसिंहाविव जातदपौ गजेन्द्रपोताविव संप्रयुक्तौ ॥ १८ ॥

नवयः । अन्तरात्मना मनसा ॥ ७—९ ॥ रामाभि-
 प्रायेण सखा वस्तुतो दासोऽस्मीति भावः । मया
 मत्तः । औद्धत्यं परिहरति—पार्थिवेन्द्रस्य तेजसेति
 ॥ १०—११ ॥ आयान्तं सुग्रीवमिति शेषः । परोक्षं
 ममासन्निधाने । त्वं सुग्रीवः शोभनग्रीवः । प्रत्यक्षं
 तु हीनग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तले गोपुर-
 तले । आक्षिपत् अपातयत् । कन्तुवत्समुत्थाय
 कन्तुकवज्रादित्युत्पत्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ परस्परमित्यादि
 श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ आरम्भे दृढपरीरम्भेण स्वेद-
 सिक्तगात्रौ । ततः खरतरनखक्षतेन शोणितलिप्त-
 शरीरौ । ततो दृढाश्लिष्टतया निरुद्धचेष्टौ निष्पन्दौ ।
 ततः परस्परत्यागे कुसुमितशाल्मलीर्किंशुकाविव
 स्थितौ । तौ वानरराक्षसेन्द्रौ । मुष्टिप्रहारैः । मुष्टीनां
 व्यथायां तलप्रहारैः । तत्पीडायां अरन्निघातैः निष्क-
 निष्ठमुष्टियुक्तप्रकोष्ठप्रहारैः । “अरन्निस्तु निष्क-
 निष्ठेन मुष्टिना” इत्यमरः । तद्वाधायां कराग्रघातैः ।
 असङ्गरूपं अत्यन्तासङ्गं । प्रशंसायां रूपप्रत्ययः ।
 युद्धं चक्रतुः ॥ १४—१५ ॥ कृत्वेत्यादिसार्धश्लोक

एकान्वयः ॥ नियुद्धं मलयुद्धं बाहुयुद्धं वा । “नियुद्धं
 बाहुयुद्धं स्यात्” इत्यमरः । गोपुरवेदिमध्ये चिरं कालं
 नियुद्धं कृत्वा । तत उत्क्षिप्य परस्परमूर्ध्वं क्षिप्त्वा ।
 आक्षिप्य आकृष्य । परस्परं देहौ विनम्य विनाम्य ।
 पादक्रमात् पादविन्यासविशेषात् । गोपुरवेदिलभौ
 पदात्पदं पश्चाच्चलित्वा पुनर्युद्धार्थमवसरप्रतीक्षतया
 गोपुरवेदिकायां निश्चलंस्थितावित्यर्थः । आविध्य
 बाहुभ्यां संवेष्ट्य । विलग्नदेहौ श्लिष्टदेहौ सन्तौ ।
 सालनिखातयोः प्राकारपरिखयोर्मध्ये पेततुः ॥ १६ ॥
 लाघवातिशयेन भूतलमस्पृष्ट्वैव उत्पेततुः । ततो मुहूर्तं
 तूर्णं स्थित्वा श्रमवशादमिनिश्चसन्तौ पुनरालिङ्ग्य
 स्वयमेव स्वशरीरमालिङ्ग्य । आवल्य आपुल्य ।
 बाहुयोक्त्रैः बाहुपाशैः संयोजयामासतुः । देहाविति
 शेषः । निविडं बन्धतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ संरम्भेति ।
 संरम्भः अमिनिवेशः । शिक्षा अभ्यासः । बलं शक्तिः ।
 एतैः संप्रयुक्तौ संयुक्तौ सन्तौ संप्रति युद्धमार्गैः चातु-
 र्येण परस्परग्रहणानुकूलक्रमैरित्यर्थः । संप्रति तदानी-
 मित्यर्थ इत्येके । शार्दूलसिंहौ शार्दूलश्रेष्ठौ । संप्रयुक्तौ

संहृत्य चापीड्य च तावुरोभ्यां निपेततुर्वै युगपद्धरण्याम् ॥
 उद्यम्य चान्योन्यमधिक्षिपन्तौ संचक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः ॥ १९ ॥
 व्यायामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ क्लमं न तौ जग्मतुराशु वीरौ ॥
 बाहूचर्मैर्वारणवारणामैर्निवारयन्तौ वैरवारणामौ ॥ २० ॥
 चिरेण कालेन तु संप्रयुक्तौ संचेरतुर्मण्डलमार्गमाशु ॥ २१ ॥

तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यमूदने ॥ मार्जाराविव भैक्षार्थं वितस्थाते मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥
 मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च ॥ गोमूत्रिकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ २३ ॥
 तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च ॥ परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ २४ ॥

सन्तौ गजेन्द्रपोतौ कलमौ । संहृत्य संयोज्य । उरो-
 भ्यामन्योन्यमापीड्य घरण्यां युगपन्निपेततुः । अथ
 उद्यम्य उद्धृत्य । अधिक्षिपन्तौ पातयन्तौ । एवं बहु-
 युद्धमार्गैः बहुयुद्धप्रकारैः । संचक्रमाते संचेरतुः ॥ १८
 —१९॥ सुरत्यां श्रमजयाय कृतोभ्यासो व्यायामः
 तद्रूपा या शिक्षा तद्वलेन तदतिशयेन संप्रयुक्तौ
 संयुक्तौ । वार्यन्ते एमिरिति वारणाः आलानस्तम्भाः ।
 वारणवारणामैः बाहूचर्मैः अन्योन्यमाशु निवारय-
 न्तावपि क्लमं श्रमं । न जग्मतुः ॥ २० ॥ चिरेणेत्यर्थः ॥
 चिरेणकालेन बहुकालेन । संप्रयुक्तौ युध्यमानौ तौ ।
 मण्डलमार्गं चक्राकारमार्गं । चेरतुः चक्रतुरित्यर्थः ।
 अयं च बक्ष्यमाणमार्गान्तराणामप्युपलक्षणं ॥ २१ ॥
 तदेव प्रपञ्चयति—तावित्यादिना ॥ परस्परमासाद्य
 अन्योन्यसूदने अन्योन्यहिंसने । यतौ यत्नवन्तौ ।
 भक्ष्यत इति भक्षः भक्ष्यद्रव्यं । तदर्थं तन्निमित्तं ।
 मार्जाराविव वितस्थाते विशेषेण तस्थतुः । “समव-
 प्रविभ्यःस्यः” इत्यात्मनेपदं । भक्षग्रहणदत्तावधानौ
 मार्जाराविव निश्चलं तस्थतुरित्यर्थः । मुहुर्मुहुरित्यनेन
 मध्येमध्ये मण्डलादिसंचारो व्यज्यते ॥ २२ ॥ मण्ड-
 लानीत्यादि चतुःश्लोक्येकान्वया ॥ मण्डलानि परि-
 भ्रमणविशेषान् । यथाहभरतः—“एकपादप्रचारो
 यः स चारीत्यभिधीयते । द्विपादक्रमणं यत्तु करणं
 नाम तद्वदेत् ॥ करणानां समायोगात्खण्डमित्यभिधी-
 यते । खण्डैस्त्रिमिश्रतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥
 इति । विचित्राणि सव्यमपसव्यं सव्यापसव्यमर्ध-
 भ्रमणमित्यादिभेदाद्भिन्नानि । स्थानानि व्याघ्रसिंहा-

दितुल्यावस्थानानिवैष्णवादिस्थानानि । पादयोः पूर्वा-
 परतिर्यग्विक्षेपादिका विन्यासविशेषा इतियावत् ।
 तदाहभरतः—“समपादं च वैशाखं मण्डलं
 तथा । प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षण्णृणां”
 इति पञ्चेति घनुर्वेदे । एषां लक्षणादिकथने ग्रन्थ-
 गौरवं स्यादिति तन्नाद्रियते । गोमूत्रिकाणि गोमूत्रस-
 रणिसदृशानि गमनानि । गोमूत्रशब्दात्तदाकारगम-
 नवाचकान्मत्वर्थे ठन्प्रत्ययः । गोमूत्रिकाणां चित्रत्वं
 गमनागमनादिभेदात् । गतप्रत्यागतानि उपसर्पणा-
 पसर्पणानि । एते उभयगतिप्रचारभेदाः । तिरश्ची-
 नगतानि तिर्यग्गमनानि । वक्रगतानि सव्यापसव्यसं-
 चरणानि । परिमोक्षं स्थानचालनेन प्रहाराणां मोघ-
 करणं । वर्जनं प्रतिप्रयोगेन परिहरणं । परिधावनं
 एकस्य तिष्ठतः समन्तादन्यस्य गमनागमनं ।
 अभिद्रवणं आसिमुख्येन शीघ्रं गमनं । आप्लावं
 अल्पाङ्गत्वानल्पाङ्गत्वादिभिर्विनम्य गमनं । ईषद्रमनं
 वा । मण्डूकवद्गमनमित्यर्थः । आस्थानं च सविग्रहं
 विग्रहसहितमास्थानं । विगृह्य केवलासनं प्रगृह्य
 निर्भयावस्थानमिति वार्थः । परावृत्तं पराङ्मुख-
 गमनं । अपावृत्तं स्थित्वैव पश्चाच्चलनं । अवप्लुतं
 जिघृक्षया शरीरं संकुच्यावनमस्य गमनं । अवप्लुतं
 प्रतियोधिनां पादेन प्रहर्तुमधोमुखेन प्लवनं । उपन्यस्तं
 प्रतियोधिबाहुप्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणं । अपन्यस्तं
 प्रतियोधिग्रहणवच्चनार्थं स्वबाहोरपक्षेपणं । एवं
 खङ्गविद्यामल्लशस्त्रादिषूपदिश्यते । तत्तन्निदर्शने
 नितान्तं ग्रन्थगौरवं स्यात् । अतस्तदुपेक्ष्यते ॥ २३—

ति० संवेदनं प्रेरणं ॥ १९ ॥ स० वारयन्त्येभिः प्रतिगजानिति वारणानि कराः । वारणानां गजानां तानि तदामैः । परवारणः
 सुतमातङ्गः ॥ २० ॥ इति चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

[पा०] १ ड.—ट. संहृत्य संवेद्य चतौ क्रमाभ्यां तौ निपेततुर्वै युगपद्धरण्यां. २ ख. ड. च. झ. ज. ट. मार्गैः. ३ झ. ज. ट. परवा-
 रणामौ. ४ ग. ड. च. छ. झ. ट. कालेन वृद्धसंप्रयुक्तौ. क. घ. ज. ट. कालेन वृद्धसंप्रयुक्तौ. ५ ड. झ. ज. ट. भक्षार्थं स्वतस्थाते.

अभिद्रवणमाप्लावमास्थानं च सविग्रहम् ॥ परावृत्तमपावृत्तमवद्रुतमवप्लुतम् ॥ २५ ॥
 उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ ॥ तौ संचरेतुरन्योन्यं वानरेन्द्रश्च रावणः ॥ २६ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे रक्षो मायाबलमथात्मनः ॥ आरब्धुमुपसंपेदे ज्ञात्वा तं वानराधिपः ॥ २७ ॥
 उत्पपात तदाकाशं जितकाशी जितकृमः ॥ रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वञ्चितः ॥ २८ ॥
 अथ हरिवरनाथः प्राप्य संग्रामकीर्तिं निश्चिचरपतिमाजौ योजयित्वा श्रमेण ॥
 गगनमतिविशालं लङ्घयित्वाऽर्कसूनुर्हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥ २९ ॥
 इति स सवितृसूनुस्तत्र तत्कर्म कृत्वा पवनगतिरनीकं प्राविशत्संप्रहृष्टः ॥
 रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन्युद्धहर्षं तरुमृगगणमुख्यैः पूज्यमानो हरीन्द्रः ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

रामेण रावणकरग्रहणविमोचनेन पुनरागतसुग्रीवप्रत्यालिङ्गनपूर्वकं पुनरपितादृशसाहसकरणप्रतिषेधनम् ॥ १ ॥ तथा
 लक्ष्मणप्रति युद्धादिसूचकदुर्निमित्तप्रदर्शनपूर्वकं सुवेलादवतरणेन सुग्रीवेण सह रणायसेनासंनाहपूर्वकं लङ्काप्रत्यभियानम्
 ॥ २ ॥ लङ्कागतेन रामेण नीलाङ्गदहनमतां क्रमेण प्रागादिद्वारमिरोधनचोदनपूर्वकं स्वयंलक्ष्मणेन सह रावणाधिष्ठितोत्तरद्वार-
 मिरोधनम् ॥ ३ ॥ तथा राजनीत्यनुसारेण संदेशलिखितनाय रावणप्रत्यङ्गदप्रेषणम् ॥ ४ ॥ अङ्गदेन रावणमेत्यरामसंदेशनिवे-
 दने तस्मिन्योगेन राक्षसैरङ्गदग्रहणम् ॥ ५ ॥ तदुद्धनेनैव गगनसुखुतेनाङ्गदेन स्वाङ्गविधूनेनैव राक्षसामधःपातनपूर्वकं पादाभि-
 घाताभ्यासादभञ्जनेन पुनारामपार्श्वगमनम् ॥ ६ ॥

अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ सुग्रीवं संपरिष्वज्य तदा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

२६ ॥ एतस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अन्तरे
 अवकाशे । मायाबलं परितोनेकरावणप्रदर्शनं ।
 आरब्धुमुपसंपेदे कर्तुमुपचक्रमे । तं मायोपक्रमं ।
 जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी ।
 रावणस्य मायाबलोपक्रम एव निर्मायं युध्यमानस्य
 सुग्रीवस्य जय इति ज्ञेयं । जितकृमः जितश्रमः ।
 बलिना चिरं मलयुद्धकरणादिति भावः । अत्र
 प्रासादे स्थित एव रावणो वञ्चितः पुनरागमने
 प्रतारितः ॥ २७—२८ ॥ हरिवरनाथः क्षणेन
 रावणहरणार्हपरिकरनियन्ता । रामभक्तिरेव स्वयं-
 गमनहेतुरिति भावः । प्राप्य संग्रामकीर्तिं । रामस्य
 युद्धादागतं कीर्तिं स्वयमाजहारेति भावः । निशि-
 चरपतिं । तत्सदृशेष्वनेकेषु विद्यमानेष्वपि तां-
 स्त्वृणीकृत्य तेनैव युद्धं कृतवानिति भावः । आजौ ।
 रावणवन्न च्छन्नाना युद्धकृत् किन्तु मर्यादयेति
 भावः । योजयित्वा श्रमेण इतः पूर्वं तदज्ञातेन
 श्रमेण योजयित्वा । योजनं हि पूर्वमसंभावितस्यैव

रावणस्य श्रमफलं । आसन्नस्तु कीर्तिरिति भावः ।
 गगनमतिविशालं लङ्घयित्वाऽर्कसूनुः स्वस्यादित्यपुत्र-
 त्वज्ञापनायाकाशमयन्नेनालङ्घयन् । अर्कसूनुः अज्ञात-
 गमनवेगः । हरिवरगणमध्ये विनयेन स्वातिशयम-
 प्रकाशयन् वानरेष्वन्यतमइति स्थितः । रामपार्श्वं
 जगाम रावणशिरोऽनादायागतो हं कथमस्याग्रे तिष्ठे-
 यमिति पार्श्वं स्थितः । निश्चिचरपतिं श्रमेण योज-
 यित्वा जगामेत्यनेन रामस्य प्रतिज्ञाहानिर्मा प्रसांक्षी-
 दिति रावणमहत्त्वैवागत इति सूचितम् । मायाप्रयो-
 गारम्भे समागमनं स्वेनापि मायाप्रयोगे रामस्य
 कोपः स्यादित्याशयात् ॥ २९ ॥ रघुवरनृपसूनोः
 रामस्य । तरुमृगगणमुख्यैः वानरगणमुख्यैः ॥ ३० ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४० ॥

अथ लङ्कावरोध एकचत्वारिंशो—अथेति ॥ तस्मिन्

असंमध्य मया सार्धं तदिदं साहसं कृतम् ॥ एवं साहसकर्माणि न कुर्वन्ति जनेश्वराः ॥ २ ॥
 संशये स्थाप्य मां चेदं बलं च सविभीषणम् ॥ कष्टं कृतमिदं वीर साहसं साहसप्रिय ॥ ३ ॥
 इदानीं मा कृथा वीर एवंविधमचिन्तितम् ॥ त्वयि किञ्चित्समापन्ने किं कार्यं सीतया मम ॥ ४ ॥
 भरतेन महाबाहो लक्ष्मणेन यवीयसा ॥ शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न स्वशरीरेण वा पुनः ॥ ५ ॥
 त्वयि चानागते पूर्वमिति मे निश्चिता मतिः ॥ जानतश्चापि ते वीर्यं महेन्द्रवरुणोपम ॥ ६ ॥
 हत्वाऽहं रावणं युद्धे सपुत्रबलवाहनम् ॥ अभिषिच्य च लङ्कायां विभीषणमथापि च ॥
 भरते राज्यमावेश्य त्यक्ष्ये देहं महाबल ॥ ७ ॥
 तमेवंवादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ तव भार्यापहर्तारं दृष्ट्वा राघव रावणम् ॥
 मर्षयामि कथं वीर जौनन्पौरुषमात्मनः ॥ ८ ॥
 इत्येवंवादिनं वीरमभिनन्द्य स राघवः ॥ लक्ष्मणं लक्ष्मिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 परिशृङ्खोदकं शीतं वनानि फलवन्ति च ॥ बलौघं संविभज्येभं व्यूह्य तिष्ठेभं लक्ष्मण ॥ १० ॥
 लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ निवर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ ११ ॥

सुग्रीवे । निमित्तानि युद्धचिह्नानि । “ निमित्तं हेतु-
 लक्ष्मणोः ” इत्यमरः ॥ १ ॥ जनेश्वराः राजानः ।
 न कुर्वन्ति अस्मादृशपरिजने विद्यमानेन न कुर्वन्ती-
 त्यादरोक्तिः ॥ २ ॥ संशये संशयपदे । त्वत्साहसेऽ-
 स्मदादीनां जीवनं दुर्लभमिति भावः ॥ ३ ॥ इदानी-
 मित्यादि श्लोकद्वयं ॥ इदानीं अद्यप्रभृति । अचि-
 न्तितं अविचारितं । एवंविधं साहसं मा कृथाः ।
 कुत इत्यत्राह—त्वयीति । त्वयि किञ्चित्समापन्ने
 वानरेति संबोधनं । प्राप्ते मम सीतया किं कार्यं किं
 प्रयोजनं । अभिनववत्सवात्सल्येन पूर्ववत्समनमिल-
 षन्त्या वत्सलाया गोरिव नित्यानपायिनीमपि सीता-
 मनादृत्य तदानीमाश्रिते वानरमात्रेऽत्यभिनिवेशं
 कुर्वतो रामस्य वात्सल्यातिशय उच्यते । सीतया ।
 “ अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी ” इत्यर्धशरीरभू-
 तया न मे किञ्चित्कार्यं । भरतेन यवीयसेति कनि-
 ष्टत्वमुच्यते । “ भ्राता स्वा मूर्तिरात्मनः ” इत्युक्त-
 भरतादिनापि न मे किञ्चित्प्रयोजनं । स्वशरीरेण
 वा, “ आत्मानं सर्वथा रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ” इत्यु-

क्तशरीरेण वा किं क्रियते ॥ ४—५ ॥ एतदेव प्रप-
 श्वयति—त्वयीत्यादिना ॥ पूर्वं त्वय्यनागते सति ।
 इति वक्ष्यमाणप्रकारेण मे मतिः निश्चितासीत् ।
 जानतश्चापीति विशेषणेन अस्थाने भयशङ्कित्वोक्त्या
 वात्सल्यातिशय उक्तः । इतिशब्दार्थमाह—हत्वेति ॥
 प्रतिज्ञानिर्वाहार्थमिति भावः । अभिषिच्येति ।
 अन्यथा शरणागतिवैफल्यादिति भावः । भरत इति ।
 अन्यथा कुलधर्मोच्छेदादिति भावः । महाबलेत्यन-
 न्तरमितिकरणस्यान्वयः ॥ ६—७ ॥ तमेवमित्यादि-
 सार्धश्लोकः ॥ पौरुषं त्वहास्यरूपं पुरुषधर्ममित्यर्थः ।
 अवएवहि पूर्वं रावणान्तिके दासोऽस्मीत्युक्तवान् ।
 जानन्नित्यनेन दासस्य कर्मवेदं नतु साहसमित्युच्यते
 ॥ ८ ॥ अथ रामस्योत्साहविशेषं दर्शयति—इत्येव-
 मिति ॥ लक्ष्मिसंपन्नमित्यत्र “ इको ह्रस्वोऽङ्गो
 गालवस्य ” इति द्वयः । लक्ष्मीरत्र निमित्तदर्शनजः
 सन्तोषः ॥ ९ ॥ संविभज्य तत्तद्यूथपाधीनं कृत्वा ।
 व्यूह्य गरुडादिरूपेण स्थापयित्वा ॥ १० ॥ लोकक्षय-
 करं लोकक्षयसूचकं । भीमं भयंकरं । भयं भयनि-

ति० त्वयि किञ्चित्समापन्ने दैवात्तत्पमानादिप्राप्तावित्यर्थः । “ नाश्लोकं कीर्तयेत् ” इत्युक्तेरेवंवादः । स० इदानीं इतः परं । अचि-
 न्तितं अनालोचितं । किञ्चिदिति सुकुमारोक्तिः । मरणमित्यर्थः । आपन्ने प्राप्ते । किञ्चिदित्यस्य तदर्थतानञ्जीकारेऽसीतयेत्याद्युत्तर-
 ग्रन्थास्वारस्यापत्तेः । “ नाश्लोकं कीर्तयेत् ” इत्युक्तेस्तथोक्तिः ॥ ४ ॥ ति० भगवन्कथमेवंमथितवप्रकृतइवशङ्क्यत्राह—जानत-
 श्चापीति । “ अतिशेहः पापशङ्कः ” इतिन्यायादितिभावः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क.—ट. साहसयुक्तानि. २ ड. झ. ट. बलं चेभं विभीषणं. ३ ड. झ. ट. मरिदम. ४ ड. झ. ट. मारोप्य.
 ५ घ. ड. च. झ. ट. जानन्विक्रमं. ६ ख. ड. झ. ग. ट. तिष्ठाम.

वाताश्च परुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा ॥ पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति धरणीरूहाः ॥ १२ ॥
 मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः ॥ क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥ १३ ॥
 रक्तचन्दनसंकाशा सन्ध्या परमदारुणा ॥ ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ १४ ॥
 आदित्यमभिवाश्यन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥ दीना दीनस्वरा घोरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः ॥ १५ ॥
 रजन्यामैप्रकाशश्च संतापयति चन्द्रमाः ॥ कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो यथा लोकस्य संक्षये ॥
 ह्रस्वो रूक्षोप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ १६ ॥
 आदित्यमण्डले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ दृश्यन्ते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते ॥
 युगान्तमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति ॥ १७ ॥
 काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च ॥ शिवाश्चाप्यशिवा वाचः प्रवदन्ति महास्वनाः ॥ १८ ॥
 [शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विमुक्तैः कपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्यावृता भूमिर्मासशोणितकर्दमा ॥ १९ ॥]
 क्षिप्रमद्य दुराधर्षा लङ्कां रावणपालिताम् ॥ अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ २० ॥
 इत्येवं संवेदन्वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ तस्मादवातरच्छीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः ॥ २१ ॥
 अवतीर्य च धर्मात्मा तस्माच्छैलात्स राघवः ॥ परैः परमदुर्धर्षं ददर्श बलमात्मनः ॥ २२ ॥
 सन्नह्य तु स सुग्रीवः कपिराजबलं महत् ॥ कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् ॥ २३ ॥
 ततः काले महाबाहुर्वलेन महता वृतः ॥ प्रस्थितः पुरतो धन्वी लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥ २४ ॥
 तं विभीषणसुग्रीवौ हनुमाञ्जाम्बवान्नलः ॥ ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा ॥ २५ ॥

मितं । न केवलं लोकस्य प्रवीराणां चेत्याह—निबर्ह-
 णमिति । विनाशसूचकमित्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेव भय-
 निमित्तं प्रपञ्चयति—वाता इति ॥ पतन्ति अनिमि-
 त्तमिति शेषः ॥ १२ ॥ क्रव्यादसंकाशाः श्येनादि-
 सदृशसंस्थानाः । परुषाः क्रूरवेपाः । क्रूराः लोकक्षयसू-
 चकाः । मिश्रं जलमिति शेषः ॥ १३—१४ ॥
 आदित्यमभि आदित्याभिमुखं । दीनाः दीनवेपाः ।
 दीनस्वराः दैन्यसूचकस्वरवन्तः । अतएव घोराः
 भयंकराः । अप्रशस्ताः हीनाः शिवादयः ॥ १५ ॥
 कृष्णरक्तान्तपर्यन्तः कृष्णान्तो रक्तपर्यन्तश्चेत्यर्थः ।
 ह्रस्वः व्यामसात्रः । रूक्षः भयंकरः । अप्रशस्तः
 अशुभकरः । सुलोहितः रक्तमध्यः । परिवेषः लोकस्य
 संक्षये यथा तथा । दृश्यत इति शेषः ॥ १६ ॥
 आदित्येत्यादिसार्धश्लोकः ॥ लक्ष्म चन्द्रकलङ्क इवे-

त्यर्थः । तथैव छान्दोग्ये—“यदादित्यस्य कृष्णं रूपं”
 इत्यत्र उत्पातकाले तथा दृश्यत इति व्याख्यातं ।
 नक्षत्राणि यथावत् यथाप्रकारेण न दृश्यन्ते । मलि-
 नानि दृश्यन्त इत्यर्थः । उक्तं निमित्तजातं लोकस्य
 युगान्तं शंसतीवाभिवर्तत इतियोजना ॥ १७ ॥
 नीचैः ह्रस्वं वेदिकास्थानं । परिपतन्ति प्राप्नुवन्ति ।
 शिवा इति । अप्रशस्तमृगजात्युक्तावपि पुनरुक्तिरशु-
 भाधिक्यान् ॥ १८—१९ ॥ अभियामेति वर्तमान-
 काले लोद् ॥ २०—२१ ॥ तस्मात् सुवेलात् । बल-
 मित्यनेन सर्वं बलं न सुवेलमारुहदिति गम्यते ॥ २२ ॥
 राघवः ससुग्रीवः सन् । कपिराजबलं कपिश्रेष्ठानां
 बलं । सन्नह्य प्रोत्साह्य । काले युद्धकाले । संयुगाय
 युद्धाय । अभ्यचोदयत् ॥ २३ ॥ काले प्रातःकाले

स० अग्निमण्डलं अग्निसमूहः ॥ १४ ॥ स० ऋक्षराजो धूम्रः ॥ २५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. वाताहिपश्य. ख. च. छ. ज. वाताहिकलुषाः. २ क. घ. ड. झ. ट. नदन्तिधरणीधराः. ख. च. पतन्तिचमहीरूहाः. ३ ड. झ. प्रवर्षन्ते. ४ ख. ड. झ. मप्रशस्तश्च. ५ च. छ. लोकक्षयइवोदितः. ६ ख. घ. ड. च. झ. न. ट. प्यशुभाः. ७ अयंश्लोकः क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. पाठेषुदृश्यते. ८ ख.—ट. पूर्णि. ९ च. न. प्रवदन्वीरो. १० ख.—छ. झ. न. ट. तौविभीषण.

ततः पश्चात्सुमहती पृतनक्ष्वनौकसाम् ॥ प्रच्छाद्य महतीं भूमिमुत्पाति स्म राघवम् ॥ २६ ॥
 शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥ जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः परवारणाः ॥ २७ ॥
 तौ तु दीर्घेण कालेन आतरो रामलक्ष्मणौ ॥ रावणस्य पुरीं लङ्कामासेदतुररिन्दमौ ॥ २८ ॥
 पताकमालिनीं रम्यामुद्यानवनशोभिताम् ॥ चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चैः प्राकारतोरणाम् ॥ २९ ॥
 तां सुरैरपि दुर्धर्षां रामवाक्यप्रचोदिताः ॥ यथानिवेशं संपीड्य न्यविशन्त वनौकसः ॥ ३० ॥
 लङ्कायास्तूत्तरद्वारं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ रामः सहानुजो धन्वी जुगोप च रुरोध च ॥ ३१ ॥
 लङ्कामुपनिविष्टश्च रामो दशरथात्मजः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालिताम् ॥
 उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावणः ॥ ३२ ॥
 नान्यो रामाद्वि तद्वारं समर्थः परिरक्षितुम् ॥ रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम् ॥ ३३ ॥
 सायुधै राक्षसैर्मैरभिगुप्तं समन्ततः ॥ लघूनां त्रासजननं पातालमिव दानवैः ॥ ३४ ॥
 विन्यस्तानि च शोधानां बहूनि विविधानि च ॥ ददर्शायुधजालानि तत्रैव कवचानि च ॥ ३५ ॥
 पूर्वं तु द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपतिः ॥ अतिष्ठत्सह मैन्देन द्विविदेन च वीर्यवान् ॥ ३६ ॥
 अङ्गदो दक्षिणद्वारं जग्राह सुमहाबलः ॥ ऋषभेण गवाक्षेण गजेन गवयेन च ॥ ३७ ॥
 हनुमान्पश्चिमद्वारं ररक्ष बलवान्कपिः ॥ प्रमाथिप्रघसाभ्यां च वीरैरन्यैश्च संगतः ॥ ३८ ॥
 मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत ॥ सह सर्वैर्हरिश्चैष्टैः सुपर्णश्चसनोपमैः ॥ ३९ ॥
 वानराणां तु षट्त्रिंशत्कोट्यः प्रख्यातयूथपाः ॥ निपीड्योपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ४० ॥
 आसनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ द्वारेद्वारे हरीणां तु कोटिकोटिं न्यवेशयत् ॥ ४१ ॥
 पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् ॥ अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ ४२ ॥
 ते तु वानरशार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः ॥ गृहीत्वा द्रुमशैलग्रान्ह्वा युद्धाय तस्थिरे ॥ ४३ ॥

॥ २४—२५ ॥ पृतना सेना ॥ २६ ॥ कुञ्जरप्रख्याः गजतुल्याः । परवारणाः शत्रुवारकाः ॥ २७—२८ ॥ पताकेत्यादिश्लोकद्वयं पताकमालिनीमित्यत्र “ङ्यापोः संज्ञान्दसोर्बहुलं” इति द्विषः । उद्यानं कृत्रिमवनं । चित्रवप्रां चित्रचयां । यथानिवेशं यथास्थानं । राम-बचोऽन्यूनं स्वं स्वं स्थानमनतिक्रम्येत्यर्थः । संपीड्य उपरुध्य ॥ २९—३० ॥ जुगोप परपरिभवादात्सीयं बलं ररक्षेत्यर्थः । रुरोधेत्यनेन “शिखरं तत्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशं” इत्युक्तत्रिकूटशिखरारोहण-मर्थसिद्धं ॥ ३१ ॥ लङ्कामित्यादिसार्धश्लोक एका-न्वयः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीर इति पाठः । रावणो यत्र तिष्ठति तदुत्तरद्वारमासाद्य लङ्कामुपनिविष्ट इत्य-

न्वयः ॥ ३२ ॥ रामेणैव निरोद्धव्यत्वे हेतुमाह—नान्य इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ लघूनां अल्पसाराणां ३३—३४ ॥ विन्यस्तानि द्वारोपान्तवेदिकादि-ष्विति शेषः ॥ ३५ ॥ मैन्देन द्विविदेन चेत्यादिना प्रतिद्वारमधिकयूथपतिगमनस्यात्रोक्तत्वात्पूर्वं रामेण ते नियुक्ता इति ज्ञेयं ॥ ३६—३८ ॥ मध्यम इति । दुर्जयरावणेन्द्रजिदधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमद्वारयोर्मध्ये तदुभयद्वारनिरोधकानां काकाक्षिन्यायेन साहाय्यं कर्तुं सुग्रीवः स्वयमतिष्ठदिति ज्ञेयम् । “पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । सुपर्णः गरुडः ॥ ३९—४२ ॥ वानरशार्दूलाः वानरश्रेष्ठाः ।

स० उत्तरं द्वारं रावणस्थितं । जुगोप आत्मबलं । रुरोधच लङ्कां । जुगोप अन्तस्थितरावणाद्यन्तस्थितेनरूपेणजुगोप । बहिरामरूपेणरुरोधचेतिवा । अन्तरेणरामप्रेरणांरावणः किमपिकर्तुमक्षमइत्यनेन सूच्यते ॥ ३१ ॥ रामानु० लक्ष्मणानुचरो-रामइतिपाठे रमयतीत्युत्पत्त्यारामविशेषणं ॥ ३२ ॥ स० तत्तद्वारं । परिरक्षितुं रावणादशोयथानबहिरागच्छेयुस्तथारक्षि-
 [पा०] १ क.—ट. तौलदीर्घेण. २ क. ग. घ. च.—ट. यथानिवेशं. ३ क. ख. ड.—ट. तथैव. ४ ड. च. ट.

सर्वे विकृतलाङ्गलाः सर्वे दंष्ट्रानखायुधाः ॥ सर्वे विकृतचित्राङ्गाः सर्वे च विकृताननाः ॥ ४४ ॥
 दशनागवलाः केचित्केचिदशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवन्तुल्यविक्रमाः ॥ ४५ ॥
 सन्ति चौघवलाः केचित्केचिच्छतगुणोत्तराः ॥ अप्रमेयवलाश्चान्ये तत्रामन्हरियुथपाः ॥ ४६ ॥
 अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामामीत्समागमः ॥ तत्र वानरसैन्यानां शैलभानामिवोद्यमः ॥ ४७ ॥
 परिपूर्णमिवाकाशं संछन्नेव च मेदिनी ॥ लङ्कामुपनिविष्टं संपतद्भिश्च वानरैः ॥ ४८ ॥
 शतं शतसहस्राणां पृथग्गृध्रवनौकसाम् ॥ लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुर्नये योद्धुं समन्ततः ॥ ४९ ॥
 आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात्प्लवङ्गमैः ॥ ५० ॥
 अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत ॥ ५१ ॥
 वानरैर्वलवद्भिश्च बभूव द्रुमपाणिभिः ॥ संवृता सर्वतो लङ्का दुष्प्रवेशापि वायुना ॥ ५२ ॥
 राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहसाऽभिनिपीडिताः ॥ वानरैर्मैघसंकाशैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ५३ ॥
 महाच्छब्दोऽभवत्तत्र बलौघस्याभिवर्ततः ॥ सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात्सलिलस्वनः ॥ ५४ ॥
 तेन शब्देन महता मग्राकारा सतोरणा ॥ लङ्का प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५५ ॥
 रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥ बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरामुरैः ॥ ५६ ॥
 राघवः सन्निवेश्यैव सैन्यं स्वं रक्षसां वधे ॥ संमन्य मन्त्रिभिः सार्धं निश्चित्य च पुनः पुनः ॥
 आनन्तर्यमभिप्रेप्सुः क्रमयोगार्थतत्त्ववित् ॥ ५७ ॥

शैलाग्रानिति पुंस्त्वमापं ॥ ४३ ॥ विकृतलाङ्गलाः कृच्छाङ्गान्मु । आकाशं पूगं । भूमाववकाशाभावादिति ऊर्ध्वं प्रसारितपुच्छाः । विकृतचित्राङ्गा इत्यत्र भावः ॥ ४८ ॥ शतसहस्राणां । ऋश्ववनौकसां शतं विकृतत्वं कोपरक्तमुखनेत्रत्वं । अतएव चित्रं चित्रवर्णं पूर्वनियुक्तेभ्योतिरिक्तं लङ्काद्वाराण्युपाजगाम । अन्ये अङ्गं येषां ते तथोक्ता इति विग्रहः । विकृताननाः वानराः समन्ततः युद्धार्थमुपाजग्मुर्नित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ राक्षसविडम्बनाय कुटिलितमुखाः ॥ ४४ ॥ दश- आवृत इत्यधमेकं वाक्यं ॥ स गिरिः त्रिकूटः ॥ ५० ॥ गुणोत्तराः शतनागवला इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ओघ- अयुतानामित्यर्थः ॥ अयुतानां सहस्रं च तां पुरीम- वलाः ओघसङ्ख्याकनागवलाः । शतगुणोत्तराः भ्यवर्ततेत्यनेन पूर्वोक्तस्य द्वारावरणस्यानन्तरं अयुतानां ओघसङ्ख्याकनागवलेभ्यः शतगुणेन उत्तराः श्रेष्ठा सङ्गमं च पुरीं तां पर्यवारयदित्युच्यते ॥ ५१ ॥ इत्यर्थः । अप्रमेयवलाः अपरिच्छेद्यवलाः ॥ ४६ ॥ दुष्प्रवेशा बभूवत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ अभिनिपीडिताः अद्भुतः आश्चर्यभूतः । विचित्रः वानरगोपुच्छभङ्ग उपरुद्धाः । राक्षसाः । विस्मयं आश्चर्यं जग्मुः ॥ ५३ ॥ कजुष्टतया नानावर्णः । तत्र लङ्कायां तेषां वानरसै- तत्र त्रिकूटशिखरे । भिन्नस्य भिन्नमर्यादस्य । सागर- न्यानां । समागमः आगमनं । शैलभानां शरभाणां स्येव अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य बलौघस्य । सलिल- अष्टापदमृगाणां । उद्यमः समागम इव आसीत् । स्वनो यथा स्यात् तथा महाच्छब्दो बभूवेति तथा भयंकरोऽभूदित्यर्थः । यद्वा यथा शैलभानां योजना । अतो न यथाशब्दवैयर्थ्यं ॥ ५४ ॥ समागमो युगपद्भवति तथेति युगपत्पतने दृष्टान्तः सशैलवनकाननेत्यत्र वनं उद्यानं ॥ ५५ ॥ सुग्रीवे- ॥ ४७ ॥ परिपूर्णमिति अत्र इवशब्दद्वयमपि वाक्या- णेति रक्षसाहित्यमुच्यते ॥ ५६ ॥ राघव इत्यादि- लङ्कारे । उपनिविष्टः पृथिवी पूर्णा । संपतद्भिः आग- सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ वधे विषये । आनन्तर्यं तुमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ स० नचराक्षसादीनामिवमायिकइत्याह—विचित्रइति । विगनमायइत्यर्थः । “चित्राखुपर्णागोडुंबा- सुभद्रादन्तिकासुच । मायायां” इतिभानुदीक्षितोदाहृताभिधानान् । विचित्रः अगमनगइतिवा । “लेख्यतिलकेषुविहायसि” इतिविश्वः ॥ ४७ ॥ ति० ऋश्ववनौकसांशतसहस्राणां । शतकोटिरित्यर्थः । “एवंचकोटिसंख्याःपृतनाः लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुः । पृतनाःऋक्षेत्रसंधिरापः ॥ ४९ ॥ स० रक्षसांवधे । एतेन लोकानुकृत्याएवराजनोऽनुसरणं । नष्टणोतिरावणोतोमारणमेवनि- [पा०] १ ख. ग. शैलानामिवसंगमः. ड. च. छ. झ. ज. ट. शैलभानामिवोद्यमः. २ ड. झ. ट. पृतनाक्ष्ववनौकसां. वा. रा. १९८

विभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुसरन् ॥ अङ्गदं वालितनयं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥

गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्रचनात्कपे ॥ लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां भयं त्यक्त्वा गतव्यथः ॥ ५९ ॥

अष्टश्रीक गतैश्वर्यं मुमूर्षो नष्टचेतन ॥ ऋषीणां देवतानां च गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६० ॥

नागानामथ यक्षाणां राज्ञां च रजनीचर ॥ यच्च पापं कृतं मोहादवलितेन राक्षस ॥

[तैस्य पापस्य संप्राप्ता व्युष्टिरथ दुरासदा ॥ ६१ ॥]

नूनमद्य गतो दर्पः स्वयंभूवरदानजः ॥ यस्य दण्डधरस्तेऽहं दाराहरणकर्षितः ॥

दण्डं धारयमाणस्तु लङ्काद्वारे व्यवस्थितः ॥ ६२ ॥

पदवीं देवतानां च महर्षीणां च राक्षस ॥ राजर्षीणां च सर्वेषां गमिष्यसि मया हतः ॥ ६३ ॥

बलेन येन वै सीतां मायया राक्षसाधम ॥ मामतिक्रामयित्वा त्वं हतवांस्तन्निदर्शय ॥ ६४ ॥

अराक्षसमिदं लोकं कर्ताऽस्मि निशितैः शरैः ॥ न चेच्छरणमभ्येपि मामुपादाय मैथिलीम् ॥ ६५ ॥

अनन्तरकर्तव्यं । अमिष्रेषुः प्राप्तुमिच्छुः । संमध्य दूतः प्रेषणीय इति विचार्य । निश्चित्य अङ्गद एव प्रेषणीय इति निर्धार्य । क्रमयोगार्थतत्त्ववित् क्रम-युक्ता योगाः सामाद्युपायाः तेषामर्थः फलं तस्य तत्त्वं यावार्थं वेत्तितीति तथोक्तः । राजधर्ममनुसरन् युयुत्सया शत्रुपुरं प्रत्यागता राजानः युद्धार्थं दूतमु-खेन प्रथममाह्वयन्तीत्येवं रूपं राजधर्ममनुसरन् । विभीषणस्यानुमते अनुमतौ सत्यां । अङ्गदं समाहूये-दमब्रवीदिति संबन्धः ॥ ५७—५८ ॥ हे सौम्य गतव्यथः गतश्रमः सन् । लङ्कां पुरीं तत्प्राकारं लङ्घ-यित्वा भयं त्यक्त्वा दशग्रीवं मद्रचनात् ब्रूहि मयोक्त-मितिब्रूहीत्यर्थः । कपे इत्यनेन लङ्घनसामर्थ्यं द्योत-यति ॥ ५९ ॥ अष्टश्रीक अष्टप्रायद्रविण । गतैश्वर्यं गतप्रायनियन्तुल । संपदि अष्टायामपि लोके निय-न्तुलं संभवति । तदपिनास्तीत्यर्थः । तदुभयाभावेपि जीवनाशा संभवति सापिनास्तीत्याह—मुमूर्षो इति । तदानीमपि ज्ञानं संभवति तदपि नास्तीत्याह—नष्ट-चेतनेति ॥ ६० ॥ नागानां सर्पाणां । अवलिप्तेन गर्वितेन त्वया । ऋषिप्रमुखानां यत्पापं कृतं यो द्रोहः विभीषणाय कोसलराज्यं दास्यामीत्यभिप्रायः ॥ ६५ ॥

कृतः । तस्य कारणभूतः स्वयंभूवरदानजो दर्पो गतः गतप्राय इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—यस्येति । दण्ड-धरः नियन्ता । अहं यस्य ते दण्डं धारयमाणः करि-ष्यमाण इत्यर्थः ॥ ६१—६२ ॥ एवंविधस्य नियमने तव किं भविष्यतीत्यत्राह—पदवीमिति ॥ पदवीं तेषु-कृतं परिभवं तमपि गमिष्यसीत्यर्थः । यद्वा पदवीं लोकं । युद्धे स्थितः सन् तेषां लोकं गमिष्यसि । युद्धे स्थित्वा सर्वपापविशुद्धः सन् गतिं गमिष्यसि । तत-स्तूर्णमागच्छेति भावः ॥ ६३ ॥ मायया मारीचमा-यया । मां अतिक्रामयित्वा अपवाह्य । त्यवभाव आर्षः । येन बलेन यद्वलमवलम्ब्य । सीतां हतवा-नसि तद्वलं निदर्शयेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ मैथिलीमुपा-दाय समर्प्य मां शरणं नाभ्येपि चेदिदं लोकमराक्षसं कर्तास्मि । शरणागतौ तु सर्वे क्षमिष्य इति भावः । मैथिलीमुपादायेत्यनेन स्वर्णस्तेये स्वर्णप्रत्यर्पणमन्तरेण प्रायश्चित्तानधिकारवत्सीताप्रत्यर्पणाभावे शरणागतौ तु नाधिकार इत्युक्तं । रावणेन शरणागतौ कृतायां

क्षितमित्युच्यते ॥ ५७ ॥ ती० राजधर्ममनुसरन्नितिपाठे राजदन्तादित्वाद्धर्मशब्दस्यपूर्वनिपातः । ति० राजधर्ममनुसरन् सामादित्युपायसाध्येऽर्थदण्डेनमोक्तव्यः प्रजानाशहेतुरित्येवंरूपं राजधर्ममनुचिन्तयन् । स० विभीषणस्यानुमतइति विभीषण-स्वराज्याभिषेको जातइतिसन्धौ चनतदभिसन्धिसिद्धिरितितत्संमतीकरणमुचितमितिभावः । सर्वज्ञत्वंरामस्यविराजतइतिनदुश्चि-त्तताविभीषणस्येतिपरमार्थः ॥ ५८ ॥ ती० एवंविधस्यमनियमनेतवकिंभविष्यतीत्यत्राह—पदवीमिति । युद्धेस्थितः सन् देवतादीनांपदवीपुण्यलोकंगमिष्यसीतिसंबन्धः । “राजभिर्भूतदण्डास्तुकृत्पापानिमानवाः । निर्मलाःस्वर्गमायान्तिनसन्तःसुकृति-नोयथा । राजास्वशासनापस्यतदवाप्नोति किंत्वियं” इतिवचनादुभयोरपिपापनिवृत्तिरूपंफलंभविष्यतीतिभावः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ क. झ. व. अष्टश्रीकगतैश्वर्यमुमूर्षुनष्टचेतनं. २ इदमर्थं क. ख. घ. च. छ. ज. पाठेषुदृश्यते.

धर्मात्मा रक्षसां श्रेष्ठः संप्राप्तोयं विभीषणः ॥ लङ्केश्वर्यं ध्रुवं श्रीमानयं प्रामोत्यकण्टकम् ॥ ६६ ॥
 न हि राज्यमधर्मेण भोक्तुं क्षणमपि त्वया ॥ शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ॥ ६७ ॥
 युध्यस्व वा धृतिं कृत्वा शौर्यमालम्ब्य राक्षस ॥ मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि ॥ ६८ ॥
 यद्वा विशसि लोकांस्त्रीन्पक्षिभूतो मनोजवः ॥ मम चक्षुष्पथं प्राप्य न जीवन्प्रतियास्यसि ॥ ६९ ॥
 ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतामौर्ध्वदैहिकम् ॥ सुदृष्टा क्रियतां लङ्का जीवितं ते मयि स्थितम् ॥ ७० ॥
 इत्युक्तः स तु तारेयो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाद् ॥ ७१ ॥
 सोर्तिपत्यं मुहूर्तेन श्रीमात्रावणमन्दिरम् ॥ ददर्शासीनमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥ ७२ ॥
 ततस्तस्याविदूरे स निपत्य हरिपुङ्गवः ॥ दीप्ताग्निसदृशस्तस्यावद्भुतः कनकाद्भुतः ॥ ७३ ॥
 तद्रामवचनं सर्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् ॥ सामात्यं श्रावयामास निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ७४ ॥
 दूतोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ वालिपुत्रोद्भूतो नाम यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ७५ ॥

शरणागत्यकरणे स्वकर्तव्यमाह—धर्मासेति ॥ यद्वा शरणागतौ प्राणत्राणं करिष्यामि न तु राज्यं दास्या-
 मीत्यभिप्रायेणाह—धर्मासेति ॥ धर्मात्मा धर्मबुद्धिः ।
 रक्षसां श्रेष्ठः राक्षसनायक इत्यर्थः । अयं विभीषणः ।
 संप्राप्तः मां प्रपन्नः । तस्मादङ्गैश्चर्यमयं प्राप्नोति उत्तर-
 क्षणे प्राप्स्यतीत्यर्थः । श्रीमान् तदनुगुणानुकूल्यवान् ।
 एवं क्रियाभेदादयं शब्दद्वयोपपत्तिः ॥ ६६ ॥ एवं
 विभीषणस्य राज्ययोग्यतामुक्त्वा रावणस्य तदभाव-
 माह—न हीति ॥ अधर्मेण धर्मरहितेन । अतएव
 पापेन पापिष्ठेन । अतएवाविदितात्मना अस्वाधीन-
 मनस्केन । मूर्खसहायेन त्वया न शक्यमित्यन्वयः
 ॥ ६७ ॥ सीतामादाय शरणमागतोसि चेद्विभीष-
 णाय राज्यं दत्त्वा त्वत्प्राणान् रक्षामि अन्यथा युध्य-

स्वेत्याह—युध्यस्वेति ॥ शान्तः सुतः । पूत इति । युद्धे
 अपरावृत्त्या मृतेः सर्वपापप्रायश्चित्तत्वादिति भावः
 ॥ ६८—६९ ॥ क्रियतामौर्ध्वदैहिकमिति अराक्षस-
 करणेन श्राद्धकर्त्रभावात्स्वयमेव जीवच्छ्राद्धं कुर्वित्यर्थः ।
 सुदृष्टेति । त्रियमाणा हि चापलेन पुत्रकलत्रादिमुख-
 दर्शनं कुर्वन्ति तद्वदिति भावः । मयि स्थितं मद्रायत्तं ।
 अवश्यं त्वां नाशयामीत्यर्थः ॥ ७० ॥ मूर्तिमान् कर-
 चरणादिसंस्थानवान् । हव्यवाद् अग्निः ॥ ७१ ॥
 अतिपत्यं प्राप्य । अव्यग्रं ददर्शेत्यन्वयः । श्रीमानित्य-
 नेन हर्षवत्त्वमुच्यते ॥ ७२—७३ ॥ उत्तमं पथ्यं ।
 सामात्यं रावणमिति शेषः । आत्मना स्वयं । आत्मानं
 निवेद्य । आत्मनो वालिपुत्रत्वादिनिवेदनपूर्वकं राम-
 वचनं कथयामासेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ यदि ते श्रोत्रमा-

ति० शरणागतिं विनाजीवनंराज्यंचसुतरांदुर्लभमित्याह—धर्मात्मेत्यादि । इहागल्यमांशरणाग्राप्तोविभीषणइदंलङ्केश्वर्यंअकण्टकंलवप्र-
 कण्टकरहितं । ध्रुवंप्राप्नोति । तत्प्राप्तियोग्यतांधर्मात्मेत्यादिविशेषणैर्दर्शयति । धर्मात्मा धर्मप्रधानः । नित्यंधर्मचित्तश्च । इदमैश्व-
 र्यस्यसाक्षान्निदानं । राक्षसश्रेष्ठत्वेन त्वदनन्तरंन्यायप्राप्तं तस्यराज्यमितिदर्शितं । धीमानित्यनेन तदैश्वर्यप्रापकाशेषलक्षणवत्त्वं ।
 मांप्राप्येत्यनेन तत्प्रापकसमग्रसामग्रीसंपत्पदार्थिता ॥ ६६ ॥ स० मूर्खसहायेन अनेन । महान्तोनसन्तिवक्तास्तवसमीपइतिमू-
 च्यते । एतावत्कालपर्यन्तरंराज्यभोजकादृष्टेन भुक्तंनक्तव्यंराज्यं । इतःपरमधर्मशासकमध्युपायाततद्भोगयोगस्तवकथंस्यादिति भा-
 वः ॥ ६७ ॥ ति० शरणत्रजनेतुजीवितमेकांशेनराज्यंचतवापिदास्यामि । तदभावेतुदण्डाधिकारिणामयासवैधाव्यस्तं । युद्धव-
 धश्चपरमंहितंतेवतिपरमदयालुर्भगवांस्तदेवोपदिशति—युध्यस्वेति । मा मां धृतिं कृत्वा युध्यस्व । मच्छरैः पापशोधनाधिकृतस्य
 ममशरैः । रणेशान्तः समाप्तः । ततएवहेतोःशान्तः आजन्मकृतात्पापात्पूतोभविष्यसि दर्शननामस्मरणैःपापशोधनफलकएवायम-
 वतारस्तत्वेनज्ञायते । तथाज्ञानाभावेपिमतोमरणेकिंचित्कालोत्तरमुत्तमक्षत्रियकुलजन्मप्राप्तिरितिभावः ॥ ६८ ॥ स० और्ध्वदै-
 हिकं मुख्यनन्तरंलोकांस्तरंमुक्षप्रापकंदानादिकं । क्रियतां । अनुशक्तिकादिलादुभयपदवृद्धिः । अनेन पुत्राअप्यसन्तइतिसर्वना-
 शेकर्ताकोपिनजीविष्यतीतिथोत्यते । “प्रियैर्दत्तंप्रियंभवेत्” इतिदशरथोक्तंविभीषणेनकृतंसदपितवसंतंनभवेदित्येवमुक्तिः ॥ ७० ॥

[पा०] १ ख. ग. ड. च. झ. ज. ट. राक्षसश्रेष्ठः. २ ड. झ. ट. लङ्केश्वर्यमिदंश्रीमानध्रुवं. ३ क. च. छ. प्राप्नोत्यकण्टकं.
 ४ झ. मांश्रुतिं. ५ ड. झ. ट. शान्तोभविष्यसि. ६ क. ग.—ट. यथाविशति. ७ च. झ. ज. ट. पक्षीभूतोनिशाचर. ड.
 पक्षीभूत्वानिशाचर. ८ च. सोमिभूत्. ९ क. ख. ग. ड. झ. ट. तस्याविदूरेण.

आह त्वां राघवो रामः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ निष्पत्य प्रतियुध्यस्व नृशंस पुरुषो भव ॥ ७६ ॥
 हन्तासि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्जातिवान्धवम् ॥ निरुद्धिग्रास्त्रयो लोका भविष्यन्ति हने त्वयि ॥ ७७ ॥
 देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कण्टकम् ॥ ७८ ॥
 विभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते त्वयि ॥ न चेत्सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ ७९ ॥
 इत्येवं परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुङ्गवे ॥ अमर्षवशमापन्नो निशाचरगणेश्वरः ॥ ८० ॥
 ततः स रोषताम्राक्षः शशास सचिवांस्तदा ॥ गृह्यतामेष दुर्मेधा बध्यतामिति चासकृत् ॥ ८१ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्निं समतेजसः ॥ जगृहुस्तं ततो घोराश्वत्वारो रजनीचराः ॥ ८२ ॥
 ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मवान् ॥ बलं दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८३ ॥
 स तान्बाहुद्वये सक्तानादाय पतंगानिव ॥ प्रासादं शैलसंकाशमुत्पपाताङ्गदस्तदा ॥ ८४ ॥
 तेऽन्तरिक्षाद्विनिर्यृतास्तस्य वेगेन राक्षसाः ॥ भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ॥ ८५ ॥
 ततः प्रासादशिखरं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ ददश राक्षसेन्द्रस्य बालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ ८६ ॥
 तत्पफाल पदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ पुरा हिमवतः शृङ्गं वैज्रिणेव विदारितम् ॥ ८७ ॥
 भङ्क्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसम् ॥ ८८ ॥
 व्यथयन्नाक्षसान्सर्वान्दर्पयन्श्चापि वानरान् ॥ स वानराणां मध्ये तु रामपार्श्वमुपागतः ॥ ८९ ॥
 रावणस्तु परं चक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात् ॥ विनाशं चात्मनः पश्यन्निश्वासपरमोऽभवत् ॥ ९० ॥
 रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्निनदद्भिः प्रवङ्गमैः ॥ वृतो रिपुवधाकाङ्क्षी युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ९१ ॥
 सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरिः ॥ बहुभिः संवृतस्तत्र वानरैः कामरूपिभिः ॥ ९२ ॥
 चतुर्द्वाराणि सर्वाणि सुग्रीववचनात्कपिः ॥ पर्यक्रामत दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९३ ॥

गतः । मां श्रुतवानसि किमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ राघव इत्यादिना छद्मना न योत्स्यत इत्युक्तं । कौसल्यानन्दवर्धन इत्यनेन बहुतपःप्रभावजनिततया धार्मिकत्वमुक्तं । निष्पत्य पुरात्रिगत्य । पुरुषो भव शूरो भवेत्यर्थः । पुरुषाधमेति पाठे पुरोपरोधेऽप्यनिर्गमने नूनं पुरुषाधम एवासीति भावः ॥ ७६ ॥ हन्तेति अहमिति शेषः । निरुद्धिग्राः निर्भयाः ॥ ७७ ॥ उद्धरिष्यामि उन्मूलयिष्यामि । कण्टकं बाधकमित्यर्थः ॥ ७८—७९ ॥ आपन्नः प्राप्तः । वभूव ॥ ८० ॥ दुर्मेधाः दुर्बुद्धिः । न दूतो बध्य इति शास्त्रानभिज्ञ इत्यर्थः । असकृच्छशासेत्यन्वयः । यद्वा दुर्मेधा इत्यङ्गदमेवाह ॥ ८१—८२ ॥ यातुधानगणे विषये स्वयं बलं दर्शयितुं । आलवान् धृतिमान् । स्वयं आत्मानं ग्राहयामास ग्रहीतुमनुमेने ॥ ८३—८६ ॥ पफाल व्यशीर्यत ॥ ८७ ॥ विश्राव्य विशेषेण श्रावयित्वा ॥ ८८—८९ ॥ प्रासादधर्षणात् प्रासादभञ्जनान् । पश्यन् तर्कयन् । निश्वासपरमः अधिकनिश्वासः ॥ ९० ॥ राम इति अङ्गदागमनं दृष्टेति शेषः ॥ ९१ ॥ संवृतः बभूवेति शेषः । उत्तरश्लोकेनैकवाक्यत्वे हरिकपिशब्दयोः पौनरुक्त्यं स्यात् ॥ ९२ ॥ न्यूनताव्यावृ-

स० वनपर्वणिमार्कण्डेयोपाख्याने “इङ्गितज्ञास्तोर्भर्तुश्चत्वारोरजनीचराः । चतुर्ध्वजपुञ्जगृहुः शार्दूलमिवपक्षिणः” इत्युक्तेः “गृह्णातांबध्यतामिति शशास” अङ्गचेष्टाभिः सूचयामास ॥ ८१ ॥ सत्य० राक्षसाः वचःश्रुत्वेवजगृहुः । चतुर्ध्वजेषु स्कन्धभुजेषु पार्श्वद्वयवर्तिष्वितिसंभवत्वेककण्ठ्यं ॥ ८२ ॥ ति० युद्धायैवाभिवर्तत अभ्यवर्तत ॥ ९१ ॥

[पा०] १ क.—घ. च. ज. पुरुषाधम. २ ड. झ. ट. रोषमापन्नः. ३ क. ख. ड.—ट. गृह्यतामिति. ४ झ. ज. ट. दीप्ताग्निमिवतेजसा. ५ क.—ड. झ. ज. ट. बाहुद्वयासक्तान्. ६ क. छ. ज. हरिपुङ्गवः. ७ घ. शैलशृङ्गामं. ८ ड.—ट. तस्मोत्पतनवेगेननिर्यृतास्तत्रराक्षसाः. ९ क.—ड. मिवोच्छ्रितं. १० च. बभञ्ज. ड. झ. ज. ट. चक्राम. ११ ड. झ. ट. पफालचतदाक्रान्तं. ग. घ. तत्पफालतदाक्रान्तं. १२ ख.—ट. वज्रेणेव. १३ ख. ड. झ. ट. विहायसा. १४ ड. झ. ज. ट. वाभिवर्तत. १५ ड. झ. ट. सतुद्वाराणिसंयम्य.

तपामक्षौहिणिशतं समवक्ष्य व नाकसाम् ॥ लङ्कामुपानां वष्टानां सागरं चाभिवर्तताम् ॥ ९४ ॥
 राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथा परे ॥ अपरे समरोद्धर्पाद्वर्षमेवं प्रपदिरे ॥ ९५ ॥
 कृत्स्नं हि कपिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तम् ॥ ददृशु राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतम् ॥ ९६ ॥
 हाहाकारं प्रकुर्वन्ति राक्षसा भयमोहिताः ॥ ९७ ॥

तस्मिन्महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजधान्याम् ॥

प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि युगान्तवाता इव संविचेरुः ॥ ९८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

राक्षसैर्वानरसेनाकृतलङ्काद्वारनिरोधनं निवेदितेन रावणेन ग्रामादारोहणेन तप्सेनावलोकनम् ॥ १ ॥ उच्चप्रदेशारोहणेन
 लङ्कामवलोकयतारामेण सीतास्मरणेन शोचतदूर्ध्वकं वानरान्प्रतियुद्धचोदना ॥ २ ॥ ततो रावणचोदितराक्षसानां वानराणाञ्च
 युद्धारंभः ॥ ३ ॥

ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् ॥ न्यवेदयन्पुर्णं रुद्धां गमेण सह वानरैः ॥ १ ॥
 रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातकोधो निशाचरः ॥ विधानं द्विगुणं कृत्वा ग्रामादं मोध्यगोहत ॥ २ ॥
 स ददर्शवृतां लङ्कां सशैलवनकाननाम् ॥ अमंग्येयैर्देरिगणैः सर्वतो युद्धकाङ्क्षिभिः ॥ ३ ॥
 स दृष्ट्वा वानरैः सर्वान् वसुधां कवलीकृताम् ॥ कथं क्षपयितव्याः स्युर्गिति चिन्तापरोऽभवन् ॥ ४ ॥
 स चिन्तयित्वा सुचिरं धैर्यमालम्ब्य रावणः ॥ राघवं हग्न्युथांश्च ददर्शयन्लोचनः ॥ ५ ॥
 राघवः सह सैन्येन मुदितो नाम पुष्टुव ॥ लङ्कां ददर्श गुप्तां वै सर्वतो राक्षसवृताम् ॥ ६ ॥

त्यर्थं सर्वाणीत्युक्तं । कपिः सुपेणः । पर्यक्रामत परि- तन्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 तश्चचार । नक्षत्राणि नक्षत्रनिरूपितराशीनित्यर्थः युद्धकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

॥ ९३ ॥ अक्षौहिणिशतमित्यत्र “ कयापोः संज्ञाछ-
 न्दसोर्वहुलं ” इति ह्रस्वः । अनेकाश्चौहिणीमित्यर्थः ।
 सागरं चाभिवर्ततां सागरसमीपे वर्तमानानामित्यर्थः ।
 राक्षसाः धीरा इति शेषः । अपरे अर्धारा इत्यर्थः ।
 उद्धर्पान् गर्वान् ॥ ९४—९५ ॥ हरिभिर्व्याप्तं प्राका-
 रपरिखान्तरं प्राकारपरिखयोरन्तरालं । वानरीकृतं
 वानरप्रचुरतया कृतं । अपरमिव प्राकारं दृष्टुरित्यर्थः
 ॥ ९६ ॥ हाहेत्यर्थः ॥ ९७—९८ ॥ इति श्रीगोवि-

अथ युद्धारम्भो द्विचत्वारिंशः—तत इति ॥ तत्र
 तस्मिन्काले ॥ १ ॥ विधानं रक्षणविधिः । द्विगुणं
 पूर्वस्मादधिकं ॥ २ ॥ स इति । सर्वत आवृतामित्य-
 न्वयः ॥ ३ ॥ कवलीकृतां आच्छादितां । कपिलीकृ-
 तामिति पाठे वानरवर्णेन कपिलीकृतां । क्षपयितव्याः
 नाशयितव्याः । एत इति शेषः ॥ ४ ॥ आयतलो-
 चन इत्यनेन विस्मयातिशय उच्यते ॥ ५ ॥ पुष्टुव

ति० शतशब्देनन्तवाची । सागरं चाभिवर्ततां सागरपर्यन्तमभिव्याप्यवर्तमानामित्यर्थः ॥ ९४ ॥ शि० अपरे राक्षसास्त्रा-
 संजग्मुः । अपरे अन्ये । समरोद्धर्पान् अन्यसमरोद्धर्पस्मरणात् । हर्षमेवोपपदिरे । ओकद्वयनेकान्वयि ॥ ९४—९५ ॥
 इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

ति० मुदितः पुष्टुव । नामशब्दोवाक्यालङ्कारे । प्राकारसमीपमितिशेषः । रामाधिकद्वानरप्रवर्तनामेव उपचर्यते ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. ख. ड.—ट. मेवोपपदिरे. २ छ. वानरैः कृतं. च. वानरैर्वृतं. ३ क.—ड. हाहाकारमकुर्वन्त. ४ ड.—ट.
 भयमागताः. ५ ड. च. झ. ट. सर्ववसुधां.

दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् ॥ जगाम संहसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ७ ॥
 अत्र सा मृगशावाक्षी मत्कृते जनकात्मजा ॥ पीड्यते शोकसन्तप्ता कृशा स्थण्डिलशायिनी ॥ ८ ॥
 पीड्यमानां स धर्मात्मा वेदेहीमनुचिन्तयन् ॥ क्षिप्रमैजापयामास वानरान्द्विषतां वधे ॥ ९ ॥
 एवमुक्ते तु वचने रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ संवर्षमाणाः पुत्रगाः सिंहनादैरैनादयन् ॥ १० ॥
 शिखरैर्विकिरामैर्नां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा ॥ इति स दधिरे सर्वे मनांसि हरियूथपाः ॥ ११ ॥
 उद्यम्य गिरिशृङ्गाणि शिखराणि महान्ति च ॥ तरुंश्चोत्पाद्य विविधांस्तिष्ठन्ति हरियूथपाः ॥ १२ ॥
 प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भागशः ॥ राघवप्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहस्तदा ॥ १३ ॥
 ते ताम्रवक्त्रा हेमाभा रामार्थं त्यक्तजीविताः ॥ लङ्कामेवाभ्यवर्तन्त साँलतालशिलायुधाः ॥ १४ ॥
 ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च पुत्रङ्गमाः ॥ प्राकाराग्राण्यरण्यानि ममन्थुस्तोरणानि च ॥ १५ ॥
 परित्खाः पूरयन्ति स प्रसन्नसलिलायुताः ॥ पांसुभिः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैश्च वानराः ॥ १६ ॥
 ततः महस्रयूथाश्च कोटियूथाश्च वानराः ॥ कोटीशतयुताश्चान्ये लङ्कामारुरुहस्तदा ॥ १७ ॥
 काञ्चनानि प्रमृद्वन्तस्तोरणानि पुत्रङ्गमाः ॥ कैलासशिखराभाणि गोपुराणि प्रमथ्य च ॥ १८ ॥
 आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च पुत्रङ्गमाः ॥ लङ्कां तामभिधावन्ति महावारणसन्निभाः ॥ १९ ॥
 जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥
 इत्येवं घोषयन्तश्च गर्जन्तश्च पुत्रङ्गमाः ॥ अभ्यधावन्त लङ्कायाः प्राकारं कामरूपिणः ॥ २१ ॥

नाम पूर्वस्थानान् प्राकारसन्निवृष्टं प्रदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ दूयमानेनेति । सीतां स्मृत्वा दुःखितोभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ मृगशावाक्षीत्यनेन शोकानर्हत्वमुच्यते । स्थण्डिलशायिनी भूतलशायिनी ॥ ८ ॥ पीड्यमानां राक्षसीभिरिति शेषः । धर्मासेलनेन दयालुत्वमुच्यते ॥ ९ ॥ वचने आज्ञापनरूपे । सङ्घर्षमाणाः स्पर्धमानाः । अनादयन् लङ्कामितिशेषः ॥ १० ॥ विकिराम चूर्णयाम । मनांसि दधिरे निश्चयं चक्रुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ शिखराणि पर्वतखण्डान् । शिखरं शैलखण्डमिति संग्रहकारः । तिष्ठन्ति अतिष्ठन् ॥ १२ ॥

प्रेक्षतः प्रेक्षमाणमनादय । तान्यनीकानि वानरानीकानि । भागशः स्वस्वनियुक्तप्रदेशे । लङ्कां लङ्काप्राकारं । राघवप्रियकामार्थं रामप्रीतिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ त्यक्तजीविताः “आशंसायां भूतवच्च” इति क्तः ॥ १४ ॥ अरण्यानि उद्यानानि । तोरणानि बहिर्द्वाराणि । ममन्थुः बभञ्जुरित्यर्थः ॥ १५-१६ ॥ कोटीशतयुताः कोटीशतयूथयुताः ॥ १७ ॥ काञ्चनानीत्यादिश्लोकद्वयं । काञ्चनानि काञ्चनकृतानि । प्रमृद्वन्तः चूर्णयन्तः । आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गमनानामने कुर्वन्तः ॥ १८-२० ॥ घोषयन्तः घुष्यन्तः ।

ती० दूयमानेन संतप्यमानेन । चेतसा उपलक्षितः । मनसाजगाम सस्मारेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ति० मत्कृते मन्त्रिमितं । शोकसन्तप्तापिपीड्यते मदर्थरामस्यैवंमहाकेशोऽजायतेतिखिन्नाभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ती० राघवप्रियकामार्थं प्रियविषयः कामोमनोरथः तत्सिद्ध्यर्थं राघवस्यप्रियविषयमनोरथसिद्ध्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ स० त्यक्तजीविताः तावत्पर्यन्तं धैर्ययुक्ता इत्यर्थः । वि० त्यक्तजीविताः त्यक्तजीविताः ॥ १४ ॥ ति० परित्खानिति पुंस्त्वमार्थः । स० पांसुभिः पांसुभिरिति पाठद्वयमेकार्थं । “तालव्याश्चैव दन्त्याश्च शंखश्च कुरपशवः” इत्युक्ते ॥ १६ ॥ ति० कैलासशिखराग्राणि तद्द्रुद्रुचावचानि गोपुराणि ॥ १८ ॥ स० कामरूपिणः वानराकारमध्यएवदीर्घाणुवैपुल्यादिखेच्छानुसारिरूपाः । अन्यथाप्राचीनसंकेतवैपरीत्यापत्तेः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ख. ड.—ट. मनसा. २ ड. च. छ. झ. ट. निपीड्यमानां. ३ घ. ड. झ. ट. माज्ञापयद्रामो. ४ ड. च. झ. ट. वचसि. ५ ड. च. झ. व. ट. रपूरयन्. ६ ड. झ. व. ट. मैतां. ७ ड. झ. ट. सालभूधरयोधिनः. ८ ग. ड. च. ज.—ट. प्रासादाप्राण्यसंख्यानि. ९ ख. ड. झ. व. ट. परित्खान्पूरयन्तश्च प्रसन्नसलिलाशयान. १० ड. च. झ. व. ट. कोटीयूथशतान्ये. ११ क. छ. ज. प्रमृद्वन्तः. १२ ड.—ट. शिखराग्राणि.

वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥ निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः ॥
 एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ २२ ॥
 पूर्वद्वारं तु कुमुदः कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्यौ हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ २३ ॥
 साहाय्यार्थं तु तस्यैव निविष्टः प्रथमो हरिः ॥ पनसश्च महाबाहुर्वानरैर्वह्निर्द्विर्वृतः ॥ २४ ॥
 दक्षिणं द्वारमागम्य वीरः शतबलिः कपिः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्यौ विशल्या कोटिभिर्वृतः ॥ २५ ॥
 सुपेणः पश्चिमद्वारं गतस्तारापिता हरिः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्यौ पट्टिकोटिभिरावृतः ॥ २६ ॥
 उत्तरं द्वारमासाद्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ आवृत्य बलवांस्तस्यौ सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ २७ ॥
 गोलाङ्गुली महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्यौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥
 ऋक्षणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिर्वहणः ॥ वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्यौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २९ ॥
 सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्विभीषणः ॥ वृतो यत्तस्तु सचिवैस्तस्यौ तत्र महाबलः ॥ ३० ॥
 गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ समन्तात्परिधावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१ ॥
 ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ निर्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत्तदा ॥ ३२ ॥
 एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यं रावणस्य मुखोद्गतम् ॥ सहसा भीमनिर्घोषमुद्घुष्टं रजनीचरैः ॥ ३३ ॥
 ततः प्रचोदिता भेर्यश्चन्द्रपाण्डुरपुष्कराः ॥ हेमकोणाहता भीमा राक्षसानां समन्ततः ॥ ३४ ॥
 विनेदुश्च महाघोषाः शङ्खाः शतसहस्रशः ॥ राक्षसानां सुघोराणां मुखमारुतपूरिताः ॥ ३५ ॥
 ते बभूवुः शुभनीलाङ्गाः सशङ्खा रजनीचराः ॥ विद्युन्मण्डलसन्नद्धाः भवलाका इवाम्बुदाः ॥ ३६ ॥

गर्जन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥ वीरबाहुरित्यादि-
 सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्रसिद्धाः
 वीरबाह्वादयः प्राकारं निपीड्योपनिविष्टाः सन्तः ।
 स्कन्धावारस्य शिविरस्य । निवेशनं निर्माणं । चक्रुः ।
 युद्धेन्तरान्तरा विश्रमार्थं वासस्थानं स्कन्धावारः ।
 यद्वा व्यूहीभावेन सेनास्थापनं स्कन्धावारः ॥ २२ ॥
 निवेशनप्रकारमेवाह—पूर्वद्वारमित्यादिना ॥ कुमुदः
 पूर्वद्वारमावृत्य तस्यौ । ईशानकोणे स्थित्वा पूर्वद्वारमा-
 क्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २३—२४ ॥ शतबलिः
 दक्षिणद्वारमावृत्य तस्यौ । आग्नेयकोणे स्थित्वा दक्षि-
 णद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ सुपेणः
 पश्चिमद्वारं गतः आवृत्य तस्यौ । नैऋतकोणे स्थित्वा
 पश्चिमद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ सुग्रीव-
 श्चोत्तरं द्वारमावृत्य तस्यौ । “पश्चिमेन तु रामस्य
 सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुप्ते तस्यौ
 बहुबलानुगः” इत्युक्तप्रकारेण वायव्यकोणे स्थितस्य

सुग्रीवस्य उत्तरद्वारनिरोधकत्वाभिधानादेतदनुसारण
 कुमुदादीनां तत्तत्कोणावस्थितत्वेन तत्तद्द्वारनिरोधक-
 त्वमिति व्याख्यातं ॥ २७—३० ॥ गजो गवाक्ष
 इति ॥ रामपार्श्वस्यान् गवाक्षादन्यो ज्ञेयः ॥ ३१ ॥ ततः
 वानरसेनासन्निवेशाद्धेतोः । तदा तस्मिन्सन्निवेश-
 काले ॥ ३२ ॥ भीमनिर्घोषं यथा भवतितथा उद्घुष्टं ।
 उच्चैः सिंहनादःकृत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रचोदिताः सेनाग्रे
 प्रेरिताः । चन्द्रपाण्डुरपुष्कराः चन्द्रशुभ्रमुखाः ।
 संमार्जनसंस्कारविशेषेण तासां शुभ्रत्वं । “पुष्करं
 करिहस्ताग्रे वाद्यमाण्डमुखे जले” इत्यमरः । कोणो
 वाद्यताडनदण्डः । विनेदुरित्यनुकर्षः । अथवा प्रचो-
 दिताः सखनुरित्यर्थः ॥ ३४—३५ ॥ शुभनीलाङ्गाः
 आभरणप्रभाभिः शोभमानानि नीलानि चाङ्गानि
 येषां ते । अतएव विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इति नाधि-
 कोपमा । विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इत्युपमानविशेषेणो-
 पमेयेषु राक्षसेषु सभूषणत्वं गम्यत इत्यप्याहुः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ड.—ट. पनसस्तथा. २ घ. च.—ट. सहायार्थेन. ३ ख. ड.—ट. वानरैरभिसंवृतः. ४ ख. ड.—ट. दक्षिणद्वारमासाद्य. ५ ड. झ. व. ट. गत्वातारापितावली. ६ च. झ. कोटिकोटिभिः. ७ ग. च. झ. व. ट. मागम्य. ८ ड. झ. व. ट. भीमकोपानां. ९ ड. छ. झ. ट. यत्र. १० ड. च. झ. ट. तदा. ११ क.—घ. च. झ. ट. मुखेरितं. १२ ग. ड.—ट. शुकनीलाङ्गाः. घ. शुकनीलाभाः.

निष्पतन्ति ततः सैन्या हृष्टा रावणचोदिताः ॥ समये पूर्यमाणस्य वेगा इव महोदधेः ॥ ३७ ॥
 ततो वानरसैन्येन मुक्तो नादः समन्ततः ॥ मलयैः पूरितो येन ससानुप्रस्थकन्दरः ॥ ३८ ॥
 शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् ॥ पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरं चैवं नादयन् ॥ ३९ ॥
 गजानां वृंहितैः सार्धं हयानां हेषितैरपि ॥ रथानां नेमिघोषैश्च रक्षसां वैदनस्वनः ॥ ४० ॥
 एतस्मिन्नन्तरे घोरैः संग्रामः समवर्तत ॥ रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४१ ॥
 ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निजघ्नुर्वानरान्वोराः कथयन्तः स्वविक्रमान् ॥ ४२ ॥
 राज्ञो जयति सुग्रीव इति शब्दो महानभूत् ॥ ४३ ॥
 राजञ्जययेत्युक्त्वा स्वस्वनामकथान्ततः ॥ तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः ॥
 निजघ्नन्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिताः ॥ ४४ ॥
 राक्षसान्स्वपरे भीमाः प्राकारस्थान्महीगतान् ॥ भिण्डिपालैश्च खड्गैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥ ४५ ॥
 वानराश्चापि मंजुद्धाः प्राकारस्थान्महीगताः ॥ राक्षसान्पातयामासुः समाप्लुत्य प्लवङ्गमाः ॥ ४६ ॥
 स मंप्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः ॥ रक्षसां वानराणां च संवभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७ ॥
 [वनौकसां तत्र भृशं निनादो लङ्कागतानां च निशाचराणाम् ॥
 प्रक्ष्वेडितास्फोटितसिंहनादैर्द्रोभ्यां गताभ्यामिव सागराभ्याम् ॥ ४८ ॥]
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

सैन्याः सेनायां समवेता जनाः । “सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ” इत्यमरः । समये प्रलये । चन्द्रोदये वा । वेगाः पूराः ॥ ३७ ॥ मलयैः त्रिकूटः । सः प्रसिद्धः । सानुप्रस्थकन्दरः अनुप्रस्थं प्रस्थे प्रस्थे स्थिताः याः कन्दरास्ताभिः सह वर्तत इति विग्रहः । यद्वा सानुः वप्रः प्रस्थः तटः कन्दरा गुह्यैर्लथः । सानुः महाप्रस्थः प्रस्थः क्षुद्रतटः कन्दरः दरी तैः सह वर्तत इति ससानुप्रस्थकन्दर इत्यप्याहुः ॥ ३८ ॥ शङ्खदुन्दुभीत्यादिश्लोकद्वयं ॥ शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः शङ्खदुन्दुभिसंघोषयुक्तः । तरस्विनां बलवतां । सिंहनादः गजवृंहितादिभिः सह पृथिव्यादिकं नादयन् अनादयन् ॥ ३९—४० ॥ देवासुरं यथा देवासुरविरोधे

देवानामसुराणामिवेलथः । यद्वा षष्ठीबहुवचनस्य “सुपां सुलुक्—” इत्यादिना शेआदेशः ॥ ४१—४२ ॥ राजेत्यर्थः ॥ स्पष्टं ॥ ४३ ॥ राजन्नित्यादिसार्धश्लोकः ॥ स्वस्वनामकथान्तत इति । नामकथां चोक्त्वा ततो निजघ्नुरित्युत्तरत्रान्वयः । नामकथानां अन्ततः अन्ते इति वा योजना । वेगिताः सञ्जातवेगाः । वेपिता इति पाठे कोपेन कम्पमाना इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ भिन्दिपालैः गदाभेदैः ॥ ४५ ॥ समा प्राकाराप्रपर्यन्तमुत्पत्य । प्लवन्ं पुतगतिं गच्छन्तीति प्लवङ्गमाः । असंज्ञायामपि खशार्षः । अनेन पुतगतिमन्वमुक्तं । अतो न वानरशब्देन पुनरुक्तिः ॥ ४६ ॥ संप्रहारः युद्धं । तुमुलः परस्परसंकुलः । मांसशोणि-

ति० समये प्रलयकाले । पूर्यमाणस्य । महामधैरितिशेषः । वेगास्तरङ्गाः ॥ ३७ ॥ ति० येनातिदूरवर्तीमलयोपिपूरितः स्यात्तादृशोनादोमुक्तः ॥ ३८ ॥ स० गजानां वृंहितैः वृंहितशब्दोत्रध्वनिमात्रपरः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ४० ॥ स० ‘राजाजय-
 तिसुग्रीव’ इति कथुक्तिः । ‘राजञ्जय’ इति राक्षसोक्तिः ॥ ४३—४४ ॥ अत्र ‘राक्षसास्त्वपरे’ इत्यर्थप्रक्षिप्तमितिकतः ॥ ४५ ॥ स० सेनाप्रत्यवहारोत्रानुक्तोपि “ततःप्रत्यवहारोभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया । ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान् रावणानुगाः । अभि-
 [पा०] १ घ. शशिनापूर्य. २ घ. च. ज. सुवेल्. ३ ड. च. झ. ज. ट. दुन्दुभिसिंघोषः. ४ ख. ग. ड. च. झ. ज. ट. चान्दनादयन्. घ. चान्दनादयन्. ५ ड. —ट. नेमिसिंघोषैः. ६ ग. घ. च. झ. ज. ट. पदनिस्वनैः. क. ख. ज. पादनिस्वनैः. ७ ख. च. छ. ज. सद्यः. ८ क. ख. घ. —ट. समपद्यत. ९ च. झ. ज. ट. वानरान्सर्वान्कथय. १० “ राजाजय-
 तिसुग्रीवः ” “ तथा वृक्षैर्महाकायाः ” इत्येतयोः श्लोकयोः झ. ज. ट. ठ. पुस्तकेष्वुक्तमोद्ध्यते. ११ घ. —ट. वानरान्भि-
 ण्डिपालैश्च शूलैश्चैव. १२ झ. ट. समाप्लुत्य स्वबाहुभिः. १३ अयं श्लोकः ज. पाठे दृश्यते.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

वानरराक्षसानां द्वन्द्वयुद्धम् ॥ १ ॥

युध्यतां तु ततस्तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ रक्षसां संवभूवाथ बलकोपः सुदारुणः ॥ १ ॥
 ते हयैः काञ्चनापीडैर्ध्वजैश्चाग्निशिखोपमैः ॥ रथैश्चादित्यसंकाशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥ २ ॥
 निर्ययू रक्षसव्याघ्रा नादयन्तो दिशो दश ॥ राक्षसा भीमकर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥ ३ ॥
 वानराणामपि चमूवृहती जयमिच्छताम् ॥ अभ्यधावत तां सेनां रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ४ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योन्यमभिधावताम् ॥ रक्षसां वानराणां च द्वन्द्वयुद्धमवर्तत ॥ ५ ॥
 अङ्गदेनेन्द्रजित्सार्धं वालिपुत्रेण राक्षसः ॥ अयुध्यत महातेजाः स्रग्विकेण यथाऽन्तकः ॥ ६ ॥
 प्रजङ्घेन च संपातिर्नित्यं दुर्मर्षणो रणे ॥ जम्बुमालिनमारब्धो हनुमानपि वानरः ॥ ७ ॥
 संगतः सुमहौक्रोधो राक्षसो रावणानुजः ॥ समरे तीक्ष्णवेगेन मित्रघ्नेन विभीषणः ॥ ८ ॥
 तपनेन गजः सार्धं राक्षसेन महाबलः ॥ निकुम्भेन महातेजा नीलोपि समयुध्यत ॥ ९ ॥
 वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघमेन समागतः ॥ संगतः समरे श्रीमान्विरूपाक्षेण लक्ष्मणः ॥ १० ॥
 अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ सुमघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह संगताः ॥ ११ ॥
 वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन द्विविदेनाशनिप्रभः ॥ राक्षसाभ्यां सुघोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥ १२ ॥
 वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धरः ॥ समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥ १३ ॥
 धर्मस्य पुत्रो बलवान्सुपेण इति विश्रुतः ॥ स विद्युन्मालिना सार्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४ ॥
 वानराश्चापरे भीमां राक्षसैरपरैः सह ॥ द्वन्द्वं समीयुर्वहुधा युद्धाय बहुभिः सह ॥ १५ ॥
 तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छताम् ॥ १६ ॥

तान्येव कर्दमो यस्मिन् स मांसशोणितकर्दमः ।
 अद्भुतोपमः दुर्लभोपम इति यावत् ॥ ४७—४८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४२ ॥

अथ द्वन्द्वयुद्धं वर्णयति त्रिचत्वारिंशे—युध्यतां
 त्वित्यादि ॥ वानराणां युध्यतां वानरेषु युध्यमानेषु ।
 बलकोपः सेनायाः कोपः । वलेत्यविभक्तिकनिर्देशः
 ॥ १ ॥ ते हयैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ काञ्च-
 नापीडैः स्वर्णमयशेखरैः । हयैरित्याहुपलक्षणे

तृतीया । राक्षसव्याघ्राः राक्षसश्रेष्ठाः । राक्षसश्रेष्ठ-
 त्वेपि जात्यन्तरत्वं संभवतीति राक्षसा इत्युक्तं ॥ २—
 ६ ॥ दुर्मर्षणः दुःसहः । प्रजङ्घो राक्षसः । संपातिः
 विभीषणसचिवः । आरब्धः हन्तुमिति शेषः
 ॥ ७—१० ॥ अग्निकेतुरिति । सुमघ्नयज्ञकोपौ चेति
 वापाठः ॥ ११ ॥ राक्षसाभ्यां वज्रमुष्टयशनिप्रभाभ्यां
 कपिमुख्यौ मैन्दद्विविदौ । अनेन परस्परसंगतिरुक्ता
 ॥ १२ ॥ रणदुर्धरः रणे दुर्निग्रहः ॥ १३—१४ ॥
 द्वन्द्वं द्वन्द्वत्वं । बहुधा युद्धाय शस्त्रास्त्रबाहुचरणप्रभृ-
 तिभिर्युद्धाय । बहुभिरितिराक्षसविशेषणाद्वानराश्चे-
 त्यत्रापि बहव इति विशेषणं विज्ञेयं ॥ १५ ॥ तुमुलं

जगुर्मृगणाएकेपिशाचक्षुद्रक्षसाम् । ततोभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् । अन्तर्धानवर्धतज्ज्ञश्चकारसर्वविभीषणः ।” इतिभारत-
 वनपर्वोक्तोनुसन्धेयः ॥ ४८ ॥ इतिद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥

ति० बलरोपः परस्परबलदर्शनजोरोपः । एतावद्दिनयुद्धेपिबहुवपुर्वतिप्रन्तीस्त्रेवरोपदृतिभावः ॥ १ ॥ ति० निर्ययुरिति ।
 अनेनवाल्मीकिनापिप्रत्यवहारोऽध्वनितः ॥ ३ ॥ ति० शत्रुघ्नेन तदाश्वरक्षसा । मित्रघ्नेनेतिकचिद्विपाठः ॥ ८ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. बलरोपः. २ ड. झ. ट. पीडैर्गजैश्चा. ३ ख. ड.—ट. राक्षसावीराः. ४ च. अभ्यधावततस्तेनां.
 ५ ड.—ट. घोरकर्माणं. ६ घ. ड. ज. झ. ट. संगतस्तु. ७ च. छ. ज. क्रोधाद्राक्षसो. ८ ड. झ. ट. शत्रुघ्नेन. ९ क. ख. ग.
 मित्रघ्नोयज्ञकेतुश्च. ड. झ. ट. मित्रघ्नो. १० ख. ड. छ. झ. ज. ट. घोराः. ११ ड.—ट. समीयुस्सहसायुद्धाच्च.

हरिराक्षसदेहेभ्यः प्रभूताः केशशाद्वलाः ॥ शरीरसंघाटवहाः प्रससुः शोणितापगाः ॥ १७ ॥
 आजघानेन्द्रजित्कुद्रो वज्रेणैव शतक्रतुः ॥ अङ्गदं गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८ ॥
 तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साध्वं ससारथिम् ॥ जघान समरे श्रीमानङ्गदो वेगवान्कपिः ॥ १९ ॥
 संपातिस्तु त्रिभिर्वाणैः प्रजङ्घेन समाहतः ॥ निजघानाश्चकर्णेन प्रजङ्घं रणमूर्धनि ॥ २० ॥
 जम्बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः ॥ विभेद समरे कुद्रो हनूमन्तं स्तनान्तरे ॥ २१ ॥
 तस्य तं रथमास्थाय हनूमान्मारुतात्मजः ॥ प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा ॥ २२ ॥
 नदन्प्रतपनो घोरो नलं सोप्यन्वधावत ॥ २३ ॥
 नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुपी ॥ भिन्नगात्रः शरैस्तीक्ष्णैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ २४ ॥
 असन्तमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिपः ॥ सुग्रीवः सप्तपर्णेन निर्विभेदै जघान च ॥ २५ ॥
 [प्रपीड्य शरवर्षेण राक्षसं भीमदर्शनम् ॥ निजघान विरूपाक्षं शरणैकेन लक्ष्मणः ॥ २६ ॥]
 अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामं निर्विभिदुः शरैः ॥ २७ ॥
 तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि निशितैः शरैः ॥ कुद्रश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः ॥ २८ ॥
 वज्रमुष्टिस्तु मन्देन मुष्टिना निहतो रणे ॥ पपात सरथः साध्वः पुराट् इव भूतले ॥ २९ ॥
 निकुम्भस्तु रणे नीलं नीलाञ्जनचयप्रभम् ॥ निर्विभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मधमिवांशुमान् ॥ ३० ॥
 पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः ॥ विभेद समरे नीलं निकुम्भः प्रजहास च ॥ ३१ ॥
 तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे ॥ शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च सारथेः ॥ ३२ ॥
 वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदोप्यशनिप्रभम् ॥ जघान गिरिशृङ्गेण मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३३ ॥
 द्विविदं वानरेन्द्रं तु नगयोधिनमाहवे ॥ शरैरशनिसंकाशैः स विव्याधाशनिप्रभः ॥ ३४ ॥
 स शरैरतिविद्राज्ञो द्विविदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सालेन सरथं साध्वं निजघानाशनिप्रभम् ॥ ३५ ॥
 विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ सुपर्णे ताडयामास ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ३६ ॥
 तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुपर्णो वानरोत्तमः ॥ गिरिशृङ्गेण महता रथमाशु न्यपातयत् ॥ ३७ ॥
 लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः ॥ अपक्रम्य रथाच्चूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः ॥ ३८ ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टः सुपर्णो हरिपुङ्गवः ॥ शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्रवत् ॥ ३९ ॥
 तमापतन्तं गदया विद्युन्माली निशाचरः ॥ वक्षस्यभिजघानाशु सुपर्णे हरिसत्तमम् ॥ ४० ॥

न्याकुलं ॥ १६ ॥ केशशाद्वलाः केशैः शाद्वलवलाः । ॥ २८ ॥ पुराट् : पुरवलभिः ॥ २९—३० ॥
 संघाटः काष्ठसंचयः ॥ १७ ॥ आजघान ताडयामास क्षिप्रहस्तः क्षिप्रकारिहस्तः । निकुम्भः प्रजहास चेति
 ॥ १८—२० ॥ रथशक्त्या रथ एव सदा वर्तमानया पाठः सम्यक् ॥ ३१ ॥ शिरश्चिच्छेद सारथेरित्यनन्तरं
 शक्त्या ॥ २१ ॥ आस्थाय आरुह्य ॥ २२ ॥ नदन्नि- वज्राशनिसमस्पर्श इति श्लोकः । ततो द्विविदं वान-
 त्यर्धमेकं वाक्यं ॥ २३ ॥ रक्षसा प्रतपनेन । भिन्नगात्र इत्यस्य पूर्वोक्तान्वयः ॥ २४ ॥ सप्तपर्णेन सप्तपर्णवृक्षेण- रेन्द्रं त्विति श्लोकः ॥ ३२—३७ ॥ अपक्रम्य अव-
 ॥ २५—२७ ॥ अग्निशिखोपमैः अग्निज्वालोपमैः सुयु ॥ ३८ ॥ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ॥ ३९—४० ॥

ति० अट् : क्षीममितिकृतकः । विमानमित्यन्ये । स० सुराट् : देवदत्तोदैतेयविमानः ॥ २९ ॥ स० आहवेचक्रेणविष्णुरिव
 समरे निकुम्भस्यसारथेः शिरश्चिच्छेदेत्यन्ये ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क. ग. ड. च. झ. व. ट. प्रसुताः. २ ड. झ. ट. गदयाश्रीमान्. ३ ड. छ. झ. व. ट. निजघानजवेनच.
 ४ अर्थश्लोकः ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ५ ख. ग. ड. ज. झ. मित्रघ्नो. ६ ड. झ. ट. राममादीपयच्छरैः. ७ ड. च. झ.
 व. समरेचौरैः. ८ झ. व. सुराट् इव. ९ ड. छ. झ. रभिर्

गदाप्रहारं तं घोरमचिन्त्य प्रवगोत्तमः ॥ तां शिलां पातयामास तस्योरसि महामृधे ॥ ४१ ॥
 शिलाप्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः ॥ निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतामुर्निषपात ह ॥ ४२ ॥
 एवं तैर्वानरैः शूरैः शूरास्ते रजनीचराः ॥ द्वन्द्वे विमृदितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥ ४३ ॥
 भग्नैः खड्गैर्गदाभिश्च शक्तितोमैरपट्टिशैः ॥ अपविद्वैश्च भिन्नैश्च रथैः सांग्रामिकैर्हयैः ॥ ४४ ॥
 निहतैः कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा वानरराक्षसैः ॥ चक्राक्षयुगदण्डैश्च भग्नैर्घरणिश्रितैः ॥
 बभूवायोधनं घोरं गोमायुर्गणसंकुलम् ॥ ४५ ॥
 कवन्धानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसाम् ॥ विमर्दे तुमुले तस्मिन्देवासुररणोपमे ॥ ४६ ॥
 विदार्यमाणा हरिपुङ्गवैस्तदा निशाचराः शोणितदिग्धगात्राः ॥
 पुनः सुयुद्धं तरसा समास्थिता दिवाकरस्यास्तमयाभिकाङ्क्षिणः ॥ ४७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

रात्रियुद्धं ॥ १ ॥ द्वन्द्वयुद्धे अङ्गदनिहतहयसारथिनेन्द्रजिता रथत्यागेनमाययाऽन्तरिक्षेऽन्ताहतगमता रामलक्ष्मणाव-
 यवेषु नागमयशरचर्षणम् ॥ २ ॥

युध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् ॥ रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ १ ॥
 अन्योन्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छताम् ॥ संप्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम् ॥ २ ॥
 राक्षसोसीति हरयो हरिश्चासीति राक्षसाः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिन्तमसि दारुणे ॥ ३ ॥
 जहि दारय चैहीति कथं विद्ववसीति च ॥ एवं सुतुमुलः शब्दस्तस्मिन्तमसि शुश्रुवे ॥ ४ ॥

अचिन्त्य अचिन्तयित्वा ॥ ४१—४२ ॥ दिवौकसैरि-
 त्यकारान्तत्वमार्षं ॥ ४३ ॥ भग्नैरित्यादि सार्धश्लोक-
 द्वयमेकान्वयं ॥ अपविद्वैरिति रथविशेषणं । भिन्नै-
 रिति हयविशेषणं । सांग्रामिकैः संग्रामे साधुभिः ।

अक्षं चक्रनयनं । युगदण्डः अश्वबन्धनदण्डः ॥ ४४—
 ४५ ॥ कवन्धानि शिरोहीनशरीराणि । विमर्दे
 युद्धे ॥ ४६ ॥ दिवाकरस्येति । रात्रौ राक्षसानां
 बलाधिक्यादितिभावः ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-

जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषण रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

अथ रात्रियुद्धप्रवृत्तिश्चतुश्चत्वारिंशे—युध्यतामेवे-
 त्यादि ॥ युध्यतां युध्यमानेषु प्राणहारिणी वानराणां-
 मिति शेषः ॥ १—२ ॥ हरिश्चासीति राक्षसा इति ।
 दारुणतमस्कत्वेन रक्षसामपि मोहोभूदितिभावः

स० दिवौकसैः ओकएवौकसं । प्रज्ञाद्यणूत्वार्यं । दिवं औकसं येषां तैर्तैः ॥ ४३ ॥ शि० आयोधनं संग्रामभूमिः । गोमायुर्गणैः
 सेवितं बभूव ॥ ४५ ॥ इति त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

स० प्राणहारिणी “पौषपौर्णमास्यां सुवेला रोहः । समप्रपौपातिकमर्णसेनाविभागकरणं । प्रतिपदि मध्याह्ने युद्धप्रारंभः ।
 बहुदिनं युद्धकरणं । तदुपरि निशायुद्धमिति सांधकारतया परस्परदर्शनात् “ततो जज्ञे महायुद्धं संकुलं कपिरक्षसाम् । मध्याह्ने प्रथमं युद्धं

चत्वारिंशद्दिनीग्राह्या । चतुर्दश्यासहाष्टचत्वारिंशद्दिनी भवति भवति फाल्गुनकृष्णरात्रियुद्धमित्यन्ये ॥ १ ॥ ति० हत

[पा०] १ ड. झ. व. तातूष्णीं. २ ग. ड. च. झ. व. ट. भल्लैश्चान्यैर्गदा. ३ घ. च. तोमरसायकः. ४ ग. कुञ्जरैर्मन्दरप्र-
 ह्वैस्तथा. ५ ड. झ. ट. गणसेवितं. ६ ख. ड.—ट. निहन्यमानाहरि. घ. निवार्यमाणाहरि. ७ क. घ. ड. झ. ट. शोणित-
 गन्धमूर्च्छिताः. ८ ड. झ. व. ट. हतदारय. ९ ड. च. छ. झ. व. ट. तस्मिन्सैन्येतु. क.—घ. ज. तस्मिन्सैन्ये विशुश्रुवे.

कालाः काञ्चनसन्नाहास्तस्मिन्तमसि राक्षसाः ॥ संप्रादृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्तौपधिवना इव ॥ ५ ॥
 तस्मिन्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ परिपेतुर्महावेगा भक्षयन्तः पुवङ्गमान् ॥ ६ ॥
 ते हयान्काञ्चनापीडान्ध्वजांश्चाग्निशिखोपमान् ॥ आप्लुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ॥ ७ ॥
 वानरा बलिनो युद्धेऽक्षोभयत्राक्षर्मी चमूम् ॥ कुञ्जराङ्कुञ्जरोहान्पताकाध्वजिनो रथान् ॥
 चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ ८ ॥
 लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविपोपमैः ॥ दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतुः ॥ ९ ॥
 तुरङ्गचुरविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम् ॥ रुरोध कर्णेनेत्राणि युध्यतां धरणीरजः ॥ १० ॥
 वर्तमाने महाघोरे संग्रामे रोमहर्षणे ॥ रुधरोदा महाघोरा नद्यस्तत्र प्रसुसुबुः ॥ ११ ॥
 ततो भेरीमृदङ्गानां पणवानां च निखनः ॥ शङ्खवेणुखनोन्मिश्रः संवभूवाद्भुतोपमः ॥
 [विमर्दे तुमुले तस्मिन्देवासुररणोपमे ॥ १२ ॥
 हतानां स्तनमानानां राक्षसानां च निखनः ॥ शस्तानां वानराणां च संवभूवातिदारुणः ॥ १३ ॥
 हतैर्वानरवीरैश्च शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निहतैः पर्वताग्रैश्च राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ १४ ॥
 शङ्खपुष्पोपहारा च तत्रासीद्युद्धमेदिनी ॥ दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितोत्सावकर्दमा ॥ १५ ॥
 सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी ॥ कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १६ ॥
 ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिन्तमसि दारुणे ॥ राममेवाभ्यवर्तन्त संसृष्टाः शरवृष्टिभिः ॥ १७ ॥
 तेषामापततां शब्दः कुद्गानामभिगर्जताम् ॥ उद्धर्ते इव सप्तानां समुद्राणां प्रशुश्रुवे ॥ १८ ॥
 तेषां रामः शरैर्षड्भिषद् जघान निशाचरान् ॥ निमेषान्तरमात्रेण शितैरग्निशिखोपमैः ॥ १९ ॥
 यमशत्रुश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ ॥ वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥ २० ॥

॥ ३—४ ॥ कालाः नीलाः । काञ्चनसन्नाहाः का-
 ञ्चनकवचाः । दीप्तौपधिवनाः दीप्ततृणज्योतिर्वनाः
 ॥ ५ ॥ परिपेतुः संचेरुः ॥ ६ ॥ ते वानराः ।
 काञ्चनापीडान् सुवर्णशेखरान् ॥ ७ ॥ वानरा इत्या-
 दिसार्धश्लोकः ॥ युद्धेक्षोभयन्त्रितयत्र अक्षोभयन्निति
 पदच्छेदः ॥ ८ ॥ दृश्यादृश्यानि ईषद्दृश्यानीत्यर्थः
 ॥ ९ ॥ विध्वस्तं चूर्णितं ॥ १० ॥ रुधरोदाः । असं-
 ज्ञायामप्युदकशब्दस्योदादेश आर्पः ॥ ११—१२ ॥
 स्तनमानानां स्तनतां । शस्तानां हिंसितानां ॥ १३ ॥
 हतैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ निहतैरिति राक्षस-
 विशेषणं । पर्वताग्रैः वानरप्रेरितैः । उपलक्षणेनृतीया ।

शस्त्राण्येव पुष्पोपहाराः पुष्पवलयो यस्यां सा । तत्र
 तदा । दुर्ज्ञेया कृच्छ्रेया । प्रतियोधिनः दुर्निवेशा
 दुष्प्रवेशा ॥ १४—१५ ॥ कालरात्रिः भीमरथिरात्रिः ।
 “ रात्रिर्भीमरथिर्नाम सर्वप्राणिभयावहा ” इत्युक्तेः ।
 शक्तिर्वा । “ सती च कालरात्रिश्च भैरवी गणना-
 यिका ” इत्युक्तेः ॥ १६ ॥ संसृष्टाः संमिलिताः
 ॥ १७ ॥ उद्धर्ते अमिदुद्धौ । प्रलये वा ॥ १८ ॥ तेषां
 राक्षसानां मध्ये । षट् निशाचरान् । अग्निशिखोपमैः
 शितैः शरैः जघान ॥ १९ ॥ के ते षडित्यपेक्षायामा-
 ह—यमेति ॥ दुर्धर्षः धार्ष्टुमशक्यः । यमशत्रुः ।
 महोदरमहापार्श्वौ । महाकायः वज्रदंष्ट्रः । तौ उत्तर-

टिमध्यमपुरुषबहुवचनं । हननं कुनतेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० इमौशुकसारणौ चारत्वेनप्रेषिताभ्यामन्यावेवेतिबहवः । तावितिपदस्वार-

[पा०] १ ड. झ. ट. ध्वजानाशीविपोपमान्. ग. च. छ. व. न्गजांश्चाग्निशिखोपमान्. २ क. ख. शरैरग्निशिखोपमैः.
 ३ क. घ. ड. च. झ. व. तथाघोरे. ख. तदारौद्रे. ४ ड. झ. ट. शङ्खनेमिखनोन्मिश्रः. ख. ट. शङ्खनेमिखनैर्मिश्रः. क. च.
 छ. व. शङ्खवेणुखनैर्मिश्रः. ५ इदमर्थे क. ख. च. छ. व. पाठेषुदृश्यते. ६ ड. झ. ट. हयानां. ७ ख. ड.—ट. संवभूवात्र.
 क. ग. घ. संवभौतत्र. ८ क.—ट. वानरमुखैश्च. ९ ख. ड.—ट. पर्वताकारैः. १० छ. ज. पुष्पोपहारैश्च. घ. पुष्पोपहारासा.
 ११ घ. दुर्धर्षादुर्विभागाच्च. क. ख. ग. च. ज. दुर्ज्ञेयादुर्निवेशाच्च. १२ छ. शोणितोद्गारकर्दमा. घ. मांसशोणितकर्दमा.
 १३ घ. मेवाभ्यधावन्त. १४ झ. ट. संसृष्टाः. ख. संसृष्टाः. १५ क. ख. ग. ड.—ट. समुद्राणामभूत्खनः. घ. समुद्राणा-
 मिवखनः. १६ ट. घोरैरग्नि. १७ ख. ड.—ट.

ते तु रामेण वाणौघैः सर्वे मर्मसु ताडिताः ॥ युद्धादपमृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् ॥ २१ ॥

तत्र काञ्चनचित्राङ्गः शरैरग्निशिखोपमैः ॥ दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महाबलः ॥

[रामनामाङ्कितैर्वाणैर्व्याप्तं तद्रणमण्डलम्] ॥ २२ ॥

ये त्वन्ये राक्षसा भीमां रामस्याभिमुखे स्थिताः ॥ तेऽपि नष्टाः समासाद्य पतङ्गा इव पावकम् ॥ २३ ॥

सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैः संपतद्भिः सहस्रशः ॥ बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी ॥ २४ ॥

राक्षसानां च निनदैर्हरीणां चापि निखनैः ॥ सा बभूव निशा घोरा भूयो घोरतरा तदा ॥ २५ ॥

तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समन्ततः ॥ त्रिकूटः कन्दराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६ ॥

गोलाङ्गूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयत्रजनीचरान् ॥ २७ ॥

अङ्गदस्तु रणे शत्रुं निहन्तुं समुपस्थितः ॥ रावणिं निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ २८ ॥

वर्तमाने तदा घोरे संग्रामे भृशदारुणे ॥ इन्द्रजितु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः ॥

अङ्गदेन महाकायस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥

तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ तुष्टुः पूजनार्हस्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३० ॥

प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिन्द्रजितो युधि ॥ [अदृश्यः सर्वभूतानां योऽभवद्युधि दुर्जयः]

तेन ते तं महात्मानं तुष्टा दृष्ट्वा प्रधर्षितम् ॥ ३१ ॥

ततः प्रहृष्टाः कपयः समुग्रीवविभीषणाः ॥ साधुसाध्विति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुं प्रधर्षितम् ॥ ३२ ॥

इन्द्रजितु तदा तेन निजितो भीमकर्मणा ॥ संयुगे वालिपुत्रेण क्रोधं चक्रे मुदारुणम् ॥ ३३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे रामो वानरान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३४ ॥

सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु कपिराजेन संगताः ॥ ३५ ॥

स ब्रह्मणा दत्तचरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थं कालेन स समागतः ॥

अद्यैव क्षमितव्यं मे भवन्तो विगतज्वराः ॥ ३६ ॥

द्वाररक्षकत्वेन पूर्वोक्तौ । उभौ शुकसारणौ चेति पद । अभक्षयन् ॥ २७ ॥ पूर्वप्रसक्तस्याङ्गदेन्द्रजितो-
अत्र महाकाय इति वज्रदंष्ट्रविशेषणं । अपमृताः पला-
यिताः । सावशेषायुषः आयुःशेषयुक्ता इति जीवने ॥ २८ ॥ तत्रैव तस्मिन्देश एव ॥ २९ ॥ पूजना-
हेतुः ॥ २०—२१ ॥ महाबलः रामः ॥ २२ ॥ हस्य स्तुत्यहस्य ॥ ३० ॥ ते तानि । लिङ्गव्यत्यय
पावकं समासाद्येत्यन्वयः ॥ २३—२४ ॥ पूर्वमेव आर्षः । महात्मानं महाधैर्यं । तेन अङ्गदेन । प्रध-
घोरा सा भूयः विशिष्य घोरतरा बभूव ॥ २५ ॥ र्षितं पराजितं । दृष्ट्वा तुष्टाः ॥ ३१—३३ ॥ एत-
प्रव्याहरदिव प्रतिव्याहरदिवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ भक्षयन् स्मिन्नित्यर्थं ॥ ३४ ॥ सर्व इत्यर्थं ॥ ३५—३६ ॥

स्याच्चारत्वेन प्रेषितावेवैवौ । राह्याधिकृतावपिराजसंनिधिपरित्यज्य युद्धेऽमृतावित्यन्ये ॥ २० ॥ शि० गोलाङ्गूलाः रजनीवरान्सं-
परिष्वज्य परिष्वङ्गेन निहृत्य । भक्षयन् अभक्षयन् श्वादिभिरखादयन् ॥ २७ ॥ ती० सः इन्द्रजित् । ब्रह्मणा दत्तचरस्सन् त्रैलो-
क्यं बाधते । किंच कालेन कालबलेन । भवतामर्थसिद्ध्यर्थं समागतः कालबलेन भवतो जेतुं समागत इत्यर्थः । अद्यैव मे मया क्षमितव्यं
ब्रह्मणो मान्यत्वादिति भावः । भवन्तो विगतज्वरास्तिष्ठन्ति पूर्वेण संबन्धः । स० तत्र हेतुमाह—स इति । संः इन्द्रजित इत्यर्थः ।
भवतां भवत्संबन्धीयोऽर्थः स्वस्य जयः तत्सिद्ध्यर्थं । कालेन ब्रह्मवरो ज्जुंभकेन समागतः । पृथक्क्रियान्वयान्न तच्छब्दद्वयवैयर्थ्यं ।

[पा०] १ झ. ट. सर्वमर्मसु. २ च. व. दपमृतास्त्रस्ताः. ३ ख. च. झ. व. ट. निमेषान्तरमात्रेण घोरैरग्निशिखोपमैः.
४ च. झ. व. ट. महारथः. ५ ग.—ट. वीराः. ६ ख. ड. च. झ. व. ट. समन्ततः. ७ ड. झ. ट. घोरतराऽभवत्. ८ ख.
प्रचञ्चालाचलेश्वरः. ९ क. ख. ड. च. छ. झ. ट. महामायः. १० इदमर्थं प्राचीनकोशेषु न दृश्यते. ११ ड. च. झ. व. ट.
पराजितं.

सोन्तर्धानगतः पापो रावणी रणकर्कशः ॥ [ब्रह्मदत्तवरो वीरो रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥]

अदृश्यो निशितान्वाणान्मुमोचाशनिवर्चसः ॥ ३७ ॥

स रामं लक्ष्मणं चैव धोर्नागमयैः शरैः ॥ विभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राक्षसः ॥ ३८ ॥

मायया संवृतस्तत्र मोहयन्नाघवौ युधि ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कूटयोधी निशाचरः ॥

वचन्ध शरबन्धेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३९ ॥

तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीविषैः शरैः ॥ संहसा निहतौ वीरौ तदा प्रैक्षन्त वानराः ॥ ४० ॥

प्रकाशरूपस्तु यदा न शक्तस्तौ वाधितुं राक्षसराजपुत्रः ॥

मायां प्रयोक्तुं समुपाजगाम वचन्ध तौ राजसुतौ संहतात्मा ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

रामेणान्तरिक्षेऽन्तर्हितेन्द्रजिदन्वेपणायाङ्गादिवानरदशकनियोजनम् ॥ १ ॥ इन्द्रजिता वृक्षोत्क्षेपेणान्तरिक्षं प्रविष्टानाम-
ङ्गादीनामङ्गेषु शरवर्षणेनतस्त्रिवारणम् ॥ २ ॥ तथा नागास्त्रेण रामलक्ष्मणयोर्वचन्धनम् ॥ ३ ॥ अस्त्रबन्धेन भुविशयानौरा-
ववौपरिवार्ये हनुमदादिभिः शोकेनावस्थानम् ॥ ४ ॥

स तस्य गतिमन्विच्छन्नाजपुत्रः प्रतापवान् ॥ दिदेशातिबलो रामो दश वानरयूथपान् ॥ १ ॥

द्वौ सुषेणस्य दायादौ नीलं च ध्रुवगर्षभम् ॥ अङ्गदं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्त्रिनम् ॥ २ ॥

विनतं जाम्बवन्तं च सानुग्रस्यं महाबलम् ॥ ऋषभं चर्षभस्कन्धमादिदेश परंतपः ॥ ३ ॥

ते मंत्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य पादपान् ॥ आकाशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ॥ ४ ॥

तेषां वेगवत्रां वेगमिषुभिर्वेगवत्तरैः ॥ अस्त्रवित्परमास्त्रैस्तु वारयामास रावणिः ॥ ५ ॥

अन्तर्धानगतः अन्तर्धानविद्यां प्राप्तः ॥ ३७ ॥ सर्वगात्रेषु राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
सर्वावयवेषु ॥ ३८ ॥ मायया संवृतः मायया युक्तः । युद्धकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

अतएव अदृश्यः । कूटयोधी कपटयोधी । राघवौ

रघुकुलोद्भवौ रामलक्ष्मणौ । शरबन्धेन शररूपबन्ध-

केन । वचन्ध । वेष्टनदंशनादिना नागमयत्वं । वेदनादि-

ना शरमयत्वं ॥ ३९—४० ॥ मायाप्रयोगः किमर्थस्त-

त्राह—प्रकाशेति ॥ समुपाजगाम उपचक्रमे । वचन्ध

च । महात्मा महाबुद्धिः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्द-

अथ नागपाशबन्धः पञ्चचत्वारिंशे—स तस्ये-

त्यादि ॥ गम्यत इति गतिः स्थानं ॥ १ ॥ तानेव

दश यूथपान्दर्शयति—द्वावित्यादिना ॥ दायादौ

पुत्रौ । “दायादौ सुतबान्धवौ” इत्यमरः ॥ २-३ ॥

मार्गमाणाः मार्गितुमित्यर्थः ॥ ४ ॥ परमास्त्रैरिषुभिः

समागतं समागमेन सहवर्तत इति समागत इति वाल्यसितिकाचिन्तास्माकमित्यत आह—अथेति । क्षमित्यर्थः ब्रह्मवरोमाननीयः ।

पित्रा पुत्र एकदा बालालनीय इति भावः ॥ ३६ ॥ ति० शरबन्धेन शरपरिणतनागपाशबन्धेन । अयं शरबन्धो भाद्रकृष्णान्यदिने-

ध्वित्यग्रेनिरूपयिष्यामः ॥ ३९ ॥ ति० उक्तानुवादः प्रकाशेत्यादि । समुपाजगाम उपचक्रमे । भूभङ्गमात्रेण सर्वजगत्संहर्तु-

रपि भगवतो नागपाशबन्धनसहनं स्वरूपमर्मादारूपवद्भवदानपालनार्थं । विरोधेनापि निरालमात्मानं स्मरतो रावणस्य रावणेश्वरमभ-

क्ततया कीर्तितं केपुवृद्ध्यर्थं चेति तत्त्वं ॥ ४१ ॥ इति चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

[पा०] १ इदमर्थं क. ख. ड. च. झ. न. ट. पाठेषु दृश्यते. २ न. ट. चाशनि संनिभः. ३ ख. ड. झ. ट. राघवौ.

४ ख. ड. झ. न. ट. सहसाऽभिहतौ. ५ ख. च. झ. न. ट. दुरात्मा. ६ ड.—ट. ध्रुवगाधिपं. ७ ख.—ड. झ. ट. द्विविदं च हनुमन्तं. ८ क.—ट. परमास्त्रेण.

तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविग्रहाः ॥ अन्धकारे न ददृशुर्मघैः सूर्यमिवावृतम् ॥ ६ ॥
 रामलक्ष्मणयोरेव सर्वदेहभिदः शरान् ॥ भृशमावेशयामास रावणिः समितिजयः ॥ ७ ॥
 निरन्तरशरीरौ तौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ कुद्वेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ॥ ८ ॥
 तयोः क्षतजमार्गेण सुखाव रुधिरं बहु ॥ तावुभौ च प्रकाशेते पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ९ ॥
 ततः पर्यन्तरक्ताक्षो भिन्नाञ्जनचयोपमः ॥ रावणिभ्रातरौ वाक्यमन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १० ॥
 युध्यमानमनालक्ष्यं शक्रोपि त्रिदशेश्वरः ॥ द्रष्टुमासादितुं वाऽपि न शक्तः किं पुनर्युवाम् ॥ ११ ॥
 आवृताविपुजालेन राघवां कङ्कपत्रिणा ॥ एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥ १२ ॥
 एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निर्विभेद शितैर्वाणैः प्रजहर्ष ननाद च ॥ १३ ॥
 भिन्नाञ्जनचयश्यामो विस्फार्य विपुलं धनुः ॥ भूयो भूयः शरान्घोरान्विससर्ज महामृधे ॥ १४ ॥
 ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन्निशिताञ्शरान् ॥ रामलक्ष्मणयोर्वीरौ ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥
 वद्धौ तु शरवन्धेन तावुभौ रणमूर्धनि ॥ निमेषान्तरमात्रेण न शैकतुरुदीक्षितम् ॥ १६ ॥
 ततो विभिन्नसर्वाङ्गा शरशल्याचितावुभौ ॥ ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ ॥ १७ ॥
 तौ संप्रचलितौ वीरौ मर्मभेदेन कशितौ ॥ निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८ ॥

परमास्त्ररूपैरिषुभिः ॥ ५—६ ॥ भृशं सर्वदेहभिदः शरान् रामलक्ष्मणयोरेवाधिकरणयोरावेशयामास ॥ ७ ॥ निरन्तरशरीरौ कृताविति शेषः । शरतां गतैः शरकार्यं भेदनादिकं कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ क्षतेन जातो मार्गः क्षतजमार्गः । ननु, “न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः । न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मसीसमेदोऽस्ति संभवा” इत्यादिभिः रामलक्ष्मणयोर्दिव्यविग्रहस्याप्राकृतत्वस्मरणान्तरात् रुधिरोद्गमइति चेद्ब्राह्मणः । वस्तुतोऽनयो रुधिराभावोपि मनुष्यभावनानुरोधेन नट इव रुधिराणि दर्शयतः स्म । नन्वेवं निर्वन्धेन मनुष्यभावं भावयतः किं प्रयोजनं । शृणु । सर्वात्मना मनुष्यभावनानुरोधे जन एव मन्येत । नायं मर्त्यः किं तु देवः तेन तद्वदस्माकं न शक्यमनुष्ठानं धर्मानिति । सर्वथामनुष्यभावनायां तु महाजानुष्ठानदर्शनेन स्वयमनुष्ठानस्य तिलोक इति रहस्यं । रावणस्य मनुष्यैकवध्यत्वेन तद्भावेनैत्यप्याहुः । नागपाश-

वद्धतयावस्थानं तु धर्मनिरतानामपिकदाचिदापनुपति-
 ष्यति निर्वर्तते च इति तांति लोकानां प्रदर्शनायेति । एवं मोहादिष्वपि तद्व्यर्थं ॥ ९ ॥ पर्यन्तरक्ताक्ष इत्यनेन ईपत्कोपवत्त्वं लक्ष्यते ॥ १० ॥ अनालक्ष्यं यथा भवति तथा युध्यमानं मां शक्रस्त्रिदशेश्वरोपि द्रष्टुं मायया बलान्तरेण आसादितुं वापि न शक्तः । किं पुनर्युवां मानुषावित्यर्थः ॥ ११ ॥ राघवाविति संबोधनं । अत्रापि युवामिति द्वितीयान्ततया विपरिणम्यानुषङ्गनीयम् । कङ्कपत्रिणा कङ्कपत्रवता । एष इत्यव्यवधानव्योतनाय ॥ १२ ॥ धर्मज्ञाविति । शब्दव्यवधायोपा-
 सहिष्णू इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अञ्जोपरिप्रदेशस्य धूसरत्वसंभवात् मित्रेत्युक्तं ॥ १४—१५ ॥ निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण क्षणमात्रेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ शरशल्याचितौ शराग्रप्रोतौ कृतौ । रज्जुमुक्तौ मुक्तरज्जु । अतएव प्रकम्पितौ महेन्द्रस्य ध्वजाविव कृतौ । जगत्यां भूमौ । जगतीपती भूपती ॥ १७—१८ ॥

रामानु० पन्नगैः शरतांगतैः । शरकार्यं भेदनं । पन्नगकायसंवेष्टनं च कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ शि० क्षतजमार्गेण रुधिरविषयकवि-
 चारेण । रामलक्ष्मणशरीरेभीतिजनकरुधिरप्रदर्शनायेत्यर्थः । तयोः रामलक्ष्मणयोर्परिवहुरुधिरं सुखाव मायया स्वावयामास ।
 अन्तर्भावितनिजार्थः स्रवतिः ॥ ९ ॥ ति० प्रापितौ बन्धनमिति शेषः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ख. च. ज. वारितास्तु. २ ग. ड.—ट. तक्षविक्षताः. ३ क. ख. घं.—ट. तावुभौराम. ४ च. छ. ज. अथ-
 राक्षसवीरोसौ. ख. अथराक्षसवयोसौ. ५ झ. प्रापिताविपु. घ. प्रावृताविपु. ख. आविद्धाविपु. ६ घ. ड. शरैस्तीक्ष्णैः. ख. च.
 छ. ज. शितैर्वाणैः प्रतोत्रैरिव कुजरा. ७ घ. विजयं धनुः. ८ घ. झ. ट. भूय एव शरान्. ९ घ. चमूमुखे. १० च. घोरं. ११ घ.
 शरजालाचितौ वुभौ. छ. शरशल्यान्वितौ कृतौ. ग. ड. च. झ. ज. ट. शरशल्याचितौ कृतौ.

तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरक्षितौ ॥ शरवेष्टितसर्वाङ्गावर्तौ परमपीडितौ ॥ १९ ॥
 न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरम् ॥ नानिर्भिन्नं न चास्तब्धमाकराग्रादजिह्वगैः ॥ २० ॥
 तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा ॥ अस्रक्सुस्रुवतुस्तीव्रं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २१ ॥
 पपात प्रथमं रामो विद्धो मर्मसु मार्गणैः ॥ क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥ २२ ॥
 रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैरधोगतिमिराशुगैः ॥ नाराचैरर्धनाराचैर्भट्टैरञ्जलिकैरपि ॥
 विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥ २३ ॥
 स वीरशयने शिश्ये विज्यमादाय कार्मुकम् ॥ भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिणतं रत्नभूषितम् ॥ २४ ॥
 बाणपातान्तरे रामं पतितं पुरुषर्षभम् ॥ स तत्र लक्ष्मणो दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥ २५ ॥
 रामं कमलपत्राक्षं शरबन्धपरिक्षितम् ॥ शुशोच आतरं दृष्ट्वा पतितं धरणीतले ॥ २६ ॥
 हरयश्चापि तं दृष्ट्वा सन्तापं परमं गताः ॥ [शोकैर्ताश्चक्रुःशुशुर्वोरमश्रुपूरितलोचनाः] ॥ २७ ॥
 बद्धौ तु वीरौ पतितौ शयानौ तौ वानराः संपरिवार्य तस्थुः ॥
 समागता वायुसुतप्रमुख्या विषादमार्ताः परमं च जग्मुः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

वीराः शेरतेऽस्मिन्निति वीरशयनं रणभूमिः । शर-
 तल्पं वा । शरवेष्टितसर्वाङ्गौ शरभूतसर्पवेष्टितसर्वाङ्गौ ।
 आतौ मनःपीडावन्तौ । परमपीडितौ शारीरकपीडा-
 वन्तौ । अभूतामिति शेषः ॥ १९ ॥ अङ्गुलं अङ्गुलिप्र-
 माणं । अथवा “अङ्गुलिङ्गुलं” इति त्रिकाण्डीप्सर-
 णान् । अङ्गुलिप्रमाणवाच्यङ्गुलशब्दोकारान्तोप्यस्ति ।
 तयोर्गात्रमङ्गुलमात्रेण्यवकाशे अविद्धं नाभूदिति भा-
 वः । यद्वा तयोर्गात्रं अङ्गुलं अङ्गुलसंबन्ध्यप्यन्तरम-
 वकाशः । आकराग्रात्कराप्रपर्यन्तं । अजिह्वगैः सर्प-
 रूपशरैः । अविद्धं न बभूव । अस्तब्धं अनिश्चलं च
 न बभूव । अनिर्भिन्नं च न बभूव ॥ २० ॥ तीव्रं
 अत्यन्तं । प्रस्रवणौ गिरिविशेषौ ॥ २१ ॥ इन्द्रजित्वं
 निर्वक्ति—येनेति ॥ २२ ॥ नागास्त्रप्रयोगानन्तरं
 केवलशरैरपि विव्याधेत्याह—रुक्मपुङ्खैरित्यादिना ॥
 प्रसन्नाग्रैः उन्मृष्टाग्रैरित्यर्थः । प्रहर्तुराकाशस्थत्वेनाधो-
 गतिमिः । आशुगैः वक्ष्यमाणविशेषभिन्नैः । नाराचैः
 ऋजुवृत्ताग्रैः । अर्धनाराचैः मध्ये भिन्ननाराचतुल्यैः ।

भट्टैः परश्वधाग्रैः । अञ्जलिकैः अञ्जलिसदृशाग्रैः ।
 वत्सदन्तैः वत्सदन्तसदृशाग्रैः । सिंहदंष्ट्रैः सिंहदंष्ट्रास-
 दृशाग्रैः । क्षुरैः क्षुरागैः । अत्रेन्द्रजित्वित्यध्याहार्यं
 ॥ २३ ॥ भिन्नमुष्टिपरीणाहं शिथिलमुष्टिवन्धं । तृण-
 तन्निपु स्थानेषु पार्श्वयोर्मध्ये च नतं । रुक्मभूषितं
 रुक्मपट्टवन्धं । विज्यं शरसंधानप्रसङ्गाभावाद्विग-
 तज्यं । कार्मुकं धनुः । आदाय अवलम्ब्य । वीरश-
 यने रणभूमौ । शिश्ये ॥ २४ ॥ बाणपातान्तरे शर-
 तल्पे ॥ २५ ॥ शरबन्धपरिक्षितं । बन्धः क्षतश्चेति
 द्वयमत्र शरकार्यमुच्यते ॥ २६—२७ ॥ बद्धाविति ।
 आदौ नागपाशबद्धौ । अथ शयानौ तु तौ वीरौ
 संपरिवार्य वायुसुतादयो वानरास्तस्थुः । विषादं
 दुःखं । जग्मुश्चेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे युद्धकाण्डव्याख्या-
 ने रत्नकिरीटाख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

ति० आकराग्रात् कराप्रमिभ्याम् । अघस्तं अक्षोभितं । स० अङ्गुलं अङ्गुलिप्रमाणं ॥ २० ॥ ति० रजोगतिमिः वायुनावि-
 स्तायमाणरजोवशीरन्तं संपतद्भिः ॥ २३ ॥ शि० जीविते लोकपालनेनिराशोऽभवत् ॥ २५ ॥ इति पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. छ. ज. ट. गात्रं बभूवाङ्गुलमात्रकं. घ. गात्रे बभूवान्तरमण्वपि. २ घ. क्रूरकर्मणा. ३ झ. रजो-
 गतिमिः. ४ ड. छ. झ. ट. माविध्य. ५ क. ख. घ.—ट. रुक्मभूषितं. ६ ख. ग. च. ज. शरप्यं रणतोषितं. ७ झ. ट.
 शरप्यं रणतोषितं. ७ इदमर्थं क. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते.

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

समुग्रीवेणविभीषणेन इन्द्रजिज्ञासपाशनिबद्धमुग्धरामलक्ष्मणसमीपप्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ विभीषणेन राघवावस्थानावलोकनेनशोचतस्तुग्रीवस्य समाश्वासनपूर्वकं कार्यान्तराय गमनम् ॥ २ ॥ राक्षसप्रहर्षणपूर्वकं लङ्काप्रविष्टेनेन्द्रजिता रावणप्रतिसप्रणामं स्वेनरामलक्ष्मणमारणकथनम् ॥ ३ ॥

ततो द्यां पृथिवीं चैव वीक्षमाणा वनौकसः ॥ ददृशुः संततौ बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १ ॥
वृष्टेवोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे ॥ आजगामाथ तं देशं समुग्रीवो विभीषणः ॥ २ ॥
नीलद्विविदमेन्दाश्च सुपेणकुमुदाङ्गदाः ॥ तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचन्त राघवौ ॥ ३ ॥
अचेष्टौ मन्दनिश्वासौ शोणितौघपरिप्लुतौ ॥ शरजालाचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पयोः ॥ ४ ॥
निश्चसन्तौ यथा सपौ निश्चेष्टौ मन्दविक्रमौ ॥ रुधिरस्रावदिग्धाङ्गौ तापनीयाविव ध्वजौ ॥ ५ ॥
तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मन्दचेष्टितौ ॥ यूथपैस्तैः परिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनैः ॥ ६ ॥
राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालममावृतौ ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ ७ ॥
अन्तरिक्षं निरीक्षन्तो दिशः सर्वाश्च वानराः ॥ न चैनं मायया च्छन्नं ददृशू रावणिं रणे ॥ ८ ॥
तं तु मायाप्रतिच्छन्नं माययैव विभीषणः ॥ वीक्षमाणो दर्दशाय आतुः पुत्रमवस्थितम् ॥ ९ ॥
तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ ददर्शान्तर्हितं वीरं वरदानाद्विभीषणः ॥ १० ॥
तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च संयुतम् ॥ ११ ॥
इन्द्रजिच्चात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च ॥ उवाच परमर्षातो हर्षयन्सर्वेनैर्ऋतान् ॥ १२ ॥
दूषणस्य च हन्तारौ खरस्य च महाबलौ ॥ सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
नेमौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबन्धनात् ॥ सर्वैरपि समागम्य सर्पिसङ्घैः सुरासुरैः ॥ १४ ॥
यत्कृते चिन्तयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम ॥ अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १५ ॥
कृत्स्न्येयं यत्कृते लङ्का नदी वर्षास्त्रिवाकुला ॥ सोयं मूलहरोऽनर्थः सर्वेषां निर्हतो मया ॥ १६ ॥

अथ पूर्वसर्गोक्तमनुवदति—तत इत्यादि ॥ द्यां हि तस्तुदर्शनहेतुभूतया विद्ययेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अप्रति-
आकाशं । सन्ततौ व्याप्तौ ॥ १ ॥ वृष्ट्वा उपरते देव
इव स्थिते राक्षसे । कृतकर्मणि कृतशरवर्षरूपकर्मणि
सति । तं देशं रामस्थानं ॥ २ ॥ नीलेति नीलादयः
सुग्रीवात्पूर्वमेवागताः ॥ ३ ॥ अचेष्टावित्यादिचतुःश्लो-
क्येकान्वयाः ॥ अचेष्टौ अतएव स्तब्धौ निश्चलौ । मध्ये
मध्ये मन्दनिश्वासौ मध्ये मध्ये निश्चेष्टौ । कदाचि-
त्सर्पाविव निश्चसन्तौ कदाचिन्मन्दचेष्टितौ च । अत्र
पुनरुक्तयो दुःखातिरेकात् । यद्वा अचेष्टाविति श्लोकः
पूर्वश्लोकेनान्वितः ॥ ४—८ ॥ माययैवेति । अन्त-
र्हितस्तुदर्शनहेतुभूतया विद्ययेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अप्रति-
द्वन्द्वं निःसमं । वरदानादन्तर्हितमित्यन्वयः । तेजसे-
त्यर्थं पूर्वेणान्वेति ॥ १०—११ ॥ आत्मनः कर्म
नागास्त्रवन्धरूपं । शयानौ तौ च वीक्ष्येत्यन्वयः
॥ १२ ॥ सादितौ पश्यतेति शेषः ॥ १३ ॥ समा-
गम्य सङ्घीभूय ॥ १४ ॥ यत्कृते यन्निमित्तं गात्रैः
शयनमस्पृष्ट्वा चिन्तयानस्यैव मम पितुः त्रियामा
याति । यत्पारुषभयान्समं पिता शर्वर्यामेकस्मिन्नपि
यामे न निद्रातीत्यर्थः ॥ १५ ॥ लङ्का लङ्कास्थजनः ।
आकुला नदीपक्षे आविलेत्यर्थः । लङ्कापक्षे व्यप्रे-

स० दूषणस्यचहन्तारावित्याद्युक्तिद्वित्रिन्यायेन । रामस्यैवतद्वन्तृत्वात् ॥ १३ ॥ स० यत्कृते यस्यरामस्यनिमित्तं शोकार्त-
स्य । त्रिया मन्दोदर्या अमा सह शयनंशय्यां गात्रैरस्पृष्ट्वैवचिन्तयानस्यममपितुः शर्वरीयाति । शर्वरीत्यपिकचित्पाठः ।
'प्रज्ञायणिशर्वर्यपि "शर्वरीशर्वरीशर्या" इतिशब्दार्णवः' इत्यमरव्याख्यायांभानुदीक्षितः । 'अमासहार्थान्तिकयोः' इतिविश्वः

[पा०] १ च. व. झ. ट. नीलश्चद्विविदोमेन्दः. २ क. ग. ज. समुखाङ्गदाः. ३ ग. च.—ट. शोणितेनपरिप्लुतौ. ४ ड.
छ. झ. व. ट. शरतल्पयौ. ५ क. ग. च.—ट. दीनविक्रमौ. ६ ड. छ. झ. व. ट. यूथपैस्त्वैः. ७ ड. छ. झ. व. ट. सम-
न्वितौ. च. समाचितौ. ८ ड.—ट. ददर्शाप्रे. ९ क. ख. घ. छ. झ. व. ट. न्सर्वराक्षसान्. १० ख. ड.—ट. शमितौ.

रामस्य लक्ष्मणस्यापि सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ विक्रमा निष्फलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥ १७ ॥
 एवमुक्त्वा तु तान्सर्वात्राक्षसान्परिपार्श्वतः ॥ गृथपानपि तान्सर्वास्ताडयामास रावणिः ॥ १८ ॥
 नीलं नवभिग्राहत्य मन्दं च द्विविदं तथा ॥ त्रिभिस्त्रिभिरमित्रघ्नस्तताप प्रवरेषुभिः ॥ १९ ॥
 जाम्बवन्तं महेष्वासो विद्धा बाणेन वक्षसि ॥ हनूमतो वेगवतो विससर्ज शरान्दश ॥ २० ॥
 गवाक्षं शरभं चैव द्वावप्यमिततेजसौ ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां महावेगो विव्याध युधि रावणिः ॥ २१ ॥
 गोलाङ्गलेश्वरं चैव वालिपुत्रमथाङ्गदम् ॥ विव्याध बहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोथ रावणिः ॥ २२ ॥
 तान्वानरवरान्भिच्चा शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ननाद बलवांस्तत्र महासत्त्वः स रावणिः ॥ २३ ॥
 तानर्दयित्वा बाणैर्वैष्णासयित्वा च वानरान् ॥ प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 शरवन्धेन घोरेण मया बद्धौ चमूमुखे ॥ सहितौ आतरावेतौ निशामयत राक्षसाः ॥ २५ ॥
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः कूटयोधिनः ॥ परं विस्मयमाजग्मुः कर्मणा तेन हर्षिताः ॥ २६ ॥
 विनेदुश्च महानादान्सर्वतो जलदोपमाः ॥ हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिं समपूजयन् ॥ २७ ॥
 निष्पन्दौ तु तदा दृष्ट्वा तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ वसुधायां निरुच्छ्वासौ हतावित्यन्वमन्यत ॥ २८ ॥
 हर्षेण तु ममाविष्ट इन्द्रजित्समितिजयः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां हर्षयन्सर्वराक्षसान् ॥ २९ ॥
 रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते ॥ सर्वाणि चाङ्गोपाङ्गानि सुग्रीवं भयमाविशत् ॥ ३० ॥
 तमुवाच परितस्तं वानरेन्द्रं विभीषणः ॥ सवाष्पवदनं दीनं शोकैक्याकुललोचनम् ॥ ३१ ॥
 अलं त्रासेन सुग्रीव वाष्पवेगो निगृह्यताम् ॥ एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः ॥ ३२ ॥
 संशेषभाग्यताऽस्माकं यदि वीर भविष्यति ॥ मोहमेतौ ग्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ ॥ ३३ ॥
 पर्यवस्थापय्यात्मानमनाथं मां च वानर ॥ सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥ ३४ ॥
 एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना ॥ सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्जं विभीषणः ॥ ३५ ॥
 ततः सलिलमादाय विद्यया परिजप्य च ॥ सुग्रीवनेत्रे धर्मात्मा स ममार्जं विभीषणः ॥ ३६ ॥

त्यर्थः । सर्वेषामस्माकं मूलहरः अनर्थः अनर्थकरो विशेषणीयः ॥ ३०—३१ ॥ एवंप्रायाणि एवंविधानि ।
 रामः ॥ १६ ॥ विक्रमाः सेतुबन्धनादयः ॥ १७ ॥ “ प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि ” इति
 परिपार्श्वतः समीपतः ॥ १८—१९ ॥ हनूमतः हनू- विश्वः । नैष्ठिकः नियतः ॥ ३२ ॥ संशेषभाग्यतेति
 मदर्थमित्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ २०—२१ ॥ अस्माकं भाग्यशेषं यद्यस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पर्यवस्था-
 गोलाङ्गलेश्वरं गवाक्षं ॥ २२—२४ ॥ निशामयत पयात्सानं मनो निश्चलं कुरु । स्वात्सपर्यवस्थापनेन
 पश्यत ॥ २५ ॥ कूटयोधिनः कपटयोधिनः ॥ २६— त्र्यर्थः । नैष्ठिकः नियतः ॥ ३२ ॥ संशेषभाग्यतेति
 २९ ॥ शरीरे इति प्रत्येकापेक्षया द्विवचनं । पने हेतुमाह—सत्येति । मृत्युकृतं अपमृत्युकृतं ॥ ३४ ॥
 अङ्गानि करादीनि । उपाङ्गानि अङ्गुल्यादीनि जलक्लिन्नेन जलसिक्तेन ॥ ३५ ॥ एवममाङ्गल्यनिवृ-
 त्त्रापि शरैश्चित्तानीति योज्यं । दृष्ट्वा स्थित इति सुग्रीवो त्यर्थः श्रान्तिनिवृत्त्यर्थं वा नेत्रे प्रमृज्य राक्षसमाथा-

॥ १५ ॥ स० अनाथमित्यनेन पलायितस्य तवराज्यमस्तिनतथाममेतिसूचयति ॥ २४ ॥ ति० ततः सामान्यतः प्रमार्जनानन्तरं
 विद्यया तिरस्करणं विद्यातिरस्कारकविद्यया परिजप्य । परिवीक्ष्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः । राक्षसमायापरिज्ञानेन वैर्यसंपादनंचैतत्प्रमा-
 र्जनसफलं । वस्तुतः ततस्सलिलमिति श्लोको बहुपुस्तकेषु नास्तीति प्रायेण प्रक्षिप्तोऽयं । तेनेन्द्रजितं ददर्शेति तत्कार्यप्रकाशकोत्तरवाक्या-
 भावात् ॥ ३६ ॥

[पा०] १ क. ग. झ. व. ट. लक्ष्मणस्यैव. २ ग.—च. झ. व. ट. तावप्यमितविक्रमौ. ३ ग. घ. च. व. आतरौराम.
 ४ क. ख. घ. च. ट. न्स्वर्नैर्कृतान्. ५ क.—ट. क्रोधव्याकुल. ६ च. छ. संशेषभाग्यमस्माकं. क. ड. झ. व. ट.
 संभाग्यशेषतास्माकं. ७ घ. ग्रहास्येते आतरौरामलक्ष्मणौ.

मृज्य वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः ॥ अत्रवीत्कालसंप्राप्तमसंभ्रममिदं वचः ॥ ३७ ॥
 न कालः कपिराजेन्द्र वैकुण्ठमनुवर्तितुम् ॥ अतिस्नेहोप्यकालेऽस्मिन्मरणायोपकल्पते ॥ ३८ ॥
 तस्मादुत्सृज्य वैकुण्ठं सर्वकार्यविनाशनम् ॥ हितं रामपुरोगाणां सैन्यानामनुचिन्त्यताम् ॥ ३९ ॥
 अथवा रक्ष्यतां रामो यावत्संज्ञाविपर्ययः ॥ लब्धसंज्ञौ हि काकुत्स्थौ भयं नो व्यपनेष्यतः ॥ ४० ॥
 नैतत्किंचन रामस्य न च रामो मुमूर्षति ॥ न ह्येनं हास्यते लक्ष्मीदुर्लभा या गतायुषाम् ॥ ४१ ॥
 तस्मादाश्वासयात्मानं बलं चाश्वासय स्वकम् ॥ यावत्कार्याणि सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्यहम् ॥ ४२ ॥
 एते हि फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः ॥ कर्णे कर्णे प्रकथिता हरयो हरिसत्तम ॥ ४३ ॥
 मां तु दृष्ट्वा प्रधावन्तमनीकं संप्रहर्षितुम् ॥ त्यजन्तु हरयस्त्रासं भुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ ४४ ॥
 समाश्वास्य तु सुग्रीवं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ विद्रुतं वानरानीकं तत्समाश्वासयत्पुनः ॥ ४५ ॥
 इन्द्रजितु महामायः सर्वसैन्यसमावृतः ॥ विवेश नगरीं लङ्कां पितरं चाभ्युपागमत् ॥ ४६ ॥
 तत्र रावणमर्षीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ आचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७ ॥
 उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परिपस्वजे ॥ रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ ॥
 उपप्राप्राय स मूर्ध्न्येनं पप्रच्छ प्रीतमानसः ॥ ४८ ॥

परिज्ञानेनाप्यस्य धैर्यसंपादनाभिप्रायेण विद्याभिम-
 च्छित्तजलेनापि ममार्जेल्याह—तत इति ॥ विद्यया
 राक्षसमायादर्शनेहेतुमन्त्रेण । परिजप्य अभिमन्त्र्य
 ॥ ३६ ॥ कालसंप्राप्तं तत्कालोचितं । असंभ्रमं अद्या-
 कुलमिति क्रियाविशेषणं ॥ ३७ ॥ वैकुण्ठं अर्धैर्य ।
 किं करोमि अतिस्नेह एवं बाधत इत्यत्राह—अतिस्ने-
 होपीति ॥ ३८ ॥ एवं त्यक्तव्यमुक्त्वा कर्तव्यमुपदि-
 शति—तस्मादिति ॥ वैकुण्ठमिति स्नेहस्याप्युपलक्षणं ।
 रामपुरोगाणां रामप्रभृतीनां । रामशरण्यानामित्यर्थः
 ॥ ३९ ॥ संज्ञाविपर्ययः मूर्च्छा । यावदनुवर्तते ताव-
 द्रक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ४० ॥ एवंभूतयोः कथं संज्ञाप्रा-
 प्तिस्त्राह—नैतदिति ॥ एतन् शस्त्रबन्धनं । रामस्य
 न किंचन । इदमसत्प्रायं बाधकं न भवतीत्यर्थः ।
 अतो न मुमूर्षति । मरिष्यतीति शङ्का न कर्तव्ये-
 त्यर्थः । “ आशङ्क्यामुपसंख्यानं ” इति त्रियतेः
 सन् । एतच्च जीवनलङ्घनशरीरसौभाग्येन निश्चीयत
 इत्याह—नहीति । गतायुषां मृतानां । या लक्ष्मीः

सुखकान्तिः । दुर्लभा । सा च एनं न हास्यते । न
 जहातीत्यर्थः । जीवनातुकूला लक्ष्मीर्दृश्यत इत्यर्थः
 ॥ ४१ ॥ यावन् यावत्पर्यन्तं । सर्वाणि कार्याणि
 कर्तव्यानि पुनः संस्थापयामि । तावत्पर्यन्तमाश्वास-
 येत्यन्वयः । केचित्तु यावत्कार्याणि यावन्ति कर्त-
 व्यानि । तानि सर्वाणीत्याहुः ॥ ४२ ॥ पर्यवस्थापनं
 किमर्थमित्यत्राह—एते हीति ॥ आगतसाध्वसाः
 प्राप्रभयविकाराः । ते च विकाराः पुलकादयः ।
 प्रकथिताः पलायनार्थं प्रवृत्तकथा इत्यर्थः । संप्रहर्षि-
 तुमित्यनन्तरं अहंसीत्यध्याहार्य । प्रधावन्तं इन्द्रजि-
 द्भमेणेति भावः । इदमनीकविशेषणं । गच्छामीति
 बाध्याहार्य । संप्रहर्षितुं भयान्नवर्तयितुमिति यावत् ।
 तदेवाह—त्यजन्त्विति ॥ ४३—४४ ॥ समाश्वासयन्
 नाहमिन्द्रजित्कितु विभीषण इति समाश्वासयदित्यर्थः
 ॥ ४५ ॥ कथासंघट्टनाय पूर्वोक्तमनुवदति—इन्द्रजि-
 त्त्विति ॥ ४६ ॥ रामलक्ष्मणावित्यनन्तरमिति करणं
 ज्ञेयं ॥ ४७ ॥ उत्पपात आसनादिति शेषः ॥ ४८ ॥

स० बलं प्राणं । सर्वाणिसैन्यानीत्युत्तरत्रोक्तेः ॥ ४२ ॥ स० त्रासात् तवोत्पन्नाद्भयात् आगतसाध्वसाः सन्तः कर्णेकर्णे
 प्रकथिताः भवन्ति ॥ ४३ ॥ ति० अनीकप्रत्याश्वासनार्थमाधावन्तं दृष्ट्वा तु संप्रहर्षितं प्राप्तहर्षमनीकं तद्वाहरयोभुक्तपूर्वास्त्रजमि-
 वत्रासं त्यजन्तु ॥ ४४ ॥

[पा०] १ क. च. व. ट. विसृज्य. २ क. ख. ग. ड. झ. व. ट. संप्राप्तमसंभ्रान्तं. घ. संप्राप्तं समप्रार्थ. ३ घ.—छ.
 झ. व. ट. मवलंबितुं. ४ च. छ. व. वेहस्त्वकाले. ५ क.—घ. प्रपद्यते. ६ ड.—ट. मनुचिन्त्य. ७ ख. ड. झ. व. ट.
 यावत्सैन्यानि. ८ घ. दृष्ट्वाधावन्तं. ९ क. ख. संप्रधापितं. ड. छ.—ट. संप्रहर्षितं. १० क.—ट. मासाद्यभिविवाद्य. ११ क.
 घ.—ट. उपप्राप्रायचतंमूर्ध्नि.

पृच्छते च यथावृत्तं 'पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥ यथा तौ शरवन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ ॥ ४९ ॥

स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा वचस्तस्य महारथस्य ॥

जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थितं प्रहृष्य वाचाऽभिननन्द पुत्रम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

रावणाज्ञया राक्षसीभिस्त्रिजटाया सहसीतायाः पुष्पकारोपणपूर्वकं रणाङ्गणप्रापणेनरामलक्ष्मणदुरवस्थाप्रदर्शनम् ॥ १ ॥
राक्षसभटैरावणनियोगेन लङ्कायांरामलक्ष्मणनियोगोद्घोषणम् ॥ २ ॥

प्रतिप्रविष्टे लङ्कां तु कृतार्थे रावणात्मजे ॥ राघवं परिवार्यार्ता ररक्षुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥

हनुमानद्गदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः ॥ गजो गवांक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥

जाम्बवानुपभः स्कन्धो रम्भः शतबलिः पृथुः ॥ २ ॥

व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः ॥ वीक्षमाणा दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च वानराः ॥

तृणेष्वपि च चेष्टसु राक्षसा इति मेनिरे ॥ ३ ॥

रावणश्चापि संहृष्टो विष्टज्येन्द्रजितं सुतम् ॥ आजुहाव ततः सीतारक्षिणी राक्षसीस्तदा ॥ ४ ॥

राक्षसस्त्रिजटा चैव शासनात्समुपस्थिताः ॥ ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥

हताविन्द्रजिताऽऽख्यात वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ पुंष्पकं च समारोप्य दर्शयध्वं हंतौ रणे ॥ ६ ॥

यदाश्रयादवष्टब्धा नेयं मामुपतिष्ठति ॥ सोऽस्या भर्ता सह आत्रा निरस्तो रणमूर्धनि ॥ ७ ॥

निर्विशङ्का निरुद्धिन्ना निरपेक्षा च मैथिली ॥ मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ८ ॥

यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य । इदमेव विवृणोति—यथा ताविति ॥ ४९ ॥ हर्षवेगः हर्षातिशयः तेनानुगतो व्याप्तः अन्तरात्मा मनो यस्य स तथोक्तः । दाशरथेः निमित्तान् । ज्वरं चिन्तासंतापं । अनया राज्ञ्या प्रतिपद्गतेत्युचुः ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अथ सीतायै वीरशयनस्थरामलक्ष्मणप्रदर्शनं सप्तचत्वारिंशे—प्रतिप्रविष्ट इत्यादि ॥ १ ॥ ये ररक्षुस्ता-नाह—हनुमानित्यादिना ॥ २ ॥ अन्यानवानरानाह—व्यूढानीकाश्चेति ॥ व्यूढानीकाः कृतव्यूहसेनावन्तः । चेष्टसु चेष्टमानेषु ॥ ३—५ ॥ आख्यात कथयत ॥ ६ ॥ अवष्टब्धा गर्विता । निर्विशङ्का निर्विचारा । निरुद्धिन्ना निःशोका । भावे निष्ठा । निरपेक्षा रामः

ती० वस्तुतस्तुसरावणः हर्षवेगानुगतान्तरात्मायः दाशरथेःसमुत्थितंज्वरंजहौ तस्यवचःश्रुत्वा तंपुत्रं इन्द्रजितं । प्रहृष्य वाचाभिनन्द्य पुत्रप्रीत्यैकेवलंतवाङ्मात्रेणननन्द ननुपरमार्थतः । “कालञ्जोराधवःकालेसंयुगायाभ्यचोदयत्” इत्यारभ्य “इन्द्रजितुम-हामायःसर्वसन्धसमावृतः । विवेशनगरींलङ्कां” इत्यन्तेनवानररक्षसांप्रतिपत्प्रवृत्तंयुद्धमुक्तं ॥५०॥ इतिषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥४६॥

ती० व्यूढानीकाः व्यूढानि गरुडादिव्यूहाकाराणि अनीकानियेषांते ॥ ३ ॥ स० राक्षसः इतराः । त्रिजटेति ताम्यःपृथक्-त्योक्तिः उत्तरत्रसामान्यतोराक्षसीरित्युक्तिश्च त्रिजटा सीतापक्षेवर्ततइतिरावणमनसिसंदेहसूचयतः ॥ ५ ॥ शि० मैथिली सर्वाभरणभूषितासती मां लङ्कासंपत्ति । उपस्थास्यते अत्रैवनिवस्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

[पा०] १ घ. पुत्रस्तस्मै. २ ग. ड.—ट. समुत्थं प्रहृष्यवाचा. ३ ड.—ट. तस्मिन्प्रविष्टेलङ्कायां. घ. प्रतिप्रविष्टेलङ्कायां. ४ ड.—ट. परिवार्यार्थ. ५ छ. झ. न. ट. गवाक्षःपनसःसानुप्रस्थोमहाहरिः. ६ घ. जांबवाटक्षराजश्चरभः. ७ क. ख. ड. च. झ. न. ट. कुन्दोरभः. ८ क. घ.—ट. शासनात्समुपस्थिताः. ९ ग. ड. च. झ. न. ट. पुष्पकंतत्समारोप्य. १० घ. गताबुधि. ११ ड.—ट. निहतो.

अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं लक्ष्मणम् ॥ अवक्ष्य विनिवृत्ताशा चान्यां गतिमपश्यती ॥
निरपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् ॥ ९ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य दुःगन्तमनः ॥ राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम् ॥ १० ॥
ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया ॥ अशोकवनिकास्यां तां मैथिलीं समुपानयन् ॥ ११ ॥
तामौदाय तु राक्षस्यो भर्तृशोकपराजिताम् ॥ सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकं तदा ॥ १२ ॥
ततः पुष्पकमारोप्य सीतां त्रिजटया सह ॥ जग्मुर्दर्शयितुं तस्यै राक्षस्यो रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
रौवणोकारयलङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ प्राधोषयत हृष्टश्च लङ्कायां राक्षसेश्वरः ॥
राघवो लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजिता रणे ॥ १४ ॥

विमानेनापि सीता तु गत्वा त्रिजटया सह ॥ ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितम् ॥ १५ ॥
प्रहृष्टमनसश्चापि ददर्श पिशिताशनान् ॥ वानरांश्चापि दुःखार्तान्रामलक्ष्मणपार्श्वतः ॥ १६ ॥
ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ शरतल्पयोः ॥ लक्ष्मणं चापि रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ ॥ १७ ॥
विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरामनौ ॥ सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ शरस्तम्बमयौ क्षितौ ॥ १८ ॥
तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र वीरौ सा पुरुषर्षभौ ॥ शयानौ पुण्डरीकाक्षौ कुमारविव पावकी ॥ १९ ॥
शरतल्पगतौ वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ ॥ दुःखार्ता सुभृशं सीता सुचिरं विललाप ह ॥ २० ॥

समेप्यतीत्याशारहिता ॥ ७—८ ॥ अद्यत्यादिसार्ध- ॥ १३ ॥ इन्द्रजिता रण इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यं
श्लोक एकान्वयः ॥ अन्यां गतिं चापश्यती । आग- ॥ १४—१६ ॥ ततः सीतयादिश्लोकद्वयं ॥ विप्रवि-
मशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । अन्यां मत्तोऽन्यां । ॥ १७—१८ ॥ ततः सीतयादिश्लोकद्वयं ॥ विप्रवि-
गम्यत इति गतिः प्राप्यं । विनिवृत्ताशा रामाद्विनि- ॥ १९—२० ॥ ततः सीतयादिश्लोकद्वयं ॥ विप्रवि-
वृत्तभावा ॥ ९—१२ ॥ त्रिजटया सह सीतामा- ॥ २१—२२ ॥ ततः सीतयादिश्लोकद्वयं ॥ विप्रवि-
रोप्य । उभयोरेव विमानारोहणमनुज्ञायेत्यर्थः । पुत्री- ॥ २३—२४ ॥ ततः सीतयादिश्लोकद्वयं ॥ विप्रवि-
त्वान्निपुणतया च त्रिजटया विमानारोहणानुज्ञा ॥ २५—२६ ॥ ततः सीतयादिश्लोकद्वयं ॥ विप्रवि-

ती० अन्यांगतिनापश्यती अन्यां मत्तोऽन्यां । गम्यतइतिगतिः प्राप्यं । रामरूपं प्रियं पश्यतीति यावत् । राममवेक्ष्य विनिवृत्ताशा
सास्वयं मामुपस्थास्यतइतिसंबन्धः । 'ताउवाचनतोहृष्टाराक्षसीः' इत्यारभ्य 'अनपेक्षाविशालाक्षीमामुपस्थास्यतेस्वयं' इत्यन्तस्त्यवा-
स्तवार्थस्तु वैदेहारामलक्ष्मणवृत्तान्तजिज्ञासायां तद्वृत्तान्ततस्यैकथयतेतिरावणोराक्षसीनिर्भयोजयति—ताउवाचेत्यारभ्य अनपे-
क्षाविशालाक्षीत्यन्तेन । रणेरामलक्ष्मणौ इन्द्रजितासह । युद्धायेतिशेषः । हतौ आगतावित्यर्थः । हनहिंसाग्लोरितिधातो-
रेवमर्थः । वैदेह्या आख्यात तस्यास्तदर्शनेच्छायांसत्यापुष्पकंसमारोप्यहतौ आगतौ तौ दर्शयध्वंचेत्यर्थः । तस्यैपतिदर्शनेनकिं
भविष्यतित्राह—यदाश्रयादित्यादिश्लोकद्वयेन । हे अवष्टब्धाः गविताःराक्षस्यः । इयंयदाश्रयात् यस्यरामस्याश्रयादेतोः ।
मां लक्ष्मीं मदयामितिशेषः । नोपतिष्ठति नानुभवतीत्यर्थः । अस्याभर्तारणमूर्धनिभ्रात्रासहनिहतः आगतःखलु । तंदृष्ट्वा
इतःपरंनिर्विशङ्का निरुद्धिमा एतावत्पर्यन्तंनिरपेक्षापिमैथिली सर्वाभरणभूषितासती मां मदयौलक्ष्मींनिवेदितांलक्ष्मीमित्यर्थः ।
उपस्थास्यते अनुभविष्यतीत्यर्थः । ननुकथं तत्समागमंविनातस्यदर्शनमात्रेणसीतालदापतैश्वर्यमनुभविष्यतीत्यत्राह—अये-
त्यादिसार्धश्लोकेन । कालवशं कालोवशोयस्यतं लक्ष्मणंरणेप्राप्तंराममपेक्ष्य नान्यांगतिपश्यती रामव्यतिरिक्तप्राप्यंनपश्यतीसती
परमपतिव्रतेत्यर्थः । अतएवानपेक्षा अतएवविनिवृत्ताशा । एतादृश्यपि सर्ववाक्यसावधारणमितिन्यायात् अथैवस्वयमेवमां
मदपितांलक्ष्मीं उपस्थास्यतीत्यर्थः । स० उपस्थास्यते संगतं करोति मित्रोक्तिरप्यतीतिवा तेनात्मनेपदोपपत्तिः ॥ ९ ॥ स० रामं
लक्ष्मणमितिवक्तव्ये यल्लक्ष्मणं चैव रामं चेतिवचनं नागपाशेन न तदीशस्य बन्धनं सुतरां तच्छाधिन इति द्योतयितुं ॥ १७ ॥ ती० विप्र-
विद्धशरामनौ भ्रष्टधनुष्कौ । शरस्तंभमयौ शरस्तंभः शरसमूहः तन्मयौ ॥ १८ ॥ इति समुच्चारादिशः सर्गः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ क. ग.—ट. अनपेक्षा. २ घ. तामानाय्यतु. ३ घ. परायणां. ग. परिशुतां. ४ ड. झ. ज. ट. रावणश्चार्-
यामास. च. छ. रावणः कारयामास. ५ ख. प्रविध्वस्तशरामनौ. ६ च. झ. ज. ट. करुणं.

भर्तारमनवद्याङ्गी लक्ष्मणं चासितेक्षणा ॥ प्रेक्ष्य पांसुषु वेष्टन्तौ रुरोद जनकात्मजा ॥ २१ ॥

सा बाष्पशोकाभिहता समीक्ष्य तौ आतरौ देवसमप्रभावौ ॥

वितर्कयन्ती निधनं तयोः सा दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

रामलक्ष्मणयोर्निधननिर्धारणेन सकलं बहुधाविलपन्तीसीतांप्रति त्रिजटया हेतूपन्यासाद्राघवयोर्जीवनप्रत्यायनेन समाश्वासनम् ॥ १ ॥ राक्षसीभिस्त्रिजटयासहसीतायाः पुनरशोकवनप्रापणम् ॥ २ ॥

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च मैहावलम् ॥ विललाप भृशं सीता करुणं शोककशिता ॥ १ ॥
ऊर्चुलक्ष्णिनो ये मां पुत्रिण्यविधवेति च ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २ ॥
यज्वनो महिषीं ये मामृचुः पत्नीं च सत्रिणः ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ३ ॥
ऊँचुः संश्रवणे ये मां द्विजाः कार्तान्तिकाः शुभाम् ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ४ ॥
वीरपार्थिवपत्नी त्वं ये धन्येति च मां विदुः ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ५ ॥
इमानि खलु पद्मानि पादयोर्धैः किल स्त्रियः ॥ आधिराज्येऽभिषिच्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह ॥ ६ ॥

विशेषणं ॥ १९—२१ ॥ सेति अत्र वीक्षणगदनरूप-
क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
काण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अथ सीताप्रलापेष्टचत्वारिंशे—भर्तारमिति ॥
करुणं यथा तथा विललाप ॥ १ ॥ लक्ष्णिन इति ।
लक्षणशब्देनात्र लक्षणज्ञानं लक्ष्यते तदेवामस्तीति
लक्ष्णिनः । षडुत्तरषष्टिलक्षणसामुद्रिकशास्त्रज्ञा इत्यर्थः
“ षष्टिष्वहुतरा योषिदङ्गलक्षणमीरितं ” इत्युक्तेः ।
अतएवाविधवा विधवालक्षणरहिता । “ निर्लोम
हृदयं यस्याः समनिन्नत्ववर्जितम् । ऐश्वर्यं चाप्यवै-
धव्यं प्रियप्रेम च सा लभेत् ” इत्युक्तलक्षणेत्यर्थः ।
पुत्रिणी पुत्रलाभलक्षणवती । “ दीर्घाङ्गुलिश्च या
नारी दीर्घकेशी च या भवेत् । दीर्घमायुरवाप्नोति
पुत्रैश्च सह वर्तते ” इत्युक्तलक्षणवतीत्यर्थः । ज्ञानिनो
लक्षणज्ञानवन्तः । अनृतवादिनः आसन्निति शेषः

॥ २ ॥ यज्वनः कृताश्रमेधादिकस्य । “ यज्वा तु
विधिनेष्टवान् ” इत्यमरः । बहुयजमानकानि गवा-
मयनप्रभृतीनि सत्राणि तत्कर्तासत्री तस्य महिषीं कृता-
भिषेकां । “ कृताभिषेका महिषी ” इत्यमरः । पत्नीं
यज्ञसंयोगवतीं । “ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ” इति पति-
शब्दस्य नकारान्तादेशः । ततो “ ऋन्नेभ्यो ङीप् ”
इति ङीप् ॥ ३ ॥ संश्रवणे मम सम्यक् श्रवणे ।
मयि शृण्वन्त्यामित्यर्थः । यद्वा सम्यक् श्रवणमस्मि-
न्निति संश्रवणः सन्नधिः । मत्सन्नधावित्यर्थः ।
मात्रादिसमीप इति शेषः । कृतान्तः कालः तद्विदः
कार्तान्तिकाः । “ स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका
अपि ” इत्यमरः । शुभां नित्यमङ्गलां । “ स्मितं
प्रशस्तं सुदृशमनिमीलितलोचनम् । समवृत्तपुटा
नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ” इत्याद्युक्तलक्षणैरिति
शेषः ॥ ४ ॥ त्वं वीरपार्थिवपत्नी धन्या चेति ये
विदुः । विदित्वा ऊचुरित्यर्थः । तेप्यनृतवादिन इति
पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ यैः पत्नैरुपलक्षिताः स्त्रियः

ती० भर्तारंनिहतमित्यादिसीतांप्रलापवाक्यानांवास्तवार्थेऽयमाशयः । सर्वेश्वरीसर्वज्ञादेवीरामलक्ष्मणयोःकापिहानिर्नास्तीति
ज्ञालापि राक्षसान्वयितुंबहुविधंप्रलपतीति । निहतं निहतमिवस्थितमित्यर्थः । ‘तेद्यसर्वेहतेरामे’ इत्यादिसर्वस्थलेषु रामेहते
हतइवस्थितेइत्यर्थः ॥ १ ॥ ति० वीरपार्थिवपत्नीनां पूजनीयामितिशेषः । भर्तृपूजितां सुमङ्गलीं येषाहुः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड.—ट. देवसुतप्रभावौ. २ ख. ग. घ. महारथं. ३ घ. ड. झ. ट. लक्ष्णिनाः. ४ ऊचुस्संश्रवणे.
वीरपार्थिवपत्नी. इत्यनयोःलोकयोःपौर्वापर्यं झ. पाठेदृश्यते. ५ झ. ट. वीरपार्थिवपत्नीनांयेविदुर्भर्तृपूजितां. ६ क. ख. ज.
पादयोर्वैकुलस्त्रियः. ड. च. छ. झ. ल. ट. पादयोर्वैकुलस्त्रियः.

वैधव्यं यान्ति यैर्नार्यो लक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः ॥ नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥ ७ ॥
 सत्यनामानि पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणैः ॥ तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे ॥ ८ ॥
 केशाः सूक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चासंगते मम ॥ वृत्ते चारोमशे जङ्घे दन्ताश्चाविरला मम ॥ ९ ॥
 शङ्खे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरु च मे चितौ ॥ अनुवृत्तनखाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम ॥ १० ॥
 स्तनौ चाविरलौ पीनौ मैममौ मग्नचूचौ ॥ मग्ना चोत्सङ्गिनी नाभिः पार्श्वोरस्काश्च मे चिताः ॥ ११ ॥
 मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यङ्गरूपाणि च ॥ प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाम् ॥ १२ ॥
 समग्रयवमच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत् ॥ मन्दस्मितेत्येव च मां कन्यालक्षणिनो द्विजाः ॥ १३ ॥
 आधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणैः पतिना सह ॥ कृतान्तकुशलैरुक्तं तत्सर्वं वितथीकृतम् ॥ १४ ॥

आधिराज्यमिषिच्यन्ते किलेत्येतिहे । तानीमानि पद्मानि रेखारूपाणि दृश्यन्त इति शेषः । खल्विति प्रसिद्धौ । स्पष्टं दृश्यन्त इत्यर्थः । कथमेषां निष्फलत्वमितिभावः ॥ ६ ॥ भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभाग्या नार्यः । यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानि लक्षणानि पश्यन्ती विमृशन्ती । न पश्यामि । कुत्रापिवैधव्यहेतुर्लक्षणं न पश्यामीत्यर्थः । किंतु केवलं हतलक्षणा निष्फललक्षणास्मीत्यर्थः । तादृशलक्षणानि च सामुद्रिकोक्तानि । “ परस्परं समारूढाः पादाङ्गुलयो भवन्ति चेत् । हत्वा बहूनपि पतीन्परप्रेष्या तथा भवेत् ॥ यस्याः कतिष्ठिका भूमिं नगच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् ॥ एकरोमा राजपत्नी द्विरोमातिसुखान्विता । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक् ” इत्यादिना ॥ ७ ॥ पदि पदे मा श्रीर्येषां तानि पद्मानीत्येवं सत्यनामानि । पदश्रीकराणीत्यर्थः । यद्वा पद्मावत्त्वान् पद्मशब्दवाच्यानि । रेखारूपाणि यानि पद्मानि । सत्यनामानि अन्वर्थनामानि । पद्माशब्दादर्शआद्यचि कृते रूपं । केचित्सत्यनामानि अमोघफलानीत्याहुः । लक्षणैः ध्वजादिलक्षणैः सह यानि सत्यनामानि पद्मान्युक्तानि तानि मे वितथानि निष्फलानि भवन्तीतियोजना ॥ ८ ॥ केशा इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ अहं सूक्ष्मकेशत्वादिलक्षणलक्षितास्मि । अतो मां शुभल-

क्षणामूचुरित्यन्वयः । समाः न्यूनाधिक्यरहिताः । असंगते परस्परमसंयुक्ते । अरोमशे रोमरहिते । वृत्ते वर्तुले । अत्र स्कान्द—“ रोमहीने शुभे स्निग्धे यजङ्घे क्रमवर्तुले । सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरा ” इति ॥ शङ्खे नेत्रोपान्तभूतललाटपार्श्वे । चितौ उपचितौ । एतच्छङ्खे नेत्रे इत्यत्र लिङ्गव्यत्ययेन योजनीयं । अनुवृत्तनखाः वृत्तनखाः । अङ्गुलयः पादहस्ताङ्गुलयः । तदुक्तं स्कान्दे—“ स्निग्धाः समुन्नतास्तत्र वृत्ताः पादनखाः शुभाः ” इति । समाः हस्तपरिमाणसदृशाः । नातिदीर्घा नातिह्रस्वा इत्यर्थः । यद्वा एकहस्तवद्वस्तान्तरेपि तुल्यपरिमाणा इत्यर्थः । अन्यूनानाधिकसंख्याका इति वार्थः । अविरलौ निरन्तरौ । मग्नचूचौ ईषन्मग्नग्रायौ । मग्ना गम्भीरा । उत्सङ्गिनी उन्नतपर्यन्तप्रदेशः । पार्श्वोरस्काः पार्श्वे च उरस्कं च । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । चिताः उचिताः । मणिनिभः मणिवत्स्निग्धवर्णः । प्रतिष्ठितां द्वादशभिः दशभिः पादाङ्गुलिभिः द्वाभ्यां पादतलाभ्यां च भूमौ सुप्रतिष्ठितां ॥ ९—१२ ॥ समग्रयवं संपूर्णयवाकाररेखं । अच्छिद्रं श्लिष्टाङ्गुल्यन्तरालं । वर्णवत् अरुणवर्णं । मामूचुरित्यनुषङ्गनीयं । मन्दस्मितेत्येवेत्येवकारः अयोगव्यवच्छेदार्थः । नित्यमन्दस्मितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कृतान्तकुशलैः ज्यौतिषिकसिद्धान्तनिपुणैः । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं । अभिषेक इत्युक्तमित्यन्वयः ।

स० लक्षणैः लक्षयन्तिजनानितितज्ज्ञैः कर्तृभिः । लक्षणैः करणैर्वा । उक्तानि प्रोक्तानि । द्वितीयेतज्ज्ञैरिति शेषः ॥ ७—८ ॥ शि० नार्यः यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानिलक्षणानि पश्यन्ती अन्वेययन्ती । तलक्षणा तलयोः पाणिपादतलयोः क्षणं उत्सवप्रदचिह्नं यस्याः सा अहं आत्मनो नैव पश्यामि । एतेन रामनिधनं संभवतीति सूचितं । हएवार्थे ॥ ७ ॥ ति० पार्श्वे च उरस्कं च । स्वार्थेकः । तत्पार्श्वोरस्कं ॥ ११ ॥ स० वर्णवत् रूपवत् । “ वर्णः स्तुतौ रूपे ” इति विश्वः ॥ १३ ॥ स० पतिना पत्न्या । पतिरित्याख्यातः पतिरितिलक्षणिकः । न प्रतिपदोक्तोः पतिः सूत्राग्रहीत इति पतिनेति ‘पतिपतौ’ ‘कृष्णस्य सखिरजुनः’ इत्यादिवत्संभवतीति वाङ्मयं

[पा०] १ घ. दुर्लभैः. २ ड. झ. ट. चासंहतेमम. ३ ड. झ. ट. मामकौ. ४ ड. झ. ट. पार्श्वोरस्कंचमेचितं. ५ ड. च. छ. झ. व. ट. कन्यालक्षणाविदुः. ग. घ. कन्यालक्षणिनोविदुः.

शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं भ्रातरौ गोष्पदे हतौ ॥ १५ ॥
 ननु वारुणमाग्नेयमैन्द्रं वायव्यमेव च ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यताम् ॥ १६ ॥
 अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ ॥ मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥
 न हि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः ॥ जीवन्प्रति निवर्तेत यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ १८ ॥
 न कालस्यातिभारोस्ति कृतान्तश्च सुदुर्जयः ॥ यत्र रामः सह भ्रात्रा शेते युधि निपातितः ॥ १९ ॥
 न शोचामि तथा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ नात्मानं जननीं वाऽपि यथा श्वश्रून् तपस्विनीम् ॥ २० ॥
 सांऽनुचिन्तयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम् ॥ कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराघवम् ॥ २१ ॥
 परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाऽब्रवीत् ॥ २२ ॥
 मा विषादं कृथा देवि भर्ताऽयं तव जीवति ॥ २३ ॥

तौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥

ननु यत्र राघवोऽस्ति तत्र तुल्यगणः ॥ यो धेयो धानां सुखानि निहते पतौ ॥ २५ ॥
 इदं विमानं वेदेहि पुष्पकं नाम नामतः ॥ दिव्यं त्वां धारयेन्नैवं यद्येतौ गतजीवितौ ॥ २६ ॥
 हतवीरप्रधाना हि हंतोत्साहा निरुद्यमा ॥ सेना भ्रमति संख्येषु हतकर्णेषु नौर्जले ॥ २७ ॥
 इयं पुनरसंभ्रान्ता निरुद्विष्टा तैरस्विनी ॥ सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ ॥ २८ ॥

“चक्रवर्तिस्त्रियः पाणौ नन्द्यावर्तः प्रदक्षिणः”
 इत्याद्युक्तनन्द्यावर्तादिलक्ष्मणैरिति भावः । सर्वं वित-
 धीकृतमित्यतः परं यज्वनो महिषीं ये मामित्यधस्त-
 नश्लोकः केषुचित्कोशेषु दृश्यते । स तु लेखकप्रमा-
 दकृतः ॥ १४ ॥ शोधयित्वा अन्विष्य । प्रवृत्तिं वृत्ता-
 न्तं । गोष्पदे इन्द्रजिन्मायामात्र इति भावः ॥ १५ ॥
 ब्रह्मशिरः अस्त्रविशेषः । प्रत्यपद्यतां नन्वित्यन्वयः ।
 परस्वैपदमार्यं । नन्विति प्रसिद्धौ । आमन्त्रणे वा ।
 “प्रभ्रावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ।
 प्रलपे निर्निमित्तमामन्त्रणं संभवति ॥ १६—१७ ॥
 दृश्यमानत्वे नैवं हन्तुं शक्नुयादित्याह—न हीति
 ॥ १८ ॥ नेति । शुभाशुभप्रापकस्य कालस्यातिभारो
 नास्ति । अशक्यार्थोनास्तीत्यर्थः । कृतान्तः दैवं ।

यत्र यतः । रामः अतिबलपराक्रमशाल्यपीति भावः
 ॥ १९ ॥ जननीं मन्मातरम् ॥ २० ॥ उक्तार्थं हेतु-
 माह—सेति ॥ समाप्तव्रतं अथ आगतं सराघवं
 लक्ष्मणं सीतां च कदा द्रक्ष्यामीति अनुचिन्तयत
 इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ परिदेवयमानां विलपन्तीं ॥ २२ ॥
 मा विषादमित्यर्थः ॥ २३ ॥ इमौ रामलक्ष्मणौ जीवत
 इति यथा ज्ञातुं शक्यते तथा । महान्ति स्फुटानि ।
 सदृशानि पूर्वानुभूततुल्यानि । दृष्टसंवादानीति
 यावत् । कारणानि हेतून् । वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥
 तान्येव कारणानि व्यतिरेकमुखेनाह—न हीति ॥
 हर्षेण पर्युत्सुकानि । प्रसन्नानीतियावत् ॥ २५—२६ ॥
 हतकर्णा हतकर्णधारा ॥ २७ ॥ निवेदितौ निवेदित-

॥ १४ ॥ ति० गोष्पदे अल्पावशिष्टसैन्ये । हतावित्यर्थः । अनेन बहुदिनयुद्धोत्तरमल्पावशिष्टसैन्येकतिपययूथपरूपेऽयं शरवन्ध-
 तिलभ्यते ॥ १५ ॥ स० राघवौ रामलक्ष्मणौ प्रत्यपद्यत प्रत्यपद्येतां । विश्वामित्रादिति शेषः । राघवश्चराघवश्चैत्येतद्विग्रहवाक्यै-
 कवचनापेक्षयापृथक्पृथगन्वयोवा । विश्वामित्रोवसिष्ठोवाराघवौप्रत्यपद्यत प्रत्यपादयत् ग्राहयामासेतिवा । ननुना सर्वैरेतदादिति-
 स्मृतं वामायाप्रबलेतिवाक्यत्वं न सूचयति ॥ १६ ॥ स० नाथौ एकोमुख्यतयारक्षकत्वेनामुख्यतयाचैकइतिनाथौ । छत्रिन्यायेनवा
 ॥ १७ ॥ शि० यत्र यदानीपातितोरामःशेते तदा कृतान्तःकालःसुदुर्जयः कैश्चिदपिजेतुंअशक्यः । अतएव कालस्यातिभार
 अतिभीतिर्नास्ति । रावणमेवाश्रित्यसर्वेनिर्भयाभविष्यन्तीतिसूचितं ॥ १९ ॥ स० जननीं जनकभार्या । जनकोप्युपलक्ष्यते ।
 वार्धकाग्रतपतित्वादेकपुत्रत्वात्तामेवशोचामीतिभावः ॥ २० ॥ शि० नामतःपुष्पकमिदंविमानं यदितौगतजीवितौ तर्हि स्वां-
 धारयेत् । विषवांनधारयतीत्यर्थः । एतेन धारणरूपंहेलन्तरंसूचितं ॥ २६ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ क.—घ. व. न. उपलभ्यमे. २ झ. न. ट. प्रत्यपद्यत. ३ झ. सातु. ४ क. ग. ड.—ट. धारयन्नेदं.
 ५ ड.—ट. गतोत्साहा. ६ ख. ग. ड.—ट. तपस्विनि.

सा त्वं भव सुविस्मय्या अनुमानैः सुखोदयैः ॥ अहर्ता पश्य काकुत्स्थो स्नेहादेतद्वर्गमि ते ॥२९॥

अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ चारित्रमुखशीलत्वात्प्रविष्टामि मनो मम ॥ ३० ॥

नेमौ शक्यौ रणे जेतुं सेन्द्रैरपि मुरासुरैः ॥ तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चावेदितं तव ॥

इदं च सुमहच्चिह्नं शनैः पश्यस्व मैथिलि ॥ ३१ ॥

“निःसंज्ञावप्युभावेतौ नैव लक्ष्मीविद्युज्यते ॥ प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ॥

दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥ ३२ ॥

त्यज शोकं च मोहं च दुःखं च जनकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थं नाद्य शक्यमजीवितुम् ॥ ३३ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरसुतोपमा ॥ कृताञ्जलिर्त्वाचेदमेवमस्त्विति मैथिली ॥ ३४ ॥

विमानं पुष्पकं तत्तु सन्निवर्त्य मनोजवम् ॥ दीना त्रिजटया सीता लङ्कामेव प्रवेशिता ॥ ३५ ॥

ततस्त्रिजटया सार्धं पुष्पकादवरुह्य सा ॥ अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता ॥ ३६ ॥

प्रविश्य सीता बहुवृक्षपण्डां तां राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिम् ॥

संप्रेक्ष्य संचिन्त्य च राजपुत्रौ परं विषादं समुपाजगाम ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकानपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

नागपाशबद्धेनापिदिष्टयाप्रबुद्धेनरामेण लक्ष्मणदुरवस्थावलोकनेनतस्य चरमावस्थानङ्कया तंमतिशोचनपृथक्बहुधा विलापः ॥ १ ॥

घोरेण शरवन्धेन बद्धौ दशरथात्मजौ ॥ निश्चमन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरक्षितौ ॥ १ ॥

सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः ससुग्रीवा महाबलाः ॥ परिवार्य महात्मानौ तस्थुः शोकपरिभुताः ॥ २ ॥

जीवितौ ॥२८॥ अनुमानैः चिह्नैः । सुखोदयैः सुखज्ञे-

यैरित्यर्थः । चारित्रमुखशीलत्वान् । चरित्रमेव चारित्रं

पातिव्रत्यं तदेव सुखं प्रियं शीलं स्वभावः यस्याः सा

तस्याः भावश्चारित्रमुखशीलत्वं तस्मान् । यद्वा चारित्रे-

णाह्लादकस्वभावत्वादित्यर्थः । प्रविष्टासि मनो मम ।

त्वयि मम स्नेहो वर्तते इत्यर्थः ॥ २९-३० ॥ तादृशं

तादृग्विधं । जीवनव्यञ्जकमिति यावन् । दृश्यते ज्ञाय-

तेनेनेति दर्शनं सैन्यमुखप्रसादादिकं । पूर्वदृष्टं स्वप्र-

मिति वार्थः । शनैः पश्यस्व सावधानेन पश्येत्यर्थः

॥ ३१ ॥ न विद्युज्यते न जहाति । गतायुषां अत-

एव गतसत्त्वानां गतप्राणानां । “द्रव्यासुव्यवसा-

येषु सत्त्वमस्ती तु जन्तुषु ” इत्यमरः । वैकृतं

विकृतिः ॥ ३२ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थं शोकं शोककृतं

सुखविकारं । मोहं विपरीतबुद्धिं । दुःखं मनोव्यथां

च त्यज । अजीवितुं न शक्यं जीवितुं शक्यमेवेत्यर्थः

॥ ३३ ॥ कृताञ्जलिरित्यनेन भगवद्विषयोपदेष्टा योपि

कोप्यादरणीय इत्युक्तं । इदंशब्दविवरणं एवमस्त्विति

॥ ३४ ॥ विमानमिति । सन्निवर्तने प्रवेशने च त्रिज-

टैव कर्त्री ॥ ३५ ॥ राक्षसीमिरित्यनेन त्रिजटादर्श-

नायानीतेति गम्यते ॥ ३६ ॥ विहारभूमिं प्रमदावनं ।

संप्रेक्ष्य संचिन्त्य । प्रेक्षितप्रकारेण संचिन्त्येत्यर्थः ।

यद्वा भावनाप्रकर्षात्पुरःस्थितौ संप्रेक्ष्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४८ ॥

अथ रामप्रबोधनमेकोनपञ्चाशे—घोरेणेत्यादि-
श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ नागौ यथा नागाविव निश्चस-

[पा०] १ क.—ट. वक्ष्यामिमैथिलि. २ ग. झ. ट. चोदीरितं. ३ ड. झ. ट. इदंतुसुमहच्चित्रं. ४ ग. घ. पश्या

लि. ५ ड. झ. ट. विसंज्ञौपतितावेतौनैवलक्ष्मीविमुञ्चतौ, ६ ख. ग. ड. झ. ट. हवाचेमामेवं. ७ ग. ज. शोकपरिभुता.

वा. रा. २०१

एतस्मिन्नन्तरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ॥ स्थिरत्वात्सत्त्वयोगाच्च शरैः संदानितोपि सन् ॥ ३ ॥
 ततो दृष्ट्वा सखिंरं विषण्णं गाढमर्पितम् ॥ भ्रातरं दीनवदनं पर्यदेवयदातुरः ॥ ४ ॥
 किन्तु मे सीतया कार्यं किं कार्यं जीवितेन वा ॥ शयानं योऽद्य पश्यामि भ्रातरं युधि निर्जितम् ॥ ५ ॥
 शक्या सीतासमा नारी मर्त्यलोके विचिन्वता ॥ न लक्ष्मणसमो भ्राता सचिवः सांपरायिकः ॥ ६ ॥
 परित्यक्ष्याम्यहं श्रौणं वानराणां तु पश्यताम् ॥ यदि पञ्चत्वमापन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ७ ॥
 किन्तु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किन्तु कैकयीम् ॥ कथममत्रां सुमित्रां च पुत्रदर्शनलालसाम् ॥ ८ ॥
 विवत्सां वेपमानां च क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ कथमाश्वासयिष्यामि यदा यास्यामि तं विना ॥ ९ ॥
 कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ १० ॥
 मया सह वनं यातो विना तेन गतः पुनः ॥ उपालम्भं न शक्यामि सोढुं वत सुमित्रया ॥ ११ ॥
 इहैव देहं त्यक्ष्यामि न हि जीवितमुत्सहे ॥ १२ ॥
 धिक्मां दुष्कृतकर्माणमनार्थं यत्कृते ह्यसौ ॥ लक्ष्मणः पतितः शेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १३ ॥
 त्वं नित्यं स विषण्णं मामाश्वासयसि लक्ष्मण ॥ गतासुर्नाद्य शक्रोपि मामार्तमभिभाषितुम् ॥ १४ ॥
 येनाद्य निहता युद्धे राक्षसा विनिपातिताः ॥ तस्यामेव क्षितौ वीरः स शेते निहतः परैः ॥ १५ ॥
 शयानः शरतल्पेऽस्मिन्स्वशोणितपरिभुतः ॥ शरजालैश्चितो भाति भास्क्रोस्तमिव व्रजन् ॥ १६ ॥
 बाणाभिहतमर्मत्वान् शक्रोत्यभिभाषितुम् ॥ रुजा चाब्रुवतोऽप्यस्य दृष्टिरागेण सूच्यते ॥ १७ ॥
 यथैव मां वनं यान्तमनुयातो महाद्युतिः ॥ अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयम् ॥ १८ ॥
 इष्टवन्धुजनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः ॥ इमामद्य गतोऽवस्थां ममानार्थस्य दुर्नयैः ॥ १९ ॥

न्तावित्यन्वयः । शोकपरिभुताः शोकपूर्णाः ॥ १-२ ॥ स्थिरत्वात् धीरत्वात् । सत्त्वयोगात् बलयोगात् । संदानितोपि वद्वोपि । “ वद्वे संदानितं मृतं ” इत्यमरः ॥ ३ ॥ अर्पितं शरैरिति शेषः ॥ ४ ॥ किं नित्यादिश्लोकद्वयं ॥ विचिन्वता मयेति शेषः । सचिवः सहायः । साम्परायिकः युद्धे साधुः । “ युद्धायत्योः सम्परायः ” इत्यमरः ॥ ५-६ ॥ पञ्चत्वं मृतिं ॥ ७ ॥ किं नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । अहं तं लक्ष्मणं विना अयोध्यां यदा यास्यामि तदा कौसल्यां कैकयीं च किं वक्ष्यामि । सुमित्रां कथमाश्वासयिष्यामि ॥ ८-९ ॥ कथमित्यर्थः ॥ यशस्वि-

नमित्यनेन तद्यशो मया न लब्धमिति खिद्यति ॥ १० ॥ यो मया सह वनं यातः तेन विनाऽयोध्यां गतोऽहं सुमित्रया कृतमुपालम्भं उक्तप्रकारं सोढुं कथं शक्यामि ॥ ११ ॥ इहैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ दुष्कृतकर्माणं । लक्ष्मणवनानयनमेव दुष्कृतं कर्म ॥ १३ ॥ स त्वमित्यन्वयः ॥ १४-१५ ॥ शयान इति । अयमिति शेषः । अत्र शरतल्पस्थानीयोस्तगिरिः । शरस्थाने किरणाः । शोणितस्थाने रक्तवर्णत्वं ॥ १६ ॥ रुजा व्यथा । दृष्टिरागेण वीक्षणप्रेम्णा ॥ १७ ॥ तथैव तेन प्रकारेण । मात्रादिस्नेहमविचार्येत्यर्थः । यमक्षयमित्यत्रापि यान्तमित्यनुषज्यते ॥ १८-१९ ॥

स० प्रत्यबुध्यत । तत्रनिमित्तमाह । स्थिरत्वात् प्रलयादावप्येकस्यैवस्थैर्यात् । नित्यनित्यत्वादित्यावत् । सत्त्वयोगात् बलोपा-
 यात् । संदानितोबद्धः सन् । एतेनासुरमोहनाय रामः स्वेच्छयैव संदानित इति ज्ञायते ॥ ३ ॥ स० कौसल्यां किं नुवक्ष्यामि एतेन कौ-
 सल्यायाराम इव लक्ष्मणप्रेमैति सूच्यते ॥ ८ ॥ स० वेपन्तीं वेपमानां कुररीमिव वेपमानामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ ति० शरभूतः
 शरैर्बाणसरीरलाच्छररूपप्राप्तः । तत्तद्वन्नस्ति सरद्विधिरव्याप्तशराः किरणस्थानीयाः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. पतितं. २ ख. च. छ. ज. लक्ष्मणं भ्रातरं दीनं. क. घ. लक्ष्मणं भ्रातरं रामः. ३ क. ख. घ.—ट. कार्यल-
 व्या. ग. कार्यलङ्घ्या. ४ क.—ट. प्राणान्वा. ५ च. झ. ञ. ट. वेपन्ती. ६ क. ख. ग. च.—ट. यदि. ७ ड.—ट.
 मत्कृते. ८ ड. झ. पातितः. ९ ड.—ट. बहवो युद्धे निहता राक्षसाः क्षितौ । तस्यामेवाद्यशरस्त्वं शेषे विनिहतः शरैः. १० झ.
 सशोणितपरिभुतः. ११ ड. च. झ. ञ. ट. शरभूतस्ततो भाति. १२ ड.—ट. चाब्रुवतो यस्य.

सुरुष्टेनापि वीरेण लक्ष्मणेन न संसरे ॥ परुषं विप्रियं वाऽपि श्रावितं तु कदाचन ॥ २० ॥
 विससर्जैकवेगेन पञ्चवाणशतानि यः ॥ इष्वस्त्रेध्वधिकस्तस्मात्कार्तवीर्याच्च लक्ष्मणः ॥ २१ ॥
 अस्त्रैस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः ॥ सोऽयमुर्व्या हतः शनैर् महाईशयनोचितः ॥ २२ ॥
 यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः ॥ तच्च मिथ्या प्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ २३ ॥
 अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमितोऽहमि ॥ मैत्र्या हीनं मया राजत्रावणोऽभिद्रवेद्वली ॥ २४ ॥
 अङ्गदं तु पुरस्कृत्य ससैन्यः ससुहृज्जनः ॥ सागरं तर सुग्रीव नीलेन च नलेन च ॥ २५ ॥
 कृतं हनुमता कार्यं यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलाङ्गुलाधिपेन च ॥ २६ ॥
 अङ्गदेन कृतं कर्म मैन्देन द्विविदेन च ॥ युद्धं केसरिणा संख्ये घोरं संपातिना कृतम् ॥ २७ ॥
 गवयेन गवाक्षेण शरभेण गजेन च ॥ अन्यैश्च हरिभिर्युद्धं मदर्थे त्यक्तजीवितैः ॥
 न चातिक्रमितुं शक्यं देवं सुग्रीव मानुषैः ॥ २८ ॥

यत्तु शक्यं वयस्येन सुहृदा च परंतप ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥ २९ ॥
 मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्विर्वानरर्षभाः ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ ३० ॥
 शुश्रुवुस्तस्य ते सर्वे वानराः परिदेवनम् ॥ वर्तयाश्चक्रुरश्रूणि नेत्रैः कृष्णेतरेक्षणाः ॥ ३१ ॥
 ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा विभीषणः ॥ आजगाम गदापाणिस्त्वरितो यत्र राघवः ॥ ३२ ॥
 तं दृष्ट्वा त्वरितं यान्तं नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ वानरा दुद्रुवुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् ॥ ३३ ॥
 ['निश्चेष्टौ विगतज्ञानौ रणरेणुसमुक्षितौ ॥ शयानौ शरतल्पस्थौ द्रष्टुमायाद्विभीषणः ॥ ३४ ॥
 तं राक्षसेन्द्रात्मजशङ्कया ते निपातिनौ राजमुनौ च दृष्ट्वा ॥

विभीषणं विव्यथिरे च दृष्ट्वा मेवा यथा वायुहताः प्रवङ्गमाः ॥ ३५ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

विप्रियं अहितं । सुरुष्टेनापि लक्ष्मणेन श्रावितं विप्रियं च्यते । आश्रुतं प्रतिज्ञातं ॥ २३ ॥ प्रतियातुं किष्कि-
 परुषं वाक्यं न स्मरामीत्यर्थः ॥ २० ॥ यः कार्त-
 वीर्यः सहस्रबाहुः एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन । कृतमित्यादिसार्धश्लोकत्रयं ॥ संपातिना वानरेण
 यावता कालेन पञ्चवाणशतानि विससर्ज ॥ २६—२८ ॥ वयस्येन मित्रेण । सुहृदा च शोभ-
 प्रायुङ्क्त । द्विभुजोप्ययं लक्ष्मणः तावत्तत्र कालेन नहृदयेन वा । चशब्दो वाशब्दार्थकः । धर्मभीरुणा
 तावतो बाणान् विसृजन् । इष्वस्त्रेण विषये तस्मात्का-
 र्तवीर्यादधिक इत्यर्थः ॥ २१ ॥ हन्यान् हन्तुं शक्तः । धर्मो नश्यतीति भीरुणेत्यर्थः । अधर्मभीरुणेति वा
 शक्ति लिङ् ॥ २२ ॥ यन् यस्मान् विभीषणो राक्षा-
 सानां राजा न कृतः । तस्मान् मिथ्याप्रलप्तं राजानं पदच्छेदः ॥ २९—३० ॥ वर्तयाश्चक्रुः प्रवर्तयाश्चक्रुः ।
 त्वां करिष्यामीति मिथ्या प्रलपितं मां प्रधक्ष्यति । कृष्णेतरेक्षणाः रक्तेक्षणा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तत इत्या-
 दहृतीत्यर्थः । आश्रुतकार्यनिर्वाहाभावेन मिथ्येत्यु-
 च्यते । काण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥

स० सुरुष्टेनापि येनकेनचित् । परुषं निष्ठुरं । अप्रियं । कदाचन उक्तमितिशेषः । नसंसरे नसंस्मरामीत्येवश्रावितं ।
 अन्यथापरुषाप्रियश्रावणापेक्षयाऽन्तर्निगूढसरोपसात्प्रताप्रतीयेत । तच्चैवदिकलैकिकाननुकूलमित्येवमेवान्वयःसमञ्जसः ॥ २० ॥
 इत्येकोनपञ्चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ घ. कार्तवीर्यार्जुनादपि. २ ड. छ. ट. सलहीनं. ज. सनुहीनं. ३ ड.—ट. त्रावणोभिभविष्यति. ४ ड.—ट.
 परंमम. ५ क. ड.—ट. येसर्वे. ६ क. ग.—ट. परिदेवितं. ७ ड. झ. ज. ट. वर्तयाश्चकिरेयूणि. ८ ड. झ. ट. त्वरितंयत्र.
 ९ घ. दुद्रुवुःशीघ्रं. १० इदंश्लोकद्वयं प्राचीनकोशेषुनदृश्यते.

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

सुग्रीवचोदितेन जावता रामसमीपमागच्छन्निगदापणौ विभीषणे इन्द्रजिह्वमेण विद्वतां वानराणां तस्य विभीषणत्वभाषणेन समाश्रयनपूर्वकं प्रतिनिवर्तनम् ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणसमीपमेव सलिलेन तन्मथनपरिमार्जनपूर्वकं विलपतो विभीषणस्य सुग्रीवेण समाश्रयनम् ॥ २ ॥ सुग्रीवेण स्वयं रावणवधप्रतिज्ञानपूर्वकं राघवयोः किष्किन्धाप्रापणं चोदितेन सुषेणेन तं प्रति संजीवकरव्यादिमहोपधिषमानयनाय क्षीरोदं प्रति हनुमच्चोदनचोदना ॥ ३ ॥ अत्रान्तरे स्वयमेव सत्वरसमागतेन गरुडेन रामलक्ष्मणयोर्नागपाशविध्वंसनपूर्वकं परिष्कृष्टः ॥ ४ ॥ रामप्रश्नेन तिजस्वरूपनिवेदनपूर्वकं सप्रदक्षिणंगते गरुडे वानरैर्हर्षादुच्चैरुद्योपणम् ॥ ५ ॥

अथोवाच महातेजा हरिराजो महाबलः ॥ किमियं व्यथिता सेना भूदवातेव नौर्जले ॥ १ ॥

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा बालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ शरजालाचितौ वीरावुभौ दशरथात्मजौ ॥

शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ३ ॥

अथाब्रवीद्वाणरेन्द्रः सुग्रीवः पुत्रमङ्गदम् ॥ नानिमित्तमिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु ॥ ४ ॥

विषण्णवदना ह्येन त्यक्तप्रहरणा दिशः ॥ प्रपलायन्ति हरयस्त्रासादुत्फुल्लोचनाः ॥ ५ ॥

अन्योन्यस्य न लज्जन्ते न निरीक्षन्ति पृष्ठतः ॥ विप्रकर्षन्ति चान्योन्यं पतितं लङ्घयन्ति च ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः ॥ सुग्रीवं वर्धयामास रौघवं च निरैक्षत ॥ ७ ॥

विभीषणं तं सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम् ॥ ऋक्षराजं समीपस्थं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ ८ ॥

विभीषणोऽयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः ॥ विद्रुवन्ति परिव्रस्ता रावणात्मजशङ्कया ॥ ९ ॥

शीघ्रमेतान्मुसंस्त्रान्बहुधा विप्रधावितान् ॥ पर्यवस्थापयारुह्याहि विभीषणमुपस्थितम् ॥ १० ॥

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु जाम्बवानृक्षपार्थिवः ॥ वानरान्सान्त्वयामास र्सन्निरुध्य प्रधावतः ॥ ११ ॥

ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसंभ्रमाः ॥ ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १२ ॥

विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरश्चितम् ॥ लक्ष्मणस्य च धर्मात्मा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १३ ॥

जलक्लिबेन हस्तेन तयोर्नेत्रे प्रमृज्य च ॥ शोकसंपीडितमना रुरोद विललाप च ॥ १४ ॥

इमौ तौ सत्त्वसंपन्नौ विक्रान्तौ प्रियसंयुगौ ॥ इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १५ ॥

अथ रामस्य नागपाशविमोचनं पञ्चाशे—अथोवाचेत्यादि ॥ तादात्विकसेनापलायननिमित्तमजानानः पृच्छति—किमिति । किं कर्म । उवाच वानरानिति शेषः । मूढः मूर्च्छितः । विरुद्धदिग्वाय्वन्तरामिहत इत्यर्थः । बालाहतेति यावत् ॥ १ ॥ सुग्रीवस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ रामव्यथां विना किमन्यत्रिमित्तमित्युत्तरयति—न त्वमिति ॥ अत्र काकुः । त्वं न

पश्यसि किमित्यर्थः । रामं लक्ष्मणं चेत्युभावित्यन्वयः ॥ ३ ॥ स्वयमुद्घाटयति—अथेत्यादिना ॥ इदं रघुसिंहयोः शरतल्पशयनं । अनिमित्तं न भवतीति मन्ये । अन्येन भयनिमित्तेन भवितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—विषण्णेत्यादिना ॥ त्यक्तप्रहरणाः त्यक्तशिलाद्यायुधाः । अन्योन्यस्य अन्योन्यं । विप्रकर्षन्ति द्रुतगमनार्थमाकर्षन्ति ॥ ४-९ ॥ विप्रधावि-

स० इदं कपिलायनं अनिमित्तं अकारणकर्ममन्ये । पलायनप्रयोजकेन भयेन लघुक्तेतरेण भवितव्यमित्यङ्गदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

स० त्रासात् नूतनभीतेः ॥ ५ ॥ स० वानरभीषणं इन्द्रजिह्वमजनकतया ॥ ८ ॥

[पा०] १ ख. प्रौढवातेव. २ ख. किमुपश्यसि. ३ ख. ड.—ट. पलायन्तेत्रहरयः. ४ छ. जल्पन्ति. ५ ड. झ. अ. ट. राघवं च जयाशिषा. ६ क. ख. घ.—ट. द्रवन्त्यागतसंनारावणात्मजशङ्कया. ७ क. वानरान्वायामासनिवर्त्यप्रतिधावतः. ८ ख. ड.—ट. संनिवर्त्य. ९ ड. वानरामुक्तसाध्वसाः. च. छ. झ. य. ट. वानरास्त्यक्तसाध्वसाः. १० घ.—ट. व्यथितस्तदा. ११ ड.—ट. मिमृज्य च.

भ्रातुः पुत्रेण मे तेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना ॥ राक्षसा जिह्मया वृद्ध्या चालितावृजुविक्रमौ ॥ १६ ॥
 शरैरिमावलं विद्धौ रुधिरं समुक्षितौ ॥ वमुधायामिमौ मुमौ दृश्येते शल्यकाविव ॥ १७ ॥
 ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया ॥ तावुभौ देहनाशाय प्रमुमौ पुरुषर्षभौ ॥ १८ ॥
 जीवन्नद्य विपक्षोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः ॥ प्रामप्रतिज्ञश्च गिषुः सकामो रावणः कृतः ॥ १९ ॥
 एवं विलपमानं तं परिष्वज्य विभीषणम् ॥ मुग्रीवः सत्त्वसंपन्नो हरिगजोऽजवीदिदम् ॥ २० ॥
 राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र मंशयः ॥ रावणः सह पुत्रेण स कामं नेह लप्स्यते ॥ २१ ॥
 न रुजापीडितावेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ त्यक्त्वा मोहं वधिष्येते सगणं रावणं रणे ॥ २२ ॥
 तमेनं सान्त्वयित्वा तु समाश्वास्य च राक्षसम् ॥ मुपेणं श्वशुरं पार्श्वे मुग्रीवस्तमुवाच ह ॥ २३ ॥
 सह शरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिन्दमौ ॥ गच्छ त्वं भ्रातरौ गृध्र किष्किन्धां रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥
 अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहवान्ववम् ॥ मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टमिव श्रियम् ॥ २५ ॥
 श्रुत्वेतद्भानेरन्द्रस्य मुपेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ देवासुरं महद्युद्धमनुभूतं सुदारुणम् ॥ २६ ॥
 तदा स दानवा देवाश्चरसंस्पर्शकोविदाः ॥ निजघ्नुः शस्त्रविदुषश्छादयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥
 तानार्तान्नष्टमंज्ञांश्च परामुंश्च बृहस्पतिः ॥ विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिर्गोपधीभिश्चिकित्सति ॥ २८ ॥

तान् पलायमानान् ॥ १०—१५ ॥ दुष्पुत्रेण कपटः ॥ १८—२१ ॥ न रुजापीडितौ इयं रुजा अनयो-
 युद्धेन पितुरवद्यावहेन । चालितौ वञ्चितौ । कजु- राज्यनिकटानिकरी न भवति । किंतु मोहमात्रकारि-
 विक्रमौ अकपटविक्रमौ ॥ १६ ॥ मुमौ मुपसदृशौ । गीत्यर्थः ॥ २२—२५ ॥ अनुभूतं मया ज्ञातं । शर-
 शल्यकौ कपटकिंवराहौ ॥ १७ ॥ ययोरित्यादिचतुः- संस्पर्शकोविदाः शरप्रयोगसमर्थाः । स्पर्शो दानमिति
 श्लोकी ॥ अत्र वक्तव्यं सर्वमभयप्रदानं दर्शितं पर्यायः ॥ २६—२७ ॥ मन्त्रयुक्ताभिः मन्त्रप्रचुराभिः ।

स० भ्रातुः रावणस्य पुत्रेण । नोभयोः पितापुत्रयोरेवेतावृद्धयोऽधिलं किंतु परंपरैवेदश्रुत्याह—दुष्पुत्रेणिति । दुर्दुष्टः पुत्रो
 यस्यासौताथा ॥ १६ ॥ स० इमौ अलंविद्धौ इमौ मुमाविलम्बयः पृथक्पृथगिति नान्यतरं वैयर्थ्यं । यद्वा इकामः तस्यापिमाशोभा
 याभ्यां तौ । एवमपिशोभागतानेति भावः । छत्रिन्यायेनेमाविति वा कामात्कामपालस्योत्तमत्वात्तत्वालक्ष्मणस्य वा इमावितिसं-
 भवति । ‘इकामदेवेल्लन्ययम्’ इति विश्वः ॥ १७ ॥ स० देहनाशाय स्वेदेहनाशाय । यद्वा महेहनाशाय । एतयोरित्यानर्थो
 यदि तर्हि ममराज्याशैकत्रतिष्ठतु रावणोऽपि पुत्रपत्न्यकोपेन मारयेदित्येतेन यत्नेनेति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ स० प्रतिज्ञायतदिति प्रतिज्ञा
 प्रतिज्ञातोर्थः सीतापरित्यागाभावकृतः प्रामोयेन सन्तथा । सकामः सन्नाशनं किष्किन्धराज्यप्राप्त्या । कृतः । अनयोरेवंस्वार्पणेनेति-
 शेषः ॥ १९ ॥ स० विलपमानं विलम्बनं । पदभ्यत्यासेन विलापकलकस्य विभीषणोऽपि नान्यस्य वदन्त्यासं कविरवगमयामासेति श्रेयं
 ॥ २० ॥ स० गरुडाधिष्ठितौ गरुडे अधिष्ठितौ गरुडवाहनौ रामश्च । अधिष्ठानमधिष्ठितं गरुडस्येवाधिष्ठानं सन्निधानं यथेति
 गरुडाधिष्ठितौ रामलक्ष्मणौ । मोहं नागशासादनजं । अयमेव पाटो न्यायः । गरुडगमनेन नागपाशविशेषस्यात्रोत्तरत्रेव बहुपुरा-
 णेषु श्रवणात् । तानि च स्वावसरे वक्ष्यामः । ‘न रुजापीडिताविति पठित्वा’ इति तीर्थपाठस्य तदुपेक्षितत्वं सूचयन्नागोजिभट्टः स्वयंपाङ्कं
 ‘गरुडाधिष्ठितौ’ इति पठित्वा ‘गरुडोपासकतया विदितौ’ इति निर्मूलमर्थवदन्त्याह श्रुत्वेति संतोष्य ॥ २२ ॥ स० उत्तरश्लोक-
 द्वयमेकान्वयि । राक्षसं विभीषणं । सान्त्वयित्वा सुरेणं च समाश्वास्य च गच्छेत्तत्रादितिसंबन्धः । एतेनान्यतरातिरेकशङ्काया-
 ‘सान्त्वयित्वेत्येवार्थकथनं समाश्वासयित्वेति’ इति वदन्तो नागोजिभट्टस्य बहुस्थलेषु द्वितीयादीनां श्लोकानामेकान्वयं नुवतोऽन्वयज्ञान-
 दारिद्र्यं बोल्यते । ‘सान्त्वयित्वा गरुडानुग्रहसंभावनयेत्यर्थः । अनेन मुग्रीववाक्येन रामविषये लक्ष्मणस्य भगवद्वतारलक्षणं सूचितं’
 इति तद्वचनं ‘गरुडोपासकतया विदितौ’ इति ‘गरुडानुग्रहसंभावनया’ इति स्ववचनव्याहृतिसंयुक्तं । तेनाभगवद्वतारलहेतो-
 रूपासकलस्य तदनुग्रहात्तत्त्वस्यैव प्रतीतेः ॥ २३—२४ ॥ शि० राक्षसं विभीषणमेवमाश्वास्य बोधयित्वा सान्त्वयित्वा तापं
 निरस्य सुषेणमुवाच ॥ २३ ॥ ति० यावच्छब्धसंज्ञौ भविष्यतः तावदनयोरक्षार्थं एतौ गृहीताः शरैर्हरिगणैः सह किष्किन्धां गच्छ
 ॥ २४ ॥ स० आगमनप्रयोजनस्यानिष्पत्तेः कथं कथं गन्तव्यमित्यत्र आह—अहं हिति । नष्टौ वक्ष्यादिभिरदर्शनं प्रापितां श्रियं

[पा०] १ ड. च. झ. व. ट. भ्रातृपुत्रेण चैतेन. २ क. ख. च. छ. ट. चालिताप्राज्यविक्रमौ. ग. ड. झ. वञ्चितावृजु-
 विक्रमौ. ३ ड.—ट. तावितौ. ४ ट. सलनापन्नः. ५ ड. च. झ. अ. ट. नेह. ६ ड. झ. ट. गरुडाधिष्ठितावेतौ. ७ क. ख. ग.
 च.—ट. तमेवं. ८ क. घ. विभीषणं. ९ घ.—ट. पुरातनं. १० ग. घ. ड. झ. अ. ट. संस्पर्शकोविदान्.

तान्यौषधान्यानयितुं क्षीरोदं यान्तु सागरम् ॥ जवेन वानराः शीघ्रं संपातिपनसादयः ॥

हरयस्तु विजानन्ति पार्वतीस्ता महौषधीः ॥ २९ ॥

संजीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मिताम् ॥ ३० ॥

चन्द्रश्च नैम द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे ॥ अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ॥

ते तत्र निहिते देवैः पर्वते परमौषधी ॥ ३१ ॥

अयं वायुमुनो राजन्हनुमांस्तत्र गच्छतु ॥ ३२ ॥

एतस्मिन्नन्तरे वायुर्मैवांश्चापि सविद्युतः ॥ पर्यस्यसागरे तोयं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ३३ ॥

महता पञ्चवनेन सर्वद्वीपमहाद्रुमाः ॥ निपेतुर्भिन्नविटपाः समूला लवणाम्भसि ॥ ३४ ॥

अभवन्पद्मगास्त्रस्ता भोगिनस्तत्रवासिनः ॥ शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५ ॥

ततो मृद्वर्ताद्रुडं वैनतेयं महाबलम् ॥ वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३६ ॥

नैमागतमभिप्रेक्ष्य नागान्ते विप्रदुद्रुवुः ॥ यैस्तौ सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥ ३७ ॥

ततः सुपर्णः काकुत्स्थो दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्दितः ॥ विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥ ३८ ॥

वैनतेयेन संप्लुष्टास्तयोः संरुरुद्रुव्रणाः ॥ सुवर्णे च तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९ ॥

तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणः ॥ प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः ॥ ४० ॥

विद्यामिः मृतसंजीविनीप्रभृतिभिः । चिकित्सति
अचिकित्सन् ॥ २८ ॥ तान्यौषधानीत्यादिसार्धश्लोकः
॥ २९ ॥ संजीवकरणीमित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ अत्रान-
यितुं यान्त्वित्यनुपपद्यते । पूर्वोक्तक्षीरोदमध्ये संजीव-
करणीं विशल्यां चानयितुं यान्त्वित्यर्थः । तयोरेवा-
त्रोपयोगादिति भावः ॥ ३० ॥ ते कुत्र विद्येते इत्य-
त्राह—चन्द्रश्चेत्यादिना ॥ सागरोत्तमे क्षीरोदे । यत्र
प्रदेशे अमृतं मथितं तत्र चन्द्रद्रोणाख्यौ पर्वतौ स्तः
तयोन्ते महौषधी स्त इत्यर्थः । तत्रावस्थाने हेतुमाह—
ते तत्रेति । पर्वते पर्वतयोः । जात्येकवचनं ॥ ३१ ॥
अयमित्यर्थः ॥ औषध्यन्तरानयने पनसादयो गच्छ-
न्तु । संजीवविशल्यानयने तु हनुमान् गच्छत्विति
विज्ञेयं ॥ ३२ ॥ मेघान् सागरतोयं च पर्यस्यन् पर्व-
तान्कम्पयन्निव गरुडपक्षवायुरुदभूदिति शेषः ।

सर्वद्वीपमहाद्रुमाः । सर्वपदं द्रुमविशेषणं । द्वीपं च
लङ्का । लवणाम्भसि लवणसमुद्रे ॥ ३३—३४ ॥
भोगिनः प्रशस्तकायाः । तत्रवासिनः लङ्काद्वी-
पवासिनः । यादांसि जलजन्तवश्च । लवणार्णवं
लवणार्णवमध्यं । भयादन्तर्मग्ना इत्यर्थः ॥ ३५—
३८ ॥ व्रणाः क्षतानि । संरुरुदुः संरुढाः ।
अज्ञातस्वरूपा बभूवुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तेजः पराभि-
भवनसामर्थ्यं । पराधिक्षेपासहनं वा । वीर्यं परा-
क्रमः । बलं शारीरं । औजः कान्तिः । उत्साहः
लोकोत्तरकार्येषु स्थिरतरप्रयत्नः । प्रदर्शनं सूक्ष्मार्थपरि-
ज्ञानं । बुद्धिः विवेकः । स्मृतिः अनुभूतार्थाविस्मरणं ।
एतत् सर्वं द्विगुणं वैनतेयसंस्पर्शवशात् पूर्वतोप्यधिकं
जातमित्यर्थः । अत्र धीरिति गायत्र्याः सप्तदशाक्षरं ।

संपदमिव ॥ २५ ॥ ति० पार्वतीपर्वतप्रतिष्ठिते । ते ओषधी । विजानन्ति । पार्वती इतिद्विवचनमार्थं ॥ ३० ॥ ति० यद्य-
पिपनसादयोजानन्ति । तथापि शीघ्रमपगमनार्थं वायुसुतोयातु ॥ ३२ ॥ ति० एतस्मिन्नन्तरे ओषध्यानयनवार्ताकाले । सागरे
तोयंपर्यस्य अतिलहरीयोगिकृत्वा पर्वतान्कंपयन्पक्षवायुरभूत् । सविद्युतोमेघाश्चासन् ॥ ३३ ॥ स० चन्द्रसमप्रभेइत्यनेन
लोकानुकरणार्थमेवापातः आयातःसेवार्थगरुडइतिध्वन्यते । अन्यथा मुखविकारापत्तेः ॥ ३८ ॥ ति० प्रदर्शनं शब्दानुमाना-
भ्यांपरोक्षार्थनिश्चयः । बुद्धिपरोक्षनिश्चयः । द्विगुणा वैनतेयस्पर्शात्पूर्वतोप्यधिका । अत्रान्यैर्देवैरवतीर्थभगवतोरामस्यमूलमूर्ते-
राशुपकारःसंपादितः । गरुडेनतु स्वरूपतएवेतिबोध्यं ॥ ४० ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. पार्वतीतेमहौषधी. क. पर्वतस्थाः. २ क. ख. च. ज. नाम्ना. ३ ग. घ. ङ. झ. ट. तौतत्रविहि-
तौदेवैःपर्वतौतौमहोदधौ. ४ च. छ. ब. पर्वतेतुमहौषधी. ५ ड.—ट. पर्यस्य. ६ क. ग.—ट. पर्वतान्. ७ क. घ.—ट. निपे-
तुर्मेघ. ८ ड. झ. ट. मल्लि. ९ ख. ग. समागतं. १० ड.—ट. येस्तुतौपुरुषौबद्धौ. ग. यौतौ. ११ झ. ट. द्विगुणातयोः.

तावुत्थाप्य महावीर्यां गरुडो वासवोपमौ ॥ उभौ तौ सम्रजे हृष्टौ रामश्चैतमुवाच ह ॥ ४१ ॥
 भवत्प्रसादाच्चसनं रावणिप्रभवं महत् ॥ आवामिह व्यतिक्रान्तौ पूर्ववद्वलिनौ कृतौ ॥ ४२ ॥
 यथा तातं दशरथं यथाऽजं च पितामहम् ॥ तथा भवन्तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥
 को भवात्रूपसंपन्नो दिव्यस्त्रगनुलेपनः ॥ वसानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥ ४४ ॥
 तमुवाच महातेजा वैनतेयो महाबलः ॥ पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ४५ ॥
 अहं सखा ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो वहिश्चरः ॥ गरुत्मानिह संप्राप्तो युवाभ्यां साह्यकारणान् ॥ ४६ ॥
 असुरा वा महावीर्या दानवा वा महाबलाः ॥ सुराश्चापि सगन्धर्वाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ४७ ॥
 नेमं मोक्षयितुं शक्ताः शरबन्धं सुदारुणम् ॥ मायाबलादिन्द्रजिता निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥ ४८ ॥
 एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्रा विपोल्वणाः ॥ रक्षोमायाप्रभावेन शैरा भूत्वा त्वदाश्रिताः ॥ ४९ ॥
 सभाग्यश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा समरे रिपुघातिना ॥ ५० ॥
 इमं श्रुत्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणोऽहमागतः ॥ सहसा युवयोः स्नेहात्सखित्वमनुपालयन् ॥ ५१ ॥
 मोक्षितौ च महाधोरादसात्सायकबन्धनान् ॥ अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव हि ॥ ५२ ॥

षोडशसहस्रश्लोका गताः ॥ ४० ॥ ताविति । क्रिया- युवाभ्यां युवयोः । पष्ठर्थं तृतीया । साह्यकारणान्
 भेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ ४१ ॥ व्यतिक्रान्तौ लङ्घितवन्तौ । साहाय्यार्थ ॥ ४६—४८ ॥ काद्रवेयाः कद्रुपुत्राः ।
 गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः ॥ ४२—४३ ॥ विरजे निर्मले मायाबलान् आश्चर्यशक्तिरूपबलान् ॥ ४४—४५ ॥
 ॥ ४४—४५ ॥ सखा बाह्वन्त्रेण सहाय इति गृहोक्तिः । सहसा जवेन ॥ ५१ ॥ अप्रमादश्चकर्तव्य इति ।

ति० यथातातं दशरथं स्वावतारोचितं कश्यपप्रजापत्यं । अजं च पितामहं चतुर्मुखब्रह्मं । मे हिरण्यगर्भात्मनस्तदंशम् । स०
 यथा दशरथं तातं पितामहं अजं आसाद्य मे हृदयं प्रसन्नं तथा भवन्तमासाद्य हृदयं प्रसीदति । प्राप्तस्वरूपपितृपितामहनिर्देशनं
 मूलरूपेणागतगरुडानुरूपमिति बहिः । यथा तातं तव पितरं कश्यपं तव पितामहं मरीचिं अजं च ब्रह्मण्यं प्रपितामहं । आसाद्य प्राप्य
 आभवं सम्यग्ज्ञानं तव अमवं संसाररहितं दशरथं दशसुदिक्षुरथः कायो यस्य सतं व्यामं । तं मे मामासाद्य ता हृदयं प्रसीदति
 प्रसन्नमभूत् । सेवया जन्मसाफल्यात् । यथा तातं पितामहं आसाद्य स्थितं भवन्तमुद्दिश्य तेषां हृदयं प्रसन्नं तथा भवन्तमुद्दिश्य मे हृदयं प्रसी-
 दतीति वा हृदयमिति हृदयपदेनासूचयत्कविरिति ज्ञेयं । 'रथः स्यात्सन्दनेकाये' इति विधेः । शि० यथा दशरथं यथा अजं च आसाद्य मे
 हृदयं प्रसीदति तथा भवन्तमासाद्य प्रसीदति । एतेन गन्तव्यं त्वत्तुल्यं चिन्तितं ॥ ४३ ॥ ति० को भवानिति । अयं प्रश्नोपनिषत्पुष्पाङ्ग-
 चित्तव्यवहारएव तत्सत्यत्वं प्रत्यापनार्थः । अत्र रामसमीपगमनपर्यन्तं पक्ष्याकारेण वागमनं निधिमार्गेण नागबन्धनं च निरस्य राघवव्य-
 र्शनाद्यर्थपुरुषाकारेण व्यवहृतवानिति बोध्यम् । तदाह—रूपसंपन्न इति । दिव्यरूपसंपन्न इत्यर्थः । स० भवान् क इति मुप्यल्लेखे ।
 सोऽप्यसुरमोहाद्येति ज्ञेयं । रूपसंपन्नः सुरूपः नः प्रसादादेव रूपसंपन् । भवान् न एव अस्मदीय एव । कद्वकः वा युवद्वेगवान्वासूर्यश्च
 प्रकाशमानो वेति क इति मानसिकोभिप्रायः । विरजे शुद्धे 'अर्थाः पादरजोपमाः' इत्युक्ते रजशब्दपर्यायोऽयं रजशब्दः ॥ ४४ ॥
 स० तं ते इति पूर्वमुक्तवतोगरुडस्य सेवकस्य तद्व्युक्तजिह्वाजिहेतीति सूचयति युवयोरित्युक्त्या । एवं सति सति चच्छत्रिन्मयाऽवकाशे
 न प्रत्यवेयाद्वैनतेय इति भावोपिकवेज्ञातव्यः । सखिलं लज्जोत्तरेण 'विष्णुना च न दाकाशे वैनतेयः समेधिवान् । तस्य नारायणस्तुष्ट-
 स्तेनालौल्येन कर्मणा । तमुवाचाव्ययो देवो वरदोसीति खेरम् । सवन्नेन वतिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः । उवाच चैनं भूयोपि नारायणमि-
 देवचः । अजरश्चामश्चस्याममृतेन विनाप्यहम् । एवमस्त्विति तं विष्णुं रुवाच विनतासुतम् । प्रतिगृह्य वरीतां तु गरुडो विष्णुमब्रवीत् ।
 भगवते पिवरं दक्षिणो तु भगवानपि । तं वरेवाहं विष्णुं गृह्णन्तं महाबलम् । ध्वजं च चक्रं भगवानुपरिस्थाय संतितम् । एवमस्त्विति
 तं देवमुक्त्वानारायणं खगः । ब्रजाज" इति भारतादिपूर्वसौपर्णाद्व्याने चोक्तमनुसंधेयम् । इदं सर्वं कर्मणि पारवश्येनेति सन्तव्यम् ।
 ति० अहं सखेति । सखिलात्सुप्रोवादिबद्देवसाह्यकरणार्थमागत इति भावः ॥ ४६ ॥ स० श्रुत्वा देवचारमुखादिति शेषः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. महातेजागरुडो. २ ड. झ. ट. उपायेन व्यतिक्रान्तौ शीघ्रं च वलिनौ. ३ क.—घ. च. छ. ज.
 शीघ्रं च वलिनौ. ४ ड. छ. झ. ज. ट. युवयोः. ग. भवद्भ्यां. घ. तवसौभाग्यकारणान्. ५ ड. झ. ट. वानरावा. ६ ड. झ. ट.
 शरभूतास्त्वदाश्रिताः. ख. च. ज. शरभूतास्त्वदाश्रिताः. ७ झ. विक्रान्तस्त्वरमाणो. ८ ड. च. झ. ट. सहसंवाचयोः.

प्रकृत्या राक्षसाः सर्वे संग्रामे कृष्टयोधिनः ॥ शूराणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं बलम् ॥ ५३ ॥
 तत्र विश्वसितव्यं वो राक्षसानां रणाजिरे ॥ एतेनैवोपमानेन नित्यं जिह्वा हि राक्षसाः ॥ ५४ ॥
 एवमुक्त्वा ततो रामं सुपर्णः सुमहाबलः ॥ परिष्वज्य सुहृत्स्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५५ ॥
 सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ ५६ ॥
 न च कौतूहलं कार्यं सखित्वं प्रति राघव ॥ कृतकर्मा रणे वीर सखित्वमनुवेत्स्यसि ॥ ५७ ॥
 बालवृद्धावशेषां तु लङ्कां कृत्वा शरोर्मिभिः ॥ रावणं च रिपुं हत्वा सीतां समुपलप्स्यसे ॥ ५८ ॥
 इत्येवमुक्त्वा वचनं सुपर्णः शीघ्रविक्रमः ॥ रामं च विरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसाम् ॥ ५९ ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा परिष्वज्य च वीर्यवान् ॥ जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥ ६० ॥
 निरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो वानरयूथपाः ॥ सिंहनादांस्तदा नेदुर्लाङ्गलान्दुधुवुस्तदा ॥ ६१ ॥
 ततो भेरीः समाजमुर्मदङ्गाश्चाध्यानादयन् ॥ दध्मुः शङ्खान्संग्रह्णाः क्ष्वेलन्त्यपि यथापुरम् ॥ ६२ ॥
 आस्फीड्यास्फीड्य विक्रान्ता वानरा नगयोधिनः ॥ द्रुमानुत्पाद्य विविधांस्तस्थुः शतसहस्रशः ॥ ६३ ॥
 विमृजन्तो महानादांस्त्रासयन्तो निशाचरान् ॥ लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुर्गोक्षु कामाः पुवङ्गमाः ॥ ६४ ॥
 ततस्तु भीमस्तुमुलो निनादो बभूव शाखामृगयूथपानाम् ॥

तत्तद्वास्तुगुणप्रत्यक्षप्रयोगेषु सावधानाभ्यां भवित-
 व्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ प्रकृत्येत्यादिश्लोकद्वयं ॥ एतेनै-
 वोपमानेनेति । अनेन दृष्टान्तेन राक्षसा जिह्वा
 ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ५३—५५ ॥ रिपूणामपि वत्सलेत्य-
 नेन इन्द्रजित्द्रोषोपायो ज्ञात इति द्योत्यते ॥ ५६ ॥ अहं
 सखा ते काकुत्स्थेत्यादिनां सखित्वं कथमिति रामा-
 शयमाशङ्क्य रहस्यत्वादिदानीं तद्विषयप्रश्नो न कर्तव्यः
 रावणवधानन्तरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह—न चेति ॥
 सखित्वं प्रति सखित्वप्रश्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ रामस्यो-
 त्साहवर्धनाय भाविनमर्थं कथयति—बालेत्यादि-
 ना ॥ शरोर्मिभिः शरपरंपराभिः ॥ ५८ ॥ शीघ्रवि-
 क्रमः शीघ्रगतिः । क्रियाभेदेन सुपर्णपदद्वयान्वयः
 ॥ ५९—६० ॥ सिंहनादं नेदुः सिंहनादं चक्रुरि-
 त्यर्थः । दुधुवुः अकम्पयन् ॥ ६१ ॥ यथापुरं यथा-
 पूर्व । ननु “पिशाचान्दानवान्यक्षान्द्रुथिव्यां चैव
 राक्षसान् । अङ्गुल्यग्रेण तान्हन्त्यां” इत्युक्तनिरवधि-

कशक्तिसंपन्नः सर्वज्ञो रामः कथमज्ञ इवाशक्त इवे-
 न्द्रजिता हतो लोहिताक्तो भूमौ स्थित इवाभावयत् ।
 उच्यते । लोके समाचारप्रवर्तनायैवं स्थितः । इन्द्र-
 जित्पराजयेन ह्ययमर्थोवगम्यते । शुचीनां शुद्धभावा-
 नामृजूनां प्राणसन्देहदायिविषयमपि न विनाशः ।
 विपरीतानां पापिष्ठानां तु करतलगतापि कार्यसिद्धि-
 र्विगलति । अतः शुचित्वार्जवादिगुणयुक्तैः पुम्भिर्भ-
 वितव्यमिति सतां धर्मनिश्चयप्रतिपत्तिर्जायते । ननु
 रावणवधार्थं दैवतैरर्थितो हि विष्णू रामत्वेनावतीर्णः ।
 सत्यं, दुष्कृद्दिनाशवद्धर्मसंस्थापनमपि ह्यवतारप्रयो-
 जनं । रावणवधमात्रस्य प्रयोजनत्वे ह्येतावान्प्रयासो
 व्यर्थः स्यात् । अतएवोक्तं—“चातुर्वर्ण्यं च लोके-
 स्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति” इति । नच धर्मोपदे-
 शमात्रेण तत्सिद्धिः । तादृशोपदेशस्य श्रुतिस्मृतिभिरेव
 कृतत्वात् । स्वाचारमुखेन धर्मप्रवचनाय हि मानुष-
 भावना च कृता । अतः स्वाचारमुखेन धर्मप्रवर्तन-

स० रिपूणामपि वत्सलरिपवोपियदिसरणगताः तर्हित्वेवपिवत्सल ॥ ५६ ॥ ति० प्रदक्षिणं कृत्वा लेखनेन दिव्यदेवतावतारोरामइ-
 तिसर्वान्प्राकृतकपीन्प्रत्यपि बोधितं ॥ ६० ॥ ति० निशीथेयथाधनानां नादस्तथावानराणां नादइत्यर्थः । अवस्थानेदिनद्वयं
 युद्धावहारइत्याग्निवेद्यः ॥ ६५ ॥ इति पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. विश्वसनीयं. २ ड. झ. ट. तदारामं. ३ ख. झ. ट. यथासुखं. ४ ड. च. झ. ज. ट.
 लमुपलप्स्यसे. ५ ख. ड. छ. झ. ट. निरुजौ. ६ क. ड. च. झ. ज. ट. सिंहनादंतदनेदुर्लाङ्गलंदुधुवुश्चते. ७ झ. ट.
 प्यादयन्. ८ ख. ग. ड.—ट. अपरेस्फीड्य. ९ ड.—ट. जग्मुर्गोक्षकामाः. १० ख. ड. झ. ट. तेषां शुभीमस्तुमुलो.

क्षये निदाघस्य यथा घनानां नादः सुभीमो नदतां निशीथे ॥ ६५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

वानराणां विषादसमये तदीयहर्षोद्धोषश्रवणविषण्णेन रावणेन राक्षसान्प्रति तद्वर्षकारणावगमचोदना ॥ १ ॥ राक्षसै रणा-
ङ्गणमेत्यतदवगमेन रावणप्रति राघवयोनां राक्षसिमोक्षणस्य तत्कारणत्वनिवेदनम् ॥ २ ॥ धूम्राक्षेण रावणचोदनया राक्ष-
सैस्सह पश्चिमद्वारगमनम् ॥ ३ ॥

तेषां सुतमुलं शब्दं वानराणां तरस्विनाम् ॥ नदतां राक्षसैः सार्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १ ॥
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं श्रुत्वा स निनदं भृशम् ॥ सचिवानां ततस्तेषां मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
यथाऽसौ संप्रहृतानां वानराणां समुत्थितः ॥ बहूनां सुमहानादो मेघानामिव गर्जताम् ॥
व्यक्तं सुमहती प्रीतिरितेषां नात्र संशयः ॥ ३ ॥
तथा हि विपुलैर्नादैश्चक्षुभे वरुणालयः ॥ ४ ॥
तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अयं च सुमहान्नादः शङ्कां जनयतीव मे ॥ ५ ॥
एतच्च वचनं चोक्त्वा मन्त्रिणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच नैकैर्नामत्र ममीपपरिवर्तिनः ॥ ६ ॥
ज्ञायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७ ॥
तथोक्तास्तेन संप्रान्ताः प्राकारमधिख्यते ॥ ददृशुः पालिनां सेनां सुग्रीवेण महान्मना ॥ ८ ॥
तौ च मुक्तौ सुधोरेण शरवन्धेन राघवौ ॥ समुत्थितौ महावेगौ विषेदुः प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ९ ॥
संत्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते ॥ विषण्णवदना घोरा राक्षसेन्द्रमुपस्थिताः ॥ १० ॥
तदप्रियं दीनमुखा रावणस्य निशाचराः ॥ कृत्स्नं निवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः ॥ ११ ॥
यौ ताविन्द्रजिता युद्धे भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निबद्धौ शरवन्धेन निष्प्रकम्पभृजौ कृतौ ॥ १२ ॥
विमुक्तौ शरवन्धेन तौ दृश्येते रणाजिरे ॥ पाशानिव गजौ छित्त्वा गजेन्द्रममविक्रमौ ॥ १३ ॥

मित्यादिप्रबन्धादवेबोक्तं ॥ ६२-६५ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथ धूम्राक्षनिर्गम एकपञ्चाशे—तेषामित्यादि ॥
राक्षसैः सह शुश्रावत्यन्वयः ॥ १ ॥ निर्घोषः ध्वनिः
॥ २ ॥ यथासावित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यथा
येन कारणेन । सुमहानादः समुत्थितः ततः एतेषां

सुमहती प्रीतिः । अस्तीतिशेषः ॥ ३ ॥ तथा हीत्यर्थः ॥
तथा प्रसिद्धप्रकारः ॥ ४ ॥ तौ त्विति । तुशब्द-
आर्थः । तौ च बद्धौ नादश्च श्रूयते । स च प्रकृत-
विरुद्धो नादः । शङ्कां राजपुत्रयोः शरवन्धापगम-
शङ्कां । जनयतीव । इवशब्दः संभावनायां ॥ ५-६ ॥
उत्थितं हर्षकारणं ज्ञायतामित्यन्वयः ॥ ७-९ ॥ उप-
स्थिताः प्राप्ताः ॥ १०-११ ॥ यौ तौ । यावित्यर्थः ॥ १२ ॥
पाशानिति । पाशान् छित्त्वा स्थितौ गजाविव भास-

ति० राक्षसैः विभीषणादिभिः ॥ १ ॥ स० स्निग्धगंभीरनिर्घोषं एतेन सीतापतिपतनकालिकदुःखशब्दोऽव्यावर्त्यते । निनदं
निरस्तो न दोऽर्णवो येन तं । तदपेक्षया गंभीरमिति यावत् ॥ २ ॥ स० विपुलैर्नादैः लवणार्णवः चुक्षुभे फूटकारेणोदककंपदशनाच्च-
लितोऽभूत् ॥ ४ ॥ ती० शङ्कां जनयतीव जनयत्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० प्राकारमधिख्येति । अनेनात्रावहारः सूचितः ॥ ८ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ट. महौजसां. २ ख. च. ड. झ. ट. नदतां. ३ ड. छ. झ. ट. वानराणामुपस्थितः. ४ ग.
ड. झ. ट. सुमहानादो. ५ ड. झ. ट. लवणार्णवः. ६ ड. झ. ट. एवंच. ७ ड. च. झ. ज. ट. चवनौकसां. ८ क. ख. ग.
ड. ज.—ट. महाभागो.

तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ चिन्ताशोकसमाक्रान्तो विषेणवदनोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥
 घोरैर्दत्तवैरैर्बद्धौ शैराशीविषोपमैः ॥ अमोघैः मूर्धसंकाशैः प्रमथ्येन्द्रजिता युधि ॥ १५ ॥
 तदस्त्रबन्धमामाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम ॥ संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलम् ॥ १६ ॥
 निष्फलाः खलु संवृत्ताः शैरा वासुकितेजसः ॥ आदत्तं यैः सुसंग्रामे रिपूणां मम जीवितम् ॥ १७ ॥
 एवमुक्त्वा तु संकुद्रो निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ अब्रवीद्रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसम् ॥ १८ ॥
 बलेन महता युक्तौ रक्षसां भीमविक्रम ॥ त्वं वधायाभिनिर्याहि रामस्य सह वानरैः ॥ १९ ॥
 एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता ॥ कृत्वा प्रणामं संहृष्टो निर्जगाम नृपालयात् ॥ २० ॥
 अभिनिष्क्रम्य तद्वारं बलाध्यक्षमुवाच ह ॥ त्वरयस्व बलं तूर्णं किं चिरेण युयुत्सतः ॥ २१ ॥
 धूम्राक्षवचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः ॥ बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया द्रुतम् ॥ २२ ॥
 ते बद्धघण्टा बलिनो घोररूपा निशाचराः ॥ विगर्जमानाः संहृष्टा धूम्राक्षं पर्यवारयन् ॥
 विविधायुधहस्ताश्च शूलमुद्गरपाणयः ॥ २३ ॥
 गदाभिः पट्टिशैर्दण्डैरायसैर्मुसैर्भृशम् ॥ परिघैर्भिन्दिपालैश्च भल्लैः प्रासैः परश्वधैः ॥
 निर्ययू राक्षसा दिग्भ्यो नर्दन्तो जलदा यथा ॥ २४ ॥
 रथैः कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलङ्कृतैः ॥ सुवर्णजालविहितैः खरैश्च विविधाननैः ॥ २५ ॥
 हयैः परमशीघ्रैश्च गजेन्द्रैश्च मदोत्कटैः ॥ निर्ययू राक्षसव्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ २६ ॥
 वृकसिंहमुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ॥ आरूरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खरनिःस्वनः ॥ २७ ॥
 स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः ॥ प्रहसन्पश्चिमद्वारं हनूमान्यत्र यूथपः ॥
 रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं खरस्वनम् ॥ २८ ॥
 प्रयान्तं तु महाघोरं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ अन्तरिक्षगता घोराः शकुनाः प्रत्यवारयन् ॥ २९ ॥
 रथशीर्षे महान्भीमो गृध्रश्च निपपात ह ॥ ध्वजाग्रे ग्रथिताश्चैव निपेतुः कुणपाशनाः ॥ ३० ॥

मानावित्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ दत्तवैरैः वरदत्तैः । आयुधानि शूलादिभिन्नानि । अस्त्रार्धस्य पूर्वणान्वयः ॥ २३ ॥ गदाभिरित्यादि । गदा प्रसिद्धा । पट्टिशः दण्डविशेषः । परिघः भिन्दिपालः । भल्लः अयोमयः शरः । प्रासैः परश्वधैः । दिग्भ्यो जलदा इवेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ अन्ये कवचिनः । ध्वजैः विविधाननैः खरैश्च समलङ्कृतै रथैर्निर्ययुः । अन्ये हयैः अन्ये गजैश्च निर्ययुरित्यन्वयः ॥ २५—२८ ॥ शकुनाः निमित्तसूचकाः पक्षिणः ॥ २९ ॥ कुणपाशनाः गृध्राः ।

स० जीवितमादत्तं युद्धान्तरे ॥ १७ ॥ ती० बलेनेत्यस्य प्रकृतार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु बलेन युक्तस्सन् । रक्षसांच तव चेत्यध्याहार्य एकैर्देवैरामस्य वानरैः रामसंबन्धिवानरैः वधायत्नमभिनिर्याहीतिसंबन्धः ॥ १९ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. चिन्तारोष. २ ख. ड. च. झ. ज. विवर्णवदनोभवत्. ३ ड. झ. शराःपावकतेजसः. ४ झ. राक्षसैर्भीमविक्रमः. ५ राक्षसैर्भीमविक्रमैः. ५ ड.—ट. परिक्रम्यततःशीघ्रनिर्जगाम. ६ ड. झ. ट. मृशं. ७ ड. लंगुडैरपि. ८ ड.—ट. घोरानर्दन्तो. ९ च. जालरचितैः. १० ड.—ट. कनकभूषितैः. ११ ड. झ. ट. हसन्वैपश्चिमद्वाराद्धनूमान्यत्र-तिष्ठति. च. प्रययौपश्चिमद्वारात्. १२ क. ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट. भीमदर्शनं. १३ ड.—ट. प्रत्यषेधयन्.

रुधिरार्द्रो महाञ्ज्वेतः कवन्धः पतिनो भुवि ॥ विस्तरं चोन्मृजन्नादं धूम्राक्षस्य समीपतः ॥ ३१ ॥
ववर्ष रुधिरं देवः संचचाल च मेदिनी ॥ प्रतिलोमं ववौ वायुनिघातममनिःस्वनः ॥ ३२ ॥
तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशिर ॥ ३३ ॥

स तूपातांस्तदा दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् ॥ प्रादुर्भूतान्मुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभवत् ॥ ३४ ॥
मुमुहु राक्षसाः सर्वे धूम्राक्षस्य पुरःसराः ॥ ३५ ॥

ततः सुभीमो बहुभिनिश्चारैर्वृतोभिनिष्क्रम्य रणोन्मुको बली ॥

ददर्श तां राघवबाहुपालितां महौघकल्पां बहुवानरीं चम्पू ॥ ३६ ॥

इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

धूम्राक्षसेनाभिस्सह वानराणांमहायुद्धम् ॥ १ ॥ हनुमता गिरिशृङ्गेणधूम्राक्षहननम् ॥ २ ॥

धूम्राक्षं प्रेक्ष्य निर्यान्तं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ विनेदुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥

तेषां सुतुमुलं युद्धं संजज्ञे हरिरक्षसाम् ॥ अन्योन्यं पादपैर्घोरं निघ्नतां शूलमुद्गरैः ॥ २ ॥

घोरैश्च परिघैश्चित्रैश्चिशूलैश्चापि संहतैः ॥ राक्षसैर्वानरा घोरं विनिकृत्ताः समन्ततः ॥ ३ ॥

वानरै राक्षसाश्चापि दुर्मर्भूमां समीकृताः ॥ राक्षसाश्चापि संकुट्टा वानरान्निशितैः शरैः ॥

विन्वधुर्घोरसंकाशैः कङ्कपत्रैरजिह्वैः ॥ ४ ॥

ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः ॥

अमर्षाज्जनितोद्वर्षाश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ५ ॥

शरनिर्भिन्नगात्रास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिनः ॥ जगृहुस्ते दुर्मांस्तत्र शिलाश्च हरियुथपाः ॥ ६ ॥

ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्ततः ॥ ममन्धू राक्षसान्भीमानामानि च वभाषिरे ॥ ७ ॥

तद्वभूवाद्भुतं घोरं युद्धं वानररक्षसाम् ॥ शिलाभिर्विविधाभिश्च बहुभिश्चैव पादपैः ॥ ८ ॥

प्रथिताः मिलिताः ॥ ३० ॥ विस्तरमिति क्रियावि-

शेषणं ॥ ३१ ॥ देवः पर्जन्यः । प्रतिलोमं प्रतिकूलं

॥ ३२—३४ ॥ मुमुहुरित्यर्थः ॥ पुरःसराः अग्रगाः

॥ ३५ ॥ अभिनिष्क्रम्य पुरादिति शेषः । महौघकल्पां

महानोघो अस्मिन्निति महौघः सागरः तत्कल्पां ।

बहुवानरीं जीवत्रार्पः । द्वितीयायां प्रातर्धूम्राक्षनिर्गमः

॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-

णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एक-

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

अथ धूम्राक्षवधो द्विपञ्चाशे—धूम्राक्षमित्यादि

॥ १—२ ॥ संहतैः संगतैः । राक्षसविशेषणमेतन्

॥ ३ ॥ समीकृताः पातिताः । घोरसंकाशैः घोरका-

लाश्यादितुल्यैः । अजिह्वैः अवक्रगैः । कङ्कपत्रैः

कङ्कपत्राण्येव पत्राणि येषां ते कङ्कपत्राः तैः ॥ ४ ॥ ज-

नितोद्वर्षाः जनितोत्साहाः ॥ ५ ॥ शूलनिर्भिन्नदेहिनः ।

कर्मधारयादिनिरार्पः ॥ ६ ॥ नामानि स्वनामानि

स० वानराणांसंहतिर्वानरी । “ तस्यसमूहः ” इत्यण् । बहुविधवानरीच बहुवानरी । तां तद्वर्षाचम्पू । “ अनुदात्तादेः ” इत्यन्वाप्रत्ययः । तेन न—‘वृद्धाच्छः’ इत्यनेनछप्रत्ययः ॥ ३६ ॥ इत्येकपञ्चाशःसर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. आदानधूम्राक्षस्यनिपातितः. २ ख. च. छ. समुद्रकल्पां. ३ क. ज. भुविवानरी. ४ ग. संशितैः. ५ झ. भूमिसमीकृताः. ६ क. ग. च.—ट. राक्षसास्त्वभि. ७ ख. च. छ. ज. नर्दमानास्समन्ततः. ८ ड. छ. झ. ज. ट. न्वीरान्नामानि. ९ ड.—ज. बहुशाखैश्च.

राक्षसा मथिनाः केचिद्वानरैर्जितकाशिभिः ॥ ववम् रुधिरं केचिन्मुखै रुधिरभोजनाः ॥ ९ ॥
 पार्श्वेषु दारिताः केचित्केचिद्राशीकृता दुर्मैः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताः केचित्केचिदन्तैर्विदारिताः ॥ १० ॥
 ध्वजैर्विमथितैर्भयैः खरैश्च त्रिनिपातितैः ॥ रथैर्विध्वंसितैश्चापि पतितै रजनीचरैः ॥ ११ ॥
 गजेन्द्रैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्नौकसाम् ॥ मथितैर्वाजिभिः कीर्णं सारोहैर्वसुधातलम् ॥ १२ ॥
 वानरैर्भीमविक्रान्तेराप्सुत्याप्सु वेगितैः ॥ राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिर्कृतिताः ॥ १३ ॥
 विवर्णवदना भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः ॥ मूढाः शोणितगन्धेन निपेतुर्धरणीतले ॥ १४ ॥
 अन्ये परमसंकुद्धा राक्षसा भीमैः खनाः ॥ तलैरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शसमैर्हरीन् ॥ १५ ॥
 वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवत्तरैः ॥ मुष्टिभिश्चरणैर्दन्तैः पादपैश्चावपोथिताः ॥
 वानरैर्हन्त्यमानास्ते राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १६ ॥
 सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्राशो राक्षसर्षभः ॥ क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥ १७ ॥
 प्रासैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः ॥ मुद्गरैराहताः केचित्पतिता धरणीतले ॥ १८ ॥
 परिधैर्मथिताः केचिद्भिन्दिपालैर्विदारिताः ॥ पट्टिशैराहताः केचिद्विह्वलन्तो गतासवः ॥ १९ ॥
 केचिद्विनिहताः शूलै रुधिरार्द्रा वनौकसः ॥ केचिद्विद्राविता नष्टाः सबलै राक्षसैर्युधि ॥ २० ॥
 विभिन्नहृदयाः केचिदेकपार्श्वेन दारिताः ॥ विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिदान्नैर्विनिस्तृताः ॥ २१ ॥
 तत्सुभीमं महायुद्धं हरिराक्षससंकुलम् ॥ प्रबभौ शब्दबहुलं शिलापादपसंकुलम् ॥ २२ ॥
 धनुर्ज्यातन्निमधुरं हिक्कातालसमन्वितम् ॥ मन्दस्तनितसंगीतं युद्धगान्धर्वमावभौ ॥ २३ ॥
 धूम्राक्षस्तु धनुष्पाणिर्वानरात्रणमूर्धनि ॥ हसन्विद्रावयामास दिशस्तु शरवृष्टिभिः ॥ २४ ॥
 धूम्राक्षेणादितं सैन्यं व्यथितं दृश्य मारुतिः ॥ अभ्यवर्तत संकुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ २५ ॥
 क्रोधाद्विगुणताम्राक्षः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ शिलां तां पातयामास धूम्राक्षस्य रथं प्रति ॥ २६ ॥

॥ १७-१९ ॥ वनौकसां पर्वताग्रैः वानरैरुपरितपर्वताग्रैः
 तैर्मथितैः गजेन्द्रैः । सारोहैः साधिष्ठातृभिः । वसु-
 धातलं कीर्णमभूत् ॥ १२ ॥ भीमविक्रान्तैः भीम-
 विक्रमैः । वेगितैः संजातवेगैः । वानरैः कर्तृभिः ।
 करजैः नखैः करणैः । आक्रम्याक्रम्य मुखेषु विनि-
 कृतिताः खण्डिताः । मूढाः मूर्च्छिताः ॥ १३-१४ ॥
 तलैरेवाभिधावन्ति । हस्ततलान्येवायुधस्थाने कृत्वा
 अभ्यधावन्ति । ॥ १५ ॥ अवपोथिताः हिंसिताः ।
 “व्यथ हिंसायां” इति धातुः ॥ १६ ॥ कदनं हिंसनं

॥ १७ ॥ प्रासैरित्यादिचतुःश्लोकी ॥ विह्वलन्तः विवशाः ।
 गतासवः । अभवन्निति शेषः । आन्नैर्विनिःस्तृताः
 विनिःस्तृताः इत्यर्थः ॥ १८-२२ ॥ तन्नी वीणा ।
 आर्षो ह्रस्वः । तथा मधुरं रम्यं । हिक्का । विरम्य
 विरम्य कण्ठात्पवनोद्गमः । मन्दस्तनितं अशक्त्या
 मन्दभाषणं । तदेव संगीतं सम्यग्गानं यस्मिन् तत्
 तथोक्तं । युद्धगान्धर्वं युद्धसंगीतं । संगीतं नृत्तगीतवाद्यं
 ॥ २३ ॥ दिशः दिशः प्रति ॥ २४ ॥ व्यथितं दुःखितं ।
 दृश्य दृष्ट्वा । मारुतिः हनुमान् ॥ २५ ॥ पिता वायुः

ति० दुर्मैः राशीकृताः दुर्महर्हरैर्हलाराशीकृतादित्यर्थः । स० दुर्मैः राशीकृताः हलाहलासंमार्जनकार्यविनियुक्तैर्दुर्मैः ॥ १० ॥
 कतक० आन्ध्रानि पुरीततः ॥ २१ ॥ स० धनुर्ज्या धनुर्गुणः । सैवतन्निः तन्नी वीणा । संज्ञालात् ‘ड्यापोः संज्ञा—’ इति
 ह्रस्वः । हिक्का हेपा तद्रूपतालयुक्तमिति नागोजिभट्टः । हिक्का ऊर्ध्ववातप्रवर्ततिशब्दविशेषः । ‘सारिकाहिक्के’त्यमरव्याख्यायां
 ‘हिक्काव्यक्तेशब्दे’ ‘गुरोश्चे’त्यकारप्रत्ययः । ऊर्ध्ववातप्रयुक्तशब्दविशेषइत्युक्तेः । मन्दस्तनितगीतं मन्दाः गजविशेषाः ।
 तत्स्तनितरूपगीतं । “मन्दः खरगजजातिप्रभेदयोः” इति विश्वः ॥ २३ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. व. ट. प्रवेमूरुधिरं. ग. ववर्धूरुधिरं. २ ड.—ट. खड्गैश्च. ३ क. ख. ड.—ज. विध्वंसिताः
 केचिद्विधितारजनीचराः. ४ च. छ. झ. व. विनिदारिताः. ५ ग. ड.—ट. भीमविक्रमाः. ६ ड. च. छ. झ. ट. रोषेण.
 क. क्रोधेन. ७ क. च. झ. व. हताभूमौ.

आपतन्तीं शिलां दृष्ट्वा गदामुद्यम्य संभ्रमान् ॥ रथादाफुत्स्य वेगेन वमुधारायां व्यतिष्ठत् ॥ २७ ॥
 सा प्रमथ्य रथं तस्य निपपात शिला भुवि ॥ सचक्रकूबरं माश्वं गन्धर्वं सशरामनम् ॥ २८ ॥
 स भङ्गत्वा तु रथं तस्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ रक्षसां कदनं चक्रे सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ २९ ॥
 विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसाः शोणितोक्षिताः ॥ द्रुमैः प्रव्यथिताश्चान्ये निपेतुर्धरणीतले ॥ ३० ॥
 विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गिरैः शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुदुवे ॥ ३१ ॥
 तमापतन्तं धूम्राक्षो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥ विनर्दमानः सहसा हनुमन्तमभिद्रवन् ॥ ३२ ॥
 तैतः क्रुद्धस्तु वेगेन गदां तां बहुकण्टकाम् ॥ पातयामास धूम्राक्षो मस्तके तु हनूमतः ॥ ३३ ॥
 ताडितः स तथा तत्र गदया भीमरूपया ॥ ३४ ॥
 स कपिर्मास्तबलस्तं प्रहारमचिन्तयन् ॥ धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयन् ॥ ३५ ॥
 स विह्वलितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः ॥ पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ३६ ॥
 धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः ॥ त्रस्ताः प्रविविशुर्लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः ॥ ३७ ॥
 स तु पवनसुतो निहत्य शत्रुं क्षतजवहाः सरितश्च सन्निकीर्य ॥
 रिपुवधजनितश्रमो महात्मा मुदमगमर्त्कपिभिश्च पूज्यमानः ॥ ३८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रावणाज्ञया ससैन्येनवज्रदंष्ट्रेण रणायान्गदाधिष्ठितदक्षिणद्वारगमनम् ॥ १ ॥ अङ्गदवज्रदंष्ट्रयो राक्षसवानरसेनाभ्यां
 सैन्ययोः परस्परंच युद्धम् ॥ २ ॥

धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टो निश्वसन्नुरगो यथा ॥ १ ॥
 दीर्घमुष्णं विनिश्चस्य क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ अत्रवीद्राक्षसं शूरं वज्रदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २ ॥
 गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परिवारितः ॥ जहि दाशरथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह ॥ ३ ॥

॥ २६—२७ ॥ कूबरः युगंधरः । “ कूबरस्तु युगंधरः ” इत्यमरः ॥ २८—३१ ॥ अभिद्रवन् अभ्यद्रवन् । आगमशासनस्यानित्यत्वादङ्गभावः ॥ ३२ ॥ बहुकण्टकां बहुकीलां ॥ ३३ ॥ ताडितः आसीदिति शेषः ॥ ३४—३५ ॥ विह्वलितानि विवशीकृतानि । अथ वज्रदंष्ट्रयुद्धं त्रिपञ्चाशे—धूम्राक्षमित्यादि ॥
 ॥ ३६—३७ ॥ वहन्तीति वहाः क्षतजस्ववहाः आविष्टः अभूदिति शेषः ॥ १—२ ॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहीति ॥ इतो गच्छ पुरान्निर्याहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ति० धूम्राक्षवधोभाद्रशुक्लद्वितीयायामित्याहुः । स० रिपुवधजनितश्रमः वधश्च जनितश्रमश्च तौ । रिपूणांवधजनितश्रमौभ्येन सतथा । स्थितानांवधः । विद्रुतानांचश्रम इतिविवेकः ॥ ३८ ॥ द्विपञ्चाशःसर्गः ॥ ५२ ॥

ति० गच्छनिर्याहीत्याभ्यांसर्वथागन्तव्यमितिबोध्यते ॥ ३ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. सचक्रकूबरमुखंसध्वजं. २ ड. च. झ. ज. ट. तस्यक्रुद्धस्यरोपेण. ३ ड. च. झ. ज. ट. विस्फारित. ४ क. ख. ग. ड.—ट. शत्रून्क्षतज. ५ घ. संतिपत्य. ६ क. ख. घ. ड. च. झ. ज. ट. कपिभिस्सुपूज्य. ७ क. ग. राक्षसेन्द्रोनिशाचरः. ८ ड. च. झ. ज. ट. कूरं.

तथेयुक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः ॥ निर्जगाम बलैः सार्धं बहुभिः परिवारितः ॥ ४ ॥
 नागैरथैः खरैरुष्टैः संयुक्तः सुसमाहितः ॥ पताकाध्वजचित्रैश्च रथैश्च समलङ्कृतः ॥ ५ ॥
 ततो विचित्रकैयूरमुकुटैश्च विभूषितः ॥ तनुत्राणि च संरुध्य सधनुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥ ६ ॥
 पताकालङ्कनं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ रथं प्रदक्षिणं कृत्वा समारोहचमूपतिः ॥ ७ ॥
 यष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैः शूलैश्च मुमलरपि ॥ मिन्दिपालैश्च पौशैश्च शक्तिभिः पट्टिशैरपि ॥ ८ ॥
 स्वद्वैत्रैश्चक्रैर्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वरैः ॥ पदातयश्च निर्यान्ति विविधाः शस्त्रपाणयः ॥
 विचित्रवाससः सर्वे दीप्ता राक्षसपुङ्गवाः ॥ ९ ॥
 गजा मदोत्कटाः शूराश्चलन्त इव पर्वताः ॥ ते युद्धकुशलै रूढास्तोमराङ्कुशपाणिभिः ॥ १० ॥
 अन्ये लक्षणसंयुक्ताः शूरा रूढा महाबलाः ॥ [अथाः परिपतन्ति स राक्षसैश्च प्रचोदिताः ॥ ११ ॥]
 तद्राक्षमवलं घोरं विप्रस्थितमशोभत ॥ प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमानाः संविद्युतः ॥ १२ ॥
 निःसृता दक्षिणद्वारादङ्गदो यत्र यूथपः ॥ तेषां निष्क्रममाणानामशुभं समजायत ॥ १३ ॥
 आकाशाद्विघनार्त्तात्रा उल्काश्चाभ्यपतन्तदा ॥ वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं ववाशिरे ॥ १४ ॥
 व्याहरन्ति मृगा घोरा रक्षसां निधनं तदा ॥ समापतन्तो योधास्तु प्रांस्खलन्मयमोहिताः ॥ १५ ॥
 एतान्नोत्पातिकान्दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ धैर्यमालम्ब्य तेजसी निर्जगाम रणोत्सुकः ॥ १६ ॥
 तांस्तु निष्क्रमतो दृष्ट्वा वानरा जितकाशिनः ॥ प्रणेदुः सुमहानादान्पूरयंश्च दिशो दश ॥ १७ ॥
 ततः प्रवृत्तं तुमुलं हरीणां राक्षसैः सह ॥ घोराणां भीमरूपाणामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ १८ ॥
 निष्पतन्तो महोत्साहा भिन्नदेहशिरोधराः ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा न्यपतञ्जगतीतले ॥ १९ ॥
 केचिदन्योन्यमासाद्य शूराः परिघपाणयः ॥ चिक्षिपुर्विविधं शस्त्रं समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २० ॥
 द्रुमाणां च शिलानां च शस्त्राणां चापि निस्स्वनः ॥ श्रूयते सुमहांस्तत्र घोरो हृदयभेदनः ॥ २१ ॥
 रथनेमिस्वनस्तत्र धनुषश्चापि निस्स्वनः ॥ शङ्खमेरीमृदङ्गानां वभूव तुमुलः स्वनः ॥ २२ ॥
 केचिदस्त्राणि संसृज्य बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ २३ ॥
 तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च दुमैरपि ॥ जानुभिश्च हताः केचिद्भिन्नदेहाश्च राक्षसाः ॥
 शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्वानरैर्युद्धदुर्मदैः ॥ २४ ॥

बहुभिः बलाध्यक्षैरिति शेषः ॥ १४ ॥ रथैरित्यस्य संयुक्त इत्यनेनान्वयः । समलङ्कृतः चन्दनकुसुमादिभिरलङ्कृतः । तनुत्राणि कवचतलत्रकण्ठत्राशिरस्त्राणानि । संरुध्य संबध्य धृत्वेत्यर्थः ॥ १५—७ ॥ यष्टिभिरित्यादि-सार्धश्लोकद्वयं ॥ ८—९ ॥ गजा इति । अत्र निर्यान्तीत्यनुषज्यते । गजानेव विशिनष्टि—ते युद्धेत्यादिना । तोमराङ्कुशपाणिभिः यन्त्रभिः । रूढाः आरूढा इत्यर्थः ॥ १० ॥ अन्ये लक्षणसंयुक्ता इति ॥

अत्रापि गजा निर्यान्तीत्यनुषङ्गः ॥ ११—१३ ॥ विघनान् घनशून्यान् ॥ १४—१५ ॥ औत्पातिकान् अशुभसूचकान् ॥ १६ ॥ पूरयन् अपूरयंश्चेत्यर्थः । केचित्तु पूरयन् पूरयन्त इत्यर्थः, वचनव्यत्यय आर्ष इत्याहुः ॥ १७ ॥ तुमुलं रणसङ्कुलं । “तुमुलं रणसङ्कुले” इत्यमरः ॥ १८—२२ ॥ अस्त्राणि संसृज्य सर्वाण्यस्त्राणि प्रयुज्य । तदनन्तरमस्त्राभावात् बाहु-

[पा०] १ ड.—ट. बहुभिःसमलङ्कृतः. २ क. ख. घ.—ट. चापैश्च. ३ क.—ट. कुशालारूढाः. ४ ख. लक्षणसंछिष्टाः. ५ क. ग. महाजवाः. ६ इदमर्थं च. पाठेद्वयते. ७ ड. झ. सर्वे. ८ च. छ. समन्ततः. ९ ग. झ. ज. ट. तीव्राङ्कुशान्यपतन्तदा. १० च.—ट. घोराववाशिरे. ११ ख.—ट. प्रांस्खलन्तत्रदारुणं. १२ ड. झ. ट. विप्रवतो. १३ ड. झ. ट. विविधाःशस्त्रान्. १४ च. ज. ट. स्तत्रसागरस्यचघोषवत्. ड. झ. स्तत्रधनुषश्चापिघोषवत्. १५ ड. झ. ट. संलज्य. १६ ड.—ट. द्रमदेहाश्च.

वज्रदंष्ट्रो भृशं वाणै रणे वित्रासयन्हरीन् ॥ चचार लोकसंहारे पाशहस्त इवान्तकः ॥ २५ ॥
 बलवन्तोस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे ॥ जघुर्वानरमैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २६ ॥
 निम्नतो राक्षसान्दृष्ट्वा सर्वान्वालिसुतो रणे ॥ क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवानलः ॥ २७ ॥
 तान्राक्षसगणान्सर्वान्वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ अङ्गदः क्रोधात्प्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥
 चकार कदनं घोरं शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ २८ ॥
 अङ्गदाभिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ विभिन्नशिरसाः पेतुर्विकृता इव पादपाः ॥ २९ ॥
 रथैरश्वैर्ध्वजैश्चित्रैः शरीरैर्हरिरक्षसाम् ॥ रुंधिरेण च संछिन्ना भूमिभेयकरी तदा ॥ ३० ॥
 हारकेयूरवस्त्रैश्च शस्त्रैश्च समलङ्कृता ॥ भूमिर्भाति रणे तत्र शारदीव यथा निशा ॥ ३१ ॥
 अङ्गदस्य च वेगेन तद्राक्षसबलं महत् ॥ प्राकम्पत तदा तत्र पवनेनाम्बुदो यथा ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

अङ्गदेनवज्रदंष्ट्रवधः ॥ १ ॥

बलस्य च निघातेन अङ्गदस्य जयेन च ॥ राक्षसः क्रोधमाविष्टो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ १ ॥
 स विस्फार्य धनुर्घोरं शक्राशनिंसमस्त्रनम् ॥ वानराणामनीकानि प्राकिञ्छन्वृष्टिभिः ॥ २ ॥
 राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथेषु समवस्थिताः ॥ नानाप्रहरणाः शूराः प्रायुध्यन्त तदा रणे ॥ ३ ॥
 वानराणां तु शूरा ये सर्वे ते पुत्रगर्षभाः ॥ आयुध्यन्त शिलाहस्ताः समवेताः समन्ततः ॥ ४ ॥
 तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् ॥ राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयांचक्रिरे तदा ॥ ५ ॥
 वानराश्चापि रक्षसु गिरीन्वृक्षान्महाशिलाः ॥ प्रवीराः पातयामामुर्मत्तवारणसन्निभाः ॥ ६ ॥
 शूराणां युध्यमानानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ तद्राक्षसगणानां च सुयुद्धं समवर्तत ॥ ७ ॥

युद्धमकुर्वतेत्यर्थः ॥ २३—२५ ॥ अस्त्रविदुषः अस्त्र- मद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या-
 विद्वांसः । प्रथमार्थे द्वितीया ॥ २६ ॥ निम्नत इत्या- ख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

दिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ संवर्तके प्रलयकाले । तान्रा-
 क्षसगणानित्यत्र निजघातेति विपरिणामः ॥ २७—
 ३० ॥ शारदीव यथा निशेत्यत्र इव शब्दयथाशब्दा-
 वेकार्थकौ अपिचेतिवन् । इवशब्दः पादपूरण इत्येके
 ॥ ३१—३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-

अथ वज्रदंष्ट्रवधश्चतुःपञ्चाशो—बलस्य चेत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ १—३ ॥ वानराणामिति ।
 निर्वारणे षष्ठी ॥ ४ ॥ तत्र कपिमुख्येष्वित्यन्वयः ।
 आयोधने युद्धे ॥ ५—६ ॥ तद्राक्षसगणानां चेति ।

ति० वज्रदंष्ट्रोयतदृष्ट्वा स्वसेनाविनाशमित्यर्थः । स० लोकसंहारे लोकसंहारार्थे । “चर्मणिर्द्रोपिनंहन्ति” इतिवत् ॥ २५ ॥
 स० द्विगुणयथातथाआविष्टः द्विगुणाविष्टः । क्रोधेनद्विगुणाविष्टः द्विगुणक्रोधाविष्टइतिकलिनोर्थः ॥ २७ ॥ ति० पवनेनाम्बुदो
 यथेत्युत्तरसर्गच्छेदः । काचित्कोयुक्तोवृत्तभेदप्रकरणभेदाद्यभावादितिकतकः ॥ ३२ ॥ इतित्रिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५३ ॥

स० वानराणामध्येल्लवगर्षभाः लवनेगच्छन्ति ये तेतथा । तेषुश्रेष्ठाः । दुतगतिमच्छ्रेष्ठइतियावत् ॥ ४ ॥

[पा०] १ व. वज्रदंष्ट्रोमहावीरोरणे. ड. झ. वज्रदंष्ट्रोयतदृष्ट्वा. घ. च. छ. वज्रदंष्ट्रोमहावाणः. २ ड. च. झ. जज्रे-
 तान्राक्षसान्सर्वान्वृक्षेषुवासुसुतोरणे. ३ घ. सराक्षस. ४ ख. घ. सुताग्र्य. ५ च. छ. ज. वेगवान्. ६ क. ख. ग. ड.—ट.
 पेतुर्निकृताइव. ७ ड. झ. ट. रुधिराधिप. ८ च. संयत्ता. ९ ड. झ. ट. छत्रश्च. १० स्वबलस्यचघातेन. ज. स्वबलस्यनिघातेन.
 ११ च. झ. ज. ट. बलेनच. १२ क. ड.—ट. समप्रभं. १३ क. ग.—ट. रथैश्च. १४ छ. समुपस्थिताः.

प्रभिन्नशिरसः केचिद्भिन्नैः पादैश्च बाहुभिः ॥ शस्त्रैरपितदेहास्तु रुधिराण्य समुक्षिताः ॥ ८ ॥
 हरयो राक्षसाश्चैव शैरते गां समाश्रिताः ॥ कङ्कगृध्रैर्वलैराढ्या गोमायुर्गणसंकुलाः ॥ ९ ॥
 कवन्धानि समुत्पेनुर्भोरुणां भीषणानि वै ॥ १० ॥
 भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले ॥ वानरा राक्षसाश्चापि निपेतुस्तत्र वै रणे ॥ ११ ॥
 ततो वानरमैन्येन हन्यमानं निशाचरम् ॥ प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १२ ॥
 राक्षसान्भयविव्रस्तान्हन्यमानान्प्रवृज्जमैः ॥ दृष्ट्वा स रोपताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १३ ॥
 प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रासयन्हरिवाहिनीम् ॥ शरैर्विदारयामास कङ्कपत्रैरजिह्वगैः ॥ १४ ॥
 विभेद वानरांस्तत्र सप्ताष्टौ नव पञ्च च ॥ विव्याध परमकुद्रो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १५ ॥
 त्रस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः संकृत्तकन्धराः ॥ अङ्गदं संप्रधावन्ति प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥
 ततो हरिगणान्भग्नान्दृष्ट्वा बालिसुतस्तदा ॥ क्रोधेन वज्रदंष्ट्रं तमुदीक्षन्तमुदैक्षत ॥ १७ ॥
 वज्रदंष्ट्रोद्गदश्रोभौ संगता हरिराक्षसौ ॥ चेरतुः परमकुद्रौ हरिमत्तगजाविव ॥ १८ ॥
 ततः शरमहमेण बालिपुत्रं महाबलः ॥ जघान मर्मदेशेषु भ्रातृमिव तोमरैः ॥ १९ ॥
 रुधिराक्षितसर्वाङ्गो बालिमनुर्महाबलः ॥ चिक्षेप वज्रदंष्ट्राय वृक्षं भीमपराक्रमः ॥ २० ॥
 दृष्ट्वा पतन्तं तं वृक्षमसंभ्रान्तश्च राक्षसः ॥ चिच्छेद बहुधा सोपि निकृत्तः पतितो भुवि ॥ २१ ॥
 तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं प्लवगर्भमः ॥ प्रगृह्य विपुलं शैलं चिक्षेप च ननाद च ॥ २२ ॥
 समापतन्तं तं दृष्ट्वा रथादाप्लुत्य वीर्यवान् ॥ गदापाणिरसंभ्रान्तः पृथिव्यां समतिष्ठत ॥ २३ ॥
 सौङ्गदेन गदाऽऽक्षिप्त्वा गत्वा तु रणमूर्धनि ॥ स चक्रकूवरं साश्वं प्रममाथ रथं तदा ॥ २४ ॥
 ततोऽन्यं गिरिमाक्षिप्य विपुलं द्रुमभूषितम् ॥ वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास सोङ्गदः ॥ २५ ॥
 अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः स मूर्च्छितः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढो गदामालिङ्ग्य निःश्वसन् ॥ २६ ॥

ते च राक्षसगणाश्च तद्ग्राक्षसगणाः तेषां । तच्छब्देन वानरा उच्यन्ते । युध्यमानानां सुयुद्धं समवर्ततेत्यनेन उत्तरोत्तरयुद्धाधिक्यमुच्यते ॥ ७ ॥ पादैश्च बाहुभिरित्युपलक्षणे तृतीया । अपितदेहाः आरोपितदेहाः । गां भूमिं । कङ्कः अवटः स च श्येनविशेषः । गृध्रः दूरदर्शी । बलः श्येनविशेषः काकश्च तैराढ्याः व्याघ्राः ॥ ८—९ ॥ कवन्धानीत्यर्थः ॥ १० ॥ पुनः केषांचित्पतनमाह—भुजति ॥ भुजपाणिशिरस्सु छिन्नाः छिन्न-

कायाः छिन्नमध्यकायाः ॥ ११ ॥ निशाचरं निशाचरसंबन्धि । अणुवृद्ध्यभाव आर्षः । यद्वा निशायां चरतीति योगमात्रविवक्षा ॥ १२ ॥ भयविव्रस्तान् भयहेतुभ्यो विव्रस्तान् ॥ १३—१४ ॥ सप्ताष्टौ नव पञ्च चेति एकैकप्रयोगेणेति शेषः ॥ १५—१६ ॥ हरिमत्तगजौ सिंहमत्तगजौ ॥ १८—२३ ॥ सा वज्रदंष्ट्रधृता गदा । आक्षिप्त्वा अपहृता सः अङ्गदक्षि-
 तशैलः ॥ २४—२५ ॥ शोणितोद्गारी रक्तोद्गारी ।

स० बलाः काकाः । “बलोबलित्तिवायसे” इतिविश्वः ॥ ९ ॥ शि० तत्प्रकारमाह—विभेदेति । तत्र एकैकबाणप्रक्षेपसप्ताद्यन्यतमान् एकोनविंशसंख्याकान्वाविभेद । अर्थं पृथक् ॥ १५ ॥ रामानु० उदीक्षन्तं उदीक्षमाणं ॥ १७ ॥ कतकं हरिमत्तगजाविव । हरिरिहशार्दूलः । सिंहेनगजस्ययुद्धासंभवात् । स्वप्रेषिसिंहदर्शनेनगजानांमरणत्वात् । स० योयुध्येते पुनः पुनर्युद्धमकुर्वतां । हरिः सिंहः । अभूतोपमेयं । हरिःसिंहशवः । मत्तइति गजस्यतेनसहयोधनेअङ्गविस्मृतिःसूच्यतइतिवा । यद्वा “यद्गन्धमात्राद्धरयोगजेन्द्राः” इतिभागवतोक्तेःविलक्षणगजानांहरिभिर्युद्धसंभावितमित्युक्तिःसंभवति । हरिःशार्दूलइतिव्याख्यायां कोशःशोध्यः ॥ १८ ॥ स० समतिष्ठत । “समप्रविभ्यःस्थः” इत्यात्मनेपदता ॥ २३ ॥

[पा०] १ ड. झ. अभग्नशिरसः. २ ग. ड. झ. ट. सुधोराक्षसाश्चैव. ३ ड. ट. शरवेगंसमा. ४ क. ग. ड.—ट. गृध्रबलाढ्याश्च. ५ घ.—ट. कुलसंकुलाः. ग. वृक्षसंकुलाः. ६ क.—ट. संकृत्तदेहिनः. ७ झ. ट. श्वोभौयौयुध्येतेपरस्परं ८ ख.—ट. महाबलं. ९ क.—ट. शरैरग्निशिखोपमैः. १० ग. शतधा. ११ ड. छ. झ. ट. मथितःप्रापतद्भुवि. क. ख. ग. च. ज. घ. मथितःपतितो. १२ ड. झ. ट. अङ्गदेन. १३ ख. च.—ट. शिलाक्षिप्त्वा.

स लब्धसंज्ञो गदया वालिपुत्रमवस्थितम् ॥ जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचरः ॥ २७ ॥
 गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमवर्तत ॥ अन्योन्यं जघ्नतुस्तत्र तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ २८ ॥
 रुधिरौद्गारिणौ तौ तु प्रहरैर्जनितश्रमौ ॥ बभूवतुः सुविक्रान्तावङ्गारकवृधाविव ॥ २९ ॥
 ततः परमतेजस्वी अङ्गदः कपिकुञ्जरः ॥ उत्पाद्य वृक्षं स्थितवान्वहुपुष्पफलाञ्जितम् ॥ ३० ॥
 जग्राह चार्षभं चर्म खड्गं च विपुलं शुभम् ॥ किङ्किणीजालसंछन्नं चर्मणा च परिष्कृतम् ॥
 [वज्रदंष्ट्रो जग्राह सोङ्गदोप्यसिचर्मणी ॥ ३१ ॥]
 विचित्रांश्चैतुर्मागानुषितौ कपिराक्षसौ ॥ जघ्नतुश्च तदाऽन्योन्यं निर्दयं जयकाङ्क्षिणौ ॥ ३२ ॥
 व्रणैः सौस्त्रैश्चोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ युध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनीं गतौ ॥ ३३ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण अङ्गदः कपिकुञ्जरः ॥ उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दण्डाहत इवोरगः ॥ ३४ ॥
 निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिरः ॥ जघान वज्रदंष्ट्रस्य वालिमृनुर्महाबलः ॥ ३५ ॥
 रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा ॥ स रोषपरिवृत्ताक्षं शुभं खड्गहतं शिरः ॥ ३६ ॥
 वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिताः ॥ त्रस्ताः प्रत्यपतँल्लङ्कां बन्ध्यमानाः प्लवङ्गमैः ॥
 विषण्णवदना दीना द्विया किञ्चिदवाञ्छुताः ॥ ३७ ॥

निहत्य तं वज्रधरप्रभावः स वालिमृनुः करिमैन्यमध्ये ॥

जगाम हर्षं महितो महाबलः सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

गदां अन्यां । यद्वा, जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचर इत्यस्यानन्तरं, साङ्गदेन गदाक्षिप्त्वा गत्वा तु रणमूर्धनीत्यर्थं योज्यं ॥ २६—२७ ॥ अवर्तत अवर्तयत् ॥ २८—२९ ॥ ततः परमतेजस्वीत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ वृक्षोत्पाटनार्षभचर्मखण्डग्रह-
 णादिकमङ्गदस्योच्यमानमितरस्याप्युपलक्षणं । विचि-
 त्रांश्चैतुर्मागानिति वक्ष्यमाणयुद्धस्य उभयोरविशेषण
 वर्णनात् । अङ्गदेन वृक्षे गृहीते राक्षसोपि वृक्षं
 जग्राह । अङ्गदेन खड्गादौगृहीतेराक्षसोपि खड्गादिकं
 जग्राहेति भावः । आर्षभं चर्म ऋषभचर्मपिनद्धं
 फलकं । चर्मणा खड्गकोशेन ॥ ३०—३१ ॥ मार्गान्

पूर्वोक्तमण्डलादिमार्गान् । निर्दयं जघ्नतुरित्यन्वयः
 ॥ ३२ ॥ सास्त्रैः सरुधिरैः । “अस्त्रमश्रुणि शोणिते”
 इत्यमरः । अवनीं गतौ अभूतामिति शेषः ॥ ३३ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण ॥ ३४ ॥
 सुधौतेन शाणोल्लिखितेन । अतएव निर्मलेन । अस्स
 वज्रदंष्ट्रस्येत्यन्वयः । केचित्तु स जग्राहार्षभं चर्ममिति
 पठित्वासः वज्रदंष्ट्रः खड्गं जग्राह अङ्गदो वृक्षं जग्रा-
 हेति व्याख्याय, खड्गेनास्य महच्छिर इत्यत्र वृक्षे
 प्रतिहतेङ्गदोपि चर्मासी जग्राहेति अनेनावगम्यत
 इत्यपि वर्णयन्ति ॥ ३५—३६ ॥ विषण्णवदनाः
 शुष्कवदनाः ॥ तृतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥ ३७—

स० अङ्गारकोमङ्गलः ॥ २९ ॥ ति० पुष्पफलैः हस्तधृतवृक्षीयैस्तैर्युतआसीत् ॥ ३० ॥ ति० व्रणैः समुत्थैः तत्समुत्थैः रुधिरैरित्यर्थः
 ॥ ३३ ॥ ति० खड्गेन आच्छिद्यगृहीतेन वज्रदंष्ट्रीयेण । शि० सुधौतेन शाणसंस्कृतेन । अतएव निर्मलेन ॥ ३५ ॥ स० शुभं
 प्राक् ॥ ३६ ॥ स० द्विया जीवनाशयाप्रत्यावर्तनाज्जातया लज्जया ॥ ३७ ॥ ति० तत्तृतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥ ३८ ॥
 इतिचतुःपञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ग. ड.—ट. मकुर्वत. २ झ. अ. ट. प्लवङ्गमैः. ३ ड. झ. अ. ट. स्थितवानासीत्पुष्पफलैर्युतः. ४ इदमर्ष
 क. ख. घ. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ५ ट. विचित्रानुधिरान्मागान्श्चैतुः. ड. झ. चित्रांश्चरुधिरान्मागान्श्चैतुः. ६ ड. झ. ट.
 नर्दन्तौ. ७ ग. समुद्भैःशोभेते. च. छ. समग्रैःशोभेतां. ड. झ. अ. ट. समुत्थैःशोभेतां. ८ ड. झ. ट. तच्चतस्यपरीताक्षं.
 ९ च.—ट. त्रस्ताभ्यद्रवैल्लङ्कां. क. ख. घ. त्रस्ताःप्रविविशुलङ्कां. १० ड. च. झ. अ. ट. वज्रधरप्रतापवान्.
 वा. रा. २०३

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

रावणप्रेरणयाऽकंपनेनरणायनिर्याणम् ॥ १ ॥ वानरराक्षससेनयोर्महायुद्धम् ॥ २ ॥

वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वालिपुत्रेण रावणः ॥ बलाध्यक्षमुवाचेदं कृताञ्जलिमवस्थितम् ॥ १ ॥
 शीघ्रं निर्यान्तु दुर्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रप्रकोविदम् ॥ २ ॥
 एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि संमतः ॥ भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समरप्रियः ॥ ३ ॥
 एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवं च महाबलम् ॥ वानरांश्चापरान्ध्वोरान्हनिष्यति परंतपः ॥ ४ ॥
 परिगृह्य स तामाज्ञां रावणस्य महाबलः ॥ बलं संत्वरयामास तदा लघुपराक्रमः ॥ ५ ॥
 ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः ॥ निष्पेतू रक्षसां मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः ॥ ६ ॥
 रथमास्थाय विपुलं तप्तकौञ्चनकुण्डलः ॥ मेघाभो मेघवर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः ॥
 राक्षसैः संवृतो भीमस्तदा निर्यात्यकम्पनः ॥ ७ ॥
 न हि कम्पयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे ॥ अकम्पनस्ततस्तेषामादित्य इव तेजसा ॥ ८ ॥
 तस्य निर्धावमानस्य संरब्धस्य युयुत्सया ॥ अकसादैन्यमागच्छद्द्वयानां रथवाहिनाम् ॥ ९ ॥
 व्यस्फुरन्नयनं चास्य सव्यं युद्धाभिनन्दिनः ॥ विवर्णो मुखवर्णश्च गद्गदश्चाभवत्स्वनः ॥ १० ॥
 अमवत्सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतम् ॥ ऊचुः खगा मृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः ॥ ११ ॥
 स सिंहोपचितस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः ॥ तानुत्पातानचिन्त्यैव निर्जगाम रणाजिरम् ॥ १२ ॥
 तदा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः ॥ बभूव सुमहान्नादः क्षोभयन्निव सागरम् ॥ १३ ॥
 तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः ॥ द्रुमशैलप्रहरणा योद्धुं समवतिष्ठत ॥ १४ ॥
 तेषां युद्धं महारौद्रं संजज्ञे हरिरक्षसाम् ॥ रामरावणयोरर्थे समभित्यक्तजीविनाम् ॥ १५ ॥

३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुः-
 पञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥

मेघस्वनमहास्वनः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येत्यादिना
 उत्तरपदलोपस्य वैकल्पिकत्वे प्रथमस्वनपदश्रवणं
 ॥ ७ ॥ प्रसङ्गादाह—न हीति ॥ हि यस्मान् महा-
 मृधे महायुद्धेपि । कम्पयितुं न शक्यते अतो हेतो-
 रकम्पनः अकम्पनशब्दवाच्यः । तेषां रक्षसां मध्ये
 तेजसा आदित्य इव स्थित इत्यर्थः ॥ ८—९ ॥
 विवर्णः विपरीतवर्णः ॥ १० ॥ दुर्दिनं मेघच्छन्न-
 दिनं । “मेघच्छन्नेहि दुर्दिनं” इत्यमरः ॥ ११ ॥
 सिंहोपचितस्कन्धः सिंहस्थेवोन्नतस्कन्धवान् ॥ १२-
 १४ ॥ समभित्यक्तजीविनां वृणीकृतशरीराणामित्यर्थः

अथाकम्पनयुद्धं पञ्चपञ्चाशे—वज्रदंष्ट्रमित्यादि ॥
 बलाध्यक्षं प्रहस्तं ॥ १—२ ॥ शास्ता परसैन्यनिग्राहकः ।
 गोप्ता स्ववलरक्षकः । नेता नायकः । सेनापतिरि-
 त्यर्थः । संमतः प्रसिद्धः ॥ ३—४ ॥ परिगृह्येति
 बलचोदनेन स्वचोदनमर्थसिद्धं मत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥
 निष्पेतुः पुरान्निर्ययुः ॥ ६ ॥ मेघाभः मेघवत् स्थूलः ।

शि० प्रोत्साहनार्थमकंपनस्यगुणानाह—एषइति ॥ ३ ॥ स० मुखवर्णः मुखकान्तिः । विवर्णः विगतस्तुतिः निन्द्यइत्या-
 वत् । ‘वर्णःस्तुतौ’ इतिविश्वः ॥ १० ॥ स० क्रूरभयावहाः क्रूराणामपिभयावहाः ॥ ११ ॥ ति० समभित्यक्ताः देहिनः
 आत्मानोयैस्ते । आत्मरक्षानिरपेक्षाइत्यावत् । स० समभित्यक्तदेहिनः देहिनःप्राणाः समभित्यक्ताः त्यक्तसिद्धीकृताः यैस्तेतथा
 [पा०] १ ग. च. झ. ज. ट. शस्त्रास्त्रकोविद्. २ ड. झ. ज. ट. नसंशयः. ३ ड. झ. ट. संप्रेरणयामास. ४ ख. च. ज.
 काञ्चनमण्डितः. ड. झ. ट. काञ्चनभूषणं. ५ ख. ग. घ. अकंपनस्ततश्श्रीमानादित्यइव. क. च. छ. ज. अकंपनस्सनान्नाभूदादि-
 त्यइव. ६ ग. प्रास्फुरन्नयनं. ख. ड. छ. झ. विस्फुरन्नयनं. ७ घ. ड. झ. ट. कालेदुर्दिनं. ८ ठ. क्रूरभयावहाः. ९ ड. झ.
 त्यक्तदेहिनः. छ. ट. त्यक्तदेहिनां.

सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः ॥ हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसवः ॥ १६ ॥
 तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरस्विनाम् ॥ शुश्रुवे सुमहान्कोधादन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ १७ ॥
 रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममभवद्भृशम् ॥ उद्धूतं हरिरक्षोभिः संस्रोध दिशो दश ॥ १८ ॥
 अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धूतपाण्डुना ॥ संवृतानि च भूतानि ददृशुर्गणाजिरे ॥ १९ ॥
 न ध्वजा न पताका वा चर्म वा तुरगोपि वा ॥ आयुधं स्यन्दनं वाऽपि ददृशे तेन रेणुना ॥ २० ॥
 शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम् ॥ श्रूयते तुमुले युद्धे न रूपाणि चकाशिरे ॥ २१ ॥
 हरीनेव सुसंकुद्धा हरयो जघुराहवे ॥ राक्षसाश्चापि रक्षांसि निजंघुस्तिमिरे तदा ॥ २२ ॥
 परांश्चैव विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः ॥ रुधिरार्द्रां तदा चकुर्महीं पङ्कानुलेपनाम् ॥ २३ ॥
 ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं व्यपगतं रजः ॥ शरीरं शवसंकीर्णा बभूव च वसुंधरा ॥ २४ ॥
 द्रुमशक्तिशिलाप्रासैर्गदापरिघतोमरैः ॥ हरयो राक्षसाश्चैव जघुरन्योन्यमोजसा ॥ २५ ॥
 बाहुभिः परिघाकारैर्युध्यन्तः पर्वतोपमाः ॥ हरयो भीमकर्माणो राक्षसाञ्जघुराहवे ॥ २६ ॥
 राक्षसास्त्वपि संकुद्धाः प्रासतोमरपाणयः ॥ कपीन्निजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारूणैः ॥ २७ ॥
 अकम्पनः सुसंकुद्धो राक्षसानां चमूपातिः ॥ संहर्षयति तान्सर्वात्राक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ २८ ॥
 हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः ॥ विदारयन्त्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्यतः ॥ २९ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नलः ॥ मेन्द्रश्च द्विविदः कुद्धाश्चकुर्वेगमनुत्तमम् ॥ ३० ॥
 ते तु वृक्षैर्महावेणा राक्षसानां चमूमुखे ॥ कदनं सुमहच्चकुलीलया हरियुथपाः ॥

॥ १५ ॥ परस्परजिघांसवः आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ अदर्शनफलमाह—हरीनिति ॥ २२ ॥ प्रथमं रक्ताद्रां
 विनर्दतां सिंहनादं कुर्वतां । अभिगर्जतां आभि- अथच रणश्रोदेन पङ्किलामित्यर्थः । पङ्कानुलेपनां
 मुख्येन गर्जनं कुर्वतां ॥ १७ ॥ अरुणवर्णेन रक्तिस्रा पङ्कानुलिप्तां । कर्मणि ल्युट् ॥ २३ ॥ शरीरशवसं-
 आभातीत्यरुणवर्णाभं ॥ १८ ॥ कौशेयोद्धूतपाण्डुना पङ्कानुलिप्तां । कर्मणि ल्युट् ॥ २४ ॥ द्रुमशैला
 उद्धूतकौशेयपाण्डुना । आहिताग्न्यादित्वान् परनि- शवभूतशरीरसंकीर्णा ॥ २४ ॥ द्रुमशैला
 पातः । रजसो रक्तत्वपाण्डुत्वे भूमेदादिति ज्ञेयं । वानरीयाः । शक्त्यादयो राक्षसीयाः ॥ २५ ॥
 संवृतानि छन्नानि । भूतानि वस्तूनि । न ददृशुः । बाहुभिः परिघाकारैरित्यस्योत्तरार्धः, हरयो भीमक-
 वानरा राक्षसाश्चेति शेषः ॥ १९ ॥ उक्तं विवृणो- र्माणो राक्षसाञ्जघुराहव इति ॥ २६ ॥ राक्षसास्त्व-
 ति—न ध्वजा इति ॥ वर्मादिष्वपि नचनुवर्तनीयः पीति ॥ शस्त्रैः उक्तप्रासादिभिः ॥ २७ ॥ संहर्षयति
 ॥ २० ॥ परस्परादर्शनादिजन्यं शब्दान्तरमाह— उत्साहयति ॥ २८ ॥ अभिक्रम्य अभिसुखीभूय ।
 शब्दश्चेति ॥ रूपाणि पदार्थान्तराणि ॥ २१ ॥ आच्छिद्य अपहृत्य ॥ २९—३० ॥ ते त्वित्यादिसार्ध-

॥ १५ ॥ रामानु० संहर्षयति समहर्षयत् । संभावयामासेत्यर्थः । तान् कपीन्निघ्नतः ॥ २८ ॥ कतक० नानाप्रहरणैर्भृश-
 मित्यत्रसर्गविच्छेदःप्रमादान् ॥ ३१ ॥ इतिपञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

[पा०] १ घ. झ. जिघांसया. २ ड. झ. ट. सुमहान्कोपात्. ३ ग. मभिधावतां. ४ क. ख. घ. ड. झ. ट. कौशेयोद्धूत.
 ५ ड. झ. व. ट. ध्वजो. घ. च. ध्वजावा. ६ क. ख. च. छ. ज. गजोवातुरगो. ड. झ. ट. चर्मवातुरगो. ७ ख. घ. ड. छ.
 झ. व. ट. स्यन्दनोपिवा. ८ ग. गर्जतां. ९ ख. ड. च. झ. व. ट. राक्षसाराक्षसांश्चापि. १० क. निजघ्नुरितरेतरं. ११ च.
 छ. ज. तेषांश्चैवविनिघ्नन्तः. ख. घ. ड. झ. ट. तेषांश्चविनिघ्नन्तः. १२ ख. ड. झ. ट. ह्यपगतं. १३ ग. शतसंकीर्णा. १४ ग.
 घ. हरीनेव सुसंकुद्धाहरयो जघुराहवे. १५ ग. दारयन्त्यभितिक्रम्य. १६ ख. ग. ड. झ. व. ट. परमकुद्धाः. १७ ड. च. झ.
 ज. ट. महावीराः. १८ झ. हरिपुङ्गवाः.

ममन्धू राक्षसान्मेव वानरा गणशो भृशम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

हनुमताऽकंपनवधः ॥ १ ॥ तेनरामादिभिर्हनुमच्छ्रावणम् ॥ २ ॥

तदृष्ट्वा सुमहत्कर्म कृतं वानरसत्तमैः ॥ क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पनः ॥ १ ॥
 क्रोधमूर्च्छितरूपस्तु ध्रुवन्परमकार्मुकम् ॥ दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
 तत्रैव तावच्चरितं रथं प्रापय सारथे ॥ यत्रैते बहवो घ्नन्ति सुबहून्नाक्षसात्रणे ॥ ३ ॥
 एतेऽत्र बलवन्तो हि भीमकायाश्च वानराः ॥ दुमशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम ॥ ४ ॥
 एतान्निहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम् ॥ एतैः प्रमथितं सर्वं दृश्यते राक्षसं बलम् ॥ ५ ॥
 ततः प्रजवनाश्वेन रथेन रथिनांवरः ॥ हरीनभ्यहनत्क्रोधाच्छरजालैरकम्पनः ॥ ६ ॥
 न स्यातुं वानराः शेकुः किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ अकम्पनशरैर्भग्नाः सर्व एव विदुदुवुः ॥ ७ ॥
 तान्मृत्युवशमापन्नानकम्पनवशं गतान् ॥ समीक्ष्य हनुमाञ्ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ८ ॥
 तं महाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे प्लवगयूथपाः ॥ समेत्य समरे वीराः संहृष्टाः पर्यवारयन् ॥ ९ ॥
 अवस्थितं हनुमन्तं^{११} ते दृष्ट्वा हरियूथपाः ॥ बभूवुर्वलवन्तो हि बलवन्तं समाश्रिताः ॥ १० ॥
 अकम्पनस्तु शैलामं हनुमन्तमवस्थितम् ॥ महेन्द्र इव धाराभिः शरैरभिवर्ष ह ॥ ११ ॥
 अचिन्तयित्वा वाणौघाञ्शरीरे पतितान्शितान् ॥ अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः ॥ १२ ॥
 स प्रसन्न महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अभिदुद्राव तद्रक्षः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥
 तस्याभिनर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा ॥ बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्त्येव विभावसोः ॥ १४ ॥
 आत्मानमप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः ॥ शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिप्लवः ॥ १५ ॥
^{१६} तं गृहीत्वा महाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः ॥ स विनद्य महानादं आमयामास वीर्यवान् ॥ १६ ॥

श्लोकः ॥ लीलया अनायासेन ॥ ३१ ॥ इति श्रीगो- ३ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ ४-५ ॥ प्रजवनाश्वेन वेगव-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटा- दश्वेन ॥ ६-७ ॥ उपतस्थे अकम्पनसमीपमाजगाम
 ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ८-११ ॥ अकम्पनवधार्थाय अकम्पनवधरूपप्रयो-

अथाकम्पनवधः षट्पञ्चाशो—तदृष्ट्वेत्यादि ॥ १—हरणं अनायुधं ॥ १५ ॥ महानादं विनद्य महानादं

ति० बलवन्तोवा वाशब्दोवैशब्दस्यार्थे ॥ ४ ॥ ति० एतान्निहन्तुमिच्छामि प्रथमतः स्वसेनारक्षणार्थं । ततः परबलं हनिष्या-
 मीति शेषः । तदेवाह—एतैरिति ॥ ५ ॥

[पा०] १ ममन्धू राक्षसानिलयस्थाने क. ख. घ. च. छ. ज. पाठेषु अकंपनसमादिष्टाविविधायुधयोधिनः । ममन्धू
 राक्षसास्तत्रवानरान्गणशोभृशं इत्येकश्लोकः पाठभेदेन दृश्यते. २ ड. झ. ट. न्सर्वेनानाप्रहरणैर्भृशं. ३ ग. ट. तथैव ललितयोर्दुं.
 ४ च. झ. ज. ट. एतेचबलिनोघ्नन्ति. क. घ. यत्रैतेहरयोघ्नन्ति. ५ ड. झ. एतेचबलवन्तोवा. ६ ड. छ. झ. ट. भीमकोपाश्च.
 ७ क. ख. ग. च. ज. एतत्प्रमथितं. ८ ड. च. झ. ज. ट. प्रचलिताश्वेन. ९ क. ख. छ. नकंपनशरानुरान्. च. झ. ट.
 नकंपनशरानुगान्. १० क. ग. ड. झ. ट. व्यवस्थितं. ११ घ. च. छ. तदृष्ट्वा. १२ क. ख. घ.—छ. झ. ट. बलवन्तमुपा-
 श्रिताः. १३ क. ख. ग. च. सुपस्थितं. १४ ड. झ. ट. पातितान्कपिः. १५ क. ड.—ट. आत्मानंलप्रहरणं. ख. ग. घ.
 आत्मानंनचाप्रहरणं. १६ ड. छ. झ. ट. गृहीत्वासुमहाशैलं.

ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ पुरा हि नमुचिं संख्ये वज्रेणेव पुरंदरः ॥ १७ ॥
 अकम्पनस्तु तद्दृष्ट्वा गिरिशङ्खं समुद्यतम् ॥ दूरादेव महाबाणैरर्धचन्द्रैर्व्यदारयत् ॥ १८ ॥
 तत्पर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणविदारितम् ॥ विशीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनुमान्क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥
 सोऽश्वकर्णं सैमासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः ॥ तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २० ॥
 तं गृहीत्वा महास्कन्धं सोऽश्वकर्णं महाद्युतिः ॥ ग्रहस्य परया ग्रीत्वा भ्रामयामास संयुगे ॥ २१ ॥
 प्रधावन्नरुवेगेन प्रभञ्जंस्तरसा द्रुमान् ॥ हनुमान्परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयत्क्षितिम् ॥ २२ ॥
 गजांश्च सगजारोहान्सरथात्रयिनस्तथा ॥ जघान हनुमान्धीमात्राक्षसांश्च पदातिगान् ॥ २३ ॥
 तमन्तकमिव क्रुद्धं संमरे प्राणहारिणम् ॥ हनुमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ २४ ॥
 तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहम् ॥ ददर्शाकम्पनो वीरश्चक्रोष च ननाद च ॥ २५ ॥
 स चतुर्दशभिर्बाणैः शितैर्देहविदारणैः ॥ निर्विभेदं हनूमन्तं महावीर्यमकम्पनः ॥ २६ ॥
 स तदा प्रतिविद्धस्तु बद्धीभिः शरवृष्टिभिः ॥ हनुमान्ददृशे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २७ ॥
 विरराज महाकायो महावीर्यो महामनाः ॥ पुष्पिताशोकसंकाशो विधुम इव पावकः ॥ २८ ॥
 ततोऽन्यं वृक्षमुत्पाद्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् ॥ शिरस्यभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ २९ ॥
 स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना ॥ राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार च ॥ ३० ॥
 तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ व्यथिता राक्षसाः सर्वे क्षितिकम्प इव द्रुमाः ॥ ३१ ॥
 त्यक्तप्रहरणाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः ॥ लङ्कामभिययुस्त्रस्ता वानरैस्तैर्गभिद्रुताः ॥ ३२ ॥
 ते मुक्तकेशाः संभ्रान्ता भग्नमानाः पराजिताः ॥ स्वेच्छमजलैरङ्गैः श्वमन्तो विप्रदुद्रुवुः ॥ ३३ ॥
 अन्योन्यं प्रममन्थुस्ते विविशुर्नगरं भयात् ॥ पृष्ठतस्ते सुसंमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥
 तेषु लङ्कां प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः ॥ समेत्य हरयः सर्वे हनुमन्तमपूजयन् ॥ ३५ ॥
 सोऽपि ग्रहृष्टस्तान्सर्वान्हरीन्प्रत्यभ्यपूजयत् ॥ हनुमान्सत्त्वसंपन्नो यथार्हमनुकूलतः ॥ ३६ ॥
 विनेदुश्च यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः ॥ चकर्षुश्च पुनस्तत्र सप्राणानपि राक्षसान् ॥ ३७ ॥

स वीरशोभामभजन्महाकपिः समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः ॥

महासुरं भीमममित्रनाशनं यथैव विष्णुर्वलिनं चैमूमुखे ॥ ३८ ॥

कृत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत इति । तत्र सः शैलेनेत्य- पदातितया गच्छन्तीति पदातिगाः तान् ॥ २३—
 ध्याहार्य । सहनुमान् अकम्पनं पुरन्दरो नमुचिं यथा २६ ॥ प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥ २७—२९ ॥ वानरेन्द्रेण
 तथा शैलेन वज्रेणेवाभिदुद्राव ॥ १७—१८ ॥ कर्त्रा । तेन वृक्षेणहत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ क्षितिकम्पे
 क्रोधमूर्च्छितः अभूदिति शेषः ॥ १९—२१ ॥ चरणैः भूकम्पे ॥ ३१—३५ ॥ प्रत्यभ्यपूजयन् भवत्सा-
 चरणन्यासैः । दारयन् अदारयन् ॥ २२ ॥ हाय्येनैव मया जितमित्येवमिति भावः ॥ ३६—

स० ग्रीत्वा समयेनससीचीनायुधमुपलब्धमिति हर्षेण ॥ २९ ॥ ति० प्ररूढः सानुमानिव बहुशोचितशरीरत्राप्ररूढबहुयुक्षो
 गिरिरिवजनेर्दृष्टइत्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० सोऽपियथार्हमनुकूलतोऽनुकूलदर्शनवचनान्निर्जनैः संप्रत्यपूजयन् ॥ ३६ ॥ इति पद-
 पञ्चाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

[पा०] १ क.—घ. च. छ. ट. यथाहिनमुचिं. २ क. ख. तंशिलोच्चयमाकाशे. ३ क. ख. ग. समादाय. ४ झ.
 प्रवृष्टपरया. ५ छ. झ. ट. सद्रुमप्राण. ६ ख. संप्रेक्ष्य. ७ छ. झ. ट. तथाविप्रकीर्णानुनाराचैःशितशक्तिभिः. क. तथाप्रति-
 विद्धाशोभूरिभिःशरवृष्टिभिः. ८ छ. झ. ट. महाबलः. ९ क.—घ. झ. भयाच्छ्वमजलैरङ्गैःप्रस्रवद्भिर्विदुद्रुवुः. ड. भयाच्चमजलै-
 रङ्गैःप्रस्रवद्भिर्विदुद्रुवुः. १० झ. ज. ट. अन्योन्यंयतेप्रममन्तो. घ. अन्योन्यंयतेप्रमवद्वस्ते. ११ ड.—झ. प्रवृद्धांस्तान्सर्वान्.
 १२ ड. झ. ट. विष्णुर्यथैवोत्तलं. १३ च. छ. महाहवे.

अपूजयन्देवगणास्तदा कपिं स्वयं च रामोतिवलयश्च लक्ष्मणः ॥
तथैव सुग्रीवमुखाः पुत्रङ्गमा विभीषणश्चैव महाबलस्तथा ॥ ३९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशत्सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

रावणचोदनयाग्रहत्वेन नरान्तकादिसचिवचतुष्टयसाहित्येन पूर्वद्वाराद्रणायनिर्याणम् ॥ १ ॥

अकम्पनवधं श्रुत्वा कुद्वो वै राक्षसेश्वरः ॥ किञ्चिद्दीनमुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥
स तु ध्यात्वा मुहूर्तं तु मन्त्रिभिः संविचार्य च ॥ ततस्तु रावणः पूर्वदिवसे राक्षसाधिपः ॥
पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान्गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २ ॥
तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्वहुभिरावृताम् ॥ ददर्श नगरीं लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥
रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाचामर्षतः काले प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ४ ॥
पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य वा ॥ नान्यं युद्धात्प्रपश्यामि मोक्षं युद्धविशारद ॥ ५ ॥
अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम ॥ इन्द्रजिह्वा निकुम्भो वा बहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥
स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय परिगृह्य च ॥ विजयायाभिनिर्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥
निर्याणादेव ते नूनं चपला हरिवाहिनी ॥ नर्दतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥
चपला ह्यविनीताश्च चलचित्ताश्च वानराः ॥ न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥ ९ ॥
विद्रुते च बले तस्मिन्नामः सौमित्रिणा सह ॥ अवशस्ते निरालम्बः प्रहस्त वशमेष्यात ॥ १० ॥
आप्तसंशयिता श्रेयो न तु निस्संशयीकृता ॥ प्रतिलोमानुलोमं वा यद्वा नो मन्यसे हितम् ॥ ११ ॥

३९ ॥ चतुर्ध्यामकम्पनवधः ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
काण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

उप समीपे निविष्टं परसेनानिवेशो यस्य तस्य उपरु-
द्धस्येत्यर्थः । अतएव वाशब्दश्चार्थः । पीडितस्य च
मोक्षं मोक्षोपायं ॥ ५ ॥ बहेयुरिति शक्ति लिङ् ॥ ६ ॥
शीघ्रमादाय । परिगृह्य स्वाधीनं कृत्वा । यत्र वनौ-
कसो वर्तन्ते तत्र इतो निर्याहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ चपला
धैर्यरहिता ॥ ८-९ ॥ अवशः प्रभुत्वरहितः । “वश-
मिच्छाप्रभुत्वयोः” इति विश्वः । हे प्रहस्त । ते तव वश-
मेष्यतीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ननु युद्धे सत्यात्महानेरपि
संभवात्तदकरणमेव श्रेय इत्याशङ्क्य तथात्वे शत्रुकृ-

अथ युद्धाय प्रहस्तनिर्याणं सप्तपञ्चाशो—अकम्प-
नवधमित्यादि ॥ १ ॥ स त्वित्यादिसार्धश्लोक एका-
न्वयः ॥ ततः स रावणः पुरीं परिययौ । पूर्वदिवसे
दिवसस्य पूर्वभागे । पूर्वाह्न इत्यर्थः । गुल्मान् सेना-
व्यूहान् ॥ २-३ ॥ काले निदेशार्हसमये ॥ ४ ॥

ति० उपनिविष्टस्य अतिसमीपनिविष्टशत्रुबलस्येत्यर्थः । अतएवसहसावलात्कारेणपीडितस्य । अन्ययुद्धात् अन्यकर्तृकयुद्धा-
द्धेतोः । मोक्षं उपरोधमोक्षं । न प्रपश्यामि ॥ ५ ॥ ति० ननुयुद्धेसजीवनेपि सदेहात्कथंनिरालंबोवशमेष्यतीत्युच्येततत्राह—आप-
दिति । युद्धे आपत् मृतिः । संशयिता सदेहविषया । श्रेयः विजयस्तु । तवचसंशयितः नसंदेहविषयः । तवातिबलत्वाद्वहुशोदृष्ट-
विजयत्वाच्च इन्द्रजिह्वच्छ्रेयःप्राप्तिरेवोत्कटकोटिका । किञ्च श्रेयो नसंदिग्धं । युद्धेजीवनेमरणेचश्रेयस्सत्त्वात् । जीवनेराज्यं ।
मृतावुत्तमलोकः । अतोत्रयुद्धेप्रवृत्तिरेवनिस्संशयीकृता । ‘यत्रायुद्धेध्रुवोमृत्युर्युद्धेजीवितसंशयः । तमेवकालंयुद्धस्यप्रवदन्तिमनी-
षिणः’ इत्यादिशास्त्रादितिभावः । ममलघययुद्धमेवहितंप्रतिभाति । प्रकारान्तरमस्तिचेद्दूहीत्याह—प्रतिलोमेत्यादि । मनोनुकूलंवा
[पा०] १ ख. प्रतिययौ. २ ड. च. छ. झ. ट. नगरींराजा. घ. महतींलङ्कां. ३ ग. ड. झ. ट. उवाचात्महितंकाले.
४ झ. नान्ययुद्धात्. ५ च. हेतुं. ६ क. ख. घ. च. छ. ज. मादायरथमास्थितः. ७ ड. झ. ज. ट. चलिता. घ. चलिष्यत्य-
रिवाहिनी. ८ क. ग.—छ. झ. ज. ट. नात्र. ९ ड. झ. ट. यत्तुनो.

रावणेनैवमुक्तस्तु ग्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ राक्षमेन्द्रमुवाचेदममुरेन्द्रमिवोशना ॥ १२ ॥
 राजन्मन्त्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मन्त्रिभिः ॥ विवादश्चापि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १३ ॥
 प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया ॥ अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेतत्तथैव नः ॥ १४ ॥
 सोऽहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया ॥ सान्त्वैश्च विविधैः काले किं न कुर्या प्रियं तव ॥ १५ ॥
 न हि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि वा ॥ त्वं पश्य मां जुहुपन्तं त्वदर्थं जीवितं युधि ॥ १६ ॥
 एवमुक्त्वा तु भर्तारं रावणं वाहिनीपतिः ॥ उवाचेदं बलाध्यक्षान्ग्रहस्तः पुरतः स्थितान् ॥ १७ ॥
 समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महद्बलम् ॥ १८ ॥
 मद्भाणशतवेगेन हतानां च रणाजिरे ॥ अद्य तृप्यन्तु मांसादाः पक्षिणः काननौकसाम् ॥ १९ ॥
 ईत्युक्तास्ते ग्रहस्तेन बलाध्यक्षाः कृतत्वरः ॥ बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन्नाक्षममन्दिरे ॥ २० ॥
 सा बभूव मुहूर्तेन निर्गमनानाविधायुधैः ॥ लङ्का राक्षसवीरैस्तैर्गैरिव समाकुला ॥ २१ ॥

ताया हानेर्निश्चितत्वात् युद्धकरणे तस्याः संदेहान् । नः अस्माकं विवादश्चापि वृत्तः । येन विभीषणो
 “ यत्रायुद्धे ध्रुवो मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः । तमेव निरगच्छदिति भावः ॥ १३ ॥ मन्त्रितमर्थमाह—
 कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ” इत्युक्तरीत्या प्रदानेन त्विति ॥ सीतायाः प्रदानेन तु श्रेयः । अप्र-
 दाने तु युद्धमिति च मम व्यवसितमित्यर्थः । सर्व-
 वितार्कितः । आपन् मृतिः । श्रेयः । युद्धे मृतिः श्रे-
 यस्करीत्यर्थः । जयापजययोरव्यवस्थितत्वेन पाक्षिक-
 जयस्यापि संभवादिति भावः । पश्चान्तरं प्रतिश्लि-
 पति—नत्विति । निस्संशयीकृता निश्चिता । मृतिस्तु
 युद्धं विना शत्रुभिर्मरणं तु न श्रेयः एतन्मम मतं ।
 त्वन्मतं तु किमित्याह—प्रतिलोमेति । प्रतिलोमं मनु-
 कप्रकारविपरीतप्रकारं । अनुलोमं वा नोस्माकं
 यद्वितं मन्यसे तद्वदेति शेषः । वेति पश्चान्तरे । अहं
 तदेव श्रेयो मन्ये । त्वमन्यन्न यदि मन्यसे तद्वद । तदे-
 वास्माकं हितमित्यर्थः ॥ ११—१२ ॥ मन्त्रसमये
 मया यथा निर्धारितं तत्तथा प्रवृत्तमित्याह—राज-
 न्नित्यादिना ॥ कुशलैर्मन्त्रिभिः विभीषणादिभिः सह ।
 नः अस्माभिः । इदं वक्ष्यमाणं मन्त्रितपूर्वं । तर्हि
 मन्त्रितत्वे तथा किमिति नानुष्ठितं तत्राह—विवाद
 इति । परस्परं समवेक्ष्य बहुमतितया आलोच्य ।
 नः अस्माकं विवादश्चापि वृत्तः । येन विभीषणो
 निरगच्छदिति भावः ॥ १३ ॥ मन्त्रितमर्थमाह—
 प्रदानेन त्विति ॥ सीतायाः प्रदानेन तु श्रेयः । अप्र-
 दाने तु युद्धमिति च मम व्यवसितमित्यर्थः । सर्व-
 मरणं युद्धशब्देनोपचर्यते । यथैव व्यवसितं तथैव
 नः अस्माभिः । दृष्टं च ॥ १४ ॥ एवं स्वमतमुक्त्वा
 संप्रति त्वन्मतानुसारेण युद्धमेव करिष्यामीत्याह—
 सोहमित्यादिना ॥ दानैः भूषणादिप्रदानैः । मानैः
 त्वदधीनं जीवितमित्यादिप्रियभाषणैः । पूजितः उत्क-
 र्षमापादितः । काले आपत्काले । किं कुर्या जीवित-
 त्यागमपि कुर्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥ उक्तमेव विशदयति
 —न हीति ॥ जुहुपन्तं होतुमिच्छन्तं । जुहोतेः सन्प्र-
 लयः । अनेन जीवितस्य हविर्द्धं युद्धस्याग्निरूपत्वं च
 गम्यते । तेन चात्महविःप्रदानस्य महाफलत्वं युद्ध-
 सङ्गतिमात्रेण स्वविनाशश्च द्योत्यते । गतानुगति-
 कास्तु जुहुपन्तं त्यक्तुमिच्छन्तमित्यर्थः । जुहोतेर्दा-
 नार्थत्वादित्याहुः ॥ १६—१८ ॥ हतानां काननौ-
 कसां तृप्यन्त्वित्यन्वयः । “ पूरणगुण—” इत्यादिना
 समासप्रतिषेधेन सुहितार्थयोगे ज्ञापिता पट्टी ॥ १९—

भवतुप्रतिकूलं वा । यत्तुनोहितमन्यसे तद्वदेतिशेषः । २० आपत् मृतिः परिभवमवदुःखं वा । संशयिता । नचनिस्संशयीकृता
 भविष्यत्येवेति ननिश्चिता । तथापि तवशक्तितोमद्युक्तितश्च श्रेयः जयः निश्चितः । ‘श्रेयः अमृतेऽपेक्षिकं मृते पारत्रिक’मिति प्रकृता
 नुपयुक्तं व्याख्यानं । प्रोत्साहनसमयत्वात् । २१० अत्र मनुकार्थविषये प्रतिलोमानुलोमं वा प्रतिलोमं वा अनुलोमं वा । अनयोर्य
 दितमन्यसे तद्वदेतिशेषः । यद्वा प्रतिलोमं प्रतिकूलमिति यन्मन्यसे अनुलोमं अनुकूलमिति यन्मन्यसे अन्यद्वा एतद्वतिरिक्तं ।
 यद्वा इतरन्मन्यसे तद्वदेतिशेषः । प्रतिलोमेत्यविभक्तिको निर्देशः ॥ ११ ॥ २१० जिहीषन्तं त्यक्तुमिच्छन्तं ॥ १६ ॥

[पा०] १ ग. घ. च. छ. ज. जिहीषन्तं. २ च. छ. ब. प्रमुखे स्थितान्. ३ क.—घ. च. छ. ज. मद्भाणशतवेगेन.
 ४ घ. ज. मांसेन पक्षिणः. ५ ख. घ. ड. झ. ट. काननौकसः. ६ च.—ट. तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षाः. ७ ड. झ. ट.
 महाबलाः. ८ झ. ट. भीमैर्नानाविधा. ९ क. ख. स्तैस्सिंहैरिव.

हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम् ॥ आज्यगन्धप्रतिवहः सुरभिर्मारुतो ववौ ॥ २२ ॥
 स्रजश्च विविधाकारा जगृहस्त्वभिमन्त्रिताः ॥ संग्रामसज्जाः संहृष्टा धारयन्नाश्वसास्तदा ॥ २३ ॥
 सधनुष्काः क्वचिनो वेगादाद्भुत्य राक्षसाः ॥ रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं पर्यवारयन् ॥ २४ ॥
 अधामन्य च राजानं भेरीमाहृत्य भैरवाम् ॥ आरुरोह रथं दिव्यं प्रहस्तः सैज्जकल्पितम् ॥ २५ ॥
 हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्यक्स्मृतसुसंयतम् ॥ महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरम् ॥ २६ ॥
 उरगध्वजदुर्धर्षं सुवस्तुं स्वपस्करम् ॥ सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसन्तमिव श्रिया ॥ २७ ॥
 ततस्तं रथमास्थाय रावणार्पितशासनः ॥ लङ्काया निर्ययौ तूर्णं बलेन महताऽऽवृतः ॥ २८ ॥
 ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ वादित्राणां च निनदः पूरयन्निव सागरम् ॥
 शृश्रुवे शङ्खशब्दश्च प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ २९ ॥
 निनदन्तः खराण्वोरात्राक्षसा जग्मुरग्रतः ॥ भीमरूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरस्सराः ॥ ३० ॥
 नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः ॥ प्रहस्तसचिवा ह्येते निर्ययुः परिवार्य तम् ॥ ३१ ॥
 व्यूढेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात्स निर्ययौ ॥ गजयूथनिकाशेन बलेन महता वृतः ॥ ३२ ॥
 सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन सः ॥ प्रहस्तो निर्ययौ तूर्णं कालान्तकयमोपमः ॥ ३३ ॥
 तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानां च नर्दताम् ॥ लङ्कायां सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः खरैः ॥ ३४ ॥
 व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः ॥ मण्डलान्यपसव्यानि खगाश्चकू रथं प्रति ॥ ३५ ॥

२१ ॥ हुताशनं तर्पयतां अमौ बहुधा शान्तिहोमा-
 नाचरतां । ब्राह्मणांश्च नमस्यतां गन्धपुष्पादिभिरर्च-
 यतां संबन्धी आज्यगन्धप्रतिवहः ब्राह्मणार्चनकुसु-
 मादिना सुरभिर्मारुतो ववौ ॥ २२ ॥ संग्रामसज्जाः
 संग्रामायोद्युक्ताः । राक्षसाः अभिमन्त्रिताः विजय-
 मन्त्रेणाभिमन्त्रिताः । स्रजः जगृहः । धारयन् अधा-
 रयन्श्च ॥ २३ ॥ रावणं प्रेक्ष्य स्वामितया प्रधानं
 रावणमभिवन्द्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ अथेत्यादिश्लोकत्रयं ॥
 सज्जकल्पितं सज्जमुद्युक्तं सर्वायुधादिसमवेतत्वेन क-
 ल्पितमित्यर्थः । सुसंयतं नियमितं । साक्षाच्चन्द्रार्क-
 भास्वरं चन्द्रार्कतुल्यं भास्वरं च । “ साक्षात्प्रत्यक्ष-
 तुल्ययोः ” इत्यमरः । आह्लादकत्वेन चन्द्रसाम्यं ।
 तेजसाऽर्कसाम्यं । सुवस्तुं शोभनरथगुप्तिकं ।
 “ रथगुप्तिर्वस्तुना ” इत्यमरः । स्वपस्करं शोभ-
 नरथाङ्गं । “ अपस्करो रथाङ्गं ” इति निपातनात् ।

सुडागमः । जालं गवाक्षं । प्रहसन्तमिव श्रिया
 खकान्त्या सर्वकान्तिमद्वस्तु परिहसन्तमिव स्थितं
 ॥ २५—२७ ॥ ततः आरोहणानन्तरं ॥ २८ ॥ तत
 इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ पर्जन्यः मेघविशेषः
 ॥ २९ ॥ पुरस्सराः अग्रगाः ॥ ३०—३१ ॥
 व्यूढेन सन्नद्धकङ्कटेन । “ व्यूढः सन्नद्धकङ्कटः ”
 इत्यमरशेषे ॥ ३२ ॥ कालान्तकयमोपमः काले प्रल-
 यकाले अन्तको विनाशको यो यमस्तदुपमः ॥ ३३ ॥
 तस्य प्रहस्तस्य । निर्याणघोषेण निर्गमकालिकसिंह-
 नादेन । राक्षसानां निर्याणघोषेण च प्रयोजनेन ।
 सर्वभूतानि विकृतैः सर्वैरुपलक्षितानि सन्ति विनेदु-
 रिति संबन्धः ॥ ३४ ॥ अपसव्यानि अप्रदक्षि-
 णानि । व्यभ्रमित्यनेन मण्डलकरणस्याकालिकत्व-
 मुक्तं । साभ्रकाले हि पक्षिणो मण्डलान्याचरन्ति ।
 यद्वाऽत्र खगाः गरुडाः । अपसव्यं प्रदक्षिणं ।

स० धनुषासहिताः सधनुष्काः । उत्सृज्य वाजिनइतिशेषः । पादत्रादिकं वा । पुत्रदारादिकंप्रतियुद्धार्थं गच्छामइत्युक्तिर्वा ॥ २४ ॥

शि० सागरप्रतिमानां दुरवगाहत्वेन सागरसदृशानां राक्षसानां ओघः समूहोयस्मिन्स्तेन बलेन वृतः अतएव कालान्तकयमोपमः प्रह-
 स्तो निर्ययौ । तत्रकालो महाप्रलयः । अन्तको मरणसमयः । यमः संयमिनीपतिरिति विवेकः ॥ ३३ ॥ ति० अपसव्यानि मण्डलानि
 अपगतासव्यभागेविश्रान्तिर्येषु मण्डलेषु भ्रामणेषु तान्यपसव्यानि प्रदक्षिणानि । गृध्रादीनां प्रदक्षिणमपि दुर्निमित्तमितिकतकः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. वेगादुत्सृज्य. २ ग. सूतकल्पितं. ३ ज. वस्तुतेन संयुतं ख. ग. छ. वस्तुसंसायकं. ४ घ. सुविस्तरं. ५ क.—ट. मेदिनी. ६ ड. झ. ट. कुद्धः कालान्तक. क. ग. घ. च. छ. ज. तूर्णकुद्धः कालान्तकोपमः. ख. तूर्णयो-
 दुद्धः कालान्तकोपमः.

वैमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं^१ ववाशिरे ॥ अन्तरिक्षान्पपातोल्का वायुश्च परुषो ववा ॥ ३६ ॥
 अन्योन्यमभिसंरन्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ॥ ३७ ॥
 मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः ॥ ववृषु रुधिरं चास्य सिपिचुश्च पुरस्मरान् ॥ ३८ ॥
 केतुमूर्धनि गृष्टोस्य निर्लीनो दक्षिणामुखः ॥ तुदन्नुभयतः पार्श्वं समग्रामहन्त्प्रभाम् ॥ ३९ ॥
 सारथेर्वहृशश्चास्य संग्राममवगाहनः ॥ प्रतोदो न्यपतद्वस्तान्मृतस्य ह्यसादिनः ॥ ४० ॥
 निर्याणश्रीश्च यास्यामीन्द्रास्वरा वसुदुर्लभा ॥ सा ननाश मुहूर्तेन ममे च स्खलिता हयाः ॥ ४१ ॥
 प्रहस्तं त्वभिनिर्यान्तं प्रख्यातवलपौरुषम् ॥ युधि नानाप्रहरणा कपिमेनाऽभ्यवर्तन् ॥ ४२ ॥
 अथ घोषः सुतमुलो हरीणां समजायत ॥ वृक्षानारुजतां चैव गुर्वीरागृह्णतां शिलाः ॥ ४३ ॥
 नदतां राक्षसानां च वानराणां च गर्जताम् ॥ उभे प्रमुदिने सैन्ये रक्षोगणवर्नाकसाम् ॥ ४४ ॥
 वेगितानां समर्थानामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ परस्परं चाह्वयतां निनादः श्रुत्येते महान् ॥ ४५ ॥

ततः प्रहस्तः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः ॥

विवृद्धवेगां च विवेश तां चमूं यथा मुमूर्षुः शूलभो विभावमुम् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

विभीषणेनरामंप्रति तत्प्रश्नेनरगायाभ्यामच्छतः प्रहन्त्य याथान्यनिवेदनम् ॥ १ ॥ द्विविददुमुस्वजां ववनरैः क्रमेण
 नरान्तकसमुन्नतमहानादकुंभहनुनाम्नां प्रहस्तमचिवानांचतुर्णां हननम् ॥ २ ॥ नीलेन सहजयुद्धेन प्रहन्तवयः ॥ ३ ॥

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् ॥ उवाच सस्मितं रामो विभीषणमरिन्दमः ॥ १ ॥

“अपसव्यन्तु दक्षिणं” इत्यमरः । गरुडानां ह्यप्रदक्षिणं प्रहस्तोभूदित्यर्थः । स्वलिताः चस्खलुः । कर्तरि क्तः
 शोभनं । ग्रहाः चन्द्रसूर्यादयः । तत्काले प्रहयुद्ध- ॥ ४१ ॥ नानाप्रहरणा शिलावृक्षादिनानाप्रहरणा
 मासीदित्यर्थः ॥ ३५—३८ ॥ तुदन्नुभयतः पार्श्वं ॥ ४२ ॥ आरुजतां उन्मूलयतां । आगृह्णतां आसम-
 उभौ पक्षौ मुखेन कण्डूयमानः समग्रामहन् प्रभां न्तान् गृह्णतां ॥ ४३ ॥ नदतामिति त्रिपादश्लोकः ॥
 प्रहस्तस्येति शेषः । ध्वजाप्रारूढगुणदर्शनेन प्रहस्तमुत्वं रक्षोगणवर्नौकसामित्युत्तरशेषः ॥ ४४—४५ ॥
 विवर्णमासीदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ सूतस्य सूतजातस्य । कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे तां चमूं विवेश च
 ह्यसादिनः ह्यप्रस्थापकस्य । प्रतोदः तोत्रं । यद्वा ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 सूतस्य सूतकुलोत्पन्नस्य । अभ्यस्तप्रतोदधारणस्यापी- भूपणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तप-
 त्यर्थः । ह्यसादिनः अश्वगतिशिक्षकस्य ॥ ४० ॥ ञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

वसुदुर्लभा अष्टवसुदुर्लभा । भास्वरा वसुदुर्लभेति

पाठः । निर्याणश्रीः निर्गमकालिकश्रीः । निरुत्साहः अथ प्रहस्तवधोष्टपञ्चाशे—ततः प्रहस्तमित्यादि ॥

स० सूतस्यतद्व्यस्य । ह्यसादिनः ह्ययानश्चान्सादयतिगमवतिथ्येष्टमिति सतथा । तादृशस्यापिसारथेः हस्तान् प्रतोदः तोत्रं ।
 न्यपतत् पपात । यं अन्नमस्यास्तीतिमल्लयैर्इकारः । ‘अन्नं’मितिहिश्रुतिः । सारेण अरसहितेनचक्रेण थिः सारथिः । तस्येतिवा ।
 ह्यैरेवानुबन्धनिमित्तैःआदिभिःराक्षसैःसहितःसतथा । तस्यमूतस्यसारथेः । “आदिनोराक्षसाःप्रोक्ताः” इतिभागवततात्पर्यात् ।
 सूतः सुष्ठुः प्रतोदोयस्यतस्येतिवा । सुदुर्लभा उत्तरत्रानेवमागमनान् ॥ ४० ॥ स० रक्षोगणवर्नौकसामित्यनेन रक्षोगणस्यै-
 कैकोवनौकाःप्रयाप्तइतिध्वन्यते ॥ ४४ ॥ स० विजयायदुर्मतिः अपशकुनैरिवगतमृतैःस्त्रीर्येष्टैःश्रुतैरपिविजयभ्रमोस्यास्ती
 तिदुर्मतिरितिमन्तव्यम् ॥ ४६ ॥ इति सप्तपञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥

[पा०] १ च. झ. ब. ट. वसन्तिपावक. २ क.—ट. घोराववाशिरे. ३ घ. ज. झ. ट. नदन्नुभयतः. ४ ड. झ. ट.
 समग्राश्रियमाहरन्. ५ झ. ट. रणकृतोद्यमं. ६ क. ख. ज. मरिदमं.

क एष सुमहाकायो बलेन महता वृतः ॥ [आगच्छति महावेगः किंरूपबलपौरुषः ॥]

आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवन्तं निशाचरम् ॥ २ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥

एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृतः ॥

वीर्यवानस्त्रविच्छरः प्रख्यातश्च पराक्रमे ॥ ४ ॥

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ गर्जन्तं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥

ददर्श महती सेना वानराणां वलीयसाम् ॥ अतिसंजातरोषाणां प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥

खड्गशक्तयुष्टिवाणाश्च शूलानि मुसलानि च ॥ गदाश्च परिधाः प्रासा विविधाश्च परश्वधाः ॥ ७ ॥

धनुषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम् ॥ प्रगृहीतान्यशोभन्त वानरानभिधावताम् ॥ ८ ॥

जगृहुः पादपांश्चापि पुष्पितान्वानरर्षभाः ॥ शिलाश्च त्रिपुला दीर्घा योज्जुकामाः प्लवङ्गमाः ॥ ९ ॥

तेषामन्योन्यमासाद्य संग्रामः सुमहानभूत् ॥ बहूनामश्मवृष्टिं च शरवृष्टिं च वर्षताम् ॥ १० ॥

बहवो राक्षसा युद्धे बहून्वानरयूथपान् ॥ वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नुर्वहवो बहून् ॥ ११ ॥

शूलैः प्रमथिताः केचित्केचिच्च परमायुधैः ॥ परिवैराहताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ १२ ॥

निरुच्छासाः कृताः केचित्पतिता धरणीतले ॥ विभिन्नहृदयाः केचिदिषुसंधानसंदिताः ॥ १३ ॥

केचिद्विधा कृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि ॥ वानरा राक्षसैः शूलैः पार्श्वतश्चावदारिताः ॥ १४ ॥

वानरैश्चापि संकुट्टैः राक्षसौघाः समन्ततः ॥ पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च संपिष्टा वसुधातले ॥ १५ ॥

वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्भुष्टिभिश्च हता भृशम् ॥ वेमुः शोणितमास्त्रेभ्यो विशीर्णदंशनेक्षणाः ॥ १६ ॥

सस्मितमिति । बलवच्छत्रुदर्शनहर्षेणेतिभावः । तदेव व्यञ्जयति—अरिन्दम इति ॥ १ ॥ क एष इति । ननु प्रहस्तः पूर्वद्वारान्निर्गतः, रामस्तु उत्तरद्वारं तिष्ठति स्म, कथमस्यानेकयोजनस्थसाक्षात्कारः । उच्यते । आप्तवचनेन प्रत्यक्षतुल्येन महाकायः कश्चन गच्छतीति विदित्वा एष इत्याह । आचक्ष्व तमिति शेषः ॥ २—३ ॥ एष इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ तस्य रावणस्य । असह्यतया नामा-ग्रहणं । संवृतशब्दोऽन्तर्भावितव्यर्थः । रावणेन लङ्कायां स्वबलस्य तृतीयभागेन संवारित इत्यर्थः । लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृत इति पाठः । रावणस्य सैन्येषु भागत्रयमस्याधीनमिति भावः । वीर्यवान् बलवान् । “वीर्यं बले प्रभावे च” इत्यमरः ।

शूरः रणेध्वरावृत्तः । पराक्रमे परपरिभवने । अत्रे-तिकरणं बोध्यं ॥ ४ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयं ॥ भीमं भयंकरवेषं ॥ ५—६ ॥ खड्गैत्यादिश्लोकद्वयं ॥ राक्ष-सानामिति तृतीयार्थे षष्ठी । राक्षसैरित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ वानरश्रेष्ठत्वेऽप्यवानरत्ववारणाय प्लवङ्गमा इत्युक्तं । यद्वा प्लवङ्गमाः युद्धोत्साहेन प्लवगत्वा गच्छन्तः । असंज्ञायां स्वशार्पः ॥ ९—११ ॥ परमायुधैः चक्रैः । “चक्रं तु परमायुधं ” इति निघण्टुः ॥ १२ ॥ शूलपातादिकार्यं दर्शयति—निरुच्छासा इत्यादि ॥ निरुच्छासाः कृताः । इषुसन्धानसंदिताः इषव एव संधानानि बन्धनरज्जवः तैः संदिताः संस्यूताः । स्फुरन्तः लुठन्तः । अवदारिताः भिन्नाः ॥ १३—१४ ॥ संपिष्टाः चूर्णिताः । वेमुः वमनं चक्रुः ॥ १५—

स० त्रिभागबलसंवृतः रावणबलमध्येतृतीयभागबलेनयुक्तः । त्रिशब्दस्यतृतीयवाचकत्वंतुत्रिदशेत्येताख्यावसरेभानुदीक्षिते-नोक्तं ॥ ४ ॥ ति० इषुणांसंधानं सम्यग्विसर्जनं तेनसादिताः खण्डिताः ॥ १३ ॥ ति० वमन् अवमन् । वेमुरितिपाठान्तरं

[पा०] १ इवमर्थं ड. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. २ ड. झ. ट. सुप्रख्यातपराक्रमः. ३ ड. झ. ट. पुष्पितांश्चगिरिंस्तथा. ४ ड. झ. ट. संधानसादिताः. ख. च. छ. ब. संधानसंधिताः. ५ घ. ड. झ. ट. वमञ्शोणित. ६ ख. मांसानि. ७ ड. झ. ट. वदनेक्षणाः.

आर्तस्वनं च स्वनतां सिंहनादं च नर्दताम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसां युधि ॥ १७ ॥
 वानरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः ॥ विवृत्तनयनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवन् ॥ १८ ॥
 नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः ॥ एते प्रहस्तमचिवाः सर्वे जघूर्वर्नोकमः ॥ १९ ॥
 तेषामापततां शीघ्रं निघ्नतां चापि वानरान् ॥ द्विविदो गिरिशृङ्गेण जघार्नकं नरान्तकम् ॥ २० ॥
 दुर्मुखः पुनरुत्थाय कपिः स विपुलद्रुमम् ॥ राक्षसं क्षिप्रहस्तस्तु समुन्नतमपोथयन् ॥ २१ ॥
 जाम्बवांस्तु सुमंकुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि ॥ २२ ॥
 अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् ॥ वृक्षेणाभिहतो मृष्टिं प्राणान्मत्स्याजयद्रणे ॥ २३ ॥
 अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमास्थितः ॥ चकार कदनं धोरं धनुष्पाणिर्वर्नोकसाम् ॥ २४ ॥
 आवर्त इव संजज्ञे उभयोः सेनयोस्तदा ॥ क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव निस्स्वनः ॥ २५ ॥
 महता हि शरीरेण प्रहस्तो युद्धकौविदः ॥ अर्दयामास संक्रुद्धो वानरान्परमाहवे ॥ २६ ॥
 वानराणां शरीरैश्च राक्षसानां च मेदिनी ॥ बभूव निचिता धोरा पतितैरिव पर्वतैः ॥ २७ ॥
 सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना संप्रकाशते ॥ संछन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितैः ॥ २८ ॥
 हतवीरौघवप्रां तु भग्नायुधमहाद्रुमाम् ॥ शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥ २९ ॥
 यकृत्प्रीहमहापङ्कां विनिकीर्णांश्चैवलाम् ॥ भिन्नकायशिरोमीनामङ्गावयवशादलाम् ॥ ३० ॥
 गृध्रहंसगणाकीर्णां कङ्कसारसमेविताम् ॥ मेदःफेनममाकीर्णामान्तस्तनितनिस्स्वनाम् ॥
 तां कापुरुषदुस्तरां युद्धभूमिमयीं नदीम् ॥ ३१ ॥

१६ ॥ स्वनतां नर्दतामित्यत्र कुर्वतामित्यर्थः । तुमुलः निविडितः । रक्षसां वानराणां च ॥ १७ ॥ वीरमार्गं युद्धकौशलं । विवृत्तनयनाः भ्रान्तनेत्राः । कर्माणि युद्धकर्माणि । अभीतवन् भयरहितं यथा भवति तथा ॥ १८—१९ ॥ तेषामिति । इयं निर्धारणे पट्टी । एकं मुख्यं ॥ २० ॥ उत्थाय उद्धृत्य । समुन्नताख्यं राक्षसं अपोथयन् अमारयन् । “ पुथ हिंसायां ” इति धातुः ॥ २१—२२ ॥ तत्र प्रहस्तसचिवेषु । सन्त्याजयन् संतत्याज । स्वार्थिको णिच्प्रत्ययः ॥ २३—२४ ॥ आवर्तं संवर्तं । प्रलय इव स्थिते तस्मिन् युद्धे क्षुभितस्य सागरस्य निस्स्वन इव सेनाया निस्वनः संजज्ञे ॥ २५ ॥ तेषु प्रहस्तप्रकर्ष प्रतिपादयितुं पुनराह—महतेत्यादि ॥ २६ ॥ निचिता व्याप्ता ॥ २७—२८ ॥ अपरिच्छिन्नवानरवधो वृत्त इति द्योतयितुं युद्धभूमिं नदीत्वेन वर्णयति—हते-त्यादिना ॥ उभयसेनाप्रयोर्हतवीराणामोघः समूह एव वप्रं तटं यस्यास्तां । भग्नायुधान्येव महाद्रुमाः

भग्नाः तीरमहाद्रुमा यस्यास्तां । शोणितौघा एव महातोयानि कलुषजलानि यस्यास्तां । यमसागर-गामिनीं युद्धभूमौ यमो जीवप्रहणाय सन्निधत्त इति प्रसिद्धिः । तद्रूपसागरगामिनीम् । यकृत्प्रीहशब्दौ हृदयस्य दक्षिणवामभागस्थमांसविशेषपरौ । अन्नाणां शैवलत्वनिरूपणं स्तम्भमथत्वान् । भिन्नकायशिर-सोर्मनित्वनिरूपणं स्फुरितवक्त्रान् । अङ्गावयवाः करचरणाद्यङ्गानामवयवाः । अङ्गुल्य इत्यर्थः । त एव शादलानि शादलभूजन्यवृणानि यस्यास्तां । कङ्कः धवल-वर्णः इयेनः । सारसो हंसविशेषः । मेदः रुधिर-मण्डलं । आर्तानां स्तनितः शब्द इति यावन् । तदेव निम्नोन्नतपतनजनितस्वनो यस्यास्तां । यद्यपि रुधि-रप्रवाहस्यापि स्वत एव धोपोस्ति तथापि रूपकत्वा-यैवमुक्तं । कापुरुषाः भीरवः तैः दुस्तरां । वृद्धि-रार्थी । युद्धभूमिमयीमिति स्वार्थं मयद् । व्यस्तरूपकं । प्रावर्तयन्नित्यध्याहार्यं । यद्वा तेरुरिति वक्ष्यमाणम-त्राप्यनुपपद्यते । अत्र सावयवरूपकालंकारः ॥ २९—

॥ १९ ॥ स० वृक्षेणकरणेन प्राणान् संत्याजयन् तत्याज । पूर्वार्धेयुधुषदतिसनारइत्युत्तरार्धेऽध्याहार्यं । संत्याजयन् अत्याजयदिति वा ॥ २३ ॥ ति० तत्कर्म क्षणादेवसत्त्वित्वचतुष्टयमारणकम् ॥ २४ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. छ. वृक्षेणमहतास्य. ड. झ. व. ट. वृक्षेणमहतास्यः. २ ज. प्राणांस्तत्याजराक्षसः.

नदीमिव घनापाये हंससारसमेविताम् ॥ राक्षसाः कपिमुख्याश्च तेरुस्तां दुस्तरां नदीम् ॥ ३२ ॥
 यथा पद्मर जोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ॥ ३३ ॥
 ततः सृजन्तं बाणौघान्प्रहस्तं स्यन्दने स्थितम् ॥ ददर्श तरसा नीलो विनिघ्नन्तं प्लवङ्गमान् ॥ ३४ ॥
 उद्धृत इव वायुः खे महदभ्रवलं बलात् ॥ समीक्ष्याभिद्रुतं युद्धे प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥
 रथेनादित्ववर्णेन नीलमेवाभिदुद्रुवे ॥ ३५ ॥
 स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे ॥ नीलाय व्यसृजद्बाणान्प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥
 ते प्राप्य विशिखा नीलं विनिर्भिद्य समाहिताः ॥ महीं जग्मुर्महावेगा रुषिता इव पन्नगाः ॥ ३७ ॥
 नीलः शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमैः ॥ स तं परमदुर्धर्मपापतन्तं महाकपिः ॥
 प्रहस्तं ताडयामास वृक्षमुत्पाद्य वीर्यवान् ॥ ३८ ॥
 स तेनाभिहतः क्रुद्धो नन्दन्नाक्षसपुङ्गवः ॥ वर्षं शरवर्षाणि प्लवङ्गानां चमूपतौ ॥ ३९ ॥
 तस्य बाणगणान्धोरात्राक्षसस्य महाबलः ॥ अपारयन्वारयितुं प्रत्यगृह्णान्निमीलितः ॥ ४० ॥
 यथैव गोवृषो वर्षं शारदं शीघ्रमागतम् ॥ एवमेव प्रहस्तस्य शरवर्षं दुरासदम् ॥
 निमीलिताक्षः सहसा नीलः सेहे सुदारुणम् ॥ ४१ ॥
 रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान् ॥ प्रजधान हयान्नीलः प्रहस्तस्य मनोजवान् ॥ ४२ ॥
 ततः स चापमुद्धृत्य प्रहस्तस्य महाबलः ॥ बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनः पुनः ॥ ४३ ॥
 विधनुस्तु कृतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यन्दनादवपुषुवे ॥ ४४ ॥
 तावुर्भौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्त्रिनौ ॥ स्थितौ क्षतजदिग्धाङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ ॥ ४५ ॥
 उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् ॥ सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४६ ॥
 विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्तिनौ ॥ काङ्क्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोः समौ ॥ ४७ ॥
 आजधान तदा नीलं ललाटे मुसलेन सः ॥ प्रहस्तः परमायत्तस्तस्य सुस्त्राव शोणितम् ॥ ४८ ॥

३१ ॥ उपमानमुखेनापि तत्तरणं दर्शयति—नदी-
 मिति ॥ घनापाये वर्षान्ते । तां पूर्वत्र रूपकेण
 दर्शितां । केचित्तु अत्रोत्तरश्लोकस्थनदीपदवैयर्थ्यभयेन
 युद्धभूमिमयीं नदीं प्रवर्तयित्वेत्यध्याहरन्ति ॥ ३२ ॥
 उक्तानां रक्षोवानराणामुपमामाह—यथेति ॥ पद्मर-
 जोभिः ध्वस्तां वर्णान्तरं प्राप्तां । नलिनीं सरसीं यथा
 गजयूथपास्तरन्ति । तीर्त्वा रक्ततनवो भवन्तीति
 यावन् । तथा अरुणशरीरा उत्तेरुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥
 स्यन्दने रथे । स्थितं । बाणौघान् सृजन्तं मुञ्चन्तं ।
 तरसा वेगेन । प्लवङ्गमान् विनिघ्नन्तं प्रहस्तं ददर्श
 ॥ ३४ ॥ उद्धृत इत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ खे
 स्वदेशभूते । उद्धृतः उत्खणः । वायुः अभ्रवलं अभ्र-

जालमिव । युद्धे बलादभिद्रुतं आभिमुख्येनायान्तं
 नीलं समीक्ष्य रथेन नीलमेवाभिदुद्रुवे इति योजना
 ॥ ३५—३६ ॥ रुषिताः पन्नगा इव स्थिताः समा-
 हिताः क्रजवः नीलं विनिर्भिद्य महीं जग्मुः विविशु-
 रित्यर्थः ॥ ३७ ॥ नील इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ ३८—
 ॥ ३९ ॥ अपारयन् अशक्नुवन् ॥ ४० ॥ यथैवेत्या-
 दिसार्धश्लोकः ॥ यथैवेत्यत्र एवकारोऽयन्तायोग्यव-
 च्छेदार्थकः । शारदमित्यनेन शरपातस्य क्षयित्वं
 व्यनक्ति ॥ ४१—४४ ॥ तावुर्भावित्यादिश्लोकत्रयमेकं
 वाक्यं ॥ प्रभिन्नौ मत्तौ । सिंहशार्दूलसदृशाविति बले
 साम्यं । विक्रान्तविजयौ सर्वत्र प्राप्तविजयौ । काङ्क्ष-
 माणौ अभूतामिति शेषः ॥ ४५—४७ ॥ परमायत्तः

ति० अपारयन् वारयितुमशक्तस्तन् ॥ ४० ॥ ति० शारदं वर्षं गोवृषस्य शरत्काले प्राबल्यं कालस्वभावात् । वर्षस्य लन्यथा ।
 ततएव तेन नातिक्रेशकस्तस्य शरवर्ष इति सूचितं ॥ ४१ ॥

[पा०] १ घ. प्राहिणोद्गणान्. २ ग. ड. च. झ. ट. नन्दन्नाक्षस. ३ ड. झ. ट. गणानेवराक्षसस्य दुरात्मनः. ४ क. ख.
 ग. च. छ. ज. महात्मनः. घ. दुरात्मनः. ५ ड. झ. ट. शरवर्षान्दुरासदान्. ६ ड. झ. ट. ततोरोषपरीतामाधनुस्तस्य दुरात्मनः.

ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रगृह्य मुमहातरुम् ॥ प्रहस्तस्योरमि कुट्टो विममर्ज महाकपिः ॥ ४९ ॥
 तमचिन्त्य प्रहरं स प्रगृह्य मुमलं महन् ॥ अभिदुद्राव बलिनं बलात्नीलं प्रवङ्गमम् ॥ ५० ॥
 तमुग्रवेगं संरन्ध्रमापतन्तं महाकपिः ॥ ततः संप्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ ५१ ॥
 तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुमलयोधिनः ॥ प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयन् ॥ ५२ ॥
 सा तेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला ॥ विभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५३ ॥
 स गतामुर्गतश्रीको गतमन्त्रो गतेन्द्रियः ॥ पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव दुमः ॥ ५४ ॥
 प्रभिन्नशिरस्तस्य बहु सुस्त्राव शोणितम् ॥ शरीरादपि सुस्त्राव गिरेः प्रस्रवणं यथा ॥ ५५ ॥
 हते प्रहस्ते नीलेन तदकम्प्यं महद्भलम् ॥ रक्षसामप्रहृष्टानां लङ्कामभिजगाम ह ॥ ५६ ॥
 न शेकुः समरे स्थातुं निहते बाहिनीपतां ॥ सेतुबन्धं समासाद्य विकीर्णं सलिलं यथा ॥ ५७ ॥
 हते तस्मिंश्चममुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः ॥ रक्षःपतिगृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमोस्थिताः ॥
 प्राप्ताः शोकार्णवं तीव्रं निःसंज्ञा इव तेऽभवन् ॥ ५८ ॥

ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ॥

समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन च प्रहृष्टरूपस्तु बभूव युथपः ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

प्रक्षिप्तसर्गः ॥ १ ॥

प्रहस्तबधश्रवणविपणनेनरावणेनस्वस्यवरणायनिर्याणनिर्धारणम् ॥ १ ॥ तच्छ्रावणेनसन्दोदयां ससामेत्यरावणंप्रतिश्रोता
 मप्रभावप्रशंसनपूर्वकं तेनसहसंधिकरणप्रार्थना ॥ २ ॥

[प्रहस्तस्य बधं श्रुत्वा रावणो आन्तमानसः ॥ राक्षमानादिदेशाथ राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ १ ॥
 कार्यां शत्रुषु नावज्ञां यैरिन्द्रबलमुदयः ॥ सूदितः सैन्यपालो मे सानुयावः सकृद्भरः ॥ २ ॥
 सोहं रिपुविनाशाय विजयस्याभिवृद्धये ॥ स्वयमेवाभियास्यामि रणशीर्षमभिवृत्तम् ॥ ३ ॥
 अद्य तद्धानरानीकं सरामं सहलक्ष्मणम् ॥ प्रधक्ष्याम्येव बाणैर्धैः शुष्केन्धनमिवानलः ॥ ४ ॥
 अद्य संतर्पयिष्यामि पृथिवीं कपिशोणितः ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव प्रपयिष्ये यमक्षयम् ॥ ५ ॥

परमोद्युक्तः ॥ ४८-४९ ॥ अचिन्त्य अचिन्तयित्वा स्वकृतेन कर्मणा रिपुवधेन प्रहृष्टरूपः अतिशयेन
 ॥ ५०-५४ ॥ प्रभिन्नशिरसः प्रभिन्नाच्छिरसः । प्रहृष्टः । प्रशंसायां रूपम् । पञ्चम्यां प्रहस्तबधः ॥ ५९ ॥
 शरीरादपि तिसृषु । प्रस्रवणं निर्झरः ॥ ५५-५६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 विकीर्णं भग्नं ॥ ५७ ॥ हत इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः
 ध्यानमूकत्वं ध्यानेन बाणव्यापारशून्यत्वं । तीव्रं घोरं । सर्गः ॥ ५८ ॥

शोकार्णवं प्राप्ताः शोकार्णवे मन्त्रा इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

ति० ध्यानमूकत्वं ध्यानेनदेवताध्यानेनयेमूकाःमौनिनस्तेषांभावस्तत्त्वं । भयदुःखमोहःकिमपिबहुनाशकुवन्तित्यर्थः । तदेवाह—
 प्राप्ताइति । स० ध्यानमूकत्वं परावृत्त्यागमनैरावणशिक्षा । दत्रावस्थानेनमरणमितिक्विकर्तव्यमितिचिन्तयामूकत्वंप्राप्ताः ॥ ५८ ॥
 इत्यष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. बलीनीलं. २ ग. तूर्णनिपातयन्. ३ क.—च, ज. ट. विभिन्नशिरसः. ४ क. ख. ग. ड.—ट.
 मागताः. ५ अत्राधिकत्वेनमुद्रितसर्गद्वयं ज. पुस्तकएवदध्यते.

एवमुक्त्वा महातेजा रावणो लोकरावणः ॥ आगच्छत्सहसा क्रुद्धः सर्वसैन्येन संवृतः ॥ ६ ॥
 संग्राममभिकाङ्क्षन्तं रावणं श्रुत्य भामिनी ॥ तदोत्थाय ययौ देवी नाम्ना मन्दोदरीति सा ॥ ७ ॥
 माल्यवन्तं करे धृत्वा यूपक्षसहिता तु सा ॥ मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैस्तथान्यैर्मन्त्रिसत्तमैः ॥ ८ ॥
 राक्षसैरावृता सर्वैर्वेत्रजर्जरपाणिभिः ॥ योषिद्भिश्चैव वृद्धाभिस्तथा कन्याभिरावृता ॥ ९ ॥
 आयुधव्यग्रहस्तैश्च राक्षसैश्च समन्ततः ॥ सभां तु प्रस्थिता देवी यत्रास्ते राक्षसाधिपः ॥ १० ॥
 छत्रेण प्रियमाणेन अतिकायपुरस्सरा ॥ चामरैर्वररामाभिर्वीज्यमाना खलङ्कता ॥ ११ ॥
 शतार्धमार्गं विपुलं ध्वजमालोपशोभितम् ॥ उत्सारणं प्रकुर्वद्भिर्वेत्रजर्जरपाणिभिः ॥ १२ ॥
 प्रविवेश सभां दिव्यां प्रभया द्योतमानया ॥ द्रष्टुं वै रावणं सा तु मयस्य दुहिता तु सा ॥ १३ ॥
 प्राप्तां देवीं तदा राजा प्रियां मन्दोदरीं तदा ॥ दृष्ट्वा स संभ्रमात्तूर्णं परिष्वज्य दशाननः ॥ १४ ॥
 मन्त्रिणां तु ततस्तेषामासनान्यादिदेश ह ॥ सौवर्णसुविचित्राणि सोपधानानि सर्वशः ॥ १५ ॥
 तष्वासनोपविष्टेषु सुखासीनेषु मन्त्रिषु ॥ पर्यङ्के चोपविष्टा तु देवी मन्दोदरी सुखम् ॥ १६ ॥
 अतिकायो महाबाहुः पितरं चाभिवाद्य तम् ॥ मातरं चाभिवाद्याथ तदाऽऽसनगतोऽभवत् ॥ १७ ॥
 ग्रहस्तवधर्मन्तो महाकायवधार्दितः ॥ लङ्कायाश्चाभिमर्देन कषायीकृतलोचनः ॥ १८ ॥
 संग्राममभिकाङ्क्षन्स आकुलेनान्तरात्मना ॥ अत्रवीद्वचनं सोऽथ महागंभीरनिस्खनम् ॥ १९ ॥
 किमागमनकार्यं ते देवि शीघ्रं तदुच्यताम् ॥ तूर्णं मम समीपं वै किमर्थं त्वमिहाऽऽगता ॥
 मन्त्रिभिः सहिता चैव ब्रूहि सर्वं यथातथम् ॥ २० ॥
 एवमुक्ते तु वचने देवी रावणमब्रवीत् ॥ विज्ञाप्यं शृणु राजेन्द्र याचे यत्त्वां कृताञ्जलिः ॥ २१ ॥
 न हि रोषश्च कर्तव्यो वदन्त्या मम मानद ॥ शृणुष्वैकमना मह्यं वचनं वाक्यकोविद ॥ २२ ॥
 श्रुता मे नगरी रुद्धा श्रुता मे राक्षसा हताः ॥ धूम्राक्षप्रमुखा वीराः ग्रहस्तेन सहैव तु ॥ २३ ॥
 भवन्तं युद्धकामं च गमने कृतनिश्चयम् ॥ इति संचिन्त्य राजेन्द्र ममागमनकारणम् ॥ २४ ॥
 न युक्तं प्रमुखे स्थातुं युद्धे तस्य महात्मनः ॥ रामस्य च महेन्द्रेण यस्य भार्या त्वया हता ॥
 लक्ष्मणस्य च राजेन्द्र यस्य नास्ति समो युधि ॥ २५ ॥
 न च मानुषमात्रोऽसौ रामो दशरथात्मजः ॥ एकेन येन वै पूर्वं बहवो राक्षसा हताः ॥
 चतुर्दशसहस्राणि जनस्थाननिवासिनाम् ॥ २६ ॥
 खरश्च निहतः सङ्क्षेपे दूषणश्च महाबलः ॥ त्रिशिराश्च महाबाहुर्हतो राक्षसपुङ्गवः ॥ २७ ॥
 कवचश्च महातेजा विराधो दण्डके तथा ॥ शरेणैकेन वाली च वानरेन्द्रो निपातितः ॥
 शङ्के चैवं महाराज मारीचस्य वधादहम् ॥ २८ ॥
 पितुश्च वचनाद्रामो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ब्रह्मचर्यव्रते युक्तः सह भ्रात्रा वनेचरः ॥ २९ ॥
 तस्य भार्या जनस्थानात्चयाऽऽनीताऽविजानता ॥ अकारणं कृतं तत्ते दोषाय समुपस्थितम् ॥ ३० ॥
 पतिव्रतावरोधस्तु दोषमावहते सदा ॥ न मह्यं रोचते बुद्ध्या एतेषां मन्त्रिणां तथा ॥ ३१ ॥
 रामभार्या सती सा तु रामाय प्रतिदीयताम् ॥ विभीषणेन चैवोक्तं पूर्वमेव महात्मना ॥ ३२ ॥
 स गतस्तत्र वै राजन्नसत्कार्यं करिष्यति ॥ वस्त्राणि चैव रत्नानि प्रेषयाद्य रघूत्तमे ॥ ३३ ॥
 सीतां चैव महाराज सुवर्णं वाहनानि च ॥ मणिमुक्ताप्रवालं च तथा रजतमेव च ॥ ३४ ॥
 माल्यवान्गृह्य संयातु यूपक्षश्च तथैव च ॥ अतिकायस्तथा चायं कार्याकार्यविशारदः ॥ ३५ ॥

विभीषणो गतः पूर्वमेभिस्तत्र गतैर्ध्रुवम् ॥ संधिं करिष्यति व्यक्तं राघवं प्रणिपत्य ह ॥

समान्य मैथिलीं चास्मै प्रदास्यति विभीषणः ॥ ३६ ॥

माल्यवांश्च महामायो राक्षसानां हिते रतः ॥ राघवं याच्य शिरसा संधिं कुर्वन्तु रावण ॥ ३७ ॥

सान्त्वं भेदं तथा दानं राज्ञामेतन्नयं शुभम् ॥ अशुभं तु स वै युद्धं तस्माद्युद्धं विसर्जयेत् ॥

त्रिभिर्नरैर्जितं मन्ये सहितं विक्रमेण तु ॥ ३८ ॥

स्वजनस्य वधं कृत्वा पुत्रभ्रातृवधं तथा ॥ संशयं चात्मनः कृत्वा किं जयेन करिष्यसि ॥ ३९ ॥

चञ्चला युद्धसिद्धिस्तु हन्यते तेजसापि वा ॥ तस्माद्युद्धं न रोचेत संधिं कुरु दशानन ॥ ४० ॥

प्रणिपत्य महाबाहो राघवं प्रतिनन्दनम् ॥ दीयतामद्य सा सीता संधिस्ते तेन रोचताम् ॥ ४१ ॥

सांप्रतं संशयो राजन्पुरस्य सह बान्धवैः ॥ आत्मनो राक्षसश्रेष्ठ वर्तते नात्र संशयः ॥ ४२ ॥

तस्माद्राजन्त्रवीम्येवं पुरसाथ कुलस्य च ॥ रक्षणीयस्तवात्मा च सर्वमात्मन्यधिष्ठितम् ॥ ४३ ॥

क्षमाशीलस्तथा रामः सत्यवादी च राघवः ॥ धर्मनित्यो महाराजः शरणागतवत्सलः ॥ ४४ ॥

कुरु तेनादितः सन्धिं रामे दशरथात्मजे ॥ लक्ष्मणश्च महाबाहो नित्यं भ्रातृहिते रतः ॥ ४५ ॥

ग्रहस्तेन कृतं किं नु युध्यता रक्षसा वले ॥ धृष्टाक्षेण च राजेन्द्रे नित्यं समरशुद्धिना ॥ ४६ ॥

महाकायेन च तथा महामायेन रक्षसा ॥ अकंपनेन वीरेण युध्यता रक्षमेश्वर ॥ ४७ ॥

तथान्यैर्युध्यमानैश्च किं कृतं राक्षसे वले ॥ न हतो युथपः कश्चिद्भूलोदेशोपि रावण ॥ ४८ ॥

तेषां वीर्याद्धिभेतीन्द्रः कुबेरवरुणावपि ॥ यमो वैवस्वतो येषां तथाऽन्ये देवदानवाः ॥ ४९ ॥

येषां नास्ति समो वीर्ये ते हता वानरैर्युधि ॥ न चापि वानराः शक्या हन्तुं पादपयोधिनः ॥ ५० ॥

रक्ष्यमाणास्तु रामेण सुग्रीवेण च पालिताः ॥ तत्र ते रोचनां सन्धिः सह रामेण रावण ॥ ५१ ॥

योग्यश्च राघवो मित्रं कार्त्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ मा कृथा मोघमानित्वं मा कृथाः कुलसंक्षयम् ॥ ५२ ॥

मा कृथाः पुरनाशं तु मा कृथाः पुत्रसंक्षयम् ॥ हितं सर्वं ब्रवीम्येषां कुरुष्व वचनं मम ॥ ५३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गः प्रथमः ॥ १ ॥

प्रक्षिप्तसर्गः ॥ २ ॥

रावणेनमन्दोदरीं प्रति स्वपराक्रमप्रशंसनपूर्वकं रामादिवधप्रतिज्ञानेन सपरिवर्तस्य भ्रन्तः पुरं प्रति प्रेषणम् ॥ १ ॥ तथा-
भटान्प्रतियुद्धाय रथादिसजीकरणचोदना ॥ २ ॥

तस्मास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रियाया राक्षमेश्वरः ॥ उष्णं दीर्घं विनिश्चयस्य निरीक्ष्य च सभासदः ॥

हस्ते मन्दोदरीं गृह्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥

त्वया न युद्धकाङ्क्षिण्या वचो यद्बहु भाषितम् ॥ न तन्मनसि मे देवि प्रविवेशाप्रियं प्रिये ॥ २ ॥

देवाञ्जित्वा रणे पूर्वं समुरासुरमानुषान् ॥ प्रणमे मातुषं रामं वानरान्यः समाश्रितः ॥ ३ ॥

प्रणम्य रामं काकुत्स्थं किं वक्ष्ये सर्वदेवताः ॥ कीदृशं वा भवेन्मह्यं जीवितं हततेजसः ॥ ४ ॥

हत्वा तस्य पुरा भार्या मानं कृत्वा सुदारुणम् ॥ राक्षसान्मारयित्वा तु लङ्कां संपीड्य सर्वतः ॥

राघवं प्रणमे कस्माद्वीनवीर्यं इवापरः ॥ ५ ॥

राघवं प्रणिपत्याहं कथं जीवितुमुत्सहे ॥ एष मे सहजो भावो नित्यं मनसि वर्तते ॥ ६ ॥

अविभज्य तदा देवि न नमेयं तु कस्यचित् ॥ त्रैलोक्ये स पुमान्नास्ति यो मया न जितो रणे ॥७॥
 देवतानां बलं हत्वा देवराजो मया जितः ॥ राघवं प्रणमे कस्मान्मूर्ध्नि स्थित्वा च देहिनाम् ॥८॥
 मा कृथा हृदि संतापं शमयिष्ये शुचिस्मिते ॥ हनिष्ये राघवं चैव लक्ष्मणं वानरांश्च तान् ॥ ९ ॥
 सुग्रीवं च हनिष्यामि हनूमन्तं च वानरम् ॥ न तु संधिं करिष्यामि राघवेण सहैव तु ॥ १० ॥
 वैदेहीं नार्पयिष्यामि राघवस्य भयादहम् ॥ सांप्रतं न च संधिं तु करिष्यति स राघवः ॥ ११ ॥
 सागरं सुमहद्भ्रवा लङ्कामेत्य सकाननाम् ॥ राक्षसप्रवरान्दत्त्वा संधिं कुर्यात्कथं प्रिये ॥ १२ ॥
 न त्वहं संधिमिच्छामि कदाचिदपि भामिनि ॥ गच्छ त्वं भव विस्रब्धा सर्वमेतत्सुखोदयम् ॥ १३ ॥
 मा कृथा हृदि संतापमहं यास्ये रणाजिरम् ॥ अद्य सर्वान्वधिष्यामि शत्रून्समरमूर्धनि ॥ १४ ॥
 पुत्राश्च ते महावीर्या मेघनादपुरस्सराः ॥ न तेषां मुच्यते कश्चिदपि मृत्युर्वरानने ॥ १५ ॥
 अन्तःपुराय गच्छ त्वं सुखिनी भव सस्तुषा ॥ एवमुक्त्वा पंरिष्वज्य भार्या प्रियमना इव ॥ १६ ॥
 प्रविवेश तदा देवी स्वयं च भवनं शुभम् ॥ चिन्तयामास तं घोरं विग्रहं समुपस्थितम् ॥ १७ ॥
 रावणस्तु तदा वाक्यं राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि गूढं सुहृदयेऽयम् ॥ १९ ॥
 देवाहवे यथा पूर्वं रुद्रेण निहतोऽन्धकः ॥ चिरकालेप्सितं ह्येतद्युद्धं मे राघवेण ह ॥ २० ॥
 अद्य तूष्णींशया वाणा विमुक्ता इव पन्नगाः ॥ रामं समभिधावन्तु विषाग्रिप्रतिमाः शिताः ॥ २१ ॥
 सुतेजसै रुक्मपुङ्गवैर्जलधौतैर्हिरण्यैः ॥ शरैरादीप्याम्येनमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २२ ॥
 वानरान्सुबहून्गृह्य राघवात्संप्रचोदितान् ॥ यमं नयामि विक्रान्तात्मम पार्श्वमुपागतान् ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गो द्वितीयः ॥ २ ॥

एकोनपटितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

ग्रहस्तनिधनश्रवणविहस्तेनरावणेन स्वयमेव महत्यासेनयासह रणायनिर्याणं ॥ १ ॥ विभीषणेनरामंप्रतिरावणानुयायि
 मांप्रवानरक्षसां तदीयचिह्नप्रदर्शनपूर्वकंतत्तन्नामनिर्देशः ॥ २ ॥ रावणेन स्वानुयायिनां नगरारक्षणनियोजनेनविसर्जनपूर्वकं
 शनिकरैः सुग्रीवादिविदारणं ॥ ३ ॥ रामेसमरोधोगिनिसति लक्ष्मणेन प्रार्थनयातदनुज्ञासंपादनेन रावणाभियानं ॥ ४ ॥
 अत्रान्तरे हनुमता रावणनिरोधनं ॥ ५ ॥ रावणकरतलाभिहतैनहनुमता स्वकरतलेन तदुरसिताडनं ॥ ६ ॥ तेन सश्लार्धं
 सुष्टया हनुमत्ताडनं ॥ ७ ॥ तेन किञ्चिद्विह्वलेसतिहनुमति रावणेन नीलंप्रत्यभियानं ॥ ८ ॥ नीले रावणशिरश्शरासनादिषु
 लाघवेनचपलतरंसंचरमाणे रावणेचालङ्घ्यलक्ष्ये हसत्सुकपिपुरुष्टेनतेनाग्नेयास्त्रेण नीलनिपातनपूर्वकं लक्ष्मणाभिगमनं ॥ ९ ॥
 लक्ष्मणेनचापच्छेदनपूर्वकंशरताडितेनरावणेनब्रह्मदत्तयाशक्त्यालक्ष्मणवक्षस्ताडनं ॥ १० ॥ रावणेपतितमूर्छितलक्ष्मणोद्धर-
 णेप्रयतनेनाप्यशक्रुवतिलक्ष्मणशरीरार्कषणरुष्टेनहनुमतारावणोरसिमुष्टिघातनं ॥ ११ ॥ तेनसरुधरोद्गारमूर्छितेरावणेहनुम-
 तालक्ष्मणस्य रामसमीपप्रापणं ॥ १२ ॥ लब्धसंज्ञेरावणेऽभ्यागच्छतिहनुमत्प्रार्थनयातमारूढेनरामेणतदभियानं ॥ १३ ॥
 रामेणशनिकरैः रावणस्यविरथीकरणपूर्वकंविह्वलताप्रापणेनतत्किरीटकूटच्छेदनं ॥ १४ ॥ रामेणरथादिसामग्रीसहित्येनपु-
 रागमचोदतपूर्वकंगृहगमनायाभ्यनुज्ञातेनरावणेनलज्जयालङ्कारगमनं ॥ १५ ॥

तस्मिन्हते राक्षससैन्यपाले पुत्रङ्गमानामृषभेण युद्धे ॥

भीमायुधं सागरतुल्यवेगं विदुदुवे राक्षसराजसैन्यम् ॥ १ ॥

अथ रावणमुकुटभङ्ग एकोनपटितमे—तस्मिन्हत इत्यादि ॥ १ ॥ पावकसूनुशस्तं पावकसूनुना नीलेन

टि० १ परिष्वज्य विसर्जितशेषः ॥ १६ ॥ २ तथारामोमयाद्यहन्यतइतिशेषः ॥ २० ॥

[पा०] १ ख. ग. च. ज. प्रदुदुवे.

गत्वाऽथ रक्षोधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकमुनुशस्तम् ॥

तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ २ ॥

संख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य शोकादितः क्रोधपरीतचेताः ॥

उवाच तान्नेर्ऋतयोधमुख्यानिन्द्रो यथा चामरयोधमुख्यान् ॥ ३ ॥

नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलमुदनः ॥ सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः संकुञ्जरः ॥ ४ ॥

सोहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् ॥ स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥ ५ ॥

अथ तद्वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम् ॥ निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ ६ ॥

[अथ संतर्पयिष्यामि पृथिवीं कपिशोणितैः ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव प्रेषयिष्ये यमक्षयम् ॥ ७ ॥]

स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं रथं तुरङ्गोत्तमराजयुक्तम् ॥

प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं समारुरोहामरराजशत्रुः ॥ ८ ॥

स शङ्खभेरीपणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः ॥

पुण्यैः स्तवैश्चाप्यभिपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ॥ ९ ॥

स शैलजीमूतनिकाशरूपमसादनैः पावकदीप्तनेत्रैः ॥

ग्रभौ धृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्धृतो रुद्र ईवामुरेशः ॥ १० ॥

ततो नगर्याः सहस्रा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥

महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥ ११ ॥

तद्राक्षसानीकमतिप्रचण्डमालोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः ॥

विभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

शस्तं हतं । तच्चापीत्यनेन रावणेन स्वप्नेपि न तच्चि-
न्तितमिति सूच्यते । यद्वा शत्रोरुपचये समाश्रयः
कार्यइतिनीतिः । तथापि रावणः कालचोदिततया
समाश्रयणं विहाय अस्थाने क्रोधवशं गत इत्यपिश-
ब्देन सूच्यते ॥ २—३ ॥ रिपवे रामाय । नावज्ञा
कार्या उपेक्षा न कर्तव्या । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
चतुर्थी । यैश्च वानरैर्हेतुभिः । मम सैन्यपालः प्रहस्तः ।
सानुयात्रः सानुचरः । संकुञ्जरश्च सूदितः । तेभ्योपि
नावज्ञाकार्येत्यर्थः । केचित्तु रिपवे रिपुभ्यः । अवज्ञा
एते कपयः किं करिष्यन्तीत्येवंरूपा । न कार्या ।
कुत इत्यत्राह—यैरित्यादीत्याहुः ॥ ४ ॥ अद्भुतं
ः प्रबलविनाशनादाश्चर्यं ॥ ५—७ ॥ तुरङ्गोत्तम-
राजैः तुरङ्गश्रेष्ठतमैः युक्तं । प्रकाशमानं अलङ्कारैर्भा-
समानं । वपुषा ज्वलन्तं स्वरूपत एव प्रकाशमानं

॥ ८ ॥ आस्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः आस्फोटितं भुजा-
स्फालनं । क्ष्वेलितशब्दः शब्दमात्रपरः । आस्फोटित-
जनितशब्दैः सिंहनादैश्चैत्यर्थः । पुण्यैः चारुभिः ॥ ९ ॥
स इति । काठिन्यसिद्धये शैलौपम्यं । संकोचविका-
साहत्वसिद्धयै मेघौपम्यं । रूपं शरीरं । रुद्रस्यासुरेश्व-
रत्वं तामसप्रकृतित्वान् । तदुक्तं मैत्रायणीयानामुप-
निषदि—“ यो ह वा अस्य तामसोऽंशः सोसौ रुद्रः ”
इति ॥ १० ॥ महार्णवाभ्रस्तनितं महार्णवाभ्रयोरिव
स्तनितं घोषो यस्येति तथा ॥ ११ ॥ अतिप्रचण्डं
अत्यन्तकोपनं । भुजगेन्द्रबाहुः युद्धौत्सुक्येन प्रवर्ध-
मानबाहुरित्यर्थः । पृथुश्रीः युद्धद्वर्पणं संजातलक्ष्मी-
कः । सेनानुगतः स्वामिसंरक्षणाय सर्वतः समवेतसे-
नापरिवृतः । शस्त्रभृतां वरिष्ठं वीरभटतारतम्यज्ञमिति

स० अनु यात्रा रणाजिरगमनंयस्यतदनुयात्रं सैन्यं । तेनसहितः सानुयात्रः ॥ ४ ॥ टी० वस्तुतस्तु—सहलक्ष्मणरामं
विनेतिशेषः । बाणौघैः वानरानीकंनिर्दहिष्यामीतिसंबन्धः ॥ ६ ॥ शि० रावणोभूतवृत्तः अमरेशोरुद्रइवग्रभौ ॥ १० ॥

[पा०] १ ज. सभ्रातरनीलहंतनिशम्यशोकादितःक्रोशवशाभिभूतः. २ झ. पिर्जरयूधमुख्यान्. ३ ड. झ. ट. रिन्द्रब-
लसादनः. ४ क. सवाहनः. ५ अर्थश्लोकः ज. पुस्तकेदृश्यते. ६ झ. ज. ट. इवामरेशः.

नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् ॥
 सैन्यं गजेन्द्रोपमनागजुष्टं कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टम् ॥ १३ ॥
 ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं विभीषणः शक्रसमानवीर्यः ॥
 शशंस रामस्य बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुङ्गवानाम् ॥ १४ ॥
 योसौ गजस्कन्धगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्रः ॥
 प्रकम्पयन्नागशिरोभ्युपैति ह्यकम्पनं त्वेनमवेहि राजन् ॥ १५ ॥
 योसौ रथस्थो मृगराजकेतुर्धून्वन्धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् ॥
 करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः स इन्द्रजिन्नाम वरप्रधानः ॥ १६ ॥
 यश्चैष विन्ध्यास्तमहेन्द्रकल्पो धन्वी रथस्थोतिरथोतिवीरः ॥
 विस्फारयन्श्चापमतुल्यमानं नाम्नातिकायोतिविवृद्धकायः ॥ १७ ॥
 योसौ नवाकोदितताम्रचक्षुरारुह्य घण्टानिनदप्रणादम् ॥
 गजं खरं गर्जति वै महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः ॥ १८ ॥
 योसौ हयं काञ्चनचित्रभाण्डमारुह्य सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशम् ॥
 प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोशनितुल्यवेगः ॥ १९ ॥
 यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किंकरवज्रवेगम् ॥
 वृषेन्द्रमास्थाय गिरिप्रकाशमायाति योसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥ २० ॥

भावः ॥ १२ ॥ नानेति । पताकाध्वजयोर्मित्रया
 भेदः । प्रथमं शस्त्रशब्दोपात्तः प्रासादिभिन्नपरः ।
 आयुधं धनुः । इन्द्रायुधमित्यादौ तथा प्रयोगान् ।
 प्रासासिशूलायुधरूपैः शस्त्रैर्जुष्टमित्यर्थः । वज्रजुष्टमिति
 पाठान्तरं ॥ १३ ॥ शक्रसमानवीर्य इत्यनेन वक्ष्य-
 माणं न भीतिमूलमिति द्योत्यते । बलप्रवेकं बलप्रवरं ।
 “प्रवेकानुत्तमोत्तमाः” इत्यमरः । महात्मनां महा-
 धैर्याणां ॥ १४ ॥ महात्मा महाकायः । नवोदितार्को-
 पमं ताम्रवक्रं यस्य स तथा । वालसूर्यमुखरागतु-
 ल्योस्य मुखराग इत्यर्थः । योसौ गजस्कन्धगतो
 दृश्यते स गजस्कन्धगतः स्वशरीरभाराग्नागशिरः
 कम्पयन्नुपैति । एनमकम्पनं रावणपुत्रमवेहि ॥ १५ ॥
 मृगराजकेतुः सिंहध्वजः । धनुः धून्वन्त्रित्यनेन भुज-
 बलाधिक्यमुच्यते । करीवत्यनेन कायबलं । करितु-
 ल्यत्वे हेतुरुग्रविवृत्तदंष्ट्र इति । वरप्रधानः ब्रह्मदत्ता-
 न्तर्धानवरप्रधानः । अनेन वरबलमुक्तं ॥ १६ ॥

विन्ध्यादित्रयौपम्येन उन्नतत्वपरतेजोभिभावकत्वनि-
 श्रलत्वान्युच्यन्ते । अतिरथः सहस्राश्वयुक्तत्वेनातिश-
 यितरथः । अतिवीरः मायाबलाभावेपीन्द्रजितोप्यतिश-
 यितवीर्यः । अतुल्यमानं अतिशयितपरिमाणं । चापं ।
 विस्फारयन् आकर्षत्रित्यर्थः । अत्रासावित्यध्याहार्यं
 ॥ १७ ॥ नवाकोदितताम्रचक्षुः नवोदितार्कताम्र-
 चक्षुः । घण्टानिनदप्रणादं घण्टानिनदेन प्रकृष्टो नादः
 स्वनो यस्य तं । खरमिति क्रियाविशेषणं
 ॥ १८ ॥ काञ्चनचित्रभाण्डं काञ्चनमयनानाविधा-
 श्वाभरणं । “स्याद्भाण्डमश्वाभरणे” इत्यमरः । अत-
 एव सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशं सन्ध्याभ्रयुक्तगिरिप्रकाशं
 हयमारुह्य मरीचिनद्धं किरणैर्बद्धं । प्रासमुद्यम्य
 गर्जतीति पूर्वश्लोकादनुषज्यते । एष पिशाचः पिशा-
 चनामकः ॥ १९ ॥ किङ्करो वज्रवेगो यस्य तत्
 किङ्करवज्रवेगं वज्रवेगादप्यधिकवेगमित्यर्थः । वृषेन्द्रं
 वृषभेन्द्रं । योसौ प्रसिद्धोसावित्यर्थः । आयाति सोसौ

रामानु० नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टमितिपाठः । शस्त्रशब्देनपठितव्यतिरिक्तान्यायुधान्युच्यन्ते ॥ १३ ॥ ति० अयमकंपनः

[पा०] १ घ. शस्त्रशब्दाविरुद्धः. २ क. ख. च. ज. रामाय. ३ क. च. ज. ताम्रचक्षुः. ४ ड. झ. ज. ट. सकंपयन्.
 ५ ड. झ. ट. गिरिप्रकाशः. ६ क. ख. घ.—ट. शशिप्रकाशं.

असौ च जीमूतनिकाशरूपः कुम्भः पृथुव्यूढमुजातवक्षाः ॥
 समाहितः पन्नगराजकेतुर्विस्फारयन्भाति धनुर्विधुन्वन् ॥ २१ ॥
 यथैष जाम्बूनदवज्रजुष्टं दीप्तं सधूमं परिधं प्रगृह्य ॥
 आयाति रक्षोवलकेतुभूतस्त्वसौ निकुम्भोद्भुतघोरकर्मा ॥ २२ ॥
 यथैष चापासिशरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम् ॥
 रथं समास्थाय विभान्युदग्रो नरान्तकोसौ नगशृङ्गयोधी ॥ २३ ॥
 यथैष नानाविधघोररूपव्याघ्रोष्ट्रनागेन्द्रमृगाश्ववक्त्रैः ॥
 भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रैः सोसौ मुराणामपि दर्पहन्ता ॥ २४ ॥
 यत्रतदिन्दुप्रतिमं विभाति च्छत्रं सितं मृक्षमशलाकमग्र्यम् ॥
 अत्रैष रक्षोधिपतिर्महात्मा भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति ॥ २५ ॥
 असौ किरीटी चलकुण्डलास्यो नगेन्द्रविन्ध्योपमभीमकायः ॥
 मेहेन्द्रैवम्यतदर्पहन्ता रक्षोधिपः सूर्य इवावभाति ॥ २६ ॥

प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमग्निन्दमम् ॥ अहो दीप्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २७ ॥
 आदित्य इव दुष्प्रेक्षो रश्मिभिर्भाति रावणः ॥ मुच्यक्तं लक्ष्ये ह्यस्य रूपं तेजःसमावृतम् ॥ २८ ॥
 देवदानववीराणां धैर्यैर्विधं भवेत् ॥ यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुर्गतप्रकाशते ॥ २९ ॥
 सर्वे पर्वतसंकाशाः सर्वे पर्वतयोधिनः ॥ सर्वे दीप्तायुधधरा योधाश्चास्य महोजमः ॥ ३० ॥
 भाति राक्षसराजोसौ प्रदीप्तैर्भीमविक्रमैः ॥ भूतैः परिवृतस्तीक्ष्णैर्देहवद्विरिवान्तकः ॥ ३१ ॥
 दिष्ट्याऽयमद्य पापात्मा मम दृष्टिपथं गतः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसंभवम् ॥ ३२ ॥
 एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणानुचरस्तस्यै समुद्धृत्य शरोत्तमम् ॥ ३३ ॥

त्रिशिरा इत्यपि पठन्ति ॥ २० ॥ पृथुव्यूढमुजात- शृङ्गैः साधनैः युध्यत इति नगशृङ्गयोधी । प्रतियो-
 वक्षाः पृथु पीनं व्यूढं विशालं मुजानं सुन्दरं च द्रभावान् भुजकण्डूनिवृत्त्यर्थं नगैः सह युध्यत इति
 वक्षो यस्य स तथोक्तः । समाहितः सन्नद्धः । धनु- वार्थः ॥ २३ ॥ अथ त्रिभिः रावणं दर्शयति—य-
 विस्फारयन् ज्यामवलम्ब्य कर्षन् । पुनर्लीलया विधू- श्रेति ॥ विवृत्तनेत्रैः घृणितनेत्रैः ॥ २४—२५ ॥
 न्वन् असौ कुम्भो भाति । अत्र यच्छब्दाप्रयोगः नगेन्द्रः हिमवान् ॥ २६ ॥ दीप्तः कान्तिमान् ।
 सन्निहितत्वादिति भाव्यं ॥ २१ ॥ जाम्बूनदवज्रा- महातेजाः महाप्रतापः ॥ २७ ॥ आदित्य इव रश्मिभिः
 भ्यामन्योन्यमिलिताभ्यां जुष्टं अतएव दीप्तं ज्वाला- दुष्प्रेक्षः प्रेक्षिणुमशक्यः । अनयोरर्थयोर्भिन्नवाक्य-
 युक्तं । सधूमं सधूममिव स्थितं । अभेदनिर्देशः । त्वान्न पुनरुक्तिशङ्का ॥ २८ ॥ देवैर्यथैकमेकं वाक्यं
 सर्वथा सादृश्यप्रतिपत्तये । रक्षोवलकेतुभूतः रक्षोव- ॥ २९—३० ॥ देहवद्विः प्रशस्तदेहः ॥ ३१ ॥ क्रोधं
 लप्रधानभूतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ उदग्रः उन्नतः । नग- विमोक्ष्यामि क्रोधं कार्यकरणं करिष्यामीत्यर्थः । मम

पूर्वहतादन्यइतिबोधं ॥ १५ ॥ स० इन्दुप्रतिमं चन्द्रसदृशं । चन्द्रसादृश्येकिञ्चिन्कलङ्किताशङ्कास्यान् तांपरिहर्तुंसितमिलप्युक्तं
 ॥ २५ ॥ ति० नव्यचालक्षयेइत्यत्रहेतुः तेजस्समावृतमिति । रूपं मृन्मावयवसंस्थानं ॥ २८ ॥ स० इदमोशयथाहनीत्यवे-
 तिभवति । एतद्दिनेदृष्टिपथगतः । अद्यक्रोधंविमोक्ष्यामि त्यक्ष्यामि । दिनेपि “लट्शेषे” इत्युक्तेः दृष्टिमार्गगमनकालतउत्तरस्मि-

[पा०] १ ड. झ. ट. विस्फारयन्भाति. २ ख. ग. घ. च. छ. ज. केतुभूतसोसौ. ड. झ. ट. केतुभूतोयोसौनिकुम्भो-
 द्भुतवीरकर्मा. ३ ग. ड. झ. ट. विवृत्तनेत्रैर्योसौ. ४ घ. च. छ. झ. ट. नव्यचालक्षये. ५ ख. च. छ. दानवयक्षाणां. ६ ख.
 च. छ. ज. वपुर्नतादृशं. ७ क. ख. ग. घ. च. छ. ज. व. ट. लक्ष्मणानुगतः.

ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा रक्षांसि तान्याह महाबलानि ॥
 द्वारेषु चर्यागृहगोपुरेषु सुनिर्वृतास्तिष्ठत निर्विशङ्काः ॥ ३४ ॥
 इहागतं मां सहितं भवद्भिर्वनौकसश्छिद्रमिदं विदित्वा ॥
 शून्यां पुरीं दुष्प्रसहां प्रमथ्य प्रधर्षयेयुः सहसा समेताः ॥ ३५ ॥
 विसर्जयित्वा सहितांस्ततस्तान्मतेषु रक्षस्सु यथानियोगम् ॥
 व्यदारयद्वानरसागरौघं महाझषः पूर्णमिवार्णवौघम् ॥ ३६ ॥
 तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य दीप्तेषुचापं युधि राक्षसेन्द्रम् ॥
 महत्समुत्पाद्य महीधराग्रं दुद्राव रक्षोधिपतिं हरीशः ॥ ३७ ॥
 तच्छैलशृङ्गं बहुवृक्षसानुं प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय ॥
 तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य विभेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ ३८ ॥
 तस्मिन्प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृङ्गे विकीर्णे पतिते पृथिव्याम् ॥
 महाहिकल्पं शरमन्तकाभं समाददे राक्षसलोकनाथः ॥ ३९ ॥
 स तं गृहीत्वाऽनिलतुल्यवेगं सविस्फुलिङ्गज्वलनप्रकाशम् ॥
 बाणं महेन्द्राशनितुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः ॥ ४० ॥
 स सायको रावणबाहुमुक्तः शक्राशनिप्रख्यवपुः शिताग्रः ॥
 सुग्रीवमासाद्य विभेद वेगाद्गुहेरिता क्रौञ्चमिवोग्रशक्तिः ॥ ४१ ॥
 स सायकातो विपरीतचेताः कूजन्पृथिव्यां निपपात वीरः ॥
 तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥ ४२ ॥
 ततो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रस्तथर्षभो ज्योतिमुखो नभश्च ॥
 शैलान्समुद्यम्य विवृद्धकायाः प्रदुडुबुस्तं प्रीति राक्षसेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

दृष्टिपथं गत इति पाठः ॥ ३२-३३ ॥ द्वारेषु अन्त-
 द्वारेषु । चर्यायुक्ताः पुरद्वारेषु गोपुरपार्श्वयोः भटनि-
 वासार्थं निर्मिता विशङ्कटा गृहाः चर्यागृहाः । सुनि-
 र्वृताः अतिसुखिताः ॥ ३४ ॥ इहागतं मां विदित्वा
 इदं छिद्रं विदित्वेत्यन्वयः । प्रमथ्य ध्वंसित्वा । प्रधर्षयेयुः
 अभिभवेयुः ॥ ३५ ॥ सहितान् संमिलितान् । महाझषः
 महामत्स्यः ॥ ३६ ॥ दीप्ते इषुचापे यस्य स तथोक्तः ।
 संयुगनिसित्तं । सहसा आपतन्तं राक्षसेन्द्रं

समीक्ष्य । महीधराग्रं पर्वतशृङ्गं । समुत्पाद्य हरीशः
 सुग्रीवः । रक्षोधिपतिं दुद्राव ॥ ३७ ॥ बहुवृक्षसानुं
 बहुतरुयुततटं । तपनीयं स्वर्णं ॥ ३८-३९ ॥ महे-
 न्द्राशनिः वज्रं । औत्पातिकाशनिव्यावृत्तये महेन्द्र-
 पदं । यद्वा महेन्द्रसंबन्धोक्तिः अभ्यासवता मुक्तत्वे-
 नातिवेगद्योतनाय ॥ ४० ॥ शक्राशनिप्रख्यं शक्राश-
 नितुल्यं वपुः यस्य । गुहः स्कन्दः ॥ ४१ ॥ विपरी-
 तचेताः भ्रान्तचित्तः ॥ ४२ ॥ ज्योतिमुखः ज्योति-

न्कालेकोपत्यागः । सोपितन्मारणात्मांशयः ॥ ३२ ॥ स० तच्छैलशृङ्गं सचासौशैलश्च तस्यशृङ्गयस्मितसतथा । बहुवृक्षैरुपेतश्चा-
 सौसानुः स्तुः । “स्तुःप्रस्थःसानुरस्त्रिया” इत्यमरः । “शृङ्गार्धनिदाघोयमशल्यदृढाः” इति पुनपुंसकाधिकारलिङ्गानुशासनाच्चप्रवृ-
 द्धोत्तमसानुवृक्षेशृङ्गे इति द्वितीयव्याख्यानेमुल्लेखं । प्रथमव्याख्यानेसंबन्धस्यद्विनिष्ठत्वात्सानोःशृङ्गसाहित्यवच्छृङ्गस्यतत्साहित्यमपि
 संभवतीतिपदलक्षं । “शृङ्गशब्दोऽर्धार्चादिरितिपुंलिङ्गतोपपत्तिरितिनागोजिभट्टोक्तिस्तु एतदनिभालनमूलेति प्रपञ्चाथैतैतस्येतिवा
 ज्ञेयं ॥ ३८-३९ ॥ स० बाणं सुग्रीववधायेत्येतिचिक्षेप ॥ ४० ॥

[पा०] १ ख. ड. च. छ. झ. सचिवांस्ततः. २ ड. झ. ट. विदीर्णे. ३ ड. झ. ट. शक्राशनिप्रदर्शवपुः प्रकाशं. ४ ड.
 झ. तंवीक्ष्य. ५ ड. झ. ट. सुषेण स्वधर्षभो. ६ क.—ट. नलश्च. ७ घ. युधिराक्षसेन्द्रं.

तेषां प्रहारान्म चकार मोघान्नश्लोधिषो वाणगणैः शिताग्रैः ॥
 तान्वानरेन्द्रानपि वाणजालैर्विभेद जाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ॥ ४४ ॥
 ते वानरेन्द्रास्त्रिदशारिवाणैर्भिन्ना निपेतुर्भुवि भीमकायाः ॥
 ततस्तु तद्वानरसैन्यमुग्रं प्रच्छादयामास स वाणजालैः ॥ ४५ ॥
 ते वध्यमानाः पतिताः प्रवीरा नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः ॥
 शाखामृगा रावणसायकार्ता जग्मुः शरण्यं शरणं स रामम् ॥ ४६ ॥
 ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मानादाय रामः सहसा जगाम ॥
 तं लक्ष्मणः प्राञ्जलिरभ्युपेत्य उवाच वाक्यं परमार्थयुक्तम् ॥ ४७ ॥

काममार्यं सुपर्याप्तो वधायास्य दुरात्मनः ॥ विधमिष्याम्यहं नीचमनुजानीहि मां प्रभो ॥ ४८ ॥

तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ ४९ ॥

गच्छ यन्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे ॥ रावणो हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः ॥

त्रैलोक्येनापि संकुट्रो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥ ५० ॥

मुखः ॥ ४३—४५ ॥ ते प्रसिद्धा वानरेन्द्राः ननु
 क्षुद्राः । वध्यमानाः प्रथमं हिंस्यमानाः । ततः पतिताः
 रावणवेगेन भूमौ पतिताः । तदानीं रक्षकान्तरादर्श-
 नान्नानद्यमानाः अतिशयेन नदन्तः । नदतेर्यङि
 “ सन्यङ्गोः ” इत्यभ्यासदीर्घादिः । भयशल्यविद्धाः
 तादृशहेतुना भयरूपशल्येन विद्धाः । शाखामृगाः
 वनचारित्वेन तादृशभयानभिन्नाः । उक्तप्रकारेण साय-
 कार्ताः सन्तः शरण्यं सर्वलोकशरणार्हं । रामं शरणं
 जग्मुः । एतेनार्तिरेव शरणागतिप्रयोजिका ननु दे-
 शकालाधिकारिफलनियमा इत्युक्तं ॥ ४६ ॥ शरणा-
 गतकृत्यमुक्त्वा शरण्यकृत्यमाह—तत इति ॥ अत्र
 प्रपत्तेरार्तप्रपत्तिरूपतया तस्याः सद्यः फलद्योतनाय
 तत इत्युक्तं । प्रपत्त्युत्तरक्षण इत्यर्थः । महात्मा शर-
 णागतितारतम्यज्ञः । धनुष्मान् प्रशस्तधनुष्कः । धनु-
 र्युद्धसमर्थ इत्यर्थः । सहस्येनानेन लक्ष्मणः स्वयं गमि-
 ष्यामीति तत्पूर्वमेवाश्रितत्राणत्वरया सधनुः सन्
 जगामेत्युक्तं । तथैव घट्टकुट्यां प्रभातमित्याह—त
 मिति । तं आर्तत्राणत्वरया व्रजन्तं । लक्ष्मणः राम-
 कैङ्कर्यलक्ष्मीसंपन्नः । अनतिक्रमणाय नाथं निगल-
 यति—प्राञ्जलिरिति । अभ्युपेत्य अभितः उपेत्य ।
 अनेन लक्ष्मणागमनमजानन्निव नानापार्श्वेषु रामोने-
 कधा जगामेत्यवगम्यते परमार्थयुक्तं न तृपचार-

युक्तं । यद्वा परमार्थयुक्तं परमप्रयोजनयुक्तं । शेषि-
 विषये कैङ्कर्यस्य शेषभूतं प्रति परमप्रयोजनत्वान्
 ॥ ४७ ॥ हे आर्य, अस्य दुरात्मनः परदारापहरणवि-
 पयदुर्वृद्धेः । कामं प्रकामं । वधाय सुपर्याप्तः नृश-
 क्तोऽसि । तथापि नीचं भवता योद्धुमनहं । अहं वधि-
 ष्यामि । महाबलेन भवता नीचाय न योद्धुमहं इति
 भावः । यद्वा अस्य वधायाहं पर्याप्तोऽस्मीत्यर्थः । तर्हि
 स्वयमेव गम्यतामित्यत्राह—अनुजानीहीति । प्रभो
 शेषिन् । त्वं मां शेषभूतमनुजानीहि । भवदनुज्ञाम-
 न्तरेण मे कार्यकरणं स्वरूपहानिकरमिति भावः ॥ ४८ ॥
 तं वित्तयेनोक्तवन्तं । महातेजाः तादात्विकहर्षप्रक-
 र्पावेदकमुपमाविशेषशाली । सति कस्मिंश्चिद्विधेयसति ।
 अपराक्रमः निवृत्तपराक्रमः । अब्रवीन् ॥ ४९ ॥
 नीचपदसूचितमनादरं वारयति—यन्नपर इति । युद्धे
 यन्नपरश्चापि भव यथा युद्धपरोऽसि एवं यन्नपरो भव ।
 यन्नस्यावश्यकर्तव्यत्वे हेतुमाह—रावण इति । अद्भुत-
 पराक्रमः एवमस्माद्वान इवापरं संधत्तं तत्संधान
 इवापरं मोक्षयतीत्यर्थः । त्रिलोक्येव त्रैलोक्यं तेन ।
 युगपद्युद्धप्रवृत्तेनेत्यर्थः । यन्नपरत्वं दर्शयति—तस्येति ॥
 चक्षुषा तस्य रावणस्य । छिद्राणि अनवधानादीनि ।
 यन्नान्मार्गस्य अन्वेषयस्व स्वाच्छिद्राणि लक्ष्य
 काकान्पश्येतिवन् स्वस्य छिद्राणि यथा न भवन्ति

ती० सधनुरित्यत्र सङ्गतिच्छेदः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ट. वाणशैतः. २ क. ख. ज. पतिताभ्यवोराः. घ. प्रथिताभ्यवोराः. ३ ग. शरशल्यविद्धाः. क.
 ख. घ. ह्यतुल्यवेगाः. ४ झ. ट. रामं परमार्थ.

तस्य च्छिद्राणि मार्गस्य स्वच्छिद्राणि च लक्ष्य ॥ चक्षुषा धनुषा यत्नाद्रक्षात्मानं समाहितः ॥ ५१ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा परिष्वज्याभिपूज्य च ॥ अभिवाद्य ततो रामं ययौ सौमित्रिराहवम् ॥ ५२ ॥

स रावणं वारणहस्तबाहुर्ददर्श दीप्तोद्यतभीमचापम् ॥

प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालैस्तान्वानरान्भिन्नविकीर्णदेहान् ॥ ५३ ॥

तमालोक्य महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ निवार्य शरजालानि प्रदुद्राव स रावणम् ॥ ५४ ॥

रथं तस्य समासाद्य भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ त्रासयन्नावणं धीमान्हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५५ ॥

देवदानवगन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ॥ अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५६ ॥

एष मे दक्षिणो बाहुः पञ्चशाखः समुद्यतः ॥ विधमिष्यति ते देहाद्भूतात्मानं चिरोषितम् ॥ ५७ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः ॥ संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५८ ॥

क्षिप्रं प्रहर निशङ्कं स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ ततस्त्वां ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर ॥ ५९ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुमुनुर्वचोऽब्रवीत् ॥ प्रहृतं हि मया पूर्वमक्षं सर सुतं तव ॥ ६० ॥

एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ६१ ॥

स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महामतिः ॥

आजघानाभिसंक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विपम् ॥ ६२ ॥

ततस्तेलेनाभिहतो वानरेण महात्मना ॥ दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६३ ॥

संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् ॥ ऋपयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः संहामुरैः ॥ ६४ ॥

अथाश्वास्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयोसि मे रिपुः ॥ ६५ ॥

तथा पश्येत्यर्थः । यद्वा लक्ष्यं लक्षित्वा प्रच्छादये-

त्यर्थः । एवं समाहितः सावधानः सन् । धनुषा

आत्मानं रक्ष ॥ ५०—५१ ॥ अभिपूज्य प्रदक्षिणी-

कृत्येत्यर्थः ॥ ५२—५३ ॥ तमालोक्येति भृत्ये मयि

विद्यमाने कथमसौ समासीदतीति जगामेत्यर्थः

॥ ५४—५५ ॥ भयं प्राप्तमिति शेषः ॥ ५६ ॥

पञ्चशाखः पञ्चाङ्गुलिकः । भूतात्मानं विधमिष्यति

निष्कामयिष्यति । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ५७—५८ ॥

स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहीति सोपालम्भोक्तिः । हनुमान्

रावणमुपसृत्य प्रहृतवानित्येतादृशीं कीर्तिमवाप्स्यसी-

त्यर्थः । ज्ञातविक्रान्तं ज्ञातविक्रमं । भावे क्तः ॥ ५९ ॥

रावणवचनं ज्ञात्वा तदुचितमुत्तरमाह—प्रहृतं हीति

॥ ६० ॥ एवमुक्तइति । मर्मोद्धाटनेन संजातरोष

इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ तलेनेति । रावणेन तलेन प्रहरणात्

स्वयमपि तलेनैवग्राहरदितिभावः ॥ ६२ ॥ समाधूतः

कम्पितः । अभूत् । भूमिचले भूकम्पेसति । अचलः

स० छिद्राणि मर्माणि मार्गस्य परीक्षस्य । स्वच्छिद्राणि गोपय रक्ष । चक्षुषा तं लक्ष्य । स्वसमाहितः स्वेनैवसमाहितः ।

समसमरेवक्तान्योन्योस्तीतिभावः । एतावत्तुक्तिःकुतइत्यतोवाह—स्वसमाहितः सु अत्यन्तं असमोविषमः अहितो वैरीयस्यसतथा

स्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ स० वानरेभ्यःकपिभ्यः । तेभ्योऽवृत्तत्वाद्वारस्येतिभावः । नरेभ्यइत्यपि कपिसाम्याद्वक्तव्यं । तथापि स्वस्यै-

वपुरगस्थितेः स्वजातेर्ग्रहणमित्यवगन्तव्यं । वानरेभ्यइत्यत्राऽऽवृत्त्यातत्रापिपदच्छेदेन वानरेभ्योवातेभ्यइवनरेभ्योपिभयमित्यन्वय-

करणेनतदुक्तिर्ज्ञेयं अस्मत्तः कपिभ्यइत्यनुक्त्वा उक्त्वाचवानरेभ्यइतिकविर्वचनयाञ्चक ॥ ५६ ॥ स० यतो येन । मुत् संतोषः ।

सन्तबाहुः अदक्षिणः ताडनाङ्गुशलः असमर्थइतियावत् । एषमेवंचशाखोहस्तः तेदेहेचिरोषितंभूतात्मानंप्राणं विधमिष्यति बहिर्नि-

स्मारयति । अभूतात्मानं मुख्यप्राणमितिवा ॥ ५७ ॥ रामानु० ज्ञातविक्रान्तमिति वचनं सोल्लुण्ठनं । ज्ञात्वातदुचितमुत्तरमाह—

प्रहृतमिति ॥ ६० ॥ स० देवाः राजानः सुरासुरैःसहनेदुः । “देवःसुरेवनेराज्ञि” इतिविश्वः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ क.—ज. गोपय. २ ड. झ. ट. धनुषात्मानं गोपायस्वसमाहितः. ३ क. ख. घ.—ट. संपरिष्वज्यभूपूज्यच.

४ क. ग. घ. ड. झ. ट. अभिवाद्यचरामाय. ५ ड. झ. ट. राहवे. ६ क. झ. वारणहस्तबाहुं. ७ ग. सुष्ठिमुद्यम्य. ८ क.

—घ. च. छ. य. देवदानवगन्धर्वयक्षयक्षासहस्रराक्षसाः । अवश्यंभवतामन्नावानरेभ्यस्तुतेभ्यं. ९ घ. ड. झ. ट. देहेभूतात्मानं.

१० ड. झ. ट. सुरासुरैः. क.—घ. सहासुराः.

रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीन् ॥ धिगस्तु मेम वीर्येण यस्त्वं जीवसि रावण ॥ ६६ ॥
 सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकथ्यसे ॥ ततस्त्वां भामिका मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ६७ ॥
 ततो मारुतिवाक्येन क्रोधस्तस्य तदाऽज्ज्वलन् ॥ संरक्तनयनो यवान्मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥
 पातयामास वेगेन वानरोरसि वीरवान् ॥ ६८ ॥
 हनुमान्वक्षसि व्यूढे संचचाल हतः पुनः ॥ ६९ ॥
 विह्वलं तु तदा दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् ॥ रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति ममभ्यगात् ॥ ७० ॥
 राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ पन्नगप्रतिमैर्भीमैः परमर्भातिभेदिभिः ॥
 शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ॥ ७१ ॥
 स शरौघसमायस्तो नीलः कपिचमूपतिः ॥ करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोधिपतयेऽज्जन् ॥ ७२ ॥
 हनुमानपि तेजसी समाश्वस्तो महामनाः ॥ विप्रेक्षमाणो युद्धेऽसुः सरोपमिदमब्रवीन् ॥ ७३ ॥
 नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७४ ॥
 रावणोपि महातेजास्तच्छृङ्गं सप्तभिः शरैः ॥ आजघान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विकीर्णं पपात ह ॥ ७५ ॥
 तद्विकीर्णं गिरेः शृङ्गं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः ॥ कालाग्निरिव ज्ज्वाल क्रोधेन परवीरहा ॥ ७६ ॥
 सोऽश्वकर्णान्धवान्शालांश्चतुर्धापि सुपुष्पितान् ॥ अन्यांश्च विविधान्वृक्षान्नीलविधेय संयुगे ॥ ७७ ॥
 स तान्वृक्षान्समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः ॥ अभ्यवर्षन्सुशोरेण शरवर्षणं पावकिम् ॥ ७८ ॥
 अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाचलः ॥ इत्थं कृत्वा तदा रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७९ ॥
 पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समुपस्थितम् ॥ ज्ज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो ननाद च ॥ ८० ॥
 ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् ॥ लक्ष्मणोऽथ हनुमांश्च दृष्ट्वा रामश्च विस्मिताः ॥ ८१ ॥
 रावणोपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः ॥ अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाश्रेयमद्भुतम् ॥ ८२ ॥

गिरिर्यथा ॥ ६३—६५ ॥ वीर्येणेति द्वितीयाभावः । “वीर्यं बले च” इत्यमरः ॥ ६८ ॥ हनुमा-
 न्निर्गन्धः । यत्त्वं जीवसि । मया प्रहृतोर्पाति शेषः ।
 ॥ ६६ ॥ सकृत्तु प्रहर । शत्रुणा प्रहृते पुनरात्मनः ।
 प्रहारो विक्रमपरिपाटीमाटीकत इति हनुमतो हृदयं
 इदानीमिति । पूर्वं मदनवधानाजीवसीतिभावः ।
 दुर्बुद्धे प्रहारतारतम्यानमिह । किं किमर्थं । विक-
 त्थसे श्लाघसे । “कथं श्लाघायां” इति धातुः ।
 यमक्षयं यमनिलयं । “निलयापचयौभ्रयौ” इत्य-
 मरः ॥ ६७ ॥ ततः तेनेत्यर्थः । अन्यथा तदाशब्दो-
 तिरिच्येत । अज्ज्वलन् ववृध इत्यर्थः । वीरवान् बल-
 वान् । “वीर्यं बले च” इत्यमरः ॥ ६८ ॥ हनुमा-
 नित्यर्थः ॥ व्यूढे विशाले ॥ ६९ ॥ विह्वलं मूर्च्छितं ।
 महाबलं तदानीमपि परैरनभिभवनीयं ॥ ७० ॥
 आदीपयामास आसमन्ताज्ज्वालयामास ॥ ७१ ॥
 समायस्तः आयासवान् । एकेनेत्यनेन इतरेण शरवा-
 रणं गम्यते ॥ ७२ ॥ रावणं अब्रवीदिति संबन्धः ।
 अभिधावनं । अन्येन युध्यमानं प्रत्यभिधावनमि-
 त्यर्थः । अत्रेति करणं द्रष्टव्यं ॥ ७३—७५ ॥ समा-
 साद्य सर्मापंप्राप्य । पावकिं पावकपुत्रं ॥ ७८—७९ ॥
 ज्ज्वाल चुक्रोधेत्यर्थः ॥ ८०—८१ ॥ आहारयामास

रामानु० ध्वजाग्रइति । हनुमांश्चविस्मितः “नमारुतेरस्तिगतिप्रमाणं” इतिप्रतिद्वग्निलाघवोहनुमानपिसेजातविस्मयोऽभूदि-
 त्यर्थः ॥ ८१ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. व. ट. ममवीर्यस्य. ख. घ. ममवीर्यतयस्त्वं. २ क. च. झ. व. मामकोमुष्टिः. ३ घ. रोपान्मु-
 ष्टिमावृत्त्य. झ. ट. यन्नान्मुष्टिमावृत्त्य. ख. च. छ. व. कोथान्मुष्टिमावृत्त्य. ४ घ. ताटिनोवक्षसि. ५ क.—ट. विह्वलंतं. ६ ख.
 घ. समभ्ययात्. ७ ड. झ. ट. परमर्भातिभेदेनः. ८ ख. शरौघैःसमाविद्धः. ९ ड. झ. ट. तद्विकीर्णं. १० ड. झ. ट. कर्ण-
 द्रुमान्शालान्. ११ क. ख. च. तदात्मानं. ड. झ. ट. ततोरुपं.

ततस्ते चुक्रुर्गृष्टा लब्धलक्षाः प्रवङ्गमाः ॥ नीललाघवसंभ्रान्तं दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥ ८३ ॥
 वानराणां च नादेन संरब्धो रावणस्तदा ॥ संभ्रमाविष्टहृदयो न किञ्चित्प्रत्यपद्यत ॥ ८४ ॥
 आग्नेयेनाथ संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम् ॥ ध्वजशीर्षस्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ८५ ॥
 कपे लाघवयुक्तोऽसि मायया परयाऽनया ॥ जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्तोऽसि वानर ॥ ८६ ॥
 तानितान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः ॥ तथापि त्वां मया युक्तः सायकोस्त्रप्रयोजितः ॥
 जीवितं परिरक्षन्तं जीविताञ्जंशयिष्यति ॥ ८७ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः ॥ संधाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताडयत् ॥ ८८ ॥
 सोऽस्रयुक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताडितः ॥ निर्दह्यमानः सहसा निपपात महीतले ॥ ८९ ॥
 पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा ॥ जानुभ्यामपतद्धूमौ न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ९० ॥
 विमंजं वानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः ॥ रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥ ९१ ॥
 आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन् ॥ धनुर्विस्फारयामास कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ९२ ॥
 तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयन्तं धनुरप्रमेयम् ॥
 अभ्येहि मामेव निशाचरेन्द्र न वानरांस्त्वं प्रतियोद्धुमर्हः ॥ ९३ ॥
 स तस्य वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्याशब्दमुग्रं च निशम्य राजा ॥
 आसाद्य सौमित्रिमवस्थितं तं कोपान्वितो वाक्यमुवाच रक्षः ॥ ९४ ॥
 दिष्ट्यासि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्नोन्तगामी विपरीतबुद्धिः ॥
 अस्मिन्क्षणे यास्यसि मृत्युदेशं संसाद्यमानो मम बाणजालैः ॥ ९५ ॥

आददे ॥ ८२ ॥ लब्धलक्षाः लब्धहर्षविषयाः । युक्तोऽसीति पूर्वोक्तिविरोधात् । युक्तः प्रयुक्तः । अस्त्र-
 नीलमेव पश्यन्त इति वार्थः ॥ ८३ ॥ वानराणां प्रयोजितः अस्त्रमन्त्रेणाभिमन्त्रितः । जीवितं परिरक्षन्तं
 चेति चशब्देन नीललाघवं समुचीयते । संभ्रमः त्वां जीवितात् भ्रंशयिष्यतीत्यन्वयः ॥ ८७—८९ ॥
 व्यग्रता । प्रत्यपद्यत अजानान् । आग्नेयेन आग्नेयम- पितृमाहात्म्येति । पितृमाहात्म्यं अग्नेः पुत्रतया दया-
 श्रेण । संयुक्तं अभिमन्त्रितं ॥ ८४—८५ ॥ कपे चञ्च- लुत्वैवमं ॥ ९०—९१ ॥ सौमित्रिमासाद्य । वार-
 लप्रकृते इत्यर्थः । अतो न वानरपदेन पौनरुक्त्यं यित्वा सुग्रीवादीन्वारयित्वा । रणमध्ये ज्वलन् स्थितः
 ॥ ८६ ॥ तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश इति । लाघवातिशयेन सृजसीव दृश्यस इत्यर्थः । धनुर्विस्फारयामासेत्यन्वयः ॥ ९२—९३ ॥ रक्षः
 ननु तानि तानीत्यनेन रावणो नीलं नानातनुपरिग्र- रक्षोरूपः । राजेत्यन्वयः ॥ ९४ ॥ अन्तगामी विना-
 हयुक्तं मन्यत इत्यवगम्यत इति चेन्न । कपे लाघव- शेच्छुः । अतएव विपरीतबुद्धिः त्वं दिष्ट्या यद-
 च्छया दृष्टिमार्गं प्राप्नोसि । संसाद्यमानः पीड्यमानः

रामानु० तानितान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश इत्यभिधानात् ध्वजकिरीटादिषु नीलस्य वेगातिशयकृतमवस्थानं युगपदनेकशरीर-
 परिग्रहकृतमितिरावणोऽन्तवतानित्यवगम्यते ॥ ८७ ॥ ति० अवेहिपद्य ॥ ९३ ॥ ती० सतस्य वाक्यमित्यारभ्य किमोघविक-
 त्यनेनेत्येतदन्तस्य प्राप्तितीति कार्यः स्पष्टः । वस्तुतस्तु लक्ष्मणस्य रावणेन किमुत्तरं दत्तमत आह—सतस्येत्यादि श्लोकद्वयेन । रक्षः राजा ।
 स तु लक्ष्मणस्य वाक्यं उग्रज्याशब्दं च निशम्य कोपान्वितोऽपि विपरीतबुद्धिरपि अन्तगाम्यपि । अवस्थितं तं सौमित्रिमासाद्य हेराघव
 मेपापिष्टस्यापिमम दिष्ट्या मायवक्षेन दृष्टिमार्गं प्राप्नोसीति वाक्यमुवाचेति संबन्धः ॥ ९४ ॥ शि० अन्तगामी परलोकगमन
 शीलः । अतएव विपरीता अयोद्धव्येयोघनविषया बुद्धिर्यस्यसः ॥ ९५ ॥

[पा०] १ क.—घ. च. छ. व. परयाऽनय. ड. झ. ट. परयासह. २ क. ख. ग. च.—ट. मुक्तः. ३ झ. मुक्तेव.
 ४ क. ख. च. छ. व. पतितं दृष्ट्वा. ५ क. ख. ड.—ट. विस्फारयामास राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्. ६ ख. ग. च. छ. ज. व.
 अन्वेहि. क. ड. झ. ट. अवेहि. ७ क. ख. घ. च.—ज. योद्धुमर्हसि.

तमाह सौमित्रिरविस्मयानो गर्जन्तमुद्धृत्तशिताग्रदंष्ट्रम् ॥
 राजन्न गर्जन्ति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ ॥ ९६ ॥
 जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च ॥
 अवस्थितोऽहं शरचापपाणिरागच्छ किं मोघविकत्थनेन ॥ ९७ ॥
 स एवमुक्तः कुपितः समर्ज रक्षोधिपः सप्त शरान्मुपुङ्गवान् ॥
 ताँल्लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खेश्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९८ ॥
 तान्प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्निकृत्तभोगानिव पद्मगेन्द्रान् ॥
 लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम समर्ज चान्यान्निशितान्पृषत्कान् ॥ ९९ ॥
 स बाणवर्षं तु वर्षं तीव्रं रामानुजः कर्मुकसंप्रयुक्तम् ॥
 क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णिमल्लैः शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ १०० ॥
 स बाणजालान्यथ तानि तानि मोघानि पश्यन्निदशारिराजः ॥
 विमिष्टिमये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणान्निशितान्मुमोच ॥ १०१ ॥
 स लक्ष्मणश्चाथ शराञ्जिताग्रान्महेन्द्रवज्राशनिमुल्यवेगान् ॥
 संधाय चापे ज्वलनप्रकाशान्ममर्ज रक्षोधिपतेर्वधाय ॥ १०२ ॥
 स तान्प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रश्छिच्चा च ताँल्लक्ष्मणमाजधान ॥
 शरेण कालाग्रिसमप्रभेण स्वयम्भुदन्तेन ललाटदेशे ॥ १०३ ॥
 स लक्ष्मणो रावणमायकार्तश्चाल चापं शिथिलं प्रगृह्य ॥
 पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः ॥ १०४ ॥
 निकृत्तचापं त्रिभिराजधान बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः ॥
 स सायकार्तो विचचाल राजा कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद ॥ १०५ ॥
 स कृत्तचापः शरताडितश्च मेदार्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥
 जग्राह शक्तिं समुद्रप्रशक्तिः स्वयम्भुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥ १०६ ॥

॥ ९५ ॥ अविस्मयानः तृणीकुर्वन्नित्यर्थः । उद्धृत्तसि-
 ताग्रदंष्ट्रं उन्नतधवलाग्रदंष्ट्रं । न गर्जन्ति नात्मश्लाघां
 कुर्वन्तीत्यर्थः । पापकृतां वरिष्ठेति हेतुगर्भितविशेषणं ।
 पापकृद्द्वरिष्ठत्वाद्विकत्थस इत्यर्थः ॥ ९६ ॥ जाना-
 मीति सोपहासोक्तिः । तव विजने यतिवेषेण सीता-
 मपहृतवतः । प्रतापं शत्रुभीषणत्वं । पराक्रमं शौर्यं ।
 “शौर्योद्योगौपराक्रमौ” इत्यमरः । मोघविकत्थनेन
 निष्फलश्लाघनेन ॥ ९७ ॥ निशिते अप्रधारे अप्र-
 पार्श्वे येषां तैः ॥ ९८ ॥ पृषत्कान् बाणान् ॥ ९९ ॥
 कर्मुकसंप्रयुक्तं चापसंहितं । क्षुरेति । क्षुरैः नापिन-
 शस्त्राकारैः । अर्धचन्द्रैः अर्धचन्द्राकारमुखैः । उत्तमैः
 कर्णमिः कर्णिशरैः । मल्लैः उभयपार्श्वधारैः । शरान्
 रावणशरान् । चिच्छेद । तथापि न चुक्षुभे न कलु-
 पितहृदयोभूत् ॥ १०० ॥ स इति ॥ त्रिदशारिराजः
 राक्षसराजः ॥ १०१ ॥ महेन्द्रवज्राशनिमुल्यवेगान्
 महेन्द्रवज्रस्याशनेश्च तुल्यवेगान् ॥ १०२—१०३ ॥
 शिथिलं यथा भवति तथा प्रगृह्य ॥ १०४—१०५ ॥ मे-
 देत्यकारान्तत्वनाप । समुद्रप्रशक्तिः समधिकसामर्थ्यः

ति० मेदार्रगात्रइतिधरिषः । अथरावणः प्राणान्तापदंश्रामः प्रकारान्तरेण जीवननिर्वाहमसंभाव्यव्रह्मदत्तामघांशक्तिंजग्राहे-
 त्याह—जग्राहेति ॥ १०६ ॥

[पा०] १ घ. युधिस्थितोहं. २ क. ख. ड. झ. ञ. ट. स्वयमुप्रशक्तिः.

वा. रा. २०६

स तां विधृमानलसन्निकाशां वित्रासिनीं वानरवाहिनीनाम् ॥

चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥ १०७ ॥

तामापतन्तीं भरतानुजोग्रैर्जघान वाणैश्च हुताग्निकल्पैः ॥

तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्वाहन्तरं दाशरथेर्विशालम् ॥ १०८ ॥

स शक्तिमाञ्शक्तिसमाहृतः सैन्मुहुः प्रजज्वाल रघुप्रवीरः ॥

तं विह्वलन्तं सहसाऽभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम् ॥ १०९ ॥

हिमवान्मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः ॥ शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न संख्ये भरतानुजः ॥ ११० ॥

शक्त्या ब्राह्म्याऽपि सौमित्रिस्ताडितस्तु स्तनान्तरे ॥ विष्णोरर्चिन्त्यं स्वं भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् ॥ १११ ॥

॥ १०६ ॥ राक्षसराष्ट्रनाथः राक्षससमूहनाथः ॥ १०७ ॥

बाह्वन्तरं वक्षः ॥ १०८ ॥ विह्वलन्तं मुह्यन्तं ॥ १०९ ॥

लक्ष्मणं भुजाभ्यामुद्धर्तुमुद्युक्तं रावणमपिः परिहस-

ति—हिमवानिति ॥ शक्यमित्यव्ययं । हिमवान्

धैर्येण हिमवानिवेति । समस्तधीरोपमानभूतो हिम-

वानपि रावणस्य भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यं । तदेकदेशस्य

कैलासस्य पुराचालितत्वात् । मन्दरः सकलसागर-

प्रधानगभीरतरक्षीरोदक्षोभणक्षमोपि मन्दरो वा भुजा-

भ्यामुद्धर्तुं शक्यं । स्वनिर्जितैरेव निर्जरैर्मृतमथने

जर्जरितत्वात् । मेरुः सकलकुलचलवलयललामभू-

तोपि मेरुमथा कर्तुं शक्यं । वायुनैव तच्छिखरस्य

लङ्काया अकृपारकुशो निश्चिप्रत्वात् । त्रैलोक्यं पञ्चा-

शक्कोटिविम्भीर्णमुत्तीर्णपरिमाणान्तरं त्रैलोक्यमपि

तथा कर्तुं शक्यं । तदेकदेशधरण्या हिरण्याक्षेण कक्षी-

कृतत्वात् । सहामरैः त्रैलोक्यनिर्वाहकगीर्वाणैः सहित-

मपि तथा कर्तुं शक्यं । तदधिपतेर्निजतनुजेनैव निष्-

हीतत्वात् । भरतानुजः रामानुजानुजः । रामचतुर्थ-

भागइत्यर्थः । रामचतुर्थभागोद्धरणेऽप्यशक्तः कथं रामेण

योद्धुं शक्नोतीति भावः । अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशे—

“सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज ” इति

वचनं बहुव्रीहोक्तं । भुजाभ्यामित्यनेन हिमवदादयो

द्वाभ्यामेवोद्धर्तुं शक्यं । अयं तु विंशतिभुजैरपि न

शक्यत इति सूच्यते । रिपूणामप्रकम्प्योपीत्यनुवादात्

सपरिकरेणापि रावणेन न शक्यमित्यपि सिद्धं । कथं

तर्हि हनुमतोद्धृत इत्यत्राह—संख्ये इति । दुर्हृदयैर्नो-

द्धर्तुं शक्य इत्यर्थः । अतएव वक्ष्यति—वायुसूनोः

सुहृत्त्वेनेति । अनेन हिमवदादिभ्योपि संख्ये पति-

तस्य लक्ष्मणशरीरस्य गरीयस्तोक्ता ॥ ११० ॥ कुतो-

स्येतादृशी गरीयस्तेत्यत्राह—शक्येति ॥ ब्राह्म्या

ब्रह्मसंवन्धिन्या । शक्त्या । स्तनान्तरे वक्षसि सौमि-

ति० विह्वलन्तं विकलंभवन्तं । राजा रावणः । तरसा बलेन । लक्ष्मणं भुजाभ्यांजग्राह । इन्द्रजिह्वद्वयोरपि पुनरुत्थानदर्शनादिदा-

नीमपि पुनरुत्थानभयेन गृहीत्वा समुद्रे प्रक्षेपणीयः । तत्र गते रामोऽहायो न ह्वयलेवेत्याशयेनायमारंभः । शि० शक्तिमानपिसमाहृत

इत्यनेन तस्य मर्यादापालकत्वं ज्ञेयं ॥ १०९ ॥ स० भुजाभ्यां एकैकपार्श्ववृत्तिदशकैकलविवक्षया भुजाभ्यामित्युक्तिः । अन्य-

थाद्वाभ्यामुद्धरणाशक्तस्तनुयादेव समग्रैर्भुजैर्यत्नमिति तोषिवक्तव्याभवेयुः । तदव्यापारेणेन तस्याशविच्छेदः स्यात् । यथोक्तमन्यत्र

‘स्वाहुभिर्न तु मसंभच्छत्’ ‘बलात्स्वदोभिः परिगृह्य चाखिलैः’ इति च ॥ ११० ॥ ति० कुतस्तत्राह—शक्येति । अमोघया

ब्रह्मदत्तया स्तनान्तरे आहृतः सौमित्रिः विष्णोरमीमांसे निस्संशयविष्णुभागलवन्तं इत्यतया चिन्तितुमशक्यं वा । विष्णोर्भागमा-

त्मानं प्रत्यनुस्मरत् अन्वस्मरत् । नहि स्त्रीयं स्वं हिमस्तीत्याशयेन ब्रह्मशक्तिमूलापत्राणार्थमगवत्तेजोऽएवाहमस्मीति ध्यातवान् । नट-

वदशीकृतमनुष्यत्वस्येतरपादप्रतीत्यर्थं । परं सर्वदा तथा ध्यानं । एवं च ब्रह्मभावनया लक्ष्मणेन स्वशरीरस्वगरीयस्त्वमापादितमित्यु-

क्तं भवति । ती० ब्राह्म्या ब्रह्मदत्तया । ताडनानन्तरं स्वं आत्मानं । विष्णोः सर्वव्यापकस्य । अचिन्त्यं इत्यतया चिन्तितुमशक्यं ।

भागमंशं प्रत्यनुस्मरत् । तद्विषयपरिहारार्थमगवन्तं स्वमूलकारणविष्णुमस्मरदित्यर्थः । अन्यथा सर्वदैतादृशस्मरणे विद्यमाने सति सर्व-

दाऽनुवर्तमानामनुष्यबुद्धिर्बाध्येत । तस्यांच बाधितायां तया साध्यं रावणसंहारादिरूपं कार्यं न शक्येतेत्यभिप्रायः । एतेन स्वकीयांश-

स्मरणेन हेतुना लक्ष्मणेन स्वशरीरस्वगरीयस्त्वमुपातमित्युक्तं भवति । स० विष्णोः श्रीनारायणस्य अमीमांसां सौकल्ये-

[पा०] १ ग. ज. वानरराक्षसानां. ख. घ.—छ. झ. अ. ट. संयतिवानराणां. २ क.—ड. छ. झ. अ. ट. शक्तिर्भु-

जान्तरं. ३ च. छ. अ. सन्पपातभूमौ सरधु. ड. झ. ट. सज्ज्वालभूमौ सरधु. ४ च. अ. सुरासुरैः. ५ झ. नशक्यो. ६ झ.

ट. समीमांसभागं. ड. भागममीमांसं.

ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रिं देवकण्टकः ॥ तं पीडयित्वा बाहुभ्यामप्रभुलङ्घनेऽभवत् ॥

अथैवं वैष्णवं भागं मानुषं देहमास्थितम् ॥ ११२ ॥

अथ वायुसुतः क्रुद्धो रावणं समभिद्रवत् ॥ आजधानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ११३ ॥

तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षमेश्वरः ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौ चचाल च पपात च ॥

आस्यैः सनेत्रश्रवणैर्विवाम रुधिरं बहु ॥ ११४ ॥

विघूर्णमानो निष्ठेष्टो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ विसंज्ञो मूर्च्छितश्चासीन्न च स्थानं ममालभत् ॥ ११५ ॥

विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् ॥ ऋषयो वानराः सर्वे नेदुर्देवाः संवामवाः ॥ ११६ ॥

हनुमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् ॥ अनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् ॥ ११७ ॥

वायुमूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः ॥ शत्रूणामप्रकम्प्योपि लघुत्वमगमत्कपेः ॥ ११८ ॥

त्रिस्ताडितः सन् विष्णोर्भागं अंशभूतं अचिन्त्यं ईदृ-
क्त्या इयत्तया च चिन्तयितुमशक्यं । स्वमात्मानं
स्वस्वरूपं, “ स्वात्माप्येनं विगर्हते ” इति तथा प्रयो-
गान् । स्वात्मांश इति गुरुव्यवहाराच्च । प्रत्यनुस्मरन्
स्मृतवान् । स्वस्वरूपस्मरणातिरिक्तव्यापाराकरणो-
क्त्या स्वाभाविकमेवात्येदं गुरुत्वमित्युक्तं । यन् स्वकी-
यांशस्मरणेन हेतुना लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वं
संपादितमित्यनेनोक्तमिति । तन्न । अपदार्थत्वादवा-
क्यार्थत्वाच्च । स्वरूपस्मरणस्य गरीयस्त्वं प्रति कार-
णताप्राहकप्रमाणाभावाच्च । यदपि विपत्परिहारार्थं
भगवन्तं स्वमूलकारणं विष्णुमस्मरदित्यर्थ इति तदपि
न । स्वस्यैव विष्णुरूपत्वेन विपत्परिहारान्तराभावात् ।
ननु मनुष्यभावना क्रियमाणा विरुध्येत यदि स्वतो-
गौरवं भजेत, अतो विष्णुस्मरणमिति चेन्न । मानस-
भावनाया अपि लौकिकैरज्ञातत्वेन एवमपि मनुष्य-
भावनाया अनुपायान् । अतः अपर्यनुयोज्यवस्तुस्व-
भावेनैव भक्ताभक्तेषु गरीयस्तागरीयस्ते । अतएवा-
ऽचिन्त्यमित्युक्तं ॥ १११ ॥ वस्तुस्वरूपस्यैवंविधत्वा-
त्तोलयितुमशक्तोभवदित्युपसंहरति—तत इत्यादिसा-
र्थश्लोकएकान्वयः ॥ यतः स्वाभाविकमेव गरीयस्त्वं
ततो हेतोः । लङ्घने उद्धरणे । अग्रभुः असमर्थः । अथ

रणे पतनानन्तरं देवकण्टकः रावणः । मानुषदेहमा-
स्थितं दानवदर्पघ्नं वैष्णवं भागं सौमित्रिं । भुजाभ्यां
पीडयित्वा । ततः वैष्णवभागरूपत्वाद्धेतोः लङ्घने अप्र-
भुरभवदित्यन्वयः । अत्रापि विशेषणसामर्थ्याद्वस्तुस्व-
रूपकृतमेवाकम्प्यत्वमित्युक्तं । ननु च कथमंशसंभवः
विष्णुस्वरूपस्य निरवयवत्वान् । सत्यं । स्वरूपेण
नांशत्वमुच्यते, किन्तु गुणाविभाजनान्नम्यान् । “गुणैः
पट्टिम्बैः प्रथमतरन्तीमन्त्र वभौ ततस्तिन्मन्त्रेण
त्रियुगयुगलैर्हि त्रिभिरभून् । व्यवस्थायां चैषां ननु
वरद साविष्कृतिवशाद्भवान्सर्वत्रैव त्वगणितमहाम-
ङ्गलगुणः” इत्यभियुक्तेरुक्तत्वात् । मानुषरूपत्वं चास्य
मानुषसमानाकृतिकत्वं ॥ ११२-११३ ॥ जानुभ्य
रथभूमावपतन् । अथ चचाल । ततः पपात अश-
यिष्ट । दशमिरास्यै रुधिरं ववाम । सनेत्रश्रवणैरित्य-
नेन नेत्रेभ्यः श्रवणेभ्यश्च रुधिरं ववामेत्युच्यते
॥ ११४ ॥ किञ्चित्कालं विघूर्णमानः भ्रमन् । पुनर्नि-
श्चेष्टः सन् रथोपस्थे रथमध्ये । उपाविशन् स्थितः ।
ततो मूर्च्छितः अतएव विसंज्ञः संज्ञाशून्यश्चासीन् ।
पुनः संज्ञां लब्ध्वापि स्थानं स्थितिं । नालभन् नाल-
भत । चचालेत्यर्थः ॥ ११५ ॥ नेदुः हर्षेणैति शेषः
॥ ११६ ॥ अभ्याशं समीपं ॥ ११७ ॥ ननु पूर्व

नचिन्तयितुमशक्यार्थाभागे सव्यापसव्यभागौयस्मिन्पतन् । आत्मानंमूलरूपंशेषं । प्रत्यनुस्मरन् अस्मरन् । यथोक्तमन्वयत्र
“सस्माररूपंनिजमेवलक्ष्मणः” इतिस्वरूपमात्रस्यैतत्कार्यपर्याप्तत्वादितरव्याख्यानमूलत्वादुपेक्ष्य ॥ १११ ॥ स० ततःक्रुद्धः
लक्ष्मणाकर्षणतोतिक्रुद्धः । क्रुद्धः पूर्वमात्रभ्यकोपी ॥ ११३ ॥ ति० नेदुः संतोषादितिशेषः । नासुराः रावणस्यदेववदसुरेष्वपि
क्लेशकरत्वेनतेपासपिवेरितात् ॥ ११६ ॥ ति० राघवाभ्याशमानयदित्युक्तं कथमेवमुग्रहत्वंलक्ष्मणस्यैवब्राह्म—वायुमूनोरिति ।
सुहृत्त्वेन सखित्वेन परमभक्त्याचलक्ष्मणःशत्रूणामप्रकम्प्येपि वायुमूनोर्लघुत्वमगमन् । शत्रूणां सित्यनेन लक्ष्मणोद्धरणसमयेरावण-
स्यानुचरैःसाहाय्यंकृतमितिगम्यते । इदंचभक्तमात्रमुग्रहत्वंभगवतोभगवद्वताराणांचस्वभावावतिदमेवेतिबोध्यं । एवंच रामलक्ष्मणयो-

[पा०] १ इदमर्थं ज्ञ. पुस्तकादिपुनरुच्यते. २ ज्ञ. ज. ट. ततःक्रुद्धोवाहमुनः. ३ ड. ज्ञ. ट. श्रवणैःपतात. ४ ख.
च. ज. वानरास्सिद्धाः. ५ ज्ञ. ज. ट. श्वसासुराः.

तं ममुन्मज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि दुर्जयम् ॥ रावणस्य रथे तस्मिन्स्थानं पुनरुपागता ॥ ११९ ॥
 आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुमृदनः ॥ विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् ॥ १२० ॥
 रावणोपि महातेजाः प्राप्य मंज्रां महाहवे ॥ आददे निशितान्वाणाञ्जग्राह च महद्भुजः ॥ १२१ ॥
 निपातितमहावीरां द्रवन्तीं वानरीं चमूम् ॥ राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ १२२ ॥
 अथैनमुपमंगम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ १२३ ॥
 विष्णुर्यथा गुरुमन्तं बलवन्तं समाहितः ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् ॥
 आरुरोह महाशूरो बलवन्तं महाकपिम् ॥ १२४ ॥
 रथस्थं रावणं संख्ये ददर्श मनुजाधिपः ॥ १२५ ॥
 तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स राघवः ॥ वैरोचनमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ १२६ ॥
 ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिस्स्रनम् ॥ गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह ॥ १२७ ॥
 तिष्ठतिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ क नु राक्षसशार्दूल गतो मोक्षमवाप्स्यसि ॥ १२८ ॥
 यदीन्द्रवैवस्वतभास्करान्वा स्वयम्भुवैश्वानरशंकरान्वा ॥
 गमिष्यसि त्वं दश वा दिशोऽथवा तथापि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥ १२९ ॥

हिमवानित्यादिना लक्ष्मणस्याकम्यत्वमुक्तं तादृशस्य कपिना रामसमीपप्रापणं कथमित्याशङ्क्य विरोधं परिहरति—वायुसूनोरिति ॥ सुहृत्त्वेन शोभनहृदयत्वेन । अनुकूलहृदयत्वेनेत्यर्थः । हृदयानुकूल्यमेवालं भक्तिस्त्वधिकेत्याह—भक्त्या परमया चेति । चशब्दोन्वाचये । सः लक्ष्मणः । शत्रूणां रावणस्य तत्परिकराणां चेत्यर्थः । अप्रकम्प्योऽपि कम्पितुमशक्योऽपि । कपेः कपेरपि । हनुमन् एकस्य लघुत्वमगमत् लघुत्वमकरोत् । अनेन लघुत्वस्य वृद्धिपूर्वकत्वमुक्तं । शत्रुमित्रयोर्दुष्प्रापत्वमुप्रापत्वे स्वरूपप्रयुक्ते अस्येति भावः । मूर्च्छितस्यापि लक्ष्मणस्य ज्ञानशक्तिप्रतिपादनेन तत्र तत्र राघवयोरज्ञानाशक्तिप्रत्यायकानि वचनानि मानुषवपनिर्वहणपराणीति मन्तव्यानि ॥ ११८ ॥ दुर्जयमिति हेतुगर्भं । तस्य दुर्जयस्वरूपत्वाच्छक्तित्वं त्यक्त्वा गतेति भावः । एतच्छ्लोकानन्तरमाश्वस्त इति श्लोकः । ततो रावणोपीति श्लोकः पठनीयः ॥ ११९ ॥ आश्वस्तः लब्धसंज्ञः । विशल्यः प्ररुद्धत्रणमुखः

अभवदिति शेषः । अकाण्डे शक्तिनिर्गमाश्वस्तनि-
 शल्यत्वेपु को हेतुरत आह—विष्णोरिति । विरोधि-
 प्रत्यनीकस्वभावत्वादिति भावः । अमीमांसं अचि-
 न्त्यं । अनुस्मरन्नित्यनेन साधनानुष्ठानं किमपि न
 कृतवानित्युक्तं ॥ १२०—१२१ ॥ द्रवन्तीमिति ।
 रावणस्य वाणसंधानदर्शनादिति भावः ॥ १२२ ॥
 अर्हसीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ १२३ ॥ विष्णु-
 र्यथेति सार्धश्लोक एकान्वयः । वायुपुत्रेण भाषितं
 तद्वाक्यं श्रुत्वा समाहितः सन् विष्णुर्गुरुमन्तं यथा
 तथा महाकपिं हनुमन्तमारुरोहेति योजना ॥ १२४ ॥
 रथस्थमित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ १२५ ॥ तमालोक्येत्यनु-
 वादः अव्यवहितपूर्वकालद्योतनार्थः । अभ्युद्यतायुधः
 क्रुद्धो राघवः विष्णुर्वैरोचनं बलिमिव । प्रदुद्राव ।
 साग्रहगमनमात्रे दृष्टान्तः ॥ १२६ ॥ वज्रनिष्पेषः
 स्फूर्जथुः । “स्फूर्जथुर्वज्रनिष्पेषः” इत्यमरः ॥ १२७ ॥
 ईदृशं लक्ष्मणप्रहाररूपं सीताहरणरूपं वा । मोक्षं
 मत्त इति शेषः ॥ १२८ ॥ इन्द्रादीन्वा स्वयंभवादी-

रज्ञानाशक्तिमत्त्वतात्पर्यतयाभासमानानिवचनानिमानुषवेषनिर्वहणमात्रपराणीति बोध्यं । तदुक्तं भागवते—“मर्त्यावतारस्त्वहम-
 स्यशिक्षणंरक्षोवधार्थेवनकेवलविभोः । कुतोऽन्यथास्युरमतःस्वआत्मन्सीताकृतानिव्यसनानीश्वरस्य” इति । मर्त्यशिक्षणं तत्फलकमि-
 त्यर्थः । आत्मनीश्वरस्येत्यनेन लाघवगौरवप्राप्त्योरविरोधोक्तः । स० वायुसूनोः सुहृत्त्वेन अनिमित्तोपकर्तृत्वेन कपेः हनुमद्विषयि-
 ण्यपारमयाभक्त्या च ॥ ११८ ॥ ति० पुनर्विष्णोर्भागमात्मानंस्मरन् आश्वस्तः प्राप्ताश्वसेन्द्रियप्राप्तः । विशल्योनीरुक्सर्वगात्रः ।

[पा०] १ झ. निर्वृत्तं. २ क.—ट. वानराणांमहाकर्म. ३ ख.—च. झ. रावणं. ४ क. ख. ड.— गुरुमन्तमारुह्या-
 मरवैरिणं. ५ क. वायुपुत्रभाषितं. ६ ड. झ. ट. अथारुरोहसहसाहनुमन्तंमहाकपिं. ग. घ. ज. आरोहसहसाशूरो. ७ ग.
 ड. झ. ट. सरावणं. ८ क. ख. ड.—ट. निष्ठुरं. ९ घ. गतोमत्तोविमोक्ष्यसे. ड. झ. ट. गत्वामोक्षं.

यथैव शक्त्याऽभिहतस्त्वयाऽद्य ईच्छन्विपादं सहसाऽभ्युपेतः ॥

स एव रक्षोगणराज मृत्युः संपुत्रदारस्य तवाद्य युद्धे ॥ १३० ॥

एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि शरैर्जनस्थानकृतालयाणि ॥

चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि रक्षस्सहस्राणि निष्पदितानि ॥ १३१ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाकपिम् ॥ वायुपुत्रं महावीर्यं वहन्तं राघवं रणे ॥

[रोषेण महताऽऽविष्टः पूर्ववैरमनुस्मरन्] ॥ आजघान शरैस्तीक्ष्णैः कालानलशिखोपमैः ॥ १३२ ॥

राक्षसेनाह्वे तस्य ताडितस्यापि सायकैः ॥ स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्धत ॥ १३३ ॥

ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणम् ॥ दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं कोपस्य वशमेयिवान् ॥ १३४ ॥

तस्याभिचङ्कम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ॥

ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शरैः सुपुङ्खैः ॥ १३५ ॥

अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसन्निभेन ॥

भुजान्तरे व्यूढमुजातरूपे वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥ १३६ ॥

यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा ॥

स रामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥ १३७ ॥

न्वा यदि गमिष्यसि यद्यपि गमिष्यसि । तथापि अद्य लक्ष्मणो निर्दिश्यते ॥ १३१ ॥ राघवस्येत्याद्यर्थत्रय-
मत्समीपं गतत्वं । मे मत्तः । न विमोक्ष्यसे । दश वा मेकं वाक्यं । वहन्तमिति । आत्मानं प्रहृत्य पुनरपि
दिशो वेत्यत्र एको वाकारश्चार्थः ॥ १२९ ॥ अद्य य रामं वहतीति क्रोधादिति भावः ॥ १३२ ॥ स्वभाव-
एष त्वया शक्त्याभिहतः स एषः तव विपादमिच्छ- तेजः स्वाभाविकतेजः ॥ १३३ ॥ एयिवान प्राप्तः
न्सन् सपुत्रदारस्य तव मृत्युः सन् सहसा अभ्युपेतः ॥ १३४ ॥ अमिचङ्कम्य पौनःपुन्येन समीपं गत्वा
अभ्युपागतप्रायः । अचिरादागमिष्यतीत्यर्थः । यद्वा ॥ १३५ ॥ वज्राशनिसन्निभेनेति । बाणस्य वज्रसा-
अभेदेनोच्यते । यः शक्त्याभिहतः स एवाहमागतवा- न्यमुच्यते । वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्र इति प्रहर्तुं
नस्मि । लक्ष्मणं प्राहरमिति मा गा गर्वमिति भावः । रामस्येन्द्रसान्ध्यामित्यपुनरुक्तिः । भगवान् वीर्यवान् ।
॥ १३० ॥ लक्ष्मणेनाप्रहतः कथं त्वया प्रहतः स्यामि- “ भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नकीर्तिपु ” इत्य-
त्याशङ्क्य स्वपराक्रमविशेषं दर्शयति—एतेनेति ॥ एत- मरः ॥ १३६ ॥ यः पुरा । वज्रपातयुक्ताशनिसन्नि-
च्छब्दः सन्निहितपरः एपोसीत्यादिप्रयोगान् अयं जन पातादिति मध्यमपदलोपिसमासः । वज्रं इन्द्रायुधं ।
इति प्रयोगाच्च । मयेत्यर्थः । मृत्युशब्दापेक्षया वा एते- अशनिः औत्पातिकः । न चुक्षुभे नार्तिं प्राप्तः । नापि
नेत्युक्तिः । चतुर्दशानि । चतुर्दशशब्दादर्शाद्यचि चचाल नार्तिनिमित्तं चलनं प्राप्तः । राजा अन्यूनरा-
दिलोपे कृते जसि रूपं । यद्वा एतेनेति स्वाभेदेन जभावश्च स्थितः । सः रामबाणाभिहतः । भृशार्त-

आसीदितिशेषः । स० विष्णोर्भागमिति । व्याख्यातमिदं ॥ १२० ॥ ति० एवंपरमक्रोधेहेतुमाह—यदिति । अद्यत्रयायुद्वेगच्छत्र-
सौलक्ष्मणः त्वयाशक्त्याभिहतः ताडितः सन्सहसाविपादंगतः । अतोऽभ्युपेत्यप्रतिज्ञाय । स एषोर्हंतदुःस्वशान्त्येसपुत्रपौत्रस्यतेसम्य-
मृत्युर्भविष्यामीतिशेषः । स० एवलक्ष्मणः । सः सीतापहारः । एषः लक्ष्मणविषादः । हेरक्षोगणराज सपुत्रपौत्रस्यतवअवमृत्युः
भविष्यति ॥ १३० ॥ स० पूर्ववैरं अक्षक्षयस्वताडनादिजनितं ॥ १३२ ॥ स० स्वभावतेजोयुक्तस्येतेन वरायुक्तेलोकानु-
सारेणेति सूच्यते ॥ १३३ ॥ शि० कृतव्रणं व्रणायकृतः प्रयत्नोयस्मिन् प्लवगशार्दूलदृष्ट्वा क्रोधस्यप्रार्ततिकोपस्यवशमिव एयिवान् ।
वशशब्दआचारकिबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तः । किं क्रोधस्य क्रोधवतः वशकान्ति एयिवान् कोपवत्सदृशकान्तिमानभवदित्यर्थः

[पा०] १ झ. अ. ट. यथैव. २ क. घ. ड. च. झ. ज. ट. गच्छन्विपादं. ३ ख. ग. घ. च. झ. ज. ट. सएष. ४ ड. झ. अ. ट. सपुत्रपौत्रस्य. ५ ड. झ. ट. महाबलः. ६ इवमर्थं क. ख. ड.—ट. पादेषुदृश्यते. ७ क.—घ. च.—झ. ट. संक्रम्य. ८ ड. झ. शितैःशराभिः.

तं विद्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्धचन्द्रम् ॥
 तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा ॥ १३८ ॥
 तं निर्विपाशीविपसन्निकाशं शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम् ॥
 गतश्रियं कृत्तकिरीटकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ १३९ ॥
 कृतं त्वया कर्म महत्सुभीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ॥
 तस्मात्परिश्रान्त इव व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि ॥ १४० ॥
 गच्छानुजानामि रणादितस्त्वं प्रविश्य रात्रिचरराज लङ्काम् ॥
 आश्वास्य निर्याहि रथी च धन्वी तदा वलं द्रक्ष्यसि मे रथस्थः ॥ १४१ ॥
 म एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचापः स हताश्वसूतः ॥
 शरादितः कृत्तमहाकिरीटो विवेश लङ्कां सहसा स राजा ॥ १४२ ॥
 तस्मिन्प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे महाबले दानवदेवशत्रौ ॥
 हरीन्विशल्यान्सह लक्ष्मणेन चकार रामः परमाहवाग्रे ॥ १४३ ॥

भृशमार्तः श्रुत्यः । चचाल । वीरोपि चापं मुमोच । त्वं परिश्रान्तः आयुधधारणेपि श्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य । त्वां मृत्युवशं मृत्योरधीनतां । ननयामि । चिररणपरिश्रान्तकृन्तनकृतापवादापनोदाय । संप्रति भवतः प्राणापहरणकर्मणो विरमासीत्यर्थः ॥ १४० ॥ रिपौ पुरो विलसति कथं गच्छेयमित्यत्राह—अनुजानामीति । रणादितः युद्धे श्रान्तः । रात्रिचरराज-कूटयोधिन्निति सापहासोक्तिः । आश्वास्य विश्रम्य । रथी धन्वी च सन्निर्याहि । स त्वं तदा तादृशं मे वलं रथस्थ इत्युपलक्षणं, धानुष्कश्च सन् द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ १४१ ॥ स इति । अत्र क्रियाभेदात्तच्छब्दत्रयमिति न तद्वैयर्थ्यं । सहसा मुकुटभङ्गकृतलज्जः येति भावः ॥ १४२ ॥ प्रविष्टे लङ्कामिति शेषः । दानवदेवशत्राविलनेन रावणनिर्गमो देवदानवहर्षहेतुरिति सूच्यते । सह लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणस्य पूर्वमेव विशल्यत्वेप्यादरात्पुनःकरणं । परमाहवाग्र इत्यनेन विशल्यकरणं विना सुग्रीवादीनां हरीणामन्यत्रा-

॥ १३४ ॥ स० सुभीमं कर्मसमरेलयाकृतं । अहंहतप्रवीरः हताः हतप्रायाः प्रवीराः नीलाद्यायस्यसतथाकृतः । यद्वा लयानिमित्तभूतेन अहं—हताः प्रवीरास्तावकाः येनसतथाकृत इति वा । एतेनैकलापराधेन बहूनां घातो जात इति सूच्यते । सुभीमकर्मकर्तृत्वात्प्रहसादीनां सहायभूतानामभावाच्चपरिश्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य लानमृत्युवशं नयामि । किरीटत्रोटनेन लयापिशिरःकर्तनसामर्थ्यममाप्नोति ज्ञातमेवेति भावः ॥ १४० ॥ स० इतोरणात् रणमण्डलात् । प्रयाहि । जानामि अनुजानामि । उपसर्गश्च घातुलीनार्थयोक्त्या इत्युपपद्यते अनुजानामीति । रथी सहायातानेकरथवान् । सधन्वीत्यप्येवमेव । सत्त्वं धन्वीति वा । प्रेक्ष्यसि प्रेक्षिष्यसि

[पा०] १ ड. झ. ट. प्रयाहियानामि. २ झ. ज. ट. सधन्वी. ३ क. घ.—ट. प्रेक्ष्यसि. ४ ग. रणादितः.

तस्मिन्प्रभिन्ने त्रिदशेन्द्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ॥

ससागराः सर्पिमहोरगाश्च तथैव भूम्यम्बुचराश्च हृष्टाः ॥ १४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

श्रीरामपराभूतभीतेनरावणेन सभायांमन्त्रिमध्ये स्वस्थनानाशापप्राप्तिनिवेदनेनशोचनपूर्वकं राक्षसान्प्रति कुम्भकर्णप्रबो-
धनलियोजनम् ॥ १ ॥ राक्षसैर्महताप्रयासेन कुम्भकर्णप्रबोधनम् ॥ २ ॥ राक्षसैर्विनिवेदितानिविलम्बान्तेननेन रावणा-
जयातदवलोकनायानिविपुलजिज्जरीरावलोकनजभयविद्रुतकपिकुलेनपता राजमार्गेनिर्गमनम् ॥ ३ ॥

स प्रविश्य पुरीं लङ्कां रामबाणभयार्दितः ॥ भयदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥

मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनैव पन्नगः ॥ अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २ ॥

ब्रह्मदण्डप्रकाशानां विद्युत्सदृशवर्चसाम् ॥ सरप्राधववाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥

स काञ्चनमयं दिव्यमाश्रित्य परमात्मनम् ॥ विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

सर्वं तत्खलु मे मोघं यत्तप्तं परमं तपः ॥ यन्समानो महेन्द्रेण मानुषेणास्मि निर्जितः ॥ ५ ॥

इदं तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितम् ॥ मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा ॥ ६ ॥

देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ॥ अवध्यन्वं मया प्राप्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७ ॥

विदितं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ इक्ष्वाकुं कुलनाथेन अनरण्येन यत्पुग ॥ ८ ॥

नयनासंभवः सूच्यते ॥ १४३ ॥ पूर्वसूचितं देवादि-
हर्षं प्रपञ्चयति—तस्मिन्निति ॥ प्रभिन्ने पराजिते ।
दिशः दिक्पालाः । सागराः सागरवासिनः । अम्बु-
चराः सागरमित्राः । हृष्टाः बभूवुरिति शेषः ।
षष्ठ्यां रावणमुकुटभङ्गः ॥ १४४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

अथ कुम्भकर्णप्रबोधनं षष्ठौ—स प्रविश्येत्यादि ॥
रामाबाणभयार्दितः किमिदानीमपि रामबाणाः पते-
युरिति भयपीडितः । व्यथितेन्द्रियः दुःखितमनस्कः
॥ १ ॥ मनोव्यथामुपपादयितुं तद्धेतुं सट्टान्तमनु-
वदति—मातङ्ग इवेति ॥ महात्मना महास्वभावेन ।
बलवतेत्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मदण्डेति । ब्रह्मदण्डः ब्रह्म-
शापः । सर्वास्त्रनिगारणक्षमो वसिष्ठदण्डो वा ब्रह्मास्त्रं

वा । युगान्तकालममुत्थितोऽप्रिवर्णो धूमकेतुरित्येकः ।
तत्प्रकाशानां वाणानामिति “अधीगर्थद्वयशां कर्मणि”
इति षष्ठी ॥ ३-४ ॥ मे मया । यत्तप्तं तत् सर्वं
मोघं जातमिति शेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मवाक्यं तु फलित-
मित्याह—इदमिति ॥ त्वं मानुषेभ्यो भयं विजानी-
हीति यत् ब्रह्मणो घोरं वाक्यं तदिदं मामसि मां
प्रति । उपस्थितं मयि फलितमित्यर्थः । यतस्तत् ब्रह्म-
वाक्यं । तथा । ननु मोघं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥
प्राप्तं याचित्वा प्राप्तं । मानुषेभ्योऽवध्यन्त्वं नैव याचि-
तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ विदितमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेका-
न्वयं । यस्त्वामित्यत्र तु आमिति छेदः । आमित्य-
ङ्गीकारे । यस्तु पुरुषस्त्वां संग्रामे निहन्तिष्यति सः
मद्वंशे उत्पत्स्यते । ओं निश्चिन्तं । इत्येवंप्रकारेण
इक्ष्वाकुं कुलनाथेन अनरण्येन यत् यस्मान् । पुरा
विदितं प्रतिज्ञातं । “विदितौ ज्ञातविश्रुतौ” इति

॥ १४१ ॥ ति० अयंरावणपराभवः तन्मार्गीयशुद्धषष्ठ्यांसायंकाले । स० भूम्यंबुचराः भूमिचराः अंबुचराः मनुष्यादयोया-
दांसिच । प्रहृष्टाः । सर्वोपद्रवकर्तृपराभवस्यसर्वापेक्षितत्वादितिभावः ॥ १४४ ॥ इत्येकोनषष्ठितमःसर्गः ॥ ५९ ॥

स० महेन्द्रेणसमानः मानसहितः तेनापिमानितइत्यर्थकरणेऽर्थविशेषोलभ्यते ॥ ५ ॥ स० अनरण्येन तत्रामकेनराज्ञा ।

[पा०] १ घ. ड. छ. झ. ञ. ट. प्रभेदे. २ ग. रणार्दितः. ३ घ. ड. झ. ट. संवेमहोरगाश्च. ४ ड. झ. ट. ब्रह्मदण्ड-
प्रतीकानांविद्युच्चलितवर्चसां. ५ ड. झ. मानुषेणविनिर्जितः. ६ ग. राक्षसकिंनरैः. ७ ड.—ड. कुलजातेन.

उत्पत्स्यते हि मद्देशे पुरुषो राक्षसाधम ॥ यस्त्वां सपुत्रं सामात्यं सबलं साश्वसारथिम् ॥

निहनिष्यति संग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते ॥ ९ ॥

शमोऽहं वेदवत्या च यदा सा धर्षिता पुरा ॥ सेयं सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी ॥ १० ॥

उमा नन्दीश्वरश्चापि रम्भा वरुणकन्यका ॥ यथोक्तास्तपसा प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम् ॥ ११ ॥

एतदेवाभ्युपागम्य यत्नं कर्तुमिहार्हम् ॥ राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्यागोपुरमूर्धसु ॥ १२ ॥

स चाग्रतिमगम्भीरो देवदानवदर्पहा ॥ ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १३ ॥

स पराजितमात्मानं ग्रहस्तं च निषूदितम् ॥ ज्ञात्वा रक्षोबलं भीममादिदेश महाबलः ॥ १४ ॥

द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरूढताम् ॥ निद्रावशसमाविष्टः कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १५ ॥

सुखं स्वपिति निश्चिन्तः कालोपहतचेतनः ॥ नैव षट् सप्त चाष्टौ च मासान्स्वपिति राक्षसः ॥ १६ ॥

नानार्थरत्नमाला । तस्मात् मानुषं रामं दशरथात्मजं दशरथपुत्रत्वेन जातं । मन्ये । राक्षसाधम कुलाधमेति जातितः कुलतश्च नीचत्वमुच्यते । दुःखातिरेकादनरण्योक्तपरुषानुवादः । अन्येतु त्वामिति द्विरुक्तिरनुस्मरणार्थेयाहुः । अपरे त्वाग्रहातिशयेन द्विरुक्तिरिति । त्वां प्रत्युत्पत्स्यत इति द्वितीयत्वांशन्दान्वय इत्येके ॥ ८—९ ॥ किं चाहं पुरा वेदवत्या शमोस्मि । मत्कृते तव विनाशो भविष्यतीति । कदेत्यत्राह—यदेति । सा वेदवती । यदा धर्षिता बलात्कृता । तदा । अद्य तया किं क्रियते सीता ह्येतदुपद्रवमूलमित्यत्राह—सेयमिति । सा वेदवती स्वशपनिर्वाहार्थं सीता जाता ॥ १० ॥ उमाद्यश्चत्वारः तपसा तपःप्रभावेन । यथोक्ताः यथोक्तवन्तः । तथा प्राप्तं सिद्धं । ऋषिभाषितं न मिथ्या भवति हि ।

नन्दीश्वररम्भाशापावुत्तररामायणे प्रोक्तौ । उमावरुणकन्यकाशापौ चानेनैव सिद्धौ ॥ ११ ॥ एतत् शापस्वरूपं । अभ्युपागम्य ज्ञात्वा । इह प्रकृते शत्रुविजये कार्ये । यत्नं अवधानं । कर्तुमर्हत् । चर्याः गोपुरपार्श्वस्थभटसंचारप्रदेशाः ॥ १२ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतः ब्रह्मशापकृतनिद्रापरवश इत्यर्थः ॥ १३ ॥ किमर्थं कुम्भकर्णो विबोध्यत इत्याशङ्क्य कविराह—स पराजितमिति ॥ आदिदेश कुम्भकर्णविबोधनार्थमिति शेषः ॥ १४ ॥ द्वारेषु अवान्तरद्वारेषु । यत्नः क्रियतां, प्राकारश्चाधिरूढतां । वानरानारोहार्थमिति भावः । निद्रावशसमाविष्टः निद्रावशेन शयानः । सद्यः कर्तव्यत्वाय पुनरुक्तिः ॥ १५ ॥ सुखमिति । दुःखिते चिन्ताकुले अनवाप्तकामे मयि जाग्रति सतीति शेषः । न केवलमिदानीमेव सर्वदाप्येवमेवेत्याह—नवेति ।

यत् यः प्रोक्तइतिशेषः ॥ ८ ॥ स० सबलं शारीरबलसहितं । त्वां अन्यासेनांच । “ललइतिद्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ” इतिकौमुद्याद्युक्तेः । आक्रोशाद्वा द्विरुक्तिः ॥ ९ ॥ स० यथा यतः सावेदवत्येवंसीता । तस्याःसीतात्वेनोत्पत्तेः रामायणएवस्पष्टमुक्तेः ॥ १० ॥ ती० उमाशापस्तु कैलासगिरिचलनवेलायां रावणतेजोनिमित्तंवधइत्येवंरूपइतिज्ञेयं । स० रंभानिमित्तोनलकूबरशापः । वरुणकन्यका पुञ्जकस्थली तन्निमित्तोब्रह्मशापः । यथोक्ताः कर्मणोवैवक्षिकादिलभभ्युपेत्य “आदिकर्मणि—” इतिकः । भावेक्तप्रत्ययान्तेनबहुवीहिर्वा । तत्तद्वचनानुगुणफलंप्राप्तं । ऋषयोज्ञानिनः ॥ ११ ॥ स० ब्रह्मशापाभिभूतः ब्रह्मणा इन्द्रवाक्यश्रवणानन्तरंकुम्भकर्णायशापोदत्तइतिवेनाभिभूतः । “तस्मात्त्वमथप्रभृतिमृतकल्पःशयिष्यसे” इत्यत्रैवाग्रेव्यक्तं । नचतत्स्यवरादेव स्वापसिद्धेःशापोव्यर्थइतिवाच्यं । सरस्वत्याखानुकूलवाचयित्वाब्रह्मणिगतेसति देवैरहंवच्चितइतिज्ञात्वा स्वच्छन्दत्वात्स्वापस्यनाहं तथाकरोमीतिनिश्चिन्त्यपुनश्चकुम्भकर्णेनप्रजाबाधेसतिकथितशापसार्थक्यसंभवात् । अभिभूतः तिरस्कृतः । यथोक्तमुत्तरकाण्डे “वरव्याजेनमोहोस्मैदीयतामस्मितप्रभ” इति ॥ १३ ॥ स० रक्षः कुम्भकर्णख्यं ॥ १४ ॥ शि० ननुसुप्तोऽनोजागर्त्येवेतिस्वयं जागरिष्यतीत्यतआह—नवेति । नवचसप्तच षोडशेत्यर्थः । तेषांयेदंश तेषामष्टौ निगरणे निस्सारणेसतीत्यर्थः । मासान् अवशिष्टषण्मासानित्यर्थः । राक्षसः कुम्भकर्णः । मन्त्रकृत्वास्वपिति अस्वपत् । अतःप्रसुप्तोऽयं इतो नवमेऽहनि जागरितेतिशेषः । तद्दिनएवस्वापावधिपूर्तिर्भविष्येतितात्पर्यम् । अष्टिशब्दोभक्षणार्थकाशधातुप्रकृतिकृत्तिन्नन्तः । “वर्तमानसामीप्ये” इतिभूतेत्यद् । अतएव “शयिताहोषण्मासानेकाहंजागरिष्यति” इतिषण्मासमात्रशयनप्रतिपादकवरदानवाक्येननिरोधः । वस्तुतस्तु नवावस्थं-

[पा०] १ ड. झ. ट. यथोक्तास्तनयाप्राप्तं. २ ड.—ट. एतदेवसमागम्य. ३ क.—ख. च.—झ. चाग्रतिमगांभीर्यो. ४ ग. झ. समरेजितमात्मानं. ५ क. ख. झ. ट. कामोपहतचेतनः. ६ ट. नवसप्तदशाष्टौच.

कदाचिन्नवमासान् कदाचिन् षण्मासान् कदाचित्सप्त-
मासान् कदाचिदष्टमासांश्चानियमेन स्वपितात्यर्थः ।
अतएवोत्तरकाण्डे अविशेषेण वरप्रार्थना कुम्भकर्णेन
क्रियते—“स्वर्गं वर्षाण्यनेकानि देवदेव भोमेप्सितं”
इति । उत्तरत्र रामप्रति विभीषणवचने—“शयिता
ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति” इति वचनं तु
पश्चान्तराणामप्युपलक्षकं । अन्यूनानि प्रायं वा । सप्त-
मासादिस्वापासंभवपि षण्मासस्वापः संभवत्येव ।
“यद्वा, नवसप्तदशाष्टौ च मासान्स्वपिति राक्षसः”
इति पाठः । दशाष्टौ दशमासहानौ सत्यां नवसप्तमा-
सान् षण्मासानित्यर्थः । अष्टिरशनं नाश इति यावन् ।
नवसप्तमासाः षोडशमासाः तेषु दशमासलोपे हि
षण्मासा एवावशिष्यन्ते । अथवा षडहर्मासान्संपा-
द्याहरुत्सृजन्ति षडहर्हि मासान्संपदयन्त्यर्धमासैर्मा-
सान्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि मासान्संपदयन्त्य-
मावास्तथा मासान्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यमावास्तथा हि
मासान्संपदयन्ति पौर्णमास्या मासान्संपाद्याहरुत्सृ-
जन्ति पौर्णमास्या हि मासान्संपदयन्तीत्युक्तमासवि-
कल्पेपु षडहानामपि मासत्वश्रवणात्तत्प्रकारेण नवप-
डित्युक्तत्रिंशन्मासा अपि अशीत्युत्तरशतदिनतया
अमावास्तया पौर्णमास्या वा परिगणनेन षण्मासा
एव संपद्यन्त इति न कश्चिद्विरोधः । तथाहि अस्ति
किञ्चित् उत्सर्गिणामयनं नाम सत्रं गवामयनस्य
विकृतिः । तत्र प्रकृतौ द्वादशमासेष्वनुष्ठेयानां सोम-
यागविशेषाणां त्रिंशतोनुष्ठेयत्वान्न किञ्चिदहरुत्सृष्टं

शक्यते । तद्विकृतावत्र प्रतिमासमेकस्मिन्नहनि सोम-
यागपरित्यागो विधीयते । तत्र कतममहस्यज्यतामि-
त्यपेक्षायामुच्यते—अमावास्तया मासान्संपाद्याहरु-
त्सृजन्त्यमावास्तया हि मासान्संपदयन्ति पौर्णमास्या
मासान्संपाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्सं-
पदयन्तीति । अस्यार्थः अमावास्यायामनुष्ठेयेन यागेन
पूर्वमासं परिसमाप्य उत्तरस्यादिभूतमहस्यज्यतामिति ।
पौर्णमास्यामनुष्ठेयेन यागेन पूर्वमासं परिसमाप्य उत्त-
रस्यादिभूतमहस्यज्यतामिति च । अस्मिन्विधाने अर्ध-
वादे प्रसिद्धिवाचिना हिश्वेदेन अमावास्याया मासा-
न्तत्वं । उत्तरवाक्ये पौर्णमास्या मासान्तत्वं च श्रुतं ।
एवं अर्धमासैर्मासान्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि-
मासान्संपदयन्ति षडहर्मासान्संपाद्याहरुत्सृजन्ति
षडहर्हि मासान्संपदयन्तीत्यत्रापि पश्चात्तः षडहा-
लकोपि मासोऽस्तीति हिश्वेदेन दर्शितं । ननु च षड-
हैरिति बहुवचननिर्देशान् पञ्चभिः षडहैरिति व्या-
ख्यानेन त्रिंशदिनाल्लको मास एवात्र कथ्यत इति
चेन्न । अर्धमासैरित्यत्रापि तथात्वापत्तेः । तदानीं बह्व-
र्धमासानां मासत्वस्वीकारे पक्षत्रयस्यापि मासत्वप्र-
सङ्गः । तत्र पक्षा वै मासा इत्युक्तरीत्या एकैकस्य
पक्षस्य मासत्वस्वीकारे अत्राप्येकैकस्यैव षडहस्य मास-
त्वस्वीकारो युक्तः । पूर्वकल्पेध्विवात्रापि प्रसिद्धिवाच-
कहिश्वदप्रयोगान् । अन्यथा उत्तरानुवाके षडहर्मा-
सान्संपाद्य यत्सप्तममहस्मिन्ननुत्सृज्युरिति वाक्य-
विरोधः स्यात् । सप्तमत्वं ह्यत्र विशिष्यते । षडहर्मा-

तमान्मासान्स्वपितित्यर्थः । वरदानवाक्येनतुनविरोधः । तस्यषण्मासाभ्यन्तरमात्रेप्रबोधभावावपरत्वात् । तदुत्तरत्वाभावाविकनि-
द्रायानिषेधाभावाच्च । एवमेकाहंजागरिष्यतीतिवाक्यस्यापिस्वापानन्तरकालिकैकदिनेनिर्देशपक्षाभावावपरत्वात् । तदुत्तरदिनेस्वा-
भाविकजागरणस्यननिषेधः । यदिनादारभ्यस्वपितितदिनादारभ्यषण्मासान्नजागति । यदिनेजागति तदुत्तरदिनेनस्वपितितितिताप-
यम् । अतएव “स्वर्गं वर्षाण्यनेकानि देवदेवभोमेप्सितं” इतिवक्ष्यमाणोत्तरकाण्डीयतद्वरप्रार्थनस्यनैरर्थक्यम् । अतएव “तत्रनिद्रांस-
माविष्टःकुम्भकर्णोमहाबलः । बहून्यद्दसहस्राणिशयनात्रचवुध्यते” इतिरामप्रत्यगस्त्यवचनसंगच्छते । स० तस्त्वापप्रकारमाह—
नवेत्यादिना । अत्रेदंबोधम् । कुम्भकर्णः पदसमाष्टनवमासान्स्वपिति । उपलक्षणमेतत् । अनेकावदसहस्राण्यपिकदाचिन्स्वपितो-
तिप्राष्टं । प्रबोधस्तुषण्मासादर्वाकूनैवभवति । तदूर्ध्वमवंधननियतः । कदाचित्सप्तमासानन्तरंकदाचिदष्टमासानन्तरमित्येवमा-
दितोबोधम् । कदाप्रबोधेपिजागरणमेकस्मिन्नेवदिनेद्वितीयदिनेपुनश्चस्वापदति । एतेनैवातिवचनानिमगहितानि । तथाहि ।
“शयिताह्येषषण्मासानेकाहंजागरिष्यति” इत्यत्रैवत्रयवाक्यम् । “स्वर्गं वर्षाण्यनेकानि देवदेवभोमेप्सितं” इतिवरप्रार्थनावाक्यम् ।
तत्रैवोत्तरेऽगस्त्यवचनं “तत्रनिद्रांसमाविष्टःकुम्भकर्णोमहाबलः । बहून्यद्दसहस्राणिशयानानत्रचवुध्यते” इति । मन्त्रे रामेणसह
युद्धकरणेआलोचना । इतः रामस्यलङ्घननिरोधदिवसात्पूर्वनवमेऽहनिमुपः । कुम्भकर्णस्वापदिनएवविभीषणस्यरामप्रतिगमनं ।
ततस्त्रिदिसंसुप्तप्रार्थना । पञ्चदिनंसेतुबन्धः । पञ्चमेसायंकालेदरवारप्राप्तिः । नवमेऽहनिप्राप्तमितिनिवेदकः । यतुनागोजि-
भट्टेन एतदुत्तरं “मन्त्रं कृत्वा प्रसूतोयमितस्तुनवमेऽहनि” इत्यर्थवत्प्रत्येतत् । यच्च तस्य इतः युद्धप्रारंभदिनात्प्राप्तकेननवमेऽहनीतिव्या-
ख्यानं तदसंगतमेव । “अयंतेतुमहान्कालःशयानस्यमहाबलः” इत्यनेनषण्मासादधिककाल्यनांप्रतिनिद्रायांप्रतीतेः अहस्यदोलक्ष-
णयामासपरोवा” इतिभाषितं तत्रमन्त्रकालेद्दशानांसमुद्दिष्टः “कुम्भकर्णःप्रनुकोधवचनंचेदमत्रवीत्” इत्यादिनाकुम्भकर्णस्यजाग्रत्त्व-
वा. रा. २००

मन्त्रयित्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि ॥ तं तु बोधयत क्षिप्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १७ ॥

सानित्यत्र मासशब्दस्य मासैकदेशलक्षणाङ्गीकारे स-
एव दोषः । तस्मात् षडहालकोपि मासोस्तीति
सिद्धम् । तमिमं श्रौतं षडहमासत्वपक्षमनुसरन्तः
षण्मासानेव वदन्ति “ नव षट् सप्त चाष्टौ च मासा-
न्स्वपिति राक्षसः ” इति ॥ १६ ॥ ननु सुप्तः कथं
बोधयितुं शक्य इत्याशङ्क्य इदानीमेव स्वापारम्भात्सु-
प्रबोधयमित्याशयेनाह—मन्त्रयित्वेति ॥ अत्र केचिन्
एकाहं जागरिष्यतीति कुम्भकर्णस्य स्वापोत्सर्जनान-
न्तरमेकस्मिन्दिने एव प्रबोधनियमस्योक्तत्वान्मन्त्रकर-
णदिनसमनन्तरदिने एव कुम्भकर्णस्य स्वापारम्भः
आजगाममुहूर्तेनैत्यनेन विभीषणागमनमपि मन्त्रदिन-
एव, “ विभीषणेनाशु जगाम संगमं ” इत्यनेन तदा-
गमनानन्तरमेव तस्य स्वीकारः । तद्विवसप्रभृति
दिवसप्रत्यये समुद्रप्रार्थनार्थं रामस्य दर्भशयनं । तद-
नन्तरं पञ्चदिनेषु सेतुबन्धः । सेतुबन्धपूर्तिदिवस
एव सायंकाले सुवेलारोहणं । तस्यामेव रात्रौ सुग्री-
वरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धं । समनन्तरदिने तुमुलयुद्धं ।
तत्रैव रात्रौ नागपाशबन्धमोक्षौ । धूम्राक्षवज्रदंष्ट्राक-
म्पनवधश्च । अनन्तरदिने प्रहस्तवधः रावणमुकुटभ-
ङ्गश्च । एवं दिवसगणनोपपत्तिरिति वदन्ति । तच्चि-
न्त्यं । सुवेलारोहणरात्रौ पूर्णचन्द्रोदयवर्णनेन सुवेला-
रोहणदिनं पौर्णमासीति सिद्धं । रावणमरणदिनं
चामावासेति स्फुटं । एवं च त्वदुक्तरीत्या द्वितीया-
यामेव मुकुटभङ्गे रावणस्य दर्शपर्यन्तं विलम्ब्य युद्ध-
करणं चिन्त्यं इतः प्रसक्तयुद्धारम्भमि-
नादित्यर्थः । तद्दिनमपहाय तत्पूर्वदिनापेक्षया नवमे-
हनि तत्पूर्वदिनकृतमन्त्रः प्रसुप्तः । तथाच पौर्णमास्यां
सुवेलारोहणं प्रथमायां युद्धारम्भः । तत्पूर्वं नवमदिनं
सप्तमी । तस्यां कुम्भकर्णः सुप्तः । रामस्य दर्भशयना-
रम्भश्च । षष्ठ्यां कुम्भकर्णादिभिर्मन्त्रविचारः । तस्या-
मेव विभीषणनिर्गम इति । इत्थं चाहुः । सीताहर-
णात्पूर्वं त्रयोदशसंवत्सरा गताः । चतुर्दशवर्षारम्भे

सीता हृता पम्पातीरे वसन्तवर्णनात् । आषाढे
वालिवधः । तदनन्तरं वर्षतुर्वर्णनात् । आश्वयुजे
सीतान्वेषणसमुत्साहनमिति स्फुटं । स्वयंप्रभाविले
बहुकालो गतः । फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां हनुमतो
लङ्काप्रवेशः । “ पुष्पिताम्रान्वसन्तादौ ददर्श विवि-
धान्द्रुमान् ” इति वसन्तादिभूतफाल्गुनमासतासूच-
कवृक्षाप्रपुष्पितत्वोक्त्या तथाप्रतीतेः । “ स्थितः ककु-
द्धानिव तीक्ष्णशृङ्गः ” इति श्लोके प्रतिपूर्णशृङ्ग इति
पदेन प्रतिपूर्णशृङ्गवच्चन्द्रवर्णनस्य तस्यामेवसंभवात् ।
यस्मिन्दिने रात्रौ लङ्कायां सीतान्वेषणं तदनन्तरदिने
एव प्रातर्लङ्कादाहः । “ अवश्यमेव द्रष्टव्या मया
लङ्का निशाक्षये ” इत्युक्तत्वात् । अनन्तरं तस्मिन्नेव
दिने अविलम्बेन प्रत्यागमनं । “ यदि वा मन्यसे वीर
वसैकाहमरिन्दम ” इति सीतया पृष्टे, “ एवमाश्वास्य
वैदेहीं हनुमान्मारुतासजः । गमनाय मतिं चक्रे ”
इत्युक्तेः । उषसि लङ्कादाहानन्तरं तस्मिन्नेव दिने
मध्याह्नात्पूर्वमेवाङ्गदादिभिर्मधुवनविधमनपूर्वकं राम-
प्राप्तिः । अरिष्टपर्वतारोहणे तद्गर्जनव्याजेन “ बोध्य-
मानमिव ग्रीत्यादिवाकरकरैः सुखैः ” इति सूर्योदय-
समयमुक्त्वा अनन्तरमस्तमयानुक्तेः । तस्मिन्नेव
दिवसे चतुर्दशीशेषयुक्तपौर्णमासीयुते मध्याह्ने युद्ध-
यात्रा । “ अस्मिन्मुहूर्तेसुग्रीव प्रयाणमभिरोचये ।
युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्नो मध्यं दिवाकरः ” इत्यु-
क्तेः । यस्मिन्दिनेमिति प्रस्थानं तत्परेषुरेव समुद्र-
तीरे सेनानिवेशः । “ सा स याति दिवारात्रं महती
हरिवाहिनी ” इत्यारभ्य, मुहूर्तं कापि नासतेत्युक्तेः
यत्र दिने लङ्कादाहस्तत्रैव दिवसे सभायां मन्त्रिभिः
सह किञ्चिद्विचारमुक्त्वा, “ विसर्जयित्वा तान्सर्वा-
न्प्रविवेश स्वकं गृहं ” इत्यन्तेन लङ्कादाहदिनवृत्तान्तं
परिसमाप्य, “ ततः प्रत्युषसि प्राप्ते ” इत्यादिना
अनन्तरदिने उषःकाले विभीषणोपदेशं द्वितीयमुक्त्वा
ततो मन्त्रविचाराय रावणे कुम्भकर्णविभीषणादिभिः

स्यप्रतीतेः । सांप्रतन्निद्रायाः षण्मासादधिकत्ववर्णनं मूलविरुद्धमिव तन्मूलस्वव्याख्यानविरुद्धं ॥ उक्तरीत्यानवदिनीसंभवात् ।
लक्षणयाऽहश्चन्द्रोमासपरोवेतिनिरर्थकलक्षणाश्रयणं । नच “ अद्यतेसुमहान्कालः शयानस्य ” इत्यग्निमग्न्यविरोधादित्यमास्थीय-
तइतिवाच्यं । दुःखसमयत्वेनाल्पकालस्यापिबाहुल्योक्तिः प्रथमस्तन्वेसीमंप्रति “ गताः सप्ताधुनामासाः ” इति धर्मवचनव्याख्याता-
त्पर्यमासशब्देनाहान्युच्यन्ते । “ अहस्तुमासशब्दोक्तयत्रचिन्तायुतंत्रजेत् । एवंसंवत्सराद्यं च विपरीते विपर्ययः ” इतिनाममहोदधा-
वित्युक्तेः । अथवाल्पदिन्यावेदनेपुनःस्वापमुपेयाकुम्भकर्णइतिमियात्राता महान्कालइत्युदाजहारेतिसंभवात् ॥ १६—१७ ॥

सभां प्रविष्टे विभीषणस्य तृतीयमुपदेशमुक्त्वा, “इत्यु-
क्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः । आजगाम
मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ” इत्यविच्छेदेन लङ्का-
दाहदिनानन्तरदिने एव समुद्रतीरे रामसकाशागम-
वर्णनेन च द्वितीयदिने रामेण समुद्रतीरं प्राप्तमित्यव-
गम्यते । समुद्रतीरप्राप्तिदिनं च शिष्टफाल्गुनपूर्णि-
मासी । अतएव, “ उत्तराफल्गुनी ह्येव ” इति चतुर्थ-
सर्गश्लोके प्रस्थानदिनस्य पूर्णिमासीयुक्तत्ववचनमप्य-
विरुद्धं । समुद्रतीरप्राप्तिदिनस्य पूर्णिमासीयुक्तत्वं च,
“ चण्डनक्रप्रहं धोरं क्षपादौ दिवसक्षये । चन्द्रोदय-
समुद्भूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलं ” इति, संध्यासमय एव
चन्द्रोदयप्रतिपादनात्सिद्धं । सेतानिवेशवृत्तान्तो विभी-
षणागमनवृत्तान्तश्च एकदिनभाव्यपि वाचः क्रमवर्ति-
त्वात्क्रमेणोक्तः । प्रथमायां रामस्य दर्भशयनारम्भः
कुम्भकर्णस्वापारम्भश्च । चतुर्थीपञ्चमीपट्टीसप्तम्यष्ट-
मीषु सेतुवन्धः । अष्टम्यां रात्रौ सुवेलारोहणं । यत्तु
सुवेले, “ पूर्णचन्द्रप्रदीपा च निशा समभिवर्तत ”
इति वचनं तत्पूर्णचन्द्र इव प्रदीपा यस्यां निशायामि-
त्येवमर्थकं व्याख्येयं । सुग्रीवसेनायां भेर्यादीनामिव
प्रदीपादीनामपि संभवात् । सुवेलारोहणानन्तरदिने
दिवा लङ्कानिरोधः । “ तां रात्रिमुपितास्तत्र सुवेले
हरिपुङ्गवाः । लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च ”
इत्युपक्रम्य युद्धवर्णनान् । तत्रैव प्रथमदिनयुद्धे रात्रौ
नागास्त्रवन्धतद्विमोक्षादि । “ युध्यतामेव तेषां तु तथा
वानररक्षसाम् । रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहा-
रिणी ” इत्यारभ्य, “ सा वभूव निशा घोरा हरिराक्ष-
सहारिणी । ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिन्तमसि दारुणे ॥
राममेवाभ्यवर्तन्त ” । “ तं भीमवेगा हरयो नाराचैः
क्षतविग्रहाः । अन्धकारे न ददृशुः ” इत्यादिभिस्तामेव
रात्रिं प्रत्यभिज्ञाप्य, “ निरन्तरशरीरौ तौ भ्रातरौ राम-
लक्ष्मणौ । क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ”
इत्यादिप्रतिपादनान् । तत्रैव निशीथे वानरहर्षनादकु-
पितेन रावणेन प्रेषितयोधून्नाक्षवज्रदंष्ट्रयोर्युद्धं तद्व-
धश्च । तयोर्युद्धे दिवा ज्ञापकाभावान् वानरहर्षानन्त-
र्यश्रवणाच्च । रात्रिशेषेण तयोर्वधानन्तरं द्वितीयदिने
अकम्पनयुद्धं । तन्निर्गमनवेलायां—“ अभवत्सुदिने
चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतं ” इति दिवा ज्ञापकसत्त्वान् ।
अकम्पनवधानन्तरमेव रावणस्य पूर्वाह्न एव पुरीपर्य-
टनं । अकम्पनवधानन्तरं प्रहस्तयुद्धमविलम्बेन तस्मि-

न्नेव दिने मध्याह्ने । ननु, “ अन्योन्यमभिसंरब्धा
ग्रहाश्च न चकाशिर ” इति ग्रहाणां प्रकाशप्रतिषेधेन
प्रहस्तयुद्धं रात्राविति चेन्न । उत्तरत्र दिवायुद्धेषु दिवा-
दर्शनायोग्यानामप्यर्थानां प्रतिपादनान् । यथा, राव-
णयुद्धे । “ प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः
प्रियाम् । ममाक्रम्य युधस्तस्यौ प्रजानामशुभावहः ”
इत्यादि । नच सर्वरात्रमवर्ततेति पाठानुरोधाद्वात्रा-
वेव तत्प्रतिपादनमिति वक्तुं शक्यं । तदपपाठत्व-
स्यान्ते वक्ष्यमाणत्वान् । तस्मिन्नेव द्वितीयदिने राव-
णपराजयकुम्भकर्णप्रबोधनकुम्भकर्णयुद्धानि । काल-
विशेषमसंकीर्त्यानन्तरमविच्छेदेन तदुक्तिपूर्वकमभि-
कृत्ये ब्रह्मास्त्रवन्धनतद्विमोक्षरूपे कालविशेषकीर्तनान् ।
दृश्यते हि “ सप्तपट्टिहताः क्रोड्यो वानराणां तरस्त्रि-
नाम् । अहः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयंभुवः ” इति ॥
अत्र अहः पञ्चमशेषोनाम सायंकाल एव । “ प्रातः-
संगवमध्याह्नापराह्णाः सायमित्यमी । एकस्याहः पञ्च
भागा विहिताः कालचिन्तकैः ” इति वचनान् ॥
तस्यामेव द्वितीयायां रात्रौ ब्रह्मास्त्रविमोक्षानन्तरं पुन-
र्लङ्कानिरोधतद्वाहकुम्भनिकुम्भयूपाक्षशोणिताक्षप्रजं-
घाकम्पनमकराक्षवधाः । “ ततोस्तंगत आदित्ये रात्रौ
तस्मिन्निशामुखे । लङ्कामभिसुखाः सोल्का जग्मुस्ते पूव-
गर्षभाः ” इत्युक्तेः ॥ एवं परिपूर्णदिनद्वयेन मूलव-
लेन्द्रजिद्रावणव्यतिरिक्तेषु व्यपदिष्टराक्षसेषु, हतेषु
तृतीयदिनमारभ्य दिनत्रयेणेन्द्रजिद्रुद्धं । “ अहो-
रात्रैस्त्रिभिर्वीरैः कथंचिद्विनिपातितः ” इत्युक्तत्वान् ।
अथ षष्ठदिने मूलवल्लवधः । तस्मिन्दिने सायंकालमा-
रभ्य दिवारात्रं रावणयुद्धं । सप्तमदिने रावणवधः ।
अथवा सप्तमदिने रावणयुद्धं । अष्टमदिने प्रातःकाले
रावणवधः । “ अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्द-
शीम् । कृत्वा निर्याहमावास्यां विजयाय बलैर्धृतः ”
इत्यादिसंदर्भस्योभयथापि योजयितुं शक्यत्वान् ।
पुच्छाभावास्यायां रावणवध इति कृत्वा अमावास्यायां
रावणवध इति प्रवादः । एवंमति “ रामरावणयो-
र्युद्धं सप्तरात्रमवर्तत ” इत्यादिपाठोपि सेनासहितरा-
वणयुद्धापेक्षया संगच्छते । “ मन्त्रयित्वा प्रसुप्तोयसि-
तस्तु नवमेहनि ” इति सकलकोशस्थितवचनं च संग-
च्छत । इतः अस्मादिनान् मम मुकुटभङ्गदिनादि-
त्यर्थः । नवमेहनि एतद्दिनमपहाय एतत्पूर्वदिनापे-
क्षया नवमेहनि । मन्त्रयित्वा प्रसुप्तः । तत्पूर्वदिने

स तु संख्ये महाबाहुः ककुदः सर्वरक्षसाम् ॥ वानरात्राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव वधिष्यति ॥ १८ ॥
 एष केतुः परः संख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम् ॥ कुम्भकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः ॥ १९ ॥
 रामेण हि निरस्तस्य संग्रामेऽस्मिन्सुदारुणे ॥ भविष्यति न मे शोकः कुम्भकर्णे विबोधिते ॥ २० ॥
 किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि ॥ ईदृशे व्यसने प्राप्ते यो न साहाय्य कल्पते ॥ २१ ॥
 ते तु तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ जग्मुः परमसंभ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ २२ ॥
 ते रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः ॥ गन्धमाल्यास्तथा भक्ष्यानादाय सहसा ययुः ॥ २३ ॥
 तां प्रविश्य महाद्वरां सर्वतो योजनायताम् ॥ कुम्भकर्णगुहां रम्यां सर्वगन्धप्रवाहिनीम् ॥ २४ ॥
 कुम्भकर्णस्य निःश्वासादवधूता महाबलाः ॥ प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात्प्रविविशुर्गुहाम् ॥ २५ ॥
 तां प्रविश्य गुहां रम्यां शुभां काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ददृशुर्नैकैस्तव्याघ्रं शयानं भीमदर्शनम् ॥ २६ ॥
 ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ कुम्भकर्णं महानिद्रं सहिताः प्रत्यबोधयन् ॥ २७ ॥
 ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ त्रासयन्तं महाश्वासैः शयानं भीमदर्शनम् ॥ २८ ॥

मन्त्रं कृत्वा तस्मिन् दिने प्रसुप्त इत्यर्थः । ननु हनु-
 मतो लङ्काप्रवेशकालो दशममास इत्यवगम्यते ।
 तथाहि सीतांप्रति रावणवचनं “द्वौ मासौ रक्षि-
 तव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः” इति । हनुमन्तं
 प्रति सीतावचनं च “द्वौ मासौ तेन मे कालोजीवि-
 तानुग्रहः कृतः । वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ
 प्रवङ्गम्” इत्यादि । अतः कथमुक्तप्रक्रियासंगतिरिति
 चेत् । मैत्रं “ऊर्ध्व मासान्न जीवेयं” “मासादूर्ध्वं न
 जीविष्ये त्वया हीना नृपालज” इत्यादिवचनविरो-
 धेन तादृशवचनस्य रावणामिप्रायविषयत्वात् । रावणो
 हि सीतासान्त्वनाय तथोक्तवान् । सीता तु वर्तमान-
 मासमात्रेण चतुर्दशवर्षपूर्वतं जानन्ती, मासादूर्ध्वं न
 जीविष्य इति संदिदेशेति सर्वं सुखम् ॥ १७ ॥ स तु
 अहमिव न शापप्रस्त इत्यर्थः । ककुदः प्रधानं । “प्राधान्ये
 राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियां” इत्यमरः

॥ १८—२० ॥ अकाले तत्प्रबोधनमनुचितमित्य-
 त्वाह—किं करिष्यामीति ॥ साहाय्य साहाय्याय
 ॥ २१ ॥ परमसंभ्रान्ताः कथमेनमकाले प्रबोधयि-
 ष्याम इति व्याकुलाः ॥ २२ ॥ त इति । प्रबोधश-
 क्तिविवृद्धयर्थं मांसादिकं भुक्त्वा कुम्भकर्णस्य प्रबो-
 धकालिकक्षुत्तापादिशान्तये गन्धमाल्यादिकं गृहीत्वा
 ययुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
 सर्वतः चतसृषु दिक्षु । सर्वगन्धप्रवाहिनीं कुम्भक-
 र्णानुलिप्तचन्दनादिगन्धप्रवाहवतीं । कुम्भकर्णगुहां
 प्रविश्य निःश्वासादवधूताः सन्तः कृच्छ्रेण प्रतिष्ठ-
 मानाः अभिमुखं गच्छन्तः यत्नात्तां गुहां विविशु-
 रिति योजना ॥ २४—२५ ॥ काञ्चनकुट्टिमां स्वर्ण-
 मयनिबद्धभूमिं ॥ २६ ॥ विकृतं निद्राकालिकविका-
 रयुक्तं । विकीर्णं शिथिलं ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वैत्यादिश्लोक-
 त्रयमेकान्वयं ॥ ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुं ऊर्ध्वभूतरोम-

ति० निलयपुंसकंककुदमिति ॥ १८ ॥ स० एवंस्ववचनंश्रुत्वाप्यतदुद्बोधनयत्नान्यातुधानान्किञ्चित्कुटिलकटाक्षः पारोक्ष्येणाह ।
 तेन रामेण । धोरे इतरपरिहार्ये । व्यसनेप्राप्तिपि यः कोपिमेसाहाय्य कुम्भकर्णप्रबोधरूपकर्मणे न कल्पते तंकिंकरिष्यामि । मसता-
 दशेननप्रयोजनमितिभावः । निद्रान्तरायस्यनिषिद्धत्वात्त्यजोद्बोधनमित्यतोवाह—किंकरिष्यामीति । यः कोपितदितरः
 साहाय्यनकल्पते अतःकिंकरिष्यामि । कुटुंबनाशेसंभावितेतद्रक्षणार्थं “अप्यकार्यशतंकृत्वा” इतिमानमनुसृत्यसुप्तमप्युद्बोधयि-
 ष्यामीतिभावः । यः स्वयमेवालोकचनकालेसन्नपिसाहाय्यनकल्पते तेनोत्तरत्रसर्वनाशेकिंकरिष्यामीतिवा ॥ २१ ॥ स० परमसं-
 भ्रान्ताः अत्रावस्थानेरावणोनृकूलान्धातयति । तत्रगमनेचोत्थापनमेवदुःशकं । कथंचित्स्मिज्जातेऽस्वजीवनमतिदुर्घटमितिभी-
 तियुताः ॥ २२ ॥ ति० कुम्भकर्णगुहां पातालवद्देवनिर्मितंभूविलमित्यर्थः । स० “योजनानांत्रिलक्षंकिंभूवर्धत । पूर्वं
 पश्चात्संचुकोचलङ्कायासुषितुंस्वयम्” इत्युक्तेरल्पेपिस्थलेवरतपोबलेननिवासस्त्रिलक्षयोजनीमितस्यापि कुम्भकर्णस्येतिसर्वतोयोजना-
 यतामितिनिरुद्धमितिज्ञेयम् ॥ २४ ॥

[पा०] १ झ. ककुदं. २ क.—घ. ईदृशेसंप्रमेधोरे. ड. च. झ. ट. ईदृशेव्यसनेधोरे. ३ च. छ. झ. ज. ट. पुष्पगन्ध.
 घ. सर्वगन्धाधिवासितां. ४ ड. ज. झ. ट. रत्नकाञ्चन. ५ ड. च. झ. ज. ट. भीमविक्रमं. ६ च. छ. ज. महाकार्यशयानं. ड.
 झ. ट. विनिश्वासैः.

भीमनासापुटं तं तु पातालविपुलाननम् ॥ शेट्यायां न्यस्तसर्वाङ्गं मेदोलधिरगन्धिनम् ॥ २९ ॥
 काञ्चनाङ्गदन्द्वाङ्गं किरीटिनमरिन्दमम् ॥ ददृशुर्नैकेनव्याघ्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३० ॥
 ततश्चकुर्महात्मानः कुम्भकर्णाग्रतस्तदा ॥ मांसानां मेरुमंकाशं राशिं परमतर्पणम् ॥ ३१ ॥
 मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च मंचयान् ॥ चक्रुर्नैकेतशादीला राशिमन्त्रस्य चाद्भुतम् ॥ ३२ ॥
 ततः शोणितकुम्भांश्च मद्यानि विविधानि च ॥ पुरस्तात्कुम्भकर्णस्य चक्रुर्विदग्धशत्रवः ॥ ३३ ॥
 लिलिपुश्च परार्धेन चन्दनेन परंतपम् ॥ दिव्यैराच्छादयामामुर्माल्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ॥ ३४ ॥
 धूपं सुगन्धं समृजुस्तुष्टुश्च परन्तपम् ॥ जलदा इव चोन्नेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ॥ ३५ ॥
 शङ्खानांपूरयामासुः शशाङ्कमदृशप्रभान् ॥ तुमुलं युगपच्चापि विनेदृशप्यमर्षिताः ॥ ३६ ॥
 नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः ॥ कुम्भकर्णविबोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वनम् ॥ ३७ ॥

सशङ्खभेरीपणवप्रणादमास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादम् ॥

दिशो द्रवन्तस्त्रिदिवं किरन्तः श्रुत्वा विहङ्गाः सहसा निपेतुः ॥ ३८ ॥

यदा भृशार्तेनिन्दमेहान्मा न कुम्भकर्णो बुबुधे प्रमुक्तः ॥

ततो मुमुण्ठीर्मुमलानि सर्वे रक्षोगणास्ते जगृहुर्गदाश्च ॥ ३९ ॥

तं शैलशृङ्गैर्मुसलैर्गदाभिर्वृक्षस्तलैर्मृदुरमुष्टिभिश्च ॥

सुखप्रमुक्तं भुवि कुम्भकर्णं रक्षांस्युदग्राणि तदा निजघ्नः ॥ ४० ॥

तस्य निश्वासावातेन कुम्भकर्णस्य रक्षसः ॥ रक्षसा बलवन्तोऽपि म्यातुं नाशकृन्पुनः ॥ ४१ ॥

तैतः परिहिता गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ ४२ ॥

मृदङ्गपणवान्भेरीः शङ्खकुम्भगणास्तदा ॥ दशराक्षसमाहम्वा युगपन्पथे वादयन् ॥ ४३ ॥

व्याप्ततुं । भीमनासापुटं भयंकरनासारन्ध्रं । मेदो-
 रुधिरैति । पीतावशिष्टेति शेषः ॥ २८-३० ॥ अग्र
 तश्चक्रुः पुरतश्चिक्षिपुरित्यर्थः । परमतर्पणं अत्यन्ततृ-
 प्तिकरं ॥ ३१ ॥ राशिं चक्रुः अग्रतो राशिं चक्रुरि-
 त्यर्थः ॥ ३२ ॥ मद्यानि मद्यकुम्भानित्यर्थः ॥ ३३ ॥
 लिलिपुः लेपनं चक्रुः । परार्धेन आध्यागन्धेन ।
 माल्यगन्धैः माल्यचन्दनैः ॥ ३४ ॥ ततस्ततः पुनः-
 पुनरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तुमुलं निरन्तरं यथातथा । युग-
 पद्विनेदुः अमर्षिताः महता प्रयत्नेनाप्यनुत्थानाज्जात-
 क्रोधाः सन्तः । नेदुः ॥ ३६ ॥ आस्फोटयामासुः
 ताडयामासुः । चिक्षिपुः शरीरं कम्पयामासुः ।
 कुम्भेति । इत्थं कुम्भकर्णविबोधार्थं विपुलं स्वनं चक्रु-
 रिति संग्रहः ॥ ३७ ॥ आस्फोटितं बाहुताडनजन्य-
 शब्दः । क्ष्वेलितशब्देन गर्जितमात्रमुच्यते । सिंहना-

दमित्येकवद्भावः । तद्विहङ्गाः श्रुत्वा भयेन सर्वा दिशो
 द्रवन्तः गच्छन्तः । तत्रापि भयनिवृत्त्यदर्शनान्न
 त्रिदिवं आकाशं । किरन्तः विशन्तः । तत्रापि भय-
 शान्तिमलभमानाः सहसा निपेतुः भूमां निपतन्ति
 स्म ॥ ३८ ॥ भृशार्तेः अन्यन्तार्तिपूर्वकैः उच्चावचैरि-
 त्यर्थः । भृशं तैरिति पाठान्तरं । महात्मा महाशरीरः ।
 ततः तदा । मुमुण्ठी मुद्रविशेषः ॥ ३९ ॥ गृहीत्वा
 प्रजमुश्चेत्याह—तमिति ॥ ४० ॥ रक्षस इति विशेष-
 णं निश्वासातिशयद्योतनाय ॥ ४१ ॥ तत इत्यर्थ-
 मेकं वाक्यं ॥ परिहिताः दृढीकृतपरिधानाः । आसन ।
 बन्धयमाणकार्ये सावधाना आसन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥
 शङ्खकुम्भगणान् शङ्खकुम्भवाद्यगणान् । दशराक्षस-
 साहस्राः दश राक्षससहस्राणि परिवारभूतानि येषां

स० त्रिदिवशत्रवः स्वर्गद्विषः नरकतमआदिगामिनः पापिनश्चिन्तयावन् । तन्मथ्येवैवंविधरतिवा ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ख. ड. च. झ. दायनेत्यल. २ ड. झ. ट. किरीटनार्कवचमं. ३ ड. कुम्भकर्णस्यचाग्रतः. ४ झ. ट. भूतानां.

५ झ. ट. मांसानि. ६ ट. त्रिदिवशत्रवः. ७ ग. समहृदशः. ८ ख. झ. ट. दशार्थश्रुयामासुः. ९ घ. च. छ. व. ट. भृशार्तेः.

१० झ. ट. गदाभिर्वृक्षस्तलैर्मृदुर. ११ झ. राक्षसाःकुम्भकर्णस्यम्यातुंशैकृन्नेवप्रतः. १२ ग. घ. ततोऽप्युपगतोगाढं.

नीलाञ्जनचयार्कारास्ते तु तं प्रत्यबोधयन् ॥ अभिघ्नन्तो नदन्तश्च नैव संविविदे तु सः ॥ ४४ ॥
 यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा ॥ ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं समुपाक्रमन् ॥ ४५ ॥
 अश्वानुप्रान्त्वरान्गागाञ्जघ्रुदण्डकशाङ्कुशैः ॥ भेरीशङ्खमृदङ्गांश्च सर्वप्राणैरवादयन् ॥ ४६ ॥
 निजघृथास्य गात्राणि महाकाष्ठकटङ्करैः ॥ मुद्गरैर्मुसलैश्चैव सर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ ४७ ॥
 तेन शब्देन महता लङ्का समभिपूरिता ॥ सपर्वतवना सर्वा सोपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४८ ॥
 ततः सहस्रं भेरीणां युगपत्समहन्यत ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानामौसक्तानां समन्ततः ॥ ४९ ॥
 एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यते ॥ शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ॥ ५० ॥
 भद्राक्रोधसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः ॥ तद्रक्षो बोधयिष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ५१ ॥
 अन्ये भेरीः समाजघुरन्ये चकुर्महास्वनम् ॥ केशानन्ये प्रलुलुपुः कर्णान्ये दशन्ति च ॥ ५२ ॥
 उदकुम्भशतान्यन्ये सप्तसिञ्चन्त कर्णयोः ॥ न कुम्भकर्णः पस्पन्दे महानिद्रावशं गतः ॥ ५३ ॥
 अन्ये च वलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः ॥ मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन्कूटमुद्गरान् ॥ ५४ ॥
 रज्जुबन्धनवद्वाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वतः ॥ बध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥ ५५ ॥
 वारणानां सहस्रं तु शरीरेऽस्य प्रधावितम् ॥ कुम्भकर्णस्ततो बुद्धः स्पर्शं परमबुध्यत ॥ ५६ ॥

स पात्यमानैर्गिरिशृङ्गवृक्षैरचिन्तयंस्तान्विपुलान्प्रहारान् ॥

निद्राक्षयात्क्षुद्रयपीडितश्च विजृम्भमाणः सहस्रोत्पपात ॥ ५७ ॥

ते तथोक्ताः ॥ ४३ ॥ ते राक्षसाः । अभिघ्नन्तो नदन्तश्च सन्तः तं प्रत्यबोधयन्त्यनुवादः । प्रतिबोधनेपि स न संविविदे न बुबुधे । नीलाञ्जनचयार्कारा इति परितः संचारित्वद्योतनायोक्तं ॥ ४४ ॥ गुरुतरं यत्नमुपाक्रमन् प्रबलं बोधनोपायमारेभिर इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तमेव यत्नं दर्शयति—अश्वानिति ॥ तस्योपरिधावनायेतिभावः । सर्वप्राणैः सर्वबलैः ॥ ४६ ॥ महाकाष्ठकटङ्करैः महाकाष्ठाप्रस्तवैः । काष्ठाप्रस्थकशामिरित्यर्थः । कटङ्करः स्तम्भभेद इति केचित् । सर्वप्राणसमुद्यतैः सर्वबलेन समुद्यतैः ॥ ४७ ॥ प्रबुध्यते प्राबुध्यत ॥ ४८ ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानां मृष्टकाञ्चनं शोधितकाञ्चनं तन्निर्मिताः कोणाः वादनदण्डाः यासां ताः तथोक्ताः । आसक्तानां संहतानां ॥ ४९ ॥ शापस्य ब्रह्मशापस्य । क्रुद्धाः पूर्वमेव क्रुपिताः ॥ ५० ॥ पुनरपि महाक्रोधसमाविष्टाः

अभवन् । पराक्रमं मुष्टिप्रहारादिकं ॥ ५१ ॥ महास्वनं महागर्जितं । प्रलुलुपुः लुप्तवन्तः । दशन्ति अदशन् ॥ ५२ ॥ उदकुम्भशतानि आदायेति शेषः ॥ ५३ ॥ कूटमुद्गरपाणयइत्यनेन तत्प्रहारपरिचयोलक्ष्यते । पातयन् अपातयन् ॥ ५४ ॥ बध्यन्ते एभिरिति बन्धनानि चर्मादीनि । रज्जवश्च बन्धनानि च तैर्बद्धाभिः । रज्जुबन्धनादिना दृढीकृताभिरित्यर्थः । शतघ्नीभिः गदाविशेषैः । बध्यमानः पीड्यमानः ॥ ५५ ॥ स्पर्शं परमबुध्यत वारणप्रधावनं केवलस्पर्शमबुध्यत । कीटादिस्पर्शोऽयमिति मन्यते स्म । बुद्धः विरतनिद्रः ॥ ५६ ॥ पात्यमानैः प्रबोधेप्युत्थानाय पुनः क्षिप्यमाणैः । क्षुद्रयपीडितः क्षुद्रयाभ्यां पीडितः । भयमन्नाकालबोधनकृतं । क्षुद्रपभयपीडित इति वा । विजृम्भमाणः गात्रभङ्गकुर्वाणः । उत्पपात उदतिष्ठत्

स० प्रत्यबोधयन् प्रतिबोधयितुंयत्नं कृतवन्तः ॥ ४४ ॥ स० जघ्नुः अन्तर्गतात्पथ्यः । एतान्कुम्भकर्णोपरिगमयामासुः । तंचदण्डादिभिर्जः ॥ ४६ ॥ ति० महाकाष्ठानां स्थूणादीनां कटङ्करैः समूहैः । कटङ्कटैरितिपाठः । कटङ्कटः स्तम्भभेद इतितीर्थः ॥ ४७ ॥ ती० आसक्तानां राक्षसगृहीतानां । स० आसक्तानां केनापिपदार्थेनासंबद्धानां । तथाचेदेव नादविशेषः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ क. च. झ. ट. कारंरुते. २ झ. ट. नचसंबुबुधेतदा. ३ ज. महाकाष्ठोत्कटैःकरैः. ४ ड. च. छ. झ. ट. ततोभेरीमहसंतु. ५ ट. मसक्तानां. ६ झ. ट. प्रबुध्यत. ७ ड. च. झ. ट. ततःकोप. ८ ख. सिञ्चन्तस्तस्यकर्णयोः.

स नागभोगाचलशृङ्गकल्पौ विक्षिप्य बाहू गिरिशृङ्गसारौ ॥

विवृत्य वक्रं बडवामुखामं निशाचरोसौ विकृतं जजृम्भे ॥ ५८ ॥

तस्य जाजृम्भमाणस्य वक्रं पातालसन्निभम् ॥ ददृशे मेरुशृङ्गाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५९ ॥

स जृम्भमाणोतिबलः प्रतिबुद्धो निशाचरः ॥ निश्वासश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ६० ॥

रूपमुच्छिष्टतस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद्रूपौ ॥ तैपान्ते सबलाकस्य मेघस्येव विवर्षतः ॥ ६१ ॥

तस्य दीप्ताग्निसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी ॥ ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ६२ ॥

ततस्त्वदर्शयन्सर्वान्भक्ष्यांश्च विविधान्बहून् ॥ बराहान्महिषांश्चैव स वभक्ष महाबलः ॥ ६३ ॥

अर्दन्बुभुक्षितो मांसं शोणितं तृपितः पिबन् ॥ मेदःकुम्भांश्च मयं च पपौ शक्ररिपुस्तदा ॥ ६४ ॥

ततस्त्वृप्त इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः ॥ शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६५ ॥

निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः ॥ चारयन्सर्वतो दृष्टिं तान्ददर्श निशाचरान् ॥ ६६ ॥

स सर्वान्सान्त्वयामास नैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभः ॥ बोधनाद्विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६७ ॥

किमर्थमहमादृत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ कच्चित्सुकुशलं राज्ञो भयवानेष वा न किम् ॥ ६८ ॥

अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम् ॥ यदर्थमेवं त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ ६९ ॥

अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम् ॥ पातयिष्ये महेन्द्रं वा शान्तिष्ये तथाऽनलम् ॥ ७० ॥

॥ ५७ ॥ विजृम्भमाण इत्युक्तं विवृणोति—स इति ॥
दैर्घ्यं नागभोगदृष्टान्तः । काठिन्ये अचलशृङ्गदृष्टान्तः । यद्वा पीनत्वे दृष्टान्तः । गिरिशृङ्गसारौ गिरिशृङ्गबलौ । “ सारो बले स्थिरांशे च ” इत्यमरः । विवृत्य व्यादाय । बडवा समुद्रमध्यवार्तिन्यश्वखी । विकृतं भयंकरं यथा भवति तथा ॥ ५८ ॥ जाजृम्भमाणस्य । यङ्लुक्पातमेपदरुगागमाभावावापौ । मेरुशृङ्गाग्रे । मेरुरत्र सावर्णिमेरुः तदग्रस्यैव सूर्यसंबन्धसंभवात् । अत्र दिवाकरस्योदितत्वं महामेरोरुत्तरभागस्थपुर्यपेक्षया । यद्वा उदितः दृष्ट इत्यर्थः । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वान् ॥ ५९ ॥ प्रतिबुद्धः अभूविति शेषः । सम्यक् प्रबोधोत्र विवक्षितः ॥ ६० ॥ तस्य साभरणस्येत्यर्थः । अतः सबलाकस्येति नाधिकोपमा । विवर्षत इति नीलरूपातिशयोक्तिः ॥ ६१ ॥ विद्युत्सदृशवर्चसी इति निद्राविरामकालिकचाञ्चल्योक्तिः । महाग्रहौ शन्यङ्गारकाविति परपीडकत्वोक्तिः । दीप्ताग्निसदृशे इति क्रौर्यातिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥ अदर्शयन्

राक्षसा इति शेषः । सर्वान् सर्वविविधान् । तद्वान्तरभेदतो विविधान् । बहून्विपुलान् । बराहान् बराहविकारान् । वभक्ष भक्षयामास । बुभुक्षितो मांसमदन् बुभुक्षाशान्त्यर्थं मांसमदन्नित्यर्थः । तृपितः शोणितं पिबन् तृष्णाशान्त्यर्थं शोणितं पिबन्नित्यर्थः । पुनराप्यायनार्थं मेदःकुम्भान् मयं च पपौ । कुम्भपरिमितमेदांसीत्यर्थः ॥ ६३-६४ ॥ समुत्पेतुरितिपूर्वं कुम्भकर्णभयादन्तर्धास्थिताः । इदानीं तृप्तत्वेन शान्तक्रोधत्वान् प्रकाशमाजग्मुरित्यर्थः ॥ ६५ ॥ निद्रया अविशदे अप्रसन्ने ईषदुन्मीलिते नेत्रे यस्य स तथोक्तः ॥ ६६ ॥ बोधनान् अप्रबोध्यबोधनान् ॥ ६७ ॥ राज्ञः रावणस्य सुकुशलं कञ्चिन् । एष राजा च भयवान्न किं भययुक्तो न भवति हि ॥ ६८ ॥ एवं संशय्य पुनर्निश्चिनोति—अथवेति ॥ तत्र हेतुमाह—यदर्थमिति । यदर्थं यद्वयनिवृत्त्यर्थं ॥ ६९ ॥ शान्तिष्ये शान्तिष्यामि छेत्स्यामीत्यर्थः । “ शः शान्ते ” इति धातोर्णिचि “ श्नेदरागौ तः ” इति तादेशः ।

[पा०] १ ख. ड. छ. झ. य. ट. जितवज्रसारौ. २ ड. झ. ट. प्रबुद्धस्तु. ३ ड.—ट. दृष्टान्तेसर्वभूतानिकालस्यवदिधक्षतः. ४ ख. सहस्रकुंभसंज्ञंशोणितंनृपितःपिबन् । मदकुंभान्मयकुंभान्कुंभकर्णस्तददर्शयन्. ५ क. ख. ड. च. छ. झ. य. ट. भयवानेहर्किचन. ज. भयवानेहविद्यते. ६ घ. महद्रयमुपस्थितं. ७ ड. झ. ट. दारयिष्ये. ८ ड. झ. ट. शीतयिष्ये. ख. शोषयिष्येऽथवा.

न ह्यल्पकारणे मुमुं बोधधिष्यति मां गुरुः ॥ तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ७१ ॥
 एवं ब्रुवाणं संरब्धं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ यूपक्षः सचिवो राज्ञः कृताञ्जलिर्वाच ह ॥ ७२ ॥
 न नो दैवकृतं किञ्चिद्भयमस्ति कदाचन ॥ मानुषान्नो भयं राजंस्तुमुलं संप्रवाधते ॥ ७३ ॥
 न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति हि तादृशम् ॥ यादृशं मानुषं राजन्भयमस्मानुपस्थितम् ॥ ७४ ॥
 वानरैः पर्वताकारैर्लङ्केयं परिवारिता ॥ सीताहरणसंतप्ताद्रामान्स्तुमुलं भयम् ॥ ७५ ॥
 एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी ॥ कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ७६ ॥
 स्वयं रक्षोधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकण्टकः ॥ मृतेति संयुगे मुक्तो रामेणादित्यतेजसा ॥ ७७ ॥
 यत्र देवैः कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवैः ॥ कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ७८ ॥
 स यूपक्षवचः श्रुत्वा भ्रातृयुधि पराजयम् ॥ कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपक्षमिदमब्रवीत् ॥ ७९ ॥
 सर्वमयं यूपक्ष हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् ॥ राघवं च रणे हत्वा पश्चाद्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ८० ॥
 राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥ ८१ ॥

तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य सगर्वितं रोषविवृद्धदोषम् ॥

महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्यः कृताञ्जलिर्वाक्यमिदं वभाषे ॥ ८२ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च ॥ पश्चादपि महाबाहो शत्रून्युधि विजेष्यसि ॥ ८३ ॥
 महोदरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः ॥ कुम्भकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः ॥ ८४ ॥
 तं समुत्थाप्य भीमाक्षं भीमरूपपराक्रमम् ॥ राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८५ ॥

॥ ७० ॥ अल्पकारणे अल्पकार्यनिमित्तं । गुरुः प्राय इति मत्वेत्यर्थः इत्यप्याहुः ॥ ७७ ॥ यत् य
 अग्रजः । आख्यात कथयत । अर्थतत्त्वेन तत्त्वार्थेन इत्यर्थः । प्राणसंशयादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । यो
 याथावर्थ्येनेति यावन् ॥ ७१—७२ ॥ दैवकृतं इन्द्रा- राजा देवादिभिरपि प्राणसंशयं नीत्वा मुक्तो न कृतः
 दिकृतं । नः अस्मान् । मानुषाज्जातं तुमुलं भयं संप्र- स रावणो रामेण प्राणसंशयं नीत्वा अद्य विमुक्तः
 वाधत इत्यन्वयः ॥ ७३ ॥ वाशब्दार्थोक्तसमुच्चयार्थः । कृत इत्यर्थः । यद्वा राजा देवादिभिरपि यत् न कृतः
 देवेभ्यश्चेत्यर्थः । मानुषं मनुष्यादागतं ॥ ७४—७५ ॥ न प्रापितः । तत् रामेण कृतः प्राणसंशयाद्विमुक्तश्चे-
 इन्द्रादिभिरपि दुष्पीडमिदं नगरं कथं वानरैः पीड्यत- त्यर्थः ॥ ७८ ॥ पराजयं पराजयबोधकं ॥ ७९
 इत्यत्राह—एकेनेत्यादि । सानुयात्रः सानुगः । एके- —८१ ॥ सगर्वितं सगर्वं । रोषविवृद्धदोषं
 नैव महती पीडा कृता । किं पुनरनेकैरिहागतैरिति क्रोधविवृद्धदुर्नयं । कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ८२
 भावः ॥ ७६ ॥ मृतेति । हे मृतेत्युक्त्वा । वस्तुतस्तु —८३ ॥ संप्रतस्थे प्रस्थातुमुपचक्रमे । “शय-
 मृतेत्यविभक्तिकनिर्देशः । मृत इति कृत्वेत्यर्थः । मृत- नादुत्पपात हे ” त्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८४—

ति० संयुगेमुक्तः जीवनमृतद्वयुक्तवृत्तिशेषः ॥ ७७ ॥ ति० यत्रकृतः यामवस्थानप्रापितः सरामेणकृतः तामवस्थांप्रापितः ।
 प्राणसंशयात् तयावस्थयाप्राप्तोविमुक्तश्च ॥ ७८ ॥ ती० सलक्ष्मणंराघवंहरिसैन्यंचहत्वा । वस्तुतस्तु सलक्ष्मणंराघवंविनेतृशेषः ।
 हरिसैन्यंहत्वारवणंद्रक्ष्यामीतिसंबन्धः ॥ ८० ॥ ती० वस्तुतस्तु रामलक्ष्मणयोरिति संबन्धार्थेषष्ठी । रामलक्ष्मणसंबन्धिहरी-
 णांमांसशोणितैः राक्षसांस्तर्पयिष्यामि स्वयमपिहरीणांशोणितंपास्यामीतिसंबन्धः ॥ ८१ ॥ स० रोषविवृद्धदोषं रोषेण रामात्प-
 राजयजन्यक्रोधेनविवृद्धः दोषः आत्मश्लाघनरूपोयस्यतं ॥ ८२ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. ट. मादृशं. क. ग. मांशुशं. छ. ज. च. मांशुः. २ क. ख. ड. ट.—कुम्भकर्णमरिन्दमं. ३ घ.

ड. झ. ट. भयमस्तिननःकचित्. ख. ग. भयमस्तिहिनकचित्. ४ ग. ड.—व्रजेति. ५ ड.—ट. ववर्सा. ६ ड. च. झ. ज.
 ट. जित्वाततोद्रक्ष्यामि. ७ ड. झ. ट. सुप्तमुत्थाप्य.

ततो गत्वा दशग्रीवमासीनं परमासने ॥ ऊचुर्बद्धाञ्जलिपुटाः सर्व एव निशाचराः ॥ ८६ ॥
 प्रबुद्धः कुम्भकर्णोऽयं आता ते राक्षससर्पम् ॥ कथं तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यसेनमिहागतम् ॥ ८७ ॥
 रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थितान् ॥ द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूज्यताम् ॥ ८८ ॥
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः ॥ कुम्भकर्णमिदं वाक्यमूचुः रावणचोदिताः ॥ ८९ ॥
 द्रष्टुं त्वां काङ्क्षते राजा सर्वराक्षसपुङ्गवः ॥ गमने कियतां बुद्धिभ्रीतरं संप्रहर्षय ॥ ९० ॥
 कुम्भकर्णस्तु दुर्धर्षो आतुराज्ञाय शासनम् ॥ तथेत्युक्त्वा महाबाहुः शयनादुत्पपात ह ॥ ९१ ॥
 प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमभूषितः ॥ पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम् ॥ ९२ ॥
 ततस्ते त्वरितास्तस्य राक्षसा रावणाज्ञया ॥ मयंकुम्भांश्च विविधान्निष्प्रमेवोपहारयन् ॥ ९३ ॥
 पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे ॥ ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः ॥
 कुम्भकर्णो वभो हृष्टः कालान्तकयमोपमः ॥ ९४ ॥

आतुः स भवनं गच्छन्नक्षोगणसमन्वितः ॥ कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ९५ ॥

स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन्महत्सरश्मिर्धरणीमिवांशुभिः ॥

जगाम तत्राञ्जलिमालया वृतः शतक्रतुर्गेहमिव स्वयंभुवः ॥ ९६ ॥

तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं वनौकमस्ते सहसा बहिः स्थिताः ॥

दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशृङ्गकल्पं वितत्रमुस्ते हरियूथपालाः ॥ ९७ ॥

केचिच्छरण्यं शरणं स रामं व्रजन्ति केचिन्व्यथिताः पतन्ति ॥

केचिद्दिशः स व्यथिताः प्रयान्ति केचिद्भयार्ता भुवि शेरते स ॥ ९८ ॥

तमद्रिशृङ्गप्रतिमं किरीटिनं स्पृशन्तमादित्यमिवात्मतेजसा ॥

वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भुतं भयादिता दुद्रुविर ततस्ततः ॥ ९९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

॥ ८५ ॥ गत्वा रावणनिवेशनं गत्वा । तत ऊचुरित्य-
 न्वयः ॥ ८६ ॥ तत्रैव निर्यातु वा इहागतमेनं द्रक्ष्यसि
 वा । कथं, कथं करोत्विति संबन्धः ॥ ८७ ॥
 पूज्यतां एष इति शेषः ॥ ८८—९१ ॥ बलसमीरणं
 बलवर्धनं ॥ ९२ ॥ रावणाज्ञया त्वरितास्ते क्षिप्रं
 उपहारयन् उपाहारयन्निति संबन्धः ॥ ९३ ॥ ईष-
 त्समुत्कटः पानेन ईषन्मदोत्कटः । मत्तः स्वभावेनो-
 न्मत्तश्चेत्यर्थः । कालान्तकयमोपमः काले प्रलयकाले
 योन्तकः संहारको यमस्तत्सदृश इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

रक्षोबलं राक्षससेना ॥ ९५ ॥ तत्र राजमार्गे । अञ्ज-
 लिमालया पौरजनकृतयेति शेषः ॥ ९६ ॥ यूथपाला
 इत्यत्र चकारो द्रष्टव्यः । अन्यथा तच्छब्दोतिरिच्येत
 ॥ ९७—९८ ॥ आत्मतेजसा शरीरकान्त्या ॥ ९९ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डख्याने पष्ठितमः
 सर्गः ॥ ६० ॥

ति० आत्मतेजसाऽऽदित्यस्पृशन्तमिवतत्सदृशमितियावत् । प्रायोदिनद्वयेनास्यजागरः ॥ ९९ ॥ इतिपष्ठितमःसर्गः ॥ ६० ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. ट. तेऽभिगम्य. २ ग. ड.—ट. द्रक्ष्यसेनमिहागतं. ३ ग. छ. ज. झ. ट. परमहर्षितः.
 ४ घ. तेगत्वा. ५ ड. ट. त्वरितास्तत्र. ६ ग.—ट. मयंभक्ष्यांश्च. ७ झ. ट. सहयूथपालैः. ८ ड. छ. झ. ट. पतन्ति.
 वा. रा. २०८

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

लङ्कायाराजमार्गेणच्छन्तंकुम्भकर्णमवलोकयतारामेण विभीषणंप्रति तत्स्वरूपप्रश्नः ॥ १ ॥ विभीषणेन रामंप्रति कुम्भ-
कर्णस्वरूपनिरूपणम् ॥ २ ॥ रामेणनीलंप्रति रणायसेनासजीकरणनियोजनम् ॥ ३ ॥

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ १ ॥

तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् ॥ क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं प्रभुम् ॥

सतोयाम्बुदसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ॥ २ ॥

दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ॥ ३ ॥

विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसम् ॥ सविस्मयमिदं रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ४ ॥

कोसौ पर्वतसंकाशः किरीटी हरिलोचनः ॥ लङ्कायां दृश्यते वीर सविद्युदिव तोयदः ॥ ५ ॥

पृथिव्याः केतुभृतोसौ महानेकोत्र दृश्यते ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ६ ॥

आचक्ष्व मे महान्कोसौ रक्षो वा यदि वाऽसुरः ॥ न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥

स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणाह्निष्टकर्मणा ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥

येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजितः ॥ सैष विश्रवसः पुत्रः कुम्भकर्णः प्रतापवान् ॥

अस्य प्रमाणात्सदृशो राक्षसोन्यो न विद्यते ॥ ९ ॥

एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजङ्गा पिशिताशनाश्च ॥

गन्धर्वविद्याधरकिन्नराश्च सहस्रशो राघव संप्रभग्नाः ॥ १० ॥

शूलपाणिं विरूपाक्षं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ हन्तुं न शेकुस्त्रिदशः कालोऽयमिति मोहिताः ॥ ११ ॥

प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबलः ॥ अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतं बलम् ॥ १२ ॥

एतेन जातमात्रेण क्षुधातेन महात्मना ॥ भक्षितानि सहस्राणि सत्त्वानां सुबहून्यपि ॥ १३ ॥

तेषु संभक्ष्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिताः ॥ यान्तिस्स शरणं शकं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४ ॥

अथ रामेण कुम्भकर्णस्वरूपप्रश्नः विभीषणेन तदु-
त्तरं च क्रियत एकषष्टितमे—तत इत्यादिसार्धश्लोक-
द्वयमेकान्वयं ॥ तं दृष्ट्वा धनुरादाय पुनर्विशेषेण दद-
र्शेति योजना । महाकायं उन्नतकायं । पर्वताकारद-
र्शनं । दृश्यत इति दर्शनं शरीरं । पर्वतवत्शूलशरी-
रमित्यर्थः । काञ्चनाङ्गदभूषणं काञ्चनमयाङ्गदभूषणं ।
अतएव सतोयाम्बुदः वर्षुकमेघः तत्सदृशः ॥ १—
॥ २ ॥ दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ३ ॥
सविस्मयमिति क्रियाविशेषणं । वर्धमानमिति । काम-

रूपत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ हरिलोचनः कपिलेक्षणः ।
“हरिर्ना कपिले त्रिषु” इत्यमरः ॥ ५—८ ॥ सैष
इत्यत्र “सोचि लोपे चेत्पादपूरणं” इति सुलोपः ।
प्रमाणं स्याल्यौन्नत्ये ॥ ९ ॥ संप्रभग्नाः अभज्यन्त
॥ १० ॥ विरूपाक्षं विकटाक्षं । मोहिताः भ्रान्ताः
॥ ११ ॥ प्रकृत्या तेजस्वी स्वप्रभावेन बलवान् । न
तु वरप्रदानेनेत्यर्थः । अन्येषां रावणादीनां भवतीति
शेषः ॥ १२ ॥ प्रकृत्या तेजस्वित्वमुपपादयति—एते-

ती० रामः पुरा आकाशंक्रममाणंनारायणमिव पर्वताकारदर्शनेतराक्षसश्रेष्ठं दृष्ट्वा धनुरादाय किरीटिनंमहाकायंकुम्भकर्णं ददर्श-
तियोजना । यद्वा तंदृष्टेतिश्लोकोभिन्नंवाक्यं । आकाशंक्रममाणंप्रभुंनारायणमिवपर्वताकारदर्शनेतराक्षसश्रेष्ठं दृष्ट्वा रामोयत्तोबभूवेति
शेषः ॥ १—२ ॥ स० हरिलोचनः सूर्यसदृशरक्तलोचनोवा । शि० किंच हरिलोचनः रिपुखास्थ्यापहारकनेत्रविशिष्टः ॥ ५ ॥
स० शूलपाणिंविरूपाक्षं विरूपेविकृतेअक्षिणीयससतथातं । विरूपाक्षं शूलपाणिंरुद्रमिवेतिवा ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. ट. नारायणंयथा. २ झ. ट. सविस्मितमिदं. ३ ड. झ. ट. पृथिव्यां. ४ ड. झ. ट. सुमहान्.
५ ड. छ. झ. ट. बालेन.

स कुम्भकर्णं कुपितो महेन्द्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री ॥

स शक्रवज्राभिहतो महात्मा चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥ १५ ॥

तस्य नानद्यमानस्य कुम्भकर्णस्य धीमत्तः ॥ श्रुत्वाऽतिनादं वित्रस्ता भूयो भूमिवितत्रसे ॥ १६ ॥

तत्र कोपान्महेन्द्रस्य कुम्भकर्णो महाबलः ॥ विकृष्यैरावतादन्तं जघानोरगि वामवम् ॥ १७ ॥

कुम्भकर्णप्रहारार्तो विजज्वाल स वामवः ॥ ततो विपेदुः सहसा देवव्रत्तपिदानवाः ॥ १८ ॥

प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयंभुवः ॥ कुम्भकर्णस्य दौरात्म्यं शशंमुक्ते प्रजापतेः ॥ १९ ॥

प्रजानां भक्षणं चापि देवानां चापि धर्षणम् ॥ आश्रमध्वंसनं चापि परस्त्रीहरणं भृशम् ॥ २० ॥

एवं प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः ॥ अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥ २१ ॥

वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ रक्षांस्वावाहयामास कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ २२ ॥

कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः ॥ दृष्ट्वा विश्वास्य चैवेदं स्वयंभूरिदमव्रवीत् ॥ २३ ॥

ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निमित्तः ॥ तस्माच्चमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ॥ २४ ॥

ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ निपपानाग्रतः प्रभोः ॥ ततः परमसंभ्रान्तो रावणो वाक्यमव्रवीत् ॥ २५ ॥

विवृद्धः काञ्चनो वृक्षः फलकाले निकृत्यते ॥ न नम्रारं स्वकं न्याय्यं शमुमेवं प्रजापते ॥ २६ ॥

न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येष न संशयः ॥ कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरे तथा ॥ २७ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमव्रवीत् ॥ २८ ॥

शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति ॥ एकेनाह्ना त्वमौ वीश्वरन्भूमिं वृभुक्षितः ॥

व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान्संकुद्ध इव पावकः ॥ २९ ॥

नेत्यादिना ॥ १३—१५ ॥ नानद्यमानस्य अतिशयेन

नदतः । वित्रस्ता भूमिः भूयो वितत्रसे उत्तरोत्तरं

भीताऽभूत् ॥ १६ ॥ तत्र तदानीं । विकृष्य उत्पाद्य

॥ १७ ॥ विजज्वाल चुकोपेति यावत् ॥ १८ ॥

ते शक्रादयः । प्रजापतेः प्रजापतये ॥ १९ ॥

दौरात्म्यं प्रपञ्चयति—प्रजानामित्यादि ॥ २० ॥ एवं

इदानींक्रियमाणप्रकारेण । यदि भक्षयिष्यतीत्यन्वयः

॥ २१ ॥ प्राधान्याद्वासवग्रहणं । कुम्भकर्णं तेध्विति

शेषः ॥ २२ ॥ इदं रक्षः इदं वक्ष्यमाणमिति इदंश-

न्द्वद्वयनिर्वाहः । विश्वास्य प्रलोभ्य । सान्त्वपूर्वकं

समीपमानीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ पौलस्त्येन विश्रवसा ।

तस्माच्चमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे इत्ययंशापः

“स्वप्नं वर्षाप्यनेकानि देवदेव समेप्सितम् । एवम-

स्त्विति तच्चोक्त्वा प्रहृष्टास्ते दिवौकसः” इति तपश्च-

र्यानन्तरप्रार्थनालब्धवहुवार्षिकनिद्रासमनन्तरकाल-

भावीत्यवगन्तव्यं । अन्यथा मृतकल्पः शयिष्यस इति

शपस्य तपश्चर्याद्यसंभवान् ॥ २४ ॥ प्रभोः राव-

णस्य ॥ २५ ॥ काञ्चनः काञ्चनवत् स्पृहणीयः ।

चम्पकवृक्षो वा । विवृद्धः वर्धितः । फलकाले पुष्पकाले

निकृत्यते छिद्यते । नम्रारं पौत्रं ॥ २६ ॥ कालः कालनि-

यमः ॥ २७—२८ ॥ षण्मासानित्येतद्वर्षाङ्गनिषेधपरं ।

अन्यथा नव पट् सप्त चाष्टौ च मासानिति पूर्वोक्त-

स० आवाहयामास आकर्षणमन्त्रेणाजुहाव ॥ २२ ॥ स० काञ्चनोवृक्षः उदुंबरादिः । फलकाले यद्यपिनारमं जन्त्रादिवृषितं

चफलं । तथापि वृद्धः वर्धितःन निकृत्यतेयथातत्रिकर्तनमन्याय्यं । तथा स्वकंनम्रारं पौत्रं । एवंशमुमन्याय्यं न्यायादपेक्षं । “काञ्चनः

काञ्चनारस्याचंपकेनागकेसरे । उदुंबरेचपुत्रागे” इतिविश्वः । “विष्वक्षोपिसेवर्धस्वयंछनुमसंप्रतं” इत्यादिस्तादृशोपिनच्छेद्यः ।

अयंतुकाञ्चनमयोवृक्षः फलकाले फलद्वाराकाञ्चनदानकालइतिवा ॥ २६ ॥ ति० जाग्रगे जागरणे । गुणाभावआर्पः । कालः

कालनियमः ॥ २७ ॥ स० षण्मासान् विशेषणममासः । तन्मध्ये नजागरणं । निद्रायादिनाधिक्यंनुनानिष्टं । विस्तरः

प्रागुपपादितोऽनुसंधेयः । पट् मामानितिभिन्नवापदं । ति० जागरणंस्वकाहंमेव । सत्यत्याहितेकार्येइतिशेषः । अतएवेन्द्रलो-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. रक्षमः. २ ड. झ. ट. वित्रस्ताःप्रजाभूयोदितत्रसे. ३ झ. शशंमुक्तेदिवौकसां. ड. ट. धर्षणंचदिवौकसां. ४ ड. झ. ट. तथा. ५ क. ड. च. झ. ज. ट. कुम्भकर्णमथाश्रितःस्वयंभूः. ६ ग. ड. झ. ट. जाग्रणे.

७ ड. झ. ट. संवृद्धइव.

सोसौ व्यसनमापन्नः कुंभकर्णमबोधयत् ॥ त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा संप्रति रावणः ॥ ३० ॥
 स एष निर्गतो वीरः शिविराद्भीमविक्रमः ॥ वानरान्मृशसंकुद्धो भक्षयन्परिधावति ॥ ३१ ॥
 कुंभकर्णं समीक्ष्यैव हरयोद्य प्रविद्रुताः ॥ कथमेनं रणे कुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः ॥ ३२ ॥
 उच्यन्तां वानराः सर्वे यन्त्रमेतत्समुच्छ्रितम् ॥ इति विज्ञाय हरयो भविष्यन्तीह निर्भयाः ॥ ३३ ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत्सुखेरितम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा ॥ ३४ ॥
 गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह्य तिष्ठस्व पावके ॥ द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चर्याश्चाप्यथ संक्रमान् ॥ ३५ ॥
 शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहर ॥ तिष्ठन्तु वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणयः ॥ ३६ ॥
 राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः ॥ शशास वानरानीकं यथावत्कपिकुञ्जरः ॥ ३७ ॥
 ततो गवाक्षः शरमो हनुमानङ्गदस्तथा ॥ शैलशृङ्गाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥ ३८ ॥
 रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयो जितकाशिनः ॥ पादपैरर्दयन्वीरा वानराः परवाहिनीम् ॥ ३९ ॥

ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रराज शैलोद्यतदीप्तहस्तम् ॥

गिरेः समीपानुगतं यथैव महन्महाम्भोधरजालमुग्रम् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

विरोधान् ॥ २९ ॥ सोसौ रावणः ॥ ३० ॥ शिविरात्
 स्वनिलयात् । भक्षयन् परिधावति भक्षणहेतोः परि-
 धाविष्यति । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति शत्रुप्र-
 त्ययः । वर्तमानसामीप्यादिना भविष्यदर्थे
 लट् ॥ ३१—३२ ॥ यन्त्रं विभीषिका । समुच्छ्रितं
 उन्नतं ॥ ३३ ॥ सुमुखेरितं सुमुखं यथा भवति तथा
 ईरितं उक्तं ॥ ३४ ॥ गच्छेत्यादिश्लोकद्वयं ॥ आदाय
 स्वीकृत्य । आवृत्तेति यावत् । उपसंहर राशीकुरु । यु-
 द्धसाधनशिलादिकामिदानीमेव संपादयेत्यर्थः । तिष्ठन्तु
 वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणय इति पाठः । सायुधाः

खड्गाद्यायुधवन्तः ॥ ३५—३८ ॥ परवाहिनीं नगर-
 रक्षार्थं वहिश्चरन्ती । यद्वा कुम्भकर्णं दृष्ट्वा पलायमा-
 नान्वानरान्प्रत्यनुदुतां परवाहिनीमित्यर्थः ॥ ३९ ॥
 शैलोद्यतदीप्तहस्तं शैलोद्यताः उद्यतशैलाः । महन्महा-
 म्भोधरजालं । महत् गुरु महाम्भोधरजालं मेघजाल-
 मित्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड-
 व्याख्याने एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

कजयायरावणस्यकुम्भकर्णेनसहगमनेप्रथमदिनेमधुपुरेवासउक्तः । द्वितीयदिनेकैलासे । यत्ररंभार्याबलाद्रावणस्यप्रवृत्तिः ।
 तदनन्तरं “कुम्भकर्णस्तुदुष्टात्मानानाप्रहरणोद्यतः” इत्यादिनातृतीयदिवसादिषुयुद्धमुक्तं । तेनयुद्धप्रसङ्गेअनेकदिनमपिजाग-
 रणंप्रतीयते । स० अनत्यन्तसमाहितमानसंरावणमेकस्मिन्नेवदिनेबहुकार्यकारीभविष्यतीतिवदन्सुखीकरोतीत्याह—एकेनेति
 ॥ २९ ॥ ति० पुनारामःपृच्छति—कथमेनमिति ॥ ३२ ॥ ति० विभीषणउत्तरमाह—उच्यन्तामिति । समुच्छ्रितं
 रावणेनमाययाविभीषिकार्थनिर्मितंकिञ्चित्त्रमात्रं अतोनकिञ्चिदेतदिलेखवानराउच्यन्तां मयास्वामिभिश्च । नतुरावणानुजला-
 दिकमित्यर्थः । एवंचकार्यसिद्धिरित्याह—इतीति । इह एतस्मिन्विषये । शि० ननुवानरस्वास्थ्यार्थंकिंकरतव्यमित्यतआह—
 उच्यन्तामिति । समुच्छ्रितं अतिप्रबुद्धं । एतत् प्रदृश्यमानंरक्षः यन्त्रं मत्समीपेसंकुचिततेजोभविष्यतीतिशेषः । इति सर्वैवानराउ-
 च्यन्तां । इतिभवदुक्तंहरयोविज्ञायनिर्भयाः भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥ ति० यथापूर्वद्वारनिरोधेनियुक्ते—गच्छेति । अनेनरावणप-
 लायनोत्तरंमध्येऽवहारःसूचितः ॥ ३५ ॥ ति० शैलशृङ्गादीन्पुपसंहरन् उपसंहरन्तः संचिन्वन्तः । भवन्तस्तिष्ठन्तिविशेषः
 ॥ ३६ ॥ एकषष्ठितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. प्रतीक्ष्यैव. २ क. च. छ. झ. ट. प्रबुद्धः. ३ क. ख. ग. ड. च. ज.—ट. त्सुखोद्भूतः. ४ ग.
 ड. छ. झ. न. ट. क्षाप्युपसंहरन्. ५ क. छ. ज. झ. ट. शैलोद्यतवृक्षहस्तं. ख. शैलोद्यतदीर्घहस्तं. ग. दीप्तोद्यतशैलहस्तं.

द्विपष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

कुम्भकर्णेन रावणगृहेत्येतच्चरणप्रणामपूर्वकं सपरिष्वङ्गततद्वरासने समुपवेशनम् ॥ १ ॥ रावणेनतंप्रति प्रकृतनिष्क्रि-
लवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं रामादिविजयेननिजरक्षणप्राथन्या ॥ २ ॥

सं तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः ॥ राजमार्गे श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः ॥ १ ॥

राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः ॥ गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ ॥ २ ॥

स हेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनम् ॥ ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ३ ॥

सं तत्तदा सूर्य इवाभ्रजालं प्रविश्य रक्षोऽधिपतेनिवेशम् ॥

ददर्श दूरेग्रजमासनस्थं स्वयंभुवं शक्र इवासनस्थम् ॥ ४ ॥

भ्रातुः स भवनं गच्छन्नक्षोगणसमन्वितम् ॥ कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ५ ॥

सोभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामभिनिगाह्य च ॥ ददर्शोद्विगमासीनं विमाने पुष्पके गुरुम् ॥ ६ ॥

अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम् ॥ तूर्णमुत्थाय संहृष्टः सन्निकर्षमुपानयत् ॥ ७ ॥

अथासीनस्य पर्यङ्के कुम्भकर्णो महाबलः ॥ भ्रातुर्वन्दे चरणौ किं कृत्यमिति चाब्रवीत् ॥ ८ ॥

उत्पत्य चैनं मुदितो रावणः परिष्वजे ॥ स भ्रात्रा संपरिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दितः ॥ ९ ॥

कुम्भकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम् ॥ स तदामनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबलः ॥

संरक्तनयनः कोपाद्रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥

किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन्विद्योधितः ॥ शंस कस्माद्भयं तेऽस्ति कोऽयं प्रेतो भविष्यति ॥ ११ ॥

भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुम्भकर्णमवस्थितम् ॥ ईषंतु परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥

अथ ते सुमहान्कालः शयानस्य महाबल ॥ सुखितस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयम् ॥ १३ ॥

अथ कुम्भकर्णं प्रति रावणस्य सान्त्ववचनं द्विप-
ष्टितमे—स त्वित्यादि ॥ निद्रामदसमाकुलः निद्रया
अकालोत्थिततत्त्वेनानुवर्तमानया मदेन मद्यपानकृतेन
च समाकुलः । गृहेभ्यः । निर्गतेनेति शेषः ॥ १—२ ॥
हेमजालविततं स्वर्णमयगवाक्षविततं । भानुभास्वर-
दर्शनं दृश्यत इति दर्शनं रूपं । भानुवत्प्रकाशमानमि-

त्यर्थः ॥ ३ ॥ दूरे कक्ष्यान्तरप्रदेशे । दृष्टौ । उन्नतपुष्पक-
वत्त्वादिति भावः ॥ ४—६ ॥ सन्निकर्षं समीपं ॥ ७ ॥
कृत्यं मया कर्तव्यं ॥ ८—९ ॥ आहृत्य स्थितेनेति
शेषः । शंसेति । तमिति शेषः । प्रेतो भविष्यति मृतो
भविष्यति ॥ ११ ॥ ईषंतु परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां
ईषत्कोपो लक्ष्यते ॥ १२ ॥ ईषत्त्वमेव विवृणोति—

स० गृहेभ्यः तत्स्थितस्त्रीकरेभ्यः यद्वा गृहेभ्यः परभार्याभ्यः । “गृहिणीगृहमुच्यते” इति वचनात् । राक्षसानां गृहेभ्य इत्यप्य-
न्वयो वा ॥ २ ॥ स० अभ्रजालं जलसत्तादशायामिन्द्रनीलखचनात् तदभावदशायां वज्रक्षतनिदर्शनतोचितेति न भानुभास्वरेति वि-
रोधः । अथवा अभ्रजं रावणं अभ्रजालमिव ददर्श इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ स० समुदितो रावणः उत्पत्य आसनादुत्थायैत्यर्थः । संवि-
रार्षः इति नागोजिभट्टः । समुदितं यथा भवति तथा उत्पत्य । मुष्पतेति समास एकपदं द्वयं । मुदितः । अन् पत्येति च्छेदः । अन्
आश्चर्यं यथा भवति तथा पतित्वाऽपत्य । व्याख्यातं चाद्भुतपदव्याख्यावसरे अदित्याश्रयांश्चैकमव्ययमिति नीतिर्वा ॥ ९ ॥ स०
रोषेण परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यामुपलक्षितं क्रुद्धं भ्रातरं कुम्भकर्णरावणोऽब्रवीदिति नागोजिभट्टः । रोषेण परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां पार्श्व-
द्वयवर्तिने त्रत्वेन द्विवचनपूर्वभुजाभ्यामिति वत् । तदुपलक्षितो वानरो वाक्यमुवाचेत्यन्वयो वा । अस्मिन्पक्षे क्रुद्धपदं नाधिकं ॥ १२ ॥
स० सुमहान्कालः । प्रागस्माभिव्याख्यातारूपः । यन्तु नागोजिभट्टेन “सुमहानित्यनेन ब्रह्मकृतावधिभूतपद्मासादप्यधिकः का-
लोगत इति सूच्यते । “शयिताहोपपद्मासानेकाहं जागरिष्यते” इति तु पद्मासादवां जागरणाभावपरं “मन्त्रं कृत्वा प्रसृतोऽयमि-
तस्मिन् वसेऽहनि” इति पयंतुप्रक्षिप्तं तत्राहः पदं सासपरं वयुक्तं । अन्यथा पद्मासादवां जागरणाभावेन तावत्कालस्य त-

[पा०] १ ख. ततस्तदा. २ ग. घ. ड. झ. ग्लारक्षोगण. ३ क. ग.—घ. समन्वितः. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट.
पुनस्समुदितोत्पत्यरावणः. ५ ड. च. झ. ज. ट. रोषेणपरि. ६ ड. झ. ट. अयंतं. ७ ड. झ. ट. सुपुमस्त्वं.

एष दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली ॥ समुद्रं सवलस्तीर्त्वा मूलं नः परिक्रन्तति ॥ १४ ॥
 हन्त पश्यस्व लङ्कायां वनान्युपवनानि च ॥ सेतुना सुखमागम्य वानरैर्कार्णवीकृतम् ॥ १५ ॥
 ये रक्षसां मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि ॥ वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कदाचन ॥ १६ ॥
 न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वाः कदाचन ॥ १७ ॥
 तदेतद्भयमुत्पन्नं त्रायस्वेमां महाबल ॥ नाशय त्वमिमानद्य तदर्थं बोधितो भवान् ॥ १८ ॥
 सर्वक्षपितकोशं च स त्वमभ्यवपद्य माम् ॥ त्रायस्वेमां पुरीं लङ्कां बालवृद्धावशेषिताम् ॥ १९ ॥
 भ्रातुरर्थे महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥ मयैवं नोक्तपूर्वो हि कञ्चिद्भातः परंतप ॥ २० ॥
 त्वय्यस्ति तु मम स्नेहः परा संभावना च मे ॥ दैवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ ॥
 त्वया देवाः प्रतिव्यूह्य निर्जिताश्चासुरा युधि ॥ २१ ॥
 तदेतत्सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीर्मपराक्रम ॥ न हि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥ २२ ॥
 कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथाप्रियं प्रियरण वान्धवप्रिय ॥

अद्येत्यादिना ॥ सुमहान्कालः नवदिनपरिमितः । गत इति शेषः ॥ १३ ॥ मूलं मूलबलं । परिक्रन्तति बाधतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ मूलकृन्तनमुपपादयति-हन्तेति ॥ लङ्कायां वनान्युपवनानि च सर्वं । सेतुना सुखमागम्य स्वनिर्मितसेतुमात्रेण सुखमागम्य । रामेण । वानरैर्कार्णवीकृतं वानररूपैर्कार्णवीकृतं । पश्यस्व । आत्मनेपदमार्थं । यद्वा स्वलङ्कायामिति च्छेदः । आत्मीयलङ्काद्वीपइत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥ तदेतन् एतादृशं । भयमुत्पन्नं । अस्माद्भयादिमां पुरीं त्रायस्व इमान् वानरान् नाशय । तदर्थं नाशनार्थं ॥ १८ ॥ सर्वक्षपितकोशं क्षपितसर्वैश्वर्यं । “कोशोस्त्री कुञ्जले खड्गपिधानेथौघदिव्ययोः” इत्यमरः । अभ्यवपद्य जानीहीत्यर्थः । बालवृद्धावशेषितामित्यतिशयोक्तिः । मूलबलाद्युत्सादनस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १९ ॥ कञ्चिदिति प्रश्ने । कदाचिदपि नोक्तपूर्वोसीत्यर्थः । कञ्चिदिति पाठे त्वदन्यः कञ्चिदपि नैवमुक्तपूर्वइत्यर्थः ॥ २० ॥ संभावना आदरः । दैवासुरेषु देवासुरसंबन्धिषु । प्रतिव्यूह्य विभज्य । असुराः असुराअपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ आतिष्ठ अवलम्बस्व ॥ २२ ॥ यथाप्रियं यथास्नेहं ।

त्वापेनियतत्वात्तोऽर्वाभ्यासद्वयादिमध्ये एतत्प्रवृत्तौ सुमहानित्युक्तेरसंगत्यापत्तेः । अनेनमन्त्रं कृत्वा सुतस्याष्टनवमासरूपः कालो गतइतिगम्यते । अनेनापियुद्धस्य षण्मासाधिककालव्यापितासूचिताभवतीतिज्ञायते इति उत्तरत्रवक्ष्यामइत्युक्तमुक्तं तदसंगतं । सुमहान्कालइत्यस्यगतेश्चिन्तितत्वात् । मन्त्रकालेविनायासंस्वतएवजागरणदिनएवकुम्भकर्णागमनरामागमनानन्तरंनवमेऽहनिप्रयत्नं उत्थानं च संभवतः । युद्धस्य षण्मासाधिककालकल्पनं चासदुक्तक्रमेणातन्त्रमूलकं । षण्मासादर्वाक् द्वापि जागरणाभाववादस्तु स्वयमेव जागरणाभावपरः । प्रयत्ने तु जागरणस्य षण्मासानन्तरमित्यत आयासस्यासंभावितलरूपसंभवव्युक्तिकलात् । सीतायाः स्वजीवनस्य मासद्वयावधि कथनरूपस्फुटतरबाधकाच्च । अन्यथारामागमनानन्तरमपियुद्धस्य बहुकालावधिकत्वेन मध्ये लङ्कायुक्तः समयो-त्क्रान्तो तो मां भजेति मध्ये मध्ये कथया भाव्यत्वाच्च । कापियुद्धदिने यत्ताया अनुक्तवान्मदुक्तप्रकारएव किं न स्यादिति तु दुराशामात्रं यावन्नपद्मपुराणीयपुष्करखण्डगताष्टत्रिंशदध्यायस्थः “अत्रयुद्धं महद्दुर्गं चैत्रशुक्लत्रयोदशीम् । अष्टचत्वारिंशतिदिनं यत्रासौरावणो हतः” इति श्लोको नावलोकितत्वादिति चतुरस्रं ॥ १३ ॥ स० वानरा एव एकः अखण्डः अर्णवः समुद्रो येन तत् । कृतं कर्म पश्ये-न्वयः । वनानि महान्ति । उपवनानि अणूनि कृतानि । विटपोत्पाटात् । रामेण वानरैर्कार्णवैर्कृतं । ‘अस्मदीयं गुणार्णवं’ इत्यनुव्याख्यानमुद्यार्थार्णवइवाचरतीत्यर्णवमिति कृते अर्णवतेः पचाद्यचिकृते अर्णवशब्दस्त्रिलिङ्गः साधुरित्युक्तेः साधु । कृतं वानरैर्कार्णवैर्पश्येत्यन्वये तु न क्लेशः ॥ १५ ॥ स० बालवृद्धावशेषितां बालाः स्तनधयाः । वृद्धाः युद्धानर्हाः । बहूनां यूनां सलेपी-यमुक्तिः कुम्भकर्णस्य कार्ण्याच्छीघ्रं समरधरणी प्रवेशार्थं ॥ १९ ॥ इति द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. दाशरथिः श्रीमान् सुग्रीवः । २ झ. ट. समुद्रं लङ्कायित्वा तु कुलं नः । ३ क. ड. झ. ट. मागस्य । ४ क. ख. ग. ड. छ.—ट. रैर्कार्णवैर्कृतं । ५ क. ग. ड. झ. ट. कथंचन । ६ ड. झ. ट. त्रायस्वेह । ७ ख. च. छ. ज. यदर्थः । ८ ड. झ. ट. मभ्युपपद्य । ९ झ. अ. ट. कञ्चित् । १० ड. झ. ट. आमरायुधि । ११ च. छ. विपुलविक्रमः ।

स्वतेजसा विधम सपत्नवाहिनीं शरद्धनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विपष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिपष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

कुम्भकर्णेन रावणंप्रति नीतिशास्त्रार्थानुवादपूर्वकंप्रकृतापत्प्राप्तेस्तदनालोचनहेतुर्कथोक्तिः ॥ १ ॥ रावणेनकुम्भकर्णप्रति
सकोपंगतार्थानुशोचनस्यानौचित्योक्तिपूर्वकं विपन्नार्थसमीकरणस्यमुद्बलक्षणव्योक्त्या शत्रुजयायनिजपराक्रमोपयोजननियो-
जनम् ॥ २ ॥ कुम्भकर्णेन रावणंप्रति समान्वनयुद्धेरामादिवधप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम् ॥ कुम्भकर्णो वभाषेदं वचनं प्रजहास च ॥ १ ॥

दृष्टो दोषो हि योस्माभिः पुरा मन्त्रविनिर्णये ॥ हितेष्वनभिरक्तेन सोयमासादितस्त्वया ॥ २ ॥

शीघ्रं स्वत्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः ॥ निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३ ॥

प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिन्तितम् ॥ केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः ॥ ४ ॥

यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादर्थ्यमास्थितः ॥ पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५ ॥

देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवन् ॥ क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६ ॥

त्रयाणां पञ्चधा योगं कर्मणां यः प्रपद्यति ॥ सचिवैः समयं कृत्वा स संभ्ये वर्तते पथि ॥ ७ ॥

आवयोः प्रीत्यनुरूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने द्विपष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अथ कुम्भकर्णवुद्धिद्विपष्टितमे-तस्येत्यादि ॥ परि-
देवितं पूर्वोक्तवचनानां परिदेवनतुल्यत्वान् परिदेवि-
तत्वं । कुम्भकर्णो वचनं वभाषे जहास चेत्यत्र व्यत्ययः
कार्यः । उक्त्वा जहासेति वार्थः ॥ १ ॥ पुरा मन्त्रवि-
र्णये क्रियमाणे । अस्माभिः यो दोषो दृष्टः शत्रुमिस्त-
वापद्भविष्यतीति निश्चितः । हितेषु हितपरेषु । अनभि-
रक्तेन असक्तेन । हितपरवचनमभृण्वतेत्यर्थः । त्वया
सोयं दोष आसादितः । पूर्वमेव चिन्तिता विपन् प्राप्ते-
त्यर्थः ॥ २ ॥ पापस्य सीताहरणरूपस्य कर्मणः । फलं
त्वां शीघ्रं अभ्युपेतं प्राप्तं । “अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव
फलमश्नुते” इति न्यायान् । अत्रोदाहरणमाह-निर-
येष्विविति । दुष्कृतकर्मणः महापातकिनः पुरुषान् ।
निरयेष्वेव पतनं यथा प्राप्नोति तद्वन् । एवकारेणाप-
रिहार्यत्वमुच्यते ॥ ३ ॥ हे महाराज । केवलं वीर्य-

दर्पेण गन्तव्यं सीताहरणरूपं कार्यं वै । प्रथमं सीता-
हरणान्पूर्वं । न चिन्तितं माध्वसाधु वेति त्वया न
विचारितं । अनुवध्नार्तात्तनुबन्धः दोषोत्पादः । “दोषो-
त्पादेऽनुबन्धः स्यात्” इत्यमरः ॥ ४ ॥ प्रथमं विचार्य
पश्चान् कर्म कर्तव्यमिति प्रेक्षावतां कृत्यं, त्वया तु
तद्विपरीतं कृतमित्याह-य इति ॥ ऐश्वर्य आस्थितः
प्राप्तः । यः पुमान् पूर्वकार्याणि कार्यारम्भात्पूर्वं कर्त-
व्यानि मन्त्रणादीनि कुर्यान् । अपरकार्याणि उत्तरकाले
विचार्याणि च पूर्वं कुर्यान् । सः नयानयौ नीत्यनीता
न वेद ॥ ५ ॥ एवं देशकालानुरोधेन कर्म कर्तव्यमि-
त्युक्तं, तदनुरोधे दोषमाह-देशेति ॥ देशकालविही-
नानि क्रियमाणानि । अदेशे अकाले च कृतानि कर्माणि ।
विपरीतवन् देशकालवैकल्याद्विपरीतकर्माणीव । अप्र-
यतेषु मन्त्रानध्ययनादिना अपूतेषु अपात्रेषु हवींषीव
दुष्यन्ति विफलानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ देशकाला-
नुरोधस्य फलमाह-त्रयाणामिति । सचिवैः सन्निभिः
सह । समयं निश्चयरूपं सिद्धान्तं कृत्वा । “समयाः
शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः । त्रयाणां

स० दं दातारं रावणंप्रति वभाषेजहासच । विभीषणमात्यवदाशुक्तेन श्रुतमतर्ह्यं दशतिदशाननैरि० जहास इति भावः । “दंदा
नेष्टे देवदातरि” इति विश्वः । वभाषेऽथैलपि कचित्पाठः ॥ १ ॥ शि० अनुबन्धः सान्त्वारामयोः परस्परप्रीतिः । न विचारितः ।
तत्फलमेवेदमुपस्थितमिति भावः ॥ ४ ॥ ती० हवींषिचपुरोडाशादीनि । अग्रयतेष्विव असावधानजनेष्विव अनचिजनेष्वि-
तियावत् ॥ ति० अग्रयतेषु असावधानेषु असंस्कृतेष्वमिषु च हवींषीव ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. ट. व्यथय. २ ख. घ.—ड. झ. व. ट. ध्वनित्युक्तेन. ३ क. ख. घ.—ड. चोत्तरकार्याणि.
४ ख. ड. व. छ. झ. ज. ट. प्रपद्यते. ५ क. ड. झ. ट. सम्यग्वर्तते.

यथागमं च यो राजा समयं विचिकीर्षति ॥ बुध्यते सचिवान्बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८ ॥
 धर्ममर्थं च कामं च सर्वान्वा रक्षसां पते ॥ भजेत पुरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः ॥ ९ ॥
 त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते ॥ राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १० ॥
 उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं काले च विक्रमम् ॥ योगं च रक्षसांश्रेष्ठ तावुमौ च नयानयौ ॥ ११ ॥
 काले धर्मार्थकामान्यः संमन्त्र्य सचिवैः सह ॥ निषेवेतैतात्मवाँल्लोके न स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥
 हितानुबन्धमालोच्य कार्याकार्यमिहात्मनः ॥ राजा संहार्यतत्त्वज्ञैः सचिवैः स हि जीवति ॥ १३ ॥
 अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान्पुरुषाः पशुबुद्धयः ॥ प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृताः ॥ १४ ॥

उत्तममध्यमाधमकर्मणां । तत्र आत्मोदयपरज्यानि-
 भवसमये क्रियमाणं दण्डोपयोगि यानमुत्तमं कर्म ।
 आत्मपरयोः बलसाम्ये क्रियमाणं संधानं मध्यमं कर्म ।
 परोद्यात्मज्यानिसमये क्रियमाणं दानपूर्वसमाश्रयण-
 मधमं कर्म । तेषां पञ्चधा योगं । कर्मणामारम्भो-
 पायः । पुरुषद्रव्यसंपत् । देशकालविभागः । विनि-
 पातप्रतीकारः । कार्यसिद्धिश्चेत्युक्तैः पञ्चभिर्योगं ।
 यद्वा त्रयाणां उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधानां
 कर्मणां । पञ्चधा योगं देशकालात्मद्रव्यप्रयोजनसंब-
 न्धवशात् पञ्चविधं संबन्धं । यः पश्यति सः सभ्ये
 साधौ । “सभ्यः सामाजिके साधौ” इति रत्नमाला ।
 पथि नीतिमार्गे वर्तते । सम्यङ्नीतिफलं प्राप्नोती-
 त्यर्थः ॥ ७ ॥ यथागमं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । यो
 राजा । समयं कार्यनिर्णयं । चिकीर्षति । सचिवांश्च
 बुध्यते सचिवैः सहालोचयतीति यावत् । सुहृदश्चा-
 नुपश्यति सुहृद्भिः सह विचारयतीति यावत् । स
 सभ्ये पथि वर्तते इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८ ॥ धर्ममर्थं
 कामं च प्रत्येकं वा । त्रीणि द्वन्द्वानि वा । धर्मार्थौ
 अर्थधर्मौ कामार्थौ वा । सर्वान्वा । कालेषु विहितेषु
 प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु भजेत । अकाले न सेवेतेति
 भावः । एतदुक्तं भवति । प्रातःकाले धर्मो विहितः,
 तं तदा सेवेत । मध्याह्ने अर्थो विहितः, तं तदा
 सेवेत । सायंकाले कामो विहितः, तं तदा सेवेतेति ।
 यद्वा प्रातःकाले स्वकालविहितं धर्मं मध्याह्ने विहित-
 मर्थं च सेवेत । मध्याह्ने स्वकालविहितमर्थं प्रातर्वि-
 हितं धर्मं च सेवेत । सायंकाले स्वकालविहितं कामं
 मध्याह्नविहितमर्थं च सेवेत । अथवा सायंकाले
 स्वविहितं कामं प्रातर्मध्याह्नयोर्विहितौ धर्मार्थौ च

सेवेतेति । कवलकाम सर्वकालेष्वपि सेवमानः पुरु-
 षाधम एवेत्यभिसंधिः ॥ ९ ॥ एवं कर्तव्यमुक्त्वा
 तदकर्तारं निन्दति—त्रिष्विति ॥ एतेषु पूर्वोक्तेषु त्रिषु
 भजनेषु धर्मार्थकामेषु वा । यच्छ्रेष्ठं प्रत्येकभजनं धर्मो
 वा । तच्छ्रुत्वा । यो राजा वा राजमात्रो वा राजसदृशो
 वा । न बुध्यते आचरितुं न जानाति । तस्य बहुश्रुतं
 शास्त्रश्रवणं व्यर्थं । अनुष्ठानपर्यवसानाभावादिति
 भावः । एवं सामान्यरूपया अप्रस्तुतप्रशंसया त्रिव-
 र्गेषु श्रेष्ठं धर्मं परित्यज्य जघन्यं काममेवाश्रितस्य ते
 शास्त्रश्रवणं समुद्रघोषमात्रमासीदिति प्रस्तुतोऽर्थोऽ-
 वगम्यते ॥ १० ॥ अकाले काम इवाकाले विक्र-
 मोपि त्याज्य इत्याह—उपप्रदानमित्यादिश्लोकद्वयेन ॥
 काले तत्तदुचितकाले । उपप्रदानं प्रतिपक्षिणः समीपं
 गत्वाद्विणादिप्रदानं । सान्त्वं समीचीनभाषणं ।
 भेदं मित्रादिवर्गस्य द्वैधीकरणं । विक्रमं दण्डं च ।
 प्रत्येकं तेषां योगं समवायं च । तौ पूर्वोक्तौ नया-
 नयौ । तेषां निर्वाहप्रकारान् धर्मार्थकामांश्च सचिवैः
 संमन्त्र्य । काले पूर्वोक्तकाले । आत्मवान् वशीकृतम-
 नस्कः । यो निषेवेत स लोके व्यसनं नाप्नुयान्
 ॥ ११—१२ ॥ हितेति ॥ अत्र कार्यमित्यध्याहारः ।
 निषेवेतेत्यनुषङ्गः । यो राजा अर्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः
 सह । हितानुबन्धं हितोदृक् । आत्मनः कार्याकार्यं
 कर्तव्याकर्तव्यं । आलोच्य निश्चित्य । कार्यमेव निषे-
 वेत सः इह जीवतीत्यर्थः । हीत्यनेनायमर्थो
 लोकप्रसिद्ध इत्यवगम्यते । हितानुबन्धकार्याकार्याना-
 लोचनात्तत्वेदं व्यसनमापन्नमिति भावः ॥ १३ ॥ एवं
 सामान्येन राजानमधिक्षिप्य मन्त्रिणोप्यधिक्षिपति—
 अनभिज्ञायेति ॥ शास्त्रार्थान् नीतिशास्त्रार्थान् अनभि-

[पा०] १ ड. ज. झ. ट. सचिवैर्बुद्ध्या. २ क.—ट. भजेत. ३ ख. च. छ. व. तात्मवात्राजानस. ४ ख. ड. झ.

ट. मालोक्यकुर्यात्कार्यं. ५ ड. च. व. सर्वार्थतत्त्वज्ञैः. ६ घ. ड. च. झ. व. ट. सचिवैर्बुद्धिजीविभिः.

अशास्त्रविदुषां तेषां न कार्यमहितं वचः ॥ अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम् ॥ १५ ॥
 अहितं च हिताकारं धार्ष्ट्याज्जल्पन्ति ये नराः ॥ अवेक्ष्य मन्त्रबाह्यास्त कर्तव्याः कृत्यदूषणाः ॥ १६ ॥
 विनाशयन्तो भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः ॥ विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः ॥ १७ ॥
 तान्भर्ता मित्रसंकाशानमित्रान्मन्त्रनिर्णये ॥ व्यवहारेण जानीयान्मन्त्रिणानुपसंहितान् ॥ १८ ॥
 चपलस्येह कृत्यानि सहसाऽनुग्रहावतः ॥ छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य स्वमिव द्विजाः ॥ १९ ॥
 यो हि शत्रुमभिजाय नान्मानमभिरक्षति ॥ अवाप्नोति हि मोनर्थान्स्थानाच्च व्यवरोप्यते ॥ २० ॥
 यदुक्तमिह ते पूर्वं क्रियतामनुजेन च ॥ तदेव नो हितं कार्यं यदिच्छसि च तत्कुरु ॥ २१ ॥
 तर्तुं श्रुत्वा दशग्रीवः कुम्भकणस्य भाषितम् ॥ भृकुटिं चैव संचक्रे कुद्वश्नमभाषत ॥ २२ ॥

ज्ञाय गुरुमुवाचश्रुत्वा । वेपेण पुरुषाः पशुबुद्धयः । आहारनिद्रादिमात्राभिज्ञाः । भ्रान्तेन राज्ञा । मन्त्रेषु राजकार्यविचारेषु । अभ्यन्तरीकृताः मन्त्रयितृत्वेन वृताः सन्तः । प्रागभ्यास उदापोहौ विना केवल-
 धार्ष्ट्यान् । वक्तुमिच्छन्ति । ननु सम्यक् संगतं निश्चित्य वदन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अशास्त्रेति । शास्त्र-
 नभिज्ञानां तेषां मन्त्रिणां । अहितं वचः अर्थशास्त्रा-
 नभिज्ञानां । अथापि विपुलां श्रियमिच्छतां राज्ञां न कार्यं । राजभिस्तदुक्तप्रकारो नानुष्ठेय इत्यर्थः ॥ १५ ॥
 न केवलं तद्वचनाश्रवणं, मन्त्रेषु वहिष्कार्याश्च न इत्याह—अहितमिति ॥ वस्तुतः अहितं हिताकारं हितमिवापाततः प्रतीयमानमर्थः । धार्ष्ट्यान् शास्त्र-
 ज्ञानं विना केवलप्रागल्भ्यान् । ये जल्पन्ति अक्रमेण वदन्ति । कृत्यदूषणाः कार्यदूषकास्ते । अवेक्ष्य पूर्व-
 मेव परीक्ष्य । मन्त्रबाह्याः मन्त्रवहिर्भूताः कर्तव्याः ॥ १६ ॥ न केवलमहितवचनं, विपरीतं च कुर्वन्ती-
 त्याह—विनाशयन्त इत्यादि ॥ मन्त्रिणः दुर्मन्त्रिणः । बुधैः उपायज्ञैः । शत्रुभिः सहिताः प्रेरिताः । विना-
 शयन्तः विनाशार्थः । इह प्रयोजनविषये । विपरी-
 तानि विपरीतफलकानि कृत्यानि । भर्तारं कारयन्ति ॥ १७ ॥ दुर्मन्त्रित्वनिर्णयोपायमाह—तानिति ॥ उपसं-
 हितान् उपजापितान् । उत्कोचप्रदानादिना शत्रुभिर्भेद-

प्रापितान् । मित्रसंकाशान् मित्रवद्भावयतः कार्य-
 तोऽमित्रान्सचिवान् । व्यवहारेण व्यामिश्रभाषणेन । जानीयान् ॥ १८ ॥ स्वयमसमर्था विपरीतबुद्धयो मन्त्रिणः किं करिष्यन्तीत्यत्राह—चपलस्येति ॥ इह प्रस्तुते कार्ये विषये । कृत्यानि उपसंहितमन्त्रिप्रेरि-
 तानि कार्याणि । सहसा अचिरेण । अनुग्रहावतः दुर्मन्त्रिषु मन्त्रित्वमनुसरतः । चपलस्य झटिति कार्ये प्रवर्तमानस्य राज्ञः । छिद्रं रन्ध्रं । अन्ये शत्रवः । शिघ्रे प्रपद्यन्ते स्वीकुर्वन्ति । कथमिव । द्विजाः पक्षिणः । “ दन्तविश्राप्यता द्विजाः ” इत्यमरः । क्रौञ्चस्य स्कन्दशक्तिविदारितस्य क्रौञ्चाख्यपर्वतस्य । स्वमिव रन्ध्रमिव पण्डिताः शत्रवः उत्कोचप्रदानादिना वशी-
 कृतैर्मन्त्रिभिः कुत्रचिच्चापलकार्ये राजानं प्रापय्य तदेव रन्ध्रमासाद्य अन्तः प्रविशन्तीतिभावः ॥ १९ ॥ एवं कपटयुक्तैः शत्रोः स्वरूपापरिज्ञाने राजा विपद्यत इत्याह—यो हीति ॥ यो हि राजा । शत्रुं वञ्चन-
 परं । अविज्ञाय मन्त्रव्यवहारादिना अविज्ञाय । आत्मानं च नाभिरक्षति दुर्मन्त्रिनिरासादिना नात्मानं प्रकृतौ स्थापयति । सोऽर्थानवाप्नोति । स्थानान् राजासनान् । व्यवरोप्यते प्रच्याव्यते । इयता ग्रन्थेन तव कामव्यसनान् कुमन्त्रिवचनाच्चैयमापदिति दर्शितं ॥ २०—२१ ॥ कुद्वः सन भृकुटिं ऊर्ध्वाकु-

स० अधुनापि वर्जनीयानेवाह—विनाशयन्तइति । शताहेतौ । भर्तारं स्वस्वामिनं । बुधैः अधिकमन्त्रकलज्ञानं शत्रुभिः स्वराजविद्वेषिभिः । विपरीतानि राजमरणराज्यहर्णादिकारणानि कृत्यानि कारयन्ति । तेमन्त्रिणो निन्दितमन्त्रिणः मन्त्रबाह्याः कर्तव्या इत्यन्वयः ॥ “ भूमनिन्दाप्रशंसासु ” इत्युक्तेनिन्दायामयमिति । ‘ केचित्तुमन्त्रिण’ इत्यादिनागोजि-
 मष्टव्याख्यानं बुधमन्त्रिमुखशब्दयोजनाज्ञानदारिद्रेणैतद्विषयं । तथास्वरक्षणकुर्वन्तीतिशेपदतिविशेषोपपत्तिमूलकएव । प्रकर-
 णाननुकूलताचबाह्यानामपिमासतइत्यनादरणीयतदितिदिक् ॥ ति० केचनदुर्मन्त्रिणः । भर्तारंस्वनाशयंतः । हेतौशता ।

[पा०] १ ड. झ. ट. अवश्यमन्त्र. २ ड. ज.—ट. कृत्यदूषकाः. ३ ड. झ. ज. ट. क्षिप्रमन्ये. ४ घ. ड. झ. ट. पूर्वप्रिययामेऽनुजेनच. च. पूर्वप्रिययाहनुजेनच. ज. पूर्वक्रियतामेऽनुजेनच. ५ ड. च. झ. ज. ट. हितंवाक्यं. क. ख. घ. हितंराजन्. ६ ख. एतच्छ्रुत्वा.

मान्यो गुरुरिवाचार्यः किं मां त्वमनुशाससि ॥ किमेवं वाक्छ्रमं कृत्वा काले युक्तं विधीयताम् ॥ २३ ॥
 विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा ॥ नाभिपन्नमिदानीं यद्व्यर्थास्तस्य पुनः कथाः ॥ २४ ॥
 अस्मिन्काले तु यद्युक्तं तदिदानीं विधीयताम् ॥ गतं तु नानुशोचन्ति गतं तु गतमेव हि ॥ २५ ॥
 ममापनयजं दोषं विक्रमेण समीकुरु ॥ यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रमं वावगच्छसि ॥
 यदि वा कार्यमेतत्ते हृदि कार्यतमं मतम् ॥ २६ ॥
 स सुहृदो विपन्नार्थं दीनमभ्यवपद्यते ॥ स बन्धुर्योपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ २७ ॥
 तमर्थेन ब्रुवाणं तु वचनं धीरदारुणम् ॥ रुष्टोऽयमिति विज्ञाय शनैः श्लक्ष्णमुवाच ह ॥ २८ ॥
 अतीव हि समालक्ष्य आतरं क्षुभितेन्द्रियम् ॥ कुम्भकर्णः शनैर्वाक्यं बभाषे परिसान्त्वयन् ॥
 [शृणु राजन्नवहितो मम वाक्यमरिंदम] ॥ २९ ॥
 अलं राक्षसराजेन्द्र संतापमुपपद्य ते ॥ रोषं च संपरित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥
 नैतन्मनसि कर्तव्यं मयि जीवति पार्थिव ॥ तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यसे ॥ ३१ ॥

तद्भुव चक्र एनमभापत चत्यन्वयः ॥ २२ ॥
 कुम्भकर्ण । त्वं मान्यः बहुमानार्हः । आचार्यः आचारप्रवर्तकः गुरुरिव मां मान्यमाचार्यं गुरुं । अनुशाससि शिक्षसे । आर्षः शप् । वैपरीत्यमेवाचरसीत्यर्थः । एवं वचनं तवायुक्तमिति भावः । अफलं चेदं वचनमित्याह—किमेवमिति । एवं उक्तप्रकारेण । वाक्छ्रमं कृत्वा । प्रयासैकफलां वाचसुकलेत्यर्थः । किं फलं । किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । नीतिकालस्यातीतत्वादिति भावः । काले नयमार्गातीतकाले । यद्युक्तं पराक्रमरूपं । तत् विधीयतां क्रियतां ॥ २३ ॥
 पूर्वमनालोच्य कृतस्य निमित्तमाह—विभ्रमादिति ॥ विभ्रमात् अनीतौ नीतिबुद्ध्या । चित्तमोहात् ज्ञानानुदयात् । बलवीर्याश्रयेण । बलवीर्ययोरालम्बनेन । गर्वेणेति यावत् । यत्कार्यं नाभिपन्नं न कृतं । तस्य पुनः कथाः पुनः पुनः कथनानि । इदानीं अतीतकाले । व्यर्थाः ॥ २४ ॥ इदानीं सद्यः । गतं तु गतमेव । न तत्पुनरायास्यतीति भावः ॥ २५ ॥ ममेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ दोषं वैषम्यं । शत्रुमिराक्रमणमिति यावत् । समीकुरु समतयाकुरु । वैषम्यसमता नाम वैषम्यनाश एव । खलु वाक्यालङ्कारे । मे मयि यदि स्नेहोऽस्ति स्वकीयं विक्रमं यदि वा अवगच्छसि । स्वपराक्रममज्ञात्वैव

नीत्युपन्यासस्त्वया कृत इति भावः । एतत् युद्धरूपं कार्यं । ते हृदि कार्यतमं अवश्यकर्तव्यं । मतं इष्टं । अवश्यकर्तव्यत्वेन मन्यसे चेदित्यर्थः । तदा समीकुर्वित्यन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीं साहाय्याकरणे तव बन्धुत्वमेव भज्येतेति सट्टान्तमाह—स इति ॥ विपन्नार्थं विपन्नः शङ्कितापायः अर्थः प्रयोजनं यस्य तं । दीनं मलिनमनस्कं पुरुषं । यः सुहृत् अभ्यवपद्यते अमितः प्राप्नोति । सदा सन्निधत्त इत्यर्थः । स एव सुहृत् । यो बन्धुः अपनीतेषु विषमितनीतिषु पुरुषेषु । साहाय्यायोपकल्पते साहाय्याय प्रभवति । स एव बन्धुः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् ॥ २७ ॥ धीरदारुणं यदि वा कार्यमित्युक्त्या धीरं सुहृदित्याद्युक्त्या दारुणं निष्ठुरं । रुष्टोऽयमिति विज्ञाय । भुक्नुवन्धनेनानुमायेत्यर्थः ॥ २८ ॥ उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयन्नाह—अतीवेति । अतीव क्षुभितेन्द्रियमित्यनेन रुष्टपदं व्याख्यातं । परिसान्त्वयन्नित्यनेन श्लक्ष्णपदं ॥ २९ ॥ ते त्वया । संतापं । उपपद्य प्राप्य । अलं । संतापो न कर्तव्य इत्यर्थः । “अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा” इति क्त्वाप्रत्ययः । स्वस्थो भव । स्वर्गस्थो भवेत्यर्थान्तरं ॥ ३० ॥ नैतन्मनसि कर्तव्यं विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वैद्युक्तं मनसि न कर्तव्यमित्यर्थः ।

तवनाशनमित्तं विपरीतानि कृत्यानि कारयन्ति । केचित्सुमन्त्रिणः दुर्मन्त्रफलं तवनाशं पश्यन्तो बुधैः सर्वज्ञैस्तव शत्रुभिः सहिताः स्वरक्षणकुर्वन्तीति शेषः ॥ १७ ॥ ति० प्रियथा मन्दोदर्या । मेऽनुजो विभीषणः । समानार्थे च तयोर्वाक्ये इति मन्दोदरीवाक्यं न पृथगुक्तं । स्वमति सहशमितिलान्मेऽनुज इत्युक्तं ॥ २५ ॥ स० धीरदारुणं । धीरं अधुनापि । दारुणं वचनाकरणकूरं । एवं वचनं ब्रुवाणं रावणं । धीरदारुणमिति वचनविशेषणं वा । धीरेषु दारुणमिति वा । श्लक्ष्णं रावणमनसः श्लक्ष्णत्वेन भविष्यद्यथा तथा उवाच ॥ २८ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. यद्युक्तं तद्विधीयतां. २ ड. झ. ट. विचिन्त्यतां. ३ ड. झ. ट. दुःखं. ४ ख. ड. च. ज.—ट. मभ्युपपद्यते. ५ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठेषु दृश्यते.

अवश्यं तु हितं वाच्यं सर्वावस्थं मया तव ॥ बन्धुभावादभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२ ॥
 सदृशं यत्तु कालेऽस्मिन्कर्तुं स्निग्धेन बन्धुना ॥ शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे ॥ ३३ ॥
 अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि ॥ हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं पैरवाहिनीम् ॥ ३४ ॥
 अद्य रामस्य तदृष्ट्वा मयाऽऽनीतं रणाच्छिरः ॥ सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥ ३५ ॥
 अद्य रामस्य पश्यन्तु निधनं सुमहन्प्रियम् ॥ लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतवान्धवाः ॥ ३६ ॥
 अद्य शोकपरीतानां स्वबन्धुवैधकारणान् ॥ शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यामप्रमाजेनम् ॥ ३७ ॥
 अद्य पर्वतसंकाशं समूर्यमिव तोयदम् ॥ विकीर्णं पश्य ममरे सुग्रीवं प्रवगोत्तमम् ॥ ३८ ॥
 कथं त्वं राक्षसैर्मिमेया च परिश्रितः ॥ जिघांसुभिर्दाशरथिं वैध्यमे त्वमिहानघ ॥ ३९ ॥
 अथ पूर्वं हते तेन मयि त्वां हन्ति राघवः ॥ नाहमात्मनि संतापं गच्छेयं राक्षमाधिप ॥ ४० ॥

यत्कृते यस्य रामस्य कृते । अर्थान्तरं तु मयि जीवति सति एतन्मनसि न कर्तव्यं । यद्यहं जीविष्यामि तदा एवं न कर्तव्यं । अहमेव न जीविष्यामीत्यर्थः । यत्कृते यस्य मम कृते । परितप्यसे अयं मुम्वेन जीवनं मत्कार्यं न करोतीति परितप्रांसि । न मां रामेण नाशयिष्यामीति ॥ ३१ ॥ तर्हि किमर्थमेवमुक्तमित्यत्राह—अवश्यमित्यादि । बन्धुभावान् मामान्यस्नेहान् विशेषतोभ्रातृस्नेहान् । सवावस्थं रोषहर्षादिसर्वावस्थावस्थितमित्यर्थः । अवश्यं वाच्यं ते हितं मयाऽभिहितं ॥ ३२ ॥ अस्मिन्काले आपत्काले । स्निग्धेन बन्धुना यत्कर्तुं सदृशं युक्तं । तादृशं कदनं मया क्रियमाणं पश्य । अत्र शत्रुकर्तृकं कदनमित्यर्थान्तरं ॥ ३३ ॥ अद्येति । अर्थान्तरं । हे पर ज्येष्ठ, मया सह समरमूर्धनि हते भग्नौ सति रामे रामनिमित्तं । द्रवन्तीं आगच्छन्तीं वाहिनीं पश्येति ॥ ३४ ॥ अद्य रामस्येति । अर्थान्तरं । मया सह रामस्य रणाद्धेतोः । आनीतं दूरे क्षिप्रं । शिरः मच्छिरः । दृष्ट्वा सुखी भव । तदानीं मयि रोषत्यागादिति भावः । सीता दुःखिता भवतु । सर्वलोकमातृत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य पश्यन्त्विति । अर्थान्तरं ।

रामस्येति कर्तरि पठ्यी । रामकर्तृकं मन्निधनं ये निहतवान्धवाः ते राक्षसाः पश्यन्तु । “ न दुःखं पञ्चभिः सह ” इति न्यायादिति भावः । उत्तरश्लोकेष्वेवमेव योजना ॥ ३६-३७ ॥ समूर्यमिव तोयदमिति । रुधिराक्तया समूर्यप्रकाशं मेघमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ समन्यं दाशरथि जिघांसुभिः एभिः राक्षसैः मया च परिश्रितत्वं कथं रामेण वैध्यमे इति योजना । अर्थान्तरं । जिघांसुभिः हननेच्छामात्रवद्भिः । पराक्रान्तमर्थैरित्यर्थः । कथं परिश्रितः । प्रत्युत वैध्यमे इति । अत्र विभीषणः कः गत इति कुम्भकर्णस्य प्रश्नः मया धिक्कृतो गत इति रावणस्योत्तरं च क्वचिन् कोशे दृश्यते तत्पूर्वापरविरुद्धं ॥ ३९ ॥ अत्र अद्यशब्दः प्रक्रमान्तरं । मयि हते सति हि पञ्चात्त्वां रामो हन्ति हनिष्यति । अहं च आत्मनि स्वास्मिन् । संतापं शत्रुपरिभवजं । न कदाचिदपि गच्छेयं । न केनचिद्धन्तुं शक्य इत्यर्थः । अतः कुतस्ते भयमिति भावः । अर्थान्तरं । अहमात्मनि विषये संतापं न गच्छेयं न गच्छामि । “ व्यत्ययो बहुलं ” इति लकारव्यत्ययः । मन्निधनं नानुशोचामीत्यर्थः । किं तु मयि हते सति । अथ राघवस्त्वां हन्ति हनिष्य-

ति० सर्वावस्थां सुखदुःखादिसर्वावस्थागतं प्राप्तं । त्वांप्रतीतिशेषः । “ विष्णोरभक्तिकावस्थासर्वावस्थेतिगीर्तये ” इत्यन्ये । ३२ ॥ ती० “ अद्यपश्यमहाबाहोमयासमरमूर्धनि ” इत्यारभ्यश्रीराममुद्दिश्यकुम्भकर्णोत्तरपरषवाक्यानांप्रतीतिशेषः ३३ । यत्तुतत्पुनरपि कुम्भकर्णोत्तरावणप्रीतेयपिवाश्रीरामनिष्ठुरभाषणप्रीतेयपिवाप्रवृत्तः । तथापि कुम्भकर्णवाणोप्रकारान्तरं तस्मिन्समयः । “ अद्यपश्यमहाबाहोमयेत्यादिना ‘ शत्रूणांकदनंपश्यक्रियमाणंमया ’ इत्युक्ततया तदयुक्तं । किंतुसीतादुःखसंवादकरामहतनेनास्मादादंविशोकान्कुर्वितिरावणश्चायांतमशक्यमितिब्यङ्ग्योक्त्यापरिहरति—अद्यपश्येतिमार्थश्लोकचतुष्टयेन । व्यङ्ग्येन्यर्थेषु श्लोकेषुविद्यमानक्रियापदा-

[पा०] १ च. छ. ज. ट. सर्वावस्थामुतेमया. ड. झ. सवावस्थागतंमया. २ क. ग.—च. ज.—ट. हरिवाहिनी. ३ ग. ड. झ. वधशोचिनां. ४ अ. शोणितोक्षितं. ५ ड. झ. परिसान्निभः. ६ ग. घ.—ट. व्यथसेत्वंसदाऽनघ. क. व्यथसेराक्षसेश्वर. ७ क. ख. ग. च. छ. ज. अद्यपूर्वं. घ. अद्यपूर्वगततेन. ८ झ. ज. ट. मांनिहत्यकिलत्वांनिहतिष्यतिमिराघवः.

कामं त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परंतप ॥ न परः प्रेषणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ॥ ४१ ॥

अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव महाबल ॥ ४२ ॥

यदि शत्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ ॥ तानहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ४३ ॥

गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य त्रिभीयाच्च पुरंदरः ॥ ४४ ॥

अथ वा त्यक्तशस्त्रस्य मृदतस्तरसा रिपून् ॥ न मे प्रतिमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो जिजीविषुः ॥ ४५ ॥

नैव शक्त्या न गदया नासिना निंशितैः शरैः ॥ हस्ताभ्यामेव संरब्धो हनिष्याम्यपि वज्रिणम् ॥ ४६ ॥

यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोऽद्य सहिष्यते ॥ ततः पास्यान्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य तु ॥ ४७ ॥

[अचिन्तयित्वा बाणौघान् रुधिरं राघवस्य च ॥ लक्ष्मणस्य च पास्यामि चिरकालं पिपासितः ॥ ४८ ॥

चिन्तया बाध्यसे राजन्किमर्थं मयि तिष्ठति ॥ सोऽहं शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यतः ॥ ४९ ॥

मुञ्च रामाद्भयं राजन्हनिष्यामीह संयुगे ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलम् ॥

हनुमन्तं च रक्षोघ्नं लङ्का येन प्रदीपिता ॥ ५० ॥

ह्रींश्चापि हनिष्यामि संयुगे समन्वितान् ॥ असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः ॥ ५१ ॥

यदि चेन्द्राद्भयं राजन्यदि वाऽपि स्वयंभुवः ॥ ५२ ॥

अपि देवाः शयिष्यन्ते कुद्रे मयि महीतले ॥ यमं च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम् ॥

आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले ॥ ५३ ॥

शतक्रतुं बधयिष्यामि पास्यामि वरुणालयम् ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ ५४ ॥

दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुंभकर्णस्य विक्रमम् ॥ अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः ॥ ५५ ॥

नन्विदं त्रिदिवं सर्वमाहारस्य न पूर्यते ॥ ५६ ॥

वधेन ते दाशरथेः सुखार्हं सुखं समाहर्तुमहं व्रंजामि ॥

तीति संतापं गच्छामीति ॥ ४० ॥ इदानीमपि इदा-

नीमेव । युद्धाय व्यादिश । ते त्वया । परः अन्यः ।

न प्रेषणीयः ॥ ४१ ॥ अहमित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ ४२ ॥

उक्तं विवृणोति यदीति ॥ ४३—४४ ॥ मृदतः प्रहरतः ।

प्रतिमुखे अग्रे ॥ ४५—४६ ॥ यदीति । रामः प्रथमं

मे मुष्टिप्रहारमेव न सहिष्यते । कुतो मां प्रहरिष्य-

तीति भावः ॥ ४७—४८ ॥ उद्यतः अस्मीति शेषः

॥ ४९ ॥ मुञ्चेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अर्था-

न्तरं । रामात् भयं अस्तीति शेषः । हनिष्यामीत्येत-

न्मुञ्चेति । दातुं खण्डितुमित्यर्थान्तरं ॥ ५०—५१ ॥

यदि चेत्यर्थः ॥ इन्द्रात् स्वयंभुवश्च । भयं यद्यस्ति

तदपि मोचयिष्यामीत्युपस्कार्यं ॥ ५२—५५ ॥

त्रिदिवं त्रिलोकी । आहारस्य न पूर्यते आहाराय न

पूर्यते । न पर्याप्तमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ सुखार्हं उत्तरो-

नानीप्साऽनुसंधेया । तदित्यंयोजना । रामेहतेसतिद्रवन्तीहरिबाहिनीअद्यपश्यपश्य रणादानींतरामस्यशिरोदृष्ट्वात्सुखीभव

सुखीभव । सीतादुःखिताभवतुभवतु । शत्रुपक्षेहतेसतितेशोकोनभविष्यतिनभविष्यति । लङ्कायांयेहतबान्धवाराक्षसाः तेराम-

निधनंपश्यन्तु । शोकपरीतानामाद्यप्रमार्जनंकरोमिकरोमि । अतोहेभ्रातःरावण एतत्सर्वेनसंगतमितिभावः । किंचायंदुष्टरा-

क्षससमागमः लङ्कायाभविष्यतीत्याशयेनाह—कथमिति । कथं कथंचिदित्यर्थः । मयारक्षितोपिलंदाशरथिजिघांसुभिः

राक्षसैर्वैष्यसएवेतिसंबन्धः ॥ कथमिति । दाशरथिजिघांसुभिःराक्षसैःपरिरक्षितःकथंपद्यसइतिसंबन्धः । अद्यपूर्वमिति ।

अहमात्मनिविषयेसंतापंगच्छामि । किंतु तेनमयिपूर्वहतेसति । अद्येवराघवस्त्वांहन्ति हनिष्यतीतिसंतापंगच्छामीत्यर्थः

॥ ३४—४६ ॥ रामानु० राघवोमुष्टिवेगंयदिसहिष्यति ततः राघवस्यबाणौघाः मेरुधिरंपास्यान्ति । राघवोमुष्टिवेगंस-

[पा०] १ ड. झ. ट. महाबलान्. २ च. छ. व. नेषुभिःशितैः. ३ ड. झ. व. संरभ्य. ४ अयंश्लोकः क. ख.

घ. च. छ. व. पाठेषुदृश्यते ५ ड. च. झ. व. ट. तप्यसे. ६ ड.—ट. घोरंनिहनिष्यामि. ७ ड.—ट. हरींश्चभक्षयिष्यामि.

८ क. ख. ड. च. ज. झ. ट. नल्लिदंत्रिदिवंसर्वमाहारोममपूर्यते. ९ ड.—ट. सुखावहंसुखं. १० ख. यतिष्ये.

निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन खादाभि मवान्हरियुथमुत्थ्यान् ॥ ५७ ॥

रमस्य कामं पिव चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीयतां ज्वरः ॥

मयाऽद्य रामे गमितेयमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ५८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

महोदरेणकुम्भकर्णप्रति व्यभिचारप्रदर्शनेनसुकृतदुष्कृतयोःसुखदुःखहेतुत्वमित्यमनिरमनेन मन्त्रिभिःमहालोचनपूर्वक-
त्वोक्त्याचसीताहरणस्य न्याय्यत्वसमर्थनम् ॥ १ ॥ तथा रामस्ययुद्धेनदुर्जयत्वसमर्थनेन रावणप्रति स्वबुद्धिपरिकल्पित-
कपटोपायप्रदर्शनपूर्वकं तेनवसीतावशीकरणस्यसुकरत्वोक्तिः ॥ २ ॥

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः ॥ कुम्भकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः ॥ १ ॥

कुम्भकर्ण कुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः ॥ अवलिमो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम् ॥ २ ॥

न हि राजा न जानीते कुम्भकर्णं नयानयौ ॥ त्वं तु कैशोरकादृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥ ३ ॥

स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविभागविन् ॥ आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥ ४ ॥

यत्त्वशक्यं बलवता कर्तुं प्राकृतवृद्धिना ॥ अनुपाभितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं बुधः ॥ ५ ॥

त्तरसुग्रावहं । ते वधेन दाशरथेः सुग्रावहमित्यर्थो-
न्तरं ॥ ५७ ॥ मया निमित्तं रमस्वत्यादौ काकुः ।
इयमक्षयमिति च्छेदः । रामे विषये गमिता इयं
सीता चिराय वशगा भविष्यतीत्यर्थान्तरं ॥ ५८ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः
सर्गः ॥ ६३ ॥

अथ मन्त्रिकृतानयमसहमानो महोदरः कुम्भकर्णं
निर्भर्त्सयति-तदुक्तमित्यादिना ॥ उक्तं सूचनं विना
कण्ठरवेण दर्शितं । अतिकायस्य महाशरीरस्य ।
प्रतिवचनानर्हत्वद्योतनाय विशेषणानि ॥ १ ॥
मन्त्रिभिः सहाविचार्यैव रावणेनाकार्यं कृतमिति
अहमसहाय एव रामादिभिर्योत्सामीतिच यदुक्तं
कुम्भकर्णेन तदुभयं दूषयितुमाह—कुम्भकर्णेत्यादि-
ना ॥ कुले जातोपि प्राकृतदर्शनः क्षुद्रबुद्धिः । केवलं

धृष्टः न तु शास्त्रज्ञ इत्यर्थः । अवलिमः राधिनः । त्वं
सर्वत्र कार्यं कृत्यं मत्करं । तद्वदितुं न शक्नोषि
॥ २ ॥ 'केवलं वीर्यदपेण नानुबन्धो विचारितः' । न
सर्वेद नयानयो'वित्यादिना रावणोद्देशेन कुम्भकर्णोक्तं
दूषयति—न हीत्यादिना ॥ राजा नयानयौ न जानीत
इति न । जानीत एवेत्यर्थः । किशोरः बालः तस्य
भावः कैशोरकं तस्मान् बाल्यान् । केवलं धृष्टः न तु
शास्त्रज्ञानेनेति भावः ॥ ३ ॥ देशकालविभागविन्
विविक्तादिमन्त्रोचिततद्विज्ञयोः देशयोः तथा मन्त्रो-
चितानुचितयोश्च कालयोर्विभागं वेत्तीति तथोक्तः ।
राक्षसर्षभः रावणः । आत्मनः शत्रूणां च वृद्धिं हानिं
स्थानं समतां च बुध्यते । रावणो देशकालविभागाद्य-
नभिज्ञ इति त्वोक्तं न युक्तमिति भावः ॥ ४ ॥ लोके
कापुरुषेणापि यत्कर्तुमनर्हं तादृशं कर्म विवेकी रावणः
कथं कुर्यादित्यभिप्रेत्याह—यत्त्विति ॥ बलवता केवल-
शौर्यावलम्बिता । प्राकृतवृद्धिना यत्कर्तुं शक्यं तादृशं

हिष्यतइतिभावः ॥ ४७ ॥ इतित्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥

स० बलवता बलवानहमित्यभिमानवता । प्राकृतवृद्धिनापि यत्कर्तुमशक्यं अयोग्यं । हेअनुप त्तनुद्ध कुम्भकर्ण । इनकः इन
एवेनकः अस्मत्स्थामी । बुधः ज्ञानी तादृशंप्राकृतवृद्धिभिरननुप्रायमानंन्ययोग्यंकुर्यान् । शक्यमितिपाठे तादृशेनापिकर्तुंशक्यंबुधः
कस्तादृशंकुर्यादित्यर्थः । अनुपाभितवृद्धश्चासाविनश्च तन्मंबुद्धिः । स्वाम्यनुजलान्मन्त्रेकोपेतस्वत्वंसमाध्वसाद्वा तमभिमुखीकर्तुमेव-

[पा०] १ ड. झ. ट. राजन्पिबचाद्यवाहणां. २ ड.—ट. कृत्यानिविनायदुःखे. क. ख. घ. कृत्यान्पनीयतां. ३ झ. अ.
ट. विधानवित्. ४ ड. झ. ट. नरः.

यांस्तु धर्मार्थकामांस्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान् ॥ अनुबोद्धुं स्वभावे तान्नाहि लक्षणमस्ति ते ॥ ६ ॥
 कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजकम् ॥ श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणाम् ॥ ७ ॥
 निःश्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि ॥ अधर्मानर्थयोः प्राप्तिः फलं च प्रत्यवायिकम् ॥ ८ ॥
 ऐहलौकिकपारत्रं कर्म पुंभिर्निषेव्यते ॥ कर्माण्यपि तु कल्याणि लभते काममास्थितः ॥ ९ ॥

कर्म बुधः कः कुर्यान् न कोपि कुर्यान् । किमुत रावण इति भावः ॥ ५ ॥ धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं निश्चित्य, “शीघ्रं स्वत्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः” इत्यादिना सीताहरणरूपात्पाप्मात्तवायमनर्थः प्राप्त इति यदुक्तं कुम्भकर्णेन तदपि धर्माधर्मयोर्हिताहितफलनियमाभावात् संगच्छत इति प्रतिपादयितुमाह—यांस्त्वित्यादिना ॥ पृथगाश्रयान् पृथक्कारणान् भिन्नफलान् । धर्मार्थकामान् ब्रवीषि । तान् स्वभावे अनुबोद्धुं स्वरूपतो ज्ञातुं । लक्षणं लक्ष्यतेनेनेति लक्षणं प्रमाणं । तव नास्तीत्यर्थः । सुखफलदयागादिधर्मानुष्ठानदशायां तात्कालिकशरीरायासजनितदुःखदर्शनात् दुःखजनकपरद्रव्यापहरणाद्यधर्माचरणसमयेतात्कालिकसुखदर्शनाच्च । अर्थकामयोरप्येवंदर्शनाच्च कर्मणामनियतफलकत्वान्नियतफलकत्वे न किञ्चित्प्रमाणमुपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेव प्रदर्शयति—कर्म

चेत्यादिना ॥ सर्वेषां कारणानां स्वर्गनरकरूपानां फलानां कर्मैव प्रयोजकं साधकं । जालेकवचनं । किं तु अत्र कर्मजाते पापीयसामपि कर्मणां श्रेयः फलं भवति ॥ ७ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति—निःश्रेयसेति ॥ धर्मार्थौ धर्मार्थसाधनभूते कर्मणी । इतरौ अधर्मानर्थसाधनभूते कर्मणी च । निःश्रेयसफलौ एतानि चतुर्विधानि निःश्रेयसकराण्येव । किंतु कदाचिद्धर्मानर्थयोः प्रत्यवायिकं । अश्रेयइति यावत् । प्रत्यवायोस्मिन् कारणतयास्तीति प्रत्यवायिकं । “अत इनिठनौ” इति ठन् । प्राप्यत इति प्राप्तिः फलं । कर्मणि क्तिन्प्रत्ययः । एतेनाधर्मानर्थयोः श्रेयस्तदितरच्चोभयं फलं भवतीत्युक्तं ॥ ८ ॥ एवं धर्माधर्मयोरव्यवस्थितफलत्वमुक्त्वा कामस्यापि तदाह—ऐहलौकिकेति ॥ ऐहलौकिकं इहलोकोपयोगि । पारत्रं परलोकोपयोगि च कर्म पुंभिर्निषेव्यते । तत्फलं चानुभूयते । तथैव

मुक्तिः । अनुपासितवृद्धेन अतएवप्राकृतबुद्धिनेति तीर्थोनागोजिभट्टश्च ॥ ५ ॥ ति० सर्वेषांकारणानां सुखसाधनानां त्रिवर्गलक्षणानां । कर्मैव प्रयोजनं प्रयोजकमुत्पादकं । नष्टक्रियस्यकश्चनपुरुषार्थोद्धर्मादिः ॥ ७ ॥ ति० तत्रपुरुषप्रयत्नसाध्येष्वप्येषु धर्मार्थयोःकामात्कश्चिद्विशेषोस्तीत्याह—निःश्रेयसेति । धर्मार्थौ निःश्रेयसफलावेवसन्तौ कामनाविशेषेणेतरावपि स्वर्गाभ्युदयफलावपिभवतः । अत्रधर्मशब्देनार्थनिरपेक्षोजपत्थानादिः । अर्थशब्देनचार्थसाध्योयागदानादिः । “यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणाम्” इतिभगवद्वचनात् । तेषांचित्तुष्टिद्वारामोक्षसाधनत्वमस्ति । कामस्तुतदकापिनिःश्रेयसफलइतिभावः । तयोरपरमपिकामाद्विशेषमाह—अधर्मानर्थयोरिति । जपादिरूपेक्रियामयेवा नित्यधर्मेच्छेसत्यधर्मानर्थौप्राप्तौभवतः । तयोश्चसतोः प्रत्यवायिकंविहिताकरणप्रयुक्तप्रत्यवायजन्यंफलंपुंसःप्राप्तंभवति । नतुकाम्याकरणेप्रत्यवायइतिभावः ॥ स० अर्थः तद्वयसाध्ययागादिः । तौ निष्कामनयातुष्टितौ निःश्रेयसफलौ मोक्षप्रापकौ । तावेव इतरौ कामनयातुष्टितौ इतरौ स्वर्गैहिकसंपदादिप्रापकौ भवतः । तथाविरुद्धकामनया कर्तव्यलोपादिनाऽधर्मघटनेवघटनानर्थस्यापिभवेत् । तयोरधर्मानर्थयोःसतोः प्रत्यवायिकं प्रत्यवायजन्यं । फलं अनिष्टं प्राप्तंभवति । यथाविहिताकरणेप्रत्यवायस्तथाकाम्याकरणे नप्रत्यवायइतितदपेक्षयातौविशिष्टाविति । भगवत्सेवादिकामनाप्यकामनैवेति सा धर्ममध्यवर्गणनीयेति नहृत्वादीयभीमकामप्रशंसाविरोधइतिबोध्यं ॥ ८ ॥ ति० कीदृशतत्फलं तत्राह—ऐहलौकिकेति । इहलोकेपरत्रचभवंकर्म कर्मफलं । इहकृणदारियादिरूपं । परत्रनरकयातनादिरूपं । निषेव्यते अनुभूयते एवंधर्मफलमपि । अथकामस्यधर्मार्थाभ्यांवैलक्षण्यमाह—कर्माणीति । कामं तत्पुरुषार्थसिद्धिसुदृश्यकर्माण्यत्नेनस्थितोनुतिष्ठन्नपिक्त्वानिशुमानितुविशिष्यात्रापिसाक्षाद्विभतेनधर्मार्थवत्कालान्तरे लोकान्तरेवा । एवंचधर्मार्थकामाएकैर्नैवसेव्याः । धर्मविरुद्धोयदिकामस्तदासखतपोविक्रमादिनासमाधेयः । “नहिभिक्षुकाःसन्तीतिस्थाल्योनाधिश्चिन्ते” इतिन्यायादितिभावः । स० पुंभिः पुरुषैः । रावणस्यप्रस्तुतलातुंभिरित्युक्तिः । सर्वैःस्त्रीपुंसैरित्यर्थः । ऐहलौकिकं इहलोकेभवं । अनुशतिकादिलादुभयपदवृद्धिः । कर्म तत्फलं अङ्गचित्तवैकल्यादिकं । पारक्यं परशब्दात् “तद्वितः” इतिबहुवचनज्ञापितः क्यप् । किलाहृद्भौचपारक्यमितिभवति । यातनादिरूपं निषेव्यते । ऐहलौकिकं पारक्यंशुभमप्येवं । कामोद्धर्माभ्यांविषयलक्षणफलकइत्यालपति—कर्मा-

[पा०] १ ड. झ. ट. अवबोद्धुं. २ ड.—ट. स्वभावेननहि. ३ ड. झ. ज. ट. मस्तिताम्. ४ ग. ड.—ट. प्रयोजनं.

५ क. ख. ड. झ. ट. ठ. पारक्यं.

तत्र कृममिदं राज्ञा हृदि कार्यं मतं च नः ॥ शत्रौ हि साहसं यन्स्यात्किमिवात्रापनीयताम् ॥ १० ॥
एकस्यैवाभियाने तु हेतुर्यः प्रकृतस्त्वया ॥ तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥ ११ ॥

काममास्थितः यथेच्छाचारोपि कल्याणि कर्माणि राज्ञा । इदं कार्यं सीताहरणरूपं कार्यं । हृदि कृमं
कल्याणानि कर्मफलानि लभते । अतो विहितमेव हृदि चिन्तितं । नः अस्माकमपि । मतं समतं । शत्रौ
शुभप्रदं, निषिद्धं तु तथा न भवतीति नियमो नास्ती- शत्रुविषये यत् साहसं स्यात् । अत्र अस्मिन्साहस-
त्यर्थः ॥ ९ ॥ धर्मादीनां फलनियमो नास्ति, सर्व कर्मणि किमिवापनीयते । न किञ्चित्क्रियते इत्यर्थः
सर्वस्य फलमित्यस्मिन्पक्षे स्थित्वा रावणेन सीताहरणं ॥ १० ॥ एवं रावणस्याविमृश्यकारित्वपक्षं प्रतिक्षिप्य
कृतमस्माभिश्चानुमतमित्याह—तत्र कृममिति ॥ तत्र कुम्भकर्णस्यैवाभियानपक्षं निरस्यति—एकस्यैवा-
राज्ञा कामसेव्यपि सुखानि लभत इति मते स्थितेन दिना ॥ एकस्यासहायस्य । अभियाने युद्धाय निर्गमे ।

व्यपति । कामयुरूपयन्मुद्दिश्य कर्माणि आस्थितः अनुतिष्ठन् कल्याणि फलप्राप्त्यसमर्थानि । तत्फलानीति यावत् । लभ ते
प्राप्नोति । धर्मादिविरुद्धातिनव्याप्यः कामोपि तु मध्येनुष्ठिततपसाबलेनवा धर्माविरुद्धीकृतमुत्पदादः । “ नहिमृगाधायान्तीतिबी-
जानिनोऽन्यते ” इतिनोतिरितिभावः ॥ ९ ॥ ति० यत्तुनीधेनोर्कं धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनलंघनित्यपरदाराहरणरूपाधर्माज्ञो
दुःखमित्युक्तं तदधर्माधर्मयोर्हिताहितफलनियमाभावादसंगतमित्याह—यान्तिधर्मार्थेति । पृथगाश्रयान् । पृथक्फलजनकान्वदसि ।
तान्स्वभावेनावयोदं स्वरूपनोज्ञानं । लक्ष्यतेऽनेनेनिलक्षणकारणं च नास्ति । सुखफलकथागादिधर्मानुष्ठानेपितात्कालिकारीया-
सदृशान् । दुःखजनकपरदारगमनादावपिनात्कालिकमुखदर्शनाच्चेतिभावः । नदेवप्रदर्शयति—कर्मचेति । सर्वेषांकारणानांमु-
खानामित्यर्थः । कर्म कर्ममात्रं प्रयोजनं प्रयोजकं । साधकमित्यर्थः । अत्र अस्मिन्नुपपन्नकर्मणि । फलं भवति अधेयोपीतिशेषः ।
पापीयसांकर्मणाश्रेयःसुखं च फलंभवति । एतदेवविशदयति—निश्चयेत्येति । धर्मार्थं तत्कामधर्माभूतकर्मणो । दनरं अधर्माधर्मार्थं ।
तत्साधनोभूतकर्मणीइति यावत् । निश्चयेत्यस्यकलावेव । चतुर्विधकर्मोपपिप्रियन्करायेत्येवत्यर्थः । किन्तु कदाचिदधर्माधर्मयोःप्राप्त्यवा-
यिकंप्रत्यवायकारणकंदुःखं फलं सुखं च । प्राप्यनइतिप्राप्तिः । कर्मणिक्त्वात् । प्राप्यंभवतीत्यर्थः । एतेनधर्माधर्मयोःसुखदुःखोभयफलत्व-
मुक्तं । धर्मार्थेयोरव्यवस्थितफलत्वमुक्तत्वाकामस्याप्याह—एहलोकिकेति । इहलोकपरलोकोपयोगिकमधर्माधर्मरूपेणिव्यते तत्फलं
चानुभूयते । तथाकाममास्थितोपि यथेच्छाचारोपि । कल्याणि शुभानि । कर्माणि कर्मफलानि । लभते । एवंचविहितमेवशुभ-
दंनिषिद्धमशुभमितिनियमोनेतिभावः । एतत्पक्षानुसारेणैवसीताहरणंरावणेनकृतमस्माभिश्चानुमतमित्याह—तत्रेति । तथास-
तीदंकार्यंसीताहरणरूपंराज्ञाहृदिनिश्चितमस्माभिरनुमतंच । किंचशत्रुविषयेरावणेनयत्साहसंकृतं तत्किमिव नकिमपीत्यर्थः । अत्र
साहसविषये । अपनीयतां पृथक्त्वप्रदर्शयतां । अत्रपक्षरावणेनाविचार्यकृतंकिमपिदर्शयितुंशक्यमित्यर्थइतिपक्षश्लोकीव्याख्यानं
तत्र । धर्मादुःखस्याधर्मानुसुखस्यसर्वासंमतत्वात् । यदप्युक्त्यागादौ नान्तरीयकंदुःखमिति तत्रतत्स्यधर्मस्यफलं । किन्तु प्राकृतकर्मा-
न्तरस्यैव । एवमधर्मविषयेपि । अनयारीत्यासर्वपलालप्रायतयादूष्यतांमतिमद्भिरिखलम् ॥ १० ॥ अनभिज्ञायशास्त्रार्थमित्यादिना
दुर्मन्त्रिणस्याज्याइतियदुक्तंत्परिहरति—तत्रेति । धर्मार्थकामानामेकापुण्येखलेननुसुखवन्नेननिश्चितराज्ञिकेनापिकामार्थावर्माप्रय-
ज्ञोष्ठेयइति । इदं कार्यं सीताहरणादिककामार्थरूपमितिराज्ञाहृदिकृमं कर्तव्यत्वेनमनःपूर्वकंकृमंनिश्चितं । मन्त्रिणामस्माकंचमतं ।
अतोराजनीयवुराजेष्पविनाचातुरी । साहसंकृतमित्युक्तंदोषंदूरीकरोति—शत्राविति । शत्रौ शत्रुविषये । यत्साहसं हि कर्तव्यत्वे-
नप्रसिद्धं । अत्र एतदवस्थायान्किमिवापनीयते अनर्थीक्रियते । तस्यशत्रुत्वात्तत्रसाहसंसंभावितोष्ठेयत्वमेवेति नकोप्यनयोनेनानु-
ष्ठितइतिभावः । यत् “ नागोजिभटेन यत्तुतीर्थेनोक्तमितिपक्षश्लोकीव्याख्यानमनूय तत्र धर्मादुःखस्याधर्मानुसुखस्यसर्वासंमतत्वात् ।
यदप्युक्त्यागादौनान्तरीयकंदुःखमिति तत्रतत्स्यधर्मस्यफलं । किन्तुप्राकृतकर्मान्तरस्यैव । एवमधर्मविषये । अनयारीत्यासर्वपलाल-
प्रायतयादूष्यतांमतिमद्भिरिखलमिलालपितं तत्तत्तात्पर्याप्यालोचनयेतिज्ञेयं । तथाहि । अधर्मानुसुखस्य धर्मादुःखस्यसर्वासंमत-
त्वादित्याद्योनानवयः । तेननुसुखंवादुःखंवापारत्रिकं तत्रापिसुख्यंमौक्तसदस्नुक्तिगंविवाक्षितं । किन्तुभयमप्येहिकं पुनरावृत्तिलोक-
गंच । धर्मस्यदुःखहेतुत्वं यथार्थवचनंधर्मइति ज्ञानद्विनिर्लीनज्ञानचोरबोधनेनमहानर्थेहिहोनुभूतइति ज्ञातस्थितिचोरावचनदीपा-
दितैलपानादिलोकमूषकाद्यनुष्ठिताधर्मस्यपुरुषार्थप्रापकेत्येवमादिरर्थोबहुपुराणादिदृष्टइतिस्वव्यतिरिक्तनैकमात्रसंमतमिदंप्रमेयमिति
कसर्वासंमतिः । एवमसामंलेचस्तिककामुकादयोनामशास्त्रदुष्टाहनाधिकारिणोनमन्तीलभ्युपगतव्यस्यात् । यागादौ
नान्तरीयकंदुःखमिति तत्रतत्स्यधर्मस्यफलंकिन्तुप्राकृतकर्मान्तरस्यैवेत्यादिकं भगवद्भक्तिरहितकृतकतुविषयता । “ धर्मोभव-
त्यधर्मोपियोनभक्तःकृतोहरे । पापंभवतिधर्मोपिकृतोभक्तस्तवाच्युत ” इत्यादिमानमनुमूल्यतीर्थञ्चिवानितितुच्छीकृतंवेदितव्य-

॥ १० ॥ ति० प्राहतः उक्तः ॥ ११ ॥

[पा०] १ इ. झ. ट. यत्तत्किमिवा. २ इ. झ. ट. प्राहतस्त्वया.

येन पूर्वं जनस्थाने बहवोतिवला हताः ॥ राक्षसा राघवं तं त्वं कथमेको जयिष्यसि ॥ १२ ॥
 ये पुरा निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजसः ॥ राक्षसांस्तान्पुरे सर्वान्भीतानद्यापि पश्यसि ॥ १३ ॥
 तं सिंहमिव संक्रुद्धं रामं दशरथात्मजम् ॥ सर्पं सुप्तमिवावुध्य प्रबोधयितुमिच्छसि ॥ १४ ॥
 ज्वलन्तं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरामदम् ॥ कस्तं मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति ॥ १५ ॥
 संशयस्यमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिममासने ॥ एकस्य गमनं तत्र न हि मे रोचते भृशम् ॥ १६ ॥
 हीनार्थः सुप्तमृद्धार्यं को रिपुं प्राकृतं यथा ॥ निश्चित्य जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥
 यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम ॥ कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेन्द्रविवस्वतोः ॥ १८ ॥
 एवमुक्त्वा तु संरब्धः कुंभकर्णं महोदरः ॥ उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥
 लब्ध्वा पुनस्त्वं वैदेहीं किमर्थं संप्रजल्पसि ॥ यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति ॥ २० ॥
 दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः ॥ रुचिरश्चेत्स्वया बुद्ध्या राक्षसेश्वर तं शृणु ॥ २१ ॥
 अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुंभकर्णो वितर्दनः ॥ पञ्च रामवधायैते निर्यान्तीत्यवधोपय ॥ २२ ॥
 ततो गत्वा वयं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः ॥ जेष्यामो यदि ते शत्रून्प्रोपायैः कृत्यमस्ति नः ॥ २३ ॥
 अथ जीवति नः शत्रुर्वयं च कृतसंयुगाः ॥ ततस्तदभिपत्स्यामो मनसा यत्समीक्षितम् ॥ २४ ॥
 वयं युद्धादिहेष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः ॥ विदार्य स्वतनुं बाणैः रामनामाङ्कितैः शितैः ॥ २५ ॥

यो हेतुः बलपराक्रमरूपः । त्वयाप्रकृतः प्रस्तावितः । तत्रापीत्यपिशब्देन पूर्वं निराकृतः पक्षः समुच्चीयते यदनुपपन्नं अयुक्तं । असाधु अहितं च । तद्वक्ष्यामि ॥ ११ ॥ अनुपपत्तिमुपपादयति—येनेति ॥ १२ ॥ असाधुत्वं दर्शयति—ये पुरेति ॥ तान् तज्जातीयानित्यर्थः ॥ १३ ॥ संक्रुद्धं सिंहमिव संक्रुद्धसिंहसदृशं तमवुध्य अवुध्वा । सुप्तं सर्पमिव प्रबोधयितुमिच्छसीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ असह्यं सोढुमशक्यं । अपरिहार्यपराक्रममित्यर्थः । आसादयितुं आसादितुं ॥ १५ ॥ यत्र शत्रोः प्रतिममासने प्रतिमुखस्थितौ इदं सर्वं बलं संशयस्थं भवति । तत्र एकस्य तव गमनं न रोचते ॥ १६ ॥ हीनार्थः हीयमानबलः । कः पुमान् जीवितत्यागे विषये । निश्चित्य निश्चयं कृत्वा । समृद्धार्यं वर्धमानबलं रिपुं प्राकृतं यथा क्षुद्रपुरुषमिव । वशच्छतात्यन्वयः जीवितत्याग निश्चयोस्ति चेत्तं प्रति युद्धाय याहीत्यर्थः ॥ १७ ॥ यस्य मनुष्येषु

सदृशो नास्ति । किंतु देवयोः इन्द्रविवस्वतोः इन्द्रसूर्ययोस्तुल्येन तेन रामेणेति शेषः । योद्धुं कथमाशंससे । वक्तुमेव न शक्यं किमुत कर्तुमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ लब्ध्वादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ संप्रजल्पसि बहुविधं भाषसे । अद्येति शेषः । यदीच्छसि । वक्ष्यमाणोपायमिति शेषः । तदा तदैव । मे मया । उपस्थानं स्वयमेव समीपागमनं । रुचिरः प्रियः । स्वया बुद्ध्या शृणु । नतु परबुद्धिमनुसरेत्यर्थः ॥ २०—२२ ॥ उपायैः सीताहरणोपायैः । कृत्यं साध्यं । नास्ति । सिद्धे साधनायोगादिति भावः ॥ २३ ॥ अथ जीवति यदि जीवतीत्यर्थः । ततः तदा । समीक्षितं आलोचितं । यन् तत्तु अभिपत्स्यामः । करिष्याम इति यावत् ॥ २४ ॥ तत्किमित्यत्राह—वयमित्यादि ॥ वयं बाणैः स्वतनुं विदार्य रामेण विदारितां कारयित्वा । रुधिरेण समुक्षिताः रामनामाङ्कितैः शरैः सह युद्धादिहेष्याम इति योजना ।

स० इन्द्रविवस्वतोः एकदेहमाश्रितयोरित्यभूतोपमेयं । अन्यथेन्द्रादीनामेतदादिपराभवस्य बहुवारमनुभवान्ननिदर्शनाहंतेति बोध्यं ॥ १८ ॥ शि० शरैः विषातकैः ॥ स० वयं युद्धात्स्वतनुं बाणैः स्वयमेव विदार्य रामनामाङ्कितैः शरैः रुधिरेण समुक्षिता इव इहेष्यामः ॥ बाणैः शरैरिति पुनरुक्तिरुक्त्यमनालोचयतातीर्थेनेवनागोजिभेदेनापि रामनामाङ्कितशरताडितानां महोदरादीनां जीवतां

[पा०] १ ड. झ. ट. बलास्तदा । राक्षसाराधवंध्वस्ताः. २ च. झ. ज. ट. पूर्वं. ३ ड. झ. ज. ट. सुप्तमहोबुध्वा. ४ ख. ड. झ. ट. निश्चितं. ५ क. ख. च. छ. त्रिलोकेषु. ६ क. ड. झ. ट. संरब्धं. ७ ग. ड. छ. झ. ज. ट. पुरस्ताद्वैदेहीं. ख. ज. पुनस्ताद्वैदेहीं. ८ ड. झ. ट. किमर्थं त्वं विलंबसे. च. छ. ज. किमर्थं परितप्यसे. ग. घ. किमर्थं त्वंप्रजल्पसि. ९ ड. च. झ. ज. ट. राक्षसेन्द्रततः शृणु. १० क. ग.—ट. ततस्समभि. ११ क. ख. ग. ड.—ट. शरैः.

भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः ॥ तव पादौ ग्रहीष्यामस्त्वं नः कामं प्रपूरय ॥ २६ ॥
 ततोऽवधोषय पुरे गजस्कन्धेन पार्थिव ॥ हतो रामः सह भ्रात्रा समन्य इति सर्वतः ॥ २७ ॥
 प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वमरिंदम ॥ भोगांश्च परिचारांश्च कामांश्च वसु दापय ॥ २८ ॥
 ततो माल्यानि वामांसि वीणाणामनुलेपनम् ॥ पेयं च बहु योधेभ्यः स्वयं च मुदितः पिव ॥ २९ ॥
 ततोऽस्मिन्बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते ॥ भक्षितः समुद्ररामो राक्षसैरिति विश्रुते ॥ ३० ॥
 प्रविश्याश्चास्य चापि त्वं सीतां रहसि सान्त्वय ॥ धनधान्यैश्च कामैश्च गन्धैर्नां प्रलोभय ॥ ३१ ॥
 अनयोपधया राजन्भयशोकानुबन्धया ॥ अकामा त्वद्वशं सीता नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३२ ॥
 रञ्जनीयं हि भर्तारं विनष्टमवगम्य सा ॥ नैराश्यात्स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपन्स्यते ॥ ३३ ॥
 सा पुरा सुखसंवृद्धा सुस्वार्हा दुःखकश्चिता ॥ त्वय्यधीनं सुखं ज्ञात्वा सर्वथोपगमिष्यति ॥ ३४ ॥

एतन्मुनीनां मम दर्शनेन रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः ॥

इहैव ते मेन्स्यति मोत्सुको भूर्महानयुद्धेन सुखस्य लाभः ॥ ३५ ॥

अदृष्टमन्यो ह्यनवाप्तसंशयो ग्मिन्मयुद्धेन जयर्त्ताराधिपः ॥

यशश्च पुण्यं च महन्महीपते श्रियं च कीर्तिं च चिरं ममश्रुते ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

इदं च रामयुद्धं कृतमिति सीतासमाश्रमाय ॥ २५ ॥
 ततः आगमनानन्तरं । रामो लक्ष्मणश्च रिपुः निः-
 शेषं भक्षित इति तव पादौ ग्रहीष्यामः । त्वं संतो-
 पातिशयव्यञ्जनार्थं नः कामं प्रपूरय । अभीष्टं पारि-
 तोषिकं देहीत्यर्थः ॥ २६ ॥ गजस्कन्धेन गजस्कन्ध-
 गतपुरुषेण ॥ २७ ॥ नामेत्यल्लोके । परिवारान्
 दासदासीः गजश्वादीन्परिच्छदान्वा । “ स्याज्ज-
 ङ्गमे परीवारः ” इत्यमरः । कामान् काम्यमानान-
 भीष्टान् । वसु सुवर्ण ॥ २८—२९ ॥ तत इत्यादि-
 श्लोकद्वयं ॥ कौलीने लोकवादे । “ स्यात्कौलीनं
 लोकवादे ” इत्यमरः । कौलीनमेव विशदयति—भ-
 क्षित इति । प्रविश्य । समीपं गत्येत्यर्थः । आश्वास्य
 रामात्ययजं शोकं निवार्य । सान्त्वय मयि प्रीतिं

कुर्वन्त्येवं सान्त्वयार्थं कथयेत्यर्थः । धनैः सुवर्णैः
 ॥ ३०—३१ ॥ उपधया कपटोपायेन । भयशोका-
 नुबन्धया संपादितसीताभयशोकेनेत्यर्थः । अकामा
 पूर्वं त्वदनभिलाषिणी ॥ ३२ ॥ स्त्रीलघुत्वात् स्त्रीचा-
 पलान् ॥ ३३ ॥ त्वय्यधीनं त्वयि विषये अधीनं पर-
 तन्त्रं । उपगमिष्यति । त्वामिति शेषः ॥ ३४ ॥
 उक्तमर्थं निगमयति—एतदिति ॥ एतन् मम दर्श-
 नेन बुद्ध्या । मुनीनां निर्णीतं । रामं दृष्ट्वा स्थितस्य
 तव अनर्थो भवेत् । मोत्सुको भूः सा रणोत्सुको भूः ।
 अयुद्धेन युद्धव्यतिरिक्तासनबलेन । प्रसज्यप्रतिपे-
 धेपि समासस्येष्टत्वात्साधुः ॥ ३५ ॥ तदेवायुद्धं
 स्तौति—अदृष्टेति ॥ अदृष्टसैन्यः अदृष्टशत्रुसैन्यः ।
 अतएवानवाप्तसंशयः अप्राप्तप्राणसंदेहः । अयुद्धेन

प्रत्यावृत्तौ स्वसंपादितपुण्यमेव निमित्तमित्यभिप्रेतं । “ रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः ” इति मगोपान्यश्लोकीयानर्थोपधयति स्वव्याख्यानपूर्वा-
 त्तराविमर्शमूलं चेति मतिमद्भिः संतोष्यं ॥ २५ ॥ ति० बहुदेयं देहीति शेषः । मुदितः पिव मुदितश्च पिव नैरेयमिति शेषः ॥ २९ ॥
 ती० अनयोपधया अनेन कपटोपायेन । भयशोकानुबन्धया संपादितभयशोकयेत्यर्थः । अनयोपधयेत्यादिश्लोकत्रयस्वत्वात्तत्त्वार्थं
 महोदरवाणी प्रकारान्तरेण निस्सरति—अनयेति । नष्टनाथा गमिष्यतीत्यत्र नष्ट न अथ आगमिष्यतीति च छेदः । अधेत्येत्यर्थः ।
 हेनष्ट रावण । अकामा विष्णुकामासीत् । अनयोपधयापि स्वद्वशं नागमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सं० अयुद्धेन विनायुद्धं । एतेन
 सीतालाभानन्तरं कृतकार्यः शरणं व्रजेति मूच्यत इति श्रियं ॥ ३५ ॥ इति चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ड. झ. अ. ट. देयं च बहु. ग. देयं च बहुधातेभ्यः. २ ड.—ट. भूयशोकात्. ३ च. छ. झ. ट. रमणीयं हि.
 ४ ग. ड. च. ज.—ट. अनष्टसैन्यो. ५ ड. च. झ. ट. रिपुं त्वयुद्धेन जयप्रतापिप. ६ छ. ज. ज. नराधिप. ७ क. ख. च.
 छ. अ. सौम्यं च महान्महीपतिः. ८ ख. च. छ. अ. श्रियं समुद्रां च. ८ ग. सुखं.

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

कुम्भकर्णेन महोदरभर्त्सनपूर्वकरावणंप्रतिरामवधप्रतिज्ञानेन रणायनिर्याणोक्तिः ॥ १ ॥ रावणेन कुम्भकर्णस्यनानाभरणै-
रलङ्कारपूर्वकं रणायत्रेपणम् ॥ २ ॥ कुम्भकर्णेन स्वप्रस्थानसमयप्रादुर्भूतदुर्निमित्तालक्षीकारेणेव रणायनिर्याणम् ॥ ३ ॥

सै तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुम्भकर्णो महोदरम् ॥ अत्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं आतरं रावणं ततः ॥ १ ॥
सोहं तव भयं धोरं वधात्तस्य दुरात्मनः ॥ रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरो हि सुखी भव ॥ २ ॥
गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः ॥ पश्य संपाद्यमानं तु गर्जितं युधि कर्मणा ॥ ३ ॥
न मर्षयति चात्मानं संभावयति नात्मना ॥ अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम् ॥ ४ ॥
विह्वलानामबुद्धीनां रौद्रा पण्डितमानिनाम् ॥ शृण्वता सादितमिदं त्वद्विधानां महोदर ॥ ५ ॥
युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः ॥ राजानमनुगच्छद्भिः कृत्यमेतद्वि सादितम् ॥ ६ ॥
राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हतम् ॥ राजानमिममासाद्य सुहृच्चिह्नममित्रकम् ॥ ७ ॥
एष निर्याम्पहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जये ॥ दुर्नयं भवतामद्य समीकर्तुमिहाहवे ॥ ८ ॥

जयन् युद्धव्यतिरिक्तोपायेन जयन्नित्यर्थः । महत् पुण्यं पुण्यफलं सुखं । श्रियं श्रीमत्प्रियालाभेन जनितां संपदं । कीर्तिं प्रसादं । विस्तारं वा । “कीर्तिः प्रसादे यशसि कर्दमे विस्तृतावपि” इति रत्नमाला । महीपते इति संबोधनं । सीतानुरागाभावेन नैराश्याद्रामः स्वयं विनश्यतीति महोदरहृदयम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथ युद्धाय कुम्भकर्णनिर्याणं पञ्चषष्टितमे—स तथोक्तस्त्वित्यादि ॥ निर्भर्त्स्य गर्जन्तीत्यादिवक्ष्यमाण-
प्रकारेणेति शेषः ॥ १ ॥ प्रमार्जामि । निर्वर्तयिष्या-
मीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ २ ॥
वृथा कर्मणा विना । मया तु कर्मणा संपाद्यमानं
गर्जितं पश्य । गर्जितानुसारेण कर्म करोमीत्यर्थः
॥ ३ ॥ शूराः परकृतामवमानोक्तिः । न मर्षयति न
मर्षयन्ति न सहन्ते । आत्मना स्वयं । आत्मानं न
संभावयति न संभावयन्ति न बहुमन्यन्ते । उभयत्रापि

व्यत्ययेनैकवचनं । किंतु अदर्शयित्वा अप्रकाश्य ।
आत्मपौरुषमनुक्त्वेत्यर्थः । दुष्करमपि कर्म कुर्वन्ति
॥ ४ ॥ विह्वलानामिति । अत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।
सादितमिति भावे निष्ठा । विह्वलेभ्यः कातरेभ्यः ।
अबुद्धिभ्यः पण्डितमानिभ्यः त्वद्विधेभ्यः । शृण्वता
राज्ञा । इदमीदृशं । सादितं प्राप्तंभवति ॥ ५ ॥ इदं-
शब्दनिर्दिष्टं दर्शयति—युद्ध इति ॥ युद्धे कापुरुषैः
युद्धभीरुभिरित्यर्थः । राजानमनुगच्छद्भिः राजेच्छा-
नुसारिभिरित्यर्थः । एतत् प्रकृतयुद्धपर्यवसायि सीता-
हरणकृत्यं । सादितं संपादितं ॥ ६ ॥ राजशेषेति ।
अत्राप्यनुगच्छद्भिः भवद्भिरित्यनुषजनीयं । सुहृच्चिह्नं
सुहृद्व्यपदेश्यं । अमित्रकं भवताममित्रभूतं । इमं
राजानमासाद्य अनुगच्छद्भिः भवद्भिः लङ्का राजशेषा
कृता । अकार्यप्रवृत्तो राजा यैनं निवार्यते स तेषाम-
मित्र इत्यभिप्रायेण अमित्रकमित्युक्तं ॥ ७ ॥ दुर्नयं
समीकर्तुं शत्रुनिर्जये । तद्विनाश इत्यर्थः । उद्यतः
उद्युक्तः सन् । युद्धं युद्धभूमिं प्रति । एष निर्यामि ।

ती० सोहमित्यस्यवास्तवार्थस्तु दुरात्मनः दुष्टेष्वप्यात्माबुद्धिः असुप्रहर्षपायस्यरामस्याहं रामदासोहंयद्यपि । तथापि तस्यप्रसि-
द्धस्य ग्रहस्तुखराक्षससमूहस्येत्यर्थः । वधात्तव धोरंभयमुपस्थितमितिशेषः । तत्प्रमार्जामि अपनयामि । सर्वं निर्वैरःसन् सुखीभवे-
तिसंबन्धः ॥ २ ॥ ति० आत्मनाआत्मानंसंभावयितुं श्लाघयितुंनमर्षयन्ति नसहन्ते । नेच्छन्तीति यावत् ॥ ४ ॥ ति० अश्वत्थरू-
पवैष्णव्यादिगुणानां लब्धवः युद्धनिवृत्तिपरं रोचते नतुवीराणामित्यर्थः । शृण्वतांसादितमिदंत्वद्विधानामितिपाठे विह्वलत्वाद्विगु-

[पा०] १ ख. ग. एवमुक्तस्तु. २ ख. च. ज. ग. निर्वैरस्त्वं. ३ झ. ख. ट. संभावयितुमात्मना. ४ क. शूरस्तुक्रूरते
हरं. ५ क. ख. घ.—ट. राज्ञां. ६ ख. ड. च. झ. ग. ट. रोचतेत्वद्भोनित्यं कथ्यमानंमहोदर. ७ ड. झ. ट. सर्वं
कृत्यंविनाशितं. क.—घ. कृत्यमेतद्विधासितं. च. ग. कृत्यमेतद्विनाशितं. ८ क. ख. ज.—ट. कर्तुमहाहवे.

एवमुक्तवतो वाक्यं कुम्भकर्णस्य धीमतः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं प्रहमन्नाक्षसाधिपः ॥ ९ ॥
 महोदरोयं रामान्तु परिव्रस्तो न संशयः ॥ न हि रोचयते तान युद्धं युद्धविशारद ॥ १० ॥
 कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च ॥ गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुम्भकर्ण जयाय च ॥ ११ ॥
 तस्मात्तु भयनाशार्थं भवान्संबोधितो मया ॥ अयं हि कालः सुहृदां राक्षसानामरिदम् ॥ १२ ॥
 तद्गच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवान्तकः ॥ वानरान्राजपुत्रौ च भक्ष्यादित्यतेजसौ ॥ १३ ॥
 ममालोक्य तु ते रूपं विद्वद्विष्यन्ति वानराः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदये प्रस्फुटिष्यतः ॥ १४ ॥
 एवमुक्त्वा महाराजः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मेने राक्षसपुङ्गवः ॥ १५ ॥
 कुम्भकर्णबलाभिज्ञो जानन्तस्य पराक्रमम् ॥ बभूव मुदितो राजा शशाङ्क इव निर्मलः ॥ १६ ॥
 इत्येवमुक्तः संहृष्टो निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कुम्भकर्णः समुद्यतः ॥ आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनिर्वहणम् ॥ १८ ॥
 सर्वकालायसं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ इन्द्राशनिसमं भीमं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ १९ ॥
 देवदानवगन्धर्वयक्षकिन्नरमुदनम् ॥ रक्तमाल्यं महाधाम स्वतश्चोद्गतपावकम् ॥ २० ॥
 आदाय निशितं शूलं शत्रुशोणितरञ्जितम् ॥ कुम्भकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठन्निह बलं भम ॥ अद्य तान्शुभितान्कुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् ॥
 कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ वानरा हि महान्मानः शीघ्राः सुव्यवमायिनः ॥ २३ ॥
 एकाकिनं प्रमत्तं वा नयेयुर्दशनैः क्षयम् ॥ तस्मान्परमदुर्धरैः सैन्यैः परिवृतो व्रज ॥
 रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निषृढय ॥ २४ ॥

अथासनात्समुत्पत्य स्रजं मणिकृतान्तराम् ॥ आवबन्ध महातेजाः कुम्भकर्णस्य रावणः ॥ २५ ॥
 अङ्गदान्यङ्गुलीवेष्टान्वराण्याभरणानि च ॥ हारं च शशिसंकाशमावबन्ध महात्मनः ॥ २६ ॥
 दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्यदामानि रावणः ॥ श्रोत्रे चासंजयामास श्रीमती चास्य कुण्डले ॥ २७ ॥

अथैव निर्यास्यामीत्यर्थः ॥ ८-११ ॥ तस्मान् भवतो कौर्यात्स्वत एवोत्पन्नाप्रिकर्ण ॥ २०-२२ ॥ महा-
 निःसमत्वान् । संबोधितः प्रबोधितः । अयं हि कालः । शीघ्राः वेगवन्तः । सुव्यवसा-
 यिनः दृढनिश्चयाः ॥ १२-१४ ॥ पुनर्जातमिव मेने । स्रजं काञ्चन-
 मालां । कुम्भकर्णस्य आवबन्ध कुम्भकर्णं आवबन्धे-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ अङ्गुलीवेष्टान् अङ्गुलीयकानि ॥ २६ ॥
 आसञ्जयामास । व्यवन्धेत्यर्थः । अत्र केयूरादीनाम-
 प्युपलक्षणं । काञ्चनाङ्गदकेयूरैरत्यनुवादान् ॥ २७ ॥

णानां तद्विधानां वचः शृण्वतां इदं सादितं ईदृशं दुःखं प्राप्तं भवतीत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ५ ॥ ती० समालोक्येत्यस्य वास्तवार्थस्तु ते रूपं स-
 मालोक्य रामलक्ष्मणयोः संबन्धिनो वानराः विद्वद्विष्यन्ति । प्रस्फुटिष्यतः शब्दावृष्ट्या विविदिशेपः । अतो हृदये युद्धगमनाय मतिं कु-
 र्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ स० मणयः कृताः अन्तरेयस्याः सा तां । वज्रं मालां ॥ २५ ॥ स० मान्यदामानि पुष्पमालाः । “माल्यं

[पा०] १ ख. ड.—ट. शयानः शत्रुनाशार्थं. २ झ. संगच्छ. क. ख. घ. ङ. च. ट. त्वंगच्छ. ३ क. ख. ड. च. झ. ट. महातेजाः. ४ ड. झ. ट. श्रुत्वा योद्धुमुद्यत्त्वानन्दा. ५ क. ग.—झ. निर्वहणः. ६ ड. झ. ट. सर्वकालायसं. ७ ड. च. छ. झ. ट. इन्द्राशनिसमप्रत्ययं. ८ क. च. छ. महत्. ९ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. तान्शुभितः. १० ड. झ. ट. शूराः. ११ ख. च. छ. घ. रक्षस्वरभ्रमापत्तं. १२ ग. ङ. च. झ. ट. गात्रेषु मन्त्रायामासोऽत्र योऽवास्व. ख. छ. अङ्गेष्वामासञ्जयामास.

काञ्चनाङ्गदकेयूरनिष्काभरणभूषितः ॥ कुम्भकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्निरिवावभौ ॥ २८ ॥

श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन व्यराजत ॥ अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥ २९ ॥

स काञ्चनं भारसहं निवातं विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा ॥

आवध्यमानः कवचं रराज संध्याभ्रसंघीत इवादिराजः ॥ ३० ॥

सर्वाभरणसर्वाङ्गः शूलपाणिः स राक्षसः ॥ त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवावभौ ॥ ३१ ॥

भ्रातरं संपरिष्वज्य कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ प्रणम्य शिरसा तस्मै संप्रतस्थे महाबलः ॥ ३२ ॥

निष्पतन्तं महाकायं महानादं महाबलम् ॥ तमाशीर्भिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः ॥ ३३ ॥

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ तं गजैश्च तुरङ्गैश्च खन्दनैश्चाम्बुदस्वनैः ॥ ३४ ॥

अनुजग्मुर्महात्मानं रथिनो रथिनां वरम् ॥ ३५ ॥

सर्पैरुष्टैः खरैरश्वैः सिंहद्विपमृगद्विजैः ॥ अनुजग्मुश्च तं घोरं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३६ ॥

स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो धृतातपत्रः शितशूलपाणिः ॥

मदोत्कटः शोणितगन्धमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३७ ॥

पदातयश्च बृहवो महानादा महाबलाः ॥ अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३८ ॥

रक्ताक्षाः सुमहाकाया नीलाञ्जनचयोपमाः ॥ शूलानुद्यम्य खड्गांश्च निशितांश्च परश्वधान् ॥ ३९ ॥

बहुव्यामांश्च परिधान्गदाश्च मुसलानि च ॥ तालस्कन्धांश्च विपुलान्क्षेपणीयान्दुरासदान् ॥ ४० ॥

अथान्यद्वपुरादाय दारुणं रोमैर्हर्षणम् ॥ निष्पपात महातेजाः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ४१ ॥

धनुःशतपरीणाहः स षट्छतसमुच्छ्रितः ॥ रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसन्निभः ॥ ४२ ॥

संनिपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान् ॥ कुम्भकर्णो महावक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥

अथ वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः ॥ निर्दहिष्यामि संक्रुद्धः शैलभानिव पावकः ॥ ४४ ॥

नापराध्यन्ति मे कामं वानरा वनचारिणः ॥ जातिरसद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४५ ॥

पुरोधस्य मूलं तु राघवः सहलक्ष्मणः ॥ हते तस्मिन्हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ॥ ४६ ॥

एवं तस्य भुवाणस्य कुम्भकर्णस्य राक्षसाः ॥ नादं चक्रुर्महाघोरं कम्पयन्त इवार्णवम् ॥ ४७ ॥

—२८ ॥ अमृतोत्पादने नद्ध इति निमित्तसप्तमी । भुजङ्गेन वासुकिना ॥ २९ ॥ भारसहं आयुधादिभिः प्रहारेष्वशिशिलमित्यर्थः । दृढमिति वाऽर्थः । यद्वा उपनीतायां तुलायां स्थाप्यमानान्वहून्भारान् सहत इति भारसहः । अनेकभारपरिमाण इत्यर्थः । निवातं वातप्रवेशनिवारकं । निरन्तरमिति यावन् । आस-भासा कवचकान्त्या । यद्वा निवातं शस्त्राभेद्यं । “नि-वातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्” इत्यमरः । आवध्यमानः आवधन् । आर्षविकरणव्यत्ययेन श्य-न्प्रत्ययः ॥ ३० ॥ सर्वाभरणसर्वाङ्गः सर्वाभरणयुक्तस-र्वाङ्गः । त्रिविक्रमकृतोत्साहः त्रिपु विक्रमेपु पदन्यासेपु

कृतोत्साहः ॥ ३१—३५ ॥ सर्पैरिति । सर्पादीनां महाश-रीराणां वाहनत्वं संभवतीति बोध्यं । द्विपाः गजाः । द्विजाः हंसादयः ॥ ३६ ॥ मदोत्कटः स्वाभाविकमदेन मत्तः । “मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः” इत्यमरः ॥ ३७—३९ ॥ बहुव्यामान् अनेकव्यामप्रमाणान् । “व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरं” इत्यमरः । ताल-स्कन्धान् तालकाण्डान् ॥ ४०—४१ ॥ धनुःशतपरीणाहः धनुःशतविशालः । षट्छतसमुच्छ्रितः षट्छतधनुरु-च्छ्रायः । संनिपत्य स्वानुगमनायोद्युक्तानां राक्षसानां समीपं गत्वैत्यर्थः ॥ ४२—४४ ॥ सा जातिः वानर-जातिः । अस्मद्विधानां क्रीडापराणां ॥ ४५—४७ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. भिन्दिपालांश्चपरिधान्. २ घ. विपुलान्प्रासान्. ३ क. ख. ग. ड. च. झ. ज. ट. घोरदर्शनं. ४ ड. च. छ. ज. महायूथानि. ख. नानायूथानि. ५ ड. झ. ट. पतङ्गानिव. ६ ख. च. छ. ज. वधिष्याम्यतोयुधि. ७ ग. महाघोराः. ख. च. ज. महायोधाः.

तस्य निष्पततस्तूर्णं कुम्भकर्णस्य धीमतः ॥ वभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समन्ततः ॥ ४८ ॥
 उल्काशनिघुता मेघा वभूवुर्गर्दभारूणाः ॥ समागरवना चैव वमुधा समकम्पत ॥ ४९ ॥
 घोररूपाः शिवा नेदुः सज्जालकवल्लेमुखैः ॥ मण्डलान्यपसन्व्यानि ववन्धुश्च विहङ्गमाः ॥ ५० ॥
 निष्पपात च मालेव गृध्रोस्य पथि गच्छतः ॥ ग्रास्फुरन्मयनं चास्य मव्यो ब्राह्मश्च कम्पते ॥ ५१ ॥
 निष्पपात तदा चोल्का ज्वलन्ती भीमनिम्बना ॥ आदित्यो निष्प्रभश्चामीन प्रवाति मुखोऽनिलः ॥ ५२ ॥
 अचिन्तयन्महोत्पातानुत्थितान्नोमहर्षणान् ॥ निर्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्तवलचोदितः ॥ ५३ ॥
 स लङ्घयित्वा प्राकारं पञ्चां पर्वतसन्निभः ॥ ददर्शाभ्रघनप्रख्यं वानरानीकमद्भुतम् ॥ ५४ ॥
 ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् ॥ वायुनुवा इव घना ययुः सर्वा दिशस्तदा ॥ ५५ ॥
 तद्धानरानीकमतिप्रचण्डं दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम् ॥
 स कुम्भकर्णः समवेक्ष्य हर्षाननाद भूयो घनवद्वनाभः ॥ ५६ ॥
 ते तस्य घोरं निनदं निशम्य यथा निनादं दिवि वारिदस्य ॥
 पेतुर्धरण्यां बहवः प्रवृज्जा निकृन्तमूला इव मालवृक्षाः ॥ ५७ ॥
 विपुलपरिधवान्म कुम्भकर्णो रिपुनिधनाय विनिस्मृतो महान्मा ॥
 कपिगणभयमाददन्मुभीमं प्रभुरिव किङ्करदण्डवान्युगान्ते ॥ ५८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चपष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

पट्टपष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

लङ्काप्राकारोल्लङ्घनेनरणायाभ्यागच्छतःकुम्भकर्णस्य गिरिसदृशगुधुनरशरीरावलोकनमात्रेण नीलनलादिभिर्भवात्पलायनम् ॥ १ ॥ अङ्गदेन नानाप्रकारैःपरिसन्निवर्तितैः पुनःप्रत्यावर्तनेन तरुशिलादिपरिग्रहणेन कुम्भकर्णप्रत्यभिधानम् ॥ २ ॥

स लङ्घयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान् ॥ निर्ययौ नगरान्तूर्णं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १ ॥

घोररूपाणि अत्यन्तघोराणि ॥ ४८ ॥ गर्दभारूणाः संघातः ॥ ५४—५७ ॥ प्रभुः अन्तकः । किङ्करद-
 गर्दभवदव्यक्तरागाः । “अव्यक्तरागस्वरूपः” ण्डवान् किङ्करोमीत्यवस्थायी सचेतनो दण्डः तद्वान्
 इत्यमरः ॥ ४९—५० ॥ गच्छतोस्य उपरिप्रदेशे ॥ ५८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 गृध्रो मालेव निष्पपातत्यन्वयः । गृध्र इति जात्येक-
 वचनं । सव्यशब्दो लिङ्गव्यत्ययेन नयनशब्देनापि
 संबध्यते । कम्पते अकम्पत ॥ ५१ ॥ उल्का मेघनि-
 र्गतज्वालाविशेषः ॥ ५२—५३ ॥ अभ्रघनः अभ्र-
 मालाप्रसूनयोः ” इत्यभिधानात् ॥ २७ ॥ ति० विपुलपरिधवानिति । शूलवदिदमप्यस्यायुधं । किङ्करदण्डवान् किङ्कराः संहार-
 रपरिकराःकालदण्डाअस्यसन्ति तथा । युगान्तेप्रभुःकालामित्रद्रवविनिस्सृतः ॥ स० विपुलपरिधवान् विपुलपरिधवादीतिविपुल-
 परिधं शूलं तद्वान् । परिघोरोपः । “रोपेचपरिघोमतः” इति विश्वः । तद्वानिति वा । इदमप्यस्यायुधमितिनागोजिमहृत्वाकरणं
 तथा प्रभुविशेषणमितितीर्थव्याख्यानंचानुक्तानुवादत्वेन दण्डम्यनियतायुधस्यपृथग्प्रणालेःसंशयश्चकमदुपपद्ये । दण्डोस्यास्तीति
 दण्डवान् । करोदण्डवान्यस्येतिबहुव्रीहिः । प्रभुः संहारसमर्थोयमः । कि इति कपिगणभयंआदददिव मुभीमं द्रष्टृणामपिपथास-
 वतितथानिस्सृतइतिसंबन्धः । “किङ्कराः संहारपरिकराः कालदण्डाअस्यमन्तातिकिङ्करदण्डवान्” । “किङ्करोमीत्युपस्थितदण्डो-
 स्यास्तीति” तिक्रमानागोजिमहृत्तीर्थं विन्दुमन्दोर्हविचार्यव्याख्यावक्तारगविल्लम ॥ ५८ ॥ इतिपञ्चपष्ठितमःसर्गः ॥ ६५ ॥

अथ कुम्भकर्णयुद्धप्रवृत्तिः—स इत्यादि ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ख. च. ज. उल्काशनिमुघो. २ ज. वभूवुर्गर्दभारूणाः. ग. घ. च. छ. झ. विनेदुर्गर्दभा. ३ ख. च. छ. ज. घ. गृध्रोस्यशलाघ्रेपथि. घ. छ. झ. ट. गृध्रोस्यशलेवैपथि. ४ क. ग.—ट. ब्राह्मकम्पत. ५ छ. झ. सददर्शाभ्रघनप्रख्यं. ६ ख. च. छ. ज. तद्वृक्षानरश्रेष्ठाराक्षसं. ७ क. ग. घ. पर्वतोपमाः. ८ क. ख. च. छ. ज. विनिर्गतो. ९ घ. मादिशन्मुभीमः.

स ननाद् महानादं समुद्रमभिनादयन् ॥ जनयन्निव निर्घातान्विधमन्निव पर्वतान् ॥ २ ॥
 तमवध्यं मघवता यमेन वरुणेन वा ॥ प्रेक्ष्य भीमाक्षमायान्तं वानरा विप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥
 तांस्तु विप्रदुतान्दृष्ट्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् ॥ नलं नीलं गवाक्षं च कुमुदं च महाबलम् ॥ ४ ॥
 आत्मानमत्र विस्मृत्य वीर्याण्यभिजनानि च ॥ क गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥ ५ ॥
 साधु सौम्या निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं विभीषिका ॥ ६ ॥
 महतीमुत्थितामेनां राक्षसानां विभीषिकाम् ॥ विक्रमाद्विधमिष्यामो निवर्तध्वं पुवङ्गमाः ॥ ७ ॥
 कृच्छ्रेण तु समाश्वस्य संगम्य च ततस्ततः ॥ वृक्षान्द्रिहस्ता हरयः संप्रतस्थू रणाजिरम् ॥ ८ ॥
 ते निवृत्य तु संकुद्धाः कुम्भकर्णं वनौकसः ॥ निजघ्नुः परमकुद्धाः समदा इव कुञ्जराः ॥ ९ ॥
 प्रांशुभिर्गिरिशृङ्गैश्च शिलाभिश्च महाबलः ॥ पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कम्पते ॥ १० ॥
 तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते शतशः शिलाः ॥ पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले ॥ ११ ॥
 सोपि सैन्यानि संकुद्धो वानराणां महौजसाम् ॥ ममन्थ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थितः ॥ १२ ॥
 लोहिताद्रास्तु बहवः शेरते वानरर्षभाः ॥ निरस्ताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव द्रुमाः ॥ १३ ॥
 लङ्घयन्तः प्रधावन्तो वानरा नावलोकयन् ॥ १४ ॥
 केचित्समुद्रे पतिताः ^{१५} केचिद्गनमाश्रिताः ॥ बध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन बलीयसा ॥ १५ ॥
 सागरं येन ते तीर्णाः यथा तेन प्रदुद्रुवुः ॥ १६ ॥
 ते स्थलानि तथा निम्नं विषण्णवदना भयात् ॥ ऋक्षा वृक्षान्समारूढाः ^{१७} केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥ १७ ॥
 ममञ्जुरणैवे केचिद्गुहाः केचित्समाश्रिताः ॥ ^{१८} निषेदुः पुवगाः केचित्केचिन्नैवावतस्थिरे ॥ १८ ॥
 [केचिद्भूमौ निपतिताः केचित्सुप्ता मृता इव] ॥ तान्समीक्ष्याङ्गदो भग्नान्वानरानिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 अवतिष्ठत युध्यामो निवर्तध्वं पुवङ्गमाः ॥ भग्नानां वो न पश्यामि परिगम्य महीमिमाम् ॥
 स्थानं सर्वे निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ २० ॥

विधमन् दहन् ॥ २—४ ॥ अभिजनानि प्रशस्तकुलानि नावलोकयन् । पृष्ठदेशमित्यर्थः ॥ १४ ॥ केचित्ते
 ॥ ५ ॥ विभीषिका भयजनकः कृत्रिमपुरुषवेषः वानरा इति योजना ॥ १५ ॥ सागरमित्यर्थः ॥ ते
 ॥ ६—८ ॥ परमकुद्धा इति कुञ्जरविशेषणं ॥ ९ ॥ वानराः ॥ १६ ॥ स्थलानि अतिधावनयोग्यान्देशान्
 प्रांशुभिः उन्नतैः । महाबलः कुम्भकर्णः ॥ १०—
 ११ ॥ ममन्थ । द्वाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥ निरस्ताः उन्नतप्रदेशान्वा । आश्रिता इत्यन्वयः ॥ १७ ॥
 उत्क्षिप्ताः ॥ १३ ॥ लङ्घयन्त इत्यर्थः ॥ नावलोकयन् निषेदुः भूमौ पतिता इव तस्थुः ॥ १८—१९ ॥ परि-
 गम्य प्रदक्षिणीकृतेत्यर्थः । स्थानं न पश्यामीत्यन्वयः

स० विजयन् विजयमानः । जयतीतिजयन् । विशिष्टश्चासौजयंयेतिसतथेतिवा । ति० निर्घातान् अशनिघोषान् ॥ २ ॥
 स० हेसौम्याः कौर्यप्रदर्शनकालेपितदप्रकाशकाइतीर्थ्यासंबोधनं । प्राणान् किपरिरक्षथ स्वामिकाभिनाकरणेनजीवनंधिगिति
 भावः । इदंरक्षः अस्माभिःसहयुद्धंकर्तुंनालं नसमर्थं । महतीविभीषिका महद्विभीषणं । भावेणुल् ॥ ६ ॥ स० बहवःशिलाः
 “वोतोगुणवचनात्” इत्युकारान्तस्त्रीलिङ्गबहुशब्दः ॥ ११ ॥ स० इमांमहींपरिक्रम्यापिस्थितानां स्थानं निर्भयस्थलं । नप-

[पा०] १ ड. झ. ट. विजयन्निव. २ क. ग. घ. च. छ. ज. निर्घोषान्. ३ च. छ. ज. तान्वीरःप्रदुतान्दृष्ट्वा. क. ग.
 घ. ज. तांस्तुविप्रदुतान्दृष्ट्वा. ४ क. ग. घ. ड. झ. ट. राजपुत्रोऽङ्गदो. ५ क. कुमुदं गन्धमादनं. ६ ख. ड. च. झ. ट. आत्मन-
 स्तानि विस्मृत्य. ग. आत्मानमयविस्मृत्य. ७ ड. झ. ट. वृक्षान्द्रिहस्ताहरयः. ८ क.—ड. झ. ट. संप्रतस्थूरणाजिरे. च. छ.
 युद्धार्थं संप्रतस्थिरे. ९ ख. ग. ड.—ट. संख्याः. १० च. छ. ज. बुध्यते. ११ छ. अ. स्य. १२ झ. बहवः. १३ ग. केचित्सुप्ता
 मृता इव. १४ क. ख. वृक्षानुमारूढाः. १५ च. छ. ज. गोपुच्छास्त्राश्रितागुहाः. १६ क. ख. घ. निषेतुःकेचिदवटेकेचित्.
 १७ झ.—ट. परिक्रम्य.

निरायुधानां द्रवतामसङ्गतिपौरुषाः ॥ दारा ह्यपहसिष्यन्ति स वै धातस्तु जीविनाम् ॥ २१ ॥
 कुलेषु जाताः सर्वे स विस्तीर्णेषु महत्सु च ॥ क गच्छथ भयत्रस्ता हरयः प्राकृता यथा ॥ २२ ॥
 अनार्याः खलु यद्गीतास्त्यक्त्वा वीर्यं प्रधावत ॥ २३ ॥
 विकत्थनानि वो यानि तदा वै जनसंसदि ॥ तानि वः क नु यातानि सोदप्राणि महान्ति च ॥ २४ ॥
 भीरुप्रवादाः श्रूयन्ते यस्तु जीवति धिक्कृतः ॥ मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम् ॥ २५ ॥
 शयामहेऽथ निहताः पृथिव्यामल्पजीविनाः ॥ दुष्प्रापं ब्रह्मलोकं वा प्राप्नुमो युधि मुदिताः ॥ २६ ॥
 संप्राप्नुयामः कीर्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे ॥ जीवितं वीरलोकस्य मोक्षायामो वसु वानराः ॥ २७ ॥
 न कुम्भकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन्गमिष्यति ॥ दीप्यमानमिवासाद्य पतङ्गो ज्वलनं यथा ॥ २८ ॥
 पलायनेन चोद्दिष्टाः प्राणात्रक्षामहे वयम् ॥ एकेन बहवो भग्ना यशो नाशं गमिष्यति ॥ २९ ॥

॥ २० ॥ असङ्गतिपौरुषाः अप्रतिबद्धपराक्रमा इति वानरसंवाधनं । निरायुधानां द्रवतां निरायुधेषु द्रवत्सु । यद्वा निरायुधानां द्रवतां दारास्तान् अपहसिष्यन्तीति । सः अपहामः धातः मृतिः ॥ २१ ॥ सर्वे । वयमिति शेषः । विस्तीर्णेषु ज्ञातिपरम्परया विततेषु । महत्सु प्रशस्तेषु ॥ २२ ॥ अनार्या इत्यर्थः । यद्यस्मान् भीताः प्रधावत पलायथ । तस्मादनार्याः खलु ॥ २३ ॥ सोदप्राणि उदप्रतायुक्तानि । महान्ति भूयांसीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यस्तु धिक्कृतो जीवति तद्विषये भीरुप्रवादाः । भीरुत्वापवादाः । श्रूयन्ते । सत्पुरुषैः शूरैः । जुष्टः सेवितः ॥ २५ ॥ सत्पुरुषजुष्टो मार्गः

क इत्यपेक्षायामाह—शयामह इत्यादि ॥ युद्धमरणं हि सत्पुरुषजुष्टो मार्ग इत्यर्थः । समरान्निवृत्त्य पलायिता-नामपि मरणस्यावश्यंभावित्वप्रदर्शनार्थमल्पजीविता इत्युक्तं । समरानिवर्तिनां वीराणां तु मरणजीवनयो-रभयोरपि श्रेयस्करत्वं प्रतिपादयति—दुष्प्रापमिति । निहत्वा निहत्य । जीवितमिति । वीरलोकस्य वीराणां लोको ब्रह्मलोकः तस्य वसु मृत्युभूतं जीवितं मोक्षयामः ॥ २६—२७ ॥ दीप्यमानं ज्वलन्मिव गममासाद्य कुम्भकर्णः पतङ्गो यथेति यथेवशब्दयो-र्निर्वाहः ॥ २८ ॥ उद्दिष्टाः व्यपदिष्टाः । बहवो वय-मनेन कुम्भकर्णेन भग्नाः पलायनेन प्राणान् रक्षामहे

इयामि । राज्ञाज्ञातादृशीत्यवस्थाने कुम्भकर्णतोमरणं । गतवतामुप्रावतइतिनानिवर्तनेनिर्धृतिर्भवतामितिभावः ॥ २० ॥ स० निरायुधानां रिपुमुक्तायुधानङ्कितानां । कमतां युद्धप्रतिद्रवतां । सुजीवतां सज्जीवनवतां ॥ २१ ॥ ति० “हतोवाप्राप्यसिखर्गजिलावाभोक्ष्यसेमहीम्” इत्याशयवानाह—शयामहइतिश्लोकद्वयेन । यदिदेवगत्यानिहताःशयामहे तदाकुयोधिनिरुप्रा-पं ब्रह्मलोकंप्राप्नुयामः । वाशब्दोव्यवस्थितविकल्पे । शत्रुमाहवेनिहत्वा निहत्य । कीर्तिं वाप्राप्नुयामः । उक्तमर्थदार्ज्यायुपनराह—निहताइति । निहताश्चेद्वीरलोकस्य वीरैःमृत्युद्वाराप्राप्यब्रह्मलोकस्यवसु धनं हिरण्यगर्भभूमानन्दं । मोक्षयामः अनुभविष्यामः । “जीवितंवीरलोकस्यमोक्षयाम” इतिपाठोपाहः । नापितत्रार्थसामञ्जस्यं । तत्रहिब्रह्मलोकस्य वसु मृत्युभूतंजीवितंमोक्षयामइत्यर्थतोय-आह । स० ब्रह्मलोकं वीरस्वर्गसंज्ञं । एतेन “हतोवाप्राप्यसिखर्गजिलावाभोक्ष्यसेमहीम्” इतिगीतावतदुक्तमेवार्थवदतीतिसूचितं । शत्रुमितिजातावेकवचनं । मुख्यदशमुखविक्षयैकवचनंवा । आहवइत्युभयान्वयि । तैर्निहताः वीरलोकस्य वीरप्राप्यस्वर्गस्य । वसु तत्रभोग्यंधनादि तेनाधिकमानन्दंमोक्षयामः । पूर्वमव्यवहितकपिवरान्प्रतिवचनं । इदंतदपेक्षयाहर्वातेनउपागतान्प्रतिवच-नमित्यधिकारिभेदान्नपुनर्वचनदोषः । यत्परिहारार्थदार्ज्यायमित्युक्तिरप्यपेक्षितास्यादितिमन्तव्यं ॥ २६—२७ ॥ ति० तनुकथ-मपिजयप्रत्याशाभावेनस्थित्यानप्रयोजनमतआह—नकुम्भकर्णइति ॥ स० नकुम्भकर्णइत्येकदापदंयथाकुम्भकर्णमिदमस्य उदाःप्रह-स्तादिः तथा पतङ्गोज्वलनमिवकुम्भकर्णःकाकुत्स्थंदृष्ट्वाजीवन्नगमिष्यति ॥ २८ ॥ स० उद्दिष्टाः अत्रार्थतिष्ठन्नार्थेतिप्रवृत्तिनामा-ङ्कितयादिवयंप्राणात्रक्षामहे रक्षामः । तर्हि एकेनबहवोभग्नाइतियशः प्राक्संपादिताकीर्तिः नाशंगमिष्यति ॥ ति० उद्दिष्टाः महा-वीरेषुगणिताः । बहवोवयमेकेनभग्नाः पलायनेनयदिप्राणात्रक्षामहे तदायशोनाशंगमिष्यति । यद्वा उद्दिष्टाः एतेपलायिताइतिज-नैर्निर्दिष्टाइत्यर्थः ॥ २९ ॥ इतिषट्पठितमःसर्गः ॥ ६६ ॥

[पा०] १ ठ. कमतां. २ ड. झ. ट. गुपहसिष्यन्ति. क. परिहसिष्यन्ति. ३ झ. ट. धातस्तु जीवतां. ४ ग. गच्छथ्वं. ५ घ. मोघानियुध्यतां जनसंसदि. ड. झ. ट. भवद्विर्जनसंसदि. ६ ड. झ. हतानिच. ७ झ. भीरोः प्रवादाः. ख. घ. भीरुप्रवादा-ज्जुलान्चयो जीवतिधिगस्तुतं. ८ ड. झ. ट. प्रादुषामो ब्रह्मलोकं दुष्प्रापं च कुयोधिभिः. ९ ड.—ट. अवाप्नुयामः. १० घ. तंहत्वा. ११ ग. ड. च. झ. य. ट. निहता वीरलोकस्य मोक्षयामो. १२ च. छ. ज. पतङ्गवपावकं.

एवं वृषाणं तं शूरमङ्गदं कनकाङ्गदम् ॥ द्रवमाणास्ततो वाक्यमृचुः शूरविगर्हितम् ॥ ३० ॥
 कृतं नः कदनं घोरं कुम्भकर्णेन रक्षसा ॥ न स्थानकालो गच्छामो दयितं जीवितं हि नः ॥ ३१ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं सर्वे ते भेजिरे दिशः ॥ भीमं भीमाक्षमायान्तं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ३२ ॥
 द्रवमाणास्तु ते वीरा अङ्गदेन वलीमुखाः ॥ भ्रान्तैश्चैवानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्तिताः ॥ ३३ ॥
 प्रहर्षमुपनीताश्च बालिपुत्रेण धीमता ॥ आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३४ ॥

ऋषभशरभेन्दधूम्रनीलाः कुमुदसुपेणगवाक्षरम्भताराः ॥

द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्यास्त्वरिततराभिमुखं रणं प्रयाताः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तपष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

कुम्भकर्णे वानरसेनामध्येकेपांचिद्वक्षणेनकेपांचिःपाणितलाभिघातेन विशोभपूर्वकंसंचरमाणे हनुमता शैलशृङ्गेणतत्ताड-
 नम् ॥ १ ॥ तन्प्रहारक्षुभितेनकुम्भकर्णेन हनुमतोवक्षसि शृङ्गलाभिघातेनविह्वलताप्रापणपूर्वकं नीलादिभिरायोधनम् ॥ २ ॥
 तेषु कुम्भकर्णेपाडामसहमानेप्वङ्गदेन गिरिशिखरेणकुम्भकर्णशिरस्ताडनम् ॥ ३ ॥ तेन मुष्टिघातेनाङ्गदस्यमोहप्रापणपूर्वकं
 सुग्रीवंप्रत्यभियानम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवेण शैलशृङ्गताडितेनकुम्भकर्णेन तद्रुधायशृङ्गसमुत्सृष्टे हनुमता तच्छूलस्यनिजजानुस-
 भारोपणेनभञ्जनम् ॥ ५ ॥ कुम्भकर्णेन स्वपातितशैलशृङ्गप्रहारेणपतितमूर्च्छितस्यसुग्रीवस्यग्रहणेन लङ्काप्रवेशः ॥ ६ ॥
 लङ्काजनैः कुम्भकर्णोपरिहर्षेणपुष्पगन्धोदादिवर्षणे तत्सेकेनप्रबुद्धाप्यायितेनसुग्रीवेण खरनखरकराग्रैर्दन्तैश्च कुम्भकर्णकर्णना-
 सच्छेदनपूर्वकं वियतिसमुत्पतनेन रामपार्श्वगमनम् ॥ ७ ॥ ततःक्रोधात्परावृत्त्यरणाङ्गणमागतेनकुम्भकर्णेन मध्येस्वेनसहयो-
 धितवतोलङ्कमणस्यश्वाघनेन रामंप्रत्यभियानम् ॥ ८ ॥ रामकुम्भकर्णयोर्वीरवादपूर्वकंमहायुद्धम् ॥ ९ ॥ रामेण बाणचतुष्ट-
 येनकुम्भकर्णस्यबाहुपादच्छेदपूर्वकं शरान्तरेणशिरश्छेदनम् ॥ १० ॥ कुम्भकर्णवधानन्तरं देवर्ष्यादिभिस्सहवानरैः सहर्षं
 श्रीरामपूजनम् ॥ ११ ॥

ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वाऽङ्गदवचस्तदा ॥ नैष्ठिकीं बुद्धिमासाद्य सर्वे संग्रामकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
 समुदीरितवीर्याश्च समारोपितविक्रमाः ॥ पर्यवस्थापिता वाक्यैरङ्गदेन वलीमुखाः ॥ २ ॥
 प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृतनिश्चयाः ॥ चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३ ॥
 अथ वृक्षान्महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च ॥ वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिदुताः ॥ ४ ॥

यदि ततो यशो नाशं गमिष्यतीति योजना ॥ २९ ॥ ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 शूरं पराक्रमवन्तं । कनकाङ्गदं उत्साहातिशयेन प्रका-
 शितस्पर्णाङ्गदं ॥ ३० ॥ कदनं मदनं । दयितमिष्टं
 ॥ ३१—३२ ॥ अनुमानैः सालगिरिभेदनादिदृष्टा-
 न्तपुरस्कृतैर्युक्तिविशेषैः ॥ ३३ ॥ आज्ञाप्रतीक्षाः
 सुग्रीवाद्याज्ञाप्रतीक्षाः ॥ ३४ ॥ त्वरिततराभिमुखं
 त्वरिततरं अभिमुखं चेति क्रियाविशेषणं । अत्र वायु-
 पुत्रस्तु न पलाय्य निवृत्तः । किंतु ऋषभादिभिर्मि-
 लित्वा कुम्भकर्णेन सह युद्धार्थं निवृत्त इति ज्ञेयं
 ते निवृत्ता इत्यादि, वानरास्त्यक्तजीविता इत्यन्त-
 मेकं वाक्यं ॥ नैष्ठिकीं निष्ठा नाशः तत्संवन्धिनी ।
 मरणव्यवसायिनीमित्यर्थः । समुदीरितवीर्याः कथि-
 तात्पराक्रमाः । समारोपितविक्रमाः समबलम्बितप-
 राक्रमाः । मरणनिश्चयहेतुमाह—त्यक्तजीविता इति

कतक० अत्रसर्गविच्छेदोऽसांप्रदायिकः । एकप्रकरणत्वाद्भुतमेदाभावाच्च ॥ १ ॥ स० समारोपितविक्रमाः समारोपितः
 [पा०] १ ड. च. झ. व. ट. सान्तनैरनुमानैश्च. घ. सान्तनैरनुमानैश्च. २ क. ख. ग. ड.—ट. मास्थाय. ३ क.
 ग.—ट. वीर्यास्ते. ४ ड. झ. ट. बलीयसा. ५ ख. ग. घ. छ.—ट. मभिदवन्.

स कुम्भकर्णः संकुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥ अर्देयन्मुमहाकायः समन्ताद्याक्षिपद्रिपून् ॥ ५ ॥
 शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः ॥ प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन पोथिताः ॥ ६ ॥
 षोडशाष्टौ च दश च विंशत्रिंशत्तथैव च ॥ परिक्षिप्य च बाहुभ्यां स्वादन्विपरिधावति ॥
 भक्षयन्मृशसंकुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ७ ॥
 कृच्छ्रेण च समाश्वस्ताः संगम्य च ततस्ततः ॥ वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तम्भुः संग्राममूर्धनि ॥ ८ ॥
 ततः पर्वतमुत्पाद्य द्विविदः प्रवर्गपमः ॥ दुद्राव गिरिशृङ्गामं विलम्ब इव तोयदः ॥ ९ ॥
 तं समुत्पत्य चिक्षेप कुम्भकर्णस्य वानरः ॥ तमप्राप्तो महाकायं तस्य मन्येऽपतत्तदा ॥ १० ॥
 ममर्दाश्चान्गजांश्चापि रथांश्चैव नगोत्तमः ॥ तानि चान्यानि रक्षांसि पुनश्चान्यद्विरेः शिरः ॥ ११ ॥
 तच्छैलशृङ्गामिहतं हताश्वं हतसारथि ॥ रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत् ॥ १२ ॥
 रथिनो वानरेन्द्राणां शैरः कालान्तकोपमैः ॥ शिरांसि नदतां जहूः सहसा भीमनिस्स्रवाः ॥ १३ ॥
 वानराश्च महात्मानः समुत्पाद्य महाद्रुमान् ॥ रथानश्चान्गजानुष्टान्नाक्षसानभ्यमृदयन् ॥ १४ ॥
 हनुमाञ्छैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च विविधान्वहन् ॥ वर्षं कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमास्थितः ॥ १५ ॥
 तानि पर्वतशृङ्गाणि शूलैः स विभेद ह ॥ बभञ्ज वृक्षवर्षं च कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १६ ॥

ततो हरीणां तदर्नीकमुग्रं दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य ॥

तस्यौ ततोऽपततः पुरस्तान्महीधराग्रं हनुमान्प्रगृह्य ॥ १७ ॥

स कुम्भकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैलोत्तमभीमकायम् ॥

स चुक्षुभे तेन तदाऽभिभूतो मेदार्रगात्रो रुधिरावमिक्तः ॥ १८ ॥

स शूलमाविध्य तडित्प्रकाशं गिरिं यथा प्रज्वलिताग्रशृङ्गम् ॥

षाडन्तरे मारुतिमाजघान गुहोचलं क्रौञ्चमिवोग्रशक्त्या ॥ १९ ॥

स शूलनिर्मिषमहाभुजान्तरः प्रविद्धलः शोणितमुद्रमनुस्वात् ॥

ननाद भीमं हनुमान्महाहवे युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ २० ॥

जीवनाशारहिता इत्यर्थः ॥ १—४ ॥ व्याक्षिपन् ॥ १० ॥ समर्दत्यादि त्रिपादश्लोकः ॥ तानि प्रसि-
 अपातयन् ॥ ५ ॥ प्रकीर्णाः शिथिलावयवाः । पोथिताः
 हिंसिताः । कुम्भकर्णस्यैकेन व्यापारेण शताविसंघरू-
 पेण पतिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥ परिक्षिप्य परिगृह्य ।
 स्वादन् भक्षयन् । पन्नगान् भक्षयन्निवेति गरुडविशे-
 षणं ॥ ७ ॥ हरयः बलवन्त इति शेषः । संगम्य संभूय
 ॥ ८ ॥ विशेषेण लम्बत इति विलम्बः । पचाद्यच् ।
 गिरिशृङ्गामं गिरिशृङ्गचतुर्भुजं ॥ ९ ॥ तं कुम्भकर्णं ।
 समुत्पत्य समीपमागत्य । कुम्भकर्णस्य कुम्भकर्णाय
 ॥ १० ॥ समर्दत्यादि त्रिपादश्लोकः ॥ तानि प्रसि-
 द्धानि । रक्षांसि समर्दति पूर्वेणान्वयः । पुनश्चेति
 पादश्लोकः । अन्यत् गिरिः शृङ्गं चिक्षेपेति योज्यं ॥ ११ ॥
 तच्छैलशृङ्गामिहतं अनन्तरप्रयुक्तशैलशृङ्गामिहतसै-
 न्यं । आयोधनं युद्धं ॥ १२ ॥ कालान्तकः प्रलय-
 कालरुद्रः ॥ १३ ॥ अभ्यसृदयन् अग्नय ॥ १४—
 १६ ॥ दुद्राव द्रावयामास ॥ १७ ॥ मेदार्रगात्रो
 संधिरार्यः ॥ १८ ॥ आविध्य भ्रामयित्वा । गुहः
 स्कन्दः ॥ १९ ॥ प्रविद्धलः प्रमुह्यन् । युगान्तेति ।

भीष्मागतः पुनरज्जदोजीवितः विक्रमोवेधाते ॥ २ ॥ स० गदां माययामृष्टां । माययागदांश्चैनदक्षान्गदापदेनशूलंवाप्राप्य । पूर्वो-
 त्तरवाक्यसंबादात् ॥ ५ ॥ स० आयोधनं युद्धमण्डलं ॥ १२ ॥ स० मेघस्तनितस्वनोपमं । अत्रस्तनितशब्दोऽश्वनिमात्रपरः । नवि-

[पा०] १ ड. च. झ. ट. धर्षयन्महा. २ ड. झ. ट. ताडिताः. च. छ. योधिताः. ३ घ. शैलेन्द्रमिव. ४ घ. समासाद्य. ग. ड. झ. समुत्पाद्य. क. च. छ. म. ट. समुन्निषाय. ५ क. ग. घ. ड. झ. ज. ट. कुम्भकर्णाय. ६ क. ख. घ. च. महाशैलस्तस्य. ७ ड. झ. गजोत्तमान्. ८ ड. झ. ट. मुद्रमनुष्या.

ततो विनेदुः सहसा ग्रह्ण्य रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य ॥

प्रवङ्गमास्तु व्यथिता भयार्ताः प्रदुद्रुवुः संयति कुम्भकर्णतः ॥ २१ ॥

ततस्तु नीलो बलवान्पर्यवस्थापयन्बलम् ॥ प्रविचिक्षेप शैलाग्रं कुम्भकर्णाय धीमते ॥ २२ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मुष्टिनाऽभिजघान ह ॥ मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत ॥ २३ ॥

सविस्फुलिङ्गं सज्जालं निषपात महीतले ॥ २४ ॥

ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः ॥ पञ्च वानरशार्दूलाः कुम्भकर्णमुपाद्रवन् ॥ २५ ॥

शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः ॥ कुम्भकर्णं महाकायं सर्वतोऽभिप्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥

स्पर्शानिव प्रहारास्तान्वेदयानो न विव्यथे ॥ ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिष्वजे ॥ २७ ॥

कुम्भकर्णमुजाभ्यां तु पीडितो वानरर्षभः ॥ निषपातर्षभो भीमः प्रमुखाद्वातशोणितः ॥ २८ ॥

मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नीलमाहवे ॥ आजघान गवाक्षं तु तलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥ २९ ॥

पादेनाभ्यहनन्क्रुद्धस्तरसा गन्धमादनम् ॥ दत्तप्रहारव्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः ॥ ३० ॥

निपेतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ तेषु वानरमुख्येषु पतितेषु महात्मसु ॥

वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्रदुद्रुवुः ॥ ३१ ॥

तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे ते प्लवर्गर्षभाः ॥ समारुह्य समुत्पत्य ददंशुश्च महाबलाः ॥ ३२ ॥

तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ कुम्भकर्णं महाकायं ते जम्भुः प्लवर्गर्षभाः ॥ ३३ ॥

स वानरसहस्रैस्तैराचितः पर्वतोपमः ॥ स राज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ॥ ३४ ॥

बाहुभ्यां वानरान्सर्वान्प्रगृह्य सुमहाबलः ॥ भक्षयामास संकुद्रो गरुडः पन्नगानिव ॥ ३५ ॥

प्रक्षिप्ताः कुम्भकर्णेन वक्त्रे पातालमग्निभे ॥ नासापुटाभ्यां निर्जम्भुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ॥ ३६ ॥

भक्षयन्मृशमंकुद्रो हरिन्पर्वतसन्निभः ॥ बभञ्ज वानरान्सर्वान्संकुद्रो राक्षसोत्तमः ॥ ३७ ॥

मांसशोणितसंक्लेदां भूमिं कुर्वन्स राक्षसः ॥ चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३८ ॥

वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवान्तकः ॥ शूलहस्तो वभौ सङ्क्षेपे कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३९ ॥

यथा शुष्कान्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः ॥ तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णो विनिर्दहत् ॥ ४० ॥

युगान्तमेघस्य सन्नितरूपो यः स्वनः तत्तुल्यमिति क्रियाविशेषणं ॥ २० ॥ कुम्भकर्णान् भयार्ता इत्यन्वयः । संयति युद्धे ॥ २१ ॥ पर्यवस्थापयन्बलमिति । पलायमानान् सन्निवर्तयन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥ व्यशीर्यत शीर्णमभूत् ॥ २३—२५ ॥ पादैः प्रहारोद्यतैः । सर्वत्रोपलक्षणे तृतीया ॥ २६ ॥ स्पर्शानिव सुखस्पर्शानिव । सुखमर्दनमिव जानन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥ प्रति छेदः । मुखान् वान्तशोणितः प्रणिपपातेत्यन्वयः ।

“व्यवहिताश्च” इत्युपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । वान्तशोणितः उद्गीर्णरक्तः ॥ २८—३१ ॥ समारुह्य समुत्पत्य । समुत्पत्य समारुह्येति क्रमः ॥ ३२—३३ ॥ आचितः व्याप्तः । आस्ररुहैः वृक्षैः ॥ ३४—३६ ॥ भक्षयन् बभञ्ज । भक्षणार्थं बभञ्जेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मांसशोणितसंक्लेदां मांसशोणितसंसिक्तमित्यर्थः ॥ ३८—३९ ॥ विनिर्दहत् विनिरदहत् ॥ ४० ॥

यतेऽपमायस्यतश्चोपमं । मेघस्तनितंस्वनेनोपमंयस्मिन्कर्मणितयथामवतितथा । मेघध्वन्यपेक्षयाऽधिकंयथाभवतितथाननाद ॥ २० ॥

स० स्पर्शानिव कुसुममालादिस्पर्शानिव । वेदयानः खार्थेणिच् । जानन् । तदेवाह—नविव्यथइति ॥ २७ ॥ स० प्रमु-

[पा०] १ क. ग. घ. च. छ. ज. नीलविक्षेप. २ ख. च. छ. ज. मुष्टिभिर्जानुभिस्तदा. ३ ड. झ. ट. महाकायं निजम्भुस्तसर्वतोमुष्टि. ज. महाकायं सर्वतोऽभिनिजन्निरे. ४ क. ख. ग. ड.—ट. प्रमुखागतशोणितः. ५ ड. झ. ट. ददंशुः प्लवर्गर्षभाः. ६ च. छ. झ. ज. ट. महाबाहुः.

ततस्ते वध्यमानास्तु हेतयूथा विनायकाः ॥ वानरा भयंविश्रा विनेदुर्विस्वरं भृशम् ॥ ४१ ॥
 अनेकशो वध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः ॥ राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिताः स्त्रिन्नचेतसः ॥ ४२ ॥
 प्रभशान्वानरान्दृष्ट्वा वैव्रहस्तमुतात्मजः ॥ अभ्यधावत वेगेन कुम्भकर्णं महाहवे ॥ ४३ ॥
 शैलशृङ्गं महद्गुह्यं विनदंश्च मुहुर्मुहुः ॥ त्रासयन्नाक्षसान्सर्वान्कुम्भकर्णपदानुगान् ॥ ४४ ॥
 चिक्षेप शैलशिखरं कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ॥ ४५ ॥
 स तेनाभिहतोत्यर्थं गिरिशृङ्गेण मूर्धनि ॥ कुम्भकर्णः प्रजज्वाल कोपेन महता तदा ॥ ४६ ॥
 सोभ्यधावत वेगेन वालिपुत्रममर्षणः ॥ कुम्भकर्णो महानादस्त्रामयन्सर्ववानरान् ॥
 शूलं समजं वै रोषादङ्गदे स महाबलः ॥ ४७ ॥
 तमापतन्तं बुद्ध्वा तु युद्धमार्गविशारदः ॥ लाघवान्मोचयामास बलवान्वानरर्षभः ॥ ४८ ॥
 उत्पत्य चैनं महसा तलेनोरस्यताडयत् ॥ स तेनाभिहतः कोपात्प्रमुहोहाचलोपमः ॥ ४९ ॥
 स लब्धसंज्ञो बलवान्मुष्टिमावर्त्य राक्षसः ॥ अपहासेन चिक्षेप विसंज्ञः स पपात ह ॥ ५० ॥
 तस्मिन्प्रवृगशार्दूलं विसंज्ञे पतिते भुवि ॥ तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुद्रुवे ॥ ५१ ॥
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ उत्पपात तदा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ५२ ॥
 पर्वताग्रं समुन्क्षिप्य समाविध्य महाकपिः ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ५३ ॥
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णः प्रवङ्गमम् ॥ तस्यो विकृतमर्वाङ्गो वानरेन्द्रसमुन्मुखः ॥ ५४ ॥
 कपिशोणितदिग्धाङ्गं भक्षयन्तं प्रवङ्गमान् ॥ कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५५ ॥
 पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म मुदुष्करम् ॥ भक्षितानि च संन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥ ५६ ॥
 त्यज तद्धानरानीकं प्राकृतैः किं करिष्यसि ॥ सहस्रैकनिपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ५७ ॥
 तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्त्वधैर्यसमन्वितम् ॥ श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ ५८ ॥
 प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजःसुतः ॥ श्रुतपौरुषसंपन्नः कसाद्वर्जसि वानर ॥ ५९ ॥

विनायकाः विगतनायकाः ॥ ४१-५३ ॥ ससुन्मुखः
 अमिसुखः ॥ ५४-५८ ॥ प्रजापतेरिति । इदमत्रै-
 तिह्यमनुसंधेयं । पुरा किल ब्रह्मणो जृम्भमाणस्य
 वदनादृक्षरजा नाम वानरो जातः । स कदाचित्प-
 र्यटन् ब्रह्मलोकेप्सरोरूपकारिणि कस्मिंश्चित्सरसि
 निमज्ज्याप्सरोरूपमभजत् । तां दृष्ट्वा काममोहिता-
 विन्द्रादिल्यौ हस्तेन युगपदगृहीतां । तत्रान्तरे तयोः
 क्षुमितं रेतोऽपतत् । तत्र द्वौकुमारावभवतां । बाले

पतनाद्वाली श्रीवायां पतनात्सुग्रीवः । तं दृष्ट्वा प्रहस्य
 ब्रह्मा अप्सरोरूपधारिणमृक्षरजसं यथापूर्वरूपप्राप्तये
 कुमारौ गृहीत्वा अन्यस्मिन्वानररूपकारिणि सरसि
 निमज्जेलभ्यधान् । सोऽपि तथा कृत्वा कुमाराभ्यां
 सह वानररूपमभजदृक्षरजाः । तत्पुत्रौ बालिसुग्री-
 वाविति । तदनेन प्रकारेण सुग्रीवः प्रजापतेः पौत्रः
 ऋक्षरजसः पुत्रश्च । काश्यपात्प्रजापतेर्विंशत्यां

सागतशोणितः कुम्भकर्णप्रमुखतएवागतशोणितयस्यसः । एतेनाप्रतिष्ठाप्रतिमतामृच्यते ॥ २८ ॥ स० वानरास्यसंविभाइति
 पदमेकं । वानराणांसंघोवानरं । तस्ययदभयं भयाभावः क्षेमइतियावत् । तदर्थसंविभाः । कोवाकथंवारअतीतिचिन्ताता-
 न्ताः । नराभयेति वेतिपदं । हेनराभय मनुष्यमप्येऽभय रामेति हतयूथावाविनेदुरेतिवा ॥ ४१ ॥ स० वज्रहस्तात्मजा-
 त्मजः इन्द्रपुत्रवालिपुत्रोद्भूतः ॥ ४३ ॥ ति० तदा पतन्तं । पुंस्त्वमपि । स० तमापतन्तंशूलं दुष्टवधार्थप्रयुक्तकीलवाञ्छूलस्तं ॥
 “ शूलोदुष्टवधार्थायकीलवान् ” इतिविश्वः । पुंस्त्वमतःसंभवि । लाघवादापतन्तमात्मानंनतस्माच्छूलान्मोचयामासमुक्तमकरो-

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. हतयूथाभावशमाः । २ ड. झ. ट. विनेदुर्विकृतैःस्वरैः । ३ झ.—ट. वज्रहस्तात्मजात्मजः ।

४ क. च. झ. हतोमृष्टिशैलेनेन्द्ररिपुत्तदा । ५ क. ख. घ.—ट. ममर्षणं । ६ क. घ.—ट. लब्धसंज्ञोतिबलोसुष्टिसंश्लेषः ।

७ च. छ. झ. ट. विवृतसर्वाङ्गः । ८ घ. स्वयन्तांवानरानीकं ।

स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच ॥
 तेनाजधानोरसि कुम्भकर्णं शैलेन वज्राशनिसन्निभेन ॥ ६० ॥
 तच्छैलशृङ्गं सहसा विशीर्णं भुजान्तरे तस्य तदा विशाले ॥
 ततो विषेदुः सहसा प्रवज्जा रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदुः ॥ ६१ ॥
 स शैलशृङ्गाभिहतश्रुकोप ननाद कोपाच्च विवृत्य वक्रम् ॥
 व्याविध्य शूलं च तडित्प्रकाशं चिक्षेप हर्षक्षपतेर्वधाय ॥ ६२ ॥
 तत्कुम्भकर्णस्य भुजप्रविद्धं शूलं शितं काञ्चनधामजुष्टम् ॥
 क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां वभञ्ज वेगेन सुतोऽनिलस्य ॥ ६३ ॥

कृतं भारसहस्रस्य शूलं कालायसं महत् ॥ वभञ्ज जातुन्यारोप्य प्रहृष्टः प्रवर्गर्षभः ॥ ६४ ॥

शूलं मयं हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी ॥ हृष्टा ननाद बहुशः सर्वतश्चापि दुद्रुवे ॥

[बभूवाथ परित्रस्तो राक्षसो विमुखोऽभवत् ॥ ६५ ॥]

मिहनादं च ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगोचराः ॥ मारुतिं पूजायांचक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तथागतम् ॥ ६६ ॥

स तत्तदा भग्नमेक्ष्य शूलं चुकोप रक्षोधिपतिर्महात्मा ॥
 उत्पाद्य लङ्कामलयात्स शृङ्गं जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ६७ ॥
 स शैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञः पपात भूमौ युधि वानरेन्द्रः ॥
 तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टास्त्वथ यातुधानाः ॥ ६८ ॥
 तमभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यं स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम् ॥
 जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथाऽनिलो मेघमतिप्रचण्डः ॥ ६९ ॥
 स तं महामेघनिकाशरूपमुत्पाद्य गच्छन्युधि कुम्भकर्णः ॥
 रराज मेरुप्रतिमानरूपो मेरुर्यथाभ्युच्छित्तघोरशृङ्गः ॥ ७० ॥

विवस्वतः सुग्रीव इत्यन्ये ॥ ५९ ॥ व्याविध्य तोल- ब्रह्माद्वारे स्थित्वा युध्यतः कुम्भकर्णस्य प्रदेशान्तरस्थल-
 यित्वा ॥ ६०—६३ ॥ भारसहस्रस्य भारसहस्रेण लङ्कामलयशृङ्गोत्पाटनं कथमुपपद्यत इति चेत् तदनु-
 कृतं जातुन्यारोप्य वभञ्जेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ सर्वतः गुणप्रमाणशरीरत्वान्न दोषः । लङ्कामलयशब्देन
 सर्वस्मात्प्रदेशान् । दुद्रुवे आजगाम ॥ ६५—६६ ॥ त्रिकूटं वोपचर्यते ॥ ६७—६९ ॥ अभ्युच्छितं उन्नतं ।
 वमुपेत्य तेन शृङ्गेण जघान । त्रिकूटशिखरस्थल- स्वाकारसादृश्याय प्रथमं मेरूपादानं । द्वितीयं तु

द्वितीया । बलवान्यः शूलस्तमापतन्तं । बलवानङ्गदः ॥ ४८ ॥ स० जानु मा आरोप्य तत् आहृष्टः इतिच्छेदः । तत् शूलं ।
 जानु आरोप्य जानुनिनिधाय । तत् सुग्रीवोपरिपतनं मा इतिवभञ्ज । एवङ्गमोहनुमान् आहृष्टः अतिहृष्टः ॥ बहुपुराणादिष्विष्यं
 कथा सुग्रीवप्रह्वानन्तरं कक्ष्यानिक्षिप्तकपिपतिर्यदालङ्कानिलयासत्स्वीपुंसजनैस्तुहिनसलिलमाल्यैः सेचितः तस्मान्मोचितः सुग्रीव-
 करोक्ततृह्यीतषोषाकर्णैरुत्पपात तदामक्षिकोपमः पाक्षिकनीतिं लौकिकीमनुष्ठस्यानुसृत्य चतंगतो हनुमांस्तदा तन्मुक्तं सुग्रीवाश्वक्व-
 पविहारं शूलं वभञ्जेति श्रूयते । अत्र व्यत्यस्य कथनं लेखकप्रमादतः । श्लोकाश्चैतेऽनन्तरं पठनीया इति वा “ कुर्युः कचिच्च व्यत्यासं ”
 इति कविकृत एवार्थे हनुमत्पराक्रमकर्मवर्णनपरायतचित्ततया व्यत्यास इति वा ज्ञेयम् । ननु भारते वनपर्वणि “ हृत्वा कर्णोष्ठनासिकं ”
 इत्युक्तेरत्र कर्णनासिकोक्तिः कथमिति चेन्न । नासिकोक्तं तनूकाल एवौष्ठद्वयस्य तथासहागमनं ज्ञातुं सुशकमित्यत्राहुः स्पष्टप्रतिपत्त्य-

[पा०] १ झ. भुजप्रणुजं. २ क. ड. च. छ. झ. न. ट. जानुमारोप्यतदाहृष्टः प्रवर्गमः. ३ ज. सर्वतश्चमहास्वनं.
 ४ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठे बुद्धयते. ५ ख. ग. प्रहृष्टवदनास्तदा. ६ ख. च. छ. न. पूजयामासुः. ७ ख.—ट.
 ८ घ.—छ. झ. न. ट. समभ्युपेत्य. ९ ड. च. छ. झ. न. ट. मेघमिव.

ततस्तमुत्पाद्य जगाम वीरः संस्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रः ॥

शृण्वन्निनादं त्रिदशालयानां प्रवङ्गराजग्रहविस्मितानाम् ॥ ७१ ॥

ततस्तमादाय तदा स मेने हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्यः ॥

अस्मिन्हते सर्वमिदं हृतं स्वात्सराघवं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः ॥ ७२ ॥

विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणां ततस्ततः ॥ कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं चापि वानरम् ॥ ७३ ॥

हनुमांश्चिन्तयामास मतिमान्मारुतात्मजः ॥ एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥ ७४ ॥

यद्वै न्याय्यं मया कर्तुं तत्करिष्यामि सर्वथा ॥ भूत्वा पर्वतसंकाशो नाद्ययिष्यामि राक्षसम् ॥ ७५ ॥

मया हते संयति कुम्भकर्णे महाबले मुष्टिविकीर्णदेहे ॥

विमोचिते वानरपार्थिवे च भवन्तु हृष्टाः प्रवगाः समस्ताः ॥ ७६ ॥

अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति पार्थिवः ॥ गृहीतोऽयं यदि भवेत्त्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ७७ ॥

मन्ये न तावदात्मानं बुध्यते वानराधिपः ॥ शैलप्रहाराभिहतः कुम्भकर्णेन संयुगे ॥ ७८ ॥

अयं मुहूर्तात्सुग्रीवो लब्धमंजो महाहवे ॥ आत्मनो वानराणां च यत्पथ्यं तत्करिष्यति ॥ ७९ ॥

मया तु मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महान्मनः ॥ अप्रीतिश्च भवेत्कष्टा कीर्तिनाशश्च शाश्वतः ॥ ८० ॥

तस्मान्मुहूर्ते काङ्क्षिष्ये विक्रमं पार्थिवस्य तु ॥ भिन्नं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहम् ॥ ८१ ॥

इत्येवं चिन्तयित्वा तु हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः संस्तम्भयामास वानराणां महाचमम् ॥ ८२ ॥

स कुम्भकर्णोऽथ विवेश लङ्कां स्फुरन्तमादाय महाकर्पि तम् ॥

विमानचर्यागृहगोपुरस्थैः पुष्पाग्र्यवर्षैरवकीर्यमाणः ॥ ८३ ॥

लाजगन्धोदवर्षैस्तु सिच्यमानः शनैः शनैः ॥ राजमार्गस्य शीतत्वात्संज्ञामाप महाबलः ॥ ८४ ॥

ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्गलीयसस्तस्य भुजान्तरस्थः ॥

अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं विचिन्तयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८५ ॥

एवं गृहीतेन कथं नु नाम शक्यं मया संप्रतिकर्तुमद्य ॥

तथा करिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यम् ॥ ८६ ॥

वधारणका॥लकसा॥२५५ ॥ ७० ॥ उत्पाद्य
उद्धृत्य । त्रिदशालयानां स्वर्गिणां ॥ ७१ ॥ बलवान्कु-
म्भकर्णो युद्धे पतितं सुग्रीवं किमर्थं हृतवानित्यत्राह—
ततस्तमादायेति ॥ ७२—७६ ॥ सासुरोरगैः सुरैः
गृहीतोऽप्ययं मोक्षं प्राप्तुं शक्नोति । किं पुनरनेन राक्ष-
सापसदेनेति भावः ॥ ७७ ॥ तर्हि मोचयित्वात्मानं
किमिति न निवर्तत इत्यत्राह—मन्ये इत्यादिना ॥

तावदित्यवधारणे । आत्मानमेव न बुध्यत इत्यर्थः । पथ्यं
हितं ॥ ७८—७९ ॥ कृच्छ्रगतः स्वामी भूत्वेनाबदयं
मोचनीय एवेत्याशङ्क्याह—मया त्विति ॥ ८० ॥
तावन् सुग्रीवागमनपर्यन्तं ॥ ८१ ॥ संस्तम्भयामास
गमनान्निवर्तयामास ॥ ८२ ॥ पुष्पाग्र्यवर्षैः आग्र्यपु-
ष्पवृष्टिभिः ॥ ८३—८५ ॥ संप्रतिकर्तुं मन्यक् प्रतिकर्तुं ।

र्थतत्रोक्तिरितिसंभवात् ॥ ६४ ॥ ति० लाजगन्धोदवर्षैः सिच्यमानः देवगत्यामोहनिवृत्तये । सुग्रीवदक्षिणेपः ॥ स्त० लाजगन्धो-
दवर्षैः लाजमग्नौशीरं । गन्धसाहचर्यात् । सिच्यमान इति स्तारस्याच्च । उशीरेलाजमुष्टिं इति विश्वः ॥ ८४ ॥ स्त० पुररा-

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. ततस्तमादाय. २ ग. घ. ड. ज. ट. राक्षसेन्द्रः. ३ ड. ट. ज. ट. करिष्याम्यसंशयं. ४ ड.
झ. ट. वानरः. ५ ज. युधिभवेत्. ६ ड. झ. ट. मोक्षितस्तु. क. ख. घ. च. छ. ज. पार्थिवस्ततः. ७ ख. मलाजपुष्पैः.
८ ड. छ. झ. ट. रसिपुत्र्यमानः.

ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणामरेन्द्रशत्रुम् ॥
 खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां ददंश्च पार्श्वेषु च कुम्भकर्णम् ॥ ८७ ॥
 स कुम्भकर्णो हृतकर्णनासो विदारितस्तेन विमर्दितश्च ॥
 रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥ ८८ ॥
 स भूतले भीमबलाभिपिष्टः सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः ॥
 जगाम खं वेगैवदभ्युपेत्य पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ८९ ॥

कर्णनासाविहीनस्तु कुम्भकर्णो महाबलः ॥ रराज शोणितैः सिक्तो गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ९० ॥
 शोणिताद्रो महाकायो राक्षसो भीमविक्रमः ॥ युद्धायाभिमुखो भूयो मनश्चक्रे महाबलः ॥ ९१ ॥
 अमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे रावणानुजः ॥ नीलाञ्जनचयप्रख्यः ससंध्य इव तोयदः ॥ ९२ ॥

गते तु तस्मिन्मुरराजशत्रुः क्रोधात्प्रदुद्राव रणाय भूयः ॥
 अनायुधोऽसीति विचिन्त्य रौद्रो घोरं तदा मुद्गरमाससाद ॥ ९३ ॥
 ततः स पुर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥
 [तेनैवं रूपेण बभञ्ज रुष्टः प्रहारमुष्ट्या च पदेन सद्यः ॥]
 वभक्ष रक्षो युधि कुम्भकर्णः प्रजा युगान्ताग्निरिव प्रदीप्तः ॥ ९४ ॥
 बुभुक्षितः शोणितमांसगृध्रुः प्रविश्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥

चखाद रक्षांसि हरीन्पिशाचानृक्षांश्च मोहाद्युधि कुम्भकर्णः ॥ ९५ ॥

यथैव मृत्युर्हरते युगान्ते स भक्षयामास हरींश्च मुख्यान् ॥ ९६ ॥

एकं द्वे त्रीन्वहन्कुद्धो वानरान्सह राक्षसैः ॥ समादायैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन्मुखे ॥ ९७ ॥
 संप्रस्रवन्तदा मेदः शोणितं च महाबलः ॥ वध्यमानो नगेन्द्राग्रैर्भक्षयामास वानरान् ॥ ९८ ॥
 ते भक्ष्यमाणा हरयो रामं जग्मुस्तदा गतिम् ॥ ९९ ॥
 कुम्भकर्णो भृशं क्रुद्धः कपीन्खादन्प्रधावति ॥ १०० ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च विंशत्रिंशत्तथैव च ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां खादन्विपरिधावति ॥ १०१ ॥

अन्यथा अद्येति पुनरुक्तिः स्यात् ॥ ८६ ॥ खरैः तीक्ष्णैः । मुखः सन् युद्धाय मनश्चक्र इति संबन्धः ॥ ९१—
 कराग्रैः कर्णौ समेत्य संहृत्य दशनैः नासांचददंश्च ॥ ९५ ॥ शोणितमांसगृध्रुः शोणितमांसलोलुपः
 पार्श्वेषु कपोलयोरसयोरुदरान्तरयोश्च पादाभ्यां ॥ ९६—९७ ॥ संप्रस्रवन् तालुभ्यामुद्वमन् । शोणितं
 विददारेति शेषः ॥ ८७ ॥ विमर्दितः संपीडितः मेदश्च भक्षितवानरसंबन्धि ॥ ९८ ॥ त इत्यर्थः ॥
 ॥ ८८—८९ ॥ प्रस्रवणैः निर्दरैः ॥ ९० ॥ अस्मि- गतिं शरणं ॥ ९९ ॥ कुम्भकर्ण इत्यर्थः ॥ प्रधावति

जमार्गमवेक्षमाणः अनेनानेनाहमानीतइतिमतिर्जातेतिसूच्यते ॥ ८५ ॥ ति० नीलाञ्जनेत्यनेन निध्यञ्जनादिव्यावृत्तिः ॥ ९२ ॥
 ति० रक्षआदेरपिखादनेहेतुः—मोहादिति । मयादिनेवरक्तपानजमदवैवदयादितिभावः ॥ ९५ ॥ स० संप्रस्रवदित्युभया-
 न्वयि । ताडितवानरदेहात् । भक्षयामास अपिबत् । अबभक्षोवायुभक्षइति यथा । वानरांश्चखादेत्यर्थः । 'संप्रस्रवत् । अडभा-
 वआर्यः । भक्षितवानरसंबन्धि' शोणितादि' इतितीर्थनागोजिमठौ ॥ ९८ ॥ स० गतिं गम्यस्थानं । शरणमितियावत् ॥ ९९ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. शत्रोः. २ घ. चिच्छेदकर्णौ. ३ ड. छ. झ. ट. ददंश्चादौविददारपार्श्वौ. ४ ड. च. छ. झ. ट. रदर्नखैश्च. ५ ख. ड.—ट. कन्दुकवज्ज्वेन. ६ क. ख. ग. ड.—ट. महात्मा. ७ इदमर्थं क. ख. घ. च. छ. ज. पाठेषुदृश्यते. ८ झ.—ट. संप्रस्रवत्तदा.

[मेदोवसाशोणितदिग्धगात्रः कर्णावमक्तप्रथितान्त्रमालः ॥

वर्षं शूलानि सुतीक्ष्णदंष्ट्रः कालो युगान्तस्य इव प्रवृद्धः] ॥ १०२ ॥

तस्मिन्काले सुमित्रायाः पुत्रः परबलादेनः ॥ चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं परपुरुंजयः ॥ १०३ ॥

स कुम्भकर्णस्य शराञ्चररीरे समं वीर्यवान् ॥ निचखानाददे बाणान्विसमजे च लक्ष्मणः ॥ १०४ ॥

[पीड्यमानस्तदस्त्रं तु विशेषं तन्म राक्षसः ॥ ततश्चक्रोप बलवान्मुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १०५ ॥

अथास्य कवचं शुभ्रं जावूनदमयं शुभम् ॥ प्रच्छादयामास शरैः मध्याभ्रमिव मारुतः ॥ १०६ ॥

नीलाञ्जनचयप्रख्यः शरैः काञ्चनभूषणः ॥ आपीड्यमानः शुशुभे मेघैस्मूयं इवांशुमान् ॥ १०७ ॥

ततः स राक्षसो भीमः सुमित्रानन्दवर्धनम् ॥ मावज्जमेव प्रोवाच वाक्यं मेघाघनिम्बनः ॥ १०८ ॥

अन्तकस्याप्यकृष्टेन युधि जेतागमाहवे ॥ युध्यता मामर्भतेन ख्यापिता वीरता न्वया ॥ १०९ ॥

प्रगृहीतायुधस्येह मृत्योरिव महामृधे ॥ तिष्ठन्नप्यग्रतः पूज्यः किमु युद्धप्रदायकः ॥ ११० ॥

ऐरावतं समारुढो वृत्तः सर्वामरैः प्रभुः ॥ नैव शक्नोपि ममरे स्थितपूर्वः कदाचन ॥ १११ ॥

अद्य त्वयाऽहं मौमित्रे बालेनापि पराक्रमः ॥ तोषितो गन्तुमिच्छामि त्वामनुज्ञाप्य राघवम् ॥ ११२ ॥

यत्तु वीर्यबलोन्साहैस्तोषितोऽहं रणे न्वया ॥ राममेवैकमिच्छामि हन्तुं यस्मिन्हेते हतम् ॥ ११३ ॥

रामे मयाऽत्र निहते येऽन्ये स्थास्यन्ति संयुगे ॥ तानहं योधयिष्यामि स्वबलेन प्रमाथिना ॥ ११४ ॥

इत्युक्तवाक्यं तद्रक्षः प्रोवाच स्तुतिसंहितम् ॥ मृधे योगतरं वाक्यं मौमित्रिः प्रहमन्निव ॥ ११५ ॥

यस्त्वं शक्रादिभिर्देवैरमह्यः प्राप्य पौरुषम् ॥ तन्मत्वं नान्यथा वीर दृष्टमेव पराक्रमः ॥ ११६ ॥

एष दाशरथी रामस्तिष्ठत्यद्रिगिरिवाचलः ॥ इति श्रुत्वा ह्यनादृत्य लक्ष्मणं स निशाचरः ॥ ११७ ॥

अतिक्रम्य च मौमित्रिं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ राममेवाभिदुद्राव दाशरथिं मेदिनीम् ॥ ११८ ॥

अथ दाशरथी रामो रौद्रमन्त्रं प्रयोजयन् ॥ कुम्भकर्णस्य हृदये मसजे निशिताञ्चरान् ॥ ११९ ॥

तस्य रामेण विद्वस्य सहसाऽभिप्रधावतः ॥ अङ्गारमित्राः क्रुद्धस्य मुखान्निधेरुर्चिषः ॥ १२० ॥

रामास्त्रविद्धो घोरं वै नदन्राक्षसपुङ्गवः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन्विद्रावयत्रणे ॥ १२१ ॥

तस्योरसि निमग्राश्च शरा बहिर्णवाससः ॥ [रेजुर्नीलाद्रिकटे नृत्यन्त इव बहिर्णः] ॥ १२२ ॥

हस्ताच्चापि परिभ्रष्टा पर्पातोर्व्या महागदा ॥ आयुधानि च सर्वाणि विप्राकीर्यन्त भूतले ॥ १२३ ॥

प्राधावन् । उत्तरश्लोकेष्वेवमेव ॥ १००—११५ ॥ बहिर्णं बहिर्पत्रं वामो वामःस्थानं येषां ते तथोक्ताः ।

अर्चिषः ज्वालाः ॥ १२०—१२१ ॥ बहिर्णवाससः ॥ १२२ ॥ आयुधानि खट्वादीनि ॥ १२३ ॥

ति० कर्णावसक्तोलेनेनाभोगमाएवकर्णकुण्डलंमुद्रोच्चैर्गुण्ठितमितिगम्यते । कर्णावसक्ताः प्रथिताः परस्परसंलग्नाः अन्त्रमालाः

यस्यसः ॥ स० अवसक्ताः वानरशरीरान्मोचिताः प्रथिताः स्वयमेवग्रन्थीभूयस्थिताः अन्त्रमालाः गलेयस्यसः । कर्णाः भ्रवणपटुः

इतरदूरोदीरितभ्रवणपटुः । “कर्णःभ्रवणालौ” इतिविश्वः । शूलानि मायासृष्टानि । निरायुधत्वमुद्रादुपलभ्यमानोक्तिः । बलवान्गु-

ण्डलः कुण्डलालङ्कृतंशिर इतिवक्ष्यमाणग्रन्थविशेषपरिहारं तद्व्याख्यावमरेकप्रियामः ॥ १०० ॥ ति० पीड्यमानःसगरक्षमः तदस्त्रं

विशेषं अस्त्रान्तरेणविगतशौर्यचकारेत्यर्थः ॥ १०५ ॥ स० यद्यपि “नीलाञ्जनचयप्रख्यः शरैः काञ्चनभूषणः” इतिदृष्टान्तिकानु-

सारेण दृष्टान्तपि मेघःसूयैरिवेतितक्तव्यं । तथापि कवचियुग्मैर्नलनमात्रेनाप्ययं नमवेमाध्यतनित्ये ॥ १०५ ॥ ति० अभ्यधावत ।

तरांमिमुज्येतिशेषः ॥ १२१ ॥ स० कटे अद्रितितेव । बहिर्णोमयुगः नृत्यन्तीवरेतुः ॥ १२२ ॥ स० गदा मायामयीवा

आयुधसामान्यवाचिन्वात्रदापदस्य तेनमुद्रमृष्टमिति । “आयुधगदा” इतिविश्वः । आयुधान्यपिमायामयानि ॥ १२३ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोकः क. ख. ड.—ट. पाठेपुहृश्यते. २ न. ग. ड. च. छ. ज. ट. चान्दान्विसमजे. ३ पीड्यमा-

नस्तद्वलान्तित्यादयःलक्ष्मणसनिशाचरइत्यन्ताश्लोकाः क. घ.—ट. पाठेपुअधिकारइत्यन्ते. ४ क. ग.—ट. अङ्गारमित्राः.

५ इदमर्थ क. घ. च. छ. पाठेपुहृश्यते. ६ ख. ड. ज. न. ट. गदाचोर्व्यापपातह.

स निरायुधमान्मानं यदा मेने महाबलः ॥ मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च चकार कदनं महत् ॥ १२४ ॥
 स वाणैरतिविद्धाङ्गः क्षतजेन समुक्षितः ॥ रुधिरं प्रतिसुस्ताव गिरिः प्रस्रवणं यथा ॥ १२५ ॥
 स तीव्रेण च क्रोपेन रुधिरेण च मूर्च्छितः ॥ वानरान्नाक्षसानृक्षान्खादन्विपरिधावति ॥ १२६ ॥
 अथ शृङ्गं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः ॥ चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानन्तकोपमः ॥ १२७ ॥
 अप्राप्तमन्तरा रामः सप्तभिस्तेरजिह्वगैः ॥ शरैः काञ्चनचित्राङ्गैश्चिच्छेद पुरुषर्षभः ॥ १२८ ॥
 तन्मेरुशिखराकारं द्योतमानमिव श्रिया ॥ द्वे शते वानरेन्द्राणां पतमानमपातयत् ॥ १२९ ॥
 तस्मिन्काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान्परिमृशन्बहून् ॥ १३० ॥
 नैवायं वानरान्नाजन्नापि जानाति राक्षसान् ॥ मत्तः शोणितगन्धेन स्वान्परांश्चैव खादति ॥ १३१ ॥
 साध्वेनमधिरोहन्तु सर्वे ते वानरर्षभाः ॥ यूथपाश्च यथा मुख्यास्तिष्ठन्त्वस्य समन्ततः ॥ १३२ ॥
 अप्ययं दुर्मतिः काले गुरुभारप्रपीडितः ॥ प्रपतन्नाक्षसो भूमौ नान्यान्हन्यात्प्लवङ्गमान् ॥ १३३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ ते समारुरुर्हृष्टाः कुम्भकर्णं प्लवङ्गमाः ॥ १३४ ॥
 कुम्भकर्णस्तु संकुट्टः समारूढः प्लवङ्गमैः ॥ व्यधूनयत्तान्वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १३५ ॥
 तान्दृष्ट्वा निधुतान् रामो दृष्टोऽयमिति राक्षसः ॥ समुत्पपात वेगेन धनुरुत्तममाददे ॥ १३६ ॥
 क्रोधताम्रक्ष्णो वीरो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ राघवो राक्षसं रोषादभिदुद्राव वेगितः ॥
 यूथपान्दुर्षयन्सर्वान्कुम्भकर्णभयादितान् ॥ १३७ ॥

स चापमादाय भुजङ्गकल्पं दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम् ॥

हरीन्समाश्वास्य समुत्पपात रामो निबद्धोत्तमतूणबाणः ॥ १३८ ॥

स वानरगणैस्तेस्तु वृतः परमदुर्जयः ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः संप्रतस्ये महाबलः ॥ १३९ ॥
 स ददर्श महात्मानं किरीटिनमरिंदमम् ॥ शोणिताप्लुतसर्वाङ्गं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १४० ॥
 सर्वान्समभिधावन्तं यथा रुष्टं दिशागजम् ॥ मार्गमाणं हरीन्कुट्टं राक्षसैः परिवारितम् ॥ १४१ ॥
 विन्ध्यमन्दरसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ॥ स्रवन्तं रुधिरं वक्रादूर्ध्वमेधमिवोत्थितम् ॥ १४२ ॥
 जिह्वया परिलिहन्तं शोणितं शोणितेक्षणम् ॥ मृद्रन्तं वानरानीकं कालान्तकयमोपमम् ॥ १४३ ॥
 तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम् ॥ विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥ १४४ ॥

कदनं वानराणामिति शेषः ॥ १२४—१२५ ॥ मूर्च्छितः ॥ १२६—१२८ ॥ द्वे शते उद्दिश्य पतमानं गच्छन्तं । अपातयत् । शरैरिति शेषः ॥ १२९ ॥ योगान् परिमृशन् उपायान् विचारयन् ॥ १३०—१३१ ॥ यथा यथायोग्यं ॥ १३२ ॥ भारः वानरा रोहणरूपः ॥ १३३—१३५ ॥ निर्धुतानिति ह्रस्व आर्पः ॥ १३६ ॥ क्रोधताम्रेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ १३७ ॥ निबद्धोत्तमतूणबाणः निबद्धोत्तमबाणतूण इत्यर्थः ॥ १३८—१३९ ॥ स ददर्शेत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ १४०—१४२ ॥ कालान्तकयमोपमं । रुद्रखिनेत्रखिपुरान्तको वेतिवदेकस्यैवावस्थाभेदात्कालादिनामभेदः । यद्वा काले युगान्तकाले अन्तको नाशको यमः उपमा यस्य स तथोक्तः

स० निरायुधमेने भागवलेच्छयैवमावाप्तुमिन्द्रजिदादौ । तथात्रेच्छाभावादेवनैरायुध्यमिति मन्तव्यं ॥ १२४ ॥ ति० योगान् उपायान् । अनेन वधकाले लक्ष्मणसाहस्यं रामस्य गम्यते ॥ १३० ॥ ति० लक्ष्मणानुचरः । बहुव्रीहिः । लक्ष्मणसहितः ॥ १३९ ॥

[पा०] १ ग. ड.—ठ. कराम्याच. २ ड. छ. झ. ट. भरताप्रजः. ३ क.—घ. च.—ट. राममब्रवीत्. ४ ख. च. भवन्तेद्वयोऽद्भुतं. ५ ड. झ. ट. अद्यायं. ६ ड. झ. ट. प्रचरन्नाक्षसो. ७ झ. समारूढैः. ८ क.—च. झ. ट. बलादितान्. ९ क. ड. झ. ट. दुर्जयैः. १० ख.—ट. शोणिताप्लुतकाक्षं.

स तस्य चापनिर्घोषान्कुपितो राक्षसपथः ॥ अमृष्यमाणं वोपमभिदुद्राव राघवम् ॥ १४५ ॥

ततस्तु वीतोद्गतमेघकल्पं भुजङ्गराजोत्तमभोगवाहम् ॥

तमापतन्तं धरणीधराभमुवाच रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १४६ ॥

आगच्छ श्लोथिय मा विषादमवस्थितोऽहं प्रगृहीतचापः ॥

अवेति मां धक्रमपन्नं गमं भया मुहूर्ताद्विता विवेताः ॥ १४७ ॥

रामोऽयमिति विज्ञाय जहाम विकृतमनम् ॥ अभ्यधावत संकुद्रो हर्गन्विद्रावयन्ने ॥

पातयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनोक्तमाम् ॥ १४८ ॥

ग्रहस्य विकृतं भीमं स मेवस्मन्निर्वापमम् ॥ कुम्भकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १४९ ॥

नाहं विराधो विज्ञेयो न कबन्धः शगे न च ॥ न वालो न च सार्गचः कुम्भकर्णोऽहमागतः ॥ १५० ॥

पश्य मे मुद्रं घोरं सर्वकालायनं महत् ॥ अनेन निजिता देवा दानवाश्च पुरा मया ॥ १५१ ॥

विकर्णनाम इति मां नावलान्त्वमसि ॥ स्तन्याऽपि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाशनान् ॥ १५२ ॥

दर्शयेक्ष्वाकुशादेल वीर्यं गात्रेषु मे लघु ॥ ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम् ॥ १५३ ॥

स कुम्भकर्णस्य वीरो निगम्य रामः सुपुङ्गवान्मिममेव वाणान् ॥

तेराहतो वज्रमसंग्रवेणं चुक्षुमे न व्यथते सुराणिः ॥ १५४ ॥

यैः सायकैः सालवरा निरुक्ता वार्या वीरो रातरपुङ्गवः ॥

ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरे वज्रोपमा न व्यथयं प्रचक्रुः ॥ १५५ ॥

स वारिधारा इव सायकान्तान्निवज्जगरेण सहेन्द्रशुभः ॥

जघान रामस्य शरप्रवेगं व्याविध्य तं मुद्रमसंग्रवेणम् ॥ १५६ ॥

ततस्तु रक्षः क्षतजानुलिप्तं विनाशनं देवमहाचमुनाम् ॥

विंव्याध तं मुद्रमसंग्रवेणं विद्रावयामास चमूं हरीणाम् ॥ १५७ ॥

वायव्यमादाय ततो वरान् गमः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥

समुद्रं तेन जघान बाहुं स कृतबाहुस्तुमुलं ननाद् ॥ १५८ ॥

स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्पः समुद्रगे राघववाणकृतः ॥

पपात तस्मिन्हरिगजमन्ये जघान तां वानग्वाहिनीं च ॥ १५९ ॥

॥ १४३—१४६ ॥ मा मां । अविषादं । आगच्छेत्य- श्लिष्टः । दृष्टपौरुषविक्रमं दृष्टबलपराक्रमम् ॥ १५३ ॥

न्वयः । यद्वा विषादं मा गच्छ । मरणेन शरीरभर- चुक्षुमे इति । श्लोभोत्र मानसः ॥ १५४ ॥ यैः

णकुशं त्यजेत्यर्थः । आह उपसर्गमात्रं ॥ १४७—१४८ ॥ सायकैरिति । सालभेदकस्य वारिविनाशकस्य च

विकृतमित्यादिविशेषणत्रयं क्रियाविशेषणं ॥ १४५— वाणस्यैकत्वेऽपि बहुवचनं तद्वर्ग्याणामनेकत्वादुपपद्यते

१५० ॥ पश्य मे मुद्रं । यद्यपि निरायुधत्वं तद्वर्ग्याणां सत्त्वात्तदुपपद्यते

पूर्वमुक्तं तथाप्यद्य मुद्रं गृहीतवानिति ज्ञेयं । सर्व- ॥ १५५ ॥ शरीरेण पिघन । शरीरतिसमवाय इत्यर्थः ।

कालायसं बहुलायसमयमित्यर्थः ॥ १५१—१५२ ॥ लघु जघान मोचीचकार ॥ १५३ ॥ विंव्याध अचालयन्

ति० भुजङ्गराजस्योपसोक्तभोगः । तद्वद्राहुर्मन्यः ॥ १५६ ॥ ति० वानग्वाहिनीं च । वानमन्येन श्लेषः ॥ १५८ ॥ स०

यद्यपि 'एकेषुणा—भित्वाचतान्' इत्यादि श्लेषावगमनत्वात् तदर्थे 'नाना' इति । अत्र नानासहस्रवर्गनरासमाहृत्योपयोगीति

वैरित्याशुक्तिः । तदवयवबाहुत्वाद्वा "अतिविषमम्" इत्यादिवा बाहुवचनं । नञ्प्रचक्रुः । आपोऽयमासन्तव्यवहि-

[पा०] १ ल. शरीरत. २ ड. छ. ज. ड. नानासहस्रवर्गनरासमाहृत्योपयोगीति. ३ क. च. भवान्मुहूर्ताद्विता. ४ ग.

विजिताः. ५ ड. छ. प्र. ड. निघ्न. ६ न. ड. ल. शरीरतिसमवाय. ७ ड. स.—ड. व्याधयन्.

ते वानरा भग्नहतावशेषाः पर्यन्तमाश्रित्य तदा विपण्णाः ॥
 प्रवेपिताङ्गं ददृशुः सुघोरं नरेन्द्ररक्षोधिपसन्निपातम् ॥ १६० ॥
 स कुम्भकर्णोस्त्रनिकृत्तबाहुर्महान्निकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः ॥
 उत्पाटयामास करेण वृक्षं ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥ १६१ ॥
 स तस्य बाहुं सहसालवृक्षं समुद्यतं पन्नगमोगकल्पम् ॥
 ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जाम्बूनदचित्रितेन ॥ १६२ ॥
 स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्तः पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः ॥
 विवेष्टमानोऽभिजघान वृक्षाञ्छैलाञ्छिला वानरराक्षसांश्च ॥ १६३ ॥
 तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापतन्तं सहसा नदन्तम् ॥
 द्वावर्धचन्द्रो निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ १६४ ॥
 तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरीन्गुहाश्चैव महार्णवं च ॥
 लङ्कां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेततुश्च ॥ १६५ ॥
 निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्य वक्रं वडवामुखाभम् ॥
 दुद्राव रामं सहसाऽभिगर्जन्नाहुर्ग्रथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥ १६६ ॥
 अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रैः रामः शरैर्हैमपिनद्धपुङ्खैः ॥
 स पूर्णवक्रो न शशाक वक्तुं लुक्लज कृच्छ्रेण मुमोह चापि ॥ १६७ ॥
 अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदण्डान्तककालकल्पम् ॥
 अरिष्टमैन्द्रं निशितं मुपुङ्खं रामः शरं मारुततुल्यवेगम् ॥ १६८ ॥
 तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् ॥
 महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ १६९ ॥
 स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश संप्रकाशयन् ॥
 सधूमवैश्वानरदीप्तदर्शनो जगाम शक्राशनिर्वीर्यविक्रमः ॥ १७० ॥
 स तन्महापर्वतकूटसन्निभं विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् ॥

॥ १५७—१५९ ॥ सन्निपातं द्वन्द्वयुद्धं ॥ १६०— ॥ शाभ्यामिदं । अन्यथेदं गमनं वक्ष्यमाणं पतनं च न
 १६१ ॥ ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन ऐन्द्रास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितेन संभवतः । राहुर्ग्रथेति । चन्द्रमिव स्थितं रामं राहुर्ग्रथा
 ॥ १६२ ॥ विवेष्टमानः विवर्तमानः ॥ १६३ ॥ प्रगृह्य तथा कुम्भकर्ण इत्यर्थः ॥ १६६—१६७ ॥ अरिष्टं
 युगपत्संघाय ॥ १६४ ॥ विनाशयन्तौ दिगादीन् रिपूणामशुभप्रदं । “ अरिष्टे तु शुभाशुभे ” इत्यमरः
 प्रतिध्वनयन्तौ ॥ १६५ ॥ दुद्राव राममिति । ऊरुशे- ॥ १६८—१६९ ॥ वैश्वानरः अग्निः ॥ १७०—१७१ ॥

तप्रयोगः ॥ १५५ ॥ ति० करेण कृतेतरेण ॥ १६१ ॥ ति० लुक्लज अवर्णेनशब्देनेतिशेषः ॥ १६७ ॥ ति० शक्राशन्योरिव
 शक्राशनेरिववामीभोविक्रमोवस्यतंकुम्भकर्णजगाम ॥ १७० ॥ ति० चले गते चारुणी रमणीयेकुण्डलेयस्मात्तत्तलवारुकुण्डलं ॥

[पा०] १ क. ग. ड. च. छ. झ. ट. तंतस्य. २ ड. च. झ. ट. गिरिगुहाश्चैव. ३ ड. झ. समुच्छेत्चापि. ४ क. ड. च.
 छ. झ. म. ट. विधूमवैश्वानरभीमदर्शनो. ५ ड. झ. ट. भीमविक्रमं. ६ दिव्यमधवतादत्तंज्वलन्तमिवतेजसा । अवारणीयंवि-
 शिखंगिरीणामपिदारणम् ॥ १ ॥ भवद्भूमिप्राणाज्ञातीनांनन्दिवर्धनम् । सुपर्वानुपर्वान्प्रशत्रूणांभयवर्धनम् ॥ २ ॥ तंसायक-
 मुपादायविकृष्यचमहाबलः । ससर्जकुम्भकर्णस्यवधायशरमुत्तमम् ॥ ३ ॥ सविष्टयोबलवतारामेणनिशितःशरः । कुम्भकर्णस्यहृद-
 यंभित्वाधरणिमाविशत् ॥ ४ ॥ ससायकःइति १७० श्लोकानन्तरमेतेचत्वारःश्लोकाः क. ख. पुस्तकयोरधिकाद्वदन्ते. ७ ख.
 घ. ड. च. छ. झ. ट. सुवृत्तदंष्ट्रं.

चकर्त रक्षोधिपतेः शिरस्तथा यथैव वृत्रस्य पुरा पुन्दरः ॥ १७१ ॥

कुम्भकर्णशिरो भाति कुण्डलालङ्कृतं महत् ॥ आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चन्द्रमाः ॥ १७२ ॥

तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशम् ॥

वभञ्ज चर्यागृहगोपुराणि प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १७३ ॥

न्यपतत्कुम्भकर्णोऽथ स्वकायेन निपातयत् ॥ प्रवृजमानां कोट्यश्च परितः संप्रधावताम् ॥ १७४ ॥

तच्चातिकायं हिमवत्प्रकाशं रक्षस्ततस्तोयनिर्धौ पपात ॥

ग्राहान्वरान्मीनवरान्भुजङ्गान्ममर्द भूमिं च तदा विवेश ॥ १७५ ॥

तस्मिन्हते ब्राह्मणदेवशत्रौ महाबले संयति कुम्भकर्णे ॥

चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ १७६ ॥

ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः ॥

मयक्षगन्धर्वगणा नभोगताः ग्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ १७७ ॥

कुम्भकर्णेति । कर्तनवेगादुद्धृतं गगने स्थितं । रात्रौ त्यर्थः ॥ १७२ ॥ चर्याः प्राकारोपान्तकूमभटसंचा-
आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे तारकाद्रया- राहप्रदेशाः ॥ १७३ ॥ कोट्यः कोटीः ॥ १७४ ॥
त्मके । अभ्युदिते तन्मध्यगतश्चन्द्रमा इव वभावि- रक्षः कचन्यरूपं । भूमिं तदा विवेश । भूमिसम्पृश-

स० वृत्रस्य लघुपुत्रस्य चलचारकुण्डलशिरः पुरापुरन्दर इव नः रामः रक्षोधिपतेः शिरश्च कर्तन्यन्वयः ॥ १७१ ॥ ति० कुण्ड-
लाभ्यामलङ्कृतं विनाकृतं । “ अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं ” इत्यमरः । कुम्भकर्णशिरः अराध्यां प्रातःकाले । आदित्ये
उदिते गगनमध्यस्थचन्द्रमाद्वनिष्प्रभंभातीत्यर्थः ॥ अर्थश्लोकः प्रक्षिप्त इति बहवः ॥ स० भाति कुण्डलालङ्कृतं भयाकान्त्या कुण्ड-
लालङ्कृतं यदन्यच्छिरः तदतिक्रम्य वर्तते तत्तथा । सद्यः पातात्कान्तिर्न गतेति भावः । “ अतिलङ्घनेऽपि च ” इति विश्वः । यद्वा
कुण्डलालं कुण्ड इति कुण्डे आस्यपिठरेलायाश्च यत् । पातालसंनिभमिति पूर्वमुक्तेः । “ कुण्डपिठरे ” इति विश्वः । कृतं कालविशे-
षेण । अतएवाप्राकाशोयुज्यते । कुण्डलाभ्यां विनाकृतमिति द्वावपि । यत् रात्रौ मध्यस्थः योग्यतया गगनमध्यस्थः । चन्द्रमा इवा-
भात् । तदिदानीं आदित्यसूर्येऽभ्युदिते मध्यस्थोऽधमः कान्त्या चन्द्रमा इव भाति । मध्यस्थं न्यायमार्गस्थे । आदित्य इवादित्ये राम-
पेवा । तद्देशसंभूतत्वात् तस्मिन् रामेऽभ्युदिते सति चन्द्रमा इव भातीति शेषः । कुण्डलवत्सर्पवदलङ्कृतं भाति । यथाऽहिः कुण्डली कुण्डलं
चेति वचनात् । कर्णशून्यत्वेनोचितं तदपि मध्यं । आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे रात्रौ अभ्युदिते सति तन्मध्यस्थश्चन्द्रमा इव भा-
तीति तथा अरात्रौ दिवेति तीर्थनागोजिव्याख्याने प्रक्रमानानुगुण्यात् एवं द्वितीयमपि आदित्योदयानन्तरं अरात्रौ बहूनीत्यवक्यत्वाद्-
पेक्षणीये ॥ १७२ ॥ ति० उच्चं प्राकारं लङ्काया इति शेषः । शिरः कर्तनवेगात् स्थितं लङ्कायां पपात । देहस्तु कर्तनवेगविलुट्ठस्तमुद्रेप-
पात । यद्यपि “ तंत्राङ्गाख्येण सैमिन्निद्रादाराद्रिवरोपमम् । सपपातमहावीरो दिव्यान्नाभिहतो रणे । तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णोत्तरस्ति-
नम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्रादवन्मयात् । ” इति महाभारतोक्त्या लक्ष्मणतः कुम्भकर्णवधः प्रतीयते । तथापि निरोधः । राम-
लक्ष्मणाभ्यां मिलित्वा तद्वधकरणात् । अतएव पूर्व लक्ष्मणानुचर इत्यत्र लक्ष्मणमहित इति व्याख्यातं । प्राधान्यान्वयस्यैव तदन्व-
लोकिः । लक्ष्मणसाहित्येन हननानु व्यासो लक्ष्मणस्य हन्तृत्वमुक्त्वान् ॥ स० “ ब्राह्मेणाख्येण सैमिन्निद्रादाराद्रिवरोपमम् ” इति
भारते वनपर्वणि मार्कण्डेयोपाख्याने लक्ष्मणात्कुम्भकर्णवध उक्तोऽत्र तुरामादतो विरोध इति चेत्सत्यं । सुमित्राया अपत्यं हि सैमिन्निद्राः ।
तस्याश्च लक्ष्मणादपि प्रेमपदं राम इति तदपत्यत्वेनोक्तो व्यासो न दाशरथिरिति वा भाषात्रयेणोक्तं भारते द्वावप्यत्राभावाद्बुद्ध्याप्याराममा-
बोधयदिति वा पुंन्यस्यासौपि “ शतं दुर्गंधनादींस्तु धनं जयशरं हतान् । दर्शयिष्यामि ” इति कृष्णनक्षत्राग्रमुदरिते वचसि भीमसेन-
शरैर्हतानि तिवक्त्रव्येधनजयेत्युक्तिवद्वाङ्मयः । “ मयैव वध्या भवतं त्रिजन्मसु ” इति भगवतोक्तत्वात् । हिरण्याक्षहिरण्यकशिपवोः
क्षिप्रालक्ष्मणदन्तवक्रयोश्च नृसिंहयदुसिहाभ्यां हतत्वं दर्शनाच्च “ रामलक्ष्मणाभ्यां मिलित्वा तद्वधकरणात् ” इत्यादिनागोजिभिरुपरोध-
समाधिक्यनकथमिति चिन्त्यम् ॥ १७३ ॥ स० तोयनिर्धौ पपात । खण्डशः खण्डनेन तोयनिर्धौ प्रक्षेपोपि हृदयक्षुसापः । प्रक्षेप्य-
श्वोत्तराक्षरैश्च तिख्यमेव पतन्द्देहो महात्मनामरयोपि सहायकारिण इति नोक्तिमूचितवानिति मन्तव्यम् ॥ १७५ ॥ स० भूधचाल
भूमिधराश्च चेलः ॥ १७६ ॥ भूतानि आकाशादीनि । स्वकार्यप्रतिबन्धकत्वात् दुश्चेतनां तोयः । सोऽप्यभिमानिविवक्षया भूभूधरादि-

ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा मनस्विना नैकैतराजवान्धवाः ॥
 विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्येव यथा सुरादिताः ॥ १७८ ॥
 स देवलोकस्य तमो निहत्य सूर्या यथा राहुमुखाद्विमुक्तः ॥
 तथा व्यभासीद्वि वानरैश्च निहत्य रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १७९ ॥
 ग्रहपैर्मायुर्वहवस्तु वानराः प्रवृद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः ॥
 अपूजयन्नाघवमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरामदे ॥ १८० ॥
 स कुम्भकर्णं सुरसङ्घमर्दनं महन्मु युद्धेषु पराजितश्रमम् ॥
 ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवामराधिपः ॥ १८१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टपष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

कुम्भकर्णश्रवणमात्रेण पतितमुच्छितेन रावणेन संज्ञाप्रियमानन्तरं तं प्रतिशोचनपूर्वकं बहुधाविलापः ॥ १ ॥

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १ ॥
 राजन्म कालसंकाशः संयुक्तः कालकर्मणा ॥ विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् ॥ २ ॥
 प्रतपित्वा मुहूर्तं च प्रशान्तो रामतेजसा ॥ कायेनार्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३ ॥
 निकृत्तकण्ठोरुभुजो विश्वरनुधिं बहु ॥ रुद्धा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ ४ ॥
 कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः ॥ लग्ण्डभूतो विकृतो दावदग्ध इव दुमः ॥ ५ ॥

दित्यर्थः ॥ १५—१७८ ॥ वानरैश्च वानरौघमध्ये
 ॥ १७९ ॥ प्रवृद्धपद्मप्रतिमैरिति । प्रतिमाशब्दोत्र
 रूपवचनः ननु सप्तदशवचनः इवशब्दप्रयोगान् । इष्ट-
 भागिनं जयरूपेष्टभाजं ॥ १८० ॥ पराजितश्रमं
 त्यक्तश्रमं । अत्र सर्गे अधिकाः केचन श्लोकाः कापि
 कापि दृश्यन्ते ते न व्याख्याताः । अस्मिन्सर्गे सार्ध-
 पदषष्ठ्युत्तरशतश्लोकाः ॥ १८१ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राज विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तपष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

कुम्भकर्णवधश्रवणेन रावणस्य प्रलापः—कुम्भक-
 र्णमित्यादि ॥ अत्र रावणायेत्यत्र यकारो गायत्र्या
 अष्टादशाक्षरं । सप्तदशसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥
 कालकर्मणा कालस्य मृत्योः कर्मणा । मरणरूपक्रिय-
 येति यावन् । यद्वा काले कर्मणा कालकर्मणा । परि-
 पक्ककर्मणेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतपित्वा पराक्रम्य, एतदा-
 रभ्य श्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ अर्धप्रविष्टेन अर्धेन कव-
 न्धमात्रेण प्रविष्टेन । कायेन समुद्रं रुद्धा । शरीरेण
 उत्तमाङ्गेन । द्वारं रुद्धा । लग्ण्डभूतः पिण्डीभूतः ।
 “ लग्ण्डोऽजगर ” इत्येके । विकृतः विकृतशरीरः ।

वत् ॥ १७७ ॥ स० भूरिणा महता वधेन । वधस्यमहत्वंतु कुम्भकर्णपराक्रमानङ्करीकरणेन । भूरिणा अच्युतेन तत्कृतेनेतिया-
 वत् । “ भूरिर्ब्रह्माच्युतेशेषु ” इतिविश्वः । अमनस्विनः स्विन्नमानसाः । हरिं सिंहं । यथामतङ्गजाः गजाः समीक्ष्यव्यथितानदन्ति
 तथानेदुः ॥ १७८ ॥ ति० देवलोकस्य आकाशस्य । मध्येइतिशेषः । व्यभासीत् विशेषेणभातिस् ॥ स० सत् एव लोकस्य
 इतिविभागः । लोकस्य उत्तराधरलोकस्य सत् तमः तत्रत्यमितिभावः । निहलैवसूर्योयथा । किंच यथाराहुमुखाद्विमुक्तः सूर्यो
 भाति तथाव्यभासीत् ॥ १७९ ॥ ति० अत्रदिनद्वयेनकुम्भकर्णांस्थानं ततः सप्तमवासरेवधइति भाद्रपदपूर्णिमायामेतद्वधइतिपाद्म-
 संमतिपूर्वकमग्रे स्फुटीभविव्यति ॥ १८१ ॥ इतिसप्तपष्ठितमःसर्गः ॥ ६७ ॥

ति० अगण्डभूतः “ अक्षिरःपाणिपादस्तुक्बन्धोऽगण्डउच्यते ” ॥ स० अगण्डभूतः कुम्भकर्णविह्वरहितीभूतः । “ गण्डःप्र-
 [पा०] १ झ. मंतगजाः. ख. पुरासुराः. २ ड.—ट. व्यभासीद्वरिसैन्यमध्ये. ३ ड. झ. ट. बलेनपात्मजं. ४ ख.
 ट. झ. अ. ट. सुरसैन्यमर्दनं. ५ ट. झ. ट. निकृत्तनासाकर्णेनविश्वरनुधिरेणच. ६ ड.—ट. अगण्डभूतोविकृतो.

तं श्रुत्वा निहतं सङ्क्षेपे कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६ ॥
 पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा देवान्तकनरान्तकौ ॥ त्रिशिराश्चानिकरायश्च रुद्रः शोकपीडिताः ॥ ७ ॥
 भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्रिष्टकर्मणा ॥ महोदरमहापाश्वौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ८ ॥
 ततः कृच्छ्रान्तमसाद्य संज्ञां राक्षसपुङ्गवः ॥ कुम्भकर्णवधादीनो विललाप म रावणः ॥ ९ ॥
 हा वीर रिपुदर्पण कुम्भकर्णं महाबल ॥ त्वं मां विहाय वै देवाद्यातोमि यममादनम् ॥ १० ॥
 मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबल ॥ शत्रुमैत्र्यं प्रतार्यैकस्त्वं मां संत्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥
 इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे दक्षिणो भुजः ॥ पतितो यं समाश्रित्य न विभेमि सुरासुरान् ॥ १२ ॥
 कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा ॥ कालाशिरुद्रप्रतिमो रणे रामेण वै हतः ॥ १३ ॥
 यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्यान्नसत्तं मदा ॥ स कथं रामवाणार्तः प्रमुमोसि महीतले ॥ १४ ॥
 एते देवगणाः सार्धमृषिभिर्गगने स्थिताः ॥ निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः ॥ १५ ॥
 ध्रुवमधैव संहृष्टा लब्धलक्षाः सुवज्रमाः ॥ आरोक्ष्यन्ति हि दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ १६ ॥
 राज्येन नास्ति मे कार्यं किं करिष्यामि मीतया ॥ कुम्भकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे रतिः ॥ १७ ॥
 यद्यहं भानृहन्तारं न हन्मि युधि राघवम् ॥ ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थजीवितम् ॥ १८ ॥
 अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम ॥ न हि भ्रातृन्ममन्मुञ्च्य क्षणं जीवितुमुन्मते ॥ १९ ॥
 देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् ॥ कथमिन्द्रं जयिष्यामि कुम्भकर्ण हते न्वयि ॥ २० ॥
 तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् ॥ यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महान्मनः ॥ २१ ॥
 विभीषणवचो यावत्कुम्भकर्णप्रहस्तयोः ॥ विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥ २२ ॥
 तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः ॥ यन्मया धार्मिकः श्रीमान्म निरस्तो विभीषणः ॥ २३ ॥

रामतेजसा प्रशान्त इत्यन्वयः ॥ ३—१० ॥ मम मरणमेव श्रेयो नन्विति संबन्धः ॥ १८ ॥ भ्रातृ-
 बान्धवानां च शल्यं शोकमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सुरासु- निति बहुवचनं पूजार्थं ॥ १९—२१ ॥ कुम्भकर्ण-
 रान् सुरासुरेभ्यः ॥ १२—१५ ॥ लब्धलक्षाः लब्धा- प्रहस्तयोरयं दारुणो विनाशः यावत् यदा समुत्पन्नः
 वसराः ॥ १६—१७ ॥ भ्रातृहन्तारं न हन्मि यदि तत आरभ्य विभीषणवचो मां व्रीडयति पीडयतीत्यर्थः
 तदा इदं व्यर्थजीवितं श्रेयःनच । नैवेत्यर्थः । किंतु

वीणेचिहेत्यात् ” इति विश्वः । अतएव विकृतः । विकृतइति पाठे रक्षोभिरपरिवृत्तइति वा विभिः काक्युद्भादिभिर्वृत्तइति वार्थः ॥ ५ ॥
 ति० देवान्तकादयो रावणपुत्राः ॥ ७ ॥ ति० महोदरमहापाश्वौ विमानुजौ भ्रातरौ तस्य ॥ ८ ॥ स० मम शल्यं मम शल्यं ।
 बान्धवानां मध्ये महाबल । “ बान्धवानां च शल्यमनुद्धृत्य लब्धलक्ष्यानामश्रुतचशब्दः ” याहारद्वय मम शल्यमित्य-
 नेन मुख्यरावणशल्येन सशल्यानाम मुख्यानां पृथग्ग्रहणायोर्थेति दोषा प्रादुष्यातामिति ज्ञेयं ॥ ११ ॥ स० अहंता पुनः नृत्वास्मि ।
 नर्पुसकप्रायइत्यर्थः । सुरासुरान् सुराश्चामुराश्चामुराः । तस्मान् । “ येषां च विरोधः शाश्वतिकः ” इत्येकवचनावः । सनाहरो वा ।
 नेत्यावर्तते । न विभेमि । नास्मि नृत्प्रायइति वा ॥ १२ ॥ स० दर्पहा दर्पहन्ति हसिष्यन्ति वा दर्पहा । “ निश्वसन्तु इत्याश्रयणा-
 द्भूतमाने भविष्यति वा काले चोपपदान्तेरेषां भवत्येव पुरुषं हन्ति हसिष्यति वा ” इति तत्त्वबोधिन्युक्तः । प्रकृतिनियमपक्षे अदेवदानवदर्प-
 नविधते देवदानवानां दर्पा येन तत्संयुद्धिः अदेवदानवदर्पहा शोकप्रकाशकः शब्दः ॥ १३ ॥ स० भ्रातृविति । एकस्य मुख्यस्य भ्रा-
 तृगमनेनानेकप्रकारेण स्वर्दाबल्यमायातमिति यो नयति बहुवचनेन । स्वरादीन्मृतान्मृतावा विभीषणकुबेराभ्यां बहिष्कृताभ्यां सहसृता-
 मेकैकं संसृज्य वा बहुवचनं । उन्मुञ्च्य पदस्वारस्यादिवोत्तरत्र “ नतिरस्तो विभीषणः ” इति तदनुतापस्वारस्याच्च ॥ १९ ॥ इत्यष्टप-
 ष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् ॥

न्यपतदथ दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं विदित्वा ॥ २४ ॥

[ततस्तु संदीपितकोपवह्निर्निशाचराणां च महाबलश्च ॥

तदाऽपतद्भ्रातृविनाशनातो मुहुर्मुहुश्चैव विनिश्वसन्बली ॥ २५ ॥]

इत्यापं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टपष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

कुम्भकर्णनिधनाकर्णनेनविषीदन्तरावणप्रति त्रिशिरोनाम्नातत्सुतेन रामादिवधप्रतिज्ञानेनसमाश्वासनपूर्वकमतिकायादि-
भिर्भ्रातृभिःसह रगायनिर्याणम् ॥ १ ॥ वानरकृतराक्षसश्रपणरुष्टेन तुरगाधिष्ठितेननरान्तकेन वानरवाहिनीविध्वंसने सुग्री-
वनिबोगादहं देन सतुरगनरान्तकहननम् ॥ २ ॥

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुःगात्मनः ॥ श्रुत्वा शोकाभितप्तस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

एवमेव महावीर्यो हतो नस्तातमध्यमः ॥ न तु सत्पुरुषा राजन्विलपन्ति यथा भवान् ॥ २ ॥

नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो ॥ स कस्मात्प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मदत्ताऽस्ति ते शक्तिः कवचः सायको धनुः ॥ सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघखनो महान् ॥ ४ ॥

त्वयाऽसकृद्विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः ॥ स सर्वायुधसंपन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणम् ॥ उद्वरिष्यामि ते शत्रून्गरुडः पन्नगानिव ॥ ६ ॥

गम्बरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा ॥ तथाऽद्य शयिता रामो मया युधि निपातितः ॥ ७ ॥

श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ ८ ॥

श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ ॥ अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्बुद्धहर्षिताः ॥ ९ ॥

ततोऽहमहमित्येव गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभाः ॥ रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १० ॥

॥ २२—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने
अष्टपष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अधातिकायनिर्गमः—एवमित्यादि ॥ १ ॥ तातमध्यमः
तातेषु मध्यमः मध्यमपितेत्यर्थः । एवमेव महावीर्यः
त्वदुक्तप्रकारेणैव महावीर्यः । हतः । देवादिति शेषः
॥ २ ॥ ईदृशमिति शोकक्रियाविशेषणं । आत्मानं
अदिश्यते शेषः ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तेत्यादिश्लोकद्वयमेका-

न्वयं ॥ विशस्त्रेण निरायुधेन ॥ ४—६ ॥ नरकोत्र
सिंहिकायां विप्रचित्तेर्जातेषु वातापिप्रमुखेष्वन्यतमः ।
“ वातापिर्नसुचिश्चैव इत्वलः सृमरस्तथा । अन्धको
नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ” इत्युक्तेः ॥ ननु
कृष्णहतो भूसुतो नरकासुरः । तस्य वाल्मीकिप्रबन्ध-
निर्माणकाले असंजातत्वात् ॥ ७—८ ॥ श्रुत्वा त्रिशि-
रस इत्यादि ॥ त्रिशिरसो वचनं स्वेषामपि तुल्यत्वा-
देवान्तकादयोपि युद्धोद्युक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ ९—
१० ॥ अन्तरिक्षे गतं गमनं येषां तेऽन्तरिक्षगताः

ति० विलपमानस्य विलपतः । श्रुत्वा विलापमितिशेषः ॥ १ ॥ स० शंभरोयमन्यःकामशत्रोः ॥ ७ ॥ ति० ननुकुम्भकर्णा-
साध्येऽर्थक्यं रावणस्यतस्माज्जयप्रत्याशयासंतोषस्तत्राह—कालचोदितइति । तद्वाशप्रवृत्तकालात्मकभगवत्प्रेरणयापुनस्तस्ययुद्धबु-

[पा०] १ अर्थश्लोकः ज. पाठेदृश्यते. २ घ. गिरंश्रुत्वाभितप्तस्य. ड. झ. श्रुत्वाशोकाभिभूतस्य. ३ क. ख. ग. च. छ.
ज. ट. मन्यतेरावणस्तदा.

अन्तरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः ॥ सर्वे त्रिदशदर्पणाः सर्वे च रणदुर्जयाः ॥ ११ ॥

सर्वे सुबलसंपन्नाः सर्वे विस्तीर्णकृतिभ्यः ॥ सर्वे समरसामाद्य न श्रयन्ते पराजिताः ॥

देवैरपि सगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ १२ ॥

सर्वे च विदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवगस्तथा ॥ १३ ॥

स तैस्तदा भास्करतुल्यवर्चसैः सुतेज्वितः शत्रुबलप्रमर्दनैः ॥

रराज राजा मधवान्यथाऽमरैर्वृतो महादानवदर्पनाशनैः ॥ १४ ॥

स पुत्रान्संपरिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः ॥ आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास संयुगे ॥ १५ ॥

युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः ॥ [महापार्श्वं प्रमत्तं वा भ्रातरं च महोदरम् ॥]

रक्षणार्थं कुमारानां प्रेषयामास संयुगे ॥ १६ ॥

तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं रिपुरावणम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥ १७ ॥

सर्वोषधीभिर्गन्धैश्च समालम्ब्य महाबलाः ॥ निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥

त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मुः कालचोदिताः ॥ १९ ॥

ततः सुदर्शनं नाम नीलजीमूतमभिजम् ॥ पेरगवतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ २० ॥

सर्वायुधसमायुक्तं तूणीभिश्च खलंकृतम् ॥ रराज गजमास्थाय मविनेवात्ममूर्धनि ॥ २१ ॥

हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणानमजः ॥ २२ ॥

त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः ॥ मविशुदुलकः शैलाग्रे मेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥ २३ ॥

त्रिभिः किरीटैः शुशुभे त्रिशिराः स रथोत्तमे ॥ हिमवानिव शैलेन्द्रविभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ २४ ॥

अतिकायोपि तेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा ॥ [हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमन्वितम् ॥]

आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ २५ ॥

सुचक्रार्क्षं सुसंयुक्तं खनुकर्षं सुकूबरम् ॥ तूणीवाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिघाकुलम् ॥ २६ ॥

स काञ्चनविचित्रेण मुकुटेन विराजता ॥ भूषणैश्च बभौ मेरुः किर्णैरिव भासयन् ॥ २७ ॥

॥ ११ ॥ देवादिभिः सह समरसामाद्य पराजिता न चन्दने । वचाचम्पकमुन्नाश्च सर्वोषधो दश स्मृताः ॥
श्रयन्त इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ विदुषः विद्यावन्तः । इत्युक्ताभिः आयुधप्रहारनिवर्तिकाभिः ओषधीभिरि-
प्रवरविज्ञानाः उत्कृष्टशास्त्रज्ञानाः ॥ १३ ॥ तुल्यवर्चसं- त्याहुः । समालम्ब्य समालिप्य ॥ १८-२० ॥ अस्त-
रित्यत्र समासान्त आर्षः ॥ १४ ॥ आशीर्भिः सहेति मूर्धनीत्येतदुत्तरक्षणे विनाशसूचनाय ॥ २१-२३ ॥
शेषः ॥ १५ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः शिखरभूतैर्हिमवानिवेत्यर्थः
रावण इति ॥ अत्र युद्धोन्मत्तौ महोदरमहापार्श्वपर्या- ॥ २४ ॥ अतिकाय इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
यनामानौ रावणभ्रातरौ । एतौ परत्र प्रकाशयिष्येते सुसंयुक्तं सुदृढं । खनुकर्ष । “ अनुकर्षो दावधम्भः ”
॥ १६ ॥ रिपून् रावयतीति रिपुरावणः ॥ १७ ॥ इत्यमरः । सुकूबरं शोभनयुगंधरं । “ कूबरस्तु युगं-
सर्वोषधीभिः । “ कुष्टं मांसी हरित्रे द्वे मुरा शैलेय- धरः ” इत्यमरः ॥ २५-२६ ॥ किर्णैः भासयन्

ज्यनुपरमः ॥ ८ ॥ ति० शत्रूणांबलस्यश्रीणांचार्दनैरित्यर्थेप्रियादर्नैरित्याप ॥ १४ ॥ स० युद्धोन्मत्तं च मत्तं च तदपरपर्यायवा-
च्यमहापार्श्वमहोदरौ । ‘ षडेते ’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । एतौ च प्रसिद्धमहापार्श्वमहोदरभ्यां निर्जग्मुः । तद्युद्धस्यपुनर्वक्ष्यमाण-

[पा०] १ ख.—छ. झ. ट. सर्वेसमरदुर्मदाः । २ झ. व. ट. प्रियादेनेः । ३ इदमर्थं । ४ क. ख. ग. ड.—ट. सुदर्शनं नारां । ५ ख. ग. ड. झ. व. ट. समायुक्तस्तूणीभिश्चाखलंकृतः । ६ क. ग. ड.—ट. न्द्रचापः । ७ इदमर्थं क. ख. पाठयोर्दृश्यते । ८ क. ख. घ.—ट. प्रसासिपरिवभासयन् ।

स रराज रथे तस्मिन् राजसूनुर्महाबलः ॥ वृतो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिनिवामरैः ॥ २८ ॥
 हयमुच्चैःश्रवःप्रख्यं श्वेतं कनकभूषणम् ॥ मनोजवं महाकायमारुरोह नरान्तकः ॥ २९ ॥
 गृहीत्वा प्रासमुल्काभं विरराज नरान्तकः ॥ शक्तिमादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा ॥ ३० ॥
 देवान्तकः समादाय परिघं वज्रभूषणम् ॥ परिगृह्य गिरिं दोर्भ्यां वपुर्विष्णोर्विडम्बयन् ॥ ३१ ॥
 महापाशं महाकायो गदामादाय वीर्यवान् ॥ विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३२ ॥
 प्रतस्थिरे महात्मानो बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ मुरा इवामरावत्या बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ ३३ ॥
 तान्गजैश्च तुरङ्गैश्च रथैश्चाम्बुदनिस्त्रिनः ॥ अनुजगुर्महत्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः ॥ ३४ ॥
 ते विरेजुर्महत्मानः कुमाराः सूर्यवर्चसः ॥ किरीटिनः श्रिया जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवाम्बरे ॥ ३५ ॥
 प्रगृहीता बभौ तेषां शस्त्राणामावलिः सिता ॥ शारदाभ्रप्रतीकाशा हंसावलिरिवाम्बरे ॥ ३६ ॥
 मरणं वापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयम् ॥ ३७ ॥
 इति कृत्वा मतिं वीरा निर्जग्मुः संयुगाग्निनः ॥ ३८ ॥
 जगज्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् ॥ जगृहुश्चापि ते वीरा निर्यान्तो युद्धदुर्मदाः ॥ ३९ ॥
 श्वेलिताम्फोटनिनर्दश्चाल च वसुंधरा ॥ रक्षसां सिंहनादैश्च पुस्फोटैव तदाऽम्बरम् ॥ ४० ॥
 तेऽभिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महाबलाः ॥ ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशैलानगम् ॥ ४१ ॥
 हरयोपि महात्मानो ददृशुर्नैर्ऋतं बलम् ॥ हस्त्यश्चरथसंवाधं किङ्किणीशतनादितम् ॥ ४२ ॥
 नीलजीमूतसंकाशं समुद्यतमहायुधम् ॥ दीप्तानलरविप्रख्यैः सर्वतो नैर्ऋतैर्वृतम् ॥ ४३ ॥
 तद्गृह्णा बलमायातं लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः ॥ समुद्यतमहाशैलाः संप्रणेदुर्महाबलाः ॥
 अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दन्ति वानराः ॥ ४४ ॥

ततः समुद्रुष्टरवं निशम्य रक्षोणया वानरयूथपानाम्

अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रं महाबला भीमतरं विनेर्दुः ॥ ४५ ॥

ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः ॥ विचेरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४६ ॥
 केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवङ्गमाः ॥ रक्षसैर्न्येषु संकुङ्क्षाथेरुदुर्मशिलायुधाः ॥
 दुर्मांश्च विपुलस्कन्धान्गृह्य वानरपुङ्गवाः ॥ ४७ ॥

भासमानः । मेरुरिव वभावित्यन्वयः ॥ २७-३० ॥ ॥ ३७ ॥ इति कृत्वेल्यर्थः ॥ इत्थं कर्तव्यमित्येवंरूपां
 देवान्तक इति ॥ अत्रापि विरराजेति संबध्यते । देवा-
 न्तकः परिघमादाय समुद्रमथने गिरिं मन्दरगिरिं ।
 परिगृह्य तिष्ठतो विष्णोर्वपुर्विडम्बयन् विरराज
 ॥ ३१-३६ ॥ मरणं वेत्यर्थः निर्जग्मुर्निर्युक्त्युपस्कार्यः ।
 ॥ ३७ ॥ इति कृत्वेल्यर्थः ॥ ३८ ॥ जगज्जुः मेघध्वनिं चक्रुः ।
 प्रणेदुः सिंहनादं चक्रुः । चिक्षिपुः क्षेपवचनान्युचुः ।
 सायकान् जगृहुरित्यन्वयः ॥ ३९-४३ ॥ लब्धल-
 क्षाः लब्धपराक्रमविषयाः ॥ ४४-४६ ॥ संचारप्र-

स्तात् ॥ १६ ॥ ति० सुसंयुक्तं सुसंयुक्ताश्च ॥ २६ ॥ ति० निश्चित्य निश्चयेन मरणं शत्रुपराजयं वा । करिष्यामइति शेषः ॥
 स० शत्रूणां पराजयं निश्चित्य शत्रूणां मरणं वा भवेदिति मतिं कृत्वा संयुगाग्निनः सन्तः निर्जग्मुः ॥ ३७-३८ ॥ ति० चिक्षिपुः शत्रु-
 विषयाक्षेपवचनान्युचुः ॥ ३९ ॥ ति० श्वेलिताम्फोटितानां च तैरित्यर्थः ॥ ४० ॥ ती० रक्षसैर्न्येषु विषये संकुङ्क्षाः केचित्प्लव-
 ङ्गमाः दुर्मशिलायुधाः सन्तः आकाशमाविश्य चक्रुः । केचिद्वानरपुङ्गवाः विपुलस्कन्धान्गृह्णा गृहीत्वा । उर्व्यांचिरुहिति योजना

[पा०] १ ड. झ. हेमभूषणं. २ क. ग. घ. ङ. ट. तेप्रतस्थुर्महा. ३ घ. ड. झ. अनुपेतुः. ४ क. घ. च. छ. व. ट.
 महाकायाराक्षसाः. ५ ड. झ. वज्राणामावलिः शिवा. ६ ग. ड. झ. ट. जगृहुश्च महात्मानो निर्याताः. ७ ड. झ. श्वेलिता-
 स्फोटितानां च संचालित्वमेदिनी. ८ ड. झ. व. ट. संस्फोटितमिवांबरं. ९ क. ख. ज. व. ट. शिलायुधं. १० घ.—छ.
 झ. ज. ट. संप्रणेदुर्महामुहुः. ११ ड.—झ. ट. प्रणेदुः. १२ ड. झ. व. ट. संकुङ्क्षाः केचिद्दुर्म.

तद्युद्धमभवद्दोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ४८ ॥

ते पादपशिलाशैलैश्चकुट्टिष्टिमनूपमाम् ॥ वार्णोर्ध्वार्धमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥

सिंहनादान्विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ शिलाभिश्चूर्णयामामुर्योतुधानान्प्रवृज्जमाः ॥ ५० ॥

निजघ्नुः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणवृतान् ॥ केचिद्रथगतान्वीगन्गजवाजिगतानपि ॥ ५१ ॥

निजघ्नुः सहस्राप्लुत्य यातुधानान्प्रवृज्जमाः ॥ शैलशृङ्गाचिताङ्गाश्च मुष्टिभिर्वान्तलोचनाः ॥ ५२ ॥

चेरुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुङ्गवाः ॥ राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्विभिदुः कपिकुञ्जरान् ॥ ५३ ॥

शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः ॥ अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैपिणः ॥ ५४ ॥

रिपुशोणितदिग्धाङ्गास्तत्र वानरराक्षसाः ॥ ततः शैलैश्च खड्गैश्च विमृष्टैर्हृग्गिशर्मैः ॥ ५५ ॥

मुहूर्तेनावृता भूमिरभवच्छोणिताद्गता ॥ विकीर्णपर्वताकारं रक्षोभिररिमर्दनैः ॥

आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः ॥ ५६ ॥

आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्नशूलाश्च वानरैः ॥ पुनरङ्गस्तथा चक्रुरासन्ना युद्धमद्भुतम् ॥ ५७ ॥

वानरान्वानरैरेव जघ्नुस्ते रजनीचराः ॥ राक्षसान्राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५८ ॥

आक्षिप्य च शिलास्तेषां निजघ्नु राक्षसा हरान् ॥ तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नु रक्षांसि वानराः ॥ ५९ ॥

निजघ्नुः शैलशूलास्त्रैर्विभिदुश्च परस्परम् ॥ सिंहनादान्विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ ६० ॥

छिन्नवर्मतनुत्राणा राक्षसा वानरहेताः ॥ रुधिरं प्रक्षुतास्तत्र रमसारमिव द्रुमाः ॥ ६१ ॥

रथेन च रथं चापि वारणेनैव वारणम् ॥ ६२ ॥

हयेन च हयं केचिन्निजघ्नुर्वानरा रणे ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे प्रगृहीतमनःशिलाः ॥ ६३ ॥

हरयो राक्षसाञ्जघ्नुर्दुर्मैश्च बहुशाखिभिः ॥ तद्युद्धमभवद्दोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ६४ ॥

क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च भल्लैश्च निशितैः शरैः ॥ राक्षसा वानरेन्द्राणां चिच्छिद्युः पादपाञ्चशिलाः ॥ ६५ ॥

विकीर्णैः पर्वताग्रैश्च दुर्मैश्छिन्नैश्च संयुगे ॥ हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाऽभवत् ॥ ६६ ॥

ते वानरा गर्वितहृष्टचेष्टाः संग्राममासाद्य भयं विमुच्य ॥

युद्धं तु सर्वे सह राक्षसैस्तैर्नानायुधाश्चक्रुर्दैनसत्त्वाः ॥ ६७ ॥

कारमेवाह—केचिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ —६०॥ छिन्नवर्मतनुत्राणाः छिन्नवर्मरूपतनुत्राणाः । द्रुमशिलायुधा इति स्वभावोक्तिः ॥ ४७—४८॥ अनू- रुधिरं प्रक्षुताः स्तवन्तः । मुमुचुरिति यावत् । रम- पसां अनुपमां ॥ ४९—५६॥ आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्चे- सारं निर्यासं ॥ ६१—६४ ॥ शिलाः शिलाश्चेत्तर्धः ति नियुद्धप्रकारकथनं । अङ्गैः हस्तपादादिभिः ॥ ५७ ॥ ६५—६६ ॥ गर्वितं दृष्टं च यथा भवति तथा

॥ ४७ ॥ टी० शैलशृङ्गाचिताङ्गाः गिरिशिखरैर्व्याप्तवहाः । मुष्टिभिः मुष्टिप्रहारैः । वान्तलोचनाः वृत्तिभित्तलोचनाः ॥ ५२ ॥

सू० छिन्नवर्मतनुत्राणाः छिन्नानि वर्मवतनुत्राणेशरणचेलेतानित्येव । 'त्राणरक्षितेशरणविच' इति विश्वः ॥ ६१ ॥ ति०

पर्वतास्तैः निरस्तपर्वतैः द्रुमच्छिन्नैः छिन्नद्रुमैः । विकीर्णा व्याप्ता ॥ ६६ ॥

[पा०] १ क. ख. मनुसमां. २ ग. शैलशृङ्गाचिताङ्गाः । गिरिशिखरैर्व्याप्तवहाः । मुष्टिभिः मुष्टिप्रहारैः । वान्तलोचनाः वृत्तिभित्तलोचनाः ॥ ४ ड. झ. ट. भग्नशैलैश्च वानराः. घ. भग्नशूलाश्च राक्षसाः. ५ ड. झ. शैलशृङ्गाचिताङ्गाश्च मुष्टिभिर्विभिदुश्च. क. ख. अ. शैलशूला- न्नैश्चिच्छिद्युश्च. ६ क. ख. ग. ड. ज. ड. प्रगृहीतमनःशिलाः. ७ ड. ज. झ. ट. विभिदुः. ८ ड. ज. झ. अ. विकीर्णाः पर्वतास्तै- श्च द्रुमच्छिन्नैश्च. ९ ग. युधिराक्षसैस्तैः.

तस्मिन्प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे ग्रहृष्यमाणेषु वलीमुखेषु ॥
 निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६८ ॥
 ततो हयं मारुततुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य ॥
 नरान्तको वानरराजसैन्यं महार्णवं मीन इवाविवेश ॥ ६९ ॥
 स वानरान्सप्त शतानि वीरः प्राप्तेन दीप्तेन विनिर्विभेद ॥
 एकक्षणेनेन्द्ररिपुर्महात्मा जघान सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥ ७० ॥

ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ॥ चरन्तं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ७१ ॥
 स तस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतः ॥ ७२ ॥
 यावद्विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवगपुङ्गवाः ॥ तावदेतानतिक्रम्य निर्विभेद नरान्तकः ॥ ७३ ॥
 ज्वलन्तं प्रासमुद्यम्य संग्रामाग्रे नरान्तकः ॥ ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः ॥ ७४ ॥
 यावदुन्पाटयामासुर्वृक्षाञ्छैलान्वनौकसः ॥ तावत्प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ॥ ७५ ॥
 दिक्षु सर्वासु बलवान्विचचार नरान्तकः ॥ प्रमृदन्सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथाऽनिलः ॥ ७६ ॥
 न शेकुर्धौवितुं वीरान् स्यातुं स्पन्दितुं भयात् ॥ उत्पतन्तं स्थितं यान्तं सर्वान्विव्याध वीर्यवान् ॥ ७७ ॥
 एकेनान्तककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा ॥ भिन्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७८ ॥
 वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनम् ॥ न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७९ ॥
 पततां हरिवीराणां रूपाणि प्रचकाशिरे ॥ वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥ ८० ॥
 ये तु पूर्वं महात्मानः कुम्भकर्णेन पातिताः ॥ ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ८१ ॥
 विप्रेक्षमाणः सुग्रीवो ददर्श हरिवाहिनीम् ॥ नरान्तकभयत्रस्तां विद्रवन्तीमितस्ततः ॥ ८२ ॥
 विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम् ॥ गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ॥ ८३ ॥
 अधोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ कुमारमङ्गदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ८४ ॥
 गच्छ त्वं राक्षसं वीरो योसौ तुरगमास्थितः ॥ क्षोभयन्तं हरिबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥ ८५ ॥
 स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपाताङ्गदस्ततः ॥ अनीकान्मेघसंकाशान्मेघानीकादिवांशुमान् ॥ ८६ ॥
 शैलसंघातसंकाशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः ॥ रराजाङ्गदसन्नद्धः सधातुरिव पर्वतः ॥ ८७ ॥
 निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान् ॥ नरान्तकमभिक्रम्य बालिपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ८८ ॥
 तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वं करिष्यसि ॥ अस्मिन्वज्रसमस्पर्शं प्राप्तं क्षिप ममोरसि ॥ ८९ ॥

चेष्टन्त इति गर्वितदृष्टचेष्टाः । नानायुधाः गृहीतराक्ष- न शेकुरित्यर्थः ॥ ७७-८० ॥ कुम्भकर्णेन पातितानां
 सायुधा इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ विमर्दे युद्धे ॥ ६८-६९ ॥ नीलादीनामुत्तरत्र पौरुषकथनसांगत्यायैषां लब्धसं-
 जघानेति । इत्थमिति शेषः ॥ ७०-७३ ॥ ज्वलन्तं ज्वलमाह—ये त्विति ॥ ८१-८५ ॥ मेघसंकाशा-
 ज्वलन्तमिव स्थितं । विभावसुः वह्निः ॥ ७४-७५ ॥ दिति निविडत्वलक्षणसमानधर्मप्रयुक्तेयमुपमा । मेघा-
 प्रमृदन् मर्दयन् ॥ ७६ ॥ न शेकुरिति । यतो हेतो- नीकादित्यत्र तु निष्कमणापादानत्वधर्मप्रयुक्तेत्युपमा-
 रुत्पतन्तं स्थितं यान्तं च विव्याध अतः स्पन्दनादौ द्वयस्य निर्वाहः ॥ ८६ ॥ संघातः निविडसंवेशः ।

ती० तस्मार्गः तेनयुद्धार्थगतोमार्गइत्यर्थः । पतितैर्वानरैरभिसंवृतः सन् । मांसशोणितकर्दमः सन् ददृशइतिसंबन्धः ॥ ७२ ॥
 स० नखदंष्ट्रं प्राप्यज्जलादिकबद्बाबः । तद्वान् ॥ ८८ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. भाषितुं. ख. च. अ. द्रवितुं. २ ड. च. झ. अ. ट. भयानि. ३ क.—ट. दृष्टोवाच. ४ घ. ड.
 झ. ग. ट. गच्छन्तं. ५ क. ख. घ. बालिपुत्रोऽब्रवीत्. ६ क. ख. च. अ. ट. तिष्ठन्तं. ७ क. ख. च. अ. ट. हरिभिः किं.

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तकः ॥ मंदश्य दशनरोष्ठं विनिश्चस्य भुजङ्गवत् ॥ ९० ॥
अभिगम्याङ्गदं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरान्तकः ॥ ९१ ॥

प्रासं समाविध्य तदाऽङ्गदाय समुज्ज्वलन्तं सहमोत्समर्जं ॥
स वालिपुत्रोरगि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतच्च भूर्मा ॥ ९२ ॥
तं प्रासमालोक्य तदा विभयं मुपर्णकृत्तोरगभोगकल्पम् ॥
तलं ममुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरङ्गमं तस्य जघान मूर्ध्नि ॥ ९३ ॥
निमग्नतालुः स्फुटिताक्षितारो निष्क्रान्तजिह्वोचलमक्षिकाशः ॥
स तस्य बाजी निपपात भूर्मा तलप्रहारेण विशीर्णमूर्धा ॥ ९४ ॥
नरान्तकः क्रोधवशं जगाम हतं तुरङ्गं पतितं निर्गक्ष्य ॥
स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ९५ ॥
अथाङ्गदो मुष्टिविभिन्नमूर्धा मुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् ॥
मुहुर्विज्ज्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विमिषिम्ये च ॥ ९६ ॥
अथाङ्गदो वैज्रममानवेगं संवत्य मुष्टिं गिरिशृङ्गकल्पम् ॥
निपातयामास तदा महान्मा नरान्तकस्योरगि वालिपुत्रः ॥ ९७ ॥
स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नवक्ष्वा ज्वालावमच्छोणितदिग्धगात्रः ॥
नरान्तको भूमितले पपात यथाऽचलो वज्रनिपातभग्नः ॥ ९८ ॥
अथान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां वनोक्तमां चैव महाप्रणादः ॥
बभूव तस्मिन्निहतेऽय्यर्वारे नरान्तके वालिसुतेन सङ्गे ॥ ९९ ॥
अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं तत्कृतवान्हि विक्रमम् ॥
विसिषिम्ये सोप्यतिवीर्यविक्रमः पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ १०० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

अङ्गदसन्नद्धः सन्नद्धाङ्गदः ॥ ८७-९० ॥ अभिग- भूतो रामशब्दः परामृश्यते । हर्षितः विस्मितेन
म्येति । अयमुत्तरशेषः ॥ ९१-९७ ॥ ज्वालारूपेण रामेण स्थापया तोषितः । स च अङ्गदश्च पुनः युद्धे
वमता उद्गच्छता शोणितेन दिग्धगात्रः ॥ ९८-९९ ॥ बभूव । युद्धविषये सन्नद्धो बभूवेत्यर्थः ॥ १०० ॥
तत्कृतवानित्यत्र तदित्यव्ययं पदं । तस्मादित्यर्थः । इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
अङ्गदः हि यस्मात् । सुदुष्करं अतएव राममनःप्रह- रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनसप्तति-
र्षणं विक्रमं कृतवान् । तस्मादित्यर्थः । विसिषिम्ये । तमः सर्गः ॥ ६९ ॥
सोपीत्यत्र तच्छब्देन राममनःप्रहर्षणमित्यत्र गुणी-

कृतक० अत्रसर्गविच्छेदोबहुषुपुस्तकेषुनदश्यतइत्यस्माभिरपिनकृतः । पूर्वोत्तरवाक्ययोरेककृत्युद्धवर्णनात् ॥ १०० ॥ इत्ये-
कोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥

[पा०] १ ड. झ. वीर्यकल्पं. २ ड. झ. ट. मुष्टिविशोर्णमूर्धा. ३ ड. झ. ट. मुत्सुममान. ४ ड.—झ. निभिन्ननि-
मग्नवक्षः. ५ क. ख. ग. त्रिहृतेऽनिवीर्यं. ६ क. ख. ग. ड. झ. ञ. ट. तत्कृतवान्हि. ७ ड. च. झ. व. ट. सोप्यथ
भीमकर्मा.

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

हनुमन्नीलाभ्यांक्रमेण देवान्तकमुद्धोन्मत्तयोर्वधः ॥ १ ॥ त्रिशिरसामुष्टयमिह तेन हनुमता तदीयखङ्गाक्षेपेण तच्छिरस्त्रयक-
र्तनम् ॥ २ ॥ ऋषभनाम्ना वानरवरेण सत्तनाम्नो राक्षसस्य वधः ॥ ३ ॥

नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षमाः ॥ देवान्तकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ १ ॥
आरुढो मेघसंकाशं वारणेन्द्रं महोदरः ॥ वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वीर्यवान् ॥ २ ॥
आवृष्य मनसंतप्तस्तथा देवान्तको बली ॥ आदाय परिधं दीप्तमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३ ॥
रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः ॥ आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्ययात् ॥ ४ ॥
स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैर्नैर्ऋतेन्द्रैरभिद्रुतः ॥ वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ ५ ॥
देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसाऽङ्गदः ॥ महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिम् ॥ ६ ॥
त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविषोपमैः ॥ स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात तदाऽङ्गदः ॥ ७ ॥
स वर्षं ततो वृक्षाच्छैलांश्च कपिकुञ्जरः ॥ तान्प्रचिच्छेद संकुद्धस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ ८ ॥
परिघात्रेण तान्वृक्षान्वभञ्ज च स्रगान्तकः ॥ त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ९ ॥
गजेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः ॥ जघानोरसि संकुद्धस्तोमैर्वैज्रसन्निभैः ॥ १० ॥
देवान्तकश्च संकुद्धः परिधेण तदाऽङ्गदम् ॥ उपगम्याभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥ ११ ॥
स त्रिभिर्नैर्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः ॥ न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥
स वेगवान्महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः ॥ तलेन भृशमुत्पत्य जघानास्य महागजम् ॥ १३ ॥
तस्य तेन प्रहारेण नागराजस्य संयुगे ॥ पेततुल्लोचने तस्य विननाद स वारणः ॥ १४ ॥
विषाणं चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः ॥ देवान्तकमभिप्लुत्य ताडयामास संयुगे ॥ १५ ॥
स विह्वलितसर्वाङ्गो वानोद्धूत इव द्रुमः ॥ लाक्षारससवर्णं च सुस्नाव रुधिरं मुखात् ॥ १६ ॥
अथाश्वास्य महातेजाः कुच्छो देवान्तको बली ॥ आविध्य परिधं घोरैर्माजघान तदाऽङ्गदम् ॥ १७ ॥
परिघाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मजस्तदा ॥ जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ १८ ॥
तमुत्पतन्तं त्रिशिरास्त्रिभिर्बाणैरजिद्वगैः ॥ घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेऽभिजघान ह ॥ १९ ॥
ततोऽङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैर्ऋतपुङ्गवैः ॥ हनुमानपि विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः ॥ २० ॥
ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा ॥ तद्रावणसुतो धीमान्विभेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥
तद्वाणशतनिर्भिन्नं विदारितशिलातलम् ॥ सविस्फुलङ्गं सज्जालं निपपात गिरेः शिरः ॥ २२ ॥
ततो जृम्भितमालोक्य हर्षाद्देवान्तकस्तदा ॥ परिधेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ २३ ॥

पौलस्त्य इति त्रिमूर्धविशेषणं । न तु महोदरस्य ।
देवान्तकादयश्चयश्चुकुशुरिति संबन्धः ॥ १—२ ॥
समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ॥ ३—१० ॥ व्यपचक्राम
पश्चादाजगाम ॥ ११—१२ ॥ अस्य महोदरस्य ॥ १३ ॥
तस्य अङ्गदस्य । तस्य नागराजस्येति द्वितीयतच्छब्दा-

न्वयः ॥ १४ ॥ महाबलः वालिपुत्रः अस्य महोदर-
वाहनस्य गजस्य विषाणं निष्कृष्य अभिप्लुत्य वेगेन
सन्निपत्य । देवान्तकं ताडयामासेति संबन्धः ॥ १५—
२२ ॥ जृम्भितं भग्नमिति यावत् । जृम्भितं तद्ध-

[पा०] १ ड. ज.—ट. समभिद्रुत्य. २ क. ख. ड. झ. ट. समभिद्रुत्य. ३ ड. झ. ज. ट. महत्. ४ क. च.—ट.
वेगादाजघान. ५ ड. च. झ. ज. ट. सविजृम्भित. ६ क.—च. झ. ज. ट. देवान्तकोबली.

तमापतन्तमुत्प्लुत्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ आजघान तदा मूर्ध्नि वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २४ ॥

शिरसि प्रहरन्वीरस्तदा वायुमुतो बली ॥ नादेनाकम्पयच्चैव राक्षसान्स महाकपिः ॥ २५ ॥

स मुष्टिनिष्पिष्टविकीर्णमूर्ध्ना निर्वान्तदन्ताभिविलम्बिजिह्वः ॥

देवान्तको राक्षसराजमुनुर्गतामुरुच्यो सहसा पपात ॥ २६ ॥

तस्मिन्हते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संयति देवशत्रौ ॥

कुद्वन्निमूर्ध्ना निशिताग्रमुग्रं वर्षप नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ २७ ॥

महोदरस्तु संकुद्रः कुञ्जरं पर्वतोपमम् ॥ भूयः समधिरुह्याशु मन्दरं रश्मिवानिव ॥ २८ ॥

ततो बाणमयं वर्ष नीलस्योरस्यपातयन् ॥ गिरौ वर्षं तडिच्चक्रचापवानिव तोयदः ॥ २९ ॥

ततः शरौघैरभिवर्ष्यमाणो विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः ॥

नीलो बभूवाथ निमृष्टगात्रो विष्टम्भितस्तेन महाबलेन ॥ ३० ॥

ततस्तु नीलः प्रतिलभ्य संज्ञां शैलं समुत्पाद्य सवृक्षषण्डम् ॥

ततः समुत्पत्य भृशोऽग्रेवगो महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ ३१ ॥

ततः स शैलेन्द्रनिपातभृशो महोदरस्तेन महाद्विपेन ॥

विपोथितो भूमितले गतामुः पपात वज्राभिहतो यथाऽग्निः ॥ ३२ ॥

पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे ॥ हनुमन्तं च संकुद्रो विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥

स वायुसूनुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गिरः ॥ त्रिशिरास्तच्छर्म्मन्तीक्ष्णैर्विभेद बहुधा बली ॥ ३४ ॥

तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा द्रुमवर्षं मेहाकपिः ॥ विममर्ज रणे तस्मिन्नावपस्य मुतं प्रति ॥ ३५ ॥

तमापतन्तमाकाशे द्रुमवर्षं प्रतापवान् ॥ त्रिशिरा निशितैर्वीणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ ३६ ॥

ततो हनूमानुत्प्लुत्य हयांस्त्रिशिरसस्तदा ॥ विददार नखैः कुद्रो गजेन्द्रं भृगराडिव ॥ ३७ ॥

अथ शक्तिं सैमादाय कालरात्रिमिवान्तकः ॥ चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३८ ॥

दिवः क्षिप्तामिवोल्कां तां शक्तिं क्षिप्तामसंगताम् ॥ गृहीत्वा हरिशार्दूलो बभञ्ज च ननाद च ॥ ३९ ॥

तां दृष्ट्वा घोरसंकाशां शक्तिं भयां हनूमता ॥ प्रहृष्टा वानरगणा विनेदुर्जलदा इव ॥ ४० ॥

ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्तमः ॥ निजघान तदा व्युढे वायुपुत्रस्य वक्षसि ॥ ४१ ॥

खड्गप्रहाराभिहतो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आजघान त्रिशिरसं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ४२ ॥

स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्तायुधो भुवि ॥ निपपात महातेजास्त्रिशिरास्त्यक्तचेतनः ॥ ४३ ॥

स तस्य पततः खड्गं समाच्छिद्य महाकपिः ॥ ननाद गिरिसंकाशस्त्रासयन्सर्वनैर्कृतान् ॥ ४४ ॥

नुद्वेष्टेत्यादिवन् ॥ २३—२९ ॥ निमृष्टगात्रः शिथि- ३९ ॥ घोरसंकाशां भयंकरप्रकाशां ॥ ४० ॥

लगात्रः । विष्टम्भितः स्तब्धीकृतः । एतन्निमृष्टत्वे

हेतुः ॥ ३०—३१ ॥ विपोथितः हिंसितः ॥ ३२— व्युढे विशाले ॥ ४१—४२ ॥ त्यक्तचेतनः मूर्च्छित

ती० निर्वान्तदन्ताभिविलम्बिजिह्वः दन्ताक्षीणिचविलम्बिजिह्वाचतथा । निर्वान्ताः यद्भिर्निगताः दन्तादयोयस्येतितथा ॥ २६ ॥

ति० भूयःसमधिरुहेति । युद्धागमनवेलायामाहूतगजस्याग्नेनहतत्वदिनिभावः ॥ २८ ॥ ति० तडिच्चक्रचापमिन्द्रधनुश्चयस्या-

स्त्रिसः ॥ स० तटितांविद्युतांचक्रंसमूहोयस्मिस्तान् ॥ २९ ॥ ती० असंगतां अनियार्तां ॥ स० असंगतां स्वसमीपमप्राप्तां

[पा०] १ ड. अ. ट. तडिच्चक्रंसगजैरिवतोयदः. २ घ.—ज. शैलाभिनिपात. ३ ड. च. झ. अ. ट. तदाकपिः.

४ ड. च. झ. अ. ट. समामाय. ५ घ. ड. झ. निचक्रास्तदाशरैर्वानरेन्द्रस्यवक्षसि. ख. च. अ. ट. निजघानचखड्गेन. ग.

निजघानतदावेगाद्धानरेन्द्रस्य. ६ क.—ड. ज.—ट. स्रस्तहस्तायुधो.

अमृष्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचरः ॥ उत्पत्य च हनूमन्तं ताडयामास मुष्टिना ॥ ४५ ॥
तेन मुष्टिप्रहारेण संचुकोप महाकपिः ॥ कुपितश्च निजग्राह किरीटे राक्षसर्षभम् ॥
[हनुमात्रोपताम्राक्षो राक्षसं परवीरहा] ॥ ४६ ॥

स तस्य शीर्षाप्यसिना शितेन किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि ॥
क्रुद्धः प्रचिच्छेद मुनोऽनिलस्य त्वष्टुः सुतस्येव शिरांसि शक्रः ॥ ४७ ॥
तान्यायताक्षाण्यगसन्निभानि प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि ॥
पेतुः शिरांसीन्द्ररिपोर्धरण्यां ज्योतींषि मुक्तानि यथाऽर्कमार्गात् ॥ ४८ ॥
तस्मिन्हते देवरिपौ त्रिशीर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण ॥
नेदुः प्रवङ्गाः प्रचचाल भूमी रक्षांस्यथो दृडुविर समन्तात् ॥ ४९ ॥
हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा तथैव च महोदरम् ॥ हतौ प्रेक्ष्य दुराधरौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ ५० ॥
चुकोप परमामर्षी मत्तो राक्षसपुङ्गवः ॥ जग्राहाचिप्मतीं घोरां गदां सर्वार्यसीं शुभाम् ॥ ५१ ॥
हेमपट्टपरिभिन्नां मांसशोणितफेनिलां ॥ विराजमानां वैपुषा शत्रुशोणितरञ्जिताम् ॥ ५२ ॥
तेजसा मंप्रदीप्ताग्रां रक्तमाल्यविभूषिताम् ॥ ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ ५३ ॥
गदामादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुङ्गवः ॥ हरीन्समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ५४ ॥
अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रीवणानुजम् ॥ मत्तानीकमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ५५ ॥
तं पुरस्तात्स्वितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमम् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥ ५६ ॥
स तयाऽभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः ॥ भिन्नवक्षाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ ५७ ॥
स मंप्राप्य चिरान्संज्ञामृषभो वानरर्षभः ॥ [क्रुद्धो विस्फुरमाणोष्ट्रो महापार्श्वमुदैक्षत ॥ ५८ ॥

स वेगवान्वेगवदभ्युपेत्य तं राक्षसं वानरवीरमुख्यः ॥

संवर्त्य मुष्टिं सहसा जघान वाहन्तरे शैलनिकाशरूपः ॥ ५९ ॥

स कृत्तमूलः सहसेव वृक्षः क्षितौ पपात क्षतजोक्षिताङ्गः ॥

तां चास्य घोरां यमदण्डकल्पां गदां प्रगृह्णाशु तदा ननाद ॥ ६० ॥

इत्यर्थः ॥ ४३—४६ ॥ त्वष्टुः सुतः विश्वरूपः । “विश्व- इति महापार्श्वस्य नामान्तरं । मांसशोणितफेनिला-
रूपो वै त्वाष्टुः पुरोहितः ” इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धः मिति युद्धकालिकरूपं । शत्रुशोणितरञ्जितामिति
॥ ४७ ॥ मुक्तानि अनुभूतपुण्यफलानि । अर्कमार्गात् पूर्वकालिकरूपं । महापद्मः पुण्डरीकाद्वयदिग्गजः
आकाशात् ॥ ४८—४९ ॥ हतं त्रिशिरसमित्यादि ॥ ५०—५४ ॥ मत्तानीकं मत्तानीक इति च महा-
चतुर्भुजोक्त्येकान्वया । मत्तः महापार्श्वः । मत्त- पार्श्वस्य नामान्तरं ॥ ५५—५६ ॥ समाधूतः कम्पितः

॥ ३९ ॥ शि० भूमिश्चाल हर्षेणचक्रे ॥ ४९ ॥ ति० युद्धोन्मत्तमहोदरं तथैवच हतमितिशेषः । एतद्वधोहनुमताकृतइत्यनु-
वादबलाद्वृत्त्यं ॥ ५० ॥ इति सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ इदमर्थः क.—घ. च. पाठेषु दृश्यते. २ ड. झ. दृष्ट्वा युद्धोन्मत्ततथैवच. क. ग. च. छ. ज. अ. ट. दृष्ट्वा महो-
दरमथापिच. घ. महापार्श्वतथैवच. ३ क. ग. च. ज. अ. ट. महापार्श्वोनिशाचरः. ४ क. च. छ. ज. अ. ट. शोणितलेपनां.
घ. शोणितलेपितां. ५ ग. घ. ड. ज. झ. ट. विपुलां. ६ क. घ. ड. च. झ. ट. शोणिततर्पितां. ख. शोणितरुषितां. ज.
पक्षमयंकरां. ७ क. व. ज. अ. ट. महापार्श्वोनिशाचरः. ८ क. ख. च. ज. अ. ट. वरुणात्मजः. ९ क. च. ज. अ. महापार्श्व-
मुपा. १० झ. वानरेश्वरः. ११ क्रुद्धो विस्फुरमाणोऽइत्यादयः धालंभइवाद्विराजइत्यन्ताः श्लोकाः क. ख. ड. च. झ. अ. ट.
पाठेषु अधिकाद्व्यन्ते.

मुहूर्तमामीन्म गतामुकल्पः प्रत्यागतात्मा सदा सा मुगारिः ।

उत्पत्य मंध्याभ्रममानवर्णान्तं वाग्गिराजान्मजमाजधान ॥ ६१ ॥

स मूर्च्छितो भूमितले पपात मुहूर्तमुत्पत्य पुनः समंजः ।

तामेव तस्याद्रिवराद्रिकल्पां गदां समाविध्य जघान संख्ये ॥ ६२ ॥

सा तस्य राट्रा समुपेत्य देहं राट्रस्य देवाध्वरविप्रशत्रोः ॥

विभेद वक्षः क्षतजं च भूरि सुस्त्राव धात्वंम इवाद्रिराजः] ॥ ६३ ॥

अभिदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः ॥ ६४ ॥

गृहीत्वा तां गदां भीमामाविध्य च पुनः पुनः ॥ सत्तानीकं महान्मानं जघान रणमूर्धनि ॥ ६५ ॥

स स्वया गदया भयो विशीर्णदशनेक्षणः ॥ निपपात ततो मत्तो वज्राहत इवाचलः ॥ ६६ ॥

विशीर्णनयने भूमौ गतमत्त्वे गतायुषि ॥ पतिते राक्षसे तस्मिन्विद्रुतं राक्षसं बलम् ॥ ६७ ॥

[उन्मत्तस्तु तदा दृष्ट्वा गतामुं भ्रान्तं रणे ॥ चुकोप परमक्रुद्धः प्रलयाग्निसमद्युतिः ॥ ६८ ॥

ततः समादाय गदां स वीरो वित्रासयन्वानरसैन्यमुग्रम् ॥

दुद्राव वेगेन तु सैन्यमध्ये दहन्यथा वह्निरतिप्रचण्डः ॥ ६९ ॥

आपतन्तं तदा दृष्ट्वा राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ शैलमादाय दुद्राव गवाक्षः पर्वतोपमः ॥ ७० ॥

जिघांसू राक्षसं भीमं तं शैलेन महाबलः ॥ आपतन्तं तदा दृष्ट्वा उन्मत्तोऽपि महागिरिम् ॥ ७१ ॥

विच्छेद गदया वीरः शतधा तत्र संयुगे ॥ चूर्णाकृतं गिरिं दृष्ट्वा रक्षसा कपिकुञ्जरः ॥ ७२ ॥

विस्मितोऽभून्महाबाहुर्जगर्ज च मुहुर्मुहुः ॥ उन्मत्तस्तु मुमंक्रुद्धो ज्वलन्तीं राक्षसोत्तमः ॥ ७३ ॥

गदामादाय वेगेन कपेर्वक्षस्तडाडयत् ॥ स तया गदया वीरस्ताडितः कपिकुञ्जरः ॥ ७४ ॥

पपात भूमौ निस्संज्ञः सुस्त्राव रुधिरं बहु ॥ पुनः संजामथास्थाय वानरः स समुत्थितः ॥ ७५ ॥

तलेन ताडयामास ततस्तस्य शिरः कपिः ॥ तेन प्रताडितो वीरो राक्षसः पर्वतोपमः ॥ ७६ ॥

विस्सस्तदन्तनयनो निपपात महीतले ॥ सुस्त्राव रुधिरं सोष्णं गतामुश्च ततोऽभवत्] ॥ ७७ ॥

तस्मिन्हेते भ्रातरि रावणस्य तन्नैर्कृतानां बलमर्णवामम् ॥

त्यक्तायुधं केवलजीवितार्थं दुद्राव भिन्नार्णवमन्त्रिकाशम् ॥ ७८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

॥ ५७—६३ ॥ गदामभिदुद्राव गदां गृहीतुं दुद्रावेत्यर्थः इति श्रीभोगिन्द्रराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
॥ ६४—७७ ॥ केवलजीवितार्थं यशोरहितजीव- रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः
नार्थं । भिन्नार्णवसन्त्रिकाशमिति क्रियाविशेषणं ॥ ७८ ॥ सर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ अ. सोभिदुद्राव. क. अभिजग्राह. २ च. ज. य. महापर्वमहात्म्यो. ड. झ. ट. सत्तानीकमहात्मास. ३ क.
ड. झ. ट. विशीर्णनयनोभूमौगतम वागतायुषः. ४ उन्मत्तमित्यत्रादयः गतामुध्वनोऽभवत्. दहन्यतांश्लोकाःक.—ट. पाठेषुत
दहन्यन्ते. आत्तराहपाठेष्वप्यलभ्यन्ते. ५ ग. केवलजीवितार्थं.

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

आवृत्तिधनरुष्टे अतिकायेसेनामध्यप्रविष्टे तस्मिन्कुम्भकर्णत्वभ्रमेण वानरेषुभयाद्विद्रवमाणेषु रामेण तद्वथायुधादिवर्णन-
पूर्वकं विभीषणं प्रति तत्स्वरूपप्रश्नः ॥ १ ॥ विभीषणेनरामं प्रति विन्तरेणतत्पराक्रमादिनिवेदनम् ॥ २ ॥ अतिकायेनरामं प्रति
गर्वोक्त्यायुद्धप्रार्थने लक्ष्मणेन तत्प्रतिरोधनम् ॥ ३ ॥ तत्तन्मयोर्वारवादपुरस्सरं समाह्वयः ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेनास्त्रप्रत्यक्षप्रयोग-
पूर्वकं निश्चिततरशरणप्रयोगेण ब्रह्मचरादभेद्यकवचनसत्यतिकाये अन्तरिक्षेऽन्तर्हितवायुवचनाद्ब्रह्मास्त्रेण तच्छिरश्छे-
दनम् ॥ ५ ॥

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ आवृत्तं निहतान्दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १ ॥
पितृव्यौ चापि संदृश्य समरे मन्त्रिपृथितौ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च आतरौ राक्षसर्षभौ ॥ २ ॥
चुकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि ॥ अतिकायोद्विस्काशो देवदानवदर्पहा ॥ ३ ॥
स भास्करमहम्नस्य संघातमिव भास्वरम् ॥ रथमास्थाय शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४ ॥
स विस्कार्य महद्वापं किरीटी मृष्टकुण्डलः ॥ नाम विश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५ ॥
तेन सिंहप्रणादेन नामविश्रावणेन च ॥ ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६ ॥
ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं कुम्भकर्णोऽयमुत्थितः ॥ भयार्ता वानराः सर्वे संश्रयन्ते परस्परम् ॥ ७ ॥
ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ॥ भयाद्धानरयूथास्ते विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ८ ॥
तेऽतिकायं समासाद्य वानरा मूढचेतसः ॥ शरण्यं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥ ९ ॥
ततोतिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम् ॥ ददर्श धन्विनं दूराद्दर्शनं कालमेघवत् ॥ १० ॥
स तं दृष्ट्वा महात्मानं रोधवस्तु विभिधिमये ॥ वानरान्सान्त्वयित्वाऽथ विभीषणमुवाच ह ॥ ११ ॥
कोसौ पर्वतसंकाशो धनुष्मान्हरिलोचनः ॥ युक्ते ह्यसहस्रेण विशाले स्यन्दने स्थितः ॥ १२ ॥
य एष निश्चितः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः ॥ अर्चिष्मद्भिर्वृतो भाति भूतैरिव महेश्वरः ॥ १३ ॥
कालजिह्वाप्रकाशमिभ्यं एषोतिविराजते ॥ आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ १४ ॥
धनुषि चास्य सज्यानि हेमपृष्ठानि सर्वशः ॥ शोभयन्ति रथश्रेष्ठं शक्रचाप इवाम्बरम् ॥ १५ ॥

स्वबलमित्यादि । भ्रातरौ अन्योन्यं भ्रातरौ ॥ १-४ ॥ त्वं । उत्थित इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ७-११ ॥
मृष्टकुण्डलः शुद्धकुण्डलः ॥ ५-६ ॥ माहात्म्यं मह- हरिलोचनः सिंहदृष्टिः ॥ १२-१३ ॥ रथशक्तीभिः

ति० भ्रातरौ अन्योन्यं भ्रातरौ ॥ एतदुक्तिः परस्परसंहार्दातिशयप्रदर्शनाय ॥ २ ॥ ति० परस्परसंश्रयन्ते । रक्षणार्थमिति
शेषः ॥ ७ ॥ ती० ते तस्य रूपमालोक्य ते विद्रवन्तीति तच्छब्दद्वयान्वयः ॥ ति० ते रूपमालोक्य ते इव वानरा इव विद्रवन्तीति त-
च्छब्दद्वयनिर्वाहः । इवेति शेषः ॥ स० ते वानराः विद्रवन्ति व्यद्वन् । वानरयोधास्ते वानरयोधा अस्तायस्मिस्तस्मिन्नगमण्डले ।
अस्तं भावेकः । वानरयोधानामसनेसतिशयकाभावात्तत्ततोव्यद्वन्ति भावः । ये ये तस्य रूपमालोक्य स्थितास्ते ते सर्वे ततस्ततो वि-
द्रवन्तीत्यन्वयेन ते द्वयसार्थकमिति वा । न च भिन्नापगतयोस्ते शब्दयोः कथमैकस्थल्यसंपादने नवीप्सालमिति वाच्यं । ' ये यजत्राय ई-
ज्याः ' इत्यादिव दम्बयमुखेनैकस्थल्योपपत्तेः । ' ते रूपमालोक्य त इव वानरा इव विद्रवन्तीति तच्छब्दद्वयनिर्वाहः । इवेति शेषः '
इति नागो विजिह्वः । ते तस्य रूपमालोक्य ते विद्रवन्तीति तच्छब्दद्वयस्य निर्वाह इति तीर्थं । द्वयोर्भावो बिन्दुविभावनीयः ॥ ८ ॥
स० हरिलोचनः सिंहदृष्टिर्मर्कटदृष्टिर्वा हरिष्वेव लोचनं यस्येति वा ॥ १२ ॥ स० यः कइत्यर्थः । ' यतश्चोदेति सूर्यः ' इत्यादिव-

[पा०] १ ड. झ. संनिपासितौ. २ ड. च. ज. झ. व. मारुह्य. ३ घ. ड. झ. महाकार्यं. ४ क. ख. ड. झ. व. ट.
राघवतनुमुविस्मितः. घ. राघवस्तस्य विस्मितः. ५ ख. घ. एषु विराजते.

क एष रक्षःशार्दूलो रणभूमिं विराजयन् ॥ अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यतेजासा ॥ १६ ॥
 ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन राहुणाभिविराजते ॥ सूर्यरश्मिनिर्भर्वाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १७ ॥
 त्रिणतं मेघनिर्हादं हेमपृष्ठमलङ्कृतम् ॥ शतक्रतुधनुःप्रख्यं धनुश्चास्य विराजते ॥ १८ ॥
 सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो महारथः ॥ चतुःसादिसमायुक्तो मेघस्तनितनिखनः ॥ १९ ॥
 विंशतिर्दश चाष्टौ चतूण्योस्य रथमास्थिताः ॥ कार्मुकानि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गलाः ॥ २० ॥
 द्वौ च स्वर्गौ रथगतां पार्श्वस्थौ पार्श्वशोभितौ ॥ चतुर्हस्तत्सैरुयुतौ व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २१ ॥
 रक्तकण्ठगुणो धीरो महापर्वतमन्निभः ॥ कालः कालमहावक्रो मेघस्य इव भास्करः ॥ २२ ॥
 काञ्चनाङ्गदनद्वाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभते ॥ शृङ्गाभ्यामिव तुङ्गाभ्यां हिमवान्पर्वतोत्तमः ॥ २३ ॥
 कुण्डलाभ्यां तु यस्यैतद्भाति वक्रं शुभेक्षणम् ॥ पुनर्वस्वन्तरगतं पूर्णं बिम्बमिवैन्दवम् ॥ २४ ॥
 आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमम् ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्ता विद्रुता दिशः ॥ २५ ॥
 स पृष्ठो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा ॥ आचक्ष्वे महातेजा राघवाय विभीषणः ॥ २६ ॥
 दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः ॥ भीमकर्मा महोत्साहो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २७ ॥
 तस्यासीद्वीर्यवान्पुत्रो रावणप्रतिभो रणे ॥ वृद्धसेवी श्रुतिधरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ॥ २८ ॥
 अश्वपृष्ठे रथे नागे खड्गे धनुषि कर्षणे ॥ भेदं सान्त्वे च दाने च नये मन्त्रे च संमतः ॥ २९ ॥
 यस्य बाहू समाश्रित्य लङ्का वर्सति निर्भया ॥ तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ॥ ३० ॥
 एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना ॥ अस्त्राणि चाप्यवामानि रिपवश्च पराजिताः ॥ ३१ ॥
 सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयंभुवा ॥ एतच्च क्वचं दिव्यं रथश्रेष्ठोक्तमास्त्रः ॥ ३२ ॥
 एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः ॥ रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि निष्पदिताः ॥ ३३ ॥
 वज्रं विष्टम्भितं येन बाणैरिन्द्रस्य धीर्मतः ॥ पाशः सलिलराजस्य रणे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४ ॥
 एषोतिकायो बलवान्राक्षसानामथर्षभः ॥ रावणस्य सुतो धीमान्देवदानवदर्षहा ॥ ३५ ॥
 तदस्मिन्क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुङ्गव ॥ पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३६ ॥

रथस्थिताभिः शक्तिभिः ॥ १४-१६ ॥ ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेनेति ॥ अनेन राहुध्वजोयमित्युक्तं ॥ १७ ॥ त्रिणतं त्रिषुआद्यन्तयोर्मध्ये च नतं । मेघनिर्हादं मेघतुल्य-
 ज्यास्वनं । हेमपृष्ठं हेमलिप्रपार्श्वमित्यर्थः । धनुः रथ-
 स्थेभ्यः अन्यन् करधृतमिदं ॥ १८ ॥ ध्वजः असा-
 धारणकेतनं । पताका साधारणी । अनुकर्षः रथाधः-
 स्थदारु । चतुःसादिसमायुक्तः चतुःसारथियुक्तः
 ॥ १९ ॥ कार्मुकाणि धनुर्भेदा इति न पौनरुक्त्यं
 ॥ २० ॥ पार्श्वशोभितौ पार्श्वभ्यां शोभितौ । चतुर्ह-

स्तत्सरुयुतौ चतुर्हस्तप्रमाणत्सरुयुतौ । “ त्सरः
 खड्गादिमुष्टौ स्यान् ” इत्यमरः । व्यक्तहस्तदशायतौ
 व्यक्तौ च तौ हस्तदशायतौ चेति तथा ॥ २१ ॥
 रक्तकण्ठगुणः रक्तकण्ठमात्यः । कालमहावक्रः काल-
 स्वेव महावक्रं यस्य स तथोक्तः । काल इव महावक्र-
 इति वा ॥ २२-२७ ॥ तस्येत्यादिश्लोकद्वयं ॥ नये
 युक्तौ । मन्त्रे विचारे ॥ २८-३३ ॥ वज्रमित्यादिश्लो-
 कद्वयं ॥ विष्टम्भितं निश्चलीकृतं । राक्षसानामथर्षभ
 इत्यत्राथशब्दः काल्प्ये ॥ ३४-३५ ॥ पुरा नयति

यच्छब्दः किमर्थं ॥ १३ ॥ स० उभाभ्यां कुण्डलाभ्यां एकैकस्मिन्कण्ठे उभाभ्यां । अतो नोभाभ्यामधिकं ॥ २४ ॥ ती० अश्वर-
 थगजस्थानांक्रमेणप्रतिनियतायुधान्याह—खड्गेधनुषिकर्षणइति । कृष्यतेऽनेनेतिकर्षणः पाशादिः । तोमरभेदोवा ॥ २९ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ट. खड्गाचपार्श्वस्थौप्रदीर्घांपार्श्वशोभितौ. २ क.—च. झ. य. ट. त्तरचितौ. ३ ड. झ. कुण्डला-
 भ्यामुभाभ्यांचभातिवक्रमुभीषणं. ४ ग. च. झ. य. ट. गतःपरिपूर्णनिशाकरः. क. ख. घ. ङ. गतःप्रतिपूर्णनिशाकरः. ५ ड.
 च. झ. य. ट. महान्माहि. ग. महेश्वामो. ६ ग.—ट. बले. ७ झ. य. ट. नागपृष्ठे. ८ ड. ट. कमेणि. ९ ड. च. झ. व.
 ट. भवति. १० ग. ड. झ. य. ट. धीमता.

ततोतिकायो बलवान्प्रविश्य हरिवाहिनीम् ॥ विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
 तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम् ॥ अभिपेतुर्महात्मानो ये प्रधाना वनौकसः ॥ ३८ ॥
 कुमुदो द्विविदो मेन्दो नीलः शरभ एव च ॥ पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत्समभिद्रवन् ॥ ३९ ॥
 तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ४० ॥
 तांश्चैव सर्वान्स हरीञ्चशरैः सर्वायसैर्वली ॥ विन्याधाभिमुखः सङ्क्षेपे भीमकायो निःशाचरः ॥ ४१ ॥
 तेऽर्दिता बाणवर्षेण भग्नगात्राः प्लवङ्गमाः ॥ न शेकुर्गतिकायस्य प्रतिकर्तुं महारणे ॥ ४२ ॥
 तन्मेन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः ॥ मृगयूथमिव कुद्रो हरिर्यौवनदर्पितः ॥ ४३ ॥

स राक्षसेन्द्रो हरिसैन्यमध्ये नायुध्यमानं निजघान कंचित् ॥

उपेत्य रामं सधनुः कलापी सगर्वितं वाक्यमिदं वमपे ॥ ४४ ॥

रथे स्थितोऽहं शरचापपाणिर्न प्राकृतं कंचन योधयामि ॥

यंश्चास्ति कश्चिद्व्यवसाययुक्तो ददातु मे क्षिप्रमिहाद्य युद्धम् ॥ ४५ ॥

तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य चुकोप सौमित्रिरभिद्रहन्ता ॥

अमृष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चापं च ततः स्मयित्वा ॥ ४६ ॥

कुद्रः सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम् ॥ पुरस्तादतिकायस्य विचर्कष महद्वनुः ॥ ४७ ॥

पूरयन्म महीं शैलानाकाशं सागरं दिशः ॥ ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन्नजनीचरान् ॥ ४८ ॥

सौमित्रेश्चापनिघापं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा ॥ विसिष्मिमे महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९ ॥

अथातिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम् ॥ आदाय निशितं बाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥

बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वाविकक्षणः ॥ गच्छ किं कालसदृशं मां योधयितुमिच्छसि ॥ ५१ ॥

न हि मद्राहुमृष्टानामस्त्राणां हिमवानपि ॥ सोढुमुत्सहते वेगमन्तरिक्षमथो मही ॥ ५२ ॥

मुक्त्वप्रमुपं कालाग्निं निबोधयितुमिच्छसि ॥ न्यस्य चापं निवर्तस्व मा प्राणाञ्जहि मद्रतः ॥ ५३ ॥

अथ वा त्वं प्रतिष्टब्धो न निवर्तितुमिच्छसि ॥ तिष्ठ प्राणान्परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ॥ ५४ ॥

पश्य मे निशितान्बाणानरिदर्पनिषृदनान् ॥ ईश्वरायुधसंकाशांस्तप्तकाञ्चनभूषणान् ॥ ५५ ॥

एष ने सर्पसंकाशो बाणः पात्यति शोणितम् ॥ मृगराज इव कुद्रो नागराजस्य शोणितम् ॥

इत्येवमुक्त्वा संकुद्रः शरं धनुषि संदधे ॥ ५६ ॥

नेष्यतीत्यर्थः ॥ ३६-३८ ॥ समभिद्रवन् । आगम- अनाहत्य । “ष्मिङ् अनादरे” इति धातुः ॥ ४६-

शासनस्यानित्यत्वादङ्गभावः ॥ ३९-४० ॥ अभि- ४७ ॥ त्रासयन् अभूदिति शेषः ॥ ४८ ॥ प्रति-

मुखः स्थित इति शेषः ॥ ४१-४२ ॥ हरिः सिंहः भयं । “भयंकरं प्रतिभयं” इत्यमरः ॥ ४९-५२ ॥

॥ ४३ ॥ कलापी तूणीरवान् । “कलापो भूषणे वर्हे निबोधयितुं ज्वलयितुं । मा जहि मा हिंसीः ।

तूणीरे संहतावपि” इत्यमरः । सगर्वितं सगर्वं “हन्तेर्जः” इति जादेशः । मद्रतः मां प्राप्तः ॥ ५३ ॥

॥ ४४ ॥ व्यवसायः उत्साहः ॥ ४५ ॥ स्मयित्वा प्रतिष्टब्धः प्रतिमुखं स्थितः ॥ ५४ ॥ ईश्वरायुधं

स० यौवनदर्पितइतिराक्षसविशेषणं । नमृगयूथमथनेसिंहस्यतारुण्यमपेक्षितं । स्वप्रेपिवा चित्रितस्यवासिंहस्यदर्शनमात्रेणगजादि-

मारकस्यक्रियान्मृगवधस्तस्येतितत्रतस्यासंभवदन्वयत्वात् । “सिंहोर्गर्भविनिस्सृतंतदुपरिक्रोधात्पतन्तंशिखुं” इत्यादिकवितापि

नानुकूलनागोजिभट्टस्यास्माकमिवेतिदिक् ॥ ४३ ॥ स० अयुध्यमानंकंचननजघान । एतेनश्रुतधरइत्यादिनासूचितंधर्मिष्ठत्वं

धनितं ॥ ४४ ॥ ति० यस्यशक्तिरस्ति व्यवसाययुक्तश्चयः सयुद्धंददातु ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ङ. ज. झ. ट. सुस्तान्सङ्क्षेपे. २ क. ङ.—ट, विशारदः. ३ क. ख. घ. ङ. झ. ज. ट. वस्यास्तिशक्तिर्व्यवसाय. ४ ङ. झ. घ. ट. महींसर्वामाकाशं.

श्रुत्वाऽनिकायस्य वचः सरोपं सगर्वितं संयति राजपुत्रः ॥

स संचुकोपातिबलो बृहच्छ्रीरुवाच वाक्यं च ततो महार्थम् ॥ ५७ ॥

न वाक्यमात्रेण भवान्प्रधानो न कथ्यतात्सत्पुरुषा भवन्ति ॥

मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ निदर्शय स्वात्मबलं दुरात्मन् ॥ ५८ ॥

कर्मणा मृचयात्मानं न विकल्पितुमर्हसि ॥ पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९ ॥

सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः ॥ शूरर्वा यदि वाऽप्यसौदर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६० ॥

ततः शिरस्ते निशितैः पातयिष्याम्यहं शूरैः ॥ मारुतः कालसंपङ्कं वृन्तात्तालफलं यथा ॥ ६१ ॥

अद्य ते मामका बाणास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ पास्यन्ति रुधिरं गात्राद्बाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥ ६२ ॥

बालोऽयमिति विज्ञाय न माऽवज्ञातुमर्हसि ॥ ६३ ॥

बालो वा यदि वा बृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे ॥ बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिः क्रमैः ॥ ६४ ॥

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवन् ॥ अतिकायः प्रचुक्रोष बाणं चोत्तममाददे ॥ ६५ ॥

ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः ॥ गुह्यकाश्च महात्मानस्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ ६६ ॥

ततोतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम् ॥ लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव चाम्बरम् ॥ ६७ ॥

तमापतन्तं निशितं शरमार्शाविपोषमम् ॥ अर्धचन्द्रेण चिच्छेदं लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६८ ॥

तं निहृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगम् ॥ अतिकायो भृशं क्रुद्धः पञ्च बाणान्ममाददे ॥ ६९ ॥

ताञ्छरान्संप्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ तानप्राप्ताञ्छरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भरतानुजः ॥ ७० ॥

[पञ्चभिः पञ्च चिच्छेद पावकार्कसमप्रभैः ॥]

स ताञ्छिच्चा शरैस्तीक्ष्णैर्लक्ष्मणः परवीरहा ॥ आददे निशितं बाणं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ७१ ॥

तमादाय धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः ॥ विचकर्ष च वेगेन विंससर्ज च वीर्यवान् ॥ ७२ ॥

पूर्णायतविस्तृष्टेन शरेण नतपर्वणा ॥ ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७३ ॥

स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षसः ॥ ददृशे शोणितेनाक्तः पद्मेन्द्र इवाचले ॥ ७४ ॥

राक्षसः प्रचकम्पे च लक्ष्मणेषुप्रपीडितः ॥ रुद्रबाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥ ७५ ॥

चिन्तयामास चाश्वास्य विमृश्य च महाबलः ॥ साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोसि मे रिपुः ॥ ७६ ॥

त्रिशूलं ॥ ५५—५७ ॥ कथनान् आत्मश्लाघनान् ।

सत्पुरुषाः शूरपुरुषाः ॥ ५८—६० ॥ वृन्तान् प्रसवव-

न्धनान् । “ वृन्तं प्रसववन्धनं ” इत्यमरः ॥ ६१ ॥

बाणशल्यान्तरोत्थितमिति । बाणशल्यान्तराणि बाण-

शल्यकृतान्यन्तराणि ॥ ६२—६३ ॥ मृत्युं जानीहि ।

मामिति शेषः ॥ ६४—६६ ॥ सायकं चापमारोप्य

बाणं धनुषि संधायेत्यर्थः । संक्षिपन्निव बाणवेगेना-

न्तरावस्थितमाकाशं प्रसन्निवेत्यर्थः ॥ ६७—७२ ॥

पूर्णायतेन पूर्णाकृष्टेन । विस्तृष्टेन क्षिप्तेन । नतपर्वणा

निलीनपर्वणा । ऋजुनेति यावन् ॥ ७३ ॥ अक्तः

लिप्तः ॥ ७४ ॥ त्रिपुरगोपुरं त्रिपुरद्वारं ॥ ७५ ॥

चिन्तयामासेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ विमृश्य कर-

णीयं निर्धार्य । बाणनिपातेन मे साधु श्लाघनीयो

रिपुरसीति । एवं लक्ष्मणं विधाय अविधाय । आस्यं

स० बृहच्छ्रीः महाकान्तिः । मनस्वी प्रशस्तमनाः । द्वाभ्यामप्यभोतनाद्योतयति ॥ ५० ॥ स० शूरस्तु स० ॥ ५९ ॥ स०

रथमास्थितइत्यनेन प्रतियोपपेक्षयामहासाहितीसहितनाद्योतयति ॥ ६० ॥ स० कालसंयुक्तं पक्रतादशापत्रं । अन्यत्रमृत्युका-

लसंयुक्तं ॥ ६१ ॥ ति० बालेनेति । वामनेनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. मनस्वीउवाच. २ ड. झ. ट. बृहच्छ्रीः. क. महाभा. ३ ड.—ट. कालसंयुक्तं. ४ क. ग. ड. च.

झ. व. ट. ददृशुस्तदा. ५ ददमर्थं ख. च. छ. पाठेयुद्धयते. ६ क. घ. ड. झ. ज. ट. विससर्जचसायकं. ७ ग. विश्वम्यच.

विधायैवं विनम्यासं नियम्य च भुजावुभौ ॥ स रथोपस्थमास्थाय रथे च प्रचचार ह ॥ ७७ ॥
 एकं त्रीन्पञ्च सप्तेति सायकान्नाक्षसर्षभः ॥ आददे संदधे चापि विचकषोत्ससर्ज च ॥ ७८ ॥
 ते बाणाः कालसंकाशा राक्षसेन्द्रधनुश्च्युताः ॥ हेमपुङ्खा रविप्रख्याश्चकुर्दंष्ट्रमिवाम्बरम् ॥ ७९ ॥
 ततस्तान्नाक्षसोत्सृष्टाञ्छरौघान्नाधवानुजः ॥ असंभ्रान्तः प्रचिच्छेद निशितैर्वहुभिः शरैः ॥ ८० ॥
 ताञ्छरान्युधि संप्रेक्ष्य निकृत्तात्रावणात्मजः ॥ चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशितं शरम् ॥ ८१ ॥
 स संधाय महातेजास्तं बाणं सहस्रोत्सृजत् ॥ तैतः सौमित्रिमायान्तमाजघान स्तनान्तरे ॥ ८२ ॥
 अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि ॥ सुस्त्राव रुधिरं तीव्रं मदं मत्त इव द्विपः ॥ ८३ ॥
 स चकार तदाऽऽत्मानं विशल्यं सहसा विभुः ॥ जग्राह च शरं तीक्ष्णमस्त्रेणापि च संदधे ॥ ८४ ॥
 आग्नेयेन तदाऽऽस्त्रेण योजयामास सायकम् ॥ स जज्वाल तदा बाणो धनुष्यस्य महात्मनः ॥ ८५ ॥
 अतिकायोपि तेजस्वी सारंमस्त्रं समादधे ॥ तेन बाणं भुजङ्गामं हेमपुङ्खमयोजयत् ॥ ८६ ॥
 तदस्त्रं ज्वलितं धोरं लक्ष्मणः शरमाहितम् ॥ अतिकायाय चिक्षेप कालदण्डमिवान्तकः ॥ ८७ ॥
 आग्नेयेनाभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः ॥ उत्ससर्ज तदा बाणं दीप्तं सूर्यास्त्रयोजितम् ॥ ८८ ॥
 तावुभावम्बरे बाणावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ तेजसा संप्रदीप्ताग्रौ कुद्वाविव भुजङ्गमौ ॥ ८९ ॥
 तावन्योन्यं विनिर्दह्य पेततुः पृथिवीतले ॥ निरर्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ ॥
 [तावुभौ दीप्यमानौ स न भ्राजेते महीतले] ॥ ९० ॥
 ततोतिकायः संकुर्द्धस्त्वस्त्रमैषीकमुत्सृजत् ॥ तत्प्रचिच्छेद सौमित्रिरस्त्रेणैन्द्रेण वीर्यवान् ॥ ९१ ॥
 ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा रुषितो रावणात्मजः ॥ याम्येनास्त्रेण संकुद्धो योजयामास सायकम् ॥ ९२ ॥
 ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ वायव्येन तदस्त्रेण निजघान स लक्ष्मणः ॥ ९३ ॥
 अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः ॥ अभ्यवर्षत्सुसंकुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥ ९४ ॥
 तेऽतिकायं समासाद्य कवचं वैज्रभूषिते ॥ भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्वाणा महीतले ॥ ९५ ॥
 तान्मोघानभिसंप्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अभ्यवर्षन्महेष्ूणां सहस्रेण महायशाः ॥ ९६ ॥
 स वृष्यमाणो बाणौघैरतिकायो महाबलः ॥ अवध्यकवचः सङ्क्षेपे राक्षसो नैव विव्यथे ॥ ९७ ॥
 [शरं चाशीविषाकारं लक्ष्मणाय व्यपासृजत् ॥ स तेन विद्वः सौमित्रिर्मर्मदेशे शरेण ह ॥
 मुहूर्तमात्रं निस्संज्ञो ह्यभवच्छत्रुतापनः ॥ ९८ ॥

विनम्य भुजौ नियम्य वशे स्थापयित्वा । रथोपस्थ- संदधे योजयामास ॥ ८४ ॥ आग्नेयेनेत्यादि । पूर्वो-
 मास्थाय रथेन प्रचचार हेति संबन्धः ॥ ७६—७७ ॥ क्तस्यैव विवरणं ॥ ८५ ॥ समादधे अनुसंदधे ॥ ८६ ॥
 इति उक्तप्रकारेण ॥ ७८—८३ ॥ अस्त्रेण अस्त्रमस्त्रेण । आहितं संहितं ॥ ८७—८९ ॥ भस्मकृतौ भस्मतया

ति० आत्मानं विशल्यं चकारेत्यत्र हेतुः विभुरिति । विष्णुवंशलातुसंघानवानित्यर्थः ॥ स० विशल्यं तद्वाधारहितं । तत्र हेतु-
 विभुरिति ॥ ८४ ॥ ति० दीप्यमानौ तादृशावपि परस्पराभिघातान्नभ्राजेते ॥ स० निरर्चिषौ निष्प्रभौ । भस्मकृतौ
 भस्मकुर्वते इति तथा । पृथिवीतलेपितौ न भ्राजेते । महीतलेविद्यमानौ तौ मोक्षारौ लक्ष्मणातिकायावपि दीप्यमानौ प्राक् हतोऽय-
 मिति परस्परं जयप्रकाशौ न भ्राजेतेऽस्य मोघीभूतबाणावित्यत्राजंनयुक्तमिति भावः । अतो न पुनरुक्तिः । महाहवे इत्यपि कचित्पाठः
 ॥ ९० ॥ ति० लाट्त्ववृद्धेन ताकमैषीकाख्यं ॥ ९१ ॥

[पा०] १ क. श. ट. विदारास्यं विनम्य च महाभुजौ. २ ख.—ट. तेन सौमित्रि. ३ ड. च. झ. व. ट. रौद्रमस्त्रं.
 ४ इहमर्षे ग. घ. ड. झ. व. ट. पाठेषु दृश्यते. ५ क. ख. च. महाहवे. ६ झ. व. ट. लाट्. ७ क. ग. घ. ड. झ. ट.
 कुमारो. ८ ग. हेमभूषिते. ९ क. ग.—च. झ. अभ्यवर्षत बाणानां. १० शरं चाशीविषाकारमित्यादयः तत्परस्परं सङ्घट्टन्ताः
 श्लोकाः औत्तराहपाठेष्वन्यन्ते न तु प्राचीनकोशेषु.

ततः संज्ञामुपालभ्य चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ निजघान हयान्मङ्गले मारयि च महाबलः ॥ १९ ॥

ध्वजस्योन्मथनं कृत्वा शरवर्षैरिदमः ॥ असंभ्रान्तः स सौमित्रिस्ताञ्शरानभिलक्षितान् ॥

मुमोच लक्ष्मणो बाणान्वधार्थं तस्य रक्षसः] ॥ १०० ॥

न शशाक रुजं कर्तुं युधि तस्य शरोत्तमः ॥ १०१ ॥

अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह ॥ ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृतः ॥ १०२ ॥

ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष वध्यो हि नान्यथा ॥ अवध्य एष ह्यन्येषामस्त्राणां कवची बली ॥ १०३ ॥

ततस्तु वायोर्वचनं निशम्य सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्यः ॥

समाददे बाणममोघवेगं तद्ब्रह्ममस्त्रं सहसा नियोज्य ॥ १०४ ॥

तस्मिन्महास्त्रे तु नियुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे ॥

दिशश्च चन्द्रार्कमहाग्रहाश्च नमश्च तत्रास चैवाल चोर्वी ॥ १०५ ॥

तं ब्रह्मणोस्त्रेण नियोज्य चापे शरं सुपुङ्खं यमदूतकल्पम् ॥

सौमित्रिरिन्द्रारिमुतस्य तस्य समर्जं बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०६ ॥

तं लक्ष्मणोत्सृष्टममोघवेगं समापतन्तं ज्वलनप्रकाशम् ॥

सुवर्णवज्रोत्तमचित्रपुङ्खं तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०७ ॥

तं प्रेक्षमाणः सहसाऽतिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकैः ॥

स सायकस्तस्य सुपर्णवेगस्तदाऽऽतिकायस्य जगाम पार्श्वम् ॥ १०८ ॥

तमागतं प्रेक्ष्य तदाऽऽतिकायो बाणं प्रदीमान्नककालकल्पम् ॥

जघान शक्त्यष्टिगदाकुठारैः शूलैर्हूलैश्चात्यविपन्नचेताः ॥ १०९ ॥

तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्तः ॥

प्रगृह्य तस्यैव किरीटजुष्टं ततोतिकायस्य शिरो जहार ॥ ११० ॥

तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेपुप्रपीडितम् ॥ पपात सहसा भूमौ शङ्खं हिमवतो यथा ॥ १११ ॥

तं तु भूमौ निपतितं दृष्ट्वा विश्विभूषणम् ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा निशाचराः ॥ ११२ ॥

ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारजनितश्रमाः ॥ विनेदुरुच्चैर्वहवः सहसा विस्वरैः स्वरैः ॥ ११३ ॥

ततस्ते त्वरितं याता निरपेक्षा निशाचराः ॥ पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते ॥ ११४ ॥

प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमाननास्तदा ॥

अपूजयन्लक्ष्मणमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ ११५ ॥

कृतौ ॥ १०—१०३ ॥ ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्ममस्त्रम् ।

नियोज्य जपित्वेति यावन् ॥ १०४ ॥ दिशश्चेत्यादौ

तत्रसुरिति विपरिणम्यानुपज्यते ॥ १०५ ॥ नियोज्य

जपित्वा । तस्य यमदूतकल्पमित्यन्वयः ॥ १०६—

१०८ ॥ हुलैः द्विफलपद्माग्रायुधविशैषैः । “ हुलं

द्विफलपद्माग्रं ” इति वैजयन्ती ॥ १०९—११२ ॥

विस्वरैः विस्वरूपैः ॥ ११३ ॥ निरपेक्षाः युद्धान-

पेक्षाः ॥ ११४ ॥ प्रबुद्धेत्यत्र प्रसन्नत्वे तात्पर्यं । इष्टस्य

सु० सशिरस्त्राणं समुकुटं । अयमेवभारतोक्तं भूकर्मकर्णोभिषोलक्ष्मणहतः । ‘ बृहतनुः कुम्भवेदेवकर्णोवस्यत्यतोनामचकुम्भकर्णः ’ इत्यारभ्य ‘ तेनातिकायः प्रवरो ब्रह्मविष्णु ’ इत्यन्तेन तात्पर्यमाचार्यवर्याः प्रत्ययीपदनिर्निर्णयवभारतार्थानुसंधेयः । प्रपन्नितश्चायमर्थो-

[पा०] १ क. ग.—ट. नरोत्तमः. २ क. च. अ. सतस्यवायोः. ३ क. ड. च. ज.—ट. ररासचोर्वी. ४ ड. च. झ.

अ. ट. विवृद्धवेगं. ५ ग. घ. ड. ज. झ. ट. स्थातिवेगेनजगाम. ६ ज. शूलैर्धितैः. घ. ड. झ. ट. शूलैःशरैः. ७ ड. छ.

झ. अ. ट. क्षाप्यविपन्नचेष्टः. ८ घ. ड. झ. घ. ट. ततस्तत्परिनोयाताः. स्व. घ. ततस्तत्परितंयान्ति.

[अतिबलमतिक्रियमभ्रकल्पं युधि विनिपात्य स लक्ष्मणः प्रहृष्टः ॥
 त्वरितमथ तदा स रामपार्श्वं कपिनिवहंश्च सुपूजितो जगाम] ॥ ११६ ॥
 इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अतिक्रियमतिक्रियमभ्रकल्पं युधि विनिपात्य स लक्ष्मणः प्रहृष्टः ॥
 त्वरितमथ तदा स रामपार्श्वं कपिनिवहंश्च सुपूजितो जगाम ॥ ११६ ॥
 इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

अतिक्रियं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महौजसा ॥ उद्वेगमगमद्राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 धृम्राक्षः परमामर्षी धन्वी शस्त्रभृतां वरः ॥ अकम्पनः प्रहस्तश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥
 एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ॥ ३ ॥
 निहन्तान्ते महावीर्या रामेणाक्रिष्टकर्मणा ॥ राक्षसाः सुमहाकाया नानाशस्त्रविशारदाः ॥
 अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः ॥ ४ ॥
 प्रमूढातबलवीर्येण पुत्रेणेन्द्रजिता मम ॥ यौ हि तौ भ्रातरौ वीरौ बद्धौ दत्तवरैः शरैः ॥ ५ ॥
 यक्ष शक्यं सुरैः सैवैरसुरैर्वा महाबलैः ॥ मोक्तुं तद्वन्धनं घोरं यक्षगन्धर्वकिन्नरैः ॥ ६ ॥
 तन्न जाने प्रभावेर्वा मायया मोहनेन वा ॥ शरबन्धाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात् ॥ ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः ॥ ८ ॥
 तं न पश्याम्यहं युद्धे योऽद्य रामं सलक्ष्मणम् ॥ शोसयेत्सबलं वीरं समुग्रीवविभीषणम् ॥ ९ ॥
 अहो नु बलवात्रामो महदस्त्रबलं च वै ॥ यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥
 तं मन्ये राघवं वीरं नारायणमनामयम् ॥ तद्भयाद्धि पुरी लङ्का पिहितद्वारतोरणा ॥ ११ ॥

जयस्य भागः प्राप्तिः सोऽस्यास्तीतीष्टभागी तं ॥ ११५-
 ११६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभू-
 षणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकसप्तति-
 तमः सर्गः ॥ ७१ ॥

बन्धनं वर्णयति—यदिति ॥ यद्वन्धनं सुरादिभिः
 मोक्तुं मोचयितुं । अशक्यं तद्वन्धनं घोरं । भ्रातरौ
 तौ शरबन्धाद्विमुक्ताविति यत् तत्प्रभावादिषु केन वा
 जातं न जान इत्यन्वयः । प्रभावः सामर्थ्यं । माया
 व्यामोहकारिणी विद्या । मोहनं औषधादिकं ॥ ५—
 ९ ॥ अहो न्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पिहित-
 द्वारतोरणा द्वारं अन्तर्द्वारं तोरणं बहिर्द्वारं ॥ १०-११ ॥

अथ रावणचिन्ता—अतिक्रियमित्यादि ॥ १-४ ॥
 प्रख्यातेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ वीरौ यौ भ्रातरौ
 खरदूषणादिवधेन प्रसिद्धौ तावपि बद्धौ । तदेव

स्वामिः प्राकृतोनुसंधेयः ॥ १११ ॥ ति० त्रिशिरोतिक्रियदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापार्श्वानां षड्भिर्दिनैर्भाद्राश्विनकृष्णषष्ठ्यन्ते-
 नवम्यहस्यप्रेष्यष्टम् ॥ ११६ ॥ इत्येकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

ती० प्रहृष्टातबलवीर्येणेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं । यौ खरदूषणादिनिरासकौ तौ भ्रातरौ इन्द्रजिता दत्तवरैः शरैर्बद्धौ । यद्वन्धनं
 सुरासुरादिभिः प्रलेकं मोक्तुं मोचयितुं शक्यं । तद्वन्धनं घोरैः प्रचण्डैः सर्वैः समुदितैरपि मोक्तुं न शक्यं । तौरामलक्ष्मणौ प्रभावेः ।
 सहजसामर्थ्यः मायया विचित्रशक्त्या मोहनेन बन्धकनागपाशमोहनेन वा । शरबन्धाद्विमुक्तौ तन्नजानइतियोजना ॥ ५-७ ॥
 स० अनामयं कार्यवाचकपदेन कारणदोषोपहृष्टते । निर्दोषं नारायणं ॥ ११ ॥ इति द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

[पा०] १ ख. ड. च. झ. व. ट. महात्मना. २ ड. झ. व. ट. सर्वशस्त्रभृतां. ३ ड. झ. ट. ससैन्यास्तेहतावीरारामेण.
 ग. घ. ससैन्यास्तेमहावीरारामेण. ख. ससैन्यास्तेमहाकायारामेण. ४ छ. व. घोरैः सर्वैः समुदितैरपि. ड. झ. ट. घोरैर्यक्षगन्ध-
 र्वपन्नैः. ५ ड. झ. ट. नाशयेत्सबलं. ६ क. ग. घ. ड. झ. व. ट. सुबलवान्.

अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुप्तै रक्षया पुरी त्वियम् ॥ १२ ॥

अशोकवनिकायां च यत्र सीताऽभिरक्ष्यते ॥ निष्कामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वथैव नः ॥ १३ ॥

यत्र यत्र भवेद्दुलमस्तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ सर्वतश्चापि निष्ठुष्वं स्यैः स्यैः परिहृता बलैः ॥ १४ ॥

द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः ॥ प्रदोषे वाऽध्वरात्रे वा प्रत्युषे वाऽपि सर्वतः ॥ १५ ॥

नावज्जा तत्र कर्तव्या वानरेषु कदाचन ॥ द्विपतां बलमुद्युक्तमापतन्किञ्चित् न मदा ॥ १६ ॥

ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपस्य तन् ॥ वचनं सर्वमातिष्ठन्पथावत्तु महाबलाः ॥ १७ ॥

स तान्सर्वान्समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ मन्युशल्यं वहन्दीनः प्रविवेश म्बमालयम् ॥ १८ ॥

ततः स संदीपितकोपवह्निर्निशाचराणामधिपो महाबलः ॥

तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन्मुहुर्मुहुश्चैव तदा व्यनिश्वमन् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विस्मरिततमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिस्मरिततमः सर्गः ॥ ७३ ॥

देवान्तकादिवधश्रवणेनविभीष्टनिदशानने तंप्रतान्द्रजिता रामादिवधप्रतिज्ञानेनसमाश्रयनपूर्वकं रथारोहणेनरणाद्वि-
याणम् ॥ १ ॥ तथा रणाङ्गणेहुतवहेहवनपूर्वकं रथारोहणेनान्तरिक्षं तद्धितेनसना नानाप्रहरणार्णः कपिकुलशकरीकरणपूर्वकं
ब्रह्मास्त्रप्रयोगेण सकलवानरवाहिन्यासहरामलक्ष्मणयोर्मोहप्रापणम् ॥ २ ॥

ततो हतात्राक्षसपुङ्गवांस्तान्देवान्तकादिविशिरोनिकायान् ॥

रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टास्ते रावणाय त्वरितं शशमुः ॥ १ ॥

ततो हतांस्तान्सहसा निशम्य राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्षः ॥

पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च घोरं विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २ ॥

ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे संपरिपुष्टुवानम् ॥

रथर्षभो राक्षसगजमृनुस्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाष ॥ ३ ॥

एवं रामप्रभावं सप्रपञ्चमुक्त्वा सैन्यं प्रति पुरीरक्षणं
नियमयति—अप्रमत्तैरित्यादिना ॥ गुप्तैः स्वयं कृत-
रक्षणैः । गुप्तैरिति वा पाठः ॥ १२ ॥ यत्र सीता
अभिरक्ष्यते तत्र अशोकवनिकायां । निष्कामः निर्गमः
प्रवेशो वा । नः अस्माभिः । ज्ञातव्यः । मदनुज्ञां
विना न कोपि जनो निर्गमयितव्यो नापि प्रवेष्टव्य
इत्यर्थः ॥ १३ ॥ गुल्मः सेनासन्निवेशः ॥ १४ ॥
द्रष्टव्यमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पदं व्यवसितं ।
दर्शनप्रकारमाह—द्विपतामिति । द्विपतां बलं स्थितं
किं । उद्युक्तं उद्यतं किं । आपतन्तं । लिङ्गादिव्यत्यय

आर्षः । आपतन् किमिति सदा द्रष्टव्यमित्यर्थः ।
आपतत्किमिति पाठः सुशोभनः ॥ १५—१९ ॥
इति श्रीभोगिन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विस्मरिततमः
सर्गः ॥ ७२ ॥

अथ ब्रह्मास्त्रवन्धस्त्रिस्मरिततमे—ततो हतानित्यादि
॥ १ ॥ पृथ्वं कुम्भकर्णादिवधः सामान्येन श्रुतः
संप्रत्याप्तैः सविशेषं श्रुत इत्याह—तत इति ॥ पूर्वो-
क्तसर्वानुवादो वा ॥ २ ॥ संपरिपुष्टुवानं । लटः

रामानु० अथदेवान्तकादिविशिरोनिकायान् हतांस्तत्वरितंशशमुः घोरंपुत्रक्षयंभ्रातृवधंचविचिन्त्यविपुलंप्रदध्यावितिचाभि-
[पा०] १ ड. झ. ज. ट. सैन्यैःपरिवृता. २ ख. च. ज. ट. वहन्देःसंप्रविदेशसंविदेशानं. ग. घ. वहंस्तीत्रंप्रविवेश. ३ ख.
न्मुहुर्मुहुर्निश्चितिसमर्पि. ४ क. ग. ड. झ. ट. विनिश्चमन्. ५ ख. ड. झ. ज. ट. त्वरितः.

न तात मोहं प्रतिगन्तुमर्हसि यत्रेन्द्रजिजीवति राक्षसेन्द्र ॥
 [तद्वाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहाः प्राणैर्विमुक्ताः समरे पतन्ति ॥]
 नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित्प्राणान्समर्थः समरेऽभिपातुम् ॥ ४ ॥
 पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन मद्वाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम् ॥
 गतायुषं भूमितले शयानं शितैः शरैराचितसर्वगात्रम् ॥ ५ ॥
 इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् ॥
 अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन सन्तर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६ ॥
 अद्येन्द्रवैवस्वतविष्णुमित्रसाध्याश्विवैश्वानरचन्द्रसूर्याः ॥
 द्रक्ष्यन्तु मे विक्रममप्रमेयं विष्णोरिवोग्रं बलियज्ञवाटे ॥ ७ ॥
 स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशत्रुरापृच्छ च राजानमदीनसत्त्वः ॥
 समारुरोहानिलतुल्यवेगं रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ८ ॥

तैमान्ध्याय महातेजा रथं हरिरथोपमम् ॥ जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिन्दमः ॥ ९ ॥
 तं प्रस्थितं महात्मानमतुजगुर्मुहाबलाः ॥ संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः ॥ १० ॥
 गजस्कन्धगताः केचित्केचित्प्रवरवाजिभिः ॥ [व्याघ्रवृश्चिकमार्जारैः खरोष्ट्रैश्च भुजङ्गमैः ॥ ११ ॥
 वराहश्चापदैः सिंहैर्जम्बुकैः पर्वतोपमैः ॥ शैशहंसमयूरैश्च राक्षसा भीमविक्रमाः] ॥ १२ ॥
 प्रासमुद्रनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधरः ॥ [भुशुण्डिसुद्ररायष्टिशतघ्नीपरिघायुधः] ॥ १३ ॥
 स शङ्खनिनदैः पूर्णभेरीणां चापि निखनैः ॥ जगाम त्रिदशेन्द्रारिः स्तूयमानो निशाचरैः ॥ १४ ॥
 स शङ्खशशिवर्णेन छत्रेण रिपुसूदनः ॥ रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा ॥ १५ ॥
 अवीज्यत ततो वीरो हैमैर्हेमविभूषितैः ॥ चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यैः सर्वधनुष्मताम् ॥ १६ ॥
 [स तु दृष्ट्वा त्रिनिर्यान्तं बलेन महता वृतम् ॥ राक्षसाधिपतिः श्रीमान्नावणः पुत्रमब्रवीत्] ॥ १७ ॥
 त्वमप्रतिरथः पुत्र त्वया वै वासवो जितः ॥ किं पुनर्मानुषं धृष्यं निहनिष्यसि राघवम् ॥
 तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रत्यगृह्णान्महाशिशुः] ॥ १८ ॥
 ततस्त्विन्द्रजिता लङ्का सूर्यप्रतिमतेजसा ॥ रराजाप्रतिवीरेण द्यौरिवाक्रेण भास्वता ॥ १९ ॥
 स संप्राप्य महातेजा युद्धभूमिमरिन्दमः ॥ स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समन्ततः ॥ २० ॥

शानजादेशः ॥ ३ ॥ यत्र यदा । इन्द्रारिः इन्द्रजित् । निलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभे-
 ॥४-५॥ पौरुषदैवयुक्तां पुरुषवलदैववलयुक्तां । सन्तर्प-
 यिष्यामि पूरयिष्यामि ॥६-७॥ खरश्रेष्ठसमाधियुक्तं
 खरश्रेष्ठसंबन्धयुक्तं । खरश्रेष्ठैः समाधिना समाधानेन
 च युक्तमिति वा ॥ ८ ॥ हरिरथः सूर्यरथः । “यमा-

धानान् पूर्वरावणेनातिकायवधएवभुतइत्यवगम्यते । यद्वा पूर्वोक्तानुवादः ॥१॥ ति० पौरुषदैवयुक्तां पौरुषेण सहजशौर्यबलेन ।
 दैवबलेन भगवद्बलबलेन च युक्ताक्रियमाणा । आदिकर्मणिक्तः ॥६॥ ति० युद्धभूमिं युद्धजयसंपादकहोमसाधनभूमिं निजुंभिला-

[पा०] १ इदमर्थं घ. पाठेदृश्यते. २ ख. ड. झ. व. ट. विष्णुद. ३ क.—ट. समास्थाय. ४ ग. च. छ. व. युद्धभू-
 मिमारिन्दमः. ख. यत्रयुद्धप्रवर्तते. ५ ड.—ट. त्परमवाजिभिः. ६ इदमर्थं व. ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ७ ड.—ट. काकहं-
 समयूरैश्च. ८ इदमर्थं च. व. पाठयोर्दृश्यते. ९ ग. घ. ड. झ. ट. त्रिदशेन्द्रारिराजिवेगेनवीर्यवान्. ख. छ. व. त्रिदशेन्द्रारि-
 मंहसाभ्येनवीर्यवान्. १० ख. च. छ. ज. व. निशिपूर्णेन. ११ इदंश्लोकद्वयं औत्तराहपाठएवदृश्यतेननुदाक्षिणास्यप्राचीनकोशेषु.

ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः ॥ अभ्यद्रवन्त सहिता रावणिं रणकर्कशम् ॥ ३५ ॥
 इन्द्रजितु ततः क्रुद्धो महातेजा महाबलः ॥ वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः ॥ ३६ ॥
 शूरेणैकेन च हरीन्भव पञ्च च सप्त च ॥ चिच्छेद समरे क्रुद्धो राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ ३७ ॥
 स शूरैः सूर्यसंकाशैः शातकुम्भविभूषितैः ॥ वानरान्समरे वीरः प्रममाथ सुदुर्जयः ॥ ३८ ॥
 ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः ॥ पेतुर्मथितसङ्कल्पाः सुरैरिव महासुराः ॥ ३९ ॥
 तं तपन्तमिवादित्यं धोरैर्वाणगमस्तिभिः ॥ अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥ ४० ॥
 ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः ॥ व्यथिता विद्रवन्ति स्म रुधिरण समुक्षिताः ॥ ४१ ॥
 रामस्वार्थं पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ नर्दन्तस्तेऽभिवृत्तास्तु समरे सशिलायुधाः ॥ ४२ ॥
 ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च शिलाभिश्च प्लवङ्गमाः ॥ अभ्यवर्षन्त समरे रावणिं पर्यवस्थिताः ॥ ४३ ॥
 तद्दुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् ॥ व्यपोहत महातेजा रावणिः समितिञ्जयः ॥ ४४ ॥
 ततः पावकसंकाशैः शूरैराशीविषोपमैः ॥ वानराणामनीकानि विभेद समरे प्रभुः ॥ ४५ ॥
 अष्टादशशूरैस्तीक्ष्णैः स विद्ध्वा गन्धमादनम् ॥ विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम् ॥ ४६ ॥
 सप्तभिस्तु महावीर्यो मैनन्दं मर्मविदारणैः ॥ पञ्चभिर्विशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे ॥ ४७ ॥
 जाम्बवन्तं तु दशभिर्नीलं त्रिशङ्घिरेव च ॥ सुग्रीवमृषभं चैव सोङ्गदं द्विविदं तथा ॥
 धोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा ॥ ४८ ॥
 अन्यानपि तदा मुख्यान्वानरान्वहुभिः शूरैः ॥ अर्दयामास संक्रुद्धः कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ४९ ॥
 स शूरैः सूर्यसंकाशैः समुत्तैः शीघ्रगामिभिः ॥ वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महारणे ॥ ५० ॥
 आकुलां वानरीं सेनां शरजालेन भौहिताम् ॥ हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम् ॥ ५१ ॥
 पुनरेव महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ संसृज्य बाणवर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणम् ॥
 ममर्द वानरानीकमिन्द्रजिच्चरितो बली ॥ ५२ ॥

स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं महारणे वानरवाहिनीषु ॥

अदृश्यमानः शरजालमुग्रं वर्षं नीलाम्बुधरो यथाऽम्बु ॥ ५३ ॥

ते शक्रजिह्वाणविशीर्णदेहा मायाहता विस्वरमुन्नदन्तः ॥

रणे निपेतुर्हरयोद्रिकल्पा यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः ॥ ५४ ॥

स्वेतदर्ध इति पूर्वोक्तं विरुध्येत । विचकर्त हिंसित- अष्टादशेत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ दत्तवरैः वर-
 वान् ॥ ३४ ॥ रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशं दत्तैः ॥ ४६—४८ ॥ अन्यानि ति । मूर्च्छितः प्रवृद्धः
 ॥ ३५—३८ ॥ मथितसंकल्पाः नाशितमनोरथाः ॥ ४९—५० ॥ परया प्रीत्या हृष्टः उद्धतः ॥ ५१ ॥
 ॥ ३९—४१ ॥ त्यक्तजीविताः त्यक्तजीवितेच्छाः । पुनरेवेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ खड्गादीनि
 अभिवृत्ताः अभिमुखं प्रवृत्ताः । तुरवधारणे ॥ ४२— शस्त्राणि । अत्र द्वितीयबलिशब्दो वरदानबलवत्ता-
 ४३ ॥ व्यपोहत वारयामास ॥ ४४—४५ ॥ वाचकः । प्रथमो वीर्यवत्तावाचकः ॥ ५२ ॥ स्वसैन्यं

रामानु० रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशं । स्वेतदर्धेऽप्यभिवृत्तानात् ॥ स० अथवापरीक्षाकृतेमन्त्राणां तदन्तर्धानं ।
 यथायथं स्वेच्छानुसारेण प्रत्यक्षीभवनमप्रत्यक्षीभवनं च संभवीति रावणिमित्यायुक्तिः संभवतीति वाज्ञेयं ॥ ३५ ॥ शि० निवृत्ताः
 इहलोकमुल्लेख्यारहिताः ॥ ४२ ॥ ती० रावणिमभ्यवर्षन्त रावणिंसंचारप्रदेशमभ्यवर्षन्तेत्यर्थः । तस्यादर्शनात् ॥ ४३ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. अभ्यवर्षन्तसहस्रारावणिशैलपादपैः. २ क. ड. झ. ज. ट. विभेद. ३ ड. झ. ट. तपन्तमिवा.
 ज. प्रपतन्तमिवा. ४ ट. स्तेनिवृत्तास्तु. ५ ख. ग. प्रहरतामहद. ६ ड. झ. ज. ट. पीडितां.

ते केवलं संददशुः शिताग्रान्वाणात्रणे वानरवाहिनीषु ॥
 मायानिगूढं तु सुरेन्द्रशत्रुं न चावृतं राक्षसमभ्यपश्यन् ॥ ५५ ॥
 ततः स रक्षोधिपतिर्महान्मा सर्वा दिशो बाणगणैः शिताग्रैः ॥
 प्रच्छादयामास रविप्रकाशविषादयामास च वानरेन्द्रान् ॥ ५६ ॥
 स शूलनिस्त्रिशपरश्वधानि व्याविध्य दीमानलसन्निभानि ॥
 सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलपावकानि ववर्ष तीव्रं प्लवगेन्द्रसैन्ये ॥

[गदाश्च शक्तीः परिधं शतघ्नीर्ववर्ष तीव्रं प्लवगेन्द्रसैन्ये] ॥ ५७ ॥

ततो ज्वलनसंकाशैः शरैर्वानरयूथपाः ॥ ताडिताः शक्रजिह्वाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ५८ ॥
 तेऽन्योन्यमभिसर्पन्तो निनदन्तश्च विस्वरम् ॥ राक्षसेन्द्रास्त्रनिर्भिन्ना निपेतुर्वानरर्षभाः ॥ ५९ ॥
 उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः ॥ शरैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ६० ॥
 हनुमन्तं च सुग्रीवमङ्गदं गन्धसादनम् ॥ जाम्बवन्तं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ ६१ ॥
 मैन्दं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गजगोमुखौ ॥ केसरिं हरिलोमानं विद्युदंघ्रं च वानरम् ॥ ६२ ॥
 सूर्याननं ज्योतिमुखं तथा दधिमुखं हरिम् ॥ पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम् ॥ ६३ ॥
 प्रासैः शूलैः शितैर्वीणैरिन्द्रजिन्मन्त्रमंहितैः ॥ विव्याध हरिशार्दूलान्सर्वास्तान्नाक्षसोत्तमः ॥ ६४ ॥
 स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान्निभिद्य बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥
 ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भाम्कररश्मिकल्पैः ॥ ६५ ॥
 स बाणवर्षैरभिवर्ष्यमाणो धारानिपातानिव तानचिन्त्य ॥
 समीक्षमाणः परमाद्भुतश्रीं रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ६६ ॥
 असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः ॥
 निपातयित्वा हरिसैन्यमुग्रमस्त्राञ्शरैरर्दयति प्रसक्तः ॥ ६७ ॥
 स्वयम्भुवा दत्तवरो महात्मा स्वमास्थितोन्तर्हितभीमकायः ॥
 कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमद्येन्द्रजिद्युतास्त्रः ॥ ६८ ॥

स्वसैन्योपरिभागं ॥ ५३—५४ ॥ मायानिगूढं अत-
 एव आवृतं अप्रकाशं ॥ ५५—५७ ॥ ततो ज्वल-
 नेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ शरैः तीक्ष्णैरित्यर्थः
 ॥ ५८—५९ ॥ विविशुरन्योन्यं अन्योन्योपर्यालम्ब-
 नार्थं पेतुरित्यर्थः ॥ ६० ॥ हनुमन्तमित्यादिचतुः-
 श्लोक्येकान्वया ॥ ६१ ॥ केसरमित्यर्थः ॥ ६२—
 ६४ ॥ गदाभिरित्येतन् पूर्वोक्तप्रासादीनामुपलक्षणं
 ॥ ६५ ॥ बाणवर्षैः बाणनिरन्तरपातैः । अभिवर्ष्यमाणः

अभितः पात्यमानः स रामः । तान् बाणवर्षान् ।
 धारानिपातानिव लघूनचिन्त्य । बाणवर्षं तृणीकृतेत्य-
 र्थः । अत्र हेतुमाह—परमेति । अत्यन्ताश्चर्यकरधैर्यं
 समृद्धिः सन लक्ष्मणं समीक्षमाणः स्वस्वभावावलम्ब-
 नेन ब्रह्मास्त्रप्रतिक्रियां कर्तुमुद्युक्तमिद्विधैरभिवर्ष्यमाणः
 सन्नित्युवाच ॥ ६६ ॥ असौ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रं ।
 आश्रित्य । प्रहरन्निति शेषः ॥ ६७ ॥ नष्टदेहः अष्टप्र-
 देहः । तत्र हेतुः—अन्तर्हितभीमकाय इति ॥ ६८ ॥

[पा०] १ ख. घ.—ठ. नचावृतंराक्षस. क. ग. नराक्षसेन्द्राभ्यपश्यन्. २ ख. घ. ड. छ.—ट. विदारयामासच.
 ३ इदमर्थं क. पाठेअधिकंदृश्यते. ४ क. ख. ग. च. ज. शितैर्वानर. ५ ग.—छ. झ. ञ. ट. शरैर्विविशुः. ६ ड. छ.
 झ. ट. गवाक्षंगवयं तथा. ७ ड. झ. ट. हरिसैन्यमस्त्राञ्जितैः शरैरर्दयतिप्रसक्तं.

मन्ये स्वयम्भूर्भगवानचिन्त्यो यस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च योस्य ॥

वाणावपातांस्त्वमिहाद्य धीमन्मया सहाव्यग्रमनाः सहस्र ॥ ६९ ॥

प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्रः सर्वा दिशः सायकवृष्टिजालैः ॥

एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ॥ ७० ॥

आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ निवृत्तयुद्धौ गतरोषहर्षौ ॥

ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमतौ समादाय रणाग्रलक्ष्मीम् ॥ ७१ ॥

ततस्तु ताविन्द्रजिदस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तथा विशस्तौ ॥

स चापि तौ तत्र विदर्शयित्वा ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेन्द्रः ॥ ७२ ॥

स तत्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च सङ्क्षेपे सह लक्ष्मणेन ॥

विषादयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥ ७३ ॥

[संस्तूयमानः स तु यातुधानैः पित्रे च सर्वं हृषितोऽभ्युवाच ॥] ७४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

विभीषणेनेन्द्रजिदस्त्रबद्धमुग्धसेनासमाश्वासनपूर्वकं हनुमतासहोल्कापाणिनासता सेनामध्येऽन्वेपणेनजांबवदन्तिकोप-
सर्पणम् ॥ १ ॥ विभीषणेनकुशलंष्ट्रेनजांबवता तंप्रति मन्दस्वरेणहनुमत्कुशलप्रश्ने हनुमताजांबवन्तंप्रति सप्रणाममात्मनो-
ऽभिमतकरणेनियोजनप्रार्थना ॥ २ ॥ तेन तंप्रति सराधवहरिसेनासमुज्जीवनाय हिमवद्विरसंनिकृष्टमहौषधिपर्वतान्मृतसं-
जीबन्यादिदिव्यांषधिसमानयनचोदना ॥ ३ ॥ हनुमताहिमवन्तमेत्य तत्रनानापुण्यस्थानावलोकनपूर्वकमोषधिरिमेत्य
तदोषधिगवेषणम् ॥ ४ ॥ हनुमता स्वावलोकनेनौषधिभिस्तिरोधाने कोधादोषधिरिरेवसमुत्पाटनेन वेगालङ्कारप्रत्याग-
मनम् ॥ ५ ॥ पर्वतपाणौहनुमति संनिकृष्टमात्रेणदिव्यांषधिगन्धाम्राणनमात्रेणराधवाभ्यांसहविगतमोहैर्विशल्यैश्च वानरगणै-
स्तदोषधिगन्धमारुतसंस्पर्शमात्रेणसमुज्जीवितैर्हृतपूर्ववानरैःसह हर्षात्समुद्रोपणम् ॥ ६ ॥ हनुमता पुनरोषधिरिरेहिमवद्वि-
रिंप्रति प्रापणम् ॥ ७ ॥

तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥

सुग्रीवनीलाङ्गदजाम्बवन्तो न चापि किञ्चित्प्रतिपेदिरे ते ॥ १ ॥

तर्हि तत्र प्रतिक्रिया कर्तव्येत्यत्राह—मन्ये इति ॥ स्वयम्भूः अचिन्त्यः अचिन्त्यप्रभाव इति मन्ये । तत्र हेतुमाह—यस्येति । एतदस्त्रं यस्य यदेवताकं । यः अस्यास्त्रस्य प्रभवः उत्पत्तिकारणं । सोचिन्त्यः । तर्ह्या-
वाभ्यां किं कर्तव्यमित्यत्राह—वाणेति । धीमन् आपत्सु न चलितव्यमिति ज्ञानिन् ॥ ६९-७० ॥ गतरोषहर्षौ मूर्च्छिताविति यावत् । अमरारिवासं लङ्कां । रणाग्रलक्ष्मीं विजयलक्ष्मीं । अग्रपदेन रणम्—

ललक्ष्मीर्न ग्रहीतुं शक्येत्युच्यते । एतेन मूलघातः कर्तुं न शक्यत इत्युच्यते ॥ ७१ ॥ विशस्तौ पीडितौ । तौ पतितौ विदर्शयित्वा दृष्ट्वा ननाद ॥ ७२-७४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धविसुक्तिश्चतुःसप्ततौ—तयोरित्यादि

ति० नन्वहृष्टदेहस्यापिसंहारसाधनैः शब्दवेध्यादिदिव्यास्त्रैर्हृदनंकार्यमितिचेत् । भगवतोब्रह्मणआज्ञायामारुतिनेवास्माभिर-
पिपालनौचित्येनैतत्सहनस्यैवौचित्यादित्याशयेनाह—मन्येइति ॥ स० मयासहसहस्र एतेनतत्सहनेमसामर्थ्यमदनुग्रहात्तवसह-
नमितिष्यन्त्यते ॥ ६९ ॥ इतित्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. समासाद्य. २ क. ख. ड.—ट. विषादयित्वा. ३ ड. झ. ट. निषूदयित्वा. ४ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठेषुदृश्यते.

ततो विषण्णं समवेक्ष्य सैन्यं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥

उवाच शास्त्रामृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिर्मवचोभिः ॥ २ ॥

मा भैष्ट नास्त्यत्र विपादकालो यदार्यपुत्रौ हवशौ विषण्णौ ॥

स्वयम्भुवो वाक्यमथोद्वहन्तौ यत्सादिताविन्द्रजिदस्त्रजालैः ॥ ३ ॥

[विभीषणस्तत्र वराद्विधातुरसादितोस्त्रेण निरीक्षमाणः ॥

सेनां हरीणां दुहिणास्त्रदनां स्वस्थं हनूमन्तमुवाच दृष्ट्वा] ॥ ४ ॥

तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत्स्वयम्भुवा ब्राह्मममोघवेगम् ॥

तन्मानयन्तौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोत्र विपादकालः ॥ ५ ॥

ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान्मानयित्वा तु मारुतिः ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हनुमांस्तमथाब्रवीन् ॥ ६ ॥

एतस्मिन्निहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् ॥ यो यो धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहै ॥ ७ ॥

तावुमौ युगपद्वीरौ हनुमद्राक्षमोत्तमौ ॥ उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥ ८ ॥

भिन्नलाङ्गलहस्तोरुपादाङ्गुलिशिरोधरः ॥ स्रवद्भिः क्षतजं गात्रं प्रैस्रवद्भिस्ततस्ततः ॥ ९ ॥

पतितैः पर्वताकारैर्वानैरभिसङ्कुलाम् ॥ शस्त्रैश्च पतितैर्दमैर्ददृशाते वसुन्धराम् ॥ १० ॥

सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभं गन्धमादनम् ॥ गवाक्षं च सुपेणं च वेगदर्शिनमाहुकम् ॥ ११ ॥

मैन्दं नलं ज्योतिमुखं द्विविदं पनमं तथा ॥ एतांश्चान्यान्ततो वीरां ददृशान् हतात्रणे ॥ १२ ॥

सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् ॥ अहः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयम्भुवः ॥ १३ ॥

सादितयोः अवसादितयोः । किञ्चित्प्र प्रतिपदिरे ।

मूढा वभूवुरित्यर्थः ॥ १—२ ॥ आर्यपुत्रौ अवशौ

विषण्णाविति यन् । अत्र विपादकालो नास्ति विपा-

दहेतुकालो नास्ति । कुतः । स्वयम्भुवो वाक्यम् उद्व-

हन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैः सादितौ सादिता-

विव वर्तमानाविति यन् । ततः । मा भैष्टेत्यर्थः

॥ ३—४ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति—तस्मा इति ॥ ५ ॥

मानयित्वा मुहूर्तमात्रं ब्रह्मास्त्रपरवशः स्थित्वा ॥ ६

—८ ॥ भिन्नलाङ्गुलेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥

स्रवद्भिः स्रवद्भिः ॥ ९—१० ॥ सुग्रीवमित्यादिश्लो-

कद्वयमेकान्वयं ॥ आहुक इति कश्चिद्यूपः । गवाक्षं

च सुपेणं च वेगदर्शिनमाहुकमिति पाठः । हतान् ह-

तप्रायान् । प्रहतानिति वा ॥ ११—१२ ॥ वान-

राणां यूथपवानराणामित्यर्थः । सुग्रीवाङ्गदादिभिः

सह पाठान् ॥ अहः पञ्चमशेषेण पञ्चमभागेन ।

प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नसंज्ञाः पण्णाडिकास-

काः अहः पञ्च भागाः सन्ति । तेषु पञ्चमेन साया-

ह्नसंज्ञेन नाडीपट्टेनेत्यर्थः । स्वयम्भुवो वल्लभेन इन्द्र-

स० शास्त्रामृगराजाश्चेतवीराश्च तान् । शास्त्रामृगराजेषुवीराश्चेति वा । 'सप्तमीशौण्डैः' इतियोगविभागात्समासः । तेन नपूर्वापरेतिवीरशब्दस्यपूर्वेतिपातः । आर्यपक्षेणुएकवीरइतिवद्वाहुलकात्परनिपातः ॥ २ ॥ ति० अत्र अस्यामवस्थायां । विपादकालः विपादावसरोनास्ति । कुतस्तत्राह—यदिति । यद्यस्मात्स्वयंभुवोवाक्यमुद्वहन्तौ तदाज्ञापरिपालयन्तौ । अनएवविवशौ अस्त्रप्रयोगप्रवृत्तिरहिता । अथानन्तरं तस्मादेवेन्द्रजितासादितवितियन् तस्माद्विषण्णविव ननुप्राणपांजवन्तौ । अतोमाभैष्ट । यद्वा एताववशौ विषण्णावितियन् तत्रविषयेमाभैष्ट । एतयोर्विषण्णयोरस्मान्कोवारक्षिप्यतीतिशत्रुभ्योभयंभूत् । अत्रएतद्विषयेविपादकालोनास्ति । यद्यस्मात्स्वयंभुवोवाक्यं मन्त्ररूपं उद्वहन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैःसादितौ सादितविव यतोब्रह्मसंमाननाथंस्वयमेवपतितवितिमाभैष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ति० तद्वारात्रावित्यनेन सप्तम्यारात्रावयमस्त्रप्रयोगइतिसूचितं ॥ ८ ॥ ति० सप्तषष्टिकोटिवानरहननेसामर्थ्यमाह—वल्लभेनेति । स्वयंभुवोभनद्रदस्त्रेण अपरमितप्रणिहन्तसमर्थेन हतमितिभगवद्भवे-

[पा०] १ अयंश्लोकः क. ख. पाठयोरधिकोद्वहते. २ ड.—उ. मनोघर्षार्थं. ३ क. ग.—उ. हनुमानिदमब्रवीत्. ४ ड. झ. ट. अस्मिन्नहते. घ. एतस्मिन्नन्तरे. ५ क.—ड. ज. झ. प्रस्रवद्भिःसमन्ततः. ख. च. छ. ट. प्रस्रवद्भिरिवाचलैः. ६ क. ख. घ.—ज. जांबवन्तंसुपेणं च. ७ क. घ. ड. झ. ट. द्विविदंचापिवानरं. ८ क. ग.—ट. विभीषणोहनुमांश्चददृशाते.

सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम् ॥ मार्गते जाम्बवन्तं स हनुमान्सविभीषणः ॥ १४ ॥
 स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् ॥ प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यन्तमिव पावकम् ॥ १५ ॥
 दृष्ट्वा तमुपसंगम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ कच्चिदार्यं शरैस्तीक्ष्णैः प्राणा न ध्वंसितास्तव ॥ १६ ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवानृक्षपुङ्गवः ॥ कृच्छ्रादभ्युदिरन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 नैर्ऋतेन्द्र महावीर्यं स्वरेण त्वाऽभिलक्ष्ये ॥ पीड्यमानः शितैर्वाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १८ ॥
 अञ्जना सुप्रजा येन मातरिश्वा च नैर्ऋते ॥ हनुमान्वानरश्रेष्ठः प्राणान्धारयते क्वचित् ॥ १९ ॥
 श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः ॥ आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मात्पृच्छसि मारुतिम् ॥ २० ॥
 नैव राजनि सुग्रीवे नाङ्गदे नापि राघवे ॥ आर्यं संदर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २१ ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान्वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु नैर्ऋतशार्दूल यस्मात्पृच्छामि मारुतिम् ॥ २२ ॥
 तस्मिञ्जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् ॥ हनुमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोपि वैन्यं हताः ॥ २३ ॥
 धरते मारुतिस्नात मारुतप्रतिमो यदि ॥ वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥ २४ ॥
 ततो वृद्धमुपागम्य नियमेनाभ्यवादयत् ॥ गृह्य जाम्बवतः पादौ हनुमान्मारुतात्मजः ॥
 [अहमस्मि हरिश्रेष्ठः शाधि मां यच्चिकीर्षितम्] ॥ २५ ॥
 श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं तथापि व्यथितेन्द्रियः ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते स्पर्शपुङ्गवः ॥ २६ ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा हनुमन्तं स जाम्बवान् ॥ आगच्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि ॥ २७ ॥
 नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्वमेषां परमः सखा ॥ त्वत्पराक्रमकालोयं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ २८ ॥
 ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय ॥ विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥
 गत्वा परममध्वानमुपर्युपरि सागरम् ॥ हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनुमन्गन्तुमर्हसि ॥ ३० ॥
 ततः काञ्चनमत्युच्चमृषमं पर्वतोत्तमम् ॥ कैलासशिखरं चापि द्रक्ष्यस्वरिनिषूदन ॥ ३१ ॥
 तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम् ॥ सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम् ॥ ३२ ॥
 तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि संभवाः ॥ द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयन्त्यो दिशो दश ॥ ३३ ॥

जिता । ब्रह्माख्येण वा ॥ १३—१६ ॥ वाक्यं वा-
 क्योपयोगि स्वरं ॥ १७—१८ ॥ धारयत इत्यत्र
 काकुः । किं धारयत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ श्रुतेत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ २०—२४ ॥ मारु-
 तालजः हनुमान् वृद्धं जाम्बवन्तं उपागम्य । नियमे-
 न श्रोत्रहस्तसंस्पर्शव्यत्यस्तहस्तत्वादिरूपेण सह ।
 जाम्बवतः पादौ गृह्य गृहीत्वा अभ्यवादयत् । स्वनामो-
 च्चारणपूर्वकं युगपत्पादावगृह्णदित्यर्थः ॥ २५ ॥ वाक्यं
 हनुमानहमस्मीत्यभिवादनवाक्यं । तथा व्यथितेन्द्रि-
 योपि हनुमतो वाक्यं श्रुत्वा ऋक्षपुङ्गवः जाम्बवान्
 आत्मानं पुनर्जातं मन्यते स्मेति संबन्धः ॥ २६—२७ ॥

विक्रमपर्याप्तः पर्याप्तविक्रमः । विक्रमपूर्ण इति यावत्
 अन्यं पराक्रमितारं ॥ २८—२९ ॥ परमं दीर्घं । उप-
 र्युपरिसागरं सागरस्य समीपोपरि प्रदेशे । “उपर्य-
 ध्यधसः सामीप्ये” इति सामीप्ये द्विर्वचनं । “धिगुप-
 र्यादिषु त्रिषु द्वितीया” इति द्वितीया ॥ ३० ॥ ऋषभं
 ऋषभाल्यं । पर्वतोत्तमं शिखरमित्यर्थः ॥ ३१—३२ ॥
 तस्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ ओषधयः ओषधीः ।
 दीपयन्त्यः दीपयन्तीः । व्यत्ययेन द्वितीयार्थे
 प्रथमा । मृतं सञ्जीवयतीति मृतसञ्जीवनी । जीव-
 नानन्तरं संचारक्षमतायै विशल्यं करोतीति विशल्य-
 करणी । विशल्ये कृते त्वचः सन्धानं करोतीति स-

मेवैतदितिभावः ॥ १३ ॥ ति० मार्गते विशिष्येत्यर्थः । तस्यबहुश्लाढुपायप्रशार्थमितिभावः ॥ १४ ॥ स० अवश्यंस्नेहेनपा-
 गिसंगृह्याह—नेति । हेआर्यं तथाकिंनदर्शितः । पूर्वलक्षणेनसहरामस्यनिर्देशादेकसत्त्वेपिद्वयंनास्तीतिप्रतीत्यारामानतिक्रमणेपि

[पा०] १ ड. झ. ट. विदगात्रः. २ ड. झ. ट. सुव्रत. ३ ड. झ. ट. मृतावयं. ४ इदमर्थं ज. पाठेदृश्यते.

मृतसज्जीवनीं चैव विशल्यकरणीमपि ॥ सावर्ण्यकरणीं चैव सन्धानकरणीं तथा ॥ ३४ ॥
 ताः सर्वा हनुमन्गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ आश्रामय हरीन्प्राणैर्योग्य गन्धवद्वात्मज ॥ ३५ ॥
 श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनुमानहरिपुङ्गवः ॥ आपूर्यत बलोद्धर्षस्तोयवेगैरिवार्णवः ॥ ३६ ॥
 स पर्वततटाग्रस्थः पीडयन्पर्वतोत्तमम् ॥ हनुमान्दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ३७ ॥
 हरिपादविनिर्भयो निपसाद स पर्वतः ॥ न शशाक तदाऽऽत्मानं सोढुं भृशनिपीडितः ॥ ३८ ॥
 तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः ॥ शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त पीडितस्य हनुमता ॥ ३९ ॥
 तस्मिन्संपीड्यमाने तु भयद्रुमशिलातले ॥ न शेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ४० ॥
 सा घूर्णितमहाद्वारा प्रभयग्रहगोपुरा ॥ लङ्का त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्तेवाभवत्तदा ॥ ४१ ॥
 पृथिवीधरसंकाशो निपीड्य धरणीधरम् ॥ पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः ॥ ४२ ॥
 आरुरोह तदा तस्माद्वरिर्मलयपर्वतम् ॥ मेरुमन्दरसंकाशं नानाप्रसवणाकुलम् ॥ ४३ ॥
 नानाद्रुमलताकीर्णं विक्रमिकमलोत्पलम् ॥ सेवितं देवगन्धर्वैः पथियोजनमुच्छ्रितम् ॥ ४४ ॥
 विद्याधरैर्मुनिगणैरप्सरोगैर्भित्तिपवितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं बहुकन्दरशोभितम् ॥ ४५ ॥
 सर्वानाकुलयंस्तत्र यक्षगन्धर्वकिन्नरान् ॥ हनुमान्मेघसंकाशो ववृधे मारुतात्मजः ॥ ४६ ॥
 पद्भ्यां तु शैलमापीड्य बडवामुखवन्मुखम् ॥ विवृत्योग्रं ननादोच्चैस्त्रासयन्निव राक्षसान् ॥ ४७ ॥
 तस्य नानद्यमानस्य श्रुत्वा निनदमद्भुतम् ॥ लङ्कास्था राक्षसाः सर्वे न शेकुः स्पन्दितुं मयान् ॥ ४८ ॥
 नमस्कृत्वाऽथ रामाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ राघवार्थं परं कर्म मर्माहत परन्तपः ॥ ४९ ॥

स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्पं विनम्य पृष्ठं श्रवणे निकुञ्च्य ॥

विवृत्य वक्रं बडवामुखाभमापुप्सुवे व्योमनि चण्डवेगः ॥ ५० ॥

स वृक्षपण्डांस्तरसाऽऽजहार शैलाञ्जलिः प्राकृतवानरांश्च ॥

बाहुरूवेगोद्धतसंप्रणुन्नास्ते क्षीणवेगाः सलिले निपेतुः ॥ ५१ ॥

न्धानकरणी । ततो व्रणकृतवैवर्ण्यं विहाय प्रदेशान्तर-
 सावर्ण्यं करोतीति सावर्ण्यकरणी ॥ ३३—३५ ॥
 बलोद्धर्षः बलोत्कर्षः । आपूर्यत पूर्णोभूत् ॥ ३६ ॥
 पर्वततटाग्रस्थः त्रिकूटशिखरस्थः । पर्वतोत्तमं त्रिकूटं
 ॥ ३७ ॥ हरीति । हरिः हनुमान् ॥ ३८ ॥ तस्य
 त्रिकूटस्य । नगाः वृक्षाः । हरिवेगान् हनुमतो हिम-
 वदुत्तरप्रदेशश्चौपधिपर्वतपर्यन्तगमनोचितशक्त्या-
 स्थानवेगान् । जज्वलुश्च । वेगोद्धर्षजबह्निनेत्यर्थः
 पीडितस्य पर्वतस्येति शेषः ॥ ३९ ॥ न शेकुरिति । त्रिकू-
 टतटस्य युद्धरङ्गत्वान् । घूर्णमाने कम्पमाने ॥ ४० ॥ प्रनृ-
 त्तेवाभवत् त्रिकूटाग्रनिर्मितत्वात्तस्याः ॥ ४१—४२ ॥
 आरुरोहेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ मलयपर्वतमित्यत्र

लङ्कामलय उच्यते ॥ ४३—४६ ॥ त्रासयन् त्रासनाथं
 ननाद । “लक्षणहेत्वोः—” इति शतप्रत्ययः ।
 स्वागमनपर्यन्तं राक्षसनिर्गमनं मा भूदिति तेषां
 त्रासनाथं ननादेति भावः । इवशब्दो वाक्यालंकारे
 ॥ ४७—४८ ॥ नमस्कृत्वाथ रामायेति अयं प्रारीप्सि-
 तकर्मसमाप्ते सन्त्यगिष्टदेवतानमस्कारः ॥ ४९ ॥
 स पुच्छमिति पुच्छोद्यमनेनोत्साहातिरेक उक्तः ।
 पृष्ठविनमनेनाकाशगमनानुकूलप्राणवायुनिरोध उक्तः ।
 श्रवणनिकुञ्चनेन बलोद्दीपनं । सुखव्यादानेनाभित्ति-
 वेशः ॥ ५० ॥ प्राकृतवानरान् त्रिकूटवननिजवासिनः ।
 आजहार उज्जहार । अस्यैवानुवादो ब्राह्मिति । बाहू-
 रूवेगोद्धतसंप्रणुन्नाः बाहूर्वोर्वेगेन उद्धताः उन्मूलिताः

तदतिक्रमणमिति शङ्कावारयितुं राघवइति पृथगुक्तिः ॥ ५१ ॥ ति० सुवर्णकरणीं स्वर्णममानवर्णस्य देहादेः करणी ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ग. क. झ. ट. सुवर्णकरणीं चैव संधानां च महोपधी. क. ख. घ. च. छ. ज. सुवर्णकरणीं चैव संधानां च महोपधी.
 २ ख. अ. प्रतिगन्तुलमर्हसि. ३ ड. झ. बलोद्धर्षं वायुवेगैरिवा. ४ क. श्रीमान्हरिः. ५ क. स्मेरसंकाशो. ६ ड. झ. ट. शैलमा-
 विध्य. ७ क. ग. ड. झ. ट. राक्षसव्याप्राणशेकुः.

स तौ प्रसार्योरंगभोगकल्पौ भुजौ भुजङ्गारिनिकाशवीर्यः ॥
 जगाम मेरुं नगराजमग्र्यं दिशः प्रकर्षन्निव वायुमृदुः ॥ ५२ ॥
 स सागरं घूर्णितवीचिमालं तदा भृशं भ्रामितसर्वसत्त्वम् ॥
 समीक्षमाणः सहसा जगाम चक्रं यथा विष्णुकराग्रमुक्तम् ॥ ५३ ॥
 स पर्वतान्बृक्षगणान्मरांसि नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि ॥
 स्फीताञ्जनान्तानपि संप्रवीक्ष्य जगाम वेगात्पितृतुल्यवेगः ॥ ५४ ॥
 आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतक्लमः ॥ हनुमांस्त्वरितो वीरः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ५५ ॥
 जवेन महता युक्तो भारुतिर्भारुतो यथा ॥ जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन पुरयन् ॥ ५६ ॥
 स्मरञ्जाम्बवतो वाक्यं भारुतिर्वातरंहसा ॥ ददर्श सहसा चापि हिमवन्तं महाकपिः ॥ ५७ ॥
 नानाप्रस्रवणोपेतं बहुकन्दरनिर्झरम् ॥ श्वेताञ्चयसंकाशैः शिखरैश्चारुदर्शनैः ॥
 शोभितं विविधैर्वृक्षैरगमत्पर्वतोत्तमम् ॥ ५८ ॥
 स तं समासाद्य महानगेन्द्रमतिप्रवृद्धोत्तमधोरैश्वरम् ॥
 ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि सुरर्षिसङ्घोत्तमसेवितानि ॥ ५९ ॥
 स ब्रह्मकोशं रजतालयं च शकालयं रुद्रशरप्रमोक्षम् ॥
 हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वतकिङ्करांश्च ॥ ६० ॥
 वज्रालयं वैश्रवणालयं च सूर्यप्रभं सूर्यनिबन्धनं च ॥
 ब्रह्मासनं शङ्करकार्मुकं च ददर्श नाभिं च वसुन्धरायाः ॥ ६१ ॥
 [विष्णेश्वरं तत्र सनन्दिकेशं स्कन्दं वृतं देवगणैर्ददर्श ॥
 उमां सुदुर्गामथ कन्यकाभिर्विलासयन्तीं ददृशेऽग्रवीर्यः] ॥ ६२ ॥

संप्रणुन्नाः । दूरं प्रेरिताः । क्षीणवेगाः क्रमेण क्षीण-
 वेगाः सन्तः ॥ ५१ ॥ मेरुं कैलासपार्श्ववर्तिनं । अस्ति
 ह्यन्यो हिमवदन्तर्वर्ती मेरुः । यद्वा मेरुं मेरूपलक्षि-
 तदिशि स्थितं नगराजं हिमवन्तं । यद्वा मेरुमुद्दिश्य
 जगाम । उत्तरादिशमुद्दिश्य जगामेत्यर्थः । यद्वा मेरुं
 मेरुसदृशं । प्रकर्षन् कम्पयन् ॥ ५२—५३ ॥ ज-
 नान्तान् जनपदान् ॥ ५४ ॥ पूर्वमुपर्युपरिसागरमि-
 त्युक्त्या आदित्यपथं आकाशं ॥ ५५—५६ ॥ स्म-
 रन् जाम्बवत इति जाम्बवद्वाक्यस्मरणं औषधिपर्व-
 तमतीत्य वेगातिशयेनान्यत्र गमननिवृत्त्यर्थं । वातरं-
 हसा । उपलक्षित इति शेषः ॥ ५७—५९ ॥ दृष्ट्वा-
 नामाश्रमाणां नामान्यनुक्रामति—स ब्रह्मकोशमित्या-
 दिना ॥ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य कोशो गृहं । “कोशोस्त्री
 ति० रजतालयं हिरण्यगर्भोपरमूर्तेरजतनाभेःस्थानं । ब्रह्मशिरः ब्रह्मास्त्रदेवता । तत्स्थानं ॥ ६० ॥ ति० सूर्यनिबन्धनं सूर्याण्यत्र-
 स्थानेनिबन्धनसमावेशः तत्स्थानं । अतएवतत्सूर्यप्रभं । ब्रह्मालयं चतुर्मुखब्रह्मस्थानं ॥ ६१ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. न्यक्षिगणान्. २ ड. झ. भारुतिर्वातरंहसा. ३ क. ख. ग. ड.—ट. नादयन्. ४ ड. झ. व. ट. भारुतिर्भामविक्रमः. ५ ख. ड. छ. झ. व. ट. हेमशङ्कः. ६ घ. व. ब्रह्मलोकं. ७ ड. झ. ठ. वह्यालयं. ८ ड. झ. ट. ब्रह्मा-
 लयं. ९ अयंश्लोकः क. ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते.

कैलासमध्यं हिमवच्छिलां च तथपेभं काञ्चनशैलमध्यम् ॥
 संदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं ददृशे सर्वौषधिपर्वतेन्द्रम् ॥ ६३ ॥
 स तं सर्माक्ष्यानलरश्मिदीप्तं विमिधिमये वासवदूतमुतुः ॥
 आब्रुत्य तं चौषधिपर्वतेन्द्रं तत्रौषधीनां विचयं चकार ॥ ६४ ॥

स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः ॥ दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतान्मजः ॥ ६५ ॥
 महौषध्यस्ततः सर्वास्तस्मिन्पर्वतसत्तमे ॥ विज्ञायार्थिनमायान्तं ततो जग्मुर्दर्शनम् ॥ ६६ ॥

स ता महान्मा हनुमानपश्यंश्चुकोप कोपाच्च भृशं ननाद ॥
 अमृष्यमाणोऽग्निनिकाशचक्षुर्महीधरेन्द्रं तमुवाच वाक्यम् ॥ ६७ ॥
 किमेतदेवं सुविनिश्चितं ते यद्राघवे नासि कृतानुकम्पः ॥
 पश्याद्य मद्राहुवलाभिभूतो विकीर्णमान्मानमथो नगेन्द्र ॥ ६८ ॥
 स तस्य शृङ्गं मनगं मनागं सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम् ॥
 विकीर्णकूटज्वलिताग्रमानुं प्रगृह्य वेगान्सहसोन्ममाथ ॥ ६९ ॥
 स तं समुत्पाद्य खमुत्पपात वित्रास्य लोकान्समुगामुन्मन्वान् ॥
 संस्तूयमानः स्वचरनेकैर्जगाम वेगाद्गरुडोग्रवेगः ॥ ७० ॥
 स भास्कराध्वानमुत्प्रपन्नं भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य ॥
 वभौ तदा भास्करसन्निकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ ७१ ॥
 स तेन शैलेन भृशं स्राज शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु ॥
 महस्रधारेण सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन ॥ ७२ ॥

कार्मुकं तत्स्थानमित्यर्थः । नाभिं पातालप्रवेशरन्ध्रं ॥ ६१—६२ ॥ ब्रह्मादिस्थानेषु रजतालयमिति परि-
 गणितमपि जाम्बवदुपदिष्टप्रकारेण दर्शनाय पुनराह-
 कैलासमिति ॥ हिमवच्छिला नाम कैलासपार्श्वे
 कश्चिच्छिलाविशेषः । ऋपभं ऋषभाख्यमौषधिप-
 र्वतं । काञ्चनशैलं पूर्वं मेरुमित्युक्तं । संदीप्तसर्वौषधि-
 संप्रदीप्तं संदीप्ताभिः रात्रौ ज्वलन्तीभिः सर्वाभिः
 ओषधीभिः तृणज्योतिर्भिः संप्रदीप्तं सम्यक्प्रकाश-
 मानं । सर्वौषधिपर्वतेन्द्रं मृतसञ्जीवव्यादिसर्वौषधि-
 युक्तपर्वतेन्द्रं । ददृशे ॥ ६३ ॥ वासवदूतः वायुः
 वासवादेशेन मेघप्रेरकत्वान् । अतएवामिषकसमये

इन्द्रेण प्रेरितो हारं रामायोपाहरन् । विचयं अन्व-
 पणं ॥ ६४ ॥ अतीत्य अतीत्यापीत्यर्थः । अनेन श्रम-
 रहितत्वमुक्तं ॥ ६५ ॥ ततः तस्य हनुमतः । अदर्शनं
 ॥ ६६ ॥ ताः ओषधीः ॥ ६७ ॥ राघवे कृतानुकम्पो
 नासीति यत् एतन् एवं सुविनिश्चितं यदि तर्हि
 आत्मानमथो विकीर्णं पश्येति संबन्धः ॥ एतच्छो-
 कानन्तरमित्युक्तत्वेत्याह्वार्य ॥ ६८ ॥ सनागं
 सगजं । उन्ममाथ उत्पाटयामास ॥ ६९—७० ॥
 भास्काराध्वानं अन्तरिक्षं । भास्कराभशिखरग्रहणान्
 स्वयं भास्करसन्निकाशत्वाच्च सूर्यसमीपस्थः प्रतिमूर्त्यं
 इव वभावित्यर्थः ॥ ७१ ॥ सहस्रधारेण । अर्पितेन

ति० हिमवच्छिलां भगवतोद्दृश्यतपस्समाधिपीठं ॥ ६३ ॥ ति० वासवस्यमेघस्वरूपिणोद्देवराजस्यदूतः प्रेरकः वायुरित्यर्थः ॥
 स० वासवोद्भूतः प्रोक्तकारीयस्यसतस्य । मुतुः ॥ ६४ ॥ ति० योजनसहस्राणि सहस्रशब्दोऽनेकोपलक्षणं ॥ स० योजनसहस्राणि
 पञ्चाशत्सहस्रयोजनानि ॥ ६५ ॥ ति० रवेः समीपइत्यनेन सूर्यादयोत्तरमेतदानयनमितिलभ्यते ॥ सं० रवेस्समीपेवभौ ।
 अनेनसूर्योदयोत्तरंगमनानयनेइतिलभ्यते ॥ ७१ ॥ स० खे हस्तात्मकेश्चिन्द्रे । अर्पितेन । खे आकाशेयथातथावभावितिवा ॥ ७२ ॥

[पा०] १ क. विष्णुरिवोद्धतेन.

तं वानराः प्रेक्ष्य विनेदुरुच्चैः स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद ॥
 तेषां समुद्रुष्टरवं निशम्य लङ्कालया भीमतरं विनेदुः ॥ ७३ ॥
 ततो महात्मा निपपात तस्मिञ्शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये ॥
 हर्षुत्तमेभ्यः शिरसाऽभिवाद्य विभीषणं तत्र स सखजे च ॥ ७४ ॥
 तावप्युभौ मातुपराजपुत्रौ तं गन्धमाग्राय महौषधीनाम् ॥
 बभूवतुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ७५ ॥
 सर्वे विशल्या विरुजः क्षणेन हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्युः ॥
 गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः ॥ ७६ ॥

यदाप्रभृति लङ्कायां युध्यन्ते कपिराक्षसाः ॥ तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च ॥ ७७ ॥
 ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुञ्जरैः ॥ हताहतास्तु क्षिप्यन्ते सर्व एव तु सागरे ॥ ७८ ॥
 ततो हरिर्गन्धवहात्मजस्तु तमोषधीशैलमुदग्रवीर्यः ॥

निनाय वेगाद्धिमवन्तमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

हस्तेपितेन । सपावकेन अग्निज्वालावता । चक्रेण
 विष्णुरिव रराज ॥ ७२ ॥ तं वानरा इत्यनेन दूरा-
 देव गन्धाघ्राणेन सर्वे जीविता इति गम्यते ॥ ७३ ॥
 शैलोत्तमे त्रिकूटशिखरे ॥ ७४—७५ ॥ विशल्यक-
 रण्या विशल्याः । सन्धानकरण्या विरुजः । ये पूर्वं
 निहतास्तेपि सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः । अनेन
 सावर्ण्यसिद्धिरप्युक्ता ॥ ७६ ॥ तर्हि निहता राक्षसाः
 किं न प्रबुद्धा इत्यत्राह—यदाप्रभृतीति ॥ मानार्थं
 हतानां राक्षसानां इत्यतया अपरिज्ञानार्थं । मृतश-
 रीरसंख्याप्रतिपत्त्यर्थं वा । पूर्वयोजनायामर्थशब्दो

निवृत्तिपरः । “अर्थोभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु”
 इत्यमरः । परैः परिच्छिद्य ज्ञानं मा भूदित्येवमर्थ-
 मिति भावः । हताहताः सुमूर्षावस्थाः । किं पुनर्मृता
 इति भावः । “केन नञ्विशिष्टेनानञ्” इति
 कर्मधारयः । यद्वा यदा यदा ये ये हताः तदा तदा
 ते ते क्षिप्ता इत्यर्थः ॥ ७७—७९ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

स० विनेदुः । अनेन वातमात्रस्पर्शेनगात्रस्मृतिररोगताचकपीनांजातेइतिध्वन्यते । तेषां सच तेच ते । तेषां हनुमद्वा नराणां
 ॥ ७३ ॥ ति० मानार्थं अर्थशब्दोनिवृत्तिवाची । शत्रूणांहतराक्षसेयत्ताज्ञानामावार्थमिलार्थः । तत्परिज्ञानेखवशिष्टबलस्याल्पीयस्त्वं
 ज्ञात्वावानरालङ्कांप्रविशेयुः । तेषामप्रवेक्ष्यन्निखेतदर्थोऽयंरावणस्येश्वरेच्छयाविचारः ॥ ७७ ॥ स० सागरोपरिगिरिशिखरंपरिगृह्यो-
 त्खनेतदन्तस्थानारक्षसामनुजीवनंचनगन्धस्यान्तःप्रवेशासामर्थ्यात् । किनामयादोभीरक्षसांभक्षितत्वात् । निलयनमात्रेणहनु-
 मत्कृतपर्वतोत्पाटनतःएतदनिष्टकार्यसाधनेऽयमुत्तरत्रकिंकुर्यादितिभीतेर्वा । “भीपास्माद्वातःपवते” इत्यादिःरामविरुद्धकार्यकरणभी-
 तेरिवात्मजप्रीतेर्बावायुर्ननिनायनीरनायकमध्येगन्धमितिचेतिज्ञेयम् । ओषधीनामर्थिनंज्ञालाऽदर्शनेगताइत्यनेनज्ञानिलोक्तरनुसंधा-
 नादिकंसंभवतीतिघुघटोऽयमर्थः ॥ ७८ ॥ ति० ओषधीशैलमितिदीर्घाधः ॥ आश्विनकृष्णष्टयामिदं ॥ स० ओषधीशैलः
 तद्वत्पर्वतः । तं । तत्रत्यएववेगात् हिमवन्तस्त्वस्थानं । तं उक्तुतशैलभागं । निनाय प्रापयामास । “संस्थितएवतत्र” इत्यन्य-
 त्रोक्तेः । पुनः प्रक्षेपानन्तरं रामेणसमाजगामसंगतोभूत् । प्रथमेन्द्रजिद्युद्धएवाहृततद्दृष्ट्वै “इदमंभोगृहीत्वातु” इत्यारभ्य
 ‘चकारनेत्रयोःशौचं’ इतिगर्भाकृत्य “क्षणेनातीन्द्रियाण्येषांचक्षूंषि” इत्यनेन वनपर्वोक्ता ‘अनेनहृष्टोऽहमितिस्मदुष्टः’
 इत्यन्यत्ररीत्यन्तरेणोकाचकयाऽनुकिर्नदोषायेतिनीतेरविरुद्धेतिचसंप्राप्येतिज्ञेयं । ओषधीतिदीर्घाधेतालेखनंनिर्बाजं । अत्रैवबहु-
 स्थलेषु ओषध्यइतिपूर्वमुक्तेः । लेखनंयदिकर्तव्यंतर्हितत्रैवकर्तव्यं । ईकारान्तलेखनसमाधानंतत्रेवात्रापिसममितिनखरसम्प-
 ॥ ७९ ॥ इतिचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चमसतितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

सुग्रीवसियोगेन वानरैरात्रौलङ्कादहनम् ॥ १ ॥ ततोरावणाज्ञयाकुम्भकर्णाम्बाकुम्भनिकुम्भाभ्यां यूराक्षादिभिः सैन-
याचसह वानरान्प्रतिगणायनिर्याणम् ॥ २ ॥ वानरराक्षससैन्ययोर्महायुद्धम् ॥ ३ ॥

ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ अर्थं विज्ञापयंश्चापि हनुमन्तमिदं वचः ॥ १ ॥

यतो हतः कुम्भकर्णः कुमाराश्च निष्पदिताः ॥ नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमहेति ॥ २ ॥

ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च पुत्रङ्गमाः ॥ लङ्कामभ्युत्पतन्त्वाशु गृह्योल्काः प्रवर्गर्षभाः ॥

[हरयो हरिसंकाशाः प्रदग्धुं रावणालयम् ॥ ३ ॥]

ततोस्तंगत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे ॥ लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्रवर्गर्षभाः ॥ ४ ॥

उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः ॥ आरक्षस्था विरूपाक्षाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥

गोपुराट्प्रतोलीषु चर्यासु विविधामु च ॥

प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनम् ॥ तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभृक्कदा ॥ ६ ॥

प्रासादाः पर्वताकाराः पतन्ति धरणीतले ॥ अगुरुदहते तत्र वरं च हरिचन्दनम् ॥ ७ ॥

मौक्तिका मणयः स्निग्धा वज्रं चापि प्रवालकम् ॥

श्रौमं च दहते तत्र कौशेयं चापि शोभनम् ॥ ८ ॥

एवं हनुमदानीतौपधिपर्वतगन्धमात्रेण समागत-
प्राणेषु सर्वेषु विशल्येषु समुत्थितेषु सुग्रीवः स्वाति-
सन्धानजनितकोपातिरेकेण सद्यो निःशयं लङ्कानिर्द-
हनं हनुमते नियमयति—तत इत्यादि ॥ अर्थं
अर्थादनपेतं । प्रयोजननियतं वाक्यं विज्ञापयन् ।
रामायेति शेषः । ततो हनुमन्तमब्रवीदिति योजना ।
यद्वा अर्थं विज्ञापयन् विशेषेण ज्ञापयन् ॥ १ ॥
इदानींलङ्कादाहोपदेशे निमित्तमाह—यत इति ॥ उप-
निर्हारं उपनिष्क्रमणं । युद्धाय निर्गमनमिति यावन् ।
हतपुत्रादिलेनानुत्साहाद्रावणो न निर्गमिष्यतीति
भावः । अत्र आग्रहेण प्रेतनिर्यापनरूढनिर्हारपदप्र-
योगः । दातुं कर्तुमिति यावन् । धातूनामनेकार्थ-
त्वात् । उपनिर्हारशब्दः उपनिष्क्रम्य युद्धपरो वा
॥ २ ॥ लघवः वेगवन्तः । उत्पतन्तु प्राकारमुत्प्लुत्य
गच्छन्तु ॥ ३ ॥ ततइति । ननु पूर्वमुल्काहस्तौ तदा
रात्रावित्युक्तं । अत्र आदित्यास्तमयसमय इति गम्यते
अतो विरुद्धमिति चेन्नविरोधः । आदित्येस्तं गत इति

प्रकाशाभावोक्तिः । निशासुख इति रात्रेः प्रथमयाम
उच्यते । रौद्र इति विशेषणान् यामान्तत्वेन गाढा-
न्धकारत्वमुच्यते । हनुमांश्च महाद्रुतवेगशालितया
सुहृत्मात्रेण प्रस्थायौपधिपर्वतमानीय तं पुनस्तत्र
निश्चिप्यागतवानिति तस्य वेगातिशयश्च प्रतिपादितो
भवति ॥ ४ ॥ आरक्षस्थाः गुल्मस्थाः नगररक्षिणो
वा । आरक्षो दुर्गरक्षिणां स्थानं । तत्रस्था वा ।
“त्रिष्वारक्षस्तु रक्षणे” इति रत्नमाला । विरूपाक्षाः
राक्षसाः ॥ ५ ॥ गोपुरं पुरद्वारं । अट्टन्ति हिंसन्ति
योधा एषु स्थित्येवृष्टाः प्राकाराप्रस्थितगृहाणि ।
“स्यादट्टः श्रौमसस्त्रियां” इत्यमरः । प्रतोत्यः
वीध्यः । चर्याः अवान्तरवीध्यः । ते वानराः ।
ससृजुः क्षिप्रवन्तः । तेषां वानराणां संबन्धी हुतभु-
गित्यन्वयः ॥ ६ ॥ दहनकार्यं प्रपञ्चयति—प्रासादा
इत्यादि ॥ तत्र प्रासादेषु । दहते अदहते । व्यत्य-
येन भूतार्थे लट् । वरं सुगन्धं ॥ ७ ॥ मौक्तिका
इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ सर्वत्र अदहतेत्यस्य

कतक० तस्मादिदानीं उपनिर्हारं पुररक्षां । दातुं संपादयितुं । नार्हति ॥ ति० उपनिर्हारं युद्धावधारं । अस्माकंदातुंनार्ह-
तीत्यर्थः । अनेनान्यदायुद्धावहारोजातइतिज्ञायतेइत्यन्ये ॥ शि० किंच उपनिर्हारं नृत्तपुत्रायुद्धेयकजलं । दातुंनार्हति अवका-
शोनदातव्यइतितात्पर्यम् ॥ २ ॥ ति० ततोस्तमिति । पूर्वदिग्मापरादिशेषे उल्काहस्ताभ्यांहनुमन्निर्गमनाभ्यांवावदन्वेपणं ।
ततस्तन्निर्गमनोपसिपर्वताहरणायगमनं । अथाहरणं । पुनश्चतुर्मापरादिपुनरागमनमिति त्रिसादृशिकामभ्येसर्वं । ततःपुनःप्रदोषे
हनुमदादीनांलङ्कादाहगमनमतिक्रान्तादयः ॥ ४ ॥ स० आरक्षं रक्षणीयंद्वारादि । तत्रतिष्ठन्तीत्यारक्षस्थाः । “आरक्षरक्षणीयेत्यात्”
इतिविश्वः ॥ ५ ॥ ति० अट्टः गृहोपचितनगृहं ॥ ६ ॥

आविकं विविधं चौर्यं काञ्चनं भाण्डमायुधम् ॥ नानाविकृतसंस्थानं वाजिभाण्डपरिच्छदौ ॥ ९ ॥
 गजप्रैवेयकक्ष्याश्च रथभाण्डाश्च संस्कृताः ॥ तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानां च वर्म च ॥ १० ॥
 स्रग्ना धनुषि ज्या वाणास्तोमराङ्कुशशक्तयः ॥ रोमजं वालजं चर्म व्याघ्रजं चाण्डजं बहु ॥ ११ ॥
 मुक्तामणिविचित्रांश्च प्रासादांश्च समन्ततः ॥ विविधानस्त्रैसंयोगानभिर्दहति तत्र वै ॥ १२ ॥
 नानाविधान्गृहच्छन्दान्ददाह हुतभुक्तदा ॥ आवासान्राक्षसानां च सर्वेषां गृहगार्धिनाम् ॥ १३ ॥
 हेमचित्रतनुत्राणां स्रग्दामाम्बरधारिणाम् ॥ शीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनाम् ॥ १४ ॥
 कान्तालम्बितवस्त्राणां शत्रुसंजातमन्युनाम् ॥ गदाशूलाभिहस्तानां खादतां पिबतामपि ॥ १५ ॥
 शयनेषु महर्हेषु प्रसुप्तानां प्रियैः सह ॥ व्रतानां गच्छतां तूर्णं पुत्रानादाय सर्वतः ॥ १६ ॥
 तेषां शतसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् ॥ अदहत्पावकस्तत्र जज्वाल च पुनः पुनः ॥ १७ ॥

यथायथं विपरिणामेनान्वयः । मणयः उपात्तमौक्तिक-
 कादिव्यतिरिक्ताः । श्रौमकांशेययोरुपादानभेदान्
 भेदः । ‘वाल्कं श्रौमादि । कौशेयं कृमिकोशोत्थं’
 इत्युभयत्राप्यमरः । शोभनं शोभमानं । आविकं
 अविरोमनिर्मितं कम्बलं । और्णं मेपादिरोमनिर्मितं
 कम्बलं “ऊर्णा मेपादिलोमि स्यात्” इत्यमरः ।
 भाण्डं उपकरणं । आभरणादि वा । “भाण्डं तु
 भूपायां नादं पात्राश्चभूषयोः । मार्जने कलशदौ च
 वर्णिङ्मूलधनेपि च” इति रत्नमाला । नानाविकृत-
 संस्थानं नानाविधविकारवद्विचित्रसन्निवेशमिति भूष-
 णादिसर्वविशेषणं । वाजिभाण्डपरिच्छदौ अश्वालं-
 कारपत्न्ययनादिपरिवर्हौ । भाण्डशब्देनैवाश्वभरण-
 सिद्धावपि कर्णावतंसादिवन् साहित्यबोधनार्थं वाजि-
 पदं । गजानां प्रैवेयकानि कण्ठभूषणानि । कक्ष्याः
 इभबन्धिन्यः । “प्रैवेयकं कण्ठभूषा” । “कक्ष्या प्रकोष्ठे
 हर्म्यादेः काक्ष्यां मध्येभवन्धने” इत्युभयत्राप्यमरः ।
 संस्कृताः उत्तेजिताः । योधानां तनुत्राणि वर्माणि ।
 हस्त्यश्वानां वर्म अयःकांस्यादिनिर्मितं । रोमजं अवि-
 मेपादिरोममिन्नरोमनिर्मितं कम्बलादि । वालजं चाम-
 रादि । चर्मसंस्तरणं खेटकं वा । व्याघ्रजं वैयाघ्रं
 नखवालादि । अण्डजं कस्तूरिकादिद्रव्यं ॥ ८-११ ॥
 प्रासादाः पर्वताकारा इत्यत्र केवलप्रासादाः । अत्र

मुक्तादिस्वचिताः । अस्त्रसंयोगान् संयुज्यन्त इति
 संयोगाः सङ्घाताः तान् । तत्र लङ्कायां ॥ १२ ॥
 गृहच्छन्दान् स्वस्तिकादिगृहविन्यासान् । गृहगार्धिनां
 गृहस्थानां ॥ १३ ॥ हठोपनतत्वेन खेदातिशयं व्यञ्ज-
 यितुं तेषां व्यासङ्गं दर्शयति—हेमेत्यादिना ॥ हेम-
 चित्रतनुत्राणां हेममयाद्भुतवर्मणां । “आलेख्याश्च-
 र्ययोश्चित्रं” इत्यमरः । वर्मग्रहणव्यासक्तानामित्यर्थः ।
 स्रग्दामानि पुष्पमालाः । दामशब्दो हारपरः ।
 स्रग्दामशब्देनानेकसरनिर्मितपुष्पमालोच्यत इत्या-
 चार्याः । अत्र सर्वत्रापि व्यासङ्ग एव तात्पर्यं ।
 शीधुपानचलाक्षाणां मद्यपानलोलदृष्टीनां । अतएव
 मदविह्वलगामिनां मदेन मन्दगामिनां । कान्ताल-
 म्बितवस्त्राणां आलम्बितवस्त्रकान्तानां । रतिपराणा-
 मिति यावन् । शत्रुपु. संजातमन्युनां संजातक्रो-
 धानां । दीर्घाभाव आर्षः । खादतां मांसादिकं
 भक्षयतां । पिबतां मद्यपानं कुर्वतां । शीधुपानेत्यत्र
 मद्यपानकार्यमुक्तं । क्षीरादिकं पिबतामिति वा ।
 महर्हेष्विति विशेषणेन सुस्यतिशयहेतुरुक्तः । प्रियैः
 दारैरिति विशेषणं । तेषां एवं व्यासक्तानां । शतस-
 हस्राणीति संख्यासंख्येययोरभेदेन निर्देशः । अनेक-
 शतसहस्रान्राक्षसानित्यर्थः । पुनः पुनरित्यनेन तद्विधि-

स० “भाण्डशब्दोलङ्कारमात्रवाची रथभाण्डेत्युक्तः । अतएववाजिभाण्डेत्यत्र वाजिग्रहणचरितार्थः । अश्वालङ्कारवाचित्वेतुतद्वैयर्थ्यं
 स्पष्टमेव । तत्तत्तत्कर्णावतंसादिवत्साहित्यबोधनार्थेतत्तसः । रथभाण्डेत्यत्रतुलाक्षणिकइत्यन्ये” इतिनागोजिभट्टव्याख्याया-
 मिश्रानुपूर्वाभ्यामपिबस्तुतोर्थेनैकतावत्यास्तीर्थव्याख्यायाअपि “भाण्डंभूषणमात्रेपि—नादेपात्रेतुरङ्गाणांभूषणे” इतिविश्वः
 खानबलोकननिमित्ततांस्पष्टमाचष्टइतिनआयासोपेक्षितः ॥ १० ॥ स० प्रियैः प्रियाश्चप्रियाणिचप्रियाणि कान्तापलानि तैः ।
 “नपुंसकमनपुंसकेन” इत्येकशेषः । पुत्रानादायगच्छतां निरमिकस्थलंप्रति ॥ १६ ॥ लङ्कानिवासिनांशतसहस्राणिगृहाण्यदहत्

[पा०] १ क.—उ. भाण्डपरिच्छदं. २ ख. घ. ड. झ. ट. नखसंघातान्. ३ ङ. झ. ट. गृहांश्चित्रान्.

सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च ॥ हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोन्नतानि च ॥ १८ ॥
 रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि मर्वशः ॥ मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव दिवाकरम् ॥ १९ ॥
 क्रौञ्चवर्हिणवीणानां भूषणानां च निम्बनः ॥ नादितान्यचलाभानि वेश्मान्यग्निर्ददाह मः ॥ २० ॥
 ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरः ॥ विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि धर्मगे ॥ २१ ॥
 ज्वलनेन परीतानि निपेतुर्भवनान्यथ ॥ वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरिः ॥ २२ ॥
 विमानेषु प्रमुग्धाश्च दह्यमाना वराङ्गनाः ॥ त्यक्ताभरणमर्वाङ्गा हा हेत्युर्च्चर्विचुक्रुशुः ॥ २३ ॥
 तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरः ॥ हिमवच्छिखराणीव दीप्तापधिवनानि च ॥ २४ ॥
 हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि ॥ रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पितैरिव किङ्ककैः ॥ २५ ॥
 हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि ॥ बभूव लङ्का लोकान्ते आन्तग्राह इवार्णवः ॥ २६ ॥
 अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा कचिर्द्गीतोपसर्पति ॥ भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा कचिदश्वो निवर्तते ॥ २७ ॥
 लङ्कायां दह्यमानायां शुशुभे स महार्णवः ॥ छायासंसक्तमलिलो लोहितोद इवार्णवः ॥ २८ ॥
 सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी ॥ लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुन्धरा ॥ २९ ॥
 नारीजनस्य धुमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः ॥ म्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे दशयोजनम् ॥ ३० ॥
 प्रदग्धकायानपरात्राक्षसाभिर्गितान्वहिः ॥ महमाऽभ्युत्पतन्ति स्म हरयोथ युयुन्मवः ॥ ३१ ॥
 उडुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निम्बनः ॥ दिशो दश समुद्रं च पृथिवीं चान्वनादयन् ॥ ३२ ॥

रवसास्त्रेहेनाधिकज्वालोच्यते ॥ १४—१५ ॥ राव-
 णस्य पुनर्धननाशं व्यञ्जयितुमुत्तमगृहदहनं दर्शय-
 ति—सारवन्तीत्यादिना ॥ सारवन्ति श्रेष्ठधनवन्ति ।
 “ सारो बले स्थिरांशेयं पुमाश्चायं वरे त्रिषु ” इति
 रत्नमाला । गम्भीराणि महातल्पवन्ति । गुणवन्ति
 सौन्दर्यवन्ति । हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि हेमकृतानि
 चन्द्राकाराण्यर्धचन्द्राकाराणि चेत्यर्थः । चन्द्रशा-
 लामिः शिरोगृहैः उन्नतानि । “ चन्द्रशाला शिरो-
 गृहं ” इत्यमरः । साधिष्ठानानि शय्यासनादिमहि-
 तानि । स्पृशन्तीव दिवाकरं । सूर्यपथपर्यन्तोन्नतानी-
 त्यर्थः । क्रौञ्चादयो लीलार्थं गृहेषु संवर्धिताः
 ॥ १८—२० ॥ धर्मोस्माद्रच्छतीति धर्मगः वर्षाकाल
 इत्यर्थः । धर्मगे निदाघे गच्छतीति शेष इत्यप्याहुः ।
 धर्मशब्देन धर्मान्तो लक्ष्यते । तं गच्छति प्राप्नोतीति
 धर्मगः वर्षादिरित्यपरे । वस्तुतो धर्मगे ग्रीष्म इत्ये-

वार्थः । लङ्कायां दह्यमानायां मन्त्रापि च समन्ततः
 प्रसरति दह्यमानतोणगादीनि निदाघप्रसूतमग्निगुन्मे-
 घतुल्यानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ज्वलनेन परीतानि निपे-
 तुरित्यस्य वज्रिवज्रहतानीवेत्युत्तरार्थ ॥ २२ ॥
 त्यक्ताभरणमर्वाङ्गाः सर्वाङ्गाभरणान्यपि त्यक्त्वेत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ तानि पूर्वश्लोके प्रस्वापाधिकरणतयोपा-
 त्तानि विमानानि । दीप्तापधिवनानि प्रकाशितवृण-
 ज्योतिर्वनानि ॥ २४ ॥ ज्वालाप्रज्वलितैः ज्वालावि-
 शिष्टैरित्यर्थः ॥ २५ ॥ हस्त्यध्यक्षैः हस्तिपदैः । मुक्तैः
 निगलान्मोचितैः । मुक्तैश्च तुरगैरपीत्यत्राप्यध्याध्यक्षै-
 रित्यध्याहार्य । लोकान्ते प्रलये ॥ २६—२७ ॥
 छायासंसक्तमलिलः प्रतिबिम्बसंकान्तजलः । लोहि-
 तोदकः । उदादेश आर्यः ॥ २८—२९ ॥ नारी-
 ति । नारीजनस्यातिसाहसिकत्वाद्दशयोजनमन्यवर्षणं
 ॥ ३०—३१ ॥ उडुष्टं उडोपः । भावे क्तः ॥ ३२ ॥

॥ १७ ॥ स० गंभीरगुणवन्ति । गंभीरेतिभावप्रधाननिर्देशः । गंभीर्यमेवगुणस्तद्वन्ति ॥ १८ ॥ स० दिवाकरंस्पृशन्तीव
 अत्युच्चानीतिवाच्यं । एतेनरात्रावपिदग्धसज्जालोपरिभागोभस्मितामिव । तदग्धःप्रदेशस्तत्रदीपितस्फृशन्तीत्युक्तिरितिवा
 ॥ १९ ॥ ति० विमानं सप्तभूमिश्रसादः ॥ २३ ॥ स० लोहितोदः लोहितंरक्तवर्ण उदंमन्यः । उदकशब्दपयायोऽयमुद-
 शब्दः । तेनासंज्ञावातकथमुदादेशइतिशङ्कानवकाशः ॥ २८ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. न. ट. परीतानिगृहाणिप्रचकाशिरः. २ ड. छ. झ. न. दावामिर्दीपानियथाशिखराणि. ३ ख.
 प्रतमकायान्. छ. ज. विदग्धकायान्.

विश्वयौ तु महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ असंभ्रान्तौ जगृहतुस्तदोभे धनुषी वरे ॥ ३३ ॥
 ततो विष्कारयानस्य रामस्य धनुरुत्तमम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो राक्षसानां भयावहः ॥ ३४ ॥
 अशोभत तदा रामो धनुर्विष्कारयन्महत् ॥ भगवानिव संकुद्धो भवो वेदमयं धनुः ॥ ३५ ॥
 उद्धुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्स्वनम् ॥ ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावति रामस्य शुश्रुवे ॥ ३६ ॥
 वानरोद्धुष्टघोषश्च राक्षसानां च निस्स्वनः ॥ ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥ ३७ ॥
 तस्य कर्मुकमुक्तैश्च शरैस्तत्पुरगोपुरम् ॥ कैलासशङ्खप्रतिमं विकीर्णमपतद्भुवि ॥ ३८ ॥
 ततो रामशरान्दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ॥ सन्नाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ३९ ॥
 तेषां सन्नहमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् ॥ शर्वरी राक्षसेन्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ४० ॥
 आदिष्टा वानरेन्द्रास्तु सुग्रीवेण महात्मना ॥ आसन्नद्वारमासाद्य युध्यध्वं प्लवगर्षभाः ॥ ४१ ॥
 यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्रतत्र ह्युपस्थितः ॥ स हन्तव्यो हि संकुल्य राजशासनदूषकः ॥ ४२ ॥
 तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु ॥ स्थितेषु द्वारमासाद्य रावणं मन्युराविशत् ॥ ४३ ॥
 तस्य जृम्भितविक्षेपाद्यामिश्रा वै दिशो दश ॥ रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४४ ॥
 स निकुम्भं च कुम्भं च कुम्भकर्णात्मजावुभौ ॥ प्रेषयामास संकुद्धो राक्षसैर्वहुभिः सह ॥ ४५ ॥
 यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः कम्पनस्तथा ॥ निर्ययुः कौम्भकर्णिभ्यां सह रावणशासनात् ॥ ४६ ॥
 शशास चैव तान्सर्वात्राक्षसानुमहाबलान् ॥ नादयन्गच्छताऽत्रैव जयध्वं शीघ्रमेव च ॥ ४७ ॥
 ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः ॥ लङ्काया निर्ययुर्वीराः प्रणदन्तः पुनः पुनः ॥ ४८ ॥
 रक्षसां भूषणस्याभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः ॥ चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह ॥ ४९ ॥

विश्वयौ निर्गलितशरीरनिमग्नशरफलकौ । तदोभे धनुषी वरे इति पाठः ॥ ३३ ॥ विष्कारयानस्य ध्वनयतः । “ विष्कारो धनुषः स्वनः ” इत्यमरः । “ स्फुरतिस्फुल्लयोर्निर्निभ्यः ” इति पत्वं । सुग- भाव आर्षः ॥ ३४ ॥ वेदमयं धनुः वेदोक्तलक्षणं धनुः । “ कृत्तिवासाः पिनाकी ” इति श्रुत्या प्रति- पादितमहिमेति वाऽर्थः ॥ ३५ ॥ रामस्य ज्याशब्दः वानराणामुद्धुष्टं राक्षसानां निस्स्वनं च तावुभावतीत्य शुश्रुवे ॥ ३६ ॥ वानरोद्धुष्टघोषः वानरोत्पादितघोषः ॥ ३७—३८ ॥ तुमुलः अधिकः ॥ ३९ ॥ सन्नह- मानानां कक्ष्याबन्धनादियुद्धसन्नाहं कुर्वतां । रौद्री प्रलयरात्रिः ॥ ४० ॥ आदिष्टा इत्यादिश्लोकद्वयमेका- न्वयं ॥ अन्ते इतिकरणं बोध्यं । व इति निर्धारणे

पट्टी । वितथं कुर्यान् । मच्छासनमिति शेषः । आस- न्नद्वारं रावणान्तःपुरासन्नमध्यकक्ष्याद्वारं । तत्रतत्र युद्धभूमौ उपस्थितः ॥ ४१—४३ ॥ जृम्भितविक्षे- पान् गात्रविनामविस्तारान् । व्यामिश्राः व्याकुलाः । अभवन्निति शेषः । दिशः दिक्स्थिताः । रुद्रस्य कालाग्निरुद्रस्य गात्रे योरुपवान् मन्युः स इव राव- णोऽलक्ष्यत ॥ ४४—४६ ॥ अत्रैव अस्मिन्गृहे एवा- रभ्य । सिंहनादं नादयन् नादयन्तः कुर्वन्तः । गच्छत । नादयन्नित्यत्र “ व्यत्ययो बहुलं ” इति बहुवचनविषये एकवचनं ॥ ४७ ॥ ज्वलितेति । आयुधानां ज्वलितत्वं युद्धयात्रासु शिक्षाविशेषप्रदर्श- नान् । लङ्काया इति पञ्चमी ॥ ४८ ॥ स्वामिः स्वासाधारणीभिः । रक्षसां भूषणस्याभिः भाभिश्च ।

स० वेदमयं वेदात्मकं तदभिमान्यभिमानिकं । भारतेकर्णपर्वान्तर्गतशत्रुदुर्योधनसंवादे “ संवत्सरोधनुस्तद्वै ” “ तस्यसंव- त्सरोधनुः ” इत्युक्तिस्तत्रैकस्यानेकेऽभिमानिनोभवन्तीति निर्विण्णं ॥ ३५ ॥ स० वानरोद्धुष्टशब्दः वानरकृतशब्दजशब्दः । राक्षसानांचनिस्स्वनः रामस्य ज्याशब्दश्चेत्येतद्वितथं दशदिशोव्याप व्यापत् । एतच्छब्दद्वयाधरीकरणं चन्द्रयोस्तस्य च समव्यापनाभा- वेऽसंभ्रान्तं । सति तस्मिन् शौक्ल्येनौत्कट्ये विदिते भवत इत्यतिक्रमणव्यापने संभवत इति न पूर्वोत्तरविरोधः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ ड. वानरोद्धुष्टशब्दश्च. २ क. ख. ड. ज.—ड. राक्षसागच्छतायैव सिंहनादं वनादयन्.

तत्र ताराधिपस्यामा ताराणां च तथैव च ॥ तथोगभरणस्या च बलबोधांममामयन् ॥ ५० ॥
चन्द्राभा भूषणाभा च ग्रहाणां ज्वलतां च भा ॥ ह्रिग्राक्षमर्मन्यानि आज्ञायामाम सर्वतः ॥ ५१ ॥
तत्र चोर्ध्वं प्रदीप्तानां ग्रहाणां सागरः पुनः ॥ भाभिः संमत्कपातालधलोमिः शुशुभेऽधिकम् ॥ ५२ ॥
पताकाध्वजसंमत्कमुत्तमासिपरश्वधम् ॥ भीमाश्वरथमातङ्गं नानापत्तिममाकुलम् ॥ ५३ ॥
दीमञ्जलगदाम्बुप्राप्तमनोमर्कामुकम् ॥ तद्राक्षसबलं घोरं भीमविक्रमपारुषम् ॥ ५४ ॥
ददृशे ज्वलितप्राप्तं किङ्किणीशतनादितम् ॥ हेमजालाचितभुजं व्यामिश्रितपरश्वधम् ॥ ५५ ॥
व्याघ्रर्णितमहाशस्त्रं बाणसंमत्कामुकम् ॥ गन्धमाल्यमधुन्मेकममोदितमहानिलम् ॥
घोरं शृङ्गनाकीर्णं महाम्बुधरनिस्त्रयम् ॥ ५६ ॥
तद्गृष्टा बलमायान्तं राक्षसानां सुदारुणम् ॥ संचचाल प्रवृत्तानां बलमृच्चैर्ननाद च ॥ ५७ ॥
जवेनाद्भुत्य च पुनस्तद्गलं रक्षमां महन् ॥ अभ्ययान्प्रत्यरिबलं पतज्ञा इव पावकम् ॥ ५८ ॥
तेषां भुजपरामश्रव्यामृष्टपरिधाशनि ॥ राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूवस्तरमशोभत ॥ ५९ ॥
तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोथ युयुन्मवः ॥ तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान् ॥ ६० ॥
तथैवापततां तेषां कपीनामभिभिः शिनैः ॥ शिरांसि सहसा जड् राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ ६१ ॥
दशनैर्हृत्कर्णाश्च मुष्टिनिष्कीर्णमस्तकाः ॥ शिलाप्रहारमग्राज्ञा विचेकस्तत्र राक्षसाः ॥ ६२ ॥
तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामभिलक्षिताः ॥ प्रवीरानमितो जग्म राक्षसानां तग्भिनाम् ॥ ६३ ॥
[अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियुक्ता महाबलाः ॥ राक्षसा वानरात्रोपादमिबाणगदाधराः ॥ ६४ ॥

व्योम सेनामध्याकाशं ॥ ५९ ॥ तदानीं चन्द्रोदया-
त्पुनः प्रकाशातिशयमाह—तत्रेति ॥ तत्र तदानीं ।
ताराधिपस्याभा ताराणां चाभा तयोर्विलयोराभरणस्था
भा च द्यां आकाशं । अभासयन् ॥ ५० ॥ दृष्टमान-
नलङ्कागृहप्रकाशैः पुनरपि स प्रकाशोवर्धतेत्याह—
चन्द्रेति ॥ ५१ ॥ संसक्तपातालः पातालपर्यन्तं
संसक्तः ॥ ५२ ॥ पताकेत्यादिमार्धचतुःश्लोक्यका-
न्वया ॥ चलत्पटा पताका । मन्स्यादिचिह्नितं ध्वजं ।
उत्तमासिपरश्वधं । परश्वधोमिरूपः कुटाररूपश्चास्ति ।
तत्रासिरूपपरश्वधोसिपरश्वधः । तेन वक्ष्यमाणयोः
स्वङ्गपरश्वधयोर्नौपौरुक्त्यं । ज्वलितप्रासमित्यत्र प्रास-
शब्दः क्षेपत्र्ये द्वस्वकुन्ते वर्तते । तेन तस्यापि न पौन-
रुक्त्यं । पत्तयः पदातयः । तेषां नानात्वं वेषायुधा-
दिभेदान् । प्रासस्य ज्वलितत्वं युद्धागमनसमये
स० ग्रहणां नवानां । “ उक्तश्लोकस्यैवव्याख्यानं चन्द्राभिलेखादि ” इति नानाविधव्याख्यानां प्रयोगैकतया विषयानामनुसृत्य-
भाकर्तृकाकाशकर्मकभासनोक्तेः अत्रचन्द्रभूषणग्रहभाकर्तृकहरिगणसमैव समैकभासनोक्तसमर्थनम् ॥ ५१—५२ ॥ इति त्रयोमपत्तिवमः
सर्गः ॥ ७५ ॥

[पा०] १ अ. ज. ट. प्रहाराः. २ घ. तद्वन्प्रप्रहाराः. ३ झिष्टोर्ध्वप्रहाराः. ४ ज. म. ट. तद्वन्प्रप्रहाराः.
५ ड. झ. ट. संमत्तमल्लः. ६ क. ख. द. छ. झ. म. ट. भुवःपरमशोभन. ७ झ. ज. ट. भोमविक्रमाः. ८ ख. ड. छ.
झ. म. ट. मुष्टिभिर्मल्लमल्लकाः. ९ अर्थश्लोकः क. ख. पाठयोर्द्वयते.

तथैवाप्यपरे तेषां कर्षीनामसिभिः शितैः ॥ हरिवीरान्निजघ्नश्च घोररूपा निशाचराः ॥ ६५ ॥
 घ्नन्तमन्यं जघानान्यः पातयन्तमपातयन् ॥ गर्हमाणं जगर्हन्त्यो दशन्तमपरोऽदशत् ॥ ६६ ॥
 देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपरः पुनः ॥ किं क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योन्यं वभाषिरे ॥ ६७ ॥
 विप्रलम्बितवस्त्रं च विमुक्तकवचायुधम् ॥ समुद्यतमहाप्रासं यद्विशूलासिसंकुलम् ॥
 प्रावर्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसाम् ॥ ६८ ॥
 वानरगन्दश सप्तति राक्षसा जघुराहवे ॥ राक्षसान्दश सप्तेति वानराश्चाभ्यपातयन् ॥ ६९ ॥
 विम्वस्त्रकेशवमनं विध्वस्तकवचध्वजम् ॥ बलं राक्षसमालम्ब्य वानराः पर्यवारयन् ॥ ७० ॥
 इत्यापं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

अङ्गदेन कम्पनप्रजङ्गयोर्वधः ॥ १ ॥ मन्दद्विविदाभ्यां यूपक्षशोणिताक्षयोर्वधः ॥ २ ॥ सुग्रीवेणकुम्भवधः ॥ ३ ॥

प्रवृत्ते संकुले तस्मिन्वोरे वीरजनक्षये ॥ अङ्गदः कम्पनं वीरमाससाद् रणोत्सुकः ॥ १ ॥
 आहूय सोङ्गदं कोपात्ताडयामास वेगितः ॥ गदया कम्पनः पूर्वं स चचाल भृशाहतः ॥ २ ॥
 स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः ॥ अर्दितश्च प्रहारेण कम्पनः पतितो भुवि ॥ ३ ॥
 ततस्तु कम्पनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे ॥ रथेनाभ्यपतत्क्षिप्रं तत्राङ्गदमभीतवत् ॥ ४ ॥
 सोङ्गदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः ॥ शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः ॥ ५ ॥
 क्षुरक्षुरप्रैर्नाराचैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः ॥ कर्णिशल्यविपाठैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥
 अङ्गदः प्रतिविद्वाज्ञो बालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ धनुरग्र्यं रथं वाणान्ममर्द तरसा बली ॥ ७ ॥

मध्ये हरिवीरान् वीरहरीन् । निजघ्नः ॥ ६५-६६ ॥
 देहीति । अन्यो वीरः प्रहरणमत्र देहीति वभाषे ।
 अन्यो ददार्ताति वभाषे । अपरः पुनः ददामीति
 वभाषे । आत्मानं आयासेन किं क्लेशयसि तिष्ठेत्यन्यो
 वभाषे । तत्रैवमन्योन्यं वभाषिरे ॥ ६७ ॥ विप्रल-
 म्बितवस्त्रमित्यादि सर्वं क्रियाविशेषणं ॥ ६८ ॥
 वानरान् दश सप्तेति । राक्षसाः दश सप्तत्यनेन प्रका-
 रेण वानरान् जघ्नुः । वानराश्च दश सप्तत्यनेन
 प्रकारेण राक्षसान् अभ्यपातयन्निजं संवन्धः ॥ ६९ ॥
 आलम्ब्य वेगेन धावमानं प्रतिष्ठय । ततः परितो-
 ऽवारयन् ॥ ७० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या-
 ख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ कुम्भवधः षट्सप्ततितमे—प्रवृत्त इत्यादि ॥
 संकुले निरन्तरे ॥ १ ॥ आहूय स्पर्धयित्वा । “ह्वेच्च
 स्पर्धायां शब्दे च” इति धातोर्ल्यप् । वेगितः संजा-
 तवेगः । तारकादित्वादितच् । सः अङ्गदः ॥ २ ॥
 चिक्षेप कम्पनोरसीति शेषः ॥ ३ ॥ कम्पनं हतस्मि-
 त्यन्वयः । तत्र कम्पनयुद्धस्थाने । अभीतवत् । अभी-
 तमिति क्रियाविशेषणं ॥ ४ ॥ कालाग्निसमविग्रहैः
 कालाग्नितुल्याकारैरित्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षुरेत्यादि । क्षुरः
 नापितशस्त्राकारमुखः । क्षुरप्रः अर्धचन्द्राकृतिः ।
 नाराचः शल्यकः । वत्सदन्तैः वत्सदन्ताकारमुखैः ।
 शिलीमुखैः कङ्कपत्राकारमुखैः । उभयपार्श्वकृतकर्णः
 कर्णी । अर्धनाराचः शल्यः । विपाठः करवीरपत्राग्र-

ति० अभीतवत् अभीताह ॥ ४ ॥

[पा०] १ झ. विप्रलम्बितवस्त्रं. २ क. घ. ड. छ. झ. न. ट. मुष्टिशूलासिकुन्तलं. ३ झ. विप्रलम्बितवस्त्रं. ४ ख.
 ज. युद्धतस्मिन्वीर. ५ ख. रथेनाभ्यद्रवत्. ६ क. ग.—ज. धनुरग्रं.

शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमभिचर्म समाददे ॥ उत्पपान दिवं कुट्रो वेगवानविचारयन् ॥ ८ ॥
 तं क्षिप्रतरमापुत्य परामृश्याद्दो बली ॥ कण्ठेन तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ॥ ९ ॥
 तस्यामफलके खड्गं निजघान ततोऽङ्गदः ॥ यत्रोपवीतवर्चने विच्छेद कपिकुञ्जरः ॥ १० ॥
 तं प्रगृह्य महाखड्गं विनय च पुनः पुनः ॥ बालिपुत्रोऽभिदृष्ट्वा रणशीर्षेऽपगमन् ॥ ११ ॥
 आयसीं तु गदां वीरः प्रगृह्य कनकाङ्गदः ॥ शोणिताक्षः समाविध्य तमेवानु पपान ह ॥ १२ ॥
 प्रजङ्घमहितो वीरो यूपक्षस्तु ततो बली ॥ रथेनाभिययौ कुट्रो बालिपुत्रं महाबलम् ॥ १३ ॥
 [प्रजङ्घस्तु महावीरो यूपक्षमहितो बली ॥ गद्याऽभिययौ कुट्रो बालिपुत्रं महाबलम्] ॥ १४ ॥
 तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजङ्घयोः ॥ विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचन्द्र इवाभवन् ॥ १५ ॥
 अङ्गदं परिभ्रन्तौ मेन्दो द्विविद एव च ॥ तस्य तस्थतुग्भ्यांशं परस्परदिदृक्ष्या ॥ १६ ॥
 अभिपेतुमहाकायाः प्रतियत्ता महाबलाः ॥ राक्षसा वानरान्रोपादमिचर्ममगदाधराः ॥ १७ ॥
 त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभौ राक्षसपुङ्गवः ॥ संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १८ ॥
 ते तु वृक्षान्ममादाय मंप्रचिक्षिपुगङ्गे ॥ खड्गेन प्रतिचिच्छेद तान्प्रजङ्घो महाबलः ॥ १९ ॥
 रथानश्चान्द्रुमैः शैलेभ्यः प्रचिक्षिपुगङ्गे ॥ प्रतीर्यः प्रतिचिच्छेद तान्युपाधो निक्षोचरः ॥ २० ॥
 सृष्टान्द्विविदमेन्दाभ्यां द्रुमानुत्पाद्य वीरवान् ॥ वभञ्ज गद्या मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान् ॥ २१ ॥
 उद्यम्य विपुलं खड्गं परममनिकृन्तनम् ॥ प्रजङ्घो बालिपुत्राय अभिदृष्ट्वा वेगितः ॥ २२ ॥
 तमभ्याश्रयतं दृष्ट्वा वानरेन्द्रो महाबलः ॥ आजवानाश्चक्रेन द्रुमपातितवल्गुदा ॥ २३ ॥
 बाहुं चास्य सनिस्त्रिंशमाजघान स मुष्टिना ॥ बालिपुत्रस्य घातेन स पपान क्षितावमिः ॥ २४ ॥
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ खड्गमुत्पलसन्निभम् ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ २५ ॥
 ललाटे स महावीर्यमङ्गदं वानरर्षभम् ॥ आजघान महातेजाः स मुहूर्तं चचाल ह ॥ २६ ॥
 स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी बालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ प्रजङ्घस्य शिरः कायान्खड्गेनापातयन्निर्तौ ॥ २७ ॥
 स यूपक्षोऽपुर्णोऽक्षः पितृभ्यं निहते रणे ॥ अवरुह्य रथान्निष्प्रं शृणिषुः खड्गमाददे ॥ २८ ॥

सदृशः ॥ ६—७ ॥ असिचर्म चेत्यसिचर्म । एकव-
 द्भावः । उत्पपान । रथादिति शेषः ॥ ८ ॥ परामृश्य
 प्रगृह्य ॥ ९ ॥ चिच्छेद । छिन्नस्तु न मृतः ॥ १० ॥
 अपरान् प्रजङ्घादीन् ॥ ११ ॥ तमेव अङ्गदमेव
 ॥ १२—१४ ॥ तयोरिति । यूपक्षस्य दूरस्थत्वाद्-
 नुक्तिः ॥ १५ ॥ परिभ्रन्तौ । मानुलत्वादिति भावः ।
 परस्परदिदृक्ष्या । स्वानुरूपप्रतिभट्टराक्षसजिज्ञासये-
 त्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रतियत्ताः प्रतियत्तवन्तः । गुणा-
 धानं प्रतियत्तः । आरोपितवीर्या इत्यर्थः ॥ १७—
 १९ ॥ रथानश्चान्द्रुमैः । प्रतीति शेषः ॥ २० ॥
 उत्पाद्य सृष्टानित्यन्वयः ॥ २१ ॥ बालिपुत्राय बालि-
 पुत्रं हन्तुं । “ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन ”
 इति चतुर्थी ॥ २२ ॥ वानरेन्द्रः अङ्गदः ॥ २३ ॥
 सनिस्त्रिंशं सखड्गं ॥ २४ ॥ उत्पलसन्निभं । नीलो-

[पा०] १ ड. झ. ट. तदाकुट्रो. क. ग. छ. ज. दिवंक्षिप्यं. घ. सज्जितं. २ झ. सज्जितं. ३ आजघानपुत्रादीन्.
 प्रजङ्घसहितोऽपीरः, इत्यनयोः श्लोकयोः पूर्वापर्यं ड. च. छ. झ. ज. ट. पाठेपुष्टयते. ४ ड. घ. ट. ज.—ट. समाश्रय.
 ५ अर्बुदोक्तः झ. पाठेदृश्यते. ६ ड. ज. झ. ट. इवावमी. ७ क. ग. परस्परत्रिगोपय. झ. घ. परस्परत्रिगोपय. ८ क. घ.
 वानरेन्द्रांस्तान्नि. ९ ग. ड. च. झ. ज. ट. बाणगदाधराः. १० ड. झ. ट. रथान्मवाद्रुमांशैर्ललाटे. ११ ख.—घ. झ. ट.
 महाबलः. १२ ख. घ. ड. च. झ. ज. ट. ममेवेदगते. क. ग. ज. ममेविक्रमे. १३ क.—ट. खड्गमुत्पलसन्निभं. १४ ख.
 कोपाद्वरयामासवीरवान्. च. छ. ज. कयादावयामासवीरवान्. ग. घ. कयादावयामासवीरवान्. ड. झ. ट. कायापातयामा-
 समुष्टिना. क. कायापादमभुजहारह.

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य यूपाक्षं द्विविदस्त्वरन् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्गली ॥ २९ ॥
 गृहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलः ॥ आजघान गदाप्रेण वक्षसि द्विविदं ततः ॥ ३० ॥
 स गदाभिहतस्तेन चचाल च महाबलः ॥ उद्यतां च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥
 [तया च गदया क्षिप्रं तयोरुरसि ताडयन्] ॥ ३१ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरो मेन्दो वानरयूथपः ॥ यूपाक्षं ताडयामास तलेनोरभि वीर्यवान् ॥ ३२ ॥
 [एतस्मिन्नन्तरे मेन्दो द्विविदाभ्याश्चागमन् ॥] तां शोणिताक्षयूपाक्षौ प्लवङ्गाभ्यां तरस्विनौ ॥
 चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भुञ्जम् ॥ ३३ ॥
 द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैर्मुखे ॥ निष्पिपेष च वेगेन क्षितावाविध्य वीर्यवान् ॥ ३४ ॥
 यूपाक्षमपि संक्रुद्धो मेन्दो वानरयूथपः ॥ पीडयामास बाहुभ्यां स पपात हतः क्षितौ ॥ ३५ ॥
 हतप्रवीरा व्यथिता राक्षमेन्द्रचमूस्तदा ॥ जगामाभिमुखी सा तु कुम्भकर्णसुतो यतः ॥ ३६ ॥
 आपेतन्तीं च वेगेन कुम्भस्तां सान्त्वयच्चमूम् ॥ ३७ ॥
 अथोत्कृष्टं महावीर्यैर्लब्धलक्षैः प्लवङ्गमैः ॥ निपातितमहावीरां दृष्ट्वा रक्षश्चमू ततः ॥
 कुम्भः प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म मुदुष्करम् ॥ ३८ ॥
 स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुममाहितः ॥ सुमोचाशीविपप्रख्याञ्जशरान्देहविदारणान् ॥ ३९ ॥
 तस्य तच्छुभे भूयः सशरं धनुरुत्तमम् ॥ विद्युदैरावतार्चिष्मद्वितीयेन्द्रधनुर्यथा ॥ ४० ॥
 आकर्णाकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा ॥ तेन हाटकपुङ्खेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ४१ ॥
 सहसाऽभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् ॥ निपपाताद्रिकूटामो विह्वलः प्लवगोत्तमः ॥ ४२ ॥
 मेन्दस्तु भ्रातरं दृष्ट्वा भ्रमं तत्र महाहवे ॥ अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ ४३ ॥
 तां शिलां तु प्रविशेष राक्षसाय महाबलः ॥ विभेद तां शिलां कुम्भः प्रसन्नैः पञ्चभिः शरैः ॥ ४४ ॥
 सन्धाय चान्यं मुमुखं शरमार्शाविपोषमम् ॥ आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥ ४५ ॥
 स तु तेन प्रहारेण मेन्दो वानरयूथपः ॥ मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भ्रुवि मूर्छितः ॥ ४६ ॥
 अद्भुतो मातुलौ दृष्ट्वा पतितौ तु महाबलौ ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४७ ॥

त्वल्पसमानकान्तमित्यर्थः । महाबलः प्रजङ्घः ॥ २५—
 ३२ ॥ प्लवङ्गाभ्यां मेन्दद्विविदाभ्यां । आकर्षोत्पा-
 टनं आकर्षणताडनं । अन्योन्यमिति शेषः ॥ ३३—
 ३६ ॥ आपतन्तीमित्यर्थः । सान्त्वयन् असान्त्व-
 यन् ॥ ३७ ॥ अथेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥
 लब्धलक्षैः अप्रतिद्वन्द्विमैः ॥ ३८—३९ ॥ विद्युदैरा-
 वताभ्यां अर्चिष्मन् । ज्यास्थानीया विद्युन् । वाण-

स्थानीयमैरावतं । ऐरावतं नाम दीर्घेन्द्रधनुः ।
 “ इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदीर्घमृजुरोहितं । ऐरावतं च ”
 इति वैजयन्ती । एवंभूतं द्वितीयमिन्द्रधनुरिव स्थितं ।
 ऐरावतादिसंयोग उत्पातकाले भवति । अभूतोप-
 मावा ॥ ४० ॥ हाटकं स्वर्णं । पत्रिणा वाणेन । पत्र-
 वाससा वासःस्थानीयकङ्कपत्रेण ॥ ४१ ॥ विप्रमुक्त-
 पदः शिथिलपदविन्यासः । स्फुरन् चलन् । विह्वलः

ती० उत्कृष्टरक्षः कुम्भः । महावीर्यैः तेजस्विभिः । लब्धलक्षैरप्रतिद्वन्द्वैः । प्लवङ्गमैर्निपातितमहावीरांचमूदृष्ट्वा रणेदुष्करं कर्मचक्रहति
 संबन्धः ॥ ३८ ॥ ति० तस्य कुम्भस्य । तत्सशरंधनुः विद्युदैरावतसंबन्धतोर्चिष्मत् भासमानं द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा परमिन्द्रधनुरिव
 भूयःशुभं । विद्युच्छरस्थानीया । ऐरावतोऽन्नमातङ्गः । तस्येन्द्रधनुपासंबन्धात् ॥ ४० ॥

[पा०] १ ग. जग्राहवद्वान्बली. २ इदमर्थं क. ख. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ३ अयं श्लोकः ड. झ. ट. पाठेषु न दृश्यते.
 ४ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ५ ख. विदुतानाक्षसान्द्रपङ्कजं. ६ ग. ड. झ. ट. मथितौतु. ख. छ. न. व्यथितौ-
 तुमहाहवे.

तमापतन्तं विव्याध कुम्भः पञ्चभिर्गयमैः ॥ त्रिमिथान्यैः शिर्तर्वाणिमातङ्गमिव नोमरैः ॥ ४८ ॥
 मोहदं विविधैर्वाणैः कुम्भो विव्याध वीर्यवान् ॥ अकुण्ठधारिनिशितैर्मोक्षैः कनकभूषणैः ॥ ४९ ॥
 अङ्गदः प्रतिविद्वाहो बालिपुत्रो न कम्पते ॥ शिलापादपत्रपाणि तस्य मुग्धि ववर्ष ह ॥ ५० ॥
 स प्रचिच्छेद तान्मवान्निभेदं च पुनः शिलाः ॥ कुम्भकणान्मजः श्रीमान्बालिपुत्रममीगितान् ॥ ५१ ॥
 आपतन्तं च संप्रेक्ष्य कुम्भो वानग्युधपम् ॥ भ्रुवोर्विव्याध बाणाभ्यामुन्काभ्यामिव कुञ्जरम् ॥
 तस्य मुखाव रुधिरं पिहितं चास्य लोचने ॥ ५२ ॥
 अङ्गदः पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिरोग्धितं ॥ मालमामन्ममेकेन परित्रयाह पाणिना ॥ ५३ ॥
 संपीड्य चोगमि स्कन्धं कोणाभिनिवेश्य च ॥ किञ्चिदभ्यवनम्यैतमुन्मसाथ यथा गजः ॥ ५४ ॥
 तमिन्द्रेकुतुप्रतिमं वृक्षं मन्दरसन्निभम् ॥ समुत्सृजन्तं वेगेन पश्यतां सवेगक्षमाम् ॥
 स विभेदं शिर्तर्वाणैः ममभिः कायभेदनैः ॥ ५५ ॥
 अङ्गदो विव्यथेऽमीक्ष्यं समाद च मुमोह च ॥ ५६ ॥
 अङ्गदं व्यथितं दृष्ट्वा सीदन्तमिव सागरं ॥ दुरासदं हरिश्रेष्ठं रामायान्ये न्यवेदयन् ॥ ५७ ॥
 रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा बालिपुत्रं ग्णाजिरे ॥ व्यादिदेश हरिश्रेष्ठो जाम्बवन्प्रमुखास्ततः ॥ ५८ ॥
 ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शाननम् ॥ अभिपेतुः मुमकुदाः कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ५९ ॥
 ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपमङ्गलोचनाः ॥ गिरिश्रियन्तोऽभ्यपतन्नाङ्गदं वानरपभाः ॥ ६० ॥
 जाम्बवांश्च सुपेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ कुम्भकणान्मजं शीघ्रं कुदाः समभिदुद्रुः ॥ ६१ ॥
 समीक्ष्यापततस्तांस्तु वानरेन्द्रान्महाबलान् ॥ आवधार शरपेण नगेनैव जलाशयम् ॥ ६२ ॥
 तस्य बाणपथं प्राप्य न शेकुर्गतिवर्तितुम् ॥ वानरेन्द्रा महान्मानो वेलाभिव महोदधिः ॥ ६३ ॥
 तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणाञ्चरवृष्टिभिर्दितान् ॥ अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं प्रवगेश्वरः ॥ ६४ ॥
 अभिदुद्राव वेगेन मुग्रीवः कुम्भमाहवे ॥ शैलमानुचरं नागं वेगवानिव केमरी ॥ ६५ ॥
 उत्पाद्य च मेहाशैलानश्चकणान्धवान्वहन ॥ अन्यांश्च विविधान्पुष्पांश्चिधेय च महाबलः ॥ ६६ ॥
 तां छादयन्तीमाकाशं वृक्षवृष्टिं दुग्मदाम् ॥ कुम्भकणान्मजः शीघ्रं चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ ६७ ॥

चिवगः सन ॥ ४२-४५ ॥ तौमरैः अकुण्ठैः ॥ ४८-४९ ॥ अकुण्ठधारैः अभिप्रायैः । निशितैः अकुण्ठैः । तीक्ष्णैः अयोमयैः । " तीक्ष्णं गरे मृधे लोहं " इति रत्नमाला ॥ ४९ ॥ न कम्पते नाकम्पत ॥ ५० ॥ तान् वृक्षान् प्रचिच्छेद शिलाः विभेदेत्यन्वयः ॥ ५१-५३ ॥ संपीडयेति । एकहस्तस्य नेत्रपिधानव्यापृतत्वादेकहस्तेनोत्पाटनासम्भवादुरसि संपीडयेत्युक्तं । अमिनिवेश्य । अमिगृह्येत्यर्थः ॥ ५४-५५ ॥

गिरिश्रियन्तः रक्षितुमिच्छन्तः ॥ ६०-६१ ॥ जलाशये जलप्रवाहं । नगेनैव वृक्षेणैव । वृक्षोपरोधं शब्दः ॥ ६२ ॥ अतिवर्तितुं अतिक्रम्यामिसुखेन गन्तुं ॥ ६३ ॥ तांस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा । अन्यथा हन्यादिति भावः । शैलमानुचरं शैलमानुचरत्वेनानिवर्तं । " गिरिधर इव नागः प्रागमारं विभर्ति " इति काण्डिदामोक्तः

ति० भ्रातृजं भ्रातृपुत्रं । प्रवगेश्वरः सुग्रीवः । एतदन्तमहमोगप्रोद्युद्धं । अन्तरमहमोगप्रोद्युद्धं ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ख. आकर्ण्युक्तैर्निशितैः क. च. छ. ग. ट. अकुण्ठधारिर्विशिष्टैर्निशितैः । २ ड. ग. ट. मुन्मसाथमदरणे. ३ घ. विव्यथेतीक्ष्णपपातस. इ. झ. ट. विव्यथेऽतीक्ष्णसपपात. ४ इ. झ. ट. हरिश्रेष्ठपत्रपाण. ५ ग. घ. छ. ज. दृष्ट्वा. ६ क. ख. ग. राक्षसेन्द्रोमहाबलान्. च. घ. राक्षसेन्द्रोमहाबलः. ७ क. वेगदेवजलाशयं. ८ क. ग. घ. बाणपथं. ९ झ. शेकुर्गतिवर्तितुं. १० इ. झ. अभिदुद्रावमुग्रीवः. कुम्भकणासजरेण. च. छ. ग. ट. अभिदुद्राववेगेनकुम्भकणासजरेण. ११ क. महावेगःसोश्चकणान्.

अभिलक्षेण तीव्रेण कुम्भेन निशितैः शरैः ॥ आचितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतघ्नयः ॥ ६८ ॥
 द्रुमवर्षं तु तच्छिन्नं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्यवान् ॥ वानराधिपतिः श्रीमान्महासत्त्वो न विव्यथे ॥ ६९ ॥
 निर्भिद्यमानः सहसा सहमानश्च ताञ्छरान् ॥ कुम्भस्य धनुराक्षिप्य वभञ्जेन्द्रधनुप्रभम् ॥ ७० ॥
 अवधुत्य ततः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ अब्रवीत्कुपितः कुम्भं भग्नशृङ्गमिव द्विपम् ॥ ७१ ॥
 निकुम्भाग्रज वीर्यं ते बाणवेगवदद्भुतम् ॥ सन्नतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा ॥ ७२ ॥
 प्रह्लादबलिवृष्टघ्नकुबेरवरूपमपम ॥ एकस्त्वमनुजातोसि पितरं बलवृत्ततः ॥ ७३ ॥
 त्वामेवैकं महाबाहुं चापहस्तमरिंदमम् ॥ त्रिदशा नातिवर्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधयः ॥ ७४ ॥
 विक्रमस्व महाबुद्धे कर्माणि मम पश्यतः ॥ ७५ ॥
 वरदानात्पितृव्यस्ते सहते देवदानवान् ॥ कुम्भकर्णस्तु वीर्येण सहते च सुरासुरान् ॥ ७६ ॥
 धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च ॥ त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोसि बलवीर्यतः ॥ ७७ ॥
 महाविमर्दं संसरे मया सह तवाद्भुतम् ॥ अद्य भूतानि पश्यन्तु शक्रशम्बरयोरिव ॥ ७८ ॥
 कृतमप्रतिमं कर्म दर्शितं चास्त्रकौशलम् ॥ पातिता हरिवीराश्च त्वया वै भीमविक्रमाः ॥ ७९ ॥
 उपालम्भमयाच्चापि नासि वीर मया हतः ॥ कृतकर्मा परिश्रान्तो विश्रान्तः पश्य मे बलम् ॥ ८० ॥
 तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः ॥ अयेराज्याहुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्धत ॥
 ततः कुम्भस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां जगृहे तदा ॥ ८१ ॥
 गजाविवाहितमदौ निश्चसन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ अन्योन्यगात्रप्रथितौ कर्षन्तावितरेतरम् ॥
 सधूमां मुखतो ज्वालां विस्मजन्तौ परिश्रमात् ॥ ८२ ॥
 तथोः पादाभिघाताच्च निमग्ना चामवन्मही ॥ व्याघूर्णिततरङ्गश्च चुक्षुमे वरुणालयः ॥ ८३ ॥

॥ ६४—६७ ॥ अभिलक्षेण अभिगतलक्ष्येण । क्रमं कुर्वित्यर्थः ॥ ७५ ॥ पितृव्यः रावणः । वरदा-
 आचिताः सर्वतो नीरन्ध्रतया व्याप्ताः । शतघ्नयः नान् देवदानवान् सहते । कुम्भकर्णस्तु वीर्येण शरी-
 शतघ्नयः । शङ्खचिता आयुधविशेषाः ॥ ६८—७१ ॥ रत्नेन । सुरासुरान् सहते । रोद्धुं शक्नोतीत्यर्थः ।
 निकुम्भाग्रजेति । वीर्यस्य बाणवेगवत्त्वं तद्वेतुत्वान् । त्वं तु ताभ्यामुभाभ्यां तान् सहस इति भावः
 सन्नतिः राक्षसेषु विनयः राक्षसप्रावण्यं वा । कम्पनप्र- ॥ ७६—७७ ॥ महाविमर्दं महाप्रहारं ॥ ७८—७९ ॥
 जङ्घ्युपाक्षशोणिताक्षमारकाणामङ्गदमैन्द्विविदानां उपालम्भमयान् बहुभिः सह युद्धेन श्रान्तो हत इत्य-
 निराकरणाद्राक्षसप्रावण्योक्तिः । तव वा रावणस्य वा । पवादभ्यात् ॥ ८० ॥ सावमानेन मानितः । बहुमा-
 रावणतुल्या तव सन्नतिरित्यर्थः ॥ ७२ ॥ पितरम- नेन व्याजेनावमानित इत्यर्थः । तस्य तथावमानि-
 नुजातोसि पित्रा सदृशोसीत्यर्थः । बलवृत्ततः बल- तस्य कुम्भस्य ॥ ८१ ॥ गजावित्यादिसार्धश्लोक
 व्यापारेण ॥ ७३ ॥ नातिवर्तन्ते न धर्षयन्तीत्यर्थः एकान्वयः ॥ आहितमदौ आहितमदचेष्टौ । अन्यो-
 ॥ ७४ ॥ विक्रमस्वेत्यर्थः ॥ कर्माणि युद्धकर्माणि न्यगात्रप्रथितौ अन्योन्यसंश्लिष्टगात्रौ । परिश्रमान्
 प्रति । विक्रमस्व पराक्रमं कुरु । युद्धकर्मसिद्धयर्थं परा- युद्धजनितश्रमान् । मुखतः सधूमां ज्वालां विस्म-

ति० संनतिः स्वजनप्रावण्यं ॥ ७२ ॥ स० पित्रपेक्षयाकीर्तिरधिकेतिवक्तुं पितामहपौत्रयोः प्रह्लादबल्योर्ग्रहणं । वैरिसंहारेवृत्र-
 प्रोपमा । धनिकलाप्रपञ्चलवोः कुबेरवरूपमपमतेति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥ स० उपालम्भमयात् बहुभिर्युध्वाश्रान्तमेकलमवधीदश्रान्त-
 ल्यपवादभ्यात् ॥ ८० ॥ स० सावमानेन अन्तरवमानगर्भेण बहिःस्तिरूपेणवाक्येनमानितः ॥ ८१ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. न. ट. अर्दितास्ते. २ ड. झ. सविध्यमानः. ३ ड. च. छ. झ. न. ट. बलवत्तरं. क. बलवीर्यतः.
 ४ क. ख. ग. ड.—ट. शूलहस्तं. ५ क. ग. न. महाबुद्धे. ६ ड. झ. ट. पश्यच. ७ ड. संहत्यमया. ८ ख.—च. झ. न.
 ट. लयंते. ९ ड. छ. झ. न. राज्यहुतस्येव. १० झ. धर्षन्तावितरे.

ततः कुम्भं समुत्क्षिप्य सुग्रीवो लवणाम्भमि ॥ पातयामास वेगेन दर्शयद्बुधधन्तम् ॥ ८४ ॥
 ततः कुम्भनिपातेन जलराशिः समुन्धितः ॥ विन्ध्यमन्दरमंकाशो विमसपं समन्ततः ॥ ८५ ॥
 ततः कुम्भः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपत्य च ॥ आजघानागमि कुद्रो वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
 तस्य चर्म च पुष्कोटं बहू मुखाश्च शोणितम् ॥ स च मुष्टिर्मेहावेगः प्रतिजघ्नेऽश्विमण्डले ॥ ८७ ॥
 तदा वेगेन तत्रासीत्तेजः प्रज्वलितं मुहुः ॥ वज्रनिष्पेषमज्जाता ज्वाला मेगं यथा गिरिं ॥
 [मुष्टिना तेन संजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोन्धिता ॥ ८८ ॥
 सं तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरगणैः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाचलः ॥ ८९ ॥
 अर्चिः महस्रविकचं रविमण्डलमग्रभम् ॥ स मुष्टिं पातयामास कुम्भस्योगमि वीरवान् ॥ ९० ॥
 स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशताडितः ॥ निपपात तदा कुम्भो गताभिर्गिरि पावकः ॥ ९१ ॥
 मुष्टिनाऽभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः ॥ लोहिताङ्ग इवाकाशादीप्तगन्धिमयेदृच्छया ॥ ९२ ॥
 कुम्भस्य पतनो रूपं भग्नस्योगमि मुष्टिना ॥ बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवां पतेः ॥ ९३ ॥
 तस्मिन्हते भीमपराक्रमेण प्रवृजमानामृषभेण युद्धे ॥
 मही मशैला मवना चचाल मयं च गन्धास्त्रिकं विवेश ॥ ९४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

हनुमता निकुम्भहननम् ॥ १ ॥

निकुम्भो आतरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपानितम् ॥ प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमवैधत ॥ १ ॥
 ततः स्रग्दामसच्छदं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम् ॥ आददे पण्यं वीगे नेन्द्रेन्द्रशिरोगोपम् ॥ २ ॥

जन्तौ । बभूवतुरिति शेषः ॥ ८२—८३ ॥ दर्शय-
 द्बुधधन्तं । कुम्भो यथा उद्धृतं पर्येतथा
 वेगेन पातयामासत्यर्थः ॥ ८४ ॥ विमसपं अभ्यव-
 धेत ॥ ८५—८६ ॥ पुष्कोटं विभिन्नं । सः मुष्टिः ।
 सुग्रीवस्याश्विमण्डले । प्रतिजघ्ने प्रतिहतः । मोघो
 बभूवेत्यर्थः । स च मुष्टिर्मेहावेग इति पाठः ॥ ८७ ॥
 वेगेन कुम्भवेगेन । तत्र सुग्रीववश्रसि । तेजः संघ-
 ट्टजं । प्रज्वलितमासीत् । वज्रनिष्पेषसज्जाता इन्द्रेण
 पक्षच्छेदकाले वज्रसंघट्टजन्येत्यर्थः ॥ ८८ ॥ संवर्त-

यामास चकारेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अर्चिःमहस्रविकचं
 अर्चिःमहस्रवृत्तमित्यर्थः । अन्तर्गते रविमण्डलमग्रभम्
 ॥ ९०—९१ ॥ गवां पतेः मयस्य ॥ ९२—९३ ॥
 इति श्रीभोगिन्द्रराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७६ ॥

अथ निकुम्भवधः सप्तसप्ततितमे—निकुम्भ
 इत्यादि ॥ १ ॥ तत इत्यादिभ्योऽप्यस्येति ॥ २ ॥

रामानु० शतयोजनविस्तीर्णविकृतशिरस्येयुध्यन्सुग्रीवः कुम्भेन दृष्ट्वा कोपेन वानरेन्द्रमवैधत । ततः स्रग्दामसच्छदं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम् ॥ ८४ ॥ स० समुन्धितः कर्णमुन्धितः । विन्ध्यमन्दरमंकाशः सप्तमण्डलमग्रभम् । विन्ध्यमन्दरमंकाशः कुम्भः ततो ज्वालासमुत्पत्यैतन्वज्रइति नागोऽग्निरहव्याख्यायां वर्धमानप्रतिपत्त्या ॥ ८५ ॥ स० रुद्राभिपन्नस्य
 स्ववतः सूर्यमनुविमानेन गच्छतो मुखस्थाने तेनासहमानेन पातितेन तिस्रतीरतिस्पर्शान्नामसेति पण्यं निवृत्तकथयन् वज्राभिपन्नताडितं
 ॥ ९३ ॥ इति षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

[पा०] १ घ. इ. ज.—उ. संवर्तयामि शोभितं. क. स. ग. च. संजज्ञे वास्य. २ ग.—ब. झ. ञ. ट. तस्यवेगेन.
 ३ इदमर्थं क. ख. च. छ. पाठेऽप्युद्धते. ४ क. सप्तपञ्चाङ्गुलं. ५ इ. छ. ज. झ. ट. गवापीडितः. ६ घ. तदाभूमौ.

हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् ॥ यमदण्डोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम् ॥ ३ ॥
 तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसमं तदा ॥ विननाद विवृत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ४ ॥
 उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरङ्गदैरपि ॥ कुण्डलाभ्यां च चित्राभ्यां मालया च विचित्रया ॥ ५ ॥
 निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स्म परिघेण च ॥ यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युत्स्तनयितुमान् ॥ ६ ॥
 परिघाग्रेण पुष्कोट वातग्रन्थिर्महान्मनः ॥ प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥
 नगर्या विटपावत्या गन्धर्वभवनोत्तमैः ॥ सह चैवामरावत्या सर्वैश्च भवनैः सह ॥ ८ ॥
 सतारग्रहनक्षत्रं सचन्द्रं समहाग्रहम् ॥ निकुम्भपरिघाघूर्णं भ्रमतीव नभःस्थलम् ॥ ९ ॥
 दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः ॥ कपीनां स निकुम्भाग्रियुगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १० ॥
 राक्षसा वानराश्चापि न श्रेकुः स्पन्दितुं भयान् ॥ हनुमास्तु विवृत्योरस्तस्यौ प्रमुखतो वली ॥ ११ ॥
 परिघोपमबाहुस्तु परिघं भास्करप्रभम् ॥ वली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ १२ ॥
 स्थिरे तस्योरपि व्यूढे परिघः शनधा कृतः ॥ विशीर्यमाणः सहसा उल्काशतमिवाम्बरे ॥ १३ ॥
 स तु तेन प्रहारेण विचचाल महाकपिः ॥ परिघेण समाधृतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ १४ ॥
 स तदाऽभिहतस्तेन हनुमान्पुत्रगोत्तमः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वलेनातिमहाबलः ॥ १५ ॥
 तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरपि वीर्यवान् ॥ अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान्वायुविक्रमः ॥ १६ ॥
 तैतः पुष्कोट चर्मास्य प्रमुञ्चाव च शोणितम् ॥ मुष्टिना तेन संजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोत्थिता ॥ १७ ॥
 स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचचाल ह ॥ स्वस्थश्चापि निजग्राह हनुमन्तं महाबलम् ॥ १८ ॥
 विचुकुशुस्तदा संरूपे भीमं लङ्कानिवाaminः ॥ निक्कुम्भेनोद्यतं दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् ॥ १९ ॥
 स तदा द्विषमाणोपि कुम्भकर्णात्मजेन ह ॥ आजधानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २० ॥

स्रग्दामसन्नद्धं स्रक्समूहनिवद्धं । दत्तपञ्चाङ्गुलं चन्द-
 नकुङ्कुमादिनार्पितपञ्चाङ्गुलमुद्रासुत्रितं । अथवा क्रिया-
 विशेषणमेतन् । दत्तपञ्चाङ्गुलं यथा तथा आददे ।
 परिक्षिप्तं परिणद्धं ॥ २—४ ॥ उरोगतेनेत्यादिश्लो-
 कद्वयमेकान्वयं ॥ निष्कः पदकं । भूषणैः हारादिभिः ।
 भाति स्म । “ लट् स्मे ” इति भूते लट् । स्तनयि-
 तुमान् गर्जितवान् । “ स्तनयितुस्तु गर्जिते मेघे ”
 इति रत्नमाला । इन्द्रधनुःस्थाने परिघः । विवृत्यस्थाने
 भूषणानि । विननादेति पूर्वश्लोकोक्तो विनादः स्तन-
 यितुस्तन्य इति नोपमेयन्यूनता ॥ ५—६ ॥ वात-
 ग्रन्थिः आवहदिसप्रवातस्कन्धः । सघोषः ससिंह-
 नाद इति निकुम्भविशेषणं परिघविशेषणं वा ॥ ७ ॥
 नगर्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । विटपावत्या अलकया ।
 अत्रापि सहेति शेषः । भवनैः अमरभवनैः । ताराः

अश्विन्यादयः । प्रहाः युधादयः । नक्षत्राणि अश्विन्या-
 दिभिन्नानि । महाप्रहाः शुक्रादयः । अत्र रात्रित्वात्सूर्यो
 नोक्तः । निकुम्भपरिघाघूर्णं । अत्र परिघशब्देन
 तद्वात उपलक्ष्यते । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ८—
 ९ ॥ परिघेणाभरणैश्च प्रभातीति परिघाभरणप्रभः ।
 यद्वा परिघाभरणान्येव प्रभा यस्य स तथा । कपीनां
 दुरासदो जज्ञे इति संवन्धः ॥ १० ॥ राक्षसा इति ।
 प्रवलेषु प्रजङ्घादिषु हतेषु दुर्बलैर्भवद्भिः किमर्थं युद्धाय
 प्रयत्नः कृत इति निकुम्भः कुप्येदिति राक्षसानां भयं
 वेदितव्यं । विवृत्य विस्तार्य । प्रमुखतः अग्रे ॥ ११ ॥
 परिघोपमबाहुः निकुम्भः ॥ १२ ॥ व्यूढे विशाले ।
 उल्काशतमिव वभाविति ॥ १३ ॥ भूमिचले भूकम्पे
 ॥ १४ ॥ संवर्तयामास । चकारेत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥
 भीमं विचुकुशुः । हनुमद्रहणहर्षादिति भावः । उद्यतं

ती० परिधान्तरणप्रभः परिधान्तकृतरणरक्तप्रभइत्यर्थः ॥ १० ॥

[पा०] १ ख. घ. ड. च. ट. शक्रध्वजसमौजसं. २ च. छ. परिधान्तरणप्रभः. ३ ग. ड. झ. ट. कोधेन्वनोनिकुम्भाग्रि-
 ४ ड. झ. न. ट. नचचाल. ५ क. ख. घ. ड. छ. झ. न. ट. तत्रपुष्कोट. ६ ख. ग. ड. च. झ. ट. मेघेविद्युदिवो. ७ घ.
 सर्वेभीमं क. हृष्टाभीमं. ८ क. ख. न. निकुम्भेनोद्यतं. घ. निकुम्भेनादितं.

आत्मानं मोचयित्वाऽथ भितावभ्यवपद्यत ॥ हनुमानुन्ममाथाशु निकुम्भं माकृतात्मजः ॥ २१ ॥
 निक्षिप्य परमायत्नो निकुम्भं निष्पिपेष ह ॥ उत्पत्य चास्य वेगेन पपानोग्निं वीर्यवान् ॥ २२ ॥
 परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्त्य शिरोधराम् ॥ उत्पाटयामास शिरो भग्ने नदतो महत् ॥ २३ ॥
 [अर्थ देवास्मगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ॥ आकाशचारिणस्त्वेवं अप्सरोग्निः महामराः ॥ २४ ॥
 हनुमन्तं महाबाहुं बायुपुत्रमर्दिमम् ॥ प्रशंसन्तः परैर्वाक्यैः प्रमूर्तगन्धर्वपुत्रयन् ॥ २५ ॥
 अथ विनदन्ति सादिते निकुम्भे पवनमुनेन रणे बभूव युद्धम् ॥
 दशरथमुनराक्षमेन्द्रसून्वोभृशतस्मागतरोषयोः सुर्भामम् ॥ २६ ॥
 व्यपेते तु जीवे निकुम्भस्य दृष्टा विनेदुः प्रवक्षा दिशः समनुभ ॥
 चचालेव चोर्वी पफालेव च यौर्मयं राक्षसानां बलं चाविशे ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तमप्रतिमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टमप्रतिमः सर्गः ॥ ७८ ॥

रावणप्रेरणया समरायनिस्मरतिमकराक्षे राक्षसस्यपमयमनुदहनदुर्भित्तमिगिभलेषि नदहलीकरोरवाय नदनुसर-
 णम् ॥ १ ॥

निकुम्भं च हतं श्रुत्वा कुम्भं च विनिषानितम् ॥ रावणः परमार्थी प्रज्ज्वालयानयो यथा ॥ १ ॥
 नैकतः क्रोधशोकाभ्यां द्वाभ्यां तु परिमुष्टितः ॥ खरपुत्रे विजालाक्षे मकराक्षमवोदयत् ॥ २ ॥
 गच्छ पुत्र मयाऽऽज्ञप्तो बलेनाभिममन्वितः ॥ राघवं तस्मै नैव जदि नाथ वर्नाकयः ॥ ३ ॥

गृहीतं ॥ १९—२० ॥ भितावभ्यवपद्यत स्थितः ॥ २१ ॥ अर्थः कर्तुं ॥ २२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासु-
 ॥ २१ ॥ निक्षिप्य भूमौ पातयित्वा । परमायत्नः । परमायत्नः । विन श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाकारेण युद्धका-
 अतिप्रयामयुक्तः । उत्पत्य ऊर्ध्वमुत्पत्य । उग्निं वेगेन । पटव्यापयति सप्तमप्रतिमः सर्गः ॥ ७७ ॥
 पपात ॥ २२ ॥ बाहुभ्यां शिरोधरं परिगृह्य परिप्रेतः ।
 शिर उत्पाटयामास ॥ २३—२४ ॥ उत्तरमगद-
 यार्थं संप्रहेण दर्शयति—अर्थात् ॥ विनदन्ति निकु-
 म्भे पवनमुनेन सादिते सति । दशरथमुनराक्षमेन्द्र-
 सून्वोः । राममकराक्षयोः । युद्धे बभूव । पुष्पिता-
 प्रावृत्तं । उत्तरत्र भुजङ्गप्रवातं ॥ २६ ॥ दिशः
 सखनुः प्रतिध्वनि चक्रुः । पफालेव पुष्कोटेव । बलं
 अथ मकराक्षनिरोमाष्टमप्रतिमः प्रथमपक्षे अयं
 दशमोऽध्यायः । द्वितीयपक्षे तु दशम्या प्रातरारभ्य
 कल्पवत्यप्रहस्तवधरावणमुकुटभङ्गकुम्भकर्णप्रबोधन-
 द्वायाः, अथापराह्णे ब्रह्माक्षबन्धः, रात्रौ तन्मोक्षलङ्का-
 दहनकुम्भनि कुम्भयूयाक्षगोपिनाक्षमजङ्गकपनमक-
 राक्षवधाः—निकुम्भं चेत्यादि ॥ १ ॥ परिमुष्टितः

सऽ विनदति नानाप्रकारेण कथयति निकुम्भे दशरथमुनराक्षमेन्द्रसून्वोः दशरथमुनराक्षमेन्द्रसून्वोः अर्थात् ॥ २१ ॥
 स्यात्सन्धनेकायेवारेण च ॥ इति विश्वः । सुनोदनुमान् । राक्षसेन्द्रमुने कुम्भः । नयो नगराभ्यां परिप्रेतः । कपुद्रमूव यन्मिषये
 पवनमुनेनसादितेसति राक्षसानांबलं अयमाविबेदोवाक्येः ॥ २२ ॥ अनेनवदमात्राक्षयोर्नयः ॥ २३ ॥ अनेनवदमात्राक्षयोर्नयः ॥ २४ ॥
 इत्यादिकमसंगतमिवदश्यते । अस्मत्पक्षेदशरथशरदृष्टाकपुर्वायाधोदृष्टिमन्त्रये । दशरथमुनेनसादितेसति राक्षसानांबलं अयमाविबेदोवाक्येः ॥ २५ ॥
 नरणेनिकुम्भेसादितेसति युद्धं नस्मात्वाथाहारः । नबभूव । परपक्षेनमकतु-नयार्थोदयः ॥ २६ ॥ सऽऽमात्राक्षयोर्नयमितिमुने ।
 तत्रविशेषमाह—व्यपेतेति । व्यपेतेत्यर्थे श्रीरामदशरथे ॥ २७ ॥ राक्षसानां बलं अयमाविबेदोवाक्येः ॥ २८ ॥ इति सप्तमप्रतिमःसर्गः ॥ ७७ ॥

[पा०] १ इदंश्लोकद्वयं क. च. छ. पठेत्पुनरपि । २ क. छ. म. उ. नन्दयत् । ३ म. उ. चक्रेनैकपु. क. छ. प
 च. छ. म. निहतंभुक्ता. झ. ट. निहतेरदृष्टः । ४ क. ग. —ड. वीरवर्नाकयोः ।

रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः ॥ बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचरः ॥ ४ ॥
 सोभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया बली ॥ ५ ॥
 समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ रथैश्चानीयतां शीघ्रं सैन्यं चाहूयतां त्वरात् ॥ ६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः ॥ स्यन्दनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥
 प्रदक्षिणं गन्धं कृत्वा आरूरोह निशाचरः ॥ मृतं मंचोदयामास शीघ्रं मे रथमावह ॥ ८ ॥
 अथ तात्राक्षमान्सर्वान्मकराक्षोऽब्रवीदिदम् ॥ यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९ ॥
 अहं राक्षमराजेन रावणेन महात्मना ॥ आज्ञप्तः समरे हन्तुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥
 अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणं च निशाचराः ॥ शास्त्रामृगं च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः ॥ ११ ॥
 अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूम् ॥ प्रदहिष्यामि संप्राप्तः शुष्केन्धनमिवानलः ॥ १२ ॥
 मकराक्षस्य तच्छृत्वा वचनं ते निशाचराः ॥ सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समागताः ॥ १३ ॥
 ते कामरूपिणः सर्वे दंष्ट्रिणः पिङ्गलेक्षणाः ॥ मातङ्गा इव नर्दन्तो ध्वस्तकेशा भयानकाः ॥ १४ ॥
 पत्न्यार्यं महाकाया महाकायं खरात्मजम् ॥ अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चालयन्तो वसुन्धराम् ॥ १५ ॥
 शङ्खभेरीमहम्बाणामाहतानां समन्ततः ॥ क्ष्वेलितास्फोटितानां च तर्तः शब्दो महानभूत् ॥ १६ ॥
 प्रभ्रष्टोद्य करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा ॥ पपात सहसा चैव ध्वजस्तस्य च रक्षसः ॥ १७ ॥
 तस्य ते रथयुक्ताश्च हया विक्रमवर्जिताः ॥ चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्त्रमुखा ययुः ॥ १८ ॥
 प्रवाति पवनस्तस्मिन्सपांसुः खरदारुणः ॥ निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः ॥ १९ ॥
 तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः ॥ अचिन्त्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥

घनगजमहिषाङ्गतुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः ॥

अहमहमिति युद्धकौशलस्ते रजनिचराः परितः समुन्नदन्तः ॥ २१ ॥

इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

व्यासः ॥ २—५ ॥ त्वरान्त्वरया ॥ ६ ॥ प्रत्यपादयन् प्रापयन् ॥ ७ ॥ आवह चोदय । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ८ ॥ अथतानित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ ९—॥ १२ ॥ समागताः समाजग्मुः ॥ १३ ॥ ते कामरूपिण इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ १४—१६ ॥ करात्तस्य आत्तकरस्य वशीकृतकरस्य । लघुहस्तस्येति यावत् ॥ १७ ॥ विक्रमवर्जिताः विविधपदव्यासविरहिताः । प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पश्चाद्ययुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ सपांसुः अतएव खरदारुणः खरः परुषः दारुणो भयंकरश्च ॥ १९ ॥ तानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । असकृद्गदासिभिन्ना इत्यनेन शौर्यातिशयः सूचितः । युद्धकौशलाः युद्धकुशलाः । स्वार्थेण । अहमहमिति वदन्तः । अचिन्त्य निर्गता इति पूर्वोक्त संबन्धः ॥ २०—२१ ॥ इति श्रीगो-

स ० यथपि कुम्भबधः प्राणितिकुम्भं निकुम्भं चेति वक्तव्यं । तथापि निकुम्भोति बलवानिति वाऽल्यव्यवहितो निकुम्भबध इति वा निकुम्भग्रहणं प्राणितिमन्तव्यं ॥ १ ॥ स ० खरात् त्वरया । त्वरया भवतीति त्वरात् । तस्य संबुद्धिरिति वा ॥ ६ ॥ स ० खराणां कूराणामपि दारुणः ॥ १९ ॥ इत्यष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

[पा०] १ झ. पुत्रोऽब्रवीत्. २ ख. ड. च. छ. झ. न. ट. रथानीयतां शीघ्रं सैन्यं लानीयतां. ३ क. ख. तद्वलं बो-
 दयामास्यन्दनेन सहद्रुतं. ४ ख.—ट. शीघ्रं वै. ५ ड. ग. झ. संप्राप्ता. ६ ड. झ. कूरादंष्ट्रिणः. क. ख. ग. च. छ. ज. न. ट.
 शूरादंष्ट्रिणः. ७ ड. झ. चालयन्तो नमस्त्यलं. ८ घ. ड. छ. झ. न. ट. तत्रशब्दो. ९ ख. ड. च. छ. न. ट. सहसामुभौ.
 १० ग. झ. तस्मिन्पांसुभिः. ११ झ. परिव्रजमुर्नदन्तः. क. ख. ग. च. न. ट. परिव्रजमुर्नदन्तः. ज. परितस्थुः क्वदन्तः.

मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अत्रवीत्प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७ ॥
 कन्धसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि तु ॥ न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्वलान् ॥ १८ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः ॥ त्रिशिरा दूषणश्चैव दण्डके निहता मया ॥ १९ ॥
 स्वाशितास्तव मामेन गृध्रगोमायुवायसाः ॥ भविष्यन्त्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुण्डनखाङ्कुराः ॥ २० ॥
 [रुधिरार्द्रमुखा हृष्टा रक्तपक्षाण्डजाश्च ये ॥ खे गता वसुधायां च भ्रमिष्यन्ति समन्ततः] ॥ २१ ॥
 राघवेणैवमुक्तस्तु खरपुत्रो निशाचरः ॥ बाणौघान्मुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २२ ॥
 ताञ्शराञ्शरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा ॥ निपेतुर्भुवि ते च्छिन्ना रुक्मपुङ्खाः सहस्रशः ॥ २३ ॥
 तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा ॥ रक्षसः खरपुत्रस्य मूनोर्दशरथस्य च ॥ २४ ॥
 जीमूतयोरिवकाशे शब्दो ज्यातलयोस्तदा ॥ धनुर्मुक्तः खनोत्कृष्टः श्रूयते च रणाजिरे ॥ २५ ॥
 देवदानवगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २६ ॥
 विद्धमन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते परम् ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं कुरुतां तौ रणाजिरे ॥ २७ ॥
 राममुक्तास्तु बाणौघान्नाक्षमस्त्वच्छिनद्रेण ॥ रक्षोमुक्तास्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः ॥ २८ ॥
 बाणौघैर्विन्ताः सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ संछन्ना वसुधा चैव समन्तान् प्रकाशते ॥ २९ ॥
 ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद रक्षसः ॥ अष्टाभिरथ नाराचैः मृतं विव्याध राघवः ॥ ३० ॥
 भिक्ष्वा शरै रथं रामो रथोऽश्वान्समपातयत् ॥ विरथो वसुधां तिष्ठन्मकराक्षो निशाचरः ॥ ३१ ॥
 तत्तिष्ठद्भुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ॥ त्रासनं सर्वभूतानां युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३२ ॥
 [दूरापं महच्छूलं रुद्रदत्तं भयंकरम् ॥ जाज्वल्यमानमाकाशे संहारास्त्रमिवापरम् ॥
 यं दृष्ट्वा देवताः सर्वा भयार्ता विद्रुता दिशः] ॥ ३३ ॥
 विभ्राभ्य तु महच्छूलं प्रज्वलत्तं निशाचरः ॥ स क्रोधात्प्राहिणोत्तस्मै राघवाय मँहाहवे ॥ ३४ ॥
 तमापनन्तं ज्वलितं खरपुत्रकराच्युतम् ॥ बाणैस्तु त्रिभिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः ॥ ३५ ॥
 स च्छिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डितः ॥ व्यशीर्यत महोल्केव रामबाणार्दितो भुवि ॥ ३६ ॥
 तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ साधु साध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगता ॥ ३७ ॥

तेनैव युधि वर्ततां । भवानिति शेषः ॥ १६ ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृतस्य प्रतिकृतं ययोस्तौ तादृशा-
 उत्तरोत्तरवादिनं । बहुप्रलापिनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ वन्योन्यं यस्मिन् युद्धकर्मणि तत्तथोक्तं । कुरुतां
 युद्धेन विना प्रहारेण विना ॥ १८-१९ ॥ स्वाशिताः अकुरुतां । युद्धमिति शेषः ॥ २०-३० ॥ वसुधां
 सुष्ठु आशितवन्तः ॥ २०-२४ ॥ ज्यातलयोः शब्दः तिष्ठन् वसुधायामतिष्ठन् ॥ ३१ ॥ वसुधां वसुधायां
 ज्यातलयोः संघर्षजः शब्दः । खनोत्कृष्टः खनेपु- ॥ ३२-३६ ॥ तच्छूलमिति । नभोगता नभोग-
 त्कृष्टः ॥ २५-२६ ॥ विद्धं वेधनं । वर्धते अवर्धत । तानि । “सुपां सुलुक्—” इत्यादिना आकारादेशः

ति० मित्रारथं भद्रवैल्यः । हलाअश्वानित्यसंधिपाठः । वसुधास्थः अभूदिति शेषः ॥ ३१ ॥ ति० शूलोऽर्थवादिः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ख. घ. ज. राक्षसास्त्वत्पिताच. २ क. ख. ड.—घ. नखाङ्कुराः. ३ अयंश्लोकः क. ख. च. छ. ग.
 पाठेषु दृश्यते. ४ क. ग. एवमुक्तस्तुरामेण. ५ ख. घ.—छ. झ. ञ. मकराक्षोमहाबलः. ६ ख. नमृजत्तस्मै. ७ क.—छ. झ.
 ञ. विच्छिन्नाः. ज. तेभिन्नाः. ८ च. छ. ज. ट. बलं. ९ ग. च. ज. कुर्वातातौ. १० क.—घ. च. छ. विदिशस्तथा.
 ११ क. ग. घ. ड. झ. संयुगे. १२ झ. मित्रारथंशरैरामोहलाअश्वानपातयत्. १३ घ. ड. ज. व. ट. रथादश्वानपातयत्. च.
 रथानश्वानपातयत्. १४ ग. झ. ट. वसुधास्थस्त्वमकराक्षो. १५ क. उत्तिष्ठत्. १६ इदमर्धत्रयं क. ड. च. छ. झ. व. ट.
 पाठेषु दृश्यते. १७ क. ग. घ. ड. झ. ञ. ट. महात्मने. १८ घ.—छ. झ. व. ट. बाणैश्चतुर्भिराकाशे. १९ ड. झ. भिन्नो.
 क. छिन्नस्तुत्रिधा.

तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः ॥ मुष्टिमुग्रम्य काकुन्धं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥
 स तं दृष्ट्वा पतन्तं वै प्रहस्य रघुनन्दनः ॥ पावकाशं ततो रामः मन्दधे तु शरामने ॥ ३९ ॥
 तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुन्धेन तदा रणे ॥ मंछिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ४० ॥
 दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनम् ॥ लङ्कामेवाभ्यधावन्त रामबाणादिनास्तदा ॥ ४१ ॥
 दशरथपुत्रपुत्रबाणवैरं रजनिचरं निहतं स्वगान्धर्वं तम् ॥
 ददृशुर्गन्ध मुग भृशं प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं यथा विकीर्णम् ॥ ४२ ॥
 इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकौनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

मकराक्षश्चयश्चयगणपरायणः शोदिनेनेन्द्रजिता पुनर्भूजिह्वनपूर्वकं साधुपराधारेणान्तरिक्षेऽन्तर्हितमया रात्रादि-
 पुशरवर्षणम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन रामेनपि प्रह्लादयोगेणमकराक्षः कुलक्षयप्रतिज्ञानपूर्वकमभ्यनुज्ञानवाक्येन रामेन
 सान्त्वयेनतन्प्रतिषेधनपूर्वकं यत्रकुप्रगन्त्यादिनस्यव्यभिचारात्मपूर्वकमुपराधपरोक्षवचनम् ॥ २ ॥

मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समितिजयः ॥ कोधेन महताऽऽविष्टो दन्तान्कटकटापयन् ॥ १ ॥
 कुपितश्च तदा तत्र किं कार्यमिति चिन्तयन् ॥ आदिदेशाथ संकुद्रो रणायनेन्द्रजितं सुतम् ॥ २ ॥
 जहि वीर महावीर्यो आनरां रामलक्ष्मणौ ॥ अदृशो दृश्यमानो वा मवेथा न्ये वन्ताधिकः ॥ ३ ॥
 त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्रं जयमि संयुगे ॥ किं पुनर्मानुषो दृष्ट्वा न बधिष्यसि संयुगे ॥ ४ ॥
 तथोक्तो राक्षमेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः ॥ यत्रभूर्मा स विधिर्वन्पावकं जुहवेन्द्रजित ॥ ५ ॥
 जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीपधराः स्त्रियः ॥ आजग्मुस्तत्र संभ्रान्ता राक्षसो यत्र रावणिः ॥ ६ ॥
 शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोथ विभीतकाः ॥ लोहितानि च वामांसि स्रुवं कार्ण्यायमं तथा ॥ ७ ॥
 सर्वतोर्धि समास्तीर्य शरपत्रैः मनोमरैः ॥ छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ ८ ॥

॥ ३७—४१ ॥ गिरिमिव वज्रहतं यथेति । द्वे ॥ ५ ॥ जुह्वतश्चि भावलक्षणे पश्या । रक्तोष्णीप-
 अप्यव्ययपदे संभूयैकार्थमेवाचक्षते । पश्वद्वयेपि धराः । कर्त्तृवधारणार्थं रक्तोष्णीपाप्यायनयन्त्य
 मकराक्षवधेन दशममहः समाप्तं ॥ ४२ ॥ इति इत्यर्थः । "लोहितोष्णीपा कस्विजः प्रचरन्ति" इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि- धुतः । संभ्रान्ताः त्वरावत्यः । समयातिक्रमो मा
 रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकौनाशीतितमः भूदिति त्वरया उष्णीपाप्यानिन्युरित्यर्थः ॥ ६ ॥
 सर्गः ॥ ७९ ॥ शस्त्राणि अभवन्निति शेषः । शरपत्राणि गुन्द्रपत्राणि ।

अथेन्द्रजिनिर्गमोशीतितमे—मकराक्षमित्यादि । गुन्द्रश्च काशजातीयः । "गुन्द्रमेतन्नरः शरः"
 आविष्टः अभूदिति शेषः ॥ १—३ ॥ जयसि इत्यमरः । शस्त्राणि तोमराणि । मनोमरैर्मन्यनुवादान् ।
 अजैषीः । पुनःशब्दस्त्वर्थः । मानुषौ पुनः मानुषौ तु । शस्त्राणि शरपत्राणि च परितस्तृणान्यभयन । विभी-
 संयुगे दृष्ट्वापि न बधिष्यसि किं दर्शनमात्रेण बधि- तकाः समिधः इमानि अभयन । वामांसि कर्त्तृवगु-
 ष्यस्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ जुह्व जुहाव । जुह्वभाव आर्यः णीपवामांसि लोहितान्यभयन । कार्ण्यायमं स्रुव-

ति० प्रधावन्त प्राधावन्त ॥ तवस्मात्पूर्वगार्थेऽभ्यवधः ॥ ४३ ॥ शोदिनेनेन्द्रजितमममया ॥ ७९ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड. घ. छ. झ. म. ट. लक्ष्मणं प्रधावन्त रामबाणमभ्यनुज्ञातः । ज. लक्ष्मणवर्णमभावंसं ।

संकुदेव समिद्धस्य विधुमस्य महार्चिषः ॥ बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दर्शयन्ति च ॥ ९ ॥
 प्रदक्षिणावर्तशिखस्तसहाटकमग्निभः ॥ हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ १० ॥
 हुत्वाऽग्निं तर्पयित्वा च देवदानवराक्षसान् ॥ आरूरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगतं शुभम् ॥ ११ ॥
 स वाजिभिश्चतुर्भिश्च वाणैश्च निशितैर्युतः ॥ आरोपितमहाचापः शुशुभे सन्दनोत्तमः ॥ १२ ॥
 जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छदः ॥ मृगैश्चन्द्रार्धचन्द्रैश्च सरथः समलङ्कृतः ॥ १३ ॥
 जाम्बूनदमहाकम्बुर्दीप्तपावकसन्निभः ॥ बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैदूर्यसमलङ्कृतः ॥ १४ ॥
 तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालितः ॥ स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १५ ॥
 सोमिनिर्णाय नगरादिन्द्रजित्समितिजयः ॥ हुत्वाऽग्निं राक्षसैर्मन्त्रैरन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १६ ॥
 अद्य हत्वा रणे यौ तौ मिथ्या प्रव्राजितौ वने ॥ जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणार्जितम् ॥ १७ ॥
 अयं निर्वाणरामुर्वी हत्वा रामं सलक्ष्मणम् ॥ करिष्ये परमप्रीतिमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ॥ १८ ॥
 आपपाताथ संकुद्धो दशग्रीवेण चोदितः ॥ तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्तिवन्द्ररिपू रणे ॥ १९ ॥
 स ददर्श महावीर्यो नागौ त्रिशिरसाविव ॥ सृजन्ताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २० ॥
 इमौ ताविति संचिन्त्य सज्यं कृत्वा च कार्मुकम् ॥ सन्ततानेषुधाराभिः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २१ ॥
 स तु वैहायसं प्राप्य सरथो रामलक्ष्मणौ ॥ अचक्षुर्विषये तिष्ठन्विध्वाध निशितैः शरैः ॥ २२ ॥
 तौ तस्य शरवेगेन परितौ रामलक्ष्मणौ ॥ धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः ॥ २३ ॥
 प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ ॥ तमस्त्रैः सूर्यसंकाशैर्नैव पस्पृशतुः शरैः ॥ २४ ॥
 स हि धूमान्धकारं च चक्रे प्रच्छादयन्नभः ॥ दिशश्चान्तर्दधे श्रीमान्नीहारतमसा वृताः ॥ २५ ॥
 नैव ज्वातलनिर्घोषो न च नेमिसुरस्वनः ॥ शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥ २६ ॥

मासीन ॥ ७—८ ॥ विजयं दर्शयन्ति विजयसूच-
 कानि ॥ ९—१० ॥ अन्तर्धानगतं अन्तर्धानशक्ति-
 युक्तं ॥ ११—१२ ॥ मृगैः मृगाकारप्रतिमामिः ।
 चन्द्रैः चन्द्राकारैः । अर्धचन्द्रैः रचनाविशेषैः ॥ १३ ॥
 जाम्बूनदमहाकम्बुः सौवर्णमहाबलययुक्तः । “कम्बुर्ना-
 बलये शङ्खे ” इत्यमरः ॥ १४—१५ ॥ राक्षसैः
 निर्कृतिदेवताकैः । अन्तर्धानगतः अन्तर्धानशक्ति-
 प्राप्तः । अतः इत्युक्त्वान्तरधीयतेत्यनेन न विरोधः
 ॥ १६ ॥ अद्य हत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । अद्य
 निर्वाणरामिति । पितुरित्यध्याहारः । पितुः परमप्रीतिं

परमप्रीतिं प्रति । पितुः प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः । अद्य
 सलक्ष्मणं रामं हत्वा उर्वीं निर्वाणरामं करिष्ये इति
 संबन्धः ॥ १७—१९ ॥ नागौ त्रिशिरसाविवेति
 दृष्टान्तेन रामलक्ष्मणयोर्महापुरुषलक्षणपृथुलोन्नतमु-
 जशिरस्कृत्वं द्योत्यते । सृजन्तौ स्रक्ष्यन्तौ । सकलरा-
 क्षसक्षयकारिणावित्यर्थः ॥ २० ॥ सन्ततान् वर्ष-
 ॥ २१ ॥ वैहायसं विहायसा गमनं ॥ २२—२४ ॥
 नभः प्रच्छादयन् । हेतौ शत्रुप्रत्ययः । अन्तर्धानपा-
 मासेत्यर्थः । धूमान्धकारमिति नीहारतमसावृता इति
 च पूर्वमेवोत्पातकलुपत्वमुच्यते धनान्धकार धनका-

ति० राक्षसास्तर्पयित्वा । अभिचारयागीयानितिशेषः ॥ ११ ॥ शि० मिथ्या निरर्थयौवनेप्रव्राजितौ आगतौ ॥ स० मिथ्या-
 प्रव्राजितौ कपटविरक्ताचारौ ॥ १७ ॥ ति० यस्वेवमादिवचसंरामस्तुतिपरतयाक्लेशेनव्याख्यानंतद्वृथैव । कवेःकविनिबद्धवस्तुश्चत-
 थातात्पर्याभावादिति । एतत्सजातीयवालिवाक्यावसरेनिरूपितं ॥ १८ ॥ स० त्रिशिरसौ एकत्रतूष्णीं अपरत्रचापकोटिः मध्ये
 शिरश्चेतित्रिशिरसावित्यर्थः । नागौ सर्पौ । तोयंसृजन्तौनागौ मेघौत्रिशिरसौचेताविवसृजन्तावितिवा । “ नागःकूराचारेषुतो-
 यदे ” इतिविश्वः ॥ २० ॥ ति० वैहायसरथः आकाशगामीरथोयस्यसः । अचक्षुर्विषयेतिष्ठन् । इदंयुद्धंतद्वात्रावेवमध्यरात्रे
 ॥ २२ ॥ रामानु० धनान्धकारे धनयुक्तान्धकारवन्निबिडे ॥ ती० धनान्धकारे सान्द्रतिसिरे । शरवर्षमिव उदकवर्षमिव ॥

[पा०] १ क.—च. झ. न. ट. शरहोमसमिद्धस्य. ज. चक्षुहोमसमिद्धस्य. २ क. च. ज. न. गान्यदर्शयन्. ३ च. ज.
 झ. रणेऽधिकं. ४ क. ख. कृत्वा निर्वाणरामं. ५ ख. नागानिदंश्रुसिताविव. ६ ड. झ. न. सत्तुवैहायसरथोयुधितौ. ७ ख. विरथौ.

घनान्धकारे तिमिरे शरवर्षमिवाद्भुतम् ॥ स ववर्ष महाबाहुनांगचशरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥
 स रामं सूर्यसंकाशैः शरैर्दत्तवगे भृशम् ॥ विव्याध समरे क्रुद्धः सवेगात्रेषु गवणिः ॥ २८ ॥
 तौ हन्यमानौ नाराचैर्गभिर्विव पर्वता ॥ हेमपृङ्खाम्बव्याघ्रा निगमान्मुमुचतुः शरान् ॥ २९ ॥
 अन्तरिक्षे समामाद्य गवणिं कङ्कपन्निजः ॥ निकृत्य पतगा भूमौ पेतुमे शोणितोक्षिताः ॥ ३० ॥
 अतिमात्रं शरीरेण पीड्यमानौ नरोत्तमौ ॥ तानिपृन्पततो भट्टरगैर्कनिचक्रन्ततुः ॥ ३१ ॥
 यतो हि दृष्टान्ते तौ शरान्निपततः शितान् ॥ ततस्तु तौ दाशरथी समुज्जानेऽन्धमुत्तमम् ॥ ३२ ॥
 रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथः पतन् ॥ विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रो निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥
 तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपृङ्खः सुमंहितैः ॥ बभूवुदोशरथी पुष्पिताविव किशुका ॥ ३४ ॥
 नास्य वेद गतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान् ॥ न चान्यद्विदिनं किञ्चिन्मृषेस्त्वेवाभ्रमण्डले ॥ ३५ ॥
 तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतामवः ॥ बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥ ३६ ॥
 लक्ष्मणस्तु सुमंक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीन् ॥ ब्राह्ममन्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सवेरक्षमाम् ॥ ३७ ॥
 तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ३८ ॥
 नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हमि ॥ अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् ॥
 पलायन्तं प्रमत्तं वा न त्वं हन्तुमिहाहमि ॥ ३९ ॥
 अस्मैव तु वधे यत्नं कर्हिष्यावो महाबल ॥ आदेश्यावो महावेगानखानाग्नीविषोपमान् ॥ ४० ॥
 तमेनं मायिनं क्षुद्रमन्तर्हितरथं बलान् ॥ राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरगुह्ययाः ॥ ४१ ॥
 यद्यपि भूमिं विशन्ते दिवं वा गमातले वाऽपि नभःस्थले वा ॥
 एवं निगुहोपि ममास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतानुः ॥ ४२ ॥
 इत्येवमुक्त्वा वचनं महान्मा रघुप्रवीर्यः प्रवर्गपर्वततः ॥
 वधाय रौद्रस्य नृशंभुकर्मणस्तदा महान्मा न्वरितं निरीक्षते ॥ ४३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अर्शानितमः सर्गः ॥ ८० ॥

लिम्बवति ॥ २५—२९ ॥ पतगाः पक्षिणो भूत्वा । यन्तं पलायमानं ॥ ३९ ॥ आदेश्यावः प्रयोक्ष्यावः ।
 तथा वेगवन्त इत्यर्थः ॥ ३०—३३ ॥ सुमंहितैः अखान् अन्वर्णि । लिङ्गव्यत्यय प्रायः ॥ ३४—४१ ॥
 सुपु निर्मितैः ॥ ३४ ॥ अभ्रसंप्लवे मेघावरणे भूमि भूविवरं । विशन्ते । आत्मनेपदमार्थं । दिवं
 ॥ ३५—३८ ॥ प्रच्छन्नं युद्धभीत्या प्रच्छन्नं । पला- । स्वर्ग ॥ ४२ ॥ प्रवर्गपर्वतः वृतः निरीक्षते । उपायं

दि० धने निषिडे अन्धकारे दृष्टपुष्पातके । तिमिरे तमसि ॥ २७ ॥ ति० दलधरैः वरधरैः ॥ २८ ॥ स० "रक्षतोऽप्येव
 विश्वासस्तदीयोहमितिस्मृतिः । शरणागतिरेवास्यात् " इत्यायुक्तशरणागतिमान् ॥ ति० अयुध्यमानस्तद्विषयः ।
 सवेरक्षउद्देशेनब्रह्मास्त्रसंधानेवधोभवति । ननुतयुद्धतइत्यर्थः । अन्तर्गतविभीषणस्यातिबाधप्रसङ्गइत्यर्थः । ३९ । ति०
 माययान्तर्हितमेनमेवहन्तुंयोराणाशीविद्योयमानस्त्राभ्यादेश्यावः । अदृष्टवर्षोस्मरकसंशयः । इत्युक्तदुष्टवर्षाकारेभारतानामप्य ॥ ४०-
 ४१—राक्षसमिति । यदिदशैर्नस्यातदादृष्ट्वा दशैर्नमन्त्रेणहनुमदादयः एनंराक्षसनिहन्तिभ्यन्ति । इत्युक्तंननुपु ॥ ४१ ॥ इति
 योभारतेउक्तः 'इदमेभोगृहीत्वातुकारावस्त्रयास्तनान् । सुवर्कोऽन्धयातः कश्चिद्वान्महाशरान् । तमेनं दृष्ट्वा नृशंभोऽपि
 प्रयच्छति । अन्तर्हितानांभूतानां दशैर्नार्थपरंतप । अनेनगृह्णधनोभूतान्वन्तर्हितान्पुनः । नयपदः । तद्विषयः । इति
 इतिविभीषणवाक्येन ॥ ४१ ॥ रामानु० भूमि भूविवरं । विशन्ते । आत्मनेपदमर्थः । ४२ । इत्युक्तंननुपु ॥ ४३ ॥ इति

पा०] १ क. ख. घ. ङ. ज —ट. शिलावपमया. २. ग. घ. ङ. छ. झ. ञ. ट. ईनर्पित. ३. इ. छ. झ. ञ. ज.
 शोषिताहुनाः. ४. इ. छ. झ. ञ. ट. दाशरथी.

एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

इन्द्रजिताऽन्तर्हितस्यापिस्त्रयवधनिर्धारणरूपरामभावविज्ञानेन भयालङ्काप्रवेशः ॥ १ ॥ तथा शत्रुवधाययजननिर्धारणेन तदन्तरायपरिहृतये रामव्यामोहनायस्त्रैलोक्यमितमायासीतायारथारोपणपूर्वकं पश्चिमद्वाराभिर्गतेन हनुमदग्रे खड्गेनमायासी-
ताच्छेदनम् ॥ २ ॥

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ सन्निवृत्त्याहर्वात्तस्मात्संविवेश पुरं ततः ॥ १ ॥
मोनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम् ॥ क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जगाम महाद्युतिः ॥ २ ॥
स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः ॥ इन्द्रजितु महावीर्यः पौलस्त्यो देवकण्टकः ॥ ३ ॥
इन्द्रजितु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ रणायाभ्युद्यतां वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा ॥ ४ ॥
इन्द्रजितु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं ततः ॥ बलेन महताऽऽवृत्य तस्या वधमरोचयत् ॥ ५ ॥
मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा मुदुर्मेति ॥ हन्तुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥
तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यान्तं नेगर्ग्याः काननौकसः ॥ उत्पेतुरभिसंकुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥ ७ ॥
हनुमान्पुरतस्तेषां जगाम कपिकुञ्जरः ॥ प्रगृह्य सुमहच्छृङ्गं पर्वतस्य दुरासदम् ॥ ८ ॥
स ददर्श हतानन्दां सीतामिन्द्रजितो रथे ॥ एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननाम् ॥ ९ ॥
परिक्रिष्टैकवसनममृजां राघवप्रियाम् ॥ रजोमलाम्भ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् ॥ १० ॥
तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीत्यध्यवस्य तु ॥ बभूवाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा ॥ ११ ॥
तां दीनां मलदिग्धाङ्गीं रयस्यां दृश्य मैथिलीम् ॥ बाष्पपर्याकुलमुखो हनुमान्व्यथितोऽभवत् ॥ १२ ॥

चिन्तयति स्मेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचितेन श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

अथ मायासीतावध एकाशीतितमे—विज्ञाय
त्वित्यादि । अत्र कृतीयाक्षरभूतो यकारो गायत्र्या
एकोनविंशतितमाक्षरं । अष्टादशसहस्रश्लोकागताः
॥ १ ॥ तेषां कुम्भकर्णादीनां ॥ २ ॥ निकुम्भलायां
दुर्जयास्त्रयललाभाय होतुकामस्तावत्पर्यन्तं रामलक्ष्म-
णयोर्युद्धोद्योगं मन्दीकर्तुं मायामारिप्समाणो रामल-
क्ष्मणयोः कुपितत्वेन दुरासदत्वान् सीतास्वरूपमिह-
स्त्रान्यस्याभावाद्धनुमते मायां दर्शयितुं पश्चिमद्वारेण

निर्गत इत्याह—स पश्चिमेनेत्यादिना ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा
विचिन्त्य । पश्चिमद्वारानिष्क्रान्तस्य रामलक्ष्मणदर्श-
नासंभवान् । मायां परव्यामोहकरीं शक्तिं । प्रादु-
ष्करोन् प्रादुर्भावयामास ॥ ४ ॥ आवृत्य स्थितेन
बलेन । युक्त इति शेषः । युक्ते रथे सीतां स्थाप्य
ततस्तस्या वधमरोचयदिति संबन्धः ॥ ५—८ ॥ स
ददर्शेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । अमृजां अनुद्वर्तनां ।
अनलंकारामिति वा । “मृजू शौचालंकारयोः” इति
धातोर्भिदादित्वादङ् । सर्वगात्रैः उपलक्षितां ॥ ९—
१० ॥ अध्यवस्य निश्चित्र्य । विषण्ण इति शेषः ।
निश्चये हेतुमाह—बभूवेति ॥ ११ ॥ दृश्य दृष्ट्वा

ति० मायां परव्यामोहकरींशक्तिं । प्रादुष्करोत् प्रादुर्भावयामास । निकुम्भलाङ्गनुकामःपश्चिमेनद्वारेणनिर्गच्छन् स्वगमन-
विधातुंरामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं दृष्ट्वा तन्निवारणार्थमायांप्रकटितवानित्याशयः ॥ स० तुशब्दोन्तर्गच्छन्नितिविशेषार्थः ॥ ४ ॥ ति०
इन्द्रजित्विभक्तिः । इन्द्रजित्विशेषे परस्मिन्देशस्यावेतिबोध्यं ॥ ५ ॥ स० यापूर्वाचिरदृष्टा बहुविधमवलोकिता । साजनकात्मजा
वानेतिमुहुर्निरीक्ष्य आलोच्य तामध्यवस्य सैवेतिनिश्चित्य । अहिते दुःखे बभूव दुःखितोऽभूदितियावत् । अचिरदृष्टा अल्पका-
लव्यवधानेनदृष्टेतिवा ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. ड. ज. तस्मात्प्रविवेशपुरीं. ख. ग. घ. झ. ट. तस्मात्प्रविवेशपुरं. २ घ.—छ. झ. ज. ट. निर्जगा-
मयरागिः. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. सर्वैकाननौकसः.

अब्रवीत्तां तु शोकार्ता निरानन्दां तपस्विनीम् ॥ सीतां रथस्थितां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रमुनाश्रिताम् ॥
 किं समर्थितमस्येति चिन्तयन्म महाकपिः ॥ १३ ॥
 सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत रावणिम् ॥ १४ ॥
 तद्वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमृच्छितः ॥ कृत्वा विक्रोगं निम्बिशं मूर्ध्नि सीतां परामृशन् ॥ १५ ॥
 तां स्मियं पश्यतां तेषां ताडयामास रावणिः ॥ क्रोशन्तीं राम रामेति मायया योजितां रथे ॥ १६ ॥
 गृहीतमूर्ध्वजां दृष्ट्वा हनुमान्दैन्यमागनः ॥ शोकजं वारि नेत्राभ्याममृजन्मार्कान्मम्रः ॥ १७ ॥
 तां दृष्ट्वा चारुमर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं क्रोधादधोधिपान्मजम् ॥ १८ ॥
 दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः ॥ ब्रह्मरूपीणां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ॥ १९ ॥
 धिक्त्वा पापमसाचारं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ नृशंसानार्यं द्रुष्ट्वा क्षुद्र पापपराक्रम ॥
 अनार्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ॥ २० ॥
 च्युता गृहाच्च राज्याच्च गमहन्ताच्च मैथिली ॥ किं तव पापराद्धा हि यदेनां हन्तुमिच्छामि ॥ २१ ॥
 सीतां च हत्वा न चिरं जीविष्यामि कथंचन ॥ वधार्हकर्मणाऽनेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २२ ॥
 ये च स्त्रीधातिनां लोका लोकवध्येषु कुम्भिताः ॥ इह जीवितमुन्मृज्य प्रेत्य तान्प्रतिपत्स्यमे ॥ २३ ॥
 इति ब्रुवाणो हनुमान्सायुधैर्हरिभिर्युतः ॥ अभ्यधावत संकुद्रो राक्षसेन्द्रमुतं प्रति ॥ २४ ॥
 आपतन्तं महावीर्यं तदनीकं वनौकसाम् ॥ रक्षमां भीमवेगानामानीकं तु न्यवाग्यन् ॥ २५ ॥
 स तां बाणसहस्रेण विश्वोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ हरिश्रेष्ठं हनुमन्तमिन्द्रजित्प्रन्युवाच ह ॥ २६ ॥
 सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः ॥ तां हनिष्यामि वेदेर्हामयैव तव पश्यतः ॥ २७ ॥

॥ १२ ॥ अब्रवीदित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयं । सीतां रथे स्थापितवतोस्य किं समर्थितं को वामिप्राय इति चिन्तयन्नब्रवीन् । इतिर्वचनचिन्तनयोः साधारणः ॥ १३ ॥ सह तैरित्यर्थः । हनुमानिति शेषः ॥ १४ ॥ मूर्च्छितः व्याप्तः ॥ १५ ॥ पश्यतां तेषां । अनादरे पृष्टी । मायया परमोहनशक्त्या ॥ १६—१८ ॥ केशपक्षे केशसमूहे । “पाशः पक्षश्च हस्तश्च कला-पार्थाः कचात्परे” इत्यमरः । परामृशः अस्पृशः ॥ १९ ॥ धिगित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ईदृशी । जुगुप्सितेत्यर्थः । नृशंस निर्दय । अनार्य असज्जन । द्रुष्ट्वा दुराचार । क्षुद्र अल्पबुद्धे । पापः अधर्म्यः पराक्रमो यस्य स पापपराक्रमः । उक्तमनार्यत्वं कार्यतो दर्शयति—अनार्यस्येति । ईदृशं जुगुप्सितं कर्म अनार्यस्यैव भवति । हे निर्घृण निर्दय, ते घृणा जुगुप्सा नास्ति । “जुगुप्सा करुणा घृणा” इत्यमरः

॥ २० ॥ अपराधियु घृणान कर्तव्या । अत एव एन हन्मीत्याशङ्क्यापराधलेशोपस्थां नाम्नीत्याह—च्युतेति । गृहान् स्वसदनान् । चकारान् परिचारकेभ्यश्च । अनेन बन्धुमुखादपराधकरणं नाम्नीत्युक्तं । राज्यान् राज्योपकरणाच्च । अनेन सेनामुखेन नापराध इत्युक्तं । रामहन्तान् रक्षकहन्तान् । तन्मुस्यादयप-राधप्रसक्तिर्नास्तीत्युक्तं । मैथिली आचारप्रधानकुले जाता । अनेनापराधस्वरूपमेव न जानातीत्युक्तं । यन् येनापराधकार्येण । एतां हन्तुमिच्छामि तादृशं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । अपराद्धा अपराधं कृतवन्ता । कर्तरि क्तः ॥ २१—२२ ॥ हे लोकवध्य, मयु चतुर्दशलोकेषु । स्त्रीधातिनां ये कुम्भिता लोकाः तान इह जीवितमुन्मृज्य प्रेत्य यातनाशरीरं प्राप्य । प्रतिपत्स्यसे । प्राप्त्यसीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सायुधैः सहननसाधनैः ॥ २४ ॥ अनीकं अनीकं च ॥ २५—

ति० मूर्ध्नि तस्यैकशपाशे । मृष्टेतिशेषः ॥ १५ ॥ ति० येनोक्तव्यः नोपादिभिरपि कुम्भिताः अतिदुःखितयापरिहताः ॥ २३ ॥ ति० आपतन्तमिति लिङ्गव्यत्ययः ॥ ती० रक्षमानानीकम् ॥ २५ ॥

[पा०] १ ग. घ. सीतांप्रधर्षयन्, क. सीतांप्रकर्षयन्, इ. च. छ. झ. अ. ट. सीतामकर्षयन्, २ झ. लोकवध्यैश्च.

इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर ॥

मुग्रीवं च वधिष्यामि तं चानार्यं विभीषणम् ॥ २८ ॥

न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यद्वीर्यं प्रवक्ष्याम ॥ पीडाकरमभिप्राणां यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत् ॥ २९ ॥

[तांशकाया वधं रामः किमर्थं कृतवान्पुनः ॥ तदहं हन्मि रामस्य महिषीं जनकात्मजाम्] ॥ ३० ॥

तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं तदा ॥ शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित्स्वयम् ॥ ३१ ॥

यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना तेन तपस्विनी ॥ सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना ॥

तामिन्द्रजित्स्वयं हत्वा हनुमन्तमुवाच ह ॥ ३२ ॥

मया रामस्य पश्येमां कोपेन च निषृदिताम् ॥ एषा विशस्ता वैदेही विफलो वः परिश्रमः ॥ ३३ ॥

ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजित्स्वयम् ॥ हृष्टः स रथमास्थाय विननाद महास्वनम् ॥ ३४ ॥

वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः ॥ व्यादितास्त्रस्य नदतस्तद्गुर्गं संश्रितस्य च ॥ ३५ ॥

तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः ॥

तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा विषण्णरूपाः संहसा प्रदुदुवुः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

इन्द्रजिता मावासीताच्छेदनानन्तरं हनुमतावानरान्प्रति सीतानिधनाद्युद्धस्यैकस्योक्तया प्रतिनिवर्तनपूर्वकं तैस्सह राजसमीपगमनम् ॥ १ ॥ अत्रान्तरेलब्धावकाशेनेन्द्रजिता निकुम्भिलामेत्ययागारंभः ॥ २ ॥

श्रुत्वा तु भीमनिर्झादं शक्राशनिममस्वनम् ॥ वीक्षमाणा दिशः सर्वा दुद्रुवुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥

तानुवाच ततः सर्वान्हनुमानमारुतान्मजः ॥ विषण्णवदनान्दीनांस्त्रस्तान्विद्रवतः पृथक् ॥ २ ॥

कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वे प्रवक्ष्यामः ॥ त्यक्तयुद्धममुत्साहाः शूत्रं कनु वो गतम् ॥ ३ ॥

पृष्ठतोऽनुव्रजध्वं मामग्रतो यान्तमाहवे ॥ शूरैरभिजनोपेतैरयुक्तं हि निवर्तितुम् ॥ ४ ॥

२८ ॥ न हन्तव्या इति यत् ब्रवीषि तत्रोत्तरं

शृण्वन्ति वाक्यशेषः ॥ २९—३१ ॥ यज्ञोपवीत-

मार्गेण भिन्ना । मार्गशब्दः प्रकारवचनः । यज्ञोपवी-

तधारणप्रकारेण भिन्नैत्यर्थः । यज्ञोपवीतमादाय

भिन्नेति पाठान्तरं । पूर्वं मूर्धजेपु गृहीतामादाय ।

यज्ञोपवीतभिन्ना यज्ञोपवीतं यथा भवति तथा भिन्ना ।

यज्ञोपवीतप्रकारेण भिन्नैत्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥

व्यादितास्त्रस्य व्याप्तास्त्रस्य । तद्गुर्गं व्यूहीकृतराक्षस-

परिवेष्टनरूपं ॥ ३५ ॥ हृष्टरूपं अत्यन्तहृष्टं । विष-

ण्णरूपाः अत्यन्तं विषण्णाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगो-

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटा-

ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः

सर्गः ॥ ८१ ॥

अथेन्द्रजितो निकुम्भिलायां होमारम्भः—श्रुत्वे-

त्यादि ॥ शक्राशनिसमस्वनं शक्राशनिस्वनसममित्यर्थः

॥ १—२ ॥ विद्रवध्वे विद्रवथ । आसनेपदमार्ष-

॥ ३ ॥ अनुव्रजध्वं अनुव्रजत । पदव्यत्ययआर्षः

रामानु० रामस्वोमां रामसंबन्धिनी । राममहिषीमिति यावत् ॥ ३३ ॥ ति० तद्गुर्गं खेचररथरूपं दुर्गं ॥ ३५ ॥ इत्येकाशी-

तितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

[पा०] १ अर्थशोकः क. ख. ग. च. छ. म. पाठेषु दृश्यते.

२ ड. छ. झ. म. ट. पश्येमां प्रियां शस्त्रनिषृदितां. ख.

पश्येमां सीताकोपेन निषृदितां. ३ ख. तद्गुर्गं. ४ ख. छ. म. ट. समभिप्रदुदुवुः.

एवमुक्ताः सुमंहृष्टा वायुपुत्रण वानराः ॥ शैलशृङ्गाण्यगांश्चैव जगृहुर्दृष्टमानसाः ॥ ५ ॥
 अभिपेतुश्च गर्जन्तो राक्षसान्वानरर्षभाः ॥ परिवार्य हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ॥ ६ ॥
 स तैर्वानरमुखैश्च हनुमान्मर्वतो वृतः ॥ हुताशन इवाचिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ७ ॥
 स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः ॥ वृतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपमः ॥ ८ ॥
 स तु कोपेन चाविष्टः शोकेन च महाकपिः ॥ हनुमान्नाविणिरथेष्यातयन्महतीं शिलाम् ॥ ९ ॥
 तामापतन्तीं दृष्ट्वैव रथः सारथिना तदा ॥ विधेयाश्चममायुक्तः सुपूरमपवाहितः ॥ १० ॥
 तमिन्द्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम् ॥ विवेश धरणीं भिन्ना सा शिला व्यर्थमुद्यता ॥ ११ ॥
 पातितायां शिलायां तु रक्षसां व्यथिता चमूः ॥ निपतन्त्या चशिलाया राक्षसा मथिता भृशम् ॥ १२ ॥
 तमभ्यधावञ्छतशो नदन्तः काननौकमः ॥ १३ ॥
 ते दुर्मांश्च महावीर्या गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः ॥ क्षिपन्तीन्द्रजितः संख्ये वानरा भीमविक्रमाः ॥ १४ ॥
 वृक्षशैलमहावर्षं विसृजन्तः प्रवङ्गमाः ॥ शत्रूणां कदनं चकुर्नेदुश्च विविधैः खरैः ॥ १५ ॥
 वानरैस्तैर्महावीर्यैर्धोररूपा निशाचराः ॥ वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यवेष्टन्त रणाजिरे ॥ १६ ॥
 स्वसैन्यमभिर्वाक्ष्याथ वानरादिमिन्द्रजित् ॥ प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ ॥ १७ ॥
 स शरोधानवसृजन्स्वसैन्येनाभिमंवृतः ॥ जघान कपिशार्दूलान्म बहुन्द्रष्टविक्रमः ॥ १८ ॥
 शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ ते चाप्यनुचगन्तस्य वानराञ्जशुगेजसा ॥ १९ ॥
 सस्कन्धविटपैः सालैः शिलाभिश्च महाबलः ॥ हनुमान्कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ २० ॥
 स निवार्य परानीकमब्रवीत्तान्वनौकमः ॥ हनुमान्सन्निवर्तन् न नः साध्यमिदं बलम् ॥ २१ ॥
 त्यक्त्वा प्राणान्विवेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षवः ॥ यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥ २२ ॥
 इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च ॥ तौ यत्प्रतिविधास्येते तत्कारिण्यामहे वयम् ॥ २३ ॥
 इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन्सर्ववानरान् ॥ शनैः शनैरसंव्रस्तः सबलः सङ्घवर्तत ॥ २४ ॥
 ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवः ॥ स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यनिकुम्भिलाम् ॥ २५ ॥
 निकुम्भिलामधिष्ठाय पावकं जुह्वेन्द्रजित् ॥ २६ ॥
 यज्ञभूम्यां तु विधिवत्पावकस्तेन रक्षसा ॥ हूयमानः प्रजज्वाल मांसशोगितश्चतदा ॥ २७ ॥
 सोर्चिःपिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः ॥ सन्ध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः समुत्थितः ॥ २८ ॥

॥ ४—१० ॥ व्यर्थमुद्यता व्यर्थं प्रयुक्ता ॥ ११—१३ ॥ भावः । तदेवाह—त्यक्तेति ॥ २१—२४ ॥ चैत्य-
 इन्द्रजितः इन्द्रजितं प्रति ॥ १४—१८ ॥ शूलैरश- निकुम्भिलां चैत्ये विद्यमानं निकुम्भिलान्यदेवताय-
 निमिरिति अशनेरायुधत्वं शक्तिविशेषान् ॥ १९—२० ॥ तन्मित्यर्थः ॥ २५ ॥ निकुम्भिलामित्यर्थः । जुह्व-
 न साध्यं साधयितुमयोग्यं । प्रयोजनाभावादिति- जुहाव ॥ २६—२७ ॥ होमशोणितं शोणितहोमः

स० धरणीं भिन्ना व्यर्थे इन्द्रजितनरकापरहितं यथाभवति तथा । तमिव चाविवेश स शिला पुनश्च न दृश्यते । एवं
 शिलायां पातितायां सखां रक्षसांचमूः सेनाव्यथिता अन्तर्गता बोधिता पुनः किकरोतीति व्याख्या प्रपञ्च । नृपेन्द्रितरत्नानवशिलया च
 राक्षसान्शमयिता इत्यन्वयः । एकेतु व्यर्थमुद्यता सा शिलाऽभूत् धरणीचाविवेश । हनुमन् शिलायां निपतन् वानरसैन्यांचमूः व्यथिता ।
 तयाच निपतन्त्या शिलया राक्षसामथिता इत्यन्वयमन्वते ॥ १५ ॥ स० नः दृष्टवले मां ये विनिर्मेयं न । मां ये कलमस्मान्निनिद्रा
 ॥ २१ ॥ इदमर्थं पदमेकं । अयंचासावर्धं इदमर्थसं ॥ २३ ॥ ति० दृश्यमानं दृष्टवले निकुम्भिलामित्यर्थः । निकुम्भिलां चैत्यं तदादृष्टव-
 वालयं वदवृक्षं वा ॥ २५ ॥ ति० होमशोणितमुक्त्वा होमार्थेनाहुतिध्वेन प्रक्षिप्तशोणितमुक्त्वा ॥ २७ ॥ अतिशयानितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

[पा०] १ ट. इदमर्थ. २ क. ख. ड. च. छ. झ. न. ट. राघवी. ३ ड. झ. ट. ततो गत्वा पावकः. ४ ग. ड. छ. झ.
 म. ट. होमशोणित.

अथेन्द्रजिद्राक्षमभूतये तु जुहाव हव्यं विधिना विधानवित् ॥
 दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षमास्ते महाममूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अशीतितमः ॥ ८२ ॥

अथशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

हनुमन्मुखादिन्द्रजिह्वकृतमायासीतामारणश्रवणजशोकेनपतितमूर्च्छितं सुरभिसलिलसेकसमुद्धोषितरामंप्रति लक्ष्मणेन
 नास्तिक्यवादाश्रयणेन धर्मादिरसनैवपरुषप्रशंसनपूर्वकं पुनः क्षमापणेनरिपुवधप्रतिज्ञानेन समाश्वासनम् ॥ १ ॥

राघवश्चापि विपुलं तं राक्षसवनौकसाम् ॥ श्रुत्वा सङ्ग्रामनिर्घोषं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ १ ॥
 सौम्य नूनं हनुमता क्रियते कर्म दुष्करम् ॥ श्रूयते हि यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २ ॥
 तदृच्छ कुरु माहाययं स्ववलेनाभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३ ॥
 श्रद्धागजस्तथोक्तस्तु स्वेनानीकेन संवृतः ॥ आगच्छन्पश्चिमं द्वारं हनुमान्यत्र वानरः ॥ ४ ॥
 अथायान्तं हनुमन्तं ददर्शक्षेपतिः पथि ॥ वानरैः कृतसङ्ग्रामैः श्वसद्भिरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा पथि हनुमांश्च तदृक्षवलमुद्यतम् ॥ नीलमेघनिभं भीमं सैन्निवार्य न्यवर्तत ॥ ६ ॥
 स तेन हरिमन्येन सन्निकर्षं महायथाः ॥ शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 ममरे युध्यमानानामस्माकं प्रेक्षतां पुरः ॥ जघान रुदतीं सीतामिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥
 उद्भ्रान्तचित्तस्तां दृष्ट्वा विषण्णोऽहमरिन्दम ॥ तदहं भवतो वृत्तं विज्ञापयितुमागतः ॥ ९ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्च्छितः ॥ निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १० ॥
 तं भूमौ देवमंकाशं पतितं प्रेक्ष्य राघवम् ॥ अभिपेतुः समुत्पत्य सर्वतः कपिसत्तमाः ॥ ११ ॥
 अमिच्छन्मल्लिश्वनं पञ्चोत्पलसुगन्धिभिः ॥ प्रदहन्तमनामायं सहसाऽग्निर्मिवोच्छिखम् ॥ १२ ॥
 तं लक्ष्मणोऽपि बाहुभ्यां परिष्वज्य मुदुःखितः ॥ उवाच राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतम् ॥ १३ ॥
 शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्यं विजितेन्द्रियम् ॥ अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥ १४ ॥

॥ २८ ॥ नयानयज्ञाः शास्त्रीयाशास्त्रीयविदः ॥ २९ ॥ सन्निहितं ॥ १ ॥ यथा यतः ॥ २—६ ॥ हरिसै-
 न्येन सह । सन्निकर्षं । रामस्येति शेषः ॥ ७—११ ॥
 रत्नाकिरीटारुपाने युद्धकाण्डव्याख्यानं अशीतितमः
 सर्गः ॥ ८२ ॥ उच्छिखं उद्गतज्वालं । “अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियां”
 इत्यमरः ॥ १२ ॥ हेत्वर्थसंयुतं हेतुरूपपत्तिः । अर्थः
 प्रयोजनं । हेतुरूपोर्थोभिधेयो हेत्वर्थ इति वा ॥ १३ ॥
 एवं सीताहननश्रवणजनितमनवधिकमधैर्यमाश्रयन्तं
 राममाश्वासयितुं लक्ष्मणोन्वारुहवादेन धर्माधर्मयोः

अथ मायासीतावधमूर्च्छितरामसान्त्वनं अथशीति-
 तमे—राघवश्चापीत्यादि ॥ जाम्बवन्तं यदृच्छया

शि० देवसंकाशं देवानामपिप्रकाशकराघवं ॥ ११ ॥ ति० शुभइति । “तदयविपुलंवीरदुःखमिन्द्रजिताकृतम् । कर्मणा
 व्यपनेभ्यामितस्मादुतिराघव” इति युदायर्पाख्यावलंबनेन प्रोत्साहयिष्यन् केवलधर्मावलंबनमप्रयोजकमिति प्रतिपादयत्यनेन वा-
 क्यममूहेन ॥ स० शुभं वेदमिहितं बलनिर्माणं तिष्ठन्तं । अनर्थेभ्यः दुःखेभ्यः । त्रातुं धर्मोऽयस्मान्न शक्नोति तस्मान्निरर्थकइतियो-
 जना ॥ आद्यविजितेन्द्रियमिति पदमेकं वा । आर्याधिपत्रयविजितेन्द्रियं राज्यादिविषयस्पृहारहितत्वाद्विजितमनस्कं “नाहमर्थपरो-

[पा०] १ घ. राघवेन्द्रोपि. २ क. ग. घ. ड. झ. ट. कृतं कर्मसुदुष्करं. ३ घ. महाभीमः. ४ ज. स्तथाकर्तुं. ख. ड.
 व. छ. झ. ञ. ट. लघेयुक्त्वा. ५ घ. न्यत्र तिष्ठति. ६ च. संनिवार्याभ्यवर्तत. ७ झ. प्रेक्षतांचसः. ८ ग. घ. मसंख्यं.
 ९ ख. ड.—ट. मिशोरितं.

भूतानां स्थावराणां च जङ्गमानां च दर्शनम् ॥ यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥ १५ ॥
यथैव स्थावरं व्यक्तं जङ्गमं च तथाविधम् ॥ नायमर्थस्तथा युक्तम्बद्धिभो न विपद्यते ॥ १६ ॥

स्वरूपं खण्डयन्तीति शास्त्रानुसारेण बलमेव प्रधानत-
यालभ्यतामित्याह—शुभइत्यादिना मर्गशेषेण ॥
पितृवाक्यपरिपालनादिरूपे शुभे वर्तन्ति निवृत्तं ।
स्थिरतया तदनुतिष्ठन्त्येत्यर्थः । विजितेन्द्रियं ह्यन्-
प्राप्रराज्यपरित्याजकयोः कैकेयीदशरथयोरुपर्यपि
मनःकालुष्याभावेन विजितेन्द्रियं त्वां । निरर्थकः
अवस्तुभूतः । अप्रामाणिक इति यावत् । दशविपा-
णवन् केवलव्यवहारमात्रावलम्बनो धर्मः अनर्थभ्यः
व्यसनेभ्यः । त्रानुं व्यसनानि निवारयितुं । न
शक्नोति । “सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्त” इति
न्यायादिति भावः । निरर्थकमेव त्वया पितृवचनप-
रिपालनमारब्धं । आदावैव मयाक्तमिति भावः ।
धर्म इत्युपलक्षणं । अधर्मोपि निरर्थकः सम रात्र-
मर्थेभ्यो न निवारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ननु

कथमनयोरप्रामाणिकत्वमित्येवभावां तत्र किं प्रत्यक्षं
प्रमाणं उतानुमानं अथ शब्दो वा, नाद्य इत्याह—
भूतानामिति ॥ स्थावराणां जङ्गमानां च भूतानां
पदार्थानां । यथा दर्शनं प्रत्यक्षत उपलभ्यते अस्ति ।
तथा धर्माधर्मयोः दर्शनं न अस्तीत्यनुपपन्नः । तेन
अदर्शनेन । धर्मोऽधर्मश्च नास्तीति मे मतिः निर्णयः
॥ १५ ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षानुपपत्त्येकं तर्केण
द्रव्यति—यथेति ॥ यथैव स्थावरं व्यक्तं प्रत्यक्षत
उपलब्धं । जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति । अयं
धर्माधर्मरूपोऽर्थः तथा युक्तो न भवति, तथा प्रत्यक्षो
न भवतीत्यर्थः । यदि कश्चिद्धर्मोऽधर्मो वाऽर्थः प्रत्य-
क्षसिद्धः स्यात् तर्हि न जङ्गमतया वा स्थावरतया
दृश्येत । नच दृश्यते । तस्मात्तस्मै प्रत्यक्ष इति
भावः । किंच त्वद्विभो न विपद्यते । धर्मस्य प्रत्यक्ष-

देविलोकमावस्तुमुत्तरे । विद्धिमानुपिभिन्नुल्लेखेवधर्मेनमभ्यस्यन् ॥ इत्युक्तं केवलं प्रमाणं प्रमाणं मथमेः उपेयं उपेयम् ।
इदानीं धर्मएवंविधोपिस्वसमयेरक्षतीति सक्तं न्यपेक्ष्यन्तर्गतं कथमनयोरप्रामाणिकत्वमित्येवभावां तत्र किं प्रत्यक्षं
धर्मस्त्वात्रातुंशक्नोति । यतः स न निरर्थक इति ॥ १५ ॥ ती० ननु प्रामाणिकत्वपक्षे धर्मस्य कथमनुपपन्नः । यतः यथा जङ्गमस्य दृश्यते । तदनुमानं
प्रमाणमुत प्रत्यक्षमिति द्वेषा विकल्प्य धर्मोऽस्ति फलदर्शनादित्यनुमानपक्षं फलदर्शनात् नास्तीति तत्रैकैकं तर्कयुक्तं । यथा धर्मस्य दर्श-
नं नास्ति यतः तेन कारणेन धर्मो नास्तीति मे मतिरिति संबन्धः ॥ ति० एवं धर्मपदार्थमत्रोक्तं तत्त्वाधीनं नास्तीत्यनुभववाच्यदर्श-
नीधर्मपदार्थेव नास्ति । फलानुमेयताहितस्योक्ता । फलं च मुख्यं । प्रकृते च मुख्यान्वयव्यतिरेकयोर्धर्मोऽभावेन तेन तदनुमानमित्या-
ह—भूतानामिति । स्थावराणां जङ्गमानां च पश्चादिकृपाणां भूतानां दर्शनं सुखारोक्षदर्शनं यथास्ति तथा धर्मो नास्ति । असामर्थ्यादर्शयि-
काराच्च । तस्माद्धर्मः सुखसाधनत्वव्याप्तेरिति मे मतिः । जन्मान्तरादिकं नाम्येवेति तदौद्धर्मतेनेत्युक्तं । नहि तद्विना ज्ञायमानस्यापि
तत्करणकत्वमिति भावः । यत्तु यथा स्थावरादीनां दर्शनात् तत्तत्तथा धर्मस्य दर्शनाभावाद्धर्मो नास्तीति व्याचक्षते । तत्र । योग्यं नुरत्न-
भस्यैवाभावसाधकत्वात् । धर्मस्य च पिशाचादिव द्योग्यत्वात् ॥ स० धर्मो वर्तते इति प्रवादमात्रं तस्मात्तद्विषयकत्वं च कल्पनायं तस्यो-
क्त्वावस्तुतस्तु यतः सकलानुमेयस्तदेव नास्तीति स एव नास्तीत्याह—भूतानामिति । स्थावराणां महोरुहादीनां । जङ्गमानां प्राणिनां ।
एतदादीनां भूतानां । यथा प्रत्यक्षतो दर्शनं यथास्तीति सन्तः । एतेन तथा धर्मः प्रत्यक्ष इति सनात् तदेति चार्थाक्रमेण प्रसङ्गतो मे म-
तिः । यत्तु स्वयं सुखारोक्षदर्शनं यथास्तीति व्याख्याय यत्तु “यथा स्थावरादीनां दर्शनात् तत्तथा धर्मस्य दर्शनाभावाद्धर्मो नास्तीति व्याच-
क्षते” तत्र । योग्यानुपलभ्यैवाभावसाधकत्वाद्धर्मस्य पिशाचादिव द्योग्यत्वादिना गोविन्देन व्याख्यातं तत्तु चार्थाक्रमेण प्रसङ्गतो मे म-
नपूर्वपक्षप्रसङ्गमेवैतीयाभिप्रेतमिति न समञ्जसमिवाभूत् सुखशब्दाद्व्याहारेणाप्याहुः स्वापि स्थावरपदार्थान्वययोग्यत्वेन तदनुमान-
पदास्वारस्याच्चाप्युक्तं । न तथा दर्शनमित्येतावता धर्मस्तेल द्विपक्षे न नास्तीति मे मतिः । तेन भिन्नितो बलान्वयमेव धर्मो नास्तीति मे
मतिः । पूर्वपक्षमात्रं प्रसजितं । वस्तुतस्तु कालसहायेव्यक्तो भवति धर्म इति भावः ॥ १५ ॥ ती० उक्तमेवार्थं सनात् दृश्यति—यथे-
वेति । स्थावरं यथैव व्यक्तं प्रत्यक्षत उपलब्धं जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति । अयं धर्मोऽर्थः तथा युक्तो न भवति । प्रत्यक्षो न भ-
वतीत्यर्थः । तेन नास्तीति मे मतिरित्यनुपपन्नः । नन्वप्रत्यक्षत्वमात्रेण धर्मनिरासो नोपपद्यते । अतोऽन्यदस्मात् तदनुमानमात्रावादित्याश-
ङ्क्य बाधकतर्केण निराकरोति—त्वद्विषय इति । अर्थादयोपि धर्मो यदि स्यात् तर्हि त्वद्विषयः न विपद्यते न विपद्यते । न चैवं तस्मात् नास्ति
धर्म इत्यर्थः ॥ ति० यथा यस्मात् स्थावरं व्यक्तं धर्मप्रसक्तिरहितमपि युक्तं तद्विषयं तथा विधं स्थावरवदनुमानं प्रकृतं जङ्गमपश्चादपि
सुखीति व्यक्तं । एतेन व्यतिरेकः खण्डितः । अन्यमपि खण्डयति । न तथा युक्तः अयमर्थः मुख्यरूपेण । सर्वान्मनाधर्मयुक्तस्तद्विधो
धर्मस्य सुखान्वये न विपद्यते न विपद्यते स्यात् । दृश्यते च विपत्तिरित्यन्वयोपि नास्ति । अनेन तदंशे जन्मान्तरीयधर्मकल्पनापि परास्ता ।

यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरकं व्रजेत् ॥ भवांश्च धर्मयुक्तो वै नैवं व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७ ॥
 तस्य च व्यसनाभावाच्चमनं च गते त्वयि ॥ धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ ॥ १८ ॥
 धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्मं चाप्यधर्मतः ॥ यद्यधर्मेण युज्येयुर्येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
 यदि धर्मेण युज्येरन्नाधर्मरूच्यो जनाः ॥ धर्मेण चरतां धर्मस्तथा चैषां फलं भवेत् ॥ २० ॥
 यस्मादर्थो विवर्धन्ते येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ क्रियन्तेऽधर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१ ॥
 वध्यन्ते पापकर्माणो यद्यधर्मेण राघव ॥ वधकर्महतो धर्मः स हतः कं वधिष्यति ॥ २२ ॥
 अथवा विहितेनायं हन्यते हन्ति वा परम् ॥ विधिरालिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा ॥ २३ ॥

सिद्धतया सद्भावे तद्विधः धार्मिकः विपत्तिं नाप्नु-
 यान् । रावणश्चार्थं न प्राप्नुयादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ १६ ॥
 नाप्यनुमानं धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह—यदीति ॥
 यद्यधर्मो भूतो भवेत् तदा अधर्मयुक्तो रावणः नरकं
 व्रजेत् व्यसनं गच्छेत् । यदि धर्मो भूतो भवेत् तदा
 धर्मयुक्तो भवांश्च एवं व्यसनं नाप्नुयान् । व्यसना-
 व्यसनरूपकार्याभ्यां हि धर्माधर्मावनुमेयौ । न तथा
 संभवति । धार्मिकतयाऽभिमतं त्वयि व्यसनदर्शनान् ।
 अधार्मिकतयाभिमतं रावणे व्यसनादर्शनाच्च ।
 साध्यवति पक्षे हेत्वभावात् स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यर्थः
 ॥ १७ ॥ विरुद्धत्वाच्च सुखदुःखयोः कार्ययोर्न
 धर्माधर्मानुमापकत्वमित्याह—तस्य चेति ॥ तस्य
 चार्थमिष्टस्य रावणस्य व्यसनाभावान् । व्यसनाभाव-
 शब्देन सुखं लभ्यते । सुखमद्भावादित्यर्थः । त्वयि
 च परमधार्मिके व्यसनं दुःखं । गते सति धर्मः
 अधर्मो भवति अधर्मफलप्रदो भवति । चकारादध-
 र्मोऽपि धर्मफलाभ्युदयप्रदो भवतीति लभ्यते । अत-
 एव परस्परविरोधिनौ स्वाभावव्याप्तहेतुकावित्यर्थः
 ॥ १८ ॥ व्यभिचाराद्व्याप्यत्वासिद्धत्वाद्वा न ताभ्यां
 तदनुमानमित्याह—धर्मेणेत्यादिना निरर्थकावित्य-
 न्तेन ॥ उपलभेदित्यत्र काकुः । धर्मेण धर्मानुष्ठानेन
 धर्म धर्मफलं सुखं । उपलभेत् । अधर्मतः अधर्मानु-
 स्थानेन । अधर्मफलं दुःखं उपलभेत् । उपलभेतेति
 मन्वसे कितिर्ल्यर्थः । एवमनूद्य तत्र दूषणमाह—
 यदीति । येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः । ये अधार्मिका इति

यावन् । ते अधर्मेण अधर्मफलेन । यदि युज्येयुः
 युज्येरन् । नाधर्मरूच्यो जनाः । धर्मरूच्य इति
 यावन् । “द्वौ नवौ प्रकृतमर्थं गमयतः” इति
 न्यायान् । ते धर्मेण धर्मफलेन । यदि युज्येरन्, तदा
 धर्मेण चरतामेषां जनानां । धर्मः धर्मफलं सुखं ।
 भवेत् । चकारान् अधर्मेण चरतां दुःखं भवेदिति
 सिद्धम् । न चैवमित्याह—यस्मादिति । अनेन च
 हिताहितप्राप्तिरक्षणकार्ययोरनियतत्वेन व्याप्यभा-
 वान्न ताभ्यां धर्माधर्मावनुमातुं शक्याविति व्याप्य-
 त्वासिद्धिर्व्यभिचारो वा दर्शितः ॥ १९—
 २१ ॥ शब्दोपि न धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह—
 वध्यन्त इति ॥ हे राघव । पापकर्माणः पापिनः ।
 अधर्मेण कर्मरूपेण । वध्यन्ते यदि बाध्यन्ते चेत् ।
 वधकर्म वधकर्मरूपोऽधर्मः । धर्मस्याप्युपलक्षणं ।
 हतः त्रिक्षणावस्थायित्वेन ध्वस्तो भवति । शब्दनुद्धि-
 कर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वान् । हतः सः कं वधिष्य-
 ति । कं श्रेयसि नियोक्ष्यतीत्यपि द्रष्टव्यं । धर्माधर्मयोः
 क्रियारूपयोः क्षणिकत्वेन कालान्तरभाविफलजनक-
 त्वासंभवान् बाधितविषयो वेदो प्रावप्लवनादिवाक्य-
 वदुपचरितार्थक इतिभावः ॥ २२ ॥ कर्मणः क्षण-
 ध्वंसित्वेपि तदाराधिता देवतैव फलप्रदेत्यत्राह—अथ
 वेति ॥ विहितेन विधिना । देवतयेत्यर्थः । अयं जनः ।
 हन्यते बाध्यते । परं अन्यं । हन्ति वा बाधते वा ।
 एवं यदि तेन पापेन कर्मणा पापफलभूतदुःखेन ।
 विधिरेव आलिप्यते संवध्यते । सः प्रयोज्यकर्ता

साधनत्वसिद्धादेव तत्कल्पनावसरात् । अतोऽयमर्थो धर्मरूपेण नास्त्येव ॥ १६ ॥ ति० इदानीं धर्मादिस्वरूपमेवदुर्निरूपमितिवक्तुं
 किंवापारकूपीवातज्ज्यातिशयरूपौवेतिविकल्पे नाद्यइत्याह—वध्यन्तइति । पापकर्माणःपुरुषाः यद्यधर्मेणक्रियाशरीरेणवध्यन्ते
 तदाक्रियायात्रिक्षणावस्थायित्वाच्चतुर्थक्षणेस्तएववधकर्मणा नाशक्रियाहतोनष्टोऽधर्मःस्वयंहतः असन्भूताकंहन्तव्यंवधिष्यति ।
 यद्वा वधकर्मरूपोऽधर्मः चतुर्थक्षणेहतः नष्टः । स्वयमसन्सन्कुंवधिष्यति । वधकर्मंत्युपलक्षणं ॥ २२ ॥ ति० द्वितीयंदूषयति
 अथवेति । विहितेन विहितयेनाद्यनुष्ठानजातिशयेनान्यदीयेन । अयंपुरुषोहन्यते । स्वीयेनवाऽन्यंहन्ति । एवंसतिविधिः
 [पा०] १ क. झ. ट. धर्मसंयुक्तो नैव. २ क. झ. झ. ट. बागते.

अदृष्टप्रतिकारेण त्वव्यक्तेनासता सता ॥ कथं शक्यं परं प्राप्तुं धर्मेणारिविकर्शेन ॥ २४ ॥
यदि सत्स्यात्सतां मुख्य नासत्स्यान्नत्र किंचन ॥ न्वया यदीदृशं प्राप्तं तस्मात्प्रपद्यते ॥ २५ ॥
अथवा दुर्बलः क्लीबो बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ दुर्बलो हनमर्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥
बलस्य यदि चेद्धर्मो गुणभूतः पराक्रमे ॥ धर्मेऽमुन्मृज्य वर्तस्व यथा धर्मे तथा बले ॥ २७ ॥

नालिप्यते । अस्य न्यायस्य पुण्यकर्मण्यपि तुल्यत्वान्मुख्येनापि प्रयोज्यो न संबध्यते । यदि हि सत्कर्मा-
राधितः असत्कर्माप्रीतो वा ईश्वरः धर्माधर्मशब्द-
वाच्यः स्यात्, तर्हि स एव मुख्यदुःखभागी कारयिता
स्यात् । न तु प्रयोज्य इति भावः ॥ २३ ॥ ननु
यथा स्वतन्त्रो राजा लीलार्थं कामपि मर्यादां प्रवर्त्य
तदनुवर्तनमनुगृह्णाति तदतिलङ्घनं निगृह्णाति च ।
तथेश्वरोपि त्वाहारूपकर्मानुग्राहिनमनुगृह्णाति तद-
ननुग्राहिनं विपरीतानुग्राहिनं च निगृह्णातीति चेन्न ।
स हि किं स्वार्थमनुगृह्णाति उत परार्थं ।
नाद्यः । अवाप्तसमस्तकामस्यावाप्तव्याभावान् । न
द्वितीयः । कंचन विरिंचनं कंचनाकिंचनं च वित-
न्वतस्तस्य पक्षपातार्तदृष्ट्यापत्तेः । तत्तत्कर्मानुगुणतया
सृष्टेर्न पक्षपातादिप्रसक्तिरिति चेन्न । समीचीनं
कर्मण्यप्रवर्तयतस्तस्य सर्वज्ञस्य निर्दयत्वापत्तेः ।
अनादिकर्मप्रवाहकृतपूर्वपूर्वकर्मानुगुण्येन पुनः पुनः
सदसतोः कर्मणोः पुरुषं प्रवर्तयतीति चेत्, तर्हि
कस्यचिन्नियमेन दुःखं कस्यचिन्नियमेन सुखं च
स्यात् । नच तथा दृश्यते, अनियमदर्शनात् । तर्हि
कर्मजन्योऽपूर्वरूपेति शयः फलप्रदो धर्म इत्याशङ्क्या-
ह—अदृष्टेति ॥ हे अरिविकर्शन । प्रतिक्रियते परप्र-
तिपत्तिर्जन्यत इति प्रतिकारो लिङ्गं । अदृष्टप्रतिकारेण
अदृष्टलिङ्गेन अनुमानागम्येनेत्यर्थः । अव्यक्तेन

अप्रत्यक्षेण । असता सता असद्भूतेन अमीन्द्रादिवद-
र्थवादवाक्येनागम्येन । धर्मेण अप्रवृत्त्येन परं श्रेयः
कथं प्राप्तुं शक्यं । न शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥
उक्तमेवार्थं पुनस्तर्केण दृढीकरोति—यदीति ॥ हे सतां
मुख्य । यदि मन् स्यात् । धर्माख्यं वस्त्विति शेषः ।
धार्मिकस्य तत्र अमन् अनिष्टं । किंचन न स्यात् ।
तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह—त्येति । यन् यस्मा-
त्कारणान्, त्वया ईदृशं दुःसहं व्यसनं प्राप्तं । तस्मा-
त्सन्नोपपद्यते । असेद्वभवतीत्यर्थः । कार्यानुपलम्भा-
दपूर्वाख्यधर्मो न कल्प्यइत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननु न
कार्यानुपलम्भमात्रादर्थस्याभावो निश्चेतुं शक्यः,
अतीन्द्रियोच्छेदापत्तेः । किंतु सहकारिसंपत्तौ
सत्यां कार्यानुपलम्भः कारणत्वाभावं साधयति ।
सहकारि च पौरुषं । अतस्मद्भावात्फलानुदय इत्यत
आह—अथवेति । दुर्बलः बलरहितः निरपेक्षतया
कार्याक्षमः । अतएव क्लीबः कातरः स्वतःकार्यकर-
णासमर्थः । धर्मः बलमनुवर्तते । कार्योत्पादनेपौरु-
षमपेक्षत इत्यर्थः । एवंचेदुर्बलो हनमर्यादः स्वात-
न्त्र्येण फलप्रदत्वमर्यादाहीनो धर्मः प्राधान्येन न सेव्य
इति मे मतिः ॥ २६ ॥ प्रधानभूतं बलमेवाश्रयणी-
यमित्याह—बलस्येति ॥ पराक्रमे कार्यसाधनेविषये,
बलस्य धर्मः गुणभूतो यदि चेत् उपसर्जनभूतो

विहितानुष्ठानजातिशयएव तेनपापेनकर्मणाहत्यारूपेणलिप्यते । नसकर्मानुष्ठानापुरुषः । इत्यावास्तदकर्तृकत्वात् । नहिस्त्वोपादि-
तपुत्रकृतहत्यापितरंसृष्टाति । एवंतस्यकर्म जातिशयस्वातन्त्र्यमभ्युपेत्यात्माकेपउक्तः । एतेन कर्मकरणसंतुष्टसेधरस्वफलदमित्य-
पास्तं । तस्यैवकेपप्रसङ्गात् । अत्रपक्षेविहितेनेत्यस्यविहितकर्मसंतुष्टेनेश्वरेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० एवमनिश्चयस्यपातकत्वमज्ञोक्त-
त्वात्माकेपउक्तः । इदानींघातकत्वमेवनास्तीत्याह—अदृष्टेति । अदृष्टप्रतिकारेण अचेतनतयाज्ञातस्वकर्मव्यशानुपपत्तीकारेण ।
अथस्याश्रयचेतनद्वारातज्ज्ञानमितिचेत्तत्राह—अव्यक्तेन स्वाश्रयभूतात्मनोप्रत्यक्षतयाप्रत्यक्षरूपव्यक्तेन । अतएव असता असत्क-
ल्पेनसतावर्तमानेनाधिधर्मेणकर्मजन्यातिशयेनकथंपरंबन्धस्वरूपंप्राप्तुंशक्यं । अप्राप्त्यपरंहन्तीतिचेदमंबन्धाविशेषात्सर्वहृदनप्रसङ्गः ।
अयंहननकर्मजातिशयोव्यव्यभिचारेतिचेदन्यधर्मेणान्यस्यधार्मिकत्वप्रसङ्गः । कर्तृनिष्ठचेतूक्तशेषइतिभावः ॥ शि० नदृष्टः
अचेतनत्वाद्ज्ञातःप्रतिकारः विघातनंवेन । अतएवाव्यक्तेन अप्रकाशमानेन । अतएवात्मना अमन्मदशेन । सता विघमानेनापि
धर्मेण कर्मजन्यातिशयरूपविशिष्टेनपरंबन्धाद्विस्वरूपंप्राप्तुंज्ञानुमित्यर्थः । कथंशक्यं नशक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० तुल्यन्यायाच्छु-
भकर्मजातिशयोप्यसन्नेवेतिवन्नित्यमर्थतर्केणदृढीकरोति—यदीति । हेसतांमुख्य सन्पुरुषप्रेतु यदिमत्कर्मजन्यमदृष्टंस्तस्यात् तदा तव
किञ्चन किंचिदपि । असन् अशुभं दुःखनस्यात् । उक्तस्यतर्कस्यविपर्ययपर्यवसानमाह । त्वयाचेदृशं दुःखंप्राप्तं । तस्मादतत् सदि-

अथ चेत्सत्यवचनं धर्मः किल परंतप ॥ अनृतस्त्वय्यकरणः किं न बद्धस्त्वया पिता ॥ २८ ॥
 यदि धर्मो भवेद्भूतो अधर्मो वा परन्तप ॥ न स हत्वा मुनिं वज्री कुर्याद्विज्यां शतक्रतुः ॥ २९ ॥
 अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव ॥ सर्वमेतद्यथाकामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ ३० ॥
 मम चेदं मतं तात धर्मोऽयमिति राघव ॥ धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा ॥ ३१ ॥

धर्ममुत्सृज्य धर्मप्राधान्यमुत्सृज्य । धर्म इव वलेपि वर्तस्व ॥ २७ ॥ एवं सामान्येन धर्मे दूषितेऽपि सत्यवचनरूपधर्मविशेषस्य रामेण प्राधान्येनानुरोधान्तत्पुद्गदपयति—अथेति ॥ हे परंतप । सत्यवचनं धर्मः किल अथ चेदेवं चेत्, अनृतः त्वामभिप्रेक्ष्यामीत्युक्त्वा तदकरणेन सत्यत्वरहितः । अनृतमिति पाठे बद्धमिति शेषः । त्वयि सकलकल्याणगुणान्श्रेय ज्येष्ठपुत्रे । अकरणः राज्याद्वनप्रति निष्कासनान्नर्दयः । अतो वनयोग्यः पिता त्वया पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन त्वया । किं न बद्धः किं न नियमितः । सर्वप्रजामन्निधौ राममभिप्रेक्ष्यामीत्युक्तं प्राबलिकं पितृवचनं परित्यज्य पाश्चात्यं वनगमनविषयं पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन त्वया पालयता सत्यवचनमपि सम्यक् पालितमिति भावः ॥ २८ ॥ धर्माधर्मयोः सद्भावोऽपि राज्ञा धर्मोऽधर्मो वा नियमेन नानुयातव्यः । किंतु तत्कालप्रयोजनानुगुण्येनोभावापि कर्तव्यावित्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति—यदीति ॥ भूतो अधर्मो वैयत्र वृत्तानुरोधाय सन्ध्यभावः । यदि धर्मो भवेद्भूतः । यदि केवलं

धर्म एवानुष्ठेयत्वेन प्राप्तो भवेत् । तदा वज्री शतक्रतुः मुनिं विश्वरूपं हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किन्त्वियमेव कुर्यात् । अधर्मो वा । केवलमधर्मो वा यद्यनुष्ठेयः स्यात्, तदा शतक्रतुः वज्री मुनिं हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किंतु हननमेव कुर्यात् । क्षत्रधर्मनिष्ठेनेन्द्रेण धर्माधर्मयोरनुष्ठितत्वाद्वाज्ञा यथाकालमुभयमपि कर्तव्यमिति भावः । यान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः पर्जन्यो यम ईशान इतीन्द्रस्य क्षत्रियत्वं श्रूयते ॥ २९ ॥ इदानीमभ्युपगमवादेनैकान्ततो धर्माधर्मयोरेकस्याश्रयणमनर्थपर्यवसायीत्याह—अधर्मेति ॥ अधर्मसंश्रितो धर्मः अधर्मसहितो धर्मः । धर्मश्चाधर्मश्चेत्यर्थः । विनाशयति कर्तारमिति शेषः । नियमेन पृथक् पृथगनुष्ठीयमानौ धर्माधर्मौ कर्तारं विनाशयतः । अत एवैतत्सर्वं धर्माधर्मात्मकं सर्वं कर्मजातं यथाकामं तत्तत्कालोचितं । अनियमेन नरः कुरुते । कुर्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्मिन्नर्थे न मे संदेह इत्याह—ममेति ॥ हे तात अनुकम्प्य । “तातोनुकम्प्ये पितरि” इति रत्नमाला । इदं याथाकाम्येनाचरणं यदस्ति । अयं धर्म इति मम

तिनोपपद्यते ॥ २५ ॥ ति० किंच सत्यस्यापि धर्मत्वाद्धर्मः क्षपातिनाभवतासत्यधर्म एवादां किमिति सम्यङ्मुनिमुद्रितः । येनैवमनर्थो न हतः स्यादित्याह—अथ चेदिति । अथ पक्षान्तरे । हे परंतप त्वया सत्यवचनं पितृवचनाङ्गीकाररूपसत्यपरिपालनं धर्मोऽनुष्ठीयत इति चेत्तदा त्वयि ज्येष्ठपुत्रस्य अभिप्रेक्ष्येकवचनस्याकरणे यद्वृत्तराज्ञः प्राप्तं तेनानृततेन राज्ञा त्वया विनाभूतः । मृत इति शेषः । अतस्तेन राज्ञोऽभिप्रेक्ष्येककरणरूपमनृतत्वं बद्धः किं न भवेदिति शेषः । प्रथमोक्तं राज्ञोऽभिप्रेक्ष्येकवचनरूपं सत्यं परिपालितं । तत्परिपालने त्वया विनाभूतत्वात्संभवेन पितृमरणेन स्यात् । एवमाद्यनर्थश्च न वृत्तः स्यादिति भावः । “अनृतं त्वय्यकरणे किं न बद्धस्त्वया विना” इति सर्वत्र पाङ्कः पाठ इति कतकः । तीर्थेण “अनृतं त्वय्यकरणे किं न बद्धस्त्वया पिता” इति पठित्वा सत्यस्य धर्मत्वेऽपि अभिप्रेक्ष्येकवचनमनृतं वदन् राज्ञ्यान्निष्कासनादकरणः पिता त्वया किं न बद्ध इति व्याचष्टे । तदयुक्तं । पितृबन्धनस्य सत्यवचनपरिपालनरूपत्वाभावात् ॥ स० अथ खलु चेदिति मिषात्तसमुदायोऽयं । हे परंतप सत्यवचनं यद्विधमस्ति हि अनृतः न विद्यते ऋतं सत्यवचनं यस्य स तथा । सभायां त्वामभिप्रेक्ष्यामीति वचनं दत्त्वा वनप्रतिप्रतिषितवानित्यसत्यवचनः । सुकुमारशरीरः सीतया सह कथं प्रवेक्ष्यतीति त्वयित्वद्विषये अकरणः पितादशरथः सत्यवचनत्वेन कर्तुं किं न बद्धः । तत्प्रतिज्ञाया एव प्रथमत्वात् । यत्तु नागोजिमन्त्रेण “अनृतं त्वय्यकरणे किं न बद्धस्त्वया विना” इति पाठान्तरं धरतातीर्थेण “अनृतस्त्वय्यकरणे किं न बद्धः पिता त्वया” इति पठित्वेऽपि दिनासर्वमनृतं तदयुक्तं पितृबन्धनस्य सत्यवचनपरिपालनरूपत्वाभावादिद्विषयं तदसंगतं । तस्य पितृबन्धन एव तात्पर्याभावात् । किं न बद्धः किमर्थं न नियमित इति तेनोक्तत्वेनासदनुवादत्वात् ॥ २८ ॥ ति० यदिदमुक्तं यथोचितकालदेशमुभयमनुष्ठेयमिति मम मतं । नन्वेवं धर्मस्य तत्वापिसंमतत्वे किमिति मेदुःखमत आह—धर्ममूलमिति । अर्थमूलं राज्यमुत्सृजता त्वया धर्मस्य मूलं अर्थरूपं छिन्नं । अतस्त्वं क्लेशवानिति भावः । यत्तु तीर्थेन ‘अधर्मः संश्रितो धर्मः कर्तारं विनाशयति । तस्माद्यथाकामं तत्कालौचित्येनोभयमप्यनुष्ठेयमिदमेव । यथाकाम्येनोभयाचरणमेव धर्म इति मम मतं ।

[पा०] १ ङ. झ. ट. अनृतं त्वय्यकरणे. २ च. झ. ट. तदा छिन्नं. घ. त्वया छिन्नं. ख. तथा छिन्नं.

अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ॥ क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ३२ ॥
अर्थेन हि विपुक्तस्य पुरुषस्याल्पतेजसः ॥ व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुमरितो यथा ॥ ३३ ॥
सोयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैर्धितः ॥ पापमारभते कर्तुं ततो दोषः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ॥

यस्यार्थाः स पुमान्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३५ ॥

यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् ॥

यस्यार्थाः स महाभागो यस्यार्थाः स महागुणः ॥ ३६ ॥

अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया ॥ राज्यमुन्मृजता वीर येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥ ३७ ॥
यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम् ॥ अधनेनार्थकामेन नाथैः शुक्यो विचिन्वता ॥ ३८ ॥
हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः ॥ अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नगधिप ॥ ३९ ॥
येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् ॥ तेऽर्थोऽस्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ ४० ॥

मते सिद्धान्त इत्यर्थः । एवं प्रथमं धर्म एवाप्रामा-
णिक इत्युक्तं । पश्चात्कर्तव्यप्रामाणिकत्वमभवेपि
न तस्य प्राधान्यमित्युक्तं । इदानीमप्राधान्येनापि
धर्मस्तव न संभवति, मूलाभावादित्याह—धर्ममूल-
मित्यादिना । धर्मस्य मूलं कारणं अर्थरूपं, तदा प्राप्त-
काले, राज्यमुन्मृजता त्वया छिन्नं । मूलच्छेदान्नव
कथं धर्म इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तदेव धर्ममूलत्वमर्थस्य
प्रतिपादयति—अर्थेभ्य इति ॥ ततस्ततः प्रजापाल-
नाय प्रदेयपद्मागकरप्रदानादिकारणात् । संवृत्तेभ्यः
प्राप्तेभ्यः । क्रमाद्विवृद्धेभ्योऽर्थेभ्यः सर्वाः क्रियाः
यज्ञदानादिक्रियाः । प्रवर्तन्ते । पर्वतेभ्य इत्युपमानेन
मूलधनव्ययमकृतत्वैवार्थमूलतया दानादिक्रियाः कार्या
इत्युक्तं ॥ ३२ ॥ व्यतिरेकमुखेनापि तदेव प्रतिपाद-
यति—अर्थेनेत्यादिना ॥ कुसरितः अल्पसरितः
॥ ३३ ॥ न केवलमर्थपरित्यागेन धर्मासंभवः किंतु
दोषप्राप्तिरपीत्याह—सोयमिति ॥ सुखैर्धितः पूर्वं
सुखेन संवर्धितः । सोयं अर्थपरित्यागी अर्थं प्राप्तं
परित्यज्य सुखकामः सन्, पापं अन्यायेनार्थाज्जनं
सुखसाधनभूतधनसंपादनार्थं स्तेयादिपापं आरभते ।
ततः तेन कर्मणा । दोषः प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणीत्यादिश्लोकद्वयं कचित्पठ्यते ॥
पुमान् पुम्बवान् । अन्यः स्त्रीप्रायइत्यर्थः । महाभागः
महाभाग्यः । महागुणः शीलान्दिगुणवान् ॥ ३५—
३६ ॥ अर्थस्य परित्यागे एते पर्वतगुणप्रतियो-
गिनो निमित्तत्वादयो दोषाः । प्रव्याहृताः स्पष्टमुक्ताः ।
राज्यमुन्मृजता त्वया येन गुणेन बुद्धिः अर्थपरित्याग-
विषया कृता ते गुणं जान इत्यर्थः । यदा राज्यमुन्मृ-
जता त्वया । येन कारणेनार्थपरित्यागे बुद्धिः कृता
तेन कारणेन एते दोषाः मया प्रव्याहृता इत्यर्थः
॥ ३७ ॥ धर्मकामार्थाः धर्मकामप्रवोजनानि । प्रद-
क्षिणं अनुकूलं । प्रतिष्ठितमिति वा पाठः । व्यतिरे-
कमुखेनाप्याह—अधनेनेति । अधनेन धनं विना
अर्थकामेनापि । विचिन्वता अर्थार्जनव्यापारं कुर्वता
पुरुषेण । अर्थः श्रेयः । न शक्यं न साधयितुं शक्यं ।
अव्ययमेतन् । “ शक्यमरविन्दसुरभिः ” इति प्रयो-
गान् ॥ ३८ ॥ न केवलमर्थकामावेव धनमूत्रौ,
अन्येपि तथेत्याह—हर्ष इति ॥ प्रवर्तन्ते प्रकृष्टा
निवर्तन्ते । शोभन्तइत्यर्थः । असतो निर्धनस्य शम-
दमौ हि धनलाभे निवर्तते ॥ ३९ ॥ न केवलमासु-
प्तिकश्रेयःसाधनभूतेभ्यः, किंतु ऐहिकश्रेयःसाधनं

इतिव्याख्यातं । तत्पुण्ड्रसनीयमेवमुपमिरित्यलम् ॥ ३१ ॥ नि० अर्थार्थस्यधर्ममूलत्वमेवप्रतिपादयति । अर्थेभ्य इति । ततस्त-
तःसंवृत्तेभ्यः नानादेशादाहृतेभ्यः । अतएवप्रवृत्तेभ्योर्धर्मःसर्वाःक्रियाः योगप्रधानाः भोगप्रधानाश्चप्रवर्तन्ते । निष्कामतयाकृतायो-
गप्रधानासन्ति । सकामतयाकृताभोगप्रधाना इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ स० चरतां “ चर गतिभक्षणयोः ” । गत्यर्थानांज्ञानार्थैवाज्ज्ञा-
निनां । धर्मचारिणामभितेयःस्तेवादित्यनानायेपामर्थानामभावादर्थेनेकः ऐहिकमुखः । नरपति । तेऽर्थोऽस्त्वयि न दृश्यन्ते
चरतां भक्षणपराक्षसतां । अर्थलोकोत्थः धर्मचारिणोऽपिप्रतिपादोऽन्ययति तेऽर्थोऽस्त्वयि न दृश्यन्त इतिवा । दुर्दिनं मेवच्छब्दिनं

[पा०] १ ड. च. म. ट. विपुक्तस्य. २ ख. सगुणान्वितः. ड. च. छ. म. न. ट. सगुणाधिकः. ३ क. ख. प्रतिष्ठितं.

त्वयि प्रव्राजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते ॥ रक्षसाऽपहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तव ॥ ४१ ॥

तदद्य विपुलं वीर दुःखमिन्द्रजिता कृतम् ॥ कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२ ॥

उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो दृढव्रत ॥ किमात्मानं महात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ४३ ॥

अयमनघ तवोदितः प्रियार्थं जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः ॥

सहयगजरथां सराससेन्द्रां भृशमिषुभिर्विनिपातयामि लङ्का ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

रामसमीपमुपागतवता लक्ष्मणमुखाद्रामशोककारणमवगतवताचविभीषणेन रामप्रति इन्द्रजिह्वितसीतायामायामय-
श्लोका समाश्वासनम् ॥ १ ॥ तथेन्द्रजितानिकुम्भिलार्याहोमारमस्य होमसमासौतस्यदुर्जयत्वस्यच निवेदनेन तद्वधाय
लक्ष्मणप्रेषणप्रार्थना ॥ २ ॥

राममाश्वासयाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले ॥ निक्षिप्य गुल्मान्स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषणः ॥ १ ॥

चेति व्यतिरिक्तमुखेन प्रतिपादयन् तादृशोर्थस्त्वयि नास्तीत्याह—येषामिति ॥ येषां चरतामित्यनादरे षष्ठी । येषां चरतां यांश्चरतो विद्यमानानर्थाननादृत्य धर्मचारिणां केवलं धर्ममाचरतां । अयं लोको नश्यति । ऐहिकसुखं नास्तीत्यर्थः । ते तादृशाः सुखसाधनभूताः अर्थाः दुर्दिनेषु मेघच्छन्नदिनेषु । “मेघच्छन्नेऽस्ति दुर्दिने” इत्यमरः । सूर्यादयो ग्रहाः यथा न दृश्यन्ते, तथा त्वयि न दृश्यन्ते । सकल-
श्रेयःसाधनभूता अर्थास्त्वया नादृतादित्यर्थः ॥ ४० ॥
अर्थहेतुभूतराज्यपरित्यागेन पितृवचनपरिपालनरूप-
केवलधर्मावलम्बनेन च प्राप्तं दोषमाह—त्वयीति ॥
प्राणैः प्राणेभ्यः । प्राणैस्तुल्यं प्रियतरेति वाऽर्थः ॥ ४१ ॥ एवं गते किं करणीयमित्यत्राह—तदद्येति ॥
भवत्कर्मणाप्राप्तदुःखं मत्कर्मणा व्यपनेष्यामीत्यर्थः ।
कृतप्रतिक्रियया तदुःखं निवारयिष्यामीति भावः ॥

॥ ४२ ॥ एवं भक्तिवादानुक्त्वा क्षमापणं विदधा-
ति—उत्तिष्ठेति ॥ आत्मानं स्वं । महात्मानं महा-
बुद्धिं । आत्मानं परमात्मानं । किं नावबुध्यसे ।
तस्मान् भवतः शोककारणं नास्तीति हृदयम् ॥ ४३ ॥
अयं अहं तव विधेयत्वेन सन्निहितः, तव प्रियार्थं
उदितः उद्युक्तः उत्पन्नो वा । अनेन दुःखं व्यपने-
ष्यामीत्येतद्विवृतं ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-
ण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

अथेन्द्रजिह्वधोपायदर्शनं—राममाश्वासयान इत्या-
दि ॥ आश्वासयाने आश्वासयमाने । आगमशासनस्या-
नित्यत्वान्मुगभावः । अनेन पूर्वोक्तवादा भ्रातृवात्स-
ल्यात्तदाश्वासनार्था नतु परमार्था इत्युक्तं । पूर्वोक्त-
युक्तिपरिहारस्तु, “हेतुकान्बकवृत्तीश्च वाङ्मात्रेणापि

॥ ४० ॥ स० राज्यत्यागाचातुर्यमूलमेतद्विलाह—त्वयीति ॥ ४१ ॥ ति० अतःपरमेतावदेवकर्तव्यं किमतीतार्थानुशोचनेन-
स्वाह—तदद्येति । कर्मणापौरुषेणअहमेवव्यपनेष्यामि । तस्मान्मत्प्रोत्साहनार्थमुत्तिष्ठ ॥ ४२ ॥ शि० हेमद्वात्मन् महात्मानं
सर्वप्रवर्तकं । आत्मानं स्वस्वरूपं । कुतोनावबुध्यसे । एतेनतवैवेच्छयासर्वजातमिति सूचितं ॥ ४३ ॥ ती० सीतानिधनश्रवण-
जनितदुःखार्दितोहमितः परं किमपि कर्तुं न शक्नोमीत्याशङ्कयतर्ह्यहमेव करिष्यामि मां निधो जयेत्याशयेनाह—अयमिति । अयमहंतव
प्रियार्थमुद्यतः त्वयि योजितसेवां कर्तुं मेवाहमुत्पन्न इत्यर्थः । अतः जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः सन् लङ्कां विनिपातयामीत्यर्थः । यद्वा
सकलशास्त्रार्थतत्त्वज्ञसर्वकिमर्थमेवं धर्माधर्मलक्षणं करोषि । शक्त्येच्छैर्यप्रदर्शयेत्यत आह—अयमिति । जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य
रुष्टः सन् अयमहं धर्माधर्मलक्षणं रूपमर्थ उचितः उक्तवानस्मि । इतः परंतव प्रियार्थं तव प्रिया या सीता तदर्थं सीतानिधनप्रतिष्ठा-
रार्थं लङ्कां विनिपातयामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

[पा०] १ ट. महात्मानं महात्मनावबुध्यसे. २ क. ख. ग. ट. अहमनघ. च. अयमहमद्य. ३ क. च. झ. ञ. ट. माश्वासयानेन.

नानाप्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भिः सचिवैर्वृतः ॥ नीलाञ्जनचयाकारैर्मातङ्गैरिव युथपः ॥ २ ॥

सौमिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् ॥ वानरांश्चैव ददृशे ब्राह्मणकुलधनान् ॥ ३ ॥

राघवं च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मणस्याङ्गमासितम् ॥ ४ ॥

व्रीडितं शोकसंतप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः ॥ अन्तर्दुःखेन दीनात्मा किमेतदिति सोब्रवीत् ॥ ५ ॥

विभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवं तांश्च वानरान् ॥ लक्ष्मणोवाच मन्दार्थमिदं वाष्पपश्विनः ॥ ६ ॥

हतामिन्द्रजिता सीतामिह श्रुत्वाैव राघवः ॥ हनुमद्वचनात्सौम्य ततो मोहमुपागतः ॥ ७ ॥

कथयन्तं तु सौमित्रि मन्त्रिवार्य विधीषणः ॥ [पुष्कलार्थमिदं वाक्यं विमंजं राममब्रवीत् ॥ ८ ॥]

मनुजेन्द्रनिरूपेण यदुक्तं च हनुमता ॥ तद्युक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९ ॥

अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरात्मनः ॥ सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति ॥ १० ॥

याच्यमानस्तु बहुशो मया हितचिकीर्षुणा ॥ वैदेहीमुत्सृज्यसेति न च तत्कृतवान्वचः ॥ ११ ॥

नैव सास्त्रा न दानेन न भेदेन कुतो युधा ॥ सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचिन् ॥ १२ ॥

[मांयामर्यां महाबाहो तां विद्धि जनकात्मजाम् ॥] वानरान्मोहयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः ॥

चैत्यं निकुम्भिलां नाम यत्र होमं करिष्यति ॥ १३ ॥

नार्चयेन् " इति मनूक्तरीत्या प्रेक्षणीयः । गुल्मान

सेनासन्निवेशान् । स्वस्थाने स्वकार्यकरणार्थ ॥ १—

२ ॥ सोमिगम्येति । अत्र राघवपदं लक्ष्मणपदं ।

उत्तरश्लोके रामदर्शनस्य वक्ष्यमाणत्वान् । ददृशे

ददर्श ॥ ३-४ ॥ सः विभीषणः रामं दृष्ट्वा दीनात्मा

दीनमनस्कः सन् । अन्तदुःखेन अबहिः प्रकाटतदुः-

स्वविकारण उपलक्षितः सन् अब्रवीन् ॥ ५ ॥ लक्ष्म-
लोकावेतान् सार्वभौमः सर्वभूषः । सर्वार्थं भक्त्यर्थं ।

णावाचयत्र छान्दसः सुलापः । मन्दाथ अल्पाथ ।
संगदीवर्धमिर्गार्थः ॥ ६—७ ॥ कथयन्मिर्गार्थः ॥

संगृहाताथमित्यर्थः ॥ ६—७ ॥ कथयन्तामित्यर्थः ॥
मध्ये निवारणोक्तिः सर्वस्य यत्तान्तस्य स्वेनावगत-

त्वान् । विभीषणः उवाचेति शेषः ॥ ८—९ ॥

करिष्यति । गवग इति शेषः ॥ १० ॥ तत्र हेतुमा-

ह—याच्यमान इत्यादिना ॥ २१ ॥ मा मात्रा इपु-

मपि नैव शक्यं । शान्ततापि शृणु न शक्यं ।

भेदेनापि द्रष्टुं न शक्येत । युष्मा दण्डेन कृतो द्रष्टुमापि

शक्येत । अन्येन मायोपायेन केनचिद्रूपमपि नैव

शक्येता॥१२॥ कथं तर्हीन्द्रजिता इत्याशङ्क्य मायेय-

मित्याह—वानरानित्यादिना ॥ मोहयित्वा । लङ्कायां

स्वयतिरिक्तस्य योदुरभावात् स्वस्मिन्कर्मव्याकुले

वानराः प्रहेरयुः यज्ञश्च विच्छिद्येत । विच्छिन्ने च

तस्मिन् ब्रह्मवरानुसारेण स्वस्य विनाशो भविष्यतीति

स० आतरूपेण दीनसद्वेन । सागरस्यशोषणं अगस्त्यादिमन्त्राभावाद्दशादौ यथाऽयुक्तं नथदमयुक्तं मन्ये ॥ शि० साग-
रस्यशोषणमिति । एतेन तत्कालेऽगस्त्यकर्मकसागरशोषणं न प्रसिद्धमिति ध्वनिः ॥ ९ ॥ ति० कथमयुक्तं तत्राह—अभिप्रायं
विति । सीताप्रति सीतामुद्दिश्य वर्तमानं तदभिप्रायं सर्वनाशेपि सीतानस्य न्येलेवं रूपं जानामि । अतोऽर्थान्न कश्चित्प्यति । सीता-
यादित्येषः ॥ स० हतासीतेत्यभिहितं श्रुतवतोऽनुसंधयकथमयुक्तमित्यतोऽर्थक—अभिप्रायमिति । सीताप्रति तामुद्दिश्य दुरा-
त्मनोपिरावणस्याभिप्रायं जानामि । कोऽसौ अभिप्राय इत्यत आह—न चति । सीतायादित्येषः । सीताप्रति सीताया प्रायं न च कोऽप्य-
तीति दुरात्मनोरावणस्याभिप्रायं जानामि । अथ बाहोराड्मपि हतः स्यात्तस्य ज्ञेयं जानामीति प्रायश्च दुरात्मनोरावणस्याप्यतीति-
तदभिप्रायं जानामीति भावः ॥ १० ॥ स० हे स्व स्वकीयं प्रातरिति यावत् । सीतामुत्सृज्येति वाच्यमानः न च तत्र स्यात्तत्र प्रमेय-
कं वचः कृतवान् ॥ ११ ॥ स० सा दुःखनिमित्तमन्येन कंचन राशो नाभीलेखेन रावणकरप्रदं मण्डपिनः च मण्डपेन मण्डपेति वक्तुं दु-
ष्टानाह—न चति । युष्मा युद्धेन । किंचन्तः । अन्येन कंचन रावणनायु रायेन । किंच सीतऽन्येन कंचन रावणनायु रायेन न प्रमेयवाक्य-
कृतस्तस्याहरणपूर्वकं वच इत्येति पयमवतारयता नागो जग्मेन समग्रं रामाणं द्वादशवारं पुनवतः सीतायारात्मस्य कोऽनुबन्ध इति प्र-

[पा०] १ क.—ट. ध्वनिर्गनिसंघतः. २ इ. झ. ट. यूथयैः. ३ क. ख. सोमिवाय. ४ ज. ग्रीहितःशोकसंतप्तो.
५ ख. धर्मात्मा. ६ इ. च. झ. ञ. ट. मुपाप्रितः. ७ इदमर्थे क. ख. घ.—ट. पाठेयुदयते. ८ क.—ट. यदुक्तस्तं.
९ इदमर्थे इ. झ. ट. पाठेयुदयते. १० इ. झ. ट. निवृत्तिलाभयप्राप्य.

आ. रा. २२०

हृतवानुपयानो हि देवैरपि सवामैवः ॥ दुराधर्षो भवत्येव सङ्ग्रामे रावणात्मजः ॥ १४ ॥
 तेन मोहयता नूनमेषा माया प्रयोजिता ॥ विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे ॥ १५ ॥
 समैन्यास्तत्र गच्छामो यावत्तत्र समाप्यते ॥ त्यजेमं नरशार्दूल मिथ्या सन्तापमागतम् ॥
 मीदते हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककशितम् ॥ १६ ॥

इह त्वं स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्त्वसमुच्छ्रितः ॥ लक्ष्मणं प्रेषयासाभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः ॥ १७ ॥
 एष तं नरशार्दूलो रावणिं निशितैः शरैः ॥ त्याजयिष्यति तत्कर्म ततो बध्यो भविष्यति ॥ १८ ॥
 तस्यैव निशितास्तीक्ष्णाः पञ्चपञ्चाङ्गवाजिनः ॥ पतत्रिण इवासौम्याः शराः पात्यन्ति शोणितम् ॥ १९ ॥
 तं सन्दिश महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा ॥ २० ॥
 मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति यत्क्षमोऽद्य कर्तुम् ॥
 त्वमतिमृज रिपोर्वधाय वाणीममररिपोर्मथने यथा महेन्द्रः ॥ २१ ॥
 ममामकर्मा हि स राक्षसाधिपो भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः ॥
 युयुत्सता तेन समाप्तकर्मणा भवेत्सुराणामपि संशयो महान् ॥ २२ ॥

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

मीताशोकाकुलनयाविभीषणभाषितमनवधारितवतोरामस्यचोदनया पुनर्विभीषणेन तंप्रति इन्द्रजितं प्रतिनिकुम्भिलायां
 होमसमाप्तौ सर्वदुर्जयचरुप्रक्षारदानप्रकारस्य ब्रह्मणोक्तव्यहोमापरिसमाप्तेस्तद्वधहेतुवस्यच निवेदनेन तद्वधायानुजमि-
 योजनप्रायेणा ॥ १ ॥ रामचोदनया लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधायविभीषणादिभिःसह निकुम्भिलांप्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककशितः ॥ नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन रक्षसा ॥ १ ॥

मत्वा बन्धनमितिभावः ॥ १३—१४ ॥ अन्विच्छता अद्य कर्तुं न क्षमः। तत्तस्मान् । त्वं रिपुवधाय वाणी-
 चिन्तयता ॥ १५ ॥ तन् होमरूपं कर्म ॥ १६ ॥
 सैन्यानुकर्षिभिः सैन्यपालैः ॥ १७ ॥ तत्कर्म होम-
 कर्म । णिजन्तत्वाद्दिकर्मकत्वं ॥ १८ ॥ एते लक्ष-
 णीयाः । पञ्चपञ्चाणि पक्षिपक्षाः, तेषामङ्गानि वर्हाणि,
 तैः बाजिनः वेगवन्तः ॥ १९—२० ॥ यद्यस्मात्का-
 रणान् रिपुनिधनं प्रति कालविप्रकर्षः कालविलम्बः । अथेन्द्रजिद्वधाय लक्ष्मणनिर्गमनं—तस्य तद्वचनं-

मीतिरार्जितेति संतोऽर्थः ॥ १२ ॥ शि० एषलक्ष्मणः रावणिं तन् मायाजनकहवनरूपकर्म । त्याजयिष्यति । ततः तस्मा-
 ज्ञेनोः । बध्योभविष्यति । इन्द्रजिदिति शेषः । रावणेः कर्मत्वं तु कृतपूर्वाकटमित्यत्रेव पूर्वैकटरूपकर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेनाविवक्षितक-
 र्माणोपि यथाऽकर्मकत्वेन शृण्वते तथाऽकर्मकत्वेन शब्देन्दुशेखरादौ निरूपितं ॥ १८ ॥ ति० तस्मात्त्वं रिपोर्वधाय लक्ष्मणमतिमृज
 प्रेषय । यथादेविजिरिपुमथने अमरेन्द्रो वज्रमतिमृजति तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥ स० प्रेष्यप्रेषणावदयं भाविता सूचनाय पुनरुक्तीकरोति-
 समाप्तकर्मैति । सुराणामपि संशयः प्राणसंशयः । पूर्वसुरासुरैरिति प्रकृतत्वात् सुरासुराणां संशय इति वाच्यं । तथापि केचिदेव देवप-
 क्षिणोसुराणामप्येव । इतरेत्येताः कूटघटिता एवेति सुराणामित्येवोक्तमिति मन्तव्यं ॥ २२ ॥ इति चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

[पा०] १ ख. ड. च. झ. ट. भवलेष. २ ड. झ. ट. स्वजैनं. ३ च. ज. कङ्कपत्राङ्ग. ४ क. घ. ड. ज.—ट.
 तस्यैव. ५ ड. झ. वैधायवज्रं दिविजिरिपोर्मथने. क. ज. वैधायवाणीमसुरपुरोन्मथने. ज. वैधायवज्रममर.

ततो धैर्यमवष्टभ्य रामः परपुरञ्जयः ॥ विभीषणमुपार्मानमुवाच कपिमन्त्रिणो ॥ २ ॥
 नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते विभीषण ॥ भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ने विवक्षितम् ॥ ३ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ यत्तत्पुनरिदं वाक्यं बभाषे स विभीषणः ॥ ४ ॥
 यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् ॥ तत्तथाऽनुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यममनन्तरम् ॥ ५ ॥
 तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि ममन्ततः ॥ विन्यस्ता यूथपाश्वेव यथान्यायं विभागशः ॥ ६ ॥
 भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महायशः ॥ ७ ॥
 त्वय्यकारणमन्तमे मन्तमहदया वयम् ॥ त्यज राजञ्जिमं शोकं मित्या मन्तापमागतम् ॥ ८ ॥
 तदिदं त्यज्यतां चिन्ता शत्रुहर्षविवर्धनी ॥ उद्यमः क्रियतां वीर हृषेः समुपमेव्यताम् ॥ ९ ॥
 प्राप्तव्या यदि ते रीता हन्तव्याश्च निशाचराः ॥ रघुनन्दन वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः ॥ १० ॥
 साध्वयं यातु मौमित्रिवलेन महता वृतः ॥ निकुम्भिलायां मंप्राप्य हन्तुं रावणिमाहवे ॥ ११ ॥
 धनुर्मण्डलनिर्मुक्तगर्शाविषविषोपमैः ॥ शरैर्हन्तुं महेष्वासो रावर्णि ममिनिजयः ॥ १२ ॥
 तेन वीर्येण तपसा वरदानान्वयंभुवः ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरङ्गमाः ॥ १३ ॥
 स एष मह सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम् ॥ यद्युत्तिष्ठेत्कृतं कर्म हतान्सर्वाश्च विद्धि नः ॥ १४ ॥
 निकुम्भिलामसंप्राप्तमहुताग्निं च यो रिपुः ॥ त्वामानतायिनं हन्यादिन्द्रशत्रोः स ते वधः ॥
 वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै ॥ १५ ॥
 इत्येवं विहितो राजन्वधस्तस्यैष धीमतः ॥ वधायेन्द्रजितो राम मंदिशस्य महाबलः ॥
 हते तस्मिन्हतं विद्धि रावणं समुहज्जनम् ॥ १६ ॥

मित्यादि ॥ व्यक्तं नोपधारयते । इदि मस्य विद्वधानु-
 नाशकदित्यर्थः ॥ १—२ ॥ ते त्वया ॥ ३ ॥ यत्त-
 त्पुनरिति । यद्वाक्यं पूर्वमुक्तवान् तदिदं पुनर्यभाष-
 इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ यथाज्ञप्तमित्याहुक्तिः रामस्य
 व्याकुलत्वनिवारणाय ॥ ५—७ ॥ सन्तापं सन्तापं च ।
 मित्येति शोकसन्तापयोर्विशेषणं । सन्तापः शोकका-
 र्यमिति तयोर्भिदा ॥ ८ ॥ उद्यमः उत्साहः ॥ ९—१२ ॥
 ब्रह्मशिरः ब्रह्मशिरःसंज्ञकमस्त्रं । तुरङ्गमशब्दो रथस्या-
 प्युपलक्षणं । प्राप्तं । होमद्वारेति शेषः ॥ १३ ॥ यदीति ।
 यदि च निकुम्भिलाया उत्तिष्ठेत्, यदि कर्म कृतं
 स्यात् । तदा हतान् विद्धीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तर्हि
 कथं स वध्य इत्यत्राह—निकुम्भिलामित्यादिसार्ध-

श्लोक एकान्वयः । यो रिपुः । अहुताग्निं असम-
 ग्रहोमं । निकुम्भिलामसंप्राप्तं निकुम्भिलाख्यन्यमोधमु-
 लस्थानसमंप्राप्तं च । तमप्रविष्टन्यप्रोधमित्युत्तरसर्गो
 वक्ष्यति । आततायिनं शत्रुपाणिं रिपुवधोद्यतं च
 त्वां यो हन्यात् हिंस्यात्, सः इन्द्रशत्रोन्ते यथो-
 मारक इति सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा वरो दत्त इति
 योजना । “ वध हतौ ” इति धातोः पचाद्यचि
 वध इति रूपं । यद्यप्येतच्छापवचननिव प्रतिभाति ।
 तथापि निकुम्भिलामप्राप्तमहोमयोर्विभ्रामावे अवध्य इति
 पर्यवसानाद्विरूपत्वं द्रष्टव्यं ॥ १५ ॥ इत्येवमित्यादि-
 सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ इत्येवंप्रकारेण । एषः होम-
 विप्रकारी तस्य इन्द्रजितः वधः मारकः । रिपितः

स० उपासीनं समीपस्थकपिसन्निधौ सीतावार्ताकथकहनुमत्संनिहितकपिसन्निधाने । वक्तव्यवर्तमानपुनरिति विवरमिति
 सूच्यतेऽनेन ॥ २ ॥ स० शोकपरायत्तताया श्रुतमश्रुतप्रावृत्तिविवक्षितवृत्तिवर्धनीत्यर्थः ॥ ३ ॥ स० अकारणसंतप-
 मित्यावार्तोत्थितेत्यकारणसंतपमेवति । बर्बसंतमहदयाः । ‘ अस्मदोद्बोधः ’ इतिव्ययमित्यनुवचनं । अस्मदशब्दद्वयार्थः ।
 मित्येतिभिन्नपदं । संतपं सं अत्यन्तं तापवतिपार्थस्थानस्यानितिसतयत्नं । मित्या मित्यश्रुतमोत्तमपरायत्ततायाश्चमित्याभूतं ।
 आगतंशोकं त्यज ॥ ८ ॥ स० यद्यस्मान् शत्रुहर्षविवर्धनी तस्मादिदं विमताचर्यतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ स० यदिरीताःप्राप्तव्या ।
 निशाचराश्चयदिहन्तव्यास्ताहि हेवीर उद्यमक्रियतां । त्वया हृषेः समुपमेव्यताम् ॥ १० ॥ स० यदि कृतं कर्म निमित्तं हत्योत्तिष्ठेत्
 [पा०] १ म. म. ट. यदियं. २ म. ट. न. ज. ट. संप्राप्तं. ३ क. म. म. ज. तिसृन्तः शरैरायोविषोपमैः. ४ घ.
 हन्तहन्तुं. ५ ट. म. ट. मरुतामिव. ६ घ. मंदिशस्य. ७ ट. ज.—ट. मरुतव्यं. ८ ख. ट. म. म. ट. समुहज्जनं.

विभीषणवचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम ॥ स हि ब्रह्मास्त्रवित्प्राज्ञो महामायो महाबलः ॥

करोत्यसंज्ञान्मङ्गमे देवान्सवरूपानपि ॥ १८ ॥

तस्मान्तरिक्षे चरतो रथस्थस्य महायशः ॥ न गतिर्ज्ञायते तस्य सूर्यस्येवाभ्रसंघ्रवे ॥ १९ ॥

राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः ॥ लक्ष्मणं कीर्तिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥

यद्दानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः ॥ हनुमन्प्रमुखैश्चैव यूथपैः सह लक्ष्मण ॥ २१ ॥

जाम्बवेनर्क्षपतिना सहसैन्येन संवृतः ॥ जहि तं राक्षससुतं मायाबलविशारदम् ॥ २२ ॥

अयं त्वां सचिवैः सार्धं महात्मा रजनीचरः ॥ अभिज्ञस्तस्य देशस्य पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ २३ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमैत्यद्भुतपराक्रमः ॥ २४ ॥

मन्मदः कवची खट्वाी सशरो हेमचापधृत् ॥ रामपादाबुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥

अथ मन्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम् ॥ लङ्कामभिपतिष्यन्ति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २६ ॥

अथैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः ॥ विधमिष्यन्ति भित्त्वा तं महाचापगुणच्युताः ॥ २७ ॥

स एवमुक्त्वा द्युतिमान्वचनं भ्रातुरग्रतः ॥ स रावणिवधाकाङ्क्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ २८ ॥

सोमिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ निकुम्भिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम् ॥ २९ ॥

विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ ३० ॥

वानराणां सहस्रैस्तु हनुमान्बहुभिर्वृतः ॥ विभीषणश्च सामात्यस्तदा लक्ष्मणमन्वगात् ॥ ३१ ॥

महता हरिसैन्येन सवेगमभिसंवृतः ॥ ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्टितम् ॥ ३२ ॥

स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ राक्षसेन्द्रबलं दूरादपश्यन्ब्रह्मास्थितम् ॥ ३३ ॥

मै तं प्राप्य धनुष्पाणिर्मायायोगमरिन्दमः ॥ तस्थौ ब्रह्मविधानेन विजेतुं रघुनन्दनः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मणा क्लृप्तः । तस्मान् तस्य इन्द्रजितो वधाय संदि-
शस्य । अस्मासु कंचिदिति शेषः ॥ १६—१८ ॥
तस्य प्रसिद्धस्येति सूर्यविशेषणं द्वितीयं तस्येति पदं ।
अभ्रसंघ्रवे मेधावरणे ॥ १९—२० ॥ यद्दानरेन्द्रस्ये-
त्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ जाम्बवेन जाम्बवता ।
सहसैन्येन सैन्यसहितेन । “वोपसर्जनस्य” इति
विकल्पेन सभावाभावः । संवृतः । त्वमिति शेषः
॥ २१—२७ ॥ असत्यपि कर्तृभेदे क्रियाभेदमाश्रित्य
स इति द्विरुक्तिः । स एवमुक्त्वा स यथाविति निर्वाहः ।

वस्तुतस्तु स लक्ष्मणः । सः तादृशवीरवेषविशिष्ट
एवेत्यर्थः । यद्वा सरावणिवधाकाङ्क्षीत्येकं पदं । राव-
णिना सहवर्तन्त इति सरावणयः निकुम्भिलास्था
राक्षसाः । तेषां वधाकाङ्क्षीत्यर्थः ॥ २८—३३ ॥ स
तं प्राप्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ब्रह्मविधानेन निकु-
म्भिलामसंप्राप्तमित्यादिनोक्तब्रह्मवरदानप्रकारेण । मा-
यायोगं मायारूपोपायं । तं इन्द्रजितं विजेतुं प्राप्य
तस्थौ । मायायागमिति पाठे मायायागं जेतुं नाश-

तदा नःसर्वाण्डान्निदि ॥ १४ ॥ ति० मायानामभिज्ञातस्य तद्विषयज्ञानवतः । अभिज्ञस्तस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ शि० अभि-
ज्ञेति पाठे तृतीयान्तत्वात्सहितइत्यध्याहार्यं ॥ २३ ॥ ति० वामचापधृत् वामहस्तेनचापधृत् ॥ २५ ॥ ति० ब्रह्मविधानेन
“निकुम्भिलामसंप्राप्तः” इत्यायुक्तब्रह्मवरदानप्रकारेणतंविजेतुंतस्थौ ॥ कतक० ब्रह्मविमानेनेति पाठान्तरं । ब्रह्मविमानेन ब्रह्म-
णोमगबतस्तेजोशोऽहमस्मीति विशिष्यजायमानेनध्यानेनशत्रुंजेतुंतस्थौ । संकटकालेतादृशध्यानस्यतस्यनिसर्गसिद्धत्वात् ॥ ३४ ॥
इतिपञ्चाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥

[पा०] १ ख. ड. च. झ. न. ट. ज्ञायतेवीर. २ ड. झ. अभिज्ञातस्यमायानां. ट. अभिज्ञस्तस्यमायानां. ३ क. घ.
ड. ज.—ट. मन्वज्जीमपराक्रमः. ख. मन्वद्वोरपराक्रमः. ४ झ. न. ट. वामचापधृत्. ५ ड. च. झ. न. ट. सामात्योलक्ष्मण-
तरितययौ. ६ क.—ड. ज.—ट. ससंप्राप्य.

विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ अङ्गदेन च वीरेण तथाऽनिलमुतेन च ॥ ३५ ॥

विविधममलशस्त्रभास्वरं तद्भुजगहनं विपुलं महारथं ॥

प्रतिभयतममप्रमेयवेगं तिमिरमिव द्विपतां बलं विवेश ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

निकुम्भिलासमीपगमनावसरे लक्ष्मणं प्रति विभीषणेन समीपस्थराक्षससैन्यप्रदर्शनपूर्वकं वानरैस्सह नृजिह्वे वागापरिस्-
माहावेन्द्रजिह्विर्गमनोक्तिः ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन वानरैस्सह राक्षससेनाविधोभारं मे कृपितेनेन्द्रजिता वागापरिस्माहावे-
वनिकुम्भिलानो निर्गमनेन वानरैस्सह युद्धारंभः ॥ २ ॥ हनुमता विशेषतो राक्षससेनाविध्वंसने क्रोधादिन्द्रजितानुमि-
त्रणम् ॥ ३ ॥

अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः ॥ परेषामहितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् ॥ १ ॥
यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते ॥ एतदाद्योध्यतां शीघ्रं कृपिभिः पादपायुधैः ॥ २ ॥
अस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण ॥ राक्षसेन्द्रमुतोप्यत्र भिजे दृश्यो भविष्यति ॥ ३ ॥
स त्वमिन्द्राशनिप्रख्यैः शरैर्वकिरन्परान् ॥ अभिद्रवाशु यावद्वै नैनत्कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥
जहि वीर दुरात्मानं मायापरमधार्मिकम् ॥ रावणिं कृकर्मणं सवेलोकभयावहम् ॥ ५ ॥
विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ ववर्ष शरवपाणिं राक्षसेन्द्रमुत्रं प्रति ॥ ६ ॥
ऋक्षाः शास्त्रामृगाश्चापि दुमाद्रिनखयोधिनः ॥ अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ७ ॥
राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभिः शक्तितोमरैः ॥ उद्यतैः समवर्तन्त कपिसैन्यजिघांसवः ॥ ८ ॥
स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ शब्देन महता लङ्कां नादयन्वै समन्ततः ॥ ९ ॥
शस्त्रैश्च बहुधाकारैः शितैर्बाणैश्च पादपैः ॥ उद्यतैर्गिरिशृङ्गैश्च घोरैर्राकाशमावृतम् ॥ १० ॥
ते राक्षसा वानरेषु विकृताननबाहवः ॥ निवेशयन्तः शस्त्राणि चक्रुस्ते मुमहद्भयम् ॥ ११ ॥
तथैव सकलैर्बृहैर्गिरिशृङ्गैश्च वानराः ॥ अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्च ममरे राक्षसमपमान् ॥ १२ ॥
ऋक्षवानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलैः ॥ रक्षसां वैध्यमानानां महद्भयमजायत ॥ १३ ॥

यितुं । तं देशं प्राप्य तस्यावित्यन्वयः ॥ ३४-३५ ॥ साधकं । स्वानामिति शेषः ॥ १॥ आयोध्यतां हन्यतां ।
प्रतिभयतमं अतिशयेन भयंकरं ॥ ३६ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ८५ ॥

अथेन्द्रजिशुद्धारम्भः—अथ तस्यामित्यादि ॥
तस्यामवस्थायां निकुम्भिलासमीपगमनावसरे । अर्थ-

ती० मायापरमधार्मिकं परमधार्मिकवत्प्रतीयमानं ॥ स० मायापरमधार्मिकं मायापरमधनुर्धारिणं वा । मायापरं अधार्मिक-
मिति वा ॥ ५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. गहनं महारथं. २ ड. झ. म. ट. कपिभिर्वाशिलायुधैः. ३ ड. झ. ट. तस्यानीकस्य. ४ ख
रवकिरस्वह. ५ क. ख. च. मायापरं. ६ ड. झ. ज. शरवर्षण. ७ झ. म. ट. अभ्यवर्तन्त ममरे कपिसैन्य. ८ ड. च. झ. ज.
ट. सर्वराक्षसान्. ९ ड. च. झ. ट. युयमानानां.

स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम् ॥ उदतिष्ठन् दुर्धर्षस्तत्कर्मण्यननुष्ठिते ॥ १४ ॥
 वृक्षान्वकारान्निर्गत्य जातक्रोधः स रावणिः ॥ आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं स राक्षसः ॥ १५ ॥
 स भीमकौर्मुकधरः कालमेघसमप्रभः ॥ रक्तास्यनयनः क्रुद्धो बभौ मृत्युरिवान्तकः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वैव तु रथस्थं तं पर्यवर्तत तद्गलम् ॥ रक्षसां भीमवेगानां लक्ष्मणेन युयुत्सताम् ॥ १७ ॥
 तस्मिन्काले तु हनुमानुद्यम्य सुदुरासदम् ॥ धरणीधरसंकाशो महावृक्षमरिन्दमः ॥ १८ ॥
 स राक्षसानां तत्सैन्यं कालाशिरिव निर्देहन् ॥ चकार बहुभिर्वृक्षैर्निस्संज्ञं युधि वानरः ॥ १९ ॥
 विध्वंसयन्तं तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् ॥ राक्षसानां सहस्राणि हनुमन्तमवाकिरन् ॥ २० ॥
 श्वितशूलधराः शूलैरभिभ्रान्तिपाणयः ॥ शक्तिभिः शक्तिहस्ताश्च पट्टिशैः पट्टिशायुधाः ॥ २१ ॥
 परिघैश्च गदाभिश्च चक्रैश्च शुभदर्शनैः ॥ शतशश्च शतश्रीभिरायसरपि मुद्गरैः ॥ २२ ॥
 घोरैः परश्वधैश्च बिन्दिपालैश्च राक्षमाः ॥ मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्च तन्नैरशनिसन्निभैः ॥
 अभिजघ्नुः समामाद्य समन्तात्पर्वतोपमम् ॥ २३ ॥
 तेषामपि च संक्रुद्धश्चकार कदनं महत् ॥ २४ ॥
 स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिन्द्रजित् ॥ मृदयन्तममित्रघ्नममित्रान्पवनात्मजम् ॥ २५ ॥
 स सारथिमुवाचेदं याहि यत्रैव वानरः ॥ क्षयमेव हि नः कुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः ॥ २६ ॥
 इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुतिः ॥ वहन्परमदुर्धर्षं स्थितमिन्द्रजितं रथे ॥ २७ ॥
 सोभ्युपेत्य शरान्स्वह्वान्पट्टिशान् परश्वधान् ॥ अभ्यवर्षत दुर्धर्षः कपिमूर्ध्नि स राक्षसः ॥ २८ ॥
 तानि शस्त्राणि घोराणि प्रतिगृह्य स मारुतिः ॥ रोषेण महताऽऽविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २९ ॥
 युध्यस्व यदि शूरोसि रावणात्मज दुर्मते ॥ वायुपुत्रं समामाद्य जीवन्न प्रतियास्यसि ॥ ३० ॥
 बाहुभ्यां प्रतियुध्यस्व यदि मे द्वन्द्वमाहवे ॥ वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं रक्षसां वरः ॥ ३१ ॥
 हनुमन्तं जिघांसन्तं समुद्यतशरासनम् ॥ रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ ३२ ॥

१३ ॥ तत्कर्मणि तस्मिन्होमकर्मणि ॥ १४ ॥ लक्ष्यते । पर्वतोपमं हनुमन्तमिति शेषः ॥ २१-२३ ॥
 वृक्षान्वकारान् नीरन्ध्रवृक्षपण्डादित्यर्थः । सज्जं आयु-
 धादिभिः । पूर्वयुक्तं पूर्वमेव युक्ताश्च । साराक्षसः
 राक्षससहितः ॥ १५ ॥ अन्तकः अन्तकरः ॥ १६ ॥
 पर्यवर्तत परितोतिष्ठन् ॥ १७ ॥ तस्मिन्नित्यादि ॥
 आदावेकं वृक्षमुद्यम्य निर्देहन्सन् पश्चात् बहुभिर्वृक्षै-
 स्तद्गलं निःसंज्ञं चकारेत्यन्वयः ॥ १८-२० ॥
 अवाकिरन्नित्युक्तं प्रपञ्चयति—शितेत्यादि ॥ शित-
 शूलधरा इत्यादिविशेषणेन येषां येष्वस्त्रेष्वत्यन्तपाट-
 वमस्ति तैस्ते अवाकिरन्निति गम्यते । परिघैरित्यादौ
 परिघपाणयइत्याद्याम् । शुभदर्शनैरित्यनेन तैर्दृश्यमुप-
 लक्ष्यते । पर्वतोपमं हनुमन्तमिति शेषः ॥ २१-२३ ॥
 तेषामित्यर्थः ॥ संक्रुद्धः । हनुमानिति शेषः ॥ २४-२५ ॥
 हि यस्मात्कारणान् । उपेक्षितः एषः नः अस्माकं
 संबन्धनां राक्षसानां क्षयं कुर्यात् । अतः एष वानरो
 यत्र । वर्तत इति शेषः । तत्र याहीतीदं वचः सार-
 थिमुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ वहन् प्रापयन् ॥ २७ ॥
 सोभ्युपेत्येति । अत्रापि क्रियाभेदान् तच्छब्दस्य द्वि-
 प्रयोगः ॥ २८-३० ॥ द्वन्द्वं द्वन्द्वयुद्धं । ददासीति
 शेषः । यदि ददासि तर्हि शस्त्राणि त्यक्त्वा बाहुभ्यां
 प्रतियुध्यस्वेत्यन्वयः । ततः तदानीं द्वन्द्वयुद्धकाले

ति० वृक्षान्वकारात् निङ्कुमिलालेखनीयात् । इदं निस्तरणं दशम्यांसायाहे ॥ १५ ॥ इतिषडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. स्वकर्मण्यननु. २ ड. झ. ट. सुसंयतं. ३ क. ख. घ. ङ. च. ज.—ट. कौर्मुकधरः. ४ क. ख. ग.
 ड. च. ज. झ. ट. कुष्माण्डनचक्रोपमः. ५ ज. युयुत्सया. ६ ड. च. झ. कुत्तैश्च. ७ ग. घ. च. ज. झ. ट. वैज्रवेगैश्च. ८ क.
 ख. मृदयानममित्रघ्नं. ९ च. ज. ट. सूदयानममित्रघ्नं. १० क.—च. झ. घ. पट्टिशसिपरश्वधान्. १० घ. रावणिदुष्टमाचष्टे.

यः स वासवनिर्जेता गवणस्यात्मसंभवः ॥ स एष रथमाध्याय दनुमन्तं त्रिघामनि ॥ ३३ ॥
तमप्रतिमसंस्थानैः शरैः शत्रुविदारणैः ॥ जीवितान्तकैर्घोरैः सौमित्रे गवर्णि जहि ॥ ३४ ॥

इत्येवमुक्तस्तु तदा महान्सा विभीषणेनारिविभीषणेन ॥

ददर्श तं पर्वतमक्षिकाशं रणे स्थितं भीमवलं नदन्तम् ॥ ३५ ॥

इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

विभीषणेनलक्ष्मणप्रतिनिर्कुम्भिलायांन्यग्रोधनरुप्रदर्शनपूर्वकंनरहोमसमासाविन्द्रजिनोदुर्जययोःकस्यान्धशोभनलक्षणा-
प्रागेवतद्व्यचोदना ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनरणावसमाकुलेनेन्द्रजितान्पार्श्वस्थंविभीषणप्रतिभातृपक्षपरित्यागेनपरपक्षसमाश्रयणा-
दिदोषोक्तान्तपूर्वकं गह्वणम् ॥ २ ॥ विभीषणेनप्रतिरावणदोषोद्घाटनपूर्वकं तारागव्यन्ध्याभ्योक्तयान्दर्शयत् ॥ ३ ॥

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं जातहृषो विभीषणः ॥ धनुष्पाणिनमादाय त्वरमाणो जैगाम ह ॥ १ ॥

अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य च महद्वनम् ॥ दर्शयामास तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २ ॥

नीलजीमूतसंकाशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् ॥ तेजस्वी गवणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३ ॥

इहोपहारं भूतानां बलवान्रावणात्मजः ॥ उपहत्य ततः पश्चान्मङ्गलमभिवर्तते ॥ ४ ॥

अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः ॥ निहन्ति समरे शत्रुवध्नाति च शगेत्तमः ॥ ५ ॥

तमप्रविष्टन्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् ॥ विध्वंसय शर्मन्सीशैः सगन्धं नाश्रमाश्रितम् ॥ ६ ॥

तथेयुक्त्वा महातेजाः सौमित्रिमित्रनन्दनः ॥ बभूवावस्थितस्तत्र चित्रं विस्फाग्यन्धनुः ॥ ७ ॥

स रथेनाग्निवर्णेन बलवान्रावणात्मजः ॥ इन्द्रजित्कवची धन्वी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥

तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितम् ॥ समाद्ध्ये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥

एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः ॥ अब्रवीत्पुरुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १० ॥

इह त्वं जातसंयुद्धः साक्षाज्जाता पितुर्मम ॥ कथं द्रुहसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥ ११ ॥

॥ ३१—३२ ॥ यः सः । प्रसिद्धो य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
अप्रतिमसंस्थानैः अनुपमसन्निवेशैः करवीरपत्राद्याका-
रैरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अरिविभीषणेन शत्रुभयंकरेण
॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षड-
शीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

उपहारं बलि । उपहत्य कृत्वा । भोदनपाकं पचती-
तिवत् । ततः तस्मादेशान् ॥ ४—५ ॥ अप्रविष्टन्य-
ग्रोधं रावणात्मजं विध्वंसय । पुनः प्रवेशान्पूर्वमेव
विध्वंसयेत्यर्थः ॥ ६—८ ॥ महातेजा इति लक्ष्मणो
विशेष्यः । सम्यग्युद्धं अमायायुद्धं ॥ ९ ॥ मनस्वी
दृढमनस्कः ॥ १० ॥ इह लक्ष्मणो । जातसंयुद्धः ।

“ पूर्वकाल—” इत्यादिना पूर्वकालार्थवाचिनो जात-
शब्दस्य उत्तरकालार्थवाचिता संयुद्धशब्देन सह
समासः । पुत्रस्य पुत्राय । “ क्रुधदृह—” इत्यादिना
चतुर्थीनियमान् । राक्षसेत्यनेन साजात्यमपि न दृष्ट-

अथेन्द्रजिद्विभीषणसंवादः—एवमुक्त्वेत्यादि ॥
धनुष्पाणिनमिति नकारान्तत्वमार्थम् ॥ १ ॥ अवि-
दूरमिति ॥ तत्कर्म होमकर्मस्थानम् ॥ २—३ ॥

[पा०] १ ख. य. घ. ज. न. रथस्थितः. २. क. ज. द. रथस्थितः. ३. घ. ज. न. स. र. जगामसः.
४. द. न. स. द. अदर्शयत्. ५. द. ज. विदारणैः. ६. घ. स. सरी.

न ज्ञातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दुर्मते ॥ प्रमाणं न च सौंदर्यं न धर्मो धर्मदूषण ॥ १२ ॥
 शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः ॥ यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ १३ ॥
 नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदन्तरम् ॥ क्व च स्वजनसंवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥ १४ ॥
 गुणवान्वा परजनः स्वजनो निर्गुणोपि वा ॥ निर्गुणः स्वजनः श्रेयान्यः परः पर एव सः ॥ १५ ॥
 यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते ॥ स स्वपक्षे क्षयं प्राप्ते पश्चात्तैरेव हन्यते ॥ १६ ॥
 [तस्माच्छृणुष्व दुर्बुद्धे राक्षसानां कुलाधम ॥ त्वां गृह्य बन्धुरूपेण रामो बुद्धिमतांवरः ॥
 ज्ञात्वोपायं त्वया पूर्वं जेतुमस्मान्स राघवः ॥ १७ ॥
 जित्वाऽस्मान्पुत्रि शक्तश्चेत्यश्वाच्चां च वधिष्यति ॥ शत्रुस्त्वमसि रामस्य रावणस्यानुजोसि यत् ॥ १८ ॥
 निरनुक्रोशता चेयं यादृशी ते निशाचर ॥ स्वजनेन त्वया शक्यं परुषं रावणानुज ॥ १९ ॥
 इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच विभीषणः ॥ २० ॥
 अज्ञानन्निव मच्छीलं किं राक्षस विकृत्यसे ॥ राक्षसेन्द्रसुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवात् ॥ २१ ॥
 कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां क्रूरकर्मणाम् ॥ गुणोयं प्रथमो नृणां तन्मे शीलमराक्षसम् ॥ २२ ॥
 न रमे दारुणेनाहं न चाधर्मेण वै रमे ॥ भ्रात्रा विषमशीलेन कथं भ्राता निरस्यते ॥ २३ ॥
 धर्मात्प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् ॥ त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ॥ २४ ॥
 हिंसापरस्वहरणे परदारभिमर्शनम् ॥ त्याज्यमाहुर्दुराचारं वैश्व प्रज्वलितं यथा ॥ २५ ॥

बानसीति व्यज्यते ॥ ११ ॥ प्रमाणं मर्यादानियामकं ॥ १२ ॥ शोच्यत्वादौ हेतुमाह—यस्त्वमिति ॥ १३ ॥ शिथिलया कोमलया, तुच्छया वा । अन्तरं तारतम्यं ॥ १४ ॥ ननु परस्य नीचत्वाभावात् भवदुक्तदोष इत्यत्राह—गुणवानिति ॥ १५ ॥ तद्वद्वैषम्यं स्वरूपतो दर्शयति—य इति ॥ १६—१८ ॥ इयं होमविघातपूर्वकं लक्ष्मणस्य न्यग्रोधप्रवेशकरणीरूपा । निरनुक्रोशता निर्दयता, यादृशी यथा घोरा तादृशं परुषं निर्दयत्वं । स्वजनेन बन्धुभूतेन स्वयैव कर्तुं शक्यं नान्येनेत्यर्थः । यद्वा स्वजने विषये त्वया न शक्यं न कर्तव्यं । अनुचितं कृतमिति भावः ॥ १५—२० ॥ गौरवान् । गुरोर्भावो गौरवं ।

पितृव्यत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥ रक्षसां कुले यद्यप्यहं जातः । तन् तथापि । मे शीलं अराक्षसं अक्रूरं । अयं मे शीलाल्ख्यो गुणः नृणां सत्पुरुषाणां । प्रथमः मुख्यः ॥ २२ ॥ तन्मे शीलमराक्षसमित्युक्तमेव दर्शयति—न रम इति ॥ दारुणेन कर्मणा न रमे । अधर्मेण परपीडाकरेण च कर्मणा न रमे । न केवलं मन्येव दोषः रावणेपीत्याह—भ्रात्रेति । निरस्यते । ‘त्वां तु धिक्कुलपांसनं’ इति वचनेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इन्द्रजिदुक्तस्वदोषपरिहाराय परित्यागहेतुन् रावणदोषानाह—धर्मादित्यादिना ॥ २४ ॥ हिंसा च परस्वहरणं च ते हिंसापरस्वहरणे । हिंसादिरूपं दुराचाररूपं कर्म त्याज्यमाहुः । तद्युक्तस्याज्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥

स० एकैकएवप्रयोजकः प्रतीतावेतन्मध्येऽन्यत्र । तेसर्वेपित्वय्यन्यथाजाताइत्याह—नज्ञातिलमित्यादिना । जातिः राक्षसजातिः । प्रमाणं उच्यते विरोधेन विरोधाश्रयोनसंपाद्यइतिप्रवेदयत्यप्रमाणं । सौंदर्यं सौंदर्यत्वं । त्रयाणामपि कैकसीपुत्रत्वात् । नचपद्मपुराणे—“निदया पुत्रमाहुः” “निकषाचात्रवीशमं” इत्युक्तेः भागवतोत्तरकाण्डादौ कैकसीपुत्रत्वं कथितं तदसंगतमिति वाच्यं । तस्याः एवमास्मान्तरं त्वित्यविरोधः ॥ १२ ॥ शि० निर्गुणोपि स्वजनः श्रेयान्भवति । परोयः सगुणोपि सपर एव । स्वकुलेन सह विरोधेभिन्न एव भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ टी० नृणां सज्जनानां । यः प्रथमः मुख्यः । गुणः सालिकत्वं । तत् मे अराक्षसं अक्रूरशीलं ममगुणद्वयैः ॥ २२ ॥ टी० नरमइति । दारुणेन कर्मणा न रमे । अधर्मेण च नरमे अन्यथा विषमशीलेन रावणाद्विलक्षणशीलेन भ्रात्रामया कथमयं भ्राता रावणः निरस्यते ॥ २३ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ट. याते. २ तस्माच्छृणुष्वेत्यादयः अनुजोसियदित्यन्ताः श्लोकाः क. ख. च. छ. ज. पाठेषु अस्मन्ते. ३ ग. ड. ज.—ट. गुणोयः. ४ घ. छ.—ट. परस्वहरणेत्युक्ते परदारभिमर्शनं त्याज्यमाहुर्दुरात्मानं.

परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् ॥ सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २६ ॥
 महर्षीणां वधो घोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः ॥ अभिमानश्च कोपश्च वैरित्वं प्रतिकूलता ॥ २७ ॥
 एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितेश्चर्यानाशनाः ॥ गुणान्प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः ॥ २८ ॥
 दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव ॥ नेयमस्ति पुगं लङ्का न च त्वं न च ते पिता ॥ २९ ॥
 अतिमानी च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यद्विच्छसि ॥ ३० ॥
 अद्य ते व्यसनं प्राप्तं किं मां न्वमिह वक्ष्यसि ॥ प्रवेष्टुं न त्वया शक्यो न्यग्रोधो राक्षसाधम ॥ ३१ ॥
 धर्षयित्वा च काकुत्स्थः न शक्यं जीवितुं त्वया ॥ युध्यम्य नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह ॥
 हतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि यमक्षये ॥ ३२ ॥

निदर्शय स्यान्मचलं समुद्यतं कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययम् ॥

न लक्ष्मणस्यैत्य हि चाणगोचरं त्वमद्य जीवन्मचलो गमिष्यसि ॥ ३३ ॥

इत्यपि श्रीमद्रामायणे बालर्माकांक्षे आदिकाव्ये युद्धकाण्डे समशीनितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीनितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

लक्ष्मणेन्द्रजितोर्वारवादपुरस्परं समरप्रवर्तनम् ॥ १ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ अत्रवीन्परुषं शत्रुं वेगेनाभ्युत्पपात ॥ १ ॥
 उद्यतायुधनिस्त्रिंशो रथे सुसमलंकृते ॥ कालाश्रयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः ॥ २ ॥
 महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवद्दृढम् ॥ धनुर्भीमं परामुश्य शरांश्चामित्रशानतान् ॥ ३ ॥
 तं ददर्श महेष्वासो रथे सुसमलंकृतः ॥ अलङ्कृतममित्रघ्नं राघवस्यानुजं बली ॥
 हनुमत्पृष्ठमासीनमुदयस्थरविप्रभम् ॥ ४ ॥

सुहृदामतिशङ्का सुहृत्स्वविश्वासः ॥ २६ ॥ दोषव-
 त्तया यदि त्याज्यत्वं, तर्ह्यभिजनविद्यादिगुणवत्तया
 किमिति न ग्राह्यत्वमित्यत आह—महर्षीणामिति
 सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अभिमानः गर्वः । वैरित्वं
 बद्धवैरत्वं । प्रतिकूलता परश्रेयोद्वेषित्वं । तथा चाभि-
 जनविद्यादिगुणवत्त्वेऽपि परस्त्रीहरणादिदोषदूषिततया
 विषसंपृक्तमधुवन्न ब्राह्मण्यमिति भावः ॥ २७—२८ ॥
 नेयमस्तीत्यादि ॥ उत्तरक्षणे अवश्यं न शिष्यतीत्यर्थः
 ॥ २९—३१ ॥ देवताकार्यं यमदूतरूपदेवताकार्यं ।
 नरकयातनानुभवं वा ॥ ३२—३३ ॥ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने समशीनितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अधेन्द्रजितलक्ष्मणयुद्धं—विभीषणवच इत्यादि ॥
 अभ्युत्पपात अभिमुखमुज्जगाम ॥ १ ॥ कीदृग्भूतो-
 भ्युज्जगामेत्यत्राह—उद्यतेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ सुसम-
 लंकृते सुयु समन्तान् अलंकृते । महाप्रमाणं महादीर्घं,
 धनुर्धम्य शरान् परामुश्य गृहीत्वा । अभ्युज्जगाम
 अत्रवीचैत्यन्वयः । अमित्रान् शत्रून् शानतान्
 शरण्यन्तीत्यमित्रशानतान् ॥ २—३ ॥ रथे स्थित

ति० प्रतिकूलता हितवक्तृपुप्रतिकूलबुद्धिता ॥ २७ ॥ ति० अक्षयः यमदूतं नरकयातनानुभवं देवताकार्यं नरदेवानां संतोषकार्यं ।
 करिष्यसि ॥ ३२ ॥ इति समशीनितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

ति० उद्यतायुधनिस्त्रिंशः उद्यतायुधो निस्त्रिंशो निपुणधैर्यवानिति ॥ २८ ॥ उद्यतायुधायुधानिस्त्रिंशो निपुणधैर्यवानिति ॥ गोबलीवद्व्याध-
 योगइत्यन्ये ॥ स० उद्यतानिचतान्धायुधानिच ॥ निपुणधैर्यवानिति ॥ २९ ॥ उद्यतानिचतान्धायुधानिच ॥ इति विवक्षितः । गोबलीवद्व्याध-
 [पा०] १ ट. म. ट. यमदूतं. २ ड. म. ट. कीदृग्. ३ ट. म. धनुर्धम्य गोबलीवद्व्याधायुधानिचतान्. ४ घ.—छ.

म. ज. ट. रथस्थः समलंकृतः. ५ ख.—ट. म. न. ममित्रशरांश्चामित्रशानतान्. ६ घ.—छ.

वा. पा. २२१

उवाचैनं समारब्धः सौमित्रिं सविभीषणम् ॥ तांश्च वानरशार्दूलान्पश्यध्वं मे पराक्रमम् ॥ ५ ॥
 अद्य मत्कार्मुकोन्मृष्टं शरवर्षं दुरासदम् ॥ मुक्तं वर्षमिवाकाशे वारयिष्यथ संयुगे ॥ ६ ॥
 अद्य वो मामका बाणा महाकार्मुकनिस्सृताः ॥ विधमिष्यन्ति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ ७ ॥
 तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नाऽशूलशक्यत्प्रितोमरैः ॥ अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम् ॥ ८ ॥
 क्षिपतः शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य मे युधि ॥ जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः ॥ ९ ॥
 रात्रियुद्धे मया पूर्वं वज्राशनिसमैः शरैः ॥ शायितौ स्यो मया भूमौ विसंज्ञौ सपुरस्सरौ ॥ १० ॥
 स्मृतिर्न तेऽस्ति वा मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् ॥ आशीविषमिव कुट्टं यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः ॥ ११ ॥
 तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं लक्ष्मणस्तदा ॥ अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 उक्तश्च दुर्गमः पारः कार्याणां राक्षस त्वया ॥ कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १३ ॥
 स त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य केनचित् ॥ वचो व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते ॥ १४ ॥
 अन्तर्धानगतेनाज्ञां यस्त्वयाऽऽचरितस्तदा ॥ तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ १५ ॥
 यथा बाणपथं प्राप्य स्थितोऽहं तव राक्षस ॥ दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा त्वं किं विकत्थसे ॥ १६ ॥
 एवमुक्तो धनुर्भीमं परामृश्य महाबलः ॥ ससर्ज निशितान्वाणानिन्द्रजित्समितिजयः ॥ १७ ॥
 ते निमृष्टा महावेगाः शराः सर्पविषोपमाः ॥ संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसन्त इव पन्नगाः ॥ १८ ॥

इति शेषः । अलंकृतं स्वतेजसा भूषितं । हनुमत्पुत्र-
 मासीनमित्यनुवादेन हनुमान् पूर्वं राक्षसैर्युद्धा इन्द्र-
 जिन्यागते लक्ष्मणं स्वपुत्रभागमारोप्य स्थितवानिति
 गम्यते । उद्गम्यरविप्रभमित्यनेन हनुमतः काञ्चना-
 कृतित्वं लक्ष्मणस्य रविवर्णत्वं चोक्तं ॥ ४ ॥ उवाचै-
 नमिति त्रिषादश्लोक एकान्वयः ॥ एतन् 'अब्रवी-
 त्यरूपं' इति पूर्वोक्तस्य विवरणं न भवति । तद्विभी-
 षणमात्रं प्रति । इदं तु सर्वान् प्रति । तच्च परुषं । इदं
 तु पराक्रमविषयं । समारब्धः संरब्धः ॥ ५ ॥ मुक्तं
 मेघमुक्तं । वारयिष्यथेत्येतन् सापहासोक्तिः ॥ ६ ॥
 वः युष्माकं । विधमिष्यन्ति धक्ष्यन्ति ॥ ७ ॥
 तीक्ष्णसायकेति लुप्तविभक्तिकं पदं । तीक्ष्णसायकैरि-
 त्यर्थः । शूलशक्यत्प्रितोमरैरित्यत्र शक्तियत्प्रितोमरैरि-
 त्यर्थः । सन्धिरार्षः । तीक्ष्णसायकैः शूलशक्यत्प्रितो-
 मरैश्च निर्भिन्नान वः युष्मान् । यमक्षयं यमनिलयं ।
 गमयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ जीमूतस्येति नादमात्रे
 दृष्टान्तः ॥ ९ ॥ आप्रहातिशयेन मयेति द्विरुक्तिः

॥ १० ॥ यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः अतः स्मृतिर्ना-
 स्तीति वा मन्ये । अथवा यमसादनं यमप्रापणं ।
 व्यक्तं प्रत्यक्षं प्रत्यासन्नमिति यावत् । यद्वा सादनं
 सदनं । स्वार्थेण प्रत्ययः ॥ ११ ॥ अभीतवदनः
 भयविकृतिशून्यवदनः ॥ १२ ॥ दुर्गमः दुर्लभः ।
 कार्याणां यमप्रापणादीनां । पारः निर्वाहः । उक्तश्च
 उक्त एव, न कृतः । अतो दुर्बुद्धिरसीत्यर्थः । कस्तर्हि
 बुद्धिमानित्यत आह—कार्याणामिति । कार्याणां
 कर्मणां, आचरणेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्थस्येति ताद-
 र्थ्यसंबन्धे पट्टी । अर्थस्य वचः प्रयोजनार्थं वचः
 ॥ १४ ॥ दृष्टेऽप्यस्मत्पराक्रमे कथमित्थं कथ्यत इत्या-
 शङ्क्य मायामयत्वान्न स वीरसंमत इत्याह—अन्त-
 र्धानेति ॥ आजौ युद्धे ॥ १५ ॥ प्रत्यक्षेणापि योद्धुं
 शक्तोऽस्मीत्यत आह—यथेति ॥ यथा स्थितोऽस्मि
 तथैव, तत्तेजः पूर्वकृतं तेजः । दर्शयस्वेत्यन्वयः
 ॥ १६—१७ ॥ सर्पविषोपमाः सर्पविषवत् घोराः ।

आगतिर्कागतिः ॥ २ ॥ ति० एवमपियन्मां योद्धुमुपस्थितोऽसि तन्प्रायः पूर्वस्य ते स्मृतिर्नास्ति । वा अथवा । व्यक्तं यातोयमक्षयं ।
 आदिर्कर्मणिकः । यमक्षयं यमशब्दं प्रयातुमुपकान्तोऽसि ॥ ११ ॥ ति० अभीतवदनः निर्भयप्रवृत्ताभिवदनव्यवहारः ॥ स०
 अभीतवदनः भीतं भीतित्वान्नूननः प्राणोपस्यसः । सनभवतीत्यभीतवदनः । भीतस्यवदनं भीतवदनं । न विद्यते भीतवदनं यस्य
 सदा ॥ १२ ॥ ती० हेदुर्मते हीनार्थः । शत्रुविजयरूपप्रयोजनहीनः सत्त्वं केनचित् केनापि दुरवापस्य अर्थस्य विजयरूपप्रयोजन-
 [पा०] १ झ. शक्त्युष्टि. २ क. झ. ट. व्यक्तं यातोयमक्षयं. ३ क. ख. घ. ङ. च. झ. ज. विषसमं. ४ ख. ङ.—ट.
 योद्धुमुपस्थितः. ५ ड. झ. ट. राषवस्तदा. ६ ड. झ. ज. ट. वाचाव्याहृत्य. ७ ख. तदा. ८ ड. झ. ज. ट. स्थितोऽस्मि.

शरैरतिमहावेगैर्वेगवान्नावणात्मजः ॥ सौमित्रिमिन्द्रजिद्युद्धे विव्याध शुभलक्षणम् ॥ १९ ॥
 स शरैरतिविद्वद्भो रुधिरेण समुक्षितः ॥ शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान्विधुम इव पावकः ॥ २० ॥
 इन्द्रजित्वात्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याधिगम्य च ॥ विनद्य मुमहानादमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कार्मुकच्युताः ॥ आदास्यन्तेऽद्य सौमित्रे जीवितं जीवितान्तगाः ॥ २२ ॥
 अद्य गोमायुमद्वाश्च ज्येनमद्वाश्च लक्ष्मण ॥ गृध्राश्च निपतन्तु त्वां गतामुं निहतं मया ॥ २३ ॥
 [अद्य यास्यति सौमित्रे कर्णगोचरतां तव ॥ तर्जनं यमदूतानां मवेभूतभयावहम्] ॥ २४ ॥
 क्षत्रबन्धुं सदाऽनार्यं गमः परमदुर्मतिः ॥ भक्तं भ्रातरमर्थेव त्वां द्रक्ष्यति मया हतम् ॥ २५ ॥
 विशस्तकवचं भूमौ व्यपविद्धशरासनम् ॥ हनोत्तमाङ्गं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया ॥ २६ ॥
 इति ब्रुवाणं संरब्धं परुषं रावणात्मजम् ॥ हेतुमद्वाक्यमत्यर्थं लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह ॥ २७ ॥
 वाग्वलं त्यज दुर्बुद्धे कूरकर्मामि राक्षस ॥ अथ कसाद्वदस्येतत्संपादय सुकर्मणा ॥ २८ ॥
 अकृत्वा कथमे कर्म किमर्थमिह राक्षस ॥ कुरु तत्कर्म येनाहं श्रद्धयां तव कथनम् ॥ २९ ॥
 अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किंचिदप्यनवधिषन् ॥ अविकथन्वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषाधम ॥ ३० ॥
 इत्युक्त्वा पञ्च नाराचानाकर्णापरिताञ्जितान् ॥ निजघान महावेगांलक्ष्मणो राक्षसोरमि ॥ ३१ ॥
 सुपत्रवाजिता वाणा ज्वलिता इव पक्षगाः ॥ नैऋतोऽस्यभामन्त मवित् रश्मयो यथा ॥ ३२ ॥
 स शरैराहतस्तेन सरोपो रावणात्मजः ॥ सुप्रयुक्तस्त्रिभिर्वाणैः प्रतिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ ३३ ॥
 स बभूव तदा भीमो नरराक्षससिंहयोः ॥ विमर्दस्तुमुलो युद्धे परस्परजयपिणोः ॥ ३४ ॥
 उभौ हि बलसंपन्नावुभौ विक्रमशालिनौ ॥ उभावपि सुविक्रान्तौ सर्वशस्त्रास्त्रकोविदौ ॥
 उभौ परमदुर्जेयावतुल्यबलतेजसौ ॥ ३५ ॥
 युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविव नभोगतौ ॥ ३६ ॥
 बलवृत्राविवाभीतौ युधि तौ दुष्प्रघर्षणौ ॥ युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव ॥ ३७ ॥
 बहूनवसृजन्तौ हि मार्गणौघानवस्थितौ ॥ नरराक्षससिंहौ तौ ग्रहणवभ्ययुध्यताम् ॥ ३८ ॥

पेतुः । भूमाविति शेषः ॥ १८ ॥ शरैरिति । अति- ॥ २६—२७ ॥ अथ इदानीं ॥ २८—३१ ॥ सुप-
 विव्याधेत्यन्वयः । “ व्यवहिताश्च ” इति व्यवहित-
 प्रयोगः ॥ १९—२० ॥ अधिगम्य फलवच्चेन दृष्टा
 ॥ २१—२५ ॥ विशस्तेति । विशस्तं मित्रं कवचं
 यस्य तं त्वां रामो द्रक्ष्यतीत्यनुषङ्गेन योजना युयुधाते इत्याद्यर्थः ॥ ३६ ॥ बलशब्दो बलशत्र्विन्द्र-

स्य संबन्धिवचोव्याहृत्य कृतार्थोऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि ज्ञानीषदित्योजना ॥ १४ ॥ ती० पत्रिणः शितधारा इत्यदिश्लोकचतुष्टयस्य
 श्रुतार्थः स्पष्टः । वास्तवार्थस्तु हेतौमित्रे मत्कार्मुकच्युताः शराः अप्रयोजकशरा इत्यर्थः । तैतद्विशितधाराः जीवितान्तगाः पत्रिणः ।
 मत्तः जीवितमादास्यन्त इति संबन्धः ॥ अद्योति । हे लक्ष्मण त्वामुद्दिश्य मया लक्ष्म्या लक्ष्म्यर्थेण मद्गतामुं मांतिनिशेषः । गोमा-
 द्यादयः निपतन्तिसंज्ञाः ॥ क्षत्रबन्धुमिति । सदानार्यमित्यस्य सदा न आर्यमितिच्छेदः । हेमदानं दानमहितं दानसौख्यार्थः ।
 क्षत्रबन्धुं क्षत्रस्यराषवस्यबन्धुं । अतः भ्रातरं अतएवार्थमया अहं त्वां परमदुर्मतिः परमदुर्गुणमिति । अनुग्रहकृत्यस्य सः रामः
 अद्य द्रक्ष्यतीति संबन्धः ॥ विशस्तेति । हे सौमित्रे त्वां विनेतिशेषः । विशस्तकवचं हनोत्तमाङ्गं सदातिहर्तृमन्धन्वितिशेषः । रामोद-
 क्ष्यतीतिपूर्वणसंबन्धः ॥ २२—२६ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोकः ज. पाठे दृश्यते. २ घ. मन्वर्थ. ट. च. छ. झ. ज. ट. मर्थेऽलक्ष्मणः. ३ ड. च. छ. झ. कूरकर्म-
 न्दि. ४ ड.—ट. श्रद्धयां. ५ ख. त्वामद्यपुष्पादन्त. ग. ड. झ. त्वामद्यपुष्पादन. घ. ज. य. ट. त्वामद्यपुष्पादक. ६ क. ख.
 पावकाः. ७ क.—घ. परस्परवर्धयिणोः. ८ ड. झ. ट. विक्रान्तौ बलसंपन्नावुभौ. ९ झ. नरराक्षससुखयितौ.

सुमप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गणचापधारिणौ ॥
 परस्परं तौ प्रववर्षतुभृशं शरैश्चवर्षेण बलाहकाविव ॥ ३९ ॥
 अभिप्रवृद्धौ युधि युद्धकोविदौ शरामिचण्डौ शितशस्त्रधारिणौ ॥
 अभीक्ष्णमाविव्यधतुर्महाबलौ महाहवे शम्बरवासवाविव ॥ ४० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

लक्ष्मणेन्द्रजितोर्महायुद्धम् ॥ १ ॥

ततः शरं दाशरथिः संधायामित्रकर्शनः ॥ समर्ज राक्षसेन्द्राय कुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ १ ॥
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा रावणात्मजः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदक्षत ॥ २ ॥
 तं विवर्णमुखं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् ॥ सौमित्रिं युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥
 निमित्तान्यनुपश्यामि यान्यस्मिन्नावणात्मजे ॥ त्वर तेन महाबाहो भग्न एष न संशयः ॥ ४ ॥
 ततः संधाय सौमित्रिर्वाणानग्रिश्लोपमान् ॥ मुमोच निशितांस्तस्मिन्सर्पानिव मेहाविषान् ॥ ५ ॥
 शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः ॥ ६ ॥
 उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः ॥ ददर्शवस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजम् ॥ ७ ॥
 सोमिचक्राम सौमित्रिं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ अब्रवीच्चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः ॥ ८ ॥
 किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमम् ॥ निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा भुवि विवेष्टसे ॥ ९ ॥
 युवां खलु महायुद्धे शक्राशनिसमैः शरैः ॥ शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ स पुरस्सरो ॥ १० ॥
 स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा यसमादनम् ॥ गन्तुमिच्छसि यस्मात्त्वं मां धर्षयितुमिच्छसि ॥ ११ ॥

परः । नामकदेशे नामग्रहणान् ॥ ३७—३८ ॥ शरौघः । ॥ ३ ॥ अस्मिन् यानि मुखवैवर्ण्यस्तब्धत्वादीनि
 मेघपक्षे जलौघः । शरशब्दे हि जलवाची । शरधि-
 रिति समुद्रपर्यायान् ॥ ३९—४० ॥ इति श्रीरामोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः सुमहान्संप्रहारः—ततः
 शरमित्यादि ॥ १—२ ॥ सौमित्रिं प्रति उद्दिश्य

॥ ३ ॥ अस्मिन् यानि मुखवैवर्ण्यस्तब्धत्वादीनि
 निमित्तानि अनुपश्यामि, तैरयं भग्न इति जाने ।
 तेन कारणेन त्वर त्वरस्व ॥ ४—५ ॥ सर्वसंक्षुभिते-
 न्द्रियः संक्षुभितसर्वेन्द्रियः ॥ ६—८ ॥ त्वं भ्रात्रा
 सह निबद्ध इति यत् प्रथमे तद्युद्धे तस्मिन् युद्धे । मत्प-
 राक्रमं त्वन्निबन्धनरूपं । न स्मरसि किं । यदा यत्र
 युद्धकाले । विवेष्टसे विवेष्टितवानसि ॥ ९ ॥ तमेव
 पराक्रमं विशिनष्टि—युवामिति ॥ १० ॥ व्यक्तं

ति० “नरराक्षसमुख्यौतौ” इत्युत्तरं श्लोकद्वयं भिन्नवृत्तं प्रक्षिप्तं । तद्युत्तरं सर्गविच्छेदश्चासंप्रदायः । तयोर्युद्धसैवाप्रेक्षत्वेन प्रक-
 रणान्तरभाषादितिकतकः ॥ स० सुसंप्रहृष्टावित्यादिश्लोकद्वयं सर्गव्यवच्छेदकत्वेन प्रक्षिप्तमितिसंप्रदायः ॥ ४० ॥ इत्यष्टाशी-
 तितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

स० यानि पराजयकाले तत्सूचकत्वेन गृहीतव्याप्तिकानि तानि निमित्तानि वदनवैवर्ण्यादीनि अस्मिन्ननुपश्यामि । त्वर त्वरस्व
 ॥ ४ ॥ स० विषवैद्यः विषोत्पन्नान् सर्पान्मेव व्यायथा मुञ्चति तथाऽऽशीविषोपमान् शरान् । मुमोच । सर्पान् अनयति चेष्टयती-
 तिसर्पान् विषवैद्यः । विषोत्पन्नान् सर्पान्निवेतिवा । अस्मिन्पक्षेनाप्याहारः ॥ ५ ॥

[पा०] १ सुसंप्रहृष्टमिति, अभिप्रवृद्धाविति श्लोकद्वयं झ. पाठेन दृश्यते. अत्र सर्गविच्छेदश्च नोपलभ्यते. २ ड. झ. व. ट.
 शरान् दाशरथिः, ३ झ. व. ट. शरानाशीविषोपमान्, ४ ड. च. झ. ट. विषोत्पन्नान्, ५ क. ड. च. छ. झ. ट. युधिविवेष्टसे.

यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रमः ॥ अद्य ते दर्शयिष्यामि निष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ दर्शयिष्यते हनुमन्तं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः ॥ १३ ॥
 ततः शरशतेनैव मृगयुक्तेन वीर्यवान् ॥ क्रोधाद्विगुणमरुद्वो निर्विभेदं विभीषणम् ॥ १४ ॥
 तद्दृष्ट्वेन्द्रजिता कर्म कृतं रामानुजस्तदा ॥ अचिन्तयित्वा प्रहमन्तत्किंचिदिति ब्रुवन् ॥
 मुमोच स शरान्वोरान्मंगुल्य नरपुङ्गवः ॥ १५ ॥
 अभीतवदनः कुड्डो रावणिं लक्ष्मणो युधि ॥ नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ते निशाचर ॥ १६ ॥
 लघवश्चाल्पवीर्याश्च सुखा हीमे शरान्तव ॥ नैवं शूरास्तु युध्यन्ते समरे जयकाङ्क्षिणः ॥
 इत्येवं तं ब्रुवाणस्तु शरवर्षैरवाकिन् ॥ १७ ॥
 तस्य बाणैः मुविध्वस्तं कवचं हेमभूषितम् ॥ व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवाम्बुगन् ॥ १८ ॥
 विधृतवर्मा नाराचैर्वभूव स कृतव्रणः ॥ इन्द्रजित्समरे वीरैः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ १९ ॥
 ततः शरसहस्रेण संकुटो रावणात्मजः ॥ विभेदं समरे वीरं लक्ष्मणं भीमविक्रमः ॥ २० ॥
 व्यशीर्यत महादिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य च ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुर्भिक्षुतां ॥ २१ ॥
 अभीक्ष्णं निःश्वसन्तो तौ युध्यतां तुमुलं युधि ॥ शरमंकृतसर्वाङ्गां सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥ २२ ॥
 सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितः शरैः ॥ तनश्चतुर्महान्मानो रणकर्मविशारदौ ॥ २३ ॥
 बभूवतुश्चात्मजये यत्नो भीमपराक्रमो ॥ तौ शरैर्घस्तदा क्रीणां निवृत्तकवचध्वजौ ॥
 स्रवन्तौ रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २४ ॥
 शरवर्षं ततो घोरं मुञ्चतोर्भीमनिस्स्रवन् ॥ सामाग्योग्वाकाशं नीलयोः कालमेघयोः ॥ २५ ॥
 तयोरथ महान्कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः ॥ न च तौ युद्धैर्वमुख्यं श्रमं वाऽप्युपजग्मतुः ॥ २६ ॥
 अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः ॥ शरानुचावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतुः ॥ २७ ॥
 व्यपेतदोषमस्रन्तौ लघु चित्रं च मुष्टु च ॥ उभौ तौ तुमुलं घोरं चक्रतुर्नराशसौ ॥ २८ ॥
 तयोः पृथक्पृथक्भीमः शुश्रुवे तलनिस्स्रवन् ॥ प्रकम्पयञ्जनं घोरो निर्घात इव दारुणः ॥ २९ ॥
 स तयोर्भ्राजते शब्दस्तदा समरसक्तयोः ॥ सुघोरयोर्निष्ठतनोर्गणे मेघयोर्यथा ॥ ३० ॥

नूतमित्यर्थः ॥ ११—१३ ॥ क्रोधाद्विगुणमरुद्व इति । कृतं प्रतिकृतं अन्योन्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तं ।
 लक्ष्मणादिविषयरोषापेक्षया विभीषणविषये द्विगुणं ॥ २१ ॥ युध्यतां अयुध्यतां ॥ २२ ॥ तनश्चतुः
 कुपित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तद्दृष्ट्वादिसार्धश्लोक एका- अन्योन्यं बभूवतुः ॥ २३ ॥ यत्नो यत्नवन्तौ
 न्वयः ॥ नैतत्किंचिदिति ब्रुवन् एतदकिंचित्करमिति ॥ २४ ॥ शरवर्षमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
 ब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ अभीतवदन इत्यादिसार्धश्लो- सासारयोः सधारापातयोः । “धारासंपात आसारः”
 कद्वयमेकान्वयं ॥ अकिंचित्करत्वमेवाह—नैवमिति इत्यमरः ॥ २५—२७ ॥ व्यपेतदोषं व्यपगतमोह-
 ॥ १६—१८ ॥ प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥ १९—२० ॥ त्वदोषं । अस्रन्तौ बाणान्निष्प्रवन्तौ ॥ २८—३० ॥

स० व्यवस्थितः युद्धार्थनिश्चितः सन् । तिष्ठ । व्यवस्थितः अवस्थितस्मैस्त्वादर्शयिष्यामि । अन्तर्-
 तिसूच्यते ॥ १२ ॥ ति० प्रत्युपेभानुमानिवक्षतत्रकवचत्वादिति भावः ॥ १३ ॥ स० उभौ नराशसौ । अत्र कर्मप्रसङ्ग-
 शिष्टाकारान् ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. अथलां. २ ज. रावणिवान्तमप्रवीन्. क. ख. रावणिलक्ष्मणोववीन्. च.
 रावणिलक्ष्मणोवदन्. ३ ड. झ. घ. ट. युद्धकाङ्क्षिणः. ४ ड. च. ञ. ज. ट. युद्धवन्तोरपरैरभिववर्षेह ख. वदन्तोरपरैरभिववर्षेह.
 ५ ड. झ. ट. वीरैः प्रत्युपेभानुमानिव. ६ ख. च. ट. निर्विभेदौ. ७ ग. ड.—ड. व्यन्तौवन्. ८ झ. ञ. ट. तुमुलस्वन्.
 ९ ड. झ. ट. सक्रमंजनयामासनिष्ठानद्वय. १० ड. झ. ञ. ट. निस्स्रवन्तौ.

सुवर्णपुङ्खनाराचैर्बलवन्तौ कृतव्रणौ ॥ प्रमुञ्चुवोत रुधिरं क्रीर्तिमन्तौ जये धृतौ ॥ ३१ ॥
 ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि ॥ असृङ्गद्वा विनिष्पत्य विविशुर्धरणीतलम् ॥ ३२ ॥
 अन्ये मुनिशितैः शस्त्रैराकाशे संजघटिरे ॥ वभञ्जुश्चिच्छिदुश्चान्ये तयोर्वाणाः सहस्रशः ॥ ३३ ॥
 स बभूव रणो घोरस्तयोर्वाणमयश्चयः ॥ अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्चयः ॥ ३४ ॥
 तयोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः ॥ सपुष्पाविव निष्पन्नौ वने शाल्मलिर्किंशुकौ ॥ ३५ ॥
 चक्रतुस्तुमुलं घोरं सन्निपातं मुहुर्मुहुः ॥ इन्द्रजिह्वलक्ष्मणश्चैव परस्परवधैषिणौ ॥ ३६ ॥
 लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥ अन्योन्यं तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रत्यपद्यताम् ॥ ३७ ॥
 बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्त्रिनौ ॥ शुशुभाते महावीर्यौ प्ररूढाविव पर्वतौ ॥ ३८ ॥
 तयो रुधिरसिक्तानि संबृतानि शैर्भृशम् ॥ बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलन्त इव पावकाः ॥ ३९ ॥
 तयोरथ महान्कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः ॥ न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाऽप्युपजग्मतुः ॥ ४० ॥

अथ समरपरिश्रमं निहन्तुं समरमुखेष्वजितस्य लक्ष्मणस्य ॥

प्रियहितमुपपादयन्महौजाः समरमुपेत्य विभीषणोऽवतस्थे ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

विभीषणेन्द्रजितोर्युद्धम् ॥ १ ॥ हनुमदादीनाराक्षसैस्सहमहायुद्धम् ॥ २ ॥ पुनर्लक्ष्मणेन्द्रजितोर्युद्धम् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणे-
 नेन्द्रजिमारथिवधः ॥ ४ ॥ प्रमाथिप्रमुखवानरैरह्यहननपूर्वकमिन्द्रजिद्रथविमथनम् ॥ ५ ॥

युध्यमानौ तु तौ दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ ॥ प्रभिन्नाविव मातङ्गौ परस्परवधैषिणौ ॥ १ ॥
 तौ द्रष्टुकामः संग्रामे परस्परगतौ बली ॥ शूरः स रावणभ्राता तस्यौ संग्राममूर्धनि ॥ २ ॥
 ततो विस्फारयामास महद्वनुस्त्वस्थितः ॥ उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रात्राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३ ॥

धृतौ अवहितौ ॥ ३१—३२ ॥ तयोः अन्ये केचन युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥
 बाणाः आकाशे मुनिशितैः शस्त्रैः संजघटिरे
 संघटिताः । अन्ये बाणाः बाणान् सहस्रशः वभञ्जुः ।
 चिच्छिदुश्चेति संबन्धः ॥ ३३ ॥ रणः घोरो वभूव ।
 यस्मिन् तयोर्वाणमयश्चयः सत्रे दीप्ताभ्यामग्निभ्यां
 सहितः कुशमयश्चय इवासीत् । अग्नी गार्हपत्याहव-
 नीयौ ॥ ३४—३५ ॥ सन्निपातं युद्धं ॥ ३६ ॥
 प्रत्यपद्यतां प्रत्यपद्यतां ॥ ३७—३८ ॥ बभ्राजुः ।
 आर्षं परस्मैपदं ॥ ३९—४१ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 अथेन्द्रजितो रथभङ्गः—युध्यमानौ त्वित्यादिश्लो-
 कद्वयमेकान्वयं ॥ प्रभिन्नौ मत्तमातङ्गाविव परस्पर-
 गतौ परस्परं युद्धार्थं सङ्गतौ । तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ
 प्रथमं द्रष्टुकामः स विभीषणस्तौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि
 योद्धुं तस्यावित्यन्वयः । स्वयं प्रथमं युद्धं कर्तुमुद्यु-
 क्तोपि तयोर्बलाधिक्यं द्रष्टुं तूष्णीं स्थितः । तयोर्बल-
 तौल्ये दृष्टे स्वस्य रामविषयकिञ्चित्कारार्थमिदानीं
 युद्धाय तस्यावित्यर्थः ॥ १—२ ॥ धनुः तादात्विकं

ती० समरपरिश्रमं समरेपरिश्रमोयस्यतं । इन्द्रजितमिति शेषः ॥ ४१ ॥ इत्येकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

[पा०] १ ड.—ट. अमृदिग्धामिनिष्येतुर्विविधः । २ क. ख. ग. ड.—ट. परस्परजयैषिणौ । ३ क. ग. ड. च. झ. व.
 व्यतीवात. ४ ख. च. छ. झ. ञ. ट. न्महात्मा.

ते शराः शिखिसंकाशा निपतन्तः समाहिताः ॥ राक्षसान्दारयामासुर्वेज्राणीव महागिरीन् ॥ ४ ॥
विभीषणस्यानुचरास्तेऽपि शूलामिपदिश्रैः ॥ चिच्छिदुः मर्मैर्वांग्राक्षमात्राभिमोक्षमाः ॥ ५ ॥
राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः ॥ बभौ मध्ये ग्रहणानां कलभानामिव द्विपः ॥ ६ ॥
ततः संचोदयानो वै हरीत्रक्षोरं प्रियाय ॥ उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षमां वरः ॥ ७ ॥
एकोऽयं राक्षमेन्द्रस्य पगयणमिव स्थितः ॥ एतच्छेषं बलं तस्य किं निष्ठुत हरीश्वराः ॥ ८ ॥
अस्मिन्निहिते पापे राक्षसे रणमृधनि ॥ रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य हनं बलम् ॥ ९ ॥
ग्रहस्तो निहतो वीरो निकुम्भश्च महाबलः ॥ कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च धूम्राश्च निशाचरः ॥ १० ॥
जम्बुमाली महामाली तीक्ष्णवेगोऽनिप्रभः ॥ सुमघ्नो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११ ॥
संहादी विकटो निघ्नस्तपनो दंभ एव च ॥ प्रघामः प्रघमश्चैव प्रजङ्घो जङ्घ एव च ॥ १२ ॥
अशिकेतुश्च दुर्धर्षो गम्भिकेतुश्च वीर्यवान् ॥ विद्युज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यगवुश्च राक्षसः ॥ १३ ॥
अकम्पनः सुपाशश्च चक्रमाली च राक्षसः ॥ कम्पनः मत्तवन्तो नां देवान्तकनरान्तका ॥ १४ ॥
एतान्निहत्यातिबलान्वद्वाक्षसमत्तमान् ॥ बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घयतां गोष्पदं लघु ॥ १५ ॥
एतावदेव शेषं वो जेतव्यमिह वानराः ॥ हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६ ॥
अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनिर्तुमम ॥ घृणामपास्य रामार्थं निहन्त्यां भ्रातृगन्मजम् ॥ १७ ॥
हन्तुकामस्य मे वाष्पं चक्षुश्चैव निरुध्यति ॥ तमेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति ॥
वानरा घ्नत संभूय भृत्यानस्य सर्मापगान् ॥ १८ ॥
इति तेनातिथशसा राक्षसेनाभिचोदिताः ॥ वानरेन्द्रा जहृषिर्लाङ्गलानि च विव्यधुः ॥ १९ ॥
ततस्ते कपिशार्दूलाः क्ष्वेलन्तश्च मुहुर्मुहुः ॥ मुमुचुर्विविधानादान्मेघान्दण्डैर्वह्निषः ॥ २० ॥
जाम्बवानपि तैः सर्वैः स्वयूथैरपि संवृतः ॥ अस्मभिस्ताडयामास नखैर्दन्तैश्च राक्षसान् ॥ २१ ॥
निघ्नन्तमृक्षाधिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः ॥ परित्वुर्मयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः ॥ २२ ॥
शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टिशैर्यष्टितोमरैः ॥ जाम्बवन्तं मृधे जघ्नुर्निघ्नन्तं राक्षसीं चमूम् ॥ २३ ॥
स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ देवासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महात्मनः ॥ २४ ॥

किञ्चिन् । विभीषणस्य केवलगदापाणित्वान् ॥ ३ ॥ पुंसो गोष्पदतरणमिव सुकरमिति निदर्शना ।
वज्राणि अशनयः ॥ ४—७ ॥ परायणं गतिः । बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा एतान्तिबलान् बहून् राक्षस-
॥ ८—९ ॥ उक्ताननुक्तांश्च राक्षसान् युद्धे हतान्कां-
श्चित्परिगणयत्युत्साहनाय—ग्रहस्त इत्यादिना श्लोक-
पञ्चकेन ॥ अकम्पनः कम्पनश्च राक्षसौ सर्वत्र
निहत इत्यनेनान्वयः । देवान्तकनरान्तकावित्यत्र
निहताविति विपरिणामः कार्यः ॥ १०—१४ ॥
एतान् राक्षससत्तमान् निहत्य स्थितानां भवतां
इन्द्रजितो हननं, बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा स्थितस्य
भीम इति । महात्मनो देवानां संप्रहारो यथा तथे-

ति० निहन्त्यां हननोपायप्रवर्तनेनेतिभावः ॥ १७ ॥ शि० ननु हिंसायैव निहन्त्यां क्रियामशुद्धेनेत्यन्याह—हन्ति ॥ १८ ॥

[पा०] १ ग. ड.—ट. वज्रादव. २ ख. च. छ. य. प्रमुगानां. ग. ड. झ. ट. प्रहृष्टानां. ३ ड. झ. ट. संचोदयानोवै.
च. संचोदयामास. ४ ख. ड.—ट. वधप्रदान. ५ ड. झ. नस्मिन्निहिते. ६ ख. ग. च. छ. ज. महाबलः. ७ ड. च. झ.
व. ट. मन्दगवच. ८ ड. झ. पारभस्यभय.

न तदानीं ववौ वायुर्न च जज्वाल पावकः ॥ स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजलपुश्च महर्षयः ॥

संपेतुश्चात्र संप्राप्ता गन्धर्वाः सह चारणैः ॥ ३७ ॥

अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान्कनकभूषणान् ॥ शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिविव्याध चतुरो हयान् ॥ ३८ ॥

ततोऽपरेण भङ्गेन शितेन निशितेन च ॥ संपूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ ३९ ॥

महेन्द्राशनिकल्पेन मृतस्य विचगिष्यतः ॥ स तेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ॥

लाघवाद्वाघवः श्रीमाञ्जिशः कायादपाहन् ॥ ४० ॥

स यन्तरि महातेजा हने मन्दोदरीमुतः ॥ स्वयं मारभ्यमकोन्पुनश्च धनुरस्पृशन् ॥

तदद्भुतमभूत्तत्र सामर्थ्यं पश्यतां युधि ॥ ४१ ॥

हयेषु व्यग्रहस्तं तं विव्याध निशितैः शरैः ॥ धनुष्यथ पुनर्व्यग्रे हयेषु मुमुचे शरान् ॥ ४२ ॥

छिद्रेषु तेषु बाणेषु सौमित्रिः शीघ्रविक्रमः ॥ अर्दयामास बाणार्घैर्विचरन्तमभीतवन् ॥ ४३ ॥

निहतं मारुतिं दृष्ट्वा समरे रावणान्मजः ॥ प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः स बभूव ह ॥ ४४ ॥

विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं हरिगृथपाः ॥ ततः परमसंहृष्टा लक्ष्मणं चाभ्यपूजयन् ॥ ४५ ॥

ततः प्रमार्थी शरभो रंभसो गन्धमादनः ॥ अमृष्यमाणाश्चन्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ॥ ४६ ॥

ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुन्मृत्युं वानराः ॥ चतुर्षु समहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ४७ ॥

तेषामधिष्ठितानां तैर्वानरैः पर्वतोपमैः ॥ मुखेभ्यो रुधिरं रक्तं हयानां समवनेन ॥

ते हया मथिता भग्ना व्यसत्रो धरणीं गताः ॥ ४८ ॥

ते निहत्य हयांस्तस्य प्रमथ्य च महारथम् ॥ पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः ॥ ४९ ॥

स हताश्वादवप्लुत्य स्थानमथितसारथेः ॥ शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावन रावणिः ॥ ५० ॥

ततो महेन्द्रप्रतिमः स लक्ष्मणः पदातिनं तं निशितैः शरोत्तमैः ॥

सृजन्तमार्जो निशिताञ्शरोत्तमान्भृशं तदा बाणगणैर्नवारयन् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

अत्र युद्धस्थले । पूर्वं संप्राप्ताः गन्धर्वाः चारणैः सह संपेतुः । अन्यत्र गता इत्यर्थः । अतिधोरयुद्धदर्शन-भयादिति भावः ॥ ३७—३८ ॥ ततोऽपरेणेत्यादि-सारथश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ संपूर्णायतमुक्तेन संपूर्ण-कृष्टमुक्तेन ॥ ३९—४२ ॥ छिद्रेषु रन्ध्रेषु । बाणेषु बाणप्रयोगेषु । शीघ्रविक्रम इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ समरो-द्धर्षं युद्धगर्वं ॥ ४४—४६ ॥ समहावीर्याः महावी-

र्यमहिताः ॥ ४७ ॥ रक्तं शोणितं ॥ ४८—५० ॥

पदातिनं पदाभ्यामापतन्तं गच्छन्तं । “अत सात-त्यगमने” इत्यस्माणिनिः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्द-राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटान्वाने युद्धकाण्डव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

ति० संपूर्णायतमुक्तेन संपूर्णआकर्षणपर्यन्तं आयतेन आकृष्टेन ततोमुक्तेन ॥ ३९ ॥ ति० तलशब्दानुनादिना तलं ज्याघात-वारणं तस्यज्याघातजोयस्शब्दः तस्यानुनादोयस्यास्तितेन ॥ ४० ॥ स० निहतैर्हयोत्तमैः नशितैर्नपदातिनैः ॥ ५१ ॥ इति नवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥

[पा०] १ इ. झ. व. संतमाः. २ क. ग.—उ. पीतेन. ३ घ. सुवर्ण. ४ क. ख. घ.—उ. छिन्नेषुतेषुबाणार्घैः. ग. मित्रेषुतेषुबाणार्घैः. ५ ख.—उ. शीघ्रविक्रमः. ६ इ. झ. व. ट. समरेविचरन्तं. क. संक्रुद्धोविचरन्तं. ७ घ. रावयोगन्ध. ८ ख. ग. ट. च. झ. व. ट. सुतपत्य. ९ ख. ग. ट. ज.—उ. व्यन्तं. १० घ. लक्ष्मणद्वयवधि. ११ झ. मथितसारथिः. १२ घ. ड. च. झ. व. ट. निहतैर्हयोत्तमैः. १३ ख. ड.—उ. बाणगणैर्नवारयन्. क. वज्रसमैर्नवारयन्. वा. रा. २०२

एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधः ॥ १ ॥

म हताश्वो महातेजा भूर्मा तिष्ठन्निशाचरः ॥ इन्द्रजित्परमक्रुद्धः संप्रजज्वाल तेजसा ॥ १ ॥
 तौ धन्विनौ जिघांसन्तावन्योन्यमिषुभिर्भृशम् ॥ विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजवृषाविव ॥ २ ॥
 निवर्हयन्तश्चान्योन्यं ते राक्षसवनांकमः ॥ भर्तारं न जहृर्धुद्रे संपतन्तस्ततस्ततः ॥ ३ ॥
 ततस्ताव्राक्षसान्सर्वान्हर्षयन्नावणात्मजः ॥ स्तुवानो हर्षमाणश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 तममा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः ॥ नेह विज्ञायते स्यो वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥
 धृष्टं भवन्तो युध्यन्तु हरीणां मोहनाय वै ॥ अहं तु रथमास्थाय आगमिष्यामि संयुगम् ॥ ६ ॥
 तथा भवन्तः कुर्वन्तु यथेमे काननौकमः ॥ न युध्ययुर्दुरात्मानः प्रविष्टे नगरं मयि ॥ ७ ॥
 इत्युक्त्वा रावणमुनौ ब्रञ्चयित्वा वनौकमः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां रथहेतोरमित्रहा ॥ ८ ॥
 स रथं भूषयित्वा तु रुचिरं हेमभूषितम् ॥ प्रामामिश्रतमं पूर्णं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ९ ॥
 अधिष्ठितं हयजेन सुतेनाप्तोपदेशिना ॥ आरुगेह महातेजा रावणिः समितिंजयः ॥ १० ॥
 स राक्षमगणैर्मुर्यैर्वृतो मन्दोदरीमुतः ॥ निर्ययौ नगरात्तूर्णं कृतान्तबलचोदितः ॥ ११ ॥
 सोमिनिष्क्रम्य नगरादिन्द्रजित्परवीरहा ॥ अभ्ययाज्जनैरश्वैर्लक्ष्मणं सविभीषणम् ॥ १२ ॥
 ततो रथस्वमालोक्य सौमित्री रावणात्मजम् ॥ वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च विभीषणः ॥
 विस्मयं परमं जग्मूर्लाघवात्तस्य धीमतः ॥ १३ ॥
 रावणिश्चापि संक्रुद्धो रणे वानरयुधपान् ॥ पातयामास बाणौघैः शतशोथ सहस्रशः ॥ १४ ॥
 स मण्डलीकृतधनुं रावणिः समितिंजयः ॥ हरीनभ्यहन्तक्रुद्धः परं लाघवमास्थितः ॥ १५ ॥
 ते बध्यमाना हरयो नाराचैर्भामिविक्रमाः ॥ सौमित्रिं शृण्वं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥
 ततः समरकोपेन ज्वलितो रघुनन्दनः ॥ चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन्पाणिंलाघवम् ॥ १७ ॥
 सोन्यन्कार्मुकमादाय सज्यं चक्रे त्वरन्निव ॥ तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकृन्तत ॥ १८ ॥
 अर्धेन छिन्नधन्वानमाशीविषविपोषमैः ॥ विव्याधोरसि सौमित्री रावणिं पञ्चभिः शरैः ॥ १९ ॥
 ते तस्य कायं निर्भिद्य महाकार्मुकनिस्सृताः ॥ निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २० ॥

अथेन्द्रजितद्वधः—स हताश्व इत्यादि ॥ १ ॥ ४—५ ॥ मोहनाय सन्निर्गमनापरिज्ञानाय
 विजयेनेति प्रयोजने तृतीया । विजयायेत्यर्थः । ॥ ६—८ ॥ स रथमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं भूष-
 णमिनिष्क्रान्तौ बभूवुरिति शेषः । गजवृषाविव यित्वा स्वतेजसा भूषयित्वा । आप्तोपदेशिना हितो-
 गजश्रेष्ठाविव । यद्वा किञ्चिद्धीनबलत्वादिन्द्रजितो पदेशिना ॥ ९—१२ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एका-
 न्वयः ॥ २ ॥ संपतन्तः परितः संचरन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्तुवानः स्तुवन् । आर्यः शानच् त्वरन्निवेति । इवशब्दो वाक्यालंकारे । निरकृन्तत

ती० विजयेन विजयहेतुना । अभिनिष्क्रान्तौ अभिमुखावधावतां ॥ २ ॥ शि० वनौकसोवज्रयित्वा तज्ज्ञानविषयत्वम-
 प्रायेत्यर्थः । रथहेनोलेखाभिषिक्त ॥ ८ ॥ ति० हयजेन अश्वहृदयजेन ॥ स० आमन्त्रासौ उपदेशोऽस्यास्तीत्याप्तोपदेशी । साम-
 [पा०] १ ड. न. छ. झ. ट. स्तुवानो. क. ख. स्वयंप्रहर्षमाणश्च. २ घ. हृष्टाभवन्तो. ३ ड. झ. व. ट. संयुगे. ४ क.
 ज. नयुःषेयुः. ५ ग. ड. झ. ट. महात्मानः. ६ क. चापासि. ७ ड. न. झ. शरसंयुक्तं. ८ ड. झ. ट. त्वरमौजसा. ९ च.
 ज. ट. शिर्षबाधिः.

स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन्वक्रेण रावणिः ॥ जग्राह कामुकश्रेष्ठं दृढज्यं बलवत्तरम् ॥ २१ ॥
 स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः ॥ वर्षे शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २२ ॥
 मुक्तमिन्द्रजिता तत्तु शरवर्षमरिन्दमः ॥ अवारयदसंभ्रान्तो लक्ष्मणः मुदुरामदम् ॥ २३ ॥
 दर्शयामास च तदा रावणिं रघुनन्दनः ॥ असंभ्रान्तो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २४ ॥
 ततस्तात्राक्षसान्मर्वास्त्रिभिरेककमाहवे ॥ अविध्यत्परमकुद्रः शीघ्रास्त्रं संप्रदर्शयन् ॥
 राक्षसेन्द्रमुनं चापि बाणैर्धैः समताडयन् ॥ २५ ॥
 सोतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना ॥ अमकं प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहुञ्जगान् ॥ २६ ॥
 तानग्रामाञ्छितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दनः ॥ सारथेरस्य च रणे रथिनो रथसत्तमः ॥
 शिरो जहार धर्मात्मा भट्टेनानतपर्वणा ॥ २७ ॥
 अमृतास्ते हयास्तत्र रथमहुरविक्रवाः ॥ मण्डनान्यभिधावन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥
 अमर्षवशमापन्नः सौमित्रिदंष्ट्रविक्रमः ॥ प्रत्यविध्यद्वयान्तस्य शरैर्विनामयत्रणे ॥ २९ ॥
 अमृष्यमाणस्तत्कर्म रावणस्य सुतो बली ॥ विव्याध दशभिर्बाणैः सौमित्रि तममर्षणम् ॥ ३० ॥
 ते तस्य वज्रप्रतिमाः शराः सर्पविपोषमाः ॥ विलयं जग्मुराहत्य कवचं काञ्चनप्रमम् ॥ ३१ ॥
 अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणान्मजः ॥ ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुङ्खैस्त्रिभिरिन्द्रजित् ॥
 अविध्यत्परमकुद्रः शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् ॥ ३२ ॥
 तैः पृषत्कैर्ललाटस्थैः शुशुभे रघुनन्दनः ॥ रणाग्रे समरश्लाघां त्रिशूङ्ग इव पर्वतः ॥ ३३ ॥
 स तथैवाहर्दिनो बाणै रक्षसेन महामृधे ॥ तमाशु प्रतिविष्याध लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः ॥
 विकृष्येन्द्रजितो युद्धे वदने शुभकुण्डले ॥ ३४ ॥
 लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबलशरासनौ ॥ अन्योन्यं जघ्नतुर्बाणैर्विशिखैर्भामविक्रमौ ॥ ३५ ॥
 ततः शोणितदिग्धाङ्गौ लक्ष्मणेन्द्रजितावुभौ ॥ रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३६ ॥

अच्छितन् ॥ १८-२३ ॥ दर्शयामास पराक्रममिति
 शेषः ॥ २४ ॥ ततस्तानित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥
 शीघ्रास्त्रं शीघ्रमस्त्रं ॥ २५ ॥ अतर्कं अव्यामङ्गं
 अविलम्बितं वा ॥ २६ ॥ तानग्रामानित्यादिसार्ध-
 श्लोक एकान्वयः ॥ रथिनोस्य रावणेः सारथेरित्य-
 न्वयः ॥ २७ ॥ अविह्रवाः अनाकुलाः । शिक्षा-
 पाटवातिशयादिति मन्तव्यं ॥ २८-३० ॥ विलयं
 नाशं ॥ ३१ ॥ अभेद्येत्यादिसार्धश्लोकः ॥ अभेद्य-

कवचमित्यनेन पूर्वकवचस्य भग्नत्वान् कवचान्तरं
 धृतमिति गम्यते । शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् । आत्मनः
 शीघ्रास्त्रत्वं प्रदर्शयन्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥ समरं श्लाघत
 इति समरश्लाघी । समरप्रिय इत्यर्थः । पृषत्कैः बाणैः
 ॥ ३३ ॥ स तथेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ विकृष्य
 धनुराकृष्य ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणेन्द्रजिताविति ।
 विशिखैः विविधशिखैः । करवीरपद्माद्याकाराग्रैर-

ध्यादिसिमुलत्वमुपदेशस्यलभ्यते । तेन ॥ १० ॥ रामानु० भिन्नवर्मेति । अनेनपुनश्चकवचान्तरमभिलिखन्तुव्यातिलयवगम्यते
 ॥ २१ ॥ रामानु० दर्शयामासेति । हन्त्यापवमिति शेषः ॥ रावणिहन्तलाघवेदर्शयामासेति संबन्धः ॥ २२ ॥ ति० तनुकथं
 सर्वराक्षसाः इन्द्रजितियुध्यति त्रिभिस्त्रिभिर्बाणैर्बहुं शक्यास्तत्राह—शीघ्रास्त्रमिति । प्रयोगमात्रेण सर्वेष्वेककमस्त्रं शीघ्रास्त्रं । यद्वा भाव-
 प्रधानो निर्देशः । अत्रविषयकशोभप्रयोगमात्रमप्यहर्षशीघ्रास्त्रं संप्रदर्शयन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ ति० रथसत्तमो लक्ष्मणः ॥ २७ ॥

[पा०] १ ड. झ. छिन्नधन्वा. २ क. ग. घ. शत्रुघातिना. ३ ड. झ. ट. परवीरहा. ४ ख. ज. ट. रघुसत्तमः. ५ क.
 ख. ड. च. झ. ज. ट. धावन्ति. ६ घ. विवध्ययत्रणे. ७ क. ड. झ. अमर्षणाय. ८ ड. झ. सुतोरण. ९ ड. झ. व.
 रोमहर्षणं. १० ख. नपुषत्कैः. ११ व. त्रिशूङ्ग. १२ ख. घ. ड. च. झ. ज. ट. तथैवाहर्दिनो. १३ ख. महाहर्षे. १४ ड.
 झ. जघ्नतुर्वीरविशिखैः. १५ क. रा. ज. ट. भामविक्रमैः.

तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ ॥ घोरैर्विव्यधतुर्वाणैः कृतभावावुभौ जये ॥ ३७ ॥
 ततः समरकोपेन संयुक्तौ रावणात्मजः ॥ विभीषणं त्रिभिर्वाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ३८ ॥
 अयोमुखैस्त्रिभिर्विद्धा राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ एकैकेनाभिविव्याध तान्सर्वान्हरियुथपान् ॥ ३९ ॥
 तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान गदया हयान् ॥ विभीषणो महातेजा रावणेः स दुरात्मनः ॥ ४० ॥
 स हताश्वादवप्लुत्य रथाभिहतसारथेः ॥ रथशक्तिं महातेजाः पितृव्याय मुमोच ह ॥ ४१ ॥
 तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य मुमित्रानन्दवर्धनः ॥ चिच्छेद निशितैर्वाणैर्दशधा साऽपतद्भुवि ॥ ४२ ॥
 तस्मै दृढधनुः क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणः ॥ वज्रस्पर्शममान्यश्च ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ४३ ॥
 ते तस्य कायं निर्भिद्य रुक्मपुङ्खा निमित्तगाः ॥ बभूवुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ ४४ ॥
 स पितृव्याय संक्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे ॥ उत्तमं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलः ॥ ४५ ॥
 तं समीक्ष्य महातेजा महेंद्रं तेन संहितम् ॥ लक्ष्मणोप्याददे बाणमन्यं भीमपराक्रमः ॥ ४६ ॥
 कुबेरेण स्वयं स्वप्ने स्वस्मै दत्तं महात्मना ॥ दुर्जयं दुर्विषहं च सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४७ ॥
 तयोस्ते धनुषी श्रेष्ठे बाहुभिः परिघोषमैः ॥ विकृष्यमाणे बलवत्क्रौञ्चाविव चुकूजतुः ॥ ४८ ॥
 ताभ्यां तौ धनुषी श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ ॥
 विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलतुः श्रिया ॥ ४९ ॥

तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ ॥ मुखेन मुखमाहृत्य सनिपेततुरोजसा ॥ ५० ॥
 सन्निपातस्तयोरासीच्छरयोर्घोररूपयोः ॥ सधूमविस्फुलिङ्गश्च तज्जोग्निर्दारुणोऽभवत् ॥ ५१ ॥
 तौ महाग्रहसंकाशावन्योन्यं सन्निपत्य च ॥ संग्रामे शतधा यान्तौ मेदिन्यां विनिपेततुः ॥ ५२ ॥
 शरीं प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि ॥ व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेन्द्रजितौ तदा ॥ ५३ ॥
 मुमंरन्धस्तु मौमित्रिखं वारुणमाददे ॥ ५४ ॥
 गैत्रं महेन्द्रजिद्युद्धे व्यमृजयुधि निष्ठितः ॥ तेन तद्विहतं त्वखं वारुणं परमाद्भुतम् ॥ ५५ ॥
 ततः क्रुद्धो महातेजा इन्द्रजित्ममितिजयः ॥ आग्नेयं संदधे दीप्तं स लोकं संक्षिपन्निव ॥ ५६ ॥
 सौरेणाम्बेण तदीरो लक्ष्मणः प्रत्यवारयन् ॥ ५७ ॥
 अखं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ आसुरं शत्रुनाशाय घोरमखं समाददे ॥ ५८ ॥

न्यर्थः ॥ ३५—३६ ॥ जये कृतभावावित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ तं समीक्ष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
 ॥ ३७—४० ॥ रथशक्तिं रथेऽवस्थितां शक्तिं महात्मना अप्रमेयबुद्धिना । भाविवृत्तान्तज्ञेनेति
 ॥ ४१—४२ ॥ दृढधनुः दृढधन्वा । समासान्त- यावत् ॥ ४६—४९ ॥ सन्निपेततुः संघर्षं प्राप्तौ
 विधेरनित्यत्वात्साधुः ॥ ४३ ॥ निमित्तगाः लक्ष्यगाः । ॥ ५० ॥ तज्जः सन्निपातजः ॥ ५१—५५ ॥ संक्षि-
 “बोध्यं लभ्यं शरव्यं च निमित्तं च समं विदुः” इति पन् संहरन् ॥ ५६ ॥ सौरेण सूर्यदेवताकेन ।
 निषण्डुः ॥ ४४ ॥ रक्षसां मध्ये आदद इत्यन्वयः “सूर्यतिथ्यागस्त्य” इत्यादिना यलोपः ॥ ५७—५८ ॥

ति० अमितात्मना अपमिच्छितमाहात्म्येन ॥ ४७ ॥ ति० महाग्रहः अज्ञारकशन्यादिः ॥ ५२ ॥ ति० व्रीडितौ स्वस्वप्रयुक्त-
 शरसमोपवदधेनेत्यसंज्ञातलब्धौ । यद्यपिरावणेरेवमोडायुक्ता । लक्ष्मणस्यतुतद्वाणनिवारणायप्रयोक्तुःसार्थक्यसत्त्वेनव्रीडाभावः ।
 तथापितन्निवारणपूर्वैरिषुबधपयन्तव्यापारेणोपादानात्तदभावेनतस्यापिलज्जेतिबोध्यं । छत्रिन्यायेनद्विवचनप्रयोगइतिकतकः ।

[पा०] १ ख. संक्रुद्धो. २ ख. द. च. झ. य. ट. रथान्मथितसारथिः. क. ग. घ. रथान्निहतसारथिः. ३ क. ख. ड. च. ञ.—ट. अथशक्तिं. ४ क. ख. घ. ञ. नन्दिवर्धनः. ५ ख. घ. च. व. बाणैःशतधा. ६ ख. ड. च. झ. ट. भित्त्वातत्. ७ क. ग. द. झ. पितृव्यस्य. ८ ड. झ. य. ट. महाबलं. ९ क. ख. घ. ड. च. झ. य. ट. यदुत्तममितात्मना. १० क. रजसा. ११ य. च. तयोभिः. ग. ततोभिः.

तस्माच्चापाद्विनिष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्राराः ॥ शूलानि च सुशुण्डश्च गदाः स्वप्नाः परश्वधाः ॥ ५९ ॥

तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः सङ्क्षेपे धोरमस्त्रमथामुरम् ॥ अवार्य सर्वभूतानां सर्वशत्रुविनाशनम् ॥

माहेश्वरेण द्युतिर्मास्तदस्त्रं प्रत्यवारयन् ॥ ६० ॥

तयोः सुतमुलं युद्धं संबभूवाद्भुतोपमम् ॥ गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ॥ ६१ ॥

भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानरगश्चमाम् ॥ भूतैर्बहुभिर्गकाशं विस्मिन्गवृत्तं वभौ ॥ ६२ ॥

ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः ॥ शतक्रतुं पुरस्कृत्य रश्मिलक्ष्मणं गणे ॥ ६३ ॥

अथान्यं मार्गेणश्रेष्ठं मन्दधे गधवानुजः ॥ हुताशनममस्पर्श रावणात्मजदारणम् ॥ ६४ ॥

सुपत्रमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुमंस्थितम् ॥ सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्नकरं शरम् ॥ ६५ ॥

दुरावारं दुर्विषयं गक्षमानां भयावहम् ॥ आशीविषविषप्ररुधं देवमङ्गैः समचितम् ॥ ६६ ॥

येन शक्रो महातेजा दानवानजयन्प्रभुः ॥ पुरा देवामुरे युद्धे वीर्यवान्हर्गिवाहनः ॥ ६७ ॥

तदैन्द्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेऽप्यगजितम् ॥ शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे नरश्रेष्ठोऽभिमन्दधे ॥ ७८ ॥

संधायामित्रदलनं विचर्क्य शरामनम् ॥ मज्जमायम्य दुर्धर्षं कालो लोकक्षये यथा ॥ ६९ ॥

संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमत्रवीन् ॥ लक्ष्मीर्वाल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः ॥ ७० ॥

धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि ॥ पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शत्रुं न जहि रावणिम् ॥ ७१ ॥

इत्युक्त्वा बाणमाकर्ण्य विकृप्य तमजिह्वगम् ॥ लक्ष्मणः समरं वीरः समज्जेन्द्रजितं प्रति ॥

ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ७२ ॥

स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥ प्रमथ्येन्द्रजितः कायान्पातयामास भुवने ॥ ७३ ॥

तद्वाक्षसतनूजस्य छिन्नस्कन्धं शिरो महन् ॥ तपनीयनिभं भूमा ददृशे रुधिराक्षितम् ॥ ७४ ॥

हतस्तु निपपाताशु धरण्यां रावणात्मजः ॥ कवची सशिरस्त्राणो विध्वस्तः सशरामनः ॥ ७५ ॥

चुकुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ हृष्यन्तो निहते तस्मिन्देवा वृत्रवधे यथा ॥ ७६ ॥

तस्मादिति । असुरास्त्रप्रयोगाद्धेतोः । चापात् इन्द्र-
जिह्वनुपोपादानात् । कूटमुद्रादयो विनिष्पेतुरित्य-
न्वयः । सुशुण्डयः सुसलविशेषाः ॥ ५९ ॥ तद्दृष्ट-
त्वादिसाधेश्लोक एकान्वयः ॥ क्रियाद्वयार्थं तदस्त्र-
मिति द्विरुक्तिः ॥ ६०—६१ ॥ भैरवाभिरुते भयं-
करशब्दे ररक्षुः । जय जयेत्याहुक्तिमिरित्यर्थः ॥ ६२—
६४ ॥ सुपत्रमित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ अनुवृ-
त्ताङ्गं वर्तुलस्वरूपं । सुसंस्थितं सुसंस्थानं । सुवर्ण-

विकृतं सुवर्णविचित्रितं । हरिवाहनः हरितयर्णाश्वः ।
ऐन्द्रमस्त्रं ऐन्द्रास्त्रमन्त्रयोजितं ॥ ६५—६८ ॥ अस्मि-
न्नदलनं शत्रुनाशनं । कालः यमः ॥ ६९—७१ ॥
इत्युक्त्वेत्यादिसाधेश्लोक एकान्वयः ॥ बाणमैन्द्रास्त्र-
मन्त्रेण समायोज्य ससज्जेत्यन्वयः । एको लक्ष्मण-
शब्दो लक्ष्मीयुक्तवचनः । “लक्ष्मीर्वाल्लक्ष्मणः श्रीलः
श्रीमान्” इत्यमरः ॥ ७२ ॥ सः बाणः ॥ ७३—
७४ ॥ कवचीति । कवचादिभिः सह विध्वस्तः हतः

जातरोषौ रामाविशेषविभीषणेबाणः प्रयुक्तइतिलक्ष्मणस्यरोषः । लक्ष्मणसंपरिहृतवानिति रावणेरोषः ॥ ५३ ॥ ति० नावहित-
दक्षेणैवायं वध्यइति निश्चित्यैन्द्रास्त्रं संदधत्त्याह—अथेति । अत्र प्रत्यक्षरावणेर्ब्रह्मशापवशात्तुल्यकारणं । दन्तु-
कृतकः ॥ ६४ ॥ स० ऐन्द्रमस्त्रं । अनेनेन्द्रजितो हनन्तत्पराजितेन्द्रदेवता । केनास्त्रेण कुर्वन् लक्ष्मणः सत्यमस्त्रेण पदधावरावामासेति
ध्वन्यते ॥ ६८ ॥ ति० अर्थसाधकमात्मनः कार्यमिद्विहेतुभूतं इदं वक्ष्यमाणवचनं अस्त्राधत्वा श्रेष्ठेण । अथशत्रोः ॥ ७० ॥ स०
पौरुषे पराक्रमे । अप्रतिद्वन्द्वः असदृशोयदि तर्हि तेन सत्वेन तमनंजहि । अनेन राममुग्राययतुरस्त्रमस्त्रमाचतादस्त्रास्त्रस्याप्रति-

[पा०] १ ख. ड. च. झ. ज. ट. धोरमस्त्रं सुदर्शनं. २ ख. च. शत्रुविदारणं. ३ क. ख. च. ट. हतंभीमं. ४ घ.
विकृतंघोरं. ५ क. ख. ग. ड. झ. ज. ट. दुर्विषयं. ६ ख. दानवानदेवमनुजः. ७ ड. च. झ. अथेन्द्रं. ८ क. ख. ड. च. झ.
य. तच्छिरः. ९ ड. झ. हतस्मन्निपपाताशु. १० ड. ज. विप्रविद्धशरामनः. ११ क. ड. झ. हृष्यन्ते.

अथान्तर्गिर्क्षे देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ अंभिजज्ञे च मन्नादो गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७७ ॥
 पतितं तमभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः ॥ बध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ ७८ ॥
 वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः ॥ लङ्कामभिमुखाः समुर्नष्टमंज्ञाः प्रधाविताः ॥ ७९ ॥
 दृद्रुवुर्वहृषा भीता राक्षसाः शतशो दिशः ॥ त्यक्त्वा प्रहरणान्सर्वे पट्टिशसिपरश्वधान् ॥ ८० ॥
 केचिद्दृष्ट्वां पश्चिन्माः प्रविष्टा वानरादिताः ॥ समुद्रे पतिताः केचित्केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥ ८१ ॥
 हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानं समरक्षितौ ॥ राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित्प्रत्यदृश्यत ॥ ८२ ॥
 यथात्मगत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः ॥ तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ॥ ८३ ॥
 शान्तरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः ॥ स बभूव महातेजा व्यपास्तगतर्जावितः ॥ ८४ ॥
 प्रशान्तपीडाबहुलो नैष्ठारिष्टः प्रतापवान् ॥ बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्रमुते तदा ॥ ८५ ॥
 हर्षं च शक्रो भगवान्सह सर्वैः सुर्यभैः ॥ जगाम निहते तस्मिन्नाक्षसे पापकर्मणि ॥ ८६ ॥
 आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुन्दुभिस्त्वनः ॥ नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ८७ ॥
 ववृषुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमभूत्तदा ॥ प्रशशंसुर्हते तस्मिन्नाक्षसे क्रूरकर्मणि ॥
 शुद्धा आपो दिशश्चैव जहृर्षुर्दत्सदानवाः ॥ ८८ ॥
 आजग्मुः पतिते तस्मिन्सर्वलोकभयावहे ॥ ऊचुश्च संहिताः सर्वे देवगन्धर्वदानवाः ॥
 विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥ ८९ ॥
 ततोऽभ्यनन्दन् संहृष्टाः समरे हरियुथपाः ॥ तमप्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ ९० ॥
 विभीषणो हनुमांश्च जाम्बवांश्चर्क्षयुथपः ॥ विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुवृश्वापि लक्ष्मणम् ॥ ९१ ॥
 ध्वेलन्तश्च नन्दन्तश्च गर्जन्तश्च प्रवृज्जमाः ॥ लब्धलक्षा रघुमुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९२ ॥
 लाहलानि प्राविध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः ॥ लक्ष्मणो जयतीत्येवं वाक्यं विश्रावयंस्तदा ॥ ९३ ॥
 अन्योन्यं च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसाः ॥ चक्रुस्त्वावचगुणा राघवाश्रयजाः कथाः ॥ ९४ ॥

धरण्यां निपतितसन्वयः ॥ ७५—८३ ॥ व्यपास्त-
 गतजीविनः व्यपास्तो विश्रिप्ताङ्गो गतजीवितश्च, सः
 शान्तरश्मिरादित्य इव । निर्वाणः शान्तः । पावक
 इव च बभूव । निस्तेजस्कोऽभूदित्यर्थः ॥ ८४ ॥
 प्रशान्तैति । इदमारभ्य लोकविशेषणं । प्रशान्तपी-
 डाबहुलः प्रशान्तबहुलपीडः । प्रतापवान् सूर्यप्रकाश-
 वान् । पूर्व भयेन मन्दसूर्यत्वान् ॥ ८५—८६ ॥

अप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च कृतनर्तनगानजन्यस्वनः शुश्रुव
 इत्यर्थः । नृत्यद्भिरित्यत्र डीवभावः आर्षः ॥ ८७ ॥
 ववृषुरिति । अत्रापि देवाः कर्तारः । ववृषुः प्रशशं-
 सुश्च ॥ ८८ ॥ आजग्मुरित्यादिसार्धश्लोक एका-
 न्वयः ॥ देवगन्धर्वदानवाः आजग्मुः विचरन्त्वित्यू-
 चुश्चेति संवन्धः ॥ ८९—९२ ॥ विश्रावयन् व्यश्रा-

हतताम्रैव ॥ ७१ ॥ रामानु० गतर्जावितःसः शान्तरश्मिरादित्यइव बभूव । निर्वाणःपावकइवव्यपास्त अतिष्ठदितिसंवन्धः ॥
 ति० व्यपास्तोविशेषधर्मः । अतएवगतर्जावितः ॥ शि० व्यपास्तेन धर्मस्यागेन गतर्जावितः ॥ स० व्यपास्तेन स्वेनपूर्वमल-
 द्यतयातिरस्तेनलक्ष्मणेन गतर्जावितंयस्यसतथा ॥ ८४ ॥ ति० देवदानवाः दानवानामपितच्छत्रुत्वात्तेपामपिहर्षः ॥ ८८ ॥
 ति० लब्धलक्षाः प्राप्तहर्षावसराः । रलयोरभेदात्प्रातरक्षणइत्यपि । रघुसुतं रघुवंशजं ॥ ९२ ॥ इत्येकनवतितमः
 गद्यः ॥ ९१ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. ङ. झ. भूतानां. २ ख. च. ज. ट. मृषीणांभावित्तात्मनां. ग. मृषीणांचमहास्वनः. ३ ड. झ.
 नैष्ठारिष्टमन्नादो. ४ ज. अतिप्रसमहातेजाः. ५ क. ग—च. ज.—ट. विनष्टारिः. ६ क. ख. ड. च. झ. च. ट. प्रशशामहते.
 ७ ज. देवदानवाः. ८ ख. ड. च. ज.—ट. संहितास्तुष्टादेव. ९ ड. झ. ट. राघवाश्रयसत्कथाः.

तदसुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म ॥
 परममुपलभन्मनःप्रहर्षं विनिहतमिन्द्ररिपुं निशम्य देवाः ॥ ९५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

इन्द्रजिद्विजयहृष्टेनलक्ष्मणेन विभीषणादिभिः सह रामसमीपमेव नगरयोः प्रगमः ॥ ११ ॥ विभीषणमुत्पाललक्ष्मणहृते-
 न्द्रजिद्विजयहृष्टेनरामेण लक्ष्मणस्य निजान्कुरोपणेनपरिवहत्सर्वकं प्रशंसनम् ॥ २ ॥ रामप्रेरणयामुपेगेनेन्द्रजितागच्छि-
 कलीकृतानालक्ष्मणादीनां समुचितचिकित्साविशयोकरणम् ॥ ३ ॥

रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ बभूव हृष्टं हत्वा शक्रजेनारमाहवे ॥ १ ॥
 ततः स जाम्बवन्तं च हनुमन्तं च वीर्यवान् ॥ सन्निहत्य महातेजास्तांश्च सर्वान्वनोक्तमः ॥ २ ॥
 आजगाम ततस्तीव्रं यत्र सृग्रीवराघवा ॥ विभीषणमवष्टभ्य हनुमन्तं च लक्ष्मणः ॥ ३ ॥
 ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिभिवाद्य च ॥ तस्यां भ्रातृसमीपस्थ इन्द्रस्यैव बृहस्पतिः ॥ ४ ॥
 निष्टनन्निव चागम्य राघवाय महात्मने ॥ आचक्षे तदा वीगे घोरमिन्द्रजितो वधम् ॥ ५ ॥
 रावणेस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना ॥ न्यवेदयत् रामाय तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ६ ॥
 श्रुत्वा तच्च महावीर्यो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे रामो वाक्यमुवाच ॥ ७ ॥
 साधु लक्ष्मण तुष्टोसि कर्मणा सुकृतं कृतम् ॥ रावणेहि विनाशेन जितमिन्द्रपथाय ॥ ८ ॥
 स तं शिरस्युपाग्राय लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ लज्जमानं बलान्तेहादङ्गमारेण्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥

वयन् ॥ ९३—९४ ॥ असुकरं दुष्करं । सर्वेषां प्राणप्रतिष्ठापकमिति वा । प्रियसुहृदः सर्वप्रियसुहृदः । उपलभन्निजत्र अडासनेपदाभावावार्थः । देवाः इन्द्र-
 रिपुं विनिहतं निशम्य परमं मनःप्रहर्षं उपलभन् उपलभन्त । अथ असुकरं तन् इन्द्रजिद्वननं । प्रिय-
 सुहृदः लक्ष्मणस्य । कर्म कृतिविषयभूतं । अभिवीक्ष्य हृष्टाः विस्मिताः । आसन्निति शेषः । “विस्मितप्रति-
 धातयोश्चेति वक्तव्यं” इति ह्रस्वः पाक्षिक इडभावः । देवाश्चरणविमुखेन प्रथममिन्द्रजिद्वननं श्रुत्वा संतुष्टाः सन्तः पश्चात्तस्यात्यन्ताशक्यत्वादतथ्यं मन्वाना युद्धभूमिमागत्य तत्प्रत्यक्षीकृत्य विस्मिता आसन्निति भावः ॥ ९५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
 काण्डव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

अथ लक्ष्मणश्लाघनं—रुधिरक्लिन्नगात्रेत्यादि ॥ १ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सन्निहत्य संघी-
 भूय । अवष्टभ्य युद्धपारवश्यादवलम्ब्य ॥ २—३ ॥ इन्द्रस्यैव बृहस्पतिरिति पारतन्त्र्यमात्रं साम्यं ॥ ४ ॥ निष्टनन् अव्यक्ताश्रयदन्नित्यर्थः । इवशब्दो वाक्या-
 लंकारः । आयासस्याभिनयनमात्रेणालीकत्वद्योतनाय वा ॥ ५ ॥ रामसन्निधौ संकोचवता लक्ष्मणेनावि-
 शेपेनेन्द्रजिद्वधकथनाद्विभीषणः स्पष्टतयाह—रावणे-
 रिति ॥ यद्वा लक्ष्मणेन सूचनयोक्तावपि हर्षप्रकर्षेण विभीषणः पुनराह—रावणेति ॥ ६ ॥ महावीर्यो राम इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ सुकृतं कृतं सुकृतव्यं कृतं । कर्मणा युद्धकर्मणा ॥ ८ ॥ स तन्निजान्द्रोकद्वयमे-
 कान्वयं ॥ आरोप्य आरोपणायाद्वृत्त्य । अवपीडितं शल्यपीडितं । गाढं यथा भवति तथेति वा । क्रिया-

ति० संतिपल्य संगृह्य ॥ २ ॥ ति० अभिक्रम्य प्रदर्शितकृत्य सकमेन्द्रनुशोयथा यथोपेन्द्रमन्त्रमपिप्रति तदन् ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. संतिपल्य. २ ड. ज. झ. ट. सगीतसाः सकमेन्द्रनुशोयथा. ३ च. निशम्यसन्निवचागल्य. ड. झ. य. ट. निष्टनन्निवचागल्य. ४ क. ख. घ. ट. महावीरो. ५ ड. झ. वाक्यंचेदमुवाचह.

उपवश्य तमुन्मत्तं परिष्वज्यावपीडितम् ॥ भ्रातरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनःपुनरुदक्षत ॥ १० ॥
 शल्यसंपीडितं शस्तं निःश्वसन्तं नु लक्ष्मणम् ॥ रामस्तु दुःखसंतप्तस्तदा निःश्वसितो भृशम् ॥ ११ ॥
 मृग्निं चैनमुपाधाय भूयः संस्पृश्य च त्वरन् ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥
 कृतं परमकल्याणं कर्म दुष्करकर्मणा ॥ अद्य मन्ये हते पुत्रे रावणं निहतं युधि ॥
 अद्याहं विजयी शत्रौ हने तस्मिन् दुरात्मनि ॥ १३ ॥
 रावणस्य नृशंसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे ॥ छिन्नो हि दक्षिणो बाहुः स हि तस्य व्यपाश्रयः ॥ १४ ॥
 विभीषणहननमग्रां कृतं कर्म महद्रेणे ॥ अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरैः कथंचिद्विनिपातितः ॥ १५ ॥
 निरमित्रः क्रुतोस्म्यद्य नियोसति हि रावणः ॥ बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ १६ ॥
 तं पुत्रवधमंतमं निर्यान्तं राक्षसाधिपम् ॥ बलेनावृत्य महता निहनिष्यामि दुर्जयम् ॥ १७ ॥
 त्वया लक्ष्मण नाथेन मीता च पृथिवी च मे ॥ न दुष्प्रापा हंते त्वद्य शक्रजेतरि चाहवे ॥ १८ ॥
 स तं भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः ॥ रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 संशल्योयं महाप्राज्ञ सौमित्रिर्मित्रवत्सलः ॥ यथा भवति सुखस्थस्तथा त्वं समुपाचर ॥ २० ॥
 विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिः सविभीषणः ॥ ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् ॥ २१ ॥
 ये चाप्यन्येऽत्र युध्यन्ति सशल्यया व्रणिनस्तथा ॥ तेऽपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियन्तां सुखिनस्त्वया ॥ २२ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण महात्मा हरियूथपः ॥ लक्ष्मणाय ददौ नस्तः सुषेणः परमौपधिम् ॥ २३ ॥
 स तस्मा गन्धमाघ्राय विशल्यः समपद्यत ॥ तैथा निर्वेदनश्चैव संरुद्धव्रण एव च ॥ २४ ॥
 विभीषणमुखाणां च मुहृदां राघवाज्रया ॥ सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सां स तदाऽकरोत् ॥ २५ ॥
 ततः प्रकृतिमापन्नो हतशल्यो गतव्यथः ॥ सौमित्रिर्मुदितस्तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥ २६ ॥
 तथैव रामः प्लवगाधिपस्तदा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च जाम्बवान् ॥
 अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा समैन्याः सुंचिरं जहर्षिरे ॥ २७ ॥

भेदानामिति द्विरुक्तिः ॥ ९—१० ॥ शल्यसंपीडित- ॥ १६—१७ ॥ नाथेन याचमानेन । “नाथु-
 मित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ शस्तं प्रहृतं । निःश्व-
 सितः स्वयंकृतनिश्वासः । त्वरन् संस्पृश्य । त्वरा च
 प्रहारव्यथापनयनार्थेति भावः ॥ ११—१२ ॥ कृत-
 मित्यादिसार्धश्लोकः ॥ दुष्करकर्मणा त्वयेति शेषः
 ॥ १३ ॥ व्यपाश्रयः आलम्बनं ॥ १४ ॥ अहोरात्रै-
 स्त्रिभिरिति । एकादशीद्वादशीत्रयोदशीभिरित्यर्थः
 ॥ १५ ॥ निरमित्र इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ १६—१७ ॥ नाथेन याचमानेन । “नाथु-
 याच्छायां” इत्यस्मात्पचाद्यच् ॥ १८ ॥ समाभाष्य
 आमन्त्र्य ॥ १९ ॥ समुपाचर चिकित्सां कुरु ॥ २० ॥
 विशल्य इति श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ऋक्षवानरसैन्या-
 नामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २१—२२ ॥ नस्तः नासि-
 कायां ॥ २३ ॥ निर्वेदनः वेदनारहितः ॥ २४—
 २६ ॥ मुदा युक्तमिति शेषः । मुदा युक्तं सौमित्रि-
 मवेक्ष्य इति जहर्षिरे इति संबन्धः । जहर्षिरे इत्यत्र

ति० हेतुलक्ष्मण नाथेन । उपकालनार्थेनाथशब्दप्रयोगः ॥ १८ ॥ ति० विशल्यइति । ओषधिपर्वतानयनोत्तरमोषध्यःसुषेणेनसं-
 युक्तम्याधिनादत्यनेनभावते ॥ २४ ॥ इतिद्विनवतितमःसर्गः ॥ ९२ ॥

[पा०] १ ग. घ. क्षयोरणे. २ ड. च. ज. —उ. हतेतस्मिन्शक्र. ३ ख. सुषेणमुद्दिश्यसमाह्वयेदं. ४ ड. झ. विशल्योयं
 महाप्राज्ञः. ५ ख. ड. झ. —उ. समुदाचर. ६ ड. झ. सौमित्रिर्मित्रवत्सलः. ७ च. ज. ट. ततो. ८ घ. ड. झ. अ. ट.
 जाम्बवान्. ९ च. ज. ट. परमे.

अपूजयत्कर्म स लक्ष्मणस्य मुदृष्करं दाशरथिमहात्मा ॥

हृष्टा बभूवुर्युधि यूथपेन्द्रा निपातितं शक्रजितं निशम्य ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

लक्ष्मणकृतेन्द्रजिद्वधश्रवणमुग्धेनरावणेनेन्द्रजितं प्रति शोचनपूर्वकं बहुधा विलापः ॥ १ ॥ तथा मन्त्रिणः प्रति स्वप्रना-
पप्रशंसनेन रामादिवधप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ तथा सीतावधप्रतिज्ञानेनाशोकवल्किप्रतिज्ञादभिधावनम् ॥ ३ ॥ तद्वल्लोक-
नभीतयासीनया बहुधा विलापः ॥ ४ ॥ अत्रान्तरे सुपार्श्वनाम्नासचिवेन युक्त्युपन्यासेन सामान्यनपूर्वकं सीतावधोद्यमाद्यनि-
निवर्तनेन गृहप्रतिपादनम् ॥ ५ ॥

ततः पौलस्त्यसचिवाः श्रुत्वा चेन्द्रजितं हतम् ॥ आचक्षुरेभिजाय दशग्रीवाय सव्यथाः ॥ १ ॥

युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः ॥ विभीषणमहायेन मिषतां नो महाद्युतिः ॥ २ ॥

शूरः शूरेण संगम्य संयुगेष्वपराजितः ॥ लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्तु विबुधेन्द्रजित् ॥

गतः स परमाँल्लोकाञ्शूरैः संताप्य लक्ष्मणम् ॥ ३ ॥

स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् ॥ घोरमिन्द्रजितः मङ्ग्ले कश्मले चाविशन्महत ॥ ४ ॥

उपलभ्य चिरात्संज्ञां राजा राक्षसपुङ्गवः ॥ पुत्रशोकादिना दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५ ॥

हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महारथ ॥ जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ ६ ॥

गुण आर्षः ॥ २७—२८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
काण्डव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

अथ सीतावधोद्योगपर्यन्तो रावणस्य पुत्रशोका-
तिशय उच्यते—ततः पौलस्त्यसचिवा इत्यादि ॥
पौलस्त्यसचिवाः रावणागारवर्तिनः सहायभूताः ।
इन्द्रजितंहतं श्रुत्वा स्वयमभिजाय साभिज्ञानं दृष्ट्वा ।
सव्यथाः सन्तो रावणाय आचक्षुः आचक्षुरे ।

अथवा अभिज्ञायेति चतुर्थी । पूर्वमेव यज्ञविघ्नेन
निश्चिततद्वधायेत्यर्थः । अवज्ञायेति पाठेऽपि चतुर्थीपक्षे
अयमेवार्थः । पश्चान्तरे साक्षात्कारपर्यन्तदर्शनं प्राप्ये-
त्यर्थः ॥ १ ॥ मिषतां नः अस्मां पश्यत्सु सत्स्वि-
त्यर्थः । अनन्तरयोजनायामस्मां जीवित्स्वित्यर्थः ।
अनादरे षष्ठी ॥ २ ॥ शूर इत्यादिसार्धश्लोक एका-
न्वयः ॥ क्रियामेदाच्छूरपदद्वयं । विबुधेन्द्रजित्
देवेन्द्रजित् ॥ ३ ॥ दारुणं करुणं । घोरं तीक्ष्णं ।
कश्मलं मूर्च्छा । “मूर्च्छा तु कश्मलं मोहः” इत्यमरः

ति० सचिवाः अवशिष्टसुपार्श्वदिमन्त्रिणः । अवज्ञाय अवज्ञिमा ज्ञा ज्ञानं यस्य तस्य । पुत्रवधकृतान्तज्ञानरहितत्वायेत्यर्थः । तीक्ष्णं
अवज्ञाय अभिज्ञाय दृष्ट्वा पूर्वश्रुत्वापश्चाद्युद्धभंगिलाप्रत्यक्षीकृत्याचक्षुरित्यर्थमाह । स० जानाति यः स ज्ञः सन्भवतीत्यवज्ञः
एतद्वातानभिज्ञस्तस्मै । लक्ष्मणेनावज्ञायहतइत्युत्तरप्रान्वयोवा । एतावनापिनमाताप्रदानप्रज्ञानधेजितमवज्ञाय तिरस्कृत्येतिवा ।
शि० अवज्ञाय सर्वसत्पुरुषानादरकर्त्रेदशप्रोवाय ॥ १ ॥ ति० मिषतानइति । योदशार्धमैदेशनाच्छत्रिन्यायेनवोध्यं । स०
अत्यार्तदृष्टत्वात्सहादृष्टभिरपि मिषतानइत्युक्तिः संभवति ॥ २ ॥ स० हेविषुष इतउत्तरकर्तव्यज्ञान । इन्द्रजित् विबुधैः सहित
इन्द्रस्तं जयतीतिसतथावा । विबुधान्देवान् इन्द्रं जयतीतिनागोजिभट्टव्याख्यानेतु सर्वेषां इन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातस्यावर्जनीयत्वा-
दुपेक्ष्य । देवदेवेन्द्रोभयप्राधान्याभ्यारस्याच । अस्मत्पक्षे “सहयुक्ऽप्रधाने” इतिदेवाप्राधान्येन्द्रपारम्यलाभभ्यारस्यात् ॥ ३ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. चेन्द्रजितोवधं. २ ड.—ट. रवज्ञाय. ३ घ. राक्षसाः. ड. झ. सत्तराः. ४ क.—च. ज.
झ ट. पुत्रस्तं. ५ ख. ग. ड. झ. संतप्य. ६ ख. ड. झ. ट. प्राविशन्महत.

ननु त्वमिषुभिः क्रुद्धो भिन्द्याः कालान्तकावपि ॥ मन्दरस्यापि शृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मणं युधि ॥७॥
 अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम ॥ येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा ॥ ८ ॥
 एष पन्थाः मुयोधानां सर्वामरगणेष्वपि ॥ यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान्स्वर्गमृच्छति ॥ ९ ॥
 अद्य देवगणाः सर्वे लोकपालास्तथर्षयः ॥ हतमिन्द्रजितं श्रुत्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः ॥ १० ॥
 अद्य लोकास्त्रयः कृत्वा पृथिवी च सकानना ॥ ऐकेनेन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥
 अद्य नैर्ऋतकन्यानां श्रोण्याम्यन्तःपुरे रवम् ॥ करेणुसङ्घस्य यथा निनादं गिरिगङ्घरे ॥ १२ ॥
 यौवराज्यं च लङ्कां च रक्षांसि च परंतप ॥ मातरं मां च भार्यां च क्व गतोसि विहाय नः ॥ १३ ॥
 मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् ॥ प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥ १४ ॥
 स त्वं जीवति मुग्धवे लक्ष्मणे च सराधवे ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोसि विहाय नः ॥ १५ ॥
 एवमादिविलापार्तं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ आविवेश महान्कोपः पुत्रव्यसनसंभवः ॥ १६ ॥
 प्रकृत्या कोपनं ह्येनं पुत्रस्य पुनराधयः ॥ दीप्तं संदीपयामासुर्वर्मेऽर्कमिव रश्मयः ॥ १७ ॥
 ललाटे भ्रुकुटीभित्र संगताभिवर्धरोचत ॥ युगान्ते सह नैर्ऋतु महोर्मिभिरिवोदधिः ॥ १८ ॥
 कोपाद्रिजृम्भमाणस्य वक्राव्यक्तमभिज्वलन् ॥ उत्पपात स भूयोर्गिर्वृत्रस्य वदनादिव ॥ १९ ॥
 स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधावशं गतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या रोचयद्रथम् ॥ २० ॥
 तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनाऽपि च ॥ रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ २१ ॥
 घोरं प्रकृत्या रूपं तत्तस्य क्रोधाग्निमूर्च्छितम् ॥ बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव दुरासदम् ॥ २२ ॥
 तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नसविन्दवः ॥ दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहविन्दवः ॥ २३ ॥
 दन्तान्विदशतस्तस्य श्रूयते दशनन्वनः ॥ यत्रस्यैवेष्ट्यमानस्य महतो दानवैरिव ॥ २४ ॥
 कालाग्निग्वि संक्रुद्धो यां यां दिशमवैक्षत ॥ तस्यां तस्यां भयत्रस्ता राक्षसाः संविलित्यिरे ॥ २५ ॥

॥ ४—६ ॥ नन्वित्यामत्रणे । कालान्तकौ यमस्य मूर्तिभेदौ ॥ ७ ॥ भूयः अतिशयेन । कालधर्मणा मरणेन । आर्षोनिच् समासान्तः । संयुक्तः संयोजितः ॥ ८ ॥ युद्धमरणस्य सर्वाकाङ्क्षितत्वाद्युद्धहतं त्वां न शोचामीत्याह—एष इति ॥ एषः युद्धमरणरूपः पन्थाः ॥ एवं यशस्यत्वादशोच्यत्वमुक्त्वा स्वर्ग्यत्वादशोच्यत्वमाह—य इति ॥ ९—११ ॥ लोकास्त्रय इत्युक्तावपि पृथिव्याः पृथगुपादानं प्राधान्यान् । यथा ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोऽप्यागत इत्यादौ

॥ १२ ॥ नः सर्वानिति योजनीयं ॥ १३—१६ ॥ प्रकृत्या कोपनमित्यस्य विवरणं दीप्तमिति । पुत्रस्य पुत्रसंवन्धिन्यः । पुत्रविषया इत्यर्थः । आधयः शोकाः । पुनः भूयः । संदीपयामासुः कोपयामासुः । अर्कपक्षे कूरयामासुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ भ्रुकुटीमिरिति बहुवचनं दशशिरस्कत्वान् ॥ १८—२३ ॥ आवेष्ट्यमानस्य भ्राम्यमाणस्य । यत्रस्य तिलपीडनयत्रस्य । दानवैर्वलवद्भिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ संविलित्यिरे ।

ती० कालान्तकावपि कालः सर्वसंहारकः । अन्तकः कालाभिमानीपुरुषः ॥ ७ ॥ स० वैवस्वतो राजा प्रेतराजः । बहुमतः । एतारश्मपिक्ताभिनामैतिहासनीयइतिभावः । कालधर्मणा कालोमारणधर्मोऽयस्यासौ कालधर्मा । तेन यमेनत्वमयसंयुक्तः मृतइतियावत् । शि० बहुभूयः अत्यधिकोमममतः ज्ञातः ॥ ८ ॥ ति० रावणंचसमाधिगमितिपाठे सम्यग्वाधिः समाधिः मनोव्यथा तामच्छनीत्यर्थइतितीर्थः ॥ ११ ॥ ती० सपुत्रवधेत्यस्यप्रातीतिकार्यःस्पष्टः । वस्तुतस्तु—रावणः वैदेह्या हेतुभूतया वधं स्ववधंयुद्धममीक्ष्य इतःपरंरामोमामवश्यंवधिष्यतीतिनिश्चित्येत्यर्थः । अरोचयत् स्ववधमित्यनुषङ्गः ॥ २० ॥ ति० यत्रस्य

[पा] १ ल. ग. ड. ब. झ.—ट. दृष्टसुखं. २ य. मृतेनेन्द्रजिता. ३ ड. झ. भार्याश्च. ४ ख. सर्वाणि. ५ क. ख. य. च. सभूमोभिः. ६ झ. ट. सभूनाभिः. ७. विभूमोभिः. ८ ड.—ट. व्यवस्थितं. ९ ड. झ. ट. स्याकृष्यमाणस्य. ८ क. ख. य. संविलित्यिरे.

तमन्तकमिव कुट्टं चराचरचिस्त्रादिषुम् ॥ वीक्षमाणं दिशः सर्वा राक्षसा नोपचक्रुः ॥ २६ ॥
 ततः परमसंकुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अत्रवीक्षमां मध्ये संस्तम्भयिपुराहवे ॥ २७ ॥
 मया वर्षसहस्राणि चरित्वा दुश्चरं तपः ॥ तेषु तेष्वेवकाशेषु स्वयंभूः परितोषितः ॥ २८ ॥
 तस्यैव तपसो व्युष्ट्या प्रसादाच्च स्वयंभुवः ॥ नामुरेभ्यो न देवेभ्यो भयं मम कदाचन ॥ २९ ॥
 कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादित्यममप्रभम् ॥ देवासुरविमर्देषु न भिन्नं वज्रशक्तिभिः ॥ ३० ॥
 तेन मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे ॥ प्रतीयात्कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुनर्दरः ॥ ३१ ॥
 यत्तदाऽभिप्रमन्नं सशरं कामुकं महत् ॥ देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयंभुवा ॥ ३२ ॥
 अद्य तूर्यशतैर्मम धनुस्तथाप्यतां मम ॥ रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाहवे ॥ ३३ ॥
 स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या सीतां हन्तुं व्यवस्यत ॥ ३४ ॥
 प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः सुधोरो घोरदर्शनः ॥ दीनो दीनस्वरान्मर्वास्तानुवाच निशाचरान् ॥ ३५ ॥
 मायया मम वत्सेन वञ्चनार्थं वनौकमाम् ॥ किञ्चिदेव हतं तत्र सीतेयमिति दर्शितम् ॥ ३६ ॥
 तदिदं तथ्यमेवाहं करिष्ये प्रियमान्मनः ॥ वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रवन्धुमनुव्रताम् ॥ ३७ ॥
 इत्येवमुक्त्वा सचिवान्ब्रह्ममाशु परामृशन् ॥ ३८ ॥
 उद्धृत्य गुणसंपन्नं विमलाम्बरवर्चसम् ॥ निष्पपात म वेगेन समार्यः सचिवैर्वृतः ॥ ३९ ॥
 रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतनः ॥ संकुद्धः स्वज्ञमादाय सहसा यत्र मैथिली ॥ ४० ॥
 व्रजन्तं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं प्रचुक्रुशुः ॥ ऊचुश्चान्योन्यमाश्रिप्य संकुटं प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ४१ ॥

स्तम्भादिव्यवहिता वभूवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ चित्वादिषु
 संहर्तुमिच्छुमित्यर्थः । नोपचक्रुः नोपसदुः ॥ २६ ॥
 संस्तम्भयिपुराहवे युद्धमीतान्नाशसान् युद्धे स्थाप-
 यितुकामः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः ॥ २७ ॥
 अवकाशेषु तपःसमाप्तिषु ॥ २८ ॥ व्युष्ट्या समृद्ध्या ।
 “व्युष्टिः फले समृद्धौ च” इत्यमरः । भयाभावे हेतु-
 माह—कवचमिति ॥ यन् यस्मान् । कवचमस्ति
 तस्मादिति पूर्वोणान्वयः ॥ २९—३० ॥ तेन कवचेन ।
 संयुक्तं रथस्थं मां इह संयुगे कः प्रतीयात् आभिमु-
 ख्येनागच्छेत् । अद्य मामाजौ साक्षात्पुनर्दोषि न
 प्रतीयादिति च योज्यं । अर्थसिद्धौ नञ् । क्रियापद-
 मस्त्येव । अनेवंव्याख्याने अद्य मामाजाविति पुन-

रुक्तं स्यात् ॥ ३१ ॥ यत्तदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
 देवासुरविमर्देषु विमर्दकाल इत्यर्थः । अद्य तूर्यशतै-
 रित्यनेन इतः पूर्वमिदं धनुर्न नीतमिति गम्यते
 ॥ ३२—३४ ॥ सुधोरः सुधोरप्रकृतिः ॥ ३५ ॥ माय-
 येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सीतेयमिति दर्शितं
 किञ्चित् अलीकमेवेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ इत्येवमि-
 त्यर्थः । परामृशन् आददे ॥ ३८ ॥ उद्धृत्येत्यादिश्लो-
 कद्वयमेकं वाक्यं ॥ गुणसंपन्नं माल्यालंकृतं । विम-
 लाम्बरवर्चसं विमलाकाशसदृशं । स्वज्ञमादाय
 कोशादुद्धृत्य । यत्र मैथिली तं देशं प्रति निष्पपाते-
 त्यन्वयः ॥ ३९—४० ॥ व्रजन्तमित्यादिसार्धश्लोक-
 त्रयमेकान्वयं ॥ रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । “रत्नं स्वजाति-

मन्दररूपमथनयश्चस्य । वासुकिना करणेन । दानवैः कृष्यमाणस्य मन्त्रतः क्षीराब्धिमयमनकुर्वतोमन्दरस्येव ॥ २४ ॥ स्त० तेन कवचे-
 न । संयुक्तं संयुगे संयुगार्थः । रथस्थं इहाद्य मां आर्जो रणभूमौ कः प्रतीयात् नकोपि । देवाधिपश्चेद्भागच्छेदित्यन आह—साक्षादिति ।
 साक्षात्पुनर्दोषेदप्यथनप्रतीयादिति शेषः । तेन न पुनरुक्तिः ॥ ३१ ॥ ती० वस्तुनस्तु सीतां हन्तुं गन्तुं सीतादर्शनार्थं गन्तुं व्यवस्यते-
 त्यर्थः । “हनर्हि सागस्योः” इति धातुः ॥ ३४ ॥ ति० क्षत्रवन्धुं वस्तुनोऽवत्रियं । ती० माययेत्यादि श्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु—
 मम वत्सेन बालेनापिसता इन्द्रजिता वनौकसावधनार्थं इयं सीतेति किञ्चिदेवालीकमेव हतं दर्शितं । अहं क्षत्रवन्धुं क्षत्राणां बन्धुं पर-
 मामं राममनुव्रता वैदेहीं तथ्यं यथाभवति नथानाशयिष्यामि यदितदिदमान्मानं प्रत्यप्रियमेव स्यात् । अतः करिष्ये इतरराक्षससंतो-

[पा०] १ घ. तेषु चकालेषु. २ ड. झ. वज्रमुष्टिभिः. ३ ख. च. मया प्रमत्तं स्वयंभुवा. ४ ख. वैदेह्यारोचयद्रव. ५ ख. च.
 सुधोरान्घोरदर्शनान्. क. ज. घ. ट. सुधोरोघोरदर्शनान्. ६ ड. झ. ट. उद्धृत्य. ख. घ. उद्धृत्य. ७ क. ख. ग. ड. च. झ.
 व. ट. मालिङ्गव. घ. मालोक्य. ८ ड. च. झ. घ. ट. राक्षसं.

अद्यैनं तावुमौ दृष्ट्वा भ्रातरौ प्रव्यथिष्यतः ॥ लोकपाला हि चत्वारः क्रुद्धेनानेन निर्जिताः ॥४२॥
 बहवः शत्रवश्चापि संयुगेषु निपातिताः ॥ त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुङ्क्ते चाहृत्य रावणः ॥
 विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ॥ ४३ ॥
 तेषां मंजल्पमानानामशोकवनिनां गताम् ॥ अभिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४४ ॥
 वार्यमाणः सुमंक्रुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धः खे ग्रहो रोहिणीमिव ॥ ४५ ॥
 मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिरनिन्दिता ॥ ददर्श राक्षसं क्रुद्धं निस्त्रिंशवरधारिणम् ॥ ४६ ॥
 'तं निशाम्य सनिस्त्रिंशं व्यथिता जनकात्मजा ॥ निवार्यमाणं बहुशः सुहृद्भिर्नुवर्तिनम् ॥
 सीता दुःखममाविष्टा विलपन्तीदमब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 यथाऽयं मामभिक्रुद्धः समभिद्रवति स्वयम् ॥ वधिष्यति सनाथां मामनाथामिव दुर्मतिः ॥ ४८ ॥
 बहुशश्चोदयामास भर्तारं मामनुव्रताम् ॥ भार्या भव रमस्वेति प्रत्याख्यातो ध्रुवं मया ॥ ४९ ॥
 सोऽयं ममानुपस्थाने व्यक्तं नैराश्यमागतः ॥ क्रोधमोहममाविष्टो निहन्तुं मां समुद्यतः ॥ ५० ॥
 अथवा तौ नरव्याघ्रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ मन्निमित्तमनार्येण समरेऽद्य निपातितौ ॥ ५१ ॥
 [भैरवो हि महाभ्रादो राक्षसानां श्रुतो मया ॥ बहूनामिह हृष्टानां तथा विक्रोशतां प्रियम् ॥]
 अहो विष्णुमिचित्तोऽयं विनाशो राजपुत्रयोः ॥ ५२ ॥
 अथवा पुत्रशोकेन अहत्वां रामलक्ष्मणौ ॥ विधमिष्यति मां रौद्रो राक्षसः पापनिश्चयः ॥ ५३ ॥
 हन्तुमनोऽपि यद्वाक्यं न कृतं श्रुद्रया मया ॥ ५४ ॥
 यद्यहं तस्य पृष्ठेन तदा यायामनिन्दिता ॥ नाद्यैवमनुशोचेयं भर्तुरङ्कगता सती ॥ ५५ ॥
 मन्ये तु हृदयं तस्याः कौसल्यायाः फलिष्यति ॥ एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं श्रोष्यते युधि ॥ ५६ ॥
 मा हि जन्म च बाल्यं च यौवनं च महान्मनः ॥ धर्मकार्यानु रूपं च रुदन्ती संस्मरिष्यति ॥ ५७ ॥
 निराशा निहते पुत्रे दत्त्वा श्राद्धमचेतना ॥ अग्रिमारोक्ष्यते नूनमपो वाऽपि प्रवेक्ष्यति ॥ ५८ ॥
 धिगस्तु कुञ्जाममतीं मन्थरां पापनिश्चयाम् ॥ यन्निमित्तमिदं दुःखं कौसल्या प्रतिपत्स्यते ॥ ५९ ॥
 इत्येवं मैथिली दृष्ट्वा विलपन्ती तपस्विनीम् ॥ रोहिणीमिव चन्द्रेण विना ग्रहवशं गताम् ॥ ६० ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तस्य अमात्यो बुद्धिमान्शुचिः ॥ सुपार्श्वो नाम मेधावी रौक्षसो राक्षसेश्वरम् ॥
 निवार्यमाणं सचिवैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६१ ॥

अंघ्रेपि" इत्यमरः ॥ ४१—४४ ॥ ग्रहः अङ्गारकः भूत्वा ॥ ५३ ॥ हन्तुम इत्यर्थः ॥ श्रुद्रया विचार-
 ॥ ४५—४७ ॥ यथा यस्मादित्यर्थः ॥ ४८—४९ ॥ मूढया ॥ ५४ ॥ यायामनुशोचेयमिति "हेतुहेतु-
 अनुपस्थाने अनुपस्थानान् ॥ ५० ॥ तौ निहत्य तेन मतोर्लिङ्" इति लिङ् ॥ ५५ ॥ प्रथमपक्षानुसारेण
 निश्चिन्नेन सह प्रवेशनमपि संभवतीत्यभिप्रायेणाह- शोचति—मन्य इति ॥ ५६ ॥ धर्मकार्यानु रूपं धर्म-
 अथवेत्यादि ॥ ५१—५२ ॥ अत्र निमित्तान्तरमा- कार्यानु रूपत्वं ॥ ५७ ॥ अचेतना मूर्च्छिता ॥ ५८—
 शाङ्कते—अथवा पुत्रशोकेनेति ॥ अहत्वा हन्तुमशक्ते ५९ ॥ मैथिली दृष्ट्वा रावणमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ६०—

पार्श्वतः किंचित् दुःखमिति शेषः ॥ ३६—३७ ॥ ति० निवार्यमाणमप्यनिवर्तिनं । अनुवर्तिनमिति पाठे अभिमुखमागच्छन्तं
 ॥ ४७ ॥ ति० यदाश्रोष्यते तदा फलिष्यति स्फुटिष्यति । यदिरामोऽपि हन्यत इति शेषः ॥ ५६ ॥ ति० सुपार्श्वो नामास्यः
 शुचिः शुद्धव्रतः । तदिवरसचिवैरेवं बहुमयोग्यमिति निवार्यमाणोऽपि रावणं प्रतिदमब्रवीत् । अस्यैवाविन्ध्य इति नामान्तरं । अत
 एव भारते "अशोकवनिनाम्बारां रामदर्शनलालसाम् । खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनापि पातह । तद्बुद्धतस्य दुर्वृद्धेरविन्ध्यः पापनिश्च-
 [पा०] १ क. सानिधम्य. २ झ. रनिवर्तिनं. ३ क. ख. ग. ड. च. झ. अ. ट. ममभवसेति. ४ अयं श्लोकः क. ख. ड.
 च. झ. न. ट. पाठेऽप्युपपद्यते. ५ क. च. हत्वाती. ६ क. ख. ग. ड. च. झ. अ. ट. रावणं राक्षसेश्वरं. ७ झ. निवार्यमाणः.

कथं नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुज ॥ हन्तुमिच्छसि वेदेहीं क्रोधादुर्ममपास्य हि ॥ ६२ ॥
 वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मनिरतः सदा ॥ स्त्रियाः कस्माद्वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥ ६३ ॥
 मैथिलीं रूपसंपन्नां प्रत्यवेश्वस्य पार्थिव ॥ त्वमेव तु महासामी राघवे क्रोधमुत्सृज ॥ ६४ ॥
 अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ॥ कृत्वा निर्याद्यमावासां विजयाय बलैर्ब्रूतः ॥ ६५ ॥
 शूरे धीमान्नयी खड्गी रथप्रवरमास्थितः ॥ हत्वा दाशरथिं गमं भवान्प्राप्स्यति मैथिलीम् ॥ ६६ ॥
 स तद्गुह्यं मुहुदा निवेदितं वचः मुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः ॥

गृहं जगामाथ ततश्च वीर्यवान्पुनः सभां च प्रययौ मुहकृतः ॥ ६७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

रामेण रावणमूलबलवधः ॥ १ ॥

स प्रविश्य सभां राजा दीनः परमदुःखितः ॥ निषमादामने मुग्ये मिहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ १ ॥
 अब्रवीच्च स तान्सर्वान्वलमुख्यान्महाबलः ॥ रावणः प्राञ्जलिरिव कथं पुत्रव्यमनकर्षितः ॥ २ ॥
 सर्वे भवन्तः सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः ॥ निर्यान्तु रथमङ्गैश्च पादान्श्लेषशोभिताः ॥ ३ ॥
 एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ ॥ वेषेणः शरवर्षेण प्रावृट्काल इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥

६४ ॥ अभ्युत्थानं युद्धनिर्याणप्रारम्भं । चतुर्दशीं चतुर्दश्यां । अमावास्यां अमावास्यायां । अनेन त्रयो-
 दशयुद्धदिनान्यतीतानीत्यवगम्यते । तथाहि “ततो-
 स्तमगमत्सूर्यः संध्याया प्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीपा
 च क्षपा समभिवर्तत” इति वचनान् । पौर्णमास्यां
 सुवेलाप्रवेशः । ततः कृष्णपक्षप्रथमायां युद्धस्यारम्भः ।
 तस्यामेव रात्रौ नागपाशबन्धतद्विमोक्षौ । द्वितीयायां
 धूम्राक्षस्य वधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य । चतुर्थ्याम-
 कम्पनस्य । प्रहस्तस्य पञ्चम्यां । षष्ठ्यां रावणमुकुट-
 भङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्णस्य वधः । अष्टम्यामति-
 कायादीनां । नवम्यां पुनरिन्द्रजिद्युद्धं । तस्यामेव
 रात्रौ कुम्भनिकुम्भादीनां वधः । दशम्यां मकरा-

क्षस्य । एकादश्यां द्वादश्यां त्रयोदश्यां चेन्द्रजिद्युद्धः ।
 वस्तुतस्तु नवम्यां युद्धारम्भात्तदारभ्य दिनद्वयेन
 रावणेन्द्रजिनमूलबलव्यतिरिक्तराक्षसनिर्बहणान् एका-
 दशीद्वादशीत्रयोदशीमिरिन्द्रजिद्युद्ध इति चतुर्दश्याम-
 भ्युत्थानवचनं युज्यत एव ॥ ६५—६७ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
 रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः
 ॥ ९३ ॥

अथ मूलबलयुद्धं—स प्रविश्येत्यादि ॥ १ ॥
 रावणः प्राञ्जलिरिति । अनुनयार्थमञ्जलिकरणं
 ॥ २—३ ॥ परिक्षिप्य आचार्य । शरवर्षेण वृष्ट्या

यम् । शमयामाससंकुद्धं भूतानि हेतुना” इत्युक्तं ॥ ६१ ॥ स० वैश्रवणानुज कृषिवंशसंभवस्याधर्मप्रवृत्तिरनुचिते यत्नेन चान्यते
 ॥ ६२ ॥ ति० वेदविद्याग्रहापेक्षितब्रह्मचर्यव्रतपूर्वविद्यां गृहीत्वास्नानोपसृज्य तस्मात्पुनः तदन्तरं दशम्यां प्रवृत्तं नित्याग्निहो-
 त्रादिव्रतकर्मनिरतः ॥ ६३ ॥ ती० प्रत्यवेश्वस्य कालान्तरेमैथिलीवशागमविध्यतीति प्रत्यवेश्वस्यैवार्थः । ति० प्रत्यवेश्वस्य रामव-
 धपर्यन्तमिति शेषः । त्वं तस्मिन्नेव राघवएव क्रोधमुत्सृज ॥ ६३ ॥ रामानु० रथो महारथ इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इति त्रिनवतितमः
 सर्गः ॥ ९३ ॥

स० आहवे सर्वान्हाताञ्छुत्वाऽनुत्साहान्युद्धाय प्रोत्साहयितुं प्राञ्जलिं भूत्वाऽनवीदित्यर्थः ॥ २ ॥ स० शरवर्षाणि जलवर्षाणि

[पा०] १ ग. ड. च. झ. ज. ट. तस्मिन्नेव महास्माभिराहवे. २ घ. ड. झ. ज. चतुर्दशी. ३ ख. सप्तदशः कवचीखड्गी.
 ४ ड. झ. भीमभवान्. ५ क.—घ. व. प्रवृत्तः. ड. च. झ. ट. प्रवृत्तः शरवर्षाणि.

अथ वाऽहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रं महारणे ॥ भवद्भिः श्वो निहन्तास्मि रामं लोकस्य पश्यतः ॥ ५ ॥
इत्येतद्राक्षमेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसाः ॥ निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैर्नानार्नाकैः सुसंवृताः ॥ ६ ॥
परिधान्पटिश्रांश्चैव शरस्त्रपरश्वधान् ॥ शरीरान्तकरान्सर्वे चिक्षिपुर्वानरान्प्रति ॥ ७ ॥

वानराश्च द्रुमाऽर्शलात्राक्षसान्प्रति चिक्षिपुः ॥ ८ ॥

स संग्रामो महान्भीमः सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥ ९ ॥
ते गदाभिर्विचित्राभिः प्रामैः खड्गैः परश्वधैः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः ॥ १० ॥
एवं प्रवृत्ते संग्रामे ह्युद्धूतं सुमहद्रजः ॥ रक्षसां वानराणां च शान्तं शोणितविस्रवैः ॥ ११ ॥
मातङ्गयकूलाश्च वाजिमत्स्या ध्वजद्रुमाः ॥ शरीरसंघाटवहाः प्रसस्युः शोणितापगाः ॥ १२ ॥
ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः ॥ ध्वजवर्मस्थानश्चान्नानाप्रहरणानि च ॥
आप्लुत्याप्लुत्य समरे राक्षसानां वमद्भिरे ॥ १३ ॥

केशान्कर्णललाटांश्च नामिकाश्च प्रवृज्जमाः ॥ रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि न्यकर्तयन् ॥ १४ ॥
एकैकं राक्षसं मज्ज्यं शतं वानरपुङ्गवाः ॥ अभ्यधावन्त फलिनं वृक्षं शकुनयो यथा ॥ १५ ॥
तथा गदाभिर्गुर्वीभिः प्रामैः खड्गैः परश्वधैः ॥ निजघ्नुर्वानरान्धोरात्राक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ १६ ॥
राक्षसैर्युध्यमानानां वानराणां महाचमूः ॥ शरण्यं शरणं याता रामं दशरथात्मजम् ॥ १७ ॥
ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं वर्षं ह ॥ १८ ॥
प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्यमिवाम्बरे ॥ नोभिजग्मुर्महाघोरं निर्दहन्तं शराग्निना ॥ १९ ॥
कृतान्येव मुषोगणि रामेण रजनीचराः ॥ रणे रामस्य ददृशुः कर्माण्यसुकराणि च ॥ २० ॥
चालयन्तं महानीकं विधेमन्तं महारथान् ॥ ददृशुस्ते न वै रामं वातं वनगतं यथा ॥ २१ ॥

हन्तुमर्हथेन्यवयः ॥ ४ ॥ स रामो यदि हन्तुं न शक्येन तथापि भयनां शरैः भिन्नगात्रः स्यान् तेन तस्य वधः सुकरो मे भवेदियमिप्रायेणाह—अथ वेति ॥ इदानीं यूयं तं हन्तुं न शक्ताश्चेदिदानीं तीक्ष्णैः शरैर्भवद्भिर्भिन्नगात्रं श्वो निहन्तास्मि ॥ ५—८ ॥ सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्योदयमारभ्य अन्योन्यं जघ्नुरित्यत्र शिलावृक्षाणामप्युपलक्षणं । राक्षसेभ्योपहतानि गदास्त्रज्जादीनि राक्षसानामिव वानराणामपि संभवन्तीति वा तथोक्तमिति ज्ञेयं ॥ ९—११ ॥ शरीराण्येव संघाटाः प्लवाः तान्

वहन्तीति शरीरसंघाटवहाः ॥ १२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुता इत्यारभ्य राक्षसानां वमद्भिरे इत्यन्तं सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ १३ ॥ रक्षसां केशानिति क्रमेणान्वयः । न्यकर्तयन् चिच्छिदुः ॥ १४—१६ ॥ राक्षसैरिति ॥ वानरसेनाशरणा- गतिरियं । राक्षसैर्वध्यमानानामित्याकिंचन्यानन्य- गतिकत्वोक्तिः । शरण्यमिति द्याद्युक्तिः । राममिति परत्वोक्तिः । दशरथात्मज इति सौलभ्योक्तिः ॥ १७—१९ ॥ कृतान्येव ददृशुः नतु क्रियमाणा- नीत्यर्थः ॥ २० ॥ न केवलं हस्तलाघवातिशयेन

वाक्चर्चाणीति नीरदसेनोभयपक्षेऽपि कमादर्थो बोध्यः । ति० शरवर्षाणि वर्षयतेति शेषः ॥ ४ ॥ ति० सूर्यस्योदयनं प्रति चतुर्दशी- सूर्योदयमारभ्येत्यर्थः । त्रयोदशारात्रिशेखरावयस्यसीतासमीपगमनमिति बोध्यं ॥ ९ ॥ स० गदाभिरन्योन्यमित्यादितुनिहत- राक्षसानामाच्छिद्यस्त्वार्षितिरिदानीमानीतैरिति वा वानरैरिदानीमाच्छिद्यैर्गदादिभिरिति वा ज्ञेयं । अथवा वानराश्च द्रुमाऽर्शलानिति पूर्वस्मादभिलषितमिदमन्ततयातुर्कषः । ततश्च द्रुमादिभिर्गदादिभिश्चान्योन्यं जघ्नुरित्यन्वयः संभवति चायमर्थः समसमरसमारंभ- समबलादिति मन्तव्यम् ॥ १० ॥ स० शरीराण्येव संघाटाः काष्ठनिचयाः । वहन्तीति वहास्तेषां वहाः । तान्वहन्तीति नागो- जिभ्रादिप्रदक्ष्णमदर्शनेन लाघववतिकर्मण्यसूत्रस्य ॥ १२ ॥ स० वानराणां महाचमूः तदभिवासेना ॥ १७ ॥

[पा०] १ इ. झ. म. ट. नौनानीकैश्च संयुताः. २ ख. च. छ. ट. व्यदारयन्. घ. ड. ज. झ. व्यकर्तयन्. ३ क.—ट. राक्षसेभ्यमानानां. ४ ख. ४.—ट. नाभिजग्मुः. ५ घ. व्यययन्तं. ६ ग. महाबलान्.

छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रभग्नं शस्त्रपीडितम् ॥ बलं रामेण ददृशुर्न रामं ग्रीष्मकाग्निम् ॥ २२ ॥
 प्रहरन्तं शरीरेषु न ते पश्यन्ति राघवम् ॥ इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमिव प्रजाः ॥ २३ ॥
 एष हन्ति गजानीकमेव हन्ति महागन्धान् ॥ एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदार्तान्वाजिभिः सह ॥ २४ ॥
 इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशात्रणे ॥ अन्योन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य ते ॥ २५ ॥
 न ते ददृशिरे रामं दहन्तमरिवाहिनीम् ॥ मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महान्मनः ॥ २६ ॥
 ते तु राममहन्त्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः ॥ पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे ॥ २७ ॥
 भ्रमन्तीं काश्चर्नीं कोटिं कार्मुकस्य महान्मनः ॥ अलातचक्रप्रतिमां ददृशुर्न ते न राघवम् ॥ २८ ॥
 शरीरनाभि सन्वाचिः शरारं नेमिकार्मुकम् ॥ ज्याघोपनलनिर्घोषं तेजोबुद्धिं गुणप्रभम् ॥ २९ ॥

कर्मणामदर्शनं रणसंचारलाघवातिशयेन कर्तारमपि न ददृशुरित्याह—चालयन्तमिति ॥ यथा चालन-
 विधमनादिकार्यलिङ्गान् वायुरनुमितो भवति तद्वद्वा-
 सोप्यनुमितः । ननु प्रत्यक्षित इत्यर्थः ॥ २६ ॥
 उक्तमर्थं विशदयति—छिन्नमिति ॥ छिन्नं स्पष्टितं ।
 भिन्नं विदारितं । प्रभग्नं शकलीकृतं । शस्त्रपीडितं
 हृदयापितशल्यं ॥ २२ ॥ इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं इन्द्रिया-
 र्थाननुतिष्ठन्तं अनुभवन्तं । तेनानुभवेनानुमीयमान-
 मपि भूतात्मानं भूतस्य पञ्चभूतात्मकशरीरस्य
 आत्मानं जीवात्मानं । प्रजाः यथा न पश्यन्ति तथैव
 शरीरेषु प्रहरन्तं तेन प्रहारेणानुमीयमानमपि राघवं
 पुरतश्चक्षुषा नाद्राक्षुरित्यर्थः । यद्वा इन्द्रियार्थेषु
 प्रत्यक्षतोनुभूयमानेषु गन्धादिगुणेषु निराश्रयगुणाव-
 स्थानासंभवान् सौक्ष्म्येणानुवृत्तं भूतात्मानमिव पुष्पा-
 द्यवयवभूतपृथिव्यादिस्वरूपमिवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ एष

हन्तीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सदृशान् सादृश्येन
 प्रतीयमानान् । अन्योन्यं सादृश्यादेव हेतोर्जघ्नुश्चेत्य-
 न्वयः ॥ २४—२५ ॥ राक्षसानां रामादर्शनकार-
 णमाह—न ते इति ॥ इदमुपलक्षणं । सादृश्यदर्श-
 नमपि मोहनाख्येणेति दृष्टव्यं । महात्मना महास्वभा-
 येन ॥ २६ ॥ अदर्शनवत्सदृशदर्शनवच्चानेकत्वदर्शनं
 नास्त्वकृतं किन्तु भीतिकृतमित्याह—ने त्विति ॥
 तुल्यदः पृथ्व्यादिशेषपरः । सार्वभौमत्वमुक्तं—“अपि
 राममहन्त्राणि भान्तः पश्यन्ति राघवम्” इति ॥ २७ ॥
 भ्रमन्तीं रामस्य सण्डलाकारगतिविशेषोक्तिरिति
 केचित् । निरन्तरज्वाकर्षणादिति वयं । अलातचक्र-
 प्रतिमां निर्वृत्तां काष्ठं निरन्तरभ्रमणेनान्तरालाग्रह-
 णाच्चकृत्वेन प्रतीयमानामिवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ तत्र
 समरसमये सण्डलीकृतकार्मुकं रामं सकलरिपुनिघा-
 तिसुदर्शनत्वेन रूपयति—शरीरेत्यादिना ॥ “ज्वाला-

ति०” इति एषहन्तीत्यादिप्रकारेण कुपिताः शरैः राक्षसाः रामस्य सदृशान् सदृशत्वेन प्रतीयमानान् । राक्षसान् रामसादृश्यादन्यो-
 न्यं जघ्नुः । “सदृशारावणस्यैतरेण राक्षससत्तमाः” इति पूर्वार्धे पाठे रावणेन देवा सुर युद्धादौ साक्षात्सार्थमूलबलतया तेषां दृष्टप्रत्ययानाम
 त्व्यूजितबलानामेव संगृहीतत्वात्तेषां रावणसादृश्यं । स० इति इत्याकारकज्ञानेन । ते सर्वे राक्षसाः एकसैन्यस्थाः रणे राघवाख्येण मोहि-
 ताः सन्तः रामस्य सदृशा बभूवुः । ततश्च राघवस्य सादृश्यात्कुपिताः सन्तः अन्योन्यं अयं राम इति सराम इति परस्परं जघ्नुः ॥ २५ ॥
 स० एतदेव विशदयति—नत इति । सैन्यैकदेशस्थाः रामं अरिवाहिनीगान्धर्वाख्येण दहन्तं स्वस्थाने स्थितं तेनाख्येण महात्मना
 कर्त्रामोहिताः सन्तः न ददृशिरे इति योजना ॥ २६ ॥ स० तत्रैव सैन्यान्तरे हन्तं रामं चरितमाह—त इति । ते रावणप्रेरिताराक्षसाः ।
 रामसदृशाणि विश्वरूपलाद्रामस्य तद्रूढीतान्यनन्तररामरूपणीत्यर्थः । रणे पश्यन्ति । उक्तं च भगवत्पादैः—“साम्प्राप्यैव च ददृशुर्न रामो
 विदिक्षुर्दिक्षु प्रजधान सर्वशः” इति । पुनः क्षणान्तरे एकमेव पश्यन्ति । उक्तं च संप्रहरामावणे—“अथाहमावणे मया विदन्तानन्वेक-
 रूपोऽपि रिपुमिह न्यात् । स्वैश्वर्यमेवं वनिर्दश्यन् हि स विश्वरूपो कृतविश्वरूपम्” इत्यादिभ्यः । “एकीकृत्वा राघवस्य रामं देवोऽंशं निमानो हि-
 यथाग्निदेवः” इत्यन्तेन । यत्तु भारते “मायावीचामृज्जन्मायां रावणो राक्षसाधिपः” “अथ भूयः पिनायासस्य दशराक्षसाधिपः”
 इत्यादिना रावणमायायाऽनेकराक्षसामलक्ष्मणरूपनिर्माणकथनं तद्विषयमिति प्राप्य ॥ २७ ॥ ति० लाघवातिशयान्मण्ड-
 लीकृतकार्मुकं राक्षसाधिपन्तरं रामं कालचक्रेणोपमिनोति—शरीरेति । शरीरं मध्यदेशगुणवन्निर्माणस्य प्रमाणं यस्य सत् । सर्वं
 बलमेवाभिर्ज्वालयस्यत् । शरा एवाशः मध्यकाष्ठानियस्यत् । नेमिवेद्यकाशेऽवयवविभक्त्युत्पत्त्युत्पत्त्यस्यत् । तल्लज्याघात-
 वारणं तेन तज्ज्योषोऽलक्ष्यते । ज्याघोपनलोपोपान्वितोऽप्यतिशयस्यत् । तेजः प्रतापः बुद्धिर्ज्ञानं तद्रूपगुणावेव प्रभाय-
 स्यत् ॥ २९ ॥

दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं निघ्नन्तं युधि राक्षसान् ॥ ददृशू रामचक्रं तत्कालचक्रमिव प्रजाः ॥ ३० ॥
अनीकं दशसाहस्रं रथानां वातरंहसाम् ॥ अष्टादश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३१ ॥

नेम्यरनाभ्यश्चपुरुषाङ्गं सुदर्शनं" इत्युत्तरीत्या चक्रं षडङ्गं भवति । तत्र कोदण्डचक्रमध्यस्थत्वादृढत्वाच्च शरीरं नामित्वेन दर्शयति—शरीरेति । नामिः चक्र-
मध्योन्नतप्रदेशः । शरीरमेव नामिर्यस्य तत्तथोक्तं सन्त्रं बलमेवार्थः । ज्वाला यस्य तन् सत्त्वार्थः ।
बलद्वयाज्वालकीलावर्चिर्हतिः शिखा स्त्रियां" इत्य-
मरः । सत्त्वस्य परसन्तापहेतुत्वाद्वर्चिष्ट्वेन निरूपणं ।
शरा एवाराणि चक्रमध्यशलाकाः यस्य तच्छरारं ।
सुदर्शनस्य सहस्रारत्वाच्छराणामरत्वरूपेण युगप-
त्सहस्रशरसंभानं व्यज्यते । नेमिः आधारश्चक्रप्रान्तः ।
नेमिभूत मण्डलीकृतकार्मुकं यस्य तत्कार्मुकेनेमी-
त्यर्थः । एतेन मण्डलीकृतदशायामपि नामिभूतराम-
शरीरपरिवेषेण धनुषो महोन्नतत्वमुच्यते । सुदर्शनस्य
ज्वालामालया निरन्तरघोषवत्त्वाज्यातलघोषं तद्वोष-
त्वेन रूपयति—ज्याघोषतलनिर्घोषमिति । तलं
ज्याघातवारणं तेन तद्वोषो लक्ष्यते । ज्याघोषतलघो-
षावैव निर्घोषो यस्य तत्तथोक्तं । तेजः पराक्रम एव
बुद्धिः अश्वं यस्य तत्तेजोबुद्धिः । यथा "प्लवगसैन्यमु-
ल्लङ्घिता जित" इत्यत्र उल्लङ्घशब्दो लक्षणया कौशि-
कशब्द लक्षण्यत्वा इन्द्रजितसाह, तथा बुद्धिशब्दो
बुद्धिजनकाक्षलक्षणया अश्वप्रदेशसाह । गुणः शरीर-
कान्तिः स एव प्रभा यस्य तत्तथोक्तं । दिव्यास्त्राणां
गुणः शक्तिः माहात्म्यं वा तदेव पर्यन्तो धारा यस्य
तदिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं । निघ्नन्तं निघ्नन् । लिङ्गव्यत्यय
आपः । किंच कालचक्रं ज्योतिश्चक्रमिव स्थितं ।
विष्णुपुराणे 'यत्र कालचक्रं प्रतिष्ठितं' इति प्रयोगात् ।
रामचक्रं उत्तरीत्या चक्रमिव स्थितं रामं ददृशुः ।
ननु यदि रामो मोहनास्त्रेण राक्षसान्संहरेत्तदेन्द्र-
जितोस्त्र को विशेषः । उच्यते । नात्र गान्धर्वास्त्रेण
मोहनं कृतं । अपितु गान्धर्वप्रयोगे सति वेगातिश-
येनाज्ञातस्त्रपरिविभेदतया मोहिताः परस्परं जघ्रुः ।
यत्र रामो दृष्टः तत्क्षणे तत्र तस्यादर्शनाद्राममुद्दिश्य
क्षिप्ताः शराः स्वकीयानेव भ्रान्ति । वेगातिशयादेव

नानादिक्षु चक्षुःप्रसरे नानात्वेन दर्शने । अतएव
'न रामं शीघ्रकारिण'मित्युक्तिः । कार्मुककोटरलात-
चक्रप्रतिमत्वं रामस्य चक्रत्वरूपणं च प्रयोगशैल्यादेव
संगच्छते । अतएव सुग्रीवादयो मायाबलत्वं शङ्के-
रन्निति परिहरिष्यति—एतदस्त्रबलमिति । न ते
ददृशिर इत्यस्य श्लोकस्यैवं योजना । गान्धर्वास्त्रेण
दहन्तं रामं मोहिताः सन्तो न ददृशिरे । मोहोत्र
वेगादग्रहणं । गान्धर्वास्त्रं दाहमात्रे हेतुरिति बोध्यं
॥२९-३०॥ अनीकमित्यादि ॥ "एकैकैकरथा त्र्यश्वा
पत्तिः पञ्चपदातिका । पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः
क्रमादाख्या यथोत्तरं ॥ सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी
वृतना चमूः" इत्युत्तरीत्या दशसंख्यासंख्यातापत्तिः ।
पत्तितस्त्रिगुणं सेनामुखं । सेनामुखतस्त्रिगुणो गुल्मः ।
गुल्मतस्त्रिगुणो गणः । गणतस्त्रिगुणा वाहिनी ।
तस्त्रिगुणा वृतना । वृतनातस्त्रिगुणा चमूः । एवंच
दशोनत्रिशताधिकसप्तसहस्रसंख्यालक्षणा चमूरनीक-
शब्देनोच्यते । सहस्राण्येव साहस्राणि दश साहस्रा-
ण्यस्मिन्सन्तीति दशसाहस्रं । रथानां दशसहस्राण्य-
नीकानीत्यर्थः । एकोनत्रिंशलक्षधिकसप्तकोटिसंख्या-
संख्याता रथा इत्युक्तं भवति । रथाङ्गं ७ कोटि २९
लक्षं । अष्टादश सहस्राणीत्यनेन अनीकमित्येतद्विभ-
क्तिविपरिणामेनानुषज्यते । अष्टादश सहस्राण्यनी-
कानीत्यर्थः । विंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयो-
दशकोटिसंख्यासंख्यातास्तरस्विनः कुञ्जरा इत्यर्थः ।
गजाङ्गं १३ कोटि १२ लक्ष २०००० सहस्रं । चतुर्दश
सहस्राणीत्यत्रापि अनीकमित्येतद्विपरिणामानुषज्ज-
नीयम् । चतुर्दश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः । षष्टिसह-
स्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसंख्यासंख्याताः सा-
रोहा वाजिन इत्यर्थः । तुरङ्ग १० कोटि २० लक्ष
सहस्रं ६०००० । पूर्णे शतसहस्रे द्वे अनीकानीत्यर्थः ।
अशीतिलक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोट्यधिकशतकोटि-
संख्यासंख्याताः पदातयो राक्षसा इत्यर्थः । पदाति
१४५ कोटि ८० लक्षम् । वातरंहसामित्यादिविशेषण-

स० तत्सैन्यसंख्यामाह—अनीकमिति । अत्र एकोनत्रिंशलक्षैकस्याधारभ्यानीकगणनायां यावती संख्या भवति तावत्संख्या-
कानां रथानां नुबद्धसहस्रं । अनीकमित्येतद्विपरिणतसत्त्ववत्त्वाच्चेति । एवंचास्य सर्वस्यापि सैन्यस्य संख्या निर्णयस्तु "त्रिंशत्सह-
स्राणि रथाङ्गानामाशीतिनीनामवषट्सहस्रं" इत्याचार्योक्तरीत्यानुसंधेयः ॥ ३१ ॥

चतुर्दश सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ पूर्णे शतसहस्रे द्वे राक्षसानां पदानिनाम् ॥ ३२ ॥
 दिवसस्याष्टमे भागे शरैरग्निशिखोपमैः ॥ हतान्येकेन रामेण रक्षमां कामरूपिणाम् ॥ ३३ ॥
 ते हताश्वा हतरथाः शान्ता विमथितध्वजाः ॥ अभिपेतुः पुरीं लङ्कां हतशेषा निशाचराः ॥ ३४ ॥
 हतैर्गजपदात्यभैस्तद्वभूव रणाजिरम् ॥ आक्रीडमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्य सुमहात्मनः ॥ ३५ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ माधु साध्विति रामस्य तत्कर्म ममपूजयन् ॥ ३६ ॥
 अत्रवीच नदा रामः मुग्धैर्वा प्रत्यनन्तरम् ॥ विभीषणं च धर्मात्मा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३७ ॥
 जाम्बवन्तं हरिश्रेष्ठं सैन्दं द्विविदमेव च ॥ एतदस्त्रवैलं दिव्यं मम वा व्यम्बकस्य वा ॥ ३८ ॥

निहत्य तां राक्षसवाहिनीं तु रामस्तदा शक्रसमो महान्मा ॥

अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितकमश्च संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

तत्रतत्रराक्षसीभिर्ममङ्गीभूय बन्धुनिधनशोकेन रावणराहणपर्वकविलापः ॥ १ ॥

तानि तानि सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ रथानां न्वप्रिवर्णानां मध्वजानां सहस्रशः ॥ १ ॥
 राक्षसानां सहस्राणि गदापरिघयोधिनाम् ॥ काञ्चनध्वजचित्राणां भृगणां कामरूपिणाम् ॥ २ ॥
 निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः ॥ रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाकिष्टकर्मणा ॥ ३ ॥

महिम्ना तद्विभ्रा रथगजतुरगपदातयोर्मन्त्र्येया इति भावः । अत एवैवमनुसंधत्ते—“नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्धं रथानां शतं पादातं शतकोटिं कर्तनविधावेकः कनन्धो रणे । एवं कोटिकवन्धकर्तनविधौ किञ्चिद्धनिः किंकिणी यामार्धं परमात्मनो रघुपतेः कोटण्डघण्टारवः” इति ॥ कामरूपिणां रक्षसां संबन्धीनि । रथादिचतुरङ्गबलानि एकेन रामेण दिवसस्याष्टमेभागे पादोनघटिकाचतुष्टये निहतानीत्यन्वयः ॥ ३१—३४ ॥ हतैरिति । हतगजाद्युपलक्षितं सुमहात्मनो रामस्य तद्रणाजिरं रुद्रस्य आक्रीडं क्रीडास्थानं श्मशानमिव बभूव । आर्षं नपुंसकत्वं । “अचिरेण पुरी लङ्का श्मशानसदृशी भवेत्” इति पूर्वोक्तेः ॥ ३५—३६ ॥ अत्रवीचेत्यादिश्लोकद्वयमे-

कान्वयं ॥ प्रत्यनन्तरं समोपमं । क्षणेनानेन रक्षः-प्रतिश्लेषजनितां मायाविन्वशङ्कां वारयति—एतदस्त्रवैलमिति । अत्रान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यं । अस्त्रवैलं अस्त्रप्रयोगशक्तिः । न त्वस्त्रमपि, ‘गान्धर्वेण च गान्धर्व’ इति रावणादेरपि तन्मभवकथनान् । व्यम्बकस्य वा संहारकाले अस्तीति शेषः ॥ ३७—३८ ॥ संस्तूयते इति वर्तमाननिर्देशेन स्तुतेरग्राह्यविच्छिन्नत्वमुच्यते ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

अथ राक्षसीनां प्रलापः—तानितानीत्यादिचतुःश्लोकी ॥ वाजिनामित्येतद्रथानामप्युपलक्षणं । मह-

ति० दिवसस्याष्टभागेन चतुर्दशसंबन्धव्यस्यमुद्धृतद्वयेन ॥ ३३ ॥ ति० समकार्यव्यस्यवा । अनेनव्यस्यवाद्युल्लंघितेन ॥ ३८ ॥ इतिचतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥

[पा०] १ क. ग. ड.—ट. दिवसस्याष्टभागेन. २ ग. घ. आक्रीडभूमिरुद्रस्यकुद्धस्येवमहात्मनः. क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. आक्रीडभूमिःकुद्धस्यरुद्रस्येवमहात्मनः. ज. आक्रीडभूमिरुद्रस्यकुद्धस्येवपितात्मिनः. ३ ग. घ. ट. झ. ज. ट. बलंभीमं. क. ख. बलंसेव. ४ ख. ड. च. छ. झ. ज. राक्षसराजवाहिनीरामः. घ. राक्षससंघवाहिनी. ५ क. ग. ड. प्रहृष्टः. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. तानिनागसहस्राणि. ७ घ. परिघशोभिनां.

दृष्ट्वा श्रुत्वा च मंत्रान्ता हतशेषा निशाचराः ॥ राक्षसीश्च समागम्य दीनाश्चिन्तापरिमुताः ॥ ४ ॥
 विधवा हतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो हतवान्धवाः ॥ राक्षसः सह संगम्य दुःखार्ताः पर्यदेवयन् ॥ ५ ॥
 कथं शूर्पणखा वृद्धा कराला निर्णेतोदरी ॥ आससाद वने रामं केन्दर्पमिव रूपिणम् ॥
 सुकुमारं महामत्तं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ६ ॥
 तं दृष्ट्वा लोकैर्निन्धा सा हीनरूपा प्रकामिता ॥ कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवन्तं महौजसम् ॥
 मुमुक्ष्वं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ७ ॥
 जनस्त्रास्त्राल्पभाग्यत्वाद्बलिनी श्वेतमूर्धजा ॥ अकार्यमपहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ८ ॥
 राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च ॥ चकाराप्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥
 तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् ॥ ९ ॥
 बन्धाय मीना मानीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥ न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् ॥
 बद्धं बलवता वैरमश्रुयं राघवेण च ॥ १० ॥
 बद्धेर्हीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् ॥ हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ११ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १२ ॥
 खरश्च निहतः सङ्गो दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ शरैरादित्यसंकाशैः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३ ॥
 हतो योजनबाहुश्च कवन्धो रुधिराशनः ॥ क्रोधान्नादं नदन्सोथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १४ ॥
 जघान बलिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् ॥ बालिनं मेरुसंकाशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥
 क्रम्यमूके वसन्तशैले दीनो भयमनोरथः ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६ ॥
 [एको वायुमुतः प्राप्य लङ्कां हत्वा च राक्षसान् ॥ दग्ध्वा तां च पुनर्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७ ॥
 निगृह्य मागरं तस्मिन्मेतुं बद्धा प्रवृज्जमैः ॥ वृतोऽतरत्तं यद्रामः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८ ॥]
 धर्मार्थमहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् ॥ युक्तं विभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥ १९ ॥
 विभीषणवचः कुर्याद्यदि स धनदानुजः ॥ श्मशानभूता दुःखार्ता नेयं लाङ्का पुंरी भवेत् ॥ २० ॥

मृशः सहस्राणि । राक्षसीः राक्षसस्त्रियः । समागम्य अनुरूपा । तन्निमित्तं प्रधर्षणनिमित्तान् । शूर्पणख-
 चिन्तापरिमुताः । आसन्निति शेषः ॥ १—४ ॥ याऽन्यथोक्तावपि तत्कामनादिकमकम्पनादिमुखा-
 संगम्य संधीभूय । परस्परमालिङ्गिता इत्यर्थः ॥ ५ ॥ त्सर्वैर्हीतमिति ज्ञेयं ॥ ८—१० ॥ विराधं प्रेक्ष्य
 कथमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ कराला विकटा ज्ञात्वा स्थितानामस्माकं तत् विराधहननं । विरोधि-
 ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ प्रका- निरसनाय पर्याप्तं पूर्णं निदर्शनं ॥ ११ ॥ चतुर्दशे-
 मिता सा कथं कामयामास ॥ ७ ॥ जनस्येत्यादि- तिश्लोके पर्याप्तं तन्निदर्शनमित्यनुषज्यते ॥ उत्तरश्लो-
 सार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ बलयोस्याः सन्तीति केनैकवाक्यत्वे शरपदद्वयवैयर्थ्यं ॥ १२—१३ ॥
 बलिनी । पामादित्वाजः । आपोः ङीप् । अप्रतिरूपा अथ खरवधानन्तरं । नादं शब्दं । नदन् कुर्वन् । सः

ति० बलिनी जरावसाज्जातबलिः । श्रीह्यादित्वादिति ॥ ८ ॥ शि० अक्षयवैरंबलवताराघवेण । बद्धेरावणेनेतिशेषः ।
 एतेनरावणस्यापि विषातोऽवश्यं बलिभ्यस्तीति सूचितं ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ग.—ट. राक्षसव. २ ख. ड. च. छ. झ. ट. केन्दर्पसमरूपिणं. ३ ग. ड.—ट. लोकवध्या. ४ क.—
 ड. छ. झ. ट. मेघसंकाशं. ५ ड. झ. वसन्तशैलीनो. ६ क. झ. ट. प्रापितो. ७ एतच्छ्लोकद्वयं क. पाठेदृश्यते. ८ घ. इत्थं.
 ९ ड. झ. भविष्यति.

कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबलम् ॥ अतिकायं च दुर्धर्षं लक्ष्मणेन हतं पुनः ॥

प्रियं चेन्द्रजितं पुत्रं रावणो नावबुध्यते ॥ २१ ॥

[पुरा हनुमता लङ्कां दग्धां लाङ्गुलवद्विना ॥ हतमक्षकुमारं च दृष्ट्वाऽर्मा नावबुध्यते ॥ २२ ॥]

मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः ॥ इत्येवं श्रूयते शब्दो राक्षसानां कुले कुले ॥ २३ ॥

रथाश्वाश्चाश्च नागाश्च हताः शतसहस्रशः ॥ रणे रामेण शूरेण राक्षसाश्च पदातयः ॥ २४ ॥

रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेन्द्रो वा शतक्रतुः ॥ हन्ति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमन्तकः ॥ २५ ॥

हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयम् ॥ अपश्यन्तो भयस्यान्तमनाथा विलपामहे ॥ २६ ॥

रामहस्तादशग्रीवः शूरो दत्तमहावरः ॥ इदं भयं महाघोरमुत्पन्नं नावबुध्यते ॥ २७ ॥

न देवा न च गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ उपसृष्टं परित्रातुं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २८ ॥

उत्पाताश्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणे रणे ॥ कथयिष्यन्ति रामेण रावणस्य निवर्हणम् ॥ २९ ॥

पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः ॥ रावणस्याभयं दत्तं मानुषेभ्यो न आचितम् ॥ ३० ॥

तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निस्मंशयं भयम् ॥ जीवितान्तकरं घोरं रक्षसां रावणस्य च ॥ ३१ ॥

पीड्यमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा ॥ दीर्घस्तपोभिर्विबुधाः पितामहमपूजयन् ॥ ३२ ॥

देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः ॥ उवाच देवताः सर्वा इदं तुष्टो महद्ब्रुवः ॥ ३३ ॥

अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन्सर्वे दानवराक्षसाः ॥ भयेन प्रावृता नित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ३४ ॥

देवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चेन्द्रपुरोगमैः ॥ वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः प्रमादितः ॥ ३५ ॥

प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्वचोऽब्रवीन् ॥ उत्पत्स्यति हितार्थं वो नार्ग रक्षःक्षयावहा ॥ ३६ ॥

एषा देवैः प्रयुक्ता तु क्षुद्यथा दानवान्पुरा ॥ भक्षयिष्यति नैः सीता राक्षसघ्नी सरावणान् ॥ ३७ ॥

रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मतेः ॥ अयं निष्ठानको घोरः शोकेन समभिप्लुतः ॥ ३८ ॥

तं न पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत् ॥ राघवेणोपसृष्टानां कालेनेव युगक्षये ॥ ३९ ॥

नास्ति नः शरणं कैश्चिद्भये महति तिष्ठताम् ॥ दवाग्निवेष्टितानां हि करेणुनां यथा वने ॥ ४० ॥

प्रसिद्धः कबन्धः ॥ १४—२० ॥ नावबुध्यते राम-

प्रभावमिति शेषः ॥ २१—२२ ॥ कुले कुले गृहे

गृहे । इदमपि राक्षसीवाक्यमेव ॥ २३—२५ ॥ वय-

मित्येतदपेक्षया अपश्यन्त इति पुल्लिङ्गं । विलपामहे

इत्यात्मनेपदमार्ष ॥ २६—२७ ॥ उपसृष्टं उपद्रुतं

॥ २८ ॥ कथयिष्यन्ति इतः परमपि कानिचिन्नि-

मित्तानि प्रादुर्भूय कथयिष्यन्तीत्यर्थः । वर्तमाने

तात्पर्यमित्यप्याहुः ॥ २९ ॥ देवदानवराक्षसैः देव-

दानवराक्षसेभ्यः ॥ ३० ॥ मानुषं मानुषादागतं ।

मन्ये मन्यामहे ॥ ३१ ॥ रक्षसा रावणेन । वरदा-

नेन करणेन ॥ ३२—३३ ॥ दानवराक्षसा इत्युक्ते-

र्मन्दोद्दीर्घसंख्येन दानवाश्च केचिद्राक्षसैः सह

तिष्ठन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३४—३६ ॥ क्षुद्यथा दानवा-

न्पुरेति । देवेभ्योऽमृतप्रदानानन्तरमिति बोध्यं ।

अस्मच्छब्दापेक्षया सरावणानित्युक्तिः ॥ ३७ ॥

निष्ठानकः नाश इत्याहुः ॥ ३८ ॥ पश्यामहे इत्या-

ति० दानवाराक्षसाश्चभयेनप्रभृताः देवेभ्योभयंविभ्राणाएवविचरिष्यन्ति । देवाःमन्यतःपरलोकाअन्मन्योऽपिपश्यन्तीतिभययुक्ता एवभविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ति० एवंब्रह्मणःप्रसादात्प्रभयजनमात्रंप्रप्तं । संहरापिहृत्तत्रप्रसादेननुत्तराएवास्माकमित्याहुः—

देवतैरिति ॥ ३५ ॥ रामानु० अपनीतेन अपनयेन । निष्ठानको विनाशः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ज. निपातितं. २ घ. मानुमन्यते. ३ अर्थश्लोकः च. छ. पाठ्योद्देश्यते. ४ क. ख. ग. ड.—ट. इत्येव.

५ ख. ड. च. ज. ट. राक्षसोनां. ६ ड. झ. हताश्वापिपदातयः. ७ क. रावणमन्यनिवेदानं. ८ झ. ख. ट. भयेनप्रभृताः. ख. तेभयैःप्रावृताः. ९ ड. झ. प्रतीपितः. १० ट. अ. नस्मर्त्वाप्राक्षमप्रा. ११ ड. अ. किञ्चित्त्रा.

प्राप्तकालं कृतं तेन पौलस्त्येन महान्मना ॥ यत एव भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः ॥ ४१ ॥

इतीव सर्वा रजनीचरस्त्रियः परस्परं संपरिरभ्य बाहुभिः ॥

विषेदुर्गता भयभारपीडिता विनेदुरुच्चैश्च तदा सुदारुणम् ॥ ४२ ॥

इत्यापं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

पणवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

राक्षसीगणविलापश्रवणश्चेनरावणेन राक्षसान्प्रतिमंनान्नचोदत्तपूर्वके स्वप्रतापप्रशंसनेन रामादिवधप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥
तथा महापाशादिभिः सह राधाधिरोहणेनरणधरणिगतेनेन बाणगणैर्वा नरगणविदारणम् ॥ २ ॥

आर्तानां राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले ॥ रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥ १ ॥
स तु दीर्घं त्रिनिश्वस्य मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ॥ बभूव परमकुट्टो रावणो भीमदर्शनः ॥ २ ॥
संदग्ध दशनैरोष्ट्रं क्रोधमरक्तलोचनः ॥ राक्षसैरपि दुर्देशः कैलाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३ ॥
उवाच च समीपस्थान्नाक्षमात्राक्षमेश्वरः ॥ भयाव्यक्तकथस्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ४ ॥
महोदरमहापार्श्वं विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया ॥ ५ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते भयादिताः ॥ चोदयामासुरव्यग्रान्नाक्षसांस्तान्नृपाज्ञया ॥ ६ ॥
ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा घोरदर्शनाः ॥ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे रणायाभिमुखा ययुः ॥ ७ ॥
प्रतिपूज्य यथान्यायं रावणं ते निंशाचराः ॥ तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणः ॥ ८ ॥
अथोवाच प्रहस्यैतान्नावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ महोदरमहापार्श्वं विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ ९ ॥

स्मनवदमार्य ॥ ३५—४८ ॥ प्राप्तकालं उचितं । पौलस्त्येनविभीषणेन । इतः परं तस्यैव पौलस्त्यकुल-
प्रतिप्रापकत्वान्तच्छब्दप्रयोगः । अत्र पितामहादिवर-
प्रदानवृत्तान्तो राक्षसीर्मिमन्दोदरोसकाशाच्छ्रुत इति
ज्ञेयं । सा च ज्ञानवृद्धेति वक्ष्यते ॥ ४१—४२ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरी-
टाख्यानं युद्धकाण्डव्याख्यानं पञ्चनवतितमः सर्गः ९५

अथ रावणिनिर्याण—आर्तानामित्यादि ॥ परिदे-
वितं परिदेवितरूपं शब्दं ॥ १—२ ॥ संदग्धेत्यादि-
श्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ मूर्च्छितः अमिवृद्धः, कालाग्नि-
रिव स्थितः । भयाव्यक्तकथः भयादव्यक्तवचनः ।
ममाज्ञया वदतेत्युवाचेत्यन्वयः । इमौ महोदरमहा-
पार्श्वौ सचिवौ । पूर्वहतौ तु मत्तप्रमत्तापरपर्यायौ
रावणभ्रातरौ ॥ ३—८ ॥ प्रहस्येति । शत्रुषु तृणी-

ति० प्राप्तकालं कालोचितं । यतएव यस्माद्रामादेव । भयं दृष्टं स्वतन्त्रशक्तिर्भवनेति शेषः ॥ ४१ ॥ इति पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

स० कर्णं कर्णयतीति कर्णस्तं । परिदेविनं प्रलापात्मकं ॥ रामानु० भयाव्यक्तकथः खानिष्टभयेनास्वष्टराक्षसकथ
इत्यर्थः । भयाव्यक्तकथानिचषट् । स० भयाव्यक्तकथः भयेनरामभीला अव्यक्तामन्दा कथा कथनं यस्यसः । भयाव्यक्तकथ
इतिषष्टे व्यक्ता अवहिः प्रकाशार्थस्यापि प्रकाशिका कथा यस्य । आच्छाद्यानाच्छादनहेतुर्भातिरितिभावः ॥ ४ ॥ शि० ममाज्ञ-
यार्थं सैन्यानि मूर्धन्यार्था निर्यापयत निस्सारयत इतिमहोदरादीन् शीघ्रंवदत । यदितुर्भन्यशब्देन रिपुसेनापृथ्वे तदानान्तर्भा-
विनश्चिक्कल्पना ॥ ५ ॥ स० भयादिताः गमनेरामनोभीनिः भीतिधागमनेरावणादितिभयादिताः । अव्यग्रान् सहगामिभामिनी-
वशिष्ठांतमरणव्येनाव्यक्तान् । यत्तुनागोजिभेदेनरावणप्रोत्साहनेनत्यक्तभयानिति व्याख्यानं तत्तु सुपार्श्वीदीनानेतृणांयदाभयादित-
तोक्तापूर्वं तत्रियम्यानांराक्षसानांरावणप्रोत्साहनेनाव्यप्रजोक्त्यसंभवादुपेक्ष्य ॥ ६ ॥ स० सर्वे हिंसकैरामे तद्विषयेरणाभिमुखाः
सर्वे कृतस्वस्त्ययनाययुः ॥ ७ ॥ ति० क्रोधजोत्रप्रहासः । स० प्रहस्य रोदनापरपर्यायोऽयंहासः ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. विष्लेपुराताः. ड. झ. ट. विषेदुर्गतातिभयाभिपीडिताः. २ सुच्छुस्य. ३ ड. झ. काला-
ग्निरिवमूर्तिमान्. ४ ड. झ. ट. क्रोधाव्यक्तकथः. ख. भयाव्यक्तकथः. ५ क. ड.—ट. महोदरंमहापार्श्वं. ६ क.—ट.
महाराजः.

अथ वाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगान्तादित्यसन्निभैः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव नेष्यामि यममादनम् ॥ १० ॥
 खरस्य कुम्भकर्णस्य प्रहस्तेन्द्रजितोत्तथा ॥ करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रुवधादहम् ॥ ११ ॥
 नैवान्तरिक्षं न दिशो न नद्यो नापि सागराः ॥ प्रकाशन्वं गमिष्यन्ति मद्भाणजलदावृताः ॥ १२ ॥
 अथ वानरमुख्यानां तानि गृथानि भागशः ॥ धनुषा शरजालेन विधमिष्यामि पत्रिणा ॥ १३ ॥
 अथ वानरमन्यानि रथेन पवनोजमा ॥ धनुःसमुद्रादुद्धर्तमधिष्यामि शरोर्मिभिः ॥ १४ ॥
 आकोशपद्मवक्त्राणि पद्मकेसरवर्चसाम् ॥ अद्य गृथतटाकानि गजवन्प्रमथाभ्यहम् ॥ १५ ॥
 सशरैरद्य वदनैः सङ्घे वानरगृथपाः ॥ मण्डयिष्यन्ति वसुधां मनालैर्ग्वि पङ्कजैः ॥ १६ ॥
 अद्य युद्धप्रचण्डानां हरीणां द्रुमयोधिनाम् ॥ मुक्तैर्नैकेषुणा युद्धे भेन्स्यामि च शतं शतम् ॥ १७ ॥
 हंतो भर्ता हतो भ्राता यासां च तनया हताः ॥ वधेनाद्य रिपोस्तामां करोम्यसप्रमाजेनम् ॥ १८ ॥
 अद्य मद्भाणनिभिन्नैः प्रकीर्णैर्गतचेतनैः ॥ करोमि वानरैर्युद्धे यन्नावक्ष्यतलां महीम् ॥ १९ ॥
 अद्य गोमायवो गृध्रा ये च मांमायिनोऽपरे ॥ सर्वास्तांस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शरापितैः ॥ २० ॥
 कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः ॥ अनुप्रयान्तु मां सर्वे येष्वेष्टिषा निशाचराः ॥ २१ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा महापार्श्वोर्ब्रवीद्वचः ॥ बलाध्यक्षान्वितान्स्त्र बलं संत्वर्यतामिति ॥ २२ ॥
 [बलाध्यक्षस्य तच्छ्रुत्वा महापार्श्वस्य भाषितम् ॥] बलाध्यक्षान्तु मरुद्वा राक्षसान्ताङ्गुहाद्गुहान् ॥
 चोदयन्तः परियुल्लङ्कायां तु महाबलाः ॥ २३ ॥
 ततो मुहूर्तान्निषेत्तू राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ नर्दन्तो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजैः ॥ २४ ॥
 असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हुलैः ॥ शक्तिभिर्लाङ्गणधाराभिर्महद्भिः कटमुद्गैः ॥ २५ ॥
 यष्टिभिर्विमलैश्चक्रेनिशितैश्च परश्वधैः ॥ भिण्डपालैः शतघ्नीभिर्गन्धैश्चापि वरायुधैः ॥ २६ ॥
 अधानयद्वलाध्यक्षः सत्त्वरो रावणाज्ञया ॥ [रथानां नियुतं साग्रं नागानां नियुतत्रयम् ॥ २७ ॥

कारान् ॥ ९—१० ॥ खरस्येत्यादिषु वधस्येति शेषः अलंक्रियतामित्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ मरुद्वा इति ।
 ॥ ११—१४ ॥ आकोशपद्मवक्त्राणि द्वैषद्विकसित- पुनःपुनराह्वानेत्यनागमनान्कुपिता इत्यर्थः । परिययुः
 पद्मभूतवक्त्राणि । पद्मकेसरवर्चसां वानराणामिति प्रतियोग्यं दयुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तत इत्यादिभ्यो-
 शेषः । प्रमथामि प्रमथामि । आभाव आर्पः त्रयमेकान्वयं ॥ हुलैः द्विफलपत्राग्रायुधविशेषः ।
 ॥ १५—१८ ॥ गतचेतनैः गतप्राणैः । यन्नावक्ष्य- “हुलं द्विफलपत्राग्रं” इति वैजयन्ती । भुजैरित्याद्युप-
 तलामिति । नैरन्ध्येण भूमौ वानरान्पातयिष्या- लक्षणे तृतीया ॥ २४—२६ ॥ ‘अधानयद्वलाध्यक्षः
 मीत्यर्थः ॥ १९—२० ॥ कल्प्यतां आकल्प्यतां । सर्वतो रावणाज्ञया । द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्तापुनरगं

स० शंभुं अमादनं असंहायमन्यध्वे तं राघवं लक्ष्मणं च । यममादनं यमलोकं । “बलुत्तरु राघवे लक्ष्मणं च” इति ।
 इतितीर्थस्य एकस्याधिकेरेनाशादत्रैव पूर्वोत्तरवचनान्विधीवस्तुनमुद्राग्निरिति नमस्तद्वलोदराय मित्येव । १० । ११ । १२ ।
 वानराणां नैरोग्यस्य भावित्वेपितद्वननोक्तिस्तथा रामपक्षेपिसंभवात्तस्याः ॥ १० ॥

[पा० १ ख. धनुस्तमुद्रनिर्मुक्तैः. २ क. ख. ग. ड. ज.—ठ. व्याकोश. ३ घ. गृथप्रचण्डानां. ४ ड. ज. ट. हरीणां. ५ क. घ. ड. स्तेषां करोम्यहम्. ६ ड. झ. ट. अद्य राक्षसां महीम्. ७ झ. मरुद्गैः. ८ ग. घ. ज. शरापितैः क. मुशोपितैः. ८ ख. अद्य प्रचण्डानु. ९ क. घ. ड. झ. मायुधैः. १० ड. झ. ज. पत्रविष्टाः. ११ इदमर्थः क. च. छ. पाठेषु दृश्यते. १२ ड. च. ज.—ट. संयुक्तराक्षसान्ताङ्गुहाद्गुहैः. १३ क. घ. ट. ज.—ड. लालपुष्पाकमाः. १४ ड. झ. ग. ट. मुसलैर्हुलैः. ग. घ. मुसलैर्गुणैः. १५ क. ग.—ड. अधानयन्वाध्यक्षः सत्त्वरो. १६ ग. घ. नां नियुतसि-
 त्यादयः उवलन्तमित्येवभावकमित्यन्ताः श्लोकाः ग. ड. च. छ. झ. पाठेषु दृश्यन्ते.

अश्वानां षष्टिकोऽयस्तु खरोष्ट्राणां तथैव च ॥ पदातयस्त्वसंख्याता जग्मुस्ते राजशासनात् ॥
 बलाध्यक्षाश्च संस्थाप्य राज्ञः सेनां पुरस्स्थिताम् ॥ २८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे मृतः स्थापयामास तं रथम् ॥ दिव्यास्त्रवरसंपन्नं नानालङ्कारभूषितम् ॥ २९ ॥
 नानायुधसमाकीर्णं किङ्किणीजालसंयुतम् ॥ नानारत्नपरिशिप्तं रत्नस्तंभैर्विराजितम् ॥ ३० ॥
 जांबूनदमयैश्चैव सहस्रकलशैर्वृतम् ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसास्सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ ३१ ॥
 तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय रावणो राक्षसेश्वरः ॥ कोटिमूर्यप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथम् ॥ ३२ ॥
 आरुरोह रथं भीमो दीर्घमानं स्वतेजसा ॥ ३३ ॥
 ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्वहुभिर्वृतः ॥ रावणः सत्त्वगाम्भीर्याद्धारयन्निव मेदिनीम् ॥ ३४ ॥
 [ततश्चासीन्महानादस्तूर्याणां च ततस्ततः ॥ मृदङ्गः पटहः शङ्खः कलहः सह रक्षसाम् ॥ ३५ ॥
 आगतो रक्षसां राजा छत्रचामरसंयुतः ॥ सीतापहारी दुर्वृत्तो ब्रह्मघ्नो देवकण्ठकः ॥
 योद्धुं रघुरंगेति शुश्रुवे कलहध्वनिः ॥ ३६ ॥
 तेन नादेन महता पृथिवी समकंपत ॥ तं शब्दं सहसा श्रुत्वा वानरा दुद्रुवुर्भयात् ॥ ३७ ॥
 रावणस्तु महाबाहुः सचिवैः परिवारितः ॥ आजगाम महातेजा जयाय विजयं प्रति ॥ ३८ ॥
 रावणेनाभ्यनुज्ञातो महापार्श्वमहोदरौ ॥ विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुरुदुस्तदा ॥ ३९ ॥
 ते तु दृष्ट्वा विनर्दन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम् ॥ नादं घोरं विमुञ्चन्तो निर्ययुर्जयकाङ्क्षिणः ॥ ४० ॥
 ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृतः ॥ निर्ययावुद्यतधनुः कालान्तकयमोपमः ॥ ४१ ॥
 ततः प्रज्वन्नाश्वेन रथेन स महारथः ॥ द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥
 ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरावृताः ॥ द्विजाश्च नेदुर्घोराश्च संचचालेव मेदिनी ॥ ४३ ॥
 चवर्ष रुधिरं देवश्चंस्वलुस्तुरगाः पथि ॥ ध्वजाग्रे न्यपतद्दृष्टो विनेदुर्ध्वाशिवं शिवाः ॥ ४४ ॥
 नयनं चास्फुरद्दामं संव्यो बाहुरकम्पत ॥ विवर्णं वदनं चासीत्किंचिदभ्रश्यत स्वरः ॥ ४५ ॥
 ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ रणे निधनशंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥ ४६ ॥
 अन्तरिक्षात्पपातोल्का निर्घातसमनिस्स्रवणा ॥ विनेदुरशिवा गृध्रा चायसैरनुनादिताः ॥ ४७ ॥
 एतानचिन्तयन्धोरातुत्पातान्समुपस्थितान् ॥ निर्ययौ रावणो मोहाद्वैधार्थी कालचोदितः ॥ ४८ ॥
 तेषां तु रथघोषेण राक्षसानां महात्मनाम् ॥ वानराणामपि चमूर्युद्वायैवाभ्यवर्तत ॥ ४९ ॥
 तेषां तु तुमुलं युद्धं बभूव कपिरक्षसाम् ॥ अन्योन्यमाह्वयानानां क्रुद्धानां जयमिच्छताम् ॥ ५० ॥

रथमिति पाठः ॥ २७-३२ ॥ आरुरोहेत्यर्थमकं वाक्यं ॥ न्वयं ॥ ४३-४५ ॥ रूपाणि दुर्निमित्तरूपाणि । ततः
 भीमः रावणः ॥ ३३ ॥ सत्त्वगाम्भीर्यान् बलातिश- अनन्तरं । ततः उत्तरद्वारान् । निष्पततः निष्क्रमतः ।
 यान् ॥ ३४-४१ ॥ द्वारेणेति । उत्तरद्वारेणेत्यर्थः । सूर्यनष्टप्रभत्वादीनि रूपाणि जज्ञिर इतिसंबन्धः
 ॥ ४२ ॥ ततो नष्टप्रभ इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेका- ॥ ४६-४९ ॥ आह्वयानानां आह्वयमानानां स्पर्धया

ति० अमावास्यादिचतुर्दशवारोहणं ॥ ३३ ॥ स० वायसैरभिमिश्रितागृध्राः पूर्वकेवलानां गृध्राणामत्रतुवायससंमिश्रितानामि-
 तिननुवर्तकः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ ग. च. ड. ज. ट. दीर्घमानः. २ ततश्चासीदित्यादयःविजयंप्रतीत्यन्ताःश्लोकाः. झ. पाठेदृश्यन्ते. ३ ड. झ.
 ट. दृष्टाभिनर्दन्तो. ४ क. ड. झ. ट. प्रज्विताश्वेन. ५ ड. च. झ. ज. ट. चस्वलुश्चतुरङ्गमाः. ६ ड. झ. ट. आशिवाः.
 ७ ग.—छ. झ. ज. ट. बाभोवाहुः. ८ ड. च. झ. ज. ट. वायसैरभिमिश्रिताः. ९ ड. झ. वधार्थं.

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ वानराणामनीकेषु चकार कदनं महत् ॥ ५१ ॥
 निकृत्तशिरसः केचिद्रावणेन वलीमुखाः ॥ केचिद्विच्छिन्नहृदयाः केचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः ॥ ५२ ॥
 निरुच्छ्वासा हताः केचित्केचित्पार्श्वेषु दारिताः ॥ केचिद्विभिन्नशिरसः केचिच्चक्षुर्विवर्जिताः ॥ ५३ ॥
 दशाननः क्रोधविवृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथेन संरुधे ॥
 ततस्ततस्तस्य शरप्रवेगं सोढुं न शेकुर्हरिपुङ्गवास्ते ॥ ५४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

ममनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

सुग्रीवेण विरूपाक्षवधः ॥ १ ॥

तथा तैः कृतगात्रैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः ॥ बभूव वमुधा तत्र प्रकीर्णो हरिमिस्तदा ॥ १ ॥
 रावणस्याप्रसह्यं तं शरसंपातमेकतः ॥ न शेकुः सहितुं दीप्तं पतङ्गो ज्वलनं यथा ॥ २ ॥
 तेऽर्दिता निशितैर्बाणैः क्रोशन्तो विप्रदद्रुवुः ॥ पावकाचिःसमाविष्टा दक्षमाना यथा गजाः ॥ ३ ॥
 प्लवङ्गानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः ॥ स ययो ममेर तस्मिन्विधमन्नावणः शरैः ॥ ४ ॥
 कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकमाम् ॥ आममाद ततो युद्धे गधवं त्वरितस्तदा ॥ ५ ॥
 सुग्रीवस्तान्कपीन्दृष्ट्वा भग्नान्विद्रवन्तो रणे ॥ गुल्मे मुपेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धेऽद्भुतं मनः ॥ ६ ॥
 आत्मनः सदृशं वीरः स तं निक्षिप्य वानरम् ॥ सुग्रीवोऽभिमुखः शत्रुं प्रतप्ये पादपायुधः ॥ ७ ॥
 पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे युधाधिपाः स्वयम् ॥ अनुजहृर्महाशैलान्विविधांश्च महाद्रुमान् ॥ ८ ॥
 स नर्दन्युधि सुग्रीवः स्वरेण महता महान् ॥ पातयन्विविधांश्चान्धांश्चगामोत्तमराक्षमान् ॥ ९ ॥
 र्भर्मन्थ च महाकायो राक्षसान्वानरेश्वरः ॥ युगान्तसमये वायुः प्रवृद्धानगमानिव ॥ १० ॥
 राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षे वर्षे ह ॥ अश्मवर्षे यथा मेघः पक्षिसङ्घेषु कानने ॥ ११ ॥
 कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षैस्तु राक्षसाः ॥ विकीर्णशिरसः पेतुर्निकृत्ता इव पर्वताः ॥ १२ ॥
 अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्ततः ॥ सुग्रीवेण प्रभग्नेषु पतन्सु निनदत्सु च ॥ १३ ॥

आह्वयतां । आगमशासनस्यानित्यत्वान्सुगागमाभावः ॥ ५०—५१ ॥ निकृत्तशिरस इत्यादिश्लोकद्वयं ॥ ५२—५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

अथ विरूपाक्षवधः—तथा तैरित्यादि ॥ १ ॥ एकतः एकस्य अद्वितीयस्य ॥ २—५ ॥ अद्भुतमिति

क्रियाविशेषणं ॥ ६—७ ॥ महाद्रुमान् उत्पाट्येति शेषः । उत्पाट्य अस्य पार्श्वतः पृष्ठतश्चातुर्भुजुरिति संबन्धः । यथा महाराजे युद्धाय गच्छति । तदाऽऽयुधानि भृत्या आहरन्ति ॥ तथा वानरराजे युद्धाय निष्क्रामति तदायुधभूतान् शैलवृक्षादीन् समये दातुं वानरा आजहुरिति भावः ॥ ८—९ ॥ अगमान् वृक्षान् । “पलाशी द्रुदुमागमाः” इत्यमरः ॥ १०—१२ ॥ संक्षीयमाणेषु हिंस्यमानेषु । “क्षि हिंसायां”

स० तेहरियूयपाः प्राक्ये समरसमर्षत्वेनप्रसितास्ते ॥ ५३ ॥ इतिषण्णवतितमःसर्गः ॥ ९६ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. चक्षुर्विनाकृताः. २ घ. नशकायुधिवानरेन्द्राः. झ.—ट. नशेकुर्हरियूयपास्ते. ३ क. हरिमिहंतैः. ४ ज. शरसंपातं. ५ ग. ज. पतङ्गाद्वपावकं. ६ ड. तेहतानिहितैः. ७ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. निद्रावितात्रणे. ८ घ. ड. छ.—ट. युद्धेऽद्भुतमनः. ९ ड. झ. ट. सर्वेवानरयूयपाः. १० ड. झ. ज. ट. ननर्दन्युधि. ११ च. झ. ज. ट. पोष-यक्षपि. १२ ड. च. छ. झ. ज. ट. शान्यान्ममन्थोत्तम. १३ ड. झ. ज. ट. ममर्दच. १४ ड. छ. झ. ज. ट. पेतुर्विकीर्णादिव.

विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्राज्य राक्षसः ॥ रथादापुत्य दुर्धर्षो गजस्कन्धमुपारुहत् ॥ १४ ॥
 मं तं द्विदमारुह्य विरूपाक्षो महारथः ॥ विनन्दन्भीमनिर्हार्दं वानरानभ्यधावत् ॥ १५ ॥
 सुग्रीवे स शरान्धोरान्विमर्जं चमूमुखे ॥ स्थापयामास चोद्विशान्नाक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ १६ ॥
 स नु विद्वः शिर्नवर्णैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा ॥ चुक्रोध स महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे ॥ १७ ॥
 ततः पादपमुद्धृत्य शूरः संप्रधनो हरिः ॥ अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तु महागजम् ॥ १८ ॥
 स नु प्रहागभिहतः सुग्रीवेण महागजः ॥ अपासर्पद्भुर्मात्रं निपसाद ननाद च ॥ १९ ॥
 गजान्तु मथितान्तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् ॥ राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्रम्य ततः कपिम् ॥ २० ॥
 आपर्भं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः ॥ भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥
 स हि तस्याभिमंकुद्रः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ विरूपाक्षाय चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् ॥ २२ ॥
 स तां शिलामापतन्तीं दृष्ट्वा राक्षसपुङ्गवः ॥ अपक्रम्य सुविक्रान्तः खड्गेन प्राहरत्तदा ॥ २३ ॥
 तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा वलिना हतः ॥ मुहूर्तमभवद्वीरो विसंज्ञ इव वानरः ॥ २४ ॥
 स तदा महामोन्पत्य राक्षसस्य महाहवे ॥ मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५ ॥
 मुष्टिप्रहागभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः ॥ तेन खड्गेन संकुद्रः सुग्रीवस्य चमूमुखे ॥
 कवचं पातयामास पञ्चामभिहतोपतत् ॥ २६ ॥
 स समुन्धाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् ॥ तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिस्खनम् ॥ २७ ॥
 तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् ॥ नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ २८ ॥
 ततस्तु संकुद्रतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा ॥
 स ददर्शान्तरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ॥ २९ ॥
 ततो न्यपातयन्क्रोधाच्छङ्खदेशे महत्तलम् ॥ ३० ॥
 महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥ पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं च समुद्रमन् ॥
 स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव ॥ ३१ ॥

इति धातुः ॥ १३—१७ ॥ संप्रधनः । बहुलप्रहणात् । मुष्टिप्रहारेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ कवचमिति ।
 कर्तारं ल्युट् । प्रहर्तृत्वर्थः । प्रमुखे मुखे ॥ १८ ॥ अनेन सुग्रीवस्यापि कवचधारणमस्तीति गम्यते ।
 धनुर्मात्रं धनुःप्रमाणं । “प्रमाणे द्वयसच्छन्नञ्मा- पञ्चामिति । अभिहतः सन् पञ्चामपतदित्यन्वयः
 त्रचः” इत्यादिना मात्रचूप्रत्ययः ॥ १९ ॥ गजात्त्विति ॥ २६—२७ ॥ नैपुण्यात् शिक्षापाटवान् ॥ २८ ॥
 श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ व्यवस्थितं निश्चलतया स्थितं ॥ २०—२२ ॥ ततस्त्विति सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ अन्तरं अवकाशं
 ॥ २०—२२ ॥ अपक्रम्य शिलापातपरिहारार्थमन्य- ॥ २९ ॥ तत इत्यर्थः ॥ शङ्खदेशे ललाटास्थिप्रदेशे ।
 तोपस्तस्य प्राहरत् । सुग्रीवमिति शेषः ॥ २३—२५ ॥ “शङ्खो निधौ ललाटास्थि” इत्यमरः ॥ ३० ॥ महे-

ति० आपर्भं ऋषभकृत्तिपरिवीतंचर्मफलकं ॥ २१ ॥ ति० तस्यापि तेनापि । दत्तप्रहारं संगृह्य गृहीत्वा ॥ २२ ॥
 रामानु० सखज्ञाभिहतोपतत् । सखज्ञासावभिहतश्चसखज्ञाभिहतः । विरूपाक्षप्रेरितखड्गसहितोपतदित्यर्थः । उत्तरत्रविरूपाक्ष-
 रमुष्टिनिबधुद्धाभिधानात् । ति० अभिहतःसुग्रीवः पञ्चामपतत् आकुञ्चितजानुरभवदित्यर्थः ॥ २६ ॥ इतिसप्तनवतितमः
 श्लोकः ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड. समर्पद्विपमाख्या. २ ड. छ. झ. ञ. ट. ननर्दभीम. ३ ड. झ. तस्यापिसंगृह्य. ४ ख. ड. झ. ट.
 विरूपाक्षस्य. ५ ड. झ. मभवद्भनौ. ख. च. छ. य. ट. मभवद्दीनो. घ. मभवन्मूढो. ६ क. च. छ. ज. सखज्ञाभिहतोपतत्.
 ट. पञ्चामभिहतोभवत्.

विवृत्तनयनं क्रोधात्सफेनं रुधिराद्भूतम् ॥ ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ॥ ३२ ॥
 स्फुरन्तं परिवर्तन्तं पार्श्वेन रुधिराक्षितम् ॥ करुणं च विनर्दन्तं ददृशुः कपयो रिपुम् ॥ ३३ ॥
 तथा तु तौ संयति संप्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् ॥
 बलार्णवौ सस्वनतुः सुमीमं महार्णवौ द्वाविध भिन्नवेलौ ॥ ३४ ॥
 विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं महाबलं तं हरिपार्थिवेन ॥
 बलं समस्तं कपिराक्षसानामुन्मत्तगङ्गाप्रतिमं बभूव ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तमवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टमवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

सुग्रीवेण महोदरवधः ॥ १ ॥

हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्यं ते महामृधे ॥ सरसीव महामर्मे सोपक्षीणे बभूवतुः ॥ १ ॥
 खवलस्य विधातेन विरूपाक्षवधेन च ॥ बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २ ॥
 प्रक्षीणं तु बलं दृष्ट्वा वध्यमानं बलामुखैः ॥ बभूवास्य व्यथा युद्धे प्रेक्ष्य दैवविपर्ययम् ॥
 उवाच च समीपस्थं महोदरमर्दिमम् ॥ ३ ॥
 अस्मिन्काले महाबाहो जयाशा त्वयि मे स्थिता ॥ जहि शत्रुचमूं वीर दर्शयाद्य पराक्रमम् ॥
 भर्तृपिण्डस्य कालोऽयं निर्देष्टुं साधु युध्यताम् ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रो महोदरः ॥ प्रविवेशारिमैनां तां पतङ्ग इव पावकम् ॥ ५ ॥
 ततः स कदनं चक्रे वानराणां महाबलः ॥ भर्तृवाक्येन तेजस्वी स्वेन वीर्येण चोदितः ॥ ६ ॥
 वानराश्च महासत्त्वाः प्रगृह्य विपुलाः शिलाः ॥ प्रविश्यारिबलं भीमं जघ्रुस्ते रंजनीचरान् ॥ ७ ॥
 महोदरस्तु संक्रुद्धः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ चिच्छेद पाणिपादोरुवानराणां महाहवे ॥ ८ ॥
 ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसैरर्दिता भृशम् ॥ दिशो दश द्रुताः केचित्केचिन्सुग्रीवमाश्रिताः ॥ ९ ॥
 प्रमग्नौ समरे दृष्ट्वा वानराणां महाचमूम् ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवो महोदरमनन्तरम् ॥ १० ॥
 प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां शिलाम् ॥ चिक्षेप च महातेजास्तद्रथाय हरीश्वरः ॥ ११ ॥
 तामापतन्तीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः ॥ असंभ्रान्तस्ततो बाणैर्निर्विभेदं दुरासदाम् ॥ १२ ॥

न्द्राशनीत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ श्रोतोभ्यः अथ महोदरवधः—हन्यमान इत्यादि ॥ सरसी इवेति वक्तव्ये सरसीवेति संधिरार्षः ॥ १—३ ॥
 नासादिनवद्वारेभ्यः ॥ ३१ ॥ विरूपाक्षतरं नेत्रोद्गम- अस्मिन्काल इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ भर्तृपि-
 नेनात्यन्तविकटाक्षं ॥ ३२ ॥ स्फुरन्तं ऊर्ध्वमुत्प- ण्डस्यति संबन्धमात्रे पृष्ठी । भर्तृपिण्डस्य निर्देष्टुं
 तन्तं । परिवर्तन्तं परिवर्तमानं ॥ ३३ ॥ भिन्नवेलौ स्वामिदत्तवेतनमपाकर्तुमित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ भर्तृवा-
 विदीर्णवेलौ ॥ ३४ ॥ उन्मत्तगङ्गा उल्लङ्गङ्गा ॥ ३५ ॥ क्येन चोदितः सन् स्वेन वीर्येण कदनं चक्र इत्यन्वयः
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तमवतितमः ॥ ६—७ ॥ पाणिपादोरुनिति । एकवद्भावाभाव आर्यः
 सर्गः ॥ ९७ ॥ ॥ ८—९ ॥ अनन्तरं समीपस्थं ॥ १०—१२ ॥

ती० सोपक्षीणे उपक्षीणं उपक्षयः तत्सहितं ॥ स० मुपक्षीणे अत्यन्तक्षीणे । सरसी वेतिपदं ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. झ. सुभीमौ. २ ख.—च. झ. ट. मुपक्षीणे. ३ क. ड. झ. सेनासपतङ्गः. ४ ड. झ. ट. सर्वराक्षसान्.
 ५ झ. ज. ट. ट. पाणिपादोरु. ६ ड. झ. ट. राक्षसानांमहामृधे. ७ ड. झ. ट. निर्विभेदतःशिलां.
 बा. रा. २२५

रक्षमा तेन व्राणौघैर्निकृता सा महस्त्रधा ॥ निपपात शिला भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलम् ॥ १३ ॥
 तां तु मित्रां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सालमुत्पाद्य चिक्षेप राक्षसे रणमूर्धनि ॥ १४ ॥
 शरैश्च विददारैर्न शरः परंपुरंजयः ॥ १५ ॥
 स दर्शय ततः क्रुद्धः परिघं पतितं भुवि ॥ आविध्य तु स तं दीप्तं परिधं तस्य दर्शयन् ॥
 परिघाग्रेण वेगेन जघानास्य हयोत्तमान् ॥ १६ ॥
 तस्माद्वनहयाङ्गीरः सोवप्रुत्य महारथान् ॥ गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोथ महोदरः ॥ १७ ॥
 गदापरिघहस्तां तां युधि वीरौ समीयतुः ॥ नर्दन्तां गोवृषप्रख्यां घनाविव सविद्युतौ ॥ १८ ॥
 ततः क्रुद्धो गदां तस्मै चिक्षेप रजनीचरः ॥ ज्वलन्तीं भास्कराभासां सुग्रीवाय महोदरः ॥ १९ ॥
 गदां तां सुमहाघोराभापतन्तीं महाबलः ॥ सुग्रीवो रोपताम्राक्षः समुद्यम्य महाहवे ॥
 आजघान गदां तस्य परिघेण हरीश्वरः ॥ २० ॥
 पपात स गदोद्भिन्नः परिघस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥
 ततो जग्राह नेत्रभ्यां सुग्रीवो वसुधातलान् ॥ आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेमभूषितम् ॥ २२ ॥
 स तमुद्यम्य चिक्षेप सोप्यन्यां व्याक्षिपद्गदाम् ॥ भिन्नावन्योन्यमामाद्य पेततुर्धरणीतले ॥ २३ ॥
 ततो भग्नप्रहरणां मृष्टिभ्यां तां समीयतुः ॥ तेजोबलसमाविष्टौ दीप्ताविव हुताशनौ ॥ २४ ॥
 जघ्नतुस्तां तदाऽन्योन्यं नर्दतुश्च पुनः पुनः ॥ तलैश्चान्योन्यमांहृत्य पेततुर्धरणीतले ॥ २५ ॥
 उपेततुस्ततस्तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परम् ॥ भुजैश्चिक्षिपतुर्वीरावन्योन्यमपराजितौ ॥
 जग्नतुस्तां श्रमं वीरौ बाहुयुद्धे परंतपौ ॥ २६ ॥
 आजहार ततः खड्गमदूरपरिवर्तिनम् ॥ राक्षसश्चर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः ॥ २७ ॥
 तथैव च महाखड्गं चर्मणा पतितं सह ॥ जग्राह वानरश्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥ २८ ॥
 तां तु रोपपरीताङ्गां नर्दन्तावभ्यधावताम् ॥ उद्यतासीं रणे हृष्टौ युधि शस्त्रविशारदौ ॥ २९ ॥
 दक्षिणं मण्डलं चोभौ सुतूर्णं संपरीयतुः ॥ अन्योन्यमभिसंक्रुद्धौ जये प्रणिहिताबुभौ ॥ ३० ॥
 स तु शूरो महावेगो वीर्यश्लाघी महोदरः ॥ महाचर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥ ३१ ॥

गृध्रचक्रं गृध्रसमूहः ॥ १३-१४ ॥ शरैरित्यर्थः ॥ शरः ॥ १९ ॥ गदां दृष्ट्वेति शेषः । समुद्यम्य । परिघमिति
 महोदरः एतं च सालं च शरैः विददारैरित्यन्वयः सिद्धं ॥ २० ॥ पपात स गदोद्भिन्न इत्यर्थः ॥
 ॥ १५ ॥ सः सुग्रीवः । आविध्येति । आदायति शेषः । उभावपि परस्पराभिहतौ विशीर्णौ पेततुरिति भावः
 तस्य महोदरस्य दर्शयन् । पाणिनाघवमिति शेषः ॥ २१-२९ ॥ दक्षिणं प्रदक्षिणं चकारान् सव्यं
 ॥ १६-१८ ॥ भास्कराभासां भास्करवद्भासमानां च । सुतूर्णं संपरीयतुः अकुर्वतां ॥ ३० ॥ वीर्येण
 स० गृध्रचक्रं शिलायाः शकलीभावात् ॥ १३ ॥ स० गोवृषप्रख्यां वृषभश्रेष्ठसमीं ॥ १८ ॥ ती० गदापपात । सपरिघश्च उ-
 द्भिन्न इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स० उद्यतासीरणदतिपदमेकं । उद्यतास्योः ईरणं परस्परं कंपनं तस्मिन्प्रदृष्टौ । युद्धे विशारदौ । अतो न
 रणपुनरीरणं ॥ २९ ॥ शि० ओः खड्गस्येव भावयोस्तौ उभौ सुग्रीवमहोदरौ ॥ ३० ॥ स० दुर्मतिः ॥ अतिरन्तर्गच्छेदिति ज्ञान-
 हीनः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. चिक्षेपतंसचिच्छेदनेकधा. २ ड. च. अ. ट. परबलादर्शनं झ. परबलादर्शनः. ३ ड. झ. पपाततर-
 सामिन्नः. ४ ड. च. छ. झ. न. ट. नर्दन्तांच. ५ ड. च. छ. झ. ट. मासाय. ६ ड.—ट. जहारचतदाखड्गं. ७ छ. न.
 चर्मखड्गविशारदौ. ८ झ. युद्धे शस्त्रविशारदौ.

लग्नमुत्कर्षतः खड्गं खड्गेन कपिकुञ्जरः ॥ जहार मशिरस्त्राणं कुण्डलोपहितं शिरः ॥ ३२ ॥
 निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले ॥ तद्वलं राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न तिष्ठते ॥ ३३ ॥
 हत्वा तं वानरैः सार्धं ननाद मुदितो हरिः ॥ चुकोध च दशग्रीवां बभौ हृष्टश्च राघवः ॥ ३४ ॥
 विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः ॥ विद्रवन्ति ततः सर्वे भयविव्रस्तचेतसः ॥ ३५ ॥
 महोदरं तं विनिपात्य भूमां महागिरिः कीर्णमिवैकदेशम् ॥
 मृगानिमजन्तत्र ग्राज लक्ष्म्या मूर्यः स्वतेजोभिर्गिवाप्रष्टुष्यः ॥ ३६ ॥
 अथ विजयमवाप्य वानरेन्द्रः समग्रमुखे मुरयश्चमिद्धमङ्गैः ॥
 अवनितलग्नैश्च भूतमङ्गैर्हेरुयममांकुलिर्नः स्तुतो महात्मा ॥ ३७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

अङ्गदेनमहापार्श्वभङ्गः ॥ १ ॥

महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबलः ॥ सुग्रीवेण समीक्ष्यथ कोधान्मरकलोचनः ॥
 अङ्गदस्य चर्मं भीमां क्षोभयामास सायकैः ॥ १ ॥
 स वानराणां मुख्यानामुत्तमाङ्गानि मर्वेशः ॥ पातयामास कायेभ्यः फलं वृन्तादिवानिलः ॥ २ ॥
 केषांचिदिपुर्भिर्वाहन्स्कन्धांश्चिच्छेद राक्षसः ॥ वानराणां मुर्मकुट्टः पार्श्वे केषां व्यदारयत् ॥ ३ ॥
 तेऽदिता वाणवर्षेण महापार्श्वेन वानराः ॥ विपादविमुखाः सर्वे बभूवुर्गतचेतसः ॥ ४ ॥
 निरीक्ष्य बलमुद्रियमङ्गदो राक्षसादितम् ॥ वेगं चक्रे महाबाहुः समुद्र इव पर्वणि ॥ ५ ॥
 आयसं परिधं गृह्य मूर्यगन्धिममप्रभम् ॥ समग्रं वानरश्रेष्ठो महापार्श्वं न्यपातयत् ॥ ६ ॥
 स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः ॥ ममृतः स्यन्दनात्तस्माद्विमंत्रः प्रापतद्भुवि ॥ ७ ॥
 सक्षराजस्तु तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपमः ॥ निष्पत्य मुमहावीर्यः स्वायृहान्मेघमंनिभान् ॥ ८ ॥
 प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभां क्रुद्रः सुविपुलां शिलाम् ॥ अश्वाञ्जघान तरसा स्यन्दनं च वभञ्ज तम् ॥ ९ ॥

श्लाघत इति वीर्यश्लाघी ॥ ३१ ॥ लग्नं चर्मलग्नं । राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 उत्कर्षतः महोदरस्येति शेषः ॥ ३२ ॥ तन् शिरः । युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥
 न तिष्ठते नातिष्ठत ॥ ३३-३४ ॥ विषण्णवदनाः
 अभवन्निति शेषः । अतः सर्वशब्दापौनरुक्त्यं ॥ ३५ ॥ अथ महापार्श्ववधः—महोदरेत्वित्यादि ॥ महोदरे
 लक्ष्म्या जयलक्ष्म्या ॥ ३६—३७ ॥ इति श्रीगोविन्द- सुग्रीवेण निहत इत्यन्वयः ॥ १—७ ॥ सक्षराज-
 स० सर्वममन्यन्ते । हिंसायांसत्या । मयं तत्साधनं ॥ ३५ ॥ ति० हर्षपदस्थाने हर्षेतिराट्ठन्दोनुगोधात् ॥ बभूवेतिशेषः
 ॥ ३७ ॥ इत्यष्टनवतितमःसर्गः ॥ ९८ ॥

ति० सुग्रीवेणमहोदरेनिहतेमतिद्वयकर्तारमुग्रीवंमहापार्श्वः समीक्ष्य ॥ स० सुग्रीवेण समीक्ष्य “ लग्नमुत्कर्षतः खड्गं”
 इत्युक्तावसरं समीक्ष्य । महोदरेनिहतेमति कोधान्मरकलोचनोमहापार्श्वः चर्मक्षोभयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. छ. ज. घ. ट. समांकुलिर्नगिरिः । २ न. न. ट. राक्षसः । ३ ड. झ. बाह्विच्छेदाथसराक्षसः ।
 ४ न. ट. मुर्मकुट्टः । ५ ड. छ. ज. घ. केषांविनाशित्वम् । ६ ड.—ट. निशम्य ।

मुहूर्तालम्बसंज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः ॥ अङ्गदं बहुभिर्बाणैर्भूयस्तं प्रत्यविध्यत ॥ १० ॥
 जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजधानं स्तनान्तरे ॥ ऋक्षराजं गवाक्षं च जधान बहुभिः शरैः ॥ ११ ॥
 जाम्बवन्तं गवाक्षं च स दृष्ट्वा शरपीडितौ ॥ जग्राह परिधं घोरमङ्गदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १२ ॥
 तस्याङ्गदः प्रकुपितो राक्षसस्य तमायसम् ॥ दूरस्थितस्य परिधं रविरश्मिसमप्रभम् ॥ १३ ॥
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वेगवान् ॥ महापार्श्वस्य चिक्षेप वधार्थं वालिनः सुतः ॥ १४ ॥
 स तु भ्रिमो बलवता परिधस्तस्य राक्षसः ॥ धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्रं चाप्यपातयत् ॥ १५ ॥
 तं ममामाद्य वेगेन वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ तलेनाभ्यहनत्कुद्धः कर्णमूले सकुण्डले ॥ १६ ॥
 स तु कुदो महावेगो महापार्श्वो महाद्युतिः ॥ करेणैकेन जग्राह सुमहान्तं परश्वधम् ॥ १७ ॥
 तं तैलधौतं विमलं शैलसारमयं दृढम् ॥ राक्षसः परमकुदो वालिपुत्रे न्यपातयत् ॥ १८ ॥
 तेन वामांमफलके भृशं प्रत्यवपादितम् ॥ अङ्गदो मोक्षयामास सरोपः स परश्वधम् ॥ १९ ॥
 स बीरो वज्रसंकाशमङ्गदो मुष्टिमान्मनः ॥ संवर्तयत्सुकुद्धः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २० ॥
 राक्षसस्य स्तनाभ्यांशे मर्मजो हृदयंप्रति ॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातयत् ॥ २१ ॥
 तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महामृधे ॥ पफाल हृदयं चाशु स पपात हतो भुवि ॥ २२ ॥
 तस्मिन्निपतिते भूमौ तन्मन्यं संप्रचुक्षुभे ॥ अभवच्च महान्क्रोधः समरे रावणस्य तु ॥ २३ ॥
 वानराणां च हृष्टानां सिंहनादश्च पुष्कलः ॥ स्फोटयन्निव शब्देन लङ्कां साहालगोपुराम् ॥
 महेन्द्रेणैव देवानां नादः समभवन्महान् ॥ २४ ॥

अथेन्द्रशत्रुस्त्रिदिवालयानां वनौकसां चैव महाप्रणादम् ॥

श्रुत्वा सरोपं युधि राक्षसेन्द्रः पुनश्च युद्धाभिमुखोऽवतस्थे ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

स्त्रित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ऋक्षराजः जाम्बवान् । तेन सहितः सक्षराजः गवाक्षः । जाम्बवन्तं गवाक्षं चेत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८—१० ॥ ऋक्षराजं जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजधानं । गवाक्षं च बहुभिः शरैर्जघानेत्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ तस्याङ्गद इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । दूरस्थितस्य तस्य वधार्थमिलम्बवः ॥ १३—१७ ॥ तैलधौतं प्रतिदिनं तैलसेचनान्निष्कल्मषं । शैलसारमयं तद्वत्कठिनमित्यर्थः । दृढं अशिक्षितं ॥ १८—१९ ॥ आत्मन इत्यस्य

पितुस्तुल्यपराक्रम इत्यनेन संबन्धः । संवर्तयन् समवर्तयन् । भ्रामयामासेत्यर्थः ॥ २०—२३ ॥ स्फोटयन् दलयन् । वानराणां च सिंहनादः समभवत् । महेन्द्रेण सह देवानां नाद इव वानराणां च देवानां च नादः समभवदित्यर्थः । एतच्चानन्तरश्लोके स्फुटीभविष्यति ॥ २४—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

ति० तस्यराक्षसोहस्तात् सशरं वजुः चात् एकंहस्तंशिरस्त्राणं चापातयत् ॥ अतएवाप्रेवक्ष्यति—एकेनकरेणेति ॥ १५ ॥ ति० मोक्षयामास मोक्षीचकार ॥ १९ ॥ ती० संवर्तयत् समवर्तयत् बबन्धेत्यर्थः ॥ स० संवर्तयत्सुकुद्धइतिपदमेकं । संवर्तय-धातोस्तुसंकुद्धसः । विन्यपातयत् ॥ २०—२१ ॥ ति० वानराणांसिंहनादः लङ्कांस्फोटयन्निवउद्भूदितिशेषः । इन्द्रेणसह देवानामिव अङ्गदेनसहवानराणांसिंहनादःसमभवत् ॥ २४ ॥ इत्येकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

[पा०] १ क. घ. ड. च. झ. ट. महापार्श्वाय. २ ग. निपपात. ३ ख. ग. ड. झ. ज. ट. प्रहृष्टानां. ४ ड. झ. नादःसुपुष्कलः.

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

महोदरादिभिघनकुब्जेनरावणेन सूतंप्रति रामवधप्रतिज्ञानेनरथनुरगचोदुतचोदुनापूर्वकं लक्ष्मणानिक्रमणेनरामंप्रत्यभिधा-
नम् ॥ १ ॥ रामरावणाभ्यां विचित्राक्षनिकरप्रयोगेण समरप्रवर्तनम् ॥ २ ॥

महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्टौ तु राक्षसौ ॥ तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले ॥

आविवेश महान्क्रोधो रावणं तं महामृधे ॥ १ ॥

मृतं संचोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २ ॥

निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च ॥ दुःस्वमेषोपनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३ ॥

रामवृक्षं रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदम् ॥ प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जांभवान्कुमुदो नलः ॥ ४ ॥

मैन्दश्च द्विविदश्चैव ह्यद्भुतो गन्धमादनः ॥ हनूमांश्च सुषेणश्च सर्वे च हरिगृथपाः ॥ ५ ॥

सं दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् ॥ नादयन्प्रययौ तूर्णं राघवं चाभ्यवर्तत ॥ ६ ॥

पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना ॥ संचचाल मही सर्वा संवराहमृगद्विपा ॥ ७ ॥

तामसं स महाघोरं चकारास्त्रं सुदारुणम् ॥ निर्ददाह कपीन्सर्वांस्ते प्रपेतुः समन्ततः ॥ ८ ॥

उत्पपात रजो घोरं तैर्मग्नैः संप्रधावितैः ॥ न हि तन्महितुं श्रेकुर्ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ॥ ९ ॥

तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमैः ॥ दृष्ट्वा भग्नानि शतशो राघवः पर्यवस्थितः ॥ १० ॥

ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् ॥ स ददर्श ततो रामं तिष्ठन्ममगात्रितम् ॥ ११ ॥

लक्ष्मणेन सह आत्रा विष्णुना वामवं यथा ॥ आलिखन्तमिवाकाशमवष्टभ्य महद्भुजः ॥

पद्मपत्रविशालाक्षं दीर्घबाहुमरिंदमम् ॥ १२ ॥

ततो रामो महातेजाः सौमित्रिसहितो बली ॥ वानरांश्च रणे भग्नानापतन्तं च रावणम् ॥

समीक्ष्य राघवो हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ १३ ॥

विस्फारयितुमारेभे ततः स धनुरुत्तमम् ॥ महावेगं महानादं निर्भिन्दन्निव 'मेदिनीम् ॥ १४ ॥

रावणस्य च वाणौघै रामविस्फारितेन च ॥ शब्देन राक्षसास्ते च पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १५ ॥

अथ रामरावणयुद्धारम्भः शततमे—महोदरे- धनुर्वरेणावर्तितं श्रीरामदेहलावण्यामृतपूरमनवगाह-
त्यादि ॥ तस्मिन् विरूपाक्षे निहते सति पञ्चान्महो- मानस्य तस्य दौर्भाग्यं चोच्यते ॥ ११—१२ ॥
दरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा स्थितमिति शेषः ॥ १—८ ॥ ततो राम इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ हृष्टः
सहितुं सोढुं । आर्य इडागमः ॥ ९—१० ॥ तत चिराद्वैरी समागत इति संतुष्टः । कार्मुकं जग्राह
इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन रामस्यापराजितत्वं निरवधि- ॥ १३ ॥ विस्फारयितुमारेभे इत्यादि विलम्बोक्त्या
कसौन्दर्यनिधित्वेन वैरं विहाय निरन्तरानुभाव्यत्वं किमिदानीमपिवा नतोभविष्यति रावण इति रामस्य
रावणस्य दुर्बुद्धित्वं अमृतप्रवाहमावर्तेनेव महता दयालुतोच्यते ॥ १४ ॥ रावणस्य वाणौघैः रामवि-

ति० इतौदृष्ट्वासरावणः कुब्जो जात इति शेषः ॥ १ ॥ ति० मूलोच्छेदं करिष्यामीत्याशयेनरामसंमर्षप्रथमहृष्टन्येन निरूपयति—
रामवृक्षमिति । सीता पुष्पं यस्य सः । सचासौ तेनैव पुष्पेण सर्वैर्वा वानराणां तत्तत्कर्मफलप्रदम् । सुग्रीवादयः प्रशाखा यस्य तः ।
प्रशाखासहितं हन्मीति शेषः ॥ रामानु० सीतापुष्पफलप्रदं सीता पुष्पं यस्य सः । सीतापुष्पधामाफलप्रदं तत् ॥ ४ ॥ शि०
तामसं राहुदेवताकमलं ॥ ८ ॥ रामानु० तेव वानराश्च ॥ १५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. दृष्ट्वासरावणः. २ ख. ब. छ. ज. ट. तस्मिन्निहते. ३ ड.—झ. ट. दुःस्वमेवाप. ४ ख. घ.
च. छ. ज. ट. जांभवान्नसो. ५ ज. एवमुक्तवाद्यघोषेणरथस्यातिदिशो दश. ६ ड. झ. ट. चाभ्यधावत. ७ ड. झ. वृक्ष-
सिंहमृगद्विजा. ८ ड. झ. रजोभूर्मा. ९ ख. ग. च. छ. ज. निर्दहन्निव. १० ड. रोदमी.

तयोः शरपथं प्राप्तो गवणो राजपुत्रयोः ॥ म बभौ च यथा राहुः मर्मपि शशिमूर्धयोः ॥ १६ ॥
 तमिच्छन्प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणो निशितैः शरैः ॥ मुमोच धनुरायम्य शरानग्निशिखोपमान् ॥ १७ ॥
 तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्मता ॥ बाणान्बाणैर्महातेजा गवणः प्रत्यवारयन् ॥ १८ ॥
 एकमेकेन बाणेन त्रिभिस्त्रीन्द्रशभिर्देश ॥ लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शयन्पाणिनाघवम् ॥ १९ ॥
 अभ्यतिक्रम्य मीमिक्षिं गवणः ममितिजयः ॥ आममाद् ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलम् ॥ २० ॥
 म मत्क्षेपं राममासाद्य क्रोधमरक्तलोचनः ॥ व्यमृजच्छरवर्षाणि गवणो राघवोपरि ॥ २१ ॥
 शरधागस्ततो रामो गवणस्य धनुःश्रुताः ॥ दृष्ट्वापततः शीघ्रं भट्टाञ्जग्राह सत्वरम् ॥ २२ ॥
 ताड्यशरैर्घाततो भट्टैर्स्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः ॥ दीप्यमानान्महाधोगन्कुट्टानाशीविषानिव ॥ २३ ॥
 राघवो गवणं तूर्णं गवणो राघवं तदा ॥ अन्योन्यं विविधैर्स्तीक्ष्णैः शरैरभिवर्षतुः ॥ २४ ॥
 चेरतुश्च चिरं चित्रं मण्डलं मध्यदक्षिणम् ॥ बाणवेगान्ममुत्क्षिप्त्वावन्योन्यमपराजितौ ॥ २५ ॥
 तयोर्भूतानि वित्रेमुर्युगपन्मंप्रयुज्यताः ॥ रौद्रयोः मायकमुचोर्धमान्तकनिकाशयोः ॥ २६ ॥
 संततं विविधैर्बाणैर्बभूव गगनं तदा ॥ वनेष्विन्तपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः ॥ २७ ॥
 गवाक्षितमिवाकाशं बभूव शरवृष्टिभिः ॥ २८ ॥
 महावेगैः सुतीक्ष्णैर्गृध्रपत्रैः सुवाजितैः ॥ शरान्धकारं तौ भीमं चक्रतुः ममरं तदा ॥
 गतेऽस्तं तपने चापि महामेघाविनोत्थितौ ॥ २९ ॥
 बभूव तुमुलं युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः ॥ अनासाद्यमचिन्त्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ३० ॥
 उभौ हि परमेष्वासावुभौ शैलविविशारदौ ॥ उभावस्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेरतुः ॥ ३१ ॥
 उभौ हि येन व्रजतस्तेनेन शगेर्मयः ॥ ऊर्मयो वायुना विद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥ ३२ ॥
 ततः संसक्तहस्तस्तु गवणो लोकगवणः ॥ नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुञ्चत ॥ ३३ ॥
 रौद्रचापप्रयुक्तां तां नीलोत्पलदलप्रभाम् ॥ शिरसा धारयन्नामो न व्यथां प्रत्यपद्यत ॥ ३४ ॥

स्फारितेन च जातेन शब्देनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ शशि- गैरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ गृध्रपत्रैः हेतुभिः ।
 सूर्ययोरिति । अमायामिति शेषः ॥ १६—१९ ॥ सुवाजितैः संजातशोभनपक्षैः । बाणैरिति शेषः
 अभ्यतिक्रम्य एकस्यापि बाणस्य स्वस्मिन्नपननाद- ॥ २९ ॥ अनासाद्यं इतः पूर्वं केनापि दुर्लभं ।
 नादरेणानिक्रम्य ॥ २०—२५ ॥ यमान्तकनिकाशयोः अचिन्त्यं रावणस्यैवं भविष्यतीति चिन्तानर्हं
 यमतदन्तकौ यमरुद्रौ तत्तुल्ययोः ॥ २६ ॥ गगनं ॥ ३०—३१ ॥ येन येन मण्डलचारेण ॥ ३२ ॥
 संततं निविडं बभूवेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ गवाक्षित- ॥ ३३—३४ ॥
 मित्यर्थः ॥ गवाक्षितं संजातगवाक्षं ॥ २८ ॥ महावे- संसक्तहस्तः बाणप्रयोगासक्तहस्तः ॥ ३३—३४ ॥

रामानु० तयोरिति । अतिकूरस्वभावस्यरावणस्यरामलक्ष्मणयोः समीपागमनं अमावास्यायांराहोश्चन्द्रसूर्यसमीपागमनमिवेति
 कृत्वाइष्टान्तदार्ष्टान्तिकवोरैकरूप्यं ॥ १६ ॥ ति० तपने सूर्ये । अस्मंगतेचापिशब्दादस्ताचल्लयक्लाउदयाद्विगतेपीत्यर्थः । दिवापी-
 तिवाक् । यत्तु यथाधुवरीसारात्रावर्षातिव्याचक्षते तत्रनकाक्षिणमत्कारः ॥ स० तपने सूर्येच अस्तं तन्नामकंपर्वतं । गतेसति
 प्रसोषमवइतिवाक् । उन्मिषतौ महामेघाविव । चन्द्रादिकमाच्छाद्यसतिमिरीकरणंमत्कारइति “नकाक्षिणमत्कारः” इतिनागो-
 विमहोक्तिरेवमिधमत्कारा । यद्वा तपनेसूर्येसति अस्मंगतइवयथातथामहामेघाविवचक्रतुः । चापिशब्दादित्यादिचमत्कृत्यपेक्षया
 यमकृतिरितिचमकृतिर्वाच्येति कृतिनोविदांकुर्वन्तु ॥ सूर्येऽस्मंगतेचापुदितेइत्येतन्मध्येऽस्मंगतइत्यस्याधिक्येनावक्तव्यत्वाच्च ॥ २९ ॥

[पा०] १ ड. झ. शरान्धकारमाकाशं चक्रतुः प्रथमतदा. २ क. ख. ग. च. छ. ज. ट. परमतदा. ३ ड. झ. ज. ट. युद्धविशारदौ.

अथ मन्वानभिजपत्रौद्रमुखमुदीरयन् ॥ शरान्भूयः समादाय रामः क्रोधममन्वितः ॥
 मुमोच च महातेजाश्चापमायस्य वीर्यवान् ॥ ३५ ॥
 [ताञ्छरात्राक्षमेन्द्राय चिक्षेपाच्छिन्नमायकः] ॥ ते महामेघसंकाशे कवचे पतिताः शराः ॥
 अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयन्मदा ॥ ३६ ॥
 पुनरेवाथ ते रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् ॥ ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलो रणे ॥ ३७ ॥
 ते भित्त्वा बाणरूपाणि पञ्चशीर्षा इवोग्गाः ॥ श्वसन्तो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥ ३८ ॥
 निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमृच्छितः ॥ आसुरं मुमहाशोरमस्त्रं प्रादुश्चकार ह ॥ ३९ ॥
 सिंहव्याघ्रमुखांश्चान्यान्क्रड्ढकांक्रमुखानपि ॥ गृध्रयेनमुखांश्चाऽपि मृगालवदनांमथा ॥ ४० ॥
 ईहामृगमुखांश्चान्यान्यादितास्यान्भयानकान् ॥ पञ्चास्याल्लिहानांश्च समर्जनिशिताञ्छरान् ॥ ४१ ॥
 शरान्स्वर्गमुखांश्चान्यान्वराहमुखमस्थितान् ॥ श्वानकुटुवक्रांश्च मकराशीविषाननान् ॥ ४२ ॥
 एतानन्यांश्च मायावी समर्जनिशिताञ्छरान् ॥ रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ४३ ॥
 आसुरेण समाविष्टः मोक्षेण रघुनन्दनः ॥ समर्जास्त्रं महोन्माहः पावकं पावकोपमः ॥ ४४ ॥
 अग्निदीप्तमुखान्वाणांस्तथा मयमुखानपि ॥ चन्द्रार्धचन्द्रवक्रांश्च भ्रमकेतुमुखानपि ॥ ४५ ॥
 ग्रहनक्षत्रवक्रांश्च महोल्कामुखमस्थितान् ॥ विद्युज्जिह्वोपमांश्चान्यान्समर्जनिशिताञ्छरान् ॥ ४६ ॥
 ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ॥ विलयं जग्मुर्गच्छे जग्मुर्ध्वं महम्मयः ॥ ४७ ॥
 तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाह्लिष्टकर्मणा ॥ दृष्ट्वा नेदुम्नतः सर्वं कथयः कामरूपिणः ॥
 सुग्रीवप्रमुखा वीराः परिवार्य तु राघवम् ॥ ४८ ॥

शरान् रौद्रास्त्रप्रपञ्चरूपान्वाणान् मुमोचेत्यन्वयः । रावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिताः सन्तः भूमिं
 मुमोच च महातेजाश्चापमायस्य वीर्यवानिति पाठः । विविशुः ॥ ३८—३९ ॥ आसुरास्त्रं प्रपञ्चयति—
 तदनन्तरं । ते महामेघसंकाश इति श्लोकः । तद- सिंहत्यादि श्लोकचतुष्टयेन ॥ लेलिहानान् सर्पान् ।
 नन्तरं पुनरेवेति श्लोकः । तदनन्तरं ते भित्त्वेति तदाकारानिति यावन् । श्वानशब्दोप्यस्ति । मकरा-
 श्लोकात्पूर्वं ग्रन्थपतनमस्ति तदन्वेष्टव्यं ॥ ३५ ॥ शीविषाननानित्यत्र आशीविषशब्दः पञ्चास्यसर्पेतर-
 अवध्ये अभेद्ये । व्यथां न जनयन् नाजनयन् सर्पपरः ॥ ४०—४३ ॥ पावकं पावकसंज्ञं ॥ ४४ ॥
 ॥ ३६ ॥ ललाटे विषये ललाटमुद्दिश्येत्यर्थः । यद्वा पावकास्त्रं प्रपञ्चयति—अग्नीत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ महो-
 परमास्त्राणि विव्याधेति शेषः ॥ ३७ ॥ ते अस्त्रवि- त्कामुखसंस्थितान् महोल्कामुखेन वर्तमानान् । विद्यु-
 कृतिरूपाः शराः बाणरूपाणि रावणास्त्राणि । भित्त्वा जिह्वोपमान् विद्युर्दार्ढ्यः सदृशान् ॥ “कणा जिह्वान्त-

स० अच्छिन्नसायकः अधाराविच्छेदशरः ॥ अवध्ये तद्देनद्वाराव्यधानाजनयन् ॥ ३६ ॥ रामानु० परमास्त्रेण प्रपञ्चमस्त्रेण ।
 योजितान्वाणान् मुमोचेत्यध्याहृतव्यं । समनन्तरश्लोके बाणबहुत्वमभिधानम् ॥ ३७ ॥ रामानु० असन्तः पञ्चशीर्षाः उरगा इव
 स्थितास्ते बाणाः रावणप्रतिकूलिताः रावणेन प्रत्यन्तेन खण्डिताः । अनप्यबाणरूपमभिधत्वा भूमिं विद्युर्द्वारं निर्योजिता ॥ स० तेशराः
 बाणरूपाणि बाणं कार्यरूपयन्ति सुन्दरीकुर्वन्तीति तानि करायणानि भित्त्वा पञ्चशीर्षा उरगा इव श्वसन्तः रावणप्रतिकूलिताः व्यसिताः
 भूमिं विविशुः ॥ ३८ ॥ स० यदासुरमस्त्रं चकार प्रादुश्चकार तदेतान्समर्ज ॥ ३९ ॥ पञ्चास्यान् सिंहमुखान् । पञ्चमुखान् शरा-
 निति वा ॥ ४१ ॥ इति शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

[पा०] १ द्दमर्ध म. व. ट. ट. पाठोपपद्यते. २ त. न. ट. ट. मन्मदमर्धकारणः. ३ म. कोकमुखानपि. ४ ड. म. सुग्रीवाभिमुखा वीराः संपरिभ्रमराध्वः.

ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रमह्य तद्रावणबाहुनिस्सृतम् ॥

मुदान्वितो दाशरथिर्महाहवे विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

रामरावणयोर्बुद्धावसरे मध्येलक्ष्मणावकाशेनलक्ष्मणेन रावणप्रतियोधनम् ॥ १ ॥ तत्रलक्ष्मणेन रावणस्यध्वजसारथिधनु-
षांछेदनम् ॥ २ ॥ विभीषणेन गदया रावणरथहयहननम् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेन रावणेनविभीषणजिघांसया क्षिप्तायाः शक्तेः
शरैः शकलाकरणम् ॥ ४ ॥ ततो रावणक्षिप्तयामहत्याशक्त्या वक्षसिगाढाभिहतेनलक्ष्मणेन मूर्च्छयाभूमौपतनम् ॥ ५ ॥
ततः कोपाद्रामेणसरगणवर्षणे पुरस्त्वानुमशक्नुवतारावणेन पलायनम् ॥ ६ ॥

तस्मिन्प्रतिहनेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः ॥ क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरम् ॥ १ ॥
मयेन विहितं गदमन्यदस्त्रं महाद्युतिः ॥ उत्सृष्टुं रावणो धोरं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २ ॥
ततः शूलानि निश्चरुगदाश्च मुमलानि च ॥ कार्मुकादीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३ ॥
मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा ॥ निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४ ॥
तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदां वरः ॥ जघान परमास्त्रेण गान्धर्वेण महाद्युतिः ॥ ५ ॥
तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना ॥ रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदैरयत् ॥ ६ ॥
ततश्चक्राणि निष्पेतुर्भास्त्राणि महान्ति च ॥ कार्मुकाज्जीमवेगस्य दशग्रीवस्य धीमतः ॥ ७ ॥
तैरासीद्वगनं दीप्तं संपतद्भिरितस्ततः ॥ पतद्भिश्च दिशो दीप्ताश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८ ॥
तानि चिच्छेद बाणैश्चक्राणि स तु राघवः ॥ आयुधानि च चित्राणि रावणस्य चमूमुखे ॥ ९ ॥
तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ विव्याध दशभिर्बाणै रामं सर्वेषु मर्मसु ॥ १० ॥
स विद्वो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुकनिस्सृतैः ॥ रावणेन महातेजा न प्राकम्पत राघवः ॥ ११ ॥
ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिजयः ॥ राघवस्तु सुसंकुद्धो रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२ ॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो बली ॥ लक्ष्मणः सायकान्सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३ ॥
तैः सायकैर्महावेगै रावणस्य महाद्युतिः ॥ ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४ ॥

आधिपः"इति हलायुधः ॥ ४५—४८ ॥ तन् प्रसिद्धं ।
मुदान्वितः बभूवेति शेषः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

अथ लक्ष्मणस्य शक्त्या पतनं—तस्मिन्नित्यादि ॥
क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरमित्यत्रापि चक्र इत्यनुषज्यते ॥ १ ॥
किं तदस्त्रमित्यपेक्षायामाह—मयेनेति ॥ रौद्रं रुद्रदेव-
ताकं ॥ २ ॥ ततः शूलानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥

कूटपाशाः कपटपाशाः ॥ ३—७ ॥ चन्द्रसूर्यग्रहैरि-
वेति । तत्समानाकारैरित्यर्थः ॥ ८—१२ ॥ एत-
स्मिन्नन्तरइति । एवं रावणं प्रहृत्य क्षणं रामे विश्रा-
म्यति सतीत्यर्थः । लक्ष्मणः पूर्वं युद्धे प्रवृत्तो मध्ये
रामेण युद्धकरणाद्वसरप्रतीक्ष इत्यर्थः । एवमव्या-
ख्याने कथमन्येन युध्यमानमन्यो युध्येतेति महान्दोषः
स्यात् ॥ १३ ॥ गृहीतानां सप्तबाणानां विनियोग-
प्रकारमाह—तैः सायकैरित्यादिश्लोकत्रयेण ॥ तैः
सायकैरिति षष्ठ्यर्थेतृतीया । तेषां सायकानां मध्ये

ति० मनुष्यः शीर्षेयस्तत् ॥ मनुष्यशीर्षयुक्तमित्यर्थइत्यन्ये ॥ १४ ॥

[पा०] १ क.—ट. महात्मा. २ क. छ. ग. तदस्त्रंनिहतं दृष्ट्वा रावणो. ३ क्रोधंतद्विगुणं. ४ घ. निहतं धोरं. ५ ड. च.
छ. झ. न. ट. भीमं.

सारथेश्चापि वाणेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ जह्वा लक्ष्मणः श्रीमार्जुनस्य महाबलः ॥ १५ ॥
 तस्य वाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् ॥ लक्ष्मणो गङ्गसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥ १६ ॥
 नीलमेघनिभांश्चास्य सद्धान्यर्वतोपमान् ॥ जघानाद्भुत्य गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७ ॥
 हताश्चाद्वेगवान्नेगादबभूवुः संहारयान् ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः ॥ १८ ॥
 ततः शक्तिं महाशक्तिर्दीप्ता दीप्ताशनीमिव ॥ विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥
 अप्रामादेव तां वाणस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ अधोदतिष्ठन्मन्त्रादो वानगणां तदा रणे ॥ २० ॥
 सा पपात त्रिधा छिन्ना शक्तिः काञ्चनमालिनी ॥ मविम्बुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव दिव्यधृता ॥ २१ ॥
 ततः संभाविततरां कालेनापि दुरासदाम् ॥ जग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २२ ॥
 सा वेगिता बलवता रावणेन दुरासदा ॥ जज्वाल सुमहाधोरा अक्राशनिममप्रभा ॥ २३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणम् ॥ प्राणसंशयमापन्नं तूर्णमभ्यवपद्यत ॥ २४ ॥
 तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः ॥ रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैश्चाकिरन् ॥ २५ ॥
 कीर्यमाणः शरैर्घेण विमुष्टेन महान्मना ॥ स प्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६ ॥
 मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः ॥ लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीन् ॥ २७ ॥
 मोक्षितस्ते बलश्लाघिन्यस्मादेवं विभीषणः ॥ विमुच्य गङ्गस्य शक्तिमन्वयीयं विनिपात्यते ॥ २८ ॥
 एषा ते हृदयं भिक्ष्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा ॥ मद्भादृषग्विभोन्मृष्टा प्राणानादाय यासति ॥ २९ ॥
 इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टपट्यां महाभयनाम् ॥ मयेन मायाविदितामसोयां यद्युयानिनाम् ॥ ३० ॥
 लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ रावणः परमकुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१ ॥
 सा भिक्षा भीमवेगेन अक्राशनिममम्वना ॥ शक्तिरभ्यपतदङ्गालक्ष्मणं रणमृधेनि ॥ ३२ ॥
 तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः ॥ स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हनोद्यमा ॥ ३३ ॥
 रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा ॥ मुक्ताऽऽशुरस्यभीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४ ॥
 न्यपतत्सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरमि ॥ जिह्वेवोगगजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३५ ॥

एकेन वाणेन ध्वजं, एकेन वाणेन सारथिशिरः, भीषणविषयपराक्रमः ॥ २६ ॥—२७ ॥ ते त्वया ॥ २८ ॥
 पञ्चभिर्धनुश्च चिच्छेदत्यर्थः । निशितैः शरैरित्यत्र लोहितलक्षणा रुधिरचिह्ना । अनन पूर्वमपि बहवो
 शरशब्दः काशदण्डविशेषमयत्वपरो वाणविशेषणं रिपवोऽनया हता इति व्यज्यते । लोहितलक्षणा सती
 ॥ १४—१६ ॥ एवं धनुषि छिन्ने क्षणं तूर्णोतिष्ठति यास्यतीति वा ॥ २५—३२ ॥ राघवः लक्ष्मणाय
 रावणे विभीषणेन किञ्चित्कारमाह—नीलेति ॥ १७—२१ ॥ संभाविततरां चन्दनादिमिरचित्तां ॥ २२
 —२३ ॥ अभ्यवपद्यत तमाच्छाद्य स्वयमतिष्ठदित्यर्थः शक्तिः रामेण मोघीकृता सती केवलमपतदित्याह—
 ॥ २४—२५ ॥ विमुखीकृतविक्रमः विमुखीकृतवि- रावणेनेति ॥ मुक्तेति । आशु उरमि अभीतन्येति

ति० लोहितलक्षणा शत्रुरभिरग्रहणस्वभावा ॥ २९ ॥ ति० आपतन्तीनां शक्तिः शत्रुभिर्धनुर्देवतासुदृष्टानुव्याहरन् । तदेवा-
 ह—लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु । त्वं हतोद्यमा हतप्राणनाशोयोगा । अतएव मोघा प्राणपहरांशो मोघा भव । न शक्तिस्तु प्राणमात्रे चरि-
 तायास्त्विति भावः । स्वशमात्रेण प्राणापहरणसामर्थ्ययुक्तायाः शक्तिरनेन स्वबाक्येन मोघीकरणमप्यस्य असंस्कृतत्वं मुच्यते ॥ ३३ ॥
 ति० अभीतस्य भगवत्त्वानुसंधानेन निर्भयस्य ॥ ३४ ॥ ति० मुक्ता आशु उरमि तच्छेदयन् गुडलात्स्पर्शेवाहकविः—न्यपत-
 ति ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. ड.—ट. हताशान्तदावेगादबभूवुः. २ ख. ड. च. झ. ज. ड. शक्तिः प्रदीप्तामशनीमिव. ३ ड. च. झ.

ट. महारणे. ४ ख. माह्वता. ५ क. ख. घ. ज. महान्मना. ६ झ. दुरासदा. ७ ड. ख. ज. ड. वक्राशनि.

बा. रा. ५२६

ततो रावणवेगेन मुदमवगाढया ॥ शक्त्या निर्भिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥
 तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः ॥ आतृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥
 म मुहूर्तमनुध्याय बाष्पव्याकुललोचनः ॥ बभूव संरब्धतरो युगान्त इव पावकः ॥ ३८ ॥
 न विषादस्य कालोऽयमिति संचिन्त्य राघवः ॥ चक्रे मृतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः ॥
 सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं सैन्निरीक्ष्य च ॥ ३९ ॥
 म ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे ॥ लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥ ४० ॥
 तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥
 अर्दिताश्चैव बाणैर्वैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ ४१ ॥
 सौमित्रिं सा विनिर्मिथ प्रविष्टा धरणीतलम् ॥ ४२ ॥
 तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् ॥ बभञ्ज समरे कुट्टो बलवान्विचकर्ष च ॥ ४३ ॥
 तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४४ ॥
 अचिन्तयित्वा तान्वाणान्ममाश्रित्य च लक्ष्मणम् ॥ अत्रवीच हनूमन्तं सुग्रीवं चैव राघवः ॥
 लक्ष्मणं परिवार्यैव निष्ठुध्वं वानरोत्तमाः ॥ ४५ ॥
 पराक्रमस्य कालोऽयं संप्राप्तो मे चिरंप्सितः ॥ पापात्माऽयं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः ॥
 काङ्क्षतः स्तोककस्येव घर्मान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४६ ॥
 अस्मिन्मुहूर्ते नचिरात्सत्यं प्रतिशृणोमि वः ॥ अरावणमरामं वा जगद्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४७ ॥
 राज्यनाशं बने वासं दण्डके परिधावनम् ॥ वैदेह्याश्च परामर्शं रक्षोभिश्च समागमम् ॥ ४८ ॥
 प्राप्तं दुःखं महद्भोरं क्लेशं च निरयोपमम् ॥ अद्य सर्वमहं त्यक्ष्ये निहत्वा रावणं रणे ॥ ४९ ॥
 यदर्थं वानरं सैन्यं समानीतमिदं मया ॥ सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे ॥ ५० ॥

पदानि । लक्ष्मणस्योरसि ममज्जेति संबन्धः ॥ ३४—
 ३७ ॥ अनुध्याय तत्कालकर्तव्यं चिन्तयित्वा ॥ ३८ ॥
 न विषादस्येति सार्धश्लोकमेकं वाक्यं । लक्ष्मणं सन्नि-
 रीक्ष्य महता सर्वयत्नेन रावणस्य वधे धृतः अवहितः
 मृतुमुलं युद्धं चक्र इत्यन्वयः । न केवलं सीताहर-
 णान् किन्तु लक्ष्मणदर्शनादपीति चशब्दार्थः ॥ ३९ ॥
 कथं लक्ष्मणदर्शनं रावणवधकारणं भवतीत्यत्राह—
 स ददर्शेति ॥ तदानीं लक्ष्मणस्य तादृशशोच्यत्वदर्शनं
 रावणवधनिश्चयकारणं भवतीत्याशयः ॥ ४० ॥ ताम-
 पीति ॥ अपिशब्दस्य यत्रतोपीत्युत्तरत्रान्वयः । बाणा-
 र्दितत्वेन सुतरां न शेकुरित्याह—अर्दिताश्चेति ॥ ४१ ॥

कारणान्तरमाह—सौमित्रिमिति ॥ ४२—४५ ॥
 पराक्रमस्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ वध्यतामिति
 प्राप्तकाले लोड् । स्तोककस्य चातकस्य । “स्तोकक-
 श्चातकः समाः” इत्यमरः ॥ ४६ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते
 तत्रापि न चिराद्रक्ष्यथेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ राज्यना-
 शमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ प्राप्तं पंपोपवनादौ ।
 क्लेशं लक्ष्मणप्रहरणजन्यं ॥ ४८—४९ ॥ यदर्थमि-
 त्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ दृष्टिं दृष्टिविषयं । दृष्टौ
 विषं यस्यासौ दृष्टिविषः तस्य । केचिद्धि सर्पाः
 दर्शनमात्रेण मनुष्यान्मारयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ५०—

स० तदवस्थं सावयवस्थायस्य ॥ ३७ ॥ स० इवेनकविः स्वतः सर्वविदोऽप्याहं लोकानुकृतिरिति सूचयति ॥ ३८ ॥
 ति० समाधिष्येति । समाधिषोऽयं सकलपीडानिवृत्तिफलकः स्वतादात्म्यावभासरूपः ॥ ३९ ॥ ति० राज्यनाशं राज्यनाशज-
 नितदुःखं । बनेवासं वनवासजनितदुःखं । एवमुत्तरत्रापि दुःखविशेषणानि । क्लेशंचनिरयोपमं अतिजुगुप्सितदुःखं लक्ष्मणप्रहारज-
 नितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. मुहूर्तमिवध्यात्वा. २ च. ड. झ. बाष्पपर्याकुलेक्षणः. ३ ड. झ. परिरीक्ष्यच. ४ ड.
 झ. ट. सुग्रीवमहाकर्षि. ५ ड. झ. ज. ट. काङ्क्षितं चातकस्येव. क. ख. च. छ. ज. काङ्क्षितश्चातकस्येव.

यदर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्वद्वश्च सागरे ॥ सोयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ ५१ ॥
 चक्षुर्विषयमागम्य नायं जीवितुमर्हति ॥ दृष्टिं दृष्टिविपस्येव सर्पस्य मम रावणः ॥ ५२ ॥
 स्वस्थाः पश्यत दुर्धर्षो युद्धं वानरपुङ्गवाः ॥ आसीनाः पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य च ॥ ५३ ॥
 अद्य रामस्य रामत्वं पश्यन्तु मम संयुगे ॥ त्रयो लोकाः सगन्धर्वाः सदेवाः सर्पिचारणाः ॥ ५४ ॥
 अद्य कर्म करिष्यामि यल्लोकाः सचराचराः ॥ सदेवाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्भरिष्यति ॥
 समागम्य सदा लोके यथा युद्धं प्रवर्तितम् ॥ ५५ ॥
 एवमुक्त्वा शिन्तवर्णस्तम्काञ्चनभूषणैः ॥ आजधान दशग्रीवं रणे रामः समाहितः ॥ ५६ ॥
 अर्थं प्रदीर्घानाराचैर्मुमलैश्चापि रावणः ॥ अभ्यैवर्षत्तदा रामं धाराभिरिव तोषदः ॥ ५७ ॥
 रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभिनिघ्नताम् ॥ शराणां च शराणां च वभूव तुमुलः स्यनः ॥ ५८ ॥
 ते भिक्षाश्च विंकीर्णाश्च रामरावणयोः शराः ॥ अन्तरिक्षान्प्रदीमाग्रा निपेतुर्धरणीतले ॥ ५९ ॥
 तयोज्योत्तलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् ॥ त्रासनः सर्वभूतानां संवभूवाद्भुतोपमः ॥ ६० ॥
 स कीर्यमाणः शरजालवृष्टिभिर्महान्मना दीप्तधनुष्मताऽर्दितः ॥
 भयात्प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथाऽनिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ६१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

रामेणसुपेणप्रति रावणशक्तिघातपतितलक्ष्मणप्रदर्शनपूर्वकं तस्यनियनशङ्का विषादेनबहुशक्तिव्यापः ॥ १ ॥ सुपेणेनरा-
 मंप्रति हेतुपन्यासेनलक्ष्मणप्राणधारणनिर्धारणोक्त्यासमाध्यासत्पूर्वकं हनुमन्तंप्रति विशय्यकरणयाद्योपधिममानयनचो-
 दना ॥ २ ॥ ओपधिमिरिगतेनहनुमता ओपधीनामन्तर्धानेकोपादुष्यादनेतनच्छिन्नस्यैव समानयनम् ॥ ३ ॥ सुपेणेनरा-
 सान्यस्तमर्होपधिक्षोदसमाप्राणनमाग्राद्विशल्येनलक्ष्मणेन स्वापादिव समुत्थानम् ॥ ४ ॥ सहर्षबाष्पंरामपरिष्वक्तेनलक्ष्मणेन
 तंप्रति सत्वरं रावणबधप्रार्थना ॥ ५ ॥

शक्त्या विनिहतं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा ॥ लक्ष्मणं समरे शूरं कधिरौघपरिप्लुतम् ॥ १ ॥

५३ ॥ रामत्वं जगदेकवीरत्वं । आचार्यास्तु रामा- ॥ ५५—६१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 वतारप्रयोजनमित्याहुः ॥ ५४ ॥ अथेत्यादिसार्धश्लोक मायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने
 एकान्वयः ॥ सदेवाः सचराचराः लोकाः जनाः । एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥
 समागम्य संधीभूय । यथेदानीं युद्धं प्रवर्तितं तथा
 यावद्भूमिर्भरिष्यति तावत्कालं सदा नित्यशः । लोके
 यत्कर्म कथयिष्यन्ति तत्कर्माद्य करिष्यामीत्यन्वयः अथ लक्ष्मणसंजीवनं द्विशततमे—शक्त्या विनि-
 हतमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ विम्बजश्रेयेत्यादि-

ति० रामस्वरामत्वं रमयतीतिरामइतिभ्युत्पत्त्यापराक्रमेणाभिरमविनृत्यमुच्यते ॥ ती० रामस्यरामं प्रीत्यैकान्तमपिदेवान्धर्म-
 णसत्येनशौर्येणचरमयतीत्यन्वयमितिभावः । तदुचितंकर्माद्यकरिष्यामीतिभावः ॥ स० रामस्यममरागंनस्यन्तु । अन्यथातामेदं
 त्यक्ष्यामीतिभावः ॥ ५४ ॥ ति० यावद्भूमिर्भरिष्यति प्राणितः ॥ ५५ ॥ वराणां शराणां वेशराजशराणां । चान्सुमलानां
 ॥ ५८ ॥ ति० भयात् भ्रातृघोडाजनितकंपिनमवधामाहुर्निष्पत्येवेतिभयादित्यर्थः ॥ इदंपलायनममासायंकाले ॥ ६१ ॥
 इत्येकोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०१ ॥

[पा०] १ क. ख. ड. झ. य. सुखंपश्यत. २ ड. च. छ. झ. य. ट. तथाप्रतिर्देनाराचैः. ३ ज. अभ्यवर्षततंशैलं
 धाराभिरिव. ४ झ. ट. वराणांचशराणांच. ५ उद्यतानांशराणांच. ५ ट. च. छ. झ. ज. विच्छिन्नाविकीर्णाश्च. ६ ड.—ट.
 विकीर्यमाणः.

म दत्त्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः ॥ विमृजन्नेव वार्णोद्यान्सुपेणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
 एष रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितः क्षितौ ॥ सर्पवद्वेष्टने वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ ३ ॥
 शोणितार्द्रमिमं वीरं प्राणैरिष्टतमं मम ॥ पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धुं पर्याकुलात्मनः ॥ ४ ॥
 अयं स ममरश्मार्था भ्राता मे शुभलक्षणः ॥ यदि पञ्चत्वमापन्नः प्राणैर्मै किं सुखेन च ॥ ५ ॥
 लज्जतीव हि मे वीर्यं श्रयणीव कराद्धनुः ॥ सायका व्यवर्मादन्ति दृष्टिर्वाष्पवशं गता ॥
 अवर्मादन्ति गात्राणि स्वप्रधाने नृणामिव ॥ ६ ॥
 चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना ॥ ७ ॥
 विनिष्टनन्तं दुःस्वार्तं मर्मण्यभिहतं भृशम् ॥ राघवो भ्रातरं दृष्ट्वा प्रियं प्राणं बहिश्चरम् ॥
 दुःस्वेन महताऽऽविष्टो ध्यानशोकपरायणः ॥ ८ ॥
 परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ९ ॥
 न हि युद्धेन मे कार्यं नैव प्राणैर्न मीतया ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥ १० ॥
 किं मे राज्येन किं प्राणैर्युद्धे कार्यं न विद्यते ॥ यत्रायं निहतः शेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः ॥ ११ ॥
 देशे देशे कलत्राणि देशेदेशे च बान्धवाः ॥ तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सदोहरः ॥ १२ ॥
 [किन्तु राज्येन दुर्धर्पे लक्ष्मणेन विना मम ॥ कथं वक्ष्याम्यहं त्वंवां सुमित्रां पुत्रवत्सलाम् ॥
 उपालभं न शक्यामि सोढुं दत्तं सुमित्रया ॥ १३ ॥
 किन्तु वक्ष्यामि कौमल्यां मातरं किन्तु कैकयीम् ॥ भरतं किन्तु वक्ष्यामि शत्रुघ्नं च महाबलम् ॥
 सह तेन वनं यातो विना तेनागतः कथम् ॥ १४ ॥
 इहैव मरणं श्रेयो न तु बन्धुविगर्हणम् ॥ १५ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतमन्यत्र जन्मनि ॥ येन मे धार्मिको भ्राता निहतश्चाग्रतः स्थितः ॥ १६ ॥
 हा भ्रातर्मनुजश्रेष्ठ शूराणां प्रवर प्रभो ॥ एकाकी किन्तु मां त्यक्त्वा परलोकाय गच्छसि ॥ १७ ॥
 विलपन्तं च मां भ्रातः किमर्थं नावभाषसे ॥ उत्तिष्ठ पश्य किं शेषे दीनं मां पश्य चक्षुषा ॥ १८ ॥
 शोकार्तस्य प्रमत्तस्य पर्वतेषु वनेषु च ॥ विषण्णस्य महाबाहो समाश्वासयिता मम ॥ १९ ॥]
 इत्येवं विलपन्तं तं शोकविह्वलितेन्द्रियम् ॥ विवेष्टमानं करुणमुच्छ्वसन्तं पुनः पुनः ॥
 राममाश्वासयन्वीरः सुपेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥

वर्तमाननिर्देशेन रावणपलायनानन्तरं लक्ष्मणयोगक्षे- दद्वेति पूर्वशेषः ॥ ६—७ ॥ विनिष्टनन्तमित्यादि-
 मानुसंधाने अविलम्बः सूचितः ॥ १—२ ॥ उदीरयन्- सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ विनिष्टनन्तं निश्चसन्तं ।
 जनयन् ॥ ३ ॥ प्राणैः प्राणैः ॥ ४—५ ॥ लज्जती- ध्यानशोकपरायणः अभूदिति शेषः ॥ ८ ॥ परं
 वेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ लज्जतीव । अपि विषादमित्यर्थं ॥ राघव इत्यनुषङ्गनीयं ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा
 परस्मैपदं । स्वप्रधाने स्वप्रगमने । स्वप्ने हि गच्छतां स्थितस्येति शेषः ॥ १० ॥ यत्र यतः ॥ ११—२० ॥
 पुरुषाणां पादाः पश्चादाकुष्टा भवन्ति । भ्रातरं निहतं

स० सहोदरः सनुभ्यः । पायसस्यकौमल्याविभागादुद्धृतस्यसुमित्रायैप्रदानान्निमित्ताद्वालक्ष्मणस्यसाहोदर्यं । सहोदरस्यमेलनं
 भवेत् असहोदरःसमेतादशोभ्रातायत्रमित्येतदंशेनपश्यामीत्यर्थोवा । भिन्नोदरेएतादृशंसौहार्ददुर्लभमितिभावः ॥ १२ ॥

[पा०] १ झ. प्राणैःप्रियतरं. २ किनुराज्येनेत्यादयः समाश्वासयिताममेत्यन्ताःश्लोकाः ड. झ. व. ट. पाठेषुदृश्यन्ते.
 ३ इत्येवमित्यादीनां स्वस्वगात्रसभूतलक्ष्मणानांश्लोकानांस्थाने ड. झ. व. ट. पाठेषु “राममेवंब्रुवाणंशुकव्याकुलितेन्द्रियम् ।
 आश्रामयन्वाचेदसुपेणःपरमं वचः । लज्जमानंरशार्दुलुबुद्धिवैकृत्यकारिणीम् । शोकसंजननीचिन्तांतुल्यांबाणैश्चमूसुखे ।

न मृतोऽयं महाबाहो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ न चास्य विकृतं वक्रं नापि श्वाचं न तिष्ठमम् ॥२१॥
मुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्याभिलक्ष्यते ॥ पद्मरक्तनासां हस्तां मुप्रसन्ने च लोचने ॥ २२ ॥
एवं न विद्यते रूपं गतामूनां विशांपते ॥ दीर्घायुप्सु ये मर्त्यास्तेषां तु मुखमीदृशम् ॥ २३ ॥
नायं प्रेतत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ मा विषादं कृथा वीर सप्राणोऽयमग्निदमः ॥२४॥
आख्यास्यते प्रमुप्रस्य स्रस्तगात्रस्य धृतले ॥ मोल्लभां हृदयं वीर कम्पमानं मुहुर्मुहुः ॥ २५ ॥
एवमुक्त्वा तु वाक्यज्ञः सुपेणो गधवं वचः ॥ हंतुमन्तमुवाचेदं हनुमन्तमभित्वरन् ॥ २६ ॥
सौम्य शीघ्रमिनो गेन्वा शैलमोषधिष्वेतम् ॥ पूर्वं ते कथितो योनां वीर जाम्बवता शुभः ॥२७॥
दक्षिणे शिखरे तस्य जानामोषधिमानय ॥ विशल्यकर्णीं नाम विशल्यकर्णीं शुभाम् ॥ २८ ॥
सर्वर्णकर्णीं चापि तथा संजीवनीमपि ॥ संधानकर्णीं चापि गन्वा शीघ्रमिहानय ॥
संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य महान्मनः ॥ २९ ॥

इत्येवमुक्तो हनुमानगन्वा चौपधिपर्वतम् ॥ चिन्तामध्यगमच्छीमानजानेस्तां महौपधिम् ॥ ३० ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना सामन्तेरसितौजसः ॥ इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरः ॥ ३१ ॥
अस्मिन्हि शिखरे जातमोषधीं तां मुखावहाम् ॥ प्रतर्केणावगच्छामि सुपेणोष्येवमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकर्णसदम् ॥ कालान्ययेन दोषः न्याह्वय्यं न सहज्वरेत् ॥ ३३ ॥

इयावं कपिशं । विवर्णमिति याचन । “इयावः
स्यात्कपिशः” इत्यमरः ॥ २१—२४ ॥ सुहृन्मुदः
कम्पमानं हृदयमेतं सोच्छ्वासं सप्राणं । आन्यास्यन
आचष्टे । लडर्थे लट् ॥ २५—२६ ॥ सौम्य शीघ्र-
मित्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ ओषधिपर्वतं
ओषधिपर्वताख्यं । द्वितीयो विशल्यकरणीशब्दो
गुणवचनः । विशल्याः क्रियन्तेनयेति विशल्यकरणी
नां ॥ २७—३० ॥ अथ चूर्णित्वादिनां श्रवणमेका-
न्वयः । प्रत्येकं अन्तःपञ्चमं पात्राणि दिष्टेन । सुष-
णोपेयसमर्थमिति, “चूर्णित्वादिनां तस्य तत्प्राप्तोप-
धिमानय” इति सुषेणवचनं । अग्रहं यदि गच्छामि ।
पुनः सुषेणं प्रष्टुमिति भावः । दोषः लक्ष्मणहानिरूपः ।
वैकृत्यं निःशौर्यत्वं । अन्ते इतिकरणेन पूर्वमन्वयः

ति० अत्र द्वितीयोऽहनुवचः प्रशस्तहनुवचनः ॥ यदा हनुवध्याह्वातवाची । “हनुवानहनुमन्मन्यः” इतिशब्दादि ॥ २६ ॥
स० अजानन् दृष्टपूर्वाणामधोपधीनापूर्वविक्रीनानांज्ञानार्थं साधिमसमोऽधमसातीत्येवमेतत्प्रसङ्गः । अत्राप्यहनुवचनप्र-
तिवदन्मन्वयतिकविरितिर्ज्ञेयं । यन्नागोजिभेन “पूर्वदण्डनामधोपधिव्युत्पन्नस्योक्तकालेनेतिमुद्रकृत्प्रवृत्तनामाधोपधेदुर्वृत्ति-
बोध्यमित्युक्तं तत्तु कालेनेमिहत्यागतवत्तथाप्रशस्त्यस्यैवभवंभवदुष्कित्वाद्युद्देश्यं । यथोक्तमप्यामरासायने । “रामेनप्रेषितोवी-
रहनुमानक्षीरसागरम् । गतोनेतुल्लक्ष्मणस्यजीवानर्थेमहोदधिम् । कृत्वातवारश्चनराजचित्नापरोऽभवत् । जगामरात्रौवेकाद्री-
कालेनेसिगृहंकायम्” इत्यारभ्य—“ततआगत्यमहरीमहाकायामहाकविम् । तत्र्यमादार्द्रपाशान्मुक्तोद्यमिक्कपीश्वर । आभयेव-
स्तुतेदृष्टःकालेनेमिमहासुरः । रावणप्रहितोमार्गविप्रंकरुतुववानप । मुनिवैदपरो नारीमुनिर्दिपदिपिहसकः । जहदुत्तराश्वत्थी-
श्रीणाचलमनुत्तमम् । गच्छाम्यहंहास्योक्तंस्वस्पर्शादुत्तकमया” इतिगर्भोक्तम्—“गृहाणममोमण्डलंदेहिमेतुद्रुद्राणाम् । अमुको-
हनुमानमुद्रिहंबद्धहराक्षसम् । गृहाणदक्षिणामेतामिन्दुकलाजिघान्तम् । जघानमुग्रिताक्षोभप्रपञ्चमसमम्” इत्यन्तेन ।
“अष्टावौषधीन्तत्रगिरिसुत्याश्रमवेतः” इतिच । शिवगृहादयमन्यःकालेनेमिरितिज्ञेयम् ॥ २७ ॥ स्तुतः शिवगिर्यादयः विमलः
लक्ष्मणप्राणसंशयान्नकदाश्वरहितोरामः कियतेअनया चतुर्विधैर्वाप्येतिमा मुग्रिताक्षितमवैरिणः । अमुग्र अष्टदोहा ।

[पा०] नवपञ्चमपात्रो लक्षणोल्लिखितः । नद्यस्य विस्तृतवर्तनशालासमायुक्तम् । सुप्रसन्नप्रसन्नमुद्रासमन्विता-
क्षयताम् । पद्मप्रतलोद्गतासुप्रसन्नचलोत्तरे । नैर्दशदशलेखनगतान्तरविशेषितम् । विषादं मातृशरीरे सप्रणोदयति ।
आख्यातिवृत्तसमस्तस्य सत्त्वाग्रसम्भूतम् । इत्येते श्लोकाः पाठभेदवशात्पठ्यन्ते ।

१ क. झ. ज. ट. मुक्त्वामहाप्राज्ञः. २ इ. ज.—उ. गनीयसामुवाचेदेहनुमन्तमहाकविम्. ३ घ. याहिशैलं. व. ट.
गत्वापर्वतं हिमहोदयं.

इति मंचिन्य हनुमान्वा श्विप्रं महाबलः ॥ आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रक्रम्य गिरेः शिरः ॥३४॥
 फुल्लनानतरुगणं समुत्पाद्य महाबलः ॥ गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥ ३५ ॥
 स नीलमिव त्रीमृतं तोयपूर्णं नभःस्थलान् ॥ औपपात गृहीत्वा तु हनुमाञ्छिखरं गिरेः ॥ ३६ ॥
 समागम्य महावेगः संन्यस्य शिखरं गिरेः ॥ विश्रम्य किंचिदनुमान्मुषेणमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 ओषधीं नावगच्छामि तामहं हरिपुङ्गव ॥ तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया ॥ ३८ ॥
 एवं कथयमानं तं प्रशस्य पवनान्मजम् ॥ मुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाद्य चौषधीम् ॥ ३९ ॥
 विभितास्तु बभूवुस्ते रणे वानरराक्षसाः ॥ दृष्ट्वा हनुमतः कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥ ४० ॥
 ततः संभोदयित्वा तामोषधीं वानरोत्तमः ॥ लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतेः ॥ ४१ ॥
 मञ्जल्यस्तां समाग्राय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ विश्रल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥ ४२ ॥
 तमुत्थितं ते हरयो भूतलान्प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् ॥ साधुमाध्विति सुप्रीताः सुषेणं प्रत्यपूजयन् ॥ ४३ ॥
 एषोद्गील्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा ॥ मंस्रजे स्नेहगाढं च वाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ ४४ ॥
 अत्रवीर्य परिप्लव्य मौमित्रिं राघवस्तदा ॥ दिष्ट्या त्वां वीर पश्यामि मरणात्पुनरागतम् ॥ ४५ ॥
 न हि मे ज्ञप्तिनेनार्थः सीताया चापि लक्ष्मण ॥ को हि मे विजयेनार्थस्त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ ४६ ॥
 इत्येवं वदतस्तस्य राघवस्य महान्मनः ॥ खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम ॥ लघुः कश्चिदिवासत्चो नैवं वक्तुमिहार्हसि ॥ ४८ ॥
 न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथा साधवोऽनघ ॥ लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ ४९ ॥
 नैराश्यमुपगन्तुं ते तदलं मन्कृतेऽनघ ॥ वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥ ५० ॥

कार्यः ॥ ३१—३३ ॥ इति मंचिन्यत्यादिश्लोकद्वय- त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ४५—४७ ॥ तां प्रतिज्ञां
 मेकान्वयं ॥ समतोलयत् उदक्षिपत् ॥ ३४—३६ ॥ रावणं हत्वा विभीषणमसिपेक्ष्यामीत्येवंरूपं ॥ ४८—
 संन्यस्य सेनामध्ये निश्रित्य ॥ ३७—४४ ॥ अत्रवीदि- ४९ ॥ नैराश्यं सीतायां विजये चोपेक्षां ॥ ५० ॥

यदिगच्छामि तदादोषः स्यात् लक्ष्मणप्राणप्रणाशनप्रत्यवेयां । वैकृत्यं अचातुर्यप्रयोजकचित्तलोलता । यत्तुनागोजिमहेन 'विश-
 ल्यकरणीयदेनमात्रपरकलाज्यासयाय, लक्ष्मणस्यसप्राणलादवश्यमपेक्षितायद्यद्गृहीत्वाऽन्यावातदाभासांगृहीलागच्छामितदा मह-
 द्रैक्यं अचतुराज्ञत्वदिदोषः स्यात् । विचारकरणे तु कालालयेनलक्ष्मणस्यप्राणनाशोदोषः स्यात्' इतिव्याख्यातंतत्तु पूर्वमुषेणेन
 वनप्रणामोपधीनामानयनविषयेरुपपन्नक्रेकमात्रानधिकारिकलाद्गृह्णान्वानराणामेतच्चतुष्टययोग्यावस्थावत्तोजीवनादिवैचित्र्यदर्श-
 नाद्य 'ओषधीं नावगच्छामि' इत्युत्तरत्रोक्तधामभावितम् ॥ ३३ ॥ ति० त्रिः प्रक्रम्य स्वेनपुरास्थापितस्यापिपुनरुत्पादनार्थं त्रिः
 कंपनं । पूर्वमेतदानीं पर्वतानामुत्थितनयुधपुत्रयुक्तानुरस्यप्रेषणमिति बोध्यं ॥ स० हनुमद्वलेन प्राप्नोति वदति श्लेषात्रिः कंपनसि-
 तिमन्तव्यं ॥ ३८ ॥ स० नभस्तलादिति बहुपुस्तकेषु पाठः । यत्तुनागोजिमहः स्थलाश्रमउत्पत्तेरिति व्याख्यातवान् तत्तु पञ्चम्येव
 साक्षादिति भ्रान्त्येव यो यत्तुनागोजिमहः नभस्तलादिति व्यत्ययेन निमित्तापन्नमी । नभस्तलप्राप्तोत्पत्तेरित्यन्वयः । स्थल-
 क्षण्योपि पदान्तरसापेक्षार्थेति भ्वादिपदाभावात्क्षणयास्थलविशेषस्य कल्प्यत्वाच्च ॥ ३६ ॥ रामानु० "लक्ष्मणाय ददौ नस्तं सुषेणः
 परवीरधम्" इत्येतत्प्रकारेणैन्द्रजितुद्देशस्य पीडितानां लक्ष्मणादीनां चिकित्साकृतवतासंगृहीतौ पथेन सुषेणेन "सौम्यशीघ्रमस्ति गत्वा
 शैलमोषधिपर्वतम्" इति हनुमत्प्रेषणमनुपपन्नमिव प्रतीयते । अत्र लक्ष्मणविभीषणादिकित्सायामोषधि जातं सर्वं विनियुक्तमिति परि-
 हारस्य बहुशक्यलेपि अविस्मरणीयस्य हनुमतः स्वेनैवाचिरस्थापितपर्वतविषयकप्रतर्कणावगच्छामीत्यभिधानं त्रिः प्रक्रम्योत्पादनं
 च विकल्पमिव प्रतीयते । अत्र परिराहोरेव द्विद्विधन्तनीयः ॥ ४१ ॥ स० यं पूर्वमालिङ्ग्य वाष्पपर्याकुलेक्षणोऽभूत्तं गाढं सखजे ॥ ४४ ॥
 ति० शिथिलया वाचा खिन्नः 'कोहि मे ज्ञप्तिनेनार्थः' इत्येवंरूपया रावणवधविभीषणराज्यदानप्रतिज्ञाशैथिल्यकरया वाचा खिन्न इत्यर्थः
 ॥ ४७ ॥ स० प्रतिज्ञां प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा रावणवधादिः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ ख. ग. भ्रष्टमप्रक्रम्यो गिरेस्तटं. २ ग. घ. झ. ञ. गिरेस्तटं. ३ ड. झ. ञ. ट. उत्पत्ता. ४ झ.—ट.
 ओषधीं नावगच्छामितामहं. ५ ड. झ. ञ. ट. सर्ववानरपुङ्गवाः. ६ च. छ. ञ. ट. सखजेगाढमालिङ्ग्य.

न जीवन्त्यास्यते शत्रुस्तत्र वाणपथं गतः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः ॥ ५१ ॥
 अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः ॥ यावदस्मिं न यात्येव कृतकर्मा दिवाकरः ॥ ५२ ॥
 यदि वधमिच्छामि रावणस्य संगम्ये यदि च कृतां न्वमिहच्छामि प्रतिज्ञाम् ॥
 यदि तव राज्ञवरात्मजाभिलाषः कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर ॥ ५३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे श्रुतगद्यततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

अनुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

रथान्तरारोहणेन पुनस्समरायसमागच्छति रावणे इन्द्रेण रामाय मातलिर्देवसारथिः ॥ १ ॥ रथस्यान्तरं रामरा-
 वणाभ्यामद्भुतयुद्धप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ तदा लोकभयावहमहोपातप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥

लक्ष्मणेन तु तद्वाक्यमुक्तं श्रुत्वा स राघवः ॥ संदधे पर्वीरघ्नो धनुरादाय वीर्यवान् ॥
 रावणाय शरान्धोरान्विससर्ज चमृमुखे ॥ १ ॥
 अथान्यं रथमारुह्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ अभ्यद्रवत काकुत्स्थं स्वर्भानुगिव भास्करम् ॥ २ ॥
 दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः ॥ आजघान सहाधोर्गर्धाराभिरिव तोयदः ॥ ३ ॥
 दीप्तपावकसंकाशैः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ निर्विभेदं रणे रामो दशग्रीवं समाहितम् ॥ ४ ॥
 भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षमः ॥ न मम युद्धमित्याह देवगन्धर्वदानवाः ॥ ५ ॥
 [ततो देववरः श्रीमाञ्जुश्रुत्वा तेषां वचोऽमृतम् ॥ आहूय मानसि यक्रो वचनं चेदमवब्रवीत् ॥ ६ ॥
 रथेन मम भूयिष्ठं शीघ्रं याहि रघूत्तमम् ॥ आहूय भूतलं यातः कुरु देवदत्तं महत् ॥ ७ ॥
 इत्युक्तो देवराजेन मातलिर्देवसारथिः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 शीघ्रं यास्यामि देवेन्द्र सारथ्यं च करोम्यहम् ॥ ततो हयैश्च संयोज्य हरितैः सन्दनोत्तमम् ॥ ९ ॥
 ततः काञ्चनचित्राङ्गः किङ्किणीशतभूषितः ॥ तरुणादित्यसंकाशो वैद्यमयकूबरः ॥ १० ॥

यास्यते यास्यति ॥ ५१ ॥ कृतकर्मा कृतसंचारः ॥ ५२ ॥
 कृतां निर्व्यूढां ॥ ५३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-
 ण्डव्याख्याने अष्टमोऽनुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

त्यादि ॥ १—५ ॥ तत इत्यादिमार्थभोक्तव्यमेका-
 न्वयं ॥ कुररः युगाधारदारुः । “कुररस्तु युगंधरः”
 इत्यमरः । काञ्चनार्षाङ्गैः काञ्चनालंकारैः । श्वेतप्र-
 कीर्णकैः श्वेतचामरैः । “चामरं तु प्रकीर्णकं”
 इत्यमरः । हरिभिः हरितवर्णैः । ककुमवेणुध्वजः
 कनकदण्डध्वजः । देवराज रथ इति । य इति वीर्यः ।

अथेन्द्ररथमारुह्य संग्रामान्निशततमे—लक्ष्मणेन-

ति० कृतकर्मा अद्यतनकर्तव्यशेकृतलोकानुग्रहः । यावदस्मिंनयातीत्यनेनाभिनयुद्धप्रतिषेधपापविरतिगमने । स्त० ॥ ५१ ॥
 लोककृतकर्मसाक्षां ॥ ५२ ॥ इति अनुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

स० धनुरादायबाणान्संदधे । चमृमुखे रावणाय तस्य ॥ १ ॥ स्वर्भानुः शत्रुः अत्रापि नाशो विभेदः । “अहं रावणं रावणाय”
 त्यनेन रावणेन शुक्राङ्गयात्रयनिमित्तं निकुंभिलायामारुह्य होमकर्मणो बानरद्वारा हिसंनुरागान्तरोक्तमवशुभं प्रवृत्तं निवृत्तं
 ता “शीघ्रं शुक्रान्तिर्कययौ” इत्यारभ्य—“प्रविश्यान्तःपुरे वेदमन्यज्ञदोषे वनतरः । समानवर्गमपार्श्वे प्राप्नोत्येवमुत्तमम् ॥” इत्यादि
 गर्भाकृत्य—“हृदयन्दनमास्थाय” इत्यन्तमध्यात्मरामायणं संयुहानमिति ज्ञायते । अत्रानां सैमिदित्तमहान्तद्विजितवृत्तं प्रापकं ।

[पा०] १ ड. च. झ. य. ट. बाणवर्षगतः. २ क.—ड. झ. य. ट. राजसुताभिलाषार्थं कुरुच. ३ ख. य. ड. झ.
 मास्थाय. ४ ड. च. छ. झ. ट. महाशैलधराभिरिव. ५ ततो देववर इत्यादयः सन्दनोत्तममित्यन्ताः श्लोकाः ड. च. छ. झ.
 य. ट. पाठेषु दृश्यन्ते.

सदृशः काञ्चनापीडयुक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः ॥ हरिभिः मयसंकाशैर्हमजालविभूषितैः ॥
 रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान्देवराजरथो वरः ॥ ११ ॥
 देवराजेन संदिष्टो रथमारुह्य मानलिः ॥ अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपान् ॥ १२ ॥
 अत्रवीच तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थितः ॥ प्राञ्जलिर्मातलिर्वीक्यं सहस्राक्षस्य सारथिः ॥ १३ ॥
 सहस्राभेण काकुत्स्थ रथोर्यं विजयाय ते ॥ दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमञ्जुनिर्वहण ॥ १४ ॥
 इदमेन्द्रं महत्पापं कवचं चाग्निस्त्रिभम् ॥ शराश्चादित्यसंकाशाः शक्तिश्च विमला शिता ॥ १५ ॥
 आरुह्यैव रथं वीर राक्षसं जहि रावणम् ॥ मया सारथिना राजन्महेन्द्र इव दानवान् ॥ १६ ॥
 इत्युक्तः संपरिक्रम्य रथं रामभिवाद्य च ॥ आरुह्य तदा रामो लोकाँल्लक्ष्म्या विराजयन् ॥ १७ ॥
 तत्रभूवाहुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥ १८ ॥
 स गान्धर्वेण गान्धर्वैर्दैवं दैवेन राघवः ॥ अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १९ ॥
 अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः ॥ समर्जं परमकुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ २० ॥
 ते रावणधनुमुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ॥ अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः ॥ २१ ॥
 ते दीप्तवदना दीप्तं वमन्तो ज्वलनं मुखैः ॥ राममेवाभ्यवर्तन्त व्यादितास्या भयानकाः ॥ २२ ॥
 तैर्वीमुक्तिमस्यर्शदीप्तभोगैर्महाविषैः ॥ दिशश्च संतताः सर्वाः प्रदिशश्च समावृताः ॥ २३ ॥
 तान्दृष्ट्वा पञ्चगात्रामः समापतत आहवे ॥ अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ २४ ॥
 ते राघवशरा मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिखिप्रभाः ॥ सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः ॥ २५ ॥
 ते तान्सर्वाञ्जराञ्जघुः सर्परूपान्महोजवान् ॥ सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः ॥ २६ ॥
 अस्त्रे प्रतिहते कुट्टो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥
 ततः शरमहस्त्रेण राममक्रिष्टकारिणम् ॥ अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ २८ ॥
 चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरैर्णकेन रावणः ॥ पातयित्वा रथोपस्थे रथात्केतुं च काञ्चनम् ॥
 ऐन्द्रानपि जघानाश्चाञ्शरजालेन रावणः ॥ २९ ॥
 तं दृष्ट्वा मुमहत्कर्म रावणस्य दुरात्मनः ॥ विषेदुर्देवगन्धर्वा दानवाश्चारणैः सह ॥ ३० ॥

योस्ति तमारुह्योत्तरत्रान्वयः । संदिष्टः चोदितः । प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ १७—२१ ॥ व्यादितास्याः
 त्रिविष्टपान् स्वर्गान् ॥ १०—१२ ॥ प्रतोदः अश्व-
 प्रेरणकाद्यं ॥ १३ ॥ सहस्राक्षेणेत्यादिश्लोकद्वय-
 मेकान्वयः ॥ इदमिति ॥ अत्र चापादिषु यथायोग्यं
 दत्त इत्येतस्मिन्नुपचनविपरिणामेन योजनीयं ॥ १४—
 १६ ॥ संपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । लोकान् लक्ष्म्या
 विराजयन् चन्द्रप्रभयेव स्वकान्त्या सर्वलोकान्
 प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ १७—२१ ॥ व्यादितास्याः
 व्यापाननाः । भयानकाः भयंकराः ॥ २२ ॥
 दीप्तभोगैः दीप्तफणैः । “भोगः सुखे कृयादिभूतावहेश्च
 फणकाययोः” इत्यमरः । प्रदिशः दिक्कोणाः ॥ २३ ॥
 प्रादुश्चक्रे प्रयुयुजे ॥ २४ ॥ शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः ।
 सुपर्णाः गरुडाः ॥ २५—२८ ॥ चिच्छेदेत्यादिसा-
 र्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ केतुं ध्वजपटं । उद्दिश्य

अभ्यागम्यमित्यस्य पूर्वबुद्धकाक्षरपञ्चजादीनांशैरित्यादन्वमित्युक्तिरसंभवेनोक्तार्थस्यासूचकत्वाच्च । ति० पूर्वैरणात्पलायनोत्तराराव-
 णोद्दिश्यकशरविसर्गस्वरणभूमावसंभवादाश्विनप्रतिपन्मध्याह्ने एतद्युद्धप्रवृत्तिः ॥ २ ॥ ति० देवराजेनसंदिष्टः शीघ्रगच्छेत्याज्ञासो
 मातलिरेत्यन्वयः । पूर्वोद्दिष्टावस्तुसंज्ञीकरणं । पुनराज्ञावामनुष्यलोकप्रतिचलनमिति बोध्यम् ॥ १२ ॥ ति० द्वैरथं द्वौरथौययोस्तौ
 द्विरथौ । तयोरेवंद्वैरथं ॥ १८ ॥

राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ॥ ३१ ॥
 रामचन्द्रमसं दृष्ट्वा प्रसन्नं रावणराहुणा ॥ प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ॥
 समाक्रम्य बुधस्तस्यौ प्रजानामशुभावहः ॥ ३२ ॥
 सधूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वलन्निव सागरः ॥ उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् ॥ ३३ ॥
 शस्त्रवर्णः सुपरुषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः ॥ अदृश्यत कवन्धाङ्कः संमत्तो धूमकेतुना ॥ ३४ ॥
 कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निर्देवतम् ॥ आक्रम्याङ्गारकस्तस्यौ विशाखापि चाम्बरे ॥ ३५ ॥
 दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ॥ अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥ ३६ ॥
 निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षमा ॥ नाशक्रोदभिसंधातुं सायकान्नणमूर्धनि ॥ ३७ ॥
 स कृत्वा भ्रुकुटिं क्रुद्धः किञ्चित्संरक्तलोचनः ॥ जगाम सुमहाकोपं निर्दहन्निव चभ्रुषा ॥ ३८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

रामेण मातलिसमानीतेन्द्रशक्त्या रावणविसृष्टशूलविभेदनपूर्वकं रावणललाटोरसिबाणैः प्रहरणम् ॥ १ ॥

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ॥ सर्वभूतानि वित्रेभुः प्राकम्पत च मेदिनी ॥ १ ॥
 सिंहशार्दूलवाञ्छलः संचचाल चलद्रुमः ॥ बभूव चानिभुमितः समुद्रः सरितांपतिः ॥ २ ॥
 खगाश्च खरनिर्घोषा गगने परुषा घनाः ॥ औत्पातिकानि नर्दन्तः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ ३ ॥
 रामं दृष्ट्वा सुमंक्रुद्धमुत्पातांश्च सुदारुणान् ॥ वित्रेभुः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयम् ॥ ४ ॥
 विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च महोरगाः ॥ ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचराः ॥ ५ ॥
 ददृशुस्ते महायुद्धं लोकसंवर्तसंस्थितम् ॥ नानाप्रहरणैर्भीमैः शूरयोः संग्रयुध्यतोः ॥ ६ ॥
 ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः ॥ प्रेक्षमाणा महद्युद्धं वाक्यं मनया प्रहृष्टवन् ॥ ७ ॥

कृत्य । रथान् रथावयवदण्डान् ॥ २५—३१ ॥
 रामस्य तादृशदशादर्शनेन संजातानि दिव्यानि
 भौमानि च वैकृतान्याह—रामचन्द्रमसमित्यादिना ॥
 प्राजापत्यं नक्षत्रं प्रजापतिदेवताकनक्षत्रभूतौ रोहिणी ।
 बुधे रोहिणीं प्राप्ते जगत्पीडा भवतीति भावः ॥ ३२—
 ३३ ॥ शस्त्रवर्णः असिश्चामः ॥ ३४ ॥ कोसलानां
 इक्ष्वाकूणां । विशाखायास्तत्रशत्रुत्वमेतत्काण्डचतुर्थ-
 सर्गे दर्शितं ॥ ३५—३६ ॥ अभिसंधातुं धनुष्यारो-
 पयितुं ॥ ३७ ॥ अथैतद्दर्शनेन रामकोपं दर्शयति—स
 क्रुत्वेति ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या-
 ख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

अथ रावणस्य शूलोद्धरणं चतुःशततमे—तस्येत्यादि
 ॥ १—२ ॥ औत्पातिकानि उत्पातसूचकानि । नर्दन्तः
 गर्जन्तः ॥ ३—४ ॥ विमानस्था इत्यादिश्लोकद्वयमे-
 कान्वयं । लोकसंवर्तस्य प्रलयस्येव संस्थितं संस्थानं यस्य
 तत्तथोक्तं ॥ ५—६ ॥ विग्रहमागताः विग्रहं युद्धं
 उद्दिश्य आगताः । युद्धं द्रष्टुमागता इत्यर्थः । यद्वा
 विग्रहमागताः रामरावणपञ्चपातान् परस्परं कलहाय-

ति० एतेवत्पातारामस्यतथासज्जवर्धनमूचकादिति बोध्यं ॥ ३० ॥ ती० क्रुद्धः सरामः सुमहाकोपं जगाम । सुमहाकोपप्राप्तं
 सज्जनार्तिभूतवैपरीत्यं रावणपराक्रममभिमितं ॥ ३८ ॥ इति त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

स० उत्तरप्रन्धेनसहैकः खण्डः एकोनसप्ततिश्लोकात्मकमिति केचिदाहुः । सगोप्तिमश्लोकशतादिभेदस्य प्रायिकत्वात् 'तस्य क्रु-
 दस्य' इति सर्गप्रारम्भमप्यमिति केचित् ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड.—ट, तदायुद्धं.

बा. रा. २२७

दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः ॥ देवा राममथोचुस्ते त्वं जयेति पुनः पुनः ॥ ८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद्राघवस्य स रावणः ॥ प्रहर्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन्प्रहरणं महत् ॥ ९ ॥
 वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिर्वहणम् ॥ शूलशङ्खनिभैः कूटैश्चितं दृष्टिभयावहम् ॥ १० ॥
 सभूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम् ॥ अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदम् ॥ ११ ॥
 सभूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम् ॥ अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदम् ॥ १२ ॥

समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् ॥ संरक्तनयनो रोषात्स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ १४ ॥
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ प्राकम्पयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ १५ ॥
 अतिनादस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचुक्षुभे ॥ १६ ॥
 स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् ॥ विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 शूलोऽयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः ॥ तव भ्रातृसहायस्य सद्यः प्राणान्हरिष्यति ॥ १८ ॥
 रक्षमामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे ॥ त्वां निहत्य रणश्लाघिन्करोमि तरसा समम् ॥
 तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वामेष शूलेन राघव ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ॥ २० ॥
 तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युज्वालासमाकुलम् ॥ अष्टघण्टं महानादं वियद्गतमशोभत ॥ २१ ॥
 तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं घोरदर्शनम् ॥ ससर्ज विशिखान्नामश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ २२ ॥
 आपतन्तं श्रौधेण वारयामास राघवः ॥ उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलौघैरिव वासवः ॥ २३ ॥
 निर्देदाह स तान्वाणान्नामकर्षुकनिस्सृतान् ॥ रावणस्य महाशूलः पतङ्गानिव पावकः ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वातान्भस्मसाद्भूताः शूलसंस्पर्शचूर्णितान् ॥ सायकानन्तरिक्षस्थात्राघवः क्रोधमाहरत् ॥ २५ ॥
 स तां मातलिनाऽऽनीतां शक्तिं वासवनिर्मिताम् ॥ जग्राह परमकुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥ २६ ॥

माना इत्यर्थः । भक्त्या प्रक्षमाणाः सन्तः प्रहृष्टवद्वा- शत्रुभेदप्रवृत्त्यः । कालेन यमेन दारुणं क्रकचवल्क-
 क्यमूचुरिति संबन्धः ॥ ७ ॥ तद्वाक्यं विविच्य- न्तनं । भेदनं द्विधाकरणं । दुष्टात्मा रावणः राघवस्य
 दर्शयति—दशग्रीवमिति ॥ यद्यप्यसुराणामपि रावणो क्रोधात् प्रहर्तुकामः महत्प्रहरणं स्पृशन्सन् वज्रसार-
 बाधकः तथापि देवानामतिशयो मा भूदित्यस्यया त्वादिविशिष्टं शूलं रोषेण प्रदीप्त इव स्थितो रावणो
 रावणं वर्धयन्तीति बोध्यम् ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नन्तर- जग्राहेति संबन्धः ॥ ९—१६ ॥ विनद्येति । पूर्व
 इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥ राघवस्य क्रोधात् शूलोद्यमनजनितोत्साहकृतो नाद उक्तः । इह प्रक्षेप-
 राघवविषयक्रोधात् । प्रहरणं आयुधं । स्पृशन् परामृ- जनितोत्साहकृतो नाद इति विवेकः ॥ १७—१८ ॥
 शन । किं वेदानीं गृहीतुमुचितमिति क्षणं चिन्तय- रक्षसामित्यादिसार्धश्लोकमेकान्वयं ॥ त्वां विनिहत्य
 त्तित्यर्थः । कूटैः शिखराकारैरयःशङ्कुभिः चितं युक्त- रक्षोभिः समं करिष्यामीत्यर्थः । “तुल्यार्थैः” इत्या-
 मित्यर्थः । अतिरौद्रं रौद्रं शूलमतिवर्तमान । अनासाद्य दिना षष्ठी ॥ १९—२० ॥ विद्युज्वाला विद्युत्सदृ-

स० यद्यपि पूर्वसुरासुरादितिसमीरणादेवारावणमथोचुरिति पूर्वदेवाः पूर्वदेवास्तुतदनन्तरमुदाहर्तव्याः । तथापि तेषां बाहुल्यात्-
 शास्त्रावाप्त्याभिर्देशमात्रेण माननीयताभिप्रेतनाद्वा प्रथमतो निर्देशः । तत्रापि साधवोसुरारामपक्षपातिनः सन्तीति विशेषयतोत्तम-
 व्युत्क्रमनिर्देशोतिवारामपराजयरूपोऽव्युत्क्रमोऽन । अपितु निर्देशमात्रेण ज्ञापनाय वाऽयं निर्देश इति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ स० भ्रातृसहायस्य
 लक्ष्मणमात्रसहायकस्य स भ्रातृभिर्भीषणसहायस्यवा ॥ १८ ॥

[पा०] १ क. ख. झ. ब. ट. कूटैश्चितदृष्टि. २ च. छ. भयावहैः. ३ क. ख. छ. च. छ. झ. ब. ट. जग्राहयुधि-
 ४ ड. झ. क्रोधमूर्च्छितः.

सा तोलिता बलवता शक्तिर्घण्टाकृतम्बना ॥ नभः प्रज्वालयामास युगान्तोत्केव सप्रभा ॥ २७ ॥

सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिञ्शूले पपात ह ॥ भिन्नः शून्यया महाशूलो निपपात हेतुतिः ॥

[साधुसाध्विति भूतानि प्रशंसन् रघुत्तमम् ॥ २८ ॥]

निर्विभेद ततो बाणैर्हयानस्य महाजवान् ॥ रामस्तीक्ष्णैर्महावेगैर्वज्रकर्णैः शिनैः शरैः ॥ २९ ॥

निर्विभेदोरसि ततो रावणं निशितैः शरैः ॥ राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिन्निभिः ॥ ३० ॥

स शरैर्भिन्नसर्वाङ्गो गात्रप्रसृतशोणितः ॥ राक्षसेन्द्रः समूहस्थः फुल्लाशोक इवावर्मा ॥ ३१ ॥

स गमबाणैरभिविद्धगात्रो निशाचरेन्द्रः क्षतजार्द्रगावः ॥

जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे मृष्टशं तदानीम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रामेणरावणंप्रति सीताहरणरूपकुकर्मानुव्याहरणेनर्गन्धर्वकं बाणबाणाभिवर्णनम् ॥ १ ॥ रामबाणबाणाभिघातनिर्विण्ण-
तया कर्तव्यमुत्सन्निरावणं तत्सारथिता रणाङ्गनाम्बुनोरथापवाहनम् ॥ २ ॥

स तेन तु तथा क्रोधान्काकुत्स्थेनादितो रणे ॥ रावणः समश्रद्धाया महाक्रोधमुपागमन् ॥ १ ॥

स दीप्तनयनो रोषाच्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ अभ्यर्देयन्मुमंकुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २ ॥

बाणधारासहस्रैस्तैः सतोयद् इवाम्बरात् ॥ राघवं रावणो बाणैर्मलटाकमिव पूरयन् ॥ ३ ॥

पूरितः शरजालेन धनुर्भुक्तेन संयुगे ॥ महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो न प्रकम्पते ॥ ४ ॥

स शरैः शरजालानि वारयन्समरे स्थितः ॥ गमस्तीनिव मूर्धस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥

ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः ॥ निजधानोरसि कुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः ॥ दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहान्किशुकद्रुमः ॥ ७ ॥

शराभिघातसंरब्धः सोऽपि जग्राह मायकान् ॥ काकुत्स्थः सुमहातेजा युगान्तादित्यतेजसः ॥

ततोऽन्योन्यं सुसंरब्धावुभौ तौ रामरावणौ ॥ शरान्धकारे समरे नोपालक्ष्यतां तदा ॥ ९ ॥

ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ उवाच रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १० ॥

शब्दाला ॥ २१—२८ ॥ बाणैः शब्दायमानैः । “अण बाण शब्दे” इत्यस्मान् पचाद्यच् । बाणशब्दः शरभेद-
संज्ञेत्यप्याहुः ॥ २९ ॥ पत्रिभिन्निभिरिति प्रयोगभेदान्न-
पुनरुक्तिः । पत्रिभिः पत्रवद्भिरित्येकं ॥ ३० ॥ समूहस्थः
युद्धस्थः ॥ ३१ ॥ समाजे युद्धे ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने

युद्धकाण्डव्याख्याने चतुरत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

अथ श्रान्तस्य रावणस्य सुतेन रथापवाहनं पथ-
शततमे—स तु तेनेत्यादि ॥ १—२ ॥ बाणधाराम-
हस्रैः हेतुभिः तोयद् इव रावणः तैः धाराभूतैः बाणैः
तटाकमिव रामं पूरयन् अपूरयन् ॥ ३—८ ॥ अन्योन्यं

स० बाणवद्भिः “बाणशब्दे बाणैश्चैकं” इत्युक्तेः शब्दायमानैः । बाणवद्भिः केषुचित्प्रधानेषु माहात्म्याविशेषेषु तेष्वपि राम-
माहात्म्येन निस्सरन्ति बाणा इति बाणानां बाणवत्वं संभवतीति वाच्यं । ॥ २९ ॥ ति० समूहस्थः समूहनयास्थितः । बहुशिरः-
पाणितात्तत्वात् ॥ ३१ ॥ इति चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

[पा०] १ क. ड.—ट. गतशुतिः. ख. ग. महाशुतिः. २ इममर्थं क. ख. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ३ स. ठ. रामः
क्षिप्तमहावेगैर्बाणवद्भिरजिघ्रसः. ४ च. छ. य. ट. सुगन्धदशास्यः. ५ ड.—ट. नृशं. ६ ख. ड.—ट. दीप्तनयनोमर्षाच्चापसुखम्.

मम भार्या जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाधम ॥ हता ते विवशा यस्मात्तस्मात्त्वं नासि वीर्यवान् ॥ ११ ॥
 मया विरहितां दीनां वर्तमानां महावने ॥ वैदेहीं प्रसभं हत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १२ ॥
 स्त्रीषु शूर विनाशामु परदारामिश्रक ॥ कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १३ ॥
 भिन्नमर्यादं निर्लज्ज चारित्र्येष्वनवस्थित ॥ दर्पान्मृत्युमुपादाय शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १४ ॥
 शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ श्लाघनीयं यशस्यं च कृतं कर्म महत्त्वया ॥ १५ ॥
 उत्सेकेनाभिपन्नस्य गर्हितस्याहितस्य च ॥ कर्मणः प्राप्नुहीदानीं तस्याद्य सुमहत्फलम् ॥ १६ ॥
 शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मते ॥ नैव लज्जाऽस्ति ते सीतां चौरैर्वद्व्यपकर्षतः ॥ १७ ॥
 यदि मत्सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात्त्वया बलान् ॥ भ्रातरं तु खरं पश्येस्तदा मत्सायकैर्हतः ॥ १८ ॥
 दिष्ट्याऽसि मम दृष्टात्मंश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १९ ॥
 अद्य ते मञ्जरैश्छिन्नं शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु ॥ २० ॥
 निपत्योगसि गृध्रास्ते क्षितां क्षिप्तस्य रावण ॥ पिबन्तु रुधिरं तर्षाच्छरशल्यान्तरोत्थितम् ॥ २१ ॥
 अद्य मद्गणभिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते ॥ कर्षन्त्वन्त्राणि पतगा गरुत्मन्त इवोरगान् ॥ २२ ॥
 [दृष्टोसि महतः कालादिष्ट्या दृष्टिपथं गतः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसंभवम्] ॥ २३ ॥
 इत्येवं संवदन्वीरो रामः शत्रुनिवर्हणः ॥ राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २४ ॥
 वभूव द्विगुणं वीर्यं बलं हर्षश्च संयुगे ॥ रामस्यास्त्रबलं चैव शत्रोर्निधनकाङ्क्षिणः ॥ २५ ॥
 प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मनः ॥ प्रहर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २६ ॥
 शुमान्येतानि चिह्नानि विज्ञायात्मगतानि सः ॥ भूय एवार्दयद्रामो रावणं राक्षसान्तकृत् ॥ २७ ॥
 हरीणां चाभ्यनिकरैः शरवर्षैश्च राघवात् ॥ हन्यमानो दशग्रीवो विधूर्णहृदयोऽभवत् ॥ २८ ॥
 यदा च शस्त्रं नारेभे न व्यकर्षच्छरामनम् ॥ नास्य प्रत्यकरोद्दीर्यं विक्रुवेनान्तरात्मना ॥ २९ ॥
 क्षिप्ताश्चापि शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च ॥ न रणार्थाय वर्तन्ते भृत्युकालेऽभिवर्ततः ॥ ३० ॥

नोपालक्षयतामित्यन्वयः ॥ ९—१० ॥ मम अज्ञानात् यमेकान्वयं । यदा शस्त्रं नारेभे शस्त्रं न प्रयुक्तवान् ।
 समादर्शनान् त्वद्विवेकादिति वा । ते त्वया ॥ ११—
 १२ ॥ कापुरुषं कापुरुषसंबन्धि ॥ १३—१४ ॥ शूरेणेत्यादि सोपहासोक्तिः ॥ १५ ॥ उत्सेकेन
 गर्वेण ॥ १६—१९ ॥ शिरो ज्वलितकुण्डलमित्यनेन
 तदानीमन्तकाले रावण एकशिरस्कः स्थित इति
 गम्यते ॥ २० ॥ तर्षः पिपासा । शरशल्यान्तरो-
 स्थितं शरशल्यश्चतविवरादुत्थितमित्यर्थः ॥ २१—२७ ॥
 राघवात् राघवस्य । विभक्तिव्यत्यय आर्षः । विधूर्ण-
 हृदयः भ्रान्तहृदयः ॥ २८ ॥ यदा चेत्यादिश्लोकत्र-

यमेकान्वयं । यदा शस्त्रं नारेभे शस्त्रं न प्रयुक्तवान् ।
 शरासनं च न व्यकर्षत् । यदा च विक्रुवेन विवशेन ।
 अन्तरात्मना मनसा हेतुना । अस्य रामस्य वीर्यं स्ववी-
 र्यं च न प्रत्यकरोत् न प्रतिजघान । तेन रावणेन क्षिप्ताः
 शरा अपि विविधानि शस्त्राणि च न रणार्थाय
 वर्तन्ते । छेदनभेदनादिरणप्रयोजनं कर्तुं यदा नाश-
 कृवन् । तदा मृत्युकाले अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य
 अस्य रावणस्य । रथनेता सूतः असंभ्रान्तः सन्
 तदवस्थं पूर्वाक्कावस्थं रावणं समीक्ष्य तस्य रथं युद्धान्
 युद्धस्थलात् शनैः । अपवाहयत् अपवाहयत् । अन्य-

ति० अज्ञानात् अभिवेकात् मरुत्तरूपाज्ञानाच्च ॥ ११ ॥ शस्त्रं नारेभे मोकुं नारव्ववान् । शरासनं यदानचकर्ष । विक्रुवेन
 चवळेनान्तरात्मना उपलक्षितोवमिति मतीरामोनास्यरावणस्यविषये वीर्यप्रत्यकरोत् तत्संहारायनप्रदर्शितवानिति भावः । अनेन
 प्रतिपक्षिणिगलानिमिति मतिमता तदमतेन नतत्राश्लाक्षप्रयोगः कर्तव्यइति नीतिमादर्शितवानामइतिसुचितंभवति ॥ २९ ॥ स०
 रावणार्थायेति पाठेऽर्थो निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. झ. चौरवत्. २ ख. ड. च. छ. म. ट. क्षितस्यसायकैः. ३ अयंश्लोकः क. ख. च. छ. पाठेषु दृश्यते.
 ४ क.—ड. झ. म. ट. मरणार्थाय. ५ ख. ड. च. छ. म. कालोऽभ्यवर्तत.

मृतस्तु रथनेताऽस्य तदवस्थं समीक्ष्य तम् ॥ शून्यैर्युद्धादसंभ्रान्तो रथं तस्मात्पवाहयन् ॥ ३१ ॥
 [रामबाणविभिन्नाङ्गो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ निरस्तविक्रमस्सङ्को रणे भ्रान्तः पपात सः ॥ ३२ ॥
 मृतस्तु व्यथितं बाणैः स्यन्दनस्थं निरीक्ष्य तम् ॥ तस्माद्राणादयोवाह रावणं हतपौरुषम् ॥ ३३ ॥
 रथं च तस्मात् जवेन सारथिनिवार्य भीमं जलदस्वनं तदा ॥
 जगाम भीत्या समरान्महीपतिं निरस्तवीर्यं पतितं समीक्ष्य ॥ ३४ ॥]
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

अपवाहितरथं सारथिं प्रणि कृद्देन रावणेन भास्यन्तम् ॥ १ ॥ सारथिना संप्रति रथापवाहनस्य महेतुकाद्यो नयासमाधासनपु-
 र्धकं तदाज्ञया पुनारामाप्रतो रथानयनम् ॥ २ ॥

स तु मोहात्सुसंकुद्रः कृतान्तबलचोदितः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो रावणः मृतमब्रवीन् ॥ १ ॥
 हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितम् ॥ भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २ ॥
 विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम् ॥ मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया बुद्ध्या विचेष्टमे ॥ ३ ॥
 किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च ॥ न्वया शत्रोः समक्षं मे रथोऽयमपवाहितः ॥ ४ ॥
 त्वयाऽद्य हि ममानार्यं चिरकालसमाजितम् ॥ यशो वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ॥ ५ ॥
 शत्रोः प्ररुधातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमैः ॥ पश्यतो युद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥ ६ ॥
 यस्त्वं रथमिमं मोहात्त चोदहसि दुर्मते ॥ सत्योऽयं प्रतिहर्को मे परेण न्वमुपस्कृतः ॥ ७ ॥
 न हि तद्विद्यते कर्म मुहदो हितकाङ्क्षिणः ॥ रिपूणां सदृशं चैतन्न त्वयैतन्स्वनुष्ठितम् ॥ ८ ॥
 निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नोपैति मे रिपुः ॥ यदि वाऽभ्युपितो वाऽसि सत्यन्ते यदि वा गुणाः ॥ ९ ॥
 एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना ॥ अत्रवीद्रावणं मृतो हितं मानुनयं वचः ॥ १० ॥

जानयदिति योजना ॥ २९—३४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

अथ रावणरथप्रत्यानयनं पट्टशततमे—स तु मोहा-
 दित्यादि ॥ मोहान् अविवेकान् ॥ १ ॥ हीनवीर्यमि-
 वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । यत्र यत्र इव शब्दो नास्ति
 तत्र तत्रानुपपन्ननीयः । हीनवीर्यमिव हीनबलमिव ।
 अशक्तमिव निरुत्साहमिव । असत्त्वमिव अधीर-
 मिव । तेजसा परिभवासहनेन ॥ २—३ ॥ मच्छन्दं

मदसिप्रायं । “वशाभिप्राययोऽलुब्धः” इत्यमरः ॥ ५ ॥
 प्रत्ययः रावणस्य युधि पलायनं नास्तीति सर्वेषां वि-
 श्वासः । विनाशित इत्यस्य यशआदिषु लिङ्गविपरि-
 णामः ॥ ५ ॥ शत्रोः पश्यतः शत्रौ पश्यति ॥ ६ ॥ वः
 नोदहसि अभिमुखं न प्रापयसि किं स्वपवाहयसि ।
 स त्वं उपस्कृतः परेणोक्तोवादिना वशीकृत इत्ययं
 प्रतिहर्कः सत्यः प्रतिभाति ॥ ७ ॥ न त्वयैतन् स्वनु-
 स्थितमिति । त्वयानुष्ठितमेतन् ननु स्वनुष्ठितं तन्
 ॥ ८ ॥ अभ्युपितः सह्यामी । मुहर्हसि यावत् ।
 उपधयोपसर्पितो वा । गुणाः सत्काराः ॥ ९—१० ॥

स० सूतः “सारथीरथिकं रक्षेत्संभ्रान्तं प्राणसंकटे” इत्युक्तं जमबोदायेदितृस्वान्तरागमप्रतिपत्तिः । रथनेताः सारथिः । ‘सूतः प्रमृतेन-
 रितेष्विव’ इति विश्वः ॥ ३१ ॥ इति पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रामानु० अभ्युपितः चिरकालं मत्समीपेति शेषः । सत्यन्ते यदि वा गुणाः सन्निपातपञ्चत्वे त्रिगुणाः सत्यन्ते यदि ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. स्व. अ. ट. निरीक्ष्यते. २. रामबाणविभिन्नाङ्ग इत्यादयः, पतितं समीक्ष्येत्यन्ताः श्लोकाः ड. च. छ. झ.
 ग. ट. पाठेऽप्यन्ते.

न भीतोस्मि न मृदोस्मि नोपजप्तोस्मि शत्रुभिः ॥ न प्रमत्तो न निस्त्रेहो विस्मृता न च सत्क्रिया ॥ ११ ॥
 मया तु हिनकाभेन यशश्च परिरक्षता ॥ स्नेहप्रस्कम्भनसा प्रियमित्यप्रियं कृतम् ॥ १२ ॥
 नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहिते रतम् ॥ कश्चिद्विद्वुरिवानार्यो दोषतो गन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥
 श्रूयतां न्वभिधास्यामि यन्निमित्तं मया रथः ॥ नदीवेग इवामोगे संयुगे विनिवर्तितः ॥ १४ ॥
 श्रमं तवावगच्छामि महता रणकर्मणा ॥ न हि ते वीर सौमुख्यं प्रहर्षं वोपधारये ॥ १५ ॥
 रथोद्वहनस्त्रिधा त इमे रथवाजिनः ॥ दीना धर्मपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६ ॥
 निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः ॥ तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥
 देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीक्षितानि च ॥ दैन्यं खेदश्च हर्षश्च रथिनश्च बलावलम् ॥ १८ ॥
 स्थलनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च ॥ युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तरदर्शनम् ॥ १९ ॥
 उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसर्पणम् ॥ सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुम्बिना ॥ २० ॥
 तव विश्रमहेतोश्च तथैषां रथवाजिनाम् ॥ रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृतमिदं मया ॥
 न मया स्वेच्छया वीर रथोऽयमपवाहितः ॥ २१ ॥
 भर्तृस्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं विभो ॥ २२ ॥
 आज्ञापय यथातत्त्वं वक्ष्यस्वरिनिषूदन ॥ तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृप्येन चेतसा ॥ २३ ॥
 संतुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः ॥ प्रशस्येनं बहुविधं युद्धलब्धोऽब्रवीदिदम् ॥ २४ ॥
 रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं कुरु ॥ नाहत्वा समरे शत्रून्निवर्तिष्यति रावणः ॥ २५ ॥

नोपजप्तः उपजापं भेदं न गमितः । “भेदोपजापौ”
 इत्यमरः ॥ ११—१२ ॥ अस्मिन्नर्थे रथापवाहनरू-
 पर्थं कश्चिन् कुत्रापि कुले जातः । लघुः अल्पबुद्धिः ।
 अनार्यः दुष्टहृदय इव । मां दोषतः गन्तुं ज्ञातुं ।
 नार्हसि । गत्यर्था ज्ञानार्थाः ॥ १३ ॥ यन्निमित्तं
 यत्कारणान् । “निमित्तकारणेहेतुषु सर्वासां प्रायद-
 र्शनम्” इति प्रथमा । आभोगे उन्नतप्रदेशे । आभो-
 गाग्रदीवेग इव रथः संयुगाद्विनिवर्तित इत्यर्थः ।
 आभोगे संयुग इत्यत्र विभक्तिव्यत्ययः ॥ १४ ॥
 सौमुख्यं सुमुखत्वं तन्मूलं प्रहर्षः ॥ १५ ॥ रथेति अत्र
 आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ अभिपन्नेषु आविर्भूतेषु
 सत्सु । अप्रदक्षिणं प्रतिकूलं ॥ १७ ॥ निमित्तानि क्रिमर्थं
 क्त्वा विचारणीयानीत्यत आह—देशेत्यादिना ॥
 श्लोकत्रयमेकान्वयं । लक्षणानि शुभाशुभनिमित्तानि ।
 इक्षितानि मुखप्रसादवैगुण्यादीनि । दैन्यं अनुत्साहः ।
 स्थलानि उन्नतप्रदेशाः । निम्नानि अवनतप्रदेशाः ।

समानि सर्वत्र समप्रदेशाः । विषमाणि निम्नोन्नतप्र-
 देशाः । युद्धकाल इति पूर्वोक्तानुवादः । अन्तरदर्शनं
 दृश्यत इति दर्शनं द्रष्टव्यं । द्रष्टव्यं रन्ध्रमित्यर्थः ।
 अन्तरदर्शनं रन्ध्रदर्शनं कर्तव्यमित्यध्याहारो वा ।
 उपयानं समीपगमनं । अपयानं पार्श्वतो गमनं । स्थानं
 स्थैर्येणावस्थानं । प्रत्यपसर्पणं अभिमुखस्थित्या पृष्ठतो-
 पसरणं । रथकुटुम्बिना सारथिना ॥ १८—२० ॥ तवे-
 त्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । तथा वाजिनां विश्रमहे-
 तोश्चेत्यन्वयः । रौद्रं दुःसहं । वर्जयता अपनयता ।
 हेतौ शत्रुप्रत्ययः । क्षमं युक्तं । स्वेच्छया अपनयन-
 निमित्तं विना ॥ २१ ॥ भर्तृस्नेहेत्यर्थः । मया यत्कृतं तदिदं
 भर्तृस्नेहपरीतेनैव कृतमित्यर्थः ॥ २२ ॥ यथातत्त्वं
 यत् कार्यस्वरूपं वक्ष्यसि तत्तथा गतानृप्येन आनृप्यं
 गतेन आनृप्यं कर्तव्यमिति कृतसंकल्पेन चेतसा
 मनसा । करिष्यामि ॥ २३—२४ ॥ निवर्तिष्यति

टी० यन्निमित्तं यत्कारणान् । नदीवेगइवाभोगिः चन्द्रोदयादिनाप्रवृद्धसमुद्राभोगिः नदीवेगइव संयुगाद्रथोविनिवर्तितः
 तरङ्गमतामिसिधं वगैः । नदीवेगइवाभोगइति पाठे आभोगे उन्नतप्रदेशे पर्वताद्युन्नतप्रदेशे नदीवेगइवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति षडुत्त-
 रशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

एवमुक्त्वा ततस्तुष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ददौ तस्मै शुभं वेंकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ २६ ॥
श्रुत्वा रावणवाक्यं तु सारथिः संन्यवर्तत ॥ २७ ॥

ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास हवान्म सारथिः ॥

स राक्षमेन्द्रस्य ततो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोऽभवत् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अगस्त्यार्षिणा श्रीरामावरावणवधौ कर्मावाहित्यहृदयस्तोत्रोपदेशः ॥ १ ॥ श्रीरामकृणादित्यहृदयजपतुष्टेनमूर्त्येण तं प्रति
रावणवधोवरणम् ॥ २ ॥

आदित्यहृदयप्रारम्भः ॥

ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितम् ॥ रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ १ ॥

दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् ॥ उपागम्याव्रवीद्राममगस्त्यो भगवानृषिः ॥ २ ॥

रामराम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् ॥ येन सर्वानरीन्वत्समरे विजयिष्यसि ॥ ३ ॥

निवर्तिष्यते ॥ २५—२७ ॥ महाश्वसौ रथश्च महारथ
इति विग्रहः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या-
ख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

अथादित्यहृदयोपदेशः ॥ ततो युद्धपरिश्रान्तमि-
त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ रणं द्रष्टुं दैवतैः समागम्य
आगतः दैवतैः सहागतः अगस्त्यः युद्धपरिश्रान्तं
उपस्थितं रावणं दृष्ट्वा कथमेतं परत्वप्रकटनं विना
जेष्यामीति चिन्तया स्थितं चिन्तयन्तं च रामं दृष्ट्वा
उपागम्याव्रवीत् ॥ १—२ ॥ राम रामेत्यादिश्लोक-

त्रयमेकान्वयं ॥ रामस्य चिन्ताविप्रत्वान् स्वादराति-
शयान्कार्यत्वरया च द्विक्रान्तिः । महाबाहो इत्यनेन
पूर्वकृतपराक्रमप्रकटनं । सनातनं वेदवर्तिनं । गुह्यं
रहस्यं । शृणु । तदेव रहस्यमाह—आदित्यहृदयमि-
त्यादि ॥ आदित्यस्य हृदयं आदित्यमनःप्रसादकमित्य-
र्थः । पुण्यं पठतां पुण्यवर्धकं । सर्वशत्रुविनाशेपि
तुल्यायव्ययन्यायेन कस्याचिन्न जयः स्यात् न तथा
भवतीदमित्याह—जयावहमिति । अक्षय्यं अक्षय्य-
फलकं । परमं शिवं परमपावनं । सर्वमङ्गलमाङ्ग-
ल्यं सर्वमङ्गलानामपि मङ्गलं । मङ्गलानां च
मङ्गलमिति वन् । स्वार्थं यत्प्रत्ययः । सर्वश्रेष्ठः-

ती० ततोयुद्धपरिश्रान्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । रणं द्रष्टुं दैवतैः सह समागम्यागतोऽगस्त्यः ततः सर्वाङ्गयुद्धपरिश्रान्तस्य
रावणस्य रथमुत्तेनरणादपनीतेमिति तदन्तरं प्रोद्यतिचमारुकरेयुद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तयास्थितं रावणवधोपायचिन्तयोपलक्षितं रामं
अग्रतः समनन्तरकाले । युद्धाय युद्धं कर्तुं समुपस्थितं रावणं दृष्ट्वा तदा रावणमथैव जेष्यसि माविनाशो भूः ॥ किं तु स्वकीयोपवेदशा-
यादित्यहृदयाख्येनस्तोत्रेण एतन्मूर्त्यमुपतिष्ठेतिस्तोत्रमुपदेष्टव्यमन्तरिभादवनिमुपगन्धराममव्रवीदित्यर्थः ॥ १—२ ॥ ति० अधरा-
वणवधमवदृष्ट्वा प्रलाभिवभगवन्तं रामं भगवद्भद्रदत्तरावणवधैव निवर्तनस्य भगवद्भद्रानुमर्शकमाभ्यर्च्य तदनुग्रहमिदये विद्यामण्डलकृतिर-
गस्त्यो ब्रह्मरूपेण आदित्यदेवताकलादादित्यहृदयाख्येनस्तोत्रमुपदिशति स्तोत्रमाह—ततोयुद्धेत्यादि । अस्मिन्स्तोत्रस्यागस्त्यकृतिः अनुष्टु-
पृच्छन्दः आदित्यहृदयभूतो भगवान्ब्रह्मादेवता । निरस्ताशेषविघ्नतवाग्रपविद्यासिद्धौ सर्वत्र जयमिदौ च विनियोगः । अस्यापठनं प्रणवेन
'रश्मिमतेनमः' इत्यनेन वा । गायत्र्यापठनमित्यन्ये । ततोयुद्धेत्यादि त्वरस्वेत्यनेनस्तोत्रं । एवं भवतादत्तं तन्मूलकमगस्त्यादुपदेश-
ग्रहणं लोकानुग्रहाय । लोकस्य जयसाधनवस्तुप्रकाशनार्थमिति तत्त्वं । युद्धपरिश्रान्तं अनेकाहोरात्रयुद्धपरिश्रान्तं तमिवस्थितं
समरे समरविषये चिन्तया प्रबलोद्यमरिः कथं जेत्यस्य इति चिन्तया युक्तं । सारथिनः पञ्चहितं । रावणं प्रातर्युद्धाय अग्रतः रामसंमुखे
समुपस्थितं दृष्ट्वा स्थितं धनुरवष्टभ्यस्थितं रामं ॥ १ ॥ ति० मनाननं प्रवाहानादिभूतं अनेन स्वकल्पितत्वनिरासः ॥ ३ ॥

[पा०] १ क.—ट. तस्य. २ ख. ट.—ट. भगवान्सादा.

आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥ जयावहं जपेन्नित्यमक्षय्यं परमं शिवम् ॥ ४ ॥
 सर्वमङ्गलमैक्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् ॥ पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥
 सर्वदेवान्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः ॥ एष देवासुरगणाँल्लोकान्पाति गभस्तिभिः ॥ ७ ॥

साधनमित्यर्थः । सर्वपापप्रणाशनं सर्वपूर्वाघविनाशनं । चिन्ताशोकप्रशमनं आधिभ्याधिनिवर्तकं । आयुर्वर्धनं विहितायुषोप्यधिकायुःप्रदं । उत्तमं जप्येषु श्रेष्ठं । आदित्यहृदयाख्यं स्तोत्रं जपेत् । आदित्यहृदयस्तोत्रजपे पुण्यादिवृद्धिर्भवति अतोवश्यं तत्कामस्तज्जपेदिति भावः ॥ ३—५ ॥ स्तोत्रव्यदेवतास्वरूपमाह—रश्मिमन्तमिति ॥ रश्मिमन्तं स्वर्गवर्णनाया प्रशस्तकिरणं । समुद्यन्तं अर्धादयादिकं बिना मस्यगुदयं प्राप्नुवन्तं । इदं च ध्येयाभिप्रायेणोक्तं । न तु तदानीं सूर्योदयकालः । अगस्त्यागमनकालस्यापराहृत्यान् । अतएव लक्ष्मणवचनं—“अहं तु वचमिच्छामि क्षीप्रमस्य दुरात्मनः । यावदस्तं न यायेप कृतकर्मा विवाकरः” इति ॥ विवस्ते आच्छा-

दयति तेजोन्तरमिति विवस्वान् तं । स्वभासा सर्वतेजसामाच्छादकमित्यर्थः । भास्करं भाः करोतीति भास्करः । “दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारा—” इत्यादिना टः सकारश्च । भुवनेश्वरं वर्षातपाभ्यां समस्तभुवननियन्तारं । पूजयस्व आदित्यहृदयेन तोषयस्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु सत्सु देवतान्तरेषु कथमस्यैव पूज्यत्वं तत्राह—सर्वदेवात्मक इति ॥ सर्वदेवात्मकः सर्वदेवानामात्मा । स्वार्थे कः । “सूर्य आत्मा जगत्-स्तस्थुषश्च” इति श्रुतेः । रश्मिमिलोक्ताननुभावयतीति रश्मिभावनः । रश्मिभिः रक्षतीत्यर्थः । एतदेवाह—एष इति । देवासुरगणान् लोकान् देवासुरगणरूपाञ्जनानित्यर्थः । पाति रक्षति । “यामिरादित्यस्तपति रश्मिस्तामिः पर्जन्यो वर्षति” इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

तनि० आदित्यशब्देन तन्मण्डलमुच्यते । “यण्योन्तरादित्येहिरभ्ययः पुरुषोद्दयते” इत्यत्रादित्यशब्दवत् । तस्यहृदयं अन्तःतन्मण्डलमप्यवर्णीयुषः । यद्वा आदित्यः सूर्यः । तस्यहृदयं हृदयं । “अयपयगतौ” इति धातुः । “य आदित्येतिष्ठन् य आदित्यमन्तरोषमयति” इत्यादि श्रुतेः । तन्प्रतिपादनस्तोत्रमित्यर्थः । ति० पुण्यं पुण्यजनकं । अनेन पारत्रिकफलमुक्तं । सर्वशत्रुविनाशनं जयावहमित्येति श्रुतेः । जपे आयुर्वर्धनं जपे स्तोत्रं । स० नित्यं अर्धतः । अक्षयं न वियतेक्षयोयस्मात् । परमं स्तोत्ररत्नं । शिवं मङ्गलरूपं ॥ ४ ॥ सर्वमङ्गलमाप्त्यर्थं सर्वमङ्गलवन्तानामपि मङ्गल्यं यस्मादिति तथा ॥ ५ ॥ रश्मिवन्तं रश्मयः ज्ञानरूपाः प्रकाशरूपाश्च तद्वन्तः । यवादिभ्यः । जपसमये प्रणवादिजननोन्तलं च संस्पाद्यं । “जपे न्यासेन मोन्तुस्वाहान्तोहोमकर्मणि” इत्यादेः । तथाच रश्मिमतेनमः इति मन्त्रनिष्पत्तिः । एवमुत्तरप्रापिज्ञेयं । समुद्यन्तं सृष्टिपालनादायुद्योगवन्तं । उदयपर्वते समुद्यन्तं वा । देवासुरनमस्कृतं सत्त्वप्रधानादेवाः । तमः प्रधानाश्च सुराः । उपलक्षणवारजः प्रधानामनुष्या अपि प्राणाः । तैर्नमस्कृतं । भास्करं करोतीति करः भावाकरः भास्करः । “तस्यासासर्वमिदं विभाति” इत्यादेः । तनि० रश्मिमन्तं रश्मिशब्दो नित्यसूरिपरः । तद्वन्तं । तन्मध्ये भासमानं । रश्मिभिरश्मीनां मध्येतपन्तं इति सुवर्णसूक्तोक्तेः । समुद्यन्तं नित्योदितदशावन्तं । यद्वा “यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे” इत्याद्युक्तारीत्यानर्धनं वसुदितमिव स्थितं । ति० रश्मिमन्तं पञ्चेन्द्रियद्वाराऽनेकज्ञानरश्मिमन्तं । रश्मिमतेनमः । समुद्यन्तं लोकान्किंवा सुप्रवर्तयन्तं । समुद्यतेनमः । एवं नोन्ता एतेऽस्य नमस्कारार्चनमन्त्रा इत्युच्यन्ते । भुवनानां मूलादिब्रह्मरन्धान्तयोगाधारभूमीनां ईश्वरं ऋषिधरातरं । भूराधशेषभुवनानां प्रकाशकतयेश्वरं च । भुवनेश्वराय नमः । शि० विवस्वन्तं विवसुना विशेषमणिना अन्त्येते संव-ध्वसेतं । नित्यं विशेषमणिधारिणमित्यर्थः । “वसु तोयेधनेमर्णा” इति कोशः ॥ ६ ॥ तनि० अत्र देवासुरशब्दौ तत्तत्प्रकृतिपरा । “ईवीसेपद्मिनोऽक्षयनिबन्धायामुरीमता” इति गीतोक्तेः । गभस्तिभिः तेजोलेशैः तेजोशंसंभवमित्युक्ते तेजोलेशैः । ती० अस्य स्तोत्रस्य कथने तावन्माहात्म्यमिच्छां कथयत प्रतिपाद्यस्य सर्वदेवतामयत्वात्संभवतीति तस्य सर्वदेवतामयत्वं प्रतिपादयति—सर्वदेवात्मक इत्यादिना । सर्वदेवात्मकः सर्वदेवशरीरः । “यः सर्वदेवेषु तिष्ठन्” इत्यादि श्रुतेः । तेजस्वी पराभिभवनसामर्थ्यवान् । रश्मिभावनः रश्मीन् नित्यमुक्ताम्भावयति तत्सत्तामिवैतीति तथोक्तः । तेषां भगवमित्येच्छाधीनसत्ताकलात् । “नित्यं प्रियास्तव तु केचन ते हि निष्ठाः” इत्युक्त्यान् । “एष देवासुरगणाँल्लोकान्याति गभस्तिभिः” इति “अमौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते तृ-डिहिरं ततः प्रजाः” इत्युक्तरीत्याऽप्यनुदानेन “देवान्मावयतानेन ते देवा मावयन्तु वः” इति पुरोडाशादिदानेन च सर्वापातीत्यर्थः । “यामिरादित्यस्तपति रश्मिस्तामिः पर्जन्यो वर्षति” इत्यादि श्रुत्युक्तरीत्या गभस्तिभिः पातीत्युक्तं । ति० रश्मिमदादिशब्दप्रतिपाद्यस्य प्रधानं कुट्यमाह—वर्षति । हि यस्मात्सर्वदेवोपादानकारणत्वादेय सर्वदेवात्मकः । इदं सर्वात्मकत्वं पल्लव्यं ।

[पा०] १ अ. न. ट. जपं नित्यं. २ क. य. ह. छ.—ट. माहात्म्यं.

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः ॥ महेंद्रो धनदः कालो यमः सोमो वायुपतिः ॥ ८ ॥
पितरो वसवः साध्या दक्षिणो मरुतो मनुः ॥ वायुर्वह्निः प्रजाप्राण ऋतुर्कर्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥

सर्वदेवात्मकत्वमाह—एष ब्रह्मोत्पादिना ॥ अयमेव कालशब्देन मृत्युरुच्यते । यमस्तु नतोन्यः । मरुतः ब्रह्मादिसमस्तदेवताशरीरे वर्तत इत्यर्थः । प्रजापतिरिति जात्येकवचनं । नत्र प्रजापतय उच्यन्ते । शरीरान्तःस्थो वायुः । क्रतुकर्तेति प्रभाकरविशेषणं ।

सर्वदेवतामकायनमः । तेजस्वी सर्वभासनसमर्थतेजोयुक्तः । तेजस्विनेनमः । रश्मिभिः ज्ञानरश्मिभिः सर्वेषामुद्भाते भाष्यवति सत्तारक्ष्मिन्सत्प्रादयतिमः । रश्मिभिर्योगिनोभाषयति ब्रह्मलोकंप्रापयतीत्यर्थ इत्यन्ये । अत्रापराप्राप्तियुक्ता सृष्ट्यस्यतुल्यमित्यतः स्वनिर्देशेनमूर्त्येदयकालेऽतस्त्वोपदानमित्युक्तमन्ये । स० सर्वसत्ताप्रदत्तात्मायुषाम्यद्वयह—सर्वेति । एषः सृष्टिनारायणः । सर्वदेवतामकः सर्वदेवसत्तानां भगवद्दीनत्वात्तद्वारमकन्येति । सर्वदेवानामपि आत्मकं स्वकपालान्द्रो यस्माद्विशिष्टः । शि० रश्मिभानां सृष्टिकरणशीर्षानां अवगोर्धकः । एषमूर्त्यन्तिवर्तारामः ॥ ७ ॥ तनि० स्कन्दः संसारदुःखसंस्कारशीतीतिस्कन्दः । महेन्द्रोवक्त्रणइतिपाठो वक्त्रणोवक्त्रणपदानिर्धयः । “वक्त्रणोवक्त्रणोवक्त्रण” इतिसहस्रनामोक्तेः । ती० “यद्योन्तरादिबहिर्गम्यः पुनरोद्दश्यते” इत्युक्तयोर्गमनाभावात्कारेणपुनरुद्दिष्टपुनर्निर्देशः । प्रज्ञा चतुमुखधारीः । “तत्तान्तरात्तामसमन्वयेचान्येद्वेद्वि-
क्षिताः” इतिशिवप्रतिपत्तुमुत्सवचनान् । विष्णुः उपन्द्रावतारः शिवः । शिवधारीरकः । “समप्राप्तशिवःसहस्रिः सेन्द्रः” इत्युक्तमवशि-
ष्टुतेः । स्कन्दः “स्कन्दिदगतिशोषणयोः” इतिधातोः सन्तुष्टोपपत्तीतिस्कन्दः । दण्डमुखधारीकोवा । प्रजापतिः “प्रजापतिविर-
ति गर्भे अन्तः” इत्युक्तप्रजापतिशब्दवाच्यः । महेन्द्रः स्वकपालेभ्यस्तद्विषयविविधः । “इन्द्रंनिबिडयु” परमेष्ठोमन् इन्द्रोवाक्ताभिः
पुरुषपश्यते” इतिश्रुतेः । धनदः “अन्नादोवमुदान” इतिप्रतिप्रतिपत्तौ कलफलप्रदः । कालः जगत्संहारकः । कलकलमत्र प्रामास्य-
नमः । अत्ताचराचरप्रहणात्” इतिप्रतिपत्त्यां अनादिमगवत्कालः इतिपरास्वरस्मरणाय । यमः यमवति शिष्टवतीति यमः ।
“यमोवैवस्वतोराजायस्त्वैवहृदिस्थितः” इतिमुत्समरणान् । मृते अमृतमितेसोमः । पुं प्रमदेष्वेयोः” इतिश्रुत्वा । सोमःपवनेजलिना
मतीनां जलितादिवः इत्याद्युक्तसकलकारणसोमशब्दवाच्यः । अपां पतिः । आरोग्येणरश्मिजोषणोऽपारोपेक्षमन्त्रयः । अपानतस्यानां
पूर्वैतेनारायणःस्मृतः” इत्युक्तेः । अपाण्वससर्जार्द्रा इत्युक्तेश्चाऽऽन्द्रवाचकान्तात्मा ॥ ति० एषः एवोन्तरादिबहिर्गम्यः
पुरुषः” इतिश्रुतेर्योगजलिताभावात्कारणेष्वपरोद्दश्यमानश्च । ब्रह्मा निस्तुल्यैर्भयविद्यासमृद्धशक्तिः । ब्रह्मणेनमः । विष्णुः स्वमृ-
त्परिपालनप्रयोजकतयापरिष्कृतीनविष्णुमूर्तिनारायणः । विष्णवेनमः । शिवः अपरिमितकल्याणपुण्यस्वभावः । सुगपरश्वदिशि-
वोभगवान्महादेवश्च । शिवायनमः । जीवयोगिनिर्हारासत्वांगीन्द्रियाणिरुक्तदन्तीतिस्कन्दः । भगवान्मयूरावहनश्च । स्कन्दायनमः ।
प्रजानां जन्मवधस्तुनांस्वामी । स्वशक्तिद्वारासत्त्वापदानत्वात् । दशयज्ञायुषधिविशोभगवान्यक्षेप्रश्च । प्रजापतयेनमः । महेन्द्रः
“इन्द्रिपरमर्धे” “ष्टन्मवैवाधुनः” परमैर्भयकाष्टांप्राप्तः । ब्रह्महस्तत्वदिबिहोदेवराजश्च । महेन्द्रायनमः । धनैर्बलन्यैर्मर्वांप्र-
हायसर्वस्यान्तर्दत्तास्त्रिप्रापयतीतिधनदः । “अन्नादोवमुदान” इत्युक्तसकलफलदः । कुबेरश्च । धनदायनमः । कालः बुद्धिज्ञ-
जातमपरोद्गतवाकल्यतीतिकालः । सण्डलरश्मिद्वानुमेयकियापरिच्छेदकश्चकालः । कालायनमः । यमवतीति यमः सन्निवर्तमानो ।
“यमोवैवस्वतोराजायस्त्वैवहृदिस्थितः” । तेनचेद्विवादान्मेगाग्रांसाकुलन्यामः । अविवादाऽभेदाभावइतिमनुः । विनुपतिश्च ।
यमायनमः । सोमः उमा उः केवलनिपातः । मा प्रभा उ सर्वदाप्रभामाहितःसोमोमगवाधर्षनारीश्वरश्च । “सोमःपवनेजलिना
मतीनां” इतिश्रुतेः सर्वकारणसोमशब्दवाच्यः । उमवास्तवाप्रहृष्टास्त्वयसाहितइत्यर्थमन्ये । सोमायनमः । आपःसर्ववित्ता-
त्मकं तस्यान्तःकरणोपाधिवशतोऽनन्तस्यपतिः वक्त्रणश्च । अपांपतयेनमः ॥ स० एषः प्रत्यक्षमण्डलान्तर्गतो । ब्रह्मा वेदवति
वर्धयतिभक्तानितिशिवः । “सर्ववैवैधितुलावविशिष्टवत्तत्त्वा । विष्णुरित्यभिधानमर्था ननुकादिर्बोक्ताम” इत्येतरेयमापदि-
शाप्यर्थाबोध्यः । शिवमत्रलमस्यास्तीतिशिवः । अशीआद्यच् । शिववतीतिवातधा । “तत्करोती” तिष्यन्तात्पवाद्यच् । “आम्यस्यपु-
सकेशाश्वेवसासोद्वशारासने । तृष्णांगतेसुखे” इतिनानाधर्षब्रह्मालोके । शंसुखमेवामर्त्यातिशिनोमुक्ताः ताम्बलैर्घृतानिवा । स्कन्द-
नात् जलशोषणात् स्कन्दः । स्कन्दास्तगीतत्वेनचतुत्तवत्स्कन्दः । “स्कन्दनात् स्कन्दांप्राप्तः” इतिभारतदानधर्मोक्तेः । प्रजापा-
लकत्वात्प्रजापतिः । प्रकर्षेणजनयतीतिप्रजः । नविद्यतेपतित्यस्यसोपतिः । प्रज्यामावपतिर्धनितधनित्वा ॥ ८ ॥ स० मनुः
सर्वज्ञः । “मनुजवबोधने” इतिधातुः । ती० पितरः अग्निधाम्नादयः । मदावमन्तीतिवसवः । नेचाष्टा । मिहिरेपामस्तीतिसाध्याः ।
अशीआद्यच् । तेचन्द्रादश । अभिर्ना बडबाकृपण्यांआदित्यमहिर्यांसंजयाऽध्वरूपयुक्तस्यादित्यस्यतस्यांजानावर्तिना । प्रियन्तेन
कदाचिदितिमरुतः । तेचबायुपुराणोक्ताः शुक्रज्योतिःप्रनृतय एकोनपञ्चाशत् । मननान्मनुः । “नान्योनोस्तिमन्ता” इतिश्रुतेः ।
वाति सुरभोकरोतीतिवायुः । वा गतिगन्धनयोः” इतिधातुः । “सर्वगन्धःसर्वरमः” इतिश्रुतेः । वहतिहव्यमितिबह्विः “वहप्रा-
प्ये” । प्रजाप्राणः प्रजानांप्राणनहेतुः । इयतीतिऋतुः । “ऋगर्ना” । “ऋतुः मुदगतः कालः” इतिसहस्रनामपाठात् । कर्ता तेन

आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् ॥ सुवर्णमदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥१०॥

कृतानां वसन्तादीनां कर्ता एष प्रभाकरः ब्रह्मा चेत्या-
दिरीत्याऽन्यथः ॥ ८—९ ॥ एवमादित्यस्वरूपमुप-
दिश्य तद्विषयमादित्यहृदयस्तोत्रमुपदिशति—आदित्यः
सवितेत्यादिना लोकमाश्रिण इत्यन्तेन ॥ तत्र आदि-
त्यादिप्रथमान्तपदेषु त्वंपदमध्याहार्यं । अदितेरपत्यत्वे-
नावनीर्ण आदित्यः । “दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदा-
ण्यः” इति ष्यप्रत्ययः । अदितेः अखण्डिताया
भूमरयं पतिरित्यादित्यः । सूते जगदिति सविता ।
सुवर्णं प्रेरयति जनान् कर्मणीति सूर्यः । “पू प्रेरण”
इति धातोः “राजसूर्यसूर्य—” इति निपातनान्

क्यप्प्रत्ययो रुडागमश्च ॥ खे गच्छतीति खगः ।
लोकोपकारार्थमाकाशे संचरन्नित्यर्थः । वर्षेण पुष्पाति
जगदिति पूषा । श्रुक्षन्नित्यादौ निपातितः । गभ-
स्मयः किरणाः अस्य सन्तीति गभस्तिमान् । सुवर्ण-
मदृशः सुवर्णवर्णः । “हिरण्यमश्नुर्हिरण्यकेश आप्र-
णखात्सर्व एव सुवर्ण” इति श्रुतेः । भातीति भानुः ।
“दाभाभ्यां नुः” इति नुप्रत्ययः । हिरण्यं रेतो यस्य
स हिरण्यरेताः हिरण्यत्रह्णाण्डकर्तृत्वार्थः । अक्षरा-
धिक्यमार्पत्वान् । दिवा करोतीति दिवाकरः, दिवा
अह्नि प्राणिनः चेष्टां करोतीति वा दिवाकरः ॥ १० ॥

विनामुष्माप्रमथिनश्चतुर्नीति कृत्वा सर्वभूतान्तःप्रवेशेन सकलकर्मकर्ता । प्रभाकरः प्रकृष्टज्ञानसाधनं ॥ ति० पितरोर्बीजप्रदाः तद्गुणो-
पसंबधाबीजप्रदाः । “गामां ब्रह्मसहस्रोत्तरहंवोजप्रदाः पिता” इत्युक्तेः । बहुवचं पूजार्थं । कल्पवाहनादयः पितृदेवताश्च । वसुरहमर्थः
अष्टौ वसवश्च । मायाः प्राधान्येन योगिनः । प्रसाधनीयत्वात्साध्याः । देवगणविशेषाश्च । अश्विनौ अश्रोतेर्वन्प्रत्ययान्तौश्व-
शब्दः । सर्वव्यापीदेवभिषगौ च । मरुतः “मृदप्राणल्यगो” । अस्वधातोस्तित्प्रत्ययान्तं कर्णं । अनर्थमारकः । एकोनपञ्चाशः संख्य-
मसङ्ख्यश्च । मनुः इति मनुः सर्वज्ञः । आदिराजश्च । वातीति वायुः “वागतिगन्धनयोः” गतिर्ज्ञानं हापनंच । ज्ञाताज्ञापकश्च ।
प्रमथति प्राणश्च । वहेति वक्तिः । खेमहिप्रख्यं प्रतिष्ठितो भूवास्वस्मिन्सर्वसारं वहतीति वहिः अग्निश्च । प्रजायन्ते जीवात्मने-
ति प्रजाः । प्रकृष्टजनिमन्तो विभूत्यध्यायोकाः । देवाश्च । प्राणयतीति प्राणः । “न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु
जीवन्ति यस्मिन्नेतायुवाग्निर्वा” इति श्रुतेः । प्राणयात्राप्रवर्तकः प्राणः । कृतानां ज्ञानानां कर्ता उपादानं वसन्ताद्युत्कर्ता संवत्सरात्मा
कालश्च । प्रभाकरो भास्करश्च । मरुदस्याप्यर्थेतादृशत्वेन देवतास्वरूपत्वाद्वास्करप्रभाकरयोः शब्दयोः शब्दभेदेन मूर्त्यन्तरत्वं ॥ ९ ॥
न ति० सूर्यः स्थावरजगत्समस्तजगदन्तर्गामी सूर्यशब्दवाच्यः । “सूर्य आत्मा जगत्सत्सु पथ” इति श्रुतेः ॥ ती० अधुना स्तोत्रस्व-
रूपं दर्शयति—आदित्य इत्यादिना । अस्य प्रथमान्तपदेषु त्वंपदमध्याहार्यत्वात् ह्यल्लसमादित्यस्त्वं सविते त्वं वं योजनीयं । “यस्मात्सर्व-
मादमेतस्यादादित्यः” इत्येतादित्यदन्तुत्पत्त्या अत्राप्यविषयभोक्ता आदित्य इत्यर्थः । सविता सर्वस्य जगतः प्रसविता । सूते जगदि-
ति जगसविता । सुवर्णं प्रेरयति जगदिति वासविता । सुवर्णं प्रेरयति कर्मणीति सूर्यः । सुपुडैरयति प्रेरयतीति वासूर्यः परमात्मा । प्रेरण-
सौष्ठवं च निराश्रयं कर्तव्यं । तच्च भगवत्पुत्र । “अन्तःप्रविष्टः सास्ता जनानां” इत्यादिश्रुतेः । खं परमाकाशं गच्छति अध्यास्त इति खगः ।
“यो ब्रह्मा ध्वजः परमेष्ठो मनु” इति श्रुतेः । पुष्पातीति पूषा स्थितिकर्तृत्वार्थः । “पुषपुडायि” ति धातुः । गभस्तिमान् गांदिशं व्याप्य भासय-
ति प्रकाशयतीति गभस्तिः । “भास्वदीप्त” इति धातुः । प्रोदरादिलात्साधुः । तथा च गभस्तिः सर्वव्यापिनी लक्ष्मी सद्धान् । लक्ष्मीनि-
त्ययुक्त इत्यर्थः । नित्ययोगे मनुष्यं । लक्ष्म्याः सर्वव्यापित्वं “यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम” इति पराशरस्मरणान्तिर्द्वयं । शोभ-
ने पथे पक्षी यस्य समुष्णः परमात्मा । “द्रासुष्णोऽस्युत्तासखाया” इति श्रुतेः । तपतीति तपनः । “तपसन्तापे” । “सुखसुप्तः परंतपः”
इति स्मर्यते । सुवर्णमदृश इति पाठे सुवर्णवर्ण इत्यर्थः । “हिरण्यमश्नुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः” इति श्रुतेः । भातीति भानुः ।
“तमेव भान्त” इति श्रुतेः । हिरण्यरेताः । हिरण्यं हिरण्यं रेतः अण्डोत्पादकद्रव्यं यस्य सः । “अप एव सज्जादौ ता सुवीर्यमवाप्नुजत्” ।
तदण्डमवधेयं स हस्तांशुसमप्रभम् । इति मनुस्मरणात् । अज्ञाननिवर्तनद्वारा दिवा द्युतिज्ञानं करोति द्युत्पादयतीति दिवाकरः ।
इति दृश्यः इति मनु इति इति मनोहरः अथः बाह्वंगरुडो यस्य सः । पुत्रदश्च इति वत् । सहस्राक्षिः अर्च्यत इत्यर्थः । अर्चिदशब्देन
पूज्यमज्ञानगुणोत्पन्नते । अनन्तकल्याणगुण इत्यर्थः । सप्तसतिः सप्ताहयः सतिः अश्वो यस्य सः । “एको अश्वो व हितिसप्तनामा”
इति श्रुतेः । अनेन कल्पवतारः सूचितः । मरीचिमान् भिद्यन्ते शत्रवोऽनेन तिमरीचिध्वं । तद्वान् । उपलक्षणमेतत् । शङ्खचक्र-
गदाधर इत्यर्थः । सिन्धोर्मथनः ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदोषनिवर्तकः । “हृद्यन्तःस्थो ह्यम्राणि विधुनोति सुहृत्सतां” इति स्मरणात् ।
शेकुलमस्याद्रवतीति शंभुः । “विशालं विश्वं शंभुः” इति स्मरणात् ॥ लक्ष्णोति त्रिसप्तसकृत् सक्षत्रियां भूमिमिति लक्ष्णा । “तक्ष्णलक्ष्मन्-
करभे” इति धातुः । अनेन परशुरामावतारः सूचितः । मृतं अचेतनं ब्रह्माण्डं जीवयतीति मार्ताण्डः । “जीवाजीवमजीवयत्” इति भाग-
वतोक्तेः । अंशुमान् अन्तर्बहिर्वाप्तिमान् । “अशब्दासौ” इति धातुः । “अन्तर्बहिस्तत्सर्वव्याप्य नारायणः स्थितः” इति श्रुतेः । हिरण्यं
सकलजगदुत्पादकसमष्टिजीवजातं भवेत्सर्वः हिरण्यगर्भः । “हिरण्यगर्भः समवर्ततामे” इति श्रवणात् । तापत्रयतप्तानां विश्रमस्था-
नत्वाच्छिरः । तपनः “तपसंतापे” स्थापितमिरोधिना तापकारीत्यर्थः । सर्ववस्तुसाक्षात्कारहेतुभूता लोककर्ता । क्यतेस्त्वयते सर्व-

हरिदश्वः सहस्राचिः सप्तमर्मिर्गचिमान् ॥ तिमिगेन्मथनः शंभुस्त्वष्टा भान्ण्ड अंशुमान् ॥ ११ ॥
हिरण्यगर्भः शिशिरस्त्वपनो भाम्कर्गो रविः ॥ अग्निगर्भादिनेः पुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥

हरितः उद्यामा अथा अस्य सन्तीति हरिदश्वः । हिरण्यमाण्डः । "तदण्डमभवद्भैरवं सहस्रांशुसप्तप्रभम्" इति स्मृतेः । तस्य गर्भो हिरण्यगर्भः । ब्रह्माण्डोदर-वर्तीत्यर्थः । यद्वा हिरण्यं हितरसणीयं गर्भमन्तःकरणं यस्यासौ हिरण्यगर्भः । तावन्नयनमानां विश्रमस्थान-त्वाच्छिशिरः । तपतीति तपनः । भामः करोतीति भाम्करः । रुचते त्वुचते सर्वरिति रविः । "अच इः" इतीप्रत्ययः । दिवा अग्निगर्भं यस्यामावग्निगर्भः । "उद्यन्तं वावाद्यिमग्निनुसमारोहति" इति ध्रुवेः । अदिनेः पुत्रः अदिनेः पुत्रत्वेनावर्तीर्णः । माम्यति सन्तीत्यंशुमान् । प्रकाशमान इत्यर्थः ॥ ११ ॥ हिरण्यं स्वयमेव सायंकाल इति शङ्खः । "शिशिरं हिमं

तिनिरविः । गीति उपदिशति वेदान्तिवार्त्ताः । यो वै वेदाय प्रकृत्योक्तिरस्मै" इति ध्रुवेः । अग्निः कालाग्निद्वयगर्भे वस्यतीति गर्भः । "नारायणाद्भुजो जायते" इति ध्रुवेः । अदिनेः पुमपचपुमरश्चान्नपठ्यतिः पुत्रः । शंभुमेवेति आकाशमिदं दयाकोशमस्यमः शङ्खः । निरवधिकानन्दभावमित्यर्थः । शिशिरनाशनः सूर्यस्येति शिशिरमिदं तपतीति तपनः । निः अदित्यः अग्नेश्चिद्विद्युद्योक्तमण्डला-भिमानी अदितिपुत्रश्च । सतिता अन्तःकरणोपाविनापरिनिर्निद्रा मन्त्राणां । रविर्दिनेः अन्तःकरणोपाविनापरिनिर्निद्रा मन्त्राणां । सप्तैः सूर्यः सवेगः । सूर्येण ह्यकीचरति इति ध्रुवेः । कर्मप्रकोपाः । यमसिमान् । रश्मिप्राप्तमानाः । अण्डमेव मन्त्रमेव । सुवर्णः सहस्रः । आत्मलाभाश्रयविद्यते इति ध्रुवेः । सुवर्णस्य मन्त्रिणानामनुप्राप्तम् । यद्वा हिरण्यं । तामाश्रयेण अण्डमेव मन्त्रमेव । अक्षरधिक्यमार्थः । दिव्यात्त्वर्थप्रकाशवाचकं । प्रकाशकरोतीति दिशिरः । हरिर्दिशो गीतिर्यत्र प्रतीतिरिति ध्रुवेः । इयमवर्ती-त्यर्थः । सहस्राण्यनन्तानि अर्थाविज्ञानातिदम्यसः । यद्वा सहस्रसंख्याकान्यर्थाणि रश्मिद्योक्तमस्यमः । सप्तमभिः सप्तरीष्याभ्यां इत्येवामिदं च ध्रुवी द्वयोरेवनामिदं चैवैकेन "सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इति ध्रुवेः । सप्तप्राणानामभिः प्रवृत्तिर्यत्तमः । सप्तसंख्या-त्यर्थः । सरीचिमच्छदो गमस्तिमच्छदो नद्याकृतः । अज्ञानलक्षणं तिमिरमुन्मथतीति तिमिगेन्मथनः अन्धकारनाशनश्च ॥ हिरण्य-गर्भः सकलजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्ता । शङ्खविष्णुदण्डकोटिरण्यगर्भः । "अण्डमेव हिरण्यगर्भायस्य" इति दशमोऽपि आदित्यहृदय-रहस्यमिदं कथं । शिशिरः शीतः सुप्तस्वभावः । तपनः । तपणेत्यर्थः स्वभावतएव स तपेति ध्रुवेः । तिमिर्लोकेन विषयव्यवस्थाऽ-दिनिर्भक्तश्चिदा । तस्याः पुत्रः तपन्त्यस्य । आदित्यः । दीप्तस्वभावः । परमानन्दमगताम्यर्थः । शिशिरं जातं मन्दबुद्धिं नामयतीति शिशिरनाशनः । हिमनाशकश्च ॥ स्त० आदित्यः आदी अनादिकालमभ्यवर्तमानेति वि आनन्दज्ञानेयस्यमः । तिष्ठ यच्च स्तः । 'आनन्दं तीति वैवदेत्' । येति ज्ञानं समुद्दिष्टं इति सत्यस्य दयाः स्वार्थभागवत्तत्पर्यात् । 'अदभक्षणं' इत्यत्र आदिबोरा-क्षसाः । तांस्त्ववतीति वा । त्ववति सर्गद्वयोः कर्तारः । 'आदिनो गङ्गाः प्रोक्ताः' इति भागवततात्पर्यं । अदितोरपत्यमिति वा । ज्ञानमन्त्रेणादित्यपत्त्यवच्छिन्नरादित्यता । आदित्यव्यवस्थोक्त्या । तमेवेत्यर्थः । आदीविद्यमान इति वा । सुवर्णि सतः सत्त्वमिति असतो मन्त्रमिति चैवैरयतीति वा । 'पूषेण' इति तीर्थादिकारकमपीदम् । सूर्यगम्यत्वात् । ज्ञानिप्राप्तत्वात् । तिष्ठति । निर्विकलत्वादिकार-लोपः । "सूर्यः समुत्तिगम्यत्वात्" इतीमावास्याभ्युपेक्षः । शंभुर्भौववर्तीति शंभुः । यमस्य तीर्थनामिदं मन्त्राणां । शंभुस्य तस्मा-दिति व्युत्पत्तिप्रदो न कृतं तत्समुत्कृतमिदं दशानवर्कमैककृतो मिथानेनापादाने दुष्प्रकाशाभावादुक्तं । भान्ण्डः भवेत्यत्र वा-साशेषतया ये परीक्षिते येषैर्भवतीति तस्य वा । कृष्णस्य । शकन्यादिरसं । मातंग इति वा । 'पुनर्मोक्षमप्यनन्द' इति मन्त्रात् । 'अथमार्ण्डमातंगी' इति नामनिधानाच्छब्दापेक्षश्च । मार्ण्डोदराहृषीति वा । 'मातंगेनापानेते' इति ध्रुवेः । स्यान्तर्गत-त्वाद्वा । गणवामार्ण्डकः ॥ अग्निगर्भः अग्निगर्भेयस्यमः । "उद्यन्तं वावाद्यिमग्निनुसमारोहति" इति ध्रुवेः । अग्निगर्भः । 'अग्नीकियावतीति ध्रुवेः' इत्यादिः । श्वेतः शंभुस्य स्तः आकाशमिव व्यगम्यस्य । शंभुस्य रूपमित्यत्र 'दि' इत्यादिपत्येति वा ॥ शि० हरि-दश्वः हरेः सुधीवस्य देवराज्यप्रदानेन अथर्ववर्धते ॥ सरीचयः उपलक्षयन् सरीचिनामनयो मुनयोऽस्य सन्ति सेवकत्वेनेति सरीचि-मान् ॥ तक्षति महान्तमपि स्योद्यानामपराधं न करोति नरपदयोः । यद्वा ॥ हिरण्योदिरण्यगर्भो गर्भे बालक इव यस्य सः । शिशिरः सवेनापरहितत्वात् त्विदं विदधायीत्यभिप्रायः ॥ अर्द्धदिवसस्य दुष्प्रकृतिं कालमाश्रय्य करः प्रवर्तकः । नरविः प्रकाशकोय-

व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः ॥ घनवृष्टिरपांमित्रो विन्ध्यवीथी प्लवङ्गमः ॥ १३ ॥

आतपी मण्डली मृत्युः पिङ्गलः सर्वतापनः ॥ कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥

नाशयतीति शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥ व्योमो नाथो वृद्धिः । व्योमनाथः । तमः राहुं भक्तुं शीलमस्यास्तीति तमो-
भेदी । ऋग्यजुःसामां पारं गच्छतीति ऋग्यजुः-
सामपारगः । “ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते ।
यजुर्वेदं तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदनास्तमये
महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरिति सूर्यः” इति श्रुतेः ।
घना वृष्टिर्वासादसौ घनवृष्टिः । “अग्नौ प्रास्ताहुतिः
सम्बगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं
ततः प्रजाः” इति स्मृतेः । अत एवापां मित्रः । विश्वः विश्वनिर्वाहकः । महान्ति तेजांसि यस्य स

पुङ्गवत्वमर्थः । दक्षिणायने विन्ध्यो वीथी संचारभू-
मिर्यस्यासौ विन्ध्यवीथिः । प्लवं यथा तथा गच्छतीति
प्लवङ्गमः । विन्ध्यवीथीप्लवङ्गम इत्येकपदत्वेन पाठे
विन्ध्यवीथी गगनमार्गः ॥ १३ ॥ आतपोस्यास्ती-
त्यातपी । मण्डलं वृत्ताकारो विन्धोस्यास्तीति मण्डली ।
मृत्युः विरोधिनिवर्तकः । उदयसमये पिङ्गलवर्णत्वान्
पिङ्गलः । सर्वानपि मध्याह्ने तापयतीति सर्वतापनः ।
कविः पण्डितः । व्याकरणादिसर्वशास्त्रप्रवर्तक इत्यर्थः ।
विश्वः विश्वनिर्वाहकः । महान्ति तेजांसि यस्य स

व्यासः । न्येप्रकाश इत्यर्थः ॥ १०—१२ ॥ ती० व्योमनाथः तामसाहङ्काररूपेणाकाशस्रष्टृत्वार्थः । “आत्मनआकाशः
संभूतः” इति श्रुतेः । तमः भक्तानां तमोगुणं भिन्नतीति तमोभेदी । ऋग्यजुस्सामपारगः सकलवेदपर्यवसानभूमिः । “वेदैश्च सर्वैर्ह-
मेव वेद्यः” इति श्रुतेः । घनवृष्टिः घनावृष्टिः सकलकर्मफलरूपाय स्यात्ततः । “अहंहिसर्वव्यञ्जानां भोका च प्रभुरेव च” ।—“फलमत उप-
पत्तेः” इत्यादिप्रमाणान् । अपां मित्रः महार्णवशायी । “यमन्तः समुद्रे कवयोऽवयन्ति” इत्यादि श्रुतेः । विन्ध्यवहुर्गमायां वीथ्यां युषु-
श्रामां प्रवृत्तीं प्रगमयतीति विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः । सुकप्रापक इत्यर्थः । “स एनान् प्रह्वगमयति—हार्दानुगृहीतशताधिकया” इत्यादि-
श्रवणात् । आतपी आसमन्तात्तपःजगन्निर्माणसंकल्पोस्यास्तीत्यातपी । “तप आलोचने” इति धातुः । “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति श्रुतेः ।
मण्डलं तस्मैनेति मण्डलं कौस्तुभादिः अस्यास्तीति मण्डली । “मण्डिभूपायां” इति धातुः । मृत्युः । अत्र मृत्युशब्दः प्रकृतवाची । मृत्यु-
क्षारीरक इत्यर्थः । “यस्म्यन्तुः शरीरे” इति श्रुतेः । पिङ्गलमिलनीति पिङ्गलः । “पिङ्गमेलेने” इति धातुः । मेलनं शुशीलस्यैव संभवति ।
अतः पिङ्गलः । नीलोत्पलममहात्मनो मूर्धः सह नीरन्ध्रे गच्छेत्तपः । सर्वतापः युगपत्सकलाण्डसंहारकः । कविः विदिताखिलवेद्यः ।
यस्य सर्वं ज्ञानं यत्नः” इति श्रुतेः । विषः विषजरीरकः । “विश्वमेवेदं पुरुषः” इति श्रुतेः । महातेजाः महत् निरवधिकं तेजः पराभिभ-
वतमामां प्रवृत्तमः । रक्तः सर्वरक्तः । सर्वभवोद्भवः भवतीति भवः कार्यवर्गः । सर्वोत्पत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा सर्वोपाभवः संसारो
यस्यादुष्टयति स तथा । नक्षत्रप्रहाराणामभियः नक्षत्रप्रहाराणामन्तर्यामीत्यर्थः । “यश्चन्द्रतारकमन्तरोयमयती” इत्यादि श्रुतेः ।
विश्वभावनः विश्वस्थितिहेतुः । “यः मन्त्रार्कनक्षत्रं च दिशो भूर्भुवो दधिः । वासुदेवस्य वीर्येण विश्रुता निमहात्मनः” इति श्रवणात् ।
तेजसामभितेजस्य प्रशस्ततेजस्क इत्यर्थः । “येन सूर्यस्तपस्वितेजोऽसदः” इति श्रुतेः । “सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यः” इत्युक्ताच्च । द्वादशात्मन्
द्वादशमण्डलान्तर्बभूव । ते तुभ्यं नमोस्तु ॥ ति० अपां सात्विकानां मित्रः चैतन्यदानेनोपकर्ता । जलानामुत्पादकश्च । विन्ध्य-
वीथी मूर्धमार्गः तेनशीघ्रगन्ताच्च विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः । मृत्युः सर्वमृत्युसंपादकः । “अमुमाहुः परं मृत्युं” इति श्रुतेः । पिङ्गलः
पिङ्गलनाडीप्रवर्तनेन कर्ममार्गप्रवर्तक इत्यर्थः । पीतवर्णश्च । द्वादशात्मन् द्वादशमासस्वरूपः । प्रागनुक्रान्तसर्वभूतिरूपाय तुभ्यं नम
इत्यर्थः । द्वादशमासनेनमः ॥ शि० कविः इच्छामात्रेण गद्यपद्यादिनिर्माता ॥ स० विन्ध्यवीथीप्लवङ्गमः विन्ध्यस्य यावती अग-
स्त्यसुखतोदक्षिणभागेऽपदिता तस्यादुत गन्तेति वा । यथोक्तं भारते वनपर्वण्यागस्त्ये—“सूर्याचन्द्रमसोर्मागीर्गन्धर्वाणां गतिं तथा ।
मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवतापर्वतोत्तम । दक्षिणामभिगन्तास्मिदिशं कार्येण केनचित् । यावदागमनं मम ह्यंतावत्सर्वप्रतिपालय । निवृत्तेम-
विश्वेतेन दत्ततोषधं स्वकामतः” इत्यादिना ॥ विश्वः जगत्प्रविष्टः । “विश्वप्रवेशने” इत्यस्मात् । “अश्वप्रचिलटिकमिच्छति विश्वेभ्यः कश्चि” इति
कन्प्रत्ययैतत्कश्चिर्वाहुणाभावे च रूपं ॥ “तन्मृग्याते देवानु प्राविशत्” इति श्रुतेः । सर्वत्र प्रविष्टत्वात् ज्ञानरूपत्वाद् विश्वः । “विश्वप्रवेशन” इति
धातोः कश्चित्त्वः । “वागतिगन्धनयो” इति धातोर्ऽप्रत्ययः । विश्वतद्भवेति विप्रहः । “विवेशभूतानि चराचराणि—विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म” इति श्रुतेः । किंपक्षी गृहकलेन श्वयतिगच्छतीति वा । विशेषेण श्वयति व्याप्नोतीति वा । विशेषेण वर्धते इति वा । “तुभ्योऽश्वगतिवृ-
ज्यो” इति धातुव्याख्यानात् । विश्वं वायुं अन्तर्यामितयावर्तयतीति वा । विश्वश्चोपपदात् “वृत्तुवर्तने” इत्यतोऽङः । “लोपः समाने”
इति च लोपः । “गुहास्यमिह जिताः सप्तसप्त” इति वत् । विश्वं जगद्गतं यतीति वा । विश्वस्य कारणत्वाद्वा । “कार्यकारणयोरेकशब्दव्यय-
हसि भवेत्” इति शब्दनिर्णये । जीवमित्यामकत्वाद्वा । “शरीरेषु प्रविष्टत्वाद्बिभो जीवउदीर्यते । जीवस्य तदधीनत्वाद्बिभो विश्वइति स्मृतः”
इत्युक्तेः । प्रत्यहं सुप्तो भोक्षे प्रत्यहं च भूता न्यत्र प्रविशन्तीति वा । “यस्य न्यन्तमिदं विशन्ति” इति श्रुतेः । विशिष्टसुखज्ञानरूपत्वाद्विशिष्ट-
सुखरूपत्वाद्वा । “विश्वं सुखरूपत्वात्” इत्युक्तेः । अत्र प्रमाणसुखशब्दः सुखवाची । “स्वित्त्वानन्दः समुद्दिष्टः” इत्युक्तेः । सर्वभवोद्भवः

नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः ॥ तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्मोस्तु ते ॥ १५ ॥
 नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमे गिरये नमः ॥ ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥
 जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमोनमः ॥ नमोनमः सहस्रांशो आदित्याय नमोनमः ॥ १७ ॥
 नम उग्राय वीराय सारङ्गाय नमोनमः ॥ नमः पद्मप्रबोधाय भातोष्ण्डाय नमोनमः ॥ १८ ॥

महातेजः । रक्तः सर्वेष्वनुरक्तः । सर्वेषां भवः संसारः उद्भवत्यस्मादिति सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥
 नक्षत्राणां ग्रहाणां ताराणां चाधिपः । विश्वं भावयति स्थापयतीति विश्वभावनः । तेजसामपि तेजस्वी प्रशस्ततेजाः । द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य स द्वादशात्मा । ते च दर्शिताः स्मृताः—“इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोश्च वरुणोऽर्यमा । अर्चिर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च” इति ॥ एवंभूतस्त्वमसि । अतस्त्वभ्यं नम इति योजना ॥ १५ ॥ नमः पूर्वोक्त्यादिश्लोक-
 षट्कमेकान्वयं ॥ पूर्वाय गिरये पूर्वभागस्थगिर्युपल-
 क्षिताय । पश्चिमे गिरये पश्चिमभागस्थपर्वतोपल-
 क्षिताय । जयाय उपासकानां जयकराय । जयतांति जयः जयी तस्मा इति वा । जयभद्राय जयभद्रयोः प्रदात्रे । हर्यश्वाय इयामाश्वाय । अत्र स्तुतित्वान्नपुन-
 रुक्तिश्चिन्त्या । आदरातिशयेन नमःशब्दस्य द्विरुक्तिः ।
 उग्राय अनुपासकानामुग्राय । विविधमीरयति प्रेरयति प्राणिनश्चेष्टयतीति वीरः तस्मै । सारं शीघ्रं गच्छतीति

सारङ्गः तस्मै । एकेन निमिषार्धेन त्रिसहस्रयोजनं गच्छतीति पुराणप्रसिद्धिः । ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तृगामीशाय । परब्रह्मरूपत्वेन स्मृतं “असावादियो ब्रह्म” इति श्रुतिः । अथवा ब्रह्मेशानयोः ब्रह्मरुद्रयोः अच्युतेशः अच्युतनियन्ता । सर्वोपस्वपि पालक इत्यर्थः । ‘वेदाग्रहारगुरुपातकदैत्यपीडाद्यापिद्विमोचनमहिष्क-
 लप्रदाता’ इत्यर्थः । ब्रह्मेशायाच्युतेशायेत्यपि पाठः । तस्मै । आदित्यरूपं वर्चो दीप्रियस्व तस्मै आदित्यव-
 र्चमे । भा अस्यास्तीति भास्वान् तस्मै । सर्वभक्षाय सर्वसंहर्त्रे । अतएव तस्मिन्समये रौद्राय वपुषे । तमः अन्यकारं हन्तीति तमोग्रः । आश्रितशत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः । अमृतः अपरिच्छिन्नः आत्मा स्वरूपं यस्यामौ अमितात्मा । कृतघ्नं हन्तीति कृतघ्नघ्नः । देवाय दीप्यमानाय । तमचामीकराभाय हिरण्यव-
 पुषे । बहुये अप्रिरूपेण हन्यवाहनाय । विश्वं जगत् कर्म कर्तव्यं यस्य तस्मै विश्वकर्मणे । सर्वजगत्कर्त्रे इत्यर्थः । लोकसाक्षिणे लोकानां जनानां अन्तर्यामि-

जगदापित्वात्सर्वः । ‘सर्वसमाप्नोषिनातोमिसर्वः’ इतिगीतोक्तः । भवोद्भवोतिधुतिस्थपदानुवादः । महत्कारत्वाद्वचः । उद्भवः उद्गतसंभूतिः । उद्गमनेचाप्राप्त्यन्ताभावोविवक्षितः । सचामीसच । विश्वभावनः विश्वभावोविश्वं जगदभेदइतिभावत् । न यस्यसविश्वभावनइतिवा ॥ १३—१५ ॥ टी० पूर्वायगिरये विष्णुपुराणोक्तरीत्यानतद्रियन्तर्यामिणइत्यर्थः । ज्योतिर्ग-
 णानांपतये ज्योतिर्गणानांमुक्तानांपतयेस्वामिने । मूर्त्यपयांयनामानिसर्वाप्यपितदन्तर्यामिपयवसितानीतिहृदिनिधायाह—दिनाधि-
 पतयइत्यादि । जयाय जयतीतिजयः अप्रतिहतपराक्रमस्तस्मै । जयन्त्यनेनभक्ताःसंसारमितिवाभवः । जयभद्राय उपासका-
 नारोगपापादिजयभद्रकल्याणंचप्रयच्छतीतिजयभद्रः । हर्यश्वाय हरिःहनुमान् अश्वःबाहनंयस्वसः । अनेनरामावतारःसूचिनः । आदरातिशयेननमःषट्सद्विरुक्तिः । सहस्राप्यंशोजीवायस्यसमहस्रांशुः । ‘ममैवांशोजीवलोकोजीवभूतः’ इतिस्मरणात् ॥ ति०
 जयाय ब्रह्मलोकान्तसकलब्रह्मप्रदाय जयात्सब्रह्मद्वारपालमूर्तयेव । जयभद्राय ब्रह्मलोकादिजयप्राप्त्ययद्ग्रं भूमानन्दस्तदात्मकाय । जयभद्राख्यद्वितीयद्वारपालमूर्तयेव । इमावेवशापवशतोऽवतीर्णीरावणकुंभकर्णी । हव्येशोहरिदशवर्षांशः । आदित्येतिनामःप्राधा-
 न्यबोधनावयत्सद्विरुक्तिः ॥ स० ज्योतिर्गणानां अग्रादिप्रकाशकवस्तुनांपतये । अनुकूपप्रणाः । तेनधिंशोपपत्तिः । आक्रोशश्च सर्वसुपर्ववर्धस्यज्योतिर्गणमात्रपतित्वावितिर्धेयं । दिनाधिपतये दिनाधिपस्वमूर्त्यस्य पतिः आनन्दोदस्मादिदमित्था ॥ १६—१७ ॥
 टी० उग्राय अनुपासकानामुग्ररूपाय । विविधमीरयतिप्रेरयतिप्राणिनश्चेष्टयतीतिवीरस्तस्मै । सारंशोघ्रगच्छतीतिसारङ्गः । यद्वा सारग्राहिणे । यद्वा हंसावताराय । यद्वा सारप्रणवःतेनप्रतिप्राप्त्यनन्तिसारङ्गः ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहार-
 स्थितिकर्तृणां ईशःस्वामी । परब्रह्मणस्तादृशत्वात् । “सृष्टिस्थित्यन्तकरिणीब्रह्मविष्णुशिवात्मिका । समंशंयातिभगवानेकएवज-
 नार्दनः ।” इतिस्मरणात् । सर्वभक्षाय सर्वयज्ञभोके । सर्वसंहर्त्रेवा । ‘यस्यब्रह्मक्षत्रंभोभभवतओदनः’ इतिश्रुतेः । शत्रुसंहारा-

[पा०] १ घ. रश्मिभावनः. २ ख. व. झ. अ. ट. पश्चिमायाऽयेनमः. घ. पश्चिमायनमोनमः. ३ घ. हरिदश्यायेनमः-

४ ट. झ. य. ट. प्रचण्डायनमोस्तुते.

ब्रह्मेशानाच्युतेशाय मूर्ध्यायादित्यवर्चसे ॥ भास्वते सर्वमक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९ ॥
 तमोग्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने ॥ कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥
 तमचामीकराभाय वैह्वये विश्वकर्मणे ॥ नमस्तमोभिनिघ्नाय हव्ये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥
 नाशयत्येष वै भूतं तदेव सृजति प्रभुः ॥ पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः ॥ २२ ॥
 एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः ॥ एष एवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३ ॥
 वेदाश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च ॥ यानि कृत्यानि लोकेषु सर्व एष रविः प्रभुः ॥ २४ ॥

तथा मुकुतदुष्कृतकर्मसाक्षिणे ॥ १६—२१ ॥ एव-
 मादित्यहृदयमुपदिश्य पुनरपितत्प्रतिपाद्यदेवतांस्तौति
 —नाशयतीत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ भवतीति भूतं
 जगन् नाशयति । महाप्रलये पुनस्तदेव सृजति ।
 अत्ययकालनिवृत्तौ । प्रभुः पालकः । पालकत्वमेव
 प्रपञ्चयति—पायतीति । पायति शोषयति । “पै
 शोषणे” इति धातुः । सुप्तेषु भूतेषु प्राणिषु परिनिष्ठितः

अन्तर्यामित्वेन स्थितः जागर्ति । सकलयज्ञकर्तृत्वफ-
 लप्रदत्वान्याह—एष इति ॥ वेदवेद्यत्वमाह—वेदा
 ज्ञात ॥ सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह—क्रतव इति ।
 क्रतुफलप्रदत्वमाह—क्रतूनामिति । लौकिककर्मफल-
 प्रदत्वमाह—यानीति । तेषामिति शेषः । सर्वः
 सर्वात्मको रविरेव प्रसुर्नियन्ता ॥ २२—२४ ॥

ब्रह्मेशाय वपुषे । अनेन नृसिंहावतारः सूचितः । शत्रुघ्नाय शत्रुसंहर्त्रे । जितहृषीकायैत्यर्थः । अमितात्मने अपरिमितमहिम्ने । कृत-
 घ्नघ्नायैति कृतघ्नाय । देवाय स्वयंप्रकाशाय । तमचामीकराभाय हिरण्यपुरुषाय । वैह्वये वमूनां पावक इति स्मरणात् । हरय
 इति पाठे हरत्यशेषमज्ञानं तत्कार्यचेति हृदिः । विश्वकर्मणे विश्वकर्मकार्ययस्यसः । “सर्वकर्मासर्वकामः” इति स्मृतेः । तमोभिनिघ्नाय
 मूलाज्ञाननाशकाय । हव्ये शेषत इति चित्तस्यै । घृणये लोकसाक्षिणे इति पाठे—“घृक्षरणदीप्त्योः” इति धातोः स्वयंप्रकाशैकतानत्वात्
 घृणिः । लोकसाक्षिणे सर्वसाक्षिणे । ‘सर्वदेवतामकोशेष’ इत्यारभ्य घृणये लोकसाक्षिणे इत्येतदन्ताः अष्टोत्तरशतसंख्या आदित्यहृदयतो-
 प्रनाममन्त्रावेदिन्याः ॥ २० वीराय विक्रान्ताय । विंगरुडंगम्यस्थानं प्रतीरयतीति वा विगतः ईरः प्रेरको यस्येति वा विविधमीरय-
 तीति वा वीरस्यै । अरः सहवर्तन इति सारं कालचक्रं । तद्रमयतीति सारंगः । द्वितीयाद्या अलुक् । लोकसारं स्वात्मानं जनान्प्रतिगम-
 यन्निगमयतीति वानारंगः । पद्मप्रबोधाय कमलविकासकाय । पद्मोजेन्द्रस्तस्य प्रबोधो जगत्त्रेपि जन्मान्तरात्सृष्टीर्यस्यात् । ‘हव्य-
 चानुमावेन यज्ञज्योतिष्यसृष्टिः’ इति भागवतोक्तः । ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानयोः अच्युतत्वासावीशश्च नित्याच्युतस्त्वामीत्यर्थः ।
 ब्रह्माचर्यैश्वर्यमनोवायुश्च नच्यवन इत्यच्युता श्रीशङ्खब्रह्मेशानाच्युताः । तदीश इति वा । सर्वमक्षाय सर्वचराचरं भक्षयतीति स तथा ।
 ‘असाधारणप्रदण्ण’ इति सूत्रात् । ‘सर्वबाह्मी’ ति श्रुतं च । सर्वाः हिंसकाः तद्रसायेति वा । रद्राय तदन्तर्गताय । रोगद्रावकाय वा ।
 ‘सर्वद्रावकतेयस्यादुद्रस्तास्मान्नाशनं’ इत्युक्तेः । विश्वचनत्वाद्भकारलोपः । वपुषे बङ्गानं सद्रतिं वा असाधारण्येन न्यायेन तत्पुष्पा-
 तीति वपुद । तस्यै । विश्वकर्मणे व्याप्तव्यापाराय । विनागरुडेन शुद्धतिगच्छतीति विशुः । विपूर्वात्सौत्राच्छ्रुवते रौणादिकोडुः ।
 न विद्यते कर्मबन्धकं यस्येति वा न विद्यते किञ्चिद्वैकर्म्येति वा अकर्मा । विशुधासावकर्माचेति वा विश्वकर्मयस्येति वा । ‘हरिरक्लिष्टकारित्वा-
 दकर्मा’ इति वचनात् । ‘नक्तृतेऽतिक्रयते किंचनारे’ इति ध्रुतेः । ति० सहः खंतन्मूलौ रागद्वेषात्तन्मूलाज्ञानं च विद्रावयतीति स्रस्तस्येदं रौद्रं
 अज्ञानसंहारसमर्थज्ञानाकारायेत्यर्थः । शत्रुर्दंहाहंभावः । निजतत्त्वभगवदनुसंधानजसौख्येन तत्संशतानात्सहन्ता । रिपुकृष्ण-
 दादिहन्ता च । कृतघ्नघ्नाय कृतं चेतनत्वं लक्षणं भगवत्कृतमुपकारं प्रति विस्मरन्ति ये ते कृतघ्नाः भगवद्विमुखान्नाह्वाः संसारिणः ।
 तान् संसारानर्थापणेन हन्ति तादृशाश्च ॥ १८—२१ ॥ ति० एष इत्युक्तार्थः । भूतं प्रपञ्चं प्रति सुप्ति नाशयति भूतं प्राणि-
 ज्ञानं तत्पद्ममुदन्मेषाशयति । स्वदिनान्ते च नाशयति । तेन । तमेवोक्तमेवोक्तभूतं जागरादावहरादौ च सृजति । प्रभुः प्रकृष्य-
 णस्वफिष्वैव वैवैवसकल्पप्रपातमानभवतीति प्रभुः । सकलप्रपञ्चसंसाक्षादधिष्ठाता च । पायति शोषयति गभस्तिभिः । पायते-
 नमः । तपति नाशयति । तपते नमः । वर्षति सृजति । वर्षते नमः ॥ २२ ॥ एष कर्णेण सुप्तेषु उपरतेषु स्वयमनु परतश्च किमि-
 चिद्रूपं जागर्ति । निजमण्डलाद्वैवैवतः प्राणिषु सुप्तेषु । तदगोचरदेशस्यैव मण्डले जागर्ति च । सुप्तेषु जाग्रते नमः । भूतेषु परिनि-
 स्थितः अन्तर्यामित्वमित्यतः । अग्नयः पथेन्द्रियलक्षणाः पञ्चामयः तेषु होमोऽहोमः तत्तद्विषया अनुभवरूपः । अग्निहोत्रिणां वाह्याभ्य-
 न्तराग्निहोत्रानुष्ठानान्प्राण्यैव तत्सर्वं कर्मफलं तत्प्रदश्च ॥ २३ ॥ ति० देवाः क्रतुदेवाः ‘अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा’ इत्यादिक्रमे-
 णोपदिष्टाश्चैव क्रतुदेवाः । क्रतवः सोमाद्यभ्येधान्ताः । क्रतुकर्म भ्रातृकर्मणादि । किंच सर्वेषु लोकेषु प्राणिषु यानि कृत्यानि निश्चयास्त-

[पा०] १ क. झ. न. ड. मूराय. २ क. झ. न. हरवेतिश्व. ३ क. छ. पुणवै. क. ग. घ. रव्येलोक. ४ क. घ. ज.

५ ख. ड. च. छ. झ. न. ड. देवाश्च.

एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च ॥ कीर्तयन्पुरुषः कश्चिन्नावसीदनि राघव ॥ २५ ॥
 पूजयन्नेनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् ॥ एतन्निगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यमि ॥ २६ ॥
 अस्मिन्क्षणे महाबाहो राघवं त्वं वधिष्यमि ॥ एवमुक्त्वा तदाऽगस्त्यो जगाम च यथागतम् ॥ २७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा ॥ धारयामास मुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥ २८ ॥
 आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वा तु परं हर्षमवाप्तवान् ॥ त्रिरात्रम्य भुविर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ २९ ॥
 राघवं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा युद्धाय समुपागतम् ॥ सर्वयज्ञेन महता वधे तस्य धृतोऽभवत् ॥ ३० ॥

अथ रविरवदभिगीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः ॥

निशिचरपतिर्मन्त्रं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्त्वंगति ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

इदानीं स्रोत्रस्य फलमाह—एनमिति ॥ कृच्छ्रेषु कष्टेषु । कान्तारेषु भयेषु दुर्गममार्गेषु । भयंहेतुषु सप्तम् । कश्चिदित्यधिकारिनियमाभावो दर्शितः ॥ २५—२६ ॥ एतच्छ्रुत्वादिशोकद्वयमेकान्वयं ॥ त्रिरात्रम्येत्यन्याचमनमाथाचमनस्याप्युपलक्षणं । धारयामास । जप्त्वा तत्र आदित्यहृदयमिति शेषः ॥ २८—२९ ॥ युद्धाय युद्धं कर्तुं । “तुमर्थाच्च भाववचनान्” इति चतुर्थी । सर्वयज्ञेन सर्वप्रकारेण यज्ञेन ॥ ३० ॥ प्रहृष्यमाणः प्रहृष्यन् । पुलकित इति यावन् । निशिचरपतिरिति । “तत्पुरुषे कृति बहुलं” इति सप्तम्या अलुक् । रविः आत्मानं स्तुवन्तं रामं निरीक्ष्य मुदितमनाः स्रोत्रेण संतुष्टमनाः प्रहृष्यमाणः सन् निशिचरपतेः संक्षयं विदित्वा अनुगृह्य सुरगणमध्यगतः सन् तत्र राघववधं प्रति तत्रस्थेति वचोबद्धम् । अत्र सुरगणमध्यगत इत्यनेन युद्धदर्शनार्थं स्वमण्डलाद्वर्तनीयं रामसमीपे गगने स्थित्वा स्रोत्रफलमतुष्टहीतवानित्युच्यते । ननुत्तरत्र ब्रह्मकृत्वादयः सर्वे एकवाक्यतया भवत्सारायणो देव इत्यादिना विष्णोरेव सर्वस्यात्परत्वं महता मन्त्रेण

प्रतिपादितवन्तः । अत्र सूर्यस्यैव सर्वोत्तरत्वमुच्यते कथमिदं संगच्छते । उच्यते । यथा मधुविद्यायामादित्यस्य परतया प्रतिपादनेपि तदन्तर्बोधिष्येव परमात्मनि मधुविद्यायास्मात्परममिति वादरायणो ब्रह्मसमीपमायासुक्तवान् । तथास्य मन्त्रस्यादित्यान्तर्यामिविषयतया सर्वमिदं संगच्छते । नारायणपरत्वं त्वुपक्रमप्रभृत्योपसंग्रहमत्रिवादमिति पूर्वमेव बहुलं प्रतिपादितम् । ब्रह्मशान्ताभ्युनेतायेत्येतदपि मूर्तिजन्य परमात्मजन्मत्वादुपपद्यते । अयं च सर्गः केषुचिच्छोषेषु न दृश्यते । उद्धारिणा न व्याख्यातश्च । आह—स्मात्प्रभृति प्रबन्धप्रतिपादितनारायणपरत्वविकलं चात्र प्रतिभाति सूर्यपरत्वं । अस्मिन्काण्डे त्रिंशदुत्तरशतसर्गा उद्धारिणा गणिताः एतदन्तर्भावे एकत्रिंशदुत्तरशतसर्गाग्नेन गणिता भवेयुः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

स्थापनाधिकविरच्यमानसमिदाजयथादीनि । तैमिजमकाङ्क्षाजानांशवदनेपरमप्रभुः परमसमर्थः । परमसमर्थोऽस्यगतेवधनेनमः ॥ २० ॥ एवंयथविद्यत्सुतरशतसंज्ञाभयवत्पुनरहृष्टनाममन्त्रइतिकलकः । ‘सर्वदेवाग्रमकोपेपद्वारम्—लोकाधिपे’ इत्यन्ताष्टोत्तरशतसंज्ञाएवादिहृदयस्त्रोत्रनाममन्त्रइतितीर्थः । कश्चिन्नावसीदमिदंमुद्रणं कृतमितिज्युपनिषिन्त्यायथार्थनामानिहेवानि । निष्कर्वीचिष्वाचफलाधिक्यसंभवादिमन्तव्यं ॥ २४ ॥ नि० एवंकथितस्यास्मोत्रम्यफलमाह—एनमिति । आदित्यहृदयस्तांकीर्तयामासपदादिषु कश्चिदपिदिजोनावसीदनि नदुःखनिमग्नोभवति । यदा एनं आदित्यहृदयार्थंभूतंमूर्त्यं आपदादिमिहितेषुठकैनाममन्त्रैर्विशिष्यकीर्तयन् सुवन् नावसीदनि । अत्र आपत्त अकालमृत्युः । कृच्छ्रेषु ज्वरादिदुःखं । भयं चोरादिनिमित्तं ॥ २५ ॥ ति० इदं शीघ्रमिदिकरेस्तोत्रं जप्त्वा हृष्टात्मा प्राप्तयुद्धायागतराघवंप्रेक्ष्यजयार्थमनाभगवन्तं अगमत्प्राप्तवान् ॥ २९—३० ॥ इति सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. जप्त्वात्रिः. २. य. ३. जप्त्वेदं. २. छ. य. ३. जयाय.

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

निमुखसमागच्छदशमुखर किनादाशरथिना चोदितेनमातलिना दशमुखमुखाभिमुखतया निजरथचोदना ॥ १ ॥
ततोनिजसमरसमालोकनकुहले गगनाङ्गमलंकुर्वाणेशुरमुखसुजनगणे निजविजयपरपराजयसूचकनिमित्तोदयदर्शना
दाशरथिना हर्षेणसमरोयमन् ॥ २ ॥

स रथं सारथिर्हृष्टः परसैन्यप्रधर्षणम् ॥ गन्धर्वनगराकार समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १ ॥
युक्तं परमसंपन्नैर्वाजिमिहैममालिभिः ॥ युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमालिनम् ॥ २ ॥
असन्तमिव चाकाशं नादयन्तं वसुन्धराम् ॥ प्रणाशं परसैन्यानां स्वसैन्यानां प्रहर्षणम् ॥
रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः ॥ ३ ॥
तमापतन्तं सहसा स्वनवन्तं महास्वनम् ॥ रथं राक्षसराजस्य नरराजो ददर्श ह ॥ ४ ॥
कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा ॥ [दीप्यमानमिवाकाशे विमानं सूर्यवर्चसम् ॥]
तडितपताकागहनं दर्शितेन्द्रायुधायुधम् ॥ शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम् ॥ ५ ॥
तं दृष्ट्वा मेघसंकाशमापतन्तं रथं रिपोः ॥ गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यतः सदृशस्वनम् ॥ ६ ॥
विस्फारयन्तं वेगेन बालचन्द्रनतं धनुः ॥ उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् ॥ ७ ॥
मानले पश्य संरब्धमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ८ ॥
यथापसव्यं पतता वेगेन महता पुनः ॥ समरे हन्तुमात्मानं तथा तेन कृता मतिः ॥ ९ ॥
तदप्रमादमातिष्ठन्प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः ॥ विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ॥ १० ॥

अथ रावणदुर्निमित्तानि-स रथमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ अत्र द्वितीयसारथिशब्दः अनेक-
विशेषणव्यवधानान् पूर्वोक्ताविस्मरणाय । गन्धर्वनग-
राकारं गन्धर्वनगरसदृशं । तल्लक्षणमुक्तं मिहिरेण-
“चित्रवर्णं चित्ररूपप्राकारगृहगोपुरम् । अलंकृतमने-
कमैर्धितानध्वजतोरणैः ॥ गन्धर्वनगरं दन्तिनृवाजि-
क्ष्वयुद्धकम् । दृश्यते चेन्महसुद्धमन्वोन्मं धरणीमु-
जां” इति ॥ युद्धोपकरणैः धनुःकवचादिभिः । पता-
कायुक्ताः ध्वजाः तैर्मालिन्त इति पताकाध्वजमाली तं ।
“मल मल धारणे” इत्यस्माणिनिः । असन्तमिव ।
स्वविस्तारेणेति भावः । प्रणाशयतीति प्रणाशं ॥ १-३ ॥
स्वनवन्तं शब्दवन्तं । महास्वनं । प्रतिध्वनियुक्तमि-
॥ ४ ॥ कृष्णवाजिसमायुक्तमित्यादिसार्धश्लोक-
॥ रौद्रेण उभेण । तडित्यताकागहनं
तडितुल्यपताकागहनं । दर्शितेन्द्रायुधायुधं दर्शितानी-

न्द्रायुधसदृशानि आयुधानि येन तं । यद्वा दर्शिते-
न्द्रायुधानि स्वप्रभाविशेषविरचितेन्द्रचापान्यायुधानि
यस्मिन् दृश्यन्ते तादृशं । यद्वा आयुधं धनुः दर्शिते-
न्द्रधनुस्तुल्यधनुष्कं । धारासारं धारासमृद्धमित्यर्थः ।
वज्राभिमृष्टस्य वज्राहतस्य । अतएव दीर्यतः मिद्य-
मानस्य । बालचन्द्रनतं आरोपितमौर्वीकलेन बालच-
न्द्रवन्नतं ॥ ५-७ ॥ मातले इत्यर्धमेकं वाक्यं ॥
संरब्धं वेगवन्तं ॥ ८ ॥ यथापसव्यमिति । यथा आ-
पसव्यमिति छेदः । अपसव्यं अप्रदक्षिणं यथा
स्यात्तथा महता वेगेन पुनः आपतता आगच्छता
तेन रावणेन समरे आत्मानं हन्तुं मतिः कृता ।
अपसव्यतया गमनं विनाशद्योतकमित्यर्थः ॥ ९ ॥
तत् अपसव्यगमनस्य विनाशहेतुत्वात्, अप्रमादमा-
तिष्ठन् सावधानतामवलम्बमानः । अपसव्यतां परि-
हरन्नित्यर्थः । रिपोः रथं प्रत्युद्गच्छ ॥ १० ॥

ति० परमसंपन्नैः परमैरपवह्नोविताध्वगुणैर्जवादिभिः संपन्नैः । स० परमेतिभावप्रधानं परमत्वेनसंपन्नैः उत्तमैः ॥ २ ॥
रामानु० पताकायुक्तमालीध्वजपताकाध्वजः । पताकाध्वजमालाध्वजपताकाध्वजमालं । तदस्यास्तीतिपताकाध्वजमालीतेन ।
द्वितीयसारथिशब्दात्तन्मिहैकपक्षवधानात्पूर्वोक्ताविस्मरणाद्यौतदनुवादकावेव । स० सारथिर्मातलिःश्वरथंचोदयामासतंप्रति
रावणस्यसारथिःरथप्रबोदयामासेत्यन्वयैर्मातलिःश्वरथसारथिशब्दयोःपुनरुक्ततामालिनाऽनुवादतांगीकरणप्रयासउभयोरफलः ॥ ३ ॥

[पा०] १ ग. परमसंपन्नैः. २ इदमर्थ. क. ख. उ. च. झ. ट. पाठेपुनर्दृश्यते.

अविक्रमसंभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् ॥ रश्मिसंचारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥ ११ ॥
 कामं न त्वं समाधेयः पुरन्दररथोचितः ॥ युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मरथे त्वां न शिष्ये ॥ १२ ॥
 परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः ॥ प्रचोदयामास रथं सुरसारथिसत्तमः ॥ १३ ॥
 अपसव्यं ततः कुर्वन्नावणस्य महारथम् ॥ चक्रोत्क्षिप्तेन रजसा रावणं व्यवधानयन् ॥ १४ ॥
 ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः ॥ रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूतयन् ॥ १५ ॥
 धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लम्बयन् ॥ जग्राह सुमहावेगमैन्द्रं युधि शरासनम् ॥
 शरांश्च सुमहातेजाः सूर्यरश्मिसमप्रमान् ॥ १६ ॥
 तदोषोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः ॥ परस्परभिमुखयोर्दमयोरिव सिंहयोः ॥ १७ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ समेयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणस्यकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥
 समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः ॥ रावणस्य विनाशाय राघवस्य जयाय च ॥ १९ ॥
 ववर्ष रथिरं देवो रावणस्य रथोपरि ॥ वाता मण्डलिनस्तीक्ष्णा ह्यपसव्यं प्रचक्रमुः ॥ २० ॥
 महद्ब्रह्मकुलं चास्य भ्रममाणं नभःस्थले ॥ येनयेन रथो याति तेनतेन प्रधावति ॥ २१ ॥
 संध्याया चावृता लङ्का जपापुष्पनिकाशया ॥ दृश्यते संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि वसुंधरा ॥ २२ ॥
 सनिर्घाता महोत्काः संप्रचेरुर्महास्वनाः ॥ विषादयन्ते रक्षांसि रावणस्य तदाहिताः ॥ २३ ॥
 रावणश्च यतस्तत्र संचचाल वसुंधरा ॥ रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥ २४ ॥
 ताम्राः पीताः सिताऽश्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः ॥ दृश्यन्ते रावणस्याङ्गे पर्वतस्येव धातवः ॥ २५ ॥

अविक्रमं अदीनं । असंभ्रान्तं अप्रमादं । अव्यग्रहृदये-
 क्षणं अव्याकुलमनोनयनं । रश्मिसंचारनियतं निय-
 तरश्मिसंचारं । एतानि क्रियाविशेषणानि ॥ ११ ॥
 न समाधेयः नोपदेष्टव्यः । अत्र हेतुः—पुरन्दररथोचित
 इति । अभ्यस्तपुरन्दररथ इत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥
 रावणस्य महारथमपसव्यं कुर्वन् स्वरथस्यापसव्यतां
 परिहरन्नित्यर्थः । चक्रोत्क्षिप्तेन रथचक्रोत्थापितेन
 रजसा रावणं व्यवधानयन् व्यवहितमकरोत् ॥ १४ ॥
 रथप्रतिमुखं सर्वधामिमुखं । अवधूतयन् प्राहरन्
 ॥ १५ ॥ धर्षणेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ धैर्यं
 रोषेण लम्बयन् रोषेण निवृत्तधैर्यं इत्यर्थः । ऐन्द्रं
 मातलिनानीतं शरासनं शरांश्च जग्राहेति योजना
 ॥ १६ ॥ उपोढं प्रवृत्तं ॥ १७ ॥ द्वैरथं द्वाभ्यां-
 रथाभ्यां प्रवर्तितं युद्धं ॥ १८ ॥ समुत्पेतुरिति ।
 अत्रोत्पातानां राघवजयसूचकत्वं रावणवधद्वारा
 ॥ १९ ॥ द्वेः पर्जन्यः । मण्डलिनो वाताः वात्याः ।

अपसव्यं अप्रदक्षिणं । प्रचक्रमुः चक्रः ॥ २० ॥ अस्य
 रावणस्य रथो येन मार्गेण याति स्म तेन मार्गेण
 महत् गृध्रकुलं नभःस्थले भ्रममाणं सन् प्रधावति
 स्म । अनेन रावणस्यासन्नमरणत्वं सूचितम् ।
 तदुक्तं शकुनार्थे—“आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति
 गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्वभागे” इति ॥ २१ ॥ जपापुष्प-
 निकाशया संध्याया लङ्का आवृता । अतएव वसुंधरा
 लङ्कापर्यन्तभूमिः रात्रावग्निना संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि
 संप्रदीप्तादृश्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ सनिर्घाता महोत्काः
 संप्रचेरुः । ते उत्काः लिङ्गव्यत्ययः । रावणस्याहिताः
 प्रतिकूलाः सन्तः रक्षांसि विषादयन् व्यषादयन्
 ॥ २३ ॥ यतः यत्र रावणो गतः तत्र वसुंधरा संच-
 चाल । रावणसमीप एव भूकम्पो जात इत्यर्थः ।
 गृहीता इव बाहवः । कैश्चिद्गृहीता बाहवो यथा प्रहन्तु
 न क्षमन्ते तथाभूवन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥ सिता अश्वे-
 ताश्च सिताश्वेताः । पर्वतस्येवेति । पर्वतस्याङ्गे धातव

ति० अविक्रमत्वादिवचनगुणमुक्त्यधातुतत्त्वरूपप्रचोदय । अविक्रमत्वमभीष्टं । असंभ्रान्तत्वरंणक्षोभादधुमितचित्तत्वं ।
 अव्यग्रमश्वीवहृदयेक्षणं यत्र । रश्मिसंचारनियतं रश्मिसंचारेनैवपुण्यं तत्तत्कालानुगुणेनसंयमनमोचनव्यवस्थावत्त्वं । स० प्रचोद-
 नक्रियान्वयद्वाराविक्रमत्वादीनांचतुर्णांसारथ्यात्तत्कर्तृसंगततामन्तव्या ॥ ११ ॥ सी० गेन्द्रशरासनं ‘द्रिदिपरमैश्वर्यं’ इतिधातोर्निन्द्रः
 परमात्मा । तदीयेनिजायुधंजग्राहेत्यर्थः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. झ. रावणस्यामे. क. ग. ज. रावणस्याङ्गे.

भा. रा. २९९

गृध्रैरनुगताश्चास्य वमन्त्यो ज्वलनं मुखैः ॥ प्रणेदुर्मुखमीक्षन्त्यः संरब्धमशिवं शिवाः ॥ २६ ॥
 प्रतिकूलं बभौ वायु रणे पांमून्समाकिरन् ॥ तस्य राक्षसराजस्य कुर्वन्दृष्टिविलोपनम् ॥ २७ ॥
 निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य समन्ततः ॥ दुर्विषद्वयस्वना घोरा विना जलधरस्वनम् ॥ २८ ॥
 दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः ॥ पांसुवर्षेण महता दुर्दर्शं च नभोऽभवत् ॥ २९ ॥
 कुर्वन्त्यः कलहं धोरं शारिकास्तद्रथं प्रति ॥ निपेतुः शतशस्तत्र दारुणं दारुणारुताः ॥ ३० ॥
 जघनेभ्यः स्फुलिङ्गाश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि संततम् ॥ मुमुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमग्निं च वारि च ॥ ३१ ॥
 एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः ॥ रावणस्य विनाशाय दारुणाः संप्रजज्ञिरे ॥ ३२ ॥
 रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शुभानि च ॥ बभूवुर्जयशंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः ॥ ३३ ॥
 निमित्तानि च सौम्यानि राक्षसः स्वजयाय च ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम् ॥ ३४ ॥
 ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः ॥
 जगाम हर्षं च परां च निर्वृतिं चकार युद्धे ह्यधिकं च विक्रमम् ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

रामरावणयोः समसमरः ॥ १ ॥

ततः प्रवृत्तं सुकूरं रामरावणयोस्तदा ॥ सुमहद्वैरथं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १ ॥
 ततो राक्षससैन्यं च हरीणां च महद्बलम् ॥ प्रगृह्णन् तत्रहरणं निश्चेष्टं समतिष्ठत् ॥ २ ॥

इति योजना ॥ २५ ॥ गृध्रैरनुगताः गृध्रसहिता इत्यर्थः । शिवाः गोमायवः मुखैर्ज्वलनं वमन्त्यः सत्यः अस्य रावणस्य मुखमीक्षन्त्यः । रावणामिमुखा इत्यर्थः । संरब्धं कुपितं अशिवं अमङ्गलं च यथा भवति तथा प्रणेदुः । गृध्राणां साहित्यमात्रं नतु ज्वलनवमनाविकं ॥ २६ ॥ वायुः रणे पांमून् समाकिरन् तेन तस्य रावणस्य दृष्टिविलोपनं दृष्टिप्रतिघातं कुर्वन् प्रतिकूलं अग्निमुखं बभौ ॥ २७ ॥ इन्द्राशनयः उल्काशनयः । उल्काशनयोः स्वरूपमुक्तं मिहिरेण—“उल्का शिरसि विस्फाला निपतन्ती वर्धते च तनुपुच्छा । अशनिः युक्ता नृगजाश्चतुरपशुमुखेषु ॥ निपत-
 इदारवन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना”

॥ २८—२९ ॥ तद्रथं प्रति तद्रथोपरि ॥ ३० ॥

तुरगाः जघनेभ्यः स्फुलिङ्गान् नेत्रेभ्यः अश्रूणि च मुमुचुः । एवमग्निं च वारि च तुल्यं यथा भवति

तथा मुमुचुः ॥ ३१—३२ ॥ एवं रावणपराजयसू-
 चकदुर्निमित्तान्युक्तानि । इदानीं रामजयसूचकनि-
 मित्तान्याह—रामस्यापीति ॥ सौम्यानि मनोहानि ।
 शुभानि शुभोदकाणि । अत एव जयशंसीनि निमि-
 त्तानि प्रादुर्भूतुः सत्तां लेभिरे । रामविषये किंचि-
 त्कारो हि सत्तालाभहेतुः ॥ ३३ ॥ जयाय निमित्तानि
 जयसूचकनिमित्तानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ रणे आत्मगतानि
 आत्मार्थं प्रादुर्भूतानि । हर्षं पुलकं निर्वृतिं सुखं च
 जगाम ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने
 अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

द्वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवृत्तं युद्धं प्रवृत्तमिति
 योजना ॥ १ ॥ निश्चेष्टं समतिष्ठत् । युद्धाद्भुतदर्शन-

ति० परमसंहृष्टः लक्ष्मणोमातृनिर्वैतिशेषः ॥ ३४ ॥ इत्यष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

[पा०] १ क. ख. ड.—ड. नमुक्तिरन्. २ क.—ड. राघवस्वजयाय च. ३ च. छ. ज. सुकूरं. घ. तत्सूरं. ४ ड. झ. ट. समवर्धते.

संप्रयुद्धौ ततो दृष्ट्वा बलवन्नराक्षसौ ॥ व्याप्तिमहदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ३ ॥
 नानाप्रहरणैर्व्यग्रैर्बुजैर्विस्मितबुद्धयः ॥ सर्पन्तं प्रेक्ष्य संग्रामं नाभिजग्मुः परस्परम् ॥ ४ ॥
 रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् ॥ पश्यतां विस्मिताक्षाणां सैन्यं चित्रमिवावभौ ॥ ५ ॥
 तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा रावणराघवौ ॥ कृतबुद्धी स्त्रिरामर्षी युयुधाने ऋषीनवन् ॥ ६ ॥
 जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः ॥ धृतां स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७ ॥
 ततः क्रोधादशश्रीवः शरान्संधाय वीर्यवान् ॥ मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम् ॥ ८ ॥
 ते शरास्तमनामाद्य पुरन्दररथध्वजम् ॥ रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९ ॥
 ततो रामोऽभिसंकुद्धश्चापमौघस्य वीर्यवान् ॥ कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा संप्रचक्रमे ॥ १० ॥
 रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशितं शरम् ॥ महासर्पमिवासखं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ ११ ॥
 [रामश्छिपे तेजस्वी केतुमुद्दिश्य सायकम् ॥] जगाम स महीं छिन्त्वा दशश्रीवध्वजं शरः ॥
 स निकृत्तोपतद्भूमौ रावणस्य रथध्वजः ॥ १२ ॥
 ध्वजस्रोन्मथनं दृष्ट्वा रावणः मुमहाबलः ॥ [क्रोधेज्जेनाधिना सङ्गमे प्रदीप्त इव पावकः ॥]
 संप्रदीप्तोऽभवत्क्रोधादमर्षात्प्रदहन्निव ॥ १३ ॥
 स रोषवशमापन्नः शरवर्षं महद्वमन् ॥ गमस्य तुरगान्दीप्तैः शरैर्विव्याध रावणः ॥ १४ ॥
 ते विद्धा हरयस्तत्र नास्त्वल्नापि वभ्रमुः ॥ वभ्रुः स्वम्यहदयाः पद्मनालैरिवाहताः ॥ १५ ॥
 तेषामसंभ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा ॥ भूय एव सुसंकुद्धः शरवर्षं मुमोच ह ॥ १६ ॥
 गदाश्च परिघाश्चैव चक्राणि मुसलानि च ॥ गिरिमृद्वाणि वृक्षांश्च तथा शूलपरश्वधान् ॥ १७ ॥
 मायाविहितमेतत्तु शस्त्रवर्षमपातयत् ॥ तुमुलं त्रामजननं भीमं भीमप्रतिस्वनम् ॥ १८ ॥

कृतह्लादिति भावः ॥ २ ॥ एतदेव विवृणोति
 द्वाभ्यां—संप्रयुद्धावित्यादि ॥ संप्रयुद्धौ सम्यग्योद्धु-
 सुपक्रान्तौ । कर्मणि क्तः । बलवन् अत्यन्तं व्याप्ति-
 महदयाः युद्धदर्शनसक्तचित्ताः ॥ ३ ॥ मुजैरित्युप-
 लक्षणे तृतीया ॥ ४ ॥ रावणं पश्यतां विस्मिताक्षाणां
 विकसितनेत्राणां रक्षसां सैन्यं राघवं पश्यतां विस्मि-
 ताक्षाणां वानराणां सैन्यं च चित्रमिवावभौ ॥ ५ ॥
 निमित्तानि दुर्निमित्तानि शुभनिमित्तानिचेत्यर्थः ।
 कृतबुद्धी निश्चितबुद्धी ॥ ६ ॥ निश्चयमेवाह—जेत-
 व्यमिति ॥ जयोवश्यंभावीति । मर्तव्यमिति ।
 मरणमवश्यंभावीति । आवश्यकत्वायै तव्यः । धृता
 धैर्यवन्तौ ॥ ७—८ ॥ रथशक्तिं रथबलं । परामृश्य

प्राप्य । रथशक्तिप्रघातेन ध्वजमनासाद्य निपेतुरित्यर्थः
 ॥ ९ ॥ संप्रचक्रमे उगुक्तवान् । संकल्पितवानित्यर्थः
 ॥ १० ॥ असखं दुर्दर्शमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सः शरः ध्वजं
 छिन्त्वा जगाम न तु केवलं जगाम ॥ १२ ॥ क्रोधादम-
 र्षाव प्रदहन्निव प्रदहन्निप्रिव संप्रदीप्तः ज्वलितः
 अभवन् ॥ १३ ॥ शरवर्षं वमन् वमन्निवेत्यर्थः
 ॥ १४ ॥ हरयः हरितवर्णाः । इन्द्राश्वत्वादिति भावः
 ॥ १५—१६ ॥ गदाश्चेति । मुमोचेत्यनुषज्यते
 ॥ १७ ॥ धनुषा कथं गदादिमोचनमित्यत्राह—मा-
 येति ॥ शस्त्रवर्षं गदादिवर्षं । मायाविहितं आश्चर्य-
 करशक्तिकृतं । तुमुलं नानाविधमित्यर्थः ॥ १८ ॥

ति० विस्मिताक्षाणां विस्मयपरबोधेन्द्रियाणां ॥ ५ ॥ ति० निश्चयमाह—जेतव्यमिति मर्तव्यमिति । मृत्युरूपशत्रौ प्रहर्तव्य-
 मित्यर्थ इति कतकः । स० स्ववीर्यसर्वैस्त्वमित्यत्र रावणसंहारकारणं यावत्तावद्वसवैस्त्वपदेन रामपक्षे प्राप्यं । अन्यत्रानुपचरितोर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ स. तस्युःप्रेक्ष्यचसर्वतेनाभिजग्मुः. क. च. छ. ट. तस्युः प्रेक्ष्यचसर्वतेनाभि. ग. घ. तस्युःप्रेक्ष्यचसर्वतेनाभि.
 ख. ज. तस्युःप्रेक्ष्यचसंग्रामं नाभि. २ ख. ह. ब. छ. झ. म. ट. माकृत्य. ३ ह. द. म. क. च. छ. झ. व. ट. पाठेपुट्टयते.
 ४ च. छ. झ. म. ट. भित्वा. ५ ख. ह. च. छ. म. ट. पाठेविदमर्षदृश्यते. ६ ख. ह. च. छ. झ. न. ट. शरवर्षं
 ववर्षह. ७ ह. झ. न. ट. तेदिव्याहरयः.

तद्वर्षमभवद्युद्धे नैकशस्त्रमयं महत् ॥ विमुच्य राघवरथं समन्ताद्गानरे बले ॥ १९ ॥
 सायकैरन्तरिक्षं च चकाराशु निरन्तरम् ॥ सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्तहृदयोद्यमः ॥
 मुमोच च दशग्रीवो निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ २० ॥
 व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा तत्परं रावणं रणे ॥ ग्रहसन्निव काकुत्स्थः संदधे सायकाञ्छितान् ॥ २१ ॥
 स मुमोच ततो बाणात्रणे शतसहस्रशः ॥ तान्दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरन्तरम् ॥ २२ ॥
 ततस्ताभ्यां प्रमुक्तेन शरवर्षेण भास्वता ॥ शरबद्धमिवाभाति द्वितीयं भास्वदम्बरम् ॥
 [चक्रते तौ शरौघाभ्यां निरुच्छ्वासमिवांबरम्] ॥ २३ ॥
 नानिमित्तोऽभवद्बाणो नातिमेचा न निष्फलः ॥ २४ ॥
 अन्योन्यमभिसंहत्य निपेतुर्धरणीतले ॥ तथा विसृजतोर्बाणात्रामरावणयोर्मृधे ॥ २५ ॥
 प्रायुध्यतामविच्छिन्नमस्यन्तौ सच्यदक्षिणम् ॥ चक्रतुश्च शरौघैस्तौ निरुच्छ्वासमिवाम्बरम् ॥ २६ ॥
 [नान्तरं दृष्ट्वा किञ्चित्पश्यद्गिरनिमेषणम् ॥ भूमिष्ठैः कपिरक्षोभिः स्वस्यैवा देवदानवैः] ॥ २७ ॥
 रावणस्य हयात्रामो हयात्रामस्य रावणः ॥ जघ्नतुस्तौ तथाऽन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ ॥ २८ ॥
 एवं तौ तु सुमंकुटौ चक्रतुर्युद्धमद्भुतम् ॥ सुहर्तमभवथुद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २९ ॥
 प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरै रावणलक्ष्मणाग्रजौ ॥
 ध्वजावपातेन स राक्षसाधिपो भृशं प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

नैकशस्त्रमयं अनेकशस्त्रप्रचुरं तद्वर्षं क्रोधातिशयेन प्रयुक्तै रामशरैर्निवारणादक्षयभूतं राघवरथं विमुच्य बानरबले अभवत् । तत्रापतदित्यर्थः ॥ १९ ॥ सायकैरित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ततः दशग्रीवः अश्रान्तहृदयोद्यमः अविच्छिन्नोत्साहः सन् निःसङ्गेन अव्यामक्तेन अन्तरात्मना मनसा उपलक्षितः सहस्रशो बाणान् मुमोच । सायकैरन्तरिक्षं च निरन्तरं चकार ॥ २० ॥ व्यायच्छमानं व्यायच्छन्तं । यन्नं कुर्वन्तं रणे तत्परं सक्तं । ग्रहसन्निव संदधे अनायासेन संदधे ॥ २१—२२ ॥ शरवर्षेण भास्वत् अम्बरं शरबद्धं द्वितीयमम्बरमिवाभाति स्म ॥ २३ ॥ नानिमित्त इत्यर्थः ॥ अतिमित्तः लक्ष्यविशेषोद्देशरहितः । अतिमेचा अपेक्षितप्रमाणादधिकमेत्ता ।

निष्फलः लक्ष्ये पतितोपि प्रयोजनाकारी ॥ २४ ॥ तथा विसृजतोः उक्तप्रकारेण विसृजतोः । अत्र बाणा इत्यध्याहार्यः ॥ २५ ॥ अस्यन्तौ शरान् क्षिपन्तौ । इवशब्दो वाक्यालंकारः । निरुच्छ्वासं उच्छ्वासावकाशरहितं ॥ २६—२७ ॥ रावणस्येति । अत्र जघानेति वचनविपरिणामेनानुषज्यते । तौ अन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ कृतप्रतिक्रियाकारिणौ सन्तौ । तथा जघ्नतुः । हय इवान्यत्रापि सारध्यादौ जघ्नतुरित्यर्थः ॥ २८—२९ ॥ प्रयुध्यमानाविति । यदा बभूवतुरित्युपस्कार्यः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

ति० रघुनाथि दिव्यरथमयं राघववयविशेषवापराभ्युदयप्राप्यतन्महिम्ना केवलं धरणीतले पेतुः ॥ ९ ॥ ति० विसृजन् प्राणा-
 वासन्नरहितेन ॥ २० ॥ ति० तुमुलरोमहर्षणं । एतदनन्तरं 'प्रयुध्यमानौसमरेमहाबलौशितैःशरैरावणलक्ष्मणाग्रजौ । ध्वजाव-
 पातेनसराक्षसाधिपोरघुप्रचुक्रोधतदारघूत्तमे ।' इत्येकंश्लोकंप्रक्षिप्यात्रसर्गावच्छेदं कुर्वन्ति । तदयुक्तं पश्चादपितुमुलयुद्धस्यैवसत्त्वा-
 देकप्रकरणत्वात् । अथवच्छेदस्यैवतुमुलपुस्तकेपुद्गोभावेति कतकः ॥ २९ ॥ इतिनवोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०९ ॥

[पा०] १ च. छ. न. बाणाञ्छितोद्यमसहस्रः. २ ख. च. न. विशिष्टैः. ३ ख. छ. च. छ. न. ट. प्रयुक्तेन. झ. नियुक्तेन. ४ च. छ. न. द्वितीयमिवांबरं. ५ इदमर्थं छ. ख. च. पाठेषु दृश्यते. ६ छ. ज. झ. ट. प्रायुज्येतां. ७ अयंश्लोकः क. न. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ८ छ.—ट. युद्धमुत्तमं.

दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

रामेण राघवर्षिकैकशिरद्वेदे पुनः पुनः शिरोन्तरप्ररोहे एकोत्तरशतवारं तावच्छिरसां देहवन् ॥ १ ॥

तौ तदा युध्यमानौ तु समरे रामरावणौ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि विभिन्नेनान्तरात्मना ॥ १ ॥

अर्दयन्तौ तु समरे तयोस्तौ सन्दनोत्तमौ ॥ परस्परमभिकुदौ परस्परमभिदुतौ ॥

परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ २ ॥

मण्डलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च ॥ दर्शयन्तौ बहुविधां मृतसारथ्यजां गतिम् ॥ ३ ॥

अर्दयन्नावणं रामो राघवं चापि रावणः ॥ गतिवेगं समापन्नौ प्रवर्तननिवर्तने ॥ ४ ॥

शिंपतोः शरजालानि तयोस्तौ सन्दनोत्तमौ ॥ चैरतुः संयुगमर्हौ सामारौ जलदौ यथा ॥ ५ ॥

दर्शयित्वा तथा तौ तु गतिं बहुविधां रणे ॥ परस्परस्वाभिमुखौ पुनरेवावतस्वतुः ॥ ६ ॥

धुरं धुरेण रथयोर्वेकं वक्रेण वाजिनाम् ॥ पताकाश्च पताकाभिः समेयुः स्थितयोस्तदा ॥ ७ ॥

रावणस्य तनो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ चतुर्भिश्चतुरो दीप्तैर्हयान्प्रत्यपसर्पयत् ॥ ८ ॥

स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे ॥ मुमोच निश्चितान्वाणान्राघवाय निश्चाचरः ॥ ९ ॥

सोतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः ॥ जगाम न विकारं च न चापि व्यथितोऽभवत् ॥ १० ॥

चिक्षेप च पुनर्वाणान्वज्रपातसमस्वनान् ॥ सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य निश्चाचरः ॥ ११ ॥

मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः ॥ न मृक्षमपि संमोहं व्यथां वा प्रददुर्युधि ॥ १२ ॥

तथा धर्षणया क्रुद्धो मातलेन तथाऽऽत्मनः ॥ चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् ॥ १३ ॥

विंशतं त्रिंशतं षष्टिं शतशोथ सहस्रशः ॥ मुमोच राघवो वीरः सायकान्सन्दने रिपोः ॥ १४ ॥

अथ रावणशिरद्वेदः—तौ तदेत्यादि ॥ समरे युद्धभू-
मौ । तदा उत्पातकाले । अन्तरात्मना अन्तःकरणेन
उपलक्षितानि ॥ १ ॥ अर्दयन्तावित्यादिसार्धश्लोकद्वय-
मेकान्वयं ॥ अर्दयन्तौ परस्परं पीडयन्तौ । रथयोः
क्रोधाविकं रथिकद्वारा । मण्डलानि मण्डलगतीः ।
गतप्रत्यागतानि शत्रुरथं प्रति गमनं गतं पुनः स्थानं
प्रत्यागमनं प्रत्यागतं तयोरारुन्ध्या बहुवचनं । एवंप्र-
कारेण बहुविधां मृतसारथ्यजां मृतस्य यन् सारथ्यं
सारथिकर्म तज्जां । गतिं संचारं दर्शयन्तौ तयोः
रथौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ २—३ ॥ रावणमर्दयन्
रामो राघवमर्दयन् रावणश्चोभौ प्रवर्तननिवर्तने तद्वत्

गतिवेगं समापन्नौ । बभूवतुरिति शेषः ॥ ४ ॥
सामारौ सजलधारौ ॥ ५ ॥ तथा गतिं पूर्वोक्तगति-
भेदं ॥ ६ ॥ धुरं युगं । धुरेण । अकारान्तत्वसार्धं ।
स्थितयोः युद्धे गतिं विना स्थितयोः । तयोरिति शेषः
॥ ७ ॥ प्रत्यपसर्पयन् न्यवर्तयन् ॥ ८ ॥ अपसर्पणे
विषये ॥ ९ ॥ विकारं वेदनामुचकमुखविकारं ॥ १० ॥
वज्रपातोऽनिपातः ॥ ११ ॥ मृक्षं जल्पं ॥ १२ ॥
यथा मातलेः तथा धर्षणया क्रुद्धः तथा आत्मनो
धर्षणया न क्रुद्धः । एवं क्रुद्धो रिपुं विमुखं चकार
॥ १३ ॥ विंशतमिति ॥ इकारलोपश्छान्दसः ॥ १४ ॥

स० यौपरस्परमभिकुदौ परस्परवधेयुक्तौ समरे अर्दयन्तौ रामरावणौ । तयोः सन्दनोत्तमावित्यन्वयः । मथाः क्रोशन्तीतिव-
द्गोषाप्रयोगः । सारथ्यं तद्वत् । मृतं मन्व्यस्तं वदं विरान्वयस्त्वितिवाच्यं ॥ २—३ ॥ ति० प्रत्यपसर्पयन् प्रत्यपसर्पणनामा-
व्यक्ताभिमुखयानामेवपथाधेनापसर्पणं ॥ ८ ॥ स० व्यथानप्रददुः श्रीरामसांनिध्यात् । वस्तुतागोविन्देन देवत्वेनदिव्यशक्ति-
मत्त्वान् अपसर्पणकालेरावणेनप्रक्षिप्तानामतिवेवासामर्थावेतिव्याख्यातं । तन् यदा इन्द्रादीनां दशाननदत्ता विता तदकियानयं
यन्तेति वृत्तेसत्तिसप्तप्ररामायणं युत्वापि सीता रामस्यक्तिभाविनीत्याभाणकमनुकरोति ॥ १२ ॥

[पा०] १ ग. ड. च. छ. झ. ट. मृतसारथ्यजां. २ स.—छ. ग. ट. शिपन्तौ शर. ३ क.—ट. जलदविव. ४ क.
ख. घ.—ट. दीमान्दयान्. ५ ड. च. झ. ज. ट. दशाननः. ६ ड. झ. ट. न्वज्रमारसम. ७ ड. च. झ. य. ट. दशाननः.

रावणोपि ततः क्रुद्धो रथस्यो राक्षसेश्वरः ॥ गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ १५ ॥

तैत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥

गदानां मुसलानां च परिघाणां च निस्स्रवैः ॥ शराणां पुङ्खपातैश्च क्षुभिताः सप्त सागराः ॥ १७ ॥

क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः ॥ व्यथिताः पन्नगाः सर्वे दानवाश्च सहस्रशः ॥ १८ ॥

चक्रम्पे मेदिनीं कृत्वा सशैलवनकानना ॥ भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ॥ १९ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ चिन्तामोपदिरे सर्वे सकिन्नरमहोरगाः ॥ २० ॥

स्वस्ति गोत्राङ्गणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः ॥ जयतां राघवः सङ्क्षये रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २१ ॥

एवं जपन्तोपश्रव्यं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ रामरावणयोर्युद्धं सुधोरं रोमहर्षणम् ॥ २२ ॥

गन्धर्वाप्सरसां सङ्घा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ॥ २३ ॥

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ॥ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम् ॥ २४ ॥

ततः क्रुद्धो महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः ॥ संघाय धनुषा रामः क्षुरमाशीविषोपमम् ॥ २५ ॥

रावणस्य शिरोच्छिन्दच्छ्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥ तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा ॥ २६ ॥

रथस्य रथे निश्चलतया स्थित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्प्रवृत्तमित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ १६ ॥ निस्स्रवैः वेगजै-

रिति शेषः ॥ १७ ॥ क्षुब्धानामिति ॥ क्षुब्धेषु सागरे-

ष्वित्यर्थः ॥ १८-२२ ॥ गन्धर्वैति ॥ गन्धर्वाप्सरसा-

मित्यर्थानन्तरं गगनं गगनाकारमिति श्लोकः । तद-

नन्तरं एवं ब्रुवन्त इत्यर्थः । गन्धर्वाप्सरसां संघाः

अनूपमं अनुपमं युद्धं दृष्ट्वा गगनं गगनाकारमित्येवं

ब्रुवन्तः सन्तः पुनर्ददृशुरित्यन्वयः । अनुपमत्वमे-

वाह—गगनमिति ॥ यथा गगनसागरयोः सदृशव-

स्त्वन्तराभावः तथा रामरावणयुद्धस्य सदृशं युद्धं

किञ्चिन्नासीत्यर्थः । सदृशान्तरनिवृत्तिफलकोनन्वया-

लंकारः । रामरावणं रामरावणसंबन्धि ॥ २३-२४ ॥

ततः क्रुद्ध इत्यादिसार्धश्लोकपञ्चकमेकं वाक्यं ॥ क्षुरं

क्षुराप्रमाणं । शिरः अच्छिन्दन् अच्छिन्नन् । एकव-

चनात्तदानीं रावण एकशिरा एव युद्धमकरोदिति

गम्यते । अतएव वक्ष्यति—विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ

भुजावङ्गदभूषितावित्यादिना । छिन्नमात्रं तु तच्छी-

र्षमिति । तच्छीर्षे छिन्ने तदानीमेवेत्यर्थः । एकशतं

छिन्नं एकोत्तरशतवारं छिन्नमित्यर्थः । पुनः पुनः

शिरश्छेदनं चिरतृषितशरतृष्णानिवृत्त्यर्थः । जीवित-

क्षये विषये, अन्तः अवधिः निश्चयो वा, न दृश्यते

ती० श्लोकद्वयमेकं वाक्यं । यथागगनसागरयोः सदृशवस्त्वन्तराभावाद्गगनं गगनेनैवोपमीयते सागरः सागरेणैवोपमीयते तथैव राम-

रावणयुद्धं रामरावणयोर्युद्धमिवामवदित्येवं ब्रुवन्तो गन्धर्वादयः रामरावणं रामरावणयोस्संबन्धितयुद्धं ददृशुरित्यन्वयाथौ । सागरं सा-

गरोपममिति पाठे आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । अनन्वयश्चात्रालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशिकायां 'एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयोमतः'

इति । राहोः शिर इति वदभेदेऽपि भेदव्यवहारः । ति० वचनप्रकारमाह—गन्धर्वाप्सरसामिति । अनूपममिति दीर्घाः । दृष्ट्वा यु-

द्धमनूपममित्युत्तरं सागरं चांबरप्रहयं बरं सागरोपमम् इति पाठे सागरं नैवैपुल्यादिना । अंबरप्रहयं आकाशतुल्यं इति वक्तुं शक्यं ।

अम्बरवपिसागरोपममित्यर्थः । रामरावणयोर्युद्धं तु तदतिरिक्तादृशयुद्धासंभवात्स्वतुल्यमित्येव वक्तुं शक्यं । तेनानुपमत्वं

फलतीत्यनन्वयोत्रालङ्कारः । पूर्वार्थेऽनुपमेयोपमेयकृतकः । सागरस्य लिङ्गव्यत्ययार्थः । अर्धार्चादिवांसः । गगनं गगनाकारं सागरः

सागरोपमः । इति पाठेऽर्धवृत्त्यनन्वय एवेति बोध्यं । एवं ब्रुवन्तो गन्धर्वादि संघास्तद्युद्धं ददृशुः । रामरावणं तत्कर्तृकमित्यर्थः । स०

अनूपमं दीर्घार्थः । उक्तं उच्यते सर्वतन्मयं । न विद्यतेऽप्युपमायस्येति वा । सागरं तत्समूहः ॥ २३-२४ ॥ ति० शिरो-

च्छिन्दन् एकैकश इति शेषः । सङ्क्षयशिरसां छेदे तु पुनः प्ररोह इति कृतकः । तस्यैव सदृशं यद्भूमौ पतितं तस्यैव सदृशमित्यर्थः । स०

शिरः एकवचनं जातावेकवचनमत्रोत्तरत्र च 'दशास्त्रो विद्यति भुजः प्रवृद्धी तदशरासनः । अदृश्यतदशश्रीरोमैनाक इव पर्वतः ।' इतीव

'तस्योत्तमाङ्गदशकं युगपद्व्यवृत्तम् । कृत्वा मितानि पुनरेव समुत्थितामि' इत्याचार्यैरप्युक्तैः । पद्मपुराणे च 'दशश्रीवत्सविच्छेदशिरांति

[पा०] १ क. ख. ज. छ. प्रहयं वत्. २ क. ख. ज. ट. तत्प्रयुक्तं पुनर्युद्धं. ३ क. ख. ट. सागरं चांबरप्रहयं बरं सागरो-

पमम्. ४ क. ख. ज. रोमहर्षणं. ५ क. ख. छ. ज. ट. कोधान् महाबाहुः. ६ क. छ. ज. व. ट. शरं.

तस्मैव सदृशं चान्यद्रावणस्योरियतं शिरः ॥ तत्तिग्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥ २७ ॥
द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः ॥ छिन्नमात्रं तु तच्चीर्षं पुनरन्यत्स्य दृश्यते ॥ २८ ॥
तदप्यश्विनिसंकाशैश्छिन्नं रामेण सायकैः ॥ एवमेकशतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् ॥ २९ ॥
न चैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये ॥ ३० ॥

ततः सर्वास्त्रविहीनः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ मार्गणैर्बहुमिर्युक्तश्चिन्तयामास राघवः ॥ ३१ ॥
मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदृषणः ॥ क्रौञ्चावने विराधस्तु कबन्धो दण्डकावने ॥ ३२ ॥
[यैः साला गिरयो भया वाली च क्षुधितोऽम्बुधिः ॥] त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम ॥
किंतु तत्कारणं येन रावणे मन्दतेजसः ॥ ३३ ॥

इति चिन्तापरश्चासीदप्रमत्तश्च संपुगे ॥ वर्षर्षं शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि ॥ ३४ ॥
रावणोपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ॥ गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ ३५ ॥
तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ अन्तरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि ॥ ३६ ॥
देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् ॥ पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वराश्रमवर्तत ॥ ३७ ॥
नैव शत्रं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम् ॥ रामरावणयोर्युद्धं विराममृपगच्छति ॥ ३८ ॥

मादृश्यत ॥ २५—३१ ॥ मारीच इत्यादिसार्धश्लो-
कद्वयमेकान्वयं ॥ क्रौञ्चावने कबन्धः । दण्डकावने
विराध इत्यन्वयः । प्रात्ययिकाः विश्वस्ताः । त इमे
रावणे विषये मन्दतेजसः अल्पशक्तिकाः । अभवन ।
तत्कारणं किं तु न जानामीति शेषः ॥ ३२—
३५ ॥ त्रिकूटशिखरे युध्यतोस्तयोराग्रहकृतगतविघ्नेन
अन्तरिक्षे भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि त्रिकूटशिखरे
च तन्महद्युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ देवदानवेति ॥
“यस्य च भावेन” इति भावलक्षणे षष्ठी । सर्व-

रात्रं अहोरात्रमित्यर्थः । सप्तरात्रमित्यपपाठः । बन्ध-
माणादितिसंख्याविरोधान् । यद्वा सर्वराश्रमित्यपपाठः ।
सप्तरात्रमित्येव सम्यक्पाठः । फाल्गुनचतुर्दश्यां हनु-
मता लङ्कादाहः । पौर्णमास्यां रामस्य समुद्रतीरप्राप्तिः ।
प्रथमाद्वितीयातृतीयासु दर्भशवनं । अष्टम्यां सुवेला-
रोहणं । नवम्यां युद्धारम्भ इति सप्तरात्रं रामरावण-
युद्धमिति । इदं च इतन्मु नवमेहनीत्यत्र विस्तृतं
॥ ३७ ॥ नैवरात्रमिति ॥ “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे”

रघुनन्दनः । समुत्थितानिबहुशोबरदानाममौषिके’ इति ॥ २६ ॥ ति० एवमेवसर्तुछिन्नमिति पाठः । तुल्यवर्चसां तुल्याकारणां ।
शिरसांशानं रामेणच्छिन्नं । एवंचभगवतःसर्वतोभद्रवक्रवदसंसारमेणरावणोपशिरःशतकमलैः पूजितमिति कलकः ॥ २९ ॥ ति०
क्रौञ्चावटे क्रौञ्चवनसंयन्त्रिभिर्भावटे श्वरे । स० धैरिति जालीबहुवचनं । येन । एकैर्युगैरिति श्लोकादुक्तेः । काशीचमदत्य-
न्वयः ॥ ३२ ॥ ति० प्रात्ययिकाः अमोघत्वेन निश्चिताः ॥ ३३ ॥ ति० अन्तरिक्षेचेत्यादि । रथयोः कामगलान्तरक्रियस्या-
लंघित्वेति भावः ॥ ३६ ॥ ती० वैश्वीनाथदेवतासंज्ञासप्तरात्रं महद्युद्धमवर्ततेति संबन्धः । अग्निरागमनाप्रागेव विद्वम्य युद्धस्या-
वसनुवादः । अस्मिन्पाठे सप्तरात्रकृतरामरावणयुद्धस्यास्मिन्नामावने अभूवमाणत्वेनानुपपत्त्याच्च । सर्वराश्रमवर्ततेति पाठः सम्यक्
सर्वराश्रं अहोरात्रमित्यर्थः ॥ ति० सर्वराश्रं जानावेकवचनं । तेनमेकाहोरात्रमित्यर्थः । वस्तुतः शत्रुसंस्कारस्तृतीयः । तेन त्रयप-
च्छन्ते । यद्येवंचकारचतुर्यः । तेन चत्वार उच्छन्ते । मिथिलान्नसप्तरात्रमित्यर्थः । सप्तरात्रमेव वचनयोर्द्वैतं युद्धमिति विवक्ष्यमाणपाद्याका-
शिकापुराणयोः स्पष्टमिति सिद्धिः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ ज. छिन्नमात्रेणुत्पत्तिर्धे. २ ड. च. छ. झ. य. ट. पुनरेवप्रदृश्यते. ३ ड.—ट. रामस्य. ४ ड. झ. क्रौञ्चावटे.
घ. च. छ. ज. ट. क्रौञ्चावणे. ५ क. ड. च. छ. झ. य. ट. पाठे विदमधीदृश्यते. ६ घ. ज. ट. सप्तरात्रमवर्तत. ७ ज.
मधिगच्छति.

दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोर्जयमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य ॥

सुरवररथसारथिर्महौत्रणगतमेनमुवाच वाक्यमाशु ॥ ३९ ॥

इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

राघवस्य पूर्वपूर्वस्मिन्निष्ठारसिद्धिर्बेद्धिर्बेपि पुनः पुनः शिरोन्तरप्ररोहेसति मातलिसमुद्रोधिनेन रामेण ब्रह्मास्त्रेण राघव-
हृदयविभेदनम् ॥ १ ॥ राघवेहते हर्षादिन्द्रादिभी रामरथोपरिपुण्यवर्षणम् ॥ २ ॥ सुग्रीवविभीषणादिभिर्हर्षाच्छीरामाभि-
पूजनम् ॥ ३ ॥

अथ संसारयामास राघवं मातलिस्तदा ॥ अजानन्निव किं वीर त्वमेनमनुवर्तसे ॥ १ ॥
विस्त्रासौ वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो ॥ विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोद्य वर्तते ॥ २ ॥
ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः ॥ जग्राह सशरं दीप्तं निश्चसन्तमिवोरगम् ॥ ३ ॥
यमं प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ब्रह्मदत्तं महाबाणर्ममोघं युधि वीर्यवान् ॥ ४ ॥
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थममितौजसा ॥ दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजयकाङ्क्षिणः ॥ ५ ॥
यस्य बाजेषु पवनः फले पावकभास्करो ॥ शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरो ॥ ६ ॥
जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुङ्खं हेमभूषितम् ॥ तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥ ७ ॥
सधूममिव कालाग्निं दीप्तमौशीविषं यथा ॥ पर्नागाश्चवृन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥
द्वाराणां परिघाणां च गिरीणामपि भेदनम् ॥ नानारुधिरसिंकाङ्गं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९ ॥

इति त्रिताया ॥ ३८ ॥ दशरथेति । निर्धारणे षष्ठी ।
दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोः रामराघवयोर्मध्ये । राघवस्य
जयमनवेक्ष्य महान् महाबुद्धिरित्यर्थः । सुरवररथ-
सारथिः एनं रामं उवाच ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११० ॥

अथ राघववधः—अथ संस्मारयामासेत्यादिश्लोक-
द्वयमेकान्वयं ॥ अजानन्निव ब्रह्मास्त्रमजानन्निव एनं

राघवं अनुवर्तसे अस्त्रस्य प्रत्यस्त्रप्रयोगमात्रं करोषि ।
विनाशकालः मानुषेण वध इत्युक्तः कालः ॥ १—
२ ॥ ततः संस्मारित इत्याद्येकादश श्लोकां एका-
न्वयाः ॥ ३—४ ॥ प्रथमं पूर्वं दण्डकारण्ये । ब्रह्म-
दत्तमित्येतद्विवृणोति—ब्रह्मणेत्यादिना ॥ ५ ॥ यस्य
बाजेष्विति । पवनादीनामधिदेवतात्वेनावस्थानं । फले
शल्ये । तेजसा सारांशेन कृतं ॥ ६—८ ॥ द्वाराणां
रिपुगोपुराणां । नानारुधिरिति वध्यासुरभेदान् ।

ति० तयोर्मध्येराघवस्यजयमनवेक्ष्याऽऽहृत्प्रासुरवरस्यसारथिरिति । रणेऽतोरणरतः । रणरतश्चासीरामश्च ॥ ३९ ॥ इतिदशोत्तर-
शततमःसर्गः ॥ ११० ॥

स० संस्मारयामास राघवस्यब्रह्मास्त्रवध्यामिति शेषः । अजानन्निवेत्यनेन रामस्यसर्वज्ञं सूचयति ॥ १ ॥ ति० अस्त्रबाणस्य
ब्रह्मानुग्रहवैशिष्ट्यमाह—यस्मैति । बाजेषु वेगसाधनपक्षेषु । तत्रतत्रपवनादीनामधिदेवतात्वेनावस्थानं बोध्यं । शरीरं मध्यभागः ।
आकाशमयं आलम्ब्यतात्काशतेप्रकाशतेदयाकाशोब्रह्माभयवान् भूताकाशोवा । तेनव्याप्तिसामर्थ्यं । पवनवत्त्वेनगतिसामर्थ्यं ।
पावकादिमरवेनदुस्सहलं । तर्हिऽतुःसातत्राह—गौरवे इति ॥ ६ ॥ रामानु० द्वाराणां पुरद्वाराणां गोपुराणामितियावत् ॥

[पा०] १ क. ख. च.—य. राक्षसेन्द्रोस्तयोर्जयं. २ ज. रणेपराजयं. ३ क.—ट. महात्मारणरतराममुवाच.
४ ख. च. छ. य. विनाशःकथितोरामहृदयविभेदवर्तते. ५ क. झ. ट. यंतस्मै. ६ ज. मादाय. ७ क. ख. ड. न. झ. ज. ट.
मादोविधोरमं. ८ झ. नरनागाथ. ख. ड. छ. य. ट. रथनागाथ. ९ ग. क. च. छ. झ. य. ट. दिग्घातं.

वज्रसारं महानादं नानासमितिदारणम् ॥ सर्वविश्रामनं भीमं श्रमन्तमिव पञ्चगम् ॥ १० ॥
 कङ्कटध्वलानां च गोमायुगणरक्षसाम् ॥ नित्यं मक्ष्यप्रदं युद्धे यैमरूपं भयावहम् ॥ ११ ॥
 नन्दनं वानरेन्द्राणां रक्षसामवसादनम् ॥ वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मतः ॥ १२ ॥
 तमुत्तमेषु लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् ॥ द्विपतां कीर्तिहरणं प्रहर्षकरमात्मनः ॥ १३ ॥
 अभिमन्यु ततो रामस्तं महेशु महाबलः ॥ वेदप्रोक्तेन विधिना संदधे कार्मुके बली ॥ १४ ॥
 तस्मिन्संश्रियमाने तु राघवेण शरोत्तमे ॥ सर्वभूतानि वित्रेभुञ्जचाल च वसुंधरा ॥ १५ ॥
 स रावणाय संकुटो मृशमायम्य कार्मुकम् ॥ चिक्षेप परमायत्ततं शरं मर्मघातिनम् ॥ १६ ॥
 स वज्र इव दुर्धरो वज्रिबाहुविसर्जितः ॥ कृतान्त इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरभि ॥ १७ ॥
 स विमृष्टो महावेगः शरीरान्तकरः शरः ॥ विभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥
 रुधिराक्तः स वेगेन जीवितान्तकरः शरः ॥ रावणस्य हरन्प्राणान्विवेश धरणीतलम् ॥ १९ ॥
 स शरो रावणं हत्वा रुधिरात्रीकृतच्छविः ॥ कृतकर्मा निभृतवत्सन्तूणीं पुनरागमत् ॥ २० ॥
 तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं तन्ममायकम् ॥ निपपात सह प्राणैर्ग्रह्यमानस्य जीवितात् ॥ २१ ॥
 गतासुभीमवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महाद्युतिः ॥ पपात सन्दनाद्धमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २२ ॥
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः ॥ हतनाथा भयवस्ताः सर्वतः संप्रदुन्दुबुः ॥ २३ ॥
 नर्दन्तश्चाभिपेतुस्तान्वानरा दुमयोधिनः ॥ [दंशग्रीववधं दृष्ट्वा सर्वलोकप्रियं प्रियम् ॥ २४ ॥]
 दंशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च ॥ अर्दिता वानरैर्हृष्टैर्लङ्कामभ्यपतन्भयान् ॥
 गताश्रयत्वात्करुणैर्वाप्पप्रसन्नवर्णैर्मुखैः ॥ २५ ॥
 ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ॥ वदन्तो राघवजयं रावणस्य च तद्वधम् ॥ २६ ॥
 अचान्तरिक्षे व्यनदत्सौम्यस्मिदशदुन्दुभिः ॥ दिव्यगन्धर्वहस्तत्र मारुतः संमुखो बवौ ॥ २७ ॥
 निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि ॥ किरन्ती राघवरथं दुरवापा मैनोरमा ॥ २८ ॥
 राघवस्तवसंयुक्ता गगनेऽपि च शुशुबे ॥ साधुसाध्विति वागध्या दैवतानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥

मेदः मांसविशेषः ॥ ९ ॥ वज्रसारं वज्रतुल्यदाह्यं । नानासमितिदारणं कपटयुद्धस्यापि निवर्तकं । सर्व-
 विश्रामन्तत्वे हेतुः—भीममिति । दीप्तं श्रमन्तमिति
 मेदादुपमानमेदः ॥ १०—११ ॥ बलाः गृध्रविशेषाः ।
 रक्षसां पिशाचसहचारिणां । यमरूपं यमतुल्यं
 यथा भवति तथा भयावहमिति विश्रामनाद्धेदः ।
 गरुस्ततः वाजैः पञ्चैः । वाजितं संजातपञ्चं ।
 गरुडपञ्चकृतपञ्चमित्यर्थः ॥ १२ ॥ लोकानां मध्ये
 उत्तमेषु प्रहर्षकरमात्मन इत्यन्तस्य अग्रहैत्यनेन संब-
 न्धः ॥ १३ ॥ ततः प्रहृष्टानन्तरं तं इषुं संदधे
 ॥ १४—१५ ॥ रावणाय चिक्षेपेत्यन्वयः ॥ १६ ॥
 वज्रिबाहुविसर्जितो वज्र इत्येत्यन्वयः ॥ १७—१९ ॥
 निभृतवत् विनीतवत् ॥ २० ॥ प्राणैः सह जीवितान्
 प्राणधारणयत्नान् अश्रयमानस्य तस्य हस्तान् ससायकं
 कार्मुकं पपात ॥ २१—२३ ॥ नर्दन्तश्चेत्यर्थमेकं
 वाक्यं ॥ २४ ॥ दंशग्रीवत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥
 मुखैः उपलक्षिताः । राक्षसा इति शेषः ॥ २५ ॥
 तद्वधं तं वधं ॥ २६—२८ ॥ राघवस्तवसंयुक्ता वा-

परिषाणामिषेतत्सर्वावुवाजानाम्पुपलक्षणं ॥ ९ ॥ ति० नानासमितिदारणमित्यन्वयनाम भगवन्मूर्तरामबाणस्य ॥ १० ॥ ति०
 इक्ष्वाकुरामः । तस्यक्षाणांभयनाशनं । तमुत्तमेषुमभिमुख्येत्यनेनान्वयः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. व. छ. झ. न. ट. गृध्रबलां व. २ य. यस्वरूपं. ३ ड. झ. ट. संप्रभुञ्जचाल. ४ ज. महाघोरः. ५ क.
 ड. व. छ. झ. न. ट. पुनराविशत्. ६ ड. झ. चापिसायकं. ट. तस्यसायकं. ७ इदमर्थं घ. पाठेदश्यते. ८ क. ड. व. छ.
 झ. न. ट. हताश्रयत्वात्. ख. गताश्रयारात्रिवराबाप्य. ९ ख. व. छ. य. व्यनदद्वोषवान्देवदुन्दुभिः. १० ख. घ. ड. झ. न.
 ट. सुमुखोववौ. व. सुमुखं ववौ. ११ ग. ड. घ. छ. झ. न. ट. मनोहरा.

आविवेश महाहर्षो देवानां चारणैः सह ॥ रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकैर्भयंकरे ॥ ३० ॥

ततः सकामं सुग्रीवमर्द्धं च महाबलम् ॥ चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुङ्गवम् ॥ ३१ ॥

ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवत् ॥

मही चकम्पे न हि मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्विवाकरः ॥ ३२ ॥

ततस्तु सुग्रीवविभीषणादयः सुहृद्विशेषाः सहलक्ष्मणास्तदा ॥

समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेऽभिरामं विधिना ह्यपूजयन् ॥ ३३ ॥

स तु निहतरीपुः स्थिरप्रतिज्ञः स्वजनबलाभिवृत्तो रणे रराज ॥

रघुकुलनृपनन्दनो महौजास्त्रिदशगणैरभिसंवृतो यथेन्द्रः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

गित्वन्वयः ॥ २९ ॥ चारणैः सह चारणैः सहितान् देवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ तत इति । सुग्रीववशुवराज-
त्वेन प्रत्युपकारायाङ्गदेनापि रावणवधस्य काङ्क्षितत्वा-
त्सकामत्वं ॥ ३१ ॥ प्रशमं प्रसादं । मरुद्गणाः देव-
गणाः । मही न चकम्पे महीकम्पाभावस्य शुभसूच-
कत्वादित्याहुः । रावणवधपर्यन्तं सकम्पा स्थिता
मही तद्वधानन्तरं निष्कम्पाऽभवदिति चाहुः । ववौ
मुखमिति शेषः ॥ ३२ ॥ सुहृद्विशेषाः जाम्बवदाद-

यः । हिशब्दः पादपूरणे । विजयेन हृष्टा इत्यन्वयः ।
विधिना क्रमेण ॥ ३३—३४ ॥ फाल्गुनामावास्यायां
रावणवधः । यद्वा चैत्रशुद्धप्रतिपदि शिष्टामावास्यायां
प्रातःकाले रावणवधः । पूर्वं सर्वरात्रमवर्ततेत्युक्तेः ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तर-
शततमः सर्गः ॥ १११ ॥

ति० महीनचकम्पे मारुतो नववौ कुरइतिशेषः । 'महीचकम्पेनहि' इतिपाठे मारुतोववौ सुखइतिशेषः । स्थिरप्रभश्चेति । अनेना-
भिनयकृत्तनवम्यांयामावशोपदिनइतिबोधितं ॥ ३२ ॥ ति० अत्रयुद्धदिवसगणनायांकतकतीर्थी । पूर्वसुबेलारोहणदिने 'ततोस्त-
मगमासूर्यः सन्ध्ययाप्रतिरजितः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्तचक्षुमासमतिवर्तते' इत्युक्तेस्तद्दिनंचतुर्दशीपूर्णमान्यतरदितिस्पष्टं । ततःकृष्णप्र-
तिपदियुद्धारंभः । तस्यामेवरात्रौनागपाशवन्धतद्विमोक्षा । द्वितीयायांधूम्राक्षवधः । तृतीयायांवज्रदंष्ट्रस्य । चतुर्थ्यामकंपनस्य ।
पञ्चम्यांप्रहस्तस्य । षष्ठ्यारावणभङ्गः । सप्तम्यांकुम्भकर्णवधः । अष्टम्यामतिकायादेः । नवम्यासिन्द्रजितोब्रह्मास्त्रप्रयोगः । दशम्यां
दिवानिकुम्भवधः । तद्वात्रौमकराक्षवधः । एकादश्यादित्रयोदश्यन्तदिनत्रयेनेन्द्रजिद्वयः । चतुर्दश्यामूलबलवधः । अमायांराव-
णयुद्धारंभतद्वधानितिपञ्चदशदिनानिसर्वयुद्धमिति । अत्रेदंवक्तव्यं—केयंकृष्णप्रतिपन्माषकृष्णस्यवाचैत्रकृष्णस्यवा । नाद्यः ।
चैत्रेपुष्यशुक्लपक्षएव । तत्रापिनवम्यादिदिनत्रयएवेति
स्पष्टमेवउच्योतिपादौ । तत्रनवमी रिक्तालादभिषेकाद्योग्या । दशम्येवतुपूर्वालाद्योग्या । एवंच चैत्रशुक्लदशम्यांप्रस्थानं ।
तत्रमाषकृष्णामायांयुद्धसमाप्तौतदुत्तरपञ्चम्यांभरद्वाजाभ्रमागमनं । 'पूर्वंचतुर्दशेवर्षेपञ्चम्यालक्ष्मणाप्रजः । भरद्वाजाभ्रमंप्राप्यवव-
न्द्रेभित्तोमुनिम्' इतवक्ष्यमाणत्वात् । तत्रचनचतुर्दशवर्षसमाप्तिरितिभगवतःप्रतिज्ञाहानिः । 'पूर्वंचतुर्दशेवर्षे' इत्युक्तेरसंगतिश्च ।
युधोत्तरंलावकांलङ्कायामवस्थानस्यालाभाच्च । चैत्रशुक्लपञ्चम्यांतत्रागमनेपिपञ्चदिनन्यूनतैवेतितद्वानिस्तदवस्थैव । तदुत्तरद्वि-
तीयेदिन एवायोध्याप्रवेशस्यात्मात् अमान्तमानेन चैत्रकृष्णोत्तरपञ्चम्यांतदाभ्रमगतावपि चतुर्दशवर्षतोबहुदिनाधिक्येन चतुर्द-
शवर्षसमाप्तिदिनेअयोध्यानागमेमयाप्राणादेवाइतिभरतप्रतिज्ञाहानिः । साचप्रतिज्ञाचित्रकूटेरामसंनिधावित्ययोध्याकाण्डान्तेस्पष्टम् ।
एतेन चैत्रकृष्णप्रतिपदियुद्धारंभः । तच्छुक्लप्रतिपदिरावणसंस्कारइतितीर्थांकचैत्रकृष्णस्येत्यन्योपिपरास्तः । पूर्णिमान्तमानेनति-
थिवद्भद्रादशमासैर्वर्षपक्षेपक्षदिनानान्यूनत्वात् । अमान्तमानेनचैत्रकृष्णप्रहणेबहुदिनाधिक्यं । सावनमानेनषष्ठ्युत्तरत्रिशतदिनै-
रधिक्येनचतुर्दशवर्षाणां चतुरशीत्यहोरात्रदृष्ट्याबहुदिनन्यूनतैव । किंचमहाभारतेयुधिष्ठिरवन-
वासेत्रयोदशवर्षमितेकिञ्चित्कालाद्वर्गोवतेषांप्राक्कथ्येदुर्बोधनेनतदसमाप्तावेषांप्राक्कथ्येनपुनस्तावत्पर्यन्तमेतैर्वनवासःकर्तव्योभविष्य-

[पा०] १ क.—ट. महाहर्षो. २ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. भयावहे. ३ क. ख. ड. झ. ट. मङ्गदंविभीषणं. ४ ग.
श्रीमान्त्वा. ५ झ. नव. ६ क. च. छ. झ. ज. ट. सुग्रीवविभीषणाङ्गदाः. ७ ख.—ट. विधिनाभ्यपूजयन्. ८ ख. च.
छ. य. कृतप्रतिज्ञा. ९ ड. झ. ट. रणेऽभवत्. १० झ. महेन्द्रः.

न्सर्वांश्चरैः कालान्तकोपमैः । भयात्प्रदुदावरणेलङ्घ्यप्रतिनिशाचरः । जगद्राममयं पश्यन्निवेदात्स्वर्गदृष्टविशत् । निकुम्भिलोततः प्राप्य
होमं चक्रे शिरीषया । च्वसितवानरेन्द्रैस्तदभिचारात्मकं रियोः । पुनरुत्थाय पौलस्त्यो रामेण सह योषितुं । दिव्यं स्यन्दनमारुह्य राक्षसै-
र्विषयीकृतिः । इदं निगमनमाश्रित्य शुकप्रतिपदि । “ततः शतमखो दिव्यरथं हयैश्च संयुतम् । राघवाय स्वमूलेन प्रेषयामास भक्तिमान् ।
तं तु मातस्मिना नीतमः क्षारवसतसम् । स्यूयमानः सुरगणैर्भुवने नरक्षसा । ततो युद्धमद्भ्योरं रामरावणयोर्महत् । सप्ताहिकमहोरात्रं
शक्ताक्षैरतिवीर्यैः ।” इति । ततः मातस्मिन् रागमनदिनोत्तरं । एवं च नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे—“रामस्यानुप्रहार्थं
वैरावणस्य वधावच । रात्रावेव महद्देवी ब्रह्मणा बोधितापुरा । तत्तत्सुखं किमिन्द्रासानन्दायामाश्रिते । जगाम नगरीं लङ्कां यत्रासीद्वा-
चः पुरा” आगत इति शेषः । इदं चागमनं रात्र्यन्ते । तदैव मातस्मिन् रागमनं । “तत्र गत्वा महद्देवी तदा तौराम लक्ष्मणौ । युद्धेन योज-
यामास स्ववमन्तार्हतां विधा । राक्षसानां वानराणां च ब्रह्मासामास शोणितम् । रामरावणयोर्दुष्टं सप्ताहं सान्य योजयत् । व्यतीते सप्तमे
रात्रे नवम्यां रात्र्यन्ते । रामेण चातवामास महामावाजगन्मयी । रावतयोः स्वयं देवी युद्धं केलिमुदैक्षत । तावत्तु अष्टरात्रिणसर्वदेवैः
सुपूजिता । निहते रात्र्यै वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः । विशेषपूर्वाङ्गुर्गन्धर्वैश्च कोकपितामहः ।” सकलैः सुरैरित्यस्य सहेति शेषः । रामरा-
वणयोरनुपुङ्गवैश्च भीतिदम् । तृतीयायां तु लङ्कायाः पूर्वोत्तरदिशि स्थितम् । स्वातिनक्षत्रयुक्तायां भीतं सुरबलं महत् । शान्त्यर्थं
वारयामास वै नक्षत्रो वचनादरेः । शान्त्यर्थं भयशान्त्यर्थं । “तत्तत्सुप्रवणेनाथ दशम्यां च षडिन्द्रकांशुभाम् । विस्मृत्य चक्रे शान्त्यर्थं बलनी-
राक्षसं हरिः ।” रिपुष्वनित्यं शान्त्यर्थं मिल्यर्थः । “नीराजितबलः शकस्तत्र रामं संलक्ष्मणम् । संभाष्य प्रययौ स्वर्गसहदेवैः शचीपतिः ।
इति हस्तपुराणकल्पे मनोः स्वायं भुवेऽन्तरे । पुराणकल्पे धात्रं प्रति कल्पं तर्धवत् । प्रवर्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ।” खायं भुवमन्व-
न्तरकल्पे पुराणकल्पे इत्यर्थः । प्रति कल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जलज्वलमानान्येन तत्रापि कल्पव्यवहारात् । “प्रति कल्पं भवेद्रामो रावण-
श्चापि राक्षसः । तथैव जायते युद्धं तथैव श्रद्धागमः । एवं रामसहस्राणि रावणानां तथैव च । भवितव्यानि भूतानि तेषु देवी प्रवर्तते ।
तत्पूजितं सुराः सर्वं बलं नीराजयन्ति च । तथैव च नराः सर्वं कुर्युः पूजां तथा विधिः । बलनीराजं नराजा कुर्याद्बलविद्वद्वये ।” इति ।
इदं च ब्रह्मबोधिता महद्देव्याः प्रविष्टासीत् वभगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अत एव ब्रह्मवैवर्ते प्रथमं शिवभागे प्रति कल्पं विष्णोश्च रि-
ते कीदृशमिति नारदप्रश्ने ब्रह्मवाक्यं—“स एव भगवान्मुने प्रतिमन्वन्तरं मुने । वधाय दुष्टदैत्यानां भूमिमारुहतां मुनि । कलिद्रापरयोः
संघी भविष्यति न संशयः । प्रति कल्पं तेष्वेव भविष्यति न संशयः ।” इति । “सहस्रकूलो रामोऽपि भविता ब्रह्मणे दिने” इति ब्र-
ह्मवैवर्ते प्रथमं शिवभागे स्मृतायां प्रतिकृष्णवाक्ये । दिन इति जातावेकवचनं । दिनेष्वित्यर्थः । पूर्वप्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः । प्रति-
चतुर्गुणं रामावतार इति तु न युक्तं । चतुर्विंशतितमचतुर्गुणं रामावतारस्याष्टाविंशतितमचतुर्गुणं कृष्णावतारस्य हरिवंशे पुराणान्तरे
च प्रसिद्धादिति दिक् । आश्वि वैश्वरामायणमिति प्रसिद्धग्रन्थे तु—“रामः पञ्चदशे वर्षे पञ्चदशम्यां पमिषैः शिलीम् । उपये मे लघोऽध्यायां
द्वादशान्दानुवासनम् । सप्तविंशतिमेव वंनवासमकल्पयत् । अष्टादशतुर्वर्षाणि सीतायास्तु तदाऽभवन् । त्रिरात्रमुदकाहारश्च तु-
र्धेऽहं कलाशनः । पञ्चमे चित्रकूटे रामो वासमकारयत् । अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चदशम्यां महामनाः । रामो विरूपयामास घोरां शूर्प-
णखां वने । ततो माघे सित्ताम्यां मुहूर्तेऽहं दशकन्दरः । राघवाभ्यां विनासीतां जहार दशकन्दरः । माघे शुक्लचतुर्दश्यामिति पाठा-
न्तरं । मार्गशुक्लदशम्यां तु बसन्ती रावणालये । संपातिदशमे मासे आचख्यौ वानरेषुताम् । एकादश्यां महेंद्राप्रान्तु ह्वेशतयो-
जनम् । तत्रात्रिंशे सीताया दर्शनं हि हृदयतः । द्वादश्यां शिशुपादुसेह नृमानप्यवस्थितः । तस्यां निशायां सीताया विश्वासा लोप-
सत्कथाः । अक्षादिभिश्च योदस्यां ततो युद्धमवर्तत । बभौक्ष कुमारस्य वनविध्वंसं तथा । ब्रह्माक्षेण चतुर्दश्यां बद्धः शक्रजिता
कपिः । बहिरा पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं तथा । पौर्णमास्यां महेंद्राद्रौ पुनरागमनं कपेः । मार्गसितप्रतिपदः पञ्चमिः पथिवास-
रैः । पुनरागम्य पञ्चेऽह्नि पञ्चमं भुवनं चतैः । सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं शुद्धि विवेदनं । अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां मुहूर्ते विजयाभिधे । मध्यं
प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य तु । वासरे सप्तमं मोघौ स्कन्धावारनिवेशनम् । पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीयाया वदं बुधेः । उपस्थानं सैन्य-
स्वराचवस्वभूवह । विभीषणश्चतुर्थ्यां वैरामेण सह संगतः । समुद्रतरणार्थाय प्रवृत्तो मन्त्र उद्गमः । प्रायोपवेशनं चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ।
समुद्रवरलाभश्चेत्प्रायः प्रकीर्तनम् । सेतोदशम्यामारंभश्च योदस्यां समापनम् । चतुर्दश्यां ह्वेला प्रेरामः सैन्यं न्यवेशयत् । पौर्णमा-
स्याद्वितीयां त्रिदिनेः सैन्यतारणम् । तृतीयाया दशम्यन्तं मन्त्रोऽगुष्मनिवेशने । शुक्रसारणयोः सैन्यप्राप्तिरेकादशी दिने । माघे सित-
यां द्वादश्यां सैन्यं स्कन्धावृत्तावुवै । सारणेन कपीनां तु सारासरोपवर्णनम् । त्रयोदश्यां मायावल्लङ्कायां दिवसैस्त्रिभिः । रावणः सैन्यसं-
ख्यां नराणां तादृशं दत्तया । यवावयाद्दोष्यं माघशुक्लादिवासरे । माघशुक्लद्वितीयादिदिनैः सप्तमिरेव तु । रक्षसां वानराणां च युद्धमासी-
त्पुदादगम् । माघशुक्लनवम्यां तुरात्राग्निद्विजितारणे । रामलक्ष्मणयोर्नागपाशैर्वैवो बभूवह । नागपाशविमोक्षार्थं दशम्यां गुरुभ्यगात् ।
अमावहारः कथितो दशम्यादिदिनद्वयम् । द्वादश्यामाजने येन भूक्षास्य वचः कृतः । त्रयोदश्यां तु तैर्न विहतो कपनोरणे । माघशुक्लचतु-
र्दश्यां माघकृष्णादिवासरम् । त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितो वधः । माघसितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तं त्रिभिर्दिनैः । रामेण तु मुले युद्धे
रावणो द्राक्षितोरणात् । पञ्चम्यां सप्तमीयावद्वावणेन प्रबोधितः । कुंभकर्णः समुत्तस्थावन्नपुङ्गवचतुर्दिनम् । कुंभकर्णो दिनैः पङ्क्तिं नवम्या-
स्तु चतुर्दशीम् । रामेण निहतो युद्धे वहुवारं नरमृकः । अमावास्यादिने शोकाद बहोरो भूवह । फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तं त्रिदिनेस्ततः ।
जरान्तकप्रभृतयो निहताः पञ्चराक्षसाः । पञ्चम्याः सप्तमीयावदसि कायवचक्यहात् । अष्टम्यां द्वादशीयावद्ब्रिहतौ दिनपञ्चकात् ।

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

दुःखाद्रावणप्रतिशोचनपूर्वकं विलपन्तं विभीषणं प्रति रामेण समाधातुमन्वयं रावणस्यैवर्षद्विहङ्गकरणाभ्यनुज्ञातम् ॥ १ ॥

आतरं निहतं दृष्ट्वा शयानं रामनिर्जितम् ॥ शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥ १ ॥

वीर विक्रान्तविरूपाय विनीत नयकोविद ॥ महाईश्वरनोपेत किं शेषेऽप्य हतो भुवि ॥ २ ॥

विक्षिप्य दीर्घां निश्चेष्टां भुजावद्भूषितां ॥ मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३ ॥

तदिदं वीर संप्राप्तं मया पूर्वं समीरितम् ॥ काममोहपरीतस्य येने न रुचितं वचः ॥ ४ ॥

यत्र दर्पात्प्रहस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः ॥ न कुम्भकर्णोतिरथो नातिकायो नरान्तकः ॥

न स्वयं त्वममन्येथास्तस्योदकांऽवमागतः ॥ ५ ॥

गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः ॥ गतः सत्त्वस्य संक्षेपः प्रस्तावानां गतिर्गता ॥ ६ ॥

अथ भ्रातृवधदर्शनेन हृतात्प्रवृत्तं प्रकृतिसंबन्धकृतं शोकं सोढुमशङ्कुबन्धिभीषणो विलपति—आतरमि-
त्यादि ॥ शयानं शयानमिव स्थितं । शोकवेगपरी-
तात्मा शोकवेगेन परीतमनस्कः । वेगशब्देन हृत्कृतः
शोक इति द्योत्यते ॥ १ ॥ विनीत विद्यासुशिक्षित ।
विक्षिप्येत्यस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकनान्वयः । भुजावि-
त्यनेनान्ययुद्धे द्विभुजस्थितिर्गम्यते । मुकुटेन उपल-
क्षित इति शेषः । अपवृत्तेन पतनवेगादीपचलितेन
॥ २—३ ॥ मया पूर्वं समीरितं यद्वचः काममोह-
परीतस्य ते न रुचितं नेष्टमासीन् । तदिदं वचः
संप्राप्तं त्वयानुभूतमित्यर्थः ॥ ४ ॥ यदित्यादिसार्ध-

श्लोक एकान्वयः । यत्पापकर्म प्रहस्तो दर्पान् नाम-
न्येत्येति विपरिणामेनानुषज्यते । एवं सर्वत्र योजनी-
यं । अतिरथ इत्यतिकायविशेषणं । अमन्येथाः अम-
न्यथाः । एतमर्थं । तृणीकृतवानसीत्यर्थः । तस्य
सीताहरणरूपस्य उदकः कलमागतं ॥ ५ ॥ सुनी-
तानां नयानां । सेतुः मर्यादा । धर्मस्य विग्रहः
विरोधः । यद्वा अधर्मस्येति छेदः । विग्रहः देहः ।
यद्वा धर्मस्य विग्रहः देहः । एषोमिहोत्री च महात-
पाश्चेत्यादिना रावणस्य धार्मिकत्वकथनान् । सत्त्वस्य
बलस्य संक्षेपः संप्रहः । प्रस्तावानां प्रकृष्टस्तुतीनां ।

निर्कुम्भकर्णोऽनुभूतकराकथनुर्दिनैः । कालानुसन्निवितीयावाङ्मुख्येऽप्यकजिताचितम् । तृतीयावास्तुममम्भाहरतः पञ्चबाहुराह ।
ओषधानवनेष्वप्रासादासीदवहारकः । तत्रममोदसोपासीनैः पद्मिस्तुशक्तिवत् । लक्ष्मणेन हतो युद्धे विप्रितीऽभिचरन्कम्भा ।
चतुर्दशोदसमीकरणदीक्षाविधिकमात् । अमावास्यापञ्चवीरोद्युद्धासदसकंधरः । चैत्रशुक्लपतिरदः पञ्चमीदिनपञ्चकैः । रावणस्य प्र-
धानानां युष्मतामभवत्तद्वधः । चैत्रशुक्लपञ्चमीयावन्महापाशादिमारणम् । चैत्रशुक्लचाम्पांशुसीमित्रैः शक्तिभेदनम् । शोषादिरात्रनेषैव
लक्ष्मणार्थमुपाहृतः । दशम्यामवहारो भूतात्रैर्युद्धं दूरक्षीः । एकादशानुरामाचर्योमातृक्षिपारथिः । अष्टादशदिनैरासौ द्वैरपैरावर्ण-
वधीत् । द्वादश्याः शुक्लपक्षस्यावत्कृष्णचतुर्दशीम् । माघशुक्लद्वितीयाया चैत्रकृष्णचतुर्दशीम् । अष्टाशोतिदिनैर्बुधमन्येष्वदशाहकम् ।
युद्धावहारसंप्रामाजिसप्ततिदिनान्वभूत् । संस्कारोरावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् । वैशाखादितीर्थीरामः सुषेले पुनरागतम् ।
अभिषिक्तो द्वितीयावाङ्मुख्ये विभीषणः । सीताशुद्धिस्तृतीयावदिनेऽभोवरलंभनम् । वैशाखस्य चतुर्थांशुरामः पुण्यकामस्थितः ।
पूर्वचतुर्दशेऽप्येवमम्भांशुवधस्तु । भरद्वाजधर्मरामः ससीतः पुनरागतम् । नन्दिमामेनुषञ्चावैमरतेन समागतः । समम्भामभिषि-
क्तो सावधोऽप्यारभूतमः । जानकीरामसहितारावणस्य निवेशने । मनुसासान्निधतापञ्चदशबासरसेतुम्” इति । तत्पुत्रबाधेऽने-
धितप्रामाण्यं । कालिकापुराणादिविरोधात् । इदं कल्पान्तरविषयमिति नमुकं । तद्विरोधादेव । तस्मात्किंवा विरोधपुराणेषूपसंहार-
एव व्याप्यः । शास्त्रान्तरोक्तोपसंहारवत् । यथा कुम्भकर्णवधोत्रामेनोक्तः भारते लक्ष्मणेन । तादृशे विषये ननु कल्पभेदेन व्यवह-
रः । अन्तर्विषय एव तु हविर्दशोकासेति बोध्यम् ॥ १४ ॥ इत्येकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

ति० सुहृत्तानां वीराणां ॥ ६ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. ट. यन्मया पूर्वमीरितं. २ ड. झ. ञ. ट. यत्तत्प्रचितंतव. ३ ड. झ. ञ. ट. बहुमन्येथाः.
च. छ. किंतुमन्येथाः. ग. तत्पुमन्येथाः. ४ ड. झ. ट. सुहृत्तानां.

आदित्यः पतितो भूमौ मप्रस्तमसि चन्द्रमाः ॥ चित्रमानुः प्रशान्ताचिर्व्यवसायो निरुद्यमः ॥

अस्मिन्निपतिते भूमौ वीरे शस्त्रभृतावरे ॥ ७ ॥

किं श्रेयमिव लोकस्य हतवीरस्य सांप्रतम् ॥ रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु ॥ ८ ॥

धृतिप्रवालः प्रसहाम्यपुष्पस्तपोवलः शौर्यनिबद्धमूलः ॥

महात्राक्षसराजवृक्षः संमर्दितो राघवमारुतेन ॥ ९ ॥

तेजोविषाणः कुलवंशवंशः कोपप्रसादापरगात्रहस्तः ॥

इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः सुप्तः क्षितौ रावणगन्धहस्ती ॥ १० ॥

पराक्रमोत्साहविजृम्भिताचिर्निश्वासाधूमः स्वबलप्रतापः ॥

प्रतापवान्संयति राक्षसाग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण ॥ ११ ॥

सिंहर्क्षलाङ्गलकुट्टिषाणः पराभिजिद्रन्धनगन्धहस्ती ॥

रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहतोऽवसन्नः ॥ १२ ॥

गतिः विषयः ॥ ६ ॥ आदित्य इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अस्मिन्निपतिते आदित्यः पतित इत्याद्यभेदातिशयोक्तिः । चित्रमानुः वह्निः । “सूर्यवह्नी चित्रमानू” इत्यमरः । व्यवसायो निरुद्यमः । रावणसदृशाश्रयाभावाद्भवसायः उत्साहशक्तिः । निर्व्यापारोभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ राक्षसशार्दूले रावणे पांसुषु प्रसुप्त इव स्थिते । मृत इति यावत् । सांप्रतं हतवीरस्य लोकस्य किमिव शेषं । सर्वं शून्यमभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ धृतिरेव प्रवालो यस्य स तथा । धैर्यं हि वृक्षस्य पलववत् प्रथमफलं । प्रसह्यत इति प्रसहः । पचाद्यच् । भावप्रधानो निर्देशः । स एव अम्यपुष्पं श्रेष्ठपुष्पं यस्य स तथा । प्रसहन् हि पुष्पवत्कार्यफलस्य अव्यवहितहेतुः । तप एव बलं स्वैर्याशो यस्य स तथा । शौर्यमेव निबद्धमूलं निश्चलमूलं यस्य स तथा । शौर्यमूलत्वात्तपःप्रभृतीनां सर्वेषां ॥ ९ ॥ तेजः पराक्रम एव विषाणो यस्य स तथा । तेजो हि विषाणवत् परमर्मभेदि । कुलवंशवंशः कुलं पितृपितृमाहादयः तेषां वंशः सर्गः स एव वंशः पृष्ठावयवविशेषो यस्य स तथा । “वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठलावयवे च” इत्युभयत्रापि विश्वः । कुलेन

हि वंशेनेव स्वाश्रितधारणं । कोप एवापरगात्रं शिरोव्यतिरिक्तशरीरं यस्य स तथा । प्रसाद एव हस्तो यस्य स तथा । कोपस्य बहुत्वादापरगात्रत्वेन रूपणं । इक्ष्वाकुः रामः स एव सिंहः तेन अवगृहीतदेहः रावणगन्धहस्ती रावण एव मत्तगजः क्षितौ सुप्तः । मृत इत्यर्थः ॥ १० ॥ पराक्रमोत्साहावेव विजृम्भितार्थः विस्तृतज्वालः । निश्वास एव धूमो यस्य स तथा । स्वबलप्रतापः स्वबलोष्णः । प्रतापवान् तेजस्वी । राक्षसाग्निः रामपयोधरेण निर्वापितः ॥ ११ ॥ सिंहर्क्षो राक्षसाः ते एव लाङ्गलकुट्टिषाणानि यस्य स तथा । “सिंहर्क्षो राक्षसाः प्रोक्ता यक्षा उष्णीषिणो मताः” इति निघण्टुः । यद्वा सिंहर्क्षं मूलानक्षत्रं तच्च राक्षसनक्षत्रं । यथाह ज्योतिषे काश्यपः— “अग्निर्मघा विशाखा च आश्लेषा शततारका । धनिष्ठा चित्रया युक्ता ज्येष्ठा मूला च राक्षसाः” इति ॥ तत्संबन्धाद्वाक्षसा अपि तच्छब्देनोच्यन्ते । राक्षससमृद्धेर्गन्धहेतुत्वेन लाङ्गलादित्वेन रूपणं । परानभिजयतीति पराभिजित् । गन्धने परोत्सादने गन्धहस्ती मुख्यः । “गन्धनं सूचनोत्साहर्हिसनेषु प्रकाशने” इति विश्वः । चापलं विषयलौल्यं तदेव

तौ प्रसहाम्यपुष्पः प्रसह्यत इति प्रसहः । पचाद्यच् । भावप्रधानो निर्देशः । प्रसहः प्रसह्यतं तदेवाभ्यपुष्पं यस्य सः । प्रसवाभ्यपुष्पद्विपाठे प्रसवः सन्तानं ॥ १ ॥ सः पराभिजिद्रन्धनगन्धहस्ती परानभिजयन्तीति पराभिजितः । तद्रन्धने हिंसायां गन्धहस्ती मत्तगजद्रव्यः । चापलकर्णचक्षुः चापलं चक्षुर्लकर्णचक्षुर्व्यसः । कर्णयोश्चापलं अश्राव्यश्रुर्पणखादिप्रलपितश्रवणेन तत्रचितप्रमिथानं । चक्षुषोः अनबलोक्तनौवपरदारतौन्दर्वदर्शनं ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. झ. गतसत्तस. घ. न. ट. हतवीरस्य. २ क. ड. ज. झ. प्रसभाम्भ. ३ घ. इक्ष्वाकुसिंहेनगृहीतदेहः. ४ ड. झ. गन्धवाहः.

वदन्तं हेतुमद्वाक्यं परिमृष्टार्थनिश्चयम् ॥ रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणम् ॥ १३ ॥
 नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चण्डविक्रमः ॥ अत्युन्नतमहोत्साहः पतितोऽयमशङ्कितः ॥ १४ ॥
 नैवं विनष्टाः शोच्यन्ते क्षत्रधर्ममवस्थिताः ॥ वृद्धिमाशंसमाना ये निपतन्ति रणाजिरे ॥ १५ ॥
 येन सेन्द्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि धीमता ॥ तस्मिन्कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुम् ॥ १६ ॥
 नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन ॥ परैर्वा हन्यते वीरः परान्वा हन्ति संयुगे ॥ १७ ॥
 इयं हि पूर्वं संदिष्टा गतिः क्षत्रियममता ॥ क्षत्रियो निहतः संख्ये न शोच्य इति निश्चयः ॥ १८ ॥
 तदेवं निश्चयं दृष्ट्वा तत्त्वमास्थाय विज्वरः ॥ यदिहानन्तरं कार्यं कल्प्यं तदनुचिन्तय ॥ १९ ॥
 तमुक्तवाक्यं विक्रान्तं राजपुत्रं विभीषणः ॥ उवाच शोकमंतमो भ्रातुर्हितमनन्तरम् ॥ २० ॥

योऽयं विमर्देषु न भयपूर्वः सुरैः समेतैः सह वासवेन ॥

भवन्तमामाद्य रणे विभ्रमो वेलामिवासाद्य यथा समुद्रः ॥ २१ ॥

अनेन दत्तानि सुपूजितानि भुक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्वाः ॥

धनानि मित्रेषु समर्पितानि वैराग्यमित्रेषु च यापितानि ॥ २२ ॥

एषोहितामित्रं महातपाश्च वेदान्तगः कर्मसु चाग्र्यवीर्यः ॥

एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ २३ ॥

कर्णचक्षुषी यस्य स तथा । रश्मोवृषः रावणवृषभः
 क्षितीश्वरव्याघ्रेण रामशार्दूलेन हतः अवसन्नः मृतः
 ॥ १२ ॥ परिमृष्टार्थनिश्चयं कृतार्थनिश्चयं ॥ १३ ॥
 अयं निश्चेष्टः निर्विक्रमः न विनष्टः अपि त्वयं समरे
 चण्डविक्रमः अत्युन्नतमहोत्साहः । अशङ्कितः पतितः
 विनष्टः ॥ १४ ॥ यदि समरे विक्रम्य नष्टः ततः
 किमित्यत्राह—नैवमित्यादि ॥ ये वृद्धिं परलोकवृद्धिं
 आशंसमानाः आकाङ्क्षमाणाः सन्तः रणाजिरे निप-
 तन्ति । क्षत्रधर्ममवस्थिताः क्षूद्रधर्मव्यवस्थिताः । एवं
 विनष्टाः ते न शोच्यन्ते ॥ १५ ॥ न केवलं समर-
 मरणादेव न शोच्यत्वं किंतु यशःप्रत्यासक्त्यापीत्याह
 येनेति ॥ येन वित्रासिताः तस्मिन् रावणे कालस-
 मायुक्ते शोचितुं न कालः नावसरः । तद्विषये शोको
 न युक्तः । वीरस्वर्गगमनादिति भावः ॥ १६ ॥
 तथापि मरणे सति कथं न शोचितव्यमित्याशङ्क्य
 जयवत्पराजयोपि न शोकस्थानमित्याह—नैकान्ते-
 ति ॥ एकान्तविजयः न भूतपूर्वः इतः पूर्वं न भूतः ।

अनेकान्तमुपपादयति—परैर्वेति ॥ १७ ॥ क्षत्रधर्म-
 पर्यालोचनेनापि न शोच्य इत्याह—इयं हीति ॥
 क्षत्रियः शूरः ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा ज्ञात्वा । तत्त्वमास्थाय
 परमार्थवृद्धिमवलम्ब्य । जनितमामवश्यं मृत्युं ज्ञात्वे-
 त्यर्थः । विज्वरः निःशोकः । यन् कार्यं कर्म । कल्प्यं
 अनुष्ठेयं । तदनुचिन्तय । कल्पयामि पाठे यन् कार्यं
 कल्प्यं । योग्यमित्यर्थः । “कल्प्यो योग्यश्च ते समाः”
 इति निघण्टुः ॥ १९—२० ॥ विमर्देषु समरेषु ।
 अनेन महावीरतया सम्यक् संस्कारमर्हतीत्युक्तं ॥ २१ ॥
 धर्मशीलत्वाच्च तदर्हतीत्याह—अनेनेति ॥ दत्तानि
 दानानि कृतानि । सुपूजितानि गुरुदेवतानीति शेषः ।
 निभृताः नितरां भृताः । यापितानि सफलीकृतानी-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥ आहिताग्नादित्वाच्च तदर्हतीत्याह—
 एषोहितामित्रिति ॥ हिताग्निः आहिताग्निः । संधि-
 रार्षः । वेदान्तं गच्छति जानातीति वेदान्तगः ।
 कर्मसु चाग्र्यवीर्यः कर्मशूर इत्यर्थः । प्रेतगतस्य
 प्रेतत्वं गतस्य । इच्छामि । पुत्राणां विनष्टत्वेन भ्रातु-

स० यमःशङ्कितोभीतोयस्मादिति वा ॥ १४ ॥ ति० अयं समरे निश्चेष्टः अशङ्कोभूतान्विनष्टः । अपिचण्डविक्रमस्त्रादिगुणएक-
 एवायमशङ्कितोभूतयुक्तश्चाहितएवदैवायतिनः ॥ १५ ॥ ति० कालसमायुक्ते कालधर्मेसंबन्धे । एवंदुर्गुणयुक्तस्यमरणमेवसम्य-
 गितिभावः ॥ १६ ॥ ति० वर्णापेक्षेयुवाचकेषु । अनेनदत्तानि ॥ २० ॥

[पा०] १ क.—ट. परिमृष्टार्थ. २ क.—ड. ज.—ट. क्षत्रधर्मव्यव. ३ क.—घ. च. छ. ग. ट. अस्मिन्काल. ४ ड.
 झ. ट. समस्तः. ५ झ. दत्तानिबनीपकेषु. ६ क. ड. झ. निपातितानि.

स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा संबोधितः साधु विभीषणेन ॥

आज्ञापयामास नरेन्द्रमुनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्वः ॥ २४ ॥

मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

रावणान्तःपुराज्ञानीभीरुनाङ्गमेव तदङ्गपरिष्वङ्गेनबहुधाविलापः ॥ १ ॥

रावणं निहतं श्रुत्वा रावणेन महात्मना ॥ अन्तःपुराद्विनिष्पेत् राक्षसः शोककर्षिताः ॥ १ ॥

वार्धमाणाः सुबहुशो वेष्टन्त्यः क्षितिपांसुषु ॥ विमुक्तकेश्यो दुःखार्ता गावो वत्सहता इव ॥ २ ॥

उत्तरेण विनिष्क्रम्य दूतेण सह राक्षसैः ॥ प्रविश्यायोधनं घोरं विचिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥ ३ ॥

राजपुत्रेतिवादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः ॥ परिपेतुः कवन्धाङ्कां महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४ ॥

ता बाष्पपरिपूर्णाक्ष्यो भर्तृशोकपराजिताः ॥ करेण्व इव नर्दन्त्यो विनेदुर्हृतयूथपाः ॥ ५ ॥

रेवाधिकारित्वादिति भावः ॥ २३ ॥ करुणैरित्यनेन

दुःखातिशयादिदानीमेवमुक्तमिति शोत्यते । वक्ष्यति

हि नाहमस्य संस्कारं करिष्यामीति । स्वर्गीयं स्वर्गाय

हितं । आधानं अन्त्येष्टिसंज्ञिकं कर्म ॥ २४ ॥ वैरा-

निरैकान् संस्कारे मम द्वेष इति न शङ्कनीयमित्याह-

मरणेति ॥ मरणानन्तरमपि वैरकरणं निष्प्रयोजन-

मित्याह-निवृत्तमिति । प्रयोजनं सीतालाभरूपं ।

अस्य संस्कारः यायजूर्कोचितसंस्कारः । क्रियतां ।

ममाप्येष यथा तव । तव यथा भ्राता तथा

ममापि भ्राता । मद्भातृभूतस्य तव भ्रातृत्वात् ।

स्वमस्य दोषं दृष्ट्वा न करोमि चेदहमेव करिष्यामि ।

भ्रातृषु येनकेनापि कर्तव्यमिति भावः । अत्र श्लोके

न इति गायत्र्यक्षरं । अत्राचार्या व्याचक्षुः । मर-

णान्तानि वैराणि ऋषिजनस्थानभ्रंशमैथिलीहरणम-

स्त्राणभूतजटायुविध्वंसनप्रभृतिमद्देषाचरणमितः परं

कर्तुं न शक्नोति हीति भावः । निवृत्तं नः प्रयोजनं ।

अदि वा रावणः स्वयमिति वदता मयास्य विषये

किञ्चित्कुर्मं कर्तव्यमिति मनसि कृतं । तदनेन

‘द्विधा भव्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित्’ इति

वदता प्रतिहतं । तत्करणस्येदानीमवसरः संजात

इति भावः । क्रियतामस्य संस्कारः । मत्कृतहितप्र-

तिपेधानर्हावस्था इदानीमस्य संजाता अतोयं न

त्याज्यः । अतः परं यत्कर्तव्यं तत्कार्यमेव । ममाप्येष

यथा तव । अयं मच्चित्तानुकूलो जातः अतो मन्मि-

त्रभूतो भवानपि तमनुवर्तितुमर्हति । अथवा एषः

तव यथा तथा ममापि । अस्य संस्कारस्तव यथा प्राप्तः

तथा ममापीत्यर्थः । भवानस्य संस्कारं न करोति

चेदहमेव करोमि । बन्धुषु येन केनापि कर्तव्यं

स्वस्विदं तद्गरे तिष्ठ अहमेव करिष्यामीत्यर्थ इति ॥ २५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वादशोत्तरश-

ततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

अथ रावणान्तःपुरस्त्रीविलापः—रावणमित्यादि-

श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ वत्सहताः हतवत्साः ॥ १—२ ॥

उत्तरेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ शोणितैः कर्दमो

यस्यास्तां शोणितकर्दमां ॥ ३—४ ॥ हतयूथपा इति

करेणुविशेषणं । अतएव नर्दन्त्यः करेण्व इव विने-

सी० तवयथा ममापितया । ममापिस्नेहविषयइत्यर्थः ॥ अतःसंस्क्रियतां शङ्कामाकुर्वितिभावः ॥ स० निवृत्तं निष्पन्नं । तद्व-
पस्यैवप्रयोजनरूपत्वात् ॥ तथासम । तवममसौभ्रात्रावितिभावः ॥ २५ ॥ इतिद्वादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११२ ॥

ति० गाव इति । अवमसासविशेषजशोकमात्रेदृष्टान्तः ॥ २ ॥

[पा०] १ व. सुसंभितः, २ व. ज. झ. दृष्टा. ३ ड. ज. झ. ट. वेष्टन्त्योरणपांसुषु. ४ क.—ट. आर्यपुत्रेति. ५ अ. ट.
नरेन्दुर्हृत.

ददृशुस्तं महावीर्यं महाकायं महाद्युनिम् ॥ रावणं निहतं भूमौ नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ६ ॥
 ताः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु ॥ निपेतुस्तस्य गात्रेषु च्छिन्ना वनलता इव ॥ ७ ॥
 बहुमानात्परिष्वज्य काचिदेनं रुरोद ह ॥ चरणौ काचिदालिङ्ग्य काचित्कण्ठेऽवलम्ब्य च ॥ ८ ॥
 उद्धृत्य च भुजौ काचिद्भूमौ स परिवर्तते ॥ हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमन् ॥ ९ ॥
 काचिदङ्गे शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती ॥ स्नापयन्ती मुखं वाष्पैस्तुषारैरिव पङ्कजम् ॥ १० ॥
 एवमार्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं भुवि ॥ चुकुक्षुर्बहुधा शोकाद्भ्यस्ताः पर्यदेवयन् ॥ ११ ॥
 येन वित्रासितः शक्रो येन वित्रासितो यमः ॥ येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण विवोजितः ॥ १२ ॥
 गन्धर्वाणामृषीणां च सुराणां च महात्मनाम् ॥ भयं येन महदत्तं सोयं शेते रणे हतः ॥ १३ ॥
 अमुरेभ्यः सुरेभ्यो वा पन्नगेभ्योपि वा तथा ॥ न भयं यो विजानाति तस्येदं मानुषाद्भयम् ॥ १४ ॥
 अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम् ॥ हतः सोयं रणे शेते मानुषेण पदातिना ॥ १५ ॥
 यो न शक्यः सुरैर्हन्तुं न यक्षैर्नामुरैस्तथा ॥ सोयं कश्चिदिवासस्यो मृत्युं मर्त्येन लम्बितः ॥ १६ ॥
 एवं वदन्त्यो बहुधा रुरुदुस्तस्य ताः स्त्रियः ॥ भूय एव च दुःखार्ता विलेपुष्य पुनः पुनः ॥ १७ ॥
 अंशुष्वता च सुहृदां सततं हितवादिनाम् ॥ मरणायाहता सीता चातिताश्च निष्ठाचराः ॥ १८ ॥
 एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातिताः ॥ भुवाणोपि हितं वाक्यमिष्टो आता विभीषणः ॥
 धृष्टं परुषितो मोहाच्चयाऽऽजमवधकाङ्क्षिणा ॥ १९ ॥
 यदि निर्यातिता ते स्वात्सीता रामाय मैथिली ॥ न नः स्याद्वसनं घोरमिदं मूलहरं महन् ॥ २० ॥
 वृत्तकामो भवेद्भाता रामो मित्रकुलं भवेत् ॥ वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः ॥ २१ ॥
 त्वया पुनर्नृशंसेन सीतां संरुन्धता बलात् ॥ राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितम् ॥ २२ ॥
 न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुङ्गव ॥ दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥ २३ ॥
 वानराणां विनाशोऽयं रक्षसां च महाहवे ॥ तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २४ ॥
 नैवार्येन न कामेन विक्रमेण न चाङ्गया ॥ शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ २५ ॥

दुःखित्यन्वयः ॥ ५—७ ॥ बहुमानादित्वादिश्लोकत्रय-
 मेकान्वयः ॥ परिवर्तते वेष्टते । ईक्षती ईक्षमाणा
 ॥ ८—१० ॥ चुकुक्षुरिति । क्रोधः निरक्षरध्वनिः ।
 परिदेवनं साक्षरशब्दः ॥ ११—१३ ॥ मानुषाद्भयं ।
 जातमिति शेषः ॥ १४—१५ ॥ कश्चिदि वयः
 कश्चित्सुरष इव लम्बितः प्रापितः ॥ १६—१७ ॥
 सुहृदां सुहृद्व्यः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । वचनमिति वाश्लो-
 षः । अंशुष्वता त्वया ॥ १८ ॥ एताः वयं ते राक्ष-
 साः आत्मा च समं युगपत् इदानीं पातिताः । मारि-
 ताइत्यर्थः । इष्टः प्रीतिमान् ॥ १९ ॥ यदीत्यादिश्लो-
 कद्वयमेकान्वयः ॥ ते त्वया । निर्यातिता प्रत्यर्पिता ।

मूलहरं मूलभूतत्वपर्यन्तहरं । यदि सीता निर्यातिता
 स्यात्तदा आता विभीषणो वृत्तकामः निष्पन्नमनोरथः
 भवेत् । स्ववाक्यकरणादिति भावः । तथा रामः
 मित्रकुलं कुलमित्रं । शत्रवः देवादवः ॥ २०—२१ ॥
 तुल्यमिति । युगपदित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं रावणस्ते-
 च्छाचरणस्य राक्षसनाशहेतुतामभिधाव्य संप्रति तन्नि-
 रासपूर्वकं दैवकारितत्वं दर्शयति—न कामकार इति ॥
 कामकारः स्वच्छन्दकरणं कामं प्रकामं । नास्ति ।
 कुतः दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते । दैवेन
 हतमन्येन हन्यते ॥ २३—२४ ॥ उद्यता कार्योन्मु-
 खी दैवगतिः अर्थादिना न निवर्तयितुं शक्या ।

सू० असत्तः अप्रपञ्चइत्यर्थः । अनुदराकन्येत्यत्रेव । मर्त्येन स्वकर्तृकमरणयोग्येनरामेण । लम्बितः प्रापितः मृत्युं यमंप्रतीतिवा
 ॥ १६ ॥ सू० दैवं अदृष्टप्रेरकोद्दिष्टैव । सर्वं चराचरं चेष्टयते चेष्टयति । अतोऽन्येषां तत्स्वातन्त्र्यवग्रमइत्यर्थः । दैवेनहतमेव
 केनचिन्निमित्तेनहन्यते नत्वन्यथा ॥ २३ ॥ इति त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

[पा०] १ ख. च. छ. ज. निहतं दृष्ट्वा. २ च. अंशुष्वतायु. ३ ड. झ. राक्षसाध्वनिपातिताः.

विलेपुरेवं दीनास्ता राक्षसाधिपयोषितः ॥ कुर्ये इव दुःखार्ता बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

मण्डोदरां रणाङ्गणेरावणानुशोचनपूर्वकं शोकेन बहुधा विलापः ॥ १ ॥ विभीषणेन रामाज्ञया यथाविधिरावणसंस्क-
रणम् ॥ २ ॥

तासां विलपमानानां तथा राक्षसयोषिताम् ॥ ज्येष्ठां पत्नीं प्रिया दीना भर्तारं समुदैक्षत ॥ १ ॥

दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा ॥ पतिं मण्डोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥ २ ॥

ननु नाम महाभाग तव वैश्रवणानुज ॥ क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रसत्यपि पुरन्दरः ॥

ऋषयश्च महीदेवा गन्धर्वाश्च यशस्विनः ॥ ३ ॥

ननु नाम तवोद्वेगाचारणाश्च दिशो गताः ॥ स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः ॥

न व्यपत्रपसे राजन्किमिदं राक्षसर्षभ ॥ ४ ॥

कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम् ॥ अविषहं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥ ५ ॥

[जैहि वीर महावीर्यो विसितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६ ॥]

मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः ॥ विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ ७ ॥

न चैतत्कर्म रामस्य श्रद्दधामि चमूमुखे ॥ सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिमर्शनम् ॥ ८ ॥

यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ खरस्तव हतो भ्राता तदेवासौ न मानुषः ॥ ९ ॥

कामेन स्नेच्छया ॥ २५ ॥ कुर्यः क्रौञ्चः ॥ २६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशोत्तर-
शततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

अथ मण्डोदरीप्रलापादि—तासामित्यादि ॥ विल-
पमानानां विलपन्तीनां । तथा विलपमानानामित्य-
न्वयः । दीना सती समुदैक्षत ॥ १ ॥ मण्डोदरी
मण्डनभूतोदरी । कृशोदरीति यावत् । “महि
भूषाणां” इति धातोर्भावे कप् प्रत्ययः । मण्डं सारं
सुन्दरमिति यावत् । तादृशोदरीत्येके । मण्डा पृथु-
पिपीलिका वस्या इव वदरं यस्याः सा मण्डोदरीत्य-
प्याहुः ॥ २ ॥ यद्यपि समरमरणं शूराणां श्लाघ्यमि-
ति न वीरपत्नी तच्छोचिनुमर्हा, तथाप्यसमानान्मा-

नुषात्प्राप्तमिदं लज्जावहमिति शोचति—ननु नाम
तवेत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥ नाम प्रसिद्धौ । महीदेवाः
ब्राह्मणाश्च । त्रसन्तीत्यनुपङ्गः । स कथं मानुषेण
जित इति शेषः ॥ ३ ॥ ननु नामेत्यादिसार्धश्लोक
एकान्वयः ॥ चारणाश्च आकाशचारिणश्च । न व्य-
पत्रपसे । मानुषविजयेनेति शेषः । किमिदं किमेव-
मवस्थानकारणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ वीर्येण त्रैलोक्यमा-
क्रम्य श्रियान्वितं त्वां मानुषस्तत्रापि वनगोचरः कथं
जघान । अद्भुतमित्यर्थः ॥ ५—६ ॥ तदेवासंभावि-
तत्वं निरूपयति—मानुषाणामिति ॥ अविषये अग-
म्यदेशे ॥ ७ ॥ सर्वतः समुपेतस्य सर्वयुद्धोपकरणैः
पूर्णस्य । तव तेन रामेण अभिमर्शनं आक्रमणमिति
यत् एतद्रामस्य न श्रद्दधामि रामसंबन्धिकर्मेति
न श्रद्दधामि ॥ ८ ॥ रावणवधस्य मानुषे-

स० नक्षत्रिक ॥ १ ॥ स० उद्वेगात् तंप्राप्य । शोकातिशयाद्विवेकाभावादनुदाहार्यस्यापि कृष्यादेरद्वेषिणोप्युद्वेगोक्तिरिति

[पा०] १ ख. च. छ. न. ट. रावणयोषितां. २ ख. क. झ. न. ज्येष्ठपत्नी. ३ ज. कृपणं. ४ क.—ट. महाबाहो.

५ ख. च. छ. न. महात्मानो. क. झ. ट. महान्तोपि. ६ घ. नभोगताः. ७ इदमर्थं च. पाठेद्वयते. ८ क. ज. मनुष्याणां.

९ झ. तेनाभिमर्षणं. १० यदैवचवनस्थानश्लाघादिश्लोकद्वयं ग. क. झ. न. ट. पाठेयु ।

यदैव नगरीं लङ्कां दुष्पवेशां सुरैरपि ॥ प्रविष्टो हनुमान्वीर्योत्तदैव व्यथिता वयम् ॥ १० ॥
 यदैव वानरैर्धौर्बद्धः सेतुर्महार्णवे ॥ तदैव हृदयेनाहं शङ्के रामममानुषम् ॥ ११ ॥
 अथवा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः ॥ मायां तव विनाशाय विद्यायाप्रतिनर्किताम् ॥ १२ ॥
 अथवा वासवेन त्वं धर्षितोसि महाबल ॥ वासवस्य कुतः शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे ॥
 [महाबलं महावीर्यं देवशत्रुं महौजमम् ॥ १३ ॥]
 व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः ॥ अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥ १४ ॥

णाकृतत्वे केन कृतः स्यादित्याशङ्क्य पश्चान्तर-
 सुपक्षिपति—यदैवेत्यादिना ॥ ९—११ ॥ एवं
 सामान्यतो रामस्वामानुषत्वं प्रतिपाद्य उत्तरोत्तरोत्कृ-
 ष्टयमेन्द्रादिदेवताविशेषत्वं प्रतिपादयति—अथवे-
 त्यादिना ॥ मायां सीतारूपां । अप्रतिनर्कितां अपरि-
 मेयरूपलावण्यां ॥ १२—१३ ॥ यदैवेत्यादिना
 सामान्यत उपन्यस्तममानुषत्वमेकत्र व्यवस्थापयितु-
 माह—व्यक्तमित्यादिना ॥ महायोगित्वादिगुणवि-
 शिष्टो यो विष्णुः स एवैव राम इति स्त्रीवचनमुखे-
 नैव विष्णोः सर्वदेवतापारम्यं भगवान्वाल्मीकिव्य-
 वस्थापयति । महान् योगः लोकरक्षणोपायचिन्ता
 सोऽस्यास्तीति महायोगी । परमश्चासावात्मा च पर-
 मात्मा । सर्वजीवात्मन्य उत्कृष्ट इत्यर्थः । परमत्वमस्य
 कथमित्याशङ्क्य षड्भावविकाररहितत्वादित्याह—स-

नातन इति । सदास्तित्वयुक्त इत्यर्थः । अनादिमध्यनिधनः
 जन्मवृद्धिविनाशशून्यः । शाश्वतः अप्रभयरहितः । ध्रुवः
 परिणामरहितः । एतैर्विशेषणैर्जीवगतषड्भावविकार-
 शून्यत्वमुक्तं । तद्योक्तं विष्णुपुराणे—“अप्रभयविना-
 शाभ्यां परिणामद्विजन्ममिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यः
 सदास्तीति केवलः” इति ॥ परमात्मशब्दार्थं विवृणोति—
 महतः परमो महानिति । महान् इन्द्रादिः । तस्मा-
 न्महान् ब्रह्मादिः । तस्मादपि महानित्यर्थः । स्थान-
 विशेषेणापि परमत्वमाह—तमस इति ॥ तमसः
 प्राकृतसङ्कलस्य परमः परमादप्राकृते वैकुण्ठे विद्य-
 मानः । “आदित्यवर्णं तमसः परमात्मा” “आदि-
 त्यवर्णं तमसस्तु पारं” इति श्रुतेः । सर्वत्र व्याप्तस्य
 कथं तत्रावस्थानमित्याशङ्क्य विप्रहृद्द्वारेत्याह—शङ्के-
 त्यादिना । सदा शङ्क्यचक्रधारणप्रयोजनमाह—धाते-

ज्ञेवं ॥ ४ ॥ तन्निष्ठोऽपीत्युक्तमेषः परिकल्पितः प्रमाणेन निश्चितोऽवशमीव हन्तारामः महायोगी महासहजः आश्रितप्राणसंवा-
 हवान् । महायोगी विविधविचित्रजगन्निर्माणोपायवचनुरः । महायोगी ‘बहुस्याप्रभावेवेति’ इत्याद्युक्तबहुमनवनसंकल्पवान् ।
 ‘सोमिष्याय शरीरात्कान्तिसुभुविविधाः प्रजाः’ इति मनुस्मरणात् । महायोगी जगन्निर्माणोपायप्रकृतिपुद्गलकारकर्मसंलग्-
 नान् । महायोगी सरवागनरक्षणदिश्वसंसारकल्पयुक्तिमान् । ‘योगः सत्सहजोपायध्यानसंगतिर्गुणेषु’ इत्यमरः । परमात्मा चेत-
 नाचेतनशरीरः । सकलशरीरप्रसक्तदोषासंस्पर्शमाह—सनातन इति । अनादिमध्यनिधनः आदिमध्यान्तशून्यः । “महतः
 परमो महान्—अणोरणीयान्महतोमहीवान्” इत्याद्युक्तपरममहत्त्ववान् । तमसः परमः “अक्षरात्परतः परः “यस्यात्क्षरमतीतो-
 ऽहमक्षरादपि चोत्तमः” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां । तमसः परमः “आदित्यवर्णं तमसः परमात्मा” इत्याद्युक्तपरमपदवासी । बाता भूतम-
 विष्यदूर्तमानकालावच्छिन्नसकलजगन्निर्माता । “सूक्ष्मचन्द्रमसौ धाताय धातुर्वैमल्यवान्” इति श्रुतेः । धाता स्थितिकर्ता ।
 साचस्थितिरनेकरूपा जगद्विविधकरणेन । “कुषान् धारणपोषणयोः” इति धातोः धारणं प्रसाधमाधीनकोक्तं । “एतस्य बा-
 धरस्य प्रसाधने” इत्यादि श्रुतेः । एवं कारणत्वकमुपास्यं तदुपयुक्तागुणाधीनः । अथविष्यमङ्गलविप्रहयोगमाह—शङ्क्यचक्रगदा-
 धर इति । अनेनोपास्यत्वानुगुणशराणागतविरोधि रिससजगत्कलमुक्तं । श्रीवत्सवक्षाः श्रीवत्सकीलुभादीनामित्येवाहुः शार्दूल-
 क्षण्यमुक्तं । नित्यधीरिति । नित्या अनपायिनी श्रीवत्ससः । अत्रविप्रह्नित्यत्वमेवोक्तं स्वकृपलित्यस्य साधारणप्राप्तत्वात् ।
 निर्वैषयाजगन्मातेति यावत् । श्रीवत्सवक्ष्यादुत्तेजितपराभिभवनसामर्थ्यमाह—अजेय इति । “अप्रमेयं हितं तेजो यस्य सा जनकतमजा”
 इति श्रुतेः । अजेयः उपायव्यतिरिक्तैर्जैर्जुमशक्यः । “अप्रभृष्यत्संभ्रमे संभ्रमपि मुरासुरैः” इत्याद्युक्तरीत्या जेतुमशक्यः । शाश्वतः
 त्रिविधपरिच्छेदरहितः विकारशून्यश्च । ध्रुवः अप्रकल्प्यः । अत्रधातेति कृत्वा विशेषणनिर्देशः । “अनादिनिधनो धाता” इति स-
 हसनामपाठात् । नित्यधीरिति च ॥ टी० महायोगी स्वाभाविकज्ञानशक्तियुक्तः “परास्य शक्तिर्विधिवधभूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल-
 क्रिया च” इति श्रुतेः । शि० सनातनः सनं ब्रह्माणमाप्तनोतीति सनातनः । सत्यपरानाक्रमते अतिसत्यवक्तव्यः ॥ स० सना-
 दनः दक्षकारस्वनिर्वचनत्वात् । नादेन वेदवादादिना महितः सनादः । स एव सनादनः । स एव सनातनः । यथोक्तगीतातात्पर्येना-

[पा०] १ अयं श्लोकः झ. पाठेन दृश्यते. २ इदमर्थकं क. ग. घ. ज. झ. पाठेन दृश्यते.

तमसः परमो घाता शङ्खचक्रगदाधरः ॥ श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः ॥ १५ ॥
 मानुषं वेपुरास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ सर्वैः परिवृतो देवैर्वानरत्वमुपागतैः ॥ १६ ॥
 सर्वलोकेश्वरः साक्षाच्छोकानां हितकाम्यया ॥ सराक्षसपरीवारं हतवांस्त्वां महाद्युतिः ॥ १७ ॥
 इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया ॥ सरज्जिरिव तद्वैरमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ १८ ॥
 क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया ॥ उच्यमानो न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता ॥ १९ ॥
 अकस्माच्चामिकामोसि सीतां राक्षसपुङ्गव ॥ ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥ २० ॥
 अरुन्धत्या विशिष्टां तां रोहिण्याश्चापि दुर्मते ॥ सीतां धर्षयता मान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतम् ॥ २१ ॥
 वसुधायाश्च वसुधां श्रियः श्रीं भर्तृवत्सलाम् ॥ सीतां सर्वानवद्याङ्गीमरण्ये विजने शुभाम् ॥ २२ ॥
 आनयित्वा तु तां दीनां छद्मनाऽऽत्मस्वदूषण ॥ अप्राप्य चैव तं कामं मैथिलीसंगमे कृतम् ॥
 पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोसि मे प्रभो ॥ २३ ॥
 तदैव यच्च दग्धस्त्वं धर्षयस्तनुमध्यमाम् ॥ देवा विभ्यति ते सर्वे सेन्द्राः साधिपुरोगमाः ॥ २४ ॥

ति । घाता पोषकः । “ हुधाञ्च धारणपोषणयोः ” इत्यस्मात्तृच् । सर्वदा रक्षणार्थमायुधधारणमित्यर्थः । तद्योक्तमभियुक्तैः—“ पातु प्रणतरश्चायां विलम्बम-सहन्निव । सदा पञ्चायुधीं विभ्रस्त नः श्रीरङ्गनायकः ” इति ॥ तस्य सर्वेश्वरत्वद्योतकं लक्षणमाह—श्रीवत्सवक्षा इति । श्रीकरो वत्सः श्रीवत्सः स च रक्तवर्णो मत्स्यविशेषः सः वक्षसि दक्षिणे यस्य स श्रीवत्सवक्षाः । जगद्रक्षणोपयोगिपुरुषकारसंबन्धमाह—नित्यश्रीरिति । नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्यासौ नित्यश्रीः । “ विष्णोः श्रीरनपायिनी ” इत्यन्यत्रोक्तैः । अत एवाजय्यः जेतुमशक्यः । “ क्षय्यजय्यौ शक्याथ ” इति निपातनात् । एष रामः एवंभूतः परमात्मा व्यक्तं निश्चितमिति संबन्धः ॥ १४—१५ ॥ एवंभूतस्य परमात्मनः किमर्थमेवं व्यापार इत्यत्राह द्वाभ्यां—मानुषमित्यादि ॥ सर्वलोकेश्वरः सर्वलोकानां नियन्ता अनिष्टनिवृत्तीष्टप्रापणयोः कर्ता । विष्णुः विष्णुसकाशादविनाशित्ववरं परिहर्तुं मानुषं वपुः आस्थाव परिगृह्य साक्षात् अव्यवधानेन लोकानां हितकाम्यया लोकहितेच्छया सर्वलोकविरोधिनं त्वां हतवान् । व्यक्तमित्यत्रानुषज्यते ॥ १६—१७ ॥ त्वरोपकृत एवायं वच इत्याह—इन्द्रियाणीति ॥ १८ ॥

एवं सर्वज्ञा त्वं पूर्वं किमिति नोक्तवतीत्यत्राह—क्रियतामिति ॥ न गृह्णासि नागृह्णाः । व्युष्टिः फलं । “ व्युष्टिः फले समृद्धौ च ” इत्यमरः ॥ १९ ॥ अकस्मान्निर्हेतुकं सीतामुद्दिश्य अभिकामोसि अभिलाष्यसि तां प्रति त्वदमिलाषोऽयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥ अयुक्ततामेवाह—अरुन्धत्या इति ॥ विशिष्टां उत्कृष्टां । मान्यामित्यनेन न केवलमरुन्धत्यादिवत्पातित्रत्यमात्रं किंतु मातृत्वं चेत्युच्यते । असदृशं अनुचितं ॥ २१ ॥ सा पतिव्रता चेत् किमर्थं न दग्धवतीत्यत्राह—वसुधाया इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन ॥ वसुधायाश्च वसुधां अत्यन्तक्षमावतीमित्यर्थः । श्रीमित्यत्र इयञ्छभाव आर्षः । सर्वसंपदधिष्ठात्रीमित्यर्थः । भर्तृवत्सलां पतिव्रतां । सर्वानवद्याङ्गीं अनवद्यासर्वाङ्गीं । अरण्ये विजने स्थितामिति शेषः । दीनां त्वदनमिलाषिणीमित्यर्थः । छद्मना मारीचमुखेन आनयित्वा । तं पूर्वमुक्तं । पतिव्रतायास्तस्यास्तपसा दग्धोसि । मे प्रभो इत्यनेन अस्य सर्वस्य महौर्भाग्यमेव निमित्तमिति द्योत्यते । आत्मस्वदूषणेत्यनेन निजस्वभूताया मम त्यागे त्वदूषणमेव हेतुः न त्वमत्सौन्दर्यहानिरित्युच्यते ॥ २२—२३ ॥ तनुमध्यमां धर्षयन्तन् त्वं तदैव न दग्ध इति यत् तेन माहात्म्येन त्वत्तो देवा विभ्यती-

देवसहवर्ततइति सनादनः । स एव सनातनः । ‘ निषेधमिधिपात्रत्वात्सनातनइति स्मृतः ’ इति ॥ १४—१५ ॥ ति० सराक्षस-परीवारं राक्षसरूपपरीवारकक्षितं । हतवानिति शेषः ॥ १७ ॥ टी० श्लोकान्तर्भूतस्य रावणस्य हनने सर्वलोकेश्वरस्य रामस्य वैषम्यनैर्धृ-ष्येन तद्व्यासवेनाह—इन्द्रियाणीति ॥ ति० देवशत्रुभयावहमिलनेन मगवतो वैषम्यनैर्धृष्येन परिहृते । अवतारप्रयोजनं रावणवधप्रयो-जनं च देवमभिमित्रिभिरुपदिष्टं । पुरा मगवदुद्देशेन तपोनुष्ठानकाले ॥ १८ ॥ ति० मान्यां उपास्यदेवतां ॥ २१ ॥ शि० विजने

अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः ॥ घोरं पर्यागते काले कर्ता नास्त्यत्र संशयः ॥ २५ ॥
 शुभकृच्छुभमामोति पापकृत्पापमश्रुते ॥ विभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं प्राप्तः पापमीदृशम् ॥ २६ ॥
 सन्त्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः ॥ अनङ्गवशमापन्नस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २७ ॥
 न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली ॥ मयाऽधिका वा तुल्या वा त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २८ ॥
 सर्वथा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः ॥ तव तावदयं मृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः ॥ २९ ॥
 सीतानिमित्तजो मृत्युस्त्वया दूरादुपाहतः ॥ ३० ॥
 मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति ॥ अल्पपुण्या त्वहं घोरं पतिता शोकसागरे ॥ ३१ ॥
 कैलासे मन्दरे मेरी तथा चैत्ररथे बने ॥ देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य महिता त्वया ॥ ३२ ॥
 विमानेनानुरूपेण यायाम्यतुलया श्रिया ॥ पश्यन्ती विविधान्देशान्तास्तांश्चित्रस्रग्म्वरा ॥
 अंशिता कामभोगेभ्यः साऽसि वीर वधात्तव ॥ ३३ ॥
 सैवान्वेवासि संवृत्ता धिग्राज्ञां चञ्चलाः श्रियः ॥ ३४ ॥
 हा राजन्मुकुमारं ते सुष्ठु सुत्वक्ममुन्नमम् ॥ कान्तिश्रीद्युतिमिस्तुल्यमिन्दुपद्मदिवाकरैः ॥ ३५ ॥
 किरीटकूटोज्ज्वलितं ताम्रासं दीप्तकुण्डलम् ॥ मद्व्याकुललोलाक्षं भूत्वा यत्पानभूमिषु ॥ ३६ ॥
 विविधस्रग्धरं चारु बल्युस्मितकथं शुभम् ॥ तदेवाद्य तवेदं हि वक्त्रं न भ्राजते प्रभो ॥ ३७ ॥
 रामसायकनिर्भिन्नं मित्रं रुधिरविस्रवैः ॥ विशीर्णमेदोमस्तिष्कं रुक्मं स्यन्दनरेणुमिः ॥ ३८ ॥

ति संबन्धः । भीता देवाः कथं ते धर्म्यफलं दाहं द्युरिति भावः ॥ २४ ॥ कर्ता घोरं पापस्य फलं काले पर्यागते प्राप्ते अवश्यं लभते नात्र संशयः ॥ २५ ॥ पापं दुःखं ॥ २६ ॥ तुभ्यं तव । ततः तस्याः सीतायाः । न बुध्यसे । अभ्यधिकत्वमिति शेषः ॥ २७ ॥ मैथिली मया कुलेन तुल्या अधिका वा न इत्येवं योष्यं । दाक्षिण्येन विद्यासामर्थ्येन ॥ २८ ॥ अलक्षणः निर्निमित्तः । मैथिल्याः कृतं मैथिलीकृतं मैथिल्यानयनमित्यर्थः । तदेव लक्षणं निमित्तं यस्य स तथा ॥ २९—३१ ॥ कैलास इत्यादि-
 सार्वभौकद्वयमेकान्वयं ॥ याहं कैलासादिषु विहृत्य विमानेन विविधान्देशान्पश्यन्ती यामि अथ सा

अंशिताऽस्मीत्येवं संबन्धः ॥ ३२—३३ ॥ मैत्र्यर्थः ॥ सैव एवमुक्तभोगैव । अन्येव अस्पृष्टभोगैव ॥ ३४ ॥ एवं रावणस्य मर्ति राज्यश्रियं च निन्दित्वा भर्तृसौ-
 न्दर्यवैपरीत्यं शोचति—हा राजभित्तादिश्लोकचतुष्टय-
 मेकान्वयं ॥ सुत्वक् स्निग्धत्वक् । समुन्नमं समुन्नत-
 नासिकं । कान्तिः प्रभा । श्रीः सौन्दर्यं । द्युतिः तेजः । किरीटकूटोज्ज्वलितं शिखरतुल्यकिरीटविरा-
 जितं । ताम्रासं रक्ताधरमित्यर्थः । चारु सुन्दरं तव यद्वक्त्रं मद्व्याकुललोलाक्षं भूत्वा अभ्राजत तदेवेदं वक्त्रमद्य न भ्राजते । अप्रकाशनिमित्तमाह—रामे-
 ति ॥ विस्रवैः प्रवाहैः । मेदः वसा । मस्तिष्कं मांस-

विरुद्धानसहिते ॥ २२ ॥ शि० मैथिली कुलादिनामबालभ्यां अधिकैव ननुद्वया । तस्मिन्मोहाद् मोहप्राप्यविषयमानोपि त्वं नबुध्यसे काकातुभ्यस्यैवेत्यर्थः । एतेन पूजाशुभैवतस्याः स्वीकारस्तथाकृतइतिमुचितं ॥ २८ ॥ ति० सैवाहंमौभाग्यलक्षणबल्येव तववधादन्वेष विधिवैवसंभूतेत्यर्थः । अत्रान्वेयेतीवकारेणदेवस्त्वित्या । वस्तुसौन्दर्यममुचितं ॥ ३४ ॥ ति० कान्तिराहादकारी-
 प्रभा । तयाचन्द्रतुल्यं । श्रीकृष्णकला । तयापद्मवत् । द्युतिः पराभिव्यक्त्यामर्भ्यतेजः । तेनरतितुल्यं ॥ ३५ ॥ स० ननुभीम-
 न्यहाभारतेवमपवैमि 'शरीरपातशोकसमांसंरुधिरमेवच । नेष्टुर्ब्रह्मास्मिदंर्धनंरुधिरंवेत्येतदस्यशरीरपातबोनेशुः अदर्शनंगताः । ब्रह्मास्मदाहेदेह-
 स्यमस्मदह्येत कर्षशरीरस्यदर्शनमित्यतआह—नचेति । भस्मापि भस्मतु नहस्यते विविश्रोऽयंदाहइतिभारतस्यैतदर्थकताश्रीका-
 रेणाविरोधोपपत्तेः । तथाचोक्तमाचार्यैः "बाणेनवज्रसहस्रेनसमिभ्रङ्कोरकं वमभ्यपतदाशुमहाविमानाद्" इति । तथैवचपाशोत्त-

हा पश्चिमा मे संप्राप्ता दशा वैधव्यकारिणी ॥ या मयाऽऽसीन्न संबुद्धा कदाचिदपि मन्दया ॥ ३९ ॥
 पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः ॥ पुत्रो मे शक्रनिर्जेता इत्येवं गर्विता भृशम् ॥ ४० ॥
 हस्मारिमर्दनाः शूराः प्रख्यातबलपौरुषाः ॥ अकृतश्चिद्गया नाथा ममेत्यासीन्मतिर्दृढा ॥ ४१ ॥
 तेषामेवंप्रभावानां युष्माकं राक्षससर्पम् ॥ कथं भयमसंबुद्धं मानुषादिदमागतम् ॥ ४२ ॥
 स्निग्धेन्द्रनीलनीलं तु प्रांशुशैलोपमं महत् ॥ केयूराङ्गदवैर्द्वयमुक्तादामस्रगुज्ज्वलम् ॥ ४३ ॥
 कान्तं विहारेष्वधिकं दीप्तं संप्रामभूमिषु ॥ [विनीतं गुरुपूजासु शान्तं शङ्करपूजने ॥]
 मात्यामरणभारिष्यद्विद्युज्जिरिव तोयदः ॥ ४४ ॥
 तदेवाद्य शरीरं ते तीक्ष्णैर्नैकैः शरैश्चितम् ॥ पुनर्दुर्लभसंस्पर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ ४५ ॥
 आविधः शललैर्बद्धाणैर्लघैर्निरन्तरम् ॥ स्वर्पितैर्मर्मसु भृशं संलिङ्गत्वायुबन्धनम् ॥
 क्षितौ निपतितं राजञ्जयावं रुधिरसच्छवि ॥ ४६ ॥
 वज्रप्रहारामिहतो विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ४७ ॥
 हा स्वप्नः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः ॥ त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्याः कथं मृत्युवशं गतः ॥ ४८ ॥
 त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्योद्वेगदं महत् ॥ जेतारं लोकपालानां क्षेप्तारं शंकरस्य च ॥ ४९ ॥
 दृप्तानां निगृहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् ॥ लोकक्षोभयितारं च नौदैर्भूतविराविणम् ॥ ५० ॥

विशेषः ॥ ३५—३८ ॥ मे वैधव्यकारिणी ते पश्चि-
 मावस्था मृतिः संप्राप्ता ॥ ३९ ॥ अस्थिरस्य देहस्य
 विनाशः कुतो न संबुद्ध इत्यग्राह—पितेति ॥ दान-
 वराजः मयः ॥ ४०—४१ ॥ तेषामिति ॥ तेषु
 युष्मास्त्वेषंप्रभावेष्वित्यर्थः । मयस्य मरणाभावेपि
 श्वादीनामकार्यकर्त्तादेवमुक्तं । असंबुद्धं पूर्वमचिन्तितं
 ॥ ४२ ॥ स्निग्धेत्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥
 प्रांशुशैलः उन्नतशैलः । अङ्गदवैर्द्वयं वैर्द्वयमयाङ्गद-
 मिति केयूराङ्गदः । यच्छरीरं भाति आलिङ्गनयोग्य-
 मभूत् । तदेव शरीरं दुर्लभसंस्पर्शं सन् पुनः परिष्व-
 क्तुं न शक्यते । दुर्लभसंस्पर्शल्वमुपपादयति—आ-
 विधः इत्यादिना ॥ आविधं शल्यमृगस्य शललैः
 तल्लोमभिः यद्वत् यथा । कण्टकाकारआविष्टोमतुल्यै-
 रिति शरविशेषणं । मर्मसु स्वर्पितैः क्षिप्तैः । तत्रैव
 मर्मसु निरन्तरं लघैरिति योजना । श्यावं कपिशव-
 न् ॥ “आविष्टं शल्यस्तल्लोमि शलली शललं शलम् ।
 ‘श्यावः स्नात्कपिशः’ इत्युभयत्राप्यमरः । स्नायवः
 धमन्यः । रुधिरसच्छवि रुधिरतुल्यकान्ति । स्वका-

न्ति विहाय रुधिरकृतकान्त्यन्तरमित्यर्थः ॥ ४३—४६ ॥
 वज्रेत्यर्थः । असीति शेषः ॥ ४७ ॥ इदं ते मरणं
 स्वप्नः स्वप्नानुभवविषयः । सत्यमेव नात्र संशयः ।
 तत्र हेतुमाह—त्वमिति । तत्रापि हेतुमाह—त्वं
 मृत्योरिति ॥ ४८ ॥ त्रैलोक्येत्यादि हतप्रियेत्यन्तं
 श्लोकाष्टकमेकं वाक्यं ॥ एवंभूतं भर्तारं दृष्ट्वा या इमं
 देहं धारयामि साहं स्थिरास्मि वज्रसारमय्यस्मि ।
 कथमन्यथा न शीर्येदिति भावः । महदिति त्रैलोक्य-
 वसुविशेषणं । यद्वा त्रैलोक्योद्वेगदं महद्ब्रह्म महत्
 यथा भवति तथा त्रैलोक्योद्वेगदमिति वा । उद्वेगो
 भयसंभ्रमः । शंकरस्य क्षेप्तारं कैलासचलनद्वारा ।
 स्वयूथाः स्वबन्धवः निवातकवचा नाम केचनासुराः ।
 तेषां संप्रहीतारं तैः सख्यकृतमित्यर्थः । स्वजनस्य
 स्वाश्रितजनस्य धर्मव्यवस्था आचारव्यवस्था । यज्ञ-
 कर्मभेत्तृत्वकथनेनातीव स्वतन्त्रत्वमुक्तं । कन्यानामि-
 ति । स्त्रीमात्रमुच्यते । स्वजनस्य नेतारमिति । पूर्व-
 त्रानिष्टनिवर्तकत्वमुक्तं । अत्रेष्टप्रापकत्वं । भीमकर्मणां

रक्षणे “सगतायुमेहादैसाः पथातचममारच” इत्यादि ॥ ३८ ॥ स० मुक्ताहारस्रगुज्ज्वलं मुक्तानां हाराः । स्रजः इतरामणि-
 मयः । तामिरुज्ज्वलं । यद्वा मुक्तानां हारः परस्परसंबन्धवन्मुदमिव । स वासांताः स्रजोमुक्तामालाः । तदुज्ज्वलं । ‘हारोमुक्ताव-
 [पा०] १ क. व. छ. झ. ञ. वैधव्यदाविनी. २ क.—उ. इसहं. ३ ख. च. छ. ज. नीलसदृशं. ज. ट. नीलसंकाशं.
 ४ इदमर्थं क. ख. व. छ. न. पाठेयुद्धमते. ५ क. व. छ. झ. न. शललैर्बुक्तलघैर्बौधैः. ६ ख. श्यामंशरीरंरुधिरच्छवि. ७ क.
 झ. साधुभूतविदारणं.

ओजसा दृप्तवाक्यानां वक्तारं रिपुमन्निधौ ॥ स्वययभृत्यवर्गोणां गोप्तारं भीमकर्मणाम् ॥ ५१ ॥
 हन्तारं दानवेन्द्राणां यक्षाणां च सहस्रशः ॥ निवातकवचानां च मंत्रहीनारमीश्वरम् ॥ ५२ ॥
 नैकयज्ञविलोप्तारं त्रातारं स्वजनस्य च ॥ धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायामष्टारमाहवे ॥ ५३ ॥
 देवासुरनृकन्यानामाहर्तारं ततस्ततः ॥ शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं स्वजनस्य च ॥ ५४ ॥
 लङ्काद्वीपस्य गोप्तारं कैतारं भीमकर्मणाम् ॥ अस्माकं कामभोगानां दातारं रचिनांवरम् ॥ ५५ ॥
 एवंप्रभावं भर्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम् ॥ स्थिराऽस्मि या देहमिमं धारयामि हतप्रिया ॥ ५६ ॥
 शयनेषु महार्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वर ॥ इह कस्मात्प्रमुत्तोमि धरण्यां रेणुपाटलः ॥ ५७ ॥
 यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युधि ॥ तदास्म्यभिहता तीव्रमथ त्वस्मिन्निपातिता ॥ ५८ ॥
 नाहं बन्धुजनैर्हीना हीना नाथेन तु त्वया ॥ विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः ॥ ५९ ॥
 प्रपन्नो दीर्घमध्वानं राजन्नयासि दुर्गमम् ॥ नय मामपि दुःस्वार्ता न जीविष्ये त्वया विना ॥ ६० ॥
 कस्मात्त्वं मां विहायेह कृपणां गन्तुमिच्छसि ॥ दीनां विलपितैर्मन्दां किंवा मां नाभिमापसे ॥ ६१ ॥
 दृष्ट्वा न खल्वसि क्रुद्धो मामिहानवकुण्ठिताम् ॥ निर्गतां नगरद्वारात्प्रत्यामेवागतां प्रभो ॥ ६२ ॥
 पश्येददार दारांस्ते भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् ॥ बहिर्निष्पतितान्सर्वान्कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥ ६३ ॥
 अयं क्रीडासहायस्तेऽनाथो लालप्यते जनः ॥ न चैनमाश्वासयसे किं वा न बहुमन्यसे ॥ ६४ ॥
 यास्त्वया विधवा राजन्कुता नैकाः कुलस्त्रियः ॥ पतिव्रता धर्मेपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥
 ताभिः शोकाभितप्ताभिः शप्तः परवशं गतः ॥ ६५ ॥
 त्वया विप्रकृताभिर्यत्तदा शप्तं तदागतम् ॥ ६६ ॥
 प्रवादः सत्य एवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप ॥ पतिव्रतानां नाकस्मात्पतन्त्यश्रूणि भूतले ॥ ६७ ॥
 कथं च नाम ते राजँल्लोकानाक्रम्य तेजसा ॥ नारीचौर्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौण्डीर्यमानिना ॥ ६८ ॥

स्वशिरोहवनादीनां ॥ ४९—५७ ॥ शस्तः हतः । इति छेदः ॥ ६४ ॥ यास्त्वयेत्यादिसार्वभौमो एकान्वयः ॥
 तदा अभिहता प्रहृता । अथ अस्मिन् त्वद्वनने सति परवशं परवशत्वं । शत्रुवशत्वमिति यावत् ॥ ६५ ॥
 तीव्रं निपातिता । मारितेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ बन्धुजनैः त्वयेत्यर्थः ॥ त्वया विप्रकृताभिः परिभूताभिः ।
 हीनाहं न शोचिष्ये यदि त्वं स्थितः स्याः । किंतु तदा भर्तृव्यकाले यच्छप्तं तन् भागत्वं फलद-
 त्वया हीना अत एव कामभोगैर्हीना शोचिष्ये इति मासीदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ पतिव्रतानामश्रूणि अकस्मा-
 योजना ॥ ५९ ॥ दीर्घमध्वानं वीरस्वर्गं ॥ ६० ॥ विल- निर्वैतुकतया भूतले न पतन्ति । पतन्ति चेन् किंचि-
 पितैः प्रलापैः । दीनां मन्दां अभाग्यां ॥ ६१ ॥ अनव- कुर्वन्त्येव । इत्येवं प्रावशः प्रवादः जनवार्ता । त्वां
 कुण्ठितां अनावरणां । इहागतमित्यन्वयः ॥ ६२ ॥ प्रत्येव सत्यः यथार्थो जातः । पतिव्रतानामाक्षपात-
 इष्टदारेति संबुद्धिः । भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् हीनलज्जाव- करणमनर्थावहमित्येवं जनवादः तथा कुर्वति त्वयि
 कुण्ठितान् ॥ ६३ ॥ नाथो लालप्यते इति पाठे अनाथ दृष्टकल आसीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥ शौण्डीर्यमानिना

लोबुद्धे ' इति विश्वः ॥ ४३ ॥ स० शस्तः विहस्तः । अभिहता अभिषातमात्रं प्रामा । अथानु निपातितास्मि । सतिलयिमयि
 जायेततनवइत्याद्यासंभवादिहृतमात्रता मारयेदन्वयितः । इदानींतवनाद्याःऽऽद्याऽवकाशमासादयतीतिनिपातितेति संभवती-
 तिभावः ॥ ५८ ॥ स० शाश्वतीः समाः यावदायुः ॥ ५९ ॥ स० नयमां नविद्यतेयमोवस्थाः या तामयिमां । नय लयासहेतिसो-
 यः । इतिताम्रिकोर्षः ॥ ६० ॥

[पा०] १ घ. शकस्वशोक. २ ख. च. छ. नेतारंनिसैनेकान्. ३ च. छ. हर्तारंनद्वैरिणां. ४ ख. च. छ. य. स्थिता-
 स्म्यहर्देः. ५ छ. झ. य. रेणुपण्डितः. ६ छ.—उ. साहं. ७ ख. घ.—य. नवतिष्ये. ८ छ. झ. खल्वभिकुद्धो. ९ छ. झ.
 गुण्डनान्.

अपनीयाभ्रमाद्रामं यन्मृगच्छन्नना त्वया ॥ आनीता रामपत्नी सा तत्ते कातर्यलक्षणम् ॥ ६९ ॥
 कातर्यं च न ते युद्धे कदाचित्संसाराम्यहम् ॥ तत्तु भाग्यविपर्यासाच्चूनं ते पक्वलक्षणम् ॥ ७० ॥
 अतीतानामतार्थज्ञो वर्तमानविचक्षणः ॥ मैथिलीमाहतां दृष्ट्वा ध्यात्वा निम्बस्य चायतम् ॥ ७१ ॥
 सत्यवाक्स महोभागो देवरो मे यदब्रवीत् ॥ सोऽयं राक्षसमुख्यानां विनाशः पर्युपस्थितः ॥
 कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना ॥ ७२ ॥
 निर्वृत्तस्त्वत्कृतेऽनर्थः सौम्यं मूलहरो महान् ॥ त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं रक्षसां कुलम् ॥ ७३ ॥
 न हि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः ॥ स्त्रीस्वभावात्तु मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥ ७४ ॥
 सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः ॥ आत्मानमनुशोचामि त्वैर्द्वियोगेन दुःखिता ॥ ७५ ॥
 सुहृदां हितकामानां न श्रुतं वचनं त्वया ॥ भ्रातृणां चापि कात्स्न्येन हितमुक्तं त्वयाऽनघ ॥ ७६ ॥
 हेत्वर्थयुक्तं विधिवच्छ्रेयस्करमदारुणम् ॥ विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥ ७७ ॥
 मारीचकुम्भकर्णाभ्यां वाक्यं मम पितुस्तदा ॥ न श्रुतं वीर्यमत्तेन तस्येदं फलमीदृशम् ॥ ७८ ॥
 नीलजीमूतमंकाश पीताम्बर शुभाङ्गद ॥ स्वगात्राणि विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्नुतः ॥
 प्रसुप्त इव शोकार्ता किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ७९ ॥
 महावीर्यस्य दत्तस्य संयुगेष्वपलायिनः ॥ यातुधानस्य दौहित्र किं च मां नाभ्युदीक्षसे ॥ ८० ॥
 उचिष्ठोचिष्ठ किं शेषे प्राप्तं परिभवे नवे ॥ अद्य वै निर्भया लङ्कां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥ ८१ ॥
 येन मूढयसे शत्रून्समरे सूर्यवर्चसा ॥ वज्रो वज्रधरस्येव सोऽयं ते सततार्चितः ॥ ८२ ॥
 रणे शत्रुप्रहरणो हेमजालपरिष्कृतः ॥ परिघो व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा ॥ ८३ ॥
 प्रियामिवोपगुह्य त्वं शेषे समरमेदिनीम् ॥ अप्रियामिव कक्षाच्च मां नेच्छस्यमिभाषितुम् ॥ ८४ ॥
 धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥ ८५ ॥

शूरमानिना ॥ ६८ ॥ त्वया कर्त्रा मृगच्छन्नना मृग-
 रूपकपटोपायेन । कातर्यलक्षणं कातर्यसूचनं ॥ ६९ ॥
 ते युद्धे कातर्यं कदाचिदपि न स्मरामि न जानामी-
 त्यर्थः । एवमकातरप्रकृतेस्तव भाग्यविपर्यासात् य-
 त्कातर्यं चौर्यरूपमस्ति तत् पक्वलक्षणं पक्वलक्षणं
 विनाशज्ञापकमिति यावत् । महतो हीनकृत्यं हानि-
 करमिति लोकप्रवादादिति भावः ॥ ७० ॥ अतीते-
 त्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयः ॥ देवरो यदब्रवीत्
 अयं तद्वाक्यार्थभूतो विनाशः प्रसङ्गिना प्रसक्तेन
 व्यसनेन हेतुना पर्युपस्थितः ॥ ७१—७२ ॥ त्वत्कृ-
 ते त्वमिति । निर्वृत्तः प्रवृत्तः ॥ ७३ ॥ कारुण्ये
 ॥ ७४—७५ ॥ कात्स्न्येनोक्तं हितं त्वया न
 श्रुतमित्युपपन्नम् ॥ ७६ ॥ हेत्वर्थयुक्तं युक्तिप्रयोज-
 नाभ्यां युक्तं । विधिवत् शास्त्रोक्तप्रकारवत् । श्रेयस्करं
 हितभूतं । अदारुणं सान्त्वपूर्वकं । विभीषणेनाभिहि-

तं वचनं त्वया हेतुमद्युक्तिमद्यथा भवति तथा न
 गृहीतं । ज्ञातित्वेन मद्भयसंनं काङ्क्षसे इत्यादिना
 हेतूपपादनपूर्वकं न गृहीतमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ मारीच-
 कुम्भकर्णाभ्यां सह मम पितुर्मयस्य वाक्यं न श्रुतं ।
 तस्य अश्रवणस्य ईदृशं फलं । आगतमिति शेषः ।
 अत्रानुवादान्मयोप्यस्तीत्यवगन्तव्यं ॥ ७८ ॥ नीले-
 त्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ विनिक्षिप्य भूमौ
 प्रसार्य प्रसुप्त इव शेषे, शोकार्ता मां च किमिति न
 प्रतिभाषस इत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ यातुधानस्य माल्य-
 वतः । सुमालिनो वा । तत्संबन्धकीर्तनमप्रतिहतकु-
 लप्रभावप्रकटनार्थं ॥ ८०—८१ ॥ येनेत्यादश्लोक-
 द्वयमेकान्वयः ॥ ते त्वया । सततार्चितः बाणैः
 रामबाणैश्छिन्नः वज्रधरस्य वज्र इव स्थितः ते
 परिघः अद्य विशीर्णः ॥ ८२—८४ ॥ यस्या मम
 हृदयं न फलते न स्फुटति । तादृशीं मां धिगित्यन्वयः

इत्येवं विलपन्त्येव वाष्पव्याकुललोचना ॥ स्नेहावस्कनहृदया देवी मोहमुपागमन् ॥ ८६ ॥
 कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरमि ॥ संध्यानुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवामिते ॥ ८७ ॥
 तथागतां समुत्पत्य सपत्न्यस्ता भृशानुराः ॥ पर्यवस्थापयामासु रुदन्यो रुदन्ती भृशम् ॥ ८८ ॥
 न ते सुविदिता देवि लोकानां स्थितिरधुवा ॥ दशाविभागपर्याये राज्ञां चञ्चलया श्रिया ॥ ८९ ॥
 इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं प्ररुद ह ॥ स्त्रांपयन्ती त्वभिमुखौ स्तनावस्त्राम्बुविस्रवैः ॥ ९० ॥
 एतस्मिन्नन्तरे रामो विभीषणमुवाच ह ॥ संस्कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्रियश्चैता निवर्तय ॥ ९१ ॥
 तं प्रश्रितस्ततो रामं श्रुतवाक्यो विभीषणः ॥ विमृश्य बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मोर्धमहितं वचः ॥
 रामस्त्वैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं प्रत्यभाषत ॥ ९२ ॥

त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा ॥ नार्हमर्होऽसि संस्कर्तुं परदारभिमर्शिनम् ॥ ९३ ॥
 भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वाहिते रतः ॥ रावणो नार्हते पूजां पूज्योपि गुरुगौरवान् ॥ ९४ ॥
 नृशंस इति मां कामं वक्ष्यन्ति मनुजा भुवि ॥ श्रुत्वा तस्मागुणान्सर्वं वक्ष्यन्ति सुकृतं पुनः ॥ ९५ ॥
 तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो धर्मभृतां वरः ॥ विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ ९६ ॥
 तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावाच्च मे जितम् ॥ अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वरः ॥ ९७ ॥
 अधर्मानृतसंयुक्तः कामं त्वेष निशाचरः ॥ तेजस्वी बलवाञ्छूरः संयुगेषु च नित्यशः ॥ ९८ ॥

॥ ८५ ॥ अवस्कनहृदया विलीनहृदया ॥ ८६ ॥
 कश्मलमभिहता मूर्च्छिता । सन्ना कुशा ॥ ८७—
 ८८ ॥ नेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ दशाविभागप-
 र्याये दशानां बाल्यकौमार्यौवनवार्धकाद्यवस्थानां
 विभागस्य भेदस्य पर्याये प्राप्तौ विषये लोकानामधुवा
 स्थितिः राज्ञां चञ्चलया श्रिया सह ते त्वया । सुवि-
 दिता नेति काकुः । सुविदितैवेत्यर्थः । लोकानां
 स्थितिरधुवेति राज्ञां श्रीश्चञ्चलेति च त्वया सुविदि-
 तैवेत्यर्थः । उच्यमाना वन्धुवृद्धादिमिरिति शेषः ।
 अभिमुखौ उन्नतौ ॥ ८९—९१ ॥ प्रश्रितः
 विनयान्वितः । विमृश्य 'एतस्य यत्प्रेतगतस्य कुलं
 तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादान्' इत्युक्तमङ्गीकृतं
 विचिन्त्येत्यर्थः । रामस्त्वैवानुवृत्त्यर्थं रामेणानुज्ञातोऽस्मि
 चेत्तदा करिष्यामि नान्यथेत्येवमनुवृत्त्यर्थः ॥ ९२ ॥
 त्यक्तेति । त्यक्तो धर्मो व्रतं च येन तं । अनृतं अन्-
 तर्वादिनं ॥ ९३ ॥ गुरुगौरवान् गुरुरिति गौरवान् ।
 पूज्योपि उक्तदोषान्मत्तः पूजां नार्हति ॥ ९४ ॥
 भ्रातुः संस्काराकरणे त्वां नृशंसं लोका वक्ष्यन्तीत्या-

शङ्क्य वदन्तु नाम त एव पुनस्तद्गुणं विचारयन्तो
 मां युक्तकारिणं वक्ष्यन्तीत्याह—नृशंस इति ॥
 संस्काराकरणे नृशंस इति मां कामं मनुष्या वक्ष्य-
 न्ति । तस्य रावणस्य । अगुणान् दोषान् । भुत्वा
 असंख्यवता विभीषणेन सुकृतं शोभनं कृतमिति
 वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ परमप्रीतः सत्यवचनकथ-
 नादिति भावः । अप्रीत इति वा छेदः ॥ ९६ ॥
 दोषसङ्गावेपि गुणबाहुल्यादयं संस्कारयोग्य इत्याह—
 तवापीत्यादिना ॥ तव त्वया । मे प्रियमपि प्रियमेव ।
 कार्यं । चो हेतौ । यस्मात्कारणान् त्वत्प्रभावान् मे
 मया जितं तस्मान्मया त्वं क्षमं हितमेव वाच्यः ।
 मत्प्रियत्वान् त्वद्विजितत्वाच्च रावणसंस्कारः क्रियतामि-
 त्यर्थः । यद्वा तवापि मे प्रियं कार्यं मदैरिणो रावण-
 स्वासंस्करणं नाम मम प्रियं तवापि कर्तव्यमेव ।
 त्वत्प्रभावाच्च मे जितं पूर्वं च तस्य जयसाहाय्यरूपं
 प्रियं त्वया कृतं । तथाप्यवश्यं तु क्षमं वाच्यः ।
 यदहं तत्र नियोजनीयोऽसीत्यर्थः ॥ ९७ ॥ दोषिणः
 कथमर्हत्वमित्याशङ्क्य गुणाधिक्यादित्याह—अधर्मे-

ति० सुमीवशेषतवापिप्रियं राज्याभिषेकलक्षणं । मयाकार्यं कर्तव्यं । हि यत्त्वत्प्रभावात्तन्मयाजितं । तस्मादवश्यंक्षमं अभिषे-
 कसंपादनयोग्यंयत्कुलं प्रेतनिर्हारलक्षणं तन्मयात्वंवाच्यः ॥ ९७ ॥

[पा०] १ ड. झ. ञ. ट. विद्युदिवोज्ज्वला. २ ड. झ. श्रवयन्तीनदाऽत्रेणस्तनीवत्कमुनिमेलं. ३ ड. च. छ. झ. ञ. ट.
 नाहमर्होमि. ४ ड.—घ. च. छ. ञ. ट. माराम. ५ ग. ड. झ. वाक्यकोविदः.

शतक्रतुमुखेर्देवैः श्रूयते न पराजितः ॥ महात्मा बलसंपन्नो रावणो लोकरावणः ॥ ९९ ॥
मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ १०० ॥
त्वत्सकाशाद्दशग्रीवः संस्कारं विधिपूर्वकम् ॥ प्राप्तुर्महति धर्मज्ञ त्वं यशोभागभविष्यसि ॥ १०१ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः ॥ संस्कारेणानुरूपेण योजयामास रावणम् ॥ १०२ ॥
[संप्रविश्य पूर्णं लङ्कां राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ रावणस्याग्निहोत्रं तु निर्यापयति सत्वरम् ॥ १०३ ॥
शकटान्दारुकाणि अग्निर्वा याजकांस्तथा ॥ तथा चन्दनकाष्ठानि काष्ठानि विविधानि च ॥ १०४ ॥
अगरुणि सुगन्धानि गन्धाश्च सुरभीस्तथा ॥ मणिमुक्ताप्रवालानि निर्यापयति राक्षसः ॥ १०५ ॥
आजगाम मुहूर्तेन राक्षसैः परिवारितः ॥ ततो माल्यवता सार्धं क्रियामेव चकार सः ॥ १०६ ॥
सौवर्णीं शिविकां दिव्यामारोप्य शौमवाससम् ॥ रावणं राक्षसाधीशमश्रुपूर्णमुखा द्विजाः ॥
तूर्यघोषैश्च विविधैः स्तुवद्भिश्चाभिनन्दितम् ॥ १०७ ॥
पताकाभिश्च चित्राभिः सुमनोभिश्च चित्रिताम् ॥ उत्तिष्ठत्य शिविकां तां तु विभीषणपुरोगमाः ॥
दक्षिणाभिमुखाः सर्वे गृह्य काष्ठानि भेजिरे ॥ १०८ ॥
अग्नौ दीप्यमानास्ते तदाऽध्वर्युसमीरिताः ॥ शरणाभिगताः सर्वे पुरस्तात्तस्य ते ययुः ॥ १०९ ॥
अन्तःपुराणि सर्वाणि रुदमानानि सत्वरम् ॥ पृष्ठतोऽनुचयुस्तानि प्लवमानानि सर्वतः ॥ ११० ॥
रावणं प्रयते देये स्वाप्य ते शृङ्गदुःखिताः ॥] चितां चन्दनकाष्ठानां पद्मकोशीरसंवृताम् ॥
ब्राह्मया संवेद्यांचक्रुः राङ्गवास्तरणावृताम् ॥ १११ ॥
वर्तते वेदविहितो राज्ञो वै पश्चिमः क्रतुः ॥ प्रचक्रुः राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधमनुक्रमम् ॥ ११२ ॥
वेदिं च दक्षिणप्राच्यां यथास्थानं च पावकम् ॥ पृषदाज्येन संपूर्णं सुवं सर्वे प्रचिक्षिपुः ॥ ११३ ॥

त्यादिना ॥ ९८ ॥ संयुगेष्वपराजितस्त्वमुदाहरति—
शतक्रत्विति ॥ ९९ ॥ गुणबाहुल्येपि त्वद्वैरी कथं
संस्कार्य इत्यत्राह—मरणेति ॥ यथायं तव बन्धुस्तथा
ममापि त्वद्वन् बन्धुरेवायमित्यर्थः ॥ १०० ॥ यशो-
भागिति । पापकारिणमपि संस्कृतवानिति यशस्तव
भविष्यतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ अनुरूपेण वायजूकानु-
गुणेन । अत्र संस्कारारम्भान् स्त्रीनिवर्तनमर्थसिद्धं
॥ १०२—११० ॥ चन्दनकाष्ठानां संबन्धिनी ।

पद्मकमुशीरं च गन्धद्रव्यं प्रसिद्धं । ब्राह्मया वेदोक्त-
प्रक्रियया । राङ्गः मृगविशेषः तत्संबन्धि चर्मं राङ्गवं
तदेवास्तरणं तेनावृतां चितां संवेद्याश्चक्रुः योजया-
श्चक्रुः । रावणं ऋत्विज इति च शेषः ॥ १११ ॥
पश्चिमः क्रतुः अन्त्येष्टिः । वर्तते अवर्तत । चितानि-
माणानन्तरमन्तिमेष्टिं चकुरित्यर्थः । राक्षसेन्द्रस्य
पितृमेधं पितृमेधसंस्कारं च अनुक्रमं यथाक्रमं प्रचक्रुः
॥ ११२ ॥ संप्रेहणोक्तं संस्कारं प्रपञ्चयति—वेदि-

ति० लच्छन्नुदादसंस्कार्यइतिचेतत्राह मरणान्तानीति । नः सालिकानामस्माकं । प्रयोजनं वैरनिर्यातनरूपं । निर्वृत्तं
संपन्नं । अतःपरंनवैरप्रयोजनमस्ति ॥ यदेवं अतः अस्य संस्कारःक्रियतामिति । एषयथातवभ्रातासंस्कारादिनातवानुग्राहः तथा
ममापिबन्धुग्राहणम् । चतुर्विधमुक्तिष्वेकापिनास्य । तदुक्तंविष्णुपुराणे । “ हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमित्येवंनमनस्यभूत् । दशानन-
लेष्वनङ्गपराधीनतयाजानकीसमासक्तचेतसोदाशरथिरूपदर्शनमेवासीत् । नायमच्युतइत्यासक्तिः । विपद्यतोन्तःकरणस्यमानुषवृ-
द्धिरेवकेवलमभूत् ” इति । अतएव रावणकुम्भकर्णयोःशिष्टपालदन्तवक्ररूपेणजन्मश्रूयते । नहिभगवत्सालोक्यंप्राप्तयोरपिजन्म
भवति । किन्तु ब्रह्मणासहस्रमुक्तिरेवेतिसिद्धान्तः ॥ १०० ॥ ति० यशोभागिति । रामवाक्येनत्यक्तवैरोभ्रातरंसंस्कृतवानितिरुया-
तिरेवमविष्यतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ ति० द्विजाः राक्षसद्विजाः ॥ १०७ ॥ ति० वेदिंचेत्वादि । दक्षिणाप्राचीं चितायादक्षिणाप्राग्दे-
[पा०] १ क. ख. घ.—ट. तसकाष्ठान्महाबाहोसंस्कारं. २ क.—घ. च. छ. झ. ञ. क्षिप्रमहति. ३ झ. संस्कारयितु-
मारेभेभ्रातरंरावणंहन्तं. ४ संप्रविश्यपूर्णंलङ्कामित्यादयः स्थाप्यतेशृङ्गदुःखिताइत्यन्ताःश्लोकाः झ. पाठेनदृश्यन्ते. ५ ड. झ. ञ. ट.
चन्दनकाष्ठैश्चपद्मकोशीरचन्दनैः. ६ ड. झ. ट. संवर्तयामासुः. ७ इदमर्थं झ. पाठेनदृश्यते. ८ क.—ट. मनुतमं. ९ ड. च.
म. ञ. ट. दक्षिणप्राचीं. १० ज. पूर्वेनसुवंसंस्कारप्रचि. क.—घ. च. छ. पूर्वेनसुवंसंस्कारप्रचि. ड. झ. ञ. ट. संपूर्णसुवंसंस्कारप्रचि.

पादयोः शकटं प्रादुरन्तरुर्वोरुलखलम् ॥ दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तराणिम् ॥ ११४ ॥
 दत्त्वा तु मुसलं चान्यथास्थानं विचक्षणः ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ ११५ ॥
 तत्र मेध्यं पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ परित्तरणिकां राज्ञो घृताकां समवेक्ष्यन् ॥ ११६ ॥
 गन्धं माल्यैरलंकृत्य रावणं दीनमानमाः ॥ विभीषणसहायास्ते वस्त्रैश्च विविधैरपि ॥
 लाजैश्चावकिरन्ति स चाप्यपूर्णमुखस्तदा ॥ ११७ ॥
 ददौ च पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ॥ ११८ ॥
 स्नात्वा चैवाद्रवस्त्रेण तिलान्दूर्वाभिमिश्रितान् ॥ उदकेन च मंमिश्रान्मदाय विधिपूर्वकम् ॥ ११९ ॥
 प्रदाय चोदकं तस्मै मूर्ध्ना चैनं नमस्य च ॥ ताः स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वमुक्त्वा पुनःपुनः ॥
 गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं तदा ॥ १२० ॥
 प्रविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु विभीषणः ॥ रामपार्श्वमुपागम्य तंदाऽतिष्ठद्विनीतवत् ॥ १२१ ॥

मित्यादिना ॥ दक्षिणप्राच्यां चिताया आग्नेयभागे वेदिं तत्र यथास्थानं पावकं च त्रेताग्निं च प्रचक्रुरित्यनुपप्यते । तेषां पश्चिमे गार्हपत्यं प्राच्यामाहवनीयं दक्षिणतो दक्षिणाग्निं च स्थापयामासुरित्यर्थः । पृषदाज्येन दधिमिश्रयुतेन । “ पृषदाज्यं सदध्याज्यं ” इत्यमरः । संपूर्णं सुबं होमपात्रं प्रचिक्षिपुः प्रतिपत्त्यर्थं चितायामिति शेषः ॥ ११३ ॥ यज्ञपात्रान्तराणामपि प्रतिपत्तिं दर्शयति—पादयोरित्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ शकटं सोमराजानयनशकटम् । उल्लखलं यज्ञीयव्रीहवहननसाधनं । अन्यन् स्थात्यादिकं दारुपात्रादिकं । यथास्थानं दत्त्वा । शास्त्रदृष्टेन वेदविहितेन महर्षिविहितेन स्मृत्युक्तेन विधिना क्रमेण तत्र चितासमीपे मेध्यं पवित्रं पशुं छागं हत्वा । हननं होमपर्यन्तस्याप्युपलक्षणं । परित्तरणिकां परित्तरणा-

नि । जानकवचनं । समवेक्षयन् विभ्रिपुरित्यर्थः ॥ ११४—११५ ॥ अथ शवालंकारमाह—गन्धैरित्यादिमार्थश्लोकमेकं वाक्यं ॥ अवकिरन्ति चितामिति शेषः ॥ ११७ ॥ अथ मंस्कारमाह—ददाविति ॥ तस्य तस्मै रावणाय । विधियुक्तं मन्त्रयुक्तं ॥ ११८ ॥ स्नान्यादि गम्यतामितिपद्यन्ते किंचिदधिकं श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ दूर्वादकमिश्रितान् तिलान् प्रेतावाहनार्थं भूमौ प्रदाय तत्र तस्मै रावणाय उदकं दत्त्वा ताः स्त्रियः गम्यतामिति पुनः पुनः सान्त्वमुक्त्वा अनुनयामास पुरीं प्रापयामास ॥ ११९—१२० ॥ ताः सर्वा इत्युत्तरवाक्यादि ॥ रामपार्श्वमुपागम्येति । रणशिरसि हतत्वेन रावणस्याशौचाभावादागतः अतएवोत्तरदिने रात्र्याभिषेकोऽयोध्यागमनं चानुष्ठितं । प्रथमायां रावणसंस्कारः ॥

शेद्व्यर्थः । यथास्थानं पावकं च प्रचक्रुः “ दक्षिणपूर्वे देशे आहवनीयं निदधाति । उल्लखलमिमेगाहं पश्य ” दक्षिणपश्चिमे दक्षिणाग्निं ॥ इतिमूत्रोक्तस्थानमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ पृषदाज्येनसंपूर्णेनोपलक्षितं सुबं स्कन्धे स्कन्धदेशे प्रचिक्षिपुः । यद्यपि ‘ नासिके सुबो ’ इत्यापस्त्वनेनोक्तं । तथापिमुजान्तरास्कन्धेपिनिक्षेपः सुबस्योपपन्नः । तथा “ पादयोः शकटमूर्कोरुलखलं ” इतिचमुजान्तरादेशोपपन्नः । स० सुबं स्कन्धे स्कन्धेऽतविचिक्षिपुः । नासिकदोषेतिशेषः । “ नासिके सुबो ” इत्यापस्त्वोक्तः । स्कन्धान्तरमुपागम्यैवस्कन्धद्वयत्रोत्तरत्रोद्गहीयंवा ॥ ११३ ॥ ति० दारुपात्रादिसर्वमूत्रोक्ततथास्थानेदत्त्वाऽन्वेमुसलं चातुमोक्षमुसलं यथास्थानं दत्त्वा विचक्रुः विदुमेधं चक्रुः ॥ ११५ ॥ ती० अनुत्तरणिकां घृताकां समवेक्षयन् । अनुत्तरणिको राजवर्षी । राजवर्षीसामान्यवर्षेणावमानमानानृतवन्त इत्यर्थः । ‘ यथाघृतावानुत्तरधीमन्ति ’ इतिश्रुतेः ॥ ति० परित्तराग्नेयेतुल्यमनयेतिपरित्तरणिका यथा । ताराक्षसेन्द्रस्यमुखेसमवेक्षयन् । ‘ यथासमुखं प्रोक्षति ’ इतिमुद्राह ॥ ११६ ॥ ति० विधिपूर्वकंप्रदाय न्यूनदत्तिशेषः । ननु “ निहतेरावणं हृद्वारामेणाद्रिहकर्मणा । तल्लुल्लंघनादभार्यपबभूतादिरावणम् । शरीरधातुकोशस्यमांसधिरमेवच । नेतुं ब्रह्माकृतिदेवधानचमस्याप्यद्वयत ” इतिमहाभारततत्त्वकथनकथनस्यार्त्माकिनास्मद्यानावनपुर्वकेदादुक्त इतिचेन्न । तत्पराभवाणेतो-वर्णनविषयेऽनुसुक्तरुद्धारपरलखितिविधदन्ति ॥ ११९ ॥ ति० गम्यतामिदुवाचेत्यर्थः । रावणपञ्चरीतिशेषः ॥ अर्थसंस्कारो नवम्यामेवसायंकाळे ॥ १२० ॥

[पा०] १ च. छ. अनुत्तरणिका. २ च. छ. झ. ञ. ट. तिलान्दूर्वाभिमिश्रितान्. ३ ग. उ. झ. ञ. ट. सान्त्वयित्वा. ४ उ. झ. ट. प्रविष्टासुपुरींकीपुराक्षसेन्द्रोविभीषणः. ५ क. तदातिष्ठकृताद्रिः.

रामोपि सह सैन्येन समग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ हर्षं लेभे रिपुं हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ १२२ ॥

[ततो विमुक्त्वा सशरं शरासनं महेन्द्रदत्तं कवचं च तन्महतम् ॥

विमुच्य रोषं रिपुनिग्रहात्ततो रामः स सौम्यत्वमुपागतोऽरिहा] ॥ १२३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

लक्ष्मणेन रामाजया विभीषणस्य लङ्काराज्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ रामेण मैथिलीप्रति निजविजयकुशलनिवेदनाय हनुम-
त्प्रेषणम् ॥ २ ॥

ते रावणवैधं दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवाः ॥ जग्मुः स्वैस्वैर्विमानैस्ते कथयन्तः शुभाः कथाः ॥ १ ॥

रावणस्य वधं धीरं राघवस्य पराक्रमम् ॥ सुयुद्धं वानराणां च सुग्रीवस्य च मन्त्रितम् ॥ २ ॥

अनुरागं च वीर्यं च सौमित्रैर्लक्ष्मणस्य च ॥ [पतिव्रतात्वं सीताया हनूमति पराक्रमम् ॥]

कथयन्तो महाभागा जग्मुर्दृष्ट्वा यथागतम् ॥ ३ ॥

राघवस्तु रथं दिव्यमिन्द्रदत्तं शिखिप्रमम् ॥ अनुज्ञाय महाभागो मातलिं प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥

राघवेणाभ्यनुज्ञातो मातलिः शक्रसारथिः ॥ दिव्यं तं रथमास्थाय दिवमेवासुरोह सः ॥ ५ ॥

तस्मिंस्तु दिवमास्ते मुंसारथिसत्तमे ॥ राघवः परमप्रीतः सुग्रीवं परिप्लवे ॥ ६ ॥

परिप्लव्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेन प्रचोदितः ॥ पूज्यमानो हरिश्रेष्ठैराजगाम बलालयम् ॥ ७ ॥

॥ १२१—१२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते कथयन्त इत्यस्यैव विवरणं—रावणस्य वधमित्यादि ॥
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या- मन्त्रितं मन्त्रं । सौमित्रेरिति तन्मातुः श्लाघनव्यञ्ज-
ख्याने चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥ नाय अस्य जननी हि भाग्यवतीति ॥ २—३ ॥

अथ विभीषणमिषेकः—ते रावणवधमित्यादि ॥ इन्द्रदत्तं इन्द्रप्रेरितं । शिखिप्रभं अग्निप्रभं । प्रत्यपूज-
अत्र क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ १ ॥ शुभाः कथाः यत् उपचचार ॥ ४—६ ॥ प्रचोदितः विज्ञप्तः ।

सू० सौम्यत्वमुपागतः । एतेनक्रोधमुपादातुं हानुं च शकोराम इति स्थातव्यं चोद्यते ॥ १२३ ॥ इति चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

ति० सुग्रीवस्य मन्त्रितं सेनासंमेलनसीतान्वेषणादिसर्वकार्यसाधकं मन्त्रसामर्थ्यं ॥ २ ॥ ति० अनुज्ञाप्य रथं नयेत्याज्ञां दत्वा ।
यद्यपि भारते सीताया भागमनोत्तरं राधादवतरणं भगवत उक्तं । तथापि तत्र पौर्वापर्यकमेतात्पर्याभावात्तदक्षतिः । सू० शिखिप्रभं अग्नि-
देवसं । ननु वनपर्वणि “ दृष्ट्वा रामं तु जानक्या संगतं शक्रसारथिः । उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः । देवगन्धर्वक्षणां मातुषाश्रुभो-
गिनाम् । अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रमम् । स देवासुरगन्धर्वाय क्षराक्षसपन्नगाः । कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ।
इमे वसुधैव कुटुम्बकम् । रामं सख्यं त्वं त्वं वारम् । संपूज्यापाकमत्तैररथेनादित्यवर्चसा ” इति सीतासंगमनानन्तरं राघवस्य मातलेः प्रेषणोक्तेरत्र
पूर्वमेव तदुक्तं विरोध इति चेत् सत्यं । भारतस्योत्तरं लातदनुसारेण कथोद्गापत्तरात्रकार्यः । मातलिना दृष्टसीतारामसंगमेन गमने सर्व-
वार्ताया इन्द्रप्रेरितमिति वक्तुं शक्यं गुणलाभाच्च । अथ वा संकोचेन कथयितुं बांदायणस्य न निर्भरः पौर्वापर्यविषय इत्येवमुक्तिः । राव-
णहननानन्तरं सीतासंगस्य राघवस्य मातलिना स्वनाथं प्रति प्रतिबोधयितुं शक्यता चेति वा समाधिरवधेयः ॥ ४ ॥ ति० अथ
विभीषेर्देवदारादौ कादृशाद्वा दृशादहकृत्यं क्रियासमाप्तौ । चतुर्थेऽहनीत्यर्थः ॥ नात्र दशहमाशौचमिति भ्रमति त्वं । “ उद्यतैराहवे
शकैः क्षत्रधर्मं शतं स्मृतुः । सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्य शौचमिति स्थितिः ” इति मनूकेः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ड. झ. दुर्गवज्रधरो यथा. २ अर्थलोकः ड. झ. अ. ट. पाठेषु दृश्यते. ३ च. छ. वधं दृष्ट्वा. ४ क. च. मित्रतां.
५ ख. ड. च. झ. व. ट. मातलेर्लक्ष्मणस्य च. ६ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ७ ख. ग. च. शशिप्रभं. ८ झ.
अनुज्ञाप्य. ९ ड. झ. विषमेवोत्पपातह. १० ड. झ. सरथेरथिनां वरः. ११ च. छ. लक्ष्मणेनाभिचोदितः. क. ख. ड. झ. ट.
लक्ष्मणेनाभिवाहितः.

अत्रवीच तदा रामः सौमीपपरिवर्तिनम् ॥ सौमित्रि सौम्यसंपन्नं लक्ष्मणं दीप्तं व्रजम् ॥ ८ ॥
 विभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय ॥ अनुरक्तं च भक्तं च मम चैवोपकारिणम् ॥ ९ ॥
 एष मे परमः कामो यदीमं रावणानुजम् ॥ लङ्कायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् ॥ १० ॥
 एवमुक्तस्तु सौमित्रि राघवेण महात्मना ॥ तथेत्युक्त्वा तु संहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ॥ ११ ॥
 तं घटं वानरेन्द्राणां हस्ते दत्त्वा मनोजवान् ॥ आदिदेश महासत्त्वान्समुद्रसलिलानघे ॥ १२ ॥
 इति शीघ्रं ततो गत्वा वानरास्ते महाबलाः ॥ आगतास्तज्जलं गृह्य समुद्राद्धानरोचमाः ॥ १३ ॥
 ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमासने ॥ घटेन तेन सौमित्रिरभ्यपिञ्चद्विभीषणम् ॥ १४ ॥
 लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशामनात् ॥ विधिना मन्त्रदष्टेन मुहुरणममाहृतम् ॥
 अभ्यपिञ्चत्स धर्मात्मा शुद्धात्मानं विभीषणम् ॥ १५ ॥
 [अभ्यपिञ्चत्सदा सर्वे राक्षसा वानरास्तदा ॥ ग्रहर्षमतुलं गत्वा तुष्टुव राममेव हि] ॥ १६ ॥
 तस्यामात्या जहृपिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः ॥ दृष्ट्वाऽभिषिक्तं लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥
 [राघवः परमां प्रीतिमाजगाम सलक्ष्मणः] ॥ १७ ॥
 स तद्राज्यं महत्प्राप्य रामदत्तं विभीषणः ॥ प्रकृतीः सान्त्वयित्वा च ततो राममुपागमन् ॥ १८ ॥
 अक्षतान्मोदकांल्लाजान्दिव्याः सुमनसस्तदा ॥ आजहुर्य संहृष्टाः पौरास्तस्य निशाचराः ॥ १९ ॥
 स तान्मुहीत्वा दुर्धर्षो राघवाय न्यवेदयन् ॥ भङ्गलं सङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ २० ॥

बलालयं शिविरं ॥ ७ ॥ सत्यसंपन्नत्वाद्विशेषणं यथोक्तकारित्वद्योतनाय ॥ ८ ॥ विभीषणमित्यादि-
 श्लोकद्वयमेकान्वयं । लङ्कायामभिषेचय लङ्कायां गत्वाऽभिषेचय । समुद्रतीरे एव लङ्काराज्याभिषेके कृतेऽपि पुनर्विधानं रावणसिंहासनेऽभिषेकार्थं । अनुर-
 क्तमित्यनेन मित्रकृत्यमुक्तं । भक्तमित्यनेन दास्यकृत्यं । उपकारिणमित्यनेनानुरागभक्तयोः कार्यपर्यवसानमु-
 क्तं । परमः काम इत्यनेन शरणागतविभीषणाभिमतपरि-
 पूरणमेव विजयस्य प्रधानप्रयोजनमित्यवगम्यते ॥ ९—१० ॥ घटमिति जालेकवचनं ॥ ११ ॥
 आनये आनयने । हस्त इत्यत्रापि जालेकवचनं । वान-
 रेन्द्राणामिति बहुवचनप्रयोगान् ॥ १२ ॥ इतीति ।
 आदेशाद्धेतोरित्यर्थः । “इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमा-
 सिपु” इत्यमरः । वानरा वानरोत्तमा इति वचनं वान-

रोत्तमत्वेऽपि मानुषत्वव्यावर्तनाय । समुद्रान् समुद्रेभ्यः ॥ १३—१४ ॥ लङ्कायामित्यादिमाधेश्लोकैकान्वयः ।
 अनेन रामनिदेशानन्तरमेव लक्ष्मणो विभीषणादिभिः सह लङ्कां प्रविष्टवानित्यवगम्यते । मन्त्रदष्टेन मन्त्रेषु वेदेषु दष्टेन स्पष्टमवगम्यमानेन विधिना प्रका-
 रेण । शुद्धात्मानमित्यनेन रामाह्वाचा अभिषेकमङ्गी-
 कृतवान् । परमार्थस्तु रामकैङ्कर्य एवासक्तोभूदित्यव-
 गम्यते । आज्ञाकैङ्कर्यं हि कर्तव्यं ॥ १५—१७ ॥
 प्रकृतीः अमात्यप्रभृतीन् । सान्त्वयित्वा पुत्रमित्रा-
 दिविनाशजशोकापनोदनं कृत्वा । राममुपागमन् ।
 लक्ष्मणेन सह इति शेषः ॥ १८—१९ ॥ मङ्गलमर्ह-
 तीति मङ्गल्यं । मङ्गलप्रयोजनमित्यर्थः । मङ्गलं हरि-
 द्रादिमङ्गलद्रव्यं । सर्वं लक्षाश्नादिभिर्भक्षं । रामाय

सू० लङ्कायां तसिंहासने इति शेषः । एतेन पूर्वविभीषणाभिषेकपिलाभ्यामिहासने एव शरीरकण्ठाप्रदोषपरिहारे ॥ ९ ॥ सू०
 हस्तो जातवेकवचनं । समुद्रसलिलं पूर्वविद्युत्समुद्रसलिलं प्रतिचतुर्दिगन्तमायुर्दक्षिणैस्त्वग्रभ्यामिन्द्राणां पानयतेति आदिदेशः ।
 उत्तरत्रैकघटमित्युक्तोऽप्युभयवति कृतमानवनाथं बहुनामाह्वयनं ॥ १२ ॥ सू० समुद्रान् चतुर्भ्यः । तस्य राज्याभिषेकोपशुक्-
 लस्वरामाद्यभिषेकस्थले कथनात् । अन्यथा दक्षिणसमुद्रस्यातिसौमीयगतत्वेन तदानीन्तनैः बहुलैः धनस्य मनोजवानिति विशेषणस्यैव-
 यर्थ्येत्यात् ॥ १३ ॥ इति पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

[पा०] १ ड. झ. अधोवाचसकाकुत्स्थः. २ प. समापसमुपस्थितं. ३ प. ट. सौम्यसंपन्नं. क. ग. च. छ. ज. सत्यसंपन्नं.
 ड. झ. मित्रसंपन्नं. ४ ड. झ. ट. लक्ष्मणमुभयलक्षणं. ५ क. ख. च.—ज. अनिशोर्ध्रं. ६ ड. झ. मनोजवाः. ७ अयं श्लोकः
 ड.—झ. पाठेषु दृश्यते. ८ इदमर्थं क. ड. झ. ज. ट. पाठेषु दृश्यते. ९ प. ड. झ. माङ्गल्यं.

न हि पश्यामि तत्सौम्य पृथिव्यामपि वानर ॥ सदृशं मत्प्रियाख्याने तव दातुं भवेत्समम् ॥२१॥
 हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च ॥ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु नैतदहति भाषितम् ॥२२॥
 एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच प्लवङ्गमः ॥ गृहीतप्राञ्जलिर्वाक्यं सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २३ ॥
 भर्तुः प्रियहिते युक्ते भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणि ॥ स्निग्धमेवंविधं वाक्यं त्वमेवार्हसि भाषितम् ॥ २४ ॥
 तवैतद्वचनं सौम्ये सारवत्स्निग्धमेव च ॥ रत्नौघाद्विविधाच्चापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥ २५ ॥
 अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः ॥ हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यामि सुस्थितम् ॥ २६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली जनकात्मजा ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २७ ॥
 अतिलक्षणसंपन्नं माधुर्यगुणभूषितम् ॥ बुद्ध्या ह्यष्टाङ्ग्या युक्तं त्वमेवार्हसि भाषितम् ॥ २८ ॥
 श्लाघनीयोऽनिलस्य त्वं पुत्रः परमधार्मिकः ॥ बलं शौर्यं श्रुतं सत्त्वं विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमम् ॥२९॥
 तेजः क्षमा धृतिर्धैर्यं विनीतत्वं न संशयः ॥ एते चान्ये च बहवो गुणास्तवय्येव शोभनाः ॥३०॥
 अथोवाच पुनः सीतामसंभ्रान्तो विनीतवत् ॥ प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात्सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥३१॥

प्रियवचनं ॥ २० ॥ सदृशंप्रदेयवत्स्वपि न पश्यामीत्याह—न हीत्यादिना । अत्र अपिशब्देन अन्तरिक्ष-स्वर्गौ समुच्चीयेते । त्रिष्वपि लोकेषु न पश्यामि । यन् मत्प्रियाख्याने विषये तव दातुं समं अत्यन्तसदृशं भवेत् ॥ २१ ॥ उक्तं विवृणोति—हिरण्यमिति । हिरण्यं रजतं । “रजतं हिरण्यं” इति श्रुतेः । त्रिषु लोकेषु राज्यं त्रिलोकविषयराजत्वं । नैतदहति भाषितुं । हिरण्यायेतत्सर्वमपि प्रियाख्यानसमत्वेन भाषितुं नार्हतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ २३ ॥ प्रतिप्रियवचनं न पश्यामीत्यस्योत्तरमाह—भर्तुरिति । एवंविधं स्निग्धं वाक्यं भाषितुं त्वमेवार्हसि नान्या । अनेन सर्वोत्तरं प्रीतिप्रियवचनं मह्यं दत्तमित्युक्तं भवति ॥ २४ ॥ प्रियाख्यानसदृशं प्रदेयं वस्तु नास्तीत्यस्योत्तरमाह—तवेति । एतन् प्रत्यभिनन्दनं न पश्यामीत्येतन् । सारवन् प्रत्यभिनन्दनवचनराहित्यकथनेन मद्वचनस्य निरवधिकप्रीतिजनकत्वकथनान्महातात्पर्यवत् । स्निग्धं मयि प्रीतिपुरःसरं । एतद्वचनश्रवणेनैव मया सर्वोत्तरं वस्तु समुपलब्धमिति भावः ॥ २५ ॥ पूर्वमेव लब्धदेवराज्यादिकस्य तत्प्रदानं निरर्थकमित्याशयेनाह—अर्थत इति । रामं विजयिनं पश्यामीति यन् अस्मान् अर्थतः प्रयोजनात् । देवराज्यादयो गुणाः उत्कर्षाः प्राप्ताः । रामविजयदर्शनमेव राज्यादिकमित्यर्थः ॥ २६—२७ ॥

नानृग्वेदेत्यादिना राम इव स्वयमपि तद्वाक्यसौष्ठवं प्रशंसति—अतीति । अतिलक्षणसंपन्नं आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्पदवत्स्वरूपवाक्यलक्षणसंपन्नं । “बहुव्याहरताऽनेन न किञ्चिदपशब्दितं” इत्युक्तशब्दसाधुत्वसंपन्नं । माधुर्यगुणभूषितं “संश्रवे मधुरं वाक्यम्” इत्युक्तरीत्या श्रवणमात्रेणानन्दजनकत्वरूपमाधुर्यगुणभूषितं । अष्टाङ्ग्या “प्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहापोहोर्ध्वविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः” इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्त्या बुद्ध्या युक्तं । तादृशबुद्धिपूर्वकमित्यर्थः ॥ २८ ॥ न केवलं वाक्यतः गुणतोपि श्लाघ्योसीत्याह—श्लाघनीय इत्यादिना श्लोकद्वयेन । अनिलस्य श्लाघनीयः पुत्रः । अनिलदपि संजीवनकर इत्यर्थः । संजीवनं चानृशंस्यधर्मादित्याह—परमधार्मिक इति । बलं प्रयाससहिष्णुत्वं । शौर्यं युद्धोत्साहः । श्रुतं शास्त्रज्ञानं । “श्रुतं शास्त्रावधृतयोः” इत्यमरः । सत्त्वं शारीरः सारः । विक्रमः पराक्रमः । दाक्ष्यं सामर्थ्यं । उत्तममिति सर्वविशेषणं । तेजः परामिभवनसामर्थ्यं । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वं । धृतिः प्रभावः । धैर्यं क्षोभके सत्यक्षोभ्यत्वं । विनीतत्वं विनयवत्त्वं । विशिष्टनीतिमत्त्वं वा । एते चान्ये च दयादयो बहवो गुणाः त्वय्येव शोभनाः त्वामाश्रयमधिगम्य शोभमाना भवन्ति । न संशयः नाहमसतो गुणानारोप्य स्तौमीत्यर्थः ॥ २९—३१ ॥

शि० तत्रबलं शरीरसामर्थ्यं । सत्त्वमिन्द्रियसामर्थ्यं । विक्रमः पादविक्षेपविशेषइति नयोनरुत्तयं । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २८ ॥

ति० असंभ्रान्तः सुखाऽधिकृतचित्तः । विनीतवत् विनीताहं ॥ ३१ ॥ इतिषोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. दत्ताभवेत्सुखं. २ ग. झ. ख. ट. एतन्नार्हति. ३ क. झ. ट. त्वमेवार्हस्यनिन्दिते.

इमास्तु खलु राक्षसो यदि त्वमनुमन्यसे ॥ हन्तुमिच्छाम्यहं मर्वा यामिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥ ३२ ॥
 छिद्यन्तीं पतिदेवां त्वामशोकवनिनां गताम् ॥ घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः ॥
 राक्षसो दारुणकथा वरमेतत्प्रयच्छ मे ॥ ३३ ॥
 मुष्टिभिः पाणिभिः सर्वाश्रयैश्चैव शोभने ॥ इच्छामि विविधैर्षानैर्हन्तुमेताः सुदारुणाः ॥ ३४ ॥
 घातैर्जानुप्रहारैश्च दशनानां च पातनैः ॥ भक्षणैः कर्णनासानां केशानां लुञ्चनैस्तथा ॥ ३५ ॥
 नखैः शुष्कमुखीभिश्च दारुणैर्लङ्घनैर्हतैः ॥ [विभिन्नशङ्खग्रीवांसपार्श्वकैश्च कलेवरैः ॥]
 निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रियकारिणीः ॥ ३६ ॥
 एवंप्रकारैर्बहुभिर्विप्रकारैर्यशस्विनि ॥ हन्तुमिच्छाम्यहं देवि तवेमाः कृतकिल्बिषाः ॥ ३७ ॥
 एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा ॥ उवाच धर्मसहितं हनुमन्तं यशस्विनी ॥ ३८ ॥
 राजसंश्रयवश्यानां कुर्वन्तीनां पराङ्गया ॥ विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोचत ॥ ३९ ॥
 भाग्यवैषम्ययोगेन पुरादुश्रितेन च ॥ मयैतन्प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपभुज्यते ॥ ४० ॥
 प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् ॥ दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ॥ ४१ ॥
 आज्ञप्ता रावणेनेता राक्षसो मामतर्जयन् ॥ हते तस्मिन् कुर्बुहि तर्जनं वानरोचत ॥ ४२ ॥
 अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंस्थितः ॥ ऋक्षेण गीतः श्लोको मे तन्निबोध पुनश्चम ॥ ४३ ॥

इदं तु मे प्रियाख्यानपारितोषिकत्वेन देवमित्यर्थयते—
 इमा इत्यादिना । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । छिद्यन्तीं
 पतिदेवतां त्वां प्रति या राक्षसो दारुणकथा अनुवन् ।
 पुरा यामिस्त्वं तर्जिता इमा राक्षस्यः राक्षसीः ।
 यद्यनुमन्यसे हन्तुमिच्छामि । एतद्वरं मे प्रयच्छेति
 संबन्धः ॥ ३२—३३ ॥ हननप्रकारं स्वक्रोधानुरूपं
 दर्शयति—मुष्टिमिरित्यादिना । श्लोकत्रयमेकान्वयं ।
 घातैः प्रहारैः । भक्षणैः खादनैः । लुञ्चनैः उन्मूलनैः ।
 शुष्कमुखीभिः नखैः । दारुणैः पीडनैः । कपोलताड-
 नैर्वा । लङ्घनैः उत्पुलोपरिपातनैः । हतैः हस्तैस्ताड-
 नैः । निपात्य भूमौ पातयित्वा । मुष्टयादिभिर्हन्तुमि-
 च्छामीत्यन्वयः ॥ ३४—३६ ॥ उक्तमर्थमावश्यक-
 त्वाज्ञापनाय पुनरपि संग्रहेण याचते—एवमिति
 ॥ ३७ ॥ धर्मसहितमिति क्रियाविशेषणं ॥ ३८ ॥
 राजसंश्रयवश्यानां राजसेवापरवशानां । अतएव
 पराङ्गया कुर्वन्तीनां राजचोदितकार्यं कुर्वन्तीनां ।
 विधेयानां चोदिताकरणे दण्डार्हाणां । रावणस्य
 दासीनां दासीभ्यः । कः कुप्येत् ॥ ३९ ॥
 भाग्यवैषम्ययोगेन भाग्यविषयव्ययोगेन । भाग्य-

स्यापरिपकवत्यर्थः । पुरादुश्रितेन च पूर्व-
 कृतदुष्कृतेन च एतत्तर्जनभस्मेनादिकं प्राप्यते । तत्र
 हेतुमाह—स्वकृतमिति । हि यस्मान् । स्वकृतमुपभु-
 ज्यते स्वकृतकर्मफलं प्राप्यते लोकैः । अतो मयापि
 भुज्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रावणस्य दासीनां एतत्तर्ज-
 नादिकं । दशायोगान् अवस्थायोगान् । अनुभवबोध्य-
 कालसंबन्धादिति यावन् । प्राप्तव्यमिति मया निश्चि-
 तं । दुर्बला पूर्वमेतादृशापन्नशरकर्मकराशक्त्या ।
 अतोहमिह राक्षसीविषये मर्षयामीति संबन्धः ।
 दुर्बला कृपापरवशा वा । हते रावणे दौर्बल्यान्तरा-
 भावान् । परदुःखसहिष्णुत्वमेव हि तदानीं दौर्बल्यं
 ॥ ४१ ॥ राक्षसीनामपराधस्य राजाज्ञामूलकत्वमन्व-
 यव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—आज्ञप्ता इति ॥ ४२ ॥
 अथासां स्वातन्त्र्येणापकारकरणमभ्युपेतं तथापि क्ष-
 न्तव्यमित्यत्र इतिहासं दर्शयति—अयमिति । पुरा
 किल कश्चिद्वाधो व्याघ्रेणानुसृतो वृक्षमारूढः । वृक्ष-
 मूलगतो व्याघ्रो वृक्षोपरि स्थितमृच्छं वन्यमृगाणाम-
 स्माकं जालां सञ्चुरेणः । तस्मादेनं वृक्षात्पातयेत्यत्र-
 वीत् । एवमुक्त्वा भङ्गकः स्ववासस्थानगतमेनं न पात-

[पा०] १ ख. व. छ. म. ट. कुन्तनैः. २ इदमर्थं क. ख. व. छ. म. पाठेयुदश्यते. ३ क. ख. म. विप्रियकारिकाः.
 ४ एवंप्रकारैरित्यादिश्लोकद्वयसंस्थाने एवंप्रकारैर्बहुभिःसंग्रहाद्यंयशस्विनि । घातयेतीत्युक्त्याभिधानिस्त्वंतर्जितापुरा । इत्युक्ता
 साहनुमताकृपणादीनवत्सत्वा । हनुमन्तमुवाचैर्दन्तिनामित्यादिभिरुच्यते । इतिश्लोकद्वयं ट. श. पाठोदोश्यते. ५ क. म. वैषम्य-
 दोषेणपुरस्तादुक्तमेव. ६ क. श. ट. राक्षसेनेहराक्षससंज्ञयन्तिनां. ७ ख. ट. व. म. म. प्रकुर्वन्ति.
 वा. रा. १२३

न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणाम् ॥ समयो रक्षितव्यस्तु सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ४४ ॥
 पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवङ्गम ॥ कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४५ ॥
 लोकहिंसाविहाराणां रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ४६ ॥
 एवमुक्तस्तु हनुमान्सीतया वाक्यकोविदः ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ४७ ॥
 युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी यैश्विनी ॥ प्रतिसंदिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः ॥ ४८ ॥
 एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा ॥ अत्रवीद्वष्टुमिच्छामि भर्तारं वानरोत्तम ॥ ४९ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ हर्षयन्मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महाद्युतिः ॥ ५० ॥
 पूर्णचन्द्राननं रामं द्रक्ष्यस्वार्थे सलक्ष्मणम् ॥ स्थिरमित्रं हतामित्रं शैचीव त्रिदशेश्वरम् ॥ ५१ ॥
 तामेवमुक्त्वा राजन्तीं सीतां साक्षादिव श्रियम् ॥ आजगाम महांवेगो हनुमान्यत्र राघवः ॥ ५२ ॥
 [संपदि हरिवरस्ततो हनुमान्प्रतिवचनं जनकेश्वरात्मजायाः ॥
 कथितमकथयद्यथाक्रमेण त्रिदशवरप्रतिमाय राघवाय] ॥ ५३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

विष्णुमि । तथात्वे धर्महानिः स्यादित्युक्त्वा मुष्वाप ।
 तदनन्तरं त्वां रक्षिष्यामि मुत्तमं पातयेति व्याघ्रेण
 चोदितः सन् व्याघ्रस्तमुक्षमपातयत् । स त्वभ्यासव-
 शेन क्षास्त्रान्तरमवलम्ब्य नापतत् । तदनु कृतापरा-
 धमेन पातयेति पुनः पुनर्व्याघ्रेणोच्यमानोपि भङ्गो
 बभूवुः कृतापराधमप्येनं तुभ्यं न दास्यामीत्यभिधाय
 ररञ्चेति पौराणिकी गाथा ॥ ४३ ॥ तत्रत्यं श्लोकं
 पठति—न पर इति । सुग्रीवं प्रति रामः कपोतोपा-
 ख्यानमिव हनुमन्तमुद्दिश्य देव्यपि स्वामिप्रेतेर्थं
 ऋश्वगीतं प्रमाणयतिस्म । परेषां पापकर्मणां परानु-
 दिश्य पापं कुर्वतां । परः प्राज्ञः पुरुषः पापं प्रत्यप-
 काररूपं नादत्ते नाङ्गीकरोति । न करोतीत्यर्थः ।
 समयः आचारः अपकर्तुं नैव प्रत्यपकारवर्जनरूपः ।
 रक्षितव्यस्तु रक्षितव्य एव । तथाहि सन्तश्चारित्र-
 भूषणाः । सन्निश्चारित्रभूषणैरिति वा पाठः ॥ ४४ ॥
 अथ देव्या अभयप्रदानश्लोकः—पापानामिति ।
 पापानां वा शुभानां वा त्वदभिप्रायेण पापानां वा
 अस्मदभिप्रायेण शुभानां वा । तदेव ममोद्देश्यं 'दोषो
 यद्यपितस्यस्यात्' इतिवत् । मलिनस्य हि स्नानमपेक्षितं ।
 तासां पापत्वादेवास्मदपेक्षा । किं शुभानामस्माभिः ।
 तत्पुण्यानामेव तद्रक्षकत्वात् । तस्मात्तत्पापमेवास्मा-

कमुद्देश्यं । ननु तर्हि दण्ड्या दण्डनीयाः नादण्ड्या
 इति धर्मशास्त्रं भवतीमासाद्य भज्येतेत्याशङ्क्य दुष्टोपि
 शरणागतो रक्षणीय इति विशेषशास्त्रं भवन्तमासाद्य
 किं भञ्जनीयमित्याह—वधार्हाणामिति । वधार्हाणा-
 मपीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे षष्ठी । प्लवङ्गम अनमिलषित-
 मेवामिलषितवान् खलु भवान् । तेषु । आर्येण
 महता पुरुषेण । करुणं दयाकार्यं । तिष्ठतु । पुण्यं पापं
 च इदानीमेतदयनीयदशां पश्य । यद्वा शुभानामिति
 दृष्टान्तार्थः । शुभेषु वधार्हेषु यथा करुणं कार्यं तथा
 पापेषु वधार्हेष्वपि कार्यमित्यर्थः । सापराधादण्डने-
 तिप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्याह—न कश्चिन्नापराध्यतीति ।
 सर्वोप्यपराध्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ रक्षसां स्वजातिप्र-
 युक्तहिंसादेरदोषावहत्वाच्छास्त्रोक्तदण्डविषयत्वं ना-
 स्तीत्याह—लोकेति । अशोभनं दण्डनं ॥ ४६—४७ ॥
 रामस्य युक्ता । किं पुनर्मद्विधो जन इति स्वस्योत्तमशर-
 णत्वं प्रतिपादितवतो रामस्य शरण्यात्वादिगुणवत्तया
 सदृशीत्यर्थः । अनेन सर्गेण सीताया दयालुत्वं अपराध-
 सहिष्णुत्वं घटकत्वं चोक्तमिति ध्येयम् ॥ ४८—५३ ॥
 इच्छामीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

[पा०] १ ड. च. ज. न. ट. काव्यमार्येण. २ झ. रामपत्नीमनिदितां. ३ ड. झ. गुणान्विता. ४ ड. झ. द्रक्ष्यस्वय.
 ५ क. ग.—ट. स्थितमित्रं. ख. हितमित्रं. ६ ड. झ. शचीवेन्द्रपुरेश्वरं. ७ ड. च. छ. झ. न. ट. महातेजाहनुमान्.
 ८ अयं श्लोकः ड.—ट. पाठेयुद्धवते.

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

हनुमन्मुखासीतायाः स्वमुखावलोकनाभिकापनिषेवितेनरामेण विभीषणप्रति स्नातालंकृतावासीतायाः स्वमसीपनवनचोदना ॥ १ ॥ विभीषणेन सीतायाः शिबिकारोपणेनराममसीपप्रापणावसरे सरणिगतवानरगजपूरावस्त्राणे तं प्रतिरामेण सरोपोषालम्भं पादचारेणसीतानवनचोदना ॥ २ ॥ तयासमागतयासीतया सुहृद्गणमध्यगतश्रीरामचन्द्रमुखावलोकेन हर्षाभिगमः ॥ ३ ॥

स उवाच महाप्राज्ञमभिगम्य प्रवृत्तमः ॥ रामं वचनमर्थज्ञो वरं सर्वधनुष्मताम् ॥ १ ॥
यन्निमित्तोऽयमारम्भः कर्मणां च फलोदयः ॥ तां देवीं श्लोकमंतप्तां मैथिलीं द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥
सा हि श्लोकसमाविष्टा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ मैथिली विजयं श्रुत्वा तत्र हर्षमुपागमन् ॥ ३ ॥
पूर्वकात्प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विश्वस्तया तया ॥ भर्तारं द्रष्टुमिच्छामि कृतार्थं महत्समणम् ॥ ४ ॥
एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः ॥ अगच्छत्सहसा ध्यानमीपद्वाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥
दीर्घमुष्णं विनिश्चस्य मेदिनीमवलोकयन् ॥ उवाच मेघसंकाशं विभीषणमुपस्थितम् ॥ ६ ॥
दिव्याङ्गरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम् ॥ इह सीतां शिरस्त्रातामुपस्थापय मा चिरम् ॥ ७ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः ॥ प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयन् ॥ ८ ॥
[ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वावाच विभीषणः ॥ भूमिं वदद्वाङ्मलिः श्रीमान्विनीतो राक्षसेश्वरः ॥ ९ ॥]
दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ १० ॥
एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ अस्नाता द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसाधिप ॥ ११ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ यदाह राजा भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

अथ सीतानयनं—स उवाचेत्यादि ॥ १ ॥ आरम्भः उद्योगः । कर्मणां सेतुबन्धादिव्यापाराणां । फलोदयः रावणविजयश्च यन्निमित्तः यस्याः सीताया लभार्थः । तां द्रष्टुमर्हसि ॥ २—३ ॥ पूर्वकान् पूर्वोत्पन्नान् । प्रत्ययान् विश्वासान् ॥ ४ ॥ रामः ईषद्वाष्पपरिप्लुतः सन् सहसा ध्यानमागच्छन् । रावणभवनोपस्थितापरिग्रहे महान् लोकापवादो भवेत् निर्दोषायास्तस्याः परित्यागे महान् दोषः स्यादित्येवं कार्यदौर्गह्यान् किं कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ५ ॥ निःश्वासदैर्घ्येण चिन्तादैर्घ्यं गृह्यते । औष्ण्येन कथं छिष्टां तां पुनः क्लेशयिष्यामीत्यन्तस्तापो व्यज्यते । भूमिं सम-

बलोकयन्निति चिन्तापारवश्यामिनयः । मेघसंकाशमित्यनेन सीतानयने कृतत्वरत्वमुच्यते ॥ ६ ॥ दिव्याङ्गरागामिति । अलंकृत्यानयनादेशः उत्तरकालिकपरुषभाषणार्हताप्रतिपादनाय । नहि तादृशदशापन्नां दीनां परुषं भाषितुं युज्यते । तत्र तस्या न परित्यागार्थं किन्तु चतुर्मुखादिदेवतामुखेन तस्याः पातिप्रत्यं व्यापयितुं । मा चिरं बिलम्बो न कार्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयन् निजस्त्रीमुखेनाचोदयन् ॥ ८—११ ॥ प्रत्युवाच स्त्रीमुखेनेति शेषः । यथानिबोधं कर्तव्यत्वे हेतुद्वयम्—राजा भर्तेति ॥ १२ ॥

ति० ध्यानमागच्छन् । वस्तुतोमुख्यसीतालम्भेः कर्षसावितिचिन्ताय ॥ ५ ॥ ति० दिव्याङ्गरागामिति । तस्यस्वरूपाधिरात्रा-
नित्यकावीर्यशर्षेऽयमेवयमिति सर्वाङ्गापयितुमेववादः ॥ ७ ॥ स० स्वाभिः स्त्रीभिः सरमाश्रित्यदादिभिः । सीतामवाचयत् ।
राजस्त्रीलात्साक्षादसंभाषणमिति शेषः ॥ ८ ॥ टी० भर्तात्वाद्रष्टुमिच्छतीति । स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयदिति पूर्वेषु संवन्धः ॥ १० ॥
ति० तस्यास्तद्वचनं स्नातावनद्वीकारवचनं । यथारामभाह तत्राकमुमर्हसि । “ तादृशवाक्यमर्वाहीयानस्थांश्लोककर्षिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीरटिलाङ्गणवाससम् । उवाचरामोवैदेहींरामसंविशङ्गिनः । ” इति । भारतेतु मलोपचितेत्यर्थपूर्वमिति शेषः ॥

[पा०] १ ख. प्राज्ञमभिवाच. ड. झ. ट. प्राज्ञःसोमिवाच. २ ड. झ. ट. रामं कमलपत्रार्थं. ३ ख. च. छ. ज सीतां तांश्लोक. ४ ड. झ. भुवनाद्रष्टुत्वमभिकाङ्क्षति. ५ ज. विश्वस्तयस्तरा. ६ ड. झ. द्रष्टुमिच्छामि भर्तारमिति पर्याकुलेक्षणा. ७ क घ. ज. रवाचयत्. ८ घ. ड. च. छ. झ. ज. ट. पाठेऽयं श्लोकोद्वेते.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली भर्तृदेवता ॥ भर्तृभक्तिव्रता साध्वी तथेति प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥
 ततः सीतां शिरःश्लातां युवतीभिरलंकृताम् ॥ महार्हाभरणोपेतां महार्हाम्बरधारिणीम् ॥ १४ ॥
 आरोप्य शिबिकां दीप्तां परार्ध्याम्बरसंवृताम् ॥ रक्षोभिर्वहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥ १५ ॥
 सोभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वाऽपि ध्यानमास्थितम् ॥ प्रणतश्च ग्रहृष्टश्च प्राप्तौ सीतां न्यवेदयत् ॥ १६ ॥
 तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोपिताम् ॥ हँपौ दैन्यं च रोषश्च त्रयं राघवमाविशत् ॥ १७ ॥
 ततः पार्श्वगतं दृष्ट्वा सविमर्शं विचारयन् ॥ विभीषणमिदं वाक्यमहृष्टं राघवोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥
 राक्षसाधिपते सौम्य नित्यं मद्विजये रत ॥ वैदेही सन्निकर्षं मे शीघ्रं समुपगच्छतु ॥ १९ ॥
 स तद्वचनमाज्ञाय राघवस्य विभीषणः ॥ तूर्णमुत्सारणे यत्नं कारयामास सर्वतः ॥ २० ॥
 कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रजर्जरपाणयः ॥ उत्सारयन्तः पुरुषाः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ २१ ॥
 क्रक्षाणां वानराणां च राक्षसानां च सर्वशः ॥ वृन्दान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्सृजुस्तदा ॥ २२ ॥
 तेषामुत्सार्यमाणानां सर्वेषां ध्वनिरुत्थितः ॥ बायुनोद्धर्तमानस्य सागरस्यैव निस्स्वनः ॥ २३ ॥
 उत्सार्यमाणानांस्तान्दृष्ट्वा समन्ताज्जातसंभ्रमान् ॥ दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघवः ॥ २४ ॥
 संरन्ध्रश्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ विभीषणं महाप्राज्ञं सोपालम्भमिदं वचः ॥ २५ ॥
 किमर्थं मामनादृत्य क्रियतेऽयं त्वया जनः ॥ निवर्तयैर्नमुद्योगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥ २६ ॥
 न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्क्रियाः ॥ नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियाः ॥ २७ ॥
 व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे ॥ न क्रतौ न विवाहे च दर्शनं दुष्यति स्त्रियाः ॥ २८ ॥

अङ्गीकारोहेतुद्वयं भर्तृदेवता भर्तृभक्तिव्रतेति ॥ १३-
 १५ ॥ ज्ञात्वापि विभीषणागमनं विदित्वापि । अनेन
 चिन्तानुवृत्तिरुक्ता ॥ १६ ॥ तामिति । रावणवधपू-
 र्वकमीनागमेन हर्षः । रावणभवनोपितत्वेन दैन्यं
 रोषश्च । अत्र रोषो भाविशपथोपयोगित्वादारोपित
 इति द्रष्टव्यं ॥ १७ ॥ सविमर्शं विचारयन् सवितर्कं
 चिन्तयन् । अहृष्टमिति क्रियाविशेषणं विभीषणवि-
 शेषणं वा ॥ १८—१९ ॥ उत्सारणे जननिवारणे
 ॥ २० ॥ कञ्चुकेति । कञ्चुकं वारबाणं । उष्णीषं
 शिरोबेष्टनं । वेत्रेण जर्जराः सदाबलम्बनजनितपारु-

ष्याः पाणयो वेषां ते ॥ २१ ॥ उत्सृजुः अपचक्रमुः
 ॥ २२ ॥ उद्धर्तमानस्य उज्जृम्भमाणस्य ॥ २३ ॥
 दाक्षिण्यात् वानरेषुदाक्षिण्यात् । अमर्षान् उत्सारणा-
 सहनात् ॥ २४ ॥ चक्षुषा प्रदहन्निवेति लोचनाभ्यां
 पिबन्निवेत्युक्तादपरपात्रभूतस्य विभीषणस्यैवंविधदर्शन-
 विषयताकरणं स्वजननिग्रहासहिष्णुत्वात् । सीतावि-
 षयसमारोपितरोषविशेषाद्वा ॥ २५—२६ ॥ तिर-
 स्क्रियाः तिरस्करिण्यः । राजसत्काराः उत्सारणादि-
 कं । वृत्तं आचारः ॥ २७ ॥ व्यसनेषु इष्टजनवियोगे-
 षु । कृच्छ्रेषु राज्यक्षोभां

स० वनुभारते “ तद्वृत्तारसर्वाङ्गीयानस्थांशोऽकक्षिताम् । मलोपचितसर्वाङ्गीजटिलांकृष्णवाससम् ” इत्युक्तेः कथमत्रैवंकथ-
 नमिति चेदुच्यते । सख्यन्वेनाज्ञशोभनाद्यभावेन भारतेमलोपचितेत्यायुक्तिः । अत्र तु रामाज्ञया तस्य जातत्वेन प्रतिकर्मणा संयुक्तमि-
 त्थमिति । अथवा भारतवचनोत्तरार्धे हनुमद्रचनेन मलोपचितसर्वाङ्गीसंस्मरतो रामस्य तथैव दर्शनमिति पूर्वमेतादृशीमिति वार्थाङ्गी-
 कारेण वाऽपि रोषोपपत्तेः ॥ १९ ॥ स० बहनोचितैः राजावरोधयानबहनोचितैः । राक्षसैः वृद्धैरविन्यादिभिः । उक्तं च भारते—
 “ ततः सीतापुरस्कृतोत्सारभ्यः—अविन्यानाममुप्राज्ञो वृद्धामालोविनिर्वयौ ” इति ॥ १५ ॥ ति० रोषं सर्वानर्थमूलयाऽनया कि-
 लसमुद्भातुकेणैवंबहुदुःखमनुभूतमिति रोषः ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. ड. झ. क्षातांसंयुक्तप्रतिकर्मणा. २ ड. झ. ट. सीताराक्षसैर्वहनोचितैः ॥ राक्षसैर्वहुभिर्गुप्तां. ३ ड. झ.
 रोषहर्षवैदैन्यवराघवः प्रापकनुहा. ४ ज. राघवमागतं. ५ ड. झ. ट. ततोयानगतांसीतां. ६ क. घ. ड. ज—ट. वाक्यमहृष्टो.
 ख. वाक्यमहृष्टो. ७ ड. ड. च. ड. झ. ज. ट. तस्यतद्वचनंश्रुत्वा. ८ ड. झ. तूर्णमुत्सारणंतत्र. ९ ड. झ. उत्सारयन्तस्तान्यो-
 धान्. १० ड. झ. ज. ट. दूरमुत्सृजुस्तदा. ११ ड. झ. ट. निस्स्वनस्त्वमहानभूत्. १२ झ. बायुनोद्धृतमानस्य. १३ ड. झ.
 माणान्द्रावणजगत्सांजात. १४ ड. झ.

सैषा युद्धगता चैव कृच्छ्रे च महति स्थिता ॥ दर्शनेऽस्या न दोषः स्यान्मत्समीपे विशेषतः ॥ २९ ॥
 [विस्मय्य शिविकां तस्मात्पद्मामेवापसर्पतु ॥ समीपे मम वैदेहीं पश्यन्वेते वनौकमः] ॥ ३० ॥
 तदानय समीपं मे श्रीघ्रमेनां विभीषण ॥ सीता पश्यतु मामेषा सुहृद्रणवृतं स्थितम् ॥ ३१ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः ॥ रामस्योपानयत्सीतां सन्निकर्षं विनीतवत् ॥ ३२ ॥
 ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनुमांश्च प्रवङ्गमः ॥ निशम्य वाक्यं रामस्य बभूवुर्व्यथिता मृगम् ॥ ३३ ॥
 कलत्रनिरपेक्षैश्च इन्नितैरस्य दारुणैः ॥ अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्ति स राघवम् ॥ ३४ ॥
 लज्जया त्ववलीयन्ती स्त्रेषु गात्रेषु मैथिली ॥ विभीषणेनानुगता भर्तारं साऽभ्यवर्तत ॥ ३५ ॥
 सा वस्त्रसंरुद्धमुखी लज्जया जनसंसदि ॥ करोदासाद्य भर्तारमार्यपुत्रेति भाषिणी ॥ ३६ ॥
 विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता ॥ उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥ ३७ ॥

अथ समपनुदन्मनःकमं सा सुचिरमदृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य ॥

वदनमुदितपूर्णचन्द्रकान्तं विमलशशाङ्कनिभानना तैदानीम् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

रामेणसीतांप्रति रावणवधावधिप्रयासस्य निजापयशःप्रमात्रेनप्रयोजकश्रोत्रिपूर्वकं तच्चारित्रशुद्धिमंदेहरूपहेतुकत्वा
 तत्परिग्रहानभितोचनवचनम् ॥ १ ॥

तां तु पार्श्वस्थितां प्रह्लां रामः संप्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ हृदयान्तर्गतैकोधो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
 एषाऽसि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा मया रणे ॥ पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेतदुपपादितम् ॥ २ ॥
 गतोऽस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा संप्रमार्जिता ॥ अवमानश्च शत्रुश्च मया युगपदुद्धृतौ ॥ ३ ॥
 अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः ॥ अद्य तीर्णप्रतिज्ञत्वात्प्रभवामीह चात्मनः ॥ ४ ॥

॥ २८ ॥ कृच्छ्रे वक्ष्यमाणाग्निप्रवेशे ॥ २९—३१ ॥
 सविमर्शः कृच्छ्रशब्दप्रयोगात्साशङ्कः ॥ ३२—३३ ॥
 व्यथायां हेतुमाह—कलत्रेति ॥ ३४ ॥ अवलीयन्ती
 संकुचन्ती ॥ ३५—३६ ॥ विस्मयात् अवटितराम-
 पुनर्दर्शनाद्विस्मयः । प्रियस्य दर्शनेन प्रहर्षः । स्नेहः
 स्वामाविकः । उदीक्षणकालिकमुखप्रसादमाह—
 सौम्येति ॥ ३७ ॥ उदितपूर्णचन्द्रेत्यनेन कोपरकल-
 मुर्कं विमलशशाङ्कैत्यनेन उत्तरकालिकक्षयः सूच्यते
 ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणमू-

षणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशो-
 त्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अथ रामपरशोक्तिः—तां तु पार्श्वस्थितामित्यादि ।
 प्रह्लां लज्जया नम्रां ॥ १ ॥ एषेति प्रत्यक्षेण दर्शयति ।
 भद्रे इत्यसंबन्धनिवेदकसंबोधनं । पौरुषाद्यदनुष्ठेयं
 तदेव कृतं । ननु त्वत्तत्तमाय यत्नः कृत इति भावः
 ॥ २ ॥ अन्तं फलं । उद्धृतौ निर्मूलितौ ॥ ३ ॥
 आसनः प्रभवामि स्वतन्त्रो भवामि ॥ ४ ॥

स० मनःकमंसमपनुदत्तं यद्दर्शनं तदुदीक्ष्यशशाङ्कनिभाननासीदित्यन्वयः ॥ एतेनसमपनुददित्यस्य समपानुददित्याख्याततयाव्या-
 ख्यानंनानागोत्रिमहत्त्वान्वयाप्रतिभासमूलं ॥ ३८ ॥ इतिसप्तदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११७ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. सैषाविपद्रताचैवकृच्छ्रेगच्छसमान्विता. २ अयंश्लोकः ड. झ. ट. पाठेषुहस्यते. ३ क. ड. च.
 छ. झ. ट. तदासीत्. ४ ख. च. छ. ट. गंतव्येति.

या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा ॥ दैवसंपादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ५ ॥
 संप्राप्तमवमानं यत्तेजसा न प्रमार्जति ॥ कर्त्तव्यं पुरुषार्थोऽस्ति पुरुषस्याल्पतेजसः ॥ ६ ॥
 लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्कायाश्चावमर्दनम् ॥ सफलं तस्य तैच्छ्राध्यं महत्कर्म हनुमतः ॥ ७ ॥
 युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मन्त्रयतश्च मे ॥ सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽयं परिश्रमः ॥ ८ ॥
 निर्गुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः ॥ विभीषणस्य भक्तस्य सफलोऽयं परिश्रमः ॥ ९ ॥
 इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सीता रामस्य तद्वचः ॥ मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १० ॥
 पश्यंतस्तां तु रामस्य भूयः क्रोधो व्यवर्धत ॥ प्रभृताज्यावसिक्तस्य पावकस्येव दीप्यतः ॥ ११ ॥
 स बद्धा भुक्तुर्वा वक्ते तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः ॥ अत्रवीत्पुरुषं सीतां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२ ॥
 यत्कर्त्तव्यं मनुष्येण धर्षणां परिमार्जता ॥ तैत्कृतं सकलं सीते शत्रुहस्तादमर्षणात् ॥ १३ ॥
 निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना ॥ अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १४ ॥
 विदितवास्तु ते भद्रे योऽयं रणपरिश्रमः ॥ स तीर्णः सुहृदां वीर्यान् त्वदर्थं मया कृतः ॥ १५ ॥
 रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वशः ॥ प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च परिरक्षता ॥ १६ ॥
 प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता ॥ दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् ॥ १७ ॥

मया विरहिता यां त्वं चलचित्तेन रक्षसा नीता । तया
 त्वया हेतुभूतया दैवसंपादितः दोषः अवमानः ।
 मानुषेण प्रमार्जितः । दैवकृतं पुरुषयत्नेन निवारित-
 मिति भावः ॥ ५ ॥ धर्षणाया अमार्जने दोषमाह-
 संप्राप्तमिति । प्रमार्जति प्रमार्ष्टि ॥ ६ ॥ इदानीं
 हनुमद्विपौरुषस्यापि धर्षणावमार्जनहेतुत्वमाह-ल-
 ङ्घनं चेत्यादिना । समुद्रस्य लङ्घनं लङ्काया अवमर्दनं
 इत्येवंरूपं हनुमतः श्राध्यं कर्मचाया सफलं । धर्षणा-
 परिमार्जनेन सफलमित्यर्थः ॥ ७ ॥ मन्त्रयतः चिन्त-
 यतः ॥ ८ ॥ निर्गुणमिति । तस्मैत्युपाहार्यं ॥ ९ ॥
 तद्वचः नैराशयेनोक्तं वचः । तस्य ब्रुवतः । तस्मिन्
 ब्रुवति सति ॥ १० ॥ पावकस्येति । पावकस्य
 क्रोधोर्नाव ज्वलनं ॥ ११ ॥ तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः
 तिर्यक्प्रेक्षणं पुरतः सीतादर्शनासहिष्णुत्वकृतं ॥ १२ ॥
 यत्कर्त्तव्यमित्यादित्रिपादश्लोक एकान्वयः ॥ हे सीते

धर्षणां परिमार्जता । “मृजेरजादौ विभाषा वृद्धिः”
 इति वृद्धिः । मनुष्येण यत्कर्त्तव्यं तत् सकलं कृतं ।
 शत्रुहस्तादमर्षणादित्युत्तरशेषः ॥ १३ ॥ भावितात्मना
 ध्यातात्मस्वरूपेण । अगस्त्येन । इत्यलाक्रान्तत्वाज्जीव-
 लोकस्य दुराधर्षा दुःसंचारा दक्षिणा दिगिव । अमर्ष-
 णान् अमर्षाद्धेतोः । शत्रुहस्तात्मनया त्वं निर्जितेति
 संबन्धः ॥ १४ ॥ योऽयं रणपरिश्रमः सुहृदां वीर्या-
 तीर्णः निर्व्यूढः सः त्वदर्थं मया न कृत इति विदि-
 तोस्तु ॥ १५ ॥ तर्हि किमर्थमेव परिश्रम इत्यत आह-
 रक्षतेति ॥ अत्र मया रणपरिश्रमः कृत इत्यनुषज्यते ।
 वृत्तं रक्षता अपवादं न्यङ्गं अयशस्वं च परिरक्षता परि-
 हरता निवारयता । मया रणपरिश्रमः कृतः ॥ १६ ॥
 परगृहवासेन प्राप्तचारित्रसंदेहा त्वं नेत्रातुरस्य दीप
 इव प्रतिकूलासि । अनेनोपमानेन वस्तुतः सीताया
 दोषो नास्ति । स्वसंदेहेनाहं प्रतिकूलीकरोमीति व्यज्य-

स० इदमप्रियां मनोहरां । श्रीवत्साभितरमाकपलाद्वा । एतादृशदैव्यदर्शनेस्वीकारहेतुः । जनवादः जनापवादः । द्विधा
 आशङ्कान्नाशयामेति ॥ ति० तदुपदर्शनादस्वीकारबुद्धिः । जनवादभयाभ्यागबुद्धिः । भावसंधिरत्र ॥ इदं व्याख्यानद्वयं पाठान्तर-
 स्य श्लोकद्वयस्य ॥ ११ ॥ इत्यत्रादयोत्तरघटतमस्सर्गः ॥ ११८ ॥

[पा०] १ ग. दशभीषेणरक्षसा. २ ड. झ. कस्तस्यपौरुषेणार्थोमहताप्यल्पचेतसः. ३ क. ख. घ. ड. ज. — ट. तच्छ्र-
 द्धमयकर्म. ४ पश्यतस्तालिसादिश्लोकद्वयस्थाने पश्यतस्तांदुरामस्यसमीपेहृदयप्रियां । जनवादभयाश्लोबभूवहृदयं द्विधा ।
 सीतामुपलभ्यशार्ङ्गीनीलकुक्षितमूर्ध्वभा । अवदद्वैवारोहांमध्येवानररक्षसां । इतिश्लोकद्वयं ड. झ. पाठयोर्दृश्यते. ५ ख. च. छ.
 न. ट. मयापितकृतंसीते. ड. झ. तत्कर्त्तव्यंरावणंहत्तामयेदमानकाङ्क्षिणा. ६ ख. सीतेतवदुभद्रंतेयोयो. ७ ड. झ. ट. परिमार्जता-

तद्रच्छ बभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे ॥ एता दद्यु दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८ ॥
 कः पुमान्हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोपिताम् ॥ तेजस्वी पुनरादद्यान्मुहुरेक्येन चेतसा ॥ १९ ॥
 रावणाङ्गपरिभ्रष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा ॥ कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन्महन् ॥ २० ॥
 तदर्थं निर्जिता मे त्वं यशः प्रत्याहृतं मया ॥ नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यतामितः ॥ २१ ॥
 इति प्रव्याहृतं भद्रे मयैतत्कृतबुद्धिना ॥ लक्ष्मणे भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ २२ ॥
 सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥ २३ ॥
 न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् ॥ मर्षयेत् चिरं सीते स्वगृहे परिवर्तिनीम् ॥ २४ ॥
 ततः प्रियार्हिश्रवणा तदप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मैथिली ॥
 मुमोच बाष्पं मुभृशं प्रैवेपिता गजेन्द्रहस्ताभिहतव सल्लकी ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

सीतयारामं प्रति स्वचारित्रशुद्धिप्रतिज्ञापूर्वकं लक्ष्मणं प्रत्यभिप्रेक्ष्य निधारणोत्थाऽस्मिन्कुण्डलिमांशोदना ॥ १ ॥ मनोरा-
 मेक्षिताभिज्ञलक्ष्मणनिर्मितास्मिन्कुण्डे सशपथं प्रवेशः ॥ २ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम् ॥ राघवेण सरोषेण भृशं प्रव्यथिताऽभवत् ॥ १ ॥
 सा तदश्रुतपूर्वं हि जने महति मैथिली ॥ श्रुत्वा भर्तृवचो रुक्षं लज्जया व्रीडिताऽभवत् ॥ २ ॥
 प्रविशन्तीव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा ॥ वाक्छल्यस्तैः सशल्येव भृशमश्रुण्ववर्तयत् ॥ ३ ॥
 ततो बाष्पपरिक्लिष्टं प्रमार्जन्ती स्वमाननम् ॥ शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् ॥ रुक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ ५ ॥
 न तथाऽस्मि महाबाहो यथा त्वमवगच्छसि ॥ प्रत्ययं गच्छ मे येन चारित्र्येणैव ते शपे ॥ ६ ॥

ते ॥ १७—१८ ॥ सुहृल्लेखेन सुहृल्लेखा रणरणकं रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-
 सुहृल्लेखामर्हतीति सुहृल्लेख्यं तेन । रणरणकातिशय-
 युक्तेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यपदिशन् कीर्तयन् ॥ २० ॥
 तदर्थं कुलार्थं । अमिष्वङ्गः आसक्तिः । अनुरागो वा
 ॥ २१ ॥ इति प्रव्याहृतमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
 अत्र लक्ष्मणादौ मनःकरणं नाम अनाथाया रक्षक-
 त्वेन तत्तद्गृहे वर्तनं । भर्त्रा परित्यक्तायाः स्त्रियो
 बन्धुगृहे वासविधानात् । “न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”
 इति स्मृतेः । न त्वत्रान्यथा प्रदीतुं युक्तं । महापुरु-
 षेण तादृशोत्तययोगात् ॥ २२—२४ ॥ सल्लकी गज-
 भक्ष्यलताविशेषः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-

रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-
 ण्डव्याख्याने अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

अथ सीताभिप्रेक्षाः—एवमुक्ता त्विति ॥ १ ॥
 जने महति महाजनमध्ये लज्जया व्रीडिता । अतिन-
 त्रमुक्ती बभूवेत्यर्थः ॥ २ ॥ गात्राणि प्रविशन्ती
 संकुचन्तीत्यर्थः ॥ ३—४ ॥ असदृशं त्वया वक्तुं
 मया श्रोतुं चायोग्यं । रुक्षं परुषं । अतएव श्रोत्र-
 दारुणं अवगच्छ ॥ ५ ॥ चारित्र्येण ममेति शेषः ।
 ते तुभ्यं । “श्राघदुःख्याशपां—” इति संप्रदानत्वं ।
 मुकुतेन शपमाना त्वां शापं ज्ञापयामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. ट. स्मृद्गोमेन. २ ड. झ. तादृशवाचमुप्राविशसेवाविभीषणे. ३ ड. झ. ट. पर्यवस्थिता. ४ ड.
 झ. ट. मानिनी. ५ ख. सुवेपिता. ६ ख.—ट. बहरी. ७ ख. न. छ. ट. भृशंप्रव्यथिताऽभवत्. ८ क. ख. ड. न. छ.
 झ. ट. मेलेन.

पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं तां परिशङ्कसे ॥ परित्यजेमां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ७ ॥
 यद्यहं गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि विवशा प्रभो ॥ कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ८ ॥
 मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते ॥ पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ ९ ॥
 सह संवृद्धभावाच्च संसर्गेण च मानद ॥ यद्यहं ते न विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १० ॥
 प्रेषितस्ते यदा वीरो हनुमानवलोककः ॥ लङ्कास्थाऽहं त्वया वीर किं तदा न विसर्जिता ॥ ११ ॥
 प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ त्वया संत्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ १२ ॥
 न वृथा ते भ्रमोऽयं स्वात्संशये न्यस्य जीवितम् ॥ सुहृज्जनपरिक्लिशो न चायं निष्फलस्तव ॥ १३ ॥
 त्वया तु नरशार्दूल क्रोधमेवानुवर्तता ॥ लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥
 अपदेशेन जनकान्नोत्पत्तिर्वमुधातलात् ॥ मम वृत्तं च वृत्तञ्च बहु तेन पुरस्कृतम् ॥ १५ ॥
 न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ॥ मम भक्तिश्च शीलं च सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ॥ १६ ॥
 एवं ब्रुवाणा रुदती चाप्यगदगदभाषिणी ॥ अंब्रवीलक्ष्मणं सीता दीनं ध्यानपरं स्थितम् ॥ १७ ॥
 चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् ॥ मिथ्योपघातोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८ ॥
 अप्रीतस्य गुणैर्भर्तुस्त्यक्ताया जनसंसदि ॥ या क्षमा मे गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

स्त्रीमात्रसाधारण्येन नाहं द्रष्टव्येत्याह—पृथक्स्त्रीणा-
 मिति ॥ पृथक्स्त्रीणां प्राकृतस्त्रीणां । प्रचारेण आचारेण
 हेतुना । सर्वाभिमि स्त्रीजातिं तथात्वेन शङ्कसे । अहं
 ते त्वया । यदि परीक्षिता ज्ञातस्वभावा तर्हिमां शङ्कां
 त्यज ॥ ७ ॥ त्वयि ज्ञातस्वभावायामपि रावणाङ्गस्प-
 र्शलक्ष्मणो दोषम्यागहेतुरित्याशङ्क्याह—यद्यहमित्यादि ।
 यद्यपि अहं विवशा मतो गात्रसंस्पर्शं गतास्मि तथापि
 तत्र मे कामकारः स्नेहच्छाचरणं । नास्ति । तर्हि कस्या-
 त्रापराध इत्यत्राह—दैवं तत्रेति ॥ ८ ॥ मदधीनं परै-
 र्प्रहीतुमशक्यं । यद्धृदयं तत्तु तस्मिन्काले त्वयि वर्तते
 अवर्तत । पराधीनेषु परैर्प्रहीतुं शक्येषु गात्रेषु विषये ।
 अनीश्वरा अस्वतन्त्रा । अहं किं करिष्यामि किं कुर्या
 ॥ ९ ॥ स्वभावपरिज्ञानहेतुभूतसहसंवर्धनसंसर्गावपि
 प्रत्ययं यदि नोत्पादयतः तर्हि न किमपि ते प्रत्ययमु-
 त्पादयितुं शक्नुयादित्याशयेनाह—सह संवृद्धेति ॥ सह

संवृद्धभावात् स्वभावपरिज्ञानहेतुना सह संवर्धनेन
 संसर्गेण संश्लेषेण च यद्यहं ते न विज्ञाता । ततः
 मत्स्वभावाज्ञानेन शाश्वतं अत्यर्थं । हतास्मि ॥ १० ॥
 अवलोककः अवलोकितुं । अन्वेष्टुमिति यावत् ।
 “तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां” इति ण्वुल्प्र-
 त्ययः ॥ ११ ॥ तदात्वे को विशेष इत्यत आह—
 प्रत्यक्षमिति ॥ १२ ॥ एवं कृते न केवलं ममैव
 व्यथाभावः तव त्वत्सुहृदां च जयार्थप्रयासोपि न
 स्यादित्याह—न वृथेति ॥ जीवितं संशये न्यस्य
 कृतोयं श्रम इत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ अपदेशेन जन-
 कान् जनकमपदिश्येत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥ मिथ्यो-
 पघातः मिथ्यापवादः ॥ १८ ॥ गुणैरप्रीतस्य विद्यमानैः
 पातित्रत्यादिगुणैरपि अप्रीतस्य भर्तुस्त्यक्ताया मे या
 गन्तुं क्षमा गतिः प्रत्ययजननार्थं या योग्या गतिः ।
 तं हव्यवाहनं प्रवेक्ष्य इति योजना ॥ १९ ॥

स० पृथक्स्त्रीणां मूलस्त्रीणां । पृथग्जनशब्दस्य नृसंप्रयोगवदयंप्रयोगः । यद्वा स्त्रीणांपृथक्त्वेनाम पतिबुद्धिविरुद्धबुद्धिमत्त्वं ।
 निमित्तबोधरूपिमलैक्येनैक्यव्यवहारदर्शनात् । तथाच स्त्रीणीनामिति फलितोर्थः । प्रचारेण आचारेण । जातिं सर्वस्त्रीसमूहं ।
 यदि ते लबाऽहं परीक्षितास्तां तदेमांशङ्काएकस्यायत्रापापिदुष्टत्वे सर्वा अपितादृश्यति विपरीतसंभावनां त्यज त्यक्ष्यसि ॥ ७ ॥ ति०
 स्तोदोषजनकं कर्महेतुमेतास्तीत्याह—मदधीनमिति । परैर्प्रहीतुमशक्यमित्यर्थः । पराधीनेषु परैर्प्रहीतुं शक्येषु दैवाधीनेषु च ।
 यस्यादद्यावत्सह तदधीनानिगात्राणि । तयैवतदर्थमेवैधानिर्माणात् । हृदयंतुतदीयमेवात्रापीति भावः ॥ ९ ॥ ति० तदा किं न ल-
 योत्पादयितुं शक्नुयादित्याशयेनाह—सह संवृद्धेति ॥ सह
 गेत्पादयितुं न हतीलक्ष्मणोऽप्ययानसादिति भावः ॥ १२ ॥ ति० जीवितं संशयेन्यस्य युद्धेजयस्यसंदिग्धत्वात् ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. जातिलं. २ ड. झ. परित्यजेमां. ३ ड. झ. ट. संवृद्धभावेन. ४ ड. झ. घ. ट. अपदेशोमे.

५ ड. झ. ट. उवाचलक्ष्मणं. ६ ड. घ. छ. झ. ज. ट. मिथ्यापवादोपहता. ७ ड. झ. ट. अप्रीतेन गुणैर्भर्त्रा.

एवमुक्तस्तु वैदेह्या लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अमर्षवशमापन्नो राघवाननमैक्षत ॥ २० ॥
 स विज्ञाय ततश्छन्दं रामस्याकारमुचितम् ॥ चितां चकार सौमित्रिर्भते रामस्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥
 [न हि रामं तदा कश्चित्कालान्तकयमोपमम् ॥ अनुनेतुमथो वक्तुं द्रष्टुं वाऽप्यशकस्तुहन् ॥ २२ ॥]
 अधोमुखं तदा रामं शनैः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ उपासर्पत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥ २३ ॥
 प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ॥ वद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्रिममीपतः ॥ २४ ॥
 यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवान् ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २५ ॥
 यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २६ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा यथा नानिचराम्यहम् ॥ राघवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः ॥ २७ ॥
 आदित्यो भगवान्वायुर्दिशश्चन्द्रस्तथैव च ॥ अहश्चापि तथा संध्ये रात्रिश्च पृथिवी तथा ॥
 यथाऽन्येपि विजानन्ति तथा चारित्रसंयुताम् ॥ २८ ॥
 एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् ॥ विवेश ज्वलनं दीप्तं निस्सङ्गेनान्तरात्मना ॥ २९ ॥
 जनः स सुमहांस्त्रस्तो चालवृद्धसमाकुलः ॥ ददर्श मैथिलीं तत्र प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ ३० ॥
 सा तप्तनवहेमामा तप्तकाञ्चनभूषणा ॥ पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ ३१ ॥
 ददृशुस्तां महाभागां प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ सीतां कृन्त्रास्त्रयो लोकाः पुण्यामाज्याहुतीमिव ॥ ३२ ॥
 प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने ॥ पतन्तीं संस्कृतां मर्षवसोर्धोरामिवाध्वरे ॥ ३३ ॥
 ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगन्धर्वदानवाः ॥ शप्तां पतन्तीं निरये त्रिदिवादेवतामिव ॥ ३४ ॥
 तस्यामग्निं विशन्त्यां तु हाहेति विष्णुलः स्वनः ॥ रक्षसां वानराणां च संवभूवाद्भुतोपमः ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

अमर्षवशं दैन्यवशं ॥ २० ॥ आकारः भृसंज्ञादिः । पावक इति संबन्धः ॥ २८ ॥ परिक्रम्य प्रदक्षिणी-
 मते सिद्धान्ते । स्थित इति शेषः ॥ २१—२२ ॥ अधो-
 मुखमिति ॥ पतिव्रतायाः कथं निर्व्याजं प्रत्ययं
 पश्यामीति लज्जया मुखदर्शने दाक्षिण्यं भविष्यतीति
 बुद्ध्या चावनतमुखं । शनैः रामानुभवेन मन्दं यथा
 तथा ॥ २३—२५ ॥ यथा शुद्धचारित्रामेव माम-
 न्यायेन दुष्टां जानाति । तथा चेन् अदुष्टां दुष्टेति
 जानाति चेन् । पावकः पातु । रामस्य मयि दोषज्ञानं
 यथार्थं चेत्पात्वित्यर्थः ॥ २६—२७ ॥ आदित्य
 इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ आदित्यादयोऽन्ये च
 यथा मां चारित्रसंयुतां विजानन्ति तथा मां पातु
 पावक इति संबन्धः ॥ २८ ॥ परिक्रम्य प्रदक्षिणी-
 कृत्य । निःसङ्गेन शरीरे निरमिलाषेण । अन्तरात्मना
 मनसा । उपलक्षणे तृतीया ॥ २९—३१ ॥ आन्या-
 हुतीमिवेत्यादिदृष्टान्तेन देव्याः परमपावनत्वं द्योत्यते
 ॥ ३२ ॥ वसोर्धोरां संततां घृतधारां । अनेनाभ्यु-
 ज्जम्भणं गम्यते ॥ ३३ ॥ देवाः स्वर्गवासिनः । गन्ध-
 र्वा भूलोकवासिनः । दानवाः पातालवासिनः ।
 सकलभोगार्हं रूपवत्त्वाः सीतायाः अनलप्रवेशस्यानर्ह-
 त्वान्निरयपतनानर्हत्वात्स्वर्गादेवतादृष्टान्तः ॥ ३४ ॥
 अद्भुतोपमः अद्भुततुल्यः । राघवागमनमारभ्य गता-
 बत्पर्यन्तं सीतायाः परमभागवतभूतलक्ष्मणापचार-

ति० राघवःशुद्धचारित्रां अदुष्टामेवमावदितुं जानाति अहं तथा चेन् अदुष्टा चेन् पावकोमां सर्वतः पातु केसावरादिकमपि माधाक्षी-
 दित्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० सातमेत्यादि । एतदर्थमेव ब्रह्मणः सा अलङ्कारमुदात्ताया आनयनं कारितं ॥ ३१ ॥ ति० सर्वाणि कृपाणि सर्वाणि
 भूतानि । “सर्वाणि कृपाणि विविक्ष्यधीरः” इत्यादीन् श्लोकान् यस्मिन् दोषप्रसङ्गः ॥ ३२ ॥ इत्येकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. मन्दछन्दः. २ अर्पश्लोकः ड. झ. न. ट. पठेयुश्चयते. ३ ड. झ. न. ट. मैथिलीं दीप्तां. ४ क.
 व. छ. न. ददृशुस्तां विशालाक्षीं पतन्तीं हव्यवाहने. ५ गतां सर्वाणि कृपाणि हर्ममयिदिभिर्भातदा. ६ ड. झ. ट. कृपयो देवगन्धर्वा
 यशे पूर्णाहुतीमिव.

विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

सीतायामग्निप्रविष्टायां विमानगणैर्व्यामाङ्गणमलंकुर्वाणैर्ब्रह्मरुद्रादिसुरगणैः श्रीरामं प्रति सीतायास्तस्य चक्रमेणलक्ष्मीनारा-
यणस्वरूपं प्रतिवेदनेनानेकप्रकारैः स्तवनपूर्वकं सीतात्यागस्यायुक्तवचनम् ॥ १ ॥

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा वाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥

ततो वैश्रवणो राजा यमश्चामित्रकर्षणः ॥ सहस्राक्षो महेन्द्रश्च वैरुणश्च परंतपः ॥ २ ॥

पडर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः ॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ३ ॥

एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यमग्निभैः ॥ आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४ ॥

ततः सहस्राभरणान्प्रगृह्य विपुलान्भुजान् ॥ अनुवंस्त्रिदशश्रेष्ठाः प्राञ्जलिं राघवं स्थितम् ॥ ५ ॥

कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानवतां वरः ॥ उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ॥

कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ६ ॥

ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां त्वं प्रजापतिः ॥ त्रयाणां त्वं हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ ७ ॥

रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामसि पञ्चमः ॥ अश्विनौ चापि ते कर्णौ चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी ॥ ८ ॥

फलमुपपादितं । वस्तुतः सीताया रावणागमनकाले
अग्नौ प्रविष्टत्वात्तस्याः पुनर्गमनार्थं मायासीताया
रावणगृहीताया अग्नौ प्रवेश इत्याप्याहुः ॥ ३५ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशत्यु-
त्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

अत्र सद्भारकं कर्तृत्वमिति न विरोधः । सर्वज्ञस्त्वं
कथमज्ञ इवोपेक्षस इति भावः । देवगणश्रेष्ठं ब्रह्मादि-
देवगणश्रेष्ठं ॥ ६ ॥ आत्मस्वरूपमेवाह—ऋतधामे-
त्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ ऋतधामाख्यो वसुरि-
त्यर्थः । प्रजापतिः प्रजास्वामीति वसुविशेषणं ।
आदिकर्ता । अण्डाधिपतिपर्यन्ताद्वारकसृष्टिकर्तेत्यर्थः ।

स्वयं प्रभवतीति स्वयंप्रभुः । अनियाम्य इत्यर्थः ।
रुद्राणां मध्ये अष्टमो रुद्रः तथा साध्यानामित्यत्रापि ।
अन्ते प्रलये, आदौ सृष्टेः प्राक् दृश्यसे । अनेनो-
त्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तं । एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः
सर्वेश्वरोपि सन् अज्ञ इव विदेहकुले प्रादुर्भूतां सीतां

अथ रामस्तत्रः ततो हीत्यादि ॥ दुर्मनाः दुः-
ग्मिनमनाः । दध्यौ मनसा ध्यानं कृतवान् ॥ १ ॥ तत
इत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ २—४ ॥ प्रगृह्य उद्धृत्य
॥ ५ ॥ कर्तृत्वादि ॥ पूर्वं ब्रह्मणः अद्वारकं कर्तृत्वं ।

ति० एवं वदतां हाहेति वदतां । प्राकृतस्त्रीवत्सीताएतदनर्हेतितद्वियोगतोवाष्पव्याकुललोचनोभूत्वा मुहूर्तदर्थं किमुक्तं किंकृतं
किंवातः परं कर्तव्यमिति चिन्तापरोबभूव ॥ १ ॥ ति० अत्रावसरे दिक्पालसहितो रुद्रो हिरण्यगर्भश्च रामानुप्रहायसमागता विसाह—
तनर्शति ॥ २ ॥ ति० पडर्धनयनः विनेत्र इत्यर्थः ॥ सर्वलोकस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तं सर्वलोकवर्तिपदार्थानां स्रष्टा । ब्रह्मविदां चतुर्मु-
खप्रजापतिविष्णुदेवराजादिदिक्पालवसिष्ठाद्यपितस्मन्तानजब्राह्मणाब्रह्मविदः । तेषां वरो ज्येष्ठो हिरण्यगर्भः । ‘यो वै ब्रह्माणं विदधाति
पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहृणोति तस्मै’ इति श्रुतेः । ‘हिरण्यगर्भः समवतंतामे’ इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ ति० प्रगृह्य उद्यम्य । भारते तु—
अग्निप्रवेशं सीताया अनुक्त्वा रामस्य चारित्र्यसंदेहे सीतादुःखं दृष्ट्वा वाय्वभिवरुणा युक्तयैव सीताजीकार उक्तः । तत्रानुक्तोऽप्यग्निप्रवेशो मध्ये
दृष्टव्य इत्याहुः । पाद्ये तु—“सा तेन गार्हितासाध्वी विवेश ज्वलनंतदा ।” इत्युक्तं ॥ ५ ॥ ति० कर्ता सर्वस्येति । मनुष्यदेहेराघवं
सर्वलोककर्तृत्वाद्युक्तिर्मूलस्वरूपाभिप्रायेण । ज्ञानविदामां निपदज्ञानवतां । देवगणा इन्द्रादयः तेषां श्रेष्ठः । ‘विष्णुमुखं वैदेवाः’
इति श्रुतेः ॥ स० मूलरूपावताररूपेण भूदेस्य ‘एकमेबनेह नानास्ति किंचन—पूर्णमदः’ इत्यादि श्रुतिनिषिद्धत्वेन सर्वधानि विंशे पल-
मेव मनस्यमित्याह—कर्तेति । अन्यथा दाशरथी ‘कर्ता सर्वस्य लोकस्य’ इत्याद्युक्तं स्यात् ॥ ६ ॥ स० इदानीं रामस्य विभूति-
रूपाणि बभूवुः तद्विभूतीनां “नान्तोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ” इत्याद्युक्तरीत्याऽनन्तत्वेन सामस्येन वक्तुमशक्यत्वात् प्राधा-
न्येनाह—ऋतधामेति । वसूनां मध्ये पूर्ववत् ऋतधामानामवसुः । विभूतिरूपेण तत्र संनिहित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र प्रजापतीनां मध्य-
ति प्रभुर्भावः ॥ अष्टमः महादेवाख्यः कैलासवासोऽंशकोत्तरविबक्षितः । पञ्चमो वीर्यवानाम् ॥ ७ ॥ ति० विराड्रूपं वर्णयति ।

अश्विनौ चेत्यादि ॥ स० इदानीं संकुच्य विश्वरूपमाह—अश्विनाविति । कर्णयोर्दिग्देवतानामिवाश्विनोरप्यभिमानादियमुक्तिः

[पा०] १ ड. झ. ट. वमथपि नृभिस्सह. २ ड. झ. ट. वरुणश्च जलेश्वरः. ३ क. ग. ड. झ. ज्ञानविदां विभुः.

अन्ते चादौ च लोकानां दृश्यमे त्वं परंतप ॥ उपशमे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ ९ ॥
 इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः ॥ अत्रवीचिदशश्रेष्ठाग्रामो धर्मभृतां वरः ॥ १० ॥
 आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ योहं यस्य यतश्चाहं भगवान्महवीरु मे ॥ ११ ॥
 इति ब्रुवन्तं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ अत्रवीचिमृणु मे राम सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १२ ॥
 भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः ॥ एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभयमपवर्जित् ॥ १३ ॥
 अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव ॥ लोकानां त्वं परो धर्मो विध्वंसनेनश्नुर्भुजः ॥ १४ ॥

किमर्थमुपेक्षस इत्यर्थः ॥ ५—९ ॥ लोकपालैः लोक-
 रक्षकैः ॥ १० ॥ ब्रह्मादिभिः सामान्यतः स्तूयमानो-
 पि सर्वदेवपूजनीयाश्चतुर्मुखान् स्वप्रभावं लोके प्रख्या-
 पयितुं स्वसौशील्यं दृश्यति—आत्मानमिति ॥ आ-
 त्मानं मानुषं मन्ये । परत्वापेक्षया मानुषत्वाभिन्नय-
 एव ममाभिमत इत्यर्थः । अत्रापि विशेषमाह—राम-
 मिति । रामं रामनामकं । ततोप्यतिशयमाह—दश-
 रथात्मजमिति । अवतारापेक्षया चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव
 प्रियतममिति भावः । स्वस्य विष्णववतारत्वं सुप्रीवा-
 दिसिरनवगतमिति तत्प्रतिपत्त्यर्थं स्वस्वरूपं पृच्छति-
 योहमिति । योहमिति स्वरूपप्रश्नः । यस्मैति संबन्धि-
 प्रश्नः । यतइति प्रयोजनप्रश्नः । भगवान्महवीरव-
 तिति । चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव ममात्यन्तप्रियतमं । स्वयं
 सर्वज्ञतया ममानभिमतमपि परत्वं प्रकटयतिव्यर्थः ।
 आकारगोपनविवरणस्थानभिमतत्वेपि स्वयमनुमति-
 दानं रावणनिरसनं निष्पन्नकार्यतया ॥ ११—१२ ॥
 स्वरूपप्रश्नोत्तरमाह—भवानिति ॥ नाराः अयनं
 यस्यासौ नारायणः । “ आपो नारा इति प्रोक्ता
 आपो वै नरसूतवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारा-
 यणः स्मृतः ” इति मनुस्मरणान् । तेन जगत्कारण-

त्वमुक्तं । “ एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा
 नेशानो नेम शावापृथिवी ” इति ध्रुतेः । अवतारमम-
 स्तकामस्य जगद्वापारानुपपत्तिं परिहरति—देव इति ।
 दीव्यतीति देवः क्रीडाप्रवृत्तः । लीलायाः प्रयोजन-
 त्वान्परिपूर्णस्यापि व्यापारः संभवतीति भावः । एवं
 परत्वासाधारणं नामधेयमुक्त्वा पञ्चवैशिष्ट्यमाह—
 श्रीमानिति । नित्यं श्रीरस्मान्नीति श्रीमान् । नित्ययोगे
 मनुष्य । असाधारणमायुधमाह—चक्रायुध इति ।
 स्वरूपवैलक्षण्यमाह—विभुमिति । व्यापक इत्यर्थः ।
 परितः रक्षकत्वमाह—एकशृङ्गो वराह इति । प्रत्य-
 योदधिमेतद्वे वराहरूपं इत्या भूमिभ्रष्टारक इत्यर्थः ।
 “ उद्धृतांसि वराहेण ” इति ध्रुतेः । अनिष्टनिवर्तक-
 त्वमाह—भूतभयमपवर्जितमिति । भूताः सपन्नाः
 मधुकैटभादयः भव्याः सपन्नाः शिशुपालादयः तान्
 जयतीति तथोक्तः ॥ १३ ॥ अथ सर्वविशेषसंहारा-
 र्थमाह—अक्षरमित्यादि ॥ न क्षरतीत्यक्षरं अभोति
 व्याप्नोतीति वा अक्षरं । “ एतद्वै तदक्षरं गार्गी
 ब्राह्मणा अभिवदन्ति ” इति ध्रुतेः । भवानित्यनुपपद्यते ।
 अक्षरं भवान् । एवमुत्तरप्राप्यनुपपत्नीयं । ब्रुवति
 ब्रुह्यतीति च ब्रह्म । “ ब्रुहति ब्रुह्यति तस्मादुच्यते

॥८॥ ती० दिक्पालैःस्तूयमानोपितैःपूजनीयाश्चतुर्मुखादामस्वरूपगुणविभूतैःस्ववर्णैःपुष्पपात्रैःस्तुतौशील्यवर्णयति—आत्मा-
 नमिति । यः यत्स्वरूपः । यस्य यदीयः । यतः प्रयोजनाद्धेतोः उत्पन्नः ॥ तनि० अत्रसेप्रदयोदाहरणं । शङ्खचक्रगदापात्र-
 इत्युक्त्यापरत्वेत्यजकतयातत्रानादरेणाधःकृतमुखत्वं द्वारकानिलयेत्यवतारोहेत्यनेनकिंचिदुत्तानमुखत्वं गोविन्दपुण्डरीकादितीरा-
 लपुत्रलभ्रवणेनपरत्वापेक्षयावसुदेवपुत्रत्वमेवाभिमतमितिचिकिमिताक्षम्बचयउच्यतेइति ॥ ११ ॥ तनि० श्रीमानिति निष्पत्ति-
 र्मेमनुष्य । भवान्श्रीमानिति ‘ सीतालक्ष्मीर्भवान्विष्णुः ’ इत्युक्तप्रसङ्गित्वेनिलालपार्यायिवदतिर्त्तं । एकशृङ्गो वराहः
 रूपंहेत्येतिध्रुत्युक्तोवराहस्त्वं ॥ ती० नारायणः नराणांसमुद्धारः । तस्मात्तं प्राप्यभूतः । देवः स्वप्रकृतः । एतद्वै तद्वराहः
 आदिवराहः । तस्यैकशृङ्गतास्त्वान्देवतीता “ दंष्ट्रापर्वतेन्द्राणांचलनंकुलबाह्वमहन् । तनर्तदुष्टमुद्धारकश्चतुर्भुजः । एकशृङ्ग-
 वराहोभूतदाप्रवृत्तिमाधवः ” इति ॥ ति० भूतभयमपवर्जित् भूतभयकालरूपोऽसपन्नः अनिमित्तिहेतुवान् । तत्रवर्तितः ।
 नित्यइतियावत् ॥ स० भूतभयमपवर्जित् भूताः क्षिरयाधक्षिरग्न्यकशिपवदयः । भव्याः शिशुपालदन्तवक्रकैमादयः । यतमा-
 नारायणखरदण्णादिशत्रुत्रयस्यप्रवृत्तिश्चिह्नत्वादनुक्तिः । यदा भूतभयमपवर्जितजनमरणहेतुःसाक्ष्यपुन्यते । तदपमपवर्जित् ।
 आद्यतश्चन्यइत्यर्थः । स “कालत्रयस्यपूर्वोत्तरकालत्रयेनेकमक्षरमुक्तिः ॥ १३ ॥ ति० लोकानां धर्माधिकृतप्रापिनां त्वमेवपर-

शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः ॥ अजितः खड्गधृष्टिष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ॥ १५ ॥
 सेनानीग्रामणीश्च त्वं बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दमः ॥ प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः ॥ १६ ॥
 इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् ॥ शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥ १७ ॥

परं ब्रह्म " इति श्रुतिनिर्वचनान् । सत्यं अविपर्यस्तं । षड्वाचकारश्चैवमित्यर्थः । अस्ति जायते परिणमते विवर्धते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्वाचविकाराः । मध्ये चान्ते चेति । चकारादादौ चेत्यर्थः । वर्तमानमिति शेषः । नित्यत्वमुक्तमनेन । लोकानां परो धर्मः सिद्धरूपो धर्मः । सर्वलोकश्रेयःसाधनीभूत इत्यर्थः । विष्वद्रीची सर्वगता सेना यस्य सः विष्वक्सेनः । सर्वस्वामीत्यर्थः । चतुर्भुजः युगपच्चतुर्विधपुरुषार्थप्रद इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ऋक्विकारः शार्ङ्ग धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा । " धनुषश्च " इत्यनकादेशः । अनेन रक्षणोपकरणवत्त्वमुक्तं । हृषीकाणां इन्द्रियाणां ईशः नियन्ता । सर्वेन्द्रियाकर्षकदिव्यविग्रह इत्यर्थः । पुरु सनोतीति पुरुषः । " षणु दाने " इत्यस्माद्धातोर्डे-प्रत्ययः । बहुप्रद इत्यर्थः । यद्वा पुरि हृदयगुहायां शेत इति पुरुषः । " पुरि शयं पुरुषमीक्षते " इति निर्वचनश्रुतेः । यद्वा येन जगत्पूर्णं स पुरुषः । " तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं " इति श्रुतेः । यद्वा पुरातनत्वात् पुरुषः । " पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वं " इति श्रुतेः । पुरुषेभ्यः क्षराक्षरेभ्यः उत्तमः पुरुषोत्तमः । " यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः " इति हि गीयते । यद्वा पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः । सप्तमीति योगविभागाग्नौत्तमादिवत्समासः । कै-श्चिदपि न जित इत्यजितः । आश्रितसंरक्षणे कदा-चिदपि भङ्गं न प्राप्नोतीत्यर्थः । खड्गं नन्दकारुण्यं

धरतीति खड्गधृत् । विष्णुः व्यापनशीलः । यो दयापदं प्राप्नोति तं तदा तत्रैव स्थितो रक्षतीत्यर्थः । कृष्णः भूनिर्वृतिहेतुः । " कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः " इति निर्वचनान् । बृहन् बलं धारणसामर्थ्यं यस्य सः बृहद्बलः ॥ १५ ॥ सेनां नयतीति सेनानीः । देवसेनानिर्वाहक इत्यर्थः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । दिव्यजनपदादिपालक इत्यर्थः । बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दम इति बुद्ध्यादिप्रवर्तक इत्यर्थः । " न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवन् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तं " इति वचनान् । " महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः " इति श्रुतेश्च । प्रभवत्यस्माज्जगदिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानं । सर्वोपादानमित्यर्थः । अप्ययः सर्वजगद्भ्यस्थानं । " कृष्ण एव हि भूतानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः " इति श्रुतेः । उपेन्द्रः इन्द्रानुजत्वेन प्रथममवतीर्णः । मधुसूदनः वेदापहारकदैत्यसंहारी ॥ १६ ॥ इन्द्रस्य कर्मैव कर्म यस्य स इन्द्रकर्मा । " तं विष्णुरन्वतिष्ठत " इति श्रुतेः । महेन्द्रः निरतिशयैश्वर्यसंपन्नः । पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः । ममापि जनक इत्यर्थः । वक्ष्यति हि— " पद्मे दिव्यैर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितं " इति । रणे अन्तं शत्रुनाशं करोतीति रणान्तकृत् । शरण्यं शरणाहं । तदुचितज्ञानशक्तिद्यादिसंपन्नमित्यर्थः । शरणं रक्षणोपायं " उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्यर्थः " इति वचनात् । " सर्वस्य शरणं सुहृत् "

मोक्षमः ॥ " यशोवैविष्णुः " इत्यादिश्रुतेरश्वमेधान्तधर्मस्त्वमेव ॥ १४ ॥ ती० शार्ङ्गधन्वा कालरूपशार्ङ्गं धनुर्यस्य सः । पुरुषमिफलाग्निसनोतीति तथा । " षणु दाने " । पुरि हृदयपुण्डरीकेशेति पुरुषः । पूर्णत्वाद्वापुरुषः । " तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं " इति श्रुतेः । अश्रितः गुणैरैश्वर्येण च केनाप्यजितः । विद्यामयं नन्दकारुण्यं खड्गं चारयतीति खड्गधृत् ॥ बृहद्बलः बृहन्तिवानरबलानियस्येति तथा ॥ १५ ॥ तनि० क्षमा क्षमानिर्वाहकः । " कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा " इत्युक्तात् । दमः इन्द्रियजेता । प्रभावः उत्पत्तिमत्कार्यवर्ग-शरीरः । स्थूलचिद्विष्टस्य कार्यत्वात् । " बहुसां " इत्यादिश्रुतेः ॥ स० इनेनपत्यासहिताः सेनाः हिरण्यगर्भमारभ्ययवसावसानाजीवास्तान् आसमन्तान्नयतीति वा सेनानीः । सर्वं सर्वान्तर्यामी ॥ क्षमा भजकापराधसहनं । दमः इन्द्रियनिग्रहः । धर्माणां धर्मिणाऽभेदादियसुफिः ॥ प्रभवाप्ययौ सृष्टिविनिष्टौ । कार्यकारणभावापन्नत्वादयवैलोकोमहानाग्नौत्यादिवच्छब्दसांकर्यं ॥ १६ ॥ तनि० इन्द्रस्यैव कर्म यस्य स इन्द्रकर्मा । बुद्ध्यादिवशेन्द्रान्तर्यामिकर्तृकत्वात् । महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः । तत्रापि दिव्याः अवताररहस्यादिविशेषज्ञानवन्तोवाल्मीकिप्रसूतयः । यद्वा नित्यसूरयः । " तद्विप्रासोविपन्यवोजागृवोऽसः " इति श्रुतेः ॥ ति० " प्रभापतिरिन्द्रमसृजत " इति श्रुतेः इन्द्रः कर्म सृष्टिर्बल्य सः इन्द्रकर्मा ॥ स० रणान्तकृत् रणे अन्तः निर्णयः

सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतजिह्वो महर्षभः ॥ त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥

सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चामि पूर्वजः ॥ १८ ॥

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारः परन्तपः ॥ प्रभवं निधनं वा ते न विदुः को भवानिति ॥ १९ ॥

दृश्यसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च ॥ दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु वनेषु च ॥ २० ॥

सहस्रचरणः श्रीमाञ्जनशीर्षः सहस्रदृक् ॥ त्वं धारयामि भूतानि वसुधां च सपर्वताम् ॥ २१ ॥

अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ॥ ग्रीह्योक्तान्वाग्यग्राम देवगन्धर्वदानवान् ॥ २२ ॥

इति श्रुतेः सहर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः । दिव्या महर्षयः सनकादयः । “यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणा” इत्युक्ता नित्यमुरयो वा । नित्यनिर्दोषा वेदावा ॥ १७ ॥ सहस्रशृङ्ग इत्यादिसार्धभोक्तृ एकान्वयः ॥ सहस्रशृङ्गः सहस्रशाखाकपशृङ्गः । शतजिह्वः अनेकविधचोदनारूपजिह्वः । कृपभः कर्मणामालोचयिता । “कृप आलोचने” इति धातुः । महांश्चासाष्टपभश्च महर्षभः । एवंभूतो वेदात्मा त्वमित्यर्थः । आदिकर्ता समष्टिकर्ता । अनेन व्यष्टिकर्तुः स्वस्वव्यावृत्तिः । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रभयः । “न तस्येशे कश्चन” इति श्रुतेः । सिद्धानां सुक्तानां । साध्यानां “यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा” इत्युक्तानां नित्यानामाश्रयः साम्यभोगप्रदः । पूर्वजः आश्रिता-पेक्षायाः पूर्वं तद्रक्षणाय जनितः ॥ १८ ॥ सर्वकर्म-समाराध्यत्वमाह—त्वं यज्ञ इति ॥ त्वं यज्ञः । “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः । यज्ञनिर्वाहकपशुहवि-राज्यसुक्नुवादिशरीरको यज्ञाराधयेन्द्रादिशरीरकश्चेत्यर्थः । “ब्रह्मर्षिणं ब्रह्महविर्विद्वांसौ ब्रह्मणा हुतं” इति हि गीयते । वषट्कार इत्युपलक्षणं । आश्रावयेति चतुरश्ररम्भस्तुश्रौषडिति चतुरश्ररम्भं यजेति द्व्यश्ररम्भ

ये यजामह इति पञ्चाश्ररमिन्मुक्तातां समदशाश्र-राणां । तैराराध्य इत्यर्थः । तथोक्तं—“चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हुयन्तं च पुनर्द्वाभ्यां स नो विष्णुः प्रसीदतु” इति ॥ ओङ्कारः प्रणववा-च्यः । “ओमित्येकाश्ररं ब्रह्म” इति ध्रुतेः । परन्तपः उत्कृष्टतप इत्यर्थः । उत्कृष्टतपः समाराध्य इति यावत् । ते प्रभवं निधनं वा न विदुः, वेदा वैदिकाश्च को भवानिति च न विदुः । अपरिच्छिन्नमहिमतत्वात् । “क इत्या वेद यत्र सः” इति ध्रुतेः ॥ १९ ॥ सर्वान्त-र्धानित्वमाह—दृश्यसे इति ॥ योगिभिरिति शेषः । अनेन संयन्त्रप्रभस्योत्तरमुक्तं ॥ २० ॥ पुरुषमुक्ता-र्थमाह—सहस्रेति ॥ अत्र शतशब्दः सहस्रवाचकः । “सहस्रशीर्षः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादः” इति ध्रुतेः । श्रीमानिति भूवर्तिन्यस्याप्युपलक्षणं । “होश्च ते लक्ष्मीश्च पश्यौ” इत्युत्तरनारायणोक्तः । अथ सर्वाधारत्वमाह—त्वमिति । भूतानिति भूव्यतिरि-क्तमहाभूतपरं । अनेनाधाराध्यभावसंबन्ध उक्तः ॥ २१ ॥ दैनंदिनप्रलयवृत्तान्तमाह—अन्त इति ॥ पृथिव्या अन्ते विनाशे । महातुरगः शेषो यस्य सः शेषशायी सन् । धारयन् कुशो धारयन् दृश्यसे ।

अवश्यं बुद्धेः सनदाः स्यामिति चेपातेरगन्ताः । तान्कृत्येति छिनमोतिहन् ॥ १७ ॥ तनि० वेदात्मा वेदपुरुषादन्तर्भावो । पूर्वजः ‘पूर्वमेवाहमिहासं’ इति श्रुतेः । हिर्दनी । आदिकर्तृत्वे पूर्वजत्वं हेतुमित्यर्थः । सिद्धायाश्रयत्वे कावमेवेतुः ॥ ती० सहस्रशृङ्गो वेदात्मा सहस्रशाखसामवेदस्वरूपः । ‘सहस्रं सामवर्धं’ इति प्रसिद्धेः । ‘वेदानां सामवेदोऽसि’ इति स्मृतेः । शतजिह्वः नित्यमनितिकारककप-सामान्यविशेषचोदनारूपजतजिह्वः । शतशीर्ष इति वा पाठः । आदिकर्ता ब्रह्मादीनामधिकर्ता । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रभयः । साध्यान्ते आराध्यन्त इति साध्याः । तेषां सिद्धानां सुक्तानामपि आश्रयः प्राप्यः । पूर्वजः सृष्टेः पूर्वमवस्थितः ॥ कृतक० महर्षभः श्रेष्ठतमः शिशुमारप्रजापतिकप इत्यर्थः ॥ ति० सिद्धानां आरुढानां । साध्यानां आरुढाणां । आश्रयः प्राप्यः । पूर्वजः सः । अहम-स्मिप्रथमजावृत्तस्य इत्यादि श्रुतेः ॥ १८ ॥ ती० नविदुः को भवानिति इदं नयानविदुर्द्वयार्थः ॥ १९ ॥ तनि० सर्वान्तर्धा-नित्वमाह—दृश्यसे इति पञ्चिदैरिति शेषः । ‘भूतानि विष्णुर्भुवनां विष्णुर्बनानि विष्णुर्निरयोदशायः । नन्दमसुताश्चमप्यसर्ववृ-त्तित्वात्तत्त्वविप्रवर्यः ॥’ इति हिस्मर्यते ॥ ती० सर्वांस्तयास्तीति—दृश्यसे इति । सर्वभूतेषु गेनुच अन्तर्धानितया दृश्यसे । गोब्राह्मणयोर्विश्वान्तर्धानित्वेऽपि पृथग्भिधाने विशिष्टाभिभावस्थानतया । एवं सर्वे ब्रह्मान्तर्धानितामिनिवाचस्य आरन्तर्धानितामाह—दिश्विति ॥ २० ॥ ती० इदानीं संकल्पयामासीति—अन्त इति । महोरगः संकल्पयाम्यर्थः ॥ २१ ॥

[पा०] १ इ. म. ज. ट. शतशीर्षः, २ इ. ख. छ. इ. ज. ट. पराशरः, ३ इ. म. ट. नोविदुः, ४ इ. म. नदीबुध, ५ ज. महोरग,

अहं ते हृदयं राम त्रिडा देवी सरस्वती ॥ देवा गात्रेषु रोमाणि निर्मिता ब्रह्मणः प्रभो ॥ २३ ॥
 निमेषस्ते भवेद्वात्रिंस्तेभ्यस्ते भवेद्दिवा ॥ संस्कारास्तेऽभवन्वेदा न तदस्ति त्वया विना ॥ २४ ॥
 जगत्सर्वं शरीरं ते स्वैर्यं ते वसुधातलम् ॥ अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः ॥ २५ ॥
 त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुराणे विक्रमैस्त्रिभिः ॥ महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बद्ध्वा महामुरम् ॥ २६ ॥
 सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ॥ वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ २७ ॥
 तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया धर्मभृतां वर ॥ निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ २८ ॥
 अमोघं बलवीर्यं ते अमोघस्ते पराक्रमः ॥ अमोघं दर्शनं राम न च मोघः स्तवस्तव ॥ २९ ॥

मार्कण्डेयादिभिरिति शेषः ॥ २२ ॥ अथ 'अङ्गान्य-
 न्या देवताः' इत्युक्तसर्वदेवाद्यात्मकत्वं दर्शयति—अहं
 त इत्यादिना ॥ हृदयं वक्षः । प्रह्मणः परब्रह्मणः ।
 ते देवा गात्रेषु स्थिताः रोमाणीव स्थिताः तद्वदवि-
 नाभूताः ॥ २३ ॥ दिवा अहः । वेदाः संस्काराः नि-
 श्चस्मितभूता इत्यर्थः । "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य
 निःश्चस्मितमेतद्यद्वेदः" इत्यादि श्रुतेः । किं बहुना
 संप्रहृणोत्यत इत्याह—न तदस्ति विना त्वयेति ।
 यन्त्वया विनाभूतं त्वदनन्तर्यामिकं । तन्नास्तीत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ एवं निषेधश्रुत्यर्थमुक्त्वा "सर्वं स्वस्विदं ब्रह्म,
 तत्स्वमसि" इत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुत्यर्थमाह—ज-

गदिति ॥ सर्वं जगन् ते शरीरं तव नियमेन आधेयं
 विधेयं शेषभूतं चेत्यर्थः । इदमेव हि शरीरलक्षणं ।
 एवं जगतस्त्वच्छरीरत्वाच्छरीरगतविशेषणानित्व-
 द्विशेषणानीत्याह—स्वैर्यमिति । वसुधातलं वसुधा-
 तलस्वैर्यं । "काठिन्यवान्यो विभर्ति तस्मै भूम्यात्मने
 नमः" इति विष्णुपुराणोक्तेः । अग्निः अग्नितापः । ते
 कोपः । सोमः सोमगतप्रसादः । ते प्रसादः त्वत्प्र-
 साद इत्यर्थः ॥ २५ ॥ त्वया त्रिविक्रमेण । पुराणे
 पूर्वकाले । लोकाक्रमणफलमाह—महेन्द्र इति ।
 राजा कृतः । त्रैलोक्यस्येति शेषः ॥ २६ ॥ प्रयोजन-
 प्रश्रयोत्तरमाह—वधार्थमिति ॥ २७—२९ ॥

ति० हेराम श्रीगङ्गाचार्यसर्वविराट् । नारायणोऽस्यर्थः । एतेन यत्तथाहमुत्तमइतिप्रश्रयोत्तरदत्तं । एवंदेहत्वमुपदिश्यदे-
 हितुमुपदिशति—अहंतेहृदयमिति । हेराम ते रामोऽप्रहृष्टस्य तवहृदयं सर्वाधारभूतं आन्तरं त्वदात्मतत्त्वमहमेवज्ञानस्वरूपः ।
 महाक'रादवषडाकाशस्य । तव'ज्जगामभिर्भिना । वाग्देवीसरस्वती । स० तेहृदयं श्रीतिपात्रं । हृदयमाधितइति । सरस्वती
 त्रिडा तदाधिता । देवी द्योतमाना । देवाः रोमाणि तत्रस्थाओप'ध्यायभिमानिनः । एवंगात्रेषुअवयवेषु देवाः वाय्वादयः ।
 ब्रह्मणा मया ॥ २३ ॥ स० निमेषोन्मेषा रात्रिर्दिनं च । स्मृतेतिपुराणप्रसिद्धिमाह ॥ वेदास्तवसंस्काराःसंस्क्रियन्तेलोकाएभि-
 रितिसंस्काराः कर्तव्याकर्तव्यन्यापारव्यवस्थापकाः ॥ २४ ॥ तनि० त्वयालोकास्त्रयःक्रान्ताइति बलेःप्रतिप्रहीतेत्यर्थः । एतेन
 वामनावतारोप्यजितः । विक्रमैःपादविन्यासैस्त्रिभिःक्रान्ताइति त्रिविक्रमावतारःकथितः । 'इदंविष्णुर्विचक्रमेवैधानिदधेपदं'
 इतिश्रुतेः । पुराणे पूर्वकाले । महेन्द्रोराजाकृतः । बलिनापदाभिर्यासितइन्द्रः पुनस्त्वयाराजाकृतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ तनि० भग-
 वदवतारेतुल्यध्माअनुग्रहिमाह—तोतेति । कृष्णः भविष्यत्कृष्णावतारश्चत्वमेवेत्यर्थः । प्रजापतिः प्रजापतिशब्दवाच्यस्त्वमेव ।
 अवतारप्रयोजनमाह—वधार्थमिति । मानुषीं मनुष्यसंस्थानरूपां । तनुं अप्राकृतशरीरं । स० प्रजापतिः सर्वप्रजापालकः ।
 कृष्णः प्रलयेसर्वजगत्समिन्कर्तृतीतितन्नामकोविष्णुर्देवोभगवान् । "कृष्णोमुकैरिज्यते" इतिमूलरूपेपिकृष्णशब्दप्रयोगात् ।
 मानुषींतनुं कंसत्यादेहं । भगवदेहस्यविदानन्दमात्रत्वस्यस्थितत्वात् ॥ २७ ॥ ति० अथवृत्तानुष्ठानानुवादपूर्वकंवर्तिष्यमाणकर्तृ-
 ष्यमाह—निहतइति । रावणोनिहतः । एवंचावतारकार्येनिवृत्तं । अतःपरमहाराज्येनकिंचित्कालंप्रहृष्टःसन्निदं परनाकार्यंब्रह्म-
 लोकमाक्रम प्राप्नुहि । एवंसिद्धकार्यत्वातेवीर्यबलं अमोघं । तन्मूलाःपराक्रमाश्च नमोघाः ननिष्फलाः । अपितुसफलाएवेत्यर्थः ॥
 स० दिवं वैकुण्ठं ॥ २८ ॥ ति० अथरामस्यसर्वोपास्यत्वसर्वभीटसिद्धिप्रदत्वंचाह—अमोघमिति । हेराम तेदर्शनं एवमूर्ते-
 र्लोदर्शनंशुभावादीनाममोघं । एवंकालान्तरेयुत्वा चित्तवद्रूपात्म्यमोघं'पेहिकासुष्मिकसकलफलसाधनं । तवस्तवः राम-
 नारायणस्यैवंरूपः अमोघः सकलेष्टदः । येचत्वयिभक्तिमन्तः सोहमेवेतिगौणवृत्त्यात्वदुपासकाः तवाहमितिबोपासकाः तेप्यमोघं
 संसारमार्गमतिक्रान्ताः स त्रसंकल्पत्वादिमन्तःसन्तोमलोकप्राप्तिरूगामोघफलमविष्यन्ति । किंपुनर्यसर्वात्मनात्वदभेदध्यानवन्त
 इत्यर्थः ॥ २९ ॥

[पा०] १ ट. ब्रह्मणा. २ ड. झ. ट. रुन्मेषोदिवसस्तथा. ३ ड. झ. नैतदस्ति. ४ ख. घ. ड. झ. ट. पुरास्वैर्विक्रमैः.

अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ॥ ३० ॥

ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥ प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥ ३१ ॥

इममार्थं स्तवं नित्यमितिहामं पुरातनम् ॥ ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

मूर्तिभूय सीतायाः स्वाङ्कुरोपणपुर्वकंकुण्डादुद्गतेनाग्निना रामप्रति सीतायातिदोषबोद्धोपणेन तत्स्वीकारोदया ॥ १ ॥

रामेणापि सीतायाः अदोषधोर्कान्तनपुर्वकमग्निरवशोपेभगस्य लोकापवादपरिजिहीषामूलकशोकया तत्स्वीकारः ॥ २ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् ॥ अङ्गेनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥

सं विधूय चित्तां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः ॥ उत्तस्मां मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २ ॥

तरुणादित्यसंकाशां तमकाञ्चनभूषणाम् ॥ रक्ताम्बरधरां चालां नीलकुञ्चितमूर्ध्वजाम् ॥ ३ ॥

अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपां मनस्विनीम् ॥ ददौ रामाय वैदेहीमङ्गं कृत्वा विभावसुः ॥ ४ ॥

अत्रवीच तदा रामं सार्क्षी लोकस्य पावकः ॥ ५ ॥

अमोघा इत्यर्थः ॥ अमोघाः अप्रतिघट्टकलाः ये स्वयं भक्तिमन्तः ते अविलम्बेन फलमभिमतं लभन्त इति इदं चावतारस्यैकं प्रयोजनं ॥ ३० ॥ इदमेव विदुषोति—य इति ॥ त्वामुद्दिश्येति शेषः । अनेन सर्वस्मादपि तपःप्रभूतः रामभक्तिरेव परो धर्म इत्युक्तं । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि । इह लोके परत्र च प्राप्नुवन्ति । सदेत्यनेन यावच्छरीरपातसत्र भोगान् भुक्त्वा शरीरावसाने परलोके सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये रामभक्तिं कर्तुमदक्षास्तेपामिदं स्तोत्रमेव तादृशफलप्रदमित्याह—

इममिति ॥ कविः शेषः तत्स्वीकरणार्थः । अनापद पुरातनः । पराभवः पुनरावृत्तिः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्रोचिन्द्रराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटान्यासे युद्धकाण्डव्याख्यानं विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

विभावसुः अग्निः ॥ १ ॥ विधूय चित्तां मिथिलीकृत्य । मूर्तिमान् मनुष्यविग्रहवान् ॥ २ ॥ तरुणादित्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ तथारूपां प्रवेशकालिकरूपवतीं । मनस्विनीं प्रसन्नमनस्कामित्यर्थः ।

ति० इदानीं तत्परतत्त्वोपपाठफलमुपदिशति—इममिति । कविर्विदः । तदुक्तसमुपनिर्भूतप्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वात् । एवंभूतं ब्रह्मविद्यान्तर्गं येकीर्तयिष्यन्ति तेषांपराभवः परैः इहामुग्रलोकदामुनिःपुत्रदरादिभिः पापिषाभिमवाः आकर्मणं नान्ति नमविष्यति च ॥ स० कविः वेदव्रतः । तद्वृत्त्यादार्थविदः । तत्तत्संबन्धोपः । इतिहासे अनादित्यद्वयविषयत्वात् । पराभवः बाधाभ्यन्तरशमुत्तरस्करणानि ॥ ३२ ॥ इतिविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२० ॥

ति० पितामहसमीरितं शुभं परमशोभनं । निजब्रह्मप्रतिपादकेवाक्यं । भूषणं भवत्काव्यसमस्ततत्त्वविवरणकं विदुषोः ॥ अङ्गेनादाय 'रविचन्द्राभादादग्निमर्श' इतिश्रुत्यमवगोचमेवसुपाददित्यर्थः ॥ स० शुभं स्वर्गजित्पुनःसीतायाः पुनःसमीरणनत्वात् । अङ्गेन आगोपितकलेकपतिलांसीता आदाय स्वर्गस्वीकृत्य । अङ्गेन अङ्गिरोमोत्तमस्योत्तमस्य । तस्यमुत्तमस्योत्तमस्य । यथोक्तं 'भागोद्दिदोद्दिदुःखवाया' इति । अग्निप्रातानन्तरेवाग्नेनेऽग्निनालस्यप्रदानमुपश्रित्योत्तमस्योत्तमस्य । अमोघा अनेनित्यर्थः । विभावसुरग्निः ॥ १ ॥ स० मूर्तिमान् 'वतारि' इत्यर्थो अम्यपादाः 'दत्ता' युक्तप्रत्ययस्योदयः ॥ २ ॥ स० रक्ताम्बरधरां पूर्वविद्यमानपोतवर्णविसर्जिताविशोभयौनदमरकवज्रधरा ॥ ३ ॥ स० हेमगां चार्च्यमाणामुत्तमस्य प्रविष्टकेवासं गता सैषातिलदीयानिजपञ्चा । अस्यांपापं वच्छिद्वर्तनविद्यते । अत्रवद्वक्तृपेनस्वमेवमरकपद्मव्याख्यायाकुसुमपुराणानुदाहरणेनोक्तपुरस्तात् ॥ ति० तदा ज्ञानसमये । लोकस्य मनोवर्कपदलोऽहंत्वपुनःप्रापदम्यः । गतोऽसौ इति । सर्वदेहान्तर्विद्यानारामनानित्यप्रतिष्ठित्वादितिभावः । एतां यां मदिरावपुष्टरकलिप्रवृत्तयः । एतेषां पुनरावृत्तयामुत्तरैरव्याकृताः । तत्रप्रति-

[पा०] १ क. रा. घ.—उ. विधूयाय. २ क. युद्धावर. ३ ड. म. ट. तत्स्वीकारमितिदीर्घा.

एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते ॥ ६ ॥

नैव वाचा न मनसा नानुध्यानाच्च चक्षुषा ॥ मुवृत्ता वृत्तशौण्डीर न त्वामतिचचार ह ॥ ७ ॥

रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा ॥ त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जनाद्वनात् ॥ ८ ॥

रुद्धा चान्तःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा ॥ रक्षिता रक्षसीसंघैर्विकृतैर्घोरदर्शनैः ॥ ९ ॥

प्रलोभ्यमाना विविधं भर्त्स्यमाना च मैथिली ॥ नाचिन्तयत तद्रक्षस्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ १० ॥

विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व राघव ॥ न किञ्चिदभिधातव्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ११ ॥

ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैतद्ददतां वरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा वाष्पव्याकुललोचनः ॥ १२ ॥

एवमुक्तो महातेजा द्युतिमान्दृढविक्रमः ॥ अत्रवीत्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः ॥ १३ ॥

अवश्यं त्रिषु लोकेषु न सीता पापमर्हति ॥ दीर्घकालोषिता हीयं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ १४ ॥

बालिशः खलु कामात्मा रामो दशरथात्मजः ॥ इति वक्ष्यन्ति मां सन्तो जानकीमविशोध्य हि ॥ १५ ॥

अनन्यहृदयां भक्तां मच्चित्तपरिवर्तिनीम् ॥ अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ १६ ॥

प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः ॥ उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ १७ ॥

इमामपि विशालार्क्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा ॥ रावणो नातिवर्तेत वेलामिव महोदधिः ॥ १८ ॥

न हि शक्तः स दृष्टात्मा मनसाऽपि हि मैथिलीम् ॥ प्रधर्षयितुमप्राप्तां दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १९ ॥

अङ्गे कृत्वा अङ्गेनादायेत्यर्थः ॥ ३—५ ॥ एषा या पूर्वमपि प्रविष्टा सैषेत्यर्थः । एतेन मायासीतामिं प्रविष्टा साक्षात्सीतामिना दत्तेति प्रत्युक्तं । ते त्वदीयेत्यर्थः । एतां परिगृह्णाणेति शेषः ॥ ६ ॥ पापाभावमेवोपपादयति—नैवेत्यादिना ॥ अनुध्यानान् संकल्पान् । अत्यन्ताभिमतां देवीं निर्दोषां जानन्नपि खलुत्तावद्यत्त्वपरिहारार्थं बहिः प्रावेशयदिति संतोषातिशयाद्वृत्तशौण्डीरेति संबोधनं ॥ ७ ॥ एतत्संमतिं विना कथं रावणः समानीतवानित्यत्राह—रावणेनेत्यादि ॥ ८ ॥ विवशा नीतेत्यत्र लिङ्गं दर्शयति—रुद्धेति ॥ त्वयि चित्तं यस्याः सा त्वच्चित्ता । त्वमेव परायणमुत्तमगत्यस्याः सा त्वत्परायणा ॥ ९—१० ॥ विशुद्धभावां विशुद्धहृदयां । अभिधातव्यं मद्रचनस्योत्तरमिति शेषः ॥ ११ ॥ दध्यौ न वृथैव सीता त्यक्तेत्यचिन्त-

यत् ॥ १२—१३ ॥ वस्तुतो निर्दोषत्वेऽपि अपवादोस्तीत्याह—अवश्यमिति ॥ १४ ॥ अपवादपरिहारार्थमयं मम प्रयत्न इत्याह—बालिश इति ॥ अविशोभ्येति । परिग्रह इति शेषः ॥ १५ ॥ अनन्यहृदयां मय्येव सक्तहृदयां । मच्चित्तपरिवर्तिनीं मच्चित्तानुवर्तिनीं । त्यक्तस्वव्यापारमित्यर्थः । जनकात्मजामिति हेतुगर्भविशेषणं । जनकपुत्र्याः किमाचारसंपत्तिर्वक्तव्येति भावः ॥ १६ ॥ तर्हि किमर्थमुपेक्षितवानसीत्यत्राह—प्रत्ययार्थमिति ॥ प्रत्ययार्थं विश्वासजननार्थमित्यर्थः । सत्यसंश्रयः सत्यैकाश्रयः । यथावद्वृत्तप्रवर्तनाकाङ्क्षीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एतादृशसुन्दरीं रावणः कथं नेक्षेतेत्यत्राह—इमामपीति ॥ १८ ॥ दृष्टान्तान्तरमाह—न हीति ॥ अप्राप्तां प्रधर्षणानर्हा ॥ १९ ॥

रूपितं । पापं रावणस्पर्शरूपमपि ॥ ५—६ ॥ ति० तद्रक्षोनाचिन्तयत नागणयत । तत्र हेतुरन्तरात्मनस्त्वद्गतत्वं । एवं च यत्प्रतिबिम्बस्यापेक्षं व्यवस्था तादृक्स्यशुद्धत्वं किंवक्तव्यमिति ध्वनिः ॥ १० ॥ ति० न किञ्चिदिति । मन्त्रिशोभानन्तरं प्रतिग्राह्यान्वेति । सन्देहो न युक्तामीति निषेधश्च न कर्तव्य इत्यर्थः । कुत एवं तत्राह—आज्ञापयामित इति । एवमुक्तिस्तुराभेण स्वस्वरूपाज्ञाननटनात्तदनुमादेन दृष्टमूर्तेर्भगवतोऽपि मन्त्रोक्तिमन्तव्यं ॥ ११ ॥ ति० मच्चित्तपरिरक्षिणी मद्रचनचित्त्वेनात्मनो दोषपरिरक्षिणी । स० मच्चित्तपरिरक्षिणी मन्मनोमुक्ता ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. म. ज. ड. नैव बुद्ध्या न चक्षुषा. २ ड. झ. म. वृत्तशौर्दीर्येन लामत्यचरच्छुभा. ३ ग. च. छ. ज. निर्जनेवने. ड. झ. निर्जनेवने. ४ ड. झ. ड. राक्षसीमिषधोरामिधोरिबुद्धिभिः. ५ ड. झ. गृह्णीष्वमैथिली. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ७. सीतापरावनमर्हति. ७ ख. ड. सीतामच्चित्तपरिरक्षिणी. ८ ज. कर्मणा.

नेयमर्हति चैश्वर्यं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ २० ॥
विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा ॥ न हि हानुमियं शक्या कीर्तिरान्मवता यथा ॥ २१ ॥
अवश्यं तु मया कार्यं सर्वेषां वो वचः शुभम् ॥ स्निग्धानां लोकमान्यानामेवं च वृत्तां हितम् ॥ २२ ॥

ईतीदमुक्त्वा विदितं महाबलैः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ॥

समेत्य रामः प्रियया महाबलः सुखं मुग्धार्होऽनुबभूव राववः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

महेश्वरेण रामप्रशंसनपूर्वकं न प्रविशमानस्य इतरप्रशंसनेन लक्ष्मणनवोदना ॥ १ ॥ इत्युक्तेन स्वप्रणामिनोरगमत्याहारी-
पणेन सप्रशंसनपरिवृत्तमाश्रीवचनम् ॥ २ ॥ तथा रामप्रार्थनया कैकेयीमायावदनुपूर्वकं सीतालक्ष्मणौ प्रति सप्रशंसनं
रामसेवानुग्रहामनेन स्वर्गगमनम् ॥ ३ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रावयेण सुभाषितम् ॥ इदं शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १ ॥

पुष्कराक्ष महाबाहो महाबक्षः परन्तप ॥ दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया शस्त्रभृतां वर ॥ २ ॥

दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः ॥ अपावृत्तं त्वया मङ्ग्ये गम रावणजं भयम् ॥ ३ ॥

आश्वास्य भरतं दीनं कामल्यां च यशस्विनीम् ॥ कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरम् ॥ ४ ॥

तथाप्येषा तादृशमैश्वर्यं कथं ज्ञातव्याह—नेयमिति ।
रावणैश्वर्यं नेयमर्हति किंतु ममैश्वर्यमर्हतीत्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह—अनन्येति । मया अनन्या अभिज्ञा ।
अविनाभूतेति यावत् ॥ २० ॥ अहमपि तथा अनन्य
इत्याह—विशुद्धेति ॥ २१ ॥ सीतापरिवृत्ते भवद्वचनं
तु प्रधानहेतुरित्याह—अवश्यमिति ॥ वचनकरणे स्नेहः
सर्वपूर्ववत्वं हितोपदेष्टृत्वं च हेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥
विदितं स्वेन विदितं । इदं उक्तं वचनं । उक्त्वा स्वकृ-
तेन कर्मणा करणेन महाबलैः कर्तृभिः प्रशस्यमानः
प्रियया समेत्य सीतां स्वसमीपमानीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्येन युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशत्यु-
त्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

देवकार्यस्य कृतव्याधिरयमाक्रमेति प्रयोजकत्वा-
द्दोके धर्मेन संस्थापनपरं रामहृदयं ज्ञातुं इदम् अनु-
न्यते—एतच्छ्रुत्वादि ॥ १ ॥ पुष्कराक्ष पुण्डरी-
काक्ष । अनेन तस्य “यथा काव्यामं पुण्डरीकमेवम
क्षिणी, पुनरपः पुण्डरीकाक्ष” इति धृतिस्मृतिभ्यामु-
दीरितस्य परब्रह्माधारणचित्तस्य रामेकत्रेण प्रति-
पादनाद्रामत्वेनावर्तीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेशः परब्र-
ह्मेत्युक्तं । धर्माविग्रहत्वेन महाबलम्वयं । दिष्ट्या
भाग्येन । भस्माकसिति शपः ॥ २ ॥ उक्तमेव विष्-
णोति—दिष्टयेति । सर्वस्य लोकस्य रावणजं भयमेव
प्रवृद्धं तमः अपावृत्तं निरन्तं ॥ ३ ॥ आश्वासेत्या-
दिश्लोकप्रयमेकान्वयः ॥ यशस्विनीमिति कैकेयीवि-
शेषणं । तन्मूलत्वाद्वावणवधस्य तस्या यशस्यत्वम् ।

लक्ष्मणमातरमित्यनेन सा लक्ष्मणसेवादिभिर्भावो यन्मो-

ति० वैश्वर्यं कातर्येषां । अनन्याहीति । “अर्धबाणपञ्चमनोदग्गता” इति श्रुतेः ॥ शक्तिशक्तिमयैवमेषा । अनेन तत्-
दत्तायारावणस्वर्गायभावः स्वष्टमेवोक्तः ॥ २० ॥ इत्येकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

ति० एतच्छ्रुत्वा शुभदाक्ष्यासीतामसीकरोम्येतेषु लोकावस्थेषु ॥ ततः सीताप्रशंसनयोगेन रामप्रशंसनम् ॥ स० अनु-
भाषितं स्ववचनमनुसृत्यभाषितं । ततः लक्ष्मणवरे । शुभतरं रामवाक्यस्य शुभतरमेव । तदनुसृत्य रावणं प्रशंसनं । अन्वययोगेन सीता-
शुभेन भवितव्यमिति शुभतरमित्युक्तमिति भावः ॥ १ ॥ स० दीनं विदुनां शैलं लक्ष्मणसेवम् ॥ कैकेयीवाक्यात् अनेन रामप्रा-

[पा०] १ ड. झ. वैश्वर्यं. २ ड. झ. ट. भास्करम्. ३ ट. झ. ट. महेश्वरमुत्तरशततमः. ४ ख. घ. ड. झ. य. ट.
वचोहितं. ५ ग. घ. लोकापालतामेवं. ६ ट. झ. ट. दीपमुत्तरशततमः. ७ ग. दीपमुत्तरशततमः. ८ ड. च.
छ. झ. ट. रावणानुभाषितं. ९ ट. च. छ. झ. ट. ततः शुभतरं. १० ख. ट. च. छ. झ. ट. धर्मेभ्यो वर.

वा. रा. २३५

प्राप्य राज्यमयोध्यायां नन्दयित्वा सुहृज्जनम् ॥ इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महाबल ॥ ५ ॥
 इष्टा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा त्रिदिवं गन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
 एष राजा विमानस्थः पिता दशरथस्तव ॥ काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशः ॥ ७ ॥
 इन्द्रलोकं गतः श्रीमांस्त्वया पुत्रेण तारितः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥ ८ ॥
 महादेववचः श्रुत्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ॥ विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत्पितुः ॥ ९ ॥
 दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोम्बरधारिणम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं विशुभः ॥ १० ॥
 हर्षेण महताऽऽविष्टो विमानस्थो महीपतिः ॥ प्राणैः प्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११ ॥
 औरोप्याङ्गं मैहाबाहुर्वरासनगतः प्रभुः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १२ ॥
 न मे स्वर्गो बहुमतः संमानश्च सुरैर्विभिः ॥ त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिश्रृणोमि ते ॥ १३ ॥
 अथ त्वां निहतामित्रं दृष्ट्वा संपूर्णमानसम् ॥ निस्तीर्णवनवासं च प्रीतिरासीत्परा मम ॥ १४ ॥
 कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर ॥ तत्र प्रव्राजनाथानि स्थितानि हृदये मम ॥ १५ ॥
 त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणम् ॥ अथ दुःखाद्विमुक्तोऽसि नीहारादिव भास्करः ॥ १६ ॥
 तारितोऽहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना ॥ अष्टावक्रेण धर्मात्मा तारितो ब्राह्मणो यथा ॥ १७ ॥

त्युक्तं । अयोध्यायां सुहृज्जनं नन्दयित्वेत्यन्वयः ।
 वंशं पुत्रपौत्रादिपरम्परां । इक्ष्वाकूणां कुले इक्ष्वाकु-
 कुलनिमित्तं । स्थापयित्वा । प्राप्य चानुत्तमं यश इति
 तुरगमेधफलोक्तिः । आश्रास्येत्यादिना “ दशवर्षस-
 हस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके ”
 इत्यवनाराण्यं तत्कृतां प्रतिज्ञामनुमन्यरुद्रेणोक्तं ॥ ४
 — ६ ॥ एष इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ देवदेहप-
 रिग्रहेणापरिभ्राज्यमानत्वान् पुरस्थितोऽप्येष इत्यङ्गुल्या
 निर्दिश्यते । मानुषेलोके गुरुरित्यनेन, “ पिता

पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ ” इति श्रुतिरुपबृंहिता ॥ ७
 — १० ॥ हर्षेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पुत्रं रामं
 ॥ ११—१२ ॥ सुरैर्विभिः संमानः देवैर्विभिः संमा-
 नोपि ॥ १३—१४ ॥ हृदये स्थितानि । न विस्मरा-
 नीत्यर्थः । तेन दुःखितोभूवमिति सूचितं ॥ १५ ॥
 सलक्ष्मणमित्यनेन द्वितीयपरिष्वङ्गे लक्ष्मणोपि विप-
 यीकृत इत्युच्यते ॥ १६ ॥ तारितोऽहं त्विति ॥ कहो-
 लो नाम ऋषिरष्टावक्रेण तारित इतीयं कथा भार-

वग्भस्वेवतदमात्सर्वस्यचर्मासतयास्वानुभूतत्वेनतदाश्रासनाशंसनंनमुधामाधवस्तनुयादितिशोतयति ॥ ४ ॥ ति० तुरगमे-
 धेनैष्टः भगवन्तंप्रजापतिमितिशेषः । अनुत्तमंयशः ‘महद्यशः’ इत्यादिकंप्रजापतिनाम । ‘तस्यनाममहद्यशः’ इतिश्रुतेः ।
 अश्वमेधफलंवत्प्रामिरेव । ‘प्रजापतिवाएषईप्सतीलाहुः, योश्वमेधेनयजते’ इतिश्रुतेरितिकतकः । त्रिदिवं भूस्वःपद्मापिक्षया
 तृतीयंदिवंब्रह्मलोकं ॥ स० तुरगमेधेन अश्वमेधेन । इष्टा संपूज्य । स्वात्मानमितिशेषः । अनुत्तमं महत् । यशः कीर्तिविशेषः ।
 ‘दिक्षुमानाद्यशःश्रेष्ठः’ इतिच्छान्दोग्यभाष्योक्तेः । प्राप्य त्रिदिवं श्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठाख्यप्रकाशमानलोकत्रयं । अनुत्तमं
 यशः तन्नामकंप्रजापति स्वमेवेष्टः हेप्राप्य सर्वैःसर्वैरुभेभिःप्राप्यराम । शिष्टमविशिष्टं । ‘तस्यनाममहद्यशः’—‘प्रजापतिवा-
 एषईप्सतिशोश्वमेधेनयजते’ इतिश्रुतिभ्यां ॥ ६ ॥ स० मानुषेलोके लीलाग्रहीतमानुषदेहविषये । तवपिता । मानुषेलोके मनु-
 ष्यलोकइतिवा । किंचित्यस्यास्माकारतयाएषइत्यङ्गुल्यानिर्देशइतिज्ञेयं । गुरुस्तवेतिरामसंबोधनं । गुरुस्तव ब्रह्मादिमहाजनस्तुत्य ।
 एतेननगुर्विति तवैतिवाचिकमितिमन्तव्यं । गुरुस्तवमहायश इतिदशरथविशेषणवा । गुरुस्तवेतु बहुभिःस्तुतेषुमहायशः तदपे-
 क्षयाऽऽतिवशस्तीतिवा । ‘जनिताचोपनेताचयश्चविद्योप्रयच्छति । अन्नदाताभयत्रातापञ्चैतेपितरःस्पृष्टाः’ इतिगुरुस्तस्यपितृप-
 दार्थंज्ञानतिरेकात् ॥ ७ ॥ स० सुरैर्षमैःसमानः बहुमानसहितोपियोऽहं तस्यमेस्वर्गान्नबहुमतः ॥ १३ ॥ स० अष्टावक्रेण
 तन्नामकपुत्रेण । जनकसभायांस्वपितृपराजयकारिणंबन्दिनंजिलाकहोलोब्राह्मणः तन्नामकोश्वकपितायथातारितस्तथा । तदुक्तं-
 भारतेवचनं—‘कहोळउवाच । इक्ष्वांसिच्छन्तिमुताजना जनक कर्मणा । यदहंनारायकंकुरुतेत्युत्रःकृतवान्मम ।’ इति ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड. छ. झ. ट. मयोध्यां च. २ ड. च. छ. झ. ट. औरोप्याङ्गे. ३ घ. महाबुद्धिर्वरा. ४ ख. ग. ड. छ. झ. न. ट. समानयसुरैर्षमैः. ५ ड. च. छ. झ. ट. कहोळोब्राह्मणोयथा.

इदानीं तु विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः ॥ वधार्थं रावणसेदं विहितं पुरुषोत्तम ॥ १८ ॥
 सिद्धार्थां खलु कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम् ॥ वनान्निवृत्तं संदृष्टा द्रक्ष्यत्यरिनिषृदन ॥ १९ ॥
 सिद्धार्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुर्वं गतम् ॥ जलार्द्रमभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ति वसुधाधिपम् ॥ २० ॥
 अनुरक्तेन बलिना शुचिना धर्मचारिणा ॥ इच्छामि त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २१ ॥
 चतुर्दश समाः सौम्य वने निर्यापितास्त्वया ॥ वमता सीतया सार्धं लक्ष्मणेन च धीमता ॥ २२ ॥
 निवृत्तवनवामोमि प्रतिज्ञा सफला कृता ॥ रावणं च रणे हत्वा देवास्ते परितोषिताः ॥ २३ ॥
 कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुमुदन ॥ भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
 इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २४ ॥
 कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च ॥ सपुत्रां त्वां त्यजामीति यदुक्ता कैकेयी त्वया ॥ २५ ॥
 स शापः कैकेयी घोरः सपुत्रां न स्पृशेन्प्रभो ॥ २६ ॥
 स तथेति महाराजो राममुक्त्वा कृताञ्जलिम् ॥ लक्ष्मणं च परिष्वज्य पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥ २७ ॥
 रामं शुश्रूषता भक्त्या वेदेत्या सह सीतया ॥ कृता मम महाप्रीतिः प्राप्तं धर्मफलं च ते ॥ २८ ॥
 धर्मं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि ॥ रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं तथैव च ॥ २९ ॥
 रामं शुश्रूष भद्रं ते सुमित्रानन्दवर्धन ॥ रामः सर्वस्य लोकस्य शुभेष्वभिरतः सदा ॥ ३० ॥
 एते सेन्द्रास्त्रयो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अभिगम्य महान्मानमर्चन्ति पुरुषोत्तमम् ॥ ३१ ॥
 एतत्तदुक्तमैवमव्यक्तमक्षरं ब्रह्मं निर्मितम् ॥ देवानां हृदयं सौम्य गुह्यं रामः परन्तपः ॥ ३२ ॥

तोक्ता ॥ १७ ॥ रावणस्य वधार्थं सुरेश्वरैरिदमभिषेक-
 विघ्नादिकं कर्म यथा विहितं तथा इदानीमेव जानामि ।
 पुरुषोत्तमेत्यनेन भवान्विष्णुरेव रावणवधार्थं मनुष्य-
 त्वंगत इत्युच्यते ॥ १८ ॥ सिद्धार्था कृतार्था । मम स्वर्ग-
 सुखादपि तस्याः सुखमधिकमिति भावः ॥ १९—२० ॥
 अनुरक्तेनेति ॥ अवश्यं राम भरतं प्राप्नुहीति
 भावः ॥ २१—२४ ॥ कैकेय्या भरतस्य च कैकेय्यां
 भरते चेत्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । यस्मादुक्ता
 तस्मात् प्रसादं कुर्विति संबन्धः ॥ २५ ॥ स शाप
 इत्यधर्मकं वाक्यं ॥ शापः संबन्धविच्छेदरूपः
 ॥ २६—२७ ॥ सीतया सह रामं शुश्रूषतेत्यन्वयः

॥ २८ ॥ स्वर्गं मुच्यं । लक्ष्मणस्यापि विष्णवत्तत्त्वं
 न जानाति दशरथः । महिमानं महत्त्वं ॥ २९—३० ॥
 रामस्य सर्वोत्तमत्वं शिष्टाचारेण दर्शयति—एत इति ।
 अर्चन्तीति निजभावात् आर्यः । एत इति हस्तनिर्देशेन
 रुद्रोप्यन्तर्गतः ॥ ३१ ॥ देवानां हृदयं सर्वदेवान्त-
 र्यामी । वेदानामिति पाठो वेदतात्पर्यभूतः । उभयथा-
 प्यग्नीन्द्रादिरूपेण सर्वकर्मसमाराध्यमित्यर्थः । गुह्यं
 साक्षादुपनिषद्देवं । अव्यक्तं भक्तिशून्यैर्दुर्ज्ञेयं । अक्षरं
 पञ्चावबिकाररहितं । तदेतन् ब्रह्म रामः रामरूपेण
 निर्मितं । रामरूपेणावतीर्थः । इति उक्तं । ब्रह्मादिभि-

ति० विहितं पुरुषोत्तमं आच्छादितं । मनुष्यत्वेनेति शेषः ॥ १८ ॥ स० रामेप्रसन्ने । किमलक्ष्येभ्यस्तत्प्रसन्नेति शेषः ।
 इत्यादिः ॥ २९ ॥ ति० एतन् रामकर्मवस्तु । तज्जानीहीति शेषः । यदेवानां हृदयमुक्तं 'देवानां हृदयं प्रसन्नमवधिन्दन्' इति उ-
 ल्यादिबहुवचनेनोपदिष्टं । तथादेवानां गुह्यं । 'एतद्भूमहो रमिषदेवानां गुह्यं' इति श्रुत्यादेव गुह्यमित्युक्तं । प्रसन्नमित्येव प्रसन्ना
 'अन्तरस्मिन्नेलोकाः' इत्यादिश्रुत्याप्रतिपादितं । अक्षरं अक्षेपजगत्कारणतया निर्व्ययं दृष्टव्यं सत्यं चेत्येव ॥ ३२ ॥ ति०

[पा०] १ ड. छ. झ. ञ. ट. रावणस्य हविर्हितं पुरुषोत्तमं. ख. रावणस्य हविर्हितं पुरुषोत्तमं. २ क.—ग. द्रक्ष्यते शत्रु-
 मुदन. ट. द्रक्ष्यते शत्रुमुदनं. ३ ट. ट. राज्येनैव अभिषिक्तं च. झ. राज्येनैव अभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ते. ४ ड. प्रसन्नवारिणा. ५ ड.
 झ. ट. मश्रीत्यालक्ष्मणेन च. ६ घ. निवृत्तवनवामोमि. ७ ग. कर्मसमभाषत. ८ ट. ग. ट. तथोत्तमं. झ. तथोत्तरं. ९ ड.
 झ. ट. हिमेष्वभिरतः. छ. ज. सुखेष्वभिरतः. १० ट. झ. ज. अभिवाच. ११ घ. महान्मानं स्तुवन्ति. १२ ख. ग. घ. छ.
 ज. मन्वयं. १३ ड. झ. ज. ट. ब्रह्मसमिन्.

अवामं धर्मेचरणं यशश्च विपुलं त्वया ॥ रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥ ३३ ॥
 स तथोक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ उवाच राजा धर्मात्मा वैदेहीं वचनं शुभम् ॥ ३४ ॥
 कर्तव्यो न तु वैदेहि मन्युस्त्यागमिमं प्रति ॥ रामेण त्वद्विशुद्ध्यर्थं कृतमेतद्वितैषिणा ॥ ३५ ॥
 [मुदुष्करमिदं पुत्रि तव चारित्रलक्षणम् । कृतं यत्तेऽन्यनारीणां यशो ह्यभिमविष्यति] ॥ ३६ ॥
 न त्वं मनु मुमाधेया पतिशुश्रूषणं प्रति ॥ अवश्यं तु मया वाच्यमेव ते दैवतं परम् ॥ ३७ ॥
 इति प्रतिसमादिष्य पुत्रौ सीतां तथा स्तुषाम् ॥ इन्द्रलोकं विमानेन ययौ दशरथो ज्वलन् ॥ ३८ ॥

[विमानमास्थाय महानुभावः श्रिया च संहृष्टतनुर्नृपोत्तमः ॥

आमन्त्र्य पुत्रौ सह सीतया च जगाम देवप्रवरस्य लोकम् ॥ ३९ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

इन्द्रेण राममाधेयानं प्रति मृतविकलाङ्गवानरगणानां पुनर्जीवनावैकल्यस्वालयवर्तिसरित्तरसावैकालिकसलिलफलसमृ-
 द्धिसंभववरदानपूर्वकं सुरगणैः सहस्वर्गगमनम् ॥ १ ॥ रामेण सुरपतिसमुज्जीविताविकलवानरनिकरैः सह हर्षा-
 धिगमः ॥ २ ॥

प्रतिपाते तु काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः ॥ अत्रवीत्परमप्रीतो राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ १ ॥
 अमोघं दर्शनं राम तवास्माकं परन्तप ॥ प्रीतियुक्ताः स्म तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ २ ॥

रिति शेषः ॥ ३२—३६ ॥ न समाधेया नोपदे- अथेन्द्रानुशासनं—प्रतिप्रयात इत्यादि ॥ काकु-
 द्दया ॥ ३७—३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते त्वं दशरथ । महेन्द्रः लब्धमहेन्द्रभावः ॥ १ ॥
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्यानं युद्धकाण्डव्या- तवास्माकं दर्शनं । अस्मत्कर्तृकं दर्शनं दशरथपुत्रका-
 ख्यानं द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥ मेष्टिकालिकं । अमोघं रावणवधपर्यन्तं जातमित्यर्थः ।
 तेन प्रीतियुक्त्वेन यत् प्रत्युपकाररूपं कार्यमिच्छसि

एवंभूतेषामोषणादिनिस्त्वन्मक्षमेवोक्तः । अतएवंशुश्रूषतावयासवर्धमाचरणप्रार्तं । ब्रह्मज्ञधर्मसर्वधर्मान्तर्भावस्यसर्वगविद्या-
 यासुक्तवार्तिनिभावः ॥ ३३ ॥ इति द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

ति० काकुत्स्थेदशरथे । महेन्द्रः तत्सहितोऽर्थैर्त्यर्थः । सत्यसंकल्पस्य तस्मिन्नेव प्रसिद्धे । वानराणां संकल्पमात्रेणोत्थानस्य
 बक्ष्यमाणत्वात् । भारतेषु “ तत्तत्संज्ञाणां प्रोक्तं धर्तृवचनेनदा । समुत्सृष्टमहाराजवानरालम्बचेतसः ” । इत्युक्तं पाद्येभि
 ‘ पितामहवरात्पुण्यजीवयामासतानृप ’ प्राञ्जलिस्तिराराधवंप्रतीतिशेषः ॥ स० महेन्द्रः पाकशासन इत्यत्र महेन्द्रशब्देन सर्वस्वामि-
 त्वेन ब्रह्माश्रयाः । अत्रोत्तरलोकेषु च विद्यमानाः पाकशासनादयः शब्दा अर्था आद्यजन्ताः । तथाच पाकशासनसहितो ब्रह्मोवाचेति
 लब्धमे । अतो न भारतदिर्विस्वावः । यथोक्तं भारते—“ तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः । कौसल्यामातरिष्ठांस्ते वरानयददा-
 मिहान् । वने रामः स्थितिधर्मोऽयुभिश्च पराजयम् । राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुत्थितिम् । ततस्ते ब्रह्माणां प्रोक्तं धर्तृवचनेन तदा ।
 समुत्सृष्टमहाराजवानरालम्बचेतसः ” इति । पाद्येच—“ पितामहवरात्पुण्यजीवयामासतानृप ” इति । ननु ब्रूविभ्रममात्रेण चराचर-
 जगत्प्रकाशिकर्तुरात्मस्य कथं ब्रह्मवराद्वानरोऽवावनादिकमिति चेदुच्यते । प्रादुर्भावेऽनुब्रह्ममाननार्थं ब्रह्मणे दत्तस्य वरस्वरक्षणार्थं च तथा-
 नृपमसारावदयकलाभं दत्तुं पत्तं । यथोक्तं दान्तां नोक्षधर्मेषु ‘ मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा ’ इत्यारभ्य ‘ अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मविद्योऽज्यश्च सु-
 तोषया । एतां ब्रह्मांशवद्विभक्त्या ब्रह्मणोऽमिते तवसे । अहं दत्तावराणां प्रोतो निवृत्तिपरमोऽभव ’ इति भगवद्ब्रह्मणः । एतेन प्राञ्जलिस्थितं

[पा०] १ क. एवमुश्रूषताव्यग्रं. घ. ट. रामंशुश्रूषताव्यग्रं. २ अयंश्लोकः क. झ. ट. पाठेऽप्युच्यते. ३ क. झ. ट.
 नयंश्लोकः. ४ क. झ. ट. सीतां चराचरः. ५ क. झ. ट. दशरथोऽनुपः. ६ अयंश्लोकः क. झ. ट. पाठेऽप्युच्यते. ७ क.—ट.
 प्रत्युपकारम्. ८ घ. झ. ट. नमनसेप्सितं.

शत्रुघ्नं च महात्मानं मातुः सर्वाः परन्तप ॥ १९ ॥

भ्रातरं पश्य भरतं त्वच्छोकाद्भ्रतधारिणम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पौराण्यत्वा प्रहर्षय ॥ २० ॥

एवमुक्त्वा तमामक्य रामं सौमित्रिणा सह ॥ विमानैः सूर्यसंकाशैर्हृष्टा जग्मुः सुरा दिवम् ॥ २१ ॥

अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वास्तांस्त्रिदशोत्तमान् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापयत्तदा ॥ २२ ॥

ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता महाचमूर्हृष्टजना यशस्विनी ॥

श्रिया ज्वलन्ती विरराज सर्वतो निशाप्रणीतेव हि शीतरश्मिना ॥ २३ ॥

इत्यायं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

विभीषणेन रात्रौसुप्तमुत्सोयित्वरामं प्रति प्रभातेस्त्रीयवस्त्राभ्यङ्गाङ्गरागाद्युपचाराङ्गीकरणप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेणतंप्रति सुग्रीवादीनांनुपचारकरणबोधनपूर्वकं भरतेनविना भोगाननुभवनरूपस्त्रीयव्रतनिवेदनेनसहायोध्यांप्रति गमनत्वरान्निवेद-
नम् ॥ २ ॥ विभीषणेनतंप्रति पुष्पकविमानेनसत्वरमयोध्याप्रापणप्रतिज्ञानपूर्वकं लङ्कायांद्वित्रदिनावस्थानप्रार्थनेनसह तन्मयीतंप्रतिपुररक्तानयनम् ॥ ३ ॥

तां रात्रिमुषितं रामं सुखोत्थितमरिन्दमम् ॥ अत्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥ १ ॥

स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ चन्दनानि च दिव्यानि माल्यानि विविधानि च ॥ २ ॥

अलंकारविदंश्चेमा नार्यः पद्मनिभेक्षणाः ॥ उपस्थितास्त्वां विधिवत्स्नापयिष्यन्ति राघव ॥

प्रतिगृहीष्व तत्सर्वं मदनुग्रहकाम्यया ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ हरीन्सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्नानेनाभिनिमन्त्रय ॥ ४ ॥

न तु ताम्यति धर्मान्मा मम हेतोः सुखोचितः ॥ सुकुमारो महाबाहुः कुमारः सत्यसंश्रवः ॥ ५ ॥

धर्मश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ त्वच्छोकान् त्वद्वियोगशो-
कान् ॥ १९—२१ ॥ वासमाज्ञापयन् वानराणा-
मिति शेषः ॥ २२ ॥ प्रणीता प्रकाशिता ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशत्यु-
त्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

मित्यर्थः ॥ १ ॥ स्नानानीत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेका-
न्वयं ॥ स्नानानि स्नानीयजलानि । अत्र सर्वत्रेमा-
नीत्यनुपपद्यते । अङ्गरागाणि कुङ्कुमादीनि । माल्यानि
स्नजः । विधिवन् सोपचारमित्यर्थः ॥ २—३ ॥

सुग्रीवमुख्यान् सुग्रीवप्रमुखानेव हरीन् । स्नानेन
स्नानेन हेतुना । अभिनिमन्त्रय ॥ ४ ॥ त्वां विना-

तेषामामन्त्रणे किंकारणमित्यत आह—सत्विति ॥ सः
सर्वदा मनसि परिवर्तमानः । धर्मासा ताम्यति ।
धर्माचरणेनैव ताम्यतीति भावः । मम हेतोः मल्ल-

अथ रामस्य विभीषणसत्कारः—तां रात्रिमित्यादि ।
तां रात्रि । यस्मिन्दिने ब्रह्मादयो निर्जग्मुः तां रात्रि-

ति० वेद्यवृत्तवृत्तान्नेनसर्वसमुत्थानकृतमितिवदन्तितत्पक्षेपिरावणसंस्कारदिनेसर्वरक्षसांदाहादिसंस्कारपूर्वकंभसनः समुद्रेप्रक्षे-
यामस्तुत्यानयन् ॥ पूर्वयुद्धकाण्डवृत्तानांसमुद्रेप्रक्षेपइतिमूलएवपूर्वमुक्त्वाच । अन्ये तु सश्लोकसत्प्राप्तिकप्रक्षिप्तः । नक्षोप-
विषयभमाभेनसर्वेषांविश्लेषता । किमुचूर्णाकृत्यतस्यदानेनेतिप्रागेवोक्तं । तथाचतदभावात्तेषांविश्लेषता । मृतानांगन्धप्राणा-
भावाच्च । रावणसत्तवाऽऽज्ञावाजप्रवणाबेऽप्राहुः ॥ २३ ॥ इतित्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥

श्री० सुखोदितं सुखमुदितं सुखमुदितं उदयःस्वप्रबोधः
[पा०] १ ड. म. ड. एवमुक्त्वावहसाक्षोरामंसौमित्रिणासह । विमानैःसूर्यसंकाशैर्यथौहृष्टःसुरैस्तसह. २ ख. सुखमुत्तम-
रिदमं. ड. म. म. ड. सुखोदितं. य. च. सुखोदितं. ३ ड. च. छ. म. य. ड. विदध्वताः. ४ घ. न्मुग्रीवमिभ्रांस्तं. ५ ड.
म. ड. महाबाहुभरतः.

श्री० सुखोदितं सुखमुदितं सुखमुदितं उदयःस्वप्रबोधः
[पा०] १ ड. म. ड. एवमुक्त्वावहसाक्षोरामंसौमित्रिणासह । विमानैःसूर्यसंकाशैर्यथौहृष्टःसुरैस्तसह. २ ख. सुखमुत्तम-
रिदमं. ड. म. म. ड. सुखोदितं. य. च. सुखोदितं. ३ ड. च. छ. म. य. ड. विदध्वताः. ४ घ. न्मुग्रीवमिभ्रांस्तं. ५ ड.
म. ड. महाबाहुभरतः.

श्री० सुखोदितं सुखमुदितं सुखमुदितं उदयःस्वप्रबोधः
[पा०] १ ड. म. ड. एवमुक्त्वावहसाक्षोरामंसौमित्रिणासह । विमानैःसूर्यसंकाशैर्यथौहृष्टःसुरैस्तसह. २ ख. सुखमुत्तम-
रिदमं. ड. म. म. ड. सुखोदितं. य. च. सुखोदितं. ३ ड. च. छ. म. य. ड. विदध्वताः. ४ घ. न्मुग्रीवमिभ्रांस्तं. ५ ड.
म. ड. महाबाहुभरतः.

श्री० सुखोदितं सुखमुदितं सुखमुदितं उदयःस्वप्रबोधः
[पा०] १ ड. म. ड. एवमुक्त्वावहसाक्षोरामंसौमित्रिणासह । विमानैःसूर्यसंकाशैर्यथौहृष्टःसुरैस्तसह. २ ख. सुखमुत्तम-
रिदमं. ड. म. म. ड. सुखोदितं. य. च. सुखोदितं. ३ ड. च. छ. म. य. ड. विदध्वताः. ४ घ. न्मुग्रीवमिभ्रांस्तं. ५ ड.
म. ड. महाबाहुभरतः.

श्री० सुखोदितं सुखमुदितं सुखमुदितं उदयःस्वप्रबोधः
[पा०] १ ड. म. ड. एवमुक्त्वावहसाक्षोरामंसौमित्रिणासह । विमानैःसूर्यसंकाशैर्यथौहृष्टःसुरैस्तसह. २ ख. सुखमुत्तम-
रिदमं. ड. म. म. ड. सुखोदितं. य. च. सुखोदितं. ३ ड. च. छ. म. य. ड. विदध्वताः. ४ घ. न्मुग्रीवमिभ्रांस्तं. ५ ड.
म. ड. महाबाहुभरतः.

श्री० सुखोदितं सुखमुदितं सुखमुदितं उदयःस्वप्रबोधः
[पा०] १ ड. म. ड. एवमुक्त्वावहसाक्षोरामंसौमित्रिणासह । विमानैःसूर्यसंकाशैर्यथौहृष्टःसुरैस्तसह. २ ख. सुखमुत्तम-
रिदमं. ड. म. म. ड. सुखोदितं. य. च. सुखोदितं. ३ ड. च. छ. म. य. ड. विदध्वताः. ४ घ. न्मुग्रीवमिभ्रांस्तं. ५ ड.
म. ड. महाबाहुभरतः.

श्री० सुखोदितं सुखमुदितं सुखमुदितं उदयःस्वप्रबोधः
[पा०] १ ड. म. ड. एवमुक्त्वावहसाक्षोरामंसौमित्रिणासह । विमानैःसूर्यसंकाशैर्यथौहृष्टःसुरैस्तसह. २ ख. सुखमुत्तम-
रिदमं. ड. म. म. ड. सुखोदितं. य. च. सुखोदितं. ३ ड. च. छ. म. य. ड. विदध्वताः. ४ घ. न्मुग्रीवमिभ्रांस्तं. ५ ड.
म. ड. महाबाहुभरतः.

श्री० सुखोदितं सुखमुदितं सुखमुदितं उदयःस्वप्रबोधः
[पा०] १ ड. म. ड. एवमुक्त्वावहसाक्षोरामंसौमित्रिणासह । विमानैःसूर्यसंकाशैर्यथौहृष्टःसुरैस्तसह. २ ख. सुखमुत्तम-
रिदमं. ड. म. म. ड. सुखोदितं. य. च. सुखोदितं. ३ ड. च. छ. म. य. ड. विदध्वताः. ४ घ. न्मुग्रीवमिभ्रांस्तं. ५ ड.
म. ड. महाबाहुभरतः.

तं विना केकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणम् ॥ न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ६ ॥
 इत एव पथा क्षिप्रं प्रतिगच्छामि तां पुरीम् ॥ अयोध्यामागतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः ॥ ७ ॥
 एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ अह्ना त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज ॥ ८ ॥
 पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ मम आतुः कुबेरस्य रावणेनाहृतं बलान् ॥ ९ ॥
 हृतं निर्जित्य संग्रामे कामगं दिव्यमुत्तमम् ॥ त्वदर्थं पालितं चैतत्तिष्ठत्यतुलविक्रम ॥ १० ॥
 तदिदं मेघसंकाशं विमानमिह तिष्ठति ॥ तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतंज्वरः ॥ ११ ॥
 अहं ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान् ॥ वम तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम् ॥ १२ ॥
 लक्ष्मणेन सह आत्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि ॥ १३ ॥
 प्रीतियुक्तस्य मे राम ससैन्यः समुद्गृहणः ॥ सत्क्रियां विहितां तावद्गृहाण त्वं मयोद्यताम् ॥ १४ ॥
 प्रणयाद्बहुमानाच्च सौहृदेन च राघव ॥ प्रसादयामि प्रेष्योऽहं न खल्वाज्ञापयामि ते ॥ १५ ॥
 एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ रक्षसां वानराणां च सर्वेषां चोपशृण्वताम् ॥ १६ ॥
 पूजितोऽहं त्वया सौम्य साचिव्येन परन्तप ॥ सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहृदेनोत्तमेन च ॥ १७ ॥
 न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर ॥ तं तु मे आतरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः ॥ १८ ॥

भार्थमित्यर्थः । सत्यसंश्रयः । “चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां हि प्रवेक्ष्यामि हुताशनं” इति कृतप्रतिज्ञः ॥ ५ ॥ तं विना स्नानोपकरणं विना । स्नानं कथं कार्यं । केकयीपुत्रं मध्यमान्वा तस्मिन् यदुःखमकरोत् तत्किं मयापि कर्तव्यं । भरतं राज्ञा मया च विरहितं राज्यं सम्यक्कृतवन्तं । धर्मचारिणं मद्द्वियोगेन बहुव्रतपरे तस्मिन् कथं मया व्रतत्यागः कर्तुं युक्त इति भावः । न मे स्नानं बहुमतं । प्रथमं मे स्नानमेव नेष्टं कथं तदनन्तरभावीनि वस्त्रादीनि ॥ ६ ॥ इत एवेति । अनेन पथा येनाहमागतस्तेनेत्यर्थः । एष इति हस्तनिर्देशपूर्वकमुच्यते । अयोध्यां आगतः प्राप्तः अयमयोध्यामार्गः । तेन क्षिप्रं तां प्रति गच्छामीत्यर्थः । परमदुर्गमः अतिदूरत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ मार्गस्य परमदुर्गमत्वमात्रं परिहर्तुमाह—एवमुक्तस्त्विति । अह्नात्वा-मित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं । किं रावणेन चौर्ये-

णापहतमित्यत्राह—आहृतं निर्जित्येति । तर्हि कुबेरस्य नमागताय तत्किमर्थं न दत्तमित्यत्राह—त्वदर्थ इति ॥ त्वदर्थं त्वद्रमनार्थं । पालितमिति । न दत्तमित्यर्थः । यद्वा त्वदर्थं त्वत्पूजार्थमेव । मेघसंकाशमिति वेगे दृष्टान्तः ॥ ८—११ ॥ स्नानाकरणे द्विप्रदिनमात्र-स्थितिं याचते—अहं न इत्यादिताचनुःश्लोक्येकान्वया । गुणान् भक्त्यादिगुणान् । सर्वकामैः भूषणादिभिः । विहितां मया कृतां । उद्यतां । इतः परं नोद्योगः कार्यः येन विलम्बः स्यात् । किन्तु पूर्वमेव समुद्युक्तमित्यर्थः । निर्बन्धदोषं परिहरति—प्रणयादिति । प्रणयान् मद्वाक्यमवश्यं श्रोष्यतीति विलम्बमान् । बहुमानान् त्वत्कृतलालानान् । सौहृदेन भक्त्या । प्रसादयामि प्रार्थयामि ॥ १२—१५ ॥ उपशृण्वताम् उपशृण्वत्सु । भावबल्लणे पट्टी ॥ १६ ॥ साचिव्येन साहाय्येन । चेष्टाभिः पौरुषैः । सर्वात्मना पूजित इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ न खल्वेतदित्यादिश्लोकत्रयमेका-

सूत्रोद्बोधावस्थतः । सुखप्रबुद्धमित्यर्थः । जयंष्टुष्टु जयेतिरावदुक्ता ॥ १ ॥ ति० लङ्वायोर्वर्तमानस्यापिपुत्रकस्यान्वयान्वये-नहृदिस्थितैरपिद्वयमानत्वादितिप्रत्यक्षवर्तिदेशः ॥ ११ ॥ स० हेरान् प्रीतियुक्तस्यपुत्रस्य दास्यविहितां मयाउद्यतांकार्य-तयाउद्युक्तां सत्क्रियां । मे अन्वयः । मत्तः । गृहाण । मे ममेतिहा । नचरामेत्यस्यामन्त्रितयेनविद्यमानवद्रविनापदत्वेनपदाप-रत्वाभावात्कथंमइत्यादेशइतिवाच्यं । सत्क्रियामितिपदान्परन्वेनादेशमंभवान् ॥ दि० प्रीतियुक्तस्यमे प्रार्थनयेतिशेषः । मया उद्यतां प्रकृतां । विहितां उचितां सत्क्रियांगृहाण ॥ १४ ॥

[पा०] १ अ. नवकाभरणानिच. २ ड. झ. ट. एतत्पययथाक्षिप्रं. ३ ड. झ. ट. अयोध्यांगच्छतोद्येष. ४ ड. झ. ट. रावणेनचकीयरा. ५ ड. झ. येन. ६ अ. गन्धस्थः. ७ ड. छ. झ. त. ट. प्रीतियुक्तस्यविहितांससैन्यसमुद्गृहणः । सत्क्रियां राममेतावत्. ८ क.—ड. झ. ट. सर्वेषामेवमुद्यतां. ९ अ. ग. ड.—ट. अयोध्यां. १० झ. ट. सौहृदेनपरेणच.

मां निवर्तयितुं योमौ चित्रकूटमुपागतः ॥ शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया ॥ १९ ॥
 कौमल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ॥ गुरुंश्च मुहूर्तश्चैव पौरांश्च तनयैः सह ॥ २० ॥
 उपस्थापय मे क्षिप्रं विमानं राक्षसेश्वर ॥ कृतकार्यस्य मे वासः कथं सिद्धिर्ह संमतः ॥ २१ ॥
 अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोस्मि विभीषण ॥ मन्युर्न खलु कर्तव्यस्त्वरितं त्वाऽनुमानये ॥ २२ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ तं विमानं समादाय तूर्णं प्रतिनिवर्तत ॥ २३ ॥
 ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैदूर्यमयवेदिकम् ॥ कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥ २४ ॥
 पाण्डुराभिः पताकाभिर्वज्रैश्च समलंकृतम् ॥ शोभितं काञ्चनैर्हर्म्यैर्हंसपद्मविभूषितम् ॥ २५ ॥
 प्रकीर्णं किङ्किणीजालमुक्तामणिगवाक्षितम् ॥ घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २६ ॥
 यन्मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मेणा ॥ बृहद्भिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तारजतसन्निभैः ॥ २७ ॥
 तनैः स्फाटिकचित्राङ्गैर्वैदूर्यैश्च वरामनैः ॥ महाहोस्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २८ ॥
 उपस्थितमनाभृष्टं तद्विमानं मनोजवम् ॥ निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र विभीषणः ॥ २९ ॥

[नन्पुष्पकं कामगमं विमानमुपस्थितं भूधरसंनिकाशम् ॥

दृष्ट्वा तदा विस्मयमाजगाम रामस्समौमित्रिरुदारसत्त्वः ॥ ३० ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

न्ययं ॥ विभीषणवचनाकरणे हेतुमाह—तं त्विति ॥ १८ ॥ त्वरायां हेतुमाह—शिरसेति ॥ १९ ॥
 कौमल्यानिमित्तं । अत्रापि द्रष्टुं त्वरते मे मन इति
 मया यत्नः । पौरांश्च तनयैः सहैव पौरैरेव तनय-
 श्चैरेवैति ॥ २० ॥ चित्रविमानस्य व्यातव्यमित्यस्या-
 सरमाह—कृतेति । निवर्तितचतुर्दशवर्षप्रवाजिनस्य
 कृतकार्यस्य मे इह लङ्कायां । वासः संमतः कथं
 म्वित् । न संमत इत्यर्थः । अन्यथा भरतस्या-
 ग्निप्रवेशादिति भावः ॥ २१ ॥ पूजितोस्मि विमान-
 प्रदानेनेति शेषः । प्रदत्तत्वेन स्वत्वादुत्तरत्र कुबेराय
 प्रेषयिष्यति । मन्युः दैन्यं कोपो वा । “मन्युर्दैन्ये
 क्लृप्तो कुपि” इत्यमरः । त्वरितं उक्तप्रकारेण त्वरावन्तं
 मामिति संबन्धः । यद्वा त्वरितं यथा भवति तथा
 अनुमानये । अनुमतिं कारये ॥ २२ ॥ राघवस्य
 वचः श्रुत्वादिभ्योचतुष्टयमेकं वाक्यं ॥ प्रतिनिवर्त-

त प्रतिन्यवर्तत । काञ्चनचित्राङ्गं काञ्चनमयचित्रा-
 वयवं । कूटागारैः मण्डपैः । परिक्षिप्तं व्याप्तं । रजत-
 प्रभं । रजतशब्देनात्र विशदत्वमुच्यते । पताकाभिः
 केवलध्वजैः । ध्वजैः सचिह्नैः । हर्म्यैः अवान्तरराजगृहैः ।
 हंसपद्मानि लम्बमानानि तैर्विभूषितं । प्रकीर्णं व्याप्तं ।
 मुक्तामणिगवाक्षितं मुक्तामणिनिर्मितगवाक्षयुक्तं । घ-
 ण्टाजालैः परिक्षिप्तं चतुर्षु पार्श्वेषु किङ्किणीजालयुक्तं ।
 कोणेषु घण्टाजालयुक्तं । अतएव मधुरस्वनं ॥ २३—
 २६ ॥ यन्मेर्वित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ मुक्तारज-
 तसन्निभैः तद्वन्निरालैरित्यर्थः । स्फाटिकचित्राङ्गैः
 स्फाटिकमयचित्रावयवैः । महाधनैः महामूल्यैः
 ॥ २७—३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने
 चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

स० आनुहाय मनोमुकुलगतिमत्वात्तस्य ॥ २३ ॥ इतिचतुर्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२४ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. गुरुंश्चमुहूर्तश्चैवपौराञ्चानपदैःसह. २ ड. झ. ट. कर्तव्यःसखेत्वांचानुमानये. ख. च. छ. ज.
 कर्तव्यमप्यत्रैतंवाचमानय. ३ ड. झ. ट. एवमुक्तास्तुराणेणराक्षसेन्द्रोविभीषणः । विमानंसूर्यसंकाशमाजुहावलरान्वितः. ४ ख.
 ड. झ. झ. न. ट. हंसपद्म
 भिःकोविदोदयतनोमधुरस्वनं
 रजतसोमिभिः. ५ अर्धश्लो
 ६ ख. ग. ड.—ट. तंमेरु. ७ ड. झ. ट. बृहद्भिर्भूषितं. ८ ड. झ. ट.

पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

विभीषणेनरामं प्रति स्वसमानातीतपुष्पकप्रदर्शनपूर्वकं स्वकर्तव्यनिवेदनप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेणतं प्रति वानरकुनोपकारस्मरणपूर्वकं वस्त्रालंकारादिभिस्तत्समाननचोदना ॥ २ ॥ तथा विभीषणेन प्रतिपुष्पकपुष्पे सुतीतालक्ष्मणाभ्यामह पुष्पकारो-
हणेन सुग्रीवविभीषणादीनां स्वस्वावासेषु सुखावस्थानचोदनपूर्वकं स्वस्यायोध्यागमनाभ्यनुज्ञानवाचनम् ॥ ३ ॥ तथा सुग्रीवविभीषणादिभिः स्वेषामयोध्याऽऽगमनेन स्वाभिषेकावक्रोचनकुतूहलनिवेदने स्वाज्ञायुष्पकारुण्यनैक्यहाषोष्वायनि प्रस्थानम् ॥ ४ ॥

उपस्थितं तु तं दृष्ट्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम् ॥ अविदूरस्थितो रामं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ १ ॥
स तु बद्धाञ्जलिः प्रहो विनीतो राक्षसेश्वरः ॥ अत्रवीच्वरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥ २ ॥
तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ विमृश्य राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३ ॥
कृतप्रयत्नकर्मणो विभीषण वनौकमः ॥ रत्नैरर्थं विविधैर्भूषणैश्चापि पूजय ॥ ४ ॥
सैर्हभिरजिता लङ्का निर्जिता राक्षसेश्वर ॥ हृष्टः प्राणभयं त्यक्त्वा संग्रामेष्वनिवर्तिभिः ॥ ५ ॥
त इमे कृतकर्माणः पूज्यन्तां सर्ववानराः ॥ धनरत्नप्रदानेन कर्मणां मफलं कुरु ॥ ६ ॥
एवं संमानिताश्चैते मानार्हा मानद त्वया ॥ भविष्यन्ति कृतज्ञेन निर्वृता हरियूथपाः ॥ ७ ॥
त्यागिनं संग्रहीतारं सानुक्रोशं यशस्विनम् ॥ सर्वे त्वामवगच्छन्ति ततः संबोधयाम्यहम् ॥ ८ ॥
हीनं रतिगुणैः सर्वैरभिहन्तारमाहवे ॥ त्यजन्ति नृपतिं सैन्याः संविशन्ते नरेश्वरम् ॥ ९ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान्विभीषणः ॥ रत्नैरर्थः संविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयन् ॥ १० ॥
ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वा रत्नैरर्थं यूथपान् ॥ आरुह्य ततो रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ ११ ॥

अथ वानरसेनासंमाननं—उपस्थितमित्यादि ॥
तं दृष्ट्वा दर्शयित्वा । तत्कृत्वेति वा पाठः । प्रत्युवाच
विमानमागतमितीति शेषः । स त्विति द्वितीयश्लो-
कसंग्रहो वायं श्लोकः ॥ १ ॥ त्वरयोपेतः आदरोपेत
इत्यर्थः । किं करोमीति । इतः परं किं करवाणीत्यर्थः
॥ २ ॥ लक्ष्मणस्योपशृण्वतः लक्ष्मणसंमतिपूर्वक-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रयत्नकर्म प्रयत्नसाध्यं कर्मैत्यर्थः ।
अर्थैः प्रयोजनैः वस्त्रादिभिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ अजिता
पूर्वं सुरादिभिरप्यजिता । तव लङ्काराव्यग्राप्तिरेव
तदधीनेत्यर्थः । हृष्टैः मयि प्रीतिमद्भिरित्यर्थः ॥ ५ ॥
त इम इत्यर्थोक्तं भङ्गान्तरेणाह—धनरत्नेति ॥ ६ ॥
निर्वृताः सुखिताः । निर्वृत्ता इति पाठे निष्पन्नाः ।
परिपूर्णा इति यावत् ॥ ७ ॥ अर्बुद्वयेन खेदो मा

भूदित्याह—त्यागिनमिति ॥ संग्रहीतारं धनप्रदानेन
मित्रसंग्रहकारिणमित्यर्थः । संग्रहार्थं त्यागित्वमुक्त्वा
दयया त्यागित्वमाह—सानुक्रोशमिति । यशस्विनं
त्यागकृतयशोवन्तं । संबोधयामि न तु चोदयामी-
त्यर्थः ॥ ८ ॥ सैनिकसंमानाकरणे दोषमाह—हीन-
मिति ॥ नृपतिं स्वामिनमपि । रतिगुणैः प्रीतिकरै-
रौदार्यादिगुणैः हीनं । अभिहन्तारं हिसनशीलं ।
प्रसादं विना क्रोधैकनिरतमिति यावत् । तं नरेश्वरं
सैन्याः संविशन्ते आहवे त्यजन्तीति योजना ॥ ९ ॥
संविभागेन यथार्हमंशकल्पनया । समतया प्रदाने
अधिकानां कोपप्रसङ्गादिति भावः ॥ १० ॥
तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ततः पूजानन्तरं
ततः पूजादर्शनादेव हेतोरिति ततः शब्दद्वययोजना ।

ति० सर्ववानरपूजाबंधिनद्वयं वासः । भारतेषु “तत्तत्पौरैस्तमुद्रस्य मयभिर्देवपाथैः । तत्रैशेयमथर्ममामहितस्तत्र-
वानरैः । अथैतान्वानरान्दृष्ट्वा ससंमानाभ्यपूजयत् । विसर्जयामास न दारुणैः संतोषसर्पैः ।” इत्युक्तं ॥ १० ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. तत्कृत्वा. २ ग. ड. झ. ट. अविदूरस्थितो. ३ ड. झ. बद्धाञ्जलितुष्टोविनीतो. ४ ड. झ. ट.
कर्माणः सर्वैरेव वनौकसः. ५ ड. झ. ट. विविधैः संपूज्यन्तां विभीषण. ६ ड. झ. ट. सदानां भिन्नवत्तलङ्का. ७ ड. झ. कर्माणः
सर्वनौकसः. ख. च. अ. ट. कर्माणः पूज्यन्तां साधुवानराः. ८ ड. च. झ. ग. ट. नन्यमानायथावत्तया. ९ ड. झ. जितेन्द्रियं.
१० क. घ. यतस्वां. ११ ड. झ. ट. सेनास्तत्र तिसंविमाननृपतिं तनरेश्वर.
वा. रा. २३६

अङ्गेनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विकान्तेन धनुष्मता ॥ १२ ॥
 अत्रवीच विमानस्थः पूजयन्मर्ववानरान् ॥ सुग्रीवं च महावीर्यं काकुत्स्थः सविभीषणम् ॥ १३ ॥
 मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरोत्तमाः ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥ १४ ॥
 यत्तु कार्यं वयस्सेन मुहूदा वा परन्तप ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवताऽधर्मभीरुणा ॥
 किष्किन्धां प्रतियाह्वाशु स्वसैन्येनाभिमन्वृतः ॥ १५ ॥
 स्वराज्ये वस लङ्कायां मया दत्ते विभीषण ॥ न त्वां धर्पयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौकसः ॥ १६ ॥
 अयोध्यां प्रतियास्यामि राजधानीं पितुर्मम ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वांश्चामन्त्रयामि वः ॥ १७ ॥
 एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्ते महाबलाः ॥ ऊचुः प्रोञ्जलयो रामं राक्षसश्च विभीषणः ॥ १८ ॥
 अयोध्यां गन्तुमिच्छामः सर्वांश्चयत्तु नो भवान् ॥ उद्युक्ता विचरिष्यामो वनानि नगराणि च ॥ १९ ॥
 इष्ट्वा त्वामभिपेकाद्रिं कांसल्यामभिवाद्य च ॥ अचिराणागमिष्यामः स्वान्गृहान्नृपतेः सुत ॥ २० ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मान्मा वानरैः सविभीषणैः ॥ अत्रवीद्राघवः श्रीमान्ससुग्रीवविभीषणान् ॥ २१ ॥
 प्रियात्प्रियतरं लब्धं यदहं समुहज्जनः ॥ सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्से पुरीं गतः ॥ २२ ॥
 क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं वानरैः सह ॥ त्वमध्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण ॥ २३ ॥
 ततस्तत्पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया ॥ अर्ध्यारोहत्त्वरञ्जशीघ्रं सामात्यश्च विभीषणः ॥ २४ ॥
 तेष्वारुहेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २५ ॥
 यैषां तेन विमानेन हंसयुकेन भास्वता ॥ प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च चर्मा रामः कुबेरवत् ॥ २६ ॥
 ते सर्वे वानरा इष्ट्वा राक्षसाश्च महाबलाः ॥ यथासुखमसंवाधं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

लज्जमानां सदस्यद्वारोहणाय लज्जन्ती । रामेणाङ्का-
 रोपणं च स्त्रीसहायरोहितत्वान् । धनुष्मता रामधनु-
 र्धारिणा ॥ ११—१३ ॥ अत्रवीचेत्यत्र संप्रहेणोक्तं
 विष्णुणोनि-मित्रेत्यादिना ॥ वानरान्प्रत्याह-मित्रेति
 ॥ १४ ॥ सुग्रीवं प्रत्याह-यच्चित्वादिना ॥ मुहूदा
 शोभनहृदयेन । वाशब्द एवकारार्थः । अधर्मभीरु-
 णेति च्छेदः ॥ १५ ॥ विभीषणं प्रत्याह-स्वेति ॥
 स्वराज्ये वस । न तु परकीयं रावणवद्राक्षसित्वं ।
 अतो जनस्थानरक्षणः समानेतव्या इति भावः

॥ १६—१८ ॥ उद्युक्ताः सावधानाः । जनपदपी-
 डामकुर्वन्त इत्यर्थः ॥ १९—२१ ॥ प्रियात्प्रियतर-
 भिनि ॥ सीतालाभः प्रियं । भरतदर्शनं प्रियात्प्रियं ।
 भवद्भिः सह पुरप्रवेशः प्रियात्प्रियतरमित्यर्थः
 ॥ २२—२३ ॥ शीघ्रं शीघ्रगमिति विमानविशेषणं ।
 त्वरन्निति सुग्रीवविशेषणान् ॥ २४ ॥ आसनं वाहनं
 ॥ २५ ॥ हंसयुकेन प्रतिमारूपहंसयुकेन । प्रतीतः
 श्लाघितः ॥ २६ ॥ यथासुखमसंवाधमिति पदद्वयेन
 दिव्यस्य पुष्पकस्य अपेक्षितावकाशप्रदत्वं गम्यते

स० अधर्मभीरुणा कृतप्रतिकरणाभावप्रत्यवायरुपाधर्मभीरुणा ॥ १५ ॥ ति० मुद्युक्ताः हर्षयुक्ताः ॥ १९ ॥ स० खगतेन
 आकाशगगेन । हंसयुकेन वाहकत्वेननिर्मितहंसप्रतिमायुकेन । सुन्दरकाण्डेराक्षसपिशाचादीनां तद्वाहकलोक्तिस्तुलील्याराव-
 नभिमुक्तराक्षसादीनिषेधः । वस्तुतस्तु तद्भिन्नानदेवस्यैवतादृशशक्तिमत्त्वेनस्वेच्छयैवान्यनिरपेक्षेणगतिरितिज्ञेयं । प्रतीतः प्रसिद्धः
 ॥ २६ ॥ इतिपञ्चविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. मनस्विनी. २ ड. झ. ट. क्रिष्णेनचहितेनच. ३ ख. सेन्द्रास्तर्वेमरुद्रणाः. ४ ड. झ. ट.
 प्राञ्जलयस्वर्षः. ख. च. ज. प्राञ्जलयोभूत्वा. ५ क. ड. छ. झ. न. ट. मुद्युक्ताः. ६ ड. झ. ज. ट. अचिरादागमिष्यामः.
 ७ ड. झ. ट. अत्रवीद्रानरान्मासससुग्रीव. ८ ड. झ. ट. ततस्तपुष्पकं. ९ ड. झ. ट. सहवानरैः. १० ड. झ. ट. आरुरो-
 हमुदयुक्तः. ख. च. छ. ज. आरुरोहन्तश्रीमान्. ११ ड. झ. ट. खगतेनविमानेन. १२ ख. ड. च. छ. झ. न. ट. वानरसर्वश्व.

पाट्टिशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

पुष्पकस्थेनरामेण सीतांप्रति लंकाकिष्किन्धयोर्मध्येविद्यमानयुद्धभूमिमेतुप्रभृतीनां प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ किष्किन्धोदृश्य-
त्प्राप्तीतया साराप्रभृतिबानरनारीणांमहानयनंप्राप्तिनरामेण सुग्रीवेगतासामानयत् ॥ २ ॥ तथा पुनःसीतांप्रति किष्कि-
न्धयोर्मध्येस्वयंपदादिप्रदर्शनपूर्वकमयोध्याप्रदर्शनम् ॥ ३ ॥ सीतयासुग्रीवादिभिश्च सहवर्कानुकमयोध्यादर्शनम् ॥ ४ ॥

अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् ॥ उत्पपात महामेघः श्रमनेनोद्धतो यथा ॥ १ ॥
पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः ॥ अत्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः गशिनिमाननाम् ॥ २ ॥
कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥ लङ्कामीक्ष्म्य वैदेहि निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ ३ ॥
एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्दमम् ॥ हरीणां राक्षसानां च मीने विशमनं महत् ॥ ४ ॥
अत्र दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षमेश्वरः ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि रावणो निहतो मया ॥ ५ ॥
कुम्भकर्णोत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः ॥ धृम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ॥ ६ ॥
विद्युन्माली हतश्चात्र सुपेणेन महान्मना ॥ ७ ॥
लक्ष्मणेनेन्द्रजिघात्र रावणिर्निहतो रणे ॥ अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः ॥ ८ ॥
विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ ॥ अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः ॥ ९ ॥
[त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तर्का ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च राक्षसप्रवरावुभौ ॥ १० ॥
निकुम्भश्चैव कुम्भश्च कुम्भकर्णात्मजो बली ॥ वज्रदंष्ट्रश्च दंष्ट्रश्च वहवो राक्षसा हनाः ॥ ११ ॥
मकराक्षश्च दुर्धर्षो मया युधि निपातितः ॥ अकम्पनश्च निहतः शोणिताक्षश्च वीर्यवान् ॥ १२ ॥
यूपाक्षश्च प्रजंघश्च निहतौ तु महाहवे ॥ विद्युज्जिह्वोत्र निहतो राक्षसो भीमदर्शनः ॥ १३ ॥
यज्ञशत्रुश्च निहतः सुप्तश्च महाबलः ॥ सूर्यशत्रुश्च निहतो ब्रह्मशत्रुस्तथाऽपरः ॥ १४ ॥]
अत्र मण्डोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयत् ॥ सपत्नीनां सहस्रेण संस्रेण परिवारिता ॥ १५ ॥
एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने ॥ यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम् ॥ १६ ॥
एष सेतुर्मया बद्धः सागरे सलिलार्णवे ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥ १७ ॥

॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे रत्नकिरीटाख्येन युद्धकाण्डव्याख्यानं पञ्च-
विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

अथ विलासेन सीतायै तत्तद्देशप्रदर्शनं-अनुज्ञातं
त्वित्यादि ॥ १ ॥ मैथिलीं राजपुत्रीत्वेन लालनीय-
त्वोक्तिः ॥ २-३ ॥ आयोधनं युद्धभूमिं । विशस्व-
न्तेस्मिन्निति विशसनं । अधिकरणे ल्युट् ॥ ४ ॥
दत्तवरः ब्रह्मणा दत्तवरः । प्रमाथी हिंसकः शेते ।

भस्मस्वरूपेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रहस्तश्चेत्यत्र नीलेनेत्यध्याहार्य
॥ ६ ॥ विद्युन्मालीति । पूर्वमनुक्तमन्यत्रानुवादाद्वा-
ह्यं । एवं विकट इत्यत्रापि ॥ ७-१५ ॥ तीर्थं
उत्तरणस्थानं । यत्र तीर्थे तां रात्रिं सागरतरणरात्रिं
॥ १६ ॥ सागरे सागरस्नानिते । सलिलेति क्षीरोदादि-
व्यावृत्तिः । एष सेतुः नलसेतुः नलयद्धः । “ पित्र्
बन्धने ” इति धातुः । एतेन नलसेतुः सेतुरित्युक्त्या
पूर्वकल्पकृतसेत्यन्तरं व्यावर्त्यते इति प्रत्युक्तं । पूर्वमेव

ति० एष इति ब्रह्मभूमिप्रदर्शनं । अग्रेपिसर्वत्रतत्तद्युद्धभूमिप्रदर्शनमेव । अनुबन्धवत्प्राप्तिमानस्यनयेयुद्धभूमिप्रत्यक्षंयुगपत् ॥
स० एष इति प्रत्यक्षसिद्धलक्षणवित्तिप्रस्तुतः । अत्रसेते अशयत ॥ ५ ॥ रामानु० “ अङ्गदेनात्रनिहतोविकटोनामराक्षसः ”
[पा०] १ ख. ट.—ट. ईसयुक्तंमशानदमुत्पन्नविहायसं. २ क. ग.—ट. एषदत्तवरः. ३ ख.—ट. दुप्रेक्षो.
४ त्रिशिराश्चातिकायश्चेत्यादयः. ब्रह्मशत्रुस्तथापरद्वयन्नाः-येकाः क. ख. ट.—ट. पाटेतुद्वयन्ते. ५ ख. ड. ज.—ट.
साम्रेण. ६ ख. ड.—ट. लवणाण्येव.

पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम् ॥ अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्तिनिपेवितम् ॥ १८ ॥
 हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि ॥ विश्रमार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम् ॥ १९ ॥
 एतन्कुक्षीं समुद्रस्य स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ २० ॥
 एतन्मु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ॥ सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येनाभिपूजितम् ॥
 एतन्पवित्रं परमं महापातकनाशनम् ॥ २१ ॥
 अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोत्प्रभुः ॥ २२ ॥

सेतुसन्धे पुनः सेतुकरणवैयर्थ्यान् ॥ १७ ॥ अपारं मध्ये द्वीपभूतपाररहितं ॥ १८ ॥ हिरण्यनाभं मैनाकं ॥ १९ ॥ एतदित्यर्थः ॥ कुक्षौ मध्ये । सेतूपरीति शेषः । स्कन्धावारनिवेशनं स्कन्धावारनिवेशनरूप-स्थानं । स्कन्धावारः शिथिरं ॥ २० ॥ एतत्त्वित्यादि-साधंश्लोकमेकं वाच्यं ॥ पूजितं पूजितुमर्हं । पूर्वं संतोर्दक्षिणकोटिरुक्ता । अत्रोत्तरकोटिरिति ज्ञेयं । अनुगृह्णाति—एतदिति । पवित्रं पावनं । महापातक-नाशनं च । भविष्यतीति शेषः ॥ २१ ॥ एवं लङ्का-मारभ्य सेतुबन्धपर्यन्तमुक्त्वा तत उत्तरे दर्भशयन-स्थानं निर्दिशति—अत्र पूर्वमिति ॥ महादेव इति समुद्रराज इच्यते औचित्यात् । प्रभुः समुद्रजलाधि-पता । प्रसादमकरोत् सागरं शोषयिष्यामीति कुपि-तस्य मे प्रसादं प्रसन्नत्वं । अकरोत् । “ प्रसादस्तु प्रसन्नता ” इत्यमरः । न त्वत्र रुद्रो महादेवः । तेन पूर्व प्रसादकरणानुक्तः । पूर्वोक्तानामेव ह्यत्रानुवादः कृतः । न चाङ्गदेन विकटनिरसनस्य पूर्वमनुक्तत्वेपि

यथानुवादात्तत्तिसिद्धिः तथात्रापि भविष्यतीति वाच्यं तद्वदत्राविरोधाभावान् । उपलभ्यते हि विरोधः । तथाहि । तत्र प्रसादः किं सेतुनिर्माणकाले वा पुन-रागमनकाले वा । नाद्यः । प्रसादकरणहेतुरावणव-धादेरभावान् पूर्वसिद्धसमुद्रप्रसादेनैवोपपत्तेश्च महा-देवसमाख्यायाः समुद्रप्रसादश्रुत्या बाधितुं युक्तत्वाच्च । न द्वितीयः । पूर्वशब्दविरोधान् । नच पूर्वमित्यस्य पूर्वकल्प इत्यर्थे इति वाच्यं । “ आत्मानं मानुषं मन्ये ” इति वदता सुग्रीवादिसन्निधौ स्वस्य विष्णव-वतारत्वद्योतकपूर्ववृत्तोद्घाटनानौचित्यात् । पूर्वकल्प-कृतसेतुसङ्गावे पुनस्तन्निर्माणवैयर्थ्यान् । किंच अत्रे-तिपदस्य पूर्वश्लोकोक्तनलकारितसेतुपरामर्शस्त्वमेवो-चितं । ननु पूर्वकल्पकृतसेतुपरामर्शित्वं । तस्य सङ्गावेष्यन्तरितत्वसंभवान् । ननु पुराणान्तरानुसा-रात्तदर्थपरत्वं युक्तं । तथाहि कूर्मपुराणे—“ सेतु-मध्ये महादेवमीशानं कृत्तिवाससम् । स्थापयामास वै लिङ्गं पूजयामास राघवः ॥ तस्य देवो महादेवः

इत्यनुक्तस्य विकटस्याश्रितत्वात्तुवादान्येत्पेतादशबहुवोनि इत्यादिसवगम्यते ॥ ८ ॥ स० मैनाकस्यैव हिरण्यनाभ इति नामान्तर-मिति प्राग्व्याख्यातं । काचनं तद्वगं तत्प्रचुरं वा । पूर्वसागरं भित्त्वा हनुमतो विश्रमार्थमुत्थितं इदानीमस्पर्शनाथमुत्थितमित्यर्थः । तेन हनुमदंशानानन्तरं पुनः सागरं प्रवेशोक्तिरुपपन्ना । हिरण्यनाभोत्थिति स्थलप्रदर्शनेना ॥ १९ ॥ स० अत्र तीरे । पूर्वं सेतुब-न्धप्रारंभसमये । महादेवः पूजितः सन् प्रसादं निर्दिष्टसेतुममाप्तिशनुवधाद्युपयोग्यनुग्रहं अकरोत् । तत्स्थले संतीतार्थप्रदर्शवि-मानादवतीर्षेत्तद्विद्वत्स्यापनेरामभकारः । क्षेत्रस्य त्रेनेत्रत्वात्प्राकप्रार्थनायुक्ता । अतः पूर्वमित्युक्तिरनुग्रहमात्रविषयिणी । ननु प्र-तिष्ठापनपरितिमन्त्रं ॥ यथोक्तमाश्रेयसपुराणे एकोत्तराशीर्भ्याध्याये— “ धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि पुत्रोऽस्मि पुत्रोत्तम । यददाक्षं कुर्वन्ममैवैतद्विपुलैः । त्वदाज्ञावामया पूर्ववत्प्रतिविमुखं हरे । दैवपाशुपतं लंघनसच्छास्त्रं प्रवर्तितम् । तदिदानीं महापापं दिव्य-कण्ठवदंशनाम् । सर्वविनश्यते शतव्रतमप्रसादतः । तरेयमेव बन्मायां त्वनाम स्मरणपादहम् । तथा अनुगृह्णान्तं यथासात्तर्षतं स्मृतिः । रामः । रावणोऽयं महापापी गोब्राह्मणवधेरतः । नित्यं वै परदारार्थं विदिकाचारदूषकः । एतद्वासात्सकृत्पार्श्वे यदंशं प्रति-पद्यते । तद्वर्षसर्वतीर्थेषु भजनेनापिन नश्यति । अत्राप्यस्य तु चक्षुःसूत्रं साशास्त्रं वेदिनः । भूमिराकम्यते येन सोपि सात्तादशः क्ष-णात् । एतदेवैतत्तुगे वेतावो गृहमेव च । द्वापरे कुलमेकं कुकर्तारं तु कलौ युगे । एतद्देशविशुद्धयर्थमत्र संनिहितः सदा । मया त्रस्थापि-ते निजमुक्तिमुक्तिप्रदो भव । श्रीकृष्णः । इति रामस्य तद्वाक्यं भुत्वा तत्त्वार्थं संयुतं । कृताञ्जलिदं शरार्थिप्रहसनपरमेश्वरः । श्रीमहादेवः । सर्वपापसर्वभूतस्यः सर्वमासर्ववशः । त्वमेव राम विश्वाम्निबन्धयसि लीला । त्वद्वाक्यमेव धार्यमेतथाप्यार्थं महाविभो । यदुक्तं तत्त्ववैराग्यनुवन्नाज्ञासापयेहयाम् । इत्युक्त्वा तत्परिकल्पप्रणम्याथ ययौ हरः । सखे पश्यन्ति ये लिङ्गं रामनाथ इति भुतम् । ततः संसारि-णो न मृत्युः सत्यं सत्यं वदाम्बहम् । सेतुबन्धस्थितं किं न्येसे वन्ते स कृतकलौ । महापातकलक्षाद्वासुच्यते नात्र संशयः । कुरुक्षेत्रे वने ज-
 [पा०] १ ख. व. उ. न. न. ड. कुक्षिप्रमाकुलं. २ क. घ. दवार्थं नो हनुमतो हित्वा सागरमुत्थितः.

अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम विभीषणः ॥ २३ ॥

पार्वत्या सह शङ्करः । प्रत्यक्षमेव भगवान्दत्तवान्बर-
मुत्तमम् ॥ ये त्वया स्थापितं लिङ्गं द्रक्ष्यन्तीह द्विजा-
तयः । महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं विनश्यति ॥
अन्यानि चैव पापानि तीरे तत्र महोदधेः । दर्शना-
देव लिङ्गस्य नाशं यान्ति न संशयः ॥ यावत्स्थास्य-
न्ति तरवो यावदेव च मेदिनी । यावत्सेतुश्च तावच्च
स्थास्याम्यत्र तिरोहितः ॥ स्नानं दानं जपः श्राद्धं
भविष्यत्यक्षयं ततः । स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापं
प्रणश्यति ॥ इत्युक्त्वा भगवान्वाचं परिष्वज्य च
राघवम् । सनन्दी सगणो रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
इति ॥ पाञ्चे पुराणेपि—रामः पुष्पकादवरुक्ष महादेवं
प्रतिष्ठापितवान् सोऽसौ प्रसन्नोभूदित्युच्यते । एतादृ-
शपुराणवचनानुसारेणायं श्लोकोलिङ्गप्रतिष्ठां बोधय-
तीति । मैवं । उक्तदोषानिस्तारान्, इतिहासो हि

परिप्रहातिशयान्, प्रत्यक्षसौष्ठवाच्च, इतिहासपुराणं
पञ्चममित्याद्यावदधिकारस्तत्रैव पूर्वप्रयोगेणाभ्यर्हित-
त्वाच्च पुराणेभ्यो गरीयानिति । वेदः प्राचेतसादासी-
न्, इति वेदमयत्वोक्त्या चतुर्मुखवरप्रदानमूलतया
च प्रचलनः । तद्विरोधे तामसपुराणवचनानि न
प्रमाणानि । किञ्च पुराणं सर्गप्रतिमर्गादिव्यव्यप-
सिति नेतिहासवपुरावृत्तकथने तात्पर्यवन् । अथवा,
अस्मिन्सर्गे श्लोकाः प्रायशो व्ययस्ता दृश्यन्ते इत्यु-
द्धारिप्रभृतिनिरुक्तं । तथा चेदमर्थः अत्र मण्डोदरीति
श्लोकानन्तरं पठितव्यं । तत्र च महादेवप्रसादः
स्वपितृदर्शनमेव । अतएव भरतं प्रति हनुमन्प्रेषणा-
वसरे वक्ष्यति—“महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समा-
गमम्” इति । पुराणान्तरं तु माहात्म्यप्रतिपादनपरं
बोधयामिति संक्षेपः ॥ २२ ॥ अत्र राक्षसराज इति ॥

ज्ञानश्रमेधादिकाञ्छतम् । यत्कलंकमतेसयःसेतुलिङ्गदर्शनात् । असंभवमसिद्धिर्लोकोत्पत्तिरसंभवोऽयम् । योऽप्यपि तस्मै
स्थापितयोर्भिक्षभुग्भवेत् । एते सर्वे च पापिष्ठादभावात्प्रमद्वृत्ताः । इदं च मेयं लिङ्गं यः पुरा भवति न हि । कार्यं तु मुक्ताय न भवति कुप्य-
द्रक्ष्यंति यी । भवेत्तस्य कृतार्थस्य रामेश्वरनिरीक्षणम् ।” इत्यादि । कस्मैतु पुनर्येवं शोचनीयं प्रमाणम्—“सेतुमध्यमदिव्यमेषा नैव लि-
वासम् । स्थापयामास लिङ्गस्थं पुजयामास राघवः । तस्य देवो महोदधेः पार्वत्या सह शङ्करः । प्रत्यक्षमेव भगवान्दत्तवान्बरमुत्तमम् ।
ये त्वया स्थापितं लिङ्गं द्रक्ष्यन्तीह द्विजातयः । महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं विनश्यति ॥ अन्यानि चैव पापानि तिरोह्यन्ते इत्यादि-
दर्शनादेव लिङ्गस्य नाशं यान्ति न संशयः । यावत्स्थास्यन्ति गिरयो तावदेव च मेदिनी । यावत्सेतुश्च तावच्च स्थास्याम्यत्र तिरोहितः ।
स्नानं दानं तपः श्राद्धं भविष्यत्यक्षयं ततः । स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापं प्रणश्यति । इत्युक्त्वा भगवान्वाचं परिष्वज्य च राघवम् । सनन्दी
सगणो रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥” इति । स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये त्रिचत्वारिंशोऽध्याये—“राघवस्य सदा विद्याव्यापारं मम विधिषोः । तस्मै-
निष्कृतिभूतारवणस्य वधस्य च । यत्कृत्वा तेन पापेन मुच्येयं मुनिपुङ्गवः । मुनय ऊचुः । सत्यव्रतजगन्नाथ जगद्रक्षाधुरंधर । सर्वलोको-
पकारार्थं कुरु राम शिवाचनम् । गन्धमादनः पृथ्वीस्मिन् महापुण्ये विमुक्तिदः । शिवलिङ्गं प्रतिष्ठाप्य लोकांस्तु कस्यैव हि कल्पयेत् । कुरु राम दशप्रोक्तव-
धदोषापनुत्तये । लिङ्गस्थापनं मुपयं चतुर्वर्गोपि भाषितुं । नशो लोके तत्तत्तु किमु न मुनेभ्यः । इत्यारभ्य माये हनुमन्प्रेषणादिव प्रकार-
मुक्त्वा मुमुक्षुर्ते किंचिदवकाशमासादयति हनुमति विरायति च “रामराम महाबाहो कालोऽस्मिन्निर्दिष्टः प्रतम् । जानकया गतं तं लिङ्गं किं
लीलया विभो । तज्जिह्वापय स्वायं महालिङ्गमनुत्तमम् । इत्येवं संहितो रामः सीतया सह सखरम् । मुनिभिः सहितः प्रीत्या कुतः कौतुक-
मज्जलः । ज्येष्ठमासे सिते पक्षे सप्तम्यां बुधदहस्योः । होरान्ते च व्यतीपाते कन्या चन्द्रे धुरंधरी । दशयोगे महापुण्ये गन्धमादनपर्वते ।
सेतुमध्ये महोदधे लिङ्गपथे रहरम् । ईशानं कृतिवसनं गङ्गाचन्द्रकलाधरम् । रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तमम् । लिङ्गस्थं पु-
जयामास राघवस्तस्यैव धरम् । लिङ्गस्थः समहादेवः पार्वत्या सह शङ्करः । प्रत्यक्षमेव भगवान्दत्तवान्बरमुत्तमम् । सर्वलोकां दशप्रोक्तवध-
बाधमहात्मने । स्वायं स्थापितं लिङ्गं येष पन्ति रचुदह । महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं प्रणश्यति । सर्वाण्यपि हिंसायानि तन्मुखादौ निसृज-
नात् । दर्शनादामलिङ्गस्थापनाकामिमांस्तपः । शिवार्थं यान्ति राजेन्द्ररामचन्द्रनरसंगतः । प्रादो देवं हि रामायणं त्वं पश्य हतः ॥”
इत्यादि । नागोऽपि भट्टन् पूर्वमागमनसमवस्थां भूतपतिप्रतिष्ठापनं । “अत्र सेतुमुत् । पूर्वं सेतुबन्धनात् प्रविशुम्नेन विरामेन राम-
स्य प्रसादमकरोत् मत्स्थापितत्वेनाश्विनीभूत् । सेतोर्निधिं प्रनाशितो ममुद्रप्रसादान्तरं शिवमप्यपत्तं । रामेण कृतमिति गम्यते ।
अत्र स्थले मत्स्थानः सागरस्थ तीर्थे सेतुनिर्माणमूलकप्रदेशत्वात्सेतुबन्ध इति स्थानं भविष्यतीति श्रुतः ।” इति । दंसेतुपुराणानवलोकात्-
मूलमित्युपदेशं । तीर्थं तु—“महोदधे जलं । तद्भीर्देवो महोदधेः समुद्रः । तद्भीर्देवज्यन्ती । गोमारे । गहनैरङ्गदरैरारण्यैः चतुः । जेह-
कैर्ग्रामहृच्छुद्धैर्गणैः सर्वतो मुगम । पानालं स्यादुदिव्यं वनादिप्रादरा सुवदिति । यद्महादेवम् । त्वेव न्यतस्तत्समुद्रस्य महादेवश-
ब्देनात्र समुद्र एवोच्यते । पूर्वं सेतुबन्धनात् । प्रसादमकरोत् । जलोपरि सेतुं प्रागकरोत् मकरोत् । यद्वा प्रसादं स्वसेविनारूपं ।
‘दशोयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः ।’ इत्युक्तत्वात् महादेवः समुद्रा एवेति व्याचक्षते । सेतुं तद्वन्नामतीर्थः । केचित्तु अत्र प्रवृ-

एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना ॥ सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः ॥२४॥
 अथ दृष्ट्वा पुरीं सीता किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ अत्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा ॥२५॥
 सुग्रीवप्रियभार्याभिस्ताराप्रमुखतो नृप ॥ अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता बह्वम् ॥
 गन्तुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वयाऽनघ ॥ २६ ॥
 एवमुक्तोऽथ वैदेह्या राघवः प्रत्युवाच ताम् ॥ एवमस्त्विति किष्किन्धां प्राप्य संस्थाप्य राघवः ॥
 विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २७ ॥
 ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान्वानरपुङ्गवान् ॥ स्वदारमहिताः सर्वे ह्ययोध्यां यान्तु सीतया ॥ २८ ॥
 तथा त्वमपि सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महाबल ॥ अभित्वरस्व सुग्रीवं गच्छामः प्लवगेश्वर ॥ २९ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामिततेजसा ॥ वानराधिपतिः श्रीमान्स्तेष्व सर्वैः समावृतः ॥ ३० ॥
 प्रविश्यान्तःपुरं शीघ्रं तारामुद्गीक्ष्य भाषत ॥ ३१ ॥

अत्र समुद्रराजप्रसादप्रदेशादुत्तरतः ॥ २३ ॥ पम्पा- ॥ २६ ॥ एवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ एव-
 वनमभुवनराघवेभ्यो चित्रकाननेत्युक्तिः ॥ २४ ॥ मस्त्विति सीतां प्रत्युवाच । अथ किष्किन्धां प्राप्य
 प्रणयसाध्वसा प्रणययुक्तसाध्वसवती । प्रणतसाध्वसेति विमानं संस्थाप्य सुग्रीवं प्रेक्ष्योवाचेति संबन्धः ॥२७॥
 पाठे उपनतसाध्वसा । सुग्रीवादिसन्निधानात्प्रणयसा- यान्तिवत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं । सीतया निमित्तभूत-
 ध्वसेति प्रथमभाषणरूपत्वाद्वा ॥ २५ ॥ सुग्रीवेत्या- या । सीताप्रियार्थमित्यर्थः ॥ २८ ॥ तथा त्वमपीति
 दिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अहं ताराप्रमुखतः तारा- अत्र याहीति विपरिणामेन संबन्धः । अभित्वरस्व ।
 प्रमुखामिः सुग्रीवप्रियभार्याभिः सह अन्येषां वानरे- किष्किन्धायां विलम्बो न कार्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥
 न्द्राणां स्त्रीभिश्च परिवृता सती त्वया सह अयोध्यां सर्वैः समावृतो वानराधिपतिरुक्त इत्यन्वयः ॥ ३० ॥
 गन्तुं इच्छे इच्छामांनि सेवन्धः । आत्मनेपदमार्पम् प्रविश्येति ॥ अर्थमेकं वाक्यं । प्रवेशः सुग्रीवस्यैव

गन्तुमिच्छेति सुग्रीवस्य । त्वया प्रकाशयामास त्वया मेतुद्विहेमते । अस्महादेवो वरुण इति व्याचक्षणात् नोदाहृतवैजयन्त्यवलोक्या
 इत्यस्महादेवो वरुण इति व्याचक्षणात् नोदाहृतवैजयन्त्यवलोक्या इत्यस्महादेवो वरुण इति व्याचक्षणात् नोदाहृतवैजयन्त्यवलोक्या
 मन्मदाशिवप्रसादं स्मरन्तः सदा यथाशक्तमवधुष्यन्ति पुनरवधुष्यन्ति । यच्छौचनिस्सृतसारिरवरोदकेनतीर्थेनमूर्धन्य-
 यित्तेन शिवः शिवो भूत् । मेसां पुनाज्जगदिदं यदर्थं भवः पुनाति स हृन्मलमलोकान् । इत्यादि भागवतादुदाहृतपुराणेषु च 'लोकसं-
 प्रहकाम्बया' इत्यादौ केषां नैवेद्यं राघवसेतिसर्वचतुरारं । शि० अत्र अस्मिन्सेतुमूलभूतदेशे । महादेवः महाशंभुः । प्रसादं अतिप्रीतिं
 अकरोत् । एतेन नीलादिवनहृदेवो रिसेतुबन्धनसाहाय्यं कृतवानिति सूचितं । तेन शिवस्वरामेऽतिप्रीतिः सूचिता । अतएव स्वसाहा-
 य्यमुक्तार्थमिदानीमपि तत्र स्थितिः प्रसिद्धा । यद्वा अत्र अस्मिन्देशे । महादेवः प्रसादं प्रकर्षणसादंप्राप्तिं स्वनिवस्थितिमित्य-
 थैः । अकरोत् सेतुरन्तर्गार्थमसाहाय्यं प्रेषयितुं इत्यर्थः । न च प्रसन्नतादीकृत्य प्रसादशब्दस्य कथमुक्तोर्थ इति वाच्यं । योगवृत्तिस्वीका-
 रेणैव कामावात् । अतएव योगिकायां साहाय्यशब्दादीनां युक्तिकादीं प्रवृत्तिः प्रदर्शिता नैवाधिकारिभिः । रामकर्तृकशिवस्थापनं
 पुराणेषु विस्तरतोक्तिरिति । अतएव 'शंभोः प्रीत्ययोमया कारिभर्मः स्वेखे काले मानवीयो भवद्भिः । नानावर्णां भाविनो भूमिपालान्भूयो-
 भूयो वाचसे रामचन्द्रः' इति रामकृतसाम्प्रत्यक्तिजितः स्वतोपि दीर्घदेवालैक्यकदेशाभिस्त्रुतः इदानीन्तनसर्वभौमेन वाराणसीप्रवितः
 श्लोकोपि संगच्छते । ननु पूर्वमनुकारिदं न युक्तमिति तु न भ्रमितव्यं । पूर्वमनुकल्पेन यद्येतया पूर्ववृत्तस्यानुमानेन पूर्वोक्त्यभावस्याकि-
 षिकारत्वेन युक्तत्वे वाच्यं कामावात् । अतएव जयन्तसारीचवृत्तादीनां पूर्वमनुकल्पेऽनुसरणोक्त्या युक्तम् । यद्वा अत्र स्थितः सन् महादेवः
 प्रसादं सेतुकारादीभिरुपसाहाय्यमनसि रोधमकरोत् । तथाच मेदिनी "मूले प्रत्यन्तशैले च प्रसादस्त्ववरोधने" इति । एतेन
 पूर्वशंभुप्रसादानुक्त्याऽऽवर्णनं युक्तं इत्याद्युक्तमभावात् तत्तोरमर्णाया इति दिक् ॥२२॥ ती० प्रणतसाध्वसेति पाठे प्रणेतुं उपनेतुं प्राप्तं
 साध्वसेति वासा । शि० प्रणयसाध्वसा भुताशोभनतया । अस्मिन् प्रकाशसेता प्रणयसाध्वसा । स्त० प्रणयसाध्वसा । प्रणयः ब्रह्मः । साध्वसं
 यथेच्छं कथने किंवा । प्रतिवारा इति प्रियविद्यो गेन तन्त्रभावपरिज्ञानाद्व्यायाद्वस्थितायामर्थं । प्रणयपूर्वसाध्वसं यस्याः सा
 ॥ २५ ॥ ति० गन्तुमिच्छे इच्छामि । अत्रैतदर्थमेकदिनवासः । अतएव भारतेऽहं दस्यवो बराज्याभिषेकोऽयेतद्दिनोक्तः ॥ २६ ॥
 वानराणां नारीणां सह तानिः सहेत्यर्थः । यथायं ॥ २७ ॥

एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि ॥ ४४ ॥
 पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शना ॥ यत्र त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हता बलात् ॥ ४५ ॥
 एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शिवा ॥ अगस्त्यस्याश्रमो ह्येष दृश्यते पश्य मैथिलि ॥ ४६ ॥
 दीपश्चैवाश्रमो ह्येष सुतीक्ष्णस्य महात्मनः ॥ ४७ ॥
 वैदेहि दृश्यते चात्र शरभज्ञाश्रमो महान् ॥ उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरन्दरः ॥ ४८ ॥
 अग्निन्द्रेण महाकायो विराधो निहतो मया ॥ ४९ ॥
 एते हि तापसावासा दृश्यन्ते तनुमध्यमे ॥ अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरप्रभः ॥
 अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ ५० ॥
 अस्मां सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते ॥ यत्र मां केकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ ५१ ॥
 एषा सा यमुना दृग्दृश्यते चित्रकानना ॥ ५२ ॥
 भरद्वाजाश्रमो यत्र श्रीमानेष प्रकाशते ॥ ५३ ॥
 एषा त्रिपथगा गङ्गा दृश्यते वरवर्णिनि ॥ नानाद्विजगणाकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥ ५४ ॥
 शृङ्गिबेरपुरं चैतदुहो यत्र समागतः ॥ ५५ ॥
 एषा सा दृश्यते सीते सरयूर्यूपमालिनी ॥ नानातरुशताकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥ ५६ ॥
 एषा सा दृश्यतेऽयोध्या राजधानी पितुर्मम ॥ अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ॥ ५७ ॥
 ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसश्च विभीषणः ॥ उत्पत्योत्पत्य ददृशुस्तां पुरीं शुभदर्शनाम् ॥ ५८ ॥
 ततस्तु तां पाण्डुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिसंकुलाम् ॥
 पुरीमयोध्यां ददृशुः प्रवृज्जमाः पुरीं महेन्द्रस्य यथाऽमरावतीम् ॥ ५९ ॥
 इत्याहं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

एकान्वयः ॥ तन् पञ्चवटीति प्रसिद्धं ॥ ४४—४५ ॥
 एषा गोदावरीति । अयमेव पाठः सम्यक् । एषा
 मन्दाकिनीति पाठे अगस्त्याश्रमसमीपे मन्दाकिनीति
 काचिन्नयस्तीति ज्ञेयं । एतच्छ्लोकात्पूर्वं पर्णशालेति
 श्लोकः पठनीयः ॥ ४६ ॥ दीपश्चैत्यर्थः ॥ ४७ ॥
 पुराणि शत्रुशरीराणि शत्रुपुराणि वा दारयतीति
 पुरन्दरः ॥ ४८ ॥ अग्निन्द्रेण इत्यर्थः ॥ ४९ ॥
 एते हीत्यादिसार्वश्लोक एकान्वयः ॥ तापसावासाः ।
 अस्माभिर्दश वर्षाणि यत्रोपितमिति भावः । तापसी
 अनसूया ॥ ५०—५१ ॥ एषा सेत्यर्थः ॥ ५२ ॥
 भरद्वाजेत्यर्थः ॥ यत्र भरद्वाजाश्रमः । पूर्वं दृष्ट इति
 शेषः । श्रीमान् स एष प्रदेशः प्रकाशते । अदूरवर्ति-

तया सम्यग्दृश्यते ॥ ५३ ॥ वरवर्णिनीति सीतासं-
 बोधनं ॥ ५४ ॥ शृङ्गिबेरपुरमित्यर्थः ॥ यत्र गुहः
 समागतः तच्छृङ्गिबेरपुरं एतदित्यन्वयः ॥ ५५ ॥
 यूपमालिनी इक्ष्वाकुभिस्तीरे यागानन्तरं कीर्त्यर्थं
 शिलाभिः कृतयूपवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अयोध्यामिति ।
 उद्दिश्येति शेषः । विमानस्याकाशगतत्वेन दूरस्था
 अपि गङ्गाशृङ्गिबेरपुरसरख्ययोध्या दृष्टा इति बोध्य-
 म् । भरद्वाजाश्रमे हि तदा स्थितिः ॥ ५७—५८ ॥
 पाण्डुरेत्यादिविस्मयोक्तिः ॥ ५९ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेरत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२६

सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

रामेण भरद्वाजाश्रममेव तंप्रत्यभिवादनपूर्वकं भरतादिदृशालप्रभः ॥ १ ॥ तेन तं प्रति सकलजनकुशलनिवेदनपूर्वकं स्वस्य तपसैव तस्यपुरास्वाश्रमनिर्गममभूतिपुतरागमनादिप्रिकारमध्यवृत्तवृत्तान्तरविशालनिवेदनेन सह स्वीयानि पञ्चमीश्वरेण परेशुरयोध्यागमनचोदना ॥ २ ॥ तथा रामप्रार्थनया वातरनिकरभोगायाचोपाध्यगमनकुर्येत् स्वतरोमद्विज्ञानुनकर-फलकुलनिषादनम् ॥ ३ ॥

पूर्णं चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः ॥ भरद्वाजाश्रमं प्राप्य वचन्दे नियतो मुनिम् ॥ १ ॥

अथ भरद्वाजाश्रमवासः—पूर्णं इति ॥ पूर्णं चैत्र-शुद्धपञ्चम्यामयोध्यातो निर्गमनं । तदारभ्य चतुर्दशवर्षं पूर्णं सति पञ्चम्यां चैत्रशुद्धपञ्चम्यां । तथा हि चैत्रशुद्धपञ्चम्यां निर्गमः । तद्वाच्यां तमसातीरे निवासः । पप्रयां शृङ्गिचरन्तुः । सप्तम्यां वनस्थितिमुल्लेखः । अष्टम्यां भरद्वाजाश्रमे । नवम्यां यमुनातीरे । दशम्यां रामश्चित्रकूटं गमिष्यतीति गृहचारमुखेन विदितवृत्तान्तस्य सुमञ्जस्य सायाह्ने अयोध्याप्रवेशः । तद्वात्रावेव दशरथस्य निर्याणः । एकादश्यां राजसौलद्रोण्यां निश्रेयः । द्वादश्यां भरतं प्रति दूतप्रेषणं । ते च दूता मार्गे त्रयोदशी चतुर्दशी चापनीय पौर्णमास्यां रात्रौ केकयनगरे प्रविशेयुः । प्रतिपदि भरतस्यायोध्यां प्रत्यागमनं । तत्र च मार्गे सप्त रात्रीरुपित्वा अष्टमे दिने त्वरातिशयेनाहोरात्रमागत्य नवम्यां सूर्योदये भरतस्यायोध्याप्रवेशः । तस्यामेव दशरथसंस्कारः । तदह्नारभ्य त्रयोदशदिने वैशाखशुद्धपञ्चम्यां तत्पूर्वदिने च भरतेन राज्ञः श्राद्धकर्मकरणं । पप्रयां तद्देशीयाचारसिद्धं दहनदेशशोधनं । सप्तम्यां मार्गशोधनाय कर्मान्तिकप्रेषणं । कर्मान्तिकैश्च दशमीपर्यन्तं चतुर्दिनं मार्गशोधनं । एकादश्यां भरतस्य रामसकाशं प्रति गमनं । तद्वात्रौ गङ्गातीरे निवासः । द्वादश्यां भरद्वाजाश्रमे । त्रयोदश्यां रामसमागमः । चतुर्दशीपौर्णमासीप्रतिपत्सु चित्रकूटे भरतस्य निवासः । वैशाखवहुलद्वितीयायां

भरतस्यायोध्यां प्रति प्रयागम् । चतुर्धामप्रोधाप्रवेशः । इत्येवं सार्धसामे गते वैशाखवहुलपञ्चम्यां रामस्य चित्रकूटाश्रमेऽवध्याश्रमप्रवेशश्च । एवमाश्रमसण्डलवासेन सह सार्धसामेषु दशसंवसरेषु गतेषु अर्वाष्टकाले पञ्चवटीवासे तत्र त्रयोदशवर्षेषु गतेषु ततश्चतुर्दशे वर्षे चैत्रमासे सीताहरणम् । वैशाखे सुमीवदर्शनम् । आपाठे बालिवधः । आश्वयुजे सैन्योद्योगः । फाल्गुने प्रायोपवेशः । फाल्गुनशुद्धचतुर्दश्यां लङ्कादाहः । फाल्गुनामावास्यायां रावणवधः । चैत्रशुद्धप्रतिपदि रावणसंस्कारादि । द्वितीयायां विभीषणाभिषेकः, सीताप्राप्तिर्द्वितीयास्यान्तानि च । तृतीयायां लङ्कातो निर्गमः । चतुर्थ्यां किष्किन्ध्यायां वासः । पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमे वासः । अथ वक्तव्योपपत्तयस्तत्र तत्र प्रदर्शिताः । अस्मिन् प्रकारे हनुमत्सन्निधाने, 'द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे' इति रावणवचनं सीतासान्त्वनपरम् । 'मासादूर्ध्वं न जीविष्ये' इति सीतावचनं तु सम्यक् मंगच्छते । मासशब्दस्य वर्तमानमासपरत्वं चासङ्कटुकम् । रावणेन दश मासा गताः अबिशिष्टौ द्वौ मासावित्युक्तिर्मधुपानमत्ततयाऽविवेककृता । सीताया मासादूर्ध्वमिति वचनं तु वर्तमानमासपरमिति विवेकः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्यत्यनेन सहतां स्थानमपि प्राप्यसिन्धु-

ती० 'पूर्णचतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्य' इत्यनेनेदं प्रतिपादने । फाल्गुनपूर्णिमायां सूर्योदये । अथ माघं 'ततोऽस्तमगमत्सूर्यः सन्ध्यायाप्रतिरजितः । पूर्णचन्द्रप्रदीपश्च अवासमभिवर्धते' इति वचनं । ततोऽस्तमगमत्सूर्योदयः । तस्यामेव रात्रौ नागपासावन्धमौद्री । द्वितीयायां वचनं दृष्टव्यम् । चतुर्थ्यामकराश्रमस्थः । चतुर्दशवर्षमासिवर्ष-भक्तिर्गमनकराश्रमस्थः । एकादशीमरभ्य पुनरिन्द्राजितभिराग्रमुद्धं । लक्ष्मणेन त्रयोदश्यासिद्धिर्दिवः । अथ वचनम्—'अहोरात्रात्रिभिर्वारः कर्थादिनिरागतः ।' इत्येतद्वचनं । चैत्रशुद्धप्रतिपदि रावणसंस्कारः । द्वितीयायां दिनपरासमिधेकः । तृतीयायां दिवसीमागमः । 'तारात्रिसुपिनरामे' इत्युक्त्या चतुर्थ्यां प्रतिपदि प्रयागेति विदितव्यम् । पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमप्राप्तिरिति । अस्यापञ्चम्यां चतुर्दशवर्षसंपूर्णः । चतुर्दशेदिनपूर्वेषुऽष्टमिरपूतम् । तदस्यामिषदिवसप्रवेशसिद्धुदाशनम् । तथैतिचप्रतिज्ञाय संपरिवर्ज्यसादरम्' इत्येतद्वचनम् । यद्वा न निद्राधर्मं प्राप्य जटाविशोधनं कृत्वाऽयोध्यां प्राप्यः । सप्तम्यां पुण्यतक्षेत्रे श्रीरामचन्द्रस्य पद्मभिषेकदशैवकमोषेदितम् ॥ १ ॥

सोपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाजं तपोधनम् ॥ शृणोपि कच्चिद्भगवन्सुमिश्रानामयं पुरे ॥
 कच्चिच्च युक्तो भरतो जीवन्त्यपि च मातरः ॥ २ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महामुनिः ॥ प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं स्मितपूर्वं ग्रहृष्टवन् ॥ ३ ॥
 पङ्कदिग्धन्तु भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते ॥ पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वं च कुशलं गृहे ॥ ४ ॥
 त्वां पुरा चीरवसनं प्रविशन्तं महावनम् ॥ स्त्रीवृत्तीयं च्युतं राज्याद्धर्मकामं च केवलम् ॥ ५ ॥
 पदानि त्यक्तसर्वस्वं पितुर्वचनकारिणम् ॥ सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ ६ ॥
 दृष्ट्वा तु करुणा पूर्वं समामीत्समितिजथ ॥ कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ७ ॥
 सांप्रतं सुममृद्धार्यं समिवगणवान्धवम् ॥ समीक्ष्य विजितारिं त्वां मम प्रीतिरनुत्तमा ॥ ८ ॥
 सर्वं च सुखदुःखं ते विदिनं मम राघव ॥ ९ ॥
 यच्चया विपुलं प्राप्तं जनस्थानवधादिकम् ॥ ब्राह्मणार्थं नियुक्तस्य रक्षितुः सर्वतापसान् ॥ १० ॥
 रावणेन हता भार्या बभूवेयमनिन्दिता ॥ मारीचदर्शनं चैव सीतोन्मथनमेव च ॥ ११ ॥
 कवन्धदर्शनं चैव पम्पाभिगमनं तथा ॥ सुग्रीवेण च ते सख्यं यच्च वाली हतस्त्वया ॥ १२ ॥
 मागेणं चैव वेदेद्याः कर्म वातात्मजस्य च ॥ विदितायां च वेदेद्यां नलसेतुर्यथा कृतः ॥ १३ ॥
 यथा वा दीपिता लङ्का ग्रहृष्टैरिष्युथैः ॥ सपुत्रवान्धवामात्यः सखलः सहवाहनः ॥ १४ ॥
 यथा विनिहतः संख्ये रावणो देवकण्ठकः ॥ [यथा च निहते तस्मिन्नावणे देवकण्ठके] ॥
 समागमश्च त्रिदर्शयेथा दत्तश्च ते वरः ॥ १५ ॥

कम् । नियतः नियतकरणत्रयः ॥ १ ॥ स इत्यादि-
 सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सुमिश्रानामयं । भिक्ष्यन्त
 इति मिश्राः अन्नानि मिश्राणां समृद्धिः सुमिश्रं ।
 समुद्भावव्ययीभावः । आस्यस्याभावोनामयं । प्रसज्य-
 प्रतिपेधेपि समामस्येष्टत्वात्साधुः । सुमिश्रं चानामयं
 चेति विग्रहः । अनामयं आरोग्यं । “ अनामयं
 स्यादारोग्यं ” इत्यमरः । युक्तः प्रजापालने समाहितः
 ॥ २ ॥ ग्रहृष्टवन् । ग्रहृष्टः । क्रियाविशेषणं । स्मितपूर्वं ।
 सर्वशोभयमानं इव पृच्छतीति स्मितं । यद्वा किं
 भरतः प्रजापालनसंतुष्टो वर्तत इति प्रश्नसारं मत्वा
 परमत्र तस्मिन् कथमित्थं संभवतीति स्मितकरणं
 ॥ ३ ॥ अतएव तदनु रूपमुत्तरयति—पङ्कति ॥
 स्नानाभावात्पङ्कदिग्धत्वं । स्नानाभावेपि नित्यानुष्ठानं
 दीक्षितवद्गौणस्नानेन । स्नानाभावं निमित्तमाह—
 जटिल इति । जटिलः जटावान् । पिच्छादित्वादिल-
 ष् । जटिलानां वारुणस्नानं निविद्धमिति भावः ।
 “ कथंनवररात्रेषु सरयूमवगाहते ” इत्याद्युक्तिस्तु

कादाचित्कस्नानपरत्वेप्युपपद्यते । यद्वा सदाऽनास्तृ-
 तभूमिशयनादिना वा तादृशलं । एवं व्रतनिष्ठो भर-
 तस्ते पादुके राज्याय पुरस्कृत्य त्वां प्रतीक्षते । त्वदा-
 गमनाकाङ्क्षया वर्तत इत्यर्थः । कच्चिच्च युक्तो भरत
 इत्यस्योत्तरमुक्त्वा जीवन्त्यपि च मातर इत्यस्योत्तर-
 माह—सर्वं चेति । तव गृहे यद्यदस्ति तत्सर्वं कुशलं
 क्षेमयुक्तं । जीवन्त्यपि चेति समुच्चाय्य पृष्टाः सर्वे
 मातृपरिचारकादयो जीवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वां पुरे-
 त्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ पुराचीरवसनं पुरातन-
 चीरवसनं । अतो न पूर्वपदेन पौनरुक्त्यं । करुणा दुःखं ।
 परदुःखदुःखित्वं हि करुणा ॥ ५—७ ॥ सांप्रतं
 इदानीं तु त्वां समीक्ष्य । स्थितस्येति शेषः । प्रीतिः ।
 जातेति शेषः । अनुत्तमेत्यनेन देवकार्यकरणहेतुत्वा-
 त्पूर्वमपि काचित्प्रीतिरासीदिति द्योत्यते ॥ ८ ॥ सर्व-
 मित्यर्थः ॥ सुखं पञ्चवटीवासादिकृतं । दुःखं सीता-
 हरणजं ॥ ९ ॥ यच्चयेत्यादिसार्धश्लोकपदमेकान्वयं ।
 ब्राह्मणार्थं ऋषिजनरक्षणार्थं । नियुक्तस्य तैर्याचितस्य ।

[पा०] १ ड. छ. झ. न. ट. आश्रयशब्देभरतो. २ ख. ड.—ट. पितृनिर्देशकारिणं. ३ ड. झ. ट. जनस्थाननिवासिना.

४ ख. छ. न. तस्योन्मथनमेवच. ५ झ. ट. रावणोबलदर्पितः. ड. ख. छ. न. रावणोवरदर्पितः. घ. रावणोलोककण्ठकः.

६ इदमर्थं ख. ग. ड.—ड. पादेषुहस्यते.

सर्वं समैतद्विदितं तपसा धर्मवन्मल ॥ [संपेतन्ति च मे शिष्याः प्रवृत्त्याख्याः पुरीमिनः ॥ १६ ॥]
 अहमप्यत्र ते दक्षि वरं शस्त्रभृतां वर ॥ अर्घ्यमद्य गृहाणेदमयोध्यां श्वो गमिष्यमि ॥ १७ ॥
 तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपान्मजः ॥ बाढमित्येव संहृष्टो धीमान्गमयाचत ॥ १८ ॥
 अकाले फलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुसूदाः ॥ फलान्यमृतकल्पानि बहूनि विविधानि च ॥
 भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रति गच्छतः ॥ १९ ॥
 तथेति च प्रतिज्ञाते वचनान्ममनन्तगम् ॥ अभवन्पादपास्तत्र स्वर्गपादपमञ्जिमाः ॥ २० ॥
 निष्फलाः फलिनश्चासन्विपुष्पाः पुष्पशालिनः ॥ शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगार्ध्वं मधुसूदाः ॥
 सर्वतो योजेना त्रीणि गच्छतामभवन्स्तदा ॥ २१ ॥

ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव ॥

कामादुपाश्रन्ति महमशस्ते मुदान्विताः स्वर्गजितो यथैव ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

भरद्वाजाश्रमस्थेनरामेण हनुमन्तंप्रति गुह्येऽस्वागमननिवेदनचोदयामह नन्दिप्राप्तं भरतंप्रति स्वागमननिवेदनादिचो-
 दना ॥ १ ॥ हनुमता गुह्यभरतयोः श्रीरामसंदेशननिवेदनम् ॥ २ ॥

अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास गद्यवः ॥ चिन्तयित्वा हनुमन्तमुवाच प्लवगोत्तमम् ॥ १ ॥

अतएव रक्षितुः त्वरादिवधमुन्वेन पालयितुः । तव
 भार्या हता बभूवेति यन् तथेति योजना । हता हनु-
 मीप्सिता । आशंमायां क्तः । अनो न मीतोन्मथन-
 मित्यनेन पौनरुक्त्यं । वरः मृतवान्तरजीवनादिः
 ॥ १०—१६ ॥ वरं दक्षि ददामि । अत्र आश्रमे ।
 अद्य अर्घ्यं पूजां । गृहाणेति संबन्धः ॥ १७ ॥ तस्ये-
 त्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ बाढमिति प्रतिगृह्य
 तस्मिन् दिने तत्र पूजामङ्गीकृत्येत्यर्थः । धीमान्
 अद्यात्र स्थित्वा भरतं प्रति दूतप्रेषणमुचितमिति
 ज्ञानवानित्यर्थः । मधूनि स्रवन्तीति मधुसूदाः ।
 गच्छतः समेति शेषः । मयि गच्छति सतीत्यर्थः ।
 भवन्तु । अत्रेति करणं श्रोत्र्यं । इति वरमयाचतेति

संबन्धः ॥ १८—१९ ॥ तथेति चेत्यादिसार्धश्लोक-
 द्वयमेकान्वयं ॥ योजना योजनानि । “सुपां सुलुक्”
 इत्यादिना पूर्वसर्वादिदेशः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
 गच्छतां वानराणां फलिनश्चासन्निति क्रमेणान्वयः ।
 इदं चोत्तरदिनकार्यं सौकर्याय ऋषिणा दर्शितं ॥ २०
 —२१ ॥ ते प्रस्थिताः । स्वर्गजितो यथा स्वर्गिण इव
 ॥ २२ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने
 सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अथ भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणमष्टाविंशत्युत्तरशतत-
 मे—अयोध्यां स्थिति ॥ अर्धमेकं वाक्यं । समालोक्य

ति० इतः सदाश्रमात् । मेतिष्याः प्रवृत्त्याख्याः त्वप्रवृत्तिमुद्वेगं आबधते प्रवृत्तान्वाः । तदाभूतासन्नः तवतुर्गो अयोध्यां ।
 संपेतन्ति । अतस्त्वगुरीवृत्तान्तोपिज्ञातदक्षिदेशः ॥ १७ ॥ इति सप्तविंशत्युत्तरशततमसर्गः ॥ १२७ ॥

ति० पञ्चम्यां चतुर्दशवर्षस्य पूर्णत्वात् दिने भरद्वाजाश्रमे शिष्यस्य प्राप्तं तस्य दूतगमनार्थं । यदि तत्र परम्यां सितं दूतं तापार्थं प्रवेक्ष्यामीति
 भरतोके भरतस्य स्वागमननिवेदनाय हनुमत्प्रेषणं कृतत्वा नेत्याह—अयोध्यां स्थिति । समालोक्य भरद्वाजाश्रमे विसानादवतरणसमयश्-

[पा०] १ क. ख. ट.—२. पाठेति वदमर्थं श्रवते. २ ख. ट. च. छ. झ. ट. संतप्यार्थमन्वर. ३ ग. ट.—४. योजना-
 लितो. ४ ख. ट. च. छ. झ. ट. मुदेव. ५ अम्यश्लोकस्य भाते. क. ख. ट.—६. पाठे तु अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास
 राद्यवः । प्रियकामः प्रियं वरामस्तत्स्वर्गं विविक्रमः । चिन्तयित्वा ततो दृष्टवान् रे तु न्युदात्तम् । उवाच धीमांस्तैजसी हनुमन्तं प्लवंगम् ।
 अयोध्यां वरितो गच्छाशो प्रप्लवंगसत्तम । इत्यथ पञ्चकंडर्पते.

जानीहि कश्चिन्कुशली जनो नृपतिमन्दिरे ॥ २ ॥

शृङ्गिणपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरम् ॥ निपादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ३ ॥

श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरम् ॥ भविष्यति गुहः प्रीतः स ममात्मसमः सखा ॥ ४ ॥

अयोध्यायाश्च ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च ॥ निवेदयिष्यति प्रीनो निपादाधिपतिर्गुहः ॥ ५ ॥

भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम ॥ मिद्वार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम् ॥ ६ ॥

हरणं चापि वेदेद्या रावणेन बलीयसा ॥ सुग्रीवेण च संसर्गं वालिनश्च वधं रणे ॥ ७ ॥

मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा चाधिगता त्वया ॥ लङ्घयित्वा महातोयमापगापतिमव्ययम् ॥ ८ ॥

उपयानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम् ॥ यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः ॥ ९ ॥

वरदानं महन्नेत्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च ॥ महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम् ॥ १० ॥

उपयानं च मां सौम्य भरतस्य निवेदय ॥ सह राक्षसराजेन हरीणां प्रवरेण च ॥ ११ ॥

एतच्छ्रुत्वा यमाकारं भजते भरतस्तदा ॥ स च ते वेदितव्यः स्यात्सर्वं यचापि मां प्रति ॥ १२ ॥

जित्वा शत्रुगणान्नामः प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ उपयानि समुद्रार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ १३ ॥

ज्ञेयाश्च सर्वं वृत्तान्ता भरतस्येकितानि च ॥ तत्त्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या ध्याभाषणेन च ॥ १४ ॥

समालोच्यत्यर्थः । आश्रमस्थस्य तद्वलोकनासंभवान् ।
चिन्तयामास । कर्तव्यमिति शेषः ॥ १ ॥ जानीही-
त्यर्थः ॥ नृपतिमन्दिरे जनः मात्रादिः ॥ २ ॥ गहन-
गोचरं वनचारिणं ॥ ३ ॥ गुहाय निवेदनस्य प्रयो-
जनमाह—ध्रुत्वा त्विति ॥ विगतज्वरं मङ्गिक्रेपाचि-
न्नागरगर्हितं यथा तथा भविष्यतीति क्रियाविशे-
षणं । आत्मसमः हीनजातिमनवेक्ष्य प्रेमानिशयेन
गुहमिध्याकुशलीनममन्दत ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिं वृत्तान्तं
॥ ५ ॥ मिद्वार्थं निर्व्युत्पितृवचनपरिपालनरूपप्रयो-
जनं ॥ ६ ॥ हरगमित्यादिक्रोक्षपञ्चकमेकान्वयं ॥
रणे सुग्रीवबालिनोर्युद्धे । वालिनो वध इत्यर्थः ॥ ७ ॥
यथा चेति । महानोयं अव्ययं । आपगापतिलङ्घयित्वा
त्वया सीना यथा अधिगता तथा शंसेत्यन्वयः
॥ ८ ॥ समुद्रस्योपयानं समुद्रे प्रति गमनमित्यर्थः ।
संबन्धमामान्ये पट्टी । समीपयानं वा । सागरस्य
समुद्रराजस्य ॥ ९ ॥ ब्रह्मणा वरुणेन चेति सहार्थं
वृत्तीया । अनेन महन्नेत्रेण वानरसमुत्थापनरूपवरप्र-

दाने ब्रह्माद्यनुमतिरस्तीति द्योतितं । पित्रा मम समा-
गममित्येतदन्तस्य शंसेति पूर्वणं संबन्धः ॥ १० ॥
उपयानमिति । अन्यथा चतुर्थ्यामेव चतुर्दशवर्षाति-
क्रमान् सोमिं प्रविशेदिति भावः । सौम्येत्यनेन मन्दं
मन्दं कथय । अन्यथा हठान्मदागमनश्रवणे हर्षस्य
उन्मस्सको भवेदिति भावः ॥ ११ ॥ त्वमेव राज्यं
पालयेति मयोक्ते भरतस्तद्गङ्गीकरोति न वेति तदा-
कारस्त्वया ज्ञातव्य इत्याह—एतच्छ्रुत्वेति ॥ एतन्
उपयानं । आकारं मुखप्रसादादिकं । मां प्रति यत्
इङ्गितचेष्टादिकं ॥ १२ ॥ जित्वा शत्रुगणानित्यादि-
श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ एतच्छ्रुत्वा इत्युक्त्वेत्यध्याह-
तव्यं । ज्ञेया इति श्लोकेन पूर्वोक्तमेव विशेष्यते ।
तत्त्वेनेत्यस्य ज्ञेया इत्यनेन संबन्धः । अत्रापि पूर्वव-
द्राज्यं पालयेति मनुक्तिं भरतः किमङ्गीकरोतीति
परीक्षस्वेतिभावः । अन्यथा भरतप्रकृतेः रामप्रकृतेश्च
विरुद्धं स्यात् । यावेवमूचतुः । “न सर्वे भ्रातरस्तात
भवन्ति भरतोपमाः” इति “यावन्न चरणौ भ्रातुः

निर्भावः । सुमीवाशोनासम्पत्किञ्चित्कारकरणाद्यमुद्वृत्ततदाकारतानाद्यचपूर्ववत्सुमप्रपणं । अतएवपाद्ये पञ्चम्यामेवविमुष्टहसुम-
प्रवेक्ष्यसमयेनरवर्णनमेवकुर्वन् । ‘अग्निप्रवेक्षेसोयोगकालेप्रातुरनागमन् । न्यवेदयत्तदान्तस्त्रीरामागमनोत्सवम्’ इति । किंच
प्रियकामइति । सुमीवाशोनाप्रियकामः अशोधाशोमर्षेतिप्रियपूरणकामः । तेषांभिन्नेयथामवतितपाचिन्तयामास कर्तव्यजातिमि-
तिर्गोपः ॥ १ ॥

[पाठ] १ क. उपयानम्. २ क. प. ह. व. ज.—उ. संवदं. ३ क. तमस्योन्ममापगापति. ४ ख. उपयानं. ५ क.
च.—उ. नरपण. ६ क. उ. ज. उ. हरीणामोचरेणच. ७ ह. च. उ. ज. व. उ. ध्याभाषितेनच.

मर्वकामममृद्धं हि हस्त्यश्वश्वमकुलम् ॥ पितृपतामहं राज्यं कस्य नावनेयेन्मनः ॥ १५ ॥
संगत्या भरतः श्रीमात्राज्यायी चेन्मयं भवेत् ॥ प्रशास्तु वसुधां कृन्त्वामश्विलां रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
तस्य वृद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर ॥ यावन्न दूरे याताः सः श्रिप्रमागन्तुमहेमि ॥ १७ ॥
इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतान्मजः ॥ मानुषं धारयन्नृषमयोध्यां त्वग्निं ययौ ॥ १८ ॥
अथोत्पपात वेगेन हनुमान्मारुतान्मजः ॥ गरुडानिव वेगेन त्रिष्टुब्धभुजगोत्तमम् ॥ १९ ॥
लङ्घयित्वा पितृपथं भुजगेन्द्रालयं शुभम् ॥ गङ्गायामुनयोर्मध्ये सन्निपातमनीत्य च ॥ २० ॥
शृङ्गेरपुरं प्राप्य गुह्यमासाद्य वीथिवान् ॥ स वाचा शुभया दृष्टो हनुमानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
सखा तु तव काकुत्स्थो गमः सत्यपराक्रमः ॥ सहसीतः समीमित्रिः स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ २२ ॥
पञ्चमीमद्य रजनीमुपित्वा वचनान्मुनेः ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यद्यैव राज्यवम् ॥ २३ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूदहः ॥ उत्पपात महावेगो वेगवान्विचारयन् ॥ २४ ॥
सोपश्यद्रामनीर्थं च नदीं बालुकिनीं तथा ॥ गोमतीं तां च सोपश्यद्गामं मालवनं तथा ॥

पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ॥ शिरसा धारयिष्यामि न
मे शान्तिर्भविष्यति ॥ इति च ॥ १३—१४ ॥ ननु
किं परीक्षणीयं सर्वस्यापि राज्याधिपत्यकाङ्क्षित्वादि-
त्याशङ्काह—सर्वेति ॥ पितृपितामहशब्दौ कुलपर-
म्परोपलक्षकौ । पितृपितामहेभ्य आगतं । उन्नरपद-
वृद्धिरार्थः । नावर्तयेत् नार्कषेत् । कस्य भगतादन्य-
स्यैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवं भरतेङ्गिने ज्ञाते तत्र किं
कर्तव्यमित्यत्राह—मंगयेति । मंगत्या अमृतमंगत्या ।
यद्यपि पूर्वं सर्वात्मना न राज्यपालनमङ्गीकरोमादित्युक्तं ।
तथापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तं मट्टिरहानुरतया मद्दशनज-
हर्षप्रकर्षान्तिरेकेण त्वमभिषिक्तो भवेति मनुक्तिमङ्गी-
करिष्यति किमिति भावः । भरतः मत्प्रीत्यर्थं पूर्वं
राज्यभारमङ्गीकृतवान् खलु । स्वयं श्रीमान् स्वाभा-
विकपारतक्यश्रीमान् । भवेदित्याशंसायां लिङ् ।
प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नां । तातो मद्भिषेकमंभ्रमं न
लब्धवान् । अहं तु भरताभिषेकमहोत्सवमनुभवेयं ।
अतएव शयोध्याकाण्डेऽपि शनैर्जगाम सापेश इत्यु-
क्तं । भरताभिषेकदशनमापेश इत्यर्थः । अस्त्रिलां
स्त्रिलहितां । समुद्रजनामित्यर्थः । कथमसौ भरण-
भ्रम इत्यत्राह—रघुनन्दन इति । त्रैलोक्यभरण-
भ्रमकुलोद्भूत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ बुद्धिं मत्सन्निधानं
कथंचिद्राज्यमङ्गीकरिष्यतीति बुद्धिं व्यवसायं सर्वा-
त्मना नाङ्गीकरिष्यतीति व्यवसायं च ज्ञात्वा अङ्गी-

करिष्यति चेदस्माद्वेशाशावहर् न याताः स्म तावदा-
गन्तुमर्हसि । अन्यथा नागच्छेति भावः । अत एव
हनुमानपि तस्य व्यवसायं ज्ञात्वा नागतवानिति
ज्ञेयं । केचिन् भरतभावज्ञोपि रामः सर्वज्ञना सुर-
कोपि राजा परीक्षणीय इति लोके राजनीतिप्रवर्त-
नार्थमस्तिशङ्कावचनमुक्तवान् । प्रभुतः स्वस्य इष्टि-
ति गमने भरतस्य ह्यप्युत्सन्नको भवेदिति । तस्मा-
त्सन्धाय हनुमन्तं प्रेषितवान् । तदाशयज्ञो हनुमा-
नपि रामागमनमुक्त्वा भरतेन सहैवागतवानित्याहुः
॥ १७ ॥ प्रतिसमादिष्टः प्रतिकुलं समादिष्टः ।
अद्भुतं समादिष्ट इत्यर्थः । ययौ यातुमुत्तुक्तः ॥ १८ ॥
अथ उद्योगानन्तरे । वेगेन जिघृक्षन्निवेत्यन्वयः ॥ १९ ॥
लङ्घयित्वादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पितृपथं स्वपितृ-
पथं । वायुमार्गमित्यर्थः । भुजगेन्द्रालयमिति गङ्गा-
यमुनामंगमविशेषणं ॥ २०—२२ ॥ पञ्चमी पञ्च-
मीसंवन्धिनी । अथ रजनी एतां रजनी । उषित्वा ।
निर्गतमिति शेषः । भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं । प्रातरिति
शेषः । अथैव अचिरेणैव ॥ २३ ॥ संप्रहृष्टतनूहः ।
सकललोकानन्दकारिरामप्रत्यागमनं मया श्रावयितव्यं
लब्धमित्यस्माद्धेतोरिति भावः । महावेगः महावेग-
स्वभावः । वेगवान् तादात्म्यकवेगवान् । अविचारय-
न मार्गस्थवतगिरिनदीसौन्दर्यादिकमगणयन्निति भा-
वः ॥ २४ ॥ सोपशयदिश्यादिसार्धश्लोकसंकेतं वाक्यं ॥

सः संग्रहा विरकालपरिवर्तयेन केकेसो संग्रहावाः । परिर्वे केकेसो वन्दनमिगमयेनार्थमपेनार्थं नपवदसुधांशस्तु वयं यत्रका-
वितपसाकालंनेधामइतिसेयः ॥ १६ ॥ दयपराधमयुनरावनमममेयः ॥ १७८ ॥

[पा०] १ क.—ट. राजवेगायस्त्रियं. २ ड. च. झ. न. ट. यमुनयोर्मन्मन्तोर्यमनयसं क. ख. घ. ज. यमुनयोर्मन्मन्तोर्यमनयसं. ३ ग.—छ. झ. न. ट. मन्मन्तोर्यमनयसं, ज. मन्मन्तोर्यमनयसं. ४ घ. घ. ज. तान्द्रीवायुकीतदा. ग. तान्द्रीवायुकीतदा. ५ क. ख. ड. छ. न. ट. यमुनयोर्मन्मन्तोर्यमनयसं.

प्रजाश्च बहुसाहस्राः स्फीताञ्जनपदानपि ॥ २५ ॥

स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुञ्जरः ॥ आसमाद द्रुमान्कुलान्निद्राग्रामसमीपगान् ॥ २६ ॥

स्त्रीभिः संपुत्रैर्दृष्टश्च रममाणैरलंकृतान् ॥ सुराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे द्रुमान् ॥ २७ ॥

क्रोशमात्रे नवयोध्यायाश्चौरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनम् ॥ २८ ॥

जटिलं मलदिग्धाङ्गं भ्रातृव्यसनकशितम् ॥ फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणम् ॥ २९ ॥

समुन्नतजटाभारं बलकलाजिनवाससम् ॥ नियतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसम् ॥ ३० ॥

पादुकं ते पुरस्कृत्य श्वासन्तं वै वमुन्धराम् ॥ चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात् ॥ ३१ ॥

उपस्थितममाल्यंश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः ॥ बलमुख्यंश्च युक्तंश्च काषायाम्बरधारिभिः ॥ ३२ ॥

न हि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ परि भोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलम् ॥ ३३ ॥

तं धर्मेतिव धर्मज्ञं देहवन्तमिवापरम् ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥

वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम् ॥ अनुशोचमि काकुत्स्थं स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

प्रियमाण्यामि ते देवं शोकं त्यक्ष्यमि दारुणम् ॥ अस्मिन्मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह सङ्गतः ॥ ३६ ॥

निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीम् ॥ उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ ३७ ॥

रामतीर्थं परशुरामतीर्थं । नां प्रसिद्धां । प्रजाः कोसल-
जनपदस्थाः ॥ २५ ॥ स गत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥

कुशान् कुञ्जपुत्रान् । स्त्रीभिः सपुत्रैर्दृष्टश्च । स्त्रीबालवृद्धा-
विशेषेण सर्वपामानन्दकरत्वादिति भावः । सुराधिपस्य

उपवने नन्दनवने चैत्ररथे च स्थितान् द्रुमान् यथा
नभमहसानिगन्धः ॥ २६—२७ ॥ क्रोशमात्रे त्वित्या-

दिश्लोकेष्वन्वयमेकान्वयं ॥ क्रोशमात्रे घटिकाद्वयमात्रे
पादं काकुत्स्थमन्वयभूमौ । कोशलभ्रमणमुक्तं ज्योतिष-

दपेण—“यवोदरं कुलमष्टसंगं वैहंसोऽङ्गुलैः पङ्कणितै-
र्भुजैः । हस्तैर्भुजैर्भवंतीह दण्डः क्रोशः सहस्र-

द्वितयेन तेषां ” इति । दीनं रामादर्शनेन ॥ २८ ॥

दान्तं बहिरिन्द्रियनिग्रहशालिनं ॥ २९ ॥ समुन्नत-
जटाभारमिति ॥ पूर्वं जटावत्त्वोक्तिः अत्र तद्भारस्य

समुन्नतत्वोक्तिरिति वैयर्थ्यं । बलकलाजिनवाससमि-
त्युत्तरीयोक्तिः । अनश्नौरकृष्णाजिनाम्बरमित्यनेन न

पुनरुक्तिः । नियतं नियतवाचं । भावितात्मानं ध्याता-
त्मानमिति मनोनियमोक्तिः ॥ ३० ॥ ते पूर्वं रामेण दत्ते ।

चातुर्वर्ण्यस्य चातुर्वर्ण्यरूपस्य । स्वार्थं प्यम् । लोकस्य
जनस्य ॥ ३१ ॥ युक्तैः सन्नद्धैः । “योगः सन्नह्नो-

पायध्वानसङ्गतिर्युक्तिषु ” इत्यमरः ॥ ३२ ॥ भ्रातृवि-
योगाद्भारस्य बलकलादिधारणमस्तु अमात्यादीनां तन्

किंनिमित्तमित्याशङ्क्य तत्र कारणमाह—न हीति ॥

राजपुत्रं भरतं परिवर्जयित्वा भोक्तुं समीचीनवस्त्रा-

भरणादीन्यनुभवितुं न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न
कुर्वन्ति । “अपपरी वर्जने ” इति परेः कर्मप्रवच-

नीयसंज्ञा । आचार्याः प्राहुः परि परितो वर्तमाना
अपि पौराः । भरतं भोक्तुं अनुभवितुं । द्रष्टुमिति

यावन् । न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति । तद-
र्शने निराशा भवन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—राजपु-

त्रमिति । रामविरहानन्तरक्षणे मृतस्य पुत्रः खल्वयं ।
अथ रामानागमने किमयमस्माभिर्लभ्यत इति भावः ।

हेत्वन्तरमाह—धर्मवत्सलं धर्मार्थतया स्वासत्यागे
पितृसदृशमित्यर्थः । चतुर्दशे वर्षे पूर्णेपि रामागमना-

दर्शनान् प्राणत्यागे व्यवसितं भरतमालोकयतां
पौराणां खेदातिशयोनेन श्लोकेन सूच्यते ॥ ३३ ॥

देहवन्तमपरं धर्ममिव स्थितं । द्वितीय इवशब्दो
वाक्यालंकारः ॥ ३४—३५ ॥ संगतः भविष्यसीति

शेषः । अत्रापरिचितत्वाद्भरतं हनुमान्नावन्दत । यद्वा
प्राञ्जलिरिति पदं वन्दनपूर्वकाञ्जलिपरं । अथवा

भरतदशादर्शनेन प्रियाख्याने क्षणविलम्बेपि प्राणहा-
निशङ्कया सति कुड्य इति न्यायेन वन्दनोद्देश्यवस्तु-

नि शीर्यमाणे किं वन्दनेनेति तदुज्जीवकं प्रियाख्या-
नमेवाकरोन् । यद्वा तदशादर्शनेन स्वरूपं विसस्मार

॥ ३६ ॥ समृद्धार्थः संपूर्णमनोरथः ॥ ३७ ॥

लक्ष्मणश्च महानेजा वैदेही च यशस्विनी ॥ सीता समग्रा रामेण सहन्द्रेण यथा शची ॥ ३८ ॥
 एवमुक्तो हनुमता भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ पपात महमा हृष्टो हर्षान्मोहं जगाम ह ॥ ३९ ॥
 ततो मृहतादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघवः ॥ हनुमन्तमुवाचेदं भरतः प्रियवादिनम् ॥ ४० ॥
 अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिञ्ज संभ्रमात् ॥ सिपेच भरतः श्रीमान्विपुलैरामविन्दुभिः ॥ ४१ ॥
 देवो वा मानुषो वा न्वमनुक्रोशादिहागतः ॥ प्रियाख्यानस्य ते मांश्च ददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥ ४२ ॥
 गवां शतमहस्रं च ग्रामाणां च शतं परम् ॥ सुकुण्डलाः शुभाचारा भार्याः कन्याश्च षोडश ॥ ४३ ॥
 हेमवर्णाः सुनामोरुः शशिर्मास्याननाः स्त्रियः ॥ सर्वाभरणसंपन्नाः संपन्नाः कुलजातिभिः ॥ ४४ ॥

निश्चम्य रामागमनं नृपात्मजः कपिप्रवीरस्य तदद्भुतोपमम् ॥

प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाऽभवत्पुनश्च हर्षादिदमत्रवीद्वचः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

एकोनविंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

हनुमता भरतप्रभेनतंप्रति रामस्यनगरसिंघमप्रभृतिभुनभरद्वाजाश्रमागमनायधिकालमभ्यवृत्तनदीयसर्ववृत्तान्तमिवेद-
 नम् ॥ १ ॥

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् ॥ शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १ ॥
 कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ॥ एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ २ ॥
 राघवस्य हरीणां च कथमामीन्ममागमः ॥ कस्मिन्देहे किमाश्रित्य तन्त्रमाख्याहि पृच्छतः ॥ ३ ॥
 स पृष्टो राजपुत्रेण वृत्तां समुपवेशितः ॥ आचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वनं ॥ ४ ॥
 यथा प्रवाजितो रामो मातुर्दत्तो वरस्तत्र ॥ यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ॥ ५ ॥

समग्रा संपूर्णमनोरथा । उपयात इति शेषः ॥ ३८ ॥
 हृष्टः पपात हर्षान्मोहं जगामहेत्यनेन वार्ताश्रवणमा-
 त्रेणैतादृशावस्थे भरते झटिति रामागमने कावस्था
 भवेदिति ऋषिर्विस्मयते ॥ ३९-४० ॥ भरतः कपिमा-
 लिञ्ज । अशोकजैः शोकजभिर्भैः । प्रीतिमयैः आन-
 न्दजैरित्यर्थः । विपुलैः गुरुभिः ॥ ४१ ॥ देवो वेत्या-
 दिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ परिगृहीतमनुप्यदेहेपि हनु-
 मति तेजोविशेषात्संशयः । अनुक्रोशान् दयया प्रियं
 ब्रुवतस्ते प्रियाख्यानस्य प्रियवचनस्य पारितोषिकत्वेन
 गवादिकं ददामि । भार्याः भरणाहीः । कन्याः अन्-
 टाः स्त्रियः ॥ ४२-४४ ॥ रामदिदृक्षया उपलक्षितो
 भरतः । अद्भुता उपमा यस्य तन् अद्भुतोपमं । निरु-
 पममित्यर्थः । तद्रामागमनं । कपिप्रवीरस्य कपिप्रवरान्
 निश्चम्य । नटस्य शृणोतीतिवत्पृष्टी । प्रहर्षितोभवत्

॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टा-
 विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

बहूनीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ बहूनि वर्षाणि
 वनं गतस्येति संबन्धः । वर्षशतादपीत्यत्रेति करणं
 द्रष्टव्यं । वर्षशतान्परमिति शेषः ॥ १-२ ॥ राघ-
 वस्येति । अत्र वानरसमागमप्रश्नेन पूर्व भरतः सामा-
 न्यतो वानरमेनामकाहं श्रुतवानिति गम्यते । किमा-
 श्रित्य किं प्रयोजनमवलम्ब्य ॥ ३ ॥ वृत्तां तपस्विस-
 मुचितासने । “प्रतिनामासनं वृत्ती” इत्यमरः
 ॥ ४ ॥ वश्यमागवृत्तान्ते प्राप्ताप्यसिद्धये तत्पूर्ववृत्तं
 संप्रहेणानुवदति—यथेत्यादिना ॥ अत्र यथेत्यस्य येन
 प्रकारेणेत्यर्थः । मातुः मात्रे राज्येन निमग्नित इत्यन्व-

यथा दूर्तस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहान्प्रभो ॥ त्वयाऽयोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं न चेप्सितम् ॥६॥
 चित्रकूटं गिरिं गन्वा राज्येनामित्रकर्षेण ॥ निमन्त्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७ ॥
 स्थितेन राज्ञो वचनेन यथा राज्यं विमज्जितम् ॥ आर्यस्य पादुके गृह्य यथाऽमि पुनरागतः ॥ ८ ॥
 सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदितं तव ॥ त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद्धृतं तन्निबोध मे ॥ ९ ॥
 अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रान्तमृगद्विजम् ॥ परिघ्ननमिवात्यर्थं तद्वनं समपद्यत ॥ १० ॥
 तद्वस्तिमृदितं घोरं सिंहव्याघ्रमुन्गायुतम् ॥ प्रविवेशाय विजनें मुमहद्वण्डकावनम् ॥ ११ ॥
 तेषां पुरस्ताद्वलवान्गच्छतां गहने वने ॥ निनदन्मुमहानादं विराधः प्रत्यदृश्यत ॥ १२ ॥
 तमुन्निष्य महानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् ॥ निखाते प्रक्षिपन्ति स्म नदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १३ ॥
 तत्कृत्वा दुष्करं कर्म आतरो रामलक्ष्मणौ ॥ सायाह्ने शरभङ्गस्य रम्यमाश्रममीयतुः ॥ १४ ॥
 शरभङ्गे दिवं प्राप्ते रामः सत्यपराक्रमः ॥ अभिवाद्य मुनीन्सर्वाञ्जनस्थानमुपागमन् ॥ १५ ॥
 ततः पश्चाच्छूर्पणसा रामपार्श्वमुपागता ॥ १६ ॥
 ततो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः महमोन्थितः ॥ प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ १७ ॥
 चतुर्दश महस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ हतानि वसता तत्र राघवेण महात्मना ॥ १८ ॥
 एकेन सह संगम्य रणे रामेण सङ्गताः ॥ अहश्चतुर्थभागेन निःशेषा राक्षसाः कृताः ॥ १९ ॥
 महाबला महावीर्यस्तपसो विघ्नकारिणः ॥ निहता राघवेणाज्ञौ दण्डकारण्यवासिनः ॥ २० ॥
 रामसाध्वि निनिष्पिष्टाः स्वरश्च निहतो रणे ॥ २१ ॥
 [दूषणं चाग्रतो हत्वा त्रिशिरास्तदनन्तरम् ॥] ततस्तेनादिता बाला रावणं समुपागता ॥ २२ ॥
 रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः ॥ लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २३ ॥
 अयैनमब्रवीद्रामं वैदेही गृह्यतामिति ॥ अहो मनोहरः कान्त आश्रमो नो भविष्यति ॥ २४ ॥
 ततो रामो धनुष्पाणिधावन्तमनुधावति ॥ स तं जघान धावन्तं शरेणानतपर्वणा ॥ २५ ॥
 अथ मौम्य दशग्रीवो मृगं याते तु राघवे ॥ लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ २६ ॥

यः । अमित्रकर्षणेन्येन राज्यकरणसामर्थ्ये स्वस्यस-
 त्यपि श्रेष्ठानुवृत्त्यर्थं निमन्त्रित इति गम्यते ॥५—९॥
 समुद्भ्रान्तेति । अपूर्वपुरुषदर्शनेनेति भावः । परिघ्नन्
 परितप्तं ॥ १० ॥ तन् प्रसिद्धं । हस्तिभिः वनगजैः
 मृदितं ॥११—१२॥ निखाते अवटे । प्रक्षिपन्ति स्वेति
 बहुवचनेन सीतयाऽपि तत्र किञ्चित्साहाय्यं कृतमिति
 गम्यते ॥१३—१५॥ ततः पश्चादित्यर्थः ॥१६॥ कर्ण-
 नास्तिमिलत्र प्राण्यङ्गत्वादकवद्भावः ॥ १७—१८ ॥
 संगताः पार्श्वक्येन विना सर्वे राक्षसाः परस्परं मिलि-
 ताः सन्तः । एकेन रामेण सह संगम्यः निःशेषाः

कृता इत्यन्वयः । अहश्चतुर्थभागेनेत्यत्र अहश्चतुर्थो
 यामः । तस्य भागः त्रिपादघटिकान्यूनार्धांशः
 तेन । अन्यथा अर्धाधिकमुहूर्तेनेति पूर्वोक्तविरोधः
 प्रसज्येत ॥ १९ ॥ महाबला इति श्लोके तपसो
 विघ्नकारिण इत्युक्त्या राक्षसहननं तपोविघ्नशान्त्य-
 र्थमिति दर्शितं ॥ २० ॥ राक्षसा इत्यर्थः ॥ २१ ॥
 तत इत्यर्थः ॥ बाला मूर्खा । “मूर्खेऽर्भकेषु बालः
 स्यात्” इत्यमरः ॥ २२—२३ ॥ एतं रामं । गृह्यतां
 मृग इति शेषः ॥ २४—२५ ॥ निष्क्रान्त इति ।
 कृत्वा निष्क्रान्तिकारणानुक्तिः । अतएवाह काम-

सू० कर्मधनासाचकर्णनासे । पुनःकर्णधनासाचकर्णनासे । कर्णनासेचकर्णनासेचकर्णनासे । अतःप्राण्यङ्गताप्रयुक्तैकवद्भावाभावः
 कथमिति सङ्गानवकाशः ॥ १७ ॥ शि० अयंमृगः नः आश्रमः खेलनाश्रयोभविष्यति ॥ २४ ॥

[पा०] १ क. व. छ. झ. ट. मृगाकुलं. २ इदमर्थं क. ख. ड.—ट. पाठेबुहस्यते. ख. दूषणबहतोमूर्खेत्रिशिराः.
 ३ क. ख. व. छ. ज. ट. साराममब्रवीद्दृष्टवैदेही. ड. झ. ञ. साराममब्रवीद्दृष्टवैदेही. ४ ड. झ. ट. अयंमनोहरः
 ५ ड.—ट. धनुष्पाणिर्भृगंमनु.

जग्राह तस्मा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव ॥ त्रातुकामं तनो युद्धं हत्वा गृध्रं जटाघुषम् ॥ २७ ॥
 प्रगृह्य सीतां सहसा जगामाशु स रावणः ॥ २८ ॥
 ततस्त्वद्भुतसंकाशाः स्थिताः पर्वतमूर्धनि ॥ सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोपमाः ॥
 ददृशुर्विस्मितास्तत्र रावणं राक्षमाधिपम् ॥ २९ ॥
 [ततः शीघ्रतरं गत्वा तद्धिमानं मनोजवम् ॥ आरुह्य सह वैदेह्या पुष्पकं स महाबलः ॥]
 प्रविवेश तनो लङ्कां रावणो लोकरावणः ॥ ३० ॥
 तां सुवर्णपरिक्रान्ते शुभे महति वेदमनि ॥ प्रवेक्ष्य मैथिलीं वाक्यैः मान्त्वयामास रावणः ॥ ३१ ॥
 तृणवज्रापितं तस्य तं च नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां गता ॥ ३२ ॥
 न्यवर्तत ततो रामो मृगं हत्वा महाबले ॥ निवर्तमानः काकुत्स्थोऽदृष्ट्वा गृध्रं प्रविव्यधे ॥ ३३ ॥
 गृध्रं हतं ततो दग्ध्वा रामः प्रियमस्यं पितुः ॥ मार्गमाणस्तु वैदेही राघवः सहलक्ष्मणः ॥
 गोदावरीमन्वचरद्वनोद्देशांश्च पुष्पितान् ॥ ३४ ॥
 आसेदतुर्महारण्ये कबन्धं नाम राक्षसम् ॥ ३५ ॥
 ततः कबन्धवचनाद्रामः सत्यपराक्रमः ॥ क्रड्यमूकं गिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः ॥ ३६ ॥
 तयोः समागमः पूर्वं प्रीत्या हार्दो व्यजायत ॥ आत्रा निरस्तः कुट्टेन सुग्रीवो बालिना पुग ॥ ३७ ॥
 इतरेतरसंवादान्प्रगाढः प्रणयस्तयोः ॥ ३८ ॥
 रामस्य बाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयन् ॥ बालिनं समरे हत्वा महाकायं महाबलम् ॥ ३९ ॥
 सुग्रीवः स्थापितो राज्ये सहितः सर्ववानरैः ॥ रामाय प्रतिजानीते राजपुत्राश्च मार्गणम् ॥ ४० ॥
 आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना ॥ दश कोट्यः प्रवृज्जानां मवाः प्रस्थापिता दिशः ॥ ४१ ॥

नृकः—“ प्रियं पथ्यं च तथ्यं च वैदेह्यमर्थमेव
 च । अत्रायमयशस्यं च परोक्षे कटु चोन्मृजेत् ”
 इति ॥ २६ ॥ तस्मा बलत्कारेण । ग्रहः अङ्गारक
 इति यावत् ॥ २७—२८ ॥ ततस्त्वित्यादिमार्धश्लोक
 एकान्वयः ॥ अद्भुतसंकाशाः अद्भुताकाराः ॥ २९—
 ३० ॥ सुवर्णपरिक्रान्ते सुवर्णानुलिप्ते ॥ ३१ ॥ तस्य
 रावणस्य । भाषितं तृणवन् । मत्वेति शेषः । तं च
 नैर्ऋतपुङ्गवं अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां
 गता । तत्रैव स्थितेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अदृष्ट्विति स्छेदः ।
 सीतामिति शेषः । सीतां गृध्रं चाहृष्ट्वा प्रविव्यध
 इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ गृध्रमित्यादिमार्धश्लोक एकान्वयः ॥
 तनो वैदेही मार्गमाणो राघवः पितुः प्रियमस्यं हतं
 गृध्रं दग्ध्वा गोदावरी तद्वनोद्देशांश्चान्वचरन् । पुष्पि-
 तानित्यनेन पुष्पलोभेन किं सीताऽत्र गतेति मतिर्व्य-

ज्यते ॥ ३४ ॥ आसेदतुरित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ राघ-
 वविति शेषः ॥ ३५—३६ ॥ तयोः रामसुग्रीवयोः ।
 पूर्वं दर्शनात्प्रागेव । हार्दः समागमः मानसः संबन्धः ।
 व्यजायत । मनसा परस्परं सख्यमाचकाङ्क्षते इत्यर्थः ।
 सुग्रीवस्य कुतः सद्योपेक्षेत्यत्र आह—आत्रेति
 ॥ ३७ ॥ इतरेतरसंवादान् अन्योन्यप्रयोजनकथनान्
 प्रणयः । प्रगाढः अतिशयितः । अभूत् ॥ ३८ ॥
 रामस्वेति । अत्र सुग्रीव इति शेषः । सुग्रीवः रामस्य
 बाहुवीर्येण बालिनं हत्वा स्वराज्यं प्रत्यपादयन् सम-
 पादयदिति संबन्धः ॥ ३९ ॥ राज्ये स्थापितः सुग्रीवः
 सर्ववानरैः सहितोभूत् । रामायेति । सुग्रीव इति
 शेषः । प्रतिजानीते प्रतिज्ञातवान् ॥ ४० ॥ आदिष्टाः
 मार्गगायादिष्टाः दिशः प्रस्थापिताश्च ॥ ४१ ॥

ति० सुवर्णपरिकारे सुवर्णप्राकारे ॥ ३१ ॥ स० रामः स्वराज्यं सेनदक्षेणसहिचनद्राज्यंचेति । राक्षितेसमरेस्वस्वा-
 सिकमितिस्वराज्यं वा । प्रत्यपादयन् दत्तवान् ॥ ३९ ॥

[पा०] १ ख. ट. च. छ. झ. ञ. ट. पठेत्वेदंयद्युच्यते. २ ट. च. झ. ट. राक्षसेश्वरः. ३ झ. परिकारे. ४ ड. झ.
 ञ. ट. मैथिल्यर्थः. ५ ट. च. झ. न. ट. तस्यापुत्राःसन्निवर्तः. ६ ट. च. छ. अ. ट. रामःस्ववाहु.

तेषां नो विप्रकृष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ॥ भृशं शोकाभितप्तानां महान्कालोत्पवर्तत ॥ ४२ ॥
 भ्राता तु गृध्रराजस्य संपातिर्नाम वीर्यवान् ॥ समाख्याति स वर्मति सीताया रावणालये ॥ ४३ ॥
 सोऽहं शोकपरीतानां दुःखं तज्ज्ञातिनां नुदन् ॥ आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४४ ॥
 तत्राहमेकामद्राक्ष्मणशोकवनिनां गताम् ॥ कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानन्दां दृढव्रताम् ॥ ४५ ॥
 तथा समेत्य त्रिविवत्पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम् ॥ अभिज्ञानं च मे दत्तमचिष्मान्स महामणिः ॥ ४६ ॥
 [मां दृष्ट्वा मैथिली हृष्टा प्रशशंसे च जीवितम् ॥ ४७ ॥
 रावणस्य मनःकान्तामशोकवनिनां तदा ॥ विध्वंसयित्वा समरे हत्वा राक्षसपुङ्गवान् ॥ ४८ ॥
 लङ्कां च भस्ममात्कृत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥] अभिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः ॥ ४९ ॥
 मया च पुनरागम्य रामस्याकिष्टकर्मणः ॥ अभिज्ञानं मया दत्तमचिष्मान्स महामणिः ॥ ५० ॥
 श्रुत्वा तु मैथिलीं हृष्टस्त्वाशशंसं च जीवितम् ॥ जीवितान्तमनुप्राप्तः पीत्वाऽमृतमिवातुरः ॥ ५१ ॥
 उद्योजयिष्यद्योगं दध्रे क्रीडं वधे मनः ॥ जिघांसुरिव लोकान्ते सर्वाँल्लोकान्विभावसुः ॥ ५२ ॥
 ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुमकारयन् ॥ अतरन्कपिवीराणां वाहिनीं तेन सेतुना ॥ ५३ ॥
 प्रहस्तमवधीर्नीलः कुम्भकर्णं तु राघवः ॥ लक्ष्मणो रावणमुतं स्वयं रामस्तु रावणम् ॥ ५४ ॥
 स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च ॥ महेश्वरस्वयंभूभ्यां तथा दशरथेन च ॥ ५५ ॥
 तैश्च दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतः ॥ सुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो वराह्लेभे परन्तपः ॥ ५६ ॥
 स तु दत्तवरः प्रीत्या वार्तनैश्च समागतः ॥ पुष्पकेण विमानेन किष्किन्धामभ्युपागमन् ॥ ५७ ॥
 तं गङ्गां पुनरासाद्य वसन्तं मुनिसन्निधौ ॥ अविघ्नं पुण्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि ॥ ५८ ॥

तेषां स्थापितानां विप्रकृष्टानां बहुकालविलम्बितानां । इति व्यक्तं । जीवितान्तं प्राप्तः, आतुरः अमृतं पीत्वा
 यदा स्वयंप्रभाविने प्रविष्टतया दूरे गतानां ॥ ४२-४३ ॥ यथा जीवितमाशान्ते तथेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ उद्योगमु-
 ज्ञातिनामिति नकारान्तत्वमार्थः । प्लुतः समुद्र इति शेषः ।
 ॥ ४४ ॥ तत्र रावणालये ॥ ४५ ॥ अनिन्दितां सीतां ।
 सर्वं वृत्तान्तं पृष्ट्वा । प्रच्छिद्रिकर्मकः । पृष्ट्वा स्थिताय
 मे महा । सः प्रसिद्धः । महामणिः अभिज्ञानं । दत्तं
 ॥ ४६-४९ ॥ क्रियाभेदान्मयाशब्दद्वयं प्रयुक्तं ॥ ५० ॥
 जीवितमाशशंसं ततः पूर्वं जीविते निराशः स्थितः पुण्ययोगलाभार्थं अद्य गङ्गातीरे रामः स्थित इति

स० यदा शानं भावेकः ज्ञानं संघातिमुखतएवामस्तिनेज्ञातिनस्तेषां । शि० तज्ज्ञातिनां संपातिवचनेनसीतास्थितिज्ञानवतां ।
 दुःखं अतिदुर्गमलहायां सीतायाःस्थितत्वेनसीतादर्शनाशक्यमाज्ञानजनितखेदंनुदन् । एतेनज्ञातिनामित्यत्रदीर्घाभावार्थेइति-
 महाशुक्तिश्चिन्त्या ॥ ४४ ॥ रामानु० मेमया समहामणिः रामदत्ताभिज्ञानस्याङ्गुलीयकरूपत्वेपितयुक्तमणिप्राधान्यान्मणि-
 शब्दप्रयोगः ॥ ४६ ॥ स० आतुरोत्तरी । जीवितान्तं आसन्नंप्रापविनाशमनुप्राप्तः अमृतं मृतिहरमौषधंपीत्वायथाजीवनं
 कल्पमितिकंमनितथेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ति० उद्युज्यतेययोऽन्तेन्युद्योगं बलं । तत् उद्योजयिष्यन् प्रोत्साहयिष्यन् । स०
 लङ्कावधे तन्महारे । लङ्कामवधीतितद्वीरावणः तस्य ध्वं बन्धनंतस्मिन्वा । 'ध्वं बन्धने' इति विश्वः ॥ ५२ ॥ ति० मुनिसं-
 निधायवसन्तंभोद्रष्टुमर्हसि । आभिनन्दुञ्जन्नुदयामधिनीतद्वयं इतिपञ्चापुण्यस्यसंभवः । पूर्णिमायामधिन्त्यामप्येकैर्क्षय्येणवा
 ॥ ५८ ॥ इत्येकोनविंशतुत्तरखण्डतमः सर्गः ॥ १२९ ॥

[पा०] १ क.—ट. वसन्तीसीतारावणमन्दिरं. २ क. ड.—ट. अभिज्ञानंमयादत्तरामनामाङ्गुलीयकं. ३ मांहेष्ट्यादयः
 प्रहृष्टेनान्तरात्मनेत्यन्ताः श्लोकाः क. च. ज. पाठेषुदृश्यन्ते. ४ ग.—छ. झ. ज. ट. तामैथिली. ५ ख. पीत्वापथमिवा. ६ क.
 ख. ग. ट.—घ. लङ्कावधेमनः. ७ क. च. छ. झ. ट. समागतैः. ८ क. च. ज. मुनिभिश्च. ९ क. ग. ड.—घ. तांगङ्गा.

तैस्तु सत्यं हनुमद्वचो महमिशम्य हृष्टो भरतः कृताञ्जलिः ॥

उवाच वार्णा मनसः प्रहर्षिणीं चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

हनुमतो रामागमनं श्रुत्वा भरतेन शत्रुघ्नप्रत्ययोध्यामार्गो धननगरालंकरणगणिकागमनं चेत्वादि महितवागविकञ्जप्र-
त्युद्गमनादिचोदनादना ॥ १ ॥ कौमल्यादिभिः सकलनगरिकैश्च सह सवाण्योपप्रत्युद्गतवता भरतेन रामागमनानुपलब्धे-
देन हनुमन्तं प्रति तत्र हेतुप्रक्षेपेन तं प्रति तदागमनचिह्ननिवेदनसमयसमागतविमानप्रदर्शनम् ॥ २ ॥ पुनः कावलोक्तहर्ष-
णसमुद्भूतसुखमार्गानिकरेषु भरते च दरादभिवन्दमाने रामेण स्वाज्ञया धरणि तलमवतीर्णेषु परिके भरतस्य समावेशगम् ॥ ३ ॥
तथा पुनर्निजवरणप्रणामितो भरतस्य सहर्षपरिष्वङ्गः ॥ ४ ॥ भरतेन लक्ष्मणसमागमसद्वर्कं सीतावरणप्रणामः ॥ ५ ॥ शत्रु-
घ्नेन सीतारामलक्ष्मणवरणप्रणामः ॥ ६ ॥ रामेण कौमल्यादिमानुषभृतिपादाभिवादनम् ॥ ७ ॥ रामेण पुनर्विमानेन भरत-
धममेव कुर्वन् प्रति पुनः प्रवेशगम् ॥ ८ ॥

श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतः सत्यविक्रमः ॥ हृष्टमाज्ञापयामास शत्रुघ्नं परवीरहा ॥ १ ॥

दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च ॥ सुगन्धमाल्यैर्वादिर्वर्चन्तु शुचयो नगः ॥ २ ॥

मृताः स्तुतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिकास्तथा ॥ सर्वे वादित्रकुशला गणिकाश्चापि मध्वशः ॥

अभिनयान्तु गमस्य द्रष्टुं शशिनिभं सुखम् ॥ ३ ॥

भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ विष्टीरनेकमाहम्माश्रोदयामास वीर्यवान् ॥ ४ ॥

समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च ॥ स्थलानि च निरस्यन्तां नन्दिग्रामादितः परम् ॥ ५ ॥

सिञ्चन्तु पृथिवीं कृत्स्नां हिमर्शतेन वारिणा ॥ ततोऽभ्यवकिरन्त्वन्ये लाजैः पुष्पैश्च सर्वशः ॥ ६ ॥

समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे ॥ शोभयन्तु च वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ७ ॥

सर्गदामभिर्मुक्तपुष्पैः सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः ॥ राजमार्गममंवाधं किरन्तु शतशो नराः ॥ ८ ॥

भावः ॥ ५८ ॥ सत्यं अविरोद्धमज्ञा सत्यत्वेन
ज्ञातं । मनोरथ इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ५९ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटान्त्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशदु-
त्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

परमानन्दं परमानन्दकरं । वच इति शेषः ॥ १ ॥

चैत्यानि चतुष्पथमण्डपान् । अर्चन्तु अर्चयन्तु ॥ २ ॥

मृता इत्यादिमार्थश्लोक एकान्वयः ॥ मृताः स्तुति-

शीलाः । वैतालिकाः बन्दिनः ॥ ३ ॥ भरतस्येत्या-

दिश्लोकपञ्चकमेकान्वयः ॥ विष्टीः भृतिं बिना कर्मक-

रान् । नन्दिग्रामादितः परं । अयोध्यापर्यन्तमित्यर्थः ।

अन्ये पुरुषाः हिमवच्छीतेन वारिणा सिञ्चन्तु ।

ततः सेचनानन्तरं लाजादिभिः किरन्तु । रथ्याः

समुच्छ्रितपताकाः कुर्वन्त्विति शेषः । सूर्यस्योदयनं

प्रति सूर्यस्योदयमारभ्य । यावत्सूर्योदयमिति वा ।

स्रजः मालिकाः तासां दामनिः पङ्क्तिभिः । मुक्तपु-

ष्पैः अमूत्रयुद्धपद्मकुवल्यादिभिश्च वेश्मानि शोभय-

न्तु । सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः पञ्चविधवर्णद्रव्यचूर्णैः ।

राजमार्गं किरन्तु । राजमार्गं वर्णद्रव्यचूर्णैः नाना-

विधलतापद्मादिचित्ररेखाः कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ४—८ ॥

स० परमानन्दं परमानन्दो जन्मत्वेन यस्य तद् वच इति शेषः ॥ १ ॥ ति० विरलपुष्पवन्धः स्रजः । निविडपुष्पवन्धं दाम ।

[पा०] १ ख. ड. च. छ. झ. म. ट. तत्समवाक्यैर्मेयुरद्वन्द्वमनोतिशब्दः । २ ज. देवालयश्च सर्वाणि चैत्यानि नगराणि च.

३ ज. शशिनिभान्तं । ४ घ. च. छ. सर्गदाममुक्तपुष्पैश्च सुवर्णचूर्णैः । ख. ट. झ. ट. सर्गदाममुक्तपुष्पैश्च सुवर्णैः । ज.

सर्गदाममुक्तपुष्पैश्च सुगन्धैः ।

राजदारास्तथाऽमात्याः सैन्याः सेनागणाङ्गनाः ॥ ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः ॥ १ ॥
 धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः ॥ अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चापि निर्ययुः ॥
 मर्त्तर्नागमहस्रैश्च शार्तकुम्भविभूषितैः ॥ १० ॥
 अपरे हेमकक्ष्याभिः सगजाभिः करेणुभिः ॥ निर्ययुस्तुरगाक्रान्तै रथैश्च सुमहारथाः ॥ ११ ॥
 शक्त्यष्टिप्राप्तहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम् ॥ तुरगाणां महस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यनरान्वितैः ॥
 पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः ॥ १२ ॥
 ततो यानान्पुषारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः ॥ १३ ॥
 कैकेय्या सहिताः सर्वा नन्दिग्राममुपागमन् ॥ १४ ॥
 कृत्स्नं च नगरं तत्तु नन्दिग्राममुपागमन् ॥ १५ ॥
 अध्वानां सुरशब्देन रथनेमिस्त्रनेन च ॥ शङ्खदुन्दुभिनादेन संचचालेव मेदिनी ॥ १६ ॥
 द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैगमैः ॥ माल्यमोदकहस्तैश्च मन्त्रिभिर्भरतो वृतः ॥ १७ ॥
 शङ्खभेरीनिनादैश्च वन्दिभिश्चाभिवन्दितः ॥ आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः ॥ १८ ॥
 पाण्डुरं छत्रमादाय शुक्रमाल्योपशोभितम् ॥ शुक्रे च वालव्यजने राजार्हे हेमभूषिते ॥ १९ ॥
 उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः ॥ आतुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ॥
 प्रत्युद्ययौ ततो रामं महात्मा सचिवैः सह ॥ २० ॥
 समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २१ ॥
 कश्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता ॥ न हि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्थं परन्तपम् ॥

अथ परेषुः प्रातः रामभक्त्यतिशयेन सर्वेषां निर्ग-
 मनं दर्शयति—राजदारा इत्यादिना ॥ श्रेणीमुख्याः
 श्रेणीमुख्याः । तथा गणाः । श्रेणी श्रेणय इति यावत् ।
 अत्र श्लोकं निर्ययुरिति वक्ष्यमाणमनुपपद्यते ॥ ९ ॥
 अमात्यान्विशय्य दर्शयति—धृष्टिरित्यादिना ॥ सार्ध-
 श्लोक एकान्वयः । अत्र धृष्ट्यादयो गजारूढा ययु-
 रित्यर्थः ॥ १० ॥ अपरे राजान्तरङ्गाः पुरुषाः करे-
 णुभिर्निर्ययुः ॥ ११ ॥ शक्तीत्यादिसार्धश्लोक एका-
 न्वयः ॥ उक्तविशेषणानां तुरगाणां सहस्रैः पदा-
 र्तीनां सहस्रैश्च परिवृता वीरा ययुः ॥ १२ ॥
 प्रमुखे अग्रे ॥ १३ ॥ कैकेय्येति । अत्र भरतेनोपेक्षया-
 नाहूतत्वात् पश्चात्निर्गत्य कैकेय्या नन्दिग्रामप्राप्ति-
 काळे साहित्यमुच्यते ॥ १४ ॥ कृत्स्नमित्यर्थः । अत्र

नगरशब्देन तत्रत्यजना लक्ष्यन्ते ॥ १५ ॥
 संचचाल कम्पितेव ॥ १६ ॥ अथोक्तपरिवारैः
 सह भरतस्य नन्दिग्रामान्निर्गमं दर्शयति—
 द्विजातिमुख्यैरित्यादिभिः सार्धैश्चतुर्भिः श्लोकैः ॥
 ततो महात्मा भरतः सर्वैर्वृतः प्रत्युद्ययाविति
 वाक्यार्थः । सनैगमैः सवणिग्भिः । “वैदेहकः
 सार्धैर्बाहो नैगमो वाणिजो वणिक्” इत्यमरः ।
 मन्त्रिभिः वसिष्ठादिभिः । सचिवैः सुमन्त्रादिभिः ।
 आर्यपादौ रामपादुके । हेमभूषिते हेमदण्डभूषिते ।
 तत्पूर्वं श्रवणादिहर्षमागतः । श्रवणात्पूर्वं तु नास्य
 हर्षाभूदित्यर्थः ॥ १७—२० ॥ समीक्ष्येत्यर्थः ॥
 समीक्ष्य समन्ताद्रामगमनं निरीक्ष्य ॥ २१ ॥ कश्चि-
 दित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ कश्चिदिति प्रश्ने ।

शुक्रपुष्पाणि वनवनरहितानि पुष्पाणि ॥ ८ ॥ स० सेनाङ्गनागणाः सपतिकयोपिङ्गनाः सुवासिन्यइतिवावत् । सेनोपयुक्तान-
 पत्ताङ्गनासंकादितिवा । ‘वैष्णवार्पावहुप्रदोराजा’ इत्यादिः । सेनागणाः अङ्गनागणा इतिवा ॥ ९ ॥ स० रामपादौ तच्चिह्नित-
 त्वात्पाद्वेनरूपदेशः पादुके ॥ १० ॥ स० प्रत्युद्ययौ अनेनेदृशोदसामापन्नस्यापि भरतस्यतस्यागमनवार्तैर्वश्रमशासिकेतिद्योत्यते
 ॥ २० ॥ स० ‘वाक्पद्मवरातोऽस्मिन्निग्रामान्दुर्गमं’ इत्यत्र भारतेचवनपर्वणि ‘लक्ष्मिचित्तेजित्सर्वप्रियं तस्मैनिवेद्य च । वायुपुत्रे पुनः

[पा०] १ अर्थश्लोकः क.—ट. पाठेषु अभिनिर्वाणुरामस्त्वेषार्थात्पूर्वदृश्यते. २ क.—ट. सेनाङ्गनागणाः. ३ क. च.
 झ. म. ट. सध्वजैः सुभिभूषितैः. ४ क. व. च. छ. झ. मुख्यतरान्वितैः. ५ ट. रामपादौ.

आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः ॥ राममासाद्य मुदितः पुनर्वाभ्यवादयत् ॥ ३७ ॥
 तं ममुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथं गतम् ॥ अङ्गे भरतमारोप्य मुदितः परिष्वजे ॥ ३८ ॥
 ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं चाभ्यवादयत् ॥ अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चात्रवीन् ॥ ३९ ॥
 सुग्रीवं केकयीपुत्रो जाम्बवन्तं तथाऽङ्गदम् ॥ मैन्दं च द्विविदं नीलमृषभं परिष्वजे ॥ ४० ॥
 सुपेणं च नलं चैव गवाक्षं गन्धमादनम् ॥ शरभं पनसं चैव भरतः परिष्वजे ॥ ४१ ॥
 ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः ॥ कुशलं पर्यपृच्छन्ते प्रहृष्टा भरतं तदा ॥ ४२ ॥
 अथात्रवीन्द्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणां वरः ॥ ४३ ॥
 त्वमस्माकं चतुर्णां तु भ्राता सुग्रीव पञ्चमः ॥ साहृदाज्जायते मित्रमपकारोरिलक्षणम् ॥ ४४ ॥
 विभीषणं च भरतः सान्त्ववाक्यमथात्रवीन् ॥ दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ ४५ ॥
 शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणम् ॥ सीतायाश्चरणौ पश्चाद्विनयादभ्यवादयत् ॥ ४६ ॥

आरोपित इति । अत्र भरतस्य विमानारोपणं सर्वेषां प्रदर्शनार्थमिति बोध्यं ॥ ३७—३८ ॥ लक्ष्मणमासाद्य कृतनमस्कारं लक्ष्मणमालिङ्गनेन संभाव्य । इदं च लक्ष्मणस्य कनिष्ठत्वान् । लक्ष्मणेन चिकीर्षितो नमस्कारो रामसन्निधौ भरतेन प्रतिपेक्षित इति चाहुः । वैदेहीं चाभ्यवादयत् । चकारो रामनमस्कारं समुच्चिनोति । “न संख्ये भरतानुजः” इत्युक्तेः । “सीतामासाद्य गच्छ त्वमप्रतो भरतामज” इत्यत्र

बहुव्रीहिरित्युक्तं । न च वैपरीत्यं शङ्क्यम् । ‘पुण्ये जातस्तु भरतः, सार्षे जातौ तु सौमित्रौ’ इति जन्म-क्रमोक्तेः । पायसप्रदाने विवाहे च प्राथम्यं तत्र परिहृतं । लक्ष्मणासादनानन्तरं सीतानमस्कारामिधानान् सीता तारादिभिः सह रामसमीप एव किञ्चिदन्यत्र स्थितेऽवगम्यते ॥ ३९—४१ ॥ मानुषं रूपं कृत्वा स्थिता इति शेषः ॥ ४२—४६ ॥

नि० लक्ष्मणमासाद्य वन्दनार्थं लक्ष्मणपरिवृत्तादिना संभाव्य । ‘अन्येयुः पाञ्चजन्यात्माकैकेय्यां भरतोऽभवत् । तदन्येयुः सुमित्रायाः मनन्तात्मा लक्ष्मणः । सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नोऽर्जुनायुगपतिप्रिये’ इति पाञ्चेशिवोक्तेः । वैदेहीं अभ्यवादयत् अभ्यवन्दत् । परेतु—यद्यपि लक्ष्मणो भरतात् कनिष्ठोऽयम् । स्वर्ग्ये च जन्मप्रकरणे । तथापि ज्येष्ठानुवर्तनेन स्वापेक्षयाऽधिकगुणत्वेन स्वव्यवहारेण ज्येष्ठानुवर्तनेनैव कर्तव्येति भरतप्रत्युपदेष्टा दानेन च पुत्रलुब्ध्या तस्य नतिश्चित्तैव । किं व कौसल्यायै प्रथमं दत्तपायसांशजत्वा लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वं नैवार्हिकैरेव पायसार्थं दानेन देशजत्वा शत्रुघ्न इति स एव भरतात् कनिष्ठः । अतएव वैदेहीं चेति चकारः खरसतः संगच्छते । अतएव शत्रुघ्नो लक्ष्मणमनमस्कार उपपद्यते । तथोयुगपदुत्पत्त्यादित्याहुः । स० ततः रामनमनानन्तरं । लक्ष्मणं आसाद्य प्राप्य । सीतां च सादनामव भरतोऽहंभो अभिवादाय गीति खनामात्रवीन् । अथाभ्यवादयत् ननाम । अत्र संप्रदायद्वयं । तथाहि । भरतो ज्येष्ठः कनिष्ठो लक्ष्मण इति परंपरायैव चेति । लक्ष्मण आसाद्य स्वयं तेन सत्कृतत्वाल्लिङ्ग्य अथ वैदेहीं अभ्यवादयत् । ‘अन्येयुः पाञ्चजन्यात्मा-कैकेय्यां भरतोऽभवत् । तदन्येयुः सुमित्रायाः मनन्तात्मा लक्ष्मणः । सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नोऽर्जुनायुगपतिप्रिये’ इति पाञ्चेशिववचनात् । ‘सीतामासाद्य वन्दनार्थं लक्ष्मणपरिवृत्तः । भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलः’ इति कूर्मपुराणे लक्ष्मणात्प्राग् भरतप्रहणाच्चात्रापतिव्रत-प्रभरतज्येष्ठस्य सत्यप्रतिभानां भरतज्येष्ठत्वं केचिन्मन्वते । अन्ये तु लक्ष्मणवैदेहीं वा साध्याभ्यवादयदित्यन्वये विनामूलपीडां लक्ष्मणवैदेहीव्यवहारेण तदाहृतपुराणोद्देशेन अन्येयुरित्यस्य एतदन्यत्वं तस्यैव तदन्यत्वमेतत्स्येति तत्पूर्वे दिनस्यापि तत्पर्युदशब्दाच्च तत्संभवात् । एतावदाशयकोर्ति हेतुत्वात् कैकेयात्मा शत्रुघ्नेन प्रथमत उक्ति संभवाच्च । पायससंविभागेनापि लक्ष्मणज्येष्ठस्यैव संभवच्युक्तिरुक्तात् । भरतस्यापि तदप्रहृत्युक्तचित्कमिति बहुलस्य लक्ष्मणप्रायुक्तियर्थावर्तनं चतुरैर्भरतज्येष्ठत्वादिभिरनायासेन समाधातुं शक्यं नवयथ्यतामहेन प्रभेदेनायसकोदरप्रवेशविषयशायुगपदित्युक्त्युपपत्तेरिति च मन्यन्ते । अत्र वक्तव्यं । प्रकरणानुरोधेनास्माभिः पूर्वव्याख्यातमनुसन्धेयम् । शि० भरतो लक्ष्मणमासाद्य अभ्यवादयत् लक्ष्मणेन प्रणाममकारयत् । हेतुमतिणिच् । अथ वैदेहीं मासाद्य अभ्यवादयत् अवन्दत् । अत्र सार्षेणिच् । उभयार्थलाभस्तु शब्दादुक्त्या ॥ ३९ ॥ ति० पञ्चमो भ्राता मातृविषयकपञ्चत्वसंख्या-पूरणः । साहृदात् तत्पूर्वोपकारात् ॥ ४४ ॥

[पा०] १ क.—उ. छ. झ. ट. वैदेहीं च परंतपः. २ क.—उ. अथाभ्यवादयत्पीतो. ३ ज. सान्त्वयन्वाक्यमत्रवीत्. ४ क. घ. ज. पञ्चाहुवन्देयिनवाभिहितः. ५. च. छ. झ. ण. ट. वीरोमिवयादभ्यवादयत्.

रामो मातरमासाद्य विषण्णां शोककक्षिताम् ॥ जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रसादयन् ॥४७॥
 अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ॥ स मातृश्च तेनः सतीः पुरोहितमुपागतम् ॥४८॥
 स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानन्दवर्धन ॥ इति प्राञ्जलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ४९ ॥
 तान्यञ्जलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नगरैः ॥ व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भगताग्रजः ॥ ५० ॥
 पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः श्रयम् ॥ चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मेविन् ॥
 अत्रवीच तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ॥ ५१ ॥
 एतत्ते रक्षितं राजत्राज्यं निर्यातितं मया ॥ अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृत्तश्च मनोग्धः ॥ ५२ ॥
 यस्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् ॥ अवेक्षतां भवान्कोशं कोष्ठागारं पुरं बलम् ॥
 भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥ ५३ ॥
 तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम् ॥ मुमुचुरीनरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषणः ॥ ५४ ॥
 ततः प्रहर्षाद्भरतमङ्गुमारोप्य राघवः ॥ ययौ तेन विमानेन समन्यो भरताश्रमम् ॥ ५५ ॥
 भरताश्रमसामाद्य समन्यो राघवस्तदा ॥ अवतीर्य विमानाग्रादवतस्थे महीतले ॥ ५६ ॥
 अत्रवीच तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ वह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम् ॥ ५७ ॥
 ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ॥ उत्तरां दिशमागम्य जगाम धनदालयम् ॥ ५८ ॥
 [विमानं पुष्पकं दिव्यं संगृहीतं तु रक्षसा ॥ अगमद्भनदं वेगाद्रामवाक्यप्रचोदितम्] ॥ ५९ ॥
 पुरोहितस्वात्मसमस्य राघवो बृहस्पतेः शक्र इवामराधिपः ॥
 निपीड्य पादौ पृथगाग्नेने शुभे सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ ६० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

मनो मातुः प्रसादयन्निति पूर्व त्वद्वाक्यं नाश्रौयमिति
 त्वया मनस्तापो न कार्य इत्येवं प्रसन्नामकरोदित्यर्थः
 ॥ ४७ ॥ यशस्विनी । रावणजयस्य तन्मूलत्वान् ।
 सर्वैः प्रशस्यमानामित्यर्थः । पुरोहितं वसिष्ठं ।
 अभिवाद्येत्यनुपपद्यते । अभिवाद्योपागमदित्यन्वयः
 ॥ ४८—५१ ॥ एतत् इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं ॥ हे राजन् मया रक्षितं न्यासत्वेन पाळितं
 एतद्वाज्यं ते निर्यातितं तुभ्यं निवेदितं । कोष्ठागारं

धान्यशालां । दशगुणत्वं रामनिर्गमनकालिकोशा-
 पेक्षया ॥ ५२—५३ ॥ मुमुचुरिति । स्वकुलीनेष्वे-
 तादृशभ्रातृपृथुच्यदर्शनादिति भावः ॥ ५४ ॥ भरता-
 श्रमं नन्दिग्रामं ॥ ५५—५६ ॥ गम्यतामित्यन-
 न्तरमितिकरणं बोध्यं ॥ ५७ ॥ दिशमागम्य दिश-
 मुद्दिश्य ॥ ५८—५९ ॥ आत्मसमस्य स्वानुरूपस्य ।
 पृथगाग्नेने तेन सहैवोपविवेश । पृथगाग्नेने युगपदे-

रामानु० कैकेय्यायशस्विनीमिति विशेषणदेवकार्यहेतुभूतत्वात्पिःप्रबुद्ध । ति० यशस्विनी अस्मात्सौदाय्येनराजान्नरजान्तिः ।
 देवाग्रप्रपन्नश्चरमंमुखं प्रापः । रामस्वययोज्ञातं । अतएवायशस्विनेव । स० यशस्विनी भरतकवस्यपुत्रप्रपन्नशान्तिको-
 मती । 'स्वात्मानुभरतंतेपागच्छेन्निर्यामिति' इत्यादेः । स्वयशस्वाधनीभूतेनयशस्विनीतिवा ॥ ४८ ॥ ति० पुरोहितस्याति ।
 वसिष्ठपुत्रस्यतुल्यशस्येत्यर्थः । आत्मसमस्येति पाठान्तरे । ब्रह्महत्यादितिभावः । वसिष्ठस्यैवैतित्येत्यर्थः ॥ ६० ॥ एतत्रिशदुत्तर-
 शततमःसर्गः ॥ १३० ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. विवर्णा. २ क. ग. ड. च. छ. ज. ट. प्रहर्षयन्. ३ ज. तदासर्वाःपुरोहितमुपागतम्. ४ ड.
 च. छ. एतत्समकलंराज्यंन्यासंनिर्यातितं. ५ ड. न. छ. झ. ज. ट. दिशमुद्दिश्य. ६ रा. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. पाठेष्वयं
 श्लोकोद्व्यते. ७ ड. झ. ट. स्वात्मसमस्य. ८ क. ग. ड. च. छ. झ. ट. कैकेय्याय.

एकत्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

भरतेनरामं प्रति हेतून्किपूर्वकराज्यस्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ तत्प्रार्थनांसकलीकृतवतारामेण भरतलक्ष्मणाभ्यांसह जटाक्षो-
धनमाङ्गलिकाभ्यङ्गस्नानालंकरणादिकरणपूर्वकं भरतप्रार्थमाग्रधारोद्घोषेन पौरनारीनरनिकर्मानुपवेपधारिभिर्वा नरतञ्जारीनि-
करैरप्यनुगम्यमानेन राजोपचारैरुपचर्यमाणेन च सताऽयोध्याप्रवेशेन राजवीथीपरिक्रमणेन दशरथगृहप्रवेशः ॥ २ ॥ वामदे-
वादिमहर्षिभिस्सहितेन वसिष्ठेन श्रीसीतया सह श्रीरामभद्रस्य भद्रतररत्नरीठोपवेशनपूर्वकं नानामणिगणस्रचितसुवर्णघटपुर्णह-
नुमदादिसम्पत्तितनदीसमुद्रशुभसलिलैः पट्टाभिषेकः ॥ ३ ॥ रामेण निजराज्याभिषेकोत्सवे ब्राह्मणादिभ्योनानामणिगणादि-
वितरणम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवादीनां यथाहंसमानम् ॥ ५ ॥ सीतया हनुमते रामानुमत्यास्वकण्ठस्थहारप्रदानम् ॥ ६ ॥ श्रीरा-
मेण विन्नीषणसुग्रीवादीनां यथाहंसमानेन स्वस्वावासप्रेषणपूर्वकं भरतस्य यौवराज्याभिषेकः ॥ ७ ॥ श्रीरामेणाश्वमेधादियज-
नपूर्वकं सुखेन प्रजापरिपालनम् ॥ ८ ॥

शिरस्रञ्जलिमाधाय कैकेय्यानन्दवर्धनः ॥ व्रभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १ ॥
पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ॥ तद्दामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥
धुरमेकाकिना न्यस्तामृषभेण बलीयसा ॥ किशोरवद्गुरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ३ ॥
वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव क्षरन् ॥ दुर्बन्धनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४ ॥
गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः ॥ नान्वेतुमुत्सहे राम तव मार्गमरिन्दम ॥ ५ ॥

बोषविशिशतुरित्यर्थः ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

एवं पुष्पकं धनदाय प्रेषयित्वा वसिष्ठेन च समा-
गम्य भरतानुज्ञां विना नायोध्या प्रवेष्टव्येति तात्प-
र्येण नन्दिग्राम एवासनोपविष्टे रामे निविष्टेषु च
पौरवर्गेषु सन्निहितासु च मातृषु तादात्विकसूक्ष्मे-
ङ्गितदर्शननिपुणो भरतः स्वहृदयमग्रजाय निवेदयति-
शिरस्रञ्जलिमित्यादिना ॥ शिरस्रञ्जलिमाधायेल-
नेन पूर्वकृता प्रपत्तिः स्मर्यते । अनन्यगतिकत्वसु-
चिका मुद्रा ह्यञ्जलिः । कैकेय्यानन्दवर्धन इत्यनेन
भरतवचने कैकेयीसन्तोषो मुखप्रसादादिनाऽवगम्यत
इति बोध्यते ॥ १ ॥ रामस्य राज्यपरिग्रहे अपरिहार्य
हेतुं दर्शयति—पूजितेति ॥ मामिका मत्संबन्धिनी
माता पूजिता । राज्यपरित्यागपूर्वकवनवासाङ्गीका-
रेण तया तोषिता । अनन्तरमिदं राज्यं मम मयि
चित्रकूटे दत्तं । तद्वार्यं त्वं यथा येन प्रकारेण ।

ममाददाः तेन प्रकारेण तुभ्यं ददामि । न्यासरूपेण
मयि स्थापितं राज्यं न्यासरूपत्वाप्रहाणेनैव पुनर्ददा-
मीत्यर्थः ॥ २ ॥ अयोध्यायां राज्यभोगान् यथाकामं
भोक्ष्ये राज्यं त्वमेव परिपालयेत्याकाङ्क्षायामाह—धुर-
मिति ॥ यद्वा पुनरर्थनपर्यन्तं न्यासधारणे न दोष
इत्याशङ्क्याह—धुरमिति ॥ एकाकिना असहायेन ।
बलीयसा ऋषभेण न्यस्तां धुरं किशोरवत् बालवत्स
इव । गुरुं भारं वोढुं नोत्सहे ॥ ३ ॥ तर्हि कथमे-
तावत्पर्यन्तं सोढमित्यत आह—वारीति ॥ महता
वारिवेगेन भिन्नः अतएव क्षरन् बहिर्निःसरन्
जलसेतुरिव इदं राज्यच्छिद्रं छिद्रवद्वाज्यं असंवृतं
संवरणरहितं सन् दुर्बन्धनं मन्ये । यथा महता
वारिवेगेन भिन्नः क्षरन् सेतुवारिवेगाहतिनिरोधकवृ-
णपुलशास्त्रापुञ्जादिसंवरणं विना न बद्धुं शक्यते ।
एवं बहुविधच्छिद्रं राज्यमपि मन्त्रगोपनादिराजगुणा-
वरणं विना पालितुं न शक्यमिति भावः ॥ ४ ॥
अहमिव भवानपि लोकान् गुणैर्वशीकरोत्वित्यत्राह—

यथा चारोपितो बृक्षो जातस्थान्तर्निवेशनं ॥ महान्ध मुदुरारोहो महास्कन्धप्रशान्तवान् ॥ ६ ॥

शयितं पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् ॥ तस्य नानुभवंदर्थं यस्य हेनोः सं संपत्ते ॥ ७ ॥

एषोपमा महाबाहो त्वदर्थं वेत्तुमर्हसि ॥ यद्यस्मान्मनुजेन्द्र त्वं भक्तान्मृत्याय याति हि ॥ ८ ॥

जगदद्याभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु भवैतः ॥ प्रतपन्तमिवादित्यं मध्याह्ने दीपतेजयन् ॥ २ ॥

तूर्यसङ्घातनिर्घोषः काञ्चीनूपुरनिम्बनैः ॥ मधुरैर्गतिशब्दैश्च प्रतिबुध्यन्व गायत्र ॥ १० ॥

यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुन्धरा ॥ तावत्तमिह सर्वस्य स्वामिन्यमनुराज ॥ ११ ॥

भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरज्जयः ॥ तथेति प्रतिजग्राह निषमादायने शुभे ॥ १० ॥

ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुर्वर्धकाः ॥ सुसहन्ताः सुशीघ्राश्च गणवं पशुपाम्ब ॥ २३ ॥

पूर्वं तु मरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले ॥ सुग्रीवं वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विनाशये ॥ २७ ॥

गतिमिति ॥ ५ ॥ तर्हि समैवोपोद्भूतेन भवानेव
राज्यं परिपालयन्तित्याशङ्क्य तर्हि तानेन भवतोषणं
विकलं स्यादित्याह—यथा चेत्यादिभोक्तव्येण ॥
अन्तर्निवेशेन आरोपितः उपः वृक्षः महान् जातः
सुदुरारोहो महान्कन्धप्रशाखवान् पुष्पितोऽपि भूत्वा
फलानि न प्रदर्शयन् यथा क्षीर्येत अफलो भवति ।
यथा च यस्य फलस्य हेतोर्येत रोपयंत सः रोपयिता
तस्य वृक्षस्य अर्थं तत्फलं । नानुभवेत् । मनुजेन्द्र
भक्तान् भृत्यान् अस्मान्न शाधि यदि । महाबाहो
एवोपमा त्वदर्थमुक्तेति वस्तुमहंसीति योजना । अत्र
वृक्षरामयोरारोपयितृदशरथयोश्च उपमानोपमेय-
भावः । बीजावापस्य पुत्रेष्टपादैश्च महान्कन्धस्य
सभ्रातृकत्वस्य च प्रशाखवन्धस्य सुप्रीवादिमित्रग-
णस्य च पुष्पाणां कल्पाजगुणातां च राज्यारणस्य
फलाभावस्य च साम्यं शोत्येत ॥ ६—८ ॥ भवतस्तु
राज्यपरिपालने महती शक्तिरित्याह—जगदिति ॥ ९ ॥

ती० एतदुक्तमवति—केनचित्कुटुम्बिनाकुटुम्बाधर्ममारोपितोब्रूःपुत्रिणीभूत्वावयिनकलेत् । यदायमाकुटुम्बःदृश्यमानःसिद्धः
 वेत् । एवंविधाप्रवृत्तिःसर्वगुणसंपन्नोयदित्येतेतेनरक्षःतदातोक्तमन्वयवानप्रयोभनमिति । २७० यदायमाकुटुम्बःदृश्यमानःसिद्धः
 अन्तर्निवेशनमूलस्य भूम्यन्तर्निवेशने जाते मूलप्रवेशने जाते । इष्टोमहाकालतः । भाविमशान्दुर्होषः । यदायमाकुटुम्बःदृश्यमानःसिद्धः
 खवान् । 'शाखावेदोभागेनाराधयान्ति केचिन्' इतिविश्वारम्भाशाखाभित्तियद्यपिरक्तम् । यदायमाकुटुम्बःदृश्यमानःसिद्धः
 मङ्गलकारयेत्' इत्युक्तेत्यः । यदा महाकल्पः प्रकृष्टाःशाखादस्यमश्रुतःमहाकल्पः । यदायमाकुटुम्बःदृश्यमानःसिद्धः
 यस्यहेतोःयेनकारणेनमारोपितः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. व. छ. म. ट. महानपिदुसरोहो. २ ख. व. छ. म. प्र. नरोहिण्य. ३ ग. ड. म. ज. भवभूति.
४ ग. ड. म. व. ट. भवनित्यामनाधिदि. ५ ख. इ. च. छ. म. प्र. ट. राचय. ६ ग. ड. म. ज. भवभूति. ७ ग.—ट.
कुयस्त्रशेष्वच. ८ ख.—च. श. व. ट. लोकस्य. ९ क. ज. मनियतेन. १० क. दामसेयमा. ११ ख. म. ज. —१२ यत्नाः
क. कर्मकाः. ११ क. इ. च. म. ग. ट. पञ्चवारदन्.

विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ महार्हवसनो रामस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ १५ ॥
 प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुलवर्धनः ॥ १६ ॥
 प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ आत्मनैव तदा चक्षुर्मनस्विन्यो मनोहरम् ॥ १७ ॥
 ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् ॥ चकार यत्नात्कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रलालसा ॥ १८ ॥
 ततः शत्रुघ्नवचनात्सुमन्त्रो नाम सारथिः ॥ योजयित्वाऽभिचक्राम रथं सर्वाङ्गशोभनम् ॥ १९ ॥
 अर्कमण्डलसंकाशं दिव्यं दृष्ट्वा रथोत्तमम् ॥ आरुरोह महाबाहू रामः सत्यपराक्रमः ॥ २० ॥
 सुग्रीवो हनुमाश्चैव महेन्द्रसदृशद्युती ॥ स्नातौ दिव्यनिर्भैर्वस्त्रैर्जग्मतुः शुभकुण्डलौ ॥ २१ ॥
 वरारमणसंपन्ना वयुक्ताः शुभकुण्डलाः ॥ सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरमुत्सुकाः ॥ २२ ॥
 अयोध्यायां तु सचिवा राज्ञो दशरथस्य ये ॥ पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुरर्थवत् ॥ २३ ॥
 अशोकौ विजयश्चैव सुमन्त्रश्चैव सङ्गताः ॥ मन्त्रयन्नामवृद्धैर्यमृद्धैर्यं नगरस्य च ॥ २४ ॥
 सर्वमेवाभिषेकार्थं जयार्हस्य महात्मनः ॥ कर्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मङ्गलपूर्वकम् ॥ २५ ॥
 इति ते मन्त्रिणः सर्वे संदिश्य तु पुरोहितम् ॥ नगरान्निर्ययुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥ २६ ॥
 हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवानघः ॥ प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥ २७ ॥
 जग्राह भरतो रश्मीञ्शत्रुघ्नञ्छत्रमाददे ॥ लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि संपर्यवीजयत् ॥ २८ ॥
 श्वेतं च बालव्यजनं जग्राह पुरतः स्थितः ॥ अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ २९ ॥
 ऋषिसङ्घैस्तदाऽऽकाशे देवैश्च समरुद्रगैः ॥ स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरध्वनिः ॥ ३० ॥

लङ्कानिर्गमनप्रभृतिस्नानाभावान् । शत्रुघ्नस्य स्नाना-
 श्रवणमधिकवृत्तेन तदानीमवसराभावान् । पूर्वं व्रत-
 प्रहणानुकेन्द्र । “नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः
 सहितो नघः” इति संक्षेपोत्तेजरापि शत्रुघ्नस्नानमर्थ-
 सिद्धिमिच्छादुः । जटाशोधनं शुद्धकेशीकरणं । स्नात
 इति कर्तरि क्तः । नानावर्णपुष्पयुक्तत्वेन चित्रमा-
 ल्यत्वं । कुङ्कुमकपूरकस्तूर्यादिवस्तुभेदेन चित्रानुले-
 पनत्वं । महार्हवसनं पीताम्बरं । श्रिया इति अलं-
 कारश्रिया । तत्र सिंहासने ज्वलन् प्रकाशमानः
 तस्थौ ॥ १४—१५ ॥ प्रतिकर्म हाराद्यलंकरणं ।
 क्ष्वाकुलवर्धनः शत्रुघ्नः ॥ १६ ॥ आत्मनैव स्वय-
 मेव ॥ १७ ॥ शोभनं प्रतिकर्मैत्यर्थः ॥ १८—२० ॥
 दिव्यनिर्भैः दिव्यवस्त्रसदृशैः वस्त्रैरुपलक्षिताविति

शेषः ॥ २१—२२ ॥ अयोध्यायामिति । गत्वेति
 शेषः । मन्त्रयामासुः अभिषेकोपयोगिमङ्गलद्रव्यसं-
 पादनार्थं एवं कर्तव्यमिति मन्त्रयामासुः ॥ २३ ॥
 उक्तमर्थं विवृणोति—अशोक इति । मन्त्रयन् अमन्त्र-
 यन् ॥ २४ ॥ सर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
 अर्हथेति पूजायां बहुवचनं ॥ २५—२६ ॥ हरियुक्तं
 हरितवर्णयुक्ताश्वयुक्तं ॥ २७ ॥ जग्राहेत्यादिश्लोकद्व-
 यमेकान्वयं ॥ रश्मीन् जग्राह सारथ्यमकरोत् ।
 लक्ष्मण इति । पुरतः स्थितो लक्ष्मणः व्यजनं ताल-
 वृन्तकं । मूर्ध्नि संपर्यवीजयत् । श्वेतं बालव्यजनं
 च जग्राह । अहं सर्वं करिष्यामीति त्वरया उभय-
 ग्रहणं । अपरं चन्द्रसंकाशमित्यत्र जग्राहेत्यनुषङ्गते
 ॥ २८—२९ ॥ समरुद्रगैः सवायुगणैः । रामस्य मधुर-

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. वसनोपेतस्तस्थौ. २ ख. ड.—ट. पुत्रवत्सला. ३ घ. ड. च. छ. झ. ज. ट.
 अम्यकौमलसंकाशः. ४ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. रथस्थितं. ५ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. रामः परपुरंजयः. ६ क. ज.
 दिवाभरणधरोजग्मतुः. ७ ख. च.—छ. झ. ज. ट. सर्वाभरणजुष्टावयुः. ८ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. सिद्धार्थान्वसमाहिताः.
 ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. कुङ्कुमवर्णवर्धननगरस्य च. १० क. घ. व्यजने. ११ च. छ. ज. संवीजयत्तदा. ड. झ. ट.
 संवीजयत्तदा. १२ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. जग्राहेपरितःस्थितः. ख. जग्राहोपरिसंस्थितः.

ततः शत्रुञ्जयं नाम कुञ्जरं पर्वतोपमम् ॥ आरुह्य महानेत्राः सुग्रीवः प्रवर्गर्ममः ॥ ३१ ॥
 नवनागसहस्राणि ययुरास्वाय वानराः ॥ मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ३२ ॥
 शङ्खशब्दप्रणादैश्च दुन्दुभीनां च निस्स्रवैः ॥ प्रथमो पुरुषध्याघस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ॥ ३३ ॥
 ददृशुस्ते समाधान्तं राघवं सपुरस्सरम् ॥ विराजमानं वपुषा रयेनानिरयं नदा ॥ ३४ ॥
 ते वर्षयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनिन्दिताः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ ३५ ॥
 अमार्त्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्भूतः ॥ श्रिया विरुक्ते रामो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ३६ ॥
 स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्तिकपाणिभिः ॥ प्रव्याहरद्भिर्बुद्धितैर्मङ्गलानि ययौ वृत्तः ॥ ३७ ॥
 अक्षतं जातरूपं च गात्रः कन्यास्तथा द्विजाः ॥ नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः ॥ ३८ ॥
 सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे ॥ वानराणां च तत्कर्म राक्षसानां च तद्वलम् ॥
 विभीषणस्य संयोगमाचचक्षे च मन्त्रिणाम् ॥ ३९ ॥
 श्रुत्वा तु विसर्गं जग्मुरयोध्यापुरवासिनः ॥ ४० ॥
 द्युतिमानेतदारुणाय रामो वानरसंभृतः ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णमयोध्यां प्रविवेश ह ॥ ४१ ॥
 ततो ह्यभ्युच्छ्रयन्पौराः पताकास्ते गृहे गृहे ॥ ४२ ॥
 ऐक्ष्वाकाधुपितं रम्यमासमाद पितुर्गृहम् ॥ ४३ ॥
 अथाब्रवीद्राजमुनो भरतं धर्मिणां वरम् ॥ अयोंपहितया वाचा मधुरं रघुनन्दनः ॥ ४४ ॥
 पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च महात्मनः ॥ कौमल्यां च सुमित्रां च कैकेयीमभिवाद्य च ॥ ४५ ॥
 यच्च मञ्जवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महन् ॥ मुक्तावहयमंकीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ॥ ४६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः ॥ पाणौ गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालवम् ॥ ४७ ॥

ध्वनिः रावणनिरसनापदानकथनध्वनिः ॥ ३०-३२ ॥
 शङ्खशब्दप्रणादैः शङ्खशब्दैः । जनहर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ये नगरं प्रविश्य वसिष्ठं पुरस्कृत्य रामा-
 मिषेकममकथन् ते सुमन्त्रादयः ॥ ३४-३५ ॥
 प्रकृतिभिः पौरजनैः ॥ ३६ ॥ तूर्यैः तूर्यवादकैः ।
 स्वस्तिको वाद्यविशेषः । मङ्गलानि प्रव्याहरद्भिः
 मङ्गलपाठकैः ॥ ३७ ॥ अक्षतं जातरूपमिति ॥
 हरिद्रया जातरूपमक्षतं । वहद्भिरिति शेषः ॥ ३८ ॥
 सख्यं चेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ सख्यं जात-

मिति शेषः । मन्त्रिणां मन्त्रिण्यः ॥ ३९ ॥ कुलेत्यर्थः ।
 भुत्वा सुग्रीवसख्यादिकमिति शेषः ॥ ४०-४१ ॥
 अभ्युच्छ्रयन् अभ्युदभाययन् । उन्नम्य स्थापितवन्तः
 ॥ ४२ ॥ ऐक्ष्वाकेत्यर्थः । राम इति शेषः ॥ ४३ ॥
 अथाब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । अथ रघुनन्दनः
 महात्मनः पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च कौमल्याप्र-
 सुतीरभिवाद्य च भरतमब्रवीदिति योजना ॥ ४४-४५ ॥
 साशोकवनिकं अन्तःपुरोद्यानसहितं ॥ ४६-४७ ॥

ति० शङ्खशब्दप्रणादैः शङ्खशब्दैर्जनाणां हर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः । तदुक्तं पाठे—'आमनोरावणद्वेषीकुम्भकजैलरान्तकः । अतिक्रान्ते-
 त्रिचक्रेतामहर्षिजनरक्षकः । समस्तदेवताकार्यैः श्रीवैतोक्तमन्त्राश्रितः । सर्वैकनिरतः शान्तापरदारमहोदरः । सुमित्रागम्यदो-
 धन्वीरावणानुजराजवदः । शरणागतसंज्ञाताधर्मस्थापननररः । रामोदाशरविः श्रीमानमराजानराजपुत्रः । पारय्योगमहत्त्वैवं
 शुभुक्चेकाहलध्वनिः ।' इति ॥ ३३ ॥ ति० पितुर्भवनमासाद्यतत्रमहात्मनः सुग्रीवादीन्सुमन्त्रान्प्रविश्य कौमल्याद्याभिवाद्य ।
 वानरैरिति शेषः । इति भरतमब्रवीदिति संबन्धः । तत्र पूर्वमुक्तं वादिप्रवेशवोजसमुक्तं पाठे—'ये श्रीमद्रवनेशमोमन्त्रवादाश्चरेणुभिः ।
 शुद्धीकर्तुमनाराजाहूनमन्त्रमकथयन् । विभीषणं च सुग्रीवं च गृहं प्रविशयन्तदा ।' इति । आद्यान्तस्तु कौमल्यादिप्रणामकरणकलमि-
 ति भाति । आन्तरं मुक्त्यन्तराद्योक्त्यर्थः । पूर्वपुराणेण शान्तपदवृन्दनं कृतं ननु मन्त्रमन्त्रमिति गम्यते ॥ ४५ ॥

[पा०] १ च. शङ्खभेरीप्रणादैश्च. ख. शङ्खवंशप्रणादैश्च. २ च. विराजमानं. ३ झ. प्रविश्यच. ४ झ. मन्त्रिवादय.

ततस्मैवददीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च ॥ गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः ॥ ४८ ॥
 उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः ॥ अभिषेकाय रामस्य दूतानाञ्चापय प्रभो ॥ ४९ ॥
 भौवर्णान्वानरेन्द्राणां चतुर्णां चतुरो घटान् ॥ ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥ ५० ॥
 यथा प्रत्युपसमये चतुर्णां सागराम्भसाम् ॥ पूर्णैर्घटैः प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः ॥ ५१ ॥
 गवन्क्ता मदान्गानो वानरा वारणोपमाः ॥ उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव शीघ्रगाः ॥ ५२ ॥
 ज्ञान्यवांश्च हन्त्रांश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋषभश्चैव कलशाञ्जलपूर्णानथानयन् ॥ ५३ ॥
 नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भेषु चाहरन् ॥ ५४ ॥
 पूर्वान्समुद्रान्कलशं जलपूर्णमथानयत् ॥ सुषेणः सत्त्वसंपन्नः सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ५५ ॥
 ऋषभो दक्षिणात्तूर्णं समुद्राञ्जलमाहरन् ॥ रक्तचन्दनशाखाभिः संवृतं काञ्चनं घटम् ॥ ५६ ॥
 गवयः पश्चिमाचोयमाजहार महार्णवान् ॥ रत्नकुम्भेन सहता शीतं मारुतविक्रमः ॥ ५७ ॥
 उत्तगाच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः ॥ आजहार स धैर्मात्मानलः सर्वगुणान्वितः ॥ ५८ ॥
 ततस्मैवानरश्रेष्ठैर्गनीतं प्रेक्ष्य तज्जलम् ॥ अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह ॥
 पुरोहिताय श्रेष्ठाय मुह्यद्वाश्च न्यवेदयत् ॥ ५९ ॥

विविशुः । परिचारिका इति शेषः ॥ ४८—५० ॥ नथानयन्नित्युक्तमेवार्थं विवृणोति—नदीशतानामिति
 हे वानराः चतुर्णां सागराम्भसां चतुर्भिः सागराम्भो- ॥ ५४ ॥ एवं जाम्बवद्धनुमद्वेगदर्शयुषभैर्नदीजलान-
 मिः पूर्णैर्घटैः उपलक्षिताः प्रत्युपसमये यथा यनमुक्त्वा सुषेणर्षभगवयानलैः सागरजलानयनं
 प्रतीक्षध्वं यथास्मान् प्रतीक्षिष्यध्वे तथा कुरुतेति दर्शयति—पूर्वादिति ॥ ५५ ॥ ऋषभो दक्षिणादिति ।
 योजना । सागरजलानयननियोगो नदीजलानयन- अयं चर्षभः पूर्वस्मादन्यः ॥ ५६—५८ ॥ तत इत्यादि-
 नियोगस्याप्युपलक्षकः ॥ ५१—५३ ॥ जलपूर्णा- सार्धश्लोक एकान्वयः । तत् प्रसिद्धं । तज्जलं तेषां

ति० वाववांश्चेति । अवचकारैः सुषेणगवयादिपञ्चशतवानरपरिग्रहः । तद्वक्ष्यति—‘नदीशतानां पञ्चानां’मिति । अतएवसुषेणगवय-
 बोःसमुद्रजलादनुत्वेनकश्चिन्मागेननविरोधः ॥ ५३ ॥ स० सुषेणश्चतुर्णामाज्ञानन्तरमाज्ञापितः । एवंगवयोपि । अतोऽनपूर्वोक्तिविरोधः
 ॥ ५५ ॥ ति० आनिलः इनुमान् । स० उत्तरसमुद्रस्यबहुदूरगतत्वेनशीघ्रतस्माञ्जलमानिनायेतिगरुडानिलविक्रमइतितस्तुतिः ।
 आनिलः अनिलमुतः ॥ ५८ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. जलकुम्भेषुचाहरन्, २ क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. चन्दनकर्पूरैः, ३ क. झ. ञ. ट. धर्मात्मानिलः

श्रीरामस्य पट्टाभिषेकघटः ।

ततः स प्रयतो बृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ॥ रामं रत्नमये पीठे सहस्रीतं न्यवेशयत् ॥ ६० ॥
 वसिष्ठो वामदेवश्च जात्रालिरथ काश्यपः ॥ कात्यायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥ ६१ ॥
 अभ्यपिञ्चन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन मुगन्धिना ॥ सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ६२ ॥
 ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा ॥ योषैश्चैवाभ्यपिञ्चंस्ते संप्रहृष्टाः सनैर्गमैः ॥ ६३ ॥
 नदीसागराणां जलं ॥ ५९-६२ ॥ ते वसिष्ठादयः । ऋत्विगादिभिः सहाभ्यपिञ्चन्निति योजना ॥ ६३ ॥

[पा०] १ व. छ. झ. न. ट. ससीतंमन्यवेशयत्. २. मसीतंसमवेशयत्. २ क. ख. ड. च. छ. झ. न. ट. वसिष्ठो विजयश्चैव. ३ क. घ. ड. झ. न. ट. कात्यायनोगौतमश्च वामदेवश्चैवच. ४ ड. च. छ. झ. न. ट. संप्रहृष्टैः. ज. संप्रहृष्टाः सनैर्गमाः.

सर्वोषधिरसैर्दिव्यैर्देवतैर्नभसि स्थितैः ॥ चतुर्भिलोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च संगतैः ॥ ६४ ॥

[ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितम् ॥ अभिषिक्तः पुरा येन मनुस्तं दीप्ततेजसम् ॥ ६५ ॥

तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचिताः ॥ सभायां हेमहृत्पायां शोभितायां महाजनैः ॥

रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रितायां सुशोभनैः ॥ ६६ ॥

नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि ॥ किरीटेन ततः पश्चाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥

ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैव संमयोक्ष्यत राघवः ॥ ६७ ॥]

छत्रं तु तस्य जग्राह शुभ्रम् पाण्डुरं शुभम् ॥ श्वेतं च बालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥

अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ ६८ ॥

मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् ॥ राघवाय ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदितः ॥ ६९ ॥

सर्वरत्नसमायुक्तं मणिरत्नविभूषितम् ॥ मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः ॥ ७० ॥

प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतश्चाप्सरोगणाः ॥ अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥ ७१ ॥

भूमिः सख्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः ॥ गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवु राघवोत्सवे ॥ ७२ ॥

सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा ॥ ददौ शतं वृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥ ७३ ॥

त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः ॥ नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः ॥ ७४ ॥

अर्कश्चिप्रतीकाशां काञ्चनीं मणिविग्रहाम् ॥ सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजर्षभः ॥ ७५ ॥

वैदूर्यमणिचित्रे च वैज्ररत्नविभूषिते ॥ बालपुत्राय धृतिमान्ङ्गदायाङ्गदे ददौ ॥ ७६ ॥

मणिप्रवरजुष्टं च मुक्ताहारमनुत्तमम् ॥ सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्रश्चिसमप्रमम् ॥ ७७ ॥

अरजे वाससी दिव्ये शुमान्याभरणानि च ॥ अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनुवे ॥ ७८ ॥

अवसृच्यात्मनः कण्ठाद्वारं जनकनन्दिनी ॥ अवैक्षत हरीन्सर्वान्भर्तारं च मुहुर्मुहुः ॥ ७९ ॥

सर्वोषधिरसैरित्यत्रापि अभ्यषिञ्चस्त इत्यनुषज्यते ॥ ६४—६८ ॥ शतपुष्करां शतपद्मां ॥ ६९ ॥ सर्वरत्नैः नवरत्नैः समायुक्तं । मणिरत्नेन मणिश्रेष्ठेन नायकेन मध्ये विराजन्तं । मुक्ताहारं मुक्ताप्रचुरहारं ददौ । वायुरित्यनुषज्यते ॥ ७०—७१ ॥ पूर्वं रामविरूपे 'अपि वृक्षाः परिम्बाना' इत्युक्तावस्थं वस्तुजातं राम-संश्लेषे तादृगवस्थां विहाय प्रहृष्टतममभूदित्याह—भूमिरिति ॥ ७२ ॥ धेनूनां नवप्रसूतिकानां "धेनुः स्वाग्रवसूतिका" इत्यमरः । पूर्वं हिरण्यदानादेः पूर्वं

सुग्रीवादिभ्यः पूर्वं वा ॥ ७३—७४ ॥ मणिविग्रहां मणिप्रचुरां ॥ ७५ ॥ धृतिमान् प्रीतिमान् ॥ ७६ ॥ सीतायै प्रददौ हनुमते दातव्यमित्याशयेन ददौ ॥ ७७ ॥ अरजे निर्मले । अकारान्तत्वमार्षं । अवेक्षमाणा भर्तारमिति शेषः । स्त्रियाः स्वातन्त्र्याभावात् भर्त्रनुज्ञां काङ्क्षितवतीति भावः ॥ ७८ ॥ हारं रामदत्तं । सदसि मह्यं हारप्रदानं कस्मैचित् पारितोषिकतया दापयितुमिति निश्चित्य अयं हारः एषु कस्मै देय इत्याशयेनावैक्षतेत्यर्थः

स० वपुषा रामशरीरेण ज्वलन्तीं शतपुष्करां काञ्चनीं सुवर्णरूपिणीं मालां । अनेन कायकान्तिरधिकेति सूचितं भवति । यथोक्तं संग्रहे—'परस्परालम्बितेति मिथ्यासंभूषणं सर्वविभूषणानाम्' इति ॥ ६९ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. सर्वदेवैश्च. २ ब्रह्मणानिर्मितमित्यादयः समयोक्ष्यतराघवइत्यन्ताः श्लोकाः क. ख. ड.—ज. पाठेपुरस्कन्ते. ३ क. ख. ड. च. ज. झ. महाजनैः. ४ क. च. छ. ज. ऋत्विग्भिर्भूषिभिश्चैव. ५ क. ज. सहितेनाभिषेचितः. ६ क. मणिभिर्भूषितं. ७ क. च. छ. झ. य. ड. चन्द्रश्चिसमप्रभिते.

तामिद्वितजः संप्रेक्ष्य वभाषे जनकात्मजाम् ॥ प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तृष्टासि मामिनि ॥

पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः ॥ ८० ॥

ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा ॥ हनुमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः ॥

चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाऽचलः ॥ ८१ ॥

ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः ॥ सर्वान्कामगुणान्वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ८२ ॥

सर्ववानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः ॥ वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८३ ॥

विभीषणोऽपि सुग्रीवो हनुमाञ्जाम्बवांस्तथा ॥ सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्रियत्कर्मणा ॥ ८४ ॥

यथार्हं पूजिताः सर्वैः कामै रत्नैश्च पुष्कलैः ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८५ ॥

नत्वा सर्वे महात्मानं ततस्ते प्रवर्गर्षभाः ॥ विमृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धामभ्युपागमन् ॥ ८६ ॥

सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम् ॥ [पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्राविशत्पुरीम्] ॥ ८७ ॥

[रामेण सर्वकामैश्च यथार्हं प्रतिपूजितः] ॥ लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ ८८ ॥

॥ ७९ ॥ तामिद्वितज इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । नीयाः गुणाः येषां ते तान् आभरणादिवस्तुविशेषान् यस्य यस्मिन् । पौरुषं बलं समुद्रलङ्घनेन । विक्रमो ॥ ८२—८३ ॥ विभीषणोऽपि । अत्र संभावितपरिगणने लङ्कादहनेन । बुद्धिः अशोकवनिकाप्रवेशेन । सर्वशः प्रथमं कीर्तनालङ्घ्वा कुलधनमित्यनुवादाच्च आदावेव सर्वाणि यस्मिन् सन्तीति यस्य संतुष्टासि तस्मै देहीति विभीषणः संभावित इति बोध्यं ॥ ८४—८६ ॥ सुग्रीव योजना । अन्यथा अन्येषां निन्दोक्तिरेव स्यात् ॥ ८७—८८ ॥ कामगुणान् काम्यन्त इति कामाः प्रार्थ-
दित्यनुपपद्यते ॥ ८७ ॥ लब्ध्वेत्यर्थः । कुलधनं इत्यादिकुल-

रामानु० कुलधनं इत्यादिकुलधनं श्रीरत्नसंज्ञकविमानमिति सन्तोषदन्ति । विभीषणकुलकभागत्वं लङ्काराज्यमिति केचित् ।
ती० अत्र कुलधनशब्देन पूर्वमेव रामाभ्यनुज्ञांतराक्षसकुलधनं लङ्काराज्यलब्ध्वेति कृषियानुवादः कियते । केचित् कुलधनमित्यत्र कु-
लधनशब्दस्यार्थं इत्यादिकुलधनं श्रीरत्नविमानमिति वदन्ति । तत्रोपपद्यते । कुतः कुलधनमित्यत्रेश्वाकुलधनस्याभूयमाणत्वात् ।
अवतारसमाप्तिसमये विभीषणाय इत्यादिकुलधनं श्रीरत्नविमानदानस्योत्तराध्यायनेव ब्रह्ममाणत्वाच्च । तथा हि विभीषणं प्रति श्रीराम-
वचनं—'किं बान्धवद्रुक् मिच्छामि राक्षसेन्द्रमहाबल । आराधय जगन्नाथमिह्वाकुलधनवतम्' इति । पाण्डुराणे वावतारसमाप्तिसमये
समागतं विभीषणं प्रति श्रीरामवचनं—'वावचन्द्रधर्मयुग्मं यावत्प्रतिमिदं नि । तावद्रमस्वराज्यस्यः काले मम पदं व्रज । इत्युक्त्वा प्रददौ
तस्मै स्वशिष्ये वासहिष्णवे । श्रीरमेशादिनं स्वाप्यं मिह्वाकुलधनवतम् । रत्नविमानमादाय लङ्कां प्रायाद्विभीषणः' इत्यवतारसमाप्तिका-
ले रत्नविमानदानप्रवणत् । कुलधनशब्देन राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यमेवोक्तमिति वैदित्यमिति । स० कुलधनं कुलस्य इत्यादिकुल-
स्यधनरूपं श्रीरामं लक्ष्मणं सखित्वेनेति शेषः । यत्तु कुलधनं इत्यादिकुलधनरूपं श्रीरत्नविमानमिदिव्याख्यानां तत्प्राप्त्यवचनविनन्दे ।
तथा हि पाण्डुराणे उत्तरखण्डे कालालयवद्वातुत्वं दास्यत्वं मम पदं मिह्वायादिकमुक्त्वा 'अभिप्रायं तु रामस्वहाताकारमुक्तादा । आश्रमु-
र्वांनराकृष्टाराजानोराक्षसाद्विजाः । विभीषणोऽपि सुग्रीवः' इत्यादिना विभीषणादीनां पुनरागमनं योक्त्वा परलोकागमनप्रत्यावे 'अथो-
वाचमहातेजाराक्षसेन्द्रं विभीषणम् । राज्ञं प्रसादविषमं वदाम्हाकथं माह्वाकुपः । वावचन्द्रधर्मयुग्मं यावत्प्रतिमिदं नि । तावद्रमस्व

[पा०] १ पौरुषं विक्रमो बुद्धिः दर्शनावायुपुत्राय इत्यर्थद्वयसंस्थाने । ड. ब. छ. झ. ञ. ट. पाठेषु अथमावायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा । तेजोहृतिर्यशोदाक्षं सामर्थ्यं विनयोनयः । पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः । इत्यर्थत्रयं पौर्वापर्यभेदेन अधिकैकाध्वन्यत्वाच्च दृश्यते । २ क. वानरयोधाश्च । ३ क. ख. घ. ङ. च. ज. झ. ट. हृष्टासर्वे । ४ ड. झ. ञ. ट. किष्किन्धां समुपागमन् । ५ इदमर्थः क. झ. पाठयोर्दृश्यते । ६ क. प्राविशत्पुरीम् । ७ इदमर्थः श्रीरत्नराष्ट्राष्ट्रवदृश्यते । ८ लङ्काराकुलधनमित्यर्थ-
पूर्वः क. ख. घ. च.—ट. पाठेषु विभीषणोऽपि भगवता सहर्तनं कृतदर्शनः इत्यर्थमधिकं दृश्यते । ९ क. ख. घ. च.—ट. प्रायान्महायशाः ।

स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः ॥ राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥ ८९ ॥

उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ९० ॥

आतिष्ठ धर्मज्ञं मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन ॥

तैल्यं मया त्वं पितृभिर्धृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्रहस्व ॥ ९१ ॥

सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् ॥

नियुज्यमानोपि च यौवराज्ये ततोऽभ्यपिश्चन्द्ररतं महात्मा ॥ ९२ ॥

पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यां वाजपेयेन चासकृत् ॥ अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैर्यजत्पार्थिवर्षभः ॥ ९३ ॥

राज्यं दश सहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः ॥ शताश्वमेधानाजहे सदश्वान्भूरिदक्षिणान् ॥ ९४ ॥

आजानुलम्बबाहुः स महास्कन्धः प्रतापवान् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः पृथिवीमन्वपालयत् ॥ ९५ ॥

धनं श्रीरङ्गविमानमिति संप्रदायः ॥ ८८ ॥ शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् शशास बुभुज इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वान् ॥ ८९—९० ॥ 'लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं बसुन्धरा' इति पूर्वामिषेकारम्भे भरतासन्निधाने प्रतिज्ञानान् 'रामो द्विर्नामिभाषत' इति नियमादलक्ष्मणमेव यौवराज्ये नियुक्ते—आतिष्ठेति । पूर्वराजैः मन्वादिभिः अध्युषितां । आतिष्ठ पालय । पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः या धृता तां धुरं मया तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये स्थित्वा उद्रहस्व

॥ ९१ ॥ यौवराज्ये नियुज्यमानः यौवराज्यमङ्गीकुरुष्वेति नियम्यमानः । पर्यनुनीयमानः पुनःपुनरनुनयेन पृच्छ्यमानः सन्नपि च सर्वासना सर्वप्रकारेणापि यदा योगं संमतिं नोपैति । स्वशेषत्वविरुद्धत्वज्ञानाज्येष्टे भरते विद्यमाने स्वस्य तदनुचितत्वज्ञानाच्चेति भावः । तदा भरतं अत्यन्तपरतन्त्रं यौवराज्ये अभ्यपिष्वन् ॥ ९२ ॥ पौण्डरीकेति । अत्रोत्तरक्रत्वारम्भोक्तिर्वनवासात्परमश्याधानपूर्वकं पूर्वक्रतवोपि रामेण

राज्यस्थः कालेममपदं व्रज । इत्युक्त्वाप्रददानं सैस्त्वविशेषासहिष्णवे । श्रीरङ्गशायिनेस्त्वाचर्यमिश्वाकुलदैवतम् । रङ्गविमानमादायलङ्काप्रायाद्विभीषणः' इतिवचनान् । नचस्कान्दपुराणेऽमासं हितायां द्वादशाध्यायेऽभिषेकोत्सवप्रस्तावे 'उपित्वावत्सरं सर्वैराक्षसावानरास्तथा । अनुज्ञातोराघवेण लङ्काप्रायाद्विभीषणः । मध्याह्ने विष्णुपूजार्थं कावेर्यामध्यतो हरिम् । निधाय विधिवत्स्नानं निर्व्यसर्वं समाप्य च । मञ्जुषामध्यगं विष्णुपूजयामास भक्तितः । तस्मिन्क्षणे परिणतं विमानं प्रणवाकृति' इत्यादिनाऽभिषेकानन्तरमेव श्रीरङ्गनाभविमानदानस्योक्तलात्प्राप्तिरपि देवप्राप्तिरिति वाच्यं । स्कान्दवचनानां संकुचितकथाप्रबन्धरूपत्वेनागामिनीं कथां पुरस्तादेवाकथयदिति स्त्रीकारे वाचकाभावात् । अन्यथा पूर्वमेव तद्दाने श्रीरामस्य स्वकुलदैवधीरङ्गनाथानर्चनेनैवैकादशसहस्राब्दावस्थानापत्तेः । नचेष्टापत्तिरेवेति वाच्यं । पाद्ये सर्वत्र नित्याह्निकप्रस्तावे श्रीरङ्गनाथार्चनस्य वर्णितत्वात् । यथोक्तपाद्ये नित्याह्निके—'गृहं गत्वाऽनले दुह्नानला श्रीरङ्गशायिनम्' इति । तथान्यत्र 'उत्थाय कृतमभ्याह्नानोरज्जेदसमर्पितम् । सुक्ताऽसं' इत्यादिपूर्वादाहृतपाद्यवचनमिरवकाशस्तत्फलत्वात् । अत उक्तैवायं इत्यलम् ॥ ८८ ॥ ती० आत्मना सह वनवासदुःखानुभवाद्राज्ये सहस्रसुखानुभवार्थं लक्ष्मणं प्रति यौवराज्यप्रार्थनेति भावः ॥ ९१ ॥ सू० सर्वात्मना सर्वप्रकारेण पर्यनुनीयमानः मया सह चिरं वनवासप्रयासानुभवार्थं यौवराज्यसौख्यमनुभूतिपुनःपुनः प्रार्थितोपि सौमित्रिः योगं यौवराज्याधिपत्यं । यदानोपैति ज्येष्ठभरते सति नाहंतर्ह इति स्वीकरोति—अनेष्टत्वात्मेव यौवराज्यं कुर्वन्ति बहुधाः नियुज्यमानोपि उक्तोपि भरतो बहुल्लेखभागितिस एव तत्करोल्लिखित्वा योगं यदानोपैति ततो नन्तरं मुनिवैवराज्ये भरतमभ्यपिष्वन् ॥ ९२ ॥ ति० पौण्डरीकाश्वमेधेस्त्वायुत्तरकाण्डार्थसंक्षेपः । पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यामिति सामान्यतवकथातत्रैव विक्षेपमाह—वाजिमेधेन चासकृदिति ॥ ९३ ॥

[पा०] १ ख. च. न. रराज. २ ड. झ. ट. तुल्यं यथा त्वं पितृभिः पुरस्तात्तैर् यौवराज्ये. ३ क. ख. घ.—ज. ट. नियुज्यमानो मुनि. ४ ड. च. झ. न. ट. वाजिमेधेन. ५ घ. यज्ञैर्यजितवानासदक्षिणैः. क. ख. ड. च. झ. न. ट. यज्ञैर्यजत्पार्थिवात्मनः. ६ क. छ.—ट. आजानुलम्बबाहुः.

राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ॥ ईजे बहुविधैर्यज्ञैः समुद्गृह्णातिबान्धवः ॥ ९६ ॥
 न पर्यदेवन्विधवा न च व्यालकृतं भयम् ॥ न व्याधिजं भयं वाऽपि रामे राज्यं प्रश्नासति ॥ ९७ ॥
 निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थः कंचिदस्पृष्टम् ॥ न च स इद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ९८ ॥
 सर्वं मुदितमेवासीत्सर्वो धर्मपरोऽभवत् ॥ राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यर्हिसन्परस्परम् ॥ ९९ ॥
 आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रश्नासति ॥ १०० ॥
 रामो रामो राम इति प्रजानामभवत्कथाः ॥ रामभूतं जगद्भूद्रामे राज्यं प्रश्नासति ॥ १०१ ॥
 नित्यपुष्पा नित्यफलास्तरवः स्कन्धविस्तृताः ॥ काले वर्षा च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः ॥ १०२ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा लोभविवर्जिताः ॥ स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ॥ १०३ ॥
 आसन्प्रजा धर्मेरता रामे शासति नानृताः ॥ सर्वे लक्षणसंपन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ १०४ ॥
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्रामो राज्यमकारयत् ॥ १०५ ॥
 धैर्यं यशस्वमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम् ॥ आदिकाव्यमिदं त्वार्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥
 वैः पठेच्छृणुयाल्लोके नरः पापाद्भिमुच्यते ॥ १०६ ॥
 पुत्रकामस्तु पुत्रान्वं धनकामो धनानि च ॥ लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १०७ ॥

कृता इत्यस्योपलक्षणं ॥ ९३—९५ ॥ चापीति निपा-
 तसमुदायोवधारणार्थोऽभिन्नक्रमः । समुद्गृह्णातिबा-
 न्धव एवेत्यर्थः ॥ ९६ ॥ न पर्यदेवन्निति । न पर्यदे-
 वन्नित्यर्थः ॥ ९७—९८ ॥ राममेवेति । अन्यो-
 न्यनिर्मूलनवैरे सत्यपि राममुखं स्थानं भविष्यतीति
 मत्वा परस्परं नाभ्यर्हिसन् । परमधार्मिकं राममेवा-
 नुचिन्तयन्तोऽन्योन्यवैरं प्रजहुरित्यर्थः ॥ ९९—१०५ ॥
 अथ रामाद्यणपठने फलं दर्शयति—धन्यमित्यादिसार्ध-
 श्लोकमेकं वाक्यं ॥ ऋषिः वेदः तत्संबन्धि । वेदोपबृंह-
 णमिति यावत् । पुरा अबतारात्पूर्व । रामोत्तरताप-
 नीयमूलत्वेन पुरातनमित्त्यर्थः । यद्वा पुरा सर्वक-
 विध्यः पूर्व । न स्ववतारात्पूर्वमित्यर्थः । “प्राप्तराज्यस्य

रामस्य वाल्मीकिर्मगवानृषिः । चकार चरितं कृत्स्नं वि-
 चित्रपदमात्मवान्” इति रामे प्राप्तराज्ये सति चकारेत्यु-
 पक्रमान् “रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान्”
 इति राज्यप्राप्तिपर्यन्तं भूततया निर्दिश्य ततः परं ब्रह्म-
 लोकं प्रवास्यतीत्येतदन्तं भविष्यत्तयानिर्देशान् ‘कोन्व-
 स्मिन्सांप्रतं लोके’ इत्यादौ सांप्रतशब्दप्रयोगान्
 “रामभूतं जगद्भूद्रामे राज्यं प्रश्नासति” इति सकललो-
 कविदितरामविषयप्रभानुपपत्तेः सर्वथा परिहृतत्वान् ।
 ‘इतिहासं पुरातनम्’ इत्यस्य आदिकाव्यत्वात्सङ्गतेरन्ये-
 षामपि विरोधाभासानां सुपरिहार्यत्वाच्चायमेवार्थः
 ॥ १०६ ॥ पुत्रकामस्त्वित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥
 रामाभिषेचनं रामाभिषेकावधिकं । अधितिष्ठति

स० धर्मात्मापि साक्षाद्यज्ञपुत्रवनारावणमापि । यदर्थकत्वादिकरणं तदात्मासम्प्रतीतिवाक्यं । लोकशिक्षाया इति भावः । राघवः
 बहुविधैर्यज्ञैरीजे “स्थान्मानं बह्वपुरुषं बह्वैनायकताधसः ।” इत्यादिः ॥ ९६ ॥ स० दशवर्षशतानि चेत्यनेन कादशसहस्रसंख्यालभ्यते
 अस्याएवमानभेदान् ‘एवंब्रह्मोदशसहस्र—’ इत्यादिभिरिति निर्वाच्यते ॥ १०५ ॥ ति० रामाभिषेचनं तदवधिकमित्यर्थः

[पा०] १ इ. झ. ट. समुत्तमानुबान्धवः । क. रा. घ. च. ज. झ. समुद्गृह्णातुबान्धवः । २ क इ.—ट. भयंवासीश्रमे.
 ३ इ.—ट. नामधेयकथित् । ४ इ. झ. ट. कामवर्षाच. ५ इ. छ. झ. घ. ट. प्रम्यं. ६ क. ख. च.—ट. यःशृणोतिसदालो-
 केनरःपापाप्रमुच्यते.

महीं विजयते राजा रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति ॥ राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च ॥ १०८ ॥
 भरतेनेव कैकेयी जीवपुत्रास्तथा स्त्रियः ॥ [भविष्यन्ति सदानन्दाः पुत्रपौत्रसमन्विताः] ॥ १०९ ॥
 श्रुत्वा रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ रामस्य विजयं चैव सर्वमक्रिष्टकर्मणः ॥ ११० ॥
 शृणोति य इदं काव्यमार्षे वाल्मीकिना कृतम् ॥ श्रद्धधानो जितक्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ ॥ १११ ॥
 समौगमं प्रवासान्ते लभते चापि बान्धवैः ॥ प्रार्थितांश्च वरान्सर्वान्प्राप्नुयादिह राघवात् ॥ ११२ ॥
 श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयन्ते संप्रेमृष्वताम् ॥ विनायकाश्च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठन्ति यस्य वै ॥ ११३ ॥
 विजयेत महीं राजा प्रवासी स्तस्तिमान्त्रजेत् ॥ स्त्रियोरजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान्सूयुरनुत्तमान् ॥ ११४ ॥
 पूजयंश्च पठंश्चेममितिहासं पुरातनम् ॥ सर्वपापात्प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ११५ ॥
 प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्द्विजात् ॥ ऐश्वर्यं पुत्रलामश्च भविष्यति न संशयः ॥ ११६ ॥
 रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः पठतः सदा ॥ प्रीयते सततं रामः स हि विष्णुः सनातनः ॥ ११७ ॥
 आदिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ [साक्षाद्रामो रघुश्रेष्ठः श्रेष्ठो लक्ष्मण उच्यते] ॥ ११८ ॥

कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं च ॥

श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं महार्थं प्राप्नोति सर्वा शुचि चार्थसिद्धिम् ॥ ११९ ॥

आयुष्यमारोग्यकरं यशस्वं सौभ्रातृकं बुद्धिकरं सुखं च ॥

श्रोतव्यमेतन्नियमेन सद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः ॥ १२० ॥

[वंशेण दिव्येन धनेन चैव धान्येन भूम्याभरणेन वेष्टमना ॥

संतर्पयेद्वाचकमर्थजालैर्न चेत्फलं विन्दति वित्तशाख्यकृत् ॥ १२१ ॥]

एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः ॥ प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ १२२ ॥
 देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहणाच्छ्रवणात्तथा ॥ रामायणस्य श्रवणात्तुष्यन्ति पितरस्तथा ॥ १२३ ॥

आक्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः । माता कौसल्या । जीवपुत्राः ॥ ११३—११५ ॥ ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्यापि पाठ-
 भवन्तीति शेषः ॥ १०७—११० ॥ शृणोति यः ॥ प्राप्तौ नियममाह—प्रणम्येति । वैश्यादीनां कैमुति-
 इत्यादिभ्योऽयमेकान्वयः ॥ दुर्गाणि दारिद्र्यादीनि ॥ कसिद्धं ब्राह्मणात् प्रणमनपूर्वकं श्रवणं ॥ ११६—११९ ॥
 ॥ १११—११२ ॥ विनायकाः विन्नकरा ग्रहाः ॥ सौभ्रातृकं सौभ्रातृकरं सुखं सुखकरं ॥ १२०—१२३ ॥

॥ १०७ ॥ टी० सं० शृण्वतां संक्षिप्य शृण्वतां । ति० विनायकाः विन्नकारिणो देवगणविशेषाः । सु० विनायकाः विन्नाः ।
 'विनायकस्तु हेरे भिक्षुतां धर्मजिनेपुरी' इति विश्वः ॥ ११३ ॥ ति० स्त्रियोरजस्वलाः शुद्धिज्ञानानन्तरं बोद्धव्यदिनावधि ॥ ११४ ॥

[पा०] १ इदमर्थं औत्तराहपाठेऽवदस्यते. २ ड. च. छ. झ. ञ. ट. काव्यपुरा. ३ ड.—ट. समागम्यप्रवासान्तेरम-
 न्तेसहबान्धवैः. ४ छ. ष.—ट. वैप्रार्थितान् वरान्सर्वान् प्राप्नुवन्तीह. ५ ड. परिशृण्वतां. ६ ड. च. छ. झ. ञ. ट-
 सस्तिमान्भवेत्. ७ इदमर्थं औत्तराहपाठेऽवदस्यते. ८ छ. ष.—ट. शुभं च. ९ अर्थः श्लोकः क. पाठेऽवदस्यते.

मत्स्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृताम् ॥ लेखयन्तीह च नरास्तेषां वामस्त्रिविष्टपे ॥ १२४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्रिकायां संहितायां युद्धकाण्डे
श्रीरामपट्टाभिषेको नाम एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

इति युद्धकाण्डः समाप्तः ॥ ६ ॥

संहितातुल्यत्वान् संहितेति व्यपदेशः ॥ १२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशदुत्तरशत-
तमःसर्गः ॥ १३१ ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेश्वरणसरसिजद्वन्द्वसेवातिरेका-

दुद्रूतोद्दामबोधः कुशिकमुतकुलापाम्पतेरोपधीशः ।
श्रीमान्गोविन्दराजो वरदगुरुमुतो भावनाचार्यव-
र्यग्रेन्मैव प्रेर्यमाणो व्यतनुत विपुलां युद्धकाण्डस्य
टीकाम् ॥ १ ॥

टी० रामस्यसंहितारामायणमित्यर्थः । संहितालक्षणसप्तकाण्डव्याख्याद्वयसंहितेतिव्यपदेशः । लेखयन्ति चकाराविलेखयन्ति च
ति० अत्रकलभतिछोकाःकृतकव्याख्यानेनोपलभ्यन्ते ॥ १२४ ॥ इत्येकत्रिंशदधिकशततमःसर्गः ॥ १३१ ॥

इदं युद्धकाण्डं कुंभपोणस्थेन टी. आर. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायाम्ने
मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३५ सन १९१३.

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

UTTARAKĀNDA 7.

EDITED AND PUBLISHED

BY

T. R. Krishnacharya,

Proprietor, Madhva Vilās Book Depot, Kumbakonam.

*Printed by R. Y. Shedge for the proprietor,
at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhal Lane,*

BOMBAY.

1913.

(*Registered according to the Act XXV of 1867.*)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

उत्तरकाण्डम् ७.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्या

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३५. पद्मादिनामसंवत्सरे ।

७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखाकृतं
ऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा खासीना रक्षिताः ।

→* श्रीः *

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्भोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

→* उत्तरकाण्डम् ७ *←

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

→* प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ *

रावणवधानन्तरमथोप्यायां सीतयासहराज्याभिषिक्ते श्रीरामे कदाचनमिहासलमलङ्घुर्वाणे अगम्येनद्विषकुहयनिवासि-
मुनिगणैः सह श्रीरामसमीपं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ रामेण यथाहंमर्चिनेषु मुनिगणेष्वामनोवर्षितेषु अगम्येन मुनिव्रजेः सह
श्रीरामं प्रति रावणादिविजयप्रशंसनपूर्वकं विशेषत इन्द्रजिह्वप्रशंसने रामेण तं प्रतीन्द्रजिह्वप्रतापादिप्रशंसः ॥ २ ॥

प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ॥ आजगमुर्कृपयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १ ॥
कौशिकोऽथ यवक्रीतो गार्ग्यो गालव एव च ॥ कण्वो मेघातिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः ॥ २ ॥
स्वैस्त्यात्रेयोश्च भगवान्मृचिः प्रमुचिस्तथा ॥ अगस्त्योऽत्रिश्च भगवान्सुमुखो विमुखस्तथा ॥
आजगमुस्ते सहागस्त्या ये' स्थिता दक्षिणां दिशम् ॥ ३ ॥
नृपहुः कवषो धौम्यो रौद्रेयश्च महानृषिः ॥ तेऽप्याजगमुः सन्निष्ठा वै ये श्रिताः पश्चिमां दिशम् ॥ ४ ॥
वसिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्विन्ध्यामित्रः सगौतमः ॥ जमदग्निर्भरद्वाजस्तेऽपि सप्तर्षयस्तथा ॥
उदीच्यां दिशि सैतैरे नित्यमेव निवासिनः ॥ ५ ॥

श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ श्रीमद्भक्तकुलप्रदीपशठजि- दरे पठौ । प्राप्तराज्यं राममनादृत्य राघवं लक्ष्मणं
त्पादारविन्दद्वयीसेवालम्ब्य समस्तशास्त्रविततिर्गोविन्द- प्रतिनन्दितुं सर्वे ऋषय आजगमुः । प्राधान्येनेन्द्रजि-
राजाह्वयः । श्रीरामायणभूषणेऽत्र मुकुटीभूतां परामुचरे द्वधं प्रशंसिष्यन्ति रामस्य समीप इति शेष इत्येकं ।
प्रत्ये व्याकृतिमातनोति विदुषां प्रीतिः पुनर्वर्धताम् ॥ अत्र प्रेति गायत्र्या एकविंशोऽध्यायः ॥ १—२ ॥
राक्षसानां वधे कृते सति प्राप्तराज्यस्य रामस्य । अना- स्वस्तिकरः आत्रेयः ॥ ३—४ ॥ वसिष्ठ इति । उक्ता

श्रीरामायनमः ॥ टी० अथरावणस्य प्रह्वानुग्रहवचनैर्भवप्रतिपादनद्वारा तत्रेव त्वेन भगवति पराक्रमातिशयं प्रतिपादयितुं लक्ष्मण-
भवं लयेवोपसंहृतमिति भगवन्महिमानं च सोऽनुवृषय आगता इत्याह—प्राप्तेति । राक्षसानां वधे कृते अनन्तरं प्राप्तराज्यस्य प्राप्त-
राज्याभिषेकस्य । रामस्य समीपं मुनय आजगमुः । किमर्थं राघवं प्रतिनन्दितुं तद्वैभवमभिष्टौनुमित्यर्थः ॥ स० रावणादिवधासि-
रुपद्रवाद्यवरो रामसाहाय्यस्वरामेन्द्रजिह्वादिमाहात्म्यज्ञाना धीनज्ञानत्वेन तद्वक्तुं रामसमीपं प्राप्ता इति प्रथमतो निरूपयति—प्राप्तेति
॥ १ ॥ ति० पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः पूर्वदिशि प्रधानतया ये स्थिता इत्यर्थः ॥ २ ॥ स० स्वस्त्यात्रेयः तन्नामकः ॥ ३ ॥

[पा०] १ स. आजगमुर्मुनयः. २ क. ख. घ. ज. रम्यश्च वन एव च. ३ क. ख. दत्तात्रेयोऽथ. ४ ख. घ. क. झ. ञ.
वे श्रिताः. ५ क. ख. घ. ज. पृषहुः. झ. नृपगुः कवषो. क. मृकण्डुः. ६ ह. छ. झ. ञ. ट. कौषेयश्च. ख. ज. रावेयश्च.
७ घ. वैश्विप्रानिलमेव.

संप्राप्य ते महात्मानो राघवस्य निवेशनम् ॥ विष्टिताः प्रतिहारार्थं द्रुताशनसमप्रभाः ॥
वेदवेदाङ्गविदुषो नानाशास्त्रविशारदाः ॥ ६ ॥
द्वाःस्य प्रोवाच धर्मात्मा ह्यगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ निवेद्यतां द्वाशरथैर्ऋषीनस्मान्समागतान् ॥ ७ ॥
प्रतीहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्भुतम् ॥ समीपं राघवस्याशु प्रविवेश महात्मनः ॥ ८ ॥
नयेज्जितज्ञः सद्भुतो दक्षो धैर्यसमन्वितः ॥ स रामं दृश्य सहसा पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥
अगस्त्यं कथयामास संप्राप्तमृषिभिः सह ॥ ९ ॥
श्रुत्वा प्राप्तान्मुनीन्स्तांस्तु बालमूर्धसमप्रभान् ॥ प्रत्युवाच ततो द्वाःस्य प्रवेश्य यथासुखम् ॥ १० ॥
तान्संप्राप्तान्मुनीन्दिष्ट्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥ पाद्यार्घ्यादिभिरानर्च्य गां निवेद्य च सादरम् ॥
रामोभिवाद्य प्रथत आसनान्वादिदेश ह ॥ ११ ॥
तेषु काञ्चनचित्रेषु महत्सु च वरेषु च ॥ कुशान्तर्धानदत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च ॥
यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुङ्गवाः ॥ १२ ॥
रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः ॥ महर्षयो वेदविदो रामं वचनमब्रुवन् ॥ १३ ॥
कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनन्दन ॥ त्वां तु दिष्ट्वा कुशलिनं पश्यामो हतशात्रवम् ॥ १४ ॥
दिष्ट्वा त्वया हतो राजन्नावणो लोकरावणः ॥ न हि भारः स ते रामरावणः पुत्रपौत्रवान् ॥ १५ ॥
सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन्विजयेथा न संशयः ॥ दिष्ट्वा त्वया हतो रामरावणो राक्षसेश्वरः ॥ १६ ॥
दिष्ट्वा विजयिनं त्वाऽद्य पश्यामः सह सीतया ॥ लक्ष्मणेन च धर्मात्मनश्चात्रा त्वद्धितकारिणा ॥ १७ ॥
मातृभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोऽद्य वयं नृप ॥ १८ ॥
दिष्ट्वा प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः ॥ अकम्पनश्च दुर्धर्षो निहतास्ते निशाचराः ॥ १९ ॥

वसिष्ठादयः समेत्यर्थः । ननु वसिष्ठः अयोध्यायां कौशिकः कुशिकवंश्यो विश्वामित्रादन्यः ॥ ५ ॥
पुरोहिततया नित्यं वर्तमानः कथमिदानीमुदीच्या प्रतिहारो द्वाःस्यः । “द्वारि द्वाःस्ये प्रतीहारः” इत्य-
विशः समागत इत्युच्यते । सत्यं । यथाऽगस्त्यो ज्यो- मरः ॥ ६—१० ॥ अभिवाद्येति । समुदायं प्रतीति
तिर्मण्डलस्योपि भुवि तपःसमार्जनाय शरीरान्तरे शेषः ॥ ११—१३ ॥ सर्वत्र पुरकोशादिषु । दिष्ट्वा
स्थित आगतस्तथा वसिष्ठोपि ज्योतिर्मण्डलस्थः सप्त- दैवान् । हतशात्रवं हतशत्रुं ॥ १४ ॥ रावणस्ते न हि
र्षिभिः समागत इति बोध्यम् । तदागमनदशायां भारः । तद्वधस्ते ईपत्कर्मैत्यर्थः ॥ १५ ॥ तदेव दर्श-
नगरस्यो वसिष्ठो नायातः अतएव न परिगणितः । यति—सधनुरित्यादि । विजयेथा इति “विपराभ्यां”

ति० प्रतिहारोद्वाःस्यः । तदर्थं तन्मुखेनरामायस्यागमननिवेदनार्थं । विष्टिताः द्वारिस्थिता इत्यर्थः ॥ ९ ॥ ति० तूर्णमितिमानसी-
लस्य । द्रुतमिति काविकयुक्ता । स० एतेमुनयोत्रावस्थानानर्हाः बहुकालविलम्बे किमवतिवैत्येकंभयं । तन्निबोधनेरामः किंकरोति वेल-
परं । एतेमहात्मानोस्तस्मात्प्रदर्शनायमागता इति संभ्रमश्चेति त्वराहेतूनां त्रयाणां सत्त्वात्तूर्णद्रुतमाश्रितिवहुवारं पर्यायोक्तिः । तूर्णद्रुत-
मिदं सत्त्वं पूर्वोक्तं वाऽन्यथः । वयंतूर्णमागता इति द्रुतनिवेद्यतामिति ॥ ति० आश्रित्यनेन राजा वसरपरीक्षाभावो निवक्षितः ॥ ८ ॥
ति० निवेद्य प्रत्येकमिति शेषः ॥ ११ ॥ ति० वरेषु बहुमूल्येषु । कुशान्तर्धानदत्तेषु कुशान्तर्धानदत्तं दत्तं तेषु । कुशास्तृते-
ष्वित्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० सपुरोगमाः पुरोगमैः प्रधानैः सद्भिः ॥ १३ ॥ ति० हतशात्रवं हतशत्रुसमूहं ॥ १४ ॥ ति०
लक्ष्मणेन चेति । अस्वार्थस्वदिष्ट्याराक्षसाहता इति शेषः । मातृभिरित्यस्वदिष्ट्येवादिः । युक्तमिति शेषः ॥ १८ ॥

[पा०] १ ख. संप्राप्यैते. २ क. भयवानगस्त्यो. ३ क. दाशरथेर्मुनीनस्मानुपागतान्. ख. दाशरथेर्मुनीनस्मानुपस्थितान्.
घ. दाशरथेर्मुनीनस्मानुपागतान्. ङ.—ड. दाशरथेर्ऋषयो वयमागताः. ४ ख. घ. वचनोदितः. ५ घ.—ट. चन्द्रसमयुति.
क. चन्द्रनिभाननं. ६ इ. झ. न. ट. संप्राप्तमृषिसत्तमं. ७ ख. चित्रेषु स्वासीर्णेषु सुखेषु च. क. चित्रेषु स्वासीर्णेषु सुखेषु च.

यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ दिष्ट्या ते समरे राम कुम्भकर्णो निपातितः ॥ २० ॥
 त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तका ॥ दिष्ट्या ते निहता राम महावीर्या निशाचराः ॥ २१ ॥
 कुम्भश्चैव निकुम्भश्च राक्षसौ भीमदर्शना ॥ दिष्ट्या तौ निहता राम कुम्भकर्णमुनौ मृषे ॥ २२ ॥
 युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च कालान्तकयोमोषमा ॥ यज्ञकोपश्च चलवान्भूमाश्वौ नाम राक्षसः ॥ २३ ॥
 कुर्वन्तः कदनं घोरमेते शस्त्रास्त्रपारगाः ॥ अन्तकप्रतिमैर्वाणैर्दिष्ट्या विनिहतास्त्वया ॥ २४ ॥
 दिष्ट्या त्वं राक्षसेन्द्रेण द्वन्द्वयुद्धमुपागतः ॥ देवतानामवध्येन विजयं प्राप्तवानमि ॥ २५ ॥
 [संहमेतन्महाबाहो रावणस्य निवर्हणम् ॥ असहमेतत्संप्राप्तं रावणेयैर्निवर्हणम् ॥ २६ ॥
 दृश्यस्तस्य महाबाहो कालो येन हि धिक्कृतः ॥] संख्ये तस्य न किञ्चित् रावणस्य पराभवः ॥
 द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तो दिष्ट्या ते रावणिर्हतः ॥ २७ ॥
 दिष्ट्या तस्य महाबाहो कालस्त्रेवाभिधावतः ॥ मुक्तः सुररिपोर्वीर प्राप्तश्च विजयस्त्वया ॥ २८ ॥
 अभिनन्दाम ते सर्वं संश्रुत्येन्द्रजितो वधम् ॥ सोऽवध्यः सर्वभूतानां महामायाघरो युधि ॥ २९ ॥
 विस्मयस्त्वेष चासाकं तच्छ्रुत्येन्द्रजितं हतम् ॥ ३० ॥
 एते चान्ये च बहवो राक्षसाः कामरूपिणः ॥ दिष्ट्या त्वया हता वीरा रघूणां कुलवर्धन ॥ ३१ ॥
 दत्त्वा पुण्यामिमां वीर सौम्यामभयदक्षिणाम् ॥ दिष्ट्या वर्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकर्षण ॥ ३२ ॥
 श्रुत्वा तु तेषां वचनमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ विस्मयं परमं गत्वा रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 भगवन्तः कुम्भकर्णं रावणं च निशाचरम् ॥ अतिक्रम्य महावीर्यां किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३४ ॥
 महोदरं प्रहसन् च विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ मत्तोन्मत्तां च दुर्धर्यां देवान्तकनरान्तकां ॥
 अतिक्रम्य महावीर्यान्किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३५ ॥
 अतिकायं त्रिशिरसं भूमाश्वं च निशाचरम् ॥ अतिक्रम्य महावीर्यान्किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३६ ॥

इत्यात्मनेपदं ॥ १६—१९ ॥ प्रमाणान् शरीरपरि- तस्य रावणेः शरवन्वादिषि शेषः ॥ २८—३१ ॥
 माणान् ॥ २०—२४ ॥ द्वन्द्वयुद्धमुपागतः सन् अभयदक्षिणां अभयदानं । देवर्षिभ्य इत्यर्थः ।
 विजयं प्राप्तवानमीत्यन्वयः ॥ २५—२७ ॥ मुक्तः । वर्धसि वर्धसे ॥ ३२ ॥ विस्मयं गत्वा । रावणिवध-
 सः संख्येयुद्धे । तस्य रावणस्य । पराभवः परमत्यन्तं अभवः अस्ता । मरणमित्यावत् । तत् तन्मारयं । त्वनकिञ्चित्
 महत्त्वसंपादकं । महोदयसत्त्वपुरतः कियानयेयातुधानइतिनचिप्रमितिभावः । तर्हि किञ्चित्प्रमित्यस्तदुक्तोक्तुर्वेति । द्वन्द्वयुद्धमिति ।
 ते दिष्ट्या आदिष्ट्या आह्वयाद्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तः रावणिरिन्द्रजित् । इतः लक्ष्मणेनेतिशेषः । ते त्वया । इतः शासितइतिवा । ति०
 ६२ रावणवधे नतवभारः । तिरौहितिरावणिवधएवदुष्करइत्याहुः—संख्यइति । संख्येतस्म्यरावणस्यलक्ष्मणैः पराभवः आक्रमण-
 मितिपदं तत्रकिञ्चित् । अपितु दिष्ट्या तिरौधानसाधनवानभजेनद्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तः । अतएवहत्तीरावणिरित्यन्तु इदमेववदिति
 शेषः ॥ २७ ॥ स० अनिधावतः कालस्यस्त्रोरेवतस्त्रसुररियोः सामान्यतः सुनाममद्विबोरावणः । असाधारणपरायणसुरइन्द्रः
 तद्विरोः इन्द्रजितः सकाशान्मुक्तः लक्ष्मणइतिलवाविजयः प्राप्तइति दिष्ट्या मंगलमित्यर्थः । अभिधावतः कालस्यन्तु पौरिवनस्यल-
 क्ष्मणस्यसकाशान् सुररिपोमुक्तः स्थावितः । प्राप्तइतिशेषः । इतिश्रयाविजयः प्राप्तइतिवा । सुररिपोः रावणस्यप्राप्तः अत्यन्तासः
 इन्द्रजिन्मुक्तः । प्राप्तेरितिशेषः ॥ मुक्तः सर्वैरभ्यमुसाधवधइत्यर्थः । पीरप्राप्तः शिगतइरः प्राप्तेर्नि-पमेवीरः निध्याणाः ता-
 न्प्राप्तः । मृतस्त्रजनसंघनिविष्टइतिलवाविजयः । अस्मदादोनामितिशेषइतिवा । त्वन्मुखेनपरपरिभाषनेननृपाधेयविजयइतिभावः ॥
 इदं वचनं यामाभिपद्याद्यप्यस्यरावणमित्येतत्क्षमणमित्यपिचक्षणाः केचिदाचक्षते ॥ २८ ॥ ति० अप्स्ययहेतुरवध्यइति । यतः सो
 वध्यस्तादियुगः अतएवचक्षपएवेन्द्रजित्प्रोत्साहकंविस्मयः विस्मयकरइत्यन्वयः । नतस्मात् इन्द्रजितंहनंश्रुत्वावधेयंनुयाइतिशेषः
 ॥ २९—३० ॥ स० हेभगवन्तः पूजयाः । अतिक्रम्य तच्छ्रुतिमकृत्वा । किं किमर्थं ॥ ३० ॥

[पा०] १ इदमधर्पत्रयं च. छ. पाठेयुद्धवत्.

कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः पराक्रमः ॥ केन वा कारणेनैष रावणादतिरिच्यते ॥ ३७ ॥
 शक्यं यदि मया श्रोतुं न खल्वाज्ञापयामि वः ॥ यदि गुह्यं न चेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ ३८ ॥
 शक्रोऽपि विजितस्तेन कथं लब्धवरश्च सः ॥ कथं च बलवान्पुत्रो न पिता तस्य रावणः ॥ ३९ ॥
 कथं पितृश्चाभ्यधिको महाहवे शक्रस्य जेता हि कथं स राक्षसः ॥
 वराश्च लब्धाः कथयस्व मेऽद्य तत्पृच्छतश्चास्य मुनीन्द्र सर्वम् ॥ ४० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

रामेणेन्द्रविश्रवापातिशयपट्टेनागस्त्येन तदुपोद्घाततया रावणकुलमूलानुकीर्तनारंभः ॥ १ ॥ पुलस्त्यविश्रवसोरूप-
 णिः ॥ २ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ कुम्भयोनिर्महातेजा राममेतदुवाच ह ॥ १ ॥
 शृणु राम कैद्यावृत्तं तस्य तेजोबलं महत् ॥ जघान शत्रून्धेनासौ न च बध्यः स शत्रुभिः ॥ २ ॥
 तौवत्ते रावणस्येदं कुलं जन्म च राघव ॥ वरप्रदानं च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ॥ ३ ॥
 पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिमुतः प्रभुः ॥ पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षादिव पितामहः ॥ ४ ॥
 नानुकीर्त्या गुणास्तस्य धर्मतः शीलतस्तथा ॥ प्रजापतेः पुत्र इति वक्तुं शक्यं हि नामतः ॥ ५ ॥
 प्रजापतिमुतत्वेन देवानां बल्लभो हि सः ॥ हृष्टः सर्वस्य लोकस्य गुणैः शुभ्रैर्महामतिः ॥ ६ ॥
 स तु धर्मप्रसङ्गेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः ॥ तृणविन्द्राश्रमं गत्वा न्यवसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥
 तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायनियतेन्द्रियः ॥ गत्वाऽऽश्रमपदं तस्य विभ्रं कुर्वन्ति कन्यकाः ॥ ८ ॥

विषयवाक्येनेति शेषः ॥ ३३—३७ ॥ यदि गुह्यं न
 भवति । यदि युष्माभिः वक्तुं शक्यं । यदि मया च
 श्रोतुं । तदा कथ्यतां । अहं तु श्रोतुमिच्छामि
 केवलं न तु वक्तुमित्याज्ञापयामि ॥ ३८ ॥ पिता
 रावणो न बलवान् पुत्रापेक्षयेति कथं ॥ ३९—४० ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने प्रथमः
 सर्गः ॥ १ ॥

शृण्वति संबन्धः ॥ २ ॥ तावत् प्रथमं । रावण-
 स्यैव कुलादिकं यमहं ते ब्रवीमि । पश्चाद्रावणेऽस्ति
 शेषः ॥ ३ ॥ तत्र प्रथमं कुलमाह—पुरेत्यादि ।
 पुलस्त्यः दशप्रजापतिष्वेकः । पितामह इव पितृतुल्य
 इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तदेवाह—नानुकीर्त्या इति । धर्मतः
 शीलतश्चोत्पन्न इति शेषः । ते गुणा नानुकीर्त्याः
 विविच्याशक्यवर्णनाः । किंतु प्रजापतिपुत्रनामत एव
 तत्संकीर्तनमात्रं तत एतस्यैव वैभवं वक्तुं शक्यं ।
 प्रजापतिपुत्रत्वोक्त्यैव तस्य वैभवं वर्णितं भवतीत्यर्थः
 ॥ ५—६ ॥ धर्मप्रसङ्गेन तपःसंपादनेच्छेत्यर्थः ।

असौ रावणिः न च शत्रुभिर्वध्यः । तत्कारणं

ति० कीदृशोऽस्यप्रभावः । यतोयुष्माभिः प्रशस्यतइतिशेषः । प्रभावस्तपःप्रभावः । बलं शारीरं । शि० अतिरिच्यते
 अधिकः प्रतीयते ॥ ३७ ॥ इतिप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

स० येनासौपुत्रप्रधानं सख्यंशुभिर्नवध्यः ततेजोबलं तेजसा अवष्टंभशक्त्यासहितंबलंशारीरमन्नादिसंभूतं च । यथा वृत्तं
 तदीयं कर्म तथायस्यानीतिशेषः । शृणु । “कर्मणि वृत्तं” इतिविश्वः ॥ २ ॥ स० वरप्रदानं प्रदीयतइतिप्रदानं । वररूपंयदेयं
 यथातत्त्वैर्दत्तंतावतेब्रवीमि ॥ ३ ॥ ति० मित्रं कुर्वन्ति तृणामिन्यावेन ननुबुद्धिपूर्वं ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. च. उ. झ. पृच्छतश्चास्य. २ क. ख. घ.—उ. वाक्यमेतदुवाचह. ३ झ. यथावृत्तं. ४ क. ख. घ. ज.
 जयंतेरावणस्याहं. ५ ख. घ. ज. तृणामेराश्रमं.

देवपन्नगकन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः ॥ क्रीडन्त्योप्सरसश्चैव तं देशमुपपेदिरे ॥ ९ ॥
 सर्वर्तुषूपमोग्यत्वाद्रम्यत्वात्काननस्य च ॥ नित्यशस्तास्तु तं देशं गत्वा क्रीडन्ति कन्यकाः ॥ १० ॥
 देशस्य रमणीयत्वात्पुलस्त्योयत्र स द्विजः ॥ गायन्त्यो वादयन्त्यश्च लासयन्त्यस्तथैव च ॥
 मृनेस्तपस्विनस्तस्य विभ्रं चक्रुरनिन्दिताः ॥ ११ ॥
 अथ क्रुद्धो महातेजा व्याजहार महामुनिः ॥ या मे दर्शनमागच्छेत्मा गर्भं धारयिष्यति ॥ १२ ॥
 तास्तु सर्वाः प्रतिश्रुत्य तस्य वाक्यं महात्मनः ॥ ब्रह्मशापमयाद्भीतास्तं देशं नोपचक्रुः ॥ १३ ॥
 तृणविन्दोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ॥ १४ ॥
 गत्वाऽऽश्रमपदं तत्र विचचार सुनिर्भया ॥ न साऽपश्यन्तिस्थिता तत्र कांचिदभ्यागतां सखीम् ॥ १५ ॥
 तस्मिन्काले महातेजाः प्राजापत्यो महानृषिः ॥ स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपमा भावितः स्वयम् ॥ १६ ॥
 सा तु वेदश्रुतिं श्रुत्वा दृष्ट्वा वै तपसो निधिम् ॥ अभवत्पाण्डुदेहा सा सुव्यञ्जितशरीरजा ॥ १७ ॥
 बभूव च समुद्रिष्ठा दृष्ट्वा तदोपमात्मनः ॥ इदं मे किंत्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वाऽऽश्रमे स्थिता ॥ १८ ॥
 तां तु दृष्ट्वा तथाभूतां तृणविन्दुरथाब्रवीत् ॥ किं त्वमेतच्चसदृशं धारयस्वात्मनो वपुः ॥ १९ ॥
 सा तु कृत्वाऽञ्जलिं दीना कन्योवाच तपोधनम् ॥ न जाने कारणं तात येन मे रूपमीदृशम् ॥ २० ॥
 किं तु पूर्वं गतास्म्येका महर्षेर्भावितात्मनः ॥ पुलस्त्यस्याश्रमं दिव्यमन्वेष्टुं स्वसखीजनम् ॥ २१ ॥
 न च पश्याम्यहं तत्र कांचिदभ्यागतां सखीम् ॥ रूपस्य तु विपर्यासं दृष्ट्वा त्रामादिहागता ॥ २२ ॥
 तृणविन्दुस्तु राजर्षिस्तपसा द्योतितप्रभः ॥ ध्यानं विवेश तत्रापि अपश्यदपिकर्मजम् ॥ २३ ॥
 स तु विज्ञाय तं शापं महर्षेर्भावितात्मनः ॥ गृहीत्वा तनयां गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 भगवंस्तनयां मे त्वं गुणैः स्वैरेव भूषिताम् ॥ भिक्षां प्रतिगृहाणेमां महर्षे स्वयमुद्यताम् ॥ २५ ॥
 तपश्चरणयुक्तस्य श्रम्यमाणेन्द्रियस्य ते ॥ शुश्रूषणपरा नित्यं भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥
 तं ब्रुवाणं तु तद्वाक्यं राजर्षिं धार्मिकं तदा ॥ जिघृक्षुरब्रवीत्कन्यां वाढमित्येव स द्विजः ॥ २७ ॥
 दत्त्वा स तु यथान्यायं स्वमाश्रमपदं गतः ॥ साऽपि तत्रावसत्कन्या तोषयन्ती पतिं गुणैः ॥ २८ ॥

तृणविन्दुर्नाम ऋषिः ॥ ७—९ ॥ तं देशं आश्रम-
 पदं ॥ १० ॥ लासयन्त्यः नृत्यन्त्यः ॥ ११—१५ ॥
 स्वाध्यायमकरोत् । वेदमपठदित्यर्थः ॥ १६ ॥ वेदश्रुतिं
 वेदध्वनिं श्रुत्वा कोऽधीत इति गत्वा दृष्ट्वा चेत्यर्थः ।
 पाण्डुदेहा गर्भिणीत्वान् । सुव्यञ्जितः शरीरजो
 यस्याः सा तथा ॥ १७ ॥ इदं मे किं एतत्किमिति
 ज्ञात्वा गर्भकारणमिदं किंत्विति ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १८—

२३ ॥ तनयां गृहीत्वा पुलस्त्यं गत्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥
 इमां भिक्षां गृहाणेति भिक्षात्वेन स्वीकुरुष्वेति अब्रवी-
 दिति पूर्वैणान्वयः । ननूर्ध्वरेतसा मया कथं प्राप्ता
 किं वा मेऽनया प्रयोजनमित्यत्राह—उद्यतामिति ।
 “उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् । भोज्यां
 मेने प्रजानाथो ऽपि दुष्कृतकर्मणः” इत्युक्तेः स्वय-
 मुद्यतेयं प्राप्नोवेत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥ यथान्यायं

ति० वादयन्त्यः वीणादिकमित्येषः ॥ १० ॥ स० ब्रह्मशापमयात् तदुपमयसाधनान् ॥ १३ ॥ ति० तदिति । शाप-
 वाक्यमित्यर्थः । नश्येति नष्टाभावः ॥ १४ ॥ स० सामुव्यञ्जितशरीरजा सा लक्ष्मीःशोभितयावत् । तयामुव्यञ्जितःसम्यग्व्यक्तः
 शरीरभोगमौयस्यास्ता । यद्वा सुखमुदः नतयेत्यसुः असमुदःनादशः । व्यञ्जितःकेवलव्यक्तःशरीरजोगमस्तेनसहवर्ततइतितथा ।
 ‘सुपूजायैयथाशानुमतिहस्तसमुद्रिषु’ इतिविश्वः । असुरपूज्यःनिन्द्यइतियावत् । नादशः व्यञ्जितोयशशरीरजस्तेनसहितेतिवा ।
 अतोनेत्यधिकं ॥ १७ ॥ ति० तदोपे गमसंसंबवरूपदोषं ॥ १८ ॥ ति० असदृशं कन्यादसत्सायुक्तं ॥ १९ ॥ पूर्वगता प्रथमं
 गता ॥ २१ ॥ ति० तत्रापिगर्भकारणमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० तत्प्रतिग्रहफलमाह—शुश्रूषणपरेति ॥ २६ ॥

[पा०] १ ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. ऋषिपन्नग. २ ड. च. छ. झ. ञ. ट. दत्तानुनयांराजा.

राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुमयार्दितैः ॥ शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलं गतैः ॥ २९ ॥
 शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते ॥ स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र यथासुखम् ॥ ३० ॥
 निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधा तत्र कस्यचित् ॥ ३१ ॥
 ऐतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः ॥ निवासयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि ॥
 नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सह ॥ ३२ ॥
 अचिरेणैव कालेन संपूर्णा तस्य शासनात् ॥ ३३ ॥
 स तु तत्रावसत्प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः ॥ समुद्रपरिधायां तु लङ्कायां विश्रवात्मजः ॥ ३४ ॥
 काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरं च हि ॥ ३५ ॥
 स देवगन्धर्वगणैरभिष्टुतस्तथाऽप्सरोनृत्यविभूषितालयः ॥
 गमस्तिभिः मूर्ध्न ईवावभासयन्पितुः समीपं प्रययौ स वित्तपः ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अगस्त्यमुखाहङ्कायां कुबेरनिवासात्पूर्वमपिराक्षसस्त्रितिश्रवणविस्मितेनरामेण तंप्रति राक्षसमूलकथनप्रार्थना ॥ १ ॥
 अगस्त्येनतंप्रति यक्षराक्षसशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकथनपूर्वकं रक्षःकुलमूलनृतहेतिवंशकथनारंभः ॥ २ ॥ हेतिसुताद्विद्युत्केशा-
 म्बुकेषोत्पत्तिः ॥ ३ ॥ पार्वतीपरमेश्वराभ्यां तस्मैवरदानम् ॥ ४ ॥

श्रुत्वाऽगस्त्येरितं वाक्यं रामो विस्मयमागतः ॥ कथमासीत्तु लङ्कायां संभवो रक्षसां पुरा ॥ १ ॥
 ततः शिरः कम्पयित्वा त्रेताग्रिसमविग्रहम् ॥ तमगस्त्यं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
 भगवन्पूर्वमप्येषा लङ्काऽऽसीत्पिशिताशिनाम् ॥ श्रुत्वेदं भगवद्वाक्यं जातो मे विस्मयः परः ॥ ३ ॥
 पुलस्त्यवंशादुद्भूता राक्षसा इति नः श्रुतम् ॥ इदानीमन्यतश्चापि संभवः कीर्तितस्त्वया ॥ ४ ॥

॥ २८-३१ ॥ प्रमुदितैः सह निवासयामासेति यो-
 जना ॥ ३२ ॥ संपूर्णाधनधान्यादिसर्वैश्वर्यपूर्णैर्लभ्यः
 ॥ ३३-३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटारूपायने उत्तरकाण्ड-
 व्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अपःस्थानादिसंभवः इति यदुक्तं तच्छ्रुत्वा विस्मयमा-
 गत इत्यन्वयः ॥ १ ॥ ततो मुहुः शिरः कम्पयित्वा वि-
 स्मयमागतः सन् अगस्त्यं दृष्ट्वाऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ पूर्वरा-
 वणकुबेरयोः पूर्वमपि लङ्कापिशिताशिनामासीदावास
 आसीदितीदानीमुक्तं श्रुत्वा मम विस्मयो जनितः ॥ ३ ॥
 कुतो विस्मय इत्याशङ्क्य विरुद्धश्रवणादित्याह—पुल-
 स्तेति । नः अस्माभिः । पूजायां बहुवचनं । श्रुतं कर्णा-

लङ्कायां धनदाधिष्ठानात्पूर्वमपि रक्षसां संभवः

ति० निवासयामास निवासमकरोदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ति० शासनात् पालनात् ॥ ३३ ॥ ति० अवभासयन् शोभमानः ।
 अन्धरोनृतैः विभूषितमालयं पुष्पकं यस्यसः ॥ ३६ ॥ इति तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

ति० लङ्कायां पूर्वमपिराक्षसस्थितिभ्रुलाविस्मितेनरामेण तेषामुत्पत्त्यादिप्रश्ने अगस्त्येन तत्प्रतिपादनं श्रुत्वेति विस्मयमागत इत्युक्तं ।
 तत्र किं विषयकश्रवणाद्विस्मयप्राप्तिसाध्याह—कथमिति ॥ १ ॥ स० शिरःकंपनं विस्मयसूचकं ॥ २ ॥ ति० अन्यतश्चापि संभवः

[पा०] १ घ. ज. निवासयरोचयस्वमहाबल. क. ख. निवासयरोचयस्वमहायशः. २ क. ख. घ. ज. एवमुक्तस्तु धर्मा-
 पित्राचर्यमिदं वचनं. ३ क. घ. निवेद्ययामास. ४ क. ख. घ. ज. अभ्यागच्छत्सुसंहृष्टः पितरं. ५ क. ख. घ. ज. रमिष्टुत-
 सत्येवसिद्धैः सहचारैरपि. ६ क. ख. घ. ज. इवौजसाहृतः. ७ क. ख. ज. प्रययौ श्रियावृतः. ८ क. ख. ज. लङ्कायां राक्ष-
 सामिति संभवः.

रावणात्कुम्भकर्णाच्च प्रहस्तादिकटादपि ॥ रावणस्य च पुत्रेभ्यः किं नु ते बलवत्तराः ॥ ५ ॥
 क एषां पूर्वको ब्रह्मर्त्किनामा च बलोकटः ॥ अपराधं च कं प्राप्य विष्णुना द्राविताः कथम् ॥ ६ ॥
 एतद्विस्तरतः सर्वं कथयस्व ममानघ ॥ कौतूहलमिदं मयां नृद भानुर्यथा तमः ॥ ७ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा संस्कारालंकृतं शुभम् ॥ ईषद्विस्मयमानस्तमगस्त्यः प्राह राघवम् ॥ ८ ॥
 प्रजापतिः पुरा मृष्ट्वा ह्यपः सलिलसंभवः ॥ तासां गोपायने सत्त्वानमृजत्पद्मसंभवः ॥ ९ ॥
 ते सत्त्वाः सत्त्वकर्तारं विनीतवदुपस्थिताः ॥ किं कुर्म इति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभवाद्विज्ञाताः ॥ १० ॥
 प्रजापतिस्तु तान्याह सत्त्वानि प्रहसन्निव ॥ आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति मानदः ॥ ११ ॥
 [इत्युक्तास्ते क्षुधाविष्टा अंभांस्यादातुमुद्यताः ॥ अंभांस्तेतानि रक्षाम उक्तवन्तस्तथाऽपरे ॥ १२ ॥
 ज्ञात्वा प्रजापतिस्तेषामाह धात्वर्थसंयुतम् ॥ यथेति जज्ञणे धातुस्तथा रक्षस्तु पालने ॥
 यक्षणाद्यक्ष इत्युक्तस्तथा रक्षस्तु पालनान् ॥ १३ ॥]
 रक्षामेति च तत्रान्ये जक्षाम इति चापरं ॥ भुक्षिताभुक्षितैरुक्तस्ततस्तानाह भूतकृत् ॥ १४ ॥

कर्णिकयेति शेषः ॥ ४—७ ॥ संस्कारेति पदवाक्यार्थज-
 संस्कारेति यावन् । ईषद्विस्मयमान इति । सर्वज्ञोप्य-
 जानन्निव पृच्छतीति विस्मितं ॥ ८ ॥ सलिलसंभवः
 पद्मसंभवः । सलिले पद्मसंभव इत्यर्थः । प्रजापतिः
 ब्रह्मा । अहरन्ते अपः मृष्ट्वा भूमेरधः स्थिताः समुद्र-
 रूपिणीः मृष्ट्वा राज्यवसाने तत्रैव सलिले विष्णुना-
 मिकमले वर्तमानः प्रजापतिः तासामपां गोपायने
 रक्षणनिमित्तं । सत्त्वान् जन्तूनमृजन् । पुँल्लिङ्गत्व-
 मार्ष ॥ ९ ॥ तद्विज्ञाता इति तानि सत्त्वानि किं कुर्मः किं
 करवामेति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभवाद्विज्ञाताः सन्तः
 सत्त्वकर्तारं स्वस्वष्टारं विनीतवदुपस्थिताः ॥ १० ॥

प्रहसन्निव भवाद्विज्ञात स्वप्रजाविषयव्यावसान् प्रहसन्नि-
 त्यर्थः । मानदः बहुमानदः । भयनिवृत्तिमनुगृह्णित्य-
 र्थः । हे सत्त्वानीति वाचा आभाष्य संबोध् । रक्षध्वं
 यत्नेन रक्षध्वमिमा अप इति ॥ ११—१३ ॥ तानि स-
 त्त्वान्याह—रक्षामेति । तत्र तेषु सत्त्वेषु मध्ये । अन्यैः
 कैश्चित्सत्त्वैः । रक्षामेत्युक्तः । तथापरैर्जक्षामेत्युक्तः
 प्रजापतिः । उभयमपि लोडुक्तमवहुवचनं । “जज्ञ, भक्ष-
 हसनयोः” । कैश्चित्त्रयं वयं रक्षाम किन्तु जक्ष-
 मेत्युक्तः । कैः रक्षामेत्युक्तं कैर्वा जक्षामेत्युक्तं
 तत्राह—भुक्षिताभुक्षितैरिति अभ्यासलोपश्चान्दसः ।
 अबुभुक्षितैः रक्षामेत्युक्तं बुभुक्षितैस्तु जक्षामेत्युक्तमिति

कीर्तितः । कक्षा राक्षसानिवासायनिर्मितेति विश्वकोशक्यानुवादेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० बलवत्तराः किं नु । यतोविष्णुनातद्वि-
 द्रावणेयतितमितिभावः ॥ ५ ॥ ति० सलिलसंभवः प्रजापतिरभूदित्यन्वयः । “अपएवससर्जोदौतामुबीनंमवाधजत् । तदग्ध-
 ममवर्द्धमंसहस्रांशुतमग्रमम् । तस्मिन्नेत्ययं ब्रह्मासर्वलोकपितामहः ।” इतिमन्त्रः ॥ ति० अपो कलामिवद्रु आकाशादिक-
 मेकोत्पद्य । सलिलसंभवः सलिलात् सलिलपद्मात् प्रादुर्भूतोवभूवेतिशेषः । रजोगुणप्रहयेनब्रह्माऽभवदितिशेषः । पद्मसंभवो
 ब्रह्मातुतासांपद्मद्वारास्त्रोपादनहेतूतामपां गोपायनेरक्षणासंस्वान् प्राप्तिविशेषानक्षयत् ॥ ९ ॥ ति० विनीतवत् पितरिविनी-
 ताःमन्तः ॥ १० ॥ स० प्रहसन्निव । क्षुत्पिपासाऽसह्यदुःखकमहोदितिब्रह्मसः । मानवा इतिमृष्टलसंबोधेनेनतेषामनुमतेमा-
 नुषत्वंलक्ष्येतिमूचयति । मानदइतिपाठेन ब्रह्मविशेषणं । वाचामानवाइत्याभाष्ययत्नेनापोरक्षध्वमित्याह ॥ ति० प्रजापतिर्ब्रह्मा
 हेमानवाः मन्त्रसत्त्वयासंभूताःइत्याभाष्य संबोध् ॥ ११ ॥ स० “इत्युक्तास्तेषु वाविष्टा अंभांस्यादातुमुद्यताः” इत्यारभ्य
 सार्धंभोक्तृद्वयंकिन्तुस्तकसंपुण्यावर्तेते नवर्ततेवबहुपुल्लकेषु । सेनप्रक्षिप्तमितिभाति । तथापिवाक्यायाते । एतानि स्वमृष्टा-
 न्यंभाक्षिरक्षामइत्युक्तवन्तः । बाधार्थसंयुतं । रक्षबाधार्थसंयुतं । तथेतन्न यक्षबाधार्थसंयुतमित्यर्थः । स्वयमेवधात्वर्थसंयुतमि-
 त्युक्तंविश्रुतिः । यक्षेतीति । जज्ञणे भक्षणे । तथापरैरक्षधातुःपालनेइतिशतशेरन्वयतरस्याप्यभावाच्छान्दसोतिदेशः । रक्षःउ-
 क्तमिति विपरिणतमन्वेति । यज्ञयोरनेदस्तत्प्राप्तिरक्षययोरिति जज्ञणइत्युक्तिः । यद्योक्तंतुनीयमन्त्रध्वकोर्नविधाध्याये । “क्षुत्तृह-
 भ्यामुपलब्धलोतेजगुमभिदुडुषुः । मारक्षतेनंजक्षध्वमित्युचैःभुन्वर्दिताः । देवस्तानाहसंविमोमाजक्षतरक्षत । अहोमेयक्ष-
 रक्षोसिप्रजायूयंभविष्यथ” इति ॥ १२—१३ ॥ स० तदुक्तान्दुक्तेःप्रतिपत्त्याइत्याहअनुमूचरित्याह—रक्षामइति । भुक्षिता-
 भुक्षितैः भुक्षिताभुक्षितैरितिपाठद्वये अभ्यासलोपानुस्वारकेबलाभ्यासलोपाश्रयाः । रक्षणे तथैवमतीनामपामितरानपायोपायं ।

[पा०] १ ग. मानवाः. २ इत्युक्तास्तेषु वाविष्टा इत्यादयः रक्षस्तु पालनादित्यन्ताः भोकाः च. छ. पाठयोरधिकादस्यन्ते.
 वा. रा. २४२

रक्षामेति च यैरुक्तं राक्षसास्ते भवन्तु वः ॥ जक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवन्तु वः ॥ १५ ॥
 तत्र हेतिः प्रहेतिश्च आतरो राक्षसाधिपौ ॥ मधुकैटभसंकाशौ बभूवतुरिन्दमौ ॥ १६ ॥
 प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र तपोवनगतस्तदा ॥ हेतिर्दारक्रियार्थं तु परं यत्नमथाकरोत् ॥ १७ ॥
 स कालभगिनीं कन्यां भयां नाम भयावहाम् ॥ उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥ १८ ॥
 स तस्यां जनयामास हेती राक्षसपुङ्गवः ॥ पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केश इति श्रुतम् ॥ १९ ॥
 विद्युत्केशो हेतिपुत्रः स दीप्ताकसमप्रभः ॥ व्यवर्धत महातेजास्तोयमध्य ईवाम्बुदः ॥ २० ॥
 स यदा यौवनं भद्रमनुप्राप्तो निशाचरः ॥ ततो दारक्रियां तस्य कर्तुं व्यवसितः पिता ॥ २१ ॥
 सन्ध्यायास्तनयां सोऽथ सन्ध्यातुल्यां प्रभावतः ॥ वरयामास पुत्रार्थं हेती राक्षसपुङ्गवः ॥ २२ ॥
 अवश्यमेव दातव्या परसौ सेति सन्ध्यया ॥ चिन्तयित्वा सुता दत्ता विद्युत्केशाय राघव ॥ २३ ॥
 सन्ध्यायास्तनयां लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचरः ॥ रमते स तथा सार्धं पौलोम्या मधवानिव ॥ २४ ॥
 केनचित्त्वध कालेन राम सालकटङ्कटा ॥ विद्युत्केशाद्रर्ममाप घनराजिरिवार्णवात् ॥ २५ ॥
 ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभम् ॥ प्रमृता मन्दरं गत्वा गङ्गा गर्भमिवाग्निजम् ॥ २६ ॥
 तमुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशरतार्थिनी ॥ रेमे तु सार्धं पतिना विस्मृत्य सुतमात्मजम् ॥ २७ ॥
 उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः ॥ तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरदर्कसमद्युतिः ॥
 निघायास्ते स्वयं मुष्टिं हरोद श्ननकैस्तदा ॥ २८ ॥
 ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः शिवः ॥ वायुमार्गेण गच्छन्वै शुश्राव रुदितस्वनम् ॥ २९ ॥
 अपश्यदुमया सार्धं रुदन्तं राक्षसात्मजम् ॥ कारुण्यभावात्पार्वत्या भवस्त्रिपुरसूदनः ॥ ३० ॥
 तं राक्षसात्मजं चक्रे मातुरेव वयःसमम् ॥ अमरं चैव तं कृत्वा महादेवोक्षरोव्ययः ॥ ३१ ॥
 पुरमाकाशगं प्रादात्पार्वत्याः प्रियकाम्यया ॥ उमयाऽपि वरो दत्तो राक्षसानां नृपात्मज ॥ ३२ ॥

क्रमः ॥ १४ ॥ वः युष्माकं मध्ये । यैः रक्षामेत्युक्तं ते राक्षसा भवन्तु । यैर्जक्षामेत्युक्तं ते यक्षा भवन्तु । वर्णव्यत्यय आर्थः ॥ १५—१६ ॥ तत्र राक्षसेषु । तपोवनगत इति । विरक्तो भूत्वेति शेषः ॥ १७ ॥ कालो यमः । स्वयमेवेति । प्रार्थनां गत्वैत्यर्थः । अत्येव विवरणं दारक्रियार्थं इत्यादि ॥ १८—१९ ॥ तोयं मध्ये यस्य स तोय-

मध्यः ॥ २० ॥ पिता हेतिः ॥ २१—२५ ॥ प्रसूता प्रसूतवती । अग्निजं गर्भमिति । अग्निना विस्मृतं माहेश्वरं गर्भमित्यर्थः । घनगर्भोऽशनिः ॥ २६—२९ ॥ कारुण्येन सहितः भावश्चित्तं कारुण्यभावः । तस्मात् ॥ ३० ॥ अक्षरोव्यय इति षड्भावराहित्योपलक्षणं । पार्वत्या प्रेरित इति शेषः । इदमेव दर्शयति—वक्ष्य-

जलानवैवक्षिकं पुत्रनादिरूपं कुर्मइत्युत्तरितवन्तइतिभावः । अनुप्रासेनरक्षामोयक्षामइतिद्वयेऽवदन्तिष्वनिः । ति० तत्रतेषुभगवन्भिक्षुकभूतेषुनभ्येभगवत्प्रसूकरक्षध्वमितिपदस्याविनाशेनावस्थापनमर्थइतिकेचनप्रपन्नाः । उत्तरोत्तराभिवाधनरूपपूजनमर्थइतिपरैप्रपन्नाः । तत्राथारक्षामेतिप्रतिवचनंदत्तवन्तः । परैयक्षामेति । 'यक्ष पूजायां' । उभयमपिलोडुत्तमबहुवचनं । बुभुक्षिताबुभुक्षितैरिक्तस्त्वानेभुक्षिताभुक्षितैरित्यार्थः । अबुभुक्षिताः पिपासिताः ॥ १४ ॥ ति० प्रभावतःसन्ध्यातुल्यामिति संबन्धः । सन्ध्यादुक्षिता सालकटङ्कटाक्षमा ॥ २२ ॥ स० राक्षसी । यद्यपिसन्ध्यायादेवतालं । तथापिरक्षणप्राधान्येनब्रह्मसृष्टेनराक्षसीलातलुप्याभिरारक्षसीलंबोध्यं । अग्निजं अग्निविसृष्टंषण्मुलरूपंगर्भमेवप्रसूता । प्रकृष्टंसूतंसवनंयस्याःसा । प्रसूतवतीत्यर्थः ॥ ति० घनगर्भसमप्रभं जलगर्भमेवसमकान्ति ॥ २६ ॥ ति० विद्युत्केशरतार्थिनी विद्युत्केशेनसहरतंकीडामर्थयतितादृशी । बभूवेतिशेषः ॥ २७ ॥ स० मातुर्वयसासमं । माताप्रसवकालेक्रियद्वर्षपिता कीदृशाकारवतीतादृशाकारकमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ स० मालेषु तत्रापिरक्षकरहितेषुप्रायेणस्त्रीणामनुकोशात्पार्वत्याःप्रियकाम्ययेत्युक्तं ॥ ३२ ॥

[पा०] १ अ. व. ट. इवाभुजं. २ क. व. छ. झ. य. ट. सन्ध्यादुहितरंशोष.

सद्योपलब्धिर्गर्भस्य प्रसूतिः सद्य एव च ॥ सद्य एव वयःप्राप्तिर्मातुरेव वयःममम् ॥ ३३ ॥

ततः सुकेशो वरदानगर्वितः श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः ॥

चचार सर्वत्र महान्महामतिः खगं पुरं प्राप्य पुरंदरो यथा ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

सुकेशान्मातृव्यान्सुमालीनालीचेति त्रयाणांरक्षसामुत्पत्तिः ॥ १ ॥ स्वतपस्तुष्टपरमेष्ठिवरदत्तैः सुरासुरादिप्रबोधनपूर्वकं लङ्कायांनिबर्हकर्मवचनादिवासः ॥ २ ॥ तैर्निजकलत्रेषु बहुरुक्षरक्षोपत्यसमुत्पादनम् ॥ ३ ॥

सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धं च राक्षसम् ॥ ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावमुममप्रभः ॥ १ ॥

तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा ॥ त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ॥

तां सुकेशाय धर्मेण ददौ रक्षःश्रियं यथा ॥ २ ॥

वरदानकृतैश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ॥ आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः ॥ ३ ॥

स तथा सह संयुक्तो रराज रजनीचरः ॥ अञ्जनादभिमनिष्क्रान्तः करेणैव महागजः ॥ ४ ॥

देववत्यां सुकेशस्तु जनयामास राघव ॥ ५ ॥

त्रीन्पुत्राञ्जनयामास त्रेताप्रिसमविग्रहान् ॥ माल्यवन्तं सुमालिं च मालिं च बलिनां वरम् ॥

त्रींस्त्रिनेत्रसमान्पुत्रात्राक्षसान्नाक्षसाधिपः ॥ ६ ॥

त्रयो लोका इवाव्यग्राः स्थितास्त्रय इवाग्रयः ॥ त्रयो मन्त्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवामयाः ॥ ७ ॥

त्रयः सुकेशस्य सुतास्त्रेताप्रिसमतेजसः ॥ विवृद्धिमगमन्तत्र व्याधयोपेक्षिता इव ॥ ८ ॥

वरप्राप्तिं पितुस्ते तु ज्ञात्वेश्वरतपोबलात् ॥ तपस्तप्तुं गता मेरुं आतरः कृतनिधयाः ॥ ९ ॥

माणप्रियकाम्ययेति ॥ ३१—३२ ॥ सद्योपलब्धिरित्यार्षः संधिः । मातुरेव वयःसमं वयःप्राप्तिरिति योजना ॥ ३३ ॥ सुकेश इत्यनुवादादेव तन्नामकरणं सिद्धं । खगं आकाशगं ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

गन्धर्व आसीन् स तं सुकेशं दृष्ट्वा तस्मै सुकेशाय

ददावित्यन्वयः । रक्षःश्रियं राक्षसश्रियं ॥ १—३ ॥

अञ्जनादञ्जनाख्यगजान् अभिमनिष्क्रान्तः उत्पन्नः

महागजः करेणैव रराज ॥ ४—६ ॥ त्रयो लोका

इत्यादि श्लोकद्वयं । त्रयो मन्त्राः उक्ताहप्रभुमन्त्रशक्तयः ।

त्रयो वेदा वा । त्रय आमयाः वातपित्तश्लेष्मरूपाः ।

त्रेताप्रिसमवर्चस इति तेजोतिशय उक्तः । पूर्वसाहस्य-

प्रधानान् (!) । व्याधयोपेक्षिता इति संधिरार्षः ॥ ७—

स० सद्योपलब्धिरिति । अत्रसंधिरार्षः । अथवा 'एषोदकमुपस्फुरते' इत्यत्रैषःशब्दसमानार्थकैषशब्दोपस्थातिसमा-
धिबद्धप्राप्तिसदृशसमानार्थकःसद्योपलब्धिरिति । तेनसन्धुपपत्तिः । अनेनरक्षधराक्षसोभिर्गर्भेभ्यःउत्पत्तेः । तस्यचनपों-
षणमित्येतज्जालातासांसयएवगर्भप्राप्तिःप्रसववसयएव तस्यचमिश्रितयौवनमित्येवंदयदेव्यावरादसादित्युक्तंभवति । मातुर्वयसः
समयद्वयःतत्प्राप्तिंतत्पुत्ररूपप्राप्तिप्रतिबरोदत्तइत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ इतिचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥

शि० ग्रामणीर्नामगन्धर्वः प्रससादेतिशेषः ॥ १ ॥ शि० प्रसादफलमाह—तस्येति । तस्य ग्रामण्यः । देववतीनामया
आत्मजा तांसुकेशायददौ ॥२॥ स० वरदानकृतैश्वर्यं वरदानरूपकृतं कर्म । तैर्नैश्वर्यस्यसतयानं ॥ ३ ॥ ति० अत्रोपमाच-
तुष्टयेस्वरत्नतेजस्वितापरिमितसामर्थ्यैस्सकलानि साधारणधर्माः ॥ ७ ॥ स० व्याधयोपेक्षिता इत्यत्रगुणार्थः । व्याधयः अपे-
क्षिताइतिबाह्येः । तत्रेक्षितमितिभावेकः । अपगतमीक्षितमीक्षणं । तत्परिहारप्रयत्नइतिवाच्यः । येभ्यस्तेऽपेक्षिताः । उपेक्षिताइ-

[पा०] १ घ. दुर्गतः. २ घ. मालिचैवबलान्वितं. ३ क. घ. समवर्चसः. ४ क. घ.—क्ष. ज्ञात्वेश्वरतपोबलात्.

प्रगृह्य नियमान्धोरान्नाक्षसा नृपसत्तम ॥ विचेरुस्ते तपो धोरं सर्वभूतभयावहम् ॥ १० ॥
 सत्यार्जवशमोपेतैस्तपोभिरितदुष्करैः ॥ सन्तापयन्तस्त्र्यंशोऽन्तदेवासुरमानुषान् ॥ ११ ॥
 ततो विश्वश्रुतुर्वक्रो विमानवरमास्थितः ॥ सुकेशपुत्रानामव्य वरदोसीत्यभाषत ॥ १२ ॥
 ब्रह्माणं वरदं ज्ञात्वा सेन्द्रैर्देवगणैर्वृतम् ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव द्रुमाः ॥ १३ ॥
 तपसाऽऽराधितो देव यदि नो दिशसे वरम् ॥ अजेयाः शत्रुहन्तारस्तथैव चिरजीविनः ॥
 प्रभविष्णवो भवामेति परस्परमनुव्रताः ॥ १४ ॥
 एवं भविष्मतीत्युक्त्वा सुकेशतनयान्विभुः ॥ स ययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥ १५ ॥
 वरं लब्ध्वा तु ते सर्वे राम रात्रिचरास्तदा ॥ सुरासुरान्प्रवाधन्ते वरदानमुनिर्भयाः ॥ १६ ॥
 तैर्विध्यमानास्त्रिदशाः सर्षिसङ्घाः सचारणाः ॥ त्रातारं नाधिगच्छन्ति निरयस्या यथा नराः ॥ १७ ॥
 अथ ते विश्वकर्माणं शिल्पिनां वरमन्ययम् ॥ ऊचुः समेत्य संहृष्टा राक्षसा रघुसत्तम ॥ १८ ॥
 ओजस्तेजोबलवतां महतामात्मतेजसा ॥ गृहकर्ता भवानेव देवानां हृदयेप्सितम् ॥ १९ ॥
 अंसाकमपि तावच्चं गृहं कुरु महामते ॥ हिमवन्तमपाश्रित्य मेरुं मन्दरमेव वा ॥
 महेश्वरगृहप्रख्यं गृहं नः क्रियतां महत् ॥ २० ॥
 विश्वकर्मा ततस्तेषां राक्षसानां महाभुजः ॥ निवासं कथयामास शक्रस्यैवामरावतीम् ॥ २१ ॥
 दक्षिणस्रोदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ सुवेल इति चाप्यन्यो द्वितीयस्तत्र सत्तमाः ॥ २२ ॥
 शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेऽम्बुदसन्निभे ॥ शकुनैरपि दुष्प्रापे टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशि ॥ २३ ॥
 त्रिशद्योजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता ॥ स्वर्णप्राकारसंवीता हेमतोरणसंवृता ॥
 मया लङ्केति नगरी शक्राङ्गसेन निर्मिता ॥ २४ ॥
 तस्यां वसत दुर्धर्षा यूयं राक्षसपुङ्गवाः ॥ २५ ॥
 अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥ लङ्कादुर्गं समासाद्य राक्षसैर्वहुभिर्वृताः ॥
 भविष्यथ दुराधर्षाः शत्रूणां शत्रुसूदनाः ॥ २६ ॥
 विश्वकर्मवचः श्रुत्वा ततस्ते राक्षसोत्तमाः ॥ सहस्रानुचरा भूत्वा गत्वा तामवसन्पुरीम् ॥ २७ ॥
 दृढप्राकारपरिखां हैमैर्गृहशतैर्वृताम् ॥ लङ्कामवाप्य ते हृष्टा न्यैवसत्रजनीचराः ॥ २८ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु यथाकामं च राघव ॥ नर्मदा नाम गन्धर्वी बभूव रघुनन्दन ॥ २९ ॥

१३ ॥ प्रभविष्णवः यणार्षः । अनुव्रताः । अनुरक्ताश्च मध्यमे शिखरे । शकुनैरपि दुष्प्राप इत्यत्र हेतुः भवामेत्यनुकर्षः ॥ १४ ॥ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मलोकं गन्तुं । टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशीति ॥ २२—२५ ॥ अमरावतीं समासाद्येति पदवशादक्षराधिक्यं ॥ २६ ॥ स्त्रेत्यादि सार्धत्रयं ॥ अम्बुदसन्निभे मेघसमानरूपे सहस्रमनेके अनुचरा येषां ते सहस्रानुचराः ॥ २७—

॥ ८ ॥ स० हेप्रभविष्णो जगदुत्पादक घातः । इतिवरचतुष्टयंदिशेति ययाचिरइतिशेषः । नागोजिमहत्सुप्रम-
 यनादधिकीपुनरुक्तिर्यार्थवशादेव तत्रेत्युपेक्ष्यतत् ॥ १४ ॥ स० ब्रह्मलोकाय स्वलोकं । तपआदिप्राप्यलोकमितिवा ॥ लर-
 योपगम्यवरदानहेतुर्ब्राह्मणवत्सलइति । एतद्वास्तव्यमपिमुक्तोद्भूतलाभ्येष्टलाभेतिमन्तव्यं ॥ १५ ॥ ति० ओजस्तेजोबलवतां
 अतएवमहत्तदिवानांभवानेवात्मतेजसाआत्मसामर्थ्येनगृहकर्ता । सलमसाकमपिहृदयेप्सितंगृहंकुर्वितिसंबन्धः ॥ १९—२० ॥
 इतिपद्यमःसर्गः ॥ ५ ॥

[पा०] १ च. आसादप्रासंमन्त्रराक्षसाः. २ च. म. तैर्विध्यमानाः. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. द्वितीयोराक्षसेश्वराः
 ४ क. ख. घ. ङ. विहरन्तिविश्राचराः. ५ क. घ. ज. गन्धर्वानांराघवंसंवेधिता.

तस्याः कन्यात्रयं ह्यामीद्रीश्रीकान्तिसमद्युति ॥ ज्येष्ठक्रमेण सा तेषां गणमानामगण्यसी ॥ ३० ॥
 कन्यास्ताः प्रददौ दृष्टा पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ त्रयाणां राक्षसेन्द्राणां तिस्रो गन्धर्वकन्यकाः ॥ ३१ ॥
 दत्ता मात्रा महाभागा नक्षत्रे भगदेवते ॥ कृतदारास्तु ते राम सुकेशतनयास्तदा ॥
 चिक्रीडुः सह भार्याभिरप्सरोभिरिवामराः ॥ ३२ ॥
 ततो माल्यवतो भार्या सुन्दरी नाम सुन्दरी ॥ स तस्यां जनयामास यदपत्यं निबोध तत् ॥ ३३ ॥
 वज्रमुष्टिरूपक्षो दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ सुमग्नो यज्ञकोपश्च मत्तोन्मत्ता तथैव च ॥
 अनला चामवत्कन्या सुन्दर्या गम सुन्दरी ॥ ३४ ॥
 सुमालिनोपि भार्याऽऽसीत्पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ नाम्ना केतुमती नाम प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ ३५ ॥
 सुमाली जनयामास यदपत्यं निशाचरः ॥ केतुमत्यां महाराज तन्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३६ ॥
 प्रहस्तोऽकम्पनश्चैव विकटः कालकामुकः ॥ धृम्राक्षश्चैव दण्डश्च सुपार्श्वश्च महाबलः ॥ ३७ ॥
 संह्रादिः प्रघमश्चैव भामकर्णश्च राक्षसः ॥ राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता ॥
 कुम्भीनसी च इत्येते सुमालेः प्रमवाः स्मृताः ॥ ३८ ॥
 मालेस्तु वसुधा नाम गन्धर्वी रूपशालिनी ॥ भार्याऽऽसीत्पद्मपत्राक्षी स्वक्षी यैक्षीविरोपमा ॥ ३९ ॥
 सुमालेरनुजस्तस्यां जनयामास यन्प्रभो ॥ अपत्यं कथ्यमानं तु मया त्वं शृणु राघव ॥ ४० ॥
 अनिलश्चानलश्चैव हरः सम्पातिरेव च ॥ एते विर्भाषणामात्या मालेयास्तु निशाचराः ॥ ४१ ॥
 ततस्तु ते राक्षसपुङ्गवास्त्रयो निशाचरैः पुत्रशतैश्च संवृताः ॥
 सुरान्सहेन्द्रानृषिनागयक्षान्ववाधिरे तान्वैर्दुर्वैर्यदर्पिताः ॥ ४२ ॥
 जगज्जमन्तोऽनिलवहुरासदा रणेषु मृत्युप्रतिमानतेजसः ॥
 वरप्रदानादतिगर्विता भृशं क्रतुक्रियाणां प्रशमंकराः सदा ॥ ४३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

मातृवद्वद्विराक्षसपीडितैः सुरादिभीरुद्वसमीपमेव राक्षःपीडानिवेदनपूर्वकं तद्वधप्रार्थने तेनतान्प्रतितेषांस्वावध्यत्वकव-
 नपूर्वकं श्रीनारायणशरणीकरणचोदना ॥ १ ॥ सुरादिभिःसप्रणामंमार्थितेनहरिणा तान्प्रति राक्षःक्षपणप्रतिज्ञानपूर्वकं तेषां
 स्वस्वालयान्प्रतिप्रेषणम् ॥ २ ॥ विदितनारायणप्रतिज्ञानेनमातृवता तत्प्रतिज्ञायादेवगणप्रार्थनामूलकत्वनिर्धारणेन आत्-
 म्यारक्षोगैश्चसह देवगणविश्वंसनायदेवलोकोगमनेनतैः सहसमरारंभः ॥ ३ ॥ श्रीनारायणेन सुपर्णरोहणेनसुरलोकोमे-
 ल्य राक्षोभिःसहयुद्धारंभः ॥ ४ ॥

तैर्वध्यमाना देवाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ॥ भयार्ताः शरणं जग्मुर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ १ ॥

२९ ॥ अराक्षसी राक्षसजातिव्यतिरिक्ता ॥ ३०— प्रशमंकरा इत्यार्षेः स्वचू ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 ३१ ॥ भगदैवतनक्षत्रमुत्तरफल्गुनी ॥ ३२—४० ॥ राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने
 मालेया इति । “इतश्च” इति ङ्क् ॥ ४१—४२ ॥ उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—उ ह्यामीद्रीश्री. २ क. ख. ज. तस्य. ३ च. छ. झ. म. ट. राम. ४ ड. च. छ. झ. म.
 ट. कालिकामुखः. ५ क. सुमन्मया. ६ च. छ. ज. यक्षमुतोपमा. ७ क. म. घ. ज. बलवीर्य. ८ क. ख. घ. ज. प्रतिमाः
 समाहिताः.

जगत्सृष्ट्यन्तकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् ॥ आधारं सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ॥ २ ॥
 ते समेत्य तु कामारिं त्रिपुरारिं त्रिलोचनम् ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो देवा भयगद्गदभाषिणः ॥ ३ ॥
 सुकेशपुत्रैर्भगवन्पितामहवरोद्धतैः ॥ प्रजाध्यक्ष प्रजाः सर्वा बाध्यन्ते रिपुबाधनैः ॥ ४ ॥
 शरण्यान्यशरण्यानि ह्याश्रमाणि कृतानि नः ॥ स्वर्गाच्च देवान्प्रच्याव्य स्वर्गे क्रीडन्ति देववत् ॥ ५ ॥
 अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माऽहं देवराडहम् ॥ अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ॥ ६ ॥
 इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसाः ॥ [इति ते राक्षसा देवान्वरदानेन दर्पिताः] ॥
 बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरस्तराः ॥ ७ ॥
 तन्नो देव भयार्तानामभयं दातुमर्हसि ॥ अशिवं वपुरास्थाय जहि वै देवकण्टकान् ॥ ८ ॥
 इत्युक्तस्तु सुरैः सर्वैः कपदीं नीललोहितः ॥ सुकेशं प्रति सापेक्षः प्राह देवगणान्प्रभुः ॥ ९ ॥
 अहं ताव हनिष्यामि मयाऽवध्या हि तेऽसुराः ॥ किंतु मच्चं प्रदास्यामि यो वै तानिहनिष्यति ॥ १० ॥
 एतमेव समुद्योगं पुरस्कृत्य महर्षयः ॥ गच्छध्वं शरणं विष्णुं हनिष्यति स तान्प्रभुः ॥ ११ ॥
 ततस्तु जयशब्देन प्रतिनन्द्य महेश्वरम् ॥ विष्णोः समीपमाजगमुनिंशाचरभयार्दिताः ॥ १२ ॥
 शैलचक्रधरं देवं प्रणम्य बहुमान्य च ॥ ऊचुः संभ्रान्तवद्वाक्यं सुकेशतनयान्प्रति ॥ १३ ॥
 सुकेशतनयैर्देव त्रिभिस्त्रेताप्रिमभिर्मैः ॥ आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहतानि नः ॥ १४ ॥
 लङ्का नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता ॥ तत्र स्थिताः प्रबाधन्ते सर्वाङ्गः क्षणदाचराः ॥ १५ ॥
 स त्वमस्मद्विताथार्य जहि तान्मधुमुदन ॥ शरणं त्वां वयं प्राप्ता गतिर्भव सुरेश्वर ॥ १६ ॥
 चक्रकृत्तास्वकमलान्निवेदय यमाय वै ॥ भयेष्वभयदोस्माकं नान्योस्ति भवता विना ॥ १७ ॥
 राक्षसान्समरे दुष्टान्सानुबन्धान्मदोद्धतान् ॥ नुद त्वं नो भयं देव नीहारमिव भास्करः ॥ १८ ॥
 इत्येवं देवतैरुक्तो देवदेवो जनार्दनः ॥ अभयं भयदोऽरीणां दत्त्वा देवानुवाच ह ॥ १९ ॥
 सुकेशं राक्षसं जाने ईशानवरदर्पितम् ॥ तांश्चास्य तनयाञ्जाने येषां ज्येष्ठः स माल्यवान् ॥ २० ॥
 तानहं समतिक्रान्तमर्यादान्क्षसाधमान् ॥ निहनिष्यामि संकुद्धः सुरा भवत विज्वराः ॥ २१ ॥
 इत्युक्तास्ते सुराः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ यथावासं ययुर्हृष्टाः प्रशंसन्तो जनार्दनम् ॥ २२ ॥
 विबुधानां समुद्योगं माल्यवांस्तु निशाचरः ॥ श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

शरण्यानि शरणाह्राणि देवपित्रितिथिपशुपक्ष्यादि-
 रक्षणाह्राणि ॥ ५—६ ॥ समरे उद्धर्षो येषां ते
 समरोद्धर्षाः ॥ ७ ॥ अशिवं असौम्यं क्रूरमित्यर्थः
 ॥ ८ ॥ सुकेशं प्रति सापेक्ष इति । सुकेशस्य स्वाश्रि-
 तत्वात्तत्पुत्रवधानौचित्य इत्याशङ्कोत्यर्थः ॥ ९ ॥*

प्रथमं रुद्रसमीपगमनं कृतोयमनर्थ इति द्योतयितु-
 माह—अहमिति ॥ मन्त्रमुपायं ॥ १० ॥ एतमेव
 समुद्योगमिति । नतु कालान्तरीयमित्यर्थः । प्रभुर्म-
 मापि प्रभुः ॥ ११—१२ ॥ संभ्रान्तवत् संभ्रान्ताः
 सन्तः ॥ १३—१७ ॥ सानुबन्धाः सानुचराः ॥ १८—

स० तस्यापिप्रजापतित्वात्पृथक्कर्तुं । कालाभिरुदतयासंहारकर्तुंलं । अजः आत्मगन्तः जायतइति । 'यस्यप्रसादजो
 ब्रह्मास्त्रयकोषसंभवः' इत्यादिः । अव्यक्तरूपिणं सानुप्रहमन्तरेणकस्याध्यप्रत्यक्षं । सर्वलोकानां इन्द्रादीनां । आधारं ।
 आराध्यं पूज्यं । परमंशुं च द्वितोषदेशं च ॥ २ ॥ ति० समरे संग्रामे उद्धर्षः उत्साहोयेषाते ॥ ७ ॥ ति० मयाऽवध्याः
 उक्तहेतोर्वधानर्हाः । मच्चं उपायं ॥ १० ॥ स० महर्षयः हेतुनिनः । उपक्रमेदेवप्राधान्यकथनात् ॥ ११ ॥

[पा०] १ व. रिपुमर्दन. २ इमर्ष क. ख. घ. च. छ. ज. पाठेषुदृश्यते. ३ क. शङ्खचक्रधरदेवपीतवाससमच्युतं ।
 प्रणम्य भगवतांश्चाक्यमुचुर्दिवीकसः.

अमरा ऋषयश्चैव संगम्य किल शंकरम् ॥ अस्मद्वधं परीप्सन्त इदं वचनमब्रुवन् ॥ २४ ॥
 सुकेशतनया देव वरदानबलोद्धताः ॥ बाधन्तेऽस्मान्समुद्रमा घोररूपाः पदे पदे ॥ २५ ॥
 राक्षसैरभिभूताः स न शक्ताः स प्रजापते ॥ स्वेषु सन्नमु संस्थातुं भयान्तेषां दुरात्मनाम् ॥ २६ ॥
 तदस्माकं हितार्थाय जहि तांश्च त्रिलोचन ॥ राक्षसान्हंकृतेनैव दह प्रदहतां वर ॥ २७ ॥
 इत्येवं त्रिदशैरुक्तो निशम्यान्धकमृदनः ॥ शिरः करं च धुन्वान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 अवध्या मम ते देवाः सुकेशतनया रणे ॥ मच्चं तु वः प्रदास्यामि यस्तान्वै निहनिष्यति ॥ २९ ॥
 योसा चक्रगदापाणिः पीतवामा जनादेनः ॥ हरिर्नारायणः श्रीमाञ्जरुणं तं प्रपद्यथ ॥ ३० ॥
 हरादवाप्य ते मच्चं कामारिमभिवाद्य च ॥ नारायणालयं प्राप्य तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥
 ततो नारायणेनोक्ता देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ सुरारिस्तान्हनिष्यामि सुरा भवत विज्वराः ॥ ३२ ॥
 देवानां भयभीतानां हरिणा राक्षसैर्महौ ॥ प्रतिज्ञातो वधोऽस्माकं चिन्त्यतां यदिह क्षमम् ॥ ३३ ॥
 हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषां च मुरद्विषाम् ॥ नमुचिः कालनेमिश्च संह्रादो वीरसत्तमः ॥ ३४ ॥
 राधेयो बहुमायी च लोकपालोऽथ धार्मिकः ॥ यमलार्जुनौ च हार्दिकयः शुम्भश्चैव निशुम्भकः ॥ ३५ ॥
 असुरा दानवाश्चैव सत्त्वन्तो महाबलाः ॥ सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्तेऽपराजिताः ॥ ३६ ॥
 सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वं मायाविदस्तथा ॥ सर्वे सर्वास्त्रकुशलाः सर्वे शत्रुभयंकराः ॥ ३७ ॥
 नारायणेन निहताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ एतज्ज्ञात्वा तु सर्वेषां भयं कर्तुमिहार्हम् ॥ ३८ ॥
 [दूःखं नारायणं जेतुं यो नो हन्तुमिच्छति ॥] ततः सुमाली माली च श्रुत्वा माल्यवतो वचः ॥
 ऊचतुर्भ्रातरं ज्येष्ठं भगांशाविव वामवम् ॥ ३९ ॥
 स्वधीतं दत्तमिष्टं चाप्यैश्वर्यं परिपालितम् ॥ आयुर्निरामयं प्राप्तं सुधर्मः प्रापितः पथि ॥ ४० ॥
 देवसागरमक्षोभ्यं शैलैः समवगाह्य च ॥ जितां द्विषो ह्यप्रतिमास्तन्नो मृत्युकृतं भयम् ॥ ४१ ॥
 नारायणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा ॥ अस्माकं प्रमुखे स्थातुं सर्वे विभ्यति सर्वदा ॥ ४२ ॥
 विष्णोर्द्वेषस्य नास्त्येव कारणं राक्षसेश्वर ॥ देवानामेव दोषेण विष्णोः प्रचलितं मनः ॥ ४३ ॥

२४ ॥ पदे पदे प्रतिक्षणमित्यर्थः ॥ २५—२७ ॥ ३८ ॥ भगांशाविव । भगः पूर्वफलगुनीनक्षत्रदेवता ।
 शिरः करं च धुन्वान इति सुरोक्तस्यासन्नताद्योतनम् । तदंशः अयंमा उत्तरफलगुनीनक्षत्रदेवता ॥ ३९—
 ॥ २८ ॥ अवध्यत्वे हेतुः सुकेशतनया इति ॥ २९— ४२ ॥ विष्णोर्द्वेषस्य कारणं नास्तीति । अस्माभिस्त-
 स० शिरादिधूननदेवसान्तनार्थः । 'विषद्विषोपिध्वंस्वयंछेतुमसंप्रतं' इतिन्यायेनस्वावध्यातमूचनार्थः ॥ २८ ॥ स०
 अयंनमुचिर्निद्राशत्रोरन्धः ॥ ३४ ॥ स० राधेयः राधानाश्रीकाचनासुराक्षी । तत्पुत्रः ॥ ३५ ॥ स० अश्विनाविवेतिनिद्रा-
 नमुच्योर्मिहिलाभाषणादेवज्ञेयं ॥ ३९ ॥ ति० निरामयं नीरोगं । सुधर्मः शोभनोधर्मः । पथिस्थापितः । प्राक्सम्यगनुष्ठितै-
 रण्ययनादिभिरितिशेषः । यतोद्विषोदेवाः जिताः । तत् तस्यात् । अस्माकंमृत्युकृतंभयंनोस्तीत्यर्थः । कर्तव्यावशेषाभावात्तस्याव-
 पिनक्षतिरितिभावः ॥ ४०—४१ ॥ ति० 'विष्णोर्द्वेषस्यनास्त्यत्रकारणंराक्षसेश्वरः' इतिपाठेविष्णोरस्मद्वधप्रतिज्ञायां यःकारणं
 स्यात्तादृशोविष्णोःसहस्रोदोषोनास्तीत्यर्थः । कथंतर्हीदानीमस्मादुद्वेगोविष्णोरतआह—देवानामिति । दोषेण उपजायते ॥ ४३ ॥

[पा०] १ घ. ज. अरीन्हनिष्यतिरनेशरणं. २ ख. हराभावाप्यतेकामं. ३ क.—घ. प्राप्तस्तत्त्वसर्वं. ज. प्राप्तास्तेचसर्वं.
 ४ क. ज. सुरारिस्तान्हनिष्यामि. घ. सुरारिस्तान्हनिष्यामिसर्वांन्भवत. ५ ड.—ट. निर्भयाः. ६ इदमर्थं क. ख. ग. च.—ट.
 पाठेषुपुन्यते. ७ ड. च. झ. न. ज्येष्ठमभिनवि. ८ ग. ज.—ट. सुधर्मःस्थापितःपथि. क. ख. घ. सुधर्मःस्थापितक्षनः. च.
 छ. धर्मस्थापिकुलोचितः. ९ ख. शार्ङ्गायैःप्रविभाष्यच. घ. शार्ङ्गायैःप्रविगाह्यच. क. ज. शार्ङ्गोमिप्रविगाह्यच. १० क. ग. घ. ज.
 जितादेवारणेनिस्तन्नो. ११ क. संयुगे. १२ क. ख. घ. च. छ. ज. विष्णोर्द्वेषस्यनास्त्यत्र. ड. झ. न. ट. विष्णोर्द्वेषस्यनास्त्येव.

तेसादद्य समुद्युक्ताः सर्वसैन्यसमावृताः ॥ देवानेव जिघांसाम एभ्यो दोषः समुत्थितः ॥ ४४ ॥
 [इति माली मुमाली च माल्यवानग्रजः प्रभुः ॥] एवं संमध्य बलिनः सर्वे सैन्यसमावृताः ॥ ४५ ॥
 उद्योगं घोषयित्वा तु सर्वे नैर्ऋतपुङ्गवाः ॥ युद्धाय निर्ययुः क्रुद्धा जृम्भवृत्रबला इव ॥ ४६ ॥
 इति ते राम संमध्य सर्वोद्योगेन राक्षसाः ॥ युद्धाय निर्ययुः सर्वे महाकाया महाबलाः ॥ ४७ ॥
 सन्दनैर्वारणैश्चैव हयैश्च गिरिभिर्ममैः ॥ खरैर्गोभी रथोष्टैश्च शिशुमारैर्भुजङ्गमैः ॥ ४८ ॥
 मकरैः कच्छपैर्मनैर्विहङ्गैर्गरुडोपमैः ॥ सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च समरैश्चमरैरपि ॥ ४९ ॥
 त्यक्त्वा लङ्कां गताः सर्वे राक्षसा बलगर्विताः ॥ प्रयाता देवलोकाय योद्धुं दैवतशत्रवः ॥ ५० ॥
 लङ्काविपर्ययं दृष्ट्वा यानि लङ्कालयान्यथ ॥ भूतानि भयदर्शीनि विमनस्कानि सर्वशः ॥ ५१ ॥
 रघोचमैरुक्षमानाः शतशोय सहस्रशः ॥ प्रयाता राक्षसास्तूर्णं देवलोकं प्रयत्नतः ॥
 राक्षसामेव मार्गेण देवतान्यपचक्रमुः ॥ ५२ ॥
 भूतानि भयदर्शीनि विमनस्थानि सर्वशः ॥ भौमाश्चैवान्तरिक्षाश्च कालाज्ञप्ता भयावहाः ॥
 उत्पाता राक्षमेन्द्राणामभावाय समुत्थिताः ॥ ५३ ॥
 अस्त्रीनि मेघा ववृषुर्लुण्ठं शोणितमेव च ॥ वेलां समुद्राश्चोत्क्रान्ताश्चेलुश्चाप्यथ भूधराः ॥ ५४ ॥
 अट्टहासान्विमुञ्चन्तो घननादसमन्वनाः ॥ वाश्यन्त्यश्च शिवास्तत्र दारुणं घोरदर्शनाः ॥ ५५ ॥
 संपतन्त्यश्च भूतानि दृश्यन्ते च यथाक्रमम् ॥ [भूम्हां परिपतन्ति स नृत्यमानाः सहस्रशः ॥]
 गृध्रचक्रं महाबाह्र ज्वलनोद्गारिभिर्मुखैः ॥ ५६ ॥
 राक्षसानामुपरि खे भ्रमतेऽलातचक्रवत् ॥ कपोता रक्तपादाश्च शारिका विद्रुता ययुः ॥
 काका वाश्यन्ति तत्रैव बिडाला वै द्विपादयः ॥ ५७ ॥
 उत्पातांस्ताननादृत्य राक्षसा बलगर्विताः ॥ यान्त्येव न निर्वर्तन्ते मृत्युपाशावपाशिताः ॥ ५८ ॥
 माल्यवांश्च मुमाली च माली च मुमहावलाः ॥ आसन्पुरस्सरास्तेषां क्रतूनामिव पावकाः ॥ ५९ ॥
 माल्यवन्तं च ते सर्वे माल्यवन्तमिवाचलम् ॥ निशाचरा ह्याश्रयन्ति धातारमिव देवताः ॥ ६० ॥
 तद्वलं राक्षमेन्द्राणां महाभ्रघननादितम् ॥ जयेत्पया देवलोकं ययौ मालिवशे स्थितम् ॥ ६१ ॥
 राक्षसानां समुद्योगं तं तु नारायणः प्रभुः ॥ देवदूतादुपश्रुत्य चक्रे युद्धे तदा मनः ॥ ६२ ॥
 स सज्जायुधत्पीरो वैनतेयोपरि स्थितः ॥ आसज्य कवचं दिव्यं सहस्राक्षसमद्युति ॥ ६३ ॥

इपकाराकरणाद्भावः ॥ ४३ ॥ जिघांसाम
 इति स्वार्थे सन्नार्थः ॥ ४४—४७ ॥ वाहनान्याह—
 सन्दनैरित्यादिना ॥ ४८ ॥ समरैः गवयैः ॥ ४९—
 ५० ॥ लङ्काविपर्ययं लङ्काविनाशं । दृष्ट्वा यानि लङ्का-
 निष्ठयानि भूतानि तत्रयानि देवतानि विमनस्का-

न्यासन्निति शेषः ॥ ५१ ॥ राक्षसां मार्गेण तद्यात्रया
 सहैवापचक्रमुः ॥ ५२ ॥ कालाज्ञप्ताः कालप्रेरिताः
 ॥ ५३—५७ ॥ मृत्युपाशावपाशिताः संजातबन्ध-
 नाः ॥ ५८—५९ ॥ माल्यवन्तं पर्वतं ॥ ६०—

ति० समरोगवधः । समरचमरयोर्नालभेतपुच्छद्योगाद्देदइतितीर्थः ॥ ४९ ॥ ति० विमुबन्तइत्यस्यजाताइतिशेषः । एवं-
 वाचन्यइत्यस्यापि ॥ ५५ ॥ ति० माल्यवन्तमचलं माल्यवदारुयकुलपर्वतं ॥ ६० ॥ ति० महाभ्रघननादितं महामेघसमूहव-
 यादितंसंजातनादं ॥ ६१ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ञ. ट. तस्माद्वैवसहिताःसर्वेऽन्योन्यसमावृताः. २ इदमर्थं ख. घ. ज. पाठेषुदृश्यते. ३ ग. क.
 च. छ. झ. ञ. ट. जंभवृत्रादयोवधा. ४ ख. ग. क. च. झ. ञ. ट. करिचंनिमैः. ५ इदमर्थं क. ख. घ. ज. पाठेषुदृश्यते.
 ६ क.—उ. रघोगमलोपरिष्ठात्परिभ्रमतिशालवत्. ७ क. ग. घ. च. छ. ज. देहिनः. ८ ग. वैनतेयमथास्थितः.

आवध्य शरसंपूर्णे इषुधी विमले तदा ॥ श्रोणिमूत्रं च खड्गं च विमलं कमलेश्वरः ॥

शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखट्वाख्यप्रवरायुधान् ॥ ६४ ॥

सुपर्ण गिरिसंकाशं वनतेयमथास्थितः ॥ राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं प्रभुः ॥ ६५ ॥

सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्यामः पीताम्बरो हरिः ॥ काञ्चनस्य गिरेः शृङ्गे सतटिचोयदो यथा ॥ ६६ ॥

स सिद्धदेवर्षिमहोरगैश्च गन्धर्वयसैरुपगीयमानः ॥

समाससादासुरसैन्यशत्रुंश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशङ्खपाणिः ॥ ६७ ॥

सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षं भ्रमत्पताकं प्रविकीर्णशस्त्रम् ॥

चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं चलोपलं नीलं इवाचलेन्द्रः ॥ ६८ ॥

ततः शरैः शोणितमांसरूपितैर्युगान्तवैश्वानरतुल्यविग्रहैः ॥

निशाचराः संपरिवार्य माधवं वरायुधैर्निर्विभिदुः सहस्रशः ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

श्रीनारायणेन बहुराक्षससेनासंहरणपूर्वकं मालिबधः ॥ १ ॥

नारायणगिरिं ते तु गर्जन्तो राक्षसाम्बुदाः ॥ वर्षर्षुः शरवर्षेण वर्षेणैवाद्रिमम्बुदाः ॥ १ ॥

श्यामावदातस्तैर्विष्णुनीलैर्नक्तंचरोत्तमैः ॥ वृत्तोञ्जनगिरीवासीद्वर्षमाणैः पयोधरैः ॥ २ ॥

शलमा इव केदारं मशका इव पर्वतम् ॥ यथाऽमृतघटं दंशा मकरा इव चार्णवम् ॥ ३ ॥

तथा रक्षोधनुर्बुक्ता वज्रानिलमनोजवाः ॥ हरिं विशन्ति स शरा लोका इव विपर्यये ॥ ४ ॥

स्यन्दनैः स्यन्दनगता गजैश्च गेजपृष्ठगाः ॥ अधारोहास्तथाऽधैश्च पादाताश्चाम्बरे स्थिताः ॥ ५ ॥

राक्षसेन्द्रा गिरिनिभाः शरैः शक्त्युष्टितोमरैः ॥ निरुच्छ्रासं हरिं चक्रुः प्राणायामा इव द्विजम् ॥ ६ ॥

६७ ॥ नुन्नपक्षं क्षोभितबलं । चलोपलमिति बहुव्रीहिः ।

॥ ६८ ॥ विग्रहः आकारः ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने

उत्तरकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

श्यामः सन्नवदातः शुभ्रः श्यामावदातः निर्मल

इत्यर्थः । अञ्जनगिरीवेति विभक्तिलोपप्रधान्वसः

॥ २ ॥ अनृतघटं मधुघटं । दंशाः वनमक्षिकाः

॥ ३ ॥ वज्राः वज्रधारा इव स्थिताः अनिलमनो-

जवाश्च । विपर्यये संहारकाले । हरिं लोकाः प्रजा

इव ॥ ४—५ ॥ हरिं निरुच्छ्रासं चक्रुः उच्छ्रासा-

ति० श्रोणिमूत्रं खड्गबन्धनभूतं ॥ ६४ ॥ स० पुनश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशङ्खपाणिरितिवचनैस्वरूपास्वरूपैतद्वलंभगतइतिसप्रमे-
यसूचनार्थः । प्रेरणमात्रेणसुत्राणादिःप्रभविष्यत्येतन्निधनेइतिस्वयमागमनमेवाहुतं । तत्राविचकारानयनमद्वुततरमित्येवंरूपाधि-
क्यद्योतनेवाधिकवैधिकमित्युक्तदिशैतद्विहितमन्तव्यं ॥ ६७ ॥ स० सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षं नुन्नपर्वतं । नुन्नपक्षमितिपाठेनपाङ्कः
नखरसार्योऽनुप्रासरक्षितयेत्युपेक्ष्यः ॥ ६८ ॥ इतिषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

स० नारायणगिरिं नारायणाम्बुपर्वतमिशोर्षं अक्षरूपवर्षेणादयन्तोराक्षसलक्षणाम्बुदाः अभिप्रेतुरितिशेषः । वर्षेणैवाद्रिम-
म्बुदाइतिसामान्यतोनिर्दर्शनं ॥ १ ॥ स० अम्बरे खचरत्वान् ॥ ५ ॥ स० द्विजं प्राणायामकर्तारं ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. ड.—ट. खड्गाविवरायुधान्, घ. विमलासिबरायुधः, २ ग. घ. गन्धर्वमुह्याम्बरसोपगीतः, ३ घ. ख.
शक्रासिसौरप्रवरास्रधारी, ४ ड. च. छ. झ. ञ. ट. नीलमिवाचलमग्नं, ५ ड. छ.—ट. शिवः, ६ ड. झ. अर्द्धवन्तोऽक्षवर्षेण
७ ड. ज.—ट. गिरीवायव्यवर्षमाणैः, ८ ड. च. छ. झ. ञ. ट. पावकं, ९ ड. च. छ. झ. ञ. ट. गजसूर्यगाः

निशाचरैस्ताव्यमाने भीमैरिव महोदधिः ॥ शार्ङ्गमायम्य दुर्धर्षो राक्षसेभ्योऽसृजच्छरान् ॥ ७ ॥
 शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्रवक्त्रैर्मनोजवैः ॥ चिच्छेद विष्णुनिश्चितैः शतशोथ सहस्रशः ॥ ८ ॥
 विद्राग्य शरवर्षेण वर्ष वायुरिवोत्थितम् ॥ पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥
 सोम्युजो हरिणा ध्मातः सर्वप्राणेन शङ्कराद् ॥ ररास भीमनिर्द्वादस्रैलोक्यं व्यथयन्निव ॥ १० ॥
 शङ्कराजरवः सोथ त्रासयामास राक्षसान् ॥ मृगराज इवारण्ये समदानिव कुञ्जरान् ॥ ११ ॥
 न शेकुरक्षाः संस्थातुं विमदाः कुञ्जराभवन् ॥ स्यन्दनेभ्यश्च्युता वीराः शङ्करावितदुर्बलाः ॥ १२ ॥
 शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतुल्याननाः शराः ॥ विदार्य तानि रक्षांसि सुपुङ्खा विविशुः क्षितिम् ॥ १३ ॥
 भिद्यमानाः शरैः संसृये नारायणकरच्युतैः ॥ निपेतू राक्षसा भूमौ शैला वज्रहता इव ॥ १४ ॥
 व्रणानि परमात्रेभ्यो विष्णुचक्रकृतानि वै ॥ असृक् क्षरन्ति धाराभिः स्वर्णधारा इवाचलाः ॥ १५ ॥
 शङ्कराजरवश्चापि शार्ङ्गचापरवस्तथा ॥ राक्षसानां रवांश्चापि ग्रसते वैष्णवो रवः ॥ १६ ॥
 तेषां शिरोघरान्धृताञ्छरध्वजधनुंषि च ॥ रथान्पताकास्तूणीरांश्चिच्छेद स हरिः शरैः ॥ १७ ॥
 मूर्यादिव करा घोरा ऊर्मयः सागरादिव ॥ पर्वतादिव नागेन्द्रा धारौघा इव चाम्बुदात् ॥ १८ ॥
 तथा शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः शरा नारायणेरिताः ॥ निर्धौवन्तीषवस्तूर्णं शतशोथ सहस्रशः ॥ १९ ॥
 शरमेण यथा सिंहः सिंहेन द्विरदा यथा ॥ द्विरेदेन यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वीपिनो यथा ॥ २० ॥
 द्वीपिनेव यथा श्वानः शुना मार्जारका यथा ॥ मार्जारेण यथा सर्पाः सर्पेण च यथाऽऽखवः ॥ २१ ॥
 तथा ते राक्षसाः सर्वे विष्णुना प्रमविष्णुना ॥ द्रवन्ति द्राविताश्चान्ये शायिताश्च महीतले ॥ २२ ॥
 राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुमुदनः ॥ वारिजं पूरयामास तोयदं सुरराडिव ॥ २३ ॥
 नारायणशरव्रतं शङ्कनादसुविह्वलम् ॥ ययौ लङ्कामभिमुखं प्रभग्नं राक्षसं बलम् ॥ २४ ॥
 प्रभये राक्षसबले नारायणशराहते ॥ सुमाली शरवर्षेण निववार रणे हरिम् ॥ २५ ॥
 स तु तं छादयामास नीहार इव भास्करम् ॥ राक्षसाः सत्त्वसंपन्नाः पुनर्धैर्यं समादधुः ॥ २६ ॥

नवमरवन्तं कृतवन्तः ॥ ६—७ ॥ पूर्णायततया शङ्खध्वनिना । स्वार्थे णिः । १२—१८ ॥ शार्ङ्ग-
 उत्सृष्टैः वज्रवक्त्रैः वज्रमिवाकुण्ठं वक्त्रं येषां तैः विनिर्मुक्ता इत्येतद्विवृणोति—निर्धौवन्तीति ॥ १९ ॥
 ॥ ८—९ ॥ अम्बुजः शङ्खः । सर्वप्राणेन सर्वबलेन । द्वीपिनः क्षुद्रव्याघ्राः ॥ २० ॥ आखवो मूषिकाः
 ध्मातः आध्मानितः ॥ १०—११ ॥ कुञ्जराभवन्ति ॥ २१—२२ ॥ सुरराडिवेति इन्द्रस्य मेघनियन्तृ-
 स्वार्थः संधिः । भवन्निति वा च्छेदः । शङ्करावितेन त्वात्तथोक्तं ॥ २३ ॥ राक्षसं रक्षःसंबन्धि ॥ २४—

ति० वज्रकल्पैः वज्रवदकुण्ठैः ॥ ८ ॥ स० वर्षं प्रवर्षमाणमेवजातं । राक्षसजातंचदार्ष्टान्तिकेप्राह्यं । पाञ्चजन्यं तन्नामकं ॥ ९ ॥
 ति० शङ्कराडितिशेषणं ॥ स० अंबुजः सामुद्रः । शङ्कराद् ध्मातोवादितः ररास ध्वनिचकार ॥ १० ॥ स० मृगराजइव
 विह्वल्यनिविव ॥ ११ ॥ ति० स्वर्णधाराः गैरिकधाराः । “गैरिकेपिसुवर्णस्यात्” ॥ १५ ॥ ति० रवांश्चापि । अपिनाप्राणांश्च ।
 वैष्णवः विष्णुत्वादितः ॥ स० शार्ङ्गचापरवक्ष्येवैवैष्णवोरवइतियोजना ॥ १६ ॥ ति० शिरोघरान् कण्ठान् ॥ १७ ॥
 ति० विनिर्मुक्ताः विनिर्मुक्तुंप्रकान्ताःशराः आसन्तिपृथग्योज्यं । नारायणेरितात् नारायणव्यापारतइषवोनिर्धौवन्ति ।
 सहस्रशः शतशः ॥ स० नारायणेरितादिलस्यसामर्थ्याच्छार्ङ्गविशेषणलंबोधं ॥ तथाचैतादृशाच्छार्ङ्गाद्विनिर्मुक्ताःशराः ॥ १९ ॥
 ति० महीतलेशायिताः अनुदलेतिशेषः ॥ स० विष्णुनाद्रवन्ति । तैश्चभीतैरन्येपिद्राविताः । परस्परसंमर्देनमहीतलेशायि-
 ताव ॥ २२ ॥ ति० निववार बारवामास ॥ २५ ॥ स तं विष्णुं । धैर्यं समादधुः । तद्वृष्टेतिशेषः ॥ २६ ॥

[पा०] १ क. वज्रकल्पैः. २ क. व. ज. नारायणचनुच्युतैः. ३ ग. ज. निष्प्राणैःसत्रगैर्गात्रैरक्षधाराममुसवन्. राक्षसाः
 शरसंकुताःसर्पधाराभिवाचकः. ४ ड. व. ड. व. ट. वायोघादइवसागरात्. ख. घ. भीनौघादइवसागरात्. ५ च. छ. निष्पत-
 न्तीषवः. ज. विषावन्तीषवः.

अथ सोम्यपतद्रोषाद्राक्षसो बलदर्पितः ॥ महानादं प्रकुर्वाणो राक्षसाञ्जीवयन्निव ॥ २७ ॥
 उत्क्षिप्य लम्बाभरणं धुन्वन्करमिव द्विपः ॥ ररास राक्षसो हर्षात्सतडिचोयदो यथा ॥ २८ ॥
 सुमालेर्नर्दतस्तस्य शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ चिच्छेद येनुरश्वाश्च भ्रान्तास्तस्य तु रक्षसः ॥ २९ ॥
 तैरश्वैर्भ्रांम्यते भ्रान्तैः सुमाली राक्षसेश्वरः ॥ इन्द्रियाश्वैः परिभ्रान्तैर्धृतिहीनो यथा नरः ॥ ३० ॥
 ततो विष्णुं महाबाहुं प्रापतन्तं रणाजिरे ॥ हृते सुमालेरश्वश्च रथे विष्णुरथं प्रति ॥
 माली चाभ्यद्रवद्युक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ३१ ॥
 मालेर्धनुश्च्युता बाणाः कार्त्तस्वरविभूषिताः ॥ विविशुर्हरिमासाद्य कौश्वं पत्ररथा इव ॥ ३२ ॥
 अर्धमानः शरैः सोध मालिमुक्तैः सहस्रशः ॥ जुलुभे न रणे विष्णुर्जितेन्द्रिय इवाधिभिः ॥ ३३ ॥
 अथ मौर्वीस्त्वनं श्रुत्वा भगवानभूतभावतः ॥ मालिनं प्रति बाणौघान्समज्जारिनिषूदनः ॥ ३४ ॥
 ते मालिदेहमासाद्य वज्रविद्युत्प्रभाः शराः ॥ पिबन्ति रुधिरं तस्य नागा इव सुधारसम् ॥ ३५ ॥
 मालिनं विमुक्तं कृत्वा शङ्खचक्रगदाधरः ॥ मालिमौलिं ध्वजं चापं वाजिनश्चाप्यपातयन् ॥ ३६ ॥
 विरथस्तु गदां गृह्य माली नक्तंचरोत्तमः ॥ आपुप्लुवे गदापाणिर्गिर्वग्रादिव केसरी ॥ ३७ ॥
 गदया गरुडेशानमीशानमिव चान्तकः ॥ ललाटदेशेऽभ्यहनद्रज्जणेन्द्रो यथाऽचलम् ॥ ३८ ॥
 गदयाऽभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम् ॥ रणात्पराश्रुत्सं देवं कृतवान्वेदनातुरः ॥ ३९ ॥
 पराश्रुत्वे कृते देवे मालिना गरुडेन वै ॥ उदतिष्ठन्महाञ्छन्दो रक्षसामभिनर्दताम् ॥ ४० ॥
 रक्षसां रवतां रावं श्रुत्वा हरिहयानुजः ॥ तिर्यगास्थाय संकुद्रः पक्षीशे भगवान्हरिः ॥ ४१ ॥
 पराश्रुत्सोप्युत्ससर्ज मालेश्वरं जिघांसया ॥ ४२ ॥
 तत्सूर्यमण्डलाभासं स्वभासा भासयन्नमः ॥ कालचक्रनिभं चक्रं मालेः शीर्षमपातयत् ॥ ४३ ॥
 तच्छिरो राक्षसेन्द्रस्य चक्रकृत्तं विभीषणम् ॥ पपात रुधिरोद्गारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ४४ ॥

२८ ॥ वन्तुः सारथेः । भ्रान्ताः नष्टसारथिकत्वाद्-
 नवस्थितगतिता इत्यर्थः ॥ २९ ॥ इन्द्रियाश्वैः
 धृतिहीनो नरः यथा तथा सुमाली बभ्रामेत्यर्थः
 ॥ ३०—३३ ॥ मौर्वीस्त्वनं बुल्लेत्यनेन मालिशरसा-
 न्छिन्नगतिर्गम्यते ॥ ३४ ॥ नागाः सर्पाः । सुधारसं
 असृतं गरुडानीतं ॥ ३५ ॥ मालिमौलिं मालिमुकुटं
 ॥ ३६—३७ ॥ गरुडाः पक्षिणः तदीक्षानं वैनतेयं
 ॥ ३८—४० ॥ हरिहयानुजः इन्द्रानुजः ॥ ४१—

ति० लम्बाभरणं लम्बमानमाभरणं । उत्क्षिप्य विमुच्य ॥ २८ ॥ ति० सुमालेरथे अभैर्हृते इतस्ततोपक्षिप्यमाणेसतिरथाद्वहत्य
 विष्णुरथं प्रतिच्युत्प्रगृह्यद्युक्तोऽभ्यद्रव ॥ ३१ ॥ ति० कौश्वं कौशाद्रि । पत्ररथाः पक्षिणः ॥ ३२ ॥ स० केविद्रिद्युत्प्रभाः
 केविद्रिद्युत्प्रभाः । कविः कविदिति वा । सुधारसं क्षीरसं ॥ ३५ ॥ स० ईशानं रुद्रमिव । श्रुत्वाभ्येमाकंण्डेयमुनेः कस्यचि-
 शङ्खबाणनार्थमीशानस्थान्तकस्य चान्योन्यसमभवत्समरः । तदान्तकः शिवशिरसि प्रहृतवांस्तयेति कथापौराणिक्यनुसंधेया । तात्का-
 लिकपराधुरयमुकुलं “वज्रेणेन्द्रोयथाचलं” इति निदर्शनं । प्राचीनं लन्ततोगलागरुडानुरूपमिति मन्यव्यं प्राचीनमन्वयनिर्दर्शनं
 द्वितीयं व्यतिरेकनिर्दर्शनमिति वाच्येकः ॥ ३८ ॥ ति० मालिनागरुडेन मालिनाङ्गनपराश्रुत्सगरुडेन ॥ ४० ॥ ति० तिर्यगिति ।
 विमुखेपक्षीशेतिर्यङ् वलितश्रीवं आस्थाय स्थित्वा ॥ ४१ ॥ ति० मालेर्जिघांसयाचक्रमुत्ससर्ज ॥ ४२ ॥ कालचक्रनिभं दिनमा-
 सादिकेपणपरिवर्तमानकालचक्रमदृशं । तेनाप्रतिपास्यलमुक्तं ॥ स० सूर्यमण्डलाभासं सूर्यमण्डलवदाभासतइतितत्तथा । यद्वा सूर्य-
 मण्डलस्याभासावस्तत् । हलन्तत्वाद्वा । ततोऽप्युद्गोहिः । अथवासूर्यमण्डलाभासं स्वभासे लेकंपदं । सूर्यमण्डलस्याभाप्रकाशः ।
 ततोऽपि सप्तमीचीना या स्वभाः तयानभोभासवदिति ॥ ४३ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. हेमाभरणं. २ ग. हरिरथांश्च शिरसस्तनुरक्षसः. घ. ज. चतुरोधांश्च. ख. वन्तुस्तुरगाभ्रान्ताः.
 ३ क. ख. इ.—ट. कृता.

ततः सुरैः सुसंहृष्टैः सर्वप्राणसमीरितः ॥ सिंहनादरवोन्मुक्तः साधु देवेति वादिभिः ॥ ४५ ॥
 मालिनं निहतं दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि ॥ सबलौ शोकसंतप्तौ लङ्कामेव प्रधावितौ ॥ ४६ ॥
 गरुडस्तु समाश्रितः सन्निवृत्त्य यथा पुरा ॥ राक्षसान्द्रावयामास पक्षवातेन कोपितः ॥ ४७ ॥
 चक्रकुत्तास्यकमला गदासंचूर्णितोरसः ॥ लाङ्गलपितग्रीवा मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ ४८ ॥
 केचिच्चैवासिना च्छिन्नास्तथाऽन्ये शरपीडिताः ॥ निपेतुरम्बराचूर्णं राक्षसाः सागराम्भसि ॥ ४९ ॥

नारायणो बाणवराशनीभिर्विदारयामास धनुर्विमुक्तैः ॥
 नक्तंचरान्मुक्तविधूतकेशान्यथाऽशनीभिः सतडिन्महाभ्राः ॥ ५० ॥
 मित्रातपत्रं पतमानमस्त्रं शरैरपध्वस्तविनीतवेषम् ॥
 विनिस्तुताश्रं भयलोलनेत्रं बलं तदुन्मचतरं बभूव ॥ ५१ ॥
 सिंहादितानामिव कुञ्जराणां निशाचराणां सहकुञ्जराणाम् ॥
 रवाश्च वेगाश्च समं बभूवुः पुराणसिंहेन विमर्दितानाम् ॥ ५२ ॥
 ते वार्यमाणा हरिबाणजालैः सबाणजालानि समुत्सृजन्तः ॥
 धावन्ति नक्तंचरकालमेघा वायुप्रभिन्ना इव कालमेघाः ॥ ५३ ॥
 चक्रप्रहारैर्विनिस्तुतशीर्षाः संचूर्णिताङ्गाश्च गदाप्रहारैः ॥
 असिप्रहारैर्द्विविधा विभिन्नाः पतन्ति शैला इव राक्षसेन्द्राः ॥ ५४ ॥
 विलम्बमानैर्मणिहारकुण्डलैर्निशाचरैर्नालबलाहकोपमैः ॥
 निपात्यमानैर्ददृशे निरन्तरं निपात्यमानैरिव नीलपर्वतैः ॥ ५५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

श्रीनारायणेन युद्धे मातुल्यवत्सुमालिनोः पराजयः ॥ १ ॥ ततस्तस्मात्सर्वं विष्णुभयालङ्कृत्यागेन सकलस्वजनैः सह पातालं
 गतः ॥ २ ॥ ततोरक्षोजनशून्यायां लङ्कायां कुबेरेणवासः ॥ ३ ॥

हन्यमाने बले तस्मिन्वचनान्नेन पृष्ठतः ॥ माल्यवान्तसन्निवृत्तोश्च वेलाभेत्य इवार्णवः ॥ १ ॥
 संरक्तनयनः कोपाच्चलन्मौलिर्निशाचरः ॥ पद्मनाभमिदं ग्राह्य वचनं पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥
 नारायण न जानीषे क्षात्रधर्मं पुरातनम् ॥ अयुद्धमनसो भीतानस्मान्हंसि यथेतरः ॥ ३ ॥
 पराङ्मुखवचं पापं यः करोत्यसुरेतरः ॥ स हन्ता न गतः स्वर्गं लभते पुण्यकर्मणाम् ॥ ४ ॥

४४ ॥ सर्वप्राणसमीरितः सर्वबलेन प्रवर्तितः ॥ ४५ ॥ आः । खण्डिता इत्यर्थः ॥ ५४—५५ ॥ ॥ इति
 —४५ ॥ अशनीभिर्विदार्यो दीर्घः ॥ ५० ॥ उन्म- श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणि-
 चतरं अतिशयेन विस्मृतस्वपरविषेकं ॥ ५१ ॥ सुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

॥ ५२ ॥ समुत्सृजन्तः

लक्षन्तः ॥ ५३ ॥ द्विविधया द्विप्रकारेण विभि- पृष्ठतः अनुद्वयेति शेषः ॥ १—२ ॥ यथेतरः

ति० लाङ्गलपितग्रीवायां ग्रीवायां ॥ ४८ ॥ ति० शरैरपध्वस्तोद्गीकृतो विनीतवेषः सौम्यवेषो यस्य तत् ॥ ५१ ॥

ति० भूमण्डलमिति शेषः । तन्निरन्तरं व्यासंददृशे ॥ ५५ ॥ इति सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

ति० एतद्वैलसंधिरार्षः ॥ १ ॥ ति० योस्मान्हंसि सत्त्वेन जानीषे इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ति० पराङ्मुखवचं पापं । सहन्ता
 [पा०] १ अ. य. ज. संवाच्यमाना हरिबाण. २ क. च. झ. ट. करोति कुबेर.

युद्धश्रद्धाऽथवा तेऽस्ति शङ्खचक्रगदाधरः ॥ अहं स्थितोऽसि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव ॥ ५ ॥
माल्यवन्तं स्थितं दृष्ट्वा माल्यवन्तमिवाचलम् ॥ उवाच राक्षसेन्द्रं तं देवराजानुजो बली ॥ ६ ॥
युष्मत्तो मयभीतानां देवानां वै मयाऽभयम् ॥ राक्षसोत्सादनं दत्तं तदेतदनुपाल्यते ॥ ७ ॥
प्राणैरपि प्रियं कार्यं देवानां हि सदा मया ॥ सोऽहं वो निहनिष्यामि रसानलगतानपि ॥ ८ ॥
देवदेवं भुवाणं तं रक्ताम्बुरुहलोचनम् ॥ शक्यता विभेद संकुद्धो राक्षसेन्द्रो भुजान्तरे ॥ ९ ॥
माल्यवद्भुजनिर्मुक्ता शक्तिर्घण्टाकृतस्त्रना ॥ हररुरसि बभ्राज मेघस्येव श्रुतहृदा ॥ १० ॥
ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्तिं शक्तिधराप्रियः ॥ माल्यवन्तं समुद्दिश्य चिक्षेपाम्बुरुहेक्षणः ॥ ११ ॥
स्कन्दोत्सृष्टेव सा शक्तिर्गोविन्दकरनिःसृता ॥ काङ्क्षन्ती राक्षसं प्रायान्माहेन्द्रीवाञ्जनाचलम् ॥ १२ ॥
सा तस्योरपि विस्तीर्णं हारभासावभासिते ॥ अपतद्राक्षसेन्द्रस्य गिरिकूट इवाशनिः ॥ १३ ॥
तथा भिन्नतनुत्राणः प्राविशद्विपुलं तमः ॥ माल्यवान्पुनराश्वस्तस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥
ततः कार्णायिसं शूलं कण्टकैर्वहुभिर्वृतम् ॥ प्रगृह्णाभ्यहनदेवं स्तनयोरन्तरे दृढम् ॥ १५ ॥
तथैव रणरक्तस्तु घृष्टिना वासवानुजम् ॥ ताडयित्वा धनुर्मात्रमपक्रान्तो निशाचरः ॥ १६ ॥
ततोऽम्बरे महान्शब्दः साधु साधिविति चोदितः ॥ आहत्य राक्षसो विष्णुं गरुडं चाप्यताडयत् ॥ १७ ॥
वैनतेयस्ततः क्रुद्धः पशुवातेन राक्षसम् ॥ व्यपोहद्भलवान्वायुः शुष्कपर्णचयं यथा ॥ १८ ॥
द्विजेन्द्रपशुवातेन द्रावितं दृश्य पूर्वजम् ॥ सुमाली स्वबलैः सार्धं लङ्कामभिमुखो ययौ ॥ १९ ॥
पशुवातबलोद्धूतो माल्यवानपि राक्षसः ॥ स्वबलेन समागम्य ययौ लङ्कां द्विधा वृतः ॥ २० ॥
एवं ते राक्षसास्तेन हरिणा कमलेक्षणः ॥ बहुशः संयुगे भग्ना हतप्रवरनायकाः ॥ २१ ॥
अशक्नुवन्तस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं भयार्दिताः ॥ त्यक्त्वा लङ्कां गता वस्तुं पातालं सहपत्नयः ॥ २२ ॥
सुमालिनं समासाद्य राक्षसं रघुसत्तमः ॥ स्थिताः प्रख्यातवीर्यास्ते वंशे सालकटकुटे ॥ २३ ॥
ये त्वया निहतास्ते तु पौलस्त्या नाम राक्षसाः ॥ सुमाली माल्यवान्माली ये च तेषां पुरस्सराः ॥
सर्वे तेभ्यो महामाग रावणाद्भलवत्तराः ॥ २४ ॥
न चान्यो राक्षसान्हन्ता सुरारीन्देवकण्टकान् ॥ ऋते नारायणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ २५ ॥

ध्रुवजन इव ॥३—५॥ पराङ्मुखवोक्तदोषः स्वप्र-
तिज्ञापालनपरस्व नालीत्याह—मास्यवन्तमिति ॥ ६
—१० ॥ तामेव स्वयश्चोलप्रभेव । शक्तिधरप्रियः
सुमहाण्यप्रियः । माहेश्वरार्चनं चिन्त्यं ॥ ११—१२ ॥
हारभासा मुक्ताहारकान्त्या । कूटं गृहं ॥ १३ ॥
तमः मोहः ॥ १४—१५ ॥ रणेरेक्तः रणप्रियः ।
मुष्टिना च ताडयित्वा अपकान्तः । शृणुत इति शेषः
॥ १६—१७ ॥ वायुः शुष्कपर्ण यथा व्यपोहति

तथा पक्षपातेन राक्षसं व्यपौहन् ॥ १८ ॥ दृश्य
दृष्ट्वा ॥ १९—२१ ॥ सहपन्नयः सखीका इत्यर्थः
॥ २२ ॥ सालकटङ्कटे सालकटङ्कटा माल्यवदादीनां
पितामही विष्णुकेशपत्नी तस्याः संबन्धी सालकट-
ङ्कटः तस्मिन्वंसे प्रख्यातवीर्याः । वृद्धाच्छाभाव आर्पः
॥ २३ ॥ ये पौलस्त्या रावणादयो निहतास्तेभ्यः
रावणाच्च माल्यवदादयो बलवन्तराः ॥ २४ ॥ तर्हि
किं मे प्राशस्त्यं भवन्निरुच्यत इति शङ्कायां तत्प्राश-

इतोदेहाद्रतः सन् स्वर्गलभते । सहन्तानहृतइतिपाठे इतः देवहतइत्यर्थः ॥४॥ ति० नतवचनमहं यथापश्यामि तथा दर्शयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ स० श्रियंकार्यं देवराजावरजत्वात्सत्तांशत्वाच्च ॥ शि० येनममादेवानांश्रियं प्राप्तिपरिकार्यं सोऽहंमातृलगतानपिबोयुष्मा-
भिहितुष्यामि ॥८॥ ति० हारभारः हारसमूहः तेनावभासिते ॥१३॥ स० अभ्यहनन् अभ्यहनन् ॥ १५ ॥ स० द्विजेन्द्रोऽगस्तुः
॥ १९ ॥ स० बलादिताः विष्णुबलादिताः । सहपञ्चयः सभायाः ॥ २२ ॥ राक्षसान्दिता । तून् । “नलोक्त—”

[पा०] १ क. घ. ज. शक्तिमुनेजसंकुदोराक्षसेन्द्रोरासह. २ झ. भारावभासिते. ३ क—ट. राक्षसाराम. ४ ग—छ. झ. घ. ट. सर्वएतेमहाभाग. ज. सर्वएतेमहावीर्य.

मवाभारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः ॥ राक्षसान्दन्तुमुत्पन्नो ह्यजेयः प्रभुरव्ययः ॥ २६ ॥

नष्टधर्मव्यवसाता काले काले प्रजाकरः ॥ उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः ॥ २७ ॥

एषा मया तव नराधिप राक्षसानामुत्पत्तिरद्य कथिता सकला यथावत् ॥

भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य जन्मप्रभावमतुलं ससुतस्य सर्वम् ॥ २८ ॥

चिरात्सुमाली व्यचरद्रसातलं सराक्षसो विष्णुभयादितस्तदा ॥

पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लङ्कामवसद्गनेश्वरः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

कदाचन तनववासहरसातलान्नूनलंगतेनसुमालिनाराक्षसेन विश्रवसोदर्शनायपुष्पकविमानेनगच्छतःकुबेरस्य दर्शनम् ॥ १ ॥ तत्पुरुषपात्रकामेनतेन निजकन्यायाःकैकस्याविश्रवस्समीपंप्रति प्रेषणम् ॥ २ ॥ तपःप्रभावेनकैकसीभावविदातेन तामिति प्रदोषममयसमागमनाद्देवो रुक्षराक्षसरूपापत्यजननोक्तिः ॥ ३ ॥ ततस्तयाप्रार्थनाप्रसादितेनतेन पुनस्तांप्रति धर्मिष्ठकमिष्टतनयजननविषयकवरदानम् ॥ ४ ॥ ततःकैकस्यां कालक्रमेणविश्रवस्सकाशाद्रावणकुंभकर्णशूर्पणखाविभीष-
णानांजननम् ॥ ५ ॥ रावणेन मातृप्रेरणयाकुंभकर्णविभीषणाभ्यांसह गोकर्णेत्तपश्चरणम् ॥ ६ ॥

कैस्य चिच्चय कालस्य सुमाली नाम राक्षसः ॥ रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ १ ॥

नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ कन्यां दुहितरं गृह्य विना पद्ममिव श्रियम् ॥ २ ॥

राक्षसेन्द्रः स तु तदा विचरन्वै महीतलम् ॥ तदाऽपश्यत्स गच्छन्तं पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥ ३ ॥

गच्छन्तं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्यतनयं विशुम् ॥ तं दृष्ट्वाऽमरसंकाशं स्वच्छन्दं तपनोपमम् ॥ ४ ॥

रसातलं प्रविष्टः सन्मर्त्यलोकात्सविसयः ॥ इत्येवं चिन्तयामास राक्षसानां महामतिः ॥ ५ ॥

किंकृतं श्रेय इत्येवं वर्धेमहि कथं वयम् ॥ अथाब्रवीत्सुतां रक्षः कैकसीं नाम नामतः ॥ ६ ॥

पुत्रि प्रदानकालोऽयं यौवनं तेतिवर्तते ॥ प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैः प्रतिगृह्यसे ॥ ७ ॥

स्यमपि तवैवेत्याह—न चान्य इति ॥ राक्षसान्द-
न्तेति । स त्वं ॥ २५—२९ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने
उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

विना पद्मं पद्मं त्यक्त्वा स्थितां ॥ २—५ ॥
राक्षसानां श्रेयः किंकृतं स्यात् केनोपायेन कृतं स्यात् ।
कथं वयं वर्धेमहीत्येवं चिन्तयामासेति योजना ॥ ६ ॥
प्रत्याख्यानात् भीतैस्सामिस्त्वं वरैर्न प्रतिगृह्यसे ।

इतिपद्मनिषेधः । देवकण्टकान् देवपीडाकरान् देवशत्रून् । यस्त्वंहन्ता सनारायणमृते नारायणंविना । अन्योन केवलमनुष्योन ॥ २५ ॥ ति० उत्पन्नः माववापृष्टोतदेहः ॥ २६ ॥ स० ततः सुमात्यादिपरित्यागानन्तरं । लङ्कालङ्कायां । अवसदितिवापूरणीयं ॥ २९ ॥ इत्यष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥

ति० रसातलादिति । निस्त्येत्येतिशेषः ॥ १ ॥ स० विनापद्मंश्रियमिव । तेनैवविशेषस्तस्याएतस्याइतिभावः ॥ २ ॥ स० पुष्पकेणविमानेनसहगच्छन्तं तदाकण्डमितियावत् ॥ ३ ॥ स० अमरसंकाशं वरलब्धसुरतात्तत्सदृशं । गच्छन्तं सर्वमवगच्छन्तं । गृह्यमितियावत् ॥ ४ ॥ ति० तं दृष्ट्वापुनारसातलंप्रविष्टइत्यर्थः । “रसातलात्प्रविष्टःसन्मर्त्यलोकं”इतिपाठे उक्तानुवादएवायं । इत्येवंचिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ति० प्रत्याख्यानाद्भीतैः प्रत्याख्यानशङ्काभीतैः । नप्रतिगृह्यसे नयाच्यसे । स० प्रत्याख्यानाद् नेतिवदेतिमितिप्रत्याख्यानाद् अपुरस्कारेणैतिरस्करणशङ्कायाः महाबलस्यसुमालिनः । किलवालायाअवबलात्वेनवरणे नयकिरसा-

[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. ट. धर्मव्यवसानां. २ क—व. च. ज. केनचित्त्वयकालेन. ३ ख—ट. संकाशंगच्छन्त पाकपोषमं. ४ क. च. ज. हितार्थचिन्तयामास. ५ ख. च. छ. झ. ञ. ट. व्यतिवर्तते.

त्वत्कृते च वयं सर्वे यन्निता धर्मबुद्धयः ॥ त्वं हि सर्वगुणोपेता श्रीः साक्षादिव पुत्रिके ॥

कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम् ॥ ८ ॥

न ज्ञायते च कः कन्यां वरयेदिति कन्यके ॥ ९ ॥

मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ॥ कुलत्रयं सदा कन्या संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ १० ॥

सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् ॥ भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् ॥ ११ ॥

ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि न संशयः ॥ तेजसा मास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः ॥ १२ ॥

सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवान् ॥ तत्रोपागम्य सा तस्यै विश्रवा यत्र तप्यते ॥ १३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे राम पुलस्त्यतनयो द्विजः ॥ अग्निहोत्रमुपातिष्ठत्तुर्थं इव पावकः ॥ १४ ॥

अविचिन्त्य तु तां वेलां दारुणां पितृगौरवात् ॥ उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता ॥

विलिखन्ती मुहुर्भूमिमङ्गुष्ठाग्रेण भामिनी ॥ १५ ॥

स तु तां प्रेक्ष्य मुश्रोणीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ अब्रवीत्परमोदारो दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ १६ ॥

भद्रे कस्यासि दुहिता कुतो वा त्वमिहागता ॥ किं कार्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने ॥ १७ ॥

एवमुक्ता तु सा कन्या कृताञ्जलिरधाब्रवीन् ॥ आत्मप्रभावेन मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १८ ॥

किन्तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात्पितुरागताम् ॥ कैकसी नाम नाम्नाऽहं श्रेष्ठं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥

स तु गत्वा मुनिध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ विज्ञातं ते मया भद्रे कारणं यन्मनोगतम् ॥ २० ॥

मुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गभामिनि ॥ दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता ॥ २१ ॥

शृणु तस्मात्मुतान्भद्रे यादृशाञ्जनयिष्यसि ॥ दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ॥ २२ ॥

प्रतिग्रहं न प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यन्निताः कृतप्र-

यासाः । धर्मबुद्धयः विवाहधर्मनिमित्तचिन्तावन्तः

॥ ८ ॥ कन्यापितृत्वस्य दुःखत्वमेव प्रदर्शयति—न

ज्ञायत इति ॥ ९ ॥ अथ वरणानन्तरमपि विशिष्य

दुःखहेतुत्वं कन्याया इत्याह—मातुरिति ॥ मंशये

स्थाप्य तिष्ठतीति । कथमस्वाभ्यारित्रभ्रंशो न भवि-

ष्यतीति कुलत्रयं चिन्ताकुलमेव सदा भवतीत्यर्थः

॥ १०—१३ ॥ उपातिष्ठन् प्रदोषे अग्निहोत्रं कृत-

वानित्यर्थः ॥ १४ ॥ पितृगौरवान् पितरि बहुमा-

नान् । चरणाधोमुखी चरणसमीपाधोमुखी । विलि-

खन्तीति चिन्तानुभावः ॥ १५—१६ ॥ कुतः

कस्मादेशान् । किं कार्यं मया कर्तव्यं कस्य हेतोः

कस्यै प्रयोजनाय ॥ १७ ॥ मे मतं त्वद्गर्तृकत्वामि-

लाषित्वं ॥ १८ ॥ तच्च वक्तुं लज्जावशादनुचितमिति

सूचयित्वा वक्तुमुचितमाह—किन्त्विति ॥ १९ ॥

कारणं आगमनकारणं ॥ २० ॥ तदेवाह—मुतेति

॥ २१ ॥ दारुणान् क्रूरस्वभावान् । दारुणाकारान्

क्रूरवेषान् । दारुणाभिजनप्रियान् दारुणाभिजेने

कमितिभीतिश्च वैरः कन्याकामुकैः । नपरिगृह्यसे नयाप्यसे ॥०॥ ति० स्वकृते तच्चक्षिष्टवरलाभार्थं । यन्निताः कृतप्रयासाः ॥ स० यन्निताः यत्रवरास्तत्रगन्तव्यमितिनसीभूताः दुःखं दुःखकरं । दि० हि यत्स्वसंभवंगुणोपेता अतएवभ्रीरिवाति । एतेनत्वत्प्रदशःपति- दुर्लभइतिघोषितं ॥८॥ ति० भज सेवस्व । सेवेनेवममर्तुमेनवरय ॥ ११ ॥ स० भास्करसमइत्यादिकंसीमागयादेव नसीरुःप्यातुरु- प्यान् । “कुस्मायांकितिशब्दोऽयं शरीरंवरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वाम्राप्नोतेनैवसोऽहितः” इतिवायुपुराणोक्तः । मासुदीक्षितोपि कु- स्तितं वैरंशरीरमस्य । कुष्ठत्वादित्युक्तवान् । अन्यत्रापि ‘स्वच्छस्वशैलेक्षितकुसुमैरः’ इतिच ॥ १२ ॥ स० पितृगौरवात् पितृत्वगुरुत्वात् सा सःकोपोस्वाभसीतिसा । पितास्वयंवरवरणंकुलान्निवाहितवानितिमानसरोपवती । गौरवपदस्यारस्यान् । सःभावप्रधानः । साधकताऽस्याभसीतिसा । ‘सःकोपेसाधकेच’ इतिविश्वः ॥ १३ ॥ ति० दारुणांतावेलां प्रदोषकालमित्यर्थः । पितृगौरवादुप- सृत्यमहाबलपराक्रमवेनरुषातस्य सुमाखिनःपुत्र्यहं । अतो नप्राकृतेनर्पिणाऽनादरणीयेत्याशयेनेत्यर्थः । चरणमवलोकयदधःप्रवर्तितं मुखंयस्यास्ता चरणाधोमुखीस्थिता । स० चरणयोरधः अधःप्रदेशः तत्रमुखंयस्यादतिनया । दि० चरणाधोभागेमुखंयस्याः

प्रसविष्यसि सुश्रोणि राक्षसान्कूरकर्मणः ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २३ ॥
 भगवन्मीदृशान्पुत्रांस्त्वत्तोऽहं ब्रह्मवादिनः ॥ नेच्छामि सुदुराचारान्प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥
 कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ उवाच कैकसी भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ॥ २५ ॥
 पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ॥ मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च भविष्यति ॥ २६ ॥
 एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन केनचित् ॥ जनयामास वीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् ॥ २७ ॥
 दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ताग्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्ध्वजम् ॥ २८ ॥
 तस्मिञ्जाते तु तत्काले सञ्चालकबलाः शिवाः ॥ क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः ॥ २९ ॥
 ववर्ष रुधिरं देवो मेघाय खरनिखनाः ॥ प्रैवभौ न च सूर्यो वै महोत्काश्चापतन्धुवि ॥ ३० ॥
 चक्रम्पे जगती चैव ववर्वाताः सुदारुणाः ॥ अश्वोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः ॥ ३१ ॥
 अथ नामाकरोक्षस पितामहसमः पिता ॥ दशग्रीवः प्रसूतोयं दशग्रीवो भविष्यति ॥ ३२ ॥
 तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ ३३ ॥
 ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः ॥ ३४ ॥
 तस्मिञ्जाते महासत्त्वे पुष्पवर्षं पपात ह ॥ ३५ ॥
 नभःस्थाने दुन्दुभयो देवानां प्राणदंस्तदा ॥ वाक्यं चैवान्तरिक्षे च साधु साध्विति तत्तथा ॥ ३६ ॥
 तौ तु तत्र महारण्ये ववृधाते महौजसौ ॥ कुम्भकर्णदशग्रीवौ लोकोद्वेगकरौ तदा ॥ ३७ ॥
 कुम्भकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षान्धर्मवत्सलान् ॥ त्रैलोक्यं भक्षयन्नित्यासंतुष्टो विचचार ह ॥ ३८ ॥
 विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मं व्यवस्थितः ॥ स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥
 अथ वैश्रवणो देवस्तत्र कालेन केनचित् ॥ आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ ४० ॥
 तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१ ॥
 पुत्र वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसा वृतम् ॥ भ्रातृभावे समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम् ॥ ४२ ॥
 दशग्रीव तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम ॥ यथा त्वमसि मे पुत्र भव वैश्रवणोपमः ॥ ४३ ॥
 मातुस्तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ अमर्षमतुलं लेभे प्रतिज्ञां चाकरोत्तदा ॥ ४४ ॥
 सत्यं ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोपि वा ॥ भविष्याम्योजसा चैव संतापं त्यज हृदतम् ॥ ४५ ॥

कूरवन्धौ राक्षसरूपे प्रियं येषां तान् ॥ २२—२८ ॥
 सञ्चालकबलाः ज्वालारूपास्यान्तर्गतकबलाः शिवाः
 वृद्धजम्बुकाः ॥ २९ ॥ देवः पर्जन्यदेवः ॥ ३०—
 ३२ ॥ यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते नैवा-

स्ति । प्रमाणभूतेष्विति शेषः ॥ ३३—३६ ॥ तत्र
 महारण्ये पितुराश्रमारण्ये ॥ ३७—३८ ॥ स्वाध्यायं
 नियतं आहारः अहरहरिति स्वाध्यायनियताहारः
 ॥ ३९—४१ ॥ आत्मानं ईदृशं कुबेरवद्विव्यवैभव-

सा । अविचरयामकरोत्कवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० भगवन्ब्रह्मवादिनस्तत्तत्तः ईदृशान्पुत्रानेच्छामि । अतस्तत्तत्पुत्रार्थप्रसादं कर्तुम-
 र्हसीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ति० पश्चिमः कनिष्ठः ॥ २६ ॥ ति० दशग्रीव इति । कामरूपत्वाच्चान्तःपुरादावेकवक्त्रं द्विभुजं लंघासे-
 तिवोर्ध्वं ॥ शि० वतोऽर्धदशग्रीवः प्रसूतः अतो दशग्रीवः तन्नामामभिष्यतीति नामाकरोत् ॥ ३२ ॥ ति० अन्तरिक्षे साधुसाध्वि-
 त्तिवाक्यं तदासीदिति शेषः ॥ ३६ ॥ ति० निलासंतुष्टः क्विदपि भक्षणेन कदाचिदप्यसंतुष्टः ॥ स० निलसंतुष्टोनिलसंतुष्टः ।
 महर्षीनाम्नयमेव निलासंतुष्टः समिधचकार ॥ ३८ ॥ ति० स्वाध्यायनियताहारः स्वाध्यायनियतो नियताहार इत्यर्थः । स० स्वाध्या-
 यार्थनियतो नियमितः आहारो यस्य ॥ ३९ ॥ स० वैश्रवणोपमो यथा भवेः तथायत्नं कुरुष्व ॥ ४३ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ज. भयात्रवीन्मुनिस्तत्रपश्चिमोभस्तावत्तमजः । २ ख. घ. ज. नप्रमातिचलेसूर्यो महोत्काश्चापत-
 न्निक्षीती. ३ क—घ. ज. आस्वायराक्षसीवृद्धिः, य. आगता. ४ क. ख. घ. ज. भविष्याम्यभिराम्यातः संतापं.

ततस्तेनैव कोपेन दशग्रीवः सहानुजः ॥ चिकीर्षुर्दृष्ट्वा कर्म तपसे धृतमानसः ॥ ४६ ॥
 प्राप्सामि तपसा काममिति कृत्वाऽध्यवस्य च ॥ आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थं गोकर्णस्याश्रमं शुभम् ॥ ४७ ॥
 स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा तपश्चकारातुलमुप्रविक्रमः ॥
 अतोपयच्चापि पितामहं विभुं ददौ स तृष्टश्च वराञ्जयावहान् ॥ ४८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

रावणादितपस्तुष्टेन ब्रह्मणाराधनाय नमः ॥ मातुषाम्यसर्वावध्यायवरदानपूर्वकं पुनः परितोपाच्छेदेष्टे पुनर्नव-
 नवशिरःप्ररोहाद्विषयकवरान्तरदानम् ॥ १ ॥ विभीषणाव तत्प्रार्थनानुरोधेन धार्मिकवादिवरदानपूर्वकं स्वयंचिरजीवित्ववर-
 दानम् ॥ २ ॥ कुम्भकर्णाय वरदानप्रवृत्तेन ब्रह्मणा देवगणप्रार्थनया सरस्वतीमिति तद्विद्वांसं निधानेन विपरीतवरवरणकरण-
 प्रेरणा ॥ ३ ॥ ब्रह्मणा सरस्वतीविमोहितमनस्कनवाकुम्भकर्णेन चिरस्वापवाचने तस्मैतद्दानपूर्वकं स्वलोकाग्रप्राप्तम् ॥ ४ ॥

अथाब्रवीन्मुनिं रामः कथं ते भ्रातरो वने ॥ कीदृशं तु तदा ब्रह्मस्तपस्तेषुर्महाबलाः ॥ १ ॥
 अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं सुप्रीतमानसम् ॥ तांस्तान्धमेविधींस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥ २ ॥
 कुम्भकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे स्थितः ॥ तताप ग्रीष्मकाले तु पञ्चाग्नीन्परितः स्थितः ॥ ३ ॥
 मेघाम्बुसिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत ॥ नित्यं च शिशिरे काले जलन्यथप्रतिश्रयः ॥ ४ ॥
 एवं वर्षसहस्राणि दश तस्यातिचक्रमुः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥ ५ ॥
 विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः ॥ पञ्च वर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ६ ॥
 समाप्ते नियमे तस्य ननुतुश्चाप्सरोगणाः ॥ पपात पुष्पवर्षं च क्षुंभिताश्चापि देवताः ॥ ७ ॥
 पञ्च वर्षसहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्तत ॥ तस्यौ चोर्ध्वशिरोबाहुः स्वाध्यायधृतमानसः ॥ ८ ॥
 एवं विभीषणस्यापि स्वर्गस्वस्वैव नन्दने ॥ दश वर्षसहस्राणि गतानि निर्यतात्मनः ॥ ९ ॥
 दश वर्षसहस्राणि निराहारो दशाननः ॥ पूर्णे वर्षसहसे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ १० ॥
 एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः ॥ शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम् ॥ ११ ॥

रहितं । दरिद्रमित्यर्थः ॥ ४२—४८ ॥ ॥ इति
 श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणि-
 मुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

वीरासनं नाम वामोरुपरि दक्षिणजङ्घां प्रतिष्ठाप्य
 स्थितिः ॥ ४—७ ॥ सूर्यं चैवेति चकारेण पूर्ववदे-
 कपादस्थितिः समुचीयते ॥ ८ ॥ स्वर्गस्वस्य देवस्य
 नन्दन इवेत्यनेन तपःप्रवृत्तिसंतोष उक्तः ॥ ९—

ति० तपसे तपोर्थे । धृतमानसः निश्चितान्तःकरणः ॥ ४६ ॥ ति० इति कृत्वा इति वृद्धिः कृत्वा अध्यवस्य तथानिश्चित्य च । स०
 गोकर्णस्य तत्संबन्धि तत्रस्थमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ स० पितामहं ब्रह्मणं । अयं श्लोक उत्तरकथाप्रसंगार्थः ॥ ४८ ॥ इति नवमः सर्गः ॥ ९ ॥
 ति० धर्मेविधीन् धर्मानुष्ठानानि ॥ २ ॥ ति० संक्षेपणोक्तप्रपञ्चयति—कुम्भकर्ण इत्यादि । 'बह्विभिः सूर्यपथैः' इति पाठे
 सूर्यः पथमो वेति बह्विभिः स्थितः । पञ्चाग्नीन्परितः स्थित इति पाठेपि सूर्यसहितान् एव पञ्चाग्नयः । स० पञ्चाग्नीन्परितः कृत्वा स्थितः
 ॥ ३ ॥ स० धर्मात्मा भगवन्मनस्कः । धर्मपरः धर्मानुष्ठानात् । तस्थिवान् यद्यपि 'छन्दसि लिटिः कमुः' इत्युक्तिः तथापि "तंत-
 स्थिबांसंनगरोपकण्ठे" इत्यादिप्रयोगात्कविश्लोकेऽपि ॥ ६ ॥ शि० दशाननस्तु दशवर्षेन हर्म निराहारोऽभवदिति शेषः ॥ १० ॥
 शि० एवं प्रतिवर्षं सहस्रं शिरो हवनप्रकरणेन तत्सारावणस्य नववर्षसहस्राभ्यानि चक्रमुः । अतएव नवशिरांसि हुताशनं प्रविष्टानि ॥ ११ ॥

[पा०] १ क.—च. ज. अथाब्रवीद्भिनः. २ क. ख. घ. च. छ. कथांते. ३ ख. ज. तपश्चैवमेवावहानः. ४ च. श्रीष्मकाले तु व-
 ह्विभिः सूर्यपथैः. क. श्रीष्मकाले वीरः पञ्चाग्निमभ्यगाः. ५ इ. झ. म. ट. तुष्टुश्चापि देवताः. ६ च. विभृतात्मनः.
 वा. रा. २४४

अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः ॥ छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः ॥ १२ ॥
 [देवैर्गन्धर्वसिद्धैश्च ऋषिभिः किन्नरैः सह ॥] पितामहस्तु सुग्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः ॥
 तैव तावद्दशग्रीवः प्रीतोऽसीत्यभ्यभाषत ॥ १३ ॥
 शीघ्रं वरय धर्मज्ञ वरो यस्तेऽभिकाङ्क्षितः ॥ तं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः ॥ १४ ॥
 अथाब्रवीद्दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥ १५ ॥
 भगवन्प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमहं वृणे ॥ १६ ॥
 एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह ॥ नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व मे ॥ १७ ॥
 एवमुक्ते तदा राम ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ दशग्रीव उवाचेदं कृताञ्जलिः प्रथमतः ॥ १८ ॥
 सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् ॥ अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वत ॥ १९ ॥
 न हि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित ॥ तृणभूता हि ते मैन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥ २० ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा ॥ उवाच वचनं देवः सह देवैः पितामहः ॥
 भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुङ्गव ॥ २१ ॥
 एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ शृणु चापि वरो भूयः प्रीतस्येह शुभो मम ॥ २२ ॥
 हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयाऽज्जघ ॥ पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस ॥ २३ ॥
 वितरामीह ते सौम्य वरं चान्यं दुरासदम् ॥ २४ ॥
 छन्दस्तत्त्वं रूपं च मनसा यद्येष्यसितम् ॥ भविष्यति न संदेहो मदराचव राक्षस ॥ २५ ॥
 एवं पितामहोक्तस्य दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ अग्नौ हुतानि शीर्षाणि पुनस्तान्युदितानि वै ॥ २६ ॥
 एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ विभीषणमथोवाच वाक्यं लोकपितामहः ॥ २७ ॥
 विभीषण त्वया वत्स धर्मसंहितबुद्धिना ॥ परितुष्टोऽसि धर्मात्मन्वरं वरय सुव्रत ॥ २८ ॥
 विभीषणस्तु धर्मात्मा वचनं प्राह साञ्जलिः ॥ वृतः सर्वगुणैर्नित्यं चन्द्रमा रश्मिभिर्विद्यया ॥ २९ ॥

स० ते त्वया अभिकाङ्क्षितः इच्छाविषयोऽयं वरस्तं वरय । ते परिश्रमः शिरउत्कर्तनादिकायङ्केशः वृथानमचेत् । कञ्जनं अकामं कामितानवाप्तिं । करोमि तं वरय । वरस्यमोक्षवद्दद्यात्मकत्वादेवमुक्तिरिति मन्तव्यं । तेपरि परितः श्रमोयेनसः रिपुः कंक्रम-
 पिकामं नामुयादितिशेषः । तथा वृथाकरोमीति वा । शि० मेपरिश्रमोऽयमेव नित्यमभाषत ॥ १४ ॥ शि० मरणादन्यत्र अन्यद-
 प्राणिनामयं । अतोमृत्युसमः शत्रुर्न । अतोऽमरत्वमहंवृणे ॥ १६ ॥ ति० मेमत्तः ॥ १७ ॥ स० ब्रह्मणा नपुंसकलिङ्गोऽयं
 ब्रह्मसब्दश्चतुर्मुखवाची । “ब्रह्मणिजीवाःसर्वेपि” इत्युक्तेः । “ध्यायंभ्यायेपरंब्रह्म” इति मनोरमापद्यव्याख्यात्राकार्यं ब्रह्मव्यावर्तयितुं
 परमित्युक्तमिति परपदकृत्यकथनाच्च ‘तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपं च जायते’ इत्याद्यवर्णभाष्ये एतद्ब्रह्मचतुर्मुख इति व्याख्यानाच्च । “इकोवि-
 षिमन्तौ” इति तु मिलोक्तकर्तृण्युपपन्नं ॥ १८ ॥ स० सापवादोऽयं देव इति चतुराननभावं विदित्वा तथैव कैश्चिदवध्यत्वं याचते—
 सुपर्णेति । शि० अवध्योऽहं भवेयमिति शेषः ॥ १९ ॥ ति० भूयोऽन्यः शत्रुमोक्षो दीयते तच्छृणु । स० भूयः पुनः । यथोपलक्ष-
 णेनामदशास्य इति न भवेत्तथा शुभोक्षो दीयते तं शृणु ॥ २२ ॥ स० मनसा यद्येष्यसितरूपं तव छन्दतः ममतद्वा नेच्छातः भविष्य-
 त्वातिशेषः । तेन छन्दस्तद्वतिवामनसा यद्येष्यसितमिति वाऽधिकमिति निरस्तं ॥ इदमेव रावणमारणबीजावपनमिति मन्तव्यं ॥ २५ ॥
 शि० पुनरपि यथा निबध्नवमिति शेषः ॥ २६ ॥ शि० परितुष्टः परितोषितोऽसि ॥ स० धर्मसंहितबुद्धिना त्वया परितुष्टोऽसी-
 तनेन तोषबुद्धिः यथा त्वेगुणीभूता कारणमिति सूचितमिति शेषः ॥ २८ ॥ स० वारकलादभौ भगवान् । तत्रात्मानो न लक्ष-
 णे धर्मात्मनिति ब्रह्मणोऽयं बोध्यसाञ्जलिः ॥ २९ ॥

[पा०] १ इदमर्थं क. घ. पादयोर्द्वयते. २ घ. धर्मात्मासार्ध. ३ क. तावत्सदशग्रीवसुग्रीतोऽसीत्यभाषत. ४ घ. दशग्रीवः पितामहमुपागतं. ५ क. अवध्योऽहं भविष्यामि. ६ ख. ग. घ. ज. तेसर्वे. क. मेसर्वे. ७ क. घ. ङ. च. ज. झ. ट. पुनस्तान्युदितानि वै. ख. ग. यामितान्युदितानि वै. ८ क. एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच विभीषणः. ९ घ. धर्मात्मा उवाच प्रणतो वचः. ग. ज. धर्मात्मा प्रोवाच प्रणतो वचः.

भगवन्कृतकृत्योऽहं यन्मे लोकगुरुः स्वयम् ॥ प्रीतेन यदि दातव्यो वरो मे शृणु सुव्रत ॥ ३० ॥
 परमापद्रवस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् ॥ अशिक्षितं च ब्रह्मास्त्रं भगवन्प्रतिभातु मे ॥ ३१ ॥
 या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च ॥ सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं तु धर्मं च पालये ॥ ३२ ॥
 एष मे परमोदार वरः परमको मतः ॥ न हि धर्मोभिरक्तानां लोके किञ्चन दुर्लभम् ॥ ३३ ॥
 पुनः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमुवाच ह ॥ धर्मिष्ठस्त्वं यथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति ॥ ३४ ॥
 यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रनाशन ॥ नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३५ ॥
 इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमुपस्थितम् ॥ प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३६ ॥
 न तावत्कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया ॥ जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मतिः ॥ ३७ ॥
 नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश ॥ अनेन भक्षिता ब्रह्मवृषयो मानुषास्तथा ॥ ३८ ॥
 अलम्बवरपूर्वेण यत्कृतं राक्षसेन तु ॥ तदैष वरलम्बः स्याद्रक्षयेद्भुवनत्रयम् ॥ ३९ ॥
 वरव्याजेन मोहोऽसौ दीयताममितप्रभ ॥ लोकानां स्वस्ति चैवं स्यान्नवेदस्य च संमतिः ॥ ४० ॥
 एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत्पथसंभवः ॥ चिन्तिता चोपतस्येऽस्य पार्श्वे देवी सरस्वती ॥ ४१ ॥
 प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती ॥ इयमस्म्यागता देव किं कार्यं करवाण्यहम् ॥ ४२ ॥
 प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् ॥ वाणि त्वं राक्षसेन्द्रास्ये भव या देवतेप्सिता ॥ ४३ ॥
 तथेत्युक्त्वा प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाव्रवीत् ॥ कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय यो मतः ॥ ४४ ॥
 कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् ॥ ४५ ॥

३० ॥ परमेति लोकगुरुः अतः प्रीतिरिति दाता भगवान्मन्महःप्रीतः । एतेनैवाहंकृतकृत्योऽस्मि । सर्वगुणैः पुरुषार्थैर्बलवान्मि । तत्प्रीतेनैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् ॥ ३१ ॥ भवान्यास्त्रं यन्मे स नीपमागत इति शेषः अतोऽहंकृतकृत्यः ॥ ३२ ॥ ति० अथापि यदि प्रसन्नमेतत्तथा वदं कश्चिद्रोदातव्यस्तदा तं वरं शृणु । परमापद्रवस्य सांसारिकव्यवहारतः परमापादं प्राप्तस्यापि मम धर्मेनाराधये मतिर्भवेत् । 'रामो निमग्नः धर्मैः' इत्युक्तेन धर्मपदेन नाराधयः । अन्यथा साक्षात्प्राप्तमिच्छित्वेन पीनवक्तव्यं स्यात् ॥ ३३ ॥ ति० यावेति । येषु ये-
 व्याश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु यावाने बुद्धिर्जायते जायते सा सा धर्मिष्ठा तत्तदाश्रमोचितधर्ममिच्छिष्टा भवतु । अतएव तंतं धर्ममहं पालये पालयेयं ॥ ३४ ॥ ति० ईदृशस्य वरस्य परमकृतं स्वयमेवाह—नहीति ॥ ३५ ॥ ति० हे धर्मिष्ठयवास्त्रं तथैव एतत्तव पार्श्वे न । अतएव त्वमिच्छस्यसेव ॥ ३६ ॥ ति० अमरत्वं चिरजीविता । ति० राक्षसयोनौ जातस्यापि वतोऽधर्मे बुद्धिर्न जायते ततः प्रीतोऽहं मम-
 रत्वं ते ददामि । एवमप्राप्तममरत्वं ब्रह्मणस्स काशादनेकलोकधर्मविभीषणेनेति निष्कामतया देवोपासनं सर्वावसाधनमिति बोध्यं ॥ ३७ ॥ ति० भक्षिताः बहव इति शेषः ॥ ३८ ॥ ति० अलम्बवरपूर्वेण पूर्वालम्बवरणेन । वरलम्बः लम्बवरः । ति० अलम्बवरपूर्वेण न लम्बोदारपूर्वः पूर्वावस्थाचयेन तेन राक्षसेन कुम्भकर्णेन यदस्मात्कृतं बहूनां भक्षणमिति शेषः । तस्मादेतोः यथेष्टपूर्णावस्थः वरलम्बः स्यात्तर्हि भुवनत्रयं भक्षयेत् ॥ ३९ ॥ ति० एवं मोहदायै नैव लोकानां स्वस्ति स्यात् । अस्य संमतिः संमाननं च स्यात् । अचिन्तयत् देवीमिति शेषः ॥ ४०—४१ ॥ ति० अस्मात्ते देवतेप्सिता देवानामिच्छा वागभव । याचतः कुम्भकर्णस्य वदनाहं वातुकूलानि स्तरेत्यर्थः । अथाव्रवीत् सरस्वती प्रवेक्षानन्तरमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ति० प्रविष्टा कुम्भकर्णस्य मुक्त इति शेषः ॥ ४४ ॥ ति० तद्वाक्यं ब्रह्मवाक्यं ।

॥ ३९ ॥ मोहः अज्ञानं । एवं मोहस्यैव प्रदाने अस्य च सन्नतिः शिक्षा भवेत् ॥ ४० ॥ अचिन्तयत् । देवीमिति शेषः ॥ ४१—४२ ॥ भव या देवतेप्सिता । यादृशया देवतैः काङ्क्षिता तादृशी भवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रविष्टा सा देवतोक्तरूपा प्रविष्टेत्यर्थः

ति० हेनगवन् लोकगुरुः उत्पत्तिरिति दाता भगवान्मन्महःप्रीतः । एतेनैवाहंकृतकृत्योऽस्मि । सर्वगुणैः पुरुषार्थैर्बलवान्मि । तत्प्रीतेनैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् ॥ ३१ ॥ भवान्यास्त्रं यन्मे स नीपमागत इति शेषः अतोऽहंकृतकृत्यः ॥ ३२ ॥ ति० अथापि यदि प्रसन्नमेतत्तथा वदं कश्चिद्रोदातव्यस्तदा तं वरं शृणु । परमापद्रवस्य सांसारिकव्यवहारतः परमापादं प्राप्तस्यापि मम धर्मेनाराधये मतिर्भवेत् । 'रामो निमग्नः धर्मैः' इत्युक्तेन धर्मपदेन नाराधयः । अन्यथा साक्षात्प्राप्तमिच्छित्वेन पीनवक्तव्यं स्यात् ॥ ३३ ॥ ति० यावेति । येषु ये-
 व्याश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु यावाने बुद्धिर्जायते जायते सा सा धर्मिष्ठा तत्तदाश्रमोचितधर्ममिच्छिष्टा भवतु । अतएव तंतं धर्ममहं पालये पालयेयं ॥ ३४ ॥ ति० ईदृशस्य वरस्य परमकृतं स्वयमेवाह—नहीति ॥ ३५ ॥ ति० हे धर्मिष्ठयवास्त्रं तथैव एतत्तव पार्श्वे न । अतएव त्वमिच्छस्यसेव ॥ ३६ ॥ ति० अमरत्वं चिरजीविता । ति० राक्षसयोनौ जातस्यापि वतोऽधर्मे बुद्धिर्न जायते ततः प्रीतोऽहं मम-
 रत्वं ते ददामि । एवमप्राप्तममरत्वं ब्रह्मणस्स काशादनेकलोकधर्मविभीषणेनेति निष्कामतया देवोपासनं सर्वावसाधनमिति बोध्यं ॥ ३७ ॥ ति० भक्षिताः बहव इति शेषः ॥ ३८ ॥ ति० अलम्बवरपूर्वेण पूर्वालम्बवरणेन । वरलम्बः लम्बवरः । ति० अलम्बवरपूर्वेण न लम्बोदारपूर्वः पूर्वावस्थाचयेन तेन राक्षसेन कुम्भकर्णेन यदस्मात्कृतं बहूनां भक्षणमिति शेषः । तस्मादेतोः यथेष्टपूर्णावस्थः वरलम्बः स्यात्तर्हि भुवनत्रयं भक्षयेत् ॥ ३९ ॥ ति० एवं मोहदायै नैव लोकानां स्वस्ति स्यात् । अस्य संमतिः संमाननं च स्यात् । अचिन्तयत् देवीमिति शेषः ॥ ४०—४१ ॥ ति० अस्मात्ते देवतेप्सिता देवानामिच्छा वागभव । याचतः कुम्भकर्णस्य वदनाहं वातुकूलानि स्तरेत्यर्थः । अथाव्रवीत् सरस्वती प्रवेक्षानन्तरमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ति० प्रविष्टा कुम्भकर्णस्य मुक्त इति शेषः ॥ ४४ ॥ ति० तद्वाक्यं ब्रह्मवाक्यं ।

[पा०] १ ख. ग. घ. ज. कुम्भकर्णायतुवरं प्रवचन्तमरिहम. २ क. मानुपादयः. ३ इ. च. छ. झ. ञ. ट. यथेष्ट. ४ ग. घ. ज. मोहोद्दिश्यतामस्वरक्षसः. ५ क. सरस्वतीगिरादेवीसोपतस्ये प्रजापति. ६ क. तं कुम्भकर्णस्य भववाग्देवतेप्सिता. ७ क. तस्य तद्वचनं भृशं कुम्भकर्णस्य ताऽव्रवीत्.

एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रायाद्रह्या सुरैः समम् ॥ देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः ॥ ४६ ॥
 ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नमःस्थलम् ॥ विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततो गतः ॥ ४७ ॥
 कुम्भकर्णस्तु दृष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् ॥ ४८ ॥
 अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतैः ॥ एवं लब्धवराः सर्वे आतरो दीप्तितेजसः ॥
 श्लेष्मातकवनं गत्वा तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

रावणादीनां वरलब्धेन सुमालिना प्रह्लादादिभिः सह रावणसमीपमेत्यतः प्रति लङ्कायाः पुरानिजालयत्वकथनपूर्वकं कुबे-
 रस्य ततः प्रवाजवचोदना ॥ १ ॥ रावणेन भ्रातृगौरवाच्चद्रचनानादरणे तं प्रतिप्रहस्तेन पुनस्समयान्तरे निपुणंदुर्बोधनम्
 ॥ २ ॥ तदनुरोधिना रावणेन कुबेरं प्रति लङ्कात्यागे दूत्येन प्रहस्तप्रेषणम् ॥ ३ ॥ कुबेरेण पितरि विश्रवसि रावणवचननिवेदन-
 पूर्वकं तन्निबोधेन लङ्कातः परैः सह कैलासगमनम् ॥ ४ ॥ ततो लङ्कां प्रविष्टैः सुमालिप्रभृतिभि र्वावणस्य लङ्काराज्येऽभिषे-
 चनम् ॥ ५ ॥

सुमाली वरलब्धास्तु ज्ञात्वा चैतान्निशाचरान् ॥ उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात् ॥ १ ॥
 मारीचश्च प्रहस्तश्च विरूपाक्षो महोदरः ॥ उदतिष्ठन्सुसंरब्धाः सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २ ॥
 सुमाली सचिवैः सार्धं बृहती राक्षसपुङ्गवैः ॥ अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 दिष्ट्या ते वत्स संप्राप्तमिच्छन्ति ततोऽयं मनोरथः ॥ यस्त्वं त्रिशुवनश्रेष्ठा लब्धवान्वरमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 वत्कुते च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलम् ॥ तद्वतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ ५ ॥
 असकृत्तद्भयाद्भीताः परित्यज्य स्वमालयम् ॥ विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसातलम् ॥ ६ ॥
 जसदीया च लङ्केयं नगरी राक्षसोचिता ॥ निवेशिता तव भ्रात्रा घनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७ ॥
 यदि नामात्र शक्यं स्यात्साम्ना दानेन वाऽनघ ॥ तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतुं कृतं भवेत् ॥ ८ ॥

॥ ४४—४८ ॥ श्लेष्मातकवनं तत्पचुरं पितुस्तपो- महद्विष्णुकृतं यद्भयं तन्निरस्तमित्यर्थः ॥ ५—
 वनमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते ७ ॥ सामादिना लङ्का प्रचालयितुं यदि नाम
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड- शक्यं स्यात्तदा नः कार्यं भवेदित्यर्थः ॥ ८—
 व्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

श्री० हे देवदेव । अनेकानि एकमिन्नानि कपिजलाधिकरणन्यायेन त्रीणीत्यर्थः । वर्षाणि लक्षं मुममेष्टितमस्तीति वचनमब्रवीत् ।
 एतेन वरान्तरवाचनाभाषमात्रेणैव देवानां सन्तोषो जात इति स्थितिः । अतएव युद्धकाण्डोक्तः 'तस्मात्त्वमद्यप्रभृतिभृतकल्पः शयिष्यसे'
 इति पुनर्ब्रह्मवापः संगच्छते । अतएव रावणप्रार्थनानन्तरकालिकं 'शयिताद्येष्यन्मासमेकाऽहं जागरिष्यति' इति ब्रह्मप्रसादवचनं सानु-
 कूलं । एतेनाश्रयणासादर्वाजागरणं नेति नियमः । तदधिकपि निद्राभवत्वे वेति वरस्वरूपं बोध्यमिति भट्टोक्तिश्चिन्त्या । तस्य व-
 रान्तरसात् । अत्र लब्धवरोपकणोकेनेदं साक्षात्साधयेति दिक् ॥ ४५ ॥ ति० एवमित्यत्र यन्मासादर्वाजागरणं नेति नियमः ।
 तदधिकपि निद्राभूतवत्वे वेति वरस्वरूपं बोध्यं । अतएव यन्मासान्शयितीति पूर्वविधीषणोक्त्या वर्षाण्यनेकानीति कुम्भकर्णोक्त्या न पूर्वो-
 क्तसमितीयः । स० तदा लब्धवरो जहौ विद्रुतास्तमागतवती कृतप्रयोजना ॥ ४६ ॥ ति० स्वांसंज्ञां यथा प्राप्तस्त्वबुद्धिः । गतः प्राप्तः
 स० स्वांसंज्ञां मोहविरहात् ॥ ४७ ॥ ति० श्लेष्मातकवनं तत्पचुरं पितुस्तपोवनम् ॥ ४९ ॥ इति दशमः सर्गः ॥ १० ॥

स० भवे नः कार्यं तद्वत्तदादिते तदा वरलब्धवरादिति भावः ॥ ५ ॥ ति० निवेशिता अधिचिता ॥ ७ ॥ ति० तस्मा
 शीघ्रं ॥ ८ ॥

[पा०] १ ख. य. ज. समाहितैः. क. समागतेः. २ क. सुमालीराक्षसश्रेष्ठः सचिवैस्तैः समागतः.

त्वं तु लङ्केश्वरस्तात भविष्यसि न संशयः ॥ त्वया राक्षसवंशोयं निमग्नोऽपि समुद्धृतः ॥
 सर्वेषां नः प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबल ॥ ९ ॥
 अथाब्रवीदशग्रीवो मातामहमुपस्थितम् ॥ वित्तेशो गुरुरस्माकं नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ १० ॥
 साम्नाऽपि राक्षसेन्द्रेण प्रत्याख्यातो गरीयमा ॥ किञ्चिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ॥ ११ ॥
 कस्यचिच्चय कालस्य वसन्तं रावणं ततः ॥ उक्तवन्तं तथा वाक्यं दशग्रीवं निशाचरः ॥
 प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यमिदमाह मकारणम् ॥ १२ ॥
 दशग्रीव महाबाहो नार्हस्त्वं वक्तुमीदृशम् ॥ सौभ्रात्रं नास्ति शराणां शृणु चेदं वचो मम ॥ १३ ॥
 अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते हिते ॥ भार्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ १४ ॥
 अदितिर्जनयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्कश्यपस्यात्मसंभवान् ॥ १५ ॥
 दैत्यानां किल धर्मज्ञ पुरीयं सवनार्णवा ॥ सपर्वता मही वीर तेऽभवन्प्रभविष्णवः ॥ १६ ॥
 निर्हित्य तांस्तु समरे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ देवानां वशमानीतं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ १७ ॥
 नैतदेको भवानेव करिष्यति विपर्ययम् ॥ सुरासुरैराचरितं तत्कुरुष्व वचो मम ॥ १८ ॥
 एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव सोब्रवीत् ॥ १९ ॥
 स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान् ॥ वनं गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २० ॥
 त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः ॥ प्रेषयामास दूत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदम् ॥ २१ ॥
 प्रहस्त शीघ्रं गच्छ त्वं ब्रूहि नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ वचसा मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ॥ २२ ॥
 इयं लङ्कापुरी राजप्राक्षसानां महात्मनाम् ॥ त्वया निवेशिता सौम्य नैतद्युक्तं तवानघ ॥ २३ ॥
 तद्भवान्यदि नो ह्यद्य दद्यादतुलविक्रम ॥ कृता भवेन्मम प्रीतिर्धर्मैश्वर्यानुपालितः ॥ २४ ॥
 स तु गत्वा पुरीं लङ्कां धनदेन सुरक्षिताम् ॥ अब्रवीत्परमोदारं विचिपालमिदं वचः ॥ २५ ॥
 प्रेषितोऽहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत ॥ त्वत्समीपं महाबाहो सर्वशस्त्रघृतां वर ॥ २६ ॥
 तच्छ्रूयतां महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ वचनं मम वित्तेश यद्वीति दशाननः ॥ २७ ॥
 इयं किल पुरी रम्या सुमालिप्रमुखैः पुरा ॥ युक्तपूर्वा विशालाक्ष राक्षसैर्ममविक्रमैः ॥ २८ ॥
 तेन विज्ञाप्यते सोयं सांप्रतं विश्रवात्मज ॥ तदेषा दीयतां तात याचतस्तस्य सामतः ॥ २९ ॥

१३ ॥ सहिते हिते अन्योन्यानुरुक्ते ॥ १४—१७ ॥ वनं श्लेषमातकवनं ॥ २० ॥ त्रिकूटस्थो भूत्वा
 विपर्ययं भ्रातृद्रोहरूपं । सुरासुरैराचरितं मार्गं प्रहस्तं दूत्येन प्रेषयामास ॥ २१ ॥ नैर्ऋतपुङ्गवं
 ॥ १८—१९ ॥ तस्मिन्नहनि प्रहस्तोपदेशाहनि । कुबेरं । लङ्कायां पूर्वस्थितनैर्ऋताधिपत्यान् ॥ २२—

ति० नार्हसे ज्येष्ठनिरसं वक्तुं नार्हसीत्यर्थः ॥ १० ॥ शि० कस्यचित्काकस्य अपगमेवतीति शेषः ॥ १२ ॥ शि० वक्तुं नार्हसे
 सुमालिनं प्रतीति शेषः ॥ १३ ॥ शि० तत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति—अदितिर्दिति । अदितिर्दितिश्च कश्यपस्य भार्येभ्यो युजितिशेषः ॥
 ति० अदितिर्दितिर्भगिन्यौ । ते सहिते हिते परस्परानुरुक्ते भूत्वा कश्यपस्य भार्येभ्यो युजितिशेषः ॥ १४ ॥ शि० पुरा इयं मही
 दैत्यानामभवदिति शेषः ॥ १५ ॥ एतत् परस्वामिकपुरादिस्वाधीनीकरणं ॥ १८ ॥ शि० वीति अब्रवीत् ॥ २७ ॥ शि०
 विज्ञाप्यते याच्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. ज. नित्यमेव महाबल. २ ग. ज. तस्य मनोगतं. ३ झ. घ. ट. नार्हसे. ४ क. ख. ग. ड—ट.
 दितिस्त्वजनयदेषान्. ५ झ. घ. ट. पुरेयं. ६ क. ज. दैत्याहतास्तु समरे. ७ क. ग. घ. ज. सुरैराचरितं मार्गं. ८ क. ख. ग.
 ज. प्रहस्तेन सकारणं. ९ घ. गत्यात्वं ब्रूहि ज्येष्ठं ममाज्ञया. १० ख. ग. घ. ज. वचनान्मम. ११ ख. ग. घ. ज. प्रहस्तो धनदं ददा.
 १२ क. ग. घ. ज. दूत्येन धनदेश्वर. १३ क. ग. ज. लङ्का. १४ घ. सालयादीयतामार्थं याचतः.

प्रहस्तादभिसंश्रुत्य देवो वैश्रवणो वचः ॥ प्रत्युवाच प्रहस्तं तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ३० ॥
 दत्ता ममेयं पित्रा तु लङ्का शून्या निशाचरैः ॥ निवासिते च मे यक्षैर्दानमानादिभिर्गुणैः ॥ ३१ ॥
 ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरं राज्यं च यन्मम ॥ तवाप्येतन्महाबाहो भुङ्क्तु राज्यमकण्टकम् ॥
 अविभक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु ॥ ३२ ॥
 एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरन्तिकम् ॥ अभिवाद्य गुरुं ग्राह रावणस्य यदीप्सितम् ॥ ३३ ॥
 एष तात दशग्रीवो दूतं प्रेषितवान्मम ॥ दीयतां नगरी लङ्का पूर्वं रक्षोगणोपिता ॥
 मयाऽत्र यदनुष्ठेयं तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोसौ विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ प्राञ्जलिं धनदं ग्राह शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३५ ॥
 दशग्रीवो महाबाहुर्लुप्तवान्मम सन्निधौ ॥ मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्तः सुदुर्मतिः ॥ ३६ ॥
 स क्रोधेन मया चोक्तो ध्वंसते च पुनः पुनः ॥ श्रेयोभियुक्तं धर्म्यं च शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३७ ॥
 वरप्रदानान्संमृदो मान्यामान्यान्स दुर्मतिः ॥ न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणां गतः ॥ ३८ ॥
 तस्माद्गच्छ महाबाहो कैलासं धरणीधरम् ॥ निवेशय निवासार्थं त्यक्त्वा लङ्कां सहानुगम् ॥ ३९ ॥
 तत्र मन्दाकिनी रम्या नदीनामुत्तमा नदी ॥ काञ्चनैः सूर्यसंकाशैः पङ्कजैः संवृतोदका ॥
 कुमुदैरुत्पलैश्चैव तवाऽन्यैश्च सुगन्धिभिः ॥ ४० ॥
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः साप्सरोरगकिन्नराः ॥ विहारशीलाः सततं रमन्ते सर्वदाश्रिताः ॥ ४१ ॥
 न हि क्षमं तवानेन वैरं धनद रक्षसा ॥ जानीषे हि यथाऽनेन लब्धः परमको वरः ॥ ४२ ॥
 एवमुक्तो गृहीत्वाऽऽशु तद्वचः पितृगौरवात् ॥ सदारपुत्रः सामात्यः सबाह्वनधनो गतः ॥ ४३ ॥
 [शून्या सा नगरी लङ्का त्रिशद्योजनमायता ॥ क्षिप्रमेवामवद्राम निर्जना चापि निर्भया] ॥ ४४ ॥
 प्रहस्योद्य दशग्रीवं गन्वा वचनमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टात्मा महात्मानं सहामात्यं सहानुजम् ॥ ४५ ॥
 शून्या सा नगरी लङ्का त्यक्त्वा नानां धनदो गतः ॥ प्रविश्य तां सहासाभिः स्वधर्मं प्रैतिपालय ॥ ४६ ॥
 एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहस्तेन महाबलः ॥ विवेश नगरीं लङ्कां भ्रातृभिः सबलानुगैः ॥ ४७ ॥
 धनदेन परित्यक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ आरुरोह स देवारिः स्वर्गं देवाधिपो यथा ॥ ४८ ॥
 स चाभिषिक्तः क्षणदाचरैस्तदा निवेशयामास पुरीं दशाननः ॥
 निकामपूर्णा च बभूव सा पुरी निशाचरैर्नलबलाहकोपमैः ॥ ४९ ॥
 धनेश्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवान्प्रवेशयच्छशिविमले गिरौ पुरीम् ॥

३५ ॥ बहुशोक्त इति संधिः छान्दसः ॥ ३६ ॥ ध्वंसते तन्मातृदर्शनकालकृतादिति शेषः ॥ ३८ ॥ निवासार्थं
 व्यवस्थापनं न्यायमर्थादो जायते ॥ ३७ ॥ मम शापात् । निवेशय निवेशनं पुरं कुरु ॥ ३९-४९ ॥ शशिविमले

ति० ममराज्येवमुक्तवानिभक्तमस्ति तिशेषः । एवंलदीयमपिमयेति ॥ ३२ ॥ शि० मम समीपे ॥ ३४ ॥ शि० बहुशो-
 क्तं प्रवृत्तिमुक्तिपादाः कचिद्विदलाभावबोधनात् ॥ ३६ ॥ शि० ध्वंसते मर्णादामितिशेषः ॥ ३७ ॥ ति० सूर्यसंकाशैः
 सूर्यवज्ज्यैः ॥ ४० ॥ शि० गतः कैलासमितिशेषः ॥ ४३ ॥ ति० एवंप्रहस्तवचःश्रुत्वा रावणः प्रहृष्टात्मा अमवदितिशेषः
 ॥ ४५ ॥ ति० निकामपूर्णा अलम्भपूर्णा ॥ ४९ ॥ ति० शशिविमलेगिरौ कैलासे । पुरंदरस्थेवतदामरावतीमितिपाठोऽयुक्त-
 उक्तोदोमहाभाषा ॥ स० कैलासे सरिषे कैलासे अमरावतीयथा तथापुरीं अलकां । स्वर्गं अमरावतीनामकाचवेन्द्रपुरी ।
 अतएव 'सुराव्यय' मिलादित्यः पूर्वोक्तमुक्तत्वात्मानन्तरे 'नगरीलमरावती' इत्यमरोऽब्रवीत् ॥ ५० ॥ इत्येकादशः सर्गः ॥ ११ ॥
 [पा०] १ क. ड. न. ड. निवेशिताचनैरकोदान. २ क. ड. न. ड. पुरीराज्यं च. ३ च. बहुशोक्तं. ४ ड. ध्वंसते.
 ५ अयं शोकः क—च. न. पाठेपुराणवत्. ६ क—ड. तत्रपालय. ७ न. भीमबलाहकोपमैः

खलंकृतैर्मवनवरैर्विभूषितां पुरन्दरखेव तदाऽमरावतीम् ॥ ५० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

शूर्पणखायाः कालकेयावविद्युज्जिह्वाय दानानन्तरं मृगयार्थमटर्धीपर्यटतादशकण्ठेन तत्रमयस्यानुमत्या तत्तनवायामन्दो-
दर्याः परिणयः ॥ १ ॥ तथा वैरोचनदौहित्र्यावज्ज्वालायाः शैलपतनवायाः सरमायाश्च क्रमेणकुम्भकर्णविभीषणाभ्यामुद्वा-
हनम् ॥ २ ॥ तथा मन्दोदर्यामिन्द्रजितुत्पादनम् ॥ ३ ॥

राक्षसेन्द्रोऽभिषिक्तस्तु भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ॥ ततः प्रदानं राक्षसा भगिन्याः समचिन्तयत् ॥ १ ॥
खैसारं कालकेयाय दानवेन्द्राय राक्षसीम् ॥ ददौ शूर्पणखां नाम विद्युज्जिह्वाय नामतः ॥ २ ॥
अर्थं दत्त्वा स्वयं रक्षो मृगयामटते स तत् ॥ तत्रापश्यचतो राम मयं नाम दितेः सुतम् ॥ ३ ॥
कन्यासहायं तं दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचरः ॥ अपृच्छत्को भवानेको निर्मानुष्यमृगे वने ॥
अनया मृगशाबाक्ष्या किमर्थं सह तिष्ठसि ॥ ४ ॥
मयस्त्वचाऽब्रवीद्राम पृच्छन्तं तं निशाचरम् ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यासे यथावृत्तमिदं मम ॥ ५ ॥
हेमा नोमाप्सरा ताव श्रुतपूर्वा यदि त्वया ॥ दैवतैर्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतोः ॥ ६ ॥
तस्यां सैकमनास्ताव पञ्च वर्षशतान्यहम् ॥ सा च दैवतकार्येण त्रयोदश समा गताः ॥ ७ ॥
वर्षं चतुर्दशं चैव ततो हेममयं पुरम् ॥ वज्रवैदूर्यचित्रं च मायया निर्मितं मया ॥ ८ ॥
तत्राहमवसं दीनस्तया हीनः सुदुःखितः ॥ तस्मात्पुरादुहितरं गृहीत्वा वनमागतः ॥ ९ ॥
इयं समात्मजा राजंस्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता ॥ भर्तारमनया साधर्मस्थाः प्राप्नोस्मि मार्गितुम् ॥ १० ॥
कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम् ॥ कन्या हि द्वे कुले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ ११ ॥

गिरौ कैलासे । पुरी अलकां । अत्र छन्दोमङ्ग आपों
क्षेयः ॥ ५० ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसुकुटारव्याने उत्तरकाण्ड-
व्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

कालकेयाय कालकपुत्राय ॥ २—७ ॥ वर्षं चतु-
र्दशमिति । चतुर्दशसंख्याविशिष्टं वर्षं च गतमित्यर्थः
हेममयं पुरं हेमपुरं । मायया विचित्रनिर्माण-
शक्त्या ॥ ८—९ ॥ तस्याः कुक्षौ । हेमाया गर्भे
इत्यर्थः । अस्मा भर्तारं मार्गितुं अनया प्राप्नोस्मि

स० कालकेयाय तद्रूपमितायविद्युज्जिह्वायदानवेन्द्राय । खसां आकारान्तोपिखसाश्चदोवर्ततेत्येवमुक्तं ।
भगिनीं ॥ २ ॥ स० तत्र मृगयार्थमटतेत्यर्थः । मयं दैत्यवर्षेति ॥ ३ ॥ शि० निर्गताः मनुष्यमृगाः खसात् । अतिभयदरमित्यर्थः ।
किंच निर्मनुष्याः मनुष्यरहिताः मृगायस्मिन् । मृगमात्रसेवितमित्यर्थः । तस्मिन् । एकः पुरुषान्तररहितः ॥ ४ ॥ शि०
सा हेमा । दैवतकार्येणहेतुना स्वर्गगतेतिशेषः । तत आरभ्यत्रयोदशसमाः वर्षाणि गताः । चतुर्दशचवर्षमयं । ततोऽनन्तरं
हेममयपुरंमया माययानिर्मितं । तत्रपुरेतयाहीनोऽहमवसं । श्लोकद्वयमेकान्वयि । स० त्रयोदशसमाः त्रयोदशवर्षमनि-
व्याप्य । दैवतकार्येण दैवतोद्देश्यकार्यमित्येवमयता । चतुर्दशवर्षं तस्मिन् ॥ ७—८ ॥ ति० मार्गितुंप्राप्नोस्मि ॥ १० ॥
मानकाङ्क्षिणां अभिमानेच्छूनां । दुःखं अभिमाननिवर्तकवान् ॥ स० दुःखं दुःखयतीतिदुःखं ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. न. ट. पुरन्दरः खरिवययामरावती. २ क. ख. ग. इ—ट. प्रातृभिः महितस्तदा. घ. राक्षसैश्चा-
तृभितस्तदा. ३ झ. ट. ददौतोकालकन्द्रायदानवेन्द्रायराक्षसीम् । खसाशूर्पणखानामविद्युज्जिह्वायराक्षसां. ४ ग. अथदत्त्वाख-
सारंसमृगयोर्पर्यटकृप. ५ इ. छ. झ. न. ट. नामाप्सरास्तत्र. ६ इ. झ. न. ट. सैकमनायाः सैकदशशतान्यहं. ७ क. घ.
कार्येणमयाविरहितागता. च. छ. कार्येणमयाविरहिताकृता. ८ क. तत्राहमवसंमुत्रानया.

पुत्रद्वयं ममाप्यस्यां भार्यायां संवभूव ह ॥ मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदनन्तरः ॥ १२ ॥
 एवं ते सर्वमारूपातं यथातत्त्वेन पृच्छतः ॥ त्वामिदानीं कथं तात जानीयां को भवानिति ॥ १३ ॥
 एवमुक्तं तु तद्रक्षो विनीतमिदमब्रवीत् ॥ अहं पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामतः ॥
 मुनेर्विश्रवसो यस्तु तृतीयो ब्रह्मणोऽभवत् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तदा राम राक्षसेन्द्रेण दानवः ॥ महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा भैयो हर्षमुपागतः ॥
 दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास यैत्र वै ॥ १५ ॥
 करेण तु करं तस्मा ग्राहयित्वा मयस्तदा ॥ प्रहसन्प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ १६ ॥
 इयं ममात्मजा राजन्हेमयाऽप्सरसा धृता ॥ कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १७ ॥
 बाढमित्येव तं राम दशग्रीवोऽभ्यमापत ॥ प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत्पाणिसंग्रहम् ॥ १८ ॥
 स हि तस्य मयो राम शापाभिज्ञस्तपोधनात् ॥ विदित्वा तेन सा दत्ता तस्य पैतामहं कुलम् ॥ १९ ॥
 अमोघां तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् ॥ परेण तपसा लब्धां जघ्निर्वाँल्लक्ष्मणं यथा ॥ २० ॥
 एवं स्वीकृतदारो वै लङ्काया ईश्वरः प्रभुः ॥ गत्वा तु नगरीं भार्ये आतृभ्यां समुपाहरत् ॥ २१ ॥
 वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामतः ॥ तां भार्या कुम्भकर्णस्य रावणः समकल्पयत् ॥ २२ ॥
 गन्धर्वराजस्य सुतां शैलपस्य महात्मनः ॥ सरमां नाम धर्मज्ञां लेभे भार्या विभीषणः ॥ २३ ॥
 तीरे तु सरसो वै तु संजज्ञे मानसस्य हि ॥ सरस्तदा मानसं तु ववृधे जलदागमे ॥ २४ ॥
 मात्रा तु तस्याः कन्यायाः स्नेहेनाक्रन्दितं वचः ॥ सरो माँवर्धयस्वेति ततः सा सरमाऽभवत् ॥ २५ ॥
 एवं ते कृतदारा वै रेभिरै तत्र राक्षसाः ॥ स्वां स्वां भार्यामुपागम्य गन्धर्वा इव नन्दने ॥ २६ ॥
 ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ॥ स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २७ ॥
 जातमात्रेण हि पुग तेन रावणमनुना ॥ रुदता सुमहान्मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥ २८ ॥

१०—११ ॥ मायावीति । मायावी च वालिना इति भावः । पुलस्त्यशापश्चेत्केवलं कुलमेव बह्व-
 पलायितोत्रैव प्रविष्टो नाशित इति ज्ञेयं ॥ १२— मन्वतेत्यर्थः ॥ १९—२३ ॥ सरमाशब्दं निर्व-
 १६ ॥ धृतागर्भप्रसूतेत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥ शापाभिज्ञा कि—तीरेत्यादि ॥ सरो मा वर्धयस्वेत्युक्त्या सरमे-
 इति । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति श्रुतशापवृत्तान्तं ति नामासीत् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २४—

ति० अस्यां हेमयां । मायावी तन्नामकः ॥ १२ ॥ स० सचपौलस्त्यः कइत्यतस्तमाह—मुनेरिति । कीदृशस्यविश्रवसः योविश्रवाः
 ब्रह्मणस्तृतीयः ब्रह्मा पुलस्त्यः विश्रवाइति तृतीयइत्यर्थः ॥ ति० पौलस्त्यतनयइत्युक्तमेवार्थस्यष्टमाह—मुनेरिति । योमुनिर्विश्रवाः
 ब्रह्मणस्तृतीयापत्यं । तस्यभगवतोविश्रवसोऽहंतनयइत्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० तत्रवै महाकुलप्रसूतलङ्कानकाळे ॥ १५ ॥ स०
 ननुमन्दोदरीमहापतिव्रतेतितत्रभूयते । तादृशीकन्यामयोग्यायरावणायमयःकथं दत्तवानित्यतोवक्ति—सहीति । स मयः । तस्य
 रावणस्य तंप्रति । तपोधनात् विश्रवसः । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति यः शापः तदभिज्ञः सन् तस्यपैतामहंकुलं पुलस्त्यवंशं विदित्वा
 सादत्ता । अर्धभावः । विश्रवेरावणंपदयन्मयः अयंपित्रादत्तशापः कूरप्रकृतिरिमांपरममुन्दरींकन्यामेकान्ते दृष्टवानपमिलयति ।
 बलादपहरत्येव । बलवाद्यायां पुलस्त्यगोत्रोत्पन्नः । देवाचकन्येतिसर्वमालोच्य तां ददाविति ॥ १९ ॥ स० प्रभुः समर्थः
 आतृभ्यां कुम्भकर्णविभीषणयोरर्थः । भार्यं द्वेकन्ये । समुपाहरत् ॥ उदवाहयदिति पाठे निवाहयामासेत्यर्थः ॥ २१ ॥ स० ववृधे
 अवर्धयत् । कन्यापत्न्यामप्रदेसपर्वन्तमिति शेषः ॥ ति० तदा अस्यामानससरस्तीरे उत्पत्तिकाले । मानसं सरः जलदागमनिमित्तत-
 त्पिण्डमुपर्वन्तं ववृधे । ततो भीतायाः कन्याया आक्रन्दितं भूत्वा तस्मात् राक्षसाः स्नेहेन सरोमावर्धयतेत्युक्तं । ततः सा कन्या सरमा-
 ऽभवत् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २४—२५ ॥ ति० जलधरोपमः जलधरनाशोपमः ॥ २८ ॥ इति द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क—घ. तृतीयोऽनुमलसो मायां वा संवभूवतुः. २ ड—ट. मयोदानवपुत्रवः. ३ झ. तत्रवै. ४ च. ज.
 समुदाहरत्. ५ क. ग. क. च. छ. झ. ज. ट. मावर्धयतेत्युक्तं.

जडीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ॥ पिता तस्याकरोन्माम मेघनाद इति स्वयम् ॥ २९ ॥
सोवर्धत तदा राम रावणान्तःपुरे शुभे ॥ रक्ष्यमाणो वरस्त्रीभिश्चक्रः काष्ठैरिवानलः ॥
मातापित्रोर्महाहर्षं जनयन्रावणात्मजः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ब्रह्मोत्पृष्टमिद्रामिपीडितेनकुम्भकर्णेन स्ववचनाद्रावणमिमांषितगृहवरे चिरस्वापारंभः ॥ १ ॥ रावणेन देवप्यादिभिर्हिसने तदसहमानेनकुबेरेण तच्चिवर्तनायरावणप्रति दूतमेवणम् ॥ २ ॥ कुबेरमिदेसश्रवणकृष्टेनरावणेन दूतशिरश्छेदनम् ॥ ३ ॥

अथ लोकेश्वरोत्पृष्टा तत्र कालेन केनचित् ॥ निद्रा समभवत्तीव्रा कुम्भकर्णस्य रूपिणी ॥ १ ॥
ततो आतरमासीनं कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ निद्रा मां बाधते राजन्कारयस्व ममालयम् ॥ २ ॥
विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पिनो विश्वकर्मवत् ॥ [अकुर्वन्कुम्भकर्णस्य कैलाससममालयम्] ॥ ३ ॥
विस्तीर्णं योजनं शुभ्रं ततो द्विगुणमायतम् ॥ दर्शनीयं निराबाधं कुम्भकर्णस्य चक्रिरे ॥ ४ ॥
स्फाटिकैः काञ्चनैश्चित्रैः स्तम्भैः सर्वत्र शोभितम् ॥ वैदूर्यकृतसोपानं किङ्किणीजालकं तथा ॥ ५ ॥
दान्ततोरणविन्यस्तं वज्रस्फटिकवेदिकम् ॥ मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः ॥
सर्वत्र सुखदं नित्यं मेरोः पुण्यां गुहामिव ॥ ६ ॥

तत्र निद्रासमाविष्टः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ बहून्यन्दमहस्राणि शयानो न प्रबुध्यते ॥ ७ ॥
निद्राभिभूते तु तदा कुम्भकर्णे दशाननः ॥ देवर्षियक्षगन्धर्वान्संजग्ने हि निरकुशः ॥ ८ ॥
उद्यानानि च चित्राणि नन्दनादीनि यानि च ॥ तानि गत्वा सुसंकुद्धो भिनत्ति स दशाननः ॥ ९ ॥
नदीं गज इव क्रीडन्वृक्षान्वायुरिव क्षिपन् ॥ नगान्वज्र इवोत्पृष्टो विध्वंसयति राक्षसः ॥ १० ॥
तथावृत्तं तु विज्ञाय दशग्रीवं घनेश्वरः ॥ कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य चात्मनः ॥ ११ ॥
सौम्रात्रदर्शनार्थं तु दूतं वैश्रवणस्तदा ॥ लङ्कां संप्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम् ॥ १२ ॥
स गत्वा नगरीं लङ्कामाससाद विभीषणम् ॥ मानितस्तेन धर्मेण पृष्टश्चागमनं प्रति ॥ १३ ॥

३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
श्रूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डख्याने
द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

लोकेश्वरेण ब्रह्मणोत्पृष्टा प्रेषिता । रूपिणी मूर्ता
॥ १—३ ॥ विस्तीर्णं योजनमिति । तिर्यङ्मानेनेति

शेषः । ततो द्विगुणमायतं । सुदृढकाण्डे योजनाय-
तमित्युक्तं द्विगुणयोजनायतपरं ॥ ४ ॥ किङ्किणी-
जालकं प्रान्तेषु किङ्किणीजालयुक्तं ॥ ५ ॥ दान्तो
दन्तविकारः ॥ ६—१० ॥ कुलानुरूपं वृत्तमिति ।
असक्तमिति शेषः ॥ ११ ॥ हितं हितपरं ॥ १२ ॥
आगमनं प्रतीतिः कार्यमिति शेषः ॥ १३ ॥

स० निद्रा तद्देवता रूपिणी स्वव्याप्यकुम्भकर्णमिमांषीति ॥ समभवत् ॥ १ ॥ स० ममालयं निद्रागारं ॥ २ ॥ स०
विश्वकर्मवद्विद्यमानाः शिल्पिनः ॥ ३ ॥ स० योजनं तिर्यङ्मानेन । ततः तिर्यङ्मानान् । योजनायतेति युद्धकाण्डोक्तेस्तु योजना-
भ्यामावता योजनावतेति द्विगुणपरतया बोध्यः । स० निराबाधं मध्ये शयनस्थले व्यवधाय कस्तंभादिरहितं ॥ ४ ॥ स० सर्वत्र
भित्तिसमीपे । अन्यथा इत्यपि समागतः कुम्भकर्णस्य शयनं स्यादिति बोध्यं ॥ ५ ॥ ति० दान्ततोरणं दन्तविकारतोरणं तत्स्वविन्यस्तं
विन्वासोयत्रतत् ॥ ६ ॥ स० नवबुध्यते नाबुध्यते । अत्रयद्वक्यं तत्राग्रेवोक्तं ॥ ७ ॥ ति० आत्मनः कुलानुरूपवृत्तं संस्मृ-
त्येति बोधनीयत्वेनेति शेषः ॥ ११ ॥ ति० हितमिति वक्तुमिति शेषः ॥ १२ ॥

[पा०] १ इदमर्थः क—घ. छ. ज. पाठेषु दृश्यते. २ घ. स्फटिकशोभितं. ३ झ. न. ट. नचबुध्यते.

पृष्ट्वा च कुशलं राज्ञो ज्ञातीनां च विभीषणः ॥ समायां दर्शयामास तमासीनं दशाननम् ॥ १४ ॥
 स दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ जयेति वाचा संपूज्य तूष्णीं समभिवर्तत ॥ १५ ॥
 तं तत्रोत्तमपर्यङ्के वरास्तरणशोभिते ॥ उपविष्टं दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥
 राजन्वदामि ते सर्वं आता तव यदब्रवीत् ॥ उभयोः सदृशं वीर वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १७ ॥
 साधु पर्याप्तमेतावत्कृतश्चारित्रसंग्रहः ॥ साधुधर्मं व्यवस्थानं क्रियतां यदि शक्यते ॥ १८ ॥
 दृष्टं मे नन्दनं भग्नमृषयो निहताः श्रुताः ॥ देवतानां समुद्योगस्त्वत्तो राजन्मम श्रुतः ॥ १९ ॥
 निराकृतश्च बहुशस्त्वयाऽहं राक्षसाधिप ॥ अपराद्धा हि बाल्याश्च रमणीयाः स्वबान्धवाः ॥ २० ॥
 अहं तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम् ॥ रौद्रं वृत्तं समास्थाय नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २१ ॥
 तत्र देवो मया दृष्टः सह देव्या मया प्रभुः ॥ सव्यं चक्षुर्मया दैवाच्च देव्यां निपातितम् ॥ २२ ॥
 का न्वियं स्वादिति शुभा न खल्वन्येन हेतुना ॥ रूपं ह्यनुपमं कृत्वा रुद्राणी तत्र तिष्ठति ॥ २३ ॥
 देव्या दिव्यप्रभावेन दग्धं सव्यं ममेक्षणम् ॥ रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिङ्गलत्वमुपागतम् ॥ २४ ॥
 ततोऽहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् ॥ तूष्णीं वर्षशतान्यष्टौ समाधारं महाव्रतम् ॥ २५ ॥
 समाप्ते नियमे तस्मिंस्तत्र देवो महेश्वरः ॥ ग्रीतः ग्रीतेन मनसा ग्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६ ॥
 पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् ॥ ग्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ तपसा तेन सुव्रत ॥ २७ ॥
 मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप ॥ तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चेद्व्रतमीदृशम् ॥
 व्रतं मुनिश्चयं ह्येतन्मया ह्युत्पादितं पुरा ॥ २८ ॥
 तत्सखित्वं मया सौम्य रोचयस्व धनेश्वर ॥ तपसा निर्जितश्चैव सखा मम भवानघ ॥ २९ ॥
 देव्या दग्धं प्रभावेन यच्च सव्यं तवेक्षणम् ॥ [पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् ॥]

राज्ञः कुबेरस्य । तं दूतं ॥ १४—१६ ॥ उभयोरिति ।
 उभयोर्मातापित्रोः । कुलस्याभिजनस्य तयोर्वृत्तस्य च
 सदृशं यथा तथा ॥ १७ ॥ साधु सम्यक् । चारित्र-
 संग्रहः कृतश्चेदेतावदेव पर्याप्तं । उत्तमर्थं विवृणोति-
 साध्वित्यादि । व्यवस्थानं व्यवस्थितिः । यदि शक्यत
 इत्युक्त्या ज्येष्ठतया नियोगबुद्धिर्व्यावर्तते ॥ १८ ॥
 तस्य क्रूरत्वान्मायाचारित्रव्यवस्थानेन विना किं कृत-

मित्यत्राह—दृष्टमित्यादिना ॥ त्वत्तः त्वया । मम
 मया । समुद्योग इति । प्रतिक्रियाकरणयेतिशेषः
 ॥ १९ ॥ रमणीयाः तोषणीयाः । स्वबान्धवाः
 बाल्यादज्ञानादपराद्धाः त्वया कृतापराधा आसन्नि-
 त्यर्थः ॥ २० ॥ रौद्रं रुद्रप्रसादकव्रतं । इदंतु केदार-
 व्रतमित्याहुः ॥ २१—२८ ॥ रोचयस्व स्वरुचितं कुरु

ति० तूष्णींसमभिवर्तत क्षणमात्रमितिशेषः । स० तूष्णींसमभिवर्तत श्रुतिनिर्वाचितवचनमितितूष्णींभावइतिभावः ॥ १५ ॥
 ति० उभयोः मातापित्रोः । कुलस्य तयोर्वृत्तस्यचसदृशम् । स० उभयोः वक्तुस्तस्यतवश्रोतुश्चेत्युभयोः । नकेवलमेतावत् किंतु
 कस्य पौत्रस्यकुलस्य वृत्तस्यच चरित्रस्यचसदृशं । कुलस्यवृत्तस्यचेत्युभयोर्वा ॥ १७ ॥ ति० एतावत्पर्याप्तं एतावदेवपापमलं ।
 इतःपरंचारित्रसंग्रहः कृतः कार्यः । तदेवदार्ढ्यायपुनराह—साध्विति । व्यवस्थानं व्यवस्थितिः । यदिशक्यतइत्यनेन क्रूरलाभि-
 योगबुद्धिर्व्यावर्तते । कृतकस्तु—कृतश्चारित्रसंग्रहइतिपठित्वा साधु सम्यक् चारित्रसंग्रहः आचारसंग्रहः । कृतः संपादितश्चेदे-
 तावदेवपापमलमित्याहुः । अस्मैवविवरणंसाध्वित्याह ॥ १८ ॥ ति० उपदेशप्रयोजकमसद्वृत्तं दृश्यतेश्रूयतेचेत्याह—
 दृष्टमिति । मे मया । सखा सखिमितः । देवतानांसमुद्योगः प्रतिक्रियासंपादनविषयइतिशेषः ॥ १९ ॥ ति० दग्धं नष्टं ।
 सव्येतररु रेणुध्वस्तं रेणुध्वस्तमिवकृतं । ज्योतिषा तेजसापिङ्गलं । तस्यभावस्तत्त्वं । यद्वा कछुषितज्योतिरिवपिङ्गलंप्राप्तमि-
 ल्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० समचारं समचारयं ॥ २५ ॥

[पा०] १ क.—य. ज. समभवत्तदा. २ झ. सापराधोपिबाहोहिरक्षितव्यःस्वबान्धवैः. च. छ. अपराद्धोपिबाहोहि.
 ३ व. च. झ. न. ट. मत्तं. ४ य. रुद्राणीकीर्यतेतदा. ५ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. सुदुश्चरं. ६ क.
 । ७ विद्वद्भवत्येते.

एकाक्षिपिङ्गलेत्येवं नाम स्यात्यति शाश्वतम् ॥ ३० ॥

एवं तेन सखित्वं च प्राप्यानुज्ञां च शंकरात् ॥ आगत्य च श्रुतोऽयं मे तव पापविनिश्चयः ॥ ३१ ॥

तदधर्मिष्ठसंयोगाभिवर्तं कुलदूषणात् ॥ चिन्त्यते हि वधोपायः सर्पिसङ्घैः सुरैस्तव ॥ ३२ ॥

एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ हेस्तौ दन्तांश्च संपीड्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३३ ॥

विज्ञातं ते मया दूत वाक्यं यस्य प्रमापसे ॥ नैतत्त्वमसि नैवासौ भ्रात्रा येनासि चोदितः ॥ ३४ ॥

हितं नैष ममैतद्धि ब्रवीति धनरक्षकः ॥ महेश्वरसखित्वं तु मूढ श्रावयसे किल ॥ ३५ ॥

न चेदं क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया ॥ यदेतावन्मया कालं दूत तस्य तु मर्षितम् ॥ ३६ ॥

न हन्तव्यो गुरुर्ज्येष्ठो ममायमिति मन्यते ॥ तस्य त्विदानीं श्रुत्वा मे वाक्यमेपा कृता मतिः ॥

त्रीलोकैकानपि जेष्यामि बाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ ३७ ॥

एतन्मुहूर्तमेवाहं तस्यैकस्य तु वै कृते ॥ चतुरो लोकपालांस्तान्मयिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३८ ॥

एवमुक्त्वा तु लङ्केशो दूतं खड्गेन जग्निवान् ॥ ददौ भक्षयितुं क्षेपं राक्षसानां दुरात्मनाम् ॥ ३९ ॥

एवं कृतस्वस्त्ययनो रथमारुह्य रावणः ॥ त्रैलोक्यविजयाकाङ्क्षी ययौ यत्र धनेश्वरः ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

वैकोट्यविजयप्रतिज्ञानपूर्वकं ग्रहस्तादिसचिवैः सेनवाचसहस्रिर्गतेनरावणेन प्रथमंकुबेरत्रयाय कैलासंप्रतिगमनम् ॥ १ ॥
कुबेरलोभाभिः सहयुधतारावणेन सूर्यमानुनामकयक्षवधे यक्षसेनाभी रावणभयात्पलायनम् ॥ २ ॥

ततस्तु सचिवैः सार्धं पङ्क्तिर्नित्यं बलोद्धतैः ॥ महोदरग्रहस्ताभ्यां मारीचशुक्रसारणैः ॥ १ ॥

धूम्राक्षेण च वीरेण नित्यं समरगृधुना ॥ संवृतः प्रययौ श्रीमान्क्रोधाल्लोकान्दहन्निव ॥ २ ॥

॥ २९—३० ॥ आगत्य स्वगृहमागत । मे स्थितेन मया । अधर्मः तव पापविनिश्चयः श्रुतः ॥ ३१ ॥ तदधर्मत्वाद्वेतोः । कुलदूषणादधर्मिष्ठसंसर्गाभिवर्तं निवर्तस्व ॥ ३२—३३ ॥ वाक्यं विज्ञातमिति वाक्यतात्पर्यार्थो विज्ञातइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ धनरक्षको मे हितमिति ब्रवीति । एतद्धि मे न हितं न सम-मनुचितं चेत्यर्थः । हे मूढ महेश्वरसखित्वं तद्रूप-बलसंपत्तिं । श्रावयसे किल ॥ ३५ ॥ इदं न मर्षणीयं यत्स्वयमिहितं भाषितं तदपि न मर्षणीयमित्यर्थः

॥ ३६ ॥ मम हृदयं गुरुः न हन्तव्य इति पूर्वमेव-मन्यते स्म । तथापि एषा मतिर्जायेत । कृतशब्दार्थ-माह—त्रीनिति ॥ ३७ ॥ तस्यैकस्य कृते वधप्रसङ्ग इति शेषः ॥ ३८ ॥ एनं खड्गच्छिन्नमित्यर्थः ॥ ३९—४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-णभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ति० निवर्तं निवर्तस्व ॥ ३२ ॥ ति० एतन्मुहूर्तं अस्मिन्मुहूर्ते ॥ ३८ ॥ ति० एवंखड्गच्छिन्नं इतं भक्षयितुं आज्ञाकृतवानि-तिशेषः ॥ ३९ ॥ स० यत्रधनेश्वरः तस्यैवमुक्तोद्देश्यत्वादितिभावः ॥ ४० ॥ इतित्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥

ति० समक्षिणं महोदरादिपञ्चमसहितं ॥ ४ ॥

[पा०] १ ड. च. ज—ट. आगतेनमवाचैवंभुतनोपाप. क. ग. घ. आगम्यच. २ ड. च. झ. ञ. ट. हस्तान्दन्तांश्च संपीड्य. ३ ड. झ. ञ. ट. यत्प्रमापसे. ४ ड—इ. ज—ट. नैवेदं. ५ च. यदिदानींमयाकामंतद्रूपत्वस्यमर्षितं. ६ ग. च. अ. ततःकृत.

पुराणि स नदीः शैलान्वनान्युपवनानि च ॥ अतिक्रम्य मूढर्तेन कैलासं गिरिमागमत् ॥ ३ ॥
 सन्निविष्टं गिरौ तस्मिन्नाश्वसेन्द्रं निश्चम्य तु ॥ युद्धेऽत्यर्थकृतोत्साहं दुरात्मानं समञ्चिणम् ॥ ४ ॥
 यक्षा न शेकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः ॥ राज्ञो भ्रातेति विज्ञाय गता यत्र धनेश्वरः ॥ ५ ॥
 ते गत्वा सर्वमाचख्युर्भ्रातृस्तस्य चिकीर्षितम् ॥ अनुज्ञाता ययुर्दृष्टा युद्धाय धनदेन ते ॥ ६ ॥
 ततो बलानां संक्षोभो व्यवर्धत महोदधेः ॥ तस्य नैर्ऋतराजस्य शैलं संचालयन्निव ॥ ७ ॥
 ततो युद्धं समभवद्यक्षराक्षससंकुलम् ॥ व्यथिताश्चामवंस्तत्र सचिवा राक्षसस्य ते ॥ ८ ॥
 स दृष्ट्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो निशाचरः ॥ हर्षनादान्वहृन्कृत्वा स क्रोधादभ्यधावत् ॥ ९ ॥
 ये तु ते राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोरविक्रमाः ॥ तेषां सहस्रमेकैकं यक्षाणां समयोधयन् ॥ १० ॥
 ततो गदाभिर्घुसलैरसिभिः शक्तितोमरैः ॥ हन्यमानो दशग्रीवस्तसैन्यं समगाहत ॥ ११ ॥
 स निरुच्छासवच्चत्र वध्यमानो दशाननः ॥ वर्षद्भिरिव जीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत ॥ १२ ॥
 न चकार व्यथां चैव यक्षशस्त्रैः समाहतः ॥ महीधर इवाम्मोदैर्धाराशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥
 स दुरात्मा समुद्यम्य कालदण्डोपमां गदाम् ॥ प्रविवेश ततः सैन्यं नयन्यक्षान्यमक्षयम् ॥ १४ ॥
 स कक्षमिव विस्तीर्णं शुष्केन्धनमिवाकुलम् ॥ वातेनाग्निरिवायत्तो यक्षसैन्यं ददाह तत् ॥ १५ ॥
 तैस्तु तत्र महामाल्यैर्महोदरशुकादिभिः ॥ अल्पावशेषास्ते यक्षाः कृता वातैरिवाम्बुदाः ॥ १६ ॥
 केचित्समाहता भग्नाः पतिताः समरक्षितौ ॥ ओष्ठांश्च दशनैस्तीक्ष्णैरदशनकुपिता रणे ॥ १७ ॥
 भ्रान्ताश्चान्योन्यमालिङ्ग्य भ्रष्टशस्त्रा रणाजिर ॥ सीदन्ति च तदा यक्षाः कूला इव जलेन ह ॥ १८ ॥
 हतानां गच्छतां स्वर्गं युध्यतां पृथिवीतले ॥ प्रेक्षतामृषिसङ्घानां न बभूवन्तरं दिवि ॥ १९ ॥
 भग्नास्तु तान्समालक्ष्य यक्षेन्द्रास्तु महाबलान् ॥ धनाध्यक्षो महाबाहुः प्रेषयामास यक्षकान् ॥ २० ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राम विस्तीर्णबलवाहनः ॥ प्रेषितो न्यपतद्यक्षो नाम्ना संयोधकण्टकः ॥ २१ ॥
 तेन चक्रेण मारीचो विष्णुनेव रणे हतः ॥ पतितो भूतले शैलात्क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २२ ॥
 ससंज्ञस्तु मूढर्तेन स विश्रम्य निशाचरः ॥ तं यक्षं योधयामास स च भग्नः प्रदुद्भवे ॥ २३ ॥

न शेकुरितत्र हेतुमाह—राज्ञो भ्रातेति ॥ ५—८ ॥ । युध्यतां हतानामत एव स्वर्गस्थानां तथा व्योम्नि
 हर्षनादं सिंहनादं ॥ ९ ॥ सहस्राणां यक्षाणामेकैकं स्थित्वा युद्धं प्रेक्षतां प्रेक्षमाणानामृषिसंघानां च ।
 सहस्रं प्रलेकमयोधयन् ॥ १०—१८ ॥ पृथिवीतले दिवि आकाशे । अन्तरमवस्थातुमवकाशः न बभूव ।

ति० राज्ञोभ्रातेति कुबेरस्यभ्रातेत्यर्थः ॥ स० नकेवलमसामर्थ्यं प्रमुखानवस्थानेनिमित्तं । किंतु राज्ञोभ्रातेतिविज्ञायपिपिताः
 ॥ ५ ॥ शि० उदधेःसंक्षोभइवनैर्ऋतराजस्यबलानांसंक्षोभः । शैलं कैलासं । संचालयन्निवव्यवर्धत ॥ ७ ॥ ति० येरावणसचिवाः
 तेषामेकैकः तेषां सहस्रसंख्यानांयक्षाणांसहस्रमयोधयत् ॥ १० ॥ शि० वर्षद्भिरांमूतैरिव यक्षैरितिशेषः ॥ अवरुध्यत अवा-
 रुध्यत ॥ स० धाराभिः शस्त्रधारभिः । अवरुध्यत निरुद्धोभूत् ॥ १२ ॥ ति० धाराशतसमुक्षितः शस्त्रक्षतजन्यरुधिरधा-
 राशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥ ति० कक्षं तृणं तद्गद्विस्तीर्णं । शुष्केन्धनमिवाकुलं । शुष्केन्धनेआकुलत्वंचक्षटितिवह्निरव्याप्यत्वं ।
 यक्षसैन्यं वातेनादीप्तोऽग्निरिवरावणोददाह ॥ १५ ॥ स० तैस्तु तैरपि ॥ १६ ॥ ति० भग्नाः भग्नगात्राः ॥ १७ ॥ ति०
 कूलादितिलिङ्ग्यलयः ॥ १८ ॥ ति० संयोधानां समक्षयोद्धृणां कण्टकः संहर्तेति संयोधकण्टकः ॥ २१ ॥ स० चक्रायुधसा-
 म्याद्विष्णुरशान्तः । पतनेग्रहान्तः क्षीणपुण्यइवेति ॥ २२ ॥ ति० सच यक्षश्च ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. च. झ. न. द. युद्धेऽत्यर्थकृतोत्साहं. २ क. ग. घ. तेसहस्रसंख्याणामेकैकं. झ. तेषांसहस्रमेकैको. ३ क.—
 घ. ज. तैर्विरुद्धासवत्तत्र. ४ च. छ. न. रिवानीतो. ग. रिवाम्पातो. क. ख. घ. ज. रियायतोऽदहत्सैन्यंसुदारणं. ५ घ.
 क. न. झ. न. द. पुण्यतामयधावतां. ६ घ. तेनयक्षेण. ७ च. पातितःपृथिवीपृष्ठेक्षीण. क.—घ. ज. पतितःपृथिवी
 भवेक्षीणपुण्यइवावरात्.

ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैदूर्यरजसोक्षितम् ॥ मर्यादां प्रतिहाराणां तोरणान्तरमाविशत् ॥ २४ ॥
 'तं तु राजन्दश्वप्रोवं प्रविशन्तं निशाचरम् ॥ सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥ २५ ॥
 स वार्यमाणो यक्षेण प्रविशेन्न निशाचरः ॥ यदा तु वारितो राम न व्यतिष्ठत्स राक्षसः ॥ २६ ॥
 ततस्तोरणमुत्पाद्य तेन यक्षेण ताडितः ॥ रुधिरं प्रस्रवन्माति शैलो धातुस्रवैरिव ॥ २७ ॥
 स शैलशिखरामेण तोरणेन समाहतः ॥ जगाम न क्षतिं वीरो वरदानात्स्वयंभुवः ॥ २८ ॥
 तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्तेनाभिस्ताडितः ॥ नादृश्यत तदा यक्षो भस्मीकृततनुस्तदा ॥ २९ ॥
 ततः प्रदुदुबुः सर्वे दृष्ट्वा रक्षःपराक्रमम् ॥ ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिताः ॥
 त्यक्तप्रहरणाः शान्ता विवर्णवदनास्तदा ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

रावणेन कुबेरप्रेषितमणिमद्रनामकयक्षेन्द्रपराजयः ॥ १ ॥ ततःकुबेरेण रावणप्रतिगर्हणपूर्वकं मारीचादिभिद्रावणम्
 ॥ २ ॥ रावणेन मायायुद्धेनकुबेरपरामर्शनपूर्वकं तदीयपुष्पकापहरणेन कैलासादवतरणम् ॥ ३ ॥

ततस्तौ लक्ष्य विप्रस्तान्यक्षेन्द्रांश्च सहस्रशः ॥ धनाध्यक्षो महायक्षं माणिचारमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 रावणं जहि यक्षेन्द्र दुर्दृष्टं पापचेतसम् ॥ शरणं भव वीराणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ॥ २ ॥
 एवमुक्तो महाबाहुर्मणिमद्रः सुदुर्जयः ॥ वृत्तो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भिः समयोधयत् ॥ ३ ॥
 ते गदास्रसलप्रासैः शक्तितोमरमुद्गरैः ॥ अभिघ्नन्तस्तदा यक्षा राक्षसान्समुपाद्रवन् ॥ ४ ॥
 कुर्वन्तस्तुमुलं युद्धं चरन्तः श्येनवल्लघु ॥ बाढं प्रयच्छन्नेच्छामि दीयतामिति भाषिणः ॥ ५ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ दृष्ट्वा तत्तुमुलं युद्धं परं विस्मयमागमन् ॥ ६ ॥
 यक्षाणां तु ग्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे ॥ महोदरेण चानिन्द्यं सहस्रमपरं हतम् ॥ ७ ॥
 कुद्धेन च तदा राजन्मारीचेन युयुत्सुना ॥ निमेषान्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८ ॥
 क्व च यक्षार्जवं युद्धं क्व च मायावलकाश्रयम् ॥ रक्षसां पुरुषव्याघ्र तेन तेऽभ्यधिका युधि ॥ ९ ॥

व्योम्नि निविडमभूदित्यर्थः ॥ १९—२८ ॥ भस्मीकृत-
 ततनुरिति । रावणकृततोरणदण्डसमाहननेन चूर्णित
 इत्यर्थः ॥ २९—३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड-
 व्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

स० मर्यादां अपरिचितपुरुषप्रवेशपरिहारायावधिभूता । तोरणस्यान्तरं मध्यस्थानमाभिधात् । प्रतिहाराणां द्वारपानां । आवि-
 शत् रावणइतिशेषः ॥ २४ ॥ ति० तोरणेन तोरणस्वदण्डेन ॥ २८ ॥ स० सर्वे यक्षाः ॥ ३० ॥ इतिचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥

ति० लक्ष्य लक्षयित्वा ॥ १ ॥ स० रावणमिति । तस्मानुपदमेव शिवेनदीयमानं नाम सार्वज्ञादनेनोदाहृतं । शरणमाश्रयो
 रक्षकोवा ॥ २ ॥ स० केचिदेवंभाषिणःसमुपाद्रवन् । कश्चिद्ददितियुद्धंप्रयच्छेति । अपरस्तु बाढंओमितिवदति । अन्यस्तु
 लबासहयुद्धंनेच्छामि । प्रतिमदस्तु कुतोनेच्छसियुद्धंदीयतामित्येवंभाषिणइत्यन्वयः ॥ ५ ॥ स० यक्षार्जवं यक्षाणामार्जवं ऋतुत्वं
 यक्षिसहयुद्धं । कवरक्षसामायावलकाश्रयं मायावलकाश्रयो यस्यतत्तथा । पुरुषव्याघ्र राम । तेननिमित्तेन तेराक्षसाः युधि युद्धे

[पा०] १ क. ख. ग. ज. ततोरामदशप्रोवं. २ क.—घ. ज. राक्षसोयक्षदण्डेनतोरणेनसमाहतः । नक्षतिप्रययौ
 रामवरासक्तिकजन्मनः.

धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे ॥ मुसलेनोरसि क्रोधात्ताडितो न च कम्पितः ॥ १० ॥
 ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः ॥ धूम्राक्षस्ताडितो मूर्ध्नि विह्वलः स पपात ह ॥ ११ ॥
 धूम्राक्षं ताडितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम् ॥ अभ्यधावत संग्रामे माणिभद्रं दशाननः ॥ १२ ॥
 तं क्रुद्धमभिधावन्तं माणिभद्रो दशाननम् ॥ शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यक्षपुङ्गवः ॥ १३ ॥
 ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रणे ॥ तस्य तेन प्रहारेण मुकुटं पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥
 ततः संयुध्यमानेन विष्टब्धो न व्यकम्पत ॥ तदाप्रभृति यशोसौ पार्श्वमौलिरिति स्मृतः ॥ १५ ॥
 तस्मिंस्तु विष्टब्धे यक्षे माणिभद्रे महात्मनि ॥ संनादः सुमहात्राजंस्तस्मिंश्चैलेऽभ्यवर्तत ॥ १६ ॥
 ततो दूरात्प्रददृशे धनाध्यक्षो गदाधरः ॥ शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च पद्मशङ्खसमावृतः ॥ १७ ॥
 स दृष्ट्वा आतरं संख्ये शापाद्भिन्नष्टगौरवम् ॥ उवाच वचनं धीमान्युक्तं पैतामहे कुले ॥ १८ ॥
 बन्मया वार्यमाणस्त्वं नावगच्छसि दुर्मते ॥ पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे निरयं गतः ॥ १९ ॥
 यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति दुर्मतिः ॥ स तस्य परिणामान्ते जानीते कर्मणः फलम् ॥ २० ॥
 देवता नाभिनन्दन्ति धर्मयुक्तेन केनचित् ॥ येन त्वमीदृशं भावं नीतः सन्नावबुध्यसे ॥ २१ ॥
 मातरं पितरं यो हि आचार्यं चावमन्यते ॥ स पश्यति फलं तस्य प्रेतराजवशं गतः ॥ २२ ॥
 अभुवे हि शरीरे यो न करोति तपोर्जनम् ॥ स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो हृष्टाऽऽत्मनो गतिम् ॥ २३ ॥
 धर्माद्राज्यं धनं सौख्यमधर्माद्दुःखमेव च ॥ तस्माद्धर्मं सुस्वार्थाय कुर्यात्पापं विसर्जयेत् ॥ २४ ॥

माणिचारः माणिभद्रः ॥ १—१३ ॥ ताडितः शक्तिताडितः । रावणः माणिभद्रं गदया मुकुटे प्राहरत् । तच्च मुकुटं प्रहारात्पार्श्वमागतं ॥ १४ ॥ संयुध्यमानेन माणिभद्रेण विष्टब्धो निरुद्धः न व्यकम्पत ॥ १५—१६ ॥ शङ्खपद्मसमावृतः शङ्खपद्मनिध्यमानिदेवैः संवृतः । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च सह प्रददृशे । शुक्रप्रोष्ठपदौ मणिगौ ॥ १७ ॥ शापान् पितृकृतदारुणत्वज्ञापान् । विभ्रष्टगौरवः वन्दनादिप्रयोजकज्य-

ष्ठगौरवरहितः । युक्तमिति । पैतामहे कुले उत्पत्तेरिति शेषः ॥ १८ ॥ यदिति ॥ अस्य फलं कुलाचारस्य फलं परिपाकं प्राप्य ॥ १९—२० ॥ धर्मयुक्तेन तव केनचिद्भाषारेण त्वामिदानीं नाभिनन्दन्ति । धर्माभावात्स्वयं विमुखा भवन्तीत्यर्थः । येन देवतावैमुख्येन । त्वमीदृशं क्रूरं भावं नीतः सन्नावबुध्यसे ॥ २१—२२ ॥ तपसः अर्जनं संपादनं ॥ २३—

अभ्यधिकाः यक्षतोपिदक्षादितिभावः ॥ ९ ॥ ति० तिसृभिःशक्तिभिस्ताडितोराक्षसेन्द्रः गदया माणिभद्रस्यमुकुटे मुकुटस्थले । प्राहरत् । तच्चमुकुटस्थलं तेनप्रहारेण पार्श्वे एकपार्श्वे । आगतं प्राप्तं ॥ १४ ॥ ति० संनादोरक्षसां ॥ १६ ॥ ति० शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यांनिधिरक्षकमन्त्रिभ्यांसह धनाध्यक्षःप्रददृशे । आतरमितिसंबन्धः ॥ १७ ॥ ति० वार्यमाणः असद्वृत्तादितिशेषः । नावगच्छति । अस्य मद्वचनाकरणस्य पूज्यपूजाव्यतिक्रमादिदोषस्यच । फलं परिपाकं । प्राप्य तद्वृत्तान्तिरंगतोज्ञास्यसे । अहंसाधुनकृतवान् । किनुपापमेवेतिपरितप्यसद्वृत्त्यर्थः ॥ १९ ॥ ति० तत्कालानवगतदुःखसाधनस्यकालान्तरेफलपाकतोज्ञानेदृष्टान्तः—
योहीति । स० मोहात् अभाभावप्रयुक्तवैचित्र्यात् । यद्विषत्वेनयोनावगच्छति नज्ञातवान् । तत्पीत्वा तस्यविषस्यपरिणामान्ते तद्विचारेणान्ते रसप्रसरणकाले । कर्मणः स्नानुष्ठितस्य । फलंजानीते । तथा लमपीतिभावः ॥ २० ॥ ति० देवतानि ब्रह्मस्त्रादयः । धर्मयुक्तेन केनचित्प्राकृतेनव्यापारेण त्वामिदानीं नाभिनन्दन्ति । लयिषिमुखाभवंति । संप्रतिलयिधर्माभावात् येनदेवतानभि-
 नन्दनेन लगीदृशंभार्यक्रूरनीतः प्रापितःसन्नावबुध्यसे । स० देवतानि वृन्दारकाः । ननन्दन्तित्वांहृष्टा । कुतस्तदनभिनन्दनमि-
 त्यतन्माह—**धर्मयुक्तेनेति ।** केनचिद्धर्मयुक्तेन महतादेवेनकर्तृणा येन लघुधर्मरूपकरणेन ईदृशंभावं क्रूरत्वंनीतः । अतोदेवतान-
 भिनन्दनमितिनावबुध्यसे । तद्वैवन्नावबुध्यसद्वृत्तिः । भगवतैवैवमिधानाद्विबुधास्त्वद्विमुखादितिभावः ॥ २१ ॥ ति० तस्य मात्रा-

[पा०] १ क. झ. व. ट. संकुचं. २ क. झ. ट. पार्श्वमौलिरभूत्किल. ३ क.—ट. विमुखीभूते. ४ ख. छ. झ. व. ट. शैलेऽभ्यवर्तत. ५ क. ख. घ. ज. मानवः. ६ क. झ. व. ट. देवतानिननन्दन्ति. ७ क. च. छ. झ. व. ट. मातरंपितरंविप्र-
 माचार्य. क. ग. घ. योहिमानुपितृप्रातृनाचार्य. ८ क. च. छ. झ. व. ट. यत्नात्मनोगति. ९ धर्माद्राज्यंघनमिति. पापस्यहि
 फलमितिचभोक्तव्यं. झ. पाटेनदृश्यते.

पापस्य हि फलं दुःखं तन्नोक्तव्यमिहात्मना ॥ तस्मादात्मापघातार्थं मूढः पापं करिष्यति ॥ २५ ॥
कस्याचिन्न हि दुर्बुद्धेः छन्दतो जायते मतिः ॥ ['दैवं' चेष्टयते सर्वं हतो दैवेन हन्यति ॥]

यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ २६ ॥

बुद्धिरूपं फलं पुत्राञ्छौर्यं धीरत्वमेव च ॥ प्राप्नुवन्ति नरा लोके निर्जितं पुण्यकर्मभिः ॥ २७ ॥
एवं निरयगामी त्वं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ न त्वां समभिभाषिष्ये सैद्धृत्तेष्वेष निर्णयः ॥ २८ ॥
एवमुक्तास्ततस्तेन तस्यामात्याः संमाहताः ॥ [दृष्ट्वाऽथ धनदं राम राक्षसाः सुमहाबलाः] ॥
मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा विप्रदुदुवुः ॥ २९ ॥

ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेन्द्रेण महात्मना ॥ गदयाऽभिहतो मूर्ध्नि न च स्थानात्प्रकम्पितः ॥ ३० ॥
ततस्तौ राम निघ्नन्तौ तदाऽन्योन्यं महामृषे ॥ न विहलौ न च श्रान्तौ बभूवतुरमर्षणौ ॥ ३१ ॥
आग्नेयमस्त्रं तस्मै स मुपोच धनदस्तदा ॥ राक्षसेन्द्रो वारुणेन तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ३२ ॥
ततो मायां प्रविष्टोसौ राक्षसीं राक्षसेश्वरः ॥ रूपाणां शतसाहस्रं विनाशाय चकार च ॥ ३३ ॥
व्याघ्रो वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः ॥ यक्षो दैत्यस्वरूपी च सोऽदृश्यत दशाननः ॥ ३४ ॥
बहूनि च करोति स दृश्यन्ते न त्वसौ ततः ॥ ३५ ॥

प्रतिगृह्य ततो राम महदस्त्रं दशाननः ॥ जघान मूर्ध्नि धनदं व्याविध्य महतीं गदाम् ॥ ३६ ॥
एवं स तेनाभिहतो विहलः शोणितोक्षितः ॥ कृत्तमूल इवाशोको निपपात धनाधिपः ॥ ३७ ॥
ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स तदावृतः ॥ धनदोच्छ्वासितस्तैस्तु वनमानीय नन्दनम् ॥ ३८ ॥
निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्तं धनदं हृष्टमानसः ॥ पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्षणम् ॥ ३९ ॥
काञ्चनस्तम्भसंवीतं वैदूर्यमणितोरणम् ॥ मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ४० ॥
मनोजवं कामगमं कामरूपं विहङ्गमम् ॥ मणिकाञ्चनसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ ४१ ॥
देवोपवासमश्नय्यं सदा दृष्टिमनःमुखम् ॥ बहार्थं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ॥ ४२ ॥

२५॥ दुर्बुद्धेर्बुद्धिरहितस्य कस्यापि पुरुषस्य । छन्दतः
पितृमात्राद्विसेवां विना स्वेच्छामात्रेण धीर्मतिः शुभ-
मतिर्न हि जायते ॥ २६—२७ ॥ एवं क्रूरकर्मा त्वं
निरयगामी भविष्यसि । यस्य ते ईदृशीमतिः तादृशं
त्वां न समभिभाषिष्ये । दुर्बुद्धस्य विषये एष एव हि

निर्णय इत्यर्थः ॥ २८ ॥ रावणवचनमप्यसंभाष्या
इत्युक्ता इत्यर्थः । समाहताः धनदेन ताडिताः
॥ २९—३२ ॥ मायां प्रविष्टः अदृश्यत्वं प्राप्त इत्य-
र्थः । निधिभिर्देवताभिः । धनदोच्छ्वासित इति संधि-
रार्थः ॥ ३३—३८ ॥ जयलक्षणं जयचिह्नं । व्याप-

धयमानस्य । अत्रमात्रादिपदपुण्योपलक्षणं ॥ २२ ॥ ति० आत्मनो गति आत्मनः कर्मसंपादितगति ॥ २३ ॥ स० मतिः सद्बुद्धिः ।
दुर्बुद्धेरित्युक्त्या मतिशब्दः मन्मतिपरः ॥ २६ ॥ ति० विनाशाय धनदनाशाय ॥ ३३ ॥ ति० बहूनि शस्त्रवर्षाणिकरोतिस्म ।
तान्येव दृश्यन्ते न त्वसौ । तथा मायाप्रयुक्तव्याघ्रादय एव दृश्यन्ते न त्वसौ ॥ ३५ ॥ शि० अशोकः तन्नामको वृक्ष इव निपपात ॥ ३७ ॥
स० उच्छ्वासितः संधिरार्थः । आप्तावितः ॥ ३८ ॥ स० कामगमं स्वामीकृतानुसारेण गतिमत् । विहङ्गमं आकाशगतिमत् ।
विहाय सो विहादेव । गमयेति स्रजन्तः ॥ ४१ ॥ ति० ब्रह्मणा विश्वकर्मणा । स० भक्तिमार्गः । तामिधिवं । ब्रह्मणा प्रयो-
जककर्त्रा विश्वकर्मणानिर्मितं ॥ ४२ ॥

[पा०] १ इदमर्थं च. छ. पाठयोर्दृश्यते. २ क. च. छ. झ. न. ट. बुद्धिरूपं बलं पुत्रान्वितं शूरत्वमेव च. क. ख. घ.
ज. बुद्धिरूपं बलं पुत्रान्नामाहात्म्यमेव च. ३ क. ख. घ. ज. नराः सर्वे स्वकृतैः पूर्वकर्मभिः. ४ क.—घ. ज. दुर्बुद्धस्तस्य निर्णयः.
५ क.—घ. ज. समाहिताः. एतदुत्तरं. संकुदाराक्षसान्कुराभिजगुः संयुगेतदा. इत्यर्थमधिकं दृश्यते. ६ इदमर्थं च. छ. पाठ-
योर्दृश्यते. ७ क. च. छ. झ. न. ट. धान्तौ तावुभौ यक्षराक्षसौ. ८ च. छ. चकार च ननादच. ९ ग. सप्तपत्तदा. १० ग. झ.
सर्वकालफलद्रुमं. ख. क.—ज. ट. सर्वकामफलद्रुमं.

निर्मितं सर्वकामैस्तु मनोहरमनुत्तमम् ॥ न तु शीतं न चोष्णं च सर्वतुसुखदं शुभम् ॥ ४३ ॥
स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्यनिर्जितम् ॥ जितं त्रिभुवनं मेने दर्पोत्सेकात्सुदुर्मतिः ॥ ४४ ॥
जित्वा वैश्रवणं देवं कैलासात्समवातरत् ॥ ४५ ॥

स्वतेजसा विपुलमवाप्य तं जयं प्रतापवान्विमलकिरीटहारवान् ॥

राज वै परमविमानमास्थितो निशाचरः सदसि गतो यथाऽनलः ॥ ४६ ॥

इत्थार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

कैलासाद्वतीर्धमप्येवमुद्वनंगतेरावणे रुद्राक्षयारुद्धसंचारेसतिपुष्पके तत्कारणंबहुधातर्कयतिसति तंप्रतिनन्दिकेश्वरेण
सत्त्वशंकरक्रीडास्थानं चोक्तवा गमनप्रतिरोधनम् ॥ १ ॥ तत्ररावणे नन्दिकेश्वरं प्रति वानरमुखइतिसावज्ञमपहसतिसति तं-
प्रतिबन्दिना वानरैः पराभवसंभवकारकशापदानम् ॥ २ ॥ रावणेन विमानस्तं मनजरोषात्रिजमुजानामघः प्रसारणेन कैला-
सपालम् ॥ ३ ॥ हरेणपादाङ्गुष्ठेनशैलावष्टंभे अधस्तक्तबाहुनादशाननेन वर्षसहस्रमहारावमाक्रोशनम् ॥ ४ ॥ मन्त्रिबो-
न्नारावणेन मृगुलाप्रसादितेनरुद्रेण तस्मैरावणनामदानपूर्वकं तदीप्सितवरप्रदानम् ॥ ५ ॥

स जित्वा धनदं राम आतरं राक्षसाधिपः ॥ महासेनप्रसूतिं तद्ययौ श्रवणं महत् ॥ १ ॥

अथापश्यदशग्रीवो रौमं श्रवणं महत् ॥ गमस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २ ॥

स पर्वतं समारुह्य कंचिद्रम्यवनान्तरम् ॥ अपश्यत्पुष्पकं तत्र राम विष्टम्भितं तदा ॥ ३ ॥

विष्टम्भं पुष्पकं दृष्ट्वा ह्यगमं कामगं कुतम् ॥ अचिन्तयद्राक्षसेन्द्रः सचिवैस्तैः समावृतः ॥ ४ ॥

किन्निमित्तं चेच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकम् ॥ पर्वतस्योपरिष्ठस्य कर्मेदं कस्यचिद्भवेत् ॥ ५ ॥

ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविदः ॥ नेदं निष्कारणं राजन्पुष्पकं यन्न गच्छति ॥ ६ ॥

[शिखरस्थं गिरिस्थस्य कर्म कसेदमद्भुतम् ॥ निश्चितं राजराजेन पुष्पकं विनिवारितम्] ॥ ७ ॥

अथवा पुष्पकमिदं धनदानान्यवाहनम् ॥ अतो निष्पन्दमभवद्वनाध्यक्षविनाकृतम् ॥ ८ ॥

इति वाक्यान्तरे तस्य करालः कृष्णपिङ्गलः ॥ वामनो विकटो मुण्डी नन्दी प्रहृष्टजो बली ॥ ९ ॥

वन्तीति शेषः ॥ ३९—४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्यान-
उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

महासेनप्रसूतिं स्कन्दप्रसूतिस्थानं । अपश्यदित्यादि
पूर्वसर्गान्तोक्तसंक्षेपप्रपञ्चनं ॥ १—२ ॥ विष्टम्भितं
रुद्राक्षयारुद्धसंचारं । कामगं पुष्पकं अगमं
राक्षसश्चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ३—४ ॥ कस्य कस्य

सः स्वतेजसा स्ववरसामर्थ्येन । सदसि यज्ञसदस्स्थाने । ति० कतकस्तुत्रयज्ञिशच्छोकसंख्यामत्रसर्गेल्लिखे ॥ ४६ ॥
इति पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

सः धनदाभ्यान्वाहनमित्यत्र सामर्थ्याद्भनदादन्वयोस्तद्वाहनंभवतीतिलभ्यते । अथवा अन्यवाहनंभव नाम्यवाहनं ।
धनदेवात्तद्विषयः तीक्ष्णदाहः । धनदायतन्नाम्यवाहनंचेति । धनदेनेत्यस्माकर्तृकरणत्वेपिबाहुलाकाददतेकिप् । यद्वा धनदमातव-
तीत्यन्तर्गताभ्यर्थादतत्त्वैर्धनदपदैरन्यथादिसमासः ॥ ८ ॥ सः नन्दमानन्दोऽस्मास्तीतिनन्दी । सईशरोवस्येति । तेननन्दीतिना-
धिकं ॥ ९ ॥

[पा०] १ ड.—उ. प्रेक्षतेपुष्पकं. २ क. ग. प. ज. विमि. ३ ड.—उ. विष्टम्भंकिमिदं । भाष्यमत्कामगंकुतं.
४ इदमप्यदं च. ड. पाठोर्ध्ववते. ५ ड.—उ. हृष्टमुजो.

ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्यानुचरोऽब्रवीत् ॥ नन्दीश्वरो वचश्चेदं राक्षसेन्द्रमशङ्कितः ॥ १० ॥
 निर्वर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शंकरः ॥ ११ ॥
 सुपर्णनागयक्षाणां देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ सर्वेषामेव भूतानामगम्यः पर्वतः कृतः ॥
 तन्निर्वर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥
 इति नन्दिवचः श्रुत्वा क्रोधात्कम्पितकण्ठलः ॥ रोपात्तु ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य सः ॥
 कोयं शंकर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागतः ॥ १३ ॥
 सोपम्यन्नन्दिनं तत्र देवस्यादूरतः स्थितम् ॥ दीप्तं शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शंकरम् ॥ १४ ॥
 तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः ॥ प्रहासं मुमुचे तत्र सतोय इव तोयदः ॥ १५ ॥
 तं क्रुद्धो भगवान् नन्दी शंकरस्यापरा तनुः ॥ अब्रवीत्तत्र तद्रक्षो दशाननमुपस्थितम् ॥ १६ ॥
 [यस्माद्दानरमूर्तिं मां दृष्ट्वा राक्षस दुर्मते ॥ मौर्ख्याच्चमवजानीषे परिहासं च मुञ्चसि ॥ १७ ॥]
 यस्माद्दानररूपं मामवज्ञाय दशानन ॥ अशनीपातसंकाशमुपहासं प्रमुक्तवान् ॥ १८ ॥
 तस्मान्मद्रूपसंपन्ना मर्डीर्यममतेजसः ॥ उत्पत्सन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ १९ ॥
 नखदंष्ट्रायुधाः क्रूरा मनःसंपातरंहसः ॥ युद्धोन्मत्ता बलोद्विक्ताः शैला इव विसर्पिणः ॥ २० ॥
 ते तव प्रबलं दर्पमुत्सेधं च पृथग्विधम् ॥ व्यपनेष्यन्ति संभूय सहामात्यसुतस्य च ॥ २१ ॥
 किंत्विदानीं मया शक्यं हन्तुं त्वां हे निशाचर ॥ न हन्तव्यो हतस्त्वंहि पूर्वमेव स्वकर्मभिः ॥ २२ ॥
 इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मिन्महात्मनि ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च स्वाङ्गयुता ॥ २३ ॥
 अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं मेहाबलः ॥ पर्वतं तु समासाद्य वाक्यमाह दशाननः ॥ २४ ॥
 पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः ॥ तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते ॥ २५ ॥
 केन प्रभावेन भवो नित्यं क्रीडति राजवत् ॥ विज्ञातव्यं न जानीते भयस्थानमुपस्थितम् ॥ २६ ॥
 एवमुक्त्वा ततो राम भुजान्विशिष्य पर्वते ॥ तोलयामास 'तं शैलं स शैलः समकम्पत ॥ २७ ॥
 चालनात्पर्वतस्यैव गणा देवस्य कम्पिताः ॥ चचाल पार्वती चापि तदाश्लिष्टा महेश्वरम् ॥ २८ ॥
 ततो राम महादेवो देवानां प्रचरो हरः ॥ पादाङ्गुष्ठेन तं शैलं पीडयामास लीलया ॥ २९ ॥
 पीडितास्तु ततस्तस्य शैलस्याधोगता भुजाः ॥ विस्मिताश्चामवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ ३० ॥

पुरुषस्य । इदं कर्म भवेत् ॥ ५—२४ ॥ गोपते । हे वृषभपते रुद्र ॥ २५—२९ ॥ अधोगताः पर्वत-

ति० पार्श्वं रावणसंतिशेषः । अवाङ्मृतउपागम्याजवीदित्यन्वयः ॥ १० ॥ ति० कृतः ईश्वरेच्छवेतिशेषः ॥ १२ ॥ ति० प्रहासंमुमुचे कृतवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ स० शङ्करस्यापरातनुः तद्ब्रह्मिणः । उभस्थितं दशाननं तद्रक्षः पुष्पकादवरुह्यागतं । तं चोरसरसं रावणं प्रत्यवब्रवीत् । 'तकारः कीर्तितश्चोरे' इति विश्वः ॥ १६ ॥ ति० दर्पः आन्तरः । उत्सेधः शारीरः ॥ २१ ॥ स० तवनसामर्थ्येन किल व्यर्थं किं करधस इत्यतः कथयति—किंत्विति । किंच यद्यपिमयानहन्तव्यः । सत्यसंकल्पभगवत्संकल्पान् 'मयैव बन्धो भवति त्रिजन्मसु' इत्येवंकुरात् । इतः तदप्रायः ॥ २२ ॥ ति० तद्वाक्यसमनन्तरं देवदुन्दुभ्यादिप्रवृत्तिस्तु तच्छापेन रावण-वधनिश्चयजसंतोषात् ॥ २३ ॥ ति० पर्वते पर्वताधस्तात् ॥ २७ ॥ ति० आश्लिष्टा आश्लिष्टवती । कतरिक्तः ॥ २८ ॥

[पा०] १ क.—घ. ज. दैत्यदानवरक्षसां. २ क.—घ. ज. नन्दीश्वरमयापश्यदविदुरस्थितं विभुं. ३ क.—घ. मौर्ख्या-स्ततोयइवतोयदः. ४ क.—घ. ज. पाटव्यं शैलोदयते. ५ च. छ. झ. म. ट. मप्रहासं. ६ च. छ. शक्यं कर्तुं यत्रावबुध्यते. ७ क.—घ. ज. निशाचरः. ८ क.—घ. ज. वाक्यमेतदुवाच. ९ क. ख. ग. भवानित्यं. १० क. चालयामास. ११ ड. घ. छ. झ. म. ट. तंशोभं. क.—घ. ज. तंशैलं समृगव्यालपादपं. १२ क.—घ. ज. महादेवः प्रहसन्वीक्ष्यतत्कृतं. १३ ड. च. छ. झ. ज. ट. शैलस्तंभोपमानुजाः.

रक्षमा तेन रोषाच्च भुजानां पीडनात्तदा ॥ मुक्तो विरावः सहसा त्रैलोक्यं येन कम्पितम् ॥३१॥
 [मानुषाः शब्दवित्रस्ता मेनिरे लोकसंक्षयम् ॥ देवताश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताः स्वेषु वर्त्मसु ॥ ३२ ॥
 विस्फोटिताश्च गिरयो नागा गर्जन्ति चासकृत् ॥ निश्चेष्टाः सत्ववन्तोपि नदन्ति बहुशस्तदा ॥३३॥
 समुद्राश्चुम्बुस्तत्र प्रचक्रे वसुंधरा ॥ राम नागाः सगन्धर्वाः स्तब्धाश्चास्तत्र तत्रसुः ॥ ३४ ॥]
 मेनिरे वज्रनिष्पेषं तस्यामात्या युगक्षये ॥ तदा वर्त्मस्यचलिता देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ३५ ॥
 समुद्राश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वताः ॥ यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किमेतदिति चाब्रुवन् ॥३६॥
 अथ ते मन्त्रिणस्तस्य विक्रोशन्तमथानुवन् ॥ तोषयस्व महादेवं नीलकण्ठमुमापतिम् ॥ ३७ ॥
 तस्मै शरणं नान्यं पश्यामोत्र दशानन ॥ स्तुतिभिः प्रणतो भूत्वा तमेव शरणं व्रज ॥
 कृपातुः शंकरस्तुष्टः प्रसादं ते विधास्यति ॥ ३८ ॥
 एवमुक्तस्तदाऽमात्यैस्तुष्टाव वृषभध्वजम् ॥ सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः ॥ ३९ ॥
 [कालो महाकरश्रेष्ठ रुवतो रक्षसो गतः ॥] संवत्सरसहस्रं तु रुदतो रक्षसो गतम् ॥ ४० ॥
 ततः प्रीतो महादेवः शैलाग्रे विधितः प्रभुः ॥ मुक्त्वा चास्य भुजात्राम ग्राह वाक्यं दशाननम् ॥४१॥
 प्रीतोऽस्मि तव वीर्यस्य शौण्डीर्याच्च दशानन ॥ शैलाक्रान्तेन यो मुक्तस्त्वया रावः सुदारुणः ॥४२॥
 यस्माद्धोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ॥ तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन्मविष्यसि ॥ ४३ ॥
 देवता मानुषा यक्षा ये चान्ये जगतीतले ॥ एवं त्वामभिधास्यन्ति रावणं लोकरावणम् ॥ ४४ ॥
 गच्छ पौलस्त्य विस्रब्धं पथा येन त्वमिच्छसि ॥ मया चैवाभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप गम्यताम् ॥४५॥
 एवमुक्तस्तु लङ्केशः शंभुना स्वयमब्रवीत् ॥ प्रीतो यदि महादेव वरं मे देहि याचतः ॥ ४६ ॥
 अब्रुवत्त्वं मया प्राप्तं देवगन्धर्वदानवैः ॥ राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ४७ ॥
 भौनुषाश्च गणे देव खल्पास्ते मम संमताः ॥ दीर्घमायुश्च मे प्राप्तं ब्रह्मणस्त्रिपुरान्तक ॥
 वाञ्छितं चायुषः श्रेयं शस्त्रं त्वं च प्रयच्छ मे ॥ ४८ ॥

स्वाधोभागताः । भुजाः पीडिता आसन् ॥३०—४४॥ ॥४५—४७॥ न गणे न गणयामि । ब्रह्मदत्तदीर्घा-
 मया त्वमभ्यनुज्ञातः । पुष्पकेण गमनायेति शेषः । युध्याद्यो भागोगतस्तस्माच्छेषमवशिष्टं वाञ्छितं इद-

ति० तस्यामात्यास्वदीर्घशब्द युगक्षये जायमानं वज्रनिष्पेषं मेनिरे । तदा तच्छब्दप्रवणकाले । वर्त्मसुस्थिताः देवाः वर्त्मभ्यः
 प्रचलिता इत्यर्थः । स० 'तदासनात्प्रचलिता देवाः' इतिसरलः पाठः । तदा वर्त्मसुचलिता इति पठित्वा चलीति वर्णद्वयेन मितव्य-
 युक्तमनाहत्य वर्त्मसुस्थिता देवाः वर्त्मभ्यः प्रचलिता इति शेषकरणे च नागो जिभेन निमित्तं तत्पुस्तकस्य विनायककरलेखनतो न्यत्रे-
 क्षामहे ॥ ३५ ॥ ति० शौण्डीर्यात् । चास्तुतेः ॥ ४२ ॥ ति० रावितं शब्दितं ॥ ४३ ॥ ति० यदि प्रीतो यदि च वरं
 ददाति तदा याचतो मे देहीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ति० न गणे न गणयामीत्यर्थः । तत्र हेतुः—खल्पा इति । खल्पबलवीर्या इत्यर्थः ॥
 वाञ्छितं चायुषः भगवद्दीर्घमायुषाधोभागगतः तस्माच्छेषमवशिष्टमायुर्वाञ्छितं तदेतैर्दुष्कर्मभिर्यथाऽविनष्टं भवति तथा प्र-
 यच्छ । तस्मिन्नायुषि सर्ववर्गाय शस्त्रं च दिव्यं प्रयच्छ ॥ स० खल्पाः खल्पबला इति न गणे न गणयामि ॥ विधिदत्तायुषो मध्ये
 इत्यल्लोकैर्मगतं यदायुस्तस्य शेषं गतपूर्णाप्युक्तं वाञ्छितमपेक्षितं ॥ प्रयच्छ दिश । तथा शस्त्रं च मे प्रयच्छ । अनेन चतुरानन-
 वरोऽमरगणिवः सावधिकदीर्घकालविषयो ज्ञायते ॥ ४८ ॥

[पा०] १ क.—घ. ज. तेन रक्षोधिपेनात्र देवनातं भुजेन वै. २ क.—घ. ज. विरावः सुमहान्. ३ क.—घ. ज. येन पूरितं.
 ४ मानुषाः शब्दवित्रस्ता इत्यादयस्तत्र तत्र प्रसूयन्ताः श्लोकाः क.—घ. ज. पाठेषु दृश्यन्ते. ५ झ. ट. वर्त्मसुचलिताः. ६ इदमर्थं
 क. ख. पाठमोर्दृश्यते. ७ क. संवत्सरं तु सर्वपूर्वैरुवतो. ८ च. छ. ट. विस्मिताः प्रभुः. ९ झ. शौण्डीर्याच्च. १० क.—घ. ज.
 मुक्तः स्वरः परमदारुणः. ११ क.—घ. तेन मविष्यसि. १२ क.—घ. ज. गच्छ गच्छ मुविस्रब्धस्तथा येन त्वं. १३ क.—घ.
 निर्वर्तमानायाः गणे दुर्बला इति चिन्तयन्.

एवमुक्तस्ततस्तेन रावणेन स शंकरः ॥ ददौ खड्गं महादीपं चन्द्रहासमिति श्रुतम् ॥

आयुषश्चावशेषं च स्थित्वा भूतपतिस्तदा ॥ ४९ ॥

दत्तोवाच ततः शंभुर्नावज्ञेयमिदं त्वया ॥ अवज्ञातं यदि हि ते मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ५० ॥

एवं महेश्वरेणैव कृतनामा स रावणः ॥ अभिवाद्य महादेवमारोहाद्य पुष्पकम् ॥ ५१ ॥

ततो महीतले राम परिचक्राम रावणः ॥ क्षत्रियान्मुमहावीर्यान्वाधमान इतस्ततः ॥ ५२ ॥

केचित्तेजस्विनः शूराः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ तच्छासनमकुर्वन्तो विनेशुः सपरिच्छदाः ॥ ५३ ॥

अपरे दुर्जयं रथो जानन्तः प्राज्ञसंमताः ॥ जिताः स इत्यभाषन्त राक्षसं बलदर्पितम् ॥ ५४ ॥

[एवं दर्पबलोत्सिक्तो रावणो लोकरावणः ॥ प्रतापावनती कुर्वन्नाष्ट्राणि विचचारह ॥ ५५ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

कदाचनहिमवत्सगौ तपस्वन्तीविद्वतीनामकांचनकाञ्चनप्रभांकन्यामवलोकितवतारावणेन तां प्रति तस्यास्तपःप्रयोज-
नादिप्रसन्नः ॥ १ ॥ तथा स्वस्य श्रीनारायणभार्याभावस्य स्वतपःप्रयोजनम्बाभिधानम् ॥ २ ॥ रावणेन स्वभार्यास्वीकरणं
वाञ्छितत्वा तथा तदनङ्गीकरणे रावणेन बलात्तत्केशपाशपरामर्शनम् ॥ ३ ॥ तथा स्वतपोमहिम्नाऽसीभूतेन स्वहस्तेन रावणक-
रपरानुद्वेष्टकेसपानाच्छेदनपूर्वकं तं प्रति जन्मान्तरेस्वस्वतद्बन्धहेतुभवनप्रतिज्ञानपूर्वकमग्रीप्रवेशनम् ॥ ४ ॥ अगस्त्येनरामं प्रति
तस्यापुत्र पुनःसीतान्वेनप्रादुर्भावाभिधानम् ॥ ५ ॥

अथ राजन्महाबाहुर्विचरन्स महीतले ॥ हिमवत्सानुमासाद्य परिचक्राम रावणः ॥ १ ॥

तत्रापश्यत्स वै कन्यां कृष्णाजिनजटाधराम् ॥ आप्रेण विधिना चैनां दीप्यन्तीं देवतामिव ॥ २ ॥

स दृष्ट्वा रूपसंपन्नां कन्यां तां सुमहाव्रताम् ॥ काममोहपरीतात्मा पप्रच्छ प्रहसन्निव ॥ ३ ॥

किमिदं वर्तसे भद्रे विरुद्धं यौवनस्य ते ॥ न हि युक्ता तवैतस्य रूपस्य तपसः क्रिया ॥ ४ ॥

रूपं तेऽनुपमं भीरु कामोन्मादकरं नृणाम् ॥ न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः ॥ ५ ॥

नीमेव दुष्कर्मणा केनाप्यविनष्टं संप्रयच्छ ॥ ४८ ॥

आयुषश्चेति । ब्रह्मा दीर्घायुर्धृतावहत्त्वान् तत्रास्या-

पशुत्यवो देवतादिभ्यः प्राप्ताः परिहृता भवन्तु ।

रामेण वध इति स्थित्वा मत्वेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ इदं

खड्गरूपासं नावज्ञेयं । एकस्मिन्नपि दिने पूजोदासी-

न्यं न कर्तव्यमित्यर्थः । अवज्ञातं यदि ॥ ५०—५५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डन्याख्याने षोडशः

सर्गः ॥ १६ ॥

आप्रेण विधिना तपोनुष्ठानेन ॥ २ ॥ प्रहसमिति ।

दुर्लभकन्यालाभात्प्रहासः ॥ ३ ॥ इदं प्रतिक्रिया ।

ति० आयुषश्चावशेषं ददौ । आपाद्यनादयत्वेन ददावित्यर्थः ॥ स० “खड्गदुर्निक्षिप्तचन्द्रहासतिरिचयः” इत्यमरोक्तखड्गदर्पा-
यादयमन्वयचन्द्रहासशब्दः शिवनिक्षिप्तावाचीति सान्निध्ये विद्यमानं नात्राचन्द्रहासं भुतं प्रसिद्धं खड्गं ददावित्यन्वयः । अन्यथेति शब्द-
स्वचन्द्रहासपदयोगे प्रथमात्प्राप्तेः । ‘इतिस्वरूपे सान्निध्ये’ इति विषयः ॥ ४९ ॥ ति० इदं नावज्ञेयं । शक्त्याऽस्य पूर्वादात्मन्यं
न कार्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥ इति षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

स० राजानं भार्याचरन्तं न वेति न वदेद् प्रायोमाहसप्राप्त्यै तपोनिष्ठेषु मिलित्यभिप्रायेण वा हासो रावणस्येति ज्ञेयं ॥ ३ ॥ ति० निर्गतः
प्रसिद्ध एव निर्णयः । इदानीमिति शेषः ॥ स० नृणां पुंसां कामोन्मादकरं कामकारणकउन्मादधिसन्त्रंशस्तं कुर्वत् । एतादृशि एतादृ-
शेव वसितपसि स्थातुं न युक्तं । एवमवस्थानं न युक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत उक्तं हि यस्मात् निर्णयो निर्गतः शास्त्रत इति । प्रसिद्ध इति यावत् ॥

[पा०] १ क. ग. घ. साक्षान्महेश्वरेणैव. २ अयं श्लोकः च. छ. पाठयोर्दृश्यते. ३ ख.—ट. हिमवद्भनमासाद्य. ४ क.

च.—ट. विधिनायुक्ता. ५ क.—घ. च. छ. तपन्ती. ६ घ.—छ. रूपस्यैव प्रतिक्रिया. ७ ग. तपसाभद्रे विफलो ह्येष.

कस्यासि किमिदं भद्रे कथं भर्ता वरानने ॥ येन संभुज्यसे भीरु स नरः पुण्यभागश्रुवि ॥
 पृच्छतः शंस मे सर्वं कस्य हेतोः पैरिश्रमः ॥ ६ ॥
 एवमुक्ता तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ॥ अत्रवीद्विधिवत्कृत्वा तस्यातिथ्यं तपोधना ॥ ७ ॥
 कुशध्वजो मम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ॥ बृहस्पतिसुतः श्रीमान्बुध्या तुल्यो बृहस्पतेः ॥ ८ ॥
 तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः ॥ संभूय वाञ्छयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ॥ ९ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ तेऽपि गत्वा हि पितरं वरणं रोचयन्ति मे ॥ १० ॥
 न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान्राक्षसर्षभ ॥ कारणं तद्वदिष्यामि निशाचर निशामय ॥ ११ ॥
 पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः ॥ अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता ॥ १२ ॥
 दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः ॥ दम्भुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् ॥ १३ ॥
 तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिंसितः ॥ १४ ॥
 ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम ॥ परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥
 ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति ॥ करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे ॥ १६ ॥
 [मृतं च पितरं दृष्ट्वा वृथा कामं महाव्रतम् ॥ तस्य प्रेतगतस्यापि कुर्वन्ती काङ्क्षितं पितुः ॥ १७ ॥]
 इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः ॥ एतत्ते सर्वमारुह्यातं मया राक्षसपुङ्गव ॥ १८ ॥
 नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः पुरुषोत्तमात् ॥ आश्रये नियमं धोरं नारायणपरीप्सया ॥ १९ ॥
 विज्ञातस्त्वं हि मे राजन्गच्छ पौलस्त्यनन्दन ॥ जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्वि वर्तते ॥ २० ॥
 सोऽत्रवीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रताम् ॥ अवरुह्य विमानाग्रात्कन्दर्पशरपीडितः ॥ २१ ॥
 अबलिमासि सुश्रोणि यस्मास्ते मतिरीदृशी ॥ वृद्धानां मृगशावाक्षि भ्राजते पुण्यसंचयः ॥ २२ ॥
 त्वं सर्वगुणमंपन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ त्रैलोक्यसुन्दरी भीरु यौवनं ते^१ निवर्तते ॥ २३ ॥
 अहं लङ्कापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुतः ॥ तस्य मे भव भार्या त्वं भुङ्क्व भोगान्यथासुखम् ॥ २४ ॥
 कथं तावदसौ यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे ॥ वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च ॥
 न मया स समो भद्रे यं त्वं कामयसेऽङ्गने ॥ २५ ॥

इदं यौवनप्रतिकूलक्रिया ॥ ४—२१ ॥ वृद्धानामिति । पुण्यसंचयः पुण्यसंग्रहणं वृद्धानामेव भ्राजते नतु

शि० एवनिर्णयः निर्गतः अस्माभिर्ज्ञातः ॥ ५ ॥ स० कस्यासि पुत्रीतिशेषः । इदं किं तपश्चरणं किमर्थं । तव भर्ता कथं । स नरः
 लज्जोऽयम् । परिश्रमः कायकेशः । ति० कस्य हेतोः किंफलमिति ॥ ६ ॥ ति० वेदाभ्यासं कुर्वतो महात्मनस्तस्य सकाशात्
 वाञ्छयी वाञ्छयवेदमूर्तिः कन्याहंसभूता । अतएवाहंपित्रानाम्नावेदवतीति स्मृता । भगवतः शक्तिर्लक्ष्मीरेव रावणवधायरावणं
 समुपद्रावतीर्णा । अस्या वाञ्छयैर्लक्ष्म्याः । अतएव वक्ष्यति पितुर्मम विष्णुर्जामाताभिप्रेत इति ॥ ९ ॥ ति० ते देवा दशोवरणं
 रोचयन्ति । रुचिः क्रिया सामान्ये । वरणं कुर्वन्ति स्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० अन्यस्य अन्यस्मै ॥ १२ ॥ ति० नारायणं नारस्य
 जीवसमूहस्यायनं नाराभाषोऽयनं यस्येति वा । तं प्रतिगतं पितुर्मम नोरथं सत्यं करोमीतीति च्छयातं नारायणमेव हृदयेनोद्वहे ॥ १६ ॥
 ति० इति प्रतिज्ञां प्रागुक्तेच्छाविषयविषयां । आरुह्य कृत्वा ॥ १८ ॥ ति० कथं विज्ञातस्तत्राह—जानामीति ॥ २० ॥ ति० कथेति ।
 मय्येच्छया लप्सवीर्यादियुक्तः । स० यत्तं विष्णुरित्यभिभाषसे यंचलं कामयसे समयानसम इत्यन्वयात्तपौनस्त्यं ॥ २५ ॥

[पा०] १ क.—घ. दुहितामत्रेकोऽवभतानरस्तव. २ क.—घ. ज. केन. ३ क.—घ. ज. श्रमस्तव. ४ क. ख. ग.
 ह.—ट. संभूता. ५ क. ख. घ. झ. ञ. ट. संभुर्नाम. ६ क. ख. ग. ज. करोमीति ममेच्छाचहृदये साधुविश्रिता. ७ अर्थ
 कोकः घ. छ. पाठ्योर्द्वयते. ८ क.—घ. ज. आश्रितं विद्विमां धर्मं नारायणपतीच्छया. ९ क. ख. च. छ. धर्मसंग्रहः.
 ग. घ. ज. धर्मसंचयः. १० क.—उ. तेऽतिवर्तते. ११ क.—घ. ज. भोगान्यथेष्टितान्.

इत्युक्तवनि तस्मिन्नु वेदवत्याथ माऽप्रवीन् ॥ मामेवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम् ॥ २६ ॥
 त्रैलोक्याधिपतिं विष्णुं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ त्वदने राक्षसेन्द्रान्यः कोऽवमन्वेत बुद्धिमान् ॥ २७ ॥
 एवमुक्तस्तथा तत्र वेदवत्या निशाचरः ॥ मूर्धजेषु तदा कन्यां कराग्रण परामृशन् ॥ २८ ॥
 ततो वेदवती क्रुद्धा केशान्दहतेन साऽन्विलन ॥ अग्निर्भूत्वा करस्तस्याः केशांश्छिन्नांस्तदाऽकरोत् ॥ २९ ॥
 सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम् ॥ उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरं ॥ ३० ॥
 धर्षितायास्त्वयाऽनार्य न मे जीवितमिष्यते ॥ रक्षस्तस्मात्प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम् ॥ ३१ ॥
 यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापान्मना वने ॥ तस्मात्तव वधार्थं हि संमुत्पत्स्ये बहं पुनः ॥ ३२ ॥
 न हि शक्यं क्षिया हन्तुं पुरुषः पापनिश्चयः ॥ श्रापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत् ॥ ३३ ॥
 यदि त्वस्ति मया किञ्चित्कृतं दत्तं कृतं तथा ॥ तस्मान्चयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ॥ ३४ ॥
 एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् ॥ पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥ ३५ ॥
 पुनरेव समुद्भूता पद्मे पद्मसमप्रभा ॥ तस्मादपि पुनः प्राप्ता पूर्ववत्तेन रक्षसा ॥ ३६ ॥
 कन्यां कमलगर्भाभां प्रगृह्य स्वगृहं ययौ ॥ प्रगृह्य रावणस्त्वेतां दर्शयामास मन्त्रिणे ॥ ३७ ॥
 लक्षणज्ञो निरीक्ष्यैव रावणं चैवमब्रवीत् ॥ गृहस्थैषा हि सुश्रोणी त्वद्वधायैव दृश्यते ॥ ३८ ॥
 एतच्छ्रुत्वाऽर्णवे राम तां प्रचिक्षेप रावणः ॥ सा चैव क्षितिमासाद्य यज्ञायतनमध्वरा ॥
 राज्ञो हलमुखोत्कृष्टा पुनरप्युत्थिता सर्ता ॥ ३९ ॥
 सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो ॥ तव भार्या महाबाहो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ ४० ॥
 पूर्वं क्रोधाहितः शत्रुर्ययाऽसौ निहतस्तथा ॥ उपाश्रयित्वा शैलामस्तव वीर्यममानुषम् ॥ ४१ ॥
 एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुनः ॥ क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा ॥ ४२ ॥
 एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत्कृते युगे ॥ त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः ॥ ४३ ॥

बालयूनोः ॥ २२—४० ॥ वेदवत्या यः शत्रुः यथाप्रतिज्ञं पतिं च प्राप्तया पतिभूतस्य तव मानुषं
 क्रोधाहितः सोसौ शैलाभः शत्रू रावणः पुनस्तथैव वीर्यमुपाश्रयित्वा अद्य निहतः ॥ ४१ ॥ उत्पत्स्येयम् ।

स० केशान् रावणगृहीतकेशान् । हस्तेनकेशच्छेदनमसंभावितमित्यतोवक्ति अतिरिति । योगसामर्थ्यादितिभावः ॥ २९ ॥
 स० लयाधर्षितायाः केशप्रहणेनबलाकृतायाः । नेष्यते नापेक्ष्यते । हेरक्षः ॥ ३१ ॥ ति० पुनःसमुत्पत्स्यति समुत्पत्स्येदक्ष्यतेः
 ॥ ३२ ॥ ति० व्ययः शस्त्रवरदानादिदानींतवमरणमावेनव्यावृहत्त्वार्थः ॥ स० किञ्चनमान्तरानुषावनेनाश्रयमात्रं बहोस्तत्
 आह—नहीति । हन्तुं युजेत ॥ तर्हिशापेनहन्यतामित्यतआह—श्रापइति ॥ शि० क्षियाहन्तुंशक्यः स्वर्धसाहवा ॥ एते-
 नोपायनत्वात्तद्विध्यामीतिमुचितं ॥ ३३ ॥ स० हुतं उत्तमस्त्रीतादुक्तं ॥ ३४ ॥ ति० अत्रापिपुष्पवर्षं रावणनाशनिध्वय-
 जसंनोपात् ॥ ३५ ॥ ति० सैषा कृतरावणवधप्रतिज्ञा वेदवत्येवत्यर्थः । विपुस्तस्मिन् । अनेनसीतायाकस्मीलस्फुटमेवोक्तं ।
 तदुक्तं पराशरेण—‘राववलेऽभवत्सीतारक्षिणीकृष्णव्रन्मनि’ इति ॥ ४० ॥ ति० यथावेदवत्या पूर्वतद्वनारोकोपहतोयःशत्रुः
 सोमशैलामः पुनस्तपवधायप्रतिज्ञंलोपतिप्राप्य पतिभूतस्यतवामानुषवीर्यं उपाश्रयित्वा उपाश्रित्य । निहतः । अनेन सीतैवरावण-
 वधेमुत्सर्गकारणं । रामेनहन्तुत्वमारोपितमितिमुचितं ॥ ४१ ॥ ति० भाषिकत्वंवधव्यवसावत्तारादिकल्पेनकन्याव्याख्यायइति
 न्यायादित्याह—एवमिति । एषामहाभागा एवमेव मर्त्येषुभाषिषु । हलमुखोत्कृष्टक्षेत्रे पुनःपुनरुत्पत्स्यते । उक्तप्रयोजनायेति
 शेषः । उपाश्रितश्राविभावं । एतेनभगवतोपितयाऽन्यतःसूचितएव ॥ ४२ ॥ ति० सीताविभावंवेदवत्यास्तेषुहृत्तवम्यासिमिमहा-
 सुन्दरीतन्त्रेउक्तं । ‘बेशान्शुक्रनवम्यामुत्पत्तासाऽवनीसुता । सीतामुत्वात्सासंजातापाणिताजनकेनच । रामपत्नीमहाभागासीता-
 नामेतिविधुता । तस्मिन्द्विनेरामभक्ताःश्रद्धाभक्तिसमन्विताः । महोत्सवपराःसर्वेवितशाठ्यविचित्राः । गीतवादित्रतृत्तारैराम-
 भक्तिपरायणाः । वेशाक्षितनवम्यापुराणपठनंतथा । लक्ष्मीमूर्कपठंस्तत्रवातिरामसनातनं । सीतायधनधान्यंचपुत्रसंततिभि-
 [पा०] १ क.—प. ज. चाहमपावावाप्यनाथवन्. २ म. समुत्पत्स्यत्यहंपुनः. ३ क.—प. ज. तस्मादयोनिजामूत्वा
 भवेयं. ४ क. ग.—ज. य. उ. पूर्वक्रोधहतः. ५ क.—च. हलमुखप्रसं.

उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः ॥ सीतोत्पन्ना तु सीतेति मानुषैः पुनरुच्यते ॥ ४४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

कदाचिदिन्द्रादिदेवगणमण्डितं मरुतराजयज्ञवाटंप्रविष्टे रावणे तद्भयादिन्द्रादिदेवैर्मयूरवायसादिरूपपरिग्रहः ॥ १ ॥
रावणेन युद्धाय समाहूते मरुते युद्धसंगदे संवर्तनाम्ना पुरोधसा दीक्षितस्य युद्धानां चित्योत्तया तत्प्रतिनिवर्तनम् ॥ २ ॥ निवृ
त्तेन निवृत्तयोजनेन जययोग्यपूर्वकं निगमनम् ॥ ३ ॥ ततो निवृत्तिरूपधारिभिरिन्द्रादिभिः परितोषान्मयूरादीनां नानावा
प्रदानम् ॥ ४ ॥

प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः ॥ पुष्पकं तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १ ॥
ततो मरुचं नृपतिं यजन्तं सह दैवतैः ॥ उशीरवीजमासाद्य ददर्श स तु रावणः ॥ २ ॥
संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाज्जाता बृहस्पतेः ॥ याजयामास धर्मज्ञः सर्वदेवगणैर्वृतः ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् ॥ तिर्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य दर्शनभीरवः ॥ ४ ॥
इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः ॥ कृकलासो घनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥ ५ ॥
अन्वेष्यपि गतेष्वेवं देवेष्वरिनिषूदन ॥ रावणः प्राविशद्यज्ञं सारमेय इवाशुचिः ॥ ६ ॥
तं च राजा समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ ग्राह्यं युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोसीति वा वद ॥ ७ ॥
ततो मरुतो नृपतिः को भवानित्युवाच तम् ॥ अपहासं ततो मुक्त्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥
अकुतूहलभावेन प्रीतोऽस्मि तव पार्थिव ॥ घनदस्मानुजं यो मां नावगच्छसि रावणम् ॥ ९ ॥
त्रिषु लोकेषु कोऽन्योऽस्ति यो न जानाति मे बलम् ॥ आतरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम् ॥
ततो मरुतः स नृपस्तं रावणमथाब्रवीत् ॥ १० ॥
घन्यः खलु भवान्येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जितः ॥ न त्वया सदृशः श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ११ ॥
नाधर्मसहितं श्लाघ्यं तेल्लोकं प्रतिसंहितम् ॥ कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघ्यसे भ्रातृनिर्जयात् ॥ १२ ॥
कं त्वं प्राकेवलं धर्मं चरित्वा लब्धवान्वरम् ॥ श्रुतपूर्वं हि न मया भाषसे यादृशं स्वयम् ॥ १३ ॥

व्यत्यय आर्षः ॥ ४२—४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्यानोत्तर-
काण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

उशीरवीजमिति देशनाम ॥ २—८ ॥ अकुतूहलभा-
वेन मां दृष्ट्वाऽप्यविस्मयनिर्भयानादराभावेनेत्यर्थः । यो
नावगच्छसि तस्य तवेत्यन्वयः ॥ ९—१२ ॥ प्राक्
पूर्वं । त्वं केवलं धर्मं दोषहीनं धर्मं चरित्वा किमपि वरं

स्वतम् । रामप्रसादात्कामते मुच्यते सर्वपातकात् । इति । उपसंहरति एषेति । आसीत्कृत्येयुगेत्यनन्तरं त्रेतायुगमिति । जनकस्यो-
त्पन्ना । न्यायतः पुत्रोत्पन्नोत्पन्नैत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

स० मरुतः “मरुतः परिषेष्टो मरुतस्यावसन्गृहे” इति श्रुतिप्रसिद्धः ॥ २ ॥ ति० देवगणैर्वृतः अपरोक्षतया हविर्भागार्थ-
मवस्थितैरिति शेषः ॥ ३ ॥ ति० अन्वेष्यपि देवेष्वेवंगतेषु तिर्यग्योनिस्वरूपंगतेष्वित्यर्थः ॥ स० न श्यामशबलादिव दयमि-
त्याह—अशुचिरिति ॥ ६ ॥ ति० सुपला कृत्वा ॥ ७ ॥ ति० कोन्योऽस्ति नकोपि । सर्वेऽपि जानन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ति०
अयमरुतोऽयमकुतूहल—घन्य इति । स० ज्येष्ठो भ्राता येन रणे जितः पराजितः । अतस्त्वं घन्य इत्युपजहास मरुतः ॥ ११ ॥
ति० लोकेषु विद्यते इत्यनन्तरं “नाधर्मसहितं श्लाघ्यं” इत्येकः श्लोकः प्रक्षिप्तः । उक्तार्थत्वादितिकृतकः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क.—घ. ज. तांतां योनिं समापन्नास्तस्य धर्मभीरवः. २ ख. ग. घ. देवेष्वसुरसूदन. क. ज. रावणः सुरसू-
दनः. ३ क.—३. राजानमासाद्य. ४ घ. क. ख. ग. उ. अवहासं. ५ घ. नलोभप्रतिसंहितं.

तिष्ठेदानीं न मे जीवनप्रतियाससि दुर्मते ॥ अद्य त्वां निश्चितैर्वाणैः प्रेषयामि यमश्वयम् ॥ १४ ॥
ततः शरामनं गृह्य सायकांश्च नराधिपः ॥ रणाय निर्ययां क्रुद्धः संवर्तो मार्गमावृणोत् ॥ १५ ॥
सोत्रवीन्स्नेहसंयुक्तं मरुत्तं तं महानृषिः ॥ श्रोतव्यं यदि मद्वाक्यं संप्रहारो न ते क्षमः ॥ १६ ॥
माहेश्वरमिदं सत्रमलमाप्तं कुलं दहेत् ॥ १७ ॥

दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रोधित्वं दाक्षिते कुतः ॥ संशयश्च जये नित्यं राक्षसश्च मुदुर्जयः ॥ १८ ॥
स निवृत्तो गुरोर्वाक्यान्मरुत्तः पृथिवीपतिः ॥ विमृज्य सशरं चापं स्वस्थो मखमुखोऽभवत् ॥ १९ ॥
ततस्तं निर्जितं मत्वा घोषयामास वै शुकः ॥ रावणो जयतीत्युच्चैर्हर्षात्तादं विमुक्तवान् ॥ २० ॥
तान्ममवित्वा तत्रस्थानमहर्षीन्पञ्चमागतान् ॥ विवृत्तो रुधिरैस्तेषां पुनः संप्रययौ महीम् ॥ २१ ॥
रावणे तु गते देवाः सेन्द्राश्चैव दिवौकसः ॥ ततः स्वां योनिमामाद्य तानि सत्त्वानि चाब्रुवन् ॥ २२ ॥
हर्षात्तदाऽब्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलवर्हिणम् ॥ प्रीतोऽसि तव धर्मज्ञ भुवङ्गादि न ते भयम् ॥ २३ ॥
इदं नेत्रमहसं तु यच्चद्वर्द्धे भविष्यति ॥ वर्षमाणे मयि भुदं प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणां ॥

एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुश्वरः ॥ २४ ॥

नीलाः किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप ॥ सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वेऽपि बर्हिणः ॥ २५ ॥
धर्मराजोऽब्रवीद्राम प्राग्वंशे वायसं स्थितम् ॥ पश्चिस्तवाग्निं सुप्रीतः प्रीतस्य वचनं शृणु ॥ २६ ॥
यथाऽन्यैर्विविधै रोगैः पीड्यन्ते प्राणिनो मया ॥ ते न ते प्रभविष्यन्ति मयि प्रीते न संशयः ॥ २७ ॥
मृत्युतस्ते भयं नास्ति वरान्मम विहंगम ॥ यावत्त्वां न बधिष्यन्ति नरास्तावद्भविष्यसि ॥ २८ ॥
एते मद्विषयस्था वै मानवाः क्षुद्रयादिताः ॥ त्वयि भुक्ते तु तृप्तास्ते भविष्यन्ति सत्त्वान्धवाः ॥ २९ ॥
वरुणस्त्वब्रवीद्वंशं गङ्गातोयविहारिणम् ॥ श्रूयतां प्रीतिसंयुक्तं वचः पत्ररथेश्वर ॥ ३० ॥

वर्णो मनोहरः सौम्य चन्द्रमण्डलसन्निभः ॥ भविष्यति तवोदग्रः शुद्धफेनसमप्रभः ॥ ३१ ॥

मच्छरीरं समासाद्य कान्तो नित्यं भविष्यसि ॥ प्राप्स्यसे चातुलां प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणां ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणानिति धृतपूर्व । इदानीं यादृशं भ्रातृविजयरूप-
पमधर्म भाषसे तत्र धृतपूर्वमित्यर्थः ॥ १३—१४ ॥
मार्गमावृणोत् । निर्यातस्वेति शेषः ॥ १५ ॥ महानृषिः ।
तत्पुरोहित इत्यर्थः ॥ १६—२१ ॥ स्वां योनिं स्वस्व-
प्रकृतिमासाद्य । तानि सत्त्वानि । प्राकार्यवशगृहीत-
मूर्तिसजातीयप्राणिन इत्यर्थः ॥ २२—२३ ॥ प्रीति-

लक्षणां मत्प्रीतिविहभूतां ॥ २४ ॥ नीलाः किलेति ।
नेत्ररहिता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ प्राग्वंशे यज्ञशालादा-
रुणि ॥ २६ ॥ ते तव । ते रोगाः । न प्रभविष्यन्ति ।
प्रीते इति च्छेदः ॥ २७ ॥ “जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः”
इत्यशक्यपरिहारत्वादाह—यावत्त्वामित्यादि ॥ २८ ॥
मद्विषयस्थाः यमलोकस्थाः ॥ २९—३१ ॥ मच्छरीरं

ति० केवलं पुत्रपुत्रारहितं । कंधर्मेप्राक्कर्म-वा वरलक्ष्मणानिति । तथाविधोपकथितमिदं प्रतिचेष्टनमभूत्तत्पूर्वद्वयाह—भूतेति । यादृ-
शंभाषसेऽज्येष्टवीडारूपसमाचारं ॥ १३ ॥ ति० मार्गमावृणोत् रणावागतस्वरक्षणम् ॥ १५ ॥ ति० महानृषिः संवर्तः ॥ १६ ॥
ति० माहेश्वरं तदैवत्यं सशरं वायः ॥ १७ ॥ ति० मखमुखः मखसमाभ्युत्मुखः ॥ १९ ॥ ति० विवृत्तः विशेषणवृत्तः ॥ २१ ॥
शि० इदं मदीयं वेत्रमहसं ततो बर्द्धं भविष्यति ॥ २४ ॥ स० मयूराणांबर्हाःपूर्वं केवलं नीलाः निर्मंत्राकाराः । वरं
प्राप्त्वनयनसहस्रकारं गताः प्राप्ताः । सर्वेऽपि तज्जातीयाः ॥ शि० मयूराणांबर्हाः पुरानीतएव नेत्ररहिता इत्यर्थः । सुराधिपाद्वरं
प्राप्तुस्तु सर्वे मयूराः बर्हिणः प्रमत्तबर्हिषिणाः । नेत्रयुक्तपञ्चवन्तो बभूवुरि यथः ॥ २५ ॥ ति० प्राग्वंशे प्राग्वयिगंहे ॥ स० प्राग्वंशे
तज्जातकव्यज्ञशालाभागे ॥ २६ ॥ स० मृत्युतः तज्जातकमदनात् । भविष्यसि जीविष्यसि ॥ २८ ॥ स० मद्विषयस्थाः प्रेक्ष

[पा०] १ क.—व. धर्मज्ञ उपकाराद्विहंगम. २ क.—य. समनेत्र. ३ क.—य. सर्वविचित्रतां. ४ च. छ. यत्प्रभावं.
समासाय.

अथ पूर्वं श्रुतार्थेन निर्जितं सुमहद्वलम् ॥ निष्कामत्तन्नेन्द्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम् ॥ १० ॥
 नागानां दशसाहस्रं वाजिनां नियुतं तथा ॥ रथानां बहुसाहस्रं पत्नीनां च नरोत्तमम् ॥
 महीं संछाद्य निष्कान्तं मपदातिरथं रणे ॥ ११ ॥
 ततः प्रवृत्तं सुमहद्युद्धं युद्धविशालम् ॥ अनरण्यस्य नृपते राक्षसेन्द्रस्य चाद्भुतम् ॥ १२ ॥
 तद्रावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ॥ प्राणक्षयत तदा सर्वं हव्यं हुतमिवानले ॥ १३ ॥
 युद्धा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रमगुत्तमम् ॥ [समामाद्य रणोत्साहं शिक्षाबलसमन्वितम् ॥]
 प्रज्वलन्तं समामाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् ॥ १४ ॥
 प्राविशन्संकुलं तत्र शलभा इव पावकम् ॥ नश्यति स बलं तत्र हव्यं हुतमिवानले ॥ १५ ॥
 सोपश्यत्तन्नेन्द्रस्तु नश्यमानं महाबलम् ॥ महार्णवं समामाद्य वनापगम्यतं यथा ॥ १६ ॥
 ततः शक्रधनुःप्रख्यं धनुर्विस्फारयन्स्वयम् ॥ आमसाद् नरेन्द्रस्तं रावणं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७ ॥
 अनरण्येन तेऽमात्या मारीचशुक्रमारणाः ॥ ग्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवन्त मृगा इव ॥ १८ ॥
 ततो बाणशतान्यर्था पातयामास मूर्धनि ॥ तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ १९ ॥
 तस्य बाणाः पतन्तस्ते चक्रिरे न क्षतिं कचिन् ॥ वारिधारा इवाग्नेभ्यः पतन्त्यो गिरिमूर्धनि ॥ २० ॥
 ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा ॥ तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ २१ ॥
 स राजा पतितो भूमौ विह्वलाङ्गः प्रवेपितः ॥ वज्रदग्ध इवाग्ने सारो निपतितो यथा ॥ २२ ॥
 तं ग्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम् ॥ किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रतियुध्यता ॥ २३ ॥
 त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वन्द्वं मम दद्यान्नराधिप ॥ शङ्के प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम ॥ २४ ॥
 तस्मैव ब्रुवतो राजा मन्दासुर्वाक्यमब्रवीन् ॥ किं शक्यमिह कर्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २५ ॥
 न ह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिता ॥ कालेनैव विपन्नोऽहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥ २६ ॥
 किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरिक्षये ॥ न ह्यहं विमुक्तो रक्षो युध्यमानस्त्वया हतः ॥ २७ ॥
 इक्ष्वाकुपरिभाषित्वाद्ब्रूवो वक्ष्यामि राक्षस ॥ यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः ॥

॥ ९ ॥ पूर्वं रावणगमनात्पूर्वं । श्रुतार्थेन श्रुतरावणवृत्तान्तेन । तन्नेन्द्रस्य बलं । निष्कामन् निरकामन् । प्राविशन् प्रापन् ॥ १५—२२ ॥ इक्ष्वाकुं इक्ष्वाकुबलं । इयं । किं फलं प्राप्तं । निर्जितोऽस्मीति वचनमनुकल्पेति शेषः ॥ २३—२५ ॥ त्वया न निर्जित इति । अपि तु प्राप्तमेव कालेन विपन्न इत्यर्थः ॥ २६—२७ ॥ तत्र रणे शलभाः पावकमिव संकुलं समूहनाशनं । इक्ष्वाकुपरिभाषित्वान् तत्कुलपरिभाषित्वादित्यर्थः

ति० पूर्वश्रुतार्थेन श्रुतरावणवृत्तान्तेन । निर्जितं भावेकः । निश्चयेप्रतिपत्तिसुमहद्वलंनियुक्तं तन्नेन्द्रस्यबलंरक्षोवधोद्यतं । निष्कामन् निरकामन् ॥ स० पूर्वनिर्जितं परंपराप्राप्तं । स्तब्धितइत्यादिनिर्देशयित्वाछान्दोग्यभाष्येजिःप्राप्त्यर्थकइतिव्याख्यातत्वात् । निर्जितं कैरप्यगजितं । सुमहद्वलमितिपदमेकंवा सुमहतांबलंयस्यतत् ॥ १० ॥ स० अपांसमूहभाषं । तेनसहगच्छन्तीति अपगच्छन्तीतिवाअपगाः अपगवाः । उभयवाच्येभ्योपीतिः । 'विद्यादगारमागारमापगामपगामपि' इतिद्रिरूपकोशः ॥ आपगाःमन्तिवेषांनद्यापगामि । वनानिकान्ताराश्वितानि आपगानिच । तेषांशतं बहुनदीसहितवनानांशतंअणवं समामाद्य प्राप्यमथानदयति तथानदयमानमपश्यत् ॥ नागोजिमहत्सु 'वनापगमनं वनेजलं । तत्पूर्णदर्शानं । आपांक्षइतिव्याचक्ष्यौ । तत्रापगमनशब्दोद्देश्येयज्ञाकरणस्त्वारम्यं हस्ततायाभाषंलक्षणंनचेति कुटिलताटोक्षनीया ॥ १६ ॥ ति० वज्रदग्धः अशनिहतः ॥ २२ ॥ शि० योद्धुमुद्धं दद्यात् । त्रैलोक्येनास्ति इत्यहं शङ्के मन्ये । त्वंभोगेषुप्रसक्तमन् समबलंनशृणोषि नाशृणोः ॥ २४ ॥ ति० इक्ष्वाकुपरिभाषित्वाद् । तदुक्तवसाननवाक्यस्येक्ष्वाकुकुलपरिभववृत्तादित्यर्थः । वचः शापरूपं ॥ २८ ॥

[पा०] १ इदमर्थः ख. ग. घ. ज. पाठेपुनर्यते. २ क. ग. च. ज. आपगानांशतं. ३ ख. ग. घ. निपतितोमहान्. वा. रा. २४५

यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक्तदा सत्यं वचोस्तु मे ॥ २८ ॥

उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निष्वाकूष्णां महात्मनाम् ॥ रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान्हरिष्यति ॥ २९ ॥

तनो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुन्दुभिः ॥ तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च स्वाक्युता ॥ ३० ॥

ततः स राजा राजेन्द्र गतः स्थानं त्रिविष्टपम् ॥ स्वर्गते च नृपे तस्मिन्नाश्वसः सोपसर्पत ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

पृथिवीस्थपृथ्वीपतिपराजयपूर्वकमिगंतेनरावणेन गगनेमेघमण्डलवर्तिनोनारदस्यावलोकनेन तंप्रति साभिवादनमागमन-
प्रयोजनप्रभः ॥ १ ॥ नारदेनाहुतयुद्धदर्शनस्यस्वागमनप्रयोजनत्वोक्त्या मर्त्यानांदुर्बलतयातज्यस्यकीर्त्यप्रयोजकत्वोक्त्याच
सत्यस्यसर्वमहर्तृत्वेनबलिष्ठवरिष्ठत्वोक्त्याच तज्यचोदना ॥ २ ॥ तथा यमजयाय तल्लोकंप्रस्थितेरावणे अद्भुतरणदिदक्षया
स्वेवापिनम्रगमनम् ॥ ३ ॥

तनो विनामयन्मर्त्यान्पृथिव्यां राक्षसाधिपः ॥ आससाद घने तस्मिन्नारदं मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

तस्याभिवादनं कृत्वा दशग्रीवो निशाचरः ॥ अत्रवीत्कुशलं दृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च ॥ २ ॥

नारदस्तु महातेजा देवर्षिरमितप्रभः ॥ अत्रवीन्मेघपृष्ठस्यो रावणं पुष्पके स्थितम् ॥ ३ ॥

राक्षसाधिपते सौम्य तिष्ठ विश्रवसः सुत ॥ प्रीतोऽस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरुज्जितैस्तव ॥ ४ ॥

विष्णुना दैत्यघातैश्च गन्धर्वोरगधर्षणैः ॥ त्वया समं विमर्दंश्च भृशं हि परितोषितः ॥ ५ ॥

किञ्चिदस्यामि तावत्ते श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि ॥ श्रुत्वा चानन्तरं कार्यं त्वया राक्षससत्तम ॥

तन्मे निगदतस्तान् समार्धिं श्रवणे कुरु ॥ ६ ॥

किमयं वध्यते तात त्वयाऽवध्येन दैवतैः ॥ हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥ ७ ॥

देवदानवदैत्यानां यक्षगन्धर्वराक्षसाम् ॥ अवध्येन त्वया लोकः क्लृप्तं युक्तो न मानुषः ॥ ८ ॥

नित्यं श्रेयसि संमूढं महद्भिर्ज्येसनैर्वृतम् ॥ हन्यात्कस्तादृशं लोकं जराव्याधिश्रतैर्युतम् ॥ ९ ॥

॥ २८—३० ॥ अपसर्पत अपासर्पत् । अपगतवानि-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने
एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

आससाद घने तस्मिन्निति । तस्मिन्काले घने घन-
पृष्ठे स्थितं नारदमित्यर्थः ॥ १ ॥ हेतुमागमनस्य चेत्त्राणि
पृष्ठेत्यन्वयः ॥ २—३ ॥ तिष्ठेति । मद्भचनं श्रे-
शेषः । विष्णुदैत्यघातादिदृष्टान्तार्थः ॥ ४—५ ॥ समा-
धिं एकाग्र्यं ॥ ६ ॥ अयं लोकः । त्वया अवध्येनेति च्छे-

ति० पुष्पवृष्टिप्रापिप्रागवत् ॥ शि० शापे रावणविघातबोधकवचने ॥ स० जलधरोदग्रः अवदशब्दतत्कृष्टः । ताडितः सङ्घ-
“देवदायाश्चकान्तस्वमन्वैरनाहतौ” इतिहरिवंशेतत्स्वभावावेदनादप्रापितयैवाचक्षेपः ॥ ३० ॥ इत्येकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥

ति० कुशलं दृष्ट्वा आगमनस्यहेतुमत्रवीत् पप्रच्छेत्यर्थः ॥ २ ॥ ति० तिष्ठ मद्भचःश्रोतुमितिशेषः ॥ ४ ॥ ति० विष्णुनादै-
त्यघातादिभिरहंतोषितः । स्ववासमंगन्धर्वोरगधर्षणैर्विमर्दंमार्धिभिःपरितोमविष्णामीत्यर्थः ॥ स० विष्णुनाकर्त्रादैत्यघातैःपरि-
तोषितः । कलहप्रिवलाम्भमेतिभावः । त्वया असमंयथामवतितथाकदापिकैरपिपूर्वमनाचरितत्वादनौपम्यं । गन्धर्वोरगधर्षणैः
विमर्दः एतत्पैःकरिष्यमाभिः परितोषितः अतिसंतुष्टोमविष्णामि । विनामहदंहोनहतिरेतस्वभवतीतितदर्थमवन्नयंयलोदेवसेवा-
रूपइतिनारदस्वमप्रत्यवायइत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ ति० अयंलोकोमर्त्यलोकः । दैवतैरवध्येनेत्यनेन मर्त्येभ्योभयराहित्यमुक्तं ॥
स० इतएवकिंवध्यते । स्वएवमरिष्यन्मरणावयव तवनयुक्तमितिभावः ॥ ७ ॥ ति० श्रेयसिसंमूढं श्रेयआचरणेबुद्धिहीनं
[पा०] १ क. ख. ग. ज. ताप्यसौरगधर्षणैः.

तैस्तैरनिष्टोपगमैरजसं यत्र कुत्र कः ॥ मतिमान्मानुषे लोके युद्धेन प्रणयी भवेत् ॥ १० ॥
 क्षीयमाणं देवहतं क्षुत्पिषामाजरादिभिः ॥ विषादशोकसंमूढं लोकं त्वं क्षपयस्व मा ॥ ११ ॥
 पश्य तावन्महाबाहो राक्षसेश्वर मानुषम् ॥ मूढमेवं विचित्रार्थं यस्य न ज्ञायते गतिः ॥ १२ ॥
 कचिद्वादित्रनृत्यादि सेव्यते मुदितैर्जनैः ॥ रुद्यते चापरैरार्तधाराश्रुनयनाननैः ॥ १३ ॥
 मातापितृसुतस्नेहैर्भार्याबन्धुमनोरमैः ॥ मोहितोऽयं जनो ध्वस्तः क्लेशं स्वं नावबुध्यते ॥ १४ ॥
 अलमेनं परिक्रिश्य लोकं मोहनिराकृतम् ॥ जित एव त्वया सौम्य मर्त्यलोको न संशयः ॥ १५ ॥
 अवश्यमेभिः सर्वैश्च गन्तव्यं यमसादनम् ॥ तन्निगृहीष्व पौलस्त्य यमं परपुरंजय ॥ १६ ॥
 तन्मिञ्जिते जितं सर्वं भवत्येव न संशयः ॥ एवमुक्तस्तु लङ्केशो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥
 अब्रवीन्भारदं तत्र संप्रहृष्टाभिवाद्य च ॥ १७ ॥
 महर्षे देवगन्धर्वविहार समरप्रिय ॥ अहं समुद्यतो गन्तुं विजयार्थं रसातलम् ॥ १८ ॥
 ततो लोकत्रयं जित्वा स्थाप्य नागान्मुरारव्ये ॥ समुद्रममृतार्थं च मथिष्यामि रसालयम् ॥ १९ ॥
 अथाब्रवीद्दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः ॥ क खल्विदानीं मार्गेण त्वया ज्ञानेन गम्यते ॥ २० ॥
 अयं खलु सुदुर्गम्यः प्रेतराजपुरं प्रति ॥ मार्गो गच्छति दुर्धर्षो यमसामित्रकर्षण ॥ २१ ॥
 स तु शारदमेघाभं हासं मुक्त्वा दशाननः ॥ उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 तस्मादेवमहं ब्रह्मन्वैवस्वतवधोद्यतः ॥ गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः ॥ २३ ॥
 मया हि भगवन्क्रोधात्प्रतिज्ञातं रणार्थिना ॥ अवजेप्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो ॥ २४ ॥
 तदिह प्रस्थितोऽहं वै प्रेतराजपुरं प्रति ॥ प्राणिसंक्लेशकर्तारं योजयिष्यामि मृत्युना ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च ॥ प्रययौ दक्षिणामाशां ग्रहष्टः सह मन्त्रिभिः ॥ २६ ॥

दः ॥ ७—९ ॥ युद्धेनेति । मतिमान् कदा तस्मिन्मर्त्य-
 लोके युद्धेन वधप्रणयी भवेत् न कोपीत्यर्थः ॥ १० ॥ किं
 च मृतमारण्ययुद्धेन तेषां वधो व्यर्थ इत्याह—क्षीयमा-
 णमिति ॥ ११—१२ ॥ धाराश्रुनयनाननैः धाराभूता-
 श्रुनयनबुक्कुलैः ॥ १३ ॥ भार्याबन्धुमनोरमैः भार्या-
 बन्धुषु मनोरमो मनोरमणं प्रीतिर्येषां तैः ॥ क्लेशं पार-
 लौकिकदुःखं ॥ १४ ॥ मोहनिराकृतः अज्ञानेन
 प्रख्यातितार्थः ॥ १५—१७ ॥ देवगन्धर्वविहार
 देवगन्धर्वैर्गानपदैर्विहारपर । समरप्रिय समरदर्शन-

प्रिय ॥ १८ ॥ रसालयं अमृतसरालयं ॥ १९ ॥
 इदानीं रसातलजिगमिषुणा त्वया अन्येन मार्गेण
 रसातलमार्गव्यतिरिक्तमार्गेण क गम्यते ॥ २० ॥
 कस्य तर्ह्ययमार्ग इत्यपेक्षायामाह—अयं खल्वित्यादि ॥
 सुदुर्गम्यः सुदुर्गमः । यदार्थः ॥ २१ ॥ हासंमुक्त्वेति ।
 कृत्वेति यावत् । शारदमेघाभं नारदं प्रति कृतमित्येवा-
 वोचत् । तन्मार्गेणैव गमनं तज्जयश्च मम सिद्ध एवे-
 त्युवाचेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तस्मादिति । यस्मान्मार्गं उप-
 दिष्टः यतश्च मया चतुर्दिकपालजयः प्रतिज्ञातस्तस्मा-

॥ ९ ॥ ति० विषादोऽप्यादिर्जुःखं । शोकोऽबन्धुविषादिर्जुःखं ॥ स० विषादशोकसंमूढं विषादवत् विषमस्तकवत्शोक-
 संमूढं । तस्य यथाशोकस्तथाशोकमुतमिति भावः ॥ मा माऽयं । माक्षपयस्व न संहर ॥ ११ ॥ ति० यस्य मनुष्यलोकास्य गतिः
 दुःखादिभोगकालः । न ज्ञायते । तेन लोकेनेति शेषः ॥ एवं ज्ञानराहित्येन मूढमपि विचित्रार्थं नानाविधभुङ्गपुरुषार्थसर्कमातुपलोकं
 पश्य ॥ स० यस्य मानुषस्य दुःखादिसमवायसमयः न ज्ञायते तेनैव न विदितमवति तंपश्य ॥ ति० विचित्रार्थं अनेकविधाधि-
 व्याधिविशिष्टं । पश्य जानीहि ॥ १२ ॥ स० मोहनिराकृतं मोहेन स्वजनसंस्कारेण निराकृतं क्लेशिनं । मर्त्यलोके एवं हननादिरू-
 पेण परिक्रिश्य क्लेशविन्वा । किं किं प्रयोजनं । पिष्टोपेण रूपत्वादिति भावः ॥ जितः जितप्रायः ॥ १५ ॥ ति० ततः रसातलजया
 नन्तरं ॥ १९ ॥ ति० यमस्य यमपुरस्य ॥ २१ ॥ ति० हेमहावज्र 'कुमहज्यामन्वतरम्यां' इत्यच् ॥ २३ ॥ ति० प्रययौ
 नारदसमीपदेशात् ॥ २६ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ज. लोकमेनं विचित्रार्थं. २ ख. च. छ. ट. रुद्धः. ३ ख. घ.—ट. तत्किमेवं परिक्रिश्य. ४ झ.
 तस्मादेवं महावज्रमन्वत्यत. ५ ड. च. झ. ज. ट. प्रविष्टः सह.

नारदस्तु महातेजा मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ॥ चिन्तयामास विप्रेन्द्रो विभ्रम इव पावकः ॥ २७ ॥
 येन लोकास्त्रयः सेन्द्राः क्लिश्यन्ते सचराचराः ॥ क्षीणे चायुषि धर्मेण स कालो जेष्यते कथम् ॥ २८ ॥
 स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव पावकः ॥ लब्धसंज्ञा विजेष्यन्ते लोका यस्य महात्मनः ॥ २९ ॥
 यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवन्ति भयादिताः ॥ तं कथं राक्षसेन्द्रोसौ स्वयमेव गमिष्यति ॥ ३० ॥
 यो विधाता च धाता च सुकृतं दुष्कृतं तथा ॥ त्रैलोक्यं विजितं येन तं कथं विजयिष्यते ॥ ३१ ॥
 अपरं किंतु कृत्वाऽयं विधानं संविधास्यति ॥ कौतूहलसमुत्पन्नो यास्यामि यमसादनम् ॥
 विमर्दं द्रष्टुमनयोर्वमराक्षसयोः स्वयम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

यमेन स्वभवनमागतं नारदं प्रत्यभिवादनपूर्वकमागमनप्रयोजनप्रश्नः ॥ १ ॥ नारदेन तं प्रति रणायारावणागमननिवेदनेन सञ्जीभवनचोदना ॥ २ ॥ अत्रान्तरे संयमनीं प्रविष्टेन रावणेन यमभटपीड्यमानवानानारकिजनविमोचनम् ॥ ३ ॥ ततोऽहं यममठैः सप्रतिरोधमाघोषेन रावणेन पाशुपतास्त्रप्रयोगेण यमसेनाविध्वंसनपूर्वकमुच्चैर्गर्जनम् ॥ ४ ॥

एवं संचिन्त्य विप्रेन्द्रो जगाम लघुविक्रमः ॥ आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सदनं प्रति ॥ १ ॥
 अपश्यत्स यमं तत्र देवमग्निपुरस्कृतम् ॥ विधानमुपतिष्ठन्तं प्राणिनो यस्य यादृशम् ॥ २ ॥
 स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र नारदम् ॥ अब्रवीत्सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ॥ ३ ॥
 कश्चित्सेमं तु देवर्षे कश्चिद्धर्मो न नश्यति ॥ किमागमनकृत्यं ते देवगन्धर्वसेवित ॥ ४ ॥
 अब्रवीत् तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः ॥ श्रूयतामभिधास्यामि विधानं च विधीयताम् ॥ ५ ॥
 एष नाम्ना दशग्रीवः पितुराज निशाचरः ॥ उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयम् ॥ ६ ॥
 एतेन कारणेनाहं त्वरितो ह्यागतः प्रभो ॥ दण्डप्रहरणस्याद्य तव किंतु भविष्यति ॥ ७ ॥

द्वित्यर्थः ॥ २३—२८ ॥ स्वदत्तं स्वकृतं च । स्वदत्तस्व-
 कृतशब्देन कायक्लेशरूपं तपः महात्मनः अनुग्रहादिति
 शेषः ॥ २९—३० ॥ धाता विधाता सामान्यतो विशेष-
 पतश्च कर्ता ॥ ३१ ॥ अपरमिति । काल एव सर्वसाधनं ।
 अयं तु कालातिरिक्तमपरं किं विधानं साधनसंपादनं
 कृत्वा कालत्रयं संविधास्यतीत्येवं कौतूहलसमुत्पन्नोऽहं
 यमस्य सदनं द्रष्टुं यास्यामि ॥ ३२ ॥ इति श्रीगो-

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटा-
 ख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

अग्निः पुरस्कृतः साक्षितया येनासौ अग्निपुरस्कृतः
 तं । प्राणिनो विधानं निग्रहानुग्रहकृत्यं । उपतिष्ठन्तं
 अनुतिष्ठन्तं ॥ २—४ ॥ विधानं मत्तः श्रुतापदः
 प्रतिक्रियामित्यर्थः ॥ ५—६ ॥ दण्डः कालदण्डः

ति० आशुविधीनेसति धर्मेण धर्ममार्गेण । त्रयोलोकायेन क्लिश्यन्ते दण्ड्यन्ते । सकालः कथमनेन जेष्यते ॥ २८ ॥ ति०
 यथकालः प्राणिनां स्वदत्तं स्वकृतं च स्वदत्तकृते तयोः साक्षी । दत्तं ज्ञानं । इदं विहितयागादेरप्युपलक्षणं । कृतशब्देन कायक्लेशरूपं
 तपः । स कश्चैष्यते इति संयमः ॥ यस्य लब्धसंज्ञा यतोलब्धसंज्ञा विचेष्टन्ते व्यवहरन्तीत्यर्थः । यद्वा यस्य महात्मनः । अनुग्र-
 हादिशेषः ॥ २९ ॥ ति० विजयिष्यते विजेष्यते ॥ ३१ ॥ स० कौतूहलसमुत्पन्नः उत्पन्नकौतूहलः ॥ यमसादनं यमलोकं
 ॥ ३२ ॥ इति विंशः सर्गः ॥ २० ॥

स० लघुविक्रमः रावणतोषितीव्रगमनः ॥ १ ॥ ति० यस्य प्राणिनो यादृशं विधानं पुण्यपापरूपं कर्म । तादृशमनुतिष्ठन्तं ।
 तत्तदनुगुणफलप्रयच्छन्तं । यद्वा यस्य यादृशं कर्म तादृशं विधानं निग्रहानुग्रहरूपं कृत्यमनुतिष्ठन्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ ति० कश्चित्सेम-
 [पा०] १ ख.—छ. हिंसावेक्यं. २ ख. ग. घ. च. ज. यद्यदतेऽकृतेसाक्षी. ३ क. ख. घ. ङ. च. ज. न. ट.
 विचष्टन्ते. ४ क. ख. घ. च. छ. ज. सुकृतेदुष्कृते. ५ घ. यमराजसुदुर्जयविधान.

एतस्मिन्नन्तरे दूरादंशुमन्तमिवोदितम् ॥ ददर्श दीप्तमायान्तं विमानं तस्य रक्षमाः ॥ ८ ॥
 तं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महाबलः ॥ कृत्वा वितिमिरं सर्वं समीपं सोभ्यवर्तत ॥ ९ ॥
 सोपश्यन्मुमहाबाहुदंशग्रीवस्ततस्ततः ॥ प्राणिनः सुकृतं कर्म भुञ्जानांश्चैव दृष्टुतम् ॥ १० ॥
 अपश्यत्सैनिकांश्चास्य यमस्वानुचरैः सह ॥ यमस्य पुरुषैरुग्रैर्योरुपभयानकैः ॥ ११ ॥
 ददर्श बध्यमानांश्च क्रिड्यमानांश्च देहिनः ॥ क्रोशतश्च महानादं तीव्रनिष्टनतत्परान् ॥
 कृमिभिर्मक्ष्यमाणांश्च सारमेयैश्च दारुणैः ॥ १२ ॥
 श्रोत्रायासकरा वाचो वदतश्च भयावहाः ॥ मन्तार्यमाणान्वैतरणीं बहुशः शोणितोदकाम् ॥ १३ ॥
 बालुकामु च तमामु तप्यमानान्मुहुर्मुहुः ॥ असिपत्रवने चैव भिद्यमानानधार्मिकान् ॥ १४ ॥
 रौरवे धारनद्यां च क्षुरधारांश्चैव हि ॥ पानीयं याचमानांश्च तृषितान्क्षुधितानपि ॥ १५ ॥
 श्वभूतान्कृशान्दीनान्विवर्णान्मुक्तमूर्धजान् ॥ मलपङ्कधरान्दीनानृक्षांश्च परिधावतः ॥
 ददर्श रावणो मार्गे शतशोथ महस्रशः ॥ १६ ॥
 काञ्चिच्च गृहमुख्येषु गीतवादित्रनिखनैः ॥ प्रमोदमानानद्राक्षीद्रावणः सुकृतैः स्वकैः ॥ १७ ॥
 गोरमं गोप्रदातारो ह्यन्नं चैवान्नदायिनः ॥ गृहांश्च गृहदातारः स्वकर्मफलमश्रतः ॥
 सुवर्णमणिमुक्ताभिः प्रमदाभिरलंकृतान् ॥ १८ ॥
 धार्मिकानपरांस्तत्र दीप्यमानान्स्वतेजसा ॥ ददर्श मुमहाबाहु रावणो राक्षसाधिपः ॥ १९ ॥
 ततस्तान्भिद्यमानांश्च कर्मभिर्दृष्टुतैः स्वकैः ॥ रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्वली ॥ २० ॥
 प्राणिनो मोचितास्तेन दशग्रीवेण रक्षमा ॥ सुखमापुर्मुहूर्तं ते व्यतीर्कितमचिन्तितम् ॥ २१ ॥
 प्रेतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन महीयसा ॥ प्रेतगोपाः सुसंकुद्धा राक्षसेन्द्रमभिद्रवन् ॥ २२ ॥
 ततो हलह्लाशब्दः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः ॥ धर्मराजस्य योधानां शूराणां संप्रधावताम् ॥ २३ ॥
 ते प्रासैः परिवैः शूलैर्मसलैः शक्तितोमरैः ॥ पुष्पकं समवर्षन्त शूराः शतसहस्रशः ॥ २४ ॥
 तस्यासनानि प्रासादान्वेदिकास्तोरणानि च ॥ पुष्पकस्य बभञ्जुस्ते शीघ्रं मधुकरा इव ॥ २५ ॥
 देवनिष्ठानभूतं तद्विमानं पुष्पकं मृधे ॥ भज्यमानं तथैवासीदक्षयं ब्रह्मतेजसा ॥ २६ ॥
 असंख्या मुमहत्यासीत्तस्य सेना महात्मनः ॥ शूराणामुग्रयातृणां सहस्राणि शतानि च ॥ २७ ॥
 ततो बृहद्वैद्यैश्च प्रासादानां शतैस्तथा ॥ ततस्ते सचिवास्तस्य यथाकामं यथाबलम् ॥
 अयुध्यन्त महावीराः स च राजा दशाननः ॥ २८ ॥

प्रहरणमायुधं यस्य तस्य तव किन्तु भविष्यतीति । निष्टनः क्रूरशब्दः ॥ १२ ॥ संतापमाणान्वैत-
 जयोऽपजयो बेलथः ॥ ७—११ ॥ तीव्रो रणीमिति संज्ञापद्वशात्पादाक्षराधिक्यं ॥ १३—

मित्यादि । लोकंतिशेषः ॥ ४ ॥ स० बह्विप्राणिनःसुकृतदुष्कृतमिति निर्देशकमानुगुण्यात्पुनर्गृहमुख्येष्विवत्यादितःकलमभिल-
 पनीयं । तथापिपुनःकमोदुष्कृतिनाबाहुव्याकृतः । तत्रमहाकलत्वेनाभ्यहितत्वात्पूर्वसुकृतंकृतप्रद्वगमिति विवेकः ॥ १० ॥ ति०
 गृहदातारः गृहदान् । अश्वतः उग्रमुज्जान् ॥ १८ ॥ ति० भिद्यमानान् पीड्यमानान् । बध्यमानानिति पाठान्तरं ॥ स०
 विक्रमेण यमाज्ञायानिक्रमेण । तत्रहेतुबलीति । बलान् यमदत्तसेनातः ॥ २० ॥ ति० अचिन्तितमिति अतीर्कितमित्यस्यैवविव-
 रणं ॥ स० अचिन्तितमितिमुख्यविशेषणं । अतीर्कितं स्वतर्कणाविषयत्वंविनायथाभावतितथा मुच्यमानेषुप्रेतेष्वित्यन्वयः ॥ २१ ॥
 प्रेतगोपाःप्रेतरक्षकाः ॥ २२ ॥ ति० देवनिष्ठानभूतं देवाधिपानभूतं । भज्यमानमपितथैवासीत् असमनासीत् ॥ २६ ॥ शि०
 शूराणांशतानिमहत्यानि अभवन्तिशेषः । तस्य यमस्य । सेनामुमहती । अतएव असंख्या संख्यातुमशक्याऽऽसीत् ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. ङ. समीपमभवत्त. झ. ज. ट. समीपमभ्यवर्तत.

२ क. ख. घ. रावणोमत्याज्जितशोथ.

३ क.—छ. ज. देवाधिपानभूतं. ज. देवनास्थानभूतं.

ते तु शोणितदिग्धाङ्गाः सर्वशस्त्रसमाहताः ॥ अमात्या राक्षसेन्द्रस्य चक्ररायोधनं महत् ॥ २९ ॥
 अन्योन्यं ते महाभागा जघ्नुः प्रहरणैर्मृशम् ॥ यमस्य च महाबाहो रावणस्य च मन्त्रिणः ॥ ३० ॥
 अमात्यास्तास्तु संत्यज्य यमयोधा महाबलाः ॥ तमेव चाभ्यधावन्त शूलवर्षैर्दशाननम् ॥ ३१ ॥
 ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ फुल्लाशोक इवाभाति पुष्पके राक्षसाधिपः ॥ ३२ ॥
 स तु शूलगदाप्रासाञ्छक्तितोमरसायकान् ॥ मुसलानि शिला वृक्षान्मुमोचास्त्रबलाद्वली ॥ ३३ ॥
 तरुणां च शिलानां च शस्त्राणां चातिदारुणम् ॥ यमसैन्येषु तद्वर्षं पैपात धरणीतले ॥ ३४ ॥
 तांस्तु सर्वान्विनिर्भिद्य तदस्त्रमपहृत्य च ॥ जघ्नुस्ते राक्षसं घोरमेकं शतसहस्रशः ॥ ३५ ॥
 परिवार्य च तं सर्वे शूलं मेघोत्करा इव ॥ भिन्दिपालैश्च शूलैश्च निरुच्छ्वासमपोथयन् ॥ ३६ ॥
 विमुक्तकवचः क्रुद्धः सक्तः शोणितविस्रवैः ॥ ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ॥ ३७ ॥
 ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्तत ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्यौ यथाऽन्तकः ॥ ३८ ॥
 ततः पाशुपतं दिव्यमस्त्रं संधाय कार्मुके ॥ तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं विचकर्ष सः ॥ ३९ ॥
 आकर्णात्स विकृष्याथ चापमिन्द्रारिराहवे ॥ मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शंकरो यथा ॥ ४० ॥
 तस्य रूपं शरस्यासीद्विधूमज्वालमण्डलम् ॥ वनं दहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्च्छतः ॥ ४१ ॥
 ज्वालामाली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे ॥ मुक्तो गुल्मान्द्रुमांश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति ॥ ४२ ॥
 ते तस्य तेजसा दग्धाः सैन्या वैवस्वतस्य तु ॥ रणे तस्मिन्निपतिता दौवदग्धा नगा इव ॥ ४३ ॥
 ततस्तु सचिवैः सार्धं राक्षसो भीमविक्रमः ॥ ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ४४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

रावणकृतमित्रसेनासंक्षयक्षुभितेनयमेन मृत्युप्रभृतिभिः सह साटोपरावणेन सह महारणप्रवर्तनम् ॥ १ ॥ मृत्युना प्रबलीभ-
 वनोरावणस्वमारणाव स्वमियोजनमर्थितेनयमेन तत्प्रतिषेधपूर्वकं रावणसंजिहीर्षया निजचण्डदण्डोद्यमने सत्त्वरमाविर्भूतेचक्र-
 ह्मणा तं प्रति दण्डरावणयोरुभयोरपिस्वदत्तवतयाऽन्यतरपराभवे स्वस्यानृतवचनत्वोक्त्या रावणेदण्डपातनप्रतिषेधनम् ॥ २ ॥
 यमे तद्वचनगौरवेणयादिभिः सहान्तर्धानंगते रावणेन जयवोधनपूर्वकं पुष्पकारोहणेन निर्गमनम् ॥ ३ ॥

स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः ॥ शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १ ॥

३४ ॥ तदस्त्रं रावणप्रयुक्तं प्रागुक्तशस्त्रवर्षसाधकं । विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने
 अपहृत्य निरस्य ॥ ३५—४१ ॥ क्रव्यादैः स्वसृष्टै-
 रनुगतस्यया ॥ ४२—४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-

ति० आयोधनं बुद्धं ॥ २९ ॥ ति० स रावणोन्नयनात् अन्नसामर्थ्यात् । शूलादीन्मुमोच ॥ शि० स रावणः शूलादीन्मुमोच
 शिलावृक्षाद्यमुमोच ॥ ३३ ॥ ति० तद्वर्षं रावणविसृष्टशस्त्रवर्षं । यमसैन्येषुपतित्वा धरणीतलेपपात ॥ ३४ ॥ ति० तान् शस्त्र-
 गदाप्रासादीन् । विनिर्भिद्य भङ्गत्वा ॥ ३५ ॥ ति० निरुच्छ्वासं यथामवतितया रावणशरैरपोथयन् ॥ ३६ ॥ शि० अभिव-
 र्धत अभ्यवर्धत । उस्ताहवानवधदिलर्षः ॥ अतएवतस्यौ ॥ ३८ ॥ स० मूर्च्छतः उच्छ्वासंयतस्य ॥ ४१ ॥ स० नादस्य सुमहत्त्वं
 जयतः ॥ ४५ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ड. मुमोचचशिलावृक्षान्. २ क.—घ. ज. परातातिभयंकरं. ३ ट चाभिवर्धत. ४ ड. च. छ.
 झ. ट. बलेनस्मिन. ५ ड. घ. छ. झ. ज. ड. पतितामाहेन्द्राद्वकेतवः. ६ क. ख. घ. ज. वैवस्वतोयमः.

स हि योधान्हतान्मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ अत्रवीच्वरितं मृतं रथोऽयमुपनीयताम् ॥ २ ॥

तस्य मृतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् ॥ स्थितः स च महातेजा दिव्यारोहत तं रथम् ॥

पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ३ ॥

येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत् ॥

यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निम् ॥ ४ ॥

तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ पावकस्पर्शसंकाशः स्थितो मूर्तश्च मुद्गरः ॥ ५ ॥

ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवाकसः ॥ कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ ६ ॥

ततः प्रचोदयन्मृतस्तानश्चावधिरप्रभान् ॥ प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ ७ ॥

मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः ॥ प्रापयन्मनसस्तुल्या यत्र तत्प्रस्तुतं रणम् ॥ ८ ॥

दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् ॥ सचिवा रौक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुर्बुधः ॥ ९ ॥

[अंभ्याधावन्त संकुद्धा बलिनोतिमयंकराः ॥] लघुसञ्चतया ते हि नष्टसंज्ञा भयादिताः ॥

नेहै योद्धुं समर्थाः स इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ १० ॥

स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् ॥ नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ ११ ॥

स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् ॥ यमो मर्माणि संकुद्धो रावणस्योपकुन्तत ॥ १२ ॥

[मर्मैषु च्छिद्यमानेषु रावणो राक्षसेश्वरः ॥ सहस्तस्यै रुजं घोरं भिद्यमान इवाचलः ॥ १३ ॥]

रावणस्तु ततः स्वस्यः शरवर्षं मुमोच ह ॥ तस्मिन्वैवस्वतरये तोयवर्षमिवाम्बुदः ॥ १४ ॥

[शैरास्ते वज्रसंकाशादृष्टादयन्ति रणे यमम् ॥ यथाऽचलं महाघोरा नानावर्णा वलाहकाः ॥ १५ ॥]

ताभिहत्य शरांस्तूर्णं रावणस्य यमः स्वयम् ॥ ततः प्रहरणं घोरं मुमोचारिनिपूदनः ॥ १६ ॥]

ततो महाशक्तिशरैः पात्यमानो महोरसि ॥ नाशक्रोत्प्रतिकर्तुं स राक्षसः शैल्यपीडितः ॥ १७ ॥

एवं नानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्शिना ॥ सप्तरात्रं कृतः सङ्घे विसंज्ञो विमुखो रिपुः ॥ १८ ॥

तदासीत्तुमुलं युद्धं यमराक्षसयोर्द्वयोः ॥ जयमाकाङ्क्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ १९ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ प्रजापतिं पुरस्कृत्य समेतास्तद्राजाजिरम् ॥ २० ॥

संवर्त इव लोकीनां कुप्यतोर्भवत्तदा ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ २१ ॥

उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २—३ ॥ येन नित्यत्र चो इति गायत्री ॥ ७ ॥ मनस्तुल्याः मनस्तु-
मृत्युना । युगान्ते सर्वं सकृदेव संक्षिप्यत इत्यर्थः ।
अव्ययं प्रवाहमित्यं ॥ ४ ॥ निश्छिद्राः निरन्तराः
॥ ५—६ ॥ ततः प्रचोदयन्मृतस्तान्हयान्श्वधिरप्रभा- रवन्तं ॥ ९ ॥ लघुसञ्चतया अल्पवीर्यतया ॥ १०—

ति० उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ स० यमं विनाऽव्ययमिति वा ॥ ४ ॥ ति० प्रस्तुतं प्रारब्धं ॥ ७ ॥ ति०
सप्तरात्रं युद्धं क्लेशितोऽयः ॥ शि० सप्तरात्रं विच्छिन्नो विमुखश्चाभवत् ॥ १८ ॥ ति० समेताः प्राप्ताः ॥ शि० समेताः बभूवुरिति
शेषः ॥ २० ॥ स० संवर्तः प्रलयः ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. ख. ज. क्रोधवाकुलेक्ष्मणः. २ क. झ. घ. ट. लरितः मूर्तरथोऽपनीयता. च. छ. लरितः मूर्तरथोमेयु-
ज्यतामिति. क. ख. ज. लरितः मूर्तः रथः समुपनीयता. ३ क. ख. घ. ज. सूनोरथेदिव्यं. ४ क. ख. घ. महाखनं.
५ क. ख. घ. आरुरोहमहारथः. ६ क. ख. घ. ज. मूर्तिमान्स्यन्दनोत्तमः. ७ क. दिव्यं प्रहसन्निवतेजसा. ख. दिव्यं प्रतपन्त्वेनतेजसा.
घ. दिव्यं प्रदहन्निवतेजसा. ८ क. तेषां पाशासंयुक्तरथः. ९ क. घ. राक्षसेन्द्रस्य सर्वलोकभयावहं. १० इदमर्थः. घ. पाठे दृश्यते.
११ क. घ. नीत्र. १२ अर्थश्लोकः क. ख. घ. ज. पाठे पुद्गल्यते. १३ इदं श्लोकद्वयं क. ख. घ. ज. पाठे पुद्गल्यते.
१४ च. शरपीडितः. १५ च.—ट. लोकानां कुप्यतोर्भवत्तदा. क. ख. घ. लोकानामभवत् कुप्यतोस्तयोः.

राक्षसेन्द्रोपि विस्फार्य चापमिन्द्राशनिप्रभम् ॥ निरन्तरमिवाकाशं कुर्वन्वाणांस्ततोऽजत् ॥ २२ ॥
 मृत्युं चतुर्मिविशिखैः सृतं सप्तमिरदयत् ॥ यमं शतसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताडयत् ॥ २३ ॥
 ततः क्रुद्धस्य वदनाद्यमस्य समजायत ॥ ज्वालामाली सनिश्चासः सधूमः कोपपावकः ॥ २४ ॥
 तदाश्चर्यमयो दृष्ट्वा देवदानवसन्निधौ ॥ प्रहर्षितौ सुसंरन्ध्रौ मृत्युकालौ बभूवतुः ॥ २५ ॥
 ततो मृत्युः क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत ॥ मुञ्च मां समरे यावद्धन्मीमं पापराक्षसम् ॥
 नैषा रक्षोमवेदद्य मर्यादा हि निसर्गतः ॥ २६ ॥
 हिरण्यकशिपुः श्रीमान्मनुचिः शम्बरस्तथा ॥ विसंधिर्धूमकेतुश्च बलिवैरोचनोपि च ॥
 दम्भुर्देव्यमहाराजो वृत्रो बाणस्तथैव च ॥ २७ ॥
 राजर्षयः शस्त्रविदो गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ ऋषयः पन्नगा दैत्या यक्षाश्चाप्यप्सरोगणाः ॥ २८ ॥
 युगान्तपरिवर्तं च पृथिवी समहार्णवा ॥ क्षयं नीता महाराज सपर्वतसरिद्रुमा ॥ २९ ॥
 एते चान्ये च बहवो बलवन्तो दुरामदाः ॥ विनिपन्ना मया दृष्टाः किमुतायं निशाचरः ॥ ३० ॥
 मुञ्च मां साधु धर्मज्ञ यावदेतं निहन्म्यहम् ॥ न हि कश्चिन्मया दृष्टो बलवानपि जीवति ॥ ३१ ॥
 बलं मम न खल्वेतन्मर्यादैषा निसर्गतः ॥ स दृष्टो न मया कालं मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३२ ॥
 तस्मैव वचनं श्रुत्वा धर्मराजः प्रतापवान् ॥ अत्रवीचत्र तं मृत्युं त्वं तिष्ठैनं निहन्म्यहम् ॥ ३३ ॥
 ततः संरक्तनयनः क्रुद्धो वैवस्वतः प्रभुः ॥ कालदण्डममोघं तु तोलयामास पाणिना ॥ ३४ ॥
 यस्य पार्श्वेषु निखिलाः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ पावकाशनिसंकाशो मुद्गरो मूर्तिमान्स्थितः ॥ ३५ ॥
 दर्शनादेव यः प्राणान्प्राणिनामपकर्षति ॥ किं पुनः स्पृश्यमानस्य पात्यमानस्य वा पुनः ॥ ३६ ॥
 स ज्वालापरिवारस्तु निर्दहन्निव राक्षसम् ॥ तेन स्पृष्टो बलवता महाप्रहरणोऽस्फुरत् ॥ ३७ ॥
 ततो विद्रुवुः सर्वे तस्मात्प्रस्ता रणाजिरे ॥ सुराश्च क्षुभिताः सर्वे दृष्ट्वा दण्डोद्यतं यमम् ॥ ३८ ॥
 तस्मिन्प्रहृतुकामे तु यमे दण्डेन रावणम् ॥ यमं पितामहः साक्षादर्शयित्वेदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 वैवस्वत महाबाहो न खल्वमितविक्रम ॥ न हन्तव्यस्त्वया तेन दण्डेनैव निशाचरः ॥ ४० ॥

२६॥ दम्भुर्नाम कश्चिदसुरः ॥ २७—२९॥ विनिपन्नाः मद्रचनं बलं न खलु बलप्रकाशनं न भवति । किंतु
 विनाशं प्राप्ताः । दृष्टाः दृष्टमात्राः ॥ ३० ॥ यावन्नि- निसर्गतः स्वभावतः सिद्धा मर्यादा एषा । अनादि-
 हन्मि निहन्मिष्यामीत्यर्थः । यावद्योगे भविष्यदर्थे सृष्टिरेवंविधेत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति—स दृष्ट
 लब्धः ॥ ३१ ॥ मया दृष्टो मुहूर्तमपि न जीवतीत्येतत् इति ॥ ३२ ॥ अयमेतं निहन्म्यहं अहमेनमयं निह-

ति० ततः क्रुद्धस्य तन्मैतावत्पर्यन्तं भगवान्यमः ब्रह्मरदानं स्पृष्ट्वा मारणबुद्धिं विहाय युद्धमात्रं कृतवानिति सूचितं ॥ २५ ॥ ति०
 प्रहर्षितौ युद्धावेति शेषः । सुसंरन्ध्रौ अतिक्रुद्धौ ॥ २५ ॥ मुञ्च आज्ञापयेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० निसर्गतः स्वभावसिद्धादौषादृष्टा ।
 महापुनः प्रहृतो भवेत् न जीवेत् । इत्येवंरूपामर्यादामेत्यर्थः । तदेवाह—हिरण्येति । शंभुः कुशाञ्चजब्रह्मर्षिहन्ता दैत्यः ॥ २७ ॥
 ति० विनिपन्नाः विनिपातं विनाशं प्राप्ताः । दृष्टाः दृष्टमात्रा एव ॥ ३० ॥ ति० ममवचनं बलं बलप्रकाशनमात्रपरं न खलु । यतो
 निसर्गतः अनादिस्थितस्वभावेन । एषाममदृष्टदेवप्राणिनां जीवितस्य मर्यादा । यदेवमतः सदृष्ट इति संहारचक्षुषा दृष्ट इत्यर्थः ॥ ३२ ॥
 ति० मूर्तिमान्स्थितः । यस्यापार्श्वेषु पञ्च ॥ ३५ ॥ ति० महाप्रहरणः महान्त्यवान्तराणि प्रहरणानियस्य सकालदण्डः ।
 एवं चेत् 'आयुषं तु प्रहरणं' इत्यमरोक्तकृतो भवति ॥ ३७ ॥ ति० दण्डोद्यतं उद्यतदण्डं ॥ ३८ ॥ स० दर्शयित्वा आत्मानं
 ॥ ३९ ॥ ति० ममद्वयेन हन्तव्यो न हन्तव्य इत्याहुतिः ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ज. राक्षसेन्द्रस्ततः क्रुद्धश्चापमयम्वसंयुगे. २ झ. शंभुर्दैत्य. ३ च. छ. नमयास्पृष्टो बलवानपि.
 ४ ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. निखिलाः. ५ क. ख. घ. ज. किंपुनस्ताडनास्पृष्टां त्पीडनाद्वापि देहिनः. ६ क. ख. घ. च. ज.
 कस्मिन्प्रहृतुकामे दण्डः क्रुद्धः सुराक्षः. ७ क. घ. ज. सत्वात्तास्माद्रणाजिरात्. ८ क. ख. घ. ज. प्रहर्तव्यस्त्वया.

वरः खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुङ्गव ॥ स त्वया नानृतः कार्यो यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ४१ ॥
 यो हि मामनृतं कुर्याद्देवो वा मानुषोपि वा ॥ त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः ॥ ४२ ॥
 कुद्वेन विप्रमुक्तोऽयं निर्विशेषं प्रियाप्रिये ॥ प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः ॥ ४३ ॥
 अमोघो ह्येष सर्वेषां प्राणिनाममितप्रभः ॥ कालदण्डो मया सृष्टः पूर्वं मृत्युपुरस्कृतः ॥ ४४ ॥
 तन्न खल्वेष ते सौम्य पात्यो रावणमूर्धनि ॥ न ह्यस्मिन्पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ४५ ॥
 यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रियेतैष राक्षसः ॥ म्रियते वा दशग्रीवस्तदा ह्युभयतोऽनृतम् ॥ ४६ ॥
 तन्निरर्तय लङ्केशं दण्डमेतं समुद्यतम् ॥ सत्यं च मां कुरुष्वद्य लोकांस्त्वं यद्यवेक्षसे ॥ ४७ ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मान्मा प्रत्युवाच यमस्तदा ॥ एष व्यावर्तितो दण्डः प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ॥ ४८ ॥
 किं निन्दानीं मया शक्यं कर्तुं रणगतेन हि ॥ न मया यद्ययं शक्यो हन्तुं वरपुरस्कृतः ॥ ४९ ॥
 एष तस्मात्प्रणश्यामि दर्शनादस्य रक्षसः ॥ इत्युक्त्वा सरथः साश्वत्प्रैवान्तरधीयत ॥ ५० ॥
 दशग्रीवस्तु तं जिज्ञा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ आरुह्य पुष्पकं भूयो निष्क्रान्तो यमसादनात् ॥ ५१ ॥
 स तु वैवस्वतो देवैः सह ब्रह्मपुरोगमः ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टो नारदश्च महाशुनिः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

न्मि । अबलम्बेन हन्मीत्यर्थः ॥ ३३—४१ ॥ अनृतं असत्यवादिनं कुर्यात् । मृत्युपुरस्कृतः मृत्युना पुरस्कृतः । बहुव्रीहिश्च ॥ ४२—४५ ॥ उभयतोऽनृतं मया काल-
 दण्डस्य मोघत्वसंपादने दण्डस्यानृतत्वं रक्षोमरणोपे-
 क्षणे वरवचनस्यानृतत्वमिति ॥ ४६—४७ ॥ प्रभवि-
 ण्युः स्वामी ॥ ४८ ॥ यद्यस्मान्मया न हन्तव्यस्तस्मा-
 दिदानीं मया किन्तु शक्यं कर्तुमिति । संचिन्त्येति
 शेषः ॥ ४९ ॥ अस्य रक्षसो दर्शनान् दर्शनपथान् ।

एष इति । प्रणश्यामि “णश अदर्शने” अन्तर्हितो
 भविष्यामीत्यर्थः । इत्युक्त्वेति । ब्रह्माणमिति शेषः
 ॥ ५०—५१ ॥ वैवस्वतः ब्रह्मपुरोगमैर्देवैः हृष्टः
 अभूदिति शेषः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तर-
 काण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ति० वरः देवगणाव्ययः ॥ ४१ ॥ अनृतं अनृतवचनं । कुर्यात् । मदाङ्गमुलङ्घयेतिशेषः । त्रैलोक्यमिति । सर्वसम-
 क्षित्वान्ममेतिभावः ॥ ४२ ॥ ति० ननुऽतद्वरतयातवप्रियोऽदिरावणस्तर्हिमुक्तोपिकालदण्डःकिंकुर्यात्सप्राह—कुद्वेनेति ।
 प्रियाप्रिये समाहारद्वन्द्वः । मन्त्रिप्रवाप्रियप्राप्तिविषये कुद्वेनत्वयाऽयंविप्रमुक्तः स्वविषयभूताः ताःसर्वाःप्रजाः निर्विशेषयथाभव-
 तिनया संहरतएव ॥ शि० संहरते संहरिष्यति ॥ स० लोकान्तकरावणमारणंभवतुवानावा जगद्वयस्तुस्यादित्याह—कुद्वेनेति
 ॥ ४३ ॥ स० सर्वमृत्युपुरस्कृतः सर्वमृत्युबोमारकालेषु पुरस्कृतः अप्रेसरः । कालदण्डस्येवरावणस्यमयैवामोघीकरणान्मन्यत
 रव्याहतिःसंशयमितिभावः ॥ ४४ ॥ ति० तंजिज्ञा भगवत्कृपयेतिशेषः ॥ स० जिज्ञा जिज्ञेव ॥ ५१ ॥ ति० ब्रह्मणःसत्यप-
 रिगलनंवेदितमितिभयादीनांहर्षः ॥ स० हृष्टः ब्रह्मपुरस्कृतेनरणेक्ष्मीराक्षसोऽनममाक्षमनयेतिहृष्टः ॥ ५२ ॥ इति द्वाविंशः
 सर्गः ॥ २२ ॥

[पा०] १ अ. छ. सर्वमृत्युपुरस्कृतः. २ क. ख. घ.—ट. किञ्चिदानीं. ३ छ. तस्मात्पलायिष्ये.
 वा. रा. २४८

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

रावणेन मारीचप्रभृतिभिःसहरसातलेभोगवतीमेत्य वासुकिप्रमुखनागराजवशीकरणपूर्वकं निवातकवचानांपुरमेत्य
तैःसहमहासमरप्रवर्तनम् ॥ १ ॥ तत्रान्यतरपराभवाभावेस्वरमागतेनब्रह्मणा निवातकवचान्प्रत्युभयोःस्वरमहिम्नाऽज-
रव्यकथनेन तेषांरावणेनसहाग्रिसाक्षिकंसख्यकरणम् ॥ २ ॥ ततोऽमनगरंगतेनरावणेन कालकैथैःसहयुद्धे प्रमादाच्छूर्प-
गन्धामर्तुविंशुजिह्वस्य हननम् ॥ ३ ॥ ततोवरुणलोकंगतेनरावणेन रणसमाहूतेषुवरुणसुतेषु वरदत्तेनतेनरणधरण्यांपातितेषु
सारथिभिस्तेषांगृहप्रापणम् ॥ ४ ॥ रावणेन रणायवरुणाह्वाने तन्मन्त्रिणाप्रहसेन वरुणब्रह्मलोकेस्थितिनिवेदने रावणेन
जयघोषणपूर्वकं सहप्रहस्तादिभिर्लङ्कांप्रतिप्रस्थानम् ॥ ५ ॥

ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुङ्गवम् ॥ रावणस्तु रणश्लाघी स्वसहायान्ददर्श ह ॥ १ ॥
ततो रुधिरमिक्ताङ्गं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् ॥ रावणं राक्षसा दृष्ट्वा हृष्टवत्समुपागमन् ॥ २ ॥
जयेन वर्धयित्वा च मारीचप्रमुखस्ततः ॥ पुष्पकं भेजिरे सर्वे सान्त्वित्वा रावणेन तु ॥ ३ ॥
ततो रमातलं गच्छन्प्रविष्टः पयसां निधिम् ॥ दैत्योरगगणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ४ ॥
स तु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् ॥ कृत्वा नागान्वशे हृष्टो ययौ मणिमयीं पुरीम् ॥ ५ ॥
निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् ॥ राक्षसांस्तान्समागम्य युद्धाय समुपाह्वयत् ॥ ६ ॥
ते तु सर्वे सुविक्रान्ता दैतेया बलशालिनः ॥ नानाप्रहरणास्तत्र प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ७ ॥
शूलैर्निशूलैः कुलिशैः पट्टिशसिपरश्वधैः ॥ अन्योन्यं विभिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ॥ ८ ॥
तेषां तु युध्यमानानां साग्रः संवत्सरो गतः ॥ न चान्यतरयोस्तत्र विजयो वा क्षयोपि वा ॥ ९ ॥
ततः पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः ॥ आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥ १० ॥
निवानकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् ॥ वृद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत् ॥ ११ ॥
न ह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ न भवन्तः क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः ॥ १२ ॥
राक्षसस्य सखित्वं च भवद्भिः सह रोचते ॥ अविभक्ताश्च सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः ॥ १३ ॥
ततोऽग्रिसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः ॥ निवातकवचैः सार्धं प्रीतिमानभवच्चदा ॥ १४ ॥
अर्थतस्तैर्यथान्यायं संवत्सरमथोषितः ॥ स्वपुराभिर्विशेषं च प्रियं प्राप्तो दशाननः ॥ १५ ॥

हृष्टवन् यमादपि कथंचिन्मुक्ता इति हृष्टाः सन्तः
॥ २—३ ॥ रमातलं गच्छन् पयसां निधिं प्रविष्टः ।
मार्गवशादिति शेषः ॥ ४ ॥ भोगवती नाम समुद्राधः
पाताललोकवर्तिनी नागपुरी । तत्र नागान् स्ववशे
कृत्वा स्वीयत्वेन स्थापयित्वा ॥ ५ ॥ वसन अवसन ।

लब्धवराः । ब्रह्मण इति शेषः ॥ ६—१० ॥ वृद्धः
सर्वदेवासुरकूटस्थः । विदितार्थवत् वाक्यमित्यन्वयः
॥ ११—१२ ॥ रोचते । कर्तव्यत्वेन ममेति शेषः ।
सख्यप्रयोजनं दर्शयति—अविभक्ता इति ॥ १३—१५ ॥

स० स्वसहायान् स्वेनसहागतान् ॥ १ ॥ ति० विस्मयमिति यमादपिमुक्तइतिविस्मयः ॥ २ ॥ स० सान्त्वितः तेषित-
सहृदयैर्जर्जरीकृताः ॥ ३ ॥ ति० रमातलंजिमसिपुः पयसांनिधिप्रविष्टः । मार्गवशादितिशेषः । अध्युष्टं अध्युषितं ॥ ४ ॥ ति०
लब्धवराः ब्रह्मणःसकाशादितिभावः । अतएवाग्रभगवतातैःसहरावणस्यसख्यकरणं ॥ ५ ॥ स० शूलैः एकदलैः । त्रिशूलैः
त्रिशिरसकैः ॥ ८ ॥ स० अन्यतरतः राक्षसेभ्योदैत्यानां दैतेयेभ्योरक्षसां ॥ ९ ॥ स० विमानवरं हंसोढं ॥ १० ॥ ति०
विदितार्थवत् सुस्पष्टावगताभिधेयं ॥ ११ ॥ स० रोचते कर्तव्यत्वेनमह्यमितिशेषः ॥ ति० सख्यफलमाह—अविभक्ताश्चेति ।
सार्धार्थाः धनयथान्यायिसमस्तभोगोपकरणपदार्थाः जयाजयाद्यभिमानाब्धिसुहृदामविभक्ताः साधारणभूताः ॥ १३ ॥ ति० ततः

[पा०] १ झ. विस्मयंसमुपागमन्. २ क. ख. स्तत्रप्रययुद्धदुर्मदाः. ३ झ. चान्यतरतस्तत्र. ४ च. छ. अविभागेन
सर्वाभ्याः. ५ क. ख. य. ज. पूजाप्राप्तो.

ततोपधार्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् ॥ मल्लिन्द्रपुगन्वेपी भ्रमति स्म समातलम् ॥ १६ ॥
 ततोऽभनगरं नाम कालकेयूरधिष्ठितम् ॥ गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् ॥ १७ ॥
 शूर्पणख्याश्च भर्तारममिना प्राच्छिन्नतदा ॥ श्यालं च बलवन्तं च विष्णुजिह्वं बलोत्कटम् ॥
 जिह्वया संलिहन्तं च राक्षसं समरे तथा ॥ १८ ॥
 तं विजित्य मुहूर्तेन जप्ते दत्त्वांश्चतुःशतम् ॥ १९ ॥
 ततः पाण्डुरमेघाभं कलाममिव भास्वरम् ॥ वरुणस्थालयं दिव्यमपश्यद्राक्षमाधिपः ॥ २० ॥
 क्षरन्तीं च पयसत्र सुरभिं गामवस्थिताम् ॥ यस्याः पयोभिनिष्यन्दान्क्षीरोदो नाम सागरः ॥ २१ ॥
 ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्रवरारणिम् ॥ यस्माच्चन्द्रः प्रभवति शीतगन्धिमनिशकरः ॥ २२ ॥
 यं समाश्रित्य जीवन्ति फेनपाः परमर्षयः ॥ अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्यंथा च स्वयभोजिनाम् ॥ २३ ॥
 यां भुवन्ति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः ॥ प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुताम् ॥
 प्रचिंश महाघोरं गुप्तं बह्विधैर्बलैः ॥ २४ ॥
 ततोऽधाराशनाकीर्णं शार्ङ्गदाभ्रनिभं तदा ॥ नित्यप्रहृष्टं ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥ २५ ॥
 ततो हत्वा बलाध्यक्षान्ममेरु तैश्च ताडितः ॥ अत्रवीच ततो योधात्राजा शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ २६ ॥
 युद्धार्थी रावणः प्राप्तस्तस्य युद्धं प्रदीयताम् ॥ वदं वा न भयं तेऽस्ति निर्जितोऽस्मीति साञ्जलिः ॥ २७ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे कुट्टा वरुणस्य महान्मनः ॥ पुत्राः पौत्राश्च निष्क्रामन्गोश्च पुष्कर एव च ॥ २८ ॥
 ते तु वीर्यगुणोपेता बलैः परिवृताः स्तकैः ॥ युङ्क्त्वा गन्धान्कामगमानुद्यद्ग्रास्त्रवचसः ॥ २९ ॥
 ततो युद्धं समभवदाकर्णं रोमहर्षणम् ॥ मल्लिन्द्रस्य पुत्राणां रावणस्य च धीमतः ॥ ३० ॥
 अमार्त्यैश्च महार्वीर्यैर्देशग्रीवस्य रक्षसः ॥ वारुणं तद्वलं कृत्वांश्च भणेन विनिपातितम् ॥ ३१ ॥
 समीक्ष्य स्वयलं मङ्गले वरुणस्य सुनास्तदा ॥ अर्दिताः शरजालेन निवृत्ता रणकर्मणः ॥ ३२ ॥

उपधार्य अनुमृत्य । मायानां असुरमायायोगविद्यानां । इन्द्रपादकः श्रीराममुद्र इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि
 ॥ १६ ॥ तत इत्यादि श्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यम् ॥ १७ ॥ यच्छब्दाद्व्याख्येयाः ॥ २२ ॥ स्वयभोजिनामिति ।
 श्यालस्य श्लेदे निमित्तमाह । राक्षसान् स्वकीयान् । इत्य आर्यः । स्वधाभोजिनां पितॄणां । स्वधा पितृभक्षं
 जिह्वया संलिहन्तं आस्वादयन्तं भक्षयन्तमिति यावन् । कथं ॥ २३—२४ ॥ धाराशनाकीर्णं जलधाराशतै-
 ॥ १८—२० ॥ मुरमिसित्यत्रापि अपश्यदित्यनुकर्षः । राकीर्णं ॥ २५—२६ ॥ निर्जितोऽस्मीति वद । एवं
 सागर इति । समभवदिति शेषः ॥ २६ ॥ गोवृषेन्द्रस्य चेत्ते भयं नास्तीत्यत्रवीदिति निवेद्यतामित्यन्वयः
 रुद्रवृषभस्य वरारणिं साक्षान्मातरं । यस्माच्चन्द्र इति । ॥ २७ ॥ गौश्च पुष्करश्चेति पुत्राणां पौत्राणां च बला-
 भगवद्भुवनान्तरं ॥ १४ ॥ स० उपधार्य अन्यैरन्येभ्यः प्रवचनकालिस्वयं भूत्वा । समाप्तवान् प्राप्तवान् । मल्लिन्देनानुगृहेति
 नागो विभज्याहयनं रावणमातितामनुगुणमित्युक्तं ॥ १६ ॥ ति० श्यालस्यादिगुणकमपि विष्णुजिह्वमिति उक्तम् । श्यालोऽत्र भवि-
 मीपतिः । युगं वा प्राशयशो वा आश्वयान् जिह्वया संलिहन्तं । आस्वादयन्तं भक्षयन्तमिति यावन् । स० विष्णुजिह्वं नास्ति । प्रसादेन-
 ति शेषः ॥ १८ ॥ ति० प्रहृष्टं प्रहृष्टवन्तं ॥ २५ ॥ ति० हत्वा अभिताम्य ॥ २६ ॥ ति० गोवृषेन्द्रस्य पुत्राणां पौत्राणां
 च बलाध्यक्षी ॥ स० पुत्राः साधारणाः । पौत्रेण नायकः । पुष्करो हि ज्येष्ठपत्न्यं । यथोक्तमुद्योगपवनेनामन्त्रिवरान्वेषणे—‘एषो-
 स्युद्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेश्वरः । कवचान्दशतोयधसोमपुष्पावृतः पतिः । उद्योक्ताकारकृतिप्राहुर्द्वितीयारूपतः श्रियम्’ इति ॥

[पा०] १ क. ख. च. छ. १. तत्र उपधार्य. २ क. भर्तारं स्वयमेवापिनाऽऽदि उक्तम्. ३ क. ख. ज. शीतगन्धिमः प्रजाहितः.
 ४ ख. छ. सुधाचसुरजीवन्. ५ ख. छ. ततो बलपुगाकीर्ण. ६ छ. भवतो न भयं नान्यनिजितो. ७ ख. छ. पितृगुणोपेताः.
 ग. द. च. छ. स. द. तत्र गुणोपेताः. ८ क. रावणस्य च मन्त्रिणां.

महीतलगतस्ते तु रावणं दृश्य पुष्पके ॥ आकाशमाशु विविशुः स्यन्दनैः शीघ्रगामिभिः ॥ ३३ ॥
 महदासीत्तत्तेषां तुल्यस्थानमवाप्य तन् ॥ आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिव ॥ ३४ ॥
 ततस्ते रावणं युद्धे शरैः पावकसन्निभैः ॥ विमुखीकृत्य संतुष्टा विनेदुर्विविधान्वान् ॥ ३५ ॥
 ततो महोदरः क्रुद्धो राजानं दृश्य धर्षितम् ॥ त्यक्त्वा मृत्युभयं वीरो युद्धकाङ्क्षी व्यलोकयत् ॥ ३६ ॥
 तेन ते दारुणा युद्धे कामगाः पवनोपमाः ॥ महोदरेण गदया हता वै प्रययुः क्षितिम् ॥ ३७ ॥
 तेषां वरुणपुत्राणां हन्वा योधान्हयाञ्छतान् ॥ मुमोचाशु महानादं विरथान्प्रेक्ष्य तान्स्थितान् ॥ ३८ ॥
 ते तु तेषां रथाः साश्वाः सह सारथिभिर्हतैः ॥ महोदरेण निहताः पतिताः पृथिवीतले ॥ ३९ ॥
 ते तु त्यक्त्वा रथान्पुत्रा वरुणस्य महात्मनः ॥ आकाशे विष्टिताः शूराः स्वप्रभावान्न विव्यथुः ॥ ४० ॥
 शनैः कृत्वा मज्जानि विनिभिद्य महोदरम् ॥ रावणं समरे क्रुद्धाः सहिताः समैर्भिद्रवन् ॥ ४१ ॥
 नायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकणैः सुदारुणैः ॥ दारयन्ति स्म संक्रुद्धा मेघा इव महागिरिम् ॥ ४२ ॥
 ततः क्रुद्धो दशार्धैः कालाग्निरिव निर्गतः ॥ शरवर्षैर्महाघोरैस्तेषां मर्मस्वताडयत् ॥ ४३ ॥
 ततस्तेनैव महमा सीदन्ति स्म पदातयः ॥ मुसलानि विचित्राणि ततो भृष्टशतानि च ॥ ४४ ॥
 पट्टिशार्धैश्च शक्तीश्च शतघ्नीस्तोमरास्तथा ॥ पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विष्टितः ॥ ४५ ॥
 अपविद्धास्तु ते वीरा विनिष्पेतुः पदातयः ॥ महापङ्कमिवासाद्य कुञ्जराष्पट्टिहायनाः ॥ ४६ ॥
 सीदमानान्मुतान्दृष्ट्वा विह्वलान्मुमहौजसः ॥ ननाद रावणो हर्षान्महानम्बुधरो यथा ॥ ४७ ॥
 ततो रक्षो महानादान्मुक्त्वा हन्ति स्म वारुणान् ॥ नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवाम्बुदः ॥ ४८ ॥
 ततस्ते विमुखाः सर्वे पतिता धरणीतले ॥ रणात्स्वपुरुषैः शीघ्रं गृहाण्येव प्रवेशिताः ॥ ४९ ॥
 तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम् ॥ ५० ॥
 रावणं त्वब्रवीन्मन्त्री प्रहसो नाम वारुणः ॥ गतः खलु महाराजो ब्रह्मलोकं जलेश्वरः ॥
 गान्धर्व वरुणः श्रोतुं यं त्वमाह्वयसे युधि ॥ ५१ ॥
 तर्हि तव वृथा वीर परिश्रम्य गते नृपे ॥ ये तु सन्निहिता वीराः कुमारास्ते पराजिताः ॥ ५२ ॥
 राक्षसेन्द्रस्तु तच्छ्रुत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ हर्षान्नादं विमुञ्चन् नै निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥ ५३ ॥

ध्यञ्जो ॥ २८—३३ ॥ स्थानं आकाशरूपं । आकाशे तात्वप्रभावान् ॥ ४०—४५ ॥ पट्टिहायनं परिमाणं
 युद्धं आकाशयुद्धं ॥ ३४—३९ ॥ स्वप्रभावान् देव- येषां ते पट्टिहायनाः ॥ ४६—४९ ॥ वरुणस्यायं

सेनानायकादुभाषितुमौनागोजिमृतीर्थी ॥ २८ ॥ ति० वरुणस्यसुताःप्रथमंमहीतलगताएवरावणेनयुद्धमकुर्वन् । तत्ररावणा-
 मास्त्रैराकाशार्थेर्निपातितंस्वचलदृष्ट्वा तादृशयुद्धस्थाननुरूपताविचार्य युद्धानिवृत्तामहीत्यक्त्वास्वयमप्याकाशमेवगताइत्यर्थः ॥ ३३ ॥
 स० पदैरतिशुशीलमेपामस्तातितथा । गितिः । अतोतनमेपामस्तीतीनिर्वा । पट्टिहायनाः तत्संख्याकवर्षाः युवानइतियावन्
 ॥ ४६ ॥ ति० सुतान् वरुणस्य ॥ ४७ ॥ ति० वारुणान् वरुणपुत्रान् ॥ ४८ ॥ ति० वारुणः वरुणस्यायं ॥ ५१ ॥ स०
 गान्धर्व गीतं । श्रोतुं स्वयंविस्तराअपिसुस्तराकर्णनरुवयोजनाभवन्ति । वरुणवैस्वर्यच 'अपध्मातंवरुणस्य' 'वरुणस्यतुविस्तरः'
 इतिचछान्दोग्योपनिषद्वाग्वाग्वातिपादितं । यदाकदाचिदधिकोदकग्रहणे उपद्रवलोककस्यगलधुर्धुरताप्रापकोभवति । सदा
 तदासीनस्वकादृशवैस्वर्येइतिबुक्तियुक्तसाबद्धयं ॥ ५२ ॥

[पा०] १ च. छ. घोरंयुद्धमवाप्य. २ च. छ. श. ट. क्रुद्धोयुद्धकाङ्क्षी. ३ च. श. अ. ट. तेनतेवारुणाः. क. घ. ज.
 तेनतेषांइत्यायेतेकामगाः. ४ ख. घ.—ज. ट. पतिताः. ५ च. छ. अ. ट. समवारयन्. ६ ख. च.—ट. मुष्टिहतः. घ.
 विष्टितः क. दुस्महः. ७ ड. च. छ. श. अ. ट. विह्वलान्समहाबलः. ८ च. छ. ब्रह्मलोकंगतेनृपे. ख. रुद्रलोकंगतेनृपे.

आगतस्तु पथा येन तेनैव त्रिनिवृत्य सः ॥ लङ्कामभिमुखो रक्षो नभस्स्थलग्नो ययौ ॥ ५४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रयोविंशत्सर्गः ॥ २३ ॥

॥ अथात्राधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

प्रक्षिप्तेषु प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

रावणेन वरुणकोकाक्षिवृत्त्य पुनरश्मनगरप्रवेशः ॥ १ ॥ तत्रमग्निमयमहाबलिभवनं दृष्टवतारावणेन तपस्त्रिजगत्समाप्त्य
प्रहस्तप्रेषणम् ॥ २ ॥ तद्वरिज्ज्वालामालामध्वानिपुरुषदर्शनाद्भीतपरावृत्तेन प्रहस्तेन रावणं प्रति तद्विवेदनम् ॥ ३ ॥
स्वयमेव तद्भवनं प्रविष्टेन प्रहस्तदृष्टपुरुषदर्शनाद्रेगचकितकंठितेन रावणेन कथंचिद्व्याजलंघनेन पुरुषं प्रति तद्गृहपतिनामादि-
प्रभृत्प्रेषकं तेन सह स्वययुयुत्सानिवेदनम् ॥ ४ ॥ तद्भवनपतेर्महाबलिभवनं दृष्टेन पुरुषेन तदनुजवाग्म्यः प्रविष्टेन रावणेन महा-
बलिभक्तिक्रमम् ॥ ५ ॥ तेन स्वागमनकारणं दृष्टेन रावणेन तं प्रति तं बद्धवता विष्णुना सह स्वययुयुत्सानिवेदने बलिना तं प्रति
विष्णुमहिमानुवर्णनपुरुषेण गृहद्वारस्थपुरुषस्य विष्णुभक्तिविवेदनं ॥ ६ ॥ ततो रोषायुद्धाय समापत्तिरावणविष्णुना तस्मिन्
लम्पटनानिच्छयानिरोधानं ॥ ७ ॥

हर्षाभादांस्तु विमृजन्निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥ महोदरेण संयुक्तो हर्षगद्गदभाषिणा ॥ १ ॥

ततोऽश्मनगरं भूयो विचर्युद्धदुर्मदाः ॥ यत्रापश्यदशग्रीवो गृहं परमभास्वरम् ॥

वैडूर्येतोरणाकीर्णं मुक्ताजालविभूषितम् ॥ २ ॥

सुवर्णस्तम्भगहनं वेदिकाभिः समन्ततः ॥ वज्रस्फटिकसोपानं किङ्किणीजालसंयुतम् ॥ ३ ॥

बहामनयुतं रम्यं महोद्रेभवनोपमम् ॥ दृष्ट्वा गृहवरं रम्यं दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ ४ ॥

कस्मेदं भवनं सौम्यं मेरुमन्दरमन्निभम् ॥ गच्छ प्रहस्त शीघ्रं त्वं जानीष्व भवनोत्तमम् ॥ ५ ॥

एवमुक्तः प्रहस्तस्तु प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ ६ ॥

सं शून्यं प्रेक्ष्य तद्भारं पुनः कक्षयान्तरं ययौ ॥ सप्तकक्षयान्तरं गत्वा ततो ज्वालामपश्यत् ॥ ७ ॥

ततो दृष्टः पुमांस्तत्र दृष्टो हारं मुमोच सः ॥ स तु श्रुत्वा महाहासमूर्ध्वरोमाऽभवत्तदा ॥ ८ ॥

ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहितः ॥ आदित्य इव द्युप्रेक्ष्यः साक्षाद्यम इव स्थितः ॥ ९ ॥

तथा दृष्ट्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणो विनिर्गतः ॥ विनिर्गम्याब्रवीत्सर्वं रावणाय निशाचरः ॥ १० ॥

अथ गम दशग्रीवः पुष्पकादवरुण सः ॥ प्रवेष्टुमिच्छन्वेश्माथ भिन्नाञ्जनचयोपमः ॥ ११ ॥

चन्द्रमौलिर्वपुष्मांश्च पुरुषोऽस्याग्रतः स्थितः ॥ द्वारमावृत्य सहसा ज्वालामक्तो भयानकः ॥ १२ ॥

रक्ताक्षः श्वेतवदनो विम्बोष्ठश्चोर्ध्वरोमवान् ॥ महाभीषणनासश्च कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ १३ ॥

वारुणः ॥ ५५—५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते । सर्गः ॥ २३ ॥

श्रीमद्रामायणभूषणे उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः ।

स० येन रावणः शून्यं प्रेक्ष्य तद्भारं पुनः कक्षयान्तरं ययौ । अनेन तन्मन्त्रोपमायायादयान्तरादिरहोभागमनप्रसोक्तनाभावाद्दुःखगतिरिति वा मुच्यते । रक्षो-
नभस्स्थलग्न इति पदमन्त्रे । रक्षोभिः सहितो नभस्स्थलग्न इत्यर्थः । आगत इत्यादीनां पुनरुक्तान्तपरेषणानां भवेत्तमेव चेत्सामान्यं
भविष्यति ॥ ५४ ॥ इति त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अथ प्रक्षिप्तमयं वरुणकोकाक्षिवृत्त्य । सप्तकक्षयान्तरं गत्वा ततो ज्वालामपश्यत् । तदश्मनगरं प्राप्य विचेष्टः ॥ २ ॥ स०
निश्चयं निश्चयेषो ब्रवीति ॥ ३ ॥ स० ऊर्ध्वरोमा भवेत् ॥ ८ ॥ विमोहितः विमोहमोहितादुत्तरेयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ विनि-
र्गतः प्रहस्तः ॥ १० ॥ चन्द्रमौलिर्वपुष्मान् रीडाकारः ॥ १२ ॥

[पा०] १ द. निशून्यं.

गूढश्मश्रुनिगूढास्त्रि दंष्ट्राभा रोमहर्षणः ॥ एतादृशं वै पुरुषं ददर्श स तु रावणः ॥

गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य मुस्मितम् ॥ १४ ॥

अथ संदर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमा बभूव सः ॥ अस्पन्दतास्य हृदयं वेपथुश्चाप्यजायत ॥ १५ ॥

निमित्तान्यमनोज्ञानि दृष्ट्वा राम व्यचिन्तयत् ॥ अथ चिन्तयतस्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत् ॥ १६ ॥

किं त्वं चिन्तयसे रक्षो ब्रूहि विस्रब्धमानसः ॥ युद्धातिथ्यमहं वीर करिष्ये रजनीचर ॥ १७ ॥

एवमुक्त्वा स तद्रक्षः पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ योत्स्यसे बलिना सार्धं मया वा तद्विधीयताम् ॥ १८ ॥

रावणोऽभिहितो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत ॥ अथ धैर्यं समालम्ब्य रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥

गृहेऽत्र तिष्ठते को वा तं ब्रूहि वदतांवर ॥ तेनैव सार्धं योत्स्यामि यथा वा मन्यते भवान् ॥ २० ॥

स एनं पुनरप्याह दानवेन्द्रोऽत्र तिष्ठति ॥ २१ ॥

एष वै परमोदारः शूरः सत्यपराक्रमः ॥ वीरो बहुगुणोपेतः पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥

बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्तकः ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता बलिर्हि गुणसागरः ॥ २३ ॥

प्रिचंबदः संविभागी गुरुविप्रप्रियः सदा ॥ कालकाङ्क्षी महासत्त्वः सत्यवाक्सौम्यदर्शनः ॥ २४ ॥

स च सर्वगुणोपेतः शूरः स्वाध्यायतत्परः ॥ एष गर्जति वात्येष ज्वलते तपते सदा ॥ २५ ॥

देवैश्च भूतसंघैश्च पद्मगंश्च महर्षिभिः ॥ भयं यो नाभिजानाति तेन किं योद्धुमिच्छसि ॥ २६ ॥

बलिना यदि ते योद्धुं रोचते राक्षसेश्वर ॥ प्रविश त्वं महासत्त्वं संग्रामं कुरु मा चिरम् ॥ २७ ॥

एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः ॥ स विलोक्याथ लङ्केशमट्टासं जहास च ॥ २८ ॥

आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः ॥ अथ संदर्शनादेव बलिर्वै विश्वरूपवान् ॥ २९ ॥

स गृहीत्वा च तद्रक्षो ह्युत्सङ्गे स्थाप्य चाब्रवीत् ॥ दशग्रीव महाबाहो कं ते कामं करोम्यहम् ॥

किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर ॥ ३० ॥

एवमुक्तस्तु बलिना रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ श्रुतं मया महाभाग वदस्त्वं विष्णुना पुरा ॥ ३१ ॥

सोऽहं मोचयितुं शक्तो बन्धनाच्चां न संशयः ॥ एवमुक्ते ततो हासं बलिः कृत्वेदमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

श्रूयतामभिधास्यामि यं त्वं पृच्छसि रावण ॥ य एष पुरुषः श्यामो द्वारि तिष्ठति नित्यदा ॥ ३३ ॥

एतेन दानवेन्द्राश्च तथाऽप्ये बलवत्तराः ॥ वशं नीता बलवता पूर्वं पूर्वतराश्च ये ॥ ३४ ॥

बद्धश्चाहमनेनैवं कृतान्तो दुरतिक्रमः ॥ क एनं पुरुषो लोके वञ्चयिष्यति रावण ॥ ३५ ॥

सर्वभूतापहर्ता वै य एष द्वारि तिष्ठति ॥ कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः ॥ ३६ ॥

न त्वं वेद न चाहं वै भूतभव्यभवत्प्रभुम् ॥ कलिश्चैव हि कालश्च सर्वभूतापहारकः ॥ ३७ ॥

लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च ॥ संहारत्येष भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ३८ ॥

पुनश्च सृजते सर्वमनाद्यन्तो महेश्वरः ॥ करणं कारणं कर्ता सोऽयं पुरुषसत्तमः ॥ ३९ ॥

इष्टं चैव हि दत्तं च हुतं चैव निशाचर ॥ सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न संशयः ॥ ४० ॥

पूर्ववद्भगवत्किञ्चिदभावात्तत्तद्विनाशोविस्मयमानसद्व्याख्यानवयः ॥ अभ्यागतातिथ्यमिदमित्याह—युद्धातिथ्यमिति ॥ १७ ॥ बलिना
राज्ञा । मया दीव्यकिञ्च ॥ १८ ॥ अभिहितः तेनैवमुक्तः ॥ १९ ॥ संविभागी यथाशास्त्रेन्द्रव्यादिविभागकर्ता कालाकाङ्क्षी
सङ्कर्मयोग्यकालानतिक्रममाकाङ्क्षन् ॥ २४ ॥ एषः एतदन्तर्गतः । यद्वा भयोत्पादनार्थमेवमुक्तिः ॥ २५ ॥ यतः यत्र ॥ २८ ।
विश्वरूपवान् ईश्वरानुग्रहेणव्यावृत्तपुः ॥ २९ ॥ उत्सङ्गे अङ्गे ॥ ३० ॥ मुक्ता कृत्वा ॥ ३२ ॥ पूर्वं पूर्वतराः प्रपूर्वाः ॥ ३४ ।
नकाहंसाकारेणकलिः कलहसामर्थ्यप्रदः ॥ ३७ ॥ हर्तालष्टेतिहर्तुलपुरस्करणेतत्समयानुसारम् ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ठ. कालाकाङ्क्षी. २ झ. व. ठ. बलिमुक्त्वेन.

अन्यत्पवेतमानो हि पतितं कुण्डलादनु ॥ मुकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो भुवि ॥ ६६ ॥
 हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वपितामहात् ॥ न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः ॥ ६७ ॥
 न दिवा मरणं तस्य न रात्रौ सन्ध्ययोरपि ॥ न शुष्केण न चार्द्रेण न च शस्त्रेण केनचित् ॥
 विद्यते राक्षसश्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण केनचित् ॥ ६८ ॥
 प्रह्लादेन मम चक्रे वादं परमदारुणम् ॥ तस्य वादे ममृत्पन्ने धीरो लोकभयंकरः ॥ ६९ ॥
 सर्वद्वयस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिंहाकृतिरूपधृत् ॥ ७० ॥
 दृष्टं च तेन रात्रिरेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ॥ ७१ ॥
 तत उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ एष तिष्ठति द्वाःस्थो वै वासुदेवो निरञ्जनः ॥ ७२ ॥
 तस्य देवादिदेवस्य तत्त्वतो मे शृणुष्व ह ॥ वाक्यं परमभावेन यदि ते वर्तते हृदि ॥ ७३ ॥
 इन्द्राणां च सहस्राणि सुराणामयुतानि च ॥ ऋषीणां सप्तसंख्यानां शतान्यब्दसहस्रशः ॥
 वशं नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति ॥ ७४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतान्तः सह मृत्युना ॥ ७५ ॥
 पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानकः ॥ विद्युज्जिह्वश्च दंष्ट्रालः सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ ७६ ॥
 रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयंकरः ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ॥ ७७ ॥
 पाषाणां शमिता चैव स मया युधि निर्जितः ॥ न च मे तत्र भीः काचिच्चथा वा दानवेश्वर ॥ ७८ ॥
 एनं तु नाभिजानामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७९ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिवैरोचनोऽब्रवीत् ॥ एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ ८० ॥
 अनन्तः कपिलो त्रिंशुर्नारासिंहो महाद्युतिः ॥ कृतधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः ॥
 द्वादशादित्यसदृशः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ ८१ ॥
 नीलजामृतमंकाशः सुरनाथः सुरोत्तमः ॥ ज्वालामाली महाबाहुर्योगी भक्तजनप्रियः ॥ ८२ ॥
 एष धारयते लोकानप वै सृजते प्रभुः ॥ एष संहरते चैव कालो भूत्वा महाबलः ॥ ८३ ॥
 एष यज्ञश्च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरिः ॥ सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा ॥ ८४ ॥
 सर्वलोकमयश्चैव सर्वज्ञानमयस्तथा ॥ सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुजः ॥ ८५ ॥
 वीरहा वीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्ययः ॥ एवं मुनिगणाः सर्वे कथयन्तीह मोक्षिणः ॥ ८६ ॥
 य एनं वेत्ति पुरुषं न च पापैर्विलिप्यते ॥ स्मृत्वा स्तुत्वा तथेष्टा च सर्वमस्मादवाप्यते ॥ ८७ ॥

अन्यत्पतितं । कुण्डलादनु । पूर्वपतितकुण्डलादनन्तरं । पुनःकुण्डलादनु मुकुटमित्यप्यन्वयः । वेदिसामीप्ये तद्देशसमीपे ॥ ६६ ॥
 पूर्ववत्सत्तिमान्मेनोऽकस्यस्वरूपं निरूपयति—हिरण्यकशिपोरिति ॥ ६७ ॥ प्रह्लादेन तनयेन । वादमित्यनेन गुरुशिष्यकथांच-
 कइतिभाषात्तांभावोवर्तयति परमदारुणमिति ॥ ६९ ॥ सर्वद्वयस्य सर्वतःश्रेष्ठत्वेनसंमतस्य । नृसिंहाकृतिरूपधृक् नाचसिंहश्च-
 सिंहः । आकृतिस्वरूपं चाकृतिरूपे । नृसिंहयोरकृतिरूपेधरतीतिसतथा । नृसिंहेत्याकृतिः आकर्णयस्य तद्रूपधृगितिवा ॥ ७० ॥
 कथाकथनस्यैवंप्रमाणम्—एषइति ॥ ७२ ॥ परमभावेन महाभक्त्या । तेहृदियदिश्रोतव्यमितिवर्ततेतर्हिशृणु ॥ ७३ ॥ इन्द्राणां
 पदस्यापदस्यसाधारण्येन । एवमुत्तरत्रापि । अष्टसहस्रशः बहुकालं । वशं स्ववशं । नीतानि ॥ ७४ ॥ प्रेतेश्वरोयमः
 ॥ ७५ ॥ पाशहस्तो वरुणः । दंष्ट्रालः तन्नामाकथित् । विद्युज्जिह्वस्यैवविशेषणंवा लातिस्वीकरोतिधत्तेइति । मल्लयैलज्वा ॥ ७६ ॥
 पाषाणां तद्वर्मा । शमिता क्षास्ता ॥ ७८ ॥ एनं उदाहृतं ॥ ७९ ॥ जिष्णुर्जयशीलः ॥ ८१ ॥ सुरनाथः तत्प्रार्थनीयः ।
 सुरोत्तमः देवतपतिः ॥ ८२ ॥ धारयते पालयति पोषयतिच । सृजते सृजति । संहरतेभित्त्वात् ॥ ८३ ॥ मोक्षिणः मोक्षपे-
 क्षायन्तः ॥ ८६ ॥ योधिकारी । सर्वं फलं ॥ ८७ ॥

[पा०] १ श. अ. ठ. सर्वद्वयस्य. २ श. अ. ठ. शासिता. ३ श. अ. ठ. जिष्णुः.

एतच्छ्रुत्वा च वचनं गवणो निर्ययौ तदा ॥ क्रोधमरक्तनयन उद्यताम्बो महाबलः ॥ ८८ ॥

तथाभूतं च तं दृष्ट्वा हरिमुत्तलधृत्प्रभुः ॥ नैनं हन्म्यधुना पापं चिन्तयिष्वेति विश्वधृत् ॥

अन्तर्धानं गतो राम प्रह्वणः प्रियकाम्यया ॥ ८९ ॥

न च तं पुरुषं तत्र ददर्श रजनीचरः ॥ ९० ॥

[हर्षाभादं विमुञ्चन्वै निष्क्रामन्वरुणालयान् ॥ येनैव संप्रविष्टः स पथा तेनैव निर्ययौ] ॥ ९१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे प्रथमसर्गः ॥ १ ॥

प्रक्षिप्तेषु द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

सूर्यजिगीषया तन्मण्डकगतेनरावणेनतमिति युद्धकरणपराजितप्रवचनान्मनस्यपक्षाङ्गीकरणनिषेधनाय प्रहस्तप्रेषणम् ॥ १ ॥
सूर्येन्द्रागपालकेतदण्डिनाम्ना तस्मिन्प्रहस्तवचननिषेधने सूर्येन्द्राण्डिनमिति स्वस्यकाकशेवासहिष्णुबोद्धया तन्मन्यवान्मनस्य-
पक्षाङ्गीकरणमाधिकारदाने तेनचरावणेनमितिशिषेधने रावणेन जयबोधयणदुर्वकं ततोनिर्गमनम् ॥ २ ॥

अथ संचिन्त्य पालेभ्यः सूर्येलोकं जगाम ह ॥ मेरुशृङ्गे वरे रम्ये उपित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ १ ॥

पुष्पकं तन्ममारुह्य रवेस्तुरगमभिभम् ॥ मनोवानगतिं दिव्यं विहारवियति स्थितम् ॥

तत्रापश्यद्रत्निं देवं सर्वतेजोमयं शुभम् ॥ २ ॥

वरकाञ्चनकेयुररक्ताम्बरविभूषितम् ॥ कुण्डलाभ्यां शुभाभ्यां तु आजन्मुखविकामितम् ॥ ३ ॥

केयुरनिष्काभरणं रक्तमालावलम्बिनम् ॥ रक्तचन्दनदिग्धार्ङ्गं महस्रकिरणोज्ज्वलम् ॥ ४ ॥

तमादिदेवमादित्यं विश्वं सम्राक्षवाहनम् ॥ अनाद्यन्तममध्यं च लोकमाक्षिणमीश्वरम् ॥ ५ ॥

तं दृष्ट्वा प्रवरं देवं गवणो राक्षसाधिपः ॥ स प्रहस्तमुवाचाथ गविनेजोबलादिनम् ॥ ६ ॥

गच्छामात्य वद ध्वेनं मंदेशान्मम शासनम् ॥ मार्तण्डं भास्करं श्रेष्ठं तत्त्वतो ब्रूहि माचिरम् ॥ ७ ॥

युद्धार्थी गवणः प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयताम् ॥ निर्जितोस्मीति वा ब्रूहि पक्षमेकतरं कुरु ॥ ८ ॥

तस्य तद्वचनाद्रक्षः सूर्यस्थानिकमागमन् ॥ पिङ्गलं दण्डिनं चैव सोपश्यद्द्वारपालकौ ॥ ९ ॥

आभ्यामाख्याय तन्मयं रावणस्य विनिश्चयम् ॥ तूष्णीमास्ते प्रहस्तः स सूर्यतेजःप्रतापितः ॥ १० ॥

दण्डी गत्वा रवेः पार्श्वं प्रणम्याख्यातवान्विभुम् ॥ ११ ॥

सुसलङ्कृतं सुसलायुधः । अधुनापापमनेनरावणेनहन्मीतिचिन्तयित्वासहानराधंकारयित्वा कुजोपरोधंबहुदुरक्षोद्धननस्यभाव्यत्वादन्तर्धा-
नेगतः । प्रहस्तरोचनेनहिमयाहृणीयइतिचेतिहेनोः ॥ ८९ ॥ पश्यते पश्यतिअपश्यत् ॥ ९० ॥ इतिसत्यधर्मतोषविप्रक्षिप्तसर्ग-
व्याख्याने प्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

संचिन्त्य आलोचय ॥ १ ॥ नानापातगतिः उड्डीनाबडोनादिगतिः । विहारवियतिस्थितं विहारार्थकमवियन् विहारवियन्
तस्मिन् । सपेनेजोमये सर्वतेजस्विप्रदाने ॥ २ ॥ आजन्मुखविकामितं आजन् विकसितमुखंयस्यमतार्थं ॥ ३ ॥ उर्ध्वःप्रवसवाहनं
उर्ध्वःप्रवःप्रवःउर्ध्वःप्रवसवाहनं । नासहस्रीवाहनंअभोयस्यसः । वाहनान्मन्त्रावस्यसवा । “एकोधोषहसिसमनासा—समन्सित्”
इत्यादिनात् । अविरोधोमानबोस्तुरागाथविषयवाएहृद्युक्तिस्त्वभिप्रायादितःसंपाद्यः लोकसाक्षोचामीजगत्पतिश्चनं ।
कविर्लोकसाक्षिमितिपाठः तयार्थोकारान्तता ॥ ५ ॥ निदेशान् वदेत्याहवायः । शासनं अनुशिष्टार्थकंवचः ॥ ७ ॥ इतिपक्ष-
द्वयमभ्येकनरपरमंकुरु ॥ ८ ॥ रक्षः प्रहस्ताख्यं । पिङ्गलंदण्डिनं द्वारपालं पश्यते अपश्यत् ॥ ९ ॥ तेजोमुद्रोदितः तेजो-
मयाअशवाःकिरगालोदितः ॥ १० ॥ दण्डो दीवारिकः ॥ ११ ॥

[पा०] १ स. म. ड. पश्यते. २ अर्धकोटः स. पाठे दृश्यते. ३ स. ड. लङ्काः. ४ स. ड. नानापातगतिर्दिव्यं.
५ स. ड. साहित्यसूर्यःप्रवसवाहनं. ६ स. ड. लोकसाक्षिजगत्पति. ७ स. ड. निदेशान्मम. ८ स. ड. पश्यतेद्वार. ९ स.
ड. सूर्यतेजोमुद्रोदितः.

श्रुत्वा तु मृधेमान्मुनं दण्डिनो रावणस्य ह ॥ उवाच वचनं श्रीमान्बुद्धिपूर्वं दिवाकरः ॥ १२ ॥
 गच्छ दण्डिभ्यस्त्वनं निजितोसीति वा वद ॥ कुरु यत्ते काङ्क्षितं तं नाहं कालक्षिपां सहे ॥ १३ ॥
 म गत्वा वचनात्तस्य राक्षसाय महान्मनः ॥ कथयामास तत्तमर्षे मृयोक्तं वचनं यथा ॥ १४ ॥
 स श्रुत्वा वचनं तस्य दण्डिनो वै महान्मनः ॥ घोषयित्वा जगामाथ विजयं राक्षसेश्वरः ॥ १५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

प्रक्षिप्तेषु तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अथ त्रिग्रीवस्यात्मच्छलप्रतिप्रस्थितस्वरावणस्य मध्येमार्गे पर्वतमहर्षिणासमागमः ॥ १ ॥ रावणेनतत्प्रत्यप्सरोभिःसह-
 क्षिमाभिः महामंवरनामुकृतिनां स्वरूपादिप्रभं तेनतन्मनितकथनम् ॥ २ ॥ रावणेनयुद्धायप्रतियोद्धुप्रदर्शनंप्रार्थितेनपर्वतेन
 संग्राममागन्तुप्रदर्शनं ॥ ३ ॥ रावणमान्धातुभ्यांनानास्त्रप्रयोगपूर्वकंमहासमरप्रवर्तने अन्यतरापराजये गालवपुलस्त्याभ्यां
 मरुच्छमेनतयोबुद्धमनितिवर्तनम् ॥ ४ ॥

अथ संचिन्त्य पीलस्त्यः सोमलोकं जगाम ह ॥ मेरुशृङ्गे वरे रम्ये रजनीमुष्य वीर्यवान् ॥ १ ॥
 तदा कश्चिद्रथारूढो दिव्यस्त्रगनुलेपनः ॥ अप्सरोगणमुख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ॥ २ ॥
 रतिश्रान्तोऽभरोक्तेषु चुम्बितः सन्विबुध्यते ॥ रावणस्त्वथ तं दृष्ट्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ ३ ॥
 अथापश्यदृष्टिं तत्र पर्वतं मुनिसत्तमम् ॥ दशग्रीवो महात्मानं दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ॥
 स्वागतं तव देवर्षे दिष्ट्या चैवागतो ह्यमि ॥ ४ ॥
 कोयं स्वन्दनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ निर्लज्ज इव संयाति भयस्थानं न विन्दति ॥ ५ ॥
 रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीन् ॥ शृणु वत्स यथातत्त्वं वक्ष्ये तव महामते ॥ ६ ॥
 एतेन निजिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः ॥ एष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्तमम् ॥ ७ ॥
 तपसा निजिता लोका विक्रमेण यथा त्वया ॥ प्रयाति पुण्यवान्वत्स सोमं पीत्वा न संशयः ॥ ८ ॥
 त्वं च राक्षसशार्दूल शूरः सत्यव्रतस्तथा ॥ नेदृशेषु च कुध्यन्ति बलिनो ब्रह्मचारिषु ॥ ९ ॥
 अथापश्यद्रथवरं महाकायं महाजसम् ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा गीतवादित्रसंकुलम् ॥ १० ॥
 कंष गच्छति देवर्षे शोभमानो महाद्युतिः ॥ किन्नरश्च प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्च मनोहरम् ॥ ११ ॥
 श्रुत्वा चैनमुवाचाथ पर्वतो मुनिसत्तमः ॥ एष शूरो रणे योद्धा संग्रामेष्वनिवर्तकः ॥
 युध्यमानस्तथैवैष प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ १२ ॥
 कृती शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थं त्यक्तजीवितः ॥ संग्रामे निहतो वीरान्हत्वा च सबलान्बहून् ॥ १३ ॥

दण्डिनः सकामात् ॥ १२ ॥ जयस्य जय । निजितोसीतिवावद । जय स्वेतिच्छेदोवा । स्वत्वात्तववचनंममवचनमेवेतिभावः ।
 यत्तेतवानचोमध्यैकाङ्क्षितंतत्कार्यः कुरु । कंचित्कालंक्षयाचरेगमयेतिशेषः । पुरतोमदन्ववायजनिरेववधिष्यतितत्कीर्तिरेवमस्मी-
 तिप्रैतिरिक्तरूपेतिभावोऽवधारः ॥ १३ ॥ सामर्थ्यंसतिसमितिमुपेयात् । नायातः तेननिजितःसमितेतिस्वविजयंघोषमि-
 त्याजमान ॥ १५ ॥ इतिसंज्ञधर्मतीक्ष्णप्रक्षिप्तसंगव्याख्यानं द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

उभय समुष्य ॥ १ ॥ गच्छति अगच्छत् ॥ २ ॥ चुम्बितः ताभिः ॥ ३ ॥ कालेन योगेन । कालोदैवागतइतिक्वचित्पाठः
 ॥ ४ ॥ भयस्थानं महर्षे ॥ ५ ॥ निजिताः मुक्तताजिताः । यत्सुसुखंउत्तमंस्थानं तन्मोक्षाय एषगच्छति ॥ ७ ॥ सोमंपीत्वा
 पुण्यकृत् संग्रामितपुण्यः । अथवा पुण्यहेतुकलादिकृत् ॥ ८ ॥ शूरःएतन्कोपंकुरु । कुतइत्यतआह—नैवेति ॥ ९ ॥ मनोरमं
 यथातथा ॥ ११ ॥ संग्रामेष्वनिवर्तकोयोद्धा । एषः इच्छाविषयइतिवा । अपेक्षितइतियावत् । 'एषस्यप्रभृते' इत्यादिप्रवृ-
 [पा०] १ अ. ड. कालेनैवागतो. २ अ. ड. निजितायइद्वयताराक्षसाधिप । प्रयातिपुण्यकृतद्वत्सोमं. ३ अ. ड. नैवेदशेषु.
 ४ अ. ड. मनोरमं.

इन्द्रस्यानिधिरेवैष ह्यथवा यत्र चेच्छति ॥ नृत्तगीतविलासैस्तु मेव्यते नरमत्तमः ॥ १४ ॥
 पप्रच्छ रावणो भूयः कोयं यात्यकंसमग्निमः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 य एष इदयते राजन्विमाने सर्वकाञ्चने ॥ अप्सरोगणमयुक्ते पूर्णेन्दुमदधानतः ॥ १६ ॥
 सुवर्णदो महाराज त्रिचित्राभरणाम्बरः ॥ एष गच्छति शीघ्रेण यानेन सुमहाद्युतिः ॥ १७ ॥
 पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ य एने यान्ति राजानो ब्रूहि तानृषिमत्तम ॥ १८ ॥
 कोयं मे याचनो दद्याद्युद्धानिर्भ्यं महाद्युतिः ॥ क्षिप्रमाख्याहि धर्मेज पिता मे त्वं हि पर्वत ॥ १९ ॥
 एवमुक्तः प्रन्युवाच रावणं पर्वतस्तदा ॥ स्वर्गाधिना महाराज नैनं युद्धार्थिनो नृपाः ॥ २० ॥
 वक्ष्यामि च महाराज त्रिचित्राभरणाम्बरः ॥ यस्तु राजा महानेजाः समर्द्धपेश्वरो महान् ॥
 मान्धातेत्यभिविख्यातः स ते युद्धं प्रदास्यति ॥ २१ ॥
 पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ कुत्रामो वर्तते राजा तं समाचक्ष्व तन्वतः ॥ २२ ॥
 अहं यास्यामि तत्राय यत्रामो नरपुङ्गवः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनिवचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 युवनाश्वसुतो येष मान्धाता राजमत्तमः ॥ समर्द्धपात्रमयुद्धान्ताञ्जित्वाऽथ स्वर्गेमेव्यति ॥ २४ ॥
 अथापश्यन्महाबाहुर्विचित्रवर्दपितः ॥ अवोप्याधिपतिं वीरं मान्धातारं नृपोत्तमम् ॥ २५ ॥
 समर्द्धपाधिपं यान्तं स्यन्दनेन विराजितम् ॥ काञ्चनेन त्रिचित्रेण मेहाहारेण भास्यता ॥ २६ ॥
 जाञ्चल्यमानं रूपेण दिव्यमगनुत्पन्नम् ॥ तमुवाच दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ २७ ॥
 एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ यदि ते जीवितं नेष्टं तनो युध्यस्व मामिति ॥ २८ ॥
 मान्धातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ वरुणस्य कुबेरस्य यमस्यापि न विव्यथे ॥
 किमरे मानुषान्वतो रावणो भयमाविशेत् ॥ २९ ॥
 एवमुक्त्वा दशग्रीवः क्रोधान्नं प्रदहन्निव ॥ आज्ञापयामास तदा राक्षसान्युद्धदुर्मदान् ॥ ३० ॥
 अथ कुद्रास्तु मचिवा रावणस्य दुरान्मनः ॥ बह्वुः शरवर्षाणि क्रूरा युद्धविशारदाः ॥ ३१ ॥
 अथ राजा बलवता कङ्कपर्णजिह्वगैः ॥ इषुभिस्ताडिताः सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः ॥
 मेहोदरविरूपाक्षमारीचाकम्पनादयः ॥ ३२ ॥
 अथ प्रहस्तो नृपतिं शरवर्षैर्गवाकिरन् ॥ अग्रामानेव तान्सर्वान्प्रचिच्छेद नृपोत्तमः ॥ ३३ ॥
 भुशुण्डीभिश्च भर्तृश्च भिण्डिपालैश्च तामरैः ॥ नरराजेन दह्यन्ते शूलभा इव तेऽग्निना ॥ ३४ ॥

॥ १२ ॥ समरेस्वमेवबुद्धा इन्द्रस्यानिधिः । नरपुङ्गव इति तत्रानिधिः । एतेनानेकेलोकाएतादृशैः प्राप्याः सन्तीति द्योतयति ।
 यत्रराज इति तत्रनृपतीति तस्यैव्यद्विवाचः । ॥ १४ ॥ सर्वकाञ्चने सर्वस्मिन्मार्गेकाञ्चनंयस्यसमयानस्मिन् ॥ १६ ॥ सुवर्णदः
 नः । शीघ्रेण शीघ्रेण ॥ १७ ॥ धर्मेजः त्रिचित्राभरणमभिवर्धयति ॥ १९ ॥ स्वर्गाधिपः कुलपुत्रादिमाधनास्तन्का-
 धिपः । आनेनयुद्धाधेनः ॥ २० ॥ यद्विमुक्तुजदशकण्डूनेमयमः कथं संसेव्यतामस्मि—वक्ष्यामीति ॥ सते युद्धाधिति-
 त्रिप्रमानाः । युद्धेसप्रदत्ताःतन्वतः । एतान्मुनेन द्वायप्रसूतितुल्यतुल्यमिति मन्त्र्य ॥ २५ ॥ निष्टेन संसृजेमर्थं । अतो
 कुत्रा कुत्रः तन्मसमं वचः ॥ २६ ॥ इह अत्रैव ॥ २८ ॥ अथ पर्वतवचनसमनन्तरमेव ॥ २९ ॥ मेहोदराभेग तन्पर्वत-
 सारणेन ॥ २६ ॥ मेष्टं नावेति ॥ २८ ॥ यमस्यापि सकाशात् । योगवशादतिपारोक्ष्येन त्रिभोऽष्टकुरात् ॥ २९ ॥ शिला-
 धिनः शालाधिनः । मेहोदरविरूपाक्षमारीचकैरेति सुमनःपादः । विरूपाक्षकैरेति पादोदरद्वन्द्वकैर्विरूपाक्षद्विकैवाट्टीलाबहुव-
 चनसमबोद्धव्यैः । पराक्रमबहुव्यादयवबहुव्यादा 'अदितिःपादान्' इत्यत्रैवबहुवचनं । बहुवचनमायथे । मेहोदरविरूपाक्षा-
 दबह्मस्यैवद्विवा ॥ ३२ ॥

[पा०] १ अ. ट. धर्मेजः २ अ. ट. महाभागयन्नेयुद्धप्रदास्यति । मरुतायाः ३ अ. ट. एतोमीतिद्वेतेराजातरसमाचक्ष्व-
 मुवच ४ अ. ट. समर्द्धपमयुद्धान्ताञ्जित्वेह ५ अ. ट. मेहोदराभेग ६ अ. ट. कङ्कपर्णःशिलाधिनः ७ अ. ट. मेहोदरवि-
 रूपाक्षमारीचकैरेति सुमनःपादः ।

पुनर्नृपवरः क्रुद्धः पञ्चभिः प्रविभेद तम् ॥ तोमरैः स महाघोरैः पुरा क्रौञ्चमित्राग्रिजः ॥ ३५ ॥
 ततो मुहुर्भ्रामयित्वा मुद्गरं वज्रसन्निभम् ॥ मुमोच सोतिवेगेन राक्षसस्य रथं प्रति ॥ ३६ ॥
 स पपात महावेगो मुद्गरो वज्रसन्निभः ॥ घूर्णितो रावणस्तेन पतितः शक्रकेतुवत् ॥ ३७ ॥
 तदा स नृपतिः प्रीतो हर्षोद्धूतबलो बभौ ॥ सकलेन्दुकरैः स्पृष्टं यथाम्बु लवणाम्भसः ॥ ३८ ॥
 ततो रक्षोबलं सर्वं महाभूतमचेतनम् ॥ परिवार्याथ तं तस्यौ राक्षसेन्द्रं समन्ततः ॥ ३९ ॥
 ततश्चिरात्समाश्वस्तो रावणो लोकरावणः ॥ मान्धातुः पीडयामास देहं लङ्केश्वरो भृशम् ॥
 रथं चाश्वयुजं क्षिप्रं बभञ्ज च महाबलः ॥ ४० ॥
 विरयः स रथं प्राप्य शक्तिं घण्टादृहासिनीम् ॥ मान्धाता विप्रचिक्षेप तां बलाद्रावणं प्रति ॥ ४१ ॥
 मरीचिमिव चार्कस्य चित्रमानोः शिखामिव ॥ दीप्यन्तीं रुचिराभासं मान्धातुकरनिस्पृताम् ॥ ४२ ॥
 तामापतन्तीं शूलेन पौलस्त्यो रजनीचरः ॥ ददाह शक्तिं लङ्केशः पतङ्गमिव पावकः ॥ ४३ ॥
 यमदत्तं तु नागचं निकृष्याथ दशाननः ॥ पातयामास वेगेन स तेनाभिहतो भृशम् ॥ ४४ ॥
 मृच्छिन् नृपतिं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः ॥ चुक्रुशुः सिंहनादांश्च क्ष्वेलन्तश्च निशाचराः ॥ ४५ ॥
 लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन व्योधाधियपतिस्तदा ॥ तं दृष्ट्वा शत्रुभिः शत्रुं पूज्यमानं मुदान्वितैः ॥ ४६ ॥
 जानकोपो दुराधर्षश्चन्द्रार्कसदृशद्युतिः ॥ महता शरवर्षेण पीडयन्नाक्षसं बलम् ॥ ४७ ॥
 चापस्य च निनादेन तस्य बाणरवेण च ॥ संचचाल ततः सैन्यमुद्धूत इव सागरः ॥ ४८ ॥
 तद्युद्धमभवद्भोरं नरराक्षससंकुलम् ॥ ४९ ॥
 कुंभाविष्टौ महात्मानौ नरराक्षससत्तमौ ॥ कार्मुकासिधरौ वीरौ शरासनगतौ तथा ॥ ५० ॥
 मान्धाता रावणं चैव राक्षसश्चैव तं नृपम् ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टौ शरवर्षं वर्षवतुः ॥ ५१ ॥
 तौ परस्परमंक्षोभोत्प्रहारैर्जर्जरीकृतौ ॥ ५२ ॥
 रावणो रौद्रमस्त्रं तु प्रायुक्च स महाबलः ॥ आग्नेयेन स मान्धाता तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ५३ ॥
 गान्धर्वेण दशग्रीवो वारुणेन स राजराट् ॥ ५४ ॥
 गृहीत्वा स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहम् ॥ तोलयामास मान्धाता दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ ५५ ॥
 तदस्त्रं धोरूपं तु त्रैलोक्यभयवर्धनम् ॥ दृष्ट्वा त्रस्तानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
 वरदानात्तु रुद्रस्य तपसाऽधिगतं महत् ॥ ५६ ॥
 ततः प्रकम्पितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ देवाः प्रकम्पिताः सर्वे लयं नागाश्च मेनिरे ॥ ५७ ॥
 अथ तौ मुनिशार्दूलौ ध्यानयोगादपश्यताम् ॥ पुलस्त्यो गालवश्चैव वारयामासतुर्नृपम् ॥
 उपलब्धैश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमम् ॥ ५८ ॥

अग्रिजः स्कन्दः । ' तंकार्तिकेयगात्रेयमामेयंचप्रचक्षते ' इत्युक्तेः ॥ ३५ ॥ सकलेन्दुकलां पौर्णमासीसंबन्धिनीं । लवणाम्भसः
 लवणसमुद्रस्य अंबुयथाऽभिवृद्धंभवति तथा ॥ ३८ ॥ अचेतनं निस्संज्ञं ॥ ३९ ॥ देहं पीडयामास आयुधैः ॥ ४० ॥ मन्त्रिभिः
 प्रहृष्टादिभिः ॥ ४६ ॥ राक्षसं तत्संबन्धिबलं ॥ ४७ ॥ सागरोमादतोद्धृतोयथा तथा ॥ ४८ ॥ आविष्टौ परस्परंसंनिकृष्टौ
 ॥ ५० ॥ मुमोचतुः समुच्चतुः ॥ ५१ ॥ क्षतेपुनर्विक्षतंयस्तौ ॥ ५२ ॥ अमुञ्चत । अमुञ्चत् ॥ ५३ ॥ तपसाराधितं साधितं
 ॥ ५६ ॥ नागाः महाहयः गजावा ॥ ५७ ॥ पुलस्त्योगालवश्चेतिमुनिशार्दूलौ राक्षससत्तमंचवारयामासतुः । तौमुनी ।
 राक्षससत्तमंचवारयामासतुः ॥ ५८ ॥

[पा०] १ झ. ठ. सकलेन्दुकलांस्पृष्ट्वा. २ झ. ठ. दृष्ट्वातंमन्त्रिभिःशत्रुं. ३ झ. ठ. अथाविष्टौ. ४ झ. ठ. मुमोचतुः.
 ५ झ. ठ. प्रहारैःक्षतविक्षतौ. ६ झ. ठ. कार्मुकेकंसमाधायरौद्रमस्त्रममुञ्चत. ७ झ. ठ. तपसाराधितंमहत्.

तौ तु कृत्वा परं प्रीतिं नगराक्षमयोस्तदा ॥ संप्रस्थितौ तु तौ दृष्टौ पथा येनैव जागर्तौ ॥ ५९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

प्रक्षिमेषु चतुर्थेः सर्गः ॥ ४ ॥

मेघमण्डलाद्यतिक्रमेण चन्द्रमण्डलमसीर्यते नरायणेन सहचरेषु प्रह्लादेषु चन्द्रनेत्रमण्डलाक्षमेषु युष्मत्सया चन्द्रमणि
शरणागच्छने जगतावप्यसमागमनं ॥ १ ॥ मेघराजमणि चन्द्रमण्यलोकहितकराचोत्पत्त्या भद्रिदृशमण्डलमिदमिदमप्युदकं
तस्मै निवेदनामाहोत्तराक्षमण्डलाक्षमोपदेशः ॥ २ ॥

गताभ्यामथ विप्राभ्यां रावणो राक्षसाधिपः ॥ दशयोजनमाहस्यं प्रथमं स मरुत्पथम् ॥ १ ॥
अत्यकामन्महानेत्राः पृथक्केण महाबलः ॥ यत्र तिष्ठन्ति संन्यस्ता हंसाः सर्वगुणान्विताः ॥ २ ॥
अत ऊर्ध्वं द्वितीयं तु गत्वा तेषु मरुत्पथम् ॥ दशयोजनमाहस्यं तद्वि वै परिगम्यते ॥ ३ ॥
तत्र मेघाः स्थिताः सर्वे त्रिविधा नित्यमंश्रिताः ॥ आमेयाः पञ्चजा ब्राह्मणत्रिविधा इति संस्थिताः ॥ ४ ॥
अथ गत्वा तृतीयं तु वायोः पन्थानमुत्तमम् ॥ नित्यं यत्र स्थिताः सिद्धाधारणाश्च मनस्विनः ॥
दशैव तु महन्त्राणि योजनानां तथैव च ॥ ५ ॥
चतुर्थं वायुमार्गं तु गतवान् रावणस्तथा ॥ वसन्ति यत्र नित्यं वै भूताश्च मविनायकाः ॥ ६ ॥
अथ गत्वा तु वै शीघ्रं पञ्चमं वायुगोचरम् ॥ दशैव तु महन्त्राणि योजनानां तथैव च ॥ ७ ॥
गङ्गा यत्र मग्निच्छेष्टा नागाश्च कुमुदादयः ॥ कुन्नरा यत्र तिष्ठन्ति ये च मृच्छन्ति शीकरान् ॥
गङ्गातोषेषु तिष्ठन्तः पृथ्यं कुर्वन्ति सत्रजः ॥ ८ ॥
ततः करिकाच्छ्रेष्ठं वायुना लोलितं भृशम् ॥ जलं कुञ्जेषु पतितं हिमं भवन्ति राघव ॥ ९ ॥
ततो जगाम पृष्ठं स वायुमार्गं महायुते ॥ योजनानां महन्त्राणि तथैव तु स राक्षसः ॥
यत्रास्ते गरुडो नित्यं ज्ञातिवान्धवमत्कृतः ॥ १० ॥
तथैव तु महन्त्राणि योजनानां तथोपरि ॥ सप्तमं वायुमार्गं तु यत्र वै ऋषयः स्थिताः ॥ ११ ॥
अत ऊर्ध्वं स गत्वाऽथ महन्त्राणि दशैव तु ॥ अष्टमं वायुमार्गं तु यत्र गङ्गा प्रतिष्ठिता ॥ १२ ॥
आकाशगङ्गा विख्याता ह्यादित्यपथमास्थिता ॥ वायुना धार्यमाणा सा महावेगा महाम्वना ॥ १३ ॥

सीमुनी । नगराक्षमयोः प्रीतिं परस्परमनुत्तमं कृत्वा कारयित्वा । येन पथाय तौ तेनैव संप्रस्थितौ ॥ ५९ ॥ इति सत्यधर्मसीयोदे
प्रक्षिमेसर्गोऽष्टमोऽध्यायः सर्गः ॥ ३ ॥

विप्राभ्यां । पीलहस्यगताभ्यां । अत ऊर्ध्वमेवमहन्त्रां । प्रथमं मरुत्पथं । दशयोजनमाहस्यं ॥ १ ॥ अथ रावणदुर्ध्वं । अनुत्तमं
अप्रथमं । द्वितीयमिति वाक्यं । तदेव तद्विः । दशयोजनमाहस्यं परिगम्यते । राक्षसः ॥ २ ॥ यत्र । तत्रमहन्त्रे । त्रिविधमेघाः
संस्थिताः स्थिताः । तत्रैकारदशैवति — आमेया इति । आमेयाः कामेव निवसन् । पञ्चजाः पञ्चगव्यकाः । ब्राह्मणः त्रयोविधस्त
इति । 'अग्निहोत्राणां' इति ० ॥ ४ ॥ तृतीयं मरुत्पथं ॥ ५ ॥ नित्यं तिष्ठन्तीति नित्यमप्युदकं । भूताः देवर्षेः त्रिविधाः । सर्वगुणान्विताः
विनायकेन सहितः ॥ ६ ॥ वायोर्गोचरम् ॥ ७ ॥ कुमुदादयः । अनागाः । अने महतिशक्ते । आमेयेषु । आमेयाः पञ्चगव्याः ।
कुन्नराः अन्धेतिशक्ताः कुमुदादिनामेव इति ॥ ८ ॥ राक्षसजैः । तद्विहरणमुत्तमं । वायुनापि गच्छन् । मृच्छन्ति मृच्छन्ते । यजलं
वर्षति तत्पुण्यं पवित्रं । हिमं शीतलं पतति ॥ ९ ॥ महायुते । राग । ज्ञातिवान्धवमत्कृतः । राक्षसः । राक्षसोपजातः । वायुधवाः
भृशदायः ॥ १० ॥ गङ्गा । कपान्तरेण राग । अप्रमृत्कर्मोति हिमं ॥ ११ ॥

[पा०] १ अ. ट. अत ऊर्ध्वमुत्तमं । २ अ. ट. तत्रमंति हिमं मेघास्त्रिविधानित्यस्याः स्थिताः । आमेयाः
पक्षिणो ब्राह्मणत्रिविधास्तत्रोत्पत्त्याः । ३ अ. ट. नित्यमप्युदकं । ४ अ. ट. तत्रैव तिष्ठन्तीति वायुनापि गच्छन् । ५ अ. ट. जलं पुण्यं
पतति हिमं वर्षति राघव ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चन्द्रमा यत्र तिष्ठति ॥ १४ ॥
 अशीतिं तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि ॥ चन्द्रमास्तिष्ठते यत्र ग्रहनक्षत्रसंयुतः ॥ १५ ॥
 शतं शतसहस्राणि रश्मयश्चन्द्रमण्डलात् ॥ प्रकाशयन्ति लोकांस्तु सर्वसच्चसुखावहाः ॥ १६ ॥
 ततो दृष्ट्वा दशग्रीवं चन्द्रमा निर्दहन्निव ॥ स तु शीताग्निना शीघ्रं प्रादहद्रावणं तदा ॥ १७ ॥
 नासहंस्तस्य सचिवाः शीताग्निं भयपीडिताः ॥ रावणं जयशब्देन ग्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 राजञ्शीतेन बाध्यामो निवर्ताम इतो वयम् ॥ चन्द्ररश्मिप्रतापेन रक्षसां भयमाविशत् ॥ १९ ॥
 स्वभासा ह्येष राजेन्द्र शीतांशुर्दहनात्मकः ॥ २० ॥
 एतच्छ्रुत्वा ग्रहस्तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ विस्फार्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्तं ह्यपीडयत् ॥ २१ ॥
 अथ ब्रह्मा समागम्य चन्द्रलोकं त्वरान्वितः ॥ दशग्रीव महाबाहो साक्षाद्विश्रवसः सुत ॥
 गच्छ शीघ्रमितः सौम्य मा चन्द्रं पीडयाशुगैः ॥ २२ ॥
 लोकस्य हितकामोऽयं द्विजराजो महाद्युतिः ॥ मन्त्रं च ते प्रदास्यामि प्राणात्ययभयेऽभयम् ॥ २३ ॥
 यस्त्विमं संस्मरेन्मन्त्रं न स मृत्युमवाप्नुयात् ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 यदि तुष्टोसि मे देव अनुग्राह्यो यदि ह्यहम् ॥ यदि मन्त्रेश्वरो देवो दीयतां मम धार्मिक ॥ २५ ॥
 यं जप्त्वाऽहं महाभाग सर्वदेवेषु निर्भयः ॥ अमरेषु च सर्वेषु दानवेषु पतत्रिषु ॥
 त्वत्प्रसादात्तु देवेश न भयं विद्यते मम ॥ २६ ॥
 एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ प्राणात्यये तु वै दधि न नित्यं राक्षसाधिप ॥ २७ ॥
 अक्षमूर्त्रं गृहीत्वा तु जपेन्मन्त्रमिमं शुभम् ॥ जप्त्वा तु राक्षसपते त्वमजेयो भविष्यसि ॥
 अजप्त्वा राक्षसश्रेष्ठ न ते सिद्धिर्भविष्यति ॥ २८ ॥
 शृणु मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येन राक्षसपुङ्गव ॥ मन्त्रस्य कीर्तनादेव प्राप्स्यसे समरे जयम् ॥ २९ ॥
 नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ॥ भूतभव्यमहादेव हर पिङ्गललोचन ॥ ३० ॥
 बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद ॥ आरुणेयोसि देव त्वं त्रैलोक्यप्रभुरीश्वरः ॥ ३१ ॥
 हरो हरितनेमिस्त्वं युगान्तदहनोऽनलः ॥ गणेशो लोकशम्भुश्च लोकपालो महाभुजः ॥ ३२ ॥
 महादेवो महाशूली महादंष्ट्रो महाभुजः ॥ कालश्च कालरूपी च नीलग्रीवो महोदरः ॥ ३३ ॥
 वेदान्तगो वेदमयः पशूनांपतिरव्ययः ॥ शूलधृच्छूलकेतुश्च नेता गोप्ता हरिः शिवः ॥ ३४ ॥
 जटी मुण्डी शिखण्डी च लघुडी च महायशः ॥ भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः ॥ ३५ ॥
 सर्वदः सर्वहारी च स्रष्टा च गुरुरव्ययः ॥ कमण्डलुधरो देवः पिनाकी धूर्जटिस्था ॥ ३६ ॥

योजनानां प्रमाणतः अशीतिसहस्राणि अशीतिसाहस्री । तिष्ठते तिष्ठति ॥ १५ ॥ सर्वसत्त्वानि सर्वप्राणिनः ॥ १६ ॥ शीता-
 ग्निना शीतलेपिभिरहिणामिववैरिणांतापकृदितिसमताऽग्निनाज्ञेया ॥ १७ ॥ नासहन् गतं । राजन्जयेशिज्यशब्दस्तेन
 ॥ १८ ॥ निवर्तामः निवर्तामहे ॥ १९ ॥ शीतांशुरपिदहनात्मकइत्येषचन्द्रस्वभावः ॥ २० ॥ द्विजराजः ब्राह्मणाधिपतिः ।
 'सोमोस्माकं ब्राह्मणानां राजा' इति श्रुतेः । यदा प्राणात्ययगतिः अवसानसमयः ॥ ३३ ॥ देवेषु देवेभ्यः त्वत्प्रसादात् एतत्कालि-
 कात् ॥ २६ ॥ प्राणात्ययेषु तत्तत्सदृशासु सङ्कुटेषु ॥ २७ ॥ अक्षमूर्त्रं कमलाक्षमालां ॥ २८ ॥ जप्त्वायेनसिद्धिर्भविष्यति तं म-
 न्त्रं शृणु । कीर्तनात् जपपूर्वकं मन्दसुच्चारत् ॥ २९ ॥ नमस्तइति मन्त्रप्रारंभः । वैयाघ्रवसनच्छद वैयाघ्रव्याघ्रचर्म । तदेव वसनमंशुकं ।
 तेन छाद्यते स तथा ॥ ३१ ॥ हरितनेमीर्दूर्वालकृततपोगर्तवान् । 'नेमिः कीलेऽवधोगतं' इति विश्वः ॥ ३२ ॥ शिखण्डी काकपक्षी ।
 चतुर्भिः शिखण्डेभ्यो दिवच्छिखण्डशब्दो जटाजूटवाचीवा ॥ ३५ ॥

माननीयोर्हणीयश्च ओंकारः सामवेदगः ॥ मृन्मुश्च मृन्पुद्गलश्च पारियात्रश्च सुव्रतः ॥ ३७ ॥
 ब्रह्मचारी गृही योगी वीणापणवतूणवान् ॥ अमरो दर्शनीयश्च बालमूर्यनिभस्तथा ॥ ३८ ॥
 श्मशानचारी भगवानुमापतिररिन्दमः ॥ भगनेत्रः प्रहर्ता च पूषदन्तनिपातनः ॥ ३९ ॥
 ज्वरहर्ता पाशहस्तः प्रलयः काल एव च ॥ उल्कामुखोऽग्निकेतुश्च मुनिर्दीप्तो विशांपतिः ॥ ४० ॥
 उन्मादमोहनकरः समर्थस्त्रिदशोत्तमः ॥ वामनो वामदेवश्च प्राग्दक्षिण्यश्च नामतः ॥ ४१ ॥
 भिक्षुश्च भिक्षुरूपी च त्रिजटी जटिलः स्वयम् ॥ चक्रहस्तः प्रतिष्ठम्भी चमूनां स्तम्भनस्तथा ॥ ४२ ॥
 ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुरलोचनः ॥ वानस्पत्यः शीकरश्च नित्यमाश्रितपूजितः ॥ ४३ ॥
 जगद्धाता च कर्ता च पुरुषः शाश्वतो ह्यजः ॥ धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्रिवर्त्मा भूतभावनः ॥ ४४ ॥
 त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च सूर्यायुतसप्तप्रभः ॥ देवदेवोभिदेवश्च चन्द्राङ्कितजटस्तथा ॥ ४५ ॥
 नर्तको लासकश्चैव पूर्णेन्द्रसदृशाननः ॥ सुत्रहण्यः शरण्यश्च सर्वदेवमयस्तथा ॥ ४६ ॥
 सर्वभूतनिवासश्च सर्ववन्धविमोचकः ॥ मोहनो वज्रकश्चैव सर्पधारी वरोत्तमः ॥ ४७ ॥
 पुष्पदन्तो विभागश्च मुख्यः सर्वहरस्तथा ॥ हरिश्मश्रुर्धनुर्धारी भीमो भीमपराक्रमः ॥
 भक्ताभीष्टप्रदः स्थाणुः परमात्मा सनातनः ॥ ४८ ॥
 मया प्रोक्तमिदं पुण्यं नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥ [सर्वपापहरं पुण्यं शरण्यं शरणार्थिनाम्] ॥
 जप्यमेतद्दशग्रीव कुर्याच्छत्रुविनाशनम् ॥ ४९ ॥
 दत्त्वा तु रावणस्यैवं वरं स कमलोद्भवः ॥ पुनरेव जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ५० ॥
 रावणोपि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तदा ॥ निवर्तमानः संहृष्टो रावणः स दुरात्मवान् ॥
 जह्मे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ ५१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्तेषु पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

कदाचनसचिवः सहपश्चिमाणवंगतेनरावणेन कचनद्वीपे कस्यचिन्महापुरुषस्यदर्शनम् ॥ १ ॥ तेनयुद्धाबात्मानमाहूतव-
 तोरावणस्य लीलयाऽत्यल्पमुष्टिप्रहारेणनिपातनपूर्वकं पातालप्रवेशः ॥ २ ॥ ततःप्रबुध्यसचिववचनात्पाताकंप्रविष्टेनरावणेन
 सर्वाभरणभूषितानां तुल्यरूपाणांमहापुरुषाणांकोटित्रयावलोकनम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मवरविभवात्ततः पुरतोनिर्गततेन
 भुजगशायिनः कपिलरूपिणोहरेरवलोकनम् ॥ ४ ॥ कपिलेन स्वसमीपवर्तिकमलावलोकनेन कामवशतया तज्जिघृक्षोस्तस्य
 निज निश्वाससमास्तेनभुविपातनपूर्वकं तंप्रति ब्रह्मवरमाननाय स्वेनाहननकथनम् ॥ ५ ॥ रावणेनतस्यनारायणत्वनिर्धारणेन
 तंप्रति तद्भस्तेनस्वस्ववधप्रार्थनसमकालंतदङ्गे सचराचरसकललोकावलोकनम् ॥ ६ ॥ रामप्रश्नादगस्त्येनतंप्रति द्वीपवासिनो
 महापुरुषस्य श्रीनारायणावताररूपकपिलत्वनिवेदनम् ॥ ७ ॥

[दत्त्वा तु रावणस्यैवं वरं स कमलोद्भवः ॥ पुनरेवागमत्क्षिप्रं ब्रह्मलोकं पितामहः ॥

अत्रागतामिदं वरं पुनरागतिरातुपूर्वार्थं च ततोऽत्रमन्त्रज्ञानदोषावहा । एवमुत्तरत्रापि । ज्येष्ठं साम । ऋच्यध्याकृद्वलेनसाम्नो
 ज्येष्ठता ॥ ३७ ॥ गुहावासी तपश्चरणार्थे । हरितनेमीत्यतःसंभवदर्थः ॥ ३८ ॥ चतुर्थः दण्डरूपोपायः । प्राक्प्रदक्षिणवामनः
 प्रदक्षिणः अतिकुशलाः तेभ्योपिबामानिसंयन्तित्यंसः । यद्वा प्रदक्षिणोवामनोवामनिर्भगवान्यस्यसइतिवा । 'वामानिसंयन्ति सवा-
 मनिः' इतिश्रुतेः ॥ ४१ ॥ इतिसत्यधर्मतीर्थीयेप्रक्षिप्तसर्गव्याख्याने चतुर्थस्सर्गः ॥ ४ ॥

पुनरागमत् स्वस्थलं ॥ १ ॥

[पा०] १ झ. ठ. माननीयश्च ओंकारोवरिष्टो ज्येष्ठसामगः. २ झ. ठ. ब्रह्मचारीगुहावासी वीणापणव. ३ झ. ठ. उन्मादोवेप-
 नकरश्चतुर्थालोकसत्तमः. ४ झ. ठ. प्राक्प्रदक्षिणवामनः. ५ इदमर्थं झ. ठ. पाठयोर्द्वयते. ६ इदमर्थत्रयं. झ. ठ. पाठयोर्द्वयते.

रावणोपि वरं लब्ध्वा पुनरेवागमत्तथा ॥ १ ॥]

केनचित्त्वथ कालेन रावणः प्रययौ गृहात् ॥ पश्चिमार्षवमागच्छत्सचिवैः सह राक्षसैः ॥ २ ॥
 द्वीपस्थो दृष्टो तेन पुरुषः पावकप्रभः ॥ महाजाम्बूनदप्रख्य एक एव व्यवस्थितः ॥ ३ ॥
 यथा दृश्येत भयदो युगान्तानल उत्थितः ॥ देवानामिव देवेशो ग्रहाणामिव भास्करः ॥ ४ ॥
 शरभाणां यथा सिंहो हस्तिष्वैरावतो यथा ॥ पर्वतानां यथा मेरुः पारिजातश्च शाखिनाम् ॥ ५ ॥
 तथा तं पुरुषं दृष्ट्वा कुण्डमध्येऽनलं तथा ॥ गर्जनं विविधैर्नदैर्लम्बहस्तं भयानकम् ॥ ६ ॥
 दंष्ट्रांलं विकटं चैव कम्बुग्रीवं महौजसम् ॥ मण्डककुक्षिं पिङ्गाक्षं कैलासशिखरोपमम् ॥ ७ ॥
 पद्मपादतलं भीमं रक्ताम्बुजनिभाननम् ॥ महाकायं महानादं मनोऽनिलसमं जवे ॥ ८ ॥
 भीममावद्वतूणीरं संघट्टं बद्धचामरम् ॥ ज्वालामालापरिक्षिप्तं किङ्किणीकृतनिखनम् ॥ ९ ॥
 मालया स्वर्णपद्मानां वक्षोदेशावलम्बया ॥ ऋग्वेदमिव शोभन्तं पद्ममालाविभूषितम् ॥ १० ॥
 सोज्जनाचलसंकाशः काञ्चनाचलसन्निभम् ॥ अब्रवीत्तं दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ ११ ॥
 जगर्ज चोच्चैर्वलवान्सहामात्यो दशाननः ॥ धृत्वा स राक्षसपतिः शूलशक्त्यृष्टिपट्टिशान् ॥ १२ ॥
 स द्वीपिना सिंह इव ऋषभेणैव कुञ्जरः ॥ सुमेरुरिव छागेन नदीवेगैरिवार्षवः ॥ १३ ॥
 अकम्प्यमानः पुरुषो रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ युद्धश्रद्धां हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते ॥ १४ ॥
 रावणस्य च यो वेगः सर्वलोकेभ्यवहः ॥ तथा वेगसहस्राणि संश्रितानि तमेव हि ॥ १५ ॥
 अभवत्तस्य सा दृष्टिर्ग्रहमालेव चाद्भुता ॥ दन्तानां दशतः शब्दो यन्त्रसेवातिभीकरः ॥ १६ ॥
 धर्मस्तस्य तपश्चैव जगतः सिद्धिहेतुके ॥ ऊरू संश्रित्य तस्याते मन्मथः शिश्रमास्थितः ॥ १७ ॥
 विश्वेदेवाः कटीभागे भरुतो यस्य शीर्षगाः ॥ मध्येष्टौ वसवस्तस्य समुद्राः कुक्षिसंस्थिताः ॥ १८ ॥
 पार्श्वस्थाश्च दिशः सर्वाः सर्वसन्धिषु मारुताः ॥ [पृष्ठं च भगवान्नुद्रो हृदयं च पितामहः ॥]
 पितरश्चाश्रिताः पृष्ठं हृदयं च पितामहाः ॥ १९ ॥
 गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च ॥ सुवर्णस्य च दानानि शश्वल्लोमाश्रितानि वै ॥ २० ॥
 हिमवान्हेमकूटश्च मन्दरो मेरुश्चैव च ॥ नरं तु तं समाश्रित्य ह्यस्थिभूता व्यवस्थिताः ॥ २१ ॥
 मेही वक्षोभवत्तस्य शरीरे द्यौरवस्थिता ॥ उभे सन्ध्ये कायसन्धौ जलवाहाश्च मेहने ॥
 बाहू धाता विधाता च भगः पूषा उभौ करौ ॥ २२ ॥

दृश्यते अदृश्यत ॥ ३ ॥ सपण्टावद्धचामरं घण्ट्यावद्धचामरसहितं ॥ ९ ॥ कण्ठदेशावलम्बयेति सुपाठः । देशोऽवलम्बयेति पाठे अवलम्बत इत्यवलम्बा । तथेत्यर्थः ॥ १० ॥ अज्जनाचलसंकाशं भागविशेषे । काञ्चनाचलसंकाशं । तथैव तं रावणनिरीक्षितपुरुषं ॥ ११ ॥ अभिभियतोयन्त्रस्य ॥ १६ ॥ कुक्षितः कुक्षौ ॥ १८ ॥ पितामहाः पितृगणस्थाः ॥ १९ ॥ कक्षलोमानियानिवैति पाठे लोमशब्दस्याकारान्तपुङ्क्तिस्त्वमार्थः ॥ २० ॥ अस्थिभूताः सन्ति ॥ २१ ॥ कृकाटिकायां गलमध्यगतोन्नतास्त्रि । 'वपुर्घाटाकृकाटिका' इत्यमरः । सन्ध्या तदभिमातिनीदेवता । चशब्दात् जलवाहाः जलधरा घनाः । विशेष्यं कृकाटिकायामेव । बाहू तस्याः ॥ २२ ॥

[पा०] १ झ. ठ. रावणोलोकरावणः. २ झ. ठ. दृश्यतेतत्रपुरुषः. ३ झ. ठ. दृश्यतेभीषणाकारोयुगान्तानिलसंनिभः. ४ झ. ठ. दृष्टस्थितंमध्येमहावलं. ५ झ. ठ. सर्गजन्विविधैः. ६ झ. ठ. महोरसं. ७ झ. ठ. सिंहास्यंकैलास. ८ झ. ठ. रक्तालङ्करावुजं. ९ झ. ठ. सपण्टावद्ध. १० झ. ठ. किङ्किणीजालनिस्खनं. ११ झ. ठ. कण्ठदेशोऽवलम्बया. १२ झ. ठ. अब्रवीत्. १३ झ. ठ. प्राहरद्वाक्षसपतिःशूलशक्त्यृष्टिपट्टिशैः. १४ झ. ठ. सुमेरुरिवनागेन्द्रैः. १५ झ. ठ. राक्षसं. १६ झ. ठ. भयंकरः. १७ झ. ठ. ग्रहमालाद्वाकुला. १८ झ. ठ. दन्तान्संदशतःशब्दोयन्त्रसेवाभिभियतः. १९ झ. ठ. हेतुकौ. ऊरूह्याश्रित्य. २० झ. ठ. मरुतोवस्तिपार्श्वयोः. २१ झ. ठ. कुक्षितःस्थिताः. २२ झ. ठ. पार्श्वदिशुदिशः. २३ इदमर्थं झ. ठ. पाठयोर्दृश्यते. २४ झ. ठ. सुवर्णवरदानानिकक्षलोमानुगामिच. २५ झ. ठ. पाणिवज्रोऽभवत्तस्य. २६ झ. ठ. कृकाटिकायांसंध्यांच जलवाहाश्चयेघनाः. २७ झ. ठ. विधाताचतथा विद्याधरादयः. । शेषश्चवासुकिश्चैवविशालाक्षइरावतः.

ऐरावतो विशालाक्षः शेषो वासुकिर्ग्व च ॥ क्रम्यन्नाश्वतरौ नागौ कर्कोटकधनंजयो ॥ २३ ॥
 स च धाराविषो नागनक्षकश्चोपतक्षकः ॥ करजानाश्रितास्तस्य विष्वर्ष्य मुमुक्षवः ॥ २४ ॥
 अगिरासमभूतस्य स्कन्धौ रुद्राधिष्ठितौ ॥ दन्तान्मासा दंष्ट्रयोश्च उभयोक्तवः स्थिताः ॥
 नासो कुहूमावास्या तच्छिद्रेषु च वायवः ॥ २५ ॥
 ग्रीवा तस्याभवद्देवी वीणा चापि मरुत्तरी ॥ नामस्यो श्रवणे चोभौ नेत्रे च शशिभास्करौ ॥ २६ ॥
 वेदाङ्गानि च यज्ञाश्च नानारूपाणि यानि च ॥ मुवृत्तानि च वाक्यानि तेजस्मिद्विस्तृप्ताणि च ॥
 एतानि नररूपस्य तस्य देहं श्रितानि वै ॥ २७ ॥
 तेन मुष्टिप्रहारेण स्वल्पमात्रेण लीलया ॥ पाणिना ताडितं रक्षो निपपात महीतले ॥ २८ ॥
 पतितं राक्षसं ज्ञात्वा विद्राव्य च निशाचरान् ॥ ऋग्वेदप्रतिमः सोऽथ पद्ममालाविभूषितः ॥
 प्रविशश्च पातालं मेघोत्पर्वतसन्निभः ॥ २९ ॥
 उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान्स्वयम् ॥ क गतः सहसा ब्रूत प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३० ॥
 एवमुक्त्वा रावणेन रक्षसास्तमथाब्रुवन् ॥ प्रविष्टः स नरोऽत्रैव देवदानवदर्पहा ॥ ३१ ॥
 अर्थासिं गृह्य वेगेन गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ शीघ्रं स तु विलङ्घ्य प्रविशैश्च च दुर्मतिः ॥ ३२ ॥
 प्रविश्य च स तद्वारं रावणो वरनिर्भयः ॥ अपश्यच्च नरांस्तत्र नीलाञ्जनचयोपमान् ॥ ३३ ॥
 केयूरधारिणः शूरात्रक्तमालयानुलेपनान् ॥ अङ्गुलीयकहारार्थैर्भूषणैश्च विभूषितान् ॥ ३४ ॥
 दृश्यन्ते तत्र नृत्यन्त्यस्तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् ॥ निःस्त्योत्सवाः शान्तभया विमलाः पावकप्रभाः ॥ ३५ ॥
 क्रीडन्तः प्रेक्षते तान् वै राक्षसो भीमविक्रमः ॥ द्वारस्थो रावणस्तेषां तामु कोटीषु निर्भयः ॥ ३६ ॥
 यथा दृष्टः स तु नरस्तुल्यांस्तान्स्य सर्वशः ॥ एकवर्णीस्त्वेकवलानेकरूपान्महोजसः ॥ ३७ ॥
 चतुर्भुजान्महोत्साहांस्तत्रापश्यत्सै रावणः ॥ तान्दृष्ट्वाऽथ दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह ॥ ३८ ॥
 स्वयंभुवा दत्तवरस्ततः शीघ्रं विनिर्ययौ ॥ ३९ ॥
 अथापश्यत्परं तत्र भुजङ्गशयने स्थितम् ॥ पाण्डुरेण मेहार्हेण कौस्तुभेन विराजितम् ॥ ४० ॥
 शेते स पुरुषस्तत्र पावकेनावकुण्ठितः ॥ दिव्यस्रगनुलेपी च दिव्याभरणभूषितः ॥ ४१ ॥
 दिव्याम्बरधरा सार्ध्वा त्रैलोक्यस्य विभूषणम् ॥ बालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता ॥

शेषश्चेत्यादीनि सर्पनामानि । कंबलाश्वतराविति उभावित्यत्रोत्तरत्राप्यन्वेति ॥ २३ ॥ सोपतक्षकः उपतक्षकसहितः । तस्य कपिलस्य ॥ २४ ॥ अग्निः आस्यं । कुहूः नष्टेन्दुकला । स्थितादिछिद्रेषुवायवः इतिमुपठं ॥ २५ ॥ नासस्यो अश्विनौ ॥ २६ ॥ लीलया लब्धमात्रेण सृष्टमात्रेण । वज्रप्रहारेण तत्सदृशेनपाणिना ॥ २८ ॥ ऋग्वेदप्रतिमः वेदेषुऋग्वेदःप्रधानं तद्वेदप्रधानः । प्रतिमास्थानीयइतिवा । सः कपिलः ॥ २९ ॥ संगृह्य तद्रूपेणहीत्वा ध्रुवेतिवायव । पन्नगप्रतिगर्भमानिव ॥ ३२ ॥ पश्यत् अपश्यत् ॥ ३३ ॥ महात्मनां वायूनां । 'त्रिकोटिरूपःपवनश्चमेसुतः' इत्याचार्योक्तिः ॥ ३५ ॥ पश्यते अपश्यत् ॥ ३६ ॥ ऊर्ध्वरोमा त्रासोर्ध्वाङ्गुरितरोमाक्षः ॥ ३८ ॥ पुरुषं कपिलरूपिणं ॥ ४० ॥

[पा०] १ झ. ठ. चोभौ. २ झ. ठ. स्तक्षकस्सोपतक्षकः. ३ झ. ठ. नाश्रिताश्वव. ४ झ. ठ. पक्षमासतर्वश्वेवर्द्धयोरुभयोःस्थिताः. ५ झ. ठ. रमावास्याछिद्रेषुवायवःस्थिताः. ६ झ. ठ. वीणाचापि. ७ झ. ठ. तारारूपाणि यानिच. ८ झ. ठ. तेजसिचतपांसिच. ९ झ. ठ. देहाश्रितानिवै. १० झ. ठ. वज्रप्रहारेणलब्धमात्रेणलीलया. ११ झ. ठ. निजंपर्वतसन्निभः. १२ झ. ठ. राक्षसास्तेतदाऽब्रुवन्. १३ झ. ठ. अथसंगृह्यवेगेन. १४ झ. ठ. संप्रविश्यचदुर्मतिः. १५ झ. ठ. प्रविशैश्चतद्वारं. १६ झ. ठ. संप्रविश्यचपश्यद्वैनीलाञ्जन. १७ झ. ठ. ब्रह्माटकरत्नाथैर्विविधैश्चवि. १८ झ. ठ. नृत्योत्सवावीतभयाः. १९ झ. ठ. नृत्यन्त्यःपश्यतेतस्मैरावणोभीमविक्रमः. २० झ. ठ. रावणस्तत्र. २१ झ. ठ. तुल्यांस्तानपिसर्वशः । एकवर्णानेकवेदान्. २२ झ. ठ. त्साराक्षसः । तांस्तुदृष्ट्वा. २३ झ. ठ. पुरुषंशयने. २४ झ. ठ. महाहर्षेणशयनासनवैरमना. वा. रा. २५०

लक्ष्मीर्वहिः मपन्ना वै भ्राजन्ती लोकमुन्दरी ॥ ४२ ॥

ग्रहृष्टः स तु लङ्केशो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् ॥ जिघृक्षुः स तदा साध्वीं सिंहासनमुपाश्रिताम् ४३
विना तु सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा ॥ हस्तेर्ग्रहीतुं तामैच्छन्मन्मथेन वशीकृतः ॥

सुप्रमार्शविपं यद्वद्रावणः कालचोदितः ॥ ४४ ॥

अयं सुप्रो महाबाहुः पावकेनावकुण्ठितः ॥ ग्रहीतुकामं तं ज्ञात्वा व्यपविध्य पटं तदा ॥

जहासोचैर्भृशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ॥ ४५ ॥

तेजसा तस्य संदीप्तो रावणो लोकरावणः ॥ घ्राणवातेन दीर्घेण तस्मिन्नाम रसातले ॥

कृत्तमूलो यथा शाखी निपपात महीतले ॥ ४६ ॥

पतितं राक्षसं ज्ञात्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्ते नाद्य विद्यते ॥ ४७ ॥

प्रजापतिवरो रक्ष्यो येन जीवसि रावण ॥ गच्छ रावण विस्त्रब्धं नात्र वै मरणं तत्र ॥ ४८ ॥

लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन राक्षसो भीमविक्रमः ॥ तं तु दृष्ट्वा महात्मानं रावणो भयमाप सः ॥ ४९ ॥

एवमुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकण्ठकः ॥ रोमहर्षणमापन्नो ह्यब्रवीत्तं महाभुनिम् ॥ ५० ॥

को भवान्छौर्यसंपन्नो युगान्तानलसन्निभः ॥ ब्रूहि त्वं देवदेवो वा सर्वदेहेषु सुस्थितः ॥ ५१ ॥

एवमुक्तः स तेनाथ रावणेन दुरात्मना ॥ प्रत्युवाच हसन्देवो मेघगम्भीरया गिरा ॥

किं त्वं मया दशग्रीव वध्योसि नचिरादिह ॥ ५२ ॥

एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युवशं गतः ॥ ५३ ॥

स न जातो जनिष्यो वा मृत्युलो वा सुरेष्वपि ॥ प्रजापतिवरं यो हि लङ्घयेद्वीर्यमाश्रितः ॥ ५४ ॥

न तत्र परिहारोस्ति प्रयत्नश्चापि दुर्लभः ॥ त्रैलोक्ये तं न पश्यामि यैस्तत्कुर्याद्वरं वृथा ॥ ५५ ॥

अमरो वा सुरश्रेष्ठ तेन मां नाविशद्भयम् ॥ अथापि च भवेन्मृत्युस्त्वत्तो मे नान्यतः प्रभो ॥ ५६ ॥

यशस्यं श्लाघनीयं च त्वत्तो मे मरणं त्विदम् ॥ ५७ ॥

अथापश्यत्तस्य गात्रे रावणो भीमविक्रमः ॥ देवदेवस्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५८ ॥

आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोथाश्विनावपि ॥ सिद्धाश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा ॥

समुद्रा गिरयो नद्यो विद्या वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥ ५९ ॥

ब्रह्मास्तारागणा व्योम सौध्या गन्धर्वचारणाः ॥ महर्षयो वेदविदो गरुडोथ भुजङ्गमाः ॥ ६० ॥

ये चान्ये संस्थिता देवा दैत्यदानवराक्षसाः ॥ गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यन्ते सूक्ष्ममूर्तयः ॥ ६१ ॥

आह रामोऽथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमम् ॥ द्वीपस्थः पुरुषः कोसौ तिस्रः कोऽप्येव ताश्च काः ॥ ६२ ॥

रक्षेन्द्रः राक्षसेन्द्रः ॥ ४३ ॥ रक्ष्यः मया ॥ ४८ ॥ मम मया रामरूपेण ॥ ५२ ॥

[पा०] १ झ. ठ. लक्ष्मीर्देवीसपत्नावैभ्राजतेलोक. २ झ. ठ. प्रविष्टस्सतुरक्षेन्द्रो. ३ झ. ठ. सिंहासनसमाश्रितां.

४ झ. ठ. विनापि. ५ झ. ठ. हस्तेर्ग्रहीतुमन्विच्छन्. ६ झ. ठ. तेजसासहसादीप्तो. ७ झ. ठ. रक्ष्यस्तेनजीवस्तिराक्षस. ८ झ.

ठ. विस्त्रब्धोनाभुनामरणं. ९ अस्यश्लोकस्यप्रतिनिधितया लब्धसंज्ञोमुहूर्तेनरावणोभयमाविशदित्यर्थं झ. ठ. पाठयोर्दृश्यते.

१० झ. ठ. महाभुति. ११ झ. ठ. भवान्वीर्यसंपन्नो. १२ झ. ठ. ब्रूहिक्वोभवान्देवकुतोभूलाव्यवस्थितः. १३ झ. ठ.

एवमुक्तस्तदेवो. १४ झ. ठ. किते. १५ झ. ठ. नचिरान्मम. १६ झ. ठ. मृत्युपथंगतः. १७ झ. ठ. ममतुल्यःसुरेष्वपि.

१८ झ. ठ. दुर्बलः. १९ झ. ठ. योमेकुर्याद्वरं. २० झ. ठ. अमरोहं. २१ झ. ठ. स्वद्वस्तान्नान्यतः. २२ झ. ठ. स्वद्वस्तान्मरणं

मम. २३ झ. ठ. अथास्यगात्रेसंपश्यद्रावणो. २४ झ. ठ. तस्यदेवस्य. २५ झ. ठ. आदित्यामरुतःसाध्यावसवोथाश्विनावपि.

२६ झ. ठ. रुद्राश्चपितरश्चैव. २७ झ. ठ. सिद्धागन्धर्व. २८ झ. ठ. येचान्येदेवतासंघाःसंस्थितादैत्यराक्षसाः. २९ झ. ठ.

कोऽप्यस्तुकाश्चताः.

शयानः पुरुषः कश्चिद्वैत्यदानवदर्पहा ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्यमब्रवीन् ॥ ६३ ॥
 श्रूयतामभिधास्यामि देवदेवः सनातनः ॥ भगवान्कपिलो राम द्वीपस्थो नर उच्यते ॥ ६४ ॥
 म वै नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ विधाता चैव भूतानां संहर्ता च तथैव च ॥
 अनादिरच्युतो विष्णुः प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ॥ ६५ ॥
 ये तु नृत्यन्ति वै तत्र भृगस्ते तस्य धीमतः ॥ तुल्यतेजःप्रतापास्ते कपिलस्य नरस्य वै ॥ ६६ ॥
 नातिकुद्वेन दृष्टुन्तु राक्षसः पापनिश्चयः ॥ न बभूव ततो राम भस्ममाद्रावणः प्रभो ॥ ६७ ॥
 भिन्नगात्रो नगप्रस्थो रावणः पतितो भुवि ॥ वाक्छरैस्तं विभेदाशु रहस्यं पिशुनो यथा ॥ ६८ ॥
 अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः स राक्षसः ॥ आजगाम हर्ताजास्तु यत्र ते सचिवाः स्थिताः ॥
 तैरेव सहितो लङ्कां जगामाशु दशाननः ॥ ६९ ॥
 श्रुत्वा तद्वचनं सर्वमाश्चर्यमिति राघवः ॥ पूज्यमानाः स्थितास्तत्र ये रामस्य समीपतः ॥
 आश्चर्यमिति तन्प्राहुर्वीनरा राक्षसैः सह ॥ ७० ॥
 विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीन् ॥ आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्वृत्तं पुरातनम् ॥ ७१ ॥
 अथागस्त्योऽब्रवीन्मर्वमेतद्राम श्रुतं त्वया ॥ हृष्टाः सभाजिताश्चापि राम यास्यामहे वयम् ॥ ७२ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः ॥ ७३ ॥
 इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

द्विजयार्थगनेनरावणेन तत्रतत्ररमणीयतरुणीगणस्यबलादपहरणेन पुष्पकारोपणे साध्वीभिस्ताभिस्तंप्रति नारीहेतुक-
 वधप्राप्तिकारकशापदानम् ॥ १ ॥ ततस्ताभिःसहैवलङ्कां प्रविष्टेरावणे शूर्पणखया तंप्रति स्वरमणमारणरूपदोषाविष्करणेन
 सगर्हंरोदनम् ॥ २ ॥ रावणेनतांप्रति तन्मारणस्यग्रामादिकःकोत्तयापरिसान्त्वनपूर्वकं दानमानादिभिस्तत्परितोषणप्रति-
 ज्ञानेन तदर्थं चतुर्दशसदस्रसंख्याकराक्षसैर्दूषणेन शूर्पणखयाचसह दण्डकारण्यंप्रति स्वरस्यप्रेषणम् ॥ ३ ॥

निर्वर्तमानः संहृष्टो रावणः सुदुरात्मवान् ॥ जहे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ १ ॥
 दर्शनीयां हि रक्षः स कन्यां स्त्रीं वाऽथ पश्यति ॥ हत्वा बन्धुजनं तस्या विमाने तां रुरोह ह ॥ २ ॥
 एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसासुरमातुषीः ॥ यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोध्यरोपयत् ॥ ३ ॥
 ताश्च सर्वाः समं दुःखान्मुमुचुर्वाष्पजं जलम् ॥ तुल्यमभ्यर्चिषां तत्र शोकाग्निभयसंभवम् ॥ ४ ॥
 तामिः सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागरः ॥ आपूरितं विमानं तद्भयशोकाशिवाश्रुभिः ॥ ५ ॥

रक्षः स इति संबन्धः । कन्या अनूढा । स्त्री सभर्तृका ॥ २—४ ॥ भयशोकाभ्यां अशिवमश्रु यासां तामिः

स्वराः वायवः ॥ 'प्राणःस्वरः' इति—वायुःप्राणशरीरगः । 'स्वेविष्णुरमयस्तेनंजीवंतस्सारस्वरःस्मृतः' इतिच्छान्दोग्यो-
 पनिषद्वाक्योक्तः ॥ ६६ ॥ भस्मसान् तदधीनः ॥ ६८ ॥ इतिपञ्चमर्गाप्रक्षिप्तैतिवहवः । बहुपुस्तकसंपुटीपुद्गल्यतेसेतिव्याख्याते-
 तिमन्तव्यं ॥ इतिसत्यधर्मतीर्थार्थेप्रक्षिप्तसर्गव्याख्यानेपञ्चमस्सर्गः ॥ ५ ॥

स० समं मिलिताः । शोकाग्निभयसंभवं काकनयननयेनाग्निदमुभयान्वयि ॥ शोकाग्निःस्वजनहननप्रयुक्तशोकवह्निः । भयाग्निः
 कदाकिंकरिष्यतिदुरात्मैतिभयाग्निश्च । तत्सर्वसमानाधिकरणं वाष्पजंजलं । अभ्यर्चिषां अभ्यर्चिभिः । शि० वाष्पजंजलं समं
 [पा०] १ झ. ट. कोमौदैत्य. २ झ. ट. देवदेवसनातन. ३ झ. ट. स्वरास्ते. ४ झ. ट. तुल्यतेजःप्रभावास्ते. ५ झ. ट.
 नामांकुद्वेन. ६ झ. ट. तदातेनभस्मसाक्षमरावणः. ७ झ. ट. स्विन्नगात्रो. ८ झ. ट. महातेजायत्र.

नागगन्धवकन्याश्च महर्षितनयाश्च याः ॥ दैत्यदानवकन्याश्च विमाने शतशोऽरुदन् ॥ ६ ॥
 दीर्घकेश्यः सुचार्वङ्गः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ पीनस्तन्यस्तथा वज्रवेदिमध्यसमप्रभाः ॥ ७ ॥
 रथक्ववरसंकाशैः श्रोणिदेशैर्मनोहराः ॥ स्त्रियः सुराङ्गनाप्रख्या निष्ठप्रकनकप्रभाः ॥
 शोकदुःखभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमाः ॥ ८ ॥
 तामां निश्वासवातेन सर्वतः संप्रदीपितम् ॥ अग्निहोत्रमिवाभाति सन्निरुद्धाग्निं पुष्पकम् ॥ ९ ॥
 दशग्रीववशं प्राप्तास्तास्तु शोकाकुलाः स्त्रियः ॥ दीनवक्त्रेक्षणाः श्यामा मृग्यः सिंहवशा इव ॥ १० ॥
 काचिच्चिन्तयती तत्र किं नु मां भक्षयिष्यति ॥ काचिद्ध्यौ सुदुःखार्ता अपि मां मारयेदथम् ॥ ११ ॥
 इति मातृपितृन्स्मृत्वा भर्तृन्भ्रातृस्तथैव च ॥ दुःखशोकसमाविष्टा विलेपुः सहिताः स्त्रियः ॥ १२ ॥
 कथं नु खलु मे पुत्रो भविष्यति मया विना ॥ कथं माता कथं भ्राता निमग्नाः शोकसागरे ॥ १३ ॥
 हा कथं नु करिष्यामि भर्तृस्तस्मादहं विना ॥ मृत्यो प्रसादयामि त्वां नय मां दुःखभागिनीम् ॥ १४ ॥
 किं नु तदुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् ॥ एवं स दुःखिताः सर्वाः पतिताः शोकसागरे ॥ १५ ॥
 न खल्विदानीं पश्यामो दुःखस्यास्यान्तमात्मनः ॥ अहो धिक्मानुषं लोकं नास्ति खल्वधमः परः ॥ १६ ॥
 यदुर्वला बलवता भर्तारो रावणेन नः ॥ सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः ॥ १७ ॥
 अहो सुबलवद्रक्षो वधोपायेषु युज्यते ॥ अहो दुर्वृत्तमास्थाय नात्मानं वै जुगुप्सते ॥ १८ ॥
 सर्वथा सदृशस्तावद्रिकमोस्य दुरात्मनः ॥ इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्शनम् ॥ १९ ॥
 यस्मादेव परक्यासु रमते राक्षसाधमः ॥ तस्माद्वै स्त्रीकृतेनैव प्राप्स्यते दुर्मतिर्वधम् ॥ २० ॥
 सतीभिर्वरनारीभिरेवं वाक्येऽभ्युदीरिते ॥ नेदुर्दुन्दुभयः खस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च ॥ २१ ॥
 शमः स्त्रीभिः स तु समं हतौजा इव निष्प्रभः ॥ पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूव विमना इव ॥ २२ ॥
 एवं विलपितं तामां शृण्वन्नाक्षसपुङ्गवः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ २३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी ॥ सहसा पतिता भूमौ भगिनी रावणस्वसा ॥ २४ ॥
 तां स्वसारं समुत्थाप्य रावणः परिसान्त्वयन् ॥ अब्रवीत्किमिदं भद्रे वक्तुकामाऽसि मे द्रुतम् ॥ २५ ॥

॥५—८॥ सन्निरुद्धा अग्नयो यस्मिंस्तादृशं अग्निहोत्रं | अग्निकुण्डमिव पुष्पकं भाति ॥ ९—१९॥ परक्यासु

एककालावच्छेदेनसुमुचुः ॥ ४ ॥ ति० वज्रयुतावेदिर्वज्रवेदिः । तन्मध्यसमप्रभाः मध्यभागे इति भावः । यद्वा वज्रतुल्यवर्णावेदिः
 पोतवर्णाभ्रमरिका । अतिमृक्षमकटिपट्टदविशेषः तन्मध्येत्यादिरर्थः ॥ स० वज्रवेदिः वज्रयुतावेदिः अग्निवेदिका तत्समप्रभाः ।
 वज्रात्मिकावेदिरकुलिमुद्रा । मध्येतत्समप्रभा अतिसूक्ष्मकटितटयः । ‘वेदिरकुलिमुद्रायां’ इति विश्वः ॥ शि० मध्ये स्तनयो-
 रन्तरालेवज्रवेदिसमाप्रभायासांताः ॥ ७ ॥ स० शोकोबहिर्दृश्यः । दुःखं आन्तरं च । तेचतेभ्ये घोरे च । शोकदुःखभयाभ्यां
 त्रस्ताः । ‘भयंप्रतिभयेघोरे’ इति विश्वः ॥ ८ ॥ सर्वतः सर्वं । संप्रदीपितं तद्वद्भूतं ॥ ९ ॥ स० श्यामाः षोडशवर्षवयसः
 ॥ १० ॥ चिन्तयती चिन्तयन्ती । बभूवेति शेषः ॥ ११ ॥ स० पुत्रः सुतः । यद्वा अपुत्रः पुत्रभिन्नः पुत्रसदृशो देवरः । मया-
 विना भविष्यति जीविष्यति । कथं नु । एवं व्याख्याने कन्येत्युक्तिः श्यामा इत्युक्तिश्च समञ्जसी भविष्यतः । रावणस्याप्रसूतवनितासमान-
 यनेन परीक्षकता स्फुटी भविष्यति ॥ १३ ॥ ति० तस्माद्रुद्रैर्विना कृताऽहं कथं नु करिष्यामि एतदानुकूल्यमिति शेषः ॥ १४ ॥
 स० देहान्तरे किं नु कर्मकृतं । तदुष्कृतं तस्य रावणस्य दुष्कृतं हरणादिकं प्राप्तं ॥ १५ ॥ ति० नास्त्यधमः परः । मानुषा लोकादिति
 शेषः ॥ १६ ॥ तत्रैव हेतुः—यदुर्वला इति ॥ १७ ॥ ति० वधोपायेषु वधसंपादकेषूपायेषु शास्त्रधातादिषु ॥ स० वधोपायेषु
 हननहेतुषु । रज्यते आसज्यते । जुगुप्सते निन्दति ॥ १८ ॥ अस्य विक्रमः सर्वथा सदृशो योग्यः । तपस्संपादितभगवत्प्रसादस्य-
 तिशेषः ॥ शि० अस्य दुरात्मनो विक्रमः सदृशः कुलोचितः । परदाराभिमर्शनं कर्म तु असदृशं ॥ १९ ॥ स० वचनानमृती भवन्-
 हेतुः—सतीभिरिति ॥ २१ ॥ स० भद्र इति संबोधनेन नबोधस्तत्पतिर्घृतइत्यस्येति ज्ञायते ॥ २५ ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. भर्तारं दैवतं विना. २ झ. ठ. रज्यते.

सा वाष्पपरिहृद्वाभी रक्ताभी वाक्यमत्रवीन् ॥ कृतास्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता बलात् ॥२६॥
 एते राजंस्त्वया वीरा दैत्या विनिहता रणे ॥ कालकेया इति ख्याताः सहस्राणि चतुर्दश ॥ २७ ॥
 प्राणेश्योपि गरीयान्मे तत्र भर्ता महाबलः ॥ सोपि त्वया हतस्तान् रिपुणा भ्रातृगृधुना ॥ २८ ॥
 त्वयाऽस्मि निहता राजन्स्त्रयमेव हि बन्धुना ॥ राजन्वैधव्यशब्दं च बोक्ष्यामि त्वत्कृते बहम् ॥२९॥
 ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि ॥ स त्वया निहतो युद्धे स्वयमेव न लज्जसे ॥ ३० ॥
 एवमुक्तो दशग्रीवो भगिन्या क्रोशमानया ॥ अत्रवीत्सान्त्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं वचः ॥ ३१ ॥
 अलं वन्मे रुदित्वा ते न भेत्तव्यं च सर्वशः ॥ दानमानप्रसादैस्त्वां तोषयिष्यामि यत्नतः ॥ ३२ ॥
 युद्धप्रमत्तो व्याक्षिप्तो जयकाङ्क्षी क्षिपञ्छरान् ॥ नावगच्छामि युद्धेषु खान्परान्वाप्यहं शुभे ॥३३॥
 जामातरं न जाने स्म प्रहरन्पुद्गुर्मुदः ॥ तेनासौ निहतः संरुधे मया भर्ता तव स्वसः ॥ ३४ ॥
 अस्मिन्काले तु यत्प्राप्तं तत्करिष्यामि ते हितम् ॥ आतुरैश्चर्ययुक्तस्य खरस्य वस पार्श्वतः ॥ ३५ ॥
 चतुर्दशानां भ्राता ते सहस्राणां भविष्यति ॥ प्रभुः प्रयाणे दाने च राक्षसानां महाबलः ॥ ३६ ॥
 तत्र मातृप्वसेयस्ते भ्राताऽयं वै खरः प्रभुः ॥ भविष्यति तवादेशं सदा कुर्वन्निशाचरः ॥ ३७ ॥
 शीघ्रं गच्छन्वयं वीरो दण्डकान्परिक्षितुम् ॥ दूषणोऽस्य बलाध्यक्षो भविष्यति महाबलः ॥ ३८ ॥
 [स हि शोऽनोदेशः कुद्रेनोशनसा पुरा ॥ राक्षसानामधीवासो भविष्यति महात्मनाम्] ॥३९॥
 तत्र ते वचनं शूरः करिष्यति सदा खरः ॥ राक्षसां कामरूपाणां प्रभुरेव भविष्यति ॥ ४० ॥
 एवमुक्त्वा दशग्रीवः सैन्यमस्यादिदेश ह ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां वीर्यशालिनाम् ॥ ४१ ॥
 स तैः परिवृतः सर्वं राक्षसैर्घोरदर्शनैः ॥ अगच्छत खरः शीघ्रं दण्डकान्कुतोभयः ॥ ४२ ॥
 स तत्र कारयामास राज्यं निहतकण्टकम् ॥ सा च शूर्पणखा तत्र न्यवसद्दण्डकावने ॥ ४३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

परकीयामु ॥ २०—२८ ॥ यतो मे भर्ता हतः
 अतएव साहं स्वयं स्वबन्धुनैव त्वया निहतास्मि
 ॥ २९ ॥ नन्विति पृथक् पदं । जामाता नाम समरे-
 ष्वपि रक्ष्यो ननु नेति काकुः । रक्ष्य एव किलेत्यर्थः
 ॥ ३०—३४ ॥ अस्मिन्काले तु यत्प्राप्तं मत्कर्तव्यत्वे-
 नेति शेषः । मातृप्वसेयस्य खरस्य भ्रातृत्वात् भ्रातृ-
 रित्युच्यते । पार्श्वतो वनसमीपे वसेत्यर्थः । सम तु
 राज्यपरवशस्य न त्वत्समानने अवकाश इति भावः ।

॥ ३५ ॥ चतुर्दशानां सहस्राणां प्रयाणे प्रेषणे दाने
 अन्नपानवस्त्रादिदाने प्रभुस्ते भ्रातेत्यन्वयः । भविष्य-
 तीति । तवादेशं त्वद्रचः सदा कुर्वन्भविष्यति
 ॥ ३६—४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्या-
 ख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

स० शोकातिशयाद्वात्रभित्तिरुक्तिः । ' परिहामप्रलापादिष्वनर्थावागर्थाप्यते ' इत्यादेः ॥ २७ ॥ स० गन्धोऽहङ्कारोऽस्यास्ती-
 तिमन्तथा । भ्रातृगृध्नीसचासौगन्धीतिवा । बन्धुना तदपदेशेन ॥ २८ ॥ ति० नभेतव्यंचसर्वशः बान्धवादिभ्योपिमाभै-
 यीः । स्वैरंचरेत्यर्थ इतितीर्थः ॥ ३२ ॥ स० व्याक्षिप्तः चलचित्तः ॥ ३३ ॥ इतिचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. ख्यातामहाबलपराक्रमः. २ अयंश्लोकः घ. च. छ. ज. पाठेषुदृश्यते.

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

द्विविजयानन्तरं लङ्कायां विंशतारावणेन प्रथमं निकुम्भिलाग्रवेशः ॥ १ ॥ तत्र यज्ञदीक्षितमिन्द्रजितं प्रति यज्ञफलप्रश्नः ॥ २ ॥ याज्ञकेन शुक्रेण तं प्रति तस्य मौलित्वोक्त्या यज्ञफलनिवेदनम् ॥ ३ ॥ रावणेनेन्द्रजितं प्रति शत्रुभूतेन्द्राद्वारा धनस्यानौचित्योक्त्या तस्मिन्वर्तनपूर्वकं तेन सह स्वभवनमेत्य पुष्पकात्स्नापहतपरतरुणीराणावतारणम् ॥ ४ ॥ तद्वह्निष्णुनाविभीषणेन तं प्रति निजभगिन्याः कुंभीनस्याः मधुनामकदैत्यकृतापहरणनिवेदनपूर्वकं तस्य पराङ्मनाहरणरूपदुष्कर्मफलत्वकथनम् ॥ ५ ॥ रावणेन मधुवधपूर्वकं सुरलोकजयप्रतिज्ञानेन कुम्भकर्णादिभिः सह मधुपुरं प्रति गमनं ॥ ६ ॥ तथा कुंभीनसीप्रार्थनया मधुवधानिवृत्त्या तेनापि सहैकलासगमनम् ॥ ७ ॥

स तु दत्त्वा दशग्रीवो वनं घोरं खरस्य तत् ॥ भगिनीं च समाश्वास्य हृष्टः स्वस्थतरोऽभवत् ॥ १ ॥
ततो निकुम्भिला नाम लङ्कोपवनमुत्तमम् ॥ तद्राक्षसेन्द्रो बलवान्प्रविवेश सहानुगः ॥ २ ॥
ततो यूयशताकीर्णं सौम्यचेत्पशोभितम् ॥ ददर्श विष्टितं यज्ञं श्रिया संप्रज्वलन्निव ॥ ३ ॥
ततः कृष्णाजिनधरं कमण्डलुशिखाध्वजम् ॥ ददर्श स्वसुतं तत्र मेघनादं भयावहम् ॥ ४ ॥
तं समामाद्य लङ्केशः परिध्वज्याय बाहुभिः ॥ अब्रवीत्किमिदं वत्स वर्तसे ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ५ ॥
उशना त्वब्रवीत्तत्र यज्ञसंपत्समृद्धये ॥ रावणं राक्षसश्रेष्ठं द्विजश्रेष्ठो महातपाः ॥ ६ ॥
अहमाख्यामि ते राजञ्जलयतां सर्वमेव तत् ॥ यज्ञास्ते सप्त पुत्रेण प्राप्ताः सुबहुविस्तराः ॥ ७ ॥
अग्निष्टोमोश्चमेघश्च यज्ञो बहुसुवर्णकः ॥ राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ॥ ८ ॥
माहेश्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे पुंभिः सुदुर्लभे ॥ वरांस्ते लब्धवान्पुत्रः साक्षात्पशुपतेरिह ॥ ९ ॥
कामगं खन्दनं दिव्यमन्तरिक्षचरं ध्रुवम् ॥ मायां च तामसीं नाम यथा संपद्यते तमः ॥ १० ॥
एतया किल संग्रामे मायया राक्षसेश्वर ॥ प्रैयुक्त्या गतिः शक्या न हि ज्ञातुं सुरासुरैः ॥ ११ ॥
अक्षयाविपुधी वाणेश्चापं चापि सुदुर्जयम् ॥ अस्त्रं च बलवद्राजञ्च शत्रुविध्वंसनं रणे ॥ १२ ॥
एतान्मर्वाङ्गैर्लुब्ध्वा पुत्रस्तेऽयं दशानन ॥ अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वां दिदृक्षुः स्थितो ह्यहम् ॥ १३ ॥
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो न शोभनमिदं कृतम् ॥ पूजिताः शत्रवो यस्माद्भव्यैरिन्द्रपुरोगमाः ॥ १४ ॥
एहीदानीं कृतं विद्धि सुकृतं तन्न संशयः ॥ आगच्छ सौम्य गच्छाम स्वमेव भवनं प्रति ॥ १५ ॥

निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारवर्ति काननं सूचितं । न तु ब्रह्मचर्याश्रमः । अग्निष्टोमादियाजिलं ॥ २ ॥ चैत्यं देवायतनं । विष्टितं प्रवृत्तं ॥ ३ ॥ कमण्डलुः ध्यात्वोपदेशात् ॥ ४—५ ॥ उशना गुरुः शुक्राचार्यः । शिखा दण्डो ध्वजश्च यस्य स तथा । अनेन ब्रह्मचर्यं प्रवर्तकत्वात् स्वयमब्रवीदिति भावः ॥ ६ ॥ यज्ञाः

ति० निकुम्भिला लङ्कापश्चिमद्वारदेशवर्तिकर्मसिद्धिहेतुभूतकाननं ॥ २ ॥ ति० कमण्डलुः शिखाध्वजोदण्डश्च यस्य । अश्व-
आयजनं । दण्डकमण्डलुयुक्तमित्यर्थः । स० कमण्डलुः शिखा शिफा दण्ड इत्यावत् । कमण्डलुशिखे ध्वजे चिह्नयस्यतं ।
'शिखाशिफायां' 'ध्वजं चिह्ने' इति विश्वः ॥ ४ ॥ स० किमिदमुद्दिश्य वर्तसे वर्तयसीति वा ॥ ५ ॥ स० उशनाखब्रवीत् तस्य-
मानलेनमौलिनात् । वागुत्सर्जनस्य संपत्समृद्धिविधातकलान्मौनं ॥ ६ ॥ ति० पशुपतेः रुद्रात् । स० साक्षादिति दुर्वासआदि-
व्याहृतिः । मूलरूपात् ॥ ९ ॥ स० कामगं भूमौ कियत्पर्यन्तं गन्तव्यमिति च्छा तदनुसारिगमनं अन्तरिक्षचरं चेति दिव्यं । ताम-
सीं ताममायां च । अन्वर्थकं नामेत्याह—यथा संपद्यते तम इति ॥ १० ॥ स० गतिः प्रयोजुः ॥ ११ ॥ ति० पुत्रोऽहं चत्वादिदक्ष-
न्स्थितः ॥ १३ ॥ ति० न शोभनं कृतमित्यत्र हेतुः—पूजिता इति । तपसैव ब्रह्मादयो देवास्तोषणीयाः न खिन्द्रादिप्रीणनोपेतयागे-
नेति भावः ॥ १४ ॥ स० यत्कृतं तदिदं सुकृतं । अतीतकार्येनेति वक्तुमशक्यत्वात् । निकुम्भिलावस्थानासंमतिः सुसंमतिश्च भवन-
गमने इति बोधयत्र दाब्धसूचनार्थं एष्यागच्छेत्युक्तिः । हेन्द्र एहीत्यादिकं यत्कृतं तत्सुकृतमिति वा ॥ आ इहि त्यज । वीगतिप्रज-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. ट. प्राप्तास्ते बहु. २ ग. घ. च. छ. ट. प्रयुक्तस्य. क. प्रयुद्धस्य. ३ ग. घ. ज. अस्त्रं च
बलवत्संश्रय. ख. अस्त्राणिविविधान्येव शत्रुविध्वंसनानिवै. ४ झ. ञ. ट. दिदृक्षन्स्थितो ह्यहं.

ततो गत्वा दशग्रीवः सपुत्रः सविभीषणः ॥ त्रियोवनारयामाम सर्वास्ता वाप्यगृहदाः ॥ १६ ॥
 लक्ष्मिण्यो रत्नभूताश्च देवदानवगणमाम् ॥ [नार्यो भूषणसंपन्ना ज्वलन्त्यः स्वेन तेजसा ॥ १७ ॥
 विभीषणस्तु ता नार्गद्वेष्टा शोकपरायणाः ॥] तस्य तामुमतिं ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीन् ॥ १८ ॥
 ईदृशैस्त्वं समाचारैर्यथोर्थकुलनाशनैः ॥ धर्पणं ज्ञातिनां ज्ञात्वा स्वमतेन विचेष्टसे ॥ १९ ॥
 ज्ञातीन्तान्धर्पयित्वेमास्त्वयाऽऽनीता वराङ्गनाः ॥ त्वामतिक्रम्य मधुना राजकुम्भीनसीं हृता ॥ २० ॥
 रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किंन्विदम् ॥ कोयं यस्तु त्वयाख्यातो मधुरित्येव नामतः ॥ २१ ॥
 विभीषणस्तु संकुटो भ्रातरं वाक्यमब्रवीन् ॥ श्रूयतामस्य पापस्य कर्मणः फलमागतम् ॥ २२ ॥
 मातामहस्य यो भ्राता ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः ॥ माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः ॥
 पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्थकोऽभवत् ॥ तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत् ॥ २४ ॥
 मातृष्वसुगथास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा ॥ भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातृणां धर्मतः स्वसा ॥ २५ ॥
 सा हृता मधुना राजन्नाशमेन वर्तीयसा ॥ यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोपिते ॥ २६ ॥
 कुम्भकर्णे महाराज निद्रामनुभवत्यथ ॥ निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमाल्यानिह संमतान् ॥ २७ ॥
 धर्पयित्वा हृता सा तु सुमाऽप्यन्तःपुरे तव ॥ श्रुत्वाऽपि तन्महाराज क्षान्तमेव हतो न सः ॥ २८ ॥
 यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः ॥ तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मते ॥
 अस्मिन्नेवाभिमंश्राप्तं लोके विदितमस्तु ते ॥ २९ ॥

प्रसिद्धाः ॥ ५—१८ ॥ स्वमतेन स्वेच्छया । उल्ल-
 क्षितशास्त्रमर्यादयैत्यर्थः ॥ १९ ॥ ज्ञातीन् आनीत-
 स्त्रीवन्धून् । अस्य कर्मणः परदारापहरणरूपपापस्य ।
 फलमागतं स्वीयस्वसुवृत्तान्मधुना हरणं ॥ २०—२३ ॥
 अस्माकं जनन्याः सुमालिसुतायाः कैकस्याः ज्येष्ठा
 भगिनी काचिदस्ति । सा तु नाम्ना पुष्पोत्कचा ।
 अपरा कुम्भीनसीति पूर्वमुक्ता । अस्माकं त्वार्थको
 माल्यवान् अस्माकं ज्येष्ठमातामहः । अस्माकं जन-
 न्याश्च ज्येष्ठः पिता । तस्य माल्यवतः कुम्भीनसी
 नाम दुहितास्ति । अनलोद्भवा अनला माल्यवतः
 सुता तस्याः कन्या कुम्भीनसीत्यर्थः । अस्मन्मातामहस्य
 सुमालिनः द्वे पुत्र्यौ प्रसिद्धे । पुष्पोत्कचा कैकसी

चेति । तयोर्ज्येष्ठः पिता माल्यवान् । तस्य
 पुत्री अनला । तस्याः कन्या कुम्भीनसी । सा
 अस्माकं स्वसा । ज्येष्ठमातामहपुत्र्याः पुत्रीत्वान् ।
 अतएव धर्मतः स्वसेत्युक्ता ॥ २४—२५ ॥ यज्ञ-
 प्रमत्तः यज्ञेन प्रमत्तः । विस्मृतस्वगृहकृत्य इत्यर्थः ।
 अन्तर्जलोपित इति तपोर्थमिति शेषः ॥ २६ ॥
 इह गृहे । वर्तमानानिति शेषः । संमतान् सिद्धान्
 ॥ २७ ॥ श्रुत्वा चैवं मधुना स्वस्मृहरणं मत्वा
 अस्माकं क्षान्तमेव न तु मधुहृतः ॥ २८ ॥
 भ्रातृभिः । अस्माभिरित्यर्थः । तदिति । आहूय
 कल्याणपूर्वकं कन्यादानं विना बलान् कन्याग्रहणं
 अस्य पापस्य कर्मणः फलं । अस्मिन्नेव दृष्टान्ते

नेत्यत्रप्रलिष्टस्यैधातोरसनमर्थान्निरसनंचल्यागइतिवा ॥ १५ ॥ शि० गत्वा स्वभवनमितिशेषः । स० त्रियः स्वानीताः
 ॥ १६ ॥ स० लक्ष्मिण्यः प्रशस्तलक्षणोपेताः । रत्नभूताः उत्तमाः । ति० लक्ष्मिण्यः सुलक्षणयुक्ताः ॥ १७ ॥ स० धर्मात्मा
 विभीषणः ॥ १८ ॥ ति० ज्ञात्वा तेषांपापजनकत्वं ज्ञात्वापि ॥ १९ ॥ स० मधुना दैलेन । त्वामतिक्रम्य अविशगम्य ।
 कुम्भीनसी तवभगिनी । हृता बलात् ॥ २० ॥ ति० नावगच्छामि नेमं वृत्तान्तं जानामि । किंलिदं कथंसंपन्नं ॥ २१ ॥ स०
 कविद्वन्द्वजित् त्वंवाकेतितत्त्वंवदेत्यत आह—यज्ञप्रवृत्तइति । पुत्रे इन्द्रजिति । मयिचान्तर्जलमुपिते अन्तर्जलोपिते । तपसे
 इतिशेषः ॥ २६ ॥ स० क्षान्तमेव समधुनहनः । सामर्थ्याधिक्यात्तस्यास्माकंचकार्यान्तरासक्तत्वादितिभावः ॥ २८ ॥ ति०
 भ्रातृभिरितिगुहपरं ॥ स० कन्या स्वकुलप्रमृता । भर्त्रे मनसाभर्तृत्वेनसंमताय । यद्यपिदेयाकन्येति । तथापि बलादबलाहरणं
 दुर्मते ज्येष्ठभ्रातः अस्यत्वदनुष्ठितस्यपरतरुणीपरिकरहरणादिरूपपापस्यफलं । नोचेचेतसापिस्वर्तुमशक्यप्राकारादिप्रकारलङ्घनान्तर्गुप्त-

[पा०] १ इदमर्थद्वयं क—ज. ज. पाठेपुदश्यते. २ ड.—उ. प्राणिनांज्ञात्वा. क—घ. प्राणिनांदत्त्वा. ३ क—घ. ट.
 ज्ञातीन्चै. ४ क—उ. योस्माकंज्येष्ठो. ५ च. छ. क्ष. दुर्मतेः.

विभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः ॥ दौरात्म्येनात्मनोद्धूतस्तप्ताम्भा इव सागरः ॥ ३० ॥
 ततोऽब्रवीदशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः ॥ ३१ ॥
 भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्यानिशाचराः ॥ बाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः ॥ ३२ ॥
 अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम् ॥ सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी सुहृद्भूतः ॥ ३३ ॥
 [ततो विजित्य त्रिदिवं वशे स्थाप्य पुरंदरम् ॥ निर्भयो विचरिष्यामि त्रैलोक्यैश्वर्यशोभितः ॥ ३४ ॥]
 अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्यग्याणि रक्षसाम् ॥ नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणाम् ॥ ३५ ॥
 इन्द्रं जित्वा जित्सैन्यात्सैनिकान्परिगृह्य च ॥ जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः ॥ ३६ ॥
 विभीषणश्च धर्मात्मा लङ्कायां धर्ममाचरत् ॥ शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ॥ ३७ ॥
 खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिशुमारैर्महोरगैः ॥ राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाऽऽकाशं निरन्तरम् ॥ ३८ ॥
 दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः ॥ रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन्हि पृष्ठतः ॥ ३९ ॥
 स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः ॥ न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् ॥ ४० ॥
 सा च प्रह्लाञ्जलिभूत्वा शिरसा चरणौ गता ॥ तस्य राक्षसराजस्य व्रस्ता कुम्भीनसी तदा ॥ ४१ ॥
 तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥ रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते ॥ ४२ ॥
 साऽब्रवीद्यदि मे राजन्प्रसन्नस्त्वं महाशुज ॥ भर्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ॥ ४३ ॥
 न हीदृशं भयं किञ्चित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते ॥ भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत् ॥ ४४ ॥
 सत्यवाग्भव राजेन्द्र मामवेक्षस्व याचतीम् ॥ त्वयाऽप्युक्तं महाराज न भेतव्यमिति स्वयम् ॥ ४५ ॥
 रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् ॥ क चासौ तव भर्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ ४६ ॥
 सह तेन गमिष्यामि सुरलोकं जयावहे ॥ तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोऽसि मधोर्वधात् ॥ ४७ ॥
 इत्युक्ता सा समुत्थाप्य प्रसुप्तं तं निशाचरम् ॥ अब्रवीत्संग्रहद्वेव राक्षसी सा पतिं वचः ॥ ४८ ॥
 एष प्राप्तो दशग्रीवो मम भ्राता महाबलः ॥ सुरलोकजयाकाङ्क्षी साहाय्ये त्वां वृणोति च ॥ ४९ ॥
 तदस्य त्वं सहायार्थं सवन्धुर्गच्छ राक्षस ॥ स्निग्धस्य भजमानस्य युक्तमर्थाय कल्पितम् ॥ ५० ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वचः ॥ ५१ ॥
 ददर्श राक्षसश्रेष्ठं यथान्याय्यमुपेत्य सः ॥ पूजयामास धर्मेण रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५२ ॥
 प्राप्य पूजां दशग्रीवो मधुवेशमनि वीर्यवान् ॥ तत्र चैकां निशामुष्य गमनायोपचक्रमे ॥ ५३ ॥

अभिसंप्राप्तं अतः परमन्यत्रापि लोके विदितमस्तु ॥ ४२—४३ ॥ ईदृशं भयं भर्तृवधसंभवं भयमित्यर्थः ॥ ४२—४३ ॥ रावणाभिर्भयो रावणनिर्भयः ॥ ४४ ॥ सत्यवाग् भवेति । न भेतव्यमिति वचनं ॥ ४४—४५ ॥ अन्यदपि तव प्रियमित्यर्थः ॥ ४५—४६ ॥ यथान्याय्यमिति

कन्यानयनमनयेन कथं स्यादिति भावः ॥ २९ ॥ स० रावणनिर्भयं रावणान्मतः निर्भयस्तं ॥ ३३ ॥ ति० अग्न्याणि मुख्याणि ॥ ३५ ॥ स० सैन्यादप्रतः सर्वसैन्याग्रभागे । सैनिकान् सेनासमवायिनः । दिनंतदेवदेवाज्जागरणस्याभूदित्यभ्युदयायगमनं च भक्त्यर्पणस्येति शेषः ॥ ३६ ॥ ति० लङ्कायां धर्ममाचरन् तत्रैव स्थित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ति० प्रह्लाञ्जलिः कृतनम्रलविह्लाञ्जलिः ॥ ४१ ॥ स० कुलस्त्रीणां भर्तृवधसमानं भयं भयहेतुर्नोच्यते ॥ ४४ ॥ ति० अर्थाय प्रयोजनाय । कल्पयितुं साहाय्यं संपादयितुं युक्तं । स्निग्धस्य मत्प्रेक्षया लयिस्निग्धस्य । भजमानस्य लयिजामातृभावं भजतः ॥ ५० ॥ ति० यथान्याय्यं उपचारपूर्वं ॥ स० यथा-न्याय्यं उच्येष्टकानिष्ठन्याययोग्यं ॥ ५२ ॥

[पा०] १ अयं श्लोकः क—घ. ज. पाठेषु ह्रस्वते. २ झ. ठ. इन्द्रजित्प्रतः सैन्यात्. ३ झ. ठ. धर्ममाचरन्. ४ झ. राक्षसीनुमधुंतदा.

ततः कैलाममासाद्य शैलं वैश्रवणालयम् ॥ राक्षसेन्द्रो महेन्द्राभः सेनामुपनिवेशयत् ॥ ५४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २६ ॥

कैलासेवमता समुदिनेचन्द्रे तत्रयदृच्छासमागतं भावलो कनधुभितहृदाचरावणेन तत्करग्रहणेन तांप्रतिजिगमिषितदेश-
प्रभपूर्वकं भोगार्थता ॥ १ ॥ तयानं प्रान्तं स्वस्य नलकूबरामिलापनिवेदनेन स्तुत्याचो नया स्वमोचनयाचने तेन बलात्तदुप-
भोगः ॥ २ ॥ तेन भुक्तमुक्तयारंभया नलकूबरमेव तस्मिन्नावरणदुःश्लेषितनिवेदनम् ॥ ३ ॥ तेन कोपात्तन्प्रति अकामकामिनी-
भोगे सप्तधामूर्धस्फुटनविषयकशापदानम् ॥ ४ ॥ तच्छ्रवणेन रावणेनाकामकामिनीभोगानभिरोचनं तदपहृतपतिव्रतामिहर्षा-
धिगमश्च ॥ ५ ॥

स तु तत्र दशग्रीवः सह सैन्येन वीर्यवान् ॥ अस्तं प्राप्ते दिनकरे निवासं समरोचयत् ॥ १ ॥
उदिते विमले चन्द्रे तुल्यपर्वतवर्चसि ॥ प्रसुप्तं सुमहत्सैन्यं नानाप्रहरणायुधम् ॥ २ ॥
रावणस्तु महावीर्यो निषण्णः शैलमूर्धनि ॥ स ददर्श गुणांस्तत्र चन्द्रपादसुशोभितान् ॥ ३ ॥
कर्णिकारवनैर्दक्षैः कदम्बगहनैस्तथा ॥ पद्मिनीभिश्च फुल्लभिर्मन्दकिन्ध्या जलैरपि ॥ ४ ॥
चम्पकाशोकपुन्नागमन्दारतरुभिस्तथा ॥ चूतपाटललोध्रैश्च प्रियङ्गवैर्जुनैकैः ॥ ५ ॥
तगरैर्नारिकेलैश्च प्रियालपनैस्तथा ॥ आरग्वधैस्तमालैश्च प्रियालवकुलैरपि ॥ ६ ॥
एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवनान्तरे ॥ किन्नरा मदनेनार्ता रक्ता मधुरकण्ठिनः ॥
समं संप्रजगुर्यत्र मनस्तुष्टिविवर्धनम् ॥ ७ ॥
विद्याधरा मदक्षीवा मदरक्तान्तलोचनाः ॥ योषिद्भिः सह संक्रान्ताश्चिक्रीडुर्जहृषुश्च वै ॥ ८ ॥
घण्टानामिव सन्नादः शुश्रुवे मधुरस्वरः ॥ अप्सरोगणसङ्घानां गायतां धनदालये ॥ ९ ॥
पुष्पवर्षाणि मुञ्चन्तो नगाः पवनताडिताः ॥ शैलं तं वासयन्तीव मधुमाधवगन्धिनः ॥ १० ॥
मधुपुष्परजःप्लुतं गन्धमादाय पुष्कलम् ॥ प्रववौ वर्धयन्कामं रावणस्य सुखोऽनिलः ॥ ११ ॥

अर्ध्याशुपचारमित्यर्थः ॥ ५२—५४ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटा-
ख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

तुल्यपर्वतवर्चसि स्तुतिविष्टकैलासवस्तुल्याभे ॥ २ ॥
गुणान् भोगार्हधर्मान् ॥ ३ ॥ कदम्बगहनैः कदम्बवनैः

॥ ४—६ ॥ रक्ताः रागयुक्ताः । मधुरकण्ठिनः
मधुकण्ठध्वनयः । समं स्वस्तीभिरिति शेषः ॥ ७
—९ ॥ वासयन्ति अधिवासयुक्तं कुर्वन्ति । मधुमाध-
वगन्धिनः नित्यमेव मधुमाधवाभ्यां चैत्रवैशाखाभ्यां
वसन्तमासाभ्यां गन्धिनः तत्कृतपुष्पगन्धाइत्यर्थः
॥ १० ॥ मधुपुष्परजःप्लुतं मधुना मकरन्देन पुष्परजसा

स० उपनिवेशयत् उपन्यवेशयत् ॥ ५४ ॥ इति पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

स० चन्द्रपादशोभितान् चन्द्रश्वपादपाश्वरैः । कर्पूरपादपैः कदलीविशेषैः । चन्द्रैर्दक्षैः पादपैश्चेति वा । तैरुपशोभितान् ।
“चन्द्रः सुधांशुकर्पूरकपिलस्वर्णवारिषु” इति विश्वः ॥ ३ ॥ ति० पद्मिन्यः सरांसि । तामां कुलध्वन्तकालोचितविकासवत्कल्हा-
रादिभिर्बोध्यं ॥ ४ ॥ स० तगराः क्षारसवनमहीरुहाः । “तगरः क्षारे” इति विश्वः ॥ ६ ॥ ति० मधुरकण्ठिनः मधुरकण्ठ-
ध्वनयः । समं स्वस्तीभिरिति शेषः । यत्र कैलासे ॥ स० रक्ताः आसक्ताः ॥ ७ ॥ स० मदक्षीवाः मदसाधनमत्ताः । मद-
रक्तान्तलोचनाः यास्तामिषोषिद्भिः । संक्रान्ताः मिलिताः ॥ ८ ॥ ति० वासयन्ति अधिवासयन्ति सुगन्धं कुर्वन्ति ॥ १० ॥

[पा०] १ क्ष. ट. चन्द्रपादशोभितान्. २ ग. घ. च. छ. ज. ट. कदंबवकुलैस्तथा. ख. कदंबविपिनैस्तथा.

वा. रा. २५१

गेयात्पुष्पसमृद्ध्या च शैत्याद्यायोगिरेर्गुणात् ॥ प्रवृत्तायां रजन्यां च चन्द्रस्योदयनेन च ॥ १२ ॥
 रावणः सुमहावीर्यः कामस्य वशमागतः ॥ विनिश्चस्य विनिश्चस्य शशिनं समैवैक्षत ॥ १३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता ॥ सर्वाप्सरोवरा रम्भा दिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १४ ॥
 दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी मन्दारकृतमूर्धजा ॥ दिव्योत्सवकृतारम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १५ ॥
 चक्षुर्मनोहरं पीनं मेखलादामभूषितम् ॥ समुद्रहन्ती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम् ॥ १६ ॥
 कृतैर्विशेषकैराद्रैः षडर्तुकुसुमोद्भवैः ॥ बभावन्त्यतमेव श्रीकान्तिद्युतिमतिह्रियाम् ॥
 नीलं सतोयमेघाभं वस्त्रं समवकुण्ठिता ॥ १७ ॥
 यस्या वक्त्रं शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे ॥ ऊरु करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ ॥
 सैन्यमध्येन गच्छन्ती रावणेनोपवीक्षिता ॥ १८ ॥

तां समुत्थाय गच्छन्तीं कामवाणवशं गतः ॥ करे गृहीत्वा लज्जन्तीं स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ १९ ॥
 क्व गच्छसि वरारोहे कां सिद्धिं भजसे स्वयम् ॥ कस्याभ्युदयकालोऽयं यस्त्वां समुपभोक्ष्यते ॥ २० ॥
 त्वदाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगन्धिनः ॥ सुधामृतरसस्येव कोऽद्य तृप्तिं गमिष्यति ॥ २१ ॥
 स्वर्णकुम्भनिभौ पीनौ शुभौ भीरुनिरन्तरौ ॥ कस्योरस्थलसंस्पर्शं दास्यतस्ते कुचाविमौ ॥ २२ ॥
 सुवर्णचक्रप्रतिमं स्वर्णदामचितं पृथु ॥ अध्यारोहति कस्तेऽद्य जघनं स्वर्णरूपिणम् ॥ २३ ॥
 मद्विशिष्टः पुमान्कोऽद्य शक्रो विष्णुरथाश्विनौ ॥ मामतीत्य हि यं च त्वं यासि भीरुन शोभनम् ॥ २४ ॥
 विश्रम त्वं पृथुश्रोणि शिलातलमिदं शुभम् ॥ त्रैलोक्ये यः प्रभुश्चैव मदन्यो नैव विद्यते ॥ २५ ॥
 तदेवं प्राञ्जलिः प्रह्वो याचते त्वां दशाननः ॥ भर्तुर्भर्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व माम् ॥ २६ ॥
 एवमुक्ताऽब्रवीद्रम्भा वेपमाना कृताञ्जलिः ॥ प्रसीद नार्हसे वक्तुमीदृशं त्वं हि मे गुरुः ॥ २७ ॥
 अन्येभ्यो हि त्वया रक्षया प्राप्नुयां धर्षणं यदि ॥ तद्धर्मतः क्षुषा तेऽहं तत्त्वमेव ब्रवीमि ते ॥ २८ ॥

च संपृक्तं ॥ ११—१४ ॥ मन्दारकृतमूर्धजा मन्दारपु-
 ष्पकृतालंकारकेशीत्यर्थः ॥ १५ ॥ रतिप्राभृतं रत्नुपदा-
 भूतं रतिवर्धकमित्यर्थः ॥ १६ ॥ षडर्तुकुसुमोद्भवैः
 षड्भुक्तुकुसुमोद्भवैरित्यर्थः । ऋकारस्य गुणश्छान्दसः ।
 विशेषकैरलंकारैरित्यर्थः । श्रीकान्तिद्युतिमतिह्रियां

देवस्त्रीविशेषाणामन्यतमेव स्थिता । अमिसान्त्वेन
 नीलवस्त्रमादाय समवकुण्ठिता प्रावृत्तवती ॥ १७
 —१९ ॥ कां सिद्धिं कस्य भोगसिद्धिमित्यर्थः ॥ २० ॥
 सुधामृतरसस्येव अमृतादमृतरसस्येवेत्यर्थः । तृप्तिर्योगे

स० गेयात् गानात् । चन्द्रस्योदयनंप्रति तत्कालेगेयात्गिरेर्गुणादिति वा । गातुंयोग्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० मन्दारैः कल्प-
 वृक्षकुसुमैः कृतालंकारामूर्धजाः कचाः यस्यास्ता । दिव्योत्सवाय दिव्यरतये । कृतआरंभो गमनरूपोयथा ॥ १५ ॥ ति०
 कान्त्या प्रत्ययवशोभारूपसौन्दर्येण । श्रिया आभरणसंपदा । गुल्या लावण्येनकीर्त्या च । अन्यतमा स्वार्थेतमः । अन्याश्रीरिवल-
 क्ष्मीरिवबभामित्यर्थः ॥ १७ ॥ ति० आननरसस्य अधराभ्युदयेत्यर्थः ॥ २१ ॥ स० यन्मदुःखेनसंबद्धंनचप्रस्तमनन्तरम् ।
 अभिलाषोपनीतंचतत्सुखंस्वःपदास्पदम् इत्युक्तेर्निरतिशयसुखंस्वर्गः । तस्यरूपमस्यास्तीतिस्वर्गरूपी तं । पुंलिङ्गत्वमार्थः । स्वर्ग-
 रूपिणमितिपाठे द्वितीयाषष्ठ्यर्थे अतीतइत्यनेनान्वेति ॥ २३ ॥ स० मद्विशिष्टः मत्तोऽधिकः । विष्णुरूपेन्द्रः । सर्वसुपर्ववर-
 स्यापिकानिष्ठयात्तदनन्तरप्रहः । अश्विनौ नसुरुदादिकान्सुरान्विहायानयोरनयोप्रहइतिचेत्सत्यं । नलकूबरमणिप्रीवयोर्मलयोःप्र-
 स्तुतत्वात्तत्समाधितिप्रमितत्वेनदेवैवेतयोरेवसत्त्वादितिवा मन्मथव्यथातःसुरेषुव्यथाचिकित्सकत्वेनप्रमितयोरनयोर्ग्रहणंयुक्तिम-
 दितिवाज्ञेयं ॥ २४ ॥ स० लयाभर्तुतयाभिमतस्यापिभर्तापोषकः । विधाता कर्ता । एतादृशंभांभजस्व ॥ २६ ॥ ति० अन्येभ्यो-
 पियदिधर्षणंप्राप्नुयां तदापिखलारक्षया । अतएवंवक्तुंनार्हसि । स० तद्धर्मतः मयानलकूबरकृतसंकेतधर्मतः ॥ २७—२८ ॥

[पा०] १ ठ. चन्द्रस्योदयनंप्रति. २ ख. समुदैक्षत. ३ झ. श्रीकान्तिश्रीद्युतिकीर्तिभिः.

अथात्रवीदशग्रीवश्चरणाधोमुखीं स्थिताम् ॥ रोमहर्षमनुप्राप्तां दृष्टमात्रेण तां तदा ॥ २९ ॥
 सुतस्य यदि मे भार्या ततस्त्वं हि क्षुपा भवेः ॥ घाढमित्येव सा रम्भा प्राह रावणमुत्तरम् ॥ ३० ॥
 धर्मतस्ते सुतस्याहं भार्या राक्षसपुङ्गव ॥ पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते ॥
 विख्यातस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर इत्ययम् ॥ ३१ ॥
 धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वीर्यतो भवेत् ॥ क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षान्त्या च वसुधासमः ॥ ३२ ॥
 तस्यास्मि कृतसंकेता लोकपालमुतस्य वै ॥ तमुद्दिश्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं कृतम् ॥ ३३ ॥
 तथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रति निष्ठति ॥ तेन सत्येन मां राजन्मोक्तुमर्हस्वरिन्दम ॥ ३४ ॥
 स हि निष्ठति धर्मात्मा मां प्रतीक्षन्तमुत्सुकः ॥ तत्र विप्रं सुतस्येह कर्तुं नाहंमि मुञ्च माम् ॥ ३५ ॥
 सद्गिराचरितं मार्गं गच्छ राक्षसपुङ्गव ॥ माननीयो मेम त्वं हि पालनीया तथाऽस्मि ते ॥ ३६ ॥
 एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ क्षुपाऽस्मि यदवोचस्त्वमेकपत्नीप्वयं क्रमः ॥ ३७ ॥
 देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वती मता ॥ पतिरप्सरसां नास्ति न चैकस्त्रीपरिग्रहः ॥ ३८ ॥
 एवमुक्त्वा स तां रक्षो निवेद्य च शिलातले ॥ कामभोगाभिसंसक्तो मैथुनायोपचक्रमे ॥ ३९ ॥
 सा विमुक्ता ततो रम्भा भ्रष्टमाल्यविभूषणा ॥ गजेन्द्राक्रीडमथिता नदीवाकुलतां गता ॥ ४० ॥
 लुलिताकुलकेशान्ता करवेपितपल्लवा ॥ पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी ॥ ४१ ॥
 सा वेपमाना लज्जन्ती भीता करकृताञ्जलिः ॥ नलकूबरमासाद्य पादयोर्निपपात ह ॥ ४२ ॥
 तदवस्थां च तां दृष्ट्वा महात्मा नलकूबरः ॥ अत्रवीतिकमिदं भद्रे पादयोः पतितासि मे ॥ ४३ ॥
 सा वै निश्चममाना तु वेपमाना कृताञ्जलिः ॥ तस्मै सर्वं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४४ ॥
 एष देव दशग्रीवः प्राप्तो गन्तुं त्रिविष्टपम् ॥ तेन सैन्यसहायेन निशेयं परिणामिता ॥ ४५ ॥
 आयान्ती तेन दृष्टास्मि त्वत्सकाशमरिन्दम ॥ गृहीता तेन पृष्टाऽस्मि कस्य त्वमिति रक्षसा ॥ ४६ ॥

पृष्ठी ॥ २१—३१ ॥ धर्मतः धर्मानुष्ठानविषये बोचः । स्तुपास्मीति यदवोच इत्यर्थः ॥ ३७—३९ ॥
 ॥ ३२ ॥ कृतसंकेता कृतरतिसंकेता । यथा तस्य सा विमुक्तेति ॥ संभोगानन्तरमिति शेषः । गजेन्द्रा-
 भावो मां प्रति नान्यस्य तथा ममापि भावस्तं क्रीडमथिता गजेन्द्राक्रीडेन मथिता ॥ ४० ॥ करवे-
 प्रति तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३३—३६ ॥ स्तुपास्मि यद- पितपल्लवा वेपितकरपल्लवा ॥ ४१—४४ ॥ परिणा-

ति० चरणाधोमुखीं चरणावलोकनेनाधोमुखतयास्थितां ॥ २९ ॥ ति० सुतस्य इन्द्रजितइत्यर्थः ॥ ३० ॥ ति० तेषुतस्य
 नलकूबरस्य । धर्मतः संकेतधर्मतः ॥ ३१ ॥ स० धर्मतः स्वाध्यायादिधर्मात् । विप्रः तत्समः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ३२ ॥ ति०
 यथातस्यभावोमांप्रतिनिष्ठति तथा ममापि भावस्तंप्रतिनिष्ठति । नान्यस्य नान्यंप्रतीत्यर्थः । स० यथातस्यनलकूबरस्य मांप्रति
 मथिभावः मनस्तिष्ठति तथान्यस्यभावोनतिष्ठति । यद्वा यथातस्यविषये । मां शोभांप्रति । ममेतिशेषः । भावः । नान्यस्यपुरुषस्यललादे-
 विषयेनतिष्ठति ललाटमना ममनास्तीतिभावः ॥ ३४ ॥ ति० क्षुपास्मिदिति । क्षुपास्मीति यदवोचइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ति० देवलो-
 कस्थितिः देवलोकमर्यादा । इयमितीदंशब्दार्थः पतिरिति । स० पतिरप्सरसांनास्ति पाणिग्रहणपूर्वकंपतिर्नास्ति । ममास्तुतथा
 तवतुमन्दोदयुपयैववर्तनरूपोयमोस्ति । तंमागमयेत्यतआह—नचेति । अहमेकस्त्रीपरिग्रहो नच । कामुकोहं कामिनीकुलटा त्वं ।
 अतोनिर्बन्धोयुक्तोऽर्थनिर्बन्धइतिभावः । ‘अप्सरसांनियतपतिर्नास्ति । सुराणामप्येकाप्सरःपरिग्रहोभार्यात्वेननास्तीत्यर्थेतिती-
 थोनागोजिभद्वप्रकृतानुपयुक्तान्वयवादिनौ । नचैकस्त्रीपरिग्रहइत्येतदर्थस्यपतिरित्यादिनैवलब्धेराधिक्यमपिननिभालयामासतुरि-
 तिज्ञेयं । कामविजयेपुंस्त्वंनास्तीतिरक्षइत्युक्तिः । इदंपुंस्त्वंशार्पण्यिकतयापापहेतुरिति विद्यमानमप्यविद्यमानप्रायमित्यभिप्रायेणैव-
 मुक्तिरितिवा ॥ ३८ ॥ ति० करवेपितपल्लवा वेपितकरपल्लवा ॥ ४१ ॥

[पा०] १ ग. यथाहित्वंलालनीयातथा. २ ख. विधूतकरपल्लवा. ३ क. ग. घ. च. परिणाम्यते. ४ क—घ.
 गृहीतातेन.

मया तु सर्वं यत्सत्यं तस्मै सर्वं निवेदितम् ॥ काममोहाभिभूतात्मा नाश्रौषीत्तद्वचो मम ॥ ४७ ॥
 याच्यमानो मया देव स्तुषा तेऽहमिति प्रभो ॥ तत्सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता ॥ ४८ ॥
 एवं त्वमपराधं मे क्षन्तुमर्हसि सुव्रत ॥ न हि तुल्यबलं सौम्य स्त्रियाश्च पुरुषस्य च ॥ ४९ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु संकुद्रस्तदा वैश्रवणात्मजः ॥ धर्षणां तां परां श्रुत्वा ध्यानं संप्रविवेश ह ॥ ५० ॥
 तस्य तत्कर्म विज्ञाय तदा वैश्रवणात्मजः ॥ मुहूर्तात्क्रोधताम्राक्षस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ ५१ ॥
 गृहीत्वा सलिलं सर्वमुपस्पृश्य यथाविधि ॥ उत्ससर्ज यथाशापं राक्षसेन्द्राय दारुणम् ॥ ५२ ॥
 अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे धर्षिता ॥ तस्मात्स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति ॥ ५३ ॥
 यदा ह्यकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् ॥ मूर्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा ॥ ५४ ॥
 तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाड्युता ॥
 पितामहमुत्साश्वैव सर्वे देवाः प्रहर्षिताः ॥ ५५ ॥

ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वां तस्य मृत्युं च रक्षसः ॥ ऋषयः पितरश्चैव प्रीतिमापुरनुत्तमाम् ॥ ५६ ॥
 श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम् ॥ नारीषु मैथुने भावं नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥ ५७ ॥
 तेन नीताः स्त्रियः प्रीतिमापुः सर्वाः पतिव्रताः ॥ नलकूचरनिर्मुक्तं शापं श्रुत्वा मनःप्रियम् ॥ ५८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

रावणेन कैलासात्सुमालिप्रभृतिभिः सह स्वर्गलोकमेत्येन्द्रादिभिः सह महासमरप्रवर्तनम् ॥ १ ॥ सुमालिनासुरसेनाव-
 मर्दने सावित्रनाम्नावसुना तेन सह युद्धा गदया तस्य हननम् ॥ २ ॥

कैलासं लङ्घयित्वाऽथ दशग्रीवः स रावणः ॥ आससाद् महातेजा इन्द्रलोकं निशाचरः ॥ १ ॥
 तस्य राक्षससैन्यस्य समन्तादुपयास्यतः ॥ देवलोकं ययौ शब्दो मैथ्यमानार्णवोपमः ॥ २ ॥

मिता यापितेत्यर्थः । इहेति शेषः ॥ ४५—४९ ॥ लोकस्य तत्पीडामूलदुर्दशां । इदंच वचनं सीतादेव्या
 ध्यानं संप्रविवेशेति । एतदुक्तः सत्यो वाऽसत्यो वेति अक्षतत्वस्य सम्यग्प्राप्तबोधनार्थं ॥ ५६—५८ ॥ इति
 ज्ञातुमिति शेषः ॥ ५०—५१ ॥ उपस्पृश्य चक्षुरा- श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमु-
 दीन्द्रियमिति शेषः ॥ ५२—५३ ॥ सप्तधा सप्तप्र- कुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥
 कारेण शकलीभविता ॥ ५४—५५ ॥ लोकगतिं

स० इदंसर्वमलङ्करणं कस्य कमुद्दिश्येति तेन रक्षसापृष्टा । तुतदनन्तरं मया यन्निवेदनीयं तत्सर्वसत्यं यथा भवति तथानिवेदितं । प्रलय-
 कालस्तासवैति द्विरुपादानं न दोषायेति वा ॥ ४७ ॥ स० योषिन्मात्रभाषणं निश्चयसनीयमितितद्वचनमिथ्यातथ्यतानिर्णयार्थं ध्यानमा-
 स्थितः ॥ ५० ॥ ति० सप्तधेति । सप्तधा तु वशात्सप्तकारेण । शकलीभविता ल्युट् ॥ ५४ ॥ स० देवदुन्दुभयो नेदुः स्वयमेव
 दैवात् । एतेनारांशापईश्वरसंमतइति ज्ञायते । न केवलमेतावत् किंतु ब्रह्मादेरपि कालासन्नइति संमतिरित्याह—पितामहमुखाइति
 ॥ ५५ ॥ स० लोकगतिं जनहिंसां । तस्य रक्षसः मृत्युंचशापरूपं तत्साधनंच ज्ञात्वा प्रहर्षिताइति पूर्वैर्णान्वयः ॥ ५६ ॥ इति षड्विंशः
 सर्गः ॥ २६ ॥

ति० कैलासं लङ्घयित्वेन्द्रलोकमाससाद् । तस्य मेरुपरिप्रतिष्ठितत्वात् ॥ १ ॥ स० मिथ्यमानार्णवोपमः तत्स्वरसदृशः शब्दः ।

[पा०] १ क. ख. ग. ड—ट. तदाशापं. २ च. छ. सहस्रधातस्य. क. तुशतधातस्य. ख. तुदशधातस्य. ३ झ. ठ.
 मिथ्यमानार्णवोपमः.

श्रुत्वा तु रावणं प्राप्तमिन्द्रश्चलित आसनात् ॥ अत्रवीचत्र तान्देवान्सर्वानेव समागतान् ॥ ३ ॥
 आदित्यान्सवसृनुद्रान्विश्वान्माध्यान्मरुद्गणान् ॥ सजीभवत् युद्धार्थं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥
 एवमुक्तास्तु शक्रेण देवाः शक्रसमा युधि ॥ सन्नद्ध सुमहासत्त्वा युद्धश्रद्धासमन्विताः ॥ ५ ॥
 स तु दीनः परित्रस्तो महेन्द्रो रावणं प्रति ॥ विष्णोः समीपमागम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥
 विष्णो कथं करिष्यामि महावीर्यपराक्रमः ॥ असौ हि बलवान्रक्षो युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ७ ॥
 वरप्रदानाद्बलवान्न खल्वन्येन हेतुना ॥ तत्तु सत्यवचः कार्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ८ ॥
 तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशम्बरौ ॥ त्वद्बलं समवष्टभ्य मेया दग्धास्तथा कुरु ॥ ९ ॥
 न ह्यन्यो देवं देवेश त्वामृते मधुमूदन ॥ गतिः परायणं नास्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १० ॥
 त्वं हि नारायणः श्रीमान्पद्मनाभः सनातनः ॥ त्वयेमे स्थापिता लोकाः शक्रश्चाहं सुरेश्वरः ॥ ११ ॥
 त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ त्वामेव भगवन्त्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १२ ॥
 तदाचक्ष्व यथा तत्त्वं देवदेव सम स्वयम् ॥ अपि चक्रसहायस्त्वं योत्स्यसे रावणं प्रभो ॥ १३ ॥
 एवमुक्तः स शक्रेण देवो नारायणः प्रभुः ॥ अत्रवीच परित्रासः कार्यस्ते श्रूयतां च मे ॥ १४ ॥
 न तावदेष दुष्टात्मा शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ हन्तुं चापि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥ १५ ॥
 सर्वथा तु महत्कर्म करिष्यति बलोत्कटः ॥ रक्षसः पुत्रसहितो दृष्टमेतन्निर्गतः ॥ १६ ॥
 यत्तु मां त्वमभाषिष्ठा युध्यस्वेति सुरेश्वर ॥ नाहं तं प्रतियोत्स्यामि रावणं राक्षसं युधि ॥ १७ ॥
 नाहत्वा समरे शत्रुं विष्णुः प्रतिनिवर्तते ॥ दुर्लभश्चैव कामोऽद्य वरगुप्ताद्वि रावणात् ॥ १८ ॥
 प्रतिजाने च देवेन्द्र त्वत्समीपे शतक्रतो ॥ भवितासि यथाऽस्याहं रक्षसो मृत्युकारणम् ॥ १९ ॥
 अहमेव निहन्तासि रावणं सपुरस्सरम् ॥ देवता नन्दयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥ २० ॥
 एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराज शचीपते ॥ युध्यस्व विगतत्रासः सर्वैः सार्धं महाबल ॥ २१ ॥
 ततो रुद्राः सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ ॥ सन्नद्धा निर्ययुस्तूर्ण राक्षसानभितः पुरात् ॥ २२ ॥

तद्यथेति । त्वद्बलमाहृत्य यथा नमुच्यादयो स्वयमेव युध्यस्वेति वा । ब्रूहीति शेषः ॥ १३—१५ ॥
 हतास्तथा अस्यापि हननोपायं कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥
 देवेति संबुद्धिः ॥ १०—१२ ॥ तत्तस्मात्कारणान् ।
 यथा मे जयः स्यात् तथा तत्त्वं उपायतत्त्वं आचक्ष्व । दृष्टमवगतं ॥ १६ ॥ नाहं प्रतियोत्स्यामि इदानी-

देवलोकैर्बभौ श्रुतस्तत्रत्यैरितियावत् ॥ २ ॥ स० समागतान् मिलितान् ॥ ३ ॥ ति० रावणंप्रतिपरित्रस्तः भगवद्बलस्यपरि-
 पालनीयत्वादितिभावः ॥ ६ ॥ ति० बलवत्त्वेहेतुमाह—वरप्रदानादिति । शि० तत्सत्यंकार्यं सर्वैरितिशेषः ॥ ८ ॥ ति०
 तद्बलं अपरिमितंतावत्कंबलमाश्रित्य यथादग्धास्तथारावणस्यापिबोधोपाययत्नंकुरु । मे आख्याहि ॥ ९ ॥ ति० गतिः रक्षकः ।
 परायणं आश्रयः ॥ १० ॥ ति० मे वचनमितिशेषः ॥ १४ ॥ ति० वरदानेनदुर्जयएव युधिसमासाद्यसुरासुरैर्जेतुंहन्तुंचन
 शक्यः ॥ १५ ॥ शि० युध्यस्वेति । यन्मालमभाषिष्ठाः तत्रेदमुत्तरमितिशेषः ॥ १७ ॥ ति० यथाभवितासि तथाप्रतिजाने
 इत्यर्थः ॥ शि० त्वत्समीपेप्रतिजाने । कारणंभवितास्तीत्यनेन स्वससाक्षाद्जनकतृत्वाभावःसूचितः ॥ १९ ॥ शि० युध्यस्व
 राक्षसैरितिशेषः ॥ २१ ॥ ति० अभितः संमुखे ॥ २२ ॥

[पा०] १ ड—ट. करिष्यामिरावणंराक्षसंप्रति. २ झ. च. ट. अहोतिबलवद्रक्षो. ३ झ. ठ. तद्बलं. क. लम्मतं.
 ४ क. यथादग्धास्तथा. ५ क—घ. ज. देवदेवानामापत्सुसुमहाबलः. ड. च. छ. झ. व. ट. देवदेवेशलहते. ६ परायणं
 नास्तित्वामृतेपुरुषोत्तम. ड. च. छ. झ. व. ट. परायणंचापि. ७ घ—ट. असिचक्र. ८ क. ख. ग. युध्यसे. ९ क. ख.
 ग. संयुगेरिपुं. ड. झ. व. ट. रावणंप्रति. च. छ. रावणंविभो. १० ड. च. झ. व. ट. कर्तव्यःश्रूयतां. ११ क. ख. ग. शक्यो
 देवतदानवैः. घ. शक्योदैवतमानुषैः. १२ क. ख. ग. हन्तुंयुधि. १३ क—घ. ड. रक्षःपुत्रसहायोसौ.

एतस्मिन्नन्तरे नादः शुश्रुवे रजनीक्षये ॥ तस्य रावणसैन्यस्य प्रयुद्धस्य समन्ततः ॥ २३ ॥
 ते प्रयुद्धा महावीर्या हन्योन्यमभिवीक्ष्य वै ॥ संग्राममेवाभिमुखा ह्यभ्यवर्तन्त हृष्टवत् ॥ २४ ॥
 ततो दैवतसैन्यानां संक्षोभः समजायत ॥ तदक्षयं महासैन्यं दृष्ट्वा समरमूर्धनि ॥ २५ ॥
 ततो युद्धं समभवेदेवदानवरक्षसाम् ॥ घोरं तुमुलनिर्हादं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ २६ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे शूरा राक्षसा घोरदर्शनाः ॥ युद्धार्थं समवर्तन्त सचिवा रावणस्य ते ॥ २७ ॥
 मारीचश्च प्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ ॥ अकम्पनो निकुम्भश्च शुकः सारण एव च ॥ २८ ॥
 संहृदो धूमकेतुश्च महोदंष्ट्रो घटोदरः ॥ जम्बुमाली महाहृदो विरूपाक्षश्च राक्षसः ॥ २९ ॥
 सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो दूषणः खरः ॥ त्रिशिराः करवीराक्षः सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ ३० ॥
 महाकायोतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ एतैः सर्वैः परिवृतो महावीर्यो महाबलः ॥ ३१ ॥
 रावणस्यार्थकः सैन्यं सुमाली प्रविवेश ह ॥ सदैवतगणान्तसर्वाङ्गानाप्रहरणैः शितैः ॥
 व्यध्वंसयत्सुसंकुद्धो वायुर्जलचरानिव ॥ ३२ ॥

[सुमालिभयसंत्रस्ताः सुरास्ते सर्वतो दिशि ॥ प्रदुद्रुर्वध्यमानाः सिंहत्रस्ता मृगा इव ॥ ३३ ॥]
 तदैवतबलं राम हन्यमानं निशाचरैः ॥ प्रणुनं सर्वतो दिग्भ्यः सिंहनुन्ना मृगा इव ॥ ३४ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे शूरो वसूनामष्टमो वसुः ॥ सावित्र इति विख्यातः प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३५ ॥
 सैन्यैः परिवृतो हृष्टो नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ त्रासयन्शत्रुसैन्यानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ३६ ॥
 तथाऽदित्यौ महावीर्यौ त्वष्टा पूषा च दंशितौ ॥ निर्भयौ सह सैन्येन तदा प्राविशतां रणे ॥ ३७ ॥
 ततो युद्धं समभवत्सुराणां सह राक्षसैः ॥ क्रुद्धानां रक्षसां कीर्तिं समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३८ ॥
 ततस्ते राक्षसाः सर्वे विबुधान्तसमरे स्थितान् ॥ नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः ॥ ३९ ॥
 देवाश्च राक्षसान्घोरान्महाबलपराक्रमान् ॥ समरे विमलैः शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम् ॥ ४० ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राम सुमाली नाम राक्षसः ॥ नानाप्रहरणैः क्रुद्धस्तसैन्यं सोभ्यवर्तत ॥ ४१ ॥
 स दैवतबलं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ॥ व्यध्वंसयत् संकुद्धो वायुर्जलधरं यथा ॥ ४२ ॥
 ते महाबाणवपैश्च शूलप्रासैः सुदारुणैः ॥ हन्यमानाः सुराः सर्वे न व्यतिष्ठन्त संहताः ॥ ४३ ॥
 ततो विद्राव्यमाणेषु दैवतेषु सुमालिना ॥ वसूनामष्टमः क्रुद्धः सावित्रो वै व्यवस्थितः ॥ ४४ ॥
 संवृतः स्वैरथानीकैः प्रहरन्तं निशाचरम् ॥ विक्रमेण महातेजा वारयामास संयुगे ॥ ४५ ॥
 ततस्तयोर्महायुद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ सुमालिनो वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ ४६ ॥

मिति शेषः ॥ १७—२२ ॥ प्रकृष्टं युद्धं यस्य तत्प्र- ३७ ॥ समरेष्वनिवर्तिनां रक्षसां कीर्तिं क्रुद्धानां सुराणां
 युद्धं ॥ २३ ॥ हृष्टवत् हृष्टाः सन्तः ॥ २४—२९ ॥
 करवीरपुष्पवत् अक्षिणी यस्य सः करवीराक्षः ॥ ३०— राक्षसैः सह युद्धमभवदिति योजना ॥ ३८—४६ ॥

ति० कीर्तिप्रतिक्रुद्धानां सुराणां राक्षसैः सह युद्धं समभवदितियोजना ॥ ३८ ॥ इति सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क—घ. रावणाज्ञया. २ क—घ. महादंष्ट्रोमहामुखः. ३ क—घ. सर्वैर्महावीर्यैर्द्वैतोरक्षसपुङ्गवैः. ४ क. ख. ग. विध्वंसयतिसंकुद्धः सहितैः क्षणदाचरैः. ५ अयं श्लोकः क. ख. ग. पाठेषु दृश्यते. ६ ड. च. छ. झ. न. सैन्यानि प्रविवेशारणा-
 जिरं. ७ क—घ. तथापरौ. ८ ड. च. छ. झ. न. पूषाचतौसमं. ९ च. छ. क्रुद्धानां जयकामानां. १० ख. ज. समरेष्वदहन्बलात्.

ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमाहात्मना ॥ निहतः पन्नगरथः क्षणेन विनिपातितः ॥ ४७ ॥
 हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैश्चितम् ॥ गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ॥ ४८ ॥
 ततः प्रगृह्य दीप्ताग्रां कालदण्डोपमां गदाम् ॥ तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः ॥ ४९ ॥
 सा तस्योपरि चोल्काभा पतन्तीव बभौ गदा ॥ इन्द्रप्रमुक्ता गर्जन्ती गिराविव महाशनिः ॥ ५० ॥
 तस्य नैवास्थि न शिरो न मांसं दृष्टे तदा ॥ गदया भस्मतां नीतं निहतस्य रणाजिरे ॥ ५१ ॥
 तं दृष्ट्वा निहतं सङ्गो राक्षसास्ते समन्ततः ॥ व्यद्रवन्त्सहिताः सर्वे क्रोशमानाः परस्परम् ॥
 विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

इन्द्रजिह्वाणाभिघातनिर्विण्णेज्यन्ते तन्मातामहेनपुलोम्ना तस्यरणाङ्गणादपवाहनपूर्वकं तेनसहसागरप्रवेशः ॥ १ ॥
 पुरादर्शनरुद्रेन्द्रेण रणायेंद्रजितंप्रत्यभियाने रावणेनेन्द्रजित्प्रतिलिवर्तनेन स्वयमेवेन्द्रप्रत्यभियानम् ॥ २ ॥

सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना भस्मसात्कृतम् ॥ स्वसैन्यं विद्रुतं चापि लक्षयित्वाऽर्दितं सुरैः ॥ १ ॥
 ततः स बलवान्कुद्रो रावणस्य सुतस्तदा ॥ निषर्त्य राक्षसान्सर्वान्मेघनादो व्यवस्थितः ॥ २ ॥
 सुरथेनाग्निवर्णेन कामगेन महारथः ॥ अभिदुद्राव सेनां तां वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥
 ततः प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिणः ॥ विदुदुवुर्दिशः सर्वा दर्शनादेव देवताः ॥ ४ ॥
 न बभूव तदा कश्चिद्युत्सोरस्य संमुखे ॥ सर्वानाविध्य वित्रस्तांस्ततः शक्रोऽब्रवीत्सुरान् ॥ ५ ॥
 न भेतव्यं न गन्तव्यं निवर्तध्वं रणे सुराः ॥ एष गच्छति पुत्रो मे युद्धार्थमपराजितः ॥ ६ ॥
 ततः शक्रसुतो देवो जयन्त इति विश्रुतः ॥ रथेनाद्भुतकल्पेन संग्रामे सोभ्यवर्तत ॥ ७ ॥
 ततस्ते त्रिदशाः सर्वे परिवार्य शचीसुतम् ॥ रावणस्य सुतं युद्धे सैमासाद्य प्रजग्निरे ॥ ८ ॥
 तेषां युद्धं समभवत्सदृशं देवरक्षसाम् ॥ महेन्द्रस्य च पुत्रस्य राक्षसेन्द्रसुतस्य च ॥ ९ ॥
 तैतो मातलिपुत्रे तु गोमुखे राक्षसात्मजः ॥ सारथौ पातयामास शरान्कनकभूषणान् ॥ १० ॥
 शचीसुतश्चापि तथा जयन्तस्तस्य सारथिम् ॥ तं चापि रावणिः क्रुद्धः समन्तात्प्रत्यविध्यत ॥ ११ ॥
 स हि क्रोधसमाविष्टो बली विस्फारितेक्षणः ॥ रावणिः शक्रतनयं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १२ ॥
 तैतो नानाप्रहरणांश्छितधारान्त्सहस्रशः ॥ पातयामास संक्रुद्धः सुरसैन्येषु रावणिः ॥ १३ ॥

तस्य सुमालिनः ॥ ४७—५२ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने
 उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

तां सेनां देवसेनां ॥ ३—४ ॥ आविध्य आवेधं
 प्राप्य वित्रस्तान् ॥ ५—८ ॥ तेषां सदृशं बलवीर्या-
 नुरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥ गोमुख इति मातलिसुतनाम

शि० निवर्तध्वं अयसरणादितिशेषः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. महान्सपन्नगरथः. २ च. छ. सर्वानावेक्ष्य. ३ क. ख. ग. वित्रस्तान्दृष्ट्वाशक्रोऽभ्यभाषत.
 ४ क. ख. ग. समासाद्यव्यवस्थिताः. ५ ड—उ. ततोमातलिपुत्रस्यगोमुखस्यसारवणिः । सारथेः, ६ क—घ. ततः
 प्रगृह्यशस्त्राभिसारवन्तिमहान्तिच । सुरसैन्येषुसंक्रुद्धःपातयामाससारवणिः.

शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्गपरश्वधान् ॥ महान्ति गिरिशृङ्गाणि पातयामास रावणिः ॥ १४ ॥
 ततः प्रव्यथिता लोकाः संजज्ञे च तमो महत् ॥ तस्य रावणपुत्रस्य शत्रुसैन्यानि निघ्नतः ॥ १५ ॥
 ततस्तदैवतबलं समन्तात्तं शचीसुतम् ॥ बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरपीडितम् ॥ १६ ॥
 नाभ्यजानन्त चान्योन्यं रक्षो वा देवताऽथवा ॥ तत्र तत्र विपर्यस्तं समन्तात्परिधावति ॥ १७ ॥
 देवा देवान्निजघ्नुस्ते राक्षसा राक्षसांस्तथा ॥ समूढास्तमसाच्छन्ना व्यद्रवन्नपरे तदा ॥ १८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरः पुलोमा नाम वीर्यवान् ॥ दैत्येन्द्रस्तेन संगृह्य शचीपुत्रोपवाहितः ॥ १९ ॥
 संगृह्य तं तु दौहित्रं प्रविष्टः सागरं तदा ॥ आर्यकः स हि तस्यासीत्पुलोमा येन सा शची ॥ २० ॥
 ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा जयन्तस्याथ देवताः ॥ अप्रहृष्टास्ततः सर्वा व्यथिताः संप्रदुःखुः ॥ २१ ॥
 रावणिस्त्वथ संकुद्रो बलैः परिवृतः स्वकैः ॥ अभ्यधावत देवांस्तान्मुमोच च महास्वनम् ॥ २२ ॥
 दृष्ट्वा प्रणाशं पुत्रस्य दैवतेषु च विद्वुतम् ॥ मातलिं चाह देवेशो रथः समुपनीयताम् ॥ २३ ॥
 स तु दिव्यो महाभीमः सज्ज एव महारथः ॥ उपस्थितो मातलिना वाह्यमानो महाजवः ॥ २४ ॥
 ततो मेघा रथे तस्मिन्तडिद्वन्तो महाबलाः ॥ अग्रतो वायुचपला नेदुः परमनिखनाः ॥ २५ ॥
 नानावाद्यानि वाद्यन्त गन्धर्वाश्च समाहिताः ॥ ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा निर्घाते त्रिदशेश्वरे ॥ २६ ॥
 रुद्रैर्वसुभिर्रादित्यैः साध्यैश्च समरुद्रणैः ॥ वृतो नानाप्रहरणैर्निर्ययौ त्रिदशाधिपः ॥ २७ ॥
 निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुषं पवनो बवौ ॥ भास्करो निष्प्रमश्वासीन्महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥ २८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरो दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ आरुरोह रथं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २९ ॥
 पन्नगैस्तु महाभोगैर्वेष्टितं रोमहर्षणैः ॥ तेषां निश्वासवातेन प्रदीप्तमिव संयुगे ॥ ३० ॥
 दैत्यैर्निशाचरैश्चैव सरथः परिवारितः ॥ समराभिमुखो दैत्यौ महेन्द्रं सोभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥
 पुत्रं तं वारयित्वा तु स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ सोपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणिः समुपाविशत् ॥ ३२ ॥
 ततो युद्धं प्रवृत्तं तु सुराणां राक्षसैः सह ॥ शस्त्राणि वर्षतां धोरं मेघानामिव संयुगे ॥ ३३ ॥
 कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यतः ॥ नाज्ञायत तदा युद्धे सह केनाप्ययुध्यत ॥ ३४ ॥

॥ १०—१४ ॥ तमः संजज्ञे रावणपुत्रस्य माययेति शेषः ॥ १५—१६ ॥ विपर्यस्तं विशीर्णं ॥ १७—१८ ॥ पुलोमा नामास्तीति शेषः । तेन पुलोम्ना ॥ १९ ॥ येन सा शचीउत्पादितेति शेषः । तस्मात् शची पौलोमीति नामवती जातेत्यर्थः ॥ २० ॥ प्रणाशं अदर्शनं ।

व्यथिताः अतएवाप्रहृष्टाः ॥ २१—२४ ॥ वायुचपलाः वायुचलिताः ॥ २५—३३ ॥ नानाप्रहरणोद्यतः उद्यतनानाप्रहरणः । नाज्ञायत अयं मया योद्धव्य इत्येको लक्ष्यत्वेन न ज्ञायते । अपि तु केनापि अयुध्यत । येन केनापि प्राप्तेन सर्वेणाप्ययुध्यतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ति० प्रव्यथितालोकाः भूरादयस्तत्प्रजाश्च ॥ १५ ॥ ति० तंशचीसुतं । हिलेतिशेषः ॥ शि० शचीसुतंसमन्तात् शचीसुतस्यचतुर्दिक्षु ॥ १६ ॥ शि० परिधावत पर्यधावत् ॥ १७ ॥ ति० विद्वतं पलायनं ॥ २३ ॥ शि० अग्रतः अग्रभागे । स्थिताइतिशेषः ॥ २५ ॥ ति० वाद्यन्त अवाद्यन्त ॥ २६ ॥ ति० युद्धात् युद्धस्थानात् । समुपाविशत् तूष्णीमास्त ॥ ३२ ॥ ति० कुम्भकर्णरिलि । अस्य जागरितस्य युद्धादिप्रसङ्गेऽनेकदिनमपि जागरणमित्यतो ज्ञायते ॥ ३४ ॥

[पा०] १ च. छ. लोकास्तमश्चसमजायत. २ ट. त्परिधावत. ३ क—घ. मातामहार्थकस्तस्यपौलोमी. ४ च. छ. पौलोमीधन. ५ क—घ. पुत्रस्यरावणेश्वापि विक्रमः. ६ ग. च. छ. वाद्यान्यवाद्यन्त. ७ च. छ. गन्धर्वाश्चजगुस्तथा. ८ ख. घ—छ. व. ट. रादित्यैरश्विभ्यां. ९ ड. च. छ. झ. अ. ट. दिव्यो. १० ड. झ. अ. ट. तदाराजन्मुदंकेनाभ्यपद्यत.

दनैर्भुजाभ्यां पद्भ्यां च शक्तनोमरसायकैः ॥ येन केनैव संरब्धस्ताडयामास वै सुरान् ॥ ३५ ॥
 ततो रुद्रमहाधोरैः संगम्याथ निशाचरः ॥ प्रयुद्धस्तैश्च संग्रामे क्षतः शस्त्रैर्निरन्तरम् ॥ ३६ ॥
 वभौ शस्त्राचिततनुः कुम्भकर्णः क्षरन्नसृक् ॥ विद्युस्तनितनिर्घोषो धारावानिव तोयदः ॥ ३७ ॥
 ततस्तद्राक्षसं सैन्यं प्रयुद्धं समरुद्गणैः ॥ रणे विद्रावितं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ॥ ३८ ॥
 केचिद्विनिहताः कृत्ताश्चेष्टन्ति स्म महीतले ॥ वाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥ ३९ ॥
 रथान्नागान्खरानुष्टान्पन्नगांस्तुरगात्रणे ॥ शिंशुमारान्वराहांश्च पिशाचवदनांस्तथा ॥ ४० ॥
 तान्समालिङ्ग्य बाहुभ्यां विष्टब्धाः केचिदुच्छ्रिताः ॥ देवैस्तु शस्त्रसंभिन्ना मग्निरे च निशाचराः ४१
 चित्रकर्म इवाभाति स तेषां रणसंभवः ॥ निहतानां श्रेष्ठानां राक्षसानां महीतले ॥ ४२ ॥
 शोणितोदकनिष्पन्दकङ्कगृध्रसमाकुला ॥ प्रवृत्ता संयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ निरीक्ष्य तद्वलं कृत्स्नं देवतैर्विनिपातितम् ॥ ४४ ॥
 स तं प्रतिविगाह्याशु प्रवृद्धं सैन्यमागरम् ॥ त्रिदशान्समरे निघ्नञ्चक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४५ ॥
 आगाच्छक्रो महचापं विस्फार्य सुमहास्वनम् ॥ यस्य विस्फारघोषेण स्वनन्ति स्म दिशो दश ॥ ४६ ॥
 तद्विकृष्य महचापमिन्द्रो रावणमूर्धनि ॥ निपातयामास शरान्पावकादित्यवर्चसः ॥ ४७ ॥
 तथैव च महाबाहुर्दशग्रीवो व्यवस्थितः ॥ शक्रं कार्मुकविभ्रष्टैः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४८ ॥
 प्रयुध्यतोरथ तयोर्वाणवर्षैः समन्ततः ॥ न ज्ञायते तदा किञ्चित्सर्वं हि तमसा वृतम् ॥ ४९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

समैन्येनेन्द्रेण रावणेसमाक्रान्ते इन्द्रजिताकोपादिन्द्रेणसहयोधनम् ॥ १ ॥ तथा माययेन्द्रस्यबन्धनेन स्वसेनामध्यप्रः-
 पणम् ॥ २ ॥ रावणेनेन्द्रजितंप्रति इन्द्रस्यरथारोपणेनलङ्काप्रापणचोदनपूर्वकं पश्चालङ्कांप्रतिगमनम् ॥ ३ ॥

ततस्तमसि संजाते सर्वे ते देवराक्षसाः ॥ अयुध्यन्त बलोन्मत्ताः मृदयन्तः परस्परम् ॥ १ ॥
 ततस्तु देवसैन्येन राक्षसानां बृहद्वलम् ॥ दशांशं स्थापितं युद्धे शेषं नीतं यमक्षयम् ॥ २ ॥

प्रयुद्धः प्रकृष्टयुद्धः ॥ ३६—३९ ॥ रथानित्यादिश्लो- शेषः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 कद्वयमेकं वाक्यं ॥ विष्टब्धाः अवलम्ब्य स्थिताः । द्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्या-
 केचिदुच्छ्रिताश्च केवलं स्थिताश्च ॥ ४०—४१ ॥ ख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

चित्रकर्म इवेति वाक्ये सन्धिरन्तित्यः । रणसंघर्षः
 रणसंमर्दः । चित्रकर्मैवाश्चर्यकर आभातीत्यर्थः ॥ ४२—
 ४८ ॥ तमसावृतं उभयशरवर्षसर्वदिक्छादनकृतेनेति यावदन्त इति । परसैन्यस्यान्तो यावत् तावन्मध्येन

ति० अपिचप्रहरणनियमोपिनास्तीत्याह—दन्तैरिति ॥ ३५ ॥ ति० समरुद्गणैः देवैरिति शेषः ॥ ३८ ॥ ति० अवसक्ताः दृढं ग्रहणवन्तः
 स्थिताः । मरणेपीति शेषः ॥ ३९ ॥ ति० रथादीन्बाहुभ्यां समालिङ्ग्य विष्टब्धाः । केचिदुत्थिताः मूर्च्छिताः कालेनगतमूर्च्छा उत्थिताः ।
 मग्निरे मृताः ॥ ४१ ॥ ति० चित्रकर्मैवेत्यसन्धिर्वाच्यः । यथासिद्धमायानिर्मितं चित्रकर्म आश्चर्यकरं तथैव तेषां रणसंभवः
 रणसंमर्दः आभातिस्म ॥ स० सर्वेषां पश्यतां जनानां । निहतानां महीतले प्रसुप्तानां राक्षसानां । रणसंभवः रणेपातः ।
 चित्रकर्मैव शिल्पिकर्मैवाभातिस्म । निश्चेष्टत्वाच्चित्रप्रायतातेप्राप्तिभावाः ॥ ४२ ॥ इत्यष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

ति० देवाश्चराक्षसाश्च देवराक्षसाः ॥ १ ॥

[पा०] १ क—घ. सैन्यत्रिदशैस्समरुद्गणैः. २ ड. च. झ. ट. प्रसुप्तानां. ३ ख—घ. च. छ. ज. ट. ततःशक्रो.

तस्मिंस्तु तामसे युद्धे सर्वे ते देवराक्षसाः ॥ अन्योन्यं नाभ्यजानन्त युध्यमानाः परस्परम् ॥ ३ ॥
 इन्द्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः ॥ तस्मिंस्तमोजालवृते मोहमीयुर्न ते त्रयः ॥ ४ ॥
 स तु दृष्ट्वा बलं सर्वं निहतं रावणः क्षणात् ॥ क्रोधमभ्यागमत्तीव्रं महानादं च मुक्तवान् ॥ ५ ॥
 क्रोधात्मृतं च दुर्धर्षः स्यन्दनस्थमुवाच ह ॥ परसैन्यस्य मध्येन यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ६ ॥
 अद्यतांस्त्रिदशान्सर्वान्विक्रमैः समरे स्वयम् ॥ नानाशस्त्रैर्महाघोरैर्नयामि यमसादनम् ॥ ७ ॥
 अहमिन्द्रं वधिष्यामि धनदं वरुणं यमम् ॥ त्रिदशान्विनिहत्याथ स्वयं स्थास्याम्यथोपरि ॥
 विषादो न च कर्तव्यः शीघ्रं वाहय मे रथम् ॥ ८ ॥
 द्विः खलु त्वां ब्रवीम्यद्य यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ९ ॥
 अयं स नन्दनोद्देशो यत्र वर्तामहे वयम् ॥ नय मामद्य तत्र त्वमुदयो यत्र पर्वतः ॥ १० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तुरङ्गान्तस मनोजवान् ॥ आदिदेशाथ शत्रूणां मध्येनैव च सारथिः ॥ ११ ॥
 तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वरस्तदा ॥ रथस्थः समरस्थांस्तान्देवान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
 मुराः शृणुत मद्वाक्यं यत्तावन्मम रोचते ॥ जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ १३ ॥
 एष ह्यतिबलः सैन्ये रथेन पवनौजसा ॥ गमिष्यति प्रवृद्धोर्मिः समुद्र इव पर्वणि ॥ १४ ॥
 न ह्येष हन्तुं शक्योऽद्य वरदानात्सुनिर्भयः ॥ तद्ब्रहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत संयुगे ॥ १५ ॥
 यथा बलौ निरुद्धे च त्रैलोक्यं भुज्यते मया ॥ एवमेतस्य पापस्य निरोधो मम रोचते ॥ १६ ॥
 ततोऽन्यं देशमास्थाय शक्रः संत्यज्य रावणम् ॥ अयुध्यत महाराज राक्षसांस्त्रासयन्नणे ॥ १७ ॥
 उत्तरेण दशग्रीवः प्रविवेशनिवर्तकः ॥ दक्षिणेन तु पार्श्वेन प्रविवेश शतक्रतुः ॥ १८ ॥
 ततः स योजनशतं प्रविष्टो राक्षसाधिपः ॥ देवतानां बलं सर्वं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १९ ॥
 ततः शक्रो निरीक्ष्याथ प्रनष्टं तु स्वकं बलम् ॥ न्यवर्तयदसंभ्रान्त समावृत्य दशाननम् ॥ २० ॥

मां नयस्व ॥ ६—७ ॥ अथोपरि सर्वेषामुपरिष्ठादित्यर्थः ॥ ८ ॥ देवसेनामध्ये प्रवेशे किं भविष्यतीति विपण्णं सारथिं पुनश्चाह—द्विः खल्वित्यादि ॥ यावदन्तो नयस्व मामिति द्विः द्विवारं त्वां ब्रवीमि खलु । तत्कथं न नयसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अपरिमितदेवसेनायाः क आदिः कोन्त इत्यत्राह—अयमिति ॥ वयं यत्र वर्तामहे स नन्दनोद्देशः । एष आदिः । एनमारभ्य उदयपर्वतो

यत्र तत्र मामद्य नय । सोन्तो देवसेनायाः ॥ १०—१५ ॥ बलौ महाबलौ । निरुद्धे अहल्वैव कृतविरोधे सति । एवमेतस्य निरोधोपीत्यब्रवीदिति पूर्वेषान्वयः ॥ १६ ॥ ततोऽन्यमिति ॥ रावणावस्थितदेशादित्यर्थः । रावणं संत्यज्येति । वज्रादिना प्रहर्तुमशक्यत्वात् पुरःस्थितिर्निष्प्रयोजनेति मत्वेति शेषः ॥ १७ ॥ उत्तरेणेति । देवसेनामिति शेषः ॥ १८—१९ ॥ न्यवर्त-

शि० इन्द्रादीन्वधिष्यामि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेननपूर्वेणपौनरुक्त्यं । त्रिदशान्विनिहत्याउपरिस्वर्गं स्वयंस्थास्यामि ॥ ८ ॥ द्विर्वीमि अस्यावदकलादेवहननस्यसारथेःपरशरदीर्घतनुकृत्वाद्विरुक्तिः ॥ ९ ॥ ति० अपरिमितदेवसेनाया अन्तस्यदुर्ज्ञेयत्वादाह—अयमिति नन्दनमारभ्योदयपर्वतान्तसेनातिष्ठतीतिभावः ॥ १० ॥ शि० तुरगानादिदेश चालयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥ स० अनिवर्तकः अनिवर्तितुं । ण्वुद्धतुमुनोरेकार्थत्वात् । यद्वा निवर्तकेन्द्रस्यदिगन्तरगमनान्नविद्यतेनिवर्तकोयस्यसतथा ॥ १८ ॥ ति० दशाननं न्यवर्तयदित्यत्रहेतुः असंभ्रान्तःसमावृत्येति ॥ २० ॥

एतस्मिन्नन्तरे नादो मुक्तो दानवराश्रमैः ॥ हा हताः स इति ग्रस्तं दृष्ट्वा शक्रेण रावणम् ॥ २१ ॥
 ततो रथं समास्थाय रावणिः क्रोधमृच्छितः ॥ तत्सैन्यमतिमंकुदः प्रविवेश सुदारुणम् ॥ २२ ॥
 तां प्रविश्य महाभायां प्राप्तां गोपतिना पुरा ॥ प्रविवेश सुमरब्धस्तत्सैन्यं समभिद्रवत् ॥ २३ ॥
 स सर्वा देवतास्त्यक्त्वा शक्रमेवाभ्यधावत् ॥ महेन्द्रश्च महातेजा नापश्यच्च सुतं रिपोः ॥ २४ ॥
 विमुक्तकवचस्तत्र वध्यमानो हि रावणिः ॥ विदग्धः सुमहावीर्येण चकार च किञ्चन ॥ २५ ॥
 समानलिं समायान्तं ताडयित्वा शरोत्तमैः ॥ महेन्द्रं बाणवर्षेण भूय एवाभ्यवाकिरत् ॥ २६ ॥
 ततस्त्यक्त्वा रथं शक्रो विममर्ज च सारथिश्च ॥ ऐरावतं समाकृत् सृगयामास रावणिम् ॥ २७ ॥
 स तत्र मायाबलवानदृश्योऽथान्तरिक्षिणः ॥ इन्द्रं मायापरिक्षिप्तं कृत्वा स प्राद्रवच्छरैः ॥ २८ ॥
 स तं यदा परिश्रान्तमिदं जज्ञेऽथ रावणिः ॥ तर्दानं मायया बध्वा स्वसैन्यमभितोनयत् ॥ २९ ॥
 तं तु दृष्ट्वा बलात्तेन नीयमानं महारणात् ॥ महेन्द्रममराः सर्वे किन्तु स्यादित्यचिन्तयन् ॥ ३० ॥
 दृश्यते न स मायावी शक्रजित्समितिजयः ॥ विद्यावानपि येनेन्द्रो मायया नीयते बलात् ॥ ३१ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे कुद्धाः सर्वे सुरगणास्तदा ॥ रावणं विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३२ ॥
 रावणस्तु समामाद्य आदित्याश्च वसुन्तथा ॥ न शशाक स संग्रामे योद्धुं शत्रुभिरर्दितः ॥ ३३ ॥
 स तं दृष्ट्वा परिस्लानं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् ॥ रावणिः पितरं युद्धेऽदर्शनस्थोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४ ॥
 आगच्छ तात गच्छामो रणकर्म निवर्तताम् ॥ जितं नो विदितं तेऽस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ॥ ३५ ॥
 अयं हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः ॥ स गृहीतो देवबलाद्भद्रदर्पाः सुराः कृताः ॥ ३६ ॥
 यथेष्टं भुङ्क्तु लोकांस्त्रीनिगृह्यारातिमोजसा ॥ वृथा किं ते श्रमेणेह युद्धमद्य तु निष्फलम् ॥ ३७ ॥
 ततस्ते देवतगणा निवृत्ता रणकर्मणः ॥ तच्छ्रुत्वा रावणेर्वाक्यं स्वस्थचेता बभूव ह ॥ ३८ ॥

अथ रणविगतज्वरः प्रभुर्विजयमवाप्य निशाचराधिपः ॥

स्वभवनमभितो जगाम हृष्टः स्वसुतमवाप्य च वाक्यमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

यत् स्वसेनया दशाननं समावृत्य न्यवर्तयत् ॥ २० — — ३३ ॥ युद्धे अदर्शनस्थोऽब्रवीदिति । सति दर्शने
 २१ ॥ तत्सैन्यं देवसैन्यं ॥ २२ ॥ गोपतिना रुद्रेण महेन्द्र एव नाशयेदिति भावः ॥ ३४ ॥ निवर्ततां
 ॥ २३ — २८ ॥ स्वसैन्यमभितः स्वसेनायाः पार्श्व ॥ २९ निवृत्तमस्तु समाप्तमस्तु । कथं निवृत्तिरित्यब्रूह—जित-
 — ३० ॥ विद्यावानपि असुरमायासंहार्यपि येनानेन मिति । भावे निष्ठा ॥ ३५ ॥ देवबलात् देवसेनायाः
 रावणिना मायया नीयते । एतत्किन्विति चुक्रुशुः ॥ ३१ ॥ ३६ — ३८ ॥ रणविगतज्वरः विगततरणज्वर इत्यर्थः

ति० पुरस्स्थित्या देवसेनाजयसाक्षात्कृत्यत्वात्मायाश्रयते—तामिति । समभिद्रवत् समन्यद्रावयदित्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० किञ्चन
 क्रिमपिभयमित्यर्थः ॥ स० किञ्चन लक्ष्यत्वेन नचकार । विमुक्तकवचः मन्त्रजपाद्यर्थकवचोन्मोचनंज्ञेयं ॥ २५ ॥ स० मायापरिक्षिप्तं
 स्वमाययातिरस्कृतं कृत्वा ॥ २८ ॥ स० दर्शनस्थः पितृदृष्टिव्यमात्रंगतः ॥ अदर्शनस्थ इतिच्छेदेपि इतरदृष्टिपथमप्राप्त इत्यर्थः
 ॥ ३४ ॥ ति० गच्छामः स्वपुरमिति शेषः ॥ शि० नोस्मामितिर्जितं देवजातमितिशेषः ॥ ३५ ॥ स० देवबलात् देवतासैन्यं
 प्राप्य ॥ ३६ ॥ ति० रणविगतः विगततरणः ॥ ३९ ॥ इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

[पा०] १ क—घ. तंदृष्ट्वाथबलात्तस्मान्माययाऽपहृतरणे. २ च. छ. बध्वासुरपतिर्येतमायया. ३ च. छ. निवर्तस्वराणा-
 दितः. क—घ. निवृत्तरणकर्मतत्. ४ क—घ. च. छ. सगृहीतोमयाशक्रोभय. ५ ड—ट. वाक्यंशकहीनाःसुरागताः.
 ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. अथसरणविगतमुत्तमौजास्त्रिदशरिपुःप्रथितोनिशाचरेन्द्रः । स्वसुतवचनमादृतःप्रियंतत्समसुनिश-

अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्तैर्मम कुलमानविवर्धनं कृतम् ॥
 यदयमतुल्यबलस्त्वयाऽद्य वै त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च निर्जिताः ॥ ४० ॥
 नय रथमधिरोप्य वासवं नगरमितो व्रज सेनया वृतस्त्वम् ॥
 अहमपि तव गच्छतो द्रुतं सह सचिवैरनुयामि पृष्ठैतः ॥ ४१ ॥
 अथ स बलवृतः सबाहनस्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणिः ॥
 स्वभवनमभिगम्य वीर्यवान्कृतसमरान्विससर्ज राक्षसान् ॥ ४२ ॥

[तान्विसृज्य तदा रक्षो महेन्द्रं पाकशासनम् ॥ बबन्ध नगरद्वारि मध्ये क्रीडननिवृतः ॥ ४३
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

इन्द्रजिद्वेन्द्रमोचनायदेवगणप्रार्थितेनब्रह्मणा तैस्सहलङ्कामेव रावणंप्रतीन्द्रमोचनचोदना ॥ १ ॥ तथेन्द्रजिते तदी-
 प्सितावप्यववरदानपूर्वकं तस्मादिन्द्रमोचनम् ॥ २ ॥ तथा बन्धनलजितमिन्द्रंप्रति तत्कृताहल्याधर्षणादिस्मारणपूर्वकं
 तस्यबन्धनहेतुत्वनिवेदनम् ॥ ३ ॥ इन्द्रेण ब्रह्मचोदनयायजनेन पुनरिन्द्रासनारोहणम् ॥ ४ ॥ एवमगस्त्येन रामंप्रतीन्द्र-
 जिस्परक्रमादिकथनम् ॥ ५ ॥

जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ॥ [प्रजापतिं सुराः सर्वे गताः परमदुःखिताः ॥ १ ॥
 भगवन्पुरुद्वृतोऽयं निगृहीतोऽभवद्वरात् ॥ राक्षसेन्द्रं सुरैः सर्वैरवध्यं कृतवानसि ॥ २ ॥
 महेश्वरेण पुत्रस्य वरा दत्ता दुरात्मनः ॥ किं करोतु सुरेन्द्रस्तं मायया बलवत्तरम् ॥ ३ ॥
 सुराश्च सर्वे लोकेश न जयन्ति भवद्वरात् ॥ तस्माच्चमेव देवेन्द्रं मोचयस्व महाद्युते ॥
 अद्यप्रभृति लोकेश स्वविक्रमबलोदितः ॥ ४ ॥
 इति विज्ञाप्य भावज्ञाः प्रणिपत्य प्रसाद्य च ॥ प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ ५ ॥
 तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ॥ अब्रवीद्भगने तिष्ठन्त्सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ ६ ॥
 वत्स रावण तृष्टोसि पुत्रस्य तव संयुगे ॥ अहोस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योधिकोऽपि वा ॥ ७ ॥
 जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा ॥ कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽसि स्वसुतेन वै ॥ ८ ॥
 अयं च पुत्रोतिबलस्तव रावण वीर्यवान् ॥ जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ९ ॥

॥ ३९—४० ॥ त्वरितमुपनयस्वेति पाठे निर्जिता ख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥
 इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४१ ॥ राक्षसान्विससर्जेति स्वं
 स्वं निवेशं प्रतीति शेषः ॥ ४२—४३ ॥ इति श्रीगो- अहोस्येति संधिरार्षः ॥ ७ ॥ स्वसुतेन स्वसुतबलेन ।
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटा- त्वया कृता प्रतिज्ञा चतुरो दिक्पालान् जेष्यामीति

ति० तवतुल्यः । एषइतिशेषः ॥ स्व० अधिकोपिवा मायायोधने ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. यदयमतुल्यबलस्त्वयावै. ड. झ. ञ. यदयमतुल्यबलस्त्वया. २ ड—ट. तवपृष्ठतोदृतं.
 ३ ड—ट. दृष्टवत्. ४ क.—घ. मभिगम्यराक्षसोमुदितमनाविससर्ज. ५ अयंश्लोकः ख. ग. पाठयोर्दृश्यते. ६ प्रजा-
 पतिसुराःसर्वेइत्यादयः, प्रणिपत्यप्रसाद्यचेत्यन्ताःश्लोकाः क—घ. पाठेषुदृश्यन्ते. ७ क—घ. गतालङ्कां. ८ ड. च. छ. झ. ट.
 स्वसुतस्यते.

ब्रह्मवान्दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ॥ यं ममाश्रित्य ते राजन्स्थापितास्त्रिदश वशे ॥ १० ॥
 तन्मुच्यतां महाबाहो महेन्द्रः पाकशासनः ॥ किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छन्तु दिवौकसः ॥ ११ ॥
 अथाब्रवीन्महातेजा इन्द्रजिन्ममिति जयः ॥ अमरत्वमहं देव वृणु मे यद्येष मुच्यते ॥ १२ ॥
 चतुष्पदां खेचराणामन्येषां च महौजमाम् ॥ वृक्षगुल्मक्षुपलतातृणोपलमहीभृताम् ॥ १३ ॥
 सर्वेपि जन्तवोऽन्योन्यं भेदये सति विभ्यति ॥ अनोत्र लोके सर्वेषां सर्वस्माच्च भवेद्भयम् ॥ १४ ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा भेषनादं प्रजापतिः ॥ नाम्नि सर्वामरत्वं हि कैस्यचित्प्राणिनो भुवि ॥
 चतुष्पदः पक्षिणश्च भूतानां वा महौजमाम् ॥ १५ ॥
 [मरणान्तानि सर्वाणि स्थावराणि चराणि च ॥ अपि शुष्कस्य वृक्षस्य पर्णस्य पतनं भवेत् ॥ १६ ॥]
 श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिन्द्रजिन्प्रभुणाऽव्ययम् ॥ अथाब्रवीत्स तत्रस्थं मेघनादो महाबलः ॥
 श्रूयतां वा भवेत्सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे ॥ १७ ॥
 ममेष्टं नित्यशो हव्यैर्मन्त्रैः संपूज्य पावकम् ॥ संग्राममवतर्तुं च शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥
 अश्वयुक्तो रथो मद्यमुनिष्ठे तु विभावसोः ॥ तत्स्थस्यामरता स्यान्मे एष मे निश्चयो वरः ॥ १९ ॥
 तस्मिन्मयसमाप्ते च जप्यहोम विभावसौ ॥ युध्येयं देव संग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम् ॥ २० ॥
 सर्वो हि तपसा देव वृणोत्यमरतां पुमान् ॥ विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितम् ॥ २१ ॥
 एवमस्त्विति तं चाह वाक्यं देवः पितामहः ॥ मुक्तश्चेन्द्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिवं सुराः ॥ २२ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राम दीनो भ्रष्टामरद्युतिः ॥ इन्द्रश्चिन्तापरीतात्मा ध्यानतत्परतां गतः ॥ २३ ॥
 तं तु दृष्ट्वा तथाभूतं प्राह देवः प्रजापतिः ॥ शतक्रतो किमु पुरा करोति स्म सुदुष्करम् ॥ २४ ॥
 अमरेन्द्र मया बह्वचः प्रजाः सृष्टास्तदा प्रभो ॥ एकवर्णाः समाभाषा एकरूपाश्च सर्वशः ॥ २५ ॥

कृता प्रतिज्ञा ॥ ८—१४ ॥ तत इत्यादिसार्धमेकं वरः ॥ १८—१९ ॥ तस्मिन् संग्रामिकयागे अपेक्षिते वि-
 वाक्यं ॥ सर्वामरत्वं सर्वस्मादपि निमित्तात्सर्वस्मिन्नपि भावसौ जप्यहोमे चासमाप्ते तु विघ्नवशादसमाप्ते तु
 काले मरणराहित्यं भुवि मत्सृष्टप्राणिनां नास्ति पश्या- यदि युध्येयं तदैव संग्राम एव विनाशनं भवत्विति ममे-
 दिभ्यो यन्मरणं ॥ १५—१६ ॥ पूर्वोक्तविवरणमेतत् प्रमिति संबन्धः । प्रकारान्तरेण विनाशो माभूदित्यर्थः
 श्रूयतामिति । वा अथवेत्यर्थः । सर्वामरत्वाभावेपि ॥ २० ॥ मयात्रैतद्वरं लोकविलक्षणं प्राप्यत इति विस्मयते
 शतक्रतुविमोक्षणे तन्निमित्तं मया सिद्धिः कांक्षिता —सर्व इत्यादि ॥ प्रवर्तितं प्रकीर्तितं । दातव्यत्वेनेति शेषः
 सा श्रूयतां ॥ १७ ॥ नित्यशो नियमेन । हव्यैः पावकं ॥ २१—२२ ॥ भ्रष्टामरद्युतिः भ्रष्टामराणां देवानां
 संपूज्य शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः संग्राममवतर्तुं प्रवेष्टुं वा युतिर्यस्य स तथा ॥ २३ ॥ हे शतक्रतो एवमिदानीं
 ञ्छतो ममाश्वयुक्तो रथो विभावसोरग्रेः तत्कालमुत्ति- शोचन्भवान् पुरा सुदुष्करं किमु करोति स्म । कस्मा-
 ष्टेत तत्स्थस्य मे संग्रामे अमरता स्यादेव एष मे निश्चयो त्कृतवानसीत्यर्थः ॥ २४ ॥ एतादृशदुःखबीजं मया

ति० तन्मुच्यतां त्रिदशानां वशे स्थापितास्तावता एवार्थस्य त्वत्संपादयतादिति भावः । अस्य मोक्षणार्थाय अन्यदप्यभीष्टं दिवौकसः
 किंप्रयच्छन्तु तद्देवते शेषः ॥ ११ ॥ शि० मुच्यते मोच्यते ॥ १२ ॥ तत्रस्थं गगनगं ॥ १७ ॥ शि० इदं याचितं त्वरितमे-
 वेदेहीति बोधयन्नाह—सर्व इति ॥ सर्वो जनस्तपसाऽमरतां वृणोति । मया तु विक्रमेण इन्द्रनिग्रहेणेत्यर्थः । एतदमरत्वं प्रवर्तितं वृत्तं ।
 एतेन वरप्राप्तिमन्तरा इन्द्रमोक्षो न भवितेति ध्वनितं ॥ २१ ॥

[पा०] १ क—घ. वृणोत्यस्य विमोक्षणे. २ चतुष्पदामित्यादिको द्वयं झ. पाठेन दृश्यते ३ घ. वे. पांचिप्राणि-
 नामिह. ४ अर्थः शोकः क—घ. ज. पाठे दृश्यते. ५ क—घ. च. ज. तत्रस्थमिन्द्रजितं तत्र सर्वं.

तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेऽपि वा ॥ ततोऽहमेकाग्रमनाः प्रजाः पर्यचिन्तयम् ॥ २६ ॥
 सोऽहं तासां विशेषार्थं स्त्रियमेकां विनिर्ममे ॥ यद्यन्प्रजानां प्रत्यङ्गं विशिष्टं तत्तदुद्धृतम् ॥ २७ ॥
 ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता ॥ हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् ॥ २८ ॥
 यस्मान्न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता ॥ अहल्येति मया शक्यं तस्या नाम प्रवर्तितम् ॥ २९ ॥
 निर्मितायां च देवेन्द्र तस्यां नार्यां मुरर्षभ ॥ भविष्यतीति कस्यैवा मम चिन्ता ततोऽभवत् ॥ ३० ॥
 त्वं तु शक्यं तदा नारीं जानीषे मनसा प्रभो ॥ स्थानाधिकतया पत्नी ममैवेति पुरन्दर ॥ ३१ ॥
 सा मया न्यामभूता तु गौतमस्य महात्मनः ॥ न्यस्ता वह्नि वर्षाणि तेन निर्यातिता च ह ॥ ३२ ॥
 ततस्तस्य परिज्ञाय मया स्मर्यं महामुनेः ॥ ज्ञात्वा तपसि मिद्धिं च पक्ष्यं स्पर्शिता तदा ॥ ३३ ॥
 स तया सह धर्मात्मा रमते स्म महामुनिः ॥ आमन्त्रिणां देवास्तु गौतमे दत्तया तया ॥ ३४ ॥
 संकुद्रस्त्वं हि धर्मान्मन्वात्वा तस्याश्रमं मुनेः ॥ दृष्ट्वांश्च तदा तां स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३५ ॥
 सा त्वया धर्षिता शक्यं कामार्तेन समन्युना ॥ दृष्टस्त्वं च तदा तेन ह्याश्रमे परमर्षिणा ॥ ३६ ॥
 ततः क्रुद्धेन तेनाग्निं शनः परमनेजसा ॥ गतोमि येन देवेन्द्र दशाभागविपर्ययम् ॥ ३७ ॥
 यस्मान्मे धर्षिता पत्नी त्वया वामव निर्भयम् ॥ तस्मात्त्वं ममरे राजञ्छुहस्तं गमिष्यसि ॥ ३८ ॥
 अयं तु भावो दुर्बुद्धे यस्मन्नेवेह प्रवर्तितः ॥ मानुषेष्वपि लोकेषु भविष्यति न संशयः ॥ ३९ ॥
 तत्रार्थं तस्य यः कर्ता त्वय्यर्थं निपतिष्यति ॥ न च ते स्थावरं स्थानं भविष्यति न संशयः ॥ ४० ॥
 यश्च यश्च सुरेन्द्रः स्याद्भुवः स न भविष्यति ॥ एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वां तदाऽब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 तां तु भार्यां स निर्भर्त्स्य सोऽब्रवीत्तुमहातपाः ॥ दुर्विनीते विनिध्वंस ममाश्रमसमीपतः ॥ ४२ ॥

कृतमित्यत्राह—अमरेन्द्रेत्यादि ॥ एकवर्णाः समाभाषाः
 एकरूपकान्तिस्वराः । एकरूपाः समानवयोवस्थ-
 कालाः ॥ २५ ॥ दर्शने सौन्दर्यं लक्षणे नयनाद्यवय-
 वसौष्ठवे च तासां विशेषो नास्ति । ततोहन्मिति । एका-
 ग्रमनाः सावधानः सन्ताः प्रजा उद्दिश्य पर्यचिन्तयं ।
 तासां विशेषकरणप्रकारमचिन्तयं वा ॥ २६ ॥ तासां वि-
 शेषार्थं किंचित्किंचिदङ्गवैकल्यप्रयुक्तपरस्परवैलक्षण्य-
 सिद्ध्यर्थमेकां स्त्रियं विनिर्ममे निर्मितवानस्मि । प्रत्यङ्गं
 अङ्गमङ्गं यद्यद्विशिष्टं सारभूतं सौन्दर्यं तत्तदुद्धृतं ॥ २७ ॥
 रूपगुणैः प्रत्यङ्गमुद्धृतं सौन्दर्यगुणैः । अहल्या नामा-
 ज्ञना काचिद्विनिर्मिता ॥ २८—२९ ॥ भविष्यतीति
 कस्यैवापत्नी भविष्यतीति चिन्ताऽभवत् । तत्तुल्यवरा-
 भावादिति भावः ॥ ३० ॥ स्थानाधिकतया वैलोक्याधि-

पतित्वेन हेतुनेत्यर्थः । ममैवा पत्नीति मनसा जानीषे ।
 अस्मदनुमतिं विना तां प्रार्थितवानसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 निर्यातिता पुनः प्रत्यर्पिता ॥ ३२ ॥ स्मर्यं जितेन्द्रियत्वं
 तपसि तपोविषये । स्पर्शिता दत्ता ॥ ३३—३६ ॥
 दशाभागविपर्ययं दशाभागोऽवस्थाविशेषः तस्य विप-
 र्ययं सहजान्तात्त्विकावस्थाविपर्ययमित्यर्थः ॥ ३७—
 ३८ ॥ अयं भावः मानुषेष्वपि शास्त्राधिकारिष्वपि
 भविष्यति । राज्ञस्तव दोषादिति भावः ॥ ३९ ॥ तत्र
 जारभावे यो धर्मः समुत्थास्यति तस्य यः कर्ता तत्र
 पुरुषे तस्याधर्मस्यार्थं निपतिष्यति त्वय्यर्थं निपतिष्य-
 तीत्यर्थः । “ राजा राष्ट्रकृतं पापं ” इति न्यायात् ।
 स्थावरं स्थिरं । स्थानं पदं ॥ ४० ॥ न केवलं तवैवा-
 स्थिरत्वं अपितु अन्यस्यापि जारस्येत्याह—यश्चेति ॥

ति० तत्प्रभवं वैरूप्यप्रभवं । हल्यं निग्यं ॥ २८ ॥ स० अस्मान्निहायेयं विना मुनये दत्तेति मन्युसहितेन । समन्युनापि शतवारविर-
 चितयज्ञेनापि । धर्षिता । अनेन सत्कर्मकरणमपीश्वरकृणां विना न कुशलोपलभकमितिसूचितं भवति ॥ ३६ ॥ ति० दशाभागः
 अवस्थाभेदः ऐश्वर्यरूपः तस्य विपर्ययं वन्धनरूपा विपरीतावस्था ॥ ३७ ॥ स० अयं भावः जारभावः । मानुषेऽपि तत्त्वामिहेषु
 भविष्यति । राजदोषात् ॥ ३९ ॥ ति० विनिध्वंस ध्वस्तसौहृदाभावः ॥ स० विनिध्वंस चेतनत्वादिभ्यो ध्वस्ताभवः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क—छ, झ, ञ, प्रकीर्तितं, २ च. श. ञ, ट, निर्भयात्.

[समेष्टं पावकं दीप्तं हविषा पूज्य देवचन ॥ ब्रह्मचर्यमहस्त्राणि रामं संपूज्य मोक्षयसे ॥

तदेव हि भवेत्सुभ्रूतव पापस्य संशयः] ॥ ४३ ॥

रूपयौवनसंपन्ना यस्यात्त्वमनवस्थिता ॥ तस्माद्ब्रुपवती लोके न त्वमेका भविष्यति ॥ ४४ ॥

रूपं च ते प्रजाः सर्वा गमिष्यन्ति न संशयः ॥ येनदेकं समाश्रित्य विभ्रमोऽयमुपस्थितः ॥ ४५ ॥

तदाप्रभृति भृथिष्टं प्रजा रूपमभन्विताः ॥ सा तं प्रमादयामान महर्षि गौतमं तदा ॥ ४६ ॥

अज्ञानाद्ब्रुपिता नाथ न्यद्रूपेण दिव्यौकसा ॥ न कामकागद्विप्रैर् प्रमादं कर्तुमर्हसि ॥ ४७ ॥

अद्वयया त्वेवमुक्तः प्रभुवाच स गौतमः ॥ उत्तरस्यसि महातेजा इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ ४८ ॥

रामो नाम श्रुतो लोके वनं चाप्युपयास्यति ॥ ब्राह्मणार्थं महाबाहुर्विष्णुर्मानुपविग्रहः ॥ ४९ ॥

तं द्रक्ष्यमि यदा भद्रे तनः पूना भविष्यसि ॥ स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यदुष्कृतं कृतम् ॥ ५० ॥

तस्यातिथ्यं च कृत्वा वै मन्मसीपं गमिष्यमि ॥ वत्स्यसि त्वं मया सार्धं तदा हि वरवर्णिनि ॥ ५१ ॥

एवमुक्त्वा स विप्रपिण्डजगाम स्वमाश्रमम् ॥ ततश्चचार मुमहत्या पत्नी ब्रह्मवादिनः ॥ ५२ ॥

शापोत्सर्गादि तस्मैदं मृतंः सर्वमुपस्थितम् ॥ तत्सर त्वं महाबाहो दुष्कृतं यत्त्वया कृतम् ॥

तेन त्वं ग्रहणं शत्रोर्यातो नान्येन बालव ॥ ५३ ॥

शीघ्रं वै यज यज्ञं त्वं वैष्णवं नृममाहितः ॥ पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसे त्रिदिवं ततः ॥ ५४ ॥

पुत्रश्च तव देवेन्द्र न विनष्टो महागणे ॥ नीतः सन्निहितश्चैव आर्यकेण महोदधौ ॥ ५५ ॥

एतच्छ्रुत्वा महेन्द्रस्तु यज्ञमिद्रा च वैष्णवम् ॥ पुनस्त्रिदिवमाकामदन्वशासच्च देवराट् ॥ ५६ ॥

एतदिन्द्रजितो नाम बलं यत्कीर्तितं मया ॥ निजितस्तेन देवेन्द्रः प्राणिनोऽन्ये तु किं पुनः ॥ ५७ ॥

आश्चर्यमिति रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा ॥ अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तदा ॥ ५८ ॥

हे सुरेन्द्र य एवं जारः स्यात्सोपि श्रुत्वो मा भविष्य विभ्रमः काममोहः ॥ ४५—५२ ॥ नान्येनेति । नतु
तत्पर्ययः ॥ ४१—४३ ॥ रूपेति ॥ ममाश्रमसमीपतो हेत्वन्तरेणेत्यर्थः ॥ ५३—५४ ॥ आर्यकेण मातामहेन ।
यस्यात्त्वमनवस्थिता तस्मादेवैतत्पर्यन्तं त्वमेकैव रूप- नीतः महोदधौ सन्निहितः सम्यङ् निहितः निश्चितः
वर्तते च न स्थितं तन्न भविष्यति ॥ ४४ ॥ तद्रूपं ॥ ५५—५७ ॥ रामः अगस्त्यवचः श्रुत्वा आश्चर्य-
प्रसिद्धं तव सौन्दर्यं सर्वाः प्रजाः स्त्रियः गमिष्यन्तीति । मित्यब्रवीन् । तथा लक्ष्मणः तथा वानरराक्षसाश्चाब्रु-

ति० किंनुपावकंमुन्दरूपंमर्थाःप्रजाः गमिष्यन्ति । स्व० त्वमेकाहपवतीनभविष्यति । बहुयोरुपवत्योभवन्तिभामिन्यइतिभावः ॥
एकं लोकविलक्षणंरूपंसमाश्रित्य विभ्रमः परसंगप्रापकोमोहः उपस्थितः 'विभ्रमः कामविकारः । उपस्थितः प्रवृत्तः । इन्द्रस्ये-
तिशेषः' इतिनाभोविभ्रमः । पत्नीशापप्रसक्तिसमश्रोऽनमितिपरंपरोपयोगो न साक्षादितिकिन्निद्विद्वारस्यंतत्रबोधम् ॥ ४५॥ स्व०
'ब्रह्मणे' 'सुनिवेप्यमसास्य'इतिप्रागुद्धारणान् । नकानकारात् तद्रमणेच्छायाः । यथपिदेवराजकुतुहलात् 'प्रहृष्टेनान्तरात्मना'
'इतिवचनान्नमसासुमेनेकामिनीमहेन्द्रसंगमितिज्ञायते । तथापिबहिल्याऽप्रदर्शनात्कामकारादिन्युक्तिरिति वा कदापिप्रमदानभ-
वे'येतादृशसापोपयोगिकामकाराभावात्कामकारादिन्युक्तिरिति वेतिज्ञेयोऽविरोधः ॥ नतु 'अहृत्याजारत्वाद्यपिदोषपङ्कतोपितेनव-
हुनरोलोपआमादित्युत्कर्षमेववक्ति 'बहुनरकफलोद्यमैतस्यनलोमचक्षीयते' इतिश्रुत्यन्तराद्ये'तिगीताभाष्योक्तेःकथंविधिनेन्द्र-
स्यपदभ्रंशद्वारिकरपरिमिद्रादिर्गौतमशापनिमित्तइतिकथितमितिचेन्न । पारत्रिकानन्दहासादिर्थथा सोदरदारपरिमिद्रहेतुप्री-
वादेः । तथानास्तिभाव्यानन्दहासादिरितिवहुनरकफलोद्यसावितिदतोमाप्यक्तोऽनुमतऐहिकोऽनर्थइत्यविरोधइतिक्वात्रकथन्ता
॥ ४७ ॥ ति० ब्राह्मणार्थं दिव्यामित्रार्थं ॥ ४९ ॥ शि० विनष्टोमृतो नभविष्यतीतिशेषः ॥ ५५ ॥ ति० यज्ञमिद्वेति ।
देशानांतयेष्वधिकारइतिअमिन्युक्तनुप्रमादादितिनिरूपितंप्राक् ॥ ५६ ॥

[पा०] १ इदमर्थत्रयं ख. ग. पाठयोर्दृश्यते. २ ग. च. ज. यत्तदेवं.

विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीन् ॥ आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्दृष्टं पुरातनम् ॥ ५९ ॥

अगस्त्यं त्वब्रवीद्रामः सत्यमेतच्छ्रुतं च मे ॥ ६० ॥

एवं राम समुद्रतो रावणो लोककण्टकः ॥ सपुत्रो येन संग्रामे जितः शक्रः सुरेश्वरः ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अगस्त्यमुक्त्वा द्रुहुरावणविजयश्राविणारामेण तंप्रति रावणजेतृसत्त्वसंदेहेनप्रश्ने तंप्रत्यगस्त्येन रावणपराजयकथनो-
पक्रमः ॥ १ ॥ कर्तव्यीर्यार्जुनजिगीषयामाहिष्मतीगतेनरावणेन तदमात्याम्रति राजिरणायनिजाह्वाननिवेदनचोदना ॥ २ ॥
तर्नगरेऽर्जुनासन्निध्यंबोधितेनरावणेन नर्मदाभेत्य तत्रस्नानाह्निककरणपूर्वकं तत्पुलितेसचिवानीतकुसुमादिसाधनैः शिवलि-
ङ्गाचनोपक्रमः ॥ ३ ॥

ततो रामो महातेजा विस्मयात्पुनरेव हि ॥ उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १ ॥

भगवन्नाक्षमः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् ॥ पर्यटर्कि तदा लोकाः शून्या आसन्दिजोत्तम ॥ २ ॥

राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन ॥ धर्षणं येन न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥

उताहो हतवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः ॥ बहिष्कृता वराश्चैव बहवो निर्जिता नृपाः ॥ ४ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा ह्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ उवाच रामं प्रहसन्पितामह इवेश्वरम् ॥ ५ ॥

इत्येवं बाधमानस्तु पार्थिवान्पार्थिववर्षभ ॥ चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ६ ॥

ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् ॥ संप्राप्तो यत्र सान्निध्यं सैदाऽऽसीदसुरेतसः ॥ ७ ॥

तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रभावादसुरेतसः ॥ अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुण्डेशयः सदा ॥ ८ ॥

वन्नित्यनुपङ्गः ॥ ५८ ॥ हे राम अगस्त्यस्तु आश्चर्यं यद्दृष्टं पुरातनमब्रवीत्तत्सर्वं मया दृष्टं इदानीमहं स्मारितोऽस्मि । विभीषणसंवादेन सर्वस्यागस्त्योक्तस्य सत्यत्वं दर्शितम् ॥ ५९—६१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

प्रभुर्वा कश्चन नासीत् ॥ ३ ॥ उताहो इति पश्चान्तरे वर्तते । अथवा विद्यमानाएव पृथिवीक्षितः हतवीर्याः वीर्यरहिता आसन् । अथवा वीर्यवत्त्वेपि वरास्त्रैर्दिव्यास्त्रैर्बहिष्कृताः सन्तः निर्जिताः इत्युवाचेति पूर्व-
णान्वयः ॥ ४ ॥ रावणापजयस्मरणप्रीत्या प्रहसन्नि-
त्युक्तं । रामस्यामर्षो वर्तत इति मुनेर्मन्दहासो वा । ईश्वरं अग्निप्रधानशौर्यादिक्षत्रगुणं रुद्रं ॥ ५—६ ॥
वसुरेतसः अग्नेः सान्निध्यं प्राकाररूपेण नित्यसान्नि-
ध्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ शरकुण्डेशयः शरास्तरणवत्

येन कारणेन रावणो धर्षणं न प्राप्तः । तस्मात्तदा तत्काले राजाक्षत्रियोवा राजमात्रोवा अक्षत्रियोपि

स० मद्रातुतपुत्रकृतमाश्चर्यंस्मारितोऽस्मि ॥ ५९ ॥ इति त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

ति० विस्मयाद् भगवत्प्रसादवैभवश्रवणजविस्मयादिव ॥ १ ॥ ति० लोकाः मनुष्यलोकप्राणिनः । शून्याः शरत्खगुणशून्याः
स० लोकाः शून्याः निर्बाराः ॥ २ ॥ ति० तस्याग्नेःप्रभावात् प्रसादात् । वसुरेतसः अग्नेः । तुल्यभासीत् । यत्र अर्जुनराज्य-
वैलायां अग्निःशरकुण्डेशयः शरास्तुतकुण्डेशवसति । शत्रूणामभिचारार्थंशरपरिस्तुतकुण्डेनिल्यंसनिहितोवर्ततइत्यर्थः ॥ ८ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ट. यत्रन. २ क. ज. हीनवीर्यास्ते. ग. च. छ. हीनसत्तास्ते. ३ च. छ. ज. तस्यासीदसुरेतसः.
५. ज. प्रथमवसुरेतसः. क. परमवसुरेतसः. ४ क. ज. स्त्रप्रतापात्. ५ क. ज. यस्याग्निः.

तमेव दिवसं सोध हंहयाधिपतिर्बली ॥ अजुनो नर्मदां रन्तुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ॥ ९ ॥

तमेव दिवसं सोध रावणस्तत्र आगतः ॥ रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत ॥ १० ॥

कार्जुनो नृपतिः शीघ्रं सम्यगाख्यातुमर्हथ ॥ रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेऽमुर्नृवरेण ह ॥

ममागमनमप्यग्रे युष्माभिः सन्निवेद्यनाम् ॥ ११ ॥

इत्येवं रावणोक्तास्ते अमात्याः सुविपश्चितः ॥ अत्रुवन्राक्षसपतिमसान्निध्यं महीपतेः ॥ १२ ॥

श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामजुनं गतम् ॥ अपमृत्यागतो विन्ध्यं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ॥ १३ ॥

स तमभ्रमिवाविष्टमुद्धान्तमिव मेदिनीम् ॥ अपश्यद्रावणो विन्ध्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १४ ॥

सहस्रशिखरोपेतं सिंहाध्युषितकन्दरम् ॥ प्रपातपतितैस्तोयैः साट्टहासमिवाम्बुधिम् ॥ १५ ॥

देवदानवगन्धर्वैः साप्सरोगणकिन्नरैः ॥ स्वस्त्रीभिः क्रीडमानैश्च स्वर्गभूतं महोच्छ्रयम् ॥ १६ ॥

नदीभिः स्यन्दमानाभिः स्फाटिकप्रतिमं जलम् ॥ फणाभिश्चलजिह्वाभिरनन्तमिव विष्टितम् ॥ १७ ॥

उत्क्रामन्तं दरीवन्तं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ॥ पश्यमानस्ततो विन्ध्यं रावणो नर्मदां ययौ ॥

चलोपलजलां पुण्यां पश्चिमोदधिगामिनीम् ॥ १८ ॥

महिषैः मृमरैः सिंहैः शार्दूलैश्चजोत्तमैः ॥ उष्णाभितप्तैस्तृपितैः संक्षोभितजलाशयाम् ॥ १९ ॥

चक्रवाकैः सकारण्डैः सहस्रजलकुकुटैः ॥ सारसैश्च सदा मत्तैः सुकूजद्भिः समावृताम् ॥ २० ॥

फुल्लद्रुमकृतोत्तमां चक्रवाकयुगस्तनीम् ॥ विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसावलिसुमेखलाम् ॥ २१ ॥

पुष्परण्वनुलिप्ताङ्गीं जलफेनामलांशुकाम् ॥ जलावगाहसंस्पर्शा फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् ॥ २२ ॥

पुष्पकादवरुद्धाशु नर्मदां सरितां वराम् ॥ इष्टामिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः ॥ २३ ॥

स तस्याः पुलिने रम्ये नानामुनिनिषेविते ॥ उपोपविष्टः सचिवैः सार्धं राक्षसपुङ्गवः ॥ २४ ॥

प्रख्याय नर्मदां चाथ गङ्गेयमिति रावणः ॥ नर्मदादर्शजं हर्षमाप्तवाज्राक्षसाधिपः ॥ २५ ॥

उवाच सचिवास्तत्र सलीलं शुक्रसारणौ ॥ २६ ॥

एष रश्मिसहस्रेण जगत्कृत्वैव काञ्चनम् ॥ तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसोऽर्थं समाश्रितः ॥

कुण्डमभिकुण्डं तत्र शेत इति तथा । पचाद्यच् । “शयवासवासिपु” इत्यलुक् ॥ ८ ॥ तमेवदिवसमिति, यस्मिन्दिवसे रावणो गतस्तस्मिन्नेव दिवस इत्यर्थः । स्त्रीभी रन्तुं नर्मदां गत इत्यन्वयः । ईश्वरः राजा ॥ ९—११ ॥ अत्रुवन् ब्रुवते स्म ॥ १२ ॥ विश्रवसः पुत्रो रावणः । पौराणां मुखादिति शेषः । अपमृत्यु पुरान्निवृत्त्या ॥ १३ ॥ स इत्यादिसार्धपञ्चकं ॥ अभ्रमिव महामेघमिवाविष्टं । मेदिनीमुद्धान्तमिव उद्भिद्योद्भूतमिव ॥ १४ ॥ सहस्रशिखरोपेतं । प्रपातपतितैः तटात्पतितैः । “प्रपातस्तु तट”

इत्यमरः ॥ १५—१६ ॥ स्फाटिकप्रतिमं जलं स्यन्दमानाभिर्नदीभिर्हेतुमिर्जिह्वाभिरुपलक्षितमनन्तमिव विष्टितं ॥ १७ ॥ उत्क्रामन्तं ऊर्ध्वं व्याप्नुवानं । उल्कावन्तमिति पाठान्तरं । चलोपलजलां उपलेषु चलानि जलानि यस्यास्तां । चलोपलामलामिति पाठे जलवगेन चलोपलतया निर्मलां ॥ १८—२० ॥ अथ नर्मदायाः स्त्रीसाम्यमाह—फुल्लद्रुमेत्यादिना ॥ २१—२४ ॥ नर्मदां गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य ॥ २५ ॥ सलीलं सचिवासां ॥ २६ ॥ एष इत्यादिसार्धं ॥ काञ्चनं कृत्वा

ति० जनानां जलावगाहे सुखस्पर्शरूपशुणोयस्यासां ॥ २३ ॥ ति० नर्मदां गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य । अनेन नर्मदायास्तद्रूपपानाशकत्वं तत्तद्रूपतत्तद्विशेषपूजादेर्महाफललङ्गणायाः सर्वोत्कृष्टत्वं सूचितम् ॥ २५ ॥ स्त० चन्द्रायति चन्द्रायते ॥

[पा०] १ एतदर्थस्य स्थाने. क. घ. पाठयोः रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्मिन्प्राप्यदिने पुरीं । अपश्यन्हंहये शन्तु तस्यामात्यानपृच्छत. इत्येकः श्लोको दृश्यते. २ क. ख. ग. ज. मध्यप्रैर्युष्माभिः. ३ क. ड. च. ज. झ. ट. रावणो नोक्ता येऽमात्याः. ४ क.—ट. पतितैः शीतैः साट्टहासमिवांबुभिः. ५ क.—घ. च. ज. नानाकुसुमशोभिते. ६ क. ख. ग. ड.—ट. नभसो मध्यमास्थितः.

विभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ आश्चर्यं स्मारितोऽस्म्यद्य यत्तद्दृष्टं पुरातनम् ॥ ५९ ॥

अगस्त्यं त्वब्रवीद्रामः सत्यमेतच्छ्रुतं च मे ॥ ६० ॥

एवं राम समुद्धूतो रावणो लोककण्टकः ॥ सपुत्रो येन संग्रामे जितः शक्रः सुरेश्वरः ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अगस्त्यमुखाद्बहुशोरावणविजयश्राविणारामेण संप्रति रावणजेतृसत्त्वसंदेहेनप्रश्ने तंप्रत्यगस्त्येन रावणपराजयकथनो-
पक्रमः ॥ १ ॥ कातैवीर्यार्जुनजिगीषवामाहिष्मतींगतेनरावणेन तदमात्यान्प्रति राक्षिरणायनिजाह्वाननिवेदनचोदना ॥२॥
तैर्मगरेऽर्जुनासांनिध्यबोधितेनरावणेन नर्मदाभेत्य तत्रस्नानाह्निककरणपूर्वकं तत्पुलिनैसचिवानीतकुसुमादिसाधनैः शिवलि-
ङ्गाचनोपक्रमः ॥ ३ ॥

ततो रामो महातेजा विस्मयात्पुनरेव हि ॥ उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १ ॥

भगवन्नाक्षसः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् ॥ पर्यटत्किं तदा लोकाः शून्या आसन्निजोत्तम ॥ २ ॥

राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन ॥ धर्षणं येन न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥

उताहो हतवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः ॥ बहिष्कृता वराश्चैव बहवो निर्जिता नृपाः ॥ ४ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा ह्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ उवाच रामं ग्रहसन्निपतामह इवेश्वरम् ॥ ५ ॥

इत्येवं बाधमानस्तु पार्थिवान्पार्थिवर्षभ ॥ चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ६ ॥

ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् ॥ संप्राप्तो यत्र सान्निध्यं सदाऽऽसीद्वसुरेतसः ॥ ७ ॥

तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रभावाद्वसुरेतसः ॥ अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुण्डेशयः सदा ॥ ८ ॥

वन्नित्यनुषङ्गः ॥ ५८ ॥ हे राम अगस्त्यस्तु आश्चर्यं
यद्दृष्टं पुरातनमब्रवीत्तत्सर्वं मया दृष्टं इदानीमहं
स्मारितोऽस्मि । विभीषणसंवादेन सर्वस्यागस्त्योक्तस्य
सत्यत्वं दर्शितम् ॥ ५९—६१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने
उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

प्रभुर्वा कश्चन नासीत् ॥ ३ ॥ उताहो इति पश्चान्तरे
वर्तते । अथवा विद्यमानाएव पृथिवीक्षितः हतवीर्याः
वीर्यरहिता आसन् । अथवा वीर्यवत्त्वेपि वरास्त्रैर्दि-
व्यास्त्रैर्बहिष्कृताः सन्तः निर्जिताः इत्युवाचेति पूर्वं-
णान्वयः ॥ ४ ॥ रावणापजयस्मरणप्रीत्या ग्रहसन्नि-
त्युक्तं । रामस्यामर्षो वर्तते इति मुनेर्मन्दहासो वा ।
ईश्वरं अग्निप्रधानशौर्यादिशत्रुगुणं रुद्रं ॥ ५—६ ॥
वसुरेतसः अग्नेः सान्निध्यं प्राकाररूपेण नित्यसान्नि-
ध्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ शरकुण्डेशयः शरास्तरणवत्

येन कारणेन रावणो धर्षणं न प्राप्तः । तस्मात्तदा
तत्काले राजाक्षत्रियोवा राजमात्रोवा अक्षत्रियोपि

स० मन्त्रान्तर्गुणकृतमाश्चर्यंस्मारितोऽस्मि ॥ ५९ ॥ इतित्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥

ति० विस्मयात् भगवत्प्रसादवैभवश्रवणजविस्मयादिव ॥ १ ॥ ति० लोकाः मनुष्यलोकप्राणिनः । शून्याः शरत्पुण्यशून्याः
स० लोकाः शून्याः निर्बाराः ॥ २ ॥ ति० तस्याग्नेःप्रभावात् प्रसादात् । वसुरेतसः अग्नेः । तुल्यभासीत् । यत्र अर्जुनराज्य-
वेलायां अग्निःशरकुण्डेशयः शरास्तृतकुण्डेश्वसति । शत्रूणामभिचारार्थंशरपिस्तृतकुण्डेनित्यंसनिहितोवर्ततेइत्यर्थः ॥ ८ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ट. यत्रन. २ क. ज. हीनवीर्यास्ते. ग. च. छ. हीनसत्त्वास्ते. ३ च. छ. ज. तस्यासीद्वसुरेतसः.
घ. ज. प्रथमं वसुरेतसः. क. परमं वसुरेतसः. ४ क. ज. स्वत्रप्रतापात्. ५ क. ज. यस्याग्निः.

तमेव दिवसं सोथ हैहयाधिपतिर्वली ॥ अर्जुनो नर्मदां रन्तुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ॥ ९ ॥

तमेव दिवसं सोथ रावणस्तत्र आगतः ॥ रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत ॥ १० ॥

कार्जुनो नृपतिः शीघ्रं सम्यगाख्यातुमर्हथ ॥ रावणोऽहमनुप्राप्तो युद्धेऽमुर्नृवरेण ह ॥

समागमनमर्प्यग्रे युष्माभिः सन्निवेद्यताम् ॥ ११ ॥

इत्येवं रावणोक्तास्ते अमात्याः सृविपश्चितः ॥ अब्रुवन्राक्षसपतिमसान्निध्यं महीपतेः ॥ १२ ॥

श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामर्जुनं गतम् ॥ अपमृत्यागतो विन्ध्यं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ॥ १३ ॥

स तमभ्रमिवाविष्टमुद्भ्रान्तमिव मेदिनीम् ॥ अपश्यद्रावणो विन्ध्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १४ ॥

सहस्रशिखरोपेतं सिंहाव्युषितकन्दरम् ॥ प्रपातपतितैस्तोयैः साट्टहासमिवाम्बुधिम् ॥ १५ ॥

देवदानवगन्धर्वैः साप्सरोगणकिन्नरैः ॥ स्वस्त्रीभिः क्रीडमानैश्च स्वर्गभूतं महोच्छ्रयम् ॥ १६ ॥

नदीभिः स्यन्दमानाभिः स्फाटिकप्रतिमं जलम् ॥ फणाभिश्चलजिह्वाभिरनन्तमिव विष्टितम् ॥ १७ ॥

उत्क्रामन्तं दरीवन्तं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ॥ पश्यमानस्ततो विन्ध्यं रावणो नर्मदां ययौ ॥

चलोपलजलां पुण्यां पश्चिमोदधिगामिनीम् ॥ १८ ॥

महिषैः मृमरैः सिंहैः शार्दूलैश्चजोत्तमैः ॥ उष्णाभितप्तैस्तृपितैः संक्षोभितजलाशयाम् ॥ १९ ॥

चक्रवाकैः सकारण्डैः सहस्रजलकुकुटैः ॥ सारसैश्च सदा मत्तैः सुकूजद्भिः समावृताम् ॥ २० ॥

फुल्लद्रुमकृतोत्तंसां चक्रवाकयुगस्तनीम् ॥ विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसावलिसुमेखलाम् ॥ २१ ॥

पुष्परेण्वनुलिप्ताङ्गीं जलफेनामलांशुकाम् ॥ जलावगाहसंस्पर्शा फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् ॥ २२ ॥

पुष्पकादवरूढाशु नर्मदां सरितां वराम् ॥ इष्टाभिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः ॥ २३ ॥

स तस्याः पुलिने रम्ये नानामुनिनिषेविते ॥ उपोषविष्टैः सचिवैः सार्धं राक्षसपुङ्गवः ॥ २४ ॥

प्रख्याय नर्मदां चाथ गङ्गेयमिति रावणः ॥ नर्मदादर्शजं हर्षभासवान्राक्षसाधिपः ॥ २५ ॥

उवाच सचिवांस्तत्र सलीलं शुकसारणौ ॥ २६ ॥

एष रश्मिसहस्रेण जगत्कृत्वैव काञ्चनम् ॥ तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसोऽर्धं समाश्रितः ॥

कुण्डममिकुण्डं तत्र शेत इति तथा । पचाद्यच् ।
“शयवासवासिपु” इत्यलुक् ॥ ८ ॥ तमेवदिवसमि-
ति, यस्मिन्दिवसे रावणो गतस्तस्मिन्नेव दिवस इत्यर्थः ।
स्त्रीभी रन्तुं नर्मदां गत इत्यन्वयः । ईश्वरः राजा ॥ ९—
११ ॥ अब्रुवन् ब्रुवते स्म ॥ १२ ॥ विश्रवसः पुत्रो रावणः ।
पौराणां मुखादिति शेषः । अपमृत्यु पुरान्निवृत्त्या ॥ १३ ॥
स इत्यादिसार्धपञ्चकं ॥ अभ्रमिव महामेघमिवाविष्टं ।
मेदिनीमुद्भ्रान्तमिव उद्भिद्योद्रुतमिव ॥ १४ ॥ सहस्रशि-
खरोपेतं । प्रपातपतितैः तटात्पतितैः । “प्रपातस्तु तट”

इत्यमरः ॥ १५—१६ ॥ स्फाटिकप्रतिमं जलं स्यन्दमाना-
भिर्नदीभिर्हेतुमिर्जिह्वाभिरुपलक्षितमनन्तमिव विष्टितं
॥ १७ ॥ उत्क्रामन्तं ऊर्ध्वं व्याप्नुवानं । उत्क्रावन्तमिति
पाठान्तरं । चलोपलजलां उपलेषु चलानि जलानि
यस्यास्तां । चलोपलामलमिति पाठे जलवेगेन चलो-
पलतया निर्मलां ॥ १८—२० ॥ अथ नर्मदायाः
स्त्रीसाम्यमाह—फुल्लद्रुमेत्यादिना ॥ २१—२४ ॥ नर्मदां
गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य ॥ २५ ॥ सलीलं सवि-
लासं ॥ २६ ॥ एष इत्यादिसार्धं ॥ काञ्चनं कृत्वा

ति० जनानां जलावगाहे सुखस्पर्शरूपगुणोयस्यास्तां ॥ २३ ॥ ति० नर्मदां गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य । अनेन नर्मदायास्त-
द्राप्यपनाशकत्वं तत्तटकृतशिवपूजादेर्महाफललंगणायाः सर्वोत्कृष्टत्वं च सूचितम् ॥ २५ ॥ स० चन्द्रायति चन्द्रायते ॥

[पा०] १ एतदर्थस्य स्थाने. क. घ. पाठयोः रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्मिन्प्राप्य दिने पुरीं । अपश्यन्हैहये शंतु तस्यामात्यानपृच्छ-
त. इत्येकः श्लोको दृश्यते. २ क. ख. ग. ज. मय्यप्रैर्युष्माभिः. ३ क. ड. च. ज. झ. ट. रावणेनोक्ता येऽमात्याः. ४ क.—ट.
पतितैः शीतैस्साट्टहासमिवांबुभिः. ५ क.—घ. च. ज. नानाकुसुमशोभितैः. ६ क. ख. ग. ड.—ट. नभसो मध्यमास्थितः.

वा. रा. २५३

मामासीनं विदित्वेह चन्द्रायति दिवाकरः ॥ २७ ॥

नर्मदाजलशीतश्च सुगन्धिः श्रमनाशनः ॥ मद्भयादनिलोप्यत्र वात्येष सुसमाहितः ॥ २८ ॥

इयं चापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा नर्मवर्धिनी ॥ नक्रमीनविहङ्गोर्मिः सभयेवाङ्गना स्थिता ॥ २९ ॥

तद्भवन्तः क्षताः शस्त्रैर्नृपैरिन्द्रसमैर्युधि ॥ चन्दनस्य रसेनेव रुधिराण्य समुक्षिताः ॥ ३० ॥

ते यूयमवगाहध्वं नर्मदां शर्मदां शुभाम् ॥ महापद्ममुखा मत्ता गङ्गामिव महागजाः ॥

अस्यां स्नात्वा महानद्यां पाप्मानं विप्रमोक्षयथ ॥ ३१ ॥

अहमप्यद्य पुलिने शरदिन्दुसमप्रभे ॥ पुष्पोपहारं शनकैः करिष्यामि कपर्दिनः ॥ ३२ ॥

रावणेनैवमुक्तास्तु ग्रहस्तशुकसारणाः ॥ समहोदरधूम्राक्षा नर्मदां विजगाहिरे ॥ ३३ ॥

राक्षसेन्द्रगजैस्तैस्तु क्षोभिता नमदा नदी ॥ वामनाञ्जनपद्माद्यैर्गङ्गा इव महागजैः ॥ ३४ ॥

ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्मदायां महाबलाः ॥ उत्तीर्य पुष्पाण्याजहुर्वल्यर्थं रावणस्य तु ॥ ३५ ॥

नर्मदापुलिने हृद्ये शुभ्राश्रसद्दशप्रभे ॥ राक्षसैस्तु मुहूर्तेन कृतः पुष्पमयो गिरिः ॥ ३६ ॥

पुष्पेषूपहृतेष्वेवं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ अवतीर्णो नदीं स्नातुं गङ्गामिव महागजः ॥ ३७ ॥

तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् ॥ नर्मदासलिलात्तत्सादुत्ततार स रावणः ॥ ३८ ॥

तत्र क्षिन्नाम्बरं त्यक्त्वा शुक्लवस्त्रसमावृतम् ॥ रावणं प्राञ्जलिं यान्तमन्वयुः सर्वराक्षसाः ॥

तद्गतीवशमापन्ना मूर्तिमन्त इवाचलाः ॥ ३९ ॥

यत्र यत्र च याति स रावणो राक्षसेश्वरः ॥ जाम्बूनदमयं लिङ्गं तत्र तत्र स नीयते ॥ ४० ॥

वालुकावेदिमध्ये तु तल्लिङ्गं स्थाप्य रावणः ॥ अर्चयामास गन्धैश्च पुष्पैश्चासृतगन्धिभिः ॥ ४१ ॥

ततः सतामार्तिहरं परं वरं वरप्रदं चन्द्रमयूखभूषणम् ॥

समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ प्रसार्य हस्तान्प्रणनर्त चाग्रतः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

सुवर्णं कृत्वेत्यर्थः । चन्द्रायति चन्द्रवदाचरति ॥ २७

—२८ ॥ नर्मवर्धिनी प्रीतिवर्धिनीत्यर्थः ॥ २९—

३० ॥ अवगाहध्वं स्नानं कुरुत । शर्मदां सुखदां ।

महापद्मः पुण्डरीकाख्यो दिग्गजस्तन्मुखाः महागजा

इव ॥ ३१ ॥ पुष्पोपहारं पुष्पबलिं ॥ ३२—३८ ॥

तत्र नर्मदापुलिने । प्राञ्जलिं रुद्रं प्रति कृताञ्जलिं ।

तद्गतीवशमिति च्छान्दसो दीर्घः । मूर्तिमन्तः प्राण्या-

काराः अचला इव स्थिताः राक्षसाः । तत्र तत्र नीयत

इति प्रतिदिवसं देवपूजार्थं तैः राक्षसैरिति शेषः ।

यदा कैलासे रावणः पीडितो विमुक्तः तदाप्रभृति

तत्प्रीत्यर्थं रावणो लिङ्गपूजां करोति स्मेति ज्ञेयम्

॥ ३९—४१ ॥ जगाविति । सामगानं कृतवानित्यर्थः ।

साम्नां सहस्रशाखापारगो रावण इति प्रसिद्धिः ॥ ४२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मद्भयादित्त्राप्यन्वेति ॥ २७ ॥ ति० नकादियुताकर्मयोगस्याः सा ॥ २९ ॥ ति० सार्वभौममुखाः सार्वभौमनामकदिग्गजादयः

॥ ३१ ॥ ति० राक्षसेन्द्राएवगजास्तैः । ति० वामनाद्याः दिग्गजाः । गङ्गाइव महागजैरित्यसंधिरार्षः ॥ ३४ ॥ ति०

रावणस्यवत्यर्थं रावणकर्तृकशिवपूजार्थं ॥ ३५ ॥ ति० तल्लिङ्गं जाम्बूनदमयंनित्यपूजालिङ्गं । ऐश्वर्यकामनयाहि तल्लिङ्गपूजारावणस्य ।

ऐश्वर्यकामस्यसौवर्णलिङ्गपूजायास्तन्नेपूजेः ॥ ४१ ॥ इत्येकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ क. ख. च. छ. धर्मवर्धिनी. ड. झ. व. ट. शमवर्धिनी. २ क—घ. ज. शर्मदांनृणां. ३ ड. झ. व. ट.

सार्वभौममुखाः. ४ ड. च. झ. व. ट. पाप्मनो. ५ च. छ. गङ्गेवसुमहानदी. ६ क—घ. ज. नर्मदायां वरांभसि. ७ क.

घ. च. छ. ज. चायतान्.

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

नर्मदायां रावणोपवेशदेशतोऽर्वाङ्देशोऽस्त्रीभिः सह जलक्रीडां कुर्वताऽर्जुनेन मित्रभुजसहस्रेण नर्मदाप्रवाहे निरुद्धे प्रतिस्नोतसा-
तप्रवाहेण रावणाजितपुत्रासाधनपुनराद्यपहरणम् ॥ १ ॥ प्रवाहप्रतिलोम्भपरिजानायस्वप्रेषिताभ्यांशुकसारणाभ्यां तत्का-
रणनियेदिनेन रावणेनार्जुनसेव्य रणायसमाह्वानम् ॥ २ ॥ अर्जुनेन रणे निजगदाप्रहारेण विह्वलस्वरावणस्य बलाद्वन्धनेन
निजनगरप्रापणम् ॥ ३ ॥

नर्मदापुलिने यत्र राक्षसेन्द्रः सुदारुणः ॥ पुष्पोपहारं कुरुते तस्माद्देशाद्दूरतः ॥ १ ॥
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो माहिष्मत्याः पतिः प्रभुः ॥ कीडते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः ॥ २ ॥
तासां मध्यगतो राजा रराज च तदाऽर्जुनः ॥ करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुञ्जरः ॥ ३ ॥
जिज्ञासुः स तु बाहूनां सहस्रस्योत्तमं बलम् ॥ रुरोध नर्मदावेगं बाहुभिर्वहुभिर्वृतः ॥ ४ ॥
कार्तवीर्यभुजासक्तं तज्जलं प्राप्य निर्मलम् ॥ कूलोपहारं कुर्वाणं प्रतिस्नोतः प्रधावति ॥ ५ ॥
समीननक्रमकरः सपुष्पकुशसंस्तरः ॥ स नर्मदाम्भसो वेगः प्रावृट्काल इवावभौ ॥ ६ ॥
स वेगः कार्तवीर्येण संप्रेषित इवाम्भसः ॥ पुष्पोपहारं सकलं रावणस्य जहार ह ॥ ७ ॥
रावणोर्ध्वसमाप्तं तमुत्सृज्य नियमं तदा ॥ नर्मदां पश्यते कान्तां प्रतिकूलां यथा प्रियाम् ॥ ८ ॥
पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोद्धारसन्निभम् ॥ वर्धन्तमम्भसो वेगं पूर्वामाशां प्रविश्य तु ॥ ९ ॥
ततोऽनुभ्रान्तशकुनां स्वभावोपरमे स्थिताम् ॥ निर्विकाराङ्गनाभासामपश्यद्रावणो नदीम् ॥ १० ॥
सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं च दशाननः ॥ वेगप्रभवमन्वेष्टुं सोदिशच्छुकसारणौ ॥ ११ ॥
तौ तु रावणसंदिष्टौ भ्रातरौ शुकसारणौ ॥ व्योमान्तरगतौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमामुखौ ॥ १२ ॥

मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः प्रविश्यत्विति । पूर्वामाशां प्रविश्य पश्यत इत्यन्वयः ।
सर्गः ॥ ३१ ॥ रावण इति शेषः ॥ ८—९ ॥ स्वभावस्य नदी-

प्रतिस्नोतः प्रतिप्रवाहं ॥ ५ ॥ कुशसंस्तरः कुशा-
स्तरणं ॥ ६—७ ॥ रावण इत्यादिश्लोकद्वयं ॥ एव स्वभावो निमित्तान्तरण वेति जिज्ञासयेति
सागरोद्धारसन्निभं समुद्रपरीवाहसन्निभं । पूर्वामाशां शेषः ॥ १० ॥ सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं शीघ्रान्वे-
पणद्योतिहुंकारसंहितं यथा तथा ॥ ११—१२ ॥

शि० नर्मदेति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ स० कार्तवीर्यभुजासक्तं तद्भुजकृतबन्धनं । कूलोपहारं कुर्वाणं सत् प्रतिस्नोतः
यथावास्थितप्रवाहविपरीतप्रवाहं अवावत् ॥ ५ ॥ ति० कुशसंस्तरः । कुशास्तरणं । सतुतपुलिने कर्मनिमित्तमृषिगणकृतः
॥ ६ ॥ ति० संप्रेषित इव रावणप्रतीतिशेषः ॥ ७ ॥ ति० पश्यते पश्यतिस् ॥ ८ ॥ ति० सागरोद्धारः चन्द्रोदयकालिक-
समुद्रपरिवृद्धिः । तेन हि समुद्रगानयस्तत्समीपदेशे विपरीतप्रवाहाः क्रियन्त इति प्रसिद्धम् ॥ पश्चिमेन मार्गेण पूर्वामाशां प्रविश्य वर्धमान-
भंभसो वेगं दृष्ट्वा प्रतिकूलां कान्तां प्रियामिव नर्मदां पश्यति स्वेत्यन्वयः । पूर्वामाशां प्रविश्यतीति पाठे रावण इति शेषः । तस्य क्रियदूर्वृद्धि-
रिति निर्णयार्थमिति भावः । तस्मात्प्रविश्य तु इत्येव पाठो युक्तः कृतकसंमतश्च ॥ ९ ॥ शि० रावणोपश्यत् अजानात् । एतेनान्येन के-
नचिदयमुपद्रवः कृत इति रावणेन निश्चितमिति सूचितं । ति० ततः पूर्वदिशि ॥ १० ॥ स० सव्येतरकराङ्गुल्या वामदक्षिणहस्ताङ्गुलिभिः ॥
अशब्दास्यः निश्शब्दमुखः ॥ नियमस्थितात् ॥ ११ ॥ ति० व्योमान्तरगतौ आकाशमार्गौ ॥ १२ ॥

अर्धयोजनमात्रं तु गत्वा तौ रजनीचरौ ॥ पश्येतां पुरुषं तोये क्रीडन्तं सहयोषितम् ॥ १३ ॥
 बृहत्सालप्रतीकाशं तोयव्याकुलमूर्धजम् ॥ मदरक्तान्तनयनं मदव्याकुलतेजसम् ॥ १४ ॥
 नदीं बाहुसहस्रेण रुन्धन्तमरिमर्दनम् ॥ गिरिं पादसहस्रेण रुन्धन्तमिव मेदिनीम् ॥ १५ ॥
 बालानां वरनारीणां सहस्रेण समावृतम् ॥ समदानां करेणूनां सहस्रेणेव कुञ्जरम् ॥ १६ ॥
 तमद्भुततमं दृष्ट्वा राक्षसौ शुकसारणौ ॥ सन्निवृत्तावुपागम्य रावणं तमथोचतुः ॥ १७ ॥
 बृहत्सालप्रतीकाशः कोप्यसौ राक्षसेश्वर ॥ नर्मदां रोध्वद्बुद्ध्वा क्रीडापयति योषितः ॥ १८ ॥
 तेन बाहुसहस्रेण सन्निरुद्धजला नदी ॥ सागरोद्गारसंकाशानुद्गारान्तसृजते मुहुः ॥ १९ ॥
 इत्येवं भाषमाणौ तौ निशाम्य शुकसारणौ ॥ रावणोर्जुन इत्युक्त्वा प्रययौ युद्धलालसः ॥ २० ॥
 अर्जुनाभिमुखे तस्मिन् रावणे राक्षसाधिपे ॥ चण्डः प्रवाति पवनः सनादः सरजास्तदा ॥
 सकृदेव कृतो रावः सरक्तः प्रेषितो घनैः ॥ २१ ॥

महोदरमहापार्श्वधूम्राक्षशुकसारणौः ॥ संवृतो राक्षसेन्द्रस्तु तत्रागाद्यत्र चार्जुनः ॥ २२ ॥
 अदीर्घेणैव कालेन स तदा राक्षसो बली ॥ तं नर्मदाहृदं भीममाजगामाञ्जनप्रभः ॥ २३ ॥
 स तत्र स्त्रीपरिवृतं वाशिताभिरिव द्विपम् ॥ नरेन्द्रं पश्यते राजा राक्षसानां तदाऽऽर्जुनम् ॥ २४ ॥
 स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेन्द्रो बलोद्धतः ॥ इत्येवमर्जुनामात्यानाह गम्भीरया गिरा ॥ २५ ॥
 अमात्याः क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै ॥ युद्धार्थी समनुप्राप्तो रावणो नाम राक्षसः ॥ २६ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा मन्त्रिणोथार्जुनस्य ते ॥ उत्तस्थुः सायुधास्त्राश्च रावणं वाक्यमब्रुवन् ॥ २७ ॥
 युद्धस्य कालो विज्ञातः साधु भोः साधु रावण ॥ यः क्षीवं स्त्रीवृतं चैव योद्धुमुत्सहसे नृपम् ॥ २८ ॥
 स्त्रीसमक्षं कथं यत्तद्योद्धुमुत्सहसेऽर्जुनम् ॥ वाशितामध्यगं मत्तं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ २९ ॥
 क्षमस्वाद्य दशग्रीव चोष्यतां शर्वरी त्वया ॥ युद्धे श्रद्धा च यद्यस्ति श्वस्तात समरेऽर्जुनम् ॥ ३० ॥
 यद्यद्यास्ति मतिर्योद्धुं युद्धतृष्णासमावृता ॥ निहत्यासांस्ततो युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि ॥ ३१ ॥
 ततस्ते रावणामात्यैरमात्याः पार्थिवस्य तु ॥ सुदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितैः ॥ ३२ ॥
 ततो हलहलाशब्दो नर्मदातीर आवभौ ॥ अर्जुनस्यानुयादृणां रावणस्य च मन्त्रिणाम् ॥ ३३ ॥

पश्येतां अपश्यतामित्यर्थः ॥ १३—१७ ॥ रोधवत् सकृत् एकवारमेव । घनैः प्रेषितः कृतः । वर्षुकमे-
 तदवत् । अकारान्तत्वमार्षः । क्रीडापयतीतिपुगार्षः घानां सकृद्राव उत्पात इति भावः ॥ २१—२३ ॥
 क्रीडयतीत्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ निशाम्य दृष्ट्वा । वाशिताभिः करेणुभिः । “वाशिता स्त्रीकरेण्वोश्च”
 अर्जुन इत्युक्तत्वेति । अन्यस्यैवं सामर्थ्यं न संभवतीति इत्यमरः । पश्यते पश्यति ॥ २४ ॥ इत्येवं वक्ष्यमा-
 युक्त्येति शेषः ॥ २० ॥ रावणस्योत्पातमाह- णप्रकारेण ॥ २५—२७ ॥ युद्धस्येत्यादि ॥ व्यङ्ग्योक्तिः ।
 सकृदिति ॥ सरक्तः रक्तवर्षसहितः । रावः शब्दः । क्षीवं मत्तं ॥ २८—२९ ॥ उष्यतां इहेति शेषः ॥ ३०—

ति० रोधवत् रुन्धतेऽनेनेतिरोधसेतुः । तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ति० सरक्तपृषतः रक्तविन्दुसहितोरावःशब्दःसकृदेव रावण-
 प्रस्थानेनसहैकवारंचघनैः कृतः । रक्तवर्षुकमेवानां सकृद्रावोप्युत्पातइतिकतकः ॥ २२ ॥ ति० उष्यतां इहेतिशेषः । युध्ये-
 त्तिपदं । समरेअद्याद्यस्तितदाश्चोऽर्जुनं युध्य युध्यस्व ॥ ३० ॥ ति० हलहलेतिशब्दानुकारः । अनुयात्राः अनुचराः ।
 मन्त्रिणइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ घ. च. छ. शैलवद्बुद्ध्वा. २ क—घ. तस्मिन्प्रस्थितेराक्षसेश्वरे. ३ झ. सरक्तपृष्ठतोघनैः. ४ क. ख. घ. ड.
 च. ज. झ. ट. सायुधास्त्रं. ५ झ. युद्धश्रद्धातु. ६ क—ट. यदिवापित्तरातुभ्यंयुद्धश्रद्धासमावृता । निपात्यास्मान्. ७ ड. च.
 छ. झ. य. ट. नर्मदातीरगोबभौ. ८ झ. सानुयात्राणां.

इषुभिस्तोमरैः शूलैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्षणैः ॥ सरावणा नर्दयन्तः समन्तात्समभिद्रुताः ॥ ३४ ॥
 हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत्मुदारुणः ॥ मनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निस्स्वनः ॥ ३५ ॥
 रावणस्य तु तेष्मात्याः प्रहस्तशुकसारणाः ॥ कार्तवीर्यवलं क्रुद्धा निर्देहन्ति स्म तेजसा ॥ ३६ ॥
 अर्जुनाय तु तत्कर्म रावणस्य समन्त्रिणः ॥ क्रीडमानाय कथितं पुरुषैर्द्वाररक्षिभिः ॥ ३७ ॥
 श्रुत्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजनं तं ततोऽर्जुनः ॥ उच्यते जलात्तस्माद्भङ्गातोयादिवाञ्जनः ॥ ३८ ॥
 क्रोधदूषितनेत्रस्तु स ततोऽर्जुनपावकः ॥ प्रजज्वाल महाघोरो युगान्त इव पावकः ॥ ३९ ॥
 स तूर्णतरमादाय वरेहमाङ्गदो गदाम् ॥ अभिद्रुत्वा गङ्गां तस्मात्सीव दिदाकरः ॥ ४० ॥
 बाहुविक्षेपकरणां समुद्यम्य महागदाम् ॥ गारुडं वेगमास्थाय चापपातैव सोर्जुनः ॥ ४१ ॥
 तस्य मार्गं समारुध्य विन्ध्योर्कस्येव पर्वतः ॥ स्थितो विन्ध्य इवाकम्प्यः प्रहस्तो मुसलायुधः ॥ ४२ ॥
 ततोऽस्य मुसलं घोरं लोहवज्रं महोद्धतः ॥ प्रहस्तः प्रेषयन्क्रुद्धो ररास च यथाऽम्बुदः ॥ ४३ ॥
 तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीडमन्निभः ॥ प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥ ४४ ॥
 अधायान्तं तु मुसलं कार्तवीर्यस्तदाऽर्जुनः ॥ निपुणं वञ्चयामास सैगदोऽगदविक्रमः ॥ ४५ ॥
 ततस्तमभिद्रुत्वा प्रहस्तं हैहयाधिपः ॥ आमयानो गदां गुर्वी पञ्चबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४६ ॥
 तथाहतोतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा ॥ निपपान हतः शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥ ४७ ॥
 प्रहस्तं पतितं दृष्ट्वा मारीचशुकसारणाः ॥ समहोदरधूम्राश्चा ह्यपमृष्टा रणाजिरात् ॥ ४८ ॥
 अपक्रान्तेष्वमात्येषु प्रहस्ते विनिपातिते ॥ रावणोऽभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनं नृपसत्तमम् ॥ ४९ ॥
 सहस्रबाहोस्तद्युद्धं विंशद्बाहोश्च दारुणम् ॥ नृपराक्षसयोस्तत्र चारुध्वं रोमहर्षणम् ॥ ५० ॥
 सागराविव संरब्धौ चलन्मूलाविवाचलौ ॥ तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहन्ताविवानलौ ॥ ५१ ॥
 बलोद्धतौ यथा नागौ वाशितार्थे यथा वृषौ ॥ मेघाविव विनर्दनौ सिंहाविव बलोत्कर्षौ ॥ ५२ ॥
 रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तदा तौ राक्षसार्जुनौ ॥ परस्परं गदाभ्यां तौ ताडयामासतुर्भुशम् ॥ ५३ ॥
 वज्रप्रहारानचला यथा घोरान्विपेहिरे ॥ गदाप्रहारांस्तौ तत्र मेहाते नरराक्षसौ ॥ ५४ ॥

३३ ॥ कर्षणं आयुधविशेषः ॥ ३४ ॥ वेगो युद्धवेगः अशोकापीडः ॥ ४४ ॥ वञ्चयामास प्रतिहतवानि-
 ॥ ३५—३८ ॥ युगान्ते युगान्तकाले उत्थितो घोरः तस्यैव । सगदः गदासहितः । अगदः अरोगः अप्रति-
 पावक इव ॥ ३९—४० ॥ बाहुभिविक्षेपकरणं भ्रमणं वन्धइतियावन् । विक्रमो यस्येति विग्रहः ॥ ४५ ॥
 यस्यास्तां । वेगः शैल्यं आपपातैव न तु विलम्बित- पञ्चबाहुशतैः उच्छ्रय उल्लेपो यस्याः सा ॥ ४६ ॥
 वान् ॥ ४१—४२ ॥ अस्य प्रेषयन् अर्जुनस्य संहा- तथा शैल इव स्थितः निपपात ॥ ४७—५० ॥
 रार्थं क्षिपन् ॥ ४३ ॥ अशोकपुष्पकृतः आपीडः सागराविलादिक्लोकत्रयं ॥ वाशितार्थं करण्वर्थं ।

ति० कर्षणमायुधविशेषः ॥ सरावणान्मन्त्रिणोदयन्तोऽर्जुनमन्त्रिणः बभूवुरितिशेषः ॥ ३४ ॥ ति० नकादिसहितसमुद्रस्ये-
 वस्वनभासीत् ॥ ३५ ॥ ति० स्त्रीजनं नभेतव्यमित्युक्तवैतिशेषः ॥ अजनीदिग्गजः ॥ ३८ ॥ ति० अर्जुनरूपःपावकइतिरूपकं
 ॥ ३९ ॥ ति० गारुडंवेगं गारुडसदृशवेगं ॥ ४१ ॥ ति० विन्ध्यपर्वतोर्कमार्गोद्भास्यनदतिपौराणिकीकथा ॥ ४२ ॥ ति०
 अस्यप्रेषयन् अस्यसंहारार्थंक्षिपन् ॥ ४३ ॥ ति० अशोकापीडं अशोकपुष्पशिखा । तःसंनिभः ॥ ४४ ॥ ति० गतविक्रवः
 गतभयः ॥ ४५ ॥ स० 'वासितार्थोवृषाविव' इत्यमरः । स्त्रीसामान्यवाचीशब्दोऽयमितिवानिनाथं धेन्वर्थे । वृषौयथेत्यप्यन्वे-
 ति । 'वासितार्थोवृषाविव' इत्यादिप्रयोगात् । स्वामीवाग्यशब्दइत्यस्येदमितितालव्यमध्यवपाठ ॥ २५ ॥ स० विपेहिरइत्यभूतो-
 पमा । यद्वा वज्रार्थप्रहारान् पापानाकुडककृतान् । आकरागारस्वाद्विरीणां ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. यथान्तकः. २ क. ड. ज—ट. आधावमानंमुसलं. ३ ड. च. छ. झ. ञ. ट.
 गदयागतविक्रवः.

यथाऽशनिरेवेभ्यस्तु जायतेऽथ प्रतिश्रुतिः ॥ तथा तयोर्गदापोथैर्दिशः सर्वाः प्रतिश्रुताः ॥ ५५ ॥
 अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाऽहितोरसि ॥ काञ्चनाभं नभश्चक्रे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ५६ ॥
 तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ अर्जुनोरसि निर्भाति गदोल्केव महागिरौ ॥ ५७ ॥
 नार्जुनः खेदमायाति न राक्षसगणेश्वरः ॥ ईदमासीत्तयोर्बुद्धं यथा पूर्वं बलीन्द्रयोः ॥ ५८ ॥
 शृङ्गेरिव वृषा युध्यन्तन्ताग्रैरिव कुञ्जरौ ॥ परस्परं तौ निघ्नन्तौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५९ ॥
 ततोऽर्जुनेन क्रुद्धेन सर्वप्राणेन सा गदा ॥ स्तनयोरन्तरे मुक्ता रावणस्य महोरसि ॥ ६० ॥
 वरदानकृतत्राणे सा गदा रावणोरसि ॥ दुर्बलेव यथावेगं द्विधा भूत्वाऽपतस्त्रितौ ॥ ६१ ॥
 स त्वर्जुनप्रमुक्तेन गैदापातेन रावणः ॥ अपासर्पद्भुर्मात्रं निपसाद च निष्टनन् ॥ ६२ ॥
 स विह्वलं तदालक्ष्य दशग्रीवं ततोऽर्जुनः ॥ सहस्रोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६३ ॥
 स तं बाहुसहस्रेण बलाद्बद्ध दशाननम् ॥ ब्रवन्ध बलवान्राजा बलिं नारायणो यथा ॥ ६४ ॥
 बध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारणदेवताः ॥ साध्वीति वादिनः पुष्पैः किरन्त्यर्जुनमूर्धनि ॥ ६५ ॥
 व्याघ्रो मृगमिवादाय मृगराडिव दन्तिनम् ॥ ननाद हैहयो राजा हर्षादम्बुदवन्मुहुः ॥ ६६ ॥
 प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्धं दशाननम् ॥ सह तै राक्षसैः क्रुद्धश्चाभिदुद्राव पार्थिवम् ॥ ६७ ॥
 नक्तंचराणां वेगस्तु तेषामापततां बभौ ॥ उद्धूत आतपापाये पयोदानामिवाम्बुधौ ॥ ६८ ॥
 मुञ्चमुञ्चेति माषन्तस्तिष्ठतिष्ठेति चासकृत् ॥ मृसलानि सशूलानि सोत्ससर्ज तदाऽर्जुने ॥ ६९ ॥
 अप्राप्तान्येव तान्याशु असंभ्रान्तस्तदाऽर्जुनः ॥ आयुधान्यमरारीणां जग्राहारिनिघ्नदः ॥ ७० ॥
 ततस्तैरेव रक्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः ॥ भित्त्वा विद्रावयामास वायुरम्बुधरानिव ॥ ७१ ॥
 राक्षसांस्त्रांसयित्वा तु कार्तवीर्योऽर्जुनस्तदा ॥ रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्भुतः ॥ ७२ ॥

युध्यन्ताविति शेषः ॥ ५१ — ५४ ॥ प्रतिश्रु- चकार ॥ ५६—६० ॥ दुर्बलेव बलरहितेव । यथा-
 ताः प्रतिश्रुतवन्त इत्यर्थः । मत्वर्थायाजन्तः । गदा- वेगं स्ववेगोचितं । प्रहर्तुं स्वयं द्विधा भूत्वा क्षिताव-
 पोथैः गदापातैः ॥ ५५ ॥ विद्युद्विशेषेण द्योतमाना पतत् । तत्र हेतुः—वरदानकृतत्राण इति ॥ ६१ ॥
 सौदामिनी नभ इव राक्षसोरः काञ्चनाभं स्वर्णवर्णं निष्टनन् रटन् ॥ ६२—६४ ॥ साध्वीति वादिनः

ति० अशनिरेवेभ्यः अशनिपातध्वनिभिः । प्रतिश्रुतिः प्रतिध्वनिः ॥ ति० प्रतिश्रुताः प्रतिध्वनिमयः ॥ ५५ ॥ ति० अहितोरसि
 रावणोरसि ॥ ५६ ॥ ति० नराक्षसगणेश्वरः खेदमायाति ॥ ५८ ॥ ति० वृषायुध्यन् वृषावयुध्यन्नित्यर्थः ॥ स० वृषा वृषौ ।
 बादेशः छन्दस्तुल्यत्वात् ॥ यथा वृषाकुञ्जरौ चेलेते युध्यन्त्येतौ अयुध्येतां । वृषच्छब्दोऽयं वृषभाची । ततश्चावृत्त्या वृषा वृषा
 वृषाणौ । युध्यन्त्युध्यन् युध्यन्तौ । ' कनिन्युवृषि ' इति कनिन् । ' वृषातुवासवे—' वृषभेतुरगेपुंसि ' इति भातुः ॥ विनिघ्नन्तौ
 बभूवुः ॥ ५९ ॥ ति० अपासर्पत् अपराङ्मुखएवपृष्ठतोऽगच्छत् ॥ ६२ ॥ स० साध्वी बन्धनक्रियेति शेषः । नागो-
 जिभद्वस्तुदीर्घाण्येष्ट्युचिवान् । परंतु तेन नवक्तव्यं । कर्तव्यतेनापि विशेष्यपदपूरणं । तच्च साध्व्यन्तुरूपनिरूपितरीत्यासमञ्जसं भ-
 वतीति साध्वीतिसाधुतासंभवात् ॥ ६५ ॥ ति० आतपापाये वर्षाकाले ॥ ६८ ॥ ति० सोत्ससर्जेत्यर्थः । सहैवत्यक्तवन्त
 इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ति० अप्राप्तान्येव स्वसमीपमनागतान्येवान्तरिक्षस्थान्येव । अमरारीणां तान्यायुधानिरावणग्राहिकरव्यतिरि-
 क्कैरशुजग्राह ॥ ७० ॥ इति द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क—ट. सममासीत्. २ झ. ठ. परस्परं विनिघ्नन्तौ. ३ ड—ट. गदापातेन. ४ ख. घ. च. छ. सिंहराडिव-
 कुञ्जरं. ग. नरसिंहोयथासुरं. ड. झ. च. ट. मृगराडिवकुञ्जरं. ५ इ. ख. छ. झ. व. खासयामास.

स कीर्यमाणः कुसुमाक्षतोत्करैर्द्विजैः सपौरैः पुरुहूतसन्निभः ॥
तदाऽर्जुनः संप्रविवेश तां पुरीं बलिं निगृह्येव सहस्रलोचनः ॥ ७३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

दैवतमुत्पादजुनकृतरावणबन्धनश्राविणापुलस्त्येन माहिष्मतीमेत्यार्जुनाद्रावणमोचनम् ॥ १ ॥

रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसन्निभम् ॥ ततः पुलस्त्यः शुश्राव कथितं दिवि दैवतैः ॥ १ ॥
ततः पुत्रकृतस्नेहात्कम्पमानो महाधृतिः ॥ माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महामुनिः ॥ २ ॥
स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगतिर्द्विजः ॥ पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनःसंपातविक्रमः ॥ ३ ॥
सोमरावतिसंकाशां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा इन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ ४ ॥
पादचारमिवादित्यं निष्पतन्तं सुदुर्दशम् ॥ ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय चार्जुनाय निवेदयन् ॥ ५ ॥
पुलस्त्य इति विज्ञाय वचनाद्देहयाधिपः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ॥ ६ ॥
पुरोहितोऽस्य गृह्यार्घ्यं मधुपर्कं तथैव च ॥ पुरस्तात्प्रययौ राज्ञः शक्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥
ततस्तृपिमायान्तमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥ अर्जुनो दृश्य संभ्रान्तो ववन्देन्द्र इवेश्वरम् ॥ ८ ॥
स तस्य मधुपर्कं गां पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ॥ पुलस्त्यमाह राजेन्द्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९ ॥
अद्यैवममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता ॥ अद्याहं तु द्विजेन्द्र त्वां यस्मात्पश्यामि दुर्दशम् ॥ १० ॥
अद्य मे कुशलं देव अद्य मे कुशलं व्रतम् ॥ अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥
यैसादेवगणैर्वन्द्यौ वन्देऽहं चैरणौ तव ॥ ११ ॥

इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम् ॥ ब्रह्मन्किं कुर्मिं किं कार्यमाज्ञापयतु नो भवान् ॥ १२ ॥
तं धर्मेऽग्निषु पुत्रेषु शिवं पृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ पुलस्त्योवाच राजानं हैहयानां तथार्जुनम् ॥ १३ ॥
नरेन्द्राम्बुजपत्राक्ष पूर्णचन्द्रनिभानन ॥ अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया जितः ॥ १४ ॥
भयाद्यस्योपतिष्ठेतां निष्पन्दौ सागरानिलौ ॥ सोऽयं मृधे त्वया बद्धः पौत्रो मे रणदुर्जयः ॥ १५ ॥
पुत्रकस्य यशः पीतं नाम विश्रावितं त्वया ॥ मद्वाक्याद्याच्यमानोऽद्य मुञ्च वत्सं दशाननम् ॥ १६ ॥

इयं क्रिया साध्वीति वदन्तः ॥ ६५—७३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमु-
कुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

कम्प्यमानः अनुकम्पायुक्ततया संपद्यमानः । यद्वा
पौत्रस्नेहात्कम्पित इत्यर्थः । महाधृतेरपि कम्पितं
हृदयमित्यर्थः ॥ २ ॥ मनःसंपातविक्रमः मनोगतिः ।

वायुतुल्यगतिः वायुसमानवेगः ॥ ३ ॥ अमरावति-
संकाशमित्यत्र “ङ्वापोः संज्ञाञ्छन्दसोर्वहुलं” इति
ह्रस्वः ॥ ४ ॥ सुदुर्दशं दुर्दशमिति यावत् । प्रत्युद्ग-
च्छन् प्रत्युद्गच्छत । ईश्वरं ब्रह्माणं ॥ ५—११ ॥
किं कुर्मिं किं करवाणि किं वा कार्यं मया ॥ १२ ॥
शिवं कुशलं । पुलस्त्योवाचेति सन्धिधारिः ॥ १३—
१५ ॥ पुत्रकस्य मदीयबालकस्य । नाम विश्रावितं

स० दिवि स्वर्गे । दैवतैः कथितं ॥ १ ॥ ति० प्रत्यभिज्ञाय द्वाःस्थानाग्निगोवा ॥ ५ ॥ ति० प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युद्गच्छत्
॥ ६ ॥ स० पुलस्त्योवाच सन्धिधारिः । पुलस्त्योऽस्तीतिपुलस्त्याजिह्वा । ‘सिन्ध्याशब्दोऽनिर्वचनीयवदति’—‘जिह्वैकतोऽच्यु-
तविक्रमेति’ इत्यादिवत्करणेकनृजोपचारः ॥ १३ ॥ ति० यस्य रावणस्य ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख. द्वास्थाराज्ञेन्यवेदयन्. २ क—उ. यत्तेदेवगणैः. ३ क—घ. ज. चरणविमौ.

पुलस्त्याज्ञां प्रगृह्योचे न किञ्चन वचोऽर्जुनः ॥ मुमोच वै पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं प्रहृष्टवत् ॥ १७ ॥

स तं प्रमुच्य त्रिदशारिमर्जुनः प्रपूज्य दिव्याभरणस्रग्म्वरैः ॥

अर्हिसकं सख्यमुपेत्य साग्निकं प्रणम्य तं ब्रह्मसुतं गृहं ययौ ॥ १८ ॥

पुलस्त्येनापि संत्यक्तो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ परिष्वक्तः कृतातिथ्यो लज्जमानो विनिर्जितः ॥ १९ ॥

पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिपुङ्गवः ॥ मोचयित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगामह ॥ २० ॥

एवं स रावणः प्राप्तः कार्तवीर्यात्प्रधर्षणम् ॥ पुलस्त्यवचनाच्चापि पुनर्मुक्तो महाबलः ॥ २१ ॥

एवं बलिभ्यो बलिनः सन्ति राघवनन्दन ॥ नावज्ञा हि परे कार्या य इच्छेत्प्रियमात्मनः ॥ २२ ॥

ततः स राजा पिशिताशनानां सहस्रबाहोरुपलभ्य भैत्रीम् ॥

पुनर्नृपाणां कदनं चकार चचार सर्वा पृथिवीं च दर्पात् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

वाल्मिजिर्गापयाकिष्किन्धामेत्यरावणेन रणायवालिः समाह्वानम् ॥ १ ॥ तारेण वालिनोदक्षिणसागरं निवेदितेन तेन
पुष्पकारोहणेन वेगादक्षिणसमुद्रगमनम् ॥ २ ॥ वालिना स्वजिवृक्षया समीपोऽपसर्पिणो रावणस्य स्वकक्षनिक्षेपेण पश्चिमादि-
सागरत्रयप्रापणेन तत्र तत्र संध्योपासनपूर्वकं किष्किन्धोपवनमेत्य तत्र कक्षाद्रावणोत्सर्जनम् ॥ ३ ॥ वालिबलविज्ञानविक्षिते-
न रावणेन तत्प्रशंसनपूर्वकं तेन सहस्रबाहोः साक्षिकं सख्यकरणम् ॥ ४ ॥

अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः ॥ चचार पृथिवीं सर्वामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ १ ॥

राक्षसं वा मनुष्यं वा शृणुते यं बलाधिकम् ॥ रावणस्तं समासाद्य युद्धे ह्वयति दर्पितः ॥ २ ॥

ततः कदाचित्किष्किन्धां नगरीं वालिपालिताम् ॥ गत्वा ह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम् ॥ ३ ॥

ततस्तु वानरामात्यस्तारारपिता प्रभुः ॥ उवाच वानरो वाक्यं युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४ ॥

राक्षसेन्द्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् ॥ कोऽन्यः प्रमुखतः स्थातुं तव शक्तः पुवङ्गमः ॥ ५ ॥

रावणजिदिति नाम त्वया त्रैलोक्ये विश्रावितं । वत्सं
बालं ॥ १६ ॥ किञ्चिद्वचोपि नोवाच किञ्चन अवि-
द्यमानं किञ्चिद्वचनं न किञ्चिदप्यवददित्यर्थः । अपि
तु क्रियाकेवलमुत्तरमिति मुमोचेत्यर्थः । प्रहृष्टवत्

ब्रह्मणा प्रार्थनीयोऽसीति संतोषयुक्तः सन् ॥ १७ ॥

परस्परहिंसाप्रवृत्तिनिवारणसाधनभूतं साग्निकं अग्नि-
साक्षिपूर्वकं ॥ १८ ॥ अपिना अर्जुनेनापीति समुच्ची-
यते । कृतातिथ्य इति । अर्जुनेनेति शेषः ॥ १९—

२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
भूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रय-
स्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

युद्धे युद्धनिमित्तं । ह्वयति आह्वयति स्म ॥ २—

३ ॥ वानरामात्यः वालिनोमात्यः मन्त्री तार उवाच ।
तथा तारापिता सुषेणश्चोवाच । प्रभुः युवराजः सुग्री-
वश्चोवाच ॥ ४ ॥ ते तुभ्यं । प्रतिबल इति । युद्धं

शि० राक्षसेन्द्रः लज्जमानः सन् ययावितिशेषः ॥ १९ ॥ ति० बलिभ्योपि बलिनः सन्ति । ईश्वरसृष्टेर्विचित्रत्वादित्याशयः ॥
यः श्रेयश्छेतेन परे परस्मिन् । अवज्ञानकार्या ॥ स० रावणदिग्विजयकाले जगच्छून्यं किमिष्योत्तरमाह—एवमिति ॥ २२ ॥
इति त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

ति० अनिर्विण्णः कृतः पुलस्त्येन विमोच्योर्जुनसख्यं प्राप्य तेन पूजयित्वा विस्मृजितत्वात् पराभवजनितनिर्वेदरहितः कृत इत्यर्थः ॥
स० तथा कृतोऽपि अर्जुनेन पराजितोऽपि अनिर्विण्णः लज्जारहितः ॥ १ ॥ शि० वालीगतः समुद्रसमीपमिति शेषः ॥ ५ ॥

चतुर्भ्योपि समुद्रेभ्यः संध्यामन्वास्य रावण ॥ इमं सुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ सुहूर्तकम् ॥ ६ ॥
 एतानस्थिचयान्पश्य य एते शङ्खपाण्डुराः ॥ युद्धार्थिनामिमे राजन्वानराधिपतेजसा ॥ ७ ॥
 यद्वाभूतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस ॥ तदा वालिनमासाद्य तदन्तं तव जीवितम् ॥ ८ ॥
 पश्येदानीं जगच्चित्रमिमं विश्रवसः सुत ॥ इदं सुहूर्तं तिष्ठस्व दुर्लभं ते भविष्यति ॥ ९ ॥
 अथवा त्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम् ॥ वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिस्थमिव पावकम् ॥ १० ॥
 स तु तारं विनिर्भर्त्स्य रावणो लोकरावणः ॥ पुष्पकं तत्समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ ११ ॥
 तत्र हेमगिरिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननम् ॥ रावणो वालिनं दृष्ट्वा संध्योपासनतत्परम् ॥ १२ ॥
 पुष्पकादवरुह्याथ रावणोज्जनसन्निभः ॥ ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निश्शब्दपदमात्रजत् ॥ १३ ॥
 यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनाऽपि स रावणः ॥ पापाभिप्रायवान्दृष्ट्वा चकार न तु संभ्रमम् ॥ १४ ॥
 शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं गरुडो यथा ॥ न चिन्तयति तं वाली रावणं पापनिश्चयम् ॥ १५ ॥
 जिघृक्षमाणमायान्तं रावणं पापचेतसम् ॥ कक्षावलम्बिनं कृत्वा गमिष्ये त्रीन्महार्णवान् ॥ १६ ॥
 द्रक्ष्यन्त्यारिं ममाङ्गस्थं संसदूरकराम्बरम् ॥ लम्बमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७ ॥
 इत्येवं मतिमास्थाय वाली कर्णमुपाश्रितः ॥ जपन् नैगमान्मन्त्रांस्तस्यौ पर्वतराडिव ॥ १८ ॥
 तावन्त्योन्यं जिघृक्षन्तौ हरिराक्षसपार्थिवौ ॥ प्रयत्नवन्तौ तत्कर्म ईहतुर्वलदपि तौ ॥ १९ ॥
 हस्तग्राहं तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् ॥ पराङ्मुखोपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः ॥ २० ॥
 ग्रहीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः ॥ खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥ २१ ॥
 तं चार्पीडयमानं तु वितुदन्तं नखैर्मुहुः ॥ जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २२ ॥
 अथ ते राक्षसामात्मा ह्रियमाणं दशननम् ॥ मुमोक्षयिष्वो वालिं रवमाणा अभिद्रुताः ॥ २३ ॥
 अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेऽम्बरमध्यगः ॥ अन्वीयमानो मेघौघैरम्बरस्थ इवांशुमान् ॥ २४ ॥

दातुमिति शेषः ॥ ५—६ ॥ युद्धार्थिनामिति । वान-
 राधिपतेजसा मृतानां युद्धार्थिनामिमे । एवं त्वमपि
 भविष्यसीति भावः ॥ ७ ॥ तदा तथापि वालिन-
 मासाद्य तव जीवितं तदन्तं तत्समीपप्राप्तिपर्यन्तमि-
 त्यर्थः ॥ ८ ॥ जगच्चित्रं जगतः सर्वस्याप्याश्चर्यभूतं
 व्यापारमिदानीं पश्य । दुर्लभं जीवितमिति शेषः
 ॥ ९—१० ॥ तारं तारादीन् । यद्वा पूर्वं तार एवो-
 क्तवान् तस्य तारापितृत्वं संबन्धविशेषात् । निः-
 शब्दं निःशब्दचरणविन्यासं ॥ १३ ॥ पापमिप्रा-

यवान् बन्धनामिप्रायवान् ॥ १४ ॥ सिंहो वा सिंह
 इव ॥ १५ ॥ जिघृक्षमाणमित्यारभ्य इत्येवमित्यन्तं
 बालिविचारः ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यन्ति देवादय इति शेषः ।
 ममाङ्गस्थं कक्षस्थमिति यावत् । गरुडस्येवेति । अङ्ग-
 स्थमित्यनुकर्षः ॥ १७ ॥ कर्णमुपाश्रितः पादशब्दश्र-
 वणार्थं कर्णमुपाश्रितमनाः । नैगमान् वैदिकान् ।
 देवकुमारत्वान्मन्त्रवत्त्वं ॥ १८—१९ ॥ हस्तग्राहं
 हस्तैर्ग्रहणामिप्रायवन्तं । पादशब्देन सूक्ष्मपादशब्देन
 ॥ २०—२१ ॥ आपीडयमानं “णिचञ्च” इत्या-

ति० चतुर्भ्यःसमुद्रेभ्यः चतुर्भ्यःसमुद्रेषु । संध्यां सम्यगध्येयदेवतां ब्रह्मरूपामन्वास्य ध्यात्वा इदं सुहूर्तं अस्मिन्सुहूर्ते आयाति ॥ ६ ॥
 ति० यद्वेति यद्यप्यर्थः ॥ ८ ॥ शि० इमं सुहूर्तं तिष्ठस्व । इदानीमेव चित्रं जगत्पश्य । अनन्तरं दुर्लभं भविष्यति मारिष्यमाणत्वादि-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥ ति० सन्ध्योपासनतत्परं सम्यगध्येयब्रह्मोपासनतत्परं ॥ स० संध्यादेवतोपासननिरतं ॥ १२ ॥ ति० नैगमान्
 वैदिकान् । आत्मादयोपि खं प्रतिभातसकलवेदाः । जपन् तदर्थं ध्यायन् ॥ १८ ॥ ति० तत्कर्म ग्रहणकर्म ॥ १९ ॥
 ति० मुमोक्षयिष्व इति । मोक्षशब्दात्तत्करोतीति व्यन्तात्सन् । रवमाणाः क्रोशन्तः ॥ २३ ॥

[पा०] १ झ. इदं सुहूर्तं. २ ट. इमं सुहूर्तं. ३ क. ख. घ. ज. भास्करं. ४ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. पापाभिप्रायकं दृष्ट्वा.
 ५ च. छ. मौनमुपाश्रितः. ड. झ. व. ट. मौनमुपाश्रितः.
 वा. रा. २५४

तेऽशक्नुवन्तः संप्राप्तुं वालिनं राक्षसोत्तमाः ॥ तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ता व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥
 वालिमार्गादपाक्रामन्पर्वतेन्द्रा हि गच्छतः ॥ किं पुनर्जीवितप्रेप्सुर्विभ्रदैर्मांसशोणितम् ॥ २६ ॥
 अपक्षिगणसंपातान्वानरेन्द्रो महाजवः ॥ क्रमशः सागरान्सर्वान्संध्याकालमवन्दत ॥ २७ ॥
 सभाज्यमानो भूतैस्तु खेचरैः खेचरोत्तमः ॥ पश्चिमं सागरं वाली ह्याजगाम सरावणः ॥ २८ ॥
 तस्मिन्संध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः ॥ उत्तरं सागरं प्रायाद्रहमानो दशाननम् ॥ २९ ॥
 बहुयोजनसाहस्रं वहमानो महाहरिः ॥ वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा ॥ ३० ॥
 उत्तरे सागरे संध्यामुपासित्वा दशाननम् ॥ वहमानोऽगमद्वाली पूर्वं वै स महोदधिम् ॥ ३१ ॥
 तत्रापि संध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः ॥ किष्किन्धामभितो गृह्य रावणं पुनरागमत् ॥ ३२ ॥
 चतुर्ध्वपि समुद्रेषु संध्यामन्वास्य वानरः ॥ रावणोद्वहनश्रान्तः किष्किन्धोपवनेऽपतत् ॥ ३३ ॥
 रावणं तु मुमोचाथ स्वकक्षात्कपिसत्तमः ॥ कृतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन्रावणं मुहुः ॥ ३४ ॥
 विस्रयं तु महद्रत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः ॥ राक्षसेन्द्रो हरीन्द्रं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 वानरेन्द्र महेंद्राभ राक्षसेन्द्रोऽसि रावणः ॥ युद्धेऽप्युरिह संप्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ॥ ३६ ॥
 अहो बलमहो वीर्यमहो गाम्भीर्यमेव च ॥ येनाहं पशुवद्ब्रह्म भ्रामितश्चतुरोर्णवान् ॥ ३७ ॥
 एवमश्रान्तवद्भीरु शीघ्रमेव महार्णवान् ॥ मां चैवोद्वहमानस्तु कोन्यो वीरः क्रमिष्यति ॥ ३८ ॥
 [ये सैरा दानवा लोके दैत्यराक्षसपन्नगाः ॥ सर्वेषामेव तेषां त्वं बलादभ्यधिको ह्यसि ॥ ३९ ॥]
 त्रयाणां भव भूतानां गतिरेषा प्लवङ्गम ॥ मनोनिलसुपर्णानां तव चात्र न संशयः ॥ ४० ॥
 सोऽहं दृष्टवलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुङ्गव ॥ त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः ॥ ४१ ॥
 दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम् ॥ सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर ॥ ४२ ॥

त्मनेपदं ॥ २२—२४ ॥ तेऽशक्नुवन्त इति ॥ पश्चिमे मन्त्रपूर्वकसंध्याङ्गस्नानं उत्तरे
 अशक्नुवन्त इति पदं ॥ २५ ॥ हि यस्मात्पर्वतेन्द्रा
 अपि वालिमार्गादपाक्रामन् । मांसादिमान् जीवितप्रे-
 प्सुः प्राणी गच्छतस्तस्य मार्गादपाक्रामतीति किं
 पुनः । पर्वतेन्द्रा हीति च पाठः ॥ २६ ॥ अपक्षिग-
 णसंपातान् पक्षिगणैरप्यशक्यसंपातान् सागरान् ।
 क्रमशोऽगच्छन्निति शेषः । संध्याकालं प्रातःसंध्या-
 कालदेवतारूपमवन्दत ॥ २७ ॥ सभाज्यमानः पूज्य-
 मानः । पश्चिममित्यादि । दक्षिणे संध्याङ्गशौचं । पश्चिमे मन्त्रपूर्वकसंध्याङ्गस्नानं उत्तरे
 पूर्वोऽर्घ्यप्रदानादिकमिति । अन्यथा संध्याचतुष्टयाभा-
 वात् तदङ्गस्यापि तत्त्वेन व्यपदेशात् ॥ २८—३१ ॥
 वासवस्यापत्यं वासविः ॥ ३२—३३ ॥ प्रहसन्निति
 मां जिघृक्षुः स्वयमेव दुरात्मा निगृहीत इति प्रहसन्
 ॥ ३४—३५ ॥ त्वयासादित इति कक्षनिक्षेपं प्रापित
 इत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ अश्रान्तवत् अश्रान्तः सन् । मां
 चैव महाद्रिसमानभारमित्यर्थः ॥ ३८—४० ॥ तुभ्यं

ति० अपक्षिगणसंपातान् यावताकालेनवालीगच्छति तावताकालेनपक्षिगणैरप्राप्यान्सागरान्क्रमशोऽगच्छन्नितिशेषः ॥ २७ ॥
 ति० सरावणः कक्षस्थरावणसहितः ॥ २८ ॥ ति० तस्मिन्निति । दक्षिणसमुद्रतटेपि 'जपन्वैनैगमान्मन्त्रान्'नित्युक्तेःसमुद्रचतुष्टये-
 पिप्रातःसंध्याकालस्यचदयात्पूर्वपरतश्चमिलितान्निमुहूर्तात्मकस्य मध्येचतुस्समुद्रतटावच्छेदेनकिञ्चित्किञ्चित्कालंथ्येयब्रह्मणोऽध्याननिय-
 मस्तत्प्रतिपादकमन्त्रस्मरणनियमश्चवालिनइतिगम्यते ॥ ईदृशं त्रतंचमहेन्द्रोरावणस्यसमूलनाशायपुत्रद्वाराऽनुतिष्ठतीतिबोध्यं ॥ यत्तु
 तस्यदक्षिणसमुद्रेऽपि पश्चिमेलानं उत्तरेआपोहिष्ठादिमन्त्रैर्मांजनं पूर्वसमुद्रेऽर्घ्यादीलेवंसंध्यावन्दनशेषानुष्ठानत्वाच्चतुर्ध्वसमुद्रेषुसंध्या-
 मन्वासेत्युक्तिरितिकतकतीर्थादयः । तत् 'जपन्वैनैगमान्मन्त्रान्' इतिदक्षिणसमुद्रज्ञानकालोक्त्याविरुध्यते । मद्भक्तरीत्यासामञ्जसाच्च ।
 संध्याकालेगायत्र्यथैवब्रह्मणोऽध्यानमेवप्रधानं । सएवसंध्यापदार्थइतिस्पष्टंश्रुतिस्मृतिविदाम् ॥ २९ ॥ ति० नौ आवयोः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. न. ट. संपूज्यमानोयातस्तुखचरैः. २ क. घ. ज. खेचरोद्वहः. ३ क. ख. ज. पाठेऽ-
 यंश्लोकोदयते.

ततः प्रज्वालयित्वाऽग्निं तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ आतृत्वमुपसंपन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४३ ॥
 अन्योन्यं लम्बितकरो ततस्तौ हरिराक्षसौ ॥ किष्किन्धां विशतर्हृष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव ॥ ४४ ॥
 स तत्र मासमुषितः सुग्रीव इव रावणः ॥ अमात्यैरामर्तैर्नीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः ॥ ४५ ॥
 एवमेतत्पुरा वृत्तं वालिना रावणः प्रभो ॥ धर्षितश्च कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ ॥ ४६ ॥
 बलमप्रतिमं राम वालिनोऽभवदुत्तमम् ॥ सोपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो वह्निना यथा ॥ ४७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चात्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

रामेणागस्त्यं प्रति हनुमत्प्रशंसनपूर्वकं तस्य बाल्यपेक्षयाऽधिकबलवोक्त्या तेन सुग्रीवप्रीत्यै बाल्यसारेणे कारणप्रश्नः ॥ १ ॥
 अगस्त्येन तदुपोद्घाततयारामं प्रति हनुमदुत्पत्त्यादिकथनोपक्रमः ॥ २ ॥ भगवतायायुदेवेन सुमेरुगिरिचारिणः केसरिना-
 झोवानरराजस्य जायायाम ज्ञातार्या हनुमतः समुत्पन्नम् ॥ ३ ॥ जातमात्रेण हनुमता निजजनन्यां फलानयनाय गतायां
 क्षुत्पीडासहिष्णुतया व्रजिवाकरे फलवद्बुद्ध्या तस्मिन् हीरपयाजवाद्गने समुत्पन्नम् ॥ ४ ॥ तदन्तरे सूर्यग्रहणाय तस्मिन् पीप-
 सविणाराहुणा स्वजिघृक्षया स्वाभिमुख्येनाभावतिसति हनुमति इन्द्रं प्रति स्वरक्षणप्रार्थना ॥ ५ ॥ तदेन्द्रकरोत्सृष्टवज्राभिघातभ-
 ग्रहणौ हनुमति गिरापततिसति क्रुद्धेन वायुना सकलप्राणिश्वासनिरोधनपूर्वकं हनुमदानयनेन गुहाप्रवेशः ॥ ६ ॥ तदा दे-
 वगन्धर्वादिप्रार्थितेन ब्रह्मणा वायवसुनयाय देवादिभिः सह गुहायां वायुसमीपं प्रत्यागमनम् ॥ ७ ॥

अपृच्छत तदा रामो दक्षिणाशश्रयं मुनिम् ॥ प्राञ्जलिर्विनयोपेत इदमाह वचोर्थवत् ॥ १ ॥
 अतुलं बलमेतद्वं वालिनो रावणस्य च ॥ न त्वेताभ्यां हनुमता समं त्विति मतिर्मम ॥ २ ॥
 शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् ॥ विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृतालयाः ॥ ३ ॥
 दृष्ट्वैव सागरं वीक्ष्य सीदन्तीं कपिवाहिनीम् ॥ समाश्वास्य महाबाहुयोजनानां शतं प्लुतः ॥ ४ ॥
 धर्षयित्वा पुरीं लङ्कां रावणान्तःपुरं तदा ॥ दृष्ट्वा संभाषिता चापि सीता ह्याश्वासिता तथा ॥ ५ ॥
 सेनाग्रगा मञ्चिसुताः किंकरा रावणात्मजः ॥ एते हनुमता तत्र ह्येकेन विनिपातिताः ॥ ६ ॥
 भूयो बन्धाद्विमुक्तेन भाषयित्वा दशाननम् ॥ लङ्का भसीकृता येन पावकेनेव मेदिनी ॥ ७ ॥
 न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्विचपस्य च ॥ कर्माणि तानि श्रूयन्ते यानि युद्धे हनूमतः ॥ ८ ॥

तवेत्यर्थः ॥ ४१—४४ ॥ सुग्रीव इवेति भ्रातृभावेने-
 त्यर्थः । आगतैरिति सहेति शेषः ॥ ४५ ॥ भ्राताकृतः
 सोदरभावतया स्नेहीकृतः ॥ ४६—४७ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसुकुटा-
 ख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अपृच्छतेत्यस्य विवरणं इदं वचनमिति ॥ १ ॥
 एताभ्यामिति । एतयोरित्यर्थः । पष्ठर्थे बहुलं छन्द-
 सीति वक्तव्यं । इति पष्ठर्थे चतुर्थी ॥ २ ॥ नयसाधनं
 नीतिकृत्यसंपादनं ॥ ३—७ ॥ कालस्य यमस्य ॥ ८ ॥

शि० विशतुः विविशतुः ॥ ४४ ॥ ति० धर्षितो वालिना रावणः । पश्चात्पावकनिकटे भ्राताकृतः सोदरभावतया स्नेहीकृतः ।
 स० धर्षितः प्राक् ॥ ४६ ॥ स० सोपि तादृशोपि ॥ ४७ ॥ इति चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

स० दक्षिणाशश्रयं विन्ध्यमुद्गच्छ दक्षिणदिगाश्रयं मुनिमगस्त्यं इदं वक्ष्यमाणं । अपृच्छत अपृच्छत् । आहवे चाप्यते पूज्यत
 इति आहवचोरामः । आहवशब्दोपपदात्पूजार्थाच्चायतेः ‘ अन्येभ्योपि हृदयते ’ इति कर्मणि डप्रत्यये रूपं ॥ हे इदम अस्यापत्यमिः
 कामः । दमयतीति दमः । एः दमः इदमः । तस्य संबुद्धिः । अर्थवदितिक्रियाविशेषणं ॥ १ ॥ ति० हनुमता तद्वलेन ॥ २ ॥
 ति० न केवलं बलमेवाधिकं किंलन्यदपीत्याह—शौर्यमिति । दाक्ष्यं क्षिप्रकारित्वं । बलं शरीरं । धैर्यं केनाप्यप्रकम्प्यता ।
 प्राज्ञता शीघ्रकार्यकार्यनिर्णयता । नयसाधनं राजनीतिकृत्यसंपादनं ॥ ३ ॥ ति० बन्धात् ब्रह्मास्त्रबन्धात् ॥ स० पावकेन
 संकर्षणमुखोद्गतेन ॥ ७ ॥ ति० यानिकर्माणि हनूमतो दृष्टानि तानि कालस्य यमस्येन्द्रादेशेन श्रूयन्ते ॥ स० हनूमतो यानिकर्माणि

एतस्य बाहुवीर्येण लङ्का सीता च लक्ष्मणः ॥ प्राप्ता मया जयश्चैव राज्यं मित्राणि बान्धवाः ॥ ९ ॥
 हनूमान्यदि नो न स्याद्वानराधिपतेः सखा ॥ प्रवृत्तिमपि को वेत्तुं जानक्याः शक्तिमान्भवेत् ॥ १० ॥
 किमर्थं बाल्यनेनैव सुग्रीवप्रियकाम्यया ॥ तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वीरुधो यथा ॥ ११ ॥
 न हि वेदितवान्मन्ये हनूमानात्मनो बलम् ॥ यदृष्टवाञ्जीवितेष्टं क्लिश्यन्तं वानराधिपम् ॥ १२ ॥
 एतन्मे भगवन्सर्वं हनूमति महामतौ ॥ विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित ॥ १३ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषितदा ॥ हनूमतः समक्षं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ यद्वीर्यं हनूमतः ॥ न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः ॥ १५ ॥
 अमोघशपैः शपस्तु दत्तोस्य ऋषिभिः पुरा ॥ न वेत्ता हि बलं येन बली सन्नरिमर्दनः ॥ १६ ॥
 बाल्येष्वेतेन यत्कर्म कृतं राम महाबल ॥ तन्न वर्णयितुं शक्यमिति बालतयाऽस्यते ॥ १७ ॥
 यदि वाऽस्ति ह्यभिप्रायस्तच्छ्रोतुं तव राघव ॥ समाधाय मतिं राम निशामय वदाम्यहम् ॥ १८ ॥
 मूर्यदत्तवरस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः ॥ यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥ १९ ॥
 तस्य भार्या बभ्रुवैषा ह्यञ्जनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥ २० ॥
 शालिशूकनिभाभासं प्रामूतामुं तदाऽञ्जना ॥ फलान्याहर्तुकामा वै निष्क्रान्ता गहनेचरा ॥ २१ ॥
 एष मातुर्वियोगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः ॥ रुरोद शिशुरत्यर्थं शिशुः शरवणे यथा ॥ २२ ॥
 तदोद्यन्तं विवस्वन्तं जपापुष्पोत्करोपमम् ॥ ददर्श फललोभाच्च ह्युत्पपात रविं प्रति ॥ २३ ॥
 बालार्काभिमुखो बालो बालार्क इव मूर्तिमान् ॥ ग्रहीतुकामो बालार्कं पुवतेऽम्बरमध्यगः ॥ २४ ॥
 एतस्मिन्पुवमाने तु शिशुभावे हनूमति ॥ देवदानवयक्षाणां विस्मयः सुमहानभूत् ॥ २५ ॥
 नाप्येवं वेगवान्वायुर्गुरुदो वा मनस्तथा ॥ यथाऽयं वायुपुत्रस्तु क्रमतेऽम्बरमुत्तमम् ॥ २६ ॥
 यदि तावच्छिशोरस्य त्वीदृशो गतिविक्रमः ॥ यौवनं बलमासाद्य कथं वेगो भविष्यति ॥ २७ ॥
 तमनुप्लवते वायुः प्लवन्तं पुत्रमात्मनः ॥ सूर्यदाहभयाद्रक्षंस्तुषारचयशीतलः ॥ २८ ॥
 बहुयोजनसाहस्रं क्रमत्येष गतोऽम्बरम् ॥ पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः ॥ २९ ॥

लङ्का प्राप्ता विभीषणाय देयत्वेन प्राप्तेत्यर्थः । लक्ष्मणः ॥ १५ ॥ तदेव दर्शयति—अमोघेत्यादि ॥ १६ ॥ बालतया प्राप्ता इति । ओषध्यानयनेनेति शेषः ॥ १७ ॥ हनूमान्यदि आस्यत इति । बालतया बालभावेन । अजानतैवेत्यर्थः नो न स्यात् सहायत्वेनेति शेषः ॥ १० ॥ वीरुध ॥ १७ ॥ निशामय शृणु ॥ १८ ॥ सूर्यदत्तवरस्वर्णः इत्यकारान्तो वृक्षवाची ॥ ११ ॥ बाल्यवधहेतुं स्वयं सूर्यदत्तवरेण स्वर्णरूपः । सुमेरुः सुवर्णमेरुः रामः ऊहति—न हीत्यादि ॥ १२ ॥ हनूमत्येतदिति ॥ १९ ॥ परिश्रुता प्रसिद्धा ॥ २० ॥ शालिशूकस- हनूमद्विषये पृष्टमित्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ यद्वीर्यं हे माभासं शाल्यव्रवत्पिङ्गलाभासं । काञ्चनाद्रिकमनी- रघुश्रेष्ठ तदेतत्सत्यं । स आत्मनो बलं न हि वेदेत्यर्थः यविग्रहमित्युक्तेः । प्रासूत प्रसूतवती ॥ २१ ॥ शरवणे

भूयन्ते तानिनकालस्य नशकस्य नवित्तपस्यापिश्रूयन्ते । कथं विष्णोरनुग्रहादितिशेषः । नवोयथाश्रुतविष्णुपदेनैवान्वयेवित्तपसे- त्यत्रनवोनुवृत्तिप्रसङ्गः । तदङ्गीकारेचैकेनैवचारितार्थान्नद्वयस्याधिक्यं स्यात् । 'नतेविष्णो जायमानोनजातो देवमहिर्नपरमन्त- माप ।' इत्यादिप्रमाणबाधश्च ॥ शि० वित्तपस्य विदाज्ञानेनैवतपआलोचनं दर्शनं यस्य तस्य विष्णोश्चन । उपलक्षणमेतत् ब्रह्म- शिवयोरपि । अतएव नपतत्प्रकर्षदोषः ॥ ८ ॥ ति० किमर्थं बालिघातेनेति पाठे सुग्रीवप्रियकाम्यया बालिघाते किमर्थं न प्रवृत्त- इत्यर्थः । पदच्छेदशेषपूरणाभ्यांगुढलात्तस्यैवविवरणं तदावैरइत्यादि ॥ ११ ॥ जीवितेष्टं जीवितादपिप्रियं ॥ १२ ॥ स० अमोघशपैः बहुव्रीहिः ॥ १६ ॥ ति० शिशुभावे बाल्यावस्थायांहनूमतिप्लवमानेनसति ॥ २५ ॥ शि० भविष्यतीति विचार्येति

शिशुरेव त्वदोषज्ञ इति मत्वा दिनेश्वरः ॥ कार्यं चात्र समायत्तमित्येवं न ददाह सः ॥ ३० ॥
 यमेव दिवसं ह्येष ग्रहीतुं भास्करं भुतः ॥ तमेव दिवसं राहुजिघृक्षति दिवाकरम् ॥ ३१ ॥
 अनेन स परामृष्टो राम सूर्यरथोपरि ॥ अपक्रान्तस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ॥ ३२ ॥
 स इन्द्रभवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः ॥ अत्रवीड्भृङ्गं कृत्वा देवं देवगणैर्वृतम् ॥ ३३ ॥
 बुभुक्षापनयं दत्त्वा चन्द्रार्कौ मम वामव ॥ किमिदं तत्त्वया दत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् ॥ ३४ ॥
 अद्याहं पूर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः ॥ अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ ३५ ॥
 स राहोर्वचनं श्रुत्वा वासवः संभ्रमान्वितः ॥ उत्पपातासनं हित्वा चोद्वहन्काञ्चनीं स्रजम् ॥ ३६ ॥
 ततः कैलासकूटाभं चतुर्दन्तं मदस्रवम् ॥ शृङ्गारधारिणं प्रांशुं स्वर्णघण्टाट्टहासिनम् ॥ ३७ ॥
 इन्द्रः करीन्द्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरस्सरम् ॥ प्रायाद्यत्राभवत्सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८ ॥
 अथातिरभेनेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवम् ॥ अनेन च स वै दृष्टः प्रधावज्जलकूटवत् ॥ ३९ ॥
 ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुं फलमवेक्ष्य च ॥ उत्पपात पुनर्व्योमं ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥ ४० ॥
 उत्सृज्यार्कमिमं राम प्रधावन्तं प्लवङ्गमम् ॥ अवेक्ष्यैवं परावृत्य मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ ॥
 इन्द्रमाशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः ॥ इन्द्र इन्द्रेति संत्रासान्मुहुर्मुहुर्भाषत ॥ ४२ ॥
 राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवालक्षितं स्वरम् ॥ श्रुत्वेन्द्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषृदये ॥ ४३ ॥
 ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तदिदमित्यपि ॥ फलं मत्वा हस्तिराजमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४ ॥
 तथास्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया ॥ मुहूर्तमभवद्भोरमिन्द्राभ्योरिव भास्वरम् ॥ ४५ ॥
 एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः ॥ हस्तान्तादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६ ॥
 ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः ॥ पतमानस्य चैतस्य वामौ हनुरभज्यत ॥ ४७ ॥
 तस्मिंस्तु पतिते बाले वज्रताडनविह्वले ॥ चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥ ४८ ॥
 प्रचारं स तु संगृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः ॥ गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥
 विष्णूत्राशयमावृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् ॥ रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥

शिशुः स्कन्दः ॥ २२—२९ ॥ दोषज्ञः विद्वान् स्वरूपकथनं ॥ ४१—४५ ॥ हस्तान्तात् हस्ताग्रात् ।
 स न भवतीत्यदोषज्ञः । “दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसौ” हस्तान्त इति समीप इत्यर्थः ॥ ४६—४८ ॥ प्रचारं
 इत्यमरः ॥ ३०—३१ ॥ स राहुः । परामृष्टः स्वीयं देहियात्राहेतुभूतं । गृह्य संक्षिप्य । अन्तर्गतः
 सृष्टः ॥ ३२—३९ ॥ तत इति महाशैलकूटवत् सर्वदेहान्तर्गतः ॥ ४९ ॥ रुरोधेति । निरुद्धस्वगति-
 वृहत्तरफलमवेक्ष्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ मुखशेष इति राहु- प्रचारमकरोत् । एवंविधार्थस्य देवानां शक्यत्वे दृष्टान्तः

शेषः ॥ २८ ॥ स० अदोषज्ञः सूर्यसमीपगमनेमांदहेदितिदोषानभिज्ञः ॥ ३१ ॥ ति० सूर्यरथोपरि तदुपरितनप्रदेशे ॥ स०
 अनेन हनुमता । पुरा सूर्यदर्शनात्पूर्वमेव । दृष्टोभूत् पुनश्चराहुः त्रस्तस्सन्अपक्रान्तोभूत् ॥ ३२ ॥ ति० हैवासव चन्द्रार्कौ
 ममयथाकालं बुभुक्षापनयं बुभुक्षाअपनीयतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्याऽमंदत्वा तदन्नं ॥ ३४ ॥ शृङ्गारधारिणं नानाशृङ्गारधारिणं ।
 स्वर्णघण्टाशब्दरूपाट्टहासवन्तं ॥ ३७ ॥ ति० अतिरभसेन अतिवेपात् । वासवादिपूर्वमिति शेषः ॥ ३९ ॥ स० मुखशेषः
 “शिरस्तुतस्यग्रहतामवाप” इत्यादिमुखशेषइतिराहुस्वरूपसंकीर्तनं ॥ ४१ ॥ स० इन्द्रइन्द्रेतिनिस्संधि कविःकवयत्रवगमयति
 हनुमताऽसंधिप्रासकारणमितिमन्तव्यं ॥ ४२ ॥ स० प्राक् पूर्वं । आलक्षितंबहुवारंतेनसहसंकथनेनज्ञातंस्वरंश्रुत्वा दूरतःश्रुत्वा
 राहोराहानंममेतिनिश्चिकाय ॥ ४३ ॥ ति० इदमपिमहत्फलमितिमत्ता ॥ ४४ ॥ स० नातिक्रुद्धः बालइत्यलक्ष्यतयाकोपादोषामावो-
 महेन्द्रस्येतिज्ञेयं । अतएवहस्तान्तात् हस्ताग्रादियुक्तिः ॥ ४६ ॥ ति० वामाहनुः हनुशब्दःस्त्रियां । “तत्परराहुः” इतिकोशात्
 ॥ ४७ ॥ ति० प्रभुः सर्वजगत्प्रवृत्तिनिवृत्तिकर्ता ॥ ४९ ॥ स० विष्णूत्राशयं तदुभयाधारस्थानं । “आशयःपनसाधारयोरपि”

[पा०] १ क—ट. फलन्तंहस्तिराजानमभि, २ ड. च. छ. झ. ट. मिन्द्रायुपरिभास्वरं, ३ झ. वामाहनुः.

वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छासानि सर्वतः ॥ सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५१ ॥
 निःस्वाध्यायवपट्टारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् ॥ वायुप्रकोपात्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥
 ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः ॥ प्रजापतिं समाधावन्दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥
 ऊचुः प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदराः ॥ त्वया नु भगवन्सृष्टाः प्रजानाथ चतुर्विधाः ॥ ५४ ॥
 त्वया दत्तोऽयमस्माकमायुषः पवनः पतिः ॥ सोऽस्मान्प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोऽद्य सत्तम ॥ ५५ ॥
 रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः ॥ तस्माच्चां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥

[वायुसंरोधजं दुःखमिदं नो नुद दुःखहन् ॥ ५६ ॥]

एतत्प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः ॥ कारणादिति चोक्त्वाऽसौ प्रजाः पुनरभाषत ॥ ५७ ॥
 यस्मिंश्च कारणे वायुश्चक्रोध च रुरोध च ॥ प्रजाः शृणुध्वं तत्सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् ॥ ५८ ॥
 पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः ॥ राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः ॥ ५९ ॥
 अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ॥ ६० ॥
 वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ वायुना संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥ ६१ ॥
 अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ अद्यैव ते निरुच्छासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः ॥ ६२ ॥
 तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः ॥ मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुतोः ॥ ६३ ॥

ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः सदेवगन्धर्वभुजङ्गगुह्यकैः ॥

जगाम तत्रास्यति यत्र मारुतः सुतं सुरेन्द्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४ ॥

ततोर्कैवैश्वानरकाञ्चनप्रभं सुतं तदोत्सङ्गतं सदागतेः ॥

चतुर्मुखो वीक्ष्य कृपामथाकरोत्सदेवगन्धर्वर्षियक्षराक्षसैः ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

यथा वर्षाणीति ॥ ५०—५३ ॥ महोदरनिभोदराः
 आयुःस्तम्भान्महोदरव्याधिप्रस्तोदरवदुदरं येषांते
 तथा ॥ ५४—५६ ॥ कारणादिति चोक्त्वा किञ्चि-
 त्कारणमत्रास्तीत्युक्त्वा ॥ ५७—६२ ॥ रुक्प्रदः
 शूलरोगप्रदः । गमिष्याम अप्रसाद्येति संधिरार्षः
 ॥ ६३ ॥ तत्रास्यतीति । यत्र अस्यति तिष्ठतीति

यावत् ॥ ६४ ॥ सदागतेर्वायोः । गन्धर्वर्षियक्षेति
 गुरुलघुभेद आर्षः ॥ ६५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने
 उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

इतिविश्वः ॥ दुरदृष्टवशाद्दृष्टियथावासवइन्द्रस्तुरन्धेतद्वदुरोध ॥ ५० ॥ ति० स्वाध्यायोवेदाध्ययनं । वषट्कारोयागः । निष्क्रियं
 संसारशून्यं । निरयस्थमिव अतिशयितदुःखवदित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ति० दारुभिः समतां याति क्षणमपि न चलतीत्यर्थः ॥ ६० ॥
 स० इदं सर्वजगत् वायुः तदधीनमिति यावत् ॥ ६१ ॥ स० रुक्प्रदः महोदरादिसदृशरोगदः । नः परदुःखमात्मगामीति
 मन्यमानो महात्मेति सूचयितुमियमुक्तिः । अदितेः सुतं देवं । वायुं अप्रसाद्य प्रसन्नमविधाय गमिष्याम । अप्रसाद्येत्यसंधिरार्षः
 ॥ ६३ ॥ स० यत्र सुतं हनुमन्तं प्रगृह्य स वायुः आस्यति आस्ते । तत्र जगाम । यः जगत् आस्यति क्षिपति तिरस्करोतीति यावत् ।
 समुत्तं प्रगृह्य यत्र वर्तते । सप्तमीबलादस्यलामः । तत्र जगामेति वा ॥ ६४ ॥ इति पञ्चत्रिंशः सर्गः ३५ ॥

[पा०] १ इदमर्थः ग. ड. च. छ. झ. न. ट. पाठेषु दृश्यते. २ ख. ड.—ट. सुतं. ३ ज. गन्धर्वसयक्षराक्षसैः.

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मणा वायुसान्बनपूर्वकं निजकरपरामर्शेन हनुमदुज्जीवने तुष्टेन वायुना यथापुरं सर्वप्राणिपुसंचरणम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणा रुद्रेन्द्रादिभिर्हनुमतेवरदापनपूर्वकं स्वयमपितस्मैवरदानेन स्वलोकगमनम् ॥ २ ॥ वरदत्तेन हनुमतापीडितैर्महर्षिभिरसंप्रति केनापि निजबलस्यारणावधि दीर्घकालं स्वबलापरिज्ञानप्रकारकशापदानम् ॥ ३ ॥ एवमगस्त्येन रामंप्रति हनुमतकृषिक्षा-पमूलकस्वबलाज्ञानस्य बाल्यमारणकारणत्वोक्तिपूर्वकं श्रीरामाभ्यनुज्ञानेन सुनिर्गणैः सह स्वाश्रमगमनम् ॥ ४ ॥

ततः पितामहं दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधादितः ॥ शिशुकं तं समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रतः ॥ १ ॥
चलत्कुण्डलमौलिसूक्तपनीयविभूषणः ॥ पादयोर्न्यपतद्वायुस्तिस्त्रोपस्थाय वेधसे ॥ २ ॥
[त्रिगुणाय त्रिवेदाय त्रियुगाय त्रिशक्तये ॥ त्रिकालाय त्रिधाम्ने ते त्रिलोकपतये नमः ॥ ३ ॥
इति नत्वा ततो वायुर्ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ॥ शिशुकं तं समादाय उपतस्थे पितामहम् ॥ ४ ॥]
तं तु वेदविदा तेन लम्बाभरणशोभिना ॥ वायुमुत्थाप्य हस्तेन शिशुं तं परिमृष्टवान् ॥ ५ ॥
स्पृष्टमात्रस्ततः सोऽथ सलीलं पद्मयोनिना ॥ जलसिक्तं यथा सस्यं पुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ६ ॥
प्राणवन्तमिमं दृष्ट्वा प्राणो गन्धर्वहो मुदा ॥ चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथा पुरा ॥ ७ ॥
मरुद्रोधादिनिर्मुक्तास्ताः प्रजा मुदिता भवन् ॥ शीतवातविनिर्मुक्ताः पद्मिन्य इव साम्बुजाः ॥ ८ ॥
ततस्त्रियुग्मः त्रिककुत्रिधामा त्रिदशार्चितः ॥ उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ९ ॥
भो महेन्द्रे श्वरुणप्रजेश्वरधनेश्वराः ॥ जानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥ १० ॥
अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति ॥ तद्वदध्वं वरान्तसर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥ ११ ॥
ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः ॥ कुशेशयमयीं मालामुत्क्षिप्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥
[अथैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा] मत्करोत्स्पृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः ॥
नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ १३ ॥
अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम् ॥ इतः प्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १४ ॥

तिस्रोपस्थाय त्रिरुपस्थाय । लुगण्यार्थः । त्रिरुपस्थाय-
ति च पाठः । न्यपतदिति । उपस्थानपूर्वकं त्रिः साष्टा-
ङ्गमनमदित्यर्थः ॥ २—४ ॥ हनुमज्जीवनार्थं अङ्ग-
ल्यप्रविन्यस्तवेदपदेन वेदविदा विदितनिखिलवेदवे-
दान्तेन ब्रह्मणा लम्बाभरणशोभिना हस्तेन तं शिशुं
च परिमृष्टवान् ॥ ५—६ ॥ सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं
अन्तः प्रतिष्ठितं यथा भवति तथा प्राणः प्राणभूत-

अचचार ॥ ७ ॥ शीतदाहो हिमेन दाहः । शीतवात
विनिर्मुक्ता इति च पाठः ॥ ८ ॥ त्रीणि युग्मानि
यस्यासौ त्रियुग्मः । तानि तु ऐश्वर्यं वीर्यं यशः श्रीः
ज्ञानं वैराग्यं । त्रिककुत् त्रिमूर्तिप्रधानः । त्रिधामा
त्रिलोकगृहः । त्रिदशार्चितः देवार्चितः ॥ ९ ॥ ईश
इत्यनेन रुद्र इत्युच्यते । प्रजेश्वरः यमः । वक्ष्यामि
श्रूयतामिति । गुरुवैषम्यमार्ष ॥ १०—११ ॥ कुशे-

स० वधादितः ताडनादितः । शिशुकं शिशुप्रतिमादृशं । वस्तुतस्तुनशिशुः । तथालोकानांप्रदर्शयितारं ॥ शि० शिशुकं
अनुकंपितमुत ॥ १ ॥ शि० वेदवित् ब्रह्मा आतेन विस्तृतेन हस्तेन । वेदविदेतिच्छेदेन हस्तस्यैवेदमपि विशेषणं । वेदस्थापन-
कर्त्रेतितदर्थः ॥ ५ ॥ स० संनिरुद्धं रुद्धं भावेकः । निरोधः । सम्यक् नि निर्गतः रोधोयस्मिन्कर्मणितयथाभवतितथा निरोध-
रहितं यथापुराप्राण्यापानाद्यात्मातथाभूत्वाचचार ॥ ७ ॥ स० जानतां ज्ञानिनां । वः हितंवक्ष्यामि श्रूयतां ॥ नागोजिमहः
वक्ष्यामिश्रूयतामित्यत्र गुरुवैषम्यमार्षमिति व्याचक्ष्वौ तत्किमभिप्रायकं वेति ज्ञानदरिद्राविचार्याः ॥ १० ॥ स० हतः हता । हते-
त्यपि कविपाठः । अहतः अहता । सर्वोत्तमानां प्राप्तिस्त्यो हनुमानिति नाम्ना भवितेति वा ॥ १३ ॥ ति० अहं मालादानपूर्ववदं

मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः ॥ तेजसोस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ १५ ॥
 यदा तु शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति ॥ तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥
 न चास्य भविता कश्चित्सदृशः शास्त्रदर्शने ॥ १६ ॥
 वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति ॥ वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥
 यमो दण्डादवध्यत्वमरोगित्वं च नित्यशः ॥ १७ ॥
 वरं ददामि संतुष्ट अविषादं च संयुगे ॥ गदेयं मामिका चैनं संयुगे न वधिष्यति ॥
 इत्येवं वरदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिङ्गलः ॥ १८ ॥
 मत्तो मदायुधानां च न वध्योऽयं भविष्यति ॥ [मच्छूलेनाप्यवध्यत्वं मम चैव भविष्यति ॥ १९ ॥
 मच्छक्तिमचलां चैव हन्तैव हि विशेषतः ॥] इत्येवं शंकरेणापि दत्तोस्य परमो वरः ॥ २० ॥
 सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्योऽयं भविष्यति ॥ दीर्घायुश्च महात्मा च इति ब्रह्माऽब्रवीद्वचः ॥ २१ ॥
 विश्वकर्मा च दैष्ट्येन बालमूर्योपमं शिशुम् ॥ शिल्पिनां प्रवरः प्रादाद्वरमस्य महामतिः ॥ २२ ॥
 मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि संयुगे ॥ तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ॥ २३ ॥
 [चिनिर्मितानि देवानामायुधानि तु यानि च ॥ तेषां संग्रामकालेषु अवध्योऽयं भविष्यति ॥ २४ ॥]
 ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलंकृतम् ॥ चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥ २५ ॥
 अमित्राणां भयकरो मित्राणामभयंकरः ॥ अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुतिः ॥ २६ ॥
 कामरूपः कामचारी कामगः पुवतां वरः ॥ भवत्यव्याहतगतिः कीर्तिमांश्च भविष्यति ॥ २७ ॥
 रावणोत्सादनार्थानि रामप्रियकराणि च ॥ रोमहर्षकराण्येष कर्ता कर्माणि संयुगे ॥ २८ ॥
 एवमुक्त्वा तमामव्य मारुतं त्वमरैः सह ॥ यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ २९ ॥
 सोपि गन्धवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत् ॥ अञ्जनायास्तमाचख्यौ वरदत्तं विनिर्गतः ॥ ३० ॥

शयमयी काञ्चनपद्ममयीमित्यर्थः ॥ १२—१४ ॥ लर्थः ॥ २० ॥ सर्वेषां ब्रह्मास्त्रान्तानामित्यर्थः
 शतिकां शतैकांशभूतां ॥ ५ ॥ शास्त्रं शास्त्रार्थज्ञानं । ब्रह्मदण्डानां ब्रह्मशापानां ब्रह्मायुधानां वा । दीर्घायु-
 ऐन्द्रव्याकरणमित्यर्थः । शास्त्रदर्शने शास्त्रज्ञाने ॥ १६ ॥ श्रेति ॥ २१ ॥ यज्ञाद्यायुधानामपि विश्वकर्मनिर्मितले-
 वरुणोक्तवरस्तु स्वयुद्धविमित्तमरणाभावमात्रं ॥ १७ ॥
 १९ ॥ परमो वरः शूलपाशपतास्त्राद्यवध्यत्वमि-

दास्यामि ॥ १४ ॥ ति० शास्त्रं शास्त्राध्ययनं तदर्थज्ञानं च ॥ १६ ॥ ति० संतुष्टअविषादमित्यार्षोसन्धिः ॥ १८ ॥ ति०
 महात्मा महानात्मायस्यसः । ब्रह्मज्ञइत्यावत् । सर्वेषांब्रह्मास्त्रान्तानां ब्रह्मदण्डः ब्रह्मर्षिक्रियमाणः संहारोद्देश्यकःशापोनभवि-
 ष्यति । अस्थितिशेषः ॥ २१ ॥ स० दिव्यानि दिविभवानि । तानि प्रसिद्धानि । तैरस्त्रैः । इतिवरंददावित्यर्थः । दिव्यानिता-
 नीतिपदमेकंवा । इतानि हनुमन्तंप्राप्तानि । तानिनभवन्तीत्यनितानि । दिव्यानिचतान्यनितानिच । दिव्यानिनितानिनितैः ।
 प्रतिघातमनितानीतिवा । नातोपितानितैरित्यनन्वयशङ्केतिमन्तव्यं ॥ मत्कृतानियानि तानिदिव्यानि । तैरितिवा । तच्छब्देन
 दिव्यत्वविशिष्टशस्त्राणांपरामर्शोऽज्ञेयः ॥ २३ ॥ ति० एवमुक्त्वा महेन्द्रादय इत्यर्थः ॥ अमरैः परिवारदेवगणैः ॥ स० अमरैः
 अमरत्तदैःवरैःसहवर्तमानंतंहनुमन्तमुक्त्वा मारुतंचामव्य पितामहपुरोगमाःसर्वेप्रियथाऽऽगतास्तथाययुः । पितामहपुरोगमा

[पा०] १ ड. च. छ. झ. न. ट. मरोगलंचदत्तवान्. २ ड. झ. न. ट. इत्येवंधनदःप्राहत्तदा. ग. इत्येवंधनदःप्रादात्तदा.
 ३ अयंश्लोकः च. पाठेदृश्यते. ४ ड. च. झ. न. ट. दैष्ट्येनबालंप्रतिमहारथः. ५ क—घ. महात्मनः. ६ ड. च. झ. न. ट.
 दिव्यानिनितानिच. ७ अयंश्लोकः क—घ. पाठेदुद्श्यते.

प्राप्य राम वरानेप वरदानसमन्वितः ॥ बलेनात्मनि संस्थेन सोपूर्यत यथाऽर्णवः ॥ ३१ ॥
 तैरसा पृथमाणोपि तदा वानरपुङ्गवः ॥ आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयः ॥ ३२ ॥
 स्तुग्भाण्डान्यग्निहोत्रं च बलकलाजिनसंचयान् ॥ भगविच्छिन्नध्वंस्तान्संशान्तानां करोत्ययम् ३३
 एवंविधानि कर्माणि प्रावर्तत महाबलः ॥ सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्यः शंभुना कृतः ॥ ३४ ॥
 जानन्त ऋषयस्तं वै क्षमन्ते तस्य शक्तिनः ॥ ३५ ॥
 यथा केसरिणा त्वेष वायुना मोञ्जनामुतः ॥ प्रतिपिद्रोपि मर्यादां लङ्घयत्येव वानरः ॥ ३६ ॥
 ततो महर्षयः क्रुद्धा भृग्वज्जिसवंशजाः ॥ दोषुर्मेनं गृध्रेष्ट नातिक्रुद्धानिमन्यवः ॥ ३७ ॥
 बाधसे यत्समाश्रित्य बलमस्मान्प्रवृद्धम् ॥ तदीधेकालं वेत्तामि नास्माकं शापमोहितः ॥
 यदा ते स्मर्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ॥ ३८ ॥
 ततः स हूततेजोऽजा महर्षिवचनांजसा ॥ एषोऽश्रमाणि तान्येव मृदुभावं गतोचरन् ॥ ३९ ॥
 अथर्क्षरजसो नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ सर्ववानरराजामीत्तेजसा भास्करप्रभः ॥ ४० ॥
 स च राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां हरीश्वरः ॥ स च ऋक्षरजा नाम कालधर्मेण संगतः ॥ ४१ ॥
 तस्मिन्नस्तमिते चाथ मन्त्रिभिर्मन्त्रिकोविदैः ॥ पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिनः पदे ॥ ४२ ॥
 सुग्रीवेण समं त्वस्य अर्द्धं छिद्रवर्जितम् ॥ आचाल्यं सम्यगभवदतिलस्याग्निना यथा ॥ ४३ ॥
 एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः ॥ वालिसुग्रीवयोर्वैरं यदा राम समुत्थितम् ॥ ४४ ॥
 न ह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यनाणोपि वालिना ॥ देव जानाति न ह्येष बलमात्मनि मारुतिः ॥ ४५ ॥
 ऋषिशापाहृतबलस्तदैव कपिसत्तमः ॥ सिंहः कुञ्जररुद्रो वा आश्रितः सहितो रणे ॥ ४६ ॥

द्वनवरं ॥ ३०—३२ ॥ स्तुग्भाण्डानि यज्ञोपकर- तथा ॥ ३७ ॥ तन् बलं ॥ ३८ ॥ हूततेजोऽजाः
 णानि । संशान्तानां शान्तिप्रधानानां ॥ ३३ ॥ अपहृतस्ववीर्यबलज्ञान इत्यर्थः । एषोऽश्रमाणीति
 शंभुना ब्रह्मणा । “ शम्भू ब्रह्मत्रिलोकचरौ ” इत्यमरः । आर्पः संधिः ॥ ३९ ॥ ऋक्षरजस इत्यकारान्तोऽप्यस्ति
 ॥ ३४ ॥ तस्य शक्तिः ब्रह्मणो वरशक्तिः ॥ ३५— ॥ ४०—४१ ॥ वालिनः पदे यौवराज्ये ॥ ४२ ॥
 ३६ ॥ नातिक्रुद्धानिमन्यवः । क्रोधो जिघांसा मन्यु- अस्य हन्तः सुग्रीवेण सह आचाल्यं चाल्यमारभ्य
 रमर्षः । अतिक्रुद्धा अतिमन्यवश्च न भवन्तीति ॥ ४३—४५ ॥ रणे युद्धादां स्वबलमास्थितोभूत्

वरदाः अनररितैरः सह एवमुक्तेति वा ॥ २९ ॥ ति० अग्निहोत्राणि अग्निहोत्रसाधनभूताग्रयः । भगविच्छिन्नध्वस्तशब्दाः
 स्तुग्भाण्डादियुक्तमेणोऽज्याः । संशान्तानां सम्यक्शान्तानां शान्तिप्रधानानामृषीणामिति यावत् ॥ स० संशान्तानामिति ।
 एतेन निरपराधोपरोधोऽनेतकृतइति सूच्यते ॥ ३३ ॥ ति० जानन्तः वरदानमिति शेषः । सहन्ते क्षमन्ते । तस्य चेष्टितमिति
 शेषः ॥ ३५ ॥ स० महर्षिवचनांजसा वचनसामर्थ्येन । हूततेजोऽजाः तेजदशब्दपर्यायोऽर्थतेजशब्दः । एषोऽदकमित्यादिवत् ।
 ओजोऽवष्टम्भशक्तिः । तेजः पराक्रमः । ‘ओजोऽवष्टम्भप्रकाशयोः तेजोऽवष्टम्भप्रकाशे’ दत्तिचरित्रः ॥ तानि सत्त्वानि । अश्रमाणि
 स्वप्रयुक्तश्रमरहितानि । यथाभवेयुस्तथा मृदुभावं मार्दवंगतः । अचरन् संचचार । एषानाश्रमानेयनिकासुचिन्पुस्तकसंपुटीषु
 पाठोस्ति । तत्रतुनायासः ॥ ३९ ॥ ति० अर्द्धं एकप्रकारं ॥ ४३ ॥ स० एषहनुमान् न वेद न वेदेवस्थितः ॥ ४४ ॥
 ति० वालिनाभ्राम्यमाणएयमुग्रीवोपि तद्वलनवेदेत्यनुकर्षः । तदपिदेवकार्ययावदेव । तदादुजांयवतात्सारितः समुद्रतीरितज्ज्ञा-
 तवान् । उक्तमेवपुनराह—देवेति ॥ स० ननुहनुमतोमानाभावेस्वप्रयोजनार्थस्मार्थतेवर्थनइतिप्रशुक्तेः स्मारयितव्यो मारयितव्ये
 वालिनिसुग्रीवेणैवत आह—नहीति । वालिनाभ्राम्यमाणएयमुग्रीवः एवमारुतिरात्मबलनजानातीति नवेद । अतो न बोधयामा-
 सेति भावः ॥ ४५ ॥ ति० तदा सुग्रीवविपत्तसमये । आहृतबलः अपहृतस्वबलपरिज्ञानः । अतएव रणे कुञ्जररुद्रः सिंह इव सहितः

[पा०] १ ग. घ. बलेनाऽर्धमाणोपि. २ झ. न्यग्निहोत्राणि. ३ च. छ. विध्वस्तान्महर्षीणां करोत्ययं. क. ख.
 विध्वस्ताऽशान्तानामां करोत्ययं. ४ झ. सहन्ते.

पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च ॥
 गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनुमतः कोऽभ्यधिकोऽस्ति लोके ॥ ४७ ॥
 असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन्तसूर्योन्मुखः प्रष्टुमनाः कपीन्द्रः ॥
 उद्यद्गिरेस्तगिरिं जगाम ग्रन्थं महद्धारयनप्रमेयः ॥ ४८ ॥
 समूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससंग्रहं साध्यति वै कपीन्द्रः ॥
 न ह्यस्य कश्चित्सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे च्छन्दगतौ तथैव ॥ ४९ ॥
 सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रस्पर्धते यो हि गुरुं सुराणाम् ॥
 सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥ ५० ॥
 प्रवीविविक्षोरिव सागरस्य लोकान्दिधक्षोरिव पावकस्य ॥
 युगक्षये ह्येव यथाऽन्तकस्य हनुमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ॥ ५१ ॥
 एषेव चान्ये च महाकपीन्द्राः सुग्रीवमैन्दद्विविदाः सनीलाः ॥
 सतारतारेयनलाः सरम्भास्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ५२ ॥

॥ ४६ ॥ पराक्रमेति । सौशील्यं सुखभावत्वं । तत्रप्रतिपादकग्रन्थः । अर्थपदं वार्तिकं उक्तानुक्तदुरु-
 माधुर्यं वाचः । नयानयौ प्रवृत्तिनिवृत्तौ । गाम्भीर्यं क्तिचिन्तानुरूपं । महार्थं भाष्यं विस्तरविवरणरूपं
 चित्तस्य । धैर्यं आपद्यक्षोभः ॥ ४७ ॥ उद्यद्गिरेः संग्रहं प्रकरणादि । साध्यति साधयति धारयतीत्यर्थः ।
 उद्यगिरेरित्यर्थः । महद्ग्रन्थं व्याकरणग्रन्थं । धारयन् शास्त्रान्तरेष्वपि वैशारदे वैदुष्ये । छन्दगतौ छन्दः-
 अर्थतः पाठतश्च गृह्यन्तित्यर्थः । धारयदिति पाठे शास्त्रे ॥ ४९—५० ॥ प्रवीविविक्षोर्युगान्ते भूमिमा-
 नुडभाव आर्षः । धारयते इति पाठान्तरं ॥ ४८ ॥ प्लावयितुं प्रकर्षेण विशेषेण वेगमिच्छोः । युगक्षये
 समूत्रेति । सूत्रमष्टाध्यायी । लक्षणं वृत्तिः सूत्रार्थमा- काले युगान्तकाल इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ एषेवेति संधि-

सुग्रीवसहितोयमास्थितः स्थितएव । नतुयुद्धकृतवानिति । सिंहःकुञ्जररुद्धेवेतिपाठान्तरं । तत्रसंधिरार्षः स० कुञ्जररुद्धसिंहो
 वासिंहइव । अनेनशापपरिहारसमर्थोपिस्त्रेच्छयातदानुकूल्यंसंपादयन्नटनमाटीकतहनुमानिति सूच्यते ॥ ४६ ॥ ति० पराक्रमः
 महत्त्वपियुद्धकार्येप्रासाहः । उत्साहपदेनेतरकार्यविषयःसः । मतिरर्थनिर्धारणं । प्रतापः प्रभावः । सौशील्यं सुखभावत्वं ।
 माधुर्यं वाचि । नयानयौ तत्परिज्ञाने । प्रवृत्तिनिवृत्तौ इत्यन्ये । गाम्भीर्यं आपद्यक्षोभः । सुवीर्यं स्वरक्षणेनपरपराभवः । धैर्यं
 मकंप्यचित्ता । हनुमतएतैर्गुणैः कोऽप्यधिकः नकोपीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ति० धारयनप्रमेयइति नुडभावआर्षः । सूर्यसांमुख्यार्थं
 तावद्गमनं ॥ स० प्रष्टुमनाः सूर्यप्रतिमहद्व्याकरणग्रहीष्यन् ग्रन्थं धारयेतिसंपादयेतितेनोक्तइतिशेषः । तर्हि सूर्योपेक्षयाविज्ञानमा-
 यातमस्येत्यतआह—नप्रमेयइति । नसमासः । अप्रमेयइत्यर्थः ॥ तत्राध्ययनं तु तदन्तर्गतनारायणविवक्षयेतिबोध्यं । सूर्योऽहनुम-
 तोपिज्ञानाधिकः किमिहोतेनेत्याह—नप्रमेयइति । अपदार्थः सूर्यइतियावत् । एतेनापिनटनंस्फुटीकृतंवेदितव्यं । नागोजिभट्टपक्षे
 ग्रन्थव्याकरणपदयोरर्थविशेषविवक्षानुडभाषलकल्पनंचेतिद्रष्टव्यं । अध्याहारश्चान्यत्रतेनापीवितरैरप्यवश्यमङ्गीकृतइतिनकुनु-
 किततेनकर्तव्या ॥ ४८ ॥ ति० कोऽस्यग्रन्थस्त्राह—समूत्रेति । सिध्यति सिद्धोभवति । शास्त्रान्तरेष्वपीत्यर्थः । तदेवाह—
 नह्यस्यसदृशःशास्त्रेकश्चित् । छन्दगतौ पूर्वोत्तरमीमांसासुखेनवेदार्थनिर्णये । वैशारदे वैदुष्ये । विशिष्यनवमव्याकरणकर्ताहनुमा-
 नितिचप्रसिद्धिरितिकतकः ॥ स० समूत्रवृत्त्यर्थपदं सूत्रं शिवडमरुनिस्तृतं चतुर्दशलक्षणं । वृत्तिः सूत्रवृत्तिः । अर्थपदं तदर्थ-
 बोधकंतत्कालवर्तिपदं । महार्थं बहुर्थोपेतं । ससंग्रहं संग्रहाख्यग्रन्थसहितं । प्रति कपीन्द्रः सिध्यति । 'सूत्रमष्टाध्यायीलक्षणं ।
 वृत्तिस्तात्कालिकसूत्रवृत्तिः । अर्थबोधकपदवार्तिकं । महार्थं महाभाष्यपतञ्जलिकृतं । ससंग्रहं व्याहृतसंग्रहाख्यग्रन्थसहितं ।
 सिध्यतिसिद्धोभवति " इतिव्याकुर्वन्नागोजिभट्टः हनुमतःपाणिनिपतञ्जल्यादीनांप्राचीनतां स्वप्राचीनाचीर्णकर्मवशाज्जानातीतिन-
 वयमधुनातनतनुतनवोव्याकर्तुं प्रभवामः । नवमव्याकरणकरणसमर्थस्यैतदनुसरणस्यायुक्तत्वाच्च । अइउणादीनांसूत्राणांनित्यत्वाद्भूमौ
 प्रवर्तयितुं पाणिनिस्तपःकृत्वा लब्ध्वांस्तानीत्युपपत्तेः । वैशारदे विशारदत्वे । छन्दगतौ छन्दोज्ञाने । छन्दइत्यवदपर्यायोऽयं छन्द-
 शब्दः ॥ ४९ ॥ स० एषेव एषइव । आर्षः सन्धिः ॥ ५२ ॥

[पा०] १ क. ड. झ. ट. सिध्यतिवै. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. लोकक्षयेष्वेवयथा.

[गजो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रो मन्दः प्रभोज्योतिमुखो नलश्च ॥

एते च ऋक्षाः सह वानरेन्द्रैस्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः ॥ ५३ ॥

महीं गता देवगणाः समस्ता महाबला रावणनाशहेतोः ॥

एतत्तु मत्तो विदितं तवास्तु प्रवृजमानां धरणीनिवासः ॥ ५४ ॥]

तदेतत्कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ हनूमतो बालभावे कर्मैतत्कथितं मया ॥ ५५ ॥

श्रुत्वाऽगस्त्यस्य कथितं रामः गौमित्रिरेव च ॥ विसयं परमं जग्मुर्वानरा राक्षसैः सह ॥ ५६ ॥

अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥ दृष्टः संभाषितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ॥ ५७ ॥

श्रुत्वं तद्वाघवो वाक्यमगस्त्यस्योग्रतेजसः ॥ प्राञ्जलिः प्रणतश्चापि महर्षिर्मिदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥

अद्य मे देवता हृष्टाः पितरः प्रपितामहाः ॥ युष्माकं दर्शनादेव नित्यं तुष्टाः सवान्धवाः ॥ ५९ ॥

विज्ञाप्यं तु ममैतद्वि तद्ब्रह्मागतास्पृहः ॥ तद्भवद्भिर्मम कृते कर्तव्यमनुकम्पया ॥ ६० ॥

पौरजानपदान्स्याप्य स्वकार्येष्वहमागतः ॥ क्रतूनेव करिष्यामि प्रभावाद्भवतां सताम् ॥ ६१ ॥

सदस्या मम यज्ञेषु भवन्तो नित्यमेव तन् ॥ भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकाङ्क्षिणः ॥ ६२ ॥

अहं युष्मान्समाश्रित्य तपोनिर्धृतकल्मषान् ॥ अनुग्रहीतः पितृभिर्मविष्यामि सुनिर्वृतः ॥

तदागन्तव्यमनिशं भवद्भिरिह सङ्गतैः ॥ ६३ ॥

अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः संशितव्रताः ॥ एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रयातुमुपचक्रमुः ॥ ६४ ॥

एवमुक्त्वा गताः सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् ॥ [अभिवाद्य महात्मानो राघवेण विसर्जिताः ॥]

राघवश्च तमेवार्थं चिन्तयामास विसितः ॥ ६५ ॥

ततोस्तं भास्करे याते विसृज्य नृपवानरान् ॥ संध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तमः ॥

प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोन्तःपुरचरोऽभवत् ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

श्रीरामेणागस्त्यादिनिर्गमानन्तरं सुखेन तद्वात्रियापनपूर्वकं प्रभाते भरतादिभिः सह पौरप्रधानाधिष्ठितसभाप्रवेशः ॥ १ ॥

अभिपिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि ॥ व्यतीता या निशा पूर्वा पौराणां हर्षवर्धिनी ॥ १ ॥

रार्षः । तारेयोद्भूदः ॥ ५२—५९ ॥ मम एतद्वक्ष्य-

माणं विज्ञाप्यमस्ति । आगतस्पृहोहं यद्ब्रूदामि तद्भवद्भिः

मत्कृते मन्त्रिमित्तं अनुकम्पया कर्तव्यं ॥ ६० ॥ आगतः

वनादागतः अहं ॥ ६१ ॥ सदस्याः विधिदर्शिनः ।

महावीर्याः महातपोवीर्याः ॥ ६२ ॥ अनुग्रहीतइति । अनु-

गृहीत इत्यर्थः । अनिशं सुनिर्वृत इत्यन्वयः ॥ ६३—

६४ ॥ तमेवार्थं यागरूपप्रयोजनं ॥ ६५—६६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः

सर्गः ॥ ३६ ॥

ऋषिगणास्त्वभिषेककाले संप्राप्ताः कथितकथाः

ति० तदा आगन्तव्यमितिच्छेदः ॥ ६३ ॥ इति षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

स० निशा अभिषेकदिनरजनी अपूर्वा आश्चर्यावहा । तत्रहेतुः—अननुभूतहर्षवर्धिनीति । पूर्वा प्राथमिकीतिवा ॥ १ ॥

[पा] १ इदंश्लोकद्वयं क—घ. च. झ. ज. ट. पाठेषु दृश्यते. २ ग. ड. झ. व. ट. तंप्रोच्य. च. संश्रुत्य. ख. संभाष्य.

३ च. ऋषयःस्वस्वमाश्रमं. ४ इदमर्थं ख. घ. च. ज. पाठेषु दृश्यते.

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां प्रातर्नृपतिबोधकाः ॥ वन्दिनः समुपातिष्ठन्सौम्या नृपतिवेश्मनि ॥ २ ॥
 ते रक्तकण्ठिनः सर्वे किन्नरा इव शिक्षिताः ॥ तुष्टुवुर्नृपतिं वीरं यथावत्संग्रहर्षिणः ॥ ३ ॥
 वीर सौम्य प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन ॥ जगद्धि सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ॥ ४ ॥
 विक्रमस्ते यथा विष्णो रूपं चैवाश्विनोरिव ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः प्रजापतिसमो ह्यसि ॥ ५ ॥
 क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपमः ॥ वेगस्ते वायुना तुल्यो गाम्भीर्यमुदधेरिव ॥ ६ ॥
 अप्रकम्प्यो यथा स्थाणुश्चन्द्रे सौम्यत्वमीदृशम् ॥ नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधिप ॥ ७ ॥
 यथा त्वमतिदुर्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः ॥ न त्वां जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥
 श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ॥ एताश्चान्याश्च मधुरा वन्दिभिः परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 सूताश्च संस्तवैर्दिव्यैर्बोधयन्ति स्म राघवम् ॥ स्तुतिभिः स्तूयमानाभिः प्रत्यबुध्यत राघवः ॥ १० ॥
 स तद्विहाय शयनं पाण्डुराच्छादनास्तृतम् ॥ उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ॥ ११ ॥
 समुत्थितं महात्मानं ब्रह्माः प्राञ्जलयो नराः ॥ सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपतस्थुः सहस्रशः ॥ १२ ॥
 कृतोदकशुचिर्भूत्वा काले हुतहुताशनः ॥ देवागारं जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् ॥ १३ ॥
 तत्र देवान्पितृन्विप्रानर्चयित्वा यथाविधि ॥ बाह्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम जनैर्वृतः ॥ १४ ॥
 उपतस्थुर्महात्मानो मन्त्रिणः सपुरोहिताः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे दीप्यमाना इवाग्नयः ॥ १५ ॥
 क्षत्रियाश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः ॥ रामस्योपाविशन्पार्श्वे शक्रस्येव यथाऽमराः ॥ १६ ॥
 भरतो लक्ष्मणश्च शत्रुघ्नश्च महायशः ॥ उपासांचक्रिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ॥ १७ ॥
 यौताः प्राञ्जलयो भूत्वा किंकरा मुदिताननाः ॥ मुदिता नाम पार्श्वस्था बहवः समुपाविशन् ॥ १८ ॥
 वानराश्च महावीर्या विशतिः कामरूपिणः ॥ सुग्रीवप्रमुखा राममुपासन्ते महौजसः ॥ १९ ॥
 विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः ॥ उपासते महात्मानं धनेशमिव गुह्यकाः ॥ २० ॥
 तथा निगमवृद्धाश्च कुलीना ये च मानवाः ॥ शिरसा बन्ध राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ॥ २१ ॥

विमृष्टाश्च । अभिषेकदिनस्य या निशा पौराणां हर्ष-
 वार्धिनी पूर्वा प्रथमा निशाऽसीत् सा च व्यतीता
 ॥ १—३ ॥ त्वयि सुप्ते सर्वं स्वपितीति त्वयि ब्राह्मे
 सुहूर्ते उत्थाय धर्मानुष्ठानरहिते सति सर्वं जगत्सुप्त-
 धर्मकं भवति । “ यथा राजा तथा प्रजाः ” इति-
 न्यायादिति भावः ॥ ४ ॥ बृहस्पतेस्तुल्यो बुद्ध्येति

प्रजापतिसमोसिप्रजापरिपालन इति शेषः ॥ ५—६ ॥
 अप्रकम्प्य इति ॥ ईदृशाः पार्थिवाः पूर्वं नाभूवन्निति
 शेषः । न भवितार इति । अग्न इति शेषः ॥ ७ ॥ न जहाति
 न त्यजति ॥ ८—११ ॥ सलिलं गृहीत्वेति शेषः ॥ १२ ॥
 कृतोदकशुचिः उदकेन कृतशौच इत्यर्थः । देवागारं

स० रजन्यां तच्चतुर्थयामादिभागे । व्युष्टायां उपस्त्वावस्थांगतायां ॥ २ ॥ स० रक्तकण्ठिनः मधुरकण्ठाः । रक्तोमधुरः कण्ठो-
 वेपति तथा तेसन्त्येषां तेतथा । सहस्राधस्तातिस्थितगायनवन्तः । एवंचनकर्मधारयादित्याद्यनित्यताभ्युपगमाद्यायासः महत्त्वं
 चवन्दिनालभ्यतइतिज्ञेयम् ॥ ३ ॥ ति० ईदृशंसौम्यत्वं लद्धुत्तिसौम्यत्वंचन्द्रे नान्यत्र ॥ ७ ॥ ति० एताश्चान्याश्च । उक्तय इति
 शेषः ॥ ९ ॥ ति० पाण्डुराच्छादनं उत्तराच्छादनपटः ॥ स० उत्तस्थौ नागशयनाद्यथानारायणोमूलरूपी ॥ ११ ॥ ति०
 सलिलं गृहीत्वेतिशेषः ॥ शौचाद्यर्थमितिभावः ॥ १२ ॥ ति० मुदितानाम तन्नामकाःकिङ्कराः ॥ १८ ॥ कृतक० विशतिर्वानराः
 सुग्रीवाद्बहवमुपमन्त्रिणस्तुपेणतारनीलनलमैन्द्विविदकुसुदशरभशतबलिगन्धमादनगजगवाक्षगवयधूम्ररंभज्योतिर्मुखाविंशतिः प्रभा
 नवानराइत्यर्थः ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ज. पुनरेवापरेऽहनि. छ. प्रातरेवापरेऽहनि. २ घ. ज. पर्युपातिष्ठन्. ३ क—ज. नृपतिमुत्तंयथा-
 कालंप्रहर्षिताः. ४ च. छ. पाण्डुराच्छादनंततः. ५ च. छ. एतेप्राञ्जलयो. ६ च. छ. मुदिताराम. क—घ. ज. श्रुत्याश्चराम.

तथा परिवृतो राजा श्रीमद्भिर्ऋषिभिर्युतः ॥ राजभिश्च महावीर्यैर्वानरैश्च सराक्षसैः ॥ २२ ॥
 यथा देवेश्वरो नित्यमुषिभिः समुपास्यते ॥ अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षाद्विरोचते ॥ २३ ॥
 तेषां समुपविष्टानां तास्ताः समधुराः कथाः ॥ कथ्यन्ते धर्मसंयुक्ताः पुराणज्ञैर्महात्मभिः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

॥ अथाधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

प्रक्षितेषु प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

रामप्रत्यगभ्येन मेरुशृङ्गनिवासिनोऽप्रहणोनेत्रांबुजातादक्षरजोनामकवानरवंराद्वालिसुग्रीवजननप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु निखिलं राघवोऽगस्त्यमब्रवीत् ॥ य एषर्क्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ १ ॥
 जननी का च भगवता त्वया परिकीर्तिता ॥ वालिसुग्रीवयोर्ब्रह्मन्माता मे नामतः कुतः ॥
 एतद्ब्रह्मन्माचक्ष्व कौतुहलमिदं हि नः ॥ २ ॥
 स प्रोक्तो राघवेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 शृणु राम कथामेतां यथापूर्वं समासतः ॥ नारदः कथयामास ममाश्रममुपागतः ॥ ४ ॥
 कदाचिदटमानोमावतिथित्वमुपागतः ॥ अर्चितस्तु यथान्यायं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५ ॥
 सुखार्मानः कैथां त्वेनां मया पृष्टः स कौतुकात् ॥ कथयामास धर्मात्मा महर्षे श्रूयतामिति ॥ ६ ॥
 मेरुर्नगवरः श्रीमाञ्जाम्बुनदमयः शुभः ॥ तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदेवतपूजितम् ॥ ७ ॥
 तस्मिन्दिव्या समा रम्या ब्राह्मी या शतयोजना ॥ तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥ ८ ॥
 योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यद्रसोऽस्रवत् ॥ तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितं तु तत् ॥ ९ ॥
 निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ तस्मिन्नशुक्ले राम वानरः संवभूव ह ॥ १० ॥
 उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम ॥ समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्तः किल महात्मना ॥ ११ ॥

देवपूजागृहं ॥ १३—२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
 रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसुकुटाख्याने उत्तर-
 काण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

ति० ऋषिभिः ऋषयोऽब्रविसिष्टायाः ॥ २२ ॥ ति० तेनरूपेण सर्वलोकोपास्यत्वाकारेण ॥ २३ ॥ इतिसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥
 अथप्रक्षिप्तसर्गपञ्चकव्याख्यानं सत्यधर्मतीर्थार्यं ॥ स० अत्रवालिसुग्रीवोत्पत्तितिहासोरावणश्चेतद्वीपगमनेतिहासश्चकैश्चनसर्गै-
 रगस्त्योक्तितयाप्रतिपाद्यते । तेप्रक्षिताः पूर्वसर्गान्तेऽगस्त्यसखाश्रमंप्रतिगमनकथनादितिनागोजिभट्टः । तत्र । बहुपुस्तकसं-
 पुटीमनवलोकर्यतत्तादृशकरणस्यायुक्तत्वात् । वर्ततेचकाशुचिरसंपुटीयुक्थिवेतिहाससमाप्त्यनन्तरंतस्यखाश्रमगमनकथा ।
 तस्मादस्माभिर्व्याख्यायन्ते ॥ यः कः किंशुनकःकस्यपुत्रः ॥ १ ॥ माता वालिसुग्रीवयोश्चनश्रुता नामचर्कि ॥ २ ॥ ममाश्रममुपाग-
 तोनारदःकथयामास । एतांकथांसमासतःशृणु ॥ ४ ॥ अटमानः अटन् । अतिधर्मं बहुधर्मोपागतः प्राप्तोनारदः । कर्मणा गवाद्य-
 र्पणेन ॥ ५ ॥ महर्षे अगस्त्य ॥ ६ ॥ नगवरः पर्वतोत्तमः ॥ ७ ॥ दिव्या दिविभवेव । रम्यामनोहरा ॥ ८ ॥ योगमभ्यसतः
 अभ्यस्यतः योगाभ्यासंकुर्वतः । तस्य चतुराननस्य । नेत्राभ्यांरसः स्रवत् । अस्रवत् ॥ एतेनैकमुखसंबन्धोद्योत्यते । नेत्रेभ्य इति-
 पाठे मुखचतुष्टयगतनयनादृक्कादित्यर्थः । तत् सरसः । गृहीतं गृहीतः । पाणिनातत् सः । चर्चितं चर्चितः ॥ ९ ॥ लोककर्तृ-
 णेतिविशेषणाद्ब्रह्मशब्दोऽपुंसकश्चतुर्मुखवाची । लोककर्तृणा कर्त्रेतिवा ॥ १० ॥ महात्मना समाश्वास्यवाक्यैरुक्तः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. व. ट. ऋषिभिर्वैः. क. घ. ज. ऋषिसप्तमैः. २ झ. ज. सुग्रीवयोश्चापिनामनीकेनहेतुना.
 ३ ड. च. कथामेतां. ४ ड. च. छ. झ. व. ब्रह्मणःसतयोजना.

पश्य शैलं सुविस्तीर्णं सुरैरध्युषितं तदा ॥ तस्मिन्नम्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशनः ॥ १२ ॥
ममान्तिकचरो नित्यं भव वानरपुङ्गव ॥ कंचित्कालमिहास्व त्वं तव श्रेयो भविष्यति ॥ १३ ॥
एवमुक्तः स चैतेन ब्रह्मणा वानरोत्तमः ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव ॥
उक्तवाँल्लोककर्तारमादिदेवं जगद्गुरुम् ॥ १४ ॥
यथाऽऽज्ञापयसे देव स्थितोऽहं तव शासने ॥ एवमुक्त्वा हरिर्देवं ययौ हृष्टमनास्तदा ॥ १५ ॥
स तदा द्रुमपण्डेषु फलपुष्पघनेषु च ॥ ब्रह्मप्रतिबलः शैल्ये वने फलकृताशनः ॥ १६ ॥
कचिन्मधूनि मुख्यानि चिन्वन्पुष्पाण्यनेकशः ॥ दिनेदिने च सायाह्ने ब्रह्मणोन्तिकमागमत् ॥ १७ ॥
गृहीत्वा राम मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ ब्रह्मणो देवदेवस्य पादमूले न्यवेदयत् ॥ १८ ॥
एवं तस्य गतः कालो बहुः पर्यटतो गिरिम् ॥ १९ ॥
कस्यचिच्चथ कालस्य समतीतस्य राघव ॥ ऋक्षराट्वानरश्रेष्ठस्तृष्णया परिपीडितः ॥ २० ॥
उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ॥ नानाविहङ्गसंघुष्टं प्रसन्नसलिलं सरः ॥ २१ ॥
चलन्केमरमात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः ॥ ददर्श तस्मिन्सरसि वक्त्रच्छायामथात्मनः ॥ २२ ॥
क्रोड्यमस्मिन्मम रिपुर्वसत्यन्तर्जले महान् ॥ रूपं चान्तर्गतं तत्र वीक्ष्य तत्पाथसो हरिः ॥ २३ ॥
क्रोधाविष्टमना ह्येष नियतं माऽवमन्यते ॥ तदस्य दुष्टभावस्य कर्तव्यो निग्रहो मया ॥ २४ ॥
एवं संचिन्त्य मनसा स वै वानरचापलात् ॥ आप्नुत्य चापतत्तस्मिन्हृदे वानरसत्तमः ॥ २५ ॥
उत्प्लुत्य तस्मात्सरस उत्थितः पुवगः पुनः ॥ तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ॥ २६ ॥
मनोज्ञरूपा सा नारी लावण्यललिता शुभा ॥ विस्तीर्णजघना सुभूर्नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ २७ ॥
मुग्धा सस्मितवक्त्रा च पीनस्तनतटा शुभा ॥ हृदतीरस्थिता भाति ऋजुयष्टिर्लता तथा ॥ २८ ॥
त्रैलोक्यमुन्दरी कान्ता सर्वचित्तप्रमाथिनी ॥ लक्ष्मीव पद्मरहिता चन्द्रज्योत्स्नेव निर्मला ॥ २९ ॥
रूपेणाभ्यभवत्सा तु श्रीर्गीर्देवी उमा यथा ॥ द्योतयन्ती दिशः सर्वास्तत्राभूत्सा वराङ्गना ॥ ३० ॥
एतस्मिन्नन्तरे देवो निर्वृत्तः सुरनायकः ॥ पादाबुपास्य देवस्य ब्रह्मणस्तेन वै पथा ॥ ३१ ॥
तस्यामेव च वेलायामादित्योपि परिभ्रमन् ॥ तस्मिन्नेव वने सोभूद्यस्मिन्त्सा तनुमध्यमा ॥ ३२ ॥
युगपत्सा तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुन्दरी ॥ कन्दर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संबभूवतुः ॥ ३३ ॥
ततः क्षुभितसर्वाङ्गौ सुरेन्द्रतपनावुभौ ॥ तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मनः ॥ ३४ ॥
ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्धं शिरसि पातितम् ॥ अनासाद्यैव तां नारीं सन्निवृत्तमथोऽभवत् ॥
ततः सा वानरपतिं प्रासूत वलशालिनम् ॥ ३५ ॥
अमोघरेतस्त्वात्तस्य वासवस्य महात्मनः ॥ बालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव ह ॥ ३६ ॥

आस्व उपविश ॥ १३ ॥ हरिः कपिः ॥ १५ ॥ बहुःकालः ॥ १९ ॥ आत्मनः स्वस्य ॥ २२ ॥ अन्तर्जले जलमध्ये ॥
पश्यतस्तत्स्वरूपमन्तर्गतं ॥ २३ ॥ दुष्टभावस्य दुर्मनसः ॥ २४ ॥ तस्मात्पुनःप्लवगउत्थितः ॥ २६ ॥ ऋजुयष्टिः लतावल्ली ॥ २८ ॥
सर्वचित्तप्रमाथिनी सर्वेषांपुंसां ॥ २९ ॥ श्रियं रमो । अभ्यभवत् अजयत् ॥ ३० ॥ निर्वृत्तः सुखितः । उपास्य सेविता ।
पथा मार्गेण ॥ ३१ ॥ तस्यांबेलायां इन्द्रागमनसमये ॥ ३२ ॥ सुरसुन्दरी सुरतरुणी ॥ ३३ ॥ आत्मनः सर्वस्वामिनोहरैः
सकाशात्तत्त्वमयाजितौ देवेच्छयात्यक्तधर्मौतावभूतां ॥ ३४ ॥ स्कन्धं रेतः । निवृत्तमदः सइन्द्रः । जज्ञे जनयामास ॥ ३५ ॥
बालेषु रोममु ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ड. वानरोतिबलःशीघ्रं वने. २ ड. च. झ. ज. दुष्टभावस्यपुष्कलंकुमतेर्दृष्टं. ३ झ. ठ. रूपेणाभ्यभवत्सातु
श्रियं देवीमुमायथा. ४ ठ. निर्वृत्तः. ५ ठ. सनिवृत्तमदोभवत्. ६ ड. च. छ. झ. ज. पतिजज्ञेवानरमीश्वरं.

भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना ॥ वीजं तु सिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तिना ॥

तेनापि सा वरतनुर्नोक्ता किञ्चिद्वचः शुभम् ॥ ३७ ॥

निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योपि समपद्यत ॥ ग्रीवायां पतिते वीजे सुग्रीवः समजायत ॥ ३८ ॥

एवमुत्पादितौ वीरौ वानरेन्द्रौ महाबलौ ॥ ३९ ॥

दत्त्वा तु काश्चनीं मालां वानरेन्द्रस्य वालिनः ॥ अक्षय्यां गुणसंपूर्णां शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ ॥ ४० ॥

सूर्योपि स्वमुत्स्यैनं निरूप्य पवनात्मजम् ॥ कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सविताऽम्बरम् ॥ ४१ ॥

तस्यां निशायां व्युष्टायामुदिते च दिवाकरे ॥ स तु वानररूपं तु प्रतिपेदे पुनर्नृप ॥ ४२ ॥

स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य पुत्रज्जम्भौ ॥ पित्रेक्ष्णौ हरिवरावपश्यत्कामरूपिणौ ॥ ४३ ॥

मध्वन्यमृतकल्पानि पायितौ तेन तौ तदा ॥ गृह्य ऋक्षरजास्तौ तु ब्रह्मणोऽन्तिकमागतः ॥ ४४ ॥

दृष्टार्क्षरजसं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ बहुशः सान्त्वयामास पुत्राभ्यां सहितं हरिम् ॥ ४५ ॥

सान्त्वयित्वा ततः पश्चादेवदूतमथादिशत् ॥ गच्छ मद्रचनादूत किष्किन्धां नाम वै शुभाम् ॥ ४६ ॥

सा ह्यस्य गुणसंपन्ना महती च पुरी शुभा ॥ तत्र वानरयूथानि बहूनि निवसन्ति च ॥ ४७ ॥

बह्वृत्तसमार्काणां वानरैः कामरूपिभिः ॥ पण्यापणवती दुर्गा चातुर्वर्ण्ययुता सदा ॥

विश्वकर्मकृता दिव्या मन्त्रियोगाच्च शोभना ॥ ४८ ॥

तत्रर्क्षरजसं पुत्रं सपुत्रं वानरर्षभम् ॥ यूथपालान्समाहूय यांश्चान्यान्प्राकृतान्हरीन् ॥ ४९ ॥

तेषां संभाव्य सर्वेषां मदीयं जनसंसदि ॥ अभिषेचय राजानमारोप्य महदासने ॥ ५० ॥

दृष्टमात्राश्च ते सर्वे वानरेण च धीमता ॥ अस्यर्क्षरजसो नित्यं भविष्यन्ति वशानुगाः ॥ ५१ ॥

इत्येवमुक्ते वचने ब्रह्मणा तु हरीश्वरम् ॥ पुरतःकृत्य दूतोसौ प्रययौ तां पुरीं शुभाम् ॥ ५२ ॥

स प्रविश्यानिलगतस्तां गुहां वानरोत्तमम् ॥ स्थापयामास राजानं पितामहनियोगतः ॥ ५३ ॥

राज्याभिषेकविधिना स्नातोथाभ्यर्चितस्तदा ॥ स बद्धमुकुटः श्रीमानभिषिक्तः खलंकृतः ॥ ५४ ॥

आज्ञापयामास हरीन्सर्वान्मुदितमानसः ॥ सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यां ये पुत्रज्जमाः ॥ ५५ ॥

वालिसुग्रीवयोरेव ह्येष त्वृक्षरजाः पिता ॥ जननी चैव तु हरिरित्येतद्भद्रमस्तु ते ॥ ५६ ॥

यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान्यश्चैतच्छृणुयान्नरः ॥ सिद्ध्यन्ति तस्य कार्यार्था मनसो हर्षवर्धनाः ॥ ५७ ॥

एतच्च सर्वं कथितं मया विभो प्रविस्तरणेह यथार्थतस्तव ॥

उत्पत्तिरेषा रजनीचराणामुक्ता तथैवेह हरीश्वराणाम् ॥ ५८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

विधानं हतिर्कृतिं । तेनापि भास्करेणापि ॥ ३७ ॥ काश्चनीं सुवर्णमयीं ॥ ४० ॥ पवनात्मजं निरूप्य हितकारिणं ॥ विद्यानुबन्धात् ॥ ४१ ॥ तेन पित्रा ॥ ४४ ॥ पुत्रं स्वाश्रुजं ॥ पुत्राभ्यां वालिसुग्रीवाभ्यां ॥ ४५ ॥ अस्य ऋक्षरजसः ॥ ४६ ॥ पण्यापणवती पण्येति अवचपण्येति यदन्ततया निपातितं । पणितव्यवदापणवती । चातुर्वर्ण्येति स्वार्येण्यब् । मन्त्रियोगात् मदाज्ञायाः ॥ ४८ ॥ प्राकृतान् चापत्येन ॥ ४९ ॥ तेषां तान् । मदीयं मत्पुत्रं । महदासने महतां पूर्वेषां आसने ॥ ५० ॥ वशानुगाः अधीनाः ॥ ५१ ॥ सद्गतः ॥ ५३ ॥ एषः हरिरेव जननी जनकश्च पूर्वोदीरितरीत्या ॥ ५६ ॥ कार्यार्थाः कार्यसिद्धयः ॥ ५७ ॥ रजनीचराणां रावणादीनां हरीश्वराणां ऋक्षरजआदीनां ॥ ५८ ॥ इति प्रक्षिप्तेषु प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. न. बीजंनियक्तं. २ ड. नीलासपुत्रं. च. छ. झ. न. दृष्टासपुत्रं. ३ च. छ. न. गुहांशुभां. ४ च. छ. झ. न. वानरोत्तमः.

प्रक्षिप्तेषु द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अगस्त्येनरामंप्रति रावणेनसीताहरणेकारणकथनारंभः ॥ १ ॥ कदाचन सनत्कुमारं दृष्टवतारावणेन तंप्रति चराचरान्
नृप्रक्षे तेनतंप्रति नारायणस्यतन्महिमत्वोक्तिः ॥ २ ॥ तथातेन रावणंप्रति हरिकरनिहतानां शाश्वततल्लोकप्राप्तित्वे
नम् ॥ ३ ॥

एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्ततः ॥ आतृभिः सहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥

राघवोय ऋषेर्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ कथेयं महती पुण्या त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया ॥ २ ॥

बृहत्कौतूहलेनास्मि संवृतो मुनिपुङ्गव ॥ उत्पत्तिर्यादृशी दिव्या वालिसुग्रीवयोर्द्विज ॥ ३ ॥

ब्रह्मर्षे मम किं चित्रं सुरेन्द्रतपनावुभौ ॥ जातौ वानरशार्दूलौ बलेन बलिनं वरौ ॥ ४ ॥

एवमुक्ते तु रामेण कुम्भयोनिरभाषत ॥ एवमेतन्महाबाहो वृत्तमासीत्पुरा किल ॥ ५ ॥

अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन्सनातनीम् ॥ यदर्थं राम वैदेही रावणेन पुरा हता ॥

तत्तेऽहं कीर्तयिष्यामि समार्धिं श्रवणे कुरु ॥ ६ ॥

पुरा कृतयुगे राम व्रजापतिसुतं प्रभुम् ॥ सनत्कुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः ॥

ददर्श सूर्यसंकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ७ ॥

विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ उक्तवान्रावणो राम तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ ८ ॥

को ह्यस्मिन्प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः ॥ यं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून् ॥ ९ ॥

कं यजन्ति जना नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः ॥ एतन्मे शंस भगवन्विस्तरेण तपोधन ॥ १० ॥

विदित्वा हृद्रतं तस्य ध्यानदृष्टिर्महायशाः ॥ उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रक ॥ ११ ॥

यो विभर्ति जगत्कृत्स्नं यस्मोत्पत्तिं न विब्रहे ॥ सुरासुरैर्नतो नित्यं हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ १२ ॥

यस्य नाभ्युद्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः ॥ येन सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ १३ ॥

तं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे ॥ पिबन्ति ह्यमृतं चैव मानवाश्च यजन्ति तम् ॥ १४ ॥

पुराणैश्चैव वेदैश्च पाञ्चरात्रैस्तथैव च ॥ ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ॥ १५ ॥

दैत्यदानवरक्षांसि ये चान्ये चामरद्विपः ॥ सर्वाञ्जयति संग्रामे सदा सर्वैः स पूज्यते ॥ १६ ॥

श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महामुनिम् ॥ १७ ॥

दैत्यदानवरक्षांसि ये हताः समरेऽरयः ॥ कां गतिं प्रतिपद्यन्ते के च ते हरिणा हताः ॥ १८ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः ॥ दैवतैर्निहता नित्यं प्राप्नुवन्ति दिवः स्थलम् ॥ १९ ॥

पुनस्तस्मात्परिभ्रष्टा जायन्ते वसुधातले ॥ पूर्वार्जितैः सुखैर्दुःखैर्जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ २० ॥

ये ये हताश्चक्रधरेण राजंस्त्रिलोकनाथेन जनार्दनेन ॥

ते ते गतास्त्र लयं नरेन्द्राः क्रोधोपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥ २१ ॥

श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरः सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम् ॥

तथा प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः कथं नु यास्यामि हरिं महाहवे ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

किंचित्रं कीदृशंचित्रं । अत्यद्भुतमिदंममभातीत्यर्थः ॥ ४ ॥ पुरावृत्तमासीत् ॥ ५ ॥ समार्धिं सावधानतां ॥ ६ ॥ जयन्ति पराभाषयन्ति ॥ ९ ॥ ध्यानदृष्टिः ध्यानेकृतेअपरोक्षीकृतसर्वैः । पुत्रकश्रूयतामित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥ हरीतरैर्हताःकांगतिंप्रतिपद्यन्ते हरिणाहताश्चकिस्थानंप्रतिपद्यन्ते ॥ १८ ॥ तन्निलयं वैकुण्ठं ॥ २१ ॥ इतिप्रक्षिप्तेषुद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥
[पा०] १ छ. पूर्वैः. २ ड. च. छ. झ. ज. गतास्तन्निलयं.

प्रक्षिप्तेषु तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

नारायणकराम्मरणाभिलाषिणरावणं प्रति तन्मनोभावविदासनकुमारेण नारायणस्यरामत्वेनमुच्यवतरणकथनम् ॥ १ ॥

एवं चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः ॥ १ ॥
मनसश्चेप्सितं यत्ते भविष्यति महाहवे ॥ सुखी भव महाबाहो कंचित्कालमुदीक्ष्य ॥ २ ॥
एवं श्रुत्वा महाबाहुस्तमृषिं प्रत्युवाच सः ॥ कीदृशं लक्षणं तस्य ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ ३ ॥
राक्षसस्य वचः श्रुत्वा स मुनिः प्रत्यभाषत ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये तव राक्षसपुङ्गव ॥ ४ ॥
स हि सर्वगतो देवः मूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ॥ तेन सर्वमिदं प्रोतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५ ॥
स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च ॥ स्थावरेषु च सर्वेषु वनेषु नगरीषु च ॥ ६ ॥
ओंकारश्चैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः ॥ धराधरधरो देवो ह्यनन्त इति विश्रुतः ॥ ७ ॥
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ॥
स एव कालो ह्यनलश्च वायुः स ब्रह्मैरुद्रौ च स एव बालः ॥ ८ ॥
विद्योतति ज्वलति भाति च पाति लोकान्सृजत्ययं संहरति प्रणास्ति ॥
क्रीडां करोत्यव्ययलोकनाथो विष्णुः पुराणो भवनाशहेतुः ॥ ९ ॥
अथवा बहुना तेन किमुक्तेन दशानन ॥ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १० ॥
नीलोत्पलदलश्यामः किञ्जल्कारुणवस्त्रकः ॥ प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडितोयदस्तथा ॥ ११ ॥
श्रीमान्मेघवपुःश्यामः पङ्कजारुणलोचनः ॥ श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्कतलक्षणः ॥ १२ ॥
तस्य नित्यं शरीरस्था मेघसेव शतहृदाः ॥ संग्रामरूपिणी लक्ष्मीर्देहमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥
न स शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः ॥ यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १४ ॥
न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिस्तु संचितैः ॥ शक्यते भगवान्द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया ॥ १५ ॥
तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः ॥ शक्यते भगवान्द्रष्टुं ज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषैः ॥ १६ ॥

एतद्धनस्यावश्यकत्वात्स्वयमेवमहामुनिराह—एवमिति ॥ १ ॥ कंचित्कालं खल्पकालं ॥ २ ॥ सचराचरंचेति सर्वमिदं ॥ ५ ॥ ओंकारः ओमित्याक्रियमाणः । ‘ओमित्येतदक्षरमुद्रीयमुपासीत’ इति श्रुतेः । सत्यं ‘तदेतत्सत्यं’ इति श्रुतेः । सावित्री तदभिमानि । धराधरधरः वराहकृष्णरूपेण पृथिवीपर्वतधरः । देवः क्रीडादिगुणवान् । अनन्तः देशतः कालतः परिच्छेदशून्यः । अबद्ध इति वा ॥ ७ ॥ ‘स ब्रह्मैरुद्रैः स इति पदं । ब्रह्मैरुद्राभ्यां संहितः स ब्रह्मैरुद्रः । सचासौ इन्द्रश्चासौ सच इन्द्रसः । इन्द्रेति प्रातिपदिकनिर्देशो वा ॥ ८ ॥ ज्वलति भाति तिलाघवमार्षे । किंप्रयो जनमेतेन तस्येत्यत आह—क्रीडामिति ॥ अव्ययलोकनाथः अव्ययश्चासौ लोकनाथश्च स तथा । एकोमुक्त्यो भवनाशकः भवनाशकैकः ॥ ९ ॥ विशकलिततयाक्रियद्वाच्यमित्येकयोक्त्याह—अथवेति ॥ १० ॥ किञ्जल्कारुणवासासा किञ्जल्कवदरुणं अव्यक्तरागवासीयस्येतेन ॥ ११ ॥ श्रीवत्सेनोरसा तत्सहितोरसा । शशाङ्कतलक्षणः शशाङ्कैकतलक्षणं चिह्नं तत्संस्थलादिना येन सः ॥ ‘शशिर्विबसंस्थ’ इत्यादेः ॥ १२ ॥ शतहृदाः तटितः । संग्रामरूपिणी संग्राममूलिका । लक्ष्मीः संपत् ॥ १३ ॥ यस्य दुर्परिप्रसादं कुरुते सोधिकारी तं द्रष्टुमर्हति । “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः” इति श्रुतेः ॥ १४ ॥ नायमात्मेत्यादिभावनिमित्तं—नहीति । यज्ञफलैः तन्निष्पन्नफलैः । इज्यया यागेन ॥ १५ ॥ तद्भक्तैः तन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकमुदङ्ग्रेहवद्भिः । तद्गतप्राणैः तद्गताः प्राणा इन्द्रियाणि बाह्यानि येषां तैः । तत्परायणैः सपरायणं मुख्याश्रयो

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. व्याप्तं. २ ड. झ. ञ. ब्रह्मैरुद्रस एव चापः. ३ ड. झ. ञ. भवनाशकैकः. च. छ. भवनाशनेकः.

अथवा राक्षसेन्द्र त्वं यदि तं द्रष्टुमिच्छसि ॥ कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥ १७ ॥
 कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु ॥ हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ॥ १८ ॥
 इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि ॥ तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ १९ ॥
 महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः ॥ महाबाहुर्महासत्त्वः क्षमया पृथिवीसमः ॥ २० ॥
 आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिः सदा ॥ भविता हि तदा रामो नरो नारायणः प्रभुः ॥ २१ ॥
 पितुर्नियोगात्स विशुद्धदण्डके विविधे वने ॥ विचरिष्यति धर्मात्मा सह भ्रात्रा महात्मना ॥ २२ ॥
 तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुता ॥ दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात् ॥ २३ ॥
 रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता ॥ छायेवानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ॥ २४ ॥
 श्रीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता ॥ सहस्रांशो रश्मिरिव ह्येकमूर्तिरिव स्थिता ॥ २५ ॥
 एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण विस्तरात् ॥ महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ॥ २६ ॥
 एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तयामास राघव ॥ २७ ॥
 [सनत्कुमारात्तद्वाक्यं श्रुत्वा राक्षसपुङ्गवः ॥ अनुज्ञातं रिपुं प्रायात्प्रणिपत्य महाभुनिम् ॥ २८ ॥]
 वाक्यं सनत्कुमारस्य चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ॥ रावणो मुमुदे श्रीमान्युद्गार्थी विचचार ह ॥ २९ ॥
 श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ शिरसश्चालनं कृत्वा तैर्मथं परिचिन्तयन् ॥ ३० ॥

श्रुत्वा तु वाक्यं च नरेश्वरस्तदा मुदा युतो विस्मयमानचक्षुः ॥

पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधानमुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

येषां तैः । ज्ञानं शास्त्रजन्यं । द्रष्टुं अपरोक्षीकर्तुं ॥ १६ ॥ हेराक्षसेन्द्र तं श्रीनारायणं । यदि द्रष्टुमिच्छसि तर्हि तथापृच्छ तं द्रष्टुमिच्छामीति मामापृच्छस्व । ' नापृष्टः कस्यचिद्भ्यात् ' इति । ततश्चमद्वचनंतुभ्यंयदिरोचते तर्हि सर्वकथयिष्यामिश्रूयतां ॥ १७ ॥ मुखे पूर्वभागे । हितार्थं तच्छब्दवहनद्वारा तदभीष्टप्राप्त्यर्थं । नृपविग्रहः नृपस्य राज्ञो विग्रहो देहो यस्य तादृशो सौ भविता भविष्यति ॥ १८ ॥ तद्विशदयति—इक्ष्वाकूणामिति । तद्भोज्यापल्यानामित्यर्थः । मध्येयोदशरथइति भाव्यो राजा तस्यैत्यन्वयः ॥ १९ ॥ तेजः परपराभवशक्तिः ॥ २० ॥ सचमहातेजस्त्वादियुगो रामनामानरो नसाधारणः । किंतु यः प्रभुर्नारायणः स एव तदा भविता हि । नरोऽविनाशीति नारायणविशेषणं वा ॥ २१ ॥ पितुर्दशरथस्य नियोगात् वनवासाज्ञायाः । दण्डके तत्रापि विविधे वने । सहभ्रात्रा उपलक्षणमेतत् । सहसीतयेति च ग्राह्यं ॥ २२ ॥ ननु राजदाराणामन्तःपुर एव वासस्तोचितत्वात् तत्करामः सीतां नीतवान्वनमित्यत आह—तस्येति ॥ नारायणस्यैत्यर्थः । सीतेति विश्रुता रामत्वदशायां । अथवा रामस्यैत्यर्थः । लक्ष्मीरिति विधेयं । एषा बुद्धिसंनिहिता । वसुधातलात् यज्ञभूमेः ॥ २३ ॥ ततः किंप्रकृताशङ्क्य समाधानमिति तत्राह—रूपेणेत्यादिना । यतश्छायेवानुगताऽत एतदन्वयनारीष्वेव तथा लक्ष्मीति भावः । निशाकरं प्रभेव च । एकामूर्तिरिवेत्यनेन सीताया लक्ष्मीलेन चिच्छक्तिवाद्भागेण भिन्नैवसेतिकेषां चिदाशासनं निरस्तं । इवेन भेदस्यैवोक्तेः । तदा चेत्तत्र गमिष्यसितदर्शनं तव भविष्यति । तदानीं तस्माद्बोधोपायं लभेव चिन्तयेति भावः ॥ २४ ॥ देवदेवस्य सर्वं भविष्यं ते तुभ्यमाख्यातं ॥ २५ ॥ सनत्कुमारान्निस्सृतमितिशेषः । वाक्यंतदर्थं । मुमुदे श्रीहरिलोकप्रापकस्य तदवताररामान्मरणस्य लेन निश्चितत्वादिति भावः ॥ २६ ॥ विस्मयमानेतत्सूचकैव क्षुभीयस्यसः ॥ तमगस्तं । पुराणं पुरातनं ज्ञानं त्वं वदेत्युवाच ॥ ३१ ॥ इति प्रक्षिप्तेषु तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोकः क. पाठे दृश्यते. २ ड. च. छ. झ. ञ. विस्मयं परमंगतः.

प्रक्षिप्तेषु चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अगस्त्येनरामंप्रति तत्करान्मरणेच्छयारावणेनसीताहरणकरणोक्तिः ॥ १ ॥

ततः पुनर्महातेजाः कुम्भयोनिर्महायशाः ॥ उवाच रामं प्रणतं पितामह इवेश्वरम् ॥ १ ॥
 श्रूयतामिति चामग्य रामं सत्यपराक्रमम् ॥ कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः ॥ २ ॥
 यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं च तत्तथा ॥ प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥ ३ ॥
 एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ सुता जनकराजस्य हता राम महामते ॥ ४ ॥
 एतां कथां महाबाहो नारदः सुमहायशाः ॥ कथयामास मंह्यं वै मेरौ गिरिवरोत्तमे ॥ ५ ॥
 देवगन्धर्वसिद्धानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ कथाशेषं पुनः सोथ कथयामास राघव ॥
 नारदः सुमहातेजाः प्रहसन्निव मानद ॥ ६ ॥
 तां कथां शृणु राजेन्द्र महापापप्रणाशिनीम् ॥ यां तु श्रुत्वा महाबाहो ऋपयो दैवतैः सह ॥
 ऊचुस्तं नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलक्षणाः ॥ ७ ॥
 यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ॥ स पुत्रपौत्रवात्राम स्वर्गलोके महीयते ॥ ८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्तेषु पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अगस्त्येनश्रीरामंप्रति रावणस्यश्वेतद्वीपगमनवृत्तान्तादिनिरूपणपूर्वकं तदभ्यनुज्ञायास्वाश्रमंप्रतिगमनम् ॥ १ ॥

ततः स रावणो राम पर्यटनपृथिवीतलम् ॥ विजयार्थं महाशूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १ ॥
 दैत्यदानवरक्षस्तु यं शृणोति बलाधिकम् ॥ तमाह्वयति युद्धार्थं रावणो बलदर्पितः ॥ २ ॥
 एवं स पर्यटन्सर्वा पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ब्रह्मलोकाभिर्वृत्तं तमाससादाथ नारदम् ॥ ३ ॥
 व्रजन्तं मेघपृष्ठस्यमंशुसन्तमिवापरम् ॥ तं चाभिसृत्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥
 उवाच हृष्टमनसा रावणो नारदं तथा ॥ ४ ॥
 आब्रह्मभवनाल्लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकशः ॥ अस्मिँल्लोके महाभाग मानवा बलवत्तराः ॥
 योद्धुमिच्छामि तैः सार्धं यथाकामं यथामुखम् ॥ ५ ॥

इश्वरं रुदं ॥ १ ॥ इतिचोवाचेत्यत्रत्यचकारस्यकथयामासेत्यनेनान्वयः ॥ २ ॥ यथाख्यानं तच्चरितसूचकाख्यानमनतिक्रम्य । यथावृत्तं तत्कालकार्यं यथाजातं तद्वनतिक्रम्यच यथा येनप्रकारेणश्रुतं स्वेनश्रवणंकृतं । तथा तेनैवप्रकारेण कथयामासेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ एतदर्थं रामात्स्वयमरणप्राप्त्यर्थं ॥ ४ ॥ एतांकथां रावणसन्तुक्मारसंवादरूपां ॥ ५ ॥ देवादीनां शृण्वतामितिशेषः । सनारदः । कथाशेषं रावणदिग्विजयकथाशेषं । शेषस्यापिकथारूपत्वात्तांकथामितिपरामर्शः ॥ ६ ॥ सर्वपापप्रणाशिनीं श्वेत-
 द्वीपस्थश्रीहरिमाहात्म्यप्रतिपादकलादितिभावः ॥ यांकथां । हेराम नारदंप्रतिएवमूचुः ॥ ७ ॥ वचनप्रकारमेवाह—यइति ।
 हेनारद यःपुमान् इमांकथांशृणुयात् श्रावयेद्वा । भक्तितइत्युभयत्रान्वयि । सपुमान्स्वर्गलोकेमहीयतेइत्युचुरित्यन्वयः ॥ ८ ॥
 इतिप्रक्षिप्तेषुचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥

निवर्तन्तं निवर्तमानं ॥ ३ ॥ अभीष्टं अमिष्टं । अमिष्टमेतिकवित्पाठः ॥ ४ ॥ यदृच्छया कलहकारणाभावेनापि ।

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. दुर्धर्षमेरौ. २ ठ. सर्वपापप्रणाशिनीं. ३ ड. राक्षसोनाम. ४ झ. ठ. निवर्तन्तमाससादाथ.
 ५ ठ. तमभीष्टम्.

अथवा राक्षसेन्द्र त्वं यदि तं द्रष्टुमिच्छसि ॥ कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥ १७ ॥
 कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु ॥ हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ॥ १८ ॥
 इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि ॥ तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ १९ ॥
 महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः ॥ महाबाहुर्महासत्त्वः क्षमया पृथिवीसमः ॥ २० ॥
 आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिः सदा ॥ भविता हि तदा रामो नरो नारायणः प्रभुः ॥ २१ ॥
 पितुर्नियोगात्स विभुर्दण्डके विविधे वने ॥ विचरिष्यति धर्मात्मा सह आत्रा महात्मना ॥ २२ ॥
 तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुता ॥ दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात् ॥ २३ ॥
 रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता ॥ छायेवानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ॥ २४ ॥
 श्रीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता ॥ सहस्रांशो रश्मिरिव ह्येकमूर्तिरिव स्थिता ॥ २५ ॥
 एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण विस्तरात् ॥ महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ॥ २६ ॥
 एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ त्वया सह विरोधेच्छुश्रिन्तयामास राघव ॥ २७ ॥
 [सनत्कुमारात्तद्वाक्यं श्रुत्वा राक्षसपुङ्गवः ॥ अनुज्ञातं रिपुं प्रायात्प्रणिपत्य महाशुनिम् ॥ २८ ॥]
 वाक्यं सनत्कुमारस्य चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ॥ रावणो मुमुदे श्रीमान्युद्दार्थी विचचार ह ॥ २९ ॥
 श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ शिरसश्चालनं कृत्वा तैमर्थं परिचिन्तयन् ॥ ३० ॥

श्रुत्वा तु वाक्यं च नरेश्वरस्तदा मुदा युतो विस्मयमानचक्षुः ॥

पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधानमुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

वेषातैः । ज्ञानं शास्त्रजन्यं । द्रष्टुं अपरोक्षीकर्तुं ॥ १६ ॥ हेराक्षसेन्द्र तं श्रीनारायणं । यदिद्रष्टुमिच्छसि तर्हि तथापृच्छ तं द्रष्टुमिच्छामीतिमामपृच्छस्व । ' नापृष्टः कस्यचिद्भूयात् ' इति । ततश्चमद्रचनंतेतुभ्यंयदिरोचते तर्हि सर्वकथयिष्यामिश्रूयतां ॥ १७ ॥ मुखे पूर्वभागे । हितार्थं तच्छब्दहननद्वारातदभीष्टप्रापणार्थं । नृपविग्रहः नृपस्यराज्ञोविग्रहोदेहोयस्यतादृशोसौभविता भविष्यति ॥ १८ ॥ तद्विशदयति—इक्ष्वाकूणामिति । तद्गोत्रापत्यानामित्यर्थः । मध्येयोदशरथइतिभाव्योराजातस्येत्यन्वयः ॥ १९ ॥ तेजः परपराभवशक्तिः ॥ २० ॥ सचमहातेजस्त्वादियुणोरामनामानरो नसाधारणः । किंतु यःप्रभुर्नारायणः सएव तदाभविताहि । नरोऽविनाशीतिनारायणविशेषणंवा ॥ २१ ॥ पितुर्दशरथस्यनियोगात् वनवासाज्ञायाः । दण्डकेतत्रापिविविधेवने । सहआत्रा उपलक्षणमेतत् । सहसीतयेतिचप्राह्यं ॥ २२ ॥ ननुराजदाराणामन्तःपुरएववासस्योचितत्वात्कथंरामःसीतांनीतवान्वनमित्यतआह—तस्येति ॥ नारायणस्येत्यर्थः । सीतेतिविश्रुता रामलदशायां । अथवा रामस्येत्यर्थः । लक्ष्मीरिति विधेयं । एषा बुद्धिसंनिहिता । वसुधातलात् यज्ञभूमेः ॥ २३ ॥ ततःकिंप्रकृताशङ्कासमाधानमितितत्राह—रूपेणेत्यादिना । यतश्छायेवानुगताऽतएतदन्यनारीष्वेवतथासमितिभावः । निशाकरंप्रभेवच । एकामूर्तिरिवेत्यनेनसीतायालक्ष्मीत्वेनचिच्छक्तिलादामेणभिन्नैवसेतिकेषांचिदाशासननिरस्तं । इवेनभेदस्यैवोक्तेः । तदाचेत्तत्रगमिष्यसितदर्शनंतवभविष्यति । तदानींतस्माद्बोधोपायंलभेवचिन्तयेतिभावः ॥ २४ ॥ देवदेवस्यसर्वभविष्यं ते तुभ्यमाख्यातं ॥ २५ ॥ सनत्कुमारान्निस्सृतमितिशेषः । वाक्यंतदर्थं । मुमुदे श्रीहरिलोकप्रापकस्यतदवताररामान्मरणस्यस्वेननिश्चितत्वादितिभावः ॥ २६ ॥ विस्मयमानेतस्मूचकेचक्षुषीयस्यसः । तमगस्त्यं । पुराणं पुरातनंवृत्तान्तंवदेत्युवाच ॥ ३१ ॥ इतिप्रक्षिप्तेषुतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोकः क. पाठेदृश्यते. २ ड. च. छ. झ. ञ. विस्मयं परमंगतः.

प्रक्षिप्तेषु चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अगस्त्येनरामंप्रति तत्करान्मरणेच्छयारावणेनसीताहरणकरणोक्तिः ॥ १ ॥

ततः पुनर्महातेजाः कुम्भयोनिर्महायशाः ॥ उवाच रामं प्रणतं पितामह इवेश्वरम् ॥ १ ॥
 श्रूयतामिति चामन्य रामं सत्यपराक्रमम् ॥ कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः ॥ २ ॥
 यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं च तत्तथा ॥ प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥ ३ ॥
 एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ सुता जनकराजस्य हता राम महामते ॥ ४ ॥
 एतां कथां महाबाहो नारदः सुमहायशाः ॥ कथयामास मूर्ध्वं वै मेरौ गिरिवरोत्तमे ॥ ५ ॥
 देवगन्धर्वसिद्धानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ कथाशेषं पुनः सोऽथ कथयामास राघव ॥
 नारदः सुमहातेजाः प्रहसन्निव मानद ॥ ६ ॥
 तां कथां शृणु राजेन्द्र महापापप्रणाशिनीम् ॥ यां तु श्रुत्वा महाबाहो क्रपयो दैवतः सह ॥
 ऊचुस्तं नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलेश्वराः ॥ ७ ॥
 यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ॥ स पुत्रपौत्रवात्राम स्वर्गलोके महीयते ॥ ८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्तेषु पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अगस्त्येनश्रीरामंप्रति रावणस्यश्वेतद्वीपगमनवृत्तान्तादिनिरूपणपूर्वकं तदभ्यनुज्ञयास्वाश्रमंप्रतिगमनम् ॥ १ ॥

ततः स रावणो राम पर्यटनपृथिवीतलम् ॥ विजयार्थं महाशूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १ ॥
 दैत्यदानवरक्षस्सु यं शृणोति बलाधिकम् ॥ तमाह्वयति युद्धार्थं रावणो बलदर्पितः ॥ २ ॥
 एवं स पर्यटनसर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ब्रह्मलोकाभिंवृत्तं तमाससादाथ नारदम् ॥ ३ ॥
 व्रजन्तं मेघपृष्ठस्यमंशुमन्तमिवापरम् ॥ तं चाभिमृत्त्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥
 उवाच हृष्टमनसा रावणो नारदं तथा ॥ ४ ॥
 आब्रह्मभवनाल्लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकशः ॥ अस्मिँल्लोके महाभाग मानवा बलवत्तराः ॥
 योद्धुमिच्छामि तैः सार्धं यथाकामं यथामुखम् ॥ ५ ॥

ईश्वरं रुद्रं ॥ १ ॥ इति बोवाचेल्यत्रत्यवकारस्य कथयामासेत्यनेनान्वयः ॥ २ ॥ यथाख्यानं तच्चरितसूचकाख्यानमनतिक्रम्य । यथावृत्तं तत्कालेकार्यं यथाजातं तदनतिक्रम्य च यथा येन प्रकारेण श्रुतं स्वेन श्रवणं कृतं । तथा तेनैव प्रकारेण कथयामासेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ एतदर्थं रामात्स्वस्य मरणप्राप्त्यर्थं ॥ ४ ॥ एतां कथां रावणस्य नकुमारसंवादरूपां ॥ ५ ॥ देवादीनां शृण्वतामिति शेषः । स नारदः । कथाशेषं रावणदिग्विजयकथाशेषं । शेषस्याधिकधारूपत्वात्तां कथाभित्तिपरामर्शः ॥ ६ ॥ सर्वपापप्रणाशिनीं श्वेतद्वीपस्थश्रीहरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वादिति भावः ॥ यां कथां । हे राम नारदं प्रति एवमूचुः ॥ ७ ॥ वचनप्रकारमेवाह—यइति । हे नारद यः पुमान् इमां कथां शृणुयात् श्रावयेद्वा । भक्तितइत्युभयव्रान्वयि । सपुमान् स्वर्गलोके महीयते इत्युच्यते इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ इति प्रक्षिप्तेषु चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

निवर्तन्तं निवर्तमानं ॥ ३ ॥ अभिमृत्त्य अभिमृत्त्य । अभिदृष्टेति क्वचित्पाठः ॥ ४ ॥ यदृच्छया कलहकारणाभावेनापि ।

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. दुर्धर्मे मेरौ. २ ठ. सर्वपापप्रणाशिनीं. ३ ड. राक्षसो नाम. ४ झ. ठ. निवर्तन्तमाससादाथ. ५ ठ. तमभीमुख.

तच्छ्रुत्वा नारदो वाक्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु महात्मा प्रत्युवाच तम् ॥६॥
 अस्ति राजन्महाद्वीपः क्षीरोदस्य समीपतः ॥ यत्र ते चन्द्रसंकाशा मानवाः सुमहाबलाः ॥ ७ ॥
 महाकाया महावीर्या मेघस्तनितनिखनाः ॥ महामात्रा धैर्यवन्तो महापरिघवाहवः ॥ ८ ॥
 श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप ॥ वैलवीर्यसमायुक्तान्यादृशांस्त्वमिहेच्छसि ॥ ९ ॥
 नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ कथं नारद जायन्ते तस्मिन्द्वीपे महाबलाः ॥ १० ॥
 श्वेतद्वीपे कथं वासः प्राप्तस्तैः सुमहात्मभिः ॥ एतन्मे सर्वमाख्याहि प्रभो नारद तत्त्वतः ॥ ११ ॥
 त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत्सदा ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा नारदः प्रत्युवाच तम् ॥ १२ ॥
 अनन्यमानसा नित्यं नारायणपरायणाः ॥ तदाराधनसक्ताश्च तच्चित्तास्तत्परायणाः ॥ १३ ॥
 एकान्तभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप ॥ तच्चित्तास्तद्रतप्राणा नरा नारायणं श्रिताः ॥
 श्वेतद्वीपे तु तैर्वास आर्जितः पुण्यकर्तृभिः ॥ १४ ॥
 ये हता लोकनाथेन शार्ङ्गमानम्य संयुगे ॥ चक्रायुधेन देवेन तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ १५ ॥
 न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिर्न संयमैः ॥ न च दानफलैर्मुख्यैः स लोकः प्राप्यते सुखम् ॥ १६ ॥
 नारदस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवः सुविस्मितः ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं तेन योत्स्यामि संयुगे ॥
 आपृच्छथ नारदं प्रायाच्छ्वेतद्वीपाय रावणः ॥ १७ ॥
 नारदोपि चिरं ध्यात्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ दिदृक्षुः परमाश्चर्यं तत्रैव खरितं ययौ ॥ १८ ॥
 स हि केलिकरो विप्रो नित्यं च समरप्रियः ॥ १९ ॥
 रावणोपि ययौ तत्र राक्षसैः सह राघव ॥ महता सिंहनादेन नादयन्स दिशो दश ॥ २० ॥
 गते तु नारदे तत्र रावणोपि महायशाः ॥ प्राप श्वेतं महाद्वीपं दुर्लभं यत्सुरैरपि ॥ २१ ॥
 तेजसा तस्य द्वीपस्य रावणस्य वलीयसः ॥ तत्तस्य पुष्पकं यानं वातवेगसमाहतम् ॥
 अवस्थातुं न शक्नोति वाताहत इवाम्बुदः ॥ २२ ॥
 सचिवा राक्षसेन्द्रस्य द्वीपमासाद्य दुर्दृशम् ॥ अनुवन्नावर्णं भीता राक्षसा जातसाध्वसाः ॥ २३ ॥
 राक्षसेन्द्र वयं मूढा अष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ अवस्थातुं न शक्यामो युद्धं कर्तुं कथंचन ॥ २४ ॥
 एवमुक्त्वा दुद्रुवुस्ते सर्व एव निशाचराः ॥ २५ ॥
 रावणोपि हि तद्यानं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ विसर्जयामास तदा सह तैः क्षणदाचरैः ॥ २६ ॥
 गते तु पुष्पके राम रावणो राक्षसाधिपः ॥ कृत्वा रूपं महाभीमं सर्वराक्षसवर्जितः ॥
 प्रविवेश तदा तस्मिच्छ्वेतद्वीपे स रावणः ॥ २७ ॥
 प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षितः ॥ २८ ॥

यथाकामं तत्तदिच्छानुसार्यायुधादिना । मानवाः तदादयः ॥ ५ ॥ महाद्वीपं । ' द्वीपोज्झियां ' इत्यमरः । द्विर्गतावापोत्र ।
 " ऋक्पुरव्यूः " — इत्यप्रत्ययः । " धन्तरुपसर्गेभ्योपईत् " । चन्द्रसंकाशाः शुभ्रवर्णाः ॥ ७ ॥ स्तनितं शब्दः ॥ ८ ॥ बहुवीर्य-
 बलोपेतान्यादृशांस्त्वमिच्छसि ॥ ९ ॥ श्वेतद्वीपे केवलहरिनिलये ॥ ११ ॥ हस्तामलकवत् हस्तन्यस्तामलकवत् अमलोदकवद्वा
 ॥ १२ ॥ आर्जितः तपसासंपादितः ॥ १४ ॥ त्रिविष्टपे स्वर्गे ॥ १५ ॥ सलोकः भगवल्लोकः ॥ १६ ॥ तेन हरिणा । आपृच्छथ
 गच्छामीति ॥ १७ ॥ कौतूहलसमन्वितः अपूर्वसमरदर्शनकौतुकः ॥ १८ ॥ केलिकरः क्रीडापरः ॥ १९ ॥ दुर्दृशं दुस्साध-
 दर्शनं । राक्षसाः दूताः ॥ २३ ॥ महाभीमं मायया । सर्वराक्षसवर्जितः स्वसेवकविकलः ॥ २७ ॥ नारीभिः तत्रत्याभिः ।

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. न. महाद्वीपं. २ ठ. बहुवीर्यबलोपेतान्यादृशान्. ३ ङ. च. छ. झ. न. सुमहात्मभिः. ४ ङ.
 झ. न. गतंतुपुष्पकराम.

एकया सुस्मितं कृत्वा हस्ते गृह्य स रावणः ॥ पृष्ठश्चागमनं ब्रूहि किमर्थमिह चागतः ॥ २९ ॥
 को हि त्वं कस्य वा पुत्रः केन वा प्रहितो वद ॥ इत्युक्तो रावणो राजन्कुद्रो वचनमब्रवीत् ॥ ३० ॥
 अहं विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः ॥ युद्धार्थमिह संप्राप्तो न च पश्यामि कंचन ॥ ३१ ॥
 एवं कथयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ प्राहसंस्ते ततः सर्वे सख्यं युवतीजनाः ॥ ३२ ॥
 एकया क्रुद्धया तासां बालवद्गृह्य लीलया ॥ भ्रामितस्तु सखीमध्ये विक्षिप्तः स दशाननः ॥ ३३ ॥
 सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतम् ॥ दशस्यं विंशतिभुजं कृष्णाञ्जनसमप्रभम् ॥ ३४ ॥
 हस्ताद्वस्त्रं स च क्षिप्तो भ्राम्यते भ्रमलालसः ॥ ३५ ॥
 भ्राम्यमाणेन बलिना राक्षसेन विपश्चिता ॥ पाणावेकाऽथ संदष्टा रोपेण वनिता शुभा ॥ ३६ ॥
 मुक्तस्तया शुभः कीटो धुन्वन्त्या हस्तवेदनात् ॥ गृहीत्वाऽन्या राक्षसेन्द्रमुत्पपात विहायसा ॥ ३७ ॥
 ततस्तामपि संकुद्रो विददार नखैर्भृशम् ॥ तथा स हि विनिर्धूतः सहसैव निशाचरः ॥ ३८ ॥
 पपात चाम्भसौ मध्ये सागरस्य भयातुरः ॥ पर्वतस्येव शिखरं यथा वज्रविदारितम् ॥ ३९ ॥
 प्रापतत्सागरस्यैव जले तस्यौ निपातितः ॥ ४० ॥
 एवं स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभिः ॥ स्त्रीजनैर्विनिगृह्याथु भ्रामितश्च ततस्ततः ॥ ४१ ॥
 नारदोपि महातेजा रावणं वीक्ष्य धर्षितम् ॥ विस्मयं मुचिरं गत्वा प्रजहास ननर्त च ॥ ४२ ॥
 ततः स सागरजलाज्जलक्लिन्नशिरोरुहः ॥ दक्षिणं तीरमासाद्य चिन्तयामास विस्मितः ॥ ४३ ॥
 ये मया निर्जिता लोका न तेषु भयमीदृशम् ॥ स्वभावतोल्पवीर्याणां विरुद्धं योषितामिदम् ॥ ४४ ॥
 नूनमेतस्य लोकस्य मानवाः प्रभविष्णवः ॥ स्त्रीरूपविग्रहधरा यान्ममाचष्ट नारदः ॥ ४५ ॥
 बलवद्भिस्तु संधेयमिति संचिन्त्य निश्चितम् ॥ भूयस्तासां प्रवृत्त्यर्थं तद्वनं समलोडयत् ॥ ४६ ॥
 अथापश्यन्महात्मानं पितामहसुतं प्रभुम् ॥ सनत्कुमारमासीनं सर्वयोगभृतां वरम् ॥ ४७ ॥
 जाञ्जल्यमानं तपसा समिद्धिरिव पावकम् ॥ अपश्यदक्षिणे पार्श्वे विचरन्तं गुहाश्रयम् ॥ ४८ ॥
 स तं दृष्ट्वा तपोवृद्धमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ व्रीडितः परिप्रच्छ ब्रह्मर्षिं सत्यवादिनम् ॥ ४९ ॥
 भगवन्केन लोकोयं कल्पितः सुमहात्मना ॥ के वा लोके वसन्त्यस्मिन्सर्वज्ञानवतां वर ॥ ५० ॥
 किं च त्वं ध्यायसे ब्रह्मञ्शंस मे सुसमाधिना ॥ एतन्मे ब्रूहि तत्सर्वं सर्वज्ञो ह्यसि विश्रुतः ॥ ५१ ॥
 एवमुक्तो महातेजा विदित्वा तस्य हृदयम् ॥ उवाच वाक्यं प्रहसञ्श्रूयतामिति पुत्रक ॥ ५२ ॥
 यो हि वै सर्वमेवेदं विभर्ति सचराचरम् ॥ त्रैलोक्यं सर्वभूतात्मा यस्योत्पत्तिं न विब्रहे ॥ ५३ ॥
 यमाहुर्वेदविदुषः पुरुषं तमसः परम् ॥ आदित्यरूपमजरं परमात्मानमीश्वरम् ॥ ५४ ॥
 यस्य नाभिभवो ब्रह्मा पिता मम पितामहः ॥ कैलासनिलयः श्रीमान्भवश्च क्रोधसंभवः ॥ ५५ ॥

उपलक्षितोदष्टः ॥ २८ ॥ सरावणः गृह्य गृहीत्वा ॥ २९ ॥ प्रहितः प्रेषितः ॥ ३० ॥ कंचन योद्धारं ॥ ३१ ॥ प्रहसन्
 ग्राहसन् ॥ ३२ ॥ तासांमध्ये एका एकया । मध्येगृह्यगृह्य ग्राहंग्राहं । दशाननः सखीमध्येभ्रामितः ॥ ३३ ॥ कीटकं कृत्स्नि-
 विशेषं । धृतंपश्य ॥ ३४ ॥ भ्रमलालसः तत्करस्वर्शोभवतीत्युक्तवान् । भ्रमेणशुष्ककण्ठतयातृष्णावानितिवा । “ लालस-
 स्तृष्णातिरैकयोः । औत्सुक्येच ” इतिविश्वः ॥ ३५ ॥ संदष्टा आत्मानंमोचयितुं ॥ ३६ ॥ हस्तवेदनात्तयाधुन्वन्त्यामुक्तः ।
 रक्षेत्रं राक्षसश्रेष्ठं ॥ ३७ ॥ भयातुरः जीवनभयातुरः ॥ ३९ ॥ प्रापतत्प्राक् । तथानिपातितः ॥ ४० ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. न. गृह्यदशाननः. २ ठ. प्रहसंस्ते. ३ च. छ. झ. न. तासामेकाततःकुद्धावाल. ४ ठ.
 गृह्यगृह्यतुलीज्या. ५ ठ. भ्रमलालसः. ६ झ. ठ. तान्यातुरक्षेत्रं. ७ त्सागरजलेतथासौविनिपातितः. ८ विस्मयंमुचिरंरखे-
 स्यारभ्य एतदथमहाबाहोरावणेनदुरात्मनेत्यतः पूर्वविद्यमानाःबहवःश्लोकाः ड. च. छ. झ. न. पाठेषुनदृश्यन्ते.

यं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे ॥ पिबन्ति चामृतं हृष्टाः परिभूय दितेः सुतान् ॥५६॥
 यस्य श्वासानिलोद्धृताः स्त्रियस्त्वामपराजितम् ॥ गृहीत्वा सुमहावेगाश्चिक्षुः सागराम्भसि ॥५७॥
 येन दैत्या महावीर्या दानवाश्च सनैर्कृताः ॥ निहता बहुरूपेण बहवो बाहुशालिना ॥ ५८ ॥
 तेनायं लोकनाथेन कल्पितः सुमहात्मना ॥ गोविन्देन निवासार्थं लोको वै सुमहात्मना ॥ ५९ ॥
 अर्चयन्ति जगन्नाथं नारायणपरायणाः ॥ अद्रेषाः सर्वभूतेषु महायोगबलाश्रयाः ॥ ६० ॥
 यजन्ति पञ्चभिर्ब्रह्मैः सततं मधुसूदनम् ॥ एकान्तिनो महासत्त्वा वसन्ति सुसमाहिताः ॥ ६१ ॥
 यः पुराणे च वेदे च पाञ्चरात्रे च पठ्यते ॥ सांख्ययोगे च मुनिभिर्ध्यायते चेज्यते च यः ॥६२॥
 मुनिभिर्देवसङ्घैश्च स्थाप्यते भगवान्हरिः ॥ मधुकैटभयोर्हन्ता यस्तमन्वेष्टुमर्हति ॥ ६३ ॥
 पितामहोपि तं देवं न च जानाति रावण ॥ ६४ ॥
 यस्तु नित्यं विजानाति हरिं नारायणं विभुम् ॥ जगदाभरणं पुण्यं तस्य मोक्षो न संशयः ॥ ६५ ॥
 एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ पुनरेव ततो रक्षः प्रपच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६६ ॥
 कथं च दृश्यते देव कथं च श्रूयते भुवि ॥ कथं च क्रीडते लोके द्रष्टुं वा शक्यते कथम् ॥ ६७ ॥
 कियत्कालेन वा ब्रह्मलोकोयं तपसा मया ॥ शक्यः प्रवेष्टुं तद्गृहि सर्वं हि विदितं तव ॥ ६८ ॥
 आकर्ष्य सस्पृहं तस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच मुनिर्धर्मास्तत्सर्वमनुपूर्वशः ॥ ६९ ॥
 स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ॥ येन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥७०॥
 स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च ॥ सागरेषु च सर्वेषु वसतीह सरित्सु च ॥ ७१ ॥

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ॥

स एव कालो वरुणः स एव स ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुखः स चाग्निः ॥ ७२ ॥

ओंकारो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री सन्ध्य एव च ॥ धराधरधरो देवः सोनन्त इति विश्रुतः ॥ ७३ ॥

विद्योतति ज्वलति वर्षति वाति पाति गर्जत्युपैति तपते दहते स चैव ॥

लोकांस्तज्जल्यति संहरते सदैव दैत्यान्स एव दहते जगति प्रसह्य ॥ ७४ ॥

स न शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः ॥ प्रसादं कुरुते यस्य स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ ७५ ॥

तद्रतैस्तद्रतप्राणैः शुचिभिस्तत्परायणैः ॥ शक्यः प्रवेष्टुं लोकोऽयं ज्ञाननिर्धूतकिल्बिषैः ॥ ७६ ॥

एवंविधैरयं लोकः प्राप्यते पुरुषोत्तमैः ॥ अकामकारिभिर्देवैरक्रोधैर्दग्धतामसैः ॥ ७७ ॥

यश्चैव सुमहाकायः प्रविष्टो लोकमव्ययम् ॥ आस्ते तथैव हरिणा कृता तेन महापुरी ॥ ७८ ॥

अष्टाविंशे युगे प्राप्ते मनोरस्य विवस्वतः ॥ वैष्णवीं मूर्तिमाविश्य लोकमेनं प्रवेक्ष्यसि ॥ ७९ ॥

नातः परतरं श्रोतुं मत्तो वै राक्षसेश्वर ॥ उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते प्राप्यसे गतिमीप्सिताम् ॥ ८० ॥

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तं प्रणम्याभिपूज्य च ॥ समासाद्य महत्सैन्यं ययौ लङ्कामशङ्कितः ॥ ८१ ॥

नारदोपि प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा सर्वमशेषतः ॥ द्रुतं मेरुमुपागम्य विशते तां शुभां सभाम् ॥ ८२ ॥

तस्यां ब्रह्माणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ देवान्संश्रावयामास समीपे पद्मजन्मनः ॥ ८३ ॥

निश्चम्य सुमहत्पुण्यमाख्यानं पद्मसंभवः ॥ नारदं संपरिष्वज्य प्राह भूतभविष्यवित् ॥ ८४ ॥

हिरण्यकशिपुः पूर्वं बभूवैष निशाचरः ॥ अवध्यो बहुभिर्योगैर्वरदानान्महाबलः ॥ ८५ ॥

स कदाचिन्महात्मानं पद्मनाभमधोक्षजम् ॥ सभायां गर्हयन्दर्पान्नुसिंहवपुषं हरिम् ॥ ८६ ॥

समुद्बुध्य नखैस्तेन दीर्घमाणस्य संयुगे ॥ रक्तसंस्पर्शजं दिव्यं चक्षुर्देत्यपतेरभूत् ॥ ८७ ॥

स तु तद्राक्षसं जन्म तस्मान्मानुषजन्मनः ॥ भाविनीं निधनप्राप्तिं पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ ८८ ॥
 श्रीवत्साङ्गं तदङ्गस्यः प्राह दैत्यः शनैरिदम् ॥ नखैर्विभिन्नहृदयः क्षणं दीनः कृताञ्जलिः ॥ ८९ ॥
 तमहाटककेशान्तं ज्वलत्पावकलोचन ॥ वज्रायुधनखस्पर्शं दिव्यमिह नमोस्तु ते ॥ ९० ॥
 कैटभारे हरे देव विष्णो विपुलविक्रम ॥ त्राहि मां भूतभव्येश शरणागतवत्सल ॥ ९१ ॥
 त्वद्भूते राक्षसे भावे मानुषे च पदे विभो ॥ प्राप्नुयां त्वन्मयो लोकं लोकनाथ प्रसीद मे ॥ ९२ ॥
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा यया दैत्यपतिं हरिः ॥ हंसयुक्तविमानेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ९३ ॥
 स एव च पुनस्तत्र राक्षसोऽभून्महामुरः ॥ राक्षसेन विधानेन सदा तद्भावभावितः ॥ ९४ ॥
 मानुषत्वमुपागम्य लोकान्हन्तुं कृतोद्यमम् ॥ तृतीयं च हतं तेन श्वेतद्वीपं प्रवेक्ष्यति ॥ ९५ ॥
 वैष्णवं तेज आविश्य यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ मयाऽपि चेहसंस्थेन दृष्टमेवाक्षदर्शनात् ॥ ९६ ॥
 मयाऽवलम्बितं सर्वं देवस्य परमात्मनः ॥ यस्त्विदं पठते नित्यं पुण्यमाख्यानमादितः ॥ ९७ ॥
 नारदोक्तं मनुष्यो वै स याति परमां गतिम् ॥ वैष्णवं परमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९८ ॥
 नित्यं च शृणुयाद्यश्च सोपि पापात्प्रमुच्यते ॥ जातिसारत्वं विप्रत्वं कुले महति संभवम् ॥
 सर्वज्ञतां च लभते नात्र कार्या विचारणा ॥ ९९ ॥

स च संस्तूय च हरिं प्रविष्टः कमलोद्भवः ॥ अनुभाव्य सुरान्सर्वान्ययौ स्वं लोकमीश्वरः ॥ १०० ॥
 नारदस्तु ततस्तस्मान्मेरुपृष्ठं परिभ्रमन् ॥ स तु मामाजगामाशु दिदृक्षुर्दादशात्मकम् ॥ १०१ ॥
 स मया शास्त्रतः सम्यग्भवाद्याभिपूजितः ॥ आख्यानमिदमाचष्ट ममानुग्रहकाम्यया ॥ १०२ ॥
 मयाप्येतत्सदस्येत्य पावनार्थं मनोहरम् ॥ भक्त्या तव महाबाहो कथामृतमुदाहृतम् ॥ १०३ ॥
 एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ विज्ञाय च हता सीता त्वत्तो मरणकाङ्क्षया ॥ १०४ ॥
 भवान्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ शार्ङ्गपद्मायुधधरः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ १०५ ॥
 श्रीवत्साङ्गो हृषीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ॥ पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः ॥ १०६ ॥
 वधार्थं रावणस्य त्वं प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ किं न वेत्ति त्वमात्मानं राम नारायणो ब्रह्म ॥ १०७ ॥
 मा मुह्यस्व महाभाग सर चात्मानमात्मना ॥ गुह्याद्ब्रह्मतरस्त्वं हि एवमाह पितामहः ॥ १०८ ॥
 त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा त्रिपदात्मकः ॥ त्रिकालकर्मा त्रैविद्यस्त्रिदशारिप्रमर्दनः ॥ १०९ ॥
 त्वयाऽऽक्रान्तास्त्रयो लोकाः पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ त्वं महेन्द्रानुजः श्रीमान्बलिवन्धनकारणात् ॥ ११० ॥
 अदित्या गर्भसंभूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ लोकाननुग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ १११ ॥
 तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम ॥ निहतो रावणः पापः सपुत्रगणबान्धवः ॥ ११२ ॥
 प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ प्रशान्तं च जगत्सर्वं त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ॥ ११३ ॥

एतदर्थं हरिहस्तहस्तस्यमोक्षोभवातीतिमुनिप्रोक्तं ॥ १०४ ॥ नारायणकृतमारणस्यमुक्तिहेतुत्वेमद्वस्तुननुसिद्ध्यमद्रार्याचार्यैतस्य
 कुतश्चिदित्यतःसएवत्वमिति तलमाह—भवानिति । शार्ङ्गसहपद्मप्रहणादिनायुधैरिपुपराभावनसामर्थ्यमुच्यति ॥ १०५ ॥ यथा
 येनप्रकारेण । नारायणोऽहमित्यात्मानंनवेतिसक्ति ॥ १०७ ॥ मानुषस्य नमोहंप्रागृहि । उपदेशकमाप्तमिदमित्याह—पिता-
 महइति ॥ १०८ ॥ त्रिगुणः सत्त्वरजस्तमःप्रवर्तकः । त्रिवेदी ऋगादिवेद्यः । त्रिधामा वैकुण्ठादिधामत्रयवान् । त्रिचरागमः
 श्रीनर्थान् चरति चारयति अवगमयतिसत्रिचरः । सआगमोवेदः । सयेनव्यासादिरूपेणसः । ‘व्यर्थतांश्रुतिपुवित्’ इत्यादेः ।
 त्रिकालकर्मन् कालत्रयविहितकर्मकतः । त्रैविद्य तत्प्राप्य ॥ १०९ ॥ पुराणैः त्रिभिर्विक्रमैः आदिकालिकपादविक्षेपैः ॥ ११० ॥

[पा०] १ झ. ठ. यथानारायणोद्वहं. २ झ. ठ. त्रिचरागमः । त्रिकालकर्मत्रैविद्यत्रिदशा.

सीता लक्ष्मीर्महाभागा संभूता वसुधातले ॥ त्वदर्थमियमुत्पन्ना जनकस्य गृहे शुभा ॥
 लङ्कामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥ ११४ ॥
 एवमेतत्समाख्यातं तव राम महायशः ॥ ममापि नारदेनोक्तमृषिणा दीर्घजीविना ॥ ११५ ॥
 यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः ॥ तेनापि च तदेवाशु कृतं सर्वमशेषतः ॥ ११६ ॥
 यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान्ब्राह्मणसन्निधौ ॥ अनन्तमक्षयं दत्तं पितृणामुपतिष्ठति ॥ ११७ ॥
 एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः ॥ परं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः ॥ ११८ ॥
 वानराः सहस्रग्रीवा राक्षसाः सविभीषणाः ॥ राजानश्च महामात्या ये चान्येऽपि समागताः ॥ ११९ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मसमन्विताः ॥ सर्वे चोत्फुल्लनयनाः सर्वे हर्षसमन्विताः ॥
 राममेवानुपश्यन्ति भृशमत्यन्तहर्षिताः ॥ १२० ॥
 अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥ दृष्टः संभाषितश्चापि राम गच्छामहे वयम् ॥
 [एवमुक्त्वा गताः सर्वे पूजितास्ते यथागतम् ॥ १२१ ॥]
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

रामेण स्नाभिपेक्षावलोकनकुतुकसमागतनानादेशाधिपानां तत्तन्नागरप्रतिप्रेषणम् ॥ १ ॥

एवमास्ते महाबाहुरहन्यहनि राघवः ॥ प्रशासत्सर्वकार्याणि पौरजानपदेषु च ॥ १ ॥
 ततः कतिपयाहस्तु वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ राघवः प्राञ्जलिभूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥
 भवान्हि गतिरव्यग्रा भवता पालिता वयम् ॥ भवतस्तेजसोग्रेण रावणो निहतो मया ॥ ३ ॥
 इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां मैथिलानां च सर्वशः ॥ अतुलाः प्रीतयो राजन्संबन्धकपुरोगमाः ॥ ४ ॥
 तद्भवान्त्वपुरीं यातु रत्नान्यादाय पार्थिव ॥ भरतश्च सहायार्थं पृष्ठतस्तेऽनुयास्यति ॥ ५ ॥
 स तथेति नृपः कृत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रीतोऽस्मि भवतो राजन्दर्शनेन नयेन च ॥ ६ ॥
 यान्येतानि तु रत्नानि मदर्थं संचितानि वै ॥ दुहित्रे तानि वै राजन्सर्वान्येव ददामि च ॥ ७ ॥

अथ सामन्तराजविसर्जनं—एवमित्यादि ॥ एवं प्रदानादिना परिपालितवंशा इत्यर्थः । तेजसा तपो-
 पूर्वोक्तप्रकारेण । सर्वोपास्यमान इत्यर्थः । प्रशासदिति वीर्येण । पाविता इति च पाठः ॥ ३—४ ॥ रत्नानि
 शत्रन्तं पदं ॥ १—२ ॥ भवान्हि गतिरव्यग्रेति । अस्माभिर्दीयमानानि उत्तमवस्तूनि ॥ ५ ॥ तथेति
 अच्छला प्रतिष्ठेत्यर्थः । भवता पालिता इति । कन्या-
 कृत्वा तथास्त्वित्यङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ मदर्थं मत्प्री-

उत्पन्ना आविर्भूता । माता जगदंबालात् । सस्यवतीवसुमतीव ॥ ११४ ॥ दीर्घजीविना चिरायुषा ॥ ११५ ॥ तस्यरक्षसोरावणस्य ।
 तेनापिरावणेनापि ॥ ११६ ॥ पितृणां दत्तं तेभ्यो दत्तं ॥ ११७ ॥ शृशंपश्यन्ति अपश्यन् । जगदीश्वरस्त्वमसहैवेनलब्धव्य इति
 ॥ १२० ॥ पूजिताः समाजिताः ॥ १२१ ॥ इतिप्रक्षिप्तेषुपञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

एवं सर्वोपास्यत्वेन । प्रशासद् शत्रन्तं । अभ्यस्तलानुमभावः ॥ १ ॥ ति० कतिपयाहस्तु गतेष्वितिशेषः ॥ स० कतिप-
 याहस्तु समासान्तविधेरनिललादुपपन्नं । कतिपर्येति लुप्तसप्तम्यन्तंवा । वैदेहं जनकं ॥ २ ॥ स० गतिः प्राप्यस्थानं ।
 पालिताः आशीर्वचनेन ॥ ३ ॥ ति० संबन्धकपुरोगमाः संबन्धकं संबन्धः । पुरोगमः अग्रेसरः यासांताः । संबन्धः प्रीतयश्चे-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० भरतः पृष्ठतोऽनुयास्यति इष्टवन्धूनामनुगमनरूपसत्कारार्थं ॥ ५ ॥

[पा०] १ इदमर्थं, क. व. छ. झ. ञ. पाठेषु दृश्यते. २ क. भवतोऽगौरवं प्राप्ताभवता.

एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं जनको हृष्टमानसः ॥ प्रययौ मिथिलां श्रीमांस्तमनुज्ञाय राघवम् ॥ ८ ॥
 ततः प्रयाते जनके केकयं मातुलं प्रभुः ॥ राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥
 इदं राज्यमहं चैव भरनश्च सलक्ष्मणः ॥ आर्यत्तास्त्वं हि नो राजन्गतिश्च पुरुषर्षभ ॥ १० ॥
 राजाऽपि बृद्धः संतापं त्वदर्थमुपयास्यति ॥ तस्माद्गमनमद्यैव रोचते तव पार्थिव ॥ ११ ॥
 लक्ष्मणेनानुयात्रेण पृष्ठतोऽनुगमिष्यते ॥ धनमादाय विपुलं रत्नानि विविधानि च ॥ १२ ॥
 युधाजितु तथेत्याह गमनं प्रति राघवम् ॥ रत्नानि च धनं चैव त्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति ॥ १३ ॥
 प्रदक्षिणं स राजानं कृत्वा केकयवर्धनः ॥ रामेण हि कृतः पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ १४ ॥
 लक्ष्मणेन सहायेन प्रयातः केकयेश्वरः ॥ हतेऽसुरे यथा वृत्रे विष्णुना सह वासवः ॥ १५ ॥
 तं विस्मज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् ॥ प्रतर्दनं काशिपतिं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं सौहृदं परम् ॥ उद्योगश्च कृतो राजन्भरतेन त्वया सह ॥ १७ ॥
 तद्भवानद्य काशेय पुरीं वाराणसीं व्रज ॥ रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्रकाशां सुतोरेणाम् ॥ १८ ॥
 एतावदुक्त्वा चोत्थाय काकुत्स्थः परमासनात् ॥ पर्यष्वजत धर्मात्मा निरन्तरमुरोगतम् ॥
 विमर्जयामास तदा कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ १९ ॥
 राघवेनाभ्यनुज्ञातः काशीशोऽप्यकुतोभयः ॥ वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः ॥ २० ॥
 विस्मज्य तं काशिपतिं त्रिशतं पृथिवीपतीन् ॥ प्रहसन्नाघवो वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ २१ ॥
 भवतां प्रीतिरव्यग्रा तेजसा परिरक्षिता ॥ धर्मश्च नियतो नित्यं सत्यं च भवतां सदा ॥ २२ ॥
 युष्माकं चानुभावेन तेजसा च महात्मनाम् ॥ हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो राक्षसाधमः ॥ २३ ॥
 हेतुमात्रमहं तत्र भवतां तेजसा हतः ॥ रावणः सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबान्धवः ॥ २४ ॥

तिदानार्थ ॥ ७—८ ॥ केकयं मातुलमिति युधाजि-
 तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ आर्यत्ताः । त्वयीति शेषः ।
 गतिः आपद्वन्धुरित्यर्थः ॥ १० ॥ राजा केकयः
 ॥ ११ ॥ अनुयात्रेण अनुयात्रोपचाररूपेण अनुया-
 त्रानुरूपोपचारार्थ । अनुगमिष्यते । भवानिति
 शेषः । लक्ष्मणस्त्वनुयात्रार्थं पृष्ठतोऽनुगमिष्यतीति-
 पाठः ॥ १२—१३ ॥ रामेण पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणं
 कृतः केकयवर्धनः राजानं रामं प्रदक्षिणीकृत्य प्रयातः ।
 रामस्य सूर्याभिषिक्तत्वाज्येष्टेन मातुलेनापि रामं प्रति
 प्रदक्षिणादिकरणं ॥ १४ ॥ वृत्रे हते सति विष्णुना
 उपेन्द्रेण सह स्थितो वासवः यथा विस्मजति तथा

लक्ष्मणमनुयात्रार्थं विस्मज्येत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥
 यस्मात्त्वया भरतेन सह मम रणसहायार्थमुद्योगः
 कृतः । यस्माद्भवता परमा प्रीतिर्दर्शिता परं सौहार्दं
 च दर्शितं । अनेनानुवादेन रावणसंहारार्थं काशीरा-
 जेन संगतमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥ काशेय काशीदेशे
 भव । ढगभाव आर्षः ॥ १८ ॥ उरोगतं यथा भवति
 तथा निरन्तरं गाढं पर्यष्वजत ॥ १९—२० ॥
 प्रहसन्निति । त्रिशतसंख्याकपृथिवीपतिदर्शनजसंतो-
 पात्प्रहासः ॥ २१ ॥ भवतां तेजसा अव्यग्रा प्रतिष्ठिता
 प्रीतिः वनाय निर्गतस्य मे पुनश्चागत्यानुभवयोग्यतया
 परिरक्षिता । भवतां तेजसा धर्मश्च नियतः । सत्यं

ति० अनुगमिष्यते भवानिति शेषः ॥ १२ ॥ ति० भवतापरमाप्रीतिर्दर्शिता परमसौहृदं च दर्शितं । एवमनुवादादेवोद्योगकरणं
 गम्यते ॥ १७ ॥ भवानुरीं व्रजव्रजु ॥ १८ ॥ ति० तदा ततइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ति० परिरक्षिता मद्गुणमालोच्यनभवतांम-
 यिप्रीतिः । किन्तुस्वीयसन्त्वभावेनैवेत्याशयः ॥ २२ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ज. ट. भूत्वाविनयाद्वाक्यमब्रवीत्, २ क—घ, ज. आर्यत्तं त्वयिनोनाथगतिश्च. ३ क. घ—छ,
 झ. ज. सुप्रकाशां, ४ ख, रज्यप्राभवतापालितावर्गं.
 वा. रा. २५ :

भवन्तश्च समानीता भरतेन महात्मना ॥ श्रुत्वा जनकराजस्य काननात्तनयां हताम् ॥ २५ ॥
 उद्युक्तानां च सर्वेषां पार्थिवानां महात्मनाम् ॥ कालो व्यतीतः सुमहान्गमनं रोचयाम्यतः ॥ २६ ॥
 प्रत्यूचुस्तं च राजानो हर्षेण महता वृताः ॥ दिष्ट्या त्वं विजयी राम स्वराज्येऽपि प्रतिष्ठितः ॥ २७ ॥
 दिष्ट्या प्रत्याहता सीता दिष्ट्या शत्रुः पराजितः ॥ एष नः परमः काम एषा नः प्रीतिरुत्तमा ॥ २८ ॥
 यत्त्वां विजयिनं राम पश्यामो हतशात्रवम् ॥ एतत्त्वय्युपपन्नं च यदस्मांस्त्वं प्रशंससे ॥ २९ ॥
 प्रशंसार्हं न जानीमः प्रशंसां वक्तुमीदृशीम् ॥ आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो नः सदा भवान् ॥ ३० ॥
 वर्तमानो महाबाहो प्रीत्याऽत्र महता वृताः ॥ भवेच्च ते महाराज प्रीतिरस्मासु नित्यदा ॥ ३१ ॥
 बाढमित्येव राजानो हर्षेण परमन्विताः ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे राघवं गमनोत्सुकाः ॥ ३२ ॥
 [दिष्ट्या ते कमलवरेक्ष्णं सुनासं ताम्रोष्ठं मुखमतिशोभि शुक्लदन्तम् ॥
 पश्यामो विजयमहाहवेषु नित्यं भ्राजन्तं निशि शरदीव पूर्णचन्द्रम् ॥ ३३ ॥
 पूजिताश्च त्वया राम मानिताश्च विशेषतः ॥ गमिष्यामो महाराज खं खं देशं रघूत्तम ॥ ३४ ॥]
 पूजिताश्चैव रामेण जग्मुर्देशान्स्वकान्स्वकान् ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

रामाभ्यनुज्ञानेनस्वस्वनगरगतैस्तैलैराजभिः स्वस्वानुगतभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नद्वारा श्रीरामाय नानारत्नादिरूपोपायनप्रल-
 पणम् ॥ १ ॥ रामेण सुग्रीवविभीषणदिभ्यस्तद्रत्नदानम् ॥ २ ॥ रामेण सादरोपचारलालितैः सुग्रीवविभीषणदिभिर्यो-
 ध्यायामेकं वत्सरं सुखनिवासः ॥ ३ ॥

ते प्रयाता महात्मानः पार्थिवास्ते प्रहृष्टवत् ॥ गजवाजिसहस्राधैः कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ १ ॥
 अंशौहिण्यो हि तत्रासन्नाघवार्थे समुद्यताः ॥ भरतस्याज्ञयाऽनेकाः प्रहृष्टा बलवाहनाः ॥ २ ॥
 ऊचुस्ते च महीपाला बलदर्पसमन्विताः ॥ न रामरावणं युद्धे पश्यामः पुरतः स्थितम् ॥ ३ ॥

च नियतं ॥ २२—२४ ॥ भवन्तश्च समानीताः यणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने
 संमिलिताः ॥ २५—२७ ॥ हतशात्रवं हतशत्रुं अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥
 ॥ २८—३१ ॥ बाढमित्येवेति ॥ रामेणोक्ता इति
 शेषः । गमिष्याम इत्युचुरिति पूर्वोपान्वयः ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः सन्तः ॥ १ ॥ राघवार्थ इति ।
 —३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण- रामसहायार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ रामरावणं रामस्य रावणं ।

ति० हतशात्रवं हतशत्रुसमूहं ॥ एतत्त्वय्युपपन्नं सकललोकमनोरमणत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ ति० प्रशंसार्हं सकललोकप्रशंसार्ह-
 स्वभावयुक्तं । ईदृशीं भवदुक्तप्रशंसाजातीयां प्रशंसां वक्तुं न जानीमः । अतस्त्वांमकृत्वैव । यथासदाभवान्नो हृदिस्थः । एवं वयमपि ल-
 द्विषययामहत्याप्रीत्यावृतास्तव हृदियथावर्तमाने तथा अस्मासु ते प्रीतिश्च भवेत् भूयात् । शि० हृदिस्थः सदाभववर्तितिशेषः ॥ ३०—
 ३१ ॥ द्वेषेण हृदयस्थतामाभूदित्येतदुक्तिर्बाढमित्येवेति । रामेणोक्ता इति शेषः ॥ ३२ ॥ ति० पूजितास्ते चेत्यादिना वृत्तक्रियासुवादः
 ॥ ३५ ॥ इत्यष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

ति० रामरावणमिति रामशत्रुरावणमित्यर्थः । मध्यमपदलोपी समासः ॥ स० रामरावणं राममपि किञ्चित्कालं लोकदृष्ट्या-
 [पा०] १ क—घ. महतान्विताः. २ इदं लोकोक्तं च. छ. पाठयोर्दृश्यते. ३ क. ख. ग. च. छ. पूजितास्सह. ४ क.
 ख. च. छ. पार्थिवास्सर्वतोदिशः । कम्पयन्तो महीवीराः स्वपुराणि प्रहृष्टवत्. ५ क—घ. ज. अंशौहिणीसहस्रैस्ते समुद्युक्तास्त्वे-
 कशः । हृष्टाः प्रतिगताः सर्वैराघवार्थे समागताः.

भरतेन वयं पश्चात्समानीता निरर्थकम् ॥ हता हि राक्षसाः शिप्रं प्रार्थिवैः स्युर्न संशयः ॥ ४ ॥
 रामस्य बाहुवीर्येण रक्षिता लक्ष्मणस्य च ॥ सुखं पारे समुद्रस्य युध्येम विगतज्वराः ॥ ५ ॥
 एताश्चान्याश्च राजानः कथास्तत्र सहस्रशः ॥ कथयन्तः स्वराज्यानि जग्मूर्हर्षसमन्विताः ॥ ६ ॥
 स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च ॥ समृद्धधनधान्यानि पूर्णानि वसुमन्ति च ॥ ७ ॥
 यथापुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधान्यथ ॥ रामस्य प्रियकामार्थमुपहारानृपा ददुः ॥ ८ ॥
 अश्वान्यानानि रत्नानि हस्तिनश्च मदीकटान् ॥ चन्दनानि च मुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥
 मणिमुक्ताप्रवालान्मु दास्यो रूपसमन्विताः ॥ अजाविकांश्च विविधान्नथास्तु विविधान्ददुः ॥ १० ॥
 भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥ आदाय तानि रत्नानि स्वां पुरीं पुनरागताः ॥ ११ ॥
 आगम्य च पुरीं रम्यामयोध्यां पुरुषर्षभाः ॥ तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपाहरन् ॥ १२ ॥
 प्रतिगृह्य च तत्सर्वं रामः प्रीतिसमन्वितः ॥ सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे ॥ १३ ॥
 विभीषणाय च ददौ तथाऽन्येभ्योपि राघवः ॥ राक्षसेभ्यः कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमाप्तवान् ॥ १४ ॥
 ते सर्वे रामदत्तानि रत्नानि कपिराक्षसाः ॥ शिरोभिर्धारयामासुर्बाहुभिश्च महाबलाः ॥ १५ ॥
 हनूमन्तं च नृपतिरिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ अङ्गदं च महाबाहुमङ्कमारोप्य वीर्यवान् ॥
 रामः कमलपत्राक्षः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 अङ्गदस्ते सुपुत्रोऽयं मन्त्री चाप्यनिलात्मजः ॥ सुग्रीव मन्त्रिते युक्तौ ममापि च हिते रतौ ॥
 अर्हतो विविधां पूजां त्वत्कृते वै हरीश्वर ॥ १७ ॥
 इत्युक्त्वा व्ययमुच्याङ्गाद्भूषणानि महायशः ॥ स बबन्ध महार्हाणि तदाङ्गदहनूमतोः ॥ १८ ॥
 आभाष्य च महावीर्यान्नाघवो यूथपर्षभान् ॥ नीलं नलं केसरिणं कुमुदं गन्धमादनम् ॥ १९ ॥
 सुषेणं पनसं वीरं मैन्दं द्विविदमेव च ॥ जांबवन्तं गवाक्षं च विनतं धूम्रमेव च ॥ २० ॥
 बलीमुखं प्रजङ्घं च सन्नादं च महाबलम् ॥ दरीमुखं दधिमुखमिन्द्रजानुं च यूथपम् ॥ २१ ॥
 मधुरं श्लक्ष्णया वाचा नेत्राभ्यामापिवन्निव ॥ सुहृदो मे भवन्तश्च शरीरं आतरस्तथा ॥ २२ ॥
 युष्मामिरुद्धतश्चाहं व्यसनात्काननौकसः ॥ धन्यो राजा च सुग्रीवो भवद्भिः सुहृदां वरैः ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वा ददौ तेभ्यो भूषणानि यथार्हतः ॥ वज्राणि च महार्हाणि सखजे च नरर्षभः ॥ २४ ॥

वध्यधातुकसंबन्धः पष्ठ्यर्थः । रामं रावणमिति पाठे
 युद्धे रामं रावणं च युद्धयमानौ रामरावणावित्यर्थः
 ॥ ३ ॥ पञ्चान् रावणवधानन्तरं ॥ ४—६ ॥ मुख्या-
 नीति । प्रसिद्धानीत्यर्थः । धनं जीविकाजीवरूपं ।
 वसुमन्ति महानिधिमन्ति ॥ ७ ॥ यथापुराणि

यथाप्राप्तस्वस्वपुराणि । उपहारान् प्रत्युपहारान् ॥ ८
 —९ ॥ अजाविकान् चर्ममयान् । तल्पविशेषानि-
 त्यर्थः । अजाविकं च विविधमिति वा पाठः ॥ १०
 —१४ ॥ शिरोभिरिति । मुकुटकुण्डलादीनीति भावः ।
 बाहुभिरिति । अङ्गदादीनीत्यर्थः । मुजेषु चेति

रावणतीति भोसीतेकासीतितथातं । नपश्यामः । पुरतः रामपुरतःस्थितं । नालोकितवन्तः समरदर्शनदेवहीनाइतिभावः ॥ ३ ॥
 स० भरतेनेति । तदैवदेववशाद्भने रामरावणसंमर्ददर्शनमिव राक्षससंक्षयःमुषटःकर्तुमस्माभिरितिबन्तः । हताइति । यदि
 पूर्वसमानीतावयं तर्हिपार्थिवैरस्माभिरैवराक्षसासिंहताःस्युरित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ति० उक्तानिस्वराज्यान्यनूद्यविशिनष्टि—स्वानी-
 त्यादि ॥ स० मुदितानि जनद्वारा । धनं स्वर्णादिधातुः । वसु रत्नादि । ' वसुरत्नेस्मृतं ' इतिविश्वः ॥ ७ ॥ ति० यथापुराणि
 यथापूर्वमक्षतशरीरतयापुराणिगत्वाप्रियकामार्थं इष्टकामार्थददुः । आनुयात्रिकेभ्यः । भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नेभ्यइतिशेषः ॥ ८ ॥ ति०
 अङ्कमारोप्य । बालाविवेचितशेषः । अनेनभगवतास्वस्वनिरतिशयबलवत्त्वेनेश्वरत्वंसूचितं ॥ १६ ॥ ति० मन्त्रिते मन्त्रे ॥ १७ ॥

[पा०] १ क—घ. ज. ददुःसर्वाणिर्त्नानिराघवायमहात्माने. २ क—घ. ज. ददौयेचान्येकृक्षवानराः. अत्र. हनुमत्प्रमु-
 खावीराराक्षसाश्चमहाबलाः । तेषामपिददौरामोरत्नवस्त्राण्यनेकशः इतिश्लोकश्चाधिकोद्वयते. ३ ड. च. झ. न. ट. व्ययमुच्याङ्गात्.

ते पिवन्तः सुगन्धीनि मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ मांसानि च समुष्टानि मूलानि च फलानि च ॥२५॥
 एवं तेषां निवसतां मासः साग्रो ययौ तदा ॥ मुहूर्तमिव ते सर्वे राजभक्त्या च मेनिरे ॥ २६ ॥
 रामोऽपि रेमे तैः सार्धं वानरैः कामरूपिभिः ॥ राक्षसैश्च महावीर्यैर्ऋक्षैश्चैव महाबलैः ॥ २७ ॥
 एवं तेषां ययौ मासो द्वितीयः शैशिरः सुखम् ॥ वानराणां ग्रहृष्टानां राक्षसानां च सर्वशः ॥२८॥
 इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परां प्रीतिमुपासताम् ॥ रामस्य प्रीतिकरणैः कालस्तेषां सुखं ययौ ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

रामेण सवहुमानपरिप्वङ्गं सुग्रीवविभीषणादीनां स्वस्वावासंप्रति प्रेषणम् ॥ १ ॥ तथा हनुमत्कण्ठे स्वकण्ठस्थमुक्ताहार-
 रापेणपूर्वकं वरदानेनेष्टदेशं प्रतिप्रेषणम् ॥ २ ॥

तथा स तेषां वसतामृक्षवानररक्षसाम् ॥ राघवस्तु महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 गम्यतां सौम्य किष्किन्धां दुराधर्षां सुरासुरैः ॥ पालयस्व सहामात्यो राज्यं निहतकण्टकम् ॥२॥
 अङ्गदं च महाबाहो ग्रीत्या परमया युतः ॥ पश्य त्वं हनुमन्तं च नलं च सुमहाबलम् ॥ ३ ॥
 सुषेणं श्वशुरं वीरं तारं च बलिनं वरम् ॥ कुमुदं चैव दुर्धर्षं नीलं चैव महाबलम् ॥ ४ ॥
 वीरं शतबलिं चैव मेन्दं द्विविदमेव च ॥ गजं गवाक्षं गवयं शरभं च महाबलम् ॥ ५ ॥
 पश्य प्रीतिसमायुक्तो गन्धमादनमेव च ॥ ऋषभं च सुविक्रान्तं जाम्बवन्तं महाबलम् ॥
 कैसरिं शरभं शुभं शङ्खचूडं महाबलम् ॥ ६ ॥
 ये चेमे सुमहात्मानो मदर्थं त्यक्तजीविताः ॥ पश्य त्वं प्रीतिसंयुक्तो मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥७॥
 एवमुक्त्वा तु सुग्रीवमाश्लिष्य च पुनःपुनः ॥ विभीषणमुवाचाथ रामो मधुरया गिरा ॥ ८ ॥

पाठः ॥ १५—२५ ॥ एवं तेषां निवसतामिति । ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
 आभरणादिभिः सत्कृतानां निवसतां तेषां साग्रः यणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने
 पञ्च षड्विनाधिकः मासो गतः ॥ २६—२७ ॥ एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
 वसन्तेभिषिक्तेन रामेण मासानन्तरमपि अविशेषस-
 त्कारं प्राप्तानां तेषां द्वितीयः शैशिरो मासः फाल्गु-
 नमासः सुखं गतः । अभिषेकानन्तरं संवत्सरं सुख-
 मुषितास्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रीतिकरणैः संमानैः तेषामिति भावलक्षणे षष्ठी । तेषु वसत्स्विति
 यावत् ॥ १ ॥ किष्किन्धां प्रतीति शेषः ॥ २—८॥

ति० वसन्तेऽभिषिक्तेनरामेणमासानन्तरंविशेषसत्कारप्राप्तौ शिशिरः शिशिरर्तुसंबन्धोद्वितीयोमासः । सुखंगतइत्युक्त्यासंवत्स-
 रपर्यन्तंतेषांरामसमीपेवासउक्त इतितीर्थादयः । वस्तुतोऽधिकमासगणनयाऽमान्तमानेनाश्विनकृष्णपक्षेऽयोध्याप्रवेशेनतत्रैवतदुत्तर-
 शुक्लपक्षेवाभिषेकः । साग्रोमासइत्यनेनकार्तिकान्तास्थितिरुक्ता । ततःशिशिरोद्वितीयोमासः फाल्गुनोगतइतिहेमन्तशिशिरावर्ध-
 शरच्चतत्रवासइतिपञ्चमासपर्यन्तंतत्रवासइतिरुभ्यते इतिमममिति । पूर्वकाण्डान्तसंक्षेपेणोक्तस्यैवार्थस्यात्रकाण्डेविस्तरेणोक्तिरिति
 बोध्यम् ॥ एवंतेषामितिभरताद्यानीतरत्नविशेषैर्विशेषसत्कारप्राप्तिपर्यन्तंनिवसतांतेषांसाग्राःपञ्चषड्विनाधिकामासागताः ॥ स०
 मासश्चात्रनिषेकमारभ्य । किंतुसर्वराजनिर्गमानन्तरमितिध्येयं ॥ स्कान्देरामोपाख्यानेरामाभिषेकानन्तरंसंवत्सरपर्यन्तंवासस्यो-
 क्त्वात् । अत्रयद्वक्तव्यंतदुक्तंपुरस्तात् ॥ २६ ॥ ति० प्रीतिकरणैः संमाननैः ॥ २९ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥

ति० वसतांतेषामिति निर्धारणेऽष्टौ ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. न. ट. कृशुराजंचदुर्धर्षजांबवन्तमहाबलं. २ ड. च. झ. न. ट. ऋषभंचसुविक्रान्तंलवंगंचसुपाटलं.
 ३ इदमर्थं ड. च. झ. न. ट. पाठे—

लङ्कां प्रशाधि धर्मेण धर्मज्ञस्त्वं मतो मम ॥ पुरस्य राक्षसानां च स्वभ्रातुः संमतो ह्यसि ॥ ९ ॥
 मा च बुद्धिमधर्मे त्वं कुर्या राजनकथंचन ॥ बुद्धिमन्तो हि राजानो ध्रुवमश्नन्ति मेदिनीम् ॥ १० ॥
 अहं च नित्यशो राजन्सुग्रीवसहितस्त्वया ॥ सर्तव्यः परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वरः ॥ ११ ॥
 रामस्य भाषितं श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसाः ॥ साधुसाध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुः पुनःपुनः ॥ १२ ॥
 तव बुद्धिर्महाबाहो वीर्यमद्भुतमेव च ॥ माधुर्यं परमं राम स्वयंभोरिव नित्यदा ॥ १३ ॥
 तेषामेवं ब्रुवाणानां वानराणां च रक्षसाम् ॥ हनूमान्प्रवणो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा ॥ भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छतु ॥ १५ ॥
 यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले ॥ तावच्छरीरे वत्स्यन्ति प्राणा मम न संशयः ॥ १६ ॥
 यच्चैतच्चरितं दिव्यं कैथां ते रघुनन्दन ॥ तन्ममाप्सरसो नाम श्रावयेयुर्नरर्षभ ॥ १७ ॥
 तच्छ्रुत्वाऽहं ततो वीर तव चर्यामृतं प्रभो ॥ उत्कण्ठां तां हरिष्यामि मेघलेखामिवानिलः ॥ १८ ॥
 एवं ब्रुवाणं रामस्तु हनूमन्तं वरासनात् ॥ उत्थाय सखजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९ ॥
 एवमेतत्कपिश्रेष्ठ भविता नात्र संशयः ॥ चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका ॥
 तावचे भविता कीर्तिः शरीरेऽप्यसवस्तथा ॥ २० ॥

लोका हि यावत्स्थास्यन्ति तावत्स्थास्यति मे कथा ॥ २१ ॥

एकैकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यामि ते कपे ॥ [शीर्षस्थोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयम् ॥ २२ ॥
 मदङ्गे जीर्णतां यातु यच्चयोपकृतं कपे] ॥ नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्यायाति पात्रताम् ॥ २३ ॥

पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनां राक्षसादीनां स्वभ्रातुर्वैश्रवणस्य ॥ १३—१४ ॥ स्नेहः सुहृदि प्रीतिः । भक्तिः उत्कृष्टे
 च संमतो ह्यसि परमाप्तोसि । भ्रातुर्वैश्रवणस्य चेति प्रीतिः ॥ १५ ॥ तावच्छरीरे वत्स्यन्ति त्वत्कथामृ-
 पाठे संमतोसीति शेषः ॥ ९ ॥ ध्रुवं शाश्वतं तरसास्वादबलादिति भावः ॥ १६—२० ॥ एवं
 ॥ १०—१२ ॥ अद्भुतं वीर्यं जगदद्भुतकरं शौर्यं शब्दार्थविवृणोति—लोका हीति ॥ २१—२३ ॥

स० नकेवलं धर्मज्ञ इति मम मतः । किंतु पुरस्य लङ्कास्थजनस्य सर्वराक्षसानां भ्रातुर्वैश्रवणस्य च मतः ॥ ९ ॥ ति० ध्रुवं चिरकालं ॥
 स० बुद्धिमन्तः धर्मबुद्धिमन्तः ॥ १० ॥ ति० अहंचेति । अनेन रावणवत्कूरुबुद्धिः कदापि न कार्या । तथासति सुग्रीवादयो
 रावणमिव लामपि नाशयिष्यन्तीति व्यङ्ग्यं ॥ ११ ॥ ति० अद्भुतं जगदाश्चर्यभूतं । स्वयंभोरिवानन्तकल्याणगुणस्य भगवतो
 ब्रह्मण इव । स० माधुर्यं वाङ्माधुर्यमपि तथा ॥ १२ ॥ ति० नित्यदा सर्वकाले । स्नेहो नाम प्रियायां प्रियस्येव सदा स्मृतिहेतुः ।
 भक्तिर्नाम परलोकगतिं लेनोपास्य लघुबुद्धिः । नित्यदेत्यनेन जलं विना मत्स्यस्येव क्षणमपि तं विना जीवितुमशक्यं लं सूचितं । अन्यत्र
 भावो मागच्छतु विषयान्तर इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० तावद्वत्स्यन्ति त्वत्कथाश्रवणपरमा मृतास्वादनबलादिति भावः । ननु तदुत्तर-
 मित्याशयः । वत्स्यन्ति ति पाठे वसन्ति इत्यर्थः । आर्षेः स्यः । एतेन मुक्तिमप्यनादयत् त्वत्कथामृतपानमेवाकाङ्क्षितमिति दर्शितं
 ॥ १६ ॥ ति० ते तव कथारूपं यदेतदिव्यं चरितं तदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ ति० उत्कण्ठां लक्ष्मणविषयां । स० उत्कण्ठां कुतूहलं ।
 लक्ष्मणकुतूहलं त्वत्कथाश्रवणेनैव हरिष्यामि । एतेन लक्ष्मणापेक्षया त्वत्कथाश्रवणमेव वरं । तत्र मानसिकदर्शनस्यापि सिद्धत्वात् ।
 अन्यत्र माहात्म्यश्रवणस्याभावादिति भावः ॥ १८ ॥ ति० एवमेतदित्येवं शब्दार्थविवृणोति कथेत्यादि ॥ २० ॥ ति० एवं
 च हनूमते भगवताऽऽकारनित्यलं कल्पस्थायिलरूपं दत्तमित्याभाति ॥ २१ ॥ ति० उपकाराणां मध्येशेषेत्यर्थः । स० हे कपे
 हनुमन् । ते त्वत्कृतानामुपकाराणां मध्ये एकैकस्योपकारस्य अहंप्राणान् ते तुभ्यं । दास्यामि । शेषस्य ऋणिनो भवामः । बहुवच-
 नं मद्दंशपरंपरयापि प्रत्युपकारो नैव भवतीति सूचनाय ॥ २२ ॥ ति० प्रत्युपकाराणां पात्रतां नर आपत्स्यायातीत्यनेन प्रत्युपकारा-
 यैर्न उपकृता वापत्प्रार्थना भवति । सामेकदापि माभूदिति व्यङ्ग्यं ॥ स० कुतस्तथा प्रार्थनमित्यत आह—नर इति । नरः उपकारी ।

[पा०] १ क. ख. ड.—व. राक्षसानां च भ्रातुर्वैश्रवणस्य च. २ क. धर्मज्ञाः खलुराजानो. ३ ख. रामवयसि सत्यं प्रतिष्ठितं.
 ४ च. छ. स्थास्यन्ति. ड. ज.—ट. वत्स्यन्तु. ५ ड. च. झ. व. ट. कथाते. ६ ड. झ. व. ट. रामश्रावयेयुः. ७ घ—ट.
 स्थास्यन्ति मे कथाः. ८ इदमर्थद्वयं. ड. च. छ. झ. व. ट. पाठेषु दृश्यते.

ततोऽस्य हारं चन्द्राभं मुच्य कण्ठात्स राघवः ॥ वैडूर्यतरलं कण्ठे बबन्ध च हनूमतः ॥ २४ ॥
 तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपिः ॥ रराज हेमशैलेन्द्रश्चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकः ॥ २५ ॥
 श्रुत्वा तु राघवस्यैतदुत्थायोत्थाय वानराः ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ निर्जग्मुस्ते महाबलाः ॥ २६ ॥
 सुग्रीवः स च रामेण निरन्तरमुरोगतः ॥ विभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे ते बाष्पविकृवाः ॥ २७ ॥
 सर्वे च ते बाष्पकलाः साश्रुनेत्रा विचेतसः ॥ संमूढा इव दुःखेन त्यजन्तो राघवं तदा ॥ २८ ॥
 कृतप्रसादास्तेनैवं राघवेण महात्मना ॥ जग्मुः स्वं स्वं गृहं सर्वे देही देहमिव त्यजन् ॥ २९ ॥

ततस्तु ते राक्षसक्रक्षवानराः प्रणम्य रामं रघुवंशवर्धनम् ॥

वियोगजाश्रुप्रतिपूर्णलोचनाः प्रतिप्रयातास्तु यथा निवासिनः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

रामेण कुबेरप्रतिप्रेषितेन पुष्पकविमानेन पुनरयोध्यामेल्यान्तरिक्षावस्थानेनाशरीरवाण्या स्वस्य तत्स्वेवनाय कुबेरचोदना-
 निवेदनपूर्वकं स्वपरिग्रहप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेण पुष्पकस्य सबहुमानं कार्यकाले संनिधानविधानेनेष्टदेशं प्रतिप्रेषणम् ॥ २ ॥

विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् ॥ भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ १ ॥
 अथापराहसमये भ्रातृभिः सह राघवः ॥ शुश्राव मधुरां वाणीं मन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् ॥ २ ॥
 सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् ॥ कुबेरभवनात्प्राप्तं विद्धि मां पुष्पकं प्रभो ॥ ३ ॥

तरलो हारमध्यगो मणिः ॥ २४ ॥ हेमशैलेन्द्रः मेरुः । न्द्रराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटा-
 चन्द्रेण चन्द्रकिरणैः । आक्रान्तमस्तकः आक्रान्त-
 कर्णप्रदेश इत्यर्थः ॥ २५—२६ ॥ निरन्तरं उरोगत
 इति । गाढपरिष्वक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥ विचेतसः प्रमुमोद सुखं सुखी । स्वतः सुखी रामः आशि-
 वियोगखिन्नचेतसः ॥ २८ ॥ देहं त्यजन् देहीव तदुःखनिवृत्त्या सुखं प्रमुमोद । अविच्छिन्नप्रमो-
 रामवियोगखिन्ना इत्यर्थः । युद्धकाण्डान्ते वानरादीनां दमगमदित्यर्थः । अत्र प्रमुमोदेति दकारो गायत्र्यक्षरं
 विसर्जनोक्तिः काण्डसमापनायात्रैव विसर्जनं तत्रो- ॥ १ ॥ अन्तरिक्षात्प्रभाषितां अन्तरिक्षगतेनोक्तां ।
 क्तमिति मन्तव्यम् ॥ २९—३० ॥ इति श्रीगोवि- पुष्पकामिमानिदेवतयोक्तमित्यर्थः । अन्तरिक्षाद्विनि-

आपत्सु आपत्काल एव पात्रता । आयाति प्राप्नोति । यतोत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० हेमशैलेन्द्रो मेरुः चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकः तादृशः
 पर्वतो यथा आमूलशिररन्तकिरणैर्व्याप्तो भवति तथा हनूमास्तद्रत्नकिरणव्याप्तो जात इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० बाष्पकलाः
 कण्ठस्य बाष्परुद्धलेनाव्यक्तभाषिणः । तत एव दुःखातिशयेन साश्रुनेत्राः । विचेतसः शून्यमनसः । अतः संमूढा इव मूर्च्छिता इव बभू-
 वुरितिशेषः ॥ २८ ॥ ति० देहं त्यजन् देहीव रामवियोगखिन्ना अभूवन्नितिशेषः ॥ शरीरात्माभिमानिनां देहत्यागेनेव । तेषां राम-
 विशेषणखेदोऽभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

स० विसृज्य ग्रामं प्रत्याह्वानं दत्त्वा ॥ शि० ऋक्षादीन् विसृज्य प्रमुमोद ऋक्षादयः स्वस्वगृहे स्वस्वदाराद्यवासुखं भोक्ष्यन्त इति
 बुद्ध्या प्रमोदं प्रापेत्यर्थः । एतेन रामस्य भक्तसुखसुखिलं व्यक्तं ॥ १ ॥ ति० अन्तरिक्षाद् अन्तरिक्षचरान्निस्सृतामित्यर्थः ॥ २ ॥
 ति० पुष्पकं विद्धि पुष्पकाधिष्ठातृदेवताया अर्थवादः ॥ स० सौम्येन वदनेन अकूरताप्रदर्शकेन ॥ शि० सौम्येन वदनेन
 उपलक्षितस्त्वं मां निरीक्षस्व ॥ ३ ॥

[पा०] १ क—घ. हेमशैलेव चन्द्रेणा. च. छ. काञ्चनः शैलश्चन्द्रेणा. २ क. ख. च. छ. ज. रामेण परिष्वक्तो महाबलः.
 ३ ड. झ. न. ट. मन्तरिक्षान्महाप्रभुः. च. छ. मन्तरिक्षगतां प्रभुः. ४ क—घ. ज. कैलासशिखरात्प्राप्तं.

तव शासनमाज्ञाय गतोस्मि भवनं प्रति ॥ उपस्थातुं नरश्रेष्ठ स च मां प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥
 निर्जितस्त्वं नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना ॥ निहत्य युधि दुर्धर्षं राघवं राक्षसेश्वरम् ॥ ५ ॥
 ममापि परमा प्रीतिर्हते तस्मिन्दुरात्मनि ॥ राघवे सगणे चैव सपुत्रे सहबान्धवे ॥ ६ ॥
 स त्वं रामेण लङ्कायां निर्जितः परमात्मना ॥ वह सौम्य तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥ ७ ॥
 परमो ह्येष मे कामो यत्त्वं राघवनन्दनम् ॥ वहेर्लोकस्य संयानं गच्छस्व विगतज्वरः ॥ ८ ॥
 सोहं शासनमाज्ञाय धनदस्य महात्मनः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्तो निर्विशङ्कः प्रतीक्ष माम् ॥ ९ ॥
 अदृश्यः सर्वभूतानां सर्वेषां धनदाज्ञया ॥ चराम्यहं प्रभावेण तवाज्ञां परिपालयन् ॥ १० ॥
 एवमुक्तस्तदा रामः पुष्पकेण महाबलः ॥ उवाच पुष्पकं दृष्ट्वा विमानं पुनरागतम् ॥ ११ ॥
 यद्येवं स्वागतं तेऽस्तु विमानवर पुष्पक ॥ आनुकूल्याद्वनेशस्य वृत्तदोषो न नो भवेत् ॥ १२ ॥
 लाजैश्चैव तथा पुष्पैर्धूपैश्चैव सुगन्धिभिः ॥ पूजयित्वा महाबाहू राघवः पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥
 गम्यतामिति चोवाच आगच्छ त्वं स्मरे यदा ॥ सिद्धानां च गतौ सौम्य मा विषादेन योजय ॥
 प्रतिघातश्च ते मा भूद्यथेष्टं गच्छतो दिशः ॥ १४ ॥
 एवमस्त्विति रामेण पूजयित्वा विसर्जितम् ॥ अभिप्रेतां दिशं तस्मात्प्रायात्तत्पुष्पकं तदा ॥ १५ ॥
 एवमन्तर्हिते तस्मिन्पुष्पके सुकृतात्मनि ॥ भरतः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १६ ॥
 विविधात्मनि दृश्यन्ते त्वयि वीर प्रशासति ॥ अमानुषाणां सत्त्वानां व्याहृतानि मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥
 अनामयश्च सत्त्वानां साग्रो मासो गतो ह्ययम् ॥ जीर्णानामपि सत्त्वानां मृत्युर्नायाति राघव ॥ १८ ॥

स्तृतामिति चपाठः ॥ २—७ ॥ लोकस्य संयान-
 मिति । लोकसंचरणमित्यर्थः ॥ ८—१३ ॥ स्मरे
 स्मरामि । सिद्धानां च गतौ आकाशमार्गे । आत्मानं
 विषादेन अस्मद्वियोगदुःखेन मा योजय । विमुक्त-
 गत्या गतदुःखः सुप्रतिष्ठितः सुखमास्वेत्यर्थः ।
 सिद्धानां गतौ मा मां अविषादेन अश्रमेण योजय
 प्रापयेति वार्थः ॥ १४—१६ ॥ विविधात्मनि
 नानारूपे । चित्र इत्यर्थः । अमानुषाणां सत्त्वानां
 पुष्पकादीनामित्यर्थः ॥ १७ ॥ साग्रो मासो गतं
 इति । अभिप्रेकानन्तरं साग्रो मासो गतः । तावन्मा-
 त्रेणानामयादिगुणप्रादुर्भाव इत्याश्चर्यमित्यर्थः । अनेन
 पुष्पकागमनं मासाभ्यन्तर एव तत्कालवृत्तान्तः
 भरतेन निदर्शित इत्यवगम्यते । पुनः फाल्गुनमास-

स० सचकुबेरः ॥ शि० उपस्थातुं त्वत्समीपेनिवसितुं ॥ ४ ॥ ति० निर्जितः अतस्तमेववहेतिशेषः ॥ स० निर्जितः राघवंहत्वा
 खवशीकृतः ॥ ५ ॥ स० सहबान्धवे भ्रात्रादिबान्धवसहिते । सगणे समूह्यादौ ॥ ६ ॥ स० समवहनादपिपरमात्मवहनात्परमाश्री-
 तिममेत्याह—परमइति । लोकस्यसंयानं अश्रमेणनानास्थानगमनसाधनं त्वं राघवनन्दनंवहेरित्येवमेपरमोमहान्कामः विगत-
 ज्वरः । मन्मनोवैपरीत्यशङ्कारहितः सन् गच्छस्व गच्छ । हेस्व भृत्य गच्छेतिवा ॥ ८ ॥ स० वृत्तदोषः सदाचारभङ्गरूपः
 ॥ १२ ॥ शि० गतौ स्वगमने । सिद्धानां गगनस्थसिद्धान् । विषादेनमायोजयस्व स्वगमनेनसिद्धान् नपीडयेत्यर्थः ॥ अतएव
 यथेच्छंदिशो गच्छतस्तेप्रतिघातः शापेनविघातोमाभूत् ॥ १४ ॥ स० विसर्जितं आहूतं । तत्पुष्पकं पुष्पसिवलघु । संज्ञायांकन्
 ॥ १५ ॥ स० विबुधात्मनि देवस्वरूपे । अमानुषाणिसत्त्वानि पुष्पकाद्यभिमानिदेवाः । अमानुषाणि व्याहृतानि अशरीरगिरः ।
 दृश्यन्तेश्रूयन्तेव ॥ शि० भरतवचनकारमाह—विबुधेत्यादिभिः । विबुधानां देवानामपिआत्मनि नियन्तरेत्यप्रशासतिसति
 अमानुषाण्यपिसत्त्वानि मुहुर्मुहुर्व्याहृतानि मनुष्यवदाभाषमाणानिदृश्यन्ते । एतेनरामप्रभावस्याघटितघटनापटीयस्त्वंसूचितं ॥
 ति० कानिदृश्यन्तेतदाह—अमानुषाणीति । सत्त्वानि पुष्पकादीनि । व्याहृतानि मत्तर्थायाजन्तं । व्याहारवन्ति । साग्रोमासइति
 जातावैकवचनं । मासाइत्यर्थः ॥ १७ ॥ स० वृद्धानां जीर्णानां ॥ १८ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. च. छ. ज. धनदंप्रति. क. धनदालयं. २ क—घ. च. छ. झ. अत्यद्भुतानिदृश्यन्ते. ३ क—ङ.
 झ. अ. अमानुषाणिसत्त्वानि. ४ क. झ—ट. मर्त्यानां. ५ ठ. वृद्धानामपि.

अरोगप्रसवा नार्यो वपुष्मन्तो हि मानवाः ॥ हर्षश्चाभ्यधिको राजञ्जनस्य पुरवासिनः ॥ १९ ॥
 काले वर्षति पर्जन्यः पातयन्नमृतं पयः ॥ वाताश्चापि प्रवान्त्येते स्पर्शयुक्ताः सुखाः शिवाः ॥ २० ॥
 ईदृशोऽनश्चरो राजा भवेदिति नरेश्वरः ॥ कथयन्ति पुरे राजन्पौरजानपदास्तथा ॥ २१ ॥
 एता वाचः सुमधुरा भरतेन समीरिताः ॥ श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव नृपसत्तमः ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

कदाचनसीतयासहक्रीडावनंगतेनरामेण तांप्रति गर्भिणीत्वादीप्तिवतदौर्हृदनिवेदनचोदने तथातंप्रति पुनरेकवारंगङ्गातीर-
 वर्तिसुन्याश्रमदिदृक्षानिचेदने रामेण तांप्रति तत्करणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

स विमृज्य ततो रामः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिनां तदा ॥ १ ॥
 चन्दनागरुचूतैश्च तुङ्गकालेयकैरपि ॥ देवदारुवनैश्चापि समन्तादुपशोभिताम् ॥ २ ॥
 चम्पकाशोकपुन्नागमधूकपनसासनैः ॥ शोभितां पारिजातैश्च विधूमज्ज्वलनप्रभैः ॥ ३ ॥
 लोध्रनीपार्जुनैर्नगैः सप्तपर्णातिमुक्तकैः ॥ मन्दारकदलीगुल्मलताजालसमावृताम् ॥ ४ ॥
 प्रियङ्गुभिः कदम्बैश्च तथा च वकुलैरपि ॥ जम्बूभिर्दाडिमैश्चैव कोविदारैश्च शोभिताम् ॥ ५ ॥
 [विल्वैरामलकैश्चैव तमालकुटजार्जुनैः ॥ मल्लिकाजाजिकुन्दैश्च पारिमद्वैश्च शोभिताम् ॥ ६ ॥]
 सर्वदाकुसुमै रम्यैः फलवज्जिर्मनोरमैः ॥ दिव्यगन्धरसोपेतैस्तस्करुणाङ्कुरपल्लवैः ॥ ७ ॥
 तथैव तरुभिर्दिव्यैः शिल्पिभिः परिकल्पितैः ॥ चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसंकुलैः ॥ ८ ॥
 कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभिः ॥ शोभितां शतशश्चित्रां चूतवृक्षावतंसकैः ॥ ९ ॥
 शतकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः ॥ नीलाञ्जननिभाश्चान्ये भान्ति तत्रत्यपादपाः ॥ १० ॥
 सुरभीणि च पुष्पाणि माल्यानि विविधानि च ॥ ११ ॥
 दीर्घिका विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥ र्माणिक्यवृतसोपानाः स्फटिकान्तरकुट्टिमाः ॥ १२ ॥

प्राप्तेः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १८ ॥ वपुष्मन्तः हृष्टपुष्टवपु-
 र्युक्ताः । सुखी सुखमिति वक्ष्यमाणसर्गकथानुवाद-
 संप्रहः ॥ १९—२२ ॥ इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड-
 व्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

अशोकवनिनां अन्तःपुरगतं लीलोद्यानं ॥ १ ॥
 : पुन्नागविशेषः । कालेयो रक्तचन्दनवृक्षः ॥ २
 —७ ॥ दिव्यैः शिल्पिमिरिति । ऋतुमिरित्यर्थः ।
 दोहलकादिभिर्वा ॥ ८ ॥ चूतवृक्षावतंसकैः चूतवृक्षा-
 प्रस्थैरित्यर्थः ॥ ९—११ ॥ स्फटिकान्तरकुट्टिमाः
 स्फटिकमयसोपानप्रान्तस्नानार्हाः निबद्धभूमयः ।

अरोगप्रसवाः सुखप्रसवाः । वपुष्मन्तोरुपिण्यः ॥ १९ ॥ स० अमृतं तत्समं ॥ २० ॥ स० स्पर्शयुक्ताः युक्तस्पर्शाः । सुखाः
 सुखदाः । शिवाः मङ्गलरूपाः । नः ईदृशोराजा चिरंभवेदितिपौराः पुरे । जानपदाः देशेच ॥ २१ ॥ इत्येकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥

ति० सर्वदाकुसुमैः नित्यं कुसुमयुक्तैः । दिव्यगन्धरसोपेतैः दिव्यगन्धरसपुष्पफलयुतैः ॥ ६ ॥ ति० दिव्यैः शिल्पिभिः
 वृक्षारोपणादिशिल्पवद्भिः ॥ ८ ॥ ति० चूतवृक्षपुष्परजः अवतंसभूतयेषां तैः पक्षिभिः ॥ ९ ॥ ति० माल्यानि पुष्पगुच्छाः ॥

[पा०] १ क—घ. ज. पुत्रानार्यः प्रसूयन्ते. २ क. वसुमन्तश्चमानवाः. ३ क—घ. ज. युक्तः प्रसुमोदसुखीसुखं.
 ४ ड. च. छ. झ. न. ट. चंपकागरुपुन्नाग. ५ क—घ. ज. वृभिः पाटलीभिश्च. ६ ख. कोविदारकपितृकैः. ७ अयं श्लोकः
 ख. पाठेदृश्यते. ८ क. ख. ग. ज. महार्हमणिसोपानाः. घ. महार्हमणिसोपानास्तीरपुष्पोपशोभिताः.

फुल्लपद्मोत्पलवनाश्रकवाकोपशोभिताः ॥ दांत्यूहशुकसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ १३ ॥
 तरुभिः पुष्पवद्भिश्च तीरजैरुपशोभिताः ॥ प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्च शिलातलैः ॥ १४ ॥
 तत्रैव च वनोद्देशे वैदूर्यमणिसन्निभैः ॥ शाद्वलैः परमोपेतां पुष्पितैर्द्रुमकाननाम् ॥ १५ ॥
 तत्र संघर्षजातानां वृक्षाणां पुष्पशालिनाम् ॥ प्रस्तराः पुष्पशबला नभस्तारागणैरिव ॥ १६ ॥
 नन्दनं हि यथेन्द्रस्य ब्राह्मं चैत्ररथं यथा ॥ तथाभूतं हि रामस्य काननं सन्निवेशनम् ॥ १७ ॥
 [नीलवैदूर्यवर्णाश्च पद्मिन्यो बहुविस्तराः ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः] ॥ १८ ॥
 बह्वासनगृहोपेतां लतागृहसमावृताम् ॥ अशोकवनिकां स्फीतां प्रविश्य रघुनन्दनः ॥ १९ ॥
 आसने च शुभाकारे पुष्पप्रकरभूषिते ॥ कुंथास्तरणसंवीते रामः सन्निपसाद ह ॥ २० ॥
 सीतामादाय हस्तेन मधु मैरेयकं शुचि ॥ पाययामास काकुत्स्थः शचीमिव पुरन्दरः ॥ २१ ॥
 मांसानि च समुष्टानि फलानि विविधानि च ॥ रामस्याभ्यवहारार्थं किंकरास्तूर्णमाहरन् ॥ २२ ॥
 उपानृत्यंश्च राजानं नृत्तगीतविशारदाः ॥ बालाश्च रूपवत्यश्च स्त्रियः पानवशानुगाः ॥ २३ ॥
 [अंप्सरोगणसङ्घाश्च किन्नरीपरिवारिताः ॥ दक्षिणा रूपवत्यश्च स्त्रियः पानवशं गताः ॥
 उपानृत्यन्त काकुत्स्थं नृत्तगीतविशारदाः ॥ २४ ॥]
 मनोभिरामा रामास्ता रामो रमयतांवरः ॥ रमयामास धर्मात्मा नित्यं परमभूषितः ॥ २५ ॥
 स तथा सीतया सार्धमासीनो विरराज ह ॥ अरुन्धत्या सहासीनो वसिष्ठ इव तेजसा ॥ २६ ॥
 एवं रामो मुदा युक्तः सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ रमयामास वैदेहीमहन्त्यहनि देववत् ॥ २७ ॥
 तथा तयोर्विहरतोः सीताराघवयोश्चिरम् ॥ अत्यक्रामच्छुभः कालः^{१२} शिशिरो भोगदः सदा ॥ २८ ॥

अन्यथा सर्वत्रान्तरे स्फटिककुट्टिमत्वे पद्माद्युत्पत्ति- ॥ २० ॥ मैरेयकं धातकीगुडमिश्रवारिमिः कृतं
 विरोधात् ॥ १२—१४ ॥ परमोपेतां अत्यन्तसंयुक्तां मद्यं । “मैरेयमासवे धात्रीधातकीगुडवारिमिः” इति
 ॥ १५ ॥ संघर्षजातानां स्पर्धयैव जातानां । जातपु- वैजयन्ती ॥ २१—२२ ॥ उपानृत्यन्निति । उपनृ-
 ष्पाणामित्यर्थः । प्रस्तराः वृक्षमूलेषु शयनार्थं त्यन्तीति वा पाठः । राजानमिति । राजानमुप
 स्थापिताः ऋक्षशिलाः ॥ १६ ॥ ब्राह्मं ब्रह्मनिर्मितं राज्ञः समीपे । पानवशं पानजमद्वशं ॥ २३—
 सन्निवेशनं समीचीनसंस्थानोपेतं ॥ १७—१८ ॥ २७ ॥ शिशिरः शुभोत्क्रामदिति । पुनश्च संवत्स-
 बह्वासनगृहोपेतां । अनेकावस्थानयोग्यगृहोपेता- रोतीति इत्यर्थः । वानरादिसुहृत्संज्ञापादिना क्रीडाव-
 मित्यर्थः । लतागृहसमावृता लतामयगृहसमा- सराभावाच्चैः सह एकसंवत्सरो गतः । तद्विसर्जना-
 वृतां ॥ १९ ॥ कुंथास्तरणसंवीते उपर्यास्तरणावृते नन्तरं क्रीडया पुनरेकः संवत्सरो गतः । तथा

शि० माल्यानि मालाभ्योद्दितानिपुष्पाणि । सन्तीतिशेषः ॥ ११ ॥ स० शाद्वलैः करणैः परमोपेतां बहुसंघुपेतां ॥ १५ ॥
 स० ब्राह्मं चैत्ररथं तपोलब्धकुबेरवनं । सन्निवेशनं समीचीनस्थानोपेतं सतांविशिष्टादीनांजपार्थनिवेशनोपेतंवा ॥ १७ ॥ बह्वा-
 सनगृहोपेतां बहुभिरासनैर्गृहैश्चोपेतां । लतासनसमावृतां तदन्तर्गतासनोपेतां ॥ १९ ॥ स० कुंथास्तरणं कुंथावजलवन्निर्मलं
 मुदुचास्तरणं उपरितनवच्छं । तेनसंस्तीर्णे आस्तीर्णे ॥ २० ॥ ति० दक्षिणाः कुशलाः । पानवशंगताः पानजमद्वशंगताः ।
 शि० दक्षिणाः दक्षिणदेशोद्भवाः स्त्रियः ॥ २४ ॥ शि० रमयामास परस्परंविहर्तुं प्रेरयामास । स० रमयामास वसनभूषणादि-
 भिस्तोषयामास ॥ २५ ॥ ति० सीताराघवयोश्चिरमित्यनन्तरं ‘अत्यक्रामच्छुभः कालः शैशिरो भोगदः सदा’ इत्येवश्लोकः ।
 वानराणांगमनोत्तरं पुनश्च संवत्सरोतीति इति कृतकव्याख्यानात् ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. ख. ज. नत्यूह. २ क—उ. पुष्पशबलैस्तीरजैः. ३ क. ख. घ. ज. द्रुमसंयुतां. ४ च. छ. वनचैत्ररथं.
 ५ अयंश्लोकः क. ग. पाठयोर्दृश्यते. ६ झ. लतासनसमावृतां. ७ ग. पुष्पस्तबकभूषिते. क. ख. घ. ज. पुष्पस्तबकशोभिते.
 ८ ड—उ. कुंथास्तरणसंस्तीर्णे. ९ क—घ. ज. सीतांसंगृह्यबाहुभ्यां. १० अयंसार्धश्लोकः ड. च. छ. झ. ज. ट. पाठेषु दृश्यते.
 ११ क—घ. ज. तथातुरममाणस्यतस्यैवंशैशिरःशुभः । अत्यक्रामन्नरेन्द्रस्याराघवस्यमहात्मनः. १२ ड. झ. ज. ट. शैशिरे.
 बा. रा. २५८

दश वर्षसहस्राणि गतानि सुमहात्मनोः ॥ प्राप्तयोर्विविधान्भोगानतीतः शिशिरागमः ॥ २९ ॥
 पूर्वाह्ने धर्मकार्याणि कृत्वा धर्मेण धर्मवित् ॥ शेषं दिवसभागार्धमन्तःपुरगतोऽभवत् ॥ ३० ॥
 सीताऽपि देवकार्याणि कृत्वा पौर्वाह्निकानि वै ॥ श्वश्रूणामकरोत्पूजां सर्वासामविशेषतः ॥ ३१ ॥
 अभ्यगच्छन्ततो रामं विचित्राभरणाम्बरा ॥ त्रिविष्टपे सहस्राक्षमुपविष्टं यथा शची ॥ ३२ ॥
 दृष्ट्वा तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधुसाध्विति चाब्रवीत् ॥
 अब्रवीच्च वरारोहां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ ३३ ॥
 अपत्यलाभो वैदेहि त्वयि मे समुपस्थितः ॥ किमिच्छसि वरारोहे कामः किं क्रियतां तव ॥ ३४ ॥
 सिंतं कृत्वा तु वैदेही रामं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ॥ ३५ ॥
 गङ्गातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् ॥ फलमूलाशिनां देव पादमूलेषु वर्तितुम् ॥ ३६ ॥
 एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनाम् ॥ अप्येकरात्रं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने ॥ ३७ ॥
 तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्षिष्टकर्मणा ॥ विस्रब्धा भव वैदेहि श्वो गमिष्यस्वसंशयम् ॥ ३८ ॥
 एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ मध्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः ॥ ३९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

चामिषेकानन्तरं वर्षद्वयं जातं ॥ २८—२९ ॥ शेषं प्रति नेष्यतीति शङ्कां मा कुर्वित्यर्थः ॥ ३८—३९ ॥
 दिवसभागार्धं अपराह्ण इत्यर्थः ॥ ३०—३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 उपलब्धेति । ममायमपत्यलाभस्त्वयि समुपस्थितः । मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः
 तत्र गर्भलक्षणं दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३४—३७ ॥ सर्गः ॥ ४२ ॥
 विस्रब्धा भव । महाराजो महिषीं मां कथमाश्रमं

ति० 'दशवर्षसहस्राणिगतानि सुमहात्मनोः' इति प्रक्षिप्तमिति गम्यते । 'मानिषादप्रतिष्ठांलभगमःशाश्वतीःसमाः' इति वाल्मी-
 किंशापाच्च सीतात्यागोत्तरमश्वमेधप्रवृत्त्यातदन्ते 'दशवर्षसहस्राणिवाजिमेधानथाकरोत्' इति वाल्मीक्युक्तेश्च ॥ यद्वा वर्षशब्दोदि-
 नपरः । विवाहोत्तरं तावन्तिगतानि । द्वादशादधिकमयोध्यायां । चतुर्दशवने । एकं पुनरयोध्यायामित्येवं किंचिदधिकसप्तविंशति-
 र्गतानीति बोध्यं । पूर्वाह्ने द्विधाभागेनेदं । तदाह—'शेषं दिवसभागार्धमिति । अवशिष्टमर्धमित्यर्थः ॥ शि० शिशिरे आगमः
 अत्यन्तप्राप्तिर्यस्य सभोगः यदाऽतीतः तदा विविधान्भोगान्प्राप्तयोः सीतारामयोः दशवर्षसहस्राणि त्रिंशद्वर्षसहस्राणीत्यर्थः ।
 गतानि । एतेन सहस्रत्रयवर्षाण्यज्ञार्थमवशिष्टानीति फलितं ॥ 'त्रयोदशाब्दसाहस्रमिति भागवतेन तु न विरोधः । तत्र त्रयोदशप-
 रिमितवर्षाणि अब्दसहस्रं चेत्यर्थः । न्यूनतादोषस्तु न तत्र दीक्षाग्रहणावधिकयागसमाप्तिकालपरिमाणबोधनस्यैव विवक्षितत्वात् ।
 अत्र तु सामग्रीसंपादनादिकालपरिमाणबोधकत्वमिति दिक् ॥ २९ ॥ स० अविशेषत इत्यनेन सीताया अभ्यासस्यैवोक्तयति
 ॥ ३१ ॥ ति० किं कामः किं वियमनोरथः ॥ स० हे वरारोहे किमिच्छसि । तव किं क्रियतां । यत्र तव स्पृहा तत्रैव मम स्पृहा चेन्मो-
 घाममया चनेत्यतः स्वस्थितिमाह—अकाम इति । अहमकामः अविषयेच्छः ॥ ३४ ॥ ति० सिंतं कृत्वा स्वाध्वतारकृत्यं पूर्णमिति
 ब्राह्मणशापस्य सत्यलक्षणौचित्यं च हासेन सूचितं ॥ ३५ ॥ स० फलमूलाशिनां वृक्षसंबन्धि फलमूलभोजिनां ॥ ३६ ॥ स०
 मूलफलभोजिनां मूलफलं मोक्षः तत्सुखभोजिनां ॥ ति० अप्येकरात्रमित्यनेन चिरकालवासमनोरथो ध्वनितः ॥ ३७ ॥ इति
 द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ ख. ग. ज. पौरकुल्यानिकृत्वा. क. पौरकार्याणि. २ ड. झ. व. त्वग्र्यसंयसुपस्थितः. क. ग. ज. ममायं-
 समुपस्थितः ख. ममायंसमुपस्थितः घ. ममायंत्वग्र्युपस्थितः. ३ क—घ. ज. किमिच्छसि हितब्रूहि किं कर्तव्यं मया तव. ४ क—
 घ. ज. प्रहसन्ती तु वैदेहीरामं.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

कदाचनरामेण सभायां कथाप्रसङ्गेनचारंप्रति पौरैषुस्वविषयकशुभाशुभवार्तानिवेदनचोदने भीतभीतेनतेन रावणापहृत-
सीतापुनरानयनप्रकारकपौरजनकुत्सलनिवेदनम् ॥ १ ॥

तत्रोपविष्टं राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ॥ कथानां बहुरूपाणां हास्यकाराः समन्ततः ॥ १ ॥
विजयो मधुमत्तश्च काश्यपः पिङ्गलः कुटः ॥ सुराजः कालियो भद्रो दन्तवक्रः सुमागधः ॥ २ ॥
एते कथा बहुविधाः परिहाससमन्विताः ॥ कथयन्ति स्र संहृष्ट राघवस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
ततः कथायां कस्यांचिद्राघवः समभाषत ॥ काः कथा नगरे भद्र वर्तन्ते विषयेषु च ॥ ४ ॥
मामाश्रितानि कान्याहुः पौरजानपदा जनाः ॥ किंच सीतां समाश्रित्य भरतं किंच लक्ष्मणम् ॥ ५ ॥
किंनु शत्रुघ्नमुद्दिश्य कैकेयीं किंनु मातरम् ॥ वक्तव्यतां च राजानो वरे राज्ये व्रजन्ति च ॥ ६ ॥
एवमुक्ते तु रामेण भद्रः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ स्थिताः कथाः शुभा राजन्वर्तन्ते पुरवासिनाम् ॥ ७ ॥
अमुं तु विजयं सौम्य दशग्रीववधार्जितम् ॥ भूयिष्ठं स्वपुरे पौरैः कथ्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ कथयस्व यथातत्त्वं सर्वं निरवशेषतः ॥ ९ ॥
शुभाशुभानि वाक्यानि यान्याहुः पुरवासिनः ॥ श्रुत्वेदानीं शुभं कुर्यां न कुर्यामशुभानि च ॥ १० ॥
कथयस्व च विस्रब्धो निर्भयं विगतज्वरः ॥ कथयन्ति यथा पौराः पापा जनपदेषु च ॥ ११ ॥
राघवेणैवमुक्तस्तु भद्रः सुरुचिरं वचः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुं प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ १२ ॥
शृणु राजन्यथा पौराः कथयन्ति शुभाशुभम् ॥ चत्वरापणरथ्यासु वनेषूपवनेषु च ॥ १३ ॥
दुष्करं कृतवान् रामः समुद्रे सेतुबन्धनम् ॥ अश्रुतं पूर्वकैः कैश्चिद्देवैरपि सदानवैः ॥ १४ ॥
रावणश्च दुराधर्षो हतः सबलवाहनः ॥ वानराश्च वशं नीता ऋक्षाश्च सह राक्षसैः ॥ १५ ॥
हत्वा च रावणं सङ्गृह्ये सीतामाहृत्य राघवः ॥ अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेश्म पुनरानयत् ॥ १६ ॥

विषयेषु देशेषु ॥ ४—५ ॥ वक्तव्यतां च राजानो राजानो वक्तव्यतां सम्यगसम्यग्वा कीर्तनीयतां
नवे राज्ये व्रजन्ति हीति च पाठः । नवे राज्ये सति व्रजन्ति हि ॥ ६—१५ ॥ सीतामाहृत्य तदनन्तर-

स० उपासन्ते उपासते । धात्वन्तरस्येदंरूपंवा ॥ १ ॥ स० कथाः अतीतवार्ताः ॥ ३ ॥ ति० विषयेषुदेशेष्वितिसामा-
न्यतःप्रश्नः ॥ स० भद्रेत्येकमप्रथमंप्रत्युक्तिर्वार्तावित्तयेतस्यैवप्रस्थापनात् ॥ ४ ॥ ति० विशिष्यपृच्छति । मामाश्रितानिकानि
वाक्यान्याहुः ॥ ५ ॥ ति० दूतमुखेनस्वदेशवृत्तान्ताज्ञानेराजानःसर्वजननिन्दाद्वारानरकंप्राप्नुवन्तीत्याशयेनाह—वक्तव्यतांचेति ।
वने तापसाश्रमे । राज्येच धर्मादिविचारहीनाराजानोवक्तव्यतां सर्वजनकृतदुर्भाषणविषयतां । व्रजन्ति ॥ स० सर्वज्ञोप्यज्ञव-
द्भूयुसुखतापसशापंतद्वययायथार्थंविकीर्णःसीताविशोगंलोकीरत्येच्छन्नेवजनपदजनपुरजनवृत्तान्तंपृच्छतिरामइतिभावः ॥ ति०
गृहीतमनुष्यरूपतयाव्यवहारानुसारेणलोकनिर्णयसदपिकर्मलाज्यमितिबोधनायपृच्छतीतिबोध्यं ॥ ६ ॥ ति० विजयमिति । उद्दि-
श्येतिशेषः । कथ्यन्ते वार्ता इतिशेषः ॥ ८ ॥ स० निरवशेषतः दाक्षिण्यत्यागेनेतिभावः ॥ ९ ॥ स० शुभं पराविरोधि ।
अशुभानि पराहितानि ॥ शि० श्रुत्वा शुभं तत्संमतकार्यमित्यर्थः ॥ ति० नन्वशुभश्रवणेकिंप्रयोजनंतत्राह—शुभेत्यादि ॥ १० ॥
ति० ननुराजसमक्षमशुभवाक्यकथनमशक्यमित्यतआह—कथयस्वेति । निर्भयंविस्रब्धः ममकिरामोवदिष्यतीतिभयशून्यं वि-
श्वस्तः । विगतज्वरःएवमशुभंकथंवाच्यमितिमनस्संतापशून्यः । पापाः पापानि ॥ ११ ॥ स० शुभाशुभं ‘सर्वोद्भूतः—’ इत्ये-
कवद्भावउत्तरपदलोपीवासमासः ॥ १३ ॥ स० दुष्करं इतरासाध्यं ॥ ति० पूर्वकैः राजभिर्देवैरपिकृतमित्यश्रुतं अश्रुतपूर्वं ॥ १४ ॥
ति० पृष्ठतःकृत्वा विसृज्येत्यर्थः ॥ स० अमर्षं परपुरुषसंपर्शजं पृष्ठतःकृत्वा अलक्षीकृत्य । ललनालौल्युपादितिभावः ॥ १६ ॥

कीदृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखम् ॥ अङ्कमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाद्धृताम् ॥ १७ ॥
 लङ्कामपि पुरा नीतामशोकवनिकां गताम् ॥ रक्षसां वशमापन्नां कथं रामो न कुत्सते ॥ १८ ॥
 अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ॥ यथा हि कुर्वते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥ १९ ॥
 एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिनः ॥ नगरेषु च सर्वेषु राजञ्जनपदेषु च ॥ २० ॥
 तस्यैवं भाषितं श्रुत्वा राघवः परमार्तवत् ॥ उवाच सुहृदः सर्वान्कथमेतद्वीथ माम् ॥ २१ ॥
 सर्वे तु शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ॥ प्रत्यूचू राघवं दीनमेवमेतन्न संशयः ॥ २२ ॥
 श्रुत्वा तु वाक्यं काकुत्स्थः सर्वेषां समुदीरितम् ॥ विसर्जयामास तदा वयस्याञ्छत्रुसूदनः ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

रामेण सभायां सर्वजनविसर्जनपूर्वकं आतुषुपीरापवादनिवेदनेच्छया कृतं प्रति तदानयनचोदना ॥ १ ॥ दूताद्वैल्ल-
 क्ष्मणादिभिः सत्त्वरामसमीपमेत्य तन्मुखवैवर्ण्यनिर्वर्णनेन विषण्णतया सप्रणाममुपवेशनम् ॥ २ ॥

विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघवः ॥ समीपे द्वास्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ भरतं च महाभागं शत्रुघ्नमपराजितम् ॥ २ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा द्वास्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ लक्ष्मणस्य गृहं गत्वा प्रविवेशानिवारितः ॥ ३ ॥
 उवाच सुमहात्मानं वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ॥ द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ४ ॥
 बाढमित्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशासनम् ॥ [उत्पपातासनात्तूर्णं महाबाहुररिदमः ॥]
 प्राद्रवद्रथमारुह्य राघवस्य निवेशनम् ॥ ५ ॥
 प्रयान्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा द्वास्थो भरतमन्तिकात् ॥ उवाच भरतं तत्र वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥
 विनयावनतो भूत्वा राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ भरतस्तु वचः श्रुत्वा द्वास्थाद्रामसमीरितम् ॥ ७ ॥

जातममर्षं रावणस्पर्शजं पृष्ठतः कृत्वा विसृज्येत्यर्थः । इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 ॥ १६ ॥ कीदृशं कुत्सितमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः अङ्क- मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः
 मित्यादि ॥ १७—१८ ॥ सहनीयमिति । एवं कश्म- सर्गः ॥ ४३ ॥
 लमित्यर्थः ॥ १९—२० ॥ परमार्तवत् परमदुःखी
 भूत्वा । सर्वान् सुहृद इति । भद्रव्यतिरिक्तानित्यर्थः । निश्चित्येति । कर्तव्यमिति शेषः ॥ १—३ ॥
 कथमेतदिति । भद्रोक्तमेतत् अपयशोवचनं कथं वर्धयित्वेति । जयाशिषेति शेषः । मा चिरं विलम्बो
 तत्त्वमतत्त्वंवेति भवद्विष्य निवेद्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ मा भूत् ॥ ४—५ ॥ भरतमन्तिकात् भरतस्यान्ति-
 एवमेतत् यथा भद्रेणोक्तं एतत्तत्त्वमेव ॥ २२—२३ ॥ कमित्यर्थः । गत्वेति शेषः । कृताञ्जलिः । भरतायेति

स० पुनर्विवाहान्तरकरणाशक्तनिर्धनमानववत्सीतासंभोगजं सुखं कीदृशं कुत्सति न जुगुप्सते ॥ १८ ॥ स० एतदेवमिति देवं
 प्रत्यूचुस्तद्बुद्धयश्चाऽसुहृदइति भावः ॥ २२ ॥ स० वयस्य विसर्जनमाप्तैः सहसंमन्त्रणायेति ज्ञेयं ॥ २३ ॥ इति त्रिचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४३ ॥

स० अनिवारितः भूपसमीपादागमनात् ॥ ३ ॥

[पा०] १ झ—उ. कुत्सति. २ ड. झ. ज. कथमेतद्वदन्तुमां. क—ध. ज. कथमेतन्निवेद्यतां. ३ इदमर्षं क.
 पाठेदृश्यते.

उत्पपातासनात्पूर्णं पद्भ्यामेव ययौ बली ॥ दृष्ट्वा प्रयान्तं भरतं त्वरमाणः कृताञ्जलिः ॥ ८ ॥
 शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो वाक्यमुवाच ह ॥ एह्यागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९ ॥
 गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महायशः ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नः परमासनात् ॥
 शिरसा धरणीं प्राप्य प्रययौ यत्र राघवः ॥ १० ॥
 द्वास्थस्त्वागम्य रामाय सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ निवेदयामास तदा भ्रातृस्वान्समुपस्थितान् ॥ ११ ॥
 कुमारानागताञ्श्रुत्वा चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ अवाञ्मुखो दीनमना द्वास्थं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 प्रवेश्य कुमारान्स्त्वं मत्समीपं त्वरान्वितः ॥ एतेषु जीवितं मह्यमेते प्राणाः प्रिया मम ॥ १३ ॥
 आज्ञप्तास्तु नरेन्द्रेण कुमाराः शकतेजसः ॥ प्रह्वाः प्राञ्जलयो भूत्वा विविशुस्ते समाहिताः ॥ १४ ॥
 ते तु दृष्ट्वा मुखं तस्य सग्रहं शशिनं यथा ॥ सन्ध्यागतमिवादित्यं प्रमया परिवर्जितम् ॥ १५ ॥
 बाष्पपूर्णं च नयने दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ॥ हतशोभं यथा पद्मं मुखं वीक्ष्य च तस्य ते ॥ १६ ॥
 [किमेतदिति रामस्य चिन्ताव्याकुलचेतसः ॥ व्यथिताः शुष्कवदनाः प्रविश्य रघुनन्दनाः ॥ १७ ॥
 ततोऽभिवाद्य त्वरिताः पादौ रामस्य मूर्धभिः ॥ तस्थुः समाहिताः सर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयन् ॥ १८ ॥
 तान्परिष्वज्य बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाबलः ॥ आसनेष्वासतेत्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह ॥ १९ ॥
 भवन्तो मम सर्वस्वं भवन्तो जीवितं मम ॥ भवद्भिश्च कृतं राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥ २० ॥
 भवन्तः कृतशास्त्रार्था बुद्ध्या च परिनिष्ठिताः ॥ संभूय च मदर्थोऽयमन्वेष्टव्यो नरेश्वराः ॥ २१ ॥
 तथा वदति काकुत्स्थे ह्यवधानपरायणाः ॥ उद्विग्नमनसः सर्वे किन्तु राजाऽभिधास्यति ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

रामेण भ्रातृषुसीताविषयकलोकापवादनिवेदनेनलक्ष्मणप्रति स्वंप्रतिसीतायाःस्वस्यमुन्याश्रमनयनप्रार्थनानिवेदनपूर्वकं
 परेषुःप्रभाते गङ्गातीरस्थवाल्मीक्याश्रमसमीपे सीताविसर्जनचोदना ॥ १ ॥

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् ॥ उवाच वाक्यं काकुत्स्थो मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥

शेषः ॥ ६—७ ॥ उत्पपात उत्थाय जगाम ॥ ८— राजावराचत श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने
 १० ॥ शिरसा धरणीं प्राप्य रामाय वन्दित्वेत्यर्थः उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥
 ॥ ११—१२ ॥ मह्यं ममेत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥
 सग्रहं सोपरागं ॥ १५—२० ॥ कृतशास्त्रार्थाः मा कुरुध्वं मनोन्यथा । मदभिप्रायाननुकूलं मा
 अनुष्ठितशास्त्रार्थाः ॥ २१—२२ ॥ इति श्रीगोविन्द- कुरुध्वमित्यर्थः । तमेवाभिप्रायमाविष्करोति-पौरा-

स० पञ्चां यानागमनविलंबभिया ॥ ८ ॥ स० एह्यागच्छेति उभौ भ्रातरौगतौ नलयाविलंबोऽवलंबनीयइतिसूचयति ॥
 शि० राजात्वाद्रष्टुमिच्छति इत्येहि जानीहि । अतआगच्छ । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वंप्रसिद्धमेव ॥ ९ ॥ ति० मह्यं मम ।
 जीवितमेतेषु स्थितमितिशेषः ॥ स० प्राणायथातथाप्रियाः ॥ १३ ॥ स० हतशोभं नीहारादिना ॥ १६ ॥ ति० भवद्भिः
 कृतंसंपादितं ॥ २० ॥ स० कृतशास्त्रार्थाः शिक्षितशास्त्रार्थाः । अन्वेष्टव्यः विचारणीयः ॥ ति० अन्वेष्टव्यः अनुसरणीयः
 ॥ २१ ॥ स० राजाकिन्वभिधास्यतीत्युद्विग्नमनसः ॥ २२ ॥ इतिचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

स० सर्वेषां त्रयाणां ॥ १ ॥

[पा०] १ क—ट. वन्यधरणी. २ क—ट. शुक्लवाससः. ३ अयंश्लोकः ग. पाठेदृश्यते.

सर्वे शृणुत भद्रं वो मा कुरुध्वं मनोऽन्यथा ॥ पौराणां मम सीतायां यादृशी वर्तते कथा ॥ २ ॥
 पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ वर्तते मयि बीभत्सा सा मे मर्माणि कृन्तति ॥ ३ ॥
 अहं किल कुले जात इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ सीताऽपि सत्कुले जाता जनकानां महात्मनाम् ॥ ४ ॥
 जानासि त्वं यथा सौम्य दण्डके विजने वने ॥ रावणेन हृता सीता स च विध्वंसितो मया ॥ ५ ॥
 तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति ॥ अत्रोषितामिमां सीतामानयेयं कथं पुरीम् ॥ ६ ॥
 प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ज्वलनं तदा ॥ प्रत्यक्षं तव सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः ॥
 अपापां मैथिलीमाह वायुश्चाकाशगोचरः ॥ ७ ॥
 चन्द्रादित्यौ च शंसेते सुराणां सन्निधौ पुरा ॥ ऋषीणां चैव सर्वेषामपापां जनकात्मजाम् ॥ ८ ॥
 एवं शुद्धसमाचारा देवगन्धर्वसन्निधौ ॥ लङ्काद्वीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेशिता ॥ ९ ॥
 अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीम् ॥ ततो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः ॥ १० ॥
 अयं तु मे महान्वादः शोकश्च हृदि वर्तते ॥ पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ ११ ॥
 अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् ॥ पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥ १२ ॥
 अकीर्तिर्निन्द्यते देवैः कीर्तिलोकेषु पूज्यते ॥ कीर्त्यर्थं तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ॥ १३ ॥
 अप्यहं जीवितं जह्यां गुण्मान्वा पुरुषर्षभाः ॥ अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥ १४ ॥
 तस्माद्भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोकसागरे ॥ न हि पश्याम्यहं भूतं किञ्चिदुःखमतोऽधिकम् ॥ १५ ॥
 श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमन्त्राधिष्ठितं रथम् ॥ आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज ॥ १६ ॥
 गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः ॥ १७ ॥
 तत्रैनां विजने देशे विसृज्य रघुनन्दन ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते कुरुष्व वचनं मम ॥ १८ ॥

णामित्यादि । सीतायां विषये यादृशी कथा वर्तते तच्छ्रवणादिति शेषः । कोयं वाद इत्यत्राह—पौरै-
 तां कथां मत्सकाशात् शृणुतेत्यन्वयः ॥ २ ॥ का कथा
 वर्तत इत्यत्राह—पौरापवाद इत्यादि ॥ मयि मद्विषये
 बीभत्सा कुत्सा वर्तते सा मम सर्वमर्माणि कृन्तति ॥ ३
 —१० ॥ महान्वाद इति । वर्तत इति शेषः । शोकश्चेति । यान्ते स्वदेशाद्बहिः ॥ १६ ॥ तं विशेषयति—गङ्गाया

स० पौरापवादः पौरकृतदुर्यशोवादः । तथाजनपदस्य देशस्य । चक्ष्वापवादपदानुकर्षकः । याबीभत्सा कुत्सापौरादिकृता ।
 सामयिमेमर्माणि कृन्तति । हस्वान्तोपिकृतिधातुरस्ति । तस्येदंरूपं ॥ ३ ॥ स० त्रयाणामप्येकान्तेसत्त्वेपिप्रात्यक्षिकानुभवे
 लक्ष्मणस्यैवेतितमेवलक्षीकृत्याहेत्याह—जानासीति ॥ शि० शुद्धवंशोत्पन्नत्वेनखशुद्धिसुक्त्वाकर्मणापिखशुद्धिबोधयितुमाह—
 जानासीति । दण्डकेवने यथासीताहृता रावणश्चमयाविध्वंसितः तथालंजानासि । धर्मपूर्वकमेवसर्वकृतमितितात्पर्यं ॥ ५ ॥
 ति० कथमानयेयं नकथमपि ॥ स० तत्र लङ्कायां । अत्र महेशे । तथापिपुरीं अयोध्यांकथमानयेयमितितप्रतिबुद्धिरुत्पन्ना ।
 परपुरुषकरस्पर्शादितिभावः ॥ ६ ॥ ति० सीतायाअपापतांप्रख्यापयतिभ्रातृभ्यः प्रत्ययार्थमिति । देवानां संनिधावितिशेषः ॥
 स० प्रत्ययार्थं आत्मशुद्धौविश्वासार्थं । देवानांतवचप्रत्यक्षं । अपापां परपुरुषसंसर्गपापशून्यां ॥ ७ ॥ स० बहुसाक्षिकतयापा-
 तिब्रह्मनिश्चितमितिबहुकीर्तनं ॥ ८ ॥ ति० लङ्काद्वीपेमहेन्द्रेणेति । 'लङ्काद्वीपेतदग्निना' इतिपाठान्तरं ॥ ९ ॥ स० सर्वापेक्षया-
 ऽधिकःसाक्षीममाप्यस्तीत्याह—अन्तरात्मेति ॥ १० ॥ स० ततःबहुसंवादान्ममसाक्षिणश्च ॥ ११ ॥ स० अकीर्तिः अपयशः ।
 कीर्तिःपूज्यते । तेनतद्वन्तोलक्ष्यन्ते । अकीर्तिरित्यत्रबहुव्रीहिर्वा ॥ १३ ॥ स० पुरुषर्षभाः अनेनकिमदिदमायताक्ष्याःकुलान्त-
 रप्रभवायाहानमिति सूचयति । अपवादभयाद्भीतइतिपदमेकं । अपवादभयमातयन्तिते अपवादभयातः । तेभ्योभीतः । बहुल-
 ग्रहणात्किम् । आतयन्तांत्यातः । अपवादभयस्यातइतिवा ॥ १४ ॥ ति० शोकसागरे अकीर्तिजे ॥ १५ ॥ ति० परेपारे
 गङ्गोलङ्घनलभ्येपारे । ति० तमसासंज्ञनदीद्वयं । अयोध्यासमीपेगङ्गावार्त्तात्परपारेच । दिव्यसंकाशः दिव्यदेशसदृशः ॥ १७ ॥

[पा०] १ क—उ. सौमित्रेकुरुष्व.

न चास्मिन्प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथंचन ॥ तस्माच्च गच्छ सौमित्रे नात्र कार्यं विचारणा ॥ १९ ॥
 अप्रीतिर्हि परा मह्यं त्वयैतत्प्रतिवारिते ॥ शापिता हि मया यूयं भुजाभ्यां जीवितेन च ॥ २० ॥
 ये मां वाक्यान्तरे ब्रूयुरनुनेतुं कथंचन ॥ अहिता नाम ते नित्यं मदभीष्टविघातनात् ॥ २१ ॥
 मानयन्तु भवन्तो मां यदि मच्छासने स्थिताः ॥ इतोद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम ॥ २२ ॥
 पूर्वमुक्तोऽहमनया गङ्गातीरेऽहमाश्रमान् ॥ पश्येयमिति तस्याश्च कामः संवर्त्यतामयम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहिताननः ॥ प्रविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २४ ॥
 शोकसंलग्नहृदयो निशश्वास यथा द्विपः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

पट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मणेन सीतांप्रति वननयनाथरामेतत्प्रार्थनास्मारणेन वनगमनायसज्जीभवनचोदना ॥ १ ॥ सीतया हर्षान्मुनिपत्नी-
 भ्योदितस्या नानावसनाभरणाद्यादानेनसुमन्त्रानीतरथारोहणम् ॥ २ ॥ लक्ष्मणेन सीतासुमन्त्राभ्यांसहगङ्गातीरमेख
 माविकान्प्रतिनौकानयनचोदना ॥ ३ ॥

ततो रजन्यां व्युष्टायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ सुमन्त्रमब्रवीद्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥
 सारथे तुरगाञ्शीघ्रं योजयस्व रथोत्तमे ॥ स्वास्तीर्णं राजभवनात्सीतायाश्चासनं कुरु ॥ २ ॥
 सीता हि राजवचनादाश्रमं पुण्यकर्मणाम् ॥ मया नेया महर्षीणां शीघ्रमानीयतां रथः ॥ ३ ॥
 सुमन्त्रस्तु तथेत्युक्त्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ रथं सुरुचिरप्रख्यं स्वास्तीर्णं सुखशय्यया ॥ ४ ॥
 आनीयोवाच सौमित्रि मित्राणां मानवर्धनम् ॥ रथोऽयं समनुप्राप्तो यत्कार्यं क्रियतां प्रभो ॥ ५ ॥

इत्यादि ॥ १७—१९ ॥ मह्यं मम । भुजाभ्यामिति
 वीरवचनं ॥ २० ॥ वाक्यान्तरे अस्मद्वाक्यमध्ये
 अनुनेतुं ये ब्रूयुस्ते शापिता इति पूर्वेषान्वयः ॥ २१ ॥
 फलितमाह—मानयन्त्विति ॥ २२ ॥ कथमिदं नृशंसत्वं
 हुं शक्यमित्यत्राह—पूर्वमित्यादि ॥ संवर्त्यतां अनु-
 ष्ठीयतां ॥ २३ ॥ भ्रातृभिः परिवारितः प्रविवेशेति ।
 भ्रातृन् विसृज्य स्वदेशं प्रविवेशेत्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

स्वास्तीर्णमिति । सीतायाश्च शुभमासनं राजभव-
 नादानीय स्वास्तीर्णं रथं कुरु ॥ २ ॥ कुत इत्यत्राह—
 सीता हीत्यादि ॥ ३ ॥ सुरुचिरप्रख्यं सुन्दरशोभं

ति० सीतांप्रति सीतापरित्यागमुद्दिश्य ॥ १९ ॥ ति० मह्यं मम । एतत्प्रतिवारिते एतस्यप्रतिवारणेइत्यर्थः । स० यूयंमया
 पादाभ्यांजीवितेनचशापिताः पादौसाक्षिणौ प्राणाः साक्षिणइतिस्थापितशपथाः । भुजाभ्यामितिक्वचित्पाठः । तत्रक्षत्रियाणां
 शपथविषये आयुधोपालंभनादेर्विधानाद्रामस्यधनुर्बाणप्रेमोपेतत्वात्तद्धारणस्यशयद्वयसाध्यत्वाद्भुजाभ्यामित्युक्तिर्युक्तेतिमन्तव्यं ।
 'भुजःपाणौचबाहौच' इतिविश्वः । 'भुजाभ्यामितिपाठेपि पादाभ्यामित्येवार्थः' इतिवदन्नागोजिमहः 'यदिहिप्रत्ययमनुत्पाद्यएको-
 ऽयंभूमध्यप्रदेशइतिब्रूयात्तदापरोपि किंनब्रूयात् परस्ताद्वितस्तेरिति'इत्यादिघाटीमाटीकतेतिज्ञेयं ॥ २० ॥ ति० ये वाक्यान्तरे
 अस्मद्वाक्यमध्ये मामनुनेतुंब्रूयुः ते मदभीष्टविघातनान्नित्यंममाहितानाम अहिताइतिप्रसिद्धं ॥ २१ ॥ स० प्रतिकूलालापकरणे
 समुत्थीकर्तुं भवन्तोमांमानयन्त्वितिबहुवचनेन त्रिकपुरस्कृतिः । एकस्यलक्ष्मणस्यैवसीतयागमनानुशासनात्कुरुष्ववचनमित्येक-
 वचनंयुज्यते ॥ २२ ॥ ति० भ्रातृभिःपरिवारितः प्रविवेश तान्विसृज्यस्वदेशेतिशेषः ॥ २४ ॥ स० निशश्वास लोकदृष्ट्या
 ॥ २५ ॥ इतिपञ्चचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क—ट. नचास्मिप्रति. २ ड. झ. ज. ट. संविवेश. क. ख. सभांविवेशधर्मात्मा. ३ क. ग. घ. ङ.
 ज—ट. राजवचनात्सीतायाश्चासनंशुभं.

२ ड. झ. ज. ट. संविवेश. क. ख. सभांविवेशधर्मात्मा.

३ क. ग. घ. ङ.

एवमुक्तः सुमन्त्रेण राजवेश्मनि लक्ष्मणः ॥ प्रविश्य सीतामासाद्य व्याजहार नरर्षभः ॥ ६ ॥
 त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः प्रभुः ॥ नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमं प्रति ॥ ७ ॥
 गङ्गातीरे मया देवि ऋषीणामाश्रमाञ्जुभान् ॥ शीघ्रं गत्वा तु वैदेहि शासनात्पार्थिवस्य नः ॥
 अरण्ये मुनिभिर्जुष्टे अवनेया भविष्यसि ॥ ८ ॥
 एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे गमनं चाप्यरोचयत् ॥ ९ ॥
 वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ गृहीत्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे ॥ १० ॥
 इमानि मुनिपत्नीनां दास्याम्याभरणान्यहम् ॥ वस्त्राणि च महार्हाणि धनानि विविधानि च ॥ ११ ॥
 सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारोप्य मैथिलीम् ॥ प्रययौ शीघ्रतुरगै रामस्याज्ञामनुसरन् ॥ १२ ॥
 अब्रवीच्च तदा सीता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन ॥ १३ ॥
 नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च जायते ॥ हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्ष्ये ॥ १४ ॥
 औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम ॥ शून्यामेव च पश्यामि पृथिवीं पृथुलोचन ॥ १५ ॥
 अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल ॥ श्वश्रूणां चैव मे वीर सर्वासामविशेषतः ॥ १६ ॥
 पुरे जनपदे चैव कुशलं प्राणिनामपि ॥ इत्यञ्जलिं कृता सीता देवता अभ्ययाचत ॥ १७ ॥
 लक्ष्मणोर्थं तु तं श्रुत्वा शिरसा बन्ध मैथिलीम् ॥ शिवमित्यब्रवीच्छृष्टो हृदयेन विशुष्यता ॥ १८ ॥
 ततो वासमुपागम्य गोमतीतीर आश्रमे ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रिः सूतमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 योजयस्व रथं शीघ्रमद्य भागीरथीजलम् ॥ शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथा ॥ २० ॥
 सोश्रान्नैज्ज्वास्थ चतुरो रथे युङ्क्त्वा मनोजवान् ॥ आरोहस्वेति वैदेहीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २१ ॥
 सा तु सूतस्य वचनादारोह रथोत्तमम् ॥ सीता सौमित्रिणा सार्धं सुमन्त्रेण च धीमता ॥ २२ ॥
 आससाद् विशालाक्षी गङ्गां पापविनाशिनीम् ॥ अब्रार्धदिवसं गत्वा भागीरथ्या जलाशयम् ॥ २३ ॥
 निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीनः प्ररुदोद् महास्वनः ॥ २४ ॥
 सीता तु परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम् ॥ उवाच वाक्यं धर्मज्ञा किमिदं रुद्यते त्वया ॥ २५ ॥
 जाह्नवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम ॥ हर्षकाले किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्मण ॥ २६ ॥
 नित्यं त्वं रामपार्श्वेषु वर्तसे पुरुषर्षभ ॥ कच्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्रं शोकमागतः ॥ २७ ॥

॥ ४—१३ ॥ हृदयं मनः ॥ १४ ॥ औत्सुक्यं ॥ १८—१९ ॥ शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः
 पुण्याश्रमदर्शनविषयजं । शून्यां सुखशून्यां ॥ १५ ॥ पर्वते यथेति दृष्टान्ते रुद्रोपि स्नानार्थमेव गङ्गां दधा-
 —१६ ॥ अञ्जलिं कृता कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥ तमर्थ- रेति गम्यते ॥ २०—२२ ॥ जलाशयं जलप्रवाहं
 मिति । दुर्निमित्तरूपं वस्त्वित्यर्थः । हृष्टः हृष्ट इव ॥ २३—२६ ॥ पार्श्वेष्विति पूजायां बहुवचनं ।

स० प्रतिज्ञातं प्रेषयिष्यामीति । अहमाज्ञप्तश्च लामाश्रमंप्रापयितुमिति शेषः ॥ ७ ॥ स० अवनेया रथादवतार्यप्रापणीया
 ॥ ८ ॥ ति० तथेत्युक्त्वा यथेष्टं प्रयच्छेत्युक्ता ॥ १२ ॥ ति० नयनं दक्षिणं ॥ १४ ॥ स० अर्थं निवृत्तिप्राप्यफलकमपशङ्कनं ।
 शिवं तत्सर्वमङ्गलं मङ्गलदेव्यास्तवेति भावः । शृष्टः राज्ञाज्ञातोधीरः । शृष्टः सङ्गवा ॥ १८ ॥ स० त्रिंशंबक इत्यत्रयणागमः 'स्त्रिया-
 दिकं' इत्यादिबद् । पर्वतकृत्यंबकोयथेत्यपि कचित्पाठः । तत्र निदर्शनद्वयं । पर्वतो हिमवान् ॥ २० ॥ स० विचारयित्वा अङ्गपरि-
 मार्जनादिविचारं कृत्वा । आरोहस्व आरोह । शि० रथेयुक्तान् श्वान्विचारयित्वा अतिचाञ्चल्यस्य किञ्चिन्निवृत्तये इतस्ततः संचाल्य
 आरोहस्वेति वैदेहीमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इति पदचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

ममापि दयितो रामो जीवितादपि लक्ष्मण ॥ न चाहमेवं शोचामि मैवं त्वं वालिशो भव ॥ २८ ॥
 तारयस्व च मां गङ्गां दर्शयस्व च तापसान् ॥ ततो मुनिभ्यो दास्यामि वासांस्त्राभरणानि च ॥ २९ ॥
 ततः कृत्वा महर्षीणां यथावदभिवादनम् ॥ तत्र चैकां निशामुष्य यास्यामस्तां पुरीं पुनः ॥ ३० ॥
 ममापि पद्मपत्राक्षं सिंहोत्सकं कृशोदरम् ॥ त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतांवरम् ॥ ३१ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृज्य नयने शुभे ॥ नाविकानाह्वयामास लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ३२ ॥
 इयं च सज्जा नौश्चेति दाशाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३३ ॥
 तितीर्षुर्लक्ष्मणो गङ्गां शुभां नावमुपारूढत् ॥ गङ्गां संतारयामास लक्ष्मणस्तां समाहितः ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

लक्ष्मणेन सीतायानौकारोपणेन गङ्गोत्तरतीरस्थवाल्मीक्याश्रमसमीपप्रापणेन तस्यांसशोकरामनियोगनिवेदनम् ॥ १ ॥

अथ नावं सुविस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः ॥ आरुरोह समायुक्तां पूर्वमारोप्य मैथिलीम् ॥ १ ॥
 सुमन्त्रं चैव सरथं स्वीयतामिति लक्ष्मणः ॥ उवाच शोकसंतप्तः प्रयाहीति च नाविकम् ॥ २ ॥
 ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः स लक्ष्मणः ॥ उवाच मैथिलीं वाक्यं प्राञ्जलिर्बाष्पसंभृतः ॥ ३ ॥
 हृद्रतं मे महच्छल्यं यस्मादार्येण धीमता ॥ अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥ ४ ॥
 श्रेयो हि मरणं मेऽद्य मृत्युर्वा यत्परं भवेत् ॥ न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते ॥ ५ ॥
 प्रसीद च न मे पापं कर्तुमर्हसि शोभने ॥ इत्यञ्जलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥ ६ ॥
 रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा काङ्क्षन्तं मृत्युमात्मनः ॥ मैथिली भृशसंविशा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण ॥ पश्यामि त्वां न च स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः ॥ ८ ॥

शोकमागतः कञ्चिदित्यन्वयः ॥ २७—३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

निषादस्य गुह्यस्येयं नैषादी तां । समायुक्तां सज्जीकृतां ॥ १ ॥ स्वीयतामिति । गङ्गातीर एवेति शेषः ॥ २ ॥ तीरं दक्षिणतीरमित्यर्थः ॥ ३ ॥ हे वैदेहि यस्मिन्निमित्ते यत्कृत्यानुष्ठानतः अहं लोकस्य वचनीकृतः वचनीयः कृतः । यलोप आर्षः । निन्द्यः

संपादितो भवेयं । अस्मिन्निमित्ते धीमता सर्वज्ञेन आर्येण यद्यस्मादहं नियुक्तः तेन हेतुना मे महच्छल्यं हृद्रतं ॥ ४ ॥ एवं हृच्छल्यं प्राप्तवतो मे मृत्युः मरणं हि वा यत् यदि स्यात् । अद्य तदेव मे परं श्रेयो भवेत् । न चेत्यादि । ईदृशे लक्ष्मणो निर्घृण इति लाकनिन्द्ये अस्मिन् वक्ष्यमाणरूपे कार्ये न चाहं नियोज्योस्मि नियोक्तुमर्होस्मि । तथा विनियुक्तस्य कार्यस्य सर्वथैव कर्तव्यत्वादिति शेषः । अतः प्रसीदेत्यादि योज्यं ॥ ५—६ ॥ मृत्युं काङ्क्षन्तं । परमहृच्छल्यवशादिति शेषः ॥ ७ ॥ नावगच्छामि एव

स० महच्छल्यं तद्वत् । न केवलमेतावत् किंतु लोकस्यजनस्य वचनी वचनमस्यास्तीतिवचनी । मतुवर्थोनिन्दा । 'भूमनिन्दा-प्रशंसासु' इत्यादेः । वचनवान्कृतः वाच्यः कृतइतियावत् । लोकस्येतिशैषिकीवा कृद्योगलक्षणावाषष्ठी । यत्तुनागोजिभट्टेन वचनीकृतः यलोपआर्षः । वचनीयःकृतः निन्द्यःकृत इत्युक्तं । तत्र छान्दसलम्बि 'गर्ह्याधीनौचकव्यौ' 'वक्तव्यकुत्तिसतेहीनेवचनार्हपिवाच्यवत्' इत्यमरायुक्तेर्वचनीयशब्दस्यवक्तव्यपदलक्षणाद्वारानिन्यायार्थोपस्थापकत्वंकल्पनीयमित्यनुल्लाहपेक्षं ॥ ४ ॥ शि०मेमरणश्रेयः । यन्मृत्युः तस्मादपिपरंयद्भवेत्तच्छ्रेयोवा । ति० एवंमहच्छल्यंप्राप्तसत्त्वतेमेयन्मरणं तत्प्रागवस्थामूर्च्छां । मृत्युर्मुख्यंमरणंवायद्भवेत् तत्परंश्रेयोभवेत् । नच ननु ईदृशे लोकनिन्द्येअस्मिन्वक्ष्यमाणेकार्येअहंनियोज्यः नियोक्तुमर्हः भवामि । अथापि राज-

ज्ञापितोसि नरेन्द्रेण यत्त्वं संतापमागतः ॥ तद्भूयाः सन्निधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ९ ॥

वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ अवाञ्मुखो बाष्पकलं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १० ॥

श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यपवादं सुदारुणम् ॥ पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे ॥

रामः संतप्तहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः ॥ ११ ॥

न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः ॥ यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षात्पृष्ठतः कृतः ॥ १२ ॥

सा त्वं त्यक्ता नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ ॥ पौरापवादभीतेन ग्राह्यं देवि न तेऽन्यथा ॥ १३ ॥

आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि ॥ राज्ञः शासनमाज्ञाय तवेदं किल दौर्हृदम् ॥ १४ ॥

तदेतज्जाह्नवीतीरे ब्रह्मर्षीणां तपोवनम् ॥ पुण्यं च रमणीयं च मा विषादं कृथाः शुभे ॥ १५ ॥

राज्ञो दशरथसेष्टः पितुर्मे मुनिपुङ्गवः ॥ सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशः ॥ १६ ॥

पादच्छायासुपागम्य सुखमस्य महात्मनः ॥ उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥ १७ ॥

पतिव्रतात्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि ॥ श्रेयस्ते परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

रोदनादेर्हेतुमिति शेषः । महीपतेः रामस्य । क्षेममपि सुखमपि । न पश्यामि ॥ ८ ॥ यस्मात्त्वमेवं संताप-

मागतः तस्मात्त्वं नरेन्द्रेणैव शापितोसि । मह्यं मम ।

आज्ञापयामि । त इति । त्वामित्यर्थः ॥ ९—१० ॥

श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ त्वत्कृते अपवादं

श्रुत्वा सा त्वं त्यक्तव्यन्वयः ॥ ११ ॥ कोयमपवाद

इत्यत्राह—न तानीति ॥ यानि वचनानि राज्ञा अम-

र्षात् हृदि न्यस्तानि तानि तवाग्रतो मया न वचनी-

यानि वक्तुमशक्यानि । अतएवामर्षः मया पृष्ठतः

कृतः । नोपन्यस्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तथापि ते तव

विषये । पौरापवादभीतेन राज्ञा यदादिष्टं तन्मया

च ग्राह्यं । नान्यथा ननु त्वयि दोषबुद्ध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

ततः किमित्यत्राह—आश्रमान्तेष्विति ॥ तदेवं किल

दौर्हृदं गर्भः । गर्भिण्या अभिलषितमवश्यं कार्यं ।

तस्मादप्याश्रमान्तेषु त्यक्तव्येत्यर्थः ॥ १४—१५ ॥

परमकः परमानुकम्पावान् ॥ १६—१८ ॥ इति

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमु-

कुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः

सर्गः ॥ ४७ ॥

नियोगसर्वथाकर्तव्यत्वात्त्रियोगं करोमीति शेषः ॥ ५ ॥ स० योराजा अमर्षात्पृष्ठतः कोपपराधीनः कृतः । तेन राज्ञायानिवचनानि

श्लोकानि तानितवाग्रतः अवचनीयानि अव्यवहार्याणि । इति मया हृदि न्यस्तानि स्थापितानि । नागोजिभट्टस्तुराज्ञाऽमर्षाद्भूदित्यस्तानि

तानि हेदेवि तवाग्रतो न वचनीयानि न वक्तुं शक्यानि । अतएव तेषां वादो मया पृष्ठतः कृत इति व्याचख्यौ । अस्मत्तद्व्याख्यानयोर्मध्ये संल-

मलालमत्वे विदां कुर्वन्तु विद्वांसः ॥ १२ ॥ ति० ननु मदीयनिर्दोषत्वं राजालं च न जानीथः कितत्राह—निर्दोषेति । यद्यपि लंमम

संनिधावग्यादिभिर्निर्दोषाख्यापिता । तथापि पौरापवादभीतेन सानिर्दोषापिलं त्यक्ता । अन्यथा वास्तवदोषबुद्ध्येतितेतल्लयानग्राह्यं ।

यदेवमतः आश्रमान्तेषु आश्रमसमीपेषु । स० आश्रमान्तेषु अनेन तत्रापिनैकपोषकता तस्य संमतेति ध्वनयति । दौर्हृदं

गर्भलक्षणं ॥ १४ ॥ स० परमकः दशरथानुकम्पापात्रं । कत्रयमनुकम्पायां । दशरथस्य राजत्वादुपपन्नमिदं मन्तव्यं ॥ १६ ॥

इतिसप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

लक्ष्मणमुखाद्रामनियोगश्रवणमात्रेणपतितमूर्च्छितयासीतया क्रमेणसंज्ञाधिगमेन लक्ष्मणंप्रति १।। यत्सप्रणामं स्वसंदेशनि-
वेदनचोदना ॥ १ ॥ लक्ष्मणे सप्रणामसान्त्वनं सीतात्यागपूर्वकंनौकारोहणेन गङ्गोत्तरतीरमेत्य रथारोहणेनदृष्टिपथमतिक्रान्ते
सीतयाशोकादुच्चैरोदनम् ॥ २ ॥

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा ॥ परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ १ ॥
सा मुहूर्तमिवसंज्ञा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ २ ॥
मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मण ॥ धात्रा यस्मास्तथा मेऽय दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३ ॥
किंतु पापं कृतं पूर्वं को वा दारैर्विभोजितः ॥ याऽहं शुद्धसमाचारा त्यक्ता नृपतिना सती ॥ ४ ॥
पुराऽहमाश्रमे वासं रामपादानुवर्तिनी ॥ अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखे च परिवर्तिनी ॥ ५ ॥
सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता ॥ आख्यास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा ॥ ६ ॥
किंतु वक्ष्यामि मुनिषु कर्म वा सत्कृतं च किम् ॥ कस्मिंश्चित्कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ॥ ७ ॥
न खल्वद्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले ॥ त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ८ ॥
यथाज्ञं कुरु सौमित्रे त्यज मां दुःखभागिनीम् ॥ निदेशे स्वीयतां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९ ॥
श्वश्रूणामविशेषेण प्राञ्जलिप्रग्रहेण च ॥ शिरसावन्य चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ॥ १० ॥
शिरसाऽभिनतो ब्रूयाः सर्वासामेव लक्ष्मण ॥ वक्तव्यश्चापि नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ॥ ११ ॥
जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव ॥ भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ॥ १२ ॥

बाष्पव्याकुलितेक्षणेत्यनेन पुनः संज्ञाप्राप्तिः भावः । यद्वा । त्यजेयं राघवं वंशे भर्तुर्मा परिहास्य-
सूचिता ॥ २ ॥ मामिकेयं तनुः धात्रा दुःखायैव तीति पाठः । रामकृतकौर्याद्यैव जाह्नवीजले जीव-
सृष्टा । यस्मात्कारणात् यस्या मे दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते त्यक्तव्यः । तथापि तं न त्यजेयं । कुतो भर्तुर्वंशे
॥ ३—४ ॥ अनुरुध्यापि सोढ्यापि ॥ ५ ॥ निष्कलङ्के राघवमेकं मा परिहास्यति मा परिहसतु ।
विजनीकृता इष्टजनविरहिता कृता ॥ ६—७ ॥ व्यत्ययस्त्वार्थः । जीवितत्यागे स्त्रीहत्यामूलोपवादः
न खल्विति । त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते रामस्य स्यादिति भावः । अद्यैवेत्यनेन प्रसवानन्तरं तु
इत्युत्तरार्धपाठः । अत्यागकारणमुच्यते । राजवंशः त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ त्वं राजशासनं कुर्वित्याह-
राजसन्तानः । परिहास्यते विच्छिद्यते । मयि गर्भस्य यथाज्ञमिति ॥ ९ ॥ चरणौ आवन्द्येति । मदर्धमिति

ति० दुःखमूर्तिः सकलदुःखसमूहः ॥ ३ ॥ ति० हेसौमित्रे पुरा पूर्वकाले रामपादानुवर्तिनीभूत्वा दुःखे वनवासदुःखे
परिवर्तिनी परिवर्तमानापि अनुरुध्य तत्सोढ्वा आश्रमेवासमरोचयमिति शेषः ॥ ५ ॥ स० विजनीकृता त्रायकनायकादिहीनाकृता
॥ ६ ॥ स० कस्मिन्कारणेत्यागहेतौसतिराघवेणत्यक्तेतिमुनिभिः पृष्टा तेषु कृतं अनुष्ठितं असत् पापकर्म किंतुवक्ष्यामि ।
अकरणस्यसाक्षिसिद्धत्वादितिभावः । अविज्ञत्वात्त्वस्यागःकिं नेत्याह—महात्मनेति । प्रभोइतिखेदेन लक्ष्मणस्यवा । स्वामिनाम
सुज्ञशिरोमणे प्रभो इति रामस्यवासंबोधनं ॥ ७ ॥ स० राज्ञाज्ञांकुरु । निदेशे नितरांस्वकावासप्रदेशे अयोध्यायामितियावत् ।
स्वीयतां यथापत्युस्तथाभामनिदेशोपि किञ्चित्स्थीयतां । तमेवनिदेशंव्यनक्ति—शृण्वित्यादिना ॥ ९ ॥ अञ्जलिप्रग्रहेण अञ्जलिसमा-
सज्जनेन सहितेनशिरसा । श्वश्रूणां तिसृणां । पार्थिवंरामंप्रतिचरणावावन्यकुशलंलृष्टवतीतिब्रूहि ॥ १० ॥ स० धर्मेषुसुसमाहि-
तोऽनृपतिः वक्तव्यः एवंसीताकुशलमप्राक्षीदिति ॥ ११ ॥

[पा०] १ च. वत्स्यामिमुनिभिःसह. २ झ. अ. ट. प्रभो.

अहं त्यक्त्वा त्वया वीर अयशोभीरुणा जने ॥ यच्च ते वचनीयं स्यादपवादसमुत्थितम् ॥
 मया हि परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ॥ १३ ॥
 वक्तव्यश्चेति नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः ॥ यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ॥ १४ ॥
 परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्कीर्तिरनुचमा ॥ यत्तु पौरजनो राजन्धर्मेण समवाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥ यथापवादं पौराणां तथैव रघुनन्दन ॥ १६ ॥
 पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्वन्धुः पतिर्गुरुः ॥ प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः ॥ १७ ॥
 इति मद्रचनाद्रामो वक्तव्यो मम संग्रहः ॥ [पुनरप्याह सौमित्रिं शोकवेगसमाप्नुता ॥]
 निरीक्ष्य माऽद्य गच्छ त्वमृतुकालातिवर्तिनीम् ॥ १८ ॥
 एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ शिरसा बन्ध धरणीं व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १९ ॥
 प्रदक्षिणं च तां कृत्वा रुदन्नेव महास्वनः ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह किं मां वक्ष्यसि शोभने ॥ २० ॥
 दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानधे ॥ कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥ २१ ॥
 इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य पुनर्नावमुपारुहत् ॥ आरुह्य च पुनर्नावं नाविकं चाभ्यचोदयत् ॥ २२ ॥
 स गत्वा चोत्तरं तीरं शोकभारसमन्वितः ॥ संमूढ इव दुःखेन रथमध्यारुहद्भुतम् ॥ २३ ॥
 मुहुर्मुहुः परावृत्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् ॥ चेष्टतीं परतीरस्थां लक्ष्मणः प्रययावथ ॥ २४ ॥
 दूरस्थं रथमालोक्य लक्ष्मणं च मुहुर्मुहुः ॥ निरीक्षमाणां तूद्विग्नां सीतां शोकः समाविशत् ॥ २५ ॥
 सा दुःखभारावनता यशस्विनी यैशोधना नाथमपश्यती सती ॥
 रुरोद सा बर्हिणनादि ते वने महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वात्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

शेषः ॥ १०—१२ ॥ अयशोभीरुणैव त्वया त्यक्त्वा २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 अन्यथानेत्यर्थः । वचनीयं जुगुप्सनं । तन्मया परि- भूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने
 हर्तव्यं । त्वदाज्ञया वनस्थल इति शेषः ॥ १३— अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥
 १७ ॥ ऋतुकालातिवर्तिनीं गर्भलक्षणवतीं ॥ १८—

ति० जनेअयशोभीरुणाजननिसितायशोभीरुणैवलयात्यक्त्वा । नान्यथेतिजानामीतिशेषः । वचनीयं निन्दा । अपवादोऽभिशापः ।
 स० अयशोभीरुणा अजने वने त्यक्त्वा । तेकर्म अवचनीयं अनिःदनीयस्यात् । ममापवादः परपुरुषनिवासवासिनीतिसमुत्थि-
 तइत्यहंत्वकानान्यथेतिवक्तव्यइतिभावः ॥ १३ ॥ स० तववचनीयत्वंमयाहियतःपरिहर्तव्यं सीता कृताविहितव्यापारेतिसमैवाप-
 यशोभवत् नभवत्तुमत्संगिताप्रयुक्तमपयशस्तेइतितत्परिहृतिप्रकारोबोध्यः । तन्नमित्तंत्वंहीत्यादि ॥ १३ ॥ स० एतादृशेपिसम-
 येनिदेशनादेवदेवदेवोर्विडंबनमितिज्ञायते । ति० एषधर्मःकस्तत्राह—यत्त्विति । धर्मेण धर्मकृतलक्षणेनयद्वापुयात्पुण्यं एषएव
 परमोवर्मः । स० धर्मेणयत्समवाप्नुयाद्भवान्मुकृतं तेनकीर्तिरनुत्तमातेइतिसंबन्धः ॥ १५ ॥ ति० तवदुरवस्थांपश्येत्यतोन्नतिं
 कान्त ममेत्याह—अहंत्विति । नरर्षभ अविनाशिप्रेष्ठ 'नरौतावविनाशिलात्'इतिऋषमाभ्योक्तेः । यथापौराणामपवादपरिहृत्य
 स्थितिर्भवति तथैवरघुनन्दनवर्तस्वतेशेषः ॥ १६ ॥ ति० मम संग्रहः मयारामंप्रतिवक्तव्यसंदेशस्यसंग्रहइत्यर्थः । स० संग्रहः
 आज्ञाविज्ञापनासंक्षेपः ऋतुकालातिवर्तिनीमिति । पुराप्राप्तापवादस्त्वस्तु । पुनःपुनरयशोनसंपादनीयमितिभावः । वदसीतिवक्तव्ये
 वक्ष्यसीतिव्यासाःशोकवशादितिज्ञेयम् । यद्यपिसीता मांगुर्विणीलक्ष्मणोज्ञातवानितिज्ञातवती । 'राज्ञःशासनमादायतथैवकिलदौर्हृदं'
 इतितदुक्तेः । तथापिपुनर्दाव्यायतथोक्तवतीतिज्ञेयं ॥ १८ ॥ स० हेसीते तवरूपं पादोपरितनं दृष्टपूर्वं पूर्वदृष्टं न । नमनसमयेपादावे-
 वदृष्टौ ॥ २० ॥ ति० अनाथवत् अनाथैव । ननुवस्तुतोऽनाथा । पूर्णचिद्भनस्वरूपलादितिभावः ॥ २४ ॥ स० यशोधरानाथं
 [पा०] १ च. प्रजावादेनभीरुणा. २ झ. दपवादःसमुत्थितः. ३ झ. यथापवादः. ४ इदमर्थं ख. पाठेदृश्यते. ५ झ.
 ६. यशोधरानाथं.

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

मुनिकुमारैः सीतारोदनादिकं निवेदितेन वाल्मीकिना सत्वरं सीतासमीपमेत्य सप्तान्वनमध्यादिना संयुजनपूर्वकं तस्याः
स्वाश्रमप्रापणेन तापसीः प्रति तत्परिरक्षणचोदना ॥ १ ॥

सीतां रुदन्तीं दृष्ट्वा तां तत्र वै मुनिदारकाः ॥ प्राद्रवन् यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरुग्रधीः ॥ १ ॥
अभिवाद्य मुनेः पादौ मुनिपुत्रा महर्षये ॥ सर्वे निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ २ ॥
अदृष्टपूर्वा भगवन्कस्याप्येषा महात्मनः ॥ पत्नी श्रीरिव संमोहाद्विरौति विकृतानना ॥ ३ ॥
भगवन्साधु पश्यै त्वं देवतामिव खाच्युताम् ॥ नद्यास्तु तीरे भगवन्वरस्त्री काऽपि दुःखिता ॥ ४ ॥
दृष्टाऽस्माभिः प्ररुदिता दृढं शोकपरायणा ॥ अनर्हा दुःखशोकाभ्यामेका दीना ह्यनाथवत् ॥ ५ ॥
न ह्येनां मानुषीं विन्नः सत्क्रियाऽस्याः प्रयुज्यताम् ॥ आश्रमस्याविदूरे च त्वामियं शरणं गता ॥
त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंन्नातुमर्हसि ॥ ६ ॥
तेषां तु वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् ॥ तैपसा लब्धचक्षुष्मान्प्राद्रवद्यत्र मैथिली ॥ ७ ॥
तं प्रयान्तमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं महामतिम् ॥ तं तु देशमभिप्रेत्य किञ्चित्पद्मां महामतिः ॥ ८ ॥
अर्घ्यमादाय रुचिरं जाह्नवीतीरमागमत् ॥ ददर्श राघवसेष्टां सीतां पत्नीमनाथवत् ॥ ९ ॥
तां सीतां शोकभारार्तां वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ उवाच मधुरां वाणीं ह्लादयन्निव तेजसा ॥ १० ॥
स्तुषा दशरथस्य त्वं रामस्य महिषी प्रिया ॥ जनकस्य सुता राज्ञः स्वागतं ते पतिव्रते ॥ ११ ॥
आयान्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना ॥ कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥ १२ ॥
तव चैव महाभागे विदितं मम तत्त्वतः ॥ सर्वं च विदितं महां त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १३ ॥
अपापां वेद्मि सीते त्वां तपोलब्धेन चक्षुषा ॥ विस्रब्धा भव वैदेहि सांप्रतं मयि वर्तसे ॥ १४ ॥
आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः ॥ तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यन्ति नित्यशः ॥ १५ ॥
इदमर्घ्यं प्रतीच्छ त्वं विस्रब्धा विगतज्वरा ॥ यथा स्वगृहमभ्येत्य विपादं चैव मा कृथाः ॥ १६ ॥

सर्वं निवेदयामासुरित्येतद्विबुधोति-अदृष्टेत्यादि तव चैवेति । शुद्धभावत्वमिति शेषः । मम मया ।
॥ ३-४ ॥ अनर्हति । दुःखस्येति शेषः ॥ ५- महां मम ॥ १३ ॥ मयि वर्तसे इति । मत्समीपे
११ ॥ कारणमिति । आगमनकारणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ निवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १४-१५ ॥ यथा स्वगृहम-

पदमेकं । यशश्चधराच तयोः खामी तं । यशस्विनीयशोधरा यशस्विनीपुत्रशोधरेति वा । पातित्रलयशोवतीति नागोजिभट्टोभ्या-
चक्षुषौ सप्रमादीति वा लेखकहस्तदोषेवेति बोध्यं । प्राग्यशोधरा इदानीमयशस्विनीति वा । सावर्हिणनादितेवने आवर्हिणनादितेन
सहितं सावर्हिणनादितं । तस्मिन्वने ॥ २६ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

ति० मुनिदारकाः मुनिपुत्राः । उग्रधीः उग्रतपोविषयबुद्धिः ॥ १ ॥ स० सर्वे अनृतत्वप्रमथंशार्थं ॥ २ ॥ ति० दुःखशो-
काभ्यां दीनाअनाथवद्वर्तते । तामिमांसाधुपश्येः । दृष्ट्वाऽनुगृहाण च ॥ ५ ॥ ति० एतदुत्तरं तां 'तांसीतां' इति श्लोकः । मध्ये
'नह्येनां मानुषीं विन्नः' इत्यादि श्लोकचतुष्टयमध्याधिकप्रक्षिप्तमिति कतकः । तांसीतां मुनिपुत्रैर्दृष्ट्वाऽनुग्राह्यत्वेनोक्तं शोकप्रस्तां ।
तांसीतां तत्समीपे गत्वा दृष्ट्वा वाल्मीकिरुवाचेति सोपस्कारः संबन्धः ॥ १० ॥ ति० धर्मसमाधिना योगजधर्मलब्धध्यानपरिपाकेन ।
कारणं च आगमनकारणं । हृदयेनोपलक्षितं । ध्यानेनेति भावः ॥ १२ ॥ शि० ते त्वां । अपापां अवलोकनमात्रेण पापनिवर्तिकां । वेद्मि ।
मयि मत्समीपे । यतस्त्वं वर्तसे अतः विस्रब्धा रामप्रीतिविषयकविश्वासयुक्ताभव ॥ १४ ॥ स० तापस्यः तपसि स्थिता योषितः ।
अनेन पुरुषस्य तव समीपोगतेः पुनरपि पूर्वतएव श्रान्तायाः कागतिरिति शङ्कानिराकृता ॥ १५ ॥ स० स्वगृहं विदेहगेहं ॥ १६ ॥
इत्येकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड-उ. सीतां रुदन्तीं दृष्ट्वा ते तत्र. २ झ. ठ. सर्वे. ३ इ. च. छ. झ. ज. पश्येस्त्वं. ४ नह्येनामि-
त्यादि श्लोकचतुष्टयं झ. पाठेन दृश्यते. ५ ग. मनसा वीक्ष्य चक्षुष्मान्. ६ घ. विलपन्तीं मुशोकातीं. ७ झ. ज. ट. सीतेते.

श्रुत्वा तु भाषितं सीता मुनेः परममद्भुतम् ॥ शिरसा वन्द्य चरणौ तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥
 तं प्रयान्तं मुनिं सीता प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ १८ ॥
 तं दृष्ट्वा मुनिमायान्तं वैदेह्या मुनिपत्नयः ॥ उपाजगमुर्मुदा युक्ता वचनं चेदमब्रुवन् ॥ १९ ॥
 स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ चिरस्यागमनं च ते ॥ अभिवादयामस्त्वां सर्वा उच्यतां किं च कुर्महे ॥ २० ॥
 तासां तद्वचनं श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् ॥ सीतेयं समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य धीमतः ॥ २१ ॥
 स्नुषा दशरथस्यैषा जनकस्य सुता सती ॥ अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा ॥ २२ ॥
 इमां भवन्त्यः पश्यन्तु स्नेहेन परमेण हि ॥ गौरवान्मम वाक्याच्च पूज्या वोस्तु विशेषतः ॥ २३ ॥
 मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं प्रणिधाय महायशः ॥ स्वमाश्रमं शिष्यवृत्तः पुनरायानमहातपाः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

सीताविसर्जनविपादेनरामप्रतिशोचन्तंसौमित्रिप्रति सुमन्त्रेण रामस्य सीतायाभ्रातृणांचविप्रयोगस्यावश्यंभावित्वस्य
 दशरथप्रतिदुर्वाससा पूर्वमेवोक्तत्वनिवेदनेन परिसांत्वने लक्ष्मणेनतंप्रति विस्मरेणदुर्वासोवचनानुवदनचोदना ॥ १ ॥

दृष्ट्वा तु मैथिलीं सीतामाश्रमे संप्रवेशिताम् ॥ संतापमगमद्वोरं लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ १ ॥
 अब्रवीच्च महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रसारथिम् ॥ सीतासंतापजं दुःखं पश्य रामस्य सारथे ॥ २ ॥
 ततो दुःखतरं किं नु राघवस्य भविष्यति ॥ पत्नीं शुद्धसमाचारां विस्मज्य जनकात्मजाम् ॥ ३ ॥
 व्यक्तं दैवादहं मन्ये राघवस्य विनाभवम् ॥ वैदेह्या सारथे नित्यं दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ ४ ॥
 यो हि देवान्तसगन्धर्वानसुरान्सह राक्षसैः ॥ निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवमनुवर्तते ॥ ५ ॥
 पुरा रामः पितुर्वाक्यादण्डके विजने वने ॥ उपित्वा नव वर्षाणि पञ्च चैव महावने ॥ ६ ॥
 ततो दुःखतरं भूयः सीताया विप्रवासनम् ॥ पौराणां वचनं श्रुत्वा नृशंसं प्रतिभाति मे ॥ ७ ॥
 को नु धर्माश्रयः स त कर्मण्यस्मिन्यशोहरे ॥ मैथिलीं प्रति संप्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः ॥ ८ ॥

भ्येतेति । तथैवावतिष्ठस्तेति शेषः ॥ १६—१८ ॥ मन्त्रसहायभूतः सारथिर्मन्त्रसारथिः । सीतासं-
 मुदा युक्ता इति । मुनिपत्नयः तापस्यः । अनुवन्निति । तापजं सीताविरहसंतापजमित्यर्थः ॥ २—३ ॥
 वाल्मीकिमिति शेषः ॥ १९ ॥ चिरस्यागमनमिति । विनाभवं सीतावियोगेनावस्थानं वैदेह्या सार्धं विना-
 प्रतीक्ष्य स्थिता वयं अभिवादयामहे । एतेन सीतायाः भवमित्यर्थः । दैवात् प्राग्भवाददृष्टादित्यर्थः ॥ ४ ॥
 समाश्रयासादिना विलम्बो जात इत्यवगम्यते ॥ २० ॥ दैवमनुवर्तते ननु तन्निरसितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ५—
 —२३ ॥ प्रणिधाय तापसीनां हस्ते दत्त्वा ॥ २४ ॥ ६ ॥ ततः सीतायाः विप्रवासनं नृशंसं क्रूरकृत्यमिति
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे प्रतिभाति ॥ ७ ॥ हीनार्थवादिभिः पौरैर्हेतुभिः ।
 मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोनप- मैथिलीं प्रति यशोहरे सार्ध्वी वने विस्मृत्वानिति
 ञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ अपयशस्करोस्मिन् कर्मणि सीतापरित्यागरूपकर्मण्य-
 नुष्ठिते सति को नु धर्माश्रयः धर्मपरिग्रहः रामेण

ति० पत्नींविस्मज्ययस्थितः । ततोविस्मज्यस्थितेः ॥ ३ ॥ ति० यत्पुरादण्डकेउपित्वादुःखमन्वभूत तत्पितृवाक्यगौरवादुचि-
 तमिति शेषः ॥ ६ ॥ ति० इदंत्वपरिपाल्यवचसांपौराणांवचनंश्रुत्वाऽपरिमितकालत्वाद्दुःखतरंसीताविप्रवासनंयत्कृतंवास्तनृशंसं
 क्रूरकृत्यमितिभाति ॥ ७ ॥ ति० कोनुधर्माश्रयःसंप्राप्तो रामेण । धर्माणांसत्त्वमीमूलत्वात्तत्त्यागेसर्वोपिधर्मोनाशितएवेत्यर्थः ।

[पा०] १ ग. च—ठ. परिदाय. घ. परिदायमहातपाः. २ क—घ. झ—ठ. दैवंपर्युपासते.

एता वाचो बहुविधाः श्रुत्वा लक्ष्मणभाषिताः ॥ सुमन्त्रः श्रद्धया राज्ञो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥
 न संतापस्त्वया कार्यः सौमित्रे मैथिलीं प्रति ॥ दृष्टमेतत्पुरा विप्रैः पितुस्ते लक्ष्मणाग्रतः ॥ १० ॥
 भविष्यति दृढं रामो दुःखप्रायोपि सौख्यभाक् ॥ प्राप्स्यते च महाबाहुर्विप्रयोगं प्रियैर्ध्रुवम् ॥ ११ ॥
 त्वां चैव मैथिलीं चैव शत्रुघ्नभरताबुभौ ॥ संत्यजिष्यति धर्मात्मा कालेन महता महान् ॥ १२ ॥
 इदं त्वयि न वक्तव्यं सौमित्रे भरतेऽपि वा ॥ राज्ञा वो व्याहृतं वाक्यं दुर्वासो यदुवाच ह ॥ १३ ॥
 महाजनसमीपे च मम चैव नरर्षभ ॥ ऋषिणा व्याहृतं वाक्यं वसिष्ठस्य च सन्निधौ ॥ १४ ॥
 ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभः ॥ सूत न कचिदेवं ते वक्तव्यं जनसन्निधौ ॥ १५ ॥
 तस्याहं लोकपालस्य वाक्यं तैत्तिरीयसमाहितम् ॥ नैव जातवृत्तं कार्यमिति मे सौम्य दर्शनम् ॥ १६ ॥
 सर्वथैव न वक्तव्यं मया सौम्य तवाग्रतः ॥ यदि ते श्रवणे श्रद्धा श्रूयतां रघुनन्दन ॥ १७ ॥
 यद्यप्यहं नरेन्द्रेण रहस्यं श्रावितः पुरा ॥ तथाप्युदाहरिष्यामि दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ १८ ॥

संप्राप्तः । प्रत्युत साध्वीत्यागाद्धर्म एव स्यादिति भावः ॥ ८—९ ॥ दृष्टमिति । हे लक्ष्मण पुरा तव पितुरग्रतः अल्पभाग्यवान्नामः दुःखप्रायो भविष्यतीत्येतद्दृष्टं दृष्ट्वा मह्यमुक्तमित्यर्थः । फलितमाह—प्राप्स्यत इति ॥ १०—१२ ॥ इदं रहस्यं त्वयि भरते वा न वक्तव्यं । इदं शब्दार्थमाह—राज्ञेति । राज्ञा दशरथेन । वः तदिदं त्वयि भरतेपि न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ दुर्वाससो वचनं कथं त्वयावगतमित्यत्राह—महाज-

नेति ॥ महाजनसमीपे दशरथसमीप इत्यर्थः । मम वसिष्ठस्य च सन्निधौ । ऋषिणा दुर्वाससा वाक्यं व्याहृतं । त्रिभिरेवेदं वृत्तं ज्ञातमिति भावः ॥ १४ ॥ एवं ते त्वया श्रुतं रहस्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ समाहितं सम्यग्गुप्तं तस्य वाक्यं मया जातु अनृतं न कार्यमिति मम दर्शनं मतं । तस्मात् त्वयि भरते च न वक्तव्यमिति भावः ॥ १६ ॥ न वक्तव्यमिति । राजरहस्यमिति शेषः । तवातिश्रद्धारहितस्य ॥ १७ ॥ तथाप्य-

स० कोनुधर्माश्रयः प्राप्तः 'धर्मे चार्थे च' इति संकल्पपूर्वकं विवाहिताऽपवाहितेति न धर्मो रामस्येति भावः ॥ ८ ॥ स० दृष्टं तपस्सामर्थ्येन । श्रावितं च ॥ ९ ॥ ति० दृढं भुवं । दुःखप्रायः दुःखबहुलः । अतो विसौख्यभाक् सौख्यविशेषभाक् च भविष्यतीति दृष्टमित्यन्वयः । यदेवं अतः प्राप्स्यते चेत्यादि । शि० विसौख्यभाक् विशेषसुखभोक्ता पिरामः प्रियैः विप्रयोगं विप्रयोगं प्राप्स्यते । अतएव रामोपि दुःखप्रायः दुःखसदृशः । भविष्यति । दृढं निश्चितमेतत् ॥ ११ ॥ स० महता कालेन निर्याणसंकेतसमयेन । महानि-लनेन कालसंबन्धिमहत्त्वं रामायतमिति सूचयति । भरतशत्रुघ्नयोस्त्वागोवनवाससमये । त्वामैथिलीं च मैथिल्याः प्रस्तुतस्त्वागः । लक्ष्मणस्य स्वसात्पूर्वं दुर्वाससो तस्यागात्त्यागः । यत्तु नागोजिमष्टेन 'शत्रुघ्नभरतयोस्तु मधुराराज्यगन्धर्वराज्ययोः करणाय प्रतिष्ठापनं त्याग इत्युक्तं । परंतु तदुक्तं । दुःखकरत्यागप्रस्तावाननुगुणत्वात् ॥ १२ ॥ ति० राज्ञा दशरथेन । बोधुष्मान्प्रति व्याहृतं एषां कथमप्रेमावीत्येवं प्रश्नवाक्यं श्रुत्वा यदुर्वासो उवाच । तदिदं त्वयि त्वया सौमित्रे शत्रुघ्ने भरते च न वाच्यं । स० एतावत्कालपर्यन्तं कुतो नाविष्कृतमिदमित्यत आह—इदमिति । हे सौमित्रे त्वयि भरतेपि न वक्तव्यं । अस्मात्स्थापादकत्वात् । दुर्वासो यदुवाच बोधुष्मद्विषये व्याहृतं राज्ञा तत्तदिदं ॥ १३ ॥ ति० दुर्वासो वाक्यं त्वया कथमवगतं तत्राह—महाजनेति । महान्तो जनायस्य दशरथस्य । तस्य मम च संनिधौ । स० कथं कथं न दुर्वासो दशरथयोस्त्वया श्रुतमित्यत आह—महाजनसमीप इति । महाजनः पूजायोग्यो जनो राजा । तसमीपे मम चैव समीपे । एतेन पुरुषर्षभो दशरथः ॥ १५ ॥ स० तस्य लोकपालस्य दशरथस्य वाक्यं नानृतं कार्यमिति सुसमाहितः सावधानचित्तो भविष्यामीति मे दर्शनं संकल्पः । स० अनृतं करणं यत्र कचिच्छकाशेन । मे दर्शनं ज्ञानं ॥ १६ ॥ शि० यदि श्रवणे ते श्रद्धा तदा श्रूयतां । एतेनातिश्रद्धालुसंनिधौ वाक्यमेवेति राजा ज्ञासुचित्वा । ति० यदेवमतः सर्वथैति । तवाप्रेन वक्तव्यं । रहस्यश्रवणेऽत्युत्कटश्रद्धारहितस्येत्यर्थः । श्रद्धायां तु वक्ष्यामीत्याह—यद्विदेति । लक्ष्मणस्य परमात्मा राजा पुत्रत्वाच्च जनसंनिधावेव नरेन्द्रेण प्रतिषेधाच्च दुःखितदुःखनिवारणाय रहस्यप्रकटनेपि न दोष इति सुमन्त्राशयः । स० सर्वथा अनाप-
 द्दशायां ॥ १७ ॥ ति० यद्यपि नरेन्द्रेण रहस्यमप्रकाशयमित्युक्तं । तथापि कथनयोग्ये काले एतस्मिन्निवेदनादुदाहरिष्यामि । एवं ज्ञा-

[पा०] १ ख. झ. च. ट. दुःखप्रायो विसौख्यवान्, क. ग. दुःखप्रायोऽल्पसौख्यवान्, घ. दुःखप्रायोऽल्पभाग्यवान्, २ झ. ठ. तत्सुसमाहितः.

येनेदमीदृशं प्राप्तं दुःखं शोकसमन्वितम् ॥ न त्वया भरते वाच्यं शत्रुघ्नस्यापि सन्निधौ ॥ १९ ॥
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गम्भीरार्थपदं महत् ॥ तथ्यं ब्रूहीति सौमित्रिः सूतं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

चातुर्मास्यनियमनिर्वर्तनायवसिष्ठाश्रमवासिसितिदुर्वासासि दशरथेनतंप्रति रामादिसंबन्धिभविष्यद्वृत्तान्तनिवेदनप्रार्थने
तेनतंप्रति रामस्यभृगुशापेनसीतावियोगस्यावश्यंभावित्वकथननिवेदनेन सुमन्त्रेणसौमित्रिसमाश्रयनम् ॥ १ ॥

तथा संचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्तं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
पुरा नाम्ना हि दुर्वासा अत्रेः पुत्रो महामुनिः ॥ वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्यं समुवास ह ॥ २ ॥
तमाश्रमं महातेजाः पिता ते सुमहायशाः ॥ पुरोहितं महात्मानं दिदृक्षुरगमत्स्वयम् ॥ ३ ॥
स दृष्ट्वा सूर्यसंकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ उपविष्टं वसिष्ठस्य सव्यपार्श्वे महामुनिम् ॥ ४ ॥
तौ मुनी तापसश्चेष्टौ विनीतो ह्यभिवादयत् ॥ स ताभ्यां पूजितो राजा स्वागतेनासनेन च ॥
पाद्येन फलमूलैश्च उवास मुनिभिः सह ॥ ५ ॥
तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः ॥ बभूवुः परमर्षीणां मध्यादित्यगतेऽहनि ॥ ६ ॥
ततः कथायां कस्यांचित्प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः ॥ उवाच तं महात्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनम् ॥ ७ ॥
भगवन्किं प्रमाणेन मम वंशो भविष्यति ॥ किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये किमायुवः ॥ ८ ॥
रामस्य च सुता ये स्युस्तेषामायुः कियद्भवेत् ॥ काम्यया भगवन्ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं मम ॥ ९ ॥
तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य च ॥ दुर्वासाः सुमहातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १० ॥

प्रकाश्यस्यापि प्रकाशने हेतुमाह—दैवं हि दुरतिक्रम- व्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥
मिति । हि यस्मादैवं प्राचीनं कर्म दुरतिक्रमं तस्मा-
दित्यर्थः ॥ १८ ॥ दुरतिक्रमे हेतुः—येनेदमिति ॥ एवं पुरा वार्षिक्यं वर्षासु भवं चातुर्मास्यनियममुद्दि-
भवहुःस्वातिशयदर्शनात् श्रद्धालवे तुभ्यं मया वक्त- श्योवास दुर्वासा हीति नाम्ना ॥ २—५ ॥ मध्या-
व्यमिति भावः ॥ १९ ॥ गम्भीरार्थपदमिति । पूर्वोक्तं दित्यगते मध्यगतादित्युक्त इत्यर्थः । मध्याह्न इति
भाषितं ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते फलितार्थः ॥ ६ ॥ प्रग्रहः सविनय इत्यर्थः ॥ ७ ॥
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड- किंप्रमाणेन उत ततोप्यधिकप्रमाणेनेत्यर्थः । किमायुश्च

त्वादुःखंकार्यमित्याह—दैवंहीति । येनदैवेनेदंशुःखंप्राप्तंतदैवंदुरतिक्रममितिज्ञात्वाशोकंलज्जेत्यर्थः । दैवंहिसुमहद्भूतं येनेदमी-
दृशंप्राप्यमितिचपाठे राज्ञाप्रकाश्यलोकोहोतुदैवंहीत्यादि । येनदैवेनप्राचीनकर्मणाशोकसमीदृशंशुःखंलयाप्राप्यं प्रापणीयं । तदैवंहि
यस्मात्सुमहद्भूतं केनापिदुःखकलानं । अतोराज्ञाप्रकाश्यमुक्तं । यदितुपूर्वभवदादीनामप्रेउक्तंस्यात्तदास्याथस्यावश्यभाविलज्जाना-
त्तवेदंशुःखंनसादितिकतकादयः । अतोतलयाभरतादिसंनिधौवाच्यमितिशेषः । स० ईदं संपत्प्रदंराममपीदंशुःखंप्राप्तं । शोक-
समन्वितं शोकेन समनवो मन्त्रसहिताः तैरितं सहितं दुःखेनालोचकसहितमितियावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ स० गंभीरार्थपदं
शोकपराणांज्ञदित्यर्थोऽनभवेयथातथापदानांगांभीर्यज्ञेयं । तथ्यं यथाममार्थो भवेत्तथाब्रूहि ॥ २० ॥ इतिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५० ॥

ति० वार्षिक्यं यतीनांवर्षाकालेभ्रमणनिषेधाद्वार्षिकमासचतुष्टयमेकत्रैवस्थितवानित्यर्थः ॥ २ ॥ ति० महामुनिं दुर्वासां
॥ ४ ॥ ति० प्रग्रहः ऊर्ध्वबाहुः । शि० प्रकृत्यग्रहोज्ञानंयस्यसः ॥ ७ ॥ ति० किंप्रमाणेन मत्पुत्रपर्यन्तं ततोप्यधिकंवा ॥ ८ ॥
स० काम्यया ममेच्छया ॥ ९ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. झ. न. ट. सूतंतंवाक्यमब्रवीत्.

शृणु राजनपुरावृत्तं तदा दैवासुरे युधि ॥ दैत्याः सुरैर्भर्त्स्यमाना भृगुपत्नीं समाश्रिताः ॥ ११ ॥

तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा ॥ १२ ॥

तया परिगृहीतांस्तान्दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरेश्वरः ॥ चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहृत ॥ १३ ॥

ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्ग्रहः ॥ शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुकुलार्दनम् ॥ १४ ॥

यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः क्रोधमूर्च्छितः ॥ तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन ॥

तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकम् ॥ १५ ॥

[एवं शापं भृगुर्देवता विष्णोः स्मृत्वा च वैभवम्] ॥ शापाभिर्हृतचेताः स स्वात्मना भावितोऽभवत् ॥ १६ ॥

[पुनरेव ययौ तापमृषिर्दुर्मददुर्मदः ॥ विष्णुशक्तिमविद्वान्स प्रपेदे शापमृदताम् ॥ १७ ॥

चिरकालमसंज्ञोऽभूच्छापान्धतमसा वृतः ॥ दृष्ट्वा सप्तर्षयश्चैवं कृपां चक्रुश्च भक्तितः ॥ १८ ॥

त्यक्तशापः पुरस्तस्यौ मन्दं भृगुरथाव्रवीत् ॥ रक्षध्वं मां मुनिश्रेष्ठाः शापान्मत्पुरतः स्थिताः ॥ १९ ॥

श्रुत्वा तु भृगुवाक्यं तमाहुश्च परमर्षयः ॥ स्तुत्यैर्ब्रह्मेशशक्राद्यैः स्तूयमानमहर्निशम् ॥

नारायणं प्रपद्यस्व स्तोत्रैरेव च सुव्रत ॥ २० ॥

भृगुणाऽऽश्रितो विष्णुरागतः प्राह तं भृगुम् ॥ मामैर्भृगोऽनुतं वाक्यं न भविष्यति ते द्विज ॥

संमोचयसि पापान्मामहमेनं गृहीतवान् ॥ २१ ॥]

अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन पीडितः ॥ २२ ॥

तँपसाराऽऽश्रितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः ॥ लोकानां संहितार्थं तु तं शापं ब्राह्ममुक्तवान् ॥ २३ ॥

इति शम्भो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि ॥ इहागतो हि पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम ॥ २४ ॥

मे राम इति ॥ ८—१० ॥ एवं पृष्टश्चिरायुष्टं दुःखोपेतं शापवशादिति वक्तुं पीठिकामाह—शृणु राजन्नित्यादि ॥ ११—१४ ॥ अवध्यां स्त्रीत्वादृषिपत्नीत्वाच्चेति भावः । बहुवार्षिकं कालमित्यर्थः ॥ १५ ॥ शापाभि-
हृतचेताः पश्चात्तापपरीतचित्त इत्यर्थः । स्वात्मना भावितो भगवच्छापनिवृत्त्यर्थं स्वस्वरूपमचिन्तयदि-

त्यर्थः ॥ १६—२१ ॥ पुनः शापेन शापमोघभयेन पीडितः सन् भृगुस्तं देवमर्चयामास ॥ २२ ॥ तं शापं मनुष्यजन्मादिप्रापकं लोकानां संहितार्थं सम्यग्भावण-
वधरूपहितसंपादनार्थं । ब्राह्मं परिब्राह्ममेवेत्युक्तवान्

ति० पुरा पूर्वस्मिन्काले । भृगुपत्नीं स्वपुरोहितमातरं ॥ ११ ॥ शि० जननेदोषमाह—तत्रेति । पत्नी पत्नीमान् । पत्नीसहित इत्यर्थः । लंबहुवार्षिकवियोगं प्रियवियुक्तिं । भवान्प्राप्स्यते । पत्नीत्यत्रत्रीह्यादिलादिनिः । किंचग्रहणरूपधाल्यविहितगिचक्रुति-
कषणन्तप्रकृतिकृतद्वितान्तप्रकृतिकप्रथमान्तःपत्नीति । अतएवप्रियैर्द्वैतमितिपूर्वणविरोधः ॥ १५ ॥ शि० तु अनन्तरं शापेन शापदानहेतुकतपश्श्रुत्याअभिहृतचेतोयस्यसमुनिः स्वात्मना स्वमनसा । भावितः चिन्तान्वितः । अभवत् । ति० शापाभि-
हृतचेताः धर्मपक्षायश्रदेवानुग्रहायप्रवृत्तईश्वरःस्वोपायः मयाह्वयमिमानेनशप्तः । ईश्वरत्वाद्यदितनिरसेतदामिध्यावचनत्वेन नरकप्राप्तिःस्यादितपश्चात्तापपरीतचित्तः । स्वात्मना अन्तर्यामिणाभावितः स्वशापस्वीकारार्थमीश्वरंप्रतिपक्षरणार्थंप्रैरितइत्यर्थः ॥ १६ ॥ ति० शापेन शापस्यमोघत्वभयेनपीडितोभृगुस्तंदेवमर्चयामास ॥ २२ ॥ स० लोकानां जनानां । संप्रियार्थं रावणदिमारणेनसुखार्थं । तंशापं गृह्यं ब्राह्मं । अमीष्टसाधनत्वादब्रवीत् । उक्तवान् उक्तं उक्तिः सूक्तिमान् । अब्रवीत् ओमितिशापंगृह्यं स्वीकृत्य । मुक्तवान् । तंभृगुंतस्याजेतिवा । ति० किमब्रवीत्तदाह—लोकानामिति । लोकानां भूरादीनां । संप्रियार्थं सम्यग्भावणवधादिरूपप्रियसंपादनार्थं । तंशापं मनुष्यत्वादिप्रापकं गृह्यं अङ्गीकार्यमेवस्वस्योक्तवान् ॥ २३ ॥ ति० इतिशप्तः उक्तप्रकारेणशप्तः । पूर्वजन्मनि कश्यपपुत्ररूपेन्द्रावतारे । अत्रपूर्वजन्मनिभृगुणाशप्तइत्युक्त्या तद्व्यतिरेकशापोभावी

[पा०] १ इदमर्थं क. पाठेद्वयते. २ झ. ठ. हतचेतास्तु. ३ पुनरेवययवित्यादयः गृहीतवानित्यन्ताःश्लोकाः क. च. ज. पाठेपुद्गयन्ते. ४ ज. ततोऽब्रवीद्देवःप्रीतिमान्भक्त. ५ झ—ठ. संप्रियार्थं. ६ झ. अ. ट. गृह्यं. वा. रा. २६०

राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानद ॥ तत्फलं प्राप्स्यते चापि भृगुशापकृतं महत् ॥ २५ ॥
 अयोध्यायाः पत्नी रामो दीर्घकालं भविष्यति ॥ [तत्र पत्नीवियोगं च दीर्घकालं गमिष्यति ॥]
 सुखिनश्च समृद्धाश्च भविष्यन्त्यस्य येऽनुगाः ॥ २६ ॥
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ २७ ॥
 समृद्धैश्चाश्वमेधैश्च इष्ट्वा परमदुर्जयः ॥ राजवंशांश्च बहुशो बहून्संस्थापयिष्यति ॥ २८ ॥
 द्वौ पुत्रौ तु भविष्येते सीतायां राघवस्य तु ॥ अन्यत्र न त्वयोध्यायां सत्यमेतन्न संशयः ॥ २९ ॥
 सीतायाश्च ततः पुत्रावभिषेक्ष्यति राघवः ॥ ३० ॥
 स सर्वमखिलं राज्ञो वंशस्याह गतागतम् ॥ आख्याय सुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥ ३१ ॥
 तूष्णींभूते तदा तस्मिन्नाज्ञा दशरथो मुनौ ॥ अभिवाद्य महात्मानौ पुनरायात्पुरोत्तमम् ॥ ३२ ॥
 एतद्वचो मया तत्र मुनिना व्याहृतं पुरा ॥ श्रुतं हृदि च निक्षिप्तं नान्यथा तद्भविष्यति ॥ ३३ ॥
 एवंगते न संतापं कर्तुमर्हसि राघव ॥ सीतार्थं राघवार्थं वा दृढो भव नरोत्तम ॥ ३४ ॥
 श्रुत्वा तु व्याहृतं वाक्यं सूतस्य परमाद्भुतम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 ततः संवदतोरेवं सूतलक्ष्मणयोः पथि ॥ अस्तमर्के गते वासं कैशिन्यां तावथोषतुः ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

वतारे ॥ २४ ॥ तत्फलं पत्नीवियोगेनचिरकालवा- भूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एक-
 सरूपं ॥ २५—३० ॥ सः दुर्वासा इत्यर्थः ॥ ३१— पञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥
 ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-

अत्रापिशरीरेभगवतः सूचितः । सपाद्भेदशितः । 'आह्वयलक्ष्मणप्राहरामोराजीवलोचनः । शृणुमेवचनं गुह्यं सीतासंयागकारणम् ।
 वाल्मीकिनाथशृगुणाशप्तोस्मि किल लक्ष्मण । तस्मादेनां त्यजाम्यथ जनो नैवात्र कारणम् ।' इति । वाल्मीकिरपि प्राचेतसत्वाद्भुगु-
 ष्यत्वेन भृगुत्वमस्तीति वदन्ति । एतच्च निरूपितं बालकाण्डे विस्तरेणास्माभिर्ग्रन्थोपक्रमेणानिषादेति श्लोके ॥ २४ ॥ शि० शापे-
 नतद्दानेन पीडितो भृगुः देवं विष्णुं अर्चयामास । देवस्त्वब्रवीत् । तद्वचनाकारमाह—लोकानामिति । लोकानां रावणादिभ्योभी-
 तानां । संप्रियार्थं तं भवदुःकृतां यद्वा मया प्राह्यमेवावेहीति शेषः । इति वचनपूर्वजन्मनि जन्मनः पूर्वसमये शृगुणाशप्तो विष्णु-
 रक्तवान् । इति हेतोः त्रिषु लोकेषु अभिविख्यातो विष्णुः भरत इत्यर्थः । रामे रामजन्मसंनिधौ तव पुत्रत्वं इहा यो ध्यायांगतः । तत्र
 प्रमाणं 'वैकुण्ठेशस्तु भरतः क्षीराब्धीशस्तु लक्ष्मणः । शत्रुघ्नस्तु स्वर्ग्यभूमारामसेवार्थमागताः' इत्यादि । अतएव भृगुशापकृतं महत्फलं
 प्राप्स्यते । रामस्तु दीर्घकालं बहुकालपर्यन्तं अयोध्याधिपतिः प्रकटायो ध्यापालको भविष्यति । एतेन भरतोद्देश्यकशृगुशापहेतु-
 कभरतदुःखभोगार्थमपिरामस्य दण्डकारण्यविवासं सीतात्यागश्चेति सूचितं । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २३—२५ ॥ ति०
 ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्य लोकं वैकुण्ठं । तस्यापि हिरण्यगर्भलोकैकदेशत्वमिति भावः । स० ब्रह्म लोकमिति पदद्वयं । ब्रह्म तदभि-
 नोरामः । लोकं स्वलोकं वैकुण्ठं । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य लोकमिति वा । 'द्वितीयया ब्रह्मसदस्य धीश्वरस्तेनार्चितः' इत्याचार्योक्तेः । ब्रह्मणः
 स्वस्य लोकमिति वा । अथापरयानि जालये । तृतीयरूपेण निजपदं प्रभुं व्रजन्तं' इत्यादितदुत्तरतदुक्तेः ॥ २७ ॥ ति० बहुत्राजवं-
 शान् लक्ष्मणादिपुत्रद्वारेति भावः । एतेन रामपुत्राणामपि चिरजीवित्वसुक्तप्रायमेव । स० राजवंशान् इतरराजवंशान्
 बहून्संस्थापयिष्यति स्वस्वराज्ये । अथवा पारोक्ष्येण निर्देशोऽयं । राज्ञस्त्ववंशान् भरतादिसुतद्वारा । बहुशः पूर्णसुखः ॥ २८ ॥
 स० श्रुतं न बहिः प्रकाशितं । नापि विस्मृतमित्याह—हृदीति ॥ ३३ ॥ इत्येकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ इदमर्थं च. ज. पाठयोर्द्वयते. २ क—घ. ज. काकुत्स्थो बहून्. ३ क. ख. ग. ज. गोमत्यां.

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

सुमन्त्रेणसहकेशिन्यांरात्रियापनेन प्रभातेअयोध्यामागतेनलक्ष्मणेन श्रीरामे सप्रणामंवाल्मीक्याश्रमेसीताविसर्जननिवे-
दनपूर्वकं रामसमाश्वासनम् ॥ १ ॥

तत्र तां रजनीमुष्य केशिन्यां रघुनन्दनः ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय लक्ष्मणः प्रययौ तदा ॥ १ ॥
ततोर्धदिवसे प्राप्ते प्रविवेश महारथः ॥ अयोध्यां रत्नसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ २ ॥
सौमित्रिस्तु परं दैन्यं जगाम सुमहामतिः ॥ रामपादौ समासाद्य वक्ष्यामि किमहं गतः ॥ ३ ॥
तस्यैवं चिन्तयानस्य भवनं शशिसन्निभम् ॥ रामस्य परमोदारं पुरस्तात्समदृश्यत ॥ ४ ॥
राज्ञस्तु भवनद्वारि सोवतीर्य रथोत्तमात् ॥ अवाञ्मुखो दीनमनाः प्रविवेशानिवारितः ॥ ५ ॥
स दृष्ट्वा राघवं दीनमासीनं परमासने ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां ददर्शग्रजमग्रतः ॥ ६ ॥
जग्राह चरणौ तस्य लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ उवाच दीनया वाचा प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ ७ ॥
आर्यस्याज्ञां पुरस्कृत्य विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ गङ्गातीरे यथोद्दिष्टे वाल्मीकेराश्रमे शुचौ ॥ ८ ॥
तत्र तां च शुभाचारामाश्रमान्ते यशस्विनीम् ॥ पुनरप्यागतो वीर पादमूलमुपासितुम् ॥ ९ ॥
मा शुचः पुरुषव्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी ॥ त्वद्विधा न हि शोचन्ति बुद्धिमन्तो मनस्विनः ॥ १० ॥
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ११
तस्मात्पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च ॥ नातिप्रसङ्गः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १२ ॥
शक्तस्त्वमात्मनाऽऽत्मानं विनेतुं मनसैव हि ॥ लोकान्तसर्वाश्च काकुत्स्थ किं पुनः शोकमात्मनः १३
नेदृशेषु विमुह्यन्ति त्वद्विधाः पुरुषर्षभाः ॥ अपवादः स किल ते पुनरेष्यति राघव ॥ १४ ॥
यदर्थं मैथिली त्यक्त्वा अपवादभयान्नृप ॥ सोपवादः पुरे राजन्भविष्यति न संशयः ॥ १५ ॥

तत्र पथीत्यर्थः ॥ १—५ ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णा-
भ्यामुपलक्षितमग्रजं ॥ ६—८ ॥ पादमूलं तवेति
शेषः ॥ ९—११ ॥ अतिप्रसङ्गः अत्यासक्तिः ॥ १२ ॥
शक्तस्त्वमात्मनाऽऽत्मानं विनेतुं मनसैव हीति ॥ आत्मना
स्वयमेव मनसैव करणेनात्मानं स्वात्मानं लोकांश्च
विनेतुं शिक्षितुं शक्तः । सांसारिकदुःखाद्वारयितुमि-
त्यर्थः ॥ १३ ॥ अपवादः पुनरेष्यति प्रकारान्तरेणेति
शेषः ॥ १४ ॥ तदेवोपपादयति—यदर्थमिति ॥ हे
नृप परीवादभयाद्भीतेन त्वया यदर्थं यदपवादपरि-
हारार्थं मैथिली त्यक्त्वा सोपवादः पुनः प्रकारान्तरेण
भविष्यति । सीतामपवादात्त्यक्त्वा पुनः शोचति ।
तस्मात्तस्यामतिमात्रोऽयं कामुकस्य रामस्यानुराग

स० केशिनीतिकेचनदीकेचनग्रामंचप्रचक्षते ॥ १ ॥ ति० दिवसस्यार्धमर्धदिवसं ॥ २ ॥ ति० माशुचः सीतावियोगे-
नेतिशेषः ॥ १० ॥ ति० यथाबुद्ध्यामनस्विनोऽनशोचन्तितांबुद्धिमाह—सर्वेइति । निचयाः रावणादेरिवमहत्तरैश्वर्याणि । अवश्यं
क्षयान्तान्येव नाशान्तान्येव । समुच्छ्रयाः इन्द्रजिदादेरिव शौर्यवीर्यादिजनितौन्नत्यानि । पतनान्तान्येव । संयोगाः युवयोरिव
विप्रयोगान्ताः । सर्वस्यजनिमतोजीवितंमरणान्तमेव ॥ ११ ॥ ति० निचस्वरूपपर्यालोचनयापिशोकोनकार्यइत्याह—शक्तइति ।
विनेतुं शिक्षितुं । निग्रहीतुं सांसारिकदुःखाद्वारयितुमित्यर्थः । आत्मनेत्यत्रान्तःकरणोपाधिर्जावोभोकात्मा । आत्मानमन्तःकरणं ।
मनसा अन्तःकरणेन । मनः तद्वृत्तिविशेषरूपं । अत्रमनश्शब्दोभोगोपकारणेन्द्रियोपलक्षणं । हेकाकुत्स्थ सर्वलोकांश्चविनेतुं
अन्तर्यामिरूपेणशिक्षितुंसमर्थस्त्वमात्मनःशोकंनिवारयितुंसमर्थइतिक्विवक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ति० तदेवाह—नेदृशेष्विति ।
किंचैवंशोकेक्रियमाणेऽज्ञप्रजानिबन्धनोऽनर्थउभयतःपाशरज्जुरिवदुर्मोचइत्याह—अपवादइति । स० अपवादः प्राचीनतइतरः
प्रियाप्रेषयित्वालोदितीलपवादएष्यति । ततःकाकुत्स्थ स्थगनमेवमेरोचतइतिभावः ॥ १४ ॥ ति० हेनृप अपवादभयाद्भीतेनत्वया
यदर्थंयदपवादनिरुत्तयेसीतात्यक्त्वा सोपवादः हेराजन् परगृहोषितांस्त्रिंशल्यक्त्वासर्वदातामेवानुशोचतीतिप्रकारान्तरेणभविष्यति ।
यत्तुक्तकेनअभ्यादिनाशुद्धत्वेनोक्तांस्वयंहृष्टशुद्धिगर्भिणीमपिरामःप्राकृतवद्विषयानितिपुरे देवादिपुरेऽपवादोभविष्यतीतिव्याख्या-

षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सौमित्रिणा रामंप्रति स्वहृन्नेनस्वप्रतिज्ञापालनकरणनिवेदने तेनतंप्रति त्यागस्ववधप्रतिनिधित्वकथनेन तत्त्यागः ॥ १ ॥
सौमित्रिणा स्वगुहाप्रवेशेनैवसरयूतद्यामवगाहनेन स्वर्गगमनम् ॥ २ ॥

अवाञ्छुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाबुतम् ॥ राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥ १ ॥
न संतापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि ॥ पूर्वनिर्माणबद्धा हि कालस्य गतिरीदृशी ॥ २ ॥
जहि मां सौम्य विस्रब्धं प्रतिज्ञां परिपालय ॥ हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥ ३ ॥
यदि प्रीतिर्महाराज यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ जहि मां निर्विशङ्कस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥ ४ ॥
लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः ॥ मन्त्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसम् ॥ ५ ॥
अब्रवीच्च तदा वृत्तं तेषां मध्ये स राघवः ॥ दुर्वासोभिगमं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥ ६ ॥
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासत ॥ वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७ ॥
दृष्टमेतन्महाबाहो क्षयं ते रोमहर्षणम् ॥ लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥ ८ ॥
त्यजैनं बलवान्कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः ॥ विनष्टायां प्रतिज्ञायां धर्मोपि च लयं ब्रजेत् ॥ ९ ॥
ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्येत्तु न संशयः ॥ १० ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात् ॥ लक्ष्मणेन विना चाद्य जगत्स्वस्थं कुरुष्व ह ॥ ११ ॥
तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १२ ॥
विसर्जये त्वां सौमित्रे मा भूद्रर्मविपर्ययः ॥ त्यागो वधो वा विहितः साधूनां तूभयं समम् ॥ १३ ॥
रामेण भाषिते वाक्ये बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः ॥ लक्ष्मणस्त्वरितं प्रायात्स्वगृहं न विवेश ह ॥ १४ ॥
स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृताञ्जलिः ॥ निगृह्य सर्वस्रोतांसि निश्वासं न मुमोच ह ॥ १५ ॥
अनिश्चसन्तं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः ॥ देवाः सर्षिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यकिरन्तदा ॥ १६ ॥

आह्वतं राहुग्रस्तं । दृष्ट इति । सुमन्त्रवाक्यतः पदिष्टन्यायवतीत्यर्थः ॥ २—४ ॥ प्रचलितेन्द्रियः
पूर्वमेव रामेण स्वपरित्यागस्यावगतत्वादविषाद इत्यर्थः त्यक्त्वावाञ्छुखमौनतया प्रवृत्तवागादीन्द्रियः ॥ ५—१० ॥
॥ १ ॥ तदेव दर्शयति—पूर्वत्यादि । पूर्वनिर्माणेन अभिपालनात् । हेतौ पञ्चमी । अभिपालनार्थमित्यर्थः
प्राग्भावीयकर्मणा बद्धा कल्पिता प्रथा । ईदृशीति । ॥ ११—१३ ॥ रामेण भाषित इत्युक्तरीत्येति शेषः
“संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम्” इत्यु- ॥ १४ ॥ सर्वस्रोतांसि सर्वेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥ युक्तं

स० तवातिप्रेमधामत्वान्मोघाभवतुप्रतिज्ञेत्येतोविज्ञापयति—हीनप्रतिज्ञा इति ॥ ३ ॥ स० यदिमहाराजतवप्रीतिर्मयि
यदिचानुग्राह्यता तर्हिनिर्विदाङ्गमांजहि । धर्मं प्रतिज्ञापालनायातवर्धय । लोकेस्वानुजमपिकृतप्रतिज्ञापरिपालनकृतेऽवधीद्रामइति
कीर्तिसुपार्जयेतिभावः ॥ ४ ॥ ति० समासत तूर्णस्थिताः ॥ ७ ॥ ति० दृष्टमेतत्क्षयं क्षयएषदृष्टः । मयातपोबलेनेतिशेषः ।
मांद्रष्टुमागतेनल्लिपित्रादृष्टस्यमद्राश्रमस्थदुर्वाससोमुखाच्चेति ॥ ८ ॥ ति० लज्जेलादिना “प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्य विशेषतः”
इतिसूचितं ॥ ९ ॥ ति० लक्ष्मणेनविनाचाद्य लक्ष्मणस्यागपूर्वकमद्यावस्थानेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० इष्टस्यत्यागोवावधोवा ।
तदुभयंसाधूनांसममेवेतित्वाविसर्जये । वधप्रतिज्ञापालनायेतिभावः ॥ १३ ॥ ति० बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः रामवियोगास-
हिष्णुतया । नतुस्वशरीरहानिभयेनेतिभावः । तदेवाह—स्वहृन्नेनविवेशहेति । प्रायात् सरयूतीरमितिशेषः ॥ १४ ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. पूर्वापुराणसिद्धादि. क. छ. सर्वसंहारबद्धाहि. २ क—घ. ज. सोपाध्यायाःसमागमन्. ३ ख. ग.
घ. च. छ. ज. लक्ष्मणस्ववधेनाद्य. क. त्यागेनलक्ष्मणस्याद्य.

ततः सङ्गाद्रता धेनुः संवत्सा स्पर्शिताऽनघ ॥ ब्राह्मणस्याहिताग्नेश्च दरिद्रस्योञ्छवर्तिनः ॥

[नृगस्य गोसमूहेषु ददतः पूर्वमेव सा ॥ ९ ॥]

स नष्टां गां क्षुधार्तो वै अन्विष्यंस्तत्रतत्र च ॥ नापश्यत्सर्वराज्येषु संवत्सरगणान्वहन् ॥ १० ॥

ततः कनखलं गत्वा जीर्णवत्सां निरामयाम् ॥ ददर्श गां स्वकां धेनुं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ११ ॥

अथ तां नामधेयेन स्वकेनोवाच स द्विजः ॥ आगच्छ शबलेत्येवं सा तु शुश्राव गौः खरम् ॥ १२ ॥

तस्य तु खरमाज्ञाय क्षुधार्तस्य द्विजस्य वै ॥ अन्वगात्पृष्ठतः सा गौर्गच्छन्तं पावकोपमम् ॥ १३ ॥

योपि पालयते विप्रः सोपि गामन्वगाहुतम् ॥ गत्वा तमृषिमाचष्ट मम गौरिति सत्वरम् ॥ १४ ॥

स्पर्शिता राजसिंहेन मम दत्ता नृगेण ह ॥ तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद्विपश्चितोः ॥ १५ ॥

विवदन्तौ ततोऽन्योन्यं दातारमभिजग्मतुः ॥ तौ राजभवनद्वारि न प्राप्तौ नृगशासनम् ॥ १६ ॥

अहोरात्राण्यनेकानि वसन्तौ क्रोधमीयतुः ॥ ऊचतुश्च महात्मानौ तावुभौ द्विजसत्तमौ ॥

क्रुद्धौ परमसंतप्तौ वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ १७ ॥

अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम् ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो भविष्यसि ॥ १८ ॥

बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च ॥ श्वश्रेऽस्मिन्कृकलासो वै दीर्घकालं वसिष्यसि ॥ १९ ॥

उत्पत्स्यते हि लोकेऽस्मिन् यदूनां कीर्तिवर्धनः ॥ वासुदेव इति ख्यातो लोके पुरुषविग्रहः ॥ २० ॥

पाल्यते नात्र संशय इति च पाठः ॥ ६—८ ॥ खलं कनखलाख्यग्रामं ॥ ११—१४ ॥ स्पर्शिता

सङ्गात् राज्ञा दत्तबहुगोसङ्गात् ॥ ९—१० ॥ कन- दत्ता ॥ १५—१७ ॥ कृकलासः सरठः ॥ १८—

स० गता व्यूहश्चा ॥ ति० सङ्गात् राजदानार्थनीयमानबहुगोसङ्गात् । स्पर्शिता ब्राह्मणाय दत्ता । बहुदोहिनीतिपाठान्तरं ।
आहिताग्नेर्दरिद्रस्येत्यनेनाग्निहोत्रहविरथमपिधेन्वन्तराभावउक्तः । उञ्छः क्षेत्रपतितात्रस्यकणशादानं ॥ ९ ॥ ति० जीर्णवत्सां
“संवत्सरगणान्वहन्” इत्युक्तेः ॥ ११ ॥ स० स्वकेन स्वकृतसंकेतेन । शबलेत्येवमुवाच । शबलेत्येवमित्यत्र दूराद्भूतेचेतिभूतत्वे
“भूतप्रगृह्याअचिन्त्यं” इतिप्रकृतिभावेनभाव्यंयद्यपि । तथापि बहुपरिभ्रमणश्रान्त्याखरोनोच्चैरायातइतिध्वनयितुंभूताभावः ।
याशबला लमगच्छेतिस्मीपोक्तिरिवातदप्रसक्तिः ॥ १२ ॥ स० योपि पालयते अपालयत् । सः प्रत्यावृत्तपुनर्दत्तधेनुग्राही ।
तमृषिं खखरतोगमाकार्यनयन्तं । चष्ट आचष्ट । ति० योपि नृगतो लब्धदानः । तमृषिगवानुगम्यमानमृषिं ॥ कतकतीर्थोऽतु—तमृषिं
यस्यगोहेस्थिता तमृषिं । खरन्सः कृतगवासोद्विजो नृगेणस्पर्शितादत्ता इत्याचष्टेत्यनुकर्षइतिव्याख्ययतुः । ममतुभाति गवानुग-
मनादन्वेष्टृब्राह्मणीयलंसिद्धं । नृगतोमयालब्धेतिपरेण सोमियुक्तोन्वगादित्यत्रकर्तुर्वेगवत्वेत्यत्रप्रतीतेरक्षरस्वरस्यसिद्धलंचेति
॥ १४ ॥ स० वादोविवादः । महान् अपरिहार्यः ॥ १५ ॥ स० दातारं नृगं । नृगशासनं स्वागमनवार्ताश्रवणवताराज्ञाताव-
न्तःप्रवेद्यावितिराज्ञाज्ञानप्राप्तौ ॥ १६ ॥ स० वसन्तौ उपोषणेन । ‘तानीयमानानां त्वास्मीदृष्टोवाचममेति तम् । ममेतिप्रतिपु-
ह्याहृनृगेमेदत्तवानिति । विप्रौविवदमानौमामूचतुःस्वार्थसाधकौ । भवान्दातापहर्तेतितच्छ्रुत्वामेऽभवद्भ्रमः । अनुनीतावुभौविप्रौध-
र्मकृच्छ्रगतेनमे । गवालक्षप्रगृहीतांदास्याम्येषाप्रदीयताम् । भवन्तावनुगृहीतांकिङ्करस्याविजानतः । समुद्धरतंमांकृच्छ्रात्पतन्तंनि-
रयेऽशुचौ । नान्यांप्रतीच्छेवैराजन्तित्युक्त्वास्वाम्यपाकमतः । नान्यद्भवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरोययौ’ इतिभागवतइवात्रतयो
राजदर्शनंकिमिति नोकिमितिचेत्तद्दर्शनोत्तरमाविफलस्याभावादितिकेचित् । कल्पभेदेनायंकथाभेदोद्वेगइत्यन्ये । भारतेदानधर्मेध्वे-
वमेवकथा ‘नृगस्ततोऽब्रवीदि’त्यादिनोकाज्ञेया ॥ १७ ॥ ति० कृकलीभूतः कृकलासीभूतः । स० दर्शनंनैषि । ततोऽदृश्यः ।
शिरःकंपभयविषयेपिकृतइतिकृकलासोभविष्यसि ॥ १८ ॥ स० श्वश्रे गते । कृकलीभूतः कृकंशिरः लातिआधेयत्वेनेतिकृक-
लं । श्रीवास्यस्येतिसतथा । भूतोजातस्सन् । भूतः परितोभुवा ऊतः संबद्धइतिवा ॥ १९ ॥ ति० पुरुषविग्रहः पुरुषशरीरसद-
शशरीरः ॥ २० ॥

[पा०] १ ख. घ. सवत्साबहुदोहिनी. ग. ज. सवत्साबहुदोहना. २ इदमर्थं क. घ. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ३ क—ङ.
झ. न. ट. श्वश्रेलंकृकलीभूतोदीर्घकालंनिवत्स्यसि. ४ क—ट. ख्यातोविष्णुःपुरुष.

स ते मोक्षयिता राजंस्तस्माच्छापाद्भविष्यति ॥ कृता च तेन कालेन निष्कृतिस्ते भविष्यति ॥ २१ ॥
 भारवतरणार्थं हि नरनारायणाबुधौ ॥ उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग उपस्थिते ॥ २२ ॥
 एवं तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतज्वरौ ॥ तां गां हि दुर्बलां वृद्धां ददतुर्ब्राह्मणाय वै ॥ २३ ॥
 एवं स राजा तं शापमुपशुङ्गे सुदारुणम् ॥ २४ ॥
 कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते ॥ तच्छीघ्रं दर्शनं मह्यमभिवर्तन्तु कार्यिणः ॥ २५ ॥
 सुकृतस्य हि कार्यस्य फलं नापैति पार्थिवः ॥ तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवाञ्छनः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

नृगेणराज्ञा स्वस्यकृकलासत्त्वप्रापकब्राह्मणशापप्राप्त्यनन्तरं स्वपुत्रस्यराज्येऽभिषेचनपूर्वकं शिल्पिमिहिमवर्षातपनिवा
 कर्तव्यनिर्माणेन तत्रप्रवेशनम् ॥ १ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित् ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥
 अल्पापराधे काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईदृशः ॥ महानृगस्य राजर्षेयमदण्ड इवापरः ॥ २ ॥
 श्रुत्वा तु पापसंयुक्तमात्मानं पुरुषर्षभ ॥ किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ ॥ ३ ॥
 लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघवः पुनरब्रवीत् ॥ शृणु सौम्य यथापूर्वं स राजा शापविक्षतः ॥ ४ ॥
 अथाध्वनि गतौ विप्रौ विज्ञाय स नृगस्तदा ॥ आहूय मन्त्रिणः सर्वानैगमान्सपुरोधसः ॥ ५ ॥
 तानुवाच नृगो राजा सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥ दुःखेन सुसमाविष्टः श्रूयतां मे समाहितैः ॥ ६ ॥
 नारदः पर्वतश्चैव मम दत्त्वा महद्भयम् ॥ गतौ त्रिभुवनं भद्रौ वायुभूतावनिन्दितौ ॥ ७ ॥

२० ॥ निष्कृतिः शापमोक्षः ॥ २१—२२ ॥ ब्राह्म-
 णाय कस्यचित् अन्यस्मा इत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥
 विमर्दः कलहः । अभिवर्तन्तु आगच्छन्तु । कार्यिणः
 कार्यार्थिनः । अभिवर्तन्तु काङ्क्षिण इति पाठः ॥ २५
 —२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने
 त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रामस्येत्यादि ॥ १ ॥ अल्पेति ॥ अल्पेप्यपराधे
 परीक्षार्थमागतत्वात् गोदानद्वारा द्विजाभ्यां नारदप-
 र्वताभ्यां यमदण्ड इव महान् शापो दत्तः ॥ २—३ ॥
 लक्ष्मणेनेति ॥ हे सौम्य, शापविक्षतः सन् स राजा
 यथा पूर्वमुवाच तच्छृण्वति योजना ॥ ४ ॥ अथेति ॥
 अध्वनि व्योमाध्वनि गतौ ध्यानेन अमुकाविति
 विज्ञायेत्यर्थः । नैगमान् पौरान् ॥ ५ ॥ तानिति ॥
 श्रूयतामिति । वचनमिति शेषः ॥ ६ ॥ नारद इति ॥

स० तस्माद् मच्छापात् । भविष्यति तावत्पर्यन्तंकृकलासः ॥ तेन कृष्णेन ॥ २१ ॥ ति० कलौयत्किञ्चित्तुर्युगीत्येकला-
 विलयः । स० कलौयुगे । उपस्थिते संनिहिते ॥ २२ ॥ ति० अभिवर्तन्तु अभिवर्तयन्तु । मह्यं मम । कार्यिणः प्रजाज-
 धिकारिणश्च ॥ २५ ॥ ति० ननुनृगस्याप्येवमवस्थाचेदलंसुकृतकर्मणेतिशङ्कावन्तंलक्ष्मणंलक्षयित्वाह—सुकृतस्येति । कार्यस्य
 कर्तव्यस्य । सुकृतस्य प्रजापालनधर्मस्य । फलंपार्थिवोनापैति । काकुः । प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । कार्यवान् जनः कथायाति तत्प्र-
 तीक्षस्व । द्वारिस्थित्वेत्येषः ॥ २६ ॥ इतित्रिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५३ ॥

स० दीप्ततेजसं अनेनसीतावीततान्नितातान्तिनैतिसूच्यते ॥ १ ॥ स० ईदृशोमहान् भगवदितराशक्यपरिहारत्वेन ।
 शापोदत्तइतियेषः ॥ २ ॥ ति० पापसंयुक्तं शापरूपपापसंयुक्तं ॥ ३ ॥ ति० द्विजौप्रतिकिमुवाचेतिशङ्कायांतयोरदर्शनमेवाभू-
 दित्याह—अथेति ॥ ५ ॥ स० वायुभूतौ असङ्गौ । शि० नारदः पर्वतश्चक्षुषी मम मह्यं । महद्भयं ब्राह्मणाभ्यांदत्तंशापमि-
 त्यर्थः । दत्त्वा श्रावयित्वा । त्रिभुवनं त्रयाणां ब्रह्मादीनांभुवनंलोकंगतौ ॥ ७ ॥

कुमारोयं वसुर्नाम स देवोऽद्याभिषिच्यताम् ॥ श्वभ्रं च यत्सुखस्पर्शं क्रियतां शिल्पिर्मिमम् ॥
 यत्राहं संक्षयिष्यामि शापं ब्राह्मणनिस्सृतम् ॥ ८ ॥
 वर्षघ्नमेकं श्वभ्रं तु हिमघ्नमपरं तथा ॥ ग्रीष्मघ्नं तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥ ९ ॥
 फलवन्तश्च ये वृक्षाः पुष्पवत्यश्च या लताः ॥ विरोप्यन्तां बहुविधाञ्छायावन्तश्च गुल्मिनः ॥ १० ॥
 क्रियतां रमणीयं च श्वभ्राणां सर्वतो दिशम् ॥ सुखमत्र वसिष्यामि यावत्कालस्य पर्ययः ॥ ११ ॥
 पुष्पाणि च सुगन्धीनि क्रियन्तां तेषु नित्यशः ॥ परिवार्य यथा मे स्युरध्यर्धं योजनं तथा ॥ १२ ॥
 एवं कृत्वा विधानं स संदिदेश वसुं तदा ॥ धर्मनित्यः प्रजाः पुत्र क्षत्रधर्मेण पालय ॥ १३ ॥
 प्रत्यक्षं ते यथा शापो द्विजाभ्यां मयि पातितः ॥ नरश्रेष्ठ सरोषाभ्यामपराधेऽपि तादृशे ॥ १४ ॥
 मा कृथास्तनुसंतापं मत्कृतेऽपि नरर्षभ ॥ कृतान्तः कुशलः पुत्र येनास्मि व्यसनीकृतः ॥ १५ ॥
 प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति ॥ लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥
 पूर्वं जात्यन्तरे वत्स मा विषादं कुरुष्व ह ॥ १६ ॥
 एवमुक्त्वा नृपस्तत्र सुतं राजा महायशाः ॥ श्वभ्रं जगाम सुकृतं वासाय पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥
 एवं प्रविश्यैव नृपस्तदानीं श्वभ्रं महारत्नविभूषितं तत् ॥
 संपादयामास तदा महात्मा शापं द्विजाभ्यां हि रुषा विमुक्तम् ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

त्रिभुवनं ब्रह्मलोकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ श्वभ्रं गर्तः ॥ ८—
 ९ ॥ गुल्मिनः कक्षवृक्षाः ॥ १०—११ ॥ पुष्पाणि
 यथा अर्धयुगं योजनं परिवार्य स्युः तथा क्रियन्तामि-
 त्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ तादृशे अल्पेपीत्यर्थः ॥ १४ ॥
 कृतान्तः ईश्वरः ॥ १५ ॥ पूर्वं जात्यन्तरे । प्राप्तव्या-
 न्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति । लब्धव्यान्येव

लभते दुःखानि च सुखानि च ॥ १६—१८ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमु-
 कुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५४ ॥

स० संक्षयिष्यामि संक्षयिष्यामि । शि० योऽयं वसुर्नामममकुमारः सोद्याभिषिच्यतां । यत्राहं ब्राह्मणनिस्सृतं शापं संक्षयिष्यामि
 तत्रयत्सुखस्पर्शं श्वभ्रं गर्तं चिच्छिल्पिभिः क्रियतां कार्यतां । सार्धश्लोकएकान्वयी ॥ ८ ॥ स० वसुं स्नापयं । संनिवेद्य राज्ये
 ॥ १३ ॥ ति० हे पुत्र धर्मनित्यो मूला प्रजाः क्षत्रधर्मेण पालयेत्यादेरेवमुक्तत्वेन नाष्टादशश्लोकस्थप्रथमपादेन संबन्धः । स०
 मद्रन्माकुरु ब्राह्मणादिविषयइत्याह—प्रत्यक्षमिति ॥ १४ ॥ स० व्यसनीकृतइति पदद्वयं । व्यसनवान्कृतः ॥ १५ ॥ एवप्राप्नोती-
 त्यत्र प्रहेल्ययुक्तेर्लघुः पठनीयः । ति० प्राप्तव्यानि प्राप्नोत्येवेत्यप्युजना । प्राप्तव्यानि एकत्र स्थल एव तिष्ठतो यत्नलभ्यानि ।
 गन्तव्यानि स्वयमन्यत्र गत्वा प्राप्यानि । लब्धव्यानि स्थल एव तिष्ठतो यत्नलभ्यानि । पूर्वं जात्यन्तरे संपादितकारणानीति शेषः ।
 सुखानि दुःखानि प्राप्तव्यादीनि प्राप्नोतीत्यर्थः । अनेन दुःखाद्यनुभवे नान्यो मूलं किंतु स्वकृतकर्मैवेत्युक्तं ॥ १६ ॥ ति० सुकृतं
 सुकृतं । शि० सुकृतं अतिप्रयत्नेन निर्मितं ॥ १८ ॥ शि० संपादयामास शापः प्राप्नोति प्रार्थयामासेत्यर्थः । ति० संपादया-
 मास अनुभवति स्मेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ग. पूर्वजन्मान्तरे वत्स. २ क—ड. ज. एवं प्रविश्य स नृपः श्वभ्रमन्तर्विभूषितम् । द्विजाज्ञाधारयामास बहुवर्ष-
 गणायुतम् ।

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

रामेणलक्ष्मणंप्रति महदपराधस्यानर्थहेतुत्वेऽदाहरणतया कथान्तरोदाहरणारंभः ॥ १ ॥ निमिनाज्ञाद्विष्वाकुर्वन्त्येनराज्ञा स्वयाजनायस्वप्रार्थितेनवसिष्ठेन इन्द्रेणस्वस्यपूर्ववरणोक्त्यापश्चाद्याजनोक्तौविलंबासहनेन गौतमवरणेनयागनिर्वर्तनम् ॥ २ ॥ पश्चादागतेनवसिष्ठेन निद्रापरवशतयास्नानभियायिनंनिमिंप्रतिविदेहत्वशापदानम् ॥ ३ ॥ निमिनावसिष्ठंप्रति स्वतःशाप-
दानस्यानौचित्योक्त्या तस्यापि विदेहत्वशापदानम् ॥ ४ ॥

एष ते नृगशापस्य विस्त्रोभिमहितो मया ॥ यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा शृणुष्वेहापरां कथाम् ॥ १ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण सौमित्रिः पुनरब्रवीत् ॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे नृप ॥ २ ॥
लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राम इक्ष्वाकुनन्दनः ॥ कथां परमधर्मिष्ठां व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥
आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ पुत्रो द्वादशमो वीर्यं धर्मे च परिनिष्ठितः ॥ ४ ॥
स राजा वीर्यसंपन्नः पुरं देवपुरोपमम् ॥ निवेशयामास तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ॥ ५ ॥
पुरस्य सुकृतं नाम वैजयन्तमिति श्रुतम् ॥ निवेशं यत्र राजर्षिर्निमिष्वक्रे महायशः ॥ ६ ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुमहापुरम् ॥ यजेयं दीर्घसत्रेण पितुः प्रह्लादयन्मनः ॥ ७ ॥
ततः पितरमामन्त्र्य इक्ष्वाकुं हि मनोः सुतम् ॥ वसिष्ठं वरयामास पूर्वं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ॥ ८ ॥
अनन्तरं स राजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ अत्रिमङ्गिरसं चैव भृगुं चैव तपोधनम् ॥ ९ ॥
तमुवाच वसिष्ठस्तु निमिं राजर्षिसत्तमम् ॥ वृतोऽहं पूर्वमिन्द्रेण अन्तरं प्रतिपालय ॥ १० ॥
अनन्तरं महाविप्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् ॥ वसिष्ठोपि महातेजा इन्द्रयज्ञमथाकरोत् ॥ ११ ॥
निमिस्तु राजा विप्रांस्तान्तसमानीय नराधिपः ॥ अयजद्विमवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपतः ॥
पञ्च वर्षसहस्राणि राजा दीक्षामुपागमत् ॥ १२ ॥
इन्द्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ सकाशमागतो राज्ञो हौत्रं कर्तुमनिन्दितः ॥ १३ ॥
तदन्तरमथापश्यद्रौतमेनाभिपूरितम् ॥ कोपेन महताऽऽविष्टो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ १४ ॥
स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी मुहूर्तं समुपाविशत् ॥ तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्रयाऽपहृतो भृशम् ॥ १५ ॥
ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥
यस्माच्चमन्यं वृतवानममवज्ञाय पार्थिव ॥ चेतनेन विनाभूतो देहैस्तव भविष्यति ॥ १७ ॥
ततः प्रबुद्धो राजर्षिः श्रुत्वा शापमुदाहृतम् ॥ ब्रह्मयोनिमथोवाच संरम्भात्क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥

इह राजापराधविषये ॥ १ ॥ तृप्तिः कथानां संघ-
न्धिनीत्यर्थः ॥ २—४ ॥ गौतमस्येति गौतमाश्रमस्ये-
त्यर्थः ॥ ५ ॥ वैजयन्तं इन्द्रप्रासादं । सादृश्यात्तद्व्यप-
देशः ॥ ६—९ ॥ प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । प्रतीक्ष त्वं

शपः ॥ १० ॥ गौतमः । नृप ॥ ११ ॥
हौत्रमिति शेषः ॥ ११ ॥ तान् अभ्यादीन् ॥ १२—
१४ ॥ सइति । असमाप्तसत्र इतिशेषः ॥ १५—

ति० कथानां श्रवणइतिशेषः ॥ २ ॥ ति० इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकुपुत्राणां । द्वादशमः द्वादशसंख्यापूरणः । संख्यादेरपिम
डाषः ॥ ४ ॥ ति० पितुरिक्ष्वाकोः । दीर्घसत्रं बहुकालसाध्योबहुयजमानकःसत्राख्योयागः ॥ ७ ॥ स० पूर्वं पुरोहितत्वात्
॥ ८ ॥ ति० अन्तरंप्रतिपालय इन्द्रयागसमाप्तिपर्यन्तावकाशंप्रतिपालय प्रतीक्षस्व । इन्द्रयाजयित्वात्वांयाजयिष्यइतिभावः
देवानामपिमङ्गाधिकारःप्राङ्ङिरूपितः ॥ १० ॥ ति० अनन्तरं वसिष्ठगमनानन्तरं ॥ ११ ॥ शि० तस्मिन्नहनिराजर्षिः निद्रय
पहृतोऽभवदितिशेषः ॥ १५ ॥ शि० ततोराजर्षेर्दर्शनेनहेतुना वसिष्ठस्यमन्युःप्रादुरासीत् । अतएवव्याहर्तुंशापमितिशेषः
उपचक्रमे ॥ १६ ॥ ति० सामवज्ञायेत्यस्य स्वपिषिचेतिशेषः । चेतनेनविनाकृतोमृतइत्यर्थः । एष्यति भविष्यति ॥ १७
[पा०] १ च. निविष्टसत्रराज्यंतुनिमिः, २ ख. छ. च. छ. झ. ज. ट. देहस्तेपार्थिवैष्यति.

अजानतः शयानस्य क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ मुक्तवान्मयि शापाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ १९ ॥
तस्मात्तवापि ब्रह्मर्षे चेतनेन विना कृतः ॥ देहः सुरुचिरप्रख्यो भविष्यति न संशयः ॥ २० ॥

इति रोषवशादुभौ तदानीमन्योन्यं शपितौ नृपद्विजेन्द्रौ ॥

सहसैव बभूवतुर्विदेहौ तत्तुल्याधिगतप्रभाववन्तौ ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

लक्ष्मणेनरामंप्रति विदेहयोर्निमिवसिष्ठयोः पुनर्देहयोगप्रकारप्रश्नः ॥ १ ॥ रामेणतत्कथनारंभः ॥ २ ॥ वसिष्ठेनपुनर्देह-
योगाय ब्रह्माणंप्रतिप्रार्थने तेनतंप्रति मित्रावरुणरेतःप्रवेशचोदना ॥ ३ ॥ वसिष्ठेन ब्रह्मवचनेनवरुणालयगमनम् ॥ ४ ॥
अत्रान्तरे मित्रंप्रतिगच्छन्त्याउर्वश्या स्वभोगाभिलाषिणवरुणंप्रति स्वस्यतस्मिन्भावनिवेदनेन देहस्यमैत्रीयत्वोक्तौ वरुणेनत-
दवलोकनेनस्कन्धस्यस्वतेजसः कुम्भेस्थापनम् ॥ ५ ॥ अनन्तरंमित्रेण स्वसमीपमागतमुर्वशीप्रति वरुणाभिलाषदोषाविष्कर-
णेन मानुषस्यपुरुषसोभार्थाभवनशापदानम् ॥ ६ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥

निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसंमतौ ॥ २ ॥

लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामश्चेक्षाकुनन्दनः ॥ प्रत्युवाच महातेजा लक्ष्मणं पुरुषर्षभः ॥ ३ ॥

तौ परस्परशापेन देहावुत्सृज्य धार्मिकौ ॥ अभूतां नृपविप्रर्षीं वायुभूतौ तपोधनौ ॥ ४ ॥

अशरीरः शरीरस्य कृतेऽन्यस्य महामुनिः ॥ वसिष्ठः सुमहातेजा जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ५ ॥

सोभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित् ॥ पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः ॥ ६ ॥

भगवन्निमिशापेन विदेहैत्वमुपागमम् ॥ लोकेनाथ महादेव अण्डजोपि त्वमञ्जजः ॥ ७ ॥

१९ ॥ चेतनेन विना कृत इति । मृत इत्यर्थः । मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः
सुरुचिरप्रख्यः सुरुचिरकान्तिः ॥ २०—२१ ॥ सर्गः ॥ ५५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रोमद्रामायणभूषणे देवसंमतौ देवतुल्यौ ॥ २—४ ॥ अन्यस्य शरी-

स० सुरुचिरप्रख्यः प्राक्सुरुचिरप्रख्याशोभायस्यसः ॥ २० ॥ स० शापितौ शप्तौ । नृपद्विजेन्द्रौ निमिवसिष्ठौ । तत्तुल्याधिगत-
प्रभाववन्तौ गतश्चासौप्रभावश्चतोस्तियथोक्तौ । सः लोकविदितः तुल्यः परस्परं । आधर्मिनोव्यथायथोक्तौ । तौ च तौतौ च ।
नागोजिमद्वस्तु 'तदितिब्रह्मनाम । ब्रह्मणस्तुल्यतयाधिगतःप्राप्तः यःप्रभावस्तद्वन्तौ । ब्रह्मप्रभावावितियावत्' इतिव्याकुर्वन्शापतः
परस्परंविदेहताप्राप्तेःशोकमूलतया प्रकरणादौर्बल्यसंपादितवानितिमन्तव्यम् । तत्तुल्याधिगतप्रभाववन्तौ तल्लोकप्रसिद्धं तुल्याधि-
गतं अधिगतिः उभयोःपरस्परंविदेहताप्राप्तिः तत्कारकोयःप्रभावः अन्योन्यशापप्रदानसामर्थ्यं तद्वन्तावितिवा । पक्षद्वयेपिन
कर्मधारयादित्यस्यैकदेशिनेतिनिर्देशोऽनित्यलंज्ञापयतीतिमलर्थार्थोपपत्तिर्वोच्यता ॥ २१ ॥ इतिपञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

ति० देवसंमतौ देवपूजितौ । स० निक्षिप्य त्यक्त्वा । देवसंमतौ हरिसंमतौ । भगवदिच्छयैवंजातौ । हेदेव संमतौ सुश-
रीरत्वेनसंप्रतिपन्नावितिवा ॥ २ ॥ स० नृपविप्रर्षीं विप्रश्चासावृषिश्च । नृपश्चसचतौ । वायुभूतौ पिशाचादिवद्वातभूतौ ।
एवमवस्थानेकारणमाह—तपोधनाविति ॥ ४ ॥ स० अन्यस्य सर्वदृश्यस्य ॥ ५ ॥ ति० अभिवाद्याभिवादानादिअशरीरस्या-
पितपःप्रभावाल्लिङ्गदेहेनोपपन्नं ॥ ६ ॥ स० अण्डजः ब्रह्माण्डविग्रहः ॥ ७ ॥

[पा०] १ झ. ठ. देहस्तसुरुचिरप्रख्यो. २ झ. ठ. निक्षिप्यदेहौ. ३ क. ख. ग. ज. विदेहोसिद्धतःप्रभो. ४ च. छ.
झ. न. देवदेवमहादेववायुभूतोहमण्डज.

वा. रा. २६१

सर्वेषां देहहीनानां महदुःखं भविष्यति ॥ लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो ॥
 देहस्यान्यस्य सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ८ ॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयंभूरमितप्रभः ॥ मित्रावरुणजं तेजः प्रविश त्वं महायशः ॥ ९ ॥
 अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम ॥ धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् ॥ १० ॥
 एवमुक्तस्तु देवेन चाभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् ॥ ११ ॥
 तमेव कालं मित्रोपि वरुणत्वमकारयत् ॥ क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १२ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः ॥ यदृच्छया समुद्रेशमाययौ सखिभिर्वृता ॥ १३ ॥
 तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये ॥ आविशत्परमो हर्षो वरुणं चोर्वशीकृते ॥ १४ ॥
 स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ वरुणो वरयामास मैथुनायाप्सरोवराम् ॥ १५ ॥
 प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता ॥ मित्रेणाहं वृता साक्षात्पूर्वमेव सुरेश्वर ॥ १६ ॥
 वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः ॥ इदं तेजः समुत्सक्ष्ये कुम्भेऽस्मिन्देवनिर्मिते ॥ १७ ॥
 एवमुत्सृज्य सुश्रोणि त्वय्यहं वरवर्णिनि ॥ कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि संगमम् ॥ १८ ॥
 तस्य तल्लोकपालस्य वरुणस्य सुभाषितम् ॥ उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १९ ॥
 काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् ॥ भावश्चाभ्यधिकस्तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो ॥ २० ॥

रस्य कृते अन्यशरीरप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ५—७ ॥ वरुणत्वमकारयत् । केनापि हेतुना उभावपि युगप-
 सर्वकार्याणि ऐहिकामुष्मिकसकलप्रयोजनानि ॥ ८ ॥ द्रुहराज्यमकुर्वतामित्यर्थः । तथैवोत्तरत्र वक्ष्यति-
 तेजो रेतः ॥ ९ ॥ अयोनिज इति । तत्रापि मित्राव-
 रुणतेजःप्रवेशेपि अयोनिजत्वं । रेतोजन्यत्वेपि योना-
 वप्रवेशादिति भावः । मेवशं मदधीनतां ॥ १०—११ ॥ एतदेव मे भवतु । मे हृदयं चित्तं त्वयि स्थितमेव
 तमेव कालं तस्मिन्नेव काले । मित्रः सूर्यमूर्तिभेदः । भवतु । अभ्यधिको भावश्च तुभ्यं तव च मयीति ।

स० ममहीनदेहस्य हीनोगतोदेहोयस्येति हीनोदेहेनेति वासतस्य ॥ ८ ॥ ति० मित्रावरुणजं तद्विद्युष्टं ॥ ९ ॥ ति० तत्रापि
 मित्रावरुणरेतःप्रवेशेपि । मेवशं मत्पुत्रत्वेन पूर्ववत्प्रजापतित्वमपि प्राप्स्यसीति भावः । स० अयोनिजः अः नारायणः योनिः
 कारणं यस्य सोऽयोनिः । तस्मान्मत्तजायतइतिस तथा । त्वत्पुत्रत्वं गतमिति चिन्तानकार्येति सूच्यतेऽनेन । मेवशं मदधीनं प्राजापल-
 मप्येष्यसि । शि० लमाविश । तत्रावेशेपि । लमयोनिजो भविता । अतएव धर्मेण युक्तस्त्वं मेवशं मत्पुत्रत्वमित्यर्थः । पुनरेष्य-
 सि । किंच मे धर्मेण युक्तस्त्वं वशं पूर्वशरीरकान्तिपुनरेष्यसि । यद्यप्युत्तरत्र कुम्भे वरुणरेतस्सेकएव वक्ष्यते । तथापि तदुत्तरत्र वरुणवी-
 र्यसेकात्पूर्वमुर्वस्याः संनिधौ मित्रवीर्यसे कोपितस्मिन्नेव कुम्भे वक्ष्यते इति वीर्ययोः संमिलितत्वा दुभयोरप्युभयजलव्यवहार उपपद्यतइति दिक्
 ॥ १० ॥ ति० वरुणालयं समुद्रं ॥ ११ ॥ ति० तमेव कालं वसिष्ठागमनकाले । मित्रः पूषार्थमादिवत्सूर्यमण्डलस्य मूर्तिभेदः ।
 सुरेश्वरैः पूज्यमानः सन् वरुणत्वं वरुणतादात्म्यं । अकारयत् भावयति स्म । यद्वा मित्रोपि वरुणत्वं वरुणाधिकारमकरोदित्यर्थः ।
 एवं च मित्रतादात्म्यापन्नेन वरुणेन विसृष्टत्वाद्वरुणरेतो विसर्गस्यापि पूर्वमिन्द्रतोर्वशीनिमित्तत्वाच्च वरुणरेतोपि मित्रावरुणरेतो भवतीति
 मित्रावरुणजं तेज आविवेशेत्यनेन निरोधः । स० वरुणत्वं तेन सहैकस्थानस्थितत्वं । अकारयत् तत्स्थलमाह—क्षीरोदेनेति ।
 सहोपेतः युक्तः । तत्तादात्म्यमित्यादिना गोविजमिन्द्रादिव्याख्यानं द्वन्द्वसमासप्रयुक्तान् द्विवचनान् यनुपपत्तेरनुपपन्नं ॥ १२ ॥ स०
 अप्सरेति पाठे आकारान्तोऽयं शब्दः । अप्सरा इति पाठे तु महाभाष्ये एकवचनान्तप्रयोगादमरस्य ‘स्त्रियांबहुषप्सरसः’ इत्यस्या-
 पञ्चशतासुचितेति साधुरप्सर इति मन्तव्यं । तमुद्देशं वसिष्ठविशिष्टदेशं । ति० एतस्मिन्नेव काले वरुणात्मना मित्रावस्थानकाले ॥ १३ ॥
 ति० इदं तेजः तद्दर्शनं क्षुभितवीर्यरूपं । देवनिर्मिते कुम्भे पुत्रोत्पत्तिसमर्थतया ब्रह्मसृष्टे ॥ १७ ॥ ति० त्वयि त्वन्निमित्तमित्यर्थः ।
 कृतकामः कृतकामभोगः ॥ १८ ॥ ति० काममधिकं मे हृदयं चित्तं । त्वयि स्थितं । तुभ्यं तव च भावो धिक्कं मयि स्थितः । अतएतदेवं
 भवतु कुम्भे वीर्योत्संगो भवतु । हे प्रभो देहस्तु मम पूर्ववृत्तस्य मित्रस्यास्तु । भावेन भोगस्त्वया सह मम देहेन भोगो मित्रेणास्त्वित्युक्तं भवति
 [पा०] १ झ. ठ. तमुद्देशमाययौ. २ क. ड. झ. ज. ट. तदाविशत्परोहर्षो.

उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् ॥ ज्वलदग्निशिखाप्रख्यं तस्मिन्कुम्भे ह्यपासृजत् ॥ २१ ॥
 उर्वशी त्वगमत्तत्र मित्रो वै यत्र देवता ॥ तां तु मित्रः सुसंकम्य उर्वशीमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 मया निमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता ॥ पतिमन्यं वृतवती तस्मात्त्वं दुष्टचारिणी ॥ २३ ॥
 अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥ मनुष्यलोकमास्थाय कंचित्कालं निवत्ससि ॥ २४ ॥
 बुधस्य पुत्रो राजर्षिः काशीराजः पुरुरवाः ॥ तमद्य गच्छ दुर्बुद्धे स ते भर्ता भविष्यति ॥ २५ ॥
 --- सागरोन्मेषा पुरुरवसमभ्यगात् ॥ प्रतियाता पुरुरवं बुधस्यात्मजमौरसम् ॥ २६ ॥
 तस्य जज्ञे ततः श्रीमानायुः पुत्रो महाबलः ॥ नहुषा यत्र पुत्रस्तु बभूवन्द्रसमद्युतः ॥ २७ ॥
 वज्रमुत्सृज्य वृत्राय भ्रान्तेथ त्रिदशेश्वरे ॥ शतं वर्षसहस्राणि येनेन्द्रत्वं प्रशासितम् ॥ २८ ॥
 सा तेन शापेन जगाम भूमिं तदोर्वशी चारुदती सुनेत्रा ॥
 बहूनि वर्षाण्यवसच्च सुभूः शापक्षयादिन्द्रसदो ययौ च ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

कुम्भस्थमित्रावरुणतेजोभ्यां वसिष्ठोत्पत्तिः ॥ १ ॥ सुरैर्निमिराजस्य तत्प्रार्थनयासर्वप्राणिनेत्रेषु निवासकल्पनपूर्वकं केवल-
 तद्देहमथनाग्निधिलराजोत्पादनम् ॥ २ ॥

तां श्रुत्वा दिव्यसंकाशां कथामद्भुतदर्शनाम् ॥ लक्ष्मणः परमप्रीतो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसमतौ ॥ २ ॥
 तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ तां कथां कथयामास वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
 यैस्तु कुम्भो रघुश्रेष्ठ तेजःपूर्णो महात्मनोः ॥ तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ संभूतावृषिसत्तमौ ॥ ४ ॥

शेषः ॥ २०—२१ ॥ कस्मात्त्वमवसर्जिता विसृष्ट-
 वती । मामिति शेषः । कस्मात्त्वमसि वर्जितेति च
 पाठः । सुसंकम्य सम्यक्परिष्वज्य । तस्याः स्वस्मि-
 त्तनुरागाभावमालोक्येत्यर्थः । तां तु मित्रः सुसंक-
 ध्येति च पाठः ॥ २२—२३ ॥ मानुषं लोकमास्था-
 येत्यनेन देवरूपेणैवेति शेषः ॥ २४—२९ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणि-
 मुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५६ ॥

दिव्यसंकाशां दिव्यरूपां ॥ १ ॥ निक्षिप्तदेहौ ।
 पुनर्देहेनेति । कुम्भे वरुणतेजोविसर्जनमुक्तं तावता
 प्रकृष्टदेहसिद्धिप्रश्नो न दत्तोत्तर इति पुनः प्रश्नः कृत
 इति मन्तव्यं ॥ २ ॥ तां कथां वसिष्ठस्य देहोत्पत्ति-
 विषयिणीं कथां ॥ ३ ॥ तेजोमयौ निरविधिकते-

॥ २० ॥ ति० रेतः तद्भाषसंभोगश्रुतिं ॥ २१ ॥ ति० अवसर्जिता विसृष्टवती । मामितिशेषः । शि० किमर्थं चान्यं पतिं वृतव-
 ती । एतेन पत्यन्तरविषयककामनाविनाऽन्यत्रगमनं न संभवतीति निश्चयः सूचितः ॥ २३ ॥ ति० अनेन दुष्कृतेन । एकं पतिमङ्गी-
 कृत्य तत्समये द्वितीयवरणसाधारणस्त्रीणामपिमहदुष्कृतमित्यनेन बोधितं । मनुष्यलोकमास्थाय । अनेन देवरूपेणैवेति शेषः ॥ २४ ॥
 शि० शापक्षयात् शापक्षयप्राप्त्यै ॥ २९ ॥ इति षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

ति० निक्षिप्तदेहौ विच्छिष्टदेहौ ॥ २ ॥ ति० महात्मनोः मित्रावरुणयोः । तेजःपूर्णः । अत्रैव माख्यायिका—प्रथममुर्वशीं
 मित्रोदृष्टतामामन्त्रितवान् । तथाच त्रिवासमागच्छामीत्युक्तः । तदावरुणलोकस्थ एव मित्रस्तद्देशेनाद्वयस्त्वं तं निजं तेजःकुम्भ-
 [पा०] १ क. ग. भावेनान्यं वृतवती. २ घ—अ. किमर्थं दुष्टचारिणी. ३ ड. झ. ट. प्रतिष्ठाने. ४ झ. व. ट. यस्य.
 ५ क—घ. च. छ. ज. ततः कुम्भीनरश्रेष्ठ. ड. झ. व. ट. यस्य कुम्भो.

पूर्वं समभवत्तत्र ह्यगस्त्यो भगवानुषिः ॥ नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत् ॥ ५ ॥
तद्वि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम् ॥ तस्मिन्समभवत्कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् ॥ ६ ॥
कस्य चित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसंभवः ॥ वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे चेक्ष्वाकुदैवतम् ॥ ७ ॥
तमिक्ष्वाकुर्महातेजा जातमात्रमनिन्दितम् ॥ वव्रे पुरोहितं सौम्य वंशस्यास्य भवाय नः ॥ ८ ॥
एवं त्वपूर्वदेहस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ कथितो निर्गमः सौम्य निमेः शृणु यथाभवत् ॥ ९ ॥
दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व एव ते ॥ तं ततो योजयामासुर्यागदीक्षां मनीषिणः ॥ १० ॥
तं च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति स्म द्विजोत्तमाः ॥ गन्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरभृत्यसमन्विताः ॥ ११ ॥
ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् ॥ आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोस्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥
सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेषेतस्तथाऽब्रुवन् ॥ वरं वरय राजर्षे क ते चेतो निरूप्यताम् ॥ १३ ॥

अस्या ॥ ० ॥ अत्र ७-१३

त्पूर्वं । मित्रं प्रति नाहं तव सुत इत्युक्त्वा तस्मात्कुम्भादपाक्रमत् उदतिष्ठत ॥ ५ ॥ निषेधस्य का वा प्रसक्तिरित्यत्राह—तद्वि तेज इति ॥ उर्वश्या निमित्त-भूतायाः । मित्रतेजस्तस्मिन्कुम्भे पूर्वं उपरि आहितं अर्पितं तस्मात्प्रतिषेधः कृत इतिभावः । यद्वा पूर्ववरुणकाले उर्वश्या आहितं तेजः सखीसन्निधानात् असंभोगात्कुम्भे तत्र निक्षिप्तमिति भावः । अस्मिन्स्तु पक्षे मित्रपदं मित्रावरुणपरं । सर्वथा न मित्रावरुण-तेजोजोगस्यः किंतु कुम्भमात्रसंभवः । अतएव कुम्भसंभवः कलशीभव इत्यादिव्यवहारः । अयोनि-जश्चायं कुम्भस्य मैत्रावरुणत्वात् मैत्रावरुणिरित्यपि व्यवहारः । क्वचित् वसिष्ठस्तु मैत्रावरुणतेजो ज एवेत्याह—यस्मात्तेजस्तु मित्रस्योर्वश्यां पूर्वमाहितं तत्तेजो यत्र वारुणमिति । अन्ये त्वाहुः । नाहं सुतस्तवेत्यादि । पुत्रो न भवामीत्यर्थः । उत्तरस्य प्रसक्तिं दर्शयति—तद्वितीति ॥ अगस्त्यस्य उत्पत्तिबीजभूतं मित्रस्य तत्तेजः

वारुणमपि तेज उर्वशीनिमित्तकं समभवत् । तस्मान्नैकस्य तव सुत इत्युक्तं अगस्त्येन । अतएव मैत्रावरुणिरित्यगस्त्यनाम कुम्भाज्जन्यत्वात्कुम्भसंभवइत्याहुः ॥ ६ ॥ कस्य चिदिति । अगस्त्योत्पत्तेः बहुकालानन्तरमित्यर्थः । मित्रावरुणयोस्तेज आविशेति पूर्वं ब्रह्मनियोगः ॥ ७—८ ॥ अपूर्वदेहस्य नूतनदेहस्य । निर्गमः उत्पत्तिः ॥ ९—१० ॥ रक्षन्ति स्मेति तैलकटाहादाविति शेषः ॥ ११ ॥ भृगुः तत्र तस्मिन् । यज्ञसमाप्तिकाल इत्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणं । हे पार्थिव देहामिमानिप्रत्यगात्मन् । तव तुष्टोस्मि अतस्ते चेतः जीवमानयिष्यामि देह इत्यब्रवीत् ॥ १२ ॥ तदा सुप्रीताः सर्वे सुराश्च निमेष्येत आनयिष्याम इत्यब्रुवन् । अथ हे राजर्षे, वरं वरय ते चेतस्त्वाकृष्ट्वा क निरूप्यतां क स्थाप्यतामिति चान्ब्रुवन्निति संबन्धः । क ते चेतो निरूप्यतामिति च पाठः ॥ १३ ॥

उत्सृज्यस्वनिवासंजगाम । पश्चाद्वरुणोपितादृष्ट्वास्वलिप्तं तेजः कुम्भेव्यसृजत् । ततोमित्रनिवासंगतामित्रेणव्रताचेति ॥ ४ ॥ ति० नाहंसुतस्तवेति । यद्यपिमित्रेणापि कुम्भेरेतत्सृष्टं । तथापि तवैकस्यपुत्रोनभवामीत्युक्त्वाऽपाक्रमत् ॥ ५ ॥ ति० अगस्त्योत्पत्तिदे-तुभूतंमित्रस्यतेजःउर्वश्याः पूर्वउर्वशीनिमित्तवारुणवीथेविसर्गात्पूर्वेआहितं । तस्मिन्कुम्भे तस्मिन्नेवकुम्भे वारुणतेजः समभवत् संगतमभवत् । यत्रकुम्भे तत्तेजः मित्रस्यतेजआसीत् । अतस्तेजोन्तरसंगतादुत्पत्तेर्नैकस्यतवसुतइत्युक्तमगस्त्येन । अतएव मैत्रावरुणिरित्यगस्त्यनाम ॥ शि० अगस्त्यस्यप्रथमोत्पत्तौनिमित्तमाह—तदिति । यत्रवारुणतेजः समभवत् प्राप्नोत् । तस्मिन्कुम्भे उर्वश्यास्संनिधौमित्रस्यतेजःपूर्वमाहितं । अतोगस्त्यःपूर्वमभवदितितात्पर्यं ॥ ६ ॥ ति० तदनन्तरंकस्यचित्कालस्य मित्रावरुण-संभवः । अत्रोपपत्तिरुक्ता । वसिष्ठोजज्ञेतेजसायुक्तः मित्रावरुणयोर्द्व्यतेजसायुक्तः । स० इक्ष्वाकुदैवतं तत्कुलपुरोहितः ॥ ७ ॥ ति० अपूर्वदेहस्य नूतनदेहवतोवसिष्ठस्य । निर्गमः उत्पत्तिप्रकारःकथितः । यथाऽभवद्भूतान्तइतिशेषः । स० निमेर्देह-निर्गमोयथाऽभवत्तत्प्रकारंशृणु ॥ ९ ॥ स० तेयाजकाः यज्ञदीक्षांकृत्वातंयाजयामासुः ॥ शि० यज्ञदीक्षां दृष्टीलेतिशेषः ॥ १० ॥ स० तल्लक्ष्मिस्तस्मिन् । यथादेहःपूतिगन्धिर्नभवेत्तथा ररक्षुः ॥ ११ ॥ स० सामर्थ्यस्यसत्त्वात्तवपार्थिवेति संबो-धयामास । चेतः चेतनां ॥ १२ ॥ स० चेतः तदभिमानी ॥ १३ ॥

[पा०] १ क—ठ. यज्ञदीक्षां.

एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेषेतस्तदाब्रवीत् ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ॥ १४ ॥
 बाढमित्येव विबुधा निमेषेतस्तदाऽब्रुवन् ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ १५ ॥
 त्वत्कृते च निमिष्यन्ति चक्षूषि पृथिवीपते ॥ वायुभूतेन चरता विश्रमार्थं ब्रुहुर्बुधः ॥ १६ ॥
 एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जगुर्मर्यादागतम् ॥ ऋषयोऽपि महात्मानो निर्भेदैर्ह समाहरन् ॥ १७ ॥
 अरणिं तत्र निक्षिप्य मथनं चक्रुरोजसा ॥ मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेषता ॥ १८ ॥
 अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो महातपाः ॥ मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोभवत् ॥
 यस्माद्विदेहात्संभूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः ॥ १९ ॥

एवं विदेहराजश्च जनकः पूर्वकोऽभवत् ॥ मिथिर्नाम महातेजास्तेनायं मैथिलोऽभवत् ॥ २० ॥

[इति सर्वमशेषतो मया कथितं संभवकारणं तु सौम्य ॥

नृपपुङ्गवशापजं द्विजस्य द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य ॥ २१ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

निमिराजस्यवसिष्ठेऽक्षमया शापदानकथनप्रसङ्गाद्ययातिक्षमाप्रशंसनाय तत्कथाकथनारंभः ॥ १ ॥ ययातिनाम्नोराज्ञः
 कनिष्ठभार्यायांशर्मिष्ठायांविशेषानुरागेण रुष्टयाग्येष्टया स्वपितरंशुक्रं प्रति सक्रोधंययातिनिग्रहप्रार्थने शुक्रेणपुत्रीप्रीत्यै
 ययातिप्रतिबुद्धभावसंभवशापदानम् ॥ २ ॥

एवं ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणः परवीरहा ॥ प्रत्युवाच महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ १ ॥
 महदद्भुतमाश्चर्यं विदेहस्य पुरातनम् ॥ निवृत्तं राजशार्दूल वसिष्ठस्य निर्ममः सह ॥ २ ॥

निमेषेतः चेतोभिमानो प्रत्यगात्मा तदाऽब्रवीत् । देहो विदेहः तस्मात्संभूतो वैदेहः जनकः ॥ १९—२१ ॥
 किमिति, सर्वभूतानां नेत्रेषु । वैभवात् वसेयं नल्लेक- इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 स्मिन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ वायुभूतः नागाद्युपवायुभूत मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः
 इत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्वत्कृते त्वदवस्थाननिमित्तं निमि- सगोः ॥ ५७ ॥
 ष्यन्ति निमेषधर्मं प्राप्स्यन्ति । विश्रामार्थमिति ।

उन्मीलनखेदापनोदनार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥ देहं केव- पुण्यश्रवणत्वेन महदद्भुतं । आश्चर्यादप्याश्चर्यमि-
 लमित्यर्थः ॥ १७ ॥ मन्त्रहोमैः पुत्रीयमन्त्रहोमैः । ल्यर्थः । निमेषः सहेति । प्रसङ्ग इति शेषः ॥ २ ॥
 तादृशमन्त्रपूर्वकहोमैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ विदेहाद्विगतो

ति० वायुभूतः वायुसदृशलघुभूतलज्जदेहाश्रितइत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० चक्षूषि सर्वभूतानामिति शेषः । वायुभूतेनचरताख्या
 करणेनविश्रामार्थंत्वत्संबन्धेनजायमानस्यखेदस्यापनोदनार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥ स० समाहरन् आनीतवन्तः ॥ १७ ॥ ति० तत्र
 यज्ञभूमौ । अरणिंनिक्षिप्य निमेषेदेहवारणिंक्रुजा ॥ १८ ॥ ति० विदेहात् विगतचेतोदेहात् । अयंजनकवंशः ॥ स० मथना-
 न्मिथिलः । निरुक्तयन्तरेमेतत् । जननाजनकः । विदेहात् विगतप्राणादेहात्संभूतइतिविदेहः । एवंनामत्रयंलब्धवान्पुत्रइति
 भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिसप्तपञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥

ति० अथलक्ष्मणस्यब्राह्मणप्रतिशापायुक्तवशङ्कायांतादृशक्षमाशीलापिसन्तीत्याहप्रसंगाद्रामः—एवंब्रुवतीति ॥ १ ॥
 स० वसिष्ठस्यनिवृत्तं तन्महदद्भुतं । विदेहस्यचयन्नितरावृत्ततदप्याश्चर्यं । अथवा विदेहस्यमुनेश्चपरस्परपुरातनंनिवृत्तं तन्मह-

[पा०] १ ग. ज. निमेषेदेहतपोधनाः. ख. घ. च. निमेषेदेहतपोधनाः. २ अयंलोकः ड. च. छ. झ. ज. ट. पाठेषु
 दृश्यते. ३ ग. वदति. ४ ख. च. छ. झ. ज. ट. मुनेश्चह.

निमिस्तु क्षत्रियः शूरो विशेषेण च दीक्षितः ॥ न क्षमां कृतवात्राजा वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
 एवमुक्तस्तु तेनार्यं श्रीमानक्षत्रियपुङ्गवः ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥
 रामो रमयतां श्रेष्ठो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ ४ ॥
 न सर्वत्र क्षमा वीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ॥ ५ ॥
 सौमित्रे दुस्सहो रोषो यथा क्षान्तो ययातिना ॥ सत्त्वानुगं पुरस्कृत्य तं निबोध समाहितः ॥ ६ ॥
 नहुषस्य सुतो राजा ययातिः पौरवर्धनः ॥ तस्य भार्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिभं भुवि ॥ ७ ॥
 एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता ॥ शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता वृषपर्वणः ॥ ८ ॥
 अन्यौ तूशनसः पत्नी ययातेः पुरुषर्षभ ॥ न तु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुमध्यमा ॥ ९ ॥
 तयोः पुत्रौ तु संभूतौ रूपवन्तौ समाहितौ ॥ शर्मिष्ठाऽजनयत्पूरुं देवयानी यदुं तदा ॥ १० ॥
 पूरुस्तु दयितो राज्ञो गुणैर्मातृकृतेन च ॥ ततो दुःखसमाविष्टो यदुर्मातरमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 भार्गवस्य कुले जाता देवस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ सहसे हृदतं दुःखमवमानं च दुस्सहम् ॥ १२ ॥
 आवां च सहितौ देवि प्रविशाव हुताशनम् ॥ राजा तु रमतां सार्धं दैत्यपुत्र्या बहुक्षपाः ॥ १३ ॥
 यदिवा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ क्षम त्वं न क्षमिष्येऽहं मरिष्यामि न संशयः ॥ १४ ॥
 पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा परमात्स्य रोदतः ॥ देवयानी तु संकुद्धा सस्मार पितरं तदा ॥ १५ ॥
 इङ्गितं तदभिज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा ॥ आगतस्त्वरितं तत्र देवयानी तु यत्र सा ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्थां तामग्रहृष्टामचेतनाम् ॥ पिता दुहितरं वाक्यं किमेतदिति चाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 पृच्छन्तमसकृत् वै भार्गवं दीप्ततेजसम् ॥ देवयानी तु संकुद्धा पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा मुनिसत्तम ॥ भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्यामि न तु शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ १९ ॥

महात्मनि वसिष्ठे विषये कथं धार्मिकः निमिः अमर्षं मार्गमिति शेषः । तं प्रकारं निबोध ॥ ६—७ ॥
 चकारेति पृष्ठवन्तं लक्ष्मणं प्रति ययातिक्षमाकथनं पुरस्कृता पूजिता । दैतेयी दितेः पौत्री ॥ ८ ॥ उश-
 “आम्नानृष्टः कोविदारानाचष्टे” इति न्यायं कथं नसः शुक्रस्य ॥ ९—१५ ॥ इङ्गितं सखेदरोषभावं
 नानुसरेत् । मैवं महान् दोषः । चिन्तायाः अकर्त- ॥ १६ ॥ अप्रकृतिस्थां अस्वस्थां । अप्रहृष्टां हर्षरहितां ।
 व्यामिप्रायात् । गुणवतो गुणकीर्तनस्य ॥ ३—५ ॥ अचेतनां क्षुभितचित्तां ॥ १७—१८ ॥ अग्निं प्रवे-
 यथा येन प्रकारेण । सत्त्वानुगं सत्त्वगुणानुमतं । क्ष्यामि विषं भक्षयिष्य इति संबन्धः ॥ १९ ॥

दद्भुतमाश्चर्यं अलाश्चर्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ति० नक्षमकृतवान् अनुचितमेवकृतवानित्यर्थः ॥ स० विशेषतोदीक्षितइत्यनेनतस्य
 क्षमाभावेऽनर्थश्रवणं सूचयति । वसिष्ठस्य तद्विषये ॥ शि० दीक्षितोनिमिः वसिष्ठस्यक्षमंक्षमायथामवतितथानकृतवान् ।
 एतेननिमिनाक्षन्तव्यमितिसूचितं ॥ ३ ॥ शि० रामः सर्वाभिरामदाता । अतएवरमयतांश्रेष्ठः रामः लक्ष्मणमुवाच ॥ ४ ॥
 ति० पौरान्वर्धयतीतिपौरवर्धनः ॥ ७ ॥ स० सातुदेवयानीराज्ञोनदयिता । तस्याःशर्मिष्ठासङ्गस्यानभिमतत्वेनतत्करणानन्तरं
 तदुक्तदुर्वचनश्रवणेनराज्ञोवैमनस्यादितिभावः ॥ ९ ॥ स० तयोः शर्मिष्ठादेवयान्योः । पुत्रौ पूरुयद्वाल्मीकौ । तुर्वस्वादीनांत्रयाणां
 मुख्यवर्गकर्तृत्वाभावादनुक्तिः ॥ १० ॥ स० ततः राज्ञःपूरोप्रीत्यतिशयदर्शनानन्तरं । मातरं देवयानीं ॥ ११ ॥ स० देवस्य
 द्योतनादिगुणस्य । सहसे किमर्थमितिशेषः ॥ १२ ॥ ति० मामनुज्ञातुमर्हसि । अग्निप्रवेशार्थमितिशेषः ॥ १४ ॥ स० पितरं
 शुक्रं । तदाश्रमंगलान्सायत्रगतंयस्मात् । यथोक्तमादिपर्वणि—‘लरितंसकाशंकाव्यस्यप्रस्थितांव्यथितस्तदा । अनुव्राजसंभ्रान्तः
 पृष्ठतःसान्वयन्नृपः । अचिरादेवसंप्राप्ताकाव्यस्योशनसोन्तिकम्’ इत्यादि ॥ १५ ॥ स० इङ्गितं मनोगतं । यत्र स्वाश्रमे ।
 तत्र आगतः स्वतपस्थलात् ॥ १६ ॥ स० अचेतनां स्मृतिहीनां । एतत् दुःखचिह्नं । किं किंनिमित्तं ॥ १७ ॥

[पा०] १ झ. ठ. क्षमं. २ घ. च. छ. सत्त्वगुणं. ग. ज. सत्तात्मकं. ३ ख. ज. सुतातूशनसश्चैकापत्नीयन्नाहुषस्यै.
 घ. ज. ट. सुतातूशनसःपत्नी. ग. च. छ. अन्यातूशनसःपुत्रीययातेः.

न मां त्वमवजानीषे दुःखितामवमानिताम् ॥ वृक्षस्यावज्ञया ब्रह्मंश्छिद्यन्ते वृक्षजीविनः ॥ २० ॥
 अवज्ञया च राजर्षिः परिभूय च भार्गव ॥ मय्यवज्ञां प्रयुक्ते हि न च मां बहुमन्यते ॥ २१ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा क्रोपेनाभिपरिप्लुतः ॥ व्याहर्तुमुपचक्राम भार्गवो नहुषात्मजम् ॥ २२ ॥
 यस्मान्मामवजानीषे नाहुष त्वं दुरात्मवान् ॥ जैरया परया जीर्णः शैथिल्यमुपयास्यसि ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वा दुहितरं समाश्रास्य च भार्गवः ॥ पुनर्जगाम ब्रह्मर्षिर्भवनं स्वं महायशः ॥ २४ ॥
 स एवमुक्त्वा द्विजपुङ्गवाग्र्यः सुतां समाश्रास्य च देवयानीम् ॥
 पुनर्ययौ सूर्यसमानतेजा दत्त्वा च शापं नहुषात्मजाय ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

शुक्रशापाज्जरांप्राप्तेनययातिना शुक्रानुग्रहबलेनैवशर्मिष्ठापुत्रेपूरौनिजजरासंकमणपूर्वकं तदीययौवनस्वीकारेण चिरकालं-
 भोगानुभवः ॥ १ ॥ ततस्तृप्तेनययातिना पूरुतोनिजजरास्वीकारपूर्वकं तस्मिंस्तदीययौवनप्रत्यर्पणेन परितोषात्तस्याराज्येऽभि-
 षेचनेनवनगमनम् ॥ २ ॥

श्रुत्वा तूशनसं क्रुद्धं तदातो नहुषात्मजः ॥ जैरां परमिकां प्राप्य यदुं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 यदो त्वमसि धर्मज्ञो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ जरां परमिकां पुत्र भोगै रंख्ये महायशः ॥ २ ॥
 न तावत्कृतकृत्योऽसि विषयेषु नरर्षभ ॥ अनुभूय तथा कामं ततः प्राप्स्याम्यहं जराम् ॥ ३ ॥
 यदुस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच नरर्षभम् ॥ पुत्रस्ते दयितः पूरुः प्रतिगृह्णातु वै जराम् ॥ ४ ॥
 बहिष्कृतोऽहमर्थेषु सन्निकर्षाच्च पार्थिव ॥ प्रतिगृह्णातु वै राज्ञः सहाश्राति भोजनम् ॥ ५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पूरुमथाब्रवीत् ॥ इयं जरा महाबाहो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ६ ॥
 नाहुषेणैव मुक्तस्तु पूरुः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि शासनेऽसि तव स्थितः ॥ ७ ॥

दुःखितामवमानितां नावजानीषे न जानीषे न जानासि । अवोपसर्गो धात्वर्थमात्रे वर्तते । अन्यापदेशेनाह-वृक्षस्येति । वृक्षस्यावज्ञया छेदनादिना वृक्षजीविनः पत्रपुष्पादयश्छिद्यन्ते ॥ २० ॥ तदेवोपपादयति-अवज्ञयेत्यादि ॥ हे भार्गव । राजर्षिस्त्वय्यवज्ञया हेतुभूतया मां परिभूय मय्यवज्ञां प्रयुक्ते । अवज्ञाय सराजर्षिः परिभूय च भार्गवमिति पाठे भार्गवविषयावमानबहुमानाभ्यां मय्यवज्ञानबहुमानभावं करोतीत्यर्थः ॥ २१-२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

स० यद्यप्यवपूर्वाज्ञाधातुरवज्ञानार्थः । तथापि प्रकृतेज्ञानमात्रार्थः । शि० ननुतवपुत्रादीनांशुखिलेकिंतवापमानेनेत्यतआह—
 वृक्षस्येति । एतेन मदवमानेनैवपुत्रादयोप्यवमानिताइतिसूचितं ॥ २० ॥ इत्यष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

ति० जरां पलिततां । उशनःप्रसादादन्यत्रसंकमयोग्यांप्राप्य । यदुं देवयानीपुत्रं ॥ स० महतीं सहसैवोत्पन्नलान्महत्त्वं जरायाः ॥ १ ॥ स० धर्मज्ञः पित्राज्ञापरिपालनरूपधर्मज्ञः ॥ शि० भोगैः तत्साधनैःस्त्रीभिः रंख्ये । अतःपरमिकामेजरा मदर्थं मद्भोगसिद्धयेत्ययाप्रतिगृह्यतां । तत्रहेतुः यतस्त्वंधर्मज्ञोसि ॥ २ ॥ स० अर्थेषु तद्विषयेबहिष्कृतः संनिकर्षालालनादेर्बहिष्कृतः । यैःपूर्वादिभिःसहभोजनं । तदन्नादिअश्रासि । पूरुमात्रंलक्षीकृत्यगृह्णातिवदताथैरित्युक्तिस्तलालनप्रकारबाहुविध्यदि-

[पा०] १ च. छ. क्ष. ज. ट. वयसाजरयाजीर्णः. २ ठ. जरांतुमहतींप्राप्य. ३ ग—ट. राजन्यैस्सहाश्रासि.

पूर्वोचनमाज्ञाय नाहुषः परया मुदा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे जरां संक्रामयच्च ताम् ॥ ८ ॥
 ततः स राजा तरुणः प्राप्य यज्ञान्सहस्रशः ॥ बहुवर्षसहस्राणि पालयामास मेदिनीम् ॥ ९ ॥
 अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत् ॥ आनयस्व जरां पुत्र न्यासं निर्यातयस्व मे ॥ १० ॥
 न्यासभूता मया पुत्र त्वयि संक्रामिता जरा ॥ तस्मात्प्रतिग्रहीष्यामि तां जरां मा व्यथां कृथाः ११
 प्रीतश्चास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् ॥ त्वां चाहमभिषेक्ष्यामि प्रीतियुक्तो नराधिपम् ॥ १२ ॥
 एवमुक्त्वा सुतं पूरं ययातिर्नहुषात्मजः ॥ देवयानीसुतं क्रुद्धो राजा वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥
 राक्षसस्त्वं मया जातः पुत्ररूपो दुरासदः ॥ प्रतिहंसि ममाज्ञां यत्प्रजार्थे विफलो भव ॥ १४ ॥
 पितरं गुरुभूतं मां यस्माच्चमवमन्यसे ॥ राक्षसान्यातुधानांस्त्वं जनयिष्यसि दारुणान् ॥ १५ ॥
 न तु सोमैकुलोत्पन्ने वंशे स्थास्यति दुर्मतेः ॥ वंशोपि भवतस्तुल्यो दुर्विनीतो भविष्यति ॥ १६ ॥
 तमेवमुक्त्वा राजर्षिः पूरं राज्यविवर्धनम् ॥ अभिषेकेण संपूज्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १७ ॥
 ततः कालेन महता दिष्टान्तमुपजग्मिवान् ॥ त्रिदिवं संगतो राजा ययातिर्नहुषात्मजः ॥ १८ ॥
 पूरश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महता वृतः ॥ प्रतिष्ठाने पुरवरे काशीराज्ये महायशाः ॥ १९ ॥
 यदुस्तु जनयामास यातुधानान्सहस्रशः ॥ पुरे क्रौञ्चवने दुर्गे राजवंशबहिष्कृतः ॥ २० ॥
 एष तूशनसा मुक्तः शापोत्सर्गो ययातिना ॥ धारितः क्षत्रधर्मेण यं निमिश्च न चक्षमे ॥ २१ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं दर्शनं सर्वकारिणाम् ॥ अनुवर्तामहे सौम्य दोषो न स्याद्यथा नृगे ॥ २२ ॥

७॥ पुरोरिति ॥ जरां संक्रामयदिति । योगबलादिति णरूपः तस्मिन्विफल उक्तप्रयोजनरहित इत्यर्थः
 शेषः ॥ ८—१० ॥ न्यासभूतेति ॥ हे पुत्र । त्वयि ॥ १४—१५ ॥ नत्विति त्वयेति शेषः ॥ १६—
 मया संक्रामिता जरा तस्मान्मया जातः ॥ ११— २० ॥ ययातिवृत्तान्तप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह—
 १३ ॥ राक्षस इति ॥ प्रजार्थे विफलो भवेति । एष तूशनसेति ॥ यमृषिशापं निर्मिर्न चक्षमे तादृशः
 प्रजया पुत्रेण पितुः सकाशात्प्राप्यार्थः राज्यादिलक्ष- शापो ययातिना धारित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ एतदिति ॥

तिमन्तव्यं ॥ तदादिकक्षीकारेण हृन्तिवतिपाठोवा ॥ ५ ॥ स० परयामुदा मुखविकाससूचितया । तस्य पुरोः धन्योस्सी-
 त्यादिवचनं आज्ञाय ज्ञात्वा । प्रहर्षं संतोषं । लेभे । परयामुदा प्रहर्षोरोमाश्रितं लेभइतिवा । तां तापसशापोपयातां । संक्रामयत्
 समक्रामयत् । वरबलादिति शेषः । योगबलादिति शेषइति वदन्नागोजिमहोभारताद्यनभिज्ञइति ज्ञायते । 'पुत्रो ज्येष्ठः कनिष्ठोवायो
 ददाति भयाद्वयः । संक्रामयिष्यसि जरां यथेष्टं नहुषात्मज । मामनुध्याय भावेन न च पापमवाप्स्यसि । वयोदास्यति ते पुत्रो यः सराजा
 भविष्यति । आयुष्मान्कीर्तिमांश्चैव बहुपुत्रस्तथैव च' इत्यादि पूर्वोक्तेः । पुरौ जरां संयोजयामास ॥ ८ ॥ स० दीर्घस्य कालस्य
 अथ अनन्तरं । जरां न्यासं तदभिन्नन्यासं । त्वयि मयान्यस्तां जरां निर्यातयस्व प्रत्यर्पय ॥ शि० दीर्घस्य कालस्य अपगमेइति
 शेषः ॥ १० ॥ स० व्यथां मा कृथाः पितुः शुनाभृतुसेन्द्रियो महाक्षिण्यादातुमायातइति व्यथां ॥ ११ ॥ ति० प्रजार्थं प्रजानामाधि-
 पत्यलक्षणे प्रयोजने । विफलो भव राज्याधिपत्यरहितो भवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० दुर्मतेस्तव संताने इति शेषः । योऽप्यराक्षसस्तव
 संतानः । सोऽपि क्षत्रियमात्रमेव न तु सोमवंशराजपदमिषिकः । भवतु ल्यदुर्विनीतत्वादिति भावः ॥ स० सोमकुलोत्पन्ने वंशे त-
 त्परंपरायां तव दुर्मते वंशे नो स्थास्यति । सूर्यवंशं प्रविशति । न सूर्यवंशं प्रवेशनमेवानिष्टमित्यत आचष्टे—दुर्विनीतइति । यथोक्तं हरि-
 वंशे—'यायातमपि वंशस्ते समेयति चयादवम् । अत्र वंशेऽनुवंशस्ते सोमस्य भविता किल । एवमिक्ष्वाकुवंशाद्विषयदुवंशो विनिस्सृतः ।
 चतुर्वर्ग्यदुपुत्रैश्च तुर्भिर्भियते पुनः । सयदुर्माधवेराज्यं विसृज्य यदुपुंगवे । त्रिविष्टपंगतो राजा देहं त्यक्त्वा माहोतले । बभूव माधव-
 सुतः सल्लतो नमर्वायवान्' इत्यादिविकटुकसंवादे । दुर्मतेस्तु संतान इति शेषः । योऽप्यराक्षसस्तव संतानः सोऽपि क्षत्रियमात्रमेव
 न तु सोमवंशराजपदमिषिकः । भवतु ल्यदुर्विनीतत्वादिति भावइति नागोजिमहोनेदमवलोकितइत्युपेक्षणीयवागित्यवगन्तव्यम्
 ॥ १६ ॥ ति० आश्रमं वानप्रस्थाश्रमं ॥ १७ ॥ ति० एतत्ते सर्वं प्रजाकार्यानवलोकने शापः केषां चित्तदक्षमा केषां चित्तमेत्या-
 दिं सर्वमाख्यातं । अतः कारः कुलं तथेषामस्ति ते कारिणः । तेषां कार्यापेक्षिणां सर्वेषां दर्शनं अनुवर्तामहे अङ्गीकुर्मः । यथानृगे
 दोषो जातस्तथा दोषो मम न स्यात् न भवेत् इत्येतदर्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥

[पा०] १ क—ठ. क्षत्ररूपो. २ क. ख. घ. च. ज. ञ. सोमकुलोद्भूते.

इति कथयति रामे चन्द्रतुल्यानने च प्रविरलतरतारं व्योम जज्ञे तदानीम् ॥

अरुणकिरणरक्ता दिग्बभौ चैव पूर्वा कुसुमरसविमुक्तं वस्त्रमाकुण्ठितेव ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

॥ अथाधिकपाठसर्गप्रारम्भः ॥

प्रक्षिप्तेषु प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वसिष्ठादिभिर्मन्त्रिश्रेष्ठैश्च सह प्रभाते सभां प्रविष्टेन रामेण लक्ष्मणं प्रति कार्यार्थिसमाह्वानचोदना ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन द्वारदेश-
वर्तिनः कार्यार्थिनः रामानुसत्याऽन्तःप्रवेशनम् ॥ २ ॥

ततः प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वाह्निकीं क्रियाम् ॥ धर्मासनगतो राजा रामो राजीवलोचनः ॥ १ ॥

राजधर्मानवेक्षन्वै ब्राह्मणैर्नैगमैः सह ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन ऋषिणा कश्यपेन च ॥ २ ॥

मन्त्रिभिर्यवहारज्ञैस्तथाऽन्यैर्धर्मपारगैः ॥ नीतिज्ञैश्च सभ्यैश्च राजभिः सा समावृता ॥ ३ ॥

सभा यथा महेन्द्रस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ शुशुभे राजसिंहस्य रामस्याऽऽष्टिकर्मणः ॥ ४ ॥

अथ रामोऽब्रवीत्तत्र लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ निर्गच्छ त्वं महाबाहो सुमित्रानन्दवर्धन ॥

कार्यार्थिनश्च सौमित्रे व्याहर्तुं त्वमुपक्रम ॥ ५ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ द्वारदेशमुपागम्य कार्यिणश्चाह्वयत्स्वयम् ॥ ६ ॥

न कश्चिदब्रवीत्तत्र मम कार्यमिहाद्य वै ॥ नाधयो व्याधयश्चैव रामे राज्यं प्रशासति ॥ ७ ॥

पक्षसस्या वसुमती सर्वौषधिसमन्विता ॥ न बालो म्रियते तत्र न युवा न च मध्यमः ॥ ८ ॥

धर्मेण शासितं सर्वं न च बाधा विधीयते ॥ दृश्यते न च कार्यार्थी रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९ ॥

लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा रामायैव न्यवेदयत् ॥ १० ॥

अथ रामः प्रसन्नात्मा सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ भूय एव तु गच्छ त्वं कार्यिणः प्रविचारय ॥ ११ ॥

सम्यक्प्रणीतया नीत्या नाधर्मो विद्यते कचित् ॥ तस्माद्राजभयात्सर्वे रक्षन्तीव परस्परम् ॥ १२ ॥

बाणा इव मया मुक्ता इह रक्षन्ति मे प्रजाः ॥ तथापि त्वं महाबाहो प्रजा रक्षस्व तत्परः ॥ १३ ॥

कारः कृत्यमेषामस्तीति कारिणः । कार्यार्थेक्षिण चित्ते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तर-
काण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

॥ २२—२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-

ति० विमुक्तं युक्तं ॥ २३ ॥ इत्येकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

स० यद्यपि तीर्थकतकाद्यस्पृष्टमिति नागोजिभट्टेन प्रक्षिप्तमित्येकं गृह्योक्तं काव्याख्याने । तथापि वीथीपाथसांनिप्रपथगानि विष्टानां
यथासेव्यतातथैतस्यापीति वा बहुकोशेषु दर्शनेनैतत्प्रक्षेपविषये नागोजिभट्टस्य भ्रमसंभवेन वाल्मीकिवाक्यत्वाद्वा व्याख्यास्यते ।
धर्मासनं यत्रोपविश्यान् यो न योग्यः कर्तुं तादृशन्यायासनगतो रामः । 'धर्मः पुण्ये च न्याये च' इति विश्वः ॥ १ ॥ अवेक्षन्
अवेक्षमाणः । नैगमैः वेदज्ञैः निकटवर्तिपुटभेदनस्थैरिति वा ॥ २ ॥ राजभिः अवान्तरैः ॥ ३ ॥ उपक्रम प्रारम्भः ॥ ५ ॥
कार्यिणः कार्यार्थिनः ॥ ६ ॥ इहाद्य मम कार्यमस्तीति न कश्चिदब्रवीत् । सर्वस्यापि सिद्धार्थत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ मध्यमः
न म्रियते ॥ ८ ॥ एवं कार्यार्थी नैतिन्यवेदयत् ॥ १० ॥ परस्परं रक्षन्ति यथानमवेदधर्मस्तथा अन्ततोगलाराजकोपो भवेदि-
ति मयात् ॥ १२ ॥ मया मुक्ता बाणा यथालोकानवन्ति ॥ १३ ॥

एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्निर्जगाम नृपालयात् ॥ अपश्यद्वारदेशे वै श्वानं तावदवस्थितम् ॥ १४
 तमेव वीक्षमाणं वै विक्रोशन्तं मुहुर्मुहुः ॥ दृष्ट्वाऽथ लक्ष्मणस्तं वै पप्रच्छाथ स वीर्यवान् ॥
 किं ते कार्यं महाभाग ब्रूहि विस्त्रब्धमानसः ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १५ ॥
 सर्वभूतशरणाय रामायाह्विष्टकर्मणे ॥ भयेष्वभयदात्रे च तस्मै वक्तुं समुत्सहे ॥ १७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सारमेयस्य लक्ष्मणः ॥ राघवाय तदाख्यातुं प्रविवेशालयं शुभम् ॥ १८ ॥
 निवेद्य रामस्य पुनर्निर्जगाम नृपालयात् ॥ वक्तव्यं यदि ते किञ्चित्त्वं ब्रूहि नृपाय वै ॥
 लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १९ ॥
 देवागारे नृपागारे द्विजवेश्मसु वै तथा ॥ वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वायुश्च तिष्ठति ॥ २० ॥
 नात्र योग्यास्तु सौमित्रे योनीनामधमा वयम् ॥ प्रवेष्टुं नात्र शक्यामो धर्मो विग्रहवान्नृपः ॥ २१ ॥
 सत्यवादी रणपटुः सर्वभूतहिते रतः ॥ पाङ्गुण्यस्य पदं वेत्ति नीतिकर्ता स राघवः ॥ २२ ॥
 सर्वज्ञः सर्वदर्शी च रामो रमयतावरः ॥ २३ ॥
 स सोमः स च मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा ॥ वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वै वरुणस्तथा ॥ २४ ॥
 तस्य त्वं ब्रूहि सौमित्रे प्रजापालः स राघवः ॥ अनाज्ञप्तस्तु सौमित्रे प्रवेष्टुं नेच्छयाम्यहम् ॥ २५ ॥
 आनृशंस्यान्महाभागः प्रविवेश महाद्युतिः ॥ नृपालयं प्रविश्याथ लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 श्रूयतां मम विज्ञाप्यं कौसल्यानन्दवर्धन ॥ यन्मयोक्तं महाबाहो तव शासनजं विभो ॥
 श्वा वै ते तिष्ठते द्वारि कार्यार्थी समुपागतः ॥ २७ ॥
 लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ संप्रवेशय वै क्षिप्रं कार्यार्थी योत्र तिष्ठति ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

प्रक्षिप्तेषु द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

श्रीरामेण कार्यनिवेदनं चोदितेन शुना तं प्रत्यनपराधेपि निजमूर्धनि सर्वार्थसिद्धनामकमिश्रुकृतदण्डप्रहारनिवेदनम् ॥ १ ॥
 रामेण निजदूतानीतयतिप्रति सारमेयशिरस्ताडनहेतुप्रश्नः ॥ २ ॥ मिश्रुणा तंप्रति क्षुधातुरतयाक्रुद्धेनस्वेन रथ्यास्थितेदूत-
 नपसारिणिसारमेये दण्डप्रहरणाङ्गीकरणपूर्वकं स्वस्यसमुचितशिक्षाप्राप्त्यना ॥ ३ ॥ वसिष्ठादिभिः सह शिक्षाविचारपरेसति
 रामे तंप्रतिशुना तस्यकालञ्जुरपुरेदेवात्ये कुलपतिस्वेऽभिषेचनरूपशिक्षाविधानोक्तिः ॥ ४ ॥ रामेण मिश्रुः कुलपतिस्वेऽ
 भिषेचनपूर्वकं गजस्कंधारोपणेनकालञ्जुरप्रापणम् ॥ ५ ॥ शिक्षार्हेभिक्षौ वरदानविस्मितामात्यादीन्प्रति शुना रामचोदनया
 स्वस्यसारमेयत्वप्राप्तेर्जन्मान्तरीयस्वीयकुलपतित्वहेतुकत्वोक्तिः ॥ ६ ॥

श्रुत्वा रामस्य वचनं लक्ष्मणस्त्वरितस्तदा ॥ श्वानमाहूय मतिमात्राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥
 दृष्ट्वा समागतं श्वानं रामो वचनमब्रवीत् ॥ विवक्षितार्थं मे ब्रूहि सारमेय न ते भयम् ॥ २ ॥

श्वानं अपश्यत् ॥ १४ ॥ वीक्षमाणं स्वविचारकर्तारं ॥ १५ ॥ विस्त्रब्धमानसः विश्वस्तमनाः ॥ १६ ॥ भयेषु तत्साधनेषु
 आयातेषु अभयदात्रे ॥ १७ ॥ तत्त्वं यथार्थं । तत्त्वं ब्रूहीतिवा ॥ १९ ॥ देवागारे देवालये ॥ २० ॥ अत्रप्रवेष्टुंनयोग्याः ।
 तत्रहेतुः योनीनामधमाः नीचाः । धर्मैव विग्रहवान् शरीरभृत् ॥ २१ ॥ सर्वज्ञः सामान्यतः । सर्वदर्शी विशेषज्ञः ॥ २३ ॥
 इच्छामि इच्छामि ॥ २५ ॥ आनृशंस्यात् दीनानुकंपित्वात् ॥ २६ ॥ तवशासनजं वह्निःकेपिकार्यिणःसन्तिकिविचारयेले-
 तदनन्तरजं ॥ मयोक्तं कोपिकार्यार्थवर्ततेचेदायालिति ॥ २७ ॥ योवाकोवा अवश्यंक्षिप्रमन्तःप्रवेशय ॥ २८ ॥ इति
 सत्यधर्मतीर्थयि प्रक्षिप्तसम्यग्वाख्यानेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

आहूय आकारयित्वा । आगतंन्यवेदयत् ॥ १ ॥ तेभयं नविद्यते । नते यस्मिन्कस्मिंश्चित् नते नम्रेजने तद्विषये अभय-
 [पा०] १ ङ. च. छ. झ. ञ. सर्वसलहितेतरः. २ ङ. रुद्रावै.

अथापश्यत तत्रस्थं रामं श्वा भिन्नमस्तकः ॥ [ततो दृष्ट्वा स राजानं सारमेयोऽब्रवीद्वचः ॥ ३ ॥
 राजैव कर्ता भूतानां राजा चैव विनाशकः ॥] राजा सुप्तेषु जागर्ति राजा पालयति प्रजाः ॥४॥
 राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता ॥ राजा कालो युगं चैव राजा सर्वमिदं जगत् ॥५॥
 नीत्या सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता ॥ यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यन्ति वै प्रजाः ॥६॥
 धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ॥ यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७ ॥
 धारणाद्धि द्विषां चैव धर्मेणारज्यन्प्रजाः ॥ तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ८ ॥
 एष राजन्परो धर्मः फलवान्प्रेत्य राघव ॥ न हि धर्माद्भवेत्किंचिदुष्प्रापमिति मे मतिः ॥ ९ ॥
 दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु चार्जवम् ॥ एष राम परो धर्मो रक्षणात्प्रेत्य चेह च ॥ १० ॥
 त्वं प्रमाणं प्रमाणानामसि राघव सुव्रत ॥ विदितश्चैव ते धर्मः सद्भिराचरितस्तु वै ॥ ११ ॥
 धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः ॥ अज्ञानाच्च मया राजन्मुक्तस्त्वं राजसत्तम ॥
 प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि ॥ १२ ॥
 शुनकस्य वचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ किं ते कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्त्रब्ध माचिरम् ॥१३॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोऽब्रवीदिदम् ॥ धर्मेण राष्ट्रं विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत् ॥ १४ ॥
 धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ॥ इदं विज्ञाय यत्कृत्यं श्रूयतां मम राघव ॥ १५ ॥
 भिक्षुः सर्वार्थसिद्धश्च ब्राह्मणावसथे वसन् ॥ तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः ॥ १६ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु रामेण द्वास्थः संप्रेषितस्तदा ॥ आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वसिद्धार्थकोविदः ॥ १७ ॥
 अथ द्विजवरस्तत्र रामं दृष्ट्वा महाद्युतिः ॥ किं ते कार्यं मया राम तद्ब्रूहि त्वं ममानघ ॥ १८ ॥
 एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो-वचनमब्रवीत् ॥ त्वया दत्तः प्रहारोऽयं सारमेयस्य वै द्विज ॥
 किं तवापकृतं विप्र दण्डेनाभिहतो यतः ॥ १९ ॥
 क्रोधः प्राणहरः शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः ॥ क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोपकर्षति ॥२०॥
 तपते यजते चैव यच्च दानं प्रयच्छति ॥ क्रोधेन वै संहरति तस्मात्क्रोधं विसर्जयेत् ॥ २१ ॥
 इन्द्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम् ॥ कुर्वीत धृत्या सारथ्यं संहृत्येन्द्रियगोचरम् ॥ २२ ॥
 मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् ॥ श्रेयो लोकस्य चरतो न द्वेष्टि न च लिप्यते ॥२३॥

मितिवा ॥ २ ॥ तत्रस्थं सुप्तेषुपेति समासः ॥ ३ ॥ सुप्तेषुजनेपुराजा जागर्ति । सर्पत्सर्पादितोयथाव्यथानस्यात्तथा जागर्ति ।
 प्रजाःपालयति पोषयति ॥ ४ ॥ सुनीतया सम्यक्प्रजांप्रतिनीतया तत्समाननादिविषयतयाप्रापितया नीत्या राजनीत्या ।
 रक्षिता धर्मरक्षति स एवराजा ॥ ६ ॥ धारणाद्धर्म इत्याहुःश्रुतिस्मृतयः । किं कर्मकं तदित्यत आह—**धर्मेणविधृताः प्रजा इति**
 ॥ ७ ॥ धर्मात्किंचिदुष्प्रापेनंतिमेमतिः ॥ ९ ॥ किलक्षणः स इत्यत आह—दानमिति । आर्जवं अक्रौटिल्यं ॥ १० ॥ प्रमाणानां
 प्रमाणं साक्षिरूपः । ते त्वया ॥ ११ ॥ धर्माणां त्वंपरं धाम मुख्याश्रयः । गुणानां सागरोपमः तैः समुद्रसमः ॥ धर्मोऽवश्यं राज-
 सुवर्तितव्यः । स चैतादृश इत्यङ्गं प्रतीवसुप्रतिवचनं चाज्ञानात् ॥ एतदागोपमयितव्यमिति त्वां शिरसा प्रसादयामि । इह मद्यं
 ॥ १२ ॥ विस्त्रब्ध विस्त्रस्तहेश्चन् ॥ १३ ॥ क्षमापनानन्तरमपि पुनर्धर्मेणेत्यादि वचनं जातिचापलात्स्वामिप्रेतप्रभवनौत्सुक्याति-
 शयवशाद्वा पुनर्वचनं ॥ १४ ॥ ब्राह्मणावसथे ब्राह्मणगेहे वसन् सर्वार्थसिद्धः नाम्ना । भिक्षुः संन्यासी । यस्तेन अनागसः
 कदापिकमपिनापराध्यतः । पूर्वैककृतमागोस्तु कृतमिदानीमित्यत आह—**निष्कारणमिति** ॥ १६ ॥ नाम्ना सर्वसिद्धार्थश्चासौ को-
 विदश्च ॥ १७ ॥ प्रहार इति सामान्यत उक्तं विशदयति—**दण्डेनेति** ॥ १९ ॥ मित्रमुखः मित्रवद्दृश्यमानः ॥ २० ॥ तपते तपति ।
 हति हारयति ॥ २१ ॥ दुष्टानामत एव धावतां हयानामिवेन्द्रियाणां । सारथ्यं कुर्वीत । कथमिन्द्रियगोचरं विषयं संहृत्य प्रलाहारं
 कुर्वीत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च लोकस्य श्रेयः समाचरेत् । एवं चरतः चरन्तं कोपिनद्वेष्टि । स्वयंचरापादिना

न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्वो वा व्याहतस्तथा ॥ अरिर्वा नित्यसंकुद्धो यथाऽऽत्मा दुरनुष्ठितः ॥ २४ ॥
 विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते ॥ प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चये प्रकृतिर्भुवम् ॥ २५ ॥
 एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाकृष्टिकर्मणा ॥ द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसन्निधौ ॥ २६ ॥
 मया दत्तः प्रहारोऽयं क्रोधेनाविष्टचेतसा ॥ भिक्षार्थमटमानेन काले विगतभैक्षके ॥ २७ ॥
 रथ्यास्थितः स्वयं श्वा वै गच्छ गच्छेति भाषितः ॥ अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्यान्ते विषमं स्थितः २८
 क्रोधेन क्षुधयाऽऽविष्टस्तदा दत्तोस्य राघव ॥ प्रहारो राजराजेन्द्र शाधि मामपराधिनम् ॥
 त्वया शस्तस्य राजेन्द्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ॥ २९ ॥
 अथ रामेण संपृष्टाः सर्व एव सभासदः ॥ किं कार्यमस्य वै ब्रूत दण्डो वै कोनु पात्यताम् ॥
 सम्यक्प्रणिहिते दण्डे प्रजा भवति रक्षिता ॥ ३० ॥
 भृग्वह्निरसकुत्साद्या वसिष्ठश्च सकाश्यपः ॥ धर्मपालकमुख्याश्च सचिवा नैगमास्तथा ॥
 एते चान्ये च बहवः पण्डितास्तत्र संगताः ॥ ३१ ॥
 अवध्यो ब्राह्मणो दण्डैरिति शास्त्रविदो विदुः ॥ ब्रुवते राघवं सर्वे राजधर्मेषु निष्ठिताः ॥ ३२ ॥
 अथ ते मुनयः सर्वे राममेवाब्रुवन्तदा ॥ ३३ ॥
 राजा शास्ता हि सर्वस्य त्वं विशेषेण राघव ॥ त्रैलोक्यस्य भवाश्छास्ता देवो विष्णुः सनातनः ३४
 एवमुक्ते तु तैः सर्वैः श्वा वै वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 यदि तुष्टोसि मे राम यदि देवो वरो मम ॥ प्रतिज्ञातं त्वया वीर किं करोमीति विश्रुतम् ॥ ३६ ॥
 प्रयच्छ ब्राह्मणस्यास्य कौलपत्यं धैराधर ॥ कौलचरे महाराज कौलपत्यं प्रदीयताम् ॥ ३७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु रामेण कौलपत्येऽभिषेचितः ॥ प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कन्धेन सोर्चितः ॥ ३८ ॥
 अथ ते रामसचिवाः स्मयमाना वचोऽब्रुवन् ॥ वरोऽयं दत्त एतस्य नायं शापो महाद्युते ॥ ३९ ॥
 एवमुक्तस्तु सचिवै रामो वचनमब्रवीत् ॥ न यूयं नीतितत्त्वज्ञाः श्वा वै जानाति कारणम् ॥ ४० ॥
 अथ पृष्टस्तु रामेण सारमेयोऽब्रवीदिदम् ॥ अहं कुलपतिस्तत्र आसं शिष्टान्नभोजनः ॥ ४१ ॥

लिप्यते । यद्वा चरतोलोकस्यज्जमस्यश्रेयःसमाचरेत् । एवंवर्तमानःकमपिनद्वेष्टि नलिप्यतेच ॥ २३ ॥ दुरनुष्ठितः दुरनुष्ठानवान् ।
 आत्मा मनःयथाऽनिष्टंक्रुर्थात् तथासर्पादयोनेत्यर्थः ॥ २४ ॥ विनीतविनयस्य गतविनयस्यापिपुंसःप्रकृतिःनविधीयतेविधातुमशक्या
 स्वभावस्यानपायादितिभावः । प्रकृतिस्तत्त्वमात्रं । गूहमानस्य आच्छादयतः । निश्चये निर्णयकालेध्रुवंप्रकृतिरेवस्पष्टाभवति ।
 वैषधारिवदौपाधिकसर्वविलोपेनानापैतिप्रकृतिरितिभावः ॥ २५ ॥ अयंप्रहारोमयादत्तः । अयमित्यनेन शिरस्स्फोटच्योतत्क्षतजले-
 नप्रात्यक्षिकलमभिप्रेति । अटमानेन अटता । विगतभैक्षके भिक्षाणांसंबोभैक्षं । अचित्तेतिठगपवादेन‘भिक्षादिभ्योऽण्’इत्यनेनाण् ।
 तदेव भैक्षकं विगतं भैक्षकस्यसतस्मिन् ॥ २७ ॥ गच्छगच्छेतिमयाभाषितः । स्वैरेण स्वेच्छानुसृत्या । गच्छन्
 रथ्यान्तेवीथीप्रान्तभागे । विषमः वक्तव्यमानमार्गप्रतिबन्धकतयास्थितः ॥ २८ ॥ क्रोधेन भिक्षानुपलब्धिजेन । एवमपराधि-
 नंमांशाधि । ब्राह्मणशिक्षाकथंमयाकर्तुंयोग्येतिनमतिःकार्या । तथैवमेहितमित्यभिहितीकरोति—त्वयेति । अनेनममेयंहननमतिर्न
 प्रकृतिःकोपपराधीनतयैवतवशासनेनान्यययितुंशक्येति सूचितंभवति । नरकाद्भयंनास्ति । अत्रैवशिक्षायाज्ञातत्वादितिभावः
 ॥ २९ ॥ दण्डवन्निश्चल्यतत्प्रकारंपृच्छति—कोन्विति ॥ ३० ॥ अङ्गिरश्शब्दपर्योयोङ्गिरसशब्दः ॥ ३१ ॥ शास्त्रविदइतिबहु-
 वचनेनानेकविवेकिसंमतिमाह । सर्वे राजधर्मज्ञाः ब्रुवते अब्रुवन् ॥ ३२ ॥ राममेव अव्यवधानेन ॥ ३३ ॥ सर्वस्य स्वराज्य-
 गतस्य । विशेषेणेत्युक्तंविनयितुमाह—त्रैलोक्यस्येत्यादिना ॥ तत्रनिमित्तमाह—देवोविष्णुरिति ॥ ३४ ॥ यदितुष्टोसि यदिवरो
 मममह्यंदेयः हेवीर ख्याप्रतिज्ञातंकिंकरोमीति । नैकान्ते जातेयंप्रतिज्ञेयाह । विश्रुतं प्रसिद्धं ॥ ३६ ॥ अस्यब्राह्मणस्यकौलपत्यं
 देवागाराधिपत्यं । प्रयच्छ प्रदेहि । कालञ्जरे देशविशेषे ॥ ३७ ॥ गजस्कन्धेनप्रययौ ॥ ३८ ॥ पृष्टः किमर्थमत्यर्थमेतत्कुल-
 पतिलभर्थितंलयात्वंवदेत्युक्तः । सारमेयोऽब्रवीत् । तत्र कालञ्जरे ॥ ४१ ॥

[पा०] १ झ. विषमः. २ ड. च. छ. झ. अ. नराधिप. ३ च. छ. झ. अ. कालञ्जरे.

देवद्विजातिपूजायां दासीदासेषु राघव ॥ संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता ॥ ४२ ॥
 विनीतः शीलसंपन्नः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ सोहं प्राप्त इमां घोरामवस्थामधमां गतिम् ॥ ४३ ॥
 एवं क्रोधान्वितो विप्रस्यक्तधर्माऽहिते रतः ॥ कुद्धो नृशंसः परुष अविद्वांश्चाप्यधार्मिकः ॥ ४४ ॥
 कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु कौलपत्यं न कारयेत् ॥ ४५ ॥
 यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुवान्धवम् ॥ देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ ४६ ॥
 ब्रह्मस्वं देवताद्रव्यं स्त्रीणां बालधनं च यत् ॥ दत्तं हरति यो भूय इष्टैः सह विनश्यति ॥ ४७ ॥
 ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवानां चैव राघव ॥ सद्यः पतति घोरे वै नरके वीचिसंज्ञिते ॥ ४८ ॥
 मनसाऽपि हि देवस्वं ब्रह्मस्वं च हरेत्तु यः ॥ निरयान्निरयं चैव पतत्येव नराधमः ॥ ४९ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ श्वाऽप्यगच्छन्महातेजा यत एवागतस्ततः ॥ ५० ॥
 मनस्वी पूर्वजात्या स जातिमात्रोपदूषितः ॥ वाराणस्यां महाभागः प्रायं चोपविवेश ह ॥ ५१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

प्रक्षिप्तेषु तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

गृध्रोल्कास्थानम् ॥ १ ॥

अथ तस्मिन्वनोद्देशे रम्ये पादपशोभिते ॥ नदीकीर्णे गिरिवरे कोकिलानेककूजिते ॥ १ ॥
 सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे नानाद्विजगणावृते ॥ गृध्रोल्कौ प्रवसतो बहुवर्षगणानपि ॥ २ ॥
 अथोल्कस्य भवनं गृध्रः पापविनिश्चयः ॥ ममेदमिति कृत्वाऽसौ कलहं तेन चाकरोत् ॥ ३ ॥
 राजा सर्वस्य लोकस्य रामो राजीवलोचनः ॥ तं प्रपद्यावहे शीघ्रं यस्यैतद्भवनं भवेत् ॥ ४ ॥
 इति कृत्वा मतिं तौ तु निश्चयार्थं सुनिश्चिताम् ॥ गृध्रोल्कौ प्रपद्येतां कोपाविष्टौ ह्यमर्षितौ ॥ ५ ॥
 रामं प्रपद्य तौ शीघ्रं कलिर्व्याकुलचेतसौ ॥ तौ परस्परविद्वेषात्स्पृशतश्चरणौ तदा ॥ ६ ॥
 अथ दृष्ट्वा नरेन्द्रं तं गृध्रो वचनमब्रवीत् ॥ सुराणामसुराणां च प्रधानस्त्वं मतो मम ॥ ७ ॥
 बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टोसि महाद्युते ॥ परावरज्ञो भूतानां कान्त्या चन्द्र इवापरः ॥ ८ ॥
 दुर्निरीक्ष्यो यथा सूर्यो हिमवांश्चैव गौरवे ॥ सागरश्चासि गाम्भीर्यं लोकपालो यमो ह्यसि ॥ ९ ॥
 क्षान्त्या धरण्या तुल्योसि शीघ्रत्वे ह्यनिलोपमः ॥ गुरुस्त्वं सर्वसंपन्नः कीर्तियुक्तश्च राघव ॥ १० ॥

संविभागी विभज्यदायी ॥ ४२ ॥ इमामवस्थां अधमांगतिं प्राप्तः ॥ ४३ ॥ सप्तसप्तकुलानिपातयति ॥ ४५ ॥ सपुत्रपशुवा-
 न्धवंयंनरकंनेतुमिच्छेत् तं देवेष्वधिष्ठितं कुर्यात् । गोषुब्राह्मणेषुचाधिष्ठितं कुर्यात् ॥ ४६ ॥ स्त्रीणांद्रव्यमिति । देवताद्रव्यमित्यत
 आकृष्टमन्वेति । शब्दानुशासनमित्यस्मादेकदेशोक्तीर्तेनेनकेतेशब्दादित्यथा ॥ दत्तं देवनिवेदनार्थं ॥ ४७ ॥ वीचिसंज्ञके
 वीचिरितिसंज्ञायस्यतस्मिन् ॥ ४८ ॥ निरयात् नरकात् निरयं नरकान्तरं ॥ ४९ ॥ जातिमात्रोपदूषितः जातिमात्रेणैवोपदू-
 षितः ननुदोषैः । कुतइत्यतआह—मनस्वीति । वाराणस्यांमहाभागःश्चा प्रायमुपविवेश ॥ ५१ ॥ इतिप्रक्षिप्तसर्गव्याख्याने
 सत्यधर्मतीर्थार्थेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

कोकिलानेके अनेककोकिलाः तैःकूजिते ॥ १ ॥ प्रवसतः वसतः ॥ २ ॥ तेन उल्लेखेन ॥ ३ ॥ अमर्षितौ परस्परासहिष्णू
 ॥ ५ ॥ कलिः कलहः ॥ ६ ॥ मतः संमतः ॥ ७ ॥ विशिष्टः श्रेष्ठः ॥ ८ ॥ गाम्भीर्यसागरः तत्समः ॥ ९ ॥ शीघ्रले खरित-

[पा०] १ झ. ठ. वीचिसंज्ञके. २ झ. ज. सागरश्चैव.

अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वास्त्रविधिपारगः ॥ शृणुष्व मम वै राम विज्ञाप्यं नरपुङ्गव ॥ ११ ॥
 ममालयं पूर्वकृतं बाहुवीर्येण राघव ॥ उलूको हरते राजंस्तत्र त्वं त्रातुमर्हसि ॥ १२ ॥
 एवमुक्ते तु गृध्रेण उलूको वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 सोमाञ्छतक्रतोः सूर्याद्वनदाद्वा यमाचथा ॥ जायते वै नृपो राम किञ्चिद्भवति मानुषः ॥
 त्वं तु सर्वमयो देवो नारायण इवापरः ॥ १४ ॥
 या च ते सौम्यता राजन्सम्यक्प्रणिहिता विभो ॥ समं चरसि चान्विष्य तेन सोमांशको भवान् ॥ १५ ॥
 क्रोधे दण्डे प्रजानाथ दाने पापभयापहः ॥ दाता हर्तासि गोप्तासि तेनेन्द्र इव नो भवान् ॥ १६ ॥
 अधृष्यः सर्वभूतेषु तेजसा चानलोपमः ॥ अभीक्ष्णं तपसे लोकांस्तेन भास्करसन्निभः ॥ १७ ॥
 साक्षाद्वित्तेशतुल्योसि अथवा धनदाधिकः ॥ वित्तेशस्यैव पद्मा श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ॥ १८ ॥
 धनदस्य तु कोपेन धनदस्तेन नो भवान् ॥ समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ १९ ॥
 शत्रौ मित्रे च ते दृष्टिः समतां याति राघव ॥ धर्मेण शासनं नित्यं व्यवहारे विधिक्रमात् ॥ २० ॥
 यस्य कृष्यसि वै राम तस्य मृत्युर्विधावति ॥ गीयसे तेन वै राम यम इत्यतिविक्रमः ॥ २१ ॥
 यथैष मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम ॥ आनुशंस्यपरो राजा सत्त्वेषु क्षमयाऽन्वितः ॥ २२ ॥
 दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् ॥ अचक्षुषोत्तमं चक्षुरगतेः स गतिर्भवान् ॥ २३ ॥
 अस्माकमपि नाथस्त्वं श्रूयतां मम धार्मिक ॥ ममालयप्रविष्टस्तु गृध्रो मां बाधते नृप ॥
 त्वं हि देव मनुष्येषु शास्ता वै नरपुङ्गवः ॥ २४ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु वै रामः सचिवानाह्वयत्सयम् ॥ २५ ॥
 धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः ॥ अशोको धर्मपालश्च सचिवः सुमहाबलः ॥ २६ ॥
 एते रामस्य सचिवा राज्ञो दशरथस्य च ॥ नीतियुक्ता महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥
 श्रीतिमन्तः कुलीनाश्च नये मन्त्रे च कोविदाः ॥ २७ ॥
 तानाह्वय स धर्मात्मा पुष्पकादवतीर्य च ॥ गृध्रो लूकविवादं तं पृच्छति स्म रघूत्तमः ॥ २८ ॥
 कति वर्षाणि वै गृध्र तवेदं निलयं कृतम् ॥ एतन्मे कारणं ब्रूहि यदि जानासि तत्त्वतः ॥ २९ ॥

गतौ ॥ १० ॥ प्रकृतमनुसरति । विज्ञाप्यं शृणुष्वेति ॥ ११ ॥ पूर्वकृतं । हरते हरति ॥ १२ ॥ सर्वमयः सर्वप्रधानः ॥ १४ ॥
 या ते सौम्यता शान्तता सम्यक्प्रणिहिता स्थिता । तया समंचरसीतिसोमांशकः ॥ १५ ॥ क्रोधे रोषकरणे । दण्डे शिक्षार्थो ।
 पापभयापहः पापभयोभयनाशकः । तेन कारणेन ॥ १६ ॥ तपसे तपसि ॥ १७ ॥ वित्तेशतुल्यः कुबेरसदृशः ॥ स्वोत्प्रेक्षितं
 स्वयमेव प्रतिक्षिपति—अथवेति । कुत आधिक्यमित्यत आह—वित्तेशस्येति । पद्मा रमा । यथानित्यावियुक्तात्वया तथा श्रीः
 संपदधि । ते लया । लदधीनावा । वित्तेशस्येति । धनदस्य कोपेन । ‘अर्केचेन्मधुविन्देत किमर्थं पर्वतत्रजेत्’ इत्युक्तेः भूमावे-
 वभवान् धनद इति दूरस्थे कुबेरे रोषेण नोस्माभिः कृत इति भावः । धनदस्योपरि कोपेनेति वा ॥ १८—१९ ॥ समतां तत्र तत्र तत्त्वेन
 तत्त्वेन नत्वेकरूपेण । नित्यं धर्मेण शासनं तन्मार्गप्रवर्तनं । व्यवहारे विधिक्रमात् तत्तदाश्रमवर्णानुपदिष्टविध्यनुसारात् ॥ २० ॥
 यस्य यं । कृष्यसि कर्षयसि तस्य तं मृत्युर्विधावति । तेन कारणेन यम इति गीयसे । तत्कार्यकारित्वादिति भावः ॥ २१ ॥ सत्त्वेषु
 प्राणिषु । आनुशंस्यपर इति भवतोऽर्थमानुषो भावः । ननु कर्मायतः । करुणापारवश्येन राजतया धरणाववतरणमिति भावः ॥ २२ ॥
 दुर्बलस्य राजा बलं । अचक्षुषः चक्षुरहितस्य चक्षुः तत्स्थानीयः । सन्धिरार्षः । अत्तममिति वा पदं । अदित्याश्चर्यार्थकमव्ययं ।
 अस्माकमर्थो बहमित्यर्थः । अगतेः गतिहीनस्य । गतिर्गतिदः ॥ २३ ॥ जगन्नाथत्वाद् अस्माकं तिरश्चा मपि त्वं नाथः । ममालयं भुज-
 बलार्जितं देवमनुष्येषु शास्ता । हे देवेति वा ॥ २४ ॥ तन्नामेव ते परंपरागता इत्यप्याह—धृष्टिरित्यादिना ॥ २६ ॥ पुष्पकाद्वि-
 मानादवतीर्य पृच्छति मन्त्रिंसंनिधौ ॥ २८ ॥ इदं निलयं कृतं । लिङ्गव्यत्ययआर्षावा तस्मात्तत्त्वत्वाद्वा । इदं निलयं अयं निल-

[पाठ] १ रुष्यसीति क. पाठेदृश्यते. २ क. रामजातिषु. ३ ड. च. छ. झ. च. सुमन्त्रश्चमहां. ४ ड. च. छ. झ. ज.
 हीमन्तश्चकुलीनाश्च.

एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघवं स तम् ॥ ३० ॥

इयं वसुमती राम मनुष्यैः परितो यदा ॥ उत्थितैरावृता सर्वा तदाप्रभृति मे गृहम् ॥ ३१ ॥

उलूकश्चाब्रवीद्रामं पादपैरुपशोभिता ॥ यदेयं पृथिवी राजंस्तदाप्रभृति मे गृहम् ॥ ३२ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु रामो वै सभासद् उवाच ह ॥ ३३ ॥

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ॥

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ३४ ॥

ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥ यथाप्राप्तं न ब्रुवते ते सर्वेऽनृतवादिनः ॥ ३५ ॥

जानन्न वाऽब्रवीत्प्रश्नान्कामात्क्रोधाद्भ्यात्तथा ॥ सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ३६ ॥

तेषां संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ॥ तस्मात्सत्येन वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥ ३७ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममेवाब्रुवंस्तदा ॥ उलूकः शोभते राजन्न तु गृध्रो महामते ॥ ३८ ॥

त्वं प्रमाणं महाराज राजा हि परमा गतिः ॥ राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः ॥ ३९ ॥

शास्ता नृणां नृपो येषां ते न गच्छन्ति दुर्गतिम् ॥ वैवस्वतेन मुक्तास्तु भवन्ति पुरुषोत्तमाः ॥ ४० ॥

सचिवानां वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ श्रूयतामभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतम् ॥ ४१ ॥

द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावना ॥ सलिलार्णवसंपूर्णं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापरः ॥ ४२ ॥

पुरा भूः सह लक्ष्म्या च विष्णोर्जठरमाविशत् ॥ तां निगृह्य महातेजाः प्रविश्य सलिलार्णवम् ॥

सुष्वाप देवो भूतात्मा बहून्वर्षगणानपि ॥ ४३ ॥

विष्णौ सुप्ते तदा ब्रह्मा विवेश जठरं ततः ॥ ४४ ॥

रुद्धस्रोतं तु तं ज्ञात्वा महायोगी समाविशत् ॥ नाभ्यां विष्णोः समुत्पन्ने पद्मे हेमविभूषिते ॥ ४५ ॥

स तु निर्गम्य वै ब्रह्मा योगी भूत्वा महाप्रभुः ॥ सिसृक्षुः पृथिवीं वायुं पर्वतात्मसमहीरुहान् ॥ ४६ ॥

तदन्तरे प्रजाः सर्वाः समनुष्यसरीसृपाः ॥ जरायुजोण्डजाः सर्वाः ससर्ज स महातपाः ॥ ४७ ॥

ततः श्रोत्रमलोत्पन्नः कैटभो मधुना सह ॥ दानवौ तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरासदौ ॥ ४८ ॥

दृष्ट्वा प्रजापतिं तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवतुः ॥ वेगेन महता तत्र स्वयंभुवमधावताम् ॥ ४९ ॥

दृष्ट्वा स्वयंभुवा मुक्तो रावो वै विकृतस्तदा ॥ तेन शब्देन संप्राप्तौ दानवौ हरिणा सह ॥ ५० ॥

अथ चक्रप्रहारेण सूदितौ मधुकैटभौ ॥ मेदसा प्लाविता सर्वा पृथिवी च समन्ततः ॥ ५१ ॥

योग्यस्मिन्स्थलं कृतमिति वा ॥ २९ ॥ सगृध्रः ॥ ३० ॥ परितोऽत्यतैः सर्वैरावृता वसुमती । तदाप्रभृति तदारभ्य । मेरुहमिल-
ब्रवीत् ॥ ३१ ॥ तदाप्रभृत्येतद्दिनपर्यन्तमेरुहमित्युलूकोऽब्रवीत् ॥ ३२ ॥ येषमैनवदन्ति न ते वृद्धा भवन्ति । वयोप्रयोजक-
मिति भावः । सत्यं भूतहितं प्रोक्तमिति सत्यं यत्र नास्ति सधर्मो न भवति । धर्मः कर्तव्य इति निलीनो विप्रो बोधनीयः । छलेनानुविद्धं
सव्याजं न सत्यं ॥ ३४ ॥ ज्ञात्वा पि ध्यायन्तस्तूष्णीमासते । यथाप्राप्तं वक्तव्यं त्वेन प्राप्तकालमपि न ब्रुवते ते अवादिनोऽनृत-
वादिनः सिध्याकथकफलभाजः ॥ ३५ ॥ प्रश्नानुत्तरयितुं जानन्नपि कामाद्ब्रव्यलोभात् । क्रोधादेकस्मिन् । भयात् द्वितीयः
किंतनुयादिति भीतेः । वारुणान् तत्संबन्धिनः पाशान् । सहस्रं तत्संख्यान् । आत्मनि स्वस्मिन् । स्वयंमुञ्चति स्वयमेवात्मानं पाश-
बद्धं करोति ॥ ३६ ॥ संवत्सरे एकस्मिन् पूर्णे तेषां सहस्रसंख्याकपाशानां मध्ये एकः पाशः प्रमुच्यते ॥ ३७ ॥ उलूकः शोभते यथार्थ-
भाषिलावच्छिन्नविरिति भावः ॥ ३८ ॥ निष्कर्षस्य दुष्करत्वाज्झटितिकथमुक्तमित्यन्ततोगलात्ममेव निर्णायक इत्याहुरित्याह-
लमिति । सनातनो धर्मो राजा तत्पर्वतक इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ दुर्गतिं ते न गच्छन्ति । वैवस्वतेन मुक्ताः यमस्य क्ताः ॥ ४० ॥ लक्ष्म्या
सहभूः भूदेवी । अर्णवशब्दोऽरुहः ॥ ४३ ॥ रुद्धस्रोतं निरुद्धमार्गं ॥ ४५ ॥ निर्गम्य निस्त्यक्तः ॥ ४६ ॥ श्रोत्रमलोत्पन्नः मलेन त-
त्कालमुद्येन ॥ ४८ ॥ प्रजापतिं विधिं ॥ ४९ ॥ रावोऽध्वनिः मुक्तः कृतः । भीतिमतेव । सह मिलितः ॥ ५० ॥ मेदसां तद्देह-

भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोकधारिणा ॥ शुद्धां वै मेदिनीं तां तु वृक्षैः सर्वामपूरयत् ॥
 ओषधयः सर्वसस्यानि निष्पद्यन्त पृथग्विधाः ॥ ५२ ॥
 मेदोगन्धात् धरणी मेदिनीत्यभिसंज्ञिता ॥ तस्मान्न गृध्रस्य गृहमुल्लकस्येति मे मतिः ॥ ५३ ॥
 तस्माद्गृध्रस्तु दण्ड्यो वै पापो हर्ता परालयम् ॥ पीडां करोति पापात्मा दुर्विनीतो महानयम् ॥ ५४ ॥
 अथाशरीरिणी वाणी अन्तरिक्षात्प्रबोधिनी ॥ मा वधी राम गृध्रं तं पूर्वदग्धं तपोबलात् ॥ ५५ ॥
 काले गौतमदग्धोऽयं प्रजानाथो धनेश्वरः ॥ ब्रह्मदत्तस्तु नाश्रय शूरः सत्यव्रतः शुचिः ॥ ५६ ॥
 गृहं त्वस्यागतो विप्रो भोजनं प्रत्यमार्गत ॥ साग्रं वर्षशतं चैव भोक्तव्यं नृपसत्तम ॥ ५७ ॥
 ब्रह्मदत्तः स वै तस्य पाद्यमर्घ्यं स्वयं नृपः ॥ हार्दं चैवाकरोत्तस्य भोजनार्थं महाद्युतेः ॥
 मांसमस्याभवत्तत्र आहारे तु महात्मनः ॥ ५८ ॥
 अथ क्रुद्धेन मुनिना शापो दत्तोस्य दारुणः ॥ गृध्रस्त्वं भव वै राजन्मामैनं ह्यथ सोब्रवीत् ॥ ५९ ॥
 [प्रसादं कुरु धर्मज्ञ अज्ञानान्मे महाव्रत ॥ शापस्यान्तं महाभाग क्रियतां वै ममानघ ॥ ६० ॥
 तदज्ञानकृतं मत्वा राजानं मुनिरब्रवीत् ॥ ६१ ॥]
 उत्पत्स्यति कुले राज्ञां रामो नाम महायशः ॥ इक्ष्वाकूणां महाभागो राजा राजीवलोचनः ॥
 तेन स्पृष्टो विपापस्त्वं भविता नरपुङ्गवः ॥ ६२ ॥
 स्पृष्टो रामेण तच्छ्रुत्वा नरेन्द्रः पृथिवीपतिः ॥ गृध्रत्वं त्यक्तवान्राजा दिव्यगन्धानुलेपनः ॥
 पुरुषो दिव्यरूपोऽभूदुवाचेदं च राघवम् ॥ ६३ ॥
 साधु राघव धर्मज्ञ त्वत्प्रसादादहं विभो ॥ विमुक्तो नरकाद्गोराच्छापस्यान्तः कृतस्त्वया ॥ ६४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अधिकपाठे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

कदाचन भद्रासनमलंकुर्वाणेरामभद्रे सुमन्त्रेणतंप्रति च्यवनमुखमुनिगणस्य तद्विद्वक्षयाद्वारदेशावस्थाननिवेदनम् ॥ १ ॥
 रामेण स्वचोदनयासुमन्त्रप्रवेशितानामुनीनांस्तत्कारपूर्वकं तान्प्रति तत्कार्यकरणप्रतिज्ञानपूर्वकं कार्यप्रश्नः ॥ २ ॥ मुनिभिस्त्र-
 द्यतिज्ञामात्रास्त्रिजकार्यनिष्पत्तिनिर्धारणेन हर्षाद्रामप्रशंसनम् ॥ ३ ॥

तयोः संवदतोरेवं रामलक्ष्मणयोस्तदा ॥ वासन्तिकी निशा प्राप्ता न शीता न च घमदा ॥ १ ॥

तयोरित्यादि ॥ वासन्तिकी वसन्ते भवा । एवं प्रतिदिवसं संवदतोर्धर्मसंवादां कुर्वतोः । तत्पूर्वं प्रजा-

प्रभवेन ॥ ५१ ॥ निष्पद्यन्तनिष्पादिताः । पृथग्विधाः नानाभूताः ॥ ५२ ॥ मेदोगन्धात् मेदसोगन्धात् । प्राग्धरणी मेदस्स-
 बन्धान्मेदिनीतिनामवती ॥ तस्माद्गृध्रस्यगृहं । ' मनुष्यैरुत्थितैर्यदा । तदाप्रभृतिमेगृह'मित्युग्रवचनेन 'पादपैरुपशोभिता ।
 अदेयं पृथिवीरामतदाप्रभृतिमेगृह' इत्युल्लकवचनेनचगृध्रतोपिपूर्वतत्रोल्लकनिकेतनमिति तस्मात्पौर्वापर्यान्नगृध्रगृहमितिमेमतिः
 ॥ ५३ ॥ परालयं उल्लकालयं ॥ महान्दुर्विनीतः । महत्त्वंयोग्यतया दुर्विनीतावन्वेति ॥ ५४ ॥ प्रबोधिनी रामज्ञानजननीव ।
 तपोबलात् तापसतपोबलात् । पूर्वदग्धं दग्धपूर्वं । तपोबलात् दुर्योनिनिर्गमकलदर्शनसाधनतपोबलादितिवा ॥ ५५ ॥ ब्रह्म-
 दत्तइतिनाम्नाविश्रुतः । प्रजानाथोराजा । कालगौतमोविप्रः । तेनकुपितेनदग्धः ॥ ५६ ॥ अमार्गतं विचचार । साग्रं समग्रं
 ॥ ५७ ॥ हार्दं अभिप्रेतं । मांसं दैवेच्छयापतितं ॥ ५८ ॥ हेराजस्त्वंगृध्रोभव । अथाशापप्रदानानन्तरं । सराजा एनमुनिं
 मामेत्यब्रवीत् ॥ ५९ ॥ मे मया अज्ञानादेतत्कृतं अतःप्रसादं कुर्वित्यब्रवीत् ॥ ६० ॥ अज्ञानकृतं मनःपूर्वककृतं ॥ ६१ ॥ राज्ञां
 अंशुमन्द्रस्यानां । तेन रामेण ॥ ६२ ॥ नरकात् हीनजातेः ॥ ६४ ॥ इतिप्रक्षिप्तसर्गव्याख्यानेसत्यधर्मतीर्थीयेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

ति० एवंसंवदतोः प्रतिदिवसं धर्मसंवादां कुर्वतोः । तत्पूर्वं प्रजारक्षणं कुर्वतोरितियावत् ॥ स० शीतान शीतमस्याअस्तीति
 [पा०] १ क. गृहमस्यागतोविप्रोभोजनंप्रतिगौतमः. २ इदमर्घ्यत्रयं ड. च. छ. झ. ज. पाठेषुदृश्यते.

ततः प्रभाते विमले कृतपौर्वाहिकक्रियः ॥ अभिचक्राम काकुत्स्थो दर्शनं पौरकार्यवित् ॥ २ ॥
 ततः सुमन्त्रस्त्वागम्य राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ एते प्रतिहता राजन्द्वारि तिष्ठन्ति तापसाः ॥ ३ ॥
 भार्गवच्यवनं चैव पुरस्कृत्य महर्षयः ॥ दर्शनं ते महाराज्ञश्चोदयन्ति कृतत्वराः ॥
 ग्रीयमाणा नरव्याघ्र यमुनातीरवासिनः ॥ ४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः प्रोवाच धर्मवित् ॥ प्रवेश्यन्तां महाभागा भार्गवप्रमुखा द्विजाः ॥ ५ ॥
 राज्ञस्त्वाज्ञां पुरस्कृत्य द्वाःस्थो भूधिं कृताञ्जलिः ॥ प्रवेशयामास तदा तापसान्सुदुरासदान् ॥ ६ ॥
 शतं समधिकं तत्र दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ प्रविष्टं राजभवनं तापसानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥
 ते द्विजाः पूर्णकलशैः सर्वतीर्थाम्बुसत्कृतैः ॥ गृहीत्वा फलमूलं च रामस्याभ्याहरन्बहु ॥ ८ ॥
 प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं रामः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ तीर्थोदकानि सर्वाणि फलानि विविधानि च ॥ ९ ॥
 उवाच च महाबाहुः सर्वानेव महामुनीन् ॥ इमान्यासनमुख्यानि यथार्हमुपविश्यताम् ॥ १० ॥
 रामस्य भाषितं श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ वृसीषु रुचिराख्यासु निषेदुः काञ्चनीषु ते ॥ ११ ॥
 उपविष्टानृषींस्तत्र दृष्ट्वा परपुरञ्जयः ॥ प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 किमागमनकार्यं वः किं करोमि समाहितः ॥ आज्ञाप्योऽहं महर्षीणां सर्वकामकरः सुखम् ॥ १३ ॥
 इदं राज्यं च सकलं जीवितं च हृदि स्थितम् ॥ सर्वमेतद्विजार्थं मे सत्यमेतद्वीमि वः ॥ १४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साधुकारो महानभूत् ॥ ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ॥ १५ ॥
 ऊचुश्च ते महात्मानो हर्षेण महताऽऽवृताः ॥ उपपन्नं नरश्रेष्ठ तवैव भुवि नान्यतः ॥ १६ ॥
 बहवः पार्थिवा राजन्नतिक्रान्ता महाबलाः ॥ कार्यस्य गौरवं मत्वा प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् ॥ १७ ॥

रक्षणं कुर्वतोऽस्ति शेषः । वासन्तिकी निशा प्राप्तेति । श्रोदयन्तीति च पाठः ॥ ४ ॥ भार्गवप्रमुखाः च्यव-
 कालान्तर इति शेषः । एतेन वसन्ते समानीता देवी नप्रमुखाः ॥ ५—६ ॥ समधिकं अधिकसहितं ॥ ७
 पुनर्वसन्ते त्यक्तेति सूचयति । इदं च कालवचनमु- —१२ ॥ किं करोमि किं कुर्या । सर्वकामकरः
 षिकार्योचितत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १—२ ॥ द्वारि प्रतिहताः सर्वाभीष्टसाधकः ॥ १३—१४ ॥ साधुकारः साधु
 निरुद्धा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवः स साध्विति संभाषणं ॥ १५ ॥ नान्यतः नान्यस्या ॥ १६ ॥
 चासौ च्यवनश्च तं । महाराज्ञः महाराजस्य । दर्शनं कार्यस्य गौरवं मत्वा ततः पूर्वं करिष्यामीति प्रतिज्ञां
 प्रति अस्मदादीन् चोदयन्ति प्रेरयन्ति । महाराज्ञ- नाभ्यरोचयन् न कुर्वन्ति । अशक्यनियोगापत्तिभ-

सातथा ॥ १ ॥ ति० दर्शनमभिचक्राम प्रजाहृदयन्तेयत्रस्थानेतत्स्थानंदर्शनं । अभिचक्राम जगाम ॥ स० दर्शनं स्वकर्मकंप्र-
 जाकर्तृकमुद्दिश्य अभिचक्राम सभामितिशेषः ॥ २ ॥ स० लवावस्थानेकोपोदयः स्यादतस्त्वरखेत्याह—तापसाइति ॥ शि०
 अप्रतिहताः अनिवारिता अपि । यमुनातीरवासिन एते महर्षयो द्वारितिष्ठन्ति । चोदयन्ति स्वागमनबोधनार्थंप्रेरयन्ति ॥ ३—४ ॥
 स० सर्वतीर्थाम्बुसत्कृतैः सर्वतीर्थाम्बुनिसत्कृतानियेषुतैः पूर्णकलशैः सहिताः ॥ शि० रामस्य रामाय ॥ स० फलमूलं
 फलसहितमूलं ॥ ८ ॥ प्रीतिपुरस्कृतः अनेननदौर्लभ्याजग्राहरामः किमुतापसत्वेहवशात् ॥ ९ ॥ ति० उपविश्यतां एषुभव-
 द्भिरितिशेषः ॥ १० ॥ स० समाहितः भवत्कार्यैकमानसः । महर्षीणांयुष्माकमहमाज्ञाप्यः । सर्वकामकरइति सुखमाज्ञाप्यः
 ॥ १३ ॥ स० हृदिस्थितमेतदितिसत्यमब्रवीमि । जिह्वोपरितनंबचनं किंतुमनःपूर्वकमितिभावः ॥ १४ ॥ शि० उपपन्नं युक्तं
 एवंवचनमितिशेषः ॥ १६ ॥ स० कार्यस्यगौरवं गुरुतां । अशक्यत्वमितियावत् । मत्वा महाबला अप्यतिक्रान्ताः प्रतिज्ञामपि
 नाभ्यरोचयन् ॥ १७ ॥

[पा०] १ क—घ. कृत्वापौर्वाहिकीक्रियां. २ ग. ग. पुरवासिनां. ३ ग. घ. च. ज. ज. निवारिताराजन्. ४ घ. च.

झ. व. ट. मूर्धाकृताञ्जलिः.

वा. रा. २६३

त्वया पुनर्ब्राह्मणगौरवादियं कृता प्रतिज्ञा ह्यनवेक्ष्य कारणम् ॥

तैतश्च कर्ता ह्यसि नात्र संशयो महाभयात्रातुमृषींस्त्वमर्हसि ॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

च्यवनेन रामं प्रति स्वकार्यनिवेदनोपक्रमः ॥ १ ॥ मधुनामकेनासुरवरेण तपसोषितान्महादेवाच्छूलदानपूर्वकं यावच्छूलधारणं सपुत्रस्य स्वस्यावध्यत्ववसंपादनम् ॥ २ ॥ लवणनाम्नो निजतनयस्य दौश्रीह्यनिर्विण्णेन मधुना लवणे शूलार्पणपूर्वकं वरुणालयप्रवेशः ॥ ३ ॥ शूललाभदत्तेन लवणेन रावणेनेव त्रैलोक्यपीडनारंभः ॥ ४ ॥ एवं च्यवनेन रामं प्रति लवणासुरदौश्रीह्यनिवेदनपूर्वकं तस्माच्छोकरक्षणप्रार्थना ॥ ५ ॥

एवं ब्रुवद्भिर्ऋषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ किं कार्यं ब्रूत मुनयो भयं तावदपैतु वः ॥ १ ॥
तथा ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् ॥ भयानां शृणु यन्मूलं देशस्य च नरेश्वर ॥ २ ॥
पूर्वं कृतयुगे राजन्दैतेयः सुमहाबलः ॥ लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुनाम महाऽसुरः ॥ ३ ॥
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ॥ सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाऽभवत् ॥ ४ ॥
स मधुर्वीर्यसंपन्नो धर्मे च सुसमाहितः ॥ बहुवर्षसहस्राणि रुद्रप्रीत्याऽकरोत्तपः ॥ ५ ॥
रुद्रः प्रीतोऽभवत्तस्यै वरं दातुं ययौ च सः ॥ बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः ॥ ६ ॥
शूलं शूलद्रिनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् ॥ ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥ ७ ॥
त्वयाऽयमतुलो धर्मो मेत्प्रसादकरः कृतः ॥ प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् ॥ ८ ॥
यावत्सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर ॥ तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥ ९ ॥
यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः ॥ तं शूलो भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥ १० ॥
एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः ॥ प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥
भगवन्मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् ॥ भवेत्तु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥ १२ ॥
तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः ॥ प्रत्युवाच महातेजा नैतदेवं भविष्यति ॥ १३ ॥
मा भूते विफला वाणी मेत्प्रसादकृता शुभा ॥ भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्भजिष्यते ॥ १४ ॥
यावत्करस्यः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते ॥ अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥ १५ ॥

यादिति शेषः ॥ १७—१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने
उत्तरकाण्डव्याख्याने षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

लोलायाः पुत्रो लोलापुत्रः ॥ ३—६ ॥ शूलच्छूलं
विनिष्कृष्येति । स्वशूलच्छक्तिमाकृष्य सृष्ट्वेत्यर्थः
॥ ७—८ ॥ नाशं अदर्शनं ॥ ९—१३ ॥ मत्प्र-
सादकृता मत्प्रसादजसंतोषजनितेत्यर्थः ॥ १४—

स० कारणं अस्मादागमनकारणं । शक्यमशक्यमित्यनवेक्ष्य अपरीक्ष्य ॥ १८ ॥ इति षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ति० एवं ब्रुवद्भिः भयत्राणमिति शेषः । ऋषिभिः प्रेरितइति शेषः । किं कार्यं किञ्चन भयत्राणं कार्यमित्यर्थः । स० ऋषिभिः बोधितोरामः ॥ १ ॥ देशस्य च चादस्माकं भयानां यन्मूलं तच्छृणु ॥ २ ॥ स० शूलत्वं स्वायुधात् । शूलं तदंशं । निष्कृष्य उत्कृत्य ॥ ७ ॥ ति० यतस्त्वयामत्प्रसादकरो धर्मः कृतः अत आयुधं ददामि ॥ ८ ॥ शि० शूलस्थिते रवधिमाह—यावदिति ॥ ९ ॥ ति० भविष्यति प्राप्स्यति ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. ग. च. छ. ज. व. कुरुष्वकर्ता. २ ज. ब्रुवाणेष्वपिषुका. ३ क. च. ब्रूतभवतां भयं नाशयितास्म्यहं. ४ क. घ. ज. मत्प्रसादकृतः शुभः. झ. ञ. ट. मत्प्रसादकरः शुभः. च. छ. मत्प्रसादकृतः शुभः. ५ क—घ. ज. मत्प्रसादकृता.

एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात्सुमहदद्भुतम् ॥ भवनं सोसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥ १६ ॥
 तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या ॥ विश्वावसोरपत्यं सा ह्यनलायां महाप्रभा ॥ १७ ॥
 तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः ॥ बाल्यात्प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥ १८ ॥
 तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ॥ मधुः स शोकमापेदे न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ १९ ॥
 स विहाय त्विमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयम् ॥ शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥ २० ॥
 स प्रभावेन शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा ॥ संतापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान् ॥ २१ ॥
 एवंप्रभावो लवणः शूलं चैव तथाविधम् ॥ श्रुत्वा प्रमाणं काकुत्स्थ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ २२ ॥
 बहवः पार्थिवा राम भयार्तैर्ऋषिभिः पुरा ॥ अभयं याचिता वीर त्रातारं न च विब्रहे ॥ २३ ॥
 ते वयं रावणं श्रुत्वा हतं सबलवाहनम् ॥ त्रातारं विब्रहे तात नान्यं भुवि नराधिपम् ॥
 तत्परित्रातुमिच्छामो लवणाद्भयपीडितान् ॥ २४ ॥

इति राम निवेदितं तु ते भयजं कारणमुत्थितं च यत् ॥

विनिवारयितुं भवान्क्षमः कुरु तं काममहीनविक्रम ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्ठितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

च्यवनादिभिर्लवणासुरदुर्वृत्तनिवेदितेनरामेण लवणमारणेनियोज्यविचारणे तंप्रति भरतेन निजनियोजनप्रार्थना ॥ १ ॥
 शत्रुघ्नेन हेतूक्तिपूर्वकंस्वनियोजनयाचने रामेण तदङ्गीकारेणलवणमारणनिर्धारणेन शत्रुघ्नंप्रति लवणराज्येऽभिषेकस्वीकार-
 चोदना ॥ २ ॥

तथोक्ते तानृषीन्रामः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ किमाहारः किमाचारो लवणः क्व च वर्तते ॥ १ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा ऋषयः सर्व एव ते ॥ ततो निवेदयामासुर्लवणो बबुधे यथा ॥ २ ॥
 आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः ॥ आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥ ३ ॥
 हत्वा बहुसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान् ॥ मानुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमादिकम् ॥ ४ ॥
 ततोन्तराणि सत्त्वानि खादते स महाबलः ॥ संहारे समनुप्राप्ते व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ५ ॥
 तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन् ॥ घातयिष्यामि तद्रक्षो ह्यपगच्छतु वो भयम् ॥ ६ ॥

१६ ॥ कुम्भीनसी माल्यवत्पुत्र्याः अनलायाः सुता विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्त-
 रावणस्वसा पूर्व मधुना हृतेति विभीषणेन रावणं रकाण्डव्याख्याने एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥
 प्रत्युक्ता । हिः प्रसिद्धौ ॥ १७—१९ ॥ वरं न्यवे-
 दयत् यावच्छूलं तव हस्ते तावद्वध्यत्वं तवेत्येवंरूपं अथ शत्रुघ्नस्य लवणासुरवधार्थं प्रेषणं—तथेत्यादि
 वरवृत्तान्तं ॥ २०—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज- ॥ १ ॥ यथा बबुधे यादगाहारादिना बर्धते स्म तथा

ति० त्वंप्रमाणं यथोचितकरणइतिशेषः । स० श्रुत्वाकर्तुं प्रमाणं समर्थः ॥ २२ ॥ स० हेराम भयजं भयाज्जायतइतितत्तथा ।
 'पञ्चम्यामजातौ' इतिः । नागोजिमहत्सु भयजं भयजनकमिति व्याकुर्वन्कारणपदवैयर्थ्यसोद्भाप्रवृत्तइतिमन्तव्यं ॥ २५ ॥
 इत्येकषष्ठितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

ति० तथोक्तइति । परित्राणमिच्छामइत्युक्ते ॥ १ ॥ ति० ततोन्तराणि अन्यान्यपीलयर्थः ॥ ५ ॥

[पा०] १ क—घ. ज. दुःखसमन्वितः. २ क. ज. दौरात्म्यादात्मनः.

प्रतिज्ञाय तथा तेषां मुनीनामुग्रतेजसाम् ॥ स भ्रातृन्सहितान्सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥ ७ ॥
 को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः स विधीयताम् ॥ भरतस्य महाबाहोः शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ ८ ॥
 राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् ॥ अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥ ९ ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यशौर्यसमन्वितम् ॥ लक्ष्मणावरजस्तस्यौ हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ १० ॥
 शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् ॥ कृतकर्मा महाबाहुर्भूय मो रघुनन्दनः ॥ ११ ॥
 आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपालिता ॥ संतापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ॥ १२ ॥
 दुःखानि च बहूनीह ह्यनुभूतानि पार्थिव ॥ शयानो दुःखशय्यासु नैन्दिग्रामेऽवसत्पुरा ॥ १३ ॥
 फलमूलाशनो भूत्वा जटी चीरधरस्तथा ॥ अनुभूयेदृशं दुःखमेष राघवनन्दनः ॥
 प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥ १४ ॥
 तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् ॥ एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥ १५ ॥
 राज्ये त्वामभिषेक्ष्यामि मघोस्तु नगरे शुभे ॥ निवेशय महाबाहो भरतं यद्यवेक्षसे ॥ १६ ॥
 शूरस्त्वं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥ १७ ॥
 [नगरं यमुनाजुष्टं तथा जनपदाञ्जुभान् ॥] यो हि शत्रुं समुत्पाद्य पार्थिवस्य पुनः क्षये ॥
 न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥ १८ ॥
 स त्वं हत्वा मधुसूतं लवणं पापनिश्चयम् ॥ राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥ १९ ॥
 उत्तरं च न वक्तव्यं शूर वाक्यान्तरे मम ॥ बालेन पूर्वजस्याज्ञा कर्तव्या नात्र संशयः ॥ २० ॥
 अभिषेकं च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्य मयोद्यतम् ॥ वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

निवेदयामासुः ॥ २—७ ॥ कस्यांश इति पृष्ठा स्वयमेव
 निश्चिनोति भरतस्येति ॥ ८—९ ॥ आसनं हित्वा आस-
 नादुत्थायेत्यर्थः ॥ १०—१५ ॥ निवेशय अत्रैव नगर
 इति शेषः । अथवा तत्रैव तिष्ठेति भावः । अवेक्षसे
 अक्लेशनीयत्वेनेति शेषः ॥ १६ ॥ निवेशने नूतनगृह-
 निर्माण इत्यर्थः ॥ १७ ॥ मघोस्तु नगरे त्वामभिषे-
 क्ष्यामीत्यत्र हेतुमाह—यो हीति ॥ नृपं तत्रेति ।

उत्पाटितवंशनृपराज्य इत्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ उत्तरं च
 न वक्तव्यमिति ॥ त्वत्समीप एव मया वस्तव्यमि-
 त्यादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥ विधिना मन्त्रेण च पुरस्कृ-
 तं ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने
 द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

स० स्वयमुत्थयत्वात्तन्मात्रवधव्यापारायोगात् लक्ष्मणस्येन्द्रजिदादिमारणोदारकीर्तिलादायस्तत्वाच्च भ्रातृद्वन्द्वस्याप्रतिद्वन्द्वतां काम-
 यानोनामनिर्देशेन पृच्छति—भरतस्येति । भरतस्य वांशः शत्रुघ्नस्येति कस्यांशोभागो विधीयतामित्युवाच ॥ ८ ॥ स० कृतकर्मा
 कृतसेवः ॥ ११ ॥ स० दुःखशय्यासु दुःखजनककेवलस्थलादिशय्यासु ॥ १३ ॥ ति० प्रेष्ये विशिष्य भरतस्य नियोज्ये
 ॥ १४ ॥ स० यमुनाजुष्टं तत्तीरवर्ति ॥ १८ ॥ इति द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

[पा०] १ क. च. ज. लघोऽप्यारक्षितापुरी. २ च. झ. ट. नन्दिग्रामे महायशाः. क. ग. घ. नन्दिग्रामे महामनाः. ३ इदं
 मघं च. झ. न. ट. पाठेषु दृश्यते क—घ, ज. नगरं यमुनाजुष्टं. ४ च—ट. योहिर्वंशंसमुत्पाद्य. ख. घ. योहिर्वंशंसमुत्पाद्य.

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ज्येष्ठेसत्यपि स्वाज्ञायाअनुलङ्घ्यतया कथंचिदभिषेकमङ्गीकृतवतः शत्रुघ्नस्य रामेण लवणराज्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ तथा शत्रुघ्नं प्रति निजशरप्रभावप्रशंसनेन तद्दानपूर्वकं लवणमारणोपायोपदेशः ॥ २ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण परां व्रीडामुपागमत् ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १ ॥
अधर्मं विद्य काकुत्स्थ ह्यस्मिन्नर्थे नरेश्वर ॥ कथं तिष्ठत्सु ज्येष्ठेषु कनीयानभिषिच्यते ॥ २ ॥
अवश्यं करणीयं च शासनं पुरुषर्षभ ॥ तव चैव महाभाग शासनं दुरतिक्रमम् ॥ ३ ॥
त्वत्तो मया श्रुतं वीर श्रुतिभ्यश्च मया श्रुतम् ॥ नोत्तरं हि मया वाच्यं मध्यमे प्रतिजानति ॥ ४ ॥
व्याहृतं दुर्वचो घोरं हन्तास्मि लवणं मृधे ॥ तस्येयं मे दुरुक्तस्य दुर्गतिः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥
उत्तरं हि न वक्तव्यं ज्येष्ठेनाभिहिते पुनः ॥ अधर्मसहितं चैव परलोकविवर्जितम् ॥ ६ ॥
सोहं द्वितीयं काकुत्स्थ न वक्ष्यामि तवोत्तरम् ॥ मा द्वितीयेन दण्डो वै निपतेन्मयि मानद ॥ ७ ॥

अथ रामेण स्वसन्निधावेव मधुराज्ये शत्रुघ्नमभिषिच्य लवणवधोपायोपदेशपूर्वकं तद्व्यार्थं दिव्यास्त्रप्रदानं—एवमित्यादि ॥ १ ॥ विद्य वेद्वीत्यर्थः । अस्मिन्नित्युक्तं विवृणोति—कथमित्यादि । तिष्ठत्सु ज्येष्ठेति गुरुवैषम्यमार्षम् । कथमभिषिच्यते न कथमपि । अधर्म एवेत्यर्थः ॥ २ ॥ तव शासनं चावश्यं करणीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ मध्यमे भ्रातरि भरत इत्यर्थः । घोरं लवणं हन्तास्मीति प्रतिजानति सति । हि यस्मात् । मया उत्तरं ज्येष्ठवच उल्लङ्घ्य न वाच्यं वक्तुं न योग्यं ॥ ४ ॥ तथाप्यहं मृधे युद्धे लवणं हन्तास्मीति दुर्वचो व्याहृतं तस्यास्य मे दुरुक्तस्येयं दुर्गतिः दुष्टकार्यस्य प्राप्तिः । तच्च ज्येष्ठाति-

क्रमेण आत्माभिषेचनं ॥ ५ ॥ उक्तमर्थं व्यावर्तयति—उत्तरं हीत्यादि । ज्येष्ठेन भरतेनाभिहिते सति ततः परमुत्तरं न वक्तुमुचितमेव । किंचाधर्मसहितमपि । अतएव परलोकविवर्जितमपि । तव शासनं च दुरतिक्रममिति शेषः ॥ ६ ॥ फलितमाह—सोहमित्यादि ॥ भरतोक्तेः प्रथमं कृतोत्तरवचनः सोहं हे काकुत्स्थ तव ज्येष्ठस्योत्तरं द्वितीयं न वक्ष्यामि । तत्र हेतुमाह—मेति । द्वितीयेन ज्येष्ठप्रत्युत्तरेण दण्डो मयि मा निपतेत् । भरते जिगमिषत्यहं गमिष्यामीत्युत्तरेण प्रथमेन राज्याभिषेकापत्तिरूपो दण्डः पतितः । त्वया अभिषेकं प्रतीच्छेत्युक्ते तदनङ्गीकारोत्तरेण द्वितीयेन मयि दण्डो मा निपतेदिति भावः ॥ ७ ॥

स० अखण्डभूमण्डलाधिपतिपुरतस्त्वांविनाज्येष्ठयोःसतोश्चुरान्तरेऽभिषेचनंममकथमिति व्रीडामुपागमत् । अतएवरामं संलप्यबहुवचनप्रयोगः ॥ १ ॥ ति० तवशासनंचावश्यंकरणीयं । यतस्त्वशासनंवेदशासनवदुरतिक्रमंअतिक्रमितुमशक्यं । एवंचोभयतःपाशारज्जुरियंमेजातेत्यर्थः ॥ स० शासनं श्रुतिकृतंज्येष्ठेषुसत्सुकनीयसंनानाभिषेकोविवेकिभिःकार्यइतिलक्षणं । अवश्यंकरणीयं । तवचशासनं राज्याभिषेकसंपादनरूपंदुरतिक्रमं । ज्येष्ठाज्ञावज्ञानस्यानौचित्यादित्युभयतःपाशारज्जुर्जातेतिभावः । एवमर्थएवचशब्दःसमुच्चैयान्तरसमुच्चायकइतिज्ञेयं उत्तरलोकश्चानुकूलितोभवति ॥ ३ ॥ ति० ज्येष्ठेविद्यमानेकनिष्ठाभिषेकोऽधर्मः तथाज्येष्ठवाक्याकरणंचाधर्मइतिलयाकथमवगतंतत्राह—त्वत्तइति । सद्गुरोस्त्वतःश्रुतिभ्यश्चममैवंश्रवणमितिभावः । एवमधर्मसंकटप्राप्तिरपिमेखदोषमूलेत्याह—नोत्तरंहीति । मध्यमेभ्रातरि भरते । घोरंलवणंहन्तास्मीतिप्रतिजानतिसतिहियस्मादमयाज्येष्ठवचनमुल्लङ्घ्योत्तरंनवाच्यं नवकुंयोग्यं । तद्वचस्तिरस्काररूपत्वात् । स० इदंकथमवगतंतभवतेत्यतआह—त्वत्तइति । त्वत्तः वक्तुः । श्रुतिभिःकरणैः मयाश्रुतं । मध्यमेभरतेप्रतिजानति हन्ताहंलवणमितिप्रतिज्ञांकुर्वतिसति मध्येउत्तरंमयानवाच्यं । अमया अज्ञानेनदुर्वचोव्यावहृतमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ ति० तथापिमृधेयुद्धेघोरंलवणंहन्तास्मीत्येतदुर्वचोव्याहृतं । तस्यास्यदुरुक्तस्य फलभूतेयंदुर्गतिः ज्येष्ठातिक्रमहेतुनानिरयप्रापकाभिषेकप्राप्तिः । तत्प्रापकत्वाद्वाक्यातिक्रमप्राप्तिर्वाजातेतिशेषः ॥ ५ ॥ ति० अतिपीडावशादुक्तमेवपुनर्वदति—उत्तरंहीति । ज्येष्ठेनभरतेनलयावाऽभिहिते उत्तरंनवक्तव्यं वक्तुमनर्हमेव । किंचतन्मूलकं लयाधर्मसहितंअतएव परलोकविवर्जितं । अभिषेकशासनंकृतं । तच्चदुरतिक्रममितिशेषः ॥ ६ ॥ ति० यदेवमतःसोहंभरतोक्तेः प्रथमंकृतोत्तरवचनःहेकाकुत्स्थतवज्येष्ठस्योक्तेः अभिषेकंप्रतीच्छेत्यस्याःद्वितीयमुत्तरमितिहेतोर्नवक्ष्यामि । कुतस्तत्राह—माद्विती-

[पा०] १ च. छ. झ. ज. ट. तस्यैवं. २ ज. नाभिहितेसति. ३ क. विगर्हितं. ४ च. झ. ज. ट. वक्ष्यामीतिचोत्तरं.

कामकारो ह्यहं राजस्तवास्मि पुरुषर्षभ ॥ अधर्मं जहि काकुत्स्थ मत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥
 एवमुक्ते तु शूरेण शत्रुघ्नेन महात्मना ॥ उवाच रामः संहृष्टो भरतं लक्ष्मणं तथा ॥ ९ ॥
 संभारानभिषेकस्य आनयध्वं समाहिताः ॥ अद्यैव पुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामि राघवम् ॥ १० ॥
 पुरोहितं च काकुत्स्थं नैगमानृत्विजस्तथा ॥ मन्त्रिणश्चैव तान्सर्वानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ११ ॥
 राज्ञः शासनमाज्ञाय तथाऽकुर्वन्महारथाः ॥ अभिषेकसमारम्भं पुरस्कृत्य पुरोधसम् ॥
 प्रविष्टा राजभवनं राजानो ब्राह्मणास्तथा ॥ १२ ॥
 तथाऽभिषेको ववृधे शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ संप्रहर्षकरः श्रीमात्राघवस्य पुरस्य च ॥ १३ ॥
 अभिषिक्तस्तु शत्रुघ्नो बभौ चादित्यसंनिभः ॥ अभिषिक्तः पुरा स्कन्दः सेन्द्रैरिव मरुद्गणैः ॥ १४ ॥
 अभिषिक्ते तु शत्रुघ्ने रामेणाक्षिष्टकर्मणा ॥ पौराः प्रमुदिताश्चासन्ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ १५ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च मङ्गलं केकयी तथा ॥ चक्रुस्ता राजभवने याश्चान्या राजयोषिताः ॥ १६ ॥
 ऋषयश्च महात्मानो यमुनातीरवासिनः ॥ हतं लवणमाशंसुः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ॥ १७ ॥
 ततोऽभिषिक्तं शत्रुघ्नमङ्कमारोप्य राघवः ॥ उवाच मधुरां वाणीं तेजस्तस्याभिपूरयन् ॥ १८ ॥
 अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरंजयः ॥ अनेन लवणं सौम्यं हन्तासि रघुनन्दन ॥ १९ ॥
 सृष्टः शरोऽयं काकुत्स्थ यदा शेते महार्णवे ॥ स्वयम्भूरजितो देवो यं नापश्यन्सुरासुराः ॥
 अदृश्यः सर्वभूतानां तेनायं तु शरोत्तमः ॥ २० ॥
 सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशार्थं दुरात्मनोः ॥ मधुकैटभयोर्वीर विधाते वर्तमानयोः ॥
 स्रष्टुकामेन लोकांस्त्रीस्तौ चानेन हतौ युधि ॥ २१ ॥
 तौ हत्वा जनभोगार्थं कैटभं तु मधुं तथा ॥ अनेन शरमुख्येन ततो लोकांश्चकार सः ॥ २२ ॥
 नायं मया शरः पूर्वं रावणस्य वधार्थिना ॥ मुक्तः शत्रुघ्न भूतानां महान्त्रासो भवेदिति ॥ २३ ॥

फलितमाह—कामकार इति ॥ अहं तव कामकारोस्मि
 अभीष्टनियोगकर्तास्मि । मत्कृते मदनुष्ठितराज्याभि-
 षेकस्वीकारे । अधर्मं ज्येष्ठताक्रमेण राज्यप्राप्तिनिमि-
 त्तं । काकुत्स्थेत्यत्रापि प्राधान्यालोकस्य अधर्मं अधर्स-
 बुद्धिः । जहि परिहर ॥ ८ ॥ संहृष्ट इति । कृताभि-
 षेकनियोगत्वादिति भावः । अभिषेकस्य संभारान्
 अभिषेकोपकरणानि । लक्ष्मणं भरतं तथेति प्राधा-
 न्यात् सुमन्त्रादीनपीत्यर्थः । अन्यथाऽऽनयध्वमिति

बहुवचनं विरुध्येत ॥ ९—१७ ॥ तेजः शत्रुसंहारो-
 चितबलवीर्यं ॥ १८ ॥ अयं मया दीयमानः ॥ १९ ॥
 अमोघत्वे हेतुमाह—सृष्ट इत्यादि ॥ २० ॥ विधाते
 सृष्टिविघ्ने वर्तमानयोः तत्परयोरित्यर्थः । सृष्टः क्रो-
 धाभिभूतेन विनाशे सर्वरक्षसाम् । मधुकैटभयोर्वीर
 विधाते सर्वरक्षसामिति च पाठः ॥ २१—२२ ॥
 नायमिति ॥ अनेन शरेण महान् त्रासो भवेदित्यलक्ष्य-
 विषये महास्त्रप्रयोगे तदीयांश्च सर्वान् लक्ष्मीकृत

येनेति । यथाभरतेजिगमिषति अहंगमिष्यामीत्युत्तरेणप्रथमेनराज्याभिषेकापतिरूपदण्डः पतितः । यस्येदानींलयाऽभिषेकं
 प्रतीच्छेत्युक्ते तदनङ्गीकारोत्तरेणद्वितीयेनममदण्डो मानिपतेदिति ॥ ७ ॥ ति० एवमुक्ते स्वातन्त्र्यविहायाभिषेकाङ्गीकारवाक्ये
 उक्ते ॥ ९ ॥ ति० आनयध्वमितिबहुवचनंसुमन्त्राद्यभिप्रायेण ॥ १० ॥ ति० अभिषेकसमारम्भं अभिषेकोपकरणवन्तं पुरो-
 धसंपुरस्कृत्य ॥ १२ ॥ ति० अयंशरः दीयतइतिशेषः ॥ १९ ॥ ति० शरस्यामोघत्वेहेतुमाह—सृष्टइति । स्वयंभूः
 जन्मरहितः । अजितोविष्णुः यदाप्रलयकाले महार्णवेशेते यंतदा सुरासुराश्चनापश्यन् । कैमुतिकन्यायेन सर्वभूतादृश्यः ।
 महार्णवेशयनंचवायुरूपेण । ‘प्रजापतिर्वायुर्भूलाचरेत्’ इतिश्रुतेरितिकतकः । तेनविष्णुनासाक्षादयंशरोत्तमःसृष्टः ॥ २० ॥
 स० रावणस्यवधार्थिनामयाऽयंशरःपूर्वनमुक्तः । एतस्यतत्रविनियोगेएतद्व्यस्यलवणस्यतथैवावस्थानेलोकानांलवणमुखेनमहा-
 [पा०] १ क. ग. घ. भवनंपुरन्दरपुरोपमं. च. छ. ज. भवनंपुरन्दरगृहोपमं. २ ग—छ. झ. न. ट. सेन्द्रैरिवदिवौकसैः
 ३ ख. घ. ज. विनाशेसर्वरक्षसां. ४ झ. न. ट. विधातेसर्वरक्षसां.

यच्च तस्य महच्छूलं त्र्यम्बकेण महात्मना ॥ दत्तं शत्रुविनाशाय मधोरायुधमुत्तमम् ॥ २४ ॥
 स तं निक्षिप्य भवने पूज्यमानं पुनः पुनः ॥ दिशः सर्वाः समासाद्य ग्रामोत्थाहारमुत्तमम् ॥ २५ ॥
 यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन्कश्चिदेनं समाह्वयेत् ॥ तदा शूलं गृहीत्वा तं भस्मं रक्षः करोति हि ॥ २६ ॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल तमायुधविनाकृतम् ॥ अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ॥ २७ ॥
 अप्रविष्टं च भवनं युद्धाय पुरुषर्षभ ॥ आह्वयेथा महाबाहो ततो हन्तासि राक्षसम् ॥ २८ ॥
 अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति ॥ यदि त्वेवंकृते वीर विनाशमुपयास्यति ॥ २९ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं शूलस्य च विपर्ययः ॥ श्रीमतः शितिकण्ठस्य कृत्यं हि दुरतिक्रमम् ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

शत्रुघ्नेन रामाज्ञायामहर्षिपुरस्कारेण सेनाप्रस्थापनपूर्वकं पश्चान्मासानन्तरं लवणविजयायप्रस्थानम् ॥ १ ॥

एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं प्रशस्य च पुनः पुनः ॥ पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ १ ॥
 इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ ॥ रथानां द्वे सहस्रे च गजानां शतमुत्तमम् ॥ २ ॥

नाशयेदिति भावः । अनेन रावणादपि बलीयान् लवण इति सूचितं । महान् द्वासो भवेदिति च पाठः ॥ २३ ॥ गृहीतशूलस्य तस्य दुर्जयत्वात्तदग्रहणाय पुरप्रवेशनिरोधमुपदिशति—यच्च तस्येत्यादि ॥ मधो-
 र्दत्तमित्यन्वयः ॥ २४—२५ ॥ युद्धमाकाङ्क्षन्ति । अनेन सहेति शेषः ॥ २६ ॥ तमायुधविनाकृतं आयुधविवर्जितमुपलक्ष्येति शेषः ॥ २७—२८ ॥ यदि त्वेवं कृत इति । यदा त्वेवमुक्तरीत्या कृतमनुष्ठितं भवति तदा त्वेवं कृते सति सः अवश्यं विनाशमुप-
 यास्यति ॥ २९ ॥ विपर्ययः परिहार इत्यर्थः । श्रीमत

इति । कृत्यमाज्ञापनं । अत्र कश्चिज्जल्पति—अत्र रामेण दुरतिक्रमत्वं शूलिन उक्तमिति विष्णोरप्यधिको रुद्र इति तन्न । अवतारमर्यादया तादृशोक्तिसंभवाद्यथा ब्रह्मास्त्रबन्धने दुरतिक्रमो ब्रह्मणो महिमेत्यादि । यद्वा दुरतिक्रमं कृत्यं भगवतैव तस्य बहुमन्तव्यत्वादिति भावः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथ शत्रुघ्नप्रस्थापनं—एवमित्यादि ॥ १—२ ॥

न्हासोभवेदतोऽयं नमुक्त इति भावः । यद्वा रावणस्य वधार्थिनामया पूर्वनायं शरोमुक्तः । मोक्षमैव बलाधिक्येन रावणमात्रपर्याप्ति-
 विनाभूतानां महान्हासोभवेदित्यर्थः । तव न्यूनबलत्वेन लवणमात्रपर्याप्तलमुपपन्नमिति भावः । नागोजिभट्टेन तत्र हेतुलोकानां हासो भवेदिति । अल्पलक्ष्ये महास्त्रप्रयोगे तन्मात्रहननेन नशमभ्यति । किंतु भूतानि संहरति । अतोभूतदयानक्षिप्त इति भावः । अनेन रावणादपि महाबलत्वेन लवणस्य दिव्यशरपर्याप्तविषयलमुक्तमिति व्याख्यातं । तत्र लवणस्य रावणापेक्षया अधिक्येन तादृशक्रमेण भिन्नोदरजस्यानुजस्यस्वानुवर्तिनो धर्माध्यक्षेण प्रेषणं न युज्यते । स्वयमेव गन्तुमौचि स्यात् । पूर्वरावणभीतेर्मधोर्दूतगमनस्य भार्यामुखतः दत्ताभीतेस्तेन सह दिग्विजयानुगतिकथनस्यैतदर्थं विरोधित्वात् ॥ एतदर्थं मूलस्यावश्यवक्तव्यस्यानुकलाच्च ॥ २३ ॥ ति० अथ नि-
 भित्तायां समाप्तयागस्येन्द्रजित इव गृहीतशूलस्य तस्य दुर्जयत्वात्किं भिला निरोधमिव पुरप्रवेशनिरोधमुपदिशति—यच्च तस्येत्यादि । मधोर्दत्तमित्यन्वयः ॥ २४ ॥ स० पुरं शूलालयमिति यावत् ॥ २७ ॥ ति० विपर्ययः परिहारः । ननु किमनेन निर्वन्धेन बाणे-
 न शूलं छिन्नातमपि हनिष्यामित्यत्राह—श्रीमत इति । कृत्यं शूलमाहात्म्यं । दुरतिक्रमं अतिक्रमितुमशक्यं । शाकावप्यनुचितं चेत्यर्थः । ईश्वरकृतमर्यादापालनार्थमेवास्मदवतारादिति भावः ॥ ३० ॥ इति त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

स० प्रशस्य प्रशंसनं च गमनबुद्ध्युत्तेजनार्थं ॥ १ ॥

[पा०] १ ज. तच्च निक्षिप्य. २ ज. भस्मकुर्यात्साराक्षसः.

अन्तरा पण्यवीथ्यश्च नानापण्योपशोभिताः ॥ अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं तथैव नटनर्तकाः ॥ ३ ॥
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य नियुतं पुरुषर्षभ ॥ आदाय गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहनः ॥ ४ ॥
 बलं च सुभृतं वीर हृष्टपुष्टमनुद्धतम् ॥ संभाषासंप्रदानेन रञ्जयस्व नरोत्तम ॥ ५ ॥
 न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवाः ॥ सुप्रीतो भृत्यवर्गश्च यत्र तिष्ठति राघव ॥ ६ ॥
 ततो हृष्टजनाकीर्णा प्रस्थाप्य महतीं चमूम् ॥ एक एव धनुष्पाणिर्गच्छ त्वं मधुनो वनम् ॥ ७ ॥
 यथा त्वां न प्रजानाति गच्छन्तं युद्धकाङ्क्षिणम् ॥ लवणस्तु मधोः पुत्रस्तथा गच्छेरशङ्कितम् ॥ ८ ॥
 न तस्य मृत्युरन्योस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ ॥ दर्शनं योऽभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि ॥ ९ ॥
 स हि ग्रीष्मेऽपयाते तु वर्षारात्र उपागते ॥ हन्यास्त्वं लवणं सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मतेः ॥ १० ॥
 महर्षीस्तु पुरस्कृत्य प्रयान्तु तव सैनिकाः ॥ यथा ग्रीष्मावशेषेण तरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥ ११ ॥
 तत्र स्थाप्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः ॥ अग्रतो धनुषा सार्धं गच्छ त्वं लघुविक्रमः ॥ १२ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान्महाबलान् ॥ सेनामुख्यान्तसमानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥
 एते वो गणिता वासा यत्र तत्र निवत्स्यथ ॥ स्थातव्यं चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित् ॥ १४ ॥
 तथा तांस्तु समाज्ञाप्य प्रस्थाप्य च महद्बलम् ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं चाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥

अन्तरा मध्ये निवासस्थले नानापण्यैरुपशोभिताः । नानावर्णोपशोभिताः । इति पाठे वर्णाः ब्राह्मणादयः । आपण्यवीथ्यस्तत्प्रवर्तकाः ॥ ३ ॥ पर्याप्तधनवाहन इत्यत्र धनं पश्चादयः ॥ ४ ॥ सुभृतं सुसंपूर्णं । संभाषायाः सम्बन्धवचनस्य संप्रदानेन उक्त्या ॥ ५ ॥ यत्र प्रदेशे तिष्ठसि स्थास्यसि । तत्र वनप्रदेशे अर्था न सन्ति अतः सर्वं गृहीत्वा गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रस्थाप्य संस्थाप्य । मासमात्रोषितः अयोध्यायां पथि एक एव गच्छ ॥ ७ ॥ एवं हि पूर्वजेन संमन्त्रितो लवणवधार्थं सेनया सह शत्रुघ्नो यातीति वार्तापरिहारार्थं केवलं बलमेवाग्रे मुनिभिः सह गच्छतु । तच्च ग्रीष्मावशेषेण शनैः शनैर्गङ्गायाः परतीरे विशतु । ब्राह्मणैः समुद्योजितं बलं श्रुत्वा स विश्वस्य वर्तते । तत्रान्तरे त्वमस्मान्नगरात् केवलं ब्राह्मणान्गृहीत्वा

अज्ञातं गत्वा तं जहीति । अशङ्कितं त्वदागतिशङ्कारहितं यथा भवति तथा ॥ ८ ॥ मृत्युमार्कः । अन्यः अशङ्किततया तदुपरोधकव्यतिरिक्तः । नास्ति । एतदेवोपपादयति—दर्शनमित्यादि ॥ ९ ॥ वसन्ते प्रस्थितस्यापि न स युद्धकाल इत्याह—स हीत्यादि ॥ वर्षारात्रे वर्षाकाले । समासान्त आर्षः । स हि काल इति । वर्षासु राजानः केपि युद्धाय न निर्गच्छन्तीति निर्भयो निःशूल एव चरति । अतः स एवास्य वधावसर इति भावः ॥ १० ॥ तर्हीदानीं निर्गमने किं प्रयोजनमित्यत्राह—महर्षीनिति ॥ ११ ॥ तत्र जाह्नवीपरतीरे । अग्रतः परमार्ग इत्यर्थः । धनुषा सार्धं नान्येन बलेनेत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ एते प्रसिद्धा इत्यर्थः । वः युष्माकं । वासा गणिताः । यत्र यत्र गणिते वासे निवत्स्यथ तत्र तत्राविरोधेनैव स्थातव्यं

ति० अन्तरा नगरमध्यवर्तिन्योयाआपण्यवीथ्यः वीथिस्थावणिजः । नानाविधैःपण्यैः क्रयविक्रयार्हद्रव्यैः उपशोभितायुक्ताअनुगच्छन्तु । नानावर्णोपशोभिताइतिपाठे नानावर्णैःब्राह्मणादिभिःउपशोभिताइत्यर्थइतिकतकः । पण्येतिपाठएवयुक्तः । नटाः वाक्यार्थोभिनयकर्तारः । नर्तकाः पदार्थोभिनयकर्तारः । स० नटाः वेण्यासुपरिनटनकर्तारः । नर्तकाः भूम्युपरिनर्तकाः ॥ ३ ॥ ति० सुवर्णस्य उत्कृष्टवर्णस्य । नियुतं लक्षमित्येके । दशलक्षमित्यन्ये । पर्याप्तधनवाहनः जीवनपर्याप्तधनः युद्धपर्याप्तवाहन इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० किमेवंबलादरेणतत्राह—नह्यर्थाइति । यत्ररिपुसंकटेमृत्यास्तिष्ठन्ति तत्रार्थादयोनिष्ठन्तीत्येतेसर्वेआदर्व्याइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० ननुकिंसेनयातर्हीलवणेनयोत्स्यामि नेत्याह—अतइति । अतः अयोध्यायाः । इदानीमेवमहर्षीचमू प्रस्थाप्यएकएवत्वंमधुनोवनं मधोर्वनंगच्छ । अयंभावः सुखेनजाह्नवीतरणायग्रीष्मकालएवप्रस्थाप्यजाह्नवीमुत्तीर्यकिंचित्कालंतत्र स्थित्वातद्दलंतत्रैवसंस्थाप्यस्वयमेकएवमधुवनंप्राप्यवर्षाप्रादुर्भावेलवणंजहीति ॥ ७ ॥ ति० दर्शनमिति । युद्धाकाङ्क्षीसमायातीतितत्कर्तृकज्ञानविषयोभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ इतिचतुष्पष्ठितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. नानावर्णोपशोभिताः. २ झ. ठ. अतो.

रामं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसाऽभिप्रणम्य च ॥ रामेण चाभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ १६ ॥
लक्ष्मणं भरतं चैव प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥
प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥

प्रस्थाप्य सेनामथ सोग्रतस्तदा गजेन्द्रवाजिप्रवरौघसंकुलाम् ॥

उवास मासं तु नरेन्द्रपार्श्वतस्त्वथ प्रयातो रघुवंशवर्धनः ॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

सर्गावशाद्वाल्मीक्याश्रमंगतेनशत्रुघ्नेन तंप्रतिसप्रणामं तत्रत्ययाज्ञियचिह्नदर्शनेन तत्कर्तुंप्रश्नः ॥ १ ॥ तेन तंप्रति
कल्माषपादनामकसौदासवृत्तकथनपूर्वकं तत्प्रदेशस्य तद्यज्ञभूमित्वोक्तिः ॥ २ ॥ शत्रुघ्नेन वाल्मीक्यनुज्ञया पर्णशाला-
प्रवेशः ॥ ३ ॥

प्रस्थाप्य तु बलं सर्वं मासमात्रोषितः पथि ॥ एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ १ ॥
द्विरात्रमन्तरे शूर उष्य राघवनन्दनः ॥ वाल्मीकेराश्रमं पुण्यमगच्छद्वासमुत्तमम् ॥ २ ॥
सोमिवाद्य महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ॥ कृताञ्जलिरथो भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥
भगवन्वस्तुमिच्छामि गुरोः कृत्यादिहागतः ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामि प्रतीचीं वारुणीं दिशम् ॥ ४ ॥
शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ॥ प्रत्युवाच महात्मानं स्वागतं ते महायशः ॥ ५ ॥
स्वमाश्रममिदं सौम्य राघवाणां कुलस्य हि ॥ आसनं पाद्यमर्घ्यं च निर्विशङ्कः प्रतीच्छ मे ॥ ६ ॥
प्रतिगृह्य तदा पूजां फलमूलं च भोजनम् ॥ भक्षयामास काकुत्स्थस्तृप्तिं च परमां गतः ॥ ७ ॥
स श्रुत्वा फलमूलं च महर्षिं तमुवाच ह ॥ इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपतः ॥ ८ ॥
तत्तस्य भाषितं श्रुत्वा वाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ शत्रुघ्न शृणु यत्सेदं बभूवायतनं पुरा ॥ ९ ॥
गुष्माकं पूर्वको राजा सुदासस्तस्य भूपतेः ॥ पुत्रो वीरसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ १० ॥
स बाल एव सौदासो मृगयामुपचक्रमे ॥ चञ्चूर्यमाणं ददृशे स शूरो राक्षसद्वयम् ॥ ११ ॥

॥ १४—१८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते नाधिष्ठितत्वादितिभावः ॥ ४ ॥ प्रहस्येति । अनिवे-
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड-
व्याख्याने चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥
॥ ५ ॥ राघवाणां कुलस्य स्वं स्वभूतं ॥ ६—७ ॥
इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपत इति । तवाश्र-
मसमीपतः इयं वर्तमाना यज्ञविभूतिः यदस्य समृद्धिः ।
कस्य यजमानस्य ॥ ८ ॥ आयतनं यज्ञायतनं
वरुणपालितां । दारुणां दिशमिति पाठे दारुणां लव-
॥ ९—१० ॥ चञ्चूर्यमाणं मुहुर्मुहुश्चरन्तं । चरतेर्य-

स० मासमात्रोषितः अयोध्यायामितिशेषः ॥ १ ॥ स० अन्तरे अयोध्यावाल्मीक्याश्रमयोर्मध्ये । द्विरात्रमुष्य । वासं
सायंकालेनिवासयोग्यं ॥ २ ॥ स० लवणवधायतद्वन्धनार्थमयमेकाकीगच्छतीतिमुनेःपरिज्ञानात्प्रहासः । हेमहायशः तेलयास्वागतं
॥ ५ ॥ स० भोजनं मुज्यतइतिभोजनं फलंचूतादि ॥ ७ ॥ ति० पूर्वायज्ञविभूतीयमित्यार्षेःसंधिः । आश्रमसमीपतः पूर्वा
पूर्वप्रदेशेदृश्यमाना पुरातनीचेर्ययज्ञविभूतिः यूपಾದियज्ञोपकरणसमृद्धिःकस्य यजमानस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ ति० यस्य यजमानस्य
[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. निर्योष्य. २ च. छ. झ. ज. ट. उपास्यमानःसनरेन्द्रपार्श्वतःप्रतिप्रयातो. ३ च. छ. झ.
ट. दारुणांदिशं. ४ झ. ज. ट. पूर्वायज्ञविभूतीयं.

शार्दूलरूपिणौ घोरो मृगान्वहसहस्रशः ॥ भक्षमाणावसन्तुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतुः ॥ १२ ॥
 स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृगं च वनं कृतम् ॥ क्रोधेन महताऽविष्टो जघानैकं महेषुणा ॥ १३ ॥
 विनिपात्य तमेकं तु सौदासः पुरुषर्षभः ॥ विज्वरो विगतामर्षो हतं रक्षो ह्युदैक्षत ॥ १४ ॥
 निरीक्षमाणं तं दृष्ट्वा सहायं तस्य रक्षसः ॥ सन्तापमकरोद्धोरं सौदासं चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 यस्मादनपराधं त्वं सहायं मम जघ्निवान् ॥ तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १६ ॥
 एवमुक्त्वा तु तद्रक्षस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ कालपर्याययोगेन राजा मित्रसहोऽभवत् ॥ १७ ॥
 राजा तु यजते यज्ञमस्याश्रमसमीपतः ॥ अश्वमेधं महायज्ञं तं वसिष्ठोऽभ्यपालयत् ॥ १८ ॥
 तत्र यज्ञो महानासीद्बहुवर्षगणायुतः ॥ समृद्धः परया लक्ष्म्या देवयज्ञसमोऽभवत् ॥ १९ ॥
 अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ वसिष्ठरूपी राजानमिति होवाच राक्षसः ॥ २० ॥
 अस्य यज्ञस्य जातोन्तो सामिषं भोजनं मम ॥ दीयतामिह शीघ्रं वै नात्र कार्या विचारणा ॥ २१ ॥
 तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं रक्षसा ब्रह्मरूपिणा ॥ भक्ष्यसंस्कारकुशलमुवाच पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥
 हविष्यं सामिषं स्वादु यथा भवति भोजनम् ॥ तथा कुंरुष्व शीघ्रं वै परितुष्येद्यथा गुरुः ॥ २३ ॥
 शासनात्पार्थिवेन्द्रस्य भूदः संभ्रान्तमानसः ॥ स राक्षसः पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोत् ॥ २४ ॥
 स मानुषमथो मांसं पार्थिवाय न्यवेदयत् ॥ इदं स्वादु हविष्यं च सामिषं चान्नमाहृतम् ॥ २५ ॥
 स भोजनं वसिष्ठाय पत्न्या सार्धमुपाहरत् ॥ मद्यन्त्या नरव्याघ्र सामिषं रक्षसा हृतम् ॥ २६ ॥
 ज्ञात्वा तदामिषं विप्रो मानुषं भोजनं गतम् ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ २७ ॥

कृन्ताच्छानच । “उत्परस्यातः” इत्युत्त्वं ॥ ११—१२ ॥ बहुकालातिवाहजकर्मयोगेन । युक्तोऽभवत् ॥ १७ ॥
 निर्मृगं कृतं वनं च दृष्ट्वेत्यनुकर्षः ॥ १३—१४ ॥ अस्याश्रमसमीपत इति । अस्याश्रमस्येत्यविभक्तिकनि-
 निरीक्षमाणं स्वसहायभूतं द्वितीयरक्षो निरीक्षमाणं देशः ॥ १८—२१ ॥ भक्ष्यसंस्कारकुशलमुवाचेति ।
 प्रथमरक्षो दृष्ट्वा ॥ १५—१६ ॥ कालपर्याययोगेन भोजनार्थमिति शेषः ॥ २२—२५ ॥ मद्यन्त्या राज-

इदमायतनं बभूव तच्छृणु ॥ ९ ॥ ति० तस्य हतस्य रक्षसः सहायं सहायभूतमात्मानं । निरीक्षमाणं तं राजानं दृष्ट्वा संतापमकरोत् ॥ १५ ॥ ति० कालपर्याययोगेन बहुकालानन्तरं प्राप्य राज्याप्रापककर्मवशेन मित्रसहो राजा भवत् । वीर्यसहस्यैव मित्रसह इति ना-
 मान्तरं ॥ शि० कालपर्याययोगेन कालक्रमवशात् राजाऽभवत् । एतेन पुत्रं राज्ये संस्थाप्य सौदासोऽपरलोकाच्चितोऽभवदिति
 सूचितं ॥ १७ ॥ ति० अस्याश्रमसमीपतः अयेति षष्ठा अलुगवा आश्रमेति लुप्तपृष्ठीकंपदवा ॥ १८ ॥ ति० गणायुत इत्यत्राह-
 प्रश्नेषः ॥ १९ ॥ स० पूर्ववैरं द्वयोर्द्वौपिनोरेकमारणजं । वसिष्ठरूपी तदाकारः ॥ २० ॥ स० हेयज्ञावसानं यज्ञस्यावसानं
 यस्य येन वा तत्संबुद्धिः । समापितसवनं राजन् । अन्ते तव समीप एव ननु पारोक्ष्येण । ‘अन्तःप्रान्तेति क्वे’ इति विश्वः । सामिषं
 भोजनं शुद्धमांससहितं ॥ २१ ॥ स० ब्रह्मरूपिणा ब्राह्मणवेषवता । संस्कारकुशलान् सूदान् सूपाकारिणः ॥ २२ ॥ स०
 भोजनं स्वादु यथा भवति तथा सामिषं हविष्यं कुरुत ॥ २३ ॥ शि० संभ्रान्तमानसः गुरुकर्तृकामक्ष्यमक्षणेच्छाश्रवणेनोद्भि-
 चितोऽभवदिति शेषः ॥ स० सूदस्त्वदधिपतिः । तद्रक्षः वसिष्ठाकारविशिष्टमेवरक्षः । तत्र सूदवेषं पाककाराकारमकरोत्
 ॥ २४ ॥ स० समुदः सामिषं मांसमिश्रितं । स्वादु हविष्यमन्नमाहृतमिति न्यवेदयत् । मुख्यसूदे संभ्रान्ते तत्र तत्र गच्छति स्वयं
 तद्वेपंतद्वेषादृलैतन्न्यवेदयदिति भावः ॥ महानसे सूदवेषं गृहीत्वा मुख्यसूदेन पाकसमये मानुषं मांसं प्राक्षिपदिति शेष इति व्याख्यात-
 वान्नागोजिमहः । तत्रापरिचितचरस्य महानसान्तःप्रवेशः कथं कथं तं मांसं मानुषमांसनयनं कथं तं मांसं तत्र प्राक्षेपदिति न सौषव्यं । यदि
 मायिकत्वात् सर्वयुज्यत इति तद्द्विज्यतामस्मभ्याख्यानरीत्येति संतोष्य ॥ २५ ॥ ति० राजापि सामिषं मानुषमप्यमानुषं तद्विष्य
 मिलेव विज्ञाय पत्न्या सार्धं वसिष्ठायोपाहरत् ॥ २६ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. ज. व. भक्षयानावसंतुष्टौ. २ झ. ठ. अवयज्ञावसानान्ते. ३ क. ख. च. छ. झ. ज. ट.
 सूदानसंस्कारकुशलानुवाच. ४ क. ख. च—ट. कुरुत. ५ च. छ. सूदाः संभ्रान्तमानसाः. ६ ग. च—ट. तच्चरक्षः पुनः.
 ७ क. ग—च. ज—ट. भोजनगतं.

यस्मात्त्वं भोजनं राजन्ममैतद्वातुमिच्छसि ॥ तस्माद्भोजनमेतत्ते भविष्यति न संशयः ॥ २८ ॥
 ततः क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ वसिष्ठं शम्भुमारभे भार्या चैनमवारयत् ॥ २९ ॥
 राजन्प्रभृद्यतोस्माकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ प्रतिशम्भुं न शक्तस्त्वं देवतुल्यं पुरोधसम् ॥ ३० ॥
 ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम् ॥ व्यसर्जयत धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च ॥ ३१ ॥
 तेनास्य राजस्तौ पादौ तदा कल्माषतां गतौ ॥ तदाप्रभृति राजाऽसौ सौदासः सुमहायशाः ॥
 कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैव तथा नृपः ॥ ३२ ॥
 स राजा सह पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥ पुनर्वसिष्ठं प्रोवाच यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा ॥ ३३ ॥
 तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसा विकृतं च तत् ॥ पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरुषर्षभम् ॥ ३४ ॥
 मया रोषपरीतेन यदिदं व्याहृतं वचः ॥ नैतच्छक्यं वृथा कर्तुं प्रदास्यामि च ते वरम् ॥ ३५ ॥
 कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यान्तो भविष्यति ॥ मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र व्यतीतं न स्मरिष्यसि ॥ ३६ ॥
 एवं स राजा तं शापमुपश्रुज्यारिसूदनः ॥ प्रतिलेभे पुनराज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत् ॥ ३७ ॥
 तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतनं शुभम् ॥ आश्रमस्य समीपेऽस्य यन्मां पृच्छसि राघव ॥ ३८ ॥
 तस्य तां पार्थिवेन्द्रस्य कथां श्रुत्वा सुदारुणाम् ॥ विवेश पर्णशालायां महर्षिमभिवाद्य च ॥ ३९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

पत्न्या ॥ २६—३२ ॥ ब्रह्मरूपिणा वसिष्ठरूपधरेण यदुक्तं तद्वचो वसिष्ठं प्रति प्रोवाच ॥ ३३ ॥ तत् पार्थिवेन्द्रस्य प्रणिपातवाक्यं रक्षोविकृतं च श्रुत्वा । रक्षसाधिकृतमिति पाठे अधिकृतं राजद्वेषमाश्रित्य कृतं ॥ ३४—३५ ॥ व्यतीतं न स्मरिष्यसि । मया हठाच्छ्रुतं न मनसि कुर्वित्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ कल्माषपाद इति तस्य नामान्तरं । शापानन्तरं मित्रसहः कुपितः सन् वसिष्ठं शम्भुं जलमाददे । स्वयमेव मां निगुज्य कथं पुनः स्वयमेव कुप्यतीति । तदा तद्वार्या

समागत्य सर्वथा गुरुर्न प्रतिशापार्ह इति प्रतिषिद्धवती । ततो राजा तद्वचः साध्विति मत्वा शापाय गृहीतं जलं स्वपादे प्रक्षिप्तवान् । तदाप्रभृति कल्माषपादनामाभवत् । कल्माषं कोपगृहीतशापजलकृतनीलरूपता ॥ ३८—३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

स० एतत्तेभोजनंभविष्यति मानुषमांसाशिराक्षसजन्मेतिभावः ॥ २८ ॥ स० प्रभुः कुलगुरुः ॥ ३० ॥ स० पादौ स्वपादौ ॥ ३१ ॥ स० कल्माषतां कृष्णवर्णतां । क्रोधमन्त्रणतप्तलादर्पा ॥ ३२ ॥ पार्थिवेन्द्रस्यविषयेरक्षसा स्ववेषधारिणा । विकृतं विरुद्धकृतं ॥ ३४ ॥ स० द्वादशवर्षाणि कालः तदात्मागतश्चेच्छापस्यान्तःपूर्ववदवस्थानंभविष्यति । अतीतंनस्मरिष्यसि राक्षसलावल्यायामतीतराजलं पुनाराजत्वप्राप्त्यनन्तरंरक्षस्त्वंचनस्मरिष्यसि । अत्रैवादिपूर्वांका शक्तिशापब्राह्मणशापादिकथा श्रुसंधेया । अत्रराजाज्ञाविनासूदरूपिणारक्षसामानुषामिषंविनिष्टायदत्तमिति । भारतेतु—तस्यौचद्विजसत्तमइति । सद्विजो ब्रह्मज्ञान्यः । तथैव 'ततोर्ध्वरात्रज्ज्वायसूदमानाध्यसत्वरम् । उवाचराजासंसृत्यब्राह्मणस्यप्रतिश्रुतम् । गच्छाद्युष्मन्वनोद्देशेब्राह्मणो मांप्रतीक्षते । अत्रार्थोऽलंतमन्त्रेनसमांसेनोपपादय । एवमुक्तस्ततःसूदःसोनासाधामिषंक्वचित् । निवेद्यामासतदानेति तत्सम्यक्था न्वितः । राजातुरक्षसाविष्टःसूदमाहगतव्यथः । अप्येनंनरमांसेनभोजयेतिपुनःपुनः ।' इतिराज्ञाज्ञायैवमानुषमांसदानोक्तेरतद्वाप्येतादृशशापदानानौचित्याच्चकल्पभेदेनार्थव्यवस्थाकल्पनीया । एकरक्षस्त्वविषयएवबहुशापः ॥ ३६ ॥ स० पौरोहित्याद्विशपोपिदत्तइत्याहप्रतिलेभइति ॥ ३७ ॥ स० महर्षिं वाल्मीकिं ॥ ३९ ॥ इतिपञ्चषष्ठितमःसर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

शत्रुघ्नस्यर्णशालाप्रवेशरात्रौ सीतया कुमारद्वयप्रसवः ॥ १ ॥ वाल्मीकिनासीतासुतयोर्जातकर्मकरणपूर्वकं क्रमेण कुशलवाविति नामकरणच ॥ २ ॥ शत्रुघ्नेन सीतायाञ्जपत्योत्पत्तिश्रवणहर्षेण रात्रियापनपूर्वकं प्रभातेवाल्मीकिरभ्यनुज्ञया निर्गमः ॥ ३ ॥ तथा यमुनातीरमेत्य तत्रऋषिगणैःसह तेभ्यः कथाश्रवणेन सुखनिवासः ॥ ४ ॥

यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालामुपाविशत् ॥ तामेव रात्रिं सीताऽपि प्रसूता दारकद्वयम् ॥ १ ॥
ततोऽर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः ॥ वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् ॥ २ ॥
भगवन्नामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् ॥ ततो रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ ३ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् ॥ बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ॥ ४ ॥
जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारौ ॥ भूतघ्नीं चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् ॥ ५ ॥
कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः ॥ वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् ॥ ६ ॥

यथावरा मवताभ्या लवनं च तत्तावत् ॥ तत्तावत्तावत् दृष्ट्वा ततः सीतायाः ॥
एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ ॥ मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः ॥ ९ ॥
तां रक्षां जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात्समाहिताः ॥ अकुर्वन्श्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः ॥ १० ॥
तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्जन्म नाम च ॥ संकीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ॥ ११ ॥

यामेवेत्यादि ॥ यस्यां रात्र्यामित्यर्थः । दारकद्वयं गृहमध्ये ऋषिप्रवेशाभावान् ॥ ८ ॥ ख्यातियुक्तौ भविष्यत इति । यमजातकौ यमलौ ॥ ९ ॥ ततः अनन्तरं । समाहितास्ता वृद्धाः मुनिहस्तात्तां मुनिना दीयमानां रक्षां च जगृहुः । पुत्रयोः प्रदानार्थमिति शेषः । रक्षामकुर्वन्निति । वृद्धा इति शेषः ॥ १० ॥ जन्म च नाम चेति । यद्यपि जातकर्म पुत्रजन्मदिवसे कर्तव्यं न तु नामकरणं तथाप्येवंनामकौ भविष्यत इति ऋषिवचनात्तच्छ्रवणमात्रमिति मन्तव्यं । संकीर्तनं च रामस्येति । रामपत्नीप्रसूतेति मुनिदारकवचःश्रव-

स० दारकद्वयं यमलरूपं ॥ १ ॥ स० बालकाः ऋषिपुत्राः । मुनिदाराएवमुनिदारकाः मुनिपत्न्यश्च ॥ २ ॥ भूतविनाशिनीं चतुष्पष्टिबालप्रहविनाशिनीं ॥ ३ ॥ स० देवपुत्रौ देवस्यरामदेवस्यपुत्रौ । देवयोःवहीन्द्रयोःपुत्रौ अंशसंभूतौ । ति० देवपुत्रौ तत्सदृशौ । द्रष्टुमिति शेषः ॥ ४ ॥ ति० रक्षामकरोदित्युक्तं तत्प्रकारमाह—कुशमुष्टिमिति । कुशमुष्टिलवंचोपादाय रक्षांप्रददौ । लूनकुशानामप्रभागःकुशमुष्टिरित्युच्यते । तेषामधोभागोलवइति । तत्रकतिपयसाप्रकुशान्गृहीत्वामध्येद्विधाष्ठि-त्वातदग्राधोभागाभ्यांक्रमाज्येष्ठकनिष्ठयोःप्रमार्जनफलकंतदूर्परक्षादानंवृद्धानांस्त्रीणांहस्तेइतिबोध्यं ॥ ६ ॥ स० तयोर्जातयोर्मध्ये यःपूर्वजः रामदेहादिति शेषः । सःकुशैःसांप्रैर्दमैःनिर्माजनीयोजोजातः अतस्तस्यकुशइतितन्नाम । अत्रेदंबोध्यं । यदागर्भाधान-समयेयोनिपुष्पंविशद्द्वैर्ध्वद्विधाविभक्तमादिपश्चाद्भवेनप्रविशतितदायमौभवतः । तयोश्चपितृतःप्रवेशक्रमविपर्ययेणमातृतःप्रसवः । तथाचोक्तंपिण्डसिद्धिस्मृतौ 'यदाविशेद्विधाभूतंथोनिपुष्पंपरिक्षरत् । द्वौतदाभवतोगर्भौसूतिर्वैशविपर्ययात्' इति । तथाचात्रसी-तायाःप्रथमतोजातोलवएव । अनन्तरंकुशोजातइति स एवाग्रजइति ॥ ७ ॥ स० अवरः रामाद्गर्भाधानसमयेपश्चाद्गर्भप्रविष्ट इत्यर्थः ॥ लवेन लूनदर्भमुष्टिना ॥ ति० सलवइतिनामतोभविष्यतीति शेषः । जातकर्मण एवाद्यदिवसेकर्तव्यता नतुनामकरणस्या-

[पा०] १ क. घ. ड. च. ज—ट. पर्णशालासमाविशत्, ख. ग. पर्णशालामुपागमत्, २ ख. ड. झ. न. ट. वृद्धाभि-र्गोत्रनामच, च. छ. रक्षांतांगोत्रनामच, क. ग. घ. ज. रक्षांगोत्रं चनामच,

अर्धरात्रे तु शत्रुघ्नः शुश्राव सुमहत्प्रियम् ॥ पर्णशालां ततो गत्वा मातर्दिष्टेति चाब्रवीत् ॥ १२ ॥
 तथा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणी लघुविक्रमा ॥ १३ ॥
 प्रभाते सुमहावीर्यः कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् ॥ मुनिं प्राञ्जलिरामश्च ययौ पश्चान्मुख पुनः ॥ १४ ॥
 स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः पथि ॥ ऋषीणां पुण्यकीर्तिनामाश्रमे वासमभ्ययात् ॥ १५ ॥
 स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गवप्रमुखैर्नृपः ॥ कथाभिरभिरूपाभिर्वासं चक्रे महायशः ॥ १६ ॥

सकाञ्चनाद्यैर्मुनिभिः समेतो रघुप्रवीरो रजनीं तदानीम् ॥

कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा विरामयामास नरेन्द्रसूनुः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

शत्रुघ्नेन च्यवनं प्रति लवणतच्छूलशक्तिप्रश्नः ॥ १ ॥ इन्द्रेण निजार्धासनाकाङ्क्षिणं मां धातारं प्रति भुविलवणासुराजेतृत्या
 तदनर्हत्वौक्तौ तेन लवणासुरमेल्य युद्धप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ लवणनिःसृष्टेन शूलेन ससैन्यमां धातुं भस्मीकरणपूर्वकं पुनर्लवणकरं
 प्रत्यागमनम् ॥ ३ ॥ च्यवनेनैवं शूलशक्तिवर्णनपूर्वकं शत्रुघ्नं प्रति शूलशून्यतासमये तेन सह युद्धविधानम् ॥ ४ ॥

अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् ॥ पप्रच्छ च्यवनं विप्रं लवणस्य यथा बलम् ॥ १ ॥
 शूलस्य च बलं ब्रह्मन्के च पूर्वं विनाशिताः ॥ अनेन शूलमुख्येन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः ॥ २ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ प्रत्युवाच महातेजाश्च्यवनो रघुनन्दनम् ॥ ३ ॥

णात् । वाल्मीकेः पर्णशालां गत्वा सामान्यतो दिष्टया
 दृष्टेति सूचयन्मुनिं प्रति हर्षेणाह—अर्धरात्र इत्या-
 दिना ॥ अनेन सीता विस्मृष्टेति रामादित्रयव्यतिरि-
 क्तैर्न ज्ञातमिति सूचितं ॥ ११—१२ ॥ वर्षासु
 भवा वार्षिकी तत्रापि श्रावणी श्रावणमासवर्तिनी
 काचिद्रात्रिरिति । लघुविक्रम इत्यग्रेण संबन्धः ।
 लघुविक्रमेति पाठे शीघ्रगमनेति रात्रिविशेषणं ॥ १३ ॥
 मुनिं वाल्मीकिं ॥ १४—१५ ॥ मुनिभिः सार्धमि-
 त्यनेन सेना गङ्गातीर एव स्थापितेति सूचितम्

॥ १६—१७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्या-
 ख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

प्रवृत्तायां आगतायामित्यर्थः । पप्रच्छ शूलवृत्ता-
 न्तमिति शेषः ॥ १ ॥ अनेन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः के
 पूर्वं शूलेन निपातिता इति पप्रच्छेति योजना । ब्रह्म-
 न्नित्यारभ्य प्रभवचनं । अनेनेति लवणः परामृश्यते ।
 अनेन लवणबलं शूलबलं च पृष्ठं भवति ॥ २—३ ॥

पीतिमविष्यतीति शेषपूरणं ॥ ८ ॥ ति० ततः तच्छूलवणानन्तरं । पर्णशालां सीतायाः प्रसवपर्णशालां गत्वा मातर्दिष्ट्यादैवयोगेन
 तेषुत्रजन्मेति शेषः । इत्यब्रवीदित्यर्थः इतिकतकः । ‘पर्णशालागतोरात्रौ दिष्ट्यादिष्टेति चाब्रवीत्’ इति पाठे स्वपर्णशालास्थः सर्वे-
 मिदं श्रुत्वा स्वात्मन्येव भाग्यं भाग्यमित्यब्रवीदित्यर्थः । आद्यपाठेपि वाल्मीकिदत्तपर्णशालां पूर्वमेव गत्वा स्थितः । ततः श्रवणानन्तरं
 मातर्भाग्येनेदं तव पुत्रजन्मेति स्वात्मन्येवाब्रवीदित्यर्थो वैकुण्ठशक्यः । रामानुजां विनारामत्यक्तुसंभाषणस्यानौचित्यादिति तीर्थः ॥ स०
 पर्णशालां स्वावासोऽजं गत्वा मुनिनिलयात् ॥ १२ ॥ स० पौर्वाहिकीं जातसूतककालोचितां ॥ पश्चान्मुखः पश्चिमदिगभिमुखः
 ॥ १४ ॥ ति० स तत्र यमुनातीरे । यत्तु गङ्गातीर इतिकतकस्तत्पूर्वपरसंदर्भविरुद्धं ॥ १६ ॥ स० काञ्चनेति च्यवननामान्तरं ।
 विरामयामास गमयामास ॥ १७ ॥ इति षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

शि० लवणस्य बलं च्यवनं यथा यथावत् पप्रच्छ ॥ १ ॥ स० यथाशूलस्य बलं तथा लवणस्य बलं च पप्रच्छ ॥ २ ॥

[पा०] १ क. ग. च. छ. ज. ट. व्यतीतायां.

असङ्ख्येयानि कर्माणि यान्यस्य रघुनन्दन ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवे यद्वृत्तं तच्छृणुष्व मे ॥ ४ ॥
 अयोध्यायां पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली ॥ मान्धातेति स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ५ ॥
 स कृत्वा पृथिवीं कृत्स्नां शासने पृथिवीपतिः ॥ सुरलोकमितो जेतुमुद्योगमकरोन्नृपः ॥ ६ ॥
 इन्द्रस्य च भयं तीव्रं सुराणां च महात्मनाम् ॥ मान्धातरि कृतोद्योगे देवलोकजिगीषया ॥ ७ ॥
 अर्धासनेन शक्तस्य राज्यार्धेन च पार्थिवः ॥ बन्धमानः सुरगणैः प्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८ ॥
 तस्य पापमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः ॥ सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् ॥ ९ ॥
 राजा त्वं मानुषे लोके न तावत्पुरुषर्षभ ॥ अकृत्वा पृथिवीं वश्यां देवराज्यमिहेच्छसि ॥ १० ॥
 यदि वीर समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे ॥ देवराज्यं कुरुष्वेह सभृत्यबलवाहनः ॥ ११ ॥
 इन्द्रमेवं ब्रुवाणं तं मान्धाता वाक्यमब्रवीत् ॥ क मे शक्र प्रतिहतं शासनं पृथिवीतले ॥ १२ ॥
 तमुवाच सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षसः ॥ मधुपुत्रो मधुवने न तेऽज्ञां कुरुतेऽनघ ॥ १३ ॥
 तच्छ्रुत्वा विप्रियं घोरं सहस्राक्षेण भाषितम् ॥ व्रीडितोऽवाङ्मुखो राजा व्याहर्तुं न शशाकह ॥ १४ ॥
 आमन्त्र्य तु सहस्राक्षं द्विया किंचिदवाङ्मुखः ॥ पुनरेवागमच्छ्रीमानिनिमं लोकं नरेश्वरः ॥ १५ ॥
 स कृत्वा हृदयेऽमर्षं सभृत्यबलवाहनः ॥ आजगाम मधोः पुत्रं वशे कर्तुमरिन्दमः ॥ १६ ॥
 स काङ्क्षमाणो लवणं युद्धाय पुरुषर्षभः ॥ दूतं संप्रेषयामास सकाशं लवणस्य हि ॥ १७ ॥
 स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुनः सुतम् ॥ वदन्तमेवं तं दूतं भक्षयामास राक्षसः ॥ १८ ॥
 चिरायमाणे दूते तु राजा क्रोधसमन्वितः ॥ अर्दयामास तद्रक्षः शरवृष्ट्या समन्ततः ॥ १९ ॥
 ततः प्रहस्य तद्रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ॥ वधाय सानुबन्धस्य मुमोचायुधमुत्तमम् ॥ २० ॥
 तच्छूलं दीप्यमानं तु सभृत्यबलवाहनम् ॥ भस्मीकृत्वा नृपं भूयो लवणस्यागमत्करम् ॥ २१ ॥
 एवं स राजा सुमहान्हतः सबलवाहनः ॥ शूलस्य तु बलं सौम्य अप्रमेयमनुत्तमम् ॥ २२ ॥
 श्वः प्रभाते तु लवणं वधिष्यसि न संशयः ॥ अगृहीतायुधं क्षिप्रं ध्रुवो हि विजयस्तव ॥ २३ ॥
 लोकानां स्वस्ति चैव स्यात्कृते कर्मणि च त्वया ॥ २४ ॥

अस्य शूलस्य यानि शत्रुसंहारकर्माणि तान्यसंख्ये-
 यानि । तत्र प्रसिद्धमेकं दर्शयति—इक्ष्वाकुवंशप्रभव
 इति । यद्वृत्तं यद्वापारं । तच्छृणुष्व ॥ ४—७ ॥
 शक्रस्यार्धासनेन अर्धराज्येन च युक्तः पार्थिवो राजा
 भूत्वा सुरगणैर्वन्धमानः स्थास्य इति प्रतिज्ञां कृत्वा
 दिवमध्यरोहत ॥ ८—९ ॥ तावत् प्रथमतः ।

मानुष एव लोके सर्वात्मना न राजासि स त्वं पृथिवी-
 मेव वश्यामकृत्वा कथमिह देवराज्यमिच्छसि ॥ १०
 —१२ ॥ तेजामिति संधिरार्षः । ते आज्ञां ॥ १३—
 १८ ॥ चिरायमाणे विलम्बं कुर्वाणे ॥ १९—२२ ॥ अथ
 श्रुतशूलबलं प्रति स्वविजयसन्देहनिवृत्तय आह—श्वः

स० इक्ष्वाकुवंशप्रभवे मांधातरि ॥ ४ ॥ स० इतः भूलोकात् ॥ ६ ॥ शि० भयं अभवदितिशेषः ॥ ७ ॥ स० पापमभिप्रायं
 खरपहरणाभिप्रायं ॥ ९ ॥ स० निखिला खिलानभवतीति निखिलानिदिद्धा । समप्रावशेयदिभवेत्तदा इहराज्यं कुरुष्व
 ॥ ११ ॥ शि० आज्ञाशब्दाकारलोपार्थः । ज्ञाशब्दस्यैवाज्ञेत्यर्थोवा ॥ १३ ॥ स० व्रीडितः अतएवावाङ्मुखः ॥ १४ ॥
 स० मर्षं सहनं ॥ १६ ॥ शि० युद्धायलवणं काङ्क्षमाणः सः वायुवेगः सराजालवणस्य सकाशं समीपदूतं संप्रेषयामास । लोवायुः
 परदेशदूरगमनमित्यादिनासंशब्दस्य वायुपरत्वं ॥ १७ ॥ स० मधुनः मधोः ॥ १८ ॥ स० सानुबन्धस्य मांधातुः ॥ २० ॥
 शि० शूलस्यबलं अप्रमेयविद्धीतिशेषः ॥ २२ ॥ स० शूलबलाकलनसंजातभीतिर्नभवेरिति शत्रुघ्नं प्रोत्साहयति—श्वइति । रामो-
 दीरितप्रकारकमेवाहागृहीतायुधमिति ॥ २३ ॥

[पा०] १ ग. घ. च. छ. ज. न. नवाज्ञां. २ क—ज. न. ट. लवणस्यसः.

एतत्ते सर्वमाख्यातं लवणस्य दुरात्मनः ॥ शूलस्य च बलं धोरमप्रमेयं नरर्षभ ॥
विनाशश्चैव मान्धातुर्यत्तेनाभूच्च पार्थिव ॥ २५ ॥

त्वं श्वः प्रभाते लवणं महात्मन्वधिष्यसे नात्र तु संशयो मे ॥

शूलं विना निर्गतमामिषार्थं ध्रुवो जयस्ते भविता नरेन्द्र ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

लवणासुरे आहारसंपादनायनगराद्वह्निर्गतेसति शत्रुघ्नेन धनुष्पाणिनासता नगरद्वार्यवस्थानम् ॥ १ ॥ आहारादानेन पुनरागतलवणंप्रति युद्धायाह्वानम् ॥ २ ॥ लवणेनायुधानयनावधिविलंबयाचने शत्रुघ्नेन तदनङ्गीकारः ॥ ३ ॥

कथां कथयतां तेषां जयं चाकाङ्क्षतां शुभम् ॥ व्यतीता रजनी शीघ्रं शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १ ॥
ततः प्रभाते विमले तस्मिन्काले स राक्षसः ॥ निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः ॥ २ ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीरैः शत्रुघ्नो यमुनां नदीम् ॥ तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत् ॥ ३ ॥
ततोर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षसः ॥ आगच्छद्बहुसाहस्रं प्राणिनां भारमुद्रहन् ॥ ४ ॥
ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् ॥ तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥ ५ ॥
ईदृशानां सहस्राणि सायुधानां नराधम ॥ भक्षितानि मया रोषात्कालमाकाङ्क्षसे नु किम् ॥ ६ ॥
आहारश्चाप्यसंपूर्णो ममायं पुरुषाधम ॥ स्वयं प्रविष्टोऽद्य मुखं कथंमासाद्य दुर्मते ॥ ७ ॥
तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो रोषादश्रूयन्वासृजत् ॥ ८ ॥
तस्य रोषाभिभूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रैर्विनिष्पतन् ॥ ९ ॥
उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रुघ्नस्तं निशाचरम् ॥ योद्धुमिच्छामि दुर्वुद्धे द्वन्द्वयुद्धं त्वया सह ॥ १० ॥
पुत्रो दशरथस्याहं भ्राता रामस्य धीमतः ॥ शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो वधाकाङ्क्षी तवागतः ॥ ११ ॥

प्रभात इत्यादि ॥ २३—२६ ॥ इति श्रीभोविन्दरा- भक्ष्याहारप्रचोदितः भक्ष्यस्वाहारः आहरणं तेन
जवरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने प्रचोदितः ॥ २—४ ॥ अनेन आयुधेन ॥ ५—७ ॥
उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तषष्ठितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ रोषादिति । दुःखानन्दाभ्यामिव रोषादप्यश्रु जायते
॥ ८ ॥ गात्रैः विनिष्पतन्निति । गात्रेभ्योविनिष्पत-

स० मांधातुर्यत्नेन स्वप्रयत्नेनेन्द्रयत्नेनवा ॥ २५ ॥ स० तद्विनातदागमनंकथमित्यतःकथयति—आमिषार्थइति ॥ २६ ॥
इतिसप्तषष्ठितमःसर्गः ॥ ६७ ॥

स० अतिष्ठत् अतिष्ठत् ॥ ३॥ स० कालेन मृत्युना ॥ ६ ॥ शि० ममानीतोयमाहारः असंपूर्णःपरिपूर्णतृप्तिकारकोन । अतः
स्वमासाद्यप्राप्यमममुखंप्रविष्टस्त्वंकथंनिवर्तसइतिशेषः ॥ ७ ॥ स० तेजोमयाः तेजोमयः । मरीच्योमरीचयः कराः । ‘भानुः
करोमरीचिःस्त्रीपुंसयोः’ इत्यमरः ॥ स्त्रीपुंसाधिकारेनुटिमसिमरीचयइतिलिङ्गानुशासनं ॥ सर्वगात्रैः सर्वाङ्गैः । विनिष्पतन् विन्यप-
तनम् ॥ ९ ॥ स० द्वन्द्वयुद्धं योद्धुंकर्तुं । अद्वन्द्वयुद्धंनिशाचरमित्यन्वयः । त्वयासहयोद्धुमिच्छामीत्युवाच ॥ १० ॥ स० शत्रुघ्नः
योगेनापि ॥ ११ ॥

[पा०] १ झ. र्यत्तेना. २ क. क्रूरकर्मासराक्षसः. घ. कृतकर्मासराक्षसः. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. वीरउत्तीर्ययमुनां.
४ च. छ. झ. ज. ट. त्कालेनानुगतोद्यसि. ५ क. च. छ. कथंयास्यसिदुर्मते.

तस्य मे युद्धकामस्य द्वन्द्वयुद्धं प्रदीयताम् ॥ शत्रुस्त्वं सर्वजीवानां न मे जीवन्गमिष्यसि ॥ १२ ॥
 तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु राक्षसः प्रहसन्निव ॥ प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं दिष्ट्या प्राप्तोसि दुर्मते ॥ १३ ॥
 मम मातृष्वसुभ्राता रावणो राक्षसाधिपः ॥ हतो रामेण दुर्बुद्धे स्त्रीहेतोः पुरुषाधम ॥ १४ ॥
 तच्च सर्वं मया क्षान्तं रावणस्य कुलक्षयम् ॥ अवज्ञां पुरतः कृत्वा मया यूयं विशेषतः ॥ १५ ॥
 निहताश्च हि मे सर्वे परिभूतास्तृणं यथा ॥ भूताश्चैव भविष्याश्च यूयं च पुरुषाधमाः ॥ १६ ॥
 तस्य ते युद्धकामस्य युद्धं दास्यामि दुर्मते ॥ तिष्ठ त्वं च मुहूर्तं तु यावदायुधमानये ॥
 ईप्सितं यादृशं तुभ्यं सज्जये यावदायुधम् ॥ १७ ॥
 तमुवाचाथ शत्रुघ्नः क मे जीवन्गमिष्यसि ॥ शत्रुर्यदृच्छया दृष्टो न मोक्तव्यः कृतात्मना ॥ १८ ॥
 यो हि विरुध्वया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे ददौ ॥ स हतो मन्दबुद्धित्वाद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ १९ ॥
 तस्मात्सुदृष्टं कुरु जीवलोकं शरैः शितैस्त्वां विविधैर्नयामि ॥
 यमस्य गेहाभिमुखं हि पापं रिपुं त्रिलोकस्य च राघवस्य ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

शत्रुघ्नेन युद्धे लवणासुरवधः ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥
 पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य दन्तान्कटकटाप्य च ॥ लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत् ॥ २ ॥
 तमौहयन्तं सौमित्रिर्लवणं घोरदर्शनम् ॥ शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 न शत्रुघ्नस्तथा जातो यथाऽन्ये निर्जितास्तस्त्वया ॥ तदद्य बाणाभिहतो ब्रज त्वं यमसादनम् ॥ ४ ॥

नित्यर्थः ॥ ९—११ ॥ मे मत्तो जीवन्न गमिष्यसि युधमिति । आयुधं गृहीत्वा सज्जयिष्ये तावत्तिष्ठेय-
 ॥ १२—१३ ॥ मम मातृष्वसुरिति ॥ अयमर्थः पूर्व-
 मुक्तः ॥ १४ ॥ मयावज्ञां पुरतः कृत्वा यूयं विशेषतः र्थः ॥ १७ ॥ तं आयुधं जिघृक्षुमित्यर्थः ॥ १८ ॥
 क्षान्ता इति संबन्धः । मया पूर्वं विशेषत इति पाठा- प्रसरं अवकाशं । शूलग्रहणार्थमित्यर्थः ॥ १९—२० ॥
 न्तरं ॥ १५ ॥ भूताश्च भविष्याश्च वर्तमानाश्च पुरुषाः इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 सर्वेपि मे मया निहताः । केचित्परे तृणं यथा भवति मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टि-
 तथा परिभूताश्च । अलक्षीकृताश्च ॥ १६ ॥ यादृशं तमः सर्गः ॥ ६८ ॥
 तुभ्यमीप्सितं तादृशं युद्धं दास्यामि । सज्जये यावदा- अथ लवणवधः तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १—

ति० मममातृष्वसुभ्राता कुंभीनसीसंबन्धतःशर्पणखाऽस्यमातृष्वसा । तज्जातारावणः ॥ १४ ॥ स० कुलक्षयं कुलस्यक्षयो
 येनतत् । सर्वैकर्मक्षान्तं । सापिक्षमा नाक्षमत्वेनेत्याह—अवज्ञांपुरतइति । कियानयंरामइतिपुरतोऽवज्ञांकृत्वाअलक्षीकृत्य ।
 विशेषतइलनेनयुष्मन्मूलपुरुषमांधातृघातकस्ययुष्मद्वधःसुकरएव । ततोऽलक्षीकरणीयमिति सूचयति । क्षान्ताइत्यनुकर्षः ॥ १५ ॥
 स० आनये आनयिष्यामि ॥ १७ ॥ इत्यष्टषष्टितमःसर्गः ॥ ६८ ॥

स० आहारयत् स्त्रीकृतवान् ॥ १ ॥ ति० कटकटाप्य कटकटाशब्दवतःकृत्वा ॥ २ ॥ स० भूताभविष्याश्चमयानिहता
 इतितेनोक्तस्योत्तरंवक्ति—नशत्रुघ्नइति । यदात्वयातेनिहताः तदा न जातः शत्रुघ्नः । अनेन तद्विलक्षणलक्षणवत्तांस्वस्यसूचयति
 [पा०] १ झ. ठ. सर्वभूतानां. २ च. छ. झ. न. ट. तेसर्वे. ३ क. ग—ट. स्वयमेवागतःशत्रुर्नमोक्तव्यः. ४ ड. च.
 छ. झ. न. ट. दिशेत्. ५ क. घ—ट. तंनुवाणंतथावाक्यंलवणं.

ऋषयोऽप्यद्य पापात्मन्मया त्वां निहतं रणे ॥ पश्यन्तु विप्रा विद्वांसस्त्रिदश इव रावणम् ॥ ५ ॥
 त्वयि मद्भाणनिर्दग्धे पतितेऽद्य निशाचर ॥ पुरे जनपदे चापि क्षेममेव भविष्यति ॥ ६ ॥
 अद्य मद्बाहुनिष्क्रान्तः शरो वज्रनिभाननः ॥ प्रवेक्ष्यते ते हृदयं पद्ममंशुरिवार्कजः ॥ ७ ॥
 एवमुक्तो महावृक्षं लवणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ शत्रुघ्नोरसि चिक्षेप स च तं शतधाऽच्छिनत् ॥ ८ ॥
 तद्दृष्ट्वा विफलं कर्म राक्षसः पुनरेव तु ॥ पादपान्मुबहून्गृह्य शत्रुघ्नायासृजद्वली ॥ ९ ॥
 शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून् ॥ त्रिभिश्चतुर्भिरैकैकं चिच्छेद नतपर्वभिः ॥ १० ॥
 ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजद्राक्षसोरसि ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो विव्यथे न स राक्षसः ॥ ११ ॥
 ततः प्रहस्य लवणो वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ शिरस्यभ्यहनच्छरं सस्ताङ्गः स मुमोह वै ॥ १२ ॥
 तस्मिन्निपतिते वीरे हाहाकारो महानभूत् ॥ ऋषीणां देवसङ्घानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १३ ॥
 तमवज्ञाय तु हतं शत्रुघ्नं भुवि पातितम् ॥ रक्षो लब्धान्तरमपि न विवेश स्वमालयम् ॥ १४ ॥
 नापि शूलं प्रजग्राह तं दृष्ट्वा भुवि पातितम् ॥ ततो हत इति ज्ञात्वा तान्भक्षान्समुदावहत् ॥ १५ ॥
 मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु पुनस्तस्यौ धृतायुधः ॥ शत्रुघ्नो वै पुरद्वारि ऋषिभिः संप्रपूजितः ॥ १६ ॥
 ततो दिव्यममोघं तं जग्राह शरमुचमम् ॥ ज्वलन्तं तेजसा घोरं पूरयन्तं दिशो दश ॥ १७ ॥
 वज्राननं वज्रवेगं मेरुमन्दरसन्निभम् ॥ नतं पर्वसु सर्वेषु संयुगेष्वपराजितम् ॥ १८ ॥
 अस्मकन्दनदिग्धाङ्गं चारुपत्रं पतत्रिणम् ॥ दानवेन्द्राचलेन्द्राणामसुराणां च दारणम् ॥ १९ ॥
 तं दीप्तमिव कालाग्निं युगान्ते समुपस्थिते ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि परित्रासमुपागमन् ॥ २० ॥
 सदेवासुरगन्धर्वं मुनिभिः साप्सरोगणम् ॥ जगद्धि सर्वमस्वस्थं पितामहमुपस्थितम् ॥ २१ ॥
 उवाच देवदेवेशं वरदं प्रपितामहम् ॥ कच्छिलोकक्षयो देव संप्राप्तो वा युगक्षयः ॥ २२ ॥
 नेदृशं दृष्टपूर्वं च न श्रुतं प्रपितामह ॥ देवानां भयसंमोहो लोकानां संक्षयं प्रति ॥ २३ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ भयकारणमाचष्ट लोकानामभयङ्करः ॥
 उवाच मधुरां वाणीं शृणुध्वं सर्वदेवताः ॥ २४ ॥
 वधाय लवणस्याजौ शरः शत्रुघ्नधारितः ॥ तेजसा तस्य संमूढाः सर्वे स्म सुरसत्तमाः ॥ २५ ॥
 एष पूर्वस्य देवस्य लोककर्तुः सनातनः ॥ शरस्तेजोमयो वत्स येन वै भयमागतम् ॥ २६ ॥

९ ॥ एकैकमिति । वृक्षमिति शेषः ॥ १०—१३ ॥ ॥ १४—१८ ॥ अस्तृक्चन्दनदिग्धाङ्गं अस्तृमूपैश्च-
 लब्धान्तरमपि शूलग्रहणं प्रति लब्धावकाशमपीत्यर्थः । न्दनैः लिप्तदेहं । पतत्रिणं बाणं । दानवेन्द्ररूपाः

॥ ४ ॥ स० क्षेमं अन्वीत्युक्तेः ॥ ६ ॥ ति० वज्रनिभाननः वज्रायुधसमाग्रभागः । अंशुः किरणः ॥ ७ ॥ स० सच शत्रु-
 श्लोपि ॥ ८ ॥ स० विफलं कार्यानां धायकं ॥ ९ ॥ स० राक्षसो न विव्यथे व्यथानाप ॥ ११ ॥ स० सस्ताङ्गः गलिताङ्ग-
 सन्निवः ॥ १२ ॥ स० वीरे शत्रुघ्ने ॥ १३ ॥ ति० पूरयन्तं दिशो दश स्वतेजसेति शेषः ॥ १७ ॥ स० मेरुमन्दरसंनिभं
 गौरवेण ॥ १८ ॥ स० परित्रासं भीतिं ॥ २० ॥ स० मुनिभिः असहेत्युक्तावपि 'वृद्धोयूने'ति वदन्त्येते सहेति । जगत् ।
 पितामहं विधातारं । उपस्थितं ॥ २१ ॥ स० प्रपितामहं ऊचुः देवादयः । लोकानां संक्षयं नाशं उद्दिश्य देवानामपि भयसंमो-
 होभीतिहेतुकः संमोहोजातः । शि० प्रपितामहं ब्रह्माणं ऊचुः आगतामुनिप्रभृतय इति शेषः । तदाकारमाह । लोकानां संक्षयं
 प्रति लोकानि नष्टयन्तीति संभावनया देवानां भयसंमोहोस्तीति शेषः ॥ २२ ॥ स० अभयङ्करः खशन्तः ॥ २४ ॥ ति० शत्रुघ्न-
 धारितः तेन दृष्ट इत्यर्थः ॥ २५ ॥ स० तस्य शरस्य तेजसा सर्वे सुरसत्तमामूढाः । इयन्महत्त्वं लवदकुतः शरस्येत्यत आह—एष इति ।
 अयस्यैव न विद्यते पूर्वो यस्य सोपूर्वः अनादिः । तस्य देवस्य पूर्वस्येत्यावत् । सनातनः । एषो पूर्वस्येति पूर्वस्य लोककर्तुः देवस्य

[पा०] १ क—घ. ट. वृक्षमुत्पाद्य. २ क—ट. ऊचुश्च देवदेवेशं. ३ क—घ. ज—ट. देवानामभयंकरः. ४ झ. ट.

एष वै कैटभस्यार्थं मधुनश्च महाशरः ॥ सृष्टो महात्मना तेन वधार्थं दैत्ययोस्तयोः ॥ २७ ॥
 एक एव प्रजानाति विष्णुस्तेजोमयं शरम् ॥ एषा एव तनुः पूर्वा विष्णोस्तस्य महात्मनः ॥ २८ ॥
 इतो गच्छत पश्यध्वं वध्यमानं महात्मना ॥ रामानुजेन वीरेण लवणं राक्षसोत्तमम् ॥ २९ ॥
 तस्य ते देवदेवस्य निशम्य वचनं सुराः ॥ आजगम्युर्ध्वं युध्येते शत्रुघ्नलवणावुभौ ॥ ३० ॥
 तं शरं दिव्यसंकाशं शत्रुघ्नकरधारितम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ ३१ ॥
 आकाशमावृतं दृष्ट्वा देवैर्हि रघुनन्दनः ॥ सिंहनादं भृशं कृत्वा ददर्श लवणं पुनः ॥ ३२ ॥
 आहूतश्च पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना ॥ लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३३ ॥
 आ कर्णात्स विकृष्याथ तद्वनुर्धन्विनां वरः ॥ तं मुमोच महाबाणं लवणस्य महोरसि ॥ ३४ ॥
 उरस्तस्य विदार्याशु प्रिविवेश रसातलम् ॥ ३५ ॥
 गत्वा रसातलं दिव्यः शरो विबुधपूजितः ॥ पुनरेवागमच्छूणमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३६ ॥
 शत्रुघ्नशरनिर्मितो लवणः स निशाचरः ॥ पपात सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः ॥ ३७ ॥
 तच्च शूलं महत्तेन हते लवणराक्षसे ॥ पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥ ३८ ॥
 एकेषुपातेन भृशं निपात्य लोकत्रयस्यापि रघुप्रवीरः ॥
 विनिर्वभावुत्तमचापबाणस्तमः प्रणुद्येव सहस्ररश्मिः ॥ ३९ ॥
 ततो हि देवा ऋषिपन्नगाश्च प्रपूजिरे ह्यप्सरसश्च सर्वाः ॥
 दिष्ट्या जयो दाशरथेरैवाप्तस्यक्त्वा भयं सर्प इव प्रशान्तः ॥ ४० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

अचलन्द्राः तेषां दारणं ॥ १९—२६ ॥ तेन भगव-
 तेत्यर्थः ॥ २७ ॥ महात्मनस्तस्य विष्णोरेषा शरमयी
 तनुरेव पूर्वा प्राचीनमूर्तिः । एषा एवेत्यसंधिरार्षः
 ॥ २८ ॥ वध्यमानं लवणमिति संबन्धः ॥ २९—

४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एको-
 नसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

एषशरः । आर्षःसन्धिरितिनागोजिमद्व्याख्यानांलास्माकीनगमनिकायामनिर्वाहाश्रयणीयार्थंलंविनाक्लिष्टायांसंभवन्त्यामुपेक्षणीयं
 ॥ २६ ॥ शि० कैटभस्यमधुनश्चार्थं निवृत्त्यर्थं । एषशरः महात्मनाविष्णुनासृष्टः । दैत्ययोः मधुकैटभयोः वधार्थं येनशरःसृष्टः
 सएषएवविष्णुः तेजोमयंशरंप्रजानाति । मशकार्थंधूमइत्यादाविवार्थंशब्दोनिवृत्तिपरः ॥ २७ ॥ ति० तमेवंतेजोमयंशरंएको विष्णु-
 रैवप्रजानाति तदपरमूर्तित्वात् ॥ स० यदिरामोऽजानानस्तर्ह्यहितंशत्रुहलैशत्रुघ्नायेतरासुसाधारणंबाणकथं दत्तवानित्यतआह—
 एषाएवेति । असन्धिरार्षः । तस्यमहात्मनोविष्णोःपूर्वा या तनुःसैषा रामतनुः । अतोज्ञानंदानंरामीयंसंभवतीतिभावः ।
 एतादृशासदशरधारणसामर्थ्यं दुर्बलस्यशत्रुस्यकथमायातमित्यतोवाह—एषेति । पूर्वाविष्णोस्तनुरेषाएतच्छत्रुघ्नान्तर्गता । आह-
 शतदावेत्येनचैतद्वारणमितिमन्तव्यं । ‘संकर्षणाद्यैस्त्रिभिरेवरूपैराविष्टआसीन्निषुतेषुविष्णुः’ इत्याचार्योक्तेः । पूर्वातनुर्यथातथा
 एषाबाणमयीतनुः । तत्संनिधानात्तनुलवचनमितिवा ॥ २८ ॥ इतः एतत्स्थानात् । मत्कृततन्मूलोपदेशतःस्वस्थमनस्कत्वादि-
 तिवा । पश्यध्वं पश्यत ॥ २९ ॥ स० धारितमित्यनेन तद्वारणस्तातत्र्यंरामस्येवेतिसूचयति ॥ ३१ ॥ स० देवैः कौतुका-
 वलोकनमिलितैर्विश्वकर्त्रांश्चतैः ॥ ३२ ॥ शि० सोवायुवेगः । सशत्रुघ्नः ॥ ३४ ॥ स० विबुधपूजितः देवपूजितः । हेतुरयं
 पुनरागमने ॥ ३६ ॥ स० लवणराक्षसे तन्नामकराक्षसे । तदवधिकलसैवशिवोक्तेरितिभावः ॥ ३८ ॥ स० एकेषुपातेन
 भयं भयदं । भयंच ॥ ३९ ॥ स० दाशरथेः तेन । सर्पइवविद्यमानःलवणः । लोकोपद्रवकरत्वात् । प्रशान्तः मृतः ॥ ४० ॥
 इत्येकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥

[पा०] १ ङ. ठ. समुमोच. २ ङ. ठ. भयं. ३ घ—ट. त्रयस्यास्य. ४ घ. रवासोलोकाश्चसर्वैप्रवदन्तिदुष्टाः. क.
 रवाप्तस्यक्त्वाभयंसर्वमिदंप्रशान्तं.

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

शत्रुघ्नेन लवणासुरेहते देवैः शत्रुघ्नप्रशंसनपूर्वकं तस्मैवरदानेन स्वावासगमनम् ॥ १ ॥ मधुपुरीप्रजापालनंकृतवताश-
त्रुघ्नेन द्वादशेवर्षे श्रीरामदिदक्षया अयोध्यागमननिर्धारणम् ॥ २ ॥

हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः साग्नपुरोगमाः ॥ ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्ने शत्रुतापनम् ॥ १ ॥
दिष्ट्या ते विजयो वत्स दिष्ट्या लवणराक्षसः ॥ हतः पुरुषशार्दूल वरं वरय सुव्रत ॥ २ ॥
वरादास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः ॥ विजयाकाङ्क्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥ ३ ॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥ ४ ॥
इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता ॥ निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेव मेऽस्तु वरः परः ॥ ५ ॥
तं देवाः प्रीतमनसो बाढमित्येव राघवम् ॥ भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥ ६ ॥
ते तथोक्त्वा महात्मानो दिवमारुरुहस्तदा ॥ शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयत् ॥ ७ ॥
सा सेना शीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् ॥ निवेशनं च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत् ॥ ८ ॥
सा पुरा दिव्यसंकाशा वर्षे द्वादशमे शुभे ॥ निविष्टा शूरसेनानां विषयश्चाकुतोभयः ॥ ९ ॥
क्षेत्राणि सस्ययुक्तानि काले वर्षति वासवः ॥ अरोगवीरपुरुषा शत्रुघ्नभुजपालिता ॥ १० ॥
अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ॥ शोभिता गृहमुख्यैश्च चत्तरापणवीथिकैः ॥
चातुर्वर्ण्यसमायुक्ता नानावाणिज्यशोभिता ॥ ११ ॥

यच्च तेन पुरा शुभ्रं लवणेन कृतं महत् ॥ तच्छोभयति शत्रुघ्नो नानावर्णोपशोभितम् ॥ १२ ॥
आरामैश्च विहारैश्च शोभमानां समन्ततः ॥ शोभितां शोभनीयैश्च तथाऽन्यैर्देवमानुषैः ॥ १३ ॥
तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम् ॥ नानादेशागतैश्चापि वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥
तां समृद्धां समृद्धार्थः शत्रुघ्नो भरतानुजः ॥ निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥ १५ ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् ॥ रामपादौ निरीक्षेऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥ १६ ॥
ततः स ताममरपुरोपमां पुरीं निवेश्य वै विविधजनभिः संवृताम् ॥
नराधिपो रघुपतिपाददर्शने दधे मतिं रघुकुलवंशवर्धनः ॥ १७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

मधुरा मनोहरा । निवेशं राजधानीलं ॥ ५ ॥ शूरा
सेना यस्यां सा शूरसेना ॥ ६—७ ॥ श्रावणेन श्राव-
णमासालम्बनेन । निवेशनं स्थापनं । समारभत् समा-

राज्ञां विषयो देशश्चाकुतोभयो जातः ॥ ९—१० ॥
अर्धचन्द्रप्रतीकाशा अर्धचन्द्राकारसंस्थाना ॥ ११ ॥
यत्पुरा तेन लवणेन कृतं तदेव शुभ्रं सुधाधवलं कृत्वा
शोभयति स्म ॥ १२—१५ ॥ रामपादाविति । द्वादश-

द्वादश वर्ष सा पुरा ॥ १५ ॥

स० सेन्द्राः इन्द्रसहिताः । साग्नपुरोगमाः अग्निश्चासौ पुरोगमश्च तेन सहिताः । पुनरग्निपुरस्करणं बाणस्य लवणमारकस्य तेजो-
मयत्वायुक्तमिति मन्तव्यं । तेजोमयं शरमिति पूर्वमुक्तेः ॥ १ ॥ स० वरय असतः ॥ २ ॥ ति० तुभ्यं तव ॥ ३ ॥ ति०
मधुरा मनोहरा । निवेशं संपूर्णजानपदमहाबलसेनानिवेशभूतमहाराजधानीलं प्राप्नुयात् ॥ ५ ॥ स० तां यमुनातीरे स्थापितां
॥ ७ ॥ स० अर्धचन्द्रप्रतीकाशा किञ्चित्कुक्षितसंस्थानवती । चत्तरापणवीथिकैः गृहमुख्यैः । चत्तरापणैः सहिताश्च तावीथिकाश्च ।
ताः सन्त्येध्वित्यर्थे आद्यच् । चातुर्वर्ण्येति स्वार्थेऽप्यङ् । वणिज एव वाणिजाः । तत्समूहो वा ॥ ११ ॥ स० पण्यैः व्यवहाराहैवैस्तुभिः ।
'अवश्यपण्य' इति स्मरणाद्यत् ॥ १४ ॥ स० निवेश्य स्थितस्य तस्य ॥ १६ ॥ स० रघुकुलभ्यां रघुतद्भार्याभ्यां जातो यो वंशः

[पा०] १ ख. ग. सहेन्द्राः साप्सरोगणाः । २ ख. चत्तरैश्च समन्ततः ।

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

श्रीरामदिदक्षयाऽयोध्याप्रतिशस्थितवताशत्रुघ्नेन मार्गवशाद्वाल्मीक्याश्रममेत्य तद्भिवदानम् ॥ १ ॥ वाल्मीकिना तंप्रति लवणमारणप्रशंसनपूर्वकं तन्मूर्धाघ्राणनेन सपरिवारस्यतस्यातिथ्यकरणम् ॥ २ ॥ भुक्त्वा सुखोपविष्टेनसपरिवारेण शत्रुघ्नेनाश्रमान्तरे कुशलवक्रताद्भुततरश्रीरामायणगानश्रवणम् ॥ ३ ॥ तच्छ्रवणविस्मितपरिजनैस्तत्तत्त्वजिज्ञासया वाल्मीकिप्रति तत्प्रश्रं प्राथितेनशत्रुघ्नेन तान्प्रति तस्यानौचित्यकथनेन वाल्मीक्यनुज्ञया स्वावासगमनम् ॥ ४ ॥

ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम् ॥ अयोध्यां चक्रमे गन्तुमल्पभृत्यबलानुगः ॥ १ ॥
ततो मन्त्रिपुरोगांश्च बलमुख्यान्निवर्त्य च ॥ जगाम हयमुख्यैश्च रथानां च शतेन सः ॥ २ ॥
स गत्वा गणितान्वासान्सप्ताष्टौ रघुनन्दनः ॥ वाल्मीक्याश्रममागत्य वासं चक्रे महायशाः ॥ ३ ॥
सोभिदाद्य ततः पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभः ॥ पाद्यमर्घ्यं तथाऽऽतिथ्यं जग्राह मुनिहस्ततः ॥ ४ ॥
बहुरूपाः सुमधुराः कथास्तत्र सहस्रशः ॥ कथयामास स मुनिः शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ ५ ॥
उवाच च मुनिर्वाक्यं लवणस्य वधाश्रितम् ॥ सुदुष्करं कृतं कर्म लवणं निघ्नता त्वया ॥ ६ ॥
बहवः पार्थिवाः सौम्य हताः सबलबाहनाः ॥ लवणेन महाबाहो युध्यमाना महाबलाः ॥ ७ ॥
स त्वया निहतः पापो लीलया पुरुषर्षभ ॥ जगतश्च भयं तत्र प्रशान्तं तव तेजसा ॥ ८ ॥
रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महता कृतः ॥ इदं तु सुमहत्कर्म त्वया कृतमयत्नतः ॥ ९ ॥
प्रीतिश्चास्मिन्परा जाता देवानां लवणे हते ॥ भूतानां चैव सर्वेषां जगतश्च प्रियं कृतम् ॥ १० ॥
तच्च युद्धं मया दृष्टं यथावत्पुरुषर्षभ ॥ सभायां वासवस्याथ उपविष्टेन राघव ॥ ११ ॥
ममापि परमा प्रीतिर्हृदि शत्रुघ्न वर्तते ॥ उपाग्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैषा परा गतिः ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वा मूर्ध्नि शत्रुघ्नमुपाग्राय महासुनिः ॥ आतिथ्यमकरोत्तस्य ये च तस्य पदानुगाः ॥ १३ ॥
स भुक्तवान्नरश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्तमम् ॥ शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले यथाक्रमम् ॥ १४ ॥

१७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण- लवणस्य वधाश्रितं वृत्तान्तमितिशेषः ॥ ६-१० ॥
भूपणे मणिसुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्त- सभायामिति । युद्धं द्रुपुमागतयायामिति शेषः ॥ ११ ॥
तितमः सर्गः ॥ ७० ॥ परा गतिः परमप्रयोजनं ॥ १२-१३ ॥ गीतमाधु-

संततिःसंवर्धयतीतिसतथा ॥ रघोः कुलंगोत्रतस्ययोर्वंशस्तद्गोत्रापत्यं । तद्वर्धनः रघुदेहजोवंशोरघुवंशः । 'कुलंगृहेगृहिष्वांच' इतिसंसारवर्तः । 'सजातीयगणयोगेदेहे' इतिविश्वः ॥ १७ ॥ इतिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥

ति० अल्पश्ल्याः बलानिचअनुगा अनुयायिनोयस्यसः ॥ स० अल्पभृत्यबलानुगः मध्येमार्गसस्यादिनाशभयाद्विनाज्ञासर्व-
सेनानयनस्यानौचित्याद्वाल्मेय्युक्तिः ॥ १ ॥ ति० बलमुख्यान् बलप्रधानान् ॥ स० मन्त्रिपुरोगांश्च अमात्यादीन् । बलमुख्यान्
सेनानायकान् । निवर्त्य ग्रामंप्रतिपरावर्तयित्वा । हयमुख्येनरथानांशतेनेत्यन्वयः । शि० हयमुख्यायस्मिन्स्तेनरथानांशतेन ॥ २ ॥
ति० गणितान्वासान् पूर्वमेवैतावद्भिर्वाल्मीक्याश्रमंयास्यामीतिसंख्यातान् । वाल्मीकेर्यंवाल्मीकः । सचासावाश्रमस्तं ॥
शि० सः शत्रुघ्नः । गणितान् ज्ञातान् । सप्तवासान् निवासस्थानानिगत्वा वाल्मीकाश्रममागत्य आष्टौ अकारेणएकेनयुक्ता
अष्टौ नवदिनानीत्यर्थः । वासंचके । अकारच्छेदस्तु वक्ष्यमाणरामायणश्रवणविध्यनुरोधेन ॥ ३ ॥ ति० लवणस्यवधाश्रितं
कथालापमितिशेषः । नकृतंतवपूर्वकैरितिपाठे तवपूर्वकैःमान्धात्रादिभिर्यत्नकृतंतत्त्वयाकृतमित्यर्थः । स० सुदुष्करं रामकृपाविना
॥ ६ ॥ ति० तत्र तन्निमित्तं ॥ ८ ॥ ति० सुमहत्कर्म रावणवधादपिमहत्तुष्करं । इदंकर्मलवणवधकर्म त्वयाऽयत्नतोलील-
यैवकृतं । शि० महता रामेण अयत्नेन ईषयत्नतः । रावणस्यवधःकृतः । लयापीदंलवणहननंसुमहत्कर्म अयत्नतःकृतं ॥ ९ ॥
ति० वासवसभायामुपविष्टेनापिमया तदुद्धयथावद्दृष्टं । दिव्यचक्षुषेतिशेषः । दृष्टमित्यर्थोवा ॥ शि० वासवसभा-
यामुपविष्टेनमया तदुद्धयथावद्दृष्टं । एतेन इन्द्रोपियुद्धदर्शनार्थमागतइतिसूचितं ॥ ११ ॥ ति० मूर्ध्निघ्राणं परागतिः परंकार्यंने
हस्य ॥ १२ ॥ स० तस्यतेषांच ॥ १३ ॥ ति० गीतस्यमाधुर्ययत्रतादृशंरामचरितंतस्मिन्कालेपूर्वकालेयथारामेणकृतंतादृश-

[पा०] १ घ, गतेद्वादशमे. २ क.—घ, ज, युध्यमानादुरात्मना.

तन्त्रीलयसमायुक्तं त्रिस्थानकरणान्वितम् ॥ संस्कृतं लक्षणोपेतं समतालसमन्वितम् ॥
 शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले पुरा कृतम् ॥ १५ ॥
 तान्यक्षराणि सत्यानि यथावृत्तानि पूर्वशः ॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो विसंज्ञो वाष्पलोचनः ॥ १६ ॥
 स मुहूर्तमिवासंज्ञो विनिश्चयः मुहुर्मुहुः ॥ तस्मिन्गीते यथावृत्तं वर्तमानमिवाशृणोत् ॥ १७ ॥
 पदानुगाश्च ये राज्ञस्तां श्रुत्वा गीतिसंपदम् ॥ अवाङ्मुखाश्च दीनाश्च आश्चर्यमिति चाब्रुवन् ॥ १८ ॥
 परस्परं च ये तत्र सैनिकाः संवभाषिरे ॥ किमिदं क्व च वर्तमानः किमेतत्स्वप्नदर्शनम् ॥ १९ ॥
 अर्थो यो नः पुरा दृष्टस्तमाश्रमपदे पुनः ॥ शृणुमः किमिदं स्वप्नो गीतैर्वन्धं श्रितो भवेत् ॥ २० ॥
 विस्रयं ते परं गत्वा शत्रुघ्नमिदमब्रुवन् ॥ साधु पृच्छ नरश्रेष्ठ वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥
 शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत्सर्वान्कौतूहलसमन्वितान् ॥ सैनिका न क्षमोस्माकं परिप्रष्टुमिहेदृशः ॥ २२ ॥
 आश्चर्याणि बहूनीह भवन्त्यस्याश्रमे मुनेः ॥ न तु कौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुं तं महासुनिम् ॥ २३ ॥
 एवं तद्वाक्यमुक्त्वा च सैनिकात्रघुनन्दनः ॥ अभिवाद्य महर्षिं तं सं निवेशं ययौ तदा ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वाल्मीक्यभ्यनुज्ञयाऽयोध्यागतेनशत्रुघ्नेन श्रीरामप्रति साभिवादनं लवणमारणादिविषयकतदाज्ञापरिपालननिवेद-
 नम् ॥ १ ॥ श्रीरामेण स्ववियोगासहिष्णुतया पुनर्मधुरागमनमनभिरोचयमानस्यशत्रुघ्नस्य ससान्वनं पुनर्मधुरानगरप्रे-
 षणम् ॥ २ ॥

तं शयानं नरव्याघ्रं निद्रा नाभ्यागमत्तदा ॥ चिन्तयन्तमनेकार्थं रामगीतमनुत्तमम् ॥ १ ॥

र्यमिति । आश्रमान्तरे गायतोः कुशलवयोरिति शेषः ॥ १४ ॥ तन्त्रीलयसमायुक्तं तन्त्री वीणा । लयस्ताल-
 मानं । त्रिस्थानकरणान्वितं हृदयकण्ठमुखलक्षणवर्णो-
 त्पत्तिस्थानेन करणेन अन्वितं संयुक्तं । संस्कृतं
 संस्कृतशब्दरूपं । लक्षणं व्याकरणलक्षणं । समतालेन
 गानोचिततालशब्देन च समन्वितं । रामचरितं
 रामचरितविषयं ॥ १५ ॥ पूर्वशः पूर्वस्मिन्काले ।
 यथावृत्तानि यथाप्रवृत्तान्यनुभवसिद्धानि । अक्षराणि
 गीताक्षराणि ॥ १६ ॥ तस्मिन्गीते वर्तमानमिव स्थितं

॥ १७ ॥ अवाङ्मुखाश्च दीनाश्चेति । एवं रामचरि-
 त्रगायकोस्माभिर्न दृष्ट इत्यवाङ्मुखत्वादि ॥ १८-१९ ॥
 पुरा दृष्टः अपरोक्षदृष्टः । तमर्थमाश्रमपदे आश्रमस्थाने
 शृणुमः । किमिदं आश्रमासंभावितमित्यर्थः ॥ २०-
 २२ ॥ अन्वेष्टुं अवगन्तुं प्रष्टुं चेत्यर्थः ॥ २३-२४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकसप्तति-
 तमः सर्गः ॥ ७१ ॥

राघवं रघुगोत्रापत्यं । रघुनन्दनं रघुकुलनन्दनं ।

मेवकाव्यनिबद्धंशुश्राव ॥ १४ ॥ स० समतालसमन्वितं समतालेनकांस्यतालशब्देनसमन्वितं ॥ १५ ॥ स० तान्यक्षराणि
 सत्यानि सत्यभूतार्थकाक्षरघटितवाक्यानि । यथावृत्तानि रामचरितानुसारीणि । पूर्वशः आनुपूर्व्येण ॥ १६ ॥ ति०
 तस्मिन्गीते यथावृत्तमतीतमपि वर्तमानमिवाशृणोत् । रसावेशादतीताअप्यर्थाः प्रत्यक्षवद्गानतीतिभावः ॥ १७ ॥ स० वर्तमानः
 वर्तमानहे ॥ अङ्गस्तरणाभावात् ॥ १९ ॥ ति० साधुपृच्छेति । किमर्तुकंगानमितीतिशेषः ॥ २१ ॥ स० ईदृशोर्थःइहएतद्-
 शयांपरिप्रष्टुंनक्षमःनयोग्यः । एकमाश्चर्यंचेतिकिमितिपृच्छेच्छामहातुभावप्रभावाद्विविधानिआश्चर्याणिभवन्तिसन्तिकतमंप्रति
 प्रश्नःकर्तव्यइतिभावः ॥ २२ ॥ स० कौतूहलात् महात्मसंनिधौ अन्वेष्टुं विचारयितुं । नयुक्तं । स्वयमेवदयांकृत्वावदेचैवतो
 भवतुनवर्यक्षमाःप्रश्नइतिभावः ॥ २३ ॥ इत्येकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥

स० अनेकार्थं रामगीतं रामकथाप्रबन्धं । शि० अनेके अनेकविधलेनप्रतिभासमानाः अर्थार्थसिंस्तत् । चिन्तयानं
 [पा०] १ ख. ग. घ. वर्तन्तमिवतत्सर्वतस्मिन्गीतेप्रशुश्रुवात्. २ च. छ. गीतबन्धमनुत्तमं. झ. ञ. ट. गीतबन्धनमुत्तमं.
 ३ क. इ. च. छ. झ. ञ. ट. चिन्तयानमनेकार्थं,

तस्य शब्दं सुमधुरं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ श्रुत्वा रात्रिर्जगामाशु शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 तस्यां निशायां व्युष्टायां कृत्वा पौर्वाह्निकक्रमम् ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं शत्रुघ्नो मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥
 भगवन्द्रष्टुमिच्छामि राघवं रघुनन्दनम् ॥ त्वयानुज्ञातुमिच्छामि सहैभिः संशितव्रतैः ॥ ४ ॥
 इत्येवंवादिनं तं तु शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥ वाल्मीकिः संपरिष्वज्य विससर्ज च राघवम् ॥ ५ ॥
 सोभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं रथमारुह्य सुप्रभम् ॥ अयोध्यामगमत्पूर्णं राघवोत्सुकदर्शनः ॥ ६ ॥
 स प्रविष्टः पुरीं रम्यां श्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ प्रविवेश महाबाहुयुत्र रामो महाद्युतिः ॥ ७ ॥
 स रामं मन्त्रिमध्यस्थं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ पश्यन्नमरमध्यस्थं सहस्रनयनं यथा ॥ ८ ॥
 अभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ९ ॥
 यथाज्ञप्तं महाराज सर्वं तत्कृतवानहम् ॥ हतः स लवणः पापः पुरी चास्य निवेशिता ॥ १० ॥
 द्वादशैते गता वर्षास्त्वां विना रघुनन्दन ॥ नोत्सहेयमहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ॥ ११ ॥
 स मे प्रसादं काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम ॥ मातृहीनो यथा वत्सो न चिरं प्रवसाम्यहम् ॥ १२ ॥
 एवं ब्रुवाणं शत्रुघ्नं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ मा विषादं कृथाः शूर नैतत्क्षत्रियचेष्टितम् ॥ १३ ॥
 नावसीदन्ति राजानो विप्रवासेषु राघव ॥ प्रजा नः परिपाल्या हि क्षत्रधर्मेण राघव ॥ १४ ॥
 काले काले तु मां वीर ह्ययोध्यामवलोकितुम् ॥ आगच्छ त्वं नरश्रेष्ठ गन्तासि च पुरं तव ॥ १५ ॥
 ममापि त्वं सुदयितः प्राणैरपि न संशयः ॥ अवश्यं करणीयं च राज्यस्य परिपालनम् ॥ १६ ॥
 तस्मात्त्वं वेत्स काकुत्स्थ सप्तरात्रमिहावस ॥ ऊर्ध्वं गन्तासि मधुरां सभृत्यवलवाहनः ॥ १७ ॥
 रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा धर्मयुक्तं मनोगतम् ॥ शत्रुघ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्रवीत् ॥ १८ ॥
 सप्तरात्रं च काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया ॥ उष्य तत्र मेहेष्वासो गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥
 आमन्त्र्य तु महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ भरतं लक्ष्मणं चैव महारथमुपारुहत् ॥ २० ॥

त्वयानुज्ञातमिति तवानुज्ञातमित्यर्थः । एभिरिति । मुनिभिरिति शेषः ॥ ४—१२ ॥ क्षत्रियचेष्टितं क्षत्रि-

कःसिद्धान्तार्थेतिचिन्ताविशिष्टं । शयानंतंशत्रुघ्नं निद्रानाभ्यागमत् ॥ १ ॥ ति० तस्य रामगीतस्य ॥ स० श्रुत्वाचिन्तयतः
 रात्रिराशुजगाम ॥ २ ॥ ति० पौर्वाह्निकक्रमं शौचक्षानार्थसन्ध्यावन्दनब्रह्मयज्ञानुष्ठानरूपपूर्वाह्निकसंबन्ध्याचारक्रमं ॥ स०
 पौर्वाह्निकक्रमं क्रमोपेतं पौर्वाह्निकशौचादि ॥ ३ ॥ स० त्वया तव । अनुज्ञातं अनुज्ञां । एभिः सह त्वयाऽनुज्ञातं आज्ञप्तमां
 अहमिच्छामितीति ॥ ४ ॥ स० राघवोत्सुकदर्शनः राघवस्यदर्शनोत्सुकः शत्रुघ्नस्यरामपदतामरसंसर्जनपारवश्यं द्योतयितुमु-
 त्सुकदर्शनइतिव्यत्यस्याभ्यधान्मुनिः । यद्वा दृश्यतेऽनेनेतिदर्शनंचक्षुः । रामे तद्विषये उत्सुकं दर्शनं यस्यसवा ॥ ६ ॥ स०
 यत्रमहाद्युतीरामस्तस्यदोविवेश ॥ ७ ॥ स० सहस्रनयनंयथातथापश्यन्शत्रुघ्नोभिवाद्योवाच ॥ ८ ॥ ९ ॥ ति० अस्यपुरीनिवे-
 शिता सर्वेप्रजानिवेशनेनप्रतिष्ठापिता ॥ स० अस्यपुरी पूर्वं दुरात्मावासतो नसदुपयोगिन्यासीत् । इदानींनिवेशिता प्रतिष्ठापिता
 नानाजनसहिताकृता ॥ १० ॥ स० त्वांविनास्थितस्यममद्वादशैतानिवर्षाणिजातानि ॥ ११ ॥ स० सः लं ॥ १२ ॥ स०
 क्षत्रियचेष्टितं क्षत्रियजात्युचितव्यापारः ॥ १३ ॥ स० विप्रवासेषु बहुतिथप्रवासेषु ॥ हि यतःप्रजाःपरिपाल्याइति हिप्रसिद्धिः
 ततो नक्षत्रिया अवसीदन्ति । राघवननावसीदन्ति राघवप्रजाःपरिपाल्याइत्यनुशास्यव्यापारद्वयानुरूपेणराघवेतिद्विरभिधानं ॥ १४ ॥
 स० बुध्दिकमयात्पलायमानस्याशीविषमुखेनिपातनीत्याद्वादशसंवत्सरीविरहंसोढुमनीशानस्यपुनःप्रवासंकुरु कुरुप्रजारक्षणमित्यु-
 पदेशेनशोभतइत्यतस्त्वाभिमततदभिमतानुच्छित्यासमाधत्ते—कालेकालेत्विति । तवपुरं मधुरां ॥ १५ ॥ स० सप्तरात्रं
 संह्यापूर्वकलादच् । द्वितीयाचकालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइत्यत्यन्तसंयोगे ॥ १७ ॥ ति० यथाज्ञया यथावत्कृतयाज्ञया । स०
 उष्य वासंकृत्वा ॥ १९ ॥ स० ग्रामेरामेस्वामिनिसतिविनाप्रयोजनमिवाज्ञांचवाहनारोहोऽनुचितः स्नेहविशेषेणगन्तव्यंचेतिपत्र्यांभ
 रतेनलक्ष्मणेनचानुगतः आद्यु पुरीजगाम ॥ २१ ॥ इतिद्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥

[पा०] १ क.—ट. वसकाकुत्स्थसप्तरात्रंमयासह.

दूरमाभ्यामनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ भरतेन च शत्रुघ्नो जगामाशु पुरं ततः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

कदाचनकेनचिज्जनपदवासिनावृद्धद्विजेन मृतपुत्रादानेन राजद्वारमेव निजबालपुत्रमृतेः राजदोषमूलकत्वाक्रोशनपूर्वकं दुःखादुच्चैरोदनम् ॥ १ ॥

प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्नं आतृभ्यां सह राघवः ॥ प्रमुमोद सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयन् ॥ १ ॥
ततः कतिपयाहस्तु वृद्धो जानपदो द्विजः ॥ मृतं बालमुपादाय राजद्वारमुपागमत् ॥ २ ॥
रुदन्बहुविधा वाचः स्नेहदुःखसमन्विताः ॥ असकृत्पुत्र पुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥
किंतु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् ॥ यदहं पुत्रमेकं त्वां पश्यामि निधनं गतम् ॥ ४ ॥
अप्राप्तयौवनं बालं पञ्चवर्षसहस्रकम् ॥ अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय पुत्रक ॥ ५ ॥
अल्पैरहोभिर्निधनं गमिष्यामि न संशयः ॥ अहं च जननी चैव तव शोकेन पुत्रक ॥ ६ ॥
न सराम्यनृतं ह्युक्तं न च हिंसां सराम्यहम् ॥ सर्वेषां प्राणिनां पापं कृतं नैव सराम्यहम् ॥ ७ ॥
केनाद्य दुष्कृतेनार्यं बाल एव ममात्मजः ॥ अकृत्वा पितृकार्याणि गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ८ ॥
नेदृशं दृष्टपूर्वं मे श्रुतं वा घोरदर्शनम् ॥ मृत्युरप्राप्तकालानां रामस्य विषये यथा ॥ ९ ॥
रामस्य दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ॥ यथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः ॥ १० ॥

यविचारः ॥ १३—२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तर-
काण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

स्नेहसमन्विता बहुविधा वाचः रुदन् विलपन् ।
रुदन् बहुविधं विप्र इति च पाठः ॥ ३—४ ॥
कालमापन्नं कालवशं गतं ॥ ५—६ ॥ न सरामि ।
अकृतत्वादेवेति भावः ॥ ७—८ ॥ विषये देशे ।
यथा सर्वानुभवादितः पूर्वं नेदृशं दृष्टपूर्वं ॥ ९ ॥ अद्य

अथ मृतबालकब्राह्मणस्य राजद्वारि विलापः
—प्रस्थाप्येत्यादि ॥ १—२ ॥ असकृत् पुत्र पुत्रेति

ति० आतृभ्यां लक्ष्मणभरताभ्यां । स० ससुखी प्रशस्तसुखवात्रामः । सुखस्यप्राशस्त्यं च स्वरूपता ॥ १ ॥ ति० कतिपया-
हस्तु गतेष्वितिशेषः ॥ २ ॥ ति० स्नेहेन पुत्रस्नेहेन तन्मरणदुःखेन च समन्वितः ॥ स० स्नेहदुःखसमन्वितः स्नेहः पुत्रे ममता-
विशेषः । तन्निमित्तं यदुःखं तेन समन्वितः ॥ शि० रुदन् उच्चारयन् ॥ ३ ॥ स० कुमारान्तरदर्शनेनैतदुःखविस्मरणयोग्यतापि
ममनास्तीत्याह—एकमिति ॥ ४ ॥ ति० किञ्चेपुत्रक अप्राप्तयौवनं मम दुःखाय । अकाले कालमापन्नं पश्यामीत्यनुपपन्नः । पञ्चव-
र्षसहस्रकं वर्षशब्दोत्रदिनपरः । ‘सहस्रसंवत्सरसत्रमुपासीत’ इति वत् । तेन षोडशवर्षमित्यर्थ इत्येके । तेन किञ्चिद्भूतचतुर्दशवर्ष-
मित्येके । तन्मीमाणा गमिष्यति । गमिष्यामीति दुःखसमयत्वात्पुत्रव्यत्यासात्पुत्रव्यत्यासोवा

चितमिति भावः ॥ ७ ॥ स० पितृकार्याणि मम श्राद्धादीनि ॥ ८ ॥ शि० अप्राप्तकालमापन्नं पश्यामीत्यनुपपन्नः । पञ्चव-
सामान्येन पुंसकं ॥ ९ ॥ ति० तस्माद्राजदोषादेव दंबालमरणमित्याह—रामस्येति । स० रामस्य बहुश्रुत्य कथं दुष्कृतमित्यत-
आह—चित्किमिति । चित् ज्ञानं । किं किं फल । सत्यप्यप्रयोजिकेति भावः । दशानामपत्यानां स्थाने स्थित एको मृत इति दुःखं विपुल-
मिति योतयितुं बालानामिति बहुवचनं ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ग. च. छ. झ. ज. ट. दूरं पञ्चामनुगतो. ख. घ. दूरं ताभ्यामनुगतो. २ झ. ठ. समन्वितः. ३ क.—
च. व. पञ्चवर्षसमन्वितं. ४ ड. झ. ज. विषये ह्यर्थः.

न ह्यन्यविषयस्थानां बालानां मृत्युतो भयम् ॥ त्वं राजञ्जीवयस्वैनं बालं मृत्युवशं गतम् ॥ ११ ॥
 राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धमनाथवत् ॥ ब्रह्महत्यां ततो राम समुपेत्य सुखी भव ॥ १२ ॥
 भ्रातृभिः सहितो राजन्दीर्घमायुरवाप्स्यसि ॥ उषिताः स्म सुखं राज्ये तवासिन्सुमहाबल ॥ १३ ॥
 इदं तु पतितं ह्यस्मात्तव राम वशे स्थिताः ॥ कालस्य वशमापन्नाः स्वल्पं हि न हि नः सुखम् ॥ १४ ॥
 संप्रत्यनाथो विषय इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ रामं नाथमिहासाद्य बालान्तकरणं ध्रुवम् ॥ १५ ॥
 राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः ॥ असद्वृत्ते तु नृपतावकाले प्रियते जनः ॥ १६ ॥
 यद्वा पुरेष्वयुक्तानि जना जनपदेषु च ॥ कुर्वते न च रक्षाऽस्ति तदा कालकृतं भयम् ॥ १७ ॥
 सुव्यक्तं राजदोषो हि भविष्यति न संशयः ॥ पुरे जनपदे चापि ततो बालवधो ह्ययम् ॥ १८ ॥
 एवं बहुविधैर्विकैरुपरुध्य मुहुर्मुहुः ॥ राजानं दुःखसंतप्तः सुतं तमुपगृहते ॥ १९ ॥

[नृपवरमिति निन्दयन्दिवाजात्मा सुजनसमूहसमावृतोऽभ्यशान्तः ॥

सुतशिशुमुपगृह्यन्स्वमूर्त्या व्यलपदहो सुतशोकमभ्यगच्छत् ॥ २० ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

मृतपुत्रकवाहणरोदनरवश्राविणारामेणवसिष्ठाद्यानयनपूर्वकं तान्प्रतिबालमरणकारणप्रश्नः ॥ १ ॥ तन्नारदेनरामंप्रतिपु-
 गचतुष्टयसंबन्धिचातुर्वर्ण्यधर्मनिरूपणपूर्वकं येनकेनापिस्ववर्णविरुद्धधर्माचरणेतस्य एतादृशाकालमरणादिरूपानर्थहेतुत्वो-
 क्त्या प्रकृते तादृशविरुद्धधर्माचरणरतस्य कस्याप्यन्वेषणेन तद्वण्डने सति मृतबालकस्य पुनरुज्जीवनोक्तिः ॥ २ ॥

तथा तु करुणं तस्य द्विजस्य परिदेवनम् ॥ शुश्राव राघवः सर्वं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ १ ॥

तु रामस्य दुष्कृतमित्यादि ॥ १० ॥ त्वं राजन्नित्या- इत्यत्राह—राजदोषैरित्यादि ॥ १६ ॥ अयुक्तानि
 दिना आभिमुख्येन वादः ॥ ११ ॥ सुखी भवेत्यादि- अनुचितकृत्यानि । न च रक्षास्ति अनुचितकृत्यानि-
 व्यङ्ग्योक्तिः ॥ १२ ॥ उषिताः स्म । एतावत्काल- वारणं यदा नास्ति तदैव कालकृतं भयं नान्यथेत्यर्थः
 मिति शेषः ॥ १३ ॥ तव वशे राज्ये नोस्माकं स्वल्प- ॥ १७ ॥ सुव्यक्तमिति तस्मादेव ह्ययमकालवधः
 मपि सुखं न ॥ १४ ॥ अन्तं करोतीत्यन्तकरणं ॥ १८ ॥ राजानमुपरुध्य ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 कर्तारि ल्युट् । बालान्तकरणं राममासाद्य महात्मना- राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने
 मिक्ष्वाकूणां विषयः संप्रत्यनाथो जातः । रक्षकसुरा- उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥
 जरहितो जात इत्यर्थः ॥ १५ ॥ कथमित्थं कथ्यत

कः ॥ १२ ॥ स० सुखमुषिताः स्म । एतावत्पर्यन्तं ॥ १३ ॥ स० यस्मात् हेराम तववशे स्थितान्मानुद्दिश्य इदमेकं
 बालकमरणं पतितं दैवादितिवयंकालस्य वशमापन्नाः । सर्वस्वः पुत्र एवास्माकमिति नः सुखं न हीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ति० असद्वृत्ते
 धर्मेण प्रजापालनहीने ॥ १५ ॥ स० राजानमुपरुध्य प्रतोद्य । उपगृहति आल्लिङ्गते ॥ शि० राजानमुपरुध्य तत्संनि-
 धिंप्राप्य ॥ १९ ॥ इति त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

स० करुणं करुणयतीति तथा । दुःखशोकसमन्वितं श्रोतुर्वक्तुश्चेत्युभयविवक्षया दुःखशोकेत्युक्तिः । 'सदुःखेन च संतप्तः'

[पा०] १ च. झ. न. सराजन्. २ ग.—ठ. पतितं तस्मात्तरामवशे स्थितान्. ३ च. छ. बालानां निधनं ध्रुवं. ४ अर्थ
 श्लोकः घ. ज. पाठोर्दृश्यते.

स दुःखेन च सन्तप्तो मन्त्रिणस्तानुपाह्वयत् ॥ वसिष्ठं वामदेवं च भ्रातरौ सहनैगमान् ॥ २ ॥
 ततो द्विजा वसिष्ठेन सार्धमष्टौ प्रवेशिताः ॥ राजानं देवसंकाशं वर्धस्विति ततोऽब्रुवन् ॥ ३ ॥
 मार्कण्डेयोथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ॥ कात्यायनोथ जाबालिर्गौतमो नारदस्तथा ॥
 एते द्विजर्षभाः सर्वे आसनेषूपवेशिताः ॥ ४ ॥
 महर्षिंसमनुप्राप्तानभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ मन्त्रिणो नैगमांश्चैव यथार्हमनुकूलतः ॥ ५ ॥
 तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीप्तेजसाम् ॥ राघवः सर्वमाचष्टे द्विजोऽयमुपरोधते ॥ ६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञो दीनस्य नारदः ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यमृषीणां सन्निधौ नृपम् ॥ ७ ॥
 शृणु राजन्यथाऽकाले प्राप्तो बालस्य संक्षयः ॥ श्रुत्वा कर्तव्यतां राजन्कुरुष्व रघुनन्दन ॥ ८ ॥
 पुरा कृतयुगे राजन्ब्राह्मणा वै तपस्विनः ॥ अब्राह्मणस्तदा राजन्न तपस्वी कथंचन ॥ ९ ॥
 तस्मिन् युगे प्रज्वलिते ब्रह्मभूते त्वनावृते ॥ अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे दीर्घदर्शिनः ॥ १० ॥
 ततस्त्रेतायुगं नाम मानवानां वपुष्मताम् ॥ क्षत्रियास्तत्र जायन्ते पूर्वेण तपसाऽन्विताः ॥ ११ ॥
 वीर्येण तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि ॥ मानवा ये महात्मानस्त्वत्र त्रेतायुगे युगे ॥ १२ ॥
 ब्रह्म क्षत्रं च तत्सर्वं यत्पूर्वमपरं च यत् ॥ युगयोरुभयोरासीत्समवीर्यसमन्वितम् ॥ १३ ॥
 अपश्यंस्तु न ते सर्वे विशेषमधिकं ततः ॥ स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य संमतम् ॥ १४ ॥

राघवः द्विजोऽयं उपरोधत इति सर्वमाचष्टे ॥ ६—
 ७ ॥ हे राजन् अकाले अयं बालसंक्षयः यथा येन
 प्रकारेण प्राप्तः तच्छृणु । ततस्तस्य प्रतिक्रियायाः
 कर्तव्यतां श्रुत्वा तत्कुरुष्व ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञातमर्थमुप-
 पादयितुं पीठिकामाह—पुरेत्यादि ॥ त्रेतायुगे अन-
 र्हस्य शूद्रस्य तपश्चरणमधर्मः । तेनायं बालवध इति
 वक्तुं चतुर्युगधर्माः क्रमेण चोच्यन्ते । कृतयुगे ब्राह्मणा
 एव तपस्विनो भवन्ति । अनशनप्रभृतिकायक्लेशका-
 रिणो भवन्ति । ततस्तस्माद्ब्राह्मणः ब्राह्मणव्यतिरिक्त-
 वर्णः कथंचन तपस्वी न भवति । नित्यनैमित्तिकक-
 र्मात्रपर एव भवति ॥ ९ ॥ प्रज्वलिते तपसा दीप्ते ।
 ब्रह्मभूते ब्राह्मणवर्णप्रधाने । अनावृते अज्ञानावरणर-
 हिते । तस्मिन् युगे कृतयुगे । सर्व एव तदा अमृत्यवः
 मरणहेत्वधर्मलेशस्याप्यभावात् मरणरहिताः । अज्ञा-
 नानावृतत्वादीर्घदर्शिनः अतीतानागतज्ञाश्च भवन्ति

॥ १० ॥ ततः कृतयुगावसाने । वपुष्मतां दृढशरी-
 राणां । मानवानां मनुवंशक्षत्रियाणां संवन्धि त्रेता-
 युगं नाम भवति । तत्प्रधानत्वात्तत्संवन्धित्वं । तत्र
 त्रेतायां । क्षत्रियाः पूर्णेन तपसान्विता जायन्ते ॥ ११ ॥
 त्रेतायुगे तपस्विनो जाताः क्षत्रियाः कृतयुगे तपस्वि-
 मिर्ब्राह्मणैः किं तुल्याः नेत्याह—वीर्येणेति ॥ अत्र
 त्रेतायुगे युगे । त्रेतायुगाख्ये युगे । महात्मानो ये
 मानवाः सन्ति तदपेक्षया पूर्वजन्मनि पूर्वस्मिन् कृत-
 युगे ये मानवास्ते तपसा वीर्येण चाधिकाः ॥ १२ ॥
 त्रेतायुगब्राह्मणास्तुल्या एवेत्याह—ब्रह्मेति ॥ उभयो-
 र्युगयोः कृतत्रेतयोः । कृते यद्ब्रह्म पूर्वमुत्कृष्टं यच्च त्रेता-
 यामपकृष्टं क्षत्रं तदुभयं त्रेतायां समप्रधानमासीत्
 ॥ १३ ॥ एतदेवाह—अपश्यन्निति ॥ सर्वे जनाः ।
 ततः क्षत्रियात् । ब्राह्मणस्याधिकं विशेषं तु नापश्यन् ।
 अपश्यन्तस्तु ते सर्वे इति पाठः । तत्स्थापनमाचार-

इत्युवादस्वारसात् ॥ 'दुःखमात्मनोवार्धकादिनिमित्तं । शोकः पुत्रवियोगजस्ताभ्यांसमन्वितं' इतिव्याख्यानात्रागोजिमष्टो
 नतत्स्वारस्यग्राहीतिज्ञातव्यं ॥ १ ॥ ति० नैगमाः पौराः । तत्सहितान् ॥ २ ॥ स० वसिष्ठेनसहाष्टौद्विजाः । वसिष्ठो नवम इति
 यावत् । प्रवेशिताः दौवारिकैः ॥ वर्धस्विति वृद्धिव्यक्तिर्विवक्षिता ॥ ३ ॥ अष्टकनामाचष्टे—मार्कण्डेय इति ॥ ४ ॥ ति० अयं
 द्विजउपरोधति उपरुणद्धि । राजद्वारमितिशेषः । सर्वराजदोषमूलमेव बालमरणवदतीत्यादिकंचसर्वमाचष्टे ॥ ६ ॥ ति० अथत्रे-
 ताकालिकक्षत्रियाणांकृतकालिकब्राह्मणेभ्योन्यूनता । त्रेताकालिकब्राह्मणैस्तुसमतेत्याह—ब्रह्मक्षत्रमिति । उभयोर्युगयोर्मध्ये
 कृतयुगेब्रह्मपूर्वतपोवीर्याभ्यामुत्कृष्टक्षत्रंचावरंचताभ्यां तपोवीर्याभ्यामन्यूनमासीत् तत्सर्वब्रह्मक्षत्ररूपमुभयं त्रेतायांसमवीर्यसमन्वित-
 मासीत् । कृतेक्षत्रियाणांतपस्यनधिकारात्तद्युगीयेभ्योब्राह्मणेभ्यस्तेषांन्यूनता । त्रेतायांतूभयोरपितपोधिकारादुभावपितपोवीर्या-

[पा०] १ ग. ड.—ट. उपरोधति. २ झ. व. ट. मवरंचयत्.

वा. रा. २६६

तस्मिन् युगे प्रज्वलिते धर्मभूते ह्यनावृते ॥ अधर्मः पादमेकं तु पातयत्पृथिवीतले ॥ १५ ॥

अधर्मेण हि संयुक्तस्तेजो मन्दं भविष्यति ॥ १६ ॥

आमिषं यच्च पूर्वेषां राजसं च मलं भृशम् ॥ अनृतं नाम तद्धृतं पादेन पृथिवीतले ॥ १७ ॥

अनृतं पातयित्वा तु पादमेकमधर्मतः ॥ ततः प्रादुष्कृतं पूर्वमायुषः परिनिष्ठितम् ॥ १८ ॥

पतिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मे च महीतले ॥ शुभान्येवाचरल्लोकः सत्यधर्मपरायणः ॥ १९ ॥

त्रेतायुगे च वर्तन्ते ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये ॥ तपोतप्यन्त ते सर्वे शुश्रूषामपरे जनाः ॥ २० ॥

सं धर्मः परमस्तेषां वैश्यशूद्रं समागमत् ॥ पूजां च सर्ववर्णानां शूद्राश्च कुर्विशेषतः ॥ २१ ॥

भेदं वेदोदितं चक्रिरे । चातुर्वर्ण्यस्येत्यत्र स्वार्थेऽप्यञ् । कृतयुगे तपस्तदभावाभ्यामुभयोर्वैलक्षण्यं स्पष्टं । त्रेतायुगे उभयोरपि तपस्साम्यात् वैलक्षण्यकरमाचारभेदमकल्पयन्नित्यर्थः । एवं वैश्यशूद्रयोरपि वेदपुराणोक्ताचारव्यवस्थानां महान्तोऽकल्पयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ धर्मभूते यद्वादिधर्मप्रधाने । अनावृते अधर्मावरणरहिते । तस्मिन् त्रेतायुगे प्रवृत्ते अधर्मः पादं चतुर्थांशं पातयत्पातयत् वर्तयामास । त्रेतायुगपुरुषाः कृतयुगपुरुषवद्विमलज्ञानरहिततया ब्रह्मज्ञानाधिकारशून्याः वर्णाश्रमधर्मानेवाचरन् । अतो विमलज्ञानाभावादधर्मः पादमवतीर्ण इत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवमीषत्पापसंबन्धात्तदातनानां जनानां प्रभावः पूर्वयुगपुरुषेभ्यः क्षीणोभूदित्याह—अधर्मेणहीति ॥ भविष्यतीति भूते लट् ॥ १६ ॥ एवं त्रेतायुगजनानां प्रभावस्याल्पत्वेन सत्यसंकल्पत्वाकृष्टपच्यत्वादिसिद्धत्वाभावात् कृष्यादिकमेव जीवनोपायोभूदित्याह—आमिषमिति ॥ सर्वेषां कृतयुगब्राह्मणानां राज्ञां च भृशं मलं मलवन्निन्द्यमा-

नमामिषं जीवनोपायः अनृतं कृषिः नाम प्रसिद्धं यदस्ति तत्पृथिवीतले पादेन भूतं स्थितं । कृतयुगपुरुषतुल्यवैभवाभावेनाकृष्टपच्यत्वाद्यभावात् त्रेतायुगपुरुषाणामनृतमेव जीवनोपायोभूदित्यर्थः । 'सेवाश्वत्तिरनृतं कृषिरुच्छशिलं त्वृतं' इत्यमरः ॥ १७ ॥ एवमायुषः क्षयोऽप्यभूदित्याह—अनृतमिति ॥ अधर्मतः अधर्मस्तदेकं पादमनृतलक्षणं जीवनोपायं पातयित्वा निक्षिप्य । ततस्तेनैव पातेन पूर्वं प्रथममायुषः परिनिष्ठितं विनाशः प्रादुष्कृतं प्रादुर्भूतं । कृतयुगपुरुषापेक्षया त्रेतायुगपुरुषा न्यूनायुषोऽभवन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ एवमनुभावस्यायुषःक्षये प्रवृत्ते सति भीताः सन्तः त्रेतायुगपुरुषाः शुभाचरणे निरता आसन्नित्याह—पतिते त्विति ॥ अधर्मे अधर्मजायुः क्षये । पातिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मेणेति च पाठः ॥ १९ ॥ शुभाचारे भेदमेव दर्शयति—त्रेतेति ॥ शुश्रूषां पूर्ववर्णपरिचर्या । अपरे वैश्यशूद्राः । अकुर्वन्निति शेषः

भ्यांसमाविति भावः । अर्थात्कृतयुगब्राह्मणेभ्यस्त्रेतायुगब्राह्मणानामपिन्यूनत्वमुक्तं ॥ १३ ॥ ति० प्रज्वलिते तेनैवधर्मेणप्रदीप्तेसति । अधर्मः हिंसानृतासंतोषविग्रहरूपचतुष्पात् ॥ १५ ॥ ति० अधर्मेणेति । यतस्तेनसंयुक्तोऽलोकोवर्णाश्रमाधिकृतोभवति ततस्तस्यतेजोमन्दंभविष्यति ॥ १६ ॥ ति० एवंचतेषांकृष्यादिकमेवजीवनोपायइत्याह—आमिषमिति । पूर्वेषांकृतयुगस्थानां भृशमलमर्थं मलंमलवत्पाप्ययद्राजसंरजोगुणमूलमामिषंजीवनोपायरूपंकृष्याद्यासीत्तदनुत्तं नाम । 'सेवाश्वत्तिरनृतंकृषिः' इति कोशात् । तद्रूपेणपादेनपृथिवीतलेभूतंप्राप्तं । अधर्मेणेतिशेषः । कृतेलकृष्टपच्यत्वाहारातिभावइतितीर्थः । कतकस्तु—अपिचपूर्वेषांस्वस्ववर्णानांयन्नामिषंपुरदेशशहक्षेत्रादि तदुद्दिश्यराजसंरजोगुणमूलंद्वेषलक्षणंभवति । त्रेतायामितिशेषः । 'कामएषकोधएषरजोगुणसमुद्भवः' इत्युक्तेः । कोनामाधर्मस्यपादस्तत्राह—अनृतमिति । येनपृथिवीक्षितेनपादेनतत्रागुक्तद्वेषरूपंमलभूतं तदनुत्तंनाम । देहात्मताधीरूपमित्याज्ञानात्मकःसर्वानर्थमूलोऽहङ्कारमयःप्रथमःपादइत्यर्थइत्याह ॥ १७ ॥ स० उक्तपदमेकंपादंमेदिन्यापातयित्वाधर्मतोषमेण । पूर्वमायुषइतिपदमेकं । पूर्वा मा मितिर्यस्य तच्चतदायुश्चतस्तात् । ततस्तस्यायुषःपरिनिष्ठितं हसनंप्रादुष्कृतं । कालबलात्प्रसदायुरादिकालोकाइतिभावः ॥ १८ ॥ स० आयुर्व्ययोपायापायव्यापारोपदेशप्रकारमाह—पातितइति । अधर्मेणतस्मिन्नृते उक्तलक्षणानृतपादेमहीतलेपातितेसतितत्प्रयुक्तायुर्व्ययपरिहारायाशुभान्येवयज्ञदानतपोरूपकर्माण्येवाचरल्लोकधर्माधिकृतोभवति । त्रेतायांयज्ञादिभिरन्तःकरणशुद्धिरितिभावः ॥ १९ ॥ स० तेषांमध्येवैश्यशूद्रं समाहारद्वन्द्वः । स्वधर्मः शुश्रूषारूपः । आगमत् अगच्छत् । सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां शूद्राः विशेषतःपूजांचक्रुः । वैश्यानां तु 'कृषिगोरक्षवाणिज्यवैद्यस्यापिस्वभावजम् ।

एतस्मिन्नन्तरे तेषामधर्मे चानृते च ह ॥ ततः पूर्वे भृशं हासमगमञ्चपसत्तम ॥ २२ ॥
 ततः पादमधर्मः स द्वितीयमवतारयत् ॥ ततो द्वापरसंज्ञाऽस्य युगस्य समजायत ॥ २३ ॥
 तस्मिन्द्वापरसंज्ञे तु वर्तमाने युगक्षये ॥ अधर्मश्चानृतं चैव ववृधे पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥
 तस्मिन्द्वापरसंख्याते तपो वैश्यान्तसमाविशत् ॥ त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्क्रमाद्वै तप आविशत् ॥ २५ ॥
 त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्धर्मश्च परिनिष्ठितः ॥ न शूद्रो लभते धर्मं युगतस्तु नरर्षभ ॥ २६ ॥
 हीनवर्णो नृपश्रेष्ठ तप्यते सुमहत्तपः ॥ २७ ॥
 भविष्यच्छूद्रयोण्यां वै तपश्चर्या कलौ युगे ॥ अधर्मः परमो राजन्द्वापरे शूद्रजन्मनः ॥ २८ ॥
 स वै विषयपर्यन्ते तव राजन्महातपाः ॥ अद्य तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥ २९ ॥
 यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु ॥ कैरोति चाश्रीमूलं तत्पुरे वा दुर्मतिर्नरः ॥
 क्षिप्रं च नरकं याति स च राजा न संशयः ॥ ३० ॥
 अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृतस्य च ॥ षष्ठं भजति भागं तु प्रजा धर्मेण पालयन् ॥
 षड्भागस्य च भोक्ताऽसौ रक्षते न प्रजाः कथम् ॥ ३१ ॥

परमधर्मोभूदित्याह—स धर्म इति ॥ स्वधर्मः परम इति च पाठः । पूजां चेति । वैश्यानां हि शुश्रूषा । अतोपि कृष्यादिकमेव परमो धर्मोभूत् । शूद्राणां कृष्या-दिभ्योपि शुश्रूषैव विशिष्टो धर्मोभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं त्रेतायुगे लोकस्थितिमुक्त्वा तदवस्थानकालस्थितिमाह—एतस्मिन्निति एतस्मिन्नन्तरे त्रेतायुगावसानकाले । अधर्मे अधर्मकार्ये आयुषः क्षये । अनृते कृष्याद्युपाये च प्रवृत्ते सति क्षीणायुषो वृत्तिकर्षिताश्च । पूर्वे त्रेतायुगस्थाः ज्ञासं विनाशमगमन् ॥ २२ ॥ अधर्मः सः त्रेतायुगप्रसारितैकपादः ॥ २३ ॥ अधर्मस्याभिवृद्धिर्नाम त्रेतायुगपुरुषेभ्योल्पायुष्यं । अनृत-

स्याभिवृद्धिस्तु प्रयासबाहुल्येन कृषेःसफलत्वं ॥ २४ ॥ तपः वैश्यान् समाविशत् । वैश्यास्तपोधिकारिणोऽभवन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं युगत्रयधर्मानमिधाय प्रकृतं वक्तुं तत्रोपयुक्तमर्थं संक्षिप्याह—त्रिभ्य इति । हेतौ पञ्चमी ॥ २६ ॥ प्रकृतं बालवधहेतुमाह—हीनेति ॥ २७ ॥ भविष्यदिति ॥ इकारलोपश्छान्दसः । तपश्चर्या तपश्चरणाधिकारः । शूद्राणां तपश्चर्या कलियुगाएव धर्मो भविष्यति । अस्मिन्युगे त्वधर्म इत्याह—अधर्म इति । रामराज्यस्य त्रेतायुगत्वेपि, अधर्मः परमो राजन् द्वापरे शूद्रजन्मन इत्युक्तेः, किमुत त्रेतायामित्यर्थः ॥ २८—३० ॥ कथमन्येषु पापं

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्' इति मानान्तरावगमितक्रियात्रार्थादुक्तेति बोध्यम् ॥ २९ ॥ स० अधर्मस्याधर्मः द्वितीयपादं समतारूपमहामवतारयत् अवातारयत् । द्वौ परौ यत्र सद्वापरः । 'बृष्टनः संख्यायां' इत्यस्याविवक्षितत्वात्पुत्रोदरादित्वात्सङ्गः ॥ कृतं त्रेताद्वापरइत्येतस्य तृतीयलेपीदं निर्वचनेन द्वापरताज्ञेया । द्वापरसंख्या द्वापरइत्याख्या । समजायत । लोकाएवमावकिरइति भावः ॥ २३ ॥ स० तपोवैश्यान्तसमाविशत् । त्रिभ्योयुगेभ्यः । पञ्चमी । क्रमाद्वीन्वर्णान्स्तपःआवेशनं युगत्रिकहेतुकमिति भावः । पञ्चमीसप्तम्यर्थेवा । त्रिषुयुगेषु । चतुर्थीसप्तम्यर्थेवा ॥ २५ ॥ ति० तथा त्रिषुयुगेषु त्रीन्वर्णानवलम्ब्य धर्मः तपोरूपः परिनिष्ठितोऽभूत् । धर्मं तपोलक्षणं । शूद्रः युगतः युगत्रयेपिनलभते ॥ स० त्रीन्वर्णानुद्दिश्य प्रतिष्ठितः । चतुर्थीइत्ययं शूद्रोयुगतो धर्मं तपआदिकं नलभते । तद्योग्योनेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० किंतु हीनवर्णः शूद्रः कदाचित्सुमहत्तपस्तप्यते ॥ २७ ॥ ति० कदातत्राह—भविष्यदिति । भविष्यत्कालवर्तिन्यां शूद्रयोण्यां शूद्रजातौ कलौ युगे तपश्चर्या भविष्यति । नायंकालस्तद्योग्यइति भावः ॥ स० तपो नापशूद्रं । अतस्तप्यतिसइति जातइयाननर्थइति वदति—अधर्म इति ॥ ति० यदेवमतो द्वापरेपिशूद्रजन्मनस्तपोधारणं परमोऽधर्मः किमुता यत्रेतायां ॥ २८ ॥ सङ्गो वै निश्चयेन तव विषयपर्यन्ते देशसमीपे महातपाभूला दुर्बुद्धिरयतपति । तेनैव हेतुनाऽयं बालवधो जातः ॥ २९ ॥ ति० उक्तमेव दाढ्यायपुनराह—योहीति । योहिदुर्मतिः पार्थिवस्य विषये देशोपुरेवा अधर्मविहितधर्मलोपं । अकार्यं निषिद्धं कृत्यं वा करोति । तदेव पुरे राज्येवाश्रीमूलं अलक्ष्मीमूलं भवति । तदनिवारयन्स राजा क्षिप्रं नरकं याति । इहामुत्र च परमकर्मलं प्राप्नोति नात्र संशयः ॥ ३० ॥ स० अधीतस्य प्रजाकृतस्य । एवमुत्तरत्रापि । राजेतिशेषः ॥ ति० पञ्चागस्येति । रक्षार्थं धनधान्यपुण्यादिषड्भागवेतनभोक्ता कथं न रक्षेत् । न्यायेन रक्षायां धर्मोऽपि षड्भागप्राप्तिवदरक्षणे अधर्मभागप्राप्तिरपीति भावः ।

स त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्य विषयं स्वकम् ॥ दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर ॥ ३२ ॥
 एवं चेद्वर्मवृद्धिश्च नृणां चायुर्विवर्धनम् ॥ भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितम् ॥ ३३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

नारदेवचनश्रवणहृद्देनरामेण लक्ष्मणंप्रतिब्राह्मणबालककलेबरस्यतैलद्रोण्यांनिधापनेनरक्षणचोदनपूर्वकं स्मरणमात्रसंनि-
 हितपुष्पकविमानारोहणेनक्रमेण प्रतीच्यादिदिक्कतुष्टयेदुष्कृतकारिणोऽन्वेषणं ॥ १ ॥ दक्षिणस्यादिदिशि शैवलशैलोत्तरपार्श्व-
 तिसरस्तीरेअधोमूर्धतयातपस्यतः कस्यचिदवलोकनम् ॥ २ ॥ तथातंप्रतितदीयवर्णस्यतदभिलषिततपःफलस्यचप्रश्नः ॥ ३ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय सुव्रतम् ॥ बालस्य तु शरीरं तत्तैलद्रोण्यां निधापय ॥ २ ॥
 गन्धैश्च परमोदारैस्तैलैश्चापि सुगन्धिभिः ॥ यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयताम् ॥ ३ ॥
 यथा शरीरो बालस्य गुप्तः सञ्जिष्टकर्मणः ॥ विपत्तिः परिभेदो वा न भवेच्च तथा कुरु ॥ ४ ॥
 एवमादिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ मनसा पुष्पकं दध्यावागच्छेति महायशः ॥ ५ ॥
 इङ्गितं स तु विज्ञाय पुष्पको हेमभूषितः ॥ आजगाम मुहूर्तेन समीपं राघवस्य वै ॥ ६ ॥
 सोब्रवीत्प्रणतो भूत्वा अयमस्मि नराधिप ॥ वश्यस्तव महाबाहो किंकरः समुपस्थितः ॥ ७ ॥
 भाषितं रुचिरं श्रुत्वा पुष्पकस्य नराधिपः ॥ अभिवाद्य मेहर्षीस्तान्निमानं सोऽध्यरोहत ॥ ८ ॥
 धनुर्गृहीत्वा तूणी च खड्गं च रुचिरप्रभम् ॥ निक्षिप्य नगरे वीरौ सौमित्रिभरताबुभौ ॥ ९ ॥
 प्रायात्प्रतीचीं हरितं विचिन्वंश्च ततस्ततः ॥ उत्तरामगमच्छ्रीमान्दिशं हिमवता वृताम् ॥ १० ॥
 अपश्यमानस्तत्रापि खलपमप्यथ दुष्कृतम् ॥ पूर्वामपि दिशं सर्वामथापश्यन्नराधिपः ॥ ११ ॥
 प्रविशुद्धसमाचारामादर्शतलनिर्मलाम् ॥ पुष्पकस्थो महाबाहुस्तदा पश्यन्नराधिपः ॥ १२ ॥
 दक्षिणां दिशमाक्रामत्ततो राजर्षिनन्दनः ॥ शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्सरः ॥ १३ ॥

॥ १५ ॥ तत्र यत्नं नराकरणयत्न ॥ ३२—३३ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुःसप्त-
 तितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

विपत्तिः स्वरूपनाशः । भेदः सन्धिबन्धादिविनिर्मु-
 क्तिः ॥ ४—५ ॥ स त्विति । पुष्पकाधिष्ठातृचेतन
 इत्यर्थः ॥ ६—९ ॥ हरितं दिशं विचिन्वन्निति ।
 शूद्रतपस्विनमिति शेषः ॥ १० ॥ अपश्यमानः अप-
 श्यन् ॥ ११—१२ ॥ शैवलाख्यस्य विन्ध्यसमीपव-

स० षट्सुभागःषड्भागः । षष्ठोभागइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ स० यत्नतन्मार्गणे अनन्तरमारणे ॥ ३२ ॥ इतिचतुस्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥

स० अमृतमयं मृतजीवनसाधनत्वात् ॥ शि० इदमब्रवीच्च । रामइतिशेषः ॥ १ ॥ स० बालः तत्कलेबरं ॥ ३ ॥ शि०
 क्लृष्टकर्मणःविनष्टक्रियस्य । मृतस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ स० आगच्छेति तदभिमानिदेवतासुहिस्थोक्तिः ॥ ५ ॥ शि० सः धर्मविरो-
 धिविघातकः । सःशमः ॥ ८ ॥ स० सौमित्रिभरतौ लक्ष्मणभरतौ । भरतमातृनामप्रहणेकविमनःसंतुकोचलज्जितमितिवा
 भरतद्वारातदूर्ध्वगतिरितिवाभरतेत्युक्तिः ॥ ९ ॥ शि० तत्र पश्चिमोत्तरयोः ॥ ११ ॥ शि० प्रविशुद्धसमाचारां अतएवआदर्श-
 [पा०] १ झ. ठ. सन्निष्ठकर्मणः. २ झ.—ठ. महर्षीन्सविमानं. ३ घ. शैलस्योत्तरे. च. छ. सशैलस्योत्तरे.

तस्मिन्सरसि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः ॥ ददर्श राघवः श्रीमालम्बमानमधोमुखम् ॥ १४ ॥
 राघवस्तमुपागम्य तप्यन्तं तप उत्तमम् ॥ उवाच स तदा वाक्यं धन्यस्त्वमसि सुव्रत ॥ १५ ॥
 कस्यां योन्यां तपोवृद्ध वर्तसे दृढविक्रम ॥ कौतूहलाच्चां पृच्छामि रामो दाशरथिर्हम् ॥ १६ ॥
 कोथो मनीषितस्तुभ्यं स्वर्गलाभः परोथ वा ॥ वराश्रयो यदर्थं त्वं तपस्यसि सुदुष्करम् ॥
 यमाश्रित्य तपस्तप्तं श्रोतुमिच्छामि तापस ॥ १७ ॥
 ब्राह्मणो वाऽसि भद्रं ते क्षत्रियो वाऽसि दुर्जयः ॥ वैश्यस्तृतीयवर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव ॥ १८ ॥
 इत्येवमुक्तः स नराधिपेन हवाक्छिरा दाशरथाय तस्मै ॥
 उवाच जातिं नृपपुङ्गवाय यत्कारणे चैव तपःप्रयत्नः ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सशरीरतयादेवत्वप्राप्तयेतपस्यता शंभुकनान्नाशूद्रेण रामंप्रति स्वीयवर्णविशेषस्य स्वीयतपःफलकामनायाश्च निवेदने
 रामेण तच्छिरश्छेदनम् ॥ १ ॥ शंभुकवधहृष्टैरिन्द्रादिभिः राममेव सप्रशंसनं वरवरणचोदनेरामेण तात्प्रतिश्रुतब्राह्मणबा-
 लस्यपुनर्जीवितलाभवरणम् ॥ २ ॥ तैःरामंप्रतिशूद्रशिरश्छेदसमकालमेवविप्रबालस्य पुनर्जीवितलाभनिवेदनपूर्वकमगस्या-
 श्रमगमनम् ॥ ३ ॥ रामेणाप्यगस्त्याश्रममेव तत्प्रणामपूर्वकं तदीयातिथ्यस्वीकरणम् ॥ ४ ॥ अगस्त्येनरामप्रशंसनपूर्वकं
 तस्मै दिव्याभरणसमर्पणेरामेणतत्प्रतिप्रतिप्रतिदाभरणलाभप्रकारप्रश्नः ॥ ५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अवाक्छिरास्तथा भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
 शूद्रयोण्यां प्रसूतोऽसि शम्बुको नाम नामतः ॥ देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महायशः ॥ २ ॥
 न मिथ्याऽहं वदे राम देवलोकजिगीषया ॥ शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थे तप उग्रं समास्थितम् ॥ ३ ॥
 भाषतस्तस्य शूद्रस्य खड्गं सुरुचिरप्रभम् ॥ निष्कृष्य कोशाद्रिमलं शिरश्चिच्छेद राघवः ॥ ४ ॥
 तस्मिञ्छूद्रे हते देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशंसन्मुहुर्मुहुः ॥ ५ ॥
 पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदिव्यानां सुसुगन्धिनाम् ॥ पुष्पाणां वायुमुक्तानां सर्वतः प्रपपात ह ॥ ६ ॥

तिंगिरेः ॥ १३—१६ ॥ तुभ्यं तव । वराश्रयः तपः- काण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥
 प्रीतदेवतावरलभ्यो मनीषितोभीष्टोर्थः स्वर्भोगो वा तस्येत्यादि ॥ १—३ ॥ तस्य शिर इत्यन्वयः
 अन्यो वा । यमाश्रित्य ॥ १७ ॥ सत्यवाग्भव सत्यं ॥ ४—५ ॥ पुष्पवृष्टिः पपातेतिशेषः । पुष्पवृष्टिश्च
 रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तर- महतीति पाठे तस्यैव प्रपञ्चनं दिव्यानामित्यादि ।

तलवन्निर्मलां । पूर्वाभितिशेषः ॥ स० आदर्शतलनिर्मलां तादृशजनोपेतां ॥ १२ ॥ स० कस्यां योन्यां जातौ ॥ १९ ॥ इति
 पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

स० अवाक्छिराः तथाभूतः लंबमानएव ॥ १ ॥ स० सशरीरएव देवलं महादेवलं । निर्णये 'इच्छन्माहेश्वरंपदं'
 इत्युक्तेः ॥ २ ॥ ति० मिथ्यावचनाभावेहेतुः देवलोकजिगीषया ॥ ३ ॥ शि० विमलं मलसंसर्गराहित्यं यथाभवतितथाचि-
 च्छेद । नचैतत्तपश्चर्यायाविरुद्धत्वेनपरमात्मदर्शनं परमपुरुषार्थप्रापकरामशङ्ककरणकहननंचविरुद्धं । निषिद्धाचरणस्य निषिद्धफल-
 कलादितिवाच्यं । तस्य परमपुरुषार्थप्रापकसत्यावलंबित्वेनविरोधाभावात् । एतेनशीघ्रंपरमात्मप्राप्त्यर्थमेवविरुद्धाचरणमप्यनेनकृत-
 मितिबोध्यं । एतेनतस्यातत्प्रपञ्चलंब्यक्तं । तत्प्रणामाद्यकरणेन प्रणामादिकरणेऽतिदयालुरामो नहनिष्यतीति तन्निश्चयोव्यक्तः
 [पा०] १ झ. व. ट. तपस्यन्यैः सुदुष्करम्. २ ड. च. छ. झ. ट. यत्कारणंचैव. ३ झ.—ट. भूतो. ४ ड.—ट. प्रजातो-
 स्मितपल्लवं समास्थितः. ५ ड.—ट. काकुत्स्थश्शंभुको नामनामतः.

सुप्रीताश्चाब्रुवन्नामं देवाः सत्यपराक्रमम् ॥ सुरकार्यमिदं सौम्य सुकृतं ते महामते ॥ ७ ॥
 गृहाण च वरं सौम्य यच्चमिच्छस्यरिन्दम ॥ स्वर्गभाङ्ग हि शूद्रोऽयं त्वत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥
 देवानां भाषितं श्रुत्वा राघवः सुसमाहितः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं सहस्राक्षं पुरन्दरम् ॥ ९ ॥
 यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु ॥ दिशन्तु वरमेतं मे ईप्सितं परमं मम ॥ १० ॥
 ममापचाराद्यातोसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रकः ॥ अप्राप्तकालः कालेन नीतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ११ ॥
 तं जीवयत भद्रं वो नानृतं कर्तुमर्हथ ॥ द्विजस्य संश्रुतोर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम् ॥ १२ ॥
 राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः ॥ प्रत्यूचू राघवं प्रीता देवाः प्रीतिसमन्वितम् ॥ १३ ॥
 निर्वृतो भव काकुत्स्थ सोस्मिन्नहनि बालकः ॥ जीवितं प्राप्तवान्भूयः समेतश्चापि बन्धुभिः ॥ १४ ॥
 यस्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोऽयं विनिपातितः ॥ तस्मिन्मुहूर्ते बालोसौ जीवेन समयुज्यत ॥ १५ ॥
 स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते साधु याम नरर्षभ ॥ अगस्त्यस्याश्रमपदं द्रष्टुमिच्छाम राघव ॥ १६ ॥
 तस्य दीक्षा समाप्ता हि ब्रह्मर्षेः सुमहाद्युतेः ॥ द्वादशं हि गतं वर्षं जलशय्यां समासतः ॥ १७ ॥
 काकुत्स्थ तद्रमिष्यामो मुनिं समभिनन्दितुम् ॥ त्वं चाप्यागच्छ भद्रं ते द्रष्टुं तमृषिसत्तमम् ॥ १८ ॥
 स तथेति प्रतिज्ञाय देवानां रघुनन्दनः ॥ आरुरोह विमानं तं पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १९ ॥
 ततो देवाः प्रयातास्ते विमानैर्बहुवित्सरैः ॥ रामोऽप्यनु जगामाशु कुम्भयोनेस्तपोवनम् ॥ २० ॥
 दृष्ट्वा तु देवान्संप्राप्तानगस्त्यस्तपसांनिधिः ॥ अर्चयामास धर्मात्मा सर्वास्तानविशेषतः ॥ २१ ॥
 प्रतिगृह्य ततः पूजां संपूज्य च महामुनिम् ॥ जग्मुस्ते त्रिदश हृष्टा नाकपृष्ठं सहानुगैः ॥ २२ ॥
 गतेषु तेषु काकुत्स्थः पुष्पकादवस्थ च ॥ ततोभिवादयामास ह्यगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ २३ ॥
 सोभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ आतिथ्यं परमं प्राप्य निषसाद नराधिपः ॥ २४ ॥
 तमुवाच महातेजाः कुम्भयोनिर्महातपाः ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्वा प्राप्तोसि राघव ॥ २५ ॥
 त्वं मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमैः ॥ अतिथिः पूजनीयश्च मम नित्यं हृदि स्थितः ॥ २६ ॥

प्रपपातेति वृष्टिरिति शेषः ॥ ६—७ ॥ सुरकार्यमे-
 वाह—स्वर्गभागिति । हि यस्माच्छूद्रः तपसा स्वर्ग-
 नार्हः सोऽसौ त्वत्कृततपोनिवर्तनेन स्वर्गभाक् न
 कृतः । तस्मादेव देवकार्यं कृतमित्यर्थः ॥ ८—१० ॥
 वैवस्वतक्षयं यमगृहम् ॥ ११ ॥ द्विजस्येति । ते तव
 सुतं जीवयिष्यामीत्ययमर्थो मे मया द्विजस्य संश्रुतः

प्रतिज्ञातः ॥ १२—१३ ॥ अस्मिन्नहनि त्वया शूद्र-
 शिरश्छेददिवसे । वरं विनापि स्वयमेव जीवितं प्राप्त-
 वानित्यर्थः ॥ १४—१५ ॥ यामेति लोडुत्तमबहुव-
 चनम् ॥ १६—२० ॥ अविशेषतः अपक्षपातत-
 इत्यर्थः ॥ २१—२५ ॥ हृदि स्थित इति । परब्रह्मभू-

॥ ४ ॥ ति० एतं वरं मे दिशन्तु । एतद्वरदानमेव ममेप्सितमित्यन्वयान्नममेति पुनरुक्तं ॥ स० मेप्रसन्नाः मद्विषये प्रसादमुखायदि
 तर्हि वरमेतं दिशन्तु भवन्तः । इदमेव मम परममीप्सितमित्यन्वयः । ब्राह्मणपुत्रविषयविषादातिशयेनोक्तयाधिक्यं वा । “ परिहास-
 प्रलापादिष्वनर्थवाक् ” इत्यादेः ॥ १० ॥ स० ममापचारात् अविचाररूपात् ॥ ११ ॥ स० भद्रं वदित्यनेन स्वतेजसैव तेषां
 तदुज्जीवनक्षमतां सूचयति ॥ १२ ॥ स० विबुधसत्तमाः ज्ञानिधेयांसः । देवाः ॥ १३ ॥ ति० उक्तमेवार्थमहश्शब्दविवक्षि-
 तार्थप्रदर्शनेन प्रकाशयन्ति—यस्मिन्मुहूर्ते इति ॥ १५ ॥ स० देवानां पुरतः प्रतिज्ञाय ॥ १९ ॥ स० अनु देवाननु ॥ २० ॥
 स० गतेषु तेषु देवेषु । अनेन व्योमयानानामनवनिर्बन्धनार्थं चित्त्वरधि केति वा साक्षात्सुरसपर्यां पर्यायतो भवत्वहंक्षत्रघर्भरत
 इति पश्चाद्ब्रह्मासीति मन्दं मन्दं जगाम इति वा सूच्यते ॥ २३ ॥ ति० उत्तमैर्बहुभिर्गुणैस्त्वं बहुमतः मान्यः । अतिथित्वाच्च पूज्यः ।
 विशेषतश्च त्वं मे पूज्य इत्याह—मम हृदि स्थित इति । अन्तर्यामिस्वरूपत्वादिति भावः । अतएव सदा स्मरणविषयतयापि हृदि स्थितः ।

[पा०] १ ड.—ट. रामः सत्यपराक्रमः, २ झ. व. ट. वरमेतन्मे, ३ ग. घ. च. छ. झ. ज. ट. ममापचाराद्वालोसौः

सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रघातिनम् ॥ ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥ २७ ॥
 उष्यतां चेह रजनी सकाशे मम राघव ॥ प्रभाते पुष्पकेण त्वं गन्तासि पुरमेव हि ॥ २८ ॥
 त्वं हि नारायणः श्रीमांस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ त्वं प्रभुः सर्वभूतानां पुरुषस्त्वं सनातनः ॥ २९ ॥
 इदं चाभरणं सौम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ दिव्यं दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥
 प्रतिगृहीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कुरु राघव ॥ ३० ॥
 दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत्फलमुच्यते ॥ भरणे हि भवाञ्शक्तः सेन्द्राणां मरुतामपि ॥ ३१ ॥
 त्वं हि शक्तस्तारयितुं सेन्द्रानपि दिवौकसः ॥ तस्मात्प्रदासे विधिवत्तत्प्रतीच्छ नराधिप ॥
 दिव्यमाभरणं चित्रं प्रदीप्तमिव भास्करम् ॥ ३२ ॥
 अथोवाच महात्मानमिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ रामो मतिततां श्रेष्ठः क्षत्रधर्ममनुसरन् ॥ ३३ ॥
 प्रतिग्रहोऽयं भगवन्ब्राह्मणस्याविगर्हितः ॥ [क्षेत्रियेण कथं विप्र प्रतिग्राह्यं भवेत्ततः ॥ ३४ ॥
 प्रतिग्रहो हि विप्रेन्द्र क्षत्रियाणां सुगर्हितः ॥] गृहीयां क्षत्रियोऽहं वै कथं ब्राह्मणपुङ्गव ॥
 ब्राह्मणेन विशेषेण दत्तं तद्वक्तुमर्हसि ॥ ३५ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषिः ॥ ३६ ॥
 आसन्कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरायुगे ॥ अपार्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ॥ ३७ ॥
 ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् ॥ ३८ ॥
 सुराणां स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतुः ॥ प्रयच्छ नो हि लोकेश पार्थिवं नरपुङ्गवम् ॥ ३९ ॥
 तस्यै पूजां प्रयुञ्जाना धूतपापाश्चरेमहि ॥ न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चियः परः ॥ ४० ॥

पितः जीवनं प्रापितः । पुगार्थः । अत्र लयेत्यत्र येति भरण इति । मरुतां देवानामपि । भरणे रक्षणे
 गायत्र्यक्षरं त्रयोविंशमित्याहुः ॥ २७—३० ॥ दत्त- अपिशब्दात् किमुतैतद्भरण इत्यर्थः । भरणेपि भवान्
 ॥ ३१—

अतोध्येयत्वाच्चलंपूज्यः । यद्वाहदिस्थितः तेनस्वस्वरूपत्वमप्युक्तं ॥ २६ ॥ ति० नारायणः । नारस्यजीवसमूहस्यस्थानं ।
 तदेवाह—लयिसर्वमिति । सनातनः पुरुषः ब्रह्म ॥ २९ ॥ ति० दिव्येन वपुषा संनिवेशेन दिव्यं । अतएव स्वतेजसा दीप्यमानं । आभरणं
 वक्ष्यरूपं ॥ ननु क्षत्रियस्य ब्राह्मणाद्रव्यग्रहणमनुचितं । तत्राह—मत्प्रियं कुर्विति । मत्प्रियार्थमनुचितमपिकार्यमित्याशयः । किंच
 राजत्वादिकहस्तया लक्ष्मणस्य ममानुचिततया एतद्ग्रहणे मम प्रियं भवति । तव च दोषो नास्ति । भक्तदत्ताङ्गीकारे इव विषोङ्गीकार
 इव च दोषाभावाच्चेत्याशयः । स० यद्यपीदमाभरणं दिव्यं । तथापि दिव्येन स्वतेजसा स्वरूपतेजस्विना । तव वपुषा दीप्यमानं प्र-
 तिगृहीष्व । 'सभूषणं सर्वविभूषणानां' इति संप्रहोकेः ॥ ३० ॥ ति० ननु तव किंप्रियं तत्राह—दत्तस्येति । येन केनापि दत्तस्यानु-
 पयुज्यपुनः स्वेष्टदेवादिभ्यो दानेन महत्फलमुच्यते । 'लब्धावष्टगुणं पुण्यं' इति स्मरणात् । एवं च महाफलहेतुलातुभ्यंतद्दानं मम प्रि-
 यमिति भावः ॥ ३१ ॥ ति० नन्वस्मा एव तर्हि देयं तत्राह—भरणे हीति । आभरणस्य भारणे भवानेव शक्तो योग्यः । किंच महताम-
 पि फलानां ब्रह्मलोकादीनां दानेन च लक्ष इति शेषः । ननु मत्तोपि महद्भ्यो इन्द्रादिभ्यो दीयतां तत्राह—त्वं हीति । तेन त्वो न महान्त इति
 भावः ॥ ३२ ॥ स० अविगर्हितः न निन्दितः । लोकरीति मनुकुर्वन्नाविष्कुर्वन् शतस्थानन्यधार्थतामाह—क्षत्रियेणेति ॥ ३४ ॥
 स० क्षत्रियस्य क्षत्रियात्प्रग्रहणं निन्दितं । ततोपि ब्राह्मणेभ्यो न विहितं प्रहणमित्याह—ब्राह्मणेनेति ॥ ३५ ॥ स० ब्रह्मभूते
 ब्राह्मणप्रचुरे । अपार्थिवाः राजवर्जिताः । सुराणां तन्मात्रस्य । शतक्रतुराजासीत् ॥ ३७ ॥ स० देवदेवेशं ब्रह्माणं ॥ ३८ ॥
 अस्मासु भूलोकागतासु ॥ ३९ ॥ यस्यैराज्ञे । 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' इत्यादेः । चरेमहि चरामः ॥ ४० ॥

[पा०] १ च. तस्मादास्यामि विधिवत्. २ अयं श्लोकः च. छ. झ. ज. पाठेषु दृश्यते. ३ च. छ. झ. ज. प्रयच्छासा-

४ च. छ. झ. ज. यस्यै पूजां.

प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वाऽर्थमुत्तमम् ॥ ततो ब्रह्मा सुरश्रेष्ठो लोकपालान्सवासवान् ॥
 समाह्वयान्नवीत्सर्वास्तेजोभागान्प्रयच्छत ॥ ४१ ॥
 ततो ददुर्लोकपालाः सर्वे भागान्त्स्वतेजसः ॥ अक्षुपच्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपो नृपः ॥ ४२ ॥
 तं ब्रह्मा लोकपालानां सहासैः समयोजयत् ॥ ततो ददौ नृपं तासां प्रजानामीश्वरं क्षुपम् ॥ ४३ ॥
 तत्रैन्द्रेण च भागेन महीमाज्ञापयन्नृपः ॥ वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्यति राघव ॥ ४४ ॥
 कौबेरेण तु भागेन वित्तमासां ददौ तदा ॥ यस्तु याम्योऽभवद्भागस्तेन शास्ति स स प्रजाः ॥ ४५ ॥
 तत्रैन्द्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनन्दन ॥ प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते तारणार्थं मम प्रभो ॥ ४६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषेः परमधार्मिकम् ॥ तद्रामः प्रतिजग्राह मुनेराभरणं वरम् ॥ ४७ ॥
 प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमम् ॥ आगमं तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ४८ ॥
 अत्यद्भुतमिदं दिव्यं वपुषा युक्तमुत्तमम् ॥ कथं भगवता प्राप्तं कुतो वा केन वा हृतम् ॥ ४९ ॥
 कुतूहलितया ब्रह्मन्पृच्छामि त्वां महायशः ॥ आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् ॥ ५० ॥
 एवं ब्रुवति काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ शृणु राम यथावृत्तं पुरा त्रेतायुगे युगे ॥ ५१ ॥
 रमणीयप्रदेशेसिन्धवे यदृष्टवानहम् ॥ आश्चर्यं मे महाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ॥ ५२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अगस्त्येनरामप्रतिस्वस्यदिव्याभरणलाभप्रकारकथनायश्चेतराजोपाख्यानकथनारंभः ॥ १ ॥

पुरा त्रेतायुगे राम ह्यरण्यं बहुविस्तरम् ॥ समन्ताद्योजनशतं निर्मृगं पक्षिवर्जितम् ॥ १ ॥
 तस्मिन्निर्मानुषेऽरण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमम् ॥ अहमाक्रमितुं सौम्य तदरण्यमुपागमम् ॥ २ ॥

४७॥ आगमं प्राप्तमार्गं ॥ ४८॥ अत्यद्भुतमिति ॥ कुतो व्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥
 वा केन वा निमित्तेन केन पुरुषेण वा हृतमुपहृतम् ।
 दत्तमिति यावत् ॥ ४९—५० ॥ त्रेतायुगे त्रेतायुगा-
 ख्ये ॥ ५१—५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते पुरेत्यादि ॥ पुरा त्रेतायुगे पूर्वचतुर्युगवर्तित्रेतायुगे ।
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड- बहुविस्तरं बहुविस्तारम् । पक्षिवर्जितमिति । अरण्यं
 अभूदिति शेषः ॥ १ ॥ तस्मिन्नरण्ये तदेकदेशे । तपः

स० तेजोभागान् नृपरूपसंपादने भागान् अंशान् ॥ ४१ ॥ स० अक्षुपत् क्षुतं कृतवान् । ततो जातः क्षुपः ॥ ४२ ॥ तं क्षुपं
 लोकपालानां समासैः तद्योग्यासैः । समयोजयत् मेलयामास । ततः योजनानन्तरं । तासां प्रजानां । ईश्वरं स्वामिनं तत्त्वेन क्षु-
 पंददौ ॥ ४३ ॥ स० तत्तद्भागकार्यमीरयति—तत्रैन्द्रेणेति । महीमाज्ञापयन्नृप उच्यते । वपुः पुष्यति पोषयति ॥ ४४ ॥
 स० आसां प्रजाभ्यः । याम्यः यमीयः ॥ ४५ ॥ ऐन्द्रेण भागेन । देवताधिपतिलेनाहुल्यादिवदेवैतद्ब्रह्मणयोग्यत्वमनेन सूचयति ॥
 मुख्यनिमित्तमाह—तारणार्थमिति ॥ ४६ ॥ ति० इदं दिव्यं अत्यद्भुतं अस्माश्चर्यमित्यर्थः । अद्भुतं यथाभवतितथा । वपुषा
 संनिवेशविशेषेण युक्तं ॥ स० विज्ञोप्यज्ञवत्पृच्छति—कथमिति । कुतः कस्माद्देशात् । केन साधनेन ॥ ४९ ॥ इति षट्सप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७६ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. व. समांशैः. २ ज. वित्तपाभां. ३ ग. ड. च. छ. ज. मुनेस्तस्य महात्मनः. ४ च. छ.
 त्रेतायुगे गते. ५ च. छ. द्वारे समनुप्राप्तेवने. ६ क. घ. ड. च. ज. झ. ज. बभूव बहुविस्तरं. ख. बभूव भुवि विस्तरं.
 ७ क. घ.—ट. तदारण्य.

तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टुं न शशाक ह ॥ फलमूलैः सुखाखादैर्वैहूरुपैश्च पादपैः ॥ ३ ॥
 तस्यारण्यस्य मध्ये तु सरो योजनमायतम् ॥ हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ४ ॥
 पद्मोत्पलसमाकीर्णं समतिक्रान्तशैवलम् ॥ तदाश्चर्यमिवात्यर्थं सुखाखादमनुत्तमम् ॥ ५ ॥
 अरजस्कं तथाऽक्षोभ्यं श्रीमत्पक्षिगणायुतम् ॥ समीपे तस्य सरसो महदद्भुतमाश्रमम् ॥ ६ ॥
 पुराणं पुण्यमत्यर्थं तपस्विर्जनवर्जितम् ॥ तत्राहमवसं रात्रिं नैदाधीं पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
 प्रभाते काल्यमुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे ॥ अथापश्यं शवं तत्र सुपुष्टमैजरं क्वचित् ॥ ८ ॥
 पङ्क्तिभेदेन पुष्टाङ्गं समाश्रितसरोवरम् ॥ तिष्ठन्तं परया लक्ष्म्या तस्मिंस्तोयाशये नृप ॥ ९ ॥
 तमर्थं चिन्तयानोहं मुहूर्ते तत्र राघव ॥ उषितोस्मि सरस्तीरे किं निवदं स्यादिति प्रभो ॥ १० ॥
 अथापश्यं मुहूर्तेन दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ विमानं परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ ११ ॥
 अत्यर्थं स्वर्गिणं तत्र विमाने रघुनन्दन ॥ उपास्तेऽप्सरसां वीर सहस्रं दिव्यभूषणम् ॥ १२ ॥
 गायन्ति दिव्यगेयानि वादयन्ति तथाऽपराः ॥ ईष्वेलयन्ति तथा चान्या नृत्यन्ति च तथाऽपराः ॥ १३ ॥
 अपराश्चन्द्ररश्म्याभैर्हैमदण्डैश्च चामरैः ॥ दोधूयुर्वदनं तस्य पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ १४ ॥
 ततः सिंहासनं त्यक्त्वा मेरुकूटमिवांशुमान् ॥ पश्यतो मे तदा राम विमानादवरुह्य च ॥
 तं शवं भक्षयामास स स्वर्गीं रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 तथा भुक्त्वा यथाकामं मांसं बहुसुपीवरम् ॥ अवतीर्य सरः स्वर्गीं संस्पृष्टमुपचक्रमे ॥ १६ ॥
 उपस्पृश्य यथान्यायं स स्वर्गीं रघुपुङ्गव ॥ आरोहुमुपचक्राम विमानवरमुत्तमम् ॥ १७ ॥
 तमहं देवसंकाशमारोहन्तमुदीक्ष्य वै ॥ अथाहमब्रवं वाक्यं स्वर्गिणं पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥
 को भवान्देवसंकाश आहारश्च विगर्हितः ॥ त्वयेदं भुज्यते सौम्य किमर्थं वक्तुमर्हसि ॥ १९ ॥
 कस्य स्यादीदृशो भाव आहारो देवसंमतः ॥ आश्चर्यं वर्तते सौम्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २० ॥

अनोऽहं तदरण्यमाक्रमितुं आसमन्तात्पर्यटनं कृत्वा काले साधु काल्यं, प्रातःकालकर्तव्यं स्नानकर्म
 कार्त्तुर्नैवावगन्तुं । उपागमं उपगतवान् ॥ २ ॥ निर्देष्टुं उद्दिश्य उत्थाय उपचक्रमे । अपरोक्षेपि लिङ्गार्थः
 परिज्ञातुं । न शशाक नाशकुवं । तस्य रूपमिति । ८ ॥ लक्ष्म्या उपेतमिति शेषः ॥ ९-१५ ॥
 सुखावहं रूपमित्यर्थः ॥ ३-४ ॥ सुखाखादं । संस्पृष्टं शुद्धाचमनं कर्तुमित्यर्थः ॥ १६-१७ ॥
 सुखावहप्राशनपानीयवदित्यर्थः ॥ ५ ॥ अरजस्कं अहमित्यस्यक्रियाभेदाद्भेदः ॥ १८-१९ ॥ आहारः

स० बहुरूपैः अनेकाकारैः सुवर्णमयैर्वा । 'बहुरूपचपुरटं' इति काठकभाष्याभिहिताभिधानात् । काननैः अवान्तरैः
 ॥ ३ ॥ ति० तमर्थं चिन्तयानः किमिदं स्यादिति चिन्तयानः । शवः सन्नपि निर्मलोलक्ष्मीयुक्त्वेति किमिदमिति स्वदृष्टार्थविषयक-
 चिन्ताकुर्वान् इत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० अत्यर्थं अतिरूपवन्तं ॥ १२ ॥ ति० चन्द्ररश्म्याभैः चामरैरिति शेषः ॥ स० चन्द्ररश्म्याभैः
 तदाभिकेशयुतैः । दोधूयुः । यद्भुज्यन्तोऽयं ॥ १४ ॥ ति० पश्यतो मे समक्षमिति शेषः ॥ स० तं मया दृष्टं ॥ १५ ॥ स०
 अहं देवसंकाशमिति पदमेकं । अहं देवोद्भूतः । तत्संकाशं । तेन आहमिति पुनरुक्तं । तमारोहन्तमुदीक्ष्य तमेवाहमब्रवमित्यन्वयः ।
 अतस्त्वमिति चनाधिकं ॥ १८ ॥ स० आहारः शवरूपः । इदं शवकलेबरं ॥ १९ ॥ ति० हे देवसंमत देवतुल्य । इदं श आहारः इदं शोभाव-
 शकस्य स्यात् न कस्यापि । अतो हेतोस्तत्त्वयिदं द्रव्यं दृष्ट्वा आश्चर्यं मे वर्तते । तस्मात्सर्वतलतः श्रोतुमिच्छामि ॥ स० अदेवसंमतः

[पा०] १ क. ड.—ट. बहुरूपैश्च काननैः. २ क. जनसेवितं. ३ ड.—ट. मंजः क्वचित्. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट.
 विषितोस्मि. ५ घ.—ट. सुद्वर्तात्. ६ क. घ.—छ. झ. ज. मृदङ्गवीणापणवा नृत्यन्ति च तथापराः. ७ झ. ठ. हैमदण्डै-
 र्महाधनैः. ८ ड. च. छ. झ. ज. पुण्डरीकनिभेक्षणाः. क. ख. घ. ट. पुण्डरीकदलेक्षणाः. ९ क.—घ. अहंतदाऽब्रवं वाक्यं.
 ड. विमान. १० ड.—ट. तमेव पुरुषर्षभ. ११ झ.—ट. देवसंमत.

नाहमौपयिकं मन्ये तव भक्ष्यमिदं श्वम् ॥ २१ ॥

इत्येवमुक्तः स नरेन्द्र नाकी कौतूहलात्सूनुतया गिरा च ॥

श्रुत्वा च वाक्यं मम सर्वमेतत्सर्वं तथा चाकथयन्ममेति ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

अंगस्तेनरामं प्रति श्वेत राजा जोपाख्यान कथन पूर्वकं स्वस्थाभरणलाभप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

श्रुत्वा तु भाषितं वाक्यं मम राम शुभाक्षरम् ॥ प्राञ्जलिः प्रत्युवाचेदं स स्वर्गीं रघुनन्दन ॥ १ ॥
 शृणु ब्रह्मपुरा वृत्तं ममेतत्सुखदुःखयोः ॥ अनतिक्रमणीयं हि यथा पृच्छसि मां द्विज ॥ २ ॥
 पुरा वैदर्भको राजा पिता मम महायशः ॥ सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥
 तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्मन्द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत ॥ अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान्सुरथोऽभवत् ॥ ४ ॥
 ततः पितरि स्वर्गाते पौरा मामभ्येषेचयन् ॥ तत्राहं कृतवान् राज्यं धर्म्यं च सुसमाहितः ॥ ५ ॥
 एवं वर्षसहस्राणि भेमातीतानि सुव्रत ॥ राज्यं कारयतो ब्रह्मन्प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ६ ॥
 सोहं निमित्ते कस्मिंश्चिद्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम ॥ कालधर्मं हृदि न्यस्य ततो वनमुपागमम् ॥ ७ ॥
 सोहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ तपश्चतुर्प्रविष्टोऽस्मि समीपे सरसः शुभे ॥ ८ ॥
 आतरं सुरयं राज्ये ह्यभिषिच्य महीपतिम् ॥ इदं सरः समासाद्य तपस्तप्तं मया चिरम् ॥ ९ ॥
 सोहं वर्षसहस्राणि तपस्त्रीणि महावने ॥ तप्त्वा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ १० ॥
 तस्य मे स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम ॥ बाधेते परमोदार ततोहं व्यथितेन्द्रियः ॥
 गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह ॥ ११ ॥
 भगवन्ब्रह्मलोकोऽयं क्षुत्पिपासाविवर्जितः ॥ कस्यायं कर्मणः पाकः क्षुत्पिपासानुगो बहम् ॥ १२ ॥

अतस्तत्सर्वं तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि ॥ २०—२२ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तसप्तति-
 तमः सर्गः ॥ ७७ ॥

ति शेषः ॥ २—४ ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतं यथा भवति
 तथा ॥ ५—६ ॥ निमित्ते कस्मिंश्चिदिति । केनचि-
 न्निमित्तेन लक्षणेन सामुद्रिकादिना । विज्ञातायुः
 निश्चितायुरवधिः । कालधर्मं हृदि न्यस्य । स्वस्य मर-
 णकालं ज्ञात्वैत्यर्थः ॥ ७—१० ॥ स्वर्गभूतस्य स्वर्ग

सुखदुःखयोरिति देवत्वश्वभुक्तरूपयोः कारणमि-

णकालं ज्ञात्वैत्यर्थः ॥ ७—१० ॥ स्वर्गभूतस्य स्वर्ग

राक्षसयोः ॥ २० ॥ औपयिकं योग्यं ॥ २१ ॥ स० नरेन्द्रनाकी नाक्यमित्रो राजा । मम सर्ववाक्यं श्रुत्वा सूनुतया गिराम-
 मचकौतूहलादकथयत् । सर्वमैतत् ॥ २२ ॥ इति सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

स० सुखदुःखयोः दिव्यदेहशवाशननिमित्तकयोः कारणमिति शेषः । अनतिक्रमणीयं अत्येतुमशक्यं एतत्कारणं यथापृ-
 च्छसितथा अनुपूर्व्येण । पुरावृत्तं वक्ष्यामि शृण्वित्यन्वयः ॥ २ ॥ स० द्वाभ्यां स्त्रीभ्यां एकस्यामेक एकस्यामेक इति पुत्रद्वयमजायत ।
 तन्नामनीआह—अहमिति । अहं ज्येष्ठः । सुरय इत्यपरः यवीयान् ॥ ४ ॥ स० कारयतः कुर्वतः ॥ ६ ॥ स० कस्मिंश्चिन्निमित्ते
 मरणसूचकचिह्ने । प्राप्ते सति ॥ ७ ॥ ति० त्रिभुवनश्रेष्ठं तृतीये भुवने भूखः पदापेक्षया तृतीयब्रह्मलोके । श्रेष्ठहिरण्यगर्भमित्यर्थः ।

[पा०] १ क—घ. च. छ. ज. दुरतिक्रमणीयं हि. २ क.—ट. समतीतानि. ३ झ. ज. ड. तस्येमे. ४ ड. च. छ. झ.
 ट. परमेवीर.

आहारः कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १३ ॥

पितामहस्तु मामाह तवाहारः सुदेवज ॥ स्वादूनि खानि मांसानि तानि भक्ष्य नित्यशः ॥ १४ ॥

स्वशरीरं त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम् ॥ अनुप्तं रोहते श्वेत न कदाचिन्महामते ॥ १५ ॥

तृप्तिर्न तेऽस्ति सूक्ष्माऽपि वने सच्वनिषेविते ॥ पुरा तु भिक्षमाणाय भिक्षा वै यतये नृप ॥

नहि दत्ता त्वयेन्द्राभ यस्मादतिथयेऽपि वै ॥ १६ ॥

दत्तं न तेऽस्ति सूक्ष्मोऽपि तप एव निषेवसे ॥ तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया ॥ १७ ॥

स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम् ॥ भक्षयित्वाऽमृतसं तेन तृप्तिर्भविष्यति ॥ १८ ॥

यदा तु तद्वनं श्वेत अगस्त्यः सुमहानृषिः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमोक्ष्यसे ॥ १९ ॥

स हि तारयितुं सौम्य शक्तः सुरगणानपि ॥ किं पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावशं गतम् ॥ २० ॥

सोहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयम् ॥ आहारं गर्हितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजोत्तम ॥ २१ ॥

बहून्वर्षगणान्ब्रह्मन्भुज्यमानमिदं मया ॥ क्षयं नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा ॥ २२ ॥

तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्विमोक्ष्य ॥ अन्येषां न गतिर्ह्यत्र कुम्भयोनिमृते द्विजम् ॥ २३ ॥

इदमाभरणं सौम्य तारणार्थं द्विजोत्तम ॥ प्रतिगृहीष्व भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥

इदं तावत्सुवर्णं च धनं वस्त्राणि च द्विज ॥ भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ददात्योभरणानि च ॥ २५ ॥

सर्वान्कामान्प्रयच्छामि भोगांश्च मुनिपुङ्गव ॥ तारणे भगवन्मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥

तस्याहं स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखसमन्वितम् ॥ तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥ २७ ॥

मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे ॥ मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह ॥ २८ ॥

प्राप्तस्य । स्वर्गोत्र ब्रह्मलोकः ॥ ११—१४ ॥ स्वशरीरं लया पुष्टमिति ॥ मुख्यं तपो न कृतं स्वशरीरमेव केवलं लया पुष्टम् । अनुत्तमकृतावापं बीजं न रोहते हि ॥ १५—१६ ॥ सूक्ष्मोऽपि । लिङ्गव्यत्ययः आर्षः । सूक्ष्ममपि अत्यल्पमपि । ते दत्तं दानं नास्ति देवपित्रितिषु । किन्तु तप एव केवलं निषेवसे निषेवित-
वानित्यर्थः । “मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकाग्रं परमं तपः” इत्युक्तम् । दृढसमाधिरूपं तप एव कृतमित्यर्थः ॥ १७—२० ॥ कुर्मि करोमि ॥ २१—२२ ॥ कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रं प्राप्तस्य । विमोक्ष्य मामिति शेषः ॥ २३—२७ ॥ तस्मिन् तारणनिमित्ते । विननाश

यद्वात्रिष्वपि भुवनेषु श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ शि० पितामहमुवाच । अहमिति शेषः । हर्षातिशयात्पारोक्ष्यं ॥ ११ ॥ स० खानि खंसवन्धीनि ॥ १४ ॥ स० स्वशरीरं पुष्टं कुर्वता उत्तमतपस्तप्तं । न द्विजातिभोजनं कारितं । तेन त्वं तत्क्षुत्पिपासानुगः । मया-भवत्तन्मदत्तं तथापि मम तदलाभः कुत इत्यत आह—अनुत्तमिति । अनुत्तं भूमौ । लयानदत्तमिति न दत्तं तु भ्यमीश्वरेणेति भावः ॥ १५ ॥ स० ते तव दत्तं दानं अत्रादेर्नास्ति । तद्धिमहापदप्राप्तिः कथमित्यत आह—सूक्ष्मइति । सूक्ष्मः स्वर्गमात्रप्रदः अत्राद्यष्टकः कश्चन धर्मावर्तते । सर्किरूप इत्यत आह—तप एवेति । यद्वासूक्ष्मः एकत्र दृष्टिरितिलं तप एव निषेवसे । तेन निमित्तेन । क्षुत्पिपासया क्षुधा सहिता च सापिपासा च तया ॥ १७ ॥ स० सत्त्वबाध्यस्य इति पूर्वोक्तं न्वेति । स्वशरीरं भक्षयित्वा स्थितस्य वृत्तिः क्षुदादिनिवृत्तिः । वृत्तिर्वैतनं स्थितिरिति यावत् । भविष्यति इति वा ॥ १८ ॥ स० श्वेत अगस्त्य इत्यत्र सवर्णं दीर्घाभावार्थः । विवक्षाभावाद्वास-न्यभावः ॥ १९ ॥ ति० ननु कथमहमगस्त्य इति लयाऽवगतस्तत्राह—अन्येषामिति । कुम्भयोनिं द्विजमृते भयात् अन्येषां अत्र निर्माणेषु गतिर्नास्ति । अतस्त्वमगस्त्य इति निर्णयमिति भावः ॥ २३ ॥ ति० नन्वेतद्दानस्यानन्तदानलात्कथं पुनरेतद्दानेऽपि दुःखमोक्षस्तत्राह—इदमिति । अस्य सर्वदत्तादेतद्दानं सर्वदानात्मकमिति भावः ॥ २५ ॥ ति० तस्यादिदं प्रयच्छामि तत्सर्वान्कामान्सर्वभोगांश्च प्रयच्छामीति जानीहि । तारणे तारणनिमित्तं ॥ २६ ॥ स० आभरणं मालां । “श्वेतदत्तां तथा मालामगस्त्या-दापराधवः” इत्युक्तेः ॥ २७ ॥ ति० मया प्रतिगृहीते । तत्पुष्टतबलादिति शेषः ॥ २८ ॥

॥ पा० ॥ १ ङ. च. छ. झ. ट. वृत्तिर्भविष्यति. २ क.—त्र. ददाम्याभरणानि च.

प्रनष्टे तु शरीरेऽसौ राजर्षिः परया मुदा ॥ तप्तः प्रमुदितो राजा जगाम त्रिदिवं सुखम् ॥ २९ ॥
तेनेदं शक्रतुल्येन दिव्यमाभरणं मम ॥ तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम् ॥ ३० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अगरत्येनरामचोदनयातप्रतिश्वेतराजतपोवनस्य निर्जनत्वकारणकथनारंभः ॥ १ ॥ मनुपुत्रेणेश्वाकुणापित्राज्ञयायागात्
पायैः पुत्रशतकोत्पादनं ॥ २ ॥ तत्रान्तिमपुत्रस्य भाविदण्डविज्ञानेन दण्डइति नामकरणपूर्वकं प्रतिविन्ध्यशैवलमव्येराज्यक
रणनियोजनम् ॥ ३ ॥ दण्डेन राजाशुकाचार्यस्य पौरोहित्ये वरणपूर्वकं राज्यकरणम् ॥ ४ ॥

तदद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वाऽगस्त्यस्य राघवः ॥ गौरवाद्रिसयाच्चैव पुनः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥
भगवंस्तद्वनं घोरं तपस्तप्यति यत्र सः ॥ श्वेतो वैदर्भको राजा कथं स्यादमृगद्विजम् ॥ २ ॥
तद्वनं स कथं राजा शून्यं मनुजवर्जितम् ॥ तपश्चर्तुं प्रविष्टः स श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ वाक्यं परमतेजसी वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ४ ॥
पुरा कृतयुगे राम मनुर्दण्डधरः प्रभुः ॥ तस्य पुत्रो महानासीदिश्वकाकुः कुलनन्दनः ॥ ५ ॥
तं पुत्रं पूर्वकं राज्ये निक्षिप्य भुवि दुर्जयम् ॥ पृथिव्यां राजवंशानां भव कर्तेत्युवाच ह ॥ ६ ॥
तथेति च प्रतिज्ञातं पितुः पुत्रेण राघव ॥ ततः परमसंतुष्टो मनुः पुत्रमुवाच ह ॥ ७ ॥
श्रीतोसि परमोदार त्वं कर्तासि न संशयः ॥ दण्डेन च प्रजा रक्ष मा च दण्डमकारणे ॥ ८ ॥
अपराधिषु यो दण्डः पात्यते मानवेषु वै ॥ स दण्डो विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥ ९ ॥
तस्मादण्डे महाबाहो यत्नवान्भव पुत्रक ॥ धर्मो हि परमो लोके कुर्वतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥
इति तं बहु संदिश्य मनुः पुत्रं समाधिना ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ११ ॥
प्रयाते त्रिदिवं तस्मिन्निश्वकाकुरमितप्रभः ॥ जनयिष्ये कथं पुत्रानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ १२ ॥
कर्मभिर्वहुरूपैश्च तैस्तैर्मनुसुतः सुतान् ॥ जनयामास धर्मात्मा शतं देवसुतोपमान् ॥ १३ ॥
तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनन्दन ॥ मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् ॥ १४ ॥

ह पुनर्भक्षणाय नोपस्थितमित्यर्थः ॥ २८—३० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टसप्त-
तितमः सर्गः ॥ ७८

तदित्यादि ॥ गौरवात् सर्वज्ञः सर्ववक्तेति संभाव-

द्धर्मप्रवर्तनाधिकृतः ॥ ५—७ ॥ दण्डेन चेति । क्षत्रि-
यसहजधर्मभूतेन । अकारणे दण्डं मा पातयेति शेषः
॥ ८ ॥ ननु कथं परपीडावहो दण्डो युक्तः कर्तुमिति
तत्राह—अपराधिष्वित्यादि ॥ विधिवद्यथाशास्त्रं
यथापराधं । मुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः ॥ ९—१० ॥
समाधिना योगेन ॥ ११—१२ ॥ बहुरूपैरिति
यज्ञदानतपोलक्षणैरित्यर्थः ॥ १३ ॥ पूर्वजाः ज्येष्ठाः

स० तस्मिन्निमित्ते स्वतारणकारणेन ॥ ३० ॥ इत्यष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

शि० विस्मयात् विस्मयंप्राप्य । अगरत्यस्य गौरवात् गुरुत्वात् सर्वज्ञत्वादित्यर्थः । भूयःप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ ति०
कुर्वतः दण्डमिति शेषः ॥ शि० कुर्वतः यत्नमिति शेषः ॥ १० ॥ ति० समाधिना प्रणवानुसन्धानसहितचित्तैकाग्र्येण ॥ ११ ॥
स० शुश्रूषति शुश्रूषते सेवते ॥ १४ ॥

नाम तस्य च दण्डेति पिता चक्रेऽल्पमेधसः ॥ अवश्यं दण्डपतनं शरीरेऽस्य भविष्यति ॥ १५ ॥
 अपश्यमानस्तं देशं घोरं पुत्रस्य राघव ॥ विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिन्दम ॥ १६ ॥
 स दण्डस्तत्र राजाऽभूद्रम्ये पर्वतरोधसि ॥ पुरं चाप्रतिमं राम न्यवेशयदनुत्तमम् ॥ १७ ॥
 पुरस्य चाकरोन्नाम मधुमन्तमिति प्रभो ॥ पुरोहितं तूशनसं वरयामास सुव्रतम् ॥ १८ ॥
 एवं स राजा तद्राज्यमकरोत्सपुरोहितः ॥ प्रहृष्टमनुजाकीर्णं देवराज्यं यथा वृषा ॥ १९ ॥

ततः स राजा मनुजेन्द्रपुत्रः सार्धं च तेनोशनसा तदानीम् ॥

चकार राज्यं सुमहन्महात्मा शक्रो दिवीवोशनसा समेतः ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

कदाचनवसन्तेशुक्रासनिधाने तदाश्रमंगतेनदण्डनाम्नाराज्ञाभरजानामिकायास्तत्कन्यायां बलात्कारेणोपभोगः ॥ १ ॥

एतदाख्याय रामाय महर्षिः कुम्भसंभवः ॥ अस्यामेवापरं वाक्यं कथायामुपचक्रमे ॥ १ ॥
 ततः स दण्डः काकुत्स्थ बहुवर्षगणायुतम् ॥ अकरोत्तत्र दान्तात्मा राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २ ॥
 अथ काले तु कस्मिंश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम् ॥ रमणीयमुपाक्रामचैत्रे मासि मनोहरे ॥ ३ ॥
 तत्र भार्गवकन्यां स रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥ विचरन्तीं वनोद्देशे दण्डोपश्यदनुत्तमाम् ॥ ४ ॥
 स दृष्ट्वा तां सुदुर्मेधा अनङ्गशरपीडितः ॥ अभिगम्य सुसंविष्टां कन्यां वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वाऽसि सुता शुभे ॥ पीडितोऽहमनङ्गेन गच्छामि त्वां शुभानने ॥ ६ ॥
 तस्य चैवंशुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिनः ॥ भार्गवी प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं नृपम् ॥ ७ ॥
 भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अरजानाम राजेन्द्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीम् ॥ ८ ॥

॥ १४ ॥ दण्ड इत्याख्याकरणं पितुः स्वज्ञत्वात्
 अन्वर्थतावसायपूर्वकमित्याह—अवश्यमित्यादि ॥ १५—
 ॥ १६ ॥ पर्वतरोधसि पर्वततटप्रान्ते ॥ १७—२० ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिसुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोनाशी-
 तितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

एतदित्यादि ॥ अस्यामेवापरं वाक्यमिति । प्रोक्त-
 दानकथायामेव संबद्धं अपरं तत्पृष्टोत्तरभूतं कथान्त-
 रमित्यर्थः ॥ १—२ ॥ भार्गवः शुक्रः तस्यायमपि
 भार्गवः तं ॥ ३ ॥ मोहेन काममोहेन । उन्म-
 त्तः उचितानुचितवचनकर्मविवेकरहितः ॥ ७—

ति० घोरदेशमपश्यमानः दण्डराज्ययोगंघोरदेशमपश्यन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ स० अप्रतिमं असदृशं । अनुत्तमं उत्तमरहितं
 ॥ १७ ॥ ति० शक्रोत्रबलिः ॥ स० समेतः समेनइतः । उशनसाशुकेणयःसमःतेन दानवदेवगुरुत्वेनसाम्यं तेनवृद्धस्पतिमाइतः
 शुक्रइत्यर्थः । अन्यथाऽनानुरूप्यापतेः । पुनरुक्तिश्चानेवंकरणेदुर्लभास्यात् । अशक्रः शक्रमित्रःतत्सदृशोबलिः । तत्पदस्थत्वात्शक्रो
 बलिवर्त्ता । शक्रःशक्तिमान्बलिरितिवा । 'शक्रःशक्तेमहेन्द्रेच' इतिविश्वः ॥ शि० राजाउशनसासार्धंराज्यंवाकार । तत्रदृष्टान्तः
 दिविउशनसासमेतःशक्रइव । अभूतोपमैषा ॥ २० ॥ इत्येकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥

ति० दान्तात्मा जितेन्द्रियः ॥ २ ॥ स० भार्गवं भार्गवोस्यास्तिस्वामित्वेन तमाश्रमं ॥ ३ ॥ स० तत्रवनोद्देशेइत्यन्वयः
 ॥ ४ ॥ स० सुसंविष्टः केयं किंवदति किंभवेदित्यन्तर्भातियुतः ॥ ५ ॥ स० कुतःकारणादत्रासि । शि० कुतः स्वमागत्येति
 शेषः ॥ ६ ॥ स० देवस्य लयागुरुत्वेनस्वीकारात्सुखस्य । ज्येष्ठां देवयानीतः ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. घ.—ठ. देवराजोयथादिवि. २ झ. ठ. सुसंविष्टः. ३ क. ग.—ट. पृच्छामित्वां.

मा मां स्पृश बलाद्राजन्कन्या पितृवशा ह्यहम् ॥ गुरुः पिता मे राजेन्द्र त्वं च शिष्यो महात्मनः ॥
 व्यसनं सुमहत्कुद्वः स ते दद्यान्महातपाः ॥ ९ ॥
 यदि वाऽन्यन्मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा ॥ वरयस्व नृपश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् ॥ १० ॥
 अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद्भोराभिसंहितम् ॥ क्रोधेन हि पिता मेऽसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् ॥ ११ ॥
 दास्यते चानवद्याङ्ग तव मां याचितः पिता ॥ १२ ॥
 एवंब्रुवाणामरजां दण्डः कामवशं गतः ॥ प्रत्युवाच मदोन्मत्तः शिरस्याधाय चाञ्जलिम् ॥ १३ ॥
 प्रसादं कुरु सुश्रोणि न कालं क्षेप्तुमर्हसि ॥ त्वत्कृते हि मम प्राणा विदीर्यन्ते वरानने ॥ १४ ॥
 त्वां प्राप्य मे वधो वा स्याच्छापो वा यदि दारुणः ॥ भक्तं भजस्व मां भीरु भजमानं सुविह्वलम् ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा तु तां कन्यां दोर्भ्यां गृह्य बलाद्वली ॥ विस्फुरन्तीं यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे ॥ १६ ॥
 एतमर्थं महाघोरं दण्डः कृत्वा सुदारुणम् ॥ नगरं प्रययावाशु मधुमन्तमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
 अरजापि रुदन्ती सा आश्रमस्याविदूरतः ॥ प्रतीक्षन्ती सुसंत्रस्ता पितरं देवसन्निभम् ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

शिष्यमुखावगतदण्डराजकृतस्विसुताधर्षणवृत्तान्तेनशुक्लेण तंप्रति तदीयदेशेनसह भस्मीभवनशापदानपूर्वकं निजतनयां
 प्रति तत्रैवाश्रमेतपश्चरणचोदना ॥ १ ॥ एवमगस्त्येन रामंप्रति श्वेतोपाख्यानकथनम् ॥ २ ॥

स मुहूर्तादुपश्रुत्य देवर्षिरमितप्रभः ॥ स्वमाश्रमं शिष्यवृतः क्षुधार्तः सन्न्यवर्तत ॥ १ ॥
 सोपश्यदरजां दीनां रजसा समभिभुताम् ॥ ज्योत्स्नामिवारुणप्रस्तां प्रत्यूषे न विराजतीम् ॥ २ ॥
 तस्य रोषः समभवत्क्षुधार्तस्य विशेषतः ॥ निर्दहन्निव लोकांस्त्रींश्शिष्यांश्चैतदुवाच ह ॥ ३ ॥
 पश्यध्वं विपरीतस्य दण्डस्याविजितात्मनः ॥ विपत्तिं घोरसंकाशां क्रुद्धामग्निशिखामिव ॥ ४ ॥

९ ॥ यदि वा अन्यत् कामभोगानुकूलम् ॥ १० ॥ अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥
 घोराभिसंहितं महानर्थसंबद्धम् ॥ ११-१३ ॥ कालं
 क्षेप्तुं विलम्बं कर्तुमित्यर्थः ॥ १४ ॥ त्वां प्राप्य मे
 यदि वधादिर्भवेत् । भवतु नामेति शेषः ॥ १५ ॥
 विस्फुरन्तीं विलुठन्तीम् ॥ १६ ॥ प्रतीक्षन्ती पित-
 रमास्त इति शेषः । प्रतीक्षन्ते स्म संत्रस्तेति पाठः
 ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 उपश्रुत्येति । शिष्यमुखावृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥
 प्रत्यूषे प्रातःकाले ॥ २-३ ॥ विपरीतस्य विपरीतानु-
 घानस्य । विपत्तिं विनाशं मत्क्रोधतो जायमानामिति
 शेषः । अग्निशिखामिव स्थितां क्रुद्धामरजां । क्रुद्धा-
 दग्निशिखामिवेति पाठे क्रुद्धान्मत्तो जायमानामग्निशि-

स० पितामेतेगुरुः । एवंचममज्येष्ठप्रातुसमद्वयसूचि ॥ ९ ॥ स० यदिवाअन्यत्सुरतादिकंकार्यंतर्हिधर्मदृष्टेन सत्पथा वेदविहित-
 विवाहमार्गेण । समासान्तविधेरनिलत्वात्प्राकारप्रत्ययः ॥ १० ॥ स० मदोन्मत्तः सत्कार्यविषये । शिरस्याधायैत्यनेनस्वामिप्रे-
 तसाधनेऽस्त्युत्तिमानिति सूच्यते ॥ १३ ॥ स० अनर्थं परत्रनिष्फलं । महाघोरं प्रजानां । सुदारुणं देशनैर्जन्यदत्वेनेति विवेकः
 ॥ १७ ॥ स० सुसंत्रस्तां ममामनःपूर्वकैर्कर्मणिरुपपराभूतःपिताकिंकरिष्यतीतिभीता । ति० अरजापीतिआकारान्तंनाम ।
 पितरं प्रतीक्षते ॥ १८ ॥ इत्यशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥

[पा०] १ ख.—व. तमनर्थमहा. २ ड. च. छ. झ. अ. प्रतीक्षते. ३ ड. झ. अ. ट. मिवग्रहप्रस्तां.

क्षयोऽयं दुर्मतेः प्राप्तः सानुगस्य दुरात्मनः ॥ यः प्रदीप्तां हुताशस्य शिखां वै स्पृष्टुमिच्छति ॥ ५ ॥
 यस्मात्स कृतवान्पापमीदृशं घोरसंहितम् ॥ तस्मात्प्राप्यति दुर्मेघाः फलं पापस्य कर्मणः ॥ ६ ॥
 सप्तरात्रेण राजाऽसौ सभृत्यबलवाहनः ॥ पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्यति दुर्मतिः ॥ ७ ॥
 समन्ताद्योजनशतं विषयं चास्य दुर्मतेः ॥ धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ ८ ॥
 सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च ॥ महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोऽगमन् ॥ ९ ॥
 दण्डस्य विषयो यावत्तावत्सर्वसमुच्छ्रयम् ॥ पांसुवर्षमिवालक्ष्यं सप्तरात्रं भविष्यति ॥ १० ॥
 इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षस्तदाश्रमनिवासिनम् ॥ जनं जनपदान्तेषु स्वीयतामिति चाब्रवीत् ॥ ११ ॥
 श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोश्रमावसथो जनः ॥ निष्क्रान्तो विषयात्तस्मात्स्थानं चक्रेऽथ बाह्यतः ॥ १२ ॥
 स तथोक्त्वा मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् ॥ इहैव वस दुर्मेधे आश्रमे सुसमाहिता ॥ १३ ॥
 इदं योजनपर्यन्तं सरः सुरचिरप्रभम् ॥ अरजे विज्वरा भुङ्क्स्व कालश्चात्र प्रतीक्ष्यताम् ॥ १४ ॥
 त्वत्समीपे च ये सत्त्वा वासमेष्यन्ति तां निशाम् ॥ अवध्याः पांसुवर्षेण ते भविष्यन्ति नित्यदा ॥ १५ ॥
 श्रुत्वा नियोगं ब्रह्मर्षेः साऽरजा भार्गवी तदा ॥ तथेति पितरं प्राह भार्गवं भृशदुःखिता ॥
 इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत् ॥ १६ ॥
 तच्च राज्यं नरेन्द्रस्य सभृत्यबलवाहनम् ॥ सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १७ ॥
 तस्यासौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवलयोर्नृप ॥ शशो ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्ये सहिते कृते ॥ १८ ॥
 ततः प्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते ॥ तपस्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ॥ १९ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि राघव ॥ सन्ध्यामुपासितुं वीर समयो ह्यतिवर्तते ॥ २० ॥

प्राप्तः क्षय इति योजना ॥ ५ ॥ शिखां वै स्पृष्टुमिच्छतीत्युक्तान्यापदेशार्थं विशदयति—यस्मादित्यादि ॥ ईदृशमिति । सत्पुत्रीधर्षणरूपमित्यर्थः ॥ ६—७ ॥ धक्ष्यत इति । नाशयिष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ विलयमगमन् गमिष्यन्तीति यावत् ॥ ९ ॥ सर्वसमुच्छ्रयं चराचरप्राणिमात्रमित्यर्थः । उच्छ्रयस्यादित्युच्छ्रयं । पांसुवर्षमिवालक्ष्यमिति । पांसुवर्षं प्रसिद्धप्रलयपांसुमहावर्षमिव प्राप्य सप्तरात्रं सप्तरात्रपर्यन्तमलक्ष्यं भविष्यतीति । विनष्टपुरपौरजनपदकं । भविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ तदाश्रमवासिनमिति । स्वाश्रमनिवासिनमित्यर्थः । जनपदान्तेषु दण्डजनपदसीमान्तदेशेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ सोश्रमावसथ इति छान्दसः सन्धिः । एतावता कथं तदमृगद्विजमित्यस्योत्तरं

निवृत्तं ॥ १२ ॥ निर्जनं वनं कथं तपसे प्रविष्ट इत्यस्योत्तरमाह—स तथेत्यादि ॥ तव समलत्वात् वसेति । वासप्रयोजनमाह—सुसमाहितेति । शोभनसमाधिमतीत्यर्थः । समाध्यनुष्ठानस्यापि निमित्तमाह—दुर्मेध इति । यस्माद्धर्षणसहिष्णुर्दुर्बुद्धिरसि, ततः तादृशमलमोचनार्थं समाधिमती सती वसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं वस्तुं शक्यं पांसुवर्ष इत्यत्राह—इदं योजनपर्यन्तमित्यादि ॥ १४ ॥ सत्त्वाः पक्ष्यादयः । एवं चोशनसोनुग्रहेण सरःप्रदेशस्य सुखावहत्वात्सुखवासत्वाच्चात्र तपसे प्रविष्ट इति भावः ॥ १५—१७ ॥ तस्यासौ । व्यत्ययात् षष्ठी । सोसावित्यर्थः । सहिते पूर्णधर्मपूर्णसौख्यसहित इत्यर्थः । कृते कृतयुगे ॥ १८

स० यः मन्त्रमण्यादिरहितः ॥ ५ ॥ स० महतापांसुवर्षेणधक्ष्यते तत्कोपानलसहकृतत्वात्पांसुनांधक्ष्णशक्तताज्ञेया ॥ ८ ॥ शि० सप्तरात्रंपांसुवर्षं प्राप्येतिशेषः । अलक्ष्यंभविष्यति ॥ १० ॥ स० हेदुर्मेधे दुर्मेधः । दुर्मेधे नि(दु)र्मेधादिमत्याश्रमे इतिवा । असिचक्रुद्विपर्यायमेधाशब्दस्येतिज्ञायते । क्षीलिङ्गप्रजाशब्दसाहचर्यात् । यज्ञवाच्यंयुलिङ्गः । ‘मेधःकृतौस्त्रियांमेधामतौ’इतिबि-
 श्वः । एतत्पापपरिहारार्थंसमाहिता इहाश्रमेवस ॥ १३ ॥ ति० विन्ध्यशैवलयोःमध्ये इतिशेषः । सहिते पूर्णधर्मपूर्णसौख्यस-
 हिते । कृते कृतयुगे । तेनराज्ञा वैधर्म्ये धर्मवैपरीत्येकृतेसति । योब्रह्मर्षिणाशप्तः सोसावित्यन्वयः ॥ १८ ॥

एते महर्षयः सर्वे पूर्णकुम्भाः समन्ततः ॥ कृतोदका नरव्याघ्र आदित्यं पर्युपासते ॥ २१ ॥

स तैर्ब्राह्मणमभ्यस्तं सहितैर्ब्रह्मचित्तमैः ॥ रविरस्तं गतो राम गच्छोदकमुपस्पृश ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्वाशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

शंखकण्टकवधानन्तरं रात्रावगत्याश्रमे स्थितवतारामेण प्रभाते तदभिवादनपूर्वकं पुष्पकारोहणेन पुनरयोध्यां प्रत्यागम-
नम् ॥ १ ॥

२९

अथ कृतोदका नरव्याघ्र आदित्यं पर्युपासते ॥ आश्रमं प्राविशद्रामः कुम्भयोनेर्महात्मनः ॥ २ ॥

तस्यागस्त्यो बहुगुणं कन्दमूलं तथौषधिम् ॥ शाल्यादीनि पवित्राणि भोजनार्थमकल्पयत् ॥ ३ ॥

स श्रुत्वा नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ॥ प्रीतश्च परितुष्टश्च तां रात्रिं समुपाविशत् ॥ ४ ॥

प्रभाते काल्यमुत्थाय कृत्वाऽऽह्निकमरिन्दमः ॥ ऋषिं समुपचक्राम गमनाय रघूत्तमः ॥ ५ ॥

अभिवाद्या ब्रवीद्रामो महर्षिं कुम्भसंभवम् ॥ आपृच्छे स्थां पुरीं गन्तुं मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि दर्शनेन महात्मनः ॥ द्रष्टुं चैवागमिष्यामि पावनार्थमिहात्मनः ॥ ७ ॥

तथा वदति काकुत्स्थे वाक्यमद्भुतदर्शनम् ॥ उवाच परमप्रीतो धर्मेनेत्रस्तपोधनः ॥ ८ ॥

अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव राम शुभाक्षरम् ॥ पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन ॥ ९ ॥

मुहूर्तमपि राम त्वां ये च पश्यन्ति केचन ॥ पाविताः स्वर्गभूताश्च पूज्यास्ते सर्वदैवतैः ॥ १० ॥

सलक्षणपूजां प्राप्येति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने
उत्तरकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

कन्दमूलं कन्दरूपं मूलं कन्दमूलं । तथा औषधिं
दिव्यौषधिरूपं । जरापलितघ्नमित्यर्थः । एवं बहुगु-

शालिपवित्राणि
पवित्रशाल्यन्नानीत्यर्थः ॥ ३-४ ॥ काल्यं प्रातः-

कालिकमाह्निकं कृत्वा । गमनायेति । गमनानुज्ञार्थ-

मित्यर्थः ॥ ५-६ ॥ आगमिष्यामीति । अतः परमपि

यदाऽऽकाङ्क्षा तदा आत्मनः पावनार्थमागमिष्या-

मीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ परमप्रीत इति । एवं विन-

यवचनादिति शेषः । धर्मेनेत्र इति । धर्मो नेत्रं ज्ञान-

साधनं यस्य स तथा ॥ ८-९ ॥ स्वर्गभूताः स्वर्ग-

स० पूर्णकुम्भाः पूर्णार्णः कुम्भाः ॥ २१ ॥ इत्येकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

स० कन्दमूलं कन्दरूपमूलमिति नागोजिमटः । कन्दः सूरणादिः 'कन्दस्तु सूरणे सस्यमूले जलधरेपिच । इति विश्वः । मूलं शिफा ।
'मूलमायोषिकयां स्यात्' इति विश्वः । औषधं आरोग्यदममृतवल्गवादि । शाल्यादीनि दिव्यतण्डुलादीनि ॥ ३ ॥ स० आपृच्छे
'आहिनुष्यच्छोः' इत्यात्मनेपदता । स्वाश्रमं खनयतीति । सीतां लोकरीत्याल्यक्वतोरामस्य विरक्तिवशात् स्वाश्रममित्युक्तिरिति मन्त-
व्यं ॥ ६ ॥ स० पावनार्थं लोकदृष्ट्यामम आन्तरङ्गिकतया तव पावनार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ स० यद्वा धर्मेनेत्रः धर्मकरणेनियाम-
कः । प्रज्ञानेन त्रयशब्दवदर्थशब्दः । ति० तथावदति आत्मनः पावनार्थमगमिष्यामीति वदति ॥ ८ ॥ ति० अथागस्त्योरामस्य ब्रह्म-
तत्त्वदिकृत्वाह—पावनः सर्वभूतानामिति । सर्वजीवानां 'क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमात्मता' इति शास्त्रादित्याशयः । त्वमेवेत्यने-
न सर्वपावनस्य भगवद्रूपस्यैवोक्तं । स० पावनार्थमित्युक्तस्य बाह्यार्थमसहमानोऽप्यस्य आह—पावन इति । 'पवित्राणां पवित्रयः'
इति मानादिति भावः ॥ ९ ॥ ति० ये तां पश्यन्ति चित्ते स्वतत्त्वब्रह्मतया पश्यन्तीत्यर्थः । तव लीलावतारमूर्तिविष्णुत्वेन चक्षुषा च

[पा०] १ ड. झ. अ. ट. अपाकामद, २ झ. ठ. तथौषधं, ३ झ. ठ. स्वाश्रमं.

य च त्वां घोरंचक्षुर्भिः पश्यन्ति प्राणिनो भुवि ॥ हतास्ते यमदण्डेन सद्यो निरयगामिनः ॥ ११ ॥
 ईदृशस्त्वं रघुश्रेष्ठ पावनः सर्वदेहिनाम् ॥ भुवि त्वां कथयन्तोपि सिद्धिमेष्यन्ति राघव ॥ १२ ॥
 गच्छ चारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ प्रशाधि राज्यं धर्मेण गतिर्हि जगतो भवान् ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः ॥ अभ्यवादयत प्राज्ञस्तमृषिं पुण्यशालिनम् ॥ १४ ॥
 अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं तांश्च सर्वास्तपोधनान् ॥ अध्यारोहत्तदव्यग्रः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १५ ॥
 तं प्रयान्तं मुनिगणा ह्याशीर्वादैः समन्ततः ॥ अपूजयन्महेन्द्राभं सहस्राक्षमिवामराः ॥ १६ ॥
 स्वस्थः स ददृशे रामः पुष्पके हेमभूषिते ॥ शशी मेघसमीपस्थो यथा जलधरागमे ॥ १७ ॥
 ततोर्ध्वदिवसे प्राप्ते पूज्यमानस्ततस्ततः ॥ अयोध्यां प्राप्य काकुत्स्थो मध्यकक्ष्यामवारुहत् ॥ १८ ॥
 ततो विमुञ्ज्य रुचिरं पुष्पकं कामगामि तत् ॥ विसर्जयित्वा गच्छेति स्वस्ति तेऽस्त्विति च प्रभुः ॥ १९ ॥
 कक्ष्यान्तरविनिक्षिप्तं द्वाःस्थं रामोऽब्रवीद्रुचः ॥ लक्ष्मणं भरतं चैव गत्वा तौ लघुविक्रमौ ॥
 मगमनंमाख्याय शब्दापयत मा चिरम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

रामेण भरतलक्ष्मणौप्रति राजसूयचिकीर्षानिवेदनम् ॥ १ ॥ भरतेन तंप्रति तस्यसर्वराजपराजयपूर्वकत्वोक्त्यापृथ्वीवि-
 नाशहेतुत्वकथनेन तत्करणस्यानौचित्यकथनम् ॥ २ ॥ रामेण तंप्रति तद्वचनप्रशंसनपूर्वकं राजसूयनिवर्तनोक्तिः ॥ ३ ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य रामस्याकिष्टकर्मणः ॥ द्वाःस्थः कुमारवाहूय राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥

प्राप्ताः ॥ १०—११ ॥ सिद्धिं परमं तत्त्वं ब्रह्मभावं मार्षं ॥ २० ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 ॥ १२ ॥ अरिष्टं सुखं ॥ १३ ॥ प्रग्रहः उद्यतबाहुः मायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने
 ॥ १४—१७ ॥ मध्यकक्ष्यां प्राप्येति शेषः ॥ १८—१९ ॥ व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

विनिक्षिप्तं योजितमिति यावत् । शब्दापयतेति

गुणार्षः । आत्मानं शब्दवन्तं कुर्वित्यर्थः । बहुवचन- कृतमिति ॥ द्विजकार्यं यथा प्रतिज्ञातं तत्तथा

प्रेषयन्तीत्यर्थः । तेषां विताः लब्ध्यान्दर्शनाभ्यामिति शेषः । अतएव देहान्तेस्वर्गभूताः परमपरंस्वर्गप्राप्ताः । अतएव तेषां सर्वदे-
 वतैः पूज्याः । एषमनुकूलदृष्टेः फलमुक्तं । स० स्वर्गभूताः सुखरूपिणः 'तत्सुखं स्वः पदास्पदं' इत्युक्तेः स्वर्गस्वेवसुखस्यापि स्वर्गशब्द-
 वाच्यत्वसंभवात् ॥ १० ॥ ति० अथप्रतिकूलदृष्टेस्तदाह—येचेति । प्राणिन इति सामान्योक्त्या तपःप्रभावे सत्यपिलक्ष्णमात्रेण नि-
 रयगमितोक्ता । परंतु तेषां तत्क्षणमेव निरयगामिन इत्युक्त्या कालान्तरे तादृशरीत्यापिलक्ष्णमाहात्म्यात्ते स्वर्गमोक्षभाज इति
 सूचितं ॥ ११ ॥ ति० ईदृशसकलकल्याणगुणः परमानन्दरूपः सर्वदेहिनां पावनोऽसि । अतः कालान्तरे त्वं कथयन्तः त्वचरितं की-
 र्त्तयन्तोपि सिद्धिं ब्रह्मत्वात्पूर्णां चित्तशुद्धिद्वारा एष्यन्ति प्राप्स्यन्ति । किंच ईदृशस्त्वं पावनः इतरविलक्षणपावनत्वस्वभावः । ते त्वां राग-
 द्वेषकामभयान्यतमैरपि कथयन्तस्ते सिद्धिं मोक्षं गमिष्यन्ति । स० हेरघुश्रेष्ठवमीदृशः सर्वदेहिनां पावनः । दृष्टेदानीं विमुच्यन्ते ।
 परोक्षे त्वां कथयन्तः त्वचरितमुदाहरन्तो जनाः सिद्धिं मुक्तिं एष्यन्ति ॥ १२ ॥ ति० गतिः स्वर्गातिगदिसाधनं ॥ १३ ॥ ति०
 विमुञ्ज्य स्वरहितं कृत्वा । विसर्जयित्वा कुबेरं वहेत्यनुज्ञाय । स० अविमुञ्ज्य । कुबेरमिति शेषः । अत्यक्त्वातिष्ठ । ते स्वस्त्वस्तु ।
 गच्छेद्विसर्जयित्वेत्यन्यवयः । अतो नान्यतरवैयर्थ्यं न किञ्चित्कल्पनाच्च । पुष्पकशब्दः पुंस्यपि । तेन कामगामिनमिति युज्यते ॥ १९ ॥
 ति० शब्दापयत दौवारिकेणाह्वयलेख्यर्थः । बहुवचनमार्षं । आह्वानं कारयेत्यर्थः । स० शब्दापयत प्रातिस्विकोक्तिरियमिति
 बहुवचनोपपत्तिः ॥ २० ॥ इति व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

स० कुमारौ लक्ष्मणभरतौ । द्वास्थः । तन्मध्ये मुख्यइत्येकवचनमिति वाऽवसेयम् ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. चक्षुर्भिरीक्षन्ते प्राणिनो. २ ड. च. झ. न. ट. सत्यशीलिनं. ३ ड. झ. न. ट. मध्यकक्ष्यामंवातरत्.
 च. छ. विमानादवरोहत. ४ झ. ठ. कामगामिनं.

वा. रा. २६८

दृष्ट्वा तु राघवः प्राप्तौ प्रियौ भरतलक्ष्मणौ ॥ परिष्वज्य तदा रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥
 कृतं मया यथा तथ्यं द्विजकार्यमनुत्तमम् ॥ धर्मसेतुमतो भूयः कर्तुमिच्छामि राघवौ ॥ ३ ॥
 अक्षयश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुमतो मम ॥ धर्मप्रसाधकं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥
 युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयमनुत्तमम् ॥ सहितो यष्टुमिच्छामि तत्र धर्मो हि शाश्वतः ॥ ५ ॥
 इष्ट्वा तु राजसूयेन मित्रः शत्रुनिवर्हणः ॥ सुहुतेन सुयज्ञेन वरुणत्वमुपागमत् ॥ ६ ॥
 सोमश्च राजसूयेन इष्ट्वा धर्मेण धर्मवित् ॥ प्राप्तश्च सर्वलोकेषु कीर्तिस्थानं च शाश्वतम् ॥ ७ ॥
 अस्मिन्नहनि यच्छ्रेयश्चिन्त्यतां तन्मया सह ॥ हितं चायतियुक्तं च प्रयतौ कर्तुमर्हथः ॥ ८ ॥
 श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वक्त्यं वाक्यविशारदः ॥ भरतः प्राञ्जलिभूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥
 त्वयि धर्मः परः साधो त्वयि सर्वा वसुंधरा ॥ प्रतिष्ठिता महाबाहो यशश्चामितविक्रम ॥ १० ॥
 महीपालाश्च सर्वे त्वां प्रजापतिमिवामराः ॥ निरीक्षन्ते महात्मानं लोकनाथं यथा वयम् ॥ ११ ॥
 प्रजाश्च पितृवद्राजन्पश्यन्ति त्वां महाबल ॥ पृथिव्या गतिभूतोसि प्राणिनामपि राघव ॥ १२ ॥
 स त्वमेवंविधं यज्ञमाहर्तासि कथं नृप ॥ पृथिव्यां राजवंशानां विनाशो यत्र दृश्यते ॥ १३ ॥
 पृथिव्यां ये च पुरुषा राजन्पौरुषमागताः ॥ सर्वेषां भविता तत्र संक्षयः सर्वकोपजः ॥ १४ ॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल गुणैरतुलविक्रम ॥ पृथिवीं नार्हसे हन्तुं वशे हि तव वर्तते ॥ १५ ॥
 भरतस्य तु तद्वक्त्यं श्रुत्वाऽमृतमयं तदा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे रामः सत्यपराक्रमः ॥ १६ ॥
 उवाच च शुभं वाक्यं कैकेय्यानन्दवर्धनम् ॥ प्रीतोऽसि परितुष्टोऽसि तवाद्य वचनेऽनघ ॥ १७ ॥
 इदं वचनमक्रीवं त्वया धर्मसमाहितम् ॥ व्याहृतं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालनम् ॥ १८ ॥
 एष्यदसदभिप्रायाद्राजसूयात्क्रतूत्तमात् ॥ निवर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहृतेन च ॥ १९ ॥

तथ्यं कृतं । बालो जीवित इत्यर्थः । धर्मसेतुं राजध- हितं । इह लोके सुखं आयतियुक्तं । उत्तरः काल आ-
 र्ममर्यादाभूतं राजसूयमित्यर्थः ॥ ३ ॥ धर्मप्रसाधकं यतिः । उत्तरकाले च हितमित्यर्थः ॥ ८—९ ॥ सर्वा
 धर्मवर्धकमित्यर्थः । धर्मप्रवचनमिति च पाठः ॥ ४ ॥ वसुंधरा प्रतिष्ठितेति । सार्वभौमत्वादिति भावः ॥ १०—
 तत्र धर्मो हि शाश्वत इति । तत्र राजसूये । क्षत्रिय- ११ ॥ पितृवत्पितरमिव ॥ १२—१४ ॥ तव वशे
 स्थासाधारणः । अक्षयकीर्तिहेतुधर्म इत्यर्थः ॥ ५—७ ॥

स० धर्मसेतुं राजा राजसूयेन यजेतेत्यादिबोधितराजमर्यादारूपं कर्म । 'यदिह्यहं नवर्तेयं जातुकर्मण्यतन्द्रितः । ममवर्त्मनो नवर्तेमनु-
 ष्याः पार्थसर्वशः' इत्युक्तेरीश्वरस्यापीतरप्रवृत्तये कर्मानुष्ठानं विहितमिति कर्तुमिच्छामीत्युक्तिः । नरवप्राप्तफलभाषार्थमिति भावः ।
 हेराघवौ ॥ ३ ॥ ति० अक्षयः बहुकालानुभवयोग्यफलत्वात् । अव्ययः सजातीयधर्मान्तरहेतुत्वात् । राजसूयानुष्ठानमेवंभूत-
 मिति किं वक्तव्यं यत्कीर्तनमपि विशिष्टफलमित्याह—एवंधर्मप्रपचनं चेति । मममर्यादाभूतराजसूयधर्मसंकीर्तनं चेत्यर्थः । 'यजचैनमेवं
 वेद' इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ स० आत्मभूताभ्यां प्राणसमाभ्यां । यष्टुं कर्तुं । तत्र तस्मिन्कृते । शाश्वतो धर्मः शाश्वतिकं पुण्यं भवति
 ॥ ५ ॥ स० मित्रः तत्पदयोग्यः । वरुणत्वमुपागमत् ॥ ६ ॥ शि० पुत्राः पितृवत् त्वांपश्यन्ति । महीपालादय इति शेषः ॥ १२ ॥
 ति० राजसूयस्य सर्वराजविजयपूर्वसाधनीयत्वात्तत्रास्मात्प्रवृत्तेषु पृथिव्यां ये क्षत्रियाः । पौरुषमागताः शौर्यप्राप्ताः तेषां सर्वेषां तत्र
 राजसूयार्थमिजये सर्वप्रकोपजः संक्षयोऽवश्यं भविता । एवंविधं क्षत्रियनाशकं यज्ञं सर्वराजमिः पितृवदुपास्यमानः कथमाहर्तुमर्हसि ।
 सर्वैवानुवर्तितवैत्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० वचने वचनरूपेण मिते । अनघेति संबुद्धिः ॥ १७ ॥ ति० निवर्तयामि अभिप्रायमिति
 शेषः । तत्र हेतुस्तव सुव्याहृतं ॥ १९ ॥

[पा०] १ झ. ठ. धर्मप्रवचनं चैव सर्वपाप. २ क. ग. ड.—ट. वक्तुमर्हथः. ३ झ. ठ. पुत्राश्च. ४ च. छ. क्षयः
 सर्वान्तकोपमः. ५ ग. रमितविक्रम.

लोकपीडाकरं कर्म न कर्तव्यं विचक्षणैः ॥ बालानां तु शुभं वाक्यं ग्राह्यं लक्ष्मणपूर्वज ॥
तस्माच्छृणोमि ते वाक्यं साधुयुक्तं महामते ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

लक्ष्मणेन रामं प्रत्यश्वमेधस्य सर्वार्थसाधकत्वोक्त्या तत्ररुच्युत्पादनाय वृत्रवधाख्यानप्रस्तावः ॥ १ ॥ चिरं धर्मेण राज्यं कृतव
तावृत्रेण राज्ये पुत्राभिषेचनपूर्वकं वने तपश्चरणम् ॥ २ ॥ तत्तपश्चरणसंज्ञस्तेन द्रेण श्रीविष्णुमेत्य वृत्रवधप्रार्थना ॥ ३ ॥

तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि ॥ लक्ष्मणोऽथ शुभं वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १ ॥
अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनाम् ॥ पावनस्तव दुर्धर्षो रोचतां रघुनन्दन ॥ २ ॥
श्रूयते हि पुरावृत्तं वासवे सुमहात्मनि ॥ ब्रह्महत्यावृत्तः शक्रो हयमेधेन पावितः ॥ ३ ॥
पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे ॥ वृत्रो नाम महानासीदैतेयो लोकसंमतः ॥ ४ ॥
विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः ॥ अनुरागेण लोकांस्त्रीन्स्नेहात्पश्यति सर्वतः ॥ ५ ॥
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ॥ शशास पृथिवीं स्फीतां धर्मेण सुसमाहितः ॥ ६ ॥
तस्मिन्प्रशासति तदा सर्वकामदुघा मही ॥ रसवन्ति प्रसूनानि मूलानि च फलानि च ॥ ७ ॥
अकृष्टपच्या पृथिवी सुसंपन्ना महात्मनः ॥ स राज्यं तादृशं शङ्के स्फीतमद्भुतदर्शनम् ॥ ८ ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम् ॥ तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत्सुखम् ॥ ९ ॥
स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मधुरेश्वरम् ॥ तप उग्रं समातिष्ठत्तापयन्सर्वदेवताः ॥ १० ॥
तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् ॥ विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥
तपस्यता महाबाहो लोका वृत्रेण निर्जिताः ॥ बलवान्स हि धर्मात्मा नैनं शक्यामि शसितुम् ॥ १२ ॥
यद्यसौ तप आतिष्ठेद्भूय एवासुरेश्वरः ॥ यावल्लोका धरिष्यन्ति तावदस्य वशानुगाः ॥ १३ ॥

सदमिप्रायात् अस्मदमिप्रायमेण्यतः सामकचिकीर्षा-
मागमिष्यत इत्यर्थः ॥ १९—२० ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने
उत्तरकाण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

रोचतामित्यादि । अनुष्ठातुमिति शेषः । “सर्वं
पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योश्चमेधेन यजते”
इति श्रुतेः ॥ २ ॥ एवमश्वमेधस्य ब्रह्महत्यान्तसर्वपा-

पशोधकत्वे पुरावृत्तकथनं—श्रूयते हीत्यादि ॥ ३—४ ॥
ततस्त्रिगुणमिति । योजनशतत्रयमित्यर्थः । अनुरा-
गेण स्वीयत्वाभिमानेन हेतुना, स्नेहात् ॥ ५—८ ॥
इतरत्सुखमिति । वैषयिकसुखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ मधुरः
सौम्यश्चासावीश्वरश्च मधुरेश्वरः तं । मधुराया नगर्या
ईश्वरं वा ॥ १० ॥ परमार्तवत् परमार्तः सन्
॥ ११—१२ ॥ भूय एव अतः परमपीत्यर्थः । भूतजा-

ति० तुरप्यर्थे । बालानामपियद्वाक्ययुक्तं उचितं साधु शुभावहंचतब्राह्मणेव । हि यस्मात् तस्मात् तेवाक्यं ईदृशं शृणोमि । स०
साधुयुक्तं अत्यन्तयोग्यं । साधूनां मद्रिधानां युक्तमिति वा ॥ २० ॥ इति त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

ति० वासवे वासवविषये ॥ ३ ॥ देवासुरसमागमे देवासुरस्नेहकाले ॥ ४ ॥ स० दुहःकप्रघञ्चेतिकामदुघा ॥ ७ ॥ शि०
महात्मनः पृथिवी अकृष्टस्वयमेवपच्यतेसा अतएव सुसंपन्ना आसीदितिशेषः ॥ ८ ॥ ति० संमोहं संमोहकरं ॥ ९ ॥ शि०
वशानुगाः भविष्यन्तीतिशेषः ॥ १३ ॥

[पा०] १ च. छ. वासवस्यमहात्मनः. २ च. छ. झ. न. लोकाःसर्वेविनिर्जिताः.

तं चैनं परमोदारमुपेक्षसि महाबलम् ॥ क्षणं हि नभवेद्वृत्रः क्रुद्धे त्वयि सुरेश्वर ॥ १४ ॥
 यदा हि प्रीतिसंयोगं त्वया विष्णो समागतः ॥ तदाप्रभृति लोकानां नाथत्वमुपलब्धवान् ॥ १५ ॥
 स त्वं प्रसादं देवानां कुरुष्व सुसमाहितः ॥ त्वत्कृतेन हि सर्वं स्यात्प्रशान्तमरुजं जगत् ॥ १६ ॥
 इमे हि सर्वे विष्णो त्वां निरीक्षन्ते दिवौकसः ॥ वृत्रघातेन महता त्वेषां साह्यं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥
 त्वया हि नित्यशः साह्यं कृतमेषां महात्मनाम् ॥ असह्यमिदमन्येषामगतीनां गतिर्भवान् ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

विष्णुना देवान्प्रति इन्द्रे तद्गजैर्कैकांशेन स्वप्रवेशनप्रतिज्ञानपूर्वकमिन्द्रं प्रति वृत्रवधविधानम् ॥ १ ॥ वृत्रतपोवनंगतेषु देवेषु तदीयदुस्सहतेजोसहिष्णुतया चिन्तान्गतेषु इन्द्रेण वज्रेण वृत्रशिरश्छेदनम् ॥ २ ॥ ततो ब्रह्महत्यानुद्धुतेनेन्द्रेण पलायनम् ॥ ३ ॥ ब्रह्महत्याप्रस्तेन्द्रमोक्षणाय देवैर्विष्णुप्रार्थने तेन देवान्प्रति तन्मोचनायेन्द्रेणाश्वमेधयाजनचोदना ॥ ४ ॥

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा शत्रुनिर्वहणः ॥ वृत्रघातमशेषेण कथयत्येहाह सुव्रत ॥ १ ॥
 राघवेणैवमुक्तस्तु सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ भूय एव कथां दिव्यां कथयामास सुव्रतः ॥ २ ॥
 सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ३ ॥
 पूर्वं सौहृदबद्धोऽसि वृत्रस्य तु महात्मनः ॥ तेन युष्मत्प्रियार्थं हि नाहं हन्मि महासुरम् ॥ ४ ॥
 अवश्यं करणीयं च भवतां सुखमुत्तमम् ॥ तस्मादुपायमाख्यास्ये येन वृत्रो निहन्यते ॥ ५ ॥
 त्रिधाभूतं करिष्यामि ह्यात्मानं सुरसत्तमाः ॥ तेन वृत्रं सहस्राक्षो वधिष्यति न संशयः ॥ ६ ॥
 एकांशो वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु ॥ तृतीयो भूतलं शक्रस्तदा वृत्रं वधिष्यति ॥ ७ ॥

तमपीति शेषः ॥ १३ ॥ क्षणमपि नभवेत् न जीवे- श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड-
 दित्यर्थः ॥ १४ ॥ उपलब्धवान् वृत्र इति शेषः ॥ १५ ॥ व्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥
 स त्वमिति । रक्षणेनेति शेषः ॥ १६ ॥ वृत्रघातेन
 हेतुना साह्यं उपकारं कुरु । हशब्दः पादपूरकः ॥ १७ ॥
 अन्येषामिदमसह्यं । अन्येषामसुराणां यद्यपि त्वत्सा-
 ह्यमसह्यमथापि तत्कुरु । हि यस्माद्भवानेवागतीनां

सौहृदबद्धः भक्तिबद्धः । पूर्वमिति । युष्माभिस्त-
 द्धप्रार्थनात्पूर्वमित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ त्रिधाभूतं त्रेधा

ति० त्वत्सन्तोषेणैव तस्य सौख्यमित्याह—यदाहीति । तदारभ्यैवेदं तस्य माहात्म्यमिति शेषः ॥ १५ ॥ स० ल्यजेदेकमिति नीला
 लोकारक्षणीया इति विज्ञापयति—सत्वमिति । लक्तृतेन रक्षणेन सर्वप्रशान्तं प्रकर्षेण तन्निष्ठबुद्धिः । अरुजं अरोगं । तस्यैव रोगरूपत्वात् ।
 रुजाशब्दोऽयं ॥ १६ ॥ स० हा शोके । 'केशेऽस्मागेगतां हास्यात्' इति विश्वः ॥ १७ ॥ शि० इदं दैत्यरूपं वस्तु अन्येषामसह्यं ।
 अतः अगतीनामस्माकं गतिर्भवानेव ॥ १८ ॥ इति चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

स० सर्वज्ञायमयाशैशवेन किंचिदुद्विष्टं नोद्वेक्षनीयमितिलज्जयोपरतलक्ष्मणं विदितवेषोऽपि प्रेमविशेषेण श्रोतुं कामोरामआह—वृत्र-
 घातमिति ॥ १ ॥ स० प्रकृतोपयोगितया दिव्यां ॥ २ ॥ स० सुहृदां भावः सौहार्दः । “हृद्रागसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” इत्यु-
 भयपदबुद्धिः । क्वचित्सौहृदबद्ध इति दृश्यते । तत्राप्यच्छन्दः पीडया एव मेवमुपठं ॥ ४ ॥ ति० आत्मानं स्वतेजोमूर्तिं ॥ ६ ॥
 स० तृतीयांशः भूतलं यातु ब्रह्महत्यानिर्हरणानन्तरमिन्द्रागमनपर्यन्तं स्थिरास्थित्यै ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. ज. ट. कथयामास लक्ष्मणः. २ ठ. सौहार्दबद्धोऽसि. ३ ग.—अ. माख्यास्ये सहस्राक्षो वधिष्यति-
 क. ख. घ. माख्यास्येन वृत्रं वधिष्यति. ४ ड. च. छ. झ. न. त्रेधाभूतं.

तथा ब्रुवति देवेशे देवा वाक्यमथाब्रुवन् ॥ एवमेतन्न सन्देहो यथा वदसि दैत्यहन् ॥ ८ ॥
 भद्रं तेस्तु गमिष्यामो वृत्रासुरवधैषिणः ॥ भजस्व परमोदार वासवं स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥
 ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः ॥ तदरण्यमुपाक्रामन् यत्र वृत्रो महासुरः ॥ १० ॥
 तेऽपश्यंस्तेजसा भूतं तप्यन्तमसुरोत्तमम् ॥ पिवन्तमिव लोकांस्त्रीभिर्दहन्तमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् ॥ कथमेनं वधिष्यामः कथं न स्यात्पराजयः ॥ १२ ॥
 तेषां चिन्तयतां तत्र सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ वज्रं प्रगृह्य पाणिभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥ १३ ॥
 कालाग्निनेव घोरेण तप्तेनैव महार्चिषा ॥ पतता वृत्रशिरसा जगन्नासमुपागमत् ॥ १४ ॥
 असंभाव्यं वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः ॥ चिन्तयानो जगामाशु लोकस्यान्तं महायशः ॥ १५ ॥
 तमिन्द्रं ब्रह्महत्याशु गच्छन्तमनुगच्छति ॥ अपतच्चास्य गात्रेषु तमिन्द्रं दुःखमाविशत् ॥ १६ ॥
 हतारयः प्रणष्टेन्द्रा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ विष्णुं त्रिभुवनेशानं मुहुर्मुहुरपूजयन् ॥ १७ ॥
 त्वं गतिः परमेशान पूर्वजो जगतः पिता ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८ ॥
 हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्महत्या च वासवम् ॥ बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्या विनिर्दिश ॥ १९ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ २० ॥
 पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ॥ पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयम् ॥ २१ ॥
 एवं संदिश्य तां वार्ष्णीं देवानाममृतोपमाम् ॥ जगाम विष्णुर्देवेशस्तूयमानस्त्रिविष्टम् ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

लाभाधानिबृत्तिर्यावद्धरारक्षणार्था चेत्यर्थः ॥ ७-१० ॥ जगाम । ब्रह्महत्यामिया पलायितोभूत् ॥ १५ ॥ तं
 भूतं व्याप्तं । पिवन्तमित्यादिकं तेजोदुर्धर्षत्वपरं पलायमानमिन्द्रं । ब्रह्महत्या, त्वष्टा मुनिना वृत्रस्यो-
 ११-१३ ॥ तप्तेन दीप्यमानेन । “तप संतापदी- त्पादितत्वात् । अस्य गात्रेष्वपतच्च । ब्रह्महत्येति शेषः ।
 स्योः” इति धातुः । दीप्तेनेति च पाठः । वज्रेण तमिन्द्रं ब्रह्महत्याग्रसमिन्द्रमित्यर्थः ॥ १६-२२ ॥
 छेदनहेतुना पतता वृत्रशिरसा जगन्नासमुपागमत् इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 ॥ १४ ॥ असंभाव्यमनपराधिनस्तप्यतो वृत्रस्य वध- मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चाशीति-
 मसंभाव्यमनुचितं कृतमिति चिन्तयानो विबुधाधिपः तमः सर्गः ॥ ८५ ॥
 लोकस्यान्तमन्तप्रदेशं लोकालोकात्परं तमःप्रदेशं

स० तेसकाशात् नोस्मभ्यंभद्रमस्तु । वासवमिन्द्रं तत्संबन्धिनं वज्रं भूमिं चेति त्रितयं भजस्व । तादृशंसामर्थ्यं लयिवर्तत इति वक्तुं
 त थासंबोधयन्ति—परमोदारेति ॥ ९ ॥ ति० पिवन्तमित्यादितपञ्चाधिक्यपरं ॥ ११ ॥ स० पराजयः पराभवः । कथं न स्यात् ।
 एनं कथं वधिष्याम इति चिन्तयतामित्युत्तरेणान्वयः । पाणिभ्यां अन्तर्निविष्टविष्णवं शपाणिरेकः एकः स्वपाणिरिति दक्षिणाभ्यां पाणिभ्या-
 मित्यर्थः । महतो वज्रस्य स भगवदंशस्य वामासृश्यत्वात् । भवेद्भगवदंशाभावे बाहुवर्हुरप्यर्किचिक्करः । तदनुग्रहे चैकएवालमिति व्या-
 ख्यानमिदं समजसमिति भावः । ‘अयं मे हस्तो भगवान्’ इति श्रुतेः ॥ १२-१३ ॥ स० जगत्प्रतिपतता शिरसः निमित्ते-
 नेन्द्रास्त्रासमुपागमत् । उत्तरग्रन्थस्वारस्यात् इन्द्रइत्यध्याहारमात्रं क्षाम्यन्तुमहन्तः ॥ १४ ॥ स० लोकस्यान्तं मानससरो-
 वरस्थनालोकनालं । भागवतोक्तेः ॥ १५ ॥ ति० पूर्वजः जगतः पिता । ‘अहमस्मि प्रथमजाऋतस्य’ इति श्रुतेः । एवं
 कारणमूर्तिर्हिरण्यगर्भएव । सर्वभूतारक्षोद्देशेन विष्णवाकारलंपालनशक्तिप्राधान्येन प्राप्तः ॥ १८ ॥ स० तस्य वासवस्य । मोक्षं
 मोचन प्रकारं ॥ १९ ॥ ति० मां औपासनामिहोन्नायश्च मेधान्ताशेषयज्ञयजनीयं विशिष्याश्च मेधस्य साक्षाद्देवतं मामेव शक्रो यजतां ।
 ‘इन्द्राय स्वाहा’ इत्यादिमन्त्रैश्च तत्तदेव तान्तर्याम्यहमेव तत्तत्पदैर्बोध्य इति भावः ॥ स० यजतां अश्वमेधादिभिः पूजयतु ॥ २० ॥
 इति पञ्चाशीति तमः सर्गः ॥ ८५ ॥

[पा०] १ झ. ठ. तस्य विनिर्दिश.

षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

ब्रह्महत्यापीडितेन्द्रेदिगन्तंगते संक्षुभितेचसकललोके देवैरिन्द्रान्वेषणपूर्वकं तेनाश्वमेधयाजनम् ॥ १ ॥ तेनेन्द्रं त्यक्त-
वत्याब्रह्महत्याया देवान्प्रति स्वस्थस्थानकल्पनप्रार्थने देवैस्तस्थानद्यादिस्थानचतुष्टयकल्पनम् ॥ २ ॥ एवं लक्ष्मणेन रामं प्रत्य-
श्वमेधमहिमोक्तिः ॥ ३ ॥

तदा वृत्रवधं सर्वमखिलेन स लक्ष्मणः ॥ कथयित्वा नरश्रेष्ठः कथाशेषं प्रचक्रमे ॥ १ ॥
ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ॥ ब्रह्महत्यावृतः शक्रः संज्ञां लेभे न वृत्रहा ॥ २ ॥
सोन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ॥ कालं तत्रावसत्कंचिद्वेष्टमान इवोरगः ॥ ३ ॥
अथ नष्टे सहस्राक्षे उद्विग्नमभवज्जगत् ॥ भूमिश्च ध्वस्तसंकाशा निस्त्रेहा शुष्ककानना ॥ ४ ॥
निःस्रोतसश्च ते सर्वे हृदाश्च सरितस्तथा ॥ संक्षोभश्चैव सत्त्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ॥ ५ ॥
क्षीयमाणे तु लोकेऽस्मिन्संभ्रान्तमनसः सुराः ॥ यदुक्तं विष्णुना पूर्वं तं यज्ञं समुपानयन् ॥ ६ ॥
ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ॥ तं देशं समुपाजग्मुर्धैत्रेन्द्रो भयमोहितः ॥ ७ ॥
ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षमावृतं ब्रह्महत्याया ॥ तं पुरस्कृत्य देवेशर्मश्वमेधमुपाक्रमन् ॥ ८ ॥
ततोऽश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ववृधे ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९ ॥
ततो यज्ञे समाप्ते तु ब्रह्महत्या महात्मनः ॥ अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं क मे स्थानं विधास्यथ ॥ १० ॥
ते तामृच्छुस्तदा देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः ॥ चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥ ११ ॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् ॥ सन्निधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥ १२ ॥
एकेनाग्निं वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै ॥ चतुरो वार्षिकान्मासान्दर्पघ्नी कामवारिणी ॥ १३ ॥
भूम्यामहं सर्वकालमेकेनाग्निं दुर्वसा ॥ वसिष्ठ्यामि न सन्देहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः ॥ १४ ॥
योयमंशस्त्वृतीयो मे स्त्रीषु यौवनशालिषु ॥ त्रिरात्रं दर्पपूर्णसु वसिष्ठ्ये दर्पघातिनी ॥ १५ ॥
हन्तारो ब्राह्मणान्ये तु मृषापूर्वमदूषकान् ॥ तांश्चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सुरर्षभाः ॥ १६ ॥

कथाशेषं वक्तुमिति शेषः ॥ १ ॥ न संज्ञां लेभे देवानां सन्निधौ । संदधाविति पाठे चतुर्धा विभागां
इति । ग्रहप्रस्तवदप्रकाशोभूदित्यर्थः ॥ २ ॥ कंचि-
त्कालमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ नष्टे अदृष्टे । उद्विग्नमिति ।
अराजकत्वादिति शेषः । निस्त्रेहा अनार्द्रा ॥ ४ ॥
अनावृष्टिकृत इति । इन्द्राभावमूलानावृष्टिकृत इत्यर्थः
॥ ५ ॥ समुपानयन् संपादयन्ति स्म ॥ ६—७ ॥
तं देवेशमिति । विष्णुमित्यर्थः ॥ ८—१० ॥ हे
दुरासदे ब्रह्महत्ये इति शेषः ॥ ११ ॥ सन्निधौ
देवानां सन्निधौ । संदधाविति पाठे चतुर्धा विभागां
संपादितवतीत्यर्थः । अन्यत्र महेन्द्रादन्यत्र । दुर्वसा
महेन्द्रे दुर्वसा ॥ १२ ॥ चतुर इति । “सिंहकर्कट-
योर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः” इति स्मरणात् ।
“पक्षा वै मासाः” इति पक्षानुसारेण चतुर्धा ।
दर्पघ्नी । अपुण्यकृतामिति शेषः । कामवारिणी ।
स्नातुमिच्छतामिति शेषः । कामचारिणीति च पाठः
॥ १३—१४ ॥ दर्पघातिनी । पुरुषसंभोगसुखहारिणी-

स० वेष्टमानः संकुचत्वाङ्गः ॥ ३ ॥ ति० समुपानयन् आवेदयन् स्मृतवन्तइतियावत् ॥ ६ ॥ ति० तं देवेशं विष्णुं
मिन्द्रं वा ॥ ८ ॥ शि० दुर्वसा दुष्टवस्त्रयुक्ताब्रह्महत्या ॥ १२ ॥ ति० तत्रैव वासेहेतुः—कामचारिणीति । तेन गङ्गादिषु नवास
इत्युक्तं ॥ १३ ॥ ति० भूम्यामूषरूपेण वासः ॥ १४ ॥ शि० यौवनशालिषु यौवनशालिनीषु ॥ स० यौवनशालिषु पुरुषेषु ।
तदाधारतया विद्यमाना सुखीषु । तदपेक्षया तारुण्योपेतास्त्रितियावत् । एतेन यौवनशालिनीष्विति भाव्यमिति शङ्कानिरासः ॥ १५ ॥
ति० अदूषकान् ब्रह्मब्रह्मविद्याब्राह्मणब्रह्मलोकानां मार्गान्तरावलेखनेन दूषणकरणरहितान् । उक्तपदार्थेषु दृढविश्वासान् । मृषापूर्वं
मृषावादपूर्वं । येराजस्थानादौघातं कुर्वन्ति धिक्कारादि कुर्वन्ति लोहितादि खावं कुर्वन्ति कैमुतिकन्यायेनैव येषां प्राणवियोगं कुर्वन्ति

[पा०] १ घ—उ. मश्वमेधप्रचक्रिरे. २ झ. ठ. संदधौ स्थानमन्यत्र. ३ झ. ठ. कामचारिणी.

प्रत्युचुस्तां ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे ॥ तथा भवतु तत्सर्वं साधयस्व यदीप्सितम् ॥ १७ ॥
ततः प्रीत्यान्विता देवाः सहस्राक्षं ववन्दिरे ॥ विज्वरः स च पूतात्मा वासवः समपद्यत ॥ १८ ॥
प्रशान्तं च जगत्सर्वं सहस्राक्षे प्रतिष्ठिते ॥ यज्ञं चाद्भुतसंकाशं तदा शक्रोऽभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥
ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावो रघुनन्दन ॥ यजस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिव ॥ २० ॥

इति लक्ष्मणवाक्यमुत्तमं नृपतिरतीव मनोहरं महात्मा ॥

परितोषमवाप हृष्टचेता निशमय्येन्द्रसमानविक्रमौजाः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

रामेणलक्ष्मणं प्रति स्वस्याप्यश्वमेधमहिमाऽवगलवगमनाय इलोपाख्यानकथनारंभः ॥ १ ॥ सृगयार्थं वनंगतेन इलनाम्ना
राज्ञा पार्वतीपरितोषणाय सर्वानुचरैः सहनारीभूयविहरतोहरस्यविहारवनगमनम् ॥ २ ॥ तत्प्रभावात्परिजनैस्सहस्रीभूतेन
तेनराज्ञा तपस्तोषितपार्वतीप्रसादात्पयोधेनैकैकस्मिन्मासेस्त्रीत्वस्य पुनरेकैकस्मिन्मासे पुंस्त्वस्यचाधिगमः ॥ ३ ॥

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः प्रहसन्प्राधवो वचः ॥ १ ॥
एवमेव नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण ॥ वृत्रघातमशेषेण वाजिमेधफलं च यत् ॥ २ ॥
श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ पुत्रो बाह्मीश्वरः श्रीमानिलो नाम महायशः ॥ ३ ॥
सं राजा पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा सुधार्मिकः ॥ राज्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत्पर्यपालयत् ॥ ४ ॥
सुरैश्च परमोदारैर्दैतैर्यैश्च महाधनैः ॥ नागराक्षसगन्धर्वैर्यैश्च सुमहात्मभिः ॥
पूज्यते नित्यशः सौम्य भयार्तै रघुनन्दन ॥ ५ ॥

अविभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोषस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

स राजा तादृशो ह्यासीद्धर्मं वीर्यं च निष्ठितः ॥ बुद्ध्या च परमोदारो बाह्मिकेशो महायशः ॥ ७ ॥
स प्रचक्रे महाबाहुर्मृगयां रुचिरे वने ॥ चैत्रे मनोरमे मासि सभृत्यबलवाहनः ॥ ८ ॥

ति भावः ॥ १५—२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर- ॥ १—२ ॥ अथ वृषध्वजप्रियं विष्ण्वाराधनरूपं
चित्ते श्रीमद्रामायणभूषणे उत्तरकाण्डव्याख्याने षड- हयमेधं श्लाघयितुं राम उपक्रमते—श्रूयत इत्यादि ॥
शीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ बाह्मिर्देशविशेषः ॥ ३—४ ॥ भयार्तैरिति विशेषणं

अश्वमेधवैभवं स्वयमपि जानामीति प्रहासः दैतेयादीनां ॥ ५ ॥ भयहेतुश्च तद्रूप इत्याह—अवि-

तांशुर्धनभागेन संश्रयिष्ये ‘थोलोहितं करवावतः प्रस्कन्नेपांसूयं गृह्णात् । तावत्संवत्सरं पितृलोकं प्रजानात् । तस्माद्वाङ्मनायना-
पगुरेननिहन्त्यान्नलोहितं कुर्यात्’ इति श्रुतेः ॥ १६ ॥ ति० यज्ञं विष्णुं ॥ १९ ॥ स० प्रसादोमाहात्म्यं ॥ २० ॥ स० हृष्टचेताः
भरतभारतीतः । परितोषं यज्ञान्तरकरणविषयकसौमित्रिवचनतदुदितहर्षोत्कर्षं ॥ २१ ॥ इति षडशीतितमस्तस्यः ॥ ८६ ॥

ति० अथ रामोपीलोपाख्यानेनाश्वमेधस्य राज्ञामशेषानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमेष्ठसावनलं दर्शयति—तदिति । अश्वमेधमाहात्म्य-
मज्ञानं प्रतीवलक्ष्मणस्तद्वैभवमुक्तवानिति भावेन हासः ॥ स० प्रत्युवाच उत्तरत्वेन ॥ १ ॥ ति० वृत्रघातं वाजिमेध-
फलं च यथावदसितदेवमेवेत्यन्वयः ॥ स० अशेषेणेत्युभयान्वयि ॥ २ ॥ स० परमोदारः परमोत्कृष्टः ॥ ७ ॥ स० मनोरमे

[पा०] १ झ. ठ. प्रसादो. २ क. ख. घ—ट. नामसुधार्मिकः. ३ क. ज. शशासपृथिवी.

प्रजप्ते च नृपोऽरण्ये मृगाञ्शतसहस्रशः ॥ हत्वैव तृप्तिर्नाभूच्च राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ९ ॥
 नानामृगाणामयुतं वध्यमानं महात्मना ॥ यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे ॥ १० ॥
 तस्मिन्प्रदेशे देवेशः शैलराजसुतां हरः ॥ रमयामास दुर्धर्षः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ११ ॥
 कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानमुमेशो गोपतिध्वजः ॥ देव्याः प्रियचिकीर्षुः संस्तस्मिन्पर्वतनिर्गरे ॥ १२ ॥
 'ये तु तत्र वनोद्देशे सत्त्वाः पुरुषवादिनः ॥ वृक्षाः पुरुषनामानस्तेभवन्स्त्रीजनास्तदा ॥ १३ ॥
 यच्च किञ्चन तत्सर्वं नारीसंज्ञं बभूव ह ॥ एतस्मिन्नन्तरे राजा स इलः कर्दमात्मजः ॥
 निम्नमृगसहस्राणि तं देशमुपचक्रमे ॥ १४ ॥
 स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्यालमृगपक्षिकम् ॥ आत्मानं स्त्रीकृतं चैव सानुगं रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 तस्य दुःखं महच्चासीदृष्ट्वाऽऽत्मानं तथागतम् ॥ उमापतेश्च तत्कर्म ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६ ॥
 ततो देवं महात्मानं शितिकण्ठं कपर्दिनम् ॥ जगाम शरणं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ १७ ॥
 ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महेश्वरः ॥ प्रजापतिसुतं वाक्यमुवाच वरदः स्वयम् ॥ १८ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल ॥ पुरुषत्वमृते सौम्य वरं वरय सुव्रत ॥ १९ ॥
 ततः स राजा दुःखार्तः प्रत्याख्यातो महात्मना ॥ नै च जग्राह स्त्रीभूतो वरमन्यं सुरोत्तमात् ॥ २० ॥
 ततः शोकेन महता शैलराजसुतां नृपः ॥ प्रणिपत्य ह्युमां देवीं सर्वेणैवान्तरात्मना ॥ २१ ॥
 ईशे वराणां वरदे लोकानामसि भामिनी ॥ अमोघदर्शने देवि भज सौम्येन चक्षुषा ॥ २२ ॥
 हृद्गतं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसन्निधौ ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवी रुद्रस्य संमता ॥ २३ ॥
 अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तव ह्यहम् ॥ तस्मादर्थं गृहाण त्वं स्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि ॥ २४ ॥
 तदद्भुततरं श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमम् ॥ संप्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २५ ॥
 यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ मासं स्त्रीत्वमुपासित्वा मासं स्यां पुरुषः पुनः ॥ २६ ॥
 ईप्सितं तस्य विज्ञाय देवी सुरुचिरानना ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यमेवमेव भविष्यति ॥ २७ ॥

भ्यन्निति । विमियुरित्यर्थः ॥ ६—९ ॥ अयुतं अयु-
 तसंख्याकं । वध्यमानमभूदिति शेषः । यत्र जात
 इत्यादि । महासेनः स्कन्दः ॥ १०—१२ ॥ पुरुष
 इति वादो व्यपदेशो येषामिति पुरुषवादिनः । पुष्टि-
 ज्ञशब्दवाच्या ये पदार्थाः सन्ति ॥ १३ ॥ अन्यच्च
 यच्च किञ्चन नपुंसकलिङ्गवाच्यमस्ति तत्सर्वं नारीसंज्ञं
 स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यताहं स्त्रीवेषं बभूव ॥ १४ ॥ आत्मानं
 च स्त्रीकृतं ॥ १५ ॥ तथागतं तथावस्थां प्राप्तमा-
 त्मानं दृष्ट्वा तच्चात्मनस्तथाप्राप्तिरूपं कर्म तदिच्छावशा-

त्प्राप्तं ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६—१८ ॥ कार्दमेयेति
 शुभ्रादित्वाद्भूत् । पुरुषत्वं ऋते पुरुषत्वं विना ॥ १९ ॥
 न च जग्राह स्त्रीभूत इति । गुरुवैषम्यमार्षः । अन्यद्वरं
 पुंस्त्ववरणव्यतिरिक्तं वरं न जग्राह ॥ २०—२१ ॥
 सौम्येन चक्षुषा अनुग्रहचक्षुषा । मां भज अनुगृहाण
 ॥ २२—२३ ॥ स्त्रीपुंसोर्धस्य । समासाजन्तनिपाता-
 भाव आर्षः । पुरुषत्वप्राप्तिरूपे वरे अर्धस्य देवो वरदो
 दाता । अर्धस्यैवाहं दात्री । अस्मात्त्वं मत्तोर्धं गृहाण ।
 यावदिच्छसि यदिच्छसि ॥ २४—२५ ॥ उपासित्वा

ऋतुमाहात्म्येन ॥ ८ ॥ ति० हलैव हलापीत्यर्थः ॥ ९ ॥ स० प्रजापतिसुतं कर्दमसुतं ॥ १० ॥ स० कार्दमेय कर्दमस्यस्त्री
 कर्दमी । तस्यापत्यं । स्त्रीभ्योऽङ्गितिः । एषादेशः ॥ ११ ॥ स० प्रत्याख्यातः पुरुषत्वमृते इति निराकृतः ॥ २० ॥ ति०
 सर्वेणैवान्तरात्मनोऽनुबुध्यमानलक्षणेन सर्वेणान्तःकरणेन प्रणिपत्य । साष्टाङ्गप्रणिपत्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ वराणामीशे । अतएव
 लोकानां वरदे लंभामिनी असि ॥ २२ ॥ स० अर्धस्य वरद इति । अर्धस्येत्यभेदेषु घृष्टाहोः शिर इति वत् । अर्धाभिन्नवरदः सदेव इत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ स० विदिततदुदितभावइतिसंप्रहृष्टमनाः ॥ २५ ॥ स० एकदैवाधोऽङ्गस्य स्त्रीत्वमस्त्रीत्वमर्धाङ्गस्येत्यसंभावितमिति मत्वा

राजपुरुषभूतस्त्वं स्त्रीभावं न स्मरिष्यसि ॥ स्त्रीभूतश्च परं मासं न स्मरिष्यसि पौरुषम् ॥ २८ ॥
 एवं स राजा पुरुषो मासं भूत्वाऽथ कर्दमिः ॥ त्रैलोक्यसुन्दरी नारी मासमेकमिलाऽभवत् ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

स्त्रीभूतैर्निजपरिजनैस्सहवनान्तरेविहरमाणायाम्नायाऽवलोकनेन क्षुभितमनसातत्रसरसितपस्वताविधुसुतेनबुधेन तत्प-
 रिचरीणांकिंपुरुषनारीकरणपूर्वकं शैलतटप्रेषणम् ॥ १ ॥

तां कथामिलसंबन्धां रामेण समुदीरिताम् ॥ लक्ष्मणो भरतश्चैव श्रुत्वा परमविस्मितौ ॥ १ ॥
 तौ रामं प्राञ्जली भूत्वा तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ विस्तरं तस्य भावस्य तदा पप्रच्छतुः पुनः ॥ २ ॥
 कथं स राजा स्त्रीभूतो वर्तयामास दुर्गतिः ॥ पुरुषः स यदा भूतः कां वृत्तिं वर्तयत्यसौ ॥ ३ ॥
 तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ कथयामास काकुत्स्थस्तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ ४ ॥
 तमेव प्रथमं मासं स्त्रीभूता लोकसुन्दरी ॥ ताभिः परिवृता स्त्रीभिर्ये च पूर्वपदानुगाः ॥ ५ ॥
 तत्काननं विगाह्याशु विजह्रे लोकसुन्दरी ॥ द्रुमगुल्मलताकीर्णं पद्भ्यां पद्मदलेक्षणा ॥ ६ ॥
 बाहनानि च सर्वाणि सां त्यक्त्वा वै समन्ततः ॥ पर्वताभोगविवरे तस्मिन्नेव इला तदा ॥ ७ ॥
 अथ तस्मिन्वनोद्देशे पर्वतस्याविदूरतः ॥ सरः सुरुचिरप्रख्यं नानापक्षिगणैर्युतम् ॥ ८ ॥
 ददर्श सा त्विला तस्मिन्बुधं सोमसुतं ततः ॥ ज्वलन्तं स्वेन वपुषा पूर्णसोममिवोदितम् ॥ ९ ॥
 तपन्तं च तपस्तीव्रमम्भोमध्ये दुरासदम् ॥ यशस्करं कामकरं तारुण्ये पर्यवस्थितम् ॥ १० ॥

प्राप्य ॥ २६—२७ ॥ अनुग्रहान्तरमाह—राज-
 त्रित्यादि ॥ २८ ॥ कर्दमिः । “अत इव” ॥ २९ ॥
 इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्ताशीति-
 तमः सर्गः ॥ ८७ ॥

प्राञ्जली इति द्विवचनं । तस्य भावस्येति । स्त्रीपुं-
 सभावस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ स्त्रीभूतः अतएव दुर्गतिः
 कथं वर्तयामास । तत्कालमिति शेषः ॥ ३—६ ॥
 पर्वतानां आभोगो विस्तरः ॥ ७ ॥ अविदूरतः यत्र
 स्त्रीलप्राप्तिस्तस्याविदूरत इत्यर्थः । अन्यदेशत्वान्
 बुधस्य स्त्रीलाप्राप्तिरिति भावः ॥ ८—१० ॥

व्यवस्थां स्वयमेवाह—मासमिति ॥ २६ ॥ स० प्रसन्ना संनतायाधिकमपि किंचित्प्रयच्छति देवीति वदति—स्त्रीभावमित्यादिना ॥ २८ ॥
 कर्दमिः बाह्यादिः ॥ स० अत्रपितुः कर्दमेत्युक्तिः स्वयंहरस्येच्छया भामिनीभावोक्तिरित्यप्रयत्नेनैव पार्वत्यावरोक्तिर्व्यवस्थयेत्येव-
 माद्युक्तिश्च ‘ततोमनुःश्राद्धदेवः’ इत्यारभ्यनवमेभागवते मातृबोधितहोतृव्यतिक्रमेणस्त्रियाजजननं । अनन्तरं वसिष्ठतपस्संतुष्ट-
 विष्णुप्रसादतोयोषितः पुरुषत्वाप्तिः । तदनन्तरं संतीसहितस्यहरस्यसमीपमुपयातवतां मुनीनांप्रेषणानन्तरमुमासंतुष्ट्यैव नंप्रविष्टपुं-
 मात्रस्य स्त्रीलप्राप्तिश्रापः । तदुपरिसुद्युग्नगमनं स्त्रीत्वाप्तिः । पुनर्गुरुतपसाहरेणैव व्यवस्थया पुंस्त्वावाप्तिश्चेत्याद्युक्तिर्भारते हरिवंशे
 ‘मनोर्वैवस्वतस्यासन्’ इत्यारभ्य मित्रावरुणांशेन ह्यपत्योत्पत्तिः पुनर्मित्रावरुणसंतिथिगमनं तत्प्रेषिताया इत्याद्याः पुनर्वैवस्वतंप्रत्या-
 गमनं मित्रावरुणयोः ‘आवयोस्त्वं महाभागेख्यातिं कन्येति यास्यसि । मनोर्वैवशकरः पुत्रस्त्वमेव च अभिव्यस्यसि । सुयुज इति विख्यातः’
 इत्यादिवाक्यादेव पुंस्त्वावाप्त्युक्तिः अन्यत्रागस्त्यकृतबालभारते ‘बुधस्ततोऽभून्नवसुप्रहृष्टुरनेषु मुकाफलवन्मनोऽज्ञः । यः कर्दमापस्त-
 मिलाभिधानं पर्यग्रहीत्पञ्चशरायुधार्तः’ इत्यत्रोक्तिश्च कल्पभेदेनेत्यल्पमतिभिरभिधातुं योग्यं नापरथागतिरिति संतोष्य ॥ २९ ॥
 इत्युत्तरे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

स० ऐलसंबन्धमिति । ऐलेति स्वार्थे ऽण् । इलासंबन्धनिर्कथां ॥ १ ॥ स० दुर्गतिः बहिर्गमनागमनानुपयुक्तस्त्रीभावात्

[पा०] १ झ. ठ. कथामैलसंबन्धां. २ ग. ड. च. छ. झ. व. ट. संत्यक्त्वा.

वा. रा. २६९

सा तं जलाशयं सर्वं क्षोभयामास विस्मिता ॥ सहगैः पूर्वपुरुषैः स्त्रीभूतै रघुनन्दन ॥ ११ ॥
 बुधस्तु तां समीक्ष्यैव कामवाणवशं गतः ॥ नोपलेभे तदाऽऽत्मानं संचचाल तदाऽम्भसि ॥ १२ ॥
 इलां निरीक्षमाणस्तु त्रैलोक्याभ्यधिकां शुभाम् ॥ चिन्तां समभ्यतिक्रामत्का न्वियं देवताधिका ॥ १३ ॥
 न देवीषु न नागीषु नासुरीष्वप्सरस्तु च ॥ दृष्टपूर्वा मया काचिद्दूषेणानेन शोभिता ॥ १४ ॥
 सदृशीर्यं मम भवेद्यदि नान्यपरिग्रहः ॥ इति बुद्धिं समाख्याय जलात्कूलमुपागमत् ॥ १५ ॥
 आश्रमं समुपागम्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ॥ शब्दापयत धर्मात्मा ताश्चैनं च ववन्दिरे ॥ १६ ॥
 स ताः पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यैषा लोकसुन्दरी ॥ किमर्थमागता चैव सर्वमाख्यात मा चिरम् ॥ १७ ॥
 शुभं तु तस्य तद्वाक्यं मधुरं मधुराक्षरम् ॥ श्रुत्वा स्त्रियश्च ताः सर्वा ऊर्जुर्मधुरया गिरा ॥ १८ ॥
 अस्माकमेषा सुश्रोणी प्रभ्रुत्वे वर्तते सदा ॥ अपतिः काननान्तेषु सहासाभिश्चरत्यसौ ॥ १९ ॥
 तद्वाक्यमव्यक्तपदं तासां स्त्रीणां निशम्य च ॥ विद्यामावर्तिनीं पुण्यामावर्तयत स द्विजः ॥ २० ॥
 सौम्यं विदित्वा सकलं तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ सर्वा एव स्त्रियस्ताश्च बभाषे मुनिपुङ्गवः ॥ २१ ॥
 अत्र किंपुरुषीभूत्वा शैलरोधसि वत्स्यथ ॥ आवासस्तु गिरावस्मिञ्शीघ्रमेव विधीयताम् ॥ २२ ॥
 मूलपत्रफलैः सर्वा वर्तयिष्यथ नित्यदा ॥ स्त्रियः किंपुरुषान्नाम भर्तृन्समुपलप्स्यथ ॥ २३ ॥
 तां श्रुत्वा सोमपुत्रस्य वाचं किंपुरुषीकृताः ॥ उपासांचक्रिरे शैलं बध्वस्ता बहुलास्तदा ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

क्षोभयामासेति । क्रीडयेति शेषः ॥ ११ ॥ आत्मानं नोपलेभे । आलब्धानं न प्राप्तवानित्यर्थः । कामपरवश-
 चित्तोभूदिति भावः ॥ १२ ॥ चिन्तां समभ्यतिक्रामत् ।
 इलायामिति शेषः । इलाविषयकचिन्तां प्राप्त इत्यर्थः ।
 तदेवाह—कान्वित्यादि ॥ १३—१४ ॥ नान्यपरिग्रहः
 अन्यपरिग्रहत्वरहिता ॥ १५ ॥ शब्दापयत । पुगार्षः
 ॥ १६—१८ ॥ अपतिः पतिरहिता ॥ १९ ॥ अव्य-
 क्तपदं अस्पष्टाक्षरमित्यर्थः । आवर्तिनीं आवर्तिन्या-
 ख्यां विद्यामावर्तयत आवर्तयति स्म । प्रकृतप्रयो-
 जनार्थं । द्विजः क्षत्रियो बुधः ॥ २० ॥ स बुधः तस्य
 राज्ञः कर्दभेः सकलमर्थं वृत्तान्तं विदित्वा । योगमा-
 हात्म्यादिति शेषः । ताः स्त्रियः इलासहचरीः ॥ २१ ॥

यूयं सर्वाः किंपुरुषीभूत्वा किंपुरुषाख्यदेवयोनिस्त्रियो
 भूत्वा । अत्रास्मिन् शैलस्य रोधसि वत्स्यथ । अतो-
 स्मिन् गिरौ शीघ्रमेव आवासः उटजादिः विधीयतां
 ॥ २२ ॥ स्त्रियः किंपुरुषस्त्रियो यूयं । किंपुरुषान्नाम
 प्रसिद्धान् भर्तृन्समुपलप्स्यथ । अन्विष्य प्राप्स्यथेत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ किंपुरुषीकृताः बुधस्य योगबलात्किंपुरुषस्त्री-
 कृता इत्यर्थः । शैलमुप शैलस्य समीप इत्यर्थः ॥ २४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने अष्टाशीति-
 तमः सर्गः ॥ ८८ ॥

॥ ३ ॥ ति० मधुरं सन्ध्यादिश्रुतिकटुल्लरहितं । मधुराक्षरं टवर्गादिरहितं ॥ १८ ॥ इत्यष्टाशीतितमःसर्गः ॥ ८८ ॥

[पा०] १ क—घ. कामवाणनिपीडितः. २ ख. ग. ज. सत्यमाख्यात. ३ ज. चकिरेतस्मिन्बध्वस्ताबहुधातदा.

एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

बुधेन परिजनापगमानन्तरमेकाकिन्याह्लायाः कलत्रीकरणेन तयासहविहरणम् ॥ १ ॥ मासान्तरेपुनः पुरुषभूतेनवि-
स्तृतीभावेनचहलेन बुधंप्रति निजनगरगमनायाभ्यनुज्ञानयाचनम् ॥ २ ॥ बुधेनतंप्रति ससान्वनमावत्सरान्तंतत्रैववा-
सविधानम् ॥ ३ ॥ बुधाद्भैष्टतवत्याह्लाया पर्यायप्राप्तेनवमेमासि पुरुरवोनामकपुत्रप्रसवेन तस्यबुधहस्तपुत्रप्रत्यर्पणम् ॥ ४ ॥

श्रुत्वा किंपुरुषोत्पत्तिं लक्ष्मणो भरतस्तदा ॥ आश्चर्यमिति चाब्रूतामुभौ रामं जनेश्वरम् ॥ १ ॥
अथ रामः कथामेतां भूय एव महायशाः ॥ कथयामास धर्मात्मा प्रजापतिसुतस्य वै ॥ २ ॥
सर्वास्ता विदुतां दृष्ट्वा किन्नरीर्क्षिषिसत्तमः ॥ उवाच रूपसंपन्नां तां स्त्रियं प्रहसन्निव ॥ ३ ॥
सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने ॥ भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ॥ ४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शून्ये स्वजनवर्जिता ॥ इला सुरुचिरप्रख्यं प्रत्युवाच महाग्रहम् ॥ ५ ॥
अहं कामचरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी ॥ प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६ ॥
तस्यास्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षमुपागतः ॥ स वै कामी सह तया रेमे चन्द्रमसः सुतः ॥ ७ ॥
बुधस्य माधवो मासस्तामिलां रुचिराननाम् ॥ गतो रमयतोत्यर्थं क्षणवत्तस्य कामिनः ॥ ८ ॥
अथ मासे तु संपूर्णे पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ प्रजापतिसुतः श्रीमाञ्जश्यने प्रत्यबुध्यत ॥ ९ ॥
सोपश्यत्सोमजं तत्र तपन्तं सलिलाशये ॥ ऊर्ध्वबाहुं निरालम्बं तं राजा प्रत्यभाषत ॥ १० ॥
भगवन्पर्वतं दुर्गं प्रविष्टोसि सहानुगः ॥ न तु पश्यामि तत्सैन्यं क्व नु ते मामका गताः ॥ ११ ॥
तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं सान्त्वयन्परया गिरा ॥ १२ ॥
अश्ववर्षेण महता भृत्यास्ते विनिपातिताः ॥ त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वातवर्षभयादितः ॥ १३ ॥
समाश्रयसिहि भद्रं ते निर्भयो विगतज्वरः ॥ फलमूलाशनो वीर निवसेह यथासुखम् ॥ १४ ॥
स राजा तेन वाक्येन प्रत्याश्वस्तो महामतिः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं दीनो भृत्यक्षयाद्भृशम् ॥ १५ ॥
त्यक्ष्याम्यहं स्वकं राज्यं नाहं भृत्यैर्विनाकृतः ॥ वर्तयेयं क्षणं ब्रह्मन्समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥
सुतो धर्मपरो ब्रह्मज्येष्ठो मम महायशाः ॥ शशबिन्दुरिति ख्यातः स मे राज्यं प्रपत्स्यते ॥ १७ ॥

किंपुरुषोत्पत्तिं किंपुरुषत्वेन तासां स्त्रीणामुत्पत्ति-
लर्थः । अब्रूतां ॥ १—२ ॥ सर्वासां इलाव्यतिरि-
क्तानां विदुतत्वात् हासः कामविकारमूल एव ॥ ३ ॥
भक्त्या अनुरागेण । स्निग्धं स्नेहयुक्तं ॥ ४ ॥ महाग्रहो
ग्रहदेवः ॥ ५ ॥ कामचरी स्वतन्त्रा ॥ ६—७ ॥
मासो गत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ प्रजापतिसुतः इलः
॥ ९—१० ॥ इलो विस्मृतस्वस्त्रीत्वादिवृत्तान्तः

गौरीशापवशादिति शेषः ॥ १२ ॥ अश्ववर्षेणेत्यादि
छद्मवचनं गिरीशशापानुरोधार्थं ॥ १३—१४ ॥
तेन वाक्येनेति । इह यथासुखं निवसेति वाक्येन-
लर्थः ॥ १५ ॥ भृत्यैर्विनाकृतोप्यहं स्वकं राज्यं न
त्यक्ष्यामि त्यक्तं न शक्नोमि । इह वसान इति शेषः ।
एतदेवाह—हे ब्रह्मन्, क्षणमपि न वर्तयेयं । नञ्
इहानुकर्षः । तस्मान्मां गमनाय समनुज्ञातुमर्हसि

ति० विहताः गतादृष्ट्वा । विदुताइतिपाठान्तरं । ग्रहसन्नेवसर्वासांस्वबुद्ध्यानिराकरणात्प्रहासः ॥ ३ ॥ स० सुरुचिरप्रख्यं
बहुशोभं ॥ ५ ॥ स० प्रत्यबुध्यत पुंस्त्वमागतं ॥ ९ ॥ स० क्षणं तदाज्ञावाप्तिकालपर्यन्तं । वर्तयेयं यथाकथंचिद्वर्तयेयं ।
अनन्तरंसमनुज्ञातुमर्हसि । विनाननुकर्षमन्वयोऽयमिति लाघवं ज्ञेयम् ॥ १६ ॥ स० पारंपर्यांगतांस्वमर्यादां कथयति—सुतइति ।
सः भेमुक्तवतःप्रवयस्कस्यसकाशादेवराज्यंप्रपत्स्यते । नस्वस्वातन्त्र्येणकरिष्यति । मद्गतां विप्रत्यर्पयन्तमराजकप्रार्थनं भवेदिति भावः ।

[पा०] १ झ. ठ. विहतादृष्ट्वा. २ क—घ. च. छ. ज. ञ. शुभं वाक्यं.

तथा ब्रुवात राजन्द्र बुधः परममद्भुतम् ॥ सान्त्वनपुनयानान् नारायण ॥ २० ॥
 न सन्तापस्त्वया कार्यः कार्दमेय महाबल ॥ संवत्सरोषितस्येह कारयिष्यामि ते हितम् ॥ २० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥
 मासं स स्त्री तथा भूत्वा रमयत्यनिशं शुभा ॥ मासं पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार सः ॥ २२ ॥
 ततः सा नवमे मासि इला सोमसुतात्सुतम् ॥ जनयामास सुश्रोणी पुरुरवसमूर्जितम् ॥ २३ ॥
 जातमात्रं तु सुश्रोणी पितृहस्ते न्यवेशयत् ॥ बुधस्य समवर्णाभिमिला पुत्रं महाबलम् ॥ २४ ॥
 बुधस्तु पुरुषीभूतं स वै संवत्सरान्तरम् ॥ कथाभी रमयामास धर्मयुक्ताभिरात्मवान् ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

इल्लेराजनि पुनःपर्यायेणपुरुषत्वंगते बुधेन संवर्तादिपरमर्षिसमाह्वानपूर्वकं तैःसहमन्त्रणे तत्रकर्दमेनाश्वमेधेनपशुपतितो-
 षणनिर्धारणम् ॥ १ ॥ अश्वमेधतुष्टेनपशुपतिना इलायसार्वकालिकपुंस्त्वप्राप्तिविरदानम् ॥ २ ॥ एवमारेणे भरतलक्ष्मणौ-
 प्रत्यश्वमेधमहिमाबुवर्णनम् ॥ ३ ॥

तथोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतम् ॥ उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महायशः ॥ १ ॥
 इला सा सोमपुत्रस्य संवत्सरमयोषिता ॥ अकरोत्किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥
 तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं निशम्य परिपृच्छतोः ॥ रामः पुनरुवाचेमां प्रजापतिसुते कथाम् ॥ ३ ॥
 पुरुषत्वं गते शूरे बुधः परमबुद्धिमान् ॥ संवर्त परमोदारमाजुहाव महायशः ॥ ४ ॥

—सुत इति ॥ प्रपत्स्यत इति ॥ मया गत्वा कृता- पितृहस्ते उपनयनादिकृत्यार्थं न्यवेशयत् ॥ २४-२५ ॥
 दम्भिकेकादिति भावः ॥ १७ ॥ सुखान्वितानिति । इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 देशस्थानिति शेषः । हित्वा न शक्यामीति । इह मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोननव-
 स्थातुमिति शेषः । अशुभं वचः इह निवासलक्षणा- तितमः सर्गः ॥ ८९ ॥
 निष्टवचनं वक्तुं नार्हसीति शेषः ॥ १८—२२ ॥

इला सोमसुतात्सुतं जनयामासेति । योजनगन्ध्या- तस्येति । पुरुरवस इत्यर्थः ॥ १ ॥ किमिति ।
 दिः पराशरादेर्व्यासादिमिव निषेकानन्तरमेवेति ज्ञेयं संवत्सरात्परमिति शेषः । इलस्य पुरुरवसोपि
 ॥ २३ ॥ जातमात्रं तत्क्षण एव । पितृसमाकारं पुत्रस्य सत्त्वाच्छशबिन्दोःपूर्वपुत्रस्य च सत्त्वात्पुरुर-

पुत्रस्यस्ववशवर्तितोपपादकं धर्मपरः महायशाइतिविशेषणद्वयं । नागोजिभट्टस्तु उक्तमेवराज्योत्कृष्टाप्रदर्शनायाह—सुतइति ।
 ममराज्यप्रतिगमनाभावेइतिशेषइतिव्याचष्टे । तत्रैतद्विशेषणद्वयंनस्वरसंलग्नमितिबिन्दोविदांकुर्वन्तु ॥ १७ ॥ ति० नवमे
 मासीति । नचैवंमध्येपुरुषलावस्थायांगर्भदर्शनेनपूर्वावस्थास्मरणाभावरूपपार्वतीवरान्धथाभावापत्तिः । तद्वरबलादेवविद्यमानस्यापि
 गर्भस्यानेनाज्ञानमितिकल्पनेनादोषात् । एतदनुपपत्त्यैवबुधस्यसमागममारभ्यनवमेमासिसद्यएवगर्भग्रहणप्रसवावितितीर्थः ॥ स०
 नवमेमासि एकस्मिन्नीलमासेबुद्धिः । अपरस्मिन्नन्तर्धानं । अष्टादशमासेतदर्धनवमासीसंपत्तिरितिभारतोक्तप्रकारेण न क्रमत
 इतिमन्तव्यं । अथवापार्वतीवरेणविद्यमानस्याप्यप्रतिभानंगर्भस्यान्तर्बुद्धिश्चसंभवतइतियथावस्थितनवमेमासिसुतंजनयामास ॥ २३ ॥
 ति० संवत्सरान्तरं संवत्सरान्तरप्राप्त्यपेक्षितावशिष्टमासत्रयपर्यन्तं ॥ २५ ॥ इत्येकोननवतितमःसर्गः ॥ ८९ ॥

ति० प्रजापतिसुते तद्विषयां ॥ ३ ॥

[पा०] १ च. छ. न. परमबुद्धिमान्. २ क. घ. च. छ. न. पुरुषीभूतंसमाश्वाननराधिपं.

च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनम् ॥ प्रमोदनं मोदकरं तथा दुर्वाससं मुनिम् ॥ ५ ॥
 एतान्सर्वान्समान्नीय वाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शिनः ॥ उवाच सर्वान्सुहृदो धैर्येण सुसमाहितान् ॥ ६ ॥
 अयं राजा महाबाहुः कर्दमस्य इलः सुतः ॥ जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यस्य विधीयताम् ॥ ७ ॥
 तेषां संवदतामेव तमाश्रममुपागमत् ॥ कर्दमस्तु महातेजा द्विजैः सह महात्मभिः ॥ ८ ॥
 पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव वषट्कारस्तथैव च ॥ ओङ्कारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमत् ॥ ९ ॥
 ते सर्वे हृष्टमनसः परस्परसमागमे ॥ हितैषिणो बाह्विपतेः पृथग्वाक्यान्यथानुवृत् ॥ १० ॥
 कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं हितम् ॥ द्विजाः शृणुत मद्राक्यं यच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि ॥ ११ ॥
 नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरा वृषभध्वजम् ॥ नाश्वमेधात्परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः ॥
 तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदम् ॥ १२ ॥
 कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्वे एव द्विजर्षभाः ॥ रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ॥ १३ ॥
 संवर्तस्य तु राजर्षेः शिष्यः परपुरंजयः ॥ मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं संमुपाहरत् ॥ १४ ॥
 ततो यज्ञो महानासीद्बुधाश्रमसमीपतः ॥ रुद्रश्च परमं तोषं जगाम सुमहायशाः ॥ १५ ॥
 अथ यज्ञे समाप्ते तु प्रीतः परमया मुदा ॥ उमापतिर्द्विजान्तसर्वानुवाच इलसन्निधौ ॥ १६ ॥
 प्रीतोस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः ॥ अस्य बाह्विपतेश्चैव किं करोमि प्रियं शुभम् ॥ १७ ॥
 तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिताः ॥ प्रसादयन्ति देवेशं यथा स्यात्पुरुषस्त्रिला ॥ १८ ॥
 ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः ॥ इलायै स महातेजा दत्त्वा चान्तरधीयत ॥ १९ ॥
 निवृत्ते हयमेधे तु गैतश्चादर्शनं हरः ॥ यथागतं द्विजाः सर्वे ह्यगच्छन्दीर्घदर्शिनः ॥ २० ॥
 राजा तु बाह्विमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् ॥ निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यशस्करम् ॥ २१ ॥

वसो राज्यप्राप्तिरभून्न वेति प्रश्नाशयः ॥ २—५ ॥ सुहृदः स्वसखीभूतान् ॥ ६ ॥ यथाभूतमिलस्य वृत्तान्तं ॥ ७—११ ॥ वृषभध्वज एव स्वकृतशापनिवर्तकः । तत्प्रीतिश्चाश्वमेधेन सर्वदेवताप्रीतिकरेणैवेति भावः । नाश्वमेधात्परो इति । राज्ञां ब्रह्महत्यान्तसर्वपापनिवारक इति शेषः । प्रियश्चैव महात्मन इति । यद्यपि प्रजापतिदेवताकः प्रजापतिप्रीतिकरोऽश्वमेधः तथापि सर्वदेवताप्रीतिकरत्वादस्य रुद्रप्रीतिकरत्वमपि सिद्धं । वस्तुतस्तु “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतिवचनाद्यज्ञपुरुषाराधनमश्वमेधः । विष्ण्वाराधनमित्युपक्रमे

लक्ष्मणोक्त्या विष्ण्वाराधनमेवाश्वमेधः । तदाराधनत्वेनैव हरस्यापि प्रियत्वं । प्रकृतब्रह्महत्यावारकत्वेन तस्य प्रशंसार्थं पुनरपि रामेण तद्विषयार्थाद् उक्तः । एतेन यत्केनचिदुक्तं लक्ष्मणेन विष्ण्वाराधनयज्ञे प्रस्तुते पुनः रामेण रुद्राराधनत्वप्रदर्शनं विष्ण्वपेक्षया रुद्राधिक्यस्य प्रतिपादनार्थमिति, तद्दूरोत्सारितं । ब्रह्महत्यावारकप्रदर्शनार्थत्वादामोक्तस्य ॥ १२—१३ ॥ समुपाहरत् संभारजातमुपहृतवान् ॥ १४—२० ॥ बाह्विमुत्सृज्येति । ज्येष्ठपुत्रशशविन्द्वधिष्ठितमिति

ति० यथाभूतं ईश्वराज्ञानुभवसिद्धं स्त्रीपुंसरूपप्रकारद्वयं प्राप्तं एनं जानीत ॥ ७ ॥ ति० नन्वश्वमेधेन कथं वृषभध्वजसंतोषोत्साह—प्रियएवमहात्मनः । यद्यपि प्रजापतिदेवत्वत्वात् प्रजापतिप्रीतिकरः सः । तथापि हिरण्यगर्भावस्थाविशेषस्यैव रुद्रत्वात् तदोषः ॥ स० महात्मनो ब्रह्मणो विष्णोर्वाऽयं यज्ञः प्रियश्च । रुद्रस्य आपदात्तत्वात्तद्वारा श्रीहरिप्रसादआसादनोय इति वृषभध्वजमित्युक्तिर्न तु परममुख्यतयेति मन्तव्यं ॥ १२ ॥ स० रुद्रश्चेति शब्दात् परममुख्यमुख्येशब्दवाच्यहरिहिरण्यगर्भहराणां प्रीतिं तत्तरतमतोऽभिप्रेति ॥ १५ ॥ ति० देवेशं प्रसादयन्ति स्म । पुरुषत्वं विनान्यं वरं वृणीष्वेति पूर्ववद्यथानवदेतथाविशिष्यप्रसन्नमकुर्वन्मिलत्यर्थः । तदेवोक्तं—यथास्यादिति ॥ १८ ॥

[पा०] १ झ. ठ. प्रियएव. २ ग. ज. समुपागमत्. ३ क—ड. झ. ज. गतेचादर्शनं हरे.

शशविन्दुस्तु राजर्षिर्वाह्निं परपुरञ्जयः ॥ प्रतिष्ठाने इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ २२ ॥
 स काले प्राप्तवाँल्लोकमिलो ब्राह्ममनुत्तमम् ॥ ऐलः पुरुरवा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ २३ ॥
 ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावः पुरुषर्षभौ ॥ स्त्रीभूतः पौरुषं लेभे यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

रामेण लक्ष्मणमुखाद्वसिष्ठाद्याह्वानेन तैःसहाश्वमेधकरणनिर्धारणपूर्वकं लक्ष्मणं प्रति यज्ञशालानिर्माणसुग्रीवविभीषण-
 दानयनयागीयसामग्रीसंपादनादिचोदना ॥ १ ॥

एतदाख्याय काकुत्स्थो भ्रातृभ्याममितप्रभः ॥ लक्ष्मणं पुनरेवाह धर्मयुक्तमिदं वचः ॥ १ ॥
 वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् ॥ द्विजांश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥ २ ॥
 एतान्तसर्वान्तसमानीय मन्त्रयित्वा च लक्ष्मण ॥ हयं लक्षणसंपन्नं विमोक्षयामि समाधिना ॥ ३ ॥
 तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ॥ द्विजान्तसर्वान्तसमाहूय दर्शयामास राघवम् ॥ ४ ॥
 ते दृष्ट्वा देवसंकाशं कृतपादाभिवन्दनम् ॥ राघवं सुदुराधर्षमाशीर्भिः समपूजयन् ॥ ५ ॥
 प्राञ्जलिः स तदा भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् ॥ औचक्षेऽश्वमेधस्य ह्यभिप्रायं महायशः ॥ ६ ॥
 ते तु रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ अश्वमेधं द्विजाः सर्वे पूजयन्ति स्म सर्वशः ॥ ७ ॥
 स तेषां द्विजमुख्यानां वाक्यमद्भुतदर्शनम् ॥ अश्वमेधाश्रितं श्रुत्वा भृशं प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥

शेषः ॥ २१ ॥ वाह्निमिति । अध्रुवासेति शेषः ॥ २२ ॥
 काले शरीरावसानकाले । ब्राह्मं ब्रह्मसंबन्धिनं ॥ २३ ॥
 यच्चान्यदिति । उक्तब्रह्मलोकानित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमु-
 कुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्यान नवतितमः
 सर्गः ॥ ९० ॥

पाठः ॥ ६ ॥ वृषध्वजं नमस्कृत्वेति । सोऽलुण्ठनं वचः
 इलवदुद्राराधनं विहायेत्यर्थः । कर्दमकृतयागस्येवास
 रुद्रात्प्रयोजनगन्धामावात् परदेवतामुद्दिश्याश्वमेधं
 कर्तुमुद्युक्ता इति भावः । रुद्रस्तु सर्वयज्ञानर्हः शूद्रा-
 राध्यः । यज्ञमध्ये च तत्प्रसङ्गे अनुपस्पर्शनादिप्राय-
 श्चित्तस्य प्रसिद्धत्वात् । “इमं पशुं पशुपते ते अद्य
 बध्नाम्यग्ने” इत्यादिश्रुतिस्तु अग्नेरेव यज्ञान्वयप्रतिपा-
 दिका । कर्दमकृतयज्ञस्य नाराध्यो रुद्रः । किंतु
 स्वाभिमतदेवतारूपविष्ण्वाराधनत्वेन प्रीतो रुद्र इत्यु-
 च्यते । उपक्रमे तत्पूर्वसर्गेषु “यज्ञो वै विष्णुः” इत्यु-
 क्तीत्या विष्णोराध्यत्वसमर्थनात् । यद्वा विष्णुद-
 त्तवरत्वादुद्रस्य । विष्णुमपूजयन् । रामस्त्वश्वमेधं

स० ब्रीपूर्वः पूर्वैर्ब्रीत्वेनजातः । पौरुषं पुरुषत्वं । लेभे । नकेवलमेतावत् किंतुयच्चान्यदुर्लभंतदपिप्राप्तवानित्यर्थः ॥ २४ ॥
 इतिनवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥

ति० समाधिना सावधानचित्ततयाहयंविमोक्षयामीतिलक्ष्मणमाहेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ३ ॥ ति० वृषध्वजं रुद्रं । त्रेतामिरूप-
 [पा०] १ झ. ठ. ब्रीपूर्वः. २ क. ख. घ. च. छ. कृतेपादाभिवन्दने. ३ क. च. घ—उ. उवाचधर्मसंयुक्तमश्वमे-
 धाश्रितंवचः.

विज्ञाय कर्म तत्तेषां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रेषयस्व द्रुतं दूतान्सुग्रीवाय महात्मने ॥ ९ ॥
 यथा महद्भिर्हरिभिर्वहुभिश्च वनौकसाम् ॥ सार्धमागच्छ भद्रं ते ह्यनुभोक्तुं महोत्सवम् ॥ १० ॥
 विभीषणश्च रक्षोभिः कामगैर्वहुभिर्वृतः ॥ अश्वमेधं महायज्ञमायात्वंतुलविक्रमः ॥ ११ ॥
 राजानश्च महाभागा ये मे प्रियचिकीर्षवः ॥ सानुगाः क्षिप्रमायान्तु यज्ञं द्रष्टुमनुत्तमम् ॥ १२ ॥
 देशान्तरगता ये च द्विजा धर्मसमाहिताः ॥ आमन्त्रयस्व तान्त्सर्वानश्वमेधाय लक्ष्मण ॥ १३ ॥
 ऋषयश्च महाबाहो आहूयन्तां तपोधनाः ॥ देशान्तरगताः सर्वे सदाराश्च द्विजातयः ॥
 तथैव तालावचरास्तथैव नटनर्तकाः ॥ १४ ॥
 यज्ञवाटश्च सुमहान्गोमत्या नैमिशे वने ॥ आज्ञाप्यतां महाबाहो तद्वि पुण्यमनुत्तमम् ॥ १५ ॥
 शान्तयश्च महाबाहो प्रवर्त्यन्तां समन्ततः ॥ १६ ॥
 शतशश्चापि धर्मज्ञाः क्रतुमुख्यमनुत्तमम् ॥ अनुभूय महायज्ञं नैमिशे रघुनन्दन ॥ १७ ॥
 दुष्टः पुष्टश्च सर्वोसौ मानितश्च यथाविधि ॥ प्रीतिं यास्यति धर्मज्ञ शीघ्रमामन्त्र्यतां जनः ॥ १८ ॥
 शतं वाहसहस्राणां तण्डुलानां वपुष्मताम् ॥ अयुतं तिलमुद्रानां प्रयात्त्वग्रे महाबल ॥ १९ ॥
 चणकानां कुलत्थानां माषाणां लवणस्य च ॥ अतोनुरूपं स्नेहं च गन्धं संक्षिप्तमेव च ॥ २० ॥
 सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः ॥ अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना ॥ २१ ॥
 अन्तरा पण्यवीथ्यश्च सर्वे च नटनर्तकाः ॥ सूदा नार्यश्च बहवो नित्यं यौवनशालिनः ॥ २२ ॥
 भरतेन तु सार्धं ते यान्तु सैन्यानि चाग्रतः ॥ नैगमा बलवृद्धाश्च द्विजाश्च सुसमाहिताः ॥ २३ ॥
 कर्मान्तिकान्वर्धकिनः कोशाध्यक्षाश्च नैगमान् ॥ मम मातृस्तथा सर्वाः कुमारान्तःपुराणि च ॥ २४ ॥
 काञ्चीनां मम पत्नीं च दीक्षायां ज्ञांश्च कर्मणि ॥ अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महायज्ञाः ॥ २५ ॥

यथापूर्वमकरोत् ॥ ७—९ ॥ महद्भिर्हरिभिः हनुम-
 द्भवादिभिः । बहुभिश्चेति । भ्रात्रभिप्रायेण अनुभोक्तुं
 द्रष्टुमित्यर्थः ॥ १०—१३ ॥ तालं गृहीत्वावचरन्तीति
 तालावचराः सूत्रधाराः ॥ १४ ॥ गोमत्या नद्यास्तीर
 इति शेषः ॥ १५—१६ ॥ धर्मज्ञाः शतशः अनेके
 नैमिशे महायज्ञमश्वमेधमनुभूयानुष्ठाय कृतार्था इति
 शेषः । यद्वा धर्मज्ञ इति पाठे अनुभूय दृष्ट्वा प्रीतिं
 यास्यतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ प्रतियास्यतीति च
 पाठः ॥ १८ ॥ वपुष्मतामिति । अखण्डानामित्यर्थः ।
 शतं वाहसहस्राणीति । लक्षं बलीवर्दा इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अतोनुरूपं उक्तब्राह्मणभोजनसंविधानानुरूपं । स्नेहं
 घृततैलपयोदध्यादिकमित्यर्थः । संक्षिप्तमेव गन्धमि-
 ति । अष्टमृमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ हिरण्यस्य रजतस्ये-
 त्यर्थः । शतोत्तरा इति । कोट्य इत्यर्थः । समाधिना
 सावधानतया ॥ २१ ॥ अन्तरा मार्गमध्ये । तत्र
 चापेक्षिताः आपणवीथ्यः । तत्प्रवर्तका वणिजश्चेत्य-
 र्थः ॥ २२—२३ ॥ कर्मान्तिकाः किङ्कराः । कुमा-
 रान्तःपुराणीति । भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नपत्न्य इत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ काञ्चीनां मम पत्नीमिति । स्वर्णमयीं सीता-
 प्रतिमामित्यर्थः । पत्न्याश्च प्रतिनिधिसद्भावादिकं सर्वं

साहस्रस्यज्ञानिर्विघ्नार्थतत्त्वमस्कारः ॥ ७ ॥ ति० तत्कर्मविज्ञाय तत्कर्मकरणाङ्गीकारंविज्ञाय ॥ ९ ॥ स० शान्तयः प्रहादिसौ-
 स्यापादिकाः ॥ १६ ॥ ति० सर्वेइति । ‘हुन्दुभीन्समाप्नन्ति ‘वीणागाधिनौगायतः’ इत्यादिकल्पसूत्रोक्तप्रयोगापेक्षिताः ।
 यौवनशालिनइति । ‘पुमान्त्रिया’ इत्येकशेषः ॥ २२ ॥ स० कर्मान्तिकान् कर्मकरान् । वर्धकिनः तक्ष्णः । नैगमान्
 मूलनगरेतरपुरगान् । कुमारान्तःपुराणि च भरतादिपुत्रान्तःपुराणि ॥ २४ ॥ ति० काञ्चीनां काञ्चनमयीं । दीक्षायां दीक्षा-
 निमित्तं । कर्मणि ज्ञान् कर्मविषयज्ञानवतकृषीन् । ‘ज्ञोविद्वान्सोमजोपिच’ इत्यमरः । नचपत्न्या अपियजमानत्वाद्यज्ञस्वामि-
 ताच्चस्वामिनोयजमानस्यप्रतिनिधिप्रतिषेधात्कथंपत्न्याःप्रतिनिधिः । ‘स्वामिनोमेदेवतायाश्चशब्दात्कर्मणश्चप्रतिनिधिर्निवृत्तः ।’

[पा०] १ ख. शीघ्रमहद्भिर्हरिभिर्बलिभिश्चवनाश्रयैः २ ख. ग. घ. त्वनुचरैःसह. ३ ड—ट. यज्ञभूमिनिरीक्षकाः.
 ४ क. च. छ. ट. प्रतियास्यति.

उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महौजसाम् ॥ सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाबलः ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्दिनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

रामेणाश्वस्यक्षोणीप्रदक्षिणीकरणायलक्ष्मणप्रेरणपूर्वकमश्वमेधकरणारंभः ॥ १ ॥

तत्सर्वमखिलेनाशु संस्थाप्य भरताग्रजः ॥ हयं लक्षणसंपन्नं कृष्णसारं मुमोच ह ॥ १ ॥
ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धमश्वतत्रे नियोज्य च ॥ ततोऽभ्यगच्छत्काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिशम् ॥ २ ॥
यज्ञवाटं महाबाहुर्दृष्ट्वा परममद्भुतम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति वचोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
नैमिशे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः ॥ अनिन्युरूपहारांश्च तान्नामः प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥
उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महात्मनाम् ॥ सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महामतिः ॥ ५ ॥
अन्नपानानि वस्त्राणि सानुगानां महात्मनाम् ॥ भरतः संददावाशु शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ६ ॥
वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा ॥ विप्राणां प्रणताः सर्वे चक्रिरे परिवेषणम् ॥ ७ ॥
विभीषणश्च रक्षोभिर्वहुभिः सग्विभिर्वृतः ॥ ऋषीणामुग्रैतपसां पूजां चक्रे महात्मनाम् ॥ ८ ॥

युद्धकाण्डे सप्रकारं निरूपितं, तत्रैव द्रष्टव्यं ॥ २५—
॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
यणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने
एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

कृष्णसारं कृष्णप्रधानं । प्रायशः कृष्णवर्णमित्य-
र्थः । कृष्णशारमिति च पाठः ॥ १ ॥ अश्वतत्र इति ।

“चतुश्शता रक्षन्ति यज्ञस्याघाताय तथा शतेन
राजपुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति”
इति श्रुतेः । अश्वरक्षादिसंबन्धयज्ञप्रयोगनिर्वर्तनार्थ-
मित्यर्थः ॥ २—३ ॥ उपहाराः उपदाः ॥ ४—५
राजपूजामाह—अत्रेत्यादि ॥ राजसत्कारे भरतश्च
युग्ननियोगः सुग्रीवादीनां विप्रपरिवेषणे विभीषणस्य
ब्रह्मर्षिसत्कारे नियोग इत्याह—भरत इत्यादि ॥ ६—

इत्यापस्त्वमूत्रात्खामिनोयजमानस्यपत्न्यावाइति चेन्न । “यस्यभार्यान्यदेशस्थानेष्व्यतेयतिनाऽथवा । अशक्ताप्रतिकूलावातस्याः
प्रतिनिधिक्रिया ” इत्येवंविधेविषयेप्रतिनिधेरनुमतत्वात् । ‘ अन्येकुशमयीपत्नीकृत्वातुगृहमेधिनः । अग्निहोत्रमुपासन्तेयावज्जी-
वमनुव्रताः । सौवर्णावापोऽशपलैर्माषकैर्भोडशैरपि । ’ इतिस्मृतेश्च । ‘ मृतायामपिभार्यायांवैदिकीनल्यजेद्विजः । उपाधिनापि
तत्कर्मयावज्जीवंसमापयेत् ’ इतिविष्णुस्मृतेश्च । वस्तुतस्त्वेषांसौवर्णानप्रतिनिधिः । देवताप्रतिमास्त्वितत्त्वबुद्धिरेव । ननुसाह-
स्यबुद्धिरत्रेतिप्रतिनिधित्वाभावात् । किंतुभगवत्ऋषीणांचावाहनादिसामर्थ्येनघटनाकौशलेनचतत्त्वबुद्धेरेवोत्पादात् । पत्नीकर्म-
निर्वाहकत्वंचततएव । अतएव ‘ काञ्चनीममपत्नी ’ इतिसंगच्छते । एतेनकाम्येष्वश्वमेधादिषुकथंप्रतिनिधिरितिपरास्तमित्याहुः ॥
स० काञ्चनीमिति । सीतातु ‘ रामस्यदृश्यासर्वेषामदृश्याजनकात्मजा ’ इत्युक्तेः अमरविवक्षयारामेणसांसिनिऋष्यते । पामर-
विवक्षयाविप्रकृष्यतइतिद्विवक्षयासमीपेप्रतिनिधिनिधापनमितिमन्तव्यं ॥ २५ ॥ ति० उपकार्याः वासस्थानानि ॥ २६ ॥
स० अन्नपानानिवस्त्राणिव्यादिदेशेननवयः ॥ २७ ॥ स० प्रवराननराः वानरप्रवराः । विप्राणांपरिवेषणंचक्रुः ॥ २८ ॥ स०
उग्रतपसांपूजांचक्रुइत्यनेन तत्समाजनचातुरीमान्विभीषणइतिद्योत्यते ॥ २९ ॥ इत्येकनवतितमःसर्गः ॥ ९१ ॥

ति० तत्सर्वमिति । यागोपकरणसर्वमित्यर्थः । अखिलेन अन्यूनतयाजनेनवा । कृष्णसारं कृष्णसारमृगसमानवर्णं । यद्वा
कृष्णवर्णं सर्वयज्ञपशुभ्यःसारभूतंचेत्यर्थः ॥ स० अखिलेन खिलभिन्नेनदृढेनबाहनादिना । कृष्णसारं तथा तीव्रव्रजनेनतत्त्वो-
क्तिर्वा । कृष्णवर्णंवंतसारंश्रेष्ठंवा । कृष्णवर्णंसरतिगच्छति कर्णेएकस्मिन्नितिसतथावा ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. झ. व. प्रस्थाप्य. २ क—घ. च. छ. ज. आजगमुस्सर्वैराष्ट्रेभ्यस्तात्रामः. ३ झ. अन्नपाना-
दिवस्त्राणिसर्वोपकरणानिच । भरतःसहशत्रुघ्नोऽनियुक्तराजपूजने. ४ क. ग. ड. झ. व. ट. परिवेषणंचविप्राणांप्रयताःसंप्रचक्रिरे.
५ ड. झ. व. ट. सुग्रतपसांकिंकरःसमपद्यत.

एवं सुविहितो यज्ञो ह्यमेधोऽभ्यवर्तत ॥ लक्ष्मणेनाभिगुप्ता च ह्यचर्या प्रवर्तत ॥ ९ ॥
 ईदृशं राजसिंहस्य यज्ञप्रवरमुत्तमम् ॥ नान्यः शब्दोऽभवत्तत्र ह्यमेधे महात्मनः ॥ १० ॥
 छन्दतो देहि देहीति यावत्तुष्यन्ति याचकाः ॥ तावत्सर्वाणि दत्तानि क्रतुमध्ये महात्मनः ॥
 विविधानि च गौडानि खाण्डवानि तथैव च ॥ ११ ॥
 न निस्सृतं भवत्योष्ठाद्वचनं यावदर्थिनाम् ॥ तावद्भानररक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२ ॥
 न कश्चिन्मलिनस्तत्र दीनो वाऽप्यथ कश्चितः ॥ तस्मिन् यज्ञवरे राज्ञो हृष्टपुष्टजनावृते ॥ १३ ॥
 ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिरजीविनः ॥ नास्तरस्तादृशं यज्ञं नाप्यासीत्स कदाचन ॥ १४ ॥
 यः कृत्यावान्सुवर्णेन सुवर्णं लभते स सः ॥ वित्तार्थी लभते वित्तं रत्नार्थी रत्नमेव च ॥ १५ ॥
 रजतानां सुवर्णानामश्मनामथ वाससाम् ॥ अनिशं दीयमानानां राशिः समुपदृश्यते ॥ १६ ॥
 न शक्यस्य धनेशस्य यमस्य वरुणस्य वा ॥ ईदृशो दृष्टपूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः ॥ १७ ॥
 सर्वत्र वानरास्तस्थुः सर्वत्रैव च राक्षसाः ॥ वासोधनान्नमार्थिभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्भृशम् ॥ १८ ॥
 ईदृशो राजसिंहस्य यज्ञः सर्वगुणान्वितः ॥ संवत्सरमथो साग्रं वर्तते न च हीयते ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

॥ ८ ॥ ह्यचर्या अन्धमेधयागानुष्ठानं ॥ ९ ॥ याचकाः रिति शेषः ॥ १४—१६ ॥ उक्त एवार्थ आदराद-
 यावत्तुष्यन्ति तावदेहि देहीति शब्दादन्यः शब्दो भ्यस्यते—न शक्येत्यादि ॥ १७—१८ ॥ संवत्सरं
 नाभवत् ॥ १० ॥ सर्वाणि दत्तानीत्यस्यैव प्रपञ्चनं— वर्तते न च हीयते । संवत्सरात्परमपीति शेषः ।
 विविधानीत्यादि । गौडानि गुडविकाररूपाणि ॥ ११ ॥ पुनः पुनरन्धमेधः प्रावर्ततेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगो-
 अर्थिनां मुखादेहीति वचनं यावन्न निस्सृतं, तावद्- विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटा-
 त्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२—१३ ॥ चिरजीविनो ख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ९२
 मुनयः तादृशं यज्ञं । इतः पूर्वं तादृशो नासीदित्याहु-

स० राजसिंहस्य राजश्रेष्ठस्य ईदृशं उत्तमं यज्ञप्रवरमुद्दिश्यैव शब्दः महानयं यज्ञ इति स्तुतिरूपोऽभवत् । ह्यमेधे प्रवृत्ते सति । अन्यः
 तदस्तुतिरूपः न नाभवत् । 'यज्ञप्रवरमुत्तममभव' इति व्याख्येयज्ञागोजिभट्टः किमभिप्रायेणैवमूचिवानिति विभावनीयं ॥ १० ॥
 स० यावत् यावता याचकास्तुष्यन्ति तावद्भव्यं विस्त्रवः अतिदाने स्वाभीरामः कुत एवं त्वया कारीति भर्त्सयेदिति शङ्का विकलः ।
 देहीति बोधितेन तावत् तावन्ति सर्वाणि दत्तानि ॥ ११ ॥ स० दानौघसमलङ्कृतं तादृशं यज्ञं नास्तरन् एतत्समसवनानुभवाभावा-
 देवस्वरणाभाव इति भावः । प्राक्कृतं अन्यानुष्ठितं सवनं दानौघसमलं दानानामोघेन संघेन समलं सदोषं । अपात्रेभ्यो वाऽसमये
 वा अदेयदित्वा वेतिसामल्यं दानेनैव तिमन्तव्यं । अस्मरन्तु तथानुभवादिति भावः ॥ १४ ॥ स० सुवर्णानां शोभनवर्णोपेतानां ।
 हिरण्यानां रजतानां ॥ १६ ॥ इति द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

[पा०] १ झ—ठ. देहि विस्त्रवो. २ क. ख. घ—छ. झ. व. ट. यज्ञं दानौघसमलं कृतं. ३ झ—ठ. हिरण्यानां.

४ च. छ. ववृधेचमहीयते. क. घ. ववृधेनाभ्यहीयत.

वा. रा. २७०

त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

रामाश्वमेधदर्शनाय कुशलवादिशिष्यगणेनसहसमागतवतावाल्मीकिना ऋषिवाटनिकटेपर्णशालानिर्माणेनतत्रवासः
॥ १ ॥ तथा कुशलवौप्रति परेद्युःप्रभातेयज्ञवाटनिकटादिपुत्रीरामायणगानचोदनपूर्वकं रामेणप्रश्ने आत्मनोवाल्मीकि-
प्यत्वकीर्तननियोजनम् ॥ २ ॥

वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमाद्भुते ॥ सशिष्य आजगामाशु वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ १ ॥
स दृष्ट्वा दिव्यसङ्काशं यज्ञमद्भुतदर्शनम् ॥ एकान्ते ऋषिवाटानां चकार उटजाञ्छुभान् ॥ २ ॥
शकटांश्च बहून्पूर्णान्फलमूलैश्च शोभनान् ॥ वाल्मीकिवाटे रुचिरे स्थापयन्नविदूरतः ॥ ३ ॥
आसीत्सुपूजितो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः ॥ वाल्मीकिः सुमहातेजा न्यवसत्परमात्मवान् ॥ ४ ॥
स शिष्यावब्रवीद्धृष्टौ युवां गत्वा समाहितौ ॥ कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायैथां परया मुदा ॥ ५ ॥
ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्मणावसथेषु च ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थिवानां गृहेषु च ॥ ६ ॥
रामस्य भवनद्वारि यत्र कर्म प्रवर्तते ॥ ऋत्विजामग्रतश्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ७ ॥
इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि विविधानि च ॥ जातानि पर्वताग्रेषु चास्वाद्यास्वाद्य गायताम् ॥ ८ ॥
न यास्यथः श्रमं वत्सौ भक्षयित्वा फलानि वै ॥ मूलानि च सुमृष्टानि नैगराद्बहिरास्यथः ॥ ९ ॥
यदि शब्दापयेद्रामः श्रवणाय महीपतिः ॥ ऋषीणामुपविष्टानां ततो गेयं प्रवर्तताम् ॥ १० ॥
दिवसे विंशतिः सर्गा गेया मधुरया गिरा ॥ प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टा मया पुरा ॥ ११ ॥
लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पोपि धनकाङ्क्षया ॥ किं धनेनाश्रमस्थानां फलमूलोपजीविनाम् ॥ १२ ॥
यदि पृच्छेत्स काकुत्स्थो युवां कस्येति दारकौ ॥ आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्वो ब्रूतमेवं नराधिपम् ॥ १३ ॥
इमास्तन्त्रीः सुमधुराः स्थानं वा पूर्वदर्शनम् ॥ मूर्च्छयित्वा सुमधुरं गायैथां विगतज्वरौ ॥ १४ ॥

तथाभूते प्रागुक्तप्रकारं प्रवृत्ते ॥ १ ॥ ऋषिवाटा- यावत् । आसेदछान्दसः इयन् परस्मैपदं च ॥ ९ ॥
नामिति । समीप इति शेषः । उटजानिति बहुवचनं शब्दापयेत् आह्वयेत् ॥ १० ॥ तत्र रामायणे ।
बहुशिष्यत्वात् ॥ २ ॥ रुचिर इति । अभूदिति शेषः बहुभिः सर्गप्रमाणैर्यथा मया पुरा सर्गा उद्दिष्टाः तेषु
॥ ३—६ ॥ यत्र कर्म चेति । अश्वमेधयाग इत्यर्थः सर्गेषु दिवसे दिवसे विंशतिसर्गा गेयाः ॥ ११—१२ ॥
॥ ७ ॥ अत्रास्माकं वाटे । विद्यमानान्यास्वाद्य । आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्व इत्येवं ब्रूतं नामुकदारका-
गायतामिति लोटप्रथमपुरुषद्विवचनं । यदा यदा श्रमः विति ॥ १३ ॥ इमास्तन्त्रीरिति । वीणाशिरा इत्यर्थः ।
तदा तदैवं कुरुतं । भवन्ताविति शेषः ॥ ८ ॥ नग- अपूर्वदर्शनं अपूर्वस्वराणां दर्शनं यत्र तत्तथा तादृशं
राद्बहिरास्यथः । क्षत्रियकुलेष्विति शेषः । नगरा- स्थानं षड्जादिस्वरभेदसिद्धये वीणादण्डोपरि
द्बहिः उटज इत्यर्थः । आस्यथः अधितिष्ठतमिति कल्पितं शिराणां स्पर्शविशेषसिद्धिप्रयोजनस्थानपङ्क्तिः

स० सशिष्यः कुशलवादिशिष्यसहितः ॥ १ ॥ स० दिव्यात् दिविभवादपिसंकाशतइतिसतथातं । एकान्ते जनसंकुलतावि-
कलेस्थले । ऋषिसंघातः तेनसहागतः ऋषिसंघः ॥ २ ॥ ति० शकटान् अन्नादिपूर्णान् । फलमूलांश्चशोभनान् सर्वतोरुचिरे वा-
ल्मीकिवाटेऽस्थापयन्नित्यर्थः । ‘रुचिरोभूदिति शेषइतिकतकव्याख्यानुसारीपाठोऽमृग्यः क्वचित् । ‘शकटैर्बहुभिः पूर्णैः फलमूलैश्चशोभ-
नैः । वाल्मीकिवाटोरुचिरः शोभयन्निवसर्वतः’ इतिपाठः सइत्यन्ये । स० शकटान् अग्निहोत्रपात्रादिसंयुतान् । फलमूलान् फलमू-
लान्येषांतइत्यर्थोऽथायजन्तः शब्दइतिपुल्लिङ्गतोपपत्तिः । वाल्मीकिवाटे तदाश्रममार्गं ॥ ३ ॥ ति० शिष्यौ कुशलवौ । स० वृष्टौ
धैर्यशालिनौ ॥ ५ ॥ ति० रथ्यासु उपमार्गेषु ॥ ६ ॥ ति० फलानिभुक्त्वानश्रमंयास्यथः । नापि रागात् कण्ठमाधुर्यात् परि-
हास्यथः । नगराद्बहिरास्यथः इतिपाठे रात्रिकालेइतिशेषः । उटजेष्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ ति० ऋषीणां अग्रेइतिशेषः ॥ १० ॥

[पा०] १ झ. ठ. ऋषिसंघातश्चकार. २ झ. ठ. फलमूलांश्च. ३ क—घ. रुचिरेगोमत्याअविदूरतः. ४ ड. झ. गायैतां.
५ झ. व. ठ. नरागात्परिहास्यथः. ६ ड. च. छ. झ. यथायोगंप्रवर्ततां.

आदिप्रभृति गेयं स्थान्न चावज्ञाय पार्थिवम् ॥ पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥ १५ ॥
 तद्युवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समास्थितौ ॥ गायेथां मधुरं गेयं तच्चीलयसमन्वितम् ॥ १६ ॥
 इति सन्दिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतसस्तदा ॥ वाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महायशः ॥ १७ ॥
 सन्दिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिलीसुतौ ॥ तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिन्दमौ ॥ १८ ॥
 तामद्भुतां तौ हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभाषितां तदा ॥
 समुत्सुकौ तौ सममूषतुर्निशां यथाऽश्विनौ भार्गवनीतिसंहिताम् ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्णवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

प्रभातेनिर्वर्तिताह्निकाभ्यांकुशलवाभ्यां यज्ञवाटमेत्यमधुरतरस्वरेण श्रीरामायणगानोपक्रमः ॥ १ ॥ तदाकणैनहृष्टेनरा-
 मेण यागावसानेसभायांसकलकलाकुशलतिखिलजनमेलनपूर्वकं कुशलवगीयमानरामायणश्रवणम् ॥ २ ॥ गानावसानेकु-
 शलवाभ्यां रामचोदनयात्रप्रति आत्मनोर्वाल्मीकिशिष्यत्वनिवेदनपूर्वकं रामायणस्यतत्पणीतत्वनिवेदनेनसह तस्यमुनेर्यज्ञ-
 वाटनिकटसंनिधानस्यचनिवेदनम् ॥ ३ ॥

तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ ॥ यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वं तत्रोपगायताम् ॥ १ ॥
 तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वाचार्यविनिर्मिताम् ॥ अपूर्वां पाण्ड्यजातिं च गेयेन समलंकृताम् ॥ २ ॥
 प्रमाणैर्बहुभिर्युक्तां तच्चीलयसमन्विताम् ॥ बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोऽभवत् ॥ ३ ॥
 अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महासुनीन् ॥ पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पण्डितान्नैगमांस्तथा ॥ ४ ॥
 पौराणिकाञ्छन्दविदो ये च बृद्धा द्विजातयः ॥ स्वराणां लक्षणज्ञांश्च उत्सुकान्द्विजसत्त्वमान् ॥ ५ ॥
 लक्षणज्ञांश्च गौन्धर्वान्नैगमांश्च विशेषतः ॥ पादाक्षरसमासज्ञांश्छन्दस्सु परिनिष्ठितान् ॥ ६ ॥

स्थानमित्युच्यते । तद्वा मूर्च्छयित्वा तत्र वा नादव्याप्तिं कृत्वा ॥ १४ ॥ आदिप्रभृतीति संक्षेपमारभ्येत्यर्थः । पार्थिवं न चावज्ञायेति । तत्समीपे स्थलान्तर इव शीलापरिहासादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः— पिता हि सर्वभूतानामिति ॥ १५—१८ ॥ भार्गव- नीतिसंहितां अश्विनाविव तौ तां वाणीं हृदये निवेश्य । श्वो गातव्यांस्मृत्वेत्यर्थः । निशां निशायां । सममिति । ऋषिभिरित्यर्थः । सममूषतुरिति च पाठः । भार्गव- नीतिसंस्कृतौ इति पाठान्तरे तु वाल्मीकिशिक्षितावि- त्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-

मायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

हुतहुताशनौ कृतसमिदाधानौ ॥ १ ॥ पूर्वैति । गायकाभ्यां पूर्वमाचार्येण निर्मितां अपूर्वां प्रागश्रुतां पाण्ड्यस्य गेयस्य जातिः षड्जातिः । गेयेन गानध- मेण ॥ २ ॥ प्रमाणैः ध्वनिपरिच्छेदसाधनैः । कौतू- हलपरः विस्मयवान् ॥ ३ ॥ कर्मान्तरे अश्वमेधस्य प्रयोगावसाने ॥ ४ ॥ स्वराणां षड्जादिस्वराणां । उत्सुकान् रामायणश्रवणोत्सुकानित्यर्थः ॥ ५ ॥ गानध-

स० नावज्ञाय अवज्ञामकृत्वागेयं । कुतइत्यतोव्याजेनयुष्मत्पितेतिबोधयति—पिताहीति । अतस्तत्समीपेपाददन्तप्रदर्शनादिलीला-
 ऽवज्ञारूपिणीनकार्येतिभावः ॥ १५ ॥ इतित्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥

स० पूर्वाचार्याभरतः गीतिसमनुशास्तिकर्ता । तद्विनिर्मितां । पूर्वाचार्याःस्वमूलपुरुषादयः । तद्विषयेविनिर्मितामितिवा ॥ २ ॥
 स० प्रमाणैः स्वराहोहारोद्दमर्यादासाधनैः ॥ ३ ॥ स० लक्षणज्ञान् सामुद्रिकलक्षणज्ञानिनः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. घ. भार्गवनीतिसंस्तुतौ, च. छ. भार्गवनीतिसंस्कृतौ, २ ख. ग. ज. पण्ड्यजातिं च, ३ च. छ. गानध-
 वीन्भाषाज्ञांश्च.

कलामात्रविभागज्ञाञ्ज्यौतिषे च परं गतान् ॥ क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान् ॥ ७ ॥
भाषाज्ञानिङ्गितज्ञांश्च नैगमांश्चाप्यशेषतः ॥ हेतूपचारकुशलान्वचने चापि हेतुकान् ॥ ८ ॥
छन्दोविदः पुराणज्ञान्वैदिकान्द्विजसत्तमान् ॥ चित्रज्ञान्वृत्तसूत्रज्ञान्गीतनृत्यविशारदान् ॥ ९ ॥
शास्त्रज्ञानीतिनिपुणान्वेदान्तार्थप्रबोधकान् ॥ एतान्सर्वान्त्समानीय गौतारौ समवेशयत् ॥ १० ॥
दृष्ट्वा मुनिगणाः सर्वे पार्थिवाश्च महौजसः ॥ पिवन्त इव चक्षुर्भ्यां राजानं गायकौ च तौ ॥ ११ ॥
ऊजुः परस्परं चेदं सर्व एव समन्ततः ॥ उभौ रामस्य सदृशौ बिम्बाद्विम्बमिवोत्थितौ ॥ १२ ॥
जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि ॥ विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च ॥ १३ ॥
तेषां संवदतामेवं श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् ॥ गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥ १४ ॥
ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् ॥ न च तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गानसंपदा ॥ १५ ॥
प्रवृत्तमादितः पूर्वसर्गं नारददर्शितम् ॥ ततः प्रभृति सर्गांश्च यावद्विंशत्यगायताम् ॥ १६ ॥
ततोऽपराहसमये राघवः समभाषत ॥ श्रुत्वा विंशतिसर्गास्तान्भ्रातरं भ्रातृवत्सलः ॥ १७ ॥
अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः ॥ प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्यदभिकाङ्क्षितम् ॥
ददौ शीघ्रं स काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥
दीयमानं सुवर्णं तु नागृहीतां कुशीलवौ ॥ ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ ॥ १९ ॥
वन्धेन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ ॥ सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ २० ॥
तथा तयोः प्रब्रुवतोः कुतूहलसमन्विताः ॥ श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ॥ २१ ॥
तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुत्सुकः ॥ प्रपच्छ तौ महातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥ २२ ॥
किंप्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः ॥ कर्ता काव्यस्य महतः क चासौ मुनिपुङ्गवः ॥ २३ ॥
पृच्छन्तं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ॥ २४ ॥
वाल्मीकिर्भगवान्कर्ता संप्राप्तो यज्ञसंविधम् ॥ येनेदं चरितं तुभ्यमशेषं संप्रदर्शितम् ॥ २५ ॥

वान् गान्धर्वशास्त्रज्ञान् । पादाक्षरसमासज्ञान् पादा-
क्षराणां गुरुलघुसामान्यज्ञान् । छन्दस्सु वेदेषु ॥ ६ ॥
कलामात्रविभागज्ञान् कलाः स्वराः तेषां मात्राः एक-
द्वित्रिलक्षणाः तेषां विभागज्ञान् । परं पारङ्गतान् ।
क्रियाकल्पविदः क्रियाकल्पः क्रियाप्रयोगप्रतिपादकं
कल्पसूत्रं तद्विदस्तज्ज्ञान् । काव्यविदः काव्यलक्षण-
लक्ष्यविद इत्यर्थः । काव्यविदो जनानिति च पाठः
॥ ७ ॥ भाषाज्ञान् अष्टादशभाषास्वरूपज्ञान् । इङ्गि-
तज्ञान् अग्निप्रायविदः । नैगमान्वणिजः । पूर्वत्र
पौरानित्यर्थः । वचने चापि केवलव्यवहारेपि हेतूप-
चारकुशलान् युक्तिप्रयोगसमर्थान् । हेतुकान् तार्कि-
कान् ॥ ८ ॥ वृत्तज्ञान् वृत्तशास्त्रज्ञान् । चित्रज्ञान्
चक्रबन्धादिसहितचित्रकाव्यरचनानिपुणान् ॥ ९ ॥
शास्त्रज्ञान् व्याकरणादिशास्त्रज्ञान् । समवेशयत् ।
सभामध्ये इति शेषः ॥ १०—१५ ॥ प्रवृत्तमिति
तत्र गेयेन नारददर्शितपूर्वसर्गमादितः प्रवृत्तम् ॥ १६
—१८ ॥ कुशीलवौ विस्मितौ सकृदेव बहुप्रदानतः
विस्मयवन्तौ किमनेनेत्येवोचतुश्च ॥ १९ ॥ तदेव
स्पष्टीकरोति—वन्धेनेत्यादि ॥ निरतौ निरताहारौ
॥ २०—२१ ॥ आगमं प्राप्तिं ॥ २२ ॥ किंप्रमाणमिदमि-
त्यादि ॥ का प्रतिष्ठा कियत्पर्यन्तमित्याशयः । काव्य-
स्य कः कर्तेत्यनुकर्षः । मुनिपुङ्गव इति । आस्त इति
शेषः ॥ २३—२४ ॥ येन कृतमिदमशेषं चरितं
काव्यं तुभ्यं संप्रदर्शितं सोऽस्य काव्यस्य कर्ता भगवान्

ति० आगमं कुशलवयोस्तत्प्राप्तिकारणं । तौताविति वीप्सा ॥ २२ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ट. कुशलान्वैतुकांश्च बहुश्रुतान्. २ ख. गायन्तौतौनिवेशितौ. क. घ. गायन्तौसमबोधयत्.

सन्निवद्धं हि श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रकम् ॥ उपाख्यानशतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ २६ ॥
 आदिप्रभृति वै राजन्यश्च सर्गशतानि च ॥ काण्डानि षट् कृतानीह सोत्तराणि महात्मना ॥
 कृतानि गुरुणाऽस्माकमृषिणा चरितं तव ॥ २७ ॥
 प्रतिष्ठाऽऽजीवितं यावत्तावत्सर्वस्य वर्तते ॥ २८ ॥
 यदि बुद्धिः कृता राजञ्श्रवणाय महारथ ॥ कर्मान्तरे क्षणीभूतस्तच्छृणुष्व सद्बालुजः ॥ २९ ॥
 बाढमित्यब्रवीद्रामस्तौ चानुज्ञाप्य राघवम् ॥ प्रहृष्टौ जग्मतुः स्थानं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ३० ॥
 रामोपि मुनिभिः सार्धं पार्थिवैश्च महात्मभिः ॥ श्रुत्वा तद्गीतिमाधुर्यं कर्मशालामुपागमत् ॥ ३१ ॥
 शुश्राव तत्ताललयोपपन्नं सर्गान्वितं स स्वरशब्दयुक्तम् ॥
 तन्त्रीलयव्यञ्जनयोगयुक्तं कुशीलवाभ्यां परिगीयमानम् ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

बहुकालं सभामध्ये कुशलवगीतरामायणं श्रुतवतारामेण रामायणवचनादेव कुशलवयोः सीतासुतत्वविज्ञानम् ॥ १ ॥
 तथा प्रत्ययोत्पादनेन लोकापवादापनोदनपूर्वकं निजशुद्धिप्रख्यापनाय शपथकरणे सीताभावावगमाय वाल्मीकिं प्रति
 दूतप्रेषणम् ॥ २ ॥ दूतमुखाच्छपथकरणे सीताङ्गीकरणश्रवणहृष्टेनरामेण सकलसमास्तारान्प्रति परेषुः प्रभाते प्रवर्तिष्यमा-
 नसीताशपथदर्शनप्रार्थनापूर्वकं तेषां विसर्जनम् ॥ ३ ॥

रामो बहून्यहान्येवं तद्गीतं परमं शुभम् ॥ शुश्राव मुनिभिः सार्धं पार्थिवैः सह वानरैः ॥ १ ॥
 तस्मिन्गीते तु विज्ञाय सीतापुत्रौ कुशीलवौ ॥ तस्याः परिषदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् ॥
 दूताञ्शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया ॥ २ ॥

वाल्मीकिः । यज्ञसंविधं । विन्दुश्छान्दसः । यज्ञवा-
 ट्सविधदेशं प्राप्तः ॥ २५ ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रमि-
 लादिकमग्रे स्पष्टीकरिष्यामः । चतुर्विंशतिसाहस्रं
 श्लोकानां सन्निबन्धनमिति च पाठः । उपाख्यान-
 शतं इलोपाख्यानान्तं । भार्गवेण भृगुवंश्येन । वाल्मी-
 केरेव भार्गवत्वं प्राचेतसत्वं चाविरुद्धमिति दर्शितं
 “तपस्स्वाध्यायनिरतं” इति श्लोकव्याख्याने ॥ २६ ॥
 पञ्च सर्गशतानीति षट्काण्डाभिप्रायेण । चकारादु-
 त्तरकाण्डसर्गसंख्यासमुच्चयः ॥ २७ ॥ आजीवित-

मिति पदं । यावत् काव्यनायकस्य जीवितं तावत्तस्य
 यत् शुभाशुभं तस्य सर्वस्यात्र प्रतिष्ठानिबन्धनमस्ति
 ॥ २८ ॥ हे राजन्यदि तस्य सर्वस्य श्रवणाय बुद्धिः
 कृता तदा कर्मान्तरे क्षणीभूतः सुखीभूतः शृणु
 ॥ २९—३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्या-
 ख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

गीते तु गीत एव । नतु ततः पूर्वं कस्यचिन्मुखा-

ति० यानिसोत्तराणिषट्काण्डानीहकृतानि । तत्सर्गसंख्यापञ्चशतानीत्युपलभ्यमानसर्गसंख्याधिक्यंतुकेषांचिदेकैकस्यद्विसर्गलकर-
 णेनलेखकप्रमादात्पञ्चसर्गशतानीतिषट्काण्डसंख्या । चकारादुत्तरकाण्डसर्गसंख्यासमुच्चयइतिकथित् ॥ २७ ॥ स० कर्मशालां
 ब्रवाटं ॥ ३१ ॥ स० ताललयः घृतकांस्यताललयः । तन्त्रीलयः तन्त्रिकालयः । कुशीलवाभ्यांपरिगीयमानंशुश्राव ॥ ३२ ॥
 इतिचतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥

स० तद्गीतं समस्तंव्यस्तं ॥ १ ॥ स० तस्मिन्गीते तन्मुखगीतेरामायणरूपे । सीताऽसूतैतौमुताविति विज्ञाय लोकलोचन-
 [पा०] १ क. ख. ग. परमाद्भुतं.

मद्वचो ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोऽन्तिकम् ॥ ३ ॥

यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा ॥ करोत्विहात्मनः शुद्धिमनुमान्य महामुनिम् ॥ ४ ॥

छन्दं मुनेश्च विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् ॥ प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शंसत मे लघु ॥ ५ ॥

श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्मजा ॥ करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममैव च ॥ ६ ॥

श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वचः परममद्भुतम् ॥ दूताः संप्रययुर्वाटं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥

ते प्रणम्य महात्मानं ज्वलन्तममितप्रभम् ॥ ऊचुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च ॥ ८ ॥

तेषां तद्व्याहृतं श्रुत्वा रामस्य च मनोगतम् ॥ विज्ञाय सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥

एवं भवतु भद्रं वो यथा वदति राघवः ॥ तथा करिष्यते सीता दैवतं हि पतिः स्त्रियाः ॥ १० ॥

तथोक्ता मुनिना सर्वे रामदूता महौजसम् ॥ प्रत्येत्य राघवं शिष्यं मुनिवाक्यं बभाषिरे ॥ ११ ॥

ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः ॥ ऋषींस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत ॥ १२ ॥

भगवन्तः सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः ॥ पश्यन्तु सीताशपथं यश्चैवान्योपि काङ्क्षते ॥ १३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ सर्वेषामृषिमुख्यानां साधुवादो महानभूत् ॥ १४ ॥

राजानश्च महात्मानं प्रशंसन्ति स्म राघवम् ॥ उपपन्नं नरश्रेष्ठ त्वय्येव भुवि नान्यतः ॥ १५ ॥

एवं विनिश्चयं कृत्वा शोभूत इति राघवः ॥ विसर्जयामास तदा सर्वास्ताञ्शत्रुसूदनः ॥ १६ ॥

इति संप्रविचार्य राजसिंहः शोभूते शपथस्य निश्चयं वै ॥

विससर्ज मुनीन्प्रांश्च सर्वान्स महात्मा महतो महानुभावः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

पुनर्यः ॥ २—३ ॥ महामुनिमनुमान्य महामुनेर-

नुमतिं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ छन्दं अभिप्रायं ॥ ५—१० ॥

तथोक्ता इति सीता तथैव करिष्यतीत्युक्ता इत्यर्थः

॥ ११—१२ ॥ यश्चैवान्योपीति । यश्च पापी पाप-

जल्पः प्राकृतः सोपीत्यर्थः ॥ १३—१७ ॥ इति

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणि-

मुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चनवतितमः

सर्गः ॥ ९५ ॥

मपेक्ष्यज्ञात्वा । इयमेवोपज्ञारामस्येतिभावः । शुद्धसमाचारान्दूतान् । एतेन महातपस्त्रिसमीपसमापतनयोग्यतां सूचयति । आत्म-
मनीषया स्वधिया । अपरप्रेरणयेतिभावः । भगवतोवाल्मीकिः । अन्तिकंगलामद्वचोब्रूत् । अन्तिक इति पाठे गच्छध्वं भगवतोन्ति-
कैमद्वचोब्रूतेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ स० यदि शुद्धसमाचारासीताप्रागेव । अथवा वीतकल्मषातपसा । परसदननिवासागतगतपा-
तकावा । महामुनिं वाल्मीकिं । अनुमान्य संमर्तकृत्वा । आत्मनः शुद्धिं निष्कल्मषत्वप्रथां । करोतु । आत्मनोमममनसःशुद्धिं
अडोलायमानतां करोत्विति वा ॥ ४ ॥ स० यद्यप्यवयवगन्धविधुरेतिचतुराननादिपुरतोऽशरीरगिरोदीरितत्वाच्च संशयः । तथाप्य-
न्यथाकथकदुर्जनानवनवन्धार्थं स्वस्य तत्सौन्दर्यं लुब्धताकलङ्कापकर्षणार्थं च पुनः शपथः कर्तव्य इत्याह—श्वः प्रभात इति । मम मनश्शो-
धनार्थं परिषन्मध्ये शपथं करोतु ॥ ६ ॥ ति० मृदूनि अपरुषाणि । मधुराणि मधुराक्षराणि ॥ ८ ॥ स० हियतोऽयं पतिः स्त्रियादैवतं ततः
सीतातया करिष्यते करिष्यति ॥ १० ॥ ति० यश्चैवान्योपि सीतायां दोषारोपकर्ता योपिशपथमाकाङ्क्षते सोपि पश्यत्वित्यर्थः ॥ १३ ॥
स० साध्वितिवादः साधुवादः ॥ १४ ॥ स० नान्यतः नान्यस्मिन् ॥ १५ ॥ इति पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. यथातुष्यति. २ क. ख. ग. ड—उ. महात्मानः.

षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

प्रेष्टुः प्रभाते रामाह्वापनेन सभांप्रविष्टेचातुर्वर्ण्ये सीतयासह समागतेन वाल्मीकिना रामंप्रति शपथकरणेन सीताया निर्दोषत्वोद्घोषपूर्वकं कुशलवयोः सीतारामसुतत्वोत्कीर्तनेनसह सीतायाः शपथकरणेऽभ्यनुज्ञानप्रार्थनम् ॥ १ ॥

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां यज्ञवाटगतो नृपः ॥ ऋषीन्सर्वान्महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥ १ ॥
 वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ विश्वामित्रो दीर्घतपा दुर्वासाश्च महातपाः ॥ २ ॥
 पुलस्त्योपि तथा शक्तिर्भार्गवश्चैव वामनः ॥ मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्मौद्गल्यश्च महायशः ॥ ३ ॥
 गर्गश्च च्यवनश्चैव शतानन्दश्च धर्मवित् ॥ भरद्वाजश्च तेजस्वी ह्यग्निपुत्रश्च सुप्रभः ॥ ४ ॥
 नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च महायशः ॥ कात्यायनः सुयज्ञश्च ह्यगस्त्यस्तपसान्वितः ॥ ५ ॥
 एते चान्ये च बहवो मुनयः संशितव्रताः ॥ कौतूहलसमाविष्टाः सर्वे एव समागताः ॥ ६ ॥
 राक्षसाश्च महावीर्या वानराश्च महाबलाः ॥ सर्वे एव समाजग्मुर्महात्मानः कुतूहलात् ॥ ७ ॥
 क्षत्रिया ये च शूद्राश्च वैश्याश्चैव सहस्रशः ॥ नानादेशगताश्चैव ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ ८ ॥
 ज्ञाननिष्ठाः कर्मनिष्ठा योगनिष्ठास्तथाऽपरे ॥ सीताशपथवीक्षार्थं सर्वे एव समागताः ॥ ९ ॥
 तदा समागतं सर्वमश्मभूतमिवाचलम् ॥ श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥ १० ॥
 तमृषिं पृष्ठतः सीता त्वन्वगच्छदवाञ्छुखी ॥ कृताञ्जलिर्बाष्पगला कृत्वा रामं मनोगतम् ॥ ११ ॥
 दृष्ट्वा श्रुतिमिवायान्तीं ब्रह्माणमनुगामिनीम् ॥ वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत् ॥ १२ ॥
 ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेवमावभौ ॥ दुःखजन्मविशालेन शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥ १३ ॥
 साधु रामेति केचित्तु साधु सीतेति चापरे ॥ उभावेव च तत्रान्ये प्रेक्षकाः संप्रचुक्रुशुः ॥ १४ ॥
 ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुङ्गवः ॥ सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम् ॥ १५ ॥
 इयं दाशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी ॥ अपवादैः परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥ १६ ॥
 लोकापवादभीतस्य तव राम महाव्रत ॥ प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७ ॥
 इमौ तु जानकीपुत्रावुभौ च यमजातकौ ॥ सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १८ ॥
 प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ॥ न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ तु तव पुत्रकौ ॥ १९ ॥
 बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता ॥ नोपाश्रीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥ २० ॥
 मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किलिषम् ॥ तस्याः फलमुपाश्रीयामपापा यदि मैथिली ॥ २१ ॥

शब्दापयति आह्वयति स्म । यङ्भाव आर्षः पुत्रः तथैव तवेमौ पुत्रौ । अनृतं वाक्यं अहं मनसाः ॥ १—१२ ॥ दुःखजन्मविशालेन दुःखोत्पत्त्या स्मरामि । कथनं तु दूरत एवेति भावः ॥ १९—२० ॥
 विस्तीर्णेन ॥ १३—१७ ॥ यमजातकौ यमलतयो- तस्याः फलमिति । यथेयमपापा एवं तपश्चर्याया-
 त्मनौ ॥ १८ ॥ यथाहं प्रचेतसो दशमः औरसः फलं उपाश्रीयां । यथा तपसः फलभोगः निश्चितस्

ति० अश्मभूतमिवाचलं पर्वतवन्निश्चलं । कौतुकदर्शनायमिति श्रुत्वा ॥ ९ ॥ स० आकुलितात्मनां चलचित्तानां । 'आ-
 क्षत्मनां क्षुब्धचित्तानामिति नागोजिमहः । तत्र मन्थनदण्डएववाच्येहङ्भावोन्मत्तश्रुतिस्त्युक्तः । नचक्षुर्वधोराजेत्यादि
 हिं आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्वा क्षुब्धइवक्षुब्धःपत्नीवपत्नीवृषलस्येत्यादिवदुपचारादुपपद्यतइतिवाच्यं । तेचप्राज्ञोमाननीयाइ
 तेषामस्यचमहान्व्यत्यासइतिनैवंप्रयोज्यं ॥ १३ ॥ ति० मनआदिनाममकिल्बिषं नभूतपूर्वं मयाकिंचिदपिनकृतमित्यर्थ

[पा०] १ क. ख. अगस्त्यश्चतथा. २ कं—घ. ज. राजानश्चनरव्याप्राःसर्वेएवं. ३ ग. ड. च. छ. झ. ञ. अपवा-
 तपरित्यक्ता.

अहं पञ्चसु भूतेषु मनष्येष्टेषु राघव ॥ विचिन्त्य सीतां शुद्धेति जग्राह वननिर्झरे ॥ २२ ॥

इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता ॥ लोकापवादभीतस्य प्रत्ययं तव दास्यति ॥ २३ ॥

तस्मादियं नरवरात्मज शुद्धभावा दिव्येन दृष्टिविषयेण तदा प्रविष्टा ॥

लोकापवादकलुषीकृतचेतसा या त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदिताऽपि शुद्धा ॥ २४ ॥

इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

वाल्मीकिना सीतायाः शुद्धत्वं बोधितेन रामेण तंप्रति पूर्वमेव शपथकरणेन तच्छुद्धत्वं ज्ञातवतापि स्वैन लोकापवादभयात्तत्परित्यागनिवेदनेन क्षमापणं ॥ १ ॥ तथा तंप्रति कुशलवयोः स्वपुत्रत्वाङ्गीकरणपूर्वकं लोकसमक्षं शुद्धिप्रसिद्धौ स्वस्य सीतायां प्रीतिजनननिवेदनम् ॥ २ ॥ श्रीरामभावविज्ञानेन सीताशपथदर्शनार्थं चतुर्मुखपुरस्करणेन समागतेष्विन्द्रादिषु तान्प्रति रामेण जनापवादपरिहारेसत्येव वैदेह्यां स्वस्य प्रीतिसमुद्यनिवेदनम् ॥ ३ ॥ ततः प्रादुर्भूतेन दिव्यगन्धवता वायुनाऽऽह्लादितानां सवर्जनानां पुरतः सीतया त्रिवारं रामादन्यस्य मनसाप्यचिन्तने भूमिदेव्या स्वस्य विवरवितरणरूपशपथकरणम् ॥ ४ ॥ ततो भूतलात्प्रादुर्भूते दिव्यसिंहासने सीताया उपवेशनपूर्वकं रसातलं प्रविष्टायां भूमिदेव्यां सीताया उपरिपुष्पवृद्धिप्रादुर्भावः ॥ ५ ॥ ततो देवर्थादिषु सीतासौशील्यप्रतिसाधुवादपूर्वकं संतुष्टेषु सर्वैरपि सुहृर्तमोहाधिगमः ॥ ६ ॥

वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत ॥ प्राञ्जलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा तां वरवर्णिनीम् ॥ १ ॥

एवमेतन्महाभाग यथा वदसि धर्मवित् ॥ प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ २ ॥

प्रत्ययस्तु पुरा वृत्तो वैदेह्याः सुरसन्निधौ ॥ शपथस्तु कृतस्तत्र तेन वेदम प्रवेशिता ॥

लोकापवादो बलवान्येन त्यक्ता हि मैथिली ॥ ३ ॥

सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन्नपापेत्यभिजानता ॥ परित्यक्ता मया सीता तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ ४ ॥

जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशीलवौ ॥ शुद्धायां जगतो मध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ ५ ॥

अभिप्रायं तु विज्ञाय रामस्य सुरसत्तमाः ॥ सीतायाः शपथे तस्मिन्महेन्द्राद्या महौजसः ॥ ६ ॥

पितामहं पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ॥ ७ ॥

आदित्या वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ समरुद्रणाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव सर्व एव समागताः ॥ ८ ॥

येयमपापेत्यर्थः । तस्याः फलमुपाश्रियामपापा यदि मैथिलीति च पाठः । तस्य किल्बिषानाचरणस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ पञ्चसु भूतेष्विति । श्रोत्रादिपञ्चेन्द्रियेष्वित्यर्थः ॥ २२—२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

यथा वदसीति । प्रत्ययं दास्यतीत्येवमात्मनेत्यर्थः । एतदेवमेव कर्तव्यमित्यर्थः । एवंकरणं च न मम विश्वासार्थमित्याह—प्रत्ययो हीति ॥ जात एवेति शेषः । तव वाक्यैरिति । बहुवर्षेत्यादिना प्रागुक्तशपथवाक्यैरित्यर्थः ॥ २—५ ॥ सीतायाः शपथ इति ।

यद्यप्यपापामैथिली । तदा तस्य किल्बिषानाचरणस्य फलमश्रामि अश्रीयां । अनेन संकल्पपूर्वनिषिद्धत्यागोपि धर्मायेतिसूचितम् ॥ २१ ॥ ति० दिव्येन दृष्टिविषयेन दिव्यज्ञानेन । तव शुद्धाविदितापित्वया लोकापवादभीतेन त्यक्तैत्यन्वयः ॥ २४ ॥ इति षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

स० जगतः समक्षं कृतशपथेन शुद्धायां मैथिल्यां मम प्रीतिरस्तु । अनेन तत्कृतैर्नो न प्रतिलक्ष्य लावण्यतारुण्यव्यामोहितो रामो

साध्याश्च विश्वेदेवाश्च सर्वे च परमर्षयः ॥ नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः ॥
 सीताशपथसंभ्रान्ताः सर्वे एव समागताः ॥ ९ ॥
 दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनरब्रवीत् ॥ प्रत्ययो मे सुरश्रेष्ठा ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ॥ १० ॥
 शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ ११ ॥
 ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगन्धो मनोरमः ॥ तंज्जनौघं सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वतः ॥ १२ ॥
 तदद्भुतमिवाचिन्त्यं निरैक्षन्त समागताः ॥ मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥ १३ ॥
 सर्वान्तस्मागतान्दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाञ्जुषी ॥ १४ ॥
 यथाऽहं राघवादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये ॥ तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १५ ॥
 मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये ॥ तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १६ ॥
 यथैतत्सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात्परं न च ॥ तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १७ ॥
 तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् ॥ भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥ १८ ॥
 ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः ॥ दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितैः ॥ १९ ॥
 तस्मिन् धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम् ॥ स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत् ॥ २० ॥
 तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम् ॥ पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत् ॥ २१ ॥
 साधुकारश्च सुमहान्देवानां सहस्रोत्थितः ॥ साधु साध्विति वै सीते यस्यास्ते शीलमीदृशम् ॥ २२ ॥
 एवं बहुविधा वाचो ह्यन्तरिक्षगताः सुराः ॥ व्याजहुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीताप्रवेशनम् ॥ २३ ॥

शपथप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ६—१२ ॥ अचिन्त्यं अचि-
 न्यहेतुकं वायुस्वरूपं यथा पूर्वं कृतयुगे पश्यन्ति स्म
 तथा तदानीं सर्वे मानवाः निरीक्षन्ते स्म ॥ १३—१६ ॥
 रामात्परमन्यं पुरुषं न वेद्मि इति यथोक्तमेतत्सत्यं

चेत् । माधवी माधवपत्नी भूमिः ॥ १७ ॥ तथा शपन्त्यां
 त्रिः शपन्त्यां । तस्मिंहासनं ॥ १८ ॥ नागैः शिरोभिः
 ध्रियमाणमदृश्यतेति शेषः ॥ १९—२३ ॥ विस्मयात् आ-
 श्रयाभिज्ञावेदनव्यवहारान्नोपरेमिरे नोपरता वभूदुः

रामांजग्राहेत्याग्रहग्रहगृहीतदुरात्मजनवचनभाजनतानममस्यादितिसूच्यते ॥ ५ ॥ ति० सीताशपथेतद्दर्शनेसंभ्रान्ताः आहताइत्यर्थः ।
 स० संभ्रान्ताः सादराः पुनः किमयमारंभ इति भ्रान्तस्त्रान्तावा ॥ ९ ॥ ति० शुभपुण्यशब्दौ शैत्यमान्धोपलक्षणौ । दिव्यगन्धः
 संनिहितसर्वदेवशरीरवर्तिदिव्यचन्दनमात्यगन्धः । सुरश्रेष्ठः सर्वपुण्यपापसाक्षी ॥ १२ ॥ ति० ततः सीताचतुर्दशभुवनस्थजना-
 नेकत्र मिलितान्दृष्ट्वाऽपवादपरिहाराय शपथव्याजेन स्वपदं प्रवेष्टुमाह—सर्वानिति । काषायवासिनी तपस्युचितवासोधारिणी पाति-
 त्रलोचिताधोदृष्टिविवरयाचनायमही निरीक्षणार्थं च । अतएवावाञ्जुषी ॥ १४ ॥ ति० यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये
 न चिन्तयामीतिसत्यं तथा सत्येन चिरकालवियोगेपि पातित्रयपरिपालनक्लेशखिन्नायास्तज्जनितापरमदुःखसमाप्तये पुनरपि भुवं प्रवे-
 षुमाधवी देवी माधवपत्नी भूदेवी विवरं नृणां दातुमर्हति । एवमप्रेषिव्याख्येयं ॥ १५ ॥ ति० अयं स्वपदप्रवेशोद्योगः
 सीतायाश्चुप्रार्थनयोपेन्द्रावतारे मानुषलोकेऽङ्गीकृतपत्नीवियोगस्य प्रागुक्तास्माद्रीत्याङ्गीकृततदर्थवाल्मीकिशापस्य चरामस्याभिप्रायज्ञा-
 नादेववाल्मीक्याश्रमगमनवदिति न रामप्रति कूलाचरणप्रसक्तिः सीताया इति बोध्यम् । अनन्तरं रामस्य भूमिनाशपर्यन्तं कोपोदय-
 स्तुमनुष्यावतारनटनमात्रमित्यदोषः ॥ १७ ॥ ति० शपन्त्यां एवं त्रिः शपन्त्यां । तत् अनिर्वाच्यं । अद्भुतं प्रादुरासीत् ।
 किंतु दद्भुतं तत्राह—भूतलादुत्थितं नागैः तक्षकादिभिः शिरोभिर्ध्रियमाणं सिंहासनमदृश्यतेति शेषः । दिव्येन वपुषा मानुषरचनावि-
 शेषेणोपलक्षितं । दिव्यरत्नविभूषितैः अनेकैरित्यर्थः । पात्रे तु—नानारत्नमयं पीठं पृष्ठे कृत्वा खगेश्वरः । रसातलादाविरभूद्विस्मयं
 जनयन्नाम । तस्मिन् पीठे महादेवी हस्ताभ्यां गृह्य मैथिलीम् । स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयति रोदधे । सा च दिव्यात्परोभिस्तु पूज्य-
 मानासनावती । वैनतेयं समारुह्य अचिरादपि प्रादुर्भा । दासीगणैः पूर्वमवैः संवृता जगदीश्वरी । संभ्रान्ता परमं धाम योगिगम्यं सनात-
 नम् । रसातलप्रविशन्तीं दृष्ट्वा सर्वे प्रचुक्षुः । इत्युक्तं । नागैर्ध्रियमाणं प्रादुर्भूतं दृष्ट्वा दिव्येन वपुषा गरुडो जग्राहेति शेषो बोध्यः ।
 रसातलं प्रविशन्तीमित्यस्यादृश्यायां जायमानायामित्यर्थः ॥ १८ ॥ ति० दिव्या स्वर्गभवा । अतः परं भगवतोप्यागमनं शीघ्रमिति

[पा०] १ क. ख. ग. ड—ठ. तंज्जनौघं.

वा. रा. २७१

यज्ञवाटगताश्चापि मुनयः सर्वे एव ते ॥ राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मयान्नोपरेमिरे ॥ २४ ॥

सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत्समागमः ॥ तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं संमोहितं जगत् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तमवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टमवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

सीतायारसातलप्रवेशानन्तरंदूयमानमानसेनरामेण चिरंरोदनपूर्वकंभृदेर्वीप्रतिसक्रोचंसीतायाः पुनरानयनाभावेतस्याम-
स्सीकरणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ चतुर्मुखेनरामंपतितस्यविष्णुत्वस्सारणपूर्वकंसीतायाःसुखेननागलोकगमननिवेदनपूर्वकंपुनःस्वर्गेत-
त्संगमस्यभविष्यत्वकथनम् ॥ २ ॥ चतुर्मुखेनसभामध्येरामंप्रतिपुतत्काव्यस्यकाव्योत्तमत्वस्यवाल्मीकिकृतत्वस्यचनिवेदनेन
लक्ष्मणादिवर्जतेनैवोत्तरकथाश्रवणचोदनपूर्वकंदेवैःसहत्रिदिवगमनम् ॥ ३ ॥ ततो रामेणवाल्मीकिंप्रतिपरेद्युत्तरकथाप्रव-
र्तनचोदनपूर्वकंजनविसर्जनेनकुशलवाग्यांसहर्षणशालाप्रवेशः ॥ ४ ॥

रसातलं प्रविष्टायां वैदेह्यां सर्ववानराः ॥ चुक्रुशुः साधुसाध्वीति मुनयो रामसन्निधौ ॥ १ ॥

दण्डकाष्ठमवष्टभ्य बाष्पव्याकुलितेक्षणः ॥ अवाक्छिरा दीनमना रामो ह्यासीत्सुदुःखितः ॥ २ ॥

स रुदित्वा चिरं कालं बहुशो बाष्पमुत्सृजन् ॥ क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥

अभूतपूर्वं शोकं मे मनः स्पृष्टुमिवेच्छति ॥ पश्यतो मे यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ४ ॥

साऽदर्शनं पुरा सीता लङ्कापारे महोदधेः ॥ ततश्चापि मयानीता किं पुनर्वसुधातलात् ॥ ५ ॥

वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम ॥ दर्शयिष्यामि वा रोपं यथा मामवगच्छसि ॥ ६ ॥

॥ २४ ॥ संहृष्टा इति । सीतायाः अयशो गतमिति उत्तरकाण्डव्याख्याने सप्तमवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

संहृष्टाः । अचेतनाः विसंज्ञाः ॥ २५—२६ ॥ तेषां

मुन्यादीनां । समागमः हर्षसंवन्धः । यदेवमतः संमो-

हितमिव संमोहितमेवामभूत् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसुकुटाख्याने

दण्डरूपं काष्ठं दण्डकाष्ठं ॥ २—३ ॥ मनः-

शोकमिव मनःशोकमेव स्पृष्टुमिति । पश्यतो मेद्य

सा नष्टेति । मामप्यनाहत्य ॥ ४ ॥ नीता प्रापितव-

संतोषेणपुष्पवृष्टिः ॥ २१ ॥ स० स्यावराणामभिमानिद्वाराप्रहर्षः ॥ २५ ॥ स० ध्यानपरायणाः अहोविडम्बनमिति ॥ ति०
अचेतसः विसंज्ञाः ॥ २६ ॥ स० सीताप्रवेशनंदृष्ट्वास्थितानांतेषांमुनिप्रमुखानां । समागमः । हर्षादेरितिशेषः । आसीत्
यस्मिन्मुहूर्तेतंप्राप्यसमजगत्सर्वविश्वसंमोहितमत्यर्थमभवत् । मैथिलीमेलनाभावेपुनरियानायासःकुतःसंपादनीयोऽयोध्याध्यक्षे-
णेतिचेन्न । जानकीविषयजनापवादापनुत्थैइत्यवेहि । पुनरेवहिचपूर्वस्वतोपिलोकगमनंकांमिन्याविहितमितितंप्राक्प्रेषयितुमिद्यं
लीलेति ॥ २७ ॥ इतिसप्तमवतितमस्सर्गः ॥ ९७ ॥

ति० अथरामस्यसीतान्तर्धानजंक्रोधंभगवांस्तलबोधनेनशमयति—रसातलमिति । साधुसाध्वीतिदीर्घआर्षः ॥ स० हेसाध्वि
साधु इतिमनसातांसंबोधयचुक्रुशुः ॥ १ ॥ ति० दण्डकाष्ठं दीक्षितेनसोमक्रयपर्यन्तंधारणीयमौदुम्बरंदण्डमवष्टभ्येत्यर्थः । एत-
दवष्टंभःशोकगलानिवशात् ॥ २ ॥ स० बहुशः पूर्णसुखोपिबाष्पमुत्सृजन् । अनेन लोकानुकरणार्थमिदमिति सूच्यते ॥ ३ ॥
ति० पूर्वरावणेनअसंनिधौसीतानष्टा नाशमदर्शनंप्रापिता । संप्रतिपुपश्यतोमे पश्यन्तंमामनाहत्यरूपिणीश्रीरिवसीता नष्टा
अदर्शनंप्रापिता । यथा यतः । अतोमेमनः अभूतपूर्वशोकंस्पृष्टुमिवेच्छति ॥ ४ ॥ यथामामवगच्छसि मदलंबराहावतारादौ

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. मचेतसः. २ ख. ग. सर्व. ३ ख. ग. घ. च. छ. ट. अभूतपूर्वःशोकोमे.

कामं श्वश्रूममैव त्वं त्वत्सकाशाद्धि मैथिली ॥ कर्षता हलहस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ॥ ७ ॥
तस्मान्निर्यात्यतां सीता विवरं वा प्रयच्छ मे ॥ पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्तया ॥ ८ ॥
आनय त्वं हि तां सीतां मत्तोऽहं मैथिलीकृते ॥ न मे दास्यसि चेत्सीतां यथारूपां महीतले ॥ ९ ॥
सर्ववतनानां कृत्स्नां विधमिष्यामि ते स्थितिम् ॥ नाशयिष्याम्यहं भूमिं सर्वमापो भवत्विवह ॥ १० ॥
एवंब्रुवाणे काकुत्स्थे कोधशोकसमन्विते ॥ ब्रह्मा सुरगणैः सार्धमुवाच रघुनन्दनम् ॥ ११ ॥
राम राम न सन्तापं कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ सर त्वं पूर्वकं भावं मन्त्रं चाभिन्नकर्शन ॥ १२ ॥
न खलु त्वां महाबाहो स्मारयेयमनुत्तमम् ॥ इमं मुहूर्तं दुर्धर्षं सर त्वं जन्म वैष्णवम् ॥ १३ ॥
सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरायणा ॥ नागलोकं सुखं प्रायाच्चदाश्रयतपोबलात् ॥ १४ ॥
स्वर्गे ते सङ्गमो भूयो भविष्यति न संशयः ॥ अस्मैस्तु परिपन्मध्ये यद्गवीमि निबोध तत् ॥ १५ ॥
एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् ॥ सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः ॥ १६ ॥
जन्मप्रभृति ते वीर सुखदुःखोपसेवनम् ॥ भविष्यत्युत्तरं चेह सर्वं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १७ ॥

तीत्यर्थः । सा अदर्शमिति पदच्छेदः ॥ ५—८ ॥ तव प्रकृतिप्राप्तिसमुत्सुक्यर्थः ॥ १४—१५ ॥ एत-
मन्तः प्राप्तमोह इत्यर्थः । महीतल इति । प्रविष्टामिति
शेषः ॥ ९—११ ॥ स्मर त्वं पूर्वकं भावं पूर्वकं
स्वभावं विष्णुत्वमित्यर्थः । मन्त्रं देवैः सहावताराय
कृतं विचारं ॥ १२ ॥ त्वामहं न स्मारयेयं । सर्वज्ञ-
त्वदितिभावः । पूर्वकं भावमित्युक्तं विशिनष्टि—इम-
मिति ॥ १३ ॥ तव पूर्वपरायणा तव पूर्वभावप्रवणा । इह काव्ये । भविष्यत्युत्तरं चेति च पाठः ॥ १७ ॥

त्वमेवजानासीत्यर्थः ॥ ६ ॥ स० प्राकृलोकप्रवादःमम पत्नीमाता त्वमिति । सइदानीं दानाजानक्याममसाल्लिगोचरश्चरितव्य
इत्याह—काममिति । फालहस्तेन भूशोधकफालहस्तेन ॥ ७ ॥ स० यन्निमित्तमहंमत्तोविभ्रान्तः तांसीतामानय । महीतलेप्रवि-
ष्टंयथारूपां मेमह्यनदास्यसिचेत् महासीनासीत्यावृथ्यानवयः ॥ ९ ॥ स० तवदासीनचेत्किं करोषीति तत्राह—सर्ववतनानामिति ।
आपोभवन्तु जललीनां करिष्यामीतिभावः ॥ १० ॥ ति० ननु कथमिदानीं संतापापगमइति चेत्तस्य स्वतत्त्वाज्ञाननटनादिमूलकत्वात् ।
स्वतलस्मरणनटनमेव कुर्वित्याह—स्मरेति । भावं वैष्णवमित्यर्थः । ‘आत्मानं चेद्विजानीयाद्यमस्मीतिपुरुषः । किमिच्छन्कस्य
कामायशरीरमनुसंज्वरेत्’ इति श्रुतेः । मन्त्रं देवैः सहावतारसमयेकृतं । मानुषभावमूलरावणवधाश्वमेधयागान्तसर्वकृत्यानां नि-
वृत्तत्वेनेदानीं तत्त्वावरणनाटनेन फलाभावइतिभावः ॥ १२ ॥ ननु किमात्रं स्मारयसीत्यत्राह—नेति । विस्मृततत्त्वमिव स्मरणं
कुर्वितिनप्रार्थयामि किलिमंमुहूर्तं अस्मिन्काले हेदुर्धर्षं वैष्णवमात्मानं इह जन्म प्राप्तवन्तं स्मर ध्यानेन पश्येत्त्यर्थः । एतावत्पर्यन्तं
कार्यनिर्वाहाय मनुष्योऽहमिति ध्यानेन तथा भावनादितवानपि इदानींतत्त्यजेत्यर्थः । तं खलुतां इति पाठे अनुत्तमं समाभ्यधिकर-
हितं । ब्रह्मस्वरूपं तं उपनिषत्प्रसिद्धं स्मारयेयं स्मरणाय प्रार्थये । किं सर्वं व्यलेन प्रार्थयसीत्यत्राह—इममिति । पूर्ववदेवार्थः । शृङ्ग-
क्रीटन्यायेन तद्भ्रान्तद्भावनाटनमितिभावः । भगवतोरामस्य तथा नाटनाद्ब्रह्मापि स्मारयेयमित्यादिप्रयुक्तवानिति ध्येयम् ॥ न खेता-
वता भगवतो वस्तुतस्तद्भावप्राप्तिरिति ध्येयं ॥ १३ ॥ ति० मामाश्रिता सीता एवंगतेत्यपिन शोकः कार्यइत्याह—सीतेति । विमला स्वत
एव सर्वावयवशून्या । वस्तुतस्तस्यास्त्वदभिन्नत्वादितिभावः । तव पूर्वपरायणा तव प्रकृतिप्राप्तिसमुत्सुका । त्वदाश्रयः त्वदाश्रयणं ।
तदुपतपोबलात् । नागलोकगमनव्याजेन नागलोकं विष्णुलोकं । सुखं प्रायात् । तपःपूर्वपरायणेति पाठे पूर्ववदेव तीदेहेऽनुष्ठितत-
पश्चेष्टादुष्टानपरायणेत्यर्थइतिकतकः । तदनुष्ठानं रावणवधादिरूपमेवेतिमाति ॥ १४ ॥ ति० अस्याः संगमश्च तेभूयः स्वर्गे
परस्वर्गे ब्रह्मलोके । भविष्यति नान्यत्र । परिपन्मध्ये सदोमध्ये । अनेन नैकदेशान्वयमयतो लुप्तपञ्चान्ततोररीकारकारणकआयासो नागोजिभटपक्षइवेतिज्ञेयम्
॥ १५ ॥ स० सुखस्य स्वाभाविकस्य । दुःखस्य जनमोहनार्थप्रदर्शितस्य । भविष्यदुत्तरं भविष्यतः सीतादर्शनात् उत्तरं त्वया
करिष्यामाणं क्रियाजातमितिसर्ववाल्मीकिना अतीतानागतवगतिमता कृतं निबद्धं ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. व. ट. फालहस्तेन. २ क. घ—छ. झ. दुर्धर्ष. ३ क. अस्मिस्तु. ४ क. च. छ. व्याख्यास्यामि.

आदिकाव्यमिदं राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ न ह्यन्योऽर्हति काव्यानां यशोभाग्राघवाहते ॥ १८ ॥
 श्रुतं ते पूर्वमेतद्धि मया सर्वं सुरैः सह ॥ दिव्यमद्भुतरूपं च सत्यवाक्यमनावृतम् ॥ १९ ॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल धर्मेण सुसमाहितः ॥ शेषं भविष्यं काकुत्स्थ काव्यं रामायणं शृणु ॥ २० ॥
 उत्तरं नाम काव्यस्य शेषमत्र महायशः ॥ तच्छृणुष्व महातेज ऋषिभिः सार्धमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 न खल्वन्येन काकुत्स्थ श्रोतव्यमिदमुत्तमम् ॥ परमं ऋषिणा वीर त्वयैव रघुनन्दन ॥ २२ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ जगाम त्रिदिवं देवो देवैः सह सैवान्धवैः ॥ २३ ॥
 ये च तत्र महात्मान ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्तन्त महौजसः ॥
 उत्तरं श्रोतुमनसो भविष्यं यच्च राघवे ॥ २४ ॥
 ततो रामः शुभां वाणीं देवदेवेन भाषिताम् ॥ श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ॥ २५ ॥
 भगवञ्श्रोतुमनस ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः ॥ भविष्यदुत्तरं यन्मे श्रोभूते संप्रवर्तताम् ॥ २६ ॥
 एवं विनिश्चयं कृत्वा संप्रगृह्य कुशीलवौ ॥ तं जनौघं विसृज्याथ पर्णशालामुपागमत् ॥
 तामेव शोचतः सीतां सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

प्रभाते रामचोदनयाकुशलवाभ्यांसभायांब्रह्मर्ष्यादिपुरत उत्तरकथागानम् ॥ १ ॥ सीताऽदर्शनविषण्णेनरामेण सर्वपा-
 र्थिवविसर्जनेनविप्रेभ्योवित्तवितरणेनच यज्ञसमापनपूर्वकं पुत्रद्वयेनसहायोध्याप्रवेशः ॥ २ ॥ श्रीरामे काञ्चनमययाजानकी-
 प्रतिकृत्याऽश्वमेधादिभिर्यजनपूर्वकं धर्मेणराज्यप्रशासतिसतिदुर्भिक्षादीनांदूरतोपसरणम् ॥ ३ ॥ चिरकालात्परंराममात्रादिपु-
 कालधर्मगतेषु तेन तदुद्देशेनब्राह्मणेभ्योद्रव्यादिवितरणम् ॥ ४ ॥

रजन्यां तु प्रभातायां समानीय महामुनीन् ॥ गीयतामविशङ्काभ्यां रामः पुत्रावुवाच ह ॥ १ ॥

त्वयि त्वचरितविषये । राघवाहतेन्यः काव्यप्रकाशि- ॥ २६ ॥ पर्णशालामुपागमदिति । यज्ञावसान एव
 तयशोभाक् कश्चिदपि काव्यनायकतां नार्हति । अत- सीतान्तर्धानात् ततः परं दीक्षाराहित्येन स्थलान्तरस्य
 एवाद्यापि सर्वे कवयो रामचरितमेव प्रायेणाश्रयन्ते सुगमत्वात् पुत्राभ्यां सह वाल्मीकिपर्णशालामेव रामः
 ॥ १८ ॥ अनावृतं अज्ञानावरणरहितं ॥ १९ ॥ प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचि-
 भविष्यं भविष्यद्विषयं ॥ २० ॥ उत्तरं नामेति उत्त- ते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड-
 रकाण्डाख्यकाव्यं शेषभूतं ॥ २१ ॥ परमार्षिणा व्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥
 परमराजर्षिणा ॥ २२—२३ ॥ ये च तत्रेति । यज्ञ-
 सदसीत्यर्थः । ब्राह्मलौकिकाः ब्रह्मलोकार्हाः ॥ २४—

गीयतामित्युवाच । अविशङ्काभ्यां मत्पुत्रत्वविषय-

स० काव्यानां वर्णनीयगुणानामगणेत्यत्ववित्तवैबहुवचनं ॥ १८ ॥ अस्यकाव्यस्यमहत्त्वंसर्वमहतामयैवपरिग्रहादित्याह—श्रुत-
 मिति । ते एतत्त्वत्सन्ध्वीदंकाव्यं । स्वस्यश्रोतव्यत्वेहेतुः—सत्यवाक्यमिति । तत्रापिहेतुरनावृतमिति । अविद्यामूलप्रलापरहितं ।
 अतएवदिव्यं । पूर्वश्रुतकाव्यरूपिण्यादेव्यामुखादेवेतिशेषः ॥ १९ ॥ ति० ऋषिभिर्ब्रह्मलोकस्थैःऋषिभिः ॥ २१ ॥ ति०
 अतिरहस्यत्वाच्चनायमंशःसर्वैःश्रोतव्यइत्याह—मेति । परमऋषिणा परमराजर्षिणात्वयैवश्रोतव्योनान्येनलक्ष्मणादिनेत्यर्थः ।
 एवंभगवतःपरमादरः काव्यस्यसावतारविषयत्वादितिबोध्यम् ॥ २४ ॥ इत्यष्टनवतितमःसर्गः ॥ ९८ ॥

स० अविशङ्काभ्यां विदिततत्पुत्रकलाभ्यां । कथंयातव्यमितिशङ्काशून्याभ्यां । भविष्यन्त्यांकथायां । इष्टदुरिष्टवरितस्यसत्त्वा-
 [पा०] १ क—घ. सवासवैः, २ क. ग—ट. देवदेवस्य.

ततः समुपविष्टेषु ब्रह्मर्षिषु महात्मसु ॥ भविष्यदुत्तरं काव्यं जगत्सुतौ कुशीलवौ ॥ २ ॥
 श्रविष्ठायां तु सीतायां भूतलं सत्यसंपदा ॥ तस्यावसाने यज्ञस्य रामः परमदुर्मनाः ॥ ३ ॥
 अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्यमिदं जगत् ॥ शोकेन परमायसो न शान्तिं मनसागमत् ॥ ४ ॥
 विमृज्य पार्थिवान्त्सर्वानृक्षवानरराक्षसान् ॥ जनौघं विप्रमुख्यानां वित्तपूर्वं विमृज्य च ॥ ५ ॥
 एवं समाप्य यज्ञं तु विधिवत्स तु राघवः ॥ ततो विमृज्य तान्सर्वात्रामो राजीवलोचनः ॥ ६ ॥
 हृदि कृत्वा तदा सीतामयोध्यां प्रविवेश ह ॥ इष्टयज्ञो नरपतिः पुत्रद्वयसमन्वितः ॥ ७ ॥
 न सीतायाः परां भार्यां वव्रे स रघुनन्दनः ॥ यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं जानकी काञ्चनी भवत् ॥ ८ ॥
 दश वर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत् ॥ वाजपेयान्दशगुणांस्तथा बहुसुवर्णकान् ॥ ९ ॥
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः ॥ ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तदक्षिणैः ॥ १० ॥
 एवं स कालः सुमहान्राज्यस्थस्य महात्मनः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघवस्य तु ॥ ११ ॥
 अनुरञ्जन्ति राजानमहन्यहनि राघवम् ॥ ऋक्षवानररक्षांसि स्थिता रामस्य शासने ॥ १२ ॥
 काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला दिशः ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं जनपदास्तथा ॥ १३ ॥
 नाकाले त्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा ॥ नाऽनर्थो विद्यते कश्चिद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ १४ ॥
 अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्विनी ॥ पुत्रपौत्रैः परिवृता कालधर्ममुपागमत् ॥ १५ ॥
 अन्वियाय सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी ॥ धर्मं कृत्वा बहुविधं त्रिदिवे पर्यवस्थिता ॥ १६ ॥
 सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च ॥ समागता महाभागाः सर्वधर्मं च लेभिरे ॥ १७ ॥
 तासां रामो महादानं काले काले प्रयच्छति ॥ मातृणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १८ ॥
 पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान्परमदुस्तरान् ॥ चकार रामो धर्मात्मा पितृन्देवान्विवर्धयन् ॥ १९ ॥

शङ्कारहिताभ्यां । मातृवियोगदुःखरहिताभ्यां वा ॥ १-
 १॥ सत्यसंपदा सत्यवैभवेन । तस्यावसाने यज्ञस्येति ।
 सीतानिर्गणासन्नपूर्वकालइत्यर्थः ॥ ३-४॥ वित्तपूर्वं
 वित्तदानपूर्वमित्यर्थः ॥ ५-७ ॥ न सीताया इत्यनेन
 रामस्य एकदारव्रतं सीताप्रतिनिधिनेव यज्ञनिर्वर्तनं
 च दर्शितं ॥ ८ ॥ दश वर्षसहस्राणीत्यनेन प्रथमयज्ञ
 एव सीताया भूप्रवेश इत्युक्तं । बहुसुवर्णकान् बहुसुवर्ण-
 कयागान् ॥ ९ ॥ गोसवैः गोसवाख्ययागैः ।
 अश्वमेधसंक्षेपैरिति संक्षेपवचनमेतत्परं वेदितव्यं (?)
 शतशब्दस्य बहुसंख्यावचनत्वात् । गोशतैश्चेति पाठः
 ॥ १०-१२ ॥ सुभिक्षमिति । अभवदिति शेषः
 ॥ १३-१६ ॥ सर्वधर्मं चेति । सर्वधर्मसाध्यभोग-
 मित्यर्थः ॥ १७-१८ ॥ पित्र्याणि पितृकर्मापेक्षि-
 तानि । ब्रह्मरत्नानि ब्राह्मणदेयवस्तूनि । प्रयच्छति

कथंस्वामिसमीपे तत्कथनमिति शङ्कारहिताभ्यामिति वा ॥ १ ॥ स० अपश्यमानः अपश्यन् ॥ ४ ॥ यज्ञेयज्ञे प्रतियज्ञं । भवत्
 अभवत् ॥ स० इयतायासेन किं किमपरामायताक्षीपाणिगृहीतीनातनोद्राघवइत्यत आह—नेति । सीतायाः सकाशात् । अवता-
 रावसरएवालोच्य कमलैतद्रूपिणी जाता नजातान्यातद्रूपिणीति स्वस्वीकारायोग्यत्वेन वा 'अशोकमूलमासाद्य दर्शयामास जानकीम् ।
 मेल्यावियोगिनीं देवीं रामो मन्ददृशामपि—तस्याजैवसजानकीम्—रामान्तिके स्थिता देवी नमन्दैः समदृश्यत । रूपान्तरेण कैलासंग-
 तानित्यावियोगिनी । नित्यं पश्यन्निजां देवीं पूर्णसंतोषसंभृतः । रामो नदृश्यते देवी लभ्यते सङ्कटवानिव ' इत्युक्तेः प्रदर्शितसीताविरहो-
 रदोषिदेहजासहित एवेति वाऽन्यकामिन्यासक्तिर्नेति मन्तव्यम् । तर्हि क्रतुः कृतिः कथमित्युक्ते व्ययवहितत्वादुक्तमेवैकाग्र्यमेधपर्यवसायि-
 वेति प्रमत्तं शनाययज्ञेयज्ञ इति वीप्सोक्त्या विवृणोति—यज्ञेयज्ञ इति ॥ ८ ॥ ति० दशवर्षसहस्राणीति यागकालमर्थं देयं । ननु सीता-
 वियोगानन्तरं तावान्यागकाल इति कतकः । तत्र सीता वियोगानन्तरं तावतो यागकालत्वे किं बाधकमिति विन्यं । ननु भूसौ सीतागमनो-
 त्तरे मितिवक्तुं युक्तम् ॥ ९ ॥ ति० स्थिता स्थितानि ॥ स० हिरिवार्यः । यथा ऋक्षवानररक्षांसि राममन्वरञ्जयन्तं तथारामस्य शास-
 ने स्थितारजानः अहन्यहनि प्रतिदिनं । अनुरञ्जन्ति अनुरञ्जयन्ति ॥ १२ ॥ ति० पौत्राः कुशलवाद्याः ॥ १५ ॥ ति० अन्वि-

[पा०] १ ख. ग. तेषु तत्र महात्मसु. २ झ—ठ. राजानो ह्यहन्यहनि. ३ क—घ. च. छ. ज. बहुरत्नानि.

एवं वर्षसहस्राणि बहून्यथ ययुः सुखम् ॥ यज्ञे बहुविधं धर्मं वर्धयानस्य सर्वदा ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

कदाचनयुधाजिचोदनयागार्थमहर्षिणा राममेत्य सिन्धुतद्याडभयकूलस्थितगन्धर्वदेशस्य स्ववशीकरणचोदनरूपतत्संदे-
शनिवेदनं ॥ १ ॥ रामाज्ञया स्वपुत्रसहितेन भरतेन सेनयासह युधाजित्समीपगमनम् ॥ २ ॥

कस्यचिच्चथ कालस्य युधाजित्केकयो नृपः ॥ स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने ॥

गार्ग्यमङ्गिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिममितप्रभम् ॥ १ ॥

दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २ ॥

कम्बलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् ॥ रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च ॥ ३ ॥

श्रुत्वा तु राघवो धीमान्ब्रह्मर्षिं गार्ग्यमागतम् ॥ मातुलस्याश्वपतिनः प्रहितं तन्महद्भनम् ॥ ४ ॥

प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः क्रोशमात्रं सहानुजः ॥ गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥

तथा संपूज्य तमृषिं तद्वनं प्रतिगृह्य च ॥ पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च ॥

उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ६ ॥

किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवन्निह ॥ प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम् ॥ वक्तुमद्भुतसङ्काशं राघवायोपचक्रमे ॥ ८ ॥

मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभ ॥ युधाजित्प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥ ९ ॥

अयं गन्धर्वविषयः फलमूलोपशोभितः ॥ सिन्धोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥ १० ॥

तं च रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः ॥ शैल्यस्य सुता वीर त्रिकोट्यो वै महाबलाः ॥ ११ ॥

तान्विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् ॥ निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥ १२ ॥

स्मेत्यनुकर्षः । पितृन् देवान् विवर्धयन् यज्ञांश्चकारे-
ति । पिण्डपितृयज्ञानित्यर्थः ॥ १९ ॥ वर्धयानस्य
वर्धमानस्येत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटारुख्याने उत्तरकाण्ड-
व्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

अश्वपतिनः अश्वपतेः ॥ ४—५ ॥ प्रतिपदमिति ।

प्रत्येकं कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ६—९ ॥ सिन्धोः सिन्धु-

नद्याः । अयं देशः अस्मद्देशसमीप इत्यर्थः ॥ १० ॥

गन्धर्वराजः ॥ ११ ॥ स्वपुरे चेति । तद्देश

याय तस्याः अनु पश्चात् इयाय । कालधर्ममितिशेषः । बहुविधं नानाप्रकारं ॥ १६ ॥ ति० यत्तु ' एवं प्रशासतस्तस्यराघवस्य
महेश्वरि । अलयाद्दशसाहस्रंरममाणस्यसीतया । ' इतिपादोक्तं तत्रसीतयाभूमौस्थितयास्थितस्यरममाणस्य । राज्यंकुर्वतइत्यर्थः ।
साहस्रमितित्थार्थेऽण् । अलयाद्द्वर्षसाहस्रंइतिपाठेसहस्राणांसमूहःसाहस्रं । सहस्रसमूहइत्यर्थकतयादशसहस्रेत्यर्थकमेव । आयुः
तस्यैकादशसहस्रवर्षाणि ॥ स० वर्षसहस्राणि ' एवंत्रयोदशसहस्रसमाः ' इत्याद्युक्तप्रकारेणज्ञेयानि । ननुपादो—एवंप्रशासत-
स्तस्यराघवस्यमहेश्वरि । अलयाद्दशसाहस्रंरममाणस्यसीतया ' इत्युक्तेःकथंत्रयोदशेत्युक्तिरितिचेत् मुख्यासंख्यादशपर्यन्तमिति
तथोक्तिः । मानान्तरोक्तसंख्याग्रहेणाविरोधोपपत्तेः । अलयाद्द्वर्षसाहस्रमितिपाठंवृत्तासहस्राणांसमूहइत्यर्थकतयादशसहस्रेत्यर्थ-
कमेवेतिनागोजिमहः । तत्रअचित्तेत्यत्रसूत्रेअचित्तःसइतितच्चित्तैर्मन्तव्यं ॥ २० ॥ इत्येकोनशततमःसर्गः ॥ ९९ ॥

स० युधाजित् भरतमातुलः ॥ १ ॥ स० पतमुत्पतनं । अश्वैःपतमस्यास्तीतितत्पत्ती । तस्याश्वपतिनः ॥ ४ ॥ स०
प्रतिपदं प्रतिपृच्छास्पदंजनं ॥ ६ ॥ स० सिन्धोर्नदस्य ॥ १० ॥

[पा०] १ ग. यज्ञैर्बहुविधैश्चापि वर्तयामास नित्यशः. २ क. ख. घ. वर्धयामास नित्यदा. ३ च. छ. दृष्ट्वा च प्रीतिमनुलोकुशलं.

अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः ॥ रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३ ॥
 तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च ॥ उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४ ॥
 सोऽब्रवीद्राघवः प्रीतः साञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् ॥ इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः ॥ १५ ॥
 भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च ॥ मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥ १६ ॥
 भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ ॥ निहत्य गन्धर्वसुतान्द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥ १७ ॥
 निवेद्य ते पुरवरे आत्मजौ सन्निवेश्य च ॥ आगमिष्यति मे भूयः सकाशमतिधार्मिकः ॥ १८ ॥
 ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम् ॥ आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यषेचयत् ॥ १९ ॥
 नक्षत्रेण च सौम्येन पुरस्कृत्याङ्गिरःसुतम् ॥ भरतः सह सैन्येन कुमाराभ्यां विनिर्ययौ ॥ २० ॥
 सा सेना शक्रयुक्तेव नगरान्निर्ययावथ ॥ राघवानुगता दूरं दुराधर्षा सुदैरपि ॥ २१ ॥
 मांसादानि च सत्त्वानि रक्षांसि सुमहान्ति च ॥ अनुजग्मुर्हि भरतं रुधिरस्य पिपासया ॥ २२ ॥
 भूतग्रामाश्च बहवो मांसभक्षाः सुदारुणाः ॥ गन्धर्वपुत्रमांसानि भोक्तुकामाः सहस्रशः ॥ २३ ॥
 सिंहव्याघ्रवराहाणां खेचराणां च पक्षिणाम् ॥ बहूनि वै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः ॥ २४ ॥
 अर्धमासमुषिता पथि सेना निरामया ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

भरतेन युधाजितासह गन्धर्वदेशगमनेनतद्धनपूर्वकं तक्षशिलापुष्कलावताख्यनगरयोः क्रमेणतक्षपुष्कलयोरभिपेकक-
 णेनरामसमीपमेत्य गन्धर्ववधनिवेदनम् ॥ १ ॥

श्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः ॥ युधाजिद्गार्ग्यसहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १ ॥
 निर्ययौ जनौघेन महता केकयाधिपः ॥ त्वरमाणोभिचक्राम गन्धर्वान्कामरूपिणः ॥ २ ॥

इति शेषः ॥ १२ ॥ अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य । तत्र यानं सुशकुनं । अभिमुखतः आगमनमेवापशकुनं ॥ २४ ॥ केकयं युधाजितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटा-
 ख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥
 इति शेषः ॥ १२ ॥ अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य । तत्र यानं सुशकुनं । अभिमुखतः आगमनमेवापशकुनं ॥ २४ ॥ केकयं युधाजितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटा-
 ख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥
 इति शेषः ॥ १२ ॥ अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य । तत्र यानं सुशकुनं । अभिमुखतः आगमनमेवापशकुनं ॥ २४ ॥ केकयं युधाजितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटा-
 ख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥
 सेनाया अग्रतो ययुरिति । पिशिताशनादीनामग्रतो सेनापतिं प्राप्तं युद्धसन्नाहं श्रुत्वा ॥ १—२ ॥

स० वदे वदामि ॥ १३ ॥ स० साञ्जलिप्रग्रहः अञ्जलिसहितबाहुकः ॥ १५ ॥ ति० तक्षइत्यकारान्तः । मातुलेन भरतमातुलेन
 युधाजिता ॥ १६ ॥ ति० पुरवरे निवेद्यनिर्मायआत्मजौसंनिवेश्य । तयोःपुरयोरितिशेषः । अतिधार्मिकोभरतः ॥ स०
 अतिधार्मिकः अनेनतद्देशमानोरम्यात्किरामेणकिमयोध्ययेतिदुर्धियन्तनुयादनुजइतिसूचयति ॥ १८ ॥ ति० अङ्गिरस्सुतं गार्ग्यं
 ॥ २० ॥ स० राघवानुगता रामेणदूरप्रेषणप्रेमनैर्भर्येणदूरमनुगता ॥ २१ ॥ स० रुधिरस्य गान्धर्वस्य ॥ २२ ॥ इति-
 शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

स० निर्ययौ ग्रामाद्वहिः । अभिचक्राम गतवान् ॥ २ ॥

[पा०] १ क. सुतान्शत्रून्वैविभजिष्यतः. ग. सुतान्पुराणिविभजिष्यतः. २ क. सुरासुरैः. ३ ख. घ—ट. गन्धर्वा-
 न्केकयाधिपः. क. गन्धर्वान्देवरूपिणः.

भरतश्च युधाजिच्च समेतौ लघुविक्रमैः ॥ गन्धर्वनगरं प्राप्तौ सबलौ सपदानुगौ ॥ ३ ॥
 श्रुत्वा तु भरतं प्राप्तं गन्धर्वास्ते समागताः ॥ योजुकामा महावीर्या व्यनदन्वै समन्ततः ॥ ४ ॥
 ततः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ सप्तरात्रं महाभीमं न चान्यतरयोज्यम् ॥ ५ ॥
 खड्गशक्तिधनुर्ग्राहा नद्यः शोणितसंस्त्रवाः ॥ नृकलेवरवाहिन्यः प्रवृत्ताः सर्वतो दिशम् ॥ ६ ॥
 ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणम् ॥ संवर्त नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥ ७ ॥
 ते बद्धाः कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः ॥ क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् ॥ ८ ॥
 तं घातं घोरसङ्काशं न स्मरन्ति दिवौकसः ॥ निमेषान्तरमात्रेण तादृशानां महात्मनाम् ॥ ९ ॥
 हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः ॥ निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोचमे ॥ १० ॥
 तक्षं तक्षशिलायां तु पुष्कलं पुष्कलावते ॥ गन्धर्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च सः ॥ ११ ॥
 धनरत्नौघसंपूर्णं काननैरुपशोभिते ॥ अन्योन्यसंघर्षकृते स्पर्शया गुणविस्तरैः ॥ १२ ॥
 उभे सुरुचिरप्रख्ये व्यवहारैरकिल्बिषैः ॥ उद्यानयानसंपूर्णं सुविभक्तान्तरापणे ॥ १३ ॥
 उभे पुरवरे रम्ये विस्तरैरुपशोभिते ॥ गृहमुख्यैः सुरुचिरैर्विमानसमवर्णिभिः ॥ १४ ॥
 शोभिते शोभनीयैश्च देवायतनविस्तरैः ॥ तालैस्तमालैस्तिलकैर्बकुलैरुपशोभिते ॥ १५ ॥
 निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः ॥ पुनरायानमहाबाहुरयोध्यां केकयीसुतः ॥ १६ ॥
 सौमिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरम् ॥ राघवं भरतः श्रीमान्ब्रह्माणमिव वासवः ॥ १७ ॥
 शशंस च यथावृत्तं गन्धर्ववधमुत्तमम् ॥ निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतोस्य राघवः ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

सबलौ चतुरङ्गवलसहितौ । सपदानुगौ शूद्रवैश्याद्य-
 नुचरसहितौ ॥ ३ ॥ व्यनदन् गर्जन्ति स्म ॥ ४-५ ॥
 खड्गेति । खड्गदिरूपा ग्राहा यासु ताः । संस्त्रवः प्रवाहः ।
 नृकलेवराणि नद्याः काष्ठानि वहन्तीति तथा ॥ ६ ॥
 संवर्तनामेति । प्रलयकालाभ्याख्यमित्यर्थः ॥ ७-८ ॥
 तं घातं दिवौकसः न स्मरन्तीति । त्रिकोटिगन्धर्व-
 घातोऽसंभाव्य इत्येव स्मृत्वा स्थितवन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥
 द्वे पुरेति । तक्षशिलापुष्कलावताख्ये ॥ १०-१२ ॥

धर्मन्यायोपेतैर्व्यवहारैः क्रयविक्रयादि-
 व्यापारैः ॥ १३ ॥ विमानसमवर्णिभिः देवायतनव-
 द्विस्तरैः । गृहमुख्यैरभित उपशोभिते । विमानैर्ब-
 हुभिर्वृत इति च पाठः ॥ १४-१८ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटा-
 ख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने एकोत्तरशततमः
 सर्गः ॥ १०१ ॥

स० सबलौ सचतुरङ्गौ सबाहुबलौवा ॥ ३ ॥ स० अन्यतरयोः राघवगान्धर्वयोर्मध्ये एकस्येत्यन्यतरयोः ॥ ५ ॥ स०
 द्वेपुरोचमे रामाज्ञाप्रकारेण द्वयोः पुत्रयोः ॥ १० ॥ स० तयोरभिषेयैर्नैव तयोरभिषेयमभिषेते—तक्षमिति ॥ ११ ॥ स०
 गुणविस्तरैः कारणैः अन्योन्यसंघर्षकृते अहंमहीयोऽहंमहीयइतिस्पर्धाकृते । गुणविस्तरैः स्पर्शया उभे ब्रह्मासमेद्ववा । तत्रत्यलोके स्पर्धा-
 विवक्षया पुरस्पर्धाभिधानमिति ज्ञेयं ॥ १२ ॥ स० विस्तरैः वीनापक्षिणांपारावतादीनां स्तरास्तराण्यत्र तानि विस्तराणि तैः । सनी-
 डैः गृहमुख्यैः । विस्तरैः अनुक्तपदार्थविस्तरैरिति नागोजिभट्टः । विमानैः सप्तभूमप्रासादैः ॥ १५ ॥ स० पञ्चभिर्वर्षैः । ताव-
 न्तिदिनानि पुरनिर्माणे लभन्ति ॥ १६ ॥ स० ब्रह्माणवासवइवाभिवाद्यशशंसेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ स० अस्य भरतस्योपरि ॥
 ति० खस्माद्यथावृत्तं गन्धर्ववधं देशस्य निवेशनं च शशंस । अस्य भरतस्य वाक्यं श्रुत्वा राघवो रामः प्रीतो बभूव ॥ १८ ॥ इत्येको-
 त्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

[पा०] १ क. ग. च. छ. ज. अ. लघुविक्रमौ. २ ड. च. छ. झ. अ. ट. विमानैर्बहुभिर्वृते. ३ ख. ग. सोऽभिगम्य.

द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

भरतवाक्यश्रवणतुष्टेनरामेण सौमित्रिप्रति तत्पुत्रयोरङ्गदचन्द्रकेत्वोर्निवासायदेशान्वेषणचोदने भरतेनरामं प्रति कारुप-
यदेशस्थयोरङ्गदीयचन्द्रकान्ताख्यपुरयोर्वासाह्वयकथनम् ॥ १ ॥ रामेणाङ्गदीयचन्द्रकान्ताख्यपुरयोः क्रमेणाङ्गदचन्द्रकेत्वोर-
भिषेककरणपूर्वकं प्रस्थापने तदनुगताभ्यांसौमित्रिभरताभ्यां तन्नसंवत्सरमधिवासेन पुनरयोर्ध्याप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥

तच्छ्रुत्वा हर्षमापेदे राघवो भ्रातृभिः सह ॥ वाक्यं चाद्भुतसंकाशं तदा प्रोवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥
इमौ कुमारौ सौमित्रे तव धर्मविशारदौ ॥ अङ्गदश्चन्द्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ ॥ २ ॥
इमौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि देशः साधु विधीयताम् ॥ रमणीयो ह्यसंवाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ॥ ३ ॥
न राज्ञो यत्र पीडा स्यान्नाश्रमाणां विनाशनम् ॥ स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ॥ ४ ॥
तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह ॥ अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः ॥ ५ ॥
निवेद्यतां तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः ॥ चन्द्रकेतोः सुरुचिरं चन्द्रकान्तं निरामयम् ॥ ६ ॥
तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः ॥ तं च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् ॥ ७ ॥
अङ्गदीया पुरी रम्या ह्यङ्गदस्य निवेशिता ॥ रमणीया सुगुप्ता च रामेणाङ्गिष्ठकर्मणा ॥ ८ ॥
चन्द्रकेतोस्तु मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता ॥ चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा ॥ ९ ॥
ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा ॥ ययुर्युद्धे दुराधर्षा अभिषेकं च चक्रिरे ॥ १० ॥
अभिषिच्य कुमारौ स त्रैश्यापयति राघवः ॥ अङ्गदं पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुमुदञ्चुखम् ॥ ११ ॥
अङ्गदं चापि सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्णिग्राहो बभूव ह ॥ १२ ॥
लक्ष्मणस्त्वङ्गदीयायां संवत्सरमथोषितः ॥ पुत्रे स्थिते दुराधर्षे ह्ययोध्यां पुनरागमत् ॥ १३ ॥
भरतोपि तथैवोष्य संवत्सरमतोधिकम् ॥ अयोध्यां पुनरागम्य रामपादावुपास्त सः ॥ १४ ॥
उभौ सौमित्रिभरतौ रामपादावनुव्रतौ ॥ कालं गतमपि स्नेहान्न जज्ञातेऽतिधार्मिकौ ॥ १५ ॥
एवं वर्षसहस्राणि दश तेषां ययुस्तदा ॥ धर्मे प्रयतमानानां पौरकार्येषु नित्यदा ॥ १६ ॥

विहृत्य कालं परिपूर्णमानसाः श्रिया वृता धर्मपुरे सुसंस्थिताः ॥

राज्यार्थे राज्यरक्षाविषये ॥ २—३ ॥ नापरा- भूम्यां मल्लदेशे उत्तरे ॥ ९—१३ ॥ भरतोपि तथै-
ध्यामहे । कस्यापि भूतस्येतिशेषः ॥ ४ ॥ कारुपथः वोष्येति । चन्द्रकेतुसमीप इति शेषः ॥ १४ ॥ न
कारुपथाख्यः पाञ्चात्यदेशविशेषः ॥ ५ ॥ तत्र देशे जज्ञाते जानातेर्लिङ्गद्विवचनं । नावगतवन्तौ । संधिः
अङ्गदस्य पुरं अङ्गदीयाख्यं निवेद्यतां चन्द्रकेतोः छान्दसः ॥ १५—१६ ॥ धर्मसाधनं पुरं धर्मपुरं
चन्द्रकान्ताख्यं ॥ ६—८ ॥ मल्लस्य श्रेष्ठस्य । मल्ल- तस्मिन् ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

ति० भ्रातृभिरितिबहुवचनंद्विलेखार्थं ॥ स० भ्रातृभिर्भ्रातृनिजितौबहुवचनं ॥ बहुवचनमाद्यर्थइतिवा । भ्रातृभ्यांभ्रात्रा-
दिभिः । भ्रातरौभ्रात्रादीनित्यर्थः । भ्रातृपुत्रयोरपिभ्रातृत्वेनविवक्षणाद्वैवमुक्तिः ॥ १ ॥ स० विधीयतां मनसाऽऽलोचयन्ति-
र्धोष्यतां ॥ ३ ॥ स० राज्ञां अस्मदनुरोधिनां । नापराध्यामहे भूतघातेन ॥ ४ ॥ ति० तत्रदेशेऽङ्गदस्यपुरीरामेणनिर्मिता ।
लक्ष्मणद्वारेतिशेषः ॥ स० रामेणसुगुप्ता अन्तरायातान्तरायपरिहारेण ॥ ८ ॥ स० मल्लस्यचन्द्रकेतोः बलीयसश्चन्द्रकेतुनाम्नः ।
'मल्लोमत्स्येदेबलीयसि' इतिविश्वः ॥ ९ ॥ ति० युद्धेदुराधर्षारामादयोऽभिषेकंचक्रिरे । अङ्गदचन्द्रकेलोर्द्विरितिशेषः ॥ १० ॥
ति० दशसहस्राणि आयुस्त्वेकादशसहस्राणीतिस्पष्टमेव ॥ १६ ॥ ति० धर्मपुरे धर्मसाधने । पुरे अयोध्यायां । "अयोध्या-
मधुरामायाकाशीकाश्यावन्तिका । पुरीद्वारवतीचैवसत्तैतामोक्षदायिकाः ।" इतिस्मृतेः ॥ स० येप्रागहुतामयः अहुताश्चते
[पा०] १ क—ट. भ्रातृन्भ्रात्राचराघवः. २ क—ट. राज्ञां. ३ क. घ—छ. झ. ज. ट. प्रस्थाप्यसुसमाहितौ. ४ क.
व. छ. धर्मपथेपरेस्थिताः.

त्रयः समिद्धा इव दीप्ततेजसो महाध्वरे साधु हुतास्त्रयोदयः ॥ १७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

कदाचनतापसरूपिणारुद्रेण राममेव रहस्यवृत्तान्तकथनायस्वागमनस्यनिवेदने रामेण तच्चोदनयामन्नसमये तच्छ्रोतु-
स्त्रयोनिरीक्षमाणस्य च स्नेहजनप्रतिज्ञाकरणेन सौमित्रेद्वाररक्षकत्वेनस्थापनपूर्वकं तंप्रतिरहस्यकथनचोदना ॥ १ ॥

कस्य चिच्चथ कालस्य रामे धर्मपथे स्थिते ॥ कालस्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥
सोब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं धृतिमन्तं यशस्विनम् ॥ मां निवेदय रामाय संप्राप्तं कार्यगौरवात् ॥ २ ॥
दूतोऽस्म्यतिबलस्याहं महर्षेरमितौजसः ॥ रामं दिदृक्षुरायातः कार्येण हि महाबल ॥ ३ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयान्वितः ॥ न्यवेदयत रामाय तापसं तं समागतम् ॥ ४ ॥
जैयस्व राम धर्मेण उभौ लोकौ महाद्युते ॥ दूतस्त्वां द्रष्टुमायातस्तपसा भास्करप्रभः ॥ ५ ॥
तद्वाक्यं लक्ष्मणेनोक्तं श्रुत्वा राम उवाच ह ॥ प्रवेश्यतां मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृत् ॥ ६ ॥
सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तं मुनिम् ॥ ज्वलन्तमिव तेजोभिः प्रदहन्तमिवांशुभिः ॥ ७ ॥
सोमिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ऋषिर्मधुरया वाचा वर्धस्वत्याह राघवम् ॥ ८ ॥
तस्मै रामो महातेजाः पूजामर्घ्यपुरोगमाम् ॥ ददौ कुशलमव्यग्रं प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ९ ॥
पृष्टश्च कुशलं तेन रामेण वदतां वरः ॥ आसने काञ्चने दिव्ये निषसाद महायशाः ॥ १० ॥
तमुवाच ततो रामः स्वागतं ते महामुने ॥ प्रापयस्व च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः ॥ ११ ॥
चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्यमभाषत ॥ द्वन्द्वमेतत्प्रवक्तव्यं हितं वै यद्यपेक्षसे ॥ १२ ॥

श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड- वाक्यानि संदेशवाक्यानि । प्रापयस्व निवेदय । तत्र
व्याख्याने द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥ हेतुः—यतो दूत इत्यादि ॥ ११ ॥ मुनिवाक्यं प्रागु-
क्तमहर्षिसंदिष्टवाक्यं । द्वन्द्वमेतदिति । “द्वन्द्वं रहस्य”

कालस्य कस्यचित् गमनानन्तरमिति शेषः ॥ १-२ ॥ इत्यादि द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यार्थे द्विवचननिपातः ।
महर्षेरिति । ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ३-५ ॥ तस्य वाक्यस्य रहस्यमेतत्प्रवक्तव्यमित्यर्थः । द्वन्द्वे हि तत्प्रवक्तव्यमिति
धृदिति रामवाक्यधारीति सौमित्रिविशेषणं ॥ ६-१० ॥ च पाठः । तदेव विशिनष्टि—न चैषामित्यादि ॥ एषां

अग्नयश्च ते तथा । आहिताग्न्यादिः । ते त्रयः आहवनीयादयोऽनन्तरमध्वरे समिद्धाहुतिदीप्ततेजसो यथा तथा त्रयो रामलक्ष्मणभरताः
संस्थिताः । इत्थंच योजनायां समिद्धाहुतिदीप्ततेजसस्त्रयो हुताग्नय इति पदयोरपौनरुक्त्येन व्याकरणाच्चातुरीनागो जिभद्वादिवनासां-
कमिति मन्तव्यं ॥ १७ ॥ इति द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

स० कालोदः विधिनिदेशात्तापसरूपेण राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ स० अमितौजसः अतिबलस्य महर्षेः । रहस्यप्रमेयं रामे-
तरेभ्योन कथनीयमित्याच्छाद्योक्तिरियमिति ज्ञेयं ॥ ३ ॥ ति० उभौ लोकौ जयस्वत्युक्त्या परलोके प्रवेशकालसूचनं ॥ स० खराज-
धर्मेण स्वंचराजा च खराजानौ । तयोर्धर्मस्तेन । स्वधर्मेण यज्ञादिना परलोकं । राजधर्मेण शौर्यादिना इमं लोकं इत्युभौ जय ।
स्वपूर्वराजधर्मेणेति वा ॥ ५ ॥ ति० तेजोभिः अंशुभिरित्येते पदे शरीरकान्तिकिरणप्रतिपादके इति न पुनरुक्तिः ॥ स० तेजोभिः
प्रदहन्तं बहिवत् । अंशुभिर्ज्वलन्तं सूर्यवत् ॥ ७ ॥ ति० हितं वैयद्यपेक्षसे देवानामिति शेषः । देवगोप्यगोपने हि देवानां हितं भवती-
ति भावः ॥ स० द्वन्द्वे रहस्ये । ‘षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः’ इत्युक्तेः । यदि देवेभ्यः स्वस्मै च हितमवक्षसे तर्हि गोप्यत्वेन युक्तिके कान्त-
[पा०] १ झ. ठ. समिद्धाहुतिदीप्ततेजसो हुताग्नयः साधु महाध्वरे त्रयः, २ झ. ठ. धर्मपरे. ३ झ. ठ. जय खराजधर्मेण
४ ड. च. छ. झ. न. द्वन्द्वेऽेतत्प्रवक्तव्यं. ५ झ. ठ. यद्यपेक्षसे.

यः शृणोति निरीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव ॥ भवेद्वै मुनिमुख्यस्य वचनं यद्यपेक्षसे ॥ १३ ॥
 स तथेति प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय ॥ १४ ॥
 स मे वध्यः खलु भवेत्कथाद्वन्द्वं समीरितम् ॥ ऋषेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च यः ॥ १५ ॥
 ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारि संग्रहम् ॥ तमुवाच मुने वाक्यं कथयस्वेति राघवः ॥ १६ ॥
 यत्ने मनीषितं वाक्यं येन वाऽसि समाहितः ॥ कथयस्वाविशङ्कस्त्वं ममापि हृदि वर्तते ॥ १७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

हृद्रेण शर्मप्रति तस्यजगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वगुणवर्णनपूर्वकं रामावतारप्रयोजनभूतरावणवधस्यनिवृत्तत्वोक्तिपूर्वकस्त्वावतार-
 त्तिनिवर्तनप्रार्थनारूपचतुर्मुखसंदेशनिवेदने तेनतदभ्युपगमः ॥ १ ॥

शृणु राजन्महासत्त्व यदर्थमहमागतः ॥ पितामहेन देवेन प्रेषितोऽस्मि महाबल ॥ १ ॥
 तवाहं पूर्वसद्भावे पुत्रः परपुरंजय ॥ मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ २ ॥

तत्समीपवर्तिलोकानामित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्मद्वचनं निरीक्षेत् मन्त्रयितारौ स तव वध्यः । कथमेवम-
 त्तिक्कूरसंकेत इत्यत्राह—भवेदिति । तस्य मुनिमुख्यस्य
 वचनसिद्धं संकेतपूर्वकं वदेति चोदितवानित्यर्थः ॥
 यद्यपेक्षस इति । तथा संकेतपरिपालनमिति शेषः
 ॥ १३ ॥ प्रतिहारं विसर्जय अन्यतोपसारय ॥ १४ ॥
 किमर्थमित्यत आह—स म इत्यादि ॥ हे सौमित्रे
 ऋषेर्मम च कथाद्वन्द्वं कथारहस्यं । वाचं द्वन्द्वमिति
 च पाठः । यः शृणुयात् ॥ १५ ॥ संग्रहं रक्षितारं
 ॥ १६ ॥ समाहितः । ममापि हृदि वर्तते इति ।
 एवंविधं रहस्यं तन्मयापि श्रोतव्यमित्यर्थः । अहमपि

जानामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड-
 व्याख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

येन संदेशः कृतः स पितामह एवेत्याह—पिता-
 महेनेति ॥ १ ॥ अहं च न तापसः किंतु काल
 इत्याह—तवाहमित्यादि ॥ पूर्वसद्भावे पूर्वजन्मनि
 अहं तव पुत्रः । सर्वसमाहरः कालरुद्र इति यावत् ।
 परपुरंजयः त्रिपुरसंहारकः । तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः
 परपुरंजय इति च पाठः । केवलं यमस्य पूर्वभावादु-
 त्थितत्वाभावात् मायासंभावितः मायया उत्पादितः(?)

इतिभावः ॥ १२ ॥ ति० संग्रहं सम्यगुक्तार्थग्रहणवन्तं ॥ १६ ॥ इति त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

स० महासत्त्व बहुलबल ॥ १ ॥ ति० तत्प्रेषितदूतोऽप्यहंलत्संबन्धेवेत्याह—तवाहंपूर्वकेभावइति । पूर्वावस्थायांहिरण्य-
 र्भोत्पत्तिसमयेहिरण्यगर्भावस्थायांवा । कथमहंपुत्रस्तत्राह—मायासंभावितः माययासंकल्पेनसंभावितः उत्पादितः । सर्वस-
 माहरः सर्ववस्तुसंहारकर्तेतितीर्थः । 'कतकस्तु—' तवाहंपूर्वसद्भावे'इतिपाठः । पूर्वसृष्टेःप्राक्सद्भावे 'सदेवसौम्येदमग्रआसीत्'
 इतिश्रुतेः । सत्कारूपब्रह्मभावेकरिष्यमाणखिलसंसारस्यसृष्टिस्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहलक्षणपञ्चकृत्यनिर्वाहकःकालाख्यः क्षणधारा-
 रूपोनाडीदिनपक्षादिविभागनिर्वाहकःपुत्रोमायासंभावितः लदीयमायापरिणामइत्यर्थः । शेषंप्रागवत् । यद्यपिरामोहिरण्यगर्भाशवि-
 ष्णोरेवावतारः । तथापितस्यस्वरूपांशेनावृतज्ञानत्वाद्द्वामदेववदेवंपदशेनदोषइत्याह । यत्तु कतकेनसद्भावशब्देनहिरण्यगर्भोक्तः
 तत्तु क्वमितिस्पष्टमेवाद्वैतविद्याविदाम् ॥ स० दूतइत्येव । किंतुलत्पुत्रःसः । अहंतुपौत्रइत्याह—तथेति । पूर्वकेभावे अतीतजातौ ।
 मायासंभावितःरमायामुत्पादितोविरिचपदवाच्यस्तवपुत्रः । परपुरं तदपरोदेहोऽहं । तत्पुत्रोऽहं । अतःपौत्रस्तवेतिभावः । खव्या-
 पारमप्यावेदयति । सर्वसमाहरः सर्वसंहर्ता । नामाह—कालइति । तवमायासंभावितः इच्छयापञ्चोत्पन्नो यस्तस्याहंपूर्वकेभावे
 अहंकारतत्त्वैकार्योन्मुखे पुत्रोजातोऽहं । पूर्ववदुर्विरितं । 'महत्तत्त्वादहंकारससजशिवविग्रहम् ।' इत्यादिः । 'पुत्रस्त्वेशकमल-
 प्रभवस्तथाऽहंपौत्रस्तुपौत्रकवचोयदपिष्टयोग्यम् । संभावयन्तिगुणिनः' इत्याद्युक्तेश्च । 'मालंपूर्वमजीजनः' इत्युक्तिसारस्या-

[पा०] १ झ. ठ. यद्यपेक्षसे. २ झ. ठ. पूर्वकेभावे.

पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः ॥ समयस्ते कृतः सौम्य खाल्लोकान्परिरक्षितुम् ॥ ३ ॥
 संक्षिप्य हि पुरा लोकान्मायया स्वयमेव हि ॥ महार्णवे शयानोऽपि मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ ४ ॥
 भोगवन्तं ततो नागमनन्तमुदकेशयम् ॥ मायया जनयित्वा त्वं द्वौ च सत्त्वौ महाबलौ ॥ ५ ॥
 मधुं च कैटभं चैव ययोरस्थिचयैर्वृता ॥ इयं पर्वतसंवाधा मेदिनी चामवन्मही ॥ ६ ॥
 पद्मे दिव्येऽर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि ॥ प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥ ७ ॥
 सोऽहं संन्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगत्पतिम् ॥ रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥ ८ ॥

॥ २ ॥ पितामहवाक्यमाह—पितामहश्चेत्यादि ॥ धानः । तत्सृष्टिप्रयोजनमाह—ययोरित्यादि । ययो-
 रस्थिचयैर्वृता इयं मही पर्वतसंवाधा सती मेदिनी
 तन्मेदोयुक्ता । पृषोदरादित्वात्सकारलोपः । अस्थि-
 चयैः शिलापर्वतस्थितहेतुभूता मेदोमयत्वाद्वृक्षलता-
 शुत्पत्तिहेतुर्मुदप्रदेशाच्चाभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मां त्वं
 पूर्वमजीजन इत्येतद्विवृणोति—पद्मे इत्यादि ॥ नाभ्यां
 वर्तमाने पद्मे नाभिकमले मामुत्पाद्य मयि प्राजापत्यं
 प्रजापतित्वं निवेशितं । मम प्रजापतित्वं दत्तवानसी-
 त् इत्यनुषङ्गः ॥ ४—५ ॥ कौ तावित्यत आह—मधुं
 च कैटभं चैवेति ॥ तत्र मधुः जलोत्पन्नमकारादिवत्
 मेदःप्रधानः । कैटभस्तु कमठशुत्तयादिवत् अस्थिप्र-

दर्थविशेषलाभेन किञ्चिच्छेषादिकंसोढव्यं ॥ २ ॥ ति० एवंस्वरूपमुक्त्वा तत्संदेशमाह—पितामहश्चेति । चतुर्मुखाज्जातानां प्र-
 जापतीनां लोकपितृत्वाच्चतुर्मुखः पितामहः । सलोकानां भूरादीनां पतिः पालयिता । सयदाहृतद्वामीति शेषः । तदेवाह—समयस्ते
 इति । ‘भवन्तु विगतज्वराः’ इत्यन्तो ब्रह्मसंदेशः । लोकान् देवमनुष्यादीनरावणादितोरक्षितुं यः समयः कृतः ‘दशवर्षसहस्राणि
 दशवर्षशतानि च ॥ वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन् पृथिवीमिमाम्’ इत्येवं रूपकालविषयः कृतः सपरिपूर्ण इति शेषः ॥ ३ ॥ ति०
 अथ तत्त्वतो ज्ञातसत्स्वरूपस्य मम कथं मानुषदेहपरिग्रह इत्यत्र सप्रयोजनं तत्प्रक्रियामाह—संक्षिप्येति । पुरा जगत्सृष्टेः पूर्वकाले मायया
 सर्वसंहारसमर्थस्वशक्त्या संक्षिप्य उपसंहृत्य । एतेनाप्रयासेन सकलसंहारकर्तृत्वं ब्रह्मलक्षणमुक्तं । स्वयमेवेत्यनेनास्य संहारस्य न रुदा-
 दिद्वारकत्वं । तेषामपि संहार्यकोटिनिविष्टत्वादिति दर्शितं । एवं संहारं कृत्वा महदहंकारपञ्चतन्मात्रादि सृष्टिद्वारेणैवं तां सृष्टिं कृत्वा तद्रूपे
 महार्णवेशयान इत्यनेनैवोदकशयिले लब्धे पुनरस्थितितदा पृथिवी तलायभावप्रदर्शनार्थं । मां पूर्वमजीजनः । ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्-
 वं’ इति श्रुतेः हिरण्यगर्भसृष्टिद्वारा ब्रह्माण्डसृष्टौ क्रियमाणाय तदण्डान्ममोद्भव इत्यर्थः ॥ स० पुरा सृष्टिकालात् पूर्वमायया स्वसामर्थ्ये-
 न लोकान् स्वयमेव संक्षिप्य संहृत्य । स्वयमेवेत्यनेन स्वाभाविकलंशकेयौ तयति । महार्णवे जलमये । जाते । तत्राप्यु उदकेशयानः ।
 पूर्वप्रथमतः । मां अजीजनः । अर्णवेशयान इति वचनादेवोदकशयिले सिद्धे पुनरस्थितिवचनं वटेगाव इति वत्सामीपिकाधिकरणस-
 त्मीप्रमग्नं शार्थं । महार्णवे इति चेत्तरनीरलसंदेशे निबर्हणार्थमिति च नन्तव्यं । ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं’ इत्यादि श्रुतेः । अनेन ‘अन्तः-
 समुद्रे मनसा चरन्तं ब्रह्मान् विन्दद् दृशहोतारमर्णे’ इति श्रुत्यनुकृतताज्ञेयैतस्य ॥ ४ ॥ स० उक्तं सामान्यतो विशेषतो भाषते—
 ‘भोगवन्तमिति । मनुबर्थो महत्त्वं । महादेहं । अनन्तं नामतः । नागं जातितः । मायया इच्छया । सलौ । गतं । सः लौ
 अम्यौ । असुरावित्यर्थः । इति वा । ‘ब्रह्मालोचदिति जातविद्यां ब्रह्मसमात्रा विमिमीत उलः’ इत्यादि श्रुतेः । ‘लत्वावन्यपर्यायौ’
 इति कौमुद्याः । जनयित्वा । कौतावितितत्राह—मधुमिति । हलातयो रिति शेषः । अस्त्रांपर्वतसंकाशत्वेन तदाख्यपर्वतसंघ-
 सहिता ॥ ति० तदुत्पत्तिप्रकारमाह—भोगवन्तमिति । ततः परं सृष्टये स्रष्टव्यमूधुरणक्षमं भोगवन्तं प्रशस्तभोगं । अनन्ताख्यं नामं
 उदकेशयं मायया जनयित्वा तत्र च निमग्नं स्थापयित्वा तदुदकेशयनवांस्तलमभूः । अथ कर्दमप्रायभूविग्रहस्यैरायमहाबलौ द्वौ सलौ प्राणिनौ
 अजीजनः ॥ ५—६ ॥ स० नाभ्यां नाभिप्रदेशे । अर्कसंकाशे सवितुसमे । पद्मे कमले । ‘अजस्य नाभावध्वेकमर्पितं
 यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्युः’ । ‘अजस्य नाभावितियस्य नाभेरभूच्छ्रुतेः पुष्करं लोकसारम् । तस्मै नमो व्यस्तसमस्त विश्वविभूतये
 विष्णवे लोककर्त्रे—यन्नाभिपद्मादहमाविरासं’ इत्यादि श्रुतिस्मृतयोत्र भवन्ति । खोत्पादिते साक्षाद्भूमिरूपे मामप्युत्पाद्य प्राजापत्यं
 प्रजापतिविहितं सृष्ट्यादिरूपं कर्म सर्वै एतदादिकं मयि निवेशितं । लमिमां धुरमुद्गहेति स्थापितं । प्रजापतिना स्वैवैव कर्तव्यं कर्म प्राजा-
 पत्यं कर्म । ज्येष्ठतनुजत्वान्मयि निवेशितमिति वा । ‘प्रजानां पालनाद्विष्णुः प्रजापतिरितीरितः’ इत्यादेः ॥ ७ ॥ ति० ततः सोऽहं त्वया

तत्स्त्वमपि दुर्धर्षात्तस्माद्भावात्सनातनात् ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९ ॥
 अदित्यां वीर्यवान्पुत्रो भ्रातृणां वीर्यवर्धनः ॥ समुत्पन्नेषु कृत्येषु तेषां साहाय्य कल्पसे ॥ १० ॥
 तत्त्वं वित्रास्यमानासु प्रजासु जगतां वर ॥ रावणस्य वधाकाङ्क्षी मानुषेषु मनोदधाः ॥ ११ ॥
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ कृत्वा वासस्य नियतिं स्वयमेवात्मना पुरा ॥ १२ ॥
 तत्त्वं मनोमयः पुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह ॥ कालोऽयं ते नरश्रेष्ठ समीपमुपवर्तितुम् ॥ १३ ॥
 यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपासितुम् ॥ वस वा वीर भद्रं त एवमाह पितामहः ॥ १४ ॥
 अथवा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव ॥ सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वराः ॥ १५ ॥
 श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् ॥ राघवः प्रहसन्वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 श्रुत्वा मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतम् ॥ प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसंभवा ॥ १७ ॥
 त्रयाणामपि लोकानां कार्यार्थं मम संभवः ॥ भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत् एवाहमागतः ॥ १८ ॥

ततः मत्कृतभारसमर्पणेन दुर्धर्षात् दुर्ज्ञेयात् सनात-
 नान्नित्यात् भावात् परवासुदेवस्वभावात्सर्वभूतानां
 रक्षार्थं विष्णुत्वमुपजग्मिवान् प्राप्तवान् । रक्षां विधा-
 खन्भूतानामिति च पाठः । यद्वा सनातनात्सनात्
 वासुदेवविग्रहात् । अदित्यां विष्णुत्वमुपजग्मिवानित्य-
 र्थः । परवासुदेवस्त्वं प्रथमं ब्रह्मरुद्रमध्ये आदिविष्णुत-
 वावतीर्णोसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथ तस्मादुपेन्द्रावतारमाह—
 अदित्यामिति ॥ भ्रातृणां इन्द्रादीनां । वीर्यवर्धनः सन्
 लोकस्य कृत्येषु रक्षणकार्येषूपपन्नेषु साहाय्य तत्संपाद-
 नयोग्यत्वाय । कल्पसे ततो लोकसंरक्षणार्थमुपेन्द्रोऽ-
 भूरीत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं महाविष्णुरूपादुपेन्द्रावतारमु-
 क्त्वा पुरस्ताद्रामावतारमाह—स त्वमिति ॥ हे जगतां
 वर प्रजासु वित्रास्यमानासु सतीषु रावणस्य वधा-
 काङ्क्षी सन् । स त्वमुज्जास्यमानासु प्रजासु जगतो
 वरेति च पाठः । आसना स्वातन्त्र्येण स्वयमेव । पुरा

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च वासस्य नियतिं
 वासस्य नियमं । कृत्वा । वासस्य नियममिति च
 पाठः । मानुषेषु मनोदधा इति श्लोकद्वयमेकान्वयं
 ॥ ११—१२ ॥ स त्वमुपेन्द्रो भूत्वा यत्मानस्त्वं
 मनोमयः पुत्रः इच्छाकृतदशरथपुत्रभावः । स त्वं
 पूर्णायुरसि संकल्पितकालस्य निवृत्तत्वादिति भावः ।
 अतो मत्समीपमुपवर्तितुं प्राप्नुमयं कालः समयः ॥ १३ ॥
 उपासितुं रक्षितुं । तव स्वतन्त्रत्वादिति भावः ॥ १४ ॥
 भूलोकं विहाय स्वर्गलोकाय विजिगीषा चेत्तदा
 विष्णुना पुनर्विष्णुत्वं प्राप्तेन त्वया देवाः सनाथाः
 सन्तो विगतज्वराः भवन्तु । भवदागमनमेव समस्त-
 देवसुखकरं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥ प्रहसन्निति ।
 स्वयमेवोद्युक्तस्य पितामहोक्त्या प्रहासः । सर्वसंहारं
 रुद्रं ॥ १६ ॥ तवागमनसंभवा प्रीतिर्महती जायत
 इति योज्यं ॥ १७ ॥ एवं पितामहसन्देशं श्रुत्वा

सैन्यस्तभारः संन्यस्तसृष्टिभारः । स्वकार्यसृष्टिलक्षणसंपाद्य तद्रक्षणमपदयज्जगत्पतित्वामुपास्य यतोभवान्ममतेजस्करः सृष्टिसमर्थ-
 णानक्रियाशक्तिमयतेजःप्रदोऽभूः । अतस्त्वमेवभूतेषुरक्षाविधत्स्वेतिप्रार्थितवानितिशेषः ॥ स० इतिययाचे विरिञ्चइतिशेषः ॥
 शि० अहंलामुपास्यवर्तेइतिशेषः ॥ ८ ॥ ति० ततोहेतोः रक्षणस्यसर्वशचौलग्येवनिवेशितलहेतोः । दुर्धर्षात्तस्माद्भावात् ।
 'ब्रह्मैवभूतानांज्येष्ठं । तेनकोईतिस्पधितुं ।' इतिदुर्धर्षत्वस्वभावात् । सनातनात् सकलसंसारमूलकारणत्वेनकालापरिच्छेद्यात् ।
 त्रिगुणमहत्तत्त्वाख्यहैरप्यगर्भभावात्सत्त्वप्राधान्येनविष्णुत्वंप्राप्तवान् ॥ स० सनातनात् पुराणपुरुषात् । वेदादिस्वावेदकनादस-
 हितात् । प्रपञ्चितश्चायंभ्रकारोगीतातात्पर्येसनातनपदव्याख्यावसरे । विष्णुत्वं तन्नामकत्वं ॥ ९ ॥ ति० स त्वं मानुषेषुमनोमयः
 स्वसंकल्पमयः । स्वसंकल्पादेवकस्यचित्पुत्रोजातः । सचतत्रपूर्णयुः । त्वत्संकल्पितायुषःपूर्णत्वमित्यर्थः । यद्वा श्रीमदादिगुरोः
 त्रयीयब्रह्मणः । 'यस्यभासासर्वमिदंविभाति' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्यसंकल्पमयोज्येष्ठपुत्रःहिरण्यगर्भः । कार्यब्रह्मरूपः तदभिन्नस्व-
 भूतब्रह्मण्यनामृतज्ञानःस्वसंकल्पादेवमानुषेष्वपिकस्यचित्पुत्रः । तत्रापिपूर्णयुर्जातः । यदेवमतः हेनरवरश्रेष्ठ अयंकालस्तेसमीप-
 उपगलोपवर्तितुंविज्ञापयितुंप्रेषितइतिशेषः ॥ १३ ॥ ति० अथवा अथचेत् । स्वकृतनियममङ्गीकृतसुरलोकायविजिगीषा
 सुरलोकपालयितुंयदीच्छा तदा उपेन्द्ररूपेणविष्णुनादेवाःसनाथाःविगतज्वराभवन्तुइत्येवपितामहआहेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ ति०
 एवंसंदेशानुमोदनंकृत्वाप्रतिसंदेशमाह—त्रयाणामिति । त्रयाणां भूमेवस्वल्लोकानां । कार्यार्थं प्रयोजनार्थं । ममस्वेच्छामूलः

[पा०] १ ड. च. छ. झ. न. ट. रक्षाविधास्यन्भूतानां. २ ड. झ. त्वमुज्जास्यमानासु. ३ क—ज. न. ट. कालोनरवरश्रेष्ठ.

हृद्रतो ह्यसि संप्राप्तो न मे तत्र विचारणा ॥ मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिना ॥

स्यातव्यं सर्वसंहार यथा ह्याह पितामहः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे चतुरत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रामरुद्रसंवादसमये रामदर्शनार्थं दुर्वाससः समागमे शापदानभीत्यारामेतदागमननिवेदनम् ॥ १ ॥ रुद्रविसर्जनपूर्वकं स्वदर्शनार्थमागतं रामं प्रति दुर्वाससा बुभुक्षापरिहाराय अन्नयाचने तेन तस्मै तत्कालसिद्धान्नदानम् ॥ २ ॥ प्रतिगते च दुर्वाससि रामेण रुद्रचोदनया स्वकृतप्रतिज्ञास्मरणेन दुःखाधिगमः ॥ ३ ॥

तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः ॥ रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥
सोभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच ऋषिसत्तमः ॥ रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेऽर्थोतिवर्तते ॥ २ ॥
मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥
किं कार्यं ब्रूहि भगवन्को वाऽर्थः किं करोम्यहम् ॥ व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन्मुहूर्तं प्रतिपालयताम् ॥ ४ ॥
तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५ ॥
अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिवेदय ॥ अस्मिन्क्षणे मां सौमित्रे न निवेदयसे यदि ॥ ६ ॥

प्रतिसन्देशमाह—त्रयाणामित्यादि ॥ यत एवाहमागतः तदेव स्थानं गमिष्यामि ॥ १८ ॥ हृद्रतो मम संप्राप्तः । मम हृदि यद्वर्तते तदेव पितामहेन प्रेषितमित्यर्थः । अत्र गमने विषये मे विचारणा नास्ति । ब्रह्मयाच्ञयैव ममात्रावतरणमित्याह—मया हीति । देवानां वशवर्तिना भक्तपरतन्त्रेण मया पितामहो देवेष्वन्यतमः यथाह तथा मया सर्वकृत्येषु स्थितिगमनादिषु स्यातव्यं । तन्नातिक्रमणीयमित्यर्थः । अनेन ब्रह्मणः सृज्यत्वकथनात्परतत्त्वशङ्का निवृत्ता ॥ १९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने चतुरत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पुरा मेर्थोतिवर्तत इति । यावन्मे प्रयोजनमतिक्रामति ततः पूर्वमेव रामं शीघ्रं दर्शयेत्यर्थः ॥ २-३ ॥ किं कार्यं किं कर्तव्यं को वार्थः किं प्रयोजनं अहमस्मिन् काले किं करोमि । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । किं करिष्ये ॥ ४-५ ॥ मां राघवाय निवे-

संभविइतिमयाप्यवगम्यते । यद्वा तत्तद्वेषधार्थ्यपिनटः तत्तद्वेषानुरूपं व्यवहरन्नप्यात्मानं जानात्येव । तद्वत्सोर्हयतोयस्माल्लोकात् इहागतः तमेव गमिष्यामि ॥ स० यतोयस्मात् अहमागतः तं लोकं प्रत्येव गमिष्यामि । यतोयदंशात् । आगतः अवतीर्णः तंगमिष्यामीति वा । 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इत्यादिः ॥ १८ ॥ ति० हेसंहाररूपकालं लमेहृद्रतएवप्राप्तोसि । अतस्तत्रगमनेविचारणानास्ति । 'हृद्रतो ह्यस्ति संप्राप्तः' इति पाठे यो भावो मम हृद्रतः शुद्धब्रह्मात्मकः प्राप्तव्यत्वेन । समेप्राप्तएवास्ति । तत्र मेन विचारणा । ननु तद्विददेवप्राप्यतां किमनेनोपेन्द्रादिलोकगमनेन तत्राह—मया हीति । वशवर्तिनां मद्भिषेयानां सर्वकृत्येषु स्यातव्यं । अतो यथा पितामह आह तथा करिष्यामीति शेषः । वशवर्तिनेति तृतीयान्तपाठे देवानां सर्वकृत्येषु पितामहस्य वशवर्तिना स्यातव्यमित्यर्थः । प्रजारक्षणेर्देश्यकतपःकालिकमद्रप्रदानादिति भावः ॥ १९ ॥ इति चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

स० संवदतोः हरिहरयोः ॥ १ ॥ ति० कस्तवसंकटकालस्तत्राह—व्यग्रो हीति ॥ स० किं कार्यमित्याद्यन्यतमेनालंभावे त्रितयोपादानं समग्रविलेनार्थे लक्ष्मणचातुरीमूलकमिति मन्तव्यम् ॥ ४ ॥ स० स्वभावकोपनस्य पुरत एतच्चातुरीनाभूत्फलपर्यवसायिनीत्याह—तदिति ॥ ५ ॥ स० राघवं प्रतिवेदय बुद्ध्यर्थं क्त्वाद्विक्रमेता । ज्ञापय कीदृशं मां आदौ विषयं दंशं प्राप्तं । अनन्तरं पुरं तदनन्तरं प्राप्तं । अस्यावश्यककार्याभावेऽयानयासः कुतो भवेत् । मयानादंशं दाशरथिश्चेन्मनोरथस्तव कइत्यतो वकि—रामायति । रामायशपिष्ये । नवानिर्दिष्टमनित्यमिति लिपिपुष्पपुष्पविलयनिद्रासापिशपेरिड् । “श्लाघन्हुड्—” इत्यादिना चतुर्थी ।

[पा०] १ ठ. राघवं प्रतिवेदय.

विषयं त्वां पुरं चैव शपिष्ये राघवं तथा ॥ भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च सन्ततिः ॥ ७ ॥
 न हि शक्ष्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं हृदि ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यं तस्य महात्मनः ॥
 चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥ ८ ॥
 एकस्य मरणं मेऽस्तु मा भूत्सर्वविनाशनम् ॥ इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥ ९ ॥
 लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विस्मृत्य च ॥ निसृत्य त्वरितं राजा अत्रेः पुत्रं ददर्श ह ॥ १० ॥
 सोमिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ किं कार्यमिति काकुत्स्थः कृताञ्जलिरभाषत ॥ ११ ॥
 तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुम् ॥ प्रत्याह रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल ॥ १२ ॥
 अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिस्तपसो मम ॥ सोऽहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥ १३ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः ॥ भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥ १४ ॥
 स तु श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ॥ साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् ॥ १५ ॥
 तस्मिन्गते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः ॥ संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपागमत् ॥ १६ ॥
 दुःखेन च सुसंतप्तः स्मृत्वा तद्घोरदर्शनम् ॥ अवाञ्मुखो दीनमना व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १७ ॥
 ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघवः ॥ नैतदस्तीति निश्चित्य तूष्णीमासीन्महायशः ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

दयेति । न निवेदयसि यदि तर्हि शपिष्य इति ॥ ६—१२ ॥ वर्षसहस्रस्येति । अनशननियमोपगृहीत-
 वर्षसहस्रस्येत्यर्थः । यथासिद्धं यथोपपन्नं ॥ १३ ॥
 राघवः प्रीतमानस इति । मुनिकोपः परिहृत इति
 प्राप्तसंतोष इत्यर्थः ॥ १४—१७ ॥ ततोऽनन्तरं
 कालवाक्यानि बुद्ध्या विनिश्चित्य सभ्रातृपुत्रभृत्यव-
 र्गस्य मम सर्वोपसंहारकालः प्राप्तः उचित एवेति

निश्चित्य सामान्यतो नैतदस्तीति एतन्मम भ्रातृभृ-
 त्यादिपरिकरजातं सर्वमपि नास्तीति चोक्त्वा तूष्णी-
 मासीत् । लक्ष्मणस्यापराधं नोद्भावितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरश-
 ततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रामायप्रतिवेदय । यदिनप्रतिवेदयेस्तर्हि विषयादिकंशपइत्यर्थे इति यथाक्रमं व्याकुर्वन्नागोजिभट्टस्य कैतत्संसारइति प्राणिनीयप्रवीणैर्बहु-
 माननीयः ॥ ६ ॥ ति० एकस्यमरणमेऽस्तु । द्वन्द्वमध्येपुरुषान्तरसंदर्शकत्वेयथाप्रतिज्ञममवधस्यप्राप्तत्वादिति भावः ॥ स०
 सर्वविनाशं रामनाशएवसर्वनाशइति भावः । विनिश्चित्य निर्धार्य । अत्रलक्ष्मणस्यसंनिधिगमनं रामस्यतापसागतिविज्ञापनं ।
 पाद्येच—‘तस्यशापभयाद्विप्राघवायन्यवेदयत् । तत्रैवान्तर्दधेकालोराघवोपिनिर्गतः’ इति श्रूयते । श्रीमदाचार्यैस्तु ‘इति-
 मत्वादौमार्गसंतुदुर्वाससेतदा’ इति प्रोक्तं । तत्कथमिति चेत् रामायणपाद्मवचसामावलिख्येन ‘यद्यत्रप्रविशेत्कश्चिद्विद्वन्मित्रा-
 इत्यादिवादानुकूल्यान्मार्गददविलस्यरामदर्शनोपायं ददविलस्योपपत्तेः । अन्यथा “यद्यत्रप्रविशेत्कश्चित्समेवच्योभविष्यति”
 इति स्फुटमुक्तेर्दुर्वाससोपिपरासूकरणप्रसंगात् । कल्पभेदेनलक्ष्मणगमनपरमितरद्वाक्यं वाक्यंचाचार्याणांकल्पान्तरविवक्षयेति
 महामार्गेणाविरोधोपपत्तिर्वाऽनुसन्धेया ॥ ९ ॥ स० वर्षसहस्रस्य । अनशननियमगृहीतत्रतविशेषसमाप्तिसंकल्पितस्य । यथा
 सिद्धं नप्राक् नेतः परंसाध्यं किंतुसाध्यकं । “सिद्धंनदेयमुतसाध्यं” इति श्रीमदुक्तेः ॥ १३ ॥ स० तत्क्षणेयथासिद्धं तदुत्करी-
 सासिद्धं । उपाहरत् स्वहस्ततः । “अस्यवाक्यसमयजातमुरुस्वहस्तात् । अमंचतुर्गुणमदादमृतोपमानंरामस्तदाप्यबुभुजेऽथमुनिः
 सुष्ठुः” इति श्रीमदुक्तेः ॥ १४ ॥ स० कालवाक्यानि द्वन्द्वेकश्चिद्विपश्चिदायातश्चेत्पश्चिमां दशांयापनीयइत्यादीनि । अत्यन्त-
 बन्धुनोत्कटसंकटनिविष्टेनान्तःप्रविष्टविनामारणनस्थेयं नचमारणविहितमिति दुःखमुपागमत् । यः कश्चिद्यथाघोरदर्शनं किञ्चित्प्राच्यु-
 दक्षितं विचिन्त्यथा दुःखेन संतप्तो भवति तथा । कालवाक्यानि स्वलोकागमनविषयाणि । संस्मृत्य । ततः । तदनन्तरं । अदुःखं
 खलं । उपागमत् । तत् घोरदर्शनं भ्रातृमारणरूपं स्मृत्वा दुःखेन संतप्तोऽभूदिति वाऽर्थः ॥ १६ ॥ इति पञ्चोत्तरशततमः सर्गः १०५ ॥

[पा०] १ च, छ. राजाहर्षेणमहताहतः. क. ग. घ. राजाहर्षेणमहतान्वितः.

षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सौमित्रिणा रामंप्रति स्वहननेनस्वप्रतिज्ञापालनकरणनिवेदने तेनतंप्रति त्यागस्ववधप्रतिनिधित्वकथनेन तत्त्यागः ॥ १ ॥
सौमित्रिणा स्वगुहाप्रवेशेनैवसरयूतद्यामवगाहनेन स्वर्गगमनम् ॥ २ ॥

अवाञ्मुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाबुतम् ॥ राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥ १ ॥
न संतापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि ॥ पूर्वनिर्माणबद्धा हि कालस्य गतिरीदृशी ॥ २ ॥
जहि मां सौम्य विस्रब्धं प्रतिज्ञां परिपालय ॥ हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥ ३ ॥
यदि प्रीतिर्महाराज यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ जहि मां निर्विशङ्कस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥ ४ ॥
लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः ॥ मन्त्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसम् ॥ ५ ॥
अब्रवीच्च तदा वृत्तं तेषां मध्ये स राघवः ॥ दुर्वासोभिगमं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ॥ ६ ॥
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासत ॥ वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७ ॥
दृष्टमेतन्महाबाहो क्षयं ते रोमहर्षणम् ॥ लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥ ८ ॥
त्यजैनं बलवान्कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः ॥ विनष्टायां प्रतिज्ञायां धर्मोपि च लयं ब्रजेत् ॥ ९ ॥
ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्येत्तु न संशयः ॥ १० ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात् ॥ लक्ष्मणेन विना चाद्य जगत्स्वस्थं कुरुष्व ह ॥ ११ ॥
तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १२ ॥
विसर्जये त्वां सौमित्रे मा भूद्रर्मविपर्ययः ॥ त्यागो वधो वा विहितः साधूनां तूभयं समम् ॥ १३ ॥
रामेण भाषिते वाक्ये बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः ॥ लक्ष्मणस्त्वरितं प्रायात्स्वगृहं न विवेश ह ॥ १४ ॥
स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृताञ्जलिः ॥ निगृह्य सर्वस्रोतांसि निश्वासं न मुमोच ह ॥ १५ ॥
अनिश्वसन्तं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः ॥ देवाः सर्षिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यकिरन्तदा ॥ १६ ॥

आह्वतं राहुग्रस्तं । दृष्ट इति । सुमन्त्रवाक्यतः पदिष्टन्यायवतीत्यर्थः ॥ २—४ ॥ प्रचलितेन्द्रियः
पूर्वमेव रामेण स्वपरित्यागस्यावगतत्वादविषाद इत्यर्थः त्यक्त्वावाञ्मुखमौनतया प्रवृत्तवागादीन्द्रियः ॥ ५—१० ॥
॥ १ ॥ तदेव दर्शयति—पूर्वत्यादि । पूर्वनिर्माणेन अभिपालनात् । हेतौ पञ्चमी । अभिपालनार्थमित्यर्थः
प्राग्भावीयकर्मणा बद्धा कल्पिता प्रथा । ईदृशीति । ॥ ११—१३ ॥ रामेण भाषित इत्युक्तरीत्येति शेषः
“संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम्” इत्यु- ॥ १४ ॥ सर्वस्रोतांसि सर्वेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥ युक्तं

स० तवातिप्रेमधामत्वान्मोघाभवतुप्रतिज्ञेत्येतोविज्ञापयति—हीनप्रतिज्ञा इति ॥ ३ ॥ स० यदिमहाराजतवप्रीतिर्मयि
यदिचानुग्राह्यता तर्हिनिर्विदाङ्गमांजहि । धर्मं प्रतिज्ञापालनायातवर्धय । लोकेस्वानुजमपि कृतप्रतिज्ञापरिपालनकृतेऽवधीद्रामइति
कीर्तिसुपार्जयेतिभावः ॥ ४ ॥ ति० समासत तूर्णस्थिताः ॥ ७ ॥ ति० दृष्टमेतत्क्षयं क्षयएषदृष्टः । मयातपोबलेनेतिशेषः ।
मांद्रष्टुमागतेनल्लिपित्रादृष्टस्यमद्राश्रमस्थदुर्वाससोमुखाच्चेति ॥ ८ ॥ ति० लज्जेल्यादिना “प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्य विशेषतः”
इतिसूचितं ॥ ९ ॥ ति० लक्ष्मणेनविनाचाद्य लक्ष्मणस्यागपूर्वकमद्यावस्थानेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० इष्टस्यत्यागोवावधोवा ।
तदुभयंसाधूनांसममेवेतित्वाविसर्जये । वधप्रतिज्ञापालनायेतिभावः ॥ १३ ॥ ति० बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः रामवियोगास-
हिण्युतया । नतुस्वशरीरहानिभयेनेतिभावः । तदेवाह—स्वग्रहनंविवेशहेति । प्रायात् सरयूतीरमितिशेषः ॥ १४ ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. पूर्वापुराणसिद्धादि. क. छ. सर्वसंहारबद्धाहि. २ क—घ. ज. सोपाध्यायाःसमागमन्. ३ ख. ग.
घ. च. छ. ज. लक्ष्मणस्ववधेनाद्य. क. त्यागेनलक्ष्मणस्याद्य.

अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलम् ॥ प्रगृह्य लक्ष्मणं शक्रस्त्रिदिवं संविवेश ह ॥ १७ ॥
ततो विष्णोश्चतुर्भागागतं सुरसत्तमाः ॥ दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वेऽपूजयन्समहर्षयः ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

परिषदोमध्येऽद्यभरतं राज्येभिषिच्यहं वनंगच्छामीति श्रीरामवचनम् ॥ १ ॥ तच्छ्रवणेन भरतेन राज्यगर्हणपूर्वकं कोश-
लेषुकुशं उत्तरकोसलेषुलवमभिषिच्यतामितिकथनम् ॥ २ ॥ ततो वसिष्ठवचनात्तात्कालवयोरभिषेकः ॥ ३ ॥ ततः
शत्रुघ्नं प्रति श्रीरामेण दूतप्रेषणम् ॥ ४ ॥

विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः ॥ पुरोधसं मन्त्रिणश्च नैगमांश्चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अद्य राज्येऽभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलम् ॥ अयोध्यायाः पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनम् ॥ २ ॥
प्रवेशयत संभारान्मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥ ३ ॥
तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं सर्वाः प्रकृतयो भृशम् ॥ मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्त्वा इवाभवन् ॥ ४ ॥
भरतश्च विसंज्ञोऽभूच्छ्रुत्वा रामस्य भाषितम् ॥ राज्यं विगर्हयामास रौघवं चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
सत्येनाहं शपे राजन्स्वर्गलोके न चैव हि ॥ न कामये यथा राज्यं त्वां विना रघुनन्दन ॥ ६ ॥

योगयुक्तं अभ्यकिरन् ॥ १६ ॥ अदृश्यं यथा तथा ॥ १७ ॥ चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । शेषसुपर्णविष्व-
क्सेनविष्णुरूपेण चतुर्विभागो विष्णुस्तत्र शेषरूपश्च-
तुर्थांशो लक्ष्मणः । सुपर्णभूतो भरतः । विष्वक्सेन-
रूपः शत्रुघ्न इति रहस्यार्थः । अतएव पुराणान्त-
रेषु शेषावतारो लक्ष्मण इति प्रसिद्धिः । अनन्तरग-
रुडविष्वक्सेनविष्णुरूपेणात्मानं चतुर्धा व्यूह्य वर्तते
सर्वेश्वर इति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ इति श्रीभोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्यानोत्तर-

काण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

भरतमयोध्याधिपतिमभिषेक्ष्यामीति मनोरथं क-
रोमि । ततो वनं यास्यामि । महाप्रस्थानविधि-
नेति शेषः ॥ २ ॥ संभारानिति । भरताभिषे-
कार्थानित्यर्थः ॥ ३ ॥ सर्वाः प्रकृतयः सुमन्त्रा-
दयः ॥ ४—५ ॥ स्वर्गलोके न चेत्यादि । हे
रघुनन्दन त्वां विना प्राप्ये स्वर्गलोके न च कामये ।
सुखभोगमिति शेषः । तथा त्वां विना यथा राज्यं

ति० अदृश्यं योगबलादन्तर्धानमुपगतं । यद्वा दृश्यं यथा तथा सशरीरं लक्ष्मणं प्रगृह्य शक्रस्त्रिदिवं संविवेश । अनेन मनुष्यशरीरसंस्थान-
मेव देवशरीरसंस्थानं प्राप्तं । ननु पूर्वशरीरपरित्यागः शरीरान्तरपरिग्रहेति सूचितं । एतेन जन्मापितथैवेति च सूचितम् ॥ स० सर्व-
मनुजैरदृश्यं यथाभवति तथा सशरीरं रामानुग्रहेणैतज्ज्ञानपाटवेन तदेव शरीरं सहस्रफणावलिमण्डितमभूत् । तत्सहितं लक्ष्मणं प्रगृह्य त्रि-
दिवं प्रविवेश मार्गतया । “ संत्यज्यमानुषं भावं पूर्वभावं स्वर्गकं ययौ ” इत्येव पादोक्तं । श्रीमन्तश्च “ आसीच्छेषमहाफणी ” इत्या-
धेवाहुः ॥ १७ ॥ ति० चतुर्भागं चतुर्थभागं । अत्र कतकः—शेषसुपर्णविष्वक्सेनैः शेषशायीविष्णुः स्वमूर्त्या चतुर्भागवान् ।
तत्र शेषांशो लक्ष्मणः । गरुडांशो भरतः । विष्वक्सेनांशः शत्रुघ्न इति । इदं पादविहङ्गं । तत्र हि भरतशत्रुघ्नौ शङ्खचक्रांशौ शक्ति-
मिति प्रागदर्शितं । गरुडस्य स्वरूपेणैव रामस्य विषे आगमनमुक्तं युद्धकाण्डे । तेन विहङ्गं च ॥ स० चतुर्भागं चतुर्थभागं लक्ष्मणाविष्ट-
संकर्षणरूपं । चक्रशङ्खरूपौ शत्रुघ्नानि रुद्राविष्टौ भरतशत्रुघ्नौ । यथोक्तं पादो—‘तस्मात्तव जनित्येऽहं मां विभज्य चतुर्विधम् । जनिष्ये-
ऽहं सपर्यङ्कः सपत्नीकः सहायुधः । अन्येद्युः पाद्भज्यात्मकैकेऽग्न्यां भरतोऽभवत् । तदन्येद्युः सुमित्राया मनन्तात्मा च लक्ष्मणः ।
सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जातौ युगपदि प्रिये । उभौ भरतशत्रुघ्नौ शङ्खचक्रौ बभूवतुः ’ इत्यादि । शेषसुपर्णविष्वक्सेनैरिति व्याकुर्वन् कतकः
संपाद्यैतदविरोध इति बोध्यम् । हृष्टाः सरोमपुलककुलकाः । प्रमुदिताः संतुष्टाः ॥ १८ ॥ इति षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. न. ट. हृष्टाः प्रमुदिताः. २ घ—ट. वचनं चेदमब्रवीत्.

इमौ कुशलवौ राजन्नभिषिञ्च नराधिप ॥ कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ ७ ॥
 शत्रुघ्नस्य तु गच्छन्तु दूतास्त्वस्तिविक्रमाः ॥ इदं गमनमस्माकं स्वर्गायाख्यान्तु मा चिरम् ॥ ८ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतेनोक्तं दृष्ट्वा चापि ह्यधोमुखान् ॥ पौरान्दुःखेन संतप्तान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 वत्स राम इमाः पश्य धरणीं प्रकृतीर्गताः ॥ ज्ञात्वैषामीप्सितं कार्यं मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ १० ॥
 वसिष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य प्रकृतीजनम् ॥ किं करोमीति काकुत्स्थः सर्वं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 ततः सर्वाः प्रकृतयो रामं वचनमब्रुवन् ॥ गच्छन्तमनुगच्छामो यत्र राम गमिष्यसि ॥ १२ ॥
 पौरेषु यदि ते प्रीतिर्यदि स्नेहो ह्यनुत्तमः ॥ सपुत्रदाराः काकुत्स्थ समागच्छाम सत्पथम् ॥ १३ ॥
 तपोवनं वा दुर्गं वा नदीमम्भोनिधिं तथा ॥ वयं ते यदि न त्याज्याः सर्वान्नो नय ईश्वर ॥ १४ ॥
 एषा नः परमा प्रीतिरेष नः परमो वरः ॥ हृदता नः सदा प्रीतिस्तवानुगमने नृप ॥ १५ ॥
 पौराणां दृढभक्तिं च बाढमित्येव सोब्रवीत् ॥ स्वकृतान्तं चान्वेक्ष्य तस्मिन्नहनि राघवः ॥
 [सुतौ प्रस्थापयामास धर्मिष्ठौ धर्मवत्सलौ] ॥ १६ ॥
 कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ अभिषिच्य महात्मानाबुभौ रामः कुशीलवौ ॥ १७ ॥
 अभिषिक्तौ सुतावङ्के प्रतिष्ठाप्य पुरे ततः ॥ [पुनः समीक्ष्य सीताया राघवः स्मरणं गतः] ॥
 परिष्वज्य महाबाहुर्मूर्ध्न्युपाग्राय चासकृत् ॥ १८ ॥
 रथानां तु सहस्राणि नागानामयुतानि च ॥ दशायुतानि चाश्वानामेकैकस्य धनं ददौ ॥ १९ ॥
 बहुरत्नौ बहुधनौ हृष्टपृष्ठजनावृतौ ॥ स्वे पुरे प्रेषयामास भ्रातरौ तु कुशीलवौ ॥ २० ॥

त्वदाज्ञया यथानुक्रमप्राप्तमयोध्याराज्यं न च कामये । ब्रह्मलोकमार्गं । त्वया गम्यमानमिति शेषः ॥ १३
 हे राजन् इममर्थं सयेन शेषे ॥ ६ ॥ एवं भरत वयं चेति । न त्याज्या अतः सर्वान्नय । तत्र हेतुः—
 उक्त्वाऽनन्तरं कुशलवावभिषिञ्चेत्याह—इमौ कुशलवावित्यादि ॥ उत्तरेष्विति । उत्तरकोसलेष्वित्यर्थः ।
 ॥ ७ ॥ इदं अस्माकं प्रवर्तमानं स्वर्गाय गमनवृत्तान्तं ईश्वरेति ॥ १४—१५ ॥ कृतान्तं च कर्तव्यतासि-
 शत्रुघ्नस्याख्यातुं दूता गच्छन्तु गत्वा चाख्यान्तु । मा छान्तं च ॥ १६ ॥ सुतावभिषिच्य प्रस्थापयामास
 चिरं विलम्बो मा भूत् । इदं गमनमस्माकं शीघ्रमा- ॥ १७ ॥ पुरे अयोध्यायां स्वसमीपे कोसलद्वयरा-
 ख्यान्तु मा चिरमिति च पाठः ॥ ८—१० ॥ प्रकृ- ज्यार्थमभिषिक्तौ अङ्के प्रतिष्ठाप्य मूर्ध्न्युपाग्राय परि-
 तीजनं । छान्दसो दीर्घः ॥ ११—१२ ॥ सत्पथं ष्वज्य रथादिकं ददौ । रथानां त्वित्यादि ॥ पुनर्दीय-
 मानं राजौपवाह्यादिव्यरथादिविषयं अभिषिच्येत्युक्ता-

स० कुशीलवौ गायकौ । कुशलवप्रतिनामनीवा ॥ ७ ॥ स० इदं अस्माकं गमनं आख्यातुं गच्छन्तु । आभचिरं अतिशीघ्रं ।
 'आख्यातुमाचिरमित्यत्र तुमोऽनुस्वारलोपश्चार्थः' इति व्याकुर्वन्नागोजिमहः माचिरमितिलोकप्रवादाप्रतिभातपदविच्छेदोबन्नामे-
 तिमन्तव्यं ॥ ८ ॥ ति० एषामीप्सितं ज्ञात्वा यत्कार्यं यत्करणाहं तत्कर्तव्यं ॥ स० हे वत्स राम । धरणींगताः दण्डवत्प्रतिताः ।
 प्रकृतीरिमाः इमापौरान्पश्य । एषां इमाश्च इमे च इमे तेषां । 'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेषः । एवमुत्तरत्रापि । अनेन प्रकृतीरिति
 प्रकृतत्वादासामिति वक्तव्यमिति संदेहोऽवस्कन्धते ॥ १० ॥ स० अभिषिच्य प्रस्थापयामास । 'कुशावल्यां कुशंधीरं श्रावं त्यागप-
 यल्लवम्' इति पाद्योक्तेः कोसलेष्वेव कुशावती उत्तरेष्वेव श्रावन्ती चेति ज्ञेयम् । न च 'तैः साकमेव चलव्युवराजमीशः' इति श्रीमदुक्तिः कथ-
 मिति वाच्यं । तदाज्यं स्वाधीनं कृत्वा एकं तत्र प्रस्थाप्या प्रजविरहासहिष्णुतया तत्रियोगवर्तिनो यौवराज्यकरणसूपपादमिति कान्न कथन्ता

[पा०] १ झ. ठ. कुशीलवौ. २ झ. ठ. शीघ्रमाख्यातुमाचिरं. ३ क. ग. ड—ट. सर्वान्वचनमब्रवीत्. ४ क. ग.
 घ. एवं विनिश्चयं कृत्वा तस्मिन्नहनि. ५ इदमर्थं क. घ. ज. पाठेषु दृश्यते. ६ इदमर्थं क. ख. घ. ज. पाठेषु दृश्यते.

अभिषिच्य सुतौ वीरौ प्रतिष्ठाप्य पुरे तदा ॥ दूतान्संप्रेषयामास शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ २१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

दूतमुखात्परलोकगमनोद्यमादिरामवृत्तान्तमवगतवताशत्रुघ्नेन पुत्रद्वयस्यराज्यद्वयेऽभिषेचनपूर्वकमयोध्यामेत्यरामं प्रति सप्रणामं स्वस्यानुगमनाभ्यनुज्ञानप्रार्थने रामेण तदनुज्ञानम् ॥ १ ॥ सुग्रीवेणाङ्गदत्तस्यराज्येऽभिषेचनपूर्वकमृक्षवानरादिभिः सहाभिवादनपूर्वकं रामं प्रति सानुचरस्य स्वस्य तदनुगमनाङ्गीकरणप्रार्थने तेन तदङ्गीकरणम् ॥ २ ॥ रामेण हनुमद्विभीषणौ प्रति धरण्यामाचन्द्राकां वस्थानचोदनपूर्वकं मैन्दद्विविदजाम्बवतां मेदिन्यां चिरावस्थानचोदना ॥ ३ ॥

ते दूता रामवाक्येन चोदिता लघुविक्रमाः ॥ प्रजग्मुर्मधुरां शीघ्रं च कुर्वासं च नाध्वनि ॥ १ ॥
ते तु त्रिभिर्होरात्रैः संप्राप्य मधुरामथ ॥ शत्रुघ्नाय यथातत्त्वमाचख्युः सर्वमेव तत् ॥ २ ॥
लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां राघवस्य च ॥ पुत्रयोरभिषेकं च पौरानुगमनं तथा ॥ ३ ॥
कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोधसि ॥ कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता ॥
श्रावस्तीति पुरी रम्या श्राविता च लवस्य च ॥ ४ ॥

अयोध्यां विजनां कृत्वा राघवो भरतस्तथा ॥ स्वर्गस्य गमनोद्योगं कृतवन्तौ महारथौ ॥ ५ ॥
एवं सर्वं निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ विरेमुस्ते ततो दूतास्त्वर राजेति चाब्रुवन् ॥ ६ ॥
तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं कुलक्षयमुपस्थितम् ॥ प्रकृतीस्तु समानीय काञ्चनं च पुरोधसम् ॥ ७ ॥
तेषां सर्वं यथावृत्तमब्रवीद्रघुनन्दनः ॥ आत्मनश्च विपर्यासं भविष्यं आतुभिः सह ॥ ८ ॥
ततः पुत्रद्वयं वीरः सोभ्यषिञ्चन्नराधिपः ॥ सुबाहुर्मधुरां लेभे शत्रुघ्नाती च वैदिशम् ॥ ९ ॥
द्विधा कृत्वा तु तां सेनां माधुरीं पुत्रयोर्द्वयोः ॥ धनं च युक्तं कृत्वा वै स्थापयामास पार्थिवः ॥ १० ॥
सुबाहुं मधुरायां च वैदिशे शत्रुघ्नातिनम् ॥ यैयौ स्थाप्य तदाऽयोध्यां रथेनैकेन राघवः ॥ ११ ॥
स ददर्श महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ सूक्ष्मक्षौमाभ्ररधरं मुनिभिः सार्धमक्षयैः ॥ १२ ॥

र्थः ॥ १८—२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड-व्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

नुमतिं ॥ ३ ॥ कुशस्य कुशावती पुरी लवस्य श्रावस्तीति श्रावितेत्यन्वयः ॥ ४—५ ॥ त्वर गमनाय त्वरितो भव । राजेति । राजन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ काञ्चनं काञ्चनाख्यं ॥ ७ ॥ विपर्यासं देहवियोगं ॥ ८—९ ॥ धनं युक्तं च कृतेति । यथोचितं यथाशास्त्रं विभागं कृत्वे-

राघवस्य प्रतिज्ञामिति । कालपुरुषं प्रति ब्रह्मलोका-गमनप्रतिज्ञामित्यर्थः । पौरानुगमनं पौरानुगमना-

॥ १७ ॥ सं० शत्रुघ्नाय इमां वार्तां वक्तुं ॥ २१ ॥ इति सप्ताधिकशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

सं० ततः अयोध्यातोनिरगमनानन्तरं । अथ शत्रुघ्नदर्शनानन्तरं ॥ २ ॥ सं० श्राविता प्रसिद्धिप्रापिता ॥ ४ ॥ विजनां सर्व-जनानामनुगमनमनस्कत्वाद्विजनांकृतेति संभवति ॥ ५ ॥ यथावृत्तमब्रवीत् लक्ष्मणस्यागस्य निर्हेतुकत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थमिति भावः ॥ सं० आतुभिः गतेन सह त्रिभिः । ति० भविष्यं भविष्यन्तं ॥ ८ ॥ सं० तन्नामनीआह—सुबाहुरिति । वैदिशं तन्नामकंप्रभं । ननु पात्रे—‘शत्रुघ्नोपि सुतोऽस्याप्यमधुरायामथागमत्’ इत्युक्तेरित्युक्तिः कथमिति चेत्—वैदिशस्यापि मधुराधस्तनपत्तनतयामधुरा-यामित्युक्तिः पात्रे इति समाधिरवधेयः । माधुरीं पूर्वमधुरानगरां ॥ ११ ॥ ति० मुनिभिः सार्धं आसीनमिति शेषः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ङ. ठ. ततस्त्रिभिः. २ च. छ. ज्यवनंचपुरोधसं. ३ क. ग. घ. च. छ. धनधान्यसमायुक्तौ स्थापयामासपा-
. ४ क. ख. घ. ज. ततो विस्त्रयराजानं वैदिशे. ५ क—घ. ज. जगाम त्वरितोऽयोध्यां.

सोभिवाद्य ततो रामं प्राञ्जलिः प्रयतेन्द्रियः ॥ उवाच वाक्यं धर्मज्ञं धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ १३ ॥
 कृत्वाऽभिषेकं सुतयोर्युक्तं राघवनन्दन ॥ तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ १४ ॥
 न चान्यदपि वक्तव्यमतो वीर न शासनम् ॥ [त्यक्तुं नार्हसि मां वीर भक्तिमन्तं विशेषतः ॥]
 विलोक्यमानमिच्छामि त्वद्विधेन विशेषतः ॥ १५ ॥
 तस्य तां बुद्धिमक्तीवां विज्ञाय रघुनन्दनः ॥ बाढमित्येव शत्रुघ्नं रामो वाक्यमुवाच ह ॥ १६ ॥
 तैस्य वाक्यस्य वाक्यान्ते वानराः कामरूपिणः ॥ ऋक्षराक्षससङ्घाश्च समापेतुरनेकशः ॥ १७ ॥
 सुग्रीवं ते पुरस्कृत्य सर्वे एव समागताः ॥ ते रामं द्रष्टुमनसः स्वर्गायाभिमुखं स्थितम् ॥ १८ ॥
 देवपुत्रा ऋषिसुता गन्धर्वाणां सुतास्तथा ॥ रामक्षयं विदित्वा ते सर्वे एव समागताः ॥ १९ ॥
 ते राममभिवाद्योचुः सर्वे वानरराक्षसाः ॥ तवानुगमने राजन्संप्राप्ताः कृतनिश्चयाः ॥ २० ॥
 यदि राम विनाऽस्माभिर्गच्छेत्स्वं पुरुषोत्तम ॥ यमदण्डमिवोद्यम्य त्वया स विनिपातिताः ॥ २१ ॥
 तैरेवमुक्तः काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत्सयन् ॥ २२ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे रामं सुग्रीवोपि महाबलः ॥ प्रणम्य विधिवद्वीरं विज्ञापयितुमुद्यतः ॥ २३ ॥
 अभिषिच्याद्गदं वीरमागतोऽसि नरेश्वर ॥ तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ २४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतांवरः ॥ वानरेन्द्रमथोवाच मैत्रं तस्यानुचिन्तयन् ॥ २५ ॥
 सखे शृणुष्व सुग्रीव न त्वयाहं विनाकृतः ॥ गच्छेयं देवलोकं वा परमं वा पदं महत् ॥ २६ ॥
 विभीषणमथोवाच राक्षसेन्द्रं महायशः ॥ यावत्प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण ॥
 राक्षसेन्द्र महावीर्यं लङ्कास्थस्त्वं धरिष्यसि ॥ २७ ॥
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥ यावच्च मत्कथा लोके तावद्राज्यं तवास्तिवह ॥ २८ ॥
 शासितस्त्वं सखित्वेन कार्यं ते मम शासनम् ॥ प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
 किंचान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महामते ॥ ३० ॥

त्यर्थः ॥ १०—१४ ॥ अन्यत्र वक्तव्यमिति । मास्त्विति ण्डमुद्यम्येव त्वया विनिपातिताः स्म । हताः स्मेत्यर्थः ।
 न वक्तव्यमित्यर्थः । विलोक्यमानमित्यादि । त्वद्विधेन ॥ २१—२६ ॥ एवं तेषामनुगमनार्थवचनं श्रुत्वा
 परमानुग्रहसमर्थेन । विलोक्यमानं अनुगृह्यमाणमेव व्यवस्थामाह—विभीषणमित्यादि ॥ विभीषणस्य
 संपादयितुमात्मानमिच्छामि ॥ १५—२० ॥ यमद- ब्रह्मणा अमरत्वप्रदानप्रदर्शनात् स्नेहेनैवावस्थानं शा-

स० प्रयतेन्द्रियः सरामव्यापारानुकूल्यप्रवर्तनेन्द्रियः ॥ १३ ॥ स० सुतयोः सुबाहुशत्रुघातिनोः ॥ १४ ॥ ति० 'विहन्य-
 मानमिच्छामिमद्विधेनविशेषतः' इतिपाठेहेवीर तवशासनंमद्विधेनविहन्यमानंनेच्छामीतिसंबन्धः ॥ १५ ॥ स० वाक्यान्ते
 वचनावसाने । वाक्यस्यवाक्यान्तइतिपाठे वाक्यमस्यास्तीतिवाक्योवक्तारामस्तस्यवाक्यान्तइत्यर्थः । यत्तुनागोजिमहेन वाक्यान्ते
 उच्चारणान्तेइत्युक्तं । 'तिष्ठसुबन्तचयोवाक्य' मिल्यमरसुधायां 'वचेर्ण्यत्चजोरितिकुलंशब्दसंज्ञायां' अन्यत्रतुवाच्यं' इत्युक्तेरुच्चा-
 रणार्थकलेक्रियार्थकत्वादशब्दसंज्ञार्थकत्वादुर्निरूपरूपमित्युक्तं । लक्षणयेतिनविचक्षणेनोक्तं । नयुक्तेचगल्यन्तरस्यसुमित्यस्यसंभवे
 ॥ १७ ॥ ति० समागताः मिलिताः ॥ २० ॥ ति० शासितः आज्ञप्तः ॥ स० सखित्वेननिमित्तेनशासितः शिक्षितः ।
 तेलयाममशासनंकार्यं । उत्तरं मद्रचनप्रतिकूलमुत्तरं ॥ २९ ॥ ति० अत्रस्थानेपाद्विशेषः—' तावद्रमस्त्रराज्यस्थःकाळे

[पा०] १ ख. ग. वक्तव्यंतववीर. च. छ. ज. वक्तव्यंदुस्तरंतवशासनं. २ इदमर्थं क. घ. ज. पाठेषुदृश्यते. ३ ख.
 छ. च. छ. झ. ट. विहन्यमानमिच्छामिमद्विधेनविशेषतः. ४ क. तस्यरामस्य. च. छ. तस्यवीरस्य. ५ क. रामाभिप्रायमाज्ञाय
 सर्वेएव. ६ क. सर्वेप्राञ्जलयःस्थिताः. ७ क—घ. ज. न्संप्राप्ताःसमहायशः. झ. ठ. न्संप्राप्ताःससमागताः. ८ क—घ. व.
 छ. ज. मथोवाचमधुरंलक्षणयागिरा.

आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ आराधनीयमनिशं सर्वैर्देवैः सवासवैः ॥ ३१ ॥
 तथेति प्रतिजग्राह रामवाक्यं विभीषणः ॥ राजा राक्षसमुख्यानां राघवाज्ञामनुसरन् ॥ ३२ ॥
 तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ जीविते कृतबुद्धिस्त्वं मा प्रतिज्ञां विलोपय ॥ ३३ ॥
 मत्कथाः प्रचरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर ॥ तावद्रमस्व सुग्रीतो मद्राक्यमनुपालयन् ॥ ३४ ॥
 एवमुक्तस्तु हनुमान्नाघवेण महात्मना ॥ वाक्यं विज्ञापयामास परं हर्षमैवाप्य च ॥ ३५ ॥
 यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी ॥ तावत्स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन् ॥ ३६ ॥
 जाम्बवन्तं तथोक्त्वा तु वृद्धं ब्रह्मसुतं तथा ॥ मैन्दं च द्विविदं चैव पञ्च जाम्बवता सह ॥
 यावत्कलिश्च संप्राप्तस्तावज्जीवत सर्वदा ॥ ३७ ॥
 तानेवमुक्त्वा काकुत्स्थः सर्वास्तानृक्षवानरान् ॥ उवाच वाढं गच्छध्वं मया सार्धं यथेप्सितम् ॥ ३८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

स्ति—यावत्प्रजा इति । धरिष्यसीति । देहमिति शेषः ॥ ३७—३२ ॥ अथ हनुमतोपि अमरत्वं प्रति ब्रह्म-
 दत्तवरत्वात् यावद्रामकथाप्रचारः भूलोके तावत्
 तच्छ्रवणस्य प्रार्थितत्वात् तथा रामेणानुज्ञातत्वाच्च
 तस्य च स्थापनं । जीवित इत्यादि । जीविते जीविता-
 वस्थाने कृतबुद्धिः कृतनिश्चयः सन् प्रतिज्ञां त्वत्कृतां
 मा विलोपय । मा प्रतिज्ञां वृथा कृथा इति च पाठः
 ॥ ३३ ॥ उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते—मत्कथा इति
 ॥ ३४—३६ ॥ जाम्बवन्तमिति ॥ जाम्बवतोपि

ब्रह्मपुत्रत्वात् ब्रह्मणैव दत्तवरत्वाच्च स्थापनं । मैन्दद्वि-
 विदयोरपि पित्रोरश्विनोरनुग्रहादमृतप्राप्तिश्चाच्च स्था-
 पनं । विभीषणाद्योमराः पञ्च ते यूयं यावत्कलिः
 यावत्प्रलयः । तावज्जीवत । कलौ प्रलये संप्राप्ते सति
 देहं त्यजेतेति शेषः ॥ ३७ ॥ सर्वास्तानिति । पञ्चा-
 मरव्यतिरिक्तानित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचित श्रीमद्रामायणभूषणेमणिमुकुटाख्याने उत्त-
 रकाण्डव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

ममपदं ब्रज । इत्युक्त्वाप्रददौ तस्मै स्वविश्लेषासहिष्णवे । श्रीरङ्गशायिनं स्वार्चामिक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रङ्गविमानमादाय लङ्काप्राया-
 द्विभीषणः । इति । तदाह—किंचेति । इदं सार्धं श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमित्यन्ये ॥ ३० ॥ स० मद्राक्यं इदानीमुक्तं ॥ ३४ ॥
 स० जांबवदादीनारामेण सहगमनाभावे 'उत्पत्त्यर्थं जांबवत्याः' 'असुरावेशतस्तौ तु नराममनुजगमतुः' इत्याद्याचार्योक्तं नि-
 मित्तमनुसन्धेयम् ॥ जांबवन्तं मैन्दं द्विविदं चोक्त्वा कालनिष्कर्षपूर्वमुक्तं हनुमद्विभीषणाभ्यां सहाह—पञ्च जांबवतेति । काण्ये-
 ऽवतारमैन्दं द्विविदं जांबवतां नाशः । हनुमद्विभीषणयोस्तु प्रलयकाले इति प्रामाणिको विवेकः । 'कल्पान्तमस्य निश्चिरपतित्वपूर्व-
 मायुः प्रदाय' इत्यादेः ॥ ३७ ॥ इत्यष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ट. प्रतिज्ञां वृथा कृथाः. ३ क—घ. ज. तावत्स्वधारयप्रणान् प्रतिज्ञामनुपालय. ३ ड. छ. झ. ज.
 ट. मवापच. ४ ड. छ—ट. यथोदितं.

नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

प्रभाते श्रीरामेण वसिष्ठेन माहाप्रास्थानिकविधिविधापनपूर्वकं विमलसूक्ष्माभ्रधारिणा कुशपाणिना श्रीभूदेवीविभूषित-
पाश्र्वयुगेन पुरुषवेषधारिभिर्वेदायुधाद्यभिमानिदेवैः ऋष्यादिभिश्चानुगम्यमानेन च सता नियमात्पादचारेण निजपरमपदजि-
गमिषया निजगृहाभिर्गमनम् ॥ १ ॥ रामस्य महाप्रास्थानसमये सस्त्रीबालवृद्धैः सकलजनैः खगमृगनगत्तृणादिप्राणिगणैरपि
परमपदजिगमिषया हर्षात्तदनुसरणम् ॥ २ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्या पृथुवक्षा महायशाः ॥ रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
अग्निहोत्रं व्रजत्वंग्रे दीप्यमानं सह द्विजैः ॥ वाजपेयातपत्रं च शोभमानं महोपथे ॥ २ ॥
ततो वसिष्ठस्तेजस्वी सर्वं निरवशेषतः ॥ चकार विधिवद्धर्मं महाप्रास्थानिकं विधिम् ॥ ३ ॥
ततः सूक्ष्माभ्रधरो ब्रह्मावर्तयन्परम् ॥ कुशान्गृहीत्वा पाणिभ्यां प्रसज्य प्रययावथ ॥ ४ ॥
अव्याहरन्कचित्किंचिन्निश्चेष्टो निस्सुखः पथि ॥ निर्जगाम गृहात्तस्मादीर्ष्यमानं इवांशुमान् ॥ ५ ॥
रामस्य दक्षिणे पार्श्वे संपन्ना श्रीरूपाश्रिता ॥ संन्ये तु ह्रीर्महादेवी व्यवसायस्तथाऽग्रतः ॥ ६ ॥
शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतमुत्तमम् ॥ तथाऽऽयुधानि ते सर्वे ययुः पुरुषविग्रहाः ॥ ७ ॥
वेदा ब्राह्मणरूपेण गायत्री सर्वरक्षिणी ॥ ओङ्कारोऽथ वषट्कारः सर्वे राममनुव्रताः ॥ ८ ॥
ऋषयश्च महात्मानः सर्व एव महीसुराः ॥ अन्वगच्छन्महात्मानं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ ९ ॥

वाजपेयातपत्रं चेति । तस्य धर्मानुष्ठानबलप्राप्त- प्रसज्य गृहीत्वेति । अङ्गुलीविवरप्रसक्तं कृत्वेत्यर्थः
त्वाद्वाजचिह्नस्य संन्यस्तत्वाच्च सीतायाः पत्न्याः स्थि- ॥ ४ ॥ निश्चेष्टः किंचित्पदार्थदर्शनश्रवणस्पर्शनादि-
तत्वाद्ग्रेरपि स्थितिरिति पूर्वमेवोक्तं ॥ २ ॥ महाप्र- विषयकेन्द्रियचेष्टारहित इत्यर्थः । निःसुखः पथि
स्थानमर्हतीति महाप्रास्थानिकं ॥ ३ ॥ परं ब्रह्माव- पादुकादिसुखमुपेक्ष्य शर्कराकण्टकबाधां सोढुमुद्युक्तः ।
र्तयन्निति । अकारान्तत्वमार्षं । देवमन्त्रमित्यर्थः । निर्जगामेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सपन्ना पद्महस्ता ॥ ६—९ ॥

ति० महाप्रास्थानं नाम परलोकगमनाय संकल्पपूर्वकं प्रस्थानं । तदर्थं महाप्रास्थानिकं विधियुद्दिश्य यो धर्मः कर्तव्यस्तं धर्मं विधि-
वचकार ॥ ३ ॥ ति० प्रययौ वक्ष्यमाणलक्षणमहाप्रस्थानविधिनेति शेषः ॥ स० ब्रह्म प्रणवं । प्रामादिकं पाठमेकतमे पुस्तके
स्थितं ' ब्रह्मावर्तयन्परं ' इति श्रुत्वा अकारान्तत्वमार्षमिति व्याकुर्वतो नागोजिभट्टस्य द्वित्रपुस्तकालाभ इति ज्ञापयन्ति । पञ्चषाण्युत्था-
पाठानि पुस्तकानीति मन्तव्यम् ॥ ४ ॥ स० अव्याहरन् असंभाष्यानसंभाषयन् । निश्चेष्टः विषयाभिलाषजनितव्यापाररहितः ।
निस्सुखः तत्साधनपादुकादिरहितः ॥ ५ ॥ ति० पद्मा पद्महस्ता । श्रीलक्ष्मीः महीदेवी । ' ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ ' इति श्रुतेः ।
धृतौ ह्रीर्मही । व्यवसायो व्यवसायशक्तिः संहारशक्तिः ॥ स० श्रीः संपदूषिणी । पद्मा रमा ॥ ६ ॥ तथा संहारशक्तिसहकारिणाम-
पि मूर्ततयोपासकलमाह—शरा इति । एवंपरौ दशक्तिसेवादृशिता ॥ स० आयुधाः उक्तेभ्योऽन्ये । पुरुषविग्रहाः । इयमुग्रशक्तिः ।
यद्यपि ' आयुधं पुनर्हरणं ' इति निबन्धनामरोने पुंसकमायुधशब्दः । तथापि पुनर्पुंसकाधिकारे लिङ्गानुशासने आयुधशब्दस्य ' औषधा-
युध— ' इत्यादिग्रहणात्पुंलिङ्गताप्यवगन्तव्या ॥ ७ ॥ ति० अथ हैरण्यगर्भशक्तिसेवादृशयति—वेदा इति । गायत्री सर्वरक्षिणी सर्ववेद-
तन्मूलयज्ञयज्ञाधिकृता शेषजगद्रक्षिका । तस्या अपि मूलमोकारोऽप्यनुगतः । अनेन सर्वज्ञानयोगो दर्शितः ॥ स० वषट्कारः सोपिकर्म-
योगः । इत्येते सर्वे अनुव्रताः । ' वर्णात्कारः ' इति यद्यप्यस्ति श्रौत्योक्त्या तन्त्रमेकवचनमिति वा छान्दसवेन वा युज्यते ॥ ८ ॥
ति० स्वर्गद्वारमपावृतं । परस्वर्गस्य ब्रह्मलोकस्य द्वारं अपावृतं अनावृतं । रामेण सहोपेन्द्रलोकगमनद्वारा रामेण सहा गतानां सर्व-

[पा०] १ ख. ज. त्वेप्रसंज्वलितपावकं. क. ग. त्वेप्रसर्पिर्ज्वलितपावकं. २ ख. ज. महाधनं. ३ च. छ. महाप्रस्था-
नकाश्रयं. ४ क. ज. क्षौमाभ्रधरो. ५ ज. ब्रह्मावर्तयन्. ६ ड. च. छ. झ. व. ट. सरयुप्रययावथ. ७ च. छ. किंचिन्नि-
श्चेष्टः सुखी पथि. ८ घ. दीप्यमानो यथाऽनलः. क. च. छ. व. ट. दीप्यमानो यथाऽंशुमान्. ९ ख. ग. घ. ज. पद्माश्रीसु-
समाहिता. ड. च. छ. झ. व. पद्माश्रीः समुपाश्रिता. १० ग. ड. च. छ. झ. ट. सन्येपि च महादेवी. ११ ख. ग. घ. ज.
रायतविग्रहं. झ. रायत्तमुत्तमं. १२ ख. ग. घ. ज. अनुव्रजन्तिकाकुत्स्थं सर्वे पुरुष. ड. झ. व. ट. तथायुधाश्च ते सर्वे. १३ क. ग.
घ. च. छ. ज. सावित्री सर्व. १४ क—घ. महीगताः. १५ क—घ. अन्वगच्छन्तिकाकुत्स्थं.

तं यान्तमनुगच्छन्ति ह्यन्तःपुरचराः स्त्रियः ॥ सवृद्धबालदासीकाः सवर्षवरकिङ्कराः ॥ १० ॥
 सान्तःपुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ रामं गतिमुपागम्य साग्रिहोत्रमनुव्रतः ॥ ११ ॥
 ते च सर्वे सहात्मानः साग्रिहोत्राः समागताः ॥ सपुत्रदाराः काकुत्स्थमनुजमुर्महामतिम् ॥ १२ ॥
 मन्त्रिणो भृत्यवर्गाश्च संपुत्रपशुबान्धवाः ॥ सर्वे सहानुगा राममन्वगच्छन्प्रहृष्टवत् ॥ १३ ॥
 ततः सर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजनावृताः ॥ गच्छन्तमन्वगच्छन्तं राघवं गुणरञ्जिताः ॥ १४ ॥
 ततः सखीपुमांसस्ते सपक्षिपशुवाहनाः ॥ राघवस्यानुगाः सर्वे हृष्टा विगतकल्मषाः ॥ १५ ॥
 स्नाताः प्रमुदिताः सर्वे हृष्टाः पुष्टाश्च वानराः ॥ दृढं किलकिलाशब्दैः सर्वं राममनुव्रतम् ॥ १६ ॥
 न तत्र कश्चिद्दीनो वा व्रीडितो वाऽपि दुःखितः ॥ हृष्टं प्रमुदितं सर्वं बभूव परमाद्भुतम् ॥ १७ ॥
 द्रष्टुकामोऽथ निर्यान्तं रामं जानपदो जनः ॥ ययः प्राप्तः सोऽपि दृष्ट्वैव स्वर्ग्यानुगतो मुदा ॥ १८ ॥
 ऋक्षवानररक्षांसि जनाश्च पुरवासिनः ॥ आगच्छन्परया भक्त्या पृष्टतः सुसमाहिताः ॥ १९ ॥
 यानि भूतानि नगरेऽप्यन्तर्धानगतानि च ॥ राघवं तान्यनुययुः स्वर्गाय समुपस्थितम् ॥ २० ॥
 यानि पश्यन्ति काकुत्स्थं स्थावराणि चराणि च ॥ सर्वाणि रामगमने ह्यनुजमुर्हितान्यपि ॥ २१ ॥
 नोर्च्छसत्तदयोध्यायां सुमूढमपि दृश्यते ॥ तिर्यग्योनिगताश्चापि सर्वे राममनुव्रताः ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

नपुंसका वर्षवराः ॥ १०—१२ ॥ प्रहृष्टवत् देह-मिति । वानरवलमिति शेषः ॥ १६ ॥ व्रीडित इति ।
 विसर्जनसमये समीपावस्थानजः प्रहर्षः ॥ १३—१५ ॥ भगवदपराधादिना । पूर्वकृतेनेति शेषः ॥ १७—१९ ॥
 किलकिलाशब्दैरिति । उपलक्षितमिति शेषः । सर्व-स्वर्गाय ब्रह्मलोकगमनाय ॥ २०—२१ ॥ उच्छ्वसन्

जन्तूनां ब्रह्मलोकस्यैव प्राप्तेरिति बोध्यं । अतएव बहुशः प्रागुक्तं । ' रामो राज्ञ्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ' इति रामस्थितिलोक-
 स्यैव ब्रह्मलोकत्वाच्च ॥ स० स्वर्गद्वारं सांतानिकादिवैकुण्ठपर्यन्तं । तत्तद्योग्यतामनुसृत्य गतिः । अतएव मुक्तिः ॥ ९ ॥ स०
 स्त्रियः अन्तःपुरचराः अन्तःपुरचर्यः । पचादिरयं । तेनाकारान्तता । अन्तःपुरचराः पुरुषाः विश्वस्तावृद्धावा ॥ १० ॥ स०
 गतिं मुख्यप्राप्यं ॥ ११ ॥ स० सर्वे तदन्ये । प्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः । स्वार्थवतिः । यतुनागोजिमेटेन ' देहविसर्जने समीपावस्था-
 नलाभजः प्रहर्षः । पुत्रैस्तुतन्नलब्धमिति प्रहृष्टवदित्याख्यातं । सर्वसंगविभङ्गपूर्वकमहातोषेण गच्छन्तां स्वच्छहृद्यानां पोतचिन्तया
 किञ्चित्संकुचितता मुदि नवकुमुचितेति तत्रोचितम् ॥ इदानीमेवाशेषतोषाविर्भावाभावाद्वा प्रहृष्टवदित्युक्तिः ॥ १३ ॥ स०
 गुणरञ्जिताः तद्गुणरञ्जिताः ॥ १४ ॥ ति० दृढं दृढानुगमननिश्चयं ॥ १६ ॥ ति० दीनः दीनाकृतिः । व्रीडितः गतेरामैकथ-
 महंतिष्ठाभीतिलज्जावशान्नरामानुगमनं । किंतु संतोषेणैवेत्यर्थः । समुदितं मिलितं सर्वपरमाद्भुतं परलोकगमनायैव विषहर्षयुक्त-
 मित्यस्याश्चर्यकरमभूदित्यर्थः ॥ स० दीनः आकारतः । व्रीडितः । वस्तुतस्तु ममवस्तुमिच्छा । निर्गतेरामैकथमवस्थानमितल-
 ज्जावर्जितः । मनःपूर्वकमेव गमनमनेनाभिप्रेति ॥ १७ ॥ स० योजानपदोजनः प्राप्तः सोऽपि निर्यान्तरामंदृष्ट्वैवानुगतः । स्वगृहगत-
 सुतादिमुखाविलोकनादिकंसूचयत्येवकारेण । स्वर्गयैवानुगतः । संकल्पकालेऽसत्त्वान्मध्यमार्गमागतानां नमुक्तिभावत्वं किमित्यत-
 आह—अजन इति । सोऽपि जनः पुनर्जन्मन्तमहिमतोनाप्रोदिति भावः । अतो न जनपुनर्वचनशङ्का ॥ १८ ॥ ति० अन्तर्धानगतानि
 भूतप्रेतपिशाचादीनि भद्रकाल्यादीनि च ॥ २० ॥ ति० स्थावराणीति । स्थावराणामनुगमनं भगवतो रामस्य सदावलोकनेन तदानीं
 ज्ञानक्रियाशक्त्युद्बवाहुपपद्यते ॥ २१ ॥ इति नवाधिकशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

[पा०] १ क—घ. ततो विप्रा महात्मानः. २ ज. मन्वगच्छन्महीपतिं. क. ग. घ. मन्वगच्छन्महामतिं. ३ क.
 ग. घ. ज. सपुत्रासहबान्धवाः. ख. ससृष्ट्याः सहबान्धवाः. ४ ख. ज. अनुजमुः प्रयान्ते हि राघवं. ड. च. झ. ञ. ट.
 गच्छन्तमनुगच्छन्ति राघवं. ५ ड. झ. हृष्टपुत्राश्च वानराः. ६ च. सर्वैराममनुव्रताः. ७ ज. दीनो भूद्वालिशो वापि. च. दीनो-
 भूतल्लोबो नापि दुःखितः. ८ झ. ठ. समुदितं. ९ क—घ. ज. निर्यान्तराज्ञो जानपदो. १० क. ख. ग. ज. संप्राप्तः. ११ क.
 ख. ज. सत्त्वानि स्वर्गगमने. १२ क. नच सक्तमयोध्यायां. च. नासीत्सत्त्वमयोध्यायां.

दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

श्रीरामेण सकलजनैः सहस्वलोकगमनाय सरयूगमनम् ॥ १ ॥ तथा तत्रागतचतुर्मुखप्रार्थनया वैष्णवतेजःप्रवेशनम् ॥ २ ॥
तथा स्वान्वागतानां जनानां चतुर्मुखद्वारा सांतालिकलोकप्रापणम् ॥ ३ ॥ वानरादिभिश्च सह सरय्वामवगाहनेन स्वलोकग-
मनम् ॥ ४ ॥

अध्यर्धयोजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ॥ सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनन्दनः ॥ १ ॥
तां नदीमाकुलावर्ता सर्वत्रानुसरन्नृपः ॥ आगतः सप्रजो रामस्तं देशं रघुनन्दनः ॥ २ ॥
अथ तस्मिन्मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ सर्वैः परिवृतो देवैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ॥ ३ ॥
आययौ यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः ॥ विमानशतकोटीभिर्दिव्याभिरभिसंवृतः ॥ ४ ॥
दिव्यतेजोवृतं व्योम ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् ॥ स्वयंप्रभैः स्वतेजोभिः स्वर्गिभिः पुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥
पुण्या वाता ववुश्चैव गन्धवन्तः सुखप्रदाः ॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महौघवत् ॥ ६ ॥
तस्मिंस्तूर्यशतैः कीर्णै गन्धर्वाप्सरसंकुले ॥ सरयूसलिलं रामः पद्भ्यां समुपचक्रमे ॥ ७ ॥
ततः पितामहो वाणिमन्तरिक्षादभाषत ॥ आगच्छ विष्णो भद्रं ते दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ ८ ॥
आतृभिः सह देवाभैः प्रविशस्व स्विकां तनुम् ॥ यामिच्छसि महाबाहो तां तनुं प्रविश स्विकाम् ॥
वैष्णवीं तां महातेजस्तद्वाऽऽकाशं सनातनम् ॥ ९ ॥
त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित्प्रजानते ॥ ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् ॥

सप्राणमित्यर्थः । सुसूक्ष्ममपि न दृश्यते । अतनुया-
तमितिशेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्ड-
व्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

अर्धाधिकं योजनमध्यर्धयोजनं । पश्चान्मुखाश्रितां
पश्चान्मुखेन स्वेनाश्रितां ॥ १—४ ॥ स्वयंप्रभैः स्नेहं
विना स्वयमेव प्रकाशमानैः ॥ ५ ॥ महौघवत् महान्-

समुद्धार्या ॥ ६ ॥ गन्धर्वाप्सरसंकुले गन्धर्वाप्सरः-
संकुले । पद्भ्यां समुपचक्रमे गन्तुमिति शेषः ॥ ७ ॥
अन्तरिक्षादभ्याशमागत्याभाषतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्विकां
तनुमिति । त्वं विष्णुतनुं लक्ष्मणः शेषतनुं भरतो
गरुडतनुं शत्रुघ्नो विष्वक्सेनतनुमित्यर्थः । तद्वाऽऽ-
काशं सनातनं । “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्” इति
श्रुत्युक्तपरमाकाशं विष्णववतारकुलस्थानं वैकुण्ठं वा
प्रविशेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अनन्तरोक्तपक्षं विवृणोति—त्वं

तंदेशं स्वर्गप्रापकंदेशं ॥ २ ॥ ति० तस्मिन्मुहूर्तेलोकपितामहोब्रह्माआययावित्युत्तरेणान्वयः । रामपरिकरस्यथोचितलो-
कप्रापणार्थमितिशेषः ॥ ३ ॥ ति० स्वर्गाय स्वर्गं गन्तुं ॥ ४ ॥ ति० प्रथमतोदिव्यतेजसाव्याप्तं व्योम । स्वयंप्रभैः स्वयमेव प्रका-
शान्तरनैरपेक्ष्येणप्रकाशमानैः स्वर्गिभिः स्वतेजोभिः किरणैः अनुत्तमं अतिशयेन ज्योतिर्भूतं ज्योतिर्मयमभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० अन्त-
रिक्षात्समीपमागत्यअभाषतेत्यर्थः । हे विष्णो लोकानुग्रहायगृहीतविष्णुशरीरं ब्रह्मप्रापदिविष्ट्याप्राप्तोसि । मायागृहीतदुःखमयनट-
नयोग्यमनुष्णशरीरविसर्जनकालंप्राप्तोसि । तेभद्रमस्तु कल्याणमस्तु । अद्यागच्छ । यतोलोकान्मनुष्यलोकंगतस्तं लोकमित्यर्थः ॥
स० दिष्ट्याभुवंप्राप्तोसिनोदग्विषयः । ‘अध्यर्धयोजनंगमनानदीं पश्चान्मुखः स्थितः । सरयूपुण्यसलिलां प्रविशेशानुगः । अब्रवी-
द्वाघवंब्रह्माप्रविष्टं सरयूजलम् । आगच्छ विष्णो भद्रं ते परं धाम समाश्रय ।’ इति पाद्मोक्तैः । तेसकाशाद्भद्रं नोस्त्विति वा ॥ ८ ॥ ति०
तदर्थं च देवाभैः देवस्य तव सदृशैर्भ्रातृभिः सह स्विकांतनुं स्वतनुवदत्यन्तप्रियं लोकं प्रविश । अत्र भ्रातृभिरिति बहुवचनेन लक्ष्मण-
स्यापितदानींतत्रागमनं सूचयतीति तीर्थः । कतकस्तु यद्यपिशुभ्रएकएव गच्छति । तथापि पुरोगतस्य सह गच्छतः पश्चादागमिष्यतश्च
आतुस्तत्र प्रवेशः सामान्येनाद्यतनप्रवेशइत्युच्यते इति निविरोधइति व्याचक्ष्यौ । भरतानुगमनं भगवद्देहविसर्जनदर्शनपर्यन्तमिति च पूर्व-
सर्गे ‘सान्तःपुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ’ इति पथे व्याख्यातिस्य च । तत्र भरतस्य पश्चाद्भ्रमने मूलमन्वेष्टव्यम् । पूजायां बहुवचन-
मित्यन्ये । ननु मदीयतनूनामनेकलात्कचित्प्रविशेत्युच्यते तत्राह—यामिति ॥ स० भ्रातृभिः प्रागतलक्ष्मणेन सह । ‘सान्तः-
पुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ’ इति पथस्यापि सरयूप्रवेशकाले भरतादिमेलनमर्थइति न तद्विस्वादाः । स्विकांतनुं प्रविश विश ।
स्व स्वतन्त्र । ‘स्वातन्त्र्यात्स्वइति प्रोक्तः’ इति स्मृतेः । स्वकां सुखरूपिणीं ॥ ९ ॥ ति० तदेव विशदयति—वैष्णवीमिति ।
[पा०] १ च. छ. न. ट. देवैर्भूषितैश्च. २ क. वृष्टिश्चायुमुक्तामहात्मनि.

त्वामचिन्त्यं महद्भूतमक्षयं सर्वसंग्रहम् ॥ १० ॥

यामिच्छसि महातेजस्तां तनुं प्रविश स्वयम् ॥ ११ ॥

पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य महामतिः ॥ विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः ॥ १२ ॥

ततो विष्णुमयं देवं पूजयन्ति स्म देवताः ॥ साध्या मरुद्गणाश्चैव सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥

ये च दिव्या ऋषिगणा गन्धर्वाप्सरसश्च याः ॥ सुपर्णनागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ॥ १४ ॥

सर्वं पुष्टं प्रमुदितं सुसंपूर्णमनोरथम् ॥ साधु साध्विति तैर्देवैस्त्रिदिवं गतकल्मषम् ॥ १५ ॥

अथ विष्णुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह ॥ एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १६ ॥

इमे हि सर्वे स्नेहान्मामनुयाता मनस्विनः ॥ भक्ता हि भजितव्याश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते ॥ १७ ॥

तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः ॥ लोकान्सान्तानिकान्नाम यास्यन्तीमे समागताः ॥ १८ ॥

यच्च तिर्यग्गतं किञ्चित्त्वामेवमनुचिन्तयत् ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यति भक्त्या वै तत्सन्ताने विवत्सति ॥ १९ ॥

हीत्यादिना ॥ मायां लक्ष्मीं । पूर्वपरिग्रहां अनादि-
तया परिगृह्यमाणां । नित्यानपायिनीमित्यर्थः । सर्व-
संग्रहं सर्वानुग्राहकं । अक्षयं चाजरं तथेति च पाठः ॥ १७ ॥ सान्तानिकान् सान्तानिकाख्यान् लोकान्
॥ १०—१५ ॥ विष्णुः विष्णुत्वं प्राप्तः रामः । लोकं संग्रहः सन्तः यास्यन्ति । त्वल्लोकमिति शेषः ॥ १८ ॥
दातुमर्हसि । आतिवाहिकतया दातुमर्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ न केवलमेत एव इतः परमपि ये रामभक्तास्तेपि

हेमहातेजः वैष्णवीं औपेन्द्रीं । यतोमनुष्यदेहस्तांवाप्रविश । यद्वाकाशंसनातनं । यद्वा सनातनमाकाशं । शुद्धब्रह्मरूपंवाप्रविश ।
तद्रूपेणवातिष्ठेत्यर्थः । आकाशशब्दोहिब्रह्मणितत्रतत्रश्रुतिपुप्रसिद्धः । कतकस्तु—‘वैष्णवीतांमहातेजःस्तांतनुंप्रविशस्वयम्’ ॥
इतिपाङ्कःपाठः । यामिच्छसीत्येतत्प्राक्तनमर्थचप्रामादिकमित्याह । अग्रेचपितामहवचइतिश्लोकइति । तत्स्वरसः । तीर्थस्तु यद्वा-
काशंसनातनमितिवाख्यायातःपरंब्रह्मास्तौति—‘तवंहीति’ । लोकगतिः लोकानांस्वर्गादिकंगमयिता । लोकैर्गम्यक्षलमेवेत्यर्थः ।
त्वांकेचित्अतिशयिततपस्संपन्नाअपिनप्रजानते ॥ स० तर्हिर्काह्मिचिदपिलक्षितोविताधिकारोनाधिकरोतिकमपिकिमिल्यतआह—
ऋतइति । मायांविशालाक्षीं लक्ष्मीं । तवपूर्वपरिग्रहां पूर्वपरिग्रहोभदीयेतिस्वीकरणंयस्याःसातां । विशालाक्षीं स्वपरसाधारण्येन
बहुविषयापूर्वपरिग्रहांमायाज्ञानशक्तिमिच्छाशक्तिंवाकृते । परिग्रहमितिपाठःस्वरसः । भार्यामितितदर्थः । त्वामचिन्त्यं इयानिति-
ससीमत्वेनचिन्तयितुमशक्यं । महद्भूतलोकप्रवेशकं । अक्षयमनन्तं । अजरं षड्वर्गिरहितं । केपिमायामृतेनजानतइत्यन्वयः ॥
ति० तर्हिर्किमज्ञेयएवसर्वथा नेत्याह—ऋतइति । मायाज्ञानशक्तिरूपाविनाऽन्येनजानन्तीत्यर्थः । विशालाक्षीमित्यनेन तस्याः
सर्वविषयतासूचिता । पूर्वपरिग्रहां । तेनसहजत्वंसूचितं । श्रवणमनननिदिध्यासनादिनाईदृशीज्ञानशक्तिर्येषांप्रादुर्भवतितएवलां
जानन्तीतितात्पर्यम् । तत्रतादृशज्ञानविषयंस्वरूपमाह—त्वामिति । अचिन्त्यं देशतःपरिच्छेदशून्यं । अतएवमहद्भूतंप्राप्तं ।
अविशेषात्सर्ववस्तुभिरितिशेषः । तेनवस्तुपरिच्छेदशून्यं । अक्षयं कालपरिच्छेदशून्यं । अजरं अविकारिणं ॥ १० ॥ ति०
एवंस्तुलाप्रकृतंविज्ञापयति—यामिति ॥ ११ ॥ ति० अथस्वसालोक्यकाङ्क्षिणोजनान्सन्तानापरपर्यायंस्वलोकंप्राप्यक्रमेण
परमंपदंनेतुकामः दयालुर्भगवान्स्वतोप्यस्मानुत्तमलोकंप्रापितवानितिततोषायौपेन्द्रलोकमेवगच्छतिसोत्याह—पितामहेति ।
महामतिःसर्वज्ञोभगवान्विनिश्चित्यप्रागुक्तंनिश्चयंकृत्वासशरीरोवैष्णवंतेजोयज्ञज्वालावत्तेजोमयमौपेन्द्रंविवेश । अनेन तेजोमयएव
देहोमाययामनुष्यदेहादिभिर्मनुष्यदेहत्वेनगृहीतइतिव्वनितं । तेजःप्रवेशे जलेजलवद्विवेकेनाग्रहात्सहाजुज्ज्वलनेनानुजशरीराणा-
मपितथैवतेजोमयलंसूचितं । सशरीरशब्दबोधितस्वसाहचर्येणतेषामपिसशरीरप्रवेशबोधनात् ॥ स० सशरीरः तस्यापिज्ञाना-
नन्दाद्यात्मकत्वात् । सहानुजः । अनेन तेषामपिनशरीरविसर्जनमितिव्वन्यते । शरीरपरित्यागस्यत्रेवपाप्मादावप्यनुकेध ।
इतरविषयेशरीरत्यागस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च । पूर्णमेवावशिष्यतेइत्यादेरेकीभावाः ॥ १२ ॥ ति० लब्धयन्त्रागतेसर्वसिद्धंत्रिदिवस्थजन-
जातपुष्टंप्रमुदितं । सुसंपूर्णमनोरथंगतकल्मषंजगतामितितैर्देवैःसाधुसाध्वितिभाषितं ॥ १५ ॥ स० विष्णुः स्वान्तर्निर्गुहित-
रनुनायककायः । एषां एभ्यः ॥ १६ ॥ स० किमर्थमत्यर्थमेतदनुजिघृक्षातवेत्यतआह—इमेहीति । मामनुयाताः । तत्रनिमित्तंज्ञे-
होभक्तिः ॥ १७ ॥ ति० लोकगुरुः सर्वजगत्कर्ता । वेदादिसर्वविद्योपदेष्टाच । प्रभुः नित्यनैमित्तिकविहितनिषिद्धकर्मणांफल-
प्रापणेसमर्थः ॥ १८ ॥ ति० ननुकथंब्रह्मविद्वभ्योब्रह्मलोकोवानरप्राप्यस्तत्राह—यचेति । तिर्यग्गतमपियत्किञ्चिच्चत्रकापिपदार्थं

[पा०] १ क—घ. ज. विष्णुगतं.

वा. रा. २७४

सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनन्तरे ॥ २० ॥

वानराश्च स्त्रिकां योनिमृश्याश्चैव तथा ययुः ॥ येभ्यो विनिःसृताः सर्वे सुरेभ्यः सुरसंभवाः ॥ २१ ॥

तेषु प्रविशे चैव सुग्रीवः सूर्यमण्डलम् ॥ पश्यतां सर्वदेवानां स्वान्पितृन्प्रतिपदिरे ॥ २२ ॥

तथोक्तवति देवेशे गोप्रतारमुपागताः ॥ भेजिरे सरयूं सर्वे हर्षपूर्णाश्चुविह्वलाः ॥ २३ ॥

अवगाह्य जलं यो यः प्राणी ह्यासीत्प्रहृष्टवत् ॥ मानुषं देहमृत्सृज्य विमानं सोध्यरोहत ॥ २४ ॥

तिर्यग्योनिगतानां च शतानि सरयूजलम् ॥ संप्राप्य त्रिदिवं जग्मुः प्रभासुरवपूषि च ॥

दिव्या दिव्येन वपुषा देवा दीप्ता इवाभवन् ॥ २५ ॥

गत्वा तु सरयूतोयं स्थावराणि चराणि च ॥ प्राप्य तत्तोयविक्रेदं देवलोकमुपागमन् ॥ २६ ॥

तस्मिन्नपि समापन्ना ऋक्षवानरराक्षसाः ॥ तेऽपि स्वर्गं प्रविविशुर्देहान्निक्षिप्य चाम्भसि ॥ २७ ॥

ततः समागतान्सर्वान्स्थाप्य लोकगुरुर्दिवि ॥ जगाम त्रिदशैः सार्धं सदा हृष्टैर्दिवं महत् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये उत्तरकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

विष्णुलोकं प्राप्नुवन्तीत्याह—यच्चेति ॥ ब्रह्मलोकाद-
नन्तरे अव्यवहितोपरिदेशस्थे सर्वैर्गुणैर्युक्ते । “एषु
सर्वतः प्रतिष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु” इति श्रुतेः । सर्वगुणै-
र्नित्ययुक्ते सान्तानिके निवत्स्यतीत्यनुकर्षः ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ वानराणां तु आधिकारिकदेवांश्चात्तत्तदे-

वशरीरप्रवेश एवेत्याह—वानराश्चेत्यादिना ॥ २१—
२२ ॥ गोप्रतारं गोप्रताराख्यं तीर्थं । हर्षपूर्णाश्चुविह्वलाः
आनन्दाश्रुपूर्णतया विह्वलवदृष्टयः ॥ २३—२५ ॥
तत्तोयविक्रेदं तत्तोयसेचनं ॥ २६—२७ ॥ दिवं
परमाकाशं वैकुण्ठं । त्रिदशैर्नित्यसूरिभिः सदा हृष्टै-

त्वामेवविष्णुमितिचिन्तयद्यकिंचित्पदार्थंविष्णुत्वेनभावयत्वयिविष्णौभक्त्यायुक्तंप्राणांस्यक्षयति तत्सन्तानकनामकलोकेषुवत्स्यति ।
किंपुनर्वक्तव्यंयएतेलदनुरागेणत्वदनुगमनपूर्वंप्राणांस्यजन्ति तेसन्तानकेषुवत्स्यन्तीति ॥ १९ ॥ ति० ननुकोसौसन्तानकलो-
कस्तत्राह—सर्वैरिति । सर्वैर्ब्रह्मगुणैः सत्यसंकल्पलादिब्रह्मगुणैर्युक्ते । ब्रह्मलोकादनन्तरे तत्समीपस्थे । अनेनतत्रस्थितानामपि
क्रमेण ब्रह्मलोकप्राप्त्याब्रह्मणसहसुक्तिःसूचिता ॥ २० ॥ ति० एवंसामान्यतोवानराणांसान्तानिकलोकप्राप्तिमुपदिश्यदेवार्थ-
शानांसुग्रीवादीनांतत्तदेवादिस्वरूपप्राप्तिमाह—वानराश्चेति । वानराः सुग्रीवादयः । ऋक्षाः जांबवदतिरिक्ताः । स्त्रिकांस्त्रीयां
योनिदेवयोनिंस्त्वदेवरूपययुः ॥ स० समेषामेषांवानराणांनराणांचसान्तानिकावाप्तिःकिमित्यतउक्तापवादंवक्ति—वानराश्चेति
॥ २१ ॥ ति० उक्तमेवार्थं स्पष्टयति—येभ्यइति । सुरेभ्यइत्युपलक्षणं । येभ्योदेवैर्गुणैर्दिव्यैः यैर्विनिःसृतास्तेसुरसंभवाः
स्वपितृन्प्रतिपदिरे । तेषुमध्येसुग्रीवःसूर्यमण्डलंप्रविवेश । अत्रययुःप्रतिपदिरेइतिनिर्देशोभविष्यदर्थे । ‘अवतीर्यसमीकृत्य
स्वांशान्स्त्रीकुर्वतेपुनः ।’ इति शास्त्रात् । उक्तार्थमुपसंहरति—तथेति । देवेशेपितामहेतथोक्तवतिआगच्छप्रविशस्त्रिकांतनुमित्युक्तव-
तीत्यर्थः । गोप्रतारं गोप्रताराख्यंतीर्थंसारवमुपागताःसन्तः । सर्वैर्हर्षपूर्णाश्चुविह्वलाः आनन्दजाश्रुपूर्णतयाविह्वलवीक्षणाःसरयूं
भेजिरे । अथययुःप्राणीतदासरयूजलमवगाह्यहृष्टवत् हृष्टः आसीत् समानुषंदेहमृत्सृज्यविमानमध्यारोहत । तिर्यग्योनिगता
नांशतान्येकानिसरयूजलंतदवगाहंप्राप्यप्रभासुराणिवपूषिषेपांतादृशानिभूलात्रिदिवंजग्मुः । दिव्याः दिव्यवपुषःसन्तः दिव्येन
वपुषादीप्ताःदेवाइवाभवन् ॥ २१—२५ ॥ ति० देवलोकमुपागमन् कल्पवृक्षकामगव्यादिस्वरूपंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ स०
देवान् प्राचीनान् ॥ २७ ॥ स० दिवि स्थाप्य प्रस्थाप्य । यथामर्यादं त्रिदिवं स्वलोकं । ‘अथरामस्तुतच्छुलाशङ्खचक्रग-
दाधरः । दधानोऽभयमुद्रांचदक्षिणेनकरेणसः । पीतांबरधरःस्वर्गीआरूढविनतासुतः । नागराजघृतच्छत्रःकन्यकाघृतचामरः ।
शृण्वानोलोकशब्दंतुविष्वक्सेनस्यवेत्रिणः । अन्तरिक्षेस्थितःश्रीमान्श्रियाभूम्यासमाश्रितः । अनुगानानयामाससर्वांन्निरवशेषतः ।
उवाहतादर्यस्तान्सर्वांन्विप्रहन्तारमास्थितः’ इतिपाद्मोक्तापिकथा उक्तीत्याऽविरोधेनानुसंधेया ॥ २८ ॥ इतिदशाधिकशततमः
सर्गः ॥ ११० ॥

[पा०] १ क—घ. सुरादिभ्यःसुसंभवाः. २ क—घ. ज. ऋषिभ्योनागायक्षेभ्यस्तांस्तानेवप्रपदिरे. ३ ड. न. झ. घ.
ट. तथाव्रुवति. ४ क—घ. ज. तिर्यग्योनिगताश्चापिसंप्राप्ताःसरयूजलं.

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

वाल्मीकिना श्रीरामायणस्य वेदसमत्वोक्तिपूर्वकं तत्पठनादेः फलनिरूपणम् ॥ १ ॥

एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् ॥ रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १ ॥
ततः प्रतिष्ठितो विष्णुः स्वर्गलोके यथापुरम् ॥ येन व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ २ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ नित्यं शृण्वन्ति संतुष्टा दिव्यं रामायणं दिवि ॥ ३ ॥
इदमाख्यानमायुष्यं सौभाग्यं पापनाशनम् ॥ रामायणं वेदसमं श्राद्धेषु श्रावयेद्दुषः ॥

[गायत्र्याश्च स्वरूपं तद्रामायणमनुत्तमम् ॥ ४ ॥]

अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत पैदमप्यस्य यः पठेत् ॥ ५ ॥
पापान्यपि च यः कुर्यादहन्यहनि मानवः ॥ पठत्येकमपि श्लोकं पापात्स परिसृच्यते ॥ ६ ॥
वाचकाय च दातव्यं वस्त्रं धेनुं हिरण्यकम् ॥ वाचके परितुष्टे तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ७ ॥
एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः ॥ सपुत्रपौत्रो लोकेस्मिन्प्रेत्य चेह महीयते ॥ ८ ॥
[रामायणं गोविसर्गे मध्याह्ने वा समाहितः ॥ सायाह्ने वाऽपराह्ने च वाचयन्नावसीदति ॥ ९ ॥]
अयोध्याऽपि पुरी रम्या शून्या वर्षणान्वहन् ॥ ऋषभं प्राप्य राजानं निवासमुपयासति ॥ १० ॥

रिति विशेषणात् । हृष्टैः प्रमुदितो देवैर्जगाम त्रिदिवं महदिति च पाठः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

अस्य काव्यस्य अपवर्गान्तसाधकतया कथाशेषानुवादपूर्वकं पठनश्रवणादिषु फलमुपदिश्यते—एतावदित्यादि ॥ सोत्तरं उत्तरकाण्डसहितं । मुख्यं सर्वाख्यानेभ्यः प्रशस्तमेतदाख्यानं । एतावदेव समर्यादं एतावच्छ्लोकसर्गाकाण्डसंख्याकमेव । न न्यूनं नाधिकं ॥ १ ॥ ततः स्वभक्तजनस्य स्वर्लोकप्रापणानन्तरं विष्णुः स्वर्गलोके परमस्वर्गे वैकुण्ठे यथापुरं यथापूर्वं

प्रतिष्ठितः । स्वर्गशब्दस्य लोकपरत्वभ्रमव्यावृत्त्यर्थं विष्णुं विशिनष्टि—येनेति ॥ २॥ इदं च रामायणं न केवलं मनुष्याणां भोग्यं किंतु देवतानामपि भोग्यमेवेत्याह—तत इति ॥ ततः ब्रह्मस्थानपूजितत्वादेः ॥ ३ ॥ इदमाख्यानं रामायणरूपं आयुष्यं आयुर्वर्धनं सौभाग्यं सौभाग्यवर्धनं श्राद्धे च श्रावयेत् । अश्वत्थपितृवृत्त्यर्थमिति शेषः ॥ ४—७ ॥ लोकेस्मिन् महीयत इत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ निवासं सुजनाश्रयत्वं ॥ ९ ॥ सहोत्तरमिति । अभिषेकानन्तरवृत्तान्तः । सीता प्रवेशानन्तरभाविवृत्तान्तस्तु सभविष्यमित्युच्यते कृतवान् प्रचेतस इति । तद्रामायणं ब्रह्माप्यन्वमन्यत । अपिः प्राधान्ये । अन्वमन्यत अङ्गीकृतवान् ।

स० ब्रह्मपूजितं स्वकारितत्वात् स्वपूज्यदेवचरितभरितत्वाच्च ॥ १ ॥ स० नपरिच्छेदोहरेरिति त्रिराह—येनेति । इदं त्रैलोक्यसचराचरं सर्वव्याप्तमिति संबन्धः ॥ २ ॥ ति० वेदसमं वेदवद्ब्रह्मविषयलेपिपौरोक्ष्यत्वेन वेदतः किञ्चिन्मूलमिलत्वं ॥ स० मध्यमादीनधिका रिणोत्रप्रवर्तयितुं फलमभिलषति—इदमिति । आयुष्यं नित्यायुष्यं मोक्षस्तत्साधनं । सौभाग्यं तदुत्पेक्षकं । वेदसमं “वेदवेषेपरपुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणाभिधः” इति पात्रोक्तः ॥ ४ ॥ स० अत्येवावर्त्तते । अस्य रामायणस्य । अस्य तदन्तर्गतश्लोकस्य । पादं चतुर्थांशं ॥ ५ ॥ स० प्रायुक्तादधमस्वपारायणविधिसंप्रतिहासोक्तिमाह—पापानीति । पापात् पापेभ्यः ॥ ६ ॥ स० अयाचकायापि वाचकाय कुतो देयमित्यत आह—वाचक इति ॥ ७ ॥ ति० प्रेत्य मरणोत्तरमपि । इह च चात्परलोके । इह लोके च महीयते । इह लोके पूजाचकीर्त्यविच्छेदात् ॥ ८ ॥ ति० ततः परमयोध्याकेन रूपेण स्थितेति शङ्कानिवृत्तये भविष्यद्वृत्तान्तमाह—अयोध्यापीति । रम्या अयोध्यापुर्यपि बह्वन्वेषणान् शून्या सती कालान्तरे ऋषभं राजानमवाप्य निवासं जनाश्रयत्वं उपयासति । अत्रकतकः—एवं चायोध्याविषयेऽभिषेकेन भरतेनायोध्यादेशो नन्दिप्रा-
मेस्थितैव रक्षित इति द्रष्टव्यमिति । तत्रमानं चिन्त्यं । “सत्येन च शपेराजस्वर्गलोकेन चैव हि । न कामयेय धाराज्यं त्वां विनारघुनन्दन ।”

[पा०] १ क—ट. संहृष्टाः काव्यं रामायणं. २ इदमर्थं ज. पाठे दृश्यते. ३ क. ख. ड—ट. पादमप्यस्य. ४ क. ग. ज. कृत्वा अहन्यहनि. ५ अयं श्लोकः ड. झ. अ. पाठे दृश्यते.

एतदाख्यानमायुष्यं सभविष्यं सहोत्तरम् ॥ कृतवान्प्रचेतसः पुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत ॥ ११ ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयायुतस्य च ॥ लभते श्रवणादेव सर्गस्यैकस्य मानवः ॥ १२ ॥
 प्रयागादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ॥ नैमिशादीन्यरण्यानि कुरुक्षेत्रादिकान्यपि ॥
 गतानि तेन लोकेस्मिन्नेन रामायणं श्रुतम् ॥ १३ ॥
 हेमभारं कुरुक्षेत्रे ग्रस्ते भानौ प्रयच्छति ॥ यश्च रामायणं लोके शृणोति सदृशाबुधौ ॥ १४ ॥
 सम्यक्ब्रह्मासमायुक्तः शृणुते सधर्वा कथाम् ॥ सर्वपापात्प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १५ ॥
 आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ यः शृणोति सदा भक्त्या स गच्छेद्वैष्णवीं तनुम् ॥ १६ ॥
 पुत्रदाराश्च वर्धन्ते संपदः सन्ततिस्तथा ॥ सत्यमेतद्विदित्वा तु श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥
 गायत्र्याश्च स्वरूपं तद्रामायणमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत पदमप्यस्य यः पठेत् ॥ १८ ॥
 यः पठेच्छृणुयान्नित्यं चरितं राघवस्य ह ॥ भक्त्या निष्कल्मषो भूत्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ १९ ॥
 चिन्तयेद्राघवं नित्यं श्रेयः प्राप्तुं य इच्छति ॥ श्रावयेदिदमाख्यानं ब्राह्मणेभ्यो दिने दिने ॥ २० ॥
 यस्त्विदं रघुनाथस्य चरितं सकलं पठेत् ॥ सोऽसुखये विष्णुलोकं गच्छत्येव न संशयः ॥ २१ ॥
 पिता पितामहस्तस्य तथैव प्रपितामहः ॥ तत्पिता तत्पिता चैव विष्णुं यान्ति न संशयः ॥ २२ ॥
 चतुर्वर्गप्रदं नित्यं चरितं राघवस्य तु ॥ तस्माद्यत्नवता नित्यं श्रोतव्यं परमं सदा ॥ २३ ॥
 शृण्वन्रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा ॥ स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥ २४ ॥
 एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः ॥ प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां
 संहितायामुत्तरकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

इति उत्तरकाण्डः समाप्तः ॥ ७ ॥

सदा पठतिस्मेल्यर्थः । अत्र यकारो गायत्र्यक्षरं तेन णभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरकाण्डव्याख्याने
 गायत्री विवरणं रामायणमिति सूचितम् ॥ १०— एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥
 २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-

इति पूर्वभरतोक्त्याविरुद्धं च । तथा—‘ भरतश्चापिशत्रुघ्नस्तयोर्दाराभेक्षुभे ॥ राघवस्यानुगमनेनिश्चितार्थाःसमाययुः । राघव-
 स्तुचतुर्बाहुरभूतस्यकरावजयोः । उभौभरतशत्रुघ्नौशङ्खचक्रौबभूवतुः’ इतिपाद्यविरुद्धं चेत्यन्ये ॥ १० ॥ ति० सभविष्यं भगवद्धाना-
 नन्तरंभगवदयोध्यावृत्तान्तकथनसहितं । सहोत्तरं एतावदेतदाख्यानं’ इत्यतःप्राक्तनोत्तरकाण्डसहितं । प्रचेतसःपुत्रोवाल्मीकिः
 एतद्रामायणस्यानङ्कृतवान् । प्रचेतसःपुत्रइत्यक्षराधिक्यमार्षं । तद्ब्रह्माहिरण्यगर्भोऽप्यन्वमन्यत । सत्यशब्दतयावेदोपबृंहणतया
 सर्वार्थसाधकतयाचाङ्गीकृतवानितिसर्वेष्टसिद्धिः ॥ ११ ॥ इत्येकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥

श्रीसीतारामचन्द्राय नमः ॥

इदं उत्तरकाण्डं कुम्भघोणस्थेन टी. आर. कृष्णाचार्येण सुबुद्ध्यां निर्णयसागरमुद्रायन्ने
 मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३५ सन १९१४.

